

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HASEKİ

Bugün Millet ve Cerrahpaşa caddeleri arasında Fındıkzade, Cerrahpaşa, Aksaray, Muratpaşa semtlerinin çevrelediği semt.

Haseki, günümüzde Millet ve Haseki caddelerinin kesiştiği noktadan başlayarak Kızıl Elma Caddesi'ne dayanan üçgen şeklindeki bir alana yayılır. Haseki Molla Gürani (şimdiki Fındıkzade), Davut Paşa, Esekapi, Cerrahpaşa, Yusuf Paşa gibi semt ve mahalleler ile iç içe girmiş, bir kısmını kendi sınırları içine almıştır. Eski mahalle sistemine göre semti Yusuf Paşa, Sü-lüklü, Taş Kasap, Molla Gürani, Davut Paşa, Hobyar, Kürkcübaşı mahalleleri çevrelemektedir. Bu sınırların kuzeyini oluşturan Sülüklü, Taşkasap, Molla Gürani ile Haseki arasından geçen Millet Caddesi bu semtleri kesin ve kalın bir çizgiyle birbirinden ayırmıştır. Haseki'nin gerçek sınırlarını oluşturan mahalleler Keyci Hatun (bugün Keçi Hatun), Nevbahar, Başçı Hacı Mahmud mahalleleridir. Bunlar istanbul' un fethinden sonra oluşturulan Müslüman mahalleleridir. Yaptıran kişilerin isimleri ile anılan küçük mescitler etrafında oluşan bu mahallelerden Keyci Hatun ve Nevbahar isimlerini devam ettirmektedir. Semtin bugün kullanılan ismini alması 1538'de I. Süleyman'ın (Kanuni) hasekisi Hürrem Sultan tarafından Mimar Sinan'a bir külliye yaptırmasıyla başlar. Külliye'nin inşasıyla Başçı Hacı Mahmud ismi semt olmaktan çıkmış sadece bu ismi yaşatan bir tekke Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gelebilmiştir (bak. Başçı Mescidi, Tekkesi ve Çeşmesi). Bizans döneminden beri bu bölgedeki yer adları kadınlarla ilgilidir. Arka-dios Forumu'nun(->) bu bölgede oluşu, Avrat Pazarı'nın yine burada bulunuşu ve nihayet II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Keyci Hatun isimli bir hanımın mescit yaptırması ve Haseki Külliyesi'nin inşası bu semte hep kadın isimlerinin verilmesine neden olmuştur. Semt yangın, imar faaliyetleri ve Haseki Hastanesi'nin genişlemesi sebebiyle orijinal dokusunu kaybetmiştir. 1918 Cibali-Fatih-Altımer-mer yangını semtin büyük bir kısmını yok etmiş, eski eserleri arsa haline dönüştürmüştür. Millet Caddesi'nin genişletilmesi sırasında da bazı eski eserler yok olmuş ve Arap Manav ve Hafız Galip sokakları geniş bir cadde haline getirilerek Dr. Adnan Adıvar Caddesi adını almıştır. Bugün bu caddenin ikiye ayırdığı Aksaray'a doğru olan kısma da Haseki denilmektedir. Bu bölge eski mahalle sistemine göre Aksaray semtinin mahallelerinden sayılan Yusuf Paşa'dır. Halen çocuk kütüphanesi olarak kullanılan sıbyan mektebinin bahçesinde gömülü bulunan Yusuf Paşa'nın bu binasının hemen altındaki otobüs durağı 1980'li yıllara kadar Yusuf Paşa adını taşıyordu. Durak isminin Aksaray'a çevrilmesi, mahallenin adının unutulup burasının da Haseki olarak anılmasına neden olmuştur. 1882'ye kadar külliye'nin darüşşifası hastane olarak hizmet vermiş, fakat artan hasta sayısı yüzünden Morali Ali Bey'in taş konağı satın alınarak yeni hastane binası haline getirilmiştir. Haseki Hastanesi'nin çekirdeğini meydana getiren bu

binadan sonra yeni yeni pavyonların ilavesiyle hastane geniş bir alana yayılmış ve semtin bazı sokaklarını içine almıştır. 1918 yangınından sonra semtin büyük bir kısmı uzunca bir zaman yangın yeri olarak kalmıştır. 1955-1960 arasındaki i-mar faaliyetleri sırasında Haseki semti sınırında bulunan Zıbın-ı Şerif Tekkesi, Selçuk Hatun Camii, Şirmerd Çavuş Camii ve Tevekkül Hamamı yıkılarak Millet Caddesi'ne dahil edilmişlerdir. Bu eserlerden sadece Selçuk Hatun Camii caddenin yan tarafına yeniden yaptırılmıştır.

Haseki semtinde eski eserlerin yoğun olduğu yer Haseki Caddesi'dir. Cerrahpaşa ile Millet caddeleri arasında, bunlara paralel olarak uzanan Haseki Caddesi, Dr. Adnan Adıvar Caddesi ile kesiştiği noktadan başlayarak Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi ile birleşerek Kızıl Elma Caddesi'ne ulaşır. Bu anayol, semtin en büyük caddesi olup pek çok eski eser bu yol üzerinde karşılıklı sıralanmıştır. Haseki Caddesi' nin başından Kızıl Elma Caddesi'ne doğru ilerlendiği zaman Haseki Hastanesi'nin eski kapısı karşısında Keyci Hatun Camii bulunur. Bu caminin karşı köşesinde Nak-şi Sokağı'nın başında İbrahim Paşa ve Kasım Ağa sıbyan mektepleri yer alır. Bu eserlerden sonra Haseki Kadın Sokağı'nın Haseki Caddesi ile kesiştiği köşelerde Bayram Paşa Külliyesi'nin(->) yapıları sıralanmıştır. Bu eserleri geçince cadde biraz genişler ve ufak bir meydan oluşur. Burada meydan çeşmesi gibi duran bir çeşme vardır. Bu eser Başçı Mescidi ve Tekkesi'nden kalan tek eserdir. Yine bu meydana açılan Güzel Sebzeci Sokağı'nda semt halkı tarafından Haseki Bostan Hamamı'nda Fatih'i yıkıldığına inanılan ve halen adaklar adanan Dellâk Baba Türbesi vardır. Küçük meydan geçilince semte bir başka isim verilmesine neden olan Avrat Pazarı'nın dükkânları yer alır. Bu adın dükkânlarda kadın esirlerin satıldığından mı, yoksa satıcılarının kadın olduğundan mı geldiği tartışmalıdır. Kemerli olarak agora tarzındaki bu dükkânların günümüze ulaşabilenleri bir-iki tanedir. Haseki hakkında bir eser yazan Dr. Nimet Taşkiran bu dükkân-

ların 4'ü önceden yıkılmış 17 tane olduğunu söyler (bak. avrat pazarları). Dükkânların bitiminde karşı sırada bugün yıkılmış olan Bıyıklı Hüsrev Camii ve Çeşmesi ve onun karşısında da Seyyid ya da Şeydi Baba Tekkesi vardır. Bu iki eserin arsaları üzerinde gecekondun mahiyetinde yapılar vardır. Biraz ileride ise Fatih Sultan Mehmed Vakfı'na dahil Bizans döneminden kalma olduğu sanılan Haseki Bostan Hamamı, onun karşısında Hekimoğlu Ali Paşa ilkokulu ve hemen yanında Uçuruk Tekkesi arsası ve mezarlığı bulunur. Haseki semtinin Molla Gürani'ye (şimdiki Fındıkzade) doğru olan kesiminde Fatih yangını sebebiyle eski eser tespiti güçleşir. Bu sahada Şeyh Taha Efendi Tekkesi ve Nevbahar Camii arsanın yine gecekondun benzeri binalarla doludur.

Haseki semti, 1294/1878 mebusan seçimi için hazırlanan *MahallatEsamisi'nde*

Keyci Hatun 48 hane, Başçı Hacı Mahmud 34 hane, Nevbahar 43 hane, Hacı Bayram Haftani 78 tane olmak üzere 203 evdir. 1301/1885'te 3. Daire-i Belediye'ye bağlı olan Haseki'de Nevbahar Mahallesi'nde 80 erkek, 92 kadın olmak üzere toplam 172 kişi oturmaktadır. Mahallede 43 hane, 2 dükkân, birer mektep, mescit, hamam, oda ve 2 bahçe vardır. Başçı Hacı Mahmud Mahallesi'nde de 174 erkek, 150 kadın olmak üzere 324 kişi ikamet etmektedir. Bu mahallede 38 hane, 10 dükkân, 4 oda, 1 mescit, 1 bahçe bulunmaktadır. Keyci Hatun Mahallesi'nde ise 185 erkek, 192 kadın, toplam 377 kişi yaşamakta ve bu mahallede de 62 hane, 5 dükkân, 1 mescit bulunmaktadır. 1960 nüfus sayımında ise Nevbahar Mahallesi'nde 2.861 kadın, 2.981 erkek olmak üzere 5.842 kişi, Keyci Hatun Mahallesi'nde ise 1.186 kadın, 1.077 erkek, toplam 2.263 kişi yaşamaktadır.

Haseki 19. yy'm sonu ve 20. yy'n başında pek çok tanınmış insanın yetiştiği ya da oturduğu bir semt olmuştur. Ünlü tuluat ustası Abdürrezzak Efendi(-») Güzel Sebzeci Sokağı'nda, astronomi bilgini ve Per-tevniyal Lisesi matematik öğretmeni tak-vimci Yusuf Ziya Gökçe Eski Araplar Sokağı'nda, Yıldız Sarayı Kütüphanesi hafız-ı kütübü Kalkandelenli Sabri Bey Küçük Mühendis Sokağı'nda, Mustafa Nihad Ozon

HASEKİ DARÜŞŞİFASI

Haseki Darüşşifası ve Hastanesinde ameliyathane ve hamileler koğuşunun bulunduğu binalar.

TETTVArşivi

Haseki Caddesi'nde yaşamışlardır. Hattat Ömer Faik Efendi ve oğlu Muhiddin Hattatoglu'nun evi, Hattat Şevki Efendi'nin konağı yine Haseki'dedir. Haseki Caddesi' nin başındaki Kazasker Ali Rıza Efendi' nin konağı 1925'te Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) tarafından satın alınmış ve "Hastabakıcılık Mektebi" olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sonraki yıllar Kızılay Ebe Hemşire Okulu adıyla eğitim faaliyetini sürdüren bu kurum, Kazasker Ali Rıza Efendi Konağı'nı günümüze kadar ulaştırmıştır.

Haseki semti tekkelerinde bazı şeyhler musiki ve tasavvuf kültürüne büyük katkıda bulunmuşlardır. Bayram Paşa ya da Paşmak-ı Şerif Tekkesi'nin son şeyhi ve Cerrah Paşa Camii imamı Şeyh Mehmed Arif Efendi son devrin tanınmış din bilgini ve musiki üstatlarıdır. Ord. Prof. Şerefeddin Yaltkaya'nın babası olan bu şeyh, kendine özgü üslubu ile ünlenmiştir. Yine Şeyh Mehmed Arif Efendi'nin oğlu Taş-tekneler Dergâhı Şeyhi Hafız Kemal Efendi de uzun yıllar imamlıklarda bulunmuş ünlü bir musiki üstadıdır. Haseki Hamamı yanında Uçuruk Tekkesi Şeyhi Agâh Efendi ise sarık sarmada, tarikat gülleri ve vefk işlemedeki maharet ve güzelliği ile son devir istanbul tekkelerinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Haseki semtinden yetişen büyük

kişiler içerisinde apayrı bir yeri olan kültür adamı Ord. Prof. Ahmet Süheyl Ünver(->) doğup büyüdüğü bu semtten kazandıklarını yine bu semte vererek Haseki'ye has özelliklerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bugün Cerrahpaşa Hastanesi ile Haseki Hastanesi arasında sıkışan bu semtin yapı dokusu tamamen değişmiş, 1918 yangınından kurtulan bazı ahşap yapılar da beton yangınından nasip alımlardır. Semtin Fın-dıkzade'ye doğru olan kısmı uzun zaman yangın yeri olarak kaldığından Cumhuriyet dönemindeki imar faaliyetleri sırasında cadde ve sokaklara birbirine paralel ve dik olarak düzgün bir şekil verilmeye çalışılmıştır.

Bibi. S. Ünver, *400'üncü Yıldönümü Dolayısıyla Haseki Hastanesi Tarihçesi*, İst., 1939; Osman Nuri Ergin, *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, ist., 1327, s. 20-25; *1960 Senesi Yapılan Genel Nüfus Sayımı Neticeleri*, ist., 1961, s. 6-7; N. Taşkiran, *Hasekinin Kitabı*, İst., 1972; Ayverdi, *Mahalleler*, 31; Mül-ler-Wiener, *Bildlexikon*, 419-422; Eyice, *istanbul*, 86; *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*, S. 68 (1927), s. 315-317; *ae*, S. 41 (1925), s. 179; *th-saiyat*, IV, 16; *Ihsaiyat*, III, 22; *Mahallât Esâmisi*, 25-26; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 209, 101, .186, 88, 59, 55; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 344, 342, 339, 332; Ş. Akbatu, "istanbul Hamamları" *İstanbul İl Yıllığı 1967*, s. 224; *ts-tanbull Yıllığı 1973*, s. 489; Kut, *SıbyanMek-tepleri*, 61; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 101-103; *İSTA*, I, 19; Gündüz Nadir "Dörtüyz Senelik Şerefli Bir Maziye Sahib Olan Mübarek Bir Sağlık Yurdu: Haseki Kadın Hastahanesi", *İstanbul Belediye Mecmuası*, no. 180-181 (1940); M. Kayar, "İstanbul Halkının 424 Yıldır Şifa ve Sağlık Hizmetinde Bulunan Müessese: Haseki", *ae*, no. 32 (1966), s. 9; *IKSA*, IV, 1897-1900; Ülgen, *İstanbul*, 110; *Mahallât Esâmisi* (1294 Mebusan seçimi için hazırlanan), ist., 1293, s. 6; Evliya, *Seyahatname*, I, 164-165; Konyalı, *Mimar Sinan*, 109-116; G. Mesara, "A. Sü-

heyl Ünver'in Medresetü'l Hattatin Yılları ve Ötesi" *Antik&Dekor*, no. 17 (1992), s. 60-64; A. S. Ünver, "İstanbul Yedinci Tepe Hamamla-rı'na Dair Bazı Notlar," *VD*, S. 2, s. 245-251; *1301 İstatistik Cedveli*, 84; Ergun, *Antoloji*, 657, 717; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 36; *Özel Okullar Rehberi*, ist., 1964 s. 78; İnal, *Son Hattatlar*, 397.

E. NEDRET İŞLİ

HASEKİ DARÜŞŞİFASI VE HASTANESİ

Haseki Külliyesi içinde yer alan Haseki Darüşşifası'nın inşaatı 1550'de tamamlanmıştır. Zaman içinde değişen fonksiyonuna göre; Haseki Sultan Darüşşifası, Haseki Zindanı, Haseki Sultan Kadın Darüşşifası, Haseki Bimarhanesi ve Haseki Nisa Hastanesi, Haseki Sultan Nisa Hastanesi, Ha-midiye Nisa Hastanesi, Haseki Kadınlar Hastanesi, Haseki Şifahanesi, Acezehane, Haseki Mekanin Müşahedehanesi, Haseki Mahpesi, Darülcünûn Bimarhanesi ve Haseki Hastanesi gibi

isimler almıştır.

Darüşşifaya ait en eski bilgileri, 9587 1551 tarihli vakfiyeden öğrenmekteyiz. Burada darüşşifanın genel bir tedavi kurumu olduğu açıkça belirtilmekte ve sağlık personeli olarak 2 hekim, 2 kehhâl (göz hekimi), 2 cerrah, 2 eczacı, 4 hastabakıcı ile idrar şişelerine bakan 2 kişi öngörülmektedir. Vakıf koşullarına göre, idari ve yardımcı görevliler ile birlikte darüşşifada çalışanların sayısı 28'dir. Bu sayı zamanla artmıştır. 965/1558'de görevlilerin ücretleriyle birlikte darüşşifanın masrafı, 114.550 akçeydi. Haseki Külliyesi İl6l/1748'de e-saslı bir onarım görmüştür. Vakıf amirleri babüssaade ağaları olduğundan darüşşifa bu amirler tarafından atanan mütevelliler eliyle yönetilmekteydi.

Darüşşifa 1843'te, kadınlara tahsis edilmişti. Bu nedenle memurlar kısmı ayrıydı. Asıl darüşşifa bölümü ise fahişelere ayrılmış bir zindandı. 1848'de, bir süreden beri boş olan darüşşifanın, eczane ve mutfak ilavesiyle genişletilip onarılarak kadın hastalara tahsis edilmesi için irade çıkmış ve burası kimsesiz, bakıma muhtaç, evsiz barksız hasta ve çaresiz kadınların tedavi edildiği bir kadın hastanesi olmuştur.

1869'da Zaptiye Müşiriyeti'ne geçmiş ve adı da Nisa Tevkifhanesi olmuştur. Halk arasında ise Haseki Zindanı adıyla bilinmekteydi. Bir ara tevkifhanenin iki koğuşı boşaltılarak 30 yataklı bir hastane haline getirilmiş ve tutuklu olan hasta kadınlara ayrılmıştı. 1873'te yatak sayısının 80'e çıkarılması önerilmiş ve resmi yazışmalarda, Haseki Tevkifhanesi'nde Bulunan Nisa Hastanesi adı kullanılmıştır. Zaptiye Müşiriyeti'ne bağlı olduğu 11 yıl içinde, yatan hastalar, zaptiye hekimleri tarafından tedavi edilmiş, zaman zaman da dışardan başvuran kadın hastalara poliklinik hizmeti verilmiştir. Bir odada aceze kadınlar barınmakta, diğer bir oda ise kadın tutukevi olarak kullanılmaktaydı. Bu dönemde, hekimler başka görevleri nedeniyle hastaneye 10-15 günde bir gelebiliyorlar, bu da tedavinin düzenli yapılamamasına sebep oluyordu. 1871'de ilk olarak bir eczacı, kısa bir süre sonra Dr. Kiryako, 1872'de ise ikinci bir hekim, daimi statüde görevlendirilmiştir.

Mart 1880'de, hastanenin yönetimi şeh-remanetine geçince hasta ve mahkûm kadınlar, Sultanahmet'te yeni yapılmış olan Nisa Tevkifhanesi'ne nakledilmiştir. Bundan sonra harap bir halde olan darüşşifa-ya düşkünler kabul edilmeye başlanmıştır. Dr. Kiryako'nun binanın yetersiz ve harap durumunu ileri sürerek çevredeki bazı binaların istimlakini teklif etmesi üzerine, şeh-remaneti 1884'te Morali Ali Şefik Bey'in konağını satın alıp onararak 1885'te hizmete sokmuştur. Bu şekilde yatak kapasitesi 100'e yükselmiştir. Ancak bir süre sonra eski bir bina olan bu konak da ihtiyacı karşılayamadığından 1889'da yıktırılmış ve yanındaki Salih Paşa Konağı'nın bahçesinden de bir bölüm istimlak edilmiştir. Bu arsa üzerinde, Mimar Patrocle

Kompanaki'nin planına göre, o yıllarda Avrupa'da çok revaçta olan pavyon sisteminde modern bir hastanenin inşaatına başlanmıştır. Bu plana göre hastanede 12 ahşap koğuş, ameliyathane, sterilizasyon odası, iki katlı bir memurlar dairesi ile bir aceze pavyonu yer alacaktı. Ocak 1891'de, dahiliye ve hariciye pavyonlarıyla, ame-

liyathane, memurlar dairesi ve bazı müstemilat hizmete girmiştir. Son derece modern ameliyathanesi sterilizasyona çok uygun bir şekilde, tavam kubbeli olarak inşa edilmiş ve yağlıboya ile boyanmış, duvarları da camla kaplanmıştı. Türkiye'de a-sepsi ve antisepsi ilk kez burada uygulanmıştır. Pavyonlara, 1893'te hasta kabulüne başlanmasıyla yatak sayısı 200'e çıkmıştır. Ancak 10 Temmuz 1894'te meydana gelen depremde darüşşifa binası kullanılamaz hale gelerek boşaltılmıştır.

Darüşşifa, 1908'de, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Müessesat-ı Hayriye Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlanmıştır. Hastalardan düşkün ve sakat olanlar Da-rülaceze'ye nakledilmiş, böylece yatak sayısı 250'ye yükseltilmiştir. Sulu Konak arsası hastaneye dahil edilerek cadde üzerindeki mutfak poliklinik haline getirilmiş, arka tarafta da büyük bir mutfak ve müstahdem lojmanı yapılmıştır.

1910'da ahşap pavyonlar onarılmış, boş olan darüşşifanın onarımına 1911'de başlanmış ve 1913'te bitirilmiştir. Bu tarihten sonra, Haseki Mecanin Müşahedehanesi adıyla, akıl hastalarının gözlem ve tecri-ti için kullanılmıştır.

1918'de temeli atılan Nurettin Bey Pavyonu araya giren Balkan ve I. Dünya savaşları nedeniyle ancak 1924'te hizmete girmiştir. 50 yataklı bu pavyon ile yatak sayısı 300'e yükselmiştir. 1918 yangını darüşşifa binasını yeniden harabeye çevirmiş, Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın gayretiyle 1946'da onarıma alınarak 1948'de yeniden faaliyete geçirilmiştir. Halen poliklinik binası olarak kullanılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hastanenin adı Şehremaneti Haseki Nisa Hastanesi, 1930'larda ise Haseki Kadınlar Hastane-si'ydı. 1925'te Haydarpaşa'daki tıp fakültesi İstanbul'a taşınınca, fakültenin dahiliye, nisaiye (kadın-doğum) ile tedavi ve farmakoloji klinikleri Haseki Hastanesi'ne yerleştirilmiş, ancak 6 ay sonra klinikler tekrar Haydarpaşa'ya dönmüştür.

1933 üniversite reformunda tıp fakültesi yeniden İstanbul yakasına nakledilince bu kez de kadın-doğum, tedavi ve farmakoloji ile II. hariciye klinikleri Haseki Hastanesi'ne yerleştirilmiştir. Bu sırada müstahdem lojmanı yıkılarak yerine 200 kişilik bir amfi yapılmış, kısa süre sonra üstte bir kat eklenerek 1935'te 35 yataklı bir septik doğum servisi açılmıştır. Kadın-doğum kliniğinin 1967'de Cerrahpaşa'ya taşınmaya kadar yaptığı çalışmalar hastaneye bir doğum hastanesi görünümü kazandırmıştır.

30 Ekim 1939'da tedavi ve farmakoloji kliniğinin yeni yapılan binasında hizmete girmesiyle hastanenin yatak sayısı 340'a yükselmiştir. Zamanla eski ahşap pavyonlar kullanılamaz hale gelince boşaltılmış, 1942'de de II. hariciye kliniğinin Yukarı Gureba'da yeni binasına taşınmasıyla Nurettin Bey Pavyonu da boşalmıştır. Bu pavyonun üst katı tıp fakültesinin ortopedi ve travmatoloji kliniğine verilmiş, ancak 1955'te bu klinik de Çapa'ya taşınmıştır. 1948'

Haseki

Darüşşifası ve
Hastanesinde
iç hastalıklar
koğuşundan
bir görünüm.

TETTV Arşivi

de ahşap pavyonlar yıktırılmış ve aynı yıl 20 Mayıs'ta çocuk hastalıkları kliniği hizmete girmiştir. 1950'de buraya Şişli Çocuk Hastanesi'nde bulunan fakültenin çocuk hastalıkları kliniği yerleştirilmiş ve 1965'te Cerrahpaşa'ya taşınmaya kadar faaliyetini sürdürmüştür.

istanbul'da 1951'de uygulamaya konulan klakson yasağının anlaşılması için, 1952'de, hastane bahçesinde yapımına başlanan bir binaya, sembolik olarak Klakson Yasağı Pavyonu adı verilmiştir. Belediyeden sağlanan ödeneye eklenen bağışlarla inşaat kısa sürede tamamlanmış ve 23 Kasım 1953'te törenle hizmete girmiştir. 1962'de bu pavyonun üzerine 60 yataklı ikinci bir kat çıkılmış ve burada tıp fakültesi kadın-doğum kliniğinin 1967'de CerL rahpaşa'ya taşınmasından sonra çevre halkına hizmet veren yeni bir kadın-doğum kliniği açılmıştır. Hastane bünyesinde, 1965'te fizik tedavi ve rehabilitasyon, elektro-ansefelografi ve miyelografi merkezleri, 1968'de psikoloji laboratuvarı kurulmuştur. 1972'de yeni Nurettin Bey Pavyonu faaliyete geçmiştir. Hastane, 1963'te *Haseki Tıp Bülteni* adında bir yayın organı çıkarmaya başlamıştır.

Darüşşifa 1946'da onarılarak poliklinik olarak kullanılmaya başlanmış, 1963-1974 arasında bütün külliyei içine alan restorasyon çalışmasından sonra hastane bünyesinden çıkarak Vakıflar İdaresi'nce Diyanet İşleri Başkanlığı'na kiralanmıştır. Haseki Hastanesi, bugün Sağlık Bakanlığı'na bağlı tam teşekküllü bir hastanedir. 645 yatakla hizmetini sürdürmektedir.

Bibi Peştemalcıyan: "l'Hopital deş Femmes de Haseki", *Revue Medico Pharmaceutique*, 1891; Besim Ömer, *Nevsâl-i Afîyet*, ist., 1315, s. 90-92; *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, ist., 1327/1911, s. 35-36, 51-52, 110; (Ergin) *Mecelle*, II, 361-362; S. Ünver, 1539-1939

400'üncü Yıl Dönümü Dolayısıyla Haseki Hastanesi, ist., 1939; O. Bolak, *Hastanelerimiz*, ist., 1950, s. 44-46; N. Taşkiran, *Hasekinin Kitabı*, ist., 1972; B. N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, s. 71-78; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara, 1992, s. 92-95; Z. Özaydın, "Haseki Darüşşifası ve Bugünkü Durumu". / *Türk Tıp Tarihi Kongresi. Bildiriler*, Ankara, 1992, s. 183-187.

NURAN YILDIRIM

HASEKİ HAFSA SULTAN TÜRBESİ

Fatih İlçesi'nde Yavuzselim semtinde, Sultan Selim Camii haziyesindedir.

Haseki Hafsa Sultan, L. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) başkadım, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) annesidir. 940/ 1534'te öldüğü bilinen Hafsa Sultan'ın türbesi, oğlu Kanuni tarafından mezarının ü-zerine üç yılda yaptırılmıştır. 1537'de tamamlandığı bilinen türbenin mimarı konusunda farklı görüşler vardır. Bazı araştırmacılar türbeyi doğrudan Mimar Sinan'a mal etmekte, bazıları ise Sultan Selim Ca-mii'nin (1522) mimarı Acem Ali tarafından yapıldığını, Mimar Sinan tarafından onarıldığını öne sürmektedirler. *Tezkiretü'l-Bünyarida* yer almayan Sultan Selim Kül-liyesi'nden ve dolayısıyla da Hafsa Sultan Türbesi'nden, *Tezkiretü'l-Ebniye* ile *Tubfetü'l-Atimariride* çelişkili ifadelerle söz edilmektedir.

Türbenin, 10 Temmuz 1894 tarihli büyük istanbul depreminde temellerine dek yıkıldığı, II. Meşrutiyet'ten (1908) önce duvarlarının bu temel üzerine 1 m'ye kadar örüldüğü, daha sonra ödeneksizlikten böy-

Haseki Hafsa Sultan Türbesi'nin rölöve planı. Tanju Cantay, "Hafsa Sultan Türbesi", *Semavi Eyice Armağanı. İstanbul Yazılan*, ist., 1992

HASEKİ HAMAMI

HASEKİ KÜLLİYESİ

Haseki Hafsa Sultan Türbesi'nin bugünkü durumu.

Yavuz Çelenk, 1994

lece bırakıldığı bilinmektedir. Günümüze de bu durumuylla, alt kat pencerelerinin hizasına kadar duvarları ve pencereleri belirlenmiş şekliyle ulaşmıştır.

Yapının sekizgen gövdeli olduğu ve ö-nünde bir giriş çıkmasının bulunduğu günümüze gelen kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bu giriş bölümünün dört sütuna o-turan geniş kenarlı bir saçakla örtülü olduğu eski fotoğraflarından öğrenilmektedir. Yapının kesme taştan inşa edildiği, giriş cephesi hariç olmak üzere, diğer yedi cephenin ortasında, mermer söveli dikdörtgen birer pencere bulunduğu, bütün cepheler ile pencerelerin etrafının kaval ve kademeli silmelerle çevrelendiği görülmektedir. Hafsa Sultan Türbesi'nin bulunduğu, Sultan Selim Camii

mihrabının önündeki hazirede, I. Selim'in (Yavuz) Türbesi, Şehzadeler Türbesi ve Abdülmecid Türbe-si'yle(->), 19. yy'dan itibaren Osmanlı sülalesine ait mezarların bulunduğu görülmektedir.

Bîbl. Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 29-30; Kuran, *Mimar Sinan*, 323; Z. Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İst., 1988, s. 79-82; *Fatih Camileri*, 355; T. Cantay, "Hafsa Sultan Türbesi", *Semavi Eyice Armağanı. İstanbul Yazılan*, ist., 1992, s. 153-163. BELGİN DEMİRSAR

HASEKİ HAMAMI

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Aya-sofya'nın güney yönünde yer almaktadır. İstanbul'daki Osmanlı hamamlarının en büyüklerinden ve görkemlilerinden o-lan bu yapı 964/1556-57'de I. Süleyman'ın

(Kanuni) başhasekisi Hürrem Sultan (ö. 1558) tarafından inşa ettirilmiştir. "Ayasofya Hamamı" olarak da anılan binanın tasarımı Mimar Koca Sinan'a aittir. Cumhuriyet döneminin başlarında özgün kullanımını yitiren yapı bir ara belediyenin benzin deposu, bir süre de Devlet Matbaası'nın deposu olarak kullanılmış, bu arada ihmal edildiği için harap düşmüş; ayrıca, birbirine bitişik olan, kadınlara ve erkeklere ait sıcaklık bölümleri arasına bir kapı açılmıştır, ilki 1957-1958'de olmak üzere birkaç onarım geçiren hamamda, 1980' lerin sonlarında, Uluslararası İstanbul Sanat Bienniali kapsamında bazı çağdaş sanat sergileri düzenlenmiştir.

Çifte hamam olarak tasarlanan yapı ku-zey-güney doğrultusunda uzanır. Birkaç ayrıntı dışında, birbirinin eşi olan bölümlerden erkeklere ait olanı kuzeye (Aya-sofya tarafına), kadınlara ait olanı da güneye (Sultan Ahmed Camii tarafına) yerleştirilmiş, söz konusu bölümler, sıcaklıkları ayıran duvara göre simetrik biçimde tasarlanmıştır. Yapının duvarlarında, yer yer tuğla hatılların görüldüğü moloz taş örgü kullanılmış, ancak erkekler kısmının, bir revakla donatılmış bulunan giriş (kuzey) cephesinde iki sıra tuğla ve bir sıra kesme küfeki taşından meydana gelen almasıık örgü tercih edilmiştir. Üst yapıyı oluşturan kubbeler ve tonozlar kurşunla kaplıdır.

Diğer hamamlarda hemen hiç görülmeyen ve yapının girişine bir cami görünümü kazandıran erkekler kısmının kuzey cephesindeki zarif revak beş birimlidir. Kare planlı olan ortadaki birim pan-dantifli bir kubbeyle, dikdörtgen planlı olan diğer birimler ise aynalı tonozlarla örtülüdür. Revağın, almasıık örgülü sivri kemerleri, baklavalı başlıklarla donatılmış olan sütunlara oturmaktadır. Basık kemerli girişin üzerinde, bir besmelenin altında, metni "Hüdaî" mahlaslı bir şaire ait, 9647 1556-57 tarihli, Osmanlıca manzum inşa kitabesi yer alır.

Hamamın diğer birimlerinden daha yüksek tutularak yapının dış görünümüne egemen kılınmış olan, kare planlı soyun-malık (soğukluk) birimleri, tromplara oturan kubbelerle taçlandırılmışım Bu kub-

Haseki
Hamamının
Ayasofya'nın
bir
minaresinden
görünümü.
Araş Neftçi

belerin tepesinde, sekizgen prizma biçimindeki aydınlık fenerleri yükselir. Erkekler kısmının soyunmalık bölümü, üç sıra halinde düzlenmiş pencerelerle aydınlanmaktadır. Üçü doğuya, ikisi kuzeye (giriş revağına) açılan alttaki pencerelerin dikdörtgen açıklıkları mermer sövelerle çerçevelenmiş ve sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Kuzey, doğu ve batı cephelerinin üst kesimlerine, üçü altta, biri üstte olmak üzere yerleştirilen dörder tepe penceresi ise sivri kemerlidir.

Enine dikdörtgen planlı ılık bölümleri, aralarında iki sivri kemerin bulunduğu üçer kubbe ile örtülmüştür. Kare planlı ve kubbeli birer temizlik birimi ile helalar bu kesime açılır. Kadınlara ve erkeklere ait kısımların, sırt sırta vermiş olan sıcaklık bölümlerinde, Türk hamam mimarisinin, merkezi sofalı ve dört eyvanlı geleneksel şeması ile Roma hamam mimarisine bağlanan, sekiz kollu yıldız biçimindeki şemanın ilginç bir sentezinin uygulandığı gözlenir. Merkezinde sekizgen göbektaşlarının bulunduğu, sekizgen planlı ve kubbeli orta mekânın, dört ana yöne tekabül eden kenarlarına birer tonozlu eyvan yerleştirilmiş, verrev konumundaki diğer kenarlara da köşe halvetlerine geçit veren kapılar açılmıştır. Kare planlı ve kubbeli köşe halvetlerinin, üç yönde, birer nişle genişletildiği görülmektedir. Sıcaklık bölümlerinin doğusunda, her iki kesimin ortaklaşa kullandığı su haznesi uzanır.

Kadınlara ait kesimin diğerinden en ö-nemli farkı girişin batı cephesine alınmış olması ve revaksız olarak tasarlanmasıdır. Ayrıca helaların adedi de bu kesimde daha az tutulmuştur. Göbektaşlarında görülen renkli taş mozaikler, trompları destekleyen mukarnaslı konsollar ve klasik üslubun çizgilerini yansıtan kurnalar Haseki Hamamı'nın, günümüze ulaşabilmiş özgün ayrıntılarını oluşturur. Bu çifte hamamda denenmiş olan değişik yerleşim düzeninin, yapının dış görünümüne estetik açısından üstünlük kattığı kesindir. Özellikle batıdan bakıldığında, iki uçta yükselen soyunmalık bölümleri ile, farklı yüksekliklere sahip diğer bölümlerin kubbeleri ve kitlelerin ahenkli oranları dikkati çeker. Ancak söz konusu yerleşimin, hamamlarda çok önemli olan ısı kaybı hususunda o-lumsuz sonuçlar verdiği tespit edilmiş, muhtemelen bu yüzden daha sonra inşa edilen çifte hamamlarda bu düzenlemeye rağbet edilmemiştir.

Bibi. Glück, *Bader*, 83-90; *İSTA*, III, 1477-1480; Eyice, *İstanbul*, 18; Müller-

Wiener, *Bild-lexikon*, 329; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi*, ist., 1986, 532; Y. Onge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın inşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, ist., 1988,1, 403-428; Kuran, *Mimar Sinan*, 90-92, 390.

M. BAHA TANMAN

HASEKİ KÜLLİYESİ

Haseki semtinde cami, medrese, imaret, darüşşifa ve sıbyan mektebinden oluşan ve 1538-1551 arasında inşa edilmiş bu klasik dönem külliyesi, Haseki Hürrem Sultan için, Mimar Sinan'ın başmimar seçildiği yıl yaptığı ilk camiye içermektedir.

Önce tek kubbeli bir küçük cami ile başlayan bu yapı grubu, bir yıl sonra eklenen klasik bir medrese ve sıbyan mektebi ile büyütülmüş, Şehzade Külliyesi' nin bitiminden ve Süleymaniye Külliyesi' nin yapımından hemen önce bir aşevi ve darüşşifa ile büyük bir sosyal merkez haline dönüştürülmüştür. Sinan yapıları listelerinde olmadığı için ona ait olduğu şüpheli görünen imaretin, onun kalfalarından biri tarafından ve kanımca, onun direktiflerine göre yapılmış olduğu söylenebilir. I. Süleyman'ın (Kanuni) en sevdiği e-şinin yapısının başkası tarafından yapılması söz konusu olamaz. İmaretin girişindeki kitabede yapının Kanuni tarafından 1550'de yaptırıldığı yazıldığına göre, bütün külliyenin, caminin inşasından sonra, padişah tarafından karısı için inşa ettirildiği de düşünülebilir. Evliya Çelebi, caminin Avratpazarı'nda (Haseki Üe Cerrahpaşa arasında, eski Arkadios Forumu çevresi) yapılmış olmasının, Kanuni'nin karısına gösterdiği bir incelik olduğunu yazar. Bu yapı kompleksinin, baştan tasarlanmış olmayıp, Sinan'ın Şehzade ve Süleymaniye külliyesi ile ilgili çalışmaları olanak verdikçe, etaplar halinde yapılmış olduğu söylenebilir. 16. yy'm başında bu mahallenin oldukça yoğun bir yerleşme alanı olduğu, bütün bu yapıların konut a-lanı içinde çok sıkışık ve düzensiz yerleşmesinden anlaşılmaktadır. *Hadîka'da* bütün bu semte adını veren caminin mahallesi olmadığı yazılıdır.

Özgün cami 11,30 m açıklıklı, tek kubbeli bir yapı olarak Çinili Köşk Müzesi'n-de saklanan çini kitabesine göre 945/1538-39'da yapılmıştı. L Ahmed döneminde

(1603-1617) vakfın mütevellisi olan Hasan Bey tarafından 1021/1612'de aynı büyüklükte ikinci bir kubbeli hacimle büyütülmüş ve iki hacim arasına iki sütun tarafından taşınan, ortadaki geniş, üç kemerli bir revak yapılmıştır. Bu inşaat sırasında ilk mihrap kapatılarak iki kubbeli hacim arasında yeni bir mihrap yapılmıştır. Ayvansa-rayî içeride mahfel-i hümayun olduğunu yazar. İçerideki üç kemerli geçişin revak sütunları derleme olduğu için, çapları farklıdır. Her iki kubbeli hacimde, kubbeye geçiş alanları yivli tromplardır. Kubbe

çevresindeki payandaların özgün olup olmadığı bilinmiyor. Fakat iki kubbede bunların farklı düzenleri (Sinan'ın yaptığında payanda kemerleri diyagonaller üzerinde, ikinci kubbede ise giriş aksına dik olarak yerleştirilmişlerdir) ilk kubbenin payandalarının yapıldığı dönemden olduğu kanısını uyandırmaktadır. Büyük bir olasılıkla, arsanın elverişsizliği nedeniyle, son cemaat mahalli sadece özgün kubbenin ö-nünde vardır. Yapı 1894 depreminde hasar görmüş ve tamir edilmiştir. 1969-1970 arasında yapılan restorasyonda ise bezemesi yenilenmiştir.

Caminin karşısına gelen medrese üç tarafı odalarla çevrili revaklı bir avludan oluşan klasik bir yapıdır. 1551 tarihli vakfiyesi, külliye tamamlandıktan sonra yazılmıştır. Giriş tarafında hücreler yoktur. Sıbyan mektebi ise kare ve düz tavanlı bir oda ile, aynı büyüklükte kemerli bir revakla çevrili bir sofadan (ya da hayat) oluşmaktadır. Hayata 5 basamak merdivenle i-ki yönden çıkılır. Bu mektebin iki kubbeli ve biri açık, diğeri kapalı iki hacimden oluşan bir 15. yy tipolojisine dayandığı ileri sürülebilirse de (A. Kuran), anıtsal re-vağı ve düz tavanlı örtüsü ile tek odalı

hayatlı bir evin Sinan tarafından özgün bir yorumu olarak da görülebilir. İstanbul' un basit olduğu derecede güzel sıbyan mekteplerinden biridir.

Külliye'nin en özgün ve Osmanlı mimari tarihinde eşi olmayan yapısı darüşşifa'dır. Kapısındaki kitabenin son mısraı, *Ha-dîka'ya*. göre, "Darüş-şifa vafi-i nas cihan" dır ve 957/1550'ye tekabül etmektedir. Külliye'nin diğer yapılarının aksine kuzeyden ilginç bir girişle geçilen sekizgen planlı bir açık avlu etrafında düzenlenen bu yapı, kubbe ile örtülü mekânlardan o-luşan bir kompozisyonun ulaşabileceği esnekliğin ve Sinan'ın mekân düzenleme dehasının en güçlü örneğidir. Avluya açılan iki kubbeyle örtülü eyvandan on birer ka-re-kubbe ünitesine geçilmektedir. Burası hem ilaç verilen, hem de tımarhane ödevi gören ana bölümdür. Arkadaki yapıya bir kol olarak eklenen ve imaretle darüşşifa arasında kalan yoldan girilen bölümdeki iki bağımsız odanın ise ilaç hazırlamak için kullanıldığı düşünülebilir. Darüşşifa avlusundan geçilen kuzeydeki küçük avluda helalar düzenlenmiştir (bak. Haseki Darüşşifası ve Hastanesi).

Sinan yapıları arasında yazılmamış o-lan imaretin, onun tarafından kontrol edilmemiş olması olanaksızdır. Bu imaretin simetrik ve ilginç bir planı vardır. Önce revaklı bir avluya girilmekte ve bunun aksını büyük mutfak işgal etmektedir. Mutfak, ocakların bulunduğu dört kubbeli ve bacalı ocak bölümü ile, iki büyük kubbeli aşevinden oluşmaktadır. Avludan girilen ikişer kubbeli dört eşdeğerli bölümün mutfakla ilişkileri ancak avlu yoluyla olmaktadır.

Birçok yangın ve deprem geçirmiş o-lan bu yapı 1967-1969 arasında Vakıflar

HASEKİ SULTAN MEYDAN

HASİRÎZADE TEKKESİ

Haseki Tarlası Sarayı harem binasının üst kat planı.

Eldem, *Türk Evi*

Genel Müdürlüğü ile Club Mediterraneen arasında yapılan bir anlaşma ile turistik bir tesis yapılmak üzere restore edilmiş, fakat mahalle sakinlerinin itirazları üzerine bu kullanımdan vazgeçilerek, Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiştir. Bu sırada Sinan'ın mekân düzenleme açısından en güzel yapılarından biri olan darüş-şifanın eyvanları, demir doğramalı came-kânlarla kapatıldığı için, yapı mekânsal özelliğini yitirmiştir.

Bibi. *Hadîka*, I, 101; Kuran, *Mimar Sinan*, 38-43; *Fatih Camileri*, 117-119.

DOĞAN KUBAN

HASEKİ SULTAN MEYDAN ÇEŞMESİ

Topkapı dışında Davutpaşa Kışlası'nın(->) alt tarafında, Genç Osman Köprüsü yakınında, yol kenarında bulunmaktadır. Çeşme üzerinde yer alan 11 beyitlik manzume Selanikli müderris ve kadı Şair Yüm-nî Mehmed Efendi'nindir. Manzumenin tarih mısraı "Çeşmede âb-ı revân olmak meğer, 1054/1644" şeklindedir.

Klasik üslupta yapılmış bu meydan çeşmesi bugün aynataşı hizasına kadar önünden geçen yol seviyesinin altında kalmıştır. Çeşme kesme taştan, dikey oturtulmuş bir dikdörtgenden meydana gelmiştir, iki renk taştan yapılmış sivri kemerin üstünde kitabesi yer alır. Kemer aynası rumî ve kıvrık dallarla oluşan bir kompozisyonla dolgulanmıştır. Kilit taşı bir rozetle belirlenmiştir.

Cephenin yanlarında iki tane burmalı süs sütuncuğu bulunmaktadır. Çeşmenin üstü kesme taştan harpuşa şeklinde bir tepelikle nihayetlenmektedir. İ. H. Tanışık, çeşmenin arkasındaki sofanın namazgah olarak tanzim edilip etrafının serviler ve diğer ağaçlarla gölgelendirilmiş olduğunu

Haseki Sultan Meydan Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

belirtmektedir. Ancak bugün çevre bütünüyle bakımsız durumdadır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 78; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 358.

ALIN TALASOĞLU

HASEKİ TARLASI SARAYI

Beşiktaş İlçesi'nde, Vişnezade Mahalle-si'nde yer almaktaydı.

"Tarlabaşı Sarayı" olarak da anılan ve günümüzde tamamen ortadan kalkmış bulunan Haseki Tarlası Sarayı'nın mimari ö-zellikleri hakkında bildiklerimiz bazı eski fotoğraflarla S. H. Eldem'in hazırlamış olduğu plan restitüsyonlarına dayanmaktadır. Söz konusu saray, bünyesinde barındırdığı, sedir ve yüklük gibi, geleneksel Osmanlı sivil mimarisine has birtakım ö-ğelerin varlığından hareketle 19. yy'ın ilk yarısına tarihlenebilir.

Saray, aralarında havuzlu bir iç bahçenin bulunduğu, her ikisi de ahşap olan, bağımsız harem ve selamlık binalarından oluşmaktadır. Selamlığa göre çok daha büyük boyutlu ve iki katlı olan harem binasında orta sofalı plan tipi uygulanmış, gerek zemin katta gerekse de üst katta yer alan mekânlar, dikdörtgen planlı büyük sofaların çevresine dağıtılmıştır. Sedirlerle donatılmış ve girişleri iki yandan yüklük birimleri ile kuşatılmış olan bu mekânların arasına, sofaya açılan birer eyvan yerleştirilmiştir. Zemini bir seki ile yükseltilmiş olan bu sedirli eyvanların sınırında iki ' tane ahşap dikme bulunur. Katlar arasında bağlantıyı sağlayan ve bu eyvanlara göre simetrik konumda olan çift kollu iki merdivenin arasında hamam bölümü yer almaktadır. Hamamın, üst kat sofasına açılan girişini ufak bir hol izler. Bu holdeki iki kapıdan biri ahşap soyunmalık (soğukluk) mekânına, diğeri de kagir olan ılıkılık, halvet ve hela birimlerine geçit vermektedir. 4 adet pencereyle, bir ocakla ve sedirlerle donatılmış olan soğukluk mekânı yapı kitlesinden dışarı taşar. Kare plan-

lı ılıkılık yuvarlak bir kubbeye, dikdörtgen planlı halvet ise beyzi bir kubbe ile örtülmüştür. Harem binasının cepheleri, eyvanların ve odalardan çoğunun oluşturduğu çıkıntılar sayesinde hareketli bir görünüme sahiptir. Özellikle sofaların iç bahçe tarafında yer alan odaların kavisli çıkıntısı dikkati çeker.

Tek katlı selamlık binasının girişi yamuk planlı bir taşlığa açılır. Taşlığa açılan mekân, ağalara mahsus bir oda olmalıdır. Taşlığı izleyen ve iç bahçeye açılan, kare planlı sofa ile buna bağlanan koridora, çeşitli boyutlarda birçok oda açılmaktadır.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri*, 134-135; Eldem, *Türk Evi*, II, 100-101.

İSTANBUL

HASİRÎZADE TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Sötlüce Mahallesi'n-de, Elifi Efendi Sokağı'nda bulunmaktadır.

Tekkenin banisi Sa'dî tarikatından Ha-sırîzade Şeyh Mustafa îzzî Efendi'dir (ö. 1824). Mısır'ın Delta bölgesindeki Daman-hur şehrinden, "Hasırcı Hoca" lakaplı Şeyh Halil Efendi'nin (ö. 1793) oğlu olan M. îz-zî Efendi aynı zamanda Eyüp'teki Taşlıbu-run Tekkesi(->) Postnişini Şeyh Süleyman Sıdkı Efendi'nin (ö. 1777 veya 1782) damadı ve halifesidir. Mürşidinin ölümünden sonra Taşlıburun Tekkesi'nden

ayrılarak Sütölçe'ye taşınmış, burada kiraladığı bir evde ikamet etmiştir. Bir müddet sonra bu ev ile çevresinde bir miktar arazi satın alarak 1199/1784'te kendi tekkesini kurmuş, 1201/1786'da da vakfiyesini düzenlemiştir. Bu ilk tesisin mütevazı ölçölere sahip bir zaviye olduğu tahmin edilebilir. Nitekim kuruluşundan kısa bir süre sonra, muhtemelen 19. yy'ın başlarında, baninin kardeşi olan Saray hasırcıbaşı el-Hac Emin Ağa'nın delaletiyle III. Selim (hd 1789-1807) tarafından genişletilerek tamir ettirilmiştir. Hasırîzade Tekkesi II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 12317 1815 ve 1252/1836'da iki kere yeniden in-

şa ettirilmiş, bu arada yapıya bir hünkâr mahfili eklenmiş, sonuçta söz konusu tekke tam teşekküllü bir tarikat kuruluşu niteliğine kavuşmuştur.

Zamanla harap olan tekke binalarını son olarak II. Abdülhamid (hd 1876-1909), 1306/1888'de, bir önceki inşa döneminden yalnızca cümle kapısı geriye kalmak kaydıyla, yeni baştan yaptırmıştır. Bu arada dikkati çeken bir husus da bu son yapıların, tekkenin postnişini Şeyh Mehmed Elif Efendi (ö. 1927) tarafından tasarlanmış olmasıdır.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra kullanılmayan ve Vakıflar İdaresi' nin mülkiyetinde bulunan tevhidhane-tür-be binası giderek harap düşmüş, türbe kısmı çökerek tarihe karışmıştır. Şeyh M. Elif Efendi'nin oğlu Şeyh Yusuf Zahir Efendi' nin damadı olan tarihçi, yazar Mithat Sertoğlu'nun delaletiyle, 1960'larm başında tevhidhane Vakıflar İdaresi tarafından tamir ettirilmiş, ancak onarımdan sonra yine kendi haline terk edildiğinden hızla harap olmaya başlamıştır. 1979'da bazı hayır sahipleri tarafından çatısı elden geçirilen yapı halen çok harap durumda olup son günlerini yaşamaktadır. Son yıllarda Osmanlı eserlerine ve özellikle metruk tekkelere musallat olan hırsızlar tarafından tevhidhanenin bazı kitabeleri ve süsleme ayrıntıları çalınarak antikacılara ve koleksiyonculara satılmıştır. Harem ve selamlık bölümlerinden oluşan ve Hasırîzade ailesinin mülkiyetinde bulunan ahşap konak 1970'lere kadar mesken olarak kullanılmış, 1983 yazında, bir elektrik kazası sonucunda yanarak bütünüyle tarihe karışmıştır.

Sonuna kadar Sa'dî tarikatına bağlı kalan tekkenin meşihati, Şeyh M. İzzî Efendi'nin neslinden gelen ve "Hasırîzadeler" olarak tanınan ailenin tasarrufunda kalmıştır. Tekkenin kurucusu ve ilk şeyhi M. İzzî Efendi'dir. M. İzzî Efendi'nin oğlu ikinci postnişin Şeyh Süleyman Sıdkı Efendi (ö. 1837) "Şeyh Sülün" lakabı ile tanınır. Fatih-Çarşamba'daki Murad Molla Tekkesi şeyhi ve aynı semtteki Mesnevîhane Tekkesi'nin(-0 banisi mesnevihan Şeyh Mehmed Murad Efendi'den (ö. 1848) mesnevi okuyarak icazet almış, ayrıca Mevle-vî ve Nakşibendî tarikatlarına da intisap etmiştir. Hasırîzade Tekkesi'nin tarihinde Mevlevî tarikatı ile olan yakınlık ve Mesnevi eğitimi S. Sıdkı Efendi ile başlamış ve sonuna kadar devam etmiştir.

Tekkenin üçüncü postnişini Şeyh Ah-med Muhtar Efendi (ö. 1901), S. Sıdkı Efendi'nin en küçük oğludur. Geçen yüzyılın en ünlü mesnevihanlarından Hatuniye Tekkesi(->) Şeyhi Hasan Hüsameddin Efendi'den (ö. 1864) mesnevi okumuş, Şazelî tarikatından hilafet almıştır. Şair olan A. Muhtar Efendi 1879'da oğlu Mehmed Elif Efendi'ye yerini bırakarak hacca gitmiş, dönüşte de oğlunu bu görevde bırakmıştır.

S. Sıdkı Efendi'nin en büyük oğlu İsmail Neca Paşa askerlik mesleğini seçmiş, ortanca oğlu Şeyh Hasan Rıza Efendi (ö. 1884) ise küçük kardeşi A. Muhtar Efendi ile birlikte tekkenin postuna oturmuş,

Hasırîzade
Tekkesi'nde
tevhidhanenin
giriş (batı)
cephesi (üstte)
ve zemin kat
planı.

M. Baha Tannıan

ancak çok cezbeli bir yaratılışa sahip olduğundan 1864'te şeyhliği bırakarak Üsküdar'da bir evde inzivaya çekilmiştir.

Tekkenin son postnişini Şeyh Mehmed Elif Efendi (ö. 1927) A. Muhtar Efendi'nin oğludur. 1907'de Meclis-i Meşâyih reisliğine getirilen M. Elif Efendi, İstanbul tekkelerinin son döneminde derin bilgisi, sohbetinin güzelliği, örnek ahlakı ve sanatsever kişiliği ile ün yapmıştır. Döneminin i-leri gelen âlimlerinden dini ilimleri tahsil etmiş, Yenikapı Mevlevîhanesi(-») postnişini Osman Salahaddin Dede Efendi'den (ö. 1887) Mevlevî tarikatı hilafeti ve mes-nevihanlık icazeti almış, Zeki Dede ile Rakım Efendi'den ta'lik hat meşk etmiştir. Tasavvufa ilişkin birçok risale kaleme a-lan M. Elif Efendi'nin Osmanlıca ve Farsça kasideleri ile gazellerini içeren bir de divanı bulunmaktadır. Babası gibi Şazelî tarikatından da hilafet almış olan M. Elif Efendi'nin şeyhliği süresince Hasırîzade Tekkesi parlak bir kültür hayatına sahne olmuş, dönemin tanınmış âlimleri, musiki üstatları, tarikat şeyhleri, devlet adamları ve saray mensupları tekkedeki ayinlere, mesnevi derslerine ve sohbetlere devam etmişlerdir. M. Elif Efendi'nin tekkenin â-

yin günü olan çarşamba günleri, öğle namazından sonra tevhidhanede bir saat kadar mesnevi okuttuğu, bundan sonra Sa'dî ayininin icra edildiği, çoğu zaman Mevlevî semamın da yapıldığı bilinmektedir. Tekkelerin kapanmasından az önce büyük oğlu Y. Zahir Efendi'ye hilafet vererek İstanbul'da Sa'dî tarikatının âsitanesi olan Ab-düsselâm Tekkesi'nin(-

>) meşihatına tayin etmiş, ayrıca kendi tekkesinde de, mesnevi derslerinden sonra hareme çekilerek a-yinlerin idaresini oğluna terk etmiştir.

Halic'e (baüya) doğru alçalan tekke arsasının güneybatı köşesinde yer alan cümle kapısı kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Ampir üslubunu yansıtan kapı yanlardan pilastrlar ile kuşatılmış, sepet kulpu biçimindeki kemerin üzerine, beyzi bir madalyon içindeki II. Mahmud tuğrasının iki eşit parçaya ayırdığı 1252/1836 tarihli manzum kitabe yerleştirilmiştir. Söz konusu kitabenin metni Şeyh S. Sıdkı Efendi'ye, ta'lik hattı ise Arabzade Mehmed'e aittir.

İstinat duvarları ile setlere ayrılmış o-lan arsanın, batı yönünde yer alan ve en alçakta kalan setine, kuzey-güney doğrultusunda gelişen ve harem, selamlık, mutfak bölümlerini barındıran ahşap bina yer-

HASİRÎZADE TEKKESİ

HASİB PAŞA YALISI

Hasırîzade Tekkesi'nde tevhidhanedeki kadınlar mahfilinin görünüşü.

Hulusi Tanınan, 1976

Bir 19. yy binası olan Hasib Paşa Yalısı'nın 1974'te yanmadan önce deniz cephesinden görünümü.

Erkin Emiroğlu, 1970'ler

leştirilmiştir. Kagir bir bodrum üzerinde yükselen ve harem kanadında bir çatı katı ile donatılmış bulunan yapının güney kesimi selamlığa, kuzey kesimi hareme tahsis edilmiş, birbirine, köprü şeklinde tasarlanmış bir mabeyin odası ile bağlanan bu iki kanadın arasına, küçük bir avlunun gerisine, tekkenin mutfağı yerleştirilmiştir. Bu yapının önündeki ve arkasındaki bahçeler de, harem-selamlık taksimatına bağlı olarak, tuğla örgülü duvarlarla ikiye ayrılmış, öndeki duvarın selamlık bahçesi tarafında, dönemin modası o-lan yapay kayalıklar ile bir havuz tasarlanmıştır. 19- yy ahşap sivil mimarisinin özelliklerini yansıtan bu binada, gerek harem gerekse de selamlık bölümlerinde orta so-falı plan tipi uygulanmış, çeşitli boyutlardaki odalar ve helalar, bölümlerin ekseninde yer alan sofalara açılmış, zemin kattaki ve üst kattaki sofaları birbirine bağlayan merdivenler çift kollu olarak tasarlanmıştır. Kuzeye açılan selamlık girişi ile batıya bakan harem girişinin üzerinde, dökümden mamul, sütunlara oturan çıkmalar yer alır. Selamlık girişinin üzerindeki çıkma şeyh odasına aittir. Bu odanın yanında da Şeyh M. Elif Efendi'nin özel kütüphanesini barındıran "kitap odası" bulunmaktadır.

Selamlık girişinin karşısında (güneyinde), yekpare beyaz mermerden yontulmuş, dikdörtgen prizma biçiminde bir ab-dest teknesi bulunmaktadır.

Teknenin geniş ve dar yüzüne, iki parça halinde, bey-zi madalyonların içine yerleştirilmiş olan manzum kitabe 1287/1870 tarihini taşımakta ve Nazif Ağa'nın vasiyeti üzerine kardeşi ismail Paşa tarafından yaptırılmış olduğu belirtilmektedir. Söz konusu kitabe ta'lik hatlı olup Aziz Bey'in (ö. 1913) imzasını taşır. Abdest teknesinin arkasında, bahçe duvarına bitişik olarak, tuğla duvarlı, ahşap çatılı ahırın yıkıntıları dikkati çekmektedir. Diğer taraftan, kuzey yönünde küçük bir hamam bölümünün bulunduğu harem kanadının arkasındaki bahçede yer alan su haznesine ait kitabe "şöhret-şiâr" Hacıbekirzade Ali Bey'in, babası Muhyiddin Efendi'nin ruhu için teknenin suyollarını onarttığı ifade edilmektedir. Tevhidhanenin şerbethane odasında korumaya alınmışken çalınan bu kitabenin metni ve ta'lik hattı Şeyh M. Elif Efendi'ye aittir.

ikinci sette yer alan ve tevhidhane ile buna bağımlı birtakım birimleri (şerbethane, zâkirbaşı odası, hünkâr mahfili ve kasrı) içeren, ayrıca türbeye bitişen ana bina, dış görünümü itibariyle bir meskeni andırır. Kagir duvarlı bir havalandırma bodrumu üzerine oturan iki katlı ahşap yapının batı cephesinde 3 adet giriş sıralanır. Cephenin ortasında yer alan, şeyh efendinin, dervişlerin ve erkek misafirlerin kullandığı ana giriş iki yandan ahşap dikmelerle kuşatılmış, camlı kapılarla donatılmış ve bir kitabe levhası ile taçlandırılmıştır. Metni Şeyh A. Muhtar Efendi'ye, ta'lik hattı ise oğlu Şeyh M. Elif Efendi'ye ait olan bu manzum kitabe 1305/1887-88 tarihini taşımakta, II. Abdülhamid ile

Tophane Müşiri Seyyid Mehmed Paşa'nın adlarını vermektedir. Bunun üzerine, son yıllarda yerinden sökülerek satılmış ve bir özel koleksiyona intikal etmiş bulunan, M. Elif Efendi'nin ta'lik hattı üe yazılmış, 1318/ 1900 tarihli mermer ayet levhası yer almaktaydı.

Kitabeli ana girişin açıldığı taşlık, camlı ahşap bölmelerden ışık almakta, bir dağılım merkezi niteliğinde olan bu mekândan tevhidhaneye, şerbethaneye, zâkirbaşı odasına ve hünkâr mahfili merdiveninin altındaki ardiyeye geçilmektedir. Zemini mermer kaplı, duvarları da raflarla donatılmış olan şerbethaneden tevhidhaneye bir servis penceresi açılmakta, ayrıca kadınlar mahfiline geçit veren harem kapısını izleyen küçük hol ile şerbethane arasında bir dönme dolap bulunmaktadır. Musiki aletlerinin ve ayin giysilerinin muhafaza edildiği, "zâkirbaşı odası" olarak anılan küçük oda hünkâr girişi ile de bağlantılıdır.

Batı cephesinin kuzey kesiminde, harem bahçesi tarafında yer alan kapı ufak boyutlu bir hole açılmakta, bu holden hareket eden merdivenle kadınlara mahsus fevkani mahfillere çıkılmaktadır. Aynı cephenin güney kesiminde bulunan hünkâr girişinin gerisinde de küçük bir hol ile hünkâr mahfiline ve bununla bağlantılı hünkâr kasrına geçit veren merdiven yer alır.

Kareye yakın dikdörtgen planlı (12,35x 10,70 m) tevhidhanenin güney ve batı duvarları değişken kalınlıklara sahiptir. Bu durumun, mihrap

duvarında, dış hattın kible yönü ile tam bir dik açı yapmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Tevhidhanenin ortasında, ayinlere tahsis edilmiş olan bölüm, köşeleri pahlı kare bir plan arz etmekte ve iki kat boyunca yükselmektedir. Bu bölümün çevresinde, her iki katta da, kare kesitli 16 adet ahşap sütun sıralanır. Zemin katta, mihrabın önün-

deki sütun açıklığı dışında, sütunların arası ahşap korkuluklarla kapatılarak bunların gerisinde kalan ve zemini bir seki ile yükseltilmiş olan alan erkek seyirci mahfilleri olarak değerlendirilmiştir. Mihrap duvarının önünde, üç sütun açıklığına tekabül eden ve zâkirler maksuresi olarak kullanılan kesimin, mihrap duvarına saplanan ahşap korkuluklarla mahfillerden ayrıldığı görülür. Zemin katta ve üst katta bulunan sütunların arasındaki korkuluk duvarının yüzeyi, çitaların çerçevelediği yatay dikdörtgen panolara ayrılmış, sütun açıklıklarına isabet eden bu panoların içine, Şeyh A. Muhtar Efendi'nin Sa'dî tarikatının piri Sadeddin Cibavî'ye ithaf ettiği methiye, oğlu Şeyh M. Elif Efendi'nin ta'lik hattı ile siyah zemine yaldızla (zeren-dûd tekniği ile) yazılmıştır. Branda üzerine yazılmış olan bu nefis yazı panoları da yerinden sökülmüş ve kayıplara karışmıştır.

Güney cephesinde çıkıntı yapan mihrap nişi, ortadaki büyük, yanlardaki küçük boyutlu 3 adet silindirden oluşmaktadır. Silindirlerin kesişme çizgilerine burmalı ahşap sütunçeler yerleştirilmiştir. Mihrabın sağında (batı) bahçeye açılan 2 pencere, solunda da (doğu) yıkık türbeye açılan bir kapı ile diğerlerinden daha geniş bir pencere vardır. Tevhidhanenin batı duvarında, taşlığa açılan kapı ile bir pencere, ayrıca şerbethanenin servis penceresi, kuzey duvarında ise, harem bahçesine baktığı için yüksekte başlayan 3 adet pencere bulunmaktadır. Doğu duvarı ile bu yöndeki sokağın istinat duvarı arasına, içeriye sızabilecek nemi önlemek amacıyla, ince uzun dikdörtgen bir ardiye yerleştirilmiştir. Mihrabın yanında duran ahşaptan mamul, ajurlu mesnevi kürsüsü ile sade görünümlü sakal-ı şerif muhafazası da paramparça durumdadır.

Üst katta, mihrabın önünde yer alan ve üzeri boş bırakılmış olan sütun açıklığı dışında, ayin mekânını sınırlayan sütunlar ile duvarların arasındaki alanın güneybatı kesimi hünkâr mahfiline, geriye kalanı da kadınlar mahfiline ayrılmıştır. Aralarında bir kapı ile bağlantı kurulmuş olan bu fevkani mahfiller', korkuluk duvarlarına oturan ahşap kafeslerle donatılmıştır. Hünkâr mahfiline ait olan kafes birimleri diğerlerine oranla daha seyrek olup icabında pencere gibi açılıp kapanabilecek şekilde imal edilmiş ve oymalı ahşap hotozlarla taçlandırılmıştır. Üst katın batı kesimini işgal eden, hünkâr kasrı niteliğindeki bölüm bir sofa ile buna açılan iki odayı ve bir hela-abdestlik birimini barındırır. Büyük boyutlu ve hünkârın dinlenmesine, icabında şeyh efendi ile görüşmesine tahsis edilmiş bulunan oda, yapının giriş cephesinde,

hünkâr girişinin üzerinde, dökümden mamul süslü konsollara oturan bir çıkma yapmaktadır. Daha küçük boyutlu olan diğer oda ise hünkârın maiyetine ayrılmıştır.

Kuzey yönünde tevhidhaneye bitişen, doğu ve güney yönlerinde istinat duvarları ile kuşatılmış olan türbenin batıya (bahçeye) açılan bir dizi dikdörtgen pencere ile aydınlandığı ve bu yöne doğru meyilli bir çatı ile örtülü olduğu bilinmektedir. Çatı çöktükten sonra ahşap sandukaların yerine betondan basit kabirler ve Latin harfli küçük mermer kitabeler konmuştur. Tekke arsasının batısındaki hazi-rede M. Elif Efendi dışında tekkenin bütün postnişinleri, ayrıca tekkenin bina e-minliğini yapan Tophane Müşiri Seyyid Mehmed Paşa gömülüdür.

Türbenin batısında, tevhidhanenin güneyinde yer alan sarnıcın üzeri, zamanında sohbet mahalli olarak kullanılan bir sofa şeklinde düzenlenmiş, tam ortasına, mermerden yontulmuş bir bilezik oturtulmuştur. Şerit kabartmaları ile bezeli olan sarnıç bileziği de çalınmıştır. Türbenin üzerinde yer aldığı setle bu sofa arasında Şeyh H. Rıza Efendi'nin eşi Zeliha Samiye Hanım (ö. 1855) ile Şeyh A. Muhtar Efendi'nin eşi Fatma Baise Hanım'a (ö. 1895) ait iki mezar bulunur.

Cephelerine yalın bir ifadenin egemen olduğu tevhidhane binasının barındırdığı mekânlarda, II. Abdülhamid döneminin, giderek Türk kökenli unsurları bünyesinde barındıran eklektik zevkine uygun süslemeler bulunmaktadır. Zemin kattaki mahfillerin duvarları panolara taksim edilerek bunların içi, yeşil ve sarı renkte taş kaplamaları taklit eden boyamalarla doldurulmuş, ahşap sütunlar da yeşil porfiri hatırlatacak şekilde boyanmıştır. Mihrapta, yeşil ve kırmızı zeminler üzerinde, kufî yazıdan bozma örgülü motiflerin arasında besmele ile "yâ Mâbud" ibareleri, ayrıca rumî ve palmet motifleri görülmektedir. Üst kattaki sütunların üzerinde uzanan yatay kuşak, alternatif olarak kare ve dikdörtgen kartuşlara bölünmüş, karelerin içine 8 kollu yıldızlar, köşeleri rumîlerle dolgulanmış dikdörtgenlerin içine de kufî besmeleler yerleştirilmiştir. Ayın bölümünün tavanında, ortada 8 kollu büyük bir yıldız, kenarlarında da buna paralel "L"

biçiminde, üçgenlerle sonuçlanan dört a-det kartuş bulunmakta, bunların içinde de beyaz, siyah, yeşil ve kırmızıyla resmedilmiş örgü motifleri, yıldızlar, şemseler yer almaktadır. Yapıdaki diğer bütün tavanlarda çıtalarla meydana getirilmiş taksimattan başka herhangi bir bezemeye rastlanmaz. Hünkâr mahfili ile buna bağımlı birimlerin duvarlarında, dikdörtgen panolar içinde, rumîlerle dolgulanmış şemseler ve köşebentler görülmektedir.

Hasırîzade Tekkesi'nde teşhis edilen bezemelerin en ilginç kadınlar mahfiline ait kafeslerin üzerine resmedilmiş olan hurma ağaçlarıdır. Osmanlı süsleme sanatında, diğer birtakım bitki motiflerine oranla pek az kullanılmış olan bu motifin varlığı, hurmanın Sa'dî tarikatının erkânında önemli bir sembolik yerinin olmasıyla açıklanabilir.

Özellikle bu bağlamda "hurma tekbirlemek" olarak adlandırılan tarikata giriş (biat/intisap) töreninde dervişlere şeyhleri tarafından tekbirle hurma yutturulması, söz konusu bezemeyi anlamlı kılmaktadır. Ayrıca az rastlanan, kafes ü-zerine boyama tekniğini sergilemesi bakımından da önemli olan bu kafesler son yıllarda eski eser yağmacılarının hışmına uğramıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 305; Aynur, *Sa-liha Sultan*, 35, no. 80; Âsitâne, 13; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 14-15, no. 31; Münih, *Mecmua-i Tekâyâ*, 12; Raif, *Mir'at*, 241, 562-568; *IhsaiyatII*, 21; Vassaf, *Sefîne*, V, 270; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 58; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, II, 226-228; İnal, *Son Hattatlar*, 810-812; inal, *Türk Şairleri*, I, 291-293, II, 983-985, III, 1671-1672; M. Sertoğlu, "Sütlüce ve Üç Hattat Mezarı", *Hayat Tarih Mecmuası*, 3 (Mart 1977), 13-17; ay, "Halıcıoğlu'ndan Kasımpaşa'ya", *ae*, 4 (Nisan 1977), 15-21; ay, "Kasımpaşa", *ae*, 5 (Mayıs 1977), 48-53; M. B. Tan-man, "Hasırîzade Tekkesi", *STY*, VII (1977), 107-142; B. Turnalı-E. Yücel, "İstanbul'daki Bazı Tekkelerin Yerlerine Dair Bir Araştırma", *VD*, XVIII (1984), 145-147; M. B. Tanman, "Re-lations entre leş semahane et leş türbe dah leş tekke d'Istanbul", *Arş Turcica/Akten deş VI. In-ternationalen Kongressesfür Türkische Kunst*, Münih, 1987, s. 316-317; R. Lifchez, "Lodges of istanbul", *The Dervish Lodge*, Berkeley, 1992, s. 88-94.

M. BAHA TANMAN

HASİB PAŞA YALISI

Boğaziçi'nde Beylerbeyi vapur iskelesinin 200 m kadar kuzey yönünde bir zamanlar yer almakta olan Hasib Paşa Yalısı, Anadolu yakasının bu türden en büyük binası iken 1974'te bir yangın sonucu tamamen yok olmuştur.

Hasib Paşa Yalısı, Beylerbeyi ile Çengelköy arasındaki Sadullah Paşa Yalısı'n-dan sonra en eski yalı olarak kabul edilir, iki kadı olan bina zeminde 900 m2 oturma alanına sahipti.

Yalının içinde bulunduğu dört dönümlük bahçede ayrıca üç müştemilat, bugün sadece çukuru kalmış sanat eseri mermer bir havuz ve Boğaz suyu ile irtibatlı kapalı bir deniz hamamı da bulunmakta idi.

Yalının planı, elips bir sofanın çevresinde yer alan mekânsal birimlerle oluşturulmuştu. Buna göre elipsin denize paralel olan küçük aksı üzerinde merdivenler, denize dik olan büyük aksı üzerinde de eyvanlar yer almaktaydı. Köşelerde ise kendi iç sofalarına sahip bağımsız denebilecek durumda üçer, dörder odalı daireler bulunmaktaydı.

Bina planı merkezi orta sofalı tipe aittir. Elips şeklindeki sofanın uzunluğu 18 m' dir. Bu durum ile Sadullah Paşa ve Prens Rukiye yalılarına göre daha büyük ve organize bir plana sahip olmaktadır. Üst katta sofa bir ahşap

asma kubbe ile örtülmüştür. Bir başka açıdan incelendiğinde yalının planı selamlık, mabeyin ve harem bölümlerinden oluşmaktadır. Ancak tüm bölümler birbirleri ile irtibatlandırılmıştır.

Birçok benzeri gibi yalının kesin yapım tarihi belli değildir. Ancak gerek mimari gerekse süsleme özelliklerinden binanın 19. yy'm ortalarında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yalının rölövesi son defa, daha sonra Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlanan Beşiktaş'taki Mimarlık Yüksek Okulu öğretim üye ve öğrencileri tarafından yapılmıştır.

Bir defa el değiştiren yalı arsası son o-larak Sabancı ailesinin mülkiyetinde olup, kendilerince hazırlattırılan restitüsyon projesi, ilgili koruma kuruluna tevdi edilmiştir. HALUK SEZGİN

HASKÖY

10

11

HASKÖY AYAZMASI

HASKÖY

Halic'in kuzey kıyısında, Kasımpaşa ile Sütlüce arasındaki semt. Semtin sınırlarım kuzey ve kuzeybatıdan çevre yolu, Sütlüce semti, Halıcıköy; batıdan Haliç; güneydoğudan Camialtı Tersanesi bölgesi; doğudan Kulaksız Mahallesi ve Kasımpaşa Zindanarkası Mezarlığı çizer, idari olarak, semtin çekirdeği sayılabilecek Piri Paşa Mahallesi gibi, semtin üzerine yayıldığı Fe-tihtepe, Keçeci Piri, Cami-i Kebir mahalleleri de Beyoğlu İlçesi'ne bağlıdır.

Bizans döneminde "Arabant Kasabası" dendiği rivayet edilen semtin Hasköy adını, II. Mehmed'in (Fatih) istanbul kuşatması sırasında otağım bu bölgede kurmuş olmasından veya buradaki hasbahçeler-den aldığı söylenir.

En eski adının "Pikridion" olduğu sanılan Hasköy, bu adı îoannes Pikridios'un burada kurmuş olduğu manastırdan almıştı. Piri Paşa Mahallesi'nin bulunduğu yerde ise Karemidie adında bir köy vardı. Hasköy adının bir diğer görüşe göre, bu bölgenin en büyük kilisesi olan "Paraske-vi"den geldiği, Türk döneminde "Paras-köy" diye anılan semtin adının zamanla Hasköy'e dönüştüğü ileri sürülür.

Hasköy, kentin en eski Musevi yerleşim bölgelerinden biridir. Bizans döneminde burada Karai Musevileri çoğunlukta idi. Karaimler veya Karaylar olarak da bilinen ve Orta Asya kökenli bir Türk boyu olan Karaimler 6. yy'da Kafkasya'ya, oradan Ukrayna'ya göçmüşler, Hazarlarla kaynaşmışlar ve onların Museviliği resmi din olarak kabul etmelerinden sonra, Museviliğin Talmud'u reddeden bir mezhebini oluşturmuşlardı. 1172'de Konstan-tinopolis'e gelen Benjamin de Tudela bütün kentte 500 kadar Karainin yaşadığını yazar.

Fetih sırasında ve II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) semtin bulunduğu yöre, efsanelerle de iç içe gelişen bir tarihe sahiptir. Fatih'in hocası Akşemsed-din'in Hasköy'de Çemşirlik Havuzu denilen yere bir servi fidanı diktiği, diğerlerinden çok daha çabuk büyüyen ve çok daha uzun olan fidanın, yeşil değil de ak olduğu Evliya Çelebi tarafından nakledilir. Fatih de buraya kendi eliyle 7 servi dikmiş ve 12.000 servi ağacı dikilmesini ferman etmiştir. Evliya Çelebi'de Çemşirlik Havuzu diye adlandırılan mekâna daha sonra Çamaşırlık Havuzu denmiştir.

Hasköy fetihten sonra da esas olarak bir Yahudi ve Musevi mahallesi olarak gelişmiştir.

Evliya Çelebi, II. Mehmed'in Arabistan'ın Safed şehrinden Yahudileri buraya yerleştirdiğini söylerken, Hasköy'de 7 kilise ve 12 sinagog olduğunu kaydetmektedir. Evliya Çelebi, Hasköy'ün Selanik ve Safed şehirlerine benzerliğine de dikkati çeker.

Hasköy'ün bellibaşlı Yahudi mahalleleri Abaşo la Kaye (Alt Sokak), Maalem veya Keçeci Piri, Arabacılar, Şeyh Salih (Çık-salı), Kordova, Yeni Mahalle, Parmakkapı, Kalaycı Bahçe, Sarayiko ve Piri Paşa idi. Semtın eski haritaları, bugün hemen hiç izi

Yüzyıl başında Hasköy'den bir görünüm.

Tuğrul Acar fotoğraf arşivi

kalmayan bu geçmişe ışık tutar. Basmacı Avram ve Terzi Hayim sokakları, bugün Basmacı Ruşen ve Terzi Kasım isimlerini a-lırken, sinagog çıkmazları, sinagog sokakları ve adlarını aldıkları sinagoglar yok olmuştur. Ayrıca burada yer aldığı bilinen Musevi okulları da kapanmıştır. İstanbul'ın en eski ve en büyük Musevi mezarlıklarından biri Hasköy'dedir.

Hasköy'de Yahudilerden başka Rumlar da yaşıyordu. Buradaki en ünlü kilise, iskelenin biraz ötesindeki Ayia Paraskevi' dir. Bu kiliseyle ilgili birçok efsane vardır. Hasköy'ün içinde Rum, Yahudi ve Müslüman mezarlıklarının arasında Ayia Paraskevi adlı bir de ayazma bulunuyordu. Bu ayazmanın diğer adı olan "Çıksalı" ya da "Çıksalın"m, "Şeyh Salih"ın bozulmuş şekli olduğu düşünülmektedir.

A. Paspatis, 1597'de Eminönü'nde Yeni Cami inşaatı başladığı zaman, bu caminin yerine sahip olan Karai Musevilerine Hasköy'de evler verildiğini ve bu cemaatin Hasköy'e nakledilen 40 kadar üyesinin hayat boyu vergiden muaf tutulduklarını kaydeder. Ayrıca Eminönü'ndeki sinagogun bulunduğu arsa kanunen satılamadığı için bu cemaate hazineden yıllık 32 kuruş kira ödendiğini ekler. 1715 ve 1756 yangınlarından sonra da birçok Yahudi aile, Ay-nalıkavak Sarayı'nın yer aldığı hasbahçeyi takiben Okmeydanı'na doğru genişlemiş olan bu semte göç etmişti.

Hasköy'ün en önemli iki sinagogu, Bizans döneminde ıspanya'nın Cordoba şehrinden

göç eden Endülüslü Sefarad Yahudilerinin kurduğu Kordova Sinagogu ile Mayorka Adaları'ndan göç eden Yahudilere atfedilen Mayor Sinagogu idi. 1912'de *Annuaire Orientale'de* kaydedilen diğer Hasköy sinagogları şunlardı: Şeritçisi, Esg-her, Kalaycı Bahçe, Maalem, Mizrahi, Parmakkapı, Sarayiko, Sinyora, Yeni Mahal-

le ve Çıksalı. Değişik belgelerde başka sinagog adlarına da rastlandığı gibi Amon ailesinin evinin de ibadethane olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu evin S. H. El-dem tarafından Hasköy'de Hahambaşı Konağı olarak tespit edilen, 18. yy yapısı konak olduğu akla gelmektedir. 1899 tarihli Hasköy sinagogları listesi incelendiğinde, bu listede adı geçen Alamanes (Almanı) ve Arabacılar sinagoglarının 1912'de kaydedilmediği, buna karşılık Mizrahi Si-nagoğu'nun eklendiği dikkati çekmektedir. 1960'lara kadar bu yapılar yavaş yavaş ortadan kalkmıştır; bugün Hasköy'de ayakta kalan Rabanıt Musevilerine ait tek ibadetgâh Maalem Sinagoğu'dur. Ayrıca İhtiyarlar Yurdu içinde bir özel ibadethane vardır.

Ayrı bir cemaat oluşturan Karnilerin de, Hasköy'de "Kal ha Kadoş be Kuştâ Bene Mikra" adlı, Bizans döneminde, inançlarına uygun olarak yeraltında inşa edilmiş bir sinagogları bulunmaktadır.

Evliya Çelebi semtin 17. yy'daki görünümünü anlatırken 3.000 kadar bağlık, bahçelik, çok katlı evin varlığından, bahçelerde limon ve turunc yetiştirildiğinden, zengin Yahudilerin ev ve bahçelerinin güzelliğinden söz eder. 11 Yahudi mahallesinin yanında 2 Rum, 1 Müslüman ve 1 de Ermeni mahallesinin bulunduğunu, 20'den fazla Yahudi cemaatinin ve toplam 17.000 civan nüfusunun, içlerinde kıymetli mallar bulunan 600 dükkânının, çok sayıda meyhanesinin olduğunu; misket üzümleri ve şarabıyla ünlendiğini söyler. Osmanlı döneminde Hasköy, bir zamanlar Haliç sahilinin en büyük ve görkemli sahil-sarayı olan Tersane Sarayı ve sarayın arazisi içindeki Aynalıkavak Kasrı(-0 ile ünlüdür. Daha I. Selim'den (Yavuz) başlayarak kurulan Tersane'den Okmeydanı'na doğru Kasımpaşa sırtlarını kaplayan koru,

Günümüzde Hasköy. *Araş Neftçi, 1993*

padişahların ilgisini çeken bir hasbahçe olarak "Tersane Bahçesi" diye adlandırılmış ve içine dönem dönem çeşitli kasırlar yapılmıştır. Evliya Çelebi, Tersane Bahçe-si'ni methederken, binlerce servinin gölgelediği bahçede kuşların ötüşünün güzelliği, kayısı ve şeftalisinin lezzetini, Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) burada deniz kenarında bir köşk yaptırdığını ve burada denizden, adına istiridye denilen ve içki içenlerin pek sevdiği bir deniz hayvanı çıktığını anlatır.

Hasköy çeşitli dönemlerde yangınlar görmüş; 1804'te çıkan büyük yangında 500 ev, 150 dükkân yanmıştır. Hasköy'ü, 1865 yazında çıkan kolera salgını

kasıp kavurmuş, 1871'de salgın tekrarlamış, halk evlerini terk edip Okmeydam'nda kurulan çadırlara yerleşmiş ve semt abluka ve karantina altına alınmıştır.

Tersane Bahçesi ve Aynalıkavak Kasrı' nın 18. yy'ın sonunda önemini kaybettiği, 19. yy'ın ikinci yarısından sonra Tersane' ye yapılan eklemeler sırasında kasrın denizden koparak içeride kaldığı anlaşılmaktadır. Semt ise Yahudilerin çoğunlukta olduğu yapısını 20. yy'ın başlarında da korumuştur. 20. yy'm başında Hasköy'de 25.000 Yahudi ve 148 hahamın bulunduğu yazılıdır. 1950'lerde, yöredeki Musevi yerleşim ve kültürünün izleri, hâlâ orada oturmakta olan birkaç aile dışında hemen hemen silinmiş, en uzun yaşayabilen sinagog Maalem Sinagogu olmuştur.

Günümüzde Hasköy, sahildeki Denizcilik Bankası'na ait Şehir Hatları İşletmesi vapurlarının bakımını yapan küçük tersanesi, Haliç sahiline paralel uzanan Hasköy Caddesi ve Kumbarahane Caddesi'nin doğusunda kalan küçük dükkân, işyeri ve imalathaneleri, içerilerdeki dükkânların konutlarla yan yana ve üst üste yer aldığı sokakları ve İstanbul'a Anadolu'nun çeşitli yörelerinden göçle gelmiş nüfusuyla, Haliç'in diğer benzeri yerleşmelerinden fark-

lı değildir. Yeni köprünün yapılmasından sonra yerinden sökülen Galata Köprüsü Hasköy vapur iskelesi ile karşı sahilde Ba-lat Musevi Hastanesi'nin bulunduğu yer arasına yeniden kurulmuştur. **Bibi.** Jak Deleon, "Geçmişten Günümüze Altın Boynuz, Unutulmuş Bir Semt: Hasköy", *Milliyet*, 2-3 Nisan 1991; Evliya, *Seyahatname*, I; Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, M. Belge, *istanbul Gezi Rehberi*, İst., 1994, s. 213-215; Mil-lingen, *WaUs*, 221; N. Güleriyüz, *istanbul Sinagogları*, ist., 1992, s. 95-99.

İSTANBUL

HASKÖY AYAZMASI

Hasköy'de, Piri Paşa Mahallesi, Ayazma-yanı Sokağı'ndadır. Musevi mezarlığı önünden, Çıksalın Meydanı'ndan Hasköy Mezarlığı'na inen yokuşun sağ kısmındaki arsada yer almaktadır.

İnciciyan 18. yy'da bu bölgede pek çok şifalı suyun bulunduğunu kaydetmektedir. Sütlice bunlardan biridir. Keza, Bizans döneminde Armamentareas diye anılan Ha-lıcioğlu ve çevresinde, sade bir vatandaş olan Teodora adında bir kadının yaptırmış olduğu Aziz Pantaleymon'a ithaf edilmiş olan manastır, kutsal bir suyun bulunduğu yere yapılmıştı. Bugün Aynalıkavak' ta Aziz Pantaleymon'un adını taşıyan küçük bir ayazma vardır. Aziz Zotikos'un bu bölgede, iki katır tarafından yerde sürüklendiği ve burada mucizevi bir su kaynağının fişkırdığı öyküsünün geçtiği yerin tanımı, Hasköy sırtlarına uymaktadır.

Evliya Çelebi 17. yy içinde Yahudi mezarlığının yakınında "İne Ayazma" denilen bir

tatlı su kaynağının bulunduğunu; bir gün tutup, sonraki iki gün içinde bıraktıktan sonra dördüncü gün yine tutan bir cins sıtmaya şifalı bir suyunun olduğunu, yedi kez suyundan içip, yıkanan hastaların iyi olduklarını ve bu ayazmanın Rumlar tarafından sık sık ziyaret edildiğini kaydeder.

Aziz Zotikos öyküsünde, bahsi geçen su kaynağının bu olduğu kesin olmasa da, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği su kaynağı, Hasköy Ayazması denilen Ayia Paraskevi Ayazması ile aynı olmalıdır.

Hasköy Ayazması, düzgün dikdörtgen planlı bir giriş bölümü, antre ve buna bağlı durumdaki, su kaynağına ulaşan dar bir koridordan meydana gelmektedir. Üzerinde mermer bir haç bulunan kapının kanadı madenidir.

Girişin bulunduğu cephede bir de küçük pencere vardır. Bu giriş bölümü 5x 2,50 m boyutlarında olup, kaba arazi taşlarının harç ile bağlanmasıyla meydana gelen bir duvar işçiliği gösterir. Ahşap kiriş üzerine sac olan örtüsü bugün mevcut olmayıp, üzerinin tamamı açıktır. Bu bölümün kuzeybatı köşesinde, üzerine Yunanca yazı ve bezemeler oyulmuş olan mermer ikona çerçevesinin orta kısmında durduğu bilinen gümüş kaplamalı Ayia Pa-raskavi ikonası bugün yerinde değildir. Su kaynağı ile bağlantılı dehliz şeklindeki koridorun başlangıcı bu giriş bölümünün güneybatı köşesine, yani kapının tam karşısına rastlamaktadır. Genişliği sadece 0,55 m ve yüksekliği 1,75 m olan, 25 m uzunluğundaki bu dar koridor, gittikçe dara-larak sızıntı sularının toplandığı bölümle nihayetlenmektedir. Bu bölme madeni parmaklıklı bir kapı ile koridordan ayrılmıştır. Koridorun ortalarına rastlayan bir yerde, batı duvarına, şamdan koymaya mahsus küçük bir niş açılmıştır. Bu nişin içine yerleştirilmiş olan, üzeri bitkisel bezemeli mermer plaka Bizans işidir. Aynı şekilde koridorun duvarları ve biraz sivriltilmiş uzun beşik tonoz da, kesme taş ve tuğladan olup Bizans duvar işçiliğinin özelliklerini göstermektedir. Giriş bölümünün duvarları ve ikona çerçevesi koridora nazaran çok daha yenidir.

Hasköy Ayazması'mn su kaynağına uzanan dehlizin başlangıcı. *Enis Karakaya, 1994*

HASKÖY TERSANESİ

12

13

HASTANELER

Bir çarşı ressamının gözüyle mimarbaşı, 17. yy, anonim (solda) ve La Hay ve Ferriol'un *Recueil de Cent Estampes Representant Differentes Nations du Levant* adlı kitabında yer alan Vanınoor'un bir Ermeni mimar tiplemesi. *Galeri Alfa*

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 1969, 113-114; Janin, *Constantinople byzantine*, 416; *İSTA*, III, 1574, 1586; Inciciyan, *istanbul*, 95-96; Kömür-cıyan, *istanbul Tarihi*, 202.

ENİS KARAKAYA

HASKÖY TERSANESİ

Türkiye Gemi Sanayisi AŞ'ye bağlı, Haliç' te, Hasköy'le Halıcıoğlu arasında yer alan tersane.

Şirket-i Hayriye tarafından 1861'de, kendi vapurlarının bakım ve onarımı amacıyla kurulmuştu, atölye düzeyindeydi ve ancak birkaç küçük binadan oluşuyordu.

Önceleri fabrika denen bu kuruluş, zamanla eldeki olanaklar oranında genişletildi, 1884'te, 45 m boyunda ağaç bir kızak yapıldı, çekme gücü olarak da isimle çalışan bir ırgat yerleştirildi. 1910'da yeni bir kızak daha ilave edildi, istimli ırgat elektrikle çalışır duruma getirildi. Torna tezgâhları, inşaiye atölyesi ve marangozhane kuruldu.

Hasköy Ayazması'nın mermer ikona çerçevesi.

Enis Karakaya, 1994

Bugün harap bir halde, terk edilmiş o-lan Hasköy Ayazması, içinde bulunan derin bir kuyunun tehlike arz etmesinden dolayı beş yıldır kapalı vaziyettedir. Sızıntı suları haznesinde halen damla damla toplanmaktadır. Ayazmanın bugün için ziyaretçileri olsa da, bunlar ayazmaya girememektedirler. Oysa yakın bir zamana kadar ziyaretçiler, giriş kısmına sonradan yapılmış olan küçük bir su haznesine içeriden taşınan suları içerek ve azizenin ikonası önünde dua ederek, mum adağı yapıyorlardı.

Onarım ve bakımdan başka küçük hizmet teknelerinin de yapılıp denize indirildiği tersanede, Şirket-i Hayriye'nin önemli yöneticilerinden Necmettin Kocataş'ın döneminde, 1938'de birbirinin eşi iki şehir hattı vapuru yapıldı. Bunlardan 75 baca numaralı olanına Kocataş, 76 numaralı olanına da Sarıyer adı verildi. Bu iki vapurda, Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın Nimetul-lah adlı özel yatından çıkartılan iki buhar makinesi ve kazanlar kullanıldı. Tersanede daha sonra eski bir Haliç vapuru tadil edilerek motorlu, küçük bir araba vapuru haline getirildiyse de başarılı olunamadı.

Şirket-i Hayriye'nin 1945'te Münakalât Vekâleti tarafından satın alınması üzerine, Hasköy Tersanesi de Devlet Denizyolları ve Limanlar Umum Müdürlüğü'ne devredildi. Mart 1952'de Denizcilik Bankası'na devredilen kuruluş önceleri Haliç Tersanesi'ne bağlı bir başmühendislik olarak

Hasköy Tersanesi'nde yüzyıl başında bir gemi inşası. *Tuğrul Acar fotoğraf arşivi*

çalıştıysa da, 1954'ten itibaren Gemi İnşa ve Tamir İşletme Müdürlüğü adını alarak bağımsız bir ünite olarak çalışmalarını sürdürdü. 1984'te Ulaştırma Bakanlığı'nın bünyesinde yer alan bir kuruluş olan Türkiye Gemi Sanayisi AŞ'ye bağlandı. Hasköy Tersanesi'nde bugüne kadar başlıca şu vapurlar inşa edildi: Gökçeada Feribotu (1972), Kocataş (1938), Sarıyer (1938), Vaniköy (1954), Beykoz (1955), Hasköy (1960) yolcu vapurları.

11.257 m2'lik bir alanda faaliyetini sürdürmekte olan tersanede daha çok şehir hattı vapurlarının ve küçük teknelerin bakım ve onarımları yapılmaktadır. Rıhtım uzunluğu 193 m'dir. Biri yaylı, öteki felekli, 50'şer m uzunluğunda iki kızağı

Var lı' ESERTUTEL

HASSA MİMARLARI OCAĞI

"Cemaat-i Mimârân-ı Hassa" adıyla da bilinir, istanbul'da ve taşrada, Osmanlı hanedanına ve kamuya ait yapıların projelerini hazırlayan, inşaat ve onarım işlerini yürüten saray mimarlık örgütü. 1831'de yerini Ebniye-i Hassa Müdüriyeti'ne(-0 bırakmıştır.

Sarayın biran(->) örgütünden olan bu yarı askeri ocağın hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir. Ancak 1525'ten daha önce kurulduğu kimi belgelerden anlaşılır. Mimarbaşı Acem Ali de bu ocağın bilinen en eski amiridir. Hassa Mimarları Ocağı mensupları ulufeliydiler. Mimarbaşı, 16. yy'da 45 akçe, 17. yy'da 30 akçe gündelik alırken kalfalar 8-30 akçe, üstatlar da 3-10 akçe almaktaydılar. Sermimarân-ı hassa ya da hassa mimarbaşısının yönetimindeki ocağın başlıca elemanları, istanbul'un su sistemlerinden sorumlu suyolu nazırı ile istanbul ağası, kireççibaşı, mimar-ı sa-ni, kalfa denen mimarlardı. Bir dönem Sepetçiler Kasrı'nda, sonra Yalı Köşkü'nde, en son Topkapı Sarayı birinci avlusundaki kendi binasında hizmet veren ocağın asıl görevi İstanbul'daki yapılaşmayı denetlemek, inşaatlar için getirtilen taş, kireç, ahşap vb malzemeyi kontrol etmek, kaçak yapıları yıktırmak, yangın önlemleri almak, hanedana ait cami, köşk, saray, bent vb tesisleri projelendirip yapımını gerçekleştirmektir. Amele temini, inşaat malzemesinin zamanında getirtilmesi, inşaat hesapları, istanbul dışındaki yapıların yapım ve onarım keşifleri de ocak kalfalarına düşen işlerdendi. Ocakta bir kethüda ile kalfa denen pek çok mimarla minare, mermer, taş, sıva ustaları, neccar ve nakkaş vardı. Bunlar kalfa ve üstat olarak iki sınıfa ayrılıyorlardı. Üstatlar, belli bir alanda yetişmiş sanatkârlardı. Bunların kıdemli ikisi Saray-ı Atik üstadı ve Galata Sarayı üstadı sanını taşımaktaydılar. Ocağın 16. yy'ın başlarındaki mevcudu 14-18 arasındaydı. Bu sayı 17. yy'ın ortalarına doğru 40'a çıkmıştır. Kalfalar ve üstatlar arasında Ermeni ve Rumlar da vardı.

Mimar Sinan'ın 16. yy'ın ikinci yarısında mimarbaşı olduğu dönemde ocak en

verimli ve yoğun çalışmalarını gerçekleştirdi. İstanbul'da, Edirne'de, Anadolu ve

Rumeli topraklarında pek çok anıtsal eser ve külliye bu yıllarda projelendirildi. Bu dönemde Mimarlar Ocağı, aynı zamanda bir okul işlevindeydi. Acemi Ocağı(->) ile Galata Sarayı Ocağı'ndan(->) ve İbrahim Paşa Sarayı Mektebi'nden(->) alınan yetenekli acemiler, burada şakirt (çırak öğrenci) ve mülazım olarak çalışarak açılan kadrolara geçerlerdi. 18. yy'ın sonunda Mü-hendishane-i Berrî-i Hümayun açılınca buradan mezun olanlar da doğrudan ocağa geçmeye başladılar. Mimarbaşılar ise genellikle ocaktan yetişenler arasından seçiliyorlardı. Bu görevin bir özelliğı atananın yaşamı boyunca mimarbaşılıktan alın-mamasıydı. Mimarbaşılar arasında azledilen ya da idamla cezalandırılan pek az kişi vardır.

Hassa Mimarları Ocağı'nda, yapılması öngörölen eserlerin ilkin "resim" denen planlan ya da "menazır" adı verilen model veya maketleri ile maliyet tahminini gösterir "keşif defteri" hazırlanıyordu. Proje ve maliyet, onaylandıktan sonra mimarbaşına Divan-ı Hümayun'dan bir "hüküm" yazılır, ayrıca şehremini de bir bina emini atayarak işin parasal yönünü düzene koyardı. Kamu yapılan için ödenek defterdarlıkça verilir; eğer yapılan eser hayır konumlu ise bedelini, yaptırtanın vekilharcı öderdi.

İstanbul'da yapılan küçük binalar için amele, hamal, lağımcı, rençber, yük hayvanı, kayık vb kent olanakları ile karşılanır, ancak büyük külliyeler inşa edilirken kentte işgücü sıkıntısı doğmaması için taşra kadılarına hükümler yazılarak neccar, dölger, amele getirtilirdi. Miri (kamusal) inşaatlarda ise acemioğlanları çalıştırılırdı.

Yasaklara ve sınırlandırmalara uymak

koşulu ile gayrimüslimlerin İstanbul'daki kilise, manastır vb yapımaları, onarmaları da yine Hassa Mimarları Ocağı'nın denetimine bağılıydı.

Ocağın, İstanbul'a dönük bir görevi de ev inşaatlarına, dükkân yapımlarına ruhsat vermektir. Yasalara aykırı yapılarla eklentileri yıkıldığı gibi, komşu evi rahatsız eden pencereler kapatılır, cumbalar ve katlar kaldırılırdı. Yeni yapıların, su-yollarına, lağımlara zarar vermemesi, yolu daraltmaması da ocak kalfalarının denetimiyle sağlanıyordu. Surlara bitişik ev yapmak yasaktı. Ahşap yapılara da kentin bazı semtlerinde izin verilmiyordu. Kalfalar, meydanların ve külliyelerin çevresinde kaçak yapılaşma olmaması için de denetim yapmaktaydılar.

Ocağın bir başka görevi, İstanbul'a getirilen veya kentte üretilen inşaat malzemesinin kalitesini, narha uyulup uyulmadığını denetlemektir. Saptanan yolsuzluklar İstanbul ve Bilad-ı Selase(->) kadınlıklarına bildirilir, suçlular cezalandırılırdı. Örneğın kentteki kârhanelerde imal edilen kiremitlerin 18 parmaktan küçük, genişliğinin ise 7 parmaktan az olmaması esastı. Mimarlar, kireççi dükkânlarını da sürekli

denetlemekteydiler.

Ocağa şakirt olarak alınan acemioğ-lanları, usta-çırak ilişkisine dayalı bir yöntemle yetiştirilirdi. Burada, resim, menazır, hesap, hendese ve mimari, uygulamalı dersler ve teorik bilgiler olarak baş-mimarlar mimarlar tarafından gösterilmekteydi. Bu amaç için hazırlanmış risale-i mimariye adlı kitapçıklar da vardı.

15. yy'ın sonlarından, Ebniye-i Hassa Müdüriyeti'nin kurulduğu 1831'e değin, yaklaşık 350 yıl hizmet veren Hassa Mimarları Ocağı, İstanbul'un tarihsel kimliğini oluşturan büyüklü küçüklü yüzlerce esere imzasını atmıştır.

Osmanlı arşivlerinde Hassa Mimarları Ocağı'na ilişkin başta ulufe defterleri olmak üzere epeyce belge vardır. Ulufe defterleri, muhtelif yıllarda ocakta görev yapan Müslim ve gayrimüslim mimarları, üstatları, minarecileri adları ve gündelikleri ile verir. Mühimme ve rüus defterlerinde ise atamalara ilişkin belgeler yer almıştır. Mühimme defterlerinde ayrıca, İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılıklarına yazılan inşaat yasaklarına dair hükümler bulunmaktadır. Ayrıca ocağın hazırladığı pek çok keşif defteri de arşivlerde mevcuttur.

Bibi. Ş. Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *TAD*, S. I (1963), 157-202; (Altınay), *Mimarlar*; Uzunçarşılı, *Saray*, 378-379.

NECDET SAKAOĞLU

HASTANELER

İstanbul fethedildiğinde Türkler burada, sağlık kurumu olarak sadece Pantokrator Kilisesi (Zeyrek Kilise Camii) yanında bir hastane ile bir darülaceze (düşkünlerevi) bulmuşlardı. İlk olarak Pantokrator yapı topluluğu onarılmış ve faaliyete geçirilmişti. İstanbul'daki Rumlar fethin ertesi yılında (1454) cemaatlerine sağlık hizmeti vermek üzere Karaköy'de Balıklı Rum Has-tanesi'ni(->) kurmuşlardır. Şehir halkına sosyal, kültürel hizmet ve sağlık hizmeti verebilmek amacıyla 1463'te Fatih Külliye-si'nin(->) yapımına başlanmıştır. 1470'te tamamlanan külliye, Türklerin İstanbul' da kurdukları ilk hastane olan Fatih Darüş-şifası(->) da yer almaktaydı. Bunu, I. Süleyman (Kanuni) tarafından eşi Hürrem Sultan adına yaptırılan Haseki Külliyesi içinde yer alan ve 1550'de faaliyete geçen Haseki Darüşşifası ve Hastanesi(->), 1556'da Süleymaniye Darüşşifası, 1583'te Toptaşı Bimarhanesi(->) ve 1617'de Sultan Ahmed Darüşşifası(->) izlemiştir (bak. darüşşifalar). Fatih ve Sultan Ahmed Darüşşifaları uzun yıllar şifa dağıtmış, ancak günümüze ulaşamamıştır. Süleymaniye Darüşşifası, yangın ve deprem gibi doğal afetler nedeniyle zaman zaman faaliyetine ara vermek zorunda kalmasına rağmen günümüze kadar sağlık hizmeti vererek ayakta kalmayı başarmıştır. Darüşşifalar sağlık hizmeti yanında usta-çırak ilişkisi içinde hekim de yetiştirmekteydi.

Sarayda yaşayanlar hastalandıklarında, Topkapı Sarayı'nda bulunan, Cariyeler Hastanesi, Enderun Hastanesi, Hastalar Dairesi, Hasbahçe'de Hastalar Ocağı ve Binar-hanesi ile Mabeyn Hastanesi'nde tedavi görmekteydiler.

18. yy'da, III. Selim'in orduyu modernleştirme girişimleri çerçevesinde, İstanbul' da askeri hastaneler açılmaya başlanmıştır. Açılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte arşiv belgelerinden 1796'da faaliyette olduğu anlaşılan Tophane-i Âmire, 1799'da hizmette olan Levent Çiftliği ve hakkında en eski belgelerin 1800 yılına u-zandığı Asâkir-i Hassa-i Muhammediye (Toptaşı) hastaneleri ilk askeri hastaneler-

HAŞİMBEY

14

15

HAŞİM EFENDİ TEKKESİ

Beyoğlu Belediye Hastanesi koğuşlarından bir görünüm.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1986

dir. II. Mahmud da orduda reform üzerinde önemle durmuş ve askerlerin sağlığına büyük önem vererek istanbul'un çeşitli yörelerinde bulunan askerleri tedavi etmek üzere kışlalara yakın veya kışlaların bünyesinde bir çok askeri hastaneyi faaliyete sokmuştur. Savaşlar, askeri hastanelerin artmasında önemli bir rol oynamıştır. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından hemen sonra başlayan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda istanbul'da yeni askeri haste-neler açılarak buralarda yaralılar tedavi edilmiştir (bak. Askeri Hastaneler).

Balkan ve L Dünya savaşlarında, başta Beyoğlu, istanbul ve Üsküdar olmak üzere pek çok semtte geçici hastaneler a-çılmış, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti' nin (Kızılay) yardımlarıyla, savaşlar boyunca olağanüstü koşullarda hizmet veren bu hastaneler savaşlar bitince kapatılmıştır.

istanbul'da darüşşifalardan sonra yoksul ve bekârların tedavisi amacıyla kurulan ilk devlet hastanesi, 1837'de Edirneka-pı'daki Mihrimah Medresesi'nde Edirneka-pı Gureba Hastanesi adıyla tanınan hastanedir. 1845'te açılan Gureba Hastanesi(->) ise ilk vakıf hastanesi ve resmen "hastane" adını kullanan ilk sağlık kurumudur. Bunları Zeynep Kamil Hastanesi (1862), Kuduz Hastanesi (1887), Mekteb-i Tıbbi-ye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) (1893), Darü-laceze(->), ilk çocuk hastanesi olan Etfal Hastanesi(-t), Haydarpaşa intaniye Hastanesi (1924), ilk verem hastanesi olan Heybeliada Sanatoryumu (1924) ve Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi(->) izlemiştir.

istanbul'un ilk belediye hastanesi, 1865' te açılan Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi' dirC^O. 1879'da yine Altıncı Daire-i Bele-diye'ye bağlı olarak, bu

civardaki genelevlerde çalışan kadınların tedavi edildiği Beyoğlu Nisa Hastanesi(-») faaliyete geçmiştir. 1910'da İstanbul şehremanetine bağlı olarak hizmete giren Cerrahpaşa Hasta-

nesi(~») de 1967'ye kadar bünyesinde istanbul Tıp Fakültesi'nin bazı kliniklerini barındırmış ve bu tarihte belediye ile ilişkisi kesilerek Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Hastanesi olarak büyüüp gelişmiştir. 1880'de şehremanetine bağlanan Haseki Hastanesi uzun yıllar bir belediye hastanesi olarak hizmet verdikten sonra Sağlık Bakan-lığı'na geçmiştir.

istanbul'da kurulan ilk özel Müslüman hastanesi Operatör Fuad Süreyya Bey tarafından kurulan Ortaköy Şifa Yurdu'dur.

İstanbul'da zaman zaman çıkan salgınlarda hastanelerde yeni önlemler alınmış ve belediye salgın görülen semtlerde geçici hastaneler kurmuştur. 1831'de istanbul'da görülen ilk kolera salgını, sırasında, aynı yıl eylül ayında Maltepe ve diğer hastanelerde, kapılara yakın bir oda karakol haline getirilmiştir. Bir tür sağlık polisi sayılabilecek bu karakollar, hastaneye girişleri kontrol ediyordu. Hastanede görevli hekim ve memurlar evlerine gidip geldiklerinde kapının hemen yanında kendilerine ayrılan bir odada üstlerini değiştiriyor buhurat ile tebhîr (dezenfekte) o-lunduktan sonra içeri girmelerine izin veriliyordu.

1893'teki kolera salgınında ise istanbul Şehremaneti, Yavuzselim, Şehremini, Kuruçeşme, Emirgân, Beyoğlu, Sarıyer, Beykoz, Üsküdar ve Haydarpaşa'da geçici kolera hastaneleri açmıştır.

Balıklı Rum Hastanesi, Jeremya, Zap-yon ve Yedikule Ermeni hastaneleri, Ba-lat Musevi Hastanesi(-») gibi hastaneler ise istanbul'daki azınlıklar tarafından, cemaatlerine sağlık hizmeti vermek amacıyla kurulmuştur.

İstanbul'da bulunan yabancılar da kendi kolonileri için hastaneler kurmuşlardır. Bunların başlıcaları, Fransız Pastör Hastanesi(^) ve Fransız Lape Hastanesi(-») Avus-turya-Macaristan Hastanesi, Alman Hasta-nesi(->), Amerikan Bristol Hastanesi(->), İngiliz Bahriye Hastanesi, italyan Hasta-

nesi ile Bulgar Hastanesi'dir(->). 1993 yılı itibariyle İstanbul'da 3 üniversite hastanesi, Sağlık Bakanlığı'na bağlı 26 hastane, Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlı 12 hastane, 9 kurum hastanesi, 35 özel hastane olmak üzere 85 hastane faaliyet göstermektedir.

Bibi. Abdullah Bey-Zoeros Mordtmann, "No-tices sur le hôpitaux civils de Constantinople", *GazetteMedicale d'Orient*, c. 18, no. 9 (1874), s. 141-142; Ritzo, "Le Oeuvre Medicale et Hygienique de S. M. I. le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II 1876-1900", *ae*, c. 45, no. 13 (1900), s. 209-255; A. S. Ünver, "istanbul'un Zabtından Sonra Türklerde Tıbbi Tekâmüle Bir Bakış", *VD*, I, 1939, s. 71-81; B. N. Şehsuvaroğlu, *İs-tanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İst., 1946; S. Eyice, "Bizans

Devrinde istanbul'da Tababet", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 21, S. 3/1958, s. 681; F. Uzluk-

- A. Terzioğlu, "İlk Hristiyan Hastaneleri ve Sağlık Tesisleri", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 22, S. 3 (1969), s. 630-648; B. N. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Sağlık Hayatı", *İstanbul Yıllığı*, ist., 1973, s. 425-463; A. Terzioğlu, "Alberto Bobovio'nun Tarifine Göre Topkapı Sarayındaki Enderun Hastanesi'nin 17. Yüzyıldaki Teşkilatı", */. Milletlerarası Türokoloji Kongresi. Tebliğler*, İst., 1979, s. 874-883;
- B. N. Şehsuvaroğlu-A. D. Erdemir- G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, s. 40-42; A. Terzioğlu, "15. ve 16. Yüzyılda Türk-İslam Hastane Yapıları ve Bunların Dünya Çapındaki Önemi", *//. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, III, İst., 1987, s. 155-197; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara, 1992; A. Terzioğlu, "İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Hastanesi ve Türk Tıbbının Batılılaşması Açısından Önemi", *Türk Tıbbının Batılılaşması*, İst, 1993, s. 72-78.

NURAN YILDIRIM

HAŞİMBEY

(1815, istanbul - 1868, İstanbul) Bestekâr, hanende ve hoca.

Fatih'te Sarıgüzel Mahallesi'nde doğdu. Seyyid Mehmed Sadık Ağa'nın oğludur. Henüz 8 yaşındayken kabul edildiği Enderun'da İsmail Dede Efendi ve Del-lâlzade ismail Efendi'nin öğrencisi oldu. Abdülmecid döneminde (1839-1861) tanınmış bir musikici haline gelmişti. 1849'da padişaha musahip olduğu sırada serha-nende sıfatıyla saray fasıl heyetini yönetiyordu. Abdülaziz'in tahta çıkışıyla (1861) yüksek görevlerden biri olan müezzinba-şılığa getirildi.

Haşim Bey, Beşiktaş Mevlevîhanesi(->) Şeyhi Hasan Nazif Dede ile Eyüp Karyagdı Bektaşî Dergâhı Şeyhi Hafız Baba'ya bağlanarak Mevlevî ve Bektaşî olmuştu. Mevlevîliğiyle yakından ilgisi bulunan a-yin bestekârlığının iki ürünü, ilk defa Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde icra edilen suzinak ayini ve unutulmuş kaybolmuş şehnaz ayini idi. Bu ayinleri, geleneksel olarak Mevlânâ'nın *Mesnevi'sinden* değil, şeyhi Hasan Nazif Dede'nin güftelerinden bestelemesi, Mevlevîler tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Abdülaziz'e sunulmak üzere yazılan *Haşim Bey Mecmuası* adlı edvarın sahibi o-lan

Haşim Bey, çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Başta Hacı Arif Bey(->) olmak üzere Bolahenk Nuri Bey, Hacı Faik Bey(->), Neyzen Salim Bey, Ekmekçi Bağdasar ve

Karantinacı ismail Bey gibi şöhretli mu-sikicilerin hocası idi.

"Tarz-ı nevîn" makamının mucidi olan Haşim Bey'den günümüze ulaşabilen eserler, ayin, beste, ağır semai, yürük semai, şarkı ve köçekçe formlarında olmak üzere 80 kadardır. Birçok eserini, döneminde yaşadığı padişahlara ve yüksek görevlere gelmiş şahıslara methiye olarak bestelemişti. Bestelediği çok sayıda Bektaşî nefesine, geleneğe uyarak imza koymaması, elimizdeki nefes repertuvarında hangi eserlerin Haşim Bey'e ait olduğunu karanlıkta bırakmaktadır.

Bahçeciliğe ve çiçekçiliğe meraklı olan Haşim Bey, şiirle de uğraşmıştı. *"Alafranga heyetin/Dünyayı tuttu şöhretin/Şampanya ise âdetin/Şad et kerem kıl meclisim* dörtlüğü, halk ağzıyla yazdığı ve o dönemde yeni yeni başlayan Avrupa hayranlığını yansıtmaları bakımından ilgi çekici şiirinden bir parçadır. *Geçen gün sana Haydar'da / Eylemedim mi ifade/Bu sırrı açma bir yâde / Fener'de bir zevk edelim* mısraları ise, İstanbul halk ağzını ve istanbul dekorunu kullandığı bir aşk şiirinden parçadır.

Ömrünün son 3 yılını Üsküdar Tunus-bağı'ndaki evinde geçiren Haşim Bey, dillere destan olan müsrifliği yüzünden ölümüne yakın günlerde büyük sıkıntılar çekti. Hattâ günlük ekmek ihtiyacına karşılık, Ekmekçi Bağdasar'a bedava ders veriyordu.

Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilen bestekârın mezarı, Karacaahmet ve Selimiye arasındaki yol genişletme çalışmaları sırasında ortadan kaldırıldı. Elde kalan mezar taşı ise sonradan kayboldu.

Bibi. Ergun, *Antoloji*, II; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, I; S. Aksüt, *Türk Musikisi'nin 100Bestekârı*, ist, 1992.

MEHMET GÜNTEKİN

HAŞİM EFENDİ

(?, *Kafkasya -1845, istanbul*) Hattat.

Çerkez asıllı olup Kafkasya'dan istanbul'a geldi. Ünlü hattat Mustafa Rakım' ın(-0 kölesi iken sonradan azat edilmiş, manevi evladı ve en kudretli öğrencisi olmuştur. Önce sikke-i hümayun ressamlığına tayin ile "hacegânlık" rütbesine nail oldu. Daha sonra da Darphane'de ser-sikke-kenliğe (para ressamlarının başı) getirildi. 1837'de Hz Muhammed'in kabir örtüsünü Medine'ye götürdü, bir yıl sonra eski örtüyle döndü. Vefatında hocasının Zincir-likuyu'da (Karagümrük) bulunan türbesinde, yanma gömüldü. Türbe bugün harap vaziyettedir.

Haşim Efendi, hocasından sonra devrin en kudretli hattatıdır ve onun celi sülüste kurduğu okula mensuptur. Nesihte i-se Hafız Osman(->) okuluna

bağlıdır. Tuğra çekmekte de usta idi. II. Mahmud ile Ab-dülmecid'in tuğralarını yapmış, Nusreti-ye Camii'nin dışındaki yazıları, hocasının 1826'da vefatı üzerine o tamamlamıştır. II. Mahmud Türbesi'nin celi sülüs yazıları da onundur.

imzalarında genellikle Haşim adını kul-

lanmıştır. Yetiştirdiği öğrencileri arasında Ahmed Rakım, aklâm-ı sitte yazılarında tanınmış bir sanatkârdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 125-126; Habib, *Hat ve Hattatan*, İst., 1306, s. 168; Rado, *Hattatlar*, 205.

ALI ALPARSLAN

HAŞİM EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi İnadiye semtinde, Tavaşî Hasan Ağa Mahallesi'nde, eski adı Menzilhane Yokuşu olan Gündoğumu Caddesi'n-de idi. Kaynaklarda adı Şeyh Yusuf Efendi, Bandırmalı, İnadiye ve Haşim Baba Tekkesi şeklinde de geçer. Celvetîliğe(-*) bağlı Haşimîlik kolunun merkez tekkesi olarak faaliyet göstermiştir.

Tekke 1145/1732'de Celvetî Şeyhi Yusuf Nizameddin Efendi (ö. 1752) adına Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. İlk postnişini Yusuf Nizameddin Efendi, Celvetîliğe mensup Bandırmalı Hamid Efendi'nin (ö. 1726) oğludur. Tophaneli Veliyüddin Efendi'ye (ö. 1697) intisap etmiş ve Aziz Mahmud Hüdaî Asitanesi Şeyhi Erzincanlı Mustafa Efendi' den (ö. 1711) hilafet almıştır. 20 yıl bu tekkede Celvetî meşihatını yürüten Nizameddin Efendi'nin büyük oğlu Hamid Efendi (ö. 1758), tarikata bağlı Selamî Ali Efendi Tekkesi'nde şeyhlik yapmış, küçük oğlu Mustafa Haşim Efendi (ö. 1782) ise babasının vefatından sonra ikinci postnişin olarak tekke meşihatını üstlenmiştir.

Mustafa Haşim Efendi, Celvetîlikten kendi adına ayırdığı Haşimîlik kolunun kurucusudur. Başlangıçta bir Celvetî şubesi i-ken zamanla bağımsız bir kola dönüşen bu tarikat, Celvetîlik ile Bektaşîlik(-0 arasında şekillenen ve Haşim Efendi'nin ayrıca intisap ettiği Melamîlik(->) etkisi altında kişiliğini bulan bir tasavvuf yolu olarak dikkati çeker. Haşim Efendi'nin Celvetî silsilesi, babası Yusuf Nizameddin Efendi ta— rafından Erzincanlı Mustafa Efendi'ye, ondan da Devatî Mustafa Efendi ve Muk'ad Ahmed Efendi aracılığıyla Aziz Mahmud Hüdaî'ye ulaşır. Diğer yandan mensubu bulunduğu Bandırmalızade ailesinin imam Caferü's-Sâdık soyundan gelmesi nedeniyle de Bektaşî geleneğinin içinde yer alır. Bektaşîliğe Mısır'daki Kaygusuz Abdal Tekkesi Şeyhi Hasan Baba'dan (ö. 1756) nasip alarak intisap etmiştir. Dime-tokalı Seyyid Kara Ali Baba'nın postnişin-lik döneminde (1759-1783) Hacı Bektaş Âsitanesi'ne giderek burada 4 yıl kadar dedebabalık yapmış ise de bir kısım Bektaşîler tarafından kabul

görmemiştir. Fakat buna rağmen yakın çevresinde Hasan Baba ve Hacı Bektaş Asitanesi "Mihman Evi" babası Selim Baba (ö. 1782) gibi dönemin ünlü Bektaşîleri bulunmuştur. İstanbul'da Bektaşîliği temsilen dedebaba vekili olarak da görev yapan Haşim Efendi'nin ayrıca bir Melamî erkânı kurduğu ve bazı Mela-mî-Hamzavî zümrelerince "kutup" tanındığı da bilinmektedir. Kendi tekkesinin dışında, Haşimîliğe bağlı iskender Baba Tekkesi'nde özellikle bu Melamî meşrep tasavvuf anlayışı uzun yıllar etkisini sürdürmüştür. Haşim Efendi bu batınî eğilimleri

nedeniyle Celvefflerin yoğun eleştirilerine maruz kalmıştır. Vefatından sonra cenazesinin Aziz Mahmud Hüdaî Asitanesi postnişini Büyük Ruşen Efendi (ö. 1794) tarafından tekkeye kabul edilmemesi ve namazının müritlerince sokakta kılınması, bu olumsuz tavrın somut bir göstergesidir. Ibn-i Arabî'nin *Anka-i Mugritf ini* yanlışlıkla "Anka-i Magrib" şeklinde okuyarak kaleme aldığı *Anka-i Maşrık* başlıklı eserinde Mevlânâ'yı meczup sayması, ayrıca Mevleviler arasında da tepkiyle karşılanmıştır. Şiirlerini topladığı bir de *Divarı* (ist., 1836) vardır.

1732-1782 arasında tekke iki önemli tamir görmüştür. Bunlardan ilki Yusuf Nizameddin Efendi'nin şeyhliği döneminde Kâmil Ahmed Paşa tarafından tekke bünyesinde kendisi için bir türbe inşası vesilesiyle yaptırılmıştır. İkincisi ise 1755'te Haşim Efendi'nin meşihatına rastlayan, Sadrazam Şehlâgöz Ahmed Paşa'nın maddi desteğiyle gerçekleştirilmiş tamirdir. Bunu daha sonra Abdullah Paşa'nın yaptırdığı bir diğer tamir izler.

Tekkede kurumlaştırılan Celvetî-Bek-taşî kültürü, Haşim Efendi ailesine mensup diğer şeyhler tarafından da benimsenmiş ve sürdürülmüştür. Kendisinden sonra yerine Mehmed Galib Efendi (ö. 1831) geçer. 1826'da Bektaşîliğin Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılması için II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından Topkapı Sara-yı'na davet edilen şeyhler arasında Galib Efendi de vardır. Şeyhülislam Kadızade Ta-hir Efendi başkanlığında düzenlenen bu toplantıda Galib Efendi'nin Bektaşîlik konusundaki tavrının ne olduğu bilinmemekle birlikte, kendisinin daha sonra bu kültürü dönemin zor koşullarına rağmen Haşimîlik içinde canlı tuttuğu açıktır. Mehmed Galib Efendi, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla da Haşimîliğin diğer Celvetî tekkelerinde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu halifelerinden Mehmed Efendi (ö. 1845), Cel-vetîliğin Fenaî şubesine bağlı olan Üsküdar Pazarbaşı'ndaki Fenaî Ali Efendi Tekkesi'nde Haşimî meşihatım üstlenmiş ve kendisinden sonra gelen Mehmed Şakir Efendi (ö. 1884) ile ihsan Efendi bu tekkede postnişinlik yapmışlardır. Tekkenin son postnişini Haşimîliğe bağlı olan Küçük Şakir Efendi'dir (ö. 1951). Mehmed Galib Efendi'nin ikinci halifesi Seyyid Mehmed Şakir Efendi (ö. 1862), Kaymakçızade Mehmed Efendi (ö. 1773) tarafından bir

Celvetî merkezi olarak kurulan iskender Baba Tekkesi'nde Haşimî meşihatım temsil etmiştir. Kendisini oğlu Mehmed Şerefeddin Efendi (ö. 1892) ve Ahmed Safî Efendi (ö. 1895) izlemiş, Haşim Efendi Tekkesi Şeyhi Küçük Mehmed Galib Efendi de burada şeyhlik yapmıştır.

Mehmed Galib Efendi'nin vefatından sonra Haşim Efendi Tekkesi meşihatını oğlu Abdürrahim Selamet Efendi (ö. 1849) üstlenir. Selamet Efendi'nin iki oğlu, Mehmed Fahreddin Efendi (ö. 1893) ve Küçük Mehmed Galib Efendi (ö. 1911) kendisinden sonra posta geçmişlerdir. Mehmed Fahreddin Efendi'nin halifelerinden Üsküdarlı Paşa Mehmed, 19. yy'm yetiştirdiği ün-

HAŞİMİ OSMAN EFENDİ

16

17

HAT SANATI

yalnız sülüs yazının irisinden istifade edilmiştir. Hat sanatında, "celi" kelimesiyle ifade edilen iri yazı da İstanbul'da gelişti. Fatih Camii'nin (1470) ve Bâb-ı Hümayun' un (1477) kitabeleri, İstanbul'daki ilk celi sülüs örnekleridir. Bunlardan bilhassa ikinci yapının kitabesi, 19- yy'a kadar görülen celilerin en önemlisi sayılmaya layıktır. 16. yy'ın başında yapılan Bayezid Camii'nin kitabesi, ünlü hattat Şeyh Hamdullah'ın elinden çıkmasına rağmen fazla güzel sayılmaz. Bu asrın ikinci yarısında Yakut'un ekolünü devam ettirmekte olan Ahmed Karahisarî'nin en usta çırağı Hasan Çelebi'nin(-+) Süleymaniye Camii kitabesi ise ayrı bir üslubun eseri olması bakımından önem taşır.

17. yy'dan itibaren celi yazıda harflerin dik ve sert duruşları yavaş yavaş kaybolmaya başladı (Bağdat Köşkü gibi). Dikkatle bakılırsa sırasıyla İstanbul'da Yeni Camii (1663), Üsküdar'da Yeni Valide Camii (1710), Tophane Çeşmesi (1732), Ayasof-ya Camii'nin arkasında iki kapı üstündeki yazılar (18. yy) ve nihayet Defterdar'da Şah Sultan Türbesi'nin (1800) yazıları ile gelişme devri kapandı ve nihayet aynı çağda Mustafa Rakım'ın(-») elinde celi sülüs olgunluğa erdi. Bugün celide en ileri hattatlar Türkiye'de bulunmaktadır. İranlı sanatçılar da yavaş yavaş Türk ekolüne dönmeye başlamışlardır.

13. yy'da Azerbaycanlı hattatların "ta' lik" denilen bir yazı meydana getirdiklerini görüyoruz. Bilhassa şiir kitaplarının ya-

lû zâkirbaşılardan olup Haşim Efendi Tek-kesi'nin bu dönemde geniş ilgi gören bir musiki merkezine dönüşmesini sağlamıştır. Tekkenin son postnişini Yusuf Fahir Baba' dır (Ataer) (ö. 1967). Cumhuriyet döneminin

tanınmış Bektaşîlerinden olan Yusuf Fahir Baba, Haşim Efendi ailesine mensup bulunup *Mir'atü 't-Turuk* ve *Mecmua-i Te-kâyâ* gibi kitaplarıyla tanınan Bandırmalı-zade Ahmed Münib Efendi'nin oğludur. Gerek Ahmed Münib Efendi, gerekse Yusuf Fahir Baba, Kadıköy'de bir Sa'dî merkezi olarak kurulan Abdülbâki Efendi Tekkesi'nde(->) postnişinlik yaparak Haşimî meşihatını temsil etmişlerdir. Yusuf Fahir Baba'nın naat, kaside ve nefesleri bestelenmiş olup istanbul tekkelerinde yaygın şekilde okunmuştur. Ayrıca çeşitli dergi ve gazetelerde, Bektaşîlik üzerine yaptığı incelemeleri de yayımlanmıştır. Mezarı Haşim Efendi Tekkesi'nin hemen yanındaki Karacaahmet Mezarlığı'na ait alan içinde olup başında 12 terkli Bektaşî tacı vardır.

1857, 1895 ve 1908'de üç defa tamir gören Haşim Efendi Tekkesi, Cumhuriyet döneminde kadro dışı bırakılarak kaderine terk edilmiş, 1930'da cami-tevhidhanesi çökmüş, 1942'de ise kalan kısımların da yanmasıyla günümüze yapıdan hiçbir iz kalmamıştır.

Bibi. *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 21594 (15 Zilhicce 1169); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 18956 (1193); *BOA*, irade Meclis-i Vâlâ, no. 17018 (21 Receb 1274); *BOA*, İrade Dahiliye, no. 27076' (27 Zilhicce 1274); *BOA*, İrade Evkaf, no. 2062/2 (6 Şevval 1313); *BOA*, İrade Evkaf, no. 288/13 (15 Safer 1326); *CSR*, Dosya B/215; Ab-durrahman Nesîb, *Mecmua*, Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktp, Hüdâî kitapları, no. 1806, vr 58b-59a; Erzurumlu Yeşilzade Mehmed Salih, *Reh-ber-i Tekâyâ*, Süleymaniye Ktp, Tırnovalı, no. 1035/4m, s. 32; *Hâlâ Âsitane-i Aliyye'de ve Civarında Vâki Olan Dergâh ve Zaviye, Hankâh ve Atahall-i Zikrullah*, Atatürk Ktp, Osman Ergin yazmaları, no. 1825; Kut, *Dergehname*, 235, no. 37; Çetin, *Tekkeler*, 588; Aynur, *Sa-Hha Sultan*, 35, no. 82; *Âsttâne*, 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevamî*, II, 60-61, no. 97; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 3; Bandırmalızade Ahmed Münib, *Mir'atü't-Turuk*, İst, 1306, s. 43-47; *th-saiyat*, II, 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 21; Ra-

Haşim Efendi

Tekkesi'nde

türbenin

Gündoğumu

Caddesi'ne

açılan

pencereleri.

ÎAM Encümen

Arşivi, 1941

if,Mir'at, 112-113; Ayvansarayî, *Vefeyât-t Selâtin*, 90; *Mür'i't Tevârih*, II A, 7, 62;

Sicill-i Os-manî, IV, 664; *Osmanlı Müellifleri*, I, 189-191; Ergun, *Antoloji*, II, 409; Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, 198, 300-301; M. Tevfik Oytan, *Bektaşiliğin içyüzü*, İst., 1983, s. 415; T. Koca, *Bektaşî Nefesleri ve Şairleri*, İst., 1990, s. 322; John P. Brown, *The Darvishes or Oriental Spirituality*, Londra, 1927, s. 461; Mehmed Sami, *Es-mâr-ı Esrar*, ist., 1316, s. 40; Vassaf, *Sefîne*, III, 65; İsmet, *Tekmiletü's-Şakaik*, 484-485; İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*, ist., 1976, s. 38; H. Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, ist., 1982, s. 277; E. B. Turnalı-E. Y. Turnalı, "Celve-tîlik ile Bektaşîliği Birleştiren İlgi Çekici Bir Dal: Hâşimiyye Kolu ve Üsküdar'da Bandırma-lı Tekkesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 66 (Haziran 1990), s. 111-120.

EKREM İŞİN

Mimari

Günümüzde tamamen ortadan kalkmış o-lan Haşim Efendi Tekkesi'nin mimari özellikleri hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Türbe dışında kalan bölümlerin ahşap olduğu, fevkani cami-tevhidhanenin, Gündoğumu Caddesi'ne doğru sütunlu bir çıkma ile genişletildiği bilinmektedir.

Encümen Arşivi'nde bulunan 1941 tarihli fotoğraflarda, türbenin çok harap durumda bulunduğu, duvarlarının ve çatısının kısmen çökmüş olduğu görülür. Moloz taş örgülü duvarlar ahşap hatıllarla takviye edilmiş, çatı alaturka kiremitlerle kaplanmıştır. Gündoğumu Caddesi üzerinde sıralanan türbe pencerelerinin açıklıkları, sepet kulpu biçiminde, tuğla örgülü kemerlerle geçilmiş, biri dışında bütün pencereler dışarıdan dikdörtgen açıklıklı ahşap pervazlarla çerçevelenmiştir. Türbenin, ahşap direklerle ayrılmış olan kuzey kesiminde Haşim Efendi'nin sandukası yer almaktadır. Söz konusu sanduka, çevresinde sıralanan ve kendisinden sonraki şeyhlerle aile fertlerine ait olan sandukalardan daha yüksek tutulmuş, basit demir parmaklıklarla kuşatılmıştır. Türbenin, dikdörtgen açıklıklı ve ahşap kanatlı girişi de kuzey kesiminde bulunmakta, bunun üzerinde iki adet dikdörtgen pencere yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 210-213; Öz, *istanbul Camileri*, II, 10; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 168-169; B. Çeçener, "Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazireleri", *TTOK Belleteni*, XLDC/328 (1975), 18; *İSTA*, IV, 2102; M. B. Tanman-H. K. Yılmaz, "Bandırmalizâde Tekkesi", *DİA*, V, 54-55.

M. BAHA TANMAN

HAŞİMİ OSMAN EFENDİ TEKKESİ

bak. SAÇLI EMİR TEKKESİ

HAŞMET

(?, *istanbul* - 1768, Rodos [bugün Yunanistan 'da]) Divan şairi.

Adı Mehmed'dir. Kazasker Abbas Efendi'nin oğludur. İyi bir eğitim aldı. Müderrisliklerde bulundu. Koca Ragıp Paşa'nın himayesini gördü. Hicivleri yüzünden Bur-sa'ya (1759) ve Rodos'a sürüldü (1768). Burada vefat edince ünlü denizci Murad Reis'in yanına gömüldü.

Hicivleri dışına kalan şiirlerinde hike-mî tarzı denemiştir. Özkan'ından başka *Senedüş-Şuarâ*, *Vilâdetname*, *Şehadet-name*, *Dürreteyn* adlı eserleri vardır. Hiciv ve latifelerinden bazıları mecmualarda kayıtlıdır.

Nüktedan bir kişiliğe sahip olan Haşmet, özellikle *Divan'mdak.i* bazı şiirlerde İstanbul'u pek çok yönden anmış, şehir hakkında değerli bilgiler vermiştir. Şeyhülislam Esad Efendi hakkında yazdığı bir kasidenin nesip bölümünde istanbul hayatından sahneler yer alır (*Ekser-i serv-kadân cami-i Fatih 'de gezer /Havlının her tarafı dilber ile mâlâmâl /Kimi uşşâ-kına hem-dest olarak gezmekde / Kimi zendostluk edip almış ele birgül-i âl*). Bir Ramazaniye kasidesinde istanbul ramazanlarım (*Mide teşbih ile saati sayar tiryaki/Dâne-i habbe-i afyonu eder vird-i zeban*); bir bahariyede de İstanbul'un baharını geniş açılımlarla anlatır. *Divan'm*-da yer alan çeşitli gazellerde şehrin semtleri birer vesile ile anılır. Göksu, Behci Körfezi, Hisarlar, Boğaziçi, Üsküdar, Akbaba, Sötlüce, Vefa, Şehzadebaşı gibi yerleşim alanlarının 18. yy'daki hayata akse-diş tarzları semt isimleri üzerine edebi sanatlar yapılarak dile getirilir (*Bize teşrife manî ve va'dine incâzdır amma/ Behey zâlim hele bir kerrecik semt-i Vefa'dan geç // Var mı aslan sütüne habisi yavru nicedir / Kaymak isterse kuzum zevka mahal Sötlüce'dir. //Birşâhbâz-ı hüsn ile biz Akbaba 'dayız / Turna-gözü şa-rab ile zevk ü sofadayız*). Haşmet'in sanatında istanbul, vazgeçilmez objelerden biri olarak daima gündemdedir (*Seyr et nicedir seyl-i hurûş-âver-i hicran / Bâ-rân-ı sirişk-i gamım İstanbul'a düştü*). İSKENDER PALA

HAT SANATI

Hat sanatının gelişmesinde ve güzelleşmesinde ilk hamleyi Arap hattatları yapmış ve Abbasiler dönemine kadar kullanılan "kufi" adlı yazıyı geliştirerek ondan "ak-lâm-ı sitte" adını taşıyan "muhakkak", "reyhani", "sülüs", "nesih", "tevki", "rık'a"

adlı altı çeşit yazı meydana getirmişlerdi. Zorluğuna ve önemini kaybetmesine rağmen, kufi yazı, az da olsa bir sanat ve süs unsuru olarak, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Anadolu'da ve fetihten sonra İstanbul'da da varlığını günümüze kadar sürdürdü. Kufi, istanbul'da ilk olarak Fatih Camii'nde avlu penceresinde ve Çinili Köşk'ün eyvanında kullanılmıştır.

16. yy'ın ünlü hattatı Ahmed Karahisa-rî'nin(->) kâğıt üzerine yaptığı bazı denemelerinden sonra yüzyıllar boyu nadiren kullanılan bu yazı, 19. yy'ın sonlarında gazeteci ve yazar Ebüzziya Tevfik(->) tarafından yeniden canlandırılmaya çalışılmış, hattâ Yıldız Camii'nin kuşak

yazısı onun tarafından yazılmıştı. Daha sonra İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da (ö. 1978) bu yazı ile eserler vermişti, İstanbul'da Çapa'daki öğretmen okulunun üstünde çini üzerine geçirilmiş olan "Dâru'l-Muallimati'l-Âliye" yazısı onundur. 1960'tan sonra Emin Barın(-0, sahip olduğu grafik bilgisi sayesinde kufiyi yeni bir açıdan yorumlayarak kimsenin hatırına gelmeyen örnekler ortaya koydu. Bütün bu gayretlere rağmen kufi, aklâm-ı sitte adı verilen altı çeşit yazının daha tabii ve daha sanatlı yapısı karşısında direnemeyerek 19. yy'dan itibaren yerini bu yazılara terk etmeye mecbur olmuştur.

Aklâm-ı sitte, Abbasilerin ilk çağında yaşamış olan İbn Mukle (ö. 940) adındaki ünlü vezir ve hattat tarafından belirli kurallarla disiplin altına alındıktan sonra, son

halife, Mustasım'ın saray hattatı Yakut (ö. 1298) tarafından nispi bir güzelliğe kavuşturuldu ve üslubu, kısa zamanda Bağdat'ın dışına yayıldı. Anadolu hattatları 150 yıldan fazla onun tesirinde kaldı. II. Mehmed (Fatih), İstanbul'u aldığı sırada Amasya'da yaşamakta olan Şeyh HamduHah(-0, Yakut'un yazılarından istifade ederek sanatını geliştirirken diğer yandan, harflerin anatomi ve fizyolojisine kattığı güzellik unsurları sayesinde onu aştı. II. Bayezid döneminde (1481-1512) Osmanlı sarayına davet edilen Şeyh Hamdullah, yeni üslubunu, yetiştirdiği öğrencileriyle yaydı ve kısa zaman içinde İstanbul, Bağdat'ın yerini alarak hat sanatının merkezi haline geldi. Ortaya çıkan bu yeni üslup, bu haliyle kalmayıp devamlı gelişme gösterdi. 150 yıl sonra İstanbullu Hafız Osman(->), Şeyh Hamdullah'ın estetik bakımından eksiklerini tamamlamak suretiyle aklâm-ı sit-teyi güzelliğin zirvesine ulaştırdı ve kemale erdirdi. Bugün Türk ve Arap dünyası hattatları, Hafız Osman üslubunu takip etmektedirler.

Aklâm-ı sitte yazılarından her birinin ayrı kullanılış yeri vardır. Muhakkak ve reyhani, Kuranların; sülüs, unvan ve levhaların, kitap başlıklarının; nesih, her çeşit kitabın; tevki, vakıfnamelerin; rık'a da ilmiye ve hat icazetnamelerin yazılmasında kullanılmaktaydı. Bunlardan, karakterleri itibarıyla geniş, iri, yani büyük yazılma: ya müsait muhakkak, büyük yer tuttuğu için 16. yy'dan itibaren kullanılmaz olmuş

Yahya Hilmi'nin sülüs ve nesih ile yazılmış bilyesi, 1301 (solda) ve Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin celi sülüs levhası, Nilgün Serttürk koleksiyonu.

Ara Güler fotoğraf arşivi (sol), Nazım Timuroğlu

HATİCE SULTAN ÇEŞMESİ

18

19 HATİCE SULTAN SAHİLSARAYI

Şeyh

Hamdullah'a ait "muhakkak" yazı (üstte) ve "reyhani" yazı altta.

ların dehası sayesinde ortaya çıkmıştır, ilk örneklerine Lale Devri'nde rastlanan bu hat, son ikisi gibi önce Divan-ı Hümayun' da, sonra Babîâlî kalemlerinde gelişti ve 1928'e kadar diğerleri gibi yazışmalarda, günlük işlerde ve mektuplarda kullanıldı.

Rık'ada iki üslup vardır. Birincisine Babîâlî rık'ası veya Mümtaz Efendi rık'ası denilir. Bu üslup, Babîâlî'de yüksek bir memur olan Mümtaz Efendi tarafından geliştirildiği ve çok güzel yazıldığı için bu adla da anılmaktadır. İkincisi Mehmed İzzet Efendi rık'asıdır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) hat hocası Mehmed İzzet Efendi tarafından geliştirilip kesin kurallara bağlanmıştır. Bir sanat yazısı haline getirilmiş ve okullarda öğretilmiştir.

Görüldüğü gibi hat sanatı İstanbul'da gelişmiş, teşvik görmüş, beğenilmiş ve başka ülkelere de örnek olmuştur. Eskiden ilk ve orta öğretim okullarında hat dersleri

zılmasında kullanılan bu yazı, Anadolu' da kendini ilk olarak Fatih döneminde (1451-1481) gösterdi ve 19. yy'ın başına kadar İran etkisinde devam etti. Bu zaman zarfında Türk hattatları aynen İranlı sanatçılar gibi talikte çok güzel eserler verdiler. Nihayet 19. yy'ın başında Yesari-zade Mustafa İzzet(->), İran etkisini terk ile yeni bir üslup ortaya koydu ve böylece, bu yazıda bir Türk ta'lik ekolü doğdu. Bugün Türkiye'de hattatlar bu üslubu devam ettirmektedirler. II. Mahmud döneminin (1808-1839) birçok yapılarının üstündeki yazıların çoğu Yesarizade Mustafa İzzet'in elinden çıkmıştır.

Hat sanatının önemli bir yazısı da Türk sanatçıların icadı olan "divani" hattıdır. Di-van-ı Hümayun'dan çıkan ferman, berat ve tayinlerde kullanılan bu hattın ilk ve sade örneklerine Fatih döneminde rastlandığına göre herhalde bu tarihten önce meydana geldiği düşünülmektedir. Herkes tarafından yazılıp okunması mümkün olmayan divani, halen Arap ülkelerinde de kullanılmaktadır.

Divaniye benzemekle beraber ona nispetle daha girift olan "celi divani" ise is-tifli yeni harflerin ve kelimelerin üst üste yazılmaları cihetiyle görkemli bir görünüme sahiptir. Divani gibi Türk hattatlarının icadı olup ilk örneklerine II. Bayezid döneminde rastlanan bu hat, Divan-ı Hüma-yun'da ve Babîâlî kalemlerinde gelişti ve en güzel şekilde 19. ve 20. yy'ın başında yazıldı. Arap ülkelerince de benimsenen bu hat, menşurların, antlaşmaların yazılmasında kullanılmıştır.

Hat sanatının en kolay ve kullanılıştı yazısı olan "rık'a" ise gene Türk sanatçı-

vardı. 1914'te Medresetü'l-Hattatin adıyla açılan hat okulunda her çeşit yazı öğretilmiştir. Bir müddet sonra bu okul Sanayi-i Nefise Mektebi'nin

daha sonra da Güzel Sanatlar Akademisi'nin bünyesine alındı. Halen Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'ne bağlı Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü'nde bir hat sanatı ana-bilim dalı vardır ve burada her çeşit yazı eğitimi yapılmakta ve ayrıca teorik bilgiler de verilmektedir.

Bibi. S. Ünver, *Türk Yazı Çeşitleri ve Fay Bazı Bilgiler*, ist., 1953; U. Derman, "Hat", *TA, 13X*, 49-60; ay, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri*, 1982; ay, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, ist., 1992; M. B. Yazır, *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*, I-III, Ankara, 1972-1989; A. Alparslan, "Hat in Persia and in Turkey", *El2*, IV, 1122-1126; ay, "Mimari Yapıların Yazı Sanatı Bakımından Önemi", *Boğaziçi Üniversitesi Beşeri Bilimler Dergisi*, c. IV-V, 1976, s. 1-14; ay, *Ünlü Türk Hattattan*, Ankara, 1992; M. Serin, *Hat Sanatımız*, ist., 1982.

ALİ ALPARSLAN

HATİCE SULTAN ÇEŞMESİ

Eminönü'nde Mısır Çarşısı'nın yanındaki Tahmis Sokağı ile Kalçın Sokağı'nın kesiştiği köşededir.

Sünbülzade Vehbi'ye ait 1221/1806 tarihli kitabesinden çeşmenin III. Selim'in (hd 1789-1807) kız kardeşi Hatice Sultan tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Hazneli inşa edilmiş yapı iki sokakta başka yapılarla birleştikinden hazne ile ilgili bilgi vermek mümkün değildir. Üstü sıvanmış, boyanmış ve bir pencere açılmış haznenin, görüldüğü kadarıyla dikdörtgen gövdeli bir yapı olduğu söylenebilir.

Beyaz mermerden yapılmış çeşmenin ön cephesi dikdörtgen formundadır. Hazneye monte edilmiş olan ön cephe üç ü-niteden oluşmaktadır. Pilastr ayak yüzeylerini bezeyen sütunçelerle, konsollarla dikey ekseninde üçe bölünmüş cephenin yan üniteleri nişlerle içbükey; orta ünitesi ise düz hatlı tasarlanmıştır. Yatay ekseninde de silmelerle üçe ayrılmış yapı hareketli bir saçak ve saçığın üstünde yükselen kademeli dört ayak üzerine beş babayla taçlandırılmıştır.

Ortada gömme sütunla bezenmiş pro-filasyonlu iki ayak arasına iç içe yerleştirilmiş, sepet kulpu biçimindeki kemer gözü içine aynataşı oturtulmuştur. Rokay be-

Hatice Sultan Çeşmesi'nin ön cephesinden iki ayrıntı.

Yavuz Çelenk, 1994 (sol), Nazım Tımumğlu, 1994

zemelerle tasarlanmış bir perde görünümündeki aynataşı, aşağı doğru ters sarkıtılmış iki çiçekten oluşan bir püskülle süslüdür. Birden fazla musluk lülesi bulunan aynataşı silmelerle kat kat bir çerçeve içine alınmış ve üzerine kitabe panosu yerleştirilmiştir. Onun da üstüne rokay bezemelerle şekillendirilmiş alev diliyle taçlandırılmış bir rozet içine tuğra oturtulmuştur. Aynataşının önünde yuvarlak hatlarla

hareketlendirilmiş, dışbükey ön cepheden taşan bir tekne vardır. Teknenin dış yüzü baklava biçimlerinin yanısıra iki yanda üstte ve altta saçağa benzeyen palmetlerle süslü kartuşlarla bezenmiştir.

Yapının iki yan ünitesi simetrik olarak yapılmış düzenleme ve süslemelere sahiptir. Yatay silmelerle üçe ayrılmış bu ünitelerden aşağıdaki kumanın dış yüzündeki kartuşlara benzeyen motifin arasına oturtulan bir musluk lülesi vardır. Yanlarda burmalı sütunçelerle sınırlanmış musluk lülesinin üzerine bir alev dili oturtulmuştur. Önünde dışarıya doğru taşan oval gövdeli bir suluk bulunmaktadır. Bunun üstünde alev diliyle taçlandırılmış, rokay süslemelerle yapılmış bir tasarım vardır. Onun da üstüne alev diliyle taçlanmış perde görünümünde bir çerçeve içine yerleştirilmiş çevresi burmalı suyla kuşatılmış bir ay yıldız oturtulmuştur.

Rokay süslemeleri ve barok üslubuyla İstanbul çeşmelerinde Batılılaşma döneminin yeniliklerini yansıtan eserin en ilginç ünitelerinden biri dış yüzü bezenmiş kumaşıdır. Tipik Kayseri evlerinin ahşap zarflarını, pencere kanatlarını akla getiren kartuşlarla bezenmiş kurna, Batı estetiğinden alınan süsleme öğeleri ile Anadolu'da da beğeni kazanmış motifleri göstermesi açısından önemlidir. Belki de Kayserili bir ustanın bezediği bu kurna Nuruosmaniye Çeşmesi ile başlatılabilecek ve en güzel örneklerinden birini Faretzade Halil bin Ab-durrahman Çeşmesi'nde alacak dış yüzeyi bezemelerle süslü dışbükey kurnaların erken örneklerinden biridir.

BibL Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 226-227; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, 1st., 1993, s. 365.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

Melling'in

çizgileriyle

Hatice Sultan

Sahilsarayı,

18. yy.

Ara Güler fotoğraf arşivi

HATİCE SULTAN SAHİLSARAYI

Ortaköy ile Kuruçeşme arasında, Defter-darburnu'nda bulunuyordu.

17. yy boyunca giderek günlük devlet işlerinden kopan Osmanlı sultanları, hanedanın kadın üyeleri ile birlikte bir anlamda Topkapı Sarayı'nı terk etmişlerdi. Bu dönemde İstanbul'un önce Haliç, sonra da Boğaziçi sahillerinde, sultanları uzun sürelerle ağırlayan sahilsaraylar inşa edildi. Bunların büyük çoğunluğu, geleneksel olarak üst yöneticilerle evlendirilmekte olan sultan kızlarına, kız kardeşlerine ve kardeş kızlarına aitti. III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) kızı Hatice Sultan'ın

(1768-1822) Ortaköy'deki sahilsarayı bunlardan biridir.

Hatice Sultan, amcası L Abdülhamid'in (hd 1774-1789) girişimi ile 1786'da Hotin muhafızı Seyyid Ahmed Paşa ile evlendiril-mişti. Kardeşi III. Selim'e (hd 1789-1807) yakınlığıyla dikkati çeken bu sultan, padişahın hayatında özel bir yer alırken, çağdaşı bazı diğer sultanlar gibi özgür bir yaşam sürdürmeye başlamıştı. 1796'da Eyüp' te Defterdar İskeleyi'nde bir sahilsarayı olduğu bilinen Hatice Sultan, bir taraftan burayı yenilerken, aynı zamanda 1804'te Or-taköy-Kuruçeşme arasındaki Defterdar-burnu'nda bulunan Neşatâbâd Sarayı'mn kısmen onarımı ile iç dekorasyonunun tümüyle yenilenmesine girişmiş; ayrıca 1809' da Arnavutköy'de bir arazi satın alarak, Beyhan ve Esmâ sultanlar gibi kendi adına yeni bir sahilsaray inşa ettirmeye başlamıştı. Bu sıralarda İstanbul'da faaliyet göstermekte olan mimar-ressam Antoine-Ignace Melling (1763-1831) ile bir yakınlık kurarak, onu Neşatâbâd Sarayı'mn bütün iç dekorasyonunun tepeden tırnağa değiştirilmesiyle görevlendirdi. Zor da olsa yaratılan güven ortamında, mimar ile sultan efendinin sahilsarayın iç süslemeleri konusunda görüş alışverişinde bulunabildiği anlaşılmaktadır. Balmumundan hazırladığı modellerle ilgili olarak Hatice Sultanla yazışabilmek için Melling Osmanlıca öğrenirken, Hatice Sultan da Melling'den bu dili Latin harfleri ile yazmayı öğrenmiştir. Hattâ aralarında özel bir ilişki olduğu rivayet olunur. Bu açıdan, Hatice Sultan

Sahilsarayının hemen yanında, sultanın başmimarı olduğu kadar kethüdalığı görevini de üstlendiği anlaşılan Melling'in ö-zel dairesinin inşa edilmiş olması dikkat çekicidir.

Melling'in *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* isimli albümde yer alan ve yapının tamamlanmasından sonraki durumunu gösteren gravürü, sahilsarayın deniz cephesini tüm ayrıntılarıyla betimlemektedir. Albüm metninde Melling'in tasarladığı belirtilen bir köşk dışında, Defterdarburnu Sahilsarayında geleneksel Osmanlı sivil mimarisi ilkelerinin korunduğu anlaşılmaktadır. Gravüre eşlik eden metin ve arşiv belgeleri, yapı gruplarını ve sahilsarayın iç mekân organizasyonunu anlamamıza olanak sağlamaktadır. Saraya bağlı olan ilk yapı başağa dairesi, yani harem ağalarının başı olan görevli ile maiyetinin ikametgâhıydı. Sarayı çevreleyen duvarların dışında kaldığı belirtilen bu iki katlı dairenin, gravürde ancak eliböğründelerle taşınan bir çıkması gösterilmiştir. Metinde, alt katın başağa ve maiyetinin kullanımına, üst katın da kız kardeşini sık sık ziyaret etmekte olan sultanın maiyetine ayrıldığı ve maiyetini burada bıraktıktan sonra padişahın sahilsarayın diğer bölümlerine yalnız ilerlediği belirtilmiştir. Beyhan ve Esmâ sultanların Boğaziçi sahilsaraylarının iç organizasyonu ile karşılaştığımızda emsalleriyle aynı konumda bulunduğunu gördüğümüz bu yapının, başağa ile

kalabalık görevli ordusunun yerleşebilmesi için, gravürde gösterilemeyen oldukça geniş bir alanı kaplamış olduğu düşünülmelidir. Metinde kafessiz olduğu belirtilen her iki kat pencerelerinde de, Boğaziçi'nin Rumeli yakasındaki yapılarda sık görülen, rahatsız edici sabah güneşine karşı koruyucu, alt ve üst gölgelikler bulunuyordu.

Başğa dairesinin hemen yanında yer alan ve Melling'in olan kagir köşkte ise, 18. yy Avrupa mimarlık prensiplerinin uygulandığı görülmektedir. Zemin katında Dorik sütunlar, birinci katta ise İyon başlıklı yivli yarım sütunların kullanıldığı istiridye kabuklu nişlerle süslü, üçgen alınlıklı, çelenkli, draperili cephesiyle bu köşk,

HATİCE SULTAN TÜRRESİ

20

21

HAVA HARP OKULU

Hatuniye Tekkesi'nin hazine kapısı üzerindeki 1304 tarihli besmele ve Mevlevî sikkeleri. *M. Baha Tanınan, 1982*

Hava Harp Okulu öğrencileri bir yemin töreninde. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1982*
belki de istanbul'daki ilk neoklasik yapıdır. Sarayın geri kalan kısmı ile sultan efendinin özel kullanımına ayrıldığı anlaşılan bu daire arasındaki karşıtlık dikkat çekicidir. Ancak metinde saray kadınlarını gizleyen kafesli pencereleri bulunduğu belirtilmiş olan bu köşkün nasıl kullanıldığı açıklık kazanmamaktadır.

Aynı zamanda sahil saraya girişi sağlayan bu neoklasik yapı, uzun, üzeri açık ve kafesli bir galeri ile sahil sarayın diğer dairelerine bağlanıyordu. Bu galeri üzerinde, iki ahşap direk üzerinde denize doğru çıkma yapan bir köşk bulunuyordu. Tabam Boğaziçi yalılarında sık görülen balık hane köşklerinde olduğu gibi ızgaralı olan bu köşk geçildikten sonra ulaşılan asıl yapı, sultan efendinin maiyetine ve özel kullanımına ayrılmış daireler ile, ortada yalnızca III. Selim'in ziyaretleri sırasında açılan bir daireden oluşuyordu. Rıhtıma oturan bu iki katlı sultan dairesinin iki yanındaki, yapı boyunca dizilen odalarla uzanan sultan efendi ve maiyetinin daireleri de iki katlıydı. Her iki yanda da rıhtımdan biraz içeri çekilmiş olan birinci kat üzerinde, eliböğründelerle taşınan üç adet çıkma ile vurgulanan ikinci kat yükseliyordu. Sarayın asıl yapısının biraz ötesinde, denize taşan üç sofalı tipte bir köşk ve onu takip eden iki duvar arasında, sultan efendinin eşinin istanbul'da bulunduğu sıralarda oturduğu gösterişsiz

özel dairesi bulunuyordu. Metinde Melling'in özel dairesinin de burada olduğu kaydedilmiştir. Paşa dairesi ile Hatice Sultan'ın daireleri arasında, zemin katında geçişi sağlayan tek bir kapı bulunuyordu ve bu kapı yalnızca sultan efendinin emri üzerine başağa tarafından açılabilirdi. Sahilsaray duvarlarının dışında kalan bu yapıdan sonra, Hatice Sultan'ın kâhyasının paşa dairesinden biraz daha görkemli olduğu anlaşılan yalısı geliyordu.

Melling, Neşatâbâd Sarayı'nın önceki çok renkli ve yaldızlı iç süslemelerini, zarif ve sade bir süslemeyle değiştirmişti. *Vo-yagepittoresque de Constantinople et des rives du bosphore* albümünde, Hatice Sultan'ın kız kardeşlerinden birinin ziyareti sırasında sahil sarayını kabul salonlarından birini gösteren bir diğer gravür de yer almaktadır.

Melling ayrıca Defterdarburnu Sahilsaray'ının bahçesini de yeniden düzenlemiş, sürekli olarak kardeşi III. Selim'i eğlendirmenin yollarını arayan sultan efendiye leylak, gül ve akasya ağaçlarından labirent biçiminde bir bahçe yapmıştı. Metinde, özellikle bu yörede çok büyüdüklerinden söz edilen akasyaların makasla istenilen tarzda biçimlendirildiği kaydedilmiştir. Labirentte hemen bütün yolların merkezde toplandığını, çıkışı bulmanın çok güç olduğunu öğreniyoruz. Hatice Sultan, sarayını sık sık yabancı ziyaretçilere açtığından bazı yazılı tasvirlerine de rastlanır.

Bibi. T. Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultane efendi Sarayları", *İstanbul*, S. 3 (Ekim 1992) s. 112-113; Melling, *Voyage*; N. Aslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19.*

Yüzyıl), ist., 1992, s. 136-140; N. Aslan, "Osmanlı Sarayı ve Mimar Antoine-Ignace Melling", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, ist., 1993, s. 113-122.

TÜLAY ARTAN

HATİCE SULTAN TÜRBESİ

Şehzadebaşı'nda, Şehzade Camii hazire-sindedir. Türbenin bir cephesi caminin dış avlu duvarına oturtulmuştur.

Kitabesi bulunmayan bu türbeyi Tahsin Öz, III. Murad'ın (hd 1574-1595) kızı olduğunu söylediği Hatice Sultan'a mal etmektedir. Fakat Alderson dışında Osmanlı soyağacını veren yayınların hiçbirinde III. Murad'ın Hatice Sultan adıyla geçen bir kızının olmadığı görülmektedir. *Sicill-i Os-mânî* deki Hatice sultanlardan, I. Selim'in (Yavuz) kızı Hatice Sultan'ın, bir oğluyla iki kızının Şehzade Camii'nde gömülü oldukları öğrenilmektedir. Bu bilgiler ışığında, görünümü ve haziredeki diğer türbelerin durumu göz önüne alındığında, 16. yy'm sonlarıyla 17. yy'm ilk çeyreğine tarihlendirilebilen türbenin, Sultan Selim Camii haziresinde gömülü olan Hatice Sultan'ın çocuklarına ait olduğu bir varsayım olarak ileri sürülebilir.

Türbe, bir kenarı farklı olmak üzere, sekizgen plana sahip, kubbe ile örtülü, basit bir yapıdır. Caddeye bakan batı cephesi köşe tromplarıyla alt hizada uzatılarak avlu duvarıyla bitleştirilmiştir. Yapı, alt hizada madeni şebekeli dikdörtgen, üst hizada sivri kemerli ufak pencerelere sahiptir. Sivri kemerli pencerelerin yer aldığı üst bölüm sıva ile kaplı olup günümüzde pembe badanalıdır. Türbenin alt bölümü ise taştan inşa edilmiştir. Birer dikdörtgen pencerenin yer aldığı cepheler birbirlerinden köşeli sütunlarla ayrılmaktadır. Yuvarlak kemerli, bezemesiz ahşap kanadı, sade bir kapının yer aldığı giriş cephesinde ise hiç pencere bulunmamakta, buna karşın caddeye bitişik olan cephesinde birbirinden farklı boyutta üç dikdörtgen pencere ol-

Hatice Sultan Türbesi'nin batıdan görünüşü. *Yavuz Çelenk, 1994*

düğü görülmektedir. Kubbe doğrudan sekizgen gövde üzerine oturmakta ve saçak hizasında, türbenin yegâne süsleme ögesi olan iki sıralı kirpi saçak dizisi dikkati çekmektedir.

Günümüzde, türbenin içinin, dışına nazaran daha harap olduğu ve hiçbir bezemeye sahip olmadığı görülmektedir.

Bibi. A. D. Alderson, *The Structure of Otto-man Dynasty*, Oxford, 1956; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi*, I, Ankara, 1969, s. 61, 179; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 32, 45, 46; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 140; T. Uzel, "Şehzade Camii Türbeleri", (İÜ Edebiyat Fakültesi yayımlanmamış sanat tarihi lisans tezi), ist., 1961; Unsal, *Türbeler*.

BELGİN DEMİRSAR

HATİCE TURHAN SULTAN TÜRBEŞİ

bak. YENİ CAMİ KÜLLİYESİ

HATİP EMİROĞLU HANİ

bak. AĞA HANİ

HATUNİYE TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Gümüşsüyü mevkiinde, Merkez Mahallesi'nde, Kutucu, Hatuniye Gümüş ve Hüsam Efendi sokakları ile Eyüp-Gümüşsuyu yolunun kuşattığı arsada yer almaktaydı.

Kuruluşuna ilişkin hususların yeterince aydınlatılmamış olduğu bu tekkenin, Kadiri tarikatından "Çakmak Şeyh" lakaplı Seyyid Hasan Efendi tarafından, muhtemelen 18. yy'ın birinci yarısı içinde tahsis edildiği anlaşılmaktadır. 19. yy'ın birinci yarısında ortadan kalktığı tespit edilen tekkeyi aynı yüzyılın ortalarında, Nakşibendî tarikatından ünlü mesnevihan Şeyh el-Hac Hasan Hüsameddin Efendi (ö. 1864) ihya etmiştir.

İstanbul'un düşman işgali altında olduğu yıllarda, Anadolu'ya silah kaçırma faaliyetinin merkezlerinden birisi olan Hatuniye Tekkesi, 1925'te kapatıldıktan sonra ihmal edildiği için harap düşmüş, avlu girişleri,

hazire, harem binası ve minare dışında kalan unsurları tarihe karışmıştır.

Kadirîliğe bağlı olarak faaliyete geçen tekke dördüncü postnişin Şeyh Hâce Selim Sırrı Efendi'nin (ö. 1812) posta geçmesiyle Nakşibendîliğe intikal etmiş, ikinci banisi Şeyh H. Hüsameddin Efendi'nin meşihatı (1812-1864) boyunca bir mesne-vihane (mesnevi okulu) olarak ün yapmıştır. Kaynaklarda "Çakmak Hasan Efendi" ve "Hoca Hüsam Efendi" gibi adların ya-mırsıra "Hatuniye/Hatunî/Karılar" olarak da anılan tekkenin mensuplarından çoğunun kadın olduğu, bu tesisin yaşlı ve kimsesiz kadınlar için bir tür huzurevi görevini ifa ettiği söylenmektedir.

Hatuniye Tekkesi'nin geniş ve ağaçlarla kaplı olan arsası, 1950'lere kadar İstanbul'un ünlü mesireleri arasında yer alan bir kesimde, İdrisköşkü Tepesi'nden Bülbül-deresi'ne doğru alçalan yamaç üzerinde bulunmaktadır. İstinat duvarları ile birçok sete ayrılmış olan arsanın, farklı yönler-deki sokaklara açılan üç tane girişi vardır. Bunlar içinde, mimari ayrıntıları bakımın-

dan tek kayda değer olan, güneydeki Hüsam Efendi Sokağı'na açılan ve nazireye geçit veren kapıdır. Bu kapının dikdörtgen açıklığı mermer sövelerle çerçevelenmiş, hattat Mehmed İzzet Efendi'nin (ö. 1903) sülüs hatlı ve 1304/1886 tarihli besmelesi ile taçlandırılmıştır. Besmelenin yanlarında Mevlevî sikkesi kabartmaları görülmektedir.

İçinde pazartesi günleri ayin icra edilen, ayrıca mesnevi dersleri yapılan ve günümüzde tamamen ortadan kalkmış bulunan mescit-tevhidhanenin ahşap olduğu anlaşılmaktadır. Tek başına kalmış olan bodur minarenin kare tabanlı kaidesi kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Bunun üzerine oturan silindir biçimindeki kaidenin tuğla örgüsü içinde küfeki taşından yontulmuş basamaklar görülebilmektedir.

Arsanın batı sınırında, Eyüp-Gümüşsu-yu yolu üzerinde yer alan iki katlı ahşap harem binası günümüzde de mesken olarak kullanılmaktadır. Birtakım onarımlar ve tadiller geçirerek özgün tasarımını büyük ölçüde yitirmiştir.

Bibi. Kut, *Derghehname*, 232, no. 38; Çetin, *Tekkeler*, 587; Aynur, *Saliha Sultan*, vr 15a; *Asitâne*, II; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 8-9; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 9; *İhsaiyat II*, 19, Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 51-52; Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 310; M. Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, ist., 1980, s. 218-223; Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, 321-322.

M. BAHA TANMAN

HAVA HARP OKULU

Yeşilyurt'ta bulunan askeri okul. Bilim dalı esasına göre, 4 yıl süreli lisans düzeyinde eğitim yapan okulun amacı, muharip hava subayı yetiştirmektir.

Hava Harp Okulu'nun geçmişi, dünyada askeri havacılığın doğması, teşkilatlanması

ve bunun savaş ve uluslararası i-lişkilerde önemli roller oynayacağını anlaşılmaması üzerine, Türk ordusunun da 1909' dan itibaren kendi bünyesinde askeri havacılık teşkilatını kurma çalışmalarına kadar uzanmaktadır.

Manş'ı uçağıyla geçen Fransız pilot Ble-riot'un İstanbul'da yaptığı gösteri ve bu gösteride kullanılan uçakla ilgili olarak Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı Kıttaat-ı Fenniye Müfettişliği'nce hazırlanan 20 Aralık 1909 tarihli rapor, Türk ordusunun havacılık konusunda hazırlıklara başladığını göstermektedir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'nin 13 Ekim 1910 gün ve 1572 sayılı emrinden, Türk ordusunda havacılık için kesin kararın verildiği, ihtiyaç duyulan

balon ve uçakların alımı ile havacı o-larak yetiştirilmek üzere Avrupa'ya subay gönderilmesinin karar altına alındığı öğrenilmektedir. 19H'de Türk ordusunda havacılık teşkilatını kurmak üzere görevlendirilen Erkân-ı Harp Kaymakamı (Kurmay Yarbey) Süreyya Bey'in (İlmen) başkanlığında "Havacılık Komisyonu" kurulmuştur. Komisyon, yaptığı araştırma ve çalışmalar sonunda, Türk ordusunda havacılığın gelişmesi için her şeyden önce bir hava okulunun kurulması gereğini tespit etmiş ve Ocak 1912'den itibaren gerekli personel, araç gereç ve tesisler hazırlanmak suretiyle nihayet 3 Temmuz 1912'de hava okulu, Yeşilköy'de öğretime başlamıştır. Günümüzdeki Hava Harp Okulu'nun temelini teşkil eden hava okulunun açılması, Türk askeri havacılığının gelişmesinde ve güçlenmesinde en önemli aşamalardan birisidir. Hava okulunda eğitim-öğretim üç ay olup, her yıl üç devre açılmakta ve her devrede 15-20 pilot adayı öğrenim görmekteydi. Okulun öğrenci kaynağı kara ve kısmen de deniz subaylarıydı.

Türk uçak ve pilotlarının da fiilen cephede görev yaptığı Balkan Savaşı'ndan sonra havacılık alanındaki çalışmalar devam ettirilmiş, satın alınan yeni uçakların yanısıra, Fransa'dan bir havacı yüzbaşı öğretmen olarak getirilmiş, ayrıca deniz pilotu yetiştirilmek üzere Bahriye Nezare-ti'ne bağlı, Deniz Hava Okulu (Bahri Tayyare Mektebi) Haziran 1914'te Yeşilköy'e deniz fenerine yakın bir yerde öğretime başlamıştır.

I. Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle sürdüğü ve Türk ordusunun çok geniş bir alanda, değişik cephelerde savaştığı yıllarda, hava birliklerinin ikmal merkezi olan Yeşilköy'deki hava okulunda pilot yetiştirme işinin yanında, cephelere gidecek u-çak bölükleri de teşkilatlandırılmıştır.

Hava okulunun adı 12 Ekim 1916'da Hava İstasyonu (Tayyare İstasyonu) olarak değiştirilmiştir. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'a giren İngiliz ve Fransızların Yeşilköy Hava İstasyonu ve tesislerini işgal etmesi ile Türk havacılığı dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, Hava İstasyonu'ndan kurtarılabilecek uçak ve malzemeler Anadolu yakasındaki Maltepe'ye taşınmış, Deniz Hava İstasyonu'nun uçak ve malzemeleri Bahriye Nezareti'nin Haliç'teki depolarına konmuş, Filistin ve Irak'tan çekilen hava birliklerinin

kalıntıları da Konya ve Elazığ'da toplanmıştır. Türk havacılarının Milli Mücadele'ye katılmasını önlemek amacıyla Maltepe Hava İstasyonu'nu da işgal eden İngilizler, buradaki uçak ve malzemeleri de tahrip ederek kullanılamaz duruma getirmişlerdir.

23 Nisan 1920 sonrasında Ankara'da kurulan TBMM hükümeti, düzenli orduların teşkili sırasında havacılık konusuna da yönelmiş, Milli Savunma Bakanlığı Harbiye Dairesi'ne bağlı Hava Kuvvetleri Şubesi (Kuva-yı Havaiye) kurulmuş, biri Erzincan'da diğeri Eskişehir'de olmak üzere iki hava istasyonu ve Eskişehir Hava İstasyonu'nda fabrikanın yanısıra bir de hava okulu hizmete sokulmuştur. Milli Mücadele sırasında Adana ve Konya'da faaliyetini sürdüren hava okulu, zaferden sonra Genelkurmay Başkanlığı'nın 17 Eylül 1922 tarihli emriyle İzmir'e taşınmış, 1925'te tekrar Eskişehir'e nakledilmiştir. Bu dönemde hava okulunun eğitim süresi 2 yıl olup, okula giren subaylar 1 yıl rasit, bir yıl da pilot eğitimi görüp kıtaya çıkmaktaydılar.

1947'de Hava Makinist Astsubay Okulu'nu da bünyesine alarak adı Hava Okulları Komutanlığı olarak değiştirilen hava

HAVA ULAŞIMI

22

23

HAVARİYUN KİLİSESİ

okulu, 1948'de uçuş okulu haline getirilmiş, eğitim programları sadece pilotaja yer verecek ve 1 yılı kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra havacılığın hızla gelişmesi, özellikle 1950'den itibaren jet uçaklarının Türk Hava Kuvvetleri'nde kullanılmaya başlanması, Türk havacılığında yeni bir dönemi başlatmış, buna paralel olarak Hava Okulları Komutanlığı, Hava Harp Okulu Komutanlığı'na dönüştürülerek 1 Ekim 1951'de eğitim-öğretim faaliyetine başlanmıştır. Kara ve Deniz Harp okulları gibi, bu yıllarda eğitim süresi 2 yıl olan Hava Harp Okulu, 30 Ağustos 1953'te ilk mezunlarını vermiş, Eskişehir'deki tesislerinin yetersizliği sebebiyle 17 Eylül 1954'te İzmir-Güzelyalı garnizonuna taşınmıştır. Daha sonra üniversiteler ve harp akademileri öğretim üyelerinden ve bu öğretim kurumlarının diğer imkânlarından yararlanma ihtiyacı, Hava Harp Okulu'nun İstanbul'a taşınması fikrini doğurmuş, 21 Temmuz 1967'de Hava Harp Okulu, İstanbul-Yeşilyurt'ta Türk askeri havacılığının doğup geliştiği tarihi bölgeye intikal etmiş ve 31 Ağustos 1967'de resmen hizmete açılmıştır.

4 Ağustos 1971 tarih ve 1462 sayılı Harp Okulları Kanunu'yla, eğitim süresi 3 yıla

çıkarılan Hava Harp Okulu'nda 3 yıllık a-kademik eğitim ve 2 yıllık tatbiki uçuş e-ğitimi sistemine geçilmiştir. Diğer harp okullarıyla birlikte, 27 Mart 1979 tarih ve 2218 sayılı kanunla eğitim süresi 4 yıla çıkarılan Hava Harp Okulu, Yeşilyurt'taki kapalı ve açık tesislerine ek olarak, Yalo-va'daki uçuş ve kamp eğitim tesisleri ile yaklaşık 4.500.000 m2'lik bir alana yerleşmiş durumdadır.

Hava Harp Okulu'nun 4 yıllık eğitim dönemlerinde değişik akademik programlardan sonra 1991'de mühendislik lisans programları uygulamasına geçilmiş, 1992-1993 eğitim-öğretim yılından itibaren okula kız öğrenciler de alınmaya baş-

lanUştır' KENAN SAYACI

HAVA ULAŞIMI

İstanbul'un yurtiçi ve yurtdışı sivil hava ulaşımı, esas olarak Atatürk Havalimanı'ndan sağlanır. Özel bir şirketin kurmak istediği Hezarfen Havaalanı büyük tartışmalara neden olmuş, kapatılmış, yasal prosedür tamamlanmadan, yine tartışmalı bir şekilde açılmıştır. Büyükçekmece'de Ah-mediye Köyü'ndeki bu ikinci havaalanının jet pisti bulunmadığı gibi, büyük uçakların trafiğine de elverişli değildir; ancak küçük özel uçaklara hizmet vermektedir. İstanbul'un ilk havaalanı, 1911'de askeri amaçlarla kurulmuştu. Tek bir pist ve hangarlardan oluşan, yolcu tesislerine sahip olmayan, Yeşilköy yakınında Ayamama Çiftliği ve Kalitarya Köyü (Şenlikköy) arasında bulunan bu alandan, 1912'de 17 uçak yararlanıyordu. Temmuz 1912'de, Yeşilköy'de kurulan Tayyarecilik Mektebi ilk kez pilot yetiştirmeye başladı. O yıllarda İstanbul'dan yurtdışı hava ulaşımı henüz söz konusu değildi. İlk kez 1925'te biri Lufthansa olmak üzere iki Alman havacılık şirketine Almanya'dan İstanbul ve Ankara'ya uçuş izni verildi. 1926'da İtalyan Alitalia şirketi İstanbul-Brendizi uçuşlarını başlattı. 1939'da, II. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, Romanya Devlet Havayolları İstanbul-Bükreş seferlerini koydu. 1933'te kurulan ve THY'nin öncüsü olan Hava-

yolları Devlet İdaresi 1938'de İstanbul-An-kara, İstanbul-İzmir, İstanbul-Eskişehir ve aktarmalı olarak Silifke-Adana seferlerim başlattı.

Bütün bu dönem boyunca İstanbul'da uluslararası normlara uygun bir havaalanı yoktu. II. Dünya Savaşı sonrasında, Yeşilköy'de bir uluslararası havaalanı kurulması kararlaştırıldı. 1947'de. alanın projesi Westinghouse Electric International Com-pany ve IG White Engineering Corporation şirketlerine ihale edildi. Alanın yapımına 1949'da başlanarak, Ağustos 1953'te Yeşilköy Havaalanı adıyla hizmete açıldı. Bu yeni alan günde ortalama 125 uçağın indiği, ana pisti 2.300 m uzunluk ve 60 m genişlikte olan, iki büyük hangarı bulunan, konaklama alanı 22,000 m2 olan, dış ve iç hatlara ayrılmış, yer personeli olarak 275 kişinin çalıştığı bir tesisti. Bu meydana bir

yılda inen ve kalkan uçak sayısı, eski meydana 1950'de inip kalkan 9-753 uçağa karşılık, yeni meydanın açıldığı 1953'te 17.647, 1955'te 24.060, 1957'de 30.000 civarıydı. Aynı yıl Yeşilköy Havaalanı'ndan yararlanan iç ve dış yolcu toplamı ise 500.000'i aşıyordu.

İstanbul'un ülke ve dünya içindeki yerinin önem kazanmasına, nüfus artışına, ekonomik ve toplumsal gelişmeye ve havacılığın gelişmesine paralel olarak 1961'de alanın kuzey yönünde ikinci bir pist yapılması ihtiyacı belirdi. Bu pistin yapımı ancak 1972'de tamamlanabildi. İkinci pist havaalanının uçuş ve yolcu kapasitesini artırmakla birlikte, ihtiyacı karşılamakta kısa sürede yetersiz kaldı. Öte yandan, uluslararası seferlerde jet uçaklarının kullanılmaya başlaması pistin yetersizliğini pekiştirdi. 1971'de yeni bir havaalanı

planlaması gündeme geldi. Bu yeni alan Ekim 1983'te açıldı (bak. Atatürk Havalimanı).

İstanbul'un uluslararası normlardaki tek sivil havaalanı olan Atatürk Havalimanı'nın yapımından önce, eski havaalanından 1978'de iç ve dış hatlarda iniş ve kalkış o-larak toplam 52.000'e yakın uçak yararlanmış; bu sayı 1981'de düşüş göstererek 40.000'e inmiş; yeni havaalanının devreye girdikten sonra 1988'de 77.500'e; 1990'da 90.500 civarına; 1992'de 110.000'e ulaşılmıştır.

1981'de Yeşilköy Havaalanı'na sadece dış hatlardan 1.418.000'den fazla yolcu gelip gitmiş; iç hatlarda bu sayı 1.000.000'u aşmış, 66.000 transit yolcu ile birlikte toplam yolcu adedi 1981'de 2.500.000'i bulmuştur. 1988'de dış hatlar yolcu sayısı 2.275.000'i aşmış; 260.000 transit ve 1.620.000 civarı iç hat yolcusuyla, toplam 4.155.000'i bulmuştur. 1992'de iç hatlar yolcu sayısı 2.225.000, transit yolcu sayısı 165.779, dış hatlar yolcu sayısı 5.780.320, toplam yolcu sayısı ise 8.171.099 olmuştur. Dış hatlar sefer ve yolcularının son yıllarda iyiden iyiye ağırlık kazanmalarının başlıca nedenleri arasında, yurtdışında çalışan işçilerin 1980'ler, hele de Yugoslavya'da-ki savaş vb nedenlerle 1990'lardan sonra havayolunu tercih etmeye başlamaları; Almanya, Fransa, Hollanda, İsviçre, Belçika başta olmak üzere, bu hatlarda neredeyse tarifeli uçaklardan daha fazla sefer sayısına sahip olmaya başlayan "charter" uçuşları; turizmin 1980'lerin son yıllarından itibaren önem kazanması sayılabilir.

Günümüzde Atatürk Havalimanı'ndan, başta Ankara, İzmir, Adana, Antalya olmak üzere yurtiçinde birçok yere ve Almanya'nın çeşitli kentleriyle Fransa, İngiltere, Hollanda, Belçika, İtalya, Romanya, Yunanistan, Rusya ve Amerika'ya, son yıllarda da Orta Asya cumhuriyetlerine, Bağdat, Şam, İskenderiye, Kahire, Tahran, Uzakdoğu'ya, kısaca dünyanın hemen hemen bütün ülke ve merkezlerine doğrudan veya aktarmalı uçak seferleri vardır. İstanbul bu seferlerle, ülkenin ve dünyanın bütün merkezlerine havayoluyla bağlıdır.

HAVACILIK MÜZESİ

Yeşilköy'de bulunan askeri nitelikli müze.

İlk olarak 1971'de İzmir'de Hava Müzesi adıyla kurulmuşsa da yeterli gelişme imkânı bulamamıştır. 1979'da kapandıktan sonra İstanbul'a taşınan müze, 16 Ekim 1985'te Havacılık Müzesi adıyla yeniden açılmıştır.

12.000 m²'lik açık, 3.000 m²'lik kapalı alana yayılan müze 8 sergileme salonu, sinema ve konferans salonu, kafeteryasıyla modern müzecilik anlayışına uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Amacı, hızla gelişen havacılık konularına Türk gençliğinin ilgisini çekmek, Türk Hava Kuvvetleri'n-de kullanılmış uçak ve araç gereçlerden örnekleri gelecek kuşaklara aktarabilmektir.

Diğer sanat müzelerinden farklı bir görünüme sahip müzenin en önemli objeleri uçaklardır. Türk Hava Kuvvetleri'nin envanterine girmiş 179 tip uçaktan günümüze gelebilen ancak 22 tip uçak müze binasının içinde ve bahçesinde geniş bir alanda sergilenmiştir. Müze binasındaki diğer teşhir salonları şunlardır:

Giriş Salonu'nda Türk Hava Kuvvetleri ve bağlı birlik ve filolara ait 43 adet amblem yer almaktadır. Satış bölümü ve sürekli video gösterisinin yapıldığı 56 kişilik sinema ve konferans salonu da burada yer almaktadır.

Türk Havacılığı Salonu'nda resim ve grafiklerden oluşan panolar yer almakta, Türk havacılığının gelişiminin öyküsü sergilenmektedir.

Komutan Büstleri Salonu'nda Türk havacılığına emeği geçmiş kişilerin yağlıboya portreleri ile Türk Hava Kuvvetleri'ne komutanlık etmiş subayların bronz büstleri ve kısa biyografileri yer almaktadır.

Dünya Havacılığı Salonu'nda Leonar-do da Vinci'nin çizgilerinde şekillenmeye başlayan insandaki uçuş düşüncesinin nasıl gerçekleştiği, Ay'dan ötelere doğru uzanan başarının aşamalarının öyküsü anlatılmaktadır.

Uçak Hangarı'nda Türk Hava Kuvvetleri'nde bugüne kadar kullanılmış 179 adet uçaktan elde kalabilenlerden 8 adedi sergilenmektedir. 1916'da esir alınan bir Rus deniz uçağı, Türk Hava Yolları'nın ilk

kullandığı uçaklardan De Havilland Do-minie 1 ve Kayseri Tayyare Fabrikası'nda 1937-1938'de Türk işçisi ve mühendisinin emeği ile üretilen Polonya lisanslı bir Pe-zetel-24 uçağı, sergilenen nadide uçaklardandır.

Anılar Salonu'nda uçaklarla kader birliği etmiş Türk havacılarından arta kalan kişisel eşya ve madalyalar sergilenmektedir. İlk hava şehidimiz Fethi Bey'in şehit olduğunda üzerinde bulunan giysileri bu salonun değerli objeleri arasındadır.

Silahlar Salonu'nda uçaktan elle kullanılan silahlardan füzelere kadar baş döndürücü dönüşümü gösteren objeler yer almaktadır.

Giysiler Salonu'nda İlk Osmanlı havacı subay ve pilot kıyafetinden başlayıp bugünlere uzanan bir tarih çizgisi üzerinde havacılara ait giysiler yer almaktadır.

Müzenin en önemli sergileme alanı bahçede yer alır. Burada 19 adet jet savaş uçağı, 7 adet pervaneli kargo ve savaş uçağı, helikopter, uçaksavarlar, bir Nike füzesi, bir radar sergilenmektedir.

VEYSEL TOLUN

HAVAGAZI

bak. GAZHANELER

HAVARİYUN KİLİSESİ

İstanbul'da İsa'nın on iki havarisi adına yapılmış olan kilise.

Kenti, 4. yy'da kendi adına kuran İmparator I. Constantinus döneminin (324-337) en önemli yapısı olan Havariyun Kilisesi, muhtemelen bugünkü Fatih Camii' nin yerinde bulunmaktaydı. 16. yy'a ait *Ecthesis Chronica* adlı aslı Yunanca olan bir kaynak, bize kilisenin kalıntılarının caminin güney tarafındaki imaretin altında olduğundan bahseder.

Oldukça sorunlu bir yapı olan Havariyun Kilisesi hakkında bilim adamları arasında görüş ayrılıkları vardır. Binanın İmparator L Constantinus mu, yoksa oğlu Cons-tantius (hd 337-361) tarafından mı yaptırıldığını kesin olarak bilemiyoruz.

Bazı temel kaynaklar (örneğin Sokra-tes, Sozomenes, Teofanes) kiliseyi yaptıranın I. Constantinus olduğunu söylerler.

I. Constantinus kendi kurduğu şehirde

Atatürk Hava limanı

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1986

Havacılık
Müzesi'nin
bahçesinde
sergilenen
Türk Hava
Kuvvetleri'ne
ait çeşitli
uçaklar.

Araş Neftçi, 1994

- ' - •'-•'" V-V'Tf^rC *=: - "•"" : "-"" : --^- 'V.-i, .:"...=s.--s.---"s>' - %•:-- -^.:v.;":-—" -
'--TM;'- •'•^, '—~'•'""•!' " - ~ -. -•-s2s^fî"i?sî^MMB8S!İ

•W.

m

HAVARİYUN KİLİSESİ

24

25

HAYDAR PAŞA MEDRESESİ

ölümünden sonra gömülmesi için bir kilise yaptırmak istemiş ve surların içinde kentin en önemli tepelerinden birini seçmişti. (Kilise bugünkü Fatih Camii gibi şehre hâkimdi.) Burası imparatorluk sarayından uzak olup, eski bir Roma geleneği o-lan sur dışına gömülme anlayışına ters düşüyordu (bak. mezarlıklar).

On İki Havari'ye adanmış olan (Ayii Apostolii) kilisenin en iyi anlatımını tarihçi Eusebios (yak. 265-340) yapar. Yazarın İmparator Constantinus'un hayatını anlatan eserinde (*Vita Constantini*) bina ile ilgili birçok bilgi bulmak mümkündür. Bundan anlaşılacağı üzere kilise geniş bir avlunun ortasında yer almaktaydı. Sütun-lu revaklarla çevrili bu avlunun etrafında hamamlar, nöbetçi binaları, eksedralar ve imparatorluk daireleri yer almaktaydı. Birçok araştırmacı, kilisenin haçvari bir plana sahip olduğu konusunda hemfikirdir.

Nazianzoslu (Niğde-Bekârlar) Aziz Gre-gorius, yazdığı iki şiirinde haçvari bir binadan söz eder. Kilisenin planı, daha sonra yapılmış ve muhtemelen ondan esinlenilmiş başka binalarda da görülür: Milano-Havariyun Kilisesi (4. yy), Antakya-Aziz Babila (4. yy) ve Gerasa (Ürdün)-Havari-yun Kilisesi (5. yy). Kilisenin sahip olduğu haç plandaki kolların neflere bölünüp bö-lünmediği hakkında pek bilgimiz yok, fakat Eusebios'un anlattıklarına göre bina anlatılamayacak yükseklikte olup çatısı bronz kaplıydı. Kilisenin iç duvarları renkli mermer levhalarla, tavanı ise altın yaldızlı kasalarla süslenmişti. İmparator Constan-tinus kiliseyi kendisinin ölümünden sonra içine gömülmesi amacıyla inşa ettirmişti. Bundan dolayı imparatorun ölüm tarihi olan 337'de binanın bitmiş olduğu düşünülmektedir. İmparatorun kilisenin içine mi yoksa ayrı bir mozoleye mi gömüldüğünü tam olarak saptayamıyoruz.

Bazı araştırmacılar kilisenin Constanti-Havariyun Küisesi'nin planı.

SoterionArch. Del, 7/1921-22, s. 211

us tarafından inşa ettirildiğini ve binanın içine Constantius'un gömüldüğünü savunmaktadırlar (R. Krauthaimer ve G. Dag-ron). Bir başka grup ise (C. Mango) Constantinus'un kendisine sadece bir mozole yaptırdığını, oğlu Constantius'un kiliseyi daha sonra eklettirdiğini öne sürmektedir.

Vita Constantini'de anlatıldığı üzere binanın ortasında On İki Havari'yi temsil eden mezar payeleri yer almaktaydı. Bunların ortasında imparator kendisi için bir mezar hazırlatmış ve ölümünden sonra üzerinde ayin yapılmasını vasiyet etmişti. On İki Havari arasında imparator kendini İsa ile özdeşleştirmek istiyordu. Böylece bir kilise-mozole olan Havari-yun'da imparatorluk, Hristiyanlık ve şe-hit-aziz kültleri birbirine karışıyordu.

I. Constantinus'un bu vasiyeti dindar kesimi rahatsız etmiş olacak ki, cenazesi 359'da Ayios Akakios Kilisesi'ne geçici o-larak nakledildi. 356-357'de kiliseye Havari Andreas, Aziz Luka ve Aziz Timotheus' un rölikleri törenle yerleştirildi. Muhtemelen bu sıralarda Constantius babası için kilisenin bitişiğine bir mozole yaptırdı.

9 Nisan 370'te kilise yeniden törenle a-çıldı. 27 Ocak 438'de sürgünde ölen Aziz İoannes Hrisostomos'un rölikleri Hava-riyun Kilisesi'ne nakledildi. Muhtemelen daha sonraları harap olmuş kiliseyi İmparator I. İustinianos (hd 527-565) yeniden yaptırdı. Yine haç şeklinde yapılan bina 550'de bitti. Bu kilisenin batı kanadı bir önceki kiliseninkinden daha uzundu. Bu plan yine aynı imparator tarafından yapılmış olan Efes Aziz İoannes Kilisesi'nde tekrarlandı. İustinianos kiliseye ikinci bir mozole eklettirdi. Her iki mozole 1028'e kadar Bizans imparatorlarının gömülme yeri olarak kullanıldı. Daha sonraları kilise ve ek binalarına bazı patrik ve piskoposlar gömülmüşlerdir.

Yine kaynaklardan öğrendiğimize göre tasvirkırıcı dönemden sonra kilise, İm-parator I. Basileios (hd 867-886) tarafından restore edildi. Aynı imparator kiliseyi mozaiklerle süsledi. Bu süslemeleri bize en iyi şekilde tarihçi Rodoslu Konstantinos 940'ta anlatır.

Kilise çeşitli dönemlerde tamir görmeye devam etti; 12. yy'da mozaikler kısmen yemden yapıldı. Kilisenin 12. yy'daki durumunu bize en iyi gösteren bina Venedik'teki St. Marco Katedrali'dir; bu kilise de İstanbul Havariyun'undan esinlenilerek uzun bir dönem içinde yapılmıştır.

1204'te Latin işgali sırasında kilise Batılı rahiplerin denetimine verilmiştir. Tarihçi Nikeatas Honiates'in anlattıklarına göre Haçlılar kiliseyi ve imparator mezarlarını yağma etmişler ve içlerinde buldukları tüm kıymetli eşyaları almışlardır. Bunların yanında Latinler kilisede bulunan rölikle-rin (kutsal emanet) bir kısmını Batı'ya götürmüşlerdir.

Tüm bunlara rağmen 14. yy'm sonu ile 15. yy'ın ilk yarısında İstanbul'a gelen Rus gezginler kilisede bulunan birçok kutsal rölikten bahsederler. Yine tarihi kaynaklara göre, 1328'deki depremde kilisenin önündeki Başmelek Mikael heykeli yıkılmıştır. Belki de bu ve bunun gibi diğer depremler ve bakımsızlık, kiliseyi oldukça harap bırakmıştır. 15. yy'ın ilk yarısında İstanbul'a gelen İtalyan Cristoforo Buon-delmonti(-t) kilisenin yıkık bir durumda olduğunu yazar.

1453'te İstanbul'u alan Fatih, kiliseyi Patrik II. Gennadios Skolarios'a patrikhane olarak kullanılmak üzere vermiştir. Bina harap durumda olduğu için patrik, 1455'te Teotokos Pammakaristos (Fethiye Camii) Kilisesi'ne taşınır.

Bizans döneminde binada bazı önemli konsiller toplanmış (II. ve VII.) ve toplantılar yapılmıştı. Kilisede kutlanan bayramlar ise oldukça fazlaydı. Bina şehrin en önemli caddesi olan Mese'ye(-0 yakın olduğundan imparatorlar paskalya gibi bazı yortularda Büyük Saray'dan yola çıkıp forumları geçerek resmi törenle Havari-yun'a ulaşırlardı.

Bibi. Constantin le Rhodien, *Description des Oeuvres d'art et de l'église des Saints-Apôtres de Constantinople*, Paris, 1896; A. Heisenberg, *Grebeskirche und Apostelkirche*, II, Leipzig, 1908; K. Wulzinger, *Apostelkirche und Meh-mediye zu Konstantinopel*, Byzantion, VII, 1932, s. 7-39; A. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le Culte des Reliques et l'art Chretien Antique*, Paris, 1946, s. 227-234; G. Downey, *The Builder of the Original Church of the Apostles at Constantinople*, 6/1951, s. 51-80; G. Bovini, "Le Tombe Degli Imperatori d'orien-te Dei Secoli IV, V, VI", *Corsi di Cultura Sull'arte Ravennate e Bizantina*, IX, 1962, s. 155-179; R. Krautheimer, *A Note on Justinian's Church of the Holy Apostles in Constantinople*, Melanges E. Tisserant (Studi e Testi 232), Vatikan, 1964, II, s. 265-270; G. Dragon, *Naissance d'une Capitale, Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 465; R. Krautheimer, *Three Christian Capitals. Topography and Politics*, Kaliforniya, 1983; C. Mango, "Le Développement Urbain de Constantinople (IVe-VI-le siècles)", *Travaux et Mémoires du centre de Recherche d'histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 2*, Paris, 1990, s. 27-35.

ASNU BİLBAN YALÇIN

HAVUZBAŞI TEKKESİ

bak. ŞEYH NEVRUZ TEKKESİ

HAVYAR HANI

Galata'da *Havyar* Han İçi Sokağı üzerinde idi. Havyar Hanı, bulunduğu topografik konumuyla tarih içinde Galata sur kapılarından Karaköy Kapısı ile İç Karaköy Kapısı arasında bulunmakla ve deniz tarafından gelen surlar için, önemli bir kesişim yeri olarak dikkatleri çekmiştir. Şimdi ise Havyar Hanı'nın bulunması gereken arsa üzerinde, Aksu İşhanı vardır.

Mimarlık tarihi itibarıyla Galata suriçi

bölgesinin önemli han binalarından biri olan Havyar Hanı, yine bölgenin büyük bir kervansaray-han yapısı olan ve Mimar Sinan tarafından 1544-1550 arasında yapılmış Rüstem Paşa ya da Kurşunlu Ker

vansaray-han ile birlikte anılırdı. Ayrıca
19. yy'da Havyar Hanı'nda bir de borsa yer
almıştır. \

Celal Esad Arseven'in *Eski Galata ve Binalarında* belirttiğine göre bu han araştırmacı P. Gilles'in(-») verdiği bilgiler ışığında Archistraticos adındaki kilisenin temelleri üzerine yapılmıştır. Gilles zamanına kadar (1561 civarı) burada bir kilise vardı ve altında da büyük bir sarnıç bulunmaktaydı. İşte buradan Havyar Hanı' nın 1561 sonrasına ait olabileceği yaklaşımı kuvvetle doğar. Zaman içerisinde buraya büyük bir bina yapılmış ve bu binanın (Havyar Hanı) ya tiyatro ya da hükümet yapısı olduğu, yapının üzerinde bir de St. George arması bulunduğu, ayrıca burada gemiciler meclisinin toplandığı bilinmektedir. Yine Arseven, zaman içerisinde 1448 tarihli, Galata surlarına ait bir kitabenin de Havyar Hanı'nın içinde bir mağazada bulunmuş olduğunu söylemekte ve kitabesini vermektedir.

Galata üzerine yapılmış düzenli ve sistematik topografik araştırmalardan biri o-lan ve 1944'te yapılmış Schneider-Nomi-dis ikilisinin çalışmasına göre, Havyar Ha-nı'ndan sadece tonozlu bir zemin katının ayakta kaldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada yer alan *Galata* planında, Havyar Hanı, 43 plan no'su ile işaret edilmiştir.

Bibi. A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, *Galata Topographisch-Archâologischer Plan*, İst., 1944; P. Gyllius, *De Topografia*, Veneto, 1561; S. Byzantios, *Constantinopole*, Atina, 1862; A. D. Mordtmann, *Historische Bilder vom Bosp-horus*, İst., 1907; Celâl Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, İst., 1989; Müller-Wiener, *Bildlexikon*.

ÖZKAN EROĞLU

HAYDAR PAŞA ÇEŞMESİ

Fatih'te Haydar Mahallesi'nde, Haydar Caddesi'nde, Divitkâr Keklik Mehmed Efendi Camii karşısında Hacı Ferhat Sokağı girişinde yer alır.

Küfeki taşından inşa edilmiş olan çeşme 977/1569 tarihinde akağalardan Haydar Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Çeşitli tamirlerle günümüze ulaşan çeşme bugün şehir şebekesinden su almakla birlikte oldukça harap vaziyettedir. Kırılan ve kaybolan taşlar çimento ile sıva-

Haydar Paşa Çeşmesi, Fatih

Yavuz Çelenk, 1994

lıdır. Oldukça sade olarak inşa edilmiş çeşme cephesi, çeşitli silmelerle hareketlendirilmiş ve ince bir silme ile derinlik verilen kemeri Bursa kemeri olarak başlanıp, kaş kemerle sonuçlandırılmıştır. Kemerin kilit taşı üzerinde bir rozet yer almaktadır. Yarısı kırılmış ve kaybolmuş mermer ay-nataşının üzerinde gene bu kemere benzer bir süsleme

ögesi ters olarak durmaktadır. Aynataşının üzerinde bir rozet, hemen altında ise sade bir mermer levha ve levhanın solunda günümüzde ilave edilmiş bir musluk yer almaktadır. Çeşmenin mermer yalağı yol seviyesinden 15 cm a-şağıda kalmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, 24; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 371; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, 384. YAVUZ TİRYAKİ

HAYDAR PAŞA MEDRESESİ

Zeyrek'te Haydar Caddesi ile Haydar Hamamı Sokağı'nın kesiştiği köşede bulunmaktadır.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) vezirlerinden Haydar Paşa tarafından yaptırılmıştır. Çeşme, çifte hamam ve mescitle birlikte bir külliye oluşturan medresenin avlu kapısı üzerinde yer alan ve dört mısradan oluşan kitabesi şöyledir: *İntikal eyledi Haydar Paşa / Gitdi Hak rahmetine ol merhum / Vasf idüb didi Ni-hâdi tarih /Dâr-ı tahsil mevâli-i ulûm.*

Kitabeye göre yapım tarihi 977/1569' dur. Tarihi kaynaklar ilk müderris olan Bedreddin Mahmud Habalî'nin bina tamamlanmadan, 974/1566'da atandığını belirtmektedir. Kitabede "merhum" olarak a-nılan Haydar Paşa 1563'te ölmüş ve eserlerinin tamamlanışını görememiştir.

Mimar Sinan'ın mimarbaşı olduğu dönemde yapılan külliyenin yalnız hamamı *Tezkiretü'l-Ebniye'âe* yer almaktadır. İstanbul'un en çok yangın geçiren mahallelerinden birinde bulunması nedeniyle

külliye çeşitli tarihlerde hasar görmüş olmalıdır. Bu konuda yeterli kaynak bulunmadığından, onarımların tarih ve kapsamı belirlenememektedir.

Medreseyle ilgili saptanabilen en erken tarihli grafik belge taşbaskı *19. yy İstanbul Haritası'du*. 1870'lerde hazırlanan bu haritada, yaklaşık olarak doğu-batı yönünde uzanan dörtgen planlı bir parsel ü-zerine yerleşen medresenin avlusu, dershanesi ve avluyu üç yönde saran kütleleri gösterilmiştir. Bu yerleşme düzeni "U" plan şeması izlenimi vermeseyse de, kesin karar için veriler yetersizdir. 1914'te yapılan tespitte medresenin ahşap ve biri kapı yanında ve fevkani, diğerleri zemini ikişer kişilik 16 odası olduğu belirtilmiştir. Yapılan gözleme göre, hücreler, şadırvan, kuyu, gusülhane, çamaşırhane ve abdesthaneler haraptır; medresede ders yapılmamaktadır. 1918'de Rumeli göçmenlerinin barındığı bina 1933 tarihli Pervititch haritasında "eski tekke" olarak gösterilmiştir. Bu haritada avlunun iki kenarı boyunca uzanan hücre dizilerinden kuzeydoğudaki kagirdir. Hücrelerin önünde klasik döneme uygun genişlikte bir revak yoktur; onun yerine dar, uzun bir koridor u-zanmaktadır. Avlunun güneybatı yönünde ise ahşaptan yapılmış bir hücre dizisi yer almaktadır. Güneydoğuda dar bir avlu içinde helalar olduğunu sandığımız küçük bir yapı vardır.

Bugün medresenin yalnız dershanesi ayaktaadır, hücreler yıkılmıştır. Dershanenin Osmanlı klasik dönemine özgün karakteri büyük ölçüde korunmuştur.

Doğuya doğru hafif eğimli bir yamaç üzerine yerleştirilen medresenin Haydar Caddesi üzerindeki anıtsal girişinden aynalı tonozla örtülü bir sahanlığa ulaşılmakta, oradan dört basamakla dershanenin bulunduğu düzleme inilmektedir. Kare planlı olan dershanenin girişi kuzey yönündedir; giriş önünde bir saçak olduğu, bu cephedeki kapının kemeri üstünde yer alan beşik çatı izinden anlaşılmaktadır. Saçağı taşıyan sisteme ait izler korunmamıştır. Girişin iki yanında birer alt pencere, profillerle çerçevelenen anıtsal giriş ekseninde bir üst pencere bulunmaktadır. Haydar Caddesi'nden daha alçakta olan dershanenin batı cephesine alt pencere açılmamıştır. Ancak medresenin cadde cephesini o-luşturan bu duvar sağır bırakılmamış, kemerli iki nişle alt kesimine derinlik kazandırılmıştır. Kaldırım seviyesi yükseltildiği için şu anda bu nişlerin çeşme mi yoksa hayvanların sulanması için yalak mı olduğunu anlamak mümkün değildir. Bitişikte bina bulunması nedeniyle dershanenin güney cephesine de pencere açılmamıştır; bu yönde içten kullanılan iki niş vardır. Dershanenin doğu duvarında ise avluya a-çılan 2 alt pencere bulunmaktadır. Aslında 3 pencere sığabilecek genişlikte olan bu duvarın güney ucunda cephenin düzgün olmaması, dershaneye bu noktada birleşen hacimlerin varlığına işaret etmektedir. Muhtemelen dershaneye bu noktada saplanan revak, üçüncü pencerenin açılmasını engellemiştir.

HAYDAR TAŞKENDÎ TEKKESİ 26

27

HAYDARPAŞA

alanlarından olmuştu. Yeldeğirmeni'nde-ki un değirmenlerinde de ordunun yiyeceği sağlanmaktaydı. Buradaki son değirmen kalıntıları 1903'te yıktırılmıştır. Çayırın çevresinde ise bahçeler içinde köşkler bulunmaktaydı. Bir rivayete göre Sokollu Mehmed Paşa 1560-1564 arasındaki ikinci vezirliği sırasında eşi Ismihan Sultanla bir süre İbrahimağa sırtlarındaki bir köşkte balayı yaşamıştı. Çevredeki bağ ve bahçeler aynı zamanda verem hastaları için de bir şifa yeri olarak görülmekteydi. III. Murad döneminde (1574-1595) çevrede nüfusun artırılmasına çalışılırsa da çok u-zun süre Kadıköy yöresi ve Haydarpaşa' nın kırsal karakterli sayfiye yeri görüntüsünde önemli bir değişiklik görülmez. III. Selim döneminde (1789-1807) Haydarpaşa çevresinde belli belirsiz bir sokak dokusunun oluşmaya başladığı görülür.

1792'de Çayırbaşı mevkiinde III. Selim' in çuhadan Ahmed Ağa tarafından bir çeşme

yaptırılır. 1830 başlarına tarihlendiren-lebilecek Pitmann Haritası'nda küçük bir yerleşme durumundaki Kadıköy ile Üsküdar arasındaki geniş boşluklar görülmektedir. Haydarpaşa Çayırı'm boydan boya kat eden birkaç yol Harem, Üsküdar, Acıbadem ve Söğütluçeşme'ye uzanmaktadır.

Dershane tromplu bir kubbeyle örtülmektedir. Geçiş ögelerinde ve tepesinde sekizgen bir göbek bulunan kubbe badanalıdır; herhangi bir bezeme görülmemektedir. Dershanenin giriş cephesi küçük ayrıntılarla zenginleştirilmiştir. Giriş cephesinin iki köşesi de aşağı seviyede pahlıdır; geçişler mukarnaslarla sağlanmıştır. Giriş sövelerinde Marmara mermeri ve Gebze' den çıkarılan pembe renkli hippüritli kalker almasıık olarak kullanılmıştır. Kapı kemeri de aynı taşlarla almasıık düzende yapılmıştır. Pencere sövelerinde de Marmara mermerinin yanısıra pembe ve sarı renkli Gebze taşı kullanılarak özel bir renk etkisi aranmıştır. Duvar örgüsü 1 sıra taş, 3 sıra tuğladan oluşmaktadır. Giriş cephesinde pencerelerin üstten teğetli hafifletme kemerleri kesme küfeki taşı ile yapılmıştır. Üst pencere kemeri ise duvar örgüsüne benzer biçimde 1 taş, 3 tuğla almasıık düzendedir. Dershanenin avlu cephesi daha yalındır; bu yöne açılan 2 alt, 1 üst pencerenin söveleri küfeki taşındandır.

Hücrelerin ilk tasarımıdaki durumlarını anlamak zordur. Büyük bir olasılıkla zamanla yıkılıp yenilenmişlerdir. Girişin yanında, dershanenin karşısında, üstüne kat eklenmiş olan kagir bir kalıntı bulunmaktadır. Köşesindeki pah ve mukarnaslı köşe geçişi ile 16. yy'dan kaldığı belirgin o-lan bu mekânın hücre olması ihtimali azdır. Ancak onun bitişiğindeki mekânların hücre dizisi olduğu kesin gibidir. Haydar Hamamı Sokağı üzerindeki kuzey duva-

Haydar Paşa
Medresesi
dershanesinin
kuzeybatıdan
görünümü.
Yavuz Çelenk,
1994

rında örülmüş pencere boşlukları ve ocak nişleri bu duvar boyunca hücrelerin sıralandığına işaret etmektedir. Duvar ancak pencere kemeri üstü seviyesine kadar korunmuş olduğundan, örtü düzeni hakkında bilgi edinilememektedir.

1980'e kadar Haydar Spor Kulübü olarak kullanılan medresede 1982'den bu yana Vakıflar Başmüdürlüğü personelinden bir aile bekçi olarak kalmaktadır. Genel olarak bakımsız bir durumda olan dershanenin

kubbe kurşunlan hâlâ yerindedir. Ancak aşağı seviyelerde korniş ve örtü malzemesi bozulmuştur. Medresenin tarihi araştırması ancak yapının eklerinden arındırılmasından sonra tamamlanabilecektir, istanbul'un 16. yy'daki gelişiminin önemli röperlerinden biri olan külliyenin kurtarılması için ivedi olarak harekete geçilmesi gerekmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 95-96; Ayverdi, *istanbul Haritası*, C5; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 240-241; *Fatih Camileri*, 221, 238; Cezar, *Yangınlar*, 372; Kuran, *Mimar Sinan*, 254; *Si-cill-i Osmanî*, II, 260; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 69; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 24; Kütükoğ-lu, *Darü'l-Hilafe*, 108-109; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, 331-332.

ZEYNEP AHUNBAY

HAYDAR TAŞKENDÎ TEKKESİ

Hindistan'dan gelen Özbekler tarafından 16. yy'ın sonlarında kurulmuş olan bu tekke 19. yy'da, hattâ belki daha önce ortadan kalkmış bulunuyordu. Üsküdar'ın Bül-

bülderesi semtinde yer alan tekke yine Üsküdar'da, Sultan Tepesi'nde bulunan Özbekler Tekkesi ile kanştırılmamalıdır. Nitekim 1199/1784 tarihli bir tekke listesinde bu iki Özbek tekkesi Bülbüldere-si'nde gösterilmektedir. Haydar Taşkendî Tekkesi'ne ilişkin başlıca bilgi kaynağı, Hintli Nakşibendî sufleri hakkında kaleme alınmış olan bir menakıbnamedir. Zira Özbek asıllı olan Haydar Taşkendî, Osmanlı ülkesine gelmeden önce Hindistan'da ünlü bir Nakşibendî şeyhinin yanında bulunmuştur. Şeyh Haydar Taşken-dî'nin, Şeyhî Mehmed Efendi ile Mehmed Süreyya tarafından verilen özgeçmişlerinde birtakım noksanlar vardır.

Şeyh Haydar Taşkendî'nin ölümünden sonra, faaliyetini sürdürdüğü tahmin edilen tekke tarihçesi bütünüyle karanlıkta kalmaktadır. Şeyh Haydar Taşkendî, aslen Buhara yakınlarındaki Guclu'dan o-lan Baba Palangpost adında bir Nakşibendî şeyhinin mürididir. Mürşidinin Hindistan'ın Dekkan bölgesinde tesis ettiği Nakşibendî tekkesinde uzun yıllar kalmıştır. Söz konusu tekke özellikle Buhara'dan, Belh'ten ve civarındaki bölgelerden gelen "mücerred" Türk dervişlerinin barınağı idi. Şeyh Haydar Taşkendî daha sonra, istanbul'a gelmeden önce Avrupa'ya, Habeşistan'a ve Mekke'ye birçok seyahat yapmıştır. Osmanlı muhitinde "Şeyh Haydar Taşkendî" ve "Haydar Rıza Efendi" o-larak da tanınan bu kişinin Türkçe ve Farsça şiirleri olduğu ve II. Mustafa (hd 1695-1703) ile olumlu ilişkiler kurduğu tespit edilmektedir. Hintli kalender dervişlerin ve Dekkan'daki Palangpost Tek-kesi'ndeki hayat tarzından kaynaklanan geleneklere uygun biçimde yaşadığı tahmin edilebilir.

Nitekim çevresinde, şeyhlerinin ve tekkenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere sırayla

dilenen 40 kadar kalenderin bulunduğu bilinmektedir. Dekkan'daki Palangpost Tekkesi'nin bir eşi olduğuna şüphe bulunmayan Haydar Taşkendî Tekkesi'nde de mücerredlik ve paylaşıcılık esasları geçerli idi.

Kendi tekkesine gömülen Şeyh Haydar Taşkendî'nin mezarı, döneminde çok ünlü idi. Haydar Taşkendî Tekkesi'nde Kalenden âdetlerinin çok güçlü olduğu gözlenir. Kurucusunun Nakşibendî olmasına rağmen Baba Palangpost'un Nakşibendiliğın, "İmam-ı Rabbani" Ahmed Sirhindî (ö. 1624) tarafından kurulan Müceddidî kolu ile hiçbir bağlantısı yoktur. Haydar Taşkendî daha ziyade, Yesevî ve Kalende-rî geleneklerinin yaşaıldığı Orta Asya Nak-şibendiliği'ne bağlıydı. Bu yüzden kurmuş olduğu tekke ile İstanbul'daki diğer Özbek, Afgan ve Hint tekkeleri arasında çok sayıda ortak nokta bulunmaktadır.

Bibi. Çetin, *Tekkeler; Asitâne, Sicill-i Osmanî*, II, 261; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ*, I, 205; *Melfu-zât-ı Nakşibendiye Hâlet-i Hazret-i Baba Şah Müsafır Sahib*, Haydarabad, 1358, s. 171-172; Osman Bey, *Mecmua-i Cevamî*, II, 58; Münih, *Mecmua-i Tekâyâ*, 3; ismail Belig, *Nühze-tü'l-âsâr li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'ar*, Ankara, 1985, s. 152; S. Digby, "The Naqshbandis in the Dec-can in the Late Seventeenth and Early

Eighteenth Century A. D. Baba Palangposht, Baba Müsâfır and their Adherents", *Naqshban-dis*, Ist.-Paris, 1990, s. 167-207; T. Zarccone, "Histoire et croyances deş derviches turkes-tanais et indiens â istanbul", *Anatolia Moder-na*, II (1990), s. 157-160.

THIERRY ZARCONE

HAYDARPAŞA

Kadıköy'de Haydarpaşa Gan ve çevresindeki alana verilen genel ad. Haydarpaşa' nın, mahalle gibi sınırlan belirli bir idari birim olmaması, günümüzde Haydarpaşa denilen alanın kamu kuruluşları arazilerinden oluşması ve burada konut kullanımla-ının hemen hiç bulunmaması ve ayrıca istanbul tarihine göre oldukça geç yerleşilmiş bir alan olması sebebiyle bir semt olarak tanımlanması ve kesin sınırlar saptanması mümkün gözükmemektedir.

Günümüzde halk arasında Haydarpaşa olarak adlandırılan alanın, kabaca Haydarpaşa Garı, demiryolu ve liman tesislerinin bir kısmını; Kadıköy-Üsküdar arasındaki Kadıköy Haydarpaşa Rıhtım Caddesi ve Tıbbiye Caddesi'nin Haydarpaşa Garı demiryolu tesisleri üzerindeki köprüden Harem'e(->) inen yol üzerinde yer alan köprüye kadar olan kesimini kapsadığını söylemek mümkündür. Bu alan içinde, Haydarpaşa Garı(->), Haydarpaşa Lima-nı(-0, Haydarpaşa Numune Hastanesi(->), Haydarpaşa Askeri Hastanesi(->), eski Haydarpaşa Lisesi(->) ve Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı gibi hepsi aynı ortak adı kullanan çeşitli kuruluşlar ve kullanımlar yer almaktadır. Kolaylık için, Haydarpaşa olarak adlandırılan alanın bugünkü sınırlarını ve büyüklüğünü bu

ortak isme sahip kullanımların yayılma alanlarına göre saptamak doğru bir yöntem olarak gözükmektedir. Buna göre kısmen Üsküdar Belediyesi sınırları içinde kalan Haydarpaşa'nın Kadıköy Belediyesi'nde kalan kısmı bütünüyle Ra-sim Paşa Mahallesi içinde yer almaktadır. Kadıköy Meydanı ve Yeldeğirmeni'ne kadar oldukça geniş bir alana yaydan Ra-sim Paşa Mahallesi'nin nüfusu 1975 nüfus sayımına göre 18.389, 1985 sayımına göre ise 28.354 olmuştur. 1985 itibariyle Ra-sim Paşa Mahallesi'nde 12.100 hane, 6 cadde ve 43 sokak bulunmaktadır. Mahalle nüfusu 1990'da ise 17.250'ye düşmüştür. Bunda mahalle sınırlarının değiştirilmesi etkili olmuştur.

Haydarpaşa olarak bilinen çevrenin a-dını nereden aldığı konusunda çeşitli varsayımlar vardır. Mevacib defterlerine göre, 1533'te vezirliğe yükseltelen Hadım Haydar Paşa'nın bahçesi bu bölgede olduğundan, semt onun adım almıştır. Bir başka varsayım, III. Selim'in vezirlerinden Haydar Paşa'nın burada bir kışla yaptırdığı ve semtin adının kışladan geldiğidir. 1594 tarihli bir mevacib defterinde "Bağçe-i Haydar Paşa" adı geçtiğine göre ilk varsayım daha doğru olmalıdır.

17. yy Ermeni tarihçisi Eremya Çelebi Kömürciyan'a göre Haydarpaşa mevkii Bizans imparatorları için şehir çevresindeki önemli yerlerden biriydi ve burada aziz patriklerin içtima ettikleri bir saray bulun-

Prairie de Haîdar-Pacha,

Yüzyd başına ait bir kartpostalda Haydarpaşa Çayırı. *Gökhan Akçura koleksiyonu* -

maktaydı. 19. yy'a kadar Haydarpaşa çevresinin genel karakterinde fazla bir değişiklik olmadığını; Haydarpaşa'nın etrafında tek tuk yapıların bulunduğunu; Acıbadem ve Hasanpaşa'ya doğru uzanan geniş çayırlardan ibaret olduğunu düşünmek mümkündür. Fenerbahçe'ye kadar bağ ve bahçelerle kaplı Kadıköy ile birlikte Haydarpaşa Çayırı şehir çevresindeki önemli mesirelerden birisi olduğu gibi, aynı zamanda ordu ve saray atlarının da beslendiği bir yerdir.

Klasik Osmanlı düzeni içinde, her yıl bahar aylarında saray atlarının çayıra çıkarılması âdettendi. Yapılan törenlerde her biri sorguclarla süslenmiş atlar padişahın önünden sırayla geçirilir, mevsim boyunca geceleri çayırlarda kurulan çadırlarda meşaleler yakılarak, eğlenceler tertip edilirdi. Üsküdar-Bostancı arasındaki çayırların en ünlülerinden olan Haydarpaşa Çayırı, aynı zamanda ordunun Anadolu yönündeki seferleri için de bir toplanma ve hazırlık noktası işlevine sahipti. Atlılar Haydarpaşa Çayırı'nda eğitim görürken yaya askerler de yanındaki Talimhane ve Yel-değirmeni mıntıkalarında eğitilirdi. Öyle ki bu çevre 18. yy'ın başında Nizam-ı Ce-did ve sekban askerlerinin başlıca eğitim

Haydarpaşa'nın günümüzden bir görünümü.

Erdal Yazıcı

HAYDARPAŞA

28

29

HAYDARPAŞA ASKERİ

Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin 1960'lardan bir görünümü.

TETJVArşivi

Haydarpaşa

istanbul Ansiklopedisi

Çayırbaşı'ndaki çeşme, Üsküdar ve Söğüt-lüçeşme yolları kavşağındaki birkaç haneden oluştuğu anlaşılan ve "Haydar Paşa" olarak gösterilmiş bulunan bir yapı topluluğu ile az ilerisindeki bir manastır, çevredeki yerleşme düzeni hakkında fikir vermektedir. Aynı haritada Çayırbaşı'nda çeşme yakınlarında Haydarpaşa iskelesi' nin varlığına da işaret edilmektedir.

Tanzimat sonrası değişen yönetim yapısıyla birlikte çayırların kullanım ve idaresinde de önemli değişikliklerin başladığı görülür. Çayırlar yine hazine malıdır. Ancak Haydarpaşa ve kimi diğer Kadıköy çayırlarının otlarının gazete ilanları yoluyla

la açık artırmada satılması gibi örneklerle de rastlanır. Bununla birlikte Haydarpaşa Çayırı ve çevresi gözde bir sayfiye yeri olma özelliğini sürdürür. Çayırın İbrahimağa yönünde II. Mahmud döneminde (1808-1839) yaptırılıp kendisine armağan edilen köşkte V. Murad ve II. Abdülhamid'in sünnet düğünleri ile Sultan Abdülmecid' in kız kardeşi Âdile Sultan'ın düğünü yapılır. 1845'teki bu düğün sırasında çayırda bir gösteri uçuşu yapan italyan baloncu Komaski'nin balonu sert bir rüzgâra yakalanarak sürüklenir ve bir daha ne kendisinden, ne de balonundan haber alınabilir.

Haydarpaşa yöresinin tarihindeki en dramatik değişim ise 1873'te İstanbul-İzmit demiryolu hattının hizmete girmesiyle olur. Çayırı âdeta ikiye bölen demiryolu hattının nihayetinde Haydarpaşa Koyu' nün kuzey kısmında bir gar binası inşa e-dilir. Daha sonra 1899-1903 arasında deniz doldurularak depolama alanları iki silo ve açıkta bir mendirek ilavesiyle bir liman oluşturulur. Bu arada Alman sermayesiyle inşa edilen Bağdat demiryoluna görkemli bir başlangıç yaratmak arzusuyla eski gar binasının yerine Alman neorönesans stilinde yeni bir gar binası yapılır (bak. Haydarpaşa Garı).

19. yy'ın sonunda Haydarpaşa Çayırı'nın epeyce küçüldüğü görülmektedir. Bu döneme ait bir harita Yeldeğirmeni'n-de ızgara planlı büyük bir mahalle ile limanın kuzeyinde Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin varlığına işaret etmektedir. Çayırın İbrahimağa yönünde oldukça

büyük bir mahalle göze çarparken yakınındaki Sultan Köşkü de varlığını sürdürmektedir.

Bu yüzyılın başlarında Yeldeğirmeni semtinin Haydarpaşa Çayırı'nın güneyinde bugünkü sınırlarına ulaştığı görülmektedir. Keza demiryolu hatları ve tesisleri de çayırın önemli bir kısmını kaplamıştır. Artık Haydarpaşa Çayın, demiryolu ile Yeldeğirmeni arasında kalan bir şerit durumundadır ve çayır özelliğini önemli ölçüde yitirmiştir. Bu arada gar çevresinde konaklama tesislerinin de belirmeye başladığı görülmektedir. I. Dünya Savaşı sırasında Haydarpaşa Garı ordunun en önemli ikmal ve sevkıyat noktalarından biridir. 1915'te sabotaj sonucu cephane vagonlarının infilakı çok büyük can ve mal kaybına neden olur. Haydarpaşa Çayırı yakınında cepheye giden askerlerin Ayrılık Çeşme-si'nde son kez uğurlanması bu dönemin anılmaya değer önemli olaylarından bir diğeridir.

I. Dünya Savaşı sonunda Haydarpaşa Çayırı'nın iyiden iyiye küçüldüğü görülmekte ve çayırdan artık bir gezinti alanı o-larak yararlanılmaktadır. Gar önünden İb-rahimağa'ya doğru uzanan cadde üzerinde Bağdat ve Angora otelleri yer almakta, caddenin ilerisinde Şehzade Ziyaeddin Efen-di'nin oturduğu Sultan Köşkü varlığını sürdürmektedir. Köşk arazisinin hemen yanındaki İbrahim Ağa Mahallesi'nin de Haydarpaşa Çayın'nı doğudan sınırlamakta olduğu görülmektedir. Aynı yerde, İbrahim Ağa Camii'nin karşısında da bir itfaiye binası yer almaktadır.

Mütareke yıllarında Haydarpaşa Çayı-n'nın tekrar askeri faaliyetlere sahne olduğu görülür, İngilizler Afrikalı askerleri için burada bir kamp oluştururken, zaman zaman çayırdaki hokey de oynarlar. Bu arada 1922'de Haydarpaşa çevresinde çıkan bir yangında 100'den fazla bina kül olur. Cumhuriyet sonrası Haydarpaşa Çayırı'n-dan arta kalanlar ile gar ve liman tesisleri, İbrahimağa, Yeldeğirmeni, Talimhane ve Söğütlüçeşme ile birlikte 1930'da Rasim Paşa Mahallesi adı altında bir araya getirilirler.

1938'de imar bürosu müşavirlerinden Sabri Oran tarafından hazırlanan Kadıköy ve civarı için imar planı etüdünde Haydarpaşa Çayın'ndan kalan yerlerde Devlet Demiryolları memurları için ufak bir mahalle ile İbrahimağa yönünden Üsküdar'a doğru geniş bir cadde önerilir. Daha sonra Fransız plancı Prost ise 1939 tarihli bir raporunda mevcutlara ilave olarak Saray-burnu-Haydarpaşa arasında da feribot işletilmesi gereğinden söz eder. Daha sonraki yıllarda Haydarpaşa Limanı genişletilmiş, Haydarpaşa çevresi de hastane, okul gibi kamu kullanımlarıyla dolmuştur. Haydarpaşa Çayırı'nın büyük ölçüde Devlet Demiryolları tesisleriyle işgal edilmesi sonucu, çayır da ortadan kalkmıştır. Çayırın uzantısında yer alan Ziyaeddin Efendi Köş-kü'nün geniş arazisi ise 1942 tarihli imar planıyla iskâna açılmıştır. 1970'li yılların başlarında getirilen imar haklarıyla da yörede yoğun bir apartmanlaşma ortaya çıkmıştır.

Günümüzde Haydarpaşa Çayırı'ndan arta kalan son izleri tbrahimağa'da, Üsküdar, Söğütluçeşme ve Acıbadem yollarının kesiştiği noktada görmek mümkündür. Çayır özelliğini bütünüyle yitirmiştir. Bu alan depolama, bahçe mobilyaları satışı gibi çeşitli amaçlarla kullanılmakta o-lup, kısmen de boş durmasına rağmen, a-çık alan olma özelliğini sürdürmektedir. **Bibi.** M. Rıfat Akbulut, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İstanbul ve Kadıköy", (Mimar Sinan Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), ist., 1992; Adnan Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İst., 1988.

M. RIFAT AKBULUT

HAYDARPAŞA ASKERİ HASTANESİ

III. Selim'in vezirlerinden Haydar Paşa'ya ait arazide kurulduğu için bu adı almıştır.

Abdülmecid'in iradesi üzerine 1844'te Hacı Hüseyin Paşa yönetiminde yapılmaya başlanmış 1846'da faaliyete geçmiştir. Hastane, eğimli bir arazide inşa edildiğinden, üç tarafı 2, denize bakan tarafı 3 katlıdır. Doğu tarafındaki büyük kapıdan girildiğinde; solda "tabib-i evvel", müdür ve cerrahların odaları ile elbise ambarı ve hamam bulunmaktaydı. Sağda, hekimler ile "eczacı-i ewel"e ait odalar eczane, istihzar-hane (ilaç laboratuvarı) ve ecza deposu yer almaktaydı. Diğer üç tarafın iki katında ise 10'ar koğuş ile subaylar ve bulaşıcı hastalıklara ait odalar vardı. Geniş sahanlıkları gerektiğinde hasta yatırmaya elverişliydi.

Hastane normal zamanlarda 600 yataklıydı ancak gerektiğinde sahanlıkların kullanılmasıyla bu sayı artınlabiliyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda hastanede 3.000 hasta, yataklı tedavi görmüştür. Geniş bahçesinde yazın hastalar ağaçlar altına serilmiş hasırlarda dinlenirlerdi. Bahçenin ortasındaki şadırvanın üzerinde küçük bir cami bulunmaktaydı. Batı cephesi altında, ingiliz mezarlığı bitişiğindeki zemin katta karantina koğuşu, mutfak, erzak ve yiyecek ambarı ile çamaşırları kurutmaya mahsus bir de feshane yer alıyordu.

1870'te Umur-ı Sıhhiye Nizamnamesi' ne göre hastane, tıbbiye bitirenlerin staj yapacağı bir uygulama okulu olmuştu. Yüzbaşı rütbesiyle Mekteb-i Tıbbiye'yi bitirenler, "muavin-i tabib" unvanıyla burada 2 yıl Türkçe derslere devam ederek seçecekleri bir branşta ihtisas yapmaya başlamışlardı.

Orduda görülen cerrah ve eczacı sıkıntısı nedeniyle Sıhhiye Reisi Nuri Paşa'nın girişimi ile hastanede, Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi kurulmuş, 1873'te cerrah sınıfı ve 1876'da da eczacı sınıfı açılmıştır (bak. eczacılık öğretimi). 1888'de hastanede, mirliya rütbesinde bir "tabib-i evvel", miralay rütbesinde bir "tabib-i sani" ve değişik rütbelere 10 kadar hekim bulunuyordu. Ayrıca 20 kadar tıbbiye mezunu, 15 eczacı ve 6 cerrah staj yapmaktaydı. Eczacı sınıfında 54, cerrah sınıfında 64 öğrenci vardı.

Hastanede, 1862'de üroloji kliniği Dr. Nafilyan Paşa'nın gayretleriyle genel cerrahiden ayrılarak bağımsız olarak çalışmaya başlamıştır. İlk göz servisi 1871'de Ba-haeddin Bey, kulak-burun-boğaz servisi 1912'de Sani Yaver tarafından açılmıştır.

Zamanla hastanede verilen eğitim bozulmuş ve hastane ordu birliklerine atanacak hekimler için bir depo haline gelmiştir. Askeri hekimlerin daha iyi yetiştirilmeleri için 1898'de Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi(-t) açılmıştır.

1890'da Avrupa'dan dönen Operatör Cemil Bey (Topuzlu) burada görevlendirilince ilk işi hastanede bir ameliyathane ile modern cerrahi bilgileri vermek üzere bir Askeri Sağlık Mektebi açmak olmuştur. Buradan yetişen küçük cerrahlar orduya hizmet etmişlerdir. Ertesi yıl Cemil Paşa hastaneden ayrılmış ancak cerrahi servisi çevredeki bütün acil vakalara hizmet vermeye devam etmiştir.

1898'de bina onanma alınmıştır. Bu sıralarda askeri ve sivil tıbbiye mekteplerinin reorganizasyonu için Almanya'dan getirilmiş olan Rieder Paşa, 1.000 yatağa u-laşan hastanenin iç hizmetlerini kontrol etmenin güçlüğüne işaret ederek hastanenin tıbbiyeye katılması için uygun olmadığını bildirmiştir.

Hastane 1909'da büyük bir onarım geçirmiş, Balkan Savaşı'nda ordu birliklerinin sağlık personeli ve malzeme ikmal merkezi olmuş, birçok sıhhiye bölümü ve seyyar hastanenin kurulmasını sağlamıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Hamburg Üniversite-si'nden Prof. Provazek ile Dr. Rocha-Lima bit ve tifüs üzerinde araştırmalarda bulunmak üzere hastaneye gelmiş, bakteriyolog Schilling ile laboratuvar hizmetlerinde çalışmışlardır. Savaş süresince hastane Çanakkale ve Bağdat cephelerinden gelen hasta ve yaralılarla dolmuştur. Bu sıralarda Haydarpaşa'da bulunan Tıp Fakültesi klinikleri ile Zeynep Kâmil Hastanesi de hastane emrinde kullanılmış, ayrıca hastane bahçesinde barakalar yapılarak 200 yataklı bir nekahethane açılmıştır. Bu barakalar 1930'da yıktırılmıştır.

Milli Mücadele'de hastane başhekimisi Sadık Nazif Bey, depolarda bulunan tıbbi araç gereç ile o sırada lağvedilen iplikhane Hastanesi'nden gelen bütün sıhhi malzemeyi küçük paketler halinde kimsenin dikkatini çekmeden Anadolu'ya göndermiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, 750 yatakla çalışan hastanede, şadırvanlı cami harap olduğu için boşaltılmıştı. Eskiye bina 1933 sonlarında onanma alınınca hastane Selimiye Kışlası'na nakledilmiştir. Binanın tarihi görünümüne zarar verilmeden yapılan uzun süreli bir onarımdan sonra hastane, 1 Nisan 1940'ta eski binasına dönerek faaliyetini sürdürmüştür.

Hastanede 1931'de kadın-doğum servisi, 1956'da çocuk hastalıkları ile fiziko-terapi servisleri açılmış diğer servisler de bu dönemde yenilenmiştir. Ekim 1985'te, Gülhane Askeri Tıp Akademisi'ne bağlanarak Gülhane Askeri

Tıp Akademisi Haydarpaşa Eğitim Hastanesi adını almıştır. Günümüzde akademi öğrencilerinin staj yaptıkları, tam teşekküllü bir askeri hastanedir.

Bibi. S. Ünver, "Tabib Miralay Mehmet Şakir İbrahim (1851-1897) ve Haydarpaşa Hastanesi Tarihçesi ve Diğer Yazıları", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, c. V, no. 19-20 (1942), s. 1-3; S. Kumbaracılar, "İstanbul'da Askeri Hastanelerin Kuruluşu", *Dirim*, c. XXVI, S. 78 (1951), s. 149-150; G. Göker, *Haydarpaşa Askeri Hastanesi*

HAYDARPAŞA GARI

30

31

HAYDARPAŞA LİMANI

111'inci Yıl Dönümü 1845-1956, ist., 1956; Özbay, *Asker Hekimliği*, III, 487-559; N. Yıldırım, "Askeri Eczacı Yetiştiren İki Okul: Haydarpaşa Hastanesindeki Eczacı Sınıfı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi", *Güncel Eczacılık*, S. 5 (Eylül 1993), s. 20-21.

NURAN YILDIRIM

HAYDARPAŞA GARI

İstanbul'un Anadolu yakasında, Haydar-paşa'da(->) bulunan demiryolları terminali. Bugünkü Haydarpaşa Garı binası, aynı zamanda TCDD Genel Müdürlüğü 1. işletme Başmüdürlüğü ana binasıdır. Haydarpaşa Gar Müdürlüğü de bu binadadır. İst-ambul-Anadolu demiryolu hattının başlangıç yeri olan bugünkü garın yerinde, 22 Eylül 1872'de Pendik'e kadar işletmeye açılan demiryolunun ilk istasyonu bulunuyordu. Daha sonraki yularda demiryolları Anadolu'nun içlerine doğru uzandıkça ve Anadolu'nun çeşitli şehirleri demiryolu ile İstanbul'a bağlandıkça Haydarpaşa Gar'ının önemi arttı. II. Abdül-hamid döneminde (1876-1909) artık ihtiyaca cevap veremez duruma gelen istasyonun yerine yeni bir gar binası ve tesisler yapılması gündeme geldi. 1906'da inşaatına başlanan gar binası 1908'de hizmete açıldı.

Karayollarının gelişkin olmadığı dönemlerde, İstanbul'dan Anadolu'ya yolcu ve asker sevkıyatı, Cumhuriyet'ten sonra memurların, devlet ve işadamlarının Ankara'ya gidiş gelişleri ve İstanbul'un tüm Anadolu ile demiryolu bağlantısı hep Haydarpaşa Garı'ndan olurdu. Bu yüzden gar, bir dönemin filmlerinde ve edebiyatında ayrılık ve kavuşma sahnelerinin değişmez dekoruydu.

Nisan 1994 itibarıyla Haydarpaşa Garı'ndan Haydarpaşa-Gebze arasında günde 106 banliyö tren seferi, 25 uzun yol se-

Haydarpaşa Gar'ının güneybatıdan görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

feri yapılmakta, banliyö hattında yıllık toplam 40.000.000'a yakın yolcu, günde 110.000 yolcu (giden), anahatta 1.500 giden, 1.000 gelen, toplam 2.500 yolcu taşınmaktadır. Garda 744 kişi çalışmaktadır.

Mimari

Anadolu-Istanbul bağlantısını sağlayan demiryolunun başlangıç noktası olması açısından ayrı bir önemi olan ve bulunduğu Haydarpaşa semtinden dolayı "Haydarpaşa Garı" olarak anılan bina, aynı yerde daha önce bulunan ilk Haydarpaşa istasyon binasının yerine yapılmıştır.

Yapımına 30 Mayıs 1906'da başlanan ve 19 Ağustos 1908'de hizmete açılan binanın mimarları Otto Ritter ve Helmuth Cuno'dur. iki kolu farklı uzunlukta olan "U" planlı bina, iç avlusu kuzeye, köşe kulelerinin de bulunduğu ve cephe boyunca devam eden merdivenler üzerinde yükseltilmiş olan deniz cephesi ise güneye bakacak şekilde konumlanmış ve her biri 21 m uzunluğunda 1.100 ahşap kazık üzerine inşa edilmiştir. Bina 6 Eylül 1917'de bir sabotaj girişimi ve 1979'da bir tanker kazasından zarar görmüştür. 5 kadı binanın her katında bir koridor etrafına sıralanmış ve büro olarak kullanılan odalar bulunmaktadır. Odaların özgün kalem işi bezeli tavan-lanndan yalnızca "permi odası" olarak kullanılan odadaki tavan, özgün bir örnek o-larak kalmıştır. Köşe kulelerinde ise, üst katlara doğru küçülen dairesel planlı mekânlar yer almaktadır. Doğu ve güney cepheleri arasındaki kulelerin zemin katı ka-burgalı tonoz, üst katlara çıkan mermer merdivenler ise her katta, taş kemerler a-rasında yer alan *çapraz* tonozlar ile örtülüdür. Demir merdiven korkulukları dolama dal motifleri ile bezelidir. Özel tonozlu mekânlar dışında binada volta döşeme kullanılmıştır. Güney cephesindeki merdiven-

lerle yükseltilmiş platformdan girilen ve peronların bulunduğu iç avluya açılan salonda, tavan-duvar birleşim yerlerindeki bezeli furuşlar, kemer ayaklarındaki alçı kabartma barok bezemeler ve renkli vitraylar dikkat çekicidir. Deniz cephesinde zemin katta sepet kulpu biçimindeki kemerler içinde bulunan vitraylar, 1979'da Haydarpaşa Limanı açıklarında meydana gelen tanker kazasındaki patlamayla kırılmış olan özgün vitrayların yerine sonradan yapılmıştır.

Binanın deniz cephesi neorönesans düzende olmakla birlikte, gerek zemin kattaki sepet kulpu biçimindeki kemerler, pencere ve kapı alımlıklarındaki dolama dal kartuş ve girland gibi barok bezemeler ile balkon korkulukları, gerekse de doğu ve batı cephesindeki çıkmalarla bina, 19. yy seçmeci üslubunu yansıtmaktadır ve cepheleri zemin kat seviyesinde bosajlı, üst katlarda ise taraklanmış kumlası ile kaplanmıştır. Doğu ve batı cephelerinde kimi yerler sıvalıdır. Deniz cephesi, köşe kulelerinin taş balkon korkulukları, barok bezemelerin bulunduğu üçgen alınlıklı pencereler, kat kornişleri ve pilastrlarla oldukça zengindir. Bunun yanında dikdörtgen pencerelerin bulunduğu avlu cephesi oldukça sadedir. Binanın arduvaz kaplı dik meyilli

çatısını ve köşe kulelerini örten konik örtülerini, bulonlarla bağlanmış çelik strüktürler taşımaktadır. Bunların yanında çatı strüktüründe ahşap makaslar da kullanılmıştır.

Binanın kuzeydeki avlusu, çelik strük-türlü peron bölümünü içermektedir. Bu kurgusuyla, kente dönük cephesinde seçmeci üslupta bir yapı ile arkasında peron bölümleri olan tipik bir 19. yy istasyon binasıdır.

YILDIZ SALMAN

HAYDARPAŞA İSKELESİ

Kadıköy İlçesi'nde Haydarpaşa tren garının önündedir.

Milli mimarının ünlü mimarlarından Vedat Tek tarafından inşa edilen ve Kütahya çiniliğinin değerli ustası Mehmed Emin Bey'in çinilerle süslediği Haydarpaşa iskelesi Osmanlı döneminin son eserlerinden biridir. Özellikle çinileriyle süsleme sanatları içinde ayrı bir yeri olan yapının denize bakan cephesinde, kapı üzerindeki "Haydarpaşa" ibaresi bulunan çini panonun alt köşesinde "Mehmed Emin min te-lamiz Mehmed Hilmi Kütahya Sene 1334" şeklindeki kitabeden çinilerin 1915'te yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi kırıldığı için kaldırılan kitabeli pano yerinde yoktur.

Haydarpaşa İskelesi yatay dikdörtgenden meydana gelen ünitenin önüne sekizgen formda bir gişe oturtularak oluşturulmuştur. Yapı kitlesinden dışarı taşan gişe, yanındaki girişlerle ortadaki bekleme salonuna açılmaktadır. Üç salondan oluşan dikdörtgen ünitenin iki tarafındaki uzun dikdörtgen salonlar yolcu inişine ayrılmıştır. Böylece gelen ve giden yolcuların trafiğinde bir akış sağlanmıştır. Ortadaki salonun giriş kapıları üzerindeki "Birinci

Haydarpaşa iskelesi ve bekleme salonu (solda). *Hazım Okurer, 1993 (sol), Ahmet Kuzik, 1990*

Mevki" şeklindeki ibarelerden bu salonun da ikiye ayrılmış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yapının dış cephesi monokrom (tek renkli) ve polikrom (çok renkli) çinilerin yanı sıra taş işçiliği ile de bezenmiştir. Bu arada ön cephede bir vitray çalışması görülmektedir. Kapı lentolarının üstü, pencere üzerindeki kemerler, kemer aynaları ve alınlıkları, pencere kemer alınlıklarının yan ve üçgen boşlukları açık ve kapalı kompozisyonlar dışında bordur biçiminde tasarlanmış çinilerle kaplanmıştır. Sıraltı tekniği ile yapılmış kare, üçgen, dikdörtgen vb formlardaki çinilerin bir grubunun hamuru beyaza çalan uçuk, kirli sarı; bir grubunkisi ise yavruağzına çalan kiremit rengidir. Sır kalınlığı çok ince olan çinilerin monokrom türleri turkuvaz, beyaz, mora çalan lacivert ve kırmızıdır. Geometrik bezemeler için kullanılmış bu çinilerin dışında pano biçiminde oluşturulmuş polikrom çiniler dikkati çekmektedir. Ön cephede gişe üzerinde şakayık, lale vb gibi çiçekler, yapraklar ve

rumîler serpiştirilmiş beyaz zemin ortasına "Maşallah" ibaresi, iki tarafına ise iki çapa ve ay-yıldızdan oluşan şimdiki Denizcilik Bankası amblemini içeren rozetler yerleştirilmiştir. Benzer amblemler yolcu çıkış kapılarını da taçlamak-tadır. Gişenin iki tarafında birer servi ile bezenmiş panolar vardır. Servilerin altı karanfil ve lalelerle hareketlendirilmiştir. Bu panoların üstünde "Kütahya" ibaresi okunmaktadır. Yapının ön cephesinde orta salonun çıkışı çimlerle süslüdür. Burada beyaz zemin üzerine oturtulmuş madalyonların yanısıra rumîler, yapraklar, karanfiller ve rozet çiçekleriyle bezemeler yapılmıştır. Ortadaki çıkış kapısının üstü farklı bir panoyla belirlenmiştir. Bu panonun zemini turkuvazdır ve üzerinde rumîlerden oluşturulan bir kompozisyon görülmektedir. Yan taraftaki kapıların birinin üzerinde vitrayla yapılmış vazo içindeki çiçek motifi gözlenmektedir.

Yapıyı bezeyen çiniler teknik, malzeme, konu ve üsluplarıyla Bostancı, Kadıköy, Büyükkada, Kabataş, Büyükdere iskele binalarının çinilerini akla getirmektedir.

Özellikle Bostancı Iskelesi'nin kitabesi ü-zerindeki "Bostancı, Ketebehu Mehmed Emin Sene 1331"; Büyükkada iskele binasının kitabesi üzerindeki "Büyükkada, Kütahya Sene 1331" ifadeleri bu çinilerin Eyüp' teki V. Mehmed'in (Reşad) (hd 1909-1918) türbesini çinilerle süsleyen ve bu çinilere imza atan Hacı Emin'in Kütahya'daki atölyesinin ürünleri olduğunu göstermesi açısından çok değerlidir.

Yapının ilginç ünitelerinden biri eşkenar olmayan sekizgen formlu gişedir. Dışta uzun kenarlarda ikişer, kısa kenarlarda birer bilet vermek için hazırlanmış gözü bulunan gişenin iç kısmında kalan kısa kenarlarından birinde de bilet vermek için ayrılmış bir gözü vardır. Diğer kısa kenar gişenin kapısı olarak değerlendirilmiştir. Çamdan yapılmış gişede kafes işi, oyma tekniği ile süslemeler yapılmıştır, iç kısımda taçlanmış kapı ve bilet satmaya ayrılmış bölümde çinilerdekine benzer amblemler yer almaktadır. Büyükkada Iskelesi'ndeki ahşap işçiliğini düşündüren gişe ünitesi

Haydarpaşa Liman'ının havadan görünümü. *Bünyamin Çelebi*

hem fonksiyonel hem de özgün tasarımıyla iskelelerin inşası sırasında iyi bir ağaç işleri atölyesinin de çalıştığına işaret etmektedir.

Bibi. M. Sözen-M. Tapan, *50 Yılın Türk Mimarisi*, Ankara, 1973, s. 122; H. Örcün Banışta, "İstanbul Son imparatorluk Dönemi Yapılarında Süs Kubbesi ile Taçlandırılmış iskele Binaları", *VD, XIX* (1985), s. 285-294; ay, "XX. Yüzyıl Baş Kütahya Çinilerinden Örnekler", *Milli Kültür*, S. 56 (1987), s. 73-77.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

HAYDARPAŞA LİMANI

İstanbul'un Anadolu yakasında, Kadıköy' ün kuzeyi ile Harem arasında kalan, şehrin en büyük ticari limanı.

Mendirek, depolar, silolar, yükleme-bo-şaltma ve diğer tesisleriyle büyük ve yaygın bir liman kompleksi olan Haydarpaşa Liman'ının güneyinde, bütün Anadolu demiryolları bağlantılarının başlangıç noktası olan Haydarpaşa Garı(-0 ve önünde Haydarpaşa vapur iskelesi vardır (bak. Haydarpaşa İskelesi).

HAYDARPAŞA LİSESİ

33

HAYRULLAH EFENDİ

Paşa nezaretinde, hassa mimarı D'Aron-co(-0 tarafından yürütülmüştür. Arka taraftaki pavyona 1902'de yapılan amfi, Cemil Paşa Amfisi adıyla anılmıştır. Burası aynı zamanda ameliyathane olarak kullanılmıştır.

1909'da, askeri ve sivil tıbbiyeler birleştirilerek Tıp Fakültesi kurulmuş ve Tıp Fakültesi'nin 1933'te İstanbul yakasına taşınması üzerine ana bina Milli Eğitim Bakanlığı'na, hastane olarak kullanılan pavyonlar da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na devredilmiştir.

Fakültenin taşınmasından sonra, Anadolu yakasındaki tek hastane olan Zeynep Kâmil Hastanesi yeterli olmadığından yeni bir hastanenin açılması kararlaştırılmıştı. Bunun için Haydarpaşa Lisesi yapılan ana bina dışında kalan pavyonlar uygun bulunmuştu. Pavyonlar esaslı bir onarım ve tadilata alınmış, yeniden yapılan mutfak ve çamaşırhane bir koridorla, üçüncü pavyonun zemin katına bağlanmış, caddeye bakan birinci pavyon da poliklinik haline getirilmiştir. Servisler pavyon binalarına yerleştirilince bu kez ambar, depo ve hademe koğuşuna yer kalmamış ve birin-

Burada büyük bir liman yapılması zorunluluğu ve düşüncesi, 1871'de Haydar-paşa-İzmit demiryolu hattının yapımına başlanması ve 1873'te, bu hattın ulaşım a-çılmasından sonra ortaya çıkmış, 1880'le-rin sonlarında Anadolu demiryolları hatlarının Ankara ve Anadolu içlerine doğru uzanmasından sonra, İstanbul'un yük ve yolcu taşımacılığının en önemli noktalarından biri haline gelen Haydarpaşa'da bir liman yapılması için, II. Abdülhamid'in fer-manıyla Anadolu Bağdat Demiryolları Şir-keti'ne imtiyaz verilmiştir.

inşaatına 1899'da başlanan liman 1903' te işletmeye açılmıştır. Açıldığı sırada rıhtım uzunluğu 302 m idi. Limanın güney u-cunda 151 m'lik bir çıkıntı oluşturan bir rıhtım kolu bulunmaktaydı. Rıhtımın kuzeybatı ucunda günde 2.400 ton buğday kaldırmaya elverişli bir macuna (buharlı vinç) vardı. Sahile paralel olan dalgakıranın uzunluğu ise 595 m idi. Limandaki 5.000 tonluk buğday silosu 1905'te hizmete girmiş, 10.000 tonluk ikinci silo 1907'de kullanılmaya başlanmıştır.

Ağustos 1908'de eski küçük gann yerine bugünkü Haydarpaşa Garı'nın hizmete girmesinden sonra Anadolu ile bağlantısı daha da gelişen liman, 1917'deki bir patlamada kısmen tahrip olmuş ve yeniden yapılmıştı. 1927'de çıkarılan bir kanunla Demiryolu ve Limanlar İdare-i Umumiyesi kurulmuş, demiryolları gibi Haydarpaşa Limanı ve rıhtımının imtiyazının satın alınması gündeme gelmiştir. 1929'da ise liman, Devlet Demiryolları ve Limanlar Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır.

1953'te Haydarpaşa Limanı'nın genişletilmesi çalışmaları başlamış, eski dalgakıranın 150 m açığında 760 m boyunda yeni bir dalgakıran yapılmış, daha sonraki yıllarda bu ikinci dalgakıran 140 m daha uzatılmıştır. Rıhtım da yenilenip uzatılarak 650 m'yi bulmuştur. Limana çok sayıda büyük tonajlı silo ve vinçler, çeşitli yeni tesisler kurulmuş, demiryolu hatları döşenmiş, 1939'da 385.000 ton olan yükleme-boşaltma kapasitesi 1952'de 608.737 tona, 1960' larda 1.500.000 tona yükselmiştir. 1990' larda Haydarpaşa Limanı'nın yıllık kapasitesi 5 milyon ton civarındır.

İSTANBUL

HAYDARPAŞA LİSESİ

Altunizade semtindeki resmi lise. İlk olarak, Kadıköy-Üsküdar arasındaki Tıbbiye Caddesi'nde yer alan görkemli Tıbbiye Mektebi binasında 26 Eylül 1934'te Haydarpaşa Erkek Lisesi adıyla öğretime açıldı. İstanbul Muallim Mektebi ve uygulama kısmı da aynı binadaydı. Muallim Mektebi 1936-1937 öğretim yılında Çamlıca'ya taşındı. Haydarpaşa Lisesi'ne yatılı ve gündüzlü öğrenciler alınmaktaydı.

İlk açıldığında 1.048 öğrencisi olan o-. kul, reviri, terzisi, yemekhanesi, demirhanesi, marangozhanesi, çamaşırhanesi, hamamı, mescidi ve çatı katındaki lojmanları ile İstanbul'un en geniş olanaklara sahip okulu durumundaydı. Anadolu yakasının kız lisesi ihtiyacını karşılamak üzere 1948-1949 ders yılından 1956-1957 ders yılına

Bir kartpostalda Haydarpaşa Lisesi'nin eski binası.

Ümit Ünkan koleksiyonu

kadar okula kız öğrenci de alındı. 1957-1958'den başlayarak yeniden yalnız erkek öğrencilerin alınmasına devam edildi. 1979-1980 öğretim yılında yatılı öğretime son verildi. Ortaokula da öğrenci alınmadı. 1983-1984'te okul binası Marmara Üniversitesi'ne tahsis edildiğinden Haydarpaşa Lisesi, 1984'te Haydarpaşa Endüstri Meslek Lisesi'nin yeni ek binasına, 1989-1990 öğretim yılında da Altunizade' deki yeni binasına taşındı. 1991-1992'de ders geçme ve kredi sistemine, 1992-1993 öğretim yılında da ağırlıklı yabancı dil programına geçildi. Hazırlık sınıfının eklenmesi ile öğrenim süresi dört yıl oldu.

TURGAY GÖKÇEN

HAYDARPAŞA NUMUNE HASTANESİ

Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastane.

Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Askeri Tıbbiye) binasının yapımına başlandıktan (1894) bir süre sonra tahminen 1901'de hemen karşısında okulun hastanesi olmak üzere beş pavyonun inşaatına başlanmıştır. Yapım çalışmaları, Rieder

Haydarpaşa
Numune
Hastanesi'nin
girişinden bir
görünüm.
Ahmet Kuzik,
1994

ci pavyonun arka kısmına tek katlı bir bina yapılmıştır. Yollar ve bahçe düzenlenmiş, hastanenin etrafı duvarlarla çevrilerek, su deposu ve garaj eklenmiştir.

225 yataklı hastane, 1 Şubat 1936'da Haydarpaşa Numune Hastanesi adıyla faaliyete geçmiştir. Açılışından bir süre sonra yapılan yeni pavyona karantina servisi yerleştirilmiştir. 1958'de, anatomi, pa- -toloji laboratuvarı ve ambar için tek katlı bir bina inşa edilmiş, 1967'de bir kat ilave edilerek hemşire yatakhane yapılmıştır, 1 Nisan 1946'da hastanede Hemşire ve Laborant Okulu açılmıştır. 1954'te adı Ebe-Hemşire-Laborant Okulu'na dönüştürülmüş ve öğrenci sayısı çok arttığı için 1961'de Zeynep Kâmil Hastanesi'ne nakledilmiştir.

Türkiye'de ilk kez bu hastanede, 1959'da, Dr. Cemalettin Öner tarafından reanimasyon servisi kurulmuştur. 1969'da hizmete giren yeni binasında faaliyetini sürdüren, anesteziyoloji ve reanimasyon servisi bu tarihte 30 yatak ile Ortadoğu ve Balkan-lar'ın en büyük kapasitesine sahipti.

Zamanla yapılan ek binalarla hastanenin yatak sayısı 350'ye çıkmış, verem pavyonunun yapımı ile 500'ü bulmuştur. Dr. Faruk Ayanoglu (reanimasyon) ve 50. Yıl pavyonlarının yapımıyla bu sayı 800'e ulaşmıştır. Bugün, Sağlık Bakanlığı'na bağlı, tam teşekküllü bir eğitim hastanesi olarak faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. *Haydarpaşa Numune Hastanesi 1936 Yıllığı*, I, ist., 1938; N. İşsever; "Haydarpaşa Numune Hastanesi", *istanbul Kliniği Dersleri*, S. 1 (1949), s. 76-81; *Sağhk ve Sosyal Yardım Bakanlığı Haydarpaşa Numune Hastanesi, 25'inci Yılı Dolayısıyla*, İst., 1962; B. Şehsuvaroğlu; "Haydarpaşa Numune Hastanesi", *istanbul 11 Yıllığı 1973*, s. 46i; M. Ekdal; *Ttb-haneden Numuneye*, İst., 1982; C. Öner, "istanbul'da Anesteziyoloji Reanimasyon ve Ağrı Çalışmalarının Gelişimi, Kurumlaşması", *Türk Anestezi ve Reanimasyon Cemiyeti Mecmuası*, C. 18 (1990) s. 13-16.

NURAN YILDIRIM

HAYDARPAŞA VAPURU

Şehir hattı yolcu vapuru.

1894'te, İngiltere, Dundee'de Gourley Bros Co. tezgâhlarında yandan çarklı yolcu vapuru olarak yapıldı. Teknesi sacdan olup 286 grostonluktu. Uzunluğu 54,8 m,

genişliği 7,2 m, sukesimi 2,4 m idi. 510 beygircüğünde, 2 silindirli compound buhar makinesi vardı. Aynı özelliklere sahip Fenerbahçe adlı eşiyle birlikte yıllarca Boğaziçi hariç, İstanbul sularında yolcu taşıdı. 1934'te hizmet dışı bırakılarak satıldığı zaman 40 yıllık vapurdu.

Daha sonraki yıllarda şehir hatlarında bir Haydarpaşa vapuru daha çalışmıştır. Bu vapur, 1949'da, Hollanda, Kinder-dijk'te J. & K. Smit's Scheeps tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak inşa edildi. 5 eşi daha vardı. 561 grostonluk olup 54,4 m uzunluğunda, 10,8 m genişliğindeydi, sukesimi 3,3 m'yi buluyordu. Her biri 340 beygircüğünde, 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu, 13 mil hız yapıyordu. Yolcu kapasitesi 1.041 kişiydi. 1985'te kadro dışı bırakılıncaya kadar 36 yıl boyunca aralıksız çalışarak İstanbul halkına hizmet verdi.

ESER TUTEL

HAYIRSIZ ADALAR

İstanbul adalarının güneybatısında bulunan Yassıada ve Sivriada ile Büyükada'nın güney ucuna 1,4 mil mesafedeki Neand-ros'a (Tavşan Adası) verilen ortak isim.

Denizler ortasında yapayalnız görünen, ağaçsız, susuz, üzerinde insan yaşamayan bu adalara "Hayırsız Adalar" denmesinin nedeni, siyasal ve dinsel mücadelelerin pençesindeki Bizans'ta, saray mensuplarının, prenslerin, yüksek din adamlarının sürgün yeri olmasına bağlanmaktadır.

1910'da, İstanbul Şehremini Cemil Paşa (Topuzlu) zamanında, şehirde çoğalmış olan ve halkın acıma duygusu nedeniyle öldürülmeyen başıboş köpeklerin bu adalara gönderilmesi; özellikle Sivriada' daki köpeklerin ulumalarının İstanbul'dan duyulması; köpeklerin açlıktan birbirlerini yemeleri hayvanseverlerin yüreklerini parçalamış ve bu köpek sürgünü "Hayırsıza-da" deyimini pekiştirmiştir.

Bu adalar İstanbul'un fethinden sonra genellikle boş kalmıştır. Sadece Yassıada, 1859'da İngiltere'nin İstanbul Sefiri Sir H. Buhver'in burada inşa ettirdiği köşkler nedeniyle bir süre kullanılmış, ada 1950'li yıllarda Deniz Kuvvetleri'ne tahsis edilene kadar bakımsız ve sahihsiz kalmıştır.

Haydarpaşa Vapuru Galata önlerinde. *Eser Tutel koleksiyonu*

Marmara Denizi'nde balığın tükenmemiş olduğu yıllarda bu adaların çevresi balık ve diğer deniz mahsullerinin bolluğu ile ünlüydü. Hayırsız Adalar'ın

yakınına gelen her balıkçı, istediği her cins balığı kolaylıkla tutabilir, sahillerden nefis midyeler, istiridyeler, pavuryalar ve ıstakozlar toplayabilirdi.

Bugün Yassıada İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi'ne tahsis edilmiş bulunmaktadır, Sivriada ve Neandros ise tamamen boştur.

NEJAT GÜLEN

HAYRATİYE KÖPRÜSÜ

bak. UNKAPANI KÖPRÜLERİ

HAYREDDİN PAŞA ÇEŞMESİ

Eyüp'te, Mihrişah Valide Sultan İmareti' nin batı yönünde, bahçe duvarına bitişiktir. Çeşmenin banisi Sadrazam Hayreddin Paşa (1819-1890), Tunus Valisi Ahmed Pa-şa'mın yanında yetiştiği için Tunuslu Hayreddin Paşa diye de bilinmektedir. Kabri Mihrişah Valide Sultan İmareti'nin bah-çesindeyken 1968'de Tunus'a nakledilmiştir.

Dikdörtgen planlı çeşmenin bir cephesi imaret duvarına bitişik olduğundan, çeşmenin sadece üç cephesi görülmektedir. Çok büyük hazneli çeşme, tuğla hatıllı o-larak kesme taştan yapılmıştır. Ama bugün tüm cepheler yeşil sıvayla kapatılmış, çeşmenin tüm özellikleri kaybolmuştur. Üç cephe de demir lamalarla hareketlendiril-miştir. Özellikle ön cephe bu lamalarla tice bölünmüştür. Kuzey ve güney cephelerinde ise birer su borusu vardır. Kuzey cephesinde tam eksende, saçak altında bir su kontrol penceresi bulunmaktadır. Kitabe, aynalık, tekne ve testi setleri orantılı olarak lamalarla üçe bölünmüş cephenin ortasındaki bölümde bulunmaktadır. Çeşmenin aynataşı sökülmüş olup sadece zivana deliği mevcuttur. Mermer olan yalağı ve testi seüeri sağlamdır. Testi setlerinin bağlantıları ise metalle yapılmıştır. Saçak bordü-rüne bitişik üç satırlık, kitabesinde ise, "merhum ve mağfurunleh sadr-ı esbak Hayreddin Paşa'nın âsâr-ı hayriyesidir. 13107 1892" yazılıdır.

Kitabenin dört köşesinde kareler içinde lale, palniet ve rumî motifleri yer alır. Çeşmenin üç kademeli, sonradan betondan yapılmış ensiz saçağına varmadan bir silmesi vardır.

Bugün suyu akmayan çeşmenin çevresi, büyük bir park haline getirilmiştir.

Bibi. A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 371; Haskan, *Eyüp Tarihi*, II, 112; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 342.

ALEV ERARSLAN

HAYRULLAH EFENDİ

(1817, İstanbul - Aralık 1866, Tahran). Hekim ve tarihçi.

Hekimbaşı yetiştirmekle ünlü Hekim-başızadeler(-0 ailesine mensuptur. Babası Hekimbaşı Abdülhak Molla(->), amcası Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi(->), anne tarafından dedesi Hekimbaşı Büyük Hayrullah

Efendi'dir. Dedesi ile aynı adı

HAYVAN TÜRRLERİ

35

HAYVAN TÜRRLERİ

taşıdığından tıp tarihinde Küçük Hayrullah Efendi adıyla bilinir. Şair Abdülhak Hamid Tarhan'ın babasıdır.

Medrese öğreniminden sonra, 1844'te babasının nazır olarak görev yaptığı Mek-teb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'yi bitirdi. Henüz tıbbiye öğrencisiyken 1842'de ilmiye sınıfında izmir payesine, 1843'te ise Mekke payesine yükselmiştir. Tıp öğrenimi süresince başarılı çalışmalar yapan Hayrullah Efendi, 1840'ta ders nazırıydı (sınıflar müdürü). Sınavlar için hazırladığı tezlerini *Makâlât-ı Tıbbiye* (ist., 1843) ve *Dûrûrî'l-Mubâtdsî.*, 1844) adlarıyla yayımladı. *Makâlât-ı Tıbbiyede* hocası K. A. Bernard'm(->) Avusturya Hastanesi'nde yaptığı disseksiyonları anlatırdı. Türkiye' de otopsi izni 1841'de verildiğinden bunlar ilk otopsi protokolleri kabul edilmiştir. "Vizita" sözcüğü bu kitapla Türkçeye girmiştir. Birinci bölümün sonunda bazı de-ontolojik kurallar ve konsültasyon anlatılmaktadır. Kitabın sonunda yer alan "Ve-sâyâ-yı Etibba"da (hekimlere vasiyetler), Hippokrat'ın vasiyetlerini ilaveler veya çıkarmalar yaparak vermiştir. Bazı araştırmacılar kitaptaki bu bilgilerin, o tarihte Mekteb-i Tıbbiye'de deontoloji dersinin o-kutulduğunu gösterdiği kanısındadır. *Dü-rûrî'l-Mubât'to* belsoğukluğu, cinsel ilişki ve livata yoluyla bulaşan hastalıklar, frengi ve erkeklerin bu hastalıklardan korunması gibi konuları ele almıştır.

Bir tıp ansiklopedisi sayılabilecek basılmamış eseri "Lugat-ı Tıbbiye"de, bitkiler, hayvanlar, madenler, hastalıklar ile anatomi ve tedavi terimleri yer almaktadır. Tıbbı dair diğer basılmamış kitapları "Mecmua-i Mualecât-ı Tıbbiye fi Beyan-ı Evzaü'l-Edviye", "Terbiye ve Tedavi-i Et-fal" (Sıhhatnüma-i Etfal) adlarını taşır.

Hayrullah Efendi mezun olduktan sonra da ders nazırlığı görevine devam etmiş ve 1846'da ek olarak Ziraat Meclisi'ne tiye seçilmiştir. Bu görevi sırasında, Fransız-cadan çevirdiği *Beyt-iDebkâni*(1st, 1848, 2 c.) adlı bir ziraat kitabı yayımlanmıştır. İkinci cildindeki "Tıbb-ı Dehkâni" bölümünde, daha çok çiftlik hayatında karşılaşılabilecek hastalıklara yer vermiştir.

Hayrullah Efendi 1849'da ders nazırlığı görevinden ayrılmış, Meclis-i Maarif-i Umumiye azası olmuştur. 1851'de bu görevine ek olarak, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azası seçilmiştir. 1851'de açılan En-cümen-i Dâniş'in(->) nizamnamesini hazırlayanlar arasında yer almış ve ikinci başkan seçilmiştir. 1854'te Mekâtib-i Umumiye nazırlığına atanmış,

1856'da ise Maarif-i Umumiye Nezareti müsteşarlığına getirilmiştir. Eğitim ile ilgili bu görevlerden sonra 1859'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane nazırı olmuştur. 1862-1863'te Altıncı Daire-i Belediye(->) başkanlığı yapan Hayrullah Efendi 1864'te yeniden Meclis-i Vâlâ üyesi seçilmiş ve 1865'te de Tahran'a ortaelçi olarak gönderilmiştir. Tahran'da vefat etmiş ve Şah Abdülaziz Türbesi yakınında bir yere gömülmüştür.

Çok yönlü bir kişiliği olan Hayrullah Efendi tıp dışında, doğa bilimleri, tarım, tarih ve tiyatro eserleri de vermiştir. Bun-

Hayrullah Efendi

TETTVArşivi

ların en önemlisi *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'dir* (ist., 1856-1875, 18 cüz). Osmanlıların atalarından başlayıp 1622'ye kadar olan zaman dilimini kapsayan bu çalışmada, alışılmıştan farklı bir yöntem izleyerek Osmanlı tarihini dünya tarihinin önemli olayları, bireyleri ve bunlarla olan ilişkileri açısından ele alarak incelemiştir. *Mesâil-i Hikmet* (j.sl., 1849) rüştiye öğrencileri için yazılmış ilk fizik kitabıdır. *He-zar Esrar* (ist, 1862) ise yazımına amcası Mustafa Behçet'in başladığı, babası Abdülhak Molla'nın sürdürdüğü ve kendisinin bitirdiği folklorik tıp ile ilgili bir derlemedir.

Edebiyat kitapları arasında en önemlisi, Türkçe yazılmış ilk tiyatro eseri olan *Hikâye-i İbrahim Paşa be-İbrahim-i Gülsen?* dir. Tıbbiyede okurken yazdığı bir dramdır. Ayrıca Avrupa'ya yaptığı seyahatlerde gördüklerini kaydettiği basılmamış "Yolculuk Kitabı"nda da Paris'te seyrettiği *Rotomago* isimli bir tiyatro oyununun çevirisi yer almaktadır. Öğrencilik yıllarında "Nakş-ı Hayal" adında edebi bir kitap daha yazmış fakat basılmamıştır.

Bibi. *Tarih-i Lutfi*, VI, 110; Sami, *Kamus*, III, 2074; Cemaledin, *Âyine*, 125-126; *Osmanlı Müellifleri*, III, 50; A. Süheyl (Ünver), *Tabib Hayrullah Efendi ve Makâlât-ı Tıbbiye (1820-1869)*, ist., 1931; ay, "Bizde Meyve Yetiştirmeye Meraklı Son Hekimbaşılarımız ve Yemişleri", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, S. 19-20 (1942), s. 46-47; F. İsfendiyoğlu, *Galatasaray Tarihi*, ist., 1952, s. 367-370; S. Ünver, "Hekimbaşı Müverrih Hayrullah Efendi'nin Tıbdan Bir Eseri", *Hekim ve ilaç*, c. III, S. 2 (1963), s. 21-22; A. Yakar, *Hikâye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülsen*, Ankara, 1964; S. Ünver, "Hekimbaşı ve Müverrih Dr. Hayrullah Efendi'nin Avrupa'ya Seyahatine Dair", *Tıp Tarihimiz Yıllığı*, İst., 1966; ay, "Hekimbaşı Hayrullah Efendi", *Dirim*, c. 47 (1972), s. 183-185; N. Yıldırım, "Türkçe Basılı ilk Tıp Kitapları Hakkında", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, III (1979), s. 447-448, 450; E. Kuran, "Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi'nin Yolculuk Kitabı Adlı Eseri", *Pirolozi*, c. 30 (1980); Babin-ger, *Osmanlı Tarih Yazarları*; Z. Özaydm, "Tanzimat Devri Hekimi

Hayrullah Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", ist., 1990 (basılmamış doktora tezi); ay, "Hayrullah Efendi Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Türkçe Eğitime Karşı Mıydı?", *TT*, S. 120 (Aralık 1993), 17-22.

NURAN YILDIRIM

HAYVAN TÜRLERİ

İstanbul iki kıtanın iki yakasını bir araya getiren noktalardan birinde yer almasıyla yalnızca toplumsal tarih, jeopolitik gelişmeler, kültür ve ekonomi gibi insanı ilgi-

lendiren konularda değil, hayvan varlığı ve hayvan hareketlerinde de ilginç gelişmelere sahne örmüştür. Mitolojiye de yansıyan bu hareketlilik İo efsanesinde dikkat çekici bir insan-hayvan sentezine dönüşür. Zeus'un dölünü içinde taşıırken He-ra'nın lanetinden kaçan İo, inek kılığında kıtadan kıtaya atlar. Geçtiği yerlerden biri de İstanbul Boğazı'dır (bak. Bizas). İo' nün, can acısıyla koşuştururken İstanbul'a yönelmesinin bir nedeni, bu efsanenin e-/ sin kaynaklarından biri, belki de, Boğaz' dan mevsimlik geçişler yapan kuşlardı.

İstanbul'a düzenli aralıklarla gelen hayvanlar yalnızca kuşlar değildir. Kuşların göç rotasını çaprazlayan bauklar(~>) da Bo-ğaz'dan akın yaparak Karadeniz ile Marmara Denizi arasında gidip gelir.

Kuş Türleri: Göçmen kuşların genellikle deniz üzerinde en az kalmalarını sağlayacak biçimde çizdikleri rotalar, karaların birbirine kavuştuğu ya da en çok yaklaştığı yerlerde kesişir. Üreme ve beslenme bölgelerine doğru birbirinden uzaklaşan türdeş toplulukların, göç sırasında giderek yakınlaşıp kum saatinin ince belinden geçer gibi buluştukları kavşak noktalarından biri de İstanbul semalarındır. Çarpıcı boyutlara ulaşan bu buluşma, doğal yaşamla ilgili çeşitli uluslararası kuruluşlarda görev alan kuş gözlemcilerini de İstanbul'a çeker.

İstanbul'un iyi bilinen konuklarından ak leylekler (*Ciconia cicoid*) Orta ve Doğu Avrupa ile Afrika arasındaki göçleri sırasında istanbul Boğazı'm kullanır. İlk ve son baharda, bir buçuk ay boyunca Boğaz' dan geçiş yapan 300.000'i aşkın leylek sayılmıştır. Avrupa'da bu tür ile çok daha az rastlanan kara leyleği (*Ciconia nigrd*) bir arada görmek neredeyse olanaksızdır. Ama eylül sonunda leylek sürülerini gözlemeye çıkanlar basit bir dürbünle bile ak leylekler arasına karışmış kara leylekleri kolayca seçebilirler. Yalnızca yakın akraba türler değil, an şahini (*Pernis apivorus*) gibi yırtıcı kuşlar da bu göç kervanının içindedir.

Türkiye'nin 400 dolayında türden oluşan kuş varlığının önemli bir bölümü de göç sırasında İstanbul'a uğramadan edemez. Sert geçen kışlarda Büyükçekmece ve Küçükçekmece göllerinde ve İstanbul Boğazı'nda tepeli batağana (*Podiceps cris-tatus*) rasüanabilir. Tepeli batağan yaklaşık 50 cm uzunluğunda, siyah tepeli, uzunca sivri gagalı, üst bölümleri kahverengim-si, alt bölümleri beyaz tüylü bir kuştur. Yaz

geldiğinde çıkan gösterişli sorgucu ve uzun kulak tüyleri bütün görünüşünü değiştirir. Adını alnındaki beyazlıktan alan sakarca kaz (*Anseralbifrons*), gene benzer bir özellik taşıyan sakar meke (*fulica at-rd*), dalıcı ördek türlerinden elmabaş pat-ka (*Aythyaferind*) ve tepeli patka (*Aythyafuliguld*) İstanbul çevresi sulak alanlarının öbür konukları arasındadır. Patkala-rın bir adı da dalağandır. Elmabaş patka ya da öbür adıyla boz dalağamn erkeği elma gibi kırmızı ve yuvarlak olan başıyla dikkat çeker. Kanatlan ise bozdur. Ka-şıkgağa ya da kepçel (*Anas clypeatd*) yü-

Istanbul
üzerinden
ak leyleklerin
göçü.

DHKD, 1987

zeyden beslenen bir ördek türüdür. Yakın yıllara kadar Büyükçekmece Gölü'nde yapılan tespitlerde mart ayında sayılarının 1.000'e yaklaştığı bildirilmişse de, giderek azalmaktadır.

Batı'dan alınma adıyla ak pelikan, yerli adıyla ak kutan (*Pelecanus onocratus*), balabanlar (*Botaurus stellaris*ve *Ixobrychus minutus*), alacabalıkçıl (*Ardeola rallo-ides*), mor balıkçıl (*Ardeapurpurea*), kelaynağın kuzeni bayağı aynak (*Plegadis falcinellus*), boz kaz (*Anseranasef*) ve daha birçok su kuşunu İstanbul çevresinde görmek olasıdır.

Göç rüzgârı bu kuşlarla da sınırlı kalmaz. Mısır akbabası (*Neophronpercnopterus*), delice doğan (*Falco subbuteo*) gibi yırtıcı kuşlar, ev kırlangıcı (*Hirundo ur-bica*), pasgerdan incirkuşu (*Anthus cervinus*), çizgili kamışçın (*Locustella naevia*), küçük akgerdan (*Sylvia curruca*) ve bülbül (*Luscinia megarhynchos*) gibi ötücü kuşlar İstanbul çevresine uğramadan edemezler.

İstanbul Boğazı'nın kıyılarından denizi seyreden ya da Boğaz'da yolculuk yapan hemen herkes dalgaların üzerinden seker-cesine, sürüler halinde uçan koyu renkli kuşları, yani yelkovanları (*Puffinus yelkouari*) görmüştür. Yaşamlarını büyük ölçüde denizde geçiren ve karınlarını balıkla doyuran bu kuşların beslenme uçuşu yaparken İstanbul Boğazı'ndan bir saatte 7.000'e yakın sayıda geçtiği bilinmektedir.

Gelip geçenler bir yana, martılar ve güvercinler İstanbul'un görsel bütünlüğü içinde tartışmasız yeri olan yerli kuşlardır. Bayağı martı (*Larus cachinnans*) yıl boyunca İstanbul'un denizli görüntülerini sap-

tamak isteyen fotoğrafçıların vazgeçemedikleri bir ayrıntıdır. Ama bu duman mavisi kanatları ve siyah kanat uçları dışında süt beyazı kuşun yavruları, siyahımsı kahverengi lekelere bulanmış tüylerinden yıllar boyunca kurtulamaz. İstanbul'da şehir hatları vapurlarına binen birçok yolcu

ise, yol boyunca vapura eşlik ederek uçuşan beyaz martılar arasında bu pasaklı kuşları görüp artan çevre kirliliğinin yeni kurban-larıyla karşılaşmalarım sanarak üzürlüler.

Bütün martılar İstanbul'un yerlisi değildir. Yazın iç sularda üreyen karabaş martı (*Larus ridibundus*) kışın İstanbul'da eskisi gibi 10.000'i bir arada olmasa bile, geniş sürüler halinde görülebilir. Bayağı martıların yavrularından bile oldukça küçük ve beyaz tüylü bu kuşları İstanbul'da görenler, karabaş adının nereden geldiğini anlamakta güçlük çekerler. Oysa gözlerinin gerisindeki küçük siyah beneklerle a-yırt edilebilecek olan karabaş martıların başı, bahar gelince çikolata kahverengisi tüylerle örtülür. Bu değişim iç sulara doğru göç saatinin de geldiğini gösterir ve ancak aceleci piknikçiler deniz kıyılarında bahar havasını içlerine çekerken karabaş martıları kara başlı olarak görebilirler. Söz siyahta ve denizdeyken hemen akla gelen karabatak da (*Phalacrocorax carbö*) İstanbul'u kuşatan denizlerin iyi bilinen bir yerlisidir.

İstanbul kıyılarında martılar neyse, İstanbul cami ve meydanlarında güvercinler de odur. Evcil güvercin, kaya güvercininden (*Columba liva*) geliştirilmiştir. Sokak güvercinleri de evcil güvercinlerin yeniden yabanılaşmış örnekleridir. Yeni Cami, Eyüp ve Beyazıt meydanları bu kuşların en kalabalık bulunduğu yerlerdir.

Buraya kadar çizilen tablo göz kamaştırıcı bir kuş varlığını ortaya koymaktadır. Oysa çevre kirlenmesi, düzensiz yerleşim ve kıyıya dönüştürülen avlanma bu zenginliği geçmiştekiyle kıyaslanamayacak ölçüde azaltmıştır. Büyükçekmece ve Küçükçekmece göllerine uğrayan ördek ve kaz sayılan son derece düşmüştür. Bir çeşit güvercin olan tahtalıya (*Columba pa-lumbus*), 1980'lerin başlarında bile İstanbul çevresindeki ormanlarda adım başı rastlanırken, artık görülmesi büyük rastlantılara kalmıştır. Çulluk (*Scolopax rusticold*) ve bıldırcın (*Coturnix coturnix*) için de benzer şeyler söylenebilir.

Milli Parklar ve Av-Yaban Hayatı Koruma Müdürlüğü tarafından İstanbul'da Sarıyer İlçesi'nin Feneryolu mevki ve Gaziosmanpaşa ilçesi'ne bağlı Arnavutköy yakınındaki Samlar mevkiinde sülün (*Pba-sianus colchicus*) için birer koruma ve ü-retme sahası belirlenmiş (kuruluş yılları 1978); Silivri İlçesi'nin Sinekli, Yalova ilçe-si'nin Termal mevki ise sülün yerleştirme alanı olarak seçilmiştir.

Memeli Hayvanlar: İstanbul çevresinde bulunan yabanıl memeli hayvanlar arasında yabandomuzu (*Susscrofa*), kurt (*Ca-nislupus*), çakal (*Canisaureus*), tilki (*Vul-pes vulpes*), porsuk (*Meles meles*), kokarca (*Mustela putorius*), ağaçsansarı (*Martes martes*), gelincik (*Mustela nivalis*), kızıl sincap (*Scirus vulgaris*), kirpi (*Erinaceus concolof*), tavşan (*Lepus europaeus*) ve a-datavşanı (*Oryctolagus euniculus*) sayılabilir. Ayrıca Yalova yakınlarında Türkiye' nin en iri etçil memeli türü olan boz ayı (*Ursus arctos*) bulunur. Gene memeliler sınıfının bir üyesi

olan küçük yarasanın (*Pi-pistrellus pipistrellus*) geniş coğrafi dağı-

HAYVANAT BAHCESİ

36

37

HAZİNE-İ EVRAK BİNASI

lını içinde İstanbul da yer alır. Daha güneş batmadan uçmaya başlamış bir yarasa görüldüğünde ise bu büyük olasılıkla er-kenci yarasadır (*Nyctalus noctuld*).

Belgrad Ormanı içinde ve Çatalca İlçe-si'nin Yalıköy mevkiinde geyik (*Cervus elaphus*) ile karaca (*Capreolus capreolus*) için koruma alanları oluşturulmuştur. Geyik yerleştirme alanı olarak belirlenen tek yer ise Yalova İlçesi'nin Hasanbaba mevkiidir.

İstanbulular yakından tanıdıkları iki kemirici memeliden iri olanına lağım faresi ya da sıçan, küçük olanına fındıkfa-resi derler. En itici ve hastalık taşıma olasılığı nedeniyle en tehlikeli memeliler a-rasında sayılan bu hayvanlar kent yaşamına büyük bir başarıyla uyum sağlamışlardır. Birçok kişinin sandığı gibi lağım faresi, evlerde çok daha sık rastlanan fındık-faresinin (*Muş musculus*) büyümüş hali değil, bilimsel adı *Rattus* olan ayrı bir cinsin üyesidir. Bu hayvanlar Anadolu'da, yaygın olarak "keme" adıyla tanınır.

Sürüngenler: Memeliler dışında en çok dikkat çeken kara omurgalıları arasında tosbağa olarak da bilinen bayağı kara kaplumbağası (*Testudograeca*), kertenkele (*Lacerta* türleri), mahmuzlu yılan (*Eryxja-culus*), kocabaş yılan (*Coluberravergieri*), sucul yılan (*Natrix natrix*), boynuzlu engerek (*Vipera ammodytes*) ve çeşitli kurbağa türleri sayılabilir. Engerekler yalnız İstanbul'da değil bütün Türkiye'de karşılaşılabilecek tek tehlikeli yılan grubunu oluşturur. Sucul yılan ve çukurbaş yılan da (*Mahpolon manspessulanus*) zehirli olmakla birlikte zehrin dişlerinin ağız gerisinde bulunması, insanlar için büyük bir tehlike yaratmalarını önler. Zehirli yılanlar ile zehirsizleri birbirinden ayırt etmek oldukça zordur. Bu konuda belirtilen özelliklerin çoğu yanıltıcıdır ve gerçek durumu yansıtmaz. Ama yılanların gövdesini kaplayan pullar tür belirlemede büyük önem taşır. Örneğin çoğu engereğin başı üzerinde levha biçiminde genişlemiş pullar yoktur. İstanbul'da yaşayan yılan türleri arasında zehirli-zehirsiz ayrımı yaparken belki de güvenilecek en önemli özellik budur.

Bibi. A. Ertan-A. Kılıç-M. Kasperek, Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları, ist., 1990; N. Turan, Türkiye'nin Av ve Yaban Hayvanları-Kuşlar, Ankara, 1990; M. Başoğlu-1. Baran, Türkiye Sürüngenleri Kısım I. Kaplumbağa ve Kertenkeleler, İzmir, 1977; M. Başoğlu-t. Baran, Türkiye Sürüngenleri, Kısım II. Yılanlar, İzmir, 1980; Cumhuriyetimizin 70.

HAYVANAT BAHÇESİ

Günümüzdeki anlamıyla olmasa da gerek Bizans gerekse Osmanlı dönemlerinde, meraklı imparator ve padişahların sarayları ve bahçelerinde, ayrıca zengin ve nüfuzlu kişilerin malikânelerinde hayvanlara ayrılan bölümler bulunduğu bilinmektedir (bak. Arslanhane). Ancak İstanbul'da geçmişte olduğu gibi günümüzde de gerçek anlamda bir hayvanat bahçesinden söz etmek mümkün değildir.

Gülhane Parkı(->) içerisinde, hayvanat bahçesi adı altındaki, bölümün kuruluş amacı da kente bir hayvanat bahçesi kazandırmak değildi. Bu bölümün kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, bina içerisinde bulunan bir amblemden 1956 tarihi okunmaktadır. Bu yıllarda Gülhane Parkı içerisinde kurulan sirk ve panayırlarda terk edilen hayvanlar, bir köşede kafesler içerisinde konularak bakımları yapılırken, insanların bu hayvanları ilgiyle izlemeleri ve görmeye gelmeleri üzerine hayvanat bahçesi fikri doğmuştur.

Bugün 8 dönümlük bir alan üzerinde

1 veteriner hekim, 30 işçi ile bakımı yürütülen Gülhane Parkı Hayvanat Bahçesi, gelişmeye elverişli olmaması, yoğun kent trafiğinin ve yerleşim alanlarının içerisinde kalması nedeniyle kapatılmak üzeredir. Burada yaşayan hayvanlar Florya'da Ata Türk Ormanı içerisinde yapılmakta olan hayvan parkına, 1994'ün bahar aylarından itibaren gönderilmeye başlanacaktır.

Gülhane Parkı'ndaki hayvanat bahçesinde 1994'te 2 deve, 1 aslan, 1 leopar, 5 yabankeçisi, 3 eşek, 1 inek, 4 geyik, 6 Ankara keçisi, 8 Kamerun koyunu, 6 cüce keçi, 9 rhesus maymunu, 9 örümcek maymunu, 8 kızıl maymun, 4 ayı, 2 tilki, 3 yabani kurt, 1 sırtlan, 2 evcil domuz, 4 yabandomuzu, 13 köpek, 15 kedi (Ankara-Si-yam), 70 tavşan, 10 kobay, 1 ceylan, 2 yaban koyunu, 1 at bulunmaktadır. Ayrıca kanatlı hayvanlardan 7 akbaba, 6 kartal,

2 puhu kuşu, 6 atmaca, 5 kuğu, 4 papağan, 35 muhabbetkuşu, 10 kanarya, 2 keklik, 14 sülün, 8 tavus kuşu, 50 tavuk, 1 yabankazı, 8 Pekin ördeği, 4 yeşilbaş ördek, 6 İngiliz ördeği, 120 güvercin, 4 pelikan, 5 hindi, 2 balıkçıl, sürüngenlerden de 2 yılan, 6 kara kaplumbağası, 3 su kaplumbağası vardır.

Bu arada yine aynı parkın içerisinde 1954'te kurulmuş ve 3.500 adet çeşitli cins balık yaşayan bir de akvaryum bulunmaktadır.

Gülhane Parkı Hayvanat Bahçesi'nin bu yetersiz durumu dünyanın gelişmiş birçok kentinde örneği görülen ve hayvanların kafesler içerisinde değil, doğal ortamlarında sergilendiği bir hayvan parkı düşüncesini doğurmuş ve bu konuda 1989-1994

Gülhane
Parkı'ndaki
hayvanat
bahçesinden
bir görünüm.
Hüseyin Ahancak,
1993

arasında çalışmaları başlatılmıştır. Parkın yapımı için arazi arayışına geçilmiş, sonuçta Florya Atatürk Ormanı'nın, iklim, ulaşım, bitki dokusu gibi pek çok nedenle uygun olduğu saptanmıştır. Projesini Prof. Dr. Cengiz Giritlioğlu'nun yaptığı hayvan parkı 60 hektarlık bir arazi içerisinde yer alacak ve içinde 21 ayrı türde, 1.500-3.000 hayvan yaşayabilecektir.

Ayrıca yine hayvanların doğal ortamlarına yakın bir ortamın yaratılabilmesi için orman, düz alan, eğimli alan ve su bulunması gerekmektedir. Florya Hayvan Parkı'nda bu dört ana unsur da yer almaktadır.

Giritlioğlu'nun projesine göre, hayvanlarla insanlar arasında doğal engeller planlanmıştır. Bu kimi zaman bir hendek, kimi zaman yükseklik, kimi zaman da su olmaktadır. Böylece insanlarla hayvanların arasında demir çitler ya da kafesler olmamasına özen gösterilmiştir.

Florya Hayvan Parkı içerisinde ziyaretçilerin rahatlıkla dolaşabileceği, gezip eğlenip, bilgileneceği yerler de düşünülmüştür. PTT, banka, ilkyardım gibi tesislerin yanında, bir gösteri merkezi ve müze, hayvanat bahçesinin ortamı ile bütünleşmiş birkaç restoran, dinlenme alanları, alışveriş merkezleri, tuvaletler yer almaktadır.

Florya Hayvan Parkı için 1993 içerisinde 50 milyar lira harcanması planlanmıştır. Projenin tamamının 200 milyar lirayı bulacağı tahmin edilmektedir.

Mart 1994 itibariyle hayvan barınakları bitirilmiş, sosyal tesislerin yapımı sürmektedir.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

HAZİNEDAR FESAHAT USTA ÇEŞMESİ

Kasımpaşa'da, Bahriye Caddesi ile Tahta-kadı Sokağı'nın kesiştiği yerde, Tahtaka-dı Canıii'nin önünde bulunur.

III. Selim zamanına (1789-1807) tarih-lenen çeşmenin banisi, Mihrişah Valide Sultan'ın hazinedarı Fesahat Usta'dır. Çeşme, kesme taştan yapılmış olan büyükçe bir su haznesinin önünde yer almakta o-lup, teknesi ve aynası mermerdendir. Su haznesinin dış yüzeyi, muhtemelen yakın

; "r'â7~r

Hazinedar Fesahat Usta Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

bir geçmişte çimento ile sıvanmıştır. Ancak, çeşmenin bulunduğu ön cephede sıvalar yer yer dökülmüş olup kesme taş işçiliği ortaya çıkmıştır. Çeşmenin orijinal lülesi mevcut olmayıp yerine bir musluk takılmıştır. Mermerden yapılmış olan teknesi oldukça yıpranmış durumdadır. Ancak, testi setlerinden biri alçı malzeme kullanılarak diğerine oranla biraz daha yükseltilmiş ve simetrisi bozulmuştur.

Çeşmenin cephesinde ve su haznesinin dış yüzeyinde yapılan tamirler, yapının saçak kısmı hakkında fikir yürütmeyi engellemektedir. Taksim Maksemi'nden çıkıp, Kasımpaşa'ya ulaşan kolla beslenen çeşmenin suyu, günümüzde de akmaktadır. Çeşmenin bir silmeyle dikdörtgen çerçeve içine alınan aynası, rokoko süsleme-leriyle dikkati çeker. Aynataşı, her iki yanında, üzerinde "S" kıvrımları taşıyan birer sütunçe ve bunların arasında yer alan bezemeli bir kemerle çerçevelenmiştir. Kemerin üzerinde bir vazodan çıkan akan-tus (kenger) yaprakları betimlenmiştir.

Çeşmenin aynası üzerinde bulunan kitabe, 1222/1807 tarihini verir. İri nesih bir yazıyla üç satır üzerine hakkedilen kitabenin, sağ ve sol kenarları, içinde lale motifi bulunan birer yarım daire ile yumuşatılmış ve yine uçları yan tarafa bakan birer lale motifi ile sona erdirilmiştir.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 70; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 285; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*, 98-99.

HALUK KARGI

HAZİNE DAR USTA ÇEŞMESİ

Davutpaşa, Kürkçübaşı Mahallesi'nde, Küçük Langa Caddesi üzerinde, bugün Türk Romatizma Vakfı'nın binası olarak kullanılan sıbyan mektebinin caddeye bakan güney cephesinde yer alır. Metnini Sümbül-zade Vehbî Efendi'nin kethüdası şair Surun Osman Efendi'nin hazırladığı 7 beyitlik kitabesi 1207/1792 tarihlidir.

Kesme taş ve tuğladan yapılmış olan mektep binasının cephesi ile bütünleşmiş olan, tamamı mermerden yapılmış bu çeşme zengin bir taş süslemeye sahiptir. Si-

metrik bir düzenlemenin egemen olduğu çeşmenin aynası, iki ince sütun ile

sınırlanmış ve bunlarla bağlantılı olan silmenin üzerine, iki konsol arasına gelecek şekilde kitabesi yerleştirilmiştir. Aynası oldukça süslüdür ve dilimli kemerler içine alınmış, sathi bir niş halindedir. Kemerlerin ortasında, yüksek rölyef olarak işlenmiş geniş yapraklı akantuslardan oluşan bir bezeme yer alır. Benzer süsleme aynataşında da görülmektedir. Yine birer zarif sütunla sınırları çizilmiş olan yan kitlelerde birer aynalı kuma bulunur. Ayaklı birer kâseyi andıran bu kurnalar (suluk) süslemesizdir. Bunlara ait, ince uzun, yarı silindirik nişler ise 7 dilimli birer istiridye nişi ile taçlan-dırılmıştır. Tekne ve testi seti kaidelerinde de aynı süsleme zevkinin hâkim olduğu gözden kaçmaz.

Hazinedar Usta Çeşmesi barok üslupta inşa edilmiştir. 18. yy'ın ortalarından itibaren, bu üslupta yapılmış çeşmelerin gerek mimari, gerekse dekoratif zenginliklerle dolu olduğu bilinmektedir. Bu çeşmede de aynı özellikleri görmekteyiz. Mimarisine renk katan sütunlar, konsollar; süslemede ise cepheyi hareketlendiren kemerler, yumuşak kıvrımlı hatlar ve âdeta satıhtan taşan bitkisel bezemeler sözü edilen bu özellikleri teşkil etmektedir.

Bugün teknesi yıpranmış, lülesi kopmuş ve suyu akmayan çeşme, semtin en zarif mimari eserleri arasında yer almaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 214; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist, 1993, s. 371-373; S. Eyice, "Çeşme", *DİA*, VIII, 284.

ENİS KARAKAYA

Hazinedar Usta Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

HAZİNE-İ EVRAK BİNASI

Bugün İstanbul Valiliği kullanımında olan Babıâli'nin, Alay Köşkü karşısındaki geniş barok saçaklı Paşa Kapısı'ndan girince sağ taraftadır. Günümüzde Başbakanlık Devlet Arşivleri'ne bağlı arşiv deposu olarak işlevini sürdürmektedir. 1846-1848 arasında mimar Gaspard Fossati(->) tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiştir.

Mustafa Reşid Paşa'nın 28 Eylül 1846' da sadarete getirilmesi ile arşiv çalışmaları hızlanmış ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin 31 Ekim 1846 tarihli toplantı

mazbatasında, Defterhane ve Babıâli civarındaki mahzenlerde saklanan devletin önemli belgelerinin düzensizliği, olumsuz koşullarda çürümekte olduğu ve aranılan evrağın bulunamadığı belirtilerek, Babıâli dahilinde, Avrupa'daki örneklerle uygun geniş ve muntazam, kütüphane şeklinde kagir bir bina yaptırılması gerekliliği belirtilmiştir. Bu mazbataya göre, binanın iç düzeni, evrâk-ı dahiliye, evrâk-ı umur-ı divaniye ve hariciye gibi her türlü önemli evrakın numaralanıp, fişlenerek ayrı odalarda muhafaza edilmesine imkan verecek, ayrıca gerektiğinde

başvurmak üzere tarih, coğrafya kitapları ve haritaların bulunacağı özel bir kütüphane bölümünü de içerecektir. Aynı mazbatada, yapının, Darülfünun ve Rus Sefareti'nin de mimarı olan İtalyan asıllı Fossati'ye yaptırılmasının uygun olacağı da belirtilmiştir. Milano Brera Akademisi'nden, 1827'de "Bir Başkent İçin Arşiv Binası" projesiyle "Büyük Mimarlık Yarışması"nı kazanıp altın madalya ödülünü alarak mezun olan Gaspare Fossati'nin adının mazbatada belirtilmiş olması, bu karardan önce mimarın da görüşünün alındığını düşündürmektedir. Tanzimat yönetiminin, arşivciliğe ve tasnif çalışmalarına verdiği önem sonucu bürokrasi hızlı yürümüş ve karar Abdülme-cid'in 8 Kasım 1846 tarihli iradesi ile yürürlüğe konulmuştur. Tanzimat reformları kapsamında gerçekleştirilen Hazine-i Evrak, Osmanlı çağdaş arşivciliğinin başlangıcı sayılmaktadır. Sonradan, Babîâli Hazine-i Evrakı olarak anılan bu arşiv, diğer Osmanlı arşivlerine örnek ve model olmuştur.

Plan ve giriş cephesini içeren orijinal proje Bellinzona (İsviçre) Arşivi'ndedir. Başlık ve tarih bulunmayan çizimde yapı 19x19 m ölçülerinde kare planlı tasarlanmış, ancak uygulamada giriş cephesi aynı kalmakla birlikte derinlik artırılarak 19x23 m olarak gerçekleşmiş, Fossati bu değişikliği proje üzerine not ederek belgelemiştir. Bu değişiklik sonucu yan cephelerdeki pencere sayısı da artmıştır. Yapı, diğer Fossati uygulamalarında olduğu gibi tuğla yığma tekniği ile inşa edilmiş, ancak döşemeler, merdivenler ve kapılarda, özel işlevinden dolayı, yangına karşı bir önlem olarak istanbul tersanelerinde hazırlatılan metal konstrüksiyon kullanılmıştır.

Karakteristik bir Fossati uygulaması o-lan Hazine-i Evrak binasında planlama ve cephe düzenlemesi açısından kararlı bir simetri hâkimdir. İki kadı olan yapının batı cephesi aksında yer alan alınlıklı giriş saçağı Dorik iki kolon tarafından taşınır. Orta sofa niteliğindeki merkezi mekâna bağlantıyı sağlayan iki kat yüksekliğindeki giriş holünün her iki yanında, üst kat sofasına çıkan metal merdivenler yer alır. Üst kat merdiven sahanlığı ile tepe ışığı alan orta sofa geniş bir cemakânla ayrılmış, böylece girişte etkili bir mekân zenginliği sağlanmıştır. Girişin iki yanındaki odalara, birkaç basamak çıkılarak ulaşılan merdiven ara sahanlıklarından, diğer odalara ise orta sofadan ulaşılır.

HAZİRELER

38

39

HEBDOMON HİTPOJESİ

II. Mahmud Türbesi'nin haziresinden bir görünüm.

Ali Hikmet Varlık, 1993

Dış mimaride süslemeye yer verilmemiş, yapının kimliği mimari ifadesiyle belirlenmiştir. Her iki katta da yuvarlak kemerli geniş pencerelerle içeriye bol ışık alınmıştır. Bu pencereler, doğu ve batı cephelerinde beşer, yan cephelerde yedişer adettir. Cephe akslarında bulunan üçlü pencere dizisi kütsel estetik çıkmalarla vurgulanmış, böylece plan özelliği cepheye yansıtılmıştır. Bu mimari düzenleme, zamanla, İstanbul mimarlığında yaygın kullanım alanı bulmuştur. Fossati'nin birçok projesinde kullandığı pencere kemer üzengileri hizasında yapıyı çevreleyen yatay silmeler, bu yapının proje ve eski fotoğraflarında da görülmektedir.

Yapının bir diğer özelliği, kırma çatı i-çinden yükselerek yarım daire pencereleri ile orta mekâna tepe ışığı sağlayan kub-besidir. Fossati, Ayasofya Muvakkithane-si'nde(->) de kullandığı bu küçük kubbeyi, daha önce Bekirağa Bölüğü(-«) projesinde denemiş, ancak uygulamamıştır.

Osmanlı Tanzimat mimarlığının değerli bir örneği olan Hazine-i Evrak binasının kubbe pandantiflerinde, Tanzimat aydınlanmasını simgeleyen yerküre ve tomar şeklinde belgelerden oluşan kabartma gruplarına yer verilmiştir.

Hazine-i Evrak

binasının

tasarımcısı

Gaspere

Fossati'ye ait

çizim ve planı.

Bellizona

Cantonale Arşivi,

isviçre

Fotoğraf

Cengiz Can

Babîali yangınlarında hasar görmeyen yapı, doğru planlanmış ve uygulanmış bir örnek olarak, özgün işlevini sürdürmekte ve muhafaza ettiği kıymetli belgelerle birlikte iyi korunmaktadır.

Bibi. T. Lacchia, *I Fossati, Architetto del Sultana di Turchia*, Roma, 1943; S. Eyice, "Fossati", *İSTA*, XI, 5818-5823; N. Aktaş, "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz ve Tasnif Çalışmaları", *BTTD*, I (1985), 67-72; A. Çetin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nde Arşiv Çalışmaları", *VD*, XX (1988), s. 39-46. *Gaspere Fossati Architetto*

Pittore, Pittore Architetto, Pi-nacoteca Züst, 1992; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, 119-122.

CENGİZ CAN

HAZİRELER

Cami, mescit, tekke gibi kimi dinsel yapıların yanı başında yer alan ve etrafı duvar ya da parmaklıklarla çevrili mezarlıklar. Birkaç mezardan oluşabildikleri gibi, birkaç yüz mezar barındıran, çok daha geniş boyutlu hazireler de vardır. Hazirelerin ilk çekirdeğini genelde, yanında bulundukları yapının banisinin ya da o yapıyla bağı bulunan kimi şahısların mezarları o-luştırur. Cami ya da mescit yaptıranlar, ço-

ğu kez, adlarını verdikleri bu yapıların yanına (genelde kible tarafına) gömülmüştür. Daha sonra, bu mezar ya da türbenin çevresinde, zamanla bir hazire oluşmuştur. Bir nazirenin boyutları, söz konusu kişinin önemi ve mezarlık olmaya elverişli alanın genişliğiyle orantılıdır. Aynı durum tekkeler için de söz konusudur. Tekkenin bağlı olduğu tarikatla ilişkili önde gelen kişilerin, tekke binasını yaptıran ya da tamir ettirenlerin türbe ve mezarları, çoğu kez bu hazirelerin nüvesini oluşturur.

Hazireler, İstanbul'un kentsel görünümünü biçimlendiren bellibaşlı öğelerden biri olmuştur. Kentte bulunan yüzlerce tekke, cami, mescidin büyük çoğunluğu bir hazireye sahiptir. Kent içindeki yeşil alanların önemli bir bölümünü servi ağaçlarının gölgelediği bu hazireler oluşturur. Özellikle, son 50 yılda, tarihi yarımada'daki bahçeli ahşap evlerden meydana gelen seyrek dokunun, yerini bitişik nizam beton apartmanlara bırakmasının ardından, mahalle aralarındaki hazireler, neredeyse, kentin bu kesimlerinde bulunan yegâne yeşil noktalar haline gelmiştir. Eski İstanbul mahallelerinde, konutlara, âdeta bahçe işlevi görecek denli yakın olan bu küçük mezarlıklar, kenti geçen yüzyıllarda ziyaret eden yabancı gezginlerin hemen hemen tümünün dikkatini çekmiştir. Bu gözlemler sonucu kimi yazarlar, İstanbul' da gündelik yaşamın âdeta ölümlerle iç içe sürdürüldüğünü yazmışlardır.

Kent dışındaki geniş mezarlık alanlarının bir bölümü de aslında, ya bir hazireler topluluğu niteliğindedir ya da belli bir hazirenin zamanla son derece gelişip yayılmasıyla ortaya çıkmıştır. Örneğin, yabancı gezginlerce bir "ölüler kenti" olarak nitelendirilmiş olan Eyüp'teki mezarlıkların önemli bir bölümü, Ebu Eyyub el-En-sarî'nin türbesinin çevresinde kümelenen irili ufaklı yüzlerce hazire tarafından oluşturulmaktadır. Kent dışındaki kimi tekkelerin hazireleri de, zamanla, geniş bir alana yayılan büyük mezarlıklara dönüşmüştür: Beşiktaş'taki Yahyaefendi Mezarlığı, burada bulunan aynı adlı tekkenin naziresinin geçen yüzyılda genişlemesi sonucu ortaya çıkmıştır. Erenköy'deki

Merdivenköy Mezarlığı, Şahkulu Bektaşî Tekke-si'nin naziresinin çevresinde gelişmiştir. Keza, Mevlanakapı'daki Merkezefendi Mezarlığı'nın çekirdeğini, aynı adlı tekkenin haziresi oluşturmaktadır.

Kent dokusu içindeki hazireleri kabaca cami ve tekke hazireleri olarak ikiye ayırmak mümkündür. Cami nazirelerinin en gelişkin örnekleri doğal olarak selatin camileri çevresinde yer almaktadır. Padişah ve yakınlarının türbelerinin etrafında, Osmanlı toplumunun en yüksek katmanlarından kişilerin kimi zaman son derece gösterişli olabilen mezarlarını barındıran Sü-leymaniye ve Fatih külliyelerinin hazireleri, birer mezar taşı müzesi niteliğindedir. Külliye içinde genişletmeye müsait olmayan, sınırları belli bir alan kapladıklarından bu tür hazirelerde mezarlar çok sıkışık bir biçimde inşa edilmiş, hattâ, yeni mezar yerleri açmak için, bazı eski mezarlar

kaldırılmıştır. Çemberlitaş'taki Atik Ali Camii, Aksaray'daki Murad Paşa Camii gibi bazı daha küçük boyutlu külliye ve camilerin nazireleri, şehrin merkezi bir noktasında bulunmaları nedeniyle oldukça rağbet görmüş olduklarından önemli kişilerin mezarlarını barındırmaktadır. Kimi cami nazirelerinde belli bir meslek grubuna ait mezarların ağır bastığı gözlemlenmektedir. Örneğin Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camii'nin naziresinde oldukça çok sayıda denizci mezarı bulunmaktadır. Mahalle a-ralarındaki küçük cami ve mescit nazirelerinin, daha çok civarda oturan kişilerin gömüldüğü birer semt mezarlığı niteliğini taşıdığını söylemek pek yanlış olmaz. Ne var ki, kent dokusu içinde sıkışmış, kısıtlı bir alan kaplayan bu nazirelerin, bulundukları semtin toplumsal yapısını eksiksiz biçimde yansıttıkları düşünülemez.

Tekke hazireleri ise, kendi içlerinde tutarlı bir sosyokültürel bütünlük göstermeleriyle, diğer nazirelerden ayrılırlar. Belli bir tekkenin haziresinde, genellikle o tekkenin bağlı olduğu tarikatla (ya da tarikatlarla) ilişkili kişilerin mezarları bulunur. Kimi tekke yapılan günümüze ulaşmamış olmasına rağmen, mezarlıklara karşı toplumda var olan belli bir saygıdan ötürü, hazireleri bir ölçüde korunabilmiştir. Böylelikle, o tekkelerle ilgili tek bilgi kaynağı olarak hazirelerdeki mezar taşları kalmıştır, istanbul'daki irili ufaklı sayısız tekke ha-ziresinin incelenmesiyle gerek tekkelerin, gerekse bağlı oldukları tarikatların tarihçesine, hattâ tarikatlar arasındaki ilişkilere ışık tutmak mümkün görünmektedir. İlginç mezar taşları barındıran geniş hazire-lere sahip başlıca tekkeler arasında, Tophane'deki Kadiri Âsitanesi, Halvetiye'nin Sünbülüye kolunun Kocamustafapaşa'da-ki âsitanesi, Merdivenköy Şahkulu Bektaşî Tekkesi, Galata ve Yenikapı mevlevî-haneleri, Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hü-dayî Tekkesi sayılabilir.

Üçüncü bir grup olarak, cami, tekke gibi dinsel nitelikli bir yapıya bağlı olmadan gelişmiş hazireler ele alınabilir. Bu türün en belirgin örneği, Divanyolu'nda, II. Mahmud Türbesi'nin yanındaki haziredir. 19. yy'm ikinci yarısı ile 20. yy'm başlarında vefat eden devlet ricali ve kimi

aydınların mezarlarının yer aldığı bu hazire, batmakta olan Osmanlı Devleti'nin gösteriş ve lükse duyduğu ilgiyi yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir.

Bibi. F. I. Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler", *VD*, II (1942), s. 399-403; M. O. Bayrak, *istanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, 1979; B. Çeçener, "Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazireleri", *TTOKBelleteni*, 49/328 (Eylül-Ekim 1975), s. 18-22; M. Koman, "İstanbul'un Bazı Önemli Eski Kabirleri, Yerinde Duran ve Kaybolan", *TTOK Belleteni*, 49/328 (Eylül-Ekim 1975), s. 28-35; H.-P. Laqueur, "Einige Anmerkungen zur Sozialgeschichte der osmanischen Friedhöfe und Grabfelder von Istanbul", *IstanbulMitteilungen*, S. 39 (1989), s. 335-339; ay, "Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul", *IstanbulMitteilungen, Beiheft*, S. 38, Tübingen, 1993; N. Vatin, "Sur le rôle de la stèle funéraire et raménagement des cimetières musulmans à Istanbul", *Melanges Professeur Robert Mantran*, Zaghuan, 1988; ay, "Le cimetière dans la ville à Istanbul", *La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique. Lettre d'information*, S. 10 (Mart 1990) s. 95-103.

AKSEL TİBET

HAZRET-İ CABİR CAMİ

bak. ATİK MUSTAFA PAŞA CAMİ

HEBDOMON

Bugünkü Bakırköy havalisinin Roma dönemindeki adı. Kelime anlamı "yedinci" olup, yeri şehir surlarından itibaren yedinci mile rastlıyordu, (1 kara mili=1.480 m.) Roma İmparatorluğu'nun Avrupa yakasını Sarayburnu'nda kurulu Bizantion'a bağlayan ve Via Egnatia(->) denilen yolun üzerindeydi. I. Constantinus döneminde (324-337) burada bir yazlık sarayın, av

köşklerinin ve kiliselerin bulunduğu sanılmaktadır. Hebdomon Sarayı, büyük olasılıkla bugünkü Yenimahalle'de idi.

Hebdomon kente gelen konukların, sefere giden ve dönen askeri birliklerin ilk karşılandığı; saray seremonilerinin başladığı yeri. Buradaki Campus Martis (ya da Campus Tribunalis), aslında ordu birliklerinin konakladığı geniş bir mekânın adı olmalıdır. Bu alana bakan yerde imparator ailesinin törenleri izlemelerine olanak sağlayan tribünler bulunuyordu.

Hebdomon'da ilk kez taç giyen imparator 364'te Valens'tir. Valens'in buradaki bir konak ya da sarayda kaldığı, ayrıca bir de liman yaptırdığı bilinmektedir. 391'de I. Theodosius'un yaptırdığı Vaftize! Yahya Kilisesi (bak. İoannes Prodromos en to Hebdomo) ile 400'den önce yaptırılan Evangelist (Vaizci) İoannes Kilisesi, Hebdomon'un bilinen

dini yapılarmdandır.

I. İustinianos (hd 537-565), Hebdomon' daki bir sarayı ve İoannes Prodrornos Kilisesi'ni yeniledi. Saray bundan sonra İus-tinianae adıyla anıldı. 673'te ve 717'de yaşanan Arap akınları sırasında Hebdomon talan edildi. II. Basileios (hd 976-1025) Hebdomon'daki kiliseleri onarttı. Bunlardan Evangelist İoannes Kilisesi sonradan manastıra dönüştü ve II. Basileios'un ve VII. Mihael'in karısı İmparatoriçe Maria' mn mezar yeri oldu.

1204-1261 arasındaki Latin işgali sırasında, Hebdomon'un tahrip olduğu ve unutulmaya terk edildiği sanılmaktadır. Bazı kaynaklarda burasının felaket zamanlarında evsiz barksız kalanlara barınma yeri olduğu, yine bu dönemlerde halkın dua etmek için Campus'ta toplandığı anlatılmaktadır.

Arkeolojik araştırmalar sonucu Filda-mı(-*) denen bir açık su haznesi, dev granitten bir sütun, II. Teodosios'a (hd 408-450) ait bir heykel kaidesi, bir mezar odası (Hebdomon Hipojesi) ile İoannes Prodrornos Kilisesi'ne ait kalıntılara rastlanmıştır. Bunlardan sonuncusuna ilişkin olanlar 1960'larda tümüyle ortadan kalkmıştır.

Bibi. Millingen, *Walls*, 316-341; Th. K. Mak-rides, "To Byzantinon Hebdomon", *Thraki-ka*, S. 10 (1938), s. 137; R. Demangel, *Cont-ribution a la topographie de l'Hebdomon*, Paris, 1945.

İSTANBUL

HEBDOMON HIPOJESİ

Yeraltında inşa edilmiş bu mezar odasının kalıntıları, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nin bahçesinde, idare binasının hemen arkasında bulunmaktadır. İçi, bugün hastanenin yakıt artıkları ve çöpü ile dolmuş durumdadır.

Bizans döneminde, özellikle imparatorluğun saray çevresinin sayfiye yeri olmasından dolayı ayrı bir öneme sahip bulunan, Via Egnatia yolu üzerinde kurulmuş, aynı zamanda ünlü bir askeri liman olan Hebdomon'un (bugünkü Bakırköy-Yenimahalle) önemli tarihi eserlerinden biri o-larak gösterilmektedir. 1914'te, bu bölgede inşa edilecek olan bir askeri kışlaya in-

HEKİM İSMAİLPAŞAZADELER

40

41 HEKİMBAŞI SAIİH EFENDİ YALISI

Hekimbaşı Salih Efendi Yalısı'mn günümüze ulaşan harem bölümünün denizden görünümü. *Doğan Kuban, 1984*

şa malzemesi temin etmek için yapılan bir hafriyatta rastlantı eseri ortaya çıkan bu

mezar odası T. Makridi tarafından yönetilen bir *kazıyla* incelenmeye başlanmış, seferberlik sırasında kesintiye uğrayan incelemeler 1921'de İstanbul'a gelen M. C. Picard'ın da yardımıyla sürmüştür. Bu yıllarda J. B. Thibaut da bu yapıyı inceleme fırsatını bulmuştur.

Mezarın kimler için yapıldığı ve inşa tarihi tam olarak belli değildir. Thibaut bunun Bizans imparatoru II. Basileios'un (976-1025) *mezarı* olduğu fikrini ortaya atmış-sa da, bu görüş benimsemişmemiştir. Zira bu imparatorun mezarının, yine Bakırköy'de, fakat şimdi mevcut olmayan İoannes Teologos Kilisesi'nde olduğu bilinmektedir.

Bu *mezar* merkezi planlı yapıların değişik bir uygulamasıdır. Burada daire şeklinde bir dış duvar içine haçvari bir plan oturtulmuştur. Yapı dıştan 13,35 m çapında ve kalın duvarlarla sınırlandırılmış, iç mekânı, kesme taş blokları ile inşa edilmiş, dört kalın paye ile dört kolu eşit bir haç şekli oluşturulmuştur. Bu masif destekler, ortada meydana gelen kare şeklindeki bölümü örten, çapı yaklaşık 5,45 m olan pendentifli tuğla bir kubbeyi taşıyordu. Haçın kollarını ise herhalde beşik tonozlar örtüyordu.

Bu kalın payelerin içlerinin boşaltılarak ufak özel mekânların yaratıldığı, bunların içlerine [ahitlerin konmasıyla bu boşlukların birer "arcosolium" gibi değerlendirildikleri görülür. Bu bölmelerden altı tane lahit çıkartılmış ise de, bunlardan beşi kaybolmuştur. Mevcut durumdaki lahit İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 2805 envanter numarası ile teşhirdedir. Beyaz Procon-nesos (Marmara Adası) mermerinden yapılmış olan bu lahitten 2,30x0,90x0,72 m boyutlarındaki tekne kısmı sağlam kalmıştır. Bu lahit herhalde ikinci kez de kullanılmıştı. Üzerinde bir yaprak çelengi, bu çelengin altında da kurdeler bulunmaktadır. Çelengin boş olan iç kısmının herhalde bir haç ile doldurulması düşünülmüştü. Dekorasyonun sanki sadece kaba işçiliği tamamlanmış gibidir.

Mezar odasının tek bir girişi vardır. Doğuda yer alan bu kapı açıklığı 1,60 m genişliğindedir. Dışarıya olan bağlantıyı bir sahanlığa açılan altı basamaklı bir merdiven sağlıyordu. Mezarın iç ve dış duvarları arasında, binayı çepeçevre saran dar bir boşluk bulunmaktadır. Bu, büyük bir olasılıkla rutubeti önlemek için yapılmış-

tı. T. Makridi bu boşluğun izolasyon özelliğinin yanında, mezar odasını havalandırma işlevini de taşıdığını söyler.

Mezar, dış duvarlarında iri kalker blokları ile örtü sistemi, pendentif vb elemanlarda tuğla ve harçtan oldukça kaliteli bir taş işçiliğine sahiptir. Mezar odası araştırmacılar tarafından; mimari tipi, bulunan mimari elemanlardaki süsleme tarzı ve duvar işçiliği değerlendirilerek 5. yy'a tarihlenmektedir. Örtü sisteminin 7. yy'ın başlarında bir yenileme gördüğü düşünülmektedir.

Bibi. T. Makridi-J. Ebersolt, "Monuments Funeraires de Constantinople", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, S. 46 (1922), s. 263-366; J. B.

Thibaut, "L'Hebdomon de Constantinople, Nouvel Examen Topographique", *Ec-hosd'Orient*, S. 21 (1922), s. 40-44; A. M. Mansel, "Ewerbungsbericht deş Antiken Museums zu İstanbul, seit 1914", *ArcbaeologicberAnze-iger*, S. 46 (1931), s. 175; Ebersolt, *Monuments*, 24-25; T. Makridi, "To byzantinon Hebdomon kai ai par auto monai Hagiou Panteleimonos kai Mamantos", *Thrakika*, XII (1938-1939), s. 35; E. Mamboury, *istanbul Touristique*, ist., 1951, s. 568; Eyice, *İstanbul*, 175.

ENİS KARAKAYA

HEKİM İSMAİL PAŞAZADELER

Hekim İsmail Paşa'nın soy büyüğü olduğu, 9. ve 10. kuşakları günümüze kadar gelen İstanbullu aydın aile. Kırımlı Tatar Ab-durrahman'ın (18. yy sonu) kızı Nefise Hanımla Sakızlı Rodokanaki'nin (1785-1845) oğlu İsmail Paşa'nın evlenmesiyle ortaya çıkan bu tipik Osmanlı ailesinin soyağacı, 9. kuşak torunlardan Nezih Neyzi' nin *Kızıltoprak Anılan* adlı eserinde verilmiştir.

Asıl adı Sotiri olan İsmail Paşa'nın (1806, İzmir? - 1879, İstanbul) İzmirli ve Rum asıllı bir aileye mensup olduğu, kendisini köle olarak alan bir hekimin yanında yetiştiği veya 1814'te Sakız'dan İzmir'e göçen ve Müslüman olan bir Rum ailesinin çocuğu olduğu, Hacı İshak adlı bir hekimden cerrahlık öğrendiği söylenir. 1830'lara doğru Osmanlı ordusunda cerrahlık yapmaya başlayan İsmail, İstanbul'da açılan Mek-teb-i Tıbbiye'ye girerek 1840'ta buradan mezun oldu. Paris'te de uzmanlık eğitimi gördü ve Paris Tıp Akademisi'ne üye oldu. İstanbul'a dönünce 1845-1848 arasında he-kimbaşılık ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane nazırlığı yaptı. Bu dönemde Hekim İsmail Paşa, tanıyanları ve dostları arasında "ekselans" adıyla ünlendi. Mekteb-i Tıbbiye' yi Avrupa'daki tıp fakülteleri düzeyine ge-

Hebdomon Hipojesi'nin "arcosolium" undan

çıkartılan lahit. İstanbul Arkeoloji Müzesi, E. N. 2805 *Enis Karakaya*

tirmeye çalıştı. 1848'de Yanya valiliğine, ertesi yıl nafia ve ticaret nazırlığına atandı. 1851'de yeniden Mekteb-i Tıbbiye'nin başına döndü ve Abdülmecid'in özel hekimi oldu. 1855'ten sonra İşkodra, Girit, Selanik valilikleri, merkezde çeşitli nazırlık, Tanzimat meclislerinde üyelik görevlerinde bulundu. Müşir rütbesiyle zaptiye nazırlığı, 1873-1874'te iki kez İstanbul şeh-reminliği yaptı. Saray hekimliği, Abdülaziz döneminde (1861-1876) de devam etti. Bu sayede ailesinin sarayla ve hanedanla çok yakın ilişkileri oldu. 1874'te geçirdiği felç nedeniyle emekliye ayrıldı. Fransızca'yı ve diğer Batı dillerini bilen, İstanbul'daki elçiliklerle dostluklar kuran ve hekimlikten çok siyasetle ilgilenen İsmail Paşa, *Ve-kayi-i Tıbbiye* adlı tıp gazetesinin çıkartılmasına da katkıda bulunmuştur.

Oğlu Fuad Bey, bahriye miralayı (deniz albayı) olup yaşamı konusunda bilgiye rastlanmamıştır. Kızları Advie, Fatma ve Leyla Saz'dır(->). Fatma ve Leyla hanımlar, Abdülmecid'in kızı Münire Sultan'a sarayda arkadaşlık ettiler. Fatma Hanım, İstanbul Hukuk Mektebi'nin kurucusu sayılan nazır ve başvekil (sadrızam) Cena-nîzade Kadri Paşa (1832-1883) ile, Leyla Hanım ise Giritli Sırrı Paşa (1844-1895) ile evlendi. Sırrı Paşa, medrese öğretimi yanında özel eğitim de almış aydın bir yöneticiydi. Vilayet mektupçuluğu, mutasarrıflık ve valilik görevlerinde bulundu. Din ve tasavvuf konulu eserleri vardır. Kardeşi ayan azası Mustafa Nuri Bey'in (1851-1923) oğulları Gelal Nuri, Suphi Nuri ve Sedat Nuri (bu aile İleri soyadını almıştır) son dönem Osmanlı aydın ve yazarlarındandır.

Hekim İsmailpaşazadelerin İstanbul yaşamında öne çıkan kolu, Leyla Saz-Sırrı Paşa evliliğindendir. Leyla Hanım, yaşamının çocukluk dönemini Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanatları sırasında sarayda geçirmiş, evlendikten sonra ise eşiyle İstanbul dışına çıkarak taşra yaşamını gözlemleme *olanağı* bulmuştur. Şair, yazar, bestekâr olarak İstanbul'un ilk aydın kadınlarından sayılan Leyla Hanım'ın çocuklarından Yusuf Razi Bel (1870-1945) nafia, posta ve telgraf nazırlığı, kısa süre İstanbul şehreminliği (5 Aralık 1920-23 Şubat 1921) yaptığı gibi, mimar Vedat Tek(-0 de Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin, İstanbul'daki önde gelen mimarlarından olmuş ve belediye mimarlığı görevini üstlenmiştir. II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) saray başmimarlığı, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde öğretmenlik görevlerinde bulunmuştur.

Leyla Hanım'ın kızları Nezihe T. Dâniş ve Feride Ayni'dir. Feride Hanım, yakın dönem düşün adamlarından ve valilerden Mehmed Ali Ayni'nin (1868-1945) eşi idi. Bu çiftin, kızları Nefise Neyzi ile Refika Arar'dan torunları arasında son dönem milletvekili ve bakanlarından İsmail Arar (1921-1993), Denizcilik Bankası eski genel müdürlerinden Nezih Neyzi (d. 1923), yazar ve eğitimci Ali Neyzi (d. 1927) de vardır.

Hekim İsmailpaşazadelerle ilgili ola-

rak aile bireylerinin yayımladıkları anılar, aynı *zamanda* 19. ve 20. yy İstanbul yaşamı bakımından da belgesel nitelikte ö-nem taşır. Leyla Saz'ın *ileri* ve *Vakit* gazetelerinde 1920-1921'de yayımlanan "Geçen Asırda Kadın Hayatı", "Harem ve Saray Âdât-ı Kadimesi" başlıklı anıları, daha sonra oğlu Yusuf Razi Bel tarafından Fransızca'ya çevirilerek *La Harem Imperial* başlığı altında 1925'te Paris'te yayımlanmıştır. Bu anılar *Harem 'in içyüzü* adıyla Türk-çeye çevrilmiştir. Mehmed Ali Ayni'nin *Hatıralar I* \ (1945), Ali Neyzi'nin *Hüseyin Paşa Çıkmazı no. 4* (1983), Nezih Neyzi'nin *Meyzî ile Neyzî* (1985) ve *Kızıl-toprak Anıları* (1985) ailenin uzun süre yaşatabildiği anıları, gelenekleri ve ev ortamını; bu ortamın, hızla değişen İstanbul yaşamı içinde

kayboluşunu anlatır. Ailenin Beşiktaş, Nuruosmaniye ve Kızıltoprak'taki konakları yıkılmıştır.

NECDET SAKAOĞLU

HEKİMBAŞI BEHÇET EFENDİ YALISI

19. yy'da Bebek vapur iskelesi yanına yapılmış, önemli bir yalıydı.

III. Selim'in (hd 1789-1807) hekimbaşı-sı, devrin ünlü âlimlerinden Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) yalının bilinen ilk sahibidir. Behçet Efendi, III. Selim'in 1805' te hekimbaşısı olunca onun verdiği para ile bu yalıyı satın almıştır. Yalı, tarihteki bazı siyasi toplantılara sahne olmuş; 1831'de İngiltere, Rusya elçileri, Fransa maslahatgüzarı ve Osmanlı hükümetinin temsilcileri Yunan smıryla ilgili görüşmeleri burada yapmışlardır. Behçet Efendi'nin ölümünden sonra yalıda kardeşinin oğlu Abdülhak Molla(->) yaşamıştır.

Abdülhak Molla'mn tek oğlu Hayrullah Efendi(->), yalıda uzun süre oturduktan sonra bir ara burasını Keçecizade Fuad Paşa'ya vermiştir. Keçecizade Fuad Paşa'nın oğlu ölünce, paşa üzüntüsünden yalıyı terk ederek Şekib Paşa Yalısı'na taşınmıştır. Ancak oraya sığamamış, Hayrullah Efendi kendi yalısında kalmasını teklif etmiştir. Böylece Keçecizade Fuad Paşa Hekimbaşı Yalısı'nda, Hayrullah Efendi de Kanlıca'da altı ay oturmuşlardır. Hayrullah Efendi kendi yalısına döndükten sonra Tahran sefirliğine atanmış, bu nedenle boşalan yalı İran Sefiri Hüseyin Hamâ'ya kiralanmış, sonra da Mütercim Rüştü Paşa'ya satılmıştır. Onun ölümüyle de II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) adamlarından Lütü Ağa'nın oğlu Mabeyinci Faik Bey yalıyı satın almıştır. II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan burada yeni bir yalı yaptırmak isteyince Faik Bey yalıyı satmak zorunda kalmıştır. Hekimbaşı Yalısı yıktırılmışsa da yerine Ayşe Sultan'm yalısı yapılamamış, korudaki köşklerle yetinilmiştir.

Abdülaziz'i (hd 1861-1876) tahtan indirme çabaları arasında Hüseyin Avni Paşa burada birtakım gizli toplantılar düzenlenmiştir. Ayrıca Şair Abdülhak Hâmid 5 Şubat 1852'de burada dünyaya gelmiş ve çocukluğunu geçirdiği yalıdan anılarında söz etmiştir.

Boğaziçi'nin ilk topografik haritasını yapan Mareşal Moltke de Hekimbaşı Yalısı ve bahçelerine değinmiştir.

Hekimbaşı Yalısı, bezemesi, mimari yapısı ve döşenişleriyle Boğaziçi'nin Avrupalı görünümündeki yapılarından birisiydi. Pembe boyasından ötürü Pembe Yalı ismiyle de tanınan, büyük, ortanca ve küçük yalı isimlerinde üç bölümden meydana gelmişti. İki katlı, ek bölümlerle dışarı taşmış altı üstlü, ince uzun pencereyi yalının dışarı taşan bölümlerinde çatı üçgen alınlıklar oluştururdu. İçerisinde büyük divanhaneler, salonlar, odalar vardı. Çiçek ve meyve ağaçlarıyla kaplı bahçesi *arkada* Şehitlik Tepesi'ne kadar uzanırdı.

Bibi. F. N. Uzluk, "Hekimbaşı Yalısı", *VD*, X (1965), s. 251-260; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi*, 230.

ERDEM YÜCEL

HEKİMBAŞI ÖMER EFENDİ MEDRESESİ

Aksaray'dan Topkapı yönünde uzanan caddenin sağ tarafında Çapa semtinde o-lan Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi, sebil, çeşme ve sıbyan mektebinden ibaret küçük bir külliye teşkil ediyordu. Yakınında evkafı olarak da Şifa Hamamı vardı.

Medrese, 1079/1668'de İstanbul'da doğan, ilmiyeden yetişerek çeşitli yerlerde kadılık yaptıktan sonra önce reisü'l-etibba-lığa yükselen ve arkasından da hekimbaşı olan Ömer Efendi tarafından yaptırılmıştır (1715). 8 yılı aşkın bir süre hekimbaşı-lık makamında bulunduktan sonra 11367 1723'te medresesine bitişik konağında ö-lerek, buradaki hazireye gömülmüştür. Damadı olan tarihçi ve şeyhülislam Küçük Çelebizade Asım Efendi de 1173/1759'da öldüğünde aynı yere defnedilmiştir.

Haziresinde pek çok kişinin *mezarı* bulunan medresenin vakfiyesi 13 Rebiyü-levvel 1136/11 Aralık 1723 tarihlidir. Bu vakfiyede medresenin Kiblelizade Mehmed Bey'den satın alınan konak ile bahçeye komşu olduğu belirtilmiştir. Medrese 1251/1835'te Mekkîzade Mustafa Asım

Efendi tarafından tamir ettirilmiştir. 1914' te iki harap *baraka* ve çok rutubetli ve karanlık 9 hücreden oluşan medresenin, artık içinde yaşanmaz durumda olduğu yerinin havadar ve arsasının geniş oluşu göz önünde tutularak burada büyük bir yeni medrese yapımı teklif edilmiş, fakat 1918 yangınından sonra burası tamamen harap olmaya bırakılmıştır. İçinde yangında evlerini kaybeden aileler barınan ve kubbe-lerindeki kurşunlar soyulan medrese çok bakımsız halde 1956'ya kadar gelmiş, bu tarihte caddenin genişletilmesi düşüncesiyle hiçbir iz kalmayacak surette yıktırılmıştır. Uzun süre dağınık kalan *mezar* taşlarından bir kısmı caddenin karşı tarafındaki Molla Gürani Haziresi'ne taşınmıştır. Yüksek Mimar Ali Saim Ülgen ve Dr. Süheyl Ünver, medresenin içinden ve dışından bazı fotoğraflarını çekmişlerdi. Agâh Bey adlı bir resim öğretmem de medrese ve sebilin bir tablosunu 1940'ta bir sergide takdim etmişti. Vakıf kaydı ve 1914'teki rapor, medresenin bir derslane-mescitten başka 9 hücreyi olduğunu bildirir. Ayrıca burada helalar, su haznesi, çamaşırhane ve gusülhane de vardı. Bina temiz bir işçilikle taş ve tuğla dizileri halinde yapılmış, avlusunun etrafı mermer sütunlara dayanan kubbeli revaklar ile çevrilmişti.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîket*, I, 207-208; Kütü-koğlu, *İstanbul Medreseleri*, 333-334, no. 138; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 167-168; A. Süheyl Ünver, *Hekimbaşı Ömer Efendi, Hayatı ve Eserleri*, ist., 1955; S. Eyice, "Leş Quartiers de Molla Gürânî et de Pirî Paşa et leurs trois mo-numents disparus-Topographie historique du quartier", *Anatolia Modema*, V (1994), s. 243-247.

HEKİMBAŞI SALİH EFENDİ YALISI

Anadoluhisarı ile Kanlıca arasındadır.

Hekimbaşı Salih Efendi, II. Mahmud zamanında (1808-1839) açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ilk mezunlarından. Abdülmecid'in (hd 1839-1861) hekimba-

HEKİMBAŞILIK

42

43 HEKİMOĞLU ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'nin kuzeydoğudaki girişi, sebil ve arkada türbe. *Erkin Emiroğlu, 1975*

şdığına getirilmiş, Milletierarası Karantina ve Sıhhiye Nizamnamesi'nin hazırlanması için toplanan komisyona başkanlık yapmıştır. Otlardan ve çiçeklerden yaptığı ilaçlarla tanınmıştır. Salih Efendi, Abdülmecid' in kız kardeşinin çocuklarına ders vermiş, bu arada gönlünü bir cariyeye kaptırarak padişahın irade-i seniyesi ile evlenmiştir.

Hekimbaşı Salih Efendi'nin yalısı 18. yy'ın ikinci yarısında harem ile selamlık olarak yapılmış, günümüze yalnızca haremi gelebilmiştir. Selamlık, Hekimbaşının ölümünden sonra hissedarlarca satılmış ve yerine modern bir yalı yapılmıştır. Yalının haremde yaşayan Salih Efendi'nin torunu Mehlika Gürpınar eşyaları, mobilyaları başta olmak üzere yapıyı korumaya çalışmaktadır.

Aşı boyası ile dikkati çeken yalının haremi üç ayrı bölümden medana gelmiştir. Bunlardan biri üç, diğerleri birer katlıdır. Üç katlı olanın orta katı ahşap direklerin taşıdığı *bu* balkonla, diğerleri yüksek pencerelerle denize açılmaktadır. Yalının üst katı yatak odalarına ayrılmış, buradaki yüklüklere geniş sandıklar yerleştirilmiştir. Son yıllarda denize doğru kayma eğilimi gösteren yalının önüne Taç Vakfı boydan boya bir rıhtım yaptırmıştır.

ERDEM YÜCEL

HEKİMBAŞILIK

Osmanlı Devleti'nin ve sarayının sağlık işlerinden sorumlu kurum. Hekimbaşılık II. Bayezid döneminde (1481-1512) kurulmuş olmakla beraber I. Mehmed (Çelebi) döneminden (1413-1421) itibaren benzer görevleri yürüten saray hekimlerinin de olduğu bilinmektedir.

Saray-ı hümayunun hususi tabibi ve saray hekimlerinin de başı olan hekimbaşılara "ser-etibba-i hassa" denirdi. Resmi kayıtlarda "reisül-etibba" olarak da geçer. Padişah ve ailesinin sağlığından sorumlu olmaları sebebiyle hekimbaşılara "ser-ta-bib-i sultani" de denir, halk ise "hekimbaşı

efendi" diye anardı. Hekimbaşı sarayın birun ricalindendi. Sadarete bağlı olan hekimbaşı yazışmalarım sadrazam vasıtasıyla yapardı. Hekimbaşılar 1836'ya kadar ilmiye sınıfından olan ve hekimlikle meşgul olup, tıp ilmine vakıf, çok iyi yetişmiş tabipler arasından tayin olunurdu. Ancak, bu tarihten sonra ilmiye sınıfı dışından tayinler yapılmıştır.

Osmanlılarda ilk hekimbaşının kim olduğu konusu çok tartışılmıştır. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Kutbed-din Efendi veya Ahi Çelebi'nin ilk hekimbaşı olmayıp, hükümdar ve ailesinin tedavilerini üstlenen saray hekimleri olması daha muhtemeldir. Ülkenin sağlık hizmetlerinin idaresini de yüklenen ilk hekimbaşı II. Bayezid döneminin hekimbaşı-sı Muhiddin Mehmed'dir.

Hekimbaşılığa tayin edilen tabibe törenle samur kürk giydirilirdi. İlk dönemlerde yeni hekimbaşına sadrazam, daha sonra da darüssaade ağasının, 18. yy'ın sonlarında ise padişahın huzurunda hilat giydirilerek görevi ilan edilirdi. Padişahın

vefatı halinde hekimbaşının azledilmesi kanundu, çünkü hekimbaşının maharetsizliği söz konusuydu. Padişah tahttan indirildiğinde ise hekimbaşı genellikle değişmezdi.

Hekimbaşı "sancaklı" tabir edilen aba giyer, başına "örfi destar" denilen, tepesi eğik, san çuha üzerine beyaz sarık sarardı, ilmiye sınıfının en üst mertebesi olan Rumeli kazaskerliğine kadar yükselebirlirdi. Hasodalılardan başlalaya tabi olan he-kimbaşılar 19. yy'a kadar Topkapı Sarayı'n-da "Başlala Kulesi" denilen ve hekimbaşı dairesi ve eczanesi olarak kullanılan binada otururdu. Buradaki eczanede padişah ve hanedan mensuplarına ilaç hazırlanırdı. Hekimbaşının tarifine göre eczacı tarafından yapılan ilaçlar, kâse, hokka veya kutulara konup sarıldıktan sonra, başlala ile hekimbaşı tarafından mühür-lenirdi.

Hekimbaşılık 500 akçelik bir memuriyetti. Baltacıları, hünkâr kapıcısı, yeniçeri çuhadarı, 100 adet iç hademesi vardı. Hasta olan hariçteki ricale padişah tarafından gönderilen hekimbaşı onlardan da hediye ve para alırdı.

Hekimbaşının sarayın içinde ve dışında çeşitli görevleri vardı. Hükümdar ve ailesinin sağlığı ile ilgilenen hekimbaşı sarayın özel hekimi olmasının yanı sıra savaşa da padişahla beraber giderdi. Saraydaki eczaneleri ve hastaneleri idare eden hekimbaşı, etibba-i hassa (saray hekimleri) ile cerrahin-i hassa (saray cerrahları) ve kehhâlîn-i hassa (saray göz hekimleri) ve müneccimlerin de başıydı. Saray hekimlerinin seçimini yapar ve onları tayin ve idare ederdi. Sarayın dışında memleketin her yerindeki sağlık işlerini de hekimbaşı yönetirdi. Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün tabip, cerrah ve göz hekimlerinin tayin ve azilleri hekimbaşının takriri ile olurdu. Darüşşifalar ve sağlık mensupları hekimbaşına bağlıydı. Özel muayenehane açmak da

hekimbaşının izniyle olurdu. Hekimbaşı saray içi ve dışındaki tıp eğitim ve öğretimi ile de doğrudan ilgiliydi. Zaman zaman Müslim ve gayrimüslim tabip, cerrah, kehhâl ve aktarları teftiş ve imtihan eder, icazeti olmayan ehliyetsiz ve yetersiz olanların dükkânlarını kapattırır ve meslekten men ederdi. Ehil olanlara ise hekimbaşının mührünü taşıyan bir çalışma izni belgesi verilirdi.

Batılılaşma girişimleri sonucunda hekimbaşılık kurumu eski önemini giderek kaybetti. 1837'de Harbiye Nezareti'nin de sıhiye dairesinin kurulmasıyla hekimbaşının yetkileri kısıtlandı. Hekimbaşılar 1850'ye kadar Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâ-ne'de kurulan Meclis-i Umur-ı Tıbbiye'ye de başkanlık yaptılar. Hekimbaşılık makamı 17 Nisan 1850'de lağvedildi. Hekimbaşılık unvanı ise Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı oldu. Son hekimbaşı Salih Efendi'dir. Kuruluşundan 1850'ye kadar görev yapmış 44 hekimbaşının adı bilinmektedir.

Bibi. A. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, ist., 1970; *Tarih-i Lutfi*, IX; N. Akdeniz, *Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi*, İst., 1977; A. Altıntaş, "Osmanlı imparatorluğunda Hekimba-

şılığın Lağvı Meselesi", *Bursa Tıp Tarihi Günleri Sempozyumu*, ist., 1992, s. 5; A. H. Bayat, "Kaynakların Işığında Hekimbaşılar ve Listeleri Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *IH. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Özetleri*, ist., 1993, s. 8; ay, "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar", *K. Ü. GevherNesibeBilim Haftası ve Tıp Günleri (1982)*, Ankara, ty, s. 610-623; ay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hekimbaşı ve Hekimbaşılık", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 59 (Nisan 1989), s. 56-60; izzet (Kumbaracılar), *Hekimbaşı Odası, ilk Eczane, Baş-lalaKulesi*, ist., 1933; Mecdî, *Hadaikü's-Şakaik*; H. Reindl-Kiel, "Von Hekimbaschis, arzten und Quacksalbern bei den alten Osma-nen", *Deutsch-Türkische Gessellschaft*, Aralık 1989, Heft, 112, s. 38-47; N. Sınar, "Başlala Kulesi, Hekimbaşı Odası ve ilk Eczane", *Sanat Dünyamız*, S. 38 (1985), s. 36-40; B. N. Şeh-suvaroğlu-A. E. Demirhan-G. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984; A. Terzioğlu, "Osmanlı Yükseliş Devrinin Ünlü Hekimbaşısı, Ahi Çelebi", *Bifaskop*, S. 11 (Eylül 1985), s. 13-18; S. Türkoğlu, "Topkapı Sarayı'nda Hekimbaşı Odası ve Hekimbaşılık", *Sandoz Bülteni*, S. 17 (1985), s. 13-18; Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, ist., 1341/1925; Uzunçarşılı, *ilmiye*, 1965; Uzunçarşılı, *Saray*, A. S. Ünver, "Eski Hekimbaşılar Listesi (Hekim Hay-rullah Efendi'ye göre)", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, c. V, no. 17, 1940, s. 8.

NİLSARI

HEKİMBAŞIZADELER

18-20. yy'lar boyunca hekim, din bilgini, tarihçi, diplomat, ozan yetiştiren istanbullu aile.

Tarhan soyadını alan Abdülhak Hamid, ailenin son ünlü bireyidir, İstanbul'da modern hekimlik çalışmalarına öncülük eden hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi(->) ve Abdülhak Molla(->) ile tarihçi ve hekim Hayrullah Efendi(->), ailenin 19. yy'daki temsilcileridir.

Hekimbaşızadelerin büyük atası olan Şeyh Abdülhak Sünbatî Efendi, İzmir'den Mısır'a göçmüş ve Kahire'de yerleşmişti. Tanta'da oturan Sünbatî'nin türbesi bugün de halk tarafından bir evliya türbesi gibi saygı görür. Bu türbenin bulunduğu Kahire'nin Özbekiye semtindeki cadde de Sünbatî'nin adım taşımaktadır. Oğlu Ahmed Şihabeddin de Kahire'de yaşamıştır. Abdülhak Hamid Tarhan'ın anılarında belirttiğine göre baba-oğul Şaba-nîliğin Nasuhî koluna mensuptular. Bu nedenle de ailenin sonraki erkek bireylerine çoğunca "Abdülhak" ve "Nasuhî" adları verilmiştir.

18. yy'ın ortalarına doğru yaşadığı sanılan ve Ahmed Şihabeddin Efendi'nin oğlu olan Mehmed Mısırî Efendi ise İstanbul'a gelerek ilmiye sınıfına katıldı. Mehmed Mısırî'nin oğlu ya da torunu olan Mehmed Emin Şükuhî, 18. yy'ın sonunda hâcegân sınıfında bir aydın ve şair olarak tanındı. Eyüp'te satın aldığı bir yalıya yerleşti. Hekimbaşı (Büyük) Hayrullah Efendi'nin (1725-1796) kızı Nefise Hanımla (ö. 1797) evlendi. Ailenin hekimlikle ilgileri bundan sonradır. Hayrullah Efendi, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) saray hekimlerinden olup cerrahbaşılık, Rumeli kazaskerliği ve hekimbaşılık görevlerinde bulunmuştu. Eşi ise saraydan çıkma Hibetullah Hatun'du (ö. 1796). Mezarları Üsküdar'da Nasuhî Dergâhı haziresindedir.

Şükuhî Efendi-Nefise Hanım evliliğinden Mustafa Behçet Efendi, Abdülhak Molla, Hızır İlyas, Hayrullah Efendi ile Hatice Hânım doğdu.

Mustafa Behçet Efendi Osmanlı hekimliğinde yeniliğin öncüsü oldu. Bebek'teki ünlü yalısının yamaçtaki Mahmud Efendi Tekkesi'ne kadar uzayan taraçalı arazisini, havuzlar, seralar yaptırarak İstanbul' un ilk botanik bahçesi olarak düzenlemişti. II. Mahmud, 16 Temmuz 1832'de yalıda konuk edilmiş, bu sırada ailenin genç bireyleri padişaha tanıtılmıştır. Eşi Ganime Hanım'dan doğan kızları Nefise (ö. 1837) ve Rabia'yı (ö. 1858), kardeşi Abdülhak Molla evlendirmiştir.

Döneminin çok yönlü, renkli bir aydını olan Abdülhak Molla, ağabeyi Behçet Efendi'den kendisine kalan Bebek'teki Hekimbaşı Yalısı'nda, Çamlıca'daki ve Beykoz'daki köşklerde yaşam sürdü. Sonuncu eşi Hasenetullah Hanım, Naci Efendi'nin kızı, Ahmed Vefik Paşa'nın(->) halasıydı. Bu evlilikten beş kızı ile Hayrullah Efendi ve Mehmed Emin Efendi adlı iki oğlu olmuştur.

Şükuhî Efendi'nin üçüncü oğlu Hızır İlyas Efendi (1795-1864), 1812'de Enderun'a(->) girerek eğitim gördü. II. Mahmud'a çuhadar oldu. Enderun anılarını ve tarihini *Letâif-i Vekâyi-i Enderun* adıyla yazmıştır. Daha sonra ilmiye sınıfına geçen Hızır İlyas Efendi'nin Soyfa kadılığı, İstanbul

müftülüğü, Encümen-i Dâniş(->) üyeliği yaptığı bilinmektedir. Kalabalık bir aileye sahip olup soyu, kızı Vesile Hanım ve onun oğlu Dr. Muhiddin Nuri Bey'le yürümüştür. Nasuhî Tekkesi haziresinde gömülüdür.

Şükuhî Efendi'nin dördüncü oğlu Hayrullah Efendi (1797-1844) hekimbaşılık ve Rumeli kazaskerliği görevinde bulunmuştur.

Hekimbaşızadelerin Abdülhak Molla' nın büyük oğlu tarihçi Hayrullah Efendi' den (1817-1866) süren kolu kalabalıktır. Bu kolun, İstanbul'un bir başka tanınmış ilmiye ailesi Pîrizadelerle de akrabalığı vardır. Çerkez asıllı bir cariyeye olan eşi Mün-teha Nâsih Hanım'dan doğan kızları Hayrün-nisa ve Neyrün-nisa küçük yaşlarda ölmüştür. Fahrün-nisa, Şeyhülislam Pîrizade Mehmed Saib Efendi ile Mihrün-nisa Abdülhak Tarhan (1864-1943) ise Keçecizade Hikmet Fuad Bey'le evlenmiştir.

Hayrullah Efendi'nin büyük oğlu Ab-dülhalik Nasuhî (1837-1912) İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'de ve Paris'te Mekteb-i Osmani'de okuyarak subay çıkmışsa da mülkiye sınıfına geçmiş, 1863'te Tercüme Odası'na girmiştir. İstanbul'da Divan-ı Maliye, Meclis-i Maarif ve Şehremaneti Mec-lisi'nde üyelik; içel, Lazistan, Beyrut, Ca-nik mutasarrıflıkları; Halep, Beyrut, Adana valilikleri; Bulgaristan fevkalade komiserliği; ayan azalığı görevlerinde bulunmuştur. Cihan seraskeri sanıyla anılan Rıza Pa-şa'nın kızıyla evli olan Nasuhî Bey II. Mahmud Türbesi'nin bahçesinde gömülüdür. Şiirleri basdmamıştır.

Hekimbaşızadelerin Cumhuriyet döneminde de yaşayan son ünlü bireyi "şa-

ir-i azam" olarak anılan, Abdülhak Hamid Tarhan'dır (1851-1937). Öğrenimini Robert Kolej'de ve Paris'te tamamladı. İstanbul'da Maliye, Şûra-yı Devlet, Sadaret kalemlerinde görev aldı. Paris Elçiliği ikinci kâtipliği, Poti'de ve Golos'ta şehbenderlik, Bombay'da başşehbenderlik yaptı. Eşi Fatma Hanımı (ö. 1885) yitirmesi üzerine Tanzimat edebiyatının en güçlü eserlerinden sayılan "Makber'l yazdı. 25 yıl kadar Londra'da elçilik müsteşarlığı yaptı. Arada kısa bir süre Lahey elçiliğinde bulundu. 1908'de Brüksel elcisi oldu. 1912'de İstanbul'a döndü ve Ayan Meclisi azalığma atandı. 1927'de İstanbul mebusu olarak TBMM'ye katıldı. Ölümüne değin İstanbul milletvekiliydi. Son yıllarım Maçka Pa-las'ın bir dairesinde, üçüncü eşi Lüsyen Hanımla geçirdi. Tarhan soyadını, babaannesi Hasenetullah Hanımın mensup olduğu Bulgar ilinden Tahranzadelerden almıştır, ilk eşi Pîrizade Fatma Zehra Hanım' dan olan oğlu Abdülhak Hüseyin (1874-1918) Violet adlı bir İngiliz kadınla evlenmiş, bu evlilikten olan çocuklara Cynthia ve Yvonne adları verilmiştir. Türkiye'deki soy, kızı Nasib Hamide Hanım'ın Tahran Büyükelçisi Emin Bey'le evliliğinden doğan çocuklarla günümüze kadar sürmüştür.

Abdülhak Hamid anılarında ailenin Bebek'teki Hekimbaşı Yalısı ile Çamlıca'daki köşkünü, Bebek Iskelesi'ne hâkim pembe yalının harem dairesinin

kafesler arkasındaki sessizliğim, selamlıktaki sarıklı efendileri, şalvarlı uşakları, Ortanca Yalı ile Küçük Yalı'da oturan aile kollarını, Beykoz' daki Hekimbaşı Korusu'nu ve buradaki küçük sayfiye köşkünü, kiraz ve üzüm mevsimi gelince yalıdan Çamlıca'daki köşke taşınıldığını, ailenin 60 yıldan fazla o-turduğu bu mekânların ağır masraflarla a-yakta tutulmaya çalışıldığını, fakat fazla bir servete sahip olunmadığı için bunun uzun zaman sürdürülemediğini, eşsiz bir

çiçek ve meyve bahçesi de olan yalının satıldığını, Abdülhak Molla soyunun ise giderek genişlediğini, kızların, oğulların ve torunların zamanla birbirlerini tanıyamaz duruma geldiklerini anlatmıştır.

Bibi. F. N. Uzluk, *Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi*, Ankara, ty, s. 11 vd; Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun-Letaif-i Enderun*, ist., 1987, s. 25 vd; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, Ankara, 1990, s. 673-675; *Tarih-i Cevdet*, VI, 224-225; İbrahim Necmi, *Abdülhak Hamit ve Eserleri*, ist., 1932; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 8, 9, 69, 174; Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Ankara, 1991, s. 215, 263-264.

NECDET SAKAOGLU

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde Davutpaşa-Kocamustafa-paşa arasındadır. Banisi Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'dır (1689-1758). Külliye I. Mahmud dönemindeki (1730-1754) yenilikler çağında Lale Devri sanatının ve mimarisinin özelliklerini sakladığı kadar, İstanbul barok ve rokokosunun da habercisi sayılabilecek çok önemli bir komplekstir. Caminin girişleri üzerinde bulunan kitabelere göre külliye 1147/1734-35'te bitirilmiştir. Külliye'nin burada yapılmasının nedeni Ali Paşa'nın babası Hekimbaşı Nuh Efendi'nin vaktiyle Kocamustafapaşa'daki konağı civarına gömülmüş olması ve oğlunun da babasının yakınında gömülmek istemesi olmalıdır. Bu nedenle külliye, Abdal Yakub Tekkesi'ni(TM>) bulunduğu arsada inşa edilmiş, Ali Paşa kendi türbesi ile birlikte bir cami, kütüphane, sebil ve çeşme ile bir şadırvanla, külliye'nin yanında, yıktırılan tekke yerine yeni bir tekke yaptırmıştır. Ayrıca vakfiyesinde tekkenin şeyhlerinin cuma günleri camide vaaz vermelerini de şart koşmuştur. İ. Hattatoğlu caminin mimarlarının Çuhadar Ömer Ağa ile Hacı Mustafa olduğunu saptamıştır. *Cami*: Külliye'nin cami dışındaki ögele-

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA KÜLLİYESİ 44

45 HEKİMOĞLU ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin içinden bir görünüm. *Doğan Kuban, 1983*

ri yol boyunca sıralanırlar. Koca Mustafa Paşa Caddesi'nde kent merkezinden gelirken yapı perspektifine egemen olan avlunun kuzeydoğu girişi

yanındaki büyük sebil, arkasında türbe avlu revakları ve caminin dış avlusunun kütüphane altındaki esas girişi yol boyunca dizilmişlerdir. Eski Arkadios Forumu'ndan surlara uzanan bir yol üzerindeki külliye kent merkezinden gelirken Lale Devri üslubunda-ki en güzel sebillerden biri ve arkasında yeşillikler içinde büyük avlu ve camisi, yol boyunca uzanan kemerler, tonoz ve kubbeleri ile İstanbul kent içi peyzajının özgün köşelerinden birini oluşturur. Caminin

esas girişi Koca Mustafa Paşa Caddesi'nde ve ağır konsollar üzerinde biraz dışarıya taşan kütüphanenin altındadır, iki tarafı nişlerle hafifletilmiş klasik silmeli bir çerçeve içinde yuvarlak kemerlidir.

Büyük bir bahçe gibi düşünülmüş dış avluya yerleşmiş olan külliyenin camii, Osmanlı cami tipolojisi içinde, Sinan'ın geliştirdiği en özgün tiplerden biri olan altıgen baldakenli merkezi mekân geleneğine uygun olarak tasarlanmıştır. Kubbeyi taşıyan altı büyük filayağının Karem duvarlarından bağımsız, poligonal bir baldaken strük-tür oluşturması, Sinan'ın gerçekleştirdiği bir mekân düzenidir ve Osmanlı mima-

Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin planı. Gurlitt,

Konstantinopels, 1907

Hekimoğlu Ali

Paşa

Külliyesi'nin

kuzeydoğudan

görünümü.

Araş Neftçi, 1990

risinin Edirne'deki Selimiye Camii'nde taçlanan ve onu özgün bir üslup yapan yaratıcı şemalarından biridir. Caminin mimarları, daha sonra Laleli Camii'nde de uygulanacak olan bu şemayı 18. yy'da ilk kez burada kullanmışlardır. Cami tasarımının bu yüzyılda oldukça karakteristik diğer ö-zellikleri de, onu Osmanlı mimarisindeki barok mimari eğilimlerin öncülerinden biri yapar. Camiyi yüksek bir subasmana o-turtarak son cemaat mahalline merdivenlerle çıkmak (daha eski dönemlerde de var olan bu yüksek subasman, özellikle geç dönemde yaygınlaşmıştır), yapının düşey boyutlarını vurgulamak bu özelliklerin başında gelir. Yine Selimiye ile başlayan, ö-zellikle altıgen ve sekizgen kubbeli baldaken tipindeki camilerde mihrap bölümünü yarım kubbeyle örtülü bir dikdörtgen hacim olarak kible duvarından dışarı taşıma, bu camide de uygulanmıştır. Kompleksteki birçok bezemesel ayrıntıda da II. Ah-med döneminin (1703-1730) son yıllarında görülmeye başlanan rokoko motiflerinin kullanıldığı dikkati çeker.

O çağda yaşayanların çok övdükleri ve Şeyhülislam İshak Efendi'nin kitabesinde

Mescid-i Aksa'ya eş olduğunu söylediği cami, itina ile inşa edilmiş bir yapıdır. Ne var ki son cemaat mahallinin nereden getirildiği bilinmeyen sütunları üzerindeki başlıklar, sütunlara göre oldukça küçük kalan oranlarıyla, geç bir onarıma işaret e-der. Girişin iki yanında son cemaat mahalline açılan balkon şeklindeki mükebbi-reler 18. yy camileri için karakteristik motiflerdir. Beş açıklıklı son cemaat mahallinin mukarnaslı bir girişi vardır. Fakat mukarnas, özellikle sarkıtlarıyla, külliye'nin tümünde hissedilen bir yenilik arayışı i-

çindedir. Yıkıldıktan sonra ahşap bir saçakla örtülü olan son cemaat mahallinin kubbeleri, minaresiyle birlikte 19öO'lu yıllarda yemden yapılmıştır. Giriş kapısının üzerinde ve iki yanında, Şeyhülislam İshak Efendi'nin celi sülüs hatla yazılmış u-zun şiirinin son beyti yine 1147/1734-35 tarihini verir. *Dedim İshak tahsin eyleyip tarih-i itmamın / Zihî nev cami-i sadr-i aliyü 'l-kadr-i dâd-âver.*

Cami hariminin kuzeydoğu ve güneybatıda iki yan girişi daha vardır. Bu girişler üzerindeki ahşap saçaklar bugün yoktur. İki tarafında demir parmaklıklı pencereler olan bu basık kemerli kapılar üzerinde, küçük bir mukarnas dizisi ve dolama dallarla yapılmış hafif kabartmalar vardır. Dışarıdan girilen bir hünkâr mahfili de olan caminin dışarıdaki rampası yıkılmıştır. Ortadaki altıgen kubbeli baldakenin üç tarafında galeri şeklinde maksureler dolaşır. Bu galerilere dışarıdan ulaşılır. Cami en-teriyörünün etkisi, poligonal filayaklarını bağlayan dairesel kornişle tanımlanan kubbe altının, yarım kubbelerle hareketlenen ve çok sayıda pencerelerle aydınlanan çevre duvarları arasında kesin bir kubbeli mekân egemenliğinden kaynaklanır. Yapının dış mimarisinde olduğu gibi içeride de düşey boyut ağırlıklıdır.

Mermer mihrap klasik üslupla rokoko arasında, oldukça karmaşık bir üslupla yapılmıştır. İnce kolonetlerin çevrelediği poligonal mihrabın mukarnaslı nişinin iki tarafında ve kitabesindeki mukarnas dizisinin üzerinde dairesel tacın içinde yine Batı etkili, üç boyutlu dolama dal motiflerinden oluşan kabartmalar vardır. Mermer minber döneminin en iyi işçiliğini örnekler. Burada da klasik bir minber tasarımı içinde akant yapraklı dolama dal motiflerinin ilginç varyasyonlarını gösteren, özellikle minberin korkuluğu üzerinde, sebilin bronz şebekelerindeki üsluba yakın bir bezeme görülmektedir. Minberin yan cephesindeki kemerin üzerinde boya ile yapılmış ve bir revak içinde çiçek buketlerinden oluşan pano bu geçiş döneminin yerli ustalar elinde yorumlanan Batılı etkilerin henüz acemi bir aşamasını örnekler. Cami enteryörünün bir özelliği III. Ahmed döneminde üretime geçirilen Tekfur Sara-yı'ndaki çini atölyelerinde yapılmış çinilerle kaplanmış olmasıdır. Yeşilimsi bir tonun egemen olduğu, mavi ve sarı renkleriyle Tekfur Sarayı üretiminin karakteristik renklerini taşıyan çinilerle yapılmış bu yüzey bezemesinin en ilginç ögesi olan mihrap duvarındaki Kabe ve Mescid-i Haram'ı gösteren büyük pano geç

dönem çini sanatının önemli örneklerinden biridir. Çimler maksurelerin ve hünkâr mahfilinin altında duvarları kaplamaktadır. Ahşap ve özgün durumunu korumayan hünkâr mahfilinin duvarlarına ise mavi-beyaz Kütahya çinileri kaplanmıştır. Caminin son cemaat mahallinin sağındaki minaresi, yine 18. yy eğilimleri içinde çok ince gövdeli ve tek şerefelidir. Bu minare 19. yy'da tamir görerek biçimini değiştirmiş, daha sonra kaidesine kadar yıkılarak bugünkü haliyle yeniden inşa edilmiştir. Bu tamirin özgün

ölçüleri ne kadar yansıttığı belli değildir. Caminin dış mimarisi, yükseklik boyutunun vurgusuna karşın, klasik örneklerin dışına pek çıkmamıştır.

Türbe: Hekimoğlu Ali Paşa'nın türbesi tromplu iki kubbe ile örtülü bir dikdörtgen olarak tasarlanmıştır. Bu türbenin avlu cephesinde, özgün olup olmadığı bilinmeyen ve bugün ortadan kalkmış bir ahşap revak bulunuyordu. Kubbelerin birinin altında Hekimoğlu Ali Paşa ve ailesinin, diğerinin altında ise Şeyh Abdal Yakub ve onu izleyen şeyhlerden bazılarının sandukaları vardır. Türbenin dışında, girişin iki yanındaki sofalarda da Hekimoğlu Ali Paşa'nın oğlu ve damadının mezarları vardır. Türbe son şeklini 1986'da yapılan restorasyonda almıştır.

Kütüphane: Külliye'nin ilginç bir kütüphanesi vardır. Kütüphane caminin beşik tonozla örtülü bir geçit olarak düşünülmüş kapısı üzerinde inşa edilmiştir. Beşik tonozlu geçidin avlu yönünden bir merdivenle, ayna tonozla örtülü, revaklı büyük bir hayata açılan kütüphane, yine ayna tonozla örtülü aydınlık bir hacimdir. Ortada o çağ için karakteristik kitap rafları vardır. Pencerele üzerinde dolaşan sergen de bu amaçla kullanılmış olmalıdır. 17. yy'dan bu yana vezirler tarafından yaptırılan yapılarda giderek sayısı artan kütüphaneler içinde cami girişi üzerindeki konumu ve büyük açık galerili kompozisyonu ile İstanbul'daki en güzel tasarlanmış yapılardan biridir. Medrese yerine kütüphane yaptırmaya bu çağın toplum kültürü yaşamında değişen eğilimleri yansıtan bir işaret olarak kabul edilebilir.

Sebil ve Çeşmeler: Lale Devri'nde su ö-ğesinin yapı kompozisyonlarında ne kadar özel bir yer tuttuğu bu külliye'deki çeşme sayısına bakarak söylenebilir. Caminin kuzeydoğusundaki girişle arkadaki türbe arasında yapılan sebil, Şehzadebaşı'nda-ki Damat İbrahim Paşa Sebili'yle birlikte,

Lale Devri bezemesini en olgun tasarımıyla temsil eden yapılardan biridir. Bu kubbeli sebilin geç rokoko karakterli, gerilimli bir desenle tasarlanmış bronz parmaklıkları, 18. yy sebil şebekeleri içinde tektir. Şebekeler üzerindeki küçük panolar-daki şiir Vehbi'nindir. Sebil 1986'da restore edilmiştir. Bir diğer çeşme, avlunun kuzeydoğu girişinin karşısında türbe duvarı üzerindedir. Klasik bir Lale Devri çeşme şeması ve bezemesi içinde burada da dolama dal, belirgin bir yeni üslup gösterisi

olarak karşımıza çıkar. Avlu duvarının dışında vaktiyle bulunan bir başka çeşme, yeni yol yapımı sırasında ortadan kalkmıştır. Türbe binasına bitişik, avlu duvarı ü-zerindeki çeşme az girintili sivri kemerli bir niş içinde, Lale Devri motifleri içerir. İki yanında âdeta minyatür boyutunda, rokoko motifli ve küçük yalaklı iki çeş-mecik daha vardır. Yine avlu duvarında filayakları üzerinde de Lale Devri motifleriyle bezeli, küçük yalaklı iki çeşmecik daha yapılmıştır. İstanbul'da en çok çeşme yaptıran devlet adamlarından biri o-lan Hekimoğlu Ali Paşa'nın, külliyesinde-ki çeşmelerin yapılara oranı, paşanın su motifine özel bir eğilimi olduğunu göstermektedir.

Şadırvan: Caminin şadırvanı avluda, cami ile türbe revağı arasında, geniş saçaklı bir poligonal revak altında bulunuyordu. Süheyl Ünver arşivinde bulunan ressam Ali Rıza Bey'e ait bir desende, bu mermer şadırvanın klasik üslupta bir çokgen olduğu ve üzerinde demirden bir koruyucu, muhtemelen telle örtülü bir külahı bulunduğu görülür. 1782'deki büyük yangında türbe saçaklarıyla birlikte bu şadırvan örtüsü de yanmıştır. Şadırvanın kendisi de sökülmüş, 1977 tamirinde sadece alt bölümü yeniden yapılmıştır.

Bu külliyenin ilginç bir özelliği üç kez sadrazam olduktan sonra Kütahya valisi olarak ölen Hekimoğlu Ali Paşa'nın kül-

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA MEYDAN 46

47

HELVA

Van Mour'un betimlemesiyle sokak helvacısı (solda) ve saray helvacısı. Ferriol ve Le Lay, *Recueil de cent estampes representant different naïions du Levant*, Paris, 1712 "otoğraflar Galeri Alfa

liyesindeki kitabelerin bazılarının çağın ünlü devlet adamları tarafından yazılmış olmasıdır. Bu, özellikle imparatorluğun yenilenme döneminin başlangıcı olan 18. yy' da devlet adamlarının içinde kalem erbabının ağırlığını gösterir. Kendisi de şiir yazar Ali Paşa sanatsever ve bilgili bir devlet adamı olarak ün kazanmıştır. Avlunun ana girişi üzerindeki cami tarihini düşüren kişi, sonradan sadrazam olan ve Ali Paşa' mn yükselmesine yardım ettiği Koca Ragıp Paşa'dır. Bu beyitteki "camiü'n-nur" sözcüğü, bir süre bu caminin adı olarak kullanılmıştır: *Eder ismiyle tarihin bu mısra Ra-gıb'a tefhim/ Yapıldı mevkiinde camiü'n-nur AH Paşa (1147).*

Kütüphane girişindeki kitabe de Koca Ragıp Paşa'nındır. Cami harimi girişindeki büyük kitabeyi ise, uzun bir şiir halinde, Şeyhülislam Ishak Efendi yazmıştır.

Yapımından sonra oldukça büyük felaketler geçiren ve sonraki müdahalelerle özgün boyalı bezemesini kaybeden külliye, Cumhuriyet döneminde de

uzunca bir süre bakımsız kalmıştır. Vaktiyle çevresindeki ahşap evlere egemen olan bu çok güzel kompozisyon, çağdaş ve saygısız oranlarda tasarlanmış yeni yapılar arasında ve özgün arsasına yapılan müdahalelerle kent içinde yarattığı etkiden çok uzaklaşmıştır. Yine de Osmanlı tarihinin değişme döneminin başlangıcına işaret eden önemli bir anıtsal komplekstir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 81-85; Gurlitt, *Konstantinopels*, 89; Konyalı, *Abideler*, 45-48; I. Hattatoğlu, "İstanbul'da Hekimoğlu Âli Paşa Külliyesi", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, basılmamış lisans tezi), 1967; Tanışık, *Çeşmeler*, I, no. 144, 145, 146, 148, 208, 215; Kumbaracılar, *Sebiller*, 37; *Fatih Camileri*, 123-125; D. Kuban, "Leş mosques â coupole â base Hexagonale", *Be-itrâge zur kunstgeschichte asiens-in Memori-amErnstDiez*, İst., 1963, s. 35-47.

DOĞAN KUBAN

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA MEYDAN ÇEŞMESİ

Kabataş İskelesi karşısında merdivenli setin üzerindeyken yolun iskele yönüne a-
Immıştır. Döneminin dört yüzlü meydan çeşmeleri içinde yalınlığı ve işçiliği ile dikkati çeker.

Hekimoğlu Ali

Paşa

Külliyesi'nin

mihrap

duvarındaki

Kabe ve

Mescid-i

Haram'ı

gösteren çini

pano.

tthan Hattatoğlu

Denize dönük yüzünde Seyyid Vehbî' ye ait olan üç kıtalık kitabesinde yedinci mısra dışında her mısra ebced hesabıyla 1145/1732 yılını gösterir. Caddeye bakan yüzde ise, Şair Bursalı Müderris Mahmud Efendi'ye ait 1145/1732 tarihli altı kıtalık kitabe yer alır.

Banisi Hekimbaşı Nuh Efendi'nin oğlu Hekimoğlu Ali Paşa'dır. Sırasıyla kapıcı-başı, Türkmen ağası, Zile voyvodası, Rumeli beylerbeyi, Adana, Halep ve Anadolu valisi ve serasker olmuştur. 1144/1731'de sadrazamlığa atanmıştır. 1148/1735'te azledildikten sonra çeşitli görevlerde bulunmuş ve iki defa sadrazamlığa getirilmiştir. 1171/1757'de ölmüş,

kendi türbesine gömülmüştür.

Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi'nin iki yüzü yalıdır. Öteki iki yüzünde ise bezeme, simetri ekseninde bulunan sivri kemerli nişin çevresinde sınırlanmıştır. Niş içindeki musluk dikdörtgen çerçeve içine alınmış ve çerçeve içi dilimli kemer, kemerin köşelerine doğal çiçekler, musluğun iki yanında birer serviyle bezenmiştir. Bir ikinci dikdörtgen çerçevenin içi bitkisel bezemeye doldurulmuştur. Çerçeve içi simetri eksenini üzerinde ve kenarlarda palmiet, aralarda dilimli kemerlerle tamamlanan bir tepelik görülmektedir. Köşe boşluklarını birer rozet değerlendirir. Tepeliğin iki yanında dikdörtgen çerçeve içinde değı-

Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi

Ali Hikmet Varlık, 1993

şik yönlerden tasarlanmış üç boyutlu doğal çiçekler, şiş gövdeli uzun boyunlu vazolarda betimlenmiştir.

Çeşme aynasında kemerin başladığı çizgi mukarnas öğeleriyle oluşmuş kornişle belirtilmiştir. Kemerin içinde kalan iç yüzey kıvrak çizgileri çizen bitkisel bezemeye doldurulmuştur. Kemerin köşelikleri bu hareketli bezeme üslubunu yineler. Kilit taşma ise bir rozet yerleştirilmiştir. Oluklu silme, sivri kemer düzenlemesini dikdörtgen çerçeve içine alarak tamamlamıştır. Silme bitkisel bezemeli bir bordürle çevrilmiştir. Niş kemerinin üstünde bitkisel bezemeli bordürün devam edip çerçevelediği kitabe panosu vardır. Hazne duvarının dışına taşan musluk çevresi düzenlemesi kütlenin köşelerinde bulunan burmak gövdeyle biçimlenen sütunçelerle tamamlanmaktadır. Hazne yan duvarları oluk silmelerle geometrik olarak kare ve dikdörtgen alanlara bölünmüştür, içi bezemesiz kartuşlar, kare ve dikdörtgen alanları çerçevelemektedir. Haznenin köşeleri ince düz yüzeyli sütunçelerle geçilmektedir. Mukarnas ve bitkisel öğeli dizilerden oluşan saçak kornişini çatı düzeyini dolandır. Köşelerde iç-bükey-dışbükey kavis yapan geniş saçak, kalem işi bezelidir.

Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi basamakla çıkılan bir set üzerine yerleştirilmiştir. 1. H. Tamşık'ın kitabında çeşmenin bugün var olan geniş saçağı yoktur. Saçak kornişini üzerinde parmaklık gözükmektedir. **Bibi.** Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 85-89.

AYLA ÖDEKAN

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA TEKKESİ

bak. ABDAL YAKUB TEKKESİ

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA VALİDESİ ÇEŞMESİ

Ahırkapı'da Akbıyık ve Ahırkapı sokaklarının kesiştiği köşededir. Kitabesinden 1147/1734'te Hekimoğlu'nun annesi için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Çeşmenin haznesi bugün arkasındaki yapılarla birleştiğinden bu

konuda kesin bilgi vermek mümkün değildir. Beyaz mermerden yapılmış ön cephe örtü sistemindeki bazı eksiklikler ve kopmuş suluklarına rağmen

Hekimoğlu Ali Paşa Validesi Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

çeşmenin 18. yy'a ait çok seçkin bir örnek olduğu söylenebilir.

Bugünkü verilere göre yatay yerleştirilmiş bir dikdörtgenden oluşan ön cephe, dikey ekseninde gelişen üç üniteden oluşmaktadır. Ortada dışa doğru taşırılmış, birbirine sivri bir kemerle bağlanmış iki ayak arasına aynataşı yerleştirilmiştir. Aynataşı'nın önünde iki tarafında birer dinlenme taşı bulunan tekne vardır. Yan taraftaki üniteler birer sulukla zenginleştirilmiştir.

iki bloktan oluşan aynataşı, silmelerle altı panoya ayrılmıştır. Musluk lülesinin bulunduğu alttaki pano ortada iki servi a-rasına oturtulmuş bir çiçek rozetiyle bezenmiştir. Rozet çiçekleriyle dolgulanmış dilimli bir kemer formuyla taçlandırılmış bu panonun iki tarafındaki kemer gözü içinde yayvan ağızlı kaplara yerleştirilmiş elma ağacı motifleri benzer bir şema çizmektedir. Bunların üstünde benzer kaplarla tasarlanmış erik ağacı motifleri vardır. Bu panolarda karşılıklı oturtulmuş birer mısır motifi dikkati çekmektedir. Musluk lülesinin üstündeki pano iki tarafında birer rozet bulunan yelpaze motifiyle süslüdür. Bir mukarnas ve bir palmet sırasıyla geçilen kemer aynasında kıvrık dal ve rumîlerden oluşan bir kompozisyon görülür. Kemerin köşe üçgenleri "C" kıvrımlı dallar çevresine serpiştirilmiş yapraklarla bezelidir. Bunun üstünde yukarıda kıvrık dal ve yaprak bordürüyle sınırlanmış kitabe yer alır. Kitabenin üzerindeki mukarnas ve palmetli bordürle bezeli orta ünite saçağa bağlanır, iki yönde birer sütunçeyle son bulan ayaklar, silmelerle bir dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçevenin içinde kitabeyi üstten kuşatan bordürün iki tarafta dinlenme taşlarına kadar indiği görülmektedir. Bu bordürle ayaklar arasına üzengi seviyesinden başlayarak, üst üste, karşılıklı ikişer vazoda çiçek motifi yerleştirilmiştir.

Simetrik süslemelere sahip olan yan ünitelerde,-üstte bir yarım rozet çiçeğine benzeyen küçük istiridye nişle taçlandırılmış suluk vardır. Ters dönmüş bir palmet üzerine oturtulmuş sulukların kâseleri bugün yerinde yoktur, istiridye niş üstünde iki tarafı hurma dalı ile sonlanan bir yelpaze motifi görülür. Onun da üstünde yayvan taşlara yerleştirilmiş iki tarafta bi-

rer mısır motifi ile bezenmiş armut ağaçlı panolar yer alır.

Çeşmenin farklı plastik nitelikler arz e-den panolarındaki mısır motiflerinde belki de "Mısırlı" lakabım kullanan bir ustanın yüksek kabartmalarla üç boyutlu çalışmalara doğru gelişen sanatını görmek mümkündür.

Azapkapı'daki Saliha Sultan Sebili'nde hiç görülmeyen ve Tophane'deki L Mahmud Meydan Çeşmesi'nde karşımıza çıkan mısır motifleriyle işaretlenmiş bu panolar, Mısırlı'nın belki de hurma dallarıyla son bulan yelpaze motifleriyle "Hacı" ya da "Bağdadî" lakabını kullanan ustasını geçtiğini düşündürmektedir.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 144-145; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 380-381.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

HELENİANAI SARAYI

Bugünkü Samatya bölgesinde bulunan, erkan Bizans dönemine ait saray.

Helenianai Sarayı'nın, imparator I. Cons-tantinus'un(-0 (hd 324-337) annesi Hele-na tarafından yaptırıldığı kesin gibidir. Adına ilk kez, 400 yılı civarında değinilmiştir. Bu dönemde, şehrin varoşları henüz Te-odosios Surları'mn içine alınmamıştı. Helenianai adına daha sonra, tahta yeni çıkan İmparator I. Leon'un (hd 457-474), bir alay eşliğinde, Hebdomon'dan(-t) Konstantino-polis'e gelişini anlatan yazmalarda rastlanır.

498'de ortaya çıkan bir rivayete göre, Helenianai Sarayı'nda bulunan hamamda, dinsel bir hizip olan Ariusçuluğa (İsa' nın yaratılmış, sonlu bir varlık olduğunu ileri süren hizip) mensup biri, bir melek tarafından mucizevi biçimde, üzerine kaynar su dökülerek öldürülmüştü. Bu hikâye, ileriki yıllarda Bizans kroniklerinde sık sık tekrarlanmıştır.

Bu tarihten sonra Helenianai adına rastlanmaz olur. Yer, Sigma(-0 adıyla anılmaya başlar. Burası, Hebdomon'dan (Bakırköy) kente uzanan tören yolunun günümüze kalan parçası olarak kabul edilir.

Helenianai'den kalan teras bölümleri malzemesi bugünkü Sulu Manastır'ın yerinde bulunan Peribleptos Manastm'nda kullanılmıştır. Çeşitli verilerin değerlendirilmesinden çıkan sonuca göre, Helenianai Sarayı, Samatya Kapısı'nın kuzeyindeydi.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 131, 355-356; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 605-606.

ALBRECHT BERGER

HELVA

Genellikle un ya da irmik ve şekerle yapılan bu geleneksel tatlının istanbul'da da önemli bir yeri vardı.

Türkler arasında eskiden beri bilinen helva ya da helva benzeri tatlılar, Selçuklu ve Osmanlı mutfaklarında yerel malzeme ve uygulamalarla da zenginleşerek varlığını korumuştur.

Topkapı Sarayı mutfağında helva başta olmak üzere her türlü tatlı, şekerleme ve macun hazırlamak üzere özel olarak kurulmuş "Helvahane" adlı bir

bölüm vardı. Burada başta padişah olmak üzere sarayın bütün daireleri için tatlılar yapılırdı. Helva-hane'nin yılda bir kez baharda hazırlanan macunu ile lokma, helva ve kadayıf çeşitleri meşhurdu. Buraya Helvahane denilmesi, "helva"mn tatlılar arasında belli bir önceliği olmasından kaynaklanmaktadır.

istanbul'da helva ve buna bağlı geleneklerin dikkate değer yönlerinden biri de helva sohbetleridir(->). Kış gecelerinin bu eski ve eğlenceli geleneği halk arasında olduğu gibi sarayda, rical ve kibar konaklarında da sürdürülmüştür.

HELVA SOHBETLERİ

48

49

HELVAİ TEKKESİ

İ E L V A SOHBETİ Ç A Ğ R I S _ I

Güzel davranışlarına gönül verdiğim, ayrılığının acısını duyduğum, saadetli, merhametli, iyiliği çok, sultanım, efendim. Duanız ve uğurunuz ile soframızın cennet sofrası gibi türlü yiyeceklerle bezenmesi için, güzellerin saçlarını döküşleri gibi karların yağdığı kış mevsimine özgü, gençlerin helva sohbetine renk ve lezzet katmak üzere işbu beşinci gece akşam yemeğinden sonra yoksul evimizde düzenlenen helva sohbetini onurlandırmanızı dilerim.

Yazma *Mecmuâ-i Sûkûk'tan* helva sohbeti daveti

tezkiresi ve'Türkçe özeti.

Necdet Sakaoğlu arşivi

Helvanın ayrıca tekkelerde pişirilip dağıtılmasına ilişkin belirli gelenek ve törenleri vardı. Ayrıca, İstanbul'da her mesleğin loncası tarafından yılın belli bir gününde gerçekleştirilen ziyafetlerde, esnaf tefer-rüçlerinde eğlencenin sonu anlamına gelmek üzere helva pişirilip yenilmesi de gelenek haline gelmişti.

Halk arasında da helvanın dinsel ve tö-reysel yönleri vardı. Helva, kandil günlerinde, cenaze defnedildiği gün ve kırkıncı günü dolduktan sonra da pişirilirdi. Bu amaçlarla pişirilen helvanın dağıtılması geleneği günümüzde de devam etmektedir.

istanbul'un esnaf zümreleri içinde çarşı helvacılarıyla gezgin helvacıların da önemli bir yeri vardı. 1640 tarihli bir narh defterinde helvacı dükkânlarında satılan "ak helva", "zülbiye" ve "sabuniye" helva-larıyla "frenkhelvası"ndan söz edilip bunların vukiyyesinin (okka) 16-20 akçe arasında değişen fiyatları verilmiştir/^0. yy'm ilk çeyreğindeki İstanbul esnafının adreslerine yer veren *Türk Ticaret Salnamesi'n*-de

(1924-1925) "Helvacılar ve Helva İmalathaneleri" başlığı altında 16 helvacının adı ve adresi gösterilmiştir.

İstanbul'da mahalle aralarında, pazar ve meşke yerlerinde ve okul önlerinde satış yapan gezgin helvacılar da vardı. Özellikle mesire yerlerinde sırtta ya da kolda taşınabilen bir dolap ya da sandık içine yerleştirdikleri kozhelva, susamhelvası, kâğıthelvası ve hazırlanıp satılması ayrı bir düzenek ve işlem gerektiren ketenhelvası maniler,, türküler söyleyerek satan gezgin helvacılar, halkın ilgisini çeken tiplerdendi. Gezgin helvacı, söylediği maniler üzerinde alıcıya, seyirciye göre ufak tefek değişiklikler yaparak harfendazlık eder ya da küçük övgülerde bulunarak başına biriken topluluğu bir anlamda eğlen-dirirdi.

Pek çoğu başta Mehmed Kâmil Efen-di'nin *Melceü't-Tabbâhîn* (1844) adlı Türkçe basılmış ilk yemek kitabı olmak üzere diğer eski yemek kitaplarında da adları geçen ve hemen hemen hepsi büyük bir olasılıkla İstanbul'da da pişirilen helva çeşitlerinin adları şunlardır: Asude helvası, Cem Sultan helvası, gaziler helvası, helva-yı ha-kanî, helva-yı ishâkiye, helva-yı leb-i dilber, helva-yı me'muniye, ırmık helvası, kâğıthelvası, kar helvası (karsambaç ya da karga beyni), ketenhelvası, kozhelva, lamuniye helvası, mülûkî sakız helvası, nişasta helvası, Reşidiye helvası, sabuniye helvası, susamhelvası, tahinhelvası, tepsi helvası, un helvası, yaz helvası. Bugün birçoğu unutulmuş olan bu helvalardan her yerde olduğu gibi İstanbul'da da un ve ırmık helvaları ile tahin ve yaz helvaları yapılmaya devam edilmektedir. Ancak İstanbul'da, helvacılık mesleğinin ve bu mesleğe hizmet etmiş ustaların hatırasını saklayan sokak isimleri korunmaktadır. Bunlardan 19. yy'ın son çeyreğinde 4, 1924-1925' te 8, 1934'te 6, 1989'da da 4 "helvacı" adı taşıyan sokak ismi saptanmıştır.

Bibi. (Ergin), *Mecelle*, I, 532-533; Engin, *Rehber*, 59; *Türk Ticaret Salnamesi 1340-1341*, İst., 1340-1341, s. 162, 249; Ayverdi, *istanbul*

Haritası, 18; M. S. Kütükoğlu (haz.), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, ist., 1983, s. 92; G. Kongaz, "Topkapı Sarayı Helvahane ve Reçelhanesi", *Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1984, s. 105-109; S. Türkoğlu, "Topkapı Sarayı Helvahane Ocağı (Tatlıcılar Teşkilâtı)", *ae*, s. 87-90; A. T. Kut, *Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografyası (Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler)*, Ankara, 1985; G. Kut (haz.), *Et-Terkibâtü'l-Tabhi'l-Hulviyyât*, Ankara, 1986; *Şehir Rehberi-1989*, 106.

İSTANBUL

HELVA SOHBETLERİ

Fütüvvet örgütünün, esnaf loncalarının geleneklerinden olup halk ve devlet erkânı arasında da yaygınlık kazanmıştır. Helva sohbetlerinin en güzel yapıldığı dönem ve yer, Lale Devri İstanbul'udur.

Lale Devri'nde Sa'dâbâd ve Çırağan eğlencelerinin yerini kışın helva sohbetleri alırdı. Şairler, *Nevbaharm gerçi seyr-i gülşen ü sahrası var/Pasl-ı sermâmn ve-lâkin sobbet-i helvası var* diyerek bunu dile getirmişlerdir. Şiddetli kış mevsiminin uzun kış geceleri, bu sohbetlerle geçirilirdi. Soğuk kış ayları olan erbain ve hamsini sıhhatle geçirenler kurban keser, bu zamandan sonra helva sohbetlerine başlanırdı. Helva sohbetlerinin vüzera ve kibar konaklarında yapılanları, daha debdebeli olurdu. Eğlence çeşitleriyle, yenilip içilenlerle, düzenleniş tarzıyla bazı helva sohbetleri, düğün eğlencelerinden geri kalmazdı. Şairler, nüktedanlar, sazende ve hanendeler davet edilir, bu kişilerin hünerlerini sergilemesiyle vaktin nasıl geçtiği bilinmezdi. Birçok kibar, helva sohbetlerini servet gösterişi için vesile sayar, birbirleriyle yarışa girerler, bu sohbetleri sıklaştırarak, davetli sayısını gittikçe artırırlardı. Dönemlerinin şairleri de her bir helva sohbeti için ayrı ayrı kasideler yazarlardı. Nedim'in *Hattmgelicek âşıkına buse mukarrer/Helva gicesidir kattın ey lebleri sükker / Helvalara söz yok hepsi nâzik ü şîrîn / Hoş cümlesi amma ki efendim leb-i dilber* mısraları helva sohbetlerinin atmosferini yansıtır.

Damat İbrahim Paşa'nın tertip ettiği helva sohbetlerine devrin padişahı III. Ahmed de katılır, dönemin ünlü şairleri Osman-

zade Tâib, Seyyid Vehbî, Şâkir ve Nedim şiirleriyle toplantılara renk katarlardı. Bazen de padişah, sarayda helva sohbeti düzenler ve devlet erkânı, bu sohbe katılırdı. Kibar konaklarında ve saraylarda düzenlenen helva sohbetlerinde "köy göçtü" tabir edilen oyunu da oynamak â-detti.

Zaman zaman yabancı elçilerin onuruna da helva sohbetleri düzenlenirdi. Saray ihtişamının yabancılara gösterilmesi için bu sohbetlerde 50-60 kişiye varan saz heyetleri bulunur, oturulacak odalar özel o-larak süslenir ve ziyaretin sonunda davetlilere, kapının önünde bekleyen çavuşlara, sefirin maiyetine, derecelerine göre kürkler giydirilirdi.

Helva sohbetlerinin kadınlar arasında da yapıldığı bilinmektedir. Sohbetlerin masrafı, eğlenceyi tertip eden kimse tarafından karşılandığı gibi, bazen de kadınlar arasında yapılan günlerdekine benzer münavebeli olarak düzenlenirdi. Bu eğlencelerde tatlı tuzlu yemekler, hindi dolmaları, börekler, gözlemeler, revaniler, kadayıflar, baklavalara, içi kaymaklı, bademli Tokaloğlu kayısı tadılan yenir, şerbet ve İstanbul'da kışa mahsus bir içecek olan boza içilirdi.

Helva sohbetlerine adını veren helvanın yapımı, ayrı maharet isterdi. Ketenhelvasının yapımı için ortaya 10 kişinin oturabileceği büyük bir sini konur, sininin üstüne iki bilek kalınlığındaki ağdalanmış şeker yerleştirilirdi. Pir Selman-ı Pâk'e gül-banklar okunduktan sonra, ağdalanmış şeker, elden ele geçirilmek suretiyle helvanın yapımına seçme ustalar tarafından başlanırdı. Bu esnada davetliler de şarkılar, türküler söylerler, birbirlerine çeşitli bilmece sorarlardı. Helva kıvama gelip tel tel olunca, misafirlere tutam tutam dağıtılırdı.

Ahmed Midhat Efendi'nin *Letâif-i Ri-vayât* dizisinden çıkan *Dolaptan Temaşa* (1890, yb 1986) adlı eserinde helva sohbetlerinden söz edilmiş, bu toplantılarda yapılan şakalardan ve oynanan oyunlardan örnekler verilmiştir.

Mehmed Tevfik de *İstanbul'da Bir Sene* dizisinde yer alan 5 kitaptan ikincisini "Helva Sohbeti"ne ayırmış, kendi döne-

•JİKİ'

\}.İW i^j Vça?

mindeki helva sohbetlerini ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. 19. yy'ın ortaları sayılabilecek yıllarda halk arasında helva sohbetlerinin ya harîfâne ya da münavebe ile düzenlendiğini belirten Mehmed Tevfik harîfâne toplantılarda masrafların katılanlar, münavebe ile yapılanlarda da davet sahipleri tarafından karşılandığını kaydeder. Helva sohbetlerinde yenilen yemek ve helvalardan; incesaz, meddah, mukallid türünden eğlencelerden; yüzük, lep, değirmen, tura, atasözü gibi oyunlardan, anlatılan hikâyelerden söz eder. Bu yılların nüktedan ve meclis müdavimlerinden Baye-zid Camii önünde tavuk satan Hafız Efendi ile aynı yerde mürekkepçilik yapan İzzet Efendi'nin özelliklerinden de söz eden Mehmed Tevfik bir dönemin geleneklerini gerçekçi bir biçimde saptar.

Esnaf teşkilatları ortadan kaldırıldıktan ve bu türlü toplantılar yasaklandıktan sonra İstanbul'da bu âdet son bulmuştur.

Bibi. (Ergin), *Mecelle*, I, 532-533; A. R. Altınay, *Lale Devri*, Ankara, 1973, 80-81; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih*, îst., 1976, s. 149; "Helva", *TDEA*, IV, 206; Sevensil, *Eğlence*, 1990, 76-78; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 797-799; Mehmed Tevfik, *istanbul'da Bir Sene*, ist., 1991, s. 46-53; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, 1992, 113-116; A. T. Onay, "Helva Sohbeti", *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara, 1992, s. 202-203.

UĞUR GÖKTAŞ

HELVAÎ TEKKESİ

Eminönü ilçesi'nde Süleymaniye'de, Bozdoğan Kemerli Caddesi'nde 51 numaradadır.

Bayramı Melamîlerinin İstanbul'daki ilk örgütlenme merkezi olan Helvaî Tekkesi'nin kuruluş tarihini belirlemek mümkün değildir. Bir rivayete göre, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) İran seferlerini kapsayan 1548-1555 arasında, padişahın Helvaî Yakub Efendi için Bozdoğan Kemerli'nde inşa ettirdiği odalarda faaliyet göstermeye başlamıştır. 17. yy'ın sonlarına kadar Melamîliğin idaresinde kalan tekke, daha sonra sırasıyla Celvetî, Cerrahî, Rıfâî, Nakşî ve Bayramî tarikatlarına geçmiştir.

Helvaî Tekkesi'nin kuruluşu, Melamîliğin^ 16. yy'ın başlarında İstanbul'a girişiyle

siyasi bir boyut kazanan, iktidar karşıtı heterodoks akımların yarattıkları toplumsal anarşi dönemine rastlar. Siyasi açıdan böylesine hassas bir ortamda, Oğlan Şeyh lakabıyla tanınan İsmail Maşukî (ö. 1529), Melamîliği İstanbul'a getirerek kısa sürede etrafına esnaf ve Sipahi Ocağı mensuplarından meydana gelen bir zümre toplamayı başarmıştır. Anadolu'da mehdilik iddiasıyla ortaya çıkan Melamî kutbu Pir Ali Aksarayî'nin (ö. 1529) oğlu ve halifesi olan İsmail Maşukî, bu faaliyetlerinin sonucunda "zındıklık ve mülhidlik" ile suçlanarak Şeyhülislam İbn Kemal'in fetvası üzerine Atmeydanı'nda 12 müridiyle birlikte idam edilmiş ve Melamîlik bu tarihten itibaren "kitmana riayet" ilkesine bağlanarak gizliliği esas almıştır. Helvaî Tekkesi' nin kuruluşu ise tarikat üzerindeki baskıların giderek yoğunlaştığı bu dönemde

Helvaî
Tekkesi'nin
zemin kat
planı.

M. Baha Tanman

Şeyh Yakub Helvaî Efendi tarafından geryıl çekleştirilir.

Tekkenin kurucusu ve ilk postnişini Yakub Helvaî Efendi (ö. 1588), Silifke'nin Zeyniye Köyü'nde doğmuş ve Pir Ali Aksara-yî'ye intisap ederek hilafet almıştır. Ayrıca halifeliğini, mürşidinin kızıyla evlenerek tarikat geleneğine uygun bir aile kökenine dayandırmış ve böylece Melamîlik İstanbul'da, ismail Maşukî'den sonra aynı a-ileye mensup şeyhler tarafından temsil e-dilebilme olanağım bulmuştur.

İstanbul'a İsmail Maşukî ile beraber gelen Yakub Efendi, Maşukî'nin burada katledilmesi üzerine Akka'ya sürülmüş ve bir süre sonra I. Süleyman (Kanuni) tarafından bağışlanarak İstanbul'a dönmesi sağlanmıştır. Şeyh Yakub Efendi'nin İstanbul'a bu ikinci gelişiyile başlayan yeni dönemde Helvaî Tekkesi'nin temelleri atılmış ve kendisi de halk arasında Helvaî Baba lakabıyla kutsal bir kişilik kazanmıştır. Bu lakabın ona, saray helvacıbaşlarından olan babası Ahmed Ağa'dan geçtiği tahmin e-dilebilir. Meşihat makamında bulunduğu süre içinde kendisini zahiren Bayramî o-larak gösteren Yakub Efendi, tarikat üzerindeki baskılar nedeniyle faaliyetlerini İstanbul dışında sürdürmek zorunda kalan Melamî kutuplarından Hüsameddin Ankaravî (ö. 1556), Hamza Bâlî (ö. 1561) ve Hasan Kabadûz'un (ö. 1601) imparatorluk merkezindeki temsilcisi olmuştur. Mezarı, Helvaî Tekkesi türbesindedir.

Pir Ali Aksarayî'nin torunu ve Şeyh Yakub Efendi'nin de damadı olan Hasan Efenj\di, tekkede Melamî meşihatını temsil eden

ikinci postnişindir. Hilafetini Şeyh Yakub Efendi'den almıştır. Vefat tarihi bilinmediği için meşihat süresini belirlemek imkânsızdır. Yerine oğlu Ahmed Efendi (ö. 5> 1644) geçmiş ve Helvaî Tekkesi'ndeki Melamî meşihâtı bu şeyhle son bulmuştur.

Şeyh Ahmed Efendi'nin 1644'te vefat etmesiyle boşalan Helvaî Tekkesi meşihâtını,

18. yy'ın ortalarına kadar kimlerin doldurduğu ve tekkenin hangi tarikatlara bağlandığı bilinmemektedir. Ancak bazı vakıf kayıtlarına göre tekke, bu dönem boyunca türbedarlık şeklinde idare edilmiş, ardından Celvetîliğe(->) bağlanmıştır.

1679'da Osman Keşfî Efendi'nin (ö. 1715) Vezneciler'de kendi adına bir tekke kurmasıyla birlikte bu bölgede Celvetîlik yaygınlaşmış ve bir süre sonra Helvaî Tekkesi meşihâtı Keşfî Efendi'nin halifelerine geçmiştir. Mürşitleri gibi aynı zamanda Ka-dirî icazetine de sahip bulunan bu Celvetî şeyhlerinden ilki Manisalı Hafız Mustafa Efendi'dir. Arşiv kayıtlarına göre 11547 1741'de Helvaî Tekkesi meşihâtında bulunan bu şeyhin postnişinlik süresi bilinmemektedir. Vefatından sonra yerine oğlu Abdülhalim Efendi geçmiş ve bunu da Şeyh Emin Efendi'nin meşihâtı izlemiştir. Helvaî Tekkesi'nin son Celvetî şeyhi ise Osman Keşfî Efendi'nin halifelerinden Bursalı İbrahim Efendi'dir.

18. yy'ın sonlarına doğru Celvetîliğin suriçindeki etkinliğini kaybederek faaliyetlerini Üsküdar'a kaydırması sonucunda Helvaî Tekkesi meşihâtı da bu tarikatın kontrolünden çıkarak Halvetîliğin güçlü kollarından Cerrahîliğe(->) geçmiştir.

Helvaî Tekkesi'nde Cerrahî meşihâtını temsil eden ilk şeyh, Mustafa Bedestanî Efendi'dir (ö. 1793). Eğrikapılı Seyyid Mehmed Sadeddin Efendi'nin (ö. 1765) halifelerinden olup aynı zamanda Cerrahîlerin önemli merkezlerinden Hâcegî Tekkesi postnişinliğine 1767'de atanarak her iki tekkenin ortak meşihâtını 1793'e kadar sürdürmüştür. Yerine geçen Mehmed Sa-id Efendi zamanında bu tekkeler arasındaki ortak meşihât ilişkisi bir süre kesintiye uğramış ve Hâcegî Tekkesi'nin 1794'te Nakşibendîliğin denetimine girmesiyle Cerrahî meşihâtı yalnızca Helvaî Tekkesi'nde temsil edilmiştir. 1793-1805 arasında Helvaî Tekkesi'nde postnişinlik yapan Meh-

HELVAÎ TEKKESİ

50

51 HENDESE-İ MÜLKİYE MEKTEBİ

med Said Efendi'nin yerine, Nureddin Cerrahî Asitanesi postnişinlerinden Abdurrahman Hümî Efendi'nin (ö. 1800) halifelerinden Hasan Hamdî Efendi (ö. 1833) geçer. Hamdî Efendi önce 1795'te Hâcegî Tekkesi'ndeki

Nakşî meşihatına son vererek tekkeyi Cerrahîliğe bağlamış ve 1805'te Meh-med Said Efendi'nin vefatıyla Helvaî Tekkesi şeyhliğini üstlenerek her iki tekkeyi yeniden ortak bir yönetim çatısı altında birleştirmiştir. 1813'e kadar süren bu ortak yönetim, Cerrahîliğin Helvaî Tekkesi'nde-ki son meşihat dönemidir.

1813-1925 arasında Helvaî Tekkesi'nin tarihine damgasını vuran tarikatlar Rıfâîlik(-0, Nakşibendîlik(-») ve Bayramîlik-tirG-»). Özellikle meşihat makamını temsil etme konusunda Rıfâîler ile Bayramîler arasında çetin bir mücadele olmuştur. Bu mücadelenin başlıca tarafları, Rıfâî tarikatından Büyük ismail Efendi (ö. 1824) ile Bayramîliğin güçlü şeyh ailesi Himmetza-delerdir. Tekke bu dönemde bir ara Nakşibendîliğin de denetimine girmiştir.

Aslen bir Kadirî merkezi olan Kubbe Tekkesi'ni 1785'te Rıfâîliğe bağlayan Bü-Helvaî

Tekkesi'nin

Bozdoğan

Kemerli

Caddesi

üzerindeki

batı cephesi.

M. Baha Tanman,

1979

yük ismail Efendi, yetiştirdiği halifeleri a-racılığıyla da Helvaî Tekkesi'ndeki Cerrahî meşihatına son vermiştir. Tekkenin ilk Rıfâî şeyhi, bu makama oldukça tartışmalı bir şekilde oturan Ali Dede'dir (ö. 1822). Rıfâîler, Helvaî Tekkesi'nin kurucusu Yakub Efendi'den Ali Dede'ye kadar postnişin olan bütün şeyhlerin yalnızca "türbedar" sıfatını taşıdıklarını, Ali Dede'nin ise bu tekkenin ilk meşihatname sahibi postnişini olduğunu iddia etmişlerdir. Ali Dede' nin vefatından sonra yerine yine Kubbe Tekkesi postnişinlerinden Hüseyin Hamdî Efendi'nin halifesi Hacı Ahmed Efendi geçmiştir. Kelamî Tekkesi postnişinliği de yapan Ahmed Efendi'nin meşihat süresi bilinmemektedir. Kendisinden sonra tekke Osman Efendi ve oğlu İbrahim Efendi (ö. 1849) tarafından Nakşibendîliğe bağlanmış, ancak kısa bir dönemi kapsayan bu Nakşî meşihatını izleyen yıllarda, önceki postnişin Ahmed Efendi'nin oğlu Meh-med Tahir Efendi aracılığıyla yeniden Rı-fâîliğin denetimine girmiştir. Mehmed Tahir Efendi, Helvaî Tekkesi karşısındaki Halet Efendi'nin konağında, onun yakın çev-

resinde iken bu göreve getirilmiş ve postnişinliği döneminde Rıfâîler ile Bayramîler arasında tekke meşihatına ilişkin ilk çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bu

çatışmanın temelinde, Bayramîliğe mensup Himmetza-delerden Mehmed Muhyieddin Şerif Efendi'nin Mehmed Tahir Efendi'ye damat olmasıyla tekke meşihatının Bayramî denetimine girme sürecinin başlaması yatmaktadır. Nitekim Mehmed Tahir Efendi' nin vefatından sonra Helvaî Tekkesi'nin Mehmed Şerif Efendi'nin 16 yaşında bulunması nedeniyle Rıfâî ve Bayramî şeyhlerinden kurulu bir grup tarafından vekâleten yönetildiği dönemde Himmetza-deler ilk defa tekke üzerinde söz sahibi olmuşlardır. Bu dönemde Helvaî Tekkesi'ni önce Rıfâî tarikatından Matrak Tekkesi Şeyhi Mehmed Coşkun Efendi (ö. 1864) ile Bayramîlikten Himmetzade Tekkesi Şeyhi Mehmed Hüsameddin Efendi (ö. 1916) ortaklaşa yönetmişler, daha sonra bu şeyhlerin yerini Rıfâîliğe bağlı Said Çavuş Tekkesi Postnişini Mehmed Ata-ullah Hasbî Efendi (ö. 1890) ile Bayramîliğe bağlı Mehmed Ağa Tekkesi Şeyhi Yekçeşm Hacı Râşid Efendi (ö. 1884) almıştır.

Helvaî Tekkesi'nin bu çift tarikatlı vekâleten yönetimi Mehmed Şerif Efendi' nin (ö. 1885) 1867'de meşihat makamına asaleten atanmasıyla son bularak tekke, Bayramîliğin denetimine geçmiştir. Fakat Helvaî Tekkesi'nin Rıfâî mensuplarınca şeyhliği kabul edilmeyen Mehmed Şerif Efendi, 1877'de Dülgeroğlu Tekkesi Postnişini Sırrı Efendi'den Rıfâî icazeti almak zorunda kalmış, ancak üzerindeki yoğun baskıya dayanamayıp bir süre sonra Gü-milcine'ye giderek Bektaşî olmuştur.

Mehmed Şerif Efendi'den boşalan meşihat makamına Himmetzade Tekkesi Postnişini Mehmed Hüsameddin Efendi' nin atandığı ve böylece Helvaî Tekkesi'nin Bayramîliğin istanbul'daki merkezi sayılan Himmetzade Tekkesi'ne bağlandığı görülmektedir. Helvaî Tekkesi'nin son postni-şini Mehmed Tahir Bey (ö. 1960), Mehmed Şerif Efendi'nin oğlu olup, Mehmed Hüsameddin Efendi'den Bayramî hilafeti alarak 1909'da meşihata geçmiş ve bu görevini tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar sürdürmüştür. Böylece 16. yy'da Bayramî Melamîleri tarafından kurulan Helvaî Tekkesi, tarikatın klasik kolunu temsil eden Himmetîliğe bağlanarak uzun ve karmaşık tarihini noktalamıştır. Tekkenin ayin günü çarşamba olup, vekâleten yönetildiği dönemlerde gündüz Bayramî, akşam da Rıfâî devranı icra edilmiştir.

Bibi. CSR, Dosya B/62; *Tarib-i Peçevî*, I, 120, 124; *Tarih-i Solakzade*, 444-446; Müneccimba-ş1, *Sahaifu'l-Ahbâr*, III, ist., 1289, s. 483-484; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik*, I, 65, 70; Ayvansara-yî, *Mecmua-i Tevarih*, 357; Evliya, *Seyahatname*, I, 100; San Abdullah, *Semeratü'l-Fuadfi'l-Mebdeive'l-Me'ad*, ist., 1288, s. 249; Vassaf, *Se-jftne*, V, 273; M. Ali Aynî, *Hacı Bayram Velî*, İst., 1343, s. 118; Ziya, *istanbul ve Boğaziçi*, II, 43; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 48; Gölpınarlı, *Melâmililik*, 44-45; Çetin, *Tekkeler*, 585; *Âsi-tâne*, 13; J. P. Brown, *The Darvishes or Oriental Spritualism*, Londra, 1927, s. 478; *1301 İstatistik Cedveli*, 50;

ve Civarında Vâki Olan Dergâh ve Zaviye, Hankâh ve Mahall-i Zikrullah, Atatürk Ktp, Osman Ergin yazmaları, no. 1825; Erzurumlu Yeşilzade Mehmed Sâlih, *Rehber-i Tekâyâ*, Süleymaniye Ktp, Tırnovalı, no. 1035/4 m, s. 23; *IhsaiyatII*, 20; Ayverdi, *istanbul Haritası*, B4; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 258; M. Baha Tanman, "istanbul Süleymaniye'de Helvaî Tekkesi", *STY*, VIII (1978), s. 181-182; ay, "Relations entre leş Semahane et leş Türbe dans leş tekke d'Istanbul", *Arş Turcica*, (1970), s. 317; A. Yaşar Ocak, "Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Ma-şûkî", *OA*, X (1990), s. 51.

EKREM İŞİN

Mimari

Helvaî Tekkesi'nin, 19- yy'ın ikinci yarısına ait olan bugünkü ahşap yapısını, dış görünümü itibariyle çevresindeki meskenlerden ayırt etmek oldukça zordur. Son dönemde istanbul'da inşa edilen küçük kapsamlı, ahşap tarikat yapılarının hemen hepsinde olduğu gibi, bu tekkede de, simetri ve estetik gibi etkenlere bağlı kalınmayarak, yalnızca fonksiyonun dikkate alındığı organik ve karmaşık bir tasarım ortaya konmuştur.

Düzgün olmayan bir plan arz eden yapı, kuzey ve güney yönlerinde ahşap meskenlere bitişmekte, doğusunda Bozdoğan Kemerli Caddesi, batısında da küçük bir arka bahçe bulunmaktadır. Tarikat yapılarına özgü bir birlikteliğin gözlemlendiği tev-hidhane ile türbe bölümleri ortada yer almakta, bunları güneyde üç katlı selamlık kanadı, kuzeyde ise dört katlı harem kanadı kuşatmaktadır. Tevhidhane-türbe kesiminin asıl girişi selamlık kapısını izleyen taşlığa açılmakta, ayrıca harem bölümü ile de irtibat sağlanmış bulunmaktadır. Tevhidhanede ayinlere ayrılmış olan alan daire planlıdır. Burada dairenin tercih edilmiş olması, bir estetik kaygıdan ziyade, Bayramî tarikatında icra edilen devran a-dındaki ayin biçiminin dairevi ya da dairesel koreografisi ile açıklanabilir. Üç yönde (güney, batı ve kuzey) ahşap sütunların sınırladığı, iki katlı mahfillerle kuşatılmış bulunan ayin alanı doğu yönünde, caddeye kadar uzanan, dikdörtgen planlı türbe bölümü ile bütünleşmekte ve türbeden caddeye açılan ziyaret pencereleri ile aydınlanmaktadır. Ayin alanının tavanında gözlenen, çitalarla meydana getirilmiş ışınal taksimat, mekânın tasarımı ile bütünleşir. Zemin katlardaki mahfiller erkeklere, kafeslerle donatılmış ve harem kanadı ile irtibatlandırılmış olan fevkani mahfiller ise kadınlara tahsis edilmiştir. Fevkani mahfilin, selamlığa bağlanan ve kafesli kadın mahfillerinden bir duvarla ayrılarak ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış o-lan kesimi ise mütevazı bir hünkar mahfili niteliğindedir. Tevhidhane ile türbenin sınırında yer alan küçük mihrabın içinde, tekkenin yegâne bezemesini oluşturan, iki yana çekilmiş perdelerin arasında bir kandil motifi dikkati çeker. Ufak

boyutlu sofalara bağlanan, farklı boyutlarda mekânların bulunduğu harem ve selamlık kanatları arasında, ikinci katta yer alan ve kısmen tevhidhanenin üzerine oturan bir mabeyin odası ile bağlantı kurulmuştur.

Bibi. M. Baha Tanman, "Settings for the Vene-ration of Saints", *The Dervish Lodge*, Berke-ley, 1992, s. 156, 159.

M. BAHHA TANMAN

HEMDAT İSRAEL SİNAGOGU

Kadıköy'de Yeldeğirmeni'nde, izzettin Sokağı no. 61'dedir.

1890'larda kiralık bir evi ünlü Haham Menahem Farhi yönetiminde sinagog o-larak kullanan yaklaşık 200 aileden ibaret Haydarpaşa Yahudileri Beylerbeyi sırtla-rındaki Dağhamam Sinagoğu'nun da yanması üzerine yeni ve daha geniş bir ibadethane kurmayı kararlaştırırlar. Ancak Rumlar da aynı arsaya talip olarak, sinagog inşa ettirmemek için kanlı kavgalara kadar varan engellemelere girişirler. Durumu şahsi göz hekimi Elias Bey Köken'den (Eli-as Paşa) öğrenen II. Abdülhamid, Selimiye Kışlası'ndan gönderdiği bir askeri birlikle olayları bastırır ve sinagog inşaatını himayesine alır. 28 Receb 1313/14 Ocak 1896 tarihli fermana dayanılarak sinagogun inşaatına başlanır. 2.000 altın liraya mal o-lan sinagog 3 Eylül 1899'da hizmete girer. Sinagoga "İsrailoğulların şefkati" anlamına gelen "Hemdat Israel" adı verilir. Ib-ranice "hemdat" ve Arapça "hamid" kelimeleri aynı kökten olup Haydarpaşa Yahudileri bu adı vermekle kendilerine destek olan Abdülhamid'e olan minnet hislerini ifade etmek istemişlerdir.

Açılış töreni için Yıldız Sarayı başmü-cevheratçısı ve Hahambaşılık Meclisi üyelerinden Aron Efendi de Leon'un oğlu Jak de Leon'un Moda'daki konağından ödünç alınan 100 altın lira kıymetindeki kristal avize daha sonra sahibi tarafından sinagoga hediye edilmiş olup halen sinagog merkez holünün tavanını süslemektedir.

Bahriye hekimlerinden Albay Viktor Bey Galimidi'nin Türkçe, Haham-yazar Avram Danon'un Judeo ispanyolca ve 1909'da

Hemdat İsrail Sinagoğu'nun ana girişi. Naim Gülerüz, *istanbul Sinagogları*, 1992

hahambaşı seçilen Haini Nahum'un Fransızca konuşmaları ile yapılan görkemli açılış törenine aralarında Hahambaşı Kaymakamı Moşe Levi'nin de bulunduğu büyük bir davetli topluluğu katıldı.

Haydarpaşa'nın ilk hahamı Menahem Farhi, bilge Başhaham Isak Şaki, Rav Ne-sim Sami ve David Eskenazi, Salvator Ye-şua Habib bu sinagogun unutulmaz isimleridir. Hemdat Israel Sinagogu 50. yılını 11 Eylül 1949 Pazar günü görkemli bir törenle kutladı. Halen her yıl geleneksel Tu Bişvat gününün (ağaç dikme ve meyve bayramı) kutlandığı Hemdat Israel Si-nagoğu'nda ilk düğün 14 Nisan 1905'te yapılmıştır.

BibL A. Galante, *Histoire desjuifs d'Istanbul*, I, ist., 1941, s. 41, 67; Güleriyüz, *Sinagoglar*, 44-45.

NAIM GÜLERYÜZ

HENDEKLER

bak. SURLAR

HENDESEHANE

bak. MÜHENDİSHANE-I BERRI-I HÜMAYUN

HENDESE-İ MÜLKİYE MEKTEBİ

1883'te kurulmuş mühendislik öğrenimi veren lise ve yüksekokul.

Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin başlangıcı 1773'te kurulan Mühendishane-i Bah-ri-i Hümayun'a dayanır. 1795'te kurulan Mühendishane-i Berri-i Hümayun ise istihkâm ve inşaat mühendisi yetiştiren askeri bir okuldu. Her iki okul bir üniversitenin fakülteleri gibi öğretime devam ettiler ve birçok dersi beraber okudular. Tophane Nazırı Bekir Paşa 1849'da Mühendishane nazırı olunca topçu ve mimari sınıfı açtırarak öğretimde değişiklik yaptı. Daha ziyade askeri mühendisliğe dönen Mühendishane 1864'te Harbiye'ye nakledildi. 1871' de topçu ve istihkâm Harbiye'den ayrılarak Hasköy'deki eski mühendishaneye taşındı ve Mühendishane'ye "Mekteb-i Me-kâtib-i Askeriye" de dendi.

1874'te Galatasaray'da kurulan, Darül-fünun-ı Osmani bünyesinde "Turuk u Ma-abir Mektebi" adıyla sivil mühendis mektebi açıldı.

II. Abdülhamid 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra, Türk olmayan unsurların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması üzerine, Türklerin yetişmesine önem vererek çeşitli yüksekokullar açtırdı. 1879'da öğrencilerinin tümü gayrimüslimlerden i-baret olan Turuk u Maabir Mektebi'ni lağvetti ve 1883'te Hendese-i Mülkiye Mektebi'ni kurdurdu. Okul 3 Kasım 1883'te öğretime başladı, Halıcıoğlu'ndaki binası ise 20 Ekim 1884'te törenle açıldı. Hendese-i Mülkiye'nin yönetimi ile Mühendishane-i Berri-i Hümayun yönetimi Mühendishane Nezareti'ne bağlandı. Her ikisinin hocaları aynı idi. Paris'teki Ecole deş Ponts et Chaussees model alındı. Ünlü profesörler getirildi. 1889-1891 arasında devrin en şöhretli hidrolikçisi Prof. Dr. Philipp Forchheimer ders nazırı oldu ve çeşitli konularda ders verdi.

HENTBOL

52

53

HERAKLEİOS HANEDANI

la	l	l	r	M	:İ	1

Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin 1888'deki ilk mezunları toplu halde.

İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi

Herakleios - karısı Epifania

- karısı - (1) Fabîa-Eudoksia karısı - (2) **Martina**

Konstantinos Teodoros David Augustinos Febronîa

Başlangıçta okul 7 yıl olarak planlandı, ilk 3 yılı idadi, geriye kalan 4 yıl ise mühendislik sınıflarıydı. Ancak 1888'de mezun olanlar 4 yıllık mühendislik öğrenimi yerine 5 yıllık eğitim yaptılar. 1887'den itibaren bu süre 7 yıl oldu. 1888'de 13 kişi, 1889'da ise 25 mühendis mezun oldu. Daha sonraki eğitim Alman sistemine uygun şekilde devam etti. 7 yıllık ders programı Avrupa'daki emsallerinin aynıydı. Okulda cebir, logaritma, geometri, kimya, fizik, integral ve diferansiyel hesap, jeoloji ve madenler, arazi ölçümü, topografya, makine, yapı işletmesi, yollar, demiryolları, sulama, su getirme, deniz ulaşımı, su makineleri, köprüler, mimari, limanlar, ekonomi, keşif hazırlanması, telgraf, elektrik, tüneller ve çeşitli projelerin hazırlanması gibi inşaat mühendisliğinin alanına giren bütün dersler okutuldu.

Hendese-i Mülkiye Mektebi askeri idareye bağlı olduğu için açılışından itibaren mezun olanların hepsi Türk asıllıydılar ve devlette hizmet görüyorlardı, imparatorluğun bütün bölgelerinde bu okuldan mezun olan mühendisler yol, su, köprü ve ö-nemli yapıların inşaatında çalıştılar. Meydana getirdikleri en önemli eser Hicaz De-miryolu'dur.

Hendese-i Mülkiye Mektebi 1909'da Nafia Nezareti'ne bağlandı ve Mühendis Mekteb-i Alisi adını aldı.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi*, I-II; Mehmet Esad, *Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, îst., 1986; K. Çeçen, *İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihine Kısa Bir Bakış*, İst., 1983; ay, *İstanbul Teknik Üniversitesinin Kısa Tarihçesi*, îst., 1990.

KAZIM ÇEÇEN

HENTBOL

Türkiye'de hentbol, 1932'de Ankara'da, Gazi Terbiye Enstitüsü'nün beden eğitimi bölümünde başladı. Bu sporla uğraşan öğrenciler beden eğitimi öğretmeni olarak okuldan mezun olduktan sonra yurdun

dört yanına hentbolü götürdüler. Böylece hentbol, bir "okul sporu" olarak yurda yayıldı.

Hentbol, 1942'de basketbol ve voleybol ile birlikte Spor Oyunları Federasyonu' nün çatısı altına alındıktan sonra daha o-lumlu bir gelişme gösterdi. Ancak bu, o-kullarda oynanan salon hentbolü değil, saha hentbolüydü. 1942-1943 sezonunda düzenlenen İstanbul Hentbol Ligi ile hentbol sporu ayrı bir canlılık kazandı. Bu ligde ilk şampiyonluğu Feshane Fabrikası'nın takımı olan Defterdar kazandı. Daha sonra Fenerbahçe

kulübü, tanınmış futbolcularıyla atletlerinden oluşturduğu hentbol takımıyla bu spora büyük hareket getirdi. 1943-1944 ve 1944-1945 İstanbul şampiyonluklarının Fenerbahçe tarafından kazanılması, hentbol maçlarının oynandığı Fenerbahçe Stadyumu'na büyük bir seyirci kitlesi çekmeye başladı. Bu arada hentbo-la da Fenerbahçe-Galatasaray rekabetinin yansması ilgiyi daha da artırdı.

Hentbol, 1950'li yıllara kadar olanca heyecanıyla sürüp gitti. Bu arada okullarda da saha hentbolü maçlarının başladığı görülüyordu. İstanbul liseleri arasındaki hentbol maçlarının zorlu mücadeleleri İstanbul Erkek Lisesi, Galatarasay Lisesi ve Haydarpasa Lisesi takımları arasında oldu. 1950'li yılların başında hentbol sporu birden ölü bir döneme girdi. Takımlar dağıldı, ligler bozuldu. Bunda basketbolün birden canlanma dönemine girmesi de etken oldu. Bir süre sonra da basketbol ve voleybol bağımsız sporlar olarak ortaya çıkarken hentbol tamamen ortadan kalktı. 1976'ya kadar Türkiye sathında bir hentbol faaliyeti göze çarpmadı. Bu sürenin içinde hentbol dünyası yeniden büyük bir değişikliğe uğramış ve futbol sahalarından kopup tekrar salonlara dönmüştü. 1976'da Ankara'daki Gazi Eğitim Enstitüsü bünyesi içinde bu sporu yeniden Türkiye'ye sokmak için başlayan girişimler Hentbol Fe-

derasyonu'nun kurulmasıyla sonuca ulaştı. Bu arada İstanbul'da da yine beden eğitimi öğretmenlerinden oluşan idealist bir grup hentbolü yemden canlandırma yolunda büyük çaba gösterdiler. Bunların başında eski bir milli adet olan Beşiktaşlı Murat Ersin bulunmaktaydı. Bu yeni dönemde İstanbul'da ilk hentbol takımları Beşiktaş, Vefa Simtel ve istanbul Teknik Üniversitesi tarafından kuruldu. Hentbol faaliyeti günümüzde Türkiye sathında erkekler ve bayanlar arasında yapılan liglerle sürmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

HEPTASKALON LİMANI

Bugünkü Unkapanı bölgesinde, Haliç kıyısında bulunduğu sanılan Bizans dönemi limanı.

Heptaskalon (yedi iskeleli) Limanı, büyük olasılıkla, Haliç kıyısında, şimdiki Atatürk Köprüsü'nün(->) doğusunda bulunuyordu. Adına ilk kez 9. yy'da, Ayios Aka-kios Kilisesi'nin yerini tanımlayan bir yazmada rastlanır.

Geç Bizans dönemi imparatoru ve tarihçisi VI. İoannes Kantakuzenos'un (hd 1347-1354) yazmalarında bir Heptaskalon Limanı'ndan defalarca söz edilmektedir. Fakat yazarın sözünü ettiği liman, büyük olasılıkla, şehrin Marmara kıyısında bulunan ve savaş kadirgalarının girdiği Kon-toskalion (kilise iskeleli) Limanı olmalıdır. Daha önceleri Sofia'nın Limanı diye bilinen bu liman ile 9. yy yazmalarında sözü edilen asıl Heptaskalon Liman'ın aynı yer olmadığı, İoannes'in

yazmalarında, Ayios Akakios Kilisesi'nden hiç söz edilmemesinden anlaşılmaktadır.

Günümüz araştırmacılarının çoğu, iki limanın da aynı olduğunu ve limanın Marmara kıyısında aranması gerektiğini kabul etme eğilimindedirler. Fakat, Heptaskalon Limanı ile Ayios Akakios Kilisesi arasındaki ilişki bilindiğine göre, bu düşüncenin kabulü, iki ayrı Akakios Kilisesi olduğu şeklindeki yanlış bir teze neden olacaktır. Bu varsayıma göre, bunlardan biri Haliç kıyısında, diğeri ise Marmara kıyısında, Kumkapı'da olmalıdır. Oysa, Ayios Akakios adıyla tanınan kilisenin tek bilineni, bugünkü Vefa(->) bölgesindedir. 4. yy' da inşa edilen ve I. Iustinianos dönemi (527-565) ve I. Basileios döneminde (867-886) tamir gören Ayios Akakios Kilisesi, 14. yy'da hâlâ ayakta idi. Fakat bu tarihten sonra kilisenin adına bir daha rastlanmamıştır.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 229-230; Janin, *Eglises et Monasteres*, I, 3, 13-15; A. Stauridu-Zaphraka, "Kontaskalion ve Heptaskalon", (orijinali Grekçe), *Byzantina*, 13, 1985, 1303-1328; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 465-467.

ALBRECHT BERGER

HERAKLEİOS

(yak. 575, *Kapadokya* -11 Şubat 641, *Konstantinopolis*) Bizans imparatoru (hd 610-641) ve Herakleios Hanedam'mn(->) kurucusu.

Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından biridir. 610-717 arasındaki büyük kargaşa döneminde, imparatorluğun ayakta kalmasını sağlayan askeri zaferlere imzasını attı. Roma İmparatorluğu'ndan Bizans İmparatorluğu'na gerçek geçişin Herakleios döneminde olduğuna inanılır.

Kartaca (Kuzey Afrika'da) genel valisinin oğludur. Despot Fokas'ı (hd 602-610) devirmek üzere bir donanma ile Konstantinopolis'e geldiğinde siyasi gruplardan Yeşiller ve Patrik Sergios'un desteği ile iktidarı ele geçirdi. Başa geçtiğinde, devlet örgütü yozlaşmış, idari mekanizma çökmüş, imparatorluğun çekirdek arazisi düşman işgali altına girmişti. Ordu işlemez haldeydi, hazine bomboştı. Balkanlar'da Slavlar ve Avarlar, Anadolu'da Sasaniler ve Araplar cirit atıyor, hattâ Konstantinopolis önlerine dek ilerleyebiliyorlardı, iktidarının ilk yıllarında Sasani saldırıları ile uğraşmak zorunda kaldı. Bunu 619'da Mısır'ın kaybedilmesi izledi. Bu yenilgiler üzerine başkenti Kartaca'ya taşımayı düşünen Herakleios, Patrik Sergios'un ve şehir halkının ısrarları ile bundan vazgeçti.

İki cephede birden savaşamayacağını gören Herakleios 619'da Avarlarla bir antlaşma yaptıktan sonra orduyu yeniden organize etti, ordunun başına geçerek 622'de Anadolu'ya doğru sefere çıktı. 622-626 arasında İran üzerine

üç sefer yaptığı tahmin edilmektedir. Bu seferler sonucunda Armenia'yı geri aldı fakat aynı yıl Avarlarla ittifak yapan Sasani orduları Konstanti-nopolis'i kuşattılar. 7 Ağustos'taki saldırı Patrik Sergios'un ve soylu Bonus'un Meryem Ana ikonası ile halkı cesaretlendirmesi sonucu coşan Bizans güçlerince püskürtüldü (bak. Blahernai Kilisesi). 627'de He-rakleios'un ordusunun yarattığı panik sonucu, Sasani hükümdarı II. Hüsrev tahttan düştü. Yerine geçen oğlu barış antlaşması imzalamayı kabul edince, 628'de Herakleios Konstantinopolis'e döndü. İlk işi Konstantinopolis surlarını tahkim etmek ve Blahernai Sarayı'nı içine alacak biçimde genişletmek oldu. 630'da Kudüs'e giderek, Perslerden geri aldığı gerçek haçı Kutsal Mezar Kilisesi'ne bizzat yerleştirdi. Fakat askeri başarıları kalıcı olmadı, 634'te Araplar Suriye'yi aldılar, 636'da Yarmuk Savaşı'ndan sonra Mezopotamya'yı zapt e-dip Armenia ve Mısır'a saldırdılar.

Herakleios büyük bir general ve ordunun başında bizzat savaşa giden az sayıdaki imparatorlardan biriydi. Fakat asıl başarıları askeri, idari ve mali konularda yaptığı reformlardır. Ostrogorski'ye göre, tema (kolordu) sistemi Herakleios döneminde kurulmuştu. (Modern araştırmacılar bunu reddederler.) Ayrıca Roma İmparatorluğu'na ait idari yapılanma değiştirilerek, "praefectura praetorio"ların (vali) iktidarına son verildi. "Logothē" denen yüksek memuriyetler ihdas edildi, maliye yönetimi bir dizi bağımsız devlet dairesine bağlandı. Toprak düzeni bağımsız küçük köylüler lehine yemlendi ve böylece hem orduya asker temin etmek, hem vergi toplamak güvence altına alındı. Herakleios aynı zamanda o güne dek resmi dil olan

Latinceyi kaldırarak yerine Grekçeyi geçirdi. Karmaşık Latince unvanlara son vererek imparator için halkın benimsediği ba-sileus unvanını (629'dan itibaren) kullanmaya başladı.

Herakleios dinsel çatışmaları azaltmak amacıyla bazı girişimlerde bulundu. İsa'ın tek doğası olduğunu kabul eden Doğulu monofizitlerle, İsa'nın iki doğası olduğunu savunan Halkedon Konsili'(-0 (451) yandaşları arasında uzlaşmayı sağlamak amacıyla 638'de Ekthesis (iman Açıklaması) olarak tanınan bildiriye yayımladı. Buna göre İsa'nın insani ve ilahi iki doğası yalnızca tek idare (thelema) ve tek enerji (energeia) şeklinde tezahür edebilirdi. Bu formülasyonla beklenen uzlaşma sağlanamadığı gibi, hizipleşmenin artması sonucu Doğu topraklarında Arapların ilerlemesine uygun zemin oluştu.

Herakleios iki kez evlendi, ilk karısı Fa-bia Eudoksia genç yaşta ölünce yeğeni Martina ile yaptığı ikinci evlilik halk tarafından ensest kabul edilerek şiddetli tepki görmüştü. Martina'dan olan 11 çocuğunun 4'ünün ölmesi, 2'sinin de sakat olması tanrının bir cezası olarak yorumlandı. İmparatorluğunun son yılları bu konudaki eleştirilere ve Martina'nın, Fabia'nın oğlu Konstantinos yerine kendi oğullarından birini veliaht seçtirmeye çalışmasına karşı koymakla geçti. Ayrıca giderek ilerleyen

bir su fobisinden rahatsızdı. Bu korkusu yüzünden İran seferlerinden döndüğünde, yaklaşık bir yıl Hieria'daki (Fenerbahçe) sarayda kaldığı, ancak etrafı sarmaşıklarla kamufle edilmiş bir köprü üzerinden suyu görmeden Boğaz'ı aşabildiğine ilişkin söylentiler vardır. Garip bir rastlantı ile, vücudunda su toplanmasına neden olan bir hastalık yüzünden 11 Şubat 641'de acılar içinde yaşamını tamamladı.

Bibi. W. Kaegi, "Heraclius and the Arabs", *The Greek Orthodox Theological Review*, S. 27 (1982), s. 109-133; Ostrogorski, *Bizans*, 86-102; A. Pernice, *L'Imperatore Eraclio, Saggio di Storia bizantina*, Floransa, 1905.

AYŞE HÜR

Eudoksia **ffl. Herakleios Konstantinos** Flavius kansı - Gregoria

H. Konstans Teodosios

1

IV. Konstantinos - kansı Anastasia

ü. İustinianos

kansı - (1) Eudoksia kansı - (2) Teodora

Herakleios hanedanının soyağacı. *istanbul Ansiklopedisi*

HERAKLEİOS HANEDANI

610-711 arasında iktidarda kalan Bizans imparatorluk ailesi.

Hanedanın kurucusu Herakleios(->) iktidara geçtiğinde (610) dağılmak üzere o-lan devleti ve orduyu düzene koymak için reformlar yaptı ve birçok askeri başarıya imzasını attı. 641'de öldüğünde, ilk karısı Fabia-Eudoksia'dan olma III. Konstantinos ile ikinci karısı Martina'dan olma Heraklonas birlikte tahta geçtiler.

Konstantinos muhtemelen veremdi ve sürekli tahtı kaybetme korkusu çekiyordu. Büyük olasılıkla Martina tarafından zehirlenerek öldürüldü. Oğlu II. Konstans, He-raklonas ile birlikte müşterek imparator ilan edildi, fakat amcayla yeğenin iktidarlara İmparatoriçe Martina'nın gölgesinde geçti. Kısa bir süre sonra Martina ikinci oğlu David-Tiberios'u da tahta ortak e-dince üçlü imparatorluk dönemi başladı. Bu durum Valentinus Arsakuni adlı bir Ermeni komutanın ayaklanmasına neden oldu ve Heraklonas ailesi tahttan indirildi. Martina'nın dili, Heraklonas'ın da burnu kesildikten sonra hepsi Rodos'a sürüldüler. Böylece o güne dek bir Doğu âdeti olan sakat bırakarak iktidardan etme yöntemi ilk kez Bizans'ta uygulanmış o-luyordu.

Tek hükümdar kalan II. Konstans (hd 641-668) (sonradan "Pogonatos" [Sakallı] lakabını almıştır) tahta çıktığında 11 yaşında olduğu için ülkeyi senato yönetti. Dönemi Arap saldırılarına karşı koymakla geçti.

648'de dinsel hizipleri uzlaştırmak a-macıyla Tipos adlı fermanını yayımladı ve Hz

İsa'nın tanrı ve insan doğaları üzerine tartışılmasını yasakladı. Papa I. Hadriua-nus buna karşı çıkınca, doğu ve batıdan o-luşan birleşik bir Roma İmparatorluğu kurma düşüncesiyle papayı yakalatıp sürgüne gönderdi (653). Ertesi yıl, oğulları IV. Konstantinos, Herakleios ve Tiberios'u müşterek imparator ilan edip kardeşi Te-odosios'u öldürtmesi halk arasında hoş-

HERAKLEİOS SURU

54

55

HEYBELİADA

Adada iki tur yolu vardır. Birine "Büyük Tur", diğerine "Küçük Tur" denir. Küçük Tur'a aynı zamanda "Aşıklar Yolu" da denir. Eşek ve arabalarla yapılan turların ada yaşamında önemli yeri vardır. Adanın kuzeye bakan yamaçlarına dik yokuşlar çıkar, bu yokuşları enlemesine sokaklar keser.

Eskiden bugünkü rıhtımın yerinde çakıllı bir sahil vardı. Bazı yapılar deniz üstündeydi. Mendireğe yakın bölgede deniz hamamları vardı. Deniz, Ayyıldız Cad-desi'nin olduğu yere kadar geliyordu. Limana yakın olan otellerin ve Ilyasko Ya-lısı'nın(->) önünden, deniz kıyısından daracık bir yol geçiyordu. 1927'de sahil doldurularak rıhtım yapıldı.

Sahilden içerilere doğru gidilince bir-iki katlı ahşap evlerden oluşan bir balıkçı köyü vardı. Kilise de şimdiki yerindeydi, önü denizdi. Sahile yakın bir yörede, Orhan Sokağı'nın başladığı meydancıkta, mahalleye hem Türkçe hem Rumca adını veren ünlü kuyu Glifa bulunur. Glifa, suyu kekremsi olan bir kuyudur. Kelime Rumca "kekremsi, acı su" demektir. Küçük köy zamanla gelişmiş, yukarılara, caminin bulunduğu yere dek uzanmıştır. Caminin ol-

Heybeliada tskelesi'ndeki adaya özgü evler. *Erkin Emiroğlu, 1985*

nutsuzluğa neden olunca, Sicilya'da Sira-kuza'ya göç etmek zorunda kaldı ve burada bir suikasta kurban gitti.

Yerine geçen büyük oğul IV. Konstan-tinos (hd 668-685) Konstantinopolis'in kenar mahallelerine dek gelen Arap ordularına karşı ordunun başında başkenti savunarak Bizans'a itibar sağladı (bak. kuşatmalar). Fakat Balkanlar'da ilerleyen Slav akınlarına karşı koymakta başarısız oldu ve imparatorluğun bu bölümünde bağımsız bir Bulgar krallığının kurulmasına izin vermek zorunda kaldı. Doğu topraklarındaki hizip kavgalarına son vermek amacıyla III. Konstantinopolis Konsili'ni (680-681) topladı.

33 yaşında öldüğünde yerine oğlu II. Iustinianos(-0 geçti. 685-695 ve 705-711 arasında iki kez tahta geçen Iustinianos, babasının aksine ateşli bir

hükümdardı, iktidarı sırasında Balkanlar'daki Slav akınlarını kontrol etmeye çalıştı. Dinsel alanda attığı adımlar ise Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki ayrılıkları derinleştirmeye neden oldu. 711'de Iustinianos bir isyan sonucu katledilince Herakleios Hanedanı sona erdi.

Herakleios Hanedanı'nın tüm imparatorları despotik eğilimli devlet adanılan ve kahraman komutanlardı, iktidarları sırasında; Balkanlar'da ilerleyen Avar ve Slav-lara; Doğu topraklarını ele geçirmeye ça-

Heybeliada

istanbul Ansiklopedisi

lısan Araplara karşı mücadele ettiler. Ordularının başına geçerek italya'ya dek sefere çıktılar, imparatorluğu bölen dinsel sorunlara çözüm bulmaya çalıştılar (bak. Herakleios).

Küçük ve serbest köylülük temelinde düzenlenen toprak mülkiyeti yüzünden aristokrasi ile *aralan* hiç iyi olmayan Herakleios Hanedanı mensupları zorla göç ve iskân politikaları ile küçük mülk sahiplerini de rahatsız ettiler. Hazineyi doldurmak ve orduyu güçlendirmek için koydukları ağır vergiler ve acımasız saray görevlilerinin gayretkeşlikleri yüzünden iktidar dönemleri sık sık isyanlarla kesintiye uğradı. Bu isyanların çoğu imparatorların yaşamına mal oldu. 695'te Hellas Birliği'nin komutanı Leontios, 698'de ise Le-ontios'u tahttan indiren ve II. Tiberios a-dıyla tahta geçen Apsimar, Herakleioslar döneminde imparatorluklarını ilan eden hanedan dışı kişiler oldular.

Bibi. A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, c. V, Amsterdam, 1968-1980; A. A. Vasiliev, *Bizans imparatorluğunun Tarihi*, c. I, Ankara, 1943, s. 246-294; J. B. Bury, *His-tory of the Later Roman Empire from Arcadius to irene (395 A. D. to 800 A. D.)*, Londra, 1889.

AYŞE HÜR

HERAKLEİOS SURU

bak. SURLAR

HEYBELİADA

İstanbul veya Prens Adaları'nın, Büyükada'dan sonra yüzölçümü açısından ikincisi.

Tarihte çeşitli isimleri olmuştur. En yaygın olanları Demonisos ve Halki'dir. Demonisos'un Bizans döneminde Camlima-nı'nda bakır madeni işleten ilk kişinin adı olduğu ileri sürülür. Halki ise Yunanca bakır sözcüğünden türemiştir. Bu bakır maden 19. yy'da bir ara işletilmiş ancak e-konomik olmadığı için kapatılmıştır. Çam-limanı'nda bu madene ait izler hâlâ görülmektedir. Adaya Türkçe "Heybeliada" denmesinin nedeni, uzaktan bakıldığında, adanın yere bırakılmış bir heybeye benzemesidir.

Adanın eni 2,7 km, boyu 1,2 km'dir. Maltepe'ye 2,5, istanbul'a 10 mil uzaklıktadır. Doğusundaki Büyükada'ya(->), batısındaki Burgazadası(->) ve

Kaşıkkadası' na(~»)) çok yakın olması nedeniyle bütün Prens Adaları'nın ortasında, merkezi bir yere ve öneme sahip bulunmaktadır.

Heybeliada dört tepeden oluşur. Adanın en yüksek tepesi, üzerinde bir değirmen yıkıntısı olan Değirmen Tepesi'dir. Yüksekliği 136 m'dir. Değirmen Tepesi' nin doğuya doğru bir uzantısı olan tepe Taş Ocağı Tepesi'dir. Haritadaki ismi Köy Tepesi'dir. Yüksekliği 128 m'dir. Makar-ios Tepesi ise Değirmen Tepesi'nin batı-

Heybeliada'mn Büyükada'dan panoramik görünümü. *Erkin Emiroğlu, 1985*

sında, Burgaz'a bakan yönde, daha alçak bir tepedir. Üzerinde Makarios Manastırı vardır. Yüksekliği 98 m'dir. *Papaz Dağı*, yeni ismi ile Ümit Tepesi, adanın kuzeyinde, üzerinde papaz okulu bulunan tepedir (bak. Heybeliada Ruhban Mektebi). Yüksekliği 85 m'dir.

Adanın dört limanı vardır. Birincisi Bü-yükada'ya bakan yöndeki Bahriye Limanı; ikincisi rıhtımın batı yönündeki mendirek; üçüncüsü plajın olduğu yer, Değirmen Burnu Koyu; dördüncü ve en büyüğü de Çam Limanı'dır. Adanın bu en güzel limanına eskiden Port Saint Maria denilirdi.

Bahriye okulunu geçip güneydoğuya yönelince, Ayia Eufemiya Ayazması'na gelinir. Onun yanında kil mağarası vardır. Aya Yorgi (Ayios Yeoryios) Manastırı'mn altında yüksek kayalar ve koylar vardır. Biraz daha doğuya gidilince, "Kadınlar Şafağı", "Şafak", Şafak'tan sonra Çamlıman ve Terki Dünya (Tarık-i Dünya) Burnu gelir. Bu burnun dibinde su içinde yüksek bir kaya vardır. Biraz daha batıya gidince Makarios Tepesi'nin tam altındaki koya gelinir. Kimileri buraya Domuz iskelesi der. Sonra Çöplük gelir. Çöplük'ten devam edince Köprü veya Alman Koyu'na u-laşılır. Bu koy Burgaz'm tam karşısına düşer. Poyraz havalarda rüzgâr almayan sakin bir koydur. Sonra adanın en güzel tabii plajı olan Kablo gelir. Sahili geniştir. Suyun içi kumdur, sıgıdır. Yazın sandallar dolar. Buraya Kablo denilmesinin nedeni, Burgaz'a elektrik ileten kablonun buradan geçmesidir. Kablo'dan sonra, bugün bahriyeye ait kıyısı kumluk bir yere varılır: Çınar. Sahilde büyük bir çınar ağacı vardır. Burası Bizans döneminde tersane idi. Çınar'dan sonra Asaf ve Asaf tan sonra Plaj gelir. Değirmen Burnu'nda Heybeliada Su Sporları Kulübü'nün tesisleri ve olimpik yüzme havuzu bulunmaktadır. Değirmen Burnu'ndan sonra Papaz Dağı'nın denize bakan eteklerine varılır. Burası Orman Bakanlığı'nın halka açık olan dinlenme tesisleridir. Kuzeye bakan kıyılarda yosunlu, taşlı küçük koylar vardır. Mendireğe yakın eski çöplüğü ve Panorama Oteli'ni geçince, ada çepeçevre dolaşılmış ve yeniden rıhtıma varılmış olunur.

Eskiden adanın her yerinden denize girilir, her yerden balık tutulurdu. En revaçta olan yer, bugünkü plajın bulunduğu koydu.

duğu yerden plaja kadar uzanan yöreye eskiden Ambela Üzüm Bağlan denilirdi.

Burada gazinolar, lokantalar vardı.

Kuyu Mahallesi'nin ve Ambela'mn kadınları eskiden hafifmeşreplikleri ile ünlüydü. Söylentiye göre Anadolu yakasından Heybeliada'ya sürülen bir Çingene kabilesinin Rumlarla karışması sonucu, sıcakkanlı ve güzel bir nesil ortaya çıkmıştır.

iskeleden çıkıp sola kıvrılarak Aya Yorgi Manastırı'na doğru uzanan yolun iki yanı eskiden servi ağaçları ile süslü idi. Bu nedenle bugün Gemici Kaynağı Sokağı a-dını taşıyan bu yolun eski ismi "Servili YoP'du. Yolun denize bakan yönünde, bugünkü beton lojmanların yerinde bahçeli ahşap Beylik Evleri vardı. Bu evlerde bahriye okulu personeli, deniz subayları otururdu ve bu yöreye Beylik Mahallesi denilirdi.

Bir ucu Beylik Mahallesi, öbür ucu Halki Palas Oteli olmak üzere eski adı Pıncarcıklar Sokağı (bugün Lozan Zaferi Caddesi) ve Piyasa Caddesi (bugünkü Refah Şehitleri Caddesi) olan anacaddenin üzerinde güzel köşkler sıralanmıştır. En başta bugün Tanman ailesine ait olan köşk ve yanında sıra ile ahşap kösler uzanıp gitmek-

HEYBELİADA

56

57 HEYBELİADA RUHBAN MEKTEBİ

tedir (bak. Hulusi Bey Köşkü). Refah Şehitleri Caddesi'nden tepeye doğru uzanan bölgeye ise Yukarı Mahalle denir.

Yukarı mahalle, büyük, bahçeli güzel köşklerle başlar. Bu evler 1850'lerden sonra yapılmıştır.

Heybeliada eskiden beri bir balıkçı a-dasıydı. Rum balıkçı reislerinin yönetimindeki ada balıkçıları, sadece adaların civarında avlanmakla yetinmez, Karadeniz'e dahi çıkarlardı. Olta balıkçılığı genellikle amatör işiydi. Adanın en ünlü amatör balıkçısı Abbas Halim Paşa idi. Ticari balıkçılık ağ ile yapıldı. Adanın tek voli mahalli bugünkü Kablo idi.

Eski kitaplarda adada çiçek kokusundan insanın başının döndüğü yazılıdır. Çiçekten başka, adada her türlü sebze ve meyve de yetiştirirdi. Zeytinlikler bakımlı ve verimliydi. Ayrıca adanın çeşitli yörelerinde büyük bostanlar ve çayırlar vardı. Rıhtım yapılmadan önce, sahilde denize doğru çıkıntılı, direkler üzerinde salaş gazinolar bulunurdu. Adanın en tanınmış gazinosu Safyanos, öteki adıyla Şafak Gazinosu, doğuda, bugün bahriyenin dinlenme tesislerinin bulunduğu yerdeydi. Adanın batısına doğru uzanan bölgede tanınmış kır gazinoları Emin Bey'in gazinosu, Ayasilos' nün gazinosu, Etem ve deniz kıyısındaki Asaftır. Plaj koyunda da ünlü plaj gazinosu ve bir deniz hamamı vardı. 1930'lu yıllarda deniz hamamı modern bir plaja dönüştürüldü. Arkasındaki bostanda çiçek ve mandalina yetiştirilirdi. Sadık Güzelosman' in

vefatından sonra plaj ve gazinosu vasiyeti gereği Darülaceze'ye intikal etti. Arkadaki bostan ise iskâna açıldı, evlerle doldu. Değirmen Burnu ise bugün Orman Bakanlığı'nca işletilen dinlenme tesisleri ile halka açık bir mesire yeridir. Burnun batı yakası, Heybeliada Su Sporları Kulübü tarafından yüzme havuzu ve diğer tesisler yapılmak üzere kısmen doldurulmuştur. Bugün burada sadece üyelerin yararlanabildiği her türlü su sporunun yapıldığı, modern ve temiz bir yüzme havuzu, lokantalar, çeşitli spor ve dinlenme tesisleri olan büyük bir site bulunmaktadır.

Eskiden adanın sahilinde ve içerilerde çeşitli *gazinolar* ve büyük oteller vardı. Rıhtımdaki Royal, Bristol, Belvü Oteli; batıya doğru giden cadde üzerindeki Kara-manyan Oteli ve evlerin bittiği, çamların başladığı yerdeki, Halki Palas Oteli pek ünlüydü.

Tarih: Heybeliada 19. yy'ın başlarına kadar, sahildeki küçük köyde sadece balıkçıların yaşadığı, diğer yörelerinin de üç manastır tarafından bölüşüldüğü تنها bir adaydı. Trias Manastırı adanın kuzeyindeki *Papaz Dağı* ile çevresini, Panayia Manastırı adanın batısını ve Çamlımanı yöresini; doğuda, Şafaktaki Aya Yorgi (Ayı-os Yeoryios) Manastırı da tüm doğu cephesini sahiplenmişti. Düzluklerde arpa, buğday ekilir, meyilli *arazide* zeytin yetiştirilir, bağlardan nefis şaraplar elde edilirdi. Bugünkü Kuyu Mahallesi'nde oturan balıkçılar, tuttukları balıkları İstanbul'da pazarlardı. Manastırlarla bir ilgileri yoktu.

Heybeliada'daki ilk manastır 809'da kurulan Trias Manastırı'dır. 1182'de Latin korsanları, 1204'te VI. Haçlı Seferi'nde Haçlılar öteki *adalarla* birlikte Heybeliada'daki Trias Manastırı'nı da yağmalamalarıdır. İstanbul'un fethine yakın yıllarda Şafak yöresindeki Aya Yorgi, bugünkü Deniz Li-sesi'nin bulunduğu yerde de 1435'te Panayia Manastırı kurulmuştur. Heybeliada da diğer adalarla birlikte 17 Nisan 1453'te Bal-taoğlu Süleyman Bey tarafından fethedilmiştir. İstanbul'da 1562'de veba salgını çıkınca zengin Hristiyanların adalardaki manastırlara sığınmaları üzerine Heybeliada'nın eşsiz iklimi ve tabii güzellikleri öğrenilmiştir. İngiltere'nin İstanbul sefiri Sir E. Burton da nekahet için Panayia Manastırı'na gelmiş ve 1597'de burada ölmüştür. Heybeliada'nın havasının güzelliği ve sağlığa *yararı* 1641'de adayı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesinde* de yazılıdır. Heybeliada tarihindeki dönüm noktalarından biri de, eski patrik Skarlatos Ka-racas'ın *adaya* gelmesidir. Fener Patrikliği'nden azledilerek Aynoroz'a sürülen Ka-racas, sürgün cezası bittikten sonra adaya gelmiş ve Şafak'taki Aya Yorgi Manastırı'na yerleşmiştir. Eski patrik, ayrıca sahile bugünkü vapur iskelesinin yanındaki bahriye okulunun bulunduğu yere, büyük ve güzel bir köşk de inşa ettirmiştir. Karacas öldükten sonra limanı, güzel bahçeleri ve içinde suyu olan bu köşk, bir süre boş kalmış, sonra Levent Kışlası yapılmıştır. Daha

sonra da bu Levent Kışlası, bahriye o-kuluna dönüşmüştür.

Adanın karşı sahille ve İstanbul'la olan bağlantısı büyük kayıklarla sağlanırken 1846'da Adalar'a vapur işlemeye başlamasıyla ulaşım kolaylaşmıştır. Kırım Savaşı sırasında Fransız veliahtı bir süre Elen Ticaret Okulu'nda oturmuş, Prens Napolyon adayı *ziyaret* etmiş; Kırım'dan gelen yaralı Fransız askerleri bahriye okulunda tedavi edilmişlerdir. 1856'da *adadaki* Rum cemaatine özerklik verilmiştir.

19. yy'ın ortalarında Ortodoks âleminin tek yüksekokulu olan Ruhban Mekte-bi'nin (*papaz* okulu), yine Türkiye'de ilk özel ticaret okulu olan Elen Ticaret Okulu' nün ve bahriye okulunun manastırlara ait olan yerlerde, hemen hemen aynı yıllarda açılmış olması ve Adalar'a vapur işlemeye başlaması Heybeliada'nın önemini birdenbire artırmıştır. Zengin Rumlar köşkler yaptırmışlar, bahriyenin varlığı nedeniyle Türk aileleri de adaya yerleşmeye başlamışlardır. Böylece 1820'de 800 olarak saptanan nüfus, 1865'te 2.000'e çıkmıştır. Heybeliada'nın havasının verem hastalığına iyi geldiğine inanılması da, birçok ailenin adaya yerleşmesine neden olmuştur. Ayrıca Heybeliada, Rum mahallelerindeki içkili eğlence yerleri, güzel Rum kadınları nedeniyle de ünlenmiştir.

1887'de Heybeliada'nın ilk belediye reisi olarak Papa Yani seçilmiş, aynı yıl a-daya telgraf bağlantısı sağlanmış, 1894'te, büyük İstanbul depreminde adadaki manastır, kilise ve evlerde oldukça büyük hasar meydana gelmiştir.

1900'de ünlü eğlence bölgesi Ambe-

la tamamen yanmış; ardından bir büyük yangın daha olmuştur.

Adaya gelen ilk ünlü zengin Türk, hayırseverliği, sanata ve spora düşkünlüğü ile tanınmış Abbas Halim Paşa olmuş; bugünkü Plaj yöresinde ünlü köşkünü kur-durmuştur (bak. Abbas Halim Paşa köşkleri). Köşklerin çevresinde bir mahalle o-luşmuştur. 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı ile birlikte adada tatsız günler başlamış, bir ara adanın sivil halkı boşaltılmış, adaya asker getirilmiş, güneye, açık denize bakan yerlere siperler kazılmış, toplar yerleştirilmiştir. 1915'te Marmara'da İngiliz deni-zaltıları görülmüş, *adaya* Alman subayları gelmeye başlamış, Panayia Manastırı'nda-ki Elen Ticaret Okulu kapanmış, burası Rum kızlarının yetimhanesi olmuştur.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması üzerine Rumların bir kısmı Heybeliada ile Büyükkada arasına demirlemiş bulunan bir Yunan gemisine binerek kaçmışlardır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra ada yaşamını etkileyen en önemli olay, 1924 te sanatoryumun açılması olmuştur (bak. Heybeliada Sanatoryumu).

Bu *arada* İsmet İnönü'nün Heybeliada ile ilişkisi başlamış, İsmet Paşa ilk olarak, 1924'te adaya gelmiş, 1930'da burada bir ev almıştır. İnönü'nün adada

en çok oturduğu dönem ise muhalefette bulunduğu, 1950-1960 arasındır.

II. Dünya Savaşı sırasında, 1941'de, İstanbul'un işgal edilmesi olasılığı düşünülerek bahriye okulu Mersin'e taşınmış; öğrencileri, öğretmenleri, memurları ile tüm bahriyenin *adadan* taşınması üzerine adaya büyük bir sessizlik çökmüş; bahriye, ancak 1946'da adaya dönmüştür. 1950'den sonra *adada* hayat canlanmış, özellikle *yazları* sayfiyeye gelenler artmıştır.

1955'te Altı-Yedi Eylül Olayları(->) sırasında İstanbul'da Rumlara ait dükkânların çoğu tahrip edildiği halde, Heybeliada'da hemen hemen hiçbir olay çıkmamış, ancak 6-7 Eylül Olayları sonucunda İstanbul' daki Rumların Yunanistan'a göç etmeye başlaması adayı da etkilemiştir.

27 Mayıs 1960'tan sonra bahriyenin a-dadaki etkinliği artmıştır. Daha 1940'larda bahriyeye devredilen Panayia Manastırı restore edilmiş, buraya yeni binalar eklenmiş, ormanın önemli bölümleri okulun hudutları içine alınmış; bu arada sahildeki Çınar bölgesi de bahriye plajı olmuştur. Ayrıca Şafak yöresinde, Aya Yorgi Manastırı' nın tüm çevresi, sahildeki Şafak Koyu ve Kadınlar Şafağı istimlak edilmiş, buralara bahriye plajları yapılmış, Şafak Gazinosu ve çevresi tamamen değiştirilerek buraya bahriye dinlenme tesisleri kurulmuş, ayrıca Aya Yorgi Manastırı'nın küçük sıra evleri yıkılmış, buraya da büyük bir orduevi inşa edilmiştir.

İstanbul'daki büyük nüfus patlaması sonucu Heybeliada'nın nüfusu da artmış; 1980-1990 arasında o *zamana dek* görülmemiş bir inşaat faaliyeti başlamış; bütün bostanlar ve çayırılar dolmuş; boş arsa ve bahçe kalmamacasına, hemen her yere beton binalar inşa edilmiştir. 1990 sayımına göre adanın nüfusu 6.500'dür. Ancak yaz

Eski bir kartpostalda Heybeliada *Nezih Başgelen koleksiyonu*

aylarında bu nüfus on kat artmaktadır. Aynı dönemlerde deniz suyu kirlendiği için, halk eski güzel, temiz sahillere ve plajlardan yararlanamamaya başlamıştır. 1984' te Heybeliada Su Sporları Kulübü Derneği kurulmuş; kısa sürede gelişerek, suyu temizlenen büyük bir yüzme havuzu, lokantaları, gazinoları ile çeşitli spor olanakları olan büyük bir spor ve dinlenme tesisi meydana getirilmiştir.

İdari açıdan 1641'de Heybeliada'da bir bostancıbaşı ile birkaç subaşı askerinin bulunduğunu ve adaların tüm gelirinin Kaptan Paşa'ya verilmekte olduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Nahiye müdürlüğü kurulmadan önce Heybeliada'nın en büyük yöneticisi muhtardı. Türklerden birinci muhtar, Rumlardan da ikinci muhtar seçilirdi. Nahiye müdürlüğü kurulduktan sonra muhtarlığın işlevi azalmış, nahiye müdürü yetki sahibi olmuş; 1962'de nahiye müdürlüğü kaldırıldıktan sonra ada doğrudan Büyükkada'daki Adalar Kaymakamlığı'na intikal etmiştir. Adada, belediye *zabıta* başkomiserliği açılmış, polis örgütü de başkomiserlik düzeyine çıkartılmıştır.

Küçük bir ada olduğu halde, Heybeliada okul yönünden oldukça zengindir. Adada, *papaz* okulu (bak. Heybeliada Ruhban Mektebi), Deniz Lisesi(-0, Hüseyin Rahmi Gürpınar Lisesi; ayrıca Türk ilkokulu, Rum ilkokulu, sanatoryum bünyesinde hemşire okulu da vardır.

Heybeliada İlkokulu, Refah Şehitleri Caddesi'ndeki eski ahşap binadan çıkıp kulüp yolundaki modern beton *binaya taşındıktan* sonra, eski okul binası Kültür Bakanlığı'na bağlı bir halk kütüphanesine dönüştürülmüştür. Hüseyin Rahmi Gür-pınar'ın(->), Değirmen Tepesi'nde, çamlar içerisindeki evi de müze olmuş, ancak son dönemlerde boşaltılarak restorasyona alınmıştır.

İskelenin karşısında, bahriye okulunun yanındaki parka H. Rahmi Gürpınar'ın bir büstü de dikilmiş bulunmaktadır. H. Rahmi Gürpınar, 1944'te ölene *kadar* hemen hiç ayrılmadan çok uzun süre Heybeliada'da yaşamıştır.

Heybeliada'nın tanınmış ilk sanatçısı uzun süre Trias Manastırı'nda yaşamış ve adanın güzelliklerini anlatan şiirler yazmış olan şair Tandelidis'tir. Mezarı da papaz okulunun bahçesindedir.

Heybeliada Mezarlığı'nda gömülü olan yazar Ahmed Rasim'in Heybeli ile ilgili hemen hiçbir eseri yoktur. Yeğeni Yesari Asım'ın "Biz Heybeli'de her gece mehtaba çıkardık..." diye başlayan şarkısı pek ünlüdür. Aziz Nesin, çocukluk yıllarının Heybeliada'sım anılarında pek ilgi çekici bir biçimde anlatmaktadır. Heybeliada'yı konu alan araştırma, roman ve öyküleri ile tanınmış olan ilk Heybeliadalı yazar Nejat Gülen'dir. Ünlü öykü yazarı Zeyyat Se-limoğlu'nun da Heybeliada yaşamı ile ilgili özgün hikâyeleri vardır.

Öteki adalarda olduğu gibi, Heybeliada'da da başta gelen spor, ötedenberi futbol ve yüzme idi. Adalarda futbol oynamaya elverişli alanların bulunduğu yıllarda, adalar arası futbol turnuvaları yapılırdı, Çamlımanı'ndaki futbol alanı da amatörce yapılan zevkli futbol maçlarına sahne olurdu. Yüzme de hem eğlence hem de bir spor sayılırdı.

Önceleri Şafak'ta, sonraları Plaj'da yapılan yüzme sporuna ada gençleri bir ara bahriye okulunun içindeki açık ve kapalı havuzlarda devam ettilerse de sonraları ara verildi. Burgazadası ve Kınalıada'daki olimpik yüzme havuzlarında başarılı yüzme çalışmaları yapılırken Heybeliadalı gençler bu olanaktan mahrum kalmışlardı. Uzun bir *aradan* sonra Değirmen Bur-nu'nda Heybeliada Su Sporları Kulübü'nün kurulması üzerine burada her türlü su sporu ciddi bir şekilde yapılmaya başlandı.

Heybeliada'da yukarıda adı geçen ö-nemli manastır, kilise ve binaların dışında 1835'te kurulmuş Terk-i Dünya (Tarik-i Dünya) Manastırı diye bilinen Arsenios Manastırı ve Ayios Spiridon Kilisesi; Çar-

şı Kilisesi diye bilinen, çarşının ortasındaki 1857 yapımı Ayios Nikolaos Kilisesi, Makarios Tepesi'nde 1835 yapımı Hristos (Makarios) Manastırı;

Ayios Nikolaos Ki-lisesi'ne yakın Ayia Paraskevi Ayazması; Aya Yorgi Manastırı'nın altındaki uçurumun dibindeki dik yarın içine oyulmuş Ayia Eufemia Ayazması; bahriye okulu i-çindeki Ayios Nikitas Ayazması vardır. Ayrıca bahriye okulu i-çindeki 1930 yapımı cami kapandıktan sonra inşa edilen 1934 tarihli camiyi; 1950'de Kuyu Mahallesi'nde açılan Ben Yazkor Sinagoğu'nu saymak gerekir. Aşıklar Yolu'nda biri Ortodokslara diğeri Müslümanlara ait iki mezarlık yan yanadır. Halkın "Süslü Mezar" dediğı Aya Yorgi Manastırı yakınındaki, yol üzerinde i-çinde melek heykeli bulunan kubbeli büyük *mezar*, İngiltere'nin Gemlik Konsolosu Kangelidis'in karısına aittir. Panayia Manastırı'nın bahçesindeki bazı *mezarlar* 1970'lerde Aşıklar Yolu kenarına çıkarılmıştı. Bunlar arasındaki İngiltere'nin Türkiye sefiri Sir Edward Burton' un 1597 tarihli lahit taşı, halen kayıptır. Bibi. G. Schlumberger, *İstanbul Adalem*, ist., 1937; E. Mamboury, *Leş İles desprinces*, İst., 1943; O. Erdenen, *Adalar*; N. Gülen, *Heybeliada*, ist., 1985; ay, *Resimlerle Heybeliada*, ist., 1990; A. Millas, *Halki*, Atina, 1982; Evliya Çelebi, *Seyahatname*; *İSTA*.

NEJAT GÜLEN

HEYBELİADA RUHBAN MEKTEBİ

Heybeliada'da Papaz Dağı'nda (günümüzde Ümit Tepesi) koru i-çindeki tarihi okul ve manastır. Bugün "Heybeliada Rum Erkek Lisesi" adını taşımaktadır.

Papaz Dağı'ndaki ilk manastır-okul, 809'da Despotlar Manastırı adıyla kuruldu. Burası 860-8ö2'de Karadeniz'den gelen *Kazak* akıncıların yağmalan sonucu yakılıp yıkıldı. Patrik Fotios tarafından o-nartıldı. 1268-1278 arasında Patrik İosif in çabasıyla zengin bir kütüphaneye kavuştu. *Yazma kitap* koleksiyonları ile Hıristiyan dünyasında ünlendi. Fakat bu ma-nastır-okulun eğitim çalışmaları hakkında günümüze ulaşan önemli bir bilgi yoktur. Adı, kaynaklarda Trias (Aya Triada) Manastırı olarak geçmektedir.

Osmanlılar döneminde 18. yy'a değin manastır işlevini koruyan kurum i-çin 1772' de okul açma izni alındı. Manastırla birlikte okul, 1821'de yandı. Yeni binasının açılışı 13 Eylül 1844'tedir. Bu bina ise 1894 büyük depreminde hasar gördü ve 1896' da bugünkü bina yapıldı. 1844'teki açılıştan başlayarak patrikhaneye bağlı ve Ruhban Mektebi adıyla Ortodoks din adamı (papaz) yetiştiren kurumda okutmanların çoğı Sen Sinod üyesiydiler. 4 yıl orta, 3 yıl yüksek teoloji eğitimi verilen Ruhban Mektebi'nde 1919'da orta kademe kaldırıldı. 1923'ten sonra yeniden 3 yıllık orta, 4 yıllık yüksek teoloji eğitime dönüldü. Bu statü 1951'de azınlık lisesi ile teoloji okuluna dönüştürüldü. Liseye Fransızca ve Latince dersleri de kondu. Teoloji bölüm programında ise zorunlu Türk dili ve edebiyatı dersine yer verildi. Parasız yatılı konumu değışmedi.

HİDİV AİLESİ

Okulun yönetimini ve giderlerini üstlenen patrikhaneyi burada, kurucu temsilcisi olarak bir metropolit müdür temsil etmekteydi. Son kurucu temsilcisinin 1960' ta ölmesinden sonra yenisi atanmadı. Okulun teoloji bölümü, 1971'de yürürlüğe giren ve özel yüksekokulların kapatılmasını öngören yasa nedeniyle o yıl kapandı. 1971-1972 öğretim yılından başlayarak Özel Heybeliada Rum Erkek Lisesi adı altında azınlık okulu statüsü kazandı.

Öğrenci mevcudunun giderek azalması ve yatılı öğrencilerin masraflarının artması karşısında Fener Rum Patrikhanesi, 1984'te Milli Eğitim Bakanlığı'na başvurarak okul bölümünü kapatmak istedi. Ancak Lozan Antlaşması ile diğer ikili anlaşmalar açısından ve mütekabiliyet ilkesi gereği bu istek kabul edilmedi. 1923-1950 arasında okulun mevcudu en fazla 60 dolayında iken 1951-1971 arasında 100-110 kadardı. 1962-1963'te 95 öğrencisi vardı. Bu sayı sonraki yıllarda görülen düşüşle 1984-1985 öğretim yılında 8'e indi. izleyen yıllarda ise yönetim faaliyeti sürdürülmekle birlikte eğitim ve öğretim çalışmaları öğrenci yokluğundan yapılamaz du-

Heybeliada Ruhban Mektebi (üstte) ve tören odası. *Tarkan Okçuoğlu, 1994 (üst), Erkin Emiroğlu, 1985*

ruma geldi. Okula, kurucu temsilcisi a-taması çeşitli nedenlerle yapılamadığından yöneticilik görevim "müdür vekili" sanı ile Türk müdür yardımcısı yürütmeye başladı.

Manastırla birlikte aynı çatı altında yer alan 44 oda ve derslikli okulda halen öğrenci ve öğretmen bulunmamaktadır. Yönetim işleri, kadrosu Heybeliada Hüseyin Rahmi Gürpınar Lisesi'nde olan Türk müdür yardımcısı ve müdür vekili tarafından, çeşitli hizmetler de 3 personelce yürütül-

NECDET YAŞAR Mimari

Bugünkü binadan önce, burada zemin katı kagir, ikinci katı ahşap olan iki katlı bir bina bulunmaktaydı. 1894'teki depremde yıkılan bu binanın yerine bugünkü kagir yapı inşa edilmiştir. Yapımı 1896'da tamamlanan bugünkü binanın mimarı Fo-tiadis'tir.

Okul binasının planı, "U" biçiminde ve simetriktir. 3 katlı binada katlar silmelerle ayrılmıştır. Ana girişin olduğu batı cephesinde zemin katta demir parmaklıklı kareye yakın dikdörtgen pencereler bu-

lunur. 2. katın pencereleri dikdörtgendir ve silmelerle çerçevelenmişlerdir. 3. katta iki yanında pilastırlar bulunan yuvarlak kemerli pencereler vardır. Saçak altında tüm yapı boyunca dolaşan, dişli bir korniş yer alır.

Âna giriş, yapı kitlesinden öne çıkmıştır. Mermer merdivenlerden çıkılarak dört sütunun oluşturduğu üçlü açıklıktan yapıya girilir. Bu bölümün üzerinde üçlü bir pencere grubu yer alır. Ortadaki pencere daha yüksektir ve kimeri iki küçük mermer sütuna oturmaktadır. Bu iki bölüm giriş katı ve 3. kat boyunca uzanan, geniş bir yuvarlak kemerle çerçevlenmiştir. Yuvarlak kemerin iki yanında geniş birer pi-lastr yer alır ve bu bölüm üçgen bir alınlıkla sonuçlanır. Sütun başlıklarının üzerinde haç motifleri ve üçlü pencerenin sütunlarının üzerinde üç yapraklı yonca motifi yer alır. Büyük yuvarlak kemerin üstünde, iki köşede kabartma asma yaprakları ve üzüm motifleri vardır.

Yapının diğer cephelerinde de aynı pencere düzeni görülür. Kuzey ve güney cephelerde, iki yanda köşelere doğru üçgen alınlıkla biten ve yapı boyunca uzanan bir çerçevlenme vardır. Bu bölümlerde de pencereler, ana girişte olduğu gibi geniş bir yuvarlak kemer içine alınmıştır. Arka cephelerde, üçüncü katta, ortada birer cumba vardır. Ana girişin dışında, diğer üç cephede de birer küçük giriş yer alır.

Yapının dış cephesinde, saçak altındaki dişli kornişte ve kemerli pencerelerin kemerlerinin etrafında kullanılan tuğlalar cephelere hareketlilik kazandırmıştır. Ana girişten dört mermer sütunlu büyük bir hole girilir. Girişin hemen iki yanındaki o-dalar ziyaretçiler içindir. Holün iki yanında, kuzey ve güney yönlerdeki koridorlara açılan kapılar vardır. Bu koridorlardan yapının diğer kanatlarına geçilir. Bu bölümlerde dersaneler, yatakhane ve yemekhane yer alır. Holdeki mermer merdivenlerle 2. kata çıkılır. Bu katta müdür ve öğretmenlerin odaları yer alır. Bu kattaki en ilgi çekici mekân, büyük tören odasıdır. Bu odanın pencereleri, ana girişin üstünde yer alan üçlü pencerelerdir. Tören odasının duvarlarını, okulda görev yapmış öğretmenlerin ve din adamlarının tabloları ve fotoğrafları süsler. Bu odada, kuzey yönünde küçük bir ibadet mekânı vardır. Odanın ahşap kaplamalı tavanları kalem işleriyle bezelidir. Yapının içinde tavanlarda ve duvarlarda kalem işleri vardır.

Büyük holde, ana girişin karşısındaki kapıdan avluya çıkılır. Avluda Trias Kilisesi yer alır. Kilisenin kuruluşu 9. yy'a kadar uzanmaktadır. Kilise, üç nefli bazilika planındadır. Orta nefin üzeri beşik tonozludur. Kilisenin yamsıra, avluda kilise çanları ve kilise apsis duvarının önünde mezarlar vardır. Okulun bahçesinde ana girişin yanında, Ermenice kitabeli bir kuyu bileziği bulunur. Bibi. Erdenen, *Adalar*, N. Gülen, *Heybeliada*, İst., 1985; P. Tuğlacı, *İstanbul Adaları*, II.

EMİNE ÖNEL

HEYBELİADA SANATORYUMU

Çam Limanı mevkiinde 1924'te kurulmuş istanbul'un ve Türkiye'nin ilk sanatoryumu.

Türkiye'de çağdaş anlamda bir sanatoryum kurulması ilk kez, II. Abdülhamid döneminde düşünülmüş ve 1904'te Etfal Has-tanesi'nde») veremli çocuklar için baraka şeklindeki ilk sanatoryum yapılmıştır. O sıralarda yabancı ülkelerde, dağlarda çamlar içinde kurulmuş sanatoryumlarda hastaların yüzde 68 oranında şifa bulduğuna dair bilgiler alınmakta olduğundan Heybeliada'daki Mekteb-i Bahriye Neka-hethanesi'nin bir sanatoryuma çevrilmesi düşünülmüş, bu sırada bina muhacirlere tahsis edilmiş, ancak burada bir sanatoryum kurma fikrinden vazgeçilmemiştir. Heybeliada'nın Çam Limanı mevki, çamlarla kaplı bulunması ve kuzeyden gelen sert ve soğuk rüzgârlara karşı kapalı olması nedeniyle, iklim tedavisi olanakları bakımından bir sanatoryum için ideal bir konumdaydı.

Karadan bakıldığında Çam Limanı'nı kapatan iki burundan soldakinde, Mekteb-i Bahriye Nekahethanesi olarak kullanılan küçük bina inşa edilmişti. Bu bina sonraları Bahriye Mızıka Mektebi olarak kullanılmıştı ve sonunda da muhacirlere tahsis edilmişti. İşte bu bina 1924'te Heybeliada Sanatoryumu'nun ilk nüvesini o-luşturdu.

Dr. Refik Saydam'ın sağlık bakanlığı zamanında, sanatoryumun kurucusu olarak Dr. Reşat Rıza Bey düşünüldü. Verem hastalıkları konusunda zamanın en yetkili hekimlerinden olan bu hekim, verilen tahsisatın darlığını öne sürerek teklifi reddetmiş ve daha büyük bir sanatoryumun Şişli'de kurulmasını önermiştir. Bunun ü-zerine, Sağlık Bakanlığı da, Heybeliada Sanatoryumu'nun oluşturulması için Dr. Ser-ver Kâmil ve Dr. Tevfik İsmail (Gökçe) beyleri görevlendirdi. Bu hekimler 15 Ağustos 1924'te adaya gelerek binayı teslim aldılar ve gerekli tamiratı yaptırıp ilave inşaatları başlattılar.

1 Kasım 1924'te 16 yataklık ilk nüve kuruldu. Üst katta biri kadınlara diğeri de erkeklere ayrılmak üzere 8 yataklı iki koğuş, alt katta da idareye ve memurlara tahsis edilmiş birkaç oda, sanatoryumun nüvesini oluşturdu.

Kamil Bey'in 1925'te başhekimlikten ayrılmasından sonra Dr. Tevfik İsmail Gökçe Bey bu göreve getirildi ve 30 yıl süre ile bu makamda kaldı. Kurumun ilk yıllarında, soba ile ısıtılan binalarda kür yerleri, basit tesviye edilmiş toprak üzerinde, üstü ve arkası tente kaplı salaş yerlerdi. Sanatoryumun suyu, eski ve verimsiz bir tulumba ile çürük bir sac depoya verilerek temin ediliyordu. Elektrik de ancak akşamları birkaç saat faaliyette bulunan ufak bir motorla sağlanıyordu.

1940'lı yılların başlarında, Çam Limanı Bumu üzerinde inşa edilmiş binalar sanatoryumun ihtiyaçlarını karşılayamaz olunca, 1945'te Tur Yolu'nun sağdaki yamaçlara bakan kısmında kadın hastalar için, inşaat alanı 7.492 m2 olan yeni büyük binanın yapımına başlandı ve bu bina da kısa sürede tamamlanarak 1 Ocak 1947'de hizmete girdi.

Böylece 510 yatak kapasitesine ulaşan sanatoryum günümüzde Heybeliada

Sanatoryumu Göğüs Hastanesi ve Göğüs Cerrahisi Merkezi adıyla hizmet vermektedir. Sağlık Bakanlığı'na bağlı, göğüs hastalıkları alanında uzmanlaşmış bir özel dal hastanesi olup 640 yatağı vardır. Ayrıca 60 ya- taklı bir de eğitim merkezi bulunmaktadır. KRİTON DİNÇMEN

HEYBELİADA VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

1928'de Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi tarafından, Fransa, Marsilya'da, Chantier de Provence, Port de Bouc tezgâhlarında, eşi Kalamış ile birlikte inşa ettirildi. Daha önce, 1912'de Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi tarafından aynı tersaneye ısmarlanıp inşa ettirilen birbirinin eşi Moda, Burgaz, Kadıköy adlı vapurlardan çok memnun kalındığı için, yaptırılmasına karar verilen iki yolcu vapurunun da yine aynı tersaneye ve öncekilerin eşi olarak yaptırılması uygun görülmüştü. Bu beş vapurun beşinin de uzun süre kullanıldıkları göz önüne alınırsa, ne kadar isabetli bir karar verildiği daha iyi anlaşılır.

Heybeliada'da Yeşilburun'dan sanatoryumun bir görünümü.

Elif Erim, 1988

Heybeliada Vapuru, Karaköy'de. *Eser Tutel*

699 grostonluk olan Heybeliada, 61,2 m boyunda, 9,2 m genişliğinde olup su-kesimi 3,1 m kadardı. Her biri 350 beygir-gücünde iki buhar makinesi vardı. Çift us-kurlu olup saatte 13,5 mil hız yapabiliyor, 1.389 yolcu alabiliyordu. 1958'de, Galata Köprüsü'ne bağlı iken geçirdiği bir yangında kısmen harap olduysa da onarılarak yeniden hizmete kondu. 19öO'lı yıllarda tadil edilerek kazanı akaryakıtla ısıtılır duruma getirildi. 1938 sonlarında faal hizmetten alınarak kadrodan çıkarıldı. 1991' de sökülme üzere Aliğa'daki sokum yerine götürüldü.

ESER TUTEL

HİDİV AİLESİ

19. yy'ın ikinci ve 20. yy'ın ilk yarısında (özellikle etkileri azalarak 1940'lara değin) İstanbul'un toplumsal, kültürel ve siyasal yaşamında önemli etkileri olan aile.

"Mısırlılar" veya "Kavaklılar" olarak da anılan bu ailenin mensupları, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın soyundan gelir. Bu soydan gelen ve Mısır'ı yöneten vali, imtiyazlı vali ve hıdivler şunlardır: Mehmed Ali Paşa (1805-1848), İbrahim Paşa (1848, vekil), I. Abbas Paşa (1848-1849, vekil; 1849-1854, vali), Said Paşa (1854-1863), İsmail Paşa (1863-1879, 2 Haziran 1866'dan itibaren hıdiv unvanıyla), Tevfik Paşa (1879-1892), II. Abbas Hilmi Paşa (1892-1914).

Mısır'ın vali ve hıdivleri, Osmanlı protokolünde, Osmanlı hanedan üyeleri, sadrazam ve şeyhülislamdan sonra üçüncü sırada yer almıştır. İlk Mısır valileri

İstanbul'a çoğunlukla protokol ve biat için gelmişlerdir. Mehmed Ali Paşa 17 Ağustos 1846'da ilk ve son defa İstanbul'a geldi, Abdülmecid'e bağlılığını bildirdi. 25 gün İstanbul'da kaldı. İbrahim Paşa, vali vekili olarak 1848'de İstanbul'a geldi. Abbas Paşa, 1849 sonunda valiliğe tayini nedeniyle teşekkür için İstanbul'a gelip, padişahın ayağını ö-pünce, vezir payesi, sadaret payesine yükseltildi. Ardılı Mehmed Said Paşa, padişaha biat için 20 Ağustos 1854'te İstanbul'a gelmiştir. Aynı şekilde, İsmail Paşa da valiliğinin ilk aylarında İstanbul'a gelip, Abdülaziz'e biatte bulundu. Mısır vali ve hıdivlerinin İstanbul'a gelişlerinde saray ve

HİDİV AİLESİ

60

61

HİDİV KASRI

ileri gelen devlet ricali tarafından ziyafetler verilir, törenler düzenlenirdi.

Cevdet Paşa'nın yazdığına göre, Mısır zenginlerinden birçok ailenin İstanbul'a göçleri veya yaz mevsimi için gelişleri, I. Abbas Paşa'nın valiliği zamanında başlamıştır. İstanbul'un bu ilk zengin, cepleri altın dolu turistleri diyebileceğimiz Mısırlılar, yüksek bedellerle konaklar, yalılar satın almışlar, bunları alafranga eşyalarla döşemişlerdir. Bol para harcamaları ile halkın, esnafın ve nihayet yöneticilerin dikkatini çekmişler, İstanbul'un kibar takımı ve vükela aileleri bunları taklit etmeye başlamışlardır. Bu moda saray kadın efendilerine, sultanlara ve şehzade haremlerine de sirayet ederek, bol israf ve harcamalara yol açmıştı. Alafranga yaşamda örnek bir aile olan Fuad Paşa'nın haremeleri ve konağı ile, Mısırlılardan birisi Kâmil Paşa'nın zevcesi ve Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeyneb Hamm'ın pek lüks ve şatafatlı yaşamıydı. Bu israf modası, saray masraflarının artması Abdülmecid'in tepkisine ve önlemler almasına yol açmış, ancak bunlar fazla etkili olamamıştır.

Mısırlı zenginler ve hıdiv ailesi mensupları yazın sıcak iklimden kurtulmak için, İstanbul'a özellikle Boğaziçi'nin güzel ve serin kıyılarına gelmeye can atarlardı. Mısırlılar ve hıdiv ailesi için tekrar İstanbul'a kavuşmak büyük bir özlem ve düş olurdu. İstanbul'un leziz suları, sayfiyeleri, mesireleri, adaları, Osmanlı sarayının mensupları, vükela konakları, düşlerini süsleyen ve yaşama sevinci veren unsurlardı. İstanbul halkı da, zenginiyle fakiriyle Mısırlıların gelişini dört gözle beklerlerdi. Çünkü bunlar son derecede bol para harcayan, yardımsever, eli açık insanlardı. Ayrıca hıdiv ailesinin İstanbul'da yaşamak için kültürel sıkıntıları da olmazdı. Kavalalı soyu, Türk (kimi kaynaklar Mehmed Ali Paşa'yı Arnavut olarak gösterir) ve Sünnî-Hanefî mezhebindeydi.

Kavalalı Hanedanı mensupları çocuk iken Türkçe ve Arapçayı öğrenirlerdi. Bazdan birkaç yabancı dil bilirdi. Dolayısıyla irken Türk, dinen Müslüman, kültür ve gelenek itibariyle âdeta Boğaziçili idiler.

Hıdiv İsmail Paşa döneminden itibaren, hıdiv ailesinin İstanbul'a ziyaretleri ve İstanbul'un sosyal yaşamında Mısırlıların nüfuzları artmıştır. İsmail Paşa, geniş ailesi i-le hemen her yaz İstanbul'a gelirdi. İsmail Paşa, iyi yetişmiş, insan ilişkilerinde girgin, hırslı, insanları elde etmekte mahir bir kişiliğe sahipti. Mısır'ın siyasal haklarının genişletilmesi peşinde koşan İsmail Paşa, İstanbul'da kısa sürede saray ve Babıâli erkânını elde etmeyi başarabildi. İleri gelenlerin en büyüğünden en küçüğüne kadar gülyüz gösterip "kapu yoldaşım" diye dostça ve arkadaşça davranırdı. Saray mensuplarına ve devlet ricaline "kapu yoldaşı hediyesi" namı ile pek çok hediye ve pişkeş sunmuştur. Hediyeler ve rüşvetlerle Mısır'ın imtiyaz fermanlarını genişletti. 1866'da valiliğin babadan oğula geçmesini sağlayan fermanı elde etti. Başka bir fermanla da "Mısır ve Sudan hıdivi" unvanını aldı.

İsmail Paşa'nın yalısı Emirgân'daki eski sadrazam Hüsrev Paşa'nın malikânesinin yerinde idi. Yalısı, devrin seçkin kültür, fikir ve devlet adamlarının toplandıkları sazlı, sözlü, musikili, davetli, eğlenceli bir şenlik yeri idi. Beyazıt'ta da büyük bir konağı vardı. İsmail Paşa, İstanbul halkını kendisine ısındırmak için, özellikle ramazanlarda, mahalle fakirlerine, medreselere, tekkelere çok yardımda bulunurdu. 1866 Hocapaşa yangınında zarara uğrayan 8.500 kişinin yaralarını sarmıştı. Hıdiv ailesinin diğer yakınları da Boğaziçi'nin en güzel köylerinde, en güzel yalı ve konaklarda otururlardı. Hıdiv İsmail Paşa'nın şerefine Adile Sultan'ın(->) eşi Mehmed Ali Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında verdiği ziyafet pek şatafatlı olmuştu.

Giyim kuşam bakımından da Mısırlı hanımların İstanbul'daki tesirlerinden söz edilebilir. Mısır saraylarında başlangıçta Osmanlı tesiri hâkimdi. Özellikle İsmail Paşa zamanında Mısır'ın Avrupa'ya açılışı ve lüks israflar sonucu, Avrupa kıyafet, moda ve takıları, Mısır hıdiv ailesinin hanım ve prensesleri arasında moda oldu. Avrupa'nın yüksek sosyete kadınlarına uymaya çalıştılar. Bunların yankıları İstanbul'daki Osmanlı üst düzey hanımlarına da etki etmiştir. Mısırlı prenseslerin giyim ve moda konusunda harcadıkları *muazzam* servetler, masal ve efsane gibi hanımlar dünyasında dillerde dolaşırdı.

Hıdiv ailesinin İstanbul'daki bir diğer meşhur siması, İbrahim Paşa'nın ikinci oğlu, Hıdiv İsmail Paşa'nın küçük kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'ydı (1830-1875). Fazıl Paşa çok küçük yaşta İstanbul'a gelerek Babıâli'ye girmiş, sonra Mısır'a dönmüştü. 1846'da yeniden İstanbul'a geldi. Eniştesi Yusuf Kâmil Paşa'nın yardımıyla padişahı tanıdı. 1858'de vezir oldu. Tanzimat Meclisi üyeliği, maliye nazırlığı yaptı. 1862'de maarif nazırı oldu. Hazâin Meclisi başkanlığına getirildi. Ağabeyi İsmail Paşa'nın gayret ve pişkeşleriyle, Mısır'ın veraset sisteminin değişmesiyle,

valilik hakkını kaybetti. Osmanlı yöneticilerine kırıldı. 1866' da Paris'e gitti. Yeni Osmanlılar (Jön Türkler) denen siyasal akıma destek verdi, yardımlarda bulundu. 1867'de affedildi, İstanbul'a döndü. Maliye ve adliye nazırlıklarına getirildi.

Mustafa Fazıl Paşa, iyi yetişmiş, kültürlü, yaradılıştan eli açık, hamiyetli bir zattı. Şen ve esprili bir mizaca sahipti. Mısır' daki emlakine karşılık aldığı parayı ölçsüz sarf ve eğlence ile 10 yılda bitirdi. Çamlıca'daki köşkü, Beyazıt'taki konağı, Eyüp'te Bahariye'deki sahilhanesi tanınmıştı. Devrin ricali, fikir adamları, sanatçıları köşkünde ve konağında toplanırlardı. Kişiliğini ve döneminin insanlarıyla ilişkilerini yansıtan anekdotları ilginçtir. Abdü-laziz'e Paris'ten yazdığı mektubu siyasal literatürümüzde önemli bir belgedir.

Hıdiv ailesinden İstanbul'da hayırları, yardımları, ihsanları ve cömertlikleriyle tanınan bir kişi de *Sadrazam* Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa' nın kızı Zeyneb Hanım'dır. Yakacık'ta köşkü, Laleli'de konağı vardı. Kan koca Üskü-

dar'da yaptırdıkları ve bugün adlarıyla anılan hastanenin, bahçesinde yatıyorlar.

İsmail Paşa'nın 1879'da siyasal nedenlerle azlinden sonra, yerine oğlu Tevfik Paşa (1852-1892) geçti. İsmail Paşa ise, önce İtalya'ya gönderildi. Oğlu Hasan Paşa'nın verdiği sadakat sözü üzerine İstanbul'a gelmesine ve Emirgân'daki sahil sarayında oturmasına II. Abdülmecid izin verdi. 1895' te ölümüne değin burada yaşadı.

Babası gibi Tevfik Paşa da hemen her yaz ailesiyle istanbul'a gelirdi. Tevfik Paşa' nın 1892'de ölümü üzerine oğlu Abbas Hilmi Paşa (1874-1944) hıdivliğe getirildi. Hıdiv gençti. Annesi onu II. Abdülhamid'in kızlarından birisiyle evlendirmek istiyordu. Münasip görülmediğinden, padişah saray kızlarından İkbâl Hanım'ı onunla evlendirdi. Yalnız Osmanlı şehzade ve sultanlarına mahsus "hanedan-ı âl-i Osman" nişanını verdi.

Abbas Hilmi Paşa da dedesi ve babası gibi her yıl İstanbul'a gelirdi. Çubuklu'da küçük bir şato görünümündeki sarayı inşa ettirdi. Bu yapı Hıdiv Kasrı(->) olarak tanınır. Bebek'te de bir sarayı vardı. Hıdiv ailesi Boğaziçi'nde Nimetullah Yatı ile geziler yapardı. İstanbul'daki olağan tören ve davetlere katılırlardı. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girince, İngiltere, Mısır'ı ilhak ederek, o sırada İstanbul'da bulunan Abbas Hilmi Paşa'nın hıdivliğine son verdi. Osmanlı Devleti 1918'e kadar onun hıdivliğini destekledi. Cumhuriyet döneminde Türk tabiyetine giren Abbas Hilmi Paşa uzun yıllar Çubuklu'daki sarayında yaşamıştır.

İstanbul'da, hıdivden sonra ikinci önemli şahsiyet daima hıdivlerin anneleri olurdu. Osmanlı protokolünde onlara "vali-de-i hıdiv" veya "valide paşa" denirdi. Tevfik Paşa'nın annesi Valide Hanım, Abbas Hilmi Paşa'nın annesi Emine Necibe Hanım meşhur valide paşalardı. Valide Paşa

Sarayı Bebek'te olup, ahşap bir sahilsaray-dı. Valide Paşa Yalısı diye de anılırdı. Valide paşa, Osmanlı saray hareminin daima gözde konuğu olurdu. 15 günde bir mutlaka Yıldız'daki selamlık alayında hazır bulunurdu. Saray tiyatrosuna da davet edilirdi. II. Abdülhamid'in kızları ve hanımları da valide paşa ile iyi dosttular. Düğünlerde, bayram törenlerinde valide paşanın ayrı bir yeri vardı. Valide paşa da, eli açık ve rütbesine yakışır *tarzda* şefkat ve dostlukla hareket ederdi. Bebek'teki ahşap yalı 20. yy'ın başlarında yıktırılıp, yerine art nouveau tarzında bir bina valide paşa tarafından yaptırılmıştır (bak. Hıdiva Sarayı).

Kavalalı soyundan Abdülhalim Paşa' nın iki oğlu Said Halim Paşa (1864-1921) ve Abbas Halim Paşa (1866-1935) Osmanlı yönetiminde önemli görevler almışlardır. İkisi de *Lozan'da* siyasal bilimler eğitimi gördü. Said Halim Paşa, İttihad ve Terakki üyesi idi. 1913-1917 arasında 3,5 yıl sadrazamlık yaptı. Mütarekede Malta'ya sürüldü. Roma'da Ermenilerce katledildi. Yeniköy'de ünlü bir yalısı vardı (bak. Said Halim Paşa Yalısı). Abbas Halim Paşa Şûra-yı Devlet'te çalıştı. 1913'te Hüdaven-digâr valisi, 1914'te nafia nazın olarak kar-

deşinin kabinesinde görev almıştır. 1920' de Malta'ya sürüldü.

Hıdiv ailesinden birçok prence vezir, müşir, mirmiran rütbeleri ve nişanları verilmiştir. Nazır, asker, yönetici, siyaset adamı olarak bu aileden birçok şahsiyet yetişmiştir. Bunlar arasında Abdülhalim Paşa (müşir), Küçük Mehmed Ali Paşa (maliye nazırı), Hasan Paşa (müşir), İbrahim Hilmi Paşa (müşir), Hüseyin Kâmil Paşa (müşir), Aziz Hasan Paşa (ferik), Ahmed Fuad Paşa (sonra Mısır kralı), Ali Kâmil Fazıl Paşa sayılabilir.

Hıdiv ailesi ile Osmanlı hanedanı ve birçok meşhur Osmanlı aristokrat ailesi arasında evlilikler ve akrabalık ilişkileri kurulmuştur. Damat Mehmed Ali İbrahim Paşa, Damat Abdülmümin Bey, Damat İbrahim Hami (İlhami) Paşa vb Osmanlı sul-tanlarıyla evlenmişlerdir. Ebubekir Mümtaz Efendizadeler, Deli Fuad Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Avlonyalı Ferid Paşa, Ayaşlı ve Azmzadeler aileleri hıdiv ailesi ile kız alıp vererek veya erkek çocuklarını evlendirerek akrabalık kurmuşlardır.

Hıdiv ailesi İstanbul'a mimari *alanda* güzel eserler kazandırmıştır. Köşk, konak, kasır ve yalıları, çeşme, okul, hastane, sebil gibi hayır eserlerinin çoğu günümüze ulaşmıştır.

Hıdiv ailesinin hanımlarından kültür ve fikir hayatımıza önemli katkıları olanlar arasında, Türkiye'de feminist hareketin öncülerinden Abdülhalim Paşa'nın kızı, Sadrazam Said Halim Paşa'nın kız kardeşi Emine Hanım, Milli Mücadele'yi yazı ve kitaplarıyla destekleyen, Hüseyin Kâmil Paşa'nın kızı Kadriye Hüseyin Hanım ilk akla gelenlerdir. Ayrıca hıdiv ailesi mensuplarının güzel sanatlara, edebiyata merak ve

yetenekleri olduğu, bunlarla uğraştıkları ve sanatçıları korudukları, teşvik ve takdir ettikleri hatırlanmalıdır. İstanbul'un kültür ortamlarında birer meşen gibi hizmet ettikleri gözlenmektedir.

Hüseyin Kâmil Paşa (1914-1917), I. Fuad (1917-1936) ve Faruk (1936-1952) zamanlarında da, Mısırlıların İstanbul ile ilişki ve bağları *azalarak* da olsa sürmüştür. Mısır'dan gelen gelirler ve *paralar azaldıkça*, İstanbul'daki hıdiv ailesi mensuptan ve Mısırlıların maddi sıkıntıları artmış, *zamanla* eldeki avuçtaki kıymetli eşyalar, mücevherler satılmış, nihayet köşkler, konaklar bakımsızlığa terk edilerek, onlar da tek tek elden çıkarılmıştır.

Bibi. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 85-91, VII, 39-53; Ç. Gülersoy, *Hıdivler ve Çubuklu Kasrı*, İst., 1985, s. 11-102; A. Ş. Hisar, *Boğaziçi Mehtapları*, s. 63, 75 vd; ay, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, ist., 1958, s. 106, 110; Celâleddin Paşa, *Madalyonun Öbür Yüzü*, ist., 1972, s. 93-94; E. F. Tugay, *Three Centuries, Family Chronicles of Turkey and Egypt*, Londra, 1963; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 137-138, 156-157, 162-163, 179-180; A. Rıza-M. Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, I, İst., 1977, s. 66, 78-82, 99-100, 147, II, 80, 82-83, 86-91, 110-113; Y. Öztuna, *Devletler Hanedanları*, II, Ankara, 1990, s. 442-473; S. Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İst., 1948, s. 61, 63, 76-77, 82-83, 132-133, 166, 252-254; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, İst., 1980, s. 7-8, 52-53, 57-59, 196-197; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, İst., 1990, s. 109-110, 148-153, 255; A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İst., 1988, s. 62, 65, 76, 96; "Mısır Saraylarında Türk Modası", *Aydabir*, S. 2 (Ağustos 1952), s. 81-82; P. Mansel, *Sultans in Splendeur*, Londra, 1988, s. 38-53, 94-105.

ATILLA ÇETİN

hıdiv ismail paşa korusu

Boğaz'ın Anadolu yakasında, Kanlıca'nın yaklaşık 1,5 km kuzeyinden başlayarak Dalgıç Okulu, Seyir ve Hidrografi Dairesi ile itfaiye binasının üstündeki dik yamaçları ve sırtın büyük bir bölümünü kapladıktan sonra Çubuklu Vapur İskelesi'ne yakın bir yerde nihayet bulan kuru. Adını, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu ilk Mısır Hıdivi İsmail Paşa'dan almıştır.

Halk arasında "Çubuklu Korusu" olarak da anılmış olan Hıdiv İsmail Paşa Korusu kesif bir ağaç topluluğuna sahiptir. Başta kızılçık olmak üzere değişik ağaç türleri ve bostanları ile şöhret bulan bu yerdeki ilk yerleşme Bizans dönemine kadar inmektedir. Burada "Akimitis" denilen uykusuz keşişlere mahsus bir manastırın varlığından söz edilmektedir. Manastırın kurucusu olan Aziz Aleksandr 430'da burada ölmüş ve buraya defnedilmiştir. Sayıları 300'ü bulan buradaki keşişler gece gündüz demeden ibadet ettikleri için onlara "Uykusuz Keşişler" adı verilmiş ve Çubuklu onların varlığıyla da ün kazanmıştı. Çubuklu

Korusu içerisinde bugün Akimitis Manastırı'na ait sarnıç ve suyollarına yer yer tesadüf edilmektedir. Efsanesi, kızılıçık *ağaçları*, bostanları ve korusu ile ün yapan Çubuklu, Osmanlı padişahları tarafından ilk *zamanlar* av mahalli olarak kullanılmıştır (bak Çubuklu).

Koru 172.000 m²lik bir alana yayılmıştır. Buradaki bostanlar ise sarayın sebze ihtiyacını karşıladığından başka, padişahlara da gelir temin ediyordu. 18. yy'ın başlarında Çubuklu Mesiresi ve Korusu, İstanbul'un başta gelen mesire yerlerinden biri idi. 19. yy'ın ikinci yarısında Abdülaziz (hd 1861-1876), Emirgâne Köyü'nün gerisindeki arazi parçası ile Çubuklu Mesiresi ve Korusu'nu Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya vermiştir (bak. Emirgân Korusu). Hıdiv İsmail Paşa, Emirgân Korusu içinde yaptırdığı köşkler gibi Çubuklu'da da kıyıda Türk üslubunda bir yalı inşa ettirmiş, İsmail Paşa'dan sonra oğlu Tevfik Paşa, daha sonra da Abbas Hilmi Paşa sırayla hıdiv olmuşlar, daha önce yazlarını *yalıda* geçiren Mısırlı aile, dönemin zevkine uygun olarak, tepede, korunun içinde bir kasır yaptırmıştır (bak. Hıdiv Kasrı).

Korunun bir bölümü, özellikle Hıdiv Kasrı'nın çevresi park olarak tanzim edilmiş; İsviçre ve Fransa'dan bu park için a-ğaçlar getirtilmiştir. Çubuklu'dan parkın ana giriş kapısına, yaklaşık 400 m uzunluğunda dar bir asfalt yolla ulaşılmaktadır. Ana giriş kapısından kasra üç sıra halinde gümüş ihlamur (*Tilia argentea*) ve at-kestanesi (*Aesculus hippocastanum*) a-ğaçları dikilmiştir. Binanın çevresinde yaşlı fıstıkçamları (*finuspined*) ve porsuk (*Taxus baccata*) ağaçları mevcuttur ve

bunların altında da pembe ve mavi çiçekli ortanca grupları yer almaktadır.

1930'lu yıllara *kadar* hıdiv ailesi tarafından kullanılan kasır ve geniş koruluğu, 1937'de İstanbul Belediyesi'ne geçmiştir. Ancak bina uzun yıllar boş kalmış, koruluğa pek bakılmamıştır. Koruluğun güney yamaçları *zamanla* satılmış burası bir kooperatif tarafından inşaata ve yerleşime açılmış, korunun doğal karakteri kaybolmuştur.

İstanbul'da birçok tarihi yapıyı restore ederek ülkeye kazandıran Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1982'de İstanbul Belediyesi ile imzaladığı bir protokolle, Hıdiv Kasrı'nın onarımını üstlenmiş ve 1,5 yıl süren yoğun ve geniş kapsamlı bir çalışma ile binayı baştan başa restore etmiş, yapının çevresini geniş çim alanları ve gül bahçeleri ile yeşillendirmiştir.

Yapraklı ağaç türlerince zengin olan Hıdiv İsmail Paşa Korusu, bakımlı ve iyi durumdadır. Korudaki önemli ağaç türleri şunlardır: Fıstıkçamı, kızılçam, gruplar halinde dikilmiş olan ehrami serviler, anıtsal niteliklere ulaşmış saplı meşeler, gümüş ihlamur, yaz ihlamuru (*Titia platyphyllos*), büyük çiçekli, her dem yeşil manolya (*Magnolia grandiflora*), Atlas sedirleri ile Toros sedirleri, çiçekli dişbudak (*Fmxinus omus*),

sivri yapraklı dişbudak, atkestanesi, kuşüvezi (*.Sorbus torminalis*), gürgen, yalancı akasya, dağ akçaağacı, ko-karağaç, küçük meyveli Trabzon hurması, akçakesme, kermes meşesi, Akdeniz defnesi, erguvanlar, çitlembik, Londra çınarı, porsuk.

Bibi. Ç. Gülersoy, *Boğaziçi Koruları*, ist., 1970.

FAİK YALTERİK

HİDİV KASRI

Çubuklu üstünde geniş bir koruluk içinde yer alan, Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın köşkü. Çubuklu Sarayı ya da Çubuklu Kasrı olarak da bilinir.

Mısır valileri içerisinde bir tür egemenlik hakkım ilk kez 1866'da Abdülaziz'den (hd 1861-1876) elde ederek ilk "hıdiv" o-lan İsmail Paşa, İstanbul'daki yazlığı olarak Emirgân Korusu'nu seçmiş, sahildeki büyük ahşap sarayda oturmakla beraber, arka korulukta 4 köşk daha yaptırmış ve deniz âlemleri ile ünlü debdebeli bir hayat yaşamıştı. Giriştiği büyük borçlanmalarla iflası sebebiyle İngiliz ve Fransız hükümetlerince indirilmesi üzerine (1879), yerine geçen Tevfik Paşa'nın saltanatı kısa sürdü, 1892'de 45 yaşında iken ansızın öldü. Oğlu Abbas Hilmi Paşa, genç yaşta idareyi ele aldı. Fakat ülkesi İngiliz işgali ve kontrolü altında idi. Kendisi ise Alman Avusturya ekolünde askeri bir eğitim almış olduğu için, İngiliz sömürgeciliğine karşı duygular içindeydi. Bu sebeple Anglosakson dünyasına karşı, Germen ve Osmanlı desteği aradı. Bu ise, Osmanlı payitahtında daha uzunca süreler oturmasını ve hem çağdaş görünümlü, hem etkili bir yaşam çerçevesi edinmesini gerektiriyordu.

Genç adam, bu ihtiyaçla önce 1903'te Çubuklu kıyısındaki 2 ahşap yalısı satın

HİDİV KASRI

62

«53

HİDİVA SARAYI

L Dünya Savaşı sonrasında 1920'li ve 1930'lu yılları, Çubuklu Sarayı, Cenevre' deki villa ve Fransa'da Chartres şehrindeki malikâne arasında geçiren sabık hıdiv, Almanya ile temasını hiçbir zaman kesmedi. Savaş sırasında Çubuklu'nun başlıca ziyaretçisi, Sefir Wangenheim idi. Bir ara kendisiyle görüşmeye gelen İngiltere Sefiri Lewis Mallett, onun Alman dostluğundan vazgeçemeyeceğini görerek, damadına öfkeyle "Paşanın hâlâ yanlış ata para yatırdığını" ifade ederse de, durum değişmez ve 1930'lu yılların başında Berlin'de ortaya çıkan tehlikeli bir tip, sabık hıdiv için yeni bir umut kaynağı olur: Adolf Hitler. Onunla temasa geçen Paşa, Mısır'ın kendisine geri verileceği vaadini alınca, Almanya'nın yeni iktidarına daha yakın oturabilme amacı ile,

İstanbul'u terk etme kararını alır ve dostluk kurduğu Atatürk'ün kararı ile, İstanbul Belediyesi, Çubuklu Sarayı'm 60.000 lira gibi sembolik bir bedelle ve taksitle satın alır. Hıdiv, ayrılmadan önce eşyaları müzayede ile satmıştır.

Hıdiv Kasrı Çubuklu Korusu olarak da bilmen Hıdiv ismail Paşa Korusu içinde yer alır. *Gürol Kara / TETTV Arşivi*

alarak bir süre oturdu. Sonra yalı arkasındaki yamaçları ve üst düzlüğü kapsayan toplanı 270 dönümlük ve bağ, bahçe-tar-la türünden arazileri peyderpey iktisap e-derek, ağaçlandırmaya başladı.

Buraya Batı'mın villaları tipinde bir malikâneyi oturtmak baş arzusu idi. 1907'de tamamını üzerine geçirdiği bu üst platoya, şimdiki saray binasını aynı yıl inşa ettirmiş olduğu, yapının 1983-1984'teki onarımı sırasında kalorifer kazanında bulunan birkaç belge ile aydınlık kazanmıştır. Bu kâğıtlar, hıdivin inşaat ve onarım işleri müdürü italyan Mimar Delfo Seminati'nin düzenlendiği, ahır, ağıl ve lojman olarak iki müstemilat binasının yapım bedelleri ile ilgilidir. 1907-1914 arasındaki 7 yıl, hıdiv ve İstanbul'daki sarayı açısından, olaysız ve tatlı yıllar olarak akıp gitti.

italyan mimarın eseri, olanca görkemi ile yükselmişti. Dıştan bir "Toscana villası" görünümünde, orta mermer holü bir antik Roma "rotondo"sı, zemin katın lambrili salonları, dönemin moda üslubu olan art nouveau(->) stilinde tutulmuş, mermer teraslarla çevrili binanın, yüksek kulesi de, Boğaziçi'nin yarısını seyrediyordu.

Hıdiv
Kasrı'nda
havuzlu
alanın
üstündeki
vitraylı tavan.
Ahmet Kuzik,
1989

1914 yılı girdiğinde, başlayan trajik gelişmeler, Çubuklu Sarayı'm da etkiledi: Mısır'da güçlenen milliyetçi akım, hem padişaha, hem hıdive, hem ingilizlere karşı idi. Fakat ingilizler bunu hıdivin tahrikiyle i-zah ettikleri gibi, savaş çıktığında Osmanlının buna katılmasına karşı olan Mısırlı sadrazam Said Halim Paşa'nın sonradan susmasında da, hıdivin etkisi olduğu kuşkusuna kapıldılar. O yüzden 1914 tarihli Kahire Kararnamesi ile hıdiv azledilip, Mısır'daki bütün mal ve mülklerine el konuldu. Bir anda tahtım ve servetinin büyük kısmını kaybeden Abbas Hilmi Paşa, İsviçre'ye ve oradaki parasına sığındı, kendisine yeni bir yat alıp, Akdeniz gezilerine başladı.

II. Dünya Savaşı içinde Cenevre'de yaşayan kalp hastası Paşa, 1944'te bütün ümitlerinin söndüğünü görmekle, bir kriz sonucu dünyadan ayrılır. Çubuklu Kasrı, 1937'den 1983'e kadar "metruk" kalmıştır. Belediye 1950'ler ve 1960'larda bahçeye motel binaları inşa etmek gibi projeler ü-retmiş, fakat hiçbirini gerçekleştiremeye-rek, boşalan ve harap hale gelen saray binasını, yerli filmcilere günlük kiraya vermekle yetinmiştir. Saraya atları bile sokan bu kullanımlar sırasında, ayrıca, orta hol üstündeki Fransız tavan vitraylarının, ışığı çoğaltma gerekçesiyle kırıldığı da bir gerçektir.

1982'de Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nün çalışmalarım yeniden değerlendirmeye alan askeri yönetim, olumlu kanıya varınca, 1. Ordu Komutanı Haydar Saltık'ın tavsiyesi üzerine, Çubuklu Kasrı' nın da onarımı kuruma bırakılır. İki yıl süren köklü restorasyonda en büyük güçlük, kışın kuzeyin kar ve yağmurlarına açık cılan yüksek kulede yaşanmıştır. İç döşemede art nouveau stilinin özelliklerine uyulmuştur. Tüm onarım ve iç donatım, 18.000 Cumhuriyet Altın'na mal edilmiştir. Açılış 24 Temmuz 1984 tarihinde Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren tarafından yapılmıştır. Ertesi günü Bakanlar Kurulu üyelerinin de gezdikleri kasır (saray) halkın her tabakasının ziyaretine haftanın her günü ücretsiz açık tutulduğu gibi, iç salonları restoran, üst kat odaları otel, iç mermer salonu ile köşke yakın bahçeleri ka-fe olarak hizmet vermektedir.

Yaklaşık 1.000 m2'lik bir inşaat üstüne oturan yapı, doğu yönünde düz; kuzeybatı ve güney yönlerinde yarım daire biçimi bir cepheye sahiptir. Yapı içerde, çevresindeki salonları ile, mekânın tam ortasına yerleştirilen, anıtsal bir çeşmeyi havi, karakteristik biçimini almaktadır.

Güney yönüne bakan ana giriş kapısından, önce, birinci hole girilmektedir. Bunun sağından, iki basamaklı bir kapı ile iç içe iki büyük odaya geçilmekte, sol tarafındaki bir kapı ile de, solda giriş katı mutfağına ve hemen onun sağındaki bir merdivenle aşağı mutfak kısmına geçilmektedir.

Ana giriş kapısının içerisinde, bu küçük

Hıdiv Kasrı'nın ortasındaki havuzlu alan. *Erkin Emiroğlu, 1981*

mermer holden sonra karşıya gelen kapı ile binanın orta holüne geçilmektedir. Kapının camlı kısmı, kurşunlu vitrayla yapılmış üzüm salkımı desenlerini havi, çok güzel bir geçiş elemanıdır. Ondan sonra birkaç mermer basamakla çıkıldığında, iki yandan, geniş ve masif mermerden basa-maklarıyla iki merdiven, geriye doğru uzanarak, bir platoda buluşmakta ve yine masif mermerden basamakları ve balustradla-nyla, tekleşen bir anıtsal merdiven, üst kattaki yatak bölümüne çıkmaktadır.

Ana giriş katında, holde devam edildiğinde, tam ortada, anıtsal çeşme yer alır. Bunun üstü açıktır, çatıya varan üst noktasında, 8-10 nüansın yer aldığı, zengin bir vitrayla renklenir. Art nouveau üsluptaki bu parçanın

üstünü, dış tesirlere karşı cam bir fener örter. Birinci katta yer alan yatak odaları, tam ortadaki bu boşluğa masif bir ahşap parmaklığın çevresinden bakar.

Giriş katında çiftler-çiftler, toplam 16 masif mermer sütunun yer aldığı bu anıtsal çeşmenin ortasında, 1,80 m yükseklikte mermer bir fiskiye vardır, sularını, zeminde yer alan alçak derinlikteki bir havuza döker.

Bu holde, havuzun arkasında tam karşıya gelen cephede, sadece üst yatak katına çıkan bir asansör vardır. Asansörün her iki kata bakan cephesi, sarı pirinç metalden yapılmıştır. Giriş katın cephesindeki camlar, prizma şeklinde, kristal kareler halindedir. Bu holün sağ tarafında, yani doğu yönünde, binanın düz cephesini teşkil eden, tümü mermer bir salon yer alır. Bir ana kapıdan sonra, iki tarafa birer mermer koridor uzanır. Sağ koridordan, yukarıda sözü geçen iç içe iki odaya geçilir. Sol koridordan tavanı aynalı ve kristal ışıklı köşe salona geçilir. Bu salon, yuvarlak büyük bir pencereyle mermer salona bakar.

Giriş noktasından mermer salona birkaç basamakla inilir. Sağ taraftaki duvarda, tavana kadar anıtsal bir çeşme yer almıştır. Mozaiklerle süslü bu çeşmenin zemine yakın kısmı, mermer bir tekneyle süslenmiştir. Merdivenlerin karşısı ise, boydan boya demir çerçeveli camdır ve oradan, bina yanındaki, etrafı mazı çamlarıyla çevrili geniş iç bahçeye geçilir. Havuzlu orta mekândan karşıya ilerlendiği zaman, kuzeybatı cephesini teşkil eden konkav biçiminde, iki şömineli salona girilir. Bu salon, iki kapıyla, önündeki mermer terasa açılır. Mermer teras, bahçeden 1 m kadar yükseklikte olup, 24 adet masif büyük beyaz mermerden sütunlar, üstteki yatak katının balkonuna destek sağlar. Bu terastan, eskiden Boğaziçi görünürmüş, fakat peyzaj mimarisi prensipleri düşünülmeden yapılan dikimler sonucunda, bina önündeki a-ğaçlar, zamanla çok büyüyerek, panoramayı kapatmış bulunuyor.

Binanın ortasındaki havuzlu mekândan, aralık bir kapıyla, sola girildiği zaman ise, sarayın yemek salonuna geçilmektedir. Bu salon, daire biçimindeki şömineli salona da, ara bir kapıyla geçit verir. Şömineli salondan da, yine bir ara kapıyla, tamamı aynalı kristal salona, oradan da mermer salona geçilebilmektedir. Böylece bütün salonlar arasında, ortadaki havuzlu mekânı çerçeveyen, yuvarlak bir trafik yapmak mümkündür. Bunu sadece giriş holü keser.

Ana giriş kapısının arkasındaki boşlukta yer alan masif merdivenlerden birinci kata çıkıldığı zaman, orta mekân, daire biçimindedir. Tam ortasındaki boşluktan, aşağıdaki havuz ve yukarıdaki vitray seyredilir.

Sağ tarafta, aşağıdaki mermer salonun üstünde 6 adet oda yer almıştır. Bunların üçü, önlerindeki geniş bir balkondan, iç bahçeye bakarlar. Etrafı porsuk ağaçlarıyla çevrili bu iç bahçe, T TOK tarafından çimenle döşenmiş ve bodur gül fidanları-la doldurulmuştur.

Hıdiva
Sarayı'nda,
korkuluklarında
bitkisel ve
çiçeksi
biçimlerin
hâkim olduğu
merdivenlerden
biri (solda) ve
caddeye bakan
cepheden
bir ayrıntı.

Fotoğraflar

Erkin Emiroğlu

Alt kattaki şömineli salonun üstüne gelen daire biçimindeki parça, kendi iç banyoları, tuvaletleri ve banyo odaları o-lan, iki büyük yatak odasına sahiptir. Tavanları muhteşem bir lambriyle kaplı bu iki salonun birisi, hıdivin kendisine aitti. Gardropların bir tanesinin ucundaki aynalı kapı, gizli bir geçittir ve ortadaki hole çıkar.

Birinci kat holünün sol tarafındaki ara koridordan, güneybatıya bakan büyük odaya ve binanın büyük seyir kulesinin a-sansörüne geçilir. Kuleye ortadaki asansörle çıkılabildiği gibi, ahşap katlar ve demir aksamla örülmüş geniş bir merdivenle de çıkılabilir. Kulenin balkonlu bir orta katı ve açık bir terası mevcuttur.

Birinci katın merdiven başından sağ kapıya girildiği zaman, dar bir merdivenle servis katına çıkılır. Burada da, çepeçevre 8 adet oda yer almaktadır. Koridorun u-cundan ise, binanın kare biçimindeki ci-hannüma kısmına çıkılmaktadır. Bu seyir yerinin ortası merdiven boşluğudur, bir cephesi yan çatıya bakar, üç cephesinden çevre seyretilir.

ÇELİK GÜLERSOY

HİDİVA SARAYI

Hıdiva Sarayı veya Hıdiv Yalısı olarak tanınmış olan bina, Boğâz'ın Rumeli yakasında, Bebek'te, Cevdet Paşa Caddesi ile deniz arasında ve Bebek Meydanı'nın gü-neyindedir. Yalı, Akıntıburnu'ndan başlayıp Rumelihisarı Kayalar mevkiine uzanarak bir yay çizen Bebek Koyu'nun ortasın-dadır.

Hıdiva Sarayı'mn yerinde eskiden büyük bir ahşap yalı olduğu bilinmektedir. Buradaki Halilpaşazade Arif Efendi Yalısı, önce Rauf Paşa'ya, sonra

Sadrızam Ali Paşa'ya (1815-1871) geçmiş, paşanın ölümünden sonra II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından satın alınarak Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın annesi ve eski hıdiv Tefik Paşa'nın eşi Hıdiva Emine'ye 1896'da hediye edilmişti.

Yeni saray, Hıdiva Emine tarafından bu yüzyılın başında inşa ettirildi ve Hıdiva Sarayı ve Valide Paşa Yalısı olarak tanın-

HİDİVA SARAYI

64

65

HIGH SCHOOL

di. Halen Mısır Arap Cumhuriyeti İstanbul başkonsolosluk binası ve başkonsolos rezidansı olarak kullanılmaktadır.

Hıdiva Sarayı, yalnız Bebek semtinin değil, Boğaziçi'nin de en önemli yapılarından birisidir ve yalnız mimari kaliteleri ve üslup özellikleri ile değil, boyutları ve konumuyla da göze çarpar. Yapı, gerçekten de, geniş cephesi denize bakan 64x28 m boyutunda ve zemin alanı yaklaşık 1.800 m² olan, iki tam katla çekme ve çatı katları toplamı olarak yaklaşık 5.000 m² kullanım alanı bulunan küçük bir saraydır.

Dikdörtgen bir kitlesi olan saray, harem ve selamlık olarak iki bölümden meydana gelmiştir. Plan ve kitlede eşit ağırlık verilerek tasarlanan bu iki bölüm, deniz cephesinde simetrik bir düzenlemeyle i-fade edilmiştir.

Plan şeması açık ve okunaklıdır: Sarayın denize dik ekseninin güneyinde harem, kuzeyinde selamlık bölümü vardır. Her iki bölümün de plan şemaları birbirinin aynıdır. Ortada, büyük giriş holleri ve kabul salonlarının ve büyük merdivenlerin bulunduğu ortak ve açık meknlar vardır. Bu meknların iki tarafında ve denize paralel doğrultuda dikdörtgen planın iki yanı boyunca oda ve salonlar dizilidir. Harem ve selamlık bölümlerinin birleştiği yerde, tam ortada bir kış bahçesi yer almaktadır. Ortadaki bu merkezi bölüm, harem ve selamlığı bağlayan paralel koridorlarla tamamlanır. Harem ve selamlık koridorları sadece birer kapıyla ayrılmıştır.

Bu şemanın yapıya görkem ve estetik kalite kazandıran meknları, ortada denize paralel eksen üzerinde bulunan holler ve salonlardır. Pilastr ve kolonlarla hareketlendirilen duvarların vrelediği, kolonların arkasındaki yan meknlarla büyüyen bu salonların aslında en önemli elemanı, girişlerin tam karşısına yerleştirilmiş olan merdivenleridir. Giriş hollerim st katlara bağlayan bu merdivenler, art nouveau(->) literatürünün özgün tasanımları arasına girecek kalitede düzenlemelerdir.

Eğrisel planlı merdivenin korkulukları, kıvrılan, bükülen, dolanan incecik dallar,

asma filizleri, atkestanesi yaprakları, tomurcuk ve çiçeklerden oluşan "floreale" (çi-çeksi) anlayışta bir tasarımıdır. Merdiveni taşıyan metal çerçeve sistemi ile ilk basamaktaki kolon da yoğun bir bitkisel dekorasyonla yüklüdür, Bu bitkisel ve çiçeksi biçimler, pembe ve yeşilin yumuşak tonlarının renklendirdiği ve yıldızların yer yer parlattığı heyecan verici bir görsel zenginlik sergilerler. Metalden yapılmış çiçek ve yaprakların natüralist esprisi, salonlarda-ki kolonların başlıklarında ve tavan kasetlerindeki bezemelerde de alçıdan yapılmış olarak gözlenir. Kolon başlıklarında iyonik volütlerin veya Korentiyen lotus yapraklarının arasında pembe, mavi kır çiçekleri görülür. Tavan kasetlerinin stilize çiçeklerinde bile renkli dokundurmalar vardır. Merdivenlerin üstü, art nouveau desenli bir ışıkla aydınlatılmıştır. Bu floral motifler, renkler ve ışıklar, tüm bu mekânlara imgesel boyutlar ve derinlikler katar.

Hıdıva Sarayı'nın deniz cephesinden görünümü.

Erkin Emiroğlu

Halen konsolosluk olarak kullanılan selamlık bölümünde üst kattaki büyük kabul salonu, yine büyük bir yemek salonu ve "fumoir" ile birleştirilip mekân olarak daha da zenginleştirilebilmektedir. Konsolosluk rezidansı olan eski harem bölümünde de büyük yemek ve müzik salonları vardır. Haremdeki bu salonların duvarları, pembe ve yeşil rengin önde geldiği art nouveau desenli kumaşlar ve kâğıtlarla kaplıdır. Bunların özgün kaplamalar olduğu Hıdıva Emine'nin sarayda çekilmiş fotoğraflarından anlaşılmaktadır.

Plan şemasının açık ve okunabilir olmasına karşılık sarayın kitle ve cephe düzeninde çeşidi öge ve biçimlerin kullanılmış olmasından gelen karmaşık bir kompozisyon görülmektedir.

Kitlenin dikdörtgen biçimindeki ana formu, iki tam kat için aynen korunmaktadır. Ancak salonların birbirine göre enine veya boyuna yönlendirilmeleri sonucu cephede geri çekme veya öne çıkmalar yapılmış ve böylece büyük kitlenin istanbul mimarlığının parçalı cephe anlayışına ve dokusuna olabildiğince uyumlanması aranmış görünmektedir. Üçüncü katta oda ve salon dizisi, yalnız deniz cephesinde ve yüksekliği azaltılarak sürdürülmektedir.

Kitleye asıl önemli ve ayırt edici vurguları getiren öğeler, deniz cephesinde i-ki uçta yer alan simetrik konumlu yüksek ve dik bir çatı örtüsü ile kapatılmış olan bölümlerle arkada batı cephesindeki çift kulelerdir. Orta Avrupa çizgileri taşıyan bu öğeler, yapıya öncelikle anıtsal bir görünüm kazandırmaktadır.

Bu yükselteler, özellikle deniz cephesinde, cephenin iki ucunu tutarak o çok özgün balkon/loggia motifini çerçevelemektedir. Deniz cephesinin tam merkezinde yer alan ve kule formu verilmiş bir çift baldaken ile vurgulanan balkon/loggia, önündeki kraliyet arması gibi yerleştirilmiş

hıdiviyal arma ile birlikte yapının bir saray olduğunu ifade eden bir simge ögesidir.

İstanbul'daki art nouveau örnekleri i-çinde boyutları bakımından en büyük uygulama olan sarayda, Orta Avrupa art

nouveau'su jugendstil'in geometrik biçim-leriyle İtalyan stile floreale'sinin çiçek-si/bitkisel biçimleri bir arada kullanılmıştır. Bu iki farklı art nouveau ekolü, burada yan yana ve iç içedir. Örneğe, barok ve jugendstil karışımı olarak biçimlenen kulelerin pencerelerinde bitkisel biçimli kayıtlamalardır. İçeride büyük resepsiyon salonlarının merdivenleri alabildiğine floral olduğu halde bunlara bitişik kış bahçesinin kapıları, ışıklıkları ve tüm vitrayları geometrik üsluptadır, hatta art deco'ya yakındır.

Cephelerde, genel çerçevede, jugendstil çizgisi belirgindir, ama ikincil mimari öğeler, kapı kemerleri, pencere kasaları, balkon korkulukları, saçak altı destekleri vb floral üslupta biçimlenmiştir. Bu ikincil öğeler arasında, rıhtımı çepeçevre kuşatan parmaklıklar özellikle belirtilmelidir. Jugendstil üslubunda taş dikmeler ve bunları bağlayan karşılıklı iki büyük vo-lütüri oluşturduğu eğrisel zemin bir çerçeve oluşturmaktadır. Bunların içine oturan parmaklık üniteleri yapraklarla floral birikime katılırlar.

Aslında bu yapıda yalnız art nouveau ekolleri arasında değil bu yeni üslupla tarihsel üsluplar arasında da birliktelikler gözlenmektedir. Örneğin, yapının planı, klasik ve akademik ilkelere uygundur. Ama, büyük merdivenlerde, denize bakan çıkmalarda ve balkonlarda barok ve art nouveau bir tasarım öne geçmiştir. Kolonların, pilastr ve tavan kasetlerinin çizgileri klasiktir ama volütlerin arasından çiçekler çıkabilir veya çerçeveler natüralist dallarla bezenebilir. Klasik kurallarla tanımlanmış kimi öğeler, başlıklar, kornişler vb ayrıştırılıp yeniden -ve bir hayli keyfi bir biçimde- birleştirilebilir.

Akademik geleneğin çözülmesi ile yorumlama arasında gidip gelen böyle bir yaklaşımın biçimlenişleri, art nouveau estetiği ile kitsch'in tehlikeli sınırlarında dolaşabilirdi. Ancak tasarımın tümü göz ö-nüne alındığında karşıtlıkların yapının a-macma uygun bir bütünlük oluşturdukları görülür. Yapı, hem geleneksel referansları olan ve hıdivliğin gücünü ve zengin-

liğini yansıtan bir saraydır, hem de en moda çizgilerle avant-garde sanatı örnekleyerek güzelliğini ve estetizm düşkünlüğünü yaşlılığına kadar taşıyan soylu hıdiva-nın farklı dünyasını çerçeveler.

Bibi. A. Batur, "Bebek'te Hıdiv Sarayı", *Tasanın*, (Nisan 1990); Eldem, *Boğaziçi Anıları*, 112-133; Ç. Gülersoy, *Hıdivler ve Çubuklu Kasrı*, ist., 1985; C. Kayra, *Bebek*, ist., 1993. AFİFE BATUR

HIDRELLEZ

Mayıs ayının 6, Rumi nisan ayının 23. günü İstanbul'da da kutlanan bahar bayramı. Halk takvimine(->) göre kasımın 180. günü akşamı (5 Mayıs) başlar ve hızının 1. günü akşamına kadar (6 Mayıs) devam e-der. İstanbul'da eskiden "Hızır İlyas" olarak da adlandırılırdı.

Eski İstanbul'da ilkyaz ve seyrân bayramı sayılan hıdrelleze ilgi çok fazlaydı. Bir hafta önce akrabalara davetnameler gönderilerek hıdrellez hazırlıkları başlardı. Yaprak sarması, döküntülü irmik helvası, kuzulu pirinç pilavı hazırlanarak Kâğıthane, Çırpıcı, Veliefendi çayırları; Kadıköy'deki Haydarpaşa, Fikir Tepesi, Fenerbahçe; Boğaziçi'ndeki Büyükdere, Beykoz, Göksu çayırları ile Üsküdar'da Çamlıca tepeleri, Koruluk, Duvardibi; Eyüb Sultan' daki Türbe Bahçesi; Taksim'deki Gümüşsüyü ile Beşiktaş'taki Fulya Tarlası gibi mesire yerlerine gidilir, hıdrellez eğlenceleri sabahtan akşam geç vakitlere kadar sürerdi.

Hıdrellez kutlamalarında gül ağacı, yeşil bitkiler, ağaçlar ve su motiflerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu motifler Hızır ve İlyas'ın su ve yeşillikle ilgisiyle a-çıklanabilir. Eski İstanbul'da hıdrelleзде yapılan geleneksel uygulamalar, sağlık ve şifa, mal-mülk, bereket ve bolluk, kismet ve şans talebine yönelik olarak gruplan-dırılabilir.

Sağlık ve Şifa Talebine Yönelik Uygulamalar: Bu uygulamalar sağlıklı kalmak ve hastalıklardan korunmak amacına yöneliktir. Hıdrellez sabahı bir gül dalına yemeni, gömlek, mendil gibi eşyalardan birisi asılır ve ertesi gün bunlar giyilir. / Hıdrel-lez'den bir gün önce bileğe sarı ipek bağlanır, hıdrellez sabahı gün doğmadan gül dibine gidilerek "Al bunun rengini, ver senin rengini" denilerek çözölen bağ gül dalına asılır. / Hıdrellez sabahı erkenden kalkılarak çayırlarda ve yeşillik yerlerde dilek dilenerek yuvarlanılır. / Hasta olanlar hıdrellez sabahı kırlardan topladıkları yedi türlü otu kendi giysilerinden bir bez parçası içine koyup "Bu otlar nasıl kurursa, hastalığım da öyle kurusun" diyerek ocak içine, bacaya koyarlar. / Hastalar saçlarından, sakallarından kestikleri kılları, gömleklerinden kestikleri parçalara sarıp gül dalına asarlar ve hıdrellez sabahı gün doğmadan bağlan çözöüp gül dibine gömerler. / Hıdrellez sabahı, eski hasır parçalarından yakılan ateş üzerinden herkes üç defa dilek dileyerek atlar. / Öğle yemeğinde sofrada bir parça kuzu eti bulundurulur. / Salıncakta sallanmak hastalıkların dökölmesine neden olur. / Mani çömleği-

nin içindeki eşyalar boşaldıktan sonra içindeki su ile orada bulunanlar yüzlerini yıkarlar.

Mal-Mülk ve Servet Talebine Yönelik Uygulamalar: Gül dalına, hıdrellezden bir gün önce kese içinde para bağlanır. Hıdrellez sabahı gün doğmadan para besmeleyle alınır ve cüzdana konursa paranın 1 yıl boyunca eksilmeyeceğine inanılır. / Hıdrellezden bir gün önce ikindiden sonra akşam ezanına kadar ev sahibi olmak isteyenler, abdestli olarak gül dibine hamurdan ya da çöpten ev maketi yaparlar.

Bereket ve Bolluk Talebine Yönelik Uygulamalar: Bu uygulamalar bütün bir yılın bolluk ve bereket içinde geçmesi amacına yönelikti. Hıdrellez sabahı gün doğmadan, evlerin kapı ve pencereleri "Hızır" in bereketi"nin girmesi için açık bırakılır. / Mutfak, ambar ve depoların pencere ve kapıları açık bırakılır. / Gül dalına gümüş kuruşlar, çeyrekler hıdrellezin bereket getirmesi amacıyla besmelelerle asılır. / Hıdrellez günü Hızır'ın temiz evleri gezerek dolaptaki sütleri yoğurt haline getirdiğine inanılır. / Bu yüzden bir gün önce evler temizlenir. Hıdrellez günü, meyve vermeyen ağaçlar balta ile korkutulur.

Kısmet-Şans Talebine Yönelik Uygulamalar: Bu uygulamalar gelecekle ilgili beklentiler ve evlenme yaşına gelmiş kızların kısmetlerini açma amaçlarına yönelikti. 5 Mayıs gecesi, bahçede dikili sarmı-sak veya zambağın uçları "Ahtim mi büyük, bahtım mı büyük" diye niyet edilerek kesilir. Hıdrellez sabahı bahta ait sarımsak veya zambak diğerine göre daha fazla u-zamışsa dilek sahibinin kısmetinin o sene açılacağına inanılır. / Hıdrellez günü denize dilekçe verilir. Kâğıdın başına *Arzuhal sundum deryaya /Derya da sunsun Mevla'ya* yazılarak dilek belirtilir ve kâğıt denize atılır. Dilekçenin yazılı olan tarafı denizin üstüne gelirse dileğin o sene içinde gerçekleşeceğine inanılır. / 5 Mayıs gecesi oyuncak bebeğe gelinlik giydirilip bahçeye veya balkona bırakılır. Bebek bırakılırken "gelin gidiyor" denir. / 5 Mayıs gecesi sokağa yan yana iki soğan gömülerek kısmet açılır. / Hıdrellezden bir gün önce akşam bir gül dibine iki çömlek gömülüp birinin içine yüzük, küpe, düğme gibi eşyalar, diğerinin içine ise maniler konur. Mani çömleğinin ağzı asma kilit ile kilitlenerek gül dibine gömülür. Hıdrellez sabahı eşya sahiplerinin huzurunda çömlek, bekâr bir kızın başı üstüne kaldırılarak kilit açılır. Sonra sırayla önce eşyanın bulunduğu niyet çömleğinden sonra manilerin bulunduğu çömlekten mani çekilir. Söylenen maniler, eşya sahibinindir. / Hıdrellezden bir gün önce törene katılacak olanlar, "Ne olacaksa bu seneki halim, söylesin bana manim" diyerek ziynet eşyalarını bir çömleğe atarlar. En üste yeşil bir dal konur ve çömlek yağmur suyu ile doldurulur. Çömlek ya sağlam bir kapakla veya kırmızı bir örtü ve kırmızı kurdele ile bağlandıktan sonra asma kilit ile kilitlenir. Çömleğin üstüne ya yedi kat muşambaya sarılı En'am ya da ayna bırakılarak bir gül dibine gömülür. Hıdrellez sabahı ev-

lenme çağına gelmiş bir kız, başına tel takılıp yüzüne yeşil duvak örtülerek diz üstü çökmüş vaziyette ortaya oturtulur. Çömlek kızın başı üzerine kaldırılıp "Ben bunun talihini, bahtını açıyorum" denilerek kilit açılır. Kilit bir çevirmede açılırsa kızın bahtının açık olduğu anlaşılır. Kilit açıldıktan sonra çömleğin üzerindeki kırmızı bez 7-8 yaşlarında bir kıza örtülür. Kız eşyayı çıkarır, etrafta bulunanlar mani okurlar. Eşya kimin ise söylenen mani de onun olur.

Eski İstanbul'da çok zengin âdet ve uygulamalarla kutlanan ve günümüzde artık

unutulmaya başlayan hıdırellez, halk arasında bugün sadece dilekle ilgili birtakım gelenekleri ile ve tatil gününe rastlarsa mesire yerlerine gidilerek yaşatılmaktadır. **Bibi.** Aliye Muazzez, "İstanbul'da Hıdırellez Merasimi", *HBH*, I, S. 11 (Eylül, 1930), 187-188; S. M. Alus, "Ruz-u Hızır, *TFA*, c. I, S. 23 (23 Haziran 1951), 354-355; A. İmer, "Halka-h'da Hıdırellez", *TFA*, c. IV, S. 96 (Temmuz 1957), 1523-1524; N. Orta, "Değirmen (Germi-yan) Köyünde Hıdırellez", *TFA*, c. VI, S. 130 (Mayıs 1960), 2146; M. Alp, "İstanbul'da Eski Hıdırellezler" *TFA*, c. XV, S. 229 (Haziran 1974), 7011-1713; M. Ş. Ülkütaşır, "Hıdırellez Hakkında Bir Araştırma", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1975*, Ankara, 1976, s. 161-170; N. Tan, "Türkiye'de Evlenemeyen Kızların Kısmetlerini Açma Pratikleri", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1974*, Ankara, 1975, s. 235-237; N. Taner, "Yalova ve Çevresinde Hıdırellez ile ilgili inanmalar", *Türk Folkloru*, c. VI, S. 62 (Eylül 1984), s. 34; Musahipzade, *İstanbul Yaşayışı*, 1992, 111-112; M. Cingöz-A. Santur, "Türkiye'de Hıdırellez'de Uygulanan Bazı inanç ve Adetlerle ilgili Bir Atlas Denemesi", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1993, 5-23; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, ist., 1991, s. 131-133. MELTEM CİNGÖZ

HIGH SCHOOL - İNGİLİZ KIZ VE ERKEK LİSELERİ

İstanbul'da, kızlar için 1849'da, erkekler için de 1905'te açılan ve İngilizce öğretim veren okullar. Günümüzde Beyoğlu Anadolu Lisesi ve Nişantaşı Anadolu Lisesi o-larak hizmet vermektedirler.

1842-1858 arasında İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi olan Viscont Stradford de Redcliffe'in eşi Lady Redcliffe, elçilik mensuplarının kız çocukları için orta eğitim düzeyinde (High School for Giriş) bir okul açılmasına öncülük etti. Bu okulun çalışmalarını beğenen Abdülmecid (hd 1839-1861) Lady Redcliffe'e, bugün de Beyoğlu Anadolu Lisesi'nin bulunduğu İstiklal Caddesi'ndeki (Nuriziya Sokağı, no. 2) eski binayı arsasıyla birlikte bağışladı. Okulun yönetimi için İstanbul'daki İngiliz kolonisi mensuplarından bir yönetim kurulu oluşturuldu. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında okul kapalı kaldı. 1-881'de yeniden açıldı. Bu yeni dönemde okula, Beyoğlu semtinde oturan Osmanlı uyruklu kız öğrenciler de alınmaya başladı. Okul binası eski ve yetersiz olduğundan yönetim kurulu bir kampanya başlatarak zengin velilerden hisse senedi karşılığında para topladı ve günümüzde de kullanılan okul binası 1901'de yapıldı.

HBLAIR, JEAN-BAPTTSTE

66

67

HIRKA-İ SAADET ZİYARETİ

1979'da Nişantaşı Anadolu Lisesi adını alan High School binası. *Yavuz Çelenk, 1994*

1905'te ise istanbul'daki ingiliz toplu

munun çabalan ve maddi katkılarıyla erkek öğrenciler için de Galata Kuledibi'nde bir binada ikinci bir high school (English High School for Boys) açıldı. Bu yeni okulun amacı, Türkiye'deki ingiliz Levantenleri ile diğer uluslardan ailelerin erkek çocuklarına ingilizce ile ticaret bilgisi kazandırmaktı. İngiliz topluluğunun, 3 yıl süreyle her yıl 345 poundluk parasal destek için güvence vermesiyle eğitime başlayan okula ilk yıl, 19'u ingiliz, 12'si diğer uluslardan toplam 31 öğrenci yazıldı. Okulun öğretim programı, ingilizce gramer ve kompozisyon, ingiliz edebiyatı, tarih, Türkçe ve Fransızca dilleri, stenografi, daktilo, coğrafya ve fen bilimleri derslerinden oluşmaktaydı. Okulun asıl müdürü Londra'da olup, istanbul'daki High School'u, bir Türk müdür ile Fransız uyruklu ikinci müdür yönetmekteydiler. Bu sistem kız okulu için de geçerliydi. Ayrıca okulların yönetim işleri için oluşturulan okul komitesini ise genel kurul seçmekteydi. \

1908'de istanbul'daki high school'ların önemini kabul eden ingiltere hükümeti, her yıl 300 poundluk bir mali destek sağlamaya başladı. Bu arada, II. Abdülhamid' in, ingiliz Elçiliği'ne okul yapımı için verdiği Firuzağa'daki arsa, uygun görülmediği için kullanılmadı. V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) ise 12 Nisan 1911 tarihli bir fermanla, günümüzde Nişantaşı Anadolu Lisesi'nin bulunduğu Hacı Emin Efendi So-kağı'ndaki arsayı bağışladı. Gelir Sağlama Vakfı'nın çalışmaları ve ingiliz hükümetinin parasal katkısı ile kagir bölümü bugün de mevcut olan okul binası 1912'de tamamlandı. Okul, ön bulumu ahşap, i-kincisi kagir iki ayrı binadan oluşmaktaydı. 1920'de çıkan bir yangında ahşap bina tamamen yandı. Diğer yandan, Beyoğlu'n-daki kız okulu ile Nişantaşı'ndaki erkek okulu, I. Dünya Savaşı boyunca (1914-1918)

kapalı kaldı. Her ikisinde eğitim çalışmaları 1920'de yeniden başladı.

1924'te Cumhuriyet yönetimi, Öğretim Birliği Yasası'nı çıkarınca istanbul kız ve erkek high school'ları da öğretim programlarını yasanın öngördüğü kurallara göre yeniden düzenlediler. Her iki okula İstanbul'un yerli ve

yabancı ailelerinden çocuklar devam etmekteydiler. O zaman bu okullar, ortaokul düzeyindeydi. 10 Nisan 1947'de iki okul da tüm işlevleri ile istanbul İngiliz Topluluğu Kurulu'na devredildi. 1951'de erkek okulu ortaokul sınıfları da olan lise konumuna çıkarıldı. 1969'da kız okulunu bitirenlerin de erkek okuluna devam etmelerine izin verildi. 1979'da her iki okul da devletleştirildi ve Milli Eğitim Bakanlığı'na devredildi. Bu tarihte erkek okuluna Nişantaşı Anadolu Lisesi adı verildi. 1980'de ise kız okulu da lise sınıfları açılarak Beyoğlu Anadolu Lisesi adım aldı. Günümüzde her iki okul da İngilizce öğretim veren Anadolu liseleri(-0 konumunda olup Nişantaşı Anadolu Lisesi'nin öğrenci mevcudu 600, Beyoğlu Anadolu Lisesi'ninki ise 400 dolayındadır.

A. SELÇUK SAKAOĞLU

HTLAIR, JEAN-BAPTISTE

(1753, Metz -1822, ?) Fransız gezgin ressam.

İki kez geldiği Osmanlı Devleti topraklarına ait çizimleri o dönemin mimarisi ve yaşamı hakkında günümüzde önemli birer belge niteliğindedir.

Choiseul-GouffierO) ile birlikte 1776' da Akdeniz'in yeni bir haritasını çıkarmakla görevli Marquis de Chabert komutasında Anadolu kıyılarını ve Ege adalarını dolaştı. Bu gezi sırasında yaptığı antik yerlere ait resimlerden birçoğu bakır oyma baskı olarak Choiseul-Gouffier'in ilk cildi 1782'de Paris'te basılan *Voyage Pittoresque de la Grece* adlı yapıtında yayımlanmıştır. Choiseul-Gouffier 1784'te istanbul'a elçi olarak atanınca, aralarında Cas-sas, istanbul'un bilimsel ölçekli ilk haritasını yapacak olan Kauffer, asistanlığını yapan Le Chevalier, Castellan ve Fauvel olmak üzere birçok mimar, ressam, desina-

J. B. Hilair'in Kız Kulesi'ni betimleyen bir deseni. *Voyage Pittoresque de la Grece*, 1822 *Galeri Alfa*

tör ve haritacıyı da beraberinde getirmişti. Hilair'in yer aldığı bu seçkin topluluk, dönemin İstanbul'una ait birçok resim/çizim yaparak günümüze kadar ulaşan belgeleri bırakmışlardır. I. Abdülhamid dönemi İstanbul'unun panoramik kent görünümüleri, sarayları, köşkleri, kasırları, camileri ve kışlalarının yamsıra Osmanlı hayatı ve geleneklerini, giysilerini yansıtan bu resimler oldukça önemlidir. Choiseul-Gouffier'in kitabının ikinci cildinde Hilair'in ilk geziye ait çizimleri vardır. 1822'de basılan üçüncü cildin büyük bölümü istanbul'a aittir. 90 bakır oyma baskıdan 52'si her levhada 4'er tane olmak üzere 14 levha halindedir ve kostümleri içerir. Orijinal giyimlerine sadık kalarak çizdiği tipler arasında Musevi tüccar, Musevi kadın, simitçi, ciğerci gibi satıcıların yamsıra bostancı, haseki, saray aşçısı gibi görevliler de bulunur. Mimari anıtlara ait çizimleri i-se günümüze ulaşan ya da ulaşmayan bazı yapıları o dönemki halleriyle yansıtmaları açısından önemlidir.

Aynı dönemde İsveç ortaelçisi olan Cel-sing'in Doğu'ya ilgisi nedeniyle çevirmeni M. D'Ohsson, Hilair ve Le Barbier'e desenler ısmarlamış ve Mouradja D'Ohsson' un 1787'de Paris'te basılan 3 ciltlik *Tab-leau General de l'Empire Othoman* adlı kitabında Hilair'in saka, çubukçu gibi kostüm figürleri yer almıştır.

I. Abdülhamid'in bir guvaş portresini yaptığı bilmen Hilair'in ülkesine dönerken beraberinde götürdüğü küçük tablo ve desenleri, daha önce basılan kitabın da etkisiyle büyük ilgi çekmiştir.

Bibi. A. Boppe, *Leş Peintres du Bosphore, Paris*, 1911; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, ist., 1971; S. Germaner-Z. İnankur, *Orientalizm ve Türkiye*, İst., 1989.

A. YETİŞKİN KUBİLAY

HIRAMÎ AHMED PAŞA MESCİDİ

Fatih'in Çarşamba semtinde, Fethiye Camii yakınında küçük bir Bizans kilisesi i-ken camiye çevrilmiş yapı.

Bizans dönemindeki adı ve yapım tarihi bilinmez. Ayios İoannes en to Trullo Kilisesi'nin burası olduğu yolunda eskiden

Hıramî Ahmed Paşa Mescidi'nin yukarıdan görünümü.

Araş Neftçi

beri yerleşmiş bir görüş vardır, istanbul'un fethinden sonra, Patrikhane 1455'te Pammakaristos Manastırı'na (Fethiye Camii) taşındığında, kilise o vakte kadar burada barınan rahibelere tahsis edilerek bir manastır kilisesi olmuştur. Buraya "kubbe" anlamına gelen Trullos adının verilmesi bazı yanlış görüşlerin doğmasına yol açmıştır. "Quini sexte" denilen büyük dini toplantının 691'de Trullos adı verilen yerde yapıldığı düşünüldük, bu olay Ahmed Paşa Mescidi olan küçük kiliseye yakıştırılmak istenmiştir. Halbuki mevcut bina o kadar eski olmadığı gibi, içinde yüzlerce metropolitin toplanması mümkün olmayacak derecede küçüktür. Ayrıca Trullos denilen yerin, Büyük Saray'm(->) kubbeli salonlarından biri olduğu bilinir. Mimarisi bakımından bu küçük kilisenin 12. yy'da inşa edilmiş olabileceği tahmin edilir. Ayios İoannes en to Trullo adı da 1456' dan sonra ortaya çıkmıştır.

Ayios İoannes Prodromos Manastırı ve Kilisesi uzun süre Rumların elinde kaldıktan sonra, komşusu Pammakaristos Manastırı'nın 1586'da patrikhaneliğine son verilip, kilisesi Fethiye Camii yapıldığında, Ayios İoannes Prodromos Kilisesi de Hıramî Ahmed Paşa tarafından mescide çevrilmiştir. Ahmed Paşa 1598'de ölürek, Edime Kapısı dışındaki Savaklar karşısında vakfettiği ikinci mescidinin naziresine gömülmüştür.

Mescidin üzerinde istanbul'un geçirdiği deprem ve yangın afetleri fazla bir iz

bırakmamıştır. Ancak 1930'larda kadro dışı bırakıldığı için hızla harap olmaya başlamıştı. 1946'da, ön holü (narteks) kısmen yıkılmış durumda bulunuyordu. 1966-1968 arasında Vakıflar İdaresi tarafından tamir edilerek tekrar ibadete açılmıştır.

Dıştan, narteks ve apsis çıkıntısı dahil boyu 15 m'yi geçmeyen Hıramî Ahmed

Paşa Mescidi olan kilise, Bizans mimarisinde "kapalı haç planlı" olan yapılar tipindedir. Evvelce tonozlu olan narteks bölümünü takip eden esas mekânda aslında, haçın kollarını örten dört beşik tonoz dört sütun tarafından taşınıyordu. Mescide dönüştürüldüğünde, bu sütunlar kaldırılarak, binanın örtü sistemi, uçları yan duvarlara saplanan kalın ağaç kirişlere oturtulmuştu. Son onarımda yeniden dört mermer sütun ve Korint üslubunda başlıklar ile birlikte yerleştirilmiş, böylece binanın mekânının orijinal görünümünü alması sağlanmıştır. Ortadaki pencereyi yüksek kasnaklı kubbe, Bizans mimarisinin başlıca özelliklerini korumuştur. Binanın doğu tarafında çıkıntı halinde dışa taşan yarım yuvarlak, ortada bir büyük iki de küçük yan apsis vardır. Son onarımda, evvelce örülmüş pencereler açılmış ve orijinal mimari belirtmeye çalışılmıştır. Ancak dış duvarların örgüleri ve malzemeleri aslına uygunluk göstermemektedir.

Ahmed Paşa Mescidi, 16. yy'ın sonlarında İslam ibadetine uygun şekle sokulurken, kagir bir minare yapılmamıştır. 20. yy'ın başlarında narteksin güneybatı köşesinde ezanın dört küçük pencereden o-kunduğu ahşap bir minaresi vardı. Sonra bu da ortadan kalkmıştır. Türk sanatı bakımından dikkate değer bir özellik, kubbenin iç yüzeyini dilimler halinde süsleyen renkli "malakârî" nakışlardır. Pek az örneği kalabilmiş olan bu süslemeye, bu derecede iddiasız bir mescitte rastlanması şaşırtıcıdır.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 58; S. Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi". *İSTA*, I, 437-440; Patrik Konstantios, *Constantiniade*, 108; Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İst., 1877, s. 303-304; Gur-litt, *Konstantinopels*, 40; J. Ebersolt, "Rapport sommaire sur une mission à Constantinople", *Nouvelles Archives des Missions Scientifiques*, Paris, 1911, s. 14; Millingen, *Byzantine Churches*, 201-206; Schneider, *Byzanz*, 60; R. Janin, "Les églises byzantines du précurseur à Constantinople", *Echos d'Orient*, XXXVII (1938), s. 340-341; Eyice, *istanbul*, 63-64; S. Eyice, "Les églises byzantines d'Istanbul", *Corsi di Studi Bizantini et Ravennati*, XII (1963), s. 295-296; ay, "istanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 163; Janin, *Eglises et Monasteres*, 441-442; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 144-146; T. Mat-hews, *The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey*, Pennsylvania, 1976, s. 437-440.

SEMAVİ EYİCE

HIRAMÎ AHMED PAŞA MESCİDİ

bak. CEMALEDDİN UŞŞAKÎ TEKKESİ

HBRKA-İ SAADET ZİYARETİ

Osmanlı döneminde, ramazanın 15. günü Topkapı Sarayı'nda ve Fatih'teki Hırka-i Şerif Camii'nde yapılan iki ayrı dini tören. "Hırka-i şerife ziyareti" de denmiştir. İlkini padişah, ikincisini valide sultan başlatırdı. Günümüzde ise Hırka-i Şerif Camii'nde ramazanın 15-27. günleri arasında ziyaret geleneği sürdürülmektedir. I. Selim' in (Yavuz) (hd 1512-1520) Suriye-Mısır seferinde (1516-1517) ele geçirip İstanbul'a getirdiği kutsal emanetler denen eşya, bir süre harem dairesinde saklandıktan son-

ra hasodaya kondu. Bunlar arasında bulunan ve Hz Muhammed'in Ka'b bin Zü-heyr'e hediye ettiği sanılan "bürde" (hırka) bir anlamda "peygamberin halifesi olmanın simgesi" kabul edilerek özel bir çekmece içinde korumaya alındı. Ayrıca saraya özgü bir iç törenle de her yıl ziyaret edilmeye başlandı. Bu amaçla, ramazan ayının 12. günü hasodalılar, tekbir ve selat ü selam getirerek hırka-i saadeti ve öteki kutsal emanetleri bir başka daireye (17. yy'ın ortalarından itibaren Revan Köşkü'ne) götürürler; iki gün boyunca ha-sodayı gülsuyu ile silip yıkarlar; buhurlar yakarlar; ramazanın 14. günü kutsal emanetleri tekrar buraya getirirlerdi. 15. gün ise padişah sabah namazını burada kılardı. Önceden yapılan çağrı uyarınca protokole dahil tüm yöneticiler, din bilginleri ve ocak ağaları, saray meydanında toplanırlardı. Öğle namazım Ayasofya'da kılan sadrazam ve şeyhülislamın da katılımı ile "hırka-i saadet alayı" denen kortej, düzenli bir yürüyüşle saraya girerdi. Alay, haso-dada arzhaneyle alınır, bu sırada padişah da hasoda ağalarına gümüş sandukayı, yedi kat bohçaya sarılı küçük altın çekmeceyi açtırır, bunun içindeki "bürde-i saadet" çıkarılırdı. İlkın, padişah tarafından sembolik bir biçimde hırkanın bir yeni veya yaka düğmesi altın tas içinde zemzemle yıkanır, amberli ateşdanla kurutulur, bundan sonra sırma işlemeli bir yastık üzerine konur ve protokoldekiler içeriye alınarak hırkaya yüz sürerlerdi. Tören boyunca hasodalılar, hünkâr imamı ve müezzinleri, Şadırvanlı Sofa'da Kuran o-kurlardı. 1825'ten sonra hırkanın bir bölümünün ıslatılması ve hırkaya yüz sürülmesi âdetleri bırakılarak üzerine *Hırka-i Hazret-i fahr-i Resule / Atlas-ı cerh ola-*

Bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde kutsal emanetlerin sergilendiği Hırka-i Saadet adı verilen hasodadan bir görünüm.

Nazmı Timuroğlu, 1991

HERKA-İ ŞERİF CAMİİ

68

69

HIZIR BEY ÇELEBİ

mazpây-endâz / Yüz süriib zeyline tak-bîl ederek /Kıl şeft'-i ümeme arz-ı niyaz yazılı
tûlbentlerin örtülmesi ile hırkanın daha fazla hırpalanması önlenmiş ve öpülen tûlbentler de günün anısına ziyaretçilere dağıtılmaya başlanmıştır. Ziyaret günü, devlet protokolü saraydan ayrıldıktan sonra hareni dairesindeki kadınların da başta valide sultan olmak üzere hasoda-ya gelmeleri ve yine padişahın yönetiminde hırka-i saadeti ziyaret etmeleri gelenektir. O gün ayrıca, saray mutfağından, kapıkulu askerlerine baklava dağıtılırdı (bak. baklava alayı).

istanbulluları en çok ilgilendiren husus ise hırka-i şerifin yeninin ıslatıldığı altın tastaki suyun, birer-ikişer damla dağıtıldığı tatlı su dolu küçük testilerden ve şişelerden edinmekti. Mâ-i mübarek denen bu sulann kapışılmasına neden, hastalıklara, korkulara iyi geldiğine inanılmasıydı. istanbul aktarları da ağızlan mühürlü, sözde mâ-i mübarek dolu küçük şişeleri sonraki günlerde yüksek fiyatlarla hastası olanlara satarlardı.

Osmanlı hanedanının Beşiktaş'taki saraylara taşınmasından (19. yy) 1922'ye değin, padişahlar cuma selamlığını (~0 andıran bir törenle 15 Ramazan günü Topka-pı Sarayı'na giderek bu dini törene başkanlık ederlerdi. Buna "hırka-i saadet alayı" deniyordu. Saray haremindeki kadınlar da tören için kapalı saltanat arabalarıyla karadan Topkapı'ya gelirlerdi.

1617'den başlayarak ikinci bir hırka-i şerif ziyareti ise Fatih'te Veysî Efendi Konağı'nın bahçesindeki kubbeli mekânda yapılmaktaydı. Şükrullah Efendi adında birinin istanbul'a getirdiği ve Hz Muham-med'in Üveys el-Karanî'ye hediye ettiği hırka olduğu ileri sürülen ikinci hırkanın buradaki bekçilerine "hırka-i şerif şeyhi" unvanı veriliyordu. Bu şeyhler, her yıl ramazanın 15'inde hırkayı istanbul halkının ziyaretine açmaktaydılar. Veysî Efendi Konağı II. Mahmud tarafından onartıldığı gibi, Abdülmecid de 1851'de buraya Hırka-i Şerif Camii'ni(->) yaptırdı. Bu tarihten sonra buradaki ziyarete valide sultanlar başkanlık etmişlerdir.

Saltanatın ve hilafetin kaldırılmasından sonra Topkapı Sarayı'ndaki hırka-i saadet ziyareti sona ermiştir. Ancak hasodadaki kutsal emanetler, Topkapı Sarayı Müzesi kapsamında her zaman görülebilmektedir. Hırka-i Şerif Camii'ndeki ziyaret ise bir halk geleneği olarak 15-27 Ramazan günleri boyunca yapılmaktadır.

BibL K. Kûfrah, "Hırka-i Şerif, M, V/1, 450-452; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 805-811; Es'ad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, ist., ty, s. 14-18; Tay-yarzade Ata, *Tarih-i Atâ*, I, ist, 1294, s. 214 vd; T. Öz, *Hırka-ı Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese*, ist., 1953.

NECDET SAKAOĞLU

HIRKA-İ ŞERİF CAMÜ

Fatih ilçesi'nde, adını vermiş olduğu semtte, Muhtesip iskender Mahallesi'nde yer almaktadır.

İstanbul'un dini folklorunda çok önemli bir yere sahip olan bu cami Hz Muhammed'in Üveys el-Karanî'ye (Veysel Kara-nî) hediye ettiği hırkanın (hırka-i şerif) muhafaza ve ziyaret edilmesi için 1267/ 1851'de Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır.

İslam kaynaklarında "hayrû't-tâbîn" ya da "reisü't-tâbîn" olarak anılan Üveys el-Karanî'nin vefatından sonra kardeşinden devam eden Üveysî sülalesi elinde kalan hırka-i şerif 17. yy'ın başlarında, sülalenin o tarihteki reisi Şükrullah Üveysî tarafından I. Ahmed'in fermanı gereğince İstanbul'a getirilmiştir, İstanbul'a yerleşen ü-veysî ailesinin, Hırka-i Şerif Camii'nin kuzey yönünde, az ilerisinde bulunan Akseki Kemâleddin Mescidi'nin(->) karşısındaki bir evde ikamet ettiği, hırkanın bu evde ziyaret edilmeye başlandığı, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın (ö. 1711) hırkanın muhafazası için kagir bir hücre ile bitişiğinde bir çeşme ve imaret inşa ettirdiği, daha sonra Şeyh Osman Üveysî zamanında 1138/1725'te ilk defa bir vakfın tesis edildiği bilinmektedir. I. Abdülhamid 11947 1780'de, şimdiki caminin kuzeyinde, avlu üzerinde bulunan ufak kagir hücreyi inşa ettirerek ziyaretlerin burada devam etmesini sağlamış, "Küçük Hırka-i Şerif Dairesi" veya "Eski Hırka-i Şerif Odası" olarak anılan bu hücre II. Mahmud tarafından 1227/1812'de yenilenmiştir.

Abdülmecid bu mukaddes emanetin şanına layık bir cami ve ziyaret mahalli yaptırmaya karar verince çevredeki birçok bina kamulaştırılarak yıktırılmış, 1263/1847' de başlayan inşaat 1267/1851'de sona ermiştir. Hırka-i şerifin muhafazasına ve ziyaretine mahsus birimlerle, ayrıca hünkâr mahfili ve geniş kapsamlı bir hünkâr kasrı ile donatılan camiden başka bu yapının çevresinde, Üveysî ailesinin en yaşlı erkek bireyi (reisi) ile ailesi için bir meşruta, bu kişinin reşit olmaması halinde ken-

Ü

Hırka-i Şerif Camii'nin güneydoğusundan bir görünüm.

Araş Neftçi

dişine vekâlet edecek olana mahsus vekil dairesi, hırka-i şerifi korumakla görevli bir bölük jandarma için bşla (halen Hırka-i Şerif ilkokulu olarak kullanılan bina) ve görevliler için çeşitli odalar da inşa edilmek suretiyle bir külliye meydana getirilmiştir.

Camiyi kuşatan avluya, farklı yönlerde bulunan üç kapı ile girilebilmektedir. Kesme küfeki taşı ile örülmüş olan ve cami gibi ampir üslubunu yansıtan bu abidevi kapılardan, kuzeyde Akseki Caddesi üzerinde yer alan ile kible tarafından Kadı So-kağı'na açılan ikisi basık kemerli, caminin batısında Keçeciler Caddesi üzerinde bulunan kapı ise yuvarlak

kemerlidir. Bu sonuncu kapıyı izleyen kavisli rampa hünkâr kasrının ve mahfilinin batı girişine ulaşmaktadır. Basık kemerli girişler yanlardan pilastrlar ile, yuvarlak kemerli hünkâr girişi ise Dor nizamında gömme sütunlarla kuşatılmıştır. Her üçünde de, Kazasker Mustafa izzet Efendi'nin (ö. 1876) sülüs hadi mermer ayet levhaları ve içinde "Ka-al Allahü Teâlâ" (Allah dedi ki) ibaresini barındıran beyzi tepelikler göze çarpar. Tepelikler kıvrık dal kabartmaları ile çerçevelenmiştir.

Cami ile buna bağımlı olan Hırka-i Şerif Dairesi'nin duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş, üst yapıyı oluşturan kubbe ve tonozlar tuğla ile örülerek kurşun kaplanmıştır. Caminin sahip olduğu, ziyaret a-ğırlıklı değişik fonksiyon şeması, tasarımına yansıtılmıştır. Yaklaşık 11 m çapında bir kubbenin örttüğü, sekizgen planlı ve iki kat yüksekliğindeki harimin kible tarafında, zemin katı hırka-i şerifin korunmasına, üst katı ise ziyaretime tahsis e-dilmiş, yine sekizgen planlı bir kitle, kuzeyinde de 5 adet girişle donatılan iki katlı bir kanat bulunmaktadır.

Kuzey cephesinin ekseninde yer alan ve ikişer pilastrla kuşatılmış olan dikdörtgen açıklıklı kapıdan, birbiriyle bağlantılı iki giriş holü kat edilerek cami harimine ulaşılır. Cami kapısı olarak adlandırılabilirimiz bu girişin üzerindeki, 1267 tarihli, ta'lik hatlı inşa kitabesinin manzum metni A. Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862) aittir. Üst katta bu kapının üzerine isabet eden kesime yuvarlak bir pencere yerleştirilmiş, pencerenin içindeki ışınal bölünmeli ca-mekânın ortasına, Abdülmecid'in tuğrasını içeren beyzi bir madalyon konmuştur. Kuzey cephesinin yanlarında, eksenindeki cami girişine göre simetrik konumda, basık kemerli birer ziyaretçi girişi bulunur. Cepheden geriye çekilmiş olan ziyaretçi girişlerinin önündeki eyvanların açıklıkları Dor nizamında ikişer sütunla geçilmiştir. Ayrıca doğu ve batı cephelerinde de, bu kesimin üst katını kaplayan hünkâr kasrına ait çıkmaların altında birer giriş yer alır. Söz konusu çıkmalar yine Dor nizamında dörder sütuna oturmuştur. Aslında hünkâr kasrına geçit veren bu yan girişlerden doğudaki günümüzde kadın ziyaretçilere tahsis edilmektedir. Bütün bu girişler birbirlerine, oldukça karmaşık bir düzen gösteren sofalar, koridorlar ve merdivenlerle bağlanmış, Hırka-i Şe-

rif Dairesi ile olan ziyaret bağlantısı, ha-rimi yanlardan kuşatan iki katlı galerilerle sağlanmıştır. Harimin karanlıkta kalmaması için baştan başa camekânlarla donatılmış olan, demir iskeletli ve ahşap akşamlı bu ziyaret galerileri, caminin inşa edildiği yıllarda Avrupa'da yeni yayılmaya başlayan ve o döneme göre "modern" sayılabilecek bir tekniği yansıtmaktadır. Dışarıya doğru meyilli ve kurşun kaplı bir çatının örttüğü galerilerin camekânları, dış yüzleri oymalı korkuluklara oturmakta, aralarında, kare kesitli ahşap dikmeler bulunmaktadır.

Hünkâr mahfili ve ziyaret galerileri ile bağlantılı olan hünkâr kasrı, bütün geç dönem

camilerinde olduğu gibi, harimin kuzeyindeki kanadın üst katını bütünüyle kaplamakta, caminin bu yöndeki cephesine bir sivil mimari görünümü kazandırmaktadır. Hünkâr kasrının tonoz örtülü birimleri basık kemerli pencerelerle aydınlanır. Padişahın ve ileri gelen devlet adamlarının dinlenmesine tahsis edilmiş olan birimler, dönemin saray üslubuna uygun biçimde bezenmiş ve tefriş edilmiştir.

Hırka-i şerife tahsis edilen kesim dış görünümü itibariyle, sekizgen prizma biçiminde, basık kubbeli bir türbeyi andırır. Hırkanın, ziyaret dönemleri dışında koruduğu zemin katın kible yönündeki kenarında yuvarlak bir pencere, yanlardaki ü-çer kenarda da kare açıklıklı birer pencere görülür. Bu bölümün kuzey yönündeki kenarı ise cami kiüesine bitişmektedir. Hırka-i şerifin ziyaret edildiği üst kat, yanlardan pilastrların kuşattığı, yuvarlak kemerli geniş pencerelerle donatılmış, ziyaret sırasında, hırka-i şerif muhafazasının konuduğu kible yönündeki kenar sağır bırakılarak cephede, diğer kenarlardaki pencerelerin eşi olan bir niş tasarlanmıştır. Ziyaret mekânının duvarları breş taşından levhalarla kaplanmış, kubbe eteği konsollu bir silme ile belirtilmiş, kubbenin içi, kartonpiyer tekniği ile meydana getirilmiş, ampir üslubunu yansıtan motiflerle (çe-lenkler, helezoni dallar vb) bezenmiştir. Pencereleri örten kalın siyah perdelerin üzerine simle işlenmiş bezemeler ile kubbedeki kartonpiyer bezeme arasında bir üslup birliği gözlenir. Kible yönündeki kenarda, yanlardan sütunçelerle donatılmış ve perdeyle örtülmüş bir niş yer almakta, ziyaret sırasında hırka-i şerif bu nişin önüne konan, som altından bir sehpanın üzerine yerleştirilmektedir. Günümüzde de devam eden kadim gelenek uyarınca, Üveysî ailesinin reisi veya onun vekil tayin ettiği kişi bu nişin önünde, sehpanın arkasında ayakta durarak hırkayı ziyaret ettirmektedir. Doğu yönündeki galeriden salat ve selam okuyarak bu mekâna dahil olan ziyaretçiler hırka-i şerifi ziyaret ettikten sonra geri çekilerek harimin batı yönündeki galeriden dışarı çıkarlar. Yakın bir zamana kadar hırka-i şerif ramazan aylarının son iki haftasında ziyarete açılırken, giderek artan ziyaretçi adedi göz önüne a-lınarak bu ziyaret süresi ramazan ayının tamamına yayılmış bulunmaktadır.

Sekizgen planlı harim bölümünün ku-

Hırka-i Şerif Camii'nin içinden bir görünüm.

Yavuz Çelenk, 1994

zey yönündeki üç kenarda yer alan girişlerin üzerinde hünkâr mahfiline ve müezzin mahfiline ait kavisli çıkmalar bulunur. Yanlarda, ziyaret galerilerine açılan, büyük boyutlu ve yuvarlak kemerli pencerelerin parmaklıklarında neogotik öğeler dikkati çeker. Beyaz mermer ve breşle meydana getirilmiş, kadeh biçimindeki vaaz kürsüsünde de karşılaşılan neogotik motifler, yakın bir gelecekte Osmanlı mimarisi üzerinde egemenlik kuracak olan eklektik zevkin habercileridir. Vaaz

kürsüsü gibi, iki ayrı taş cinsinin kullanıldığı minber ile mihrapta da barok ve ampir üsluplarının bir sentezi yapılmak istenmiştir. Minber kapısındaki sülüs hatlı kelime-i tevhid Abdülmecid'in imzasını taşır.

Harim mekânını oluşturan sekizgen prizmanın bitimi konsollu bir silme ile belirtilmiş, konsolların arasına Kazasker Mustafa izzet Efendi'nin eseri olan, sülüs hatlı ayet panoları yerleştirilmiş, bu silmeden itibaren başlayan kubbe kasnağına, her kenara birer tane gelecek şekilde yuvarlak kemer açılmıştır. Bu kemerlerin arasında, siyah zemin üzerine altın yaldızla yazılmış Allah, Muhammed, Dört Halife ve Hase-neyn ibarelerini içeren yuvarlak levhalar sıralanır. Sekizgenin köşelerinde yükselen pilastrlarm yüzeyi ile pencerelerin iç yüzeyleri ve kubbe, kartonpiyer tekniğinin kullanıldığı, ampir üslubunda bir süsleme programı sergiler. Karimden soyutlanarak kuzeydeki kanadın köşelerine yerleştirilmiş olan minarelerin kaideleri saçak hizasına kadar yükselmektedir. Cepheden hafifçe dışarı taşan kaideler, cephede devam eden kat arası silmesi ile ikiye bölünerek ve yuvarlak kemerli pencere biçiminde nişlerle donatılarak yapı kitlesi ile kaynaştırılmıştır. Silindir biçimindeki minare göv: deleri Korint nizamında başlıkları andıran şerefelerle donatılmış, kurşun kaplı ahşap külahlarla taçlandırılmışım

Hırka-i Şerif Camii'nin cephelerine ampir üslubunun egemen olduğu gözlenir. Girişler antik Yunan tapınaklarını hatırlatan Dor nizamında sütun dizileri ile donatılmış, cephelerde hemen hiçbir süslemeye yer verilmemiştir.

Caminin kuzey yönünde, avlu üzerinde bulunan eski Hırka-i Şerif Dairesi'nin duvarında, II. Mahmud tarafından 1227' de yaptırıldığını belgeleyen kitabe yer a-lır. Manzum kitabenin metni Vasıf'a (ö. 1824), ta'lik hattı Mehmed Şahabeddin'e aittir. Söz konusu mekânın duvarları Batı kökenli çinileri taklit eden Kütahya işi mavi-beyaz çinilerle kaplanmıştır.

Bibi. (Konyalı), *Abideler*; Eyice, *İstanbul*, 83; Öz, *istanbul Camileri*, I, 71; H. Köprülü (Üveysî), *Hırkaigerif ve Veysel Karan*, ist., 1975; *IKSA*, IV, 1911-1912; O. Aslanapa, *Os-manh Devri Mimarisi*, ist., 1986, s. 440-442; A. Sönmez, *Veysel Karan ve Hırka-i Şerif*, ist., 1987, s. 136-141; K. Kufralı, "Hırka-i Şerif", *IA*, V/I, 450-452; S. Ögel, "İstanbul'da 19. Yüzyılın Sekizgen Camileri", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya/Unsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, ist., 1989, s. 65-66; *Fatih Anıtları*, 117-118; *Fatih Camileri*, 125-127.

M. BAHA TANMAN

HIZIR BEY CAMÜ

bak. HACI KADIN CAMii

HIZIR BEY ÇELEBİ

(6Ağustos 1407, Sivrihisar- 1459, İstanbul) Fetih'ten sonra İstanbul'un ilk kadısı ve yöneticisi.

Celalzade Molla Hızır Bey olarak da bilinir. Künyesi kimi kaynaklarda Nasred-din (Hoca ?) oğlu Ahmed oğlu Mahmud oğlu Celaleddin oğlu Hızır olarak verilir. Bir söylentiye göre Fatih tarafından kendisine arpalık olarak tahsis edilen Halke-dön, onun anısına Kadıköy (Kadı Köyü) adını almıştır.

Hızır Bey'in yetişmesinde kayınbabası Molla Yegân'ın emeği vardır. Babası ise Sivrihisar Kadısı Emir Arif (Celaleddin) Efendi'dir. Bursa ve Edirne medreselerinde görev alan Hızır Bey'in ünlü öğrencileri arasında Molla Kestelli, Ali Arabî, Ho-cazade, Molla Hayalî de bulunmaktadır. Fetih tarihi olan 29 Mayıs 1453'ten ne kadar sonra İstanbul kadılığına atandığına ilişkin bir bilgi olmadığı gibi, bu göreviyle ilgili anlatıların çoğu da rivayet ve efsane türündendir. Kendisine atfedilen *Müderreslik gam ü derd ü belâdur/Kazâ hod cânib-i Hakk'dan kazâdur* dizelerinde müderreslikle kadılığın kıyaslaması yapılmıştır. Bir hüccetteki imzası ise "Hıdır ibn Celâl, imzâhû kaadiyen fî diyâr-ı îstan-buP'dur (İstanbul diyarında kadı olan Celal oğlu Hızır imzaladı). Hacı Halil Mahallesi'nde yaptırdığı mescidin vakfiyesinde de benzeri bir imzası vardır.

Çok harap ve yoksul olarak teslim alınan İstanbul'da Hızır Bey'in öncelikle surları ve kent kapılarını onarttığı sanılmaktadır. İstanbul'da Hızır Bey'in adını ve anısını taşıyan yerler ve yapılar arasındaki Hızır Bey Mahallesi ile Hızır Bey Mescidi, günümüze kadar unutulmamıştır. Mescidi, birkaç kez onarılmıştır. Kızı Hacı Kadın

HIZLI TRAMVAY

70

71

HİERİA SARAYI

adına Zeyrek'te yapılmış olan bir mescitle yeri bilinmeyen bir de medreseden söz edilir. Eski kayıtlarda adı geçen Hızır Bey Medresesi de günümüze ulaşmamıştır.

Hızır Bey'in, Şeyh Vefa Camii'nin ha-ziresine veya Zeyrek altında Voynuk Şü-caeddin Mescidi'nin minaresi dibine gömülmüş olduğu ileri sürülmüştür. Ona ait olduğu kabul edilen, Arapça ve Farsça ki-tabeli mezar taşında "Alimü'l-ilm Hızır Beg Çelebi" adı ile "Ümmetin hayırlısı, çağının erdemlisi, bilim bilgini Hızır Çelebi ölünce üzerine daima rahmet olsun diye tarih düşürdüm" anlamına gelen ve 863/1459 yılını veren dizeler vardır.

Arapça, Farsça ve Türkçe şiirleri olan Hızır Bey'in, İstanbul'un fethine ilişkin o-larak

Cenabı Tarih’nde yer alan ünlü beyti şudur: *H-HızırBeğ Kadı-i Kostantiniyye / Feth-i istanbul'a nusrat bulmadılar ev-velûn /Feth idüüb Sultan Mehemmed kıldı târih âhirûn*. 857/1453 yılını veren bu beytin Fatih (Avnî) tarafından düşürülmüş bir tarih olduğu da ileri sürülmüştür. Hızır Bey'in Arapça *Kaside-i Nûniye'si* (istanbul'da H. 1258'de basılmıştır) fetihten sonraki ilk dönemde istanbul'da bilim çevrelerince, konusu ve içeriği tartışılan ilk e-ser olmuştur. *Metaliü'l-Envâradh* Arapça mantık kitabını Farsçaya çevirdiği, *Şerh-i Tecrid'e* haşiye yazdığı da bilinmektedir.

Hızır JBey'in oğulları Sinan, Yakub ve Ahmed paşalardır. Sinan Paşa istanbul'da Hoca Paşa adıyla ünlenmiş ve bir semte adım vermiştir. *Tazammame'yi* yazan Sinan Paşa'nın, babasıyla felsefe konularında tartışmaları vardır. Fatih'in sarayında ilk kütüphaneyi kurmuştur. Yakub Paşa ile Ahmed Paşa 15. yy'in ikinci yansında Bursa, Edirne ve Üsküp'te kadılık, müderrislik yapmışlardır.

Bibi. A. S. Ünver, *Kadıköyüne Unvam Verilen Hızır Bey Çelebi-Hayatı ve Eserleri*, îst., 1945; S. Yazıcıoğlu, *Hızır Bey*, Ankara, 1987; Mec-dî, *Hadaiku's-Şakaik*, 111-114; F. Babinger "Hızır Bey", *IA*, V/1, 471; A. Erdoğan, "Onbe-şinci Asır Ortalarında istanbul'da Bir Türk Bilgini, Hızır Bey Hayatı ve Eserleri, *Konya Dergisi*, S. 57 (1943); R. Ziyaoğlu, *Hızır Bey Çelebi*, îst., 1976.

NECDET SAKAOĞLU

Hızır Bey Çelebi'nin mezar taşı.

Nazım

Timuroğlu,

1994

HIZLI TRAMVAY

Kent içi ulaşımında kullanılan yeraltı veya yerüstünden hızlı ulaşımı sağlayan raylı sistem.

İstanbul'da hızlı tramvay (ya da hafif metro) diye anılan sistemle ilgili ilk ciddi çalışmalar 1986'da başlatılmış, anılan yılın 17 Şubat tarihinde İstanbul Büyük-şehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan ile ASEA-Yapı Merkezi Konsorsiyumu a-rasında sözleşme imzalanarak inşaata başlanmıştır. Sistemin uzunluğu 23 km olarak planlanmış ve birinci aşamayı oluşturan Aksaray-Ferhatpaşa hattı Mart 1989'da hizmete girmiştir.

26 Mart 1989 seçimleri ile göreve gelen yeni yönetim, hızlı tramvayın yeterince deneme seferi yapmadan, seçimler öncesinde aceleye getirildiğini belirtmiş, bilim kuruluşları da bu değerlendirmeye katıldıklarından, uzunca bir süre deneme seferleri ile yetinilmiş, 3 Eylül 1989'da yeniden işletmeye açılmıştır.

Hızlı tramvayın birinci aşamasında 3'ü yeraltında toplam 7 istasyon vardı. Bu istasyonlar sırasıyla Aksaray, Emniyet, Ulu-batlı, Bayrampaşa, Sağmalcılar, Kartalte-pe ve Otogar istasyonlarıydı. Bu hat otogarın içinden geçerek, Esenler geçici istasyonuna ulaşmaktadır.

Bu hattın daha çok insanın yararlanabilmesi için 1993'te Esenler ve Atışalam istasyonları da projelendirilmiştir. Bu proje gerçekleştiği takdirde, hızlı tramvayın birinci aşaması 9 istasyona çıkmış olacaktır.

Hızlı tramvayın bu ilk bölümünde 1994 başı itibarıyla günde ortalama 60.000 yolcu taşınmaktadır. 105 araçlık depo alanı, 3 katlı trafik kontrol binası, 4 adet trafo, 48 adet vagon bulunmaktadır. Her dizi 3 veya 4 vagonun oluşmakta ve bir defada 1.008 veya 1.344 yolcu taşınmaktadır.

Hızlı tramvayın Otogar-Yenibosna arasındaki ikinci aşamasının temeli, 5 Ekim 1991'de İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Nurettin Sözen tarafından atılmıştır.

Toplam 11.300 m uzunluğundaki ikinci aşamanın 5 km'lik Yeni Otogar-Belpa bölümünde tüm testler tamamlanmış ve 31 Ocak 1994'ten itibaren Aksaray-Oto-gar-Merter-Belpa hattında karşılıklı ve düzenli hızlı tramvay seferleriyle yolcu taşınmaya başlanmıştır.

Hızlı tramvayın bu ikinci kesim inşaatında hemzemin geçitler, viyadükler olduğu gibi, Belpa Çarşısı ile Yenibosna arasındaki bölümde de 1.600 m'lik bir tünel bulunmaktadır. O-l'in (eski E-5) altından geçen tünele Mevhibe İnönü'nün ismi verilmiştir.

Hızlı tramvayın ikinci aşamasının inşaatları sürerken, havaalanını da projeye dahil etmek fikri doğmuş, böylece havaalanının hemen karşısındaki Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılacak istasyon da projelendirilmiştir. Hızlı tramvayın ikinci aşamasının tamamının hizmete açılmasıyla, günde 400.000 civarında yolcu taşınacağı hesaplanmıştır.

Böylece Atatürk Havalimanı, raylı sis-

temle otogara ve Sirkeci'ye bağlanacaktır. Hızlı tramvayın ikinci aşamasında Dünya Ticaret Merkezi İstasyonu hariç, toplam 9 istasyon bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Otogar, Mimarsinan, Davutpaşa, Merter, Belpa, Bakırköy, Bahçelievler, Şirinevler ve Yenibosna istasyonlarıdır.

Bunlardan Davutpaşa ve Merter istasyonları viyadük üzerinde bulunmakta ve istasyona giriş çıkış asansörlerle sağlanmaktadır. Aksaray-Ferhatpaşa arasındaki hızlı tramvayın birinci aşamasıyla birlikte 23 km uzunluğundaki sistem tamamlandığında istasyon sayısı 19 olacaktır.

İstasyonlarda yürüyen merdivenler ve özürllüler için asarsörler bulunmaktadır. İstasyon çevreleri ise otopark, otobüs ve minibüs durakları şeklinde düzenlenmektedir.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

Hibetullah Valide Sultan Çeşmesi

HİBETULLAH VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi'nde İhsaniye Mahallesi'n-de Şerif Bey Çeşmesi Sokağı ile Tosun Paşa Sokağı'nın kesiştiği köşededir.

Sünbülzade Vehbi'ye ait kitabesinden çeşmenin Hibetullah Valide Sultan tarafından 1206/1791'de genç yaşta ölen kızı i-çin yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Yükseltelen yol kodları ve esere bitişik düzende eklenen diğer yapılar, çeşmenin konumu ve yüksekliği konusunda sağlıklı bilgi vermeyi engellemektedir. Ancak görüldüğü kadarıyla çeşme beşgen taban planlı, almaşık duvar örgülü bir haznenin cephesine beyaz mermer kaplanarak oluşturulmuştur. Bu eşkenar olmayan beşgen o günkü şehir dokusuna göre bir üç yol ağzına oturtulmuş olmalıydı. Bu şekilde üç yüzlü tasarlanmış çeşmenin ön cephesi üç yönden de görünebilmekteydi.

Ön cephenin ortasındaki cephe dikey ekseninde üç, yatay ekseninde iki üniteye bölünmüştür. Alt kısımda ortası düz, yan kısımlar içbükey; üst kısımda ise orta dışbükey, yan kısımlar içbükey çizgilerle tasarlanmıştır. Böylece statik kuruluşlu gövdeye bir dinamizm kazandırılmıştır. Çeşmenin aynataşı üst üste oturtulmuş yer yer alev dilleriyle bezenmiş ve taçlandırılmış iki kartuşla bezelidir. Profilasyonlu bir dikdörtgen çerçeve içine alınmış aynataşının iki tarafı birer sütunçeyyle sınırlandırılmış-

tır. Bir musluk lülesi bulunan aynataşının önüne iç ve dış bükey çizgilerle oluşturulmuş bir kurna ve iki tarafına birer dinlenme taşı oturtulmuştur. İki yandaki sütun tablaları arasına yerleştirilen inci dizisi biçimindeki geometrik bir bordürle aynataşı üst üniteden ayrılmıştır. Taşkın bir silmeyle üstteki ikinci üniteye geçilmektedir. Burada içbükey tasarlanmış yan ünitelerle ortadaki dışbükey kitabe panosu arasına sütunçelerin tablaları üzerine karşılıklı birer konsol oturtulmuştur.

Gerek teknik beceri, gerek taşıdığı anlam açısından yapının en ilginç ünitesi kitabesidir. Dışbükey hatlarla tasarlanmış taş blok üzerine yazılmış yazının istifi, harflerin biçimlendirilişi son derece başarılıdır.

Hibetullah Valide Sultan Çeşmesi, cephe düzeni tasarımı ve malzemesiyle Nuhkuyusu Caddesi'ndeki Mihrişah Sultan Çeşmesi'ni ve Üsküdar Tıbbiye Caddesi üzerindeki III. Selim Çeşmesi'ni akla getirmektedir. Mihrişah Sultan Çeşmesi'nin ön cephesinden orada bulunan mola taşları ile ayrılmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 384-385; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 383-384; Çeçen, *Üsküdar*, 149.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

Eminönü'nde, Yalı Köşkü Caddesi ile Şeyhülislam Hayri Efendi Caddesi'nin geniş bir açı yaparak dirsek oluşturduğu noktayı işgal etmektedir.

Bugünkü yapı II. Mahmud dönemine (1808-1839) ait 1813 tarihli ahşap caminin yerine 1887'de II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından yaptırılmıştır. Avlu giriş kapısı, üzerindeki kitabeyle birlikte II. Mahmud yapısının parçası olarak korunmuştur. İkinci tasarımın mimarı Alexan-dre Vallauray'dir(->).

Zeminden yükseltilmiş cami, yatayda üç bölümden, sırasıyla merdivenle ulaşılan, orijinal durumunda açık, daha sonra camekânla kapatılarak üstü örtülmüş giriş sahanlığı ile dikdörtgen planlı ve düz çatılı son cemaat yeri ve ana ibadet mekânından oluşmaktadır. Kareye yakın planlı a-na mekân, mihrap duvarının köşelerinde eksedrarlarla genişletilmiştir. Eteği percere dizisiyle delinmiş, klasik dönem Osmanlı mimarlığı için alışılmamış sivrilikte bir kubbe, geçiş elemanı olmaksızın kare mekânı sınırlayan duvarların üzerine oturmaktadır. Doğu ve batıda birer büyük pencere bulunmaktadır. Dış cephelerde, merkezinde bu pencerelerin yer aldığı düzenlemeler camiyi tasarımda dikkat çekici kılan belki de tek tutum olarak belirlemektedir. Gerçek ve sağır pencerelerin soğan ve at nalı biçimli kemerleri, sağır arkadla-rın bütün içindeki konumu ve detay düzeyindeki ele alınışı ile tasarımcı 19. yy'm ikinci yarısında İstanbul'da da örnekleri görülen oryantalizm modasını izlemiştir. Kaynağını Osmanlı mimarlığı dışında, Mag-rip veya Mısır'da bulunan biçimlerin oluşturduğu kompozisyon, işçiliği bitmemiş haliyle mihrap cephesinde de tekrarlanmıştır. Caminin oluşumunu, yapılaşmış dar

Hidayet Camii'nin kuzeydoğudan genel bir görünümü.

Yavuz Çelenk, 1994

bir çevrenin sınırlamaları belirlemiş olmalıdır. Bu duruma mimar, Osmanlı fevkani cami geleneğinden de yararlanarak yaklaşmıştır. Diğer yandan, statik kütle, oranlar, alt yapı-kubbe ilişkisi ve tasarıma egemen olan dekorasyon anlayışı dikkate alındığında, Hidayet Camii'ni, Vallauray'nin bilinen tasarımları içinde başarılı örnekler arasında saymak oldukça güç görünmektedir.

Bibi. Öz, *istanbul Camüeri*, I, 71; T. Saner, "istanbul 19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda Ori-entalist Akım" (istanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), 1988; M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallauray", (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), 1991.

TURGUT SANER

HİERİA SARAYI

Hieria Sarayı'nın Fenerbahçe Burnu'nda bulunduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. I. İustinianos'un (hd 527-565) karısı Teodora, şehirden uzakta bir yazlık saray yapımını düşündüğünde, Anadolu yakasının deniz kıyısında en güzel yerlerinden biri olan Fenerbahçe'yi(->) seçmişti. İustinianos'un yaptırdığı binalara dair bir eser yazan Prokopios, burada imparatorun bir saray dışında, revaklı bir yol, meydanlar ile hamam, Meryem adına (Teotokos) bir kilise yaptırdığını bildirir. Ayrıca bir de liman düzenlenmişti. O çağın bir şairi de, "İustinianos burayı pek güzel inşa etti, denizi ve karayı güzellikler ile kapladı" sözleriyle övmüştür.

6. yy'da Bizans saray halkı, yazları bu saraya göç ediyordu. 7. yy'ın ilk yıllarında Bizans önlerine kadar ilerleyen Sasani-ler 609'da 616 ve 626'da kısa süreli olarak sarayı işgal etmişlerdi. Fakat İmparator He-rakleios (hd 610-641) yazları burada yaşamayı tercih etmiş ve hattâ 628'de Sasani-lere karşı zaferini kutlama törenini burada hazırlamıştı. Bundan da Sasani işgalle-

rinde Hieria Sarayı'nın bir zarar görmediği anlaşılır. Herakleios, yaşamının son yıllarında garip bir sinir hastası olarak yarı çılgın halde burada yaşamayı tercih etmiş ve ancak zorlukla şehirdeki Büyük Saray'a^ götürlmüş, orada da ölmüştür. Sudan ürktüğü için Boğaz'ı bile güçlkle geçtiğine göre Herakleios'un Hieria'da nasıl yaşayabildiği de anlaşılması güç bir sorundur.

V. Konstantinos, 753'te burada bir ruhani meclis (konsil) toplayarak, ikonalara ibadeti yasaklama kararı almıştır. Oğlu IV. Leon'a eş olarak seçilen ve 768'de Atina' dan gelen Eirene(->), düğüne kadar burada yaşamış, evlendikten sonra da impara-toriçe olarak Hieria Sarayı'nda kalmıştır. Abbasilere karşı bir seferden 838'de döndüğünde Teofilos (hd 829-842) da yine bu sarayda bir süre dinlenmiştir.

Makedonyalılar sülalesinin kurucusu I. Basileios (hd 867-886) Hieria Sarayı ile buradaki diğer yapılan restore ettirdikten başka, Peygamber Elias adına "zarif bir ibadet yeri" de inşa ettirmiş, 875'te Kilikya'da Abbasilere karşı yaptığı savaştan dönüşünde bu sarayda kalmış, son yıllarında Apostipes'in idam kararını burada vermiştir. Bütün saray erkânı ile kilise ileri gelenlerinin katıldıkları ve arkadaki arazide büyük bir şenlik halinde kutlanan bağbozumu bayramında tören alayı burada toplanıp yola çıkıyordu. Bundan da arkadaki düz arazinin o dönemlerde bağlarla kaplı olduğu anlaşılır.

Porfirogennetos lakabı ile tanınan VII. Konstantinos (hd 913-959) da Hieria Sarayı'nı restore ettirmiş ve yaz aylarında burada kalmıştır. Komutan Nikeforos Fokas 962'de Anadolu ordusunun başında buraya gelerek, sarayda konaklamış ve imparator sıfatı ile şehre girmeyi burada beklemiştir. Hieria Sarayı'nda çok kısa süreli olarak iki defa kalan son imparator IV. Romanos Diogenes'tir (hd 1068-1071). Selçuklu Türklerine Anadolu'yu açan Malazgirt Savaşı'na, Hieria Sarayı'ndan

yola çıkmıştır.

Bizans tarihinde bundan sonra Hieria Sarayı'nın adına rastlanmaz. Malazgirt'ten sonra Türkler İstanbul önlerine kadar ilerlediklerine göre, bu sarayın emin bir yer olmaktan çıktığı anlaşılır. Komnenos sülalesi döneminde 12. yy'da Bizans tekrar güçlendiğinde, Hieria Sarayı yeniden canlanamamıştır.

Hieria'nın neresi olduğu hususunda geçen yüzyılın sonlarında, şehrin tarihi topografyası üzerinde çalışan uzmanlar tarafından değişik görüşler ileri sürüldükten sonra 1899'da P. J. Pargoire bu sarayın ancak Fenerbahçe Burnu'nda olabileceğini savunmuş ve bu teşhis bugüne kadar kabul edilmiştir. Daha 16. yy'da İstanbul'da Bizans izlerini arayarak dolaşan Pi-erre Gilles (Gyllius) Fenerbahçe Burnu'nda sadece bazı kalıntılar görmüştür. 16. yy'da burada bir Türk kasrı yapıldığında her türlü iz ortadan kalkmıştır (bak. Fener Köşkü). Yalnız Bizans dönemine ait olduğu sanılan bir sarnıcın kalıntıları yakın yıllara kadar görülebiliyordu.

HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ

72

73

HILTON OTELİ

1877'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kurucuları toplu halde.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 1328/1912

BibL P. Gylles (Gyllius), *DeBosporo Thracio libri tres*, Lyon, 1561, s. 253-257; J. Pargoire, "Hieria", *İzvestija del Institut Archeologique Russe de Constantinople*, IV (1899), s. 9-78; R. Janin, "La banlieue asiatique de Constantinople, III. Hieria, (Fener-Bagtche)", *Echos d'Orient*, XXII (1923), s. 50-58; Janin, *Constantinople byzantine*, (1. bas.), 147-149 ve 454. SEMAVİ EYİCE

HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ

Savaş, salgın hastalık ve doğal afet yüzünden yıkıma uğrayan insanlara yardım amaçlayan dernek. Bugün Türkiye Kızılay Cemiyeti adıyla çalışmalarını sürdürmektedir.

1839 Solferino Savaşı'ndan sonra Avrupa kamuoyunda savaş kurbanlarına karşı bir duyarlılık başlamıştı. Savaş yaralılarına yardım amacıyla örgütlenmeye gidilmesi için 1863'te Cenevre'de Uluslararası Kızılhaç Konferansı düzenlendi. Bu konferansa Osmanlı Devleti katılmadı. Ancak 22 Ağustos 1864'te imzalanan Cenevre Sözleşmesi, konferansa katılmayan devletlere 1 yıl içinde sözleşme hükümlerini kabul ve imza

hakkı tanımaktaydı. Osmanlı Devleti bu sözleşmeyi 5 Temmuz 1865'te imzaladı. Bu sözleşmeyle Kızılhaç'ın savaşı yaralıları koruma ve gerekli tıbbi bakımların yapma yükümlülüğü kabul edilmişti.

1867'de Uluslararası Paris Sergisi'ne Osmanlı delegesi olarak katılan Abdullah Bey, bu sergi nedeniyle Paris'te toplanan Sıhhiye Konferansı'na da iştirak etmiş ve burada Cenevre Konferansı kararlarının Osmanlı hükümetince uygulanmasının yararlı olacağını dile getirmiştir. Abdullah Bey'in girişimleri Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa tarafından benimsenmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Marko Paşa başkanlığında bir encümen, yaralı Osmanlı askerlerine yardım için kurulacak cemiyetin nizamnamesini hazırlamakla görevlendirilmiştir. Mecruhîn ve Mardâ-yı Askeriyeye îmdad ve Muavenet Cemiyeti adıyla kurulması öngörülen cemiyetin nizamnamesi 1869'da onaylanmak üzere hükümete sunulmuş, ancak sivillerin askerlerin işine karışması doğru bulunmadığından onaylanmamıştır.

1875-1876 Osmanlı-Sırp Savaşı sırasında Cenevre Uluslararası Kızılhaç Komitesi Başkanı Gustave Moynier, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane üyelerinden Dr. Peşte-malcıyan'a bir mektup yazarak, İstanbul'da resmi bir yardım derneği bulunmadığı için Osmanlı ordusunun Kızılhaç yardımlarından yararlanmadığını, derhal bir cemiyet kurularak Cenevre'deki merkezle temasa geçilmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa'nın emriyle cemiyet kurma hazırlıklarına başlanmıştır. Hazırlık komitesine Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'den Dr. Nurican, Dr. Peşte-malcıyan, Dr. Mortman ve Dr. Pol-yak; Bahriye Nezareti'nden Seviyan Bey; Zaptiye Nezareti'nden Ömer Bey; sivil ve askeri tıbbiyelerden Kırımlı Aziz Bey, Ser-viçen Efendi, Kostro, Vuçino, İstapan Paşa ve Rıfat Bey; Daire-i Umûr-ı Sıhhiye'den ise Bartoletti Efendi ile Şakir Bey katılmış-

tır. İlk toplantı, 31 Temmuz 1292/12 Ağustos 1876'da Tıbbiye Nazırı Marko Paşa başkanlığında yapılarak nizamname hazırlanmaya başlamıştır. Haç yerine hilal sembolünün kullanılması kararlaştırılan Mecruhîn ve Zuafâ-i Askeriyeye İmdad ve Muavenet Cemiyeti, nizamnamesinin onaylanması üzerine, 2 Nisan 1293/14 Nisan 1877'de idare heyetini seçerek resmen faaliyete geçmiştir. Hacı Arif Bey'in başkan olduğu cemiyetin başkanvekilleri Dr. Sarell ile Nuriyan Efendi, veznedarı W. H. Poster, genel sekreteri ise Feridun Bey'di. Üyeler de şu isimlerden oluşmaktaydı: Barrington Kennett, Bartoletti Efendi, Dr. Dickson, Eşref Efendi, Dellasuda Faik Paşa, J. von Haas, Leval, General Mott, Dr. Baron Mundy, Nuri Bey, Dr. Peşte-malcıyan, Dr. Serviçen ve Dr. Sivastopulo.

Aynı yıl adı Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. Bu sıralarda, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı devam ettiğinden ordunun büyük ölçüde tıbbi malzemeye ihtiyacı vardı. Cemiyet ülke içinden ve İslam

lkelerinden topladığı paralarla malzeme alıp cephede seyyar hastaneler kurmuş, yaralı taşımak için trenler kiralanmıştır. Ağustos 1880'de Rumeli'den gelen muhacirlere giyecek, temizlik malzemesi ve gıda malzemesi dağıtılmıştır.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, cemiyetin aktivitesini artırmıştır. Nuriyan Efendi başkanlığında halktan toplanan paralarla yaralı askerlerin taşınması için vapurlar kiralanmış ve orduya bol miktarda sağlık malzemesi temin edilmiştir. Uluslararası Kızılhaç rgt de savaş süresince seyyar hastane ve malzeme göndermiş, ayrıca örgüte bağlı ingiliz, Alman, Rus ve isviçreli hekimler görevlendirilmiştir.

II. Abdülhamid döneminde bir süre faaliyeti duran cemiyet II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Esat Bey (Işık) ve Besim Ömer Akalın(->) nclğnde yeniden yapılanmaya girişmiştir. Günün koşullarına göre yeni bir nizamname hazırlanmış ve

kurucu üyeler ilk toplantıyı, 7 Nisan 1327/ 20 Nisan 1911'de Tokatlıyan Otelinde yapmıştır. Fahri başkan Veliaht Yusuf izzettin Efendi, Tophane'de kendisine ait bir binayı cemiyete hediye etmiştir. Burası cemiyetin ilk merkezidir. Daha sonra II. Mahmud Türbesi civarında bir yer kiralanarak cemiyet merkezi buraya nakledilmiştir, ilk kongresini 13 Nisan 1328/26 Nisan 1912'de yapan cemiyetin başkanlığına Hüseyin Hilmi Paşa seçilmiştir.

Mahmud Muhtar Paşa'nın hanımı Prenses Nimet Hanım'ın başkanlığında Hilal-i Ahmer Kadınlar Kısımı da kurulmuştur. Yardım toplayan hanımlar ayrıca Hilal-i Ahmer hastaneleri için çamaşır, çarşaf ve sargı hazırlamışlardır.

Temmuz 1911'de çıkan Aksaray yangınında felakete uğrayanlara gıda yardımı yapılarak Kızılhaç'tan gelen para, yangında zarara uğrayanlara dağıtılmıştır. 1912-1913 Balkan Savaşı'nda Alay Köşkü(->) geçici olarak ambar olarak kullanılmış, Edirne, Selanik ve şkp'te hastaneler kurularak personel ve eşya tedarik edilmiştir, istanbul civarındaki şiddetli çarpışmalarda yaralananlar için Kadırga, Darülfünun binası ve Vefa İdadisi'nde hastane-. ler kurulmuştur. Ayrıca Gelibolu'dan İstanbula yaralı nakli için vapur kiralanmıştır.

Osmanlı ordusunun geri çekilmesi sırasında baş gösteren kolera salgınında İstanbula camilerine yerleştirilen askerlere yiyecek temin edilmiş, koleraya yakalananlar hastanelere sevk edilmiştir. nce koleranın şiddetle hüküm sürdüğü Hadım-köy'de ardından Demirkapı, Yeşilköy ve Ispartakule'de hastaneler açılarak koleralılar tedavi edilmiştir. erkezky, Çorlu, Lüleburgaz, Kuleliburgaz, Pavli Köyü ve Sirkeci'de aşevleri açılmış ve savaşan subayların İstanbula göç eden aile ve çocukları Haydarpaşa'da 15 apartmana yerleştirilmiştir. Burası yetersiz kalınca ailelerin bir kısmı şehremini'deki Haşini Paşa ve Çatalçeşme'deki şevket Bey konak-

larına yerleştirilmiştir. Muhacirlerin geçim ve beslenmelerine yardım edilmiş, ayrıca Parmakkapı'da Erzurum Valisi Reşid Paşa'nın konağı kiralanarak 100 yataklı Muhacir Hastanesi kurulmuştur.

1911'den itibaren cemiyet, pek çok yerde şube açmış ve böylece örgüt yurt sathına yayılmıştır. I. Dünya ve Kurtuluş savaşlarında da yaralı askerlerin tedavisini üstlenen cemiyet 1923'te Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1935'te de Türkiye Kızılay Derneği adını almıştır. Halen genel merkezi Ankara'da olan, kamu yararına çalışan bir dernektir. Tüm yurttta şubeleri vardır.

NURAN YILDIRIM

HİLMİ (İştirakçi)

(?, İzmir - 1923, İstanbul) Siyaset adamı ve gazeteci.

Asıl adı Hüseyin Hilmi olmakla birlikte, "İştirakçi Hilmi" veya "Sosyalist Hilmi" olarak tanınırdı. İzmirli olduğu, bir süre İzmir'de polise bağlı bir işte muhtemelen a-jan olarak çalıştığı, babasından miras kalan evi satarak Romanya'ya gittiği, orada sosyalist fikirlerle tanıştığı, Romanya dönüşü İstanbul'a geldiği, İstanbul'da kendisi gibi İznik doğumlu olan Mülkiye mezunu anarşist ve materyalist eğilimli Baha Tevfik'le tanışıp onun etkisine girdiği söylenir. Hüseyin Hilmi'nin İstanbul'da Osmanlı sol çevrelerinde adını duyurmaya başlaması Şubat 1910'da *İştirak* adlı haftalık bir dergi yayımlamaya girişmesiyledir. 16 sayı çıkan *İştirak* haziranda Divan-ı Harb-i Örfî tarafından kapatılır. Eylül 1910' da yeniden çıkmaya başlayan dergide, *İş-tirak* çevresinin, Hüseyin Hilmi'nin de yönetimde bulunduğu Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı (OSF) kurdukları haberi vardır. Bu ilk dönemde, gerek OSF, gerekse Hüseyin Hilmi Fransız sosyalistlerinden özellikle Jaures'den etkilenmiş görünmektedirler. Ancak işçi sınıfından ve sosyal adaletsizlikten söz etmekle birlikte, sosyalizm anlayışları son derece nahif ve daha çok siyasal liberalizme yakındır.

1910-1912 arasında, Hüseyin Hilmi'nin sosyalist yayın faaliyeti, *İştirak* kapandıkça onun yerine geçirilen ve her biri birkaç sayı çıkan *İnsaniyet*, *Medeniyet* vb dergilerle sürmüş; 1911 başından 1912 ortalarına kadar bu dergiler yayıma bütünüyle son vermiş, daha sonra *İştirak* OSF'nin organı olarak çıkmaya başlamış; Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa suikastından sonra muhalefet bastırılırken Hüseyin Hilmi'nin *İştirak* ve OSF çevresi de bundan nasibini almış, Hüseyin Hilmi de bir rivayete göre Avrupa'dan gezi dönüşü Sirkeci'de tutuklanarak başka muhaliflerle birlikte Bahricedit vapuru ile Sinop'a sürülmüştür.

İştirakçi Hilmi'nin İstanbul sol ve işçi hareketinde etkinlik kazanması, hattâ kısa bir süre binlerce işçiyi peşinden sürükleyen bir lider haline gelmesi, Mütareke' den sonra İstanbul'a dönerek Şubat 1919' da Türkiye Sosyalist Fırkası'nı (TSF) kurmasından sonradır. Hüseyin Hilmi'nin başkanlığındaki yeni partide sosyalizmi görece daha derinlemesine

kavramış kişi-

lerin varlığı ve Hüseyin Hilmi'nin de giderek bilinçlenmesi, partinin programına ve eylemine yansımıştır. Temmuz 1919'da kongresini yapan parti Hüseyin Hilmi'yi azledilmez ve değişmez başkan ilan etmiş; aynı yıl Sosyalist Enternasyonal'in Cenevre Konferansı'na Hüseyin Hilmi imzalı bir rapor sunulmuştur. Hüseyin Hilmi'nin istanbul işçi hareketi içinde parlaması, Ekim 1919'dan başlayarak, 1920 boyunca ve 1921'in sonlarına kadar, özellikle İstanbul Tersane, Debbağhane, Tramvay Şirketi, Şirket-i Hayriye ve Haliç işçilerinin grevlerini başarıyla yönetmesiyle olmuştur. Kısa süreli de olsa önemli bir işçi kitlesini yönlendirmesi, aynı yıllarda kentte bulunan başka sol ve sosyalist gruplar arasında, İştirakçi'ye önem kazandırmıştır.

İştirakçi Hilmi'nin etkinliği 1921 sonları ve 1922'den itibaren azalmaya başlamış; 1922 ortalarına gelindiğinde TSF'nin hemen hemen hiçbir etkisi kalmamış; Hüseyin Hilmi İstanbul işçi hareketi içindeki bütün etkinliğini yitirmiş; 1923 başlarında, bir gece Bozdoğan Kemerı altında tabanca ile vurularak öldürölmüştür.

Hüseyin Hilmi'nin kişiliğı çeşitli kaynak ve araştırmalarda oldukça farklı bakışlarla ele alınır. Kimileri onu ciddiyetten uzak, fırsatçı bir maceraperest; kimileri işgal istanbul'unda ingiliz işgal kuvvetleri komutanlığının zaman zaman Fransızlara karşı kullandığı bir ajan olarak gösterirler. Eldeki veriler, İştirakçi'nin karışık bir kimliğe sahip olmakla birlikte sosyalizmi ve işçi hareketini sadece bir geçim vasıtası olarak gören bir ajandan ibaret olmadığını; derinlemesine bilmediğı, yüzeyden kavradığı ama gönlüyle inandığı sosyalizme giderek daha fazla bağlandığını göstermektedir. 1920-1921'de, İstanbul'u zaman zaman genel grev tehdidiyle titretebilmiş; 1 Mayıs 1921'i, aynı zamanda İstanbul'daki işgal kuvvetlerine karşı bir gösteri olarak kızıl bayraklar, kızıl karanfiller, Enter-nasyonel marşı ve önemli bir işçi katılımıyla kutlamayı başarmış; partisine kayıtlı işyerlerinde kısa bir süre için de olsa başarılı grevler yönetmiştir. Ö, kızıl yeleğı, yakasından eksik etmediğı kırmızı karanfili, ağzından düşürmediğı "cepte metelik kalmadı" sözü, babayani tavırları ile sosyalist bir liderden beklenen ciddiyetten ve sosyalizmin biliminden uzak olmakla birlikte, yine kendi deyişiiyle "gözünü budaktan sakınmayan" bir muhalefet yapmaktan çekinmemiş; birkaç kez tutuklanmış, sürgüne gönderilmiş ama bildiğı yolda devam etmiştir. İstanbul işçi hareketi üzerindeki etkinliğı, yönettiğı grevlerin ingiliz işgal güçlerinin desteğıyle başarıya ulaştığı şaibesiiyle gölgelenmiş olmakla birlikte, özellikle tramvay işçilerinin daha sonraki yıllarda da sürecek olan mücadele ve bilinç geleneklerinde Hüseyin Hilmi'nin payı olduğı söylenebilir.

BibL M. Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İst., 1964; B. N. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955; M. Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Ankara, 1973; O. Baydar,

HİLTON OTELİ

1955'te açılan, Türkiye'nin ve İstanbul'un ilk 5 yıldızlı oteli. Beyoğlu İlçesi'nde Elmadağ-Harbiye arasında, Taksim Gezi-si'nin kuzey ucundadır.

1939 tarihli Prost Plam'nda Taksim-Harbiye-Maçka aksı üzerinde geliştirilmesi öngörülen 2 no'lu park alanı üzerindedir.

Spor Sergi Sarayı ve Açık Hava Tiyat-rosu'na kadar kesintisiz bir yeşil alan olarak planlanan ve uygulanan Taksim Ge-zisi(->) ilk kez Hilton Otel'i'nin yapımı için imara açıldı ve Gezi'nin Spor Sergi Sarayı ve Açık Hava Tiyatrosu'na olan kesintisiz yaya bağlantısı kapatıldı.

Hilton Otel'i, 1952'de tanınmış Amerikalı mimarlar Skidmore, Owings ve Merrill tarafından tasarlandı. SOM Grubu olarak bilinen bu mimarların yerel danışmanı ve kollaboratörü mimar Sedat Hakkı Eldem(-<) idi. Emekli Sandığı tarafından ve Marshall Yardım Programı çerçevesinde sağlanan kredi ile gerçekleştirildi.

Hilton Otel'i, Cumhuriyet dönemi mimarlığında II. Milli Mimari Dönemi'nin kapanışım örnekleyen yapılar arasında yer alır (bak. Cumhuriyet dönemi mimarlığı). Yerel ve geleneksel mimariye referans vererek içedönük bir mimari eğilimi olarak tanımlanan ve savaş süresince egemen olan II. Milli Mimari, savaş ertesinde yerini Uluslararası Üslup'a (International Style) bırakarak geriledi. Bu olguda, yayın organları kadar Hilton Otel'i örneği de etkili oldu. Hilton Otel'i yalnız mimarisi ile değil aynı zamanda mimarisinin işlevsel bağlantılarının işaret ettiği uluslararası otel zincirlerinin işletmecilik kurallarının da tanıtıcısı oldu.

Hilton Otel'i, yaklaşık 21x100 m boyutunda bir dikdörtgenler prizması biçiminde, toplam 278 odalı 8 yatak katı ile resepsiyon, lobi, oturma salonları ve restoranlar ile yönetim ve servis hacimlerini barındıran üç kattan oluşmaktaydı. Prizmatik yatak kitlesinin altında bahçe kotunda geniş bir giriş katı düzenlenmiş, arazinin e-ğiminden yararlanılarak balo salonu ve diğer restoranlar ile mutfaklar alt kata yerleştirilmiştir.

Geniş giriş katı üzerinde pilotilerle yükselen yatak katlarının prizmatik kitlesi ile oda ve balkonların cephede oluşturduğu kafes doku ve yatay konumlu prizmasının oranları, Türkiye'de Uluslararası Üs-lup'un karakteristiği olarak algılandı ve izlendi. Yalın geometrisi, yüzeylerinin sadeliği, iç mekânlarının o yıllardaki abartısız dekorasyonu, mekânlar arası bağlantıların açık ve net oluşu ve işlevsel öncelikleri ile İstanbul'un o yıllardaki silüetine pek de uyumlu olmayan kitlesine rağmen, benimsendi.

SOM Grubu'nun Türkiye'deki partneri olan mimar Sedat Hakkı Eldem'in, Hilton Otel'i projesine iki önemli katkısı oldu. Birincisi, balo salonunun,

divanhane çağrışımlı haçvari planı, diğeri de girişteki uçan halı imgesini canlandıran dalgalı saçaktır.

HİNDİLER TEKKESİ

74

75

HİPPODROM

Eldem'in Hilton Oteli ile ilgisi sonraki yıllarda da sürdü. 1965'te uygulanmayan bir genişletme projesi hazırladı. 1966' da otele 150 oda ilave edildi. 1975'te yine Eldem'in yaptığı otopark-garaj, dükkânlar ve bir ofis projesi uygulandı. 1984' te gazino-şadırvan ve ek odaların yapımı gerçekleştirildi. Son olarak da komplekse bir sergileme merkezi eklendi. 1985'te balo salonu terası altında yer alan ve bahçeye bakan 990 odalı Park Floors bölümü ilave edilerek oda sayısı 500'e çıkartıldı.

Hilton Oteli, döneminde yapım kalitesi ile de istenen performans kuralları için örnek oldu. Taşıyıcı strüktürü betonarme karkas; duvarları tuğla, hafif beton blok ve köpük bloktandır. Dış kaplamalarda suni taş plaklar, içeride giriş katında yönetim bölümü, dükkânlar ve restoranda mermer kaplama kullanılmıştır.

İstanbul'daki otel, Hilton oteller zincirinin en seçkin uygulamalarından biri olarak tanındı ve pek çok yayına konu oldu.

Bibi: "Turistik Otel Hilton", *Arküekt*, 1952, s. 56-63; "İstanbul Hilton", *ArchitecturalRecord*, 1953, s. 103-115; "istanbul Hilton", *L'Architecture d'Aujourdhui*, Eylül 1955, s. 64-65; "Hotel in istanbul", *ArchitecturalReview*, Ekim

1955, s. 240-246; "Hilton's Newest Hotel", *Arc hitectural Forum*, Ocak 1955, s. 120-127; "Hil ton Hotel, istanbul", *Baumeister*, Ağustos

1956, s. 535-551; "Hilton Hotel istanbul", *Ba- uen+Wohnen*, Nisan 1958, s. 118-119; S. Boz- doğan-S. Özkan-E. Yenal, *SedatEldem, Archi- tect in Turkey*, Singapore-New York, 1987, s. 151.

AFİFE BATUR

HİNDİLER TEKKESİ

"Horhor Tekkesi" olarak da anılır. Aksaray'da, Horhor Caddesi üzerinde, Murad Paşa Külliyesi'nin(-0 yakınında yer almaktadır. Nakşibendî tarikatının istanbul'daki ilk döneminde önemli bir yeri vardır. Avusturyalı tarihçi Hammer, Hindiler Tekkesi'ndeki mescidin, II. Mehmed (Fatih) (hd

1451-1481) tarafından, İshak Bu-harî Hindî adındaki Nakşibendî dervişinin arzusu üzerine inşa ettirildiğini kaydeder. Burada bir tekkenin varlığına değinen en eski tarihli kaynak 888/1453'te kaleme alınmış olan *Otman Baba Vilâyetname-*

Hilton Otel

Nazım Timuroğlu, 1993

sz'dir: "Murad Hamamı'nın ardında Hin-distanîler Tekyesi var idi", İstanbul'daki ilk Nakşibendî tekkesi olarak kabul edile-gelen Emir Buharî Tekkesi(->) 922/1516 civarında kurulmuş bulunduğu göre Hindiler Tekkesi'nin bu şehrin en eski Nakşibendî merkezi olduğu kesindir. "Hindîler" adı İshak Buharî Hindî'nin, Orta Asyalı birçok dervişin yaptığı gibi, İstanbul'a Hindistan üzerinden geldiğini düşündürmektedir. Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâsmdz* tekke şeyhlerinin listesi yer almamakta ancak bu eksiklik, tarih kaynakları ile haziredeki mezar taşlarının kitabeleri sayesinde giderilmektedir. 19. yy'ın öncesine ait çok az bilgi vardır: Şeyh îshak Buharî Hindî (15. yy), Şeyh Turabî-i Hindî, Şeyh Feyzullah Mur-teza (ö. 1783). Haziredeki mezarların kitabelerinden öğrenildiği kadarı ile daha sonraki şeyhler şunlardır: Şeyh Hasan (ö. 1803); aslen Hindistan'ın Muradabat şehrinden olan ve "Açıkbaş" lakabı ile tanınan Şeyh Abdullah Ağa (ö. 1811), Şeyh Hindî el-Hac Hüseyin (ö. 1814), Şeyh Hacı Ali Ömer Şah (ö. 1832), tanınmış bir şair olan Şeyh el-Hac el-Seyyid Abdurrah-man (ö. 1834), Şeyh Esrar Şah (ö. 1834), Şeyh el-Hac Mali Şah Abdullah Hindî (ö. 1836), Şeyh el-Hac Ali Mahbud Şah Deh-levî (ö. 1839), Şeyh Hacı Ahmed (ö. 1869), "Horhor Baba" lakaplı Şeyh Hindî el-Hac İbrahim Hakkı (ö. 1875), Şeyh Fazıl Ahmed (ö. 1889), Şeyh Hasan Aşık (ö. 1905), Şeyh Abdülaziz (ö. 1914), "Hin-

Hindîler Tekkesi, Aksaray

Yavuz Çelenk, 1994

dî Baba Şeyh" olarak bilinen Şeyh Abdullah, aynı zamanda Üsküdar'daki Afga-nîler Tekkesi'nin(->) de şeyhi olan Şeyh Hacı Mehmed. Tekkenin son şeyhi Ab-durrahman Riyazüddin Babur bin Nazi-rüddin el-Hindî Kahire'nin el-Ezher Medresesi ile Bağdat'ın Nu'maniyye Medre-sesi'nden yetişmiş bir âlim idi. Yüzyılımızın başlarında, İstanbul-Aksaray'daki Hindîler Tekkesi'nin postuna geçmeden önce Kudüs'teki Hindiler Tekkesi'nde (Tekiyet el-Hunud) şeyhlik yapmıştır.

Aslında Nakşibendîliğe bağlı olan tekke 17. yy'ın ortalarında Kadirîliğe bağlanmış, 18. yy'ın sonlarından itibaren tekrar Nakşibendîliğe avdet etmiş, 19. yy'ın başlarından sonra bu iki tarikat arasında birçok kez el değiştirmiştir. Kadirîlik ile olan bu bağlantı söz konusu tarikatın Hindistan'daki nüfuzu ile açıklanabilir. Nitekim Kudüs'teki Hindiler Tekkesi de Kadirî tarikatına bağlıdır.

Hindîler Tekkesi'nin harap durumda olan mescit-tevhidhanesi ile Ishak Buharî Türbesi, belediye tarafından 1933'te yıktırılmış olup halen bu yapıların izleri görülebilmektedir. Hazirede, şeyhlerin yanısı-ra II. Mehmed (Fatih) dönemi ricalinden Silahdar Mehmed Ağa ve Hindistan'daki Maysor Devleti'nin hükümdarı Tipu Sul-tan'ın elçisi İmam Serdar (ö. 1787) gibi bazı önemli şahsiyetler de gömülüdür.

Bibi. Küçük Abdal, *Vilâyetname-i Şah, Ankara*, Cebeci 11 Halk Ktp, no. 495, vr 96; Ayvan-sarayî, *Hadîka*, I, 219; Çetin, *Tekkeler*, 585; J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1835-1843, 50; Aynur, *Saliba Sultan; Âsi-tâne*, 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I; Münih, *Mecmua-i Tekâyâ*, 5; Sicill-i Osmanî, II, 166, III, 326; *İhsaiyatII*, 19; CSR, Dosya B/66; K. Kufralı, "Molla ilahi ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiye Muhiti", *TDED*, III/1-2 (1948), 130-1313; T. Zarccone, "Histoire et cro-yances der derviches turkestanais et indiens â istanbul", *AnatoliaModerna*, II (1990), 170-181..

THIERRY ZARCONE

HİNDİLER TEKKESİ

Osmanlı imparatorluğu'nün oluşması ve istanbul'un fethinden sonra bu şehrin erken bir tarihte Hintli dervişlerin uğrağı olduğu anlaşılmaktadır. Üsküdar'da, Selamsız Mahallesi'nden, Solak Sinan Camii'ne yaklaşık 100 m uzaklıkta yer alan Hindîler Tekkesi hakkında elde pek az bilgi vardır.

Zâkir Şükrî'ye göre söz konusu tekke 1150/1737'de Kadirî tarikatından Şeyh Feyzullah-ı Hindî (ö. 1748) tarafından kurulmuştur. Aynı kaynakta adları verilen 12 şeyhten 6'sının lakabı da "el-Hindî'dir. Mamafih bütün bu şeyhlerin Hint asıllı olduğunu kesin olarak kanıtlamak mümkün değildir. Hattâ tekkeyi kuran Feyzullah-ı Hindî'nin bile gerçekten Hint asıllı mı yoksa Hindistan üzerinden istanbul'a veya hacca giden Orta Asya Türklerinden mi olduğu tartışılabilir, istanbul'un tarihinde bu tür kişilerin çok sayıda görüldüğü bilinmektedir.

Günümüzde hemen bütünüyle tarihe karışmış olan Hindîler Tekkesi'nin arsa-sında son yıllarda Çingeneler tarafından gecekondular inşa edilmiştir. J. Pervititch'in, yüzyılımızın başlarına ait istanbul planında, eskiden tekkenin işgal ettiği alanda birkaç ahşap mesken görülür. Tekkeden görülebilen izler haziredeki birkaç mezar taşından ibarettir. Bunların içinde, heybetli görünümü ve alışılmadık bir biçim gösteren tacı ile Feyzullah-ı Hindî'nin mezar taşı dikkatleri çekmektedir. Çevrenin yeni sakinleri olan Çingeneler Hindîler Tekkesi'nin kurucusunu kendi velileri olarak kabul etmişlerdir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 219; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 77; T. Zarccone, "Histoire et cro-yances deş derviches turkestanais et indiens â

HİPPODROM

Bugünkü Sultanahmet Meydan'ının yerinde bulunan araba yarışı alanı. Osmanlı döneminde alan Atmeydam(-0 olarak adlandırılırdı. Roma imparatoru Septimus Seve-rus'un (hd 193-211) 196'dan sonra yapımını başlattığı ve I. Constantinus döneminde (324-337) bittiği kabul edilen Hippodrom, Konstantinopolis'in sosyal ve törensel yaşamının en önemli odaklarından ve halkın günlük yaşamında en görkemli kent mekânlarından ve anıtlarından biriydi. Ortalama 100.000 kişi alabilecek kadar büyük olan bu araba yarışı alan, Roma'daki Cir-cus Maximus örnek alınarak yapılmıştı. İmparatorlarla halk arasındaki en doğrudan ilişkinin kurulduğu Hippodrom'da I. Constantinus tarafından yaptırılmış olan imparator locasına (kathisma) doğrudan Büyük Saray'dan ulaşılırdı. Bir bakıma sa-

Veronali
Onophrinus
Panvinus'un
çizgileriyle
Hippodrom
ve çevresi,
15. yy sonları.
Müller-Wiener,
Bildlexikon

rayın yerini de Hippodrom'un saptadığı söylenebilir. Roma'da da Circus Maximus ile saray arasında benzer bir ilişki vardı. Bizans döneminde araba yarışları kent yaşamının en önemli gösterilerinden biliydi. Hippodrom'un büyüklüğü göz önüne alınınca, kent halkının dörtte birinin burasını doldurduğu söylenebilir. Bu yarışlarda dört atlı ve iki atlı arabalar, dört ayrı grubun renklerini taşıyan sürücüler tarafından kullanılırdı. Önceleri halkın içinden çıkan sürücülere sonradan aristokrat ailelerden gelenler de katılmıştır. Bu yarışları kazananlar, büyük üne ve servete sahip o-lur, bronz heykelleri kent alanlarını ve yapıları süslerdi. Büyük ailelerin ahırları için yaptıkları masraflar büyük boyutluydu. Atlan da adlarıyla bilinir, süslü örtüleriyle törensel yaşamın bir parçasını oluştururdu. Bu yarışlardaki sürücüler, Bizans politik yaşamında da yeri olan dört grubun (de-mos, demol) mensuplarıydı: Yeşiller (Pra-sinol), Maviler (Venetol), Beyazlar (Leu-koi) ve Kırmızılar (Rousioi). Fakat asıl büyük gruplar Maviler ve Yeşiller'di. Bunların Hippodrom'da özel yerleri vardı. İmparatorların seçim törenlerinde olduğu kadar başka törenlerde de önemli işlevler

görürlerdi. Hippodrom'da yarış yapılmasından 2 gün önce, imparatorun izni ile meşalelerle danslar, gösteriler yaparlardı. Gösterilerden 1 gün önce, Hippodrom' un kapısına ertesi gün oyunların yapılacağını bildiren örtü asılır ve sürücüler Hippodrom'da araba ve atların durduğu ahırlara gelerek imparatoru selamlarlardı. Yarış günü halk bilet *almak* Hippodrom'a girer, her şey hazır olduktan sonra, saraydan gelen imparator ve kendisine refakat edenler, özel giysileriyle imparator loca-

sına çıkarlar, imparator buradaki tahtına oturur ve üç kez halkı takdis ederdi. Halk, imparatoru alkışlayarak ve bağırarak selamlardı. Daha sonra sürücü gruplarının koroları törensel müziklerini yaparlardı. Bu sırada devlet büyükleri imparatora saygı ve bağlılıklarını, halkın önünde gösterirler, sonunda imparator sahaya bir mendil (mappa) atarak yarışın başlangıcını bildirir, kapılar açılarak yarış başlardı. Yarış dört rengi taşıyan dört arabanın Hippodrom'un ortasındaki anıtlarla süslü "spina"nın etrafında yedi kez dönmesiyle tamamlanırdı. Her yarışta arabacılar yarış alanının üzerine asılı devekuşu yumurtalarından birini alırlardı. Yarış bitince arabaları seyisler karşılar, kazanan sürücü elini kaldırarak imparatoru ve halkı selamlar ve prefektus tarafından kendisine zafer işareti olan bir palmiye yaprağı verilirdi. Kazanan sürücünün grubu, halkla birlikte alkışla tempo tutarak zaferini selamlardı, imparator kazanan sürücüye bir taç ve üç altın verirdi. Yarışlar öğleden önce dört, öğleden sonra dört olmak üzere bütün bir güne yayılır, arada yemek yenirdi.

Hippodrom'da yarışlardan başka vahşi hayvan gösterileri, danslar, av sahneleri, cambazlık gösterileri de yapılırdı. Hippodrom'da imparatorlar tahta çıktığı zaman tören yapılır, büyük zafer alayları da burada olurdu. Locada oturan imparatorun önünden muzaffer generaller ve savaş esirleri geçer ve onu selamlarlardı.

Hippodrom 12. yy'ın sonuna kadar kullanılmış, 1261'den sonra imparator sarayı Blahernai'ye taşındıktan sonra, burada araba yarışları yapılmamış, sadece şövalyeler arasında mızrak dövüşleri ve bazen at yarışları yapılmıştır.

HİPPODROM

76

77

HİPPODROM SARNICI

Hippodrom ve çevresi: 1. Spina, 2. Tapu Kadastro Müdürlüğü, 3. Türk ve İslam Eserleri Müzesi, 4. Marmara Üniversitesi Rektörlük binası, 5'. Sultan Ahmed Külliyesi, 6. Sphendone, 7. Alman Çeşmesi, 8. Carceres, 9. Dikilitaş, 10. Burmak Sütun, 11. Örme Sütun, 12. Lausos Sarayı, 13.

Ayia Eufemia Kilisesi, 14. Antiohos Sarayı, 15. Zeuksippos Hamamı, 16. Numera, 17. Firuz Ağa Camii.

Mimari

Helenistik Bizantion'un dışında kalan bir vadiye yapay bir teraslama ile yerleştirilen Hippodrom, III. Bölge'de yer almaktadır. Konumu, simetri aksında bulunan ve bugün de büyük ölçüde mevcut olan a-mtlar sayesinde oldukça doğru olarak sap-tanabilmektedir. Günümüzde Sultanahmet Meydanı olarak adlandırılan bu açık alan, çevresindeki yapılaşma dolayısıyla Bizans dönemindeki büyüklüğünü yitirmiştir. Alanın bugünkü zemin seviyesi de yapıldığı döneme göre yaklaşık 5 m daha yukarıdadır. Sultanahmet bölgesinde gü-neybatı-kuzeydoğu doğrultusunda yerleşmiş olan Hippodrom, yapıldığı tarihte 117 m genişlikte ve 420-440 m uzunluğunda, bir ucu yuvarlatılmış dikdörtgen planlı bir yarış alanıdır. Bu alanın güneybatı bölümü, bu noktada oldukça eğimli olan *Araziyi* düzeltmek üzere, her biri ayrı ayrı tonozla örtülü 25 adet hücreden oluşan büyük bir altyapı ile kapatılmıştır. Hippodrom'a ait personel, malzeme ve servis odaları ile hayvanların barındığı kısımları içeren ve "sphendone" veya "sp-hendo" olarak adlandırılan bu bölüm, bir yarım daire oluşturmaktadır. Sphendone altyapısı üzerinde yer alan 37 sütunlu galeri (peripatos), bu alanı güneyde arena kotunda sınırlayarak, Hippodrom'un güneybatı ucunda bir *manzara* platformu o-luşturmaktadır.

Alan kuzeydoğu yönünde Mese'ye(->) doğru çok katlı anıtsal bir yapıyla sınırlanır. Ana girişin de yer aldığı bu noktada kemerli kapılar bulunmaktadır. Yapının zemin katında araba ve atların durduğu 10-12 ahır (carceres) yer alır. Carceres bugünkü Alman Çeşmesi'nin(->) yerindeydi. Üst katlar ise yarış gruplarına ait özel mekânlardır. Halkın, Hippodrom'daki tribünlere ulaşmasını ve yarış sonunda da hızla ve kolayca dağılmasını, saray ileri gelenlerinin ise arenayla bağlantısını sağlayan diğer kapılar ise yapının uzun kenarları ü-zerinde yer alır. Bunlar doğuda Kathis-ma Sarayı'na açılan kapı (Monopatos) ile Büyük Saray'a açılan kapı, batıda ise Nek-ra ve Laussos (veya Antiokhos) kapılarıdır. Nika İsyanı sırasında ölenlerin gömülmüş olması nedeniyle Hippodrom'un imparatorluk locasının karşısında yer alan kuzeybatı bölümü de buradaki kapıyla birlikte Nekra olarak adlandırılmıştır.

Hippodrom'un güneydoğu cephesinin yaklaşık ortalarında "stoma" yer alır. imparatorluk muhafızlarının bulunduğu stoma, sütunlu bir galeri olarak yarış alanı ile aynı seviyede düzenlenmiştir. Stoma'nın 24 mermer sütunu üzerinde yükselen imparatorluk locası (kathisma), tüm Hippodrom'a hâkim konumu ve gösterişli biçim-lenişleriyle alandaki oturma düzeninden fark-hlaşır. Kathisma, imparatorun kabul, bek-leme-dinlenme salonları ve Hippodrom'la bağlantıyı sağlayan geçiş alanları ile küçük bir saray oluşturmaktadır. Kathisma Sarayı, diğer

tarafından dairesel bir merdiven ve geçişlerle imparatorluk sarayına ve kiliseye bağlanmaktaydı. Bu yapıların birbirlerine böyle yakın bir ilişki içinde plan-

lanmış olması imparatora saray-Hippodrom-kilise üçgeni arasında halka görünmeden dilediğinde hareket etme olanağı sağlıyordu.

Yaklaşık 80 m genişliğindeki yarış alanını (pelna) 30-40 basamak kadar yükselen mermer oturma sıraları çevrelemektedir. Bu basamakların altında yarış pistine açılan sütunlu, büyük hazırlık mekânları, üzerinde ise tüm Hippodrom'a hâkim bir *güleri* bulunmaktaydı. Hippodrom'un sphendone yönündeki oturma sıraları ise ko-lonatlı kısmın (peripatos) üzerinde düzenlenmiştir.

Güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda *uzanarak* Hippodrom'un simetri eksenini oluşturan spina üzerinde çok sayıda sütun ve heykel yer almaktaydı, İstanbul'da euripus olarak da adlandırılan spina, Theodosius Obeliski'nin kaidesindeki *araba* yarışlarına ilişkin rölyefte de betimlenmiştir. Bugüne kadar yapılan *kazılarda*, spina duvarına rastlanmamıştır. Bundan dolayı spinanın, anıt-heykellerin tümünün üzerinde yer aldığı uzun ve alçak bir duvar parçası mı olduğu, yoksa bu anıtların belli bir düzen içinde yan yana dizilmesiyle oluşmuş bir eksen mi tanımladığı sorusu henüz açıklık kazanmamıştır.

Hippodrom'un ortasında yükselen anıt-dikilitaşlardan sadece 3'ü günümüze kadar gelmiştir. Bunlar Dikilitaş(->), Burmalı Sütun(->) ve Örme Sütun'dur(->).

Hippodrom'un uzun eksenini üzerinde, Dikilitaş ve Örme Sütun'un yanı sıra bunlarla aynı doğrultuda dizilmiş 7 sütun daha yer almaktaydı. Yine bu eksen üzerine zeminde kare bir plan oluşturacak şekilde dizilmiş dörtlü bir sütun kümesi de yerleştirilmişti. Spinanın yanı sıra, Hippodrom'un duvarları da çok sayıda anıt, heykel, büst ve resimlerle görkemli bir biçimde bezenmişti.

Sphendonota kolonadları arasında da atlı heykeller yer almaktaydı. Bunların büyük bir kısmı *zaman* içinde yok olmuş veya başka yerlere taşınmıştır. Bunlar arasında II. Teodosius (hd 408-450) tarafından Sakız Adası'ndan getirilerek Hippodrom'a dikilen ve 1204'teki Latin istilası sırasında Venedik San Marco Kilisesi'ne götürülen 4 at heykeli sayılabilir.

Belirli zamanlarda önünde dans gösterileri yapılan fiskiyeli havuzun (piala) Hippodrom üzerindeki yeri bilinmemekle birlikte, imparator locasından rahatça izlenebilecek şekilde konumlanmış olduğu düşünülmektedir.

406, 491, 497-498, 507 ve 532'de çoğu kez halk ayaklanmalarının neden olduğu yangınlar, Hippodrom'da özellikle oturma sıraları ve tonozlu kısımlarda büyük ölçüde tahribata yol açmıştır. Oluşan hasarlar her

defasında kısa sürede onarılmaya çalışılarak alanın kullanımında kesinti olmamasına çaba gösterilmiştir. 532'de-ki Nika Ayaklanması'nda hasar gören Kathisma Sarayı ve basamaklarının yenilenmesi sırasında ise burada yapılan yarışlara birkaç yıl ara verilmesi gerekmiştir, Sphendone, şiddetli bir deprem nedeniyle kesin olmayan bir tarihte oldukça hasar

görmüş, tonozlarında strüktürel problemler oluşmuştur. Yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla cephedeki büyük açıklıkların içi tuğla örülerek kapatılmış, iç kısımlar kemer ve payandalarla desteklenerek güçlendirilmiştir. Erken ortaçağda bu hücreler ve bunların açıldığı koridorun sonlan kapatılarak, altyapı kapalı bir sarnıca dönüştürülmüştür.

10-11. yy'da oturma sıraları, bu kez de şiddetli bir fırtına nedeniyle hasar görmüştür. 12. yy'a gelindiğinde Bizans kent yaşamının vazgeçilmez elemanı olan Hippodrom'un strüktürel açıdan oldukça *zayıflamış* olduğu söylenebilir. Latin istilas sırasında talan edilen alandaki bronz heykellerin bir kısmı eritilmiş, bir kısmı da italya'ya taşınmıştır. Bu sırada bir de yangın geçiren Hippodrom'un oturma sıralarının büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Bu tarihten sonra Hippodrom eski görkemini yitirmiştir, imparatorluğun son döneminde Konstantinopolis'e gelen gezginler tarafından yapılmış olan gravürlerde, uzun ekseni üzerinde yer alan anıtlar, sphendone üzerindeki sütunlu galeri ve az sayıda basamak dışında Hippodrom'u tanımlayan başka bir eleman gözükmemektedir.

19. yy'ın ortalarından itibaren Hippodrom'da arkeolojik kazı, araştırma ve sağlamlaştırma çahşmaları başlar. Çeşidi gruplarca sürdürülen ve öncelikle alan içindeki anıtları kapsayan çalışmalar sırasında Dikilitaş, Burmalı Sütun ve Örm Sütun özgün zemin seviyesine kadar açılarak o-narılmıştır. 20. yy'ın başında Hippodrom ve yakın çevresinde sürdürülen arkeolojik kazı ve sondaj çalışmaları sırasında bir tuğla ayak, merdiven ve duvar parçası ile Hippodrom'un oturma sıralarına ait birkaç basamak "in situ" olarak bulunmuştur. Buluntular alanın sınırları konusunda bilgi vermektedir.

Gerek Bizans gerekse Osmanlı döneminde önemli olaylara sahne olan Hippodrom'un üzeri *zamanla* yapılarla örtülmüş, çevrede oluşan yeni yol dokusuyla zemin üzerindeki izleri yok olmuştur. Anıt-dikilitaşların dışındaki diğer kısımlarının, ileriki tarihlerde alanın üzerinde yapımı planlanan binalara yer açmak üzere yıktırılması veya bu yapılarda devşirme malzeme kullanılması nedeniyle Hippodrom'dan günümüze fazla bir iz kalmamıştır. Buna karşılık sphendoneyi oluşturan altyapının tonoz sistemi büyük ölçüde korunmuş durumdadır. Yakın bir geçmişte çevresini saran yapıların yıktırılması sonunda, bu kısmın geç antik örgü tekniği gösteren beden duvarları görkemli bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Romalıların kente egemen olmalarından sonra 1.000 yıl kent yaşamının en renkli

sahnelerinden biri olan Hippodrom bir kozmos simgesi olarak da düşünülmüştür. Kathisma'nın 12 kapısının Zodyak'ı, koşunun yedi turunun yedi katlı göğü, sürücü gruplarının renklerinin gök, deniz, hava ve ateşi simgelediği söylenmiştir. Bizans halkının yaşamını böylesine etkileyen ve anıtsal kalıntıları bugüne *kadar gelen* Hippodrom, Atmeydanı adı altında Os-

manlı döneminde de kentin törensel yaşamında önemini korumuştur.

Bibi. S. Casson, *"TheExcavations"Prelimi-nary Report upon the excavations carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927*, Londra, 1928, s. 1-28; S. Casson-D. T. Elce, *5e-cond report upon the excavations carried out in and near the Hippodrome of Constantinople in 1928*, Londra, 1929, s. 1-21; C. Dagron, *Naissance d'une Capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974; Gu-illand, *Etudes*, I, 369-565; E. Mamboury-Th. Wiegand, *Die Kaiserpalaste von Konstanti-nopel*, Berlin-Leipzig, 1934, s. 39-47; Th. Wi-egand, "Der Hippodrom von Konstantinopel zur Zeit Suleimans der Grossen", *Jahrbuch deutsche archâologische institut*, XXIII, 1908, s. 1-11; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 1; F. W. Unger, *Queüen der byzantinischen Kunstge-schichte*, I, 1878, s. 286-326.

DOĞAN KUBAN-YEGAN KAHYA

HİPPODROM SARNICI

Sultanahmet Meydam'ndan, Marmara Üniversitesi rektörlük binasının önünden, Nakilbent Sokağı boyunca Kadırga'ya inerken, soldaki Şifa Hamamı'm geçtikten sonra sağda kalan bu sarnıç Hippodrom'un "sphendone" kısmına altyapı teşkil etmektedir. Bugün üst kısmındaki terasta Sultanahmet Endüstri Meslek Lisesi binası bulunmaktadır.

Bizans istanbul'unun III. bölgesi içinde yer alan ve 2. yy'ın sonu 3. yy'ın başlarında inşa edilmeye başlanmış olan Hippodrom'un denize bakan güney kısmındaki kavisli bölümün (sphendone) bulunduğu arazi, Marmara Denizi (Propontis) istikametinde Sophia Limanı'na doğru e-ğimli olduğundan, buradaki seviye farkım kapatarak teras oluşturan bir altyapı ve istinat duvarının inşa edilmesine gerek duyulmuştur.

Yüksek, masif bir kitle halinde yükselen sphendone, yarım daire şekline yakın çokgen formudur, inşasında iri blok kesme taşlar kullanılmış, bunların arasına, dekoratif bir özelliğe de sahip olan tuğla sıraları koyulmuştur. Belli aralıklarla yerleştirilmiş olan pencerelerin üzerinde, iki sıralık geniş bordur halinde hafifletme kemerleri ve bunlar üzerinde de konsantrik kemerli nişler yer alır. Bu cephe duvarının kalınlığı 2,75 m olup, üzerinde sarnıç olarak kullanılan kısma geçiş veren ve bugün içi taşla örülmüş olan bir kapı bulunmaktadır.

Bu altyapının içi iki ana bölümden meydana gelmektedir. Bunlardan ilki çevre

duvarına paralel olarak uzanan dairesel biçimli bir koridor, diğeri ise bu koridor üe bağlantılı odalardır.

Koridora bir merdivenle inilmektedir. Üzeri beşik tonozla örtülü olan bu koridorun genişliği 2,84 m'dir. Ve yine genişlikleri 2,10 ve 1,15 m olan kapılar vasıtasıyla birtakım odalara girilmektedir. Planları dikdörtgene yakın yamuk şeklinde olan bu odalar tek bir merkezden dört buyana yönelmiş gibidirler. Boyudan 7,75x 3,50 m'dir. Mamboury bu odaların bir zamanlar dövüşken vahşi hayvanlar için kafes olarak kullanıldığını yazar. Bu görüşün doğruluk derecesi tartışılabilirse de,

HİSAR, ABDÜLHAK SİNASİ

78

79

HİZMET SEKTÖRÜ

Son yıllarda istanbul'da önemli bir hizmet sektörü durumuna gelen temizlik servislerinin bir elemanı cam cepheli bir yapıda çalışırken. *Nurda Sözen, 1994*

bu altyapının, sarnıç olarak kullanılmak üzere inşa edilmemiş ve daha sonra ihtiyaç üzerine sarnıca dönüştürülmüş olduğu bir gerçektir.

Forchheimer ve Strzygowski'nin notlarında, yapının inceledikleri bölümleri dışında batıya doğru devam etmesi ihtimali ve bu kısımlarda da aynı mimari yapıyı tekrarlaması gerektiği belirtilmiştir. O yıllarda sarnıcın içinde az miktarda su varmış. Mamboury de su dolu olduğunu kaydeder. Şimdi ise içine girmeye imkân yoktur.

Forchheimer ve Strzygowski'nin kitabında bu sarnıç "Atmeydanı-Soğukçeşme'de-ki altyapı" başlığı altında alınmıştır. Soğuk-çeşme adı burada bulunan, sphendone duvarına bitişik vaziyetteki 957/1550 tarihli Rüstem Paşa Çeşmesi'nden geliyor olmalıdır. Çeşme bugün kurumuş durumda olup, semt de bu adla anılmamaktadır.

Yine bu bölgede, daha kuzeyde, 1940' ta Schneider tarafından içi su dolu bir başka sarnıç bulunmuştur. Derinliği yaklaşık 12 m olan bu sarnıç gerekli inceleme yapıldıktan sonra kapatılmıştır. **Bibi.** F. W. Unger, *Quetten der byzantinischen kunstgeschichte*, Viyana, 1878, s. 317; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasser-behälter*, 104-105, levha 33; St. Casson-D.T. Ri-ce, *Preliminary Report upon the Excavations carrled out in the Hippodrome ofConstanti-nople in 1927*, Londra 1928, s. 15; Schneider, *Byzanz*, 89; A. M. Schneider, "Archaeologi-sche funde aus der Turkei 1940", *Archaeolo-gischer Anzeiger*, 1941, s. 310-311; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 8-10; Janin, *Constanti-nople byzantine*, 205; E. Mamboury, *İstanbul Touristique*, İst., 1951, s. 330-331; Müller-Wie-ner, *Bildlexikon*, 65;

S. Eyice, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *ECA 'dan Haberler*, 3 (1982) s. 1; L. Tonguç, *The Basilica Cistern and the other cisterns of Istanbul*, ist., s. 28-30; Ö. Er-tuğrul, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 286, 288; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 713.

ENİS KARAKAYA

HİSAR, ABDÜLHAK SİNASI

(14 Mart 1887, İstanbul-3 Mart 1963, İstanbul) Romancı, anı ve deneme yazarı.

Çocukluğu, Rumelihisarı'ndaki aile yalısında geçti. Büyükkada ve Çamlıca'da yazlar geçirdi. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okudu. Bu okulda Ahmet Ha-şim, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Refik Halit (Karay) gibi sonraki dönemlerin ünlü edebiyatçılarıyla arkadaş oldu. Paris'e kaçtı ve orada siyasal bilimler fakültesinde okudu. 1908'de İstanbul'a döndü. Bazı ö-zel şirketlerde çalıştı. 1911'de Türk Ocakları üyesi oldu. Cumhuriyet döneminde Ankara'da devlet görevlerinde bulundu. 1948'de İstanbul'a yerleşti. Son yılları maddi sıkıntılar ve yalnızlık içinde geçti. Mer-keze-fendi Mezarlığı'nda gömülüdür.

Edebi hayatına kitap tanıtma yazıları, eleştiriler ve şiirle başlayan Abdülhak Şi-nasi, Cumhuriyet döneminin çok önemli ve belki de en ilginç "İstanbul yazarı"dır. "Hikâye" adını verdiği romanlarını, anı kitaplarını zaman içinde, bölüm bölüm, ö-zümseye özümseye kaleme getirmiştir. Bu

eserlerden parçalar uzun yıllar, *Milliyet ve Varlık* da aralarında olmak üzere, birçok gazete ve dergide yayımlanmıştır. Nihayet 1941'de *Fahim Bey ve Biz* romanı ilk kitabı olarak CHP Hikâye ve Roman Mükâfa-tı'nda (1942) üçüncülük kazanınca, ünü pekişmiştir. *Fahim Bey ve Biz* anı, yaşantı, gözlem ve kurmaca karışımı bir roman niteliğiyle, edebiyatımızda benzeri pek olmayan bir verimdir. İmparatorluğun son dönem insanlarından Fahim Bey'i, çevresi, hayatı, özlemleri, düşleriyle dile getiren romancı, bir yandan da kişisel duygularını, gözlemlediği değişen İstanbul'u, kendi dünya görüşünü anlatmış; Fahim Bey' den yola çıkar görünmekle birlikte, çöken bir imparatorluğun son fertlerini Fahim Bey simgesiyle yorumlama fırsatı bulmuştur. Değeri o zamanlar tam anlaşılamamış bu romanda, İstanbul ve İstanbullu, payitahtın son sayıklayışı içinde yansır. İşlevini giderek yitiren kent, hâlâ kültür odağıdır; alaturka ve alafranga yaşama biçimlerin gizli bir uyum içinde barındırmasıyla dikkat çeker. Ne var ki başkalaşan koşullar, Fahim Bey kimliğinde saptanıldığı gibi, kentin insanını düşlerle avunmaya, üretimden uzak tutmaya başlamıştır. Fahim Bey sayısız iş tasarısı, girişim düşleriyle İstanbul'da silinip gidecek, bir gün de gazetelerde ölüm ilanı çıkacaktır.

Abdülhak Sinasi Hisar

Ara Güler

İkinci romanı *Çamlıca 'daki Eniştemiz'* de (1944), defterdarlık, mutasarrıflık, valiliklerde bulunmuş Hacı Vâmık Efendi'yi yine çöküp gitmiş, göçmüş imparatorluğun belleklerde iz bırakmış bir kişisi olarak gündeme getirir ve hem Çamlıca'dan, hem de Tanzimat kültüründen söz açma fırsatı bulur. Vâmık Efendi Doğu'yla Batı arasındaki tufanlı gelgitinde, başkalarınca "deli" sanılmakta, sayılmaktadır. Romanın anlatıcısı satır arası dokundurularla yeni dönemin o dünyayı kavrayamadığını da sezdirir. Şarklı giyim kuşamını, yaşama biçimini değiştirmemiş "Çamlıca'daki eniş-

te", birçoklarınca çağdışı kabul edilirken, çevresindekiler onun zevkini, inceliğini de pek anlayamamış gibidirler: Vâmık Efen-di'nin siyah kuka tespihi bir mücevher kıymetinde, sık sık değiştirdiği ağızlıkları yasemin, enfiye kutusunun üstü mineliyken bu zenginlik başkalarınca artık zevksiz bulunmaktadır. Çin cm sayan altın saatinin "kalın altın kösteğine takılı üç köşe bir billur üstüne usta bir hattat tarafından en güzel bir yazı ile hakkedilmiş mührü mücevher gibi bir şey"dir. Gelgeldim bu eşya, bu aksesuar, bu gereçler günün dünyasından hızla çekilmekte ve işçiliğin kültürü de hızla yadsınmaktadır. *Çamlıca'daki Eniştemiz* yiten kültür değerleri üzerine bir sonsöz olduğu gibi, insan eliyle yok e-dilmekte olan bir çevre ve bitki örtüsüne de şiirsel sayfalar ayırır: "Çamlıca'da Günler ve Geceler" başlıklı unutulmaz bölümde, Abdülhak Şinasi, semtin, yörenin mevsimlerini, ağaçlarını, çiçeklerim gitgide u-zaklaşan hatıralarının büsbütün silinmesi dileğiyle yazar.

Üçüncü ve son romanı *Ali Nizamî Bey' in Alafrangalığı ve Şeyhliği* (1952), alafranga Büyükkada'da başlar; "Çamlı-ca'nın Karacaahmet Mezarlığı'na bakan bir sırtında", yıkık yıprak bir evde sona erer. Bu kısa ama özlü romanda, Abdülhak Şinasi, kültür gömleği değiştiren payitaht İstanbul'un varlıklı bir kişisini Büyüka-da'daki sorumsuz ve sorunsuz hayatından alıp, usançlar, pişmanlıklar, fizikötesi endişeler, toplum kurallarım reddedişlerle örülü bir tasavvuf ve içe kapanış dünyasına götürür. Böylece, romancı, devirlerin siyasası üzerinde durma imkânı bulur: Alafranga kaçış dünyasından gelenekçi dünyaya bir şeyh kimliğiyle evrilen roman kahramanı Ali Nizamî Bey, giderek aklını ve yüreğini hapsetmiş bir yığıya, "Sultan Hamid korkusu"na yenik düşecek;, "yarı mevcut bir iradede" ne yaptığını bilmez hale gelecektir. Bu romanın anlattığı dönemle yazıldığı dönem arasındaki zikzaklar, romancıya, Türkiye'nin son yüzyıldaki siyasal baskı düzenlerini sanatkârane bir üslupla anlatma zeminini hazırlamıştır. *Ali Nizamî Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği*, Büyükkada bölümlerinde, Büyükkada'nın hayatına ilişkin çok zengin, incelikli gözlemlerle yüklüdür.

Boğaziçi Mehtapları (1943) ve *Boğaziçi Yalıları* (1954), Hisar'ın anıları arasında Boğaziçi'ne ayrılmış kitaplardır. İlkinde Boğaziçi bir musiki ve aşk

ayini gibi anlatılır. Geçmiş zaman avcısı kimliğiyle iz süren yazar, 19. yy'ın sonundaki ve 20. yy'm başındaki Boğaziçi'm deniz-ayışığı-gece üçgeninde bir uçtan bir uca tarar; bütün Boğaziçi'nde sulara gömülmüş bir uygarlık birikimini gelecek zamanlar için diriltmeyi dener. Eser, Boğaziçi'ndeki özel uygarlığın oluşumunu, gelişimini, doğanın özelliklerini, biraz da bu özelliklerden kaynaklanan alaturka müziği "Hazırlanış" bölümüyle yansılar. "Toplanış" bölümünde, Boğaziçi geceleri, kayıklarla sandallarda-ki hanımlar ve beyler, gizli sevdalar, aşkın bilinen ve bilinmeyen yüzleri belirir. "Musiki Faslı"nda birdenbire saz fasılları baş-

lar: çalgıyla insan sesi büyüleyici yankılarla doğaya karışır; sandallar akını Boğaziçi'nde artık bütün bir geçmiş zamana yol almaktadır. "Sükût Faslı", Boğaziçi'nde mehtabın yükselişi, musikinin bir an için diner olması, yalıların ayışığında birer efsunlu mimari olup çıkışı izleklerine ayrılmıştır. Aıtık müziğin boyunduruğuna kapılan insanoğlu, "Aşk Faslı"nda gönlünün gizlerini, imkânsız aşklarını, şarkıların sözleriyle uyanan hatıralarını bir dua fısıltısı-yı-mışçasına yineleyip durur. Nihayet "Dağılış" bölümünde gece sona erer, musiki hakikaten diner, ömrün gelip geçiciliği bir a-cı gibi alımlanır, ışıltılar söndükçe, ayrılış ve unutuş çıkagelir. Bununla birlikte *Boğaziçi Mehtapları'tan* son bölümü "Hatırlayış", bütün o hatıralar akınına ölümsüz bir zaman tanıyacak, yaşanmış ve kaybolmuş sanılan her şey de yıldızlardan bize yansıyan ışıklar gibi, henüz bilemediğimiz, fakat var olduğu handiyse kanıtlanmış bir başka zaman diliminde, bir başka iklimde canlı kalacaktır. Alabildiğine şiirli bir ifadeyle dile getirilmiş *Boğaziçi Mehtapları'* nın ayrıntılarım ise, *Boğaziçi Yahlan'nâa.* bulmak olasıdır. Hisar bu eserinde daha tikel bir yapı kurarak, Boğaziçi'nin en büyük mimari simgesi olan yalıyı kaleme getirmiştir. Kitabın "Aynalar Karşısında Hanımlar" başlıklı yazısı, Şair Nigâr Hanım'a duyulmuş bir aşkı anlatırken, edebiyatımızın en güçlü aşk sayfalarını da yansıtmış olur.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun "bir peri masalı yaratmak sanatı" diye nitelediği *Geçmiş Zaman Köşklerinde* (1956) Abdülhak Şinasi, Büyükkada'nın ve Çamlıca' nın köşklerini daha o zamanlar kaybolmuş bir mimarinin şaheserleri kabul eder. Köşklerin eşyası, duvarlardaki resimler, bahçeler, korular, günlerin ışıkları, mevsimlerin renkleri, hepsi birden İstanbul'un bir van-dalizmle har vurup harman savurduğu uygarlığına ilişkin son sözleri söylerler. *Abdülhak Şinasi Hisar, Seçmeler* kitabında (haz. Selim İleri, 1992) nice yıllar sonra derlenmiş "Geçmiş Zaman Edipleri"n-deyse, yazar, çocukluğunda, ilkgençliğin-de tanıdığı, Tefik Fikret, Halid Ziya, Meh-med Rauf gibi edebiyat adamlarını, anılar, söylentiler, yorumlayışlar çerçevesinde ve bir portre ressamı ustalığıyla yaşatmayı denemiştir.

Kendi türünün hemen hemen ilk ve son örneği olan *Geçmiş Zaman Fıkraları* (1958)

tarihin not etmeye gereksinmediği nice fıkrayı anlatan, çok özel ve bir o kadar canlı bir tarih denemesidir. Burada İstanbul, imparatorluk başkenti olduğu günlerin gülünç, acı, hüznü anekdotla-nyla sanki bir kez daha hayat bulur. Yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dostu, Fransız yazar Pierre Loti'nin İstanbul günlerini irdeleyen *İstanbul ve Pierre Loti* (1958), payitahtın son günleri konusunda belge niteliğindedir. Burada, Ba-tı'nın birçok gezginini, edebiyat adamını, ressamını etkilemiş İstanbul'un silüetini yakalama fırsatı buluruz. Eserin, Loti' nin Yenikapı Mevlevîhanesi'ni ziyaretine ayrılmış sayfalarıysa, mevlevîhanedeki bir

kadir gecesini dile getirmesiyle dikkate değerdir. *Yahya Kemal'e Veda* (1959) ve *Ahmet Haşini/Şiiri ve Hayatı* (1963) kitaplarında Hisar, bir yandan çok sevdiği iki şairi, bir yandan da onların yaşadıkları İstanbul'u, şiirlerindeki İstanbul'u yarı eleştirel anlatımla yorumlar. Yazarın bir de "Aşk imiş her var âlemde" dizesiyle adlandırdığı, 1955'te yayımlanan küçük bir mısra-beyit seçkisi vardır. Bu seçkide yer yer İstanbul'u anışlar, yüzyıllar içinde İstanbul hayatına bakışlar da derlenmiştir.

Edebi hayatını yorumlarken, "'Boğaziçi' kitaplarımla 'geçmiş zaman' kitaplarım yaşanmış, tanınmış zamanlar ve insanları yâ-detmek ve anlatmak için yazılmıştır. (...) Bu kitaplarım millî medeniyetimizin, bütün hayatım boyunca yazmış olduğum günler ve gecelerimin en canlı hatıralarını tesbit eden parçalardır" diyen Hisar, 20. yy Türk yazarlarının en içten, en kişilikli temsilcilerinden biridir. Ankara'ya ilişkin bir-iki yazısı dışta tutulursa, yurtdışı izlenimleri bir yana bırakılırsa, bütün eserleri İstanbul'u odak almış; satır arası küskünlüklerle, yiten, bir daha da geri gelmeyecek olan İstanbul uygarlığım, payitaht İstanbul'u tutanağa geçirmiştir.

Yakın tarihin bu İstanbul'u ancak Hisar'ın eserinde yaşayabilmişken, eleştirmenler ve edebiyat tarihçileri, çoğu kez haksız yere yazarı geçmişseverlikle suçlamışlar; eserini aylak, maddi endişelerden uzak hayatların bir anlatımı saymaya çalışmışlardır. "Türk Ocağı Hatıraları" da dahil olmak üzere birçok yazısı dergilerde, gazetelerde kalmış Hisar'ın toplu eserinin hâlâ yayımlanmamış olması şaşırtıcı ve üzücüdür.

Bibi. S. S. Uysal, *Abdülhak Şinasi Hisar*, ist., 1961; Y. N. Nayır, "Abdülhak Şinasi Üzerine" (*Fahim Bey ve Biz'e* önsöz), ist., 1966; Y. K. Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Ankara, 1969; A. Uçman, "Abdülhak Şinasi Hisar" (*Fahim Bey ve Btâe* önsöz), ist., 1978;

N. Turinay, *Abdülhak Şinasi Hisar*, İst., 1988; A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950*, Ankara, 1993.

HİZMET SEKTÖRÜ

Ekonominin tarım, madencilik, imalat sanayii, enerji üretimi ve inşaat dışında kalan,

her türlü toplumsal ve kişisel hizmet üreten kesimi. Hizmet sektörü, sözcüğün dar anlamında hizmet işçiliğini (ev hizmetleri, garsonluk, hamallık) içerir, geniş anlamda ise bankacılık ve sigortacılıktan ulaşım, ticaret, turizm hizmetlerine kadar çok daha geniş alanları kapsar, bu kapsama savunma, yargı vb gibi devlet etkinlikleri de girer.

İstanbul kenti, tarihinin bütün dönemlerinde bu sektörün ağırlık taşıdığı bir merkez olmuştur. Sanayinin gelişip görece ö-ne çıkmaya başlaması 1950'ler sonrasında-dır. Her çeşit hizmetin ve hizmet erbabının İstanbul'da yoğunlaşmış olmasının başlıca nedeni, kentin Osmanlı döneminde payitaht, Cumhuriyet döneminde ise gerek dış bağlantılar gerekse ulusal yaşam açısından Türkiye'nin en büyük, en önemli, en kalabalık merkezi olmasıdır. Öte yandan, hem deniz, hem kara ve günümüzde de hava yollarının kıtalararası buluşma noktasında yer alması, İstanbul'da ulaşım, haberleşme, ticaret ve turizmin ülkenin diğer şehirleriyle kıyaslanamayacak boyutlarda gelişmesine yol açmış; bu durum adı geçen alanlardaki hizmetlerin kentte gelişmesini ve çalışanların sayısının hızla artmasını beraberinde getirmiştir.

Osmanlı döneminde, özellikle de 19. yy'a kadar devlet ve saray ihtiyaçları çevresinde örgütlenmiş olan ekonomide hizmet kesiminin ağır basması doğaldı. Ordu ve saray, kendi başlarına hizmetlerin büyük bölümünü emiyordu. Bir dönem boyunca İstanbul, üretenden çok, ülkenin ve dünyanın dört bir yanından gelen her çe-

HOBİYAR MESCİDİ

80

81

HOCAPAŞA CAMÜ

şit ham veya işlenmiş ürünü, malı tüketen bir merkezdi. Böyle bir olgu her türlü ticaret hizmetinin de ekonominin boyutlarına göre olağanüstü denilebilecek biçimde şişkinleşmesine yol açmıştı. Osmanlı' nın karmaşık ve merkeziyetçi devlet örgütlenmesi de, geniş bir devlet bürokrasisinin ve idari personelin varlığını birlikte getirmişti. Bütün anılan hizmetler büyük ölçüde İstanbul'da toplanmıştı. Ayrıca ulaşım ve taşımacılıkta insan gücünün ağırlıkta olduğu bu çağlarda, hamallardan kayıkçılara, posta tatarlarından arabacılara kadar çeşitli işlerde çalışanlar vardı. Öte yandan, kişiye özel hizmetler sarayda ve konaklarda olduğu kadar sıradan evlerde de, ailenin sosyal ve ekonomik durumuna göre değişen sayı ve nitelikte halayıklar, cariyeler, ahretlikler, aşçılar, kâhyalar vb tarafından görülür; hanenin toplumsal konumuna ve ekonomik durumuna göre bunların sayısı değişirdi; örneğin, yalılarda hamlacılar (kürekçiler), zengin evlerinde kilerciler, vekilharçlar, bazı konaklarda sayıları onu, yirmiyi geçen

hizmetkâr ordusuna katılırdı.

Cumhuriyet sonrasında istanbul'un başkent konumu ve toplumsal görüntüsü tümüyle çözülüp değişti. Ancak kent ekonomisinin çeşitli sektörleri içinde, ticaretin yamsıra hizmetler de, 1950'lere kadar mutlak, daha sonra ise göreceli olarak oransal üstünlüklerini büyük ölçüde korudu.

Faal nüfusun işkollarına dağılımına bakıldığında, toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler, ulaştırma, haberleşme ve depolama, bankalar, mali kurumlar, sigortacılık ve 1975 sayımına kadar ordu hizmetlerini de içeren (daha sonraki sayım yıllarında ordu mensupları toplum hizmetleri grubuna alınmıştır) iyi tanımlanmamış faaliyet alanlarının toplamı olan hizmet sektöründe yer alanların faal nüfusa oranı 1955'te yüzde 55,6, 1965'te yüzde 52,7, 1975'te yüzde 53,4, 1985'te yüzde 53,6, 1990'da yüzde 52,8'dir. Bu oranlara ev hizmetlerinde gündelikçi olarak çalışan ancak istatistiklerde görünmeyen ve ev kadını sayılanlar vb sigortasız çalışan ve işsiz görünenler de eklenirse, yüzde 55'e varan bir hizmet sektörünün varlığından söz edilebilir, istanbul hizmet sektörünün Türkiye' de aynı sektörün yarattığı katma değer içindeki payı, sadece serbest meslek ve hizmetler alt bölümünde, 1980'de yüzde 20,8, 1985'te yüzde 24,6, 1990 başlarında yüzde 27 civarındadır. Daha geniş olarak ticaret, ulaştırma ve mali kuruluşlarda üretilen hizmetler de göz önüne alındığında bu pay örneğin ticaretle 1990'larda yüzde 40, ulaştırmada yüzde 25 civarındadır.

Hizmet sektörünün ve bu sektörde çalışanların istanbul'un çeşitli bölge, ilçe ve semtlerine dağılımı da özellikler gösterir. 1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre, Büyük-çekmece, Çatalca, Silivri, Şile, Yalova gibi köyleri bulunan ve kırsal-tarımsal faaliyetlerin ağır bastığı ilçeler hariç, diğer istanbul ilçelerinde istatistiklerde toplum hizmetleri ile sosyal ve kişisel hizmetlerde çalışanlar olarak belirtilen dar anlamda hizmet kesimindeki faal nüfusun toplam

faal nüfusa oranı en yüksek Beşiktaş (yüzde 29,9) ve Adalar (yüzde 26,3) ilçelerindedir. Askeri birliklerin bulunduğu Beykoz (yüzde 23,35), Şişli (yüzde 23,03), Üsküdar (yüzde 22,73), Kadıköy (yüzde 22,69) ilçeleri, Beşiktaş ve Adalar'ı izlemektedir. Kâğıthane (yüzde 5,96), Gaziosmanpaşa (yüzde 12,86), Küçükçekmece (yüzde 14,66), Bayrampaşa (yüzde 13,64), Zeytinburnu (yüzde 16,06) hizmet sektöründe çalışanların diğer sektörlerde özellikle de sanayide çalışanlara oranla en düşük olduğu ilçelerdir.

Hizmet sektörü turizm, konaklama, ticaret, ulaştırma ve haberleşme, bankacılık vb iyi tanımlanmamış denen, büyük çoğunlukla çeşitli hizmetleri içeren çalışma alanlarını da kapsayacak şekilde genişletilecek olursa, Adalar (yüzde 72,49), Beşiktaş (yüzde 72,47), Kadıköy (yüzde 71,18), Üsküdar (yüzde 66,03), Şişli (yüzde 62,12), Sanyer (yüzde 63,05), Fatih (yüzde 61,38) ve Eminönü (yüzde 61,38) hizmet sektörünün en yaygın olduğu ilçelerdir. Kâğıthane (yüzde 39,46), Kartal (yüzde

40,48), Gaziosmanpaşa (yüzde 42,66), Zeytinburnu (yüzde 44,20) ilçelerinde hizmet kesimi, sanayi ve tarım lehine gerileme göstermektedir.

Ticaret ve turizm özellikle Eminönü'n-de, Adalar'da, Kadıköy, Fatih, Beşiktaş ve Üsküdar'da gelişmişken, Kartal (sadece yüzde 18,97), Pendik (yüzde 28,48), Eyüp (yüzde 28,10), Zeytinburnu (yüzde 28,14), Beykoz (yüzde 29,22), Gaziosmanpaşa (yüzde 29,80), ticaret ve turizmin ve bu hizmet kesimlerinde çalışan nüfusun görece geri olduğu ilçelerdir. Bu veriler aynı *zamanda* çeşitli ilçelerin sosyoekonomik düzeylerini yansıtmak bakımından da önemlidir, istanbul'da hizmet sektöründe çalışanların çok büyük çoğunluğu ücretlidir. Öte yandan istatistik saptamalardan kaçan ve ayakkabı boyacısından gündelikçi temizlikçilere, piyango bayiinden sigara satıcılarına kadar pek çok kişiyi içeren geniş bir tanımlanmamış hizmetler kesimi vardır.

1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre istanbul'da aşçı, garson, barmen, otel ve diğer konaklama ve eğlence yerlerinin yönetici ve işleticilerinin sayısı 128.000, güvenlik ve koruyucu hizmet personelinin sayısı 23.000, kâhya, hizmetçi, uşak, temizlikçi, ütücü vb sayısı 22.000'i aşkındır. Ancak özellikle gündelikçi, hizmetçi, bahçıvan vb türünden, sigorta kapsamı dışında kalan ve nüfus sayımı sırasına beyan edilmemiş bir kesimin çok geniş olduğu sanılmaktadır. Yine 160.000 civarında çeşidi taşıt kullanıcısı, otobüs, minibüs, taksi şoförü bulunmaktadır. Ticaret ve satış personeli sayısı 370.000'e yakındır, idari personel ve benzeri çalışanlar 210.000 civarındadır.

istanbul **hobyar mescidi**

Eminönü İlçesi'nde, Büyük Postane'nin arkasında, Aşir Efendi Caddesi'ndedir. "Hub-yar" "Hoca Hubyar Mescidi" veya "Büyük Postane Camii" olarak da bilinir. Mimar

Hobyar Mescidi

Yavuz Çelenk, 1994

Vedat'ın (Tek) Sirkeci Büyük Postane binası ile birlikte tasarladığı bugünkü Hobyar Mescidi'nin geçmişi 15. yy'a dayanmaktadır. Vakfiyelerde Hoca Hubyar'a ait iki mescitten biri olarak görünen Sirkeci' deki mescidin ilk binası 878/1473'te inşa edildi. Aynı dönemde yapılan bir başka Hobyar Mescidi de Cerrahpaşa'da bulunmaktaydı. Mimar Vedat'ın eseri olan ve Büyük Postane'nin güneyinde, Aşir Efendi Caddesi ve Hamidiye Türbe Sokağı'nın köşesinde bulunan yeni Hobyar Mescidi 1905-1909 arasında inşa edildi. Tasarımına Mimar Muzaffer Bey'in de katkısı olduğu bilinen mescit Vedat Bey'in gerçekleştiren tek cami projesidir.

Bina köşeleri 45° açılı, kenarları 7,5 m uzunluğunda kare plana sahiptir. Kurşun kaplı ve soğan kubbeye benzeyen külah Mimar Vedat'ın esinlendiği

oryantalist süsleme tarzını yansıtır. Egzotik öğeleri a-kademik klasikçi anlayış ile birleştiren Vedat, Hobyar Mescidi'nde çinilerin yamsıra, stalaktitler ve saçakları tutan köşe payandaları ile-belirli bir cephe plastisitesi yaratmayı amaçlamaktadır. Bu anlayışın bir diğer örneği de mescit minaresinin a-lışılmadık külahında görülmektedir. 1987' de mescidin doğu yönüne yapılan eklemeler binanın genel görünümünü olumsuz yönde etkilemiştir.

Bibi. Ayverdi, *Fatih IH*; Öz, *istanbul Camileri*, I, 73; S. Özkan, "Reddedilen Bir Mimar: Ve-dad Tek", *Şehir*, 7 (1987), s. 24-29.

BURCU ÖZGÜVEN

HOCA GIYASEDDİN CAMÜ

bak. MEHMED PAŞA CAMii

HOCA HAMZA MESCİDİ

Eminönü ilçesi, Küçükpazar'da, Timurtaş Mahallesi'nde, Süleymaniye Hamamı'nın altında, Cemil Birsell Caddesi ile Hoca Hamza Mektebi Sokağı'nın kavşağında

bulunmaktadır. Mescit, mihrap duvarı tarafında bulunan çeşmeden dolayı "Devoğ-lu Mescidi" adıyla da anılmaktadır. Vakfıyesi 869/1469 tarihlidir. Bu tarihe göre istanbul'un en eski camilerindendir. *Hadîka'da*, mihrap duvarının önünde bulunan mezarın Hoca Hamza'ya ait olduğu belirtilmekte ise de, burası 16. yy'da öldürülmüş olan Bayramî-Melamî Şeyhi Bosnalı *Hamza Bâli'nin* (ö. 1561) mezarıdır. Mescidin minberini Damat İbrahim Paşa (ö. 1730) koydurmuştur.

Fevkani cami moloz taşla inşa edilmiş, kiremit çatıyla örtülmüştür. Doğu, batı ve mihrap duvarında 2 büyük pencere bulunmaktadır. Kuzey cephesinde ise alt kısımda 2, üst kısımda 3 pencere yer alır. Yapıya güney ve güneydoğusunu çevreleyen alt katları da içine alan, betondan camekânlı bir bölüm ilave edilmiş, giriş doğudaki küçük demir kapıdan sağlanmaktadır. Harim kısmı yenilenmiştir. Ahşap tavan çubuklu denilen türdendir. Ahşaptan fevkani mahfil 3 ahşap direğe oturmuştur. Mihrap mermerden kalın yaşmaklı sade bir niştir. Kuzeybatı köşesinde yer alan minarenin gövdesi tuğladan olup, şerefe altı mukarnaslı ve sivri külahlıdır.

Caminin mihrap duvarı önünde küçük bir haziyesi bulunmaktadır. Ayrıca güneydoğusunda bulunan ve eski haliyle geleneksel konut mimarisinin özelliklerini taşıyan imam evi günümüzde betondan yapılarak yenilenmiştir. Bu yapıya bitişik olarak, rokoko üslubunda inşa edilmiş 11087 1696 tarihli Devoğlu Ali Ağa Çeşmesi(->) bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Deften*, 96-97; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 110; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, I, 30-31; Gölpınarlı, *Melâmilik*, 72-73; Ayverdi, *Mahalleler*, 25; Ayverdi, *Fatih III*, 419-420; Öz, *İstanbul*

Hoca Hamza Mescidi

Yavuz Çelenk, 1994

HOCA HÜSAM EFENDİ TEKKESİ

bak. HATUNIYE TEKKESİ

Hoca Kasım Günani Mescidi'nin kuzey cephesinden görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

HOCA KASIM GÜNANİ MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Balat'ta, kendi adım taşıyan mahallede, Sultan Çeşme Caddesi'ndedir.

Banisi döneminin âlimlerinden Hoca Kasım Günani'dir. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) inşa edildiği söylenen yapı, giriş kapısının üzerinde yer alan kitabeye göre 1251/1835'te II. Mahmud zamanında (1808-1839) tamir ve ihya edilmiştir. Minberini Mustafa Ağa koydurmuştur. Cami "Hasan Hüseyin Camii" ve "Meydancık Mescidi" olarak da tanınmaktadır.

Fevkani cami, kagir duvarlar üzerine ahşap konsolların taşıdığı dışarı taşkın biçimde ve ahşap olarak inşa edilmiştir. Batıda ve mihrap cephesinde 2, doğuda ise 3 tane büyük dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Kuzey tarafı iki katlı olarak düşünülmüş, alt ve üst kısımda dörder, kuzeydoğu köşesinde ise alt ve üst kısmında birer tane dikdörtgen pencere mevcuttur. Harim kısmında tavan ahşap çubuklu denilen türdendir. Ahşap korkuluklu fevkani mahfil 4 ahşap direğe oturmaktadır. Caminin içerisinde duvarlar tamamen kalem işleriyle süslenmiştir. Çeşitli bölümlere ayrılan panoların ana motifini, salbekli şemseler oluşturmakta ve şemse motiflerinin içerisinde rumîli, palmetli girift bir bezeme yer almaktadır. Kalem işlerinde kiremit kırmızısı, lacivert, kobalt mavisi ve yeşil renkler kullanılmıştır. Yapının mihrabı alçıdan sade bir niş şeklindedir. Ahşap minber yenidir. Kuzeydoğuda yer alan minaresi yapıdan bağımsızdır. Yenilenen minarenin kaidesi caminin alt duvarına oturmaktadır. Çokgen pabuç kısmı üzerinde yükselen minare kalın gövdeli, tek şerefe-

li ve sivri külahlıdır. Mihrap duvarının ö-nünde küçük bir hazire yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 96; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 40-41; Öz, *istanbul Camileri*, I, 68; *Fatih Camileri*, 129.

HOCAPAŞA CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde, kendi adını taşıyan mahallede, Ibni Kemal Caddesi ile Hoca Paşa Camii Sokağı'nın kesiştiği köşededir. Hoca Üveys Paşa Mescidi

olarak da bilinir.

Banisi, *Hadîka*'ya göre 16. yy'da yaşayan Vezir Üveys Paşa'dır. Fakat kaynaklarda yer alan bilgilere göre, çeşitli dönemlerde yaşamış birkaç tane Üveys Paşa vardır. Bu bilgiler doğrultusunda *Hadîka*'da sözü edilen Üveys Paşa diğer şahıslarla karıştırılmıştır. Oysaki baninin ne *Hadîka*'da ne de diğer kaynaklarda sözü geçen Üveys Paşa ile hiçbir ilgisi yoktur, *istanbul Vakıftan Tahrir Defteri*'ne göre, caminin banisi Hoca Üveys bin Kayser'dir. Mezarı mihrap duvarının önünde yer almaktadır. II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait olan yapının 882/1477'den önce yazılan vakfiyesinde inşa tarihi kesin olarak belirtilmemiştir.

19. yy'da yemden inşa edilen yapı bu dönemin mimari özelliklerini yansıtmaktadır. Kiremit çatıyla örtülü yapının doğu ve batı cephelerinde 3, mihrap duvarı ve çokgen olarak inşa edilmiş son cemaat yerinde ise 4 tane büyük penceresi bulunmaktadır. Son cemaat yerinin kuzeybatısında yer alan pencere kapatılarak düz bir şekilde bırakılmıştır. Yapıyı çevreleyen ve harim kısmına aydınlık, ferah bir görünüm kazandıran bu pencereler yuvarlak kemerli, yüksek ve geniştir. Kemerlerin oturduğu, pencereler arasına yerleştirilmiş pilastrlar düz ve bezemesizdir. Yapının yan taraftan girişini sağlayan kuzeydoğusundaki kapısı kapatılmıştır. Giriş, son cemaat yerindeki, üzerinde 1285/ 1863 tarihi bulunan yuvarlak kemerli büyük kapıdan sağlanmaktadır. Kuzeybatıda yer alan minare, kalın gövdeli, tek şerefeli ve taş külahlıdır.

Harim kısmında tavan çubuklu denilen türdendir. Harimi çevreleyen ahşap mahfil doğu ve batıda 3, kuzey *tarafta* ise 2 ahşap direğe oturmaktadır. Son yıllarda yemlenen mihrap Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Ahşap minber 19. yy süsleme özelliklerini yansıtmaktadır.

Caminin kuzeybatı duvarında 1234/1818 tarihli Dördüncü Kadın Çeşmesi yer almaktadır. Eskiden caminin karşısında bulunan bu çeşme yerinden sökülerek buraya taşınmıştır. Çeşmenin 14 mısralık kitabesinde, bu çeşmenin yerinde Fatih'e ait bir çeşme bulunduğunu ve zamanla harap olduğundan II. Mahmud'un (hd 1808-1839) dördüncü kadını tarafından yeniden yaptırıldığı belirtilmektedir. Barok üslupta yapılmış mermerden çeşmede akant yapraklarının süslediği "S" kıvrımları, ortada yine akant yapraklarıyla birleşerek dekoratif bir kemer oluşturmuştur. Yaprakların ortasında bir rozet yer almaktadır. Ayna

HODEGETRİA MANASTIRI

82

83

HOKKABAZLIK

Karagöz, kukla, ortaoyunu gibi hokkabazlık da daha çok istanbul'da yaygınlaşmıştır. Osmanlı döneminde hokkabazlar gösterilerini şenliklerde, sünnet düğünlerinde, evlerde, ramazan ayında kahvelerde yaparlardı.

Fatih Horhor'da Niyazi'nin Kahvesi, Reşadiye Kahvesi, Draman'da Siirtli Arap Hamdi'nin Kahvesi, Beşiktaş Akaretler'de Halil'in Kahvesi, Nişantaşı'nda Laz Niyazi'nin Kahvesi, Kadıköy'de Yalı ve Koy kahveleri, Pengali'nin Kahvesi, Maltepe' de Hacı'nın Kahvesi, Kasımpaşa'da Nakkaş Mehmet Usta'mn Kahvesi, Şehremini' de Tatar Nuri'nin Kahvesi, Eyüp'te Hacı Musa Kahvesi, Vezneciler'de Afitap Kıraathanesi, Aksaray'da ihsan Bey ve Giritli Necati Efendi kahveleri, Nuruosmaniye'de Nuruosmaniye ve Letafet kıraathaneleri, Saraçhane'de Nuri Baba'nın Kıraathanesi, Tophane'de Karabaş Mehmet'in Kahvesi istanbul'da hokkabazlık gösterisi yapılan bellibaşlı kahvelerdendi.

Kukla sanatçıları genellikle hokkabazlık da yaparlardı. Tanınmış hokkabazlar arasında Hacı Şahin, yardımcısı Hacı Meh-med, Sarılıkçı Bulgar Karısının oğlu Vasil, Kirkor, Kırmızı Burunlu Murad, Kuklacı Marko (Portakaloğlu), Bohor (Marko'nun

kısmını ise küçük zarif bir istiridye kabuğu motifi süslemektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 39; Ay-vansarayî, *Hadîka*, I, 102; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, I, 38-39, no. 197; *Sicitt-i Osma-nî*, I, 445; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 240-242; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 383; Da-nişmend, *Kronoloji*, II, 29, 249, 568; Ayverdi, *Fatihin*, 421-422; Öz, *istanbul Camileri*, I, 72; *Eminönü Camileri*, I, 88-90.

EMİNE NAZA

HODEGETRİA MANASTIRI VE AYAZMASI

Bugünkü Cankurtaran bölgesinde bulunan Hodegetria Manastırı ve Ayazması, orta ve geç Bizans döneminde Konstantino-polis'in en önemli ibadet yerlerinden biriydi.

Manastırın kuruluş tarihini, imparatoriçe Pulheria(->) dönemine dek (5. yy'ın ilk yarısı) götüren kaynaklar varsa da, 9. yy'dan önce yapıldığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. III. Mihael döneminde (842-867) inşa edilmiş ya da süslenmiş olan manastır, 12. yy'da Paleologos Hanedanı'nın bir üyesi tarafından onarılmıştı.

11. yy'ın sonlarından itibaren, manastırda bulunan özel bir Meryem Ana ikonası çok ünlendi ve mucizeler yarattığı gerekçesi ile halk tarafından ziyaret edilmeye başlandı. Şehrin Haçlılar tarafından işgalinden (1204) sonra, Pantokrator Manastırı'na (Zeyrek Kilise Camii) götürülen i-kona, Latin İmparatorluğu'nun sona erdirildiği 1261'de, Konstantinopolis'e giren VIII. Mihael Paleologos'un tören ayininde en önde taşındı ve sonra da Hodegetria Manastırı'na yerleştirildi.

Bizans imparatorluğu'nun son yıllarına kadar ayakta kalan manastırı ziyaret etmiş

hacıların anlatımlarında, her salı günü manastırda yapılan ayinler ve mucizevi Meryem Ana ikonasından söz edilmiştir. O sıralar, ikona her sene paskalyada 12 gün süre ile Blahernai Sarayı'na getiriliyordu. Paleologos Hanedanı'nın imparatorları, manastır ile sıkı ilişki içinde olup burayı sık sık ziyaret ederlerdi. 13. yy'ın sonlarında Hodegetria Manastır, Antiokheia (Antakya) Patrikliği'ne bağışlandı, manastır binası ise Konstantinopolis'i ziyaret eden

Hocapaşa
Camii'nin
cephesinden
genel
bir ayrıntı.

Nurdan Sözgen,
1994

Suriyeli hacılara misafirhane olarak hizmet etti.

1453'teki Osmanlı kuşatması sırasında, Meryem Ana ikonası, Kora Manastırı'na (Kariye Camii) götürüldü ve Konstantinopolis'i savunanlar, düşmandan korunmak için onun önünde dua ettiler. Kutsal tasvir, kent düştükten sonra Osmanlı askerleri tarafından tahrip edildi.

Manastırın orijinal ismi olan "hodegon" sözcüğü "önderler, liderler" anlamına gelmekte olup, ayazmaya kör hacıları getiren keşişlerden esinlenerek konulmuştu. Manastırdaki iyileştirici özellik atfedilen ve kutsal sayılan ayazmadan ileriki tarihlerde nadiren söz edilmiştir. 12. yy'ın sonlarına doğru burada olduğu söylenen hamam ile Hodegon Ayazması'nın ilişkisi kesin değildir. Öte yandan iyileştirici özellik ayazmadan çok, manastırdaki Meryem Ana ikonasına atfedildiğinden, manastırın adı daha sonraları "kadın önder" demek olan "Hodegetria" şeklinde değiştirilmiştir.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Hodegetria Manastırı, Ayasofya'nın güneydoğusunda, bugünkü Ahırkapı'ya yakın bir yerde, sahildeydi. 1923'te, Gülhane Hasta-nesi'nin bulunduğu yerde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan heksagonal yapının manastırın ayazması olduğu ileri sürülmüşse de, önde kavisli bir portikosu, ortada bir havuzu olan ve hücrelerden oluşan bu ya-

Skating
Kulüp'teki
patenli hokey
maçı sırasında
Galatasaray

takımı (oturan)
ile İtalyan
takımı (ayakta)
toplu halde.

Salâhaddin Giz

pının, adı bilinmeyen bir hamama ya da saraya ait olması daha akla uygun görülmektedir.

Bibi. R. Demangel-E. Mamboury, *Le Quarti-erdes Manges et lapremiere region de Cons-tantinople*, Paris, 1939, s. 71-111; Janin, *Egli-ses et monasteres*, I, 3, 199-207; G. P. Majes-ka, *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, 1984, s. 362-366; A. Berger. *Untersuchun-gen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 376-378.

ALBRECHT BERGER

HOKEY

Küçük bir topu ucu kıvrık özel sopalarla oynayıp rakip kalelere sokma esasına dayanan bu oyunun üç ayrı türü bulunmaktadır. Çayır üzerinde geniş bir alanda oynananına çim hokeyi, kapalı bir mekânda özel bir beton zemin üzerinde, sporcuların ayaklarında patenler olduğu halde oynananına patenli hokey, buzdan zemin üzerinde özel buz ayakkabılarıyla oynananına buz hokeyi adı verilir. Çim hokeyi ile patenli hokey 1910'lu yıllarda ve 1920'li yılların başlarında istanbul'da oynanmış, ancak daha sonra ölü sporlar arasına karışmıştır. Buz hokeyi ise İstanbul' da son yıllarda oynanmaya başlayan, ancak henüz kısır bir faaliyet dönemi içinde bulunan spor dalıdır.

Çim hokeyi istanbul'a ve dolayısıyla Türkiye'ye 1914'te getirildi. Bu spora, faaliyetleri arasında yer veren ilk Türk kulübü Fenerbahçe oldu. Daha sonra Galatasaray ve Altmordu kulüpleri de hokey takımları kurdular. 1915'te takım sayısı 6' ya çıkınca bir "Hokey Birliği" kuruldu ve Mart 1915'te Fenerbahçe, Galatasaray, Altmordu, Beşiktaş, Gürbüzler ve idman Yurdu takımlarının katılmasıyla istanbul Hokey Ligi oynanmaya başladı.

istanbul Hokey Ligi 1925'e kadar oynandı. Hayli ilgi de uyandırdı. 1915'te Fenerbahçe, 1916,1917 ve 1918'de Altınordu, 1919'da Fenerbahçe, 1920'de Galatasaray şampiyon oldular. 1921'de istanbul Hokey Ligi yarım kaldıktan sonra 1922-1923 arasında bu faaliyet kesildi. 1924'te yeniden başlayan istanbul Hokey Ligi'nde şampiyonluğu Fenerbahçe kazandı, aynı başa-

çıkması ya da içine seyircilerin top konulduğunu sandığı tersine çevrilmiş hokkanın boş gösterilmesi biçiminde oynanır.

Eski hokkabazların hokka oyunundan başka dikine tutulan sopa üzerinde bir yumurtayı yürütüp sıçratmak, paraları yok etmek ya da çoğaltmak, boş kaptan torba dolusu darı akıtmak, sehpa üzerinde duran boş tastan su dökmek gibi hünerleri vardır. Hokkabazlıkla eşanlamlı kelimeler "tasbaz", "şübedebaz", "gözbağcı", "ayyar", "efsunkâr", "sihirbaz", "mührebaz", "yu-murtabaz", "beyzabaz", "yuvarlakbaz"dır.

Hokkabazlığın Türkiye'ye İspanya ve Portekiz'den göç eden Yahudiler kanalıyla geldiği kabul edilir. Türk hokkabazlığının en önemli özelliği hokkabazların, yanındaki yardımcılarıyla yaptıkları söyleşilerdir. Karagöz ve ortaoyunundaki söyleşmelere benzeyen bu durum Türk hokkabazlığına el çabukluğunun yanında dil çabukluğunu da katmıştır. Söyleşme sırasında ustanın elinde ortaoyunundaki Pişekâr'ınki gibi bir şakşak bulunur. Bununla yardağına vurur. Ayrıca oyun süresince bir deniz hayvanı kabuğunu boru gibi öttürür. Hokkabazlar ayrıca oyun sırasında "enbân" denilen bir torba da kullanırlardı.

nyı 1925'te tekrarladı. Bundan sonra takım sayısının azalmasıyla önce istanbul Hokey Ligi ortadan kalktı, sonra da ayakta kalabilen hokey takımları dağıldı.

Başta Fenerbahçe olmak üzere bütün kulüplerin hokey takımlarında elemanların büyük çoğunluğunu zamanın ünlü futbolcuları oluşturdular. Hokey, yaklaşık 70 yıldan beri Türkiye'de ölü sporlar arasında bulunmaktadır. Patenli hokeyde ise 1920' ü yılların başlarında Taksim'deki Sportig Palace salonunda bir faaliyet görüldü. 1923 ve 1924'te özel mahiyette lig maçları oynandı. 1923'te istanbul italyan takımı birinciliği, 1924'te de Nişantaşı takımı birinciliği kazandı. Bu maçlara Nişantaşı, Vefa, Galatasaray, Fenerbahçe ve İtalyan takımları katıldılar. 1925'te patenli hokey bir daha ortaya çıkmamak üzere sönüp

gltt1' CEM ATABEYOĞLU

HOKKABAZLIK

Açıklanması güç, aklın alamayacağı oyunlar gösterme sanatı.

Hokka oyunu gözbağcılığı, el çabukluğu gösterileri içinde en eskisi ve en yaygınıdır. Tersine çevrilmiş üç kap ve ufak bir topun altı boş gösterilen hokkanın içinden

III. Mehmed'in sünnet düğünü şenliklerini anlatan *Sumame-i Hümayun'da*.

tasbazların gösterisi (solda) ile bir gözbağcılık gösterisi, 16. yy. *TSM Kütüphanesi, H. 1344*

HOLDİNGLER

85

HOLDİNGLER

oğlu), Tatar Nuri, Yasef (Çiçekoğlu), Zati Sungur, Hadi Poyrazoğlu, Nevzat Açıkgöz ve günümüzde de ihsan Dizdar anılabilir.

Bibi. M. And, *Kırk Gün Kırk Gece*, İst., 1959; ay, "Eski istanbul'da Meddahlık", *Folklor*, c. I, S. 3 (Temmuz 1969), s. 7-8; And, *Şenlikler*, 155-163; M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, ist., 1985; M. Aksel, *İstanbul'un Ortası*, Ankara, 1977; Sevensil, *Eğlence*, 1990, 52-53.

MEVLÜT ÖZHAN

HOLDİNGLER

istanbul, çeşidi büyüklükteki şirketleri bir çatı altında toplayan büyük holdinglerin merkezidir. Türkiye ekonomisini yönlendiren büyük gruplar, ilk birikimlerini çoğunlukla Anadolu'dan (özellikle başkent Ankara'dan) sağladıktan sonra, sanayici kimliklerine istanbul'da kavuşmuş ve istanbul'da büyümüşlerdir. Koç, Sabancı, Çukurova, Akkök, Tekfen, Profilo, ST-FA gibi isimlerin ilk sıralarda yer aldığı büyük holdinglerin geçmişlerine bakıldığında, bunların çoğunluğunun başkent Ankara ve Çukurova orijinli olduğu dikkati çekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı kapitalizmi ile bütünleşmeye başladığı 19. yy' m ikinci yarısında Batı ile kurulan ekonomik ilişkiler, gayrimüslim tüccarlarca yürütülüyordu. Müslüman Türklerin uzak durdukları ticaret Rum, Ermeni, Musevi azınlık tarafından gerçekleştiriliyordu. Müslüman-Türk tüccarın yaratılması için çabalar Osmanlı'nın son dönemlerinde başlatılmış, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürmüştü. Bugünün büyük sermayesini oluşturan grupların çoğu, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış ve ilk birikimlerini "devletçilik" olarak adlandırılan dönemde sağlamışlardır. Yeni Cumhuriyet'in ihtiyacı olan malların temini, başta demiryolları olmak üzere altyapı yatırımlarının müteahhitliği, madenlerin işletilmesi gibi alanlardan sağlanan gelirler, bugünkü büyük sermayedarların ilk birikim kaynaklarıdır.

Bugünün büyük sermayedarları için ö-nemli bir birikim konjonktürü, II. Dünya Savaşı yıllarının karaborsa ortamı ve 1942' deki Varlık Vergisi uygulamasıdır. Karaborsa ortamında büyük spekülasyonlarla olağanüstü kazançlar sağlayan varlıklı sınıf, bu kazançları vergilendirmeyi amaçlayan Varlık Vergisi uygulamasında da yeni bir sıçrama yapma olanağı bulmuştur.

Varlık Vergisi, II. Dünya Savaşı'nın o-lağanüstü kazançlarını, rantların vergilendirmeyi amaçlamış, ancak sonuçta, ticarete hâkim azınlık sermayesinin üstünlüğünün Müslüman-Türk tüccara geçmesini sağlamıştır. Keyfi ve insan haklarına aykırı biçimde uygulanan bu vergi, azınlıklara ait önemli servetlerin, yok pahasına Müslüman-Türklerle satılması sonucunu doğurmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrasında hem dünyada hem de Türkiye'de yaşanan değişimler, Türkiye'de özel sermaye birikim sürecine de yansdı. Tercihlerin özel

sektör öncülüğünde kalkınma yönünde kullanıldığı bu-dönemden itibaren, o güne kadar

ilk birikimlerini başkent Ankara'da, Çukurova'da, kısaca Anadolu'da, ticaretten, aracılıktan sağlayan sermayedarlar kimliklerine sanayiciliği de eklemek üzere İstanbul'a yerleştiler.

Devlet yatırımlarının Anadolu'da yoğunlaştığı 1930'lar ve 1940'larda, İstanbul' un ekonomik önemi ikincil planda kalmıştı. II. Dünya Savaşı sonrasının yeni dünya ve Türkiye dengeleri, İstanbul'u tekrar ön plana çıkardı. Haliç gibi doğal bir limana sahip olması; iki imparatorluğa başkentlik etmesi dolayısıyla çok önemli birikimleri miras alması; Doğu-Batı arasında transit geçit yolu üzerinde olması gibi tarihsel ve jeocoğrafik avantajlarının ya-nısıra, yeniden dış dünyaya açılan Türkiye'nin "çıkış kapısı" olması; istanbul'u özel sermayenin yerleşeceği ve büyüyeceği merkez durumuna getirdi.

Bugünün büyük holdinglerinin 1950' lerde istanbul'u merkez seçmelerinde başka etkenler de vardı, istanbul, yabancı banka ve sigorta şirketlerinin merkeziydi. İthalatın ana kapısıydı. Nüfus yoğunluğu açısından en öndeydi ve gelişmeye en açık kentti. O günün olanakları çerçevesinde ulaşım, haberleşme vb altyapı yatırımları açısından en avantajlı durumdaydı. Nüfusunun alım gücü Anadolu'ya göre oldukça yüksekti. Eğitilmiş, nitelikli eleman sayısı yine Anadolu'ya göre öndeydi.

Sabancı

Topluluğu'nun

4. Levent'teki

merkez

binaları.

Nazım

Timuroğlu, 1994

İstanbul, sadece yerli sermayedarlar a-çısından değil, yabancılar açısından da yatırıma en uygun kentti. Dış ticaretle, fi-nansla uğraşan yabancı firmalar, üretime dönük yatırım söz konusu olduğunda da yatırım yeri olarak istanbul'u seçmişlerdi. Nitekim, Türkiye'de özel sanayi yatırımlarını geliştirmek ve desteklemek amacıyla, Dünya Bankası öncülüğünde kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası da merkez olarak kendisine İstanbul'u seçmişti. Hissedarları arasına bugünün büyük holdinglerini alan bu banka, Dünya Bankası kaynaklı ucuz kredileri yerli-yabancı ortaklı şirketlere aktararak özel sektör eliyle kurulan sanayiye bir tür "ebelik" yaptı. Başlangıçta, dayanıklı-dayanıksız tüketim malları üretimine dönük olan bu sanayi, zaman içinde ara ve yatırım mallarına doğru bir gelişme gösterdi. Çoğu yabancı sermaye ile ortak, iç pazara dönük, ucuz faiz, düşük kur

avantajından yararlanan ve yüksek gümrük duvarlarıyla korunan bu sanayi, daha baştan tekelci özellikte işletmeler olarak kuruldu ve hızla büyüdü.

Fabrika kuruluş yeri olarak başlangıçta İstanbul seçilirken, zaman içinde yatırımlar çevre iller olan Bursa, Kocaeli, Sakarya, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale, Bilecik'e yöneldi. Çukurova kökenli holdingler, merkezlerini istanbul'a almakla birlikte birçok sanayi yatırımları-

nı Adana-Mersin aksı üzerine kurdular. Özetle, holding merkezi İstanbul'da tutularak çevreye yayılan sanayi İstanbul'dan sevk ve idare edildi. Fabrikalar İstanbul'un dış halkalarına ve çevre illere yayılırken holdinglerin merkezi, holdingin finans, turizm, dış ticaret ofisleri ve diğer hizmet yatırımları istanbul'da tutuldu.

İstanbul merkezli büyük holdinglerin anatomileri incelendiğinde, hemen hepsinin ana kimliğini sanayicilik oluşturmakla birlikte finans ve hizmet sektörlerinde de faaliyet gösteren şirketlerin sahipleri olduğu görülmektedir. Holdingler, dikey ve yatay bütünleşmelerle hem sanayinin alt sektörlerinde bir çeşitliliğe gitmişler hem de sanayi dışı alanların çoğunda faaliyet gösteren bir yapıya kavuşmuşlardır. Kârlılık oram yüksek her alan holdinglerin ilgi alanına girmiş, eğitim, medya gibi, ilk planda kâr maksimizasyonu güdülmeyen ama holdingin global hedeflerine hizmet edecek sektörler de ihmal edilmemiştir.

istanbul merkezli holdinglerin başlıca-ları Koç, Sabancı, Çukurova, Enka, Eczacıbaşı, Akkök, ST-FA, Tekfen, Profilo, Elgin-kan (ECA), Alarko, Bodur, Doğuş, Toprak, Borusan gruplarıdır.

Bunlardan en önemli bazılarının profili şöyledir:

Koç Holding: 1991'de cirosu 9,5 milyar dolara ulaşan bu holding bünyesinde, 100 dolayında şirket bulunmaktadır. Türkiye' nin en büyük 500 sanayi şirketinin 25'i Koç Topluluğu'na aittir. İlk birikimini Ankara'da, daha çok devletle iş yapmaktan sağlayan topluluğun kurucusu Vehbi Koç'tur. Şirket sayısı 25 iken 1963'te holding türü örgütlenmenin ilk örneğini veren Koç' un ana yoğunlaşma alanını sanayi, özellikle de otomotiv sanayii oluşturmaktadır. Topluluğun cirosunda yüzde 45'lik, kârlarında da yüzde 60'lık pay, bu sektöre aittir. 1990'lann başında Koç'un Türkiye otomobil üretimindeki payı yüzde 60, kamyonunda yüzde 41, minibüste yüzde 89, traktörde yüzde 33, motosiklette yüzde 51'di ve aynı toplulukta çalışan 33.000 kişinin yüzde 42'si bu sektörde istihdam ediliyordu. Arçelik, Beko gibi büyük firmalarla beyaz eşya pazarının yarısına yakını elinde tutan Koç Grubu, ihracatta Ram, finasta KoçBank ile faaliyetlerini sürdürüyor. Koç, faaliyet gösterdiği sektörlerde dikey birleşmelerle hammaddenin temininden ü-rünün pazarlanması ve satış sonrası hizmetlere kadar zincirin tüm halkalarına egemendir. Koç Topluluğu'nun iki ana özelliği yabancı

sermaye ve devlet ile en yoğun ilişkilere sahip grup olmasıdır. Büyük şirketlerinin çoğu yabancı sermayeli olan Koç, italyan kökenli Fiat, Almanya kökenli Siemens ve ABD kökenli Ford ile yoğun ilişkiler içindedir. Koç, birçok sanayi kuruluşunu, Kamu İktisadi Teşebbüsleri ile ortak kurmuş, daha sonra onların payını kısmen devralmıştır. Tofaş, Türk Traktör devlet ile birlikte kurulan başlıca şirketlerdir.

Sabana Topluluğu: Koç Grubu ile at-başı giden İstanbul merkezli dev holdinglerden biri de Sabancı Topluluğu'dur. Grubun kurucusu Hacı Ömer Sabancı, ilk bi-

rikimini Adana'da pamuk ticareti, müteahhitlik gibi alanlardan sağlamış, daha sonra sanayiye ve bankacılığa yönelmiştir. 1970'lere kadar merkezini Adana'da tutan holding, 1974'te İstanbul'u ana karargâh olarak seçmiştir. 1991 cirosu 4 milyar dolar olan grupta çalışan sayısı da 30.000 dolayındaydı. Grubun omurgası olan Akbank 1948'de Adana'da kuruldu. 1990'lara 600' ün üzerinde şube ve 10.000'e yakın personelle giren Akbank, İş Bankası'ndan sonra Türkiye'nin ikinci büyük özel bankasıdır. 1990'ların başlarında sanayide bazıları küçük hisseli olmak üzere 33 firma ile ilişkili olan Sabancı Topluluğu ticaret sektöründe 16, bankacılıkta 3, sigortacılıkta 4, tarımda da 5 şirketle faaliyet gösteriyordu.

Çukurova Holding: Tarsus eşrafından Eliyeşil ve Karamehmet ailelerinin Cumhuriyet'in ilk yıllarında temelini attıkları topluluk, 1925'te azınlıklara ait "Mavromati ve Şürekâsı iplik Fabrikasının devralınmasıyla başladı. 1942'de 2 milyon TL sermayeli bir anonim şirkete dönüşerek Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ adını aldı. 1950'lerde, Çukurova'ya tarım makinelerinin hızlı girdiği, karayolu, baraj vb büyük çaplı altyapı yatırımlarının hızlandığı dönemde, tarım ve iş makinesi ithalatında âdeta tekel durumuna geldi. 1955'te çeşitli sermaye gruplarının ortaklığıyla İstanbul'da kurulan Pamukbank'a Eliyeşil ve Karamehmet ailelerinin şirketleri de ortaktı. 1981'e gelindiğinde Pamukbank Türkiye'nin beşinci bankası oldu. 1972'de grup holdingleştirdi. 1970'lerin ikinci yarısında Yapı Kredi Bankası hisseleri Çukurova Holding'e geçti. 1970'lerin sonunda Selanik Bankası da alındı. 1990'lara gelindiğinde, Çukurova Holding banka merkezli bir topluluk olarak, en büyük ve en güçlü holdinglerden biri oldu.

Enka Holding: Grubun yıldızı 1980'li yıllarda parladı ve Özal iktidarının arkasındaki holding olarak tartındı. Grubun başındaki mühendis Şarik Tara ve Enkacılar daha çok müteahhit olarak tanınırlarken 1980'lerde ihracata da yöneldiler. 1980 ortalarında Türkiye'nin en büyük ihracatçısı olan holding, 1990'lara doğru genel e-ekonomik durumdan ve ihracatın gerilemesinden olumsuz etkilendi. Yurtdışı müteahhitlik faaliyetleri önemim korudu. Grup halen faaliyetini inşaat ve müteahhitlik ağırlıklı olarak sürdürüyor.

ST-FA Grubu: İki mühendisin, Sezai Türkeş ve Fevzi Akkaya'nın kurdukları in-şaat-müteahhitlik şirketi, özellikle 1975-1982 arasında kendi alanında bir dev durumundaydı. 1980 ortalarında Ortadoğu' da yaşanan kriz nedeniyle diğerleri gibi kârları azalan ST-FA'nın imdadına Türkiye'de açılan büyük ihaleler yetişti. Galata Köprüsü, İstanbul Kanalizasyonu Ahır-kapı Deniz Deşarjı, II. Boğaz Köprüsü (yan yollarla birlikte) gibi büyük projelerin yapımını üstlendi ve büyümesini sürdürdü. ST-FA İnşaat'ın ana şirket olduğu holdingin, çoğu inşaat sektöründe ve inşaatla ilgili sanayi dallarında 25 dolayında firması bulunmaktadır.

Eczacıbaşı Topluluğu'nun Levent'teki

holding binası.

Eczacıbaşı Haç Sanayi ve Ticaret A.Ş. 'nin izniyle

Profilo: Özellikle beyaz eşya ve elektronikteki yatırımları ile Türkiye'nin ilk onları arasında yer alabilecek güçteki bu grubun kurucusu Jak Kamhi, öteden beri "Avrupalı" bir sermaye sahibi olarak tanınırdı. 1953'te Profilo Demir Çekme Fabri-kası'nı kurmuş; Marshall Planı ile gelen yardımlarla ihaleye çıkarılan buğday silolarının yapımı Kamhi'ye gelişme yolunu açmış; 1960'lann ortalarında buzdolabı, çamaşır makinesi gibi beyaz eşyaya yönelmiş ve Koç'la birlikte piyasaya hâkim olmuş, sonraki yıllarda da elektronikten silah sanayiine kadar çeşitli alanlara yayılmıştır. 1971'de holding türü örgütlenmeye giden Profilo 1988-1989'da dış ortaklar aldı, cirosunu büyüttü ve devler arasında yerini sağlamlaştırdı.

Alarko Holding: Alaton ve Garih ailelerinin kontrolündeki bu topluluğun ana yoğunlaşma alanları, çelik konstrüksiyon ve elektronikti. 1954'te bir kolektif şirket olarak kuruldu. 1963'te anonim şirkete, 1974'te de holdinge dönüştü ve 1980'lerde yavru şirketleriyle hatırı sayılır bir büyüklüğe ulaştı. Sanayi şirketlerinin ağır bastığı bu holdingde müteahhitlik şirketleri ve ticaret şirketleri önemlidir. Alarko 1988'den itibaren turizm ve emlak sektörlerine de yönelmiştir.

Eczacıbaşı Topluluğu: Mal varlığı ve şirket sayısı (20 dolayında) bazı dev holdinglere göre küçük olmakla birlikte, Eczacıbaşı ailesi özellikle İstanbul'un kültür, siyaset ve ekonomi alanında önemli yere sahiptir. Şirketleri ilaç, temizlik kâğıdı ve yapı elemanları alanlarına dağılan holding, asıl ilaç sanayiinde lider konumdadır. 1912'de İzmir'de Şifa Eczanesi'ni işleten Süleyman Ferit Bey aynı dönemde küçük bir laboratuvar da dişmacunu ve "Ferit" marka kolonya ürettiyordu. Büyük oğlu Nejat Eczacıbaşı(->) 1940'larda balıkya-ğı, bebek maması ve bazı başka kimyasal maddeleri İstanbul'da kurduğu laboratuvar da üreterek aynı uğraşı sürdürdü. 1952'de Levent'te Eczacıbaşı İlaç Fabrika-sı'm kurdu. Bundan sonra yine kimyevi madde ve ilaç, pazarlama, seramik, temizlik kâğıdı, dış ticaret, finans kuruluşlarıyla büyüdü. İstanbul Festivali gibi büyük organizasyonlar gerçekleştiren

Eczacıbaşı Kültür ve Sanat Vakfı ile İstanbul'un kültür hayatını da etkileyen grup, 1990'

HOLLANDA ELÇİLİĞİ BİNASI 86

87

HOMMAIRE DE HELL

Hommaire de Hell'in gezilerine katılan Jules Laurens'in çizgileriyle Rumeli Feneri.

Galeri Alfa

tano di Turchia, Roma, 1943; S. N. Duhani, *Eski insanlar Eski Evler*, İst., 1982; B. Slot-A. Abelman, *Osmanlılar ile Hollandalılar Arasındaki 400 Yıllık ilişkiler*, ist., 1990; "Pera'da Hollanda Konsolosluğu", *Arredamento Dekorasyon*, S. 21 (1990), s. 68-76.

CENGİZ CAN

HOLLANDA TARİH VE ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

Türkiye ile Hollanda arasında 1956'da imzalanan kültür antlaşması çerçevesinde kurulmuştur. Aslında Yakındoğu'da bir enstitü kurma fikri Hollanda'da oldukça eskidir. Almanya, Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinin Yakındoğu'da yapmış oldukları arkeolojik kazılar ve elde ettikleri görkemli buluntular Hollandalılar üzerinde de etkili olmuş ve bir Yakındoğu enstitüsü için girişimler başlatılmıştır. Bu sırada, İstanbul'da, tarihi bir geçmişi olan Hollanda Sarayı'nda (Palais de Hollande), bugünkü Hollanda Başkonsolosluğu binasının üst katında bir yer bulununca Yakındoğu Enstitüsü'nün İstanbul'a yerleşmesi kesinleşmiştir.

larda bazı firmaları bünyesinden çıkarırken, yabancı ortaklıklarla genişledi.

Kale Grubu (Bodur Grubu): inşaat seramiği alanının egemeni "Kale" Grubu' nün patronu İbrahim Bodur 1957'de Çanakkale'nin Çan köyünde Çanakkale Se-ramik'i kurdu. 1975'e kadar yeni şirketlerle genişleyerek ve Kale Grubu'nu oluşturarak Kaleflex, Kalebodur, Kaledekor ile inşaat sektöründe faaliyet gösterdi. Daha sonra kalıp ve makine üretmek için Kale Kalıp kuruldu. Kalekimya, Kalesan, Kale-metal, Kale Pazarlama, Kaleexport vb şirketlerle genişleyen grupta Bodurlar etkindirler. Ayrıca Bodur Holding AŞ'yi de kurmuşlardır.

İstanbul merkezli çok sayıdaki holding arasında, 1959'da Kutlutaş İnşaat ve Ticaret Sanayi Ltd'yi kuran, sonra Halıflex, Ha-liser ve diğer bazı şirketleri ele geçirerek genişleyen, bankalarla ortaklık kuran Kutlutaş; ampulden süte, inşaatın dış ticarete kadar çeşitli alanlara yayılmış Tekfen; adını musluk ve bataryalarla özdeşleştirmiş, daha çok ECA adıyla tanınan Elgin-kan Grubu, inşaatçılıkla işe başlayan Ayhan Şahenk'in Doğuş Grubu ve özellikle son yıllarda yükselen İslamcı işadamlarının IHLAS Holding'i ayrıca kayda değer.

HOLLANDA ELÇİLİĞİ BİNASI

Günümüzde Hollanda Başkonsolosluğu o-larak kullanılan yapı, Beyoğlu İstiklal Cad-desi'nden girilen 3.240 m2'lik bir bahçe i-çinde yer alır. Güneyde Postacılar Sokağı, doğuda Fransız Elçiliği arazisi ile çevrelenmiştir. İstiklal Caddesi'nde 393 numaralı, metal parmaklıklı, armalı ana giriş kapısının iki yanında bulunan elçiliğe ait iki katlı yapılar, dükkân olarak kullanılmaktadır. Postacılar Sokağı'nda bulunan ikinci girişin sağında Hollanda Şapeli, solunda ise Tercümanlar binası yer almaktadır. Elçilik binası, İstanbul'da birçok yapı gerçekleştiren İtalyan kökenli mimar kardeşler Gaspere ve Giuseppe Fossati(->) tarafından 1854'te tasarlanmış ve inşa edilmiştir. 17. yy'ın sonlarında da Hollandalıların kullanımında olduğu anlaşılan elçilik arazisi, 1702-1706'da Doğu Hint Felemenk Şirketi tarafından depo olarak kullanılırken, iki Rum kadından satın'alınan arsalarla genişletilmiş, yeni bir yapı inşa edilmiş, 1748'de tüccar-elçi Calkoen tarafından, merkezi Amsterdam'da bulunan Ortadoğu Ticaret Odası'na satınlınca üzerindeki yapılarla birlikte Hollanda hükümetinin mülkiyetine geçmiştir. Elçilik olarak kullanılan ahşap konak çıkan bir yangın sonucu tahrip olunca 1854'te yenisi yapılmaya kadar uzun süre kullanım dışı kalmıştır. Bu tarihte, İstiklal Caddesi ve Fransız Çıkmazı köşesinde, bugün üzerinde Yedikule Ermeni Hastanesi mülkiyetindeki Vuccino Han'ın bulunduğu arsa, elçilik inşaatını yüklenen Ermeni müteahhite bırakılmıştır. Elçilik binasının iç mimarisi 1960'lı yıllarda Hollanda'dan gelen mimarlar tarafından, o yılların anlayışına uy-

Aife»,

Hollanda Elçiliği binasının ön cephesinin görünümü. *Ahmet Kuzik, 1994*

gün olarak yeniden düzenlenmiş, özgün dekorasyon ve özellikle tavanlar, yerini yalın bir ifadeye bırakmış, Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi olarak kullanılan üst kata doğrudan girişi sağlayan bir merdiven evi yapının kuzeyine eklenmiştir.

Eğimli arazide, 24x14 m ölçülerinde gerçekleştirilen yapı, daha mütevazı ölçülerde de olsa, aynı mimarın eseri olan Rus Elçiliği ile benzer şekilde, Boğaz manzarasına paralel konumlandırılmıştır. Giriş cephesi 2 kat, Boğaz cephesi ise eğim nedeniyle 3 katlıdır. Yapı aksındaki giriş saçağı, İyonik başlıklı dört kolon tarafından taşınan geniş silmeli kagir bir örtüyle kapanmıştır. Giriş holü kolonatlı bir terasla manzaraya açılır. Simetrinin hâkim olduğu cephe mimarisi sade ve dengeli ifadesiyle neorönesans özellikler yansıtır. Giriş katı cephesinde bulunan yuvarlak kemerli pencereler İyonik başlıklı pilastr-larla ayrılmış, üst katta kemer aynalarında, başka Fossati yapılarında bulunan

madalyonlara yer verilmiştir. Bibi. T. Lacchia, *I Fossati, Architetti delSul-*

Hollanda Tarih
ve Arkeoloji
Enstitüsü'nün
Kütüphanesi.
Ahmet Kuzik,
1994

1958'de çalışmaya başlayan enstitü, istanbul'un iş ve kültür merkezi sayılan İstiklal Caddesi üzerinde, hem üniversitelere, hem de diğer enstitülere yakın bir konumdadır: 15.000 ciltlik kitaplık, özellikle Anadolu, Yakındoğu ve Balkanlar arkeolojisi, prehistoryası ile dilbilim ve semitik dilleri kapsamakta, ayrıca orientalistik, tarih ve modern sanat koleksiyonlarından oluşmaktadır. Enstitünün zengin bir dergi koleksiyonu vardır. Her yıl 150'ye yakın süreli yayın takip edilmektedir.

1958-1964 arasında Prof. Dr. A. A. Cense, 1964-1974 arasında Yakındoğu tarihi uzmanı Dr. A. A. Kampman, enstitünün müdürlüğünü yapmışlardır. Üçüncü müdür olarak Dr. P. Donceel-Voûte 1974-1978'de görev yapmıştır. Onun zamanında özellikle süreli yayınların eksik sayıları tamamlanmış ve kitap alımına başlanmıştır. 1978'de, Yakındoğu prehistoryası ile uğraşan Dr. J. J. Roodenberg müdürlük görevine getirilmiştir. Enstitü bu tarihten sonra, kitaplıktan yararlanan talebelerin ve araştırmacıların isteği doğrultusunda ö-zellikle arkeoloji ağırlıklı olarak gelişmiş ve arkeolojik araştırmalara başlanmıştır.

İlk olarak Dr. J. Roodenberg başkanlığında, Aşağı Fırat Projesi'ne katılmış ve 1981-1983 arasında Hayaz Höyük ve Ku-martepe kazıları yürütülmüştür. Bunu 1985'te İznik Gölü çevresinde yapılan yüzey araştırması takip etmiştir. En son olarak, gene aynı bölgede bulunan ve prehis-torik bir yerleşme olan Ilıpınar Höyük projesi 1987'de başlatılmıştır. Bu proje halen devam etmektedir.

Enstitü, her yıl muntazam olarak yayımlanan *Anatolica* dergisini neşretmektedir. Bu yıl 19. sayısına erişen bu süreli yayın Anadolu ve Yakındoğu arkeolojisi, tarihi ve sanat tarihi ile ilgili makaleleri kapsamaktadır. Ayrıca *Publications de l'Ins-titut Neerlandais d'Istanbuladı* altında ve çeşitli monografilerin yer aldığı bir kitap serisi de bilim dünyasına sunulmaktadır.

1994 başından itibaren, enstitünün müdürlüğüne Mr. H. E. LaGro atanmıştır. Kendisi, İslam tarihçisi ve arkeologudur.

Enstitü, dışarıdan gelen ve Türkiye'de araştırma yapmak isteyen bilim adamlarına ve talebelere misafirhanesiyle de hizmet vermektedir. H. EDOUARD

HOMMAIRE DE HELL, IGNACE-XAVIER MORAND

(24 Kasım 1812, Abkirch - 29 Ağustos 1848 İsfahan) Fransız mühendis ve gezgin.

1833'te maden mühendisi olarak mezun olduktan sonra 1835'te yol ve köprü inşaatlarında çalışmak üzere Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul'a davet edildi. 2 Ekim 1835'te Marsilya'dan yola çıkan gemisi Yunanistan kıyılarında battıktan sonra güç bela kurtulan Hommaire de Hell İstanbul'a 21 Kasım'da vardı. Orada bir Haliç asma köprüsü projesi yapan ve büyük bir olasılıkla Anadolu Feneri'ni inşa eden Hommaire de Hell, 15 Mayıs 1838'

de Odessa'ya doğru yola çıktı. 2 yıl boyunca Kırım, Kuzey Kafkasya ve Hazar Denizi bölgelerinde coğrafya ve maden araştırmaları yaptıktan sonra 1841'in sonunda Boğdan (Moldavya) madenlerinde araştırma ve işletme çalışmaları yapmak üzere oranın voyvodasıyla 2 yıllık bir anlaşma yaptı ve Yaş'a gitti. Ama orada hastalanınca 1842 sonlarında Paris'e dönmek zorunda kaldı.

Hommaire de Hell 1846'da Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarında ve yörelerinde araştırma yapmakla görevlendirildi. Eşini ve ressam Jules Laurens'ı yanına alarak 18 Mayıs 1846'da Toulon'dan yola çıktı. Temmuz ortalarında İstanbul'a vardı.

Hommaire de Hell çiftinin İstanbul gözlemleri kısa olmakla birlikte ilginçtir. Çünkü kenti, yaşamış oldukları 10 yıl önceki haliyle kıyaslayarak çok değişik bulurlar. 10 yıl içinde kent oldukça Batılılaşmıştır. Türkler çubuk yerine sigara kullanmaya başlamışlardır; Şam, Halep, Bursa kumaşları yerine İsviçre ya da İngiltere'de üretilen basmalar giyilmektedir. Tıraşlı başların yerini gür siyah saçlar almıştır ve kagir binalar görünmeye başlamıştır. Pera bir Avrupa kentinin mahallesi haline gelmektedir. Paris'tekilerine benzeyen bir pasta salonu bile açılmıştır. Burada tüm yeni yapılar kagirdir ve yangınların da yardımıyla Pera'nın eski yüzü tümüyle ortadan kalkacaktır. O tarihte İstanbul'da 2'si Fransızca, 3'ü Türkçe, 3'ü Ermenice, 2'si Rumca ve 1'i İtalyanca 11 gazete yayımlanmaktadır. II. Mahmud'un getirttiği Donizetti hâlâ kenttedir ve saray orkestrası tüm yeni operaların havalarını çalacak durumdadır.

2 Ağustos'da Hommaire de Hell, eşini Tarabya'da Fransız tüccarı M. Gravier'nin evine yerleştirdikten sonra Jules Laurens' la birlikte bir balıkçı kayığı kiralayarak Karadeniz'in Rumeli kıyılarını keşfe çıkar. Kilyos'a vardıklarında kötü havadan dolayı orada 6 gün kalırlar. Boğaz'ın üst taraf-

ları ve Karadeniz kıyılarının balıkçılığı, dalyanlar dahil, Bulgar balıkçıların elindedir. Kilyos evlerinin zemin katı kirece sıvanmış kaba taşlardan yapılmış, üst kat ise sivri kiremitli bir çatı ile örtülmüş ahşaptır.

Varna'ya kadar kayıkla gidebilen Hommaire de Hell, oradan yoluna karadan devam eder ve Yaş'a kadar çıkar, sonra da denizyoluyla İstanbul'a döner.

Ocak 1847'ye kadar Tarabya'da kalındıktan sonra Kokona adıyla bilinen Sinyora Josepina'nın Tepebaşı'ndaki oteline yerleşir. Bu arada eşi konaklan gezerek gördüklerini yazar. Bunlardan biri eski Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın Bozdoğan Kemerî yakınlarındaki konağıdır. Burada sokak kapısından arabaların durduğu büyük bir avluya, oradan da ortası şa-dırvanlı bir taşlığa geçilir. Taşlığın her yanı hizmetli odalarına açılır. Üst kat da aynı biçimdedir, ortada şadırvanlı ve zemini hasırlı bir sofa, çevresinde de odalar vardır. Odaları yoksul ve zevksiz bulan Adele daha sonra Boğaz'daki Ermeni tüccar Köçeoğlu ailesinin yalısını gezerken orasını çok daha zengin ve Doğu zevkine uygun bulur.

5 Mayıs'ta ressamı ile birlikte İzmit, İznik ve Bursa yolculuğuna çıkar. Dönüşte Kireçburnu'nda çadır kurarak Doğu yolculuğunun hazırlıklarına girişirler. Adele'in Paris'e doğru yola çıkışından birkaç gün sonra 20 Haziran'da Hommaire de Hell ve Jules Laurens da kayıkla Boğaz'dan ayrılırlar. Anadolukavağı'na ve Riva Kalesi'ne uğradıktan sonra Şile'ye gelirler. Burası yarısı Rum, yarısı Türk 750 hanelik bir kasabadır. Oradan karayoluyla 100 hanelik Kandıra yoluyla Karadeniz kıyısından, bazen karadan, bazen denizden gidilerek Ereğli, Sinop, Samsun geçilerek 24 Ağus-tos'ta Trabzon'a varılır. Oradan Gümüşhane ve Ergani'den geçilerek 7 Ekim'de Diyarbakır'a gelinir. 11 Kasım'da ise Tebriz'e varılır. Oradan Tahran ve İsfahan'a giden Hommare de Hell burada hastalanarak

HONİATES, NİKETAS

89

HOVHANNES KİLİSESİ

ölür. Yolculuk boyunca toplanan malzeme Jules Laurens tarafından Paris'e getirilerek eşi Adele Hommaire de Hell'in gayretiyle 1854'te 4 cilt ve 1 folio atlas halinde basılır. Tek baskısı olan kitabın adı *Voyage en Turguie et en Perce executepar ordre du Gouvernement Français pen-dant leş annees 1846, 1847 et 1848'da*. Atlas Jules Laurens tarafından çizilen resimleri ve yolculuğu gösteren haritaları içerir. Niteliği ve baskısı olağanüstü olan çizimlerden ancak beşi; Hasköy'deki Yahudi mezarlığı, Rumeli Hisarı'nın karadan görünüşü, Anadolukavağı'ndaki Ceneviz Kalesi, Rumeli Feneri, Şile görüntüsü istanbul ve çevresine aittir.

STEFANOS YERASİMOS

HONİATES, NİKETAS

(1155/1157, *Konai [Eskişehir dolaylan]* - 1217, *Nikaia [iznik]*) Bizanslı devlet adamı, tarihçi ve dinbilimci.

Honiates, eğitimini büyük olasılıkla Konstantinopolis'te tamamladı. Atina başpiskoposu olan kardeşi Mihael'in koruması altında Filippopolis'te (Filibe-Plov-div) bölge yöneticisi olarak çalışırken, Frederik Barbarossa yönetimindeki Haçlı yağmasına tanık oldu. I. Andronikos döneminde (1183-1185) memuriyetten ayrıldıysa da, II. Isaakios Angelos zamanında (1185-1195 ve 1203-1204) tekrar döndü ve "Logothetes" unvanını kazandı. 1204'te Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgali üzerine, sürgündeki Bizans sarayının bulunduğu Nikaia'ya (iznik) göç etmek zorunda kaldı.

Honiates'in *Chronica diegesis* adlı eseri her ne kadar I. Aleksios'un ölümü (1118) ile başlarsa da, bu sadece giriş niteliğinde olup, asıl bölümler son Komne-noslar ile Angelos Hanedanı dönemlerine ayrılmıştır. Eser, 1206'ya kadar geçen dönemi, zaman zaman taraflı bir yaklaşımla, fakat hayli ayrıntılı olarak anlatır. Bizans İmparatorluğu'nun iznik döneminin ilk yıllarına ilişkin bilgilerin çoğu Honiates'in eserinden alınmadır. Gerçekten de eseri, Siropulos ve Skutariotes gibi tarihçilere kaynaklık etmiştir.

Honiates, geniş bir bakış açısına sahip olup, kendisinden 100 yıl kadar önce yaşamış M. Psellos'tan sonra Bizans tarihçiliğinin en parlak ismi sayılır. Çağdaşı Kin-namos ile birlikte ateşli Grek vatanseveri olan Honiates, bu özelliğine rağmen verdiği bilgilerde güvenilir ve objektif kabul edilmektedir. Yoruma ve tarih anlayışına gelince, Honiates'e göre tarih, iyi ile kötü arasında süregelen çatışmanın eseridir. Tanrı ise en yüksek ahlaki değerlerin temsilcisi olarak ona tanıklık eder. Honiates'in 21 ciltlik depremler, yangınlar, gemi kazaları, terör, kıtlık gibi tarihi felaket tablolarıyla başladıktan sonra, dönemin olayları, geleneksel anlatımları ironik bir şekilde dile getirilir. Eserinde, imparator I. Andronikos bazen aşın övülmüş, bazen de ye-rümüştür. Honiates'in imparatorlara ve Filip-popolis piskoposuna yazdığı mektuplar, en az tarihi kadar tanınmıştır. Ayrıca Latin-lerin 1204'te Konstantinopolis'te tahrip et-

tiği heykeller hakkındaki risalesi, tarih kitabını tamamlar niteliktedir.

Honiates'in diğer önemli çalışmaları dinbilim konusundadır. 12. yy'daki Bizans felsefe hareketine ve dönemin dinsel hiziplerine dair bilgiler içeren *Panoplia Dog-matike* (Ortodoks Sözlüğü) adlı eserinin tümü basılmamışsa da önemli bir kaynak sayılır.

Bibi. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, Münih, 1978, s. 429-441; J. L. van Dieten, Niketas Choniates, *Er-lauterungen zu den Reden und Briefen neb-st einer Biographie*, Berlin-New York, 1971; Ostrogorsky, *Bizans*, 325-328.

AYŞE HÜR

HONORİANAI

Biri Divanyolu(->) ile Sirkeci arasında, diğeri ise Galata'da(-0 bulunan Bizans dönemine ait iki hamamın adı.

Hamamlar, o sıralar Doğu Roma imparatoru olarak adlandırılan Arkadios döneminde (395-408) ya da oğlu II. Teodosios zamanında (408-450) yapılmıştır, isim ise Arkadios'un kardeşi Batı Roma imparatoru Honorius'tan (hd 395-423) gelmektedir. Söz konusu hamamlara 425'lerde yazılan *Notüia Urbis Constantinopoltianae*(->) adlı resmi tanıtım kitabında rastlanmıştır.

Honorianai hamamlarından biri, Konstantinopolis'in V. bölgesi olan bugünkü Divanyolu ile Sirkeci arasındaki yayın ü-zerinde bir yerde idi. 412 tarihli bir fermenda adı geçen hamamın bu olduğu sanılmaktadır. Diğeri ise, XIII. bölge olarak tanınan, bugünkü Galata bölgesindeydi. Büyük olasılıkla, hemen Honorius Foru-mu'na bitişikti. Burası, orijinali 1480'lerde yapılan ve Vavassora Panoraması olarak bilinen tablonun kopyalarından birinden anlaşıldığına göre, bugünkü Perşembe-pazarı Caddesi'nin doğusuna, Bedesten' in kuzeyine düşüyordu. Honorianai Forumu, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) bedesten işlevi görmeye başlamıştı. Hamamların daha sonra gelen dönemlerdeki durumuna ilişkin bilgi yoktur. Bibi. A. M. Schneider-M. îs. Nomides, *Galata*, ist., 1944, s. 3-4;Janin, *Constantinople byzan-tine*, 221; A. Berger, *Das Bad in der byzantinishen Zeit*, Münih, 1981, s. 148.

ALBRECHT BERGER

Taşlıtarla'da
bir horozcu
kahvesi.

Ara Güler

HOROZCU KAHVELERİ

istanbul'da eskiden bir tür eğlence olarak çeşitli hayvanlar dövüştürülürdü. Horoz, koç ve deve dövüştürenler bu iş için özel olarak hayvan besleyip eğitirlerdi. Dövüşün yapılacağı alanlar büyük seyirci topluluğuyla çevrilir, dövüşün galibine ödüller verilirdi.

Hayvan dövüştürenlerin en yaygın kesimi horozcuları. Horoz dövüştürenlerin şehrin belli yerlerinde özel kahveleri vardı. Bunların başlıcaları Beyoğlu yakasında Hendek, Firuzağa ve Kürekçiler'de; Üsküdar'da Kızlarağası ve Şeyh Camii'nde ve Aksaray civarındaydı. 20. yy'ın başlarında yaşamış ünlü horozculardan Kuşbaz Cemal, Pehlivan Ethem, Mart Dokuzu Necip, Pırgıç Mehmet, Kaytan Ahmet, Hafız Ethem adları hatırlanmaktadır.

Horozcuların çoğu horozlarını kendileri besleyip eğitir ve bakımlarını yaparlardı.

Yılın her döneminde kahvelerde ve bu işler için hazırlanmış dövüş alanlarında horoz dövüştürüldüğü halde bu tür eğlenceler ramazan aylarında daha sık düzenlenirdi. Dövüşçü horoz olarak kavgacı özellikleri dolayısıyla daha çok hinthorozları ya da hint kırmaları tercih edilirdi.

Dövüş yerinde izleyiciler geniş bir halkanın etrafında toplanır, bir ya da iki kişi hakemlik yapmak üzere ortaya çıkar, horoz sahipleri kucaklarında severek, okşayarak tuttıkları horozları karşılıklı olarak aynı anda bırakırlardı. Dövüşen horozlar için seyirciler arasında bahse tutuşanlar olduğu gibi galip gelecek tarafa verilmek üzere ödül de konulurdu. Horozlardan birinin dövüşe devam edemeyecek kadar ağır bir biçimde yaralanması, kavgadan kaçması ya da sahibi tarafından dövüşten çekilmesi yenilgi sebebi sayılırdı.

Yaygın olmamakla birlikte günümüzde de istanbul'un bazı semtlerinde horoz-cu kahveleri vardır. Bunlardan biri Levent-Sanayi Mahallesi'nde bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli yerlerde horoz dövüşleri yapılmakta ve bahisler düzenlenmektedir. **Bibi.** S. M. Alus, "Eski Horoz Dövüşleri", *Yeni Sabah*, (19 Birinciteşrin 1942). s. 3; Sevengil, *Eğlence*, 54-55; Sadri Sema, *Eski istanbul'dan Hatıralar, ist.*, 1991, s. 100-103.

istanbul

HOŞKADEM MEDRESESİ

bak. ANKARAVÎ MEHMED EFENDİ MEDRESESİ

HOVAGİM İ

(?, ?, - 1474 veya 1477, istanbul) ilk istanbul Ermeni patriği.

Hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Eski kaynaklarda istanbul'un fethinden önce Kütahya, Bursa, Filibe ve Kons-tantinopolis episkoposluğu ve ruhani önderliği yaptığı kayıtlıdır.

Hovagim, fetih öncesinde II. Mehmed' le (Fatih) tanıştı. Bir dostluk döneminden sonra, rivayete göre fetih olayı hakkında yaptığı ve gerçekleşen kehanet üzerine sultanla daha da samimi oldu. Kimi kaynaklara göre sadece samimiyet nedeniyle, daha gerçekçilere göre ise yeni başkentte bulunan yerli Rum çoğunluğu sadık bir tebaa ile dengelemek için Fatih Bursa'dan Ermeni aileler getirtir. Ermeni halkın ruhani önderliği amacıyla 1461'de Ermeni Patrikliği'ni kurar. Eski dostu olan Bursa ruhani önderi Episkopos Hovagim'i de istanbul'a getirterek bu yeni makama atar. Kendisine patrik sıfatının yanında İstanbul'da varlığını sürdüren Rum patriğine eşdeğer haklar tanır.

Daha sonraki tarihlerde fethedilen bölgelerdeki Ermeni halkı istanbul'a getirilerek yerleştirilir. 1475'te Kırım Yarımada-sı'ndaki Kefe şehrinden getirilen Ermeniler ilk sırayı alırlar. Böylece yeni başkentte Ermeni nüfusu artırılır.

I. Hovagim, bazı kaynaklara göre 1474, bazılarına göre ise 1477'de vefat eder. Diğer kaynaklar ise İstanbul Ermeni toplumunun ikinci patriği olan Episkopos I. Ni-goğayos'un patrikliğe getiriliş tarihini göz önünde bulundurarak 1478 tarihini I. Hovagim'in ölüm tarihi olarak savunurlar.

I. Hovagim, fetihten sonra İstanbul'da Ermeni Patrikliği'nin kurulmasındaki etkin rolü, yeni kurulan İstanbul Ermeni cemaatinde yapılan ilk düzenleme çalışmalarındaki çabaları ile tarihe geçmiştir.

Bibi. H. Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri Yev Irentz Badriarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratuytz Azkayin Hivan-tanotzi* (Ermeni Hastanesi 1901 Yılı Kapsamlı Takvimi), İstanbul, 1901; M. Çamçıyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeni Tarihi), III, Venedik, 1786; E. Ç. Kömürçüyan, *İsdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Venedik-Viyana, 1913-1938; M. Ormanyan, *Âzkabadum*, II, İstanbul, 1914. VAGARŞAG SEROPYAN

HOVHANNES LX (Golod)

(1678, Bitlis -12 Şubat 1741, İstanbul) Ermeni patrik, eğitimci, reformcu ve fikir adamı.

Bitlis'te doğduğu için adına Pağışetzi (Bitlisli), aşırı kısa boylu olduğu için de Golod (kısa boylu) şifadan eklenen Hov-hannes'in din adamı olmadan önceki adı bilinmemektedir, ilköğrenimini Bitlis'teki Amrdol (veya Amlorti Surp Garabed) Ma-nastırı'nda görerek dönemin önemli ilim adamı ve teologu Şirvanlı Krikor'un öğrencisi oldu. 1700'de Başepiskopos Vartan Pağışetzi'den din adamlığı rütbesi aldı. Ku-

düs'e gidip döndükten sonra, oranın durumunu düzeltmek için çaba harcadı. Bu görevi yapabilmesi için ileri gelenlerin önerisiyle İstanbul'da patrik seçilerek 1715'te LX. Hovhannes adıyla tahta çıktı.

Onun çabalarıyla 1717'de Kudüs ve İstanbul patriklikleri birbirinden ayrıldı. Ertesi yıl meydana gelen Kumkapı yangınında (6 Temmuz 1718) kül olan patriklik kilisesi, yalnız 70 gün içerisinde eskisinden on kat daha güzel olarak inşa edildi. Misyonerlerin çabaları sonucu Katolikliğe geçen Ermeniler için birçok kez çağrıda bulunmasına karşın, hiçbir olumlu yanıt alamadı. 18-28 Şubat 1726'da Kumkapı Patriklik Kilisesi'nde Başpatrik Ulnialı (bugün Süleymanlı) Garabed tarafından episko-pos takdis edildi. Kısa süre sonra "başepiskoposluk" sıfatını da aldı.

Hovhannes Golod'un maddi desteği ve çabalarıyla İstanbul'da birçok kitap yazıldı, çevrildi ve yayımlandı. Bunlardan sadece çevirilerin sayısı 20'yi bulmaktadır. Yetiştirdiği 20'yi aşkın öğrenciden 8'i başepiskopos, 1'i ise (Hagop Nalyan) İstanbul patriği olmuştur.

Patrik Golod döneminde Kumkapı Patriklik, Ortaköy Surp Asdvadzadzin, Üskü-"dar Surp Garabed ve Surp Haç, Balat Surp Hreşdagabet, Galata Surp

Krikor Lusavo-riç kiliseleri yeniden inşa edilmiştir. Samat-ya'daki Surp Kevork ve Hasköy'deki Surp İstepanos kiliseleri de onarılan ibadethanelerdir.

Tüm hayatım onarımlara, reformlara, eğitime ve kültüre adayan Hovhannes Golod'un naaşı Karaköy'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi girişine defnedilmiştir. İstimlakle yıkılan (1958) kilisenin tekrar inşası sırasında (1966) kemikleri kilisenin altında yapılan mezarda toplanır.

500 yılı aşkın İstanbul Ermeni patrikliği tarihinde tahta çıkan en önemli patriklerin başında gelen LX. Hovhannes Golod için 1978'de doğumunun 300. yılı dolayısıyla gerek İstanbul, gerekse yurtdışında geniş çaplı anma günleri düzenlenmiştir.

Bibi. M. Ağavnuni, *Miapank Yev Aytzeluk Hay Yerusağemi* (Ermeni Kudüs'ün Din Adamları ve Ziyaretçileri), Kudüs, 1929, s. 369-372; Ş. Kalustyan, "Hovhannes Golod Badriark Arev-mıdahay Badmutyan Meç" (Batı Ermenileri Tarihinde Patrik Hovhannes Golod), *Der Hovhannes Golod Badriark* (Patrik Hovhannes Golod), ist., 1978; M. Ormanyan, *Âzkabadum*, II, ist., 1914, III, Kudüs, 1927; K. Pamukci-yan, *Hovhannes Badriark Golod* (Patrik Hovhannes Golod), ist., 1984; H. Siraganyan, "Hovhannes Golod Bariarki Gianki Lusaşavi-ğı" (Patrik Hovhannes Golod'un Hayatının Aydınlik Yolu), *Der Hovhannes Golod Badriark* (Patrik Hovhannes Golod), İst., 1978.

VAGARŞAG SEROPYAN

HOVHANNES (SURP) KİLİSESİ

Narlıkapı Caddesi no. 150'dedir. Kilisenin ilk yapısı 1743-1835 arasında hizmet veren Narlıkapı Hastanesi için inşa edilmiş bir şapelden öteye gitmemektedir. İlk tesis tarihi için 1803, ilk inşa tarihi için ise 1807 yılı gösterilmektedir. İnşası için çaba harcayan ilk hayırseverler arasında Garabed Amira Aznavoryan, mütevellî Hov-

Hovhannes Golod

Patrik Hovhannes Golod, Şoğagat Yıllığı ilavesi, 1978 Vağatşag Seropyan koleksiyonu

hannes ve arkadaşları sayılabilir. Günümüze kadar gelen ve bugün yönetim kurulu toplantı salonunda korunan eski bir taş kitabeden 1794'te tonozlu bir yapının olduğu ve bunun şapel olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Kilise binası ilk kez inşa edildikten sonra Patrik Bayburtlu XI. Hovhannes Çamaşırıyan'ın eliyle meshedilerek ibadete açılır. 1834'te Yedikule'de Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi açılınca Narlıkapı Hastanesi 1836'da kapanır ve bina tümüyle ibadete tahsis edilir. 1835'te Mikayel Amira Pişmişyan'ın maddi desteği ile büyük bir onarım geçirir. 28 Aralık 1835'te ise Patrik Bursalı II. Isdepanos Ağavni Zakaryan'ın eliyle meshedilerek yeniden ibadete açılır. İlk zamanlarda akıl hastaları için bir tımarhane olarak kullanıldığı sanılan bodrum katın, Kurtuluş

Savaşı yıllarında silah deposu olduğu bilinmektedir.

Kilise 1955'e değin denizin yıpratıcı etkisine maruz kalır. Bu dönemde yapılan sahil yolu ile kilisenin konumu değışir. 1962'de Patrik I. Şmorhk Kalustyan döneminde kilise yıkılarak, yeniden inşa edilir. Yetvart Şahbaz'ın mimarlığı ile 2 yıl içerisinde yeniden yapılan kilise 18 Ekim 1964' te Patrik I. Şmorhk tarafından meshedilerek tekrar ibadete açılır.

Son yıllarda sunağı yıktırılarak, bir kilise maketi stiliyle yeniden inşa edilir. Yeni sunağın tasarımı mimar Kevork Malhas-yan'ın eseridir. Kilisenin girişı son dönemde uğradığı saldırılar sonucu tahrip olmuştur, bu yüzden giriş merdiven korkulukları metalden yeniden yapılmıştır.

Mimari

Kilise günümüzdeki görünümünü 1962-1964 yapımı ve sunağının tekrar yapılmasıyla elde etmiştir. Bu yapılaşmaya göre kiliseye giriş güney yönündendir. Küçük bir rüzgârlık bölümünden sonra doğrudan nartekse girilir. Burası aynı zamanda mum satışı için de kullanılmaktadır. Narteks merkez kabul edildiği takdirde, batıda mü-

HKEŞDAGABET KİLİSESİ

90

91

HRİSTAKİ PASAJI

Surp Hovhannes Kilisesi'nin giriş bölümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

teveli heyeti toplantı odası ve din adamı odası, galeri katına ve kilise salonuna çıkan merdivenler vardır. Narteksin doğusuna düşen kapıyla nefe girilir. Kilisenin hacmi küçük olduğundan taşıyıcılığı da göz önünde bulundurularak, narteksle nef a-rasına iki de pencere açılmıştır.

Kilise tipik bazilik plandadır. Tonoza kadar yükselen duvarlar yalın olarak taş haliyle bırakılmıştır. Bu, kiliseye mistik bir hava vermektedir. Duvarlardan hemen sonra boydan boya beyaz renkli bir korniş, onun üzerinde ise beşik tonoz bulunmaktadır.

Nefin doğu ucunda, abside girmeden önce, her iki yönde birer kemer vardır. Bunlardan güneydeki ve küçük olanı, kısmen simetriyi sağlamak için yapılmış o-lup, sağırdır. Kuzeydeki daha büyük çaplı kemer ise kuzey şapelinin girişidir. Bu şapel de tonozla örtülü olup, batı yönünden de girişı vardır. Daha çok vaftizhane olarak kullanılmaktadır. Duvarda açılan üç nişte üç küçük sunağı vardır.

Asıl kilisenin nefinin doğu ucunun iki köşesinden dörder rıhtlık merdivenlerle sunağa yaklaşılır. Yarı dairesel planlı ab-sidin merkezine oturtulmuş sunak mermer tozuyla yapılmıştır. Absidin iki yanında görülen kapılardan biri sağırdır, diğeri ise vaftizhaneye açılmaktadır.

Kilisenin aydınlanmasının baş etmeni pencerelerdir. Girişten hemen sonra iki yönde birer çift kemerli pencere vardır. İki yöndeki bu pencereleri takip eden ilk açıklık sadece düzeni bozmamak için yapılmış olup, başka hiçbir işlevi bulunmamaktadır. Bunlardan sonra kuzey duvarında 3, güney duvarında ise 4 adet kemerli pencere bulunmaktadır. Sunağın üzerindeki tepe penceresinden absidin kısmi de olsa aydınlanması sağlanmaktadır.

Kilisede özel bir süsleme görülmez. Duvardaki yalın taş görünüşü, gözü rahatsız etmeyen ve dikkat dağıtmayan bir hareketlilik sağlar. Kilisenin duvarlarında eski mezar taşlarının kullanılması, görünüme iç dekorasyonda resmin kullanılmadığı dönemleri anımsatarak kiliseye ayrı bir renk kazandırmaktadır.

VAĞARŞAG SEROPYAN

HREŞDAGABET (SURP) KİLİSESİ

Balat'ta Kamış Sokağı no. 2'dedir. Kilisenin tarihi 17. yy öncesine dek uzanır. Önce Ayia Strati adlı bir Rum kilisesi olan ibadethane, 17. yy'in başlarında terk edilir ve sahipsiz kalır. 1620-1630 arasında Ermeniler tarafından istenir. Kilisenin Ermenilere teslim tarihi olarak 1627 gösterilmektedir. Bazı tarihçiler ise bu tarihi 1635'e kadar çıkarırlar.

Rahip Krikor Taranağtzi ve Rahip Aris-dages Kharpertzinin önyak olmaları ve Divriğli Asdvadzadur Bolbolcıyan'ın maddi desteğiyle kilise onardır. Sunağın arkasına konan kitabeye göre 1628'de gerçekleşen onarımın sonunda ibadethane, Patrik I. Zakarya döneminde meshedilerek halkın ibadetine açılır.

Bu tarihten sonra kilise birçok yangın geçirir, ilki ilk onarımından hemen sonra vuku bulur. 1628'deki bu kısmi yangından sonra Rahip Krikor Taranağtzi'nin çabalarıyla onarılacak eski şekline çevrilir. Kilise 28 Eylül 1692'deki yangında da hasar görür. Onarılan kilise 16 Temmuz 1729'da çıkan Balat büyük yangınıyla harap olur. Kilisenin tarihinde 1729 yangını, en büyük felaket olarak geçer.

1730'da büyük bir onarım geçirerek tekrar ibadete açılır, inşaatın sorumluluğunu ve yürütücülüğünü Araboğlu Meli-don(->) üstlenir. Yardımcılığını ise Seğpos Amira yürütür.

Ahşap kilise eskidiği göz önüne alınarak, 1831'de yıkılıp temelden inşa edilme-

Surp

Hreşdagabet Kilisesi

1. Ana dış kapı,
2. avlu, 3. ana giriş,
4. narteks, 5. mabet
- kapısı, 6. nef, 7. tas,

8. sunaklar,
9. S. Hreşdagabed
Sunağı,
10. arkhapan
Sunağı, 11. S. Minas
Sunağı,
12. S. Lusavoriç
şapeli, 13. giyinme
bölümü, 14. depo,
15. S. Boğos-
Bedros şapeli,
16. vaftiz kurnası,
17. Khntragadar
Sunağı, 18. Azize
Ardemios Ayazması,
19- tarihi demir
kapı, 20. Episkopos
Tateos'un
lahit-mezan,
21. vernadun (galeri
katı) merdivenleri,
22. mum satış yeri
ve toplantı odası,
23. dış kapüar,
24. papaz, zangoç
odaları ve mutfak,
25. Muganniler
odası, 26. bahçe,
27. Horenyan
Okulu, 28. aydınlık,
29. eski hazine
odası, 30. Horenyan
Okulu dış kapısı,

31. dükkânlar,
 32. tuvalet,
 33. çeşmeler
- Vahmm Krisep,*
1931

ye başlanır. Bu kez kagir olarak inşa edilen kilisenin temel kazıları sırasında Azize Ar-demios'un kemikleri bulunur. Kilisenin temelleri 25 Haziran'da takdis edilir, inşaatı 1835'te tamamlanan yeni kilisenin bodrumuna defnedilen kemiklerin üzerine bir de ayazma yapılır. Patrik Şınorhk Kalustyan döneminde de (1961-1990) birkaç küçük onarım gören kilise günümüze dek 1835' teki haliyle ayaktadır. **Mimari**

Bir kiliseden daha çok bir kompleks denilebilecek yapı, ana kilisenin dışında birçok şapel ve 1 ayazmadan müteşekkildir.

Bazilik planlı asıl kilisenin hemen girişinde tüm yapıya oranla geniş sayılabilecek bir narteks yer alır. Narteksin ü-zerinde ise koroya tahsis edilmiş olan ver-nadun (galeri katı) yer alır. Nartekste batıya açılan dört pencere, bu bölümün aydınlanmasını sağlar.

iki yarım kolon ve kafeslerle ayrılan narteksi, asıl kiliseyi teşkil eden üç nef izler. Doğu-batı aksı üzerinde dizili iki kolon sırasıyla üç nefte ayrılan kilisenin orta ne-fi tonozla örtülüdür. Bu sekiz (2x4) kolon dışında duvara bitişik yarım kolonlar da kiliseye görünüşte belli bir genişlik vermektedir. Bu bölümün kuzeydoğu ucunda kilisenin sahip olduğu en nadide ve hakkında en çok yazılmış eski eseri olan demir kapısı bulunmaktadır. Asıl kiliseyi oluşturan nefler ve "tas", bitişiklerinde şapeller olduğu için nispeten daha yüksekte bulunan 5 pencereyle aydınlanır.

Nef(ler)den sonra gelen, korkuluklarla ayrılan ve din adamlarına ve okuyuculara tahsis edilmiş olan "tas" bölümünün iki yanındaki kapılardan kuzeydeki Surp Boğos ve Bedros'a (Aziz Pavlus ve Petrus) ithaf edilen vaftizhane şapeline, güneydeki ise Surp Lusavoriç (Aziz Aydınlatıcı) Şa-peli'ne açılır.

Ana kilisede "tas"tan hemen sonra dört nhtla çıkılan sunaklar bölümü bulunur. Bu sunaklardan ortadaki Aziz Başmelek Kap-riyel'e, kuzeydeki Çarkhapan Surp Asd-vadzadzin'e (Tann'nın kötülükleri engelleyen anası), güneydeki ise Surp Minas'a atfedilmiştir. Her 3 sunak da yarım daire planlı absidler içerisine oturtulmuşlardır. Her bir absid ise doğuya açılan birer pencereden ışık almaktadır.

Güneydeki Surp Lusavoriç Şapeli sadece bir dehlizden oluşmasına rağmen, kuzeydeki Surp Boğos ve Bedros'a ithaf e-dilen vaftizhane şapeli kendi başına ele alınabilecek bazilik planlı bir şapeldir. Hemen çıkışta bulunan Khntragadar Surp Asdvadzadzin'e (Tann'nın dilekleri yerine

getiren anası) atfedilen sunağın yanındaki merdivenlerle bodrum katta yer alan Surp Ardem (Azize Ardemios) Şapel-Ayaz-ması'na inilir.

Khıntragadar'ın çıkış bölümü ile asıl kiliseyi birbirine bağlayan antik kapı ise 1742'de saray etrafında yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılmış, saray demirci-başısı Babik tarafından satın alınarak kilisenin kapısına uygun hale getirilmiş ve buraya takılmıştır, iki kanatlı kapı iyi bir işçilikle yapılmış olup, tümüyle resimlerle süslenmiştir. Bu resimlerden başlıcası İsa'nın Kudüs'teki mabede girip bir kırbaçla oradaki satıcıları kovmasını tasvir eder. Diğer resimler ise Aziz Georg'un ejderi öldürmesi ve İsa'nın göğe çıkması temaları üzerinedir.

Surp Boğos ve Bedros Şapeli'nin çıkışında bulunan Episkopos Tateos'un lahit-mezarı kilisenin bir diğer eski eseridir.

Kapatılan Armaş (bugün Akmeşe) Ma-nastırı'ndan getirilen tarihi resim başta olmak üzere, eski resimler kiliseyi dekoratif yönden göz alıcı göstermektedir.

Bibi. M. Asadur (Papaz Hmayag Uğurluyan), *Yerektaryan Badmutyun Balatu-S. Hreşdagabed Yegeğetzvo, 1627-1931* (Balat Surp Hreşdagabed Kilisesi Üç Yüzyıllık Tarihi, 1627-1931), ist., 1931; Inciciyan, *İstanbul*; E. Ç. Kö-mür-ciyan, *İsdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Venedik-Viyana, 1913-1938; Kömür-ciyan, *İstanbul Tarihi*; E. Ç. Kömür-ciyan, *Orakrutyun Yeremia Çelebi Kömür-ciyan* (Erem-ya Çelebi Kömür-ciyan'ın Günlüğü), Kudüs, 1939; S. Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gos-dantnubolis Mayrakağakin, 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası, 1800), Kudüs, 1967. VAĞARŞAG SEROPYAN

HRİMYAN, MIGDRDİÇ

(4Nisan 1820, Van - 29Ekim 1907, Eç-miadzin [bugün Ermenistan 'da]) Dünya Ermenileri 125. başpatriği, Türkiye Ermenileri 71. patriği, din adamı, eğitimci, gazeteci ve yazar.

ilk gençlik yularında İran ve Kafkasya' yi gezdikten sonra, 1837'de, İstanbul'a

gelerek Hasköy'deki kız okulunda öğretmenlik yaptı. 1850'de ilk eseri olan *HraviragAraradyan'ı* (Ararat Daveti) yayımladı. Ertesi yıl ziyaret ettiği Kudüs'ten ilham alarak *Hravirag Yergrin Avedyatzi* (Müjde Ülkesi Daveti) yazdı.

1852'de İstanbul Patrikliği'nin önerisi üzerine Kilikya'daki Ermeniler hakkında bir araştırma yapmak için Kilikya'ya gitti. 1853'te döndüğü Van'da eşinin ve kızının ölümü üzerine din adamı olmaya karar verdi. 14 Şubat 1854'te Ahtamar Kated-rali'nde Episkopos Kapriyel Şiroyan tarafından rahip takdis edildi.

1855'te İstanbul'a gelerek Üsküdar'a yerleşti. Patriklik tarafından kendisine kiliselerde vaizlik görevi verildi. Haziran 1855' te *Ardziv Vasburagani* (Vasburagan Kartalı) dergisini yayımlamaya başladı. Hrim-yan İstanbul Ermenileri arasında başlayan kültür ve dil alanındaki

rönesansa ilk katılanlardan ve önyak olanlardandır.

Mıgırdiç Hrimyan

Hişadagaran V. K. Zoriaryan, 1910, istanbul Vağarsag Seropyan koleksiyonu

Hrimyan daha sonra Van'daki Varak Surp Nişan Manastırı'na dönerek çalışmalarını orada sürdürdü. Varak'ta gerçekleştirdiği en önemli işlerin başında, istanbul' da yayımlamaya *başladığı Ardziv Vasburn-gani'niyi* burada sürdürmesi gelir (1858). Bunun dışında açılan ruhban okulu bir diğer önemli eseridir. Bu okula yardım toplamak amacıyla 1860'ta Kafkasya'ya gitti. 1862'de Muş Ermenilerinin isteği üzerine Muş ruhani önderi seçildi. *Ardziv Vasbu-ragani'rûn* yayımını öğrencilerine bırakarak 1863'te Muş'ta *Ardzvig Darono'yu* (Muş Kartalcığı) yayımlamaya başladı. Yaptığı yenilikçi çalışmalar tutucu Ermeniler tarafından hoş karşılanmadı. Bu nedenle birkaç kez suikasta da uğradı fakat her seferinde yara almadan kurtuldu. 1868'de Eç-miadzin Katedrali'nde Başpatrik istanbullu IV. Kevork Keresteciyan tarafından Muş bölgesi üzerine episkopos takdis edildi.

28 Ağustos 1869'da toplanan genel meclis tarafından Türkiye Ermenileri 71. patriği seçildi. 12 Kasım 1869'da yaptığı yemin töreni sonrasında Patrik I. Mıgırdiç olarak

istanbul Ermenileri patriklik tahtına çıktı. Patrikliği döneminde yapılan en önemli inşaat, 1870'te inşa edilen Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Patriklik Katedrali'nin çan kulesidir.

4 yıl boyunca patriklik tahtında kalan I. Mıgırdiç, 3 Ağustos 1873'te toplanan genel meclis oturumunda görevinden istifa etti. Babıâli'nin önerisiyle istifa kabul edildi ve yeni patrik seçimine gidildi.

1874'ten itibaren Kuzguncuk'taki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi vaizliğini yürüttü. Patrik II. Nerses Varjabedian tarafından Berlin Konferansı'na (1878) katılacak olan Ermeni delegasyonu başkanlığına getirildi. 1879'da tekrar Vasburagan bölgesi ruhani önderliğine seçildi. Başpatrik IV. Kevork'un vefatı üzerine hazırlanan baş-patrik aday adayları listesine adı yazıldıysa da seçim öncesi istifasını sunarak çekildi. Vasburagan ruhani önderliği görevi sırasında suçlanarak istanbul'a sürgün edildi.

Başkentte önce Kuruçeşme Yerevman Surp Haç Kilisesi vaizliği görevini üstlendi. Daha sonra (1886-1888) Ruhani Meclis başkanlığı ve patrik danışmanlığı görevlerine getirildi.

Babıâli tarafından İstanbul'da kalması doğru bulunmayan Başepiskopos Mıgırdiç Hrimyan'ın Kudüs'e ziyarete gidip u-zun süre dönmemesi istendi. Aralık 1890' da Kudüs'e sürgün edildi. 2 yılı aşkın Kudüs'teki ikametinin sonunda, 5 Mayıs 1892' de başpatriklik makamına seçildi. Yolculuk sırasında çok istemesine rağmen istanbul'a uğramasına izin verilmedi. Avrupa ü-zerinden Ermenistan'a geçen Başpatrik I. Mıgırdiç Hrimyan 26 Eylül 1893 günü takdis edilerek başpatriklik

tahtına çıktı. Bu görevi sırasında yaptığı en önemli işler a-rasında kiliseye ait malların devlete verilmesi konusundaki çarlık emrine uymaması, başpatrikliğin maddi varlığını çarlığa teslim etmemesi, Avrupa ve ABD'ye elçiler yollaması, ingiltere kralına mektup yazması sayılabilir.

Dini liderliğinin dışında iyi bir yazar o-lan Hrimyan'ın eserleri genellikle dini temalar üzerinedir. Başlıca eserleri arasında *Markarid Arkayutyun Yergnitz* (Göğün Krallığının İncisi, 1867), *Kbaçi Car* (Haç' m Vaazı, 1876), *Jamanag YevKborburt Yur* (Zaman ve Fikirleri, 1876), *Vankuyj*(1877^1, *Haykuyj*(1877), *Trakhdi Indanik* (Cennet Ailesi, 1878), *Sirak Yev Sammel* (Sirak ve Samuel, 1879), *Babig u Tornig* (Dede ve Torun, 1894), *TakavoratzJoğov* (Krallar Toplantısı, 1900), *Parenorokmantz Dzıra-kir* (Reform Planı, 1909) sayılabilir.

Bibi. H. Acemyan, *Hayotz Hayrig*, I, Tebriz, 1929; M. Ağavnuni, *Miapank Yev Aytzeluk Hay Yerusağemi* (Ermeni Kudüs'ün Din Adamları ve Ziyaretçileri), Kudüs, 1929; E. Ç. Kömürçüyan, *Isdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Venedik-Viyana, 1913-1938; T. Kuşagyan, *Khrimyan Hayrig*, Paris, 1925; S. Manugyan, *Hayotz Hayrig*, Buenos Aires, 1957; M. Orman-yan, *Azkabadum*, III, Kudüs, 1927; V. Seropyan, "Amenayn Hayotz Hayrigı", (yayımlanmamış eser).

VAĞARŞAG SEROPYAN

HRİSTAKİ PASAJI

bak. ÇİÇEK PASAJI

HRİSTOS ANALİPSİS KİLİSESİ

92

93

HUBER KÖŞKÜ

Hristos Analipsis Kilisesi'nin naosundan bir görünüm. *Zafer Karaca*

HRİSTOS ANALİPSİS KİLİSESİ

Samatya-Kocamustafapaşa İstasyonu arkasında, Büyükkule Sokağı ile Akıncı Sokağı Arasında yer alır. Yüksek duvarlarla çevrili avlunun güneybatısında bulunan kilisenin doğusunda, apsis çatısının avlu duvarına bağlanması ile elde edilen alanda, aynı adlı ayazma vardır. Avlunun kuzeydoğusundaki zangoç evinin çatısında yer a-lan çan kulesi, kare kesitli ve baldaken ti-pindedir.

Eski istanbul ve Galata bölgesinde işlevim sürdüren kiliselerden, İsa'ya ithaf e-dilmiş olan tek yapıdır. Analipsis, "İsa'nın göğe yükseliş'ni tanımlar. Kilise ile ilgili en eski kayıt, M. Gedeon'un tespitine göre 1566'ya aittir. Kiliseyi 8 Mayıs 1578'de ziyaret eden ve buradaki dini törene katılan

S. Gerlach(-*), notlarında Analipsis adındaki ayazma ile şifalı suyundan bahseder.

Kilisenin varlığı, İstanbul'daki Rum Ortodoks kiliseleri hakkında çeşitli zamanlarda yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir. Rus Çarı İvan Vasiliyeviç'in bağışta bulunacağı Ortodoks kiliselerini saptamak üzere, 1583'te İstanbul'a gelen Tryfon Ka-rabeinikov'un hazırladığı listede 14 numaralı yapı olarak belirtilen kilise, 1604'te Atinalı A. Paterakis'in hazırladığı listede 28 numara, 1669'da Thomas Smith'in listesinde ise 4 numaralı yapı olarak yer almıştır. Gedeon, kilisenin 1782'de yandığını açıklarken, bu yapıya ait 1791 tarihli bir kayıttan da bahsetmiştir. Yapının kuzeybatısındaki giriş kapısı üzerinde bulunan, 1 Mart 1832 tarihli mermer kitabenin Yunanca metninde kilisenin, Patrik L Konstantios döneminde (1830-1834) yenilendiği ve mimarının Konstantinos olduğu ifade edilmektedir. **Mimari**

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende dışa çıkıntı yapan apsis beş cephelidir. Kilisenin ku-

zeybatısında yer alan kareye yakın dikdörtgen planlı giriş mekânı sonradan eklenmiştir. Yapı dışta iki yüzölçü kırıma çatı ile örtülüdür. Apsisin örtüsü yarım konik çatıdır.

Dışta sıvalı olan yapı, kaba yönü taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer tuğla sıraları ve devşirme malzeme görülür. Pencere kemerleri tuğla ile örülmüştür. Yapıyı saçak altında, tuğladan içbükey bir silme dolanmaktadır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin ibadet mekânı olan naos üç neflidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak ve derin apsis ile sınırlanır. Nef ayrımı, altışar ahşap taşıyıcının bulunduğu sıralar ile sağlanmıştır. Naosun batısındaki son taşıyıcılara oturan galeri, nefler üzerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, yan nefler hizasında yarım daire biçiminde çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, naosun güneybatısındaki ahşap merdivenle sağlanmıştır. Nefleri sınırlayan ahşap taşıyıcılar arşitravla bağlanır. Arşitrav, doğuda ve batıda doğrudan duvara bitişir. Kübik ahşap postamentler üzerindeki ahşap taşıyıcıların gövdesi kare kesitli olup, stilize edilmiş İyon tipi başlıklar kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır. Kilisenin örtü sistemi ahşaptır. Örtü, orta nefte tekne tonoz, yan netlerde düz tavandır. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Yapının kuzey ve güneyde bulunan iki girişi, eksenden batıya yakın, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Kuzey ve güneyde yer alan yuvarlak kemerli pencereler, eş aralıklı ve karşılıklıdır. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte karşılıklı üçer pencere bulunur. Biri eksende ve büyük, kişi yanlarda simetrik olan bu pencereler basık kemerlidir. Doğuda apsisde, eksende kare bir pencere daha vardır. Kilisenin apsisinde ve apsisin yanlarında, yarım yuvarlak nişler yer alır.

Kilisede naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzey sıranın doğudan dördüncü taşıyıcısı önündeki anı-bon ve güney sıranın ikinci taşıyıcısı ö-nündeki despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. İkonostasiste bulunan tasvirlerden Analipsis ikonası, kabartma tekniğinde gümüş kaplamadır. Galeri korkuluğunda, Tevrat konulu tasvirler görülür. Pencerelede renkli camlardan oluşturulmuş haç motifleri vardır.

Bibi. M. Gedeon, *Ekklesiai Byzantinai Eksak-riboumenai, Konstantinoupolis*, İst., 1900, s. 75; S. Gerlach, *Stephan Gerlachs dess Aelteren Tage-Buch*, Frankfurt, 1047, s. 489; Z. Karaca, *istanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Kiliseleri*, ist, 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604, *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologi-kosSyllogos*, XXVIII (1904), s. 118-145.

ZAFER KARACA

HUBBÎ HATUN TÜRBEŞİ

Eyüp'te, Tabakhane mevkiinde, Defterdar Caddesi üzerinde, Şair Fitnat Hanım Türbesi yakınındadır. Türbenin kitabesi yerinde olmadığından kesin tarihi bilinmez. Ancak, Hubbî Hatun 1598'de vefat ettiğinden, bu yıllara tarihlenebilir. Hubbî Hatun, Beşiktaşlı Yahya Efendi'nin torunu, Ak-şemseddinzade Şemsi Efendi'nin eşi, II. Selim'in (hd 1566-1574) nedimesi idi. İyiliksever ve şair olan Hubbî Hatun'un sarayda büyük nüfuzu vardı.

Türbe kesme taştan ve sekizgen planlıdır. Sekizgen kasnak üzerinde kurşun kaplı kubbe bulunur. Tahta kapı üzerindeki kitabe yeri boş bırakılmıştır. Geri kalan yedi cephede altta birer pencere, üstte ise birer aşın cephede pencere vardır. Alt pencerelerin sivri kemerli alınlıklarında sonsuz düzende altıgen ve üçgenlerden iki renk taş ile dolgular bulunur. İçerideki tek

Hubbî Hatun Türbesi

Yavuz Çelenk, 1994

Tarabya
Koyu'nun
güneyinde yer
alan Huber
Köşkü'nün
günümüzdeki
görünümü.

*Erkin Emiroğlu,
1977*

süsleme olan renkli kalem işlerinin orijinal olmaması kuvvetle muhtemeldir.

Bibi. Demiriz, *Türbeler*, 42-42; Unsal, *Türbeler*, 81, 84.

YILDIZ DEMİRİZ

HUBER KÖŞKÜ

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Tarabya Koyu'nun güneyinde ve Yeniköy-Tarab-ya yolunun üzerindedir. Gerisinde Boğaz'a inen yamacın tümünü içine alan yaklaşık 64.000 m²'lik koruluğu vardır. Huber Köşkü, aslında ana bina dışında büyük bir a-hır ve arabalık, hizmetlüler konutu, iki küçük şale ve bir seradan oluşan bir malikânedir.

Huber Köşkü, silah ticareti ve komisyonculuğu yapan ve Mauser Fişenk ve Kolonya Müşterek Barut Fabrikaları'nın ve daha sonra da ünlü Krupp firmasının İstanbul'daki temsilciliğini yapan Huber kardeşlerden Auguste Huber ve ailesine aittir. Malikâne, önceki sahipleri, Ermeni kökenli Tın-gıroğlu ve Düzoğlu ailelerinden satın alınan arazi üzerine kurulmuştur.

Huberler, I. Dünya Savaşı sonrasında yenilginin ardından ve herhalde işgalden önce, İstanbul'u terk etti. M. Huber'in ölümü üzerine, eski Maliye Nazırı Necmeddin Molla ailenin yaşadığı Ausburg'a giderek köşkü satın aldı. Köşk daha sonra Mısır Prensesi Kadriye Hanım'a satıldı. Prenses de Mısır'a dönerken Nötre Dame Sion sör-lerine sembolik bir ücretle bıraktı. 1973'te Boğaziçi İnşaat AŞ'nin eline geçen yapı, 1985'te kamulaştırıldı. Daha sonra onarı-lıp döşenerek Cumhurbaşkanlığı Rezidan-sı olarak kullanılmaya başlandı.

Huber Köşkü ana binaları, yoldan 5 m kadar yükseltilmiş bir set üzerine yerleşmiştir. Bu düzenleme, yapıya, koruluğu fon

olarak alan etkileyici bir perspektif kazandırmaktadır. Koruluk, İngiliz Bahçesi konseptini yansıtan doğal ve pitoresk düzenlemesi, nişli ve grottolu setleri ve çoğunluğunu çok değerli ağaçların oluşturduğu bitki örtüsüyle Boğaziçi'nin en önemli yeşil alanlarından biridir. Ayrıca günümüze özgün durumuyla kalabilmiş İstanbul'un en önemli heykel örneklerine sahiptir.

Ulaşılabilen belgelere göre, Huber Köşkü en az iki, daha büyük olasılıkla da üç aşamada gerçekleşmiş görünmektedir. Bahçe düzenlemesi de uzun sürede gerçekleşmiş olmalıdır.

Huber Köşkü'nün ilk yapısı, kıyıya paralel olarak güney-kuzey doğrultusunda yerleştirilmiş, kagir bodrum üzerine ahşap strüktürlü bir büyük konaktır. ISÖO'lu yıllardan başlayarak yaygınlaşan oryantalist eğilimlerin çizgisi üzerinde gelişen ve yüzyıl sonunda özellikle yalı ve konaklarda İstanbul'a özgü bir üslup özelliği kazanan tasarım anlayışının görkemli örneklerinden biridir.

Yaklaşık 22x16 m boyutunda ve köşeleri pahlı dikdörtgen bir kitlesi vardır. İki katlı

yapının pahlanmış köşelerinden gü-neydekinde, zeminde oval olup üst katta kareye dönüşen bir köşe elemanı vardır. Yapıya çapraz bir aks getiren bu köşe elemanı saçak kotundan sonra yükselerek e-libögründelerle desteklenen geniş bir barok saçakla ve soğan biçimli bir kubbe ile sonlanır. Kuzeydekinde ise tamamen farklı olarak ikinci katta dairesel planlı bir köşe çıkması vardır. Köşeleri farklı ve aykırı vurgularla değiştiren bu elemanlar dışında yapı, aksiyal ve simetrik bir plan ve cephe düzenine sahiptir.

Ortasındaki büyük hol ve iki yanındaki salonlarla zemin katın klasik bir plan şe-

ması vardır. İkinci kat, kenarlarını çevreleyen galerilerle büyük orta hole açılır. Holün üstü geometrik desenli bir vitrayla bezelidir. Üstü vitraylı örtülerle bezeli ve galerili büyük salon, 19. yy'ın sonu ve 20. yy' m başında inşa edilmiş İstanbul konaklarının pek çoğunda kullanılan ve çeşidi varyantları olan bir mimari motiftir.

Cephe yüzeylerinde klasik sayılması gereken bir çerçeveleme düzeni kurulmuştur.

Ahşap öğelerle yatay ve düşey dikdört-

Huber Köşkü'nün üstü geometrik desenli bir vitrayla süslü büyük holünün bir görünümü. *Erkin Emiroğlu, 1980*

HUKUK MEKTEBİ

94

95

HULUSİ BEY KÖŞKÜ

Bugün de okul olarak kullanılan Hukuk Mektebi'nin Cağaloğlu'ndaki binası. *Yavuz Çelenh, 1994*

genlerden oluşan bir doku çizilmiş; pencereler ritmik bir düzenle bu doku içine yerleştirilmiştir. Doğu cephesinin eksen, zeminde giriş üst katta denize uzanan bir balkon ve onun da üstünde yüksek bir çatı katı düzenlenmiş aksiyal bir kitle ile belirtilmiştir.

Mimari öğelerde oryantalist seçmeciliğin çeşitli biçimleri seçilmektedir. Örneğin Fransız balkonu biçimindeki pencerelerin üstü, içleri kafesli at nalı veya kaş kemerlerle işlenmiştir. Saçak altlarında sivri kemerli veya kafes dokulu kaplamalar vardır. Güney köşesindeki çıkmanın Hint-Islam kökenli soğan kubbesi ile doğru cephesindeki çatı katının neogotik çizgileri oryantalist seçmeci repertuarı genişletmektedir.

Bu yapının mimarı ve yapım tarihi bilinmemektedir. Ama büyük olasılıkla tanınmış İtalyan mimar R. D'Aronco(-0 tarafından tasarlanmış olmalıdır.

Yapının ikinci evresi, bu ahşap köşke R. D'Aronco tarafından bazı eklerin yapılmasıyla gerçekleşmiş görülmektedir. Bunlar, doğu ve kuzey cephelerindeki girişlerle balkon vb açık mekânları kapatma amacıyla

yapılmış eklerdir. Söz konusu ekler, dikkatle etüt edilerek yapının üslup özelliklerini bozmadan gerçekleştirilen şeffaf cam perdelerdir. Doğu cephesinde üst pencerelerde renkli cam kullanılarak ölçülü bir dekoratif etki elde edilmiştir.

Kuzey cephesine ise simetri eksenini üzerindeki çıkmanın altına yerleştirilmiş metal doğramalı ve vitrayla bezeli bir rüzgârlık eklenmiştir, İstanbul Art Nouveau'su-nun(->) en önemli ve en güzel örneklerinden biri olan floral desenli bu vitray, R. D'Aronco'nun ilk Art Nouveau çalışmaları ile eşzamanlı bir desen esprisi taşımaktadır. Desen 1900'ün ilk yıllarına tarihlenebilir. Dolayısıyla üçüncü aşamanın yapım tarihi olan 1905-1906'dan önce yapılmış olmalıdır.

Belgelere ve stilistik bağlantılara bakarak Huber Köşkü'nün bugünkü görünümünü büyük ölçüde üçüncü aşamadaki yapım çalışmalarından sonra edildiği söylenebilir. Bu aşamaya ilişkin belgelerin tümü Udine Kent Müzeleri Arşivi'nde (Civici Musei) bulunmaktadır. Arşivdeki D'Aronco

Huber

Köşkü'nün

bahçesindeki

heykellerle

bezeli çeşme.

Erkin Emiroğlu,

1980

projeleri arasında "Casa Huber" adına kayıtlı 82 adet özgün çizim vardır. Çizimlerin büyük çoğunluğu ilk yapının güney tarafına inşa edilen ek yapıya, bir bölümü de çevre düzenlemesine, merdivenlere, korkuluk ve dekoratif ayrıntılara aittir.

R. D'Aronco'nun önemli ve anıtsal tasarımlarından biri olan Huber Köşkü ek binası, 1905-1906'da gerçekleştirilmiş, yaklaşık 17x7 m boyutunda dikdörtgen planlı bir tabana oturan 3 katlı bir yapıdır. Boğaziçi'ne bakan doğu cephesinde 10x4 m boyutunda geniş bir açık terası vardır. Ek bina, kagir bir bodrum üzerine 1. katta ve güney cephesinde taş, diğer kesimlerinde ahşap kullanılarak karma bir konstrüksiyon tekniğiyle inşa edilmiştir. Bu karma teknik, ek binanın ilk yapıyla görsel ve konstrüktif uyumunu sağlarken güney cephesine de anıtsal bir görünüm kazandırmaktadır.

R. D'Aronco'nun özenli bir çalışmadan sonra ek yapı için, ilk binanın oryantalist-historisist üslubuna uyum yerine farklı bir stilistik anlayışı, oryantalist sözcüklere başvurmeyen, tersine dolaysız olarak Batılı kaynaklara göndermeler yapan bir tasarımı seçtiği anlaşılmaktadır. Bir anlamda bu ekte, ilk yapıya bir kontrpuan oluşturma kararı vermiş

görünmektedir. 2 katlı ilk yapıya karşılık bu ekin 3 kadı oluşu kontrpuan etkisini vurgulamaktadır. Bu seçime bağlı olarak ek yapı güney perspektifinde egemen bir görünüm vermektedir.

R. D'Aronco'nun bilinen stilistik kalıplara pek uymayan ve genellikle çok kişisel olan tasarım anlayışı bu ekteki düzenlemelerde de gözlenmektedir. Yapının a-na kitlesi, belirgin bir prizmatik hacme sahiptir. Katlar ince silmelerle ayrılmıştır. Ama bu geometrik netlik, 3. katın bitimin-deki geniş saçakla ve güney tarafına eklenen abartılı konsol çiftleriyle değiştirilmiştir. Böylece saçak kesimi o prizmatik kitlenin üzerinde birden ağırlık kazanır ve öne çıkar. Konsolların ve saçığın bu plastik etkisi üstte köşelerdeki vazo ve girlandlar ile Medusa figürünün bulunduğu heykel-si grubun barok biçimleriyle güçlendirilmiştir. Her biri tek tek etüt edilmiş ve özgün desenlerle biçimlendirilmiş bacalar bu plastik etkiye katılırlar.

Hayli abartılı bir plastik sergileyen saçak bölümüne karşılık cephenin öteki kesimlerinde daha düz ve yüzeysel düzenlemeler yapılmıştır. Kitlenin köşelerine fu-galı kaplamalardan çerçeveler yapılmış, ortalarına klasik atkılı düz pencereler yerleştirilmiştir. Aynı esprideki giriş kapısının üst köşelerinde kadın başı figürleri yer almaktadır. Üstte, "piano nobile" olarak yüksek tutulmuş ikinci kat, dans eden çocuk figürlerinden oluşan art nouveau bir dekorasyona sahiptir. Elips ve eşkenar dörtgen motifli parapet, güneyde yarım altıgen biçimli balkonda başlamakta, üçgen bir bağlantıyla doğu terasına uzanmakta ve küçük bir köprüyle ilk yapıya bağlanmaktadır. R. D'Aronco eski bodrumu "ca-ve" (şarap ve içki mahzeni) olarak düzenlemiş ve ayrı bir servis girişi vermiştir.

Huber Köşkü'nün ana yapısının kuzeyinde ahırlar, arabalık ve hizmetliler için yapılmış ikincil yapılar da vardır. Hayli büyük tutulmuş yaklaşık 30x12 m boyutundaki ahır ve arabalık binası, yüksek bir zemin kat, iki ucunda iki katlı ortada galerili, yanlardan aydınlatmalı yüksek bir bölümü olan bir bina idi. Çok iyi bir binici olduğu bilinen Madam Huber'in atlarına verdiği önemi açıkça ifade eden ve ana binanın yanında varlığını duyuran bir mimari düzenleme idi. 1985'te bu yapı yemden iş-levlendirildi ve özgün planını ve iç mekânını yitirdi.

Huber Köşkü anıtsal görünümünü ve eşsiz perspektifini büyük ölçüde R. D'Aronco'nun düzenlemeleriyle kazanmıştır. Binaların oturduğu zeminle yol arasındaki kot farkından yararlanarak D'Aronco, yüksek bir set duvarı yapmıştır. Yaklaşık 150 m uzunluğundaki bu duvarı 4 m'lik aralıklarla yerleştirdiği pilastrlarla desteklemiş, klasik biçimle taş korkuluklarla birlikte a-nıtsal etkili bir taban elde etmiştir. Huber Köşkü, bu tabanın gerisinde platformda sunulmaktadır. Köşkün ana girişi, ana bina ile ahırlar arasındaki boşluğun merkezine yerleştirilmiştir. Üçlü bir giriş kapısı ve platforma çıkan merdiveni ifade eden eğik açıklık, özgün bir D'Aronco tasarımıdır ve ünik bir

çalışmadır. Ana girişin kuzeyinde at ve arabalar için rampalı bir yol ve ayrı bir giriş yapılmıştır.

Huber Köşkü, yalnız mimari yapıtları ile değil bahçesi, değerli ağaçları, çiçekleri, heykelleri ve Latin şiirinin derinlikleri ile donatılmış bir çevrenin de adıdır.

Bibi. BOA, Yıldız Mütenevvia, X, 197-45 (24 Şubat 1317); Eldem, *Boğaziçi Anılan*, 192-195; S. Naum Duhani, *Beyoğlu'nun Adı Pera iken*, ist., 1990; A. Batur, "Leş euvres de Raimondo d'Aronco â istanbul", *Atti del Congresso In-ternazionale di Studi su Raimondo D'Aronco el il suo Tempo*, Udine, 1982; ay, "Huber Evi. Görkem ve inceliğin Buluştuğu Çok Özel Bir Çevre", *İstanbul*, S. 8 (1994), s. 77-83.

AFİFE BATUR

HUKUK MEKTEBİ

"Mekteb-i Hukuk-ı Şahane" adıyla da bilinir, istanbul'da 1875-1909 arasında hukuk öğretimi veren yüksekokul. 21 Ağustos 1909'dan 31 Mayıs 1933'e kadar Darülfü-nun'un(->), bu tarihten günümüze kadar

da İstanbul Üniversitesi'nin(->) bir fakültesi olarak devam etmiştir.

Şer'i hukuk yanında çağdaş hukuk biliminin gündeme gelişi Tanzimat dönemindedir.

Bu alanda ilk girişim 1859'da şer' iye kadılarının yetiştirilmesi için açılan Mu-allimhane-i Nüvvab oldu. 1870'e doğru ise Adliye Nezareti'nde kurs nitelikli Adliye Dershanesi açıldı. Aynı sırada yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin (1869) 80. ve 81. maddeleri de istanbul'da ve birkaç büyük vilayette hukuk mektepleri açılmasını öngörmekteydi. Buna dayalı olarak Babıâli'de Tercüme Odası'nda kamu görevlilerine özel hukuk dersleri verilmeye başlandı.

1874'te Galatasaray'da açılan Mekatib-i Âliye-i Sultaniye'nin bir şubesi önce İlm-i Hukuk Dershanesi, 1875-1876'da da Hukuk Mektebi adını aldı. Bu okulun gelişmesine çaba gösteren Müdür Sava Paşa döneminde buradan 1878'de 1 Türk, 1 Rum ve 5 Ermeni hukukçu mezun oldu.

7 Kasım 1878'de, açılması öngörülen bağımsız Hukuk Mektebi için 35 maddelik bir nizamname yayımlandı. Buna göre yeni okul Adliye Nezareti'ne bağlı olacaktı. Bu amaçla Ayasofya'daki Adliye Nezareti binasının bahçesine okul binası yapımına başlandı. Okul 5 Haziran 1880'de açıldı. Derslere 12 Haziran 1880'de başlandı.

Hukuk Mektebi'ne yazılmak isteyenlerin idadi, sultani veya mekteb-i âli (yüksekokul) mezunu olmaları ya da yapılacak sınavlarda Osmanlıca yazı ve ifadede, coğrafya, tarih, matematik konularında başarı göstermeleri, ayrıca iyi hal ve ahlak sahibi olduklarına ilişkin iki kişinin tanıklığını gösterir mühürlü belge vermeleri gerekiyordu. 3 yıl süreli olan okulun yönetimine Bohemyalı dönme Emin Efendi getirilmişti. Çok sıkı bir disiplin ve denetim uygulayan Emin Efendi, dersleri de titizlikle izlemekteydi. Okulun öğretim kadrosunda Cevdet

Paşa, Münif Paşa, Recaiza-

de Ekrem, Muallim Naci, Hasan Fehmi Efendi, Kostaki Efendi de vardı.

Parasız ve gündüzlü olan okulda dersler öğleye kadardı. Devam eden kamu görevlileri, dairelerine öğleden sonra gitmekteydiler. 1892'de Cağaloğlu'ndaki Lisan Mektebi binasına taşınan okulun öğretim süresi 1893'te 4 yıla çıkarıldı. Bu dönemde ders programında da değişikliklere gidildi. Felsefe, tarih ve edebiyat dersleri kaldırılarak hukuk derslerine ağırlık verildi. Okuldan mezun olanlar, hukuk ve nizamiye mahkemelerinde 3'er aylık stajdan sonra müstantik, mahkeme azası veya müddeiumumi olmaktaydılar.

1898-1899 öğretim yılında 582 Müslüman, 51 gayrimüslim öğrencisi bulunan Hukuk Mektebi'nden 1898'de 36 kişi mezun oldu.

Okul, 1 Eylül 1900'de Darülfünun-ı Şâ-hâne'ye bağlı Ulum-ı Hukukiye Şubesi durumuna getirilmekle birlikte öğretim çalışmalarını kendi binasında sürdürdü. 1909'a değin mevcudu 203'e düştü. 1909'da İstanbul Darülfünunu bünyesine alınarak Beyazıt'taki Zeyneb Hanım Konağı'na taşındı ve bağımsız okul kimliği sona erdi. O yıldan başlayarak çok sayıda öğrenci yazılımı ile mevcudu 1.800-2.000'e yükselen Hukuk Fakültesi, 1919'da Hukuk Medresesi adını aldı ve Mütareke döneminde (1918-1922) Jandarma Kumandanlığı Dairesi'ne taşındı. 1917-1918'de, kapatılan Mülkiye Mektebi'nin öğrencileri de buraya aktarıldığından 4. sınıf, lisansüstü üç uzmanlık şubesine (adli, siyasi, idari ve mali) ayrıldı. Bu dönemde öğrenciler Almanca, Fransızca, İngilizce dillerinden birinden de sınav vermek zorundaydılar. 1924'te yeniden fakülte konumuna getirildi. 1933 reformunda İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi adını aldı.

Bibi. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, ist, 1306, s. 316; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 4. Defa, ist., 1319, s. 90-95; Malı-

mud Cevad ibnu's-Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezareti-Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, ist., 1338, s. 116 vd, 163 vd, 268 vd; Ergin, *Maarif Tarihi*, III, 890-918; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 49-57.

NECDET SAKAOĞLU

HULUSİ BEY KÖŞKÜ

Heybeliada'da, Lozan Zaferi Caddesi'nin başında, bu cadde ile Bahriyeli Şükrü Bey Aralığı'nın kavşağında yer almaktadır.

Dönemin ileri gelen tüccar ve bankerlerinden Kiryako Hacıpulo tarafından kızı Eleni için 1870'lerin sonunda İtalyan a-sıllı bir mimar tarafından tasarlandığı bilinmekte ancak bu kişinin adı tespit edilememektedir.

Heybeliada sakinleri arasında kısaca "köşk" olarak tanınan yapı 1920'de, Selanik Şehremini ve Serez Mebusu Selamiza-de Ahmed Hulusi Bey (ö. 1925)

tarafından, Eleni Hacıpulo'nun vârislerinden satın a-lınarak eşi Rukiyye Seniha Hamm'ın (ö. 1952) mülkiyetine geçmiştir. A. Hulusi Bey' in sağlığında köşkte düzenlenen sohbet ve musiki toplantılarının müdavimleri arasında Heybeliada'nın kalburüstü sakinleri (Prens Abbas Halim Paşa, Hint-Moğol hanedanından Âsaf Bey, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşazade, Cüce Mahmud Bey, Dr. Rıfat Hüsameddin Paşa, Hacı Sami Bey, Hamid Naci Bey), dönemin ünlü yazarları ve musiki ustaları (Ahmed Rasim, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Selahaddin Pınar, Hafız Kemal Gürses, Hafız Sadeddin Kaynak, Osman Nihad Akın), ayrıca A. Hulusi Bey'in muhibbi olduğu, Yenikapı Mev-levîhanesi posterisin! Abdülbaki Efendi bulunmaktaydı. A. Hulusi Bey'in vefatını izleyen dönemde de Yahya Kemal Beyatlı, Ahmed Hamdi Tanpınar, Maarif Nazırı Şükrü Bey'in oğlu Sabri Bayındır ve eşi Prenses Emine Abbas Halim köşke sıkça gelen misafirlerden bazılarıdır. R. Seniha Hanım'ın vefatından sonra vârislerince satışa çıkarılan bina 1957'de büyük oğlu Yüksek Makine Mühendisi Fahri Tanman ve eşi Saffet Tanman tarafından saün alınmış ve 3 yıl süren geniş kapsamlı bir onarım geçirmiştir.

Setler halinde yükselen bahçe Lozan Zaferi Caddesi boyunca alçak bir istinat duvarı ile sınırlandırılmış, bu duvarda, gerisinde merdivenler bulunan iki kapı açılmıştır. Demir kanatlarla donatılmış olan bu kapılardan sağdaki, köşkün ana girişinin karşısında yer alır. Söz konusu kapı, yanlardan, kare kesitli mermer babalarla kuşatılmış ve Selamizade A. Hulusi Bey' in inisyallerini (sin ve h) içeren beyzi bir madalyonla taçlandırılmıştır. Bahçenin en alttaki setinde yükselen kagir yapı kısmi bir bodrumla ve bir çatı katıyla donatılmıştır. Yığma tekniği ile inşa edilmiş olan köşkün, taş örgülü duvarları, birbirine kenetlenen yatay ve düşey demir gergilerle, ahşap döşemeleri de demir putrellerle takviye edilmiştir.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan köşkün cephe tasarımında ve mimari ayrıntılarında, antik Yunan kökenli, ampir ve neorö-

KUMBARACI KIŞLASI

96

97

HUNGLİNGER VON YNGUE

nesans üsluplarına bağlanan özellikler gözlenir. Cadde üzerindeki doğu cephesinin ekseninde yer alan ve cepheden geriye çekilmiş olan ana girişin önünde, eyvan niteliğinde bir teras bulunmakta, bahçe girişini izleyen merdivenin ulaştığı bu terasın üzerindeki çıkma, mermerden yontulmuş yivli sütunlara oturmaktadır. Kare tabanlı kaidelere oturan söz konusu sütunlar îyon nizamında başlıklara sahiptir. Eyvanın

köşelerine de bu sütunlarla aynı ö-zellikleri sergileyen birer pilastr yerleştirilmiştir. Camlı esas kapı ile bunun yanlarındaki camekân birimleri üçgen bir alınlıkla (frontonla) taçlandırılmış, ana girişin açıldığı zemin kat sofasının diğer ucuna da, giriştekinin eşi olan camekânlı bir kapı konmuştur.

Dış görünümü itibariyle "Avrupalı" bir görünüme sahip olan köşkün tasarımında geleneksel orta sofalı şema uygulanmış; zemin katta, üst katta ve çatı katında bulunan birimler dikdörtgen planlı sofaların etrafına sıralanmıştır. Zemin kat sofasının sağında (kuzeyinde) birbiriyle bağlantılı iki salon yer alır.

Büyük boyutlu olan salon misafirlerin ağırlanmasına tahsis edilmiş, küçük boyutlu olan ise tavan bezemesinden ötürü "Arabesk Oda" olarak adlandırılmıştır.

Zemin kat sofasının solunda da (güneyinde), ev sahiplerinin her gün kullandıkları küçük salon ile yemek salonu bu-, lunur. Yemek salonunun arkasında, yerli dolaplarla donatılmış bir servis odası ile mutfak sıralanır. Sırtım bahçenin ikinci istinat duvarına dayayan ve bahçeye açılan iki kapıyla donatılmış bulunan mutfak, bir sarnıcın üzerine oturtulmuş, üstü de arka bahçeye açılan bir teras olarak değerlendirilmiştir. Üst kat sofasının çevresinde yatak odaları, çatı katı sofasının çevresinde de müstahdem odaları sıralanır.

Köşkün cephelerinde sıralanan dikdörtgen açıklıklı ve ahşap panjurlu pencerelerden üst kata ait olanlar üçgen alınlıklarla taçlandırılmış, yapının köşelerine yivli ve Korint başlıklı pilastrlar konmuş, aynı tür

Hulusi Bey Köşkü

M. Baha Tanman, 1989

pilastrların kuşattığı çıkmanın geniş penceresinin üzerine, dal kıvrımlarından oluşan dikdörtgen bir bezeme panosu yerleştirilmiştir. Çıkmanın üzerinde, çatı katının sofasına açılan küçük bir teras bulunmakta, çatıyı gizleyen kalkan duvarlarının devamı niteliğindeki bir korkuluğun sınırladığı bu terasın gerisindeki cephe üçgen bir alınlıkla son bulmaktadır.

Neorönesans üslubuna uygun biçimde bezenmiş, kartonpiyer silmelerle taksim edilen zemin kat mekânlarının tavan yüzeylerinde, yuvarlak madalyonlar içinde manzara resimleri, çiçek demeden', yemek salonunda da natüremortlar göze çarpar. Arabesk Oda'nın tavanı ise Magrib-Endü-lüs üslubunda kartonpiyerlerle kaplanmıştır. Üst kat sofasının tavanında, bağdadi sıva üzerine kalem işi tekniği ile meydana getirilmiş bezemeler, köşelerde de yuvarlak çerçeveli manzara resimleri vardır. Aynı türde kalem işlerinin yer aldığı bilinen

J. C. Hobhouse'un çizimiyle Humbaracı Kışlası. *A Journey Through Turkey in Europe and Asia*, 1813 *Galeri Alfa*

yatak odalarından ancak bir tanesi özgün bezemesini koruyabilmiştir.

Bibi. N. Gülen, *Heybeliada*, ist., 1982; Tuğlacı, *istanbul Adaları*, II, 83-85.

M. BAHA TANMAN

KUMBARACI KIŞLASI

Beyoğlu ilçesi'nde, Hasköy'de, Halıcıoğ-lu semtinde, Osmanlı ordusunda özel bir yere sahip olan humbaracı askerleri için III. Selim (hd 1789-1807) tarafından 1792' de yaptırılan kışladır. O dönemde "Sütlüce" adı semt olarak ön planda olduğu için birçok eski kaynakta kışlanın Sütlüce' de olduğu yazmaktadır.

III. Selim dönemi mimarisi için karakteristik olarak nitelendirilen büyük çaplı kışla binalarının modern anlamdaki ilk örneği olarak değerlendirilen Kumbaracılar Kışlası aynı zamanda Batılı anlamda ilk e-ğitim kurumu olan Mühendishane-İ.Ber-ri-i Hümayun'un faaliyete geçirildiği yer olması açısından da önem taşır. 1734'te Humbaracı Ahmed Paşa'nın çabasıyla I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından Üsküdar Toptaşı'nda açılan Mühendishane ve Humbarahane, baskıcı çevrelerin ve yeniçerilerin tepkisiyle kapatılmak zorunda kalınca bu kez 1792'de Kumbaracı Kışlası yaptırılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ingiltere nezdindeki "serkâtibi" Mahmud Raif Efendi'nin Nizam-ı Cedid'i Avrupalılara tanıtmaya amacıyla Fransızca kaleme aldığı ve Türk-çeye *Osmanlı imparatorluğu 'nda Yeni Nizamların Cedveli* olarak çevrilen kitabında, orduda yapılan yeni düzenlemeleri geniş olarak açıklarken humbaracı ve lağımçı askerlerinin nizamnamesinden geniş olarak bahseder. Buna göre, harpte a-teşleme işini gören ve tımar ve zeamet sahiplerinden seçilen humbaracılar, bundan böyle istanbul'da bulunacaklar, yoklama zorunluluğu getirildiğinden askerlik dışında herhangi bir işle uğraşmayacaklar ve

yalnızca eğitim ve öğretim ile meşgul olacaklardır. Bütün bu kararlar askerler için bir kışla yapımı gereksinimini doğurmuş ve Sütlüce/Halıcıoğlu'nda birçok lojman, mutfak ve ahırlar ile birlikte mescit, top döküm fırınları, matematik okulu, talim yerleri ve dükkânlardan oluşan Humbaracılar Kışlası kompleksi inşa edilmiştir.

Ortası avlulu dikdörtgen plan semasındaki Roma castrum'larının esas alınmasıyla uygulanan klasik kışla planı bu yapıda da aynen uygulanmıştır. Avluyu dört bir yandan çeviren iki katlı koğuşlar dizisinin Sütlüce'ye bakan bölümü lağımçılara, Has-köy'e bakan bölümü ise humbaracılara ayrılmıştır. Avlunun ortasında Mihrişah Valide Sultan'ın yaptırmış olduğu tek kubbeli, iki minareli cami, istanbul'da daha sonra yapılmış olan diğer kışla binaları için de genel bir özellik olarak karşımıza çıkar. S. H. Eldem tarafından 130 m'yi aşkın bir uzunluğa sahip olduğu belirtilen bina, aksiyal ve simetrik bir düzen gösterir. Simetri her cephenin ortasına yerleştirilen kapılar ile iyice belirginleştirilmiştir. Ana aksta yer alan nizamiye kapısı diğer

girişlerden farklı olarak düzenlenmiştir. Girişte yer alan ve ayaklar üzerinde yükselen hünkâr köşkü, aynı dönemdeki hünkâr köşkleriyle benzerlik gösterir. Simetrik düzeni belirleyici olan hünkâr köşküne karşılık diğer cephelerdeki kapıların üzerinde daha küçük köşk şeklinde, komutanlık odaları bulunur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Cevdet Saray ve Belediye tasnifinde köşke ait bazı bilgilere rastlanır. 2083 numaralı kayıt, 1880'de çıkan bir fırtınada hasara uğrayan taht-ı hümayun köşkünün tamiri hakkındadır. Köşkün tamiri ile ilgili diğer bir belge 1805 tarihlidir. 1845 tarihli iki karar ise köşk için mefruşat masrafının verilmesine dairdir. Ayrıca camide zaman zaman selamlık töreninin yapıldığı bu belgelerden öğrenilmektedir.

J. C. Hobhouse'un *A Journey Through Turkey in Europe and Asia* (1813) adlı kitabında bulunan bir gravür, denizden resmedilen kışlanın ilk yıllarına ait durumunu göstermesi açısından önemli bir belge niteliği taşır. Oldukça heybetli ve kitlevi görünümündeki kışla iki katlıdır ve kat ayrımı bir korniş ile belirginleştirilmiştir. Kendi içinde simetrik bir düzen gösteren üçlü gruplar halindeki pencere sayıları her iki katta da aynıdır ve dikdörtgen pilastrlar içine alınmıştır. Ampir stilinde inşa edilmiş olan kışlanın yapıldığı ilk yıllarda dışa üç çıkmalı bölüm şeklindeki hünkâr köşkünün kubbeli olduğu anlaşılır. Daha sonraları Kuleli Kışlası'nda da uygulanacak olan hünkâr köşkü, yapının genel kitlevi görünümüne karşılık şeffaflığı ve geneksel Türk evi şemasına benzerliğiyle asıl yapıdan ayrılır gibidir. Mahmud Raif Efendi' nin yapıtında da yer alan Hobhouse'un resmi yanında, C. Pertusier'in *Promenades Pittoresques dans Constantinople* (1817) adlı kitabında yer alan M. C. Preault'a ait bir resimde yine Humbacılar Kışlası görülür. II. Mahmud zamanında (1808-1839) yenilenen kışlada yoğun bir bezemenin uygulandığı gözlenir. Nitekim Pertusier

bu konuda, yapıda uygunluğun yamsıra beğeni ve süslemeye de yer verildiğini ve kendi askeri binalarının sağlamlığı ve e-ekonomik gücü yansıtırken bu süslemenin askeri yapılarda kullanılmasının ender olduğunu belirtir. Resimden genel şemanın aynen yinelenildiği, ancak onarım sonrasında hünkâr köşkünün kubbeli örtüsünün çatıya dönüştürüldüğü görülür. Pencere düzeni dışında diğer resimle aynı özellikleri taşır ve günümüze kadar aynen gelmiştir. 1848'de Mekteb-i Tıbbiye Galata Sarayı binasının yangında hasar görmesi sonucunda bir süre Kumbaracılar Kışlası' na nakledilmiştir. Günümüzde Askeri Levazım Okulu sahası içinde yer alır ve Haliç Köprüsü'nün altında kalmıştır.

Bibi. A. Arel, *18. Yüzyıl istanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, ist., 1975; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde istanbul*, ist., 1992; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, 1971; Cezar, *Beyoğlu*; E. Z. Karal, *Se-lim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit*, Ankara, 1988; Mahmud Raif Efendi, *Osmanlı imparatorluğu, 'nda Yeni Nizamların*

Cedveli, İst., 1988.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

HUMBARACI KIŞLASI CAMÜ

bak. MIHRİŞAH VALİDE SULTAN CAMii

HUMBARAHANE

"Kumbaracı Ocağı", "Hendesehane"de denmiştir. 27 Aralık 1734'te Üsküdar Toptaşı'nda açılan askeri-teknik eğitim kurumu. Mü-hendishane-i Berri-i Hümayun'un (1795) temeli sayılır. Humbaracı Ahmed Paşa(->) Humbarahane'nin kurucusu ve öğretmeniydi. Çağdaş teknik ve uzmanlık eğitimlerine geçiş sürecinde -fazla etkinliği olmasa da- Humbarahane bir ilk adım olarak ö-nemlidir.

Kapıkulu ocaklarından topçu ve cebeci sınıflarına bağlı olan humbaracılar, savaşlarda ve kale savunmalarında humba-ra denen küçük el toplarını kullanmaktaydılar. Tımarlı ve ulufeli humbaracılar, humbaracıbaşının komutası altındaydı. Bu sınıf, 17. yy'da önemini yitirdi. Humbaracılı-ğın yeniden canlandırılması, Humbaracı Ahmed Paşa'nın 1731'de istanbul'a gelmesinden sonradır. 1733'te Bosna'dan getirtilen tımarlı humbaracılar ile istanbul'daki bostancı ve haseki askerlerinden seçilen toplam 601 humbaracıya özel bir eğitim öngörüldü. Bu amaçla Üsküdar Ayazma Sarayı'nda çalışmalar başlatıldı. Ayrıca bir humbara imalathanesi ile kışla yapıldı. Yeni Humbaracı Ocağı, Humbarahane ve Hen-desehane adlı iki bölüme ayrıldı. Geleneksel kapıkulu ocağı düzeninde ve bir alay kadrosu kapsamında örgütlenen Humbarahane için bir hatt-ı hümayun ve nizamname yayımlandı. Ahmed Paşa'dan başka birkaç Fransız subay daha uzman-öğret-men olarak görevlendirildi. 1736'da, Pirî-zade Mehmed Said'in buluşu geometri aletlerinin Humbarahane'de kullanılması da önemli bir yenilik oldu. Yeniçerilerin bu gelişmelerden kuşkulananmamaları için çalışmalar olabildiğince sessiz ve dar kapsamlı sürdürüldü. 1736'dan sonra ise Hum-

barahane eğitimi en alt düzeyde tutuldu. Ahmed Paşa'nın 1747'de ve I. Mahmud' un da 1754'te ölümlerinden sonra çalışmalar büsbütün bırakıldı.

Humbarahane'nin ikinci kez açılması, Koca Ragıb Paşa'nın sadrazamlığında, 1759'dadır. Haliç'te Karaağaç'ta açılan yeni Humbarahane'ye, Toptaşı Humbaraha-nesi'nde eğitim görmüş olanlar "usta" (uzman) olarak alındılar. Burada, eski humbara ve hendese eğitimleri verilmeye çalışıldı. Fakat, bu girişim de kısa sürede bırakıldı. Ordunun modern bir yapıya ve teknik donanımına kavuşmasını her şeyin önüne alan III. Selim (hd 1789-1807) Humbarahane için de 1790'da Fransa'dan subaylar ve uzmanlar getirtti. Bir yandan da Halıcıoğlu'nda Humbarahane ile Lağımçı (istihkâm) Ocağı için yeni bir kışla-okul yapımına başlandı. 1792'de bir nizamname çıkartıldı. 1795'te ise

Humbarahane' nin ve Hendesehane'nin yerini alan Mü-hendishane-i Berri-i Hümayun(-0 açıldı.

Bibi. Mehmed Es'ad, *Mir'at-ı Mühendisha-ne-i Berri-i Hümayun*, ist., 1986; Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 44-50; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, II, 117-127; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 855-856; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 129.

NECDET SAKAOĞLU

HUNGLINGER VON YNGUE, ANDREAS MAGNUS

(1756, Viyana - 1830'a doğru, Viyana) Avusturyalı ressam.

1792-1798 arasında İtalya'da bulunan Hunglinger iki Sicilya krallığının istanbul elçisi Kont Constantin de Ludolf tarafından Osmanlı başkentine davet edilir. Burada Kont Ludolf un ya da Avusturya Elçisi von Herbert-Rathcal'm yanında kalan Hunglinger kente ait birçok görüntü çizdikten sonra 1799'da izmir'deki Katolik

S*

Hunglinger'in albümünde yer alan bir tavuk

satıcısı.

Galeri Alfa

HUZUR DERSLERİ

98

99 HÜNKÂR İSKELESİ ANTLAŞMASI

Santa Maria Kilisesi'nin dekorasyonunda çahşmak üzere oraya gider, ancak bu arada çıkan Beyoğlu yangınında tüm resimleri yanar. Viyana'da Theresianum Akademi-si'ne profesör tayin edildiğini öğrenen Hunglinger, memleketine dönmekten önce istanbul'da kaldığı birkaç hafta süresince yapmış olduğu yeni çizimlerden hazırlanmış gravürleri 1800'de Viyana'da bastırır. Albümün tam adı şöyledir: *Abbûdun-gen herumgeh ender Kramervon Constan-tinopel nebst anderen Stadteinivohnern und Fremden ausEgypten derBarbarey und dem Archipelagos nach der Natur zu Pera bei Constantinopel gezeichnet im Jahre 1799 von Andreas Magnus Hunglinger von Yngue römischer Ritter, der K. K. Akademie der bildenden Künste der Historienmahler Elementiscben deş schö-nen Künste und Wissenscbqften zu Bolog-na Mitglied und der Kaiserlichen K. The-resianischen adelichen dann auch der K. K. Orientalischen Akademie derZeichen-kunst Lehrer.*

Albümde İstanbul'a ait 24 levha vardır. Bunlar kentin satıcılarını gösteren sahneler halinde tertiplenmiştir, başlık olarak da genellikle, Türkçe ve italyanca olarak, satıcıların mallarını satarken söyledikleri sözler yazılmıştır. Bunlar da şöyledir: "Kiraz, Kiraz-", "Fragules, Fragules"

(Rumca çilek, çilek), "Fjdan Karanfil", "Taze Sd", "Çanak Yoğurd", "Kaşkaval Peyniri", "Taze Kaymak", "Taze Bakla", "Muhallebim", "Yelpazeler", "Şerbet Asklama Buz", "Buz", "Çiçek Suyum Var", "Ciğerler Al", "Ocaklar Spreyim", "Balık", "Simidçi", "Şeker, Şeker", "iyi Şal, Fesim Var", "Sahlep Kaynar, Kaynar", "Taze Bozam Var", "Dlbend Yemeni", "Semiz Tavuklar", (Çubuk Temizleyen) (bu sonuncu yalnız italyanca yazılmıştır).

Çizgileri ve görüntüleri çok zayıf olan bu kitap sınırlı sayıda basılmış olmasından dolayı çok nadirdir.

STEFANOS YERASİMOS

HUZUR DERSLERİ

"Huzur-ı hümayun" dersleri, "ders takriri" de denmiştir. Ramazan ayında, dini konularda padişahı bilgilendirmeye dönük ders sunuşları. Bu çalışmalarla hem dönemin padişahına dolaylı biçimde din dersleri verilmiş olur, hem de ilmiye sınıfının yetkinliğı ve düzeyi padişaha kanıtlamrdı.

18. yy'a gelinceye değın padişahlar, u-lemanın dini konulan kendi huzurlarında tartışmalarına izin vermekteydiler. Bu tür oturumlar genellikle ramazan ayında yapılyordu. Bazen de padişah, bir din bilginini çağırıp bir konuda açıklamada bulunmasını isterdi. Bunlara "ders takriri" deniyordu.

Huzur dersi denen ve şeyhülislamlığın grevlendirdiğı mderrislerce yürütülen çalışmalar içinse 1750'den daha önceye ait bilgiler yoktur. Olasılıkla bu ikinci yöntem, uzun zaman saraydaki Kafes Kasn'nda hapis yaşıyıp daha sonra tahta çıkan ve bu nedenle de her alanda olduğı gibi dini konularda da yeterli bilgiye sahip bulunma-

yan padişahlara gerekli bilgi ve kavramları kazandırma amacından doğımuştı. 1759' da ise III. Mustafa'nın bir fermanıyla huzur dersleri saray gelenekleri arasında yer aldı.

Buna göre her yıl ramazan ayının 1.-10. günleri boyunca padişahın huzurunda ve 8 ayrı oturumda dersler yapılmaya başlandı. Saray kütüphanesi hocasının yönetiminde, "mukarrir" denen müderrisler, bir hadisin ya da ayetin yorumunu yaparlarken padişah ile Enderun ileri gelenleri de bu açıklamaları dikkatle dinlerlerdi. Sonraki yıllarda ise daha çok sayıda müderrisin huzurda takrirden bulunabilmeleri için çalışmalar ramazanın 20'sine kadar yayıldı. ğle ile ikindi arasındaki her oturumda, dersi sunan kıdemli bir müderris (mukarrir) ile bu açıklamaları dinleyen ve soru yönelten 10-20 arasında dinleyici (muhatap) müderris görev almaktaydılar. Giderek programlar, siyer-i nebi, cihat ve gaza gibi yan dini yan tarihi konularla zen-ginleştirildi. Mukarrir ve muhatapları ise dönemin şeyhlislamlı seçmekte, ayrıca günleri ve konuları belirlemekteydi.

Huzur dersleri için sarayda özel bir mekân yoktu. Padişahın uygun gördüğü bir köşkte yapılırdı. Katılanlar, oturum boyunca çok saygılı davranırlar, fakat bazen, mukarrir ile muhataplar arasında tartışmalar çıktığı da olurdu. Buna neden olanlar, bir daha huzur derslerine gönderilmezlerdi. Başka ülkelerden ve kentlerden istanbul'a gelen ünlü din bilginleri de huzur derslerine davet edilirdi. Oturumlar, padişahın "kâfi" demesiyle kesilir ve dua edilirdi.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) huzur derslerini saray hocalarından 8 mukarrir ile 13 muhatap üstlenmişlerdi. Ab-dülaziz döneminde (1861-1876) ise bu çalışmalar Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonu'nda yapılıyordu. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) bunun için Yıldız Sarayı'n-da Çit Kasrı'nı uygun görmüştü. Burada kendisi yüksekçe bir mindere oturur, mukarrir ve muhataplar da rahleleriyle karşısında yer alırlardı. II. Abdülhamid, huzur mukarrirliği ile muhataplığını, ilmiye sınıfı içinde saygın bir paye durumuna getirmiş ve bu payeyi kazananlara aylıklar bağlamıştı. Çit Kasrı huzur dersleri uzun zaman, ramazan boyunca haftada ikişer gün yinelendi. V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) için düzenlenen huzur dersleri ramazanın ilk 10 gününde 8 oturumdan ibaret olarak Dolmabahçe Sarayı'nda Zülveçheyn Salonu'nda yapılıyordu. Konular ise Kuran' m belli bir sıraya göre açıklanmasıydı.

Huzur dersleri son olarak VI. Mehmed' in (Vahideddin) önünde 28 Nisan-8 Mayıs 1922'de yapıldı.

Bibi. Uzunçarşılı, *ilmiye*, s. 215 vd; Tayyar-zade Ata, *Tarih-i Ata*, I, ist., ty, s. 212 vd; *Ta-rih-i Vâsıf*, I, 157; H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, îst, 1965, s. 229-232, Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 860-865; Mehmed Zeki (Pakalın), "Huzur-ı Hümayun Dersleri", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, S. 74 (29 Haziran 1918), s. 816-819; E. Mardin, *Huzur Dersleri*, I-III, İst., 1956-1966. NECDET SAKAOĞLU

HÜDAİYE TEKKESİ

bak. CAFER AĞA MESCİDİ

HUMAYUNABAD

bak. BEBEK KASRI

HÜNKÂR İMAMI KÖŞKÜ

Acıbadem'de yer alan ve günümüzde ortadan kalkmış bulunan bu köşkün inşaa tarihi bilinmemekte, ancak mimari özellikleri 18. yy'ın sonlarına veya 19. yy'm birinci çeyreğine (III. Selim veya II. Mahmud dönemine) ait olabileceğini göstermektedir. Kimin tarafından yaptırıldığı da tespit edilemeyen köşkün, sarayda hünkâr imamı olarak görev yapmış bir kişiden dolayı bu isimle anıldığı tahmin edilebilir.

İki katlı ahşap köşk, güneye doğru meyilli geniş bir bahçenin sınırında, Kayışda-ğı ve çevresinin seyredildiği, manzaralı bir setin üzerinde yükselir.

Bahçede teşhis edilen duvar kalıntıları, kavisli çıkmalarla genişletilmiş setler, ağaç dizileri ile kuşatılmış gezinti yolları, su kulesi, havuz ve kuyu. Hünkâr İmamı Köşkü'nün geniş programlı bir tesisten arta kaldığını kanıtlamaktadır.

Köşkün tasarımı, Türk sivil mimarisindeki merkezi sofalı ve dört eyvanlı kadim şemanın, Osmanlı barok üslubuna uyarlanmış üç eyvanlı bir varyantını sergiler. Yapının zemin katında ve üst katında, manzaraya açılan güney kesimine beyzi sofalı ve üç eyvanlı divanhaneler yerleştirilmiş, zemin kattaki yan eyvanlar birer duvarla sofadan ayrılarak odaya dönüştürülmüştür. Köşkün girişi bu yan odalardan batıda yer alanın arkasında (kuzeyinde) kalır.

Girişi izleyen taşlıktan hareket eden ve sofanın kavisli duvarına dayanan tek kollu merdiven üst katın sofasına çıkışı sağlar. Zemin katın, üst kata göre daha geniş tutulmuş olan kuzey kesiminde üç tane oda yer almakta, bunlardan ancak ortadaki özgül ayrıntılarını (yükseklik birimlerini) koruyabilmiş olduğu gözlenmektedir. Kuzeybatı köşesinde yer alan ve tali bir girişle donatılmış olan odanın hizmetkârlara tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Zemin katın barındırdığı mekânların tavanlarında, çıtalarla yapılmış kare veya baklava biçiminde taksimat bulunur.

Üst kattaki divanhanenin beyzi sofası, çatı altında gizlenen, bağdadi sıvalı, basık bir kubbe ile örtülüdür. Çepeçevre kon-sollu bir silmenin kuşattığı kubbenin içinde gözlenen kalem işi bezeme, kubbenin merkezinden eteğine doğru yayılan ışıklardan meydana gelmekte, sofa mekânına bir otağ görünümü kazandırmaktadır. Ayrıca sofanın, aynı şekilde taksim olan zemin kaplamaları da mekânın tasarımı ve kubbenin bezemesi ile bütünleşmektedir. Kubbenin merkezinde, oymalı ve renkli, beyzi bir göbeğin bulunduğu, döşemenin merkezinde de fiskiyeli bir şadırvanın yer aldığı bilinmektedir.

Sofanın kuzey yönünde, duvara yaslanmış olan mermer çeşmenin aynası yapraklı "S" kıvrımları ile çerçevelenmiş, sehpa üzerindeki vazodan fışkıran yaprakların meydana getirdiği zarif bir alınlıkla taçlandırılmıştır.

Hünkâr imamı Köşkü üst kat planı. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

Zeminleri birer seki ile yükseltilmiş ve sedirlerle donatılmış olan eyvanlarda beşer adet pencere bulunmaktadır. Eyvanların tavanlarına helezoni dallardan, "S" ve "C" kıvrımlarından oluşan zengin bir bezeme uygulanmıştır. Eyvanlar arasında kalan kavisli iki duvar parçasında birer pencere, sofanın kuzey duvarında da, bu pencerelerin karşısında, çeşmeye göre simetrik konumda iki kapı yer alır. Bu kapılardan biri merdiven sahanlığına, diğeri, hela ile donatılmış küçük bir hol ile kuzey yönündeki arka bahçeye açılan odaya geçit verir. Dokuz adet pencerenin aydınlattığı bu dikdörtgen planlı odanın tavanı çift sıra çıtalarla karelere taksim edilmiştir.

Köşkün içerdiği mekânların tasarımında gözlenen ahenkli oranlar yalın tutulmuş

olan cephelerde de devam eder. Geniş bir saçağın gölgelendirdiği cephelerin köşeleri Dor başlıklı ince pilastrlar ile belirlenmiş, pencerelerin dikdörtgen açıklıkları, iki parçadan oluşan, aşağıya ve yukarıya doğru açılan ahşap kepenklerle donatılmıştır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, 345-354; Eldem, *Türk Evi*, II, 195-197.

M. BAHA TANMAN

HÜNKÂR İSKELESİ ANTLAŞMASI

Mısır'da hükümrânlık kuran Kavalalı Mehmed Ali Paşa kuvvetlerinin Anadolu'ya girerek İstanbul'a ilerlemesi üzerine II. Mah-mud'un Rusya ile imzaladığı bir yardım antlaşmasıdır. İmza tarihi 26 Haziran 1833, onay tarihi ise 8 Temmuz 1833'tür. Osmanlı Devleti'nin en zayıf döneminde yapılan bu antlaşma Avrupa devletlerinin Doğu Akdeniz politikalarında da önemli bir köşe taşı olmuştur.

Hünkâr İskeleyi Antlaşması'na giden yolda, Mısır üzerindeki emelleri için bir a-raç olarak kullanmak üzere Fransa'nın Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı desteklemesi önemli bir unsur olmuştur. Mehmed Ali, Mısır'da dinamik bir liderlik göstermiş ve köklü reformlarla olmasa da İstanbul'a oranla daha etkin idari ve askeri mekanizmalar kurmuştu. Rusya ise çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin Mehmed Ali Paşa'nın eline geçerek yeni ve canlı bir idareye kavuşmasından korkarak etkili bir politika izlemeye başladı.

1833 başlarında Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki ordu Kütahya'ya kadar gelmiş ve Bursa'yı tehdit-

de başlamıştı. II. Mahmud'un isteği üzerine 8 Şubat 1833'te 9 Rus savaş gemisi Büyükdere önlerine geldi ve 5.000 kadar Rus askeri Hünkâr iskeleyi denilen noktada karaya çıktı. Çarın yaveri Kont Orlof da savunma ve yardım konularında tam yetkili olarak İstanbul'a geldi. Orlof a Batılı devletlerin müdahalesine yol açmayacak şekilde hareket etmesi için talimat verilmişti. Aynı günlerde Fransa da Elçi Russin'i İstanbul'a göndererek Rus etkisini engellemekle görevlendirilmişti. Fransa bir yandan da Mehmed Ali Paşa'nın isteklerini ılımlılaştırarak bir uzlaşma yaratmak istediysede bunu başaramadı. İlerleyen günlerde İstanbul halkının Rus askerlerine tepkisi II. Mahmud üzerinde ayrı bir baskı unsuru o-luşturdu ve Suriye'yi Mısır'a bırakmaya razı oldu. Ancak mart ayında yapılan Kütahya görüşmelerinde İbrahim Paşa, Suriye' nin yanısıra Adana'nın da kendilerine bırakılmasını istedi. Bu arada bazı kaynaklara göre sayıları 12.000'i bulan Rus kuvvetleri İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında karaya çıktı. Ne var ki artan tepkiler karşısında Rusya, Mehmed Ali Paşa kuvvetleri Toroslar'ın ardına çekilir çekilmez askerlerini geri alacağını açıkladı, İngiltere de bu arada daha aktif bir tutum almaya başlamış, Ege ve Mısır sularına donanma yollamıştı. II. Mahmud 5 Mayıs 1833'te Adana'nın Mısır'a verilmesini kabul edince Mısır kuvvetleri hemen Toroslar'ın güneyine

çekildiler. Ruslar da taahhütleri u-yarınca 9 Temmuz günü gemilerine binerek ülkelerine döndüler. Dış müdahaleler sayesinde II. Mahmud tahtını korumuştı. Tüm Avrupa rahat bir nefes almaya hazırlanırken bir gün önce onaylanmış bulunan Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın aniden gün ışığına çıkması yeni bir heyecan ve endişe dalgası yarattı. Rusya yardımına karşılık olarak Boğazlar'da çok avantajlı bir konum elde etmişti. İngiltere'nin tepkisi o kadar büyük oldu ki hemen Fransa'ya bir teklifte bulunarak Karadenizle çıkıp Sivastopol'a baskın yapmayı ve Rus donanmasını yakmayı önerdi.

Hünkâr İskeleyi Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti ve Rusya saldırıya uğramaları halinde birbirlerini koruyacaklar, güvenlik konularında danışma ve yardımlaşma içinde olacaklardı. Kuşku yok ki, 1833 yılının koşulları içerisinde bu maddeler Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun artmasından başka bir anlam taşımıyordu. Ancak antlaşmanın esas maddesi Boğazlar'ın Rusya lehine kapatılması idi. Rusya'nın yardım istemesi halinde Çanakkale Boğazı üçüncü devletlerin gemilerine kapatılacaktı. Öte yandan Rusya'nın Akdeniz'e çıkabilmesi, yani istediği zaman savaş gemilerini yollayabilmesi meselesi tartışmalıydı. Gerek Boğazlarla ilgili madde, gerekse Osmanlı Devleti üzerinde artan Rus nüfuzu İngiltere'yi telaşa düşürdü. Bu ülke için 1833'ten itibaren Ortadoğu ve Akdeniz'de en büyük tehdit Fransa yerine Rusya oldu.

Hünkâr iskeleyi Antlaşması'nın en ö-nemli sonucu İngiltere'nin Hindistan yolunu Rusya'ya karşı korumak için Osmanlı

HÜNKÂR İSKELESİ VAPURU 100

101

HÜNKAR KASIRLARI

Devleti'ni desteklemeye karar vermesi olmuştur. Bunun somutlanması ise reform taraftarlarının teşvik edilmesi şeklinde olmuş ve Tanzimat Fermanı'nın ilanına varan gelişmelerin yolu açılmıştır. Ayrıca bu tarihten itibaren Boğazlar sorunu hep uluslararası platformlarda ele alınmış ve tek başına Osmanlı Devleti'nin egemenlik konusu olmaktan çıkarılmıştır. Bu gelişmeler 18 Eylül 1833'te Rusya Dışişleri Bakanı Nesilrod ve Avusturya Dışişleri Bakam Matternich'in Mısır'a karşı Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürmesi için -diğer konuların yamsıra- Munchengratzch protokolünü imzalamaları ile devam etmiştir. Diğer yandan 1833'te Mısır meselesine verilen şekil ne II. Mahmud'u, ne Mehmed Ali Paşa'yı, ne de İngiltere'yi tatmin etmişti. Bundan sonra 1839'da Osmanlı Devleti ile Mısır bir kez daha karşı karşıya gelecek, ardından II. Mahmud'un ölümü, Abdülme-cid'in tahta çıkması ve Tanzimat'ın ilanı ile sonuçlanan gelişmeler yaşanacaktır.

Bibi. A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi bir Bakış", *Tanzimat*, İst., 1940, s. 1-12; Y. K. Tengirşenk, "Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", *ae*, s. 289-320; C. Bilsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *ae*, s. 661-722; C. Üçok, *Siyasal Tarih 1789-1950*, Ankara, 1967; F. Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara, 1964; F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Harvard, 1942.

MEHMET TANJU AKAD

HÜNKÂR İSKELESİ VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(->) 62 baca numaralı yolcu vapuru. 1909'da, Fransa, Dunkerque'de, Ati. & Chant. de France tezgâhlarında inşa edildi. O zamana kadar Şirket-i Hayriye bütün vapurlarını hep İngiltere ve İskoçya'daki tersanelere inşa ettirmiş, bu işbirliği o güne kadar arada önemli sorunlar çıkmadan başarıyla sürdürülmüştü.

Hünkâr İskeleyi Vapuru 521 grostonluk olup, uzunluğu 44,2 m, genişliği 7,3 m, sukesimi 3 m idi. 2 adet tripil 540 beygir-gücünde buhar makinesi vardı, saatte 10,5 mil hız yapabiliyordu. Yazın 876, kışın ise 776 yolcu alabiliyordu. Sultaniye, Sütlüce ve Küçüksu adlı üç eşi daha vardı. Bu dört vapur, şirketin o güne kadar yaptırdığı en büyük vapurlar olarak dikkati çekmişti.

1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine büyüklüğü ve yeniliği göz önüne alınarak hasta taşınması için ordu emrine verildi. Süvarisi Ziya Kaptan'dı. Ayrıca deniz yüzbaşı Rıfat Bey de seyir sırasında yardımcı olarak görev yapıyordu. Bu yepyeni vapur Çanakkale ile Marmara iskeleleri arasında pek çok sefer yaparak hasta, sakat ve yaralıyı cephe gerisine taşıyıp pek çoğunun kurtarılmasını sağladı.

10 Mayıs 1915'te, Tahsin Kaptan'ın idaresindeki Hünkâr iskeleyi Vapuru, Sirkeci'den erzak ve ekmek yükleyerek 16.30 sularında hareket etti. Tekirdağ önlerine geldiği sırada, bir süre önce Marmara'ya sızmış olan "E-II" borda numaralı İngiliz denizaltısının attığı torpille bir anda ikiye bölünüverdi; makine dairesinde büyük hasar meydana geldi. Kullanılamayacak duruma gelen vapur sürüklenerek karaya oturdu. Enkazının, anlaşma gereği hükü-

mete terk edilmesine karar verilerek Bü-yükdere'deki tersaneye çekildi. Hünkâr İskeleyi Vapuru, Şirket-i Hayriye'nin savaşta kaybettiği ilk vapur oldu.

ESER TUTEL

HÜNKÂR KASIRLARI

Osmanlı mimarisinde, camilerde, geniş kapsamlı tarikat yapılarında ve resmi binalarda padişahın dinlenmesi, gerektiğinde de birtakım şahısları huzuruna kabul edip görüşebilmesi için özel olarak tasarlanmış, bağımsız bölümlere hünkâr kasrı denilmiştir.

Camilere ve tarikat yapılarına bağımlı olarak tasarlanan hünkâr kasırlarının mimari

programı bir oda ile bir hela-abdest-lik biriminden ibaret küçük dairelerden tam teşekküllü barınma tesislerine kadar giden bir çeşitlilik arz eder. Tek başına e-le alındıklarında sivil mimarinin kapsamına giren hünkâr kasırları, genellikle 18. yy' dan geriye pek gitmeyen Osmanlı sivil mimarisinin nadir örneklerini oluşturmakta, konut tasarımının 17. yy'dan bu yana gelişimini belgelemektedir.

Camilerde, İstanbul'un fethinden önce tespit edilebilen tek örnek Bursa'daki Yeşil Cami'de (1419), yapının kuzey kesiminde, üst katta hünkâr mahfilini kuşatan mekânlar topluluğudur. Caminin bünyesine dahil edilmiş olan bu mekânlardan kible tarafında yer alanlar birer pencere ile harime, kuzey yönünde bulunanlar ise dışarı açılmaktadır. Zemin katta, bu kesimin altında yer alan ve cami girişini yanlardan kuşatan, duvarları ve tavanları baştan başa çiniyle kaplı, Bursa kemerli eyvanların da devlet ricaline tahsis edildiği ileri sürülmektedir.

İstanbul'da, içinde hünkâr mahfili barındıran camilerde, daima bu mahfille bağlantılı olarak tasarlanan hünkâr kasırlarının ilk örneği Sultan Ahmed Camii'nde (1616) karşımıza çıkar. Caminin güneydoğu yönünde iki katlı bağımsız bir kitle olarak yükselen hünkâr kasrı, caminin kible ve doğu yönlerindeki avlular arasında bağlantıyı sağlayan tonozlu geçidin ü-zerine oturmaktadır.

Zemin katı kuzey cephesindeki girişe ulaştıran ve 19. yy'm başına kadar bütün

Fatih Camii'nin hünkâr t kasrının '

giriş

rampası. *Araş Neftçi*

hünkâr kasırlarının vazgeçilmez bir parçası haline gelecek olan rampa, kendi türünün ilk örneğidir. Kasrın zemin katında ve üst katında kare planlı ikişer oda ile bir hela-abdestlik birimi bulunur. Ocaklarla donatılmış olan bu odalardan zemin katta yer alan ve maiyete tahsis edilmiş olanlar omurgalı çapraz tonozlarla, hünkâra ait olan üst kattaki odalar ise ahşap çatı ile örtülmüştür. Kible yönünde, manzaraya hâkim bir konumda yer alan ve asıl hünkâr odası olduğu anlaşılan birim, çatı altında gizlenen bir kubbe ile taçlandırılmış-tır. Üst kattaki odalar, dini ve sivil yapılarda aynı oranlar ve ayrıntılarla karşımıza çıkan, çift sıralı pencerelerle aydınlanır. Geniş saçaklı, kurşun kaplı bir çatının örttüğü kasır, iki yandan merdivenler ve ca-mekânlarla kuşatılmış olan bir rampa ile harimin güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfiline bağlanmaktadır.

İstanbul camilerindeki hünkâr kasırlarının en ihtişamlısı Hatice Turhan Valide Sultan (ö. 1683) tarafından 1663'te tamamlanan Yeni Cami'de bulunmaktadır. Caminin güneydoğu yönünde yer alan, konsol-lu çıkmaları ve geniş saçaklarıyla dikkati çeken kasır, Bizans dönemine ait sur kalıntılarının üzerine oturmakta, altında yer alan sivri beşik

tonozlu geçit Eminönü Meydanı ile Bahçekapı arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır.

Kısa süreli kullanımın ötesinde H. Turhan Valide Sultan'ın ramazan aylarında ikamet ettiği bilinen kasır, caminin arkasında (kıble tarafında) yer alan, yanlan camekânlı, üstü beşik çatı örtülü bir rampaya sahiptir. Dar açi ile caminin kitlesine saplanan rampanın ulaştırdığı "L" planlı sofanın gerisinde, ocaklarla ve çift sıralı pencerelerle donatılmış iki oda ile bunların arasında bir hela-abdestlik mekânı sıralanır. Valide sultana ayrılmış olan oda, çatı altında gizlenen bir ahşap kubbenin örttüğü kare planlı bir birim ile dikdörtgen planlı bir eyvandan meydana gelmektedir. Söz konusu eyvan, kesme kü-feki taşından konsollara oturan bir çıkma teşkil eder. Kasrın, hünkâr mahfiline bağlandığı kesimde de aynı biçimde konsollarla desteklenen bir çıkma bulunmaktadır. Bu esas katta, sofanın ve odaların du-

varları, ayrıca ocakların davlumbazları çini levhalarla kaplanmış, ahşap tavanlar ve kubbe kalem işleri üe bezenmiş, kapılarla pencereler sedef ve bağa kakmalı kanatlarla donatılmıştır. Bu katın altında, aşığı yukarı aynı plana sahip olan, ancak daha alçak tutulmuş olan katta da hizmetkârların odaları yer almaktadır.

Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nde (1734), harimin güneydoğusundaki girintiye dışarıdan bakıldığında, zamanında burada yer alan fevkani hünkâr kasrının izleri günümüzde de teşhis edilebilir. Küçük bir ahşap çıkma şeklindeki hünkâr mahfiline bağlanan bu kasrın da ahşap olduğu ve camiye bitişik olarak tasarlandığı anlaşılmakta, doğu-batı doğrultusunda gelişen giriş rampasının kalıntıları seçilmektedir. Bu yapıdaki izlerden hareketle, Yeni Valide Camii'nde (1710), konumu ve boyutları itibariyle Hekimoğlu Ali Paşa Camii'n-dekine benzeyen, ancak 19. yy'da yenilenmiş olan ahşap hünkâr kasrı çıkmasının yerinde de önceleri aynı türde bir mekânın bulunduğu varsayım olarak ileri sürülebilir.

Osmanlı mimarisinde barok üslubun ilk önemli uygulaması olan Nuruosma-niye Camii (1755), giriş rampasını izleyen ve avluyu köprü şeklinde kat ederek caminin güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfiline saplanan gösterişli galerisi ile yeni bir uygulamayı başlatmıştır. İki yandan kemerli pencere dizileri ile aydınlanan, beşik çatı örtülü bu rampa-galeri ikilisi daha sonra Ayazma Camii(->), Laleli Camii (1763) ve özellikle Eyüb Sultan Camii'nde (1800) farklı oranlar ve ayrıntılarla tekrar edilecektir. Her ne kadar Nuruos-maniye Camii'nde bağımsız bir hünkâr kasrından söz edilemese de, burada ilk olarak görülen bu köprülü galeri, hünkâr mahfilleri ile bunlarla bağlantılı kasırların giderek önem kazanmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Bursa'daki Yeşil Cami'den yaklaşık üç buçuk asır sonra hünkâr mahfilinin tekrar harimin kuzey duvarına alındığı Ayazma Camii'nde (1760), yapının kuzeydoğu yönüne yerleştirilen hünkâr kasrı, ufak boyutları, düşey

doğrultuda gelişen oranları ve barok üslubu yansıtan ayrıntıları ile camiye uyum sağlamaktadır. Bileşik kemerli pencerelerin sıralandığı fevkani bir galeri ile hünkâr mahfiline bağlanan kasır, kare planlı ve tekne tavanla örtülü bir birim ile buna bağlanan dikdörtgen planlı ve düz tavanlı bir eyvandan meydana gelir. Bu odanın yanında da bir hela-abdestlik birimi bulunmaktadır.

III. Mustafa'nın, Ayazma Camii'nden 11 yıl sonra yeniden inşa ettirdiği Fatih Camii'nin tasarımına egemen olan, klasik üsluba yaklaşma ve geleneksel biçimlere bağlı kalma eğilimi hünkâr kasrında da gözlenebilir. Harimin güneydoğu köşesine bitişen hünkâr kasrının rampası, barok üsluptaki ayrıntıları dışında, Yeni Ca-mi'deki rampayı hatırlatmakta, hünkâr odasının, payelere oturan çıkması da a-ğırbaşlı oranları ile 17. yy'm geleneğini sürdürmektedir.

Yeni Cami'nin
hünkâr kasrının
kuzey
cephesinden
bir görünüm
(üstte) ile
Sultan Ahmed
Camii'nin
hünkâr kasrının
üst kat planı.

Ahmet Kuzik, 1994

(üst), Eldem, Türk

Evi

Beylerbeyi Camii'nin(->) (1778) hünkâr kasrı, harimin kuzey cephesi boyunca, son cemaat yeri revağının üzerinde uzanmakta ve geç dönem selatin camilerinin en belirgin özelliklerinden birisini oluşturan bu düzenlemenin ilk örneğini sergilemektedir. Bu yapıdan sonra Şebsefa Kadın (1787), Selimiye (1805) ve Nusretiye (1826) camilerinde de son cemaat yeri revakları ile bütünleşerek zarif bir görünüm arz e-den hünkâr kasırları, Abdülmecid döneminden (1839-1861) itibaren aynı konumu devam ettirmiş, ne var ki son cemaat yeri revakları devreden çıktığı için, bu bölüm iki katlı bir kitle halinde camilerin giriş (kuzey) cephelerini kaplamış ve bu cephelere, Tanzimat dönemi saraylarını ya da resmi binalarını hatırlatan bir görünüm kazandırmıştır. Küçük Mecidiye (1848), Hırka-i Şerif (1850), Ortaköy/Büyük Mecidiye (1852), Dolmabahçe (1853), Sa'dâbâd (1867), Aksaray'daki Valide (1874) ve Yıl-dız/Hamidiye (1885) camileri, Osmanlı mi-

marisinde hünkâr kasırlarının aldığı bu son şekli sergileyen örneklerdir.

Bu arada 18. yy'ın son çeyreğinden itibaren, özellikle de II. Mahmud döneminde (1808-1839), bazı camilere ahşap hünkâr kasırları eklenmiştir. Bayezid Camii (1505) ile Atik Valide Camii'ndeki (1582), barok ve ampir üsluplarına bağlanan ayrıntıları ile klasik üsluptaki camilere uyum sağlayamayan, kagir harim kitlesine eklenmiş ahşap çıkmalar şeklinde tasarlanan hünkâr kasırları örnek olarak verilebilir.

Diğer taraftan geç dönemde inşa edilen veya yenilenen tarikat yapılarının bazılarında, özellikle saray çevresi ile yakın ilişkileri olan mevlevîhanelerde, diğer tarikatların âsitanelerinde (merkez tekkelerinde) ve diğer önemli tekkelerinde, hünkâr mahfillerinin arkasında, hemen hepsi semahane veya tevhidhane binalarına bitişik, çoğunluğu ahşap, daha ziyade "hünkâr dairesi" düzeyinde mütevazı bölümler tasarlanmıştır. Kasımpaşa ve Gala-

HÜNKÂR MAHFİLLERİ

102

103

HÜRREM ÇAVUŞ CAMİ

ta mevlevîhanelerindeki hünkâr kasırları selamlık kanadı ile kaynaştırılmış, Ertuğ-rul Tekkesi'nde(->) ise girişin yer aldığı güney kesiminin üst katına yerleştirilerek yapının bünyesi içine alınmıştır. Buna karşılık Yenikapı ve Bahariye mevlevî-haneleri ile Selimiye, Şah Sultan ve Ha-sırîzade tekkelerinde, hünkâr kasırlarının ahşap direkli veya konsollu çıkmalarla cephede belirtilmiş olduğu gözlenir. Bir istisna oluşturan Merkez Efendi Tekke-si'nde ise hünkâra tahsis edilen oda, tev-hidhane binasından soyutlanmış, derviş hücreleri ve selamlık birimleri ile beraber türbenin doğusundaki şadırvan avlusunun çevresine yerleştirilmiştir.

Dini yapıların yamsıra, kışlalar ve askeri okullar başta olmak üzere, birtakım resmi yapılarda da karşılaşılan hünkâr kasırlarının genellikle giriş cephelerinden algılanabilen, bazen de doğrudan girişin ü-zerine yerleştirilen çıkmalar şeklinde tasarlandığı görülmektedir.

Bibi. Vakıflar Genel Müdürlüğü, *istanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı*, Ankara, ty; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl istanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, ist., 1975; Sözen, *Mimar Sinan*; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, ist., 1986; Eldem, *Türk Evi*, II, 212-230.

M. BAHA TANMAN

HÜNKÂR MAHFİLLERİ

Osmanlı mimarisi terminolojisinde "hünkâr mahfili" deyiimi, camilerde, hükümdarların, maiyetlerinde bulunanlarla birlikte namaz kılmalarına

mahsus özel birimleri ifade etmektedir. Osmanlı padişahlarının cuma ve bayram namazlarını, ayrıca kandil ve kadir gecelerinde yatsı namazlarını, bulundukları şehirde selatin camilerinden birinde eda etmeleri söz konusu olduğundan hünkâr mahfilleri daha ziyade Osmanlı başkentlerinin camilerinde karşımıza çıkmakta ve özellikle istanbul'daki cami mimarisinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Aslında İslam dininin özüne ters düşen bu uygulamanın ikinci halife Hz Ömer ile dördüncü halife Hz Ali'nin camide şehit edilmeleri üzerine, "emirü'l-müminin" olan kişinin hayatını emniyete almak amacıyla başlatıldığı, ilk olarak üçüncü halife Hz Osman'ın Medine'deki Mescid-i Nebevi'de, "maksure" olarak adlandırılan, zemini yükseltilmiş bir mahalde namaz kılmayı âdet edindiği anlaşılmaktadır. Dört Halife döneminin sona ermesi ve Emevilerin saltanat kurumunu ihdas etmesi ile iyice güçlenen bu gelenek Emevilerden sonra islam dünyasında egemenlik kuran diğer hanedanlarca da devam ettirilmiştir.

Anadolu Türk mimarisinde bu geleneğe bağlanan ve özgün biçimi ile günümüze gelebilmiş olan en eski örnekler Divriği'de Mengüçüklü Ahmed Şah'ın 6267 1228-29'da inşa ettirdiği Ulu Cami ile 13. yy'm sonlarına ait Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii'nde tespit edilebilmektedir. Her ikisi de fevkani ve ahşap olan bu mahfillerden Divriği Ulu Camii'ndeki bağımsız bir girişle donatılmış olup harimin güneydoğu köşesinde, Eşrefoğlu Camii'ndeki ise

güneybatı köşesinde yer alır. Söz konusu örnekler, cami içindeki konumları, tasarımları ve ahşap korkuluk ayrıntıları ile Osmanlı döneminin hünkâr mahfillerine öncülük etmişlerdir. 13. yy'm sonlarına ait Beyşehir Eşrefoğlu Camii'ndeki emir/bey mahfilidir. Cami içindeki konumu, tasarımı ve ayrıntıları ile Edirne ve istanbul' daki örneklerle öncülük etmiş olan söz konusu mahfil, harimin güneybatı köşesinde yer almaktadır. Henüz bağımsız bir girişe sahip olmayan bu mahfil fevkani olarak tasarlanmış, duvarlara ve çatıyı destekleyen ahşap sütunlara oturan döşemesi, caminin bezemesi ile uyum gösteren geometrik ahşap şebekelerle kuşatılmıştır.

Osmanlı döneminde tespit edilebilen en eski tarihli hünkâr mahfili ise Bursa' daki Yeşil Cami'de (1419) bulunmaktadır. Burada yoğun çini bezemesi ile dikkati çeken hünkâr mahfili yapının kuzeyinde, üst katın ekseninde yer almakta, zemin kattaki giriş bölümünün üstüne oturan ve loca görünümü arz eden bu mekân bir Bursa kemeri ile harime açılmaktadır. Hünkâr mahfilini arkadan ve yanlardan kuşatan, hükümdann maiyeti ile harem halkına mahsus oldukları anlaşılan toplam 5 adet birim, kendi türünün ilk örneği olan bir hünkâr kasrı meydana getirir. Yeşil Cami' deki bu düzenlemeye, hünkâr kasırlarının giderek önem kazandığı ve büyüdü-

Yeni Cami'nin

hünkâr
mahfilinden
bir ayrıntı
çizimi.

Muzaffer Sudalı, *Hünkâr Mahfilleri*, ist., 1958

ğü 18. yy'ın ikinci yarısından itibaren istanbul camilerinde tekrar dönülmüş olması dikkat çekicidir.

istanbul'da II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait hünkâr mahfilleri ortadan kalkmış bulunduğundan Osmanlı mimarisi tarihinde, Bursa'daki Yeşil Cami' dekinden sonra bilinen en eski hünkâr mahfili Edirne'deki Bayezid Camii'nde (1488) yer almaktadır. Daha sonra istanbul camilerinde teşhis edilecek örneklerin prototipini oluşturan bu mahfil, harimin güneydoğu köşesinde bulunmakta ve sütunların taşıdığı sivri kemerlere oturmaktadır. Doğu cephesinde bağımsız bir girişi o-lan mahfil, minber korkuluklarının eşi o-lan, geometrik şebekeli mermer korkuluklarla donatılmıştır.

istanbul'daki selatin camilerinde, özgün biçimiyle günümüze ulaşabilmiş ilk hünkâr mahfili, Bayezid Camii'nde (1505) karşımıza çıkar. 18. yy'ın ortalarına kadar inşa edilmiş olan selatin camilerinin tamamında, 18. yy'ın ikinci yarısına ait olanların ise çoğunda yer alan hünkâr mahfillerinin özellikleri şöyle özetlenebilir: istisnasız hepsi fevkani konumda olan bu mahfiller harimin güneybatı veya güneydoğu köşesinde, başka bir deyimle mihrabın sağında veya solunda bulunmakta, lentolarla veya kemerlerle birbirine bağlanan sütunlar üzerine oturmakta ve kor-

kuluklarla kuşatılmaktadır. Sütun başlıklarının, kemerlerin ve korkulukların ayrıntıları ait oldukları dönemin zevkine göre değişiklik arz eder. Klasik üslupta olan camilerin mahfillerinde mukarnaslı başlıklar, sivri kemerler, korkuluklarda da çoğunlukla geometrik taksimat, bazen de rumî-li geçmeler kullanılmış, Osmanlı barok üslubunu yansıtan camilerin mahfillerinde ise bu üsluba özgü kıvrımlı hatlardan oluşan ayrıntılar tercih edilmiş, hemen daima hünkâr mahfilinin mimari öğeleri ve bezeme ayrıntıları cami ile bir üslup bütünlüğü içinde ele alınmıştır.

Ancak klasik üsluptaki bazı örneklerde, mermer şebekelerin üzerine sonradan barok üslupta madeni şebekelerin veya ahşap kafeslerin oturtulmuş olduğu gözlenir. Bütün hünkâr mahfilleri, cemaatin kullandığı girişlerden ayrı bağımsız bir girişle donatılmış, eğer camide bir hünkâr kasrı varsa bu bölümle aralarında doğrudan bağlantı kurulmuştur. Girişler harimin yan cephelerinden birinde yer almakta ve genellikle duvar payelerinin arasına yerleştirilen bir revakla donatılmaktadır. Duvarlarda kalem işi veya çini bezemeye yer verilmiştir, ilki Sultan Ahmed Camii'nin hünkâr mahfilinde olmak üzere, 17. ve 18. yy'lara ait olanların

çoğunda küçük mihraplar tasarlanmıştır.

Bu özelliklerin gözlendiği hünkâr mahfillerini barındıran camileri, inşa tarihlerine göre şu şekilde sıralamak, bu arada mahfillerin konumlarını ve taşıyıcı sistemlerini belirtmek mümkündür: Bayezid Camii (1505), mihrabın sağında, lentolu; Sultan Selim Camii (1522), mihrabın solunda, lentolu; Şehzade Camii (1548); Süleyma-niye Camii (1557); Sultan Ahmed Camii (1616); Yeni Cami (1663); Yeni Valide Camii (1710); Nuruosmaniye Camii (1755); Laleli Camii (1753) ve Fatih Camii (1771), mihrabın solunda ve kemerli; Eyüb Sultan Camii (1800), mihrabın sağında, kemerli. Bu arada, özgün hünkâr mahfili içeren nadir vezir yapılarından olan Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nde (1734) bu birim, yarım kubbe ile örtülü mihrap girintisinin solundaki duvarda, barok üslupta, küçük bir ahşap çıkma şeklinde tasarlanmıştır.

18. yy'm ikinci yarısından itibaren hünkâr kasırlarının büyümeye başladığı ve giderek camilerin kuzey (giriş) cephelerini kapladığı, buna paralel olarak da hünkâr mahfillerinin, harimin kuzey duvarına alındığı ve çoğu zaman kavisli çıkmalarla donatılan localara dönüştüğü görülür. Ayazma (1760), Beylerbeyi (1778), Selimiye (1805), Küçük Mecidiye (1848), Hırka-i Şerif (1850), Ortaköy/Büyük Mecidiye (1852), Dolmabahçe (1853), Aksaray'daki Valide (1874) ve Yıldız/Hamidiye (1885) camilerinde bu türde hünkâr mahfilleri bulunmaktadır. Bu döneme ait iki istisnadan birisini oluşturan Nusretiye Camii'nde (1826) hünkâr mahfili harimin doğu duvarına alınmıştır. Diğerleri ise Ayasofya'da, Ab-dülmecid tarafından 1847-1849 arasında gerçekleştirilen büyük onarım sırasında, Fossati tarafından tasarlanan Bizans üslu-bundaki, çokgen planlı hünkâr mahfilidir.

Nusretiye

Camii

hariminin

doğu

duvarında

yer alan

hünkâr mahfili.

Erkin Emiroğlu,

1973

Diğer taraftan 19. yy'da, özellikle de II. Mahmud döneminde (1808-1839) birtakım eski tarihli camilere, çoğunlukla ahşap o-lan hünkâr mahfilleri üave edilmiştir. Mahmud Paşa Camii (1463) ile Atik Valide Camii'nde (1582) adı geçen padişah tarafından 1835 civarında yaptırılmış olan ve bu binaların üslubu ile uyum sağlamayan mahfiller örnek olarak zikredilebilir. Bu arada padişahların uğrağı olan önemli tarikat

yapılarının da 19. yy'da hünkâr mahfilleri ile donatıldığı, söz konusu birimlerin bazen semahane veya tevhidha-nelerin mihrap duvarında, bazen de kuzey duvarında yer aldığı görülür. II. Mahmud döneminden Yenikapı Mevlevîhanesi(->) ile Selimiye Tekkesi(->), Abdülmecid döneminden (1839-1861) Galata Mevlevîha-nesi(->) ile Aziz Mahmud Hüdâî Tekkesi, II. Abdülmamid döneminden (1876-1909) de Hasırîzade Tekkesi(->) ve Ertuğ-rul Tekkesi(-0 hünkâr mahfiline sahip tarikat yapılarından birkaçıdır.

Bibi. M. Sudalı, *Hünkâr Mahfilleri*, ist., 1958; A. Tükel-Yavuz, "Divriği Ulu Camisi Hünkâr Mahfeli Tonozu", *Divriği Ulu Camii ve Darüş-şifası*, Ankara, 1978, 137-154.

M. BAHA TANMAN

HÜRREM ÇAVUŞ CAMİ

Fatih İlçesi'nde, Mimar Sinan Mahallesi'n-de, Keçeciler Caddesi üzerindedir.

Banisi I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) Divan-ı Hümayun çavuşlarından Hürrem Çavuş'tur (ö. 1560). Yapı Mimar Sinan'ın eseridir. 1980-1982 arasında yapılan tamiratlardan önce, dış kapı üzerinde bulunan ve siyah hatla yazılı bir hadisin altındaki tarihlere göre cami 9687 1560'ta inşa edilmiş, 1260/1844 ve 13197 901'de esaslı onarımlar görmüştür. Fakat bu yazıların temizlenmesiyle bu belge de ortadan kalkmıştır.

Sinan'ın sakıflı camilerinden olan yapı dikdörtgen planlıdır. Harim duvarları 2 sıra tuğla, 1 sıra kesme taş olarak almaşık düzende inşa edilmiştir. Caminin doğu, ba-

tı ve mihrap duvarında iki sıralı ikişer pencere bulunmaktadır. Ayrıca mihrap duvarında üst kısımda, ortada yuvarlak bir pencere mevcuttur. Pencerele Sinan'ın sakıflı camilerine uygun olarak tasarlanmıştır. Alt kısımdakiler sivri boşaltma kemerle-riyle açılmış, dikdörtgen taş söveli ve lok-malı demir parmaklıklı; üst kısımdakiler ise sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Yapının taştan portalı sivri kemer içine alınmış, dikdörtgen mermer sövelidir. Son cemaat yeri ahşap direklere oturan kiremit çatıyla örtülü olup, Sinan'ın, özgün tasarımı korumuş Balat'taki Ferruh Kethüda, Eyüp' teki Şah Sultan ve Ereğli'deki Semiz Ali Paşa camileriyle beraber günümüze ulaşabilmiş dört sakıflı camiinden biri iken, günümüzde kapatılarak ahşaptan 2 katlı olarak inşa edilmiştir. Giriş kapısının iki ya-

Hürrem Çavuş Camii

Araş Neftçi

HÜRREM SULTAN

104

105 HÜSAMEDDİN UŞŞAKÎ TEKKESİ

nında iki sıralı birer pencere, kapının üzerinde ise yuvarlak bir pencere bulunmaktadır. Giriş kısmına iki ahşap direğe oturan kiremit çatılı bir sundurma yapılmıştır. Caminin kuzeybatısında yer alan ve taştan inşa edilen minarenin kaidesi çatıya kadar uzanmakta ve bir kısmı da duvarın içinde kalmaktadır. Kalın gövdeli güdük minare tek şerefeli olup kurşundan sivri külahla örtülüdür. Yapının harim kısmı yenilenmiştir. Tavan ahşaptır. Dört ahşap direğe oturan fevkani mahfil harime açılmaktadır. Mukarnaslı bir yaşmağa sahip olan alçıdan mihrabın üst kısmını palmet-li bir friz taçlandırmıştır.

Banisi Hürrem Çavuş'un mezarının da yer aldığı hazire, caminin doğu ve kuzeydoğusunu çevrelemektedir. Ayrıca hazi-rede *Hadîka*'ya göre Sultanahmet Kürsü Şeyhi Mehmed Efendi, oğlu Ayasofya Kürsü Şeyhi(->) Abdurrahman Efendi, onun oğlu Hekim Çelebi Tekkesi Şeyhi Mehmed Efendi ve Çelebi Şeyh Mehmed Efendi' nin babası Hasan Dede'nin de mezarları bulunmaktadır.

Caminin avlusunda yer alan Hürrem Sultan'ın hayrı olan mektep ve çeşmeden, ayrıca mihrap duvarı tarafında bulunduğu belirtilen tekleden günümüze bir şey ulaşmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 100; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 38-39, no. 187; *IKSA*, IV, 1920; Kuran, *Mimar Sinan*, 280; Öz, *istanbul Camileri*, I, 73; *Fatih Camileri*, 131.

EMİNE NAZA

HÜRREM SULTAN

(1500, ?-15 Nisan 1558, *istanbul*) I. Süleyman'ın (Kanuni) hasekisi, II. Selim'in annesi. "Hürrem-şah", "Hürrem Haseki", "Haseki Sultan" adlarıyla da bilinir. Eski adı Avratpazarı olan semt, onun buraya yaptırdığı külliye'den dolayı Haseki(~») a-dını almıştır.

Osmanlı sarayının, Hristiyan kökenli ilk haseki sultanı ve adına külliye tesis e-dilen ilk padişah eşi olan Hürrem'in Rus a-sıllı olduğu sanılır. "Şen ve mutlu" anlamına gelen Hürrem adı verilmezden önce o-nun Roza, Rossa, Rosanne, Ruziac, La Ros-sa, Roxelana adlarından biriyle anıldığı ve bu sözcüklerin "Rus kızı" anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Babasının ise Rogatino adında bir Rus papazı olduğu söylenir. Kırım Tatarlarının bir akınında ele geçirilen Hürrem, o sırada henüz şehzade olan Süleyman'a verildi. Sarayda uzun bir eğitimden geçti. 1520'de tahta çıkan I. Süleyman'ın gözdeleleri arasına katıldı. 1521'de Şehzade Mehmed'i doğurarak padişaha eş olma hakkını elde etti. Haseki Mamdevran Gülbahar gibi hasekilik unvanı almak ve nikahlanmak için uzun bir mücadeleye girişti. Bu yıllarda Mihrimah Sultan'ı (1522), Şehzade Abdullah'ı (1523), Şehzade Selim'i (II. Selim, 1524) Şehzade Bayezid'i (1525) ve Şehzade Cihangir'i (1531) doğurdu. Hürrem'in Gülbahar'la mücadelesini, 1526' da İstanbul'da Venedik balyosu olarak bulunan Pietro Brangadino,

senatoya sunduğu raporunda anlatmıştır. Bu belgede, Gülbahar'ın, Hürrem'in saçlarını yolduğu,

Hürrem Sultan'ı betimleyen yağlıboya bir tablo, TSM. *Galeri Alfa*

yüzünü tırnakladığı, fakat bu kavgalar sonunda Hürrem'in padişah üzerinde tam bir egemenlik kurduğu ileri sürülmüştür.

1530'da Sir George Young'ın gözlemlerine göre de Kanuni, Topkapı Sarayı'n-da ve Atmeydanı'nda yapılan görkemli bir saray düğünü ile Hürrem'e hasekilik sanını vermiş ve onu nikâhlı eş yapmıştı. Hürrem, bu münasebetle düzenlenen şenlik ve şehrayinleri, Atmeydanı'ndaki cambaz, hokkabaz, vahşi hayvan gösterilerini, silahşor turnuvalarını, altın işlemeli giysiler içinde ve kalabalık harem halkıyla izledi. Fakat bu düğünün, Hürrem için değil, kızı Mihrimah'la Rüstem Paşa'nın 1539' da evlenişiyle ilgili olması da muhtemeldir.

Mahidevran Gülbahar'ın oğlu Şehzade Mustafa ile Manisa sarayına gitmesi, Kanuni'nin annesi Hafsa Sultan'ın 1533'te ölmesinin ardından saray haremde otorite kuran Hürrem, Kanuni'yi aşırı duygusallıkla kendisine bağladı. Bu karşılıklı sevgi, Hürrem'in yaşlılığında da sürdü. Bir padişahın, köle asıllı kadınlarından herhangi birine tutkusu yadırgandığından halk, Hürrem'in büyü yaptırdığına veya bir cadı olabileceğine inanıyordu. Avusturya Elçisi Busbecq(->) de Hürrem'in büyüler yaptırdığını yazmıştır. Vezirazam İbrahim Paşa' nın sarayda boğdurulmasında rolü olduğu ileri sürülen Hürrem, Kanuni'ye daha yakın olabilmek için 1541'de büyük haremi Topkapı Sarayı'na taşıttı ve buradaki eski duhteran dairesinin yerine aydınlık, ferah bahçeleri olan yeni bir harem dairesi o yıllarda yapıldı.

Kanuni'nin çıktığı ve aylarca süren seferlerde, ikisi arasında gidip gelen ulaklar ilginç aşk mektupları taşımaktaydılar.

Damadı Vezir Rüstem Paşa'yı, uzun sürelerle iki kez vezirazamhk makamına (1544-1553, 1555-1561) getiren Hürrem, üvey oğlu Şehzade Mustafa'nın boğdurul-

masını da hazırladı ve taht yolunu kendi oğullarına açtı. Böylece o, güzel ve zeki bir kadının Osmanlı sarayında hangi düzeyde etkili olabileceğini de kanıtladı. Bu açıdan, Hürrem, kadınlar saltanatının ilk temsilcisi oldu. İran Şahı Tahmasb'm kız kardeşi ile mektuplaşan Hürrem Sul-tan'a kimi Avrupa hükümdarları, kendisini "kraliçe" sayarak İstanbul'a gönderdikleri elçilerle hediyeler sunmaktaydılar.

Oğulları Abdullah'ın (1526), Mehmed' in (1543) ve Cihangir'in (1553) ölüm acılarını yaşayan Hürrem Sultan, Kanuni'nin, kızı Mihrimah'm, damadı Rüstem Paşa' nın İstanbul'da başlattıkları kapsamlı imar çalışmalarına katılmaktan geri kalmadı. Ahyolu, Aydos, Pınarhisar mülklerinden edindiği servetiyle İstanbul'da Haseki Külliyesi'ni(->), İstanbul'a ve Edirne' ye birer su yolu, Cismustafapaşa'da (bugün Bulgaristan'da

Sivilangrad) kervansaray ve cami yaptırdı. Mekke ve Medine'de de onun için her yıl sadakalar dağıtılıyordu.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde saklanan Kanuni'ye mektupları çok yönlü incelemeye değer belgelerdir. Bunlarda siyasi konulara, aile içi sorunlara da değinilmiş olması, İstanbul'u tehdit eden salgınlardan söz edilmesi ayrıca ilginçtir. Topkapı Sarayı'n-daki portreler arasında görülen Hürrem tablolan ile Avrupa'daki resimleri, genelde aynı ince çizgileri verir. Zekiliği, yüzünde ifade edilmeye çalışılmıştır. Avrupa'daki birkaç portresinde, biraz şişman ve yorgun betimlenmiştir. Elinde gül tutuşu, başındaki hasekilik hotozu, uzun kollu, yakası arkaya devrik üstlüğü, çene altını örten~yâş-mağı dönemin moda anlayışını yansıtır. Giyim konusundaki ustalığını, Türkiye'ye sığınan İran şehzadesi Elkas Mirza'ya kendi eliyle diktığı ipek gömlek ve sırma işlemeli üstlkle kanıtladığı söylenir. Yabancı ressamalar da onun zarif giyimini özellikle vurgulamışlardır.

Topkapı Sarayı'ndaki harem dairesinin kurucusu sayılan Hürrem Sultan, bu yönüyle İstanbul'daki harem tarihini ve protokolünü de başlatmış kabul edilebilir.

Son yıllarını hastalıklı geçiren Hürrem, Kanuni ile çıktığı Edirne gezisinden dönüşünde İstanbul'da öldü. Süleymaniye Camii naziresine gömüldü. Daha sonra ü-zerine türbe yaptırıldı.

Bibi. Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı*, I, ist., 1332, s. 50 vd; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 34-35; Ç. Uluçay, *Harem*, II, Ankara, 1971, s. 2, 41-47; ay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, ist., 1950, s. 5-47; ay, *Haremden Mektuplar*, ist., 1956, s. 80-84; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?*, I, *Osmanoğul-ları*, Ankara, 1969, s. 62, 188; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 178; M. T. Gökbilgin, "Hürrem Sultan", *İA*, V/2, 593-596; Ahmed Refik, "Hürrem Sultan'ın Son Seneleri", *Yeni Mecmua*, S. 32, 1334, s. 108 vd; "Âlî, Künhü'l-Ahbar" (basılmamış kısım-Istanbul Üniversitesi Ktp, no. 5959) vr 341, 431; A. G. Busbecq, *Türk Mektupları*, ist., 1939, s. 42, 103; A. L. Croutier, *Harem-Peçeli Dünya*, ist., 1990, s. 106-113; T. Hasırcıoğlu, "Hürrem Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, Yeni Seri, S. 73/1, s. 15-19; H. Şehsuvaroğlu, "Hürrem Sultan ve Sultan Süleyman", *ae*, ist., 1950, S. 4, s. 176-179; *Topkapı Sarayı Arşivi*, no. 765, 5038, 6036, 7702, 11480. NECDET SAKAOĞLU

HÜRREM SULTAN TÜRBESİ

bak. SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

HÜRRİYET

Günlük siyasi gazete.

İlk sayısı 1 Mayıs 1948'de çıktı. Gazete Türk basınına habercilik konusunda büyük bir dinamizm getirdi. Kurucusu 1912' den beri Babiâli'nin içinde

yaşayan, 50' den fazla gazete-dergi imtiyazı almış ve bunları başarı ile yayımlamış olan Sedat Simavi idi. Başyazarlığın gazete ile özdeşleştirildiği bir dönemde, haberi ön plana alarak ve halkın arzuladığı konuları işleyerek geniş bir okuyucu kitlesini yanına çekmeyi becerdi, böylece kısa zamanda en yüksek tirajlı gazete durumuna geldi. 1948 Londra Olimpiyatları'ın iyi bir kadro ve fotoğraf ekibiyle izlemesi, Türk güreşçilerinin buradaki büyük başarısı sayesinde, politika dışı konularla da bir gazetenin satışını artırabileceğini kanıtlamış oldu. Ayrıca kadın okuyucunun isteklerini dikkate alan yayınlarıyla da evin gazetesi olmayı başardı. Zengin bir dergicilik deneyimi olan Sedat Simavi, fotoğraf ve görsel malzemeyi de bol kullanarak 30.000 ile başladığı tirajını hızla artırdı. Bu özelliklerini örnek alarak zaman zaman diğer gazeteler hep *Hürriyet*'i geçmeyi hedef edinmişlerdir.

Gazete özellikle dava edindiği konuları sonuca bağlamak için gösterdiği ısrarlılıkla ün yapmıştır. Kıbrıs sorunu bunların başında gelir. İçeriği, dili ve sunuşlarıyla *Hürriyet* modern "İstanbul efendisi" tipinin gazetesi olmayı amaçlamıştır.

Sedat Simavi'nin 1953'te ölmesinden sonra oğulları Haldun Simavi ve Erol Simavi yönetimi ele aldı. 1971'de Haldun Simavi'nin ayrılmasıyla gazete tamamen Erol Simavi'nin kontrolüne geçti. Erol Si-

Ürdün jretrak orduları Filistin'e

«1 iir uma fIKS«u"- %HT" ""

w^^sn^Sc?1~- ç_««!!m...BW»»«a.h«. gjtBAYARDIYOBHI:

Hürriyet gazetesinin 1 Mayıs 1948 tarihli

birinci sayısı.

İhsan Yılmaz koleksiyonu

mavi gazeteyi, güçlü bir mali temel üzerine oturtma çabalarına girişti. Holding haline geldi. Ayrıca kendi içinde haber ajansı, dağıtım şirketi, son olarak da bankacı Erol Aksoy ile televizyon (Show) ve radyo ortaklığına girerek ve çeşitli dergiler yayımlayarak, yayın dünyasının en güçlü kurumlarından biri oldu. 1959'dan itibaren Frankfurt'ta baskıya başlayan *Hürriyet*, yurtdışında en çok satan Türkçe gazetedir. 1971'den beri İzmir, Ankara, Adana ve Erzurum'da basını merkezleri kurarak bütün Türkiye'ye gününde varmayı sağladığı gibi, 1973'te ofsete geçerek de en iyi renkli baskıyı elde eden gazete olmuştur.

İSTANBUL

HÜSAMEDDİN AĞA ÇEŞMESİ

"Başşahinci Çeşmesi" diye de bilinen bu çeşme, Üsküdar İlçesi'nde, Murat Reis Mahallesi'nde, Nuhkuyusu Caddesi'ne yakın bir yerde ve onun batı kısmında bulunuyordu. Bu caddeyi dik olarak kesen Top-taşı Caddesi ve Alaca Minare Sokağı kavşağında, Alaca Minare Mescidi'nin

(Murad Kaptan Mescidi) arsasının üst tarafından, Alacaminare Tekkesi'nin(~») kapısının bulunduğu cepheye komşu idi. Bugün ortadan kalkmış bulunan çeşmenin akıbeti hakkında bilgi sahibi olunamamıştır.

Özellikleri, kaynaklardaki bilgilerden ve eski fotoğraflardan tespit edilebilen çeşmenin, 5 beyitten oluşan kitabesi Karaferi-yeli Rüşdü Ali Efendi tarafından hazırlanmış olup, 1206/1791 tarihini taşımakta idi. Osmanlı baroğunun, çeşme mimarisinde önemli bir örneği olarak gösterebileceğimiz bu çeşmede tasarımın, klasik çağın yalın görüntüsünden sıyrılıp, süslemenin ağırlık kazandığı, daha değişik bir çehreye büründüğü dikkati çeker. Fakat süslemenin fazla yoğun olmadığı bu çeşmede sade bir zarafet bulunduğu gözden kaçmaz.

Çeşmenin cephesi, Batı tarzı başlıkları olan ince uzun sütunçeler ile hareketlendirilmişti. Zarif aynataşı bu sütunçeler a-rasında, basık kemerli bir nişin içinde yer alıyordu. Mermerden oyulmuş ve zengin bir dekorasyona sahip olan aynataşında Osmanlı baroğuna özgü süs öğeleri vardı. Lülesi, içi istiridye şeklinde oyulan kademeli nişler içine alınmış, bunun üstü ile kemer altı da yine aynı tarzda bezenmişti. Testi setleri ve su teknesi bu zarif çeşmenin gösteriş ve ahengini tamamlamakta idi. Çeşmenin, ahşap olan saçağı dışında, tamamında mermer malzeme kullanılmıştı.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 386; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 20; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 279-280. ENİS

KARAKAYA

HÜSAMEDDİN UŞŞAKÎ TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Hacı Ahmet Efendi Mahallesi'nde, Pir Hüsametdin Sokağı üzerinde yer almaktadır.

Halvetîliğin önemli kollarından Uşşa-kîliğin merkezi (âsitanesi ve pir makamı) olan bu tekke Uşşakîliğin piri Şeyh Hasan Hüsameddin Uşşakî (ö. 1592 veya 1594) tarafından 16. yy'ın son çeyreğinde kurulmuştur. Bazı kaynaklarda tekkenin, H. Hüsameddin Uşşakî'nin adına, kendisine teveccühü olan III. Murad (hd 1574-1595) tarafından tesis edildiği ifade edilmektedir.

Buhara'da 1475'te, Hoca Teberrük adında bir tacirin oğlu olarak dünyaya gelen H. Hüsameddin Uşşakî, ilk tahsilini babasından almış, daha sonra tasavvufa meylederek mirasını kardeşi Mehmed Çelebi'ye terk etmiş ve kendisine mürşit aramak a-macıyla yollara düşmüştür. Erzincan'da Kübrevîliğin Nurbahşî kolundan Şeyh Ahmed Semerkandî'ye intisap ederek kısa bir müddet sonra kendisinden hilafet almış ve irşatla görevli olarak 1523 civarında, eski adı "Uşşak" olan Uşak'a yollanmıştır. Tahta geçmeden önce, Manisa'da bulunduğu sırada kendisine mektup yazarak duasını talep eden ve H. Hüsameddin Uşşakî'den çok yakında padişah olacağı müjdesini alan Şehzade

Murad tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. Osmanlı başkentindeki sufi çevrelerinde büyük saygı gören, kısa bir sürede çevresi kalabalık bir mürit ve muhip halkası ile kuşatılan H. Hüsameddin Uşşakî önce Aksaray'da kendisine tahsis edilen bir evde ikamet etmiş, sonra Kasımpaşa'da, tekke olarak kullandığı evde inziva içinde yaşamaya başlamıştır. Hayatı hakkında bilgi veren kaynakların bazılarında H. Hüsameddin Uşşakî'nin Halvetîliğ'in Sinanî kolunu kuran Şeyh İbrahim Ümmî Sinan'dan (ö. 1568) hilafet aldığı belirtilir. Ne var ki İbrahim Ümmî Sinan, H. Hüsameddin Uşşakî'yi İstanbul'a davet eden III. Murad'ın cülusundan (1574) 7 yıl önce (1568) vefat etmiştir. H. Hüsameddin Uşşakî ile Sinanîlik arasındaki bağlantının İbrahim Ümmî Sinan'ın halifelerinden biri aracılığı ile ya da "manevi" düzeyde kurulmuş olması ihtimal dahilindedir. Her halükârda tarihçesi yeterince aydınlatılmamış bulunan Uşak-kîliğ'in piri hac dönüşünde Konya'da vefat etmiş, tahnit edilmediği halde bozulmadığı rivayet edilen naaşı İstanbul'a getirildiğinde, Üsküdar'da, Celvetî piri Aziz Mahmud Hüdâî'nin(->) başkanlık ettiği kalabalık bir derviş topluluğu tarafından karşılanarak Kasımpaşa'daki tekkesine defne-dilmiştir.

H. Hüsameddin Uşşakî'nin Kasımpaşa'daki evini tekke olarak kullandığı, tesis etmiş olduğu vakfın, büyük oğlu ve halefî olan Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1628) tarafından genişletildiği anlaşılmaktadır. Tekkenin 6. postnişini Şeyh Ahmed Efendi'nin (ö. 1754) meşihatı sırasında, 18. yy'ın ortalarına doğru Tersane Emîni Yusuf Efendi (ö. 1748) harap durumda bulunan bu ev-tekkeyi yıktırarak yeniden inşa ettirmiş, vakfiyeye imam ve müezzin ödenekleri ekletmiştir. Bu tarihten sonra tekkenin, ahşap minareli bir mescit-tevhidhane ile harem dairesinden oluştuğu, 13. postnişin Edirneli Şeyh Mehmed Sıdkı Efendi'nin (ö. 1856) meşihatı (1841-1856) sırasında yeni baştan ihya edildiği bilinmektedir. Nihayet 19. yy'ın ikinci yarısında tekrar harap olan ve yıkılmaya yüz tutan tekke

HÜSEYİN AVNİ PAŞA ÇEŞMESİ 106

107 HÜSEYİN FAHREDDİN DEDE

1310/1892-93'te Evkaf Nezareti tarafından son olarak yenilenmiş, kapatıldığı 1925'e kadar bu şekliyle intikal etmiştir. Tekkenin bu son aşamadaki mimari programı tev-hidhane, iki adet türbe, hazire, selamlık ve harem bölümleri, mutfak ile bir şadırvandan meydana gelmekteydi.

Cumhuriyet döneminde türbeler, hazire ve cümle kapısı dışında kalan bölümler harap olmuş, bir müddet sonra yıktırılarak yerlerine ilkokul inşa edilmiştir. 1982'te bazı şahıslar eliyle yapılan onarımda türbelerin içleri fayansla, cepheleri ise seramik karolarıyla kaplanmış, ayrıca cümle kapısının arkasına bir duvar örülerek iki türbenin arasında

mescit ve birtakım başka birimler ihdas edilmiş, böylece tekmeden arta kalan son parçalar da özgün biçimlerini büyük ölçüde kaybetmiştir.

Kaynakların bazılarında "Uşşakî Asita-nesi" ve "Pişvây-ı tarikat-ı Aliyye-i Uşşakiyye" olarak anılan tekkede perşembe günleri ayin icra edildiği, 19. yy'm sonlarında burada 3 erkek ile 1 kadının devamlı ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nden yılda 168 kuruş tahsisatı, Kurban Bayramlarında da 5 adet koyun istihkakı olduğu tespit edilmektedir.

Hüsameddin Uşşakî Tekkesi'nin, 1950' lere kadar bostanlar ve çiçek bahçeleri ile kaplı olan çevresi günümüzde imalathanelerle'dolmuş ve geçmişteki özelliğini tamamen yitirmiştir. 1925 tarihli Pervititch paftasında tekkeyi oluşturan bölümlerin tek bir kitle içinde toplandığı, güneyde Pir Hüsamet'in Sokağı üzerinde cümle kapısı ile bunun yanlarında birer türbe ve harem dairesinin, bunların arkasında da tevhid-hane ile selamlık kanadının bulunduğu, batı kesimi hazireye ayrılmış olan bahçede bir şadırvanın yer aldığı görülmektedir. Dor başlıklı pilastrlar ile kuşatılmış o-lan cümle kapısının söveleri ve yuvarlak kemeri küfeki taşındandır. Çıkıntı oluşturan kilit taşının üzerinde, metnin Osman Cemî Bey'e ait olduğu bilinen ve tekkenin niteliğini belirten Farsça manzum bir kitabe, bunun da üzerinde, beyzi bir madalyon içinde II. Abdülhamid'in 1310 tarihli tuğrası yer alır. Duvarları tuğla ile örülmüş, üstleri ahşap çatılar ile kaplanmış olan türbelerden, cümle kapısının sağında bulunan ve Pir H. Hüsameddin Uşşakî ile haleflerinden 5 kişinin sandukalarını barındıran kesim "Büyük Türbe" olarak anılır. Büyük Türbe'nin asıl girişin kuzey duvarında yer aldığı ve aynı duvarda sıralanan, basık kemerli 2 pencere ile birlikte tevhidhaneye açıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde bu üç açıklık da örülerek nişe dönüştürülmüş bulunmaktadır. Sokağa (güneye) açılan 3 pencereden doğudaki sonradan kapı haline getirilmiştir. Bunun üzerinde, 7. postnişin Şeyh Ahmed Hüsamî-zade'nin ortadan kaybolmasından sonra hatırasını yaşatmak için konduğu anlaşılan 1179/1765-66 tarihli, sülüs hatlı bir beyit yer alır. Ziyaret (niyaz) penceresi olduğu anlaşılan ortadaki açıklığın üzerinde, H. Hüsameddin Uşşakî'nin adını içeren, Mehmed Rıfat Mısıri imzalı ve 12667 1849-50 tarihli, ta'lik hatlı bir kitabe göze çarpar.

Büyük Türbe'nin zemin döşemesinin altında, birçok kabri barındıran bir bodrum katının varlığı dikkati çeker. Türk-İs-lam mimarisinin erken dönemlerinde görülen, ancak Osmanlı döneminde terk e-dilen mumyalıklı kümbet geleneğinin bu yapıda belirli bir ölçüde yaşatılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Cümle kapısının solunda yer alan ve "Küçük Türbe" olarak adlandırılan bölüm 4 adet şeyh sandukasını barındırır. Kuzey duvarında sonradan kapıya dönüştürülmüş bir pencere, bu duvarın arkasında da tekkenin naziresinden arta kalan parça bulunmaktadır. Doğu duvarında niş haline getirilmiş bir pencere, sokak üzerindeki güney duvarında da bir

kapı ile ufak bir pencere açılmıştır.

Yerinde ilkokul binasının bulunduğu tevhidhanenin iki katlı ve kagir bir bina olduğu, asıl girişinin batı yönündeki avluya açıldığı, ayrıca kuzeyindeki selamlıkla, doğusundaki haremle ve güneyindeki Büyük Türbe'yle irtibatlı olduğu söylenebilir-mektedir. Selamlık ve harem bölümlerinin iki katlı, ahşap meskenler niteliğinde oldukları, şadırvanın sekizgen planlı olarak tasarlandığı da Pervititch paftasında görülebilmektedir.

H. Hüsameddin Uşşakî hayatta iken tekkesinde kahve nakipliği görevini üstlenen Sefer Baba'nın tekkenin yakınında yer alan küçük türbesi de son yıllarda bütünüyle yenilenmiş bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, ty, 291, 293, 295; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 23-25; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, 242-243, 250-259; Kut, *Dergehname*, 236, no. 100; Çetin, *Tekkeler*, 589; Aynur, *Salih Sultan*, 36, no. 90; Âsitâ-ne, 16; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 18-19, no. 41; A. Rifat, *Lugat-i Tarihiyye ve Coğ-rafiyye*, IV, İst., 1300, s. 643; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 14; Raif, *Mir'at*, 529-532; *Ihsaiyat II*, 22; Vassaf, *Sefîne*, V, 274; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 42-43; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi*, ist., 1935, s. 23; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 31; J. S. Trimmingham, *The Sufi Orders in islam*, Oxford, 1971, s. 78; "Uşşakiyye", *Mey-dan-Larousse*, XII (1973), s. 445; M. Sertoğlu, "Kasımpaşa", *Hayat Tarih Mecmuası*, 5 (Mayıs 1977), s. 48-53; Pakalm, *Tarih Deyimleri*, III, 555; R. Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, ist., 1984, s. 131-135; S. N. Eren Balıkesiri, *Pir Hasan Hüsameddin Uşşâki (K S. A.)*, ist., 1990, s. 11-28.

M. BAHA TANMAN

HÜSEYİN AVNİ PAŞA ÇEŞMESİ

Üsküdar ilçesi Paşalimanı'nda, iskele Mey-danı'ndan Kuzguncuk'a giden cadde üzerindedir.

Simetri ekseninde çeşme kütlesiyle birlikte iki yanında beşerden on yalağıyla anıtsal bir görüntüye sahiptir. Mermerden yapılmıştır. Şair Muhtar'ın yazdığı kitabede çeşmenin 1291/1874'te yapıldığı yazılıdır. Kitabede ayrıca çeşmenin yerinde daha önce bir başka çeşme olduğu, Sadrazam ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın suyu akmayan bu harap çeşmeyi yeniden yaptırdığı belirtilmektedir. Çeşmenin karşısında kıyıda Hüseyin Avni Paşa'nın yalısı ve çeşmenin üstünde de Yarımca Baba Tekkesi'nin bulunduğu bilinmektedir. 1941'de çeşme ve çevresi Tekel tarafından

Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi

Kadir Aktay, 1994

alınmış ve yanına Midhat Tütün Deposu yapılmıştır.

Banisi Hüseyin Avni Paşa, Odacıbaşı-zadelerden vergi mültezimi Ahmed Efen-di'nin oğludur. 1863'te İsparta'dan istanbul'a gelmiştir. Mekteb-i Harbiye'yi bitirdikten sonra orduda çeşitli görevlerde bulunmuştur. Kırım Savaşı'nda başarı gösterdikten sonra seraskerlik, Askeri Şûra reisliği, 1. Ordu komutanlığı, harbiye nazırlığı yapmıştır. 1874-1875'te de sadrazam d-^ muştur, 1876'da Abdülaziz'in (hd 1861-1876) tahtan indirilmesi olayında bulunmuş ve bunun üzerine Çerkeş Hasan tarafından Midhat Paşa'nın konağında vurulmuştur.

Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi kütleli görüntüsüyle çarpıcı bir çeşmedir. Simetri eksenini üzerinde ve kenarlardaki kütleler 18. yy'm ikinci yarısında çeşme tasarımında yaygınlaşan barok üslubun hareketli dalgalanmalarına, aralardaki bölümlerde ise neoklasik üslubun yalın görüntüsüne sahiptir, iki karşıt üslup arasında denge kurulmuştur. Simetri eksenini üzerindeki kütle çeşme külesidir. Çeşme külesiyle kenardaki kütleler yüksek tutulmuştur. Bu kütlelerden ara bölümlere geçiş "S" kıvrımıyla karşılanmıştır.

Çeşmenin yalağı ve aynataşı dışbükey yüzeylidir. Aynataşı 1740'larda beliren örgelerle (akant yaprağı, istiridye kabuğu, "C" kıvrımlı kemerler, sütunlar ve sütunlar üzerinde topuzlarla) bezelidir. "C" profilli çeşme kemeri içbükey-dışbükey hareketlenmeyle biçimlendikten sonra dört kez yinelenerek açılır. Dördüncü kemer "S" kıvrımı yaparak biter. "S" kıvrımını bir yaprak örgesi destekler ve "S" kıvrımıyla yaprağın arkasından aşağıdaki sütunun u-zantısı niteliğinde duvara bitişik neoklasik bir kolon yükselir. Bu konumda bezeme-sel amaçla kullanılan yapısal öğelerin olgun bir çözümlemesi gerçekleşmiştir.

Çeşmenin ayna duvarının yanlara açılışı da içbükey-dışbükey hareketlenmey-

ledir. Bu hareketlenmeler ve yapısal öğeler çeşme tasarımının plastik değerini artırmaktadır. Alınlıktaki kemerleri taşıyan sütun neoklasik düzende olup volütlü başlıklara sahiptir. Çeşme duvarıyla yalak duvarı arasındaki ayrımı yine bir ikinci neoklasik sütun yapar. Bu sütunlara baştabanın kornişini oturmaktadır. Baştabana 7 be-yitlik kitabe yerleştirilmiştir. Çeşme külesi geniş bir saçakla son bulur. Çeşmenin iki yanındaki ilk yalaklar karşıt kütleler a-rasındaki uyumlu geçişi sağlarlar. Bu yalaklar içbükey biçimlenir. Öteki yalakların dizildiği duvar yüzeyi düzdür. Yalaklar birbirinden düşey olarak pilastrlarla ayrılırlar. Yalaklarda ayrı ayrı musluk yoktur, çeşme yalağına açılmış su oluğu, yan yalaklara su akıtmak üzere tasarlanmıştır. Yalakların hayvanların su içmesi için düşünülmüş olması gerekir. Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 78; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 456-458.

AYLA ÖDEKAN

HÜSEYİN AYYANSARAYÎ

(?, istanbul - 1 Temmuz 1787, istanbul) Tarihçi.

Tam adı Hafız Hüseyin bin ismail Ay-vansarayî'dir. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Eserlerinden çıkarabildiğimiz bilgilere göre Ayvansaray'da doğdu. IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın teberdar-lar kethüdası Hacı ismail Ağa'nın (ö. 1752) oğludur. Dergâh-ı âli yeniçeri sekbanlarının 15. ortasına bağlıdır. "Ayvansarayî" mahlasını doğduğu senitten aldı. Hafızlığı, belki üstadım dediği Tokluded Camii imamı Şeyhü'l-kurra Halil Efendi'den Ku-ran'ı hıfzettiğinden ötürüdür. Misafir olarak gittiği akrabasından Kızıl Mescit imamının evinde öldü. Ayvansaray'a yakın Zal Mahmud Paşa Camii haziresine gömüldü. Ancak burada ve civarında yaptığımız araştırmalarda mezar taşma tesadüf edemedik.

Tanınmış eseri *Hadikatü'l-Cevârni*, İs-tabul'un camileri, mescitleri ve çeşitli mimari yapıları için kıymetli bir kaynaktır. Yazarın girişteki ifadesine göre, 1769'a kadar suriçi ve sur dışı, Galata, Eyüp, Üsküdar ve Boğaziçi'nin her iki yakasından Kadıköy içlerine kadar mevcut olan cami ve mescitleri yazmış, eserim 1779'da temize çekmeye başlamış ve 1781'de bitirmiştir. Bu eseri meydana getirmek için, gittiği her cami ve mescitte birer vakit veya daha sık namaz kılarak bina hakkındaki gözlemlerini kaydetmiş; bununla da yetinmeyerek binalardaki kitabeleri, banilerinin adlarını, bulduklarının mezarlarını da belirtmiştir. Ayrıca camiye bağlı türbe, medrese, imaret, bimarhane, mektep, hamam, çeşme, tekke gibi yapılar için de bilgiler eklemiş, mahallesi olup olmadığını belirtmiştir.

Hadikatü'l-Cevâmi'ye I. Mahmud'un (hd 1730-1754) imamı Zileli Seyyid Osman Efendi'nin torunu Ali Satı Efendi (ö. 1843), cami ve mescitleri 1838 sonuna kadar yürüterek bir zeyl yazmıştır. Satı Efendi, zeylinde kendine göre gereksiz gördü-

ğü bazı cami ve mescitleri esas *Hadika-tü'l-Cevâmi'den* çıkarmıştır (bas. İst., 1865, 2 c.). Kitapta 874 cami ve mescit kayıtlıdır. Satı Efendi'nin bıraktığı yerden başlayarak Süleyman Besim de ayrıca 1860'a kadar ayrı bir zeyl yazmıştır. Bugüne kadar eserin Türkiye'de ve yurtdışındaki kütüphanelerde 29 yazma nüshası tespit edilmiştir. Eser Joseph Hammer(->) tarafından kısmen Almancaya çevrilerek yayımlanmıştır. Ayvansarayî'nin, çeşitli cami, mescit, hamam, çeşme, tekke vb yapıların kitabelerini derlediği *Mecmua-i Tevârih* (bas. 1985) Osmanlı sultanlarının, devlet adamlarının, hayat hikâyelerinin yer aldığı *Vefeyât-ı Selâtin* ve *Meşâhir-i Rical* (bas. 1978) ile *Tercümetü'l-Meşâyibya*. da *Tez-kire-i Ayvansarayî* adlarıyla da bilinen ve Osmanlı hükümdarları, sufiler, şairler hakkında ilginç bilgilerle ölüm tarihlerim veren bir başka vefeyatı bulunmaktadır. Ayrıca beğendiği müstezatlari, *Eş'amame-i Müstezad'da* toplamış, Aşık Ömer'in *Divan'mı* da düzenlemiştir.

Bibi. G. Kut-T. Kut, "Ayvansarayî Hafız Hüseyin b. ismail ve Eserleri", *TD*, S. 33 (1982),

HÜSEYİN FAHREDDİN DEDE

(1854, İstanbul - 1911, İstanbul) Mev-levî şeyhi ve bestekâr.

Kütahya'dan Mora Yenişehir'e göç eden müftü ve muhaddis Mahmud Efendi-zade el-Hac Halil Efendi ailesine mensuptur. Babası Beşiktaş Mevlevîhanesi(->) Post-nişini Hasan Nafiz Dede(->), annesi Zübey-de Havva Hanım'dır. Beşiktaş Mevlevîha-nesi'nde doğdu. Beşiktaş Rüstiyesi'ni bitirdikten sonra dönemin tanınmış edebiyatçı ve kültür adamlarından özel dersler aldı. Eniştesi, divan şairi Yenişehirli Avni Bey'den edebiyat ve tasavvuf, kayınpederi Osman Selaheddin Dede, Hintli iskender Efendi, Manisalı Hüseyin Hilmi Dede ile Belhli Abdülfettah Efendi'den Arapça, Farsça ve Fransızca, Abdurrahman Sâ-

Hüseyin Fahreddin Dede

M. Baba Tanman arşivi

mi Paşa'dan da mesnevi okudu. Hasan Nazif Dede'nin 1861'de vefatı üzerine, Mevlânâ Âsitanesi Postnişini Sadreddin Çelebi (ö. 1881) tarafından Beşiktaş Mev-levîhanesi şeyhliğine atandı. Fakat yaşça küçüklüğü nedeniyle tekkenin idaresini vekâleten Aşçıbaşı el-Hac Râşid Dede üstlendi.

Bu yönetim Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin 1867'de Çırağan Sarayı'nınC-») inşası nedeniyle önce Fındıklı'daki Karacehennem İbrahim Paşa Konağı'na ardından 1871'de Maçka'daki yeni binasına taşınmasına kadar sürdü. Bu tarihte Maçka Mevlevîha-nesi şeyhi olarak asaleten posta geçen Hüseyin Fahreddin Dede, 1874'te tekkenin yerine askeri kışla yapılmak istenmesi üzerine 1877'de Eyüp'te kurulan Bahariye Mevlevîhanesi(->) meşihatını üstlendi ve vefat ettiği 1911'e kadar bu görevi yürüttü. Bahariye Mevlevîhanesi Türbesi'n-deki mezarı, tekkenin 1960'larda uğradığı yıkımın ardından Eyüp Silaharağa Caddesi kenarındaki yeni yapılan aile kabristanına nakledilmiştir.

Hüseyin Fahreddin Dede, İstanbul Mev-levî kültüründe "ehl-i beyt" yanlısı tasavvuf anlayışının son büyük temsilcisidir. Babası Hasan Nazif Dede'den devraldığı bu mirası zenginleştirerek sürdürmüş ve meşihatını üstlendiği Bahariye Mevlevîhane-si'ni, Bektaşî-Melamî meşrep Mevlevîlerin merkezi yapmıştır. 1853'te Hasan Nazif Dede ile Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde başlayıp 1877-1925 arasında Bahariye Mevlevîhanesi'nde süren bu tasavvuf kültürü, Kasımpaşa ve Galata mevlevîhanelerinde de yankısını bulmuştur.

Köklü bir Mevlevî ailesinden gelen Hüseyin Fahreddin Dede'nin kişiliğinde, tasavvuf dünyasının Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi iki temel kaynağına dayanan bir kültürel yapılanmayı görmek mümkündür. Henüz 3

yaşındayken Said Hemdem Çelebi (ö. 1858) tarafından kendisine teber-rüken Mevlevî sikkesi tekbirlenmiş, hilafetini ise babasının halifelerinden Reşîd Dede'nin oğlu Karahisar Mevlevîhanesi Postnişini Kemaleddin Dede'den almıştır. Ayrıca Sütluçe Bademlik Tekkesi Şeyhi Münir Baha'dan da Bektaşî icazeti vardır.

Hüseyin Fahreddin Dede'nin İstanbul Mevlevîliği içinde dikkati çeken bir diğer özelliği, temsil ettiği tasavvuf anlayışını ve dolayısıyla Bahariye Mevlevîhane-si'ni, Tanzimat sonrasında Osman Selaheddin Dede'nin (ö. 1887) faaliyetleriyle şekillenen ve tarikatın gündelik siyasetle bütünleşme ilkesini benimseyen akımın dışında tutmasıdır. Yenikapı Mevlevîha-nesi(->) Postnişini Osman Selaheddin Dede'nin kızı Fatma Aliye Hanımla 1872'de evlenerek bu Midhat Paşa yanlısı Mevlevî şeyhine damat olması, onun siyaset karşısındaki bağımsız tavrını değiştirmemiştir.

Yeni Osmanlılar ile yakın ilişkisi bulunan ve Ali Nutkî Dede'den(->) beri modernleşme hareketinin içinde yer alan Osman Selaheddin Dede ailesi, Fahreddin Dede'nin bu tavn nedeniyle Bahariye Mevlevîhanesi üzerinde ortak meşihat anla-

ifett

HÜSEYİN PAŞA ÇEŞMESİ

108

109

HÜSREV PAŞA KÜLLİYESİ

Hüsrev Paşa Külliyesi'nde tekke ve türbenin bir görünümü.

Yavuz Çelenk, 1994

mına gelebilecek bir idari tasarruf yoluna girmemiştir.

Hüseyin Fahreddin Dede'nin son dönem Osmanlı kültür hayatında bestekâr-lığı ve neyzenliği ile kazandığı haklı bir şöreti vardır. Musikiyi dönemin en iyi hocalarından öğrenmiştir. Bunlar arasında ismail Dede Efendi'nin öğrencileri olan Yağ-lıkçızade Ahmed Efendi, Kocamustafapa-şa Âsitanesi zikirlerinden Sünbülî tarikatına mensup Mutfazade Ahmed Efendi ve Bahariye Mevlevîhanesi kudümzenbaşısı Mehmed Zekâî Dede bulunuyordu. Batı musikisine de ilgi duyan Hüseyin Fahreddin Dede, Muzıka-i Hümayun'da görevli fülitist Râtib Efendi'den nota ve nazariyat dersleri almıştır. Ney ile Chopin'in eserlerini çalabilecek kadar Batı musikisine vakıftı. Türk musikisinin yetiştirdiği en önemli neyzenlerden birisi olarak kabul edilen Fahreddin Dede'ye bu konuda Beşiktaş Mevlevîhanesi neyzenbaşlarından Salih Dede ile aynı tekkenin postnişinle-rinden Said Dede'nin (ö. 1852) oğlu Neyzen Yusuf Paşa (ö. 1884) hocalık yapmışlardır. Ayrıca Şeyh Abdülhalim

Efendi' den de Hamparsum notası ve tanbur öğrenmiştir.

Döneminin en geniş musiki kültürüne sahip kişileri arasında bulunan Fahreddin Dede, yetiştirdiği öğrencileriyle de Türk musikisinin bilimsel açıdan incelenmesi yolunu açmıştır. Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Celâleddin Dede (ö. 1908) ve Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Atâullah Dede (ö. 1910) ile birlikte Batılı anlamda musiki nazariyatı üzerinde çalışmış ve bu konuda daha sonra ilk bilimsel eserleri ortaya koyacak olan Rauf Yek-ta(-0, Hüseyin Saadettin Arel(-+) ve Subhi Ezgi'ninO) yetişmesini sağlamıştır.

Bahariye Mevlevîhanesi'ni aralarında Medeni Aziz Efendi, Tanburî Kâmil Bey, Yeniköylü Hasan Erendi, Bolahenk Nuri Bey ve Hafız Ahmed Irsoy gibi bestekâr ve icracıların devam ettiği bir merkez durumuna getiren Hüseyin Fahreddin Dede' nin musiki alanında verdiği en önemli eser "Acemaşîrân Mevlevî AyinF'dir. ilk icrası 29 Nisan 1885'te Bahariye Mevlevî-hanesi'nde yapılan bu eser, gereksiz ayrıntılardan arınmış, kendi içinde sağlam bir denge ve ifade gücüne sahip bulunup, Mevlevî musikisinin son dönem Osmanlı kültüründe vardığı doruk noktasını sembolize eder. Ayrıca "devr-i kebîr" usulünde bir düğâh peşrev ile hüseyini ve müste-ar makamlarında iki saz semaisi bestelemiştir. Güftesi Fuzûlî'ye ait olan "Hümayun Sengin Semaisi" ile Nedim'e ait olan hisarbuselik "Yürük SemaF'si günümüze gelen sözlü eserleri arasındadır. "Fahrî" mahlasını kullanarak yazdığı Türkçe ve Farsça şiirleri ile Bahariye Mevlevîhane-si'ndeki gündelik hayata ilişkin notlarını *Mecmua'sındsL* toplamıştır.

BibL BOA, irade Dahiliye, no. 33050 (24 Şevval 1278); *Tarib-i Lutft*, X, 64; Mehmed Ziya, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", *Musavver Nevsâl-i Osmanî*, ist., 1328, s. 271-281; Hüseyin Fahreddin Dede, *Mecmua*, Konya Mevlâ-na Müzesi, İhtisas Ktp, no. 7467; Rauf Yekta, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", *Musavver*

Nevsâl-i Osmanî, ist., 1328, s. 281-283; Vassaf, *Sefine*, V, 179-184; Lutfi Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Hân 'in ve Halefînin Sarayında Gördüklerim*, I, ist., 1340, s. 131; V. Ç. İzbu-dak, *Hatıralarım*, ist., 1946, s. 24; inal, *Türk Şairleri*, I, 347; inal, *Hoş Şada*, 193-196; Ergun, *Antoloji*, II, 507; Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, 211.

EKREM İŞİN

HÜSEYİN PAŞA ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi, Nevbahar Mahallesi, Darüşşi-fa Sokağı'nda, Haseki Darüşşifası'nın arkasında bulunan Başçı Mahmud Çeşmesi' nin alt tarafından olup, bugün binaların arasında sıkışmış durumdadır. Günümüze kadar ayakta kalabilen çeşmenin suyu akmaktadır.

Çeşmenin inşa kitabesinden anlaşıldığı üzere 1110/1698'de Köprülü Mehmed Paşa'nın yeğeni Sadrazam Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Klasik tarzda inşa edilmiş çeşmelerden biri olan Hüseyin Paşa Çeşmesi kesme taştan yapılmıştır. Üç kademeli silmelerle dikdörtgen çerçeve içine alınmış bir sivri kemerden ibaret yalın bir mimari görünümüne sahiptir.

Günümüzde teknesi yerinde olmayan bu çeşmenin, testi setleri ise sağlam durumdadır. Aynası mermerden yapılmış o-lup, üzerinde süsleme bulunmaz. Kemerin hemen içinde bulunan üç satırlık kitabeden 1319/1901'de II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından onartıldığı anlaşılmaktadır.

Günümüzde, halk arasında "Kuruçeşme" olarak bilinen Hüseyin Paşa Çeşmesi, yakınında bulunan Haseki ve Başçı Mahmud çeşmelerine nazaran daha sağlam durumda ve onlardan daha gösterişli bir yapıya sahiptir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 98; *Fatih Camileri*, 326; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 392.

GÜLAY BURGAZ

Hüseyin Paşa Çeşmesi

Yavuz Çelenk, 1994

HÜSEYİN VASSAF

(8Mart 1872, İstanbul-21 Kasım 1929, İstanbul) Uşşakî şeyhi ve biyografi yazarı.

Babası Ürgüplü Osman Efendi (ö. 1890), annesi Fatma Emsal Hamm'dır (ö. 1880). Ailesi Mısır'da Vali Mehmed Ali Paşa ve İbrahim Paşa'nın hizmetinde bulunduktan sonra Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın beraberinde İstanbul'a gelerek Aksaray'a yerleşmiştir. İlk eğitimine Kara Mehmed Paşa Camii'ndeki ibtidai mektebinde başlayan Hüseyin Vassaf, Ağayokuşu İbtidai Mekte-bi'ni bitirdi. Bir süre Hayriye Medresesi'ne devam ettikten sonra Mekteb-i Osmani ve Aksaray Rüştîyesi'nde okudu. Mekteb-i Mülkiye'nin idadi kısmından mezun oldu. İlk resmi görevine Rüşumat Emaneti'nde başladı. Daha sonra Şirket-i Hayriye Tahrirat Kalemi, Galata Emtia-i Dahiliye Kontrol Memurluğu ve İhracat Gümrükleri Mü-dürlüğü'nde görev yaptı. 1922'de İstanbul Rüşumat başmüdürü iken isteğiyle emekliye ayrıldı. Mezarı, Rumelihisarı Kabris-tam'ndadır.

Hüseyin Vassaf, İstanbul'un tasavvuf hayatı üzerine yaptığı çalışmalarla şehrin mistik kültürünü aydınlatan kişilerin başında gelir. Hayatı boyunca pek çok tekkeye devam etmiş, bu tasavvuf merkezlerinde tanıdığı ve etkisinde kaldığı mutasavvıfların hayat hikâyelerini kaleme almıştır. Büyük bir kısmı günümüze basılmadan intikal eden bu eserler, İstanbul'daki tarikat faaliyetlerini ve bu tarikatların birbirleriyle olan kültürel ilişkilerini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadırlar.

Hüseyin Vassaf ı bu tür bir çalışmaya yönlendiren temel nedenlerin başında o-nun ailesi ve daha sonra yakın çevresi gelir. Babası Topkapı'da Sinanîliğe

bağlı Pazar Tekkesi şeyhlerinden Bursalı Mehmed Salih Efendi'nin (ö. 1868) dervişlerinden-dir. Annesi ise, 19. yy'ın ünlü Nakşî şeyhi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'ye(->) mensuptur. Hüseyin Vassaf, kendisine ailesinden miras kalan tasavvuf kültürünü ayrıca cami derslerine devam ederek zahiri bilgilerle de desteklemiştir. Süleymaniye Camii'nde hadis okutan Nasır Efendi ve Bayezid Camii İmamı Hüsnü Efendi, bu konuda onu yetiştiren hocalardır. Tasavvuf alanında ise önce Bayramî Şeyhi Kâmil Efendi ve Uşşakî Şeyhi Mustafa Hilmi Efendi, ardından Nakşî Şeyhi Hayalî Hafız Efendi ile Kocamustafapaşa Âsi-tanesi(->) Postnişini Mehmed Rızaeddin Efendi'nin (ö. 1891) sohbetlerine katılmış, fakat üzerindeki en kalıcı etkiyi Çayırılı Medresesi'nde mesnevi okutan Mevlevî Şeyhi Mehmed Esad Dede yapmıştır.

1896'da Şam'dan İstanbul'a gelen Şaba-nîliğın Bekrî koluna mensup Mehmed Sultan Efendi, Hüseyin Vassaf in intisap ettiği ilk şeyhtir. Daha sonra Edirneli Hasan Sezaî Efendi soyundan gelen Gülşenî Şeyhi Şuayb Şerafeddin Efendi'ye bağlanmış ve ardından Mustafa Hilmi Efendi'den Uşşakî icazeti almıştır. 1925'te tekkelerin kapatılmasından bir süre önce Mustafa Safî

Efendi'nin vefatıyla boşalan Kasımpa-şa'daki Uşşakî Tekkesi meşihatına İnegöl Müftüsü Mehmed İzzeddin Efendi tarafından atanmıştır. Postnişinlik yaptığı bu dönemde icazet verdiği şeyhler arasında Ali Rıza Efendi, Muhammed Ömer Rüşdî Efendi, Ali Osman Sıdkî Efendi ve Muhammed Mecdî Efendi vardır.

Hüseyin Vassaf in tarikat silsilelerini ve şeyh biyografilerini topladığı kitabı *Sefî-ne-i Evliyâ-i Ebrâr* başlığını taşır. 5 ciltlik bu eser Divan-ı Hümayun Kalemi memurlarından Mehmed Sami Efendi'nin 1900' de yayımladığı *Esmâr-ı Esrar* adlı kitabının şerhidir. 1902-1923 arasında kaleme a-lınan *Sefîne-i Evliya*, tarikatlara göre liste şeklinde düzenlenen *Esmâr-ı Esrâr'a* oranla tarikat kurucularının biyografilerini kapsaması, ayrıca tekkelerin tarihlerine yer vermesi ve bu bilgileri bizzart Hüseyin Vassaf tarafından çekilen fotoğraflarla dekterilemesi açısından temel bir kaynaktır. 1990' da I. cildi yeni harflere çevrilerek yayımlanan eserin diğer ciltleri yazma olup Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.

Diğer eserleri arasında tarikat şeyhlerine ait biyografi kitapları önemli bir yer tutar. Büyük bir kısmı yazma halinde kalıp basılmayan bu grup içinde kendisinin intisap ettiği Gülşenî Şeyhi Şuayb Şerafeddin Efendi'yi anlattığı *Mürâselât*, Mesne-vihan Mehmed Esad Dede'nin hayatını ve, faaliyetlerini ele alan *Mevlevî Mehmed Esad Dede başlıklı* çalışmaları vardır. Diğer biyografileri ise, *Risâle-i Hayriye* (Yahya Efendi Tekkesi Şeyhi Hasan Hayrî Efendi'nin hayatı), *Risâle-i Şevkiye* (Mustafa Şevkî Efendi'nin hayatı), *Risâle-i Müştakî-ye* (Kadirî Şeyhi Müştak Baba ile oğlu Ed-hem Baba'nın hayatı), *Risâle-i Selâhiye*

(Abdullah Selâheddin Uşşakî'nin hayatı), *Tevfikname* (Seyyid Ahmed Tevfik Bey'in hayatı), *Remziname* (Üsküdar Mevlevîhanesi Postnişini Ahmed Remzi Dede'nin hayatı ve eserleri), *Kemâlname-i Şeyh Hakki* (Bursalı İsmail Hakki'nin hayatı), *Gül-zâr-ı Sadi* (Mehmed Emin Tokadı'nın hayatı) başlıkları altında toplanmıştır. İbnü-lemin Mahmud Kemal İnal'ın(-0 hayatını ve eserlerim *Kemalü'l-Kemâl'de* ele a-lan Hüseyin Vassaf in ayrıca gezi notlarını topladığı *Hatıra-i Hicaziye, Bursa Hatırası* ve *Suriye'de Bir Cevalân* adlı eserleri bulunup şiirlerini de *Divân-ı Vassaf'ta* bir araya getirmiştir.

Bibi. Vassaf, *Sefine*, V; inal, *Türk Şairleri*, IV, 1915-1918.

EKREM İŞİN

HÜSREV PAŞA KÜLLİYESİ

Eyüp İlçesi'nde, Merkez Mahallesi'nde yer alan bu ufak kapsamlı külliye türbe, tekke, kütüphane ve çeşme bölümlerinden meydana gelir.

Sadrazam Koca Hüsrev Paşa (ö. 1855) tarafından yaptırılan külliye'nin bünyesindeki kütüphane 1255/1839 tarihlidir. Tekkenin vakıf kaydı da 1274/1857 tarihini taşımaktadır. Türbenin ise paşanın sağlığında inşa ettirildiği tahmin edilebilir.

Çepeçevre hayır eserleri ile kuşatılmış olan külliye'nin kütüphanesi Bostan İskeleşi Sokağı'nın kuzey yakasında; Hüsrev Paşa'nın gömülü olduğu türbe aynı sokağın güney yakasında, kütüphanenin karşısında; tekkenin tevhidhane, harem ve selamlık bölümleri ile çeşme, kütüphanenin arkasında (kıble yönünde); derviş hücreleri ise Boyacı Sokağı'nın batı yakasında yer almaktadır.

Tekke: Nakşibendîliğin Halidî koluna bağlı olan tekkede perşembe günleri ayin icra edildiği, *Mecmua-i Tekâyâ'nım* basıldığı 1307/1889'da Murad Efendi adında bir şeyhinin bulunduğu, son postnişinin ise Şeyh Mehmed Şefik Efendi (Eryuvası) olduğu tespit edilmektedir. Son şeyhin ailesi halen tekkenin harem bölümünde i-kamete devam etmekte, derviş hücrelerinin 1930'da yıktırılarak yerlerine bir boyahanenin yapıldığı, söz konusu yapının da 1976'da kaldırıldığı ve yerinin mezarlığa katıldığı bilinmektedir.

Tekkenin, pilastrlar ile kuşatılmış olan yuvarlak kemerli girişi Boyacı Sokağı'nın doğu yakasındadır. Aynı zamanda türbeye geçit veren bu girişin sağında (kıble tarafında), sokak üzerinde sıralanan ve dikdörtgen açıklıklı pencerelerle aydınlanan 3 adet harap odanın, selamlık birimleri olduğu tahmin edilmektedir. Gerek tekkenin girişi, gerekse de söz konusu odaların duvarları son derecede kalitesiz bir tür kü-feki taşı ile örülmüş olduğundan yoğun bir aşınmaya maruz kalmıştır.

Girişi izleyen ve zamanında beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılan koridordan türbeye ve türbe-tekke bağlantısını sağlayan sofaya geçilmekte, sofanın kıble tarafında küçük boyutlu, dikdörtgen planlı tevhidhane, bunun

üzerinde de harem bölümü bulunmaktadır. Koridorun sağında, kagir tevhidhane-harem binası ile Boyacı

Sokağı üzerinde sıralanan mekânlar arasında küçük bir avlu, avlunun güney sınırında da tekkenin mutfak ve kiler bölümleri yer alır. Koridordan avluya geçilen yerde bulunan küçük boyutlu, kita-besiz çeşme harap durumdadır.

Türbe: Kare planlı ve kubbeli olarak tasarlanan ve Hüsrev Paşa'ya ait tek bir ahşap sandukayı barındıran türbe doğu yönünde Âdile Sultan Türbesi'ne(-*), batı yönünde Mahmud Celâleddin Efendi Türbe-si'ne(-0) bitişmekte, iki yandan birer pencere ile kuşatılmış olan girişi güney yönünde, tekke ile bağlantılı koridora açılmakta, Bostan İskeleyi Sokağı üzerindeki kuzey cephesinde sıralanan 3 adet dikdörtgen açıklıklı pencere türbeyi aydınlatmaktadır.

Sağındaki Mahmud Celâleddin Paşa Türbesi'nin cephesi ile eş olan sokak üzerindeki cephe ampir üslubunun(-0) özelliklerini sergilemektedir. Bütünüyle beyaz mermer kaplı olan bu cephe, pencerelerin alt ve üst hizaları ile saçak hizasında yer alan 3 adet silme ile donatılmıştır. Cephenin sınırlarında yükselen pilastrlar ikinci silmeye kadar yivli olarak devam etmekte, Korint başlıklardan sonra da düz olarak saçığa kadar devam etmektedir. Ortadaki pencere, kıvrımlı dal kabartmalarını içeren kavisli bir alınlıkla taçlandırılmış, pencerelerin altında yer alan dikdörtgen kartuşların içine yatay çubukla bezemeler oturtulmuştur. Dökümden mamul pencere şebekelerinde lir motifleri dikkati çeker. Duvarlarda ve kubbede kalem işi izleri seçilmektedir.

Kütüphane: Enine dikdörtgen bir alanı kaplayan kütüphane, girişin arkasında uzanan bir koridor ile bunun yanlarında bulunan, kare planlı ve kubbeli iki birimden oluşur. Girişin solunda yer alan ve

HÜSREV PAŞA TÜRBEŞİ

110

111

IHLAMUR KASRI

İsimsiz Türbe olarak adlandırılan yapıya bitişen mekân Bostan iskeleyi Sokağı üzerindeki 2 pencere ile, diğer mekân ise, ikisi sokağa ikisi de Halic'e (doğuya) bakan 4 adet pencere ile aydınlanır.

Sokak üzerinde uzanan ve bütünüyle mermer kaplı olan cephenin ekseninde yuvarlak kemerli giriş, bunun yanlarında, simetrik konumda, ikişer dikdörtgen pencere, cephenin sınırlarında Dor başlıklı birer pilastr bulunur. Konsollu saçaklarla donatılmış olan pencerelerin altına ve üstüne, stilize bitki kabartmaları ile bezeli dikdörtgen panolar yerleştirilmiş, süslemeli bir saçak silmesi Üe son bulan cephe 4 a-det mermer vazo

ile talandınlmıştır. Pencerelerin demir parmaklıkları enine yerleştirilmiş baklavalardan ve bunların bitişme noktalarındaki küçük dairelerden meydana gelir. Kütüphanede bulunan basma ve yazma kitaplar, halen Süleymaniye Kütüphanesi'ne intikal etmiş bulunmaktadır.

Bibi. Münib, *Mecmua-i Teky*, 13; *thsaiyatH*, 22; Sözen, *Mimar Sinan*, 658; Akakuş, *Eyyb Sultan*, 193-195; H. inalcık, "Husrev Paşa", *M*, V/1, 609-616; Demiriz, *Türbeler*, 43-45; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 125, 207-208, II, 41. M. BAHA TANMAN

HÜSREV PAşA TÜRBESİ

Fatih İlçesi'nde, Yenibahçe'de, Bali Paşa Camii yakınında, Bali Paşa ve Hoca Efendi sokaklarının köşesine rastlayan yerdedir.

Mimar Sinan'ın tasarlamış olduğu bu yapı, vezir türbeleri içinde en ssls ve o oranda da muhteşemidir. 952/1542 tarihli türbede gömülü olan Husrev Paşa (. 1544) aslen Bosnalı olup, Sokollu ailesine mensuptur.

Sekizgen planlı türbenin duvarlarında altta dikdörtgen söveli, üstte sivri kemerli iki sıra pencere açılmıştır. Giriş cephesinde evvelce mevcut olan dikdörtgen planlı bir revak nedeniyle ikinci kat penceresi bulunmamaktadır. Yalnız, iten burası kr bir niş biçiminde belirtilmiş ve etrafı da çinilerle süslenmiştir. Yapı, tamamen yontma küfeki taşından inşa edilmiştir. Yedi tam, iki yarım köşeli başlayan sütunlar oni-kigen olarak tanbura kadar yükselmektedir. Saakta az taşkın ve başlık biçiminde dilimli yaprak sıralı süslemeler arasında, ortada üstü palmet motifi ile sonuçlanan ve dilimler halinde aşağıya doğru yayılan,

Husrev Paşa Türbesi'nin kesit izimi. Ali Saim lgen, *Mimar Sinan*, levha 202, 1939 rum oymalı birer ta yer almaktadır. Kubbe, gövdenin üstünde yer alan geometrik zeminli ve st saçağı dilimli palmet sıralarından oluşan yüksekçe bir kasnak üzerine oturmaktadır.

İnce işçilikli türbenin giriş kapısı iki basamaklı bir merdivenden sonra hafif derin bir eyvanla kavranmaktadır. Kapı basit ve ahşaptandır. Evvelce ahşap bir revağın bulunduğu cephede, kırmızı-beyaz iki renkli taştan yapılmış basık kemerli girişin üstündeki aynada yer alan kitabe 952/ 1545 tarihlidir. Bu kitabe üstte yüksek ve dilimli bir Bursa kemeriyle vrelenerek hafif derin bir niş oluşturulmuştur. Esas kitabenin üstünde tek satır halinde: "Me-zr-ı Husrev Paşa, Rahmetu'llhi aleyh" yazmaktadır. İki satır üzerine dört mısra-dan oluşan Türkçe türbe kitabesinin ze-

mini yer yer rumlerle süslüdür. Cepheler içeride de kesme taştandır. İçeride mermer pencere şebekelerinden yalnızca birisi günümüze gelebilmiştir. Kubbeye geçişte kasnak kaidesi bir sıra mukarnas, sekizgenden onaltıgene geçişte ise üç sıra mukarnas kullanılarak

gerçekleştirilmiştir. Kasnak içeriden silindir biçiminde olup, yukarıda daha basit bir mukarnas kuşağı kubbe üzengisine kaide oluşturmaktadır. Kubbe ortasında ise kalem işi bir madalyon yer almaktadır. Pencereilerin ahşap kanatları günümüze kadar gelememiştir. Birçok yangın geçirmiş ve tamir görmüş olan yapı İstanbul Türbeler Müze Müdürlüğü'ne bağlıdır.

Bibi. Unsal, *Türbeler*, 82; Kuran, *Mimar Sinan*, 324; *Fatih Camileri*, 356.

İ. GÜNAY PAKSOY

İHLAMUR

Beşiktaş'ta, batıda Teşvikiye-Nişantaşı sırtları, doğuda Balmumcu-Yıldız sırtları, kuzeyde Gayrettepe-Mecidiyeköy yamaçları arasında kalan vadide eskiden yer alan mesire. İhlamurlaltı Mesiresi de denirdi.

Günümüzde, İhlamur Kasrı(->) ve içinde bulunduğu bahçe hariç dört bir yanı blok apartmanlar ve sitelerle dolmuş olan bu vadinin, kasrın kuzeyinde kalan kesimine, burada bulunan çiçek bahçeleri yüzünden eskiden Fulya Deresi denirdi. Bugün derelerden, çeşmelerden, yeşilliklerden ve çiçek bahçelerinden eser kalmamış bu alanda, beton bloklardan oluşan siteler bulunmakta; yerleşme ise, eski adıyla "Fulya" diye anılmaktadır. İhlamur Kasrı çevresindeki eski İhlamur Mesiresi, günümüzde güneyde Beşiktaş'ın Muradiye Mahallesi, kuzeydoğuda Dikilitaş, doğuda Abbasağa, batıda Teşvikiye, Nişantaşı, Topağacı semtleriyle çevrili bir konut bölgesi ve bütün bu semtlere uzanan yolların kavşak noktası konumundadır.

Çelik Gülersoy, bundan 50 yıl öncesine kadar İhlamur Mesiresi'nin, aralarında yaşlı ihlamurların da bulunduğu çeşit çeşit a-ğaçların altına halı gibi serilmiş kır çiçekleri, billur gibi akan sular ve serin çeşmeler, anıtsal değerde kitabeli nişan taşları ve iki beyaz boyalı güzel kasırla âdeta bir masal dünyasını andırdığını yazar. Buradaki bostanları, bostanların Arnavut ve Boşnak bahçıvanlarını, buralardan taze sebze almaya ve ailecek dinlenip eğlenmeye gelen İstanbul halkım, Fulya Deresi'nin çiçek kokularım, türlü türlü meyve ağaçlarını anlatır.

İhlamur Mesiresi'ne ait bilgilere, arşiv belgelerinde ilk kez 18. yy'm başlarında rastlanıyor. Cavid Baysun'un araştırmalarına göre, çevre III. Ahmed döneminde (1703-1730) Tersane Emini Hacı Hüseyin Ağa'nın mülküne dahildi ve onun adıyla "Hacı Hüseyin Bağı" diye anılırdı. Mal varlığını giderek artıran ve bugünkü Beşiktaş İlçesi sınırları dahilinde pek çok tarla, bağ • ve bir de büyük çiftliğe sahip olan Hüseyin Ağa, bu mal varlığının şaibeli olması yüzünden gözden düşüp idam edilince malları müsadere edilmiş ve Hacı Hüseyin Bağları da miri mülk statüsüne sokularak önce padişahların, daha sonra da halkın

rağbet ettiği bir mesire olmuştur. I. Abdül-hamid dönemi (1774-1789)

sadrazamlarından Seyid Mehmed Paşa'nın burada bir namazgah yaptırmış olması, o dönemlerde yamaçlar arasında kalmış inişli yokuşlu bu bölgenin büsbütün kendi haline bırakılmadığını, yer yer imar gördüğünü anlatıyor.

19. yy'ın ortalarına kadar çevre eski a-dıyla anılmıştır. Abdülmecid döneminde (1839-1861) bu bahçede^ mütevazı bir bağ evi bulunduğu biliniyor. 1846'da İstanbul'a gelen ünlü Fransız şair Lamartine'i, padişah bu bağ evinde kabul etmiştir. Lamar-tine, *Nouveau Voyage en Orient* adlı kitabında "üç köy yolunun kavşağında yer alan ağaçlıklı bir düzlüğün sonundaki, yaşlı ıhlamurlar ve meyve ağaçları arasında, dört köşeli, düz damlı, önünde fiskiyeli küçük bir havuz bulunan" bir bağ evini tasvir eder. 1849-1855 arasında eski bağ evini yıktıran Abdülmecid, Nigoğos Balyan'a sonraları Ihlamur Kasrı diye tanınan, o zaman "Nüzhetiye" diye adlandırdığı iki kasır yaptırmıştır. Abdülmecid'in buraya sükûnet aramaya geldiği ve kendisinden önceki III. Selim (hd 1789-1807) ve II. Mah-mud (hd 1808-1839) gibi, bölgede ok talimleri yaptığı ve avlandığı anlaşıyor. Özellikle Ihlamur'un Yıldız yamaçlarına dikilmiş çeşitli padişahlara ait nişan taşları, bu tarihi belgelemektedir.

Abdülmecid dönemi, o sıralarda Nüzhetiye adını almış olan mesirenin en parlak dönemi sayılabilir. Çevrenin canlanması ve düzenlenmesi bu yıllara rastladığı gibi, padişah ve saray mensupları dışında halkın mesireye ilgi göstermesi de bu dönemin ürünüdür. Özellikle sıcak yaz günlerinde, İstanbul halkının buradaki bostanlardan, bağ ve bahçelerden meyve sebze aldığı, ulu ağaçların, ıhlamurların altında, çayırda eğlenip dinlendikleri bilinir. Abdülmecid'in 1861'deki ölümünden sonra, Abdülaziz (hd 1861-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909) Çırağan ve Yıldız saraylarını kolay kolay terk etmemişler ve çevre halkının ilgi gösterdiği Ihlamur Mesiresi'nin saray açısından önemi azalmıştır.

II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sa-rayı'nın dört bir yanında alınan güvenlik önlemlerinin parçası olarak Ihlamur yolunun başına Jandarma Mektebi Sokağı' nm köşesine, kuleli, mazgallı, iki katlı ve halk arasında Süslü Karakol diye anılan bir karakol binası yaptırılmıştır. Daha sonra uzun süreler harap durumda kalan bina 1980'lerde restore edilerek lokanta haline getirildi. Yine II. Abdülhamid döneminde, Ihlamur Kasrı'nın yakınına Nüzhetiye Karakolu kuruldu. II. Abdülhamid 1909'da tahttan indirildiğinde yerine geçen V. Mehmed (Reşad), şehzadeliği sırasında da sevdiği Ihlamur Kasrı ve Mesiresi'ni tahta çıktıktan sonra da unutmadı. Buraya sık sık geldiği, bahçesinde gezindiği, I. Dünya Savaşı sırasında da yeni kurulan alaylara sancak verilmesi törenini burada yaptığı bilinir.

I. Dünya Savaşı sırasında ve Cumhuriyet kurulduktan sonra, 1950'lere kadar kendi haline bırakılan, zaman zaman geçici amaçlarla kullanılan Ihlamur

Mesiresi

köşkleri ve bahçeleri TBMM Başkanlığı tarafından 1951'de İstanbul Belediyesi'ne verilmiş, daha sonra geri alınmış, 1980'le-rin başlarında restore edilerek ziyarete a-çılmıştır.

Ihlamur Mesiresi'nin Cumhuriyet'ten sonra hazineye geçen geniş alanı, Çelik Gülersoy'un naklettiğine göre bir tapu o-yunu veya garip bir yanlışlık sonucu, anneleri Neyir Hanım'ın devletten bir alacağına mahsuben Abdülhak Şinasi Hisar ve kardeşi Selim Nüzhet Gerçek'e geçmiş, onlar da araziyi Vitali Levi'ye satmışlardır. Daha sonra bu şahıs parsellenemeyen bu araziyi hisse hesabıyla çeşitli hissedarlara satmış; bu arada Ihlamur Mesiresi içindeki tarihi nişan taşları, havuzun mermerleri vb sökülmüş, tahrip ve yok olmuştur.

1950 sonrasındaki hızlı yapılaşma ve arazi yağması sürecinde, Ihlamur Mesiresi çevresi önce yavaş yavaş, 1970'lerden sonra pek hızlı bir şekilde değişmiş; vadinin iki yanından, Nişantaşı ve karşısındaki Yıldız Tepesi yamaçlarından aşağılara doğru inen apartmanlara Beşiktaş'tan Muradiye'ye doğru ilerleyen apartmanlar, siteler katılmış; Ihlamur Kasrı ve Bahçesi'nin çevresi betonlar arasında kalmış; eski köşkler yok olmuş; Fulya Deresi'ni burada yapılan stadyum yutmuş; Yıldız yönündeki yamaçta kurulan bayram yeri kaldırılmış; birbiriyle kesişen yollar eski bostanların yerini almış ve nihayet kentin, Bü-yükdere Caddesi, Boğaziçi Köprüsü ve çevre yollarını Beşiktaş'a bağlayan ana u-laşım arterinin yan yollarından birinin eski Ihlamur Mesiresi'nin ortasından geçirilmesinden sonra da, Ihlamur Mesiresi'nden geriye yalnızca Ihlamur Kasrı ve Bahçesi kalmıştır.

Bibi. Çelik Gülersoy, *Ihlamur Mesiresi*, ist., 1983; M. Cavid Baysun, "Hacı Hüseyin Bağı", *Tarih Dergisi*, C. IV (1953), (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını); Eldem, *Türk Bahçeleri*.

İstanbul Ihlamur Kasrı

Beşiktaş ve Nişantaşı arasındaki vadide yer alan Ihlamur Mesiresi'ndeki kasır.

Bu vadide daha önceleri Hacı Hüseyin Bağı olarak anılan mesirenin bilinemeyen bir tarihte miriye geçmesinden sonra padişah için bir bağ evi yapılmış ve Hacı Hüseyin Bağı Köşkü diye amlagelen bu yapı özellikle I. Abdülhamid (hd 1774-1789), III. Selim (hd 1789-1807) ve II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından kullanılmıştı. I. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Seyyid Mehmed Paşa burada bir namazgah yaptırmış; III. Selim ve II. Mahmud zamanında da buraya nişan taşları dikilmişti. Zamanla Ihlamur Mesiresi olarak da tanınmaya başlayan bu bahçede 1846'da Abdülmecid (hd 1839-1861) Fransız şair Alphonse de Lamartine'i(-») kabul etmişti. Lamar-tine, sıradan bir sebze ve yemiş bahçesi o-larak algıladığı bahçe içinde gördüğü köşkün sadeliği karşısında şaşkınlığını gizle-yememiştir. Osmanlı padişahının köşkünün dört köşe bir mekân olduğunu, içinde hiçbir eşyanın

bulunmadığı salonunun ör-

ISLAHAT FERMANI

112

113 ISLAHAT-ITURUK KOMİSYONU

tasında fiskiyeli bir havuzun yer aldığını ve burada büyük bir ıhlamur' ağacına bakan tek bir penceresinin olduğunu kaydeden Lamartine, ayrıca köşkün çevresinin dışarıdan beyaz bir perde ile örtüldüğünü belirtmiştir.

Abdülmecid, Hacı Hüseyin Bağı Köş-kü'nün yerine 1849-1855 arasında iki yeni biniş kasrı ile bir çeşme inşa ettirerek, Nüzhetiye adını verdiği bu mesirede yapılan av partileri ile ok talimlerinde söz konusu yapıları dinlenme yeri olarak kullanmaya başladı. Abdülmecid tarafından Niğogos Balyan'a yaptırılan ve Merasim Köşkü ile Maiyet Köşkü olarak adlandırılan bu iki kasır, devrin mimarlık anlayışını yansıtır. Bunlardan Merasim Köşkü, a-sıl Ihlamur Kasrı'dır. Yüksek bir subasman üzerine tek kattan oluşan dikdörtgen planlı köşk, kesme taştan yapılmıştır. Abartılı cephe bezemeleri girlandlar, istiridye kabuklan, vazolar, salkımlar ve sütunçeler-den oluşur. Giriş cephesindeki iki kollu merdiven ve balkon dikkat çekicidir. Mer-

Ihlamur Kasrı Merasim Köşkü salonu. *Ali Hikmet Varlık, 1993*

Ihlamur Kasrı

Yavuz Çelenk, 1994

diven kollarının ulaştığı terastan yapıya girilir. Giriş holünün iki yanında iki oda ile çatıya bağlantıyı sağlayan bir ara mekân bulunmaktadır. Batı tarzı dekoratif elemanlarla bezeli dış cephesinin tersine, yapının içi oldukça sadedir. Subasman katına giriş, yapının iki yanındaki balkonları taşıyan kolanların ardındaki iki kapıdandır.

Merasim Köşkü'nün biraz ilerisinde bulunan Maiyet Köşkü daha sade bir yapıdır, iki katlı olan bu yapıda, giriş cephesinde gene iki kollu bir merdiven bulunmaktadır. Girişin ortasında bir hol ve merdivenler ile köşelerde 4 adet oda yer almaktadır.

Ihlamur Kasrı ve Mesiresi, Abdülaziz (1861-1876) ve V. Mehmed (Reşad) (1909-1918) zamanında da ilgi görmeye devam etti. I. Dünya Savaşı sonrasında ve Cumhu-riyet'in ardından, 1950'lere kadar çoğunlukla boş ve bakımsız kalan köşkler 1951' de istanbul Belediyesi'ne verildi. Belediye Başkanı ve Vali Fahrettin Kerim Gö-kay(-0 1952'de Harem Köşkü'nde "Tanzimat Müzesi'ni kurdu, Merasim Köşkü'nü de ziyarete açtı. Sonraki yıllarda köşkler belediyeden ayrılarak müze olmaktan çıkarıldı. 1980'lerin başlarında köşkerin onarımına girişildi. Özellikle Merasim Köşkü tümüyle restore edildi. Halen bu iki yapı ve bahçe ziyaretçilere açık bulunmaktadır.

Bibi. A. de Lamartine, *Souvenirs, impressi-ons, pensees etpaysages, pendant un voyage en Orient*, Paris, 1832-1833; M. Sözen, *Devletin Evi Saray*, ist., 1990, s. 158-165; P. Tuğlacı, *The Role ofthe Balyan Family in Ottoman Architecture*, ist., 1990, s. 374-377.

TÜLAY ARTAN

ISLAHAT FERMANI

18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı Osmanlı Devleti'nin çöküş çağında Batılı güçlerin etkisiyle yapılan reform girişimleri arasında en bilinen örneklerdendir. Doğrudan nedeni ise Kırım Savaşı'nı sona erdirmek üzere Mart 1856'da yapılan Paris Konferansı öncesinde, baskın ön koşullarını hazırlayan Viyana protokolüdür. Bu belge Osmanlı Devleti'nin Hristiyan uyruklarına tanınan hakları teyit etmesini ba-

rışın ön koşulu olarak getiriyordu ki, esasen 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşma-sı'yla Ortodokslara hamilik olanağı elde eden Rusya bunu daha sonraki savaşların zahiri gerekçesi olarak kullanmıştı.

Islahat Fermanı bir açıdan Tanzimat Fermanı'nın bir devamıdır. Her iki doküman da ülkenin vatandaşlarına değil doğrudan Batılı devletlere hitap etmektedir, ilan edildiği koşullar itibariyle Kırım Savaşı'nın hemen sonunda, Osmanlı Devleti' nin savaş masrafları nedeniyle Mısır gelirleriyle Suriye ve İzmir gümrük vergilerini ipotek ederek yaptığı ilk borçlanmaların hemen ertesinde olması dikkat çekicidir. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin mali konularda kendine çekidüzen vermesi gereği de Islahat Fermanı'nda ikinci dereceden bir tema olarak yer almıştır. Aynı günlerde İstanbul'da Batılı devletlerin elçileri etkilerini artırmışlar ve devlet işlerine doğrudan müdahale eder hale gelmişlerdi, İngiltere Elçisi Stratford Canning bu fermanın imzalanmasında birinci dereceden etkili olmuştur. Tanzimat Fermanı'nı ilan eden Mustafa Reşid Paşa, daha uzun bir metin olan Islahat Fermanı için Âli ve Fuad paşaları sert şekilde eleştirmiştir. Aynı yılın sonlarında dördüncü kez sadrazam olan Mustafa Reşid Paşa bu sadareti İngiltere ve Fransızlar başta olmak üzere yabancı elçilerin müdahalesinden iyice bunalmıştı. Öyle ki, bazı yazarlar Islahat Fermanı'nın üçte ikisinin azınlıkların, üçte birinin ise yabancıların imtiyazlarına ayrıldığını ifade etmiştir. Ancak birçok yazar fermanın Hristiyan uyruklara tanınan hakların teyidinden öteye gittiği kanısındadır. Islahat Fermanı'nın maddelerine gelince, bunlar Müslüman olmayanlara askeri ve sivil okullara girme hakkı; ceza ve ticaret davalarının laik özellikli karma divanlarda görülmesi; yeni ceza, ticaret ve usul kanunlarının hazırlanması, yabancılara gayrimenkul edinme hakkı (bu Batı sermayesi için çok önemliydi), gayrimüslimlere asker olma hakkı tanınması, fakat bedelle kaçınma olanağı, iltizama ve rüşvete son verilmesi, maaşların düzenli ödenmesi ve bütçe yapılması gibi hususları içeriyordu. Fermanın gayrimüslimlerin hakları üzerinde bu kadar durması Tanzimat

Fermam'n-dan sonra bunların şikâyetlerinin aralıksız devam etmiş olmasıydı. Esasen hiçbir hak ve ayrıcalığın imparatorluğun ayrılıkçı unsurlarını tatmin etmesi düşünülemezdi. Nitekim ilerleyen yıllarda kilise ve azınlık okullarının sayısı artmış ve bunların her biri kendi milliyeti için çalışan birer merkeze dönüşmüştür. Böylece modern devlet yolunda adım atılmaktan çok, fiiliyatta Hristiyanların imtiyazları için bir imkân teşkil etmiştir. Bazı yazarlar ise Rumların bu fermanıdan pek memnun olmadıklarını, çünkü Hristiyanlar arasında 400 yıldır sahip oldukları ayrıcalıklı konumu yitirdiklerini belirtmişlerdir. Tanzimat Fermanı'nı genişleterek yenileyen Islahat Fermanı Osmanlı sisteminin teokratik niteliğinde bir değişikliğe yol açmamış, dini farklılıklardan doğan imtiyazları ve ayrılıkçılığı önleyememiş ve zaten olanaksız olan birle-

şik bir yurt yaratma çabasında başarısızlığa uğramıştır. Fermanın göstermelik kalması ve belki sadece imtiyazların yönünü Hristiyanların lehine değiştirmiş olması imparatorlukta huzursuzlukları artırmıştır. Islahat Fermanı'nın Müslümanlar açısından ilk tepkileri Cidde Ayaklanması ve Kuleli Olayı(->) olmuştur. Cidde'de yabancılara saldıran Müslümanlar Batılı devletlerin tehditleriyle idam edilmiş, Kuleli Olayı'nda ise yabancılara tanınan ayrıcalıklar nedeniyle Abdülmecid'i devirmeyi hedefleyen bir komplo ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Sırbistan'dan Suriye ve Lübnan'a kadar bir dizi farklı din ve mezhebe dayanan isyan birbirini izlemiştir. Hristiyanların şikâyetlerinin devam etmesi üzerine 10 Mayıs 1868'de yeni bir "nutk-ı hümayun" ile "hangi dine ve mezhebe mensup bulunurlarsa bulunsunlar bütün tebaaların aynı vatanın çocukları olduğu" fikri teyit edilmiş, ama imparatorluğun çöküşüne giden olaylar zincirinin devamı içinde refah ve birlik amacı hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Kimi yazarlar da sadece Tanzimat ve Islahat fermanlarının değil arazi ve idare-i vilayet kanunlarının da hep emperyalist devletlerce ileri sürülen idari ıslahat zaruretlerine verilen cevaplar olarak addedilebileceğini ifade etmişlerdir. Namık Kemal, Islahat Fermanı'nı ele alan bir yazısında (*Hürriyet*, no. 4, 20 Temmuz 1868)

bu olayın Batılı devletlerin müdahalesiyle aslında tüm halkı değil sadece Hristiyanları gözettiğini belirtmiş ve Batılıların sadece işlerine geldiği zaman işlerine geldiği şekilde müdahale etme tutumlarını e-leştirmiştir.

Bibi. Y. Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, ist., 1939, s. 31-58; R. G. Okan-dan, "Amme Hukukunda Tanzimat Devri", *ae*, s. 97-128; H. Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *ae*, s. 139-209; S. C. Antel, "Tanzimat Maarifi", *ae*, s. 444-462; Z. F. Fm-dikoğlu, "Tanzimatta içtimai Hayat", *ae*, s. 619-659; H. Z. Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *ae*, s. 757-775; I. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *ae*, s. 777-857; I. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, ist., 1985; ay,

imparatorluğun En Uzun Yüzyılı, ist., 1987; H. Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992; S. Aksin, "Siyasi Tarih", *Türkiye Tarihi*, 3-*Osmanlı Devleti 1600-1908*, ist., 1988.

M. TANJU AKAD

ISLAHAT-I TURUK KOMİSYONU

İstanbul'da yolların düzenlenmesi ve genişletilmesi amacıyla 19 Eylül 1865'teki Hocapaşa yangınından sonra oluşturulan imar komisyonu.

19. yy'm ortalarına kadar istanbul yollarının düzenlenmesine ilişkin sistemli bir çabaya rastlanmamaktadır. Tanzimat dönemi yöneticileri Avrupa kentlerinin düzenli-

Islahat Fermanı için Batı'da yapılmış bir afiş, 1856. *Galeri Alfa*

ligi ile kıyaslandığında istanbul'un imar, düzen ve temizlik bakımından eksikliklerinin farkına varmışlardı. Bu sıralarda Paris'te Haussmann'ın gerçekleştirdiği imar hareketlerinin de Osmanlı yöneticileri üzerinde etkisi olmuştur. Ama Osmanlı başkentinin idari merkezi hüviyetini taşıyan Babiâli civarındaki genişlikleri 2,25-8 m arasında değişen yolların genişletilmesi için harcanan çabalar ancak 1865'te Hocapaşa yangınından sonra etkisini göstermiş ve bu yangınla açılan yerlerde yolların düzenlenmesi için Islahat-ı Turuk Komisyonu adıyla bir heyet oluşturulmuştur. Komisyon üyeliklerine Meclis-i Vâlâ üyelerinden Refik Efendi ve Subhi Bey, Arif Bey, Hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey, Mustafa . Efendi, Ticaret Müsteşarı Server Efendi, Mahkeme-i Teftiş üyelerinden Ferid Efendi, Erkân-ı Harbiye Reisi Mahmud Paşa ve şûra üyelerinden Ahmed Muhtar Efendi getirildiler.

Komisyonun yangından sonra Divan-yolu'nun açılması, yangın yerlerinin haritalarının çıkarılması, yangın alanındaki ahşap binaların yerlerine kagir binalar yaptırılması, yolların genişletilmesi, harcamaların planlanması gibi görevleri bulunuyordu. Komisyonun etkili olabilmesi için üyelerinin yönetimde söz sahibi kişiler arasından seçilmesine ve Erkân-ı Harbiye' den 10 kadar subayın yapılan işleri denetlemesine dikkat edilmişti. Komisyonun çalışmalarına hukuki çerçeve getirmek amacıyla 1848 tarihli Ebniye (binalar) Nizamnamesi kaldırılmış ve yerine yeni hazırlanan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Yeni nizamname, eski nizamname gibi sadece İstanbul'u değil tüm ülkeyi kapsamına alıyor ve harita yapımına, kamulaştırmaya, parsellemeye, yol genişliklerini ve bina yüksekliklerini belirlemeye ilişkin hükümler taşıyordu.

Osman Nuri Ergin'in incelemelerine göre Hocapaşa yangın yerinde cami ve abidelere ilişilmemiş, geri kalan yerlerdeki arsaların yüzde 25'i yolların genişletilmesi için bedel ödenmeden kamulaştırılmış, ahşap yapı inşasına izin verilmemiş, açılan sokakların yaya kaldırımlarına taş

döşenmiş, küçük sokaklara arnavutkaldırımı yaptırılmıştır. Cadde ve sokakların altında denize kadar uzanan tonoz lağımlar inşa edilmiştir.

Komisyon bu işleri 4 yılda 45.000 altın lira harcayarak gerçekleştirmiş ve harcamalarının bir bölümünü imara açtığı arsaları satarak karşılamıştır. Komisyon yangın alanındaki işleri bitirdikten sonra kentin başka bölgelerinde de yollar ve meydanlar açmıştır. Bunların başlıcaları Ayasofya Meydanı, Beyazıt Meydanı, Unkapanı Caddesi, şimdiki Ankara Caddesi, Mercan ve Fincancılar yokuşları, Sultanhamam ve Bahçekapı, Azapkapı, Karaköy Caddesi, Beyazıt-Aksaray caddesidir.

Komisyon çalışmalarını 1869'a kadar sürdürebilmiş ve bu tarihten itibaren de görevlerini şehremanetine devretmiştir.

Bibi. (Ergin) *Mecelle*, I, 987-1017; Ergin, *îmar-İskân*; S. Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve*

IŞIK, ESAT

114

115

İTRÎ

Nedenleri, Ankara, 1982, s. 16-17; I. Tekeli, "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", *Türkiye'de İmar Planlaması*, Ankara, 1980, s. 41-42.

İSTANBUL

IŞIK, ESAT

(16Nisan 1865, İstanbul- 1 Kasım 1936, İstanbul) Hekim.

Tam adı Mehmet Esat Işık'tır. Göz hekimi Esat Paşa olarak da tanınır. Şûra-yı Devlet azası Neş'et Bey'in oğludur. 1889' da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'yi bitirdi. Aynı yıl göz hastalıkları ihtisası yapmak üzere Paris'e gönderildi. Ünlü göz hekimi Prof. Despagner'in kliniğinde ihtisasını tamamladı. 1894'te İstanbul'a dönünce 1 ay Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde çalıştıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de emraz-ı ayniye (göz hastalıkları) muallim muavinliğine getirildi. 1899'da muallim Ab-dünnur Bey'in emekli olması üzerine o-nun yerine muallim oldu. Muallimliği sırasında yaptığı en önemli iş, o sıralarda De-mirkepî'da bulunan Askeri Tıbbiye'de Paris'ten getirdiği aletlerle 15 yataklı bir göz kliniği kurmasıdır. Ek olarak, 1896'da Sıhhiye Dairesi kararıyla Darülaceze ve 1899' da da Hamidiye Etfal Hastanesi fahri göz tabipliği ile görevlendirilmiştir.

Mekteb-i Tıbbiye'den yüzbaşı rütbesiyle mezun olan Işık, 1896'da binbaşı, 1901'de kaymakam (yarbay), 1904'te miralay (albay), 1907'de de mirliya

(tuğgeneral) rütbelerine yükseldi.

Işık 1912'den itibaren Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyeliği yapmıştır. Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye cemiyetlerinin kurucularındandır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş ve Mütareke yıllarında birkaç arkadaşıyla İstanbul'da Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'ni kurarak milliyetçi etkinlikler başlatmıştır. Işık'ın başkanı olduğu bu cemiyet önceleri manda taraftarı olmuş, ancak Anadolu'da silahlı mücadele başlayınca derhal bu mücadeleye katılmıştır. Bu arada yayın faaliyetine de önem vererek Yunan ordusunca işgal edilmiş olan Batı Anadolu'nun Türk yurdu olduğunu kanıtlayan belgeler, grafikler ve istatistikleri Türkçe-Fransızca yayımlayarak Avrupa'daki siyaset merkezlerine göndermiştir. Işık 1919'da İstanbul'da kurulan Milli Kongre'nin genel sekreterliğini yürütmüştür. Bu faaliyetleri nedeniyle İngilizlerce Malta'ya sürgün edilmiştir. Malta'da 2 sene kaldıktan sonra serbest bırakılmış, bir süre Ankara'da bulunmuş, daha sonra İstanbul'a dönerek tıp fakültesindeki görevini sürdürmüştür. Döneminde İstanbul'un en ünlü göz hekimiydi. Eski dışişleri bakanlarından Esat Işık'ın babasıdır.

Göz muayenesi için icat ettiği oftalmoskop "Basit Esat Oftalmoskopu" adıyla literatüre geçmiştir. Bu oftalmoskop, düz ve konkav iki aynanın aynı oftalmoskop üzerinde bulunması esasına dayanıyordu. Hekim yapacağı muayeneye göre kendi eksenleri etrafında dönen aynaları kullanabilmekteydi, icat ettiği diğer bir alet

de yalandan gözlerinin hasta olduğunu i-leri sürenlerin muayenesinde kullanılan "Stereoscope Essad"dır.

Bibi. "Etibba-yı Fahriyeden Göz Tabibi Kaymakam İzzetlu Es'ad Bey'in Tercüme-i Hali", *Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi İstatistik Risalesi*, Isı., 1317-18/1901, s. 362-363; Tahsin, *Tıbbiye*, II, 76-77; A. M. Özden, "Prof. Dr. Esad Işık", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Mecmuası*, no. 24, 1936", B. Tezeri, "Prof. Dr. Esat Işık, 1865-1936", *Türk Oftalmoloji Gazetesi*, C. 2 (1937), s. 235-239; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 122; S. Ünver, 1903'te Oftalmoskopu Tadil Eden Göz Hekimi Müderris Dr. Esat (Işık) Paşa", *Oto-Nöro-Oftalmoloji*, C. 5, no. 4 (1950); N. R. Yarar-A. S. Ünver, *Esad "Işık"Paşa 1865-1936*, İst, 1972.

NURAN YILDIRIM

IŞIK LİSESİ

Tam adı Feyziye Mektepleri Vakfı Özel Işık Lisesi'dir. Nişantaşı'nda ve Maslak'ta, adı geçen vakıfça işletilen özel okullardır.

14 Aralık 1885'te Selanik'te Feyz-i Sıbyan adı ile açılan ilkokul başlangıç kabul edilir. Feyz-i Sıbyan 4 sınıflı olarak 50 öğrenciyle öğretime başladı. Yoksul öğrenciler parasız kabul edilirken, varlıklılardan da çok az

ücret alınmaktaydı. 1890' da 8 sınıflı idadi oldu. Programa Arapça, Fransızca ve Farsça dersleri de alındı. Ayrıca Feyz-i Sıbyan Kız Mektebi de açıldı. Bu dönemde, Şemsi Efendi Mektebi de (Atatürk'ün okuduğu ilkokul) Feyziye Mektepleri ile birleşti. 1913'te Selanik'i işgal eden Yunanlılar okulu tahrip ettiler. Bu nedenle okulun bir şubesi İstanbul'da açıldı. Selanik'teki okul daha sonra bir yangın geçirince kapandı.

İstanbul'da biri Saü Bey'in yönetiminde "Yeni Mektep", diğeri Koska'da kiralananan bir binada "Feyziye Mektebi" adı ile açılan okullar, 1923'te Nişantaşı'nda Naciye Sultan Konağı'na taşındı. Yuva, ilk, orta ve lise sınıfları burada birleşti.

1926'da resmi okullarla denklik sağlandı. 1930'larda Feyziye Mektepleri Cemiyeti kuruldu. 14 Aralık 1935'te 50. yıldönümü kutlanırken okulun adının Işık Lisesi olması kararlaştırıldı. 1948'de cemiyet, Feyziye Mektepleri Vakfı'na dönüştü.

1970'te Ayazağa'da alınan arsa üzerindeki Feyziye Mektepleri kampüsü iki aşamalı olarak 1986 ve 1988'de tamamlandı. Halen Nişantaşı ve Ayazağa Işık liseleri (ana, ilk, orta ve lise) bazı derslerin İngilizce okutulduğu özel okul statüsündedir. Lise sınıflarında ders geçme ve kredi sistemi uygulanmaktadır. Okulların ana ve ilk bölümlerine her yıl belirli sayıda öğrenci noter gözetiminde kura çektilerilerek alınmaktadır.

1993-1994 öğretim yılında, Nişantaşı'n-daki Işık Lisesi'nde yuvada 31, anaokulunda 120, ilkokulda 581, orta kısımda 490, lisede 473 öğrenci öğretim görmektedir. 30 kız, 60 erkek yatılı öğrencisi vardır. Ayazağa'da ise yuvada 30, anaokulunda 179, ilkokulda 1.018, orta kısımda 842 ve lisede 542 öğrenci okumaktadır.

1993-1994 öğretim yılında, Nişantaşı'n-daki Işık Lisesi'nde yuvada 31, anaokulunda 120, ilkokulda 581, orta kısımda 490, lisede 473 öğrenci öğretim görmektedir. 30 kız, 60 erkek yatılı öğrencisi vardır. Ayazağa'da ise yuvada 30, anaokulunda 179, ilkokulda 1.018, orta kısımda 842 ve lisede 542 öğrenci okumaktadır.

Bibi. M. E. Elöve, *Bir Demet Işık*, ist., 1991; Komisyon, *Özel Okullar Rehberi*, ist., 1964, s. 56-57.

KUTLUAY ERDOĞAN

İTRÎ

(?, İstanbul-1711/1712, istanbul) Besteci.

Mevlanakapı yakınlarındaki Yayla semtinde doğdu, 1630-1640 arasında doğduğu sanılıyor. Asıl adı Mustafa'dır. Şiirlerinde İtrî mahlasını kullanmıştır. Buhurîzade Mustafa Efendi diye de anılmıştır. Buhurîzade adının kendi lakabı mı, yoksa aile adı mı olduğu bilinmiyor. Hayatı hakkında bilinenler çok sınırlıdır; bunlar da eski ve yeni kaynaklardaki çoğu birbiriyle çelişen kayıtlara ve söylentilere dayanır.

iyi bir öğrenim gördü. Musikide Hafız Post'tan yararlandığı, Küçük İmam, Kasımpaşalı Koca Osman ve Derviş Ömer' den de meşk ettiği sanılıyor. Bütün kaynaklar onun Mevlevi olduğunda birleşirler;

mevlevîhanelerde okunmak üzere bir ayin ile bir naat bestelemiş olması da bunun bir kanıtıdır. Söylentilere göre, Câmî Ahmed Dede'nin (ö. 1671) şeyhliği zamanında Yenikapı Mevlevîhanesi'ne devam etmeye başlamış, musiki sevgisiyle Mevlevî olmuştur.

Itrî bir besteci ve hanende olarak IV. Mehmed döneminde (1648-1687) parladı. Saray fasıllarına hanende olarak katıldı, bestelediği eserlerle padişah'tan büyük yakınlık gördü. Uzun yıllar Enderun'da musiki hocası ve hanende olarak görev aldı. Yakınlık gördüğü bir başka devlet adamı da, şiirleri ve musiki sevgisiyle tanınan Kırım Hanı I. Selim Giray'dır (1634-1704). IV. Mehmed'le yakınlığının bir sonucu olarak, kendisine "esirciler kethüdalığı" görevi verilmişti. Musikideki ünü saraydan ayrıldıktan sonra da sürmüştür. Itrî'nin meyveciliğe ve çiçekçiliğe meraklı olduğu, kendi a-dıyla anılan "Mustabey armudu"nu ilk kez onun yetiştirdiği söylenir; ıtırdan gelen Itrî mahlası da çiçek merakına bağlanır. Şey-hî'nin yazdığına göre, ölümünden sonra "Mevlevihane kapusu haricine" gömülmüştür. Mezar taşı kayıptır.

Itrî, zamanının değerli bir şairidir. Divan ve âşık tarzlarında şiirleri vardır. Naat, gazel, muamma, tahmis, nazire, tarih .beyitleri dışında hece vezniyle türküler de yazmıştır. Şiirlerini topladığı *Divartı* kayıptır. Şiirlerine şüara tezkireleri ile yazma şiir mecmualarında rastlanır. Ama Itrî mahlaslı bütün şiirler ona ait değildir. 17. yy'ın başlarında ölmüş bir başka şair de aynı mahlası kullanmıştır. 17. ve 18. yy' larda Buhurîzade lakabıyla tanınan iki musikici daha bulunduğu için, Itrî'nin onlarla da karıştırılmaması gerekir. Itrî, Hafız Post'un güfte mecmuasına eklediği güftelerde talik yazıda iyi bir hattat olarak da dikkati çeker.

Asıl önemi besteciliğindedir. Osmanlı musikisinin en büyük bestecilerinden biridir. Itrî ve çağdaşlarından önceki birçok bestecinin eserlerinde Orta ve Yakın Doğu, özellikle de İran ve Horasan musikilerinin etkileri hissedilir. Bu etkiler Itrî ve çağdaşı bestecilerin verdikleri eserlerle bütünüyle silinmiş, Osmanlı-Türk musiki üslubu en belirgin özellikleriyle biçimlenmiştir. Itrî'nin eserleriyle birlikte Türk musikisinin kuruluş evresi aşılmış sayılabilir. Itrî bu süreç içinde oluşan "yeni üslup" un çok seçkin örneklerini vermiştir. Ab-dülkadir Meragî ve Hammamîzade İsmail Dede Efendi'yle birlikte, Türk musikisinin gelişimini en çok etkileyen üç büyük besteciden biridir. Bütün eserleri üstün sanat gücü taşımakla birlikte, bazıları olağanüstü özellikler gösterir. Eserleri dindışı ve dini eserler olarak iki bölümde ele alınabilir. Dindışı eserlerinin başında "Neva Kâr" gelir. Şirazlı Hafız'ın bir gazeli üzerine bestelenen kâr, çeşitli makam ve usul geçkileriyle birbirine bağlanan ezgilerinin çeşitliliği yanında sağlam kuruluşu ve titiz işçiliğiyle Türk musikisinin en olgun ve en özgün ürünlerinden biridir. Hisar, bes-tenigâr, buselik, pençgâh

makamlarındaki besteleri, hisar ağır semaisi ile segah yürük semaisi de klasik repertuvarın en parlak örnekleri arasındadır. Dindışı küçük beste şekillerindeki hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır. Hem cami, hem tekke musikisi türlerinde eserler besteleyen İtrî en seçkin biçimine gene istanbul'da ulaşan Türk dini musikisinin en kalıcı örneklerini veren birkaç besteciden biridir.

Özellikle cami musikisi alanındaki e-serleri çığır açıcı değerdedir. "Segah Kurban Bayramı Tekbiri", kutsal emanetlerin ziyareti sırasında okunan "Segah Salât-ı Ümmiye", "Mâye" "Cuma Salâtı", "Dilkeş-haveran Gece Salâtı" 300 yıldır etkilerinden bir şey yitirmemiş eserlerdir. Özellikle, taklit edilemeyecek bir sadelik gösteren ilk iki eser çok dar bir ses alanı içinde, sadece birkaç nota ile yarattıkları etkinin yoğunluğu bakımından Türk musikisinde erişilmemiş bir ifade gücü taşır. Cami musikisinin bu en kalıcı örnekleri toplumun bütün kesimlerinin zevkini birleştirici ö-nemli bir toplumsal özellik de taşımışlardır. Teravih namazında makam değiştirme kuralı ile camilerdeki cumhur müezzinliği düzeninin de İtrî tarafından getirildiği söylenir.

Mevlevîhanelerde sema törenleri sırasında, ayinden önce okunan "Rast Naat" Mevlevî musikisine en kalıcı katkısıdır. Güftesi Mevlânâ'nın bir şiirinden alman eserde güfte ile beste mükemmel bir uyum içinde kaynaştırılmıştır. Bu naatın bestelenmesinden sonra bütün mevlevîhanelerde her mukabelede ayinden önce İtrî'nin naatının okunması hiç değişmeyen bir gelenek haline gelmiştir. "Segah Ayini" i-se, Mevlevî musikisinin şaheserlerindendir.

İtrî Türk musikisinde kullanılan beste şekillerine özgü üslubun tam anlamıyla olgunlaşmadığı bir dönemde, seçtiği beste şekilleri için en uygun tavrı bulabilmiştir. Cami musikisi eserlerinde derin bir dindarlık duygusunu; Mevlevî musikisi için bestelediklerinde tasavvufi bir içedönüş heyecanını; dindışı eserlerinde ise, sağlam, dengeli bir yapı üzerine oturmuş zengin, sanatlı musiki cümleleri arasında beliren dünyevi bir tavrı musikisiyle dile getirmeyi bilmiştir.

İtrî 17. yy'da henüz kendini arayış aşaması içinde olan Osmanlı musiki üslubunda ihtiyacı duyulan yeni musiki zevkinin oluşmasına en çok katkıda bulunan İstanbullu bestecilerin başında gelir. Kendine özgü, kişilikli bir anlatım yaratabilmiştir. Eserlerinde alışılmış ezgi kalıplarına rastlanmaz. Belli bir makamdaki eseri aynı makamdan başka bir bestecininkiyle karşılaştırıldığında, o makamı farklı buluşlar, özgün, benzersiz deyişlerle işlediği

görülür. Belli bir makam çerçevesindeki musiki cümlelerini sadece komşu perdelerden yararlanarak geliştirme kolaycılığından kaçınır, kimi zaman en uzak perdelere kadar uzanarak yepyeni ezgiler yaratır, böylece musikisini dar bir ses alanı içinde kalmaktan kurtarır. Makam seyirlerini çok iyi bilen İtrî'nin musikisi bu bakımdan makam ve geçki zenginliği taşır. Usul kullanımı da büyük bir çeşitlilik gösterir.

Notalanyla günümüze ulaşamayan e-serlerinin güfteleri ile usullerini veren kaynaklarda, çok az kullanılmış usullerde bile eser bestelediği görülür.

Mevlevî ayininden hafif şarkılara, hattâ âşık musikisi türündeki türkülere kadar, bazıları sonradan unutulmuş pek çok makamdan, hemen her beste şeklinde ve her türde eser vermiş, çok verimli bir bestecidir. Şeyhülislam Esad Efendi'nin belirttiğine göre, 1.000'i aşkın eser bestelemiştir. Bunların çok büyük bir çoğunluğu unutulmuş yahut kaybolmuştur. Bugün ancak 42 eseri biliniyor. Sayısız eserinin kaybolduğu gerçeği göz önünde tutulduğunda, musikideki etkisinin kendisinden sonraki bestecilerin eserleri içinde özümlemiş olarak sürüp gittiği söylenebilir. Bugün için çarpıcı olan nokta, günümüzde bilinen sayılı eserine bakıldığında da, onun kendisinden sonraki bestecileri nasıl etkilediğinin görülebilmesidir. Seçkin eserlerinden birkaçının incelenmesi bile, onun özgün musiki üslubu hakkında yeterli bir fikir verebilmektedir. Günümüze kalan pek az eseriyle bile Türk musikisinin en başta gelen birkaç büyük bestecisinden biri sayılması, musikisindeki olağanüstü niteliklerin bir sonucudur.

Bibi. Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ*; Safayî, *Tezkire*, İstanbul Üniversitesi Ktp, Türkçe Yazmalar, no 3215; Şeyhülislam Esad Efendi, *Atrabu'l-âsâr*, İstanbul Üniversitesi Ktp, Türkçe Yazmalar, 5229, 1739; Salim, *Tezkire-i Salim*, İst., 1315; Müstakimzade, *Tuhfe*; Rauf Yekta, "İtrî", *Tevhid-i Efkâr*, 15 Şubat 1922; ay, *Türk Musikisi Klasiklerinden Mevlevî Ayinleri*, c. 7, ist., 1934; Ezgi, *Türk Musikisi*, I; Ergun, *Antoloji*, I; R. F. Kam, "İtrî", *Radyo*, S. 7 (1942); H. Ye-nigün, "İtrî", *Musiki Mecmuası*, S. 116-117 (1957); O. Ş. Uludağ, "İtrî-Eserleri", *ae*, S. löl, 1961; H. Can, "İtrî Zamanı", *ae*, S. 317 (1976), Y. Öztuna, *Itrî*, Ankara, 1987; R. Şardağ, *Mustafa Itri Efendi*, Ankara, 1992.

BÜLENT AKSOY

İAŞE

116

117

İAŞE

İAŞE

Bizans Dönemi

Bizans döneminde başkent Konstantino-polis'in iaşesi, Roma geleneği takip edilerek, devlet idaresi ve denetimi altında yürütülmekteydi. Başkent halkının yiyeceğinin temini I. Constantinus'tan(->) (hd 324-337) başlayarak tüm Bizans imparatorları tarafından siyasi ve idari bir gereklilik olarak görülmüş, bu hususta Konstantino-polis'e her türlü öncelik ve

ayrıcılık tanınmıştır. Böylelikle, hinterlandının gıda üretimi hiçbir dönemde kendi nüfusunu doyurmaya yeterli olmayan kente, imparatorluğun kırsal yörelerinden başta buğday olmak üzere gerekli tüm yiyecek maddelerinin kesintisiz nakli garanti altına alınmıştır. Ancak bu uygulama zaman zaman kırsal alanların başkent in ihtiyaçları uğruna sömürülmesine ve dolayısıyla merkez-eyalet arası sürtüşmelere yol açmıştır. Bizans imparatorları iâşe maddelerinin temininden başka, kent içinde yiyecek piyasasını da, fiyatların tayini ve diğer yollarla, devlet denetimi altında tutmaya çalışmışlardır. Denetim işinden sorumlu devlet memuru ise imparator dan sonra Konstantino-polis'te en yüksek yetkiye sahip olan epar-hos tes poleos(->) idi. Merkezi otorite kuvvetli olduğu sürece bu iâşe sistemi başarıyla sürdürülmüş, fakat merkezi otoritenin iç veya dış sorunlar yüzünden çözüldüğü dönemlerde sarsıntıya uğramıştır.

Konstantinopolis'in iâşesine dair bilinen ilk uygulamalar kentin kurucusu I. Constantinus'a aittir. Nüfus artışı m teşvik için kent halkına bedava ve düşük fiyatla ekmek dağıtımını öngören imparator, Ro-ma'da eskiden beri mevcut olan "annona" kurumunu Konstantinopolis'te de uygulattı. Bu amaçla Mısır'dan günde 80.000 kişiye yetecek kadar erzak ı sağladı. Devrin imparatorluk toprakları üzerindeki en ö-nemli tahıl üretim merkezi olan ve önceleri Roma kentini besleyen Mısır, 4. yy' dan 7. yy'a kadar Konstantinopolis'in tahıl ambarlığı görevini yüklenerek, annona kurumunun devamını sağladı. II. İusti-nos (hd 565-578), gerek devlet bütçesi, gerek Mısır'ın ekonomisi için ağır yük teşkil eden annona'yı bir süre için yürürlükten kaldırdıysa da, I. Tiberios (hd 578-582) kurumu yeniden canlandırdı. Fakat 7. yy'm

ilk yarısında Mısır'ın önce iranlılar, ardından Araplar tarafından fethi karş ısında başlıca tahıl kaynağından yoksun kalan kent, bundan sonra buğdayını Karadeniz yöresi, *Trakya*., Makedonya ve Anadolu' dan temin etmekle birlikte, halka bedava ekmek dağıtım geleneğı sona erdi. Daha sonraları fakir kent halkının yiyecek ihtiyacını karş ılama görevini üstlenen Bizans kilisesinin bu yöndeki girişimleri, Roma döneminden beri sivil bir vatandaşlık hakkı olarak süregelen annona müessesesinin dini bir hayır kurumuna dönüşümünü işaretleyen önemli bir gelişmedir. Bazı araştırmacılar ise, tahıl stoklarının azalması sonucunda, 10. yy'dan itibaren kentte et tüketiminin arttığını ileri sürerler.

Mısır'ın fethinden sonra, Konstantino-polis'e yiyecek naklinden sorumlu bir devlet kurumu olan "navicularii" adlı gemiciler teşkilatının da yok olduğu ve 7. yy' dan itibaren bu görevin büyük ölçüde özel teşebbüse terk edildiğı görülür. Bu dönemde kente yiyecek taşıyan gemiler için şu limanlar mevcuttur: I. Constantinus zamanında her ikisi de Haliç üzerinde bulunan Prosforion ve Neorion limanları; imparator Iulianus'un 362'de Marmara kıyısında, bugünkü Kadırga Limanı

civarında inşa ettirdiği ve sonraları Sofia adıyla da anılan liman ve son olarak 5. yy'da Marmara kıyısında inşa edilen Teodosios Limanı. Ancak 8. yy'da bunlardan sadece Iulianus Limanı yiyecek taşıyan gemiler-ce kullanılıyordu. Bu limanların her birinin yakınında "horreum" adı verilen büyük devlet ambarları vardı (5. yy'da Horrea Troadensia, Horrea Valentiaca, Horrea Constantiaca, Horrea Alexandrina ve Horreum Theodosianum). Eparhos'un gözetimi altında ambarlara aktarılan tahıl, buradan ekmek fırıncıları teşkilatına dağıtılır, fırınlardan da bir kısım ekmek halka bedava dağıtılır, geriye kalanı ise devletin tespit ettiği düşük fiyatlarla satışa çıkartılırdı. Tahıl fiyatlarında herhangi bir artış olduğunda, fırıncılar ekmek fiyatını sabit tutup, somunların ağırlığını ancak eparhos' un tayin ettiği ölçüde değiştirebilirlerdi.

Eparhos'un Kitabı adlı 10. yy'a ait belge, kentin devlet nizamı altında yürütülen iâşe sistemine ilişkin önemli bilgiler içerir. Bu belgede görev ve yetkileri eparhos tarafından tayin edilen Konstantinopolis'in 22 loncasından 8'i yiyecek ve içecek sektörüne dahil olup, bunlar bakkallar (şaldamarioi), koyun eti kasapları (makellerioi), domuz eti kasapları (choiremporoi), balık satıcıları (ichthuogratai), ekmek fırıncıları (artopoioi), meyhaneciler (kapeloi) ile "bothroi" ve "legatarios" isimli kalite ve fiyat kontrolünden sorumlu müfettişlerin teşkil ettiği loncalardı.

Fakat Bizans Devleti'nin çok kuvvetli olduğu bir döneme isabet eden 10. yy'da-ki iâşe sistemi *Eparhos'un Kitabı'nda* belgelendiği şekliyle uzun süre muhafaza e-dilemeyip, merkezi idarenin zayıflamaya yüz tuttuğu Komnenoslar ve Paleologoslar dönemlerinde ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla, 14. yy'ın başlarında Konstantinopolis'teki büyük bir kıtlık krizi esnasında

yiyecek stoklarının denetimi, fiyatlandırma ve dağıtım gibi işlemleri üstlenen kişi imparator veya vekilleri değil, Patrik L. Atanasios(->) olmuştur. Anadolu topraklarının 11. yy'ın sonundan itibaren Türk hâkimiyetine geçmesi ise, Konstantinopolis'in önemli zirai mahsul kaynaklarından birinin daha eksilmesine neden olmuştur. Nihayet 14. ve 15. yy'larda, giderek çoğalan toprak kayıplarının yanı sıra, Doğu Akdeniz ve Karadeniz ticaretinde italyanların kazandığı egemen konum, Bizans imparatorlarının Konstantinopolis'in iâşesine ilişkin devlet politikalarını tümenden sarsmıştır. Devletin Konstantinopolis'in iâşesine ilişkin aldığı tüm tedbir ve gösterdiği tüm gayretlere rağmen, her dönemde kentte *zurnan zaman* açlık ve kıtlık krizleri yaşandığı görülür. Çoğunluğu kötü hasat mevsimleri veya düşman istilalarıyla bağlantılı olan bu krizler arasında en ciddileri 409-410, 443, 742, 927-928, 960, 968-970, 1037, 1306-1307, 1394-1402, 1453 yıllarıdır. Bazı kıtlıklar ise kentte, 409-410, 431, 463 ve 602'de olduğu gibi, halk ayaklanmalarına yol açmıştır.

Bibi. G. I. Bratianu, "La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane", *Byzantion*, c. 5 (1929-1930), s. 83-107; ay, "Nouvelles contributinos à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paleologues et les empereurs ottomans", *ae*, c. 6 (1931), s. 641-656; J. Durliat, *De la ville antique à la vitte byzantine. Le probleme des subsistances*, Paris-Roma, 1990, s. 185-280; G. Dagron, *Naissance d'une capitale; Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974, s. 530-541; C. Mango, *Le developpement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siecles)*, Paris, 1990, s. 38-40, 53-56; J. L. Teali, "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025", *Dumbarton Oaks Papers*, 14, 1959, s. 87-139; A. Lalou, "The Provisi-oning of Constantinople during the Winter of 1036-1307", *Byzantion*, 37, 1907, s. 91-113; *The Book of the Eparch*, Londra, Variorum Reprints, 1970.

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Dönemi

istanbul'un 16. yy'da Avrupa'nın en büyük şehri durumuna gelmesi, şehrin iâşesi işini en önemli devlet işlerinden biri haline getirmiştir, istanbul nüfusunun geçimi, deniz ulaşımına bağımlıydı. Büyük ölçüde gıda maddeleri yanında, odun, tahta, deri, bakır, demir vb hacimli hammaddelerin taşınması ancak denizyolu ile yapılabileceğinden, istanbul'un Karadeniz ve Akdeniz arasında bir liman şehri olması, gelişimini kolaylaştırmış, büyük nüfus birikimini sağlamıştır. Nüfus artışı üç sorun yaratıyordu: Su kıtlığı, yiyecek kıtlığı ve suçların artması. Bu yüzden, taşradan gelenlerin istanbul'a girip yerleşmemesi için sıkı önlemler alınmıştır. *Zaman zaman*, ikameti 5 yıldan fazla olmayanlar ve dilenciler şehirden çıkarılıyordu. Fakat bütün bu önlemler boşa çıktı ve nüfus biteviye arttı. Yakın vilayelerde açlık baş gösterince, çaresiz halk; yahut 19. yy'da Rus ordularının önünden kaçanlar, istanbul'a sığınıyorlardı. Bu yüzden istanbul'un beslenmesi daima bir sorun olmuş, fakirler ve dilenciler şehir nüfusunun daima önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Bu nedenle,

istanbul'un iâşesinde çok önemli bir rolü olan Yağkapam îskelesi'ni gösteren bir kartpostal. *Galeri Alfa*

istanbul'un hemen hemen her semtinde bir imaret olmasa, 1555'te Alman seyyah H. Dernschwam'ın(-*) dediği gibi, "fakir halk birbirini yedi."

Kırım'dan Mısır'a kadar imparatorluğun her yanından yiyecek maddelerini denizyolu ile getirmek için devlet taşımacılık, eşyanın pazarlanması, fiyatları kontrol, ihtikârı önleme konularında geniş bir örgüt kurup işletmek zorunda kalmıştır. Gıda maddeleri, "me'kûlât" (et ve bakkaliye maddeleri), "meşrubat" (sıvı maddeler, içecekler) ve "hububat" olarak başlıca üç gruba ayrılırdı.

istanbul'a buğday ve un Kırını, Dest (Ukrayna), Dobruca, Mısır'dan; tuz Kırım,

Ahyolı, Transilvanya, Kızılca-Tuzla'dan (Edremit); koyun Akkerman-Kili, Konya, Erzurum'dan; sığır ve pastırma Bucak, Moldavya, Varna'dan; salamura balık Azak, Kefe, Kili'den; pirinç Mısır (Dimyat), Filibe'den; sadeyağ Kırım (Kefe), Varna, Rusçuk'tan; zeytinyağı Edremit, Midilli, Girit'ten; zeytin Edremit, Erdek'ten; soğan Pendik, Kartal, Mudanya'dan; peynir Varna, Eflâk, İzmit, Yalova, Eğriboz'dan; kuru üzüm, incir İzmir Kuşadası'ndan; yaş meyve Marmara Bölgesi'nden; elma, fındık Güney Karadeniz kıyılarından; limon suyu (fıçı ile) İstanköy'den; pekmez, turşu Gelibolu, Kazdağı'ndan; odun Marmara Bölgesi, Sakarya ağzı, Şile'den; kömür izmit, Midye, Terkos'tan; sabun Trablus-şam, İzmir, Halep, Urla'dan gelirdi.

İstanbul Liman'ının erzak gelen en işlek bölümü Bahçekapı ile Unkapam arası, Galata tarafında ise Yağkapısı ile Balıkpazarı arasındaydı.

Gümrük emininin oturduğu Eminönü

İskelesi'ne, Hint ve Mısır menşeli değerli eşya gelir, oradan Mısır Çarşısı'na nakl olunurdu. Keza Eminönü Meydanı'nda Kefe' den gelen büyük bal ve sadeyağ fıçıları yığıldı. Arpa ambarı da buradaydı. Daha ileride, Zindankapı İskelesi'ne gelmeden Haliç kıyısında Mısır menşeli kahve, pirinç vb malların satıldığı dükkânlar vardı. Yemiş İskelesi'ne yaş ve kuru meyve gelirdi. Onun üstünde muhtesip ağa, Çardak İskelesi'nde özellikle buğday ve un ithalini kontrol ederdi, iskele her zaman kayık ve mavnalarla dolardı. Daha ileride Odun Kapısı İskelesi de pek çok büyük küçük nakliye gemilerinin bulunduğu bir iskeleydi. Kefe, Mangalya, Köstence, Kili, Tekirdağ, Volos, Varna, Akkerman, Balçık, İbrail, Kızılca-Burgaz ve Tuzla'dan buğday, arpa, dan getiren büyük gemiler, Unkapam İskelesi'ne yanaşırlardı. 1483'te bu iskelelere 2.265 gemi ve mavnanın geldiği saptanmıştır.

Şehrin iâşesi geniş bir organizasyona bağlı olup emanetler, ambarlar, divanhaneler ve çarşılar halinde örgütlenmişti. Belli bir maddeyi sağlamak, vergi ve dağıtım işlerini düzenlemek üzere padişah tarafından yetkili bir emin atanırdı. Başlıca emanetler, salhane, pastırma, balık, tuz, sebze-hane, koyun, şarap, tahmis (kahve), odun emanetleriydi. Ayrıca, Çardak emaneti meyve işlerine bakardı.

İstanbul'a bellibaşlı erzakın geldiği iskele Çardak iskelesi veya Muhtesip İskelesi'dir. Muhtesip ağa orada, çardak altında otururdu. Emri altında, çardak çorbacısı ve yeniçerilerden 56 kuloğlu vardı, İstanbul'da başlıca erzak kontrol ve dağıtım merkezleri, Unkapam, Yemiş iskelesi çar-

dağı, sebze-hane divanı, Yedikule Salhanesi (hayvan kesimi için) ve nihayet esnafın yönetim merkezi ehl-i hiref divanıdır. Divanhanelerde emin esnafı toplar, dağıtım vb işleri görüşürdü. Hukuki işlere çardak naibi bakardı. Bundan başka, değerli gıda maddelerinin getirilip kantara

vurularak resmin ödendiği kapanlar, Yağ Kapanı, Bal Kapanı olarak anılmaktadır. Açık pazarda satılan sıradan mallar için, yük, kap, çuval veya sepet ölçeğine göre resim ö-denirdi. İhtisap ağası ve emrindeki yeniçeriler ayrıca, "safageldi", "çeşni", "bayramlık" gibi adlarla para ve mal alırlardı, istanbul ve Galata'da, balık pazarları(-0 meşhurdu. Sergilenen balıklar ucuzluk ve çeşitleriyle yabancı ziyaretçilerin hayranlığını çekirdi. Mısır ve Şam'dan gelen Hint baharatı, şeker, kahve, kalay ve kınanın satış yeri Mısır Çarşısı idi. Yemen'den ve Güney Amerika'dan ithal olunan kahvenin kavrulup resmi alındıktan sonra esnafa dağıtıldığı tahmishane, Mısır Çarşısı'nın hemen arkasında idi. Mısır Çarşısı, vakfa bağlı bir pazar olarak yeniçeri-polis kontrolünden azade idi. Zeytinyağı, salamura balık, havyar, şarap Galata İskelesi'ne gelirdi, istanbul içinde ulaştırma güç olduğundan meyve, sebze, pirinç vb günlük ihtiyaçları karşılamak için haftanın belli günlerinde belli semtlerde hafta pazarı kurulurdu.

18. yy'ın ortalarında, suriçi istanbul'da ihtisaba tabi çarşılar, 3.179 dükkân sayılmış ve bu dükkânlar kol denilen 15 semte dağılmıştır. Atmeydanı, Kadirga Limanı, Cağaloğlu semtlerini içine alan Aya-sofya kolu, özellikle canlı olup burada pazarcılar, bakkallar, aşçı ve helvacılar ka-

İAŞE

118

119

İBN MEDDAS MESCİDİ

labalıktı. Unkapam kolunda Mustafa Paşa Çarşısı (43 dükkân) ve Küçük Pazar (45 dükkân) meşhurdu. Cıbalı kolunda Un-kapanı Çarşısı (103 dükkân), Aya Kapısı Çarşısı (103 dükkân) yoğun bir alışveriş semti idi. Sernt pazarlarında, fırıncı, bakkal, kasap, manav (pazarcı) gibi günlük ihtiyaçları karşılayan dükkânlar yer almakta, Tahtakale gibi iş merkezlerinde, aşçı, çörekçi, kebabçı, helvacı, şerbetçiler çoğunlukta idi. Esas liman bölgesi Haliç'te Tahtakale'de bezirgan (toptancı) bakkallar, Ayazma Kapısı'nda toptan yaş meyve satanlar, keresteciler, Odun Kapısı'nda sar-mısakçı ve sabuncular bulunurdu. Tabla-kâr denilen esnaf, sokakta tablalarda perakende kuruyemiş, sabun, limon gibi şeyler satar; bakliyat, arpa, buğday Gaile Pazarı denilen açık geniş bir yerde sergilenirdi.

18. yy'm ortalarına ait ihtisap defterine göre, o zaman dükkânların büyük kısmı, paşa, bey, ağa, ulema, yeniçeri elinde idi. Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin kasap ve bakkallar ayrı ayrı idi. Tavukçuların çoğunluğu gayrimüslim idi. Aşçıların ve başçıların onlardan adam kullanmaları yasaklanmıştı. Muhtesip, dükkânların temizliğinden de sorumlu idi.

Şehrin iaşesinde kuşkusuz en önemli madde buğdaydı. Trakya buğdayı Tekirdağ'dan;

Kırım ve Dest (Ukrayna) buğdayı Kefe, Azak ve Özi'den; Besarabya ve Moldavya buğdayı Akkerman'dan; Kuzey Bulgaristan buğdayı Tuna yolu ile İbrail' den; Dobruca buğdayı Mangalya ve Köstence'den; Teselya buğdayı Volos'tan; Doğu Bulgaristan buğdayı Ahyolı'dan; Mısır buğdayı, pirinç ve bakliyatı, iskenderiye ve Dimyat'tan gemilerle Unkapanı'na gelir, oradan emin ve muhtesibin gözcülüğü altında zaman *zaman* ruhsatlı fırıncılara belli miktarlarda dağıtılırdı.

istanbul'un günlük buğday ihtiyacı, 200 ton tahmin edilmektedir. Yönetim, fiyatı yüksek tutmak için buğday ve yağ madrabazlarının Kefe'ye gidip malı depolara yığdıklarından şikâyetçi idi. Özellikle kışın, Karadeniz'de gemi seferleri durduğunda istanbul'da fiyatlar aşırı yükselirdi.

Kıtlık zamanında devlet navlun gemileri tutup buğday gelen limanlara gönderir ve çiftçi elinde veya muhtekir madrabazların depolarındaki buğdayı belli bir fiyat üzerinden alıp İstanbul iaşesine yetiştirmeye çalışırdı, fhraç limanlarından muh-tesip tezkiresi olmayan gemilere buğday verilmesi yasaktı.

istanbul suriçi ve sur dışı fırınlarının sayısı zamanla şöyle değişmiştir: l672'de bütün istanbul'da toplam 134 fırın varken, bu sayı 1755'te 231'e, 1768'de 506'ya yükselmiştir.

1609'da İstanbul'a gelen bakkaliye maddelerinin beşte üçü suriçi İstanbul'a, beşte ikisi Galata, Üsküdar ve Eyüp'e ayrılmıştı. Fakat Üsküdar ve Eyüp'ün nüfusu yeni gelenlerin yerleşmesiyle daha hızlı arttığından bu orana karşı şikâyetler vardı.

Ekmek kıtlığı şehirde hoşnutsuzluk, hattâ başkaldırımların nedeni olduğundan ekmek yapımı ve dağıtımı sıkı kont-

Bir çarşı ressamının çizgisiyle muhtesip ağa terazicisi, 17. yy, anonim. *Galeri Alfa*

rol altındaydı. Ekmeğin kalitesi, ağırlığı ve fiyatın kontrol görevini bizzat padişah ve sadrazam üzerine almış olup her çarşamba sadrazam bir heyetle erzak gelen ve dağıtılan merkezleri, özellikle fırınları dolaşır, noksan gördüğünde fırıncı şiddetle cezalandırılırdı. Padişahlardan tebdil gezerek suçlu fırıncıyı idam ettirenler olmuştur. Ekmeğin unu, tuzu, ağırlığı, fiyatı ihtisap kanunu ile saptanmıştı. "Fukaranın ekmeği ile oynamak" siyasi en önemli sorunlardan sayılmış, sorumluluk, çoğu *zaman* rüşvet alarak göz yumduğu bilinen muhtesibe bırakılmamıştır. Ekmekten başlıca şikâyetler, çiğ, kara veya tartısı noksan olmasından ileri geliyordu.

Buğday ve et gibi başlıca gıda maddelerinin fiyatları her mevsim üç aylık listeler halinde kadı tarafından saptanırdı. O fiyatlar üzerinde satılmamasını muhtesip kontrol ederdi. Genellikle bakkallara yüzde 10, fazla emek isteyen eşyaya yüzde 12 kâr haddi tanınmıştır. Fazlaya satan cezalandırılırdı. Ceza, kafasına tahtadan külah koyup eşek üzerinde

pazarda dolaştırmak veya falakaya çekmekti. Fakat çoğu zaman muhtesip rüşvet alıp göz yumardı.

Pazarda mal kıtlığını önlemek için devletçe alınan önlemlerin başında gıda maddelerinin, özellikle buğdayın ihracını yasak etmek gelir. Zeytinyağının ancak üçte birinin ihracına izin verilmiştir. Madrabaz denilen kimselerin, malı iskeleye gelmeden alıp depo edip sonra azar azar yüksek fiyatla sattıkları sık sık görölmüştür. Yahut, onlar çoğu zaman malı yüksek fiyat veren yabancı tüccara satarlardı. İhtikâr, özellikle buğday, sadeyağ, zeytinyağı, pi-

rinç, bakkaliye eşyası, sebze ve kerestede görölmüyordu.

İhtikâr yolsuzluğuna Çardak İskele-si'nde polis hizmetindeki yeniçeriler, devlet kapısındaki ekâbirin adları karışmakta idi, onlar halkın gıdası üzerinden büyük vurgunlar vurmakta idiler. Kapıkulla-rından ticaret yapanlara muhtesip karışamazdı, istanbul'a gelen yaş ve kuru meyve gemileri, Çardak'a Muhtesip İskelesi'ne gelmeli idi; daha yüksek fiyat verildiğinden *Galata*, Tophane, Eyüp veya Üsküdar iskelelerine gitmesi yasaklanmıştı.

İstanbul'da ilkin saray ve kışlalardaki askere, sonra halka, yeterince et sağlama işi, bir devlet hizmeti olarak çeşitli önlemlerin alınmasını gerektirmiştir. 17. yy'm ikinci yarısında yalnız istanbul padişah sarayları için günde 500 koyun kesildiği saptanmıştır, istanbul'a kasaplık et başlıca Eflâk, Boğdan ve Anadolu'dan gelirdi. Keza Trakya'dan (Kavala), Bulgaristan'dan, Makedonya'dan (Selanik), Teselya'dan, Mora'dan da koyun ithal olunurdu. Konya Ovası'nda Cihanbeyli aşiret reisi, her yıl 300.000 koyunu İstanbul'a getirmeyi iltizamla üzerine almıştı. Sebze, et sağlanması işlerinden padişahın koyun emini ve ka-sapbaşı sorumlu idiler. Şehre zamanında yeterince koyun eti sağlamak için celep-keşlik yöntemi çıkarılmıştı.

Servetlerinin kaynağı şüpheli görünen zengin kişiler celep yazılıp vilayetlerde belli sayıda koyun alıp zamanında İstanbul'a getirip belli bir fiyat üzerinden kasaplara satmakla yükümlü kılınırdı. Bu hizmetten kaçanlar ölümlle cezalandırılırdı. Gönüllü celepler de vardı. Gelen koyunlar şehirde çeşitli gruplar arasında kasaplara koyun emini tarafından dağıtılır, celepler belli bir fiyat üzerinden kasaplardan paralarını alırdı. Örneğin, 1565'te Yahudilere 5 kasap için günde yalnız 80 koyun ayrılmıştır; saray, yeniçeriler ve ekâbir i-çin ayrı kotalar vardı. Zamanla et fiyatları yükseldiği halde yeniçerilere eski fiyattan et verilmesi üzerine bu fark yeni bir vergi olan "kassabiye" ile karşılanmıştır.

Şehirdeki başlıca salhaneler, Bahçeka-pı (saray için), Yedikule ve Ayakapı salhaneleri idi. Yedikule'de, 17. yy'da kasap-başı gözetiminde 200 kasap çalışırdı. İstanbul içinde hayvan kesilmesine izin verilmezdi.

Şehir için pastırma yapımı özellikle ö-nemli olup bir pastırma emini vardı. Eflâk ve

Boğdanlı zengin tacirler, kasım ayında çok miktarda getirdikleri sığırları Yedikule dışında hendek kenarında keser, pas-tırmahanede pastırma haline getirirlerdi. Pastırma satışıyla uğraşan dükkânlar Odun Kapısı dışında, Galata'da ve Tophane'de idi.

İstanbul'a 3 çeşit tuz gelirdi. Transilvan-ya'dan Eflâk yolu ile gelen kayatuzu en makbul çeşit olup en pahalısı idi. Öteki tuzlar kara tuz ve deniz tuzu idi. Tuz işlerini padişah tarafından bir tuz emini düzenlerdi.

Başlıca tuz kaynakları, Ahyoli (Bulgaristan) ve Kefe (Kırım) tuzu olup gemilerle Eminönü İskeleyi'ne gelirdi. Mesela,

1587'de Kırım Hanlığı'ndan İstanbul'a Kefe yolu ile 1.000 ton kadar tuz gönderilmişti. Eflâk'tan Rumeli ve İstanbul için gelen tuz, 1583'te 2.600 tonu buluyordu. 17. yy'm başlarında 1 yılda devlet tuz nakli için beş buçuk milyon akçe verip şahıslara ait 118 gemiyi kiralamıştı. Bu gemiler tuzu taşımak için 658 sefer yapmak zorunda kaldı. Bu rakamlar şehrin tuz ihtiyacının boyutlarını göstermeye yeter.

Şehrin süt, yoğurt ve kaymak ihtiyacını İstanbul etrafındaki Eyüp, Üsküdar, Ümraniye bölgesindeki çiftlik ve mandıralar sağlardı. Bu çiftlik ve mandıralar, çoğunlukla askeriyeden ve ilmiyeden ekâbirin tasarrufunda olup kira ile işletilirdi. Sadeyağ, Kuzey Karadeniz'den Kefe yolu ile, Doğu Anadolu'dan, Trabzon Lima-nı'ndan, Bulgaristan'dan; Eflâk yağı ise Rusçuk ve Silistre'den gelirdi.

İstanbul'un iâşesi 19. yy'da ve 20. yy' m başlarında yaşanan olağanüstü durumlarda büyük sorunlar yarattı. Bunun en son örneği I. Dünya Savaşı'dır (bak. Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul).

Bibi. (Altınay), *Onaltıncı Asırda-*, (Altınay), *Onbirinci Asırda*; (Altınay), *Onikinci Asırda*; (Altınay), *Onüçüncü Asırda*; (Ergin), Mecelle, I; H. İnalçık, "İstanbul", *El2*; Evliya, *Seyahatname*, I; Mantran, *İstanbul*, I-III; R. Mant-ran, "Reglements d'İltisab" *Cahiers de Tunisi*, S. 14 (1956), s. 213-241; M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İst., 1983.

HALİL İNALCIK

İBN BATTUTA

(24 Şubat 1304, Tanca - 1369, Tanca) Faslı gezgin.

Fas'ta ve İspanya'da kadılıklarda bulunmuş bir aileden geliyordu. Dini eğitim gördü. 1354'e kadar sürecektir gezilerine 1325' te hacca gitmek amacıyla başladı.

İbn Battuta Konstantinopolis'i 1332 ya da 1334 yazında ziyaret eder. Tarih belirsizliği yazarın verdiği çelişik bilgilerden doğmaktadır. Mekke'den Eylül 1332'de yola çıkan İbn Battuta, Mısır ve Suriye'yi kat edip Lazkiye'den gemiyle Alanya'ya geçer, tüm Anadolu'yu batıdan dolaşıp Sinop'ta bir daha gemiye binerek Kırım'a çıkar. Altınordu ülkesini

gezer, oradan karadan Konstantinopolis'e gidip döner, sonra da Orta Asya, Afganistan ve Horasan'ı dolaşır .12 Eylül 1333'te Hindistan sınırına vardığını yazar. Oysa alınan mesafeler ve arada verilen mevsimler, bayramlar ve görülen kişiler gibi dolaylı bilgiler bu yolculuğun 1 değil 3 yılda yapılmış olması gerektiğini gösterir. Bugüne kadar yapılan araştırmalar Mekke'den yola çıkış tarihini 2 yıl geri atmak ya da Hindistan'a varış tarihini 2 yıl ileriye almak konusunda fikir birliğine varamamışlardır. Ancak kanımızca, ikinci şık daha akla yakındır ve bu durumda Konstantinopolis seyahatinin Ağustos-Eylül 1334'te yapılmış olması gerekir.

İbn Battuta Bursa ve Iznik'e uğramasına rağmen oradan Konstantinopolis'e geçmeyip Astırhan yakınlarında Altınordu başkenti Saray'dan hareket ederek ve Ka-

radeniz'i kuzeyden ve batıdan dolaşarak Bizans başkentine ulaşmıştır. Bunun nedeni Osmanlı-Bizans sınırlarını güvensiz kılan iki ülke arasındaki çatışmadır, oysa İmparator III. Andronikos'un (hd 1328-1341) kızlarından biri Altınordu Hakani Özbek Han ile evlidir ve babasını görmeye gitmektedir. İbn Battuta da bu kfileyle Konstantinopolis'e gelir.

İbn Battuta Konstantinopolis'te 3 gün konuk edildikten sonra III. Andronikos' un yanına çıkarılır, imparator ona gezdiği yerler ve özellikle Kudüs ve kutsal yerler hakkında sorular sorar. Seyyah, kenti ve karşısındaki Galata'yı Fas'ta bir nehirle birbirlerinden ayrılmış Rabat ve Saleh kentlerine benzetir, ancak verdiği bilgiler çok genel ve karışıktır. Ayasofya'nın avlusundan ve çevredeki binalardan söz eder, içeri girmek için bir haçın önünde diz çökmek gerektiğinden giremediğini yazar. Oysa, 1350 yılında Gımata'nın ileri gelenlerine yolculuğunu anlatırken, bu görüşmeyi kaydeden Almeriya Kadısı Ebu'l-Be-reket el-Belfiki'ye göre, Ayasofya'ya girdiğini ve kilisenin bir kenti içine alabilecek büyüklükte olduğunu anlatmıştır.

Kentin manastırlarından da söz eden İbn Battuta, kentin dışında bulunan bir manastırda keşiş olarak yaşayan ve adı Circis olan imparatorun babasıyla karşılaştığını yazar. Oysa III. Andronikos'un babası değil büyükbabası olan II. Andronikos, torunu tarafından 1328'de tahttan indirildikten sonra Antonios adıyla manastıra girdiyse de adı Circis (Georgios) olmadığı gibi 12 Şubat 1332'de, yani her iki kronoloji varsayımına göre seyyahın Konstantinopolis'i ziyaretinden önce ölmüştü. Gerek kentin ve oradaki olayların anlatımında, gerek güzergâhtaki belirsizlikler ve çelişkiler, genellikle doğru bilgiler veren İbn Battuta'nın Konstantinopolis yolculuğunun gerçek olmayabileceği hissini uyandı-rıyorsa da, seyyahın kendi kültürünün ve bildiği dillerin dışındaki bir ortamda bilgi alma ve gözlem yeteneklerini büyük ölçüde yitirmesiyle birlikte bu yolculuğun gerçek olduğu kabul ediliyor.

İbn Battuta Konstantinopolis'te 1 ay 6 gün, yani büyük bir olasılıkla 18 Ağus-tos-22 Eylül 1334 tarihleri arasında kaldıktan sonra aynı yoldan geri döner.

Tam adı *Tuhfetü'n-Nüzzarfi Gara-ibi'l-Emsar ve Acaibi'l-Esfar olan* ve kısaca *er-Rihle* olarak da anılan seyahatnamesi ilk kez *Leş voyages d'İbn Battoutah, texte arabe et traduction française* (4 c., Paris, 1853-1858) adıyla yayımlanmıştır. Türkçesi *Seyahatname-i İbn Battuta* (2 c., İst., 1917-1919) adıyla ve *İbn Battuta Seyahatnamesini.*, 1983) adlarıyla yayımlanmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

İBN MEDDAS MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Unkapam ile Cibali arasında, Salih Paşa Caddesi üzerinde ve Bostan Hamamı Sokağı'ndadır. Mescide "Salih Paşa", "Paşmakçızade" adları da verilir.

Banisi, ulemadan Tokatlı Paşmakçı Hü-sanıeddin Efendi'dir. İbn Meddas olarak tanınmıştır. 1442'de Amasya müftüsü olmuş, bu şehirde Hüsamîye Medresesi'ni yaptırmıştır, İstanbul'un fethine katılmak üzere İstanbul'a gelmiş ve fetihten sonra bu mahalleye taşınmıştır. Mescidin naziresinde bulunan mezar taşında "Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han'ın mestçibaşısı" diye yazmaktadır.

İlk yapılışıyla II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait olan mescit 12467 1830'da yenilenmiştir. 1977-1980 arasında onarım görmüş, ikinci bir kat ilave edilmiştir. 1647'de Sultan İbrahim tarafından katledilen Sadrazam Salih Paşa mescidin çevre duvarına bir çeşme yaptırmış, 1912'de bu çeşme Zeyneb Hanım adlı bir hayırsever tarafından yenilenmiştir.

Mescidin son cemaat yeri yoktur. Avludan merdivenlerle doğrudan mescide u-laşılır. Avluya bakan cephe abdest alma muslukları konularak değerlendirilmiştir. Merdivenlerin diğer yanından ise yine merdivenlerle tuvaletlere inilmektedir.

Mescide girildikten sonra ilk karşılaşılan, merdivenlerle çıkılan kadınlar mahfilidir. Mahfilin tek penceresi batı yönünde bulunan küçük penceredir. Mescidin doğu tarafında üç tane yuvarlak kemerli pencere mevcuttur. Kible yönünde ise mihrabın iki yanında birer pencere vardır. Batı yönündeki tek pencere yakın bir zamanda örülerek kapatılmıştır. Giriş yönünde kapının iki yanında da birer pencere mevcuttur.

Mihrap ve minber yakın bir zamanda mermerden yapılmıştır. Düz çatıyla örtülü mescide sonradan bir saçak eklenmiştir. Minarenin konumu mescidin en çarpıcı özelliğidir. Alışık olduğumuz gibi bir köşede değil kible duvarına paralel orta kısımdadır. Minarenin şerefe altı, tuğlaların dik konulmasıyla tezyin edilmiştir.

Mescit ne yazık ki son zamanlarda yapılan kötü onarımlardan payını almıştır. Mescidi gölgede bırakacak bir lojman eklenmekle kalmamış çevre

duvarı da dahil olmak üzere tamamı kırmızı ve koyu sarı renkli bir boya tabakasıyla kaplanmıştır.

Bibi. Demircanlı, *Evliya Çelebi*, 252; Ayvan-sarayî, *Hadîka*, I, 24; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 2-3, no. 5; Öz, *istanbul Camileri*, I, 74; Ayverdi, *Fatih III*, 424; *Fatih Camileri*, 194-195.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

İbn Meddas Mescidi

Yavuz Çelenk, 1994

İBRAHİM

120

121

İBRAHİM

İBRAHİM (Sultan)

(4 Ekim 1615, *istanbul* - 18 Ağustos 1648, *istanbul*) 18. Osmanlı padişahı (8 Şubat 1640-8 Ağustos 1648). Sultan İbrahim Han, Deli İbrahim olarak da bilinir.

I. Ahmed(->) ile Kösem Mahpeyker Valide Sultan'ın(-0 küçük oğlu. Osmanogulları'nın sonraki padişahları İbrahim'in Boyundandır. 8 yıllık saltanatı boyunca Girit seferi, Azak'ın kuşatılması, Karadeniz' de Kazak korsanlar, Anadolu'da Celali a-yaklanmaları, Bosna'da sınır olayları başlıca sorunlar olmuştur, *istanbul*'da ise yangın, deprem felaketleri, dış nedenlere dayalı sıkıntılar ve İbrahim'in keyfi yönetiminden kaynaklanan sorunlar yaşanmıştır.

Babası I. Ahmed öldüğü zaman (1617) 2 yaşında olan İbrahim'in çocukluğu ve gençliği, saray yaşamının korkulu yıllarına rastladı. Kafes hayatı denen, saraydaki tutukluluğu 23 yıl sürdü. Eğitimden yoksun kaldığı gibi, *İstanbul*'u tanıma olanağı bile olmadı. Ağabeyi IV. Murad'ın (hd 1623-1640) Şehzade Süleyman, Kasım ve Bayezid'i boğdurtmasından sonra hanedanın tek şehzadesi kaldı. Annesi Kösem Sul-tan'm korumacılığı ve IV. Murad'ın beklenmedik bir anda ölümü ile boğulmaktan kurtuldu.

Tahta davet edildiği zaman, boğdurulacağım sanarak kafes denen odasından çıkmak" istemedi. Ama Murad'm ölüsünü gördükten sonra hasodaya geçerek tahta oturdu. Vezirazam Kara Mustafa Paşa, Şeyhülislam Yahya Efendi ile diğer önde gelenler biat ettiler. Ertesi gün cülus töreni düzenlendi. O gün IV. Murad'ın cenazesi de kaldırıldığından *istanbul* camilerinde salalar verildi.

İbrahim ilk fermanını *istanbul* Kadısı Kabakulakzade'ye gönderdi. Önceki zulümlerin önünün alınmasını, rüşvetten sa-kımlmasını, narh nizamına

uyulmasını emretti. IV. Murad'ın onca korku uyandırmasına karşın kentte yolsuzluklar önlenememiş, karaborsa da devam ediyordu.

Vezirazama gönderdiği bir hattında da "istanbul'da gerçekten kıtlık vardır deyü söylenir, istanbul Efendisine muhkem ten-bih eyle. Narh ahvaline ziyade tekayyüd etsün, gezsün, dolaşsun. Yoksam kendü bilür" uyarısında bulundu. IV. Murad döneminde moda olan "tarz-ı levandane" giyim kuşamı yasakladı. Ocak ağaları arasında değişikliklere gidildi. Önceki dönemde yapılan kötülüklerin suçluları idam e-dildi.

Tahta çıkışının ikinci ayında Galata'nın taşra iskelesinde yangın çıktı. Bir geminin barutluğu ateş alınca korkunç bir infilak oldu. Söndürme çalışmalarını izleyen Vezirazam Kara Mustafa Paşa'nın yüzü yandı, vezirler yaralandı.

istanbul'a Karadeniz'den zahire gemilerinin gelmemesi ve Kazakların şaykalarla kıyılan vurması önemli bir sorundu. Yakalanıp istanbul'a gönderülen Kazak korsanları kentin muhtelif semtlerinde kazığa vurularak teşhir edildiler. 2 Ağustos 1640' ta kasırga çıktı. Macuncu Hamamı ardından gelen şiddetli rüzgâr, dükkânların ke-

penklerini, damların kurşunlarını söktü. Nuri Dede Mescidi'nde, Molla Gürani ve Murad Paşa camilerinde hasara neden oldu. Bunu, ertesi günlerde Balat Kapısı'n-daki mumhanelerden çıkan yangın izledi. Rüzgâr yangını Haliç boyundaki yalılara yaydı. Yangının bir kolu surlardan içeriye girdi. "Harik-i azim" (büyük yangın) gece sabaha kadar Fethiye Camii'ne, Dırağman Mahallesi'ne, Sultanselim semtine kadar yayıldı. Ertesi gün öğleye doğru Çukurbostan'da kesildi. Halk tüm bu u-ğursuzlukları yeni padişaha yormaktaydı. 1641 başında ibrahim, vezirazama bir hatt-ı hümayun göndererek piyasadaki a-yarı bozuk sikkelerin toplatılmasını emretti. Bu emrinde "Padişahlara bir hutbe, bi sikke lazımdır. Ya bizim dahi sikkemiz niçin kesilmiyor?" demektedir. Para operasyonu istanbul'da pahalılığa neden oldu. Kuruş 125, altın 250 akçe iken Darphane' de yeni sikkeler kesildikten sonra, kuruş 80 akçeye, altın 160 akçeye indi. Fakat fiyatlar da yükseldi. Daha önce 1 kuruşa 11 okka et alınırken yeni narhla 8 okka et alınabilir oldu.

Sultan ibrahim'in Young albümünde yer alan bir resmi, Londra, 1815. *Galeri Al/a*

1641'in ilk günlerinde (13 Ocak) Şehzade Mehmed'in (IV. Mehmed) doğuşu ve ertesi gün Ramazan Bayramı olması istanbullulara iki mutluluğu birden yaşattı. Kentte 3 gün 3 gece şenlik ve donanma yapıldı. Aynı günlerde Aydın taraflarını haraca kesen Kınaoğlu, istanbul'a getirtilip Ayasofya Çarşısı'nda asıldı. Edirne, Kırklareli yollarını kesen haydutlardan yakalananlar da zincirlere vurulmuş olarak istanbul sokaklarında gezdirildikten sonra idam edildiler. 30 Temmuz 1641 günü ikindiden sonra şiddetli bir deprem oldu. Kentteki çürük, eski

binalardan yüzlercesi yıkıldı.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın İran'

la barışı yenilemesi, donanmanın Karadeniz'e açılıp Azak kuşatmasını başlatması, istanbul piyasalarının disiplin altına alınması çabaları 1642-1643'ün gündemini o-luştururken ibrahim de saray haremde kadınlarla ilgileniyordu. Yaşamının ilk 25 yılında harem kadınları ile ilişkisi hemen hiç olmayan ibrahim'i annesi Kösem Sultan ve haremde önde gelen usta kadınları, cariyelerle düşüp kalkmaya yönlendirdiler. Amaç, hanedanı şehzadesiz bırakmamaktı. Fakat bu teşvik, ibrahim'in iç dünyasını sarstı. Dengesiz, kararsız ve duygusal davranmasına neden oldu. ibrahim, durumunun farkındaydı ve Vezirazam Kara Mustafa Paşa'ya bir yazısında "sancı deyü yaturum, kâh arkama gelür, irkülürüm. Kulaklarım tıkalur. Şöyle sıkılmam var ki ölüyorum. Gayetle halim yaman olmuş-dur.. Eski hastalığım ziyadelendi. Ne kol-larum, ne başum vardur. Ziyade elemdeyim..." diyor, Mustafa Paşa'dan hekimbaşı ile görüşüp derdine çare bulmasını istiyordu. Naimâ, ibrahim'in ruhsal rahatsızlığı konusunda "mukaddema hapishanede can korkusu ile hafakan ve sihrübâz sevdası illetine mübtelâ olmuş idi" der ve hekimlerin de okuyup üfleminin iyi geleceği kanısına vardıklarını açıklar. Cinci Hoca' nın(-0 Silahdar Yusuf Paşa ile işbirliği edip sarayda nüfuz kazanması bundan sonradır.

1643'te Kara Mustafa Paşa'nın serhat valilerinin tuğra çekme yetkilerini kaldırması üzerine Erzurum Beylerbeyi Nasuh-paşazade Hüseyin Paşa, "tuğrakeşlik bana babamdan mirastır. Vezirazamla şer'î davam vardır!" diyerek ayaklandı ve istanbul'a yürüdü. Anadolu yöneticilerinin pek çoğu kendisine katıldı. Haber, istanbul'u karıştırdı. "Nasuhpaşa oğlu binlerle askerle geliyormuş!" dedikodusu yüzünden herkes evinde yiyecek stoklamaya başladı. Karaborsa aldı yürüdü. Vezirazam ve yeniçeri ağası sık sık kola binip çarşıları denetimde tutmaya çalıştılar. Nasuhpa-şazade'nin konuşulmasına yasak kondu. Buna uymayanlar yakalanıp çarşı ortasında dayığa çekildiler.

Halka gözdağı vermek için de zindanların kuytu köşelerinde ölüme terk edilmiş mahkûmlar üçer beşer çıkartılıp "fitneye müteallik kelimat ile nâsa dağdağa verenlerin cezaları budur!" denilerek sokaklarda asıldılar, ibrahim'in başkanlığında Sinan Paşa Köşkü'ndeki toplantıda, "Hüseyin Paşa Vak'ası nereye varır?" konusu görüşüldü. Birkaç yüz bostancı ve ku-loğlu kayıklar ile izmit'e gönderilerek hendekler kazdırılıp istanbul yolu kapatıldı. Muhtesip ağa da Kazdağı'na levent (milis) toplamaya gitti. Osman Paşa serdar a-tandı. Hüseyin Paşa kuvvetlerine yaklaşmaktan çekinen Osman Paşa, onu bir konak geriden izlemekle yetindi. Deli Kay-tas'ın "Galiba sen de Hüseyin Paşa'ya katılmak niyetindesin?" demesi üzerine Hüseyin Paşa'ya gizlice haber gönderip "Dile geldim, başım tehlikede. Yarım

yapmacıktan savaş edelim!" dedi. Oysa ertesi günkü bu danışıklı savaşta, birlikleri bozuldu. Hüseyin Paşa 2.000 milisle Üsküdar'a indi. Vezirazam Mustafa Paşa Üskü-

dar'a toplar ve asker geçirtti, İbrahim için Üsküdar Bahçesi'nde otağ kuruldu. Hüseyin Paşa, Bulgurlu'da Seyran Tepesi denen yere konmuş padişah'tan vezirazam-lık mührünün gelmesini beklerken Kara Mustafa Paşa'nın gece baskını karşısında bozguna uğrayıp kaçtı. Rusçuk yolunda yakalanan Hüseyin Paşa Topkapı dışında işkence ile öldürüldü.

İbrahim, İstanbul'daki biricik eseri cilan Sepet Köşkü'nü, yıktırdığı eski küçük köşkün yerine 1643 yazında yaptırttı. Cinci Hoca'ya ve Silahdar Yusuf Paşa'ya da kamu parası ile birer saray inşa ettirdi.

27 Ocak 1644'te Yalı Köşkü'nde İbrahim'in önünde gerçekleştirilen bir dava sonunda Rumeli mirü'l-ümerâsı Faik Paşa oracıkta boğduruldu. 4 gün sonra da Mustafa Paşa kapıkulu askerlerini ulufe günü çorba içmeyip eyleme geçmeye teşvik etmekle suçlandı. Bağdat Köşkü'nde Mustafa Paşa'yı azarlayan İbrahim, bostancıbaşı'ya "Al şunu!" deyip hızla köşkten çıktı. Bostancıbaşı, mührü alacağını sanarak Mustafa Paşa'ya ilişmedi. Paşa, sarayına gidip adamlarını silahlandırdı. Fakat onlar "Paşam, burası İstanbul, Anadolu değil. Hepimizi kılıçtan geçirirler" deyince siyah kapama, yeşil makdem, çuha serhaddi giyinip Naili Mescidi tarafından ipe aşağıya indi. Bostancılar, saklandığı ot yığını içinden çıkartıp Hoca Paşa Çarşısı'na götürdüler. Tırnakçı Sarayı kapısında cellat Kara Ali tarafından boğuldu. Ölüsü, İbrahim'e gösterildikten sonra Çarşıkapı'daki türbesine gömüldü. Konağı ve mal varlığı müsadere edildi. Konağındaki özel bir odada bulunan bir kürsü üstündeki kendi portresi ile diğer beş portrenin büyü olduğuna inanıldı.

Kara Mustafa Paşa, 1638-1644 arasında "atabeg-i saltanat" olarak ve geniş yetkilerle vezirazamlık yapmış İbrahim'in saltanatının ilk 4 yılı da onun sayesinde nispeten iyi geçmiştir. Fakat İbrahim, Mustafa Paşa'nın sert üslubundan hoşlanmıyordu. Bir seferinde harem kethüdasının odunu için divandan kendisini çağırttığında, böyle basit işler için vezirlerin oturumdan kaldırılmamalarını istemiş, İbrahim'i büsbütün kızdırmıştı.

Yeni vezirazam Civankapıcıbaşı Mehmed Paşa, Şam'dan gelinceye kadar Kenan Paşa, İstanbul kaymakamı atandı. 17 Şubat 1644'te ölen Şeyhülislam Yahya Efen-di'nin Fatih Camii'ndeki cenaze namazına büyük bir kalabalık katıldı. 13 Mart 1644'te ise rüşvet aldığı gerekçesiyle Kaptan-ı Derya Piyale Paşa, Yalı Köşkü'nde padişahın ve Cinci Hoca'nın önünde boğuldu. Tersane Emini Narhçı Hasan Efendi ve daha birçokları da aynı akıbete uğradılar. Silahdar Yusuf Paşa kaptan-ı deryalığa getirildi. Temmuz 1644'te avlanmak ve eğlenmek için Edime gezisine çıkan İbrahim, Haramideresi Bahçesi'ne konup burada çırağan eğlencesi düzenledi. Arkasından gelen vezirazam ve devlet

adamlarını "Vezir ve kazaskerler benimle olursanız ahali de başımıza üşüşür ve eğlenceme mani olurlar!" deyip İstanbul'a gönderdi. Kanaklı Köyü'nde iken Ereğli naibini huzu-

Topkapı
Sarayı Kafes
Kasn'nda
Sultan
ibrahim'in
önce
hapsedilip,
sonra
boğulduğu
yer olduğu
sanılan
ocaklı oda.

Necdet Sakaoğlu
koleksiyonu

runa çağırıp, "Ben mülkümde dilediğim yere konarım. Sen, burada su yoktur bahanesiyle bana nasıl karşı çıkarsın?" diyerek payladı. Bunu haber alan Çorlu kadısı korkup kaçtı. Padişahın Edirne'ye girişinde hırsızlar, soyguncular sokaklarda a-sılarak garip bir gösteri düzenlendi, ibrahim, Edirne'nin odununu beğenmedi, "istanbul'un odunu eyi, ateşi vâfir idi. İstanbul'dan odun getirülsün!" dedi. Başkentte sokak eylemlerinin başladığı, halkın ayaklanmaya çağırıldığı duyulunca ibrahim, İstanbul'a döndü. Pek çok insan idam edildi. Kırklareli-Çatalca yolunu kesen Molla Aynî adlı haydut ve adamları, yakaladıkları çiftlik sahiplerini şişe geçirip kuzu gibi çeviriyorlar, kadınlarını kızlarını kızgın saca oturtup kalçalarına kızdırılmış nal çaktırıyorlardı. Çatalca bostancı ustası bunlarla Isıranca eteklerinde cenk etti. Yakalananlar İstanbul'da kazığa vuruldu.

ibrahim 20 Ekim 1644'te Arzodası'nda huzuruna çıkan Avusturya elçisine öylesine çabuk sorular sordu ve azarladı ki, a-damcağız düşürdüğü yüzüğünün bile farkına varmadan huzurdan çıktı.

30 Nisan 1645'te Serdar Yusuf Paşa donanma ile Girit seferi için istanbul'dan ayrıldı. İstanbul'da şenliklere vesile olan bu olaydan 2 ay sonra 26 Haziran günü Darphane yakınındaki bir başçı dükkânından çıkan yangın, Bayezid Külliyesi çevresini, Yahnıkapan Sarayı'nı kül etti. Bayezid Hamamı yanından Darphane tarafına sıçradı. Buradaki çarşı yandı. Poyraz, ateşi güney ve batı yönlerine yayarken Narhçı Hasan

Efendi'nin, Büyük Hocaazade'nin konakları, Nişancı Camii ve Hamamı ile çevre semtler büyük zarar gördü. Ateş, Langa' ya ve Kumkapı'ya ulaştı. Yenikapı'da kent surlarına dayandı. Kumkapı'daki suriçi ve sur dışı tüm meyhaneler o gece sabaha kadar yandı. Ertesi gün Langa Limanı'ndaki yapılar, kefere mahalleleri denen Rum ve Ermeni semtleri, kiliseler, kereste mağazaları, Çingene barakaları yandı. 30 saat süren bu yangının bir benzeri 30-40 yıldır görülmemişti. Bir ay sonra yangın yerlerini vezirazamla dolaşan ibrahim, yarı yanmış kiliselerin duvarlarındaki freskoların ne olduğunu sordu. Mehmed Paşa gerekli açıklamalarda bulununca bunların yeni-

den yapılmasını emretti. Bu büyük yangına kadar, ibrahim'in her dediğinde bir hikmet keşfedip türlü hediyeler, rüşvetler sunarak mevkiini koruyan Vezirazam Mehmed Paşa, yangın yerlerinin imarında bir başarı gösteremedi. Halkın büyükçe bir bölümü kışa evsiz barksız girdiler. Mehmed Paşa 17 Aralık 1645'te azledildi.

Hanya'nın fethi müjdesi ile Haliç'te ve Galata açıklarında günlerce donanma ve şenlik düzenlendi, ibrahim, Hanya fatihi Yusuf Paşa'nın Girit'ten getirdiği mermer sütunlar dışında kendisine bir şey sunmamasına içerlediği gibi, ada hakkında hiçbir bilgisi olmadığı için, Girit'in fethedil-memesine de kızıyordu. Şubat 1646'da bir gün Yusuf Paşa'yı çağırıp hemen hareket edip Girit'i almasını emretti. Yusuf Paşa, bunun hazırlıklar ve uygun mevsim gerektirdiğini söyleyince "Sen kendini bir hizmet mi ettim sanıyorsun? Bu kadar hazinemi sarf edip bir alay dinsizi öldürtme-den mallarıyla memleketlerine yolladın!" diye çıkışınca Yusuf Paşa "Gerçi hazine sarf eyledik. Amma büyük bir kaleyi fethettik. Küffarı katletmek bir iş değildi. Lakin sonu vahim olurdu" yollu yanıt verdi. Vezirazam Salih Paşa'nın yalvarmalarına aldırmaksızın Yusuf Paşa'yı boğduran ibrahim'in, ölüye bakıp "Ne güzel, kırmızı elma gibi yanakları varmış, yazık oldu, kıydım!" demesi meşhurdur.

Deli Hüseyin Paşa'yı Girit serdarlığına atayan İbrahim'in son 2 yılı büsbütün ruhsal bunalımlar içinde geçti. "Yürek sıkılması" tanısı konan hastalığı için istanbul'un tüm şeyhlerini, üfürükçülerini ziyaret etmeye başladı. 2 yaşındaki kızını Fazlı Paşa ile nikahlayarak büyük bir düğün düzenletti. Bu düğün için ellışer adamın güçlkle taşıdığı muazzam iki nahil yaptırıldı. Kenan Paşa Sarayı önünden Eski Saray'a kadar, nahillerin geçirileceği cadde boyunca evlerin saçakları, cumbaları yıktırıldı. Vezirazam sağdıç oldu. 50 bohça giysi, yüklü katırlardan iki katar çeyiz, şekerden yapılma türlü şekiller ve ağaç maketleri için Salih Paşa 50.000 kuruş harcamak zorunda kaldı. Çocuk gelin sembolik biçimde Eski Saray'dan alınıp kuşbazlar içinden Atmeydanı'na, oradan da saraya getirildi. 1647'ye gelindiğinde büsbü-

İBRAHİM

123 İBRAHİM AĞA ÇAYIRI MESCİDİ

tün bilinç yitikliğine uğrayan ibrahim, kentin her yerinde her an gözükten, ne zaman nereye gideceği bilinmeyen, aklına estiği an masum insanları idam ettiren, IV. Mu-rad'dan da korkutucu bir kimliğe büründü. Naîmâ, onun bu halini "Mizac-ı lâtifî hareket iktizâ idüb gâhi tahtıran ve gâhi esb-saba-raftar ve gâhi koçîlere suvar olup şehirde seyr ü sülûk âdetleri olmağla..." sözleriyle bir tür delilik olarak açıklar. Gideceği şeyhe bir an önce ulaşmak için a-raba yasağı koyan ibrahim, Salih Paşa'ya kesin buyruk verip hiç kimsenin istanbul'da araba ile dolaşmamasını emretti. 17 Eylül 1647 günü Davutpaşa'daki bir imama giderken önüne bir araba çıktı. O sırada ikinci divanını toplamış bulunan Salih Paşa'yı imamın evinde kuyu ipiyle boğ-durttu. Mühr-i hümayunu, Kaptan-ı Derya Kara Murad Paşa'ya göndermişken "şehir oğlanı" olan Ahmed Paşa, ibrahim'i kandırıp mührü götürenleri denizden çevirtirip kendisi vezirazam oldu.

Harem kadınlarının şivekârlıklarla ve oyunlarına giderek daha fazla tutulan ibrahim'i, cariyeler zendostluk oyunları ile kendilerine daha çok bağlamışlardı. Giderek tüm hazine gelirleri harem kadınlarına sarf edildiğinden askere ulufe verilemez oldu. ilmiye ve ordu rütbeleri açık artırma ile satılmaya başlandı. Taşranın a-yanları, eyalet beylerbeyleri ise istanbul'a rüşvet ve hediye akıtmaktan yoksul düştüler. Padişaha zamanında kâr gönder-meyen Bursa kadısı idam korkusu ile Keşiş Dağı'na (Uludağ) çıkıp kâr kesen işçilere nezaret etmek zorunda kalırken Anadolu'da Haydaroğlu halkı soyuyordu. Var-dar Ali Paşa da haklı gerekçelerle ayaklanıp istanbul'a yönelmişti, ibrahim ise bir hasekisinin mücevher toplu arabasıyla Da-vutpaşa Bahçesi'ne gidişini tüm istanbul halkının izlemesi için buyruklar veriyordu. Saray ve hanedan geleneklerinde olmayan bir yöntem daha başvurdu ve bir cariyeyi nikâhlı eş seçerek sur-ı hümayun düzenletti. Tüm devlet erkânını "ay yüzlü cariyeler, cevahir takılar" hediye etmekle görevlendirdi. Bundan sonra, saray haremde yeni nikâh törenleri ve düğünler yapıldı. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre koynuna aldığı her cariyeyi gönlü geçince bir vezire veya beylerbeyine çırağ etmekte ve paralar almaktaydı. Saraydan çıkma cariyelerle evlenenler, ibrahim'in rüşvet işlerine bakmaktaydılar. Vezirazam Ahmed Paşa'nın kardeşi ibrahim Ağa bunlardandı. Kadırğa'daki Beşir Ağa Konağı'na yerleşen ibrahim Ağa gece gündüz içip eğleniyor, eşi Hubyar Kadın aracılığı ile de sarayla ilişkisini sürdürüyordu. Padişahın gönderdiği bostancıyı içki meclisinde başına tabak vurup yaralayacak denli korkusuzdu. Kumkapı semtinde "sebû-ber-dûş" gezenler, ayaktakımından sayısız kişi, ibrahim Ağa'nın adamlarıydı.

istanbul'da doğrular ve namuslular şaşkın ve korkak, reziller cesur olmuştu. Yahudi bezirgânbaşı Harun, rüşvet işlerine bakan bir başka saray adamıydı.

Yine bir başka rüşvet aracısı ve harem en nüfuzlu musahibesi olan Şekerpare'nin (Şehsu-

var Usta) sürgüne gönderilmesinin ardından, kendisinin ve adamlarının mallan müsadere edildiğinde ortaya 16 sandık dolusu cevahir, altın ve gümüş çıkmıştı, İbrahim, önünde açılan sandıkları görünce "Hay kâfir kahpe. Bana akşam ekmek a-lacak akçem yokdur deyü yemin ederdi!" dedi. Şekerpare'nin evinde, beyaz, sarı zerbaft kaplı kürkler, 200 yorgan, inci işli zerdüz örtüler, 200 kese de nakit bulundu. Kethüdası, Aksaray çarşısında asıldı. Mısır'da ölen Şekerpare'nin Eyüp'teki türbesi boş kaldı.

28 Haziran 1648'de gurup vakti İstanbul'da deprem oldu. O yüzyılın bu en şiddetli yer sarsıntısında bazı camilerin minareleri ve yüzlerce ev yıkıldı. Müneccimler "haziran ayında deprem olması"nı, padişahı bir uğursuzluğun beklediğine yordular. Diğer yandan, giderek ağırlaşan dış sorunlar, sınır güvensizliği, Girit seferi, Anadolu'daki ayaklanmalar doğrudan ya da dolaylı başkenti etkiliyordu. Venedik ablukası yüzünden donanma Marmara'ya açılmamaktaydı. Vezirazam Ahmed Paşa'nın kethüdası Arnavut Ahmed, tezkire-cisi Şânizade Mehmed Efendi, çavuşbaşı Gejgerden Durak, selamağası Sarı Mustafa İstanbul'da terör estirmekteydiler. Bunlardan işkence görmeyen esnaf kalmamıştı. Zenginlerin mallan müsadere ediliyor; bunlardan pay alan vezirazam, Ana-doluhisarı'nda, Incirli'de, İstanbul'da yeni konaklar, Küçükçekmece'de köşk yaptırıyordu.

İbrahim'in son tutkusu samur oldu. Eyüp'te oturan ve geceleri haremden kalıp padişaha Acem masalları anlatan "Yahudi kızı" bir akşam "Evvel zaman içinde bir padişah varmış. Sarayının her tarafını samurla kaplatmış..." sözleriyle başlayan bir masal nakledince İbrahim de masal kahramanı padişaha öykünmek istedi. Eyalet valilerine fermanlar yazıldı. Samur ve "takviyet-i bah" (seks gücünü artırmak) için amber istendi, İstanbul'daki kapı kethüdalarından zorla samur ve amber bedelleri alındı. Samur hediye etmeyenin işi görülmez oldu. Harem odaları birer ikişer samurla kaplanıyordu. Bu tutku, piyasayı da etkiledi ve 100 kuruşluk samur, 1.000 kuruşa fırladı. Ozanlar "böyle giderse gün gelip domuz kafasının da kıymete bineceğine" ilişkin şiirler yazdılar. Her türlü vergiden muaf ilmiye sınıfı için de ilk kez samur vergisi kondu. Rusyalı gemiciler, kendi ülkelerinden samur ve kürk yükleyip bunları İstanbul'da pazarlamaya, karşılığında tiftik, mazı, şap, gülyağı gibi ihracı yasak mallarla altın ve gümüş alıp götürmeye başladılar, İbrahim'e yapılan, içi dışı samur kaplı, elmas düğmeli her bir üstlük, 8.000 kuruşa çıkmakta, her gün bir yenisi dikilmekteydi. Yolsuzluklara ve baskılara dayanamayan Galata kadısı, bir bohçaya aba hırka, Mevlevî külâhı koyup vezirazama çıktı. Görevden istifa ettiğini bildirdi. Ahmed Paşa, şeyhülislamla ilmiye büyüklerinin istenenleri verdiklerini, kendisinin de vermesi

gerektiğini söyleyince, kadı efendi, bu zulüm nedeniyle iki aya kalmayıp istanbul'un bir zelzeleyle bata-

cağı tehdidini savurdu. "Bu şehirden sürgün gitmek, burada kalmaktan ehvendir!" dedi. Bundan cesaret alan ulema, ocak a-ğaları ile temasa geçti. İbrahim ise harem eğlencelerine dalmıştı. Havuzda, murassa kayığının dümen başına oturuyor, su üstünde dolaşırken çepeçevre çalgıcılar, oynak oyun havaları çalıyorlar, hamamdaki yarı çıplak cariyeler de ellerinde serpm ve sepetlerle balık yakalayıp padişah'tan bahşişler alıyorlardı. İstanbul'un ünlü oyuncu kolları sırayla hareme çağırılıyordu. İbrahim, akide kolunu pek beğeniyor, Süğlün Şah'ın, Mahmud Şah'ın, Çerkeş Şah'ın, Nazlı Yusuf'un figürleri karşısında kendinden geçiyordu. Hareme de oyuncu ve şarkıcı yetiştiren kalfalar vardı. Bunlardan, Sultana Sporca (Pis Sultan) İbrahim'in tahttan indirilmesinden sonra saraydan kovulunca istanbul'da bir ev tutmuş, satın aldığı cariyelere oyunlar, şarkılar, cıvıllar öğretmek paşa konaklarında paralı gösterilere başlamıştı. İbrahim, bir gece ani bir kararla sekizinci hasekisinin dairesini döşetmek istedi. Vezirazam, gece yarısı bedestenin zorla açtırdı. Dükkan ve mahzenlerden ipekli kumaşlar, samur ve vaşak kürkleri toplatıldı. Daire döşendi. Fakat İbrahim beğenmedi. Defterdarı azletti. İbrahim kendi kız kardeşlerinin mallarına da el koydu. Sultan efendileri, çok düşkün olduğu Telli Haseki'ye (Hü-maşa) cariyeye tayin etti. Bu çılgınlıkların bir patlamaya yol açacağını sezinleyen Kösem Valide, İbrahim'i uyarmak isteyince İskender Bahçesi'ne sürgüne gönderildi. Nihayet İbrahim'in, kendisine, tamamen mücevherle işli bir yeni saltanat kayığı yaptırtmak için esnaftan, ulemadan, ocak ağalarından ve devlet adamlarından vergi toplatmaya kalkışması, aynı günlerde Vezirazam Ahmed Paşa'nın, oğlunun düğünü vesilesiyle Topkapı dışındaki bahçede sabahlara kadar süren içkili, çalgılı, oyunlu, eğlenceler düzenlemesi, beklenen sonu çabuklaştırdı. Samur ve amber vergisi vermemekte kararlı ocak kethüdası Kara Murad Ağa, Girit seferinden yeni dönmüştü. Kendisinden vergi *almaya* gelen bakıkuluna "Ben Girit'ten geldim. İnce perdahı barut ile yağlı kurşundan gayri nesnem yoktur. Samur ve amberin adını biz ilden iştiriz, görmemişiz!" dedi ve bakıkulunu kovdu. Bu olayın duyulması herkese cesaret verdi.

7 Ağustos 1648'de geceden başlayan temaslar ile ocak *ağaları* Etmeydam'nda Orta Cami'de, ulema ise Fatih Camii'nde toplandı. Sabahleyin ocaklılar silahlanmış o-larak Fatih Camii avlusunda toplanmaya başladılar. Durumu haber alan Vezirazam Ahmed Paşa korkup kaçtı. İbrahim'in gönderdiği haseki ağa camide tartaklandı. Sofu Mehmed Paşa camiye çağırılıp vezirazam ilan edildi ve saraya gönderildi. Mehmed Paşa, İbrahim'e, ayaklanmanın önlenmesi için Ahmed Paşa'nın yakalanıp idam edilmesi gerektiğini söyledi. Padişah "Bre köpek koca! Vezirazam olmak için kulu tahrik etdin. Bu cemiyet bertaraf olduktan sonra göresin. Senin hakkından gelürüm" dedi.

İstanbul, büyük ayaklanmalar öncesindeki görüntüsünü almıştı. Dükkânlar ve çarşılar açılmadığı gibi, ocak ağaları da sur kapılarını kapattırmışlardı. İbrahim'e, "Böyle gafletle padişahlık olmaz. Ayak divanı isteriz!" diye haber gönderdiler, İbrahim, bostancılara emirler verip saray surlarına ve burçlarına toplar yerleştirtti. O gün İstanbul'da cuma namazı kılınmadı, cuma selamlığı(-o da düzenlenmedi. Akşam o-lunca ulema, Fatih Camii'nde sabahlamayı kararlaştırdı. Gece Ahmed Paşa'nın konağını askerler yağmaladı. Yakaladıkları eski vezirazamı Sofu Mehmed Paşa'ya getirdiler. Cellat Kara Ali tarafından boğulan Ahmed Paşa'nın cesedi bir beygire bağlanıp Atmeydanı'nda çınar altına bırakıldı. Ertesi gün orada parça parça edildiği için, bu *vezirazam* ölümünden sonra Hezarpare (bin parça) Ahmed Paşa olarak anılmıştır. 8 Ağustos sabahı Şeyhülislam Abdürrahim Efendi, ulema topluluğu, ocak ağaları ve kapıkulu askerleri Atmeydanı'na geldiler, ittifaka katılmayan Rumeli Kazaskeri Muslihiddin Efendi, Sultan Ahmed Camii önünde linç edilip öldürüldü. Cinci Hoca kaçarak kurtuldu. Topluluk, Kösem Sul-tan'a, Şehzade Mehmed'i göndermesini, camide cülus(->) yapılacağını bildirdiler. Kösem Valide, camide cülus olmayacağını, saraya gelmeleri gerektiğini uyarınca saraya yöneldiler. Ulema ve ocak *ağaları* Ha-rem-i Has dehlizine geldiklerinde resmi unvanı "sahibetü'l-makam ümmü'l-mü'mi-nin Valide Sultan" olan Kösem, başında siyah ibrişim dest-mâl örtülü, mirvehe (yelpaze) sallayan bir haremağası ile görüldü. Topluluk, kendisini saygıyla selamladı. Muslihiddin Ağa, padişahın davranışlarının şeraitla ve akıl ile bağdaşmadığını, ortalığın karıştığını, düşman gemilerinin İstanbul yolunu kapattığını, sınırda kalelerin birer ikişer elden çıktığını, oysa padişahın eğlenceden başını alamayıp rüşvet için her yola başvurduğunu anlattı. Ulemanın fetva verdiği ve şehzadenin tahta layık olduğunu söyledi. Abdürrahim Efendi ile Karaçelebizade Abdülaziz Efendi de ağır ithamlarda bulundular. Eski kazaskerlerden Hanefi Efendi "Tabi ve zurna ve ceng ve şeştar sadâsı, Ayasofya minaresinde müezzinlere ezanı yanlıtır. Bedesten basu-lub tüccarın mallan gasbedildi. Avretlere tasallut eksik olmaz. Ümmet-i Muhammed ırz ve can korkusuna düştü" dedi. Kösem Sultan "Ya sabiden padişah olur mu?" diye sorunca Şeyhülislam akıldan yoksun büyüğün hükümdarlığının caiz olmadığını, akıllı çocuğun ise hükümdar olabileceğini izah etti. Kösem Sultan bu cevap üzerine "Öyleyse içerü varayım sarıcığın sar-dırıp çıkarayım!" dedi.

Bâbüssaade önüne kurulan tahta IV. Mehmed oturtuldu ve biat töreni yapıldı. İbrahim'in katına çıkan bir heyet, tahttan indirildiğini açıkladı, İbrahim, padişah olduğunu ileri sürünce, Abdülaziz Efendi "Hayır padişah değilsin. Cihanı haraba verdin. Vaktini lehv ü gaflet ile geçirdin. Rüşveti faş, zalemeyi âleme musallat etdin. Küffar Bosna'yı istila etdi. Seksen kalyon Boğaz'ı tutmuş. Senin haberin yok!" diye-

rek ağır hakaretlerde bulundu. Silahdar ve çuhadar, İbrahim'in koltuğuna girerek

hapsedileceği Kafes Kasn'na götürdüler. Kapı önüne gelindiğinde ibrahim "Elhamdülillah, hele bir cemaat başı oldum!" dedi. Bu, söz, kimi tarihçilerce onun Osmanlı hanedanının sonraki kuşaklarının atası olduğunu ima ettiği biçiminde yorumlanmıştır.

9 Ağustos günü İstanbul'da ibrahim'in kaçtığı dedikodusu yayıldı. Çarşı ve dükkânlar yeniden kapandı. Herkes evlerine çekildi. Sofu Mehmed Paşa, şeyhülislam, vezirler ve ulema sarayda toplandılar. Mimar getirtilip ibrahim'in hapsedildiği harem iç köşkünün kapısı ve pencereleri tuğla ile ördürüldü, ibrahim ise bağırıp çağırıyordu. Sesini duyan enderun halkı "Bu olur mu, bir padişahı tahttan indirip tut ki diri mezara gömdüler. Bir masumu iclâs eldiler. Biz ânın çok iyiliğin gördük. Hemen anlaşılıp dışarı çıkaralım ve tahta cülus etdirelim" dediler. Dışarıda da kapıkulu sipahileri Sultan ibrahim'den yana bir eyleme hazırlanıyorlardı. Devlet erkânı, olacıklardan korkarak ibrahim'in boğulmasını kararlaştırdı. Şeyhülislam Abdürrahim Efendi "İki halife müctemi oldukda biri katledilmek lazımdır" diye fetva verdi. 18 Ağustos 1648'de saraya gelen vezirazam, şeyhülislam ile bostancıbaşı ve cellatlar, örülen duvarlar yıkıldıktan sonra Kafes Kasn'na girdiler. Cellat Kara Ali(->), İbrahim'in bağırıp çağırmasından korkarak bir köşeye saklanmıştı. Mehmed Paşa değnekle vurup içeri soktu. Sırtında al renkli atlas entari, ayağında kırmızı şalvar, başında bir takke ve elinde Kuran olan İbrahim, Abdürrahim Efendi'ye "Baka Abdürrahim... İşte Kitabullah. Beni ne hükümle öldürtürsün" diye bağırdı. O sırada cellatlar kement atıp boğdular. Ölüsü ha-soda avlusuna çıkarıldı. Namazı kılındıktan sonra Ayasofya'da, eskiden vaftizhane olan, I. Mustafa'nın da gömüldüğü yere defnedildi.

8,5 yıllık saltanatı sırasında yaşanan deprem ve yangınlar, kuyruklu yıldız doğması, sıcak yağmur yağması (müneccimler bu olayı, yıldızların soğumasına vererek kıyametin yakın olduğunu ileri sürmüşlerdi) vb olaylar, İstanbullularca ibrahim'in u-ğursuzluğuna yorumlanmıştı. Bu kısa dönemde İstanbul kürk samur ticaretinin, ü-fürükçülüğün merkezi oldu. Ülkenin her tarafından muskacılar, şeyhler İstanbul'a akın etmişlerdi. Kentte akıl almaz yasaklar uygulandı. Örneğin, İbrahim, Topkapı Sarayı'nın sahil köşklerine inip cariyelerle halvet düzenlediğinde haremağa-ılan, açıktan geçen gemilere, kayıklara mak-rama, yağlık sallayarak geri döndürtürler-di. Vezirazama sık sık hatt-ı hümayun yazıp yeni cariyeler isteyen İbrahim'in, M. Penzer'in *yazdığı gibi bir kriz* anında haremdeki tüm kadınları boğdurtup denize attırması asılsızdır. Fakat töre ve yasa tanımazlığı gerçektir. Örneğin, mimar-başlılar, bu göreve ömür boyu getirilirlerken o, Kasım Ağa'yı azletmiş, uyanları da dinlememiştir.

İstanbul'da hiçbir eseri bulunmayan İb-

rahim, Topkapı Sarayı'nda birtakım çalışmalar yaptırmıştır. Bağdat Köşkü önündeki iftariye, döneminden kalmadır. Sepetçiler Kasn'nı yeni baştan

yaptırdığı gibi Galata Surlan içerisinde, Kurşunlu Mah-zen'e yakın Andon Kilisesi de hükümdarlığı sırasında camiye çevrilmiştir.

ibrahim'e "Deli" sanını II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) tarihçileri vermişlerdir. Zevk konusundaki doyumsuzluğu, düşünce ve sağduyu kıtlığı, aceleciliği, yönetim bilgisinden ve kültürden yoksunluğu, fiziksel ve ruhsal rahatsızlıkları, bu nitelendirmeyi haklı gösterir. Adları bilinen hasekileri Turhan Hatice Valide Sultan(->), Sa-liha Dilâşub, Hatice Muazzez, Hümaşah (Telli Haseki), Ayşe Sultan, Mahenver Sultan, Şivekâr Sultan'dır. 9 oğlundan 3'ü padişah olmuştur.

Bibi. *Tarih-i Naima*, III, 450 vd, IV, 1-324; *Ta-rih-i Solakzade*, 766 vd; J. von Hammer, *Dev-let-i Osmaniye Tarihi*, X, ist., 1337, s. 3-121; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 206-239; T. Gökbilgin, "ibrahim", *IA*, V, 880 vd; Ahmed Refik, *Samur Devri*, ist., 1927; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 56 vd; Ç. Uluçay, *Harem*, II, Ankara, 1971; Evliya, *Seyahatname*, I, 267 vd; M. Pen-zer, *The Harem*, Londra, 1936, s. 186; Ç. Uluçay, "Sultan ibrahim Deli mi Hasta mı idi?", *Tarih Dünyası*, S. 12 (1950).

NECDET SAKAOĞLU

İBRAHİM AĞA ÇAYIRI MESCİDİ

Kadıköy İlçesi'nde İbrahim Ağa Mahalle-si'nde Cami Sokağı, Zaviye Sokağı ve Dr. Eyüp Aksoy Caddesi'nin kesiştiği yerde bulunur.

Yapı III. Murad'ın (hd 1574-1595) bâ-büssaade ağası İbrahim Ağa tarafından 988/1588'de yaptırılmıştır. Minberini Hacı Velîyüddin koydurmuştur. Bir dönem Kadirî tekkesi olarak kullanılan yapı I. Mahmud döneminde (1730-1754) tekrar cami şeklini almış, 1939'da Vakıflar İdare-si'ne geçmiştir. Çatısı ahşap, duvarları kagir, minaresi tuğladan olan yapı son dönem onarımıyla sıva kaplanmıştır. T. Öz

ibrahim Ağa Çayırı Mescidi

KadirAktay/Onyx, 1994

İBRAHİM AĞA ÇEŞMESİ

124

125

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

yapıyı hacca gidenlerin toplu halde dua ettikleri yer olarak göstermektedir.

Yapıya camekânlı bir ön girişten ulaşılır. Küçük bir son cemaat yerinden sonra ana mekâna geçilir. Kare bir plan şeması gösteren ibadet alanı, içeriden ve dışandan iki kat görünümü veren her cephede ikişer pencere ile aydınlık kılınmıştır. Alt kısımda bulunan pencereler dikdörtgene yakın kare şeklinde tipik bir ev penceresi görünümündedir. Bu

pencerelerin alt kısımlarına kadar bütün yapı mermerle kaplanmıştır. Üstteki pencereler sivri kemerli o-lup burada bulunan küçük yassı camlar çeşitli renklerde boyanmıştır.

Mihrap yüksek dikdörtgen mermer bir kaide içinde, yarım yuvarlak bir niş şeklindedir. Vaaz kürsüsü mermer bir levha olarak belli bir yükseklikten sonra ahşap malzeme ile kaplanmıştır. Yine mermer malzemeden olan minberin üst kısmında bulunan küçük pencereci odacıkta "sa-kal-ı şerifin olduğu söylenmektedir. Ana mekân ve kadınlar mahfilinin tavanı oldukça sade bir şekilde ahşap çubuklarla kaplanmıştır. Yapıya, son dönemde doğu tarafından ek bir alan yapılmıştır. Oldukça basit görünümlü olan bu ek alana ana mekândan geçildiği gibi dışarıdan, kuzeyden de bir giriş vardır. Bu ek alan doğuda 4, güneyde ve kuzeyde 2'şer pencere ile aydınlatılmıştır. Kadınlar mahfiline bu ek bölümün dışından da ayrı bir merdivenle ulaşılmaktadır.

Kadınlar mahfili iki tane sıvalı paye ile taşınıp, sıva ile kaplanmış halde balkon çıkması yapılmıştır. Mahfile son cemaat yerinden beton bir merdivenle çıkılmaktadır. Oldukça sade olan kadınlar mahfili kuzeyde dört tane sivri kemerli kısa pencere ile aydınlatılmıştır. Son cemaat yeri ince uzun dikdörtgen şeklinde olup bir bölümü kadınlar mahfiline çıkmak için kullanılan merdivene ayrılmıştır.

Minare ana mekânla aynı yükseklikte bir kare kaideye sahip olup silindir gövdeli ve bodurdur. Pencereler dışarıdan demir parmaklıklıldır. Mihrap dışarıya taşkın olup, hemen önünde İbrahim Ağa'nın mezarı bulunur. Bunu takip eden geniş bir a-landa nazire yer alır. Çatı meyilli ve kiremit kaplıdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 242; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 32.

ERGUN EGİN

İBRAHİM AĞA ÇEŞMESİ

Fatih ilçesi, Uzun Yusuf Mahallesi'nde, Me-cit Bey Sokağı üzerinde, bu sokağın Uzun Halil Sokağı ile Yayla Caddesi arasında kalan kısmındadır.

I. Mahmud'un (hd 1730-1754) kapı ağası İbrahim Ağa tarafından yaptırılan çeşmenin iri nesih bir hat ile hakkedilen tamir kitabesi, aynataşınm biraz üzerinde o-lup, metni 1158/1745'te Mukim adında bir şair tarafından yazılmıştır.

Çeşme, moloz taş, tuğla ve horasanhar-cı kullanılarak inşa edilmiş büyük bir su haznesinin önünde yer alır ve mermer kaplamalıdır. Çeşmenin dikdörtgen formdaki nişini çevreleyen bordürde, altlı-üst-

lû bir konumda yerleştirilmiş, ikişer adet "çiçekli vazo" tasvirine rastlanır. Yüzeyden nişe geçiş ise içbükey formda bir hareketlenme ile sağlanmıştır. Çeşmenin bir silmeyle çerçeve içine alınan aynataşı, alt-lı-üstlü yerleştirilmiş, dikdörtgen formda iki teyzini panodan oluşur.

Bunlardan alt kısımdaki pano, kenger yaprağı, "C" kıvrımı, yumurta formu (himatyon), sütunçe-ler ve sülüs tarzda yazılmış, su ile ilgili bir ayet-i kerimeden müteşekkil, Türk baroğu tarzında bir teyzinata sahiptir. Üstteki panonun teyzinatı ise girift "C" kıvrımları ve soyut bitkisel motiflerden oluşmuştur.

Halkalı sularından Hekimoğlu Ali Paşa Suyolu ile beslenen çeşme, kurumuş ve lülesi kopartılmıştır. Fakat, günümüzde tekneye yan taraftan monte edilmiş bir musluk vasıtasıyla akıtılan şehir suyu kullanılmaktadır.

Çeşmenin günümüzde oldukça harap vaziyette bulunan teknesi ise sonradan çimento ile sıvanmak suretiyle ve çok kaba bir şekilde yapılmıştır. Çeşmenin hafif dışa taşkın kornişi bugün yerinde durmakta, ancak saçak kısmı bulunmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 178-179; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, 1st., 1993, s. 400; Çeçen, *Halkalı*, 165; *Fatih Camileri*, 323.

HALUK KARGI

İbrahim Ağa Çeşmesi

Haluk Kargı, 1994

İBRAHİM EDHEM PAŞA TÜRBESİ

Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii'nin doğusunda, hazire içinde yer alan Tanzimat dönemi sadrazamlarından İbrahim Edhem Paşa (ö. 1893) ile yakınlarının gömülü olduğu türbe.

Kare bir mekân üzerine tek kubbeli o-larak muntazam kesme taştan inşa edilmiştir. Sivri kemerlerle dört sütun üzerine oturan düz çatılı bir revaktan pendentifler üzerine tek kubbeli mekâna girilir. Mermer revağın altındaki giriş kapısının üzerinde Al-i İmran suresinden, "Her nefis ölümü tadıcıdır" mealindeki ayeti içeren kitabe bulunmaktadır. Ana mekânda barok üslupta kalem işleri hâkimdir. 6 ahşap sandukadan ortadaki Edhem Paşa'ya aittir. Onun sağında, kayınbiraderi Tershane mektupçusu Mehmed ismet Efendi'nin (ö.

İbrahim Edhem Paşa Türbesi

Kadir Ahtay/Onyx, 1994

1895), bunun yanında Edhem Paşa'nın hanımı Fatma Hanım'ın (ö. 1903), arka sırada, pencere önünde Edhem Paşa'nın oğlu İsmail Galib Bey'in (ö. 1895), onun sağında diğer oğlu Mustafa Mazlum Bey'in (ö. 1893) kabirleri vardır. Diğer kabrin kime ait olduğu bilinmemektedir.

Mukarnas sütun başlıkları, kaş kemerleri, titiz kesme taş işçiliği, dövme demir pencere şebekeleri, pendentiflerindeki kalem işi madalyonları ile neoklasik üslubun bir örneği olan bu türbe hayli ilgi çekmektedir. **Bibi.** Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 347. .

İ. GÜNAY PAKSOY

İBRAHİM EFENDİ (Kuşadalı)

(1774, Kuşadası - 1845, Râbîğ [bugün Suudi Arabistan'da]) Halvetîliğın Şabanîlik koluna bağı Çerkeşlikten kendi adına ayırdığı Kuşadavîlik ya da İbrahimîlik olarak tanınan tarikatın kurucusu ve mutasavvıf.

Ailesi hakkında yeterli bilgi yoktur. Yalnızca babasının Mustafa Efendi adında bir demirci ustası olduğı bilinmektedir, ilk eğitimini annesinden aldı. Ardından Denizli'ye giderek ulemadan Musa Efendi' nin derslerine katıldı. Daha sonra İstanbul'a geldi ve Feyziye Medresesi'ne devam etti. Burada "Deli" lakabıyla tanınan Emin Efendi'nin öğrencisi oldu. Zahirî ilimlerin yamsıra tasavvufa yönelmesi ve Beşikçi-zade Tekkesi(-0 Postnişini Beypazarlı el-Hac Ali Efendi'ye (ö. 1819) intisap etmesi bu döneme rastlar. 1815'te şeyhi Ali Efendi tarafından Şabanîliğın Çerkeşî kolunu yaymak üzere Mısır'a gönderildi. Bir süre buradaki Gülşenî Âsitanesi'nde misafir olarak kaldı. Ancak faaliyetlerinin Hıdiv Mehmed Ali Paşa'ya ihbar edilmesiyle Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a döndü. Tekrar Feyziye Medresesi'ne yerleşti ve

Beypazarlı Ali Efendi'nin vefatından sonra Hacı Halil Efendi'nin Aksaray Sinekli-bakkal'da inşa ettirdiğı, kendi adıyla anılan tekkede tarikat faaliyetlerine başladı. Bu faaliyetler tekkenin 1833'tg yanmasıyla son buldu. Tekkesinin yeniden inşasına karşı çıkan İbrahim Efendi, önce Kos-ka'da, sonra Fatih'teki konağında 1843'e kadar müritlerini sohbetle eğitti. Bu tarihte ilk defa hac yolculuğına çıktı ve bir süre Şam'da yaşadı. 1845'te ikinci defa hac için Şam'dan ayrıldı ve ziyaretini tamamlayıp dönerken yakalandığı kolera nedeniyle Mekke ile Medine arasındaki Râbîğ Köyü'nde vefat etti.

Kuşadalı İbrahim Efendi, 19. yy'da Halvetîliğın İstanbul'daki son büyük kol kurucusu olarak kabul edilir. Kendi adına kurduğı Kuşadavîlik, Halvetî tarikatının Şabanîlik koluna Çerkeşlik, Nasuhîlik ve Karabaşîlik aracılığıyla bağlanır. Tarikat silsilesi ise Beypazarlı Ali Efendi'den, Mustafa Çerkeşî'ye (ö. 1814) ulaşarak, ondan sonra Muhammed bin Muharrem Zoravî, Mudurnulu Abdullah Rüşdî, Mehmed Na-suhî (ö. 1718), Karabaş-ı Velî (ö. 1685), Kastamonulu Mustafa Musliheddin Çelebi, İsmail Çorumî (ö. 1647), Ömer Fuadî (ö. 1636) ve Abdülbâkî İskilibî (ö. 1588) aracılığıyla Şeyh Şaban-ı Velî'ye (ö. 1568) varır.

Halvetîliğın İstanbul'da Melamîlik ile kaynaştığı başlıca tarikatlardan birisi olan Kuşadavîlik, İbrahim Efendi'nin yetiştirdiğı halifeler tarafından şehir hayatında güçlü bir şekilde temsil edilmiştir. Kuşadalı'nın İstanbul'da faaliyet gösteren halifelerinden Muhammed Tevfik Bosnavî (ö. 1866), Hüsrev Paşa'nın kethüdası olup, üçüncü devre Melamîlerinden Ahmed Amiş Efen-di'ye(->) Halvetî icazeti vermiştir. Böylece temelde Nakşibendîliğın hâkim olduğı üçüncü devre Melamîliği içinde Kuşadalı'nın tasavvuf anlayışı Amiş Efendi tarafından sistemleştirilmiştir. Bosnavî'nin diğeri halifelerinden Mustafa Enverî (ö. 1872) tarikatı Üsküdar'daki Nalçacı Halil Tekke-si'nde temsil

etmiş ve buradaki Kuşadalı' ya bağlı tasavvuf anlayışı Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdürmüştür, İbrahim Efendi'nin bir diğer önemli halifesi, Keçe-cizade Ali İzzet Efendi'dir (ö. 1855). Fatih Çarşamba'da Rumeli Kazaskeri Hasan Re'fet Efendi Tekkesi'nin ilk postnişini olup burada Kuşadavîlik meşihatını başlatmış ve kendisinden sonra İbrahim Efendi'nin halifelerinden Mehmed Kırımı Efendi (ö. 1857) ile Ahmed İzzet-Efendi (ö. 1875) posta geçmişlerdir. Kuşadavîliğin İstanbul'daki ikinci önemli merkezi sayılan bu tekkenin son postnişini Ahmed İzzet Efendi'nin oğlu Hayri Bey'dir (ö. 1893). Kuşadalı İbrahim Efendi'nin İstanbul'da faaliyet gösteren diğer halifeleri Kapanî Hacı Hüseyin Efendi (ö. 1847), Ali Fethi Rusçukî (ö. 1857), Aydı Mehmed Efendi (ö. 1871), Ali Fikri Efendi (ö. 1876) ve Mehmed Necib Efendi'dir (ö. 1889).

Kuşadalı İbrahim Efendi'nin tarikat anlayışında dikkati çeken başlıca nokta, tekke organizasyonuna ağırlıklı bir şekilde yer vermeyişidir. III. Selim (hd 1789-1807)

ve II. Mahmud'un (hd 1808-1839) modernleşme hareketleri yaşayan ve bu karmaşık toplumsal ortamda tekkelerin kültürel açıdan bir yozlaşma dönemine girdiğini savunan Kuşadalı, özellikle 1833'ten sonraki faaliyetlerini tekke dışında gerçekleştirerek yatay bir örgütlenme modelini esas almıştır. Tasavvuf eğitiminin temelini oluşturan "sülûk" ve "irşad"ın tekke dışına çıkarılarak sürdürülmesinde, Kuşada-lı'yı büyük ölçüde etkileyen Melamîliğin de payı vardır. Bu açıdan İbrahim Efendi'nin tasavvuf anlayışı tekkelerden çok konak ve köşklerde düzenlenen sohbet toplantılarıyla, aralarında Ahmed Cevdet Paşa'nın da-bulunduğu İstanbul'un seçkin tabakasında yaygınlaşmıştır.

Sünnî akideye bağlı bir mutasavvıf sayılan Kuşadalı İbrahim Efendi, yaşadığı dönemde tarikat ve tekkelerin yozlaşmalarına çarpıcı bir örnek olarak Bektaşîliği göstermiştir. 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ve Bektaşîliğin yasaklanması konusunda II. Mahmud'un izlediği politikayı desteklemiş, bu tarikatın 19. yy'm başlarındaki sosyokültürel faaliyetlerinin başlıca muhaliflerinden biri olmuştur. Kuşadalı'nın halifelerine ve yakın çevresindekilere yazdığı mektupları, onun tasavvuf anlayışını en geniş şekilde yansıtmaktadır. Bu mektupların büyük bir kısmı Ankara'da Milli Kütüphane ile İstanbul'da Fatih Millet Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi ve Tıp Tarihi Enstitüsü'ndedir.

Bibi. CSR, Dosya A/26; Ali Âli, *Hidâyetü'l-Velîfi Vâridât-ı Kuşadalı*, Millet Ktp, Ali Emîrî, Şer'iye, no. 1178; II. Mahmud'un Kızı Mih-rimah Sultan 'in 1836 Senesindeki Düşününe Davetli Şeyh Efendilerin Esamisi, (E. N. İşli'ye ait yazma nüsha), vr 30b; Cevdet, *Te-zâkir*, IV, 15; Vîcdanî, *Tomar-Halvetiye*, 77-79; *Osmanlı Müellifleri*, I, 151; Vassaf, *Sefîne*, IV, 78; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 39; Y. N. Öztürk, *Kuşadalı İbrahim*

İBRAHİM EFENDİ (Olanlar Şeyhi)

(1591, Eğridir - 1655, İstanbul) Halveti tarikatına mensup Melamî mutasavvıf. "Olanlar" ya da "Oğlanlar" şeyhi olarak da tanınır.

Tüccar bir aileye mensuptur. Aile mesleğini devam ettirmeyip tasavvufa yöneldi, İstanbul'a gelerek Seyyid Nizameddin' in oğlu Seyyid Seyfullah'ın halifelerinden Hakikîzade Osman Efendi'ye (ö. 1527) intisap etti. Hakikîzade Tekkesi'nde 7 sene kadar şeyhi Osman Efendi'nin hizmetinde bulunduktan sonra Halvetî hilafeti alarak Aksaray'da II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) sekbanbaşısı Yakub Ağa'nın yaptırdığı Gavsî Tekkesi de denilen, fakat daha çok kendi lakabıyla Oğlanlar Tekkesi olarak tanınan tekkenin meşihatını üstlendi. Vefatına kadar bu görevde kaldı. Tekkesi ve türbesi, Aksaray Meydanı'nın düzenlenmesi ve Millet Caddesi'nin 1956-1957'de açılması sırasında yıktırılmış, mezarı Murad Paşa Camii naziresine nakledilmiştir.

İbrahim Efendi'nin 17. yy'm iki önemli mutasavvıfı Aziz Mahmud Hüdaî(->) ve Abdülahad Nuri'den(->) feyz aldığı bilinmekle beraber, tasavvuf anlayışı üzerindeki asıl büyük etkiyi Melamîlik(->) yapmıştır. *Dil-i Dana* adlı eserinde henüz 15 yaşındayken Melamî kutbu Idris-i Muhtefî (ö. 1615) ile görüştüğünü yazan İbrahim Efendi, dönemin ünlü Melamî-Hamzavî şeyhlerinden Hüseyin Lamekânî'ye (ö. 1625) intisap etmiştir. Tarikat silsilesi, "Tap Tap" lakabıyla anılan Şah Ali vasıtasıyla Ahmed Sarban'a (ö. 1545), ondan da İsmail Maşûkî (ö. 1529), Pir Ali Aksarayî (ö. 1529), Bünyamin Ayaşî (ö. 1519), Ömer Sıkkînî (ö. 1475) ve Hacı Bayram Velî'ye (ö. 1429) ulaşmaktadır.

Hayatı ve çevresi hakkındaki bilgiler, halifelerinden Sunullah Gaybî'nin *Sohbet-nâm&sinde* etraflı bir şekilde verilmiştir. 1649-1654 arasında Oğlanlar Tekkesi'n-deki sohbetlere katılan Gaybî'nin naklettiğine göre İbrahim Efendi, Batınî bir tasavvuf anlayışına sahiptir. Ebu Hanîfe ile Eme-vî ve Abbasî hanedanlarını sert bir şekilde eleştirmekte, hattâ Hacı Bayram Kabâ-yî'den (ö. 1628) sonra kendisinin "kutub" olduğu iddiasında bulunmaktadır. Ancak bu iddiasından vazgeçtiğini ve Sütçü Be-şir Ağa'yı (ö. 1662) kutup tanıdığını *Dil-i Dana* adlı eserinde belirtmiştir. 294 beyit-lik bu kasidesi *Divarimda*, mevcuttur.

Şiirlerinde Yunus Emre ve Hurufîliğin açık etkisi görülen İbrahim Efendi'nin ayrıca *Müfid-i Muhtasar* ile löl'l'de yazdığı *Vahdetnâme* başlıklı manzum eserleri de vardır.

Bibi. Şeyhî, *Vekayîü'l-Fuzalâ*, I, 553; Uşşakî-zade, *Zeyl-iŞakaik*, 545; ismet, *Tekmiletü's-Şa-kaik*, 359; *Sicill-i Osmanî*, I, 104; *Osmanlı Müellifleri*, I, 26-27; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, ist., 1966,

s. 297-299; Rıza Tevfik, "Edebiyat-ı Sûfiye. İbrahim Efendi", *Peyâm İlâve-i Edebiye*, S. 42 (26 Haziran 1330); Gölpınarlı, *Melâmîlik*, 90-113; F. A. Tansel, "Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi ve Devriyesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII (1969), s. 187-199.

EKREM İŞİN

İBRAHİM EFENDİ TEKKESİ

bak. KUŞADALI TEKKESİ

İBRAHİM EFENDİ TEKKESİ

bak. OĞLANLAR TEKKESİ

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

(1670?, Kolozsvár[bugün Romanya'da Cluj] -1745, İstanbul) ilk Osmanlı matbaacı ve yayımcısı.

Macar asıllıdır. Müslüman olmadan önceki adı bilinmemektedir. Macaristan'ın Erdel bölgesinde Unitarianistlerin yönettiği bir manastırda okudu. 18 yaşında iken Osmanlılara esir düştüğü ve 1694'te İstanbul'a getirilerek köle olarak satıldığı söylenir. Son zamanlarda yapılan araştırmalar ise Erdel'deki Unitarianistlerin Katolik Avusturyalıların baskısı karşısında toplu olarak Müslümanlığı kabul ettiklerini ortaya koymuştur, İbrahim Müteferrika'nın da bunlar arasında olması daha akla yakındır.

İBRAHİM PAŞA

126

127

İBRAHİM PAŞA MESCİDİ

İstanbul'a nasıl ve ne zaman geldiği bilinmeyen İbrahim Müteferrika 1710'da yazdığı *Risale-i İslamiye* (bas. 1982) adlı eseriyle dikkati çekmiştir. "Müteferrika" (padişah ya da vezirlerin yanında çeşitli işler yapan görevli) unvanım bu sırada kazandığı sanılmaktadır. Yunanca, Latince, Macarca bilen, daha sonra Farsça ve Arapça da öğrenen İbrahim Müteferrika, 1715'te Mora sorununu görüşmek üzere Viyana'ya gönderildi. 1716'da Avusturya'ya karşı savaşan Macarlara tercüman ve komiser olarak hizmet etmek üzere Belgrad'a gitti. Osmanlı Devleti'ne sığınan Orta Macar Kralı II. Rakoczi'nin 1718'den 1735'e kadar mihmandarlığını yaptı.

İbrahim Müteferrika'nın yetiştiği Erdel bölgesi matbaacılığın gelişmiş olduğu bir yerdi. Ünlü harf dökümcüsü Mihail Kiss 1689'da Müteferrika'nın doğum yeri olan Kolozsvár'da döneminin en önemli matbaasını kurmuştu. Kiss'i tanımış olması mümkün olan Müteferrika 1719'dan itibaren basım işleriyle ilgilendi ve 1726'da matbaanın gerekliliğini ve

yararlarını anlattığı "Ve-siletü't-Tıbaa" adlı dilekçesiyle bir matbaa kurmak için izin ve fetva isteğinde bulundu. Dilekçede matbaa işlerinden anlayan Yona adlı bir Yahudinin yardımından söz edilmektedir. Yona (Jona, Jonas) Vilnalı Jacop Eskenazi'nin oğluydu ve 1711'de istanbul'da ortağı ile birlikte bir matbaa kurduktan sonra 1712'de ortağından ayrılmış ve kendi adına Ortaköy'de bir matbaa açmıştı.

ibrahim Müteferrika, matbaa kurmasına izin veren 5 Temmuz 1727 tarihli fermanı aldıktan sonra, 1728'de de Said Meh-med Efendi ile birlikte İstanbul'da ilk Osmanlı matbaasını kurdu. Matbaanın yerinin Fatih civarında olduğu sanılmaktadır. Hattatların iş alanına müdahale edilmemesi kaygısıyla matbaada dinsel kitapların basılmasına izin verilmemiştir. Yona ise Müteferrika'nın matbaasında başmürettip ve gravürücü olarak çalışmıştır, ibrahim Müteferrika'nın matbaasında kullandığı makine ve harflerin nasıl temin edildiği konusunda farklı görüşler vardır. Birine göre makine ve kalıplar Hollanda'dan getirilmiş, hurufat ise istanbul'da dökülmüştür.

Müteferrika'nın 31 Ocak 1729'da basımını tamamladığı ve başında III. Ahmed' in fermam ve Şeyhülislam Abdullah Efen-di'nin fetvasının bulunduğu ilk kitap *Van-kulu Lügati* olarak tanınan *Sıbahı'l-Cevbe-ri* idi. Bunu izleyen diğer kitaplarda coğrafya, pozitif bilimler, askerlik konularının işlendiği görülmektedir, ibrahim Müteferrika'nın yönettiği matbaada 17 kitap basılmıştır. Bunların toplam baskı sayısı 13.200'dür. Matbaanın çalışmaları 1730' daki Patrona Halil Ayaklanması(-+) nedeniyle 1 yıl kadar kesintiye uğramıştır. Müteferrika, bastığı kitapların bir bölümünü kendi yazmış, bir bölümüne de önsözler eklemiştir. Bastığı kitapların en önemlisi Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma'sıdr*. Müteferrika'nın bu kitaba yaptığı ekler, onun Rönesans'ı izleyen bilimsel gelişmelerden haberi olduğunu göstermektedir.

ibrahim Müteferrika devlet düzenine

ibrahim Müteferrika'nın H. Gezer tarafından yapılan Sahaflar Çarşısı'ndaki büstü.

Laleper Aytek, 1993

ilişkin fikirleriyle de dikkat çekmiş ve 1731'de I. Mahmud'a sunduğu *Usulü'l-Hi-kem fi Nizami'l-Ümem* (1732, yb. *Milletlerin Düzeninde ilmî Usuller*, İst., 1990) adlı eserinde ilk kez Nizam-ı Cedid terimini kullanmıştır. Kitabında fizik ve astronomi gibi bilimlerle, coğrafya bilgisinin devlet yönetimindeki önemi üzerinde durmuş, bu bilimlerin gelişmediği bir ülkede güçlü bir devlet yapısının kurulamayacağını ileri sürmüş, Avrupa'da gelişen yeni askerlik düzenlerini uygulamanın kaçınılmazlığı üzerinde durmuştur.

Müteferrika 1732-1734 arasında 6 kitap bastıktan sonra yeniden siyasi görevler aldı, elçi olarak Lehistan'a gitti, 1736-1738 Osmanlı-Avusturya Savaşı

sonunda Orşo-va Kalesi'nin teslimi görüşmelerine katıldı. 1741-1742'de İstanbul'da iken matbaayla ilgilendi, 4 kitap daha bastı. 1743'te Kumbaracı Ahmed Paşa(->) ile birlikte Os-manlı-Isveç münasebetlerinin gelişmesi i-çin yapılan görüşmelere katıldı, yine aynı yıl içinde Dağıstan'a gitti. Dağıstan seyahatinden hasta olarak dönen İbrahim Müteferrika uzun bir rahatsızlıktan sonra ölmüş ve Aynalıkavak Mezarlığı'na defne-dilmiştir. Mezarı 1942'de Galata Mevle-vîhanesi haziresine nakledilmiştir.

Bibi. T. H. Kun, "İbrahim Müteferrika", *IA*, V/2, 896-900; N. Berkes, "İlk Türk Matbaacısının Dinî ve Fikri Kimliği", *Belleten*, S. 104 (Ekim 1962); O. Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara, 1959; A. V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika*, Ankara, 1945; *Türk Kütüphaneciler Derneği, Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, Bildiriler*, Ankara, 1980; S. N. Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, ist., 1939.

istanbul

İBRAHİM PAŞA (Damat)

(1660?, Muskam [bugün Nevşehir] - 30 Eylül 1730, İstanbul) Osmanlı sadrazamı (9 Mayıs 1718 - 29 Eylül 1730).

Lale Devri'nin öncüsü olan İbrahim Pa-

şa, III. Ahmed'in kızı Fatma Sultanla evli olduğundan "damad-ı şehriyari" sanını taşımaktaydı.

İzidin voyvodası, sipahi Ali Ağa'nın oğludur. Memleketinde iyi bir eğitim aldığı sanılmaktadır. 1690'a doğru İstanbul'a geldi ve Topkapı Sarayı'nda Matbah-ı Amire helvacılar sınıfına katıldı. Buradan Baltacılar Ocağı'na geçti. 1703'te darüssa-ade ağası yazıcısı oldu. 1715-1716'da Avusturya ve Venedik ile barış ortamının sağlanmasında rol oynadı. 1716'da vezirlikle rikâb kaymakamlığına atandı. Şehit Ali Pa-şa'dan dul kalan Fatma Sultanla evlendi. Avusturya ile ateşkes imzalandıktan sonra, Sofya'da 9 Mayıs 1718'de sadrazamlığa getirildi. Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasının ardından İstanbul'a döndü.

Başkentteki ilk başarılı icraatı yoklama ve sayımlar yaptırması oldu. Bununla, asker ulufelerinden ve gereksiz kadro aylıklarından önemli bir tasarruf sağladı. İstanbul'un imarı işine öncelik verdi. 100 yıldan fazla bir süredir bakımsız kalan yangın alanları giderek genişlemiş İstanbul'u bir kent bütünlüğünde gören İbrahim Paşa, yüzyılın modasına uyarak geniş park, bahçe düzenlemelerine, bunları renklendiren yeni tarz köşk ve kasır yapımlarına önem verdi. Varlıkları, başta padişah olmak üzere imar işine heveslendirdi. Kısa zamanda İstanbul'da genel bir restorasyon gerçekleşti. Mahalleler küçük mescitler, mektep ve çeşmelerle şenlen-dirilirken kentin eski, bakımsız semtleri, unutulmuş eğlence yerleri de canlandırıldı. Mesireler için geniş ölçekli imar

projeleri hazırlandı.

Paris'ten getirtilen park ve bahçe planları, Kâğıthane bölgesinde uygulandı, İbrahim Paşa, Kâğıthane'yi İstanbul'un Ver-sailles'ı yapmayı tasarladığı gibi, Fontai-nebleau'ya eşdeğerde de Sa'dâbâd'ı düşünmüştü. Eyüp-Karaağaç kıyı kesimi yüksek kamu görevlilerinin yalı inşaatlarına ayrıldı. Boğaziçi'nde ise Beşiktaş Rumelihisarı, Üsküdar-Çubuklu kıyıları imara açıldı. Buralarda İstanbul'un yeni ve özenli sayfiye semtleri gelişti. Sa'dâbâd, Ne-şatâbâd, Çırağan, Hümayunâbâd, Feyzâbâd, Emnâbâd, köşk, yalı ve sarayları kış ve yaz mevsimlerine göre eğlencelere açıldı. Buna koşut olarak İstanbul halkı da sayfiye yaşamına ve mesire geleneklerine teşvik edildi. Bu yaklaşım, tüketim ekonomisini ve sanat ağırlıklı sanayileşmeyi de canlandırdı (bak. Lale Devri).

İbrahim Paşa, suriçi İstanbul'un son o-larak 1719 yangını ile viraneleşen semtlerinin imarını ve iskânını koşullara bağladı. Depremlerde yer yer yıkılmış bulunan surları onarttı. Halk çiçek ve bahçe kültürüne özendirilirken çiçekçilik(-+) başlıba-şına bir geçim kaynağı oldu. Anıt çeşmeler geleneğinin başlatılmasında, ilk devlet matbaasının, itfaiye örgütünün kurulmasında da öncülüğü İbrahim Paşa yaptı. Fakat kent halkı, bunlardan çok, İbrahim Paşa'nın, saray çevresinin ve yüksek zümrenin lüks yaşamıyla ilgileniyordu. Çırağan eğlencelerinin(->), helva sohbetleri-nin(-0 dedikoduları her çevrede konuşul-

maktaydı. Sağlanabilen refaktan belli bir kesim yararlanmakta, tutumlu ve kapalı yaşamı bırakmaya başlayan halk giderek yoksullaşmaktaydı. Bağnaz zümre ise alışık olmadıkları yeni yaşam biçimini yadırgamakta, "din elden gidiyor" demektedirler.

İranla ortaya çıkan savaş durumu, Rusya ile ilişkilerin bozulması gibi nedenler de eklenince 28 Eylül 1730'da Patrona Halil Ayaklanması(->) patlak verdi. Ayaklanmanın baş hedefi olan İbrahim Paşa için kurtulma şansı yoktu. Ayaklanmanın ilk günü Hatice Sultan Sarayı'ndaki toplantıyı kesip İstanbul'a gelen İbrahim Paşa, 29 Eylül'de sadrazamlıktan azledildi. O geceyi Topkapı Sarayı'nda Kapıarası'nda geçirdi. Bağnaz ulemanın verdiği fetva ile mal bildiriminde bulunduktan sonra boğuldu. Ayaklanmacılara verilen cesedi İstanbul sokaklarında hakaretlerle sürüklendi. Gece karanlığında birkaç dostu, cesedinin parçalarını toplayıp Şehzadebaşı'ndaki küçük külliyesinin bahçesine gömdüler. Onun, Süleymaniye semtinde Şemseddin Çelebi Türbesi karşısındaki bir evin bahçesine gömüldüğü de ileri sürülmüştür. Külliyenin bahçesindeki hazirede duvara dayalı ikinci mezar taşının da söz konusu Hibetullah Hanım Bahçesi'nden buraya getirildiği sanılmaktadır. Her iki mezar taşında da aynı kitabe okunur. Olasılıkla parçalanmış vücudunun bir kısmı Şehzade-başı'na, bir kısmı da Hibetullah Hanım Bahçesi'ne gömülmüş olmalıdır.

Sadrazamların bir görevi de İstanbul'u yönetmektir. Bu açıdan İbrahim Paşa bir

örnektir. Kente onun kadar önem veren ve sorunlarına eğilen bir başka sadrazam gös-

Van Moor'un Damat İbrahim Paşa tiplemesi. Ferriol ve Le Hay, *Recueil de cent estampes representant different nations du Levant*, Paris, 1712 *Galeri Alfa*

İbrahim Paşa
Mektebi'nin ön
cephesinden
bir görünüm.
Kadir Aktay/
Onyx, 1994

terilmez. Ahmed Refik'in *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı* adlı kitabında yer alan belgelerde bunu kanıdayan pek çok hüküm vardır. Evlerin mimari tarzları, inşaatların kagir yapılması, surlara bitişik bina yaptırılmaması, Müslümanların Hristiyanlara taşınmaz satmamaları, kentin su gereksinimi, kiliseye dönüştürülen bir burcun, surların onarımı sırasında yıkılıp eski haline getirilmesi, Edirne taraflarından ve Anadolu'dan İstanbul'a göçlerin önlenmesi, Eminönü'ndeki yahudhanelerin yıkılıp yerlerinin kamulaştırılması, kentin yağ ve odun gereksinimi, işçi ve hamal ücretleri, Haliç'teki kiremit imalathaneleri, Müslüman ve Hristiyan evlerinin yükseklikleri, Mısır pirincinin Eminönü'nde sergilenerek pazarlanması, Tekfur Sarayı'nda açılan çini imalathanesi için İzmit'ten ustalar getirilmesi, köşk, saray, havuz, cetvel yapımı için Marmara Adası'ndan mermer şevki, kadınların sokak kıyafetleri, basmacı, ka-vukçu esnafının düzene sokulması, sınavdan geçmeyen tabiplerin muayenehane açmamaları vb kent yaşamını ve imarını doğrudan ilgilendiren çok sayıda hüküm, İbrahim Paşa'nın İstanbul'a dönük hizmetlerine birer kanıttır.

Kişisel servetiyle Şehzadebaşı'nda bir külliye ve 82 vakıf dükkân; Hoca Paşa'da daha küçük bir külliye ve hamam; Bahçe-kapı'da muallimhane, sebil ve çeşme; Boğaziçi'nde, Üsküdar'da mescitler; Kâğıthane'de Sa'dâbâd Camii; Ortaköy'de Çırağan Yalısı'nı yaptırmıştır. Doğduğu Muşkara Köyü'nü cami, medrese, mektep, kütüphane, hamam ve çeşme yaptırarak şenlendirmiş ve burası Nevşehir adıyla bir kent görünümü almıştır.

Hattat olan İbrahim Paşa, tarihe düşkünlüğüyle de tanınır, İstanbul'daki aydınları ve ozanları korumuş, bilim ve çeviri kuralları oluşturarak birçok eseri Türk-çeye çevirtmiştir.

Bibi. *Tarih-i Raşid*, III, 261 vd, IV, 275 vd, V, 7 vd; İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Küçükçeşme-zade*, ist., 1282, s. 225 vd; *Hadikatü'l-Vüze-ra*, Zeyl, I, s. 29 vd; Ahmed Refik, *Lale Devri*, ist., 1331; (Altınay) *Onikinci Asırda*,

64-119; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 64; M. Aktepe, "Nevşehirli İbrahim Paşa", *IA*, VIII, 234 vd; ay, *Patrona isyanı*, ist., 1958.

NECDET SAKAOĞLU

İBRAHİM PAŞA MEKTEBİ

Bostancı (Kuloğlu) Camii bitişiğinde, Vükela Caddesi ile Kitapçı Mehmet Sokağı'nın kesiştiği köşede, camiyle birlikte 1913'te yapılmıştır. 1328/1912'de Evkaf Nezareti'nce yıktırılan Bahçekapı'daki I. Abdülhamid Sıbyan Mektebi'nin yerine, Bostancı'daki yeni yerinde gerçekleştirilen okul, bu nedenle dönemin yazılı kaynaklarında "I. Abdülhamid Mekteb-i İbtidaisi" adıyla da anılmaktadır. Okulun "İbrahim Paşa Mekteb-i İbtidaisi" olarak adlandırılması ise, Bahçekapı'da yıktırılan I. Abdülhamid Mektebi'nin üzerinde bulunduğu arsaların asıl sahibinin, 1181/1767'de ölen, Yeniçeri Ağası ve Vezirazam Malatyalı İbrahim Paşa olmasından kaynaklanmaktadır.

iki katlı, beş derslikli, "L" planlı küçük bir yapı olarak tasarlanan okulun arka bölümüne daha sonraki bir onarım sırasında, tek katlı bir toplantı salonuyla helalar eklenmiştir. Girişe göre simetrik olarak düzenlenmiş olan yapının ön cephesinde, orta bölüm yüzeyden dışarı ve saçak düzeyinden yukarı doğru taşırılarak orta doğrultu vurgulanmış, alt kat pencereleri pen-ci kemerlerle geçilmiş, üst kat pencereleri dikdörtgen açıklıklar olarak bırakılmıştır. Sıvanarak, kesme taş izlenimi vermek amacıyla yatay çizgilerle derzlenmiş olan cephelerde, alt kat pencere kemerlerinin eğriliklerim izleyen sürekli silmeler dışında bezeme elemanları görülmemektedir.

II. Meşrutiyet yıllarında etkili olan Ulusal Mimarlık ilkelerine ve Evkaf Nezareti'nin İstanbul'daki yoğun yapı programına uygun bir biçimde, Mimar Kemaleddin Bey tarafından tasarlanan okul, bitişiğindeki camiyle birlikte, bu dönemde gerçekleştirilen küçük dini külliyelerin gösterişsiz ama sevimli bir örneğidir.

Bibi. Ergin, *imaret Sistemi*; H. Göktürk, "Bostana ilkokulu", *ISTA*, VI, 3001-3002; Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 202-207.

YILDIRIM YAVUZ

İBRAHİM PAŞA MESCİDİ

Ortaköy'de, Derterdarburnu'nda, deniz kıyısında olan mescidin banisi Defterdar İbrahim Paşa'dır. 17. yy'ın ilk yarısına tarih-lenen yapı Defterdarburnu Mescidi ve İh-

İBRAHİM PAŞA SARAYI

128

129

İBRAHİM PAŞA SARAYI

mal Paşa Camii olarak da tanınır. Yapının yakınında Lale Devri'nde (1718-1730) Neşatâbâd olarak anılan saray ve daha sonra yerine Melling tarafından Hatice Sultan için yaptırılan bir saray bulunuyordu. II. Mahmud döneminde (1808-1839) ve 1941' de onarım gören mescit, kagir üzerine ahşap kaplamadır, ileriye doğru bir çıkma yapan doğu yönünde yapıyı destekleyen sivil konutlara özgü eliböğründeler ilgi çekicidir. Saçak altındaki ahşap konsollar mescidi çevrelemektedir. Dikdörtgene yakın kare planlı harim bölümü düz ahşap bir tavanla örtülüdür. Yapı iki sıra dikdörtgen pencerelerle aydınlanır. Harim mekânının önünde enine dikdörtgen bir son cemaat yeri bulunur. Harime giriş sağdandır. Bu mekânda alt pencerelerin arasında kalan duvar bölümleri yalancı mermerle kaplıdır. Üst bölüm ise kalem işleriyle süslüdür.

Ahşap tavanın ortasında kalın çıtalar i-le sekizgen bir tavan göbeği içine ağaç malzemededen, altın yaldızlı, aplike bitkisel süslemeler yerleştirilmiştir. Tavanın geri kalan bölümleri asimetrik çerçeveler içine alınarak kalem işi süslemeyle bezenmiştir. Harimi kuzey ve doğu yönünden ahşap mahfil bölümleri kuşatır. Bu bölüm çitalardan oluşturulmuş paravanlar ve güneydoğu- bölümünde de altın yaldızlı ahşap bir bölümle kapatılmıştır. Mihrabı iki yandan pilastrlarla sınırlanmıştır. Yuvarlak kemerli mihrap nişinin içi perde motifleri ve kandil motifleriyle süslenmiştir. Pilastrların ara-

"İŞŞ. ; f1 B^jŞŞ JŞ

'MÎ'J*S= -»:""7 °^

sında iki adet ışıklı beyzi süsleme ve ara-•sında bir ayet kitabesi yer almaktadır. Ahşap minberin iki yanına iri ölçekte, ahşap malzemededen yapılmış, yaldızlı bitkisel süslemeler aplike edilmiştir. Kuzeydoğu köşesinde ahşap vaaz kürsüsü yer alır. Mescit, süsleme unsurlarıyla II. Mahmud döneminin ampir üslubunu yansıtmaktadır.

Mescidin doğu duvarına bitişik küçük bir haziresi vardır. Son cemaat yerinden çıkan minaresi kuzeybatıdadır. Kagir minare silindir gövdelidir. Taş külâhının altı bir çelenk motifleriyle donatılmıştır.

Bibi. Ayvansaravî, *Hadîka*, II, 222-223; Raif, *Mir'at*, 289; Öz, *istanbul Camileri*, 19-20.

TARKAN OKÇUOĞLU

İBRAHİM PAŞA SARAYI

Eminönü İlçesi'nde Sultanahmet Meyda-nı'nda 16. yy'dan kalma saray. Tarihi belgelerde adı Atmeydanı Sarayı, Mehterhane Kasrı ya da Köşkü,

Çadır Mehterleri Kasrı ve Hıyamiye Kasrı olarak da geçmektedir.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) sadrazamlarından İbrahim Paşa'nın 1536'da katledilmesinden sonra Atmey-danı'nda bulunan sarayı birçok kez el değiştirerek, hattâ bazı bölümleri Acemioğ-lanlar Ocağı, Arslanhane, Tımarhane, Kâr-hane, Defterhane, Maliye Evrak Hazinesi, Milli Müdafaa Evrak Hazinesi, Kolordu Anban, genel hapishane, adliye arşivi, askerlik şubesi gibi değişik işlevler üstlenerek günümüze kadar gelebilmiştir. Bu kul-

lanımlar sırasında saraya kimi zaman ekler yapılmış, kimi bölümleri de yıkılarak zamanla yok olmuştur. 1908'de yanında Tapu ve Kadastro binası, 1935-1947 arasında da hemen arkasında Adliye Sarayı inşa edilirken yapının korunması uzun tartışmalara neden olmuş; bazı bölümlerinin yıkılmasına engel olunamazken gene de sarayın bir ölçüde kimliğini koruyabilmesi sağlanmıştır. Saray, 1983'ten bu yana Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne ev sahipliği yapmaktadır.

Saraya adını veren İbrahim Paşa'nın geçmişi ve kişiliği hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır, İbrahim Paşa daha yaşadığı dönemde ve sonrasında yerli ve yabancı araştırmalara konu olmuş, ancak yaşamına dair birçok nokta henüz aydınlatılamamıştır. Önce "makbul" ve sonra "maktul" olarak tarihe geçen İbrahim Paşa, I. Süleyman'ın şehzadeliği zamanından beri yanından ayırmadığı bir nedimi iken, geleneklere aykırı bir tarzda hızla sadrazamlığa yükselmiş ve 13 yıl bu görevde kalmıştır. Ancak saray entrikaları sonucu gözden düşen İbrahim Paşa, 1536'da Topkapı Sarayı'nda boğularak öldürülmüştür.

I. Süleyman'ın o sırada hasodabaşısı olan ve kendisiyle birlikte 1521'de Belgrad seferine çıkan İbrahim Ağa'ya, bu tarihte masraflarını üstlenerek bir ev yaptırdığına dair bir belge bulunmaktadır. Ancak söz konusu evin İbrahim Paşa Sarayı'nın ilk yapısı olduğu kesinlik kazanamadığı gibi,

Melling'in bir gravüründe İbrahim Paşa Sarayı, 18. yy. Melling, *Voyage Ara Güler fotoğraf arşivi*

sarayın yapılış tarihine dair çelişik bilgiler de söz konusudur. Bir yandan, Atmeyda-m'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nın 1520'de geçirdiği onanma dair bir belge, burada bu tarihten önce de bir yapı bulunduğunu kanıtlarken, 17. yy'da kaleme alınmış cihan *Solakzade Tarihi'nde* sarayın II. Bayezid döneminde (1481-1512) yapıldığı kaydedilmekte, ama banisi ve kesin yapılış tarihi belirtilmemektedir. Onarımı 1521'de tamamlanan sarayın ilk konuğu I. Süleyman olmuştu. 1524'te ise saray İbrahim Paşa'nın evlenmesi dolayısıyla yapılan ve 15 gün 15 gece süren düğüne mekân olurken, Mehterhane bölümü Atmeydanı'na hâkim bir noktada olduğundan I. Süleyman için burada bir taht kurulmuştu. Çeşitli kaynaklardan bu düğünle ilgili bilgi edinmek mümkün olsaydı da, İbrahim Paşa'nın I. Süleyman'ın damadı olduğu yolundaki rivayetler kesinlik taşımamaktadır.

İbrahim Paşa'mn düğününü takiben, I. Süleyman'ın üç şehzadesinin sünnet düğünü (1530) ile dördüncü şehzadesi Bayezid (1539) ve III. Murad'ın (hd 1574-1595) oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğünleri de Atmeydanı'ndaki sarayda yapılmıştı. 1616'da Sultan Ahmed Camii'nin tamamlanması nedeniyle yapılan töreni yabancı elçiler caminin tam karşısındaki İbrahim Paşa Sarayı'ndan izlemişlerdi Celalzade Mustafa Efendi, Peçevî, Rüstem Paşa, Solakzade, Selanikî, Naîmâ gibi Osmanlı va-kanüvisleri sık sık saraydan söz ettikleri gibi, *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* (1537), *///. Murad Surnamesi* (1582), *Hü-nemame'mn* 2. cildi (1588), *///. Murad Şe-binşabnamesi'nin* 2. cildi (1592-1597) ve *Zübdetü'l-Eş'ar*(1582) gibi eserlerde de sarayın ve bu törenlerin tasvirleri yer almakta, ayrıca yabancı seyyahların gözlemleri, desen ve gravürleri de sarayın geçmişine ışık tutmaktadır.

1536'da İbrahim Paşa'mn öldürülmesiyle hazine-i hümayuna geçen saray, 1566' da vezir, daha sonra Mısır ve Anadolu beylerbeyi olan Zal Mahmud Paşa'ya tahsis e-dildi. Zal Mahmud Paşa 1574'te II. Selim' in (hd 1566-1574) kızı Şah Sultan üe evlenmişti. Bu dönemde, artık Atmeydanı Sarayı diye anılmaya başlamış olan sarayın bir bölümü bazı metinlere göre acemioğlan-larma, başka bazı metinlere göre de iç-oğlanlanna ayrılmıştı. Zal Mahmud Paşa ve Şah Sultan 1580'de art arda öldüler. 1584' te saray, acemioğlanlarma tahsis edilen kısmı dışında kalan bölümleriyle, III. Murad' in kızı Ayşe Sultan ile evlenen Sadrazam Bosnalı İbrahim Paşa'ya geçti. İbrahim Paşa'mn 1601'de ölümünü takiben malları ve sarayı, ertesi yıl eşi Ayşe Sultan ile evlendirilen Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa' ya tahsis edildi. Ancak Hasan Paşa'mn sadareti kısa sürdü; paşa 1603'te katlolundu. Saray bu sefer de Ayşe Sultan'ın üçüncü eşi Güzelce Mahmud Paşa'ya geçti. 1605' te bu kez Güzelce Mahmud Paşa ve Ayşe Sultan art arda öldüler, löll'de saray muhtemelen III. Mehmed'in (hd 1595-1603) kızlarından birisi ile evlenmiş olan Kap-tan-ı Derya Damat Kara Mehmed Paşa'ya, daha sonra da gene Kaptan-ı Derya Topal

ikinci avludan
İbrahim Paşa
Sarayı'nın
genel
görünümü
(üstte) ve
bu avludan
sarayın diğer
bölümlerine
geçişini sağlayan

kapılar.

Fotoğraflar

Nurdan Sözgen/

Onyx, 1994

Receb Paşa'ya geçti. Topal Receb Paşa, I. Ahmed'in (hd 1603-1617) kızı Gevherhan Sultan ile evliydi. Uzun süre Receb Paşa' nın adıyla anılan saray, 1632'de sadrazam olan paşanın aynı yıl IV. Murad (hd 1623-1640) emriyle katledilmesi üzerine, bu padişahın silahdarı Mustafa Ağa'ya törenle temlik edildi. 1640'ta IV. Murad'ın ölümünden sonra sarayın, bir başka silah-dara, Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) en gözde musahibi olan ve 1645'te padişahın 3 yaşındaki kızı Fatma Sultan ile evlendirilen Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa'ya verildiği görülmektedir. Düğünden 1 yıl sonra idam edilen Yusuf Paşa'mn sarayı, bu kez Fatma Sultanla evlendirilen bir diğer padişah musahibi Damat Fazlı (Fazlullah) Paşa'ya verilmiş olsa dahi, bu son çiftin burada yaşamadıkları, Fazlı Paşa'mn İstanbul dışı görevlerle uzaklaştırıldığı, sarayın da 1648'de Sultan İbrahim'in sekizinci hasekisine hediye edildiği anlaşılmaktadır. Bundan sonra da 17. yy boyunca sarayın sahipleri sadrazamlar, kaptan-ı deryalar ya da beylerbeyi gibi bürokrasinin en yüksek üyeleri ve hanedana damat devlet ricali olmaya devam etmiştir. Evliya Çelebi, Atmeydanı Sarayı'nın İstanbul'daki vezir saraylarının en büyüğü olduğunu kaydetmektedir.

Ancak 16. yy'da Mimar Sinan, daha sonra Hasan Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından onarılmış bulunan İbrahim Paşa Sarayı, 17. yy'm ikinci yansında her şeye rağmen giderek gözden düşmüş olmalıdır. 1652 ve 1660 yangınlarında zarar gören sarayın bir bölümünde yaşayan ace-mioğlanlar (ya da içoğlanları) 1666'da dağıtılmıştır. 1675'teki depremde de tahrip olduğu anlaşılan sarayın, 17. yy'm son çeyreğine girerken Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa tarafından kapatıldığına dair bir kayıt bulunmaktadır. Gene de yüzyıl sonunda, 1699'da dahi hâlâ önemli misafirleri ve çok sayıda insanı barındırdığı anlaşılan saray, asıl 18. yy'da bir saray olarak işlev görmekten uzaklaşmış olmalıdır. Nitekim Atmeydanı Sarayı 1716'da bir a-hır olarak kullanılmakta, 1725'te burada bir boyahane yapımı söz konusu olurken, aynı sıralarda Defterhane, Mehterhane o-larak da kullanılmaya başladığı görülmektedir. 1777'de ise Hindistan'dan getirilen bir fil, İbrahim Paşa Sarayı'na konmuştur. 1755 Hocapaşa yangını ile 1808 Alemdar Vakası sonrasında çıkan yangınlarda kısmen tahrip olan sarayın 18. yy'm sonuna kadar çeşitli onarımlar geçirmesi söz konusudur. 1827'de bir seyyah burada delilerin yaşadığını kaydederken, bir bölümü-

İBRAHİM PAŞA SARAYI

İBRAHİM PAŞA TÜRBESİ

nün hayvanat bahçesi (Arslanhane) olduğunu ve bir bölümünün de dokuma işine tahsis edildiğini eklemiştir, İbrahim Paşa Sarayı'nın ne zaman Defterhane olduğu bilinmemekle birlikte, daha 1755 öncesinde bir bölümünün Defterhane olarak kullanılmaya başlanmış olması mümkündür. Diğer taraftan Atmeydanı'nın bir tasvirini yapan Antoine-Ignace Melling, 1819'da İbrahim Paşa Sarayı adının hâlâ kullanıldığını belgelerken, yapının 1820 ve 1886'da Defter-i Hakani Nezareti olarak tanındığını kanıtlayan belgeler de bulunmaktadır.

İbrahim Paşa Sarayı, Topkapı Sarayı(->) dışında günümüze gelebilmiş tek 16. yy Osmanlı sarayı olmasının yamsıra devlet ricaline ait İstanbul sarayları içinde ayakta kalan tek örnektir. Bugüne gelemeyen bütün vezir ve hanedan saraylarının aksine kagir olan yapı, yüzyılların tahribatına karşı durabilmiş; bulunduğu yerin öneminin yamsıra, çeşitli tören ve eğlencelere, yabancı elçilerin ağırlandmasına ev sahipliği yapması nedeniyle de hafızalarda yer etmiş; hanedana evlilik yoluyla akraba olmuş bir dizi sadrazam, kaptan-ı derya ve beylerbeyi arasında el değiştirirken, İbrahim Paşa'nın adı her nasılsa unutulmamıştı.

Müstahkem görünüşlü olan saray, Osmanlı saraylarının geleneksel kabul edilen mekân organizasyonunu yansıtmaktadır. Özgün haliyle, meydana doğru alçalan bir alanda inşa edilmiş, dört avlu etrafında örgütlenmişti. Atmeydanı'na bakan cephesinin toplam genişliğinin 140 m dolayında olduğu hesaplanmaktadır.

/ . Avlu: Bugün Tapu ve Kadastro Dai-resi'nin arkasında kalan birinci avlu, aslında bir cephesi ile Atmeydanı'na açılıyordu. Avlunun iki yan cephesinde yer alan kapılar ile sarayın ikinci ve üçüncü avlularına geçiliyordu. Gene meydana paralel u-zanan üçüncü cephenin bir yanında ise, günümüze kalmamış olan bir at merdiveni ile ulaşılan asıl giriş bulunuyordu. Bu kapıdan yalnız padişah ata binmiş olarak geçebiliyordu. Bu avlunun sağındaki kapının yanında, Defter-i Hakani Eminî Server Dede'nin türbesi bulunuyordu. Sarayın çöküş ve parçalanış sürecinde, önce Defterhane binası bu avluda inşa edilmişti. Daha sonra da Tapu ve Kadastro Dairesi'ne bağlanan sarayın bu bölümü özgün yapısını kaybetmiş bulunmaktadır.

ii. Avlu: Bugün de sarayın özgün dokusundan geriye kalan tek avludur ve esas olarak Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nin büyük iç avlusuna denk düşmektedir. Birinci avludan daha yüksek seviyede olan ikinci avluya bir dizi merdiven ve kapıdan geçerek ulaşılmaktadır, ikinci avlu minyatürlerde, padişahın görüntülediği balkonun sağında, gösterilerin rahatça izlenebileceği, ama dışarıdan içerisinin görünmemesini sağlayacak ahşap kafesli bir seyirliğin arkasına isabet

eden ağaçlıklı bir alan olarak resmedilmektedir.

Saray ile meydan arasındaki seviye farkı nedeniyle ikinci avlunun meydana bakan doğu cephesi bir istinat galerisi üzerine oturtulmuştur. Bu istinat galerisi beşik tonozlu kemerlerle birbirlerine ve mey-

dana açılan mekânlardan oluşur. Meydan cephesinde bodrum kadarının dükkân ve ahır olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Her halükârda, bu mekânların sarayla bağlantısı yoktur. Galerinin hemen arkasında ikinci avlunun toprak zemini yükselmektedir.

ikinci avlunun zemin katında güney, baü ve kuzey cephelerini, birbirine açılan koğuşlar biçiminde, tonozlu mekânlar çevirir. Bu mekânları avluya ve bugün arkada yıkılmış olan sarayın diğer bölümlerine bağlayan kapılar bulunmaktadır. Halen girişin üzerinde yer alan köşk, minyatürlerde resmedilen ve muhtemelen padişah dışındaki hanedan üyelerinin törenleri izledikleri köşktür. Ancak bugün burada görülen mimari parçalar zaman içindeki birçok değişikliğin ve onarımın izlerini taşımaktadır.

ikinci avlunun batı ve kuzey yönünde, ikinci katta yer alan mekânlar da, batıda tonoz, kuzeyde kubbelerle örtülmüştür, içlerinde ocakların da bulunduğu bu mekânların önünde kubbeli bir revak bulunmaktadır.

Sarayın ve ikinci avlunun güneyinde, doğrudan doğruya padişahların Atmeydanı'na geldiklerinde eğlenceleri seyrettikleri yer ise divanhanedir. Bu bölümün birçok kaynakta "kasır", "köşk", "taht" olarak söz edilen ve minyatürlerde görülen şahnişini de son restorasyonlarda yeniden inşa edilmiştir. Kaynaklardan, divanhane duvarlarının kaşilerle bezeli olduğu anlaşılmaktadır. Divanhanenin avluya bakan cephesi ise tartışma konusudur. Burası harap vaziyette yakın zamana kadar gelmiş, ancak duvara gömülü kırmızı sütun izleri bulunduğundan, kırmızı boyalı ahşap kemerlerle birbirine bağlı ahşap sütunlarla çevrili olacak biçimde restore edilmiştir. Divanhanenin ardında, bir kapıyla geçilen kışlık divanhane ya da iç divanhane bulunmaktadır. Kışlık divanhanenin güney cephesinde görülen bir kapı ise, burada ek bir bina olduğunu düşündürmektedir.

///. *Avlu:* Ana cepheye dik gelen sarayın kuzey cephesinin bir bölümünü oluşturan üçüncü avlu, sarayın en küçük avlu-suydu. Avlunun üç cephesini alt katta avlu kenarlarına dik beşik tonozlardan oluşan koğuşlar, üst katta eşit büyüklükteki kubbeli odalar ve önlerinde revaklar çeviriyordu. Üçüncü avlunun dördüncü (batı) cephesi ise sarayın dördüncü avlusunun bulunduğu bölüme bitişikti. Burada dikkati çeken önemli bir nokta, 1582'de yapılan sünnet düğünü öncesinde gerçekleştirilen yoğun yenileme faaliyeti sırasında ana girişin buraya aktarılmış olmasıdır. Bugün bu avlunun yerinde Adalet Sarayı Arşiv Dairesi bulunmaktadır.

IV. *Avlu:* Üçüncü avlunun arka cephesine bitişik olan bu bölüm, 1939'da Adliye

Saray'na yer açmak için tamamen yıkılmıştır. Yıkım öncesi yapılan mimari çizimler ile fotoğraflardan, dördüncü avlunun da eşit büyüklükteki kubbeli odalar ve bu odaların önlerinde revaklar ile çevrili olduğu anlaşılmaktadır.

Sarayın iç mekân kullanımına dair çok

sağlıklı bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Osmanlı saraylarının genel mekân organizasyonu temel alınarak bazı saptamalarda bulunmak; kule, hazine, mutfak, hamam, hela ve ahır gibi mekânları yerleştirmek mümkün olabilmektedir. **Bibi.** T. Gökbilgin, "İbrahim Paşa", *İA*, V/2, 908-915; Z. Orgun, *İbrahim Paşa Sarayı*, ist., 1939; S. Çetintaş, *Saray ve Kervansaraylar Arasında İbrahim Paşa Sarayı*, ist., 1939; N. Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı*, ist., 1972.

TÜLAY ARTAN

İBRAHİM PAŞA SARAYI MEKTEBİ

"İbrahim Paşa Sarayı Ocağı", "Atmeydanı Ocağı", "İbrahim Paşa Sarayı Medresesi" olarak da bilinir. 16. yy'ın başından 1675'e kadar, İstanbul'daki Acemi Ocağı(->) o-kullanındı. Burada, temel askerlik eğitime koşut, din, dil, spor eğitimleri verilmekte başarılı gençler Enderun'a(->) alınmaktaydılar.

Uzun süre vezirazamlara ikametgâh ve resmi çalışma yeri olan İbrahim Paşa Sarayı'nın^ günümüze ulaşmayan bir bölümü (bugün tapu dairesi olan binanın yeri ile uzantısı olan arsa üzerindeydi) olasılıkla 16. yy'dan başlayarak Enderun'a iç-oğlanı, kapıkulu ocağına da süvari yetiştiren bir kışla-okul olarak hizmete sokuldu. Burası, 16. yy'ın ortalarına doğru, İbrahim Paşa Sarayı'ndaki onarım ve genişletme çalışmaları sırasında iç avlulu bir medrese konumuna getirildi. *Tarih-i Selânikî*' de "Atmeydanı Sarayı'nın, içoğlanların sakin olduğu yerden madasın" I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından İbrahim Paşa'ya verildiği belirtildiğine göre, bu acemioğlanlar mektebi 1520'den daha önce hizmete girmiş bulunuyordu.

Enderun'un ve Galata Sarayı Ocağı' nın(->) iç örgütlenmesine sahip bulunan buraya, Acemi Ocağı'na gelen devşirmelerden seçilen gençler, özellikle de Bosna ve Arnavutluk kökenliler (bunlara potur oğlanı veya potrı deniyordu) ve savaşlarda tutsak düşen Avrupalı soylu gençler alınıyordu, İbrahim Paşa Sarayı gılmanânı (iç-oğlanları) denen adalara okuma yazma, sanat ve spor, askerlik eğitimleri verildikten sonra fizik ve yetenek bakımından en seçkinleri saray enderununa alınıyordu. Galata Sarayı gibi burası da askerlik eğitimi verildiği ve aynı zamanda barınıldığı i-çin bir ocak, kültür ve sanat eğitimi olduğu için de bir mektepti. Ocağın hizmetlerini de yine devşirme kökenli aşçı, ekmekçi, çamaşırcı vb bölükleri görmekteydi.

1567'de ocak mutfaklarının onarımına alınması nedeniyle içoğlanların bir süre

Galata Sarayı'nda kaldıkları bilinmektedir. 1576'ya ait bir maaş defterine göre ocakta 15 teberdaran (baltacı), 17 tabba-hin (aşçı), 18 habbazin (ekmekçi) ve 12 câmeşuyân (çamaşırcı) vardı. Ocağın mevcudu ise istanbul'daki genel acemioğlan-ları içerisinde gösterildiğinden kesin sayılarla saptanamaz. *Tarih-i Selânikî'de*, 1594' teki umum çıkmada, ibrahim Paşa Sarayı Ocağı'ndan da Enderun'a ve Kapıkulu süvari bölüklerine çıkmalar olduğu belirtilmekle birlikte sayı verilmemiştir. Evliya

Çelebi ise ibrahim Paşa Sarayı'nın içoğlan-lanna ayrılan bölümünde, abartılı bir mevcut vererek 2.000 has gılmanın barındığını yazar ve "Bu sarayın yansı, zülûf-keşân gılmanan-ı padişahı ile meskûndur" der.

17. yy'ın ikinci yansında, devşirme sisteminin işlevini yitirmesine bağlı olarak ayrıca acemioğlanlannın istanbul'daki her eyleme ve ayaklanmaya katılmaya başlamaları ve önceki bakım ve disiplinden yoksun kalmaları sonucu bu ocağın da sönmeye yüz tuttuğu anlaşılmaktadır. 1675'te ise IV. Mehmed'in bir fermanı ile kapatılmış, burada ibrahim Paşa Sarayı Medresesi açılmıştır.

iptida ve musıla-ı sahn olarak iki aşamalı olan bu yeni medreseye 2 müderris ile 1 bekçi atandığı gibi, istanbul'un diğer medreselerinden farklı olarak ve Enderun'a koşut biçimde çeşitli sanat tekniklerinin de ek bir programla gösterildiği anlaşılmaktadır, ibrahim Paşa Sarayı Medresesi'ne alınan Anadolu ve Rumeli kökenli gençlerin Atmeydam'nda, ocağa mahsus geleneksel lobut, cirit, binicilik, nişancılık, kılıç sallama vb çalışmalara da devam ettikleri bilinmektedir. İbrahim Paşa Sarayı Medresesi bu düzende 1826'ya kadar hizmet verdikten sonra kapatılmış, sarayın diğer bölümleri gibi bu bölümü de başka hizmetlere tahsis edilmiştir.

Bibi. N. Atasoy, *ibrahim Paşa Sarayı*, ist., 1972; Evliya, *Seyahatname*, I, 322; Pakalm, *Tarih Deyimleri*, II, 13; Inciciyan, *istanbul*, 32; Tayyartzade Ata, *Tarih-i Ata*, I, ist., 1293; Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 24-29; *Silahdar Tarihi*, II, 648; *Tarih-i Selânikî*, I, löl, II, 441; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, 57; Uzunçarşılı, *Saray*, 306-307.

NECDET SAKAOGLU

İBRAHİM PAŞA SEBİLİ

Beyazıt'ta Prof. Ümit Yaşar Doğanay So-kağı'ndadır. istanbul Üniversitesi yan kapısının karşısında olan yapı, Kaptan-ı Derya ibrahim Paşa Camii'nin haziresinin kö-şesindedir. Yanındaki hamam yerine bugün Medresetü'l-Kuzzat yapılmıştır ki şimdiki üniversite kütüphanesi binasıdır.

Sebilin kitabesinde tarih yoktur ancak cami, sebil ve hamamı Hacı ibrahim Paşa'nın yaptırdığı belirtilmektedir. Hazire duvarında bir ikinci kitabe vardır. Bu kitabede Şerife Rukiye Hanım ve Seyyid Hasan Paşa'nın adları

geçmekte ve 11567 1743 tarihi verilmektedir. I. Kumbarcılar ise sebilin kitabesinin son mısraını verirken "Yaptı ibrahim Paşa ayn-ı zenzemdir sebil" şeklindeki cümleye 1120/1708 tarihini eklemiştir. Bugün tarih kitabede görülmemektedir.

iki üniteli bir mekân tasarımıından gelişen sebil, yatay yerleştirilmiş dikdörtgenin önüne oturtulan, araları yarım altıgen formunda bir kaide meydana getirecek biçimde örölmüş altı sütundan oluşmaktadır. Dikdörtgen mekânın dar uçlarından birinde bulunan kapıyla dışarı açılan ve diğerindeki bir pencereyle ışık alan birinci ü-nite, bir kemerle önündeki ikinci üniteye bağlanmaktadır. Dikdörtgen ünitenin üstü tonozla, kemerle yarım altıgenin arasında kalan ikinci ünitenin ise üzeri kubbe

ibrahim Paşa Sebili

Yavuz Çelenk, 1994

ile örtölüdür. Kubbeyi taşımak amacıyla kemerin hemen yanına tromp görünümünde geçişler ve yarım altıgene yüksekçe bir tambur örölmüştür, içinde kapı ile aynı duvar üzerine oyulmuş bir nişe oturtulmuş bir musluk ve ortada yuvarlak gövdeli bir kuyu bileziği vardır. Hazireyi sınırlayan dikdörtgenin geniş kenarının iç yüzeyinde bir niş ve hemen onun yanında mavi beyaz ve yanlışlıkla Şam işi olarak i-simlendirilen lacivert zeminli polikrom klasik dönem çini kaplama kalıntıları görölmektedir.

Sebilin dış yüzü duvar örgüsü konusunda bilgi vermektedir. Burada almaşık duvar örgüsü ile inşa edilmiş yapının sebil ü-nitesinin beyaz mermerle kaplandığı gözlenmektedir. Sebilin bir tarafında saçak altında, hazire duvarında mukarnas ve pal-metlerden oluşan mermerden oyulmuş ince bordürün belli bir uzunlukta devam ettiği dikkati çekmektedir. Diğer yönde kapıyı kuşatan basık kemerde taş işçiliği gözden kaçmamaktadır.

iki taraftaki sütunlar gömme, diğerleri ise, öne doğru bir altıgen oluşturacak biçimde dizilmiştir. Sütunlar, mukarnas başlıklıdır. Alt kısımda pahlı bir kaide oluşturacak biçimde örölmüş sütunlar, birbirine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Kilit taşları birer *kabam* ile belirlenmiş sivri kemer gözlerinin içi ve sebil pencereleri üzerlerine oturtulan iki kademeli alınlıkla süslenmiştir. Altta kitabenin yazı şeritleri, üstte ise kemer aynasında yelpaze formu ile bezenmiştir. Yelpaze formunun içi kıvrık dal ve rumîlerle süslüdür. Kubbe formu ise zencirek biçiminde bir örgü bordürü içine oturtulmuş, altı dilimli, üzeri palmetle taçlı bir kompozisyon olarak tasarlanmıştır. Dilimlerin biri balık pulu, diğeri çavuş nişanı şeklinde taranmıştır. Sivri kemerlerin köşe üçgenleri kıvrık dal ve rumîler-den yapılmış süslemelere sahiptir. Burada önemli olan, her sütunun tablası üzerine oturtulan ters dönmüş palmetlere doğru

bu süslemelerin pahlanmış köşelerle bütünleşerek bir ağ gibi yüzeyi sarmasıdır. Bu süslemelerin üstünde bir mukarnas sırası ve bir palmet bordürü yer almakta ve böylece saçağa ulaşılmaktadır. Yapının üstü 1940'lı yıllardan sonra yapılan bir onarımda kurşunla kaplanmıştı. I. Kumbaracılar'ın kitabında yayımladığı fotoğraf, yapının 1938'deki durumunu göstermektedir. Şebekeli metal pencereler o-onarımda yerleştirilmiş olmalıdır.

Kuşkusuz sebilin ilgi çeken özelliklerinden biri içindeki klasik döneme ait çini kaplama parçalarıdır. 1664'te Eminönü Hatice Turhan Valide Sultan Sebili'nin i-çinde de görülen bu tür çini kaplamaların 18. yy'ın başında da üretildiğini göstermesi önemlidir. Diğer bir özellik ise yapının kemer aynalanndaki kubbe formunda motifler ve bunların işçiliğidir. Buradaki III. Ahmed döneminin (1703-1730) çok beğeni kazanmış balık pulu süslemeleri saray atölyelerinden bir ustanın taş süslemeleri üzerinde çalıştığını göstermektedir.

Bibi. Kumbaracılar, *Sebiller*, 30-31; Öz, *istanbul Camileri*, I, 82; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst, 1993, s. 409-411.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

İBRAHİM PAŞA TÜRBESİ

Şehzadebaşı'nda, Şehzade Camii hazire-sindedir.

Türbe, hazire kapısı üzerindeki kitabesine göre, mimarbaşı Dalgıç Ahmed Ağa(-0 tarafından, 1012/1603'te III. Murad'ın (hd 1574-1595) kızı Ayşe Sultanla evlenerek saraya damat olarak giren Sadrazam Bosnalı Damat İbrahim Paşa için yaptırılmıştır. Döneminin ünlü sadrazamlarından ve kaptan paşalarından olan İbrahim Paşa' nın Belgrad'da seferde bulunduğu sırada Temmuz 1601'de vefat ettiği, İstanbul'a getirildiği ve ölümünden sonra yapılan türbesine gömüldüğü bilinmektedir.

Dıştan sekizgen, içten ise her iki pencere arasına oturtulan birer dolap nişi sayesinde onaltıgene dönüştürülmüş plana sahip, doğrudan duvarlara oturan bir kubbe ile örtülü, kesme taştan inşa edilmiş bir türbedir. Yapının kuzeye bakan giriş cephesinde dördü serbest, ikisi duvara gömülü, mukarnas başlıklı sütunlar tarafından taşınan düz saçaklı bir revak bulunmaktadır. Giriş cephesi hariç olmak üzere her cephede altı üstlü birer pencere bulunmakta, bunlardan altı hizadakilerin düz, üsttekilerin sivri kemerli oldukları, dıştan ortak bir silme ile çevrelendikleri, aralarında, dikdörtgen levhalar halinde düzenlenmiş mermer, üzerinde "ayet-el kursi" yazan kitabeliğin dolandığı görülmektedir. Cepheler birbirlerinden dışa taşkın daire kesitli payelerle ayrılmakta ve bunlar saçak üstünde aynı kubbe aleminde gibi mermer alemlerle sonuçlanmaktadır. Bu üst hizadaki hareketlilik, saçak hizasındaki kabartma bitkisel motifli kuşakla daha da vurgulanmaktadır.

Türbeye girişı sağlayan basık kemerli kapının iki yanında, mermer üzerine kabartma olarak yapılmış, rumî ve palmetle-rin çiçeklerle zenginleştirildiği iki pano

İÇKİ

132

133

İÇKİ

1930'larda Bomonti Bira Bahçesi'nden bir görünüm.

Gökhan Akçura koleksiyonu

dikkati çekmektedir. Yapının dışında, bitkisel pano ve kuşaklarla, kartuşlar şeklinde düzenlenmiş yazı frizleriyle sağlanan hareketlilik, içerde 16. yy'ın başarılı iznik çinileriyle çok renkli bir görünüme bürün-dürülmüştür. Mercan kırmızısının büyük ustalıkla kullanıldığı döneme ait bu çiniler, alt pencerelerin üst hizasından kubbe eteğine kadar kesintisiz tüm yüzeyleri kaplamaktadır. Hattâ, alttaki dikdörtgen pencerelerin aralarındaki ahşap kapaklı nişlerin içlerinin de tamamen çini levhalarla kaplandığı görölmektedir. Bu çinilerden desen açasından en ilgi çeken, alt ve üst pencerelerin arasında dolanan iki sıralı lacivert zemin üzerine beyaz celi hatla yazılmış ayet frizlerinin ortasında yer alan, mercan kırmızısının hâkim olduğu 10 köşeli yıldızların kesişmesiyle oluşturulan ve çeşitli çiçek motifleriyle zenginleştirilen geometrik kuşaktır. Ayrıca üst pencerelerin aralarındaki yüzeylere de, kaş kemer şeklinde sonuçlanan, köşeleri firuze zemin üzerine *beyazlı* kırmızılı rumî geçmeleriyle dolgulanmış, bir kökten çıkan bitki motifli panolar yerleştirilmiştir. Bitkisel motifli ince bordürlerle de zenginleştirilen bu çini bezemeden sonra ince bir mukarnas kuşakla doğrudan kubbeye geçilmekte ve kubbenin de içinin çok renkli bitkisel dolgulu kalem işleriyle bezendiği görölmektedir.

Türbede, İbrahim Paşa'ya ait ahşap sanduka yanında biri kavuklu, diğer hotozlu, oğlu ve kızına ait olduğu bilmen iki küçük mermer lahit daha vardır. Bu lahitler, o dönemden birkaç örneğine daha rastlanılan, mermer üzerine boyayla yapılmış, zamanın kumaş motifleriyle desenlenmiş bezemeleriyle dikkatleri üzerlerinde toplamaktadırlar.

Bibi. T. Uzel, "şehzade Camii Türbeleri" (İÜ Edebiyat Faköltesi yayımlanmamış sanat tarihi lisans tezi), îst., 1961; D. Maskök, "İstanbul'da Çinili Türbeler" (İÜ Edebiyat Faköltesi yayımlanmamış sanat tarihi lisans tezi), İst., 1965, s. 93-98; Unsal, *Türbeler*, 77-120; ř. Yetkin, "Boyalı iki Mermer Lahit ve Osmanlı Süsleme Sanatındaki Yeri", *ilgi*, S. 43 (1985), s. 24-26; T. Öz, *İstanbul Camileri*, I, 140-141.

BELGİN DEMİRSAR

İÇKİ

Keyif verici ve alkollü içki tüketimi günümüzde olduğu kadar tarihte de İstanbul' da önemli bir yer tutmuş, dönem dönem sıkı yasaklar, sert önlemlerle karşılaşmakla birlikte kendi adabını, folklorunu, edebiyatını yaratmıştır.

Bizans Dönemi

Bizans döneminde en yaygın, hattâ zaman zaman tek denebilecek içki, çeşidi şarap türleridir. Bizans kaynaklarında, ekmek ve şarabın beslenmenin başlıca iki unsuru olduğu belirtilir. Bazı manastırlar da şarabın sabah kahvaltısına dahil olduğu, keşişlerin günlük şarap istihkakları bulunduğu, şarapsızlığın bir çeşit ceza veya belli günlerde orucun parçası sayıldığı bilinir. Konstantinopolis'te bağcılık ve şarapçılık özellikle manastırların çevresinde yaygın olmakla birlikte kentin ihtiya-

cı olan şarap büyük miktarlarda Yunan adalarından, Taşoz, Girit, Sakız adalarından gelirdi. Bazı manastırlar, örneğin Bü-yükada ve Heybeliada'dakiler özel şaraplarıyla ünlüydü. Şehrin içinde perakende şarap satan "kapelos"lar "orgasterion" denilen dükkânlarında yemek de verirlerdi. Zamanla bu tavernaların her türlü taşkınlığın yapıldığı yerlere dönüştüğü ve çeşitli yasak ve düzenlemelerle hizaya sokulmaya çalışıldığı kaynaklarda yer alır. Bizans sarayında da başlıca içki türünün saray için özel olarak üretilmiş nadide şaraplar olduğu, bunların bir bölümünün günümüzde vermut da denilen taü şaraplara benzediği bilinmektedir. Öte yandan ü-züm dışında, kayısı, erik, hurma, incir vb meyvelerin fermente edilmesiyle elde edilen özel içki türleri de yapılmaktaydı. **Osmanlı Dönemi**

Osmanlı dönemi İstanbul'unda alkollü içki tüketimi İslamiyetin kurallarına aykırı olduğu halde, gerek toplumda, gerekse ö-zellikle bazı padişahların saltanat dönemlerinde, sarayda yaygındır. Uzun süreler, en fazla içilen içki şarap olmuş, bunu rakı izlemiş, 19. yy'dan sonra rakı daha fazla tüketilir hale gelmiş, bu yüzyılın sonlarında ise alafranga içki kabul edilen biranın da rakı ve şarabın yanına katıldığı gözlenmiştir.

İstanbul daha Bizans döneminde, ö-zellikle Galata bölgesindeki meyhaneleriy-le ünlüydü. Osmanlı döneminde de, gayrimüslimlerin yoğun olduğu semtlerde, Galata, Langa, Samatya, Kumkapı, Fener, Balat, Cibali, Hasköy'de, 18-19. yy'lardan sonra Boğaziçi köylerinde, Çengelköy, Kuzguncuk, Arnavutköy, Yeniköy, Tarab-ya, Büyükdere vb yerlerde çok sayıda meyhane vardı (bak. meyhaneler). IV. Mu-rad'ın (hd 1623-1640) sıkı içki ve tütün yasağı koyduğu sırada İstanbul'da 600'den fazla kişi meyhanecilik yapıyor, 300 kadar da koltuk meyhanesi bulunuyordu. Koltuk meyhaneleri, selatin meyhaneleri, küplü meyhaneleri dışında "ayaklı meyhane" de denen çoğu Ermeni olan içki satı-

cıları da vardı. Bunlar bellerine ucu musluklu, içi rakı veya şarap doldurulmuş, çok uzun ve iyi temizlenmiş koyun bağırsağını sararlar; sırtlarına attıkları cebelerinin içinde birkaç kadeh bulundurlar; daha çok Unkapanı, Bahçekapı, Yemiş İskeleyi, Galata civarında dolaşır ve fark ettirmeye çalışarak müşterilere acele bir yudumda içilen içkiyi verirlerdi.

Bütün dini ve zaman zaman idari yasaklara rağmen, içki İstanbul hayatının ayrılmaz parçası olmayı sürdürmüş, öte yandan Divan Edebiyatı'nın başlıca konusu da içki, "mey" olmuştur. Şair padişahlar, hattâ bunlar arasında kendileri de içkici olan ama içkiye sert yasaklar getiren II. Selim (hd 1566-1574), III. Selim (hd 1789-1807) gibileri içki âlemlerini, içkiyi öven mısralar yazmışlardır. İçkiye düşkün padişahların, sarayın bir bölümünde, içki içebilmek ve içki âlemleri yapabilmek için özel odalar döşettikleri yazılmaktadır. İstanbul sarayında II. Bayezid'le (hd 1481-1512) başlayan (ya da açığa çıkan) içki geleneği, I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520), II. Selim, IV. Murad, I. Mahmud (hd 1730-1754), III. Selim, II. Mahmud (hd 1808-1839),

I. Abdülhamid (hd 1839-1861), V. Murad (hd 1876) ile sürmüştür; bunlardan II. Selim, III. Murad, IV. Murad, III. Selim, kendileri de çok içtikleri halde en sert içki yasağı koyan padişahlar olmuşlardır.

İstanbul'da ilk kapsamlı içki yasağı koyan padişah I. Süleyman'dır (Kanuni) (hd 1520-1566). 1617'de I. Mustafa, 1618-1622 arasında II. Osman (Genç), 1622-1623 arasında, ikinci saltanatı sırasında yine I. Mustafa içkiyi serbest bırakmışlarsa da, hemen ardından IV. Murad'ın içki yasağı gelmiştir;

II. Süleyman döneminde (1687-1691) hazine zarara uğradığı için içki yasağına son verilmiş, daha sonra yeniden yasaklanmıştır. İçkinin serbest olduğu, meyhanelerin en parlak yıllarını yaşadığı, içki içmenin adabının incelendiği, kendi kültürünü yaratığı, şiir ve şarkıda yansıdığı dönem 1718-1730 arasında Lale Devri'dir. Tanzimat'tan sonra içki yasağı konusunda sert önlem-

lerden kaçınılmakla birlikte sarhoş olup taşkınlık yapanların cezalandırılması, meyhanelerin gözetiminde tutulması sürmüştür.

Bütün bu dönemler boyunca, içki denilince akla gelen önce şarap, giderek rakı çeşitleriyle 19. yy'm ikinci yarısından itibaren, Batılılaşmanın da etkisiyle "alafranga" içkiler tüketilmeye başlanmış, hattâ saray çevresinde de konyak diğer içkilere ağır basmıştır. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ve V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) konyak seven padişahlar olarak bilinirler. 19. yy'm ikinci yarısında âb âlemleri(->)

de yaygındır.

Bira, bir kokteyl sayılabilecek olan "punch" (panç), Mütareke yıllarında Beyaz Ruslarla(->) birlikte gelen votka 19. yy'm ikinci yarısı ve 20. yy başlarının içkileridir. Sömürge döneminde ingilizlerin Hindistan'da beş ayrı içeceği karıştırarak hazırladıkları ve Hintçe "beş" anlamına gelen "pantsh" kelimesinden türeyen "punch" İstanbul'a 1850'de gelmiştir. O yıllarda İstanbul'un çeşitli yerlerinde açılan panççı-lar meyhanelerle âdeta rekabete başlamışlar; çoğu yabancı uyruklular tarafından işletilen küçük büfeler ve şekerçi dükkânlarında, ayaküstü panç servisi yapılmaya başlanmış, kısa sürede sayıları 1.000'i aşmış; bu durum meyhanecilerin haksız rekabetle karşı karşıya oldukları iddiasıyla sadrazama başvurmalarına neden olmuştur. Panç İstanbul'un tanıdığı en eski kokteyl sayılabilir. Biranın tanınip yaygınlaşması da yine 19. yy'm sonlarına doğrudur. Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasından önce 1862 tarihli ve daha sonraki mevzuatta: "İmal olunan arpa suyunun yüzde 20'si zayıat karşılığı olarak düşürüldükten sonra, senelik rayiç bedeli üzerinden değerinin yüzde 10-15 oranında vergi a-lındığına dair" kayıtlar vardır. Bu kayıtlar o dönemde bira imal edildiğini gösterir mahiyettedir. Ancak yaygın bira üretimi İsviçreli Bomonti kardeşler tarafından 1890'da Feriköy'de gerçekleştirilmiştir. Bomonti kardeşler 1902'de işletmelerini bugün İstanbul Tekel Bira Fabrikası, eski adıyla Bomonti Bira Fabrikası'nın bulunduğu yere nakletmişler; 1909'da ise Büyükdere'de Nektar Bira Fabrikası açılmış; 1912'de iki şirket birleşerek Bomonti Nektar Birleşik Bira Fabrikaları Şirketi'ni kurmuşlardı (bak. Bomonti Bira Fabrikası).

20. yy'm başında İstanbul'da yayımlanan *Müskirat (içki) Rebberi'nde* o dönemde faaliyette bulunan birahanelerden bazıları sayılmıştır. Koçu Lokanta ve Birahanesi, Vatan Lokanta ve Birahanesi, Viyana Kahve ve Birahanesi, Anadolu idare Lokanta ve Birahanesi, Nikoli oğlu Yorgi'nin lokanta ve birahanesi, Kiryako Yuvanidis' in lokanta ve birahanesi, Nikoli Karayan-ni'nin lokanta ve birahanesi, Jorj Karpiç'in lokanta ve birahanesi o dönemin birahanelerinden bazılarıdır. Daha sonraki yıllarda Bomonti Bira Bahçesi ve kafe jarden' lerde de bira revaçta olacaktır. Kafe jarden' ler çay ve kahvenin yanısıra biranın da sunulduğu çay bahçeleridir. Birahanelerde ve kafe jarden'lerde Bomonti ve Nektar biralarının yanısıra Viyana, Belgrad ve Mü-

Mecidiye-
köy Likör

ve
Kanyak
Fabrika'
sında
üretilen
içkilerin
etiketleri.
Vefa Zat

nih'ten ithal edilen biralar da verilirdi. İthal biralardan başka aynı dönemde piyasada hemen her türlü yabancı içkiyi bulabilmek de mümkündü. 1897'de Grand Rue de Pera no. 290'da J. Pappi'nin büyük bir bakkaliyesi vardı. Pappi'de Fransız şampanyaları, Bordeaux şaraplarının yanı sıra Hollanda likör türleri de bulunuyordu. Bordeaux şaraplarının ithalatçılarından biri olan Societe des Producteurs de France ise Grand Rue de Pera no. 463'te faaliyetini sürdürmekteydi.

19. yy'm sonu, 20. yy'm başlarında gazinolarda, kafe jarden'lerde ve kabarelerde geleneksel içkiler yanında alafranga içkiler de sunulurken meyhanelerde rakı ö-ne geçmiş; en çok aranan ve tüketilen içki olmuştur. Her dönemde olduğu gibi bu dönemde de rakı küçük işletmelerde üretiliyordu. Rakı üretiminde çekirdeksiz ku-

ru üzüm ve Çeşme'de yetiştirilen anason tercihen kullanılmaya başlamıştı. Rakı üreticileri daha sonraki yıllarda üretecekleri rakının sumasını (ham rakı) yasa gereği Tekel Genel Müdürlüğü'nden alacaklardır. Tekel Genel Müdürlüğü, yasaların verdiği yetkiyle özel rakı imalathanelerinin ürünlerini, üretiminden tüketimine, satışına kadar denetleyecek, bu denetim sayesinde Türk rakısının karakteristik yapısı oraya çıkacaktır. Hanım, Keyif, Baküs, Dem, Âlem, Ruh ve Jale rakıları 1928'de piyasadaki özel rakılardan bazılarıdır. Bomonti rakısı ise 1912'de Aydın Rakı Fab-rıkası'nda üretimine başlanmış olan kaliteli rakılardan biridir.

1930'larda İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı İdaresi'nin üretmiş olduğu "Hususi Fevkalâde Rakı"nm 25 cl'lik şişesi 70 kuruştur. "Aliyül Âlâ Rakı"nm 50 cl'lik şişesi ise 120 kuruştur. Aynı yıllarda İnhisarlar İdaresi İstanbul için özel bir rakı üretmiştir. Bu rakı "Âlâ İstanbul Rakısı"dır. 50 derecelik bu rakının 50 cl'lik şişesi 100, 25 cl'lik şişesi ise 50 kuruştur. Bir de alkol derecesi 45 olan "Âlâ Boğaziçi Rakısı" vardır. Bu rakının 50 cl'lik şişesi ise 60 kuruştur, istanbul'a özel bu rakılardan başka Kulüp, İyi, Yeni rakıları da bu dönemde üretilmeye başlanmıştır. Daha sonraki yıllarda bu rakılardan Kulüp ve Yeni Rakı üretimde kalmış, diğerleri üretimden kaldırılmıştır. Ancak bugün Kulüp ve Yeni Rakı'mn yanı sıra Tekel İdaresi tarafından Altınbaş ve

Tek rakıları da üretilmekte ve İstanbul'da özel bir tüketim alanı bulmaktadır.

İstanbul evlerinde ev hanımları tarafından yapılan likörler de ünlüdür. Ticari likör üretimine 1930'da deneme, 1932'de seri üretime geçmiş olan Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası'nda başlanmıştır. Fabrikanın kuruluşundan 1939'a kadar, Fransa'dan özel olarak getirilmiş uzmanlar Türk işçi ve teknisyenleriyle birlikte çalışmışlardır. Fabrika üretime başladığı yıllarda likör türleri özel olarak hazırlanmış şık şişelerde piyasaya sürülüyor, likörler için taşbaskı etiketler kullanılıyordu. Bu türlerden Sarı Likör, Kümmel ve Katran (Goudron) daha sonraki yıllarda üretimden kaldırılmıştır. Bugün Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası'nda, cin, kanyak, bran-dy, vermut ve kınakına şarabının yanısıra ahududu, kayısı, çilek, moka, beğendik, a-cıbadem, limon, vişne, mandalina, bindallı, gül, turunç, altın, kakao, muz, nane ve portakal likörleri olmak üzere 17 tür likör üretilmektedir. Üretilen likörlerden çilek ve ahududu İstanbul'a özgü likörlerdir. Çilek likörü, eskiden Boğaziçi'nin Arna-vutköy(->) ve İstinye sırtalarında yetiştirilen kokulu özel çileklerden imal edilirdi. Bu tarlalar ve kokulu Osmanlı çileği günümüzde tamamen ortadan kalkmış, likörü de bayilerde bulunmaz olmuştur.

Ahududu likörü üretiminde kullanılan ahududu, Tarabya sırtları ve Kilyos'a giderken Zekeriya Köyü civarında yetiştirilmekteydi. Osmanlı çileği gibi ahududu da artık hemen hemen yok olmuş, likörü de neredeyse unutulmuştur. Halen bazı evlerde vişne likörü yapılmaktadır.

İÇLİ, ŞERİF

134

135

idadiler

si olarak anıldı. 1908'de 657 öğrencisi, 46 muallimi bulunuyordu, idadilerin ikincisi olan ve 1877'de açılan Mekteb-i Mülkiye idadisi, 1900'de Mekteb-i Mülkiye'den ayrıldı ve gündüzlü oldu. Mercan'a taşındıktan sonra Mercan idadisi adıyla tanındı. 1908'de 650 öğrencisi, 52 muallimi vardı.

1893'te açılan Üsküdar idadisi, Paşaka-pısı Rüştüyesi'nin idadiye dönüştürülmesi ile oluşturulmuştu. Burada da 1908'de 162 öğrenci ile 22 öğretmen mevcuttu. Nümune-i Terakki ise özel bir okulken (bak. İstanbul Lisesi) 1896'da Maarif Ne-zareti'ne devredilerek İstanbul'un dördüncü idadisi oldu. 1908 sayılan ile Nümune-i Terakki İdadisi'nde 239 öğrenci ile 37 muallim bulunuyordu.

1873'te açılan Darüşşafaka(->) da idadi düzeyinde bir diğer okuldu. Aşiret Mektebi'nin(->) yerine 1907'de açılan Kabataş idadisi ile Hamidiye

Mekteb-i idadisi a-dıyla Bakırköy'de açılan okul da erkeklere mahsustu.

istanbul kızları için Kandilli inas Sultanisi ile Osmanlı ittihat Mektepleri Cemiyeti'nin Bakırköy'de tesis ettiği özel inas Ittihad-ı Osmani Mektebi 1909'da açıldı. Bu okullarda genel kültür derslerinin yanında bîçki, dantek, çamaşır, eliş, jimnas-

Günümüzde istanbul'da hemen her türlü yerli içkinin yanısıra yıllanmış şarap ve viskilerden en kaliteli Fransız şampanyalarına kadar bütün yabancı içkileri bulmak mümkündür, istanbul gece eğlence hayatında yer alan kimi barlarda ise, uluslararası kokteyl türlerinin hemen hepsi büyük bir itina ile hazırlanarak servise sunulmaktadır.

Bibi. I. Ortaylı, *istanbul'dan Sayfalar*, ist 1987; M. Üter, *Rakının Tarihi*, 1984; J. Deleon, *Dünya ve istanbul Barlarından Kokteyller*, ist., 1992; K. Sülker, *Osmanlıdan Günümüze içki ve Toplum*, ist., 1985; V. Zat, "içki", (*istanbul Ansiklopedisi için*. hazırlanmış notlar); "Tavern", "Wine", "Wine Merchant", *Dic-tionary of Byzantium*.

istanbul

İÇİİ, ŞERİF

(20 Aralık 1899, istanbul - 6Şubat 1956, istanbul) Bestekâr ve udi.

Beşiktaş'ta doğdu. Ortabahçe mahalle mektebinden sonra Beşiktaş Âfîtab-ı Maarif Rüşdiyesi'ni bitirdi. Musikiye çok küçük yaşlarda heves etti. Ciddi nitelikli ilk musiki derslerini, ailesinin desteğiyle, komşuları olan Nakiye Hanım adlı bir hocadan aldı.

1921'de, Neyzen ihsan Bey'in kurup yönettiği Beşiktaş Musiki Kulübü'ne girdi. Ölene kadar ayrılmaz bir ikili oluşturacakları kemani Hakkı Derman'la bu cemiyette tanıştı; musiki bilgisini ve icracılığını ilerletme imkânı buldu.

Askerlikten sonra yerleştiği Ankara'da iktisat Vekâleti'nde memuriyette bulundu. Aynı zamanda piyasada ud çalıyordu. Şöhreti gittikçe arttı ve sanatsever çevrelerde aranan bir isim haline geldi. 1938'de yayın hayatına başlayan Ankara Radyosu'n-da Eşref Kadri takma adıyla ud sanatçısı olarak görev yaptı.

1946'da bakanlıktan ve radyodan istifa ederek, Maksim Gazinosu'nda çalışmak üzere istanbul'a döndü. Bu tarihten ölümüne kadar geçen 10 yılda gerek istanbul Radyosu'nda, gerekse istanbul eğlence âleminin merkezleri olan gazinolarda u-duyla büyük bir şöhret kazandı. Özellikle istanbul hayatıyla bütünleşmiş fasıl mu-sikisi(-0 alanında, Hakkı Derman, Şükrü Tunar gibi isimlerle, hafızalardan silinmeyecek olan üstün nitelikli icra örnekleri verdi.

1924'te başladığı bestekârlık hayatında, 70'ten fazla esere imzasını attı. ilk e-seri, "Gelmeseydim âleme görmeseydim ben seni" mısraıyla başlayan

uşşak şarkıydı, içli, bestekârlıktaki asıl ününü, 1927' de Süleyman Nazif in şiirinden bestelediği "Derdimi ummâne döktüm âsumane inledim" zemin mısralı hicaz şarkıyla elde etti. Yaşadığı dönemin önde gelen bestekârlarından biri olarak, Şevki Bey lirizmini çağrıştıran çok sayıda eseri hafızalara yerleşti ve topluma mal oldu. Eserlerinin birçoğu Münir Nureddin, Müzzeyen Senar gibi dönemin seçkin ses sanatkar-lannca plaklara okundu.

içli, yaşadığı yılların istanbul hayatında önemli bir yer tutan sinema sanatına da B"

Gözlem

Yayıncılık

Arşivi

musikisiyle katkıda bulundu. Türk sinema tarihine geçen "Aldatılan Kadın", "Emir-rin Gözdesi" ve "Şeyhin intikamı" gibi filmlere, enstrümantal ve sözlü müzikler besteledi.

Gece sahilden açıp sandalı enginlere biz/ Uyuyan Marmara 'nın koynuna girsek ikimiz mısralarıyla başlayan nihavent eseri, aşk estetiği ile istanbul estetiğini iç içe düşünerek bestelediği örnek bir istanbul sarkışıdır. Genel olarak lirik ve mahzun aşk şarkıları bestekârı olan İçli'nin, kimi eserlerinde belirgin bir Anadolu duyarlılığını yansıtan türküvari bir tarzı denediği görülür.

Uşşak "Hasret dolu ahım sana hüsrânımı söyler", hüzzam "Hicran yine hicran mı bu aşkın sonu", "Yine bir sızı var içimde akşam oldu diye", "Sen de Leyla'dan mı öğrendin cefakâr olmayı" ve "Türlü derde ben deva buldum elimle çok zaman"; karcıgar makamının kullanılışı açısından rahatlıkla bir başyapıt olarak nitelenebilecek "Mestoldu gönül gözlerini gördüğüm akşam", hüseyini "Ezelden aşı-nanım ben ezelden hem-zebâmmism", saba "Düş ben gibi bir aşka sadakat ne imiş gör" ve buselik "Dün gece bir bezm-i meyde ah edip anmış beni" gibi sarkılan, çok ünlenmiş eserleri arasındadır.

70 eseri kapsayan *Hüzzam Faslı* adlı bir nota kitabıyla üç ciltlik bir güfte mecmuası yayımlamış olan içli, çok iyi bir nota yazarıydı. Uzun yılların birikimi ve büyük bir emeğin ürünü olan elyazması nota koleksiyonu, ölümünden sonra Ankara Radyosu'nca satın alındı.

Şerif İçli'nin kendisinden sonra gelen aile fertlerinden de musikiyle uğraşanlar çıktı. Kızı Sadiye içli ses sanatkarı, yeğeni Selâhattin içli ise bestekâr olarak ün kazandılar.

Şerif içli, istanbul Radyosu'nda bir canlı yayın sırasında geçirdiği kalp krizi sonucunda, yakın arkadaşı Eczacı Hakkı Derman ve Dr. Nevzad Atlığ'ın müdahalesine rağmen kurtarılamayarak, udu kucağında olduğu halde öldü. Kabri, Feriköy Me-zarlığı'ndadır.

BibL Ş. içli, *Hüzzam Faslı*, ist., 1951; M. Ro-na, *50 Yıllık Türk Musikîsi*, ist., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi*, Ankara, 1989; Öz-tuna, *BTMA*, I.

MEHMET GÜNTEKİN

İDADİLER

"idadiye", "mekteb-i idadiye" de denmiştir, ilki, 19 Aralık 1873'te istanbul'da "Mülki idadi" adıyla açılan, yüksekokullara öğrenci hazırlayan lise eşiti okullardı, istanbul idadileri, statüleri ve öğrenim süreleri bakımından vilayet ve sancak idadilerinden daha ileri düzeydeydi. Bu okullar, amaç ve programlarına göre "harbiye idadisi", "mekteb-i idadi-i umumi", "tıbbiye idadisi", "mülkiye idadisi" vb adlarla tanınıyordu.

Sözcük anlamı "hazırlık okulu" olan i-dadi deyiimi, istanbul'da ilk kez 1838'de, rüştiyelere(-o öğrenci hazırlayan sıbyan mektepleri için kullanıldı. 1845-1846'da da Mekteb-i Harbiye'ye öğrenci hazırlamak üzere Maçka'da Mekteb-i Fünun-ı idadiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin hazırlık kademesi olmak üzere de Çengelköy Kışlası'nda Mekteb-i Idadi-i Tıbbi a-çıldı. 1849'da ise yeni açılan Valide Mek-tebi(->) için aynı semtteki "Yeşil Mek-teb"e idadi adı verildi.

1869'da, Maarif-i Umumiye Nizamna-mesi'nin 33-41. maddeleri ile istanbul'da ve taşrada açılacak idadilerin öğrenim süreleri, ders programları belirlendi. Nizamname, idadileri, rüştiye üstü ve Darülfii-nun'a, Sultani'ye, âli mekteplere öğrenci hazırlayan okullar olarak tanımlıyordu. Bu tüzüğün öngördüğü ilk idadi ancak 19 Aralık 1873'te Mülki idadi adıyla Valide Mektebi'nin yerine açılabilirdi. Bu kurum, istanbul'da ve Türkiye'de ilk resmi-sivil lise sayılır. Darülmaarif idadisi de denen o-kulda 1874-1875'te 101, bu yıl açılan Fey-ziye Idadisi'nde 110, Beşiktaş Idadisi'nde de 50 öğrencinin bulunduğu saptanmaktadır, idadilere öğretmen yetiştirmek için de Darülmuallimin'de(->) idadi şubesi a-

Dersaadet Mekteb-i Idadi-i Mülkîsinin 1892-1893 ders yılına ait ödül dağıtım risalesinin kapağı. *Nedret işli arşivi*

çıldı. 1875'te ise istanbul'daki sivil yüksekokulların (Hukuk, Mülkiye, Baytar, Tıbbiye mektepleri) idadi sınıfları birleştirilerek Mekâtib-i Âliye idadisi adıyla bir okul daha açıldı. Bu kurum, daha sonra Vefa idadisi adını almıştır.

İstanbul'da ilk inas (kız) idadisi 13 Mart 1880'de Babiâli Caddesi'nde kiralanan bir konakta öğretime başladı. Ancak buraya 3 kız başvurduğu için, istanbul basını bu okulun yaşatılması ve babaların kızlarını kaydettirmeleri için yayımlarda bulundu. Müzik, Almanca, ingilizce, eliş vb derslerin de okutulduğu bu ilk inas idadisi 2 yıl sonra kapandı.

Tanzimat hareketinin eğitim alanına yansıyan önemli bir yeniliği olan idadilerde askeri eğitime de yer verildi. 1865'te Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Mühendisha-ne'nin idadi sınıfları Galatasaray'da toplanarak Mekteb-i

Idadi-i Askeri açıldı. 1868' de ise mülkiye (sivil) idadilere denk ve 3 yıl süreli askeri idadiler hizmete girdi. 1875'te Kuleli Kışlası'nda ikinci kez Mekteb-i Idadi-i Umumi açıldı. Tıbbiye-i Mülkiye'nin idadi sınıfı ise 1874'ten sonra 2 yıla çıkarıldı. Mekteb-i Mülkiye'ye de 1876' da 3 yıllık idadi kademesi eklendi.

istanbul'da okullaşmanın hızlandığı II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) azınlık okulları(->) ile özel okullardan bazıları idadi düzeyine getirildi. Ancak idadi adını taşımakla birlikte iptidai (ilkokul) ve rüştiye (ortaokul) düzeyli özel okullar çoğunlukta idi.

1890'lı yıllarda istanbul idadilerinin ortak derslerin okutulduğu alt sınıflarına kısm-ı âdi, "edebiyat" ve "ulum" (fen bilimleri) okutulan üst sınıflarına da kısm-ı âli deniliyordu. 1892'de ise medrese çevrelerinden gelen baskı sonucu idadi sınıflarına, kaldırılan felsefe dersi yerine Arapça ve ulum-ı diniye dersleri konuldu, idadilerin öğretim süresi de 4 yıla çıkarıldı. Böylece, taşra idadileri 5 yıl (3 rüştiye, 2 idadi) iken istanbul idadileri 7 yıl (3 rüştiye, 4 idadi) oldu. 13 Haziran 1892'de yayımlanan Mülkiye idadileri Müfredatı ile 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin belirlediği ders programı değiştirildi. Bu program II. Meşrutiyet'e (1908) kadar değişmemiştir. 1911'de kabul edilen sonuncu idadi programında ise Kuran-ı Kerim maa tecvid dersine de yer verildi.

1895'te, istanbul'daki yatılı iki idadiden Dersaadet Mekteb-i Idadisi'nde 367, Üsküdar Mekteb-i Idadisi'nde ise 64 öğrenci okumaktaydı. 1901'e ait sayılarla da Mercan Idadisi'nde 364 Müslüman, 16 gayrimüslim; Vefa Idadisi'nde 670 Müslüman, 35 gayrimüslim; Üsküdar Idadisi'nde 153 Müslüman, 9 gayrimüslim ve Nümune-i Terakki'de de 240 Müslüman, 3 gayrimüslim öğrenci kayıtlıydı.

Erkek öğrencilerin devam edebildiği 4 idadiden Vefa, önce Mekâtib-i Âliye idadisi, daha sonra Dersaadet idadi-i Mülki-i Şahanesi adlarını almıştı. Şehzadebaşı'n-da Acemoğlu Meydanı'na bakan Saffet Paşa Konağı'ndaki bu okul, 1894'te kamulaştırılan, Vefa'daki Şirvanizade Rüşdî Paşa Konağı'na taşındıktan sonra Vefa Idadi-

İstantml İdadileri Öğretim Programı (1910-1911)

Sınıflar ve Ders Saatleri

Dersler	I	II	III	IV	V	VI	VII
Kuran-ı Kerim maa	2	1					
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	2	2	2	2
Hesap	2	2	2	2			
Harika	1	2	1	2	1	1	
Cebir ve Müsellelat				2	1		
Kozmoğrafya							1
Malumat-ı Esmiye	2	1	2	1	1	2	3

İlim-i Takvîye					2	2
Kimya					2	2
Tarih-i Tabii						1
Coğrafya	2	2	2	2	2	2
Tarih	2	2	2	2	2	2
Arakî	2	2	1	2	2	2
Farici	2	1	1	2	1	
Türkçe	6	5	4	4	2	
Fransızca		1	2	4	5	
Ucul-i Defteri					1	2
Mahmut-ı Madeniye		1	1			2
Ahlak ve Mahmut-ı				1	1	1
Mahmut-ı İktisadiye						1
Toplamı	22	22	22	24	24	22
<i>Seemali Dersler</i>						
Arabe				2	2	1
Rume				2	2	2
Bulgarca				2	2	2
Ermenice				2	2	2
Hot (rık'a ve sülüs)	1	1	1	1	1	2
Kaynak: H. Â. Yücel, 1938						

tik, piyano, Fransızca dersleri de vardı. 4 Ekim 19H'de de 3 yıl rüştiye, 2 yıl idadi sınıflarını içeren istanbul inas idadisi Sultanahmet'te kiralanan bir konakta hizmete girdi. Bu okul, 14 Mart 1916'da Leyli-Neha-ri inas Sultanisi adını almış ve Aksaray'a taşınmıştır. 1913'te istanbul idadileri sultaniye dönüştürüldü. 1918'den sonra yeniden idadi konumuna getirilen okullar şunlardı: istanbul inas idadisi, Mercan, Vefa, Kabataş, Gelenbevî, Davutpaşa ve Üsküdar idadileri. 1924'te toplanan ikinci Hey' et-i İlmiye'nin kararı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince, idadiler liseye dönüştürüldü.

Bibi. Mahmud Cevad Ibn eş-Şeyh Nâfi', *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve icraatı*, ist., 1338; Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 412 vd, III, 748 vd, IV, 1186 vd; Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, I, ist., 1930, s. 115; H. Â. Yücel, *Türkiye'de Ona Öğretim*, ist., 1938, s. 145 vd; *Salname-i Neza-ret-i Maarif-i Umumiye*, sene 1319, s. 140 vd; F. R. Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, ist., 1964, s. 45-46; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, ist, 1993, s. 201 vd; H. Ayteldn, *İttihadve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara, 1991, s. 82 vd; N. Sa-kaoglu, "Tanzimat Okulları", *TT*, S. 72 (1989), s. 26 vd.

NECDET SAKAOĞLU

İDARE-İ AZİZİYE

136

137

İDARİ YAPI

İDAKE-İ AZİZİYE

Yolcu ve yük taşımacılık şirketi.

Abdülaziz'in deniz ulaşımına yakın ilgi göstermesi ve bu hizmetleri kendi himayesi altına almayı arzu etmesi üzerine 1862'den itibaren yolcu ve yük taşımacılığını yürütmekte olan Fevaid-i Osmaniye İdaresi'nin(->) adı, Haziran 1871'de değiştirilerek İdare-i Aziziye oldu. Abdülaziz bu işletmenin sermayesini artırarak büyük bir şirket haline getirilmesini düşündüğünden, şirketin kurulmasına kadar İdare-i Aziziye geçici olarak Bahriye Nezareti'ne bağlanmıştı. Şirketin kurulması gerçekleştirilemediğinden İdare-i Aziziye işletmesinin başına, o sırada Şûra-yı Devlet a-zası olan ve daha önce Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi'nde hizmetleri bulunan Bo-gos Efendi getirildi. İşe İngiltere'ye iki yeni vapur sipariş ederek başlayan Bogos Efendi 1872'de öldüğünden görev süresi kısa sürdü. İşletmenin başına Yuvan Avramidis (Con Paşa) tayin edildi. Con Paşa'nın yönetimi sırasında yeni vapurlar satın alınarak İstanbul'da Haydarpaşa, Kadıköy ve Adalar'a yapılan vapur seferleri artırıldı. İdare-i Aziziye Trabzon, Girit ve Trab-lusgarp gibi hatlarda da vapur işletiyordu.

Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesi nedeniyle işletmenin adı 1878'de İda-re-i Mahsusa'ya çevrildi, İdare-i Aziziye işletmesinden İdare-i Mahsusa işletmesine irili ufaklı 79 vapur devredildi.

İdare-i Mahsusa işletmesi bir süre bir u-mum müdürlükle yönetildi. 1888'de İdare-i Mahsusa umum müdürlüğüne devrin Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa tayin edildi. Con Paşa ise müdür muavinliğinde kaldı, İdare-i Mahsusa dönemi gerek uzak hatlarda, gerekse de İstanbul'da vapur işletmeciliği açısından son derece olumsuz geçti. Arızalanan vapurlar, bakım ve tamirleri yapılmak yerine çürümeye terk edildi. Haliç'te demirleyecek yer kalmadığından vapurların bir bölümü Paşabahçe-Beykoz arasına çekildi. Bunların bir bölümü demir üstünde çürüyerek battı, 38 vapur ise işletme bünyesinden çıkarılarak satıldı. Birçok vapur hattı iptal edildi. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde işletmenin elinde 16 vapur kalmıştı.

3 Kasım 1909'da İdare-i Mahsusa işletmesi bir İngiliz şirketine satıldı. Ama kısa bir süre sonra hükümetin değişmesi ve satış mukavelesinde bulunan "hükümet tarafından vuku bulacak talep üzerine şirket vapurların hepsini veya bir kısmını hükümetin emrine hazır bulundurmaya mecburdur" maddesini İngiliz şirketinin kabul etmemesi yüzünden mukavele feshedildi ve geri alınan işletmenin adı Osmanlı Sey-r-i Sefain idaresi biçiminde değiştirildi (bak. Seyr-i Sefain İdaresi).

İSTANBUL

İDARİ YAPI

Bizans Dönemi

Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde, İstanbul idari açıdan hep farklı ve

ayrıcalıklı bir yapıya sahip oldu. Kentin konumu ve işlevleri kadar, Bizans ve Os-

manlı imparatorluklarının merkezi olması da böyle bir farklılığı gerekli kılıyordu. I. Constantinus (hd 324-337) imparatorluğun merkezini Bizantion'a taşıırken kente "İkinci Roma" ya da "Yeni Roma" adını yakıştırmış, ona Roma'nın tüm ayrıcalıklarını tanımış ve Roma eyalet sisteminin dışında tam bağımsız bir yönetim sağlamıştı. Kentin başına "prokonsül" ve "arkont" unvanlarını birlikte taşıyan bir yönetici geçirildi. Arkontluk, kentin geçmişteki yönetim biçimi ve kendi tarihiyle bağlarını sağlıyordu. 359'da Konstantinopolis'in ilk "praefectus urbi"si (kent yöneticisi) atandı. "Yeni Roma"da Roma'nın gerek kentsel gerekse yönetsel yapısı benzer şekilde tekrarlandı. II. Teodosios döneminde (408-450) kentin 14 bölgeye ayrıldığı, bu 14 bölgenin tümünün başında kentin yöneticisine (praefectus) bağlı bir "curator" un bulunduğu; her bölgeden beş kişi olmak üzere "vicomagistri"lerin (vico: Yol, sokak), yani yol veya sokak yönetici veya bekçilerinin, "curator"a işinde yardımcı oldukları biliniyor.

7. yy'dan itibaren Bizans'ta Yunan etkisi dil, kültür ve kurumlarda kendini daha fazla duyurmaya başladıkça, unvanlar ve makamlarla birlikte idari yapı da değişmeye yüz tuttu. Herakleios döneminde (610-640) kurulan "tema" sistemi Roma'nın eyalet sisteminin yerini aldı. Konstantinopolis, imparatorluğun Optimaton te-ma'sına dahildi. Ancak, temaların başına "strategos" denen ve asıl görevleri askeri nitelikte olan memurlar atanırken Konstantinopolis'in yönetimi eparhos'a bağlandı (bak. eparhos tes poleos). Mülki ve beledi yetki ve sorumluluklara sahip olan, günümüzdeki vali ve belediye başkanlığı makamlarının yetkilerini kendinde toplayan bu mevki, kentteki en yüksek görev, eparhos'luk da en yüksek unvandı. Roma döneminin "praefectus praetorio"sunun (vali) bir devamıydı. Kenti, altında yer alan çok sayıda memurla yönetirdi. Aynı dönemde, Roma İmparatorluğu'ndaki "sc-rinia" (kâtipler-memurlar) yerini "logot-hesia"ya veya "secreta"ya bıraktı. "Logot-hetes ton dromon" (ulaştırma ve posta işlerinden sorumlu yönetici) en önemli memurlardan biriydi. İçişlerine, dışişlerine, hazineye, asayişe vb'ye bakan "logothe-tes"ler vardı. Dışişlerine bakan yüksek görevli daha sonraları "büyük logothetes" diye anılmaya başlandı. Adalet işlerine bakana "quaestor", başkomutana "megas domestikos", donanma komutanına "megas durangarios" deniyordu. Bu en yüksek idari görevlilerin tümü imparatorluğun merkezi olan Konstantinopolis'te bulunuyor ve kentin yönetiminde de etkilerini hissettiriyorlardı.

Daha L. Constantinus döneminde ihdas edilen "quaestor"luk makamı imparatorluk fermanlarının kaleme alındığı, halkın şikâyet dilekçelerinin kabul edildiği yer idi. 529'da I. Justinianos (hd 527-565) ikinci bir "quaestor"luk makamı oluşturarak bunu sadece Konstantinopolis'teki

güvenlik hizmetleri ve adli düzenlemelerden sorumlu kıldı. Nüfusa ilişkin işleri, özellikle

kente yeni gelenlerin denetimini bu görevliler yapıyordu. 8-9. yy'larda eski gücünü kaybeden bu makamın görev ve yetkileri daha sonra bir dizi başka memuriyet ve makam arasında paylaşıldı.

İdari yapıda önemli yeri olan bir başka memurlar grubu "kritai" (yargıçlar) idi. İlk kez I. İustinianos döneminde oluşturulan bu organ, imparatorluğun diğer yörelerinde kimi eyaletlerde en yüksek idari otoriteyken Konstantinopolis'te yargı göreviyle yetinmekteydi. 10. yy'da ortaya çıkan "mezason"luk ise, tarihçi Mihael Du-kas'a(->) göre Osmanlılardaki vezirliğe eşdeğerdi. Paleologoslar döneminde (1261-1453) kurumlaşarak güçlerini artıran me-zason'lar imparatorların en yakın yardımcılarıydılar. İmparator ve tarihçi İoannes VI. Kantakuzenos (hd 1347-1354) kendi mezason'u Dimitrios Kidones'ten söz ederken Kidones'in sarayda yaşadığını, çünkü kendisinin ona gece gündüz ihtiyaç hissettiğini yazar.

Bizans'ta her türlü yönetim kademesi, bürokrasinin en alt basamağından en tepeye kadar imparatora bağlıydı. Bu kişileri *atayan*, görevde yükselten ve görevden alan imparatordu. Her memur, biri onursal diğeri de yaptığı işe bağlı yani işlevsel iki unvan taşırdı. Göreve atanmak için eğitim veya sosyal statüye bağlı önkoşullar yoktu. Eğitim bir *avanta* olmakla birlikte, idari görevlere atanma hakkı esas olarak yönetici ve memur çocuklarına tanınmıştı. Bizans'ın idari yapısının imparatorluğun başkenti Konstantinopolis'in yönetimine ve günlük hayatına da yansıyan en tipik özelliklerinden biri, devlet yönetimi ile saray arasındaki iç içeliktir. Bizans devlet sisteminin ve idari yapısının özelliklerinin izlerini taşıyan siyasal gelişme ve entrikalar, "Bizans entrikaları" deyimini günümüz siyasal terimleri arasına sokmuştur. 12. yy'dan başlayarak, Bizans'ta yönetsel görevler ve yüksek memuriyetler asil ailelerden ve saray çevresinden gelenlerin atandıkları soya bağlı bir özellik kazanmaya başladı. Komnenos Hanedanı(->) döneminde yüksek devlet hizmetlerine girmek, imparatorluk ailesinin üyeleri, onların akraba ve hısımlarına tanınmış bir ayrıcalık oldu. Memuriyetlerin babadan oğula geçmesi ilkesi, Paleologoslar döneminde iyice pekiştirildi. 14. yy'da hemen hemen bütün yüksek memur ve görevliler aynı soydan ve hısımdılar.

Osmanlı Dönemi

İstanbul, Türkler tarafından fethedildikten sonra da diğer Osmanlı eyalet ve kentlerinden farklı bir idari yapıya sahip oldu. Padişahın, sarayın ve hükümet merkezinin bulunduğu payitahtın yönetimi aslında doğrudan doğruya padişaha ve sadrazama bağlı sayılıyordu. Bu yüzden 1869'a kadar Osmanlı eyalet sisteminin dışında kaldı ve kendine özgü bir yönetim modeline sahip oldu. Fetihden sonra Osmanlı ülkesi çeşitli dönemlerde yapılan düzenlemelerle eyaletlere ayrılırken İstanbul

eyalet yapılmadı. II. Mahmud'un (hd 1808-1839) idari reform ve düzenleme deneme-

leri sırasında, 1826'da Yeniçeri Ocağı lağ-vedilene kadar, İstanbul'un en büyük mülki amiri "İstanbul efendisi" diye de adlandırılan İstanbul kadısıydı (bak. İstanbul Kadılığı). Kadı, kentin en üst yargı mercii olduğu kadar, asayişin sağlanmasından çeşitli belediye hizmetlerinin yerine getirilmesine kadar, hem beledi hem mülki yetki ve sorumlulukları kendisinde topluyordu. Yetkilerini kullanırken, kent yönetiminde kendisine subaşı, böcekbaşı, mimarbaşı vb güvenlik, temizlik, imar işlerini yerine getirtmekten sorumlu, Yeniçeri Ocağı'na bağlı görevliler yardımcı olurlardı. İstanbul kadısının kentin çeşitli bölgelerindeki "ayak naibi" adı verilen vekilleri de kadı adına teftiş, gözetim ve denetim yetkilerine sahiptiler. Bu dönemde İstanbul, asıl kent merkezi (suriçi) ile Eyüp, Galata ve Üsküdar'ı içeren Bilad-ı Sela-se(-0 denen bölgelere ayrılmıştı. Eyüp, Galata, Üsküdar kadıları, İstanbul kadısına hiyerarşik bir bağımlılık içinde olmamakla birlikte, protokolce ondan daha a-şağı sayılırlardı. Bu kadıların da kendi bölgeleri dahilinde ayak naipleri vardı. İstanbul ve Bilad-ı Sela-se de 40 ayak naipliğine, yani nahiyeye ayrılmıştı. Kadının mahallelerdeki temsilcileri imamlardı. İmamlar II. Mahmud döneminde muhtarlık örgütlenmesi kuruluna ve gerek İslam gerekse reaya mahallelerinde birinci ve ikinci muhtar olarak ikişer kişi seçilene kadar mahallelerin mülki ve idari amirleriydiler. Ancak İstanbul kadısından başlayıp imamlara kadar bütün kademelerdeki bu yönetici ve görevliler doğrudan padişah bera-tıyla tayin edilirdiler. Diğer yerlerdeki kadılar daha bağımsız oldukları halde, merkezi yönetim etkisini en fazla İstanbul kadısı üzerinde gösterir, sadrazam ve padişah şehrin yönetimine *bizzat* müdahale ederdi. İstanbul kadısı doğrudan Babıâli'ye bağlıydı. Buna karşılık vilayetlerdeki kadılar o yörenin beylerbeyi veya sancakbe-yine bağlıydılar. 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, İstanbul kadısına Yeniçeri Ocağı'na bağlı görevliler ile yürüttüğü işlerin büyük bölümü etkin biçimde yapılamaz oldu ve yeni bir düzenleme gerekti. Özellikle gelirlerin toplanabilmesi, esnafla, loncalarla ilgili bütün işlerin düzenlenebilmesi için İstanbul'da İhtisab Nezareti kuruldu. 1830'lardan itibaren İstanbul kadısının önemi ve etkisi giderek azaldı. 1836'da Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla diğer kadılar gibi İstanbul kadısı da sadece yargı görevini yerine getirmeye başladı.

İhtisab Nezareti'nin görevi vergilerin toplanması, güvenliğin sağlanması, kent yaşamının çeşitli alanlarında düzenin sağ-lanmasıydı (bak. İhtisab). Ancak bu nezaret bekleneni veremediğinden ve çeşitli yolsuzluklar ve şikâyetler yüzünden en önemli yetkileri 1846'da kurulan Zaptiye Müşirliği'ne devredildi. İhtisab Nazırlığı' nın alanı, narh, ürün denetimi ve esnaf kontrolü ile sınırlandı.

Tanzimat'tan, özellikle de 1846'dan sonra, Osmanlı Devleti idari yapıda sürekli arayış içinde görülmektedir. Vilayet ni-

Bir çarşı ressamının çizgileriyle istanbul'da idari yapının başındaki kadı, 17. yy, anonim. *Galeri Alfa*

zamnameleri, talimatlar birbirini izler. 1846' da İstanbul, esas olarak Zaptiye Müşirliği tarafından (daha sonra Zaptiye Nezareti) yönetilmektedir. 1846'da yayımlanan ilk *Devlet Salnamesi*'T\âe, imparatorlukta bulunan 39 eyalet ve bunlara bağlı 76 liva arasında İstanbul yoktu. Payitaht yine e-yaletler sisteminin dışında bırakılmıştı. 1845-1865 arasında diğer eyaletlerde valiliğe ait olan tüm görev ve yetkiler istanbul'da aslında doğrudan Babıâli'ye bağlı olan Zaptiye Müşirliği'ndedir. 1864'te çıkarılan Vilayet Nizamnamesi de İstanbul'u içermemiş, payitahtın özel idari statüsü sürmüştür. Vilayetler, önce örnek olarak Tuna Vilayeti'nden başlayarak kurulmaya ve düzenlenmeye çalışılırken vilayet sisteminin bütün ülkeye yaygınlaştırılmasını sağlamak üzere 1867'de yeni bir nizamname daha çıkarılmış; bütün ülkedeki vilayetlerin sancak ve *kazaların* durumları yeniden düzenlenmiştir. 1867 nizamname ve uygulamasına göre, İstanbul da özel yönetime sahip bir vilayet olmuştur. Ancak diğer bütün vilayetlerin valileri varken, hükümet merkezinin bulunduğu İstanbul'da valilik görevi, 1846'dan beri devam ettiği gibi Zaptiye Müşirliği'nin uhdesindedir. Buna göre Dersaadet ve Bilad-ı Selase dışında, Çekmece-i Kebir (Büyükçek-mece), Çekmece-i Sagir (Küçükçekmece), Çatalca, Terkos, Berkos (Kemerburgaz), Suyolu kazalarını içeren Çekmece Sancağı, Beykoz'la birlikte Şile, Gekboza (Gebze) ile birlikte Kartal ve Adalar *kazaları* Bâb-ı Zaptiye'ye bağlıdır. Daha önce İstanbul'a bağlı olan Silivri Livası'nın 1867' de Edirne Vilayeti'nin Tekfurdağı (Tekirdağ) Sancağı'nın kazası olduğu anlaşılmaktadır. Yalova ise Hüdavendigâr Vilayeti'nin merkez sancağı Bursa'ya bağlı-

dır. 1869-1870'te, "Dersaadet ve mülhakatı idare-i *zabıta* ve mülkiye ve mehakim-i nizamiyesi hakkında", özel bir nizamname yayımlanarak zaptiye müşirine İstanbul valisi unvanı verilmiştir.

İdari-mülki yapı böyle bir gelişme gösterirken İstanbul'da kentin belediye işlerine bakmak üzere 1854'te şehremaneti(->) kurulmuş, şehremanetinin kuruluşuyla da zaten yetkileri kısıtlanmış olan İhtisab Nezareti lağvedilmiştir. Şehremaneti, merkezi hükümete sıkıca bağlıydı. Şehremini Babıâli tarafından seçilip padişah iradesiyle tayin ediliyordu. Zaptiye Müşirliği gibi şehremaneti de merkezi devlet yapısının parçasıydı ve aralarındaki fark çoğunlukla bir görev bölüşümünden ibaretti. 1868'de şehremaneti yeniden düzenlendi. 1876'da Meşrutiyet ilan edilince çeşitli çabalara rağmen bir türlü oturmamış olan İstanbul'un yönetiminin Paris kenti modeline göre düzenlenmesi gündeme geldi. Şehremaneti örgütü yeniden ele alınıp

güçlendirilmek istendi. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, İstanbul ve diğer vilayet belediyeleri için iki ayrı belediye kanunu çıkardı. Ayrıca bir Dersaadet belediye kanunu çıkarılması, taşra mebusanla-rının itirazlarına ve tartışmalara yol açtı. Öte yandan şehremaninin vali mi yoksa belediye reisi mi olduğu tartışmaları da sürüp gitti. 1876-1877'de Dersaadet (İstanbul) ve bağlı yönetim birimlerinin *zabıta* işleri, eskisi gibi Zaptiye Nezareti'ne bağlı kalırken İzmit, Biga, Çatalca sancakları; Adalar, Kartal, Şile, Beykoz, Gebze kazaları doğrudan şehremanetine bağlandı. 1877 *Devlet Salnamesi* 'nde İstanbul, idari açıdan Üsküdar, Beyoğlu, Kaza-ı *Erbaa* ve İzmit olmak üzere Zaptiye Nezareti'ne bağlı 4 mutasarrıflığa bölünmüştü. Üsküdar'ın Kartal, Beykoz, Şile ve Gebze olmak üzere dört kazası vardı. İzmit de Geyve, Karamürsel, Adapazarı, Kandıra *kazalarından* oluşuyordu. *Kaza-ı Erbaa*'m merkezi Çatalca idi ve Büyükçekmece, Silivri ile Terkos ve Suyolu nahiyelerini içeren Küçükçekmece'yi kapsıyordu. 1879'da Biga ve İzmit'in şehremanetiyle olan idari bağları uzaklık gerekçesiyle kesildi.

Elde bulunan çalışma ve belgelere göre 1890'da İstanbul'un *kazaları* Merkez, Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Beykoz, Kartal, Şile, Gebze ve Adalar'dır. 1892 *Devlet Salnamesi*'ne göre Çatalca Kazası bağımsız sancağa dönüşmüş ve İstanbul'dan ayrılmıştır. Çatalca'nın *kazaları olan* Silivri ve Büyükçekmece ve nahiyesi olan Terkos da İstanbul Vilayeti'nin idari yapısı dışına çıkmıştır. 1899 *Devlet Sal-namesi*'nde Yalova Kazası'nın bağımsız sancak olan İzmit'e bağlandığı yer alır.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'un idari yapı ve statüsü yeniden tartışma konusu olmuştur. Genel eğilim İstanbul'a o *zamana* kadar tanınmış olan ayrıcalıkların ve uygulanmış farklı yönetim modelinin kaldırılmasıydı. Kanun-i Esasi'nin 2. maddesi "Devlet-i Osmaniye' nin payitahtı İstanbul şehrinin ve şehir-i mezkûrun sair bilad-ı Osmaniye'den ayrı olarak bir gûna imtiyaz ve muafiyeti

İDRİS-İ MUHTEFÎ

138

139

İETT

yoktur" diyordu. Ancak istanbul'un yapısı ve sorunları bu kanun maddesine uymadığından bu uygulamadan çabuk vazgeçildi ve kanunun değiştirilmesi yoluna gidildi. Diğer vilayetlerin aksine istanbul'da vilayet, şehremanetinin gerisinde âdeta onun bir uzantısı gibi kalmayı sürdürdü (bak. belediye). Hattâ Mütareke yıllarında istanbul'da vilayet örgütü Dahiliye Ne-zareti'nin bir kararnamesiyle kaldırılmaya çalışıldıysa da bu kararname Babîâli tarafından işleme konmadı.

1918'de konuyu kesin karara bağlama zorunluluğu doğdu. Bir komisyon kuruldu ve komisyonda valilik makamı ve valiliğin şehirdeki en üst yetki mercii olması lehine karar alındı. Bu sıralarda istanbul Vilayeti, Beyoğlu ve istanbul mutasarrıflıkları ile Bakırköy (Makriköy), Beykoz, Kartal, Adalar, Gebze, Şile ve uzakta Tuna üzerinde tek kalmış bir kale olan Adakale'den meydana gelmekteydi. Cumhuriyet ilan edildiğinde de bu bölünme geçerliydi.

Cumhuriyet Dönemi

Kurtuluş Savaşı sırasında ve Cumhuriyet ilan edildikten sonra, başkentin istanbul'dan Ankara'ya taşınması ve Cumhuriyet' in yönetim ilkeleri gereği istanbul'un yönetim ayrıcalıkları sona erdi. Cumhuriyet' ten sonra istanbul'un idari yapısındaki düzenleme ve değişiklikler Türkiye bütünü için çıkarılan yasalara bağlı olarak biçimlendi. 1924 Anayasası ile bütün mutasarrıflıklar (sancaklar) il durumuna getirilince Beyoğlu ve Üsküdar da istanbul'dan ayrı birer il oldu. Ancak bu durum 1926'da iller yeniden düzenlenirken değiştirildi, Beyoğlu ve Üsküdar ilçe yapılarak istanbul İli'ne bağlandı.

1913'te çıkarılmış olan tdare-i Umumi-ye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkati, 1929'a kadar yürürlükte kaldı. 18 Nisan 1929 tarihli Vilayet idaresi Kanunu da 1949'a kadar uygulandı. Temmuz 1949'dan itibaren de II idaresi Kanunu bütün iller gibi istanbul için de geçerli oldu.

Daha önce de olduğu gibi Cumhuriyet' ten sonra, Aralık 1958'e kadar vilayet ve belediye örgüden ve yasaları ayrı olmakla birlikte valilik ve belediye başkanlığı tek kişide toplanmaya devam etti. ilk kez 1958'de Kemal Aygün(->) belediye başkanı olduğu sırada bu iki makam ve unvan ayrıldı. 27 Temmuz 1963 tarihli yasa ile de içişleri Bakanlığı'na bağlı olan valiler atamayla gelirken belediye başkanlarının ve kurullarının seçimle gelmesi ilkesi benimsendi.

1994'te 33 ilçeye sahip olan istanbul' un ilçe sayısı 1927'de, Adalar, Bakırköy, Beyoğlu, Çatalca, istanbul (Merkez), Şile, Üsküdar olmak üzere sadece 7 idi. Beyoğlu 1924'te ilçe olmuş, onu 1926'da Bakırköy, Çatalca, Üsküdar izlemiş, 1928'de Eminönü, Fatih; 1930'da Beşiktaş, Sarıyer ve yeniden istanbul'a bağlanan Yalova istanbul'un ilçeleri arasına katılmıştı. 1950' de istanbul İli'nin, Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Eminönü, Eyüp, Fatih, Kadıköy, Sarıyer, Üsküdar, Çatalca, Kartal, Silivri, Şile, Yalova olmak üzere 16

ilçesi vardı. 1965'te ilçe sayısı Gaziosmanpaşa, Şişli, Zeytinburnu'nun eklenmesiyle 19'a çıktı. 1987'den itibaren kentin büyüme ve gelişmesine bağlı olarak yeni ilçeler kuruldu. 1990'da istanbul'un ilçe sayısı Bayrampaşa, Kâğıthane, Küçükçekmece, Pendik, Ümraniye ve Büyükçekmece' nin bağımsız ilçeler olarak ayrılmasıyla 25'i buldu. 1990-1994 arasında ise 1992'de Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Güngören, Maltepe, Sultanbeyli, Tuzla; 1993'te Esenler ilçe oldu.

Böylece Mayıs 1994 itibariyle istanbul'un ilçe sayısı 33'e çıktı. Halen istanbul'un merkez ilçesi bulunmamaktadır. Kırsal yerleşmelerin bulunduğu Beykoz, Sarıyer, Eyüp, Kâğıthane, Küçük-çekmece, Büyükçekmece, Pendik, Çatalca, Kartal, Silivri, Şile, Yalova, Maltepe, Tuzla gibi ilçelerde 208 köy vardır.

33 ilçesi, 200'den fazla köyü olan istanbul'da, 33 ilçenin belediyelerinden başka belde belediyeleri ile birlikte toplam 55 belediye örgütü bulunmaktadır.

ilin mülki yönetimi, içişleri Bakanlığı' na bağlı vilayet (vali), ilçe (kaymakam), çok yerde kaldırılmış olan ancak köyleri olan ilçelerde hâlâ yer yer varlıkları süren bucak ve muhtarların bulunduğu köyler hiyerarşisini izlemektedir. Bunlardan sadece muhtarlar seçimle, diğerleri atamayla gelir. Tüm organları seçimle gelen belediye yönetimi ise büyükşehir belediye başkanlığı, ilçe ve belde belediye örgütleri modeline sahiptir (bak. belediye). Mülki ve beledi örgütlenme, yapı ve görevliler birbirinden bağımsız ve tümüyle ayrıdır.

izdüşüm alanı 5.591 km² olan istanbul ili doğuda Kocaeli, güneydoğuda Kocaeli ve Bursa, güneyde Marmara Denizi, batıda Tekirdağ, kuzeyde Karadeniz'le çevrilidir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*; A. Gu-illou, *La civilisation byzantine*, Paris, 1984; H. Ahrweiler, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Londra, 1971; R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, c. II, Amsterdam, 1971; V. Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatı'nın Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara, 1945; İ. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli idareler*, Ankara, 1974; *Yurt Ansiklopedisi*, s. 3828-3829; Zi-yaoğlu, *Belediye Reisleri*; (Ergin), *Mecelle*, I.

istanbul **idris-i muhtefî**

(?, *Tırhala [bugün Yunanistan'da] -1615, istanbul*) Melamî kutbu ve mutasavvıf. Hacı Ali Bey olarak da tanınır.

Ailesi hakkında bilgi bulunmayıp yalnızca amcasının I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) sadrazamlarından Rüs-tem Paşa'nın (ö. 1560) terzisi olduğu bilinmektedir. Kendisi de bu mesleği öğrenmiş ve Melamî kutbu Hüsameddin Anka-ravî'den (ö. 1556) terzilerin piri sayılan Hz Idris'e izafeten "Idris" lakabını almıştır. Rüstem Paşa'nın 1548'deki İran seferine amcasıyla birlikte katılan Idris-i Muhtefî, Ankara Kutluhan'da Ahmed Sarban'ın halifesi Hüsameddin Ankaravî'ye intisap ederek Melamîliğe girdi. Ankaravî'nin vefatından sonra istanbul'a döndü ve Sul-tanselim'de bir konak satın alarak tarikat

faaliyetlerini sürdürdü. 1556-1602 arasında başta Filibe, Sofya ve Belgrad olmak üzere pek çok Balkan şehrini dolaşarak hem ticaret yaptı hem de buradaki Melamî zümreleriyle ilişki kurdu. Hasan Ka-bâdûz'dan (ö.

1602) boşalan Melamî ku-tupluğunu vefat ettiği 1615'e kadar yürüten Idris-i Muhtefî'nin bu dönemde bütün faaliyetlerini gizli sürdürmesi ve kendisini dışarıya karşı Hacı Ali Bey olarak tanıtmaya yüzünden yakın çevresince "Muhtefî" lakabıyla anılmıştır. Mezan, Kasımpaşa Kulaksız'dadır.

Idris-i Muhtefî, istanbul Melamîliğini yatay örgütlenme modeline göre yeniden düzenleyen kişi olarak tarikatın tarihinde büyük bir öneme sahiptir. Idris-i Muh-tefî'den önceki örgütlenme şekli daha çok istanbul dışındaki tarikat kutbuna bağlı o-larak faaliyette bulunan ve kendilerini Bay-ramîlik içinde gösteren Anadolu Melamî-lerinin kan bağına dayalı meşihat modelini esas almaktadır, ismail Maşukî (ö. 1529) ve Hamza Bâlî (ö. 1561) gibi kutupların katledilmeleri, Idris-i Muhtefî'den önce bu makamı temsil eden kişilerin istanbul dışında faaliyetlerini sürdürmelerine ve yetkilerini büyük ölçüde şehir içindeki Bay-ramî şeyhlerine devretmelerine neden olmuştur. Bunun sonucunda Helvaî Tekke-si(->) ile Saçlı Emir Tekkesi(->), bu dönemde istanbul dışındaki kutba bağlı, fakat klasik tarikat örgütlenmesinin "şeyhlik" kurumunu koruyan bir yapılanma özelliğine sahip merkezler şeklinde ortaya çıkmıştır.

istanbul'da uzun süreli faaliyet gösteren ilk Melamî kutbu, Idris-i Muhtefî'dir. Onun bu özelliği, tarikatın şehir hayatında merkezileşme sürecini başlatmış ve klasik tekke organizasyonunun yerine kutup ile müritler arasındaki ilişkilerin doğrudan sağlanabildiği tekke dışındaki mekânlar ön plana çıkmıştır. Idris-i Muhtefî'nin Sultanselim'deki konağında odaklanan bu örgütlenme, Kırkçeşme'deki Peş-temalcılar Hanı'nda esnaf kesimini kuşatan geniş bir zümreyi içine alarak istanbul Melamîliğinin orta tabakada hızla yaygınlaşmasını sağlamıştır. Idris-i Muhtefî'nin başlattığı bu yatay örgütlenme çalışmasının sonucunda Melamî mistisizmi ile esnaf ideolojisi kaynaşmış ve vakıf gelirleriyle geçinen geleneksel şeyh tipinin yerine belli bir zanaat koluna bağlı mutasavvıf tipi istanbul hayatında yerini almıştır.

Idris-i Muhtefî'ye intisap eden pek çok mutasavvıf, Melamîliğin hem diğer tarikatlar bünyesinde hem de istanbul'un farklı tabakaları arasında taraftar bulmasını sağlamışlardır. Bunlardan Bezciade Mehmed Muhyieddin Efendi (ö. 1611) aslen Hal-vetî iken Idris-i Muhtefî'ye bağlanarak önce Fatih'teki Mehmed Ağa Tekkesi'n-de, ardından Üsküdar'da kendi adına kurduğu tekkede faaliyet göstermiş ve her iki tekke de sonradan Bayramîliğin Himme-tî koluna geçmiştir. Muhtefî'nin müritleri arasında bulunan Reisülküttab San Ab-dullah(->) Peştemalcılar Hanı'nda yapılan bir törenle Melamîliğe girmiş, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla Melamîliğin özellikle Mevlevî, Celvetî ve Nakşibendî ta-

rikatları bünyesinde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu halifelerden La'lîzade Abdül-bakî'nin(-0 İstanbul'daki Melamî meşrep Nakşîlik üzerindeki etkisi günümüze kadar uzanan köklü bir geçmişe sahiptir. Sarı Abdullah ile

birlikte Sadrazam Halil Paşa da Melamîliğin Celvetîlik içinde örgütlenmesini gerçekleştirmiştir. Muhtefî'nin tanınmış müritleri arasında ayrıca, Ebu'l-Meyamîn lakabıyla anılan Şeyhülislam Mustafa Efendi (ö. 1604) ile şair, hattat ve meddah olan Tıflî Ahmed Çelebi de (ö. 1659) vardır.

İdris-i Muhtefî'nin tasavvuf konusundaki başlıca eseri, hece vezniyle yazdığı *Şatbiydsidi*. Tasavvufun en karmaşık sem-bolliyle örülen ve 15 dörtlükten meydana gelen bu esere aralarında Nakşî Şeyhi Ali Şermî ve Mevleyî Şeyhi Ahmed Remzi Dede'nin de bulunduğu pek çok mutasavvıf tarafından şerhler yazılmıştır.

Bibi. Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik*, 602-603; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, ist., 1268, s. 373-374; Müs-takimzade, *Menâkıb-ı Melâmiye-i Şuttariye-i Bayramiye*, Süleymaniye Ktp, Abdurrahman Nafiz Paşa, no. 1164, vr 70b-71a; Evliya, *5e-yahatname*, I, 425; Vassaf, *Sefine*, II, 309; Göl-pınarh, *Melâmîlik*, 123-128.

EKREM İŞİN

İETT

1939'da 3645 sayılı özel bir yasayla oluşturulan İETT (İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel işletmeleri), istanbul'un kent içi ulaşımı, havagazı ve elektrik üretimi ve dağıtımını amacıyla kurulmuştur.

Uzun yıllar bu üç görevi bir arada yürüten İETT, 1970'te TEK'in (Türkiye Elektrik Kurumu) kuruluşuyla birlikte elektrik üretim görevini devretmiş ve sadece elektriğin istanbul içerisindeki dağıtımından sorumlu olmuştur. 1982'de elektrik dağıtım görevi de TEK'e devredilince, İETT' nin elektrik üretim ve dağıtımını ile hiçbir ilgisi kalmamıştır.

İETT'nin bir başka hizmeti olan havagazı, istanbul'da ilk kez, Dolmabahçe Sarayı'nın aydınlatılması amacıyla 1853'te ü-retilmeye başlanmıştır (bak. gazhaneler). Önceleri yabancı sermayeli özel şirketlerce yürütülen havagazı üretim ve dağıtım işi, birkaç el değiştirmeden sonra, 1945'te İETT İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.

Kokkömürü üretim ve satışı da yapan, yaklaşık 1.000 kişinin çalıştığı, günlük kapasitesi 300.000 m3 olan, 800 km şebekesi ve 80.000 abonesiyle İstanbullulara yıllarca hizmet veren havagazı işletmesi, doğal gazın(~>) İstanbul'un günlük yaşamına girmesi ile, 7 Haziran 1993'te tasfiye e-dilmiştir.

Bu iki işletmenin elinden gitmesi sonucu İETT, önemli gelir kaybına uğramış ve yalnızca yolcu taşımacılığından elde ettiği gelirle hizmetini sürdürmek zorunda kalmıştır.

İstanbul'a ilk otobüsün(->) gelişi, İETT' nin kuruluşundan 13 yıl önce 1926'da olmuş ve 4 adet otobüs satın alınmıştı. Ancak bu otobüsler sağlıklı bir biçimde işle-tilememiş ve bir süre sonra da hurdaya ay-

1930'larda
kullanılan ilk
otobüslerden
biri (üstte) ve
günümüzde
doğal gazla
çalışan çevre
dostu otobüs.

Tuğrul Acar
fotoğraf
arşivi (üst),
Nadya Gabeoğlu,
1994

rılmıştı. İETT filosuna ilk katılan otobüsler, 1942'de ABD'den alınan White marka 9 adet otobüstür.

Daha sonra 1943'te İsveç'ten 15 adet Scania Vabis alınmış, bu yıldan itibaren otobüs alımı hızlandırılarak 1994'te 2.400 otobüslük filoya ulaşılmıştır.

1903'te İtalya'dan 100 adet trolleybüs satın alınarak hizmete verilmişse de, 1984'te dönemin belediye başkanı tarafından, trafiğe engel oldukları gerekçesiyle seferden kaldırılmıştır.

İstanbul'un bir ucundan diğerine, kent içi toplu taşıma hizmetinin yüzde 40'ını sağlayan İETT bugün, 1.200 km'lik yol a-ğında çalışmakta, toplam hat uzunluğu ise 5.230 km'yi bulmaktadır.

5 yıl önce 1.300 otobüslük filosunun 1.000'i ile her gün sefere çıkan İETT'nin otobüs filosu bugün, 2.400'e ulaşmıştır. Bu 2.400 otobüsten 2.000'i her gün sefere çıkmakta, yaklaşık 400.000 km yol kat etmekte ve günde ortalama 1.500.000 yolcu taşımaktadır.

1993'e kadar normal ve körüklü otobüslerle hizmet veren İETT, 1993 yılı içerisinde filosunu çeşidlendirmiş ve ilk etapta 26 adet çift katlı otobüsün alımını gerçekleştirmiştir. İngiliz-Hollanda ortak yapımı olan DAF-OPTARE marka otobüsler uzun hatlarda ve özellikle turizm amacıyla çalıştırılmaktadır. Yolcuların İstanbul'un panoramasını farklı bir gözle görmesini sağlayan çift katlı otobüslerde, özürli vatandaşların otobüse kolay binmesini sağlamak için kapı platformları hidrolik sistemle yer düzeyine kadar indirilebilmektedir.

Kısa hatlar, besleme hatları ve yolcu sayısının az olduğu hatlarda kullanılmak üzere, yine 1993'te İETT filosuna 26 adet midibüs katılmıştır.

İETT, deneme amacıyla 100 adet doğal gazla çalışan otobüsü de filosuna katmıştır,

ilk etapta 1994 yılı başında 10 tanesi doğal gaza çevrilen bu otobüslerden, her ay 10 tanesi doğal gazlıya dönüştürülecektir. Doğal gazla çalışan otobüslerde yüzde 30 mazot, yüzde 70 doğal gaz kullanılmaktadır. Motora ilk hareket mazot tarafından verilmekte, motor belli bir devre ulaştıktan sonra, doğal gaz sistemi devreye girmektedir.

iftar âdetleri

140

141

İGNATİOS

1874'te Karaköy-Beyoğlu arasında işletmeye açılan ve dünyanın ilk metrolarından birisi olan Tünel(->) aynı zamanda 574 m'lik uzunluğuyla dünyanın en kısa metrosudur. 1939'da kamulaştırılarak İETT' ye devredilen tünelin günlük yolcu sayısı, 15.000 civarındadır.

1985'te özel halk otobüslerinin (ÖHO) yönetim, yürürüm ve denetimleri İETT'ye devredilmiştir. Bugün 800 civarında olan özel halk otobüslerinin ortalama 500'ü her gün sefere çıkmaktadır.

1961'de istanbul yakasından, 1966'da da Anadolu yakasından kaldırılan tram-vay(-0 1991'de Beyoğlu'nün tarihi dekoru arasında yeniden yerini almıştır. 1.600 m' lik bir hatta, günde ortalama 10.000 civarında yolcu taşıyan ve Tünel-Taksim arasında çalışan tramvay, "Nostaljik Tramvay" olarak adlandırılmaktadır.

Özellikle elektrik üretimi ve dağıtımının TEK'e devredilmesinden sonra büyük ölçüde mali sıkıntıya giren İETT'nin zararı, her yıl bir önceki yıla oranla artmaktadır. Bir kamu kuruluşu olarak, yalnızca bilet ücretleriyle yaşamak zorunda kalan İETT, maliyetinin altında yaptığı taşımacılık nedeniyle bütçesini denkleştireme-

Bugün

Tünel-Taksim

arasında

çalışan

eski

tramvaylardan

biri.

Ara Güler

mekte, aradaki açık da her yıl istanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından sübvansiyon-se edilmektedir.

IETT'nin 1994 bütçesi 5 trilyon 370 milyar lira olarak bağlanmıştır. Bu rakamın yalnızca 2 trilyon 14i milyar lirası işletme gelirlerinden sağlanacak, geri kalan bölüm ise katkı ya da borç adı altında, istanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından süb-vanse edilecektir.

5 trilyon 370 milyar lira civarındaki 1994 bütçesinin, 2 trilyon 630 milyar lirası cari harcamalara, 120 milyar lirası amortisman giderlerine, 321 milyar lirası yatırım harcamalarına, 15 milyar lirası sermaye teşkili ve transfer harcamalarına, 2 trilyon 385 milyar lirası ise borç ödemelerine ayrılmıştır.

1994 başı itibariyle IETT'nin hizmet a-lanı 2.500 km²'dir. Hat sayısı 420, kapalı durak sayısı 984, açık durak sayısı 2.858' dir. IETT'nin 115 bilet satış gişesi, 650 özel bayii vardır. Toplam hat uzunluğu 5.230 km, filosundaki otobüs sayısı 2.400, günlük servis sayısı 2.000, toplam ulaşım personeli 5.309, toplam sürücü sayısı 4.500, bir günde taşınan yolcu sayısı 1.500.000'dir. BÜNYAMIN ÇELEBİ

İFTAR ÂDETLERİ

Ramazan ayına girmeden zengin fakir istanbul halkı, iftar yemekleri için hazırlık yapardı. Sofra takımları, siniler elden geçer, davetliler için hazır hale getirilirdi.

Ev halkının kendi arasında yaptığı iftarlarda herkes minderlerde halka halinde oturur, sofralar alçak iskemleler üzerinde bulunan bakır siniler içine hazırlanırdı. Ezana birkaç dakika kala sofraya başına oturmak ve sessizce iftar vaktinin gelmesini, iftar topunu beklemek âdetti.

iftar topları Tophane ve Beyazıt mey-danlarıyla, Selimiye Kışlası'ndan atılırdı. Eskiden iftarlarının dini yönüne fazla önem verenler, oruçlarını mukaddes kabul edilen yerlerde bozarlardı. Akşam ezanından evvel Ayasofya Camii'ne, Eyüb Sultan Türbesi'ne gidilir, burada kayyım ve tür-bedarların verdikleri zemzemlerle oruç a-çılır, akşam namazı eda edildikten sonra bir aşçı dükkânına gidilerek yemek yenirdi. Asıl adı Şeyh Zekâî Mustafa olan Oruç Baha'nın Topkapı Pazartekke'deki türbesinde ramazanın ilk günü bir yudum sirke ile oruç açmakla dileklerin kabul edileceğine inanılırdı.

iftar yemeği iki bölümden oluşurdu, ilk bölümde "iftariyelik" denilen bir tür kahvaltı yenirdi, iftariyelik diye anılan küçük bakır kaplar içinde hünnap, portakal, incir, gül reçelleri, balkan kaşarı, kirliha-nım, dilpeyniri, balık yumurtası, pastırma, sucuk gibi yiyecekler bulunurdu. Oruç, zemzem veya hurmayla açıldıktan sonra iftariyelikler yenerek sofradan kaldırılır, akşam namazına geçilirdi. Namazdan sonra esas yemekler başlardı. Önce çorba i-çilirdi. Eski istanbul halkı, ramazanda işkembe çorbası içmeyi çok sevdiğinden birçok kişi iftardan önce ellerinde büyük kâselerle, işkembeci önlerinde kuyruk oluşturlardı. Çorbadan sonra pastırma-Iryumurta, ardından bir et yemeği, iki türlü sebze, pilav, börek nihayet kadingöbeği veya baklava yenerek yemek

faslı bitirilirdi. Eski istanbul'da iftar yemeklerini bitiren en önemli tatlı, kaymaklı güllaçtı. Mevlanakapı ile Silivrikapı arasında imal edilen güllaçlar, Yemiş iskelesi veya As-maaltı'na getirilir, renkli kâğıtlara sarılarak satılırdı.

Tiryakiler, topun patlamasını dört gözle beklerler, bir yudum suyla oruçlarını bozduktan sonra hemen tabakaya, keseye veya hazır çubuklara el atarlar, içebildikleri kadar tütün içtikten sonra yemeğe başarlardı. Ramazanın ilk haftası içinde ahbap arasında davetsiz olarak büyüklere iftara gitmek bir hürmet olarak kabul edilirdi.

Zengin ve vükela konaklarında iftarlar daha farklı geçerdi. Sadrazamlar, nazırlar, gerek memurlarına gerekse halka iftar davetleri düzenlerlerdi, iftar davetleri buralarda üç sofrada tertip edilirdi. Birinci sofrada konağın sahibi tarafından davet edilen resmi zevat mabeyinde; ikinci sofrada hanımefendinin davet ettiği kimseler ve yaşlı hanımlar haremde; üçüncü sofrada da semtin fakir halkı, satıcıları,

D'Ohsson'un
bir gravüründe
sadrazam
konağında
verilen iftar
yemeği.
D'Ohsson,
Tablaeu
tAM Kütüphanesi
Nazım Timuroğlu
fotoğraf arşivi

mahalle bekçileri, selamlık odasında ağırlandı. Zenginlerin ve vükelanın 30-40 odalı mükellef yalılarında, köşklerinde iftar için konak kapıları ardına kadar açılır, davetli davetsiz birçok insan, iftara gittikleri bu yerlerde hürmetle karşılanırdı. Davet sonunda sosyal mevkiine göre misafirlere diş kirası(->) adı altında hediyeler verilirdi.

Mabeyinde yemek yenildikten sonra, çubuk, kahve, şerbet içilir ve meşhur bir hayaliden Karagöz seyredilirdi. Bazen de edebi sohbetlere girişilir, şiirler okunur, dini konular açılınca *Kısas-ı Enbiya'dun* örnekler okunurdu. Ramazan kışa rastlıyorsa karanfil kokulu leblebilerle beraber, büyük bardaklarla boza içilirdi.

Saray iftarlarında yemekler, mücevherli sahanlarda, altın tabaklarda verilir ve ramazanın ilk iftarına hanedana mensup bütün sultanlar gelirdi. Emektar saray kadınları, pek maharet isteyen emirdolması, Sultan

Reşad pilavı, pirinçli muluhiyye gibi saray yemekleri yaparlardı. Teşrifata göre sırasıyla nazırlar, sonra ileri gelen Anadolu ve Rumeli eşrafiyla yüksek seviyedeki memurlar, bu iftarlara katılırlardı. Askeri öğrenciler de Yıldız Sarayı'ndaki iftarlara öğretmen ve yöneticileriyle beraber davet edilirdi.

Eski istanbul'da yaza rastlayan ramazanlarda iftarı bahçede yapmak âdeti. Bu iftarlar, ev içinde yapılan iftarlara göre daha uzun sürerdi. Büyük halılar, uzun namaz seccadeleri bahçeye serilir, kadınların bulunduğu yerler, bir paravanla ayrılarak teravih namazı eda edilirdi. Bu iftarlarda ağaçlar, rengârenk fenerlerle donatılır, hattâ ağaçlar arasına mahyacıklar bile kurulurdu.

Günümüzde iftar âdetleri, eski debde-besiyle olmasa da değişik kesimler tarafından devam ettirilmektedir.

Bibi. E. E. Talu, "istanbul'da Eski Ramazan", *Aydabir*, S. 4 (1 Kânunuevvel 1935), s. 22-25; S. M. Alus, "Ramazan iftarları, Diş Kiralan", *Akşam*, (24 Teşrinievvel 1939), s. 5; Şehsuva-roğlu, *istanbul*, 79; M. Alp, "Ramazan", *İFA*, S. 174 (Ocak 1964), s. 3273-3275; C. S. Revna-koğlu, "Ramazanı Karşılama Hazırlıkları", *Tarih Konuşuyor*, S. 35 (Aralık 1966), s. 2885-2890; C. Saraçoğlu, "ikinci Meşrutiyet Yıllarında istanbul Hayatından Tablolar: V", *ae*, S. 35 (Aralık 1966), s. 2923-2928; H. F. Ozan-soy, *Eski İstanbul Ramazanları*, ist., 1968, s. 16-25; S. Ayverdi, *ibrahim Efendi Konağı*, ist., 1982, s. 88; Gürel, *istanbul Evliyalari*, 185; T. Şavkay, "Dünden Bugüne Ramazan Sofraları", *Hürriyet*, (21-23 Mart 1992), s. 7; Musa-hibzade, *istanbul Yaşayıp*, (1992), 116-117; Ahmed Rasim, *Ramazan Sohbetleri*, ist., ty, s. 76-80; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 166-171; Pa-kalın, *Tarih Deyimleri*, II, 37.

UĞUR GÖKTAŞ

İGNATİOS

(797/798, *Konstantinopolis* - 23 Ekim 877, *Konstantinopolis*) Konstantinopolis patriği (847-858 ve 867-877 arasında).

Bizans ve Roma kiliseleri arasındaki çekişmeler bu dönemde Ignatios ve Patrik FotiosC-») arasındaki çatışmada ifadesini bulmuştu.

Vaftiz adı Niketas'tır. imparator I. Mi-hael Rangabe'nin (hd 811-813) oğludur. Babası tahttan indirildiğinde kardeşleri gibi Ignatios da hadım edildi ve manastırda yaşamaya zorlandı. Prens Adalan'nda kurduğu üç manastırın "hegumenos"u (başra-hibi) oldu. İkonoklazma(-t) (tasvirkırıcı-lık) dönemi aşıldıktan sonra İmparatori-çe Teodora, Ignatios'u Patrik Methodios' un yerine atadı. Tasvirseverlerle ılımlılar a-

rasmda tartışma yaratmaktan kaçınmak i-çin seçim değil, atama yoluna gidilmişti. Ignatios, tasvir taraftan Studios Manastırı (Imrahor Kilise Camii)

mensupları ile geçinmenin yolunu bulduysa da, G. Asbes-tas tarafından yönlendiren ılımlılar ile çatıştı. Patriğin durumu, Kayser Bardas'm(0 Teodora'yi sürgüne göndererek fiili iktidarı ele geçirmesiyle kötüleşti ve Ignatios görevden çekilmek zorunda kaldı. Bardas Ignatios'u önce bir adaya sürdü sonra da affederek Konstantinopolis'e dönmesine izin verdi. Fakat Ignatios yanlıları Fotios'u tahrik etmeye ve Papa I. Ni-kolaus'u yanlarına çekmeye çalışınca gerginlik tırmandı. Papa önce Ignatios'un kilise yasalarına aykırı seçildiğini ileri sürerek tarafsız kalmaya çalıştıysa da sonra bu durumun Konstantinopolis'in kilise işlerine karışmak için iyi bir fırsat olduğunu görerek 863 tarihli konsilde Fotios'un a-foroz edilmesine önayak oldu.

867'de Batı ile ittifak yapma gereksinimini duyan I. Basileios, Fotios'u patriklikten azlederek yerine Ignatios'u atadı. Fakat Ignatios papalığa tümüyle teslim olmayarak, Bulgaristan ve Moravya kiliselerini Bizans'ın yetki alanına dahil etti.

Bu dönemde, I. Basileios'un aktif Batı karşıtı politikaları gündeme gelince, Fotios'la sürdürülen çatışma anlamsız hale geldi ve Fotios sürgünden affedildi. Ignatios'un ölümünden sonra Fotios patrik oldu ve Ignatios'un cenazesini bizzat kut-sadı.

Görüldüğü gibi Ignatios'un yaşamöy-küsü kilisenin ne denli siyaset içinde olduğunu, siyasi kavgaların dinle, kilise bö-lünmeleriyle ya da aynı kilise içindeki kişisel hırs çekişmeleriyle ne denli iç içe

İGNATİOS

142

143

İHTİSAS

girdiğini gösteren ve Bizans entrikalarının dini kurumu ne denli çürüttüğünü, içine aldığını sergileyen ilginç örneklerden biridir.

Ayasofya Kilisesi'nde bulunan İgnati-os portresinin 886'dan hemen sonra yapıldığı sanılmaktadır. **Bibi.** Ostrogorsky, *Bizans*, 210-218; C. Diehl, *Byzantium, Greatness and Decline*, New Jer-sey, 1957, s. 215-216; P. Stephanou, "La vi-olation du compromis entre Photius et leş ignatiens", *Orientalia christianaperiodica*, S. 21 (1955), s. 291-307.

AYŞE HÜR

İGNATİOS (Smolenski)

(14. yy) Rus din adamı ve gezgin.

Smolensk'li (Rusya'da) bir rahip olan İgnatios 1389'da Konstantinopolis patriğini ziyarette gelen Rus metropoliti Pimen' in heyetinde bulunan Smolensk

Piskoposu Mihail'in maiyetinde idi. Pimen, patrik tarafından aforoz edildiğinden, affedilmek için Konstantinopolis yolculuğuna çıkıyordu. Heyet 13 Nisan 1389'da Moskova'dan hareket ederek 26 Mayıs'ta Azak'a geldi. Oradan gemiyle 10 Haziran'da Sinop'a u-laştı. Ereğli ve Kefken'den sonra Kerpe'nin 3 mil batısında bulunan ve bugün yok olan Astrabike kentine gelindiğinde, Metropolit Pimen ve Piskopos Mihail, Ignati-ös'u öncü olarak Konstantinopolis'e gönderdiler. O da Şile ve Riva'dan geçerek 28 Haziran'da istanbul'a varır. Ertesi gün karaya çıkarak, 30 Haziran'da Ayasofya'ya gider. Ayinde hazır bulunduktan ve kiliseyi gezdikten sonra Atmeydanı'na ve onun yanındaki Büyük Saray'a(-») gider, bu arada Yılanlı Sütun'dan söz eder. 1 Temmuz' da Rus keşişlerin yaşadığı Studios Manas-tırı'nı, ertesi gün ise Blahernai ve Havari-yun kiliselerini ziyaret eder, buradaki imparator mezarlarını görür. Ayın 3'ünde Patrik IV. Antonios'la görüşür, 4'ünde yeniden Ayasofya'ya giderek kilisenin koruyucu meleği Mikail'in ikonasını görür, 6'smda Hodegetria Kilisesi'ni ve Pantok-rator Manastır'm (Zeyrek), 8'inde ise Balıkpazan'ndaki, Yahudi Mahallesi'nde bulunan bir İsa ikonasını ziyaret eder.

Ayın 16'smda Piskopos Mihail de kente gelir ve 30'unda patriğin huzuruna çıkar. Bu ara, 24'ünde, Karagümrük'te Çu-kurbostan yakınlarında bulunması gereken İoannis Prodromos (Vaftizci Yahya) Manastırı ve 30'unda Arkadios Sütunu(->) (Avratpazarı) yakınlarında olan Ayios Atanasios Manastırı ile Perivleptos (Sulu Manastır) Kilisesi ziyaret edilir. 31'inde Ayasofya kubbesine çıkılır ve İgnatios pencerelerin yüksekliğini ölçer, 1 Ağustos'ta Bu-koleon Sarayı'nın(->) deniz tarafına Bizans deniz feneri yakınlarında bulunan "Dokuz Melek Safları" Kilisesi ve Ahırkapı Feneri yakınlarında olan Manganai Kilisesi, 2' sinde bu kilisenin doğusunda, bugün Top-kapı Sarayı'nın Marmara tarafına bakan deniz kıyısında bulunan Ayios Stefanos Manastırın, 8'inde yeniden Perivleptos Manastırı ziyaret edilir.

11 EylüPde Konstantinopolis'e gelmek için Türklerin elinde bulunan Halkedon'

da (Kadıköy) izin bekleyen metropolit Pimen orada ölür ve cenazesi Galata'ya getirilerek oradaki Ayios İoannis Kilisesi'nde defnedilir. Patrik, Rusya metropoliti olarak Kiev metropoliti Kiprianos'u atar ve Kiprianos, Piskopos Mihail ile birlikte, 1 Ekim'de yola çıkar. İgnatios Kostantino-polis'te kalır ve ziyaretlerini sürdürür, 17 Aralık'ta Topkapı'daki Ayios Romanos ve Meryem kiliselerini görür, Noel'den önceki pazar günü olan 22 Aralık'ta ise, Aya-sofya'da Hz Danyal ve ateşe atılan üç genç konulu bir dinsel piyes seyreder ve Çem-berlitaş ile Beyazıt arasında Meşe üstünde bulunan Ayia Anastasia Kilisesi ile Pam-makaristos (Fethiye Camii) Manastırı'nı ziyaret eder.

1390 baharında imparator V. Ioannes' in torunu VII. Ioannes kenti kuşatıp 14 Nisan'da halkın yardımıyla tahtı ele geçirdiğinde İgnatios oradadır ve

olaylar hakkında bilgi verir. Bundan sonra VII. Ioannes' in amcası II. Manuel de kenti iki defa almaya çalışır ve üçüncüsünde 17 Eylül'de zapteder. Bu olayları da anlatan İgnatios, 15 Ağustos 1391'de meydana gelen depremden söz ettikten sonra son olarak 11 Şubat 1392'de II. Manuel'in taç giymesini anlatır. Bu tarihten sonra Aynaroz'a giden İgnatios büyük bir olasılıkla oralarda 1405'e kadar kalır ve sonra Rusya'ya döner.

İgnatios'un kaleme aldığı metin sonradan "Nikon Kroniği" demlen tarihin içine alındığından bu kronikle birlikte çok sayıda Rusça yazması ve baskısı vardır. Metin tek başına ilk defa Rusça olarak 1887'de basıldı ve B. de Khitrowo'nun 1889'da Cenevre'de yayımladığı *Itinéraires russes en Orient* kitabına Fransızca çevirisi alındı. 1937'de *Nea Sion* dergisinde Yunanca çevirisi basıldı. Rusça-İngilizce notlu ve izahlı baskısı ise George P. Majeska'nın *Russi-an Travelers to Constantinople in the Fo-urteenth andfifteenth Centuries* (Washington, 1984) kitabında vardır. **Bibi.** Yerasimos, *Voyageurs*, 99-100.

STEFANOS YERASİMOS

İHSAN KIRAATHANESİ

istanbul'da eski Babiâli, şimdiki Vilayet binasının karşı köşesinde, bugün yıkılmış olan kıraathane.

Cumhuriyet'e kadar Daire-i Sadaret o-larak hizmet veren Babiâli'ye ve çevresin-
Bir

kartpostalda

37 baca

numaralı

ihsan Vapuru.

Eser Tutel

deki nezaretler ile bazı önemli devlet dairelerine yakın oluşu, ihsan Kıraathanesi' nin ayrı bir işlev kazanmasına yol açmıştır. İstanbul kıraathanelerinin ve özellikle Sirkeci, Babiâli, Divanyolu, Nuruosmani-ye ve Şehzadebaşı kıraathanelerine dönemin tanınmış şair ve yazarları, sanat ve siyaset adamları devam ederken İhsan Kı-raathanesi'ne de daha çok gazeteciler ilgi göstermiştir.

Türk gazeteciliğinin 19. yy'ın son çeyreğinden başlayarak gösterdiği gelişme sonucu Babiâli de gazetelerin ilgi odağı olmuş, böylece ihsan Kıraathanesi gazetecilerin buluşma yeri haline gelmiştir. Bulunduğu yerin yüksekliği, resmi dairelere girip çıkanları ve yoldan gelip geçenleri görmeye, zaman zaman yaşanan olağanüstü olayları rahat ve emin bir biçimde izlemeye imkân verirdi. Mütareke döneminde ve Cumhuriyet'in ilanından sonra da bu özelliğini koruyan kıraathane gerçek anlamda basm-yayın çalışanlarının lokali gibiydi. Muhabirler

boş vakitlerini burada geçirirler, haber peşinde koşanlar sağa sola kulak verip gelip geçeni buradan seyrederek ve her gazetede yer alabilecek türden haberleri birbirleriyle değıştokuş ederlerdi.

Ne zaman açıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte 1870'lerde faaliyette olan İhsan Kırathanesi 1948'de kapanmış, yerine matbaa ve bayi açılmış, 1950'de ise bina yıkılarak yerine işhanı yapılmıştır.

istanbul'da ayrıca Aksaray'da Oğlanlar Tekkesi'nin hemen yanında İhsan Bey Kırathanesi, Yusufpaşa'da ise İhsan Efendi Kırathanesi adıyla iki ayrı kırathane daha bulunmaktaydı.

Bibi. S. Birsell, *Kahveler Kitabı*, İst., 1975, s. 86-91; "İhsan Kırathanesi", *İKSA*, IV, s. 1944.

M. SABRİ KOZ

İHSAN VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(->) 37 baca numaralı buharlı yolcu vapuru.

1890'da, İngiltere, Londra'da R. & H. Green tezgâhlarında yandan çarklı yolcu vapuru olarak inşa edildi. 244 grostonluktu. Uzunluğu 50,2 m, genişliği 6,4 m, su-kesimi 3 m idi. 580 beygircüğünde 2 silindirik compound buhar makinesi vardı. Saatte 12,5 mil hız yapıyordu.

İhsan, Çanakkale Savaşı sırasında İstan-

bul'dan Gelibolu'ya asker ve askeri malzeme taşıdı. Nisan 1915'te Marmaraeğlisi yakınlarındaki Venedik kayaları denen mevkiye, ağustosta da Gelibolu yakınlarında Doğanarslan Burnu'nda karaya o-turduysa da iki seferinde de yüzdürüldü. Ama yine aynı yıl, aralık başında Silivri ve Bigados açıklarında üçüncü kez karaya o-turunca kendini kurtaramadı. Şirket, İstanbul'dan 63 numaralı Sötlüce ile 70 numaralı Ziya (sonra Erenköy) adlı yolcu vapurlarını göndererek kurtarma çalışmalarına başladı. Daha sonra 44 numaralı intizam Vapuru'nun da katılmasıyla, 24 gün süren çalışmalar sonunda kurtarıldı.

İhsan Vapuru 24 Mart 1916'da, Zonguldak açıklarında, peşinde 8 yelkenli çekerken Morz adlı Rus denizaltısı tarafından torpillendiyse de yine kurtarıldı. Ağustos 1917'de Varna'dan buğday yüklü olarak gelirken Boğaz girişinde bir Rus denizaltısı tarafından görülünce, süvarisi Hacı Nuri Kaptan tarafından isabet almaması için Ömerdayı Kumluğu'na oturtuldu. 14 Eylül günü Askeri Sevkıyat İdaresi'nin Samsun römorkörü tarafından Hasköy Tersa-nesi'ne çekildi. Onardırp kömür gemisi halinde getirildikten sonra, daha önceden askeriye'nin hizmetine verilmiş olan 33 numaralı Nusret adlı gemiyle değıştirildi.

İdare-i Mahsusa döneminde satın alınıp şehir hatlarında kullanılmış olan bir İhsan Vapuru daha vardır. 1903'te, Avus-turya-Macaristan İmparatorluğu'nun Budapeşte'deki Danubis Schoenischen Hart-mann A. G. tezgâhlarında, eşi Neveser Va-puru'yla birlikte yandan çarklı,

buharlı yolcu vapuru olarak inşa edildi. 375 grostonluktu. Uzunluğu 54,1 m, genişliği 6,7 m, sukesimi 2,9 m idi. 510 beygircüğünde 2 silindirli compound buhar makinesi vardı. 30 Eylül 1927'de Pire'den İstanbul'a gelirken Gelibolu önlerinde battı.

ESER TUTEL

İHTİFALCİ ZİYA BEY

bak. MEHMED ZİYA BEY (İhtifalci)

İHTİSAB

15. yy'dan 1826'ya kadar ihtisab ağasının, bu tarihten 1854'e kadar da ihtisab nazırının başında bulunduğu, İstanbul'un zabıta ve çarşı-pazar düzeni örgütü. İstanbul kadısına bağlı olan bu örgütün görevleri arasında kentin güvenlik işleri, kente giriş çıkışlar, bazı vergilerin toplanması da vardı.

İyi yönetim ve doğru önlemler anlamına gelen "ihtisab", islam hukukunun temel kavramlarından. Kâtib Çelebi, ihtisabı "kent halkının, yasaklara uyup doğrulan işlemelerine olanak veren yönetim" olarak tanımlamıştır. Hisbe-ihtisab örgütleri, Hz Ömer (halifeliği 634-644) döneminden başlayarak bütün islam devletlerinde, başlıca kurumlar arasında yer aldı. Kent kadısının yardımcısı sayılan muhtesibe de uyan, kınama, müdahale, tehdit, dayak, hattâ idam yetkileri tanındı.

İstanbul'un fethinden sonra kentte yeni bir sosyal ekonomik düzene geçişte çe-

Bir çarşı ressamının betimlemesinde ihtisab ağası, 17. yy, anonim. *Galeri Alfa*

şitli işler için yetkililer (hâkimler) atanırken, Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre "sekizinci hâkim ihtisab ağası da cem-i ehl-i sanayie hükmetmek üzere ta'zir ve siyasete ve bey'ü şîrâda hile edeni tekdir ve tevbih etmek" ile görevlendirildi. 15. yy'ın ikinci yarısından başlayarak da İstanbul i-çin ihtisab kanunnameleri yayımlandı. Kent, 1 şehir (mahrusa-i İstanbul, Dersa-adet) ile 3 belde (Bilad-ı Selase Galata, Üsküdar, Eyüp) olmak üzere 4 ayrı kadı tarafından yönetildiğinden, İstanbul kadısına bağlı ihtisab ağasından ayrıca Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılarının maiyetlerinde de birer muhtesib vardı. Bunlar, kent ve belde kadılarının, ticaret işlerini, bu a-lana ilişkin yasaların uygulanışını denetleme yetkilerini fiilen kullanmaktaydılar. Ayrıca, istanbul'un genel yönetiminden sorumlu olan sadrazamın, kent güvenliğini sağlamasında birinci sırada yardımcılardı. Sadrazamın, "kola binme", "kol gezme", "büyük kol" denen kent içi denetim ve yoklamalarında, ihtisab ağasının maiyetinde bulunması ve kendisine düşen görevleri yapması yasa gereği idi. Örneğin, Çarşamba divanı(->) kol gezmesinde ve-zirazam, narhlara ilişkin sorularını bazen istanbul kadısına, bazen de ihtisab ağasına yöneltirdi. Kol heyetinde, ihtisab ağası, perişanî sarık, ortak kuşak ve elinde sadrazamın değneği ile yer alırdı. Sadrazam atından inince, yeniçeri

ağası bu değneği alıp kendisine verirdi. Fınnlardan ekmek numuneleri alıp sadrazama vermek de ihtisab ağasının göreviydi. Kadı kola çıktığında da ihtisab ağası ya da o beldenin muhtesibi beraberinde olurdu. Kadının verdiği cezaları hemen orada ve yardımcıları aracılığıyla uygulamak ihtisab a-ğasının ya da muhtesibin göreviydi. Ka- •

di tarafından konulan narhı esnafa tebliğ işini, ihtisab ağasının maiyetini oluşturan koloğlanları yapmaktaydılar. Bunlar, Yeniçeri Ocağı'nın 56. ortasından seçilme askerlerle değişik mesleklerden ve çarşı pazar geleneklerini bilen esnaf zümresinden kişilerdi. Kıdemlilerine "terazicibaşı" deniyordu.

İhtisab ağası, subaşı, asesbaşı ile her gün kol gezerdi, ihtisab kanunnamesi gereği, terazi, kantar, arşın, endaze ile iş gören ne kadar esnaf varsa hepsinin ölçü ve ölçeklerini, alım satım kurallarına uyup uymadıklarını denetler, gerektiğinde falaka ve değnek cezaları uygular, daha fazla cezaya müstahak olanları ise ihtisab ağası mahbesinde tutuklayarak kadı önüne çıkarırdı.

İltizam yöntemiyle atanan ihtisab ağasının ve muhtesiblerin İstanbullu, yetişkin ve Müslüman, adil, yetenekli, bilgili, dürüst, dindar olmaları aranırdı. Bu görevler 1 yıllıktı. İhtisab kanunnameleriyle belirlenen esnaftan belirli oranlarda ihtisab rüsümünü toplama yetkisini peşin iltizam bedeli ödeyerek elde eden ihtisab ağası bununla giderlerim ve geçimim karşılardı.

1501 tarihli Mahrusa-i istanbul Kanun-namesi'ne göre ihtisab örgütünün görevleri arasında, kente gelen koyunların sayılması; kaçak hayvan getirtilmesinin önlenmesi; gelen buğdayın kalitesinin saptanması; ekmeğin "eyü ve arı" çıkartılması; taşradan istanbul'a her ne gelirse denetlenmesi; aşçı, başçı ve büryancı dükkânlarının denetimi; kavaf, debbağ, derici, çizmeci, paşmakçı, saraç, sağrıncı, bakkal, aktar, bezzaz, gazzaz, hayyat, neccar, kuyumcu, kazancı, boyacı, bıçakçı ve kılıççı, hallaç, hamamcı, kalaycı, manav, değirmenci vb esnafın sık sık yoklanması; narha, ölçüye, tartıya, temizliğe, gedik kurallarına, kılık kıyafete uyup uymadıklarının saptanması da vardı, işyeri açma ruhsatım da ihtisab ağası vermekteydi. Irgat, amele, hamal, kayıkçı vb işçi kesiminin kente giriş çıkışlarını, bekâr odalarına yerleşmelerini, esnaf loncalarını denetlemek, ithal edilen malların istanbul'a girişini gözetimde tutmak, kent güvenliğinde kolluk kuvvetlerine yardımcı olmak da ağanın görevlerin-dendi. İstanbul'da nüfus artışının ortaya çıkardığı pek çok sorun olduğundan ve "nakl-i hane" denen temelli göçlerin önlenmesi gerektiğinden, bu konuda 16. yy'dan başlayarak istanbul kadısı aracılığı ile ihtisab ağasına sık sık görevler verildiği de saptanmaktadır. Bu görevin gereği, mahallelerde ve çarşılar, bekâr odalarında, hanlarda yoklamalarla yerine getirilmekteydi. Yakalanan kaçaklar, serseriler ve işsizler memleketlerine gönderilirdi. İstifçileri,

karaborsacıları yakalayıp cezalandırmak, alıcı ile satıcı ya da esnaf arasındaki inat ve çekişmeleri önlemek de ihtisab ağasına ve muhtesiblere düşen görevlerdendi. Yakalanan suçlulardan, kadı huzuruna çıkarılması gerekenler, şer'i cezadan ayrıca başlarına tahta külâh geçirilip çarşıda dolaştırdırlardı. Narhtan ziyade veya eksik fiyatla satanlara da ağır cezalar uygulanırdı. Bu nedenle esnaf, en çok

144

İKBAL KIRAATHANESİ

ihtisab ağasından çekinir, onun ya da yardımcılarının her an karşısında olabileceği korkusuyla haksızlık yapmamaya çalışırdı. En çok denetlenen yerler ise fırınlardı. Unkapanı'ndaki kapanların denetimi de aralıksız sürdürülürdü, ihtisab ağasının istanbul'un iâşesiyle doğrudan ilgili bir başka görevi ise gelen emtia ve ürünlerin kentin her semtine dengeli biçimde dağıtılmasına, bunun için de her malın, ilgili olduğu iskeleye veya çardağa indirilmesine yardımcı olmaktı, ihtisab ağasının makamının bulunduğu Çardak iskelesi ya da ihtisab Iskelesi'ne ise pirinç ve arpa yüklü gemiler yanaşmaktaydı. Yine, yaş meyve sebze teknelerinin yanaştığı iskele ve hal de "Muhtesib Çardağı" adını taşımaktaydı, istanbul'dan başka, Galata ve Üsküdar'da da bu adda çardaklar vardı.

ihtisab ağası ve keloğlanları kenar iskelelerini deneüeyerek kaçak mal getirilmesini önlemeye çalıştıkları gibi hayvanlara aşırı yük vurulmasına, kayıklara erkeklerle kadınların bir *atada*, bindirilmesine, taşıma ücretlerinin fazla alınmasına da engel olurlardı. Esir pazarlarını, hamamları da kontrol ederlerdi. Gedik sistemine aykırı olarak çalıştırılan işyerlerini ihtisab ağasının kapatma yetkisi vardı. Örneğin, 1594'te, istanbul'da sayıları 5 olması gereken çiçekçi dükkânlarının 200'ü bulunması nedeniyle, kadıya yazılan hüküm üzerine ihtisab ağası bunları kapatmakla görevlendirilmişti. Bunun gibi, 100 olması gereken kumaşçıların 318'e çıkması da benzeri bir önlem gerektirmişti. Dükkânlarda, ruhsata esas mal ve eşyanın satılıp satılmadığını kontrol de ihtisab ağasının göreviydi.

"İhtisabiye" ya da "ihtisab rüsumu" denen vergi, İstanbul'da, diğer kentlere oranla çok yüksek bir gelir sağladığından, "bedel-i mukataa", "bedel-i iltizamiye" denen ve kamu hazinesine ödenen peşin bedeli, 3.000.000 akçeden fazlaydı. Bununla birlikte, ihtisab işlerinin bozulmaya başladığı 18. yy'da ihtisab ağaları ihtisab vergilerini toplamakla yetinmeyerek keloğlanları aracılığı ile "sefâ-amedî", "iydiye", "ramazaniye", "haftalık", "aylık", "müsamaha", "haslık" vb adlar altında yasaya aykırı isteklerle çarşı esnafına parasal zulümde bulunmaktaydılar. Simitçi, hamal, seyyar satıcı, bozacı, leblebici gibi ayak esnafından ihtisabiye toplanmazken bunlardan da rüşvet alınır olmuştı. Yine, istanbul'un yakın çevresindeki üretim bölgelerinden Mudanya, Yarımca, Pendik, Kartal, Şile ve Silivri gibi yerlerden gelen

ürünlerle Karadeniz'den gelen yumurtadan, Ege Bölge-si'nden gelen zeytinden çok düşük oranda ihtisabiye alınması kanun gereği idi. Ancak, ihtisab ağaları bunlar için de türlü rüşvet yöntemleri uygulamaktaydılar.

istanbul, 18. yy'da ihtisab işleri bakımından "kol" denen 15 vergi bölgesine ayrılmıştı. Bunlar, kentin başlıca alışveriş merkezleri olan, Tahtakale, Eksik, Taraklı, Ayasofya, Tavukpazarı, Kadıasker, Lan-ga, Yedikule, Aksaray, Karaman, Edirneka-pı, Balat, Unkapanı, Rah-ı Cedit, Cibali semtleriydi.

ihtisab ağalığı, 1821'den sonra, karadan ve denizden istanbul'a gelenleri kontrol işiyle de görevli kılındı. "Mürur tezkiresi" denen, esnaf kethüdalarından, mahalle imamlarından, daire ve kapılardan alınan giriş ve çıkış belgelerinin ihtisab ağasına mühürletilmesi kural oldu. Bu amaçla, Rumeli tarafından gelenler Küçükçekmece' de, Anadolu'dan gelenler Bostancıbaşı Köprüsü'nde, tezkirelerini nöbetçi koloğ-lanlarına göstermekte, bir hafta zarfında da ihtisab ağasının konağına giderek, Anadolu veya Rumeli defterine, vilayetlerini, ne maksatla geldiklerini ve ne kadar kalacaklarını yazdırmaktaydılar.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından ihtisab işlerine de yeni bir düzen öngören II. Mahmud, ilkin ihtisab mukataa bedelini Asâkir-i Mansure hazinesine tahsis etti. istanbul kadısına gönderdiği bir fermanla da eski humbaracıba-şı Mustafa Ağa'yı ihtisab ağası tayin ettiğini, amacının, çarşı pazarı düzene koymak olduğunu, serseri ve işsiz kalabalıkların istanbul'dan uzaklaştırılmalarını istediğini bildirdi.

Ağustos 1826'da da eski ihtisab kanunnameleri yerine İhtisab Ağalığı Nizamnamesi yayımlandı. Çardak Iskelesi'ndeki eski ihtisab ağası konağının yerine kuru-yemişçi dükkânları yapılmış olduğundan, oraya yakın Ellialtı Kahvesi'nin kamulaş-tırılıp yeni bir ağa konağı yapılması uygun görüldü. Keloğlanlarının yeniçerilikle ya-kınlıklan dikkate alınarak bunların kısa zamanda tasfiye edilip Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'den yüzbaşı ve onbaşılardan, ihtisab ağası maiyetine ihtisab nefe-ratı ve mülazimleri olarak verilmesi kararlaştırıldı. Bunların kentte dolaşıp namaz kılmayanları, oruç tutmayanları mahalle imamlarından soruşturmaları, ihtisab ağasının şehirde sık sık kol *gezip* esnafı denetlemesi, gerektiğinde suçluları falakaya yatırması, ihtisab mahbesine koyması, hamamlarda gayrimüslimlere nalın verilmemesi hususunun da gözetilmesi, ihtisab a-ğasının bir hamallar yazıcısı tayin edip iskele hamallarının defterlerini hazırlatması, koyun getiren Cihanbeğli ve Alişanlı aşiretleri mensupları dışında Kürtlerin, istanbul'a daha önce yerleşmiş olanlar dışında da Arnavutların memleketlerine iade edilmeleri, iskelelere yanaşan şüpheli gemi ve kayıkların dikkatlice aranması vb gibi pek çok iş, ihtisab örgütüne yüklendi. Ancak tüm bunların geleneksel örgütle yürütüle-meyeceği anlaşıldığından kurumsallaşmaya gidildi ve

1826 sonuna doğru ihtisab Nezareti kuruldu. Mustafa Ağa, ilk ihtisab nazın oldu. İstanbul Belediyesi'nin çe-kirdiğini oluşturan nezaret ise İllamat ve Tekarir Odası, Varidat Odası ve Tezkire-hane olarak 3 ana birime ayrıldı. Bu büroları birer başkâtip yönetmekte olup bunların yardımcılarına "refik-i sani" deniyordu. Nazırın yardımcılığını ise kethüda e-fendi yapmaktaydı. 1834'ten başlayarak kent yaşamını ve zabıta hizmetlerini kolaylaştırıcı yevmiye jurnalleri düzenlendi. Bununla kontroller daha seri yapılabilirdi. 1846'da *Zaptiye Müşiriyeti* kuruldu-

ca güvenlik ve giriş-çıkışlarla ilgili işler bu örgüte devredildiğinden ihtisab Nezareti'nin görevi tamamen belediye hizmetleriyle sınırlandı. Esnaf ve narh kontrolleri ağırlık kazandı.

1854'te şehremaneti kurulduktan sonra son ihtisab nazın Hüseyin Bey, 19 Haziran 1858-1 Mayıs 1860 ve 23 Haziran 1862-6 Mart 1868 arasında iki defa şehremin-liği yapmıştır. Bu zat, İstanbul'da "ihtisab Ağası Hüseyin Bey" olarak ün yapmıştı. Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'm kethüdalığı görevinde de bulunan Hüseyin Bey çarşıya çıktığında esnafın eli ayağı birbirine dolaşırdı. Belirli noktalarda duran Hüseyin Bey, vukuat jurnallerini okutur, orada karakuşî ceza verir ve uygulattırdı.

Bibi. Y. Z. Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, Ankara, 1975; F. Atar, *İslam Adliye Teşkilatı, Ortaya Çıkışı ve işleyişi*, Ankara, 1979; (Ergin), *Mecelle*, I, 335 vd; Z. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisabMüessesesi*, İst., 1987; I. L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususların Tanzim Eden Kanunlar I. Kanunname-i thtisab-ı istanbul el-Mahrusa", *Tarih Vesikaları*, S. 5 (Şubat 1942), s. 326 vd; R. Mantran, *Un Do-cument sur l'htisab de Stamboul a la fin du XVII. Siecle*, Şam, 1957; Evliya, *Seyahatname*, I, 120 vd; I. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s. 203-204; Pakalm, *Tarih Deyimleri*, II, 40 vd; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri*; Mustafa Ragıp, "intisap Ağası Hüseyin Bey", *Tarihten Sesler*, S. 2 (Şubat 1943).

NECDET SAKAOĞLU

İKBAL KIRAATHANESİ

Nuruosmaniye Caddesi'nin Vezir Hanı Caddesi'yle kesiştiği sol köşede ve Nuruosmaniye Camii'nin avlu kapısının karşısında yer almış eski bir kiraathane.

Ne zaman açıldığı kesin olarak tespit edilmemişse de I. Dünya Savaşı öncesinde faaliyette olduğu bilinmektedir.

Resmi dairelerin yoğun olduğu Sirkeci ve Babiâli semtleriyle basın-yayın dünyasının merkezi durumundaki Cağaloğ-lu'na yakın olduğu için şair ve yazarların, gazetecilerin uzun yıllar uğrak yeri olmuştur.

20. yy'm başlarında hemen her akşam Karagöz oynatılan ya da Kemani Memduh ile Bülbüli Salih yönetimindeki saz takım-larınca fasıl yapılan ikbal Kırathanesi'nin oldukça geniş ve loş bir salonu vardı.

I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Halil Nihat Boztepe, M. Fuat Köprülü, İbrahim Alaaddin Gövsa, Yusuf Ziya Ortaç, Hamamîzade İhsan, Enis Behiç Koryürek, Orhan Seyfi Orhon, Hakkı Süha Gevgin ve Ağâh Sırrı Levend'in her akşam uğradığı kahvehaneye arada sırada Celal Sahir Ero-zan, Ömer Seyfeddin, Fali Rıfki Atay ve Tahir Nadi Ozanozgü de gelirdi. Savaşın son yıllarında Nâzım Hikmet, Halil Vedat Fıratlı, Rıfki Melul Meriç, Vâlâ Nurettin ve Ekrem Şerif Egeli de buraya devam etmeye başlar.

Mütareke yıllarında Hasan Âli Yücel ve onunla ahbaplık eden Yahya Kemal Be-yatlı ile Ahmet Hamdi Tanpınar'ın İkbaPe devam etmeye başlaması kırathaneye yeni bir canlılık kazandırır. Kırathaneye Mü-

tareke yıllarının Milli Mücadele'yi destekleyen sanat ve edebiyat dergisi *Dergâh*'ı çıkaran Mustafa Nihat Ozon ile yazı ailesinden Nurullah Ataç, Yunus Kâzım Koni, jvlustafa Sekip Tunç, Necmettin Halil Onan, Ali Mümtaz Arolat, Abdülhak Şinasi Hisar ve Ahmed Haşini de devam eder.

Mükrimin Halil Yinanç ile Osman Cemal Kaygılı da bu dönemde İkbaPe devam edenler arasındadır. Tanınmış şair ve yazarların uzun tartışma ve fikir alışverişlerine ev sahipliği yapan kırathane, *Dergâh*'m kapanmasıyla eski canlılığını yitirir ve müdavimler arasında yer almakla birlikte varlıkları pek hissedilmeyen gazetecilere geçer.

ikbal Kırathanesi'nin şak ve yazarların uğrak yeri olarak yeniden canlılık kazanması, Orhan Kemal'in Adana'dan İstanbul'a göç ettiği 1951 yılına rastlar. Orhan Kemal, arkadaşlarıyla birlikte bu kahvehaneye uzun yıllar devam etmiş; ocakçısı ve garsonlarıyla ahbaplık ederek burayı telefonundan da yararlandığı bir ofis gibi kullanmıştır.

Kırathanenin Orhan Kemal'le başlayan yeni dönemini Nurer Uğurlu, anı ve gözlemlerine dayanarak *Orhan Kemal'in ikbal Kahvesi* adlı kitabında oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatır. Günlük Çağaloğ-lu dedikoduları, yazıları ve eserleriyle en ağır dille gıyabi ya da vicahi olarak yargılanan çağdaş yazarlar, bu yazarlarla tanışmak için gelen hevesliler, mücellitten yeni alındığı için henüz kurumamış tazelikte kitaplar kahvehanenin gündelik ayrıntılarını oluşturur.

Orhan Kemal dışında Edip Cansever, Muzaffer Buyrukçu, Ferit Öngören, Yaşar Kemal, Ece Ayhan, Lütfü Erişçi, Fahir On-ger, Rasih Nuri İleri, Haldun Taner, Fahir Aksoy, Fikret Otyam, Ara Güler, Yusuf Kenan Karacanlar, Oktay Akbal, Konur Ertop, Ümit Yaşar Oğuzcan, Behçet Necatigil, İsmet Zeki Eyüboğlu, Nurer Uğurlu da kahvehaneye devam edenler arasındadır.

Ancak İkbâl'in gedikli müşterileri de vardır ve doğal olarak Orhan Kemal'le o-lan yakınlıkları nedeniyle masaların aranan kişileridir. Arap Talat (Talat Kılıç), Patriyot Hayati, Yelfe ihsan, Erol Sadi Erdiñ, Enver Aytekin ve Edip Karahan bu gediklilerin başında gelirler. Bazen bir köşede oturup şiir çalışan, bazen Orhan Kemal'le derileşen Hasan izzettin Dinamo da arada sırada İkbâl'e uğrayanlardandır.

1960'lı yılların ortalarında (yak. 1965) kapanan ve yerine halı, turistik eşya satılan bir *mağaza* açılan İkbâl Kırathanesi, adına kitap yazılan eski kahvehanelerden biri olmuştur, İkbâl kapandıktan sonra bir süre değişik yerlere devam eden Orhan Kemal ve arkadaşları eskiden beri Babîâli ve Cağaloğlu'na devam eden herkesin yakından tanıdığı Meserret Kırathanesi' ne(-») devam etmeye başlarlar.

Bibi. A. H. Tanpınar, *Yahya Kemal*, İst., 1962, s. 28; ay, *Beş Şehir*, ist., 1978, s. 72-73; N. Uğurlu, *Orhan Kemal'in İkbâl Kahvesi*, ist., 1973; S. Birsell, *Kahveler Kitabı*, ist., 1975, s. 321-332.

M. SABRİ KOZ

İkdam gazetesinin 25 Temmuz 1923 tarihli sayısı.

Gözlem Yayıncılık Arşivi

İKDAM

Ahmed Cevdet (Oran) (1862-1935) tarafından yayımlanmış günlük siyasi gazete.

5 Temmuz 1894'te yayıma başladı. İlk olarak başlığına "ilmi, siyasi Türk gazetesidir" kaydım koymuş, bu özelliğine bağlı olarak hem dilde sadeleşmenin hem de Türkçülük akımının savunucusu olmuştur.

İkdam, II. Abdülhamid rejiminden aldığı destekle ilk rotatif baskıyı gerçekleştiren gazetelerden oldu. Sarayla uyumlu olmaya özen göstermesine rağmen, zaman zaman kapatılmaktan da kurtulamadı. Dönemin sayısı az olan Türkçe gazeteleri arasında kendine özgü bir canlılık sağlamayı başarmış ve bunun etkisiyle II. Meş-rutiyyet'in ilanından sonra tirajım 40.000'le-re kadar yükseltmiştir, ittihatçı yönetimlerle de çatışmaktan kurtulamamış, kapatıldığı sürelerde *Yeni İkdam* ve *İktham* adlarını da alarak yaşamım sürdürmüştür.

İkdam Eylül 1912'de eskiden Paris muhabirliğini yapmış olan Ali Kemal'in başyazarlığını üstlenmesiyle ittihatçılara karşı sert muhalefete girişmiş, ancak 1913'te ittihatçıların iktidarı tam ele geçirmesi üzerine karıştılığını yumuşatmak zorunda kalmıştır.

Babîâli'nin okul görevi yapan gazeteleri arasında bulunan *İkdam*, Halit Ziya (Uşaklıgil), Ahmed Rasim, Cenap Şehabet-tin, Hüseyin Cahit (Yalçın), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Ahmet Emin (Yalman), Ali Naci (Karacan) gibi kalemlerin yanında birçok yeteneği de yetiştirmiştir. Hastalığı sebebiyle Ahmed Cevdet'in sürekli olarak

isviçre'de yaşaması sebebiyle Mütareke yıllarında Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), 1923'ten itibaren Mecdi Sadrettin'in ve Ali Naci'nin (Karacan) yönetiminde çıktı. Yeni harflerin kabulünden sonra uğradığı büyük tiraj kaybı üzerine 31 Aralık 1928'de yayımına son verdi.

İSTANBUL

145 İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NPA

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İSTANBUL

II. Dünya Savaşı yılları istanbul için ülkeyi ve dünyayı saran bütün sıkıntıların yansıdığı, buna rağmen Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra ilk yenileşmelerin gündeme geldiği bir zaman dilimi olmuştur, iki dünya savaşı arasındaki yıllarda istanbul başkent olma özelliğini yitirmiş; gerek hükümetin ilgisi, gerekse de merkezi bütçeden aldığı pay itibarıyla ikinci dereceden bir konuma düşmüştü. Kentin kendi kaynaklarına sahip çıkması ve geliştirmesi ise dönemin merkeziyetçi anlayışın çerçevesinde esasen olanaksızdı -ki bu durum sonraki yıllarda da süregelmiştir. Hattâ, söz konusu yıllarda merkeziyetçi anlayış o kadar ileri gitmekteydi ki, vali ve belediye başkanı Ankara'dan atanan tek ve aynı kişiydi. Öte yandan yabancıların ve azınlıkların yoğun olarak bulunmaları ve dış ticareti önemli ölçüde yönlendirmeleri açısından da istanbul'un yeni Ankara yönetimi tarafından çok sempatiyle bakılan bir kent olduğunu söylemek olanaksızdır. Ankara borçların tasfiyesi ve millileştirme gibi işlerle uğraşırken Batı devletleriyle ticaretin azınlıkların eliyle yürütülmesine hoş bakmıyordu, işte istanbul II. Dünya Savaşı'nı böyle bir ortamda karşıladı. Savaşın ilk döneminde, muharebeler uzakta iken kentin günlük yaşamı artan yokluklar, kesilen ithalat, karaborsa ve pasif korunma tedbirlerinin uygulanması gibi olaylara rağmen nispeten sakin bir şekilde devam etti. Ancak savaş kente yaklaştıkça durum değişti. 23 Kasım 1940'ta istanbul, Kocaeli ve Trakya illerini kapsayan sıkıyönetim ilan edildi. Nisan 1941'de Alman orduları Balkanlar'a girip de sınırlarımıza yaklaştıkça kentin boşaltılması dahi gündeme getirildi. Bundan sonraki 3 yıl, savaşın her an kapıyı çalma ihtimali içerisinde gerilimli bir ortamda geçti. Ancak 1944 yazından itibaren savaşı müttefiklerin kazanacağını belli olması ile yeni bir döneme geçildi ve Türkiye'nin gündemi bu duruma uygun olarak yeniden çizilmeye başlandı.

II. Dünya Savaşı yılları tüm yokluklara rağmen şehrin fiziki dokusunun değişmeye başladığı bir dönemdir, imar hareketlerinin başlamasındaki temel etken kuşkusuz ki Cumhuriyet'in biraz olsun kendisini toparlaması ve eski başkente el atma zamanının geldiğine karar verilmesiydi. Bu imar hareketleri savaşın getirdiği kaynak sıkıntıları dolayısıyla sınırlı kalacak, ancak aradan bir 10 yıl geçtikten sonra, Menderes döneminde bütün hızıyla yeni bir hamleye dönüşecekti. Bir mezbelelik halinde

olan Yeni Cami çevresinin açılması, Eminönü Meydanı'nın yapılması, Mısır Çarşısı'nın onanması bu dönemin işlerindendir. Savaş sırasında hem vali, hem de belediye reisi olan Lütfi Kırdar Sirkeci ve Sultanahmet meydanları ile Vilayet binasının temizlenmesine ve bahçe içine alınmasına da önem vermişti. Unkapanı Meydanı ve çevresinin düzenlenmesi ve buradan Saraçhanebaşı istikametinde Haliç'ten Marmara'ya uzanan Atatürk Bulva-

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA

146

147

İKİNCİ VAKIF HANI

14 o günlerin en önem verilen projelerinden birisiydi. Kentteki diğer bir önemli değişiklik de 1940'ta Taksim Gezisi'nin inşası ve Ayaspaşa'dan Dolmabahçe'ye inen yolun ve parkın yapılmasıdır. Dolmabahçe Stadyumu inşaatı da 19 Mayıs 1940'ta başlamış fakat malzeme fiyatlarının artması ve yokluklardan dolayı zaman zaman duraklayarak devam etmiştir. Kentin hemen hemen tüm diğer köşelerinde de birtakım iyileştirmelere gidilmiştir.

Kentin aydınlatma ve ulaştırma gibi işlerine gelince, bunların savaş sırasında pek az geliştirilebildiği ve esasen çok sınırlı olduğu görülür. Örneğin 1938'de her şeye rağmen İstanbul gibi nüfusu bir milyona yakın bir kentte sadece 4.792 adet sokak aydınlatma lambası bulunuyordu. 1945'e kadar bunlara 3.255 adet ilave yapılmış ve sayı ancak 8.047'e çıkarılabildiği. Kısacası karartma olmasa da İstanbul'un sokakları karanlıktı. Bu arada 1939'da İstanbul'da 123.775 adet elektrik abonesinin bulunduğunu belirtelim. 1945'e gelindiğinde bunların sayısı 147.595'e yükselmışti. Bunların tükettikleri yıllık toplam elektrik miktarı ise 1939'da 120 milyon kwh'den 1945'te 160 milyona çıkmıştı. Ulaştırmaya gelince, tramvay idaresi 1 Ocak 1939'da, yani savaştan hemen önce millileştirilmişti. Fakat savaş nedeniyle yeni tesis kurma ve araç satın alma olanağı olmadığı için bu hizmet de geliştirilemedi, fakat tamir ve yedek parça imali ile ulaşım elden geldiğince sürdürülmeye çalışıldı. 1939'da hizmette 258 araba var iken bu rakam 1940'ta 244'e, 1941'de 217'ye, 1942'de ise 199'a düştü. 1943 ve 1944'te sırasıyla 201 ve 234

araba ile idare edildi, İstanbul 1945'te 243 tramvay ile karşıladı. Ne var ki o tarihlerde İstanbul halkının büyük bölümünün çok nadiren semtinden ayrıldığını ve ulaşımın ileriki yıllardaki kadar büyük bir sorun olmadığını belirtmek gerekir. Demiryolunun banliyö hatları ve Şehir Hatları İşletmesi o yıllarda ulaştırma açığını büyük ölçüde kapatıyordu.

Otobüs seferlerine gelince, II. Dünya Savaşı yıllarında bunlar yok denecek kadar az sayıda idi. Binbir güçlükle temin edilen 15 adet kamyon şasisi üzerine eldeki imkânlarla birer otobüs karoseri oturtulmuş ve 1943'te sefere çıkarılmıştı. Ancak lastik ve yedek parça yokluğu nedeniyle bunların da hepsi aynı anda seferde tutulamadı. 1945 ve 1946'da İsveç'ten 5 adet, ABD'den 4 adet otobüs alınarak sefere konuldu. Fakat İstanbul'da ciddi olarak ilk otobüs işletmeciliği Ekim 1947'de getirilen 50 araç ile başlamıştır.

Savaşın Ege ve Karadeniz'e sıçraması ve deniz ulaşımının sekteye uğraması İstanbul'a yiyecek ve yakacak ikmalini ö-nemli bir sorun haline getirmişti. Ancak hükümet her zaman olduğu gibi ülkedeki kaynaklara hâkim değildi. Vergi toplayamıyor, savaşan ülkelerden dahi daha yüksek düzeyde seyreden enflasyona mani olamıyor, hattâ karaborsayı kendi eliyle yaratıyordu. Çalışanlar, vergi kaçakçılığı yapamayan şirketler ve küçük çiftçiler giderek daha fazla eziliyor; o yıllarda da, örneğin 1944'te ücretliler vergilerin yüzde 54,78 gibi çok,büyük bir oranını ödüyordu. Daha savaşın ilk günlerinden itibaren hükümet "ihtikâra ve karaborsacıların çok şiddetle cezalandırılacağını" ilan etmişse

1930'ların sonunda Iğneada'ya iltica eden Yahudiler Sirkeci Garı'nda. *Sâlahaddin Giz*

de bu büyük ölçüde lafta kalmıştı. Garlar kontrol altında tutuluyor ve üç-beş parça fazla eşya ile gelen talihsizler karaborsacı olarak nitelenerek haklarında takibat a-çılıyordu -ki bunun genel toplamda hiçbir önemli payı olamazdı. Hattâ, İstanbul'da 120 çuval şeker stok eden Nikolaki Sefe-roğlu adındaki azınlıklara mensup yurttaşın 2 yıllıkına Kırşehir'e sürülmesi gibi münferit olayların da sistemdeki temel a-rızaları gizlemesi olanaksızdı. Savaş yıllarında İstanbul'da görev yapan Defterdar Faik Ökte resmi fiyatla satılan ithal malların devletin kolluk kuvvetlerinin gözü ö-nünde karaborsacılar tarafından âdeta mağaza yıkılarak kapışıldığı, bir sokak ötede ihtiyaç sahiplerine fahiş fiyatla satıldığını ifade etmekteydi. Halkın gözünde karaborsa ve CHP eşanlı hale gelmişti. Refik Saydam hükümeti 18 Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu'nu ilan etmiş; bunun uygulanması ve iller arasındaki işbirliğinin sağlanması için "Koordinasyon Heyeti" oluşturmuştu. Fakat bu kurum da o-layların genel gidişatını değiştirmede. Narhlar karaborsanın artmasına neden oldu. Zaten narhlı fiyatlar da artıyordu. Ekmek fiyatı 1939'da 9 kuruş iken 1941'de 16 kuruşa ve 1943'te 39 kuruşa yükseldi. Ekmek karnesi Ocak 1942'de günde 375 gram o-larak tayin edildi (sadece ağır işçiler 750 gram alabiliyorlardı) ve şubat ayında 300 grama düşürüldü. Bu da oldukça kalitesiz bir ekmektir ve francala 19 Haziran 1941' den itibaren sadece hastanelere veriliyordu. Mayıs 1942 tarihli bir haberde İstanbul'da 17 fırının emirlere uymadıkları için cezalandırıldığı yer almaktadır. Yine

1939-

1943 arasında pirinç fiyatının 30 kuruştan 180 kuruşa, şekerin ise yine 30 kuruştan 343 kuruşa çıktığı görülür. 1938 yılı temel alınır 1943 sonuna kadar genel fiyat düzeyi 5,9 kat, bitkisel malların fiyatları 8,94 kat, hayvani besinlerin fiyatları 7,52 kat, sanayi hammaddeleri ve yarı mamullerin fiyatı da 3,19 kat artmıştı. 1944'te ise sanayi hammaddeleri ve yarı mamullerin kategorisi *artmaya*, devam etti ama tarımsal kaynaklı kalemlerde kısmi bir düşüş meydana geldi. Savaş gelir dağılımını hızla bozuyordu. Aralık 1942'de İstanbul'da 6 aşo-cağı açıldığına dair bir haber yer almaktadır. Öte yandan sürekli artan fiyatlar en çarpıcı bir şekilde İstanbul'da göze çarpan bir savaş zenginleri kesimi yarattı. Bu durum 1943'ün ilk günlerinde Varlık Vergi-si'nin gündeme gelmesine yol açtı.

Varlık Vergisi özellikle 1939-1942 dönemi savaş zenginlerinin vergilendirilmesini öngörüyordu ve özü, servetlere hükümet tarafından el konulmasına bir kılıf uydurulmasından ibaretti. Uygulama ise daha çok azınlıklara yönelik oldu. Bunun bir nedeni Balkan Savaşı sonrasında başlayan azınlıkların tasfiyesine yönelik tutumun devam ediyor olmasıydı. Diğer bir nedeni de Avrupalıların ticari işbirliği için bunları tercih etmeleri idi. Böylece karaborsaya giden mallar da ister istemez bunların elinden çıkmış oluyordu. Fakat sonuçta karaborsacı olsun olmasın servet sahibi olduğuna inanılan bütün azınlıklar ezildi. Bunlara karşı katı bir tutum sergilenir ve çok yüksek vergiler konulurken Türk ve Müslümanlara daha müsamahakâr davranıldı. Esasen o dönemde bütün Avrupa'yı derinden sarmış olan ırkçı dalganın rüzgârları Türkiye'yi de yalıyordu. Bir kereye mahsus olarak alınacak olan bu servet vergisini kimlerin vereceğini ve miktarını tayin için takdir komisyonları kuruldu. Bunlara itiraz hakkı yoktu. Ancak bu komisyonlar tümüyle sübjektif bir şekilde ve "olsa olsa" diyerek belirlemede bulundular ve çok kısa sürede işin endazesi kaçtı. Ankara belli rakamlara ulaşılması için sıkıştırıyor, öte yandan da siyasi etkiler, kişisel ilişkiler ve keyfi tutumlarla iş çığırından çıkıyordu. Sonuçta tahakkukun yaklaşık yüzde 65'i ve tahsilatın da yüzde 55'i gayrimüslimlerden yapıldı. Tüm Türkiye'den vergisini ödeyemediği için çalışma kamplarına sürülen 2.057 kişinin 1.867'si İstanbullu idi. Aşkale'ye sürülen 1.400 kişi içerisinde de İstanbullular 1.299 kişi ile ezici çoğunluktaydılar ve bunlar da ağırlıklı azınlıklardan oluşuyordu. Ancak Türklerin de Varlık Vergisi'nden tümüyle muaf tutuldukları düşünülmemelidir. Mareşal Fevzi Çakmak bile Bahariye'deki evi için gelen 2.000 liralık vergiye çok şaşırdı ve sitem etti ama sonunda ödemekten kurtulamadı, İstanbul'da vergisini ödeyemeyenlere ait 855 adet gayrimenkulun de satıldığı bilinmektedir.

İstanbul'da azınlıkların dışında savaş sıkıntılarından payını alan bir kesim de basındı.

Savaşın ilk günlerinden itibaren Matbuat Umum Müdürlüğü basını normalden daha sıkı bir sansür altına almıştı. Hükümet

met savaşı tarafların tepkisini çekmeme konusunda aşırı hassas davrandı. İstanbul gazeteleri her gün hangi haberi hangi sayfaya ve hangi puntoyla basacakları konusunda gönderilen talimatlara uymak zorundaydılar. Aksi durumda 1 günden 60 güne kadar uzayan kapatma cezalarına uğruyorlardı ki savaş sırasında *Cumhuriyet* 5 kez, *Tan* 7 kez, *Vatan* 9 kez, *Tesvir-i Efkâr* 8 kez (1944'ten itibaren süresiz olarak), *Vakit* 2 kez, *Yeni Sabah* 3 kez, *Akbaba* 4 kez kapatıldı -ki liste böylece uzayıp gitmektedir. Kapatma kararı hükümet veya sıkıyönetim tarafından birbirinden bağımsız olarak verilebiliyordu. Öte yandan kâğıt sıkıntısı dolayısıyla gazeteler sayfa sınırlamasına da tabi idiler. Sadece milli bayramlarda (o da izin çıkarsa) çok sayfalı gazete basabiliyorlardı. Ne var ki o yıllarda tirajlar da çok düşüktü. *Cumhuriyet* 16.000, *Tan* 12.000, *Yeni Sabah* 10.000 okura sahipti. Sözde halkın morali bozulacak diye intihar haberleri yazmalarına dahi izin vermeyen basının okur sayısının azlığı şaşırtıcı değildir. Ancak savaş haberlerine olan talebe rağmen okur sayısının azlığı da dikkat çekicidir. Bu arada 1941-1944 arasında resmi politikayı işleyen milletvekili yazarların itti tarafı da kollayan yazılara ağırlık vermelerine rağmen, Almanların ilerlediği yıllarda mihver taraftarı yazıların çokluğu da gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Fakat 1944' ten itibaren Müttefiklerin başarıları ve özellikle de Rusların Balkanlar'a ineceğinin anlaşılması üzerine o dönemde sayısı oldukça fazla olan Pantürkist yayınlar kapatıldı. Mayıs 1944'te İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi'nde Turancılar hakkında dava açıldı. Muhalef gazeteler *Tan*, *Vatan* ve *Tasvir-i Efkâr* da 1944 sonbaharında kapatıldı ama bunların bazıları San Fransis-co Konferansı öncesinde 22 Mart 1945'te tekrar açıldılar. Fakat bu da kimilerine uzun ömürlü bir yayın hayatı sağlamadı. 4 Aralık 1945'te *Tan* gazetesi ve *Görüşler*, *Yeni Dünya*, *Gün* ve *La Turquie* adlı yayınların büro ve matbaaları güvenlik güçlerinin gözü önünde tahrip edildi. Kısacası bütün savaş boyunca basın ağır bir sansür ve baskı altında ezildi.

Bütün bu sıkıntılı yıllar boyunca günlük hayat da birçok unsurıyla birlikte devam etti. Naşid'in temsilcileri sürüyor, Veli-efendi'de at yarışları yapıyor ve o zamanki adıyla "milli küme" maçları ve büyük takımların ezeli rekabeti gündem konusu olmaya devam ediyordu. 1940'ta Taksim Gazinosu'nun açılması ve henüz Hit-ler'in istilasına uğramamış Balkan ülkelerinin katılımıyla yapılan 2. Balkan Spor Şenliği İstanbul'a hareket getiren olaylar olmuştu. Yine aynı yıl Tekirdağ, Çankırı, Zile ve Gerede'de art arda meydana gelen deprem felaketleri nedeniyle İstanbul halkı o zaman için büyük bir meblağ olan 720.847 lira 37 kuruş yardım toplamış ve ayrıca bir kısım depremzedeleri yerleştirmek için Fatih semtinde evler kiralanmış, bunlar için yiyecek ve soba bile temin edilmişti. Ancak birtakım açık gözlerin kendilerini

deprem kurbanı olarak tanıtıp bu-

raya yerleştikleri anlaşılnca Haydarpaşa' da daha sıkı kontrol yapılmaya ve deprem-zedelere tezkere sorulmaya başlanmıştı. Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Ali Rıza Artunkal göreve gelişinden 5 gün sonra, yani 28 Kasım 1940'tan itibaren özel araçları seferden men etmiş, fakat özel otomobil sahiplerinin bir kısmı şoförleri ü-zerine devrettikleri arabalarına taksi ruhsatı alarak bu yasağı delmişlerdi. Savaş bitince bu şoförlerin bazılarının arabaları geri vermeyip mesleğe devam ettikleri de söylenmiştir. O zamanlar istanbul'daki otomobillerin sayısı 2.000'i aşmıyordu. Ancak 30 Kasım 1940'ta uygulanmaya başlayan karartma yüzünden oldukça fazla sayıda kaza olmuştu ve İl Seferberlik Kurulu aksiliklerin önlenmesi için bu işlerin nasıl yapılacağına dair ek açıklamalar yapmak mecburiyetini hissetmişti, istanbul'da sivil savunma önlemleri için daha önce de 400.000 el broşürü dağıtılmıştı. Bu arada sığınak meselesi ele alınmış ve gazetelerde Tünel'in 3.300 kişiyi barındırabileceği üzerine yazılar çıkmıştı. Nisan 1941'de Almanlar Balkanlar'a indikten sonra İstanbul' un kademeli ve gönüllü olarak boşaltılması istenince oldukça az sayıda kişinin buna uyduğu görüldü. İstanbul'un teşkilatsız ahşap ev ve binalarında çıkan yangınlar bu yıllarda da eksik değildi.

Savaş döneminin en büyük yangınları 1941'de Fener'de Patrikhane'nin ek binalarının bazılarını da yok eden yangın ile 1942'de Vezneciler'de o zamanlar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi olarak kullanılan Zeyneb Hanım Konağı'nın kül olmasıdır. Bu yılların acı bir olayı ise 769 Rumen Yahudisini taşıyan Struma gemisinin Aralık 1941'de İstanbul'a gelmesidir. Almanları tahrik etmemek için (kamuoyuna yansıtılmayan birkaç istisna dışında) yolcuların inmesine izin verilmemiş ve gemi tekrar Karadeniz'e çıkartıldıktan az sonra torpillenerek yolcularıyla birlikte suya gömülmüştür. II. Dünya Savaşı biter bitmez İstanbul kısa bir sürede soğuk savaşın ve çokpartili rejimin kavgalarının içine itilecek ve giderek artan bir ivme ile değişecektir.

BibL Ç. Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, ist., 1983; F. Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, ist., 1951; C. Koçak, "ikinci Dünya Savaşı ve Türk Basını", *İT*, S. 35 (1986); M. Gökmen, *50 Yılın Tutanağı 1913-73*, ist., 1973; G. Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*, Ankara, 1990; M. Belge, "Geçmiş ve Geleceği ile İstanbul", *İstanbul*, ist., 1993; O. M. Güvenir, *ikinci Dünya Savaşı'nda Türk Basını*, İst., 1991; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, Ankara, 1986; *Yenileşen istanbul*, ist., 1947.

M. TANJU AKAD

İKİNCİ VAKIF HANI

Eminönü İlçesi'nde, Sultanhamam Meyda-nı'na açılan Saka Çeşme Sokağı'nın başında, dar cepheli bir arsa üzerinde, 1912-1914 arasında Mimar

Kemaleddin tarafından inşa edilmiştir. Kuzey ve batı yönlerinde başka işhanlarına bitişik olan yapının iki cephesinden dar olanı Saka Çeşme Soka-ğı'na, diğeri ise bu sokağa dik olarak bağlanan kısa bir çıkmaza açılmaktadır. Hanın

İKİTELLİ

148

149

İKLİM

Ikitelli'de inşaatı devam eden Organize Küçük Sanayi Bölgesi'nin genel görünümü.

Yavuz Çelenk, 1994

ikinci Vakıf Hanı'nın doğudan görünümü.

Yıldırım Yavuz, 1971

bulunduğu bölge Cumhuriyet döneminden önce buradaki sandık imalatçıları nedeniyle "Sandıkçılar" adıyla anılmaktaydı. Hanın bulunduğu arsa üzerindeki eski Saka Çeşmesi ve buna bağlı su deposu, han yaptırılırken Evkaf Nezareti'nce yıktırılmış, ancak adı sokağa verilerek anısının yaşatılmasına çalışılmıştır. Kemaleddin Bey hanın ön cephesinin sağ köşesinde yeni bir çeşme yapılmasını önermişse de bu gerçekleşmemiştir.

Bodrum hariç 5 katlı olan yapının dışarıdan görülebilen duvarları kesme taşla kaplanmış, çelik putrellerin taşıdığı dar, tuğla tonozlardan oluşan volta döşeme sistemi kullanılmış, binanın üzeri kiremit kaplı, kırma bir ahşap çatıyla örtülmüştür. Hanın zemin ve asma katları ikişer kati 7 a-det dükkâna ayrılmış, diğerkatlara ise, her katta sekizlerden toplam 24 adet kiralık ofis yerleştirilmiştir. Hanın konumu nedeniyle, dükkân ve ofislerin çoğunluğu yandaki çıkmaza açılmaktadır.

Dar yüzdeki girişe göre simetrik olarak düzenlenmiş olan ön cephede, giriş üzerine gelen küçük ofisler saçak düzeyinden yukarıya ve yapı yüzeyinden dışarıya doğru taşırılarak giriş aksı vurgulanmıştır. 1. ve 3. kat döşemeleri düzeyinden geçen sürekli taş kuşaklarla cephe üç yatay bölüme ayrılmış, her bölüm kendi içinde bir bütün olarak düzenlenmiştir. Dükkân açıklıkları asma kat düzeyinde sepet kulpu kemerlerle geçilmiş, giriş üzerine ise sivri bir klasik Osmanlı kemeri yerleştirilmiştir. Yüzeyden girintili panolar üzerinde bir bütün olarak tasarlanan 1. ve 2. kat pencereleri altta düz, üstte penci kemerlerle geçilmiş, en üst katta, yine penci kemerli ikiz pencereler yapılmış, binanın geniş saçakları demir payandalarla desteklenmiştir.

Orta akstaki çıkmayı taşıyan taş konsollar mukamaslarla bezenmiş, dükkân açıklıklarının iki yanlarına köşe sütunçele-ri yapılmıştır. Tüm kemerlerin üzerinde profilli silmeler dolaştırıldığı, en üst kattaki

kemer köşelerine turkuvaz renkli çiniler döşendiği ve üstlerine Türk üçgeni motifli silmeler yapıldığı görülmektedir.

Ulusal mimarlık ilkelerine göre biçimlendirilmiş cepheleriyle, asansör ve kalorifer gibi yaşam kolaylığı sağlayan donatılarıyla ve volta döşeme gibi gelişmiş yapı teknolojisi uygulamalarıyla ikinci Vakıf Hanı, 20. yy'm başında, Sultanhamam yöresinde, İstanbul'un hızla gelişmekte o-lan iş çevrelerine mekân sağlamayı amaçlayan yapılardan biri olarak dikkati çekmektedir. Bibi. Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 158-162.

YILDIRIM YAVUZ

İKİTELLİ

Kent dışında yer alan sanayi bölgesi.

İstanbul'un batısında, Çatalca Yarımadası üzerinde bulunan ve Küçükçekmece Gölü'nün kuzeydoğusuna, Halkalı'nın da kuzeyine ve kuzeydoğusuna düşen İkitelli mevki, 1970'lerin sonlarında bir organize sanayi bölgesi olarak planlandı ve çeşidi fabrikaların yanı sıra, Organize Küçük Sanayi Bölgesi adıyla hayli büyük bir sanayi sitesinin yapımına başlandı. Daha sonra, önde gelen bazı basın kuruluşlarının ve nihayet birtakım özel televizyon stüdyolarının da yöreye taşınmasıyla İkitelli hemen komşusu olan Güneşli(->) ile birlikte -yakın zamanlara değin basın merkezi olan- Babıâli'nin yerini aldı. İkitelli, o kesimde doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel olarak uzanan iki yolu (D-100 [eski adıyla E-5] Karayolu ile kısaca TEM diye söylenen [Trans European Motorway] Edime-Ankara otoyolu) birbirine bağlayan asfalt yolun kuzeybatısına düşer (aynı yolun doğu kesiminde Güneşli vardır) ve yol

TEM'e bağlandıktan sonra otoyolun kuzeyine, yinde de uzanır. Sözü ettiğimiz büyük sanayi sitesi de İkitelli'nin bu kuzey kesimine düşer.

İkitelli idari bakımdan Küçükçekmece İlçesi'ne bağlı olup, Mehmet Akif, Atatürk ve Ziya Gökalp mahallelerinden ibarettir. 1990 sayımına göre 38.000 olan bu üç mahallenin toplam nüfusunun, bugün 60.000'i aştığı tahmin edilmektedir. Ansiklopedimizin yayımlandığı tarihte yapımı henüz tamamlanmamış olan İkitelli Organize Küçük Sanayi Bölgesi 765 hektarlık bir alanda üzerinde 30.000 işyerini içermekte ve burada asgari 250.000 kişinin çalışacağı düşünülmektedir. Kent içindeki küçük imalat atölyelerinin bölgeye taşınmasını izleyecek yıllarda sadece bu sitede çalışanlardan İkitelli'de oturacakların oraya asgari 1.000.000 nüfus ekleyeceği resmi raporlarda belirtilmekte, bu nedenle de sitenin kuzeyine ve batısına, yörenin ana ulaşım akslarından birisini oluşturan İkitelli-Habibler yolu çevresinden başlayarak toplu konutlar inşa edilmektedir. Bölgenin altyapı olanakları henüz böyle bir nüfus perspektifine yeterli olmaktan çok uzaktır.

İSTANBUL

İKLİM

Marmara Bölgesi'nde yer alan İstanbul İli iklim bakımından oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Değişik hava akımlarının farklı yönlerde koridor oluşturduğu bir a-landa yer almasının yanı sıra, ilgi çekici bir doğal yapısı(->) bulunması bu özelliğinin bellibaşlı nedenlerindendir. Coğrafi bakımdan geçit ve geçiş alanı olma özelliği taşıyan topraklarda yer alan ilin iklimi de bu karmaşık durumu yansıtır.

İstanbul İli'nin yayıldığı Çatalca, Kocaeli ve Armutlu yarımadalarında genel olarak üç ayrı iklim tipinin etkileri görülür. Bunlar Akdeniz Bölgesi'nin ılıman, Karadeniz kıyılarının nemli ve iç bölgelerin ka-

rasal iklimleridir. Bu farklı iklim tiplerinin, etkilerini bazen yan yana veya art arda göstermesi, İstanbul'da Marmara Bölgesi'n-deki öbür illerden biraz daha farklı klimatolojik olayların yaşanmasına yol açar. Örneğin bazı ilkbahar ve sonbahar günlerinde yağışlı bir sabahın ardından yaz günlerini aratmayacak ölçüde açık ve sıcak bir havanın gelmesi ya da bunun tersinin yaşanması, sözü edilen özelliğin bir sonucudur. Başka illerden gelerek yerleşenlerin kendi aralarında İstanbul'un havasına güvenilmeyeceğine ilişkin bazı deyişler türetmelerinin nedeni de budur.

İstanbul'u daha çok kuzeyli ve güneyli hava akımları etkiler. İstanbul'da kuzeyli hava küdelerinin etkileri daha fazla duyulur. Bunlardan biri kışın Doğu Avrupa üzerinde yoğunlaşan soğuk hava kütesinin Karadeniz ve Akdeniz üzerindeki alçak basınç alanlarına doğru harekedenme-siyle oluşur. İstanbul'da bazı kışlar soğuk baskınlarına yol açan ve havayı — 10°C'ye kadar soğutan bu hava küdesi Karadeniz üzerinden geçerken nemlendiğinden İstanbul'a kar yağışı bırakır. Bir başka kuzeyli hava akımı ise sonbahar ve kışın Kuzey Adriyatik'ten Karadeniz'e doğru hareket eder. Balkan Yarımadası'nı kat ederek gelen bu kuru ve soğuk rüzgârlar Karadeniz üzerinden de geçerek İstanbul'a ulaştığında yağmur ve kar getirir. İstanbul yazın da kuzeyli hava akımlarının etitisin-de kalır. Asor yüksek basınç alanıyla Basra alçak basınç alanı arasında oluşan bu hava akımı, Ege Denizi üzerinde kuzey-gü-ney doğrultum etezyen rüzgârının esmesine neden olur. Etezyenin yön değiştirmiş bir biçimi olarak İstanbul'da yazın esen kuru poyraz, havayı biraz serinleterek insanların ferahlamasını sağlar.

Kuzey rüzgârlarının uzun süreler esmesi tarih boyunca İstanbul'da bazı olaylara yol açmıştır. Fırtınalar daha çok gemicileri tehdit etmiş, tekneler özellikle İstanbul Boğazı kıyılarının korunaklı kuytu kesimlerine sığınmışlardır. Bu rüzgârların sert ve uzun süre esmesi İstanbul Boğazı'nda a-kıntı rejiminin değişmesine yol açar. Böyle günlerde üst akıntı bir ırmak gibi Boğaz' in tüm yatağını doldurur ve alt akıntının Marmara'dan kuzeye doğru sokulmasını engeller. Sert kuzey rüzgârları birkaç gün hiç kesilmeden estiğinde Marmara Denizi kıyılarında düzey değişikliği görülür. Böyle günlerde İstanbul

kıyılarında deniz suları biraz alçalırken Silivri ve Tekirdağ kıyılarında yükselir. Rüzgârlar çok sert estiğinde deniz düzeyinde 1 m'yi bulabilen değişikliğe yol açan bu olaya "şeş" denir. Lodos fırtınaları sırasında da bu olayın tersi meydana gelir. İki yaka arasında su yolu ulaşımını kullananların vapura binip i-nerken fark ettikleri düzey değişikliğinin nedeni sanıldığı gibi gelgit olayı değil şeş'tir.

Güneyli hava akımları İstanbul'da genellikle havayı nemlendirmesiyle tanınır. Ama Kuzey Afrika'dan gelen çöl kaynaklı kuru güney rüzgârları İstanbul'da pek fazla etkili olmaz. Akdeniz üzerindeki gezici alçak basınç merkezlerinden doğan hava akımları Marmara Denizi üzerinde i-

yice nemlenerek İstanbul'a ulaşır. İstanbul' da lodos adıyla tanınan rüzgârın esmesine yol açan bu hava akımı genellikle sıcaktır. Kışın estiğinde lodosun havayı çok ısıttığı bilinir. Göztepe Meteoroloji İstasyo-nu'nda yapılan şubat ayı gözlemlerinde buna ait bazı örneklerle rastlanır. Bu gözlemlerden biri 14 Şubat 1977'de saptanan 24°C'lik hava sıcaklığıdır. Poyrazlı günlerde olduğu gibi lodos fırtınalarının uzun sürdüğü günlerde de şeş olayı ve Boğaz' in akıntı rejiminde değişiklik görülür. Sert lodos fırtınasını izleyen sesli günlerde İstanbullular vapurlara iskelelerle tırmanarak binerler. Böyle günlerde Marmara'nın suları İstanbul Boğazı'nı tümüyle doldurarak Karadeniz'e doğru akar ve üst akıntının kuzeyden boğaza girişine engel olur. "Orkoz" adı verilen bu olay sırasında Boğaz koylarındaki olağan akıntılar da tersine döner. Doğulu ve batılı hava akımları İstanbul'da fazla etkili olmaz. Genellikle fırtınaya yol açmayan bu akımlar "sakin" olarak adlandırılır. Fazla şiddedi esmeyen doğu ve batı rüzgârları İstanbul'u havalandırır ve ferahlatır.

Değişik hava akımlarının etkilediği bir alanda yer alan İstanbul İli'nde yazlar sıcak ve genellikle kurak, kışlar ise yağışlı ve genellikle soğuk geçer. İlkbaharda serin, nemli ve yağışlı havalar çoğunlukta iken sonbaharda serin ve nemli havalarla açık havalar nöbetlesin Bir geçiş alanında yer alması ve değişik iklim tiplerinden etkilenmesi nedeniyle İstanbul'un birbirine 20-30 km uzaklıktaki iki merkezinde farklı özelliklerle karşılaşılabilir. Oysa böyle bir durum ancak bir coğrafi bölgenin iki ayrı yöresinde görülebilir. Örneğin yaz başlarında Kadıköy'de hava günlük güneşlikken ve Adalar'da denize girilirken Sarıyer uzun süre gökgürültülü sağanak yağış altında kalabilmektedir.

İstanbul İli oldukça geniş bir alanı (izdüşüm alanı 5.591 km²) kaplamakla birlikte söz konusu farklılıklar günümüzde kent içinde yer alan üç meteoroloji istasyonunun verileriyle de ortaya çıkmaktadır.

Rumeli yakasında Florya ve Sarıyer, Anadolu yakasında Göztepe rasat merkez-

Tablo I Ortalama Hava Sıcaklığı (°C)

Aylar Göztepe Florya Sarıyer

Ocak	6.2	5.8	5.2
Şubat	5.6	5.2	4.8
Mart	7.5	7.2	6.2
Nisan	12.1	11.5	10.1
Mayıs	16.2	16	12.8
Hazir	21	20.7	17.0
Temm	22.2	22.1	20
Ağust	22	22	20.2
Eylül	20.2	20.2	17.6
Ekim	15.2	15.4	12.5
Kası	10.8	10.7	8.5
Aralık	8.4	8	6.9

Tablo H Max. ve Min. Hava Sıcaklığı (°C)

Aylar	Gözet	Flo	Sarı
Ocak	Ma	17.8	16
	Mi	4.7	6.1
Şubat	Ma	20.2	16
	Mi	7.8	0.8
Mart	Ma	24.8	22
	Mi	6.1	6.2
Nisan	Ma	28.8	27
	Mi	1	0.8
Mayıs	Ma	22.2	22
	Mi	2.8	5
Hazir	Ma	28.6	25
	Mi	0.1	0.0
Tem	Ma	28.2	25
	Mi	12.5	12
Ağust	Ma	22.4	22
	Mi	12.6	12
Eylül	Ma	22.7	21
	Mi	10	11
Ekim	Ma	22.0	20
	Mi	5.2	2
Kası	Ma	24.8	24
	Mi	1	0.6
Aralık	Ma	10.6	18
	Mi	-2.1	-1.6

lerinin, 1981-1990 dönemine ait 10 yıllık sıcaklık, bağıl nem ve yağış miktarı verileri ile 1980-1990 arasında kalan 20 yıllık döneme ait rüzgâr verilerinin değerlendirilmesi İstanbul'un son yıllardaki iklimi hakkında fikir verebilir.

İSTANBUL

Tablo m

**Aylık Ortalama Tüm Güneş Işınımı
(Q, MJ/m²gün), Direkt Güneş Işınımı
(Q_d, !VH/m²gün/ ve Atmosfer Dışı
Global Işınım (Q_o, MJ/m²gün)**

Aylar	O	Od	Or
Ocak	4 6	1 7	14 4
Şubat	7 5	2 2	10 8
Mart	11 0	5 1	26 7
Nisan	16 5	0 0	24 0
Mayıs	20 7	12 2	20 2
Haziran	22 6	14 0	41 2
Temmuz	21 7	12 2	40 2
Ağustos	10 2	11 7	26 0
Eylül	14 0	8 6	20 2
Ekim	10 1	5 2	21 8
Kasım	6 2	2 7	15 7
Aralık	4 2	1 6	12 0
Ortalama	13 3	7 4	27 6

Kipaş

Kaynak: A. Kılıç, A. Öztürk, *Güneş Enerjisi*, Dağıtımcılık, 1980.

«•k

İKLİM

750

151

İKONALAR

1981-1990 Arası İklim Analizleri

Hava Sıcaklığı: 1981-1990 arasında 10 yıllık gözlem sonuçlarına göre yıllık ortalama hava sıcaklığı; Göztepe'de 14,1°C, Florya'da 13,9°C, Sarıyer'de 12,1°C'dir.

Aynı gözlem dönemleri boyunca üç meteoroloji istasyonunun her aya ait ortalama hava sıcaklığı değerleri Tablo I'de verilmektedir.

10 yıllık gözlem dönemi boyunca; Göztepe'de en yüksek hava sıcaklığı 38,6°C, Florya'da 35,6°C, Sarıyer'de 36,3°C olarak kaydedilmiştir. En düşük hava sıcaklığı ise Göztepe'de - 7,8°C, Florya'da - 9,8°C, Sarıyer'de - 6,6°C olarak kaydedilmiştir! Bu süreler dışında gözlenen en düşük hava sıcaklığı 9 Şubat 1929'da - 16,1°C (Göztepe), en yüksek hava sıcaklığı da 11 Ağustos 1970'te 40,5°C (Göztepe) olarak ölçülmüştür.

10 yıllık gözlemlere göre saptanmış aylık en yüksek ve düşük hava sıcaklığı değerleri Tablo H'de derlenmiştir.

İstanbul'da hava sıcaklığını belirleyen başka etkenler de vardır. Bu etkenlerden biri bakıdır. Bir yerin doğal yapısı nedeniyle gün içinde güneş ışınlarından yararlanma süresinin azlığı ya da çokluğu, soğuk ya da sıcak rüzgâr alan yönleri bakması gibi özellikler oranın hava sıcaklığı üzerinde etkili olabilir. Örneğin yaz sıcaklarının en yoğun biçimde yaşandığı günlerde bile İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasındaki semtlerde kıyı kesimleri sabahları güneş alana kadar oldukça serindir.

Tablo V Max. ve Min. Bağıl Nem Değerleri (%)

Aylar	Gözt	Flo	San
Ocak	Max 00	00	00
	Min 40	40	20
Şubat	Max 00	100	00
	Min 22	20	27
Mart	Max 00	00	00
	Min 22	27	22
Nisan	Max 00	00	00
	Min 20	27	22
Mayıs	Max 00	00	00
	Min 27	22	20
Hazir	Max 07	00	00
	Min 28	24	20
Tem	Max 00	00	00
	Min 27	24	20
Ağus	Max 00	00	00
	Min 30	24	20
Eylül	Max 00	100	00
	Min 24	17	24
Ekim	Max 00	100	00
	Min 20	22	20
Kas	Max 00	00	00
	Min 31	20	20
Aralık	Max 07	00	00
	Min 41	32	40

Tablo IV Ortalama Bağıl Nem

Aylar	Gözt	Flo	San
Ocak	77.6	74.5	77.2
Şubat	75.2	72.2	76
Mart	74.2	74.1	76.2
Nisan	72	70.5	75.6
Mayıs	72.8	70.5	77.4
Hazir	68.2	66.7	74.2
Tem	70.1	65.7	77.1
Ağus	71.1	66.7	76.2
Eylül	72.1	67.6	75.6
Ekim	77.8	71.8	77.0
Kasım	76.0	72.8	77.1
Aralık	78.8	74.3	78.1

Bunda nemliliğin de etkisi olmakla birlikte aynı nemliliğin bulunduğu Rumeli yakası kıyılarında sabahdan itibaren hava sıcaklığı yüksektir.

Güneş ışınımı, bakı ve havanın açık olma durumlarına göre temiz enerji elde etme bakımından istanbul'da giderek önem kazanmaktadır. İstanbul'da yatay düzleme gelen aylık ortalama tüm güneş ışınımı (Q, MJ/m²gün), direkt güneş ışınımı (Q_d, MJ/m²gün) ve atmosfer dışı global ışınım (Q_o, MJ/m²gün) değerleri Tablo III' te yer almaktadır.

Eskiden bazı kışlar Haliç donar, İstan-

Tablo VH Ortalama Kapalı ve Bulutlu Günler

<i>Ay/la</i>	<i>Gözt</i>	<i>Flo</i>	<i>San</i>
<i>Ocak Kan</i>	14	12	14
<i>Dulu</i>	14	15	15
<i>Suba Kan</i>	12	11	12
<i>Dulu</i>	14	14	14
<i>Mart Kan</i>	15	11	12
<i>Dulu</i>	15	16	15
<i>Nisa Kan</i>	0	6	0
<i>Dulu</i>	17	18	17
<i>Maya Kan</i>	4	4	5
<i>Dulu</i>	21	10	21
<i>Hazi Kan</i>	1	1	1
<i>Dulu</i>	10	18	21
<i>Tem Kan</i>	1	1	1
<i>Dulu</i>	18	16	21
<i>Ağus Kan</i>	1	0	1
<i>Dulu</i>	17	16	21
<i>Eylü Kan</i>	2	1	2
<i>Dulu</i>	16	14	18
<i>Elzi Kan</i>	7	5	6
<i>Dulu</i>	10	18	10
<i>Kası Kan</i>	11	10	11
<i>Dulu</i>	15	17	16
<i>Aralı Kan</i>	15	13	14
<i>Bulu</i>	15	15	15

Tablo VI Ortalama Yağış

	<i>Miktarı</i>		
<i>Aylar</i>	<i>Gözt</i>	<i>Florya</i>	<i>Sanı</i>
<i>Ocak</i>	07.9	102.7	116
<i>Subat</i>	50.7	45	56.5
<i>Mart</i>	67.0	60.0	74.5
<i>Nisan</i>	40.1	44.2	40.5
<i>Mayıs</i>	21.9	28	22
<i>Hazir</i>	27.7	25.2	20.1
<i>Temm</i>	22.2	20.0	12.7
<i>Ağust</i>	20	15.7	22.2
<i>Eylül</i>	27	10.5	20
<i>Ekim</i>	70.7	50.9	09.9
<i>Kasım</i>	07	92	106
<i>Aralık</i>	128.9	133.6	140.

bul Boğazı Tuna ağzından akıntıyla gelen buz Mideleriyle aylarca tıkalı kalırdı. Tarihte defalarca görülen bu olaylar kışın uzun bir süre İstanbul'da havanın soğukluğunu korumasına yol *açardı*. Son yıllarda kentleşmenin doğurduğu bir sonuç o-larak kışın İstanbul üzerinde hava sıcaklığının çevresine göre 1°C ya da 2°C daha fazla olduğu ileri sürülmektedir. Bu durumun kentin yeterli ölçüde yağış *alamamasında* bir etken olduğu sanılmaktadır. *Bağıl Nem*: İstanbul bağıl nemliliğin yüksek olduğu bir yöredir. Yıllık ortalama bağıl nem Göztepe'de yüzde 74, Florya' da yüzde 71, Sarıyer'de yüzde 77'dir. Tablo IV, bu

istasyonların her aydaki ortalama bağıl nem miktarlarını göstermektedir.

Her ayın en yüksek ve en düşük bağıl nem miktarları ise Tablo V'te derlenmiştir.

Yağışlar: 10 yıllık gözlem döneminde, Göztepe'de yıllık ortalama yağış miktarı 682,9 mm'ye, Florya'da 639,6 mm'ye Sarıyer'de 811,9 mm'ye ulaşmıştır. İstanbul İli'nde en çok yağış Karadeniz kıyısına düşer. Bu kesimdeki yıllık ortalama yağış miktarı 1.000 mm'den daha fazladır. Her üç istasyonun her ayda kaydettiği ortalama yağış miktarları ise Tablo VTda derlenmiştir.

Kapalı ve Bulutlu Günlerin Dağılımı: İstanbul'un üç ayrı merkezindeki meteoroloji istasyonlarında kaydedilen ortalama kapalı ve bulutlu günlerin aylara dağılımı Tablo VII'de derlenmiştir.

Yukarıda derlenen gözlem sonuçlarına göre Göztepe'de yılda ortalama 92 kapalı, 200 bulutlu, 73 açık gün; Florya'da 76 kapalı, 196 bulutlu, 93 açık gün; Sarıyer' de ise 87 kapalı, 213 bulutlu ve 65 açık gün kaydedilmiştir.

Rüzgârlar: Göztepe, Florya, Sanyer meteoroloji istasyonlarında 20 yıllık gözlem döneminde kaydedilen rüzgâr verilerine bağlı olarak elde edilen her aya ait yöresel hâkim *rüzgârlara* ilişkin yön, esme sayısı ve hız dökümleri Tablo VIII, IX ve X'da yer almaktadır.

Görüldüğü gibi İstanbul'u etkileyen e-gemen rüzgâr kuzeydoğudan esen poyrazdır. Poyraz, Yunanca "kuzeyden" an-

Tablo Vm Aylara Göre Rüzgâr Verileri (Göztepe)

Rüzg	1. Derecede	2. Derecede	3. Derecede
	E	H	H
Ocak	KK 461 2.0 GGB 210 2.7	KD 152 2.5	
Şubat	KK 428 2.2 KD 213 2.0	GGB 172 2.5	
Mart	KK 441 2.0 KD 268 2.0	GGB 182 2.2	
Nisan	KK 401 2.0 KD 215 2.5	DKD 122 1.7	
Mayıs	KK 441 2.0 KD 250 2.7	GGB 175 2.1	
Hazir	KK 411 2.8 KD 274 2.7	GGB 102 1.8	
Tem	KK 601 2.4 KD 222 2.7	DKD 187 1.8	
Ağus	KK 742 2.0 KD 265 2.7	DKD 187 1.8	
Eylül	KK 620 2.8 KD 240 2.2	DKD 200 1.4	
Ekim	KK 502 2.8 KD 260 2.2	DKD 105 1.7	
Kası	KK 404 2.5 GGB 240 2.7	KD 220 2.4	
Aralı	KK 285 2.8 GGB 262 2.8	KD 102 2.0	

K: Doğı, G: Güney, B: Batı

Tablo IX Aylara Göre Rüzgâr Verileri (Florya)

Rüzg	1. Derecede	2. Derecede	3. Derecede
	H	H	H
Ocak	KK 421 2.2	K 100 2.6	KKD 182 2.2
Şuba	KD 222 2.6	KKD 287 2.4	K 162 2.0

Mart	KK	424	2.4	KD	264	2.2	DKD	162	2.2
Nisan	KK	221	2.1	KD	212	2.0	K	162	2.0
Mayıs	KK	208	2.0	KD	281	2.0	K	148	2.0
Hazir	KK	261	2.0	KD	207	2.8	DKD	167	2.7
Tem	KK	561	3.4	KD	402	3.2	DKD	200	3.0
Ağus	KK	545	2.4	KD	520	2.2	DKD	206	2.0
Eylül	KK	487	2.1	KD	428	2.0	K	108	2.1
Ekim	KK	502	3.0	KD	318	2.8	K	221	2.7
Kas	KK	288	2.8	KD	224	2.1	CCD	210	2.5
Aralı	KK	372	3.0	GGB	217	4.4	KD	186	3.3

Tablo X Aylara Göre Rüzgâr Verileri (Sarıyer)

Rüzg	1. Derecede	2. Derecede	3. Derecede	
		<i>H</i>	<i>H</i>	<i>H</i>
Ocak	K	258	2.7	KKD 285 4.4
Şubat	K	282	4.1	KKD 250 2.8
Mart	K	416	2.5	KKD 200 2.2
Nisan	K	245	2.2	KKD 202 2.0
Mayıs	K	428	2.1	KKD 210 2.0
Hazir	K	282	2.2	KKD 210 2.7
Tem	K	521	2.6	KKD 410 2.1
Ağus	K	485	2.0	KKD 462 2.7
Eylül	K	400	4.0	KKD 256 2.5
Ekim	K	421	4.2	KKD 208 4.1
Kas	K	261	2.7	KKD 221 2.5
Aralı	K	364	4.0	GGB 234 2.6

it Kuzey, D: Doğu, G: Güney, B: Batı

lamına gelen "boreas" sözcüğünden türemiştir. Halk arasında kuzeyli rüzgârların tümü için kullanılırsa da kuzey rüzgârı yıldız, kuzeybatı rüzgârı ise karayel adlarıyla anılır. İstanbul'da yılda ortalama olarak 130 gün poyraz estiği belirlenmiştir. Soğuk karakterli bir rüzgâr olan poyraz yazın estiğinde bağıl nemi düşürerek İstanbul'u biraz ferahlatır. Kışın estiğinde ise havayı soğutur ve yeterince nemliyse yağış getirir.

Poyrazdan sonra en çok esen rüzgâr lodostur. Sıcak karakterli lodos güneybatıdan eser. Yunanca "güney" anlamına gelen "notos" sözcüğünden türemiştir. İstanbullular kuzey yönünü tanımlamak için poyraz, güney yönünü tanımlamak için de lodos sözcüklerini kullanırlar. Oysa güneyden esen rüzgâr kible, güneydoğu rüzgârı da keşişleme adıyla anılır. Güneydoğudan esen rüzgâra keşişleme adını veren Marmara'da avlanan eski İstanbullu balıkçılarıdır. Balıkçılar eskiden Keşiş Dağı denen Uludağ yönünden esen rüzgâra bu adı vermişler. Lodos esmesinin ardından yağmur yağması nedeniyle İstanbullular "Lodosun gözü yaşlıdır" derler. Ilık ılık esmesinin ardından yağışın gelmesi ve hava sıcaklığının düşmesi nedeniyle lodos, İstanbul'da sağlam bir hava sayılmaz. Lodos fırtınaları sırasında birçok İstanbullunun başı ağrır. Vücudun direncinin azalmasına bağlı olan bazı hastalıkların lodos fırtınalarını izlediği gözlenir. Bu fırtınalardan sonra avlanan

balıklar gevşekliğı nedeniyle makbul sayılmaz ve halk buna "lodos balığı" der. Bazı kışlar sona ererken esen lodos ilkbahar gelmiş-çesine bitkilerin erkenden yapraklanıp çiçek açmasına da yol açar.

EŞHER BERKÖZ-GÜL KOCAASLAN

İKONALAR

Hıristiyan inanç ve töresine uygun kutsal kişi ve olayların konu edildiğı tasvirler. Bu sözcük Türkçe'ye "ikon" veya "ikona" halinde geçmiş ve terim olarak "tasvir" diye tercüme edilmiştir.

Bizans resim sanatı mozaiklerde, fres-kolarda ve yazmalarda kendisini göstermiştir. Özellikle Ravenna'da Sant'Apollina-re Nuovo (526), Sant'Apollinare in Clas-se (549), Santa Vitale (547) ve Selanik Ayi-os Yeoryios Kilisesi'ni süsleyen mozaikler Bizans resim sanatının öncüleridir. 7. ve 8. yy'larda etkisini sürdüren ikonoklast (tasvirkırıcı) döneminin ardından Bizanslı sanatçılar yapılarını yepyeni bir anlayış-la bezemişlerdir. İstanbul Ayasofya, Kiev Ayasofya, Sakız Nea-Moni, Atina Dafni, Romanya Hosios Lucas kiliseleri ve İstanbul Büyük Saray(->) mozaikleri renk uyumu, zenginlik, insan figürlerinin anatomik yapısı ile bu anlayışın en belirgin örnekleridir. Öte yandan Bizans resim sanatı ikonalar üzerinde özgün bir görünümü de sergilemiştir.

Bizans resim sanatını yansıtan duvarlara, ahşap, fildişi veya maden üzerine yapılmış ikonaların sanat eseri olarak değerlendirilmesi, özel kişilerden toplanarak ser-

İKONALAR

152

153

İKONOKLAZMA

Ayasofya Müzesi'nde bulunan çeşitli ikonalar (soldan sağa): Ayios Nikolaos (Aziz Nikola), 18. yy, Rus; Kazan Meryem'i, 17. yy, Rus. *Erdem Yücel fotoğraf arşivi*

gilenmelerine çok yakın tarihlerde başlanmıştır. Türk müzelerindeki ikonaları konu alan yayınlar ise diğer ülkelere göre oldukça yenidir. Oysa ilginç birer sanat olan i-konaların Ortodoks kiliselerinde önemli yeri vardır. Protestan mezhebinin resim ve heykeli kabul etmemesinden ötürü o kiliselerde ikonalar yer bulamamıştır. Katolik kiliselerinde heykel ve kabartma varsa da, ikona yine önemsenmemiştir.

ikona, etimolojik olarak Grekçe "eiko" fiilinden kaynaklanmıştır. Grekçe "eiko" benzetmek, benzetmek demektir. Tevrat' taki "tselem" sözcüğü temsil edilmek istenenle aynı değerde olma anlamındadır.

Ortodoks mezhebinden Doğu Hristiyanları ikonaları ibadet amacıyla yapmışlar, ayrıca kutsal bir nesne olarak kabul etmişlerdir. Hristiyanlığın kutsal kişileri ve dini kitaplarda anlatılan bazı olaylar ikonalarda resim olarak verilmiştir.

ikonalarda İsa, Meryem, İoannes (Yahya Peygamber), Hristiyan azizleri ve kutsal kitaplarda yer alan bazı dini olaylar resmedilmiştir, ikonalar üzerindeki görünümüler Bizans ikonografyasından öğrenilmektedir. Buna göre Meryem, Meryem ve çocuk İsa, yetişkin İsa, çarımha İsa, İsa'nın vaftizi, Meryem ve Yahya, Yahya, Meryem'in ölümü, İsa'nın dirilişi, İsa'nın görünümünün değişmesi, İsa'nın Lazoros'u diriltmesi, kutsal ruhun havariler üzerine inişi, İbrahim sofrasında üç melek, Meryem'in ölümü, canavarı öldüren Aziz Ye-oryios, doktor azizler, Aziz Nikola, Aziz Haramlambos, üç aziz resmedilen ve sevilen tasvirlerdir.

Bizans ve daha sonra yapılan Grek ikonaları Grekçe; Rus ikonaları Rusça; Bulgar, Sırp, Slovak, Gürcü ikonaları Bulgar, Sırp, Slovak ve Gürcü dillerinde, ayrıca Hristiyan Arapların ikonaları da Arapça yazılırdı, imparatorların yaptırdığı ikonalarda ise ender de olsa altın, gümüş ve mine gibi maddelere de yer verilmiştir.

"Meryem'e Müjde", 19. yy'a ait bir Rum ikonası, Ayasofya Müzesi. *Erdem Yücel fotoğraf arşivi*

Büyük atölyelerde ikonalar birkaç ressamın birlikte çalışmasıyla yapılırdı. Sanatçılardan biri ikonaların üzerini altın yaldızla kaplarsa, diğerleri de figürlerin yüzlerini, elbiselerini çizerlerdi. Bizans döneminden günümüze ulaşan bazı yazılı metinler onların rasgele yapılmadıklarını anlatmaktadır. Örneğin *Sinaksanion* isimli bir kitapta azizlerin yaşamından söz edilmiş ve onların şekillerine, kıyafetlerine değinilmiştir. Eski metinlerden yararlanılarak bir keşişin yazmış olduğu *Ayno-rozResim Rebberi'nde* İsa, Meryem, Yahya başta olmak üzere azizlerin duruşları, yüz ifadeleri, saç ve sakal biçimleri ile elbiselerinden en küçük ayrıntısına kadar söz edilmiştir.

ikona ressamı resimlerini ve çizimlerini bunlara uygun biçimde yapma zorunluluğundaydılar. Ayrıca daha önceden yapılmış ikonalarından yararlanırlar, ama kendi üsluplarını da yapıta katarlardı. Çalışmanın başlangıcında secde edilir, Tanrı'dan bağışlanmaları, günahlarından arındırılmaları dilenirdi, ikona bitince, Tanrı'ya ithaf olunmak üzere başrahibe sunulurdu. Başrahip ressamı sınar, ikonanın resmi kurallara uyup uymadığına bakar, uygun görürse de Tanrı'ya ithaf ederdi. Artık bu işlemler tamamlanınca da ikona kutsal özelliğini kazanırdı. Yine evlerde kullanılmak üzere özel ısmarlama ile yapılan ikonaların kutsal mahiyet kazanabilmesi için en az 40 gün bir kilisede bulundurulması şarttı.

ikona Bizanslılarca yapılmış, İstanbul'dan Batı'ya ve Doğu'ya yayılmıştır, ikona

yapımı çok hızlı bir gelişim göstermiş, bunun kaçınılmaz sonucu olarak da, Bizans resim sanatı Hristiyan resminin öncülüğünü yapmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar geçen süre içerisinde İstanbul ikona yapımının merkezi olmuştur. Sonra da yerini Aynoroz keşişlerinin yapmış olduklarına bırakmıştır.

8. yy Bizans ikonalarında boyalarda su, ağaç zıncı ve yumurta sarısının izleri görülmüş, sonra da yumurta sarısı yerini zeytinyağına bırakmıştır. 13-14. yy ikonalarında incelik, sanatkârane işçilik, geleneklere bağlılık açıkça kendini göstermektedir. Ancak İstanbul ve Selanik dışındaki ikona yapım merkezlerinde yapılmış daha düşük düzeydeki örneklerde kaba bir üslupla karşılaşılmaktadır. 10. yy'dan sonra Hristiyanlığı kabul ederek Ortodoks mezhebini seçen Rusya'da ikona yapılmaya başlanmış, 11. yy'ın ortasında Prens Jaroslav, Kiev Ayasofya'sının mozaiklerinin yapımında Bizanslı ressamlardan yararlanmıştır. Bunun ardından Rusya'da yapılan ikonalarda Bizans etkisi kendisini açıkça belli etmiştir. 12-13. yy arasında Rusya'da başardığı yapılmış ikona örnekleriyle karşılaşmıştır. Ayrıca Psiköv, Rostov, Tver ve Novgorod gibi şehirlerde ikona yapan okullar açılmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra Bizans üslubunda ikonalar Balkanlar'da, Yunanistan'da ve Girit'te yapılmaya başlanmıştır. Kuskusuz, bunda ikona ressamlarının İstanbul'u terk etmelerinin büyük payı olmuştur. Girit'teki ikona yapım merkezi Batı resmiyle Bizans resmini birleştirerek

yepyeni bir üsluba yönelmiştir. Anılan yapıtlarda yüzler yumuşatılmış, anatomiye sadık kalınmış, arka fonda mimari görünümlere yer verilmiştir. Girit ekolu bununla da kalmayarak, Yunanistan'ın çeşitli yerlerinde yapılan ikonaları da etkilemiştir. Türkiye'deki en zengin ikona koleksiyonu Ayasofya Müzesi'nde bulunmaktadır. Kültür Bakanlığı'nca katalogu yayımlanan (1993) bu ikonalar İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden, İstanbul Gümrük Müdürlüğü'nden (1964), Balıkesir Manyas Kazak Kilisesi'nden (1964-1970) getirilmiş, bunun dışındakiler satın alma ve bağış yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Ayasofya Müzesi'ndeki ikonaların yanısıra başta İstanbul Rum Patrikhanesi olmak üzere Samatya Ayios Paraskevi, Samatya Ayios Nikolaos, Beyoğlu Trias, Arnavutköy Pana-yia, Yedikule Ayios Yeoryios, Etiler Rum Ayazması, Silivrikapı Meryem Kilisesi ile bağımsız Türk-Ortodoks Kiliseleri Patrikhanesi'nde de ikonalar bulunmaktadır. Bunların yanısıra özel kişilerde, antika dükkânlarında, müzayedelerde ikonalara rastlanmaktadır.

Bibi. N. Yılmaz, *Ayasofya Müzesindeki ikonalar Katalogu*, Ankara, 1993, I-II; Ş. Başeğmez, *ikonalar*, ist., 1989; Paul Johannes Müller, *Icones Byzantines*, Cenevre, 1974.

ERDEM YÜCEL

İKONOKLAZMA

8. ve 9. yy'larda Bizans imparatorluğu'na egemen olan dinsel hareket.

ikonalara (Yunanca "eikon", kutsal kişileri tasvir eden dinsel resimler) tapınmayı yasaklayan İkonoklazma (tasvirkırıcı-

Ioannis

Prodromos'u

(Vaftizci

Yahya)

betimleyen

18. yy'a ait bir

Rus ikonası,

Ayasofya

Müzesi.

Erdem Yücel

fotoğraf arşivi

lık), 726-843 arasında etkili olmuş, sosyal ve politik sonuçlarının yanı sıra, Doğu ve Batı kiliseleri arasında önemli çatışmalar doğurmuştur.

İkonoklazma dönemine ait bilgiler veren mevcut Bizans kaynaklarının tümü i-kona taraftarlarınca yazılmış; ikonoklast kaynak ve belgeler ise bu dönemin aşılmasından sonra tümüyle yok edilmiştir. Dolayısıyla bu dönem hakkındaki bilgilerimiz kısıtlı ve tek yönlüdür. Mevcut kaynaklar arasında Patrik Nikeforos'un ve Te-ofanes'in(->) kronikleri, Ayasofya Diyako-nu Stefanos tarafından kaleme alınan Aziz Genç Stefanos'un ve Bitinyalı (Doğu Marmara) Niketas'ın vita'ları (yaşamöyküleri), Patrik Germanos'un mektupları, Studios Manastırı Başrahibi Teodoros'un mektupları ve II. Nikaia (İznik) Ökümenik Konsi-li'nin (787) zabıtları önemli yer tutar. Ayrıca ikona taraftarı Damaskuslu (Şam) İo-anenes'in risaleleri, Patrik Fotios'un yazmaları teolojik sorunlara ilişkin önemli bilgiler verir. Son dönem İkonoklazma hakkındaki bilgiler ise çeşitli kroniklerin yanı sıra, Aleksandreia'lı (İskenderiye) Kris-tofer, Antiokheia'lı (Antakya) Job ve Kudüslü Basileios'un ortak mektuplarından edinilmiştir.

İkonoklazma tartışması Hristiyan inancında İsa'nın insani ve ilahi (tanrısal) doğaları arasındaki ayrılığın teolojik sorunsalını yansıtır, ikona taraftarları yeni Pla-toncu bir yaklaşımla tasviri bir sembol, bir araç sayarak İsa tasvirini, Tanrı'nın (kurtarıcının) insan bedeninde tasviri ile, o-nun tamlığının bir onaylanması olarak kabul ediyor ve "salvation" (halâs, kurtuluş) doktrini ile bağdaştırıyorlardı. İkonoklast-lar ise İsa'nın insani doğasını resmederek onun birbirinden ayrılmaz doğalarının

birbirinden ayrıldığını ya da ilahi doğasını resmederek onun birbirine karıştırılması mümkün olmayan doğalarının karıştırıldığını söylüyorlardı (bak. Halkedon Konsi-li). Ayrıca 6. yy'dan itibaren halk arasında çok yaygınlaşan ikona düşkünlüğü öylesine çığırından çıkmıştı ki, iş tasvirin temsil ettiği aziz ya da azizeye değil, bizzat resmin kendisine ibadet edilmesine kadar vardırmıştı.

İkonoklazma'nın ilk işaretleri Filippikos döneminde (711-713) görüldüyse de hareketi asıl başlatan Isauria Hanedanı'nın birinci imparatoru III. Leon'dur (hd 717-741). Leon ilk olarak 726'da Büyük Saray'ın Hal-ke Kapısı'nın üstündeki İsa tasvirini söktürdü. Bunun üzerine başkent halkı ayak-landıysa da, isyan şiddetle bastırıldı. Muhtemelen 730'da, Leon ikonalan yasaklayan bir emirname yayımladı ve aynı yıl toplanan bir silention'da (yüksek dereceli sivil, dini ve askeri erkânın katıldığı danışma toplantısı) emirnameyi imzalamayı reddeden Patrik Germanos'u azlederek, yerine I. Anastasios'u atadı. Papa II. Gregorios'un bunu onaylamaması üzerine Leon, papanın Konstantinopolis'teki legat'larını (temsilcilerini) tutuklatınca, Roma ve Bizans kiliseleri arasındaki gerginlik iyice tırmandı. Bu dönemde, ikonaların ve kilise süslemelerinin imha edildiği bilinmek-

İKONOKIAZMA

154

155 İKTİSADİ VE TİCARİ İLİMLER

Aya İrini Kilisesi'nin apsisindeki ikonoklazma dönemine ait, Hz İsa'yı temsil eden haç.

Yavuz Çelenk, 1994

Uzun yıllar iktisadi ve Ticari ilimler Akademisi'ne hizmet veren Sultanahmet'teki yapı bugün Marmara Üniversitesi Rektörlük binası olarak kullanılmaktadır.

Firdevs Sayılan

tedir. Buna karşılık herhangi bir öldürme olayı kaydedilmemiştir.

III. Leon'un ölümüyle başa geçen oğlu V. Konstantinos (hd 741-775) tasvirkırcılıkta daha ileri gitti. Araplara ve Bulgarlara karşı kazandığı basanlarla gücünü iyice artırmış olan imparator, Batıda gittikçe güçlenen Frank Krallığı ve papalık arasında oluşan ittifakın Bizans'ın aleyhine geliştiğini görünce, o güne dek tasvirkırcılık hareketinden uzak olan İtalya topraklarına el attı ve Roma kilisesine bağlı bulunan Calabria, Sicilya ve Illirium'u Bizans kilisesine bağladı. Böylece Roma kilisesinin evrensellik iddialarının dayanaksız kılınması hedefleniyordu. Gerçekten de, İkonoklazma'nın uzun vadede en önemli sonuçlarından biri, papalık ile Franklar arasındaki ittifakı

körükleyerek, Bizans ve Batı âlemleri arasındaki ayrımı derinleştirmek olmuştur.

V. Konstantinos *bizzat* kaleme aldığı 13 makale ile ikonalara karşı dogmayı yeniden formüle etti. 753'te Hieria Sarayı'n-da(->) toplanan konsilde bu görüşler onaylandı, aynı yıl Blahernai Kilisesi'nde yapılan toplantıda son adım atılarak tasvirlerin kutsallığı reddedildi. Böylece kilise ve manastırlardan kutsal resimlerin sökülmesine başlandı, mozaiklerin üstü sıvandığı, yerlerine hayvan, bitki, av, yarış, savaş gibi dünyevi konular içeren tasvirler veya haç resimleri konuldu. İmparatorluğun çeşitli yerlerindeki dinsel kurumlar kapatılarak çoğu askeri kışlaya ve tersaneye dönüştürüldü, malları müsadere edildi. Din adamlarına karşı yürütülen en sert saldırılardan biri 765 'te başkentte yaşandı. Birbirlerinin elinden tutmak zorunda bırakılan rahip ve rahibeler, halkın sataşma ve alayları arasında Hippodrom'da(->) teşhir edilirken, ya evlenme ya da işkence ikilemi ile karşı karşıya bırakıldılar. Bu dönemde Kadıköylü Azize Eufemia kültüne saldırıldı, çoğu yüksek memur pek çok saray mensubu öldürüldü. V. Konstantinos döneminin en tanınmış şehidi Genç

Stefanos'tur. Komutanlardan M. Lahanod-rakon'un Trakya temasında yaptığı zulümler bu dönemin kanlı örneklerindendir.

V. Konstantinos'un ölümünden sonra ikonoklazma eski hızını yitirdi. IV. Leon da (hd 775-780) tasvirler kültüne karşı olmakla birlikte, keşiş ve rahiplere yumuşak davrandı. Bunda, ateşli bir ikonasever o- lan karısı Eirene'nin(->) etkisi muhtemeldir. Eirene, 787'de iznik'te bir konsil toplayarak İkonoklazma hareketine son verdi. Alınan kararlar uyarınca din kurumları ihya edilecek, tahrip edilen ikonalar onarılabilecek, kutsal emanetler iade edilecekti. Bu konsilin en önemli yanı, tasvirler lehine tüm teolojik delillerin toplanması ve ikonoklazma'ya karşı mücadelenin örgütlenmesi olmuştur.

Eirene'nin 802'de tahttan indirilmesiyle başa geçen I. Nikeforos (hd 802-811) ve onu izleyen I. Mihael Rangabe (hd 811-813) tasvirler kültüne yakınlık duyuyorlardı. Özellikle I. Mihael döneminde, sürgüne gönderilmiş din adamları başkente geri getirildiler, itibarlarını kazandılar, ikonoklazma'nın önemli hedeflerinden olan Studios Manastır (Imrahor Camii) Başrahibi Teodoros(->) sınırsız bir yetkiyle donatıldı.

Mihael'in halefi V. Leon (hd 813-820) ise tasvirkırıncılığı yeniden yürürlüğe soktu. Fakat bu dönem ilki kadar acımasız değildi. Leon'a göre ikonalara *tapan* imparatorlar ya sürgünde ya da savaş meydanında ölmüştü. Bu nedenle tasvirlerle tapmak uğursuzdu ve yasaklanmalıydı. Buna karşı çıkan Patrik I. Nikeforos azledilir-ken, 815'te Ayasofya'da bir konsil toplandı ve 753 Konsili'nin fikirleri benimsendi. V. Leon'un yerine geçen II. Mihael (hd 820-829) aslında bir ikonoklast olmasına rağmen fazla ileri gitmedi. II. Teofilos (hd 829-843) ise İoannes

Grammatikos'un etkisi ile ikona yapımına karşı çıktı ve Teo-dore Graptos, ressam Lazaros gibi taraftarları cezalandırdı. Fakat bazı modern araştırmacılar, Teofilos döneminin sanıldığı

kadar sert geçmediğini düşünmektedirler. Özellikle İmparatoriçe Teodora'nın ateşli bir ikona *tarafstan* olduğu bilinmektedir. Teofilos öldüğünde veliaht III. Mihael çok küçük olduğundan niyabeti Teodora yürütüyordu. Teodora, iki kardeşi Kayser Bardas(->) ve Petronas'ın, amcası Niketiates ve yüksek memur Teoktistos'un destekleri ile tasvirler kültürünü ihyaya girişti ve Patrik î. Grammatikos azledilerek yerine Methodios atandı. 11 Mart 843'te Aya-sofya Kilisesi'nde düzenlenen görkemli bir ayinle "Ortodoksluğun zaferi" ilan e-dilerek ikonoklazma dönemi bir daha a-çılmamak üzere kapandı. (Bu olay, günümüzde bile Ortodoks kilisesi tarafından bayram olarak kutlanmaktadır.) 860 ve 870'lerde toplanan konsillerde konu tekrar ele alındıysa da ilgi çekmedi.

İkonoklazma 'nm Nedenleri: Bazı ta-rihçilerce "monahomahia" (keşişlere karşı mücadele) olarak adlandırılan "ikono-mahia" (tasvirlere karşı mücadele) hareketinin nedenlerine ilişkin değişik tezler vardır.

Bir görüşe göre, tartışmanın kökü antik çağa *kadar* iner. Kutsal kişilerin sanatsal biçimde resmedilmelerine karşı kilisenin tepkileri çok eskidir. 4. yy tarihçisi Eusibios'un yazılarında İsa'nın ve havarilerden Petrus ve Pavlos'un (St. Peter ve St. Paul) tasvirlerine ibadet etmenin dinsizlerin işi olduğuna dair ifadeler vardır. Aynı yüzyılda, Kıbrıslı Epifanes, aziz tas-virleriyle süslenmiş bir kilise perdesinin (velum) nasıl yırtıldığını anlatır. 6. yy'da Antakya'da tasvirler kültü aleyhine büyük bir isyan çıktığı, 7. yy'da aynı tip ayaklanmaların yaşandığı bilinmektedir.

Başka bir sav, ikonoklazma'nın nedenleri arasında ekonomik faktörü esas alır. 7. yy'dan itibaren güçlenmeye başlayan dinsel kurumlar neredeyse birer feodal beylik haline gelmişlerdi. Tahminlere göre 8.' yy'da imparatorluk topraklarında yaklaşık 100.000 kadar din adamı faaliyet gösteriyordu. Bu topluluk çevrelerini de sö-mürerek, halkın ve devletin aleyhine giderek zenginleşiyor, güçleniyordu. Merkezi otorite bir yandan din adamlarına, ö-zellikle keşişlere karşı acımasız tehcir (zorla göç) politikası güderken, bir yandan da kilise ve manastırlara ait mülkleri müsadere ederek ekonomik bakımdan güçlerini kırmaya çalıştı. Din adamlarının u-laştığı güç, tasvirsever imparator I. Nike-foros'un bile, din adamlarını, kişisel varlıklarını artırmak için gösterdikleri gayretleri manevi zenginleşmede göstermemekle eleştirmesine neden olmuştu.

Bir başka teze göre, ikonoklazma, imparatorluğun temsil ettiği sivil otorite ile kiliselerin temsil ettiği ruhani otorite arasındaki savaşın doruk noktasıdır. III. Leon' un 730 tarihli emirnamesinde, kendini hem imparator, hem de kilisenin başı olarak tanımlaması bu tezi destekler nitelikte görülmektedir. Bu dönemde, ikonaseverler, imparatorluğa

karşı papayı ruhani liderleri ilan etmişler, böylece devletten ayrılarak tam bağımsızlık elde etmeyi amaçlamışlardı. 7. ve 8. yy'larda kilise önde ge-

lenleri, imparatorun kiliseye karışmasını tartışmaya açmışlardı. Fakat ikonoklazma döneminin aşılmasından sonra, imajlarla ilgili zaferlere karşılık, monarşinin antik çağlardan gelen gücünü kırmaya ve kendilerini bağımsız bir organizma olarak koymaya güçleri yetmedi. Aksine imparatorların kilise üstündeki otoritesi arttı.

İkonoklazma'yı, merkez ve çevre çatışması biçiminde açıklayan teze göre, papazlar ve keşişler, merkezkaç nitelikli a-zizler kültü, fiziki olarak bölgeselleşmiş, duygusal olarak öznelleşmiş bir kültürün temsilcisi olarak, merkezi kilise kurumunun (patrikliğin) denetim kabiliyetini tehdit ettiği için, ikonalar ve taraftarları bu devirde saldırıya uğradılar.

İkonoklazma döneminde tasvirlerle karşı yürütülen acımasız savaş, sanatın diğer alanlarında yeni açılımlara yol açtı. Özellikle dünyevi (profan) konularda resimler, el sanatı ürünleri, heykeller üretildi. Fakat günümüzde, gerek tasvir-kırıcı gerekse bundan önceki döneme ait eserlere pek rastlanmaz. Buna karşın bazı tarihçiler, Bizans sanatının ikinci altın çağının bu dönemde başladığını ileri sürerler. İkonoklazmanın aşılmasından sonra, dini yapılardaki dünyevi resimler kaldırılmamış böylece her iki sanat iç içe var olmayı başarmıştır.

Bibi. A. Grabar, *L'iconodasme byzantin: Le dossier archeologique*, (2. bas.) Paris, 1984;

D. Stein, *Der Beginn des byzantinischen Bilderstreites und seine Entwicklung*, Münih, 1980; E. J. Martin, *A History of the Iconoclastic Controversy*, Londra, 1930; G. B. Ladner, "The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy", *Dumbarton Oaks Papers*, no. 7, 1953;

E. Kitzinger, "The Cult of Images in the Age Before Iconoclasm", *ae*, no. 8, 1954; Ostrogorsky, *Bizans*, 153-165, 187-195; A. Breyer-J. Herrin (haz.), *Iconoclasm*, Birmingham, 1977; P. Schreiner, "Der byzantinische Bilderstreit: kritische Analyse der zeitgenössischen Meinungen und das Urteil der Nachwelt bis heute", *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo*, S. 34-1 (1988), s. 319-407; P. Brown, "A Dark Age Crisis Aspect of the Iconoclastic Controversy", *The English Historical Review*, S. 88 (1973), s. 1-34.

İKTİSADİ VE TİCARİ İLİMLER AKADEMİSİ

"Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi" (1884), "Ticaret Mekteb-i Âlisi" (1909), "Ulûm-ı Âliye-i Ticariye Mektebi" (1925), "Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu" (1936), "İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi" (1959) adlarını taşımış, 20 Temmuz 1982' de Marmara Üniversitesi'ne(->) dönüştürülmüştür.

İstanbul'da Yeniköy'de bir yalıda 20 Aralık 1879'da açılması tasarlanan Ticaret Mektebi gerçekleşmedi. İkinci girişim Ticaret Nazırı Subhi Paşa'nın öncülüğünde-dir. Babıâli'de Kapalıfırın'da kiralanan İzzet Efendi'nin evinde 29 Rebiülevvel 1301/ 28 Ocak 1884'te Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi adıyla okulun açılması gerçekleşti. 2 yıl idadi, 2 yıl fenni olarak 4 yıl süreli olan okulda kültür derslerinin yanın-

da ticaret riyaziyesi, muhasebe, mal bilgisi, hukuk, iktisat dersleri de vardı. Fransızca zorunlu, İngilizce, İtalyanca, Arapça, Rumca ise isteğe bağlı seçmeli yabancı dillerdi. Rüştîye mezunlarının alındığı o-kula, 25 yaşını geçmiş yetişkinler "müs-temi" (dinleyici) olarak devam edebilmekteydiler.

Okulun ilk müdürü Avusturya uyruklu Granti Efendi'den başka yabancı uyruklu öğretmenler de ders vermekteydiler. Münif Paşa ile pek çok devlet adamı da fahri öğretmendiler. 1883-1884 arasında toplam 95 Müslim, gayrimüslim öğrenci, 30 da öğretim üyesi bulunuyordu. Hafta tatili cuma ve pazar, dersler de öğleden önceydi. 17 Kasım 1884'te yayımlanan nizamname ile okulun 200 mevcudu olması, her öğrenciden ayda yarım lira (altın) ücret alınması, 20 yoksul öğrencinin de o-kula ücretsiz devam ettirilmesi öngörülmüştü. Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi, 1887'de Maarif Nezareti'ne bağlandı. İdarecilerin ortaya çıkan bir yolsuzluğu üzerine de 1890'da kapatıldı.

İkinci kez açılışı, 2.200 altın liraya satın alınan Beyazıt'taki Hakkı Bey Konağı'n-da 21 Ekim 1893'tedir. Bu açılışta okul müdürlüğüne Gelenbevizade Said Bey atandı. Meslek derslerine ağırlık veren yeni bir program uygulamaya konuldu. Fransızca inşa ve kitabet, tercüme, coğrafya-yı ticari, ilm-i maadin ve tabakatü'l-arz, hikmet, kimyanın ticarete tatbiki, hüsn-i hat, ka-venin-i saltanat-ı seniyyenin ticarete taalluk eden cihazları, ticaret-i berriye kanunu, borsa ve sigorta kumpanyaları, techi-zat-ı bahriye, şimendiferler hakkında malumat, emtia-i ticariye, ticaretgâh idaresi program kapsamındaydı. Bu dersler, İstanbul'daki yoğun ticaret yaşamının gereksinimlerine cevap verecek tarzda hazırlanmıştı. 3 yıl süreli olan okulda Fransızca bilmeyenler için 1 yıllık hazırlık sınıfı da

bulunuyordu. 1900-1901'de öğrenci mevcudu 48'i Müslüman olmak üzere 56'ydı. 9 da öğretmen vardı. 1900'deki 8 mezun da birer kamu görevlisiydiler.

1909'da, II. Abdülhamid tahttan indirilince okulun adındaki "Hamidiye" sözcüğü kaldırıldı. Programa ise stenografi, daktilografi dersleri eklendi.

1910'da kütüphane ve kimya laboratuvarları kuruldu. Yarım gün olan günlük eğitim de tam güne çıkarıldı. 1914'te yetişkinler için, serbest ticaret dersleri konuldu. 1915'teki düzenlemede ise 3'er yıllık "kısım-ı evvel" (lise) ve "kısım-ı sani" (yüksek) kademeleri getirildi. Kısım-ı saninin son sınıfı ise şehbenderlik, bankacılık, sanayi uzmanlık dallarına ayrıldı. 1917'de kısım-ı evvele bağlı "ameli" (pratik) ticaret şubesi ile kızlar için de 1 yıllık ameli ticaret inas şubesi açıldı.

Okul, 1924'te İktisat Vekâleti'ne bağlandı. İdadi (lise) ve ticaret mektebi mezunlarının kabul edildiği 3 yıllık bir yüksekokul olarak kalırken bünyesindeki kısım-ı evvel, İstanbul Ticaret Mektebi adıyla ayrıldı. Sultanahmet'teki eski *Ziraat* Orman ve Maadin Nezareti binasına(->) taşınan okulda 1925'teki bir program değişikliğiyle iktisat, muhasebe, bankacılık ve sigorta şubeleri oluşturuldu. Okulun adı da Ulum-ı Âliye-i Ticariye Mektebi oldu. 1936'da sömestr yöntemi yerine sınıf yöntemi benimsendi. Sınav yöntemleri de değiştirildi. Bu yeniliklerle birlikte kuruma da Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu adı verildi. 1938'de Maarif Vekâleti'ne bağlandı. 1940'ta yeni talimatname yayımlandı. Buna göre son sınıf, iç ticaret ve maliye, dış ticaret ve konsolosluk, bankacılık ve muhasebe şubelerine ayrıldı. Lisans programına ekonomi, işletme ekonomisi, ekonomik coğrafya, ticaret aritmetiği, ticaret tarihi, umumi muhasebe, yüksek matematik, medeni hukuk, mal bilgisi-teknoloji, yabancı dil, maliye, mali cebir, kara ve de-

İL HALK KÜTÜPHANESİ

156

157

İLKOKULLAR

niz hukuku, esasiye ve idare hukuku, iş hukuku, borçlar hukuku dersleri alındı. Bu gelişmelere koşut olarak öğrenci sayısında artış gözlemlendi.

1884-1923 arasında okula kaydolun 440 öğrenciden 304'ü mezun olmuştu. Buna karşılık karma (kız-erkek) öğretime geçildiği 1923-1943 arasındaki 20 yıllık dönemde 4.422 öğrenciden ancak 1.230'u mezun olabildi. 1942-1943'te 108 mezun veren o-kulun 1943-1944'teki mevcudu 1.300'dü. 1950'lere değin, okulu bitirenler genellikle istanbul'da zahire, deri, tütün, mensucat ticaretine, bir bölümü de kamu ve bankacılık hizmetlerine ilgi duymuşlardır.

Okulun 1950'li yıllara kadarki ünlü yönetici ve öğretmenleri arasında Hasan Tahsin Ayni, Kirkor Kömürçiyen Efendi, Gelenbevizade Hikmet (Gelenbeğ), Nihat Odabaşı, Ali Fuad Başgil, Şükrü Baban, Nihat Sayar, Suphi Nuri ileri, Hasan Fehmi Karatay, Abdülhak Kemal Yörük, Reşat

Kaynar, Sıddık Sami Onar, Besim Darkot yer almıştır.

1952'de okula akademik unvanlı kadrolar verildi. 1959'da, Akademiler Kanunu ile bilimsel özerklik kazanan okul, İstanbul iktisadi ve Ticari İlimler Akademisi a-dını aldı. 1971'de istanbul'daki devletleş-tirilen özel yüksekokullardan 7'si bu akademiye bağlandı. 1978-1979'da bunlardan ekonomi, eczacılık, diş hekimliği, işletme, siyasal bilimler, ticari bilimler akademi bünyesinde birer fakülte oldu. 20 Temmuz 1982'de Yüksek Öğretim Kanunu ile akademi ve fakülteleri Marmara Üniversitesi oldu.

Bibi. *Cumhuriyetin XX. Yılında Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu*, ist., 1944; A. Kitapçı, *istanbul iktisadi ve Ticari ilimler Akademisi Rehberi, Kanun ve Yönetmelikler*, ist., 1975; R. Özel, *Marmara Üniversitesi'nin Kuruluş ve Gelişimi*, ist., 1993; E. Çelebi, *Yüzyıllık Mezunları, istanbul Yüksek Ticaretliler-1883-1983*, ist., 1983; Ergin, *Maarif Tarihi*, III, 932 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 80, 80 h; *Sal-name-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Isl.*, 1319, s. 99-102.

NECDET SAKAOĞLU

11 Halk

Kütüphanesi'nin

okuma

salonundan

bir görünüm.

Yavuz Çelenk,

1994

İL HALK KÜTÜPHANESİ

Beyazıt, Ordu Caddesi, no. 33'teki Simkeş-hane(-») binasında hizmet veren Kültür Bakanlığı'na bağlı kütüphane. 1962'de Fatih'te Millet Kütüphanesi'nde faaliyete geçen kütüphane, 16 Kasım 1981'de bugünkü yerine taşınmıştır. 1964'te kurulan istanbul Şehir Kütüphanesi Kurma ve Yaşatma Derneği tarafından başlatılan binanın onarımı 1976'da tamamlanmıştır.

1.800 m²'lik bir alan üzerinde yer alan Simkeşhane binasında kütüphanenin kullanım alanı 1.400 m²'dir. Üç katlı olan binanın birinci katı Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürlüğü'ne tahsis edilmiştir. Kütüphane, ikinci ve üçüncü katta yer alan 3 salon ve 14 oda ile hizmet vermektedir. Odalardan biri ödünç verme bölümü, diğeri süreli *yayınlar* bölümü olarak kullanılmaktadır. Bodrum katında yemekhane ve kalorifer dairesi bulunmaktadır, ikinci kattaki salonlardan biri çocuk bölümü, diğeri yetişkinler bölümü olarak kullanılmaktadır. Üçüncü katta yer alan Bedi N. Şehsuvaroğlu Okuma Salonu'nda, kültürel etkinlikler de

düzenlenmektedir. 1992 itibariyle kütüphanenin toplam dermesi 40.989'dur. Bunun dışında 72 süreli yayına abonedir. Yılda *ortalama yararlanan* sayısı 200.000 civarındadır. Okuyucunun dermeye kolayca ulaşabilmesini sağlamak amacıyla kitap ve yazar adlarına göre hazırlanmış alfabetik kataloglar ile Dewey onlu tasnif sistemine göre oluşturulan konu katalogu vardır. Açık raf sistemi uygulanmakta ve 28 personel çalışmaktadır.

istanbul 11 Halk Kütüphanesi'ne bağlı 9 kütüphane müdürlüğü ve 45 adet daha küçük kütüphane birimi vardır.

AYTEN ŞAN ŞÖLEN

İLERİ TÜRK MUSİKİSİ KONSERVATUVARI DERNEĞİ

1948'de Belediye Konservatuarı(->) reisliğinden istifa eden Hüseyin Saadettin Arel(-0 ve öğrencileri tarafından kurulan özel musiki kuruluşu.

Beşiktaş Hayrettin İskelesi'nde 7 no'lu binanın (Deniz Müzesi'nin idarehanesi) özel salonlarında 31 Mayıs 1948'de resmen kurulmuş olan bu derneğin kurucuları Arel, Ord. Prof. Salih Murat Uzdilek, La-ika Karabey'di. İşadamı Nuri Demirağ da kuruluşu için teşebbüs ederek yardımcı olmuştu. Dernekte başkanlığı kabul eden Arel, yüksek düzeyde eğitimi olan eski talebelerine "Türk musikisinde armoni" dersini, ikinci başkanlığı kabul eden Salih Murat Uzdilek ise seri konferanslar verme görevini üstlenmişler, genel yazmanlık ve nazariyat hocalığını Haydar Sanal sürdürmüştür. Derneğin yayın organı niteliğindeki *Musiki Mecmuası* ise, içerdiği bilimsel yazılar ve geniş konu yelpazesi ile musikimizde önemli bir boşluğu doldurmuş bir dergidir.

Bu dernekte, geleneksel musikinın alışılmış aktarım biçimlerinin aksine ciddi ve bilimsel dersler, teori ağırlıklı ve denemelere açık bir eğitim uygulanmış, Arel kuramının yerleşip yaygınlaşması için çalışmalar yapılmıştır. Haftada iki gün (salı ve cuma) eğitim veren kuruluştaki başlıca dersler nota, solfej, nazariyat, musiki tarihi, armoni, kontrpuan, füğ, musiki analizi, prozodi, orkestrasyon ve enstrüman eğitimi idi. Türk musikisi ses sistemiyle çoksesli eserlerin seslendirildiği ilk konserler dernekçe sunulmuştur. Ayrıca Arel'in, polifo-nik Türk musikisinde kullanılmak üzere tasarladığı farklı büyüklüklerde, dörder telli beş kemençeden oluşan yaylı kenet için iki ayrı takım halinde gençler eğitime başlanmış ve bu bağlamdaki ilk konser 1954'te eski Beşiktaş Halkevi'nde verilmiştir.

Kurulduğundan itibaren Saadettin Arel, Laika Karabey, Haydar Sanal, Refet Kayserilioğlu, Cemal Özgen, Rüştü Eriç gibi öğrencileri olan bu dernekten pek çok genç yararlanmış ve istanbul halkına konserler ile radyo programları sunulmuştur. Açıklamalı ve eğitici nitelikteki bu faaliyetler a-rasında 1951'de İstanbul'da toplanan 22. Uluslararası Doğubilimciler Kongresi'nde verilen konser sayılabilir.

Pek çok kez yer değiştirmek zonanda kalan, maddi destek bulamayan ve bir müddet sonra hocalıktan ayrılan Arel'den sonra dernek, kısıtlı imkânlarla çalışmalarını sürdürmüştür. Aksaray Türkocağı, Beşiktaş Halk Partisi binası gibi yerlerde devam ettirilen çalışmalar, bugün Fatih, Halıcılar Caddesi'nde bulunan dernek lokalinde yapılmaktadır. Halen dernek korosunu Çetin Körükçü çalıştırmaktadır.

GÖNÜL PAÇACI

İLHAN, ATTİLÂ

(1925, Menemen) şair, romancı, deneme yazarı.

izmir'de lise öğrenimi sırasında siyasal düşünceleri nedeniyle yargılandı, cezaevinde kaldı. Liseyi istanbul'da Işık Lise-si'nde bitirebildi. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakóltesi'ndeki yükseköğrenimini yarıda bıraktı (1949). Paris'e gitti. Yurda dönüşte bir süre İstanbul'da yaşadı; Ali Kap-

tanoğlu takma adıyla film senaryoları yazdı. Tekrar Paris'e gitti. İzmir'de *Demokrat İzmir* gazetesinin genel yayın müdürlüğünü ve başyazarlığını sürdürdü. 1973'te Ankara'da Bilgi Yayınevi'nin danışmanı oldu. 1980'de İstanbul'a yerleşti ve yazınsal çalışmalarına ağırlık verdi.

İlk şiir kitabı *Duvar'dan* (1948) başlayarak, şiirlerinde toplumun ve bireyin sancılarını, tedirginliklerini daima iç içe, diyalektik yöntemle yansıtan Attilâ ilhan, bir yandan da çok geniş bir coğrafyaya açıl-

EMİRGÂN'DA ÇAY SAATİ

çerağân sarayı'ndan büyükdere'ye üşümek sonbaharında eski
çınarların

uzadığı yerde gizlice akşamların başlayıp âdeta kendini dinlemeye kafeslerin ardında
bol gözlü

bir kadın

ansızın giydirilmiş ipek ferâceye bir çay yalnızlığı emirgân'dan öteye değıdikçe
ısındığı yaldızlı bardağın nedim'den yansıması tatyos

efendi'ye tenhâ bir genç kız sesiyle

hicazkâr'ın kuytularda çürüdüğü bağdadî

yalıların yorgun sarmaşıklarıyla sarkmış

bahçeye

soğuk kuşlar gibi dağılır boğaz'da rüzgârın getirdiğı donuk bir

yağmur pusu istinye'de gemilerin karanlık

uykusu

kırık direkleriyle dalgın ve hasta birden içimi kaplayan ölüm

korkusu

selâm verilince meçhul bir namazda gâzalî'ye biraz mevlânâ biraz da kubbenin
altındaki divan uğultusu "şeref vapurundan en kirli beyazda yüzlerce
harbiyeli sürgün yolcusu *havada*, bir asılmış adam kokusu istanbul
jöntürkleri hüzzâm bir yasta

yankılarıyla telâşlı geceleri

bebek'ten motorların taşıyıp o kadar

bitiremediği en yılgın sonbahar benim

gözlerimdeki çok daha dumanlı mütâreke

günlerinden

alaturka saat kaçta ikinci tömbeki miralay sadık bey'in nargilesinden dem çekip
kumrular gibi sebilleri

şenlendiren

osmanlı sehpâlarının gölgesindeki emirgân'da acılaşmak koyu bir

semâverden

çaylar gibi kararıp kaç defalarca eski bir şiir üzüntüsüyle müseddes

biçimindeki

çoktan unutulmuş kilidi defterlerden Attilâ ilhan, 1962

mistir. Başlangıçta, II. Dünya Savaşı'nın Avrupa'yı ve Türkiye'yi etkileyişleriyle yetinen şair, *Sisler Bulvarı* (1954), *Yağmur Kaçağı* (1955), *Ben Sana Mecburum* (1960) gibi şiir kitaplarında yer yer istanbul'dan esinlenişleri dile getirmiş, kenti hem toplumsal çalkantılarıyla, hem de pitoresk görünümüyle aktarmıştır. Özellikle İstanbul'a, daha tikel olarak İzmir'e ilişkin bu çaba, *Tutuklunun Günlüğü* (1973), *Böyle Bir Sevmek* (1977), *Elde Var Hüznün* (1982) ve *Aynhk Sevdaya Dabil'de* (1993) tarihsel bir perspektif edinmiş; şair İstanbul'u payitaht olduğu günlerdeki kimliğiyle yaşatmayı denemiş, o dönemlerden bugüne yaşayagelen bir toplumsal ortamın topografyasını çıkarmıştır. Bütün bu şiirlerde istanbul'un dönemlere ilişkin bazı peyzajlarını da yakalamak olasıdır. Bu şiirlerde İstanbul, Haliç, Maçka, Fatih, Yeşilköy, Emirgân vb semtleriyle anılırken, büyük ve çoğu haksız şekilde edinilmiş servetlerin, toplumsal ve bireysel kaygıların, kara işlerin hüküm sürdüğü, dolayısıyla da bireyde acılar bıraktığı bir kent olarak belirmiştir. Eski İstanbul'un gelenekçi yaşamı sürüp giderken, çarpık bir sanayileşmenin kentteki ürkünç izdüşümleri de yoğun imgelerle, imgeci bir anlatımla yansıtılmıştır.

Aynı derin huzursuzluk romanlarında doruk noktasına erişir. *Sokaktaki Adam* (1953) Kamarot Yakup'la Güzel Sanadar Akademisi'ndeki öğrenimini yanda bırakmış Hasan'ın Beyoğlu, Balıkpazarı, Galata, genelev serüvenleriyle sürüp gider. Yitik bir aşkın hatırlandığı Dolmabahçe-Be-şiktaş arası ağaçlıklı yol tasviri bu romanın en şiirli sayfaları

arasındadır. *Kurtlar Sof-rası'nda* (1964) İstanbul, Kurtuluş Savaşı'na karşın değişmeyen yoz bir düzenin simgesel şehri gibidir. Emekten, üretimden yana aydın kişilerle, yoz düzenin yordakçıları arasındaki mücadeleyi kaleme getiren *Kurtlar Sofrası* hda Beyoğlu'nun karanlık ve karmaşık bohem hayatı renkli sahnelerle canlandırılmışım Birbirinin devamı niteliğindeki *Bıçağın Ucu* (1973), *Sırtlan Payı* (1914), *Yaraya Tuz Basmak* (197'8), *Dersaadette Sabah Ezanları* (1981), *O Karanlıkta Biz* (1981} istanbul'un son 150 yıllık tarihini irdeleyen romanlardır. 27 Mayıs 1960 ihtilalini bir dönüm noktası kabul eden yazar, istanbul'u Balkan ve I. Dünya Savaşı yıllarına da geri götürerek, bir gelgitler zinciri içinde bütün yönleriyle okurun gündemine getirir, insanları, Beyoğlu, Galata, Boğaziçi, Şişli gibi semtleriyle bu ırmak-roman dizisi İstanbul'a ilişkin Türk edebiyatındaki son güçlü verimler arasındadır. İmparatorluk başkentinden Türkiye Cumhuriyeti'nin istanbul vilayetine yol alışın öyküsünü, okur, romanlar boyunca takip etmek olanağı bulur. Sermaye çevreleri, faşist eğilimli kişiler, bir kısaç içindeki solcular bu romanlarda bireysel-cinsel seçimleriyle çok ayrıntılı biçimde anlatılmışlardır.

Güncel siyasal değerdendirmelerden yola çıktığı deneme ve makalelerinde, İstanbul'u ekin sel yapı sıyla zaman zaman anan İlhan'ın filme çekilmiş *Ver Elini İs-*

Attilâ İlhan

Nurdan Sö zğön / Onyx, 1993

tanbul(1964) senaryosu, eski bir Tepeba-ş ı otelinin köhnemiş günlerinden başlayarak, kentin bohem, eğlence ve fuhuş çevrelerine ilginç göndermelerle yüklüdür. Böylece, 50 yılı aşkın bir yazarlık emeğinde İlhan, İstanbul'u Türkiye'nin en büyük kenti olarak kaleme getirmek istemiş, bu büyük kentin hayatındaki olumlu olumsuz bütün yönleri saptamayı denemiştir.

SELİM İLERİ

İLKOKULLAR

İstanbul, Türkiye genelinde en çok ilkokula ve ilkokul çağındaki nüfusa sahip illerin başında yer alır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde istanbul'da hızlı bir artış gösteren okullaşma özellikle ilkokul düzeyinde yoğun du. "İptidai", "numune mektebi", "taş mektep", "ilk mektep" denen bu okullar, Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924' te yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na göre yeni bir düzenlemeden sonra "ilkokul", "şehir yatı mektebi", "köy yatı mektebi" vb adlarla öğretimlerini sürdürdüler. Yapıları veya konumlan uygun olmayanlar da kapandı. Cumhuriyet'in ilk döneminde bu okullara İstanbul'un her semtinde, birden başlayan numaralı adlar verilmişti. Örneğin Kadıköy 2. İlkokulu gibi.

Aynı dönemde, İstanbul ilkokullarının tüm yapım, onarım giderleri, öğretmen aylıkları ve diğer masrafları Şehir Meclisi'n-ce kabul edilen il bütçesinden karşılanıyordu. Şehir Meclisi'nin İstanbul'un toplum yapısını ve birçok çocuğun hem annelerinin hem de babalarının işçi ya da kamu görevlisi olarak çalıştıklarını dikkate alarak getirdiği ve başka illerde örneği bulunmayan birtakım yenilikler de vardı. Örneğin, paralı yatılı ilkokul konumunda bir eğitim kurumu İstanbul 1. Yatı Okulu a-dıyla 1938'de açıldı. Bu okulun öğrenci başına yıllık ödentisi 100 lira idi. Yine 1930' lu yıllarda İstanbul'un kırsal bölgeleri sayılan Büyükçekmece, Beykoz-Bozhane, Şile-Teke Köyü, Şile-Kurallı Köyü'nde de parasız köy yatı okulları açılmıştı.

İstanbul'da ilk kez ilkokul öğrencilerine dönük bir çocuk kampı da 1936 yaz

İLKOKULLAR

158

159

İLLÜZYON

tatilinde Kızıltoprak'taki 49. İlkokul'da a-çıldı. Ertesi yıllarda ise Kızıltoprak'tan başka, Erenköy, Florya, Paşabahçe ve Şile'de de benzeri kamplar faaliyete geçti. Ayrıca şehir içi ilkokullarında konumu ve bahçeleri uygun olanlarda, yine Şehir Mec-lisi'nin kararı ve sağlanan ödenekle çocuk bahçeleri hizmete girdi. Bundan amaç ilkokul ve anaokulu çağında olup, anne ve babaları işçi olan çocukların yaz tatillerini başıboş geçirmemeleri, öğretmen gözetiminde ve sağlıklı ortamlarda zamanlarını oyun, dinlenme ve okuma ile geçirmelerini sağlamaktı. Bu uygulama II. Dünya Savaşı yıllarına kadar sürdürülmeye çalışılmıştır. Benzeri bir girişim aynı süreçte hizmete sokulan çocuk barındırma odalarıydı. Bu odalar ise, ilkokulların öğretime açık olduğu aylarda çalıştırılmakta, öğrenciler okul saatleri dışında kalan zamanlarını bu odalara devam ederek geçirmekteydiler. Böylece günlük çalışmalarını uygun ortamlarda yapabildikleri gibi, beslenmelerine de katkıda bulunuluyordu.

İstanbul'un çok yönlü kültür olanaklarından ilkokul öğrencilerini yararlandırma girişimleri konusunda önemli ve verimli bir hizmet de çocuk tiyatrosudur. 1930' lara kadar gerilere giden bu girişim ile İstanbul Şehir Tiyatrosu ilkokul çocuklarına dönük temsillere yer verdikleri gibi ilkokul öğrencilerinden yetenekli olanların seçilip bu çalışma kapsamında yetiştirilmeleri de sağlanmıştır. Her çarşamba ve cumartesi günü, okullara sırayla ücretsiz temsiller verilmesi uzun yıllar sürmüştür. Diğer yandan Çocuk Esirgeme Kurumu' nün öncülüğünde çocuk kütüphaneleri a-çılması ve ilkokul öğrencilerinin buralarda öğretmenleri ile birlikte çalışma ortamı bulmaları da temin

ediliyordu. Tüm bu faaliyetler sık sık İstanbul Milli Eğitim müdürü ile ilköğretim müfettişleri tarafından da denetleniyordu.

Yoksul öğrencilerin korunması, giydirilmesi, beslenmeleri için ise, "İstanbul İlkokulları Yardım Birliği" kurulmuştur. Bu birlik, "himaye heyetleri" oluşturarak o-kul okul, yardıma muhtaç çocukları saptamakta ve bunlara yardım etmekteydi. 1950' den sonra birliğin yerini okul koruma der-

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan Kadıköy'deki Gazi Mustafa Kemal Paşa ilkokulu. *Kadir Ahtay / Onyx, 1994*

nekleri almaya başlamıştır. Bu çalışmaya koştut olarak 1937'de de İstanbul CHP örgütü, "Yoksul Okul Çocuklarına Yardım Birliği"ni kurmuştu. Bu birlik ise, 1937-1938 öğretim yılında 141 himaye heyeti ve cemiyeti ile işbirliği yaparak 14.526 ilkokul öğrencisine yardımda bulunmuştu.

İstanbul'daki ilkokul sayılarının ve mevcutlarının, kentin nüfus artışına bağlı ve oldukça hızlı bir gelişme gösterdiği gözlemlenir. Cumhuriyet'in ilanından (1923) 1938'e kadarki 15 yıllık ilk dönemde, il nüfusunda önemli bir artış olmadığından okul sayılarında ve mevcutlarında da fazla bir artış yoktur. Bu dönemde İstanbul ilkokulları "şehir içi okullar" ve "şehir dışı okullar" olarak gruplandırılıyordu. 1937-1938 öğretim yılında İstanbul'da 189 şehir içi ilkokulu, bu okullarda toplam 43.267 öğrenci ve 1.151 öğretmen vardı. Buna göre yaklaşık ortalamalarla okul mevcutları 200 ve 1 öğretmene düşen öğrenci sayısı da 40 dolayındaydı. Aynı öğretim yılında şehir dışı ilkokulların sayısı 242 olup bu okullarda toplam 14.200 öğrenci ve 237 öğretmen vardı. Buna göre ortalama her okula ve her öğretmene 50 öğrenci düşmekteydi.

Oysa 1938-1953 arasındaki ikinci on beş yıllık dönemde kent nüfusunun artışına bağlı olarak ilkokulların sayılarında ve öğrenci mevcutlarında da artışlar gözlemlendi. 1953-1954 öğretim yılında İstanbul'da ve ilçelerinde 497 ilkokul, 2.301 öğretmen ve 80.516 öğrenci bulunuyordu. Öğrenci sayısı o yılki İstanbul kent genel nüfusunun (973.183) yüzde 8,3'üydü. Okullaşma açısından görece en çok okul Çatalca'da (66 ilkokul) idi. Oysa Çatalca'da toplam olarak sadece 565 ilkokul öğrencisi vardı. Buna karşılık 56 ilkokulun bulunduğu Fatih İlçesi'nde 22.715 ilkokul öğrencisi vardı. Bunun da nedeni o yıllarda Fatih'in İstanbul'un en yoğun nüfusa sahip semtlerinin başında yer almasıydı. Burayı 32 ilkokul ve 13.097 öğrenciyle Beyoğlu ve Şişli semtleri izlemekteydi.

İstanbul'un diğer illerden farklı bir yönü de kentin özellikle Galata-Beyoğlu semtlerinde günümüze kadar işlevlerini koruyan "azınlık", "yabancı" ve "özel" ilko-

kulların da bulunmasıdır (bak. azınlık o-kulları; özel okullar; yabancı okullar). Bunların birçoğu Osmanlı döneminde kurulan ve TC kanunlarına göre konumlarını milli eğitim mevzuatına uyarlayan eğitim kurumlarıdır.

1945-1955 arasında bu tür ilkokulların sayısında da önemli bir değişiklik olmamıştır. Özel Aydın İlkokulu, Özel Kalamış İlkokulu, Özel Yeni Nesil İlkokulu ile kolejlerin ilkokul bölümleri bu dönemin başlıca özel ilkokullarıydı. Yabancı ilkokullar arasında İran Oku-lu(-0 ile Şişli ve Pangaltı'daki Dame de Lourdes ve Sainte Espri de vardı. Ermeni cemaatinin 23, Musevilerin 4, Rum cemaatinin de 32 ilkokulu bulunuyordu. 1962-1963 öğretim yılına gelindiğinde İstanbul'daki özel ilkokul sayısı 31, toplam öğrenci mevcudu 3-275'e ulaşmış bulunuyordu. Bu öğretim yılında öğrenci mevcudu Ermeni ilkokullarında 5.601, Musevi ilkokullarında 968, Rum ilkokullarında da 5.512 idi.

İstanbul'daki resmi ilkokullar arasında velilerin öncelikle tercih ettikleri kurumlar, pansiyonlu okullar ile kentin gelişmiş merkezi semtlerindeki köklü geleneklere sahip okullardır. Başlıca pansiyonlu okullar Aksaray'da Mahmudiye İlkokulu, Ko-carnustafapaşa İlkokulu, Kadıköy'de Züh-tü Paşa İlkokulu, Gazi Mustafa Kemal Paşa İlkokulu, Göztepe Pansiyonlu İlkokulu, Beşiktaş'ta da Tevfik Fikret İlkokulu'dur. 1993-1994 öğretim yılında İstanbul'da öğretime açık ilkokul sayısı 1.169 olup, bunun 478'i ilköğretim okulu adı altında ortaokul sınıflarını da içeren kurumları kapsamakta, 10'u ise özel eğitim okulu statüsünde bulunmaktadır. Bu okullara devam eden öğrenci sayısı toplam 866.559'dur. Bu toplamın da 435.452'si ilköğretim o-kullarındaki öğrencileri, 1.194'ü ise özel eğitim okullarındaki öğrencileri temsil etmektedir. İl nüfusunun 10.000.000 düzeyinde olduğu dikkate alındığında ilkokul öğrencilerinin nüfusun yüzde 8'i dolayında olduğu görülmektedir. Ancak ilkokul çağı nüfusunun hızla artması, ilkokul ve ilköğretim düzeyindeki okullaşmayı yetersiz kılmaktadır. Zira 1930'larda bir okula 200 öğrenci düşmekteyken, halen bir okula yaklaşık 800 öğrenci düşmektedir. 1993-1994 öğretim yılında ilkokullarda, ilköğretim okullarının birinci kademesinde ve özel eğitim okullarında görev yapan toplam öğretmen sayısı ise 22.556' dır. (Ayrıca bak. eğitim.)

16 Haziran 1983'te yürürlüğe giren ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 2842 sayılı kanun gereği Türkiye genelinde tüm ilkokulların "ilköğretim" okuluna dönüştürülerek 8 sınıflı duruma getirilmesi gerektiğinden İstanbul'da da bu yönde öğretim yıllarına göre giderek artan oranlarda dönüştürme çalışmaları sürmektedir.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi*, V, 1718 vd; R. Ser-hatoğlu, *Büyük İstanbul Albümü*, İst., 1951, s. 107 vd; Komisyon, *Özel Okullar Rehberi*, ist., 1964; İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü istatistik verileri.

İSTANBUL

İLKÖĞRETİM OKULLARI

İlkokulla ortaokulun bir çatı altında ve tek yönetime bağlı olduğu eğitim kurumlarıdır. Bu uygulama 1982'de başladı. İstanbul'da da konumu elverişli ilkokullardan başlanarak tüm ilkokulların aşamalı olarak ilköğretim okuluna dönüştürülmesi sürmektedir (bak. ilkokullar).

1982-1983 öğretim yılında İstanbul'da 16 okulda ilköğretim uygulamasına geçildi. Bunlardan bir bölümü aynı bahçe içindeki ortaokulla birleştirilerek ilköğretim okulu yapıldığı gibi bazılarında da aşamalı olarak 6., 7. ve 8. sınıflar açılmak suretiyle ilköğretim uygulaması başlatıldı. Hedef, bağımsız ortaokul uygulamasına son vermek olup, ortaokulların tamamının 1995'e kadar ilköğretim kapsamına alınmasıdır. 1993-1994 öğretim yılı verilerine göre İstanbul'da 478 ilköğretim okulu faaliyette bulunmaktadır. Bunlarda 1. kademe (ilkokul) düzeyinde 435.452, 2. kademe (ortaokul) düzeyinde 228.552, toplam 664.004 öğrenci okumaktadır. Bu genel mevcudun 304.298'i kız, 359.706'sı erkektir. İlköğretim okullarının 1. kademesinde 11.193, 2. kademesinde ise 4.351 olmak üzere 15.544 öğretmen görev yapmaktadır.

İlköğretim okullarının bir özelliği öğretim programında iş eğitimi adı altında, iş ve teknik, ticaret, ev ekonomisi ve tarım derslerine ağırlık verilmesidir. Ancak İstanbul ilköğretim okullarının fiziki yapıları ve öğrenci mevcutları bu tür derslerin uygulamalı olarak verilmesine yeterince uygun değildir.

İSTANBUL

İLLÜZYON

İllüzyon sanatı gösterim sanatlarının en eskisidir. Gösterim sanatlarının tüm özelliklerini taşımasının yamsıra asıl amacı seyirciye nasıl olduğu anlaşılamayan birtakım sonuçlar sunmasıdır. Bu sanatçıların Osmanlıca da "sihirbaz", "şu'bedabaz" gibi çeşidi adları vardır. Ancak asıl sözcük "hokkabazdır (bak. hokkabazlık).

18. yy'da geleneksel hokkabazlık zayıflamış, onun yerine Avrupalı illüzyon sanatçıları gelmeye başlamıştır. Bildiğimiz en eskisi III. Mustafa döneminde (1757-1774) İstanbul'a gelip gösterimler sunan ünlü Amerikalı illüzyonist Jacob Philadep-hia'dır. III. Mustafa'nın sarayında da gösterimler vermiştir. Ayrıca dışarıdan gelen yabancı illüzyonistlerin İstanbul'da tiyatroların yapılmasında da katkıları olmuştur. Örneğin daha çok bir söylenceye dayanan Comte de Grisy ya da Torrini adındaki illüzyonist III. Selim döneminde (1789-1807) İstanbul'a gelmiş, önce gösterimleri için bir tiyatro yapmış, sultan da görmek istediği için saray içinde de bir geçici tiyatro kurmuştur. Bu tiyatronun yapımı iki günde bitmiştir. Bu tiyatro yaptıran illüzyonistlerin en önemlisi Naum Tiyatro-su'nun(->) kuruluşunu gerçekleştiren To-rinolu Bartolommeo Bosco olmuştur. Bos-co ayrıca sarayda da Abdülmecid (hd 1839-1861) için gösterimler vermiştir. Bir

20. yy'ın başında bir hokkabaz grubu. *Metin And arşivi*

başka tiyatro kuran illüzyonist Bernard Marius Caseneuve olmuştur. Caseneuve İstanbul'a 5 kez gelmiş, 1892'de dördüncü gelişinde önce Fransız Tiyatrosu'nda gösterimler vermiş, ertesi yıl Sponek Biraha-nesi'ni tiyatroya çevirmiş, adım da "Le Salon de seneuve" koymuştur. İlginç olan aynı birahanede 1896'da İstanbul'da ilk kez sinema oynatılmasıdır.

İstanbul'a pek çok ünlü illüzyonist gelmiştir, kimi de Caseneuve gibi birçok kez gelmiş, hem halka hem de sultana gösterimler vermiştir. Bunlar arasında şu adları sayabiliriz: Debrain, Baron, Pirini, Phi-lippe Talon, Hermann ailesinden pek çok

Zati Sungur bir illüzyon gösterisinde. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

illüzyonist, Jose Velle, Auboin Brunet, George Melides, Faure ve kızı Helene, Buchwaldy, Agostina Abeta, Theo, Alfred de Caton Guidi, Ling-Luk, Nicolas Kazlow, St. Roman, Lerinau, Profesör Poletti, G. Giardano, Ernest Thorn Holmes & Fay, Profesör Becker, Profesör S. Soraci, Pick-mann, L'Hamme, Masque & Princesse To-paze, Profesör Wincler Venturini, Profesör Robert von Wulmann, Dal Ben Ali Bey, Lunardi, Chevalier A. William Napodano, George Hicks, Miss Nelly, Robert Pellot, F. de Lafontaine & Madam Nadia & Madam Myralda, Miecislav Andrejew, Profesör Fedik, Door-Leblanc, Trio Giardano,

İLMEN, SÜREYYA

160

161

İMAMEİİHAN

Profesör Pope vb. İran'dan da illüzyonist gelmiştir. Örneğin 1866'da gelen Mehmed İsmail Efendi, Naum Tiyatrosu'nda gösterim vermiştir. Ancak 1936'da dünyaca ünlü Türk illüzyonist! Zati Sungur'un Türkiye'ye dönüşüyle illüzyon sanatı yeniden parlamış, daha az yabancı topluluk gelir olmuştur.

BibL R. Houdin, *Mysteres et Confidences*, Paris, 1861, s. 181-189; Satanas, *Receuil Euro-pean. Aventures de B. Bosco de Turin*, Paris, 1851; M. And, *Magic in Istanbul*, Calgary-Al-berta, 1978; ay, "Eski Seyirlik Oyunlarımızdan Hokkabazlık", *Forum*, S. 173 (15 Haziran 1961); ay, "Türkiye'ye Gelen ilk Gözbağ-cılar", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 1 (Şubat 1967); "Eski Türk Hokkabazları", *ae*, S. 2 (Mart 1969); ay, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, ist, 1985, s. 208-217.

METİN AND

İLMEN, SÜREYYA

(1874, Podgoriçe[bugün Yugoslavya'da] - 6 Şubat 1955, İstanbul) Asker, siyaset adamı, girişimci.

II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) ünlü seraskeri Rıza Paşa'nın oğludur. 1897'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni bitirerek kurmay yüzbaşı rütbesiyle orduya katıldı. 1907'de mirliya (tuğgeneral) oldu. II. Meş-rutiyyet'ten sonra rütbesi kaymakamlığa (yarbay) indirildi. Bu yıllarda orduda ilk hava gücünün oluşturulması çalışmalarında görev aldı. Daha sonra askerlikten ayrılarak 1916'da Balat'ta bir dokuma fabrikası kurdu. Cumhuriyet döneminde siyasete atılarak Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul bölge başkanlığı, belediye meclisi üyeliği, belediye fahri danışmanlığı yaptı. 1927'de istanbul milletvekili oldu. 1930' da Serbest Fırka'ya geçti. Bu partinin kapatılması üzerine siyasetten çekildi.

İlmen, İstanbul'un özellikle Kadıköy yakasında kentsel hizmetlere yönelik ve sosyal, kültürel amaçlı birçok girişimde bulunmuş, kalıcı eserler meydana getirmiştir. Kentsel hizmetlere ilişkin girişimlerin başında 1927'de kurduğu Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları Şirketi gelir. Şirket 1928'de Üsküdar-Kısıklı hattını hizmete sokmuş, 1929'da Bağlarba-şı-Haydarpaşa ve Üsküdar-Haydarpaşa hatları açılmıştır. Daha sonra da Kadıköy-Bostancı, Moda ve Feneryolu hatları inşa edilmiştir.

İlmen, 1927'de Kadıköy Bahariye'de dönemin en modern sinema salonu olan Süreyya Sineması'nı yaptırmış, burada temsiller veren Süreyya Opereti topluluğunu da kurmuştur. Maltepe'de bugün adıyla anılan Süreyya Paşa Plajı da onun eseridir. Üsküdar ve Kadıköy'e elektrik getirilmesi, Kayışdağı suyunun Kadıköy su şebekesine bağlanması, Yoğurtçu Parkı, Moda Bahçesi, Altıyol-Söğütlüçeşme arasındaki kanalizasyonun yapılması İlmen'in girişimleriyle gerçekleşmiştir.

Birçok eğitsel, sosyal, kültürel, sportif çalışmalara öncülük eden İlmen, Maltepe'deki Süreyya Paşa Sanatoryumu'nun da kurucusudur. Askerliğe ilişkin kitapları dışında 8 cilt olarak tasarladığı anılarının 5 kitabını yayımlamıştır. Bunlar *Türkiye'de*

Süreyya İlmen

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi (ist., 1947), *Teşebbüslerim, Reisliklerim* (İst., 1949), *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka* (ist., 1951), *Maliyemize Armağan* (ist., 1951) ve *Adliyemize Armağan* (İst., 1952) adlarını taşır.

İSTANBUL

İLYASKO KÖŞKÜ

Büyükkada'da, Çankaya (Nizam) Caddesi' nin kuzey (deniz) tarafında yer almaktadır. Galata'nın tanınmış bankerlerinden Konstantinos İlyasko tarafından 19. yy'm son çeyreğinde inşa ettirilen, 20. yy'ın başlarında da II. Abdülhamid'in "kurenâsın-dan" (yakın adamlarından) Arab İzzet

Paşa'nın (ö. 1924) mülkiyetine geçen köşk, paşanın vârisleri tarafından 1976'da bir inşaat şirketine satılmış, iki yıl sonra yıktırılarak yerine, aynı boyutlara ve cephelere sahip bir yazlık konut yapılmıştır. Ünlü

İlyasko Köşkü

Erkin Emiroğlu, 1985

Sovyet devrimcisi L. Troçki (ö. 1940), mülteci olarak İstanbul'da kaldığı sürenin (1929-1933) büyük bir kısmını, ailesi ve yardımcıları ile birlikte, sıkı bir polis koruması altında bu köşte geçirmiş, *Hayatım* adlı otobiyografisini, Stalin aleyhtarı faaliyetlerini yürüttüğü bu köşte kaleme almıştır. Troçki'nin ikameti sırasında, Şubat 1931'de bir suikast sonucu olduğu anlaşılan yangında köşkün üst katı harap olmuş ve sonradan onarılmıştır.

Bir bodrum katı üzerine oturan ve kısmi bir çatı katı ile donatılmış olan iki katlı köşk kagir duvarlı ve ahşap döşemelidir. Setler halinde deniz kıyısına kadar i-nen geniş bir bahçenin, caddeye komşu olan en üst setine yerleştirilen yapı, kuzey-güney doğrultusunda gelişen bir eksene göre simetrik olarak tasarlanmıştır. Caddeye bakan giriş (güney) cephesinde, zemin kat sofasına açılan kapı, tam ortada, geriye çekilmiş olan kesimde yer almakta, bu girintinin üstü bir balkon şeklinde değerlendirilmiş bulunmaktadır. Denize bakan kuzey cephesinin ortasında da, üstü re-vakla örtülü bir sahanlık yer almakta, altında bodrum katına açılan, yuvarlak kemerli bir kapı ile iki yuvarlak pencerenin bulunduğu bu sahanlıktan, çift kollu merdivenlerle bahçeye inilmektedir. Revak ü-zerine oturan teras, ayrıca merdivenler, mermerden yontulmuş baklavalı korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Neoklasik üslubu yansıtan cephelerde ve revakta antik Yunan ve Rönesans mimarilerinden alınma ayrıntılar gözlenir. Revağın sütunları Toskana tipinde başlıklarla donatılmış, bunların üzerine, kilit taşları çıkıntılı yuvarlak kemerler yerleştirilmiş, zemin kattaki kapılar ve pencereler de aynı türde kemerlerle taçlandırılmışım Dikdörtgen olan üst kat pencereleri ise üçgen alınlıklar (frontonlar) ile dikkati çeker. Cephelerdeki bütün açıklıkların söveleri beyaz mermerdendir.

Köşkün iç tasarımında "kamıyarak" tabir edilen orta sofalı planın uygulandığı, zemin kattaki salonlar ile üst kattaki yatak odalarının, katların ekseninde uzanan sofalara açıldığı, sofaların uçlarına da her iki cephedeki balkonların yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bugünkü bina inşa edilirken cephelerdeki ayrıntılar bozulmuş, salonların ve yatak odalarının tavanlarında yer aldığı bilinen yağlıboya bezemeler ve tablolar da ortadan kalkmıştır. **Bibi.** Tuğlacı, *istanbul Adaları*, I, 286-295.

M. BAHA TANMAN

İLYASKO YALISI

Heybeliada'da Ayyıldız Caddesi ile Heybeli Mektebi Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Adalar'da günümüze intikal edebilmiş en eski sivil mimari örneklerinden olan bu ahşap yalı 19. yy'ın ortalarında Pişmişoğlu Kirkor Ağa adında bir Ermeni zengini tarafından yaptırılmış, 1870'te banker Konstantinos İlyasko tarafından satın alınarak büyütülmüştür. İstanbul'un ileri gelen Rum ailelerinden olan İlyaskolar, diğer bir ünlü Rum ailesi olan ve yalı ile aynı sıradaki köşklerinde ikamet eden Sgurdeos'lar-la evlilik bağlan kurmuşlar, Heybeliada'nın sosyal yaşantısında ön sıralarda yer almışlardır. İstanbul işgal altında iken 1921' de Yunan donanmasının Averof zırhlısında görevli olan Yunan Prensi Yorgo'nun şerefine bu yalıda muhteşem bir davet verilmiş, Atatürk döneminde, 1930'da İstanbul'u ziyaret eden Yunanistan Başbakanı E. Venizelos da burada ağırlanmıştır. K. İlyasko'nun ölümünden sonra Yunanistan'a ve çeşitli Batı ülkelerine dağılan vârisleri 1960'lara kadar yaz aylarında yalıda ikamete devam etmişler, ancak, daha sonraları yapıyı kaderine terk etmişlerdir. Günümüzde çok harap durumda olan bu kıymetli eserin acilen onarılması gerekmektedir.

Yapının bodrum katında, denize yönelik olan doğu cephesinde hâlâ görülebilen kayıkhaneye girişleri, günümüzde Ayyıldız Caddesi'nin ve çirkin kokular yayan fayton bekleme alanının gerisinde kalmış bulunan yapının aslında tam anlamıyla bir yalı olarak düşünüldüğünün kanıtlarıdır. Nitekim gerek özgün konumu gerekse de harem-selamlık bölümlerini içeren tasarımı, ayrıca denize doğru ilerleyen kon-sollu çıkmaları ile İlyasko Yalısı Adalar' daki köşklere ayrılmakta, tamamen bir Boğaziçi yalısını andırmaktadır.

iki katlı yapıda ahşap iskeleti! duvarların dışı ahşap kaplama, içi bağdadi sıva ile donatılmış, sofaların ve salonların tavanları ile duvarları eklektik zevke uygun bezemelerle süslenmiştir. Güney yönündeki Heybeli Mektebi Sokağı üzerinde bulunan bahçe kapısı iki yandan süslemeli demir babalarla kavranmış, demir kanatların ortasına K. İlyasko'nun inisyallerini (Ki) içeren beyzi madalyonlar yerleştirilmiştir. Yalayı güney ve batı (arka) yönlerinde kuşatan setlerin üzerinde, beyaz ve siyah çakılların harca kakılmasıyla oluştu-

rulan ve "Rodoskâri" denilen türde, süslemeli bir zemin görülür.

Eski olan kesim, güneyde yer alan ve çıkıntılarla donatılmış olan kanattır. Kendi içinde harem ve selamlık bölümlerine ayrılan bu kanatta, birbirleriyle bağlantılı sofalar, zemin kattaki sofalarla üst katta-kiler arasında çift kollu, gösterişli merdivenler ve sofaların çevresinde sıralanan birimler bulunmaktadır. II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinin ampir üslubunu yansıtan, köşeleri akroterli üçgen alınlıkların (fronton) taçlandığı çıkıntılarının ahşap konsolları üçgen biçiminde olup küçük

"S" kıvrımları ile hareketlendirilmiş-tir. iki çıkmanın arasındaki balkonun altında, demir konsollara oturan bir zemin kat çıkmasının bulunduğu A. Milas'ın çizimlerinden tespit edilebilmektedir. K. İlyasko tarafından 1870'ten sonra eklenen kuzey kanadı bir miktar içeriye çekilmiş, eski kanatla aynı yüksekliğe, malzemeye ve cephe ayrıntılarına sahip olan bu kesim yalının bütünlüğünü bozmamıştır.

Bibi. A. Milas, *İ. Halkitpn PrigkiponizorÇ* Atina, 1984, 181; Tuğlacı, *İstanbul Adaları*, II, 87-88; N. Gülen, *Heybeliada*, ist., 1982.

M. BAHA TANMAN

İMALAT SANAYİİ

bak. SANAYİ

İMAM ALİ MESCİDİ

bak. NALLİ MESCİT

İMAM HATİP LİSELERİ

"imanı hatip mektebi", "imam hatip okulu" da denmiştir. 4 Mart 1924'te yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu uyarın-. ca istanbul'daki "Eimme ve'l-Huteba Medresesi" kapatıldıktan sonra yerine açılan "imam Hatip Mektebi", istanbul'daki ilk imam hatip okuludur.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girince Türkiye'deki imam hatip mekteplerinden birçoğu kapandı. Ancak İstanbul ve Kütahya imam hatip mektepleri 1929-1930 öğretim yılına kadar eğitime açık tutuldular. Bu iki okul da 1930'da kapandı. Bu ilk imam hatip mektebi Fazlıpaşa'da kiralık bir binada hizmet vermektedir. Öğretim programı ise Kuran-ı Kerim, gına, tefsir, hadis, ilm-i tecvid, coğrafya, hesap, hendese, hayvanat, nebatat, din dersleri, ruhiyat, ahlak ve malumat-ı vataniye, Türkçe, tabakat, fizik ve kimya malumatı, hıfzıssıhha, yazı, terbiye-i bedeniye, Türk edebiyatı, hitabet ve inşad, Arapça, tarih derslerini kapsıyordu.

istanbul imam Hatip Lisesi'nin ikinci kez açılması 1948'de gündeme geldi, ilkin Aksaray Küçüklanga'da eski bir sıb-yan mektebi binasında imam hatip kursu açıldı. Bu kursun yerine 1951-1952 öğretim yılında Vefa'da Zeyrek Ortaokulu binasında istanbul İmam Hatip Okulu öğretime başladı. Bu okul ilk mezunlarını 1955-1956'da 9 öğrenci olarak verdi. Okul 1953' te öğrenci yurdu ile birlikte Fatih Draman' daki binasına taşındı. 1965'te ise İlim Yayma Cemiyeti tarafından okul için yurt binaları yaptırıldı. Bu okul ortaokul üstü

meslek okulu konumunda ve camilerde görevlendirilen imam, hatip ve müezzinlerin yetiştirilmesi amacına dönüktü. Türkiye'deki imam hatip liselerinin ilki kabul edilen bu okulun 1993-1994 öğretim yılı mevcudu 2.000 dolayındadır.

1973'te 1739 sayılı Temel Eğitim Kanunu yürürlüğe girince diğer meslek okulları gibi İstanbul imam Hatip Okulu da meslek lisesi konumunda yeni bir

programa bağlandı. Öğretim süresi de ortaokul sınıfları ile birlikte 7 yıl oldu. İstanbul imam Hatip Lisesi yatılı ve pansiyonluydu ve öğrenciler İlim Yayma Cemiyeti'nin finanse ettiği 2 yurttan barınmaktaydılar. Sonraki yıllarda İstanbul'un başka semtlerinde ve ilçelerinde de imam hatip liseleri açıldı.

1993-1994 öğretim yılında İstanbul'da, Bakırköy, Çatalca, Eyüp, Fatih, Küçükçekircek, Gaziosmanpaşa, Kadıköy, Kağıthane, Pendik, Sarıyer, Üsküdar, Yalova, Zeytinburun imam hatip liseleri ile Beykoz, Eyüp, Yalova, Güngören, Kartal Anadolu imam hatip liseleri olmak üzere 18 imam hatip lisesi öğretime açık bulunmaktadır. Bu okullarda 18.740'ı kız, 19.919'u erkek olmak üzere toplam 38.659 öğrenci; 418 öğretmen bulunmaktadır. Anadolu lisesi statüsündeki imam hatip liselerinde resmi Anadolu liselerindeki İngilizce ve Almanca yabancı dil öğretimleri de verilmektedir.

Bibi. H. Â. Yücel, *Türkiye de Ortaöğretim*, ist., 1938, s. 54-63; Ergin, *Maarif Tarihi*, V, 1774 vd; İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü verileri.

İstanbul imamevhanı

Kapalıçarşı bölgesi hanlarından olup, Aynacılar ile Mahmutpaşa Yokuşu'nun sınırladığı, Tıgıcılar Sokağı ile Tarakçılar Sokağı arasındaki hanlar grubu içinde, kuzeyde yer alır. Zincirli Han'la bitişik nizamda inşa edilmiş olan yapının inşa tarihini veren bir kitabesi mevcut değildir.

İmameli Han, burada bir grup oluşturan Zincirli Han, Kalcılar Ham ve Kaşıkçı Han ile aynı mimari ve teknik özellikleri göstermektedir. Bu özellikleriyle yapıyı 18. yy'ın içlerine tarihlemek mümkün görülmektedir.

Bitişik nizam yapı topluluğu içinde, yamuk şekilli bir alana iki katlı olarak inşa edilmiş olan yapıda, bulunduğu alanın

İmameli Han'ın avludan görünümü.

Yavuz Çelenk, 1994

imar planları

162

163

İMAR PLANLARI

Prost'un planlarında 2 numaralı kent parkı olarak görülen Dolmabahçe Sarayı'nın arka bahçesi, günümüzde otellerin imarına açılmıştır. Nazım Timuroğlu

şeklini yansıtan avlu, iki katlı revak sırasıyla ve revaklara birer kapı ve pencere ile açılan mekânlarla tamamen dışa kapalı durumdadır. Mekânların avlu vasıtasıyla dışa bağlantısı tonoz örtülü bir koridorla ve Tıgıcılar Sokağı'na açılan yay kemerli kapısıyla olmaktadır.

Yapının yamuk bir *alanda*, bitişik nizamda konumlanmış olması, en dar kenarın cephe olarak düzenlenmesi ve diğer cephelerin kapalı, dolayısıyla dışa açılan pencerelerinin bulunmayışı az ışıklı mekânlar yaratmıştır. Bu nedenle ticaret hanlarının dış cephelerinden görülen dükkânlardan yapıyı mahrum bırakmıştır. Tığcılar Sokağı'na açılan cephe de orijinal durumunu kaybetmiştir.

Cephenin görülebilen yüzey dokusunun taş, tuğla, derz sıralarından meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu cephede sade kemerli giriş kapısı ve giriş koridoru durumunu koruyabilmiş, yan mekânlar birer kapı ve pencere ile buraya açılmıştır.

Her iki kattaki mekânların örtüleri beşik tonozdur. Yapı oldukça harap durumdadır.

Bibi. Güran, *istanbul Hanları*, 122-123.

GÖNÜL CANTAY

İMAR PLANLARI

İstanbul'un planlı gelişme dönemi, Cum-huriyet'ten önce Osmanlı döneminde II. Mahmud (hd 1808-1839) ile başlamıştır. Bu dönüm noktasından önce, bugünkü anlamda olmasa bile, devletin ve mahallelilerin oluşturdukları belli imar kuralları dizisi geçerli olmuştur.

Fetihten sonra İstanbul'un ilk evleri kurulurken Türklere arsalar mülk olarak verilmekteydi. Ancak daha sonraları bunun sakıncalı olacağı fark edilmiş, Nişancı Meh-med Paşa'nın önerisine uyularak konut a-razisi üzerinde mülkiyet kaldırılmıştır.

Bizans döneminden kalma anayollar muhafaza edilmiş; buna bağlı olarak açılan yollarla mahalleler birbirine bağlanmış; giderek sokaklar çıkmaz sokaklara dönüşerek bir ulaşım ağı sistemi kurulmuş;

yol ve sokaklardan girişi olan arsalar devletten ya da vakıflardan kiralanarak üzerine evler yapılmıştır.

Bu inşaatlar sırasında komşuların katılımı esastı. Sokak sakinleri yeni yapılacak evin ya da evlerin, mevcut binalara saygılı ve uyumlu olarak biçimlenişini yönlendirmek üzere görüş bildirebiliyor ve yeni komşuları ile bir anlamda sözlü bir anlaşma (akit) yapıyorlardı. Bu kurallara uyulup uyulmadığını denetlemek mimarbaşı-nın göreviydi. Bu nedenle mimarbaşı-dan izin almadan kent içinde veya kenar yerleşmelerde bina yaptırmak olanaksızdı. Bina yükseklikleri sultan fermanları-yla belirlenirdi. Sokaklara ve diğer arsalarla tecavüzü önleme görevi de mimarbaşı-şına aitti. Mülkiyete bağlı olmadan, tahsis yoluyla elde edilen arsalar üzerine yapılan evlerin herhangi bir sebeple yıkımından sonra, imar açısından büyük sorunlar doğmaktaydı. Mütevellilerin ve vakıf sandıklarının, icarlıların, hissedarların müdahaleleri yüzünden yeni ev yapımı oldukça meşakkatli ve zor gerçekleşebiliyordu. Yıkılan bir evin enkazının kaldırılması bile mahkeme ilamı gerektirdiğinden, ev sahipleri evlerinin eskimemesi için olağanüstü

bir çaba içindeydiler. Her sene bakım yapılır, evler boyanır ve yeni kış sezonuna hazırlanırdı.

15. yy'dan Tanzimat'a kadar İstanbul kentinin fiziksel ve toplumsal oluşumunda önemli yeri olan evlerin, binaların mekânsal konum ve bulundukları semte göre biçimlenişlerine ilişkin imar kurallarının oluştuğunun ipuçlarına, mahkeme kayıtlarında rastlanmaktadır. Altılı üstlü binalar "menzil", tek katlı küçük evler "beyt" olarak isimlendirilmekteydi. Üç katlı binalara daha çok Galata'da izin verilmiştir. 15. yy' dan sonra kentin nüfusu artmaya başlayınca cihannüma ve üst kat ilavelerine izin çıkmıştır.

Konutlarla ilgili davalardan anlaşıldığına göre Tanzimat dönemine gelene kadar, kat yükseklikleri, cephe genişlikleri, kat sayıları vb konularda çeşitli kurallar belirleyen imar ve zabıta kanunları ge-

çerli olmuştur. Mülk sahipleri ve ustalar binaları diledikleri gibi değil, ancak belli kurallara uyarak yapılabiliyorlardı.

İstanbul'un gerçek anlamda planlı döneme geçişi 1830'larda başlamıştır. II. Mahmud döneminde başlatılan *harita* çalışmaları belli ölçülerde önerileri de içeren planlamalara dönüştürülebilmiştir. 1837'de yapılan Alman Helmuth von Moltke(->) planı bu anlamda bir çalışmaydı. Özellikle bazı yolların genişletilmesi kararlarını içeriyordu. Bu plan 1852'de geliştirilmiş; kent çevresindeki gelişmeleri yönlendirirken kent içindeki değişiklik önerilerini de kapsamına almıştır.

Planlı dönemin ikinci aşamasına oldukça uzun bir aradan, ancak Cumhuriyet'ten sonra geçilebilmiştir. 1933'te sınırlı bir yarışma açılarak Almanya'dan Herman El-götz(~0), Fransa'dan Alfred Agache(~>), İtalya'dan H. Lambert(->) davet edilmiş ve her üç plancının İstanbul için önerdikleri planlar İstanbul Belediyesi'nin oluşturduğu jüri tarafından değerlendirilmiştir. Dönemlerinin önemli şehircilik uzmanları o-lan bu plancılardan, Berlin Teknik Üniversitesi öğretim üyesi Herman Elgötz'ün ö-nerisi benimsenmiş, ancak Rio de Janeiro kentini planlamış önemli bir şehirci olan Agache ve Chicago, New York, Paris planlamalarına katılmış ünlü bir plancı olan Lambert'in çalışmaları da yabana atılmamış; jüri her üç plancının önerileri ile kendi eleştirilerini birleştirerek bir rapor oluşturmuştur. Bu rapor İstanbul'un imar için ciddi *kararlar* içeren ilk belgedir. Elgötz planının başlıca önerileri şunlardır: İstanbul Limanı, Haliç dışına çıkarılarak Haydarpaşa'ya ve Yenikapı'ya taşınmalı ve bu iki yeni liman Sirkeci'ye feribotla irtibat-landmılmalıdır. Eski İstanbul'un, Beyoğlu' nün Halic'e dönük yamaçları iş merkezi alanları olmalı, İstiklal Caddesi'nin iki yanı ise ticaret merkezi olarak geliştirilmeli ve buradaki binalar revaklı olmalıdır. Top-kapı ile Kadıköy Kurbağalıdere ağır sanayi bölgesi, Sultanahmet ile Taksim kültür merkezi olarak işlevlendirilmelidir. Beyazıt ise yönetim merkezi olmalıdır. *Hava-*

imar 5j
planlarında
yapılan
değişikliklerle
yüksek
yapılanmaya
açılan
Kadıköy
bölgesi son
20 yılda
eski kent
kimliğini hızla
kaybetmiştir.
Oktay Ekinci,
1993

limanı Yeşilköy'de kurulmalıdır. Taksim, Harbiye, Beşiktaş noktalarının arasında kalan üçgen alan, büyük bir park olmalıdır. Eski yollar genişletilmeli, Marmara ve Haliç kıyılarına yol açılmalıdır. Taksim-Şiş-hane arasına iki ayrı yol yapılmalıdır. Ka-raköy-Eminönü, Unkapanı-Azapkapı, Eyüp-Sütlüce arasına köprü kurulmalıdır.

Elgötz'ün planı, uzun yıllara yayılarak da olsa önemli ölçüde gerçekleşmiştir. Buna karşılık o dönemlerde önerilen plan ilkelerinin bazılarının uygulamada olumsuz sonuçları da ortaya çıkmıştır. Nitekim Cumhuriyet döneminin bu ilk İstanbul şehir planına eleştiriler gelmiş, mimar-şehirci Burhan Arif, Elgötz'e eleştiri getirerek "İstanbul'un ancak Türk şehirci ve mimarları tarafından planlanması gerektiğini" ö-ne sürmüştür.

1935'te, Elgötz planının yetersizliği ö-ne sürülerek Alman şehirci Prof. Martin Wagner(->) İstanbul'a davet edildiyse de hazırladığı raporun yetersiz görülmesi ü-zerine 1938'de ülkesine geri dönmüştür. Oysa Wagner raporu ilk kez İstanbul'u geniş olarak çevresiyle birlikte ele almakta ve çevresel ilişkileri irdelemekte idi. Plan bölgesel nüfus artışının, ekonominin, tarımın ve ulaşımın ilişkilerini analiz ederek kentin art bölgesi ile birlikte ele alınmasını hedefliyordu. Ne yazık ki bu rapordan hiç yararlanılmamıştır.

1936'da, İstanbul'un daha sonraki yıllarda gelişimine yön veren ve bazı ilkelerinin geçerliliğini hâlâ sürdürdüğü planın müellifi Prof. Henri Prost(->) İstanbul'a davet edilmiştir. Fransız şehircilik enstitüsü uzmanı olan Prost İstanbul Nâzım Plam'nı hazırlamış; 1939'da uygulamaya giren

bu plandan sonra da İstanbul'da kalarak 1950' de Üsküdar ve Kadıköy'ün planlarını tamamlamıştır.

Prost, Alman Wagner gibi İstanbul'u genel gelişme perspektifi içinde değerlendirememiştir. İstanbul'un nüfus gelişmesinin 800.000 üst sınırında duracağını tahmin etmiştir. Oysa bu tahmin gerçekleşmemiş, 20. yy'ın sonlarına doğru kentin nüfusu 10.000.000 kişiye ulaşmıştır. Buna rağmen

İstanbul'un gelişmesini tarihsel yapısına zarar vermeden sağlama gayreti içinde kentin güzelleştirilmesinde ve korunmasında büyük *çabaları* olmuştur.

Prost planının bazı ilkeleri daha sonra yapılan planlarda da benimsendiğinden hâlâ geçerliliğini sürdürmektedir. Tarihi yarımada'nın silüetini koruyabilmek için denizden 40 m yükseklikten geçen eğrinin üstünde kalan yerlerde en çok 3 katlı bina yapılabileceği hükmünün getirilmesi; tarihi yarımada'nın karakteristik bölümü Sultanahmet çevrelerinin arkeolojik alan olarak korunması ve turizm işlevi ile geliştirilmesi; tarihi yarımada'yı denizle buluşturan Sarayburnu'nun yük taşımacılığından arındırılması, depolardan temizlenmesi ve "1 Numaralı Gülhane Parkı"nın o-luşturulması; Haliç ile Marmara arasındaki İstanbul kara surlarının 500 m genişliğinde yeşil bir bantla çevrelenmesi; Beyoğlu ve Galata çevrelerinin kentsel düzenlemelerle iyileştirilmesi; Taksim-Maçka-Dolma-bahçe üçgeni içinde kalan alanın "2 Numaralı Park" adı altında geniş bir kent parkı olarak düzenlenmesi bu ilkelerden bazılarıdır.

Prost planının en önemli kararı, kuşkusuz, İstanbul'un silüetini koruyabilmek için getirmiş olduğu, denizden 40 m yükseklikte ve daha yüksek alanlarda 9,5 m' yi geçmeyen en çok 3 katlı binalar yapılabileceği ilkesidir. Plan mevcut yapılar içinde bu kurala uymayanların fazla katlarının yıkımını bile *karara* bağlamış ve bu hükmü içeren istimlak yasasını yürürlüğe sokturmuştur. Yasanın ilk uygulaması Sü-leymaniye Camii'nin yanına yapılmış olan Botanik Enstitüsü'nün fazla gelen 3 katının yıkımı olmuştur. 40 m rakımının korunması ilkesi zaman zaman ihlal edilse bile tarihi silüet bugüne kadar bu ilke sayesinde korunabilmiştir.

Sarayburnu'nu da içeren "1 Numaralı Gülhane Parkı" son yıllarda geçici binalarla belli bir ölçüde yapılaşmaya açılmış ve sahil yolu ile deniz ilişkisi koparılmış olmasına rağmen, korunabilmiş çok ender yeşil alanlardandır.

2 Numaralı Park ise 1950'li yılların ilk yarısında Hilton Oteli(->), daha sonra Taksim Belediye Gazinosu'nun yerine yapılan yüksek Sheraton Oteli ve Harbiye'deki Orduevi binalarının inşa edilmesi yüzünden Taksim-Maçka Gezi Yolu'nu kesintiye uğratmış ve yol aktivitesini yitirmiştir. 1984-1990 arasında da, son askeri yönetim döneminde çıkarılan

Turizmi Teşvik Yasa-sı'nın korumasında, Dolmabahçe Sarayı'nın arka bahçesinde ve İnönü Stadyu-mu'nun arkasında yer almak üzere iki otel daha yükselmiştir. Parkın içine 1989-1994 arasında küçük binalar serpiştirilerek bunlara aktif işlevler verilmiştir. Tüm bu uygulamalar Prost planının amaçlarına ters düşmüş, 2 numaralı kent parkının karakterini zedelemiştir. Prost planının korumaya yönelik olumlu yönlerinin yanı sıra, ulaşım ağı oluşturulmasında ve özellikle de sanayi bölgeleri seçiminde İstanbul'un gelişme ve büyüme potansiyelini kavrayamadığı ortaya çıkmaktadır. Haliç' in sanayiye açılması, "Altın Boynuz" unvanını yaşatabilen tarihsel Osmanlı kimliğinin yok olmasına yol açmış ve büyük bir kirlenme sorunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Eyüp-Silahtar-Yedikule-Kazlıçeşme-Zeytinburnu çevrelerinin ağır ve orta büyüklükteki sanayiye açılması, bu kesimin ciddi bir çevre kirlenmesine uğramasına ve köhneleşmesine yol açmıştır.

Prost planı 1950'li yıllarda yürürlüğe girmiştir. Ama aynı yıllar Türkiye'de demokrasiye ve çokpartili yaşama geçiş dönemidir. Yeni bir parti, Demokrat Parti iktidara gelmiştir. İstanbul'un gelişimine yeni boyutlar kazandırmak amacıyla, o dönemin yöneticileri, Prost planının yeniden değerlendirilmesi için bir komisyon oluşturmuşlardır. Kemal Ahmet Aru, Muhittin Güven, Behçet Unsal, Seyfi Arkan, Muk-bil Gökdoğan, Mehmed Ali Handan'ın da üyesi bulunduğu bu komisyon, planı sert biçimde eleştirmiştir. Eleştirilerde öne sürülen saptamalar, planın kent topografyasına uymadığı; ulaşım sorununu çözemediği; konut darboğazını aşamadığı; sosyoekonomik sorunlara çözüm getiremediği

İMARETLER

164

165

İMARETLER

doğrultusundadır. Bütün bu çözümsüzlüklere planın yeterli araştırma yapılmadan hazırlanmasının yol açtığı, bir süsleme planı olmaktan öteye geçemediği vurgulanmıştır. Eleştirilerden sonraki ilk uygulama, Taksim Gezisi'ne(->), o dönemin en büyük oteli sayılan Hilton Otel'i'nin yapılmasına izin verilmesidir. Ayrıca otelin yapımını üstlenen Skidmore-Owings and Merrill firmasına Türkiye'deki imar, mesken ve yapılaşma konularını inceleyen bir de rapor hazırlanmıştır.

Sürekli olarak dışarıdan çağrılan uzmanlar yerine, 1952-1956 arasında İTÜ Mimarlık Fakültesi ve Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü öğretim üyelerinin katılımı ile bir "danışmanlar kurulu" oluşturulmuştur, İstanbul ile ilgili i-mar kararları bu dönemde daha

çok merkezi kuruluşlarca yürütölmüş, danışmanlar kurulunun da katkısı sağlanmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmalarla, 1/10.000 ölçekli sanayi planı, 1/5.000 ölçekli Beyoğlu Planı gibi daha önceki planlarda eksik kalan bölümler tamamlanmıştır.

Sanayi planlamasının kentin gelişimini yönlendirmedeki katkıları bugün tartışma konusudur. Ama yine de, o dönemde sanayi kuruluşlarının bulundukları çevreye verebilecekleri daha büyük zararlar belli bir ölçüde engellenebilmiştir. Örneğin Haliç'teki sanayinin Bakırköy çevrelerine ve Marmara kıyılarının muhtelif noktalarına, Dolapdere'den Feriköy'e, doğuda ise Pendik-Tuzla arasına kaydırılması ile Haliç daha büyük baskılardan kurtanlabilmiştir.

Türk uzmanların dönemi çok kısa sürmüş ve 1954'te İngiliz Sir Patric Abercombie İstanbul'a davet edilmiştir. Abercombie İstanbul planlamasının ancak o ülkenin uzmanları tarafından yapılabileceğini, yabancıların bu türden planları yönlendiremeyeceğini vurgulayan bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora rağmen 1956'da yine başka bir yabancı uzman, H. Högg davet edilmiştir. Alman şehirci Prof. H. Högg herhalde biraz da dönemin yöneticilerinin isteği doğrultusunda, geniş ve yüklü ulaşım arterlerine ağırlık vermiştir.

1958'de İstanbul'un planlamasını yürütmek üzere İmar Planlama Müdürlüğü kurulmuştur. Yerli uzmanlardan yararlanma eğilimi yeniden ağır bastığından bu müdürlüğün başına M. Yenen getirilmiştir. İtalyan şehirci Prof. Luigi Piccinato'nun da danışman olarak atandığı bu dönemde, Bayındırlık Bakanlığı bir Amerikan firmasına Boğaz köprüsü ve çevre yolları ile ilgili projeler hazırlatmıştır. Boğaz köprüsü projesi de kapsamda olmak üzere hazırlanan nâzım planda hedeflenen nüfus büyümesi 2.500.000 olarak belirlenmiş; gelişme potansiyeli olarak da Anadolu yakası hedeflenmiştir.

1960'lı yıllarda Türkiye'nin politik alanda geçirdiği değişimler, toplumsal değişimi ve giderek İstanbul planlamasını da etkilemiştir. Bu dönemde Türkiye genelinde planlama sistemi kurulmuş ve ülke planlamasında bölgesel, metropoliten, kentsel olmak üzere ayrıntıya inen bir hiyerarşi

oluşturulmuştur. Askeri yönetim sırasında İmar ve İskân Bakanlığı'nca, İstanbul Bölge Planlama Dairesi'nin çalışmaları doğrultusunda "Geçiş Tedbirleri Şûrası" yapılmış ve "büyük İstanbul bölgesi" planlamasının hazırlıklarına başlanmıştır.

1962'de Doğu Marmara bölge planları tamamlanmıştır. 1980 yılını hedefleyen bu planda metropol İstanbul kentinin nüfusunun 1980'de 4,8 milyona ulaşacağı tahmin edilmiştir. Planlama sırasında ilk kez hava fotoğrafları kullanılmış, İstanbul'un 1/1.000 ölçekli haritaları yapılmıştır. Yine aynı yıllarda İstanbul bölgesinin 1/25.000 ölçekli haritaları çıkarılmıştır.

1964'te Prost planının ilkeleri kabul edilerek İstanbul suriçi alanlarının 1/5.000

ölçekli imar planları yapılmış ve onaylanmıştır. 20 Temmuz 1965'te Milli Güvenlik Kurulu ve Bakanlar Kurulu'nun aldıkları kararla Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu kurulmuş, danışmanlığına yine İtalyan şehirci Luigi Piccinato atanmıştır. 1968'e kadar sürdürülen çalışmalarla nihayet 1/25.000 ölçekli Metropoliten Alan Nâzım Planı'nın öneri şeması hazırlanabilmiş ve bu plan birçok revizyondan sonra ancak 1972'de tamamlanabilmiştir.

Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu gerçekten de kentin gelişimini yönlendiren başarılı çalışmalar yapmıştır. Nâzım plandan uygulama planlarına ulaşılması amaçlanmış, uygulama planlarının ise nâzım plan ilkelerine göre hazırlanması sağlanmıştır. 1980'de onaylanan 1/50.000 ölçekli İstanbul Nâzım Planı, İstanbul Boğaziçi SİT Planı, Sur İçi SİT Planı, Kadıköy İmar Planı bu büro tarafından gerçekleştirilmiş çalışmalardır.

1980'de onaylanmış olan büyük İstanbul Nâzım Planı'nın 1/50.000 ölçekli oluşu nedeniyle, plan kararları geneldir. Yerleşme, bölgeleme ve gelişme kararları, ilke bazında belirleyen bir karakteri vardır.

Merkezi iş alanı (MİA) olarak belirtilen kent merkezi, suriçi ile Beyoğlu yakasında ve çevre yollarının güneyinde kalan alanlar olarak sınırlandırılmıştır. Aynı zamanda Büyükdere Caddesi'nden kuzeye yöneltilmiş bir ticari aks önerilmiştir. Konut bölgesinin yoğun olarak gelişmesi önerilen alanlar olarak birinci derecede konut gelişme bölgeleri (1 M), Bakırköy ve Kadıköy seçilmiştir. Kentin gelişme bölgeleri ve ikinci derecedeki merkezler için (2 M), batı yönünde Küçükçekmece ile Büyükçekmece arasındaki alan, Selimpaşa'nın kuzeyi, doğu yönünde de Kartal, Soğanlık ve Gebze önerilmiş, bu alanların önemli ölçüde çekim odakları olacağı düşünülmüştür.

Kentin sağlıklı gelişmiş mevcut gecekondulu alanları ise üçüncü derece merkez (3 M) olarak belirlenmiştir. Batı yönünde Bayrampaşa, Esenler, Alibeyköy, Küçükçekmece ve Mimarsinan, doğu yönünde de Maltepe ile Ümraniye 3 M olarak önerilmiştir. Diğer yerleşim alanları olarak merkez çekim odaklarının etki alanları ve ulaşım olanakları göz önünde bulundurularak doğu yönünde Dudullu, Soğanlık ve

Kartal tespit edilmiştir. Potansiyel gelişme alanı olarak ise doğuda Pendik, Kurtköy, Tuzla, Gebze, Eskişehir ve Danca belirlenmiştir. Batı yönünde Avcılar, Mimarsinan, Silivri orta yoğunluklu; Avcılar ile Gümüş-yaka arasındaki kıyı bandı ise az yoğunluklu yerleşim alanları olarak belirlenmiştir. Organize sanayi bölgeleri ise doğu yakasında Gebze, Dudullu, Kurtköy, batı yakasında Okmeydanı, Maslak, Ortaköy ve Küçükçekmece çevreleridir.

1980 nâzım planı İstanbul'da pek çok
rekreatif (dinlenme) alanı yer vermiştir.
Bunlar Marmara kıyıları, Karadeniz kıyıları
ve Marmara Denizi ile Karadeniz ara

sında kalan yeşil alanlar, korular, ormanlar ve dağlardır.

1981 nâzım planı İstanbul'un doğu-batı aksında gelişimini hedeflemiş, Karadeniz kıyıları ile orman alanları, su havzaları ve tarım alanları korunmuştur. Boğaz'ın doğu ve batı yönünde, güney kıyı bandından fazla iç kesimlere sokulmadan bir gelişme hedeflenmiş ve ulaşım buna göre planlanmıştır. Bu planda henüz Fatih Sultan Mehmet Köprüsü bile söz konusu değildir. 1984'te yeniden belediye yönetimi değişmiş ve bu defa Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu önce belediyeye bağlanmış, sonra da lağvedilmiştir. Bu eylemle, İstanbul nâzım plansız bırakılmak istenmiş, ancak 1981 planının onaylı olduğunun ve geçerliliğini sürdürdüğünün farkına varılamamıştır. Bu yüzden nâzım plana uymayan uygulama planları üretilmiş ya da nâzım plan yokluğundan yararlanılarak kaçak yapılaşmalara göz yumulmuştur. Boğaz ve arkaları, doğu ve batı yönündeki yerleşim alanları ve doğal alanlar, su havzaları yoğun yapılaşma istilasına uğramıştır (bak. arsa spekülasyonu).

1989'da yine yönetim değişmiş ve nâzım plan yenileme çalışmaları başlatılmıştır. 1994'te belediye meclisinden onaylatılan bu yeni plan 1981 planının ilkeleri benimsenerek hazırlanmıştır (bak. nâzım plan). Buna rağmen 10.000.000 nüfus ile İstanbul'un bugünkü kentleşme sorunları artık nâzım planlarla çözümlenemeyecek boyutlara ulaştığından yeni planın ne ölçüde başarıya ulaşabileceği tartışma konusudur.

CENGİZ ERUZUN

İMARETLER

Türk İslam uygarlığı tarihinde, Arapçada "bayındırlık" anlamına gelen "ümran" kelimesinden türetilmiş olan ve "imar edilmiş, mamur, bayındır" anlamını içeren "i-maret" terimi bir taraftan bu özelliğe sahip her türlü yapıyı ya da yapılar topluluğunu ifade edegelmiş, diğer taraftan günümüzde de geçerli olan ve "bir hayır eserinde görevli olanlar, burada konaklayanlar ve çevredeki muhtaçlar için büyük miktarda yemeğin pişirildiği, dağıtıldığı ve yendiği tesis" şeklinde tanımlanabilen bir yapı türünün adı olagelmiştir. Halk dilinde "aşhane" veya "aşevi" olarak da adlandırılan bu kuruluşların, Osmanlı döneminde hemen daima bir külliye'nin mimari programı içinde yer

aldığı görülür. Burada pi-

şirilen ve türü genellikle vakfiyelerde belirlenmiş olan yemek, külliye'nin çeşitli bölümlerinde (cami, medrese, tekke, da-rüşşifa vb) görev alan kişilere, medrese öğrencilerine, eğer varsa tekke'deki dervişlere, tabhane ya da kervansarayda konaklayan yolculara, ayrıca civardaki yoksullara dağıtılırdı. İmaretlerin içerdikleri bölümler mutfak (matbah), fırın (fodla fırını), erzak depoları (kiler ve ambar), "me'kel" denilen yemekhane ve müstahdem koğuşları idi.

Osmanlı mimarisinde ilk örneklerine Orhan Gazi döneminde rastlanan imaretler İstanbul'un fethine kadar gelişimlerini aralıksız olarak sürdürmüş, 2 yüzyılı aşkın bu süre zarfında çok sayıda imaret inşa edilmiş, ancak bunlardan pek azı günümüze ulaşabilmiştir. Geniş kapsamlı Osmanlı külliyesi zincirinin ilk halkasını teşkil eden Bursa Orhan Külliyesi'nin (1339) bünyesinde yer alan, 1935'te tarihe karışan imaretin medrese ve zaviye-misafir-hane bölümleri ile bağlantılı olduğu bilinmekte, daha sonra İstanbul'da Sinan'ın tasarladığı külliyelerde de imaretlerle barınmaya ve konaklamaya mahsus bölümler arasında bu bağlantının devam ettirildiği gözlenmektedir. Yine Bursa'da bulunan I. Murad (Hüdavendigâr) (yak. 1366), Yeşil (1419) ve Muradiye (1426) külliyelerinin günümüzde *ayakta* olan imaretleri ise, bağlı bulundukları külliyelerin diğer yapılarına oranla malzeme, işçilik ve tasarım açısından daha mütevazı tutulmuş, yalnızca kullanım esasına göre şekillendirilmiş yapılardır.

İstanbul'da tespit edilen en erken tarihli imaret 1463-1470 arasında tamamlanan Fatih Külliyesi'nin(->) güneybatı kesiminde, tabhane ve kervansaray ile yan yana yer almaktadır. Ancak burada sorgulanması gereken bir husus vardır: Kaynaklarda "imaret" olarak tanımlanan yapıdan günümüze kalanlar doğuya açılan bir eyvan ile bunu kuzey ve güney yönlerinde kuşatan dikdörtgen planlı ve beşik tonozlu iki mekândan ibarettir. Moloz taşlarla inşa edilmiş duvarları ve oldukça sınırlı boyutları (20x9,30 m) ile bu gösterişsiz yapıda, imareten yararlanması öngörülen kalabalığa yemek pişirilmesi ve dağıtılması imkânsız görünmektedir. Öte yandan "tabhane" olarak kabul edilegelen büyük boyutlu (65x43 m) ve avlulu yapıda bu fonksiyonlara cevap veren birimlerin mevcut olduğu dikkati çeker. Sonuçta söz konusu yapının, barınma ve yeme içme fonksiyonlarını bünyesinde toplayan bir inia-ret-tabhane niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim vakfiyede ve defterlerinde de tabhane "imaret" bahsinde yer almakta ve tabhane-imaret-kervansaray üçlüsünün ortaklaşa idare edilmesi öngörülmektedir. İmaret olarak adlandırılan ufak yapı ise buna bağlı tali nitelikte bir müstemilat olsa gerektir. Büyük bir ihtimalle Re-bi'ülâhır 942/Temmuz 1545 tarihli tevzina-mede (dağıtım tüzüğünde) adı geçen "imarete muttasıl bâlâhane" ibaresi ile bu yapı kastedilmektedir. Ayrıca, ortadaki eyvanı

ve bunun yanlarındaki yaşama birimleri

Şehzade
Külliyesi
îmareti'nin
kuzey
cephesinden
bir görünümü.
M. Baba Tanman,
1988

ile, söz konusu yapı Türk sivil mimarisinde çokça kullanılmış köklü bir şemayı sergiler.

1500-1505 arasında inşa edilen Baye-zid Külliyesi'nde(->) imaret ile kervansaray caminin doğu yönünde, birbirine bitişik olarak sıralanmakta, bunlardan soyutlanmış olan tabhaneler ise, tabhaneli (za-viyeli) cami geleneğine uyularak cami ha-riminin güneydoğu ve güneybatı köşelerine yerleştirilmiş bulunmaktadır. İlk olarak bu külliye imareti oluşturan birimlerin kendilerine ait bir iç avlu etrafında toplandığı ve bağımsız bir bölüm meydana getirdikleri görülür. Kare planlı ve kubbeli birimlerden meydana gelen imaret bölümleri, kare planlı ve sakıflı avluyu üç yönde kuşatmaktadır. Günümüzde Beyazıt Devlet Kitaplığı olarak kullanılan imaret, 1301/1883'te bu amaçla tadil edilmiş, planında ve cephelerinde birtakım değişiklikler yapılmıştır.

Diğer yapı türlerinde olduğu gibi, Osmanlı mimarisinin en gelişmiş imaretleri de Mimar Sinan'ın imzasını taşır. 1543-1548 arasında inşa edilen Şehzade Külliyesi' nin(->), kaynaklarda "darüzziyâfe" ve "da-rü'l-it'am" olarak anılan imareti caminin kible yönünde, Dede Efendi Sokağı'nın güney yakasında bulunmaktadır. Burada da kare planlı ve kubbeli birimlerden oluşan imaret bölümleri dikdörtgen planlı bir avlunun doğu ve batı yönlerine yerleştirilmiş, avlunun güneyine helalar dizilmiştir. 1970'lerde onarım geçiren yapının doğu kanadı günümüzde İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü deposu, batı kanadı ise İstanbul Üniversitesi'ne bağlı bir *matbaa*, o-larak kullanılmaktadır. Aynı sokağın kuzey yakasında yer alan ve halen Vefa Lise-si'nin fizik-kirnya laboratuvarı, ahır da kereste deposu olarak kullanılan kervansaray, bağımsız bir kitle oluşturmaya rağmen, kullanım açısından imaretle bağlantılıdır.

1550-1557 arasında inşa edilen Süley-maniye Külliyesi'nin(->), "*Darüzziyâfe*" o-larak tanınan imareti, Osmanlı imaretleri içinde, banisinin, mimarının ve bağlı bulunduğu külliye'nin ihtişamı ile orantılı, seçkin bir yere sahiptir. İmareti ile buna doğu yönünde komşu olan tahbana, caminin

kuzey yönünde yer almaktadır. Arazi-

nin kuzeye (Halic'e doğru) alçalan eğiminden yararlanılarak her iki bölümün de altına kervansarayın ahırları yerleştirilmiş, ortak bir çevre duvarı ile kuşatılmış olan imaret ile tabhane, alt yapılarını teşkil e-den ahırlarla bir mimari manzume meydana getirmiştir. Kare planlı ve kubbeli imaret birimlerini çevresinde toplayan avlunun revakları ahenkli oranlan ile dikkati çeker. Uzun müddet Türk İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılan, günümüzde ise geleneksel Osmanlı yemeklerinin sunulduğu bir lokanta görevini üstlenen imaretin, Şifahene Sokağı üzerindeki giriş kapısında "Evkâf-ı İslamiye Müzesi" ibaresi ile V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) tuğrası dikkati çeker.

1570-1579 arasında inşa edilen Atik Valide Külliyesi'nin(-») imareti de kervansaray ve tabhane bölümleri ile bir bütün teşkil etmekte, bunlara bitişik olan darüşşi-fa, darülhadis ve darülkurra bölümleri ile caminin batı yönündeki yapı adasını işgal etmektedir. Söz konusu yapı adasında yer alan diğer bölümler gibi imaret de 18. yy' in sonlarından itibaren asıl kullanımını yitirerek birtakım yeni faaliyetlere tahsis edilmiş, bu arada mimari niteliği dikkate alınmaksızın tadil edilmiştir. Kervansaray-imaret-tabhane üçlüsünün ortak girişini kubbeli bir sofa izlemekte, bunun yanlarında (kuzey ve güney yönlerinde) kervansarayın ahırları simetrik biçimde yer almakta, kubbeli sofanın geçit verdiği re-vaklı avlunun da sağında (güneyinde) i-maret, solunda (kuzeyinde) tabhane bölümleri bulunmaktadır. Tabhane bölümü ile aynı büyüklükte olan ve aşağı yukarı aynı plana sahip bulunan imaretin kare planlı ve kubbeli birimleri "T" biçiminde bir avlunun çevresine toplanmıştır.

1616 tarihli Sultan Ahmed Külliyesi' nin(-0 imareti ise dağınık tasarımı ile Sinan'ın tasarladığı imaretlerden tamamen farklı bir özellik arz eder. Atmeydam'nın batısında yer alan ve günümüzde kısmen Marmara Üniversitesi Rektörlüğü, kısmen de Sultanahmet Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi tarafından çeşitli amaçlarla kullanılan imaret bölümleri (mutfak, kiler, fırın ve me'kel) kare planlı ve kubbeli birimlerden oluşmakta ve bağımsız yapılar halinde tasarlanmış bulunmaktadır.

İMRAHORCAMÜ

166

167

İMRAHORCAMÜ

nilir. Zaviye de kaynaklarda "İmrahor Tekkesi" veya "Mirahur Tekkesi" olarak geçmektedir.

İmrahor Camii, harap durumda olmasına rağmen İstanbul'un *ayakta* duran en eski dini yapısıdır. Erken Hıristiyanlık döneminin mimari özelliklerine

sahip bulunduğundan büyük bir önem taşır.

İoannes Prodromos Kilisesi 454-463 a-rasında patriokos unvanına sahip ve 454' te Doğu konsülü olan Studios tarafından, kendi mülkü olan bir arazide, büyük bir manastırla birlikte kurulmuştur. Burada yaşayan keşişlere, nöbetleşe olarak gece gündüz ayin yaptıklarından dolayı "akome-toi", yani "uykusuzlar" denilmiştir. Studios Manastırı'mn asıl şöhreti, daha sonra aziz ilan edilen Teodoros Studites'in baş-keşişliği döneminde (798-826) başlar. İçinde 700 kişinin barındığı bu dini müessese bütün Bizans dönemi boyunca burada hazırlanan elyazmaları, minyatürler ve ikonalarla da ün kazanmıştır. Teodoros Studites ve keşişlerinin İkonoklazma hareketine karşı mücadeleleri kilise tarihinde önemli bir yere sahiptir.

velce bu narteksin iki ucunda, yukarı katlara çıkışı sağlayan ahşap merdivenlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Sağda şerefeden yukarısı yıkık tuğla bir minare yükselir. İçeri üç kapıdan geçilir. Mekân, yeşil breşten, her bir sırada yedişer tane olmak üzere iki sütun dizisiyle uzunlamasına üç nefe ayrılmıştı. 1766 veya 1782 depreminde sağdaki sütunlar parçalandığından bu dizi tamamen kaldırılmıştır. Yerinde evvelce sütun taklidi boyanmış ahşap direklerin olduğu bilinir. Soldaki dizi sağlam halde durmaktadır. Yan nefle-rin üzerinde ahşap galerilerin bulunduğu tahmin edilmektedir. Dıştan üç cepheli bir çıkıntı teşkil eden apsisin üstündeki yarım yuvarlak kasnak, buradaki pencerelerin kemer biçimlerinden anlaşıldığına göre Osmanlı baroğu üslubundadır ve 18. yy'ın sonu veya 19. yy'm başında yapılmıştır. Yapının üstünde kiremit örtülü bir ahşap çatı prensibi devam etmektedir. An-

Süleymaniye Külliyesi İmaret'i'nin (Darüzziyâfe) avludan gömnümü.

Tahsin Aydoğmuş

1710 tarihli Yeni Valide Külliyesi(->) i-le 1763 tarihli Laleli Külliyesi'nde(-0 camilerin kuzey yönünde; 1755 tarihli Nuru-osmaniye Külliyesi'nde(->) ise caminin doğu yönünde, yer alan imaretler, ufak boyutları ve iddiasız tasarımları ile daha önceki örneklerin yanında oldukça sönük kalmaktadır. Buna karşılık Eyüp'teki 1795 tarihli Mihrişah Sultan Külliyesi'nin(->) bünyesindeki imaret Bayezid Külliyesi'n-deki imarettten beri süregelen bağımsız avlulu tasarımın Osmanlı barok üslubuna başarıyla uyarlanmış bir varyantını sergiler. Diğer bütün örneklerden farklı olarak burada küçük kapsamlı bir külliyenin varlık nedenini ve ağırlık merkezini oluşturan imaretin ayrıcalıklı durumu yerleşim düzenine de yansıtılmış, külliye arsasının en büyük kesimim işgal eden imaret ortaya alınarak batı yönünde Mihrişah Sul-tan'ın türbesi, doğu yönünde de sebil ile kuşatılmıştır. Günümüzde istanbul'daki i-maretler içinde Laleli ve Mihrişah Sultan imaretleri özgün fonksiyonlarını sürdürmektedir.

Bibi. Ayverdi, *Fatih III*, 395-403; Yüksel, *Bâ-yezid-Yavuz*, 208-211; O. Aslanapa,

Osmanlı Devri Mimarîsi, ist., 1986, s. 113, 140, 189, 250, 291-293, 334, 370, 393, 398, 415-418; Kuran, *Mimar Sinan*, 53-54, 74-75, 182-183, 366-367; M. B. Tanman, "Sinan'ın Mimarîsi/imaretler", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İst., 1988, I, s. 338-344; ay, "Atik Valide Külliyesi", *STAD*, 1/2 (Nisan 1988), 14-17; A. V. Çobanoğlu, "Sultan Ahmed Külliyesi imaret Yapıları", *STAD*, II/6 (Aralık 1989), 3-10.

M. BAHA TANMAN

İMRAHORCAMÜ

19. yy'dan bir
gravürde
İmrahor Camii.
Paspatis,
Byzantinai
Meletai, İst., 1877
TETTVArşivf

Yedikule'deki Studios Manastırı'nın bir parçası olan Ayios İoannes Prodromos (Vaftizci Yahya) Kilisesi, II. Bayezid dönemi (1481-1512) önde gelenlerinden İm-rahor (aslı emir-ahur) İlyas Bey tarafından 1486'ya doğru zaviye ve cami haline getirilmiştir. İmrahor İlyas Bey Camii de-

Studios Manastırı'nın iç tüzüğünü belirten ve tipikon denilen bir çeşit vakfiyesi, daha sonra bütün benzeri belgelere örnek olmuştur.

Bizans imparatorlarının, şehrin imparatorlara mahsus tören giriş yeri olan Altın Kapı'dan(-«) geçtikten sonra kapının iç tarafında olan İoannes Prodromos Ki-lisesi'nde ibadet etmeleri gelenekleşmiş-ti. Bizans tahtını I. Mihael'den zorla alan V. Leon (hd 813-820) ile Constantinopo-lis'i Haçlıların elinden kurtaran VIII. Mi-hael (hd 1261-1282) şehre Altın Kapı'dan ilk girdiklerinde bu kilisede dua etmişlerdi. 1204'teki Latin istilasına kadar saray halkı her yıl 29 Ağustos'ta İoannes Prodromos Yortusu günü burada toplanırdı. Bizans ileri gelenleri dara düşüklerinde Studios Manastırı'na keşiş olarak sığınarlardı. Studios Manastırı'na sığınan 3 de imparator vardır. Bunlar V. Mihael (hd 1041-1042), I. İsaakios Komnenos (hd 1057-1059) ve Malazgirt'te Alparslan'a yenilen VII. Mihael Dukas'tır (hd 1071-1078). Bazı Bizans ve kilise önde gelenleri Studios Manastırı'nda gömülmüşlerdir. Bizanslı tarihçi Mihael Dukas(-*), adını vermediği bir Osmanlı şehzadesinin şehre sığındığını ve 1417'deki büyük veba salgını sırasında hastalanarak öldüğünü, son nefesini vermeden önce Hristiyanlığı kabul ettiğim ileri sürerek "büyük şan ve ihtiram ile mermerden yapılmış bir lahit içine"

konularak Studios Manastırı'nda "kilisenin yanında kapının iç tarafına gömüldüğünü" bildirir.

Latin istilas1 sırasında harap olan manastır ve kilise 1293'te İmparator II. Andronikos Paleologos'un (hd 1282-1328) kardeşi Konstantinos Paleologos tarafından büyük ölçüde tamir ettirilmiştir. Kilise bu esnada eski ihtişamına kavuşturulmuş ve arazisinin etrafı kalın duvarlarla çevrilmiştir. İtalyan Cristoforo Buondel-monti(-0 tarafından çizilen ve Konstanti-nopolis'i 15. yy'm başlarındaki durumuyla gösteren resimde İoannes Prodromos Kilisesi mimarisinin ana çizgileriyle ve etrafını çeviren duvarlarıyla görölmektedir.

İoannes Prodromos Kilisesi'ni camiye dönüştüren İlyas Bey, 891/1486 tarihli *Temlikname* ve vakfiyelerine göre Arnavutluk'ta Görice'de (Körce veya Korca)

bulunan Botoşine Köyü'nü caminin masrafları için temlik etmişti. Görice'de de bir cami, imaret ve muallimhanesi bulunan İlyas Bey öldüğünde buradaki camiinin yanına gömülmüştür.

İmrahor Camii Osmanlı döneminde şehrin büyük camilerinden biri olarak yaşamıştır. *Hadîkatü 7 Cevâmt*den öğrenildiğine göre Tatar mirzalarından Devlet Han tarafından zaviye haline getirilmiştir. Burada sözü edilen Devlet Han'dan kimin kastedildiği belli değildir. I. Devlet Han 1551-1557'de, Prut Savaşı sırasında adı geçen II. Devlet Giray Han 1699-1702 ve 1708-1713 ve IV. Devlet Giray Han ise 1769-1770 ve 1775-1777 arasında Kırım'ı idare etmişlerdir. Halbuki tekkenin ilk şeyhi olan İbrahim Menteşevî'nin 9137 1507'de öldüğü, buradaki tarikat faaliyetinin 15. yy'ın sonlarında, yapının camiye dönüşmesi ile eşzamanlı olarak başladığı tespit edilmektedir. Nitekim İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'ndeki *Tekâ-yâ ve Zevâyâ Defterinde* de tekkenin banisi olarak İmrahor İlyas Bey'in adı verilir. Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı o-lan İmrahor Tekkesi'nde pazar günleri a-yin icra edildiği, günümüzde harap durumda olan ahşap meşrutada geçen yüzyılın sonlarında 15 erkek ile 5 kadının ikamet ettiği, tekkenin Maliye Nezareti'nden günde 6 çift ekmek ile 1 okka 200 dirhem et, Kurban Bayramlarında da 2 tane koyun istihkakı olduğu bilinmektedir.

İmrahor Camii 1782 yangınında büyük ölçüde harap olmuştur. Bu tarihi binayı yarı yıkık halde gösteren bir gravür de vardır. Caminin 1219/1804-05'te III. Selim'in (hd 1789-1807) haremî hazine-dar ustalarından Nazıperver tarafından tamir ettirildiğini burada eskiden var olduğu bildirilen bir tarih beytinden öğreniyoruz. Camii 1236/1820'de Hassa Başmimar1 Meh-med Rasim tarafından tekrar tamir ettirilmiştir.

Cami 1894 depreminde zarar görmüş, 1908'de de ahşap çatısı üzerine yığılan karın ağırlığı ile kısmen çökmüştür. O tarihten beri de bir daha tamir edilmemiştir. Yapı kullanılmaz halde iken son cemaat yerinin sol

bölümü kapatılmış, hattâ minber de konularak ufak bir cami haline getirilmiştir. Bu bölüm 50 yıl kadar namaza a-çık kalmıştır. Son 15 yıl içinde küçük tamirler yapılarak yapının daha fazla yıkılması önlenmiştir.

İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü 1907'de yapının içinde bazı araştırmalar yaptırmış ve Bizans dönemine ait lahit ve mozaik parçaları ortaya çıkarılmıştır. Bunlar şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir.

İmrahor Camii Osmanlı döneminde de Seyyid Abdullah Efendi, Süleyman, Seyyid Hüseyin, Seyyid Hasan ve Seyyid Abdullah gibi ünlü bazı hattatların yetiştiği bir merkez olmuştur.

İmrahor Camii, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde yapılan bazilikaların Helenistik tipinin bir örneğidir. Kuzey duvarı kısmen duran Bizans dönemine ait avluyu takip eden narteks kısmı, avluya dört mermer sütunlu bir revak ile açılmaktadır. Ev-

1486'da camiye çevrilen Ayios İoannes Prodromos Kilisesi'nin dış (üstte) ve iç görünümü.

Fotoğraflar Erkin Emiroğlu, 1980

cak çatının ilk şeklini tahmin etmek zordur. Narteksin üstündeki pencereli duvar 18. yy Osmanlı yapısıdır. Belki binanın üstünde ortası yükseltilmiş bir çatı vardı. Belki de 1908'de çöken çatı gibi dört tarafa meyli olan bir çatıyla örtülmüştü. İmrahor Camii'nin binasındaki mermer işçiliği, sütun başlıkları, pencere kemerleri, silmeler ve kornişler çok önemlidir. Bunlar V. yy taş işçiliğinin güzel örnekleridir. Eski kaynaklarda ihtişamı anlatılan ve duvarlar ile apsis yarım kubbesini süsleyen mozaiklerden bir iz kalmamıştır. Molozların arasındaki bazı mozaik taneleriyle şimdi Atina'da, Benaki Müzesi'nde bulunan figürlü mozaik parçası burada bu tür süslemelerin bulunduğu bir delilidir. Bu tarihi eserin bir özelliği de Latin istilasını izleyen dönemde yapıldığı sanılan döşeme süslemesidir. Orta nefin geniş sathı, yuvarlak bir örgü motifine göre düzenlenmiş çerçevelerle kare veya dikdörtgen

168

İMRAHOR KÖŞKÜ

bölgelere ayrılmıştır. Çeşitli renkte taşların kesilmesi ve bazı kısımlarda birbiri içine çakılması suretiyle meydana getirilen bu döşeme açık havanın aşındırıcı etkilerine maruz durumdadır. Bu renkli döşeme süslemesinin bazı köşelerinde kırmızı porfir taşı içine kakma tekniğinde yerleştirilmiş, beyaz renkte taştan figürler veya küçük kompozisyonlar görülür. Bunlardan birinde kanatlı bir efsane hayvanı, bir gri-fon, bir başkasında ise bir av sahnesi tasvir edilmiştir, İmrahor Camii harap olduktan sonra, orta nefin doğu ucunda, mihrabın

önünde, evvelce sunak masasının durduğu yerde, içine birkaç basamakla inilen, haç biçiminde, eskiden mermer kaplı bir "confessio", yani bir rölik saklama hücresi bulunmuştur.

İmrahor Camii'nin rölöveleri C. Gurlitt, A. van Millingen ve Traquair, J. Ebersolt ve A. Thiers tarafından yayımlanmıştır. Bizans döneminde bir ucu Yedikule Kapısı'na, diğer ucu denize kadar inen çok geniş bir araziye yayılan manastırdan bugün belirli bir iz bulunmamaktadır. İmrahor Camii'nin az ötesinde bu manastıra ait çok güzel mimariye sahip 24 sütunlu bir su sarnıcı bulunmaktaydı. Yakın tarihlerde bir atölye haline getirilen bu önemli tarihi eser, içinde çıkan bir yangın sonucu harap olmuş ve kısmen yıkılmıştır. Sarnıcın bir kenarına bitişik olarak apsisli ve içinde iki sütun bulunan bir de ayazma vardır. Bu ayazma Bizans döneminin mimari özelliği olan en eski ayazması sayılabilir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 375-376; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 196; Çetin, *Tekkeler*, 586; *Asitâne*, 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâ-mi*, I, 10-11, no. 11 ve no. 44; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 9; *İhsaiyat II*, 21; Vassaf, *Sefine*, V, 273; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 7-8; Gurlitt, *Konstantinopels*, 31-32; Millingen, *Byzantine Churches*, 35-61; Ebersolt-Thiers, *Eglises*, 3-18; T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, ist., 1952, s. 426-428; Janin, *Eglises et monasteres*, 430-440; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul*, Pennsylvania, 1976, s. 143-158; S. Eyice, "Leş basiliques byzantines d'Istanbul", *XXVI Corso di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 1979, s. 103-113; ay, "İstanbul'un En Eski Bizans Kilisesi: İmrahor İlyas Bey Camii", *ilgi*, S. 33 (Mayıs 1982), s. 28-29. SEMAVİ EYİCE

İMRAHOR KÖŞKÜ

Sa'dâbâd Mesiresi'nde yer alan biniş köşklerinden olan bu yapı son olarak Abdülaziz döneminde (1861-1876) yeniden inşa ettirilmiştir.

Cumhuriyet döneminde ortadan kalkan İmrahor Köşkü, dış görünümü ve ayrıntıları itibarıyla Abdülaziz döneminde moda olan, Orta Avrupa şaleleri tarzında yapılmış, iç tasarımı ise geleneksel merkezi sofalı plan tipi uygulanmıştır.

İki katlı ahşap yapının, aynı plana sahip olan zemin katı ile üst katının merkezinde, dört eyvanlı şemanın türevi olan haç biçiminde sofaları yer alır. Zemin katta, dört cephenin de ekseninde, çift kollu mermer merdivenlerle ve sahanlıklarla donatılmış birer giriş bulunmakta, bu girişlerden üçü merkezi sofanın kollarına bağlanan sofalara, biri de üst kata ulaşır-

Yüzyıl başında bir kartpostalda İmrahor Köşkü.

Galeri Alfa

İmrahor merdivenin sahanlığına açılmaktadır. Kâğıthane Deresi'ne bakan ana girişin üzerine, ince ahşap dikmelere oturan bir balkon yerleştirilmiş, yan cephelerde çıkıntı teşkil eden giriş sofalarının köşeleri kavislerle

yumuşatılmıştır.

Dik eğimli ve geniş saçaklı bir çatının altına alınmış olan köşkün cephelerinde dikdörtgen açıklıklı pencereler sıralanır. Pencereler, perde kornişini andıran ajurlu alınlıklarla taçlandırılmış, altlarına, içlerinde ajurlu bezemelerin bulunduğu dikdörtgen panolar yerleştirilmiş, saçaklar ajurlu bir silme ile bezenmiştir. Bibi. Eldem, *Sa'dâbâd*, 118, 122-123.

M. BAHA TANMAN

İMRAHOR MESCİDİ

Mirahur ya da Mirahor Mescidi olarak da bilinir. Üsküdar, Salacak'm üstünde, Ayazma Camii'nin yakınında îmrahor Cadde-si'nde bulunmaktadır.

İmrahor Mescidi

Kadir Aktay/Onyx, 1993

Mescidin hiçbir yerinde banisini ve yapıldığı tarihi gösterecek bir kitabe yoktur. *Hadîkatü'l- Cevâmi'de* ve *Sicill-i Osmâ-ni'de* Sadrazam Bosnalı Cıgalazade Sinan Paşa'nın imrahuru (mirahuru) Mehmed Ağa'mn yaptırdığı belirtilmekte, Tahsin Öz ise inşa tarihi olarak 1006/1597'yi vermektedir. 1941'de oldukça harap durumda bulunan yapı 1966'da Üsküdar İslam Abidelerini Koruma Cemiyeti tarafından onarılmıştır. Mescit bir avlu içinde yer a-lır. Sağında yekpare bir su teknesi bulunmaktadır. Üzerindeki kitabeye göre, su haznesi 1288/1813'te hâcegândan Ahmed Rıza Efendi'nin vezir-i hümayun kalemi halifelerinden rahmetli Naci Efendi ile karısı Aişe Sıddıka Hanım adlarına yaptırılmıştır. Caminin karşısında Ayşe Sultan'ın 1007/1598 tarihli bir darülkurrası, bitişiğinde de haziresi vardır.

Mescit, kagir olup duvarlarına düzgün kesme taş görünümü verilmiştir. Yapıya kuzey cephesinde bulunan ve iki beton

sütuna oturan sundurmak bölümünden girilir. Son cemaat yeri dikdörtgen olup, sağındaki merdivenlerle fevkani kadınlar mahfiline çıkılır. Ayrıca minare kapısı da buradadır. Sol tarafta ise pencerelerle kapatılmış imam odası vardır. Ahşap tavanlı son cemaat yeri 6 tane küçük dikdörtgen pencere ile aydınlanmaktadır. Son cemaat yeri ile harimi ayıran duvarın eksenine harimin yuvarlak kemerli kapısı, bunun sağına 1, soluna da 2 tane dikdörtgen pencere açılmıştır.

Ana mekâna girildiğinde sağda ve solda müezzin mahfilleri bulunur. Kapının güneyinde ortada yer alan iki renkli mermerden mamul mihrap dikdörtgen şeklinde olup içten köşelidir. Mihrabın üstünde 2 tane gülce motifi yer alır. Mihrabın sağında altta 1, üstte 2 tane sivri kemerli pencere, solda ise altta ve üstte 2'şer tane, gene aynı özellikleri gösteren pencere a-çılmıştır. Yan duvarlarda da altta 3 tane dikdörtgen, üstte ise 2 tane sivri kemerli pencere vardır. Yapıdaki vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptan olup, vaaz kürsüsü kuzeydoğu köşesinde duvara bitişik olarak yapılmıştır. Yapının tavanı düz ve

ahşaptır. Ahşap direklere oturan "L" planlı kadınlar mahfili ortada kavisli bir çıkma yapmaktadır. Yapının içinde, mihrabın yanında yer alan pencerelerde renkli camla yazılmış ayetler görülür. Alttaki pencerelerin sivri kemerli kısımlarında renkli camlar bulunur. Pencereler dıştan demir parmaklıklarla donatılmıştır.

Yapıya bitişik olan minarenin kaidesi kare olup, pabuç kısmına iki renk taş ile yivli bir görünüm verilmiştir. Yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir. Yapının güney cephesindeki mihrap, dıştan üç köşeli bir çıkma yapar. Ayrıca doğu cephesinde dışarıdan imam odasına girebilmek için kapı açılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, II, 138; Öz, *istanbul Camileri*, II, 48; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 166.

N. ESRA DÎŞOREN

İMRAHOR MEVLEVÎHANESİ

bak. ÜSKÜDAR MEVLEVÎHANESİ

İNADIYE TEKKESİ

bak. HAŞİM EFENDİ TEKKESİ

İNAL, İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL

(1870, *istanbul* - 24 Mayıs 1957, *İstanbul*) Tarihçi.

Tanzimat dönemi sadrazamlarından Yusuf Kâmil Paşa'nın akrabası ve mühürdarı Mehmed Emin Paşa'nın oğludur. Bu yüzden "ibnülemin" sözcüğünü adının başına eklemiştir. Rüştüyeyi bitirdikten sonra girdiği Mekteb-i Mülkiye'deki öğrenimini rahatsızlığı yüzünden yarım bıraktı. Dini ilimler, Arapça, Fransızca, hat sanatı gibi alanlarda özel dersler alarak kendini yetiştirdi. 1889'da Babiâli'ye memur olarak girdi. Çeşitli dairelerde kâtip ve başkâtip olarak çalıştı. 1908'de eyalat-ı müm-taze kalemi müdürü oldu. 1909'da II. Ab-dülhamid'in tahttan indirilmesinden son-

ra Yıldız Sarayı'nda oluşturulan resmi belgeleri ve jurnalleri tasnif komisyonu üyeliğine getirildi. 1914'te Evkaf-ı İslamiye Müzesi'nin (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) kuruluşunda görev aldı. Müdev-venat-ı Kanuniye müdürlüğü, Divan-ı Hümayun beylikçiliği yaptı. 1921'de bir süre *Takvim-i Vekayi* gazetesini yönetti. 1923'te Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğine seçildi. Kurulun 1924'te Türk Tarih Encümeni adını almasından sonra da bu görevi devam etti. 1924-1927 arasında Vesaik-i Tarihiye Tasnif Heyeti başkanlığı yaptı. 1927-1935 arasında da Evkaf-ı İslamiye Müzesi müdürlüğünde bulundu. Bu görevden emekliye ayrıldı. Daha sonra kütüphaneler tasnif işleri ilmi müşavirliği yaptı.

Genç yaşta yazı hayatına atılan inal *Tarik*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Asır*, *Mütalaa*, *Beyanü'l-Hak* gibi gazete ve dergilerde çeşitli konularda birçok yazı

yayımladı. *Sahih* ve *Rahşan* adlı iki de roman denemesi bulunan İnal daha sonra asıl ilgi alanı tarih, özellikle de biyografi olmuştur.

Şair Hersekli Arif Hikmet'in yaşamöy-küsünü içeren *Kemalü'l-Hikme*(1914) ve son dönemin ünlü biyografi yazarı Fındıklık İsmet Efendi'nin yaşamöyküsünü içeren *Kemalü'l-İsme*(1912) ile başlayan biyografi çalışmaları *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüz-zân Teracim-i Ahvali* (1916, Hüseyin Hüsameddin [Yasar] ile birlikte) ile sürmüş, hattatların yaşamöyküleri üstüne kaleme alınmış Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Menakıb-ı Hünerverân* (1926) ve Müstakimzade Süleyman Sadeddin'in *Tuhfe-i Hattatın* (1928) adlı kitapların yayıma hazırlanmış, asıl büyük eserlerini ise Cumhuriyet döneminde vermiştir.

Son Asır Türk Şairleri (1930-1942, 12 cüz), *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (1940-1953, 14 cüz), *Son Hattatlar* (1955) ve ölümünden sonra yayımlanan *Hoş Sadâ-Son Asır Türk Musikişinasları* (1958) başlıklarını taşıyan ve Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk döneminin siyaset, sanat ve kültür dünyasının biyografik açıdan geniş bir panoramasını veren bu eserler içerdiği özgün bilgilerle de dikkati çeker. İnal'ın kendisine has anlatımıyla kişilerin en ince özelliklerine

İbnülemin Mahmud Kemal İnal Gözlem Yayıncılık Arşivi

169 İNANÇALP, MEHMET CEVDET

bile değindiği bu eserlerde bir dönemin toplumsal atmosferini olanca ayrıntısıyla bulmak olanaklıdır.

İnal, "nevi şahsına münhasır" kişiliğiyle de bir dönem İstanbul'unun renkli bir siması olarak simgeleşmiş, Beyazıt Bakır-cılar'daki babadan kalma konağı yıllarca edebiyatçıların, sanatçıların, tarihçilerin, musikişinasların toplandığı bir merkez olmuştur. İnal zengin kütüphanesini, arşivini ve hat koleksiyonunu İstanbul Üni-versitesi'ne bağışlamıştır.

İSTANBUL

Cevdet İnançalp

M. Sabri Koz arşivi

İNANÇALP, MEHMET CEVDET

O Mayıs 1883, Bolu - 3 Aralık 1935, İstanbul) Eğitimci, tarihçi ve arşivci. "Muallim Cevdet" olarak tanınmıştır.

1293/1876-77 Osmanlı-Rus Savaşı'n-dan sonra Niş'ten Bolu'ya göç etmiş bir a-ilenin çocuğudur. Rüştüeyi Bolu'da, idadiyi Kastamonu'da okudu. 1901'de İstanbul'a geldi. Bir süre Hukuk Mektebi'ne devam ettikten sonra Darülmuallimin-i Âliye' nin "edebiyat şubesi'ne kaydoldu. 1903' te mezun olur olmaz Darüşşafaka'da başladığı öğretmenlik mesleğine bazı özel ve resmi okullar ile, Darülmuallimin'de devam etti. Ayrıca özel dersler de verdi.

1907'de Azerbaycan'a giderek Baku' da Müslüman Neşr-i Maarif Cemiyeti adına bir "darülmuallimin" kurdu; Kafkasya' yi ve özellikle Azerbaycan'ı yakından tanıma, başta Moskova olmak üzere birçok büyük Rus şehrini gezme imkânı buldu. 1908'de İstanbul'a döndü ve kısa bir süre sonra Avrupa'ya gitti ve Cenevre, Zürih, Berlin, Viyana, Paris gibi Avrupa şehirlerinde bulundu; tanınmış pedagoji ve psikoloji hocalarının derslerini izledi. 1910' da İstanbul'a dönerek 1931'e kadar çeşitli devlet okullarında öğretmenlik yaptı.

1932-1935 arasında Başvekâlet Resmi ve Tarihi Evrak Tasnif Heyeti'nin başkanlığında bulundu. Bugün "Cevdet tasnifi" diye anılan bu tasnifte adliye, askeriye, bahriye, belediye, dahiliye, Darphane, evkaf, eyalet-i mümtaze, hariciye, iktisat, maarif, maliye, nafia, sıhhiye, saray, tımar ve zaptiye ana başlıkları altında 216.572 adet belge bulunmaktadır.

Muallim Cevdet, İstanbul'da değişik o-kullarda yaptığı öğretmenlik görevi dışın-

İVAS DARÜLFÜNUNU

170

171

İNCİCİYAN, ĞUGAS

da *gazele* ve dergilere Türk tarih ve kültürüyle ilgili yazılar yazmış, sık sık konferanslar vermiş, değişik konularda kitaplar yayımlamıştır. Zamanımızda *Usûl-i İnşa ve Muhabere* (1925), *Şahname: Şark 11-yadası* (1928), *Askeri Din Dersleri* (1928), *Zeylalâfasl "el-Âhiyetü'l-fityânu't-Türki-ye"fi rihlet İbn Battuta* (İbn Battuta'ya Zeyl, Arapça, 1932), *Müderris Ahmet Na-im* (1935), *Tarihi Sözlük* (ty, 6 forması basılabilmiş) adlı eserleri Muallim Cevdet'in ilgi alanlarını ve geniş bilgisini bütünüyle yansıtmaya da hayatını İstanbul'un bilim ve eğitim çevrelerinde geçirmiş, Doğu ve Batı kültürlerini tanıyan bir araştırmacı olarak anılmasına yetecektir.

Spor Ruhu (1928) adıyla İngilizceden çevrilerek yayımlanan bir derlemede "Eski Türklerde Spor Terbiyesi" başlıklı bir yazısı yer almaktadır. Bu yazı da İstanbul' da spor yerleri, Okmeydanı, ok talimleri, Okçular Tekkesi, okçuluk şampiyonları, büyük sporcuların menzilleri ele alınmış; gerek spor tarihi gerekse İstanbul'un o tarihlerde az bilinen bir yönüyle ilgili olarak ilk kez bir yayın yapılmıştır.

Muallim Cevdet'in Türk kültür dünyasına en büyük katkısı İstanbul Belediyesi' ne bağışladığı, bugün Taksim'de Atatürk Kitaplığı'nda(->) korunan arşiv ve kitaplığıdır.

Bibi. O. Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, ist., 1937; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, 1992, s. 396-398.

İSTANBUL

İNAS DARÜLFÜNUNU

12 Eylül 1914-16 Eylül 1921 arasında açık kalmış, *kızlara* mahsus 3 yıl süreli üniversite.

İlk mezunlarını 1917'de vermiştir. İstanbul Darülfünunu Divanı'nın (senato) fakültelere kızların da kabul edilmelerini öngören kararından sonra kapanmıştır. Maarif Nazırı Şükrü Bey'in döneminde (1913-1917) kızların da üniversite düzeyinde öğretim görebilmeleri gündeme geldi. Önce, 7 Şubat 1914'te Darülfünun'da kızlar ve kadınlar için serbest konferanslar verilmeye başlanarak ilk adım atıldı. Bu girişimin öncüleri İsmail Hakkı (Baltacı-oğlu) ile Süleymanpaşazade Sami beylerdi. Hazırlanan konferans programına riyaziye, kozmoğrafya, fizik, hukuk-ı nis-van, terbiye-i bedeniye, tarih, hıfzıssıhha, terbiye konuları alındı. Salih Zeki, Gelen-bevîzade Said, Mahmud Esad, Selim Sırrı (Tarcan), İhsan Şerif (Saru), Besim Ömer Paşa (Akalin), konferans görevi alanlar arasındaydı. Maarif Nezareti konferans programını ve öğretim kadrosunu onayladı. O yıl bu dersleri izleyen kızların ve kadınların sayısı giderek arttı. Bunların çoğu Darülmuallimat-ı Âliye öğrencileriydi. Her oturumda konferans salonuna 500-600 kız ve kadın gelmekteydi.

İstanbul basını, I. Dünya Savaşı'nın heyecanlı ortamında bu gelişmeye geniş yer vermekteydi. Bundan cesaret alan Darül-muallimat(->) mezunu kızlar, Maarif Ne-zareti'ne başvurarak bir inas darülfünü-

nü açılmasını istediler. 12 Eylül 1914'te inas Darülfünunu, Darülfünun binası olan Zeyneb Hanım Konağı'nın bir bölümünde resmen açıldı. Yönetimi Darülmualli-mat'a bağlı okulun ayrıca bir müdürü vardı. Öğrencileri ise Darülmuallimat'ta yatılı olarak kalmaktaydılar.

Ders programları, edebiyat şubesinde Türk edebiyatı, resmi ve hususi kitabet, Osmanlı tarihi, umumi tarih, coğrafya, etnografya, felsefe, terbiye, edebiyat tarihi, sanayi tarihi, içtimai ilimler, iktisat, cari kanunlar; riyaziyat şubesinde felsefe, terbiye, müsellesat, hesab-ı âli, cebir-i adi, fizik, hendese, cebir-i âlâ, hey'et-i riyaziye, tahlili hendese, mihanik, cari kanunlar; tabiiyat şubesinde kimya tatbikatı, nebatat, madeni kimya, fizik, hıfzıssıhha, tabakat, felsefe, hayvanat, terbiye, müsellesat, tahlili kimya, uzvi kimya, sinai kimya, teşrih, hey'et-i tabiiye, cari kanunlardan oluşuyordu. Edebiyat şubesinde 7, riyaziyatta 7, tabiiyatta da 12 kız öğrenci vardı.

İnas Darülfünunu öğrencileri, derslere devamda ve başarıda Darülfünun'a örnek oldular. Gerek bu durum, gerekse savaşa giden erkeklerin boş bıraktığı resmi daire ve postanelerdeki kadrolara alınan kadınların başarısı, İstanbul'da önemli bir başlangıca olanak verdi. Çarşafli ve pelerinli kadınlar ilk kez İstanbul'da iş yaşamına katılmaktaydılar. Ancak kimi çevrelerden tepkiler de geldi. İnas Darülfünunu 1916'da Cağaloğlu'ndaki Hukuk Mektebi(->) binasına taşındı. 1917'de

edebiyat şubesinde 7, riyaziyattan 3, tabiiyattan 8 olmak üzere ilk mezunlarını verdi. Bunlardan Lâmia, Âliye, Adalet, Meliha, Seniha, Şazimend hanımlar, İstanbul'daki inas sultanisi ve idadilerinde, diğerleri de taşra darülmuallimatlarında öğretmenlik, mü-direlik görevleri aldılar. 1917'de Sıhhiye Meclis-i Umumisi'nin bir kararı ile kızların ve kadınların hekimlik yapmalarında, dolayısıyla Mekteb-i Tıbbiye'de okumalarında bir sakınca bulunmadığı açıklandı. Benzeri bir kararı da Sanayi-i Nefise Mektebi yönetimi aldı. 1919'da İnas Darülfünunu'nun, Darülfünun'a katılacağına ilişkin olarak basında çıkan haberleri, dönemin Maarif Nazırı Ali Kemal Bey yalanladı. Darülfünun müderrislerinin, öğleden sonraları İnas Darülfünunu'nda ders vermeye devam edeceklerini belirtti.

1919-1920'de İnas Darülfünunu, Darülmuallimat-ı Âliye'den ayrılarak Darülfünun'a bağlandı. Derslerin Darülfünun salonlarında, fakat erkeklerden ayrı zamanlarda yapılması kararlaştırıldı. Kız öğrenciler bu karar karşısında kendilerine ayrılan ders saatlerini boykot ederek erkeklerle birlikte derslere girmeye başladılar. Darülfünun Divanı bu oldubittiği onaylayan bir karar alınca 16 Eylül 1921'de İnas Darülfünunu kapanmış sayıldı. 1921-1922' de Hukuk Medresesi, 1922-1923'te de Tıp Fakültesi karma eğitime geçti.

Bibi. *Muallim Mecmuası*, S. 15 (15 Teşrinievvel 1333), s. 552; Ergin, *Maarif Tarihi*, IV, 1287 vd; NafiAtuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, ikinci Kitap, İst.,

1932, s. 84 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 31, 32, 56, 57; Y. Akyüz, *TürkEği-tim Tarihi*, ist., 1993, s. 237, 344.

NECDET SAKAOĞLU

İNAS SANAYİ-İ NEFİSE MEKTEB-İ ÂLİSİ

1914-1926 arasında açık kalmış, kızlara mahsus güzel sanatlar yüksek okulu.

II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen yıllarda kadın hakları ve eğitimi konularında filizlenen gelişmelerin bir sonucu olarak Türk kızlarının güzel sanatlar alanında yaratıcılıklarına olanak sağlamak amacıyla açılan okul, ilk öğrencilerini 1914'te kabul etti. Yaklaşık 40 öğrenciyle eğitimini sürdüren okulun, kayıt sırasına göre ilk iki öğrencisi Muzdan Hanım ve Maide Esad Hanım olmuştu. Okulun kuruluş tarihi ile Darülfünun'a kız öğrenci kabulü aynı tarihe rastlanmaktadır. Okul 1 Kasım 1914'te Beyazıt'ta Zeyneb Hanım Konağı'nın ikinci katındaki iki odada öğretime başladı. İlk atölye öğretmeni ve müdürü ressam Mihri Müşfik Hanım oldu. Kayıtlar, o zaman Erkek Sanayi-i Nefise Mektebi'nin eğitimini sürdürdüğü binada (eski Şark Eserleri Müzesi) yapılmış ve eğitim kadrosu da Mihri Hanım dışında erkek okulundan sağlanmıştır. Nurettin Ali (Berkol) anatomi, Vahid Bey ve daha sonra Ahmet Haşim sanat tarihi ve estetik, Ahmet Ziya (Akbulut) perspektif

derslerini vermiş, Ali Sami de (Boyar) atölye hocalığını sürdürmüştür. Sabahleyin okulda atölye çalışmaları yapan öğrenciler, çoğunlukla öğleden sonra Darülfünun dersliklerinde kuramsal derslere devam ediyorlardı. Öte yandan okulda, dileyenlerin katılabilecekleri ve İhsan Bey'in (Özsoy) başında bulunduğu bir heykel atölyesi de bulunmaktaydı. Yaz aylarında ise öğrenciler, Hoca Âli Rıza denetiminde Gülhane Parkı ve Üsküdar'da, kimi kez de Mihri Hanım'la Topkapı Sarayı'nda ve Köprüaltı'n-da özel izin ve polis korumasıyla açık-hava çalışmaları yapıyorlardı. Mihri Hanım'ın atölye içinde öğrencileri özendirmek amacıyla yaptığı değerlendirmeler dışında İnas Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi öğrencilerinin kendilerini kanıdama o-lanağı buldukları asıl etkinlik, Galatasaray Sergileri olmuştur.

1919'da Mihri Hamm'ın İtalya'ya gitmesi üzerine okul müdürlüğüne Ömer Âdil Bey, usul-i tersim öğretmenliğine ise Fey-haman Bey (Duran) getirildi. Aynı sıralarda Bezmiâlem Kız Sultanisi'ne (bugün İstanbul Kız Lisesi) taşınan okul, daha sonra da Gedikpaşa'da Tiyatro Caddesi'nde bahçe içinde bir okul binasında eğitimini sürdürdü. Mihri Hamm'ın müdürlüğü sırasında, İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde, kadınlar hamamından ve sokaklardan sağlanan ilk çıplak kadın model kullanımı da başlatıldı. Çıplak erkek model sorunu ise Arkeoloji Müzesi'nden sağlanan toplarla çözümleniyordu. Bu konudaki karşı koyuları Mihri Hanım, torsoların beline peştamal bağladığını söyleyerek savuş-turmuştur. Öte yandan okulda giyinik ol-

mak koşuluyla giysili ve mümkün olduğunca yaşlı erkek modeller de kullanılıyordu. Okulun tam olarak ne zaman kapatıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Namık ismail'in Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğünü yaptığı dönemde yaklaşık 1926'da okulun erkekler kısmını o-luşturan Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi i-le birleştirildiği düşünülmektedir^

Kız Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin tanınmış mezunları arasında Güzin Duran, Nazlı Ecevit, Sabiha Rüştü Bozcalı, Melek Celâl Sofu, Nermin Faruki gibi sanatçılar yer almaktadır. **Bibi.** T. Atagök, "Kadın, Yaşam, Kültür", *Cum-huriyet'ten Günümüze Kadın Sanatçılar*, ist., 1993; M. Aksel, *istanbul'un Ortası*, Ankara, 1977; C. Beykal, "Yeni Kadın ve inas Sanayi-i Nefise Mektebi", *Yeni Boyut*, S. 16 (Ekim 1983); T. Toros, *ilk Kadın Ressamlarımız*, îst, 1988; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, ist., 1991.

ZEYNEP YASA YAMAN

İMBİSAT VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin 54 baca numaralı buharlı yolcu vapuru.

1905'te, eşi 53 numaralı İnşirahla birlikte İngiltere, Newcastle'daki Armstrong Shipb. Cop. tezgâhlarında inşa edildi. 255 grostonluktu. 548 yolcu almaktaydı. Uzunluğu 38,4 m, genişliği 7,2 m, sukesimi 2,6 m idi. 330

beygircüünde tripil buhar makinesi vardı. Tek uskurlu olup saatte 10,5 mil hız yapıyordu.

Kasını 1905'te hizmete giren bu iki vapurun sıraları, daha öncekiler gibi baştan kıça doğru, kahvehane peykesi gibi uzayıp gitmiyordu, bugünküler gibi iki yana dik gelecek şekilde yerleştirilmişti. Daha sonraları öteki vapurların kanapeleri de bu şekilde yerleştirilerek daha çok yolcu alınması sağlandı. Ayrıca, uskur şaftının yolcuları rahatsız etmemesi için, alt salon yapılmamıştı. Altan boş olan bu iki vapur, bu durumlarıyla ince uzun birer, duba ü-zerine inşa edilmiş gibiydi.

9 Kasım 1963 günü hizmet dışı bırakılan İnbisat Vapuru, 26 Temmuz 1967'de sökülme üzere satıldığı zaman 62 yıllıktı.

ESER TUTEL

İNCİ PASTANESİ

Halen İstiklal Caddesi üzerinde bulunan
ünlü pastane.

İnci Pastanesi'nin yerinde ve 1910'lu yıllarda "Tatarian" adında bir gömlekçi vardı. Daha sonra yanındaki yerle birleşerek büyük bir işyeri halini aldı. Süreç içinde eski Grand Rue de Pera (Cadde-i Kebir) üzerindeki Rus Sefareti'nin bitişiğinde bulunan "Sebah et Joaillier" fotoğrafhanesi el değiştirerek "Foto İskender" adını alınca, sözünü ettiğimiz büyük yerin bir bölümüne taşındı.

Bu arada "Balkan Tereyağları" adı altında yaşamını sürdüren Âleko Pilarinos' un yönetimindeki büyük bir şarküteri mağazası da aynı işyerinin üst bölümüne yerleşti.

İnci Pastanesi bu bölümde açılmadan

İnci Pastanesi

Nurdan Sözgen / Onyx, 1994

önce, uzun süre yan yana çalışmalarım sürdürecektir olan, "Rekor Pastanesi", Leonidas Yotto yönetiminde şimdilerde "Belita" konfeksiyon mağazasının olduğu yerde açıldı. Leonidas Yotto mali yükü taşıyama-dığından "Rekor"a ünlü Rum zenginlerinden Dimitri Pallavidis'i ortak aldı ve pastanenin adı "Kervan" olarak değişti. Halen yaşamını sürdüren inci Pastanesi işte bu Rekor Pastanesi'nin bitişiğinde ve Luka Zi-goris ile Lefter İlyadis'in ortaklığında açıldı. İlk açıldığı günden beri ününü yaptığı "profiterol" ile sağladı. Bunun dışında ürettiği diğer mamullerinden "uludağ" da beğeni kazanmasına karşılık, pastaneyi sürekli taşıyan "profiterol" idi.

Her ne kadar yanındaki önce Rekor ve sonra Kervan adı ile anılan pastane de "profiterol" ve "uludağ" üretiyor idiyse de hiçbir zaman inci Pastanesi'nin kalitesine ulaşamamışlardır.

1940'lı yılların sonlarına doğru, profiterol ve uludağ pastaları her iki pastanede de 15 kuruştı.

İnci Pastanesi'ni Luka Zigoris yönetiyor, Lefter ise mutfakla ilgileniyordu. Bir ara Luka işyerini çalışanlarına bırakarak Yunanistan'a gitmişse de, bugün tekrar işletmesinin başındadır. İnci Pastanesi'nin profite-rolünün ünü dünden bugüne ve kuşaktan kuşağa sürmüş, istiklal Caddesi'nin hareketli saatlerinde pastanenin önünde kuyruklar oluşturacak kadar popüler olmuştur.

BEHZAT ÜSDİKEN

İNCİCİYAN, ĞUGAS

(1758, İstanbul - 2 Temmuz 1833, Venedik) Ermeni Mikhitharist tarikatına mensup tarihçi ve coğrafyacı.

Asıl adı Ğugios'tur. Edirneli İncici Hacı Mikayel'in torunu ve İncici Boğos Mikayelyan'ın oğludur. Annesi Diruhi, aynı ta-

rikattan tarihçi Mikayel Çamçıyan'ın (1738-1823) kız kardeşidir.

1770'te, babası tarafından Venedik'teki Mikhitharist Manastırı'na gönderildi. Orada, sonradan tarikatın başkanlığında bulunan Başepiskopos İstepannos Akontz-Küver'in (1740-1824) talebesi oldu. Nisan 1774'te ruhani hayata intisap etti. 1779'da rahip takdis edildi. 1786'ya kadar, hakkında başka önemli bir kayda rastlanmamaktadır. Aynı senenin sonlarına doğru, vatan hasretini gidermek üzere ve vaizlik görevi ile İstanbul'a gelip, 4 yıl kadar kaldı. Ağustos 1790'da Venedik'e döndü. 14 Mart 1805'te, gerek tedavi, gerekse *Coğrafya'sı*-nın bazı kısımlarını gözden geçirmek niyetiyle tekrar İstanbul'a geldi. 1810'da, yeni Ermenice olarak neşredilen kitapları Ermeniler arasında yaymak gayesini güden Arşarunyatz adlı cemiyetin kuruluşunda önemli rol oynadı. 1815'te çıkan bir yangında bütün kitaplığı kül oldu. *Osmanlı Devleti Coğrafyası*'nın ikinci ve üçüncü ciltleri de bu yangında yandı.

1819'da Düzyan ailesinin(->) başına gelen felaket esnasında, onlarla dost olduğu için korkusundan Odessa'ya sığındı. Hadise yatıştıktan sonra, Eylül 1820'de İstanbul'a döndü. Düzyan ailesinin hamisi olduğu Arşarunyatz cemiyeti de bu sıralarda feshedilmişti. Bu sebeple, cemiyet tarafından finanse edilen, *Yeğanak Püzant-yan* adlı yıllık yayımı da sona erdi.

1828 başlarında, İstanbul'daki Katolik Ermeniler *Ankara'ya* sürgün edildiklerinden, İnciciyan İstanbul'da kalmayı sakıncalı gördü ve bu sebeple aynı yılın mayıs ayında Venedik'e döndü. Âz sonra, bir yıl önce ölen, Rahip Kapriel Avedikyan'ın (1751-1827) yerine tarikat başkan vekili seçildi ve bu görevde iken vefat etti.

İnciciyan, eserlerinin geniş halk kütleleri tarafından okunabilmesi için, yeni Ermeniceyi tercih etmişse de, tarikat başkanı Akontz-Küver'in muhalefeti yüzünden, onun başkanlık döneminde (1800-1824), önemli

çalışmalarını eski Ermenice ile neşretmek mecburiyetinde kalmıştır. 1791' de, Venedik'te basılan, *Desutyun Hama-rod Hin Yev Nor Aşkharhakrutyan* (Eski ve Yeni Coğrafyaya Dair Muhtasar Mülahazat) adlı ilk kitabı yeni Ermenice ile intişar etmiştir. Diğer önemli eserleri ise şunlardır: *AmaranotzPüzantyan* (Bizans Yazlığı) veya *Boğaziçi* (Venedik, 1794).

Kitabın başında 7 sayfalık bir önsöz mevcuttur. Müteakiben, 7-78. sayfalarda, Boğaziçi hakkında genel bilgiler verilmektedir. 79-92. sayfalarda, her bir Osmanlı padişahının sadrazamlarının adları ile birlikte, hicri ve miladi tarihlerle, tahta çıkış yılları kaydedilmiştir. 93-105. sayfalarda, yine bir önsöz vardır. 106-179- sayfalarda, Rumeli kıyısında bulunan köyler hakkında, numaralandırılmış dördlükler halinde, to-pografik ve tarihi bilgiler verilmektedir. 180-232. sayfalarda da, Anadolu sahilindeki köyler tasvir edilmektedir. 233-253. sayfalar ise, hasislik, nefspersedik, dünya ve şöhret sevgisi hakkında, yine manzum nasihatler ihtiva etmektedir.

Kitabın başında, Venedik Mikhitharist

173

incili

Çavuş'un

mezar

taşı

kitabesi.

Erkin

Emiroğlu

İNCİLİ ÇAVUŞ

(?, ? -1632/1633, istanbul) Saray ve çevresine ait fıkralarıyla tanınan tarihi tip.

incili Çavuş hakkında bilinenler son derece azdır. Anadolu'nun değişik bölgelerinde, adının önündeki "İncili" sıfatından hareketle pek çok İncili Çavuş'un varlığı kabul edilmektedir. Tarihi belgelerdeki bilgiler de sayının birden fazla olmasına yol açmaktadır.

Doğum yeri ve tarihiyle ölüm yeri ve tarihi konusunda çeşitli görüş ve tahminlerin ileri sürüldüğü İncili Çavuş için, belgelerden hareketle bir hayat hikâyesi çıkarmak mümkündür. Asıl adı Mustafa o-lan İncili Çavuş, bir rivayete göre adını 1317'de Diyarbakır'a eyalet valisi olarak atanan Moğol asıllı Irincin Noyan'dan alan, daha sonra adı sırasıyla Irincin ve İncili Çavuş olan bugünkü Yiğitçavuş Köyü'nde doğmuştur. İ. H. Konyalı'ya göre Sivaslıydı; Yağlıkçızade Ahmed Rıfat'a göre de Arapça ve Farsçayı iyi bilmekteydi.

Fıkralarından edinilen bilgiye dayanarak 20 yaşına gelmeden İstanbul'un yolunu tuttuğu söylenebilir. Şevket Beysanoğlu'na göre onu, 1571-1575 arasında Diyarbakır valisi olarak görev yapan Özдеми-roğlu Osman Paşa okutmuş, Çavuş, 6 yıl sonra da İstanbul'a gitmiştir.

Kavuşuna (serpuşuna) padişah tarafından takılan inci vesilesiyle "İncili" olarak anılması da, yaygın olan inanışlardan biridir. Diğer "İncili Çavuş"lar için de, bir bölümünün adı "İncili" olan doğum yerleri uygun görülmektedir. Ölüm tarihi konusunda da farklı bilgiler verilmektedir. Onu, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) musahibi ve nedimi olarak gösteren, ö-lüm tarihini 918/1512 olarak veren, Divan-yolu'ndaki, Firuz Ağa Camii'nde gömülü bulunduğunu bildiren kaynak, daha sonraları da ilgi görmüş, hattâ bu görüş bazı değişikliklere uğrayarak IV. Murad dönemine (1623-1640) kadar taşınmıştır. Firuz Ağa'nın ölüm tarihi ile I. Süleyman'ın tahta çıkış tarihleri arasındaki 8 yıllık fark, bazı araştırmacılarca dikkate alınmamıştır. Gerçek ölüm tarihi ise, Edirnekapı Mezar-lığı'ndaki mezar taşında yer alan 10427

172

İNCİLİ ÇAVUŞ

rahiplerinden, Eğya Endazyen (1755-1789) tarafından hakke edilen ve 1791'de Venedik' te basılan, 23x40,5 cm boyutunda Ermenice mufassal bir Boğaziçi haritası bulunmaktadır. Muhteviyatında, sahil köyleri, şehrin kapıları, camileri, kiliseleri, ayazmalar, biniş yerleri ve dalyanlar kaydedilmiştir.

Boğaziçi hakkında çok kıymetli bilgiler ihtiva eden bu eserin ilk kısmı (s. 1-78), 1813'te, Antoine-Jean Saint-Martin (1791-1832) tarafından, *Description duBosphore par le Docteur Ingigian* adıyla Fransızca-ya çevrilmiştir. Yine Venedik Mikhitharist rahiplerinden Kerovpe Aznavuryan (1791-1843), *Villegiature de'Bizantinisul Bosforo Tracio* adı altında, eserin tamamını Italyancaya çevirmiştir (San Lazzaro, 1831). Üçüncü eseri, *Darekrutyun* (Vakayiname) adı altında, 1800-1802 arasında neşredilmiş küçük bir yıllıktır. Dördüncü eseri, 1803-1820 arasında neşredilen *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi) adlı yıllıktır. Bunlardan bazıları birkaç önemli yazı ihtiva etmektedir. 1817 yıllığında bulunan, "On Sekizinci Yüzyılın Muhtasar istanbul Tarihi Kronolojisi" (s. 83-90), tarafımızdan Türkçeye çevrilerek, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası'nın* Haziran 1979 sayısında yayımlanmıştır (s. 44-49). 1820 yıllığında bulunan, Galata Kulesi hakkındaki yazı da (s. 19.0-194) tarafımızdan Türkçeye çevrilerek, *Tarih ve Toplum dergisinin* Mart 1987 sayısında sunulmuştur (s. 142-144).

Beşinci eseri olan, *Aşkarhakerutyun Çoritz Masantz Aşkarhi* (Dünyanın Dört Kısmının Coğrafyası) adlı çalışmanın Avrupa'ya ayrılan ikinci bölümünün beşinci cildi (1804), tamamen istanbul'u kapsamaktadır,

ilk 97 sayfası, Osmanlı Devleti' nin teşkilatı hakkında genel bilgiler verir ki, Hovannes Boğosyan (1889-1972) tarafından yapılan Türkçe tercümesi, *Hayat Tarih Mecmuasında*, neşredilmiştir (1965, sayı 1-10). İstanbul'a ait ikinci kısmı ise, 1956'da Hrand Der-Andreasyan'ın çevirisi ve notları ile birlikte, *18. Asırda İstanbul* adıyla yayımlanmıştır.

Altıncı eseri, *Coğrafya'nın* Avrupa kısmının altıncı cildidir (1804). Osmanlı Devleti'nin coğrafyasına ayrılmış olup, Bulgaristan'ın merkezi Sofya'dan başlayarak, Marmara Denizi'ndeki adalarda sona ermektedir. Yedinci eseri, *Coğrafya'nın* Asya'ya tahsis edilen bölümünün birinci cildi olup, Doğu ve Güney Anadolu'dan bahsetmektedir (1806).

Sekizinci eseri, *Isdorakrutyun Hin Ha-yasdanyaytz* (Eski Ermenistan'ın Tasviri) adını taşımaktadır (2 c., 1822). Dokuzuncu eseri 8 ciltlik *Tarabadum'dm* (Asrın Tarihi) (1824-1828). Bu eser 18. yy'ın ikinci yansını kapsamaktadır. Umumiyetle Osmanlı ve Avrupa devletlerinin yaptıkları harplerden bahsedilmektedir, İstanbul'da vuku bulan olaylar hakkında da bilgi mevcuttur.

Onuncu eseri, *Hmakhosutyun Aşk-harhakrakan Hayasdanyaytz Aşkharh i* (Ermenistan'ın Coğrafi Arkeolojisi) (3 c., 1835) adını taşır.

KEVORK PAMUKCİYAN

1632-33'tür. Bu tarih onunla ilgili tarihi bilgilerle ve fıkralarında adları geçen sultanların dönemleriyle de uygunluk göstermektedir.

Naima Tarihinde, 1038/1628'de İran'a elçi olarak gönderilen İbrahim Çelebi'nin yanında yer alan selam çavuşu Mustafa Ça-vuş'tan bahseden bir kayıt vardır. Bu bilgiye fıkralardaki olayları ekleyen Yağlıkçızade Ahmed Rıfat Efendi bu selam çavuşunu "İncili Mustafa Çavuş" olarak kabul eder. Ancak bu onun elçilik heyetine ilk katılışı değildir. Şemseddin Sami'den alıntı yapan A. Gölpınarlı'nın, 1020/1611'de İran'a elçi gönderme olayına katılanın İncili Çavuş olduğunu söylemesi, onun daha L Ahmed döneminde (1603-1617) elçilik heyetinde yer aldığını göstermektedir. Gölpınarlı'nın, Kayseri'de ele geçen bir belgedeki, Hz Muhammed'in adının İncil'de geçtiği şeklindeki kaydı dikkate alması ise sadece halk etimolojisiyle açıklanabilir.

Genç yaşta intisap ettiği saray çevresinde elde ettiği yerini, nükteleriyle, hazırcevaplığıyla uzun yıllar koruyabilmiş olması, onun akıllı, zeki, nüktedan birisi olduğunu göstermektedir. İki elçilik heyetine katılmasının dışında İstanbul'dan ayrıldığını gösteren kayıt yoktur. Aile hayatı ve yakınlarıyla ilgili bilgi de bulunmamaktadır.

Özdemir Nutku'nun IV. Murad döneminde yaşamış meddahlar arasında İncili Çavuş adını da sayması, 1914'te ölen Kastamonulu Aşık Fevzî tarafından yeniden yazılmış bir şekli de olan yemeklerle ilgili bir destanın bazı *yazma*, mecmualarda İncili Çavuş adına kayıtlı olması da, o-nun

şöhretinin nasıl yayıldığı göstermektedir. Bir bölümü başka bir İncili Çavuş bile olsa daha eski olan fıkra tipimizin adına sığınılması bile onun sevilmesiyle a-çıklanabilir.

Hüsnü Dikeçligil'in Kayseri'nin Tomar-za İlçesi'ne bağlı "Tıravşanlı İncili"den, Numan Kartal'ın Kandıra'nın Bakır (Karasu) Köyü'nde yaşayan "İncili Çavuş"tan, M. Adil Özder'in Artvin'in Ardanuç İlçesi' ne bağlı Anç (İncili) Köyü'nde yaşayan Ahmet oğlu Nebi'den (Ançlı İncili) söz etmeleri, halk anlatmalarının yayılma kurallarına uygundur. Bunlardan bazılarının köylerinden kaçıp İstanbul'a gitmeleriyle ilgili hikâyelerin de benzer olması, bu kuralların sonucudur. Hepsinden daha eski olan ve 1560(?) ile 1632/1633 arasında yaşadığını kabul edebileceğimiz, sultanların musahip ve nedimi olan Mustafa Ça-vuş'u, "İncili Çavuş'larm gerçek tipi ve öncüsü olarak görmek gerekir. **Bibi.** Ali Emirî, *Diyarbakırlı Bazı Zevatin Ter-cüme-i Halleri*, Millet Kütüphanesi, Tarih kısmı 750 (yazma); A. Bulduk, *Diyarbakir'in Acemlerden Fethini Müteakib Gelen Valilerin Tercüme-i Halleri*, Diyarbakır II Halk Kütüphanesi (yazma); C. Asena, *Diyarbakır Tarihi ve Mefahiri* (yazma); Ahmed Rıfat, *Lûgat-ı Ta-rihiyye ve Coğrafiyye*, I, İst., 1299; J. F. Ham-mer. *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, c. 8, İst., 1338, s. 157, not 3; Süleyman Tefik (Özzorluoğ-lu), *İncili Çavuş*, İst., 1923; ay, *İncili Çavuşun Güzel Resimli Latifeleri*, 2 c., ist., 1939; N. Sonerk, *İncili Çavuş'un En Güzel Fıkra ve*

Hikâyeleri, ist, 1943; I. H. Konyalı incili Ça-££w F'kralan"> *Tarih Hazımsıl*, S. 2 (Ara-S?i950> H. Dikeçligil, "incili Çavuş un Dı-vanTıravşm", *Yeni Erciyes*, II, S. 16 (Ocak iQS7> M Kocaosmanoğlu, *Hayatı, Nükte ve Ftlralan ile incili Çavuş*, İsparta, 1909, R Kar-f l «Bakır Kovu ve Adı Hakkında", *TFA*, XI, s 225 (Nisan 1968), 4713-4714; A. Gölpmar-h "incili Çavuş", *TA*, 20, 1971, 125; Ali Rıza, *Kir Zamanlar*; Nutku, *Meddahlık*; M. A. Oz-der "Türk Halkbiliminde incili Çavuş", *Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı 1977*, Ankara 1979 s- 179-188; "incili Çavuş", *TDEA*, IV, 391- Ş Beysanoğlu, "İncili Çavuş'un Kimliği", *n Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri/II. cüt-Halk Edebiyatı*, Ankara, 1982, s. 53-60- M. S. Koz, *En Güzel Bekri Mustafa ve İncili Çavuş Fıkraları*, ist., 1983; E. Tokmakçı-oglu, *Bütün Fıkralarıyla İncili Çavuş*, ist.,

1983' SAİM SAKAOĞLU

İNCİLİ KÖŞK

bak. SİNAN PAŞA KÖŞKÜ

İNGİLİZ ECZAHANESİ

istanbul'da açılan ilk eczanelerdendir. 1859'da İtalyan uyruklu eczacı Noel Can-zuch tarafından Beyoğlu'nda Grand Rue de Pera'da (bugün İstiklal Caddesi) no. 178' de kurulmuştur. Sonradan kardeşleri Fran-çois Canzuch (ö. 1897) ve Joseph Canzuch (ö. 1911) eczaneye ortak olmuşlardır.

- F. Canzuch döneminde eczanenin adı "İngiltere Eczahanesi" (Pharmacie d'Angleterre) olarak değiştirilmiş ise de sonradan tekrar "İngiliz Eczahanesi" (Pharmacie Britannique) ismine dönmüştür. Kardeşlerinin ölümü üzerine J. Canzuch, 1900'lü yıllarda, yeğeni eczacı Vincent Giannet-ti'yi (Caneti Bey) eczane ve hazır ilaç yapım laboratuvarına ortak olarak almıştır. J. Canzuch 1911'de Atina'da çocuksuz olarak ölünce eczane ve laboratuvar tamamen V. Giannetti'ye kalmıştır.
- V. Giannetti 1913'te "İngiliz Eczahane-si"ni, eski eczanenin yanında bir binanın iki katına (zemin ve 1. kat) taşımış, yeni bölümler açmış ve eczaneyi çağdaş bir duruma getirmiştir. Ayrıca bir analiz laboratuvarı kurmuş ve yönetimini de kardeşi kimyager Sylvio Giannetti'ye vermiştir.
- V. Giannetti döneminde (1911-1929) ilaç yapım laboratuvarı da büyük bir gelişme göstermiş ve yapılan hazır ilaç cinsi 15'e kadar ulaşmıştır. Bu preparatların bazıları bugün bile tedavide kullanılmaktadır.
- L Dünya Savaşı sırasında, halkın İngilizlere karşı olumsuz tutumundan korunmak amacıyla, eczanenin adı "Kanzuk Eczahanesi" ve laboratuvarın adı da "Ciane-ti Laboratuvarı" olarak değiştirilmiştir.
- V. Giannetti'nin 20 Nisan 1929'da ölmesi üzerine eczane ve laboratuvarın mülkiyeti kardeşi S. Giannetti'ye geçmiştir. Eylül 1931'de eczacı Muhiddin Hüsnü (1901-1969) eczaneyi devren satın almış, ismini İngiliz Kanzuk Eczanesi (Pharmacie Britannique Canzuch) olarak değiştirmiştir. Muhiddin Hüsnü daha sonra "Kansuk" soyadını almıştır. Eczane 1965'te kapanmıştır. Son yeri aynı caddede Çiçek Pasajı karşısında no. 241'deydi.

TURHAN BAYTOP

İNGİLİZ HASTANESİ

Beyoğlu'nda Bereketzade Medresesi Sokağı no. 2'de bulunan hastane. Asıl adı British Seaman's Hospital'dır (İngiliz Bahriye Hastanesi).

1855'te Kırım Savaşı sırasında İngiliz hükümeti tarafından denizciler için kurulmuştur. Bina ve arazi uzun yıllar İngiliz hükümetinin mülkiyetinde kalmıştır. Yönetimi için gereken mali kaynak İstanbul'a gelen İngiliz gemilerinden sağlanmaktaydı. Limana giren her gemiden ton başına belirlenmiş sabit bir ücret İngiliz Konsolosluğu'na verilmek mecburiyetindeydi. Hastane deniz seviyesinden hayli yüksekte, hastaların temiz hava alarak dinlenebilecekleri bir yerde kurulmuştur.

Kare plan üzerine inşa edilen binanın cephesi kuzeye bakmaktadır. Tamamen taştan yapılmıştır. Bir zemin kat ve iki normal kattan meydana gelmiştir. 6 büyük ve

2 küçük hasta koğuşu vardır. Koğuşların yükseklikleri farklıdır. Giriş ve birinci kat

taki koğuşlar ikinci kat koğuşlarından da
ha yüksektir.

Hastanede bulaşıcı hastalıklar için öteki birimlerden tamamıyla ayrılmış tek bir koğuş vardı. Ayrıca hastaların boş vakitlerini değerlendirebilmeleri için çeşitli dillerden muhtelif eserlerin yer aldığı küçük bir okuma odası da yer almaktaydı. Bir yürüyüş parkuru ve teras, hastaların kışın da temiz hava almaları içindi. Büyük koğuşlar en çok 8-9 yatak, küçük koğuşlar ise 2-3 yatak alabilmekteydi. Havalandırma, pencereler ve duvarlardaki özel havalandırma araçlarından yararlanarak yapılmaktaydı. Ahşap kapılarla koğuşlar arasında irtibat sağlanmaktaydı. Hastaneye yatmak isteyenler İngiliz Konsolosluğundan yazılı emir getirmek zorundaydılar. Hastanede sadece İngiliz bandırası taşıyan gemilerdeki subay ve denizcilerin tedavi görme hakkı vardı, İngiliz hükümeti ile İsveç hükümeti arasında yapılan anlaşma gereği, İsveç-Norveç bahriye personeli de aynı haklarla hastaneye kabul edilmekteydi. Acil vakalarda para karşılığında hasta kabulü mümkündü.

50 yataklı hastane, 1874'te İngiliz hükümetince atanan hastane müdürü ve Baş-kehim Dr. John Patterson, ikinci tabip Dr. Stanislaw Zebrowski tarafından yönetilmekteydi. Yardımcı hizmetler ise, hastane idarecisi (vekilharç), sayman (sekreter),

3hemşire veya hastabakıcı, 2 çamaşırcı
kadın, aşçı yamağı, eczanede görevli 1 la
borant ve 1 hizmetli olmak üzere toplam
11 görevli tarafından yerine getirilmek
teydi.

Ameliyatlar ve otopsiler düzenli olarak Dr. Patterson ve Dr. Zebrowski tarafından yapılmaktaydı. Hastanede bütün ameliyatlar için gereken her türlü iyi kaliteli a-let bulunmaktaydı. Eczanesi her türden ilaçla donatılmıştı ve ilaçlar da 6 ayda bir yenilenmekteydi. Hastane, suyunu iki büyük sarnıç ve bir su deposundan sağlamaktaydı. Su deposu şehir su şebekesi ile beslenmekte, bunun için belediyeye para ödenmekteydi, İngiliz kraliçesinin özel

İNGİLİZ KÜLTÜR HEYETİ

İngiliz Hastanesi'nin eski binası. *Nurdan Sözgen / Onyx, 1994*

İlgisini gören hastanenin yıllık harcaması için tamirat dışında 2.400 frank harcanmaktaydı. 1874'te hastane İstanbul'daki sivil hastanelerin en iyisiydi.

Hastane uzun yıllar bu iki katlı binasında hizmet verdikten sonra planlanan İngiliz Mimar H. Percy Adams tarafından çizilen ve 1904'te tamamlanan aynı yerdeki yeni binasında faaliyetini sürdürmüştür. 1924'te İngilizler hastaneyi Kızılay'a devretmiş, 1937-1948 arasında Kuduz

Hastanesi ve 1948-1983 arasında da Beyoğlu Belediye Hastanesi(~») bu binada hizmet vermiştir. Bina 1983'tenbu yana Beyoğlu Devlet Hastanesi olarak kullanılmaktadır.

NURAN YILDIRIM

İNGİLİZ KÜLTÜR HEYETİ

İngiliz Kültür Heyeti (İngilizce adı The British Council) kültür, eğitim ve teknik işbirliği yoluyla İngiltere'nin tanıtılması i-çin çalışmalar yapan bir kurumdur.

Türkiye'deki kuruluşu 1939'a dayanan kurumun istanbul ofisi 1940'ta açılmıştır. Halen bulunduğu yer istiklal Caddesi üzerinde, Çiçek Pasajı'nın karşısında o-lup, bir Fransız tüccarına ait, 19. yy'dan kalma, restore edilmiş bir binadır.

İngiliz Kültür Heyeti'nin 15.000'den fazla kitabın yanısıra, dil kasetleri, süreli yayınlar, compact dişe ve BBC Dünya Servisi televizyon yayınlarının da yer aldığı bir kütüphanesi; öğretmenlere okul, kolej ve üniversitelerinde kurs ve malzeme hizmetlerinin verildiği İngiliz Öğretmenler Merkezi, İngiltere'de eğitim hakkında her açıdan bilgi ve tavsiyelerin sunulduğu Eğitim Danışmanlığı Servisi, İngiliz Kültür Araştırmaları kursları ve Stratchclyde Üni-versitesi'nin işbirliği ile yürütülen bir Uzaktan İşletme Masteri merkezi vardır.

Diğer etkinlikler arasında, her yıl 100 kadar genç Türk iş sahibi ve öğretim üye-

İNGİLİZ MEZARLIĞI

174

175

İNKILAP KİTABEYİ

sinin birçok alanda 1 seneye kadar ingiltere'de eğitim görmesini sağlayan Cheve-ning Burs Programı vardır, ingiliz Kültür Heyeti ayrıca Türkiye ve İngiltere arasında üniversite ve kurumlarda uzmanlar a-rası değişimi desteklemektedir. Uluslararası ingiliz Dili Sınav Sistemi (IELTS) sınavları ile diğer ingilizce sınavları da heyet tarafından merkezde yapılmaktadır.

ingiliz Kültür Heyeti istanbul'da, istanbul Kültür ve Sanat Vakfı gibi bellibaşlı birçok sanat kurumunun işbirliği ile çeşitli sanat etkinlikleri düzenlemektedir. Heyetin sanat programı ingiltere'deki tiyatro, bale, sinema, görsel sanatlar ve müzik a-lanlarının çeşitliliğim yansıtmaktadır.

istanbul ingiliz mezarlığı

Haydarpaşa'da, Haydarpaşa Askeri Hasta-nesi'nin deniz tarafında ve bahçesine bitişiktir, î. H. Konyalı mezarlığın 30 dönümlük bir arazi üzerine

tarihi Kavak-Bağdat Kasrı'nın bahçesinde II. Mahmud'un yaptırdığı Haydarpaşa Kasrı'nın önünde kurulduğunu yazar.

ilk olarak 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında yaralanarak istanbul'a getirilen ve Haydarpaşa'da kurulan hastanelerde ölen subay ve erler burada gömülmüştür. Bu dönemde ortaya çıkan kolera nedeniyle ölen 6.000 subay ve asker de mezarlığın Haydarpaşa Köprüsü tarafında toplu olarak gömülmüştür. Daha sonra I Dünya Savaşı'nda ölen ve Mütareke yıllarında ingiliz ve ingiltere adına savaşan Müslüman askerler de buraya gömülmüştür. Ayrıca istanbul'da ölen sivil ingiliz, Macar, Polonyalı ve Amerikalılar için de mezarlıkta bir yer ayrılmıştır. 1910-1940 arasında ölen ve Hacı Osman Bayırı'ndaki diğer ingiliz mezarlığına gömülenlerin kemikleri de yol yapımı nedeniyle mezarlığın kaldırılması üzerine buraya nakledilmiştir.

Mezarlığın, biri Haydarpaşa Köprüsü'ne yakın, diğeri de Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin şimdiki kapısına yakın iki girişi vardır. Haydarpaşa Köprüsü tarafındaki giriş bugün kullanılmamaktadır. Liman tarafından içeri girildiğinde sağ tarafta mezarlık görevlilerinin evleri yer alır. Sol tarafta geniş bir alana yayılan mezarlık-

ta göze çarpan ilk eser Kraliçe Viktorya adına yapılmış dört köşeli granitten bir anıttır.

Anıtın her yüzünde melek tasvirleri yer alır. Deniz tarafındaki yüze, ingiltere Kraliçesi Elizabeth'in Türkiye'yi ziyaretinde, Florence Nightingale'in burada hemşirelik yapmasının 100. yılı nedeniyle (1856-1956) bir levha asılmıştır. Bu levhanın kenarlarında Kraliçe Viktorya tasvir edilmiştir. Bu abidenin üç tarafında ingilizce, bir tarafında da Arapça kitabe bulunmaktadır. Bunun biraz ilerisinde bir mezar binası yer alır. Burada 1908'de ölen ingiltere'nin istanbul elçisi Nikolaus Rodesicas Conot gömülüdür.

Bu mezar binasını geçtikten sonra geniş bir alanda asker-sivil mezar taşlarının bulunduğu alana gelinir. Burada Müslüman Hint askerlerinin mezarlarının yamsıra Macar bağımsızlık savaşının önde gelenlerinden ulusal kahraman Guyon Richard'ın (ö. 1856) mezarı da bulunmaktadır. 1956'da adına buraya bir kitabe konulmuştur, ingiliz Türkolog Sir Denison Ross (ö. 1940) ve eşi de bu mezarlıkta gömülüdür. **Bibi.** Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 510 vd.

ERGÜN EĞİN

İNGİLİZ MUHİPLERİ CEMİYETİ

Mütareke döneminde istanbul'da kurulmuş siyasi dernek. Tam adı Türkiye'de ingiliz Muhipleri Cemiyeti'dir (Association of the Friends of England in Turkey).

20 Mayıs 1919'da kuruldu. Cemiyetin idare adresi Beyoğlu, Mis Sokağı, Romanya Sefareti karşısı olarak gösterilmiştir, idare yeri 1920'de

Cağaloğlu'ndaki Hasan Fehmi Paşa Konağı'na taşınmıştır. Kurucuları arasında eski dahiliye nazırı Mehmed Mem-duh Paşa, Şehremini Cemil Paşa (Topuzlu), gazeteci Abdullah Zühdi, Ahmed Zül-küfl Paşa, Mahkeme-i Temyiz Reisi Ali Rüşdi Efendi, 5. Kolordu Kumandanı Kiraz Hamdi Paşa, daimi reis sıfatıyla Kâmil Paşazade Şevket Bey ve ikinci reis olarak Şûra-yı Devlet eski azası Said Molla Bey bulunmaktaydı.

Cemiyetin amacı, yayımladığı 5 maddelik bildiriye göre ingiltere ile Osmanlı Devleti arasında öteden beri var olan bağları ve dostluğu güçlendirmektir. Ayrıca,

ingiliz

Mezarlığı'ndan genel bir görünüm. *KadirAhtay/ Onyx 1994*

Büyük Britanya egemenliği altında yaşayan milyonlarca Müslümanla halife arasındaki bağlar geliştirilecekti. Cemiyet Türkleri ingilizlere ve öteki uygar devletlere, ingilizleri de Türklere tanıtmaya görevini üstlenmişti, ingiltere'nin teşviki ve padişahın arzusu ile kurulduğu anlaşılan cemiyet o sıralarda yaygınlaşmakta olan Amerikan mandacılığı eğilimlerine karşı Osmanlı Devleti'nde ingilizler lehine bir hava yaratmak istiyordu.

Cemiyet kısa bir süre içinde istanbul'da aralarında Fatih, Beylerbeyi, Üsküdar, Kızıltoprak-Feneryolu, Paşabahçe, Büyük-dere, Ortaköy, Beşiktaş, Unkapanı, Eyüp, Şehremini, Kocamustafapaşa, Kadıköy, Tophane, Kumkapı ve Haydarpaşa da olmak üzere 20'den fazla şube açtı.

Cemiyet ilk kongresini Temmuz 1920' de yaptı ve yönetim kurulunun bazı üyelerini değiştirdi. 9 Eylül 1921'de gerçekleştirilen ikinci kongreye Hürriyet ve itilaf Fırkası'nın iç çatışmaları yansıdığından eski yönetim kurulu düşürülerek yeni bir kurul seçildi. Bu kongrenin sonuçlarını kabul etmeyen Said Molla grubu 6 Ekim 1921'de Pera Palas'ta bir kongre toplayarak eski kongreyi hileli saymış ve yeni bir idare heyeti seçmiştir.

Mandacılığı reddeden Anadolu'daki kurtuluş hareketi Sivas Kongresi'nden itibaren ingiliz Muhipleri Cemiyeti'ni yakından izlemiş ve etkinliğinin azaltılması için çaba harcamıştır.

ingiliz Muhipleri Cemiyeti Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kazandığı başarılarla paralel olarak etkinliğini yitirdi. Said Molla 1922'de Romanya'ya kaçtı. Cemiyet üyelerinden bazıları Ankara istiklal Mahkeme-si'nde yargılandı ve çeşitli cezalara mahkûm edildi.

Bibi. Tunaya, *Siyasal Partiler*, II, 472-492; F. Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara, 1988, s. 55-143.

istanbul **ingilizce basın**

Coğrafi durumu sebebiyle Osmanlı ülkesi hemen tamamen Fransız kültürünün

etkisinde kaldığından ingilizce daha başından itibaren yaygınlaşmadı. Bölgeye yerleşen ingilizlerin ve ingiltere'den Osmanlı ticari-mali durumunu izleyenlerin haber ihtiyacını karşılamak üzere ilk kez 1858' de, *LevantHerald* gazetesi kuruldu. Gazeteyi çıkaran J. C. Mc Cocrn Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Londra'da yayımlanan *Daily News* gazetesinin muhabiriydi, aynı zamanda konsolosluk mahkemesinde avukatlık yapıyordu. Daha sonra çıkan bütün ingilizce gazeteler gibi *Levant He-rald* de yarısını Fransızca olarak basıyordu. *Levant Herald* Babıâli'yle en çok çekişen, en çok para yardımını gören gazete olmuştur. Daha sonra Whittaker ve Miz-zi gibi yöneticileri de diplomatik olaylara sebebiyet vermişlerdir. 1914'te I. Dünyâ Savaşı başlayınca yayımını kesmiştir. Laf-fan Hanly tarafından 16 Kasım 1868'de yayıma başlayan *Levant Times and Shipping Gazette* de yan ingilizce yan Fransızca idi. Kapatılınca *Progres d'Orient* adıyla Fran-

sızca olarak devam etti. 1875'te kapatıldı ismini *Stamboul'z* çevirdi ve sadece Fransızca çıktı, iki dilli *Oriental Adviser-Moniteur Oriental*, 1882'den 1920'ye kadar yayımlanmıştır. II. Meşrutiyet'te, Ticaret Odası'nın *Levant Trade Review* adlı ve 1923-1940 arasında Osmanlı Bankası'nın ingilizce yayınları vardır. Mütareke döneminde, 17 Temmuz 1919-17 Mayıs 1922 arasında çıkan *The OrientNeirvsyan* resmi bir nitelik taşıyordu ve ingiliz işgal makamlarının görüşlerini yansıtmaları bakımından önemliydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ingilizce çok yaygınlaşmasına rağmen, yabancı dilli gazeteler ortadan kalkıyordu. Ankara'da yabancı çevreler için çıkan *The Turkish Daily Neirvtfa*. karşılık, istanbul'da da 1984'te haftalık dergi olarak *Dateline Turkey* çıktı. Bağımsız Basın Ajansı'nın kurduğu yayın 1989'da günlüğe döndü, fakat 1991'de kapandı.

ORHAN KOLOĞLU

İNGİLTERE ELÇİLİĞİ BİNASI

Beyoğlu İlçesi'nde, Galatasaray'da 2 hektar genişliğindeki alanda bulunan bugünkü bina "Pera House" olarak anılmaktadır.

ilk ingiltere Elçiliği binası 1801'de III. Selim'in (hd 1789-1807) izniyle ve parasal desteğiyle yapıldı, ancak bu bina 1831'de çıkan bir yangında zarar gördü. Elçilik geçici bir süre Tarabya'daki yazlık binaya taşındıktan sonra, 1844'te Galatasaray'da yeni bir elçilik yapısının inşasına karar verildi.

Binanın mimarları Sir Charles Barry (1795-1860) ve W. J. Smith'tir. Barry'nin biyografisinde tasarımın 1847-1848'de ele alındığı ve mimarın yapının genel görünümünü etkileyen düzenlemeler yaptığı belirtilmektedir. İngiliz Parlamento binasının tasarımını A. W. N. Pugin (1812-1852) ile birlikte gerçekleştiren Sir Charles Barry, neoklasik ve neorönesans üsluplarına yakınlığı ile tanınıyordu. "Pera House" da ingiliz kamu

binalarında bu döneme özgü olarak sıkça rastlanan klasik görünüme yaklaşılmaktaydı.

Projenin İstanbul'da uygulanmasını sağlayan diğer mimar W. J. Smith ise binanın yapımı süresince İstanbul'da ikamet etti; hattâ Büyükelçi Stratford Canning de Red-cliffe tarafından yapımı geciktirmesi nedeniyle eleştirildiği bilinmektedir. İstanbul'da kaldığı dönemde Smith ve yardımcıları padişah ve devletin ileri gelenleri için başka yapılar da inşa ettiler.

1850'ye gelindiğinde elçilik binasının toplam inşaat harcamaları 83.765 sterlini bulmuştu. Büyükelçi Canning'in beğenisine uygun olarak düzenlenen bina, daha sonraki elçiler tarafından aşırı pahalı ve buna rağmen zevksiz ve sağlıksız olduğu gerekçesiyle beğenilmedi.

6 Haziran 1870'te Pera'da çıkan bir yangında elçilik binası kısmen zarar gördü. Binanın yakınında bulunan ahşap yapıların yangın açısından tehlikeli olduğu anlaşıldı. Bu sırada, Osmanlı hükümeti yangın sonrası başlattığı imar ıslah çalışmalarında elçilik binasını çevreleyen yangından

Bir kartpostalda İngiltere Elçiliği binası. *Behzat Üsdiken arşivi*

zarar görmüş yapıları yeniden inşa etmek amacıyla İngiltere Elçiliği ile anlaştı. Bu yapıların planları 1872'de Kraliyet Bayındırlık Müdürlüğü (His Majesty's Office of Works) tarafından düzenlendi. 1872-1873 arasında elçilik restore edildi ve harcama, yalnız iç düzenlemesi 10.000 sterlin olmak üzere toplam 38.000 sterline çıktı. Bu dönemden sonra binada önemli bir değişiklik yapılmadı.

Binanın iç mekânı, geniş mermer merdiven, Korint sütun başlıkları ve koridorları ile dikkat çeker. Bugün zemin katta büro mekânları, 1. ve 2. katta ise elçilik konutu bulunmaktadır. Kabul bölümünün süslemeleri 18. yy İngiliz zevkim yansıtır. Bu bölümde ayrıca değerli İran halıları da göze çarpar.

Yeşil alan ve bahçeler binanın göz alıcı bölümleridir. Burada Kraliçe II. Elizabeth'in doğum günü kutlamaları, "İngiliz Cemaat Birliği"nce İstanbul'da oturan yaşlı İngilizlere ve St. Helena Kilisesi'ne yardım baloları gibi etkinlikler düzenlenmektedir. Elçiliğin cephesi Sir Charles Barry' nin tasarımına uygun olarak neorönesans anlayışıyla düzenlenmiştir.

Balo salonu ise süslü şamdanlar ve gümüş eşyalar ile ünlüdür. Bu eşyalar geçen yüzyılın ünlü kuyumcuları Paul Storr ve William Pitts tarafından tasarlanmıştır. Gar-rand'ın eserlerini de içeren koleksiyonun birçok parçası 1947'de Moskova'ya, 1960' ta Kopenhag'a gönderilmiştir. Bugün bu geniş koleksiyonun önemli bir bölümü Ankara'da İngiltere Büyükelçiliği'nde saklanmaktadır.

BURCU ÖZGÜVEN

İstanbul'un yaşayan en eski kitapçılarından ve yayınevlerindendir. Cağaloğlu'nda Ankara Caddesi no. 95'te bulunmaktadır. İnkılap Kitabevi'nin kurucusu Garbis Fikri, 1907'de Kayseri'de doğdu. Kundura-

cı Agop Usta ile Verjin Hanım'ın oğludur. İlk eğitimini, Kayseri'de, İttihad ve Terakki Mektebi'nde yaptı. Bu dönemde, Kayseri'de basılan *Ajans Haberleri* 'nin Kayseri sokaklarında dağıtıcılığını yapıyordu. Bu ilişki onu kitapçılığa ve editörlüğe heveslendirdi. İlk tahsilini tamamladıktan sonra, ailesi ile birlikte İstanbul'da Kumkapı'ya yerleşen Garbis Fikri, Fransızlar tarafından kurulan Gedikpaşa Ortaokulu'na kaydoldu. Eğitimini sürdürürken, Babiâli'de dayısının sahibi olduğu Gayret Kütüpha-nesi'nde çalıştı.

1930'da bir arkadaşı ile Cağaloğlu'nda Ankara Caddesi'nde Cumhuriyet Kütüphanesi'ni kurdu, 1932'de burayı arkadaşına bırakarak, yine aynı cadde üzerinde no. 155'te inkılap Kitabevi'nin temelini attı. Kitabevi kısa zamanda ününü tüm Türkiye'ye duyurdu. Gerek kitapçılık, gerekse yayımcılık faaliyetleri bu *mağazaya*, sığmayınca, 1954'te yine Ankara Caddesi'nde bugünkü yerine geçerek faaliyetlerini daha da genişletti.

1961'de, İnkılap Kitabevi'nde 1934'ten beri çalışan 1921 doğumlu G. Aka Eren'in "Aka Kitabevi" ile aynı yerde birleşti. Garbis Fikri'nin oğlu Nazar Fikri'nin (d. 1938) katılımı ile kurum adını inkılap ve Aka Kitabevleri Kolektif Şirketi olarak değiştirdi ve böylece kapasitesini bir kat daha artırdı.

İnkılap Kitabevi'nin kurucusu Garbis Fikri'nin 8 Haziran 1971'de ölümü üzerine, kuruluş Nazar Fikri ve G. Aka Eren tarafından 1984'e kadar aynı adla faaliyetine devam etti. Bu tarihten itibaren Aka Kitabevi'nin ayrılmasıyla tekrar İnkılap Kitap ve Yayın Sanayii Ticaret AŞ olarak yayın yaşamını sürdürmektedir, inkılap Kitabevi kuruluşundan bugüne kadar başta ilk ve orta öğretim ders kitapları olmak üzere hemen her konuda 20.000'i aşkın kitap yayımlamıştır.

İSTANBUL

İNÖNÜ ANTI

176

177

İNŞAAT SEKTÖRÜ

Yüzde Yıllar

İnönü Stadyumu'nun Gümüşsuyu'ndan görünümü. *Ahmet Kuzik, 1990*

İNÖNÜ ANITI

Nurdan Sözgen / Onyx, 1994

İNÖNÜ ANITI

Taşlık Parkı'nda, İsmet İnönü'nün evi cminde yer alan anıt.

Alman heykeltıraş Rudolf Belling (1886-1972) tarafından yapılan anıt, 7,5 m yüksekliğinde bir taş kaide üzerinde 5 m yüksekliğinde bronz bir atlı İnönü heykeli ve kaidenin ön cephesine yerleşen 3 m yüksekliğinde bir genç erkek figüründen oluşmaktadır. Bir elinde defne dalı, diğer elinde meşale tutan genç erkek figürü barışı ve gelişen genç Türkiye Cumhuriyeti'ni simgelemektedir. Taş kaidenin bir yüzüne Atatürk'ün II. İnönü zaferini kutlamak için İsmet Paşa'ya çektiği telgrafın metni yontulmuştur: "Bütün tarih-i âlemde, sizin İnönü meydan muharebelerinde deruhte ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhte etmiş kumandanlar enderdir. Milletimizin istiklal ve hayatı, dahiyane idareniz altında şerefle vazifelerini ifa eden kumandan ve silah arkadaşlarınızın kalp ve hamiyetine büyük bir emniyetle istinat ediyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makus talihini de yendiniz, 1 Nisan 1921"

Kaidenin diğer yüzünde ise şu kitabe vardır: "Savaşta büyük asker, barışta büyük devlet adamı ve diplomat, İnönü, Sakarya muharebelerinde ve Afyonkarahisar taarruzunda cephe kumandanı, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Hariciye vekili ve Lozan Murahhas Heyeti'nin reisi, Cumhuriyet hükümetinin on dört yıl başvekili, hayatını ve dehasını yalnız yurt ve halk hizmetine veren, yapıcı ve kurucu, cumhurreisimiz ve Milli Şefimiz İsmet İnönü' ye İstanbul şehrinin sevgi, saygı ve minnet duygularıyla..."

Anıt, 1933'te Hitler'in iktidara gelmesiyle birlikte Almanya'yı terk etmek zorunda kalan birçok sanatçı ve bilim adamından biri olan ve 1937'de geldiği İstanbul'da Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü'nü yeniden düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilen R. Belling'e 1940'ta ısmarlanmışım Taksim'deki Topçu Kışlası'nın yıkılmasıyla elde edilen arazinin dü-

zenlenmesi sonucu oluşturulan İnönü Ge-zisi'nin (bugün Taksim Gezisi) meydana bakan yüzüne yerleştirilmek üzere yapılan anıt 1943-1944 arasında tamamlanmıştır.

Kaidesi ve çevre düzeni mimar Feridun Akozan ve mimar Mehmet Ali Handan tarafından yapılan anıt, dönemin politik koşulları nedeniyle yerine yerleştirilememiş, kaidesi uzun yıllar boş kalmıştır. Heykeltıraş Tamer Başoğlu'nun tespitlerine göre figürleri oluşturan parçalar ise demon-te halde önceleri Mecidiyeköy'deki Te-kele ait likör fabrikası bahçesinde, daha sonra Edirnekapi'da belediyenin çöp kamyonlarının bakım onarım atölyesinde saklanmıştır.

1982'de oluşturulan danışma kurulunca alınan bir kararla heykelin bugünkü yerine yerleştirilmesi uygun görülmüştür. **Bibi.** H. Gezer, *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli*, Ankara, 1984; M. Sözen, "Türklerde Anıt",

İNÖNÜ STADYUMU

Dolmabahçe'de bulunan, İstanbul'un ilk modern ve en geniş kapasiteli stadyumu.

1947'de açılışında adı İnönü Stadyumu iken 1952'de Midhatpaşa Stadyumu, 1973' te tekrar İnönü Stadyumu adını almıştır. Halk arasında bulunduğu yerden dolayı Dolmabahçe Stadyumu olarak da bilinir.

İstanbul'da futbol karşılaşmaları 1910' lu yıllardan başlayarak 1928'e kadar eski Union Club ve Fenerbahçe Stadyumu'n-daO), 1929-1947 arasında da Fenerbahçe Stadyumu ile Taksim Topçu Kışlası avlusunda yapılan Taksim Stadyumu'nda oynanmaktaydı. İstanbul'da ilk statlar ahşap, tek tribünlü Fenerbahçe ile ilkel görünümlü Beşiktaş'taki Şeref Stadyumu'y-du. Taksim Kışlası'yla birlikte buradaki top sahası da kaldırılınca İstanbul'a büyük ve modern bir stat yapımı önem kazandı.

1939'da İtalya'dan davet edilen ve bu konuda büyük uzmanlığı bulunan Vietti Violi, mimar Fazıl Aysu ve mimar Şinasi

Şahingiray'la birlikte stadyum için seçilen Dolmabahçe Sarayı'nın eski hasahırlarının (İstabl-i Amire) bulunduğu yere uygun bir plan hazırladı. Uygulamada mimar Fazıl Aysu da görev aldı. Stadın temeli 19 Mayıs 1939'da atıldı. Ancak kısa bir süre sonra patlayan II. Dünya Savaşı'nın getirdiği sıkıntılar inşaatı engelledi. Bu nedenle 19 Mayıs 1943 günü yeniden bir temel atma töreni yapıldı ve hafriyat işine girildi. Hasahırlar esasen harap durumdaydı. Bunlar kolayca ortadan kaldırılıp hafriyat yapılabilirdi. Ancak arkada bulunan Gazhane tesisleri en büyük problemi teşkil ediyordu. Mimar Vietti Violi'nin çizdiği planın Gazhane'ye bakan kısmına el sürülemedi. Stadın diğer yerleri plana uygun olarak yapıldı. Ancak stadın Dolmabahçe Sarayı'na bakan yüzündeki büyük demir kapısının iki yanındaki duvara gömülecek tunç rölyefler yapılamadığı gibi, yine bu tribünün sahaya bakan yüzündeki iki küçük kulenin üzerine konulması gereken disk ve cirit atan sporcu heykelleri de yapıp yerlerine konulamadı. Stadın Gazhane'ye bakan kısmı da yüksek bir taş duvarla kaplandı. Stat, 27 Kasım 1947 günü oynanan Beşiktaş-AIK (İsveç) takımları arasındaki futbol maçıyla açıldı. Açılış konuşması İstanbul şehrine bu güzel eseri kazandıran İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Dr. Lüt-fi Kırdar tarafından yapıldı.

Dünyaca ünlü İtalyan stadyum mimarı Vietti Violi tarafından yapılan ve o dönemin parasal değeriyle 5.000.000 TL'ye mal olan stat, başlangıçta 16.000 kişilikti. Daha sonra yapılan eklemelerle kapasitesi 38.000 kişiye çıkarılmıştır.

İstanbul'daki milli maçlar için genellikle İnönü Stadyumu tercih edilir. Bugüne kadar futbol maçları dışında Dünya Güreş Şampiyonası, Avrupa Basketbol

Şampiyonası, Avrupa Profesyonel Boks Şampiyonluğu maçı, uluslararası binicilik yarışmaları gibi çeşitli sportif etkinliklere de sahne oldu. Ayrıca 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı tören ve gösterileri de burada yapılmaktadır. Yine, son yıllarda ünlü yaban-

d şarkıcı ve topluluklar da burada konserler vermektedirler. 1993'te bir Avrupa kupası final karşılaşması için bu stadyum düşünüldü ise de bazı teknik sorunlar ve eksiklikler nedeniyle bu tür bir faaliyet ileri-ki yıllara ertelenmiştir.

İnönü Stadyumu, A Milli Futbol Takı-mı'nın 1956'daki 3-1'lik Macaristan galibiyeti ile Fenerbahçe'nin 1968'deki 2-1'lik Manchester City galibiyeti gibi Türk futbol tarihinin unutulmaz zaferlerine sahne olmuştur. Ayrıca, Real Madrid (İspanya), İn-ter (İtalya), Bordeaux (Fransa), Ajax ve PSV Eindhoven (Hollanda) gibi, Avrupa' nın güçlü ekipleri de İnönü Stadyumu'nda Türk takımlarıyla karşılaşmışlardır.

Günümüzde burada Beşiktaş Futbol Takımı lig ve kupa maçlarını yapmaktadır. A.
SELÇUK SAKAOĞLU

İNŞAAT SEKTÖRÜ Türkiye nüfusunun resmi kayıtlara göre yüzde 13'ünün yaşadığı İstanbul'da inşaat sektörü ekonomik hayatın önemli bir ögesi olarak yerini almaktadır. Kentleşme ve nüfus artış hızına paralel olarak gerek kentsel hizmetler, gerekse konut üretimi ve diğer binaların üretimi büyük artış gösterirken, bu üretimleri gerçekleştirmek i-çin gerekli girdilerin üretim ve dağıtımlarını üstlenen organizasyonlar da İstanbul ve çevresinde toplanmaktadır.

Makroekonomik dengeler konusunda en önemli göstergelerden biri olan inşaat sektörünün gelişimi ülke bütününde olduğu gibi İstanbul'da da ekonomik sorunlardan en kısa zamanda etkilenmekte ve belirsizlik ortamlarında kararsız bir durum ortaya koymaktadır.

İnşaat sektörünün çalışmasında kamu kesiminin rolü çok büyüktür. Üretimin çimento, demir, mazot ve elektrik gibi girdilerinin tümü veya önemli bir kısmı kamu tarafından sağlanmaktadır. Ayrıca üretilen ürünlerin, özellikle yol, su, kanalizasyon gibi altyapı tesislerinin müşterisi kamudur. Böylece özel sektör elinde bulunan inşaat sanayii bir biçimde kamuya bağımlı bulunmaktadır. İstanbul'da da altyapı inşaatlarının başlıca yatırımcısı olarak yerel yönetimler görülmektedir. Bina inşaatlarının yatırımları ise bina türüne bağlı o-larak özel kesim, kamu kesimi ve üçüncü sektör olarak adlandırılan kooperatifler a-rasında dağılmaktadır (bak. Tablo I).

İnşaat sektörünün en önemli iki girdisi malzeme ve işgücüdür. Yapı malzemesi sanayii Türkiye'de son 10 yılda nitelik ve nicelik bakımından önemli ilerlemeler kaydetmiş, toplam yatırımların yüzde 10' una ulaşmıştır. Buna rağmen talep hâlâ üretimin çok üstündedir. Malzeme fiyatlarındaki artış ise genel fiyat artışlarının ü-zerinde oluşmuştur (bak. Tablo II).

DİE verilerine göre, İstanbul'daki yapı malzemesi fiyat artışları ile Türkiye ortalaması Tablo IH'te verilmiştir.

Son yıllarda yapı malzemesi piyasasına ithal mallarının girmesi sonucunda bir yandan çeşit çoğalırken, öte yandan yerli malzemelerde fiyat ve kalite artışı da gözlenmektedir.

Tablo I

İstanbul'da Mal Sahipliğine Göre Bina Yatırımlarının Dağılımı

Mal Sahipliği

73

Özel teşebbüs

Kooperatif 24

Genel bütçeye dahil kuruluşlar 0,6

Katma bütçeli kuruluşlar 0,04

0,02

Özel idare

0,8

Belediyeler

iktisadi devlet teşekkülleri

0,54

Diğer

inşaat sektöründe çalışan işgücüne ait bilgiler maalesef çok yetersizdir. Mevsimlik bir işkolu olması iş güvenilirliğini olumsuz etkilemekte, sigorta ve sendika bu işkolunda ağırlığını kaybetmektedir. Bu nedenlerle inşaat işçilerine ilişkin sayısal bilgi sağlanması da olanaksızlaşmaktadır.

Nitelikli işçi sorununun giderek artmasına karşılık, iç göç sonucunda İstanbul'a yerleşen işsiz kesim, potansiyel bir niteliksiz işçi havuzu oluşturmaktadır.

Girdi fiyatlarındaki artışlar bina maliyetlerini de etkileyerek özellikle 1980'den bu yana büyük yükselişlere neden olmaktadır.

İstanbul'da inşaat sektörü gerek sermaye, gerek yıllık ciro, gerekse yüklendikleri iş kalemi açısından Türkiye'nin büyük firmalarından çoğunu barındırmaktadır. Bu firmalar 1980'li yılların başlarında yurtdışında taahhüt işleri yüklenerek inşaat sektöründe canlanma ve yenilenme sağlamışlardır.

İnşaat sektöründeki firmaların büyük bir çoğunluğu gerek kullandıkları teknoloji, gerekse gerçekleştirdikleri proje tipleri açısından uzmanlaşmamışlardır. Son 10 yıl içinde inşaat firmalarının gelişimini inceleyen Z. Sözen'in araştırması iş alanı açısından uzmanlaşmamış,

esnek yapılı firmaların varlıklarını çok daha rahatlıkla sürdürebildiklerini ortaya koymuştur. H. Güneş'e ait başka bir araştırma ise İstanbul'da büyük müteahhitlik firmalarının durumunu şöyle ortaya koymaktadır.

İmalatçıların yüzde 12'si kamu sektörüne, yüzde 40'ı özel sektöre, yüzde 34'ü her iki sektöre, yüzde 1'i yurtdışına, yüzde 13'ü ise tüm sektörlerle iş yapmaktadır. Kamuya iş yapanların yüzde 18'i yol, yüzde 15'i köprü, yüzde 23'ü konut, yüzde 13'ü ticari bina, yüzde 12'si fabrika, yüzde 19'u sosyal-kültürel binalar inşa etmektedir. Firmaların yüzde 65'inin makine parkı vardır. 'Firmaların yüzde 80'i taşeron kullanmaktadır. Firmaların üst düzey yöneticilerinin yüzde 75'i o firmanın en büyük ortağıdır. İnşaat firmalarının yüzde 10,8'i turizm, yüzde 7,52'si pazarlama, yüzde 7,52'si dış ticaret, yüzde 2,82'si nakliye, yüzde 6,58'i imalat sanayii, yüzde 2,35'i madencilik, yüzde 2,35'i bankacılık, yüzde 0,47'si ise tarım alanında da yatırım yapmışlardır.

Tablo n

İstanbul İnşaat Malzemeleri İndeksi ve Genel Fiyat İndeksi (1963=100)

Genel inşaat Malze.

indeks indeksi

1063	100 0	100 0
1064	00 0	00 6
1065	104 2	106 1
1066	111 7	100 0
1067	110 1	112 7
1068	122 1	115 8
1069	122 2	121 4
1070	144 8	145 2
1071	160 4	155 5
1072	105 6	177 7
1073	226 7	212 0
1074	200 4	268 4
1075	224 6	280 2
1076	202 6	250 0
1077	504 2	510 2
1078	774 8	758 5
1079	1 257	1 402 0
1080	2 581	2 767 5
1081	2 462	2 520 0
1082	4 410	4 406 6
1083	5 640	6 201 2
1084	8 272	8 124 0
1085	11 72	14 505 6
1086	14 05	10 500 7
1087	20 82	26 722 0
1088	22 40	44 868 4
1089	55 52	72 600 2
1090	82 66	106 228
1091	126 1	176 606
1092	210 7	285 570

Not: istanbul Ticaret

İnşaat sektöründe genellikle emek-yoğun teknolojilerin kullanılmasına karşın, sermaye-yoğun teknolojilerin uygulanması giderek artmaktadır. Betonarme yapılarda hızı ve kaliteyi yükselten kalıp ve döküm teknolojileri yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bina yapımında kayar kalıp, tünel kalıp gibi teknolojilerin yanı-sıra prefabrik sistemler de yer almaya başlamıştır. Sanayi yapılarında çok daha ön-

Tablo m

Türkiye Geneli ve İstanbul'da 1988-1993 Arası Fiyat Artışları

<i>Yıllar</i>	<i>Genel</i>	<i>İstanbul</i>
1988	72.2	61.8
1989	65.0	46.2
1990	67.8	66.2
1991	72.5	61.6
1992	92.2	98.2
1993		

İNTİZAM VAPURU

178

179

İOANNES H KOMNENOS

lı yapım kadar olduğu herkesin bildiği bir gerçektir. Belediye sınırları dışındaki alanlarda yapılan kaçak ticaret ve sanayi yapılan da göz önüne alındığında istanbul inşaat sektörünün ülke ekonomisi içindeki payının büyüklüğü ortaya çıkmaktadır. **Bibi.** H. Güneş, *Türkiye'de inşaat Sektörünün Yapısı ve istanbul Müteahhitlerinin Sorunları*, istanbul Ticaret Odası, Yayın no. 1990-23, ist.; Z. Sözen, "Yüklenici İşletmelerde Organizas-yonel Değişim ve Stratejik Yönelimler", (iTÜ Araştırma Fonu, yayımlanmamış araştırma), 1993; DiE inşaat istatistikleri; İTO istatistikleri; *TİMSE ve inşaat* dergileri.

YILDIZ ŞEY

İNTİZAM VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(-0 44 baca numaralı yandan çarklı, buharlı yolcu vapuru.

1894'te, ingiltere, Londra'da R. & H. Green tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak yapıldı. 244 grostonluktu. Uzunluğu 50,3 m, genişliği 6,4 m, sukesimi 3,1 m idi. 2 silindirli compound buhar makinesi vardı. Saatte 12 mil yapıyordu. 43 baca numaralı İkdam adlı bir de eşi vardı.

Tablo IV

1992 Yılında İstanbul'da Yapılan Bina Yatırımlarının Tipolojik Dağılımı

Tipi *Toplam Yatırım içindeki Payı*

70,90

Konut

22,40

0,05

Ticaret Sanayi

6,65

Diğer

çeleri başlayan bu gelişim, konut alanında Toplu Konut Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle hız kazanmıştır. Bugün istanbul' da prefabrik konut sistemi veya prefabrik yapı elemanları üreten 10'u aşkın fabrika bulunmaktadır. Talebin kararsızlığı ve yüksek enflasyon bu alandaki yatırımları engelleyen başlıca faktörlerdir.

Makineleşme, inşaat sektöründe yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Kamuya iş yapan müteahhitlerin yüzde 85'inde, özel sektöre iş yapan müteahhitlerin ise yüzde 42' sinde makine parkı vardır.

Sektörün istanbul'da ürettiği binalar Türkiye'de üretilen binaların yüzde 17'sini meydana getirmektedir (bak. Tablo IV).

DiE'nin 1992 tespitlerine göre Türkiye' de aynı yılda üretilen konutların yüzde 17,6'sı, ticaret binalarının yüzde 19,4'ü, sanayi binalarının yüzde 12'si, sağlık binalarının yüzde 1,4'ü, kültür binalarının yüzde 1,3'ü, dini binaların yüzde 4'ü İstanbul' da gerçekleştirilmiştir.

İntizam Vapuru

Eser Tutel koleksiyonu

Yukarıda verilen bilgilerin sadece for-mel sektöre ilişkin olduğu, enformel sektörü içermediği unutulmamalıdır, istanbul' da ruhsatsız konut yapımının en az ruhsat-

Anadoluhisarı sırtlannda inşaat alanları. *Oktay Ekinci, 1993*

Dönemin en hızlı vapurlarından biri olarak tanınmıştı.

I. Dünya Savaşı sırasında ordu emrine verilen intizam önce Haydarpaşa ile Sirkeci arasında haftalarca asker taşıdı. Mart 1915'ten Mayıs 1916'ya kadar Marmara'da-ki iskeleler arasında düzenli 10 sefer yaptı, her seferinde de istanbul'a selamete dönmeyi başardı. 18 Eylül 1916'da orduya ait erzakı Ereğli ve Zonguldak'tan getirmekle görevlendirilmişti. 13 Eylül gününe kadar yine olaysız 10 sefer yaptı. Süvarisi 'Sıtkı Kaptan'ın

idaresinde Yenimahalle'den hareket ederek yine Zonguldak'a gitmişti. Dönüşte Ereğli'ye uğradı, 1 Ekim sabahı 6.00'da Prenses Maria adlı Rus savaş gemisi ile iki skavutun baskınına uğradı. Büyük hasar gören vapurdaki malzeme zorlukla karaya taşındı. Ama Haliç'teki Hasköy fabrikasına getirmek büyük masraf gerektirdiği için vapur 12.700 liraya devlete terk edildi. Devlet tarafından onarılan vapur, 1917'de Şarköy önlerinde battığı zaman 22 yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

İNTİZAM-I ŞEHİR KOMİSYONU

istanbul'un cadde ve sokak tanzimi, temizlik ve aydınlatma gibi beledi hizmetlerinin düzenlenmesi amacıyla 4 Ramazan 1272/ 9 Mayıs 1855'te kurulan komisyon.

Osmanlı tebaasından dil bilen ve Avrupa görmüş Müslim ve gayrimüslim kişilerle, başkentte bulunan bazı tanınmış yabancılar komisyona üye olarak alındılar. Bunlardan Antoine Alleon bir banker ailesine mensuptu (bak. Alleon ailesi). Yine yabancı üyelerden Revelaki, ingiliz uyruğunda bir Rumdu. Sefirler arasında nüfuzu büyük olduğundan Babıâli ile Beyoğlu arasında aracılık yapıyordu. Osmanlı tebaasından Ohannes Çamiç daha sonra imparatorluğun ilk gayrimüslim nazılarından oldu. Üyelerden Avram Kamondo Efendi Galata'nın Musevi bankerlerindendi. Ermeni zenginlerinden Mıgırdıç Cezayirliyan(-0 Ayvansaray-Hasköy arasındaki "Yahudi Köprüsü" denen ahşap köprüyü yaptırmıştı. Diğer üyeler Encümen-i Dâniş(->) üyesi Mehmed Salih Efendi, Hüseyin Hüsameddin Efendi, Franko ben Berikole ve Harmanos'tu. Komisyonun çalışma yeri, kuruluşundan kısa bir süre sonra Ticaret Nezareti'ne nakledildi.

Komisyon ilk olarak bir mazbata ile hükümete bazı tavsiyelerde bulundu. 24 Oemaziyelahır 1272/1 Mart 1856 tarihli bu mazbatada kaldırım, lağım ve su yollarının yapılması, sokakların temizliğinin sağlanması, cadde ve sokakların aydınlatılması, sokakların genişletilmesi, belediye örgütünün düzgün işleyen bir muhasebe teşkilatına sahip olması öneriliyordu. Komisyon bu hizmetlerin yapılabilmesi için gereken kaynakların nereden temin edilebileceği konusunda da öneriler getirmişti. Buna göre taşradan ve yabancı memleketlerden istanbul'a gelen at, katır gibi yük hayvanlarından nallarının beherinden 15' er para duhuliye resmi, tek ve çift atlı binek arabalarının her birinden ayda 10'ar, yük arabalarından 15'er kuruş, tamir veya inşa edilecek kaldırım ve yolların üzerindeki ev ve dükkân sahiplerinden, fukara olanlar hariç, 30 kuruştan 500 kuruşa kadar resim alınacaktı.

Komisyon belediye örgütlenmesi için şehrin 14 belediye dairesine ayrılmasını önerdi ve bir Nizamname-i Umumi hazırlayarak hükümete sundu. Padişaha tasdik ettirilen nizamname, Cemaziyelevvel 12747 Aralık 1857'de yürürlüğe girdi. Bununla birlikte Altıncı Daire-i Belediye(->) olarak

adlandırılan Beyoğlu-Galata semti dışında ciddi bir teşkilat kurulamadı. Komisyon da 1858'de dağıldı.

Bibi. (Ergin), *Mecelle*, I, 1366-1413; I. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli idareler*, Ankara, 1974, s. 124-126.

istanbul **ioannes itzimiskes**

(925'lerKozana - 10 Ocak 976, Konstan-tinopolis) Bizans imparatoru (hd 969-976). Makedonyalılar Hanedanı'na(->) mensup olan loannes, asıl vârislerinden olmadığı tahtı zorla ele geçirmiştir. loannes soy-

I. loannes Tzimiskes'in monogramını taşıyan sikke (ön ve arka yüz).

H. G. Goodacre, *A Handbookfor the coinage ofthe Byzantine Empire*, Londra, 1928-1933

lu bir Ermeni ailesine mensuptu. Bazı kaynaklara göre Tzimiskes adı, "kısa boylu" anlamına gelen Grekçe "muzakites" sözcüğünün Ermeni telaffuzudur. Annesi, İmparator II. Nikeforos Fokas'ın kız kardeşidir, ilk karısı Maria'dan dolayı da komutan Bar-das Skleros'a akraba olur.

Bir komutan sıfatıyla loannes'in ilk parlak çıkışı, 958'de Samasota'nın (Samsat) fethi oldu. Önceleri imparator Fokas'ın sadık bir bendesi iken sonra taraf değiştirdi ve ona karşı bir komploya karıştı, izlediği politikalar yüzünden halk tarafından seilmeyen Fokas, 10-11 Aralık 969'da, Bukoleon Sarayı'nda(->) loannes Tzimiskes' in adamları tarafından vahşice öldürüldü. Komployu imparatorun karısı Teofano hazırlamış, bazı kaynaklara göre bizzat İoan-nes yürütmüştü. I. İoannes, tahta geçtikten sonra Patrik Polyeuktos tarafından tövbeye zorlanarak, Teofano'yu hapsedmeye, cinayet ortaklarını cezalandırmaya razı edildi. Ardından da VII. Konstantinos Por-firogennetos'un(->) kızı ve tahtın gerçek vârisleri Basileios (II.) ve Konstantinos'un (VIII.) halaları Teodora ile evlenip meşruiyetini sağlamaya çalıştı.

I. loannes enerjik bir dış politikayla 971' de Bulgarları püskürttü, aynı yıl Rus Prensi Svyatoslav'ı yenilgiye uğratarak, tümüyle kontrol altına aldığı Bulgaristan'ın bir bölümünü vermek ve akrabası Teofano'yu evlendirmek suretiyle, -ileride Kutsal Roma Germen imparatoru unvanını alacak- Ot-to (I.) ile ittifak kurdu (972). Daha sonra doğuya yönelerek Antiokheia'yı (Antakya), Damaskus'u (Şam) ve Beyrut'u fethetti. Tripoli'yi (Trablus) kuşattıysa da başarılı olamadı. Bazı kaynaklarda Ermeni Kralı III. Aşot'a yazdığı bir mektuptan söz edilerek, esas amacının Filistin'i Araplardan tümüyle kurtaracak bir çeşit Haçlı seferi düzenlemek olduğu kaydedilir.

I. loannes Tzimiskes ayrıca kilise ile yakın ilişkiler kurarak, sabık imparator Nikeforos'un fermanlarını iptal ettirdi ve kilisenin toprak sahibi olmasına yeniden o-lanak sağladı. 974 ve 975 tarihli iki fermanla kilise çevrelerine karşı takındığı esnek tutum görülür.

I. İoannes Tzimiskes dönemi hakkında en önemli bilgiler, İoannes Skilitzes'in ve

Leon Diakanos'un yazmalarından derlenmiştir. Döneminde basılan sikkeler haricinde bilinen bir adet portresi vardır. Madrid'deki Skilitzes koleksiyonunda, kariyerini betimleyen 41 minyatür bulunmaktadır.

Bibi. V. Tupkova-Zaimova, "Leş frontieres oc-cidentales deş territoires conquis par Tzimis-ces," *Recherches degeographie historique*, S. 2, Sofya, 1975, s. 113-118; A. A. Vasiliev, *Bizans imparatorluğu Tarihi*, I, Ankara, 1943, s. 391-393, 425, 427; Ostrogorsky, *Bizans*, 264-276; G. Schlumberger, *L'epopee byzantine â la fin du dixieme siecle*, c. 2, Paris, 1925; C. Diehl, *Byzantium, Greatness and Decline*, Newjer-sey, 1957, s. 38, 47, 115, 156.

AYŞE HÜR

İOANNES H KOMNENOS

(13 Eylül 1087, Konstantinopolis - 8 Nisan 1143, Anazarbos [bugün Adana yakınlarında Anavarza]) Bizans imparatoru (hd 1118-1143).

Komnenos Hanedam'nın(-t) en seçkin üyelerinden biriydi, iktidarı süresince Araplar, Selçuklular ve Haçlılar tarafından işgal edilen imparatorluk topraklarını geri almaya çalıştı, batıdan gelen Peçenek, Sırp ve Macar akınlarını durdurdu.

15 Ağustos 1118'de, annesi Eirene Du-kaina'nın ve kız kardeşi Anna Komnena' nın(->) itirazlarına rağmen tahta çıktı, iktidara geçtiğinde babasının başarılı politikalarını sürdürmeyi seçti. Başkentte imtiyazlı biçimde yaşayan Venediklilerle i-lişkiyi gevşetmeyi başaramadı ve 1126'da onlara yeni ayrıcalıklar tanımak zorunda kaldı, fakat Anadolu'da ve Balkanlar'da başarılı oldu.

Babası I. Aleksios döneminde (1081-1118) yaklaşık 30 yıl süreyle etkisiz hale getirilen Peçenekler, Tuna'yı aşır Trakya topraklarına ulaştıklarında (1122), loannes'in ordusu Peçenekleri barışa zorladı ve bu tarihten itibaren imparatorluk için Peçenek sorunu kalmadı. loannes bundan sonra sürekli rahatsızlık kaynağı olan Sırbistan'a yöneldi. Seferden büyük ganimetler ve esirlerle döndü.

Ancak, Macaristan tarafından tahrik edilen Sırbistan sonraki yıllarda Bizans için tehlike olmaya devam etti. loannes, Macar kraliyet ailesi ile akrabılığı yüzünden sık sık Macar taht kavgalarına karışmak zorunda kaldı. 1128'de Belgrad ve Braniçevo'ya saldıran Macar ordusu Bizans'ın üstünlüğünü kabul ederek geri çekildi ve barış sağlandı (1127-1129).

II. loannes Komnenos'un seferlerinin büyük çoğunluğu Anadolu topraklarına oldu. Bu dönemde Bizans'ın düşmanı Selçuklular değil, Malatya dolaylarındaki Da-nişmendliler idi. 1134'te bu emirliği yendikten sonra, Suriye yolunda kendisine engel olan Kilikya'daki Rubenidlerin Ermeni Krallığı'nı ortadan kaldırdı (1137). Anti-okheia'da (Antakya) hâkim olan Haçlı komutanı Poitiers'li Raymond'u 1138'de mağlup

ederek imparatorluğun vasalı yaptıktan sonra Suriye içlerine sefere devam etti, fakat Aleppo (Halep) önlerinde durmak zorunda kaldı.

O sıralar italya Yarımadası'nda ikinci canlanma dönemini yaşayan Norman Krallığı, Bizans'ı ve Germenleri tehdit etmeye başlamıştı. Bu tehlike Germenlerle Bizans'ı yaklaştırdı ve II. İoannes, II. Luther'le fonun ölümünden sonra III. Konrad'la) ittifak yaptı. Bu ittifaka katılan italyan şehir

İOANNES V PALEOLOGOS

180

181

İOANNES HRİSOSTOMOS

II. İoannes Komnenos'un monogramını taşıyan sikke (ön ve arka yüz). H. G. Goodacre, *A Handbook for the coinage of the Byzantine Empire*, Londra, 1928-1933

devleti Pisalılara, 1136'da bazı ayrıcalıklar tanıdı. Böylece batıda güvenliğini pekiştiren II. İoannes, tekrar başkaldıran An-tiokeia Prensi Raymond'u sindirmeyi, ardında da Filistin'de Bizans hâkimiyetini tekrar kurmayı planladıysa da, 8 Nisan 1143'te bir av partisinde, zehirli okla yaralanarak öldü. Bazı kaynaklarda bu olayın bir kaza değil, suikast olabileceği söylenir.

Yaşamına ilişkin pek az bilgi olan II. İoannes, sert ve sade bir insan olmasına karşın, muhaliflerini bedenen ya da öldürerek cezalandırmaktan kaçınmıştı. Tahta geçmesine muhalefet edenlerin bile, sonraki yıllarda itibarlarına kavuştukları, hattâ sarayda yaşadıkları bilinmektedir. İktidarı boyunca soylu akrabalarından çok askerî komutanlara güvendi, fakat sivil yönetimi kökeni bilinmeyen kişilere teslim etti. II. İoannes ordunun ve donanmanın yönetimini merkezileştirdi ve hazinenin olanaklarını bu kurumlar için seferber etti.

Konstantinopolis'teki Pantokrator Ma-nastır'nı (Zeyrek Kilise Camii) kurdu ve o-nun tipikon'unu (vakfiye) bizzat hazırladı. Ayasofya Kilisesi'nde II. İoannes'i, yanında karısı Eirene ve oğlu Aleksios'la gösteren bir mozaik hâlâ durmaktadır. Yaşa-möyküsünü yazan Nikitas'a göre II. İoannes 25 yıl boyunca ülkeyi beceriklilikle yönetmiştir.

Bibi. M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204, A Political History*, Londra-New York, 1984, s. 150-160; G. Ostrogorsky, "Autokrat Johannes II. und Basileus Alexios", *Semi-narium Kondakovianum*, S. 10 (1938) s. 179-183; Ostrogorsky, *Bizans*, 347-352.

AYŞE HÜR

İOANNES V PALEOLOGOS

(8 Haziran 1332, Didimoteihon (Dime-toka) - 16 Şubat 1391, Konstantinopo-lis)
Bizans imparatoru (hd 1341-1391).

50 yıllık hükümdarlığı sırasında, ancak 30 yıl gerçekten iktidar olabildi. Dönemi, sayısız isyanlarla ve iç savaşlarla geçti. Osmanlıların ilerlemesine engel olamamış, imparatorluğun bölünmesine razı olmak zorunda kaldı.

Babası III. Andronikos'un 1341'de ölümü üzerine, 9 yaşında tahta geçti, fakat annesi Savoylu Anna'mın, Patrik XIV. Kale-kas'ın ve babasının mezason'u (başvezir) Aleksios Apokaukos'un kontrolü altına girdi (bak. Apokaukos ailesi). Aynı yıl, III. Andronikos'un naibi olan İoannes Kan-takuzenos(->) taht üzerinde hak iddia ederek Dimetoka'da ayaklandı ve iç savaş

6 yıl sürdü. İmparatoriçe Anna'mın en büyük destekçisi Apokaukos, bir hapishane teftişi sırasında soylular tarafından öldürülünce, en önemli rakibi saf dışı olan Kan-takuzenos, imparatorluğunu ilan etti ve 3 Şubat 1347'de Konstantinopolis'e girdi. Patrik Kalekas azledilirken, Anna'mın yetkileri başkentle sınırlandı, İoannes ise Kan-takuzenos'un kızı Helena ile evlenerek gölgede kalmayı kabul etti.

İktidarı zor kullanarak elde eden Kan-takuzenos Osmanlılara karşı başarılı olamayınca, bir darbe için uygun koşullar belirmişti. 1354'te Ege'de korsanlık yapan Cenevizli Gattulisio'nun desteği ile V. İoannes, Konstantinopolis'e girdi, Kantakuze-nos tahttan çekilmeye ve keşişliğe zorlandı. İoannes'in ilk işi ilerleyen Osmanlılara karşı Batı'dan yardım talep etmek oldu, fakat 1355'te papaya yazdığı mektup ciddiye alınmadı. Osmanlıların yeni fetihleri ü-zerine, İtalyan devletleri ile yapılan görüşmelerde sonuç vermeyince, İoannes, 1366'da Macaristan'a gitti. Dönüşte Bulgaristan'dan geçmesine izin verilmedi ve ancak Haçlılardan Kont Amadeus'un girişimiyle serbest bırakıldı. Bu olayda kendisine yardımdan kaçman oğlu Andronikos'un babasına muhalefeti iyice belirginleşmişti. Nitekim bu oğul ileride İoannes'e karşı birkaç kez başkaldıracaktı.

Kiliselerin birleşmesinden(->) yana cıvan V. İoannes, konuyu doğrudan papayla görüşmek üzere 1369'da Roma'ya gitti. Burada kişisel olarak Katolikliğe geçtiğini açıkladı, fakat kiliselerin birleşmesi konusunda bir ilerleme sağlayamadı. Dönüşte, zayıflayan devlet hazinesine para bulmak için Venedik'e uğradı, ama orada rehin alındı. Ancak Tenedos'un (Bozcaada) Venediklilere verilmesi koşuluyla serbest bırakıldı.

İlerleyen Osmanlı akınları V. İoannes' in yardım çabalarının ne denli yerinde olduğunu göstermişti. Sırp ordusu 1371'de Meriç kıyısında Osmanlılara yenilince, İoannes, Osmanlıların vasalı olmaktan başka çare kalmadığını görecekti.

1373'te oğlu IV. Andronikos ile Orhan Bey'in oğlu Savcı Bey, ittifak kurarak babalarının aleyhine bir komploya katıldılar. Başarısız olan darbecilerin gözlerine mil çekildi, Savcı Bey acılara dayanamayarak öldü, fakat Andronikos hayatta kalmayı başardı. Bu olaydan sonra İoannes, küçük oğlu Manuel'i (II.) müşterek imparator i- lan etti.

1376'da, Cenevizlilerle Venedikliler arasında Tenedos Adası yüzünden çıkan çatışmalar başkente sıçradı ve Cenevizlilerin desteklediği IV. Andronikos babası V. İoannes'i ve II. Manuel'i hapsedtirdi. Osmanlıların desteği ile kurtulmayı başaran imparator 1379'da Konstantinopolis'e döndü ve yardımları karşılığında Osmanlılara haraç ödemeyi kabul etti. Bu tarihten sonra durum Bizans'ın aleyhine gelişmeye devam etti. V. İoannes son olarak başkenti Osmanlılardan korumak amacıyla inşa ettirdiği yeni kaleyi Osmanlıların emri ile yıkmak zorunda kaldı. 1391'de öldü. Bibi. O. Halecki, *Un empereur de Byzance â*

Rome, Varşova, 1930; F. Tinnefeld, "Kaiser Ioannes V. Palaiologos und der Gouvemeur von Phokaia 1356-1358", *Rivista distudi bizantini eslavi*, S. I (1988), s. 259-271; Ostrogorsky, *Bizans*, 475-505.

AYŞE HÜR

İOANNES VIKANTAKUZENOS

(1295, ? -15 Haziran 1383, Mistra) Bizans imparatoru (hd 1347-1354) ve daha sonra tarih yazarı.

Peleponnes'te (Yunanistan) hüküm süren soylu Kantakuzenos ailesindendi. 1325'lerde "megas domestikos" (başkomutan) oldu, 1321-1328 arasında büyükbabasına karşı ayaklanan Andronikos'un yanında yer aldı, III. Andronikos Paleologos'un iktidarı sırasında imparatorun en saygın generali ve en yakın adamı oldu. Bir yargı reformu için çabaladı, imparatorluk donanmasının yeniden kurulmasını sağladı ve bağımsız bir ticaret filosu oluşturmaya çalıştı.

III. Andronikos'un 1341'de ölümü üzerine Dimetoka'da başlattığı ayaklanma sonucu, Balkanlar'da sahip olduğu geniş topraklar ve büyük sürüler sayesinde Trakya ve Sırbistan halkından yardım gördü. Osmanlıların da desteği ile 1346'da Adrianopolis'te (Edirne), 1347'de de Kons-tantinopolis'te V. İoannes ile müşterek hükümdarlığını ilan etti (bak. İoannes V Paleologos).

1347-1354 arası süren kısa iktidarı sırasında, Teselya'daki Zelotlar (radikal keşişlerin siyasi grubu) ile mücadele etti ve 1351 tarihli yerel Konstantinopolis Konsi-li'nde kutsal yalnızlık içinde Tanrı'ya u-laşmayı hedefleyen hesihastlığı savunan mistik görüş palamizm'i(->») destekledi.

V. İoannes Paleologos ile VI. İoannes Kantakuzenos arasındaki görece barış 1351'de sona erdi. VI. İoannes, Osmanlı ordularından yardım almasına karşın 1354'te yenilgiye uğrayarak keşişliğe zorlandı. Keşiş olarak

İoasaf (Yusuf) adını aldıktan sonra ilk olarak Mangana Manastırı'na, sonra da Harsianeites (Yunanistan'da) Manastırı'na çekildi. Bu dönemde Mistra'nın despotu (prensi) olan oğlu Manuel'i iki kez ziyaret etti. Ölümüne dek politik ve dinsel konularda etkisi sürdü.

Keşiş yaşamında kendini *Historiai* adını verdiği anılarını yazmaya adanmış. 14. yy' in ilk yarısı hakkında başlıca kaynak olan bu uzun tarihin dört kitabında 1320-1356 arasındaki olaylar hatıra şeklinde anlatılır.

Döneminde yaşananları ve kendi faaliyetlerini açıklamakta yanı sıra davranışına ve kendisini trajik bir kahraman olarak sunmasına karşın, anlattığı olaylara bizzat şahit olması, orijinal kaynaklardan yararlanması ve paha biçilmez kronolojisi yüzünden, VI. İoannes Kantakuzenos bağışlanabilir. Eseri aynı zamanda, çağdaşı Gregoras Nikeforos'un(->) anlatımlarını tamamlayıcı niteliktedir.

Kantakuzenos, tarihçi Tukidides'ten etkilenmiş, tarihini süslü anlatımlardan uzak, sade bir dille yazmıştır. Ona göre, tarihte "gerekliliğin" ve İyi Talih Tanrıçası Tihe'nin(->) rolü belirleyicidir.

Bibi. A. P. Kazhdan, "l'Histoire de Cantacuzene en tant qu'oeuvre litteraire", *Byzantion*, S. 50 (1980), s. 279-335; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, Münih, 1978, s. 465-476; Ostrogorsky, *Bizans*, 471-490; C. Diehl, *Byzantium, Growth and Decline*, Newjersey, 1957, s. 138, 148, 195-207; V. Parisot, *Cantacuzene, homme d'etat et historien*, Paris, 1845; J. Drâseke, "Zu Johannes Kantakuzenos", *Byzantinische Zeitschrift*, S. 9 (1900), s. 72-84.

AYŞE HÜR

İOANNES VH PALEOLOGOS

(1370'ler, ? - 22-23 Eylül 1408, Selanik) Bizans imparatoru (hd 1390).

1399-1403 arasında imparatorluk naipliği sırasında, Osmanlılarla yakın ilişkiler içinde oldu. Bazı araştırmacılar, ikinci adının Andronikos olduğunu kaydederler. IV. Andronikos'un (hd 1376-1379) en büyük oğludur. Çocukluğu, büyükbabası İmparator V. İoannes Paleologos'a(->) düşmanlık içinde geçti. Babası Andronikos tahtı kısa bir süre için ele geçirmişse de, V. İoannes yeniden tahtı geri alınca, Andronikos' un ve küçük İoannes'in gözlerine mil çektirmişti. Bu olaydan kısmen sakatlanarak kurtulan İoannes, kendini gerçek vâris sayıyor, bu yüzden de tahtı "gasp ettiğine" inandığı amcası, müşterek imparator II. Manuel'e kin besliyordu.

1385'te babasının ölümü üzerine kendisine imparatorluğun Selimbria (Silivri) toprakları miras kaldı. Bu arada tahtı ele geçirmeyi aklına koyan İoannes, 14 Nisan 1390'da Konstantinopolis'i kuşattı ve 17 Eylül 1390'a kadar kısa süre tahtta kalmayı başardı. Midilli'ye kaçmış olan II. Manuel geri dönmüş ve İoannes'i etkisiz hale getirmişti. İkisi

arasında yapılan bir antlaşma ile İoannes, imparatorluk naibi oldu ve bu görevini 1399-1403 arasında etkin biçimde yerine getirdi.

Yaklaşan Osmanlı tehlikesine karşı, Batı'dan yardım isteyen II. Manuel'in yanısı-ra, İoannes'in de Fransa kralına yazdığı bir mektupta, taht üstündeki hakkım, Fransa' da bir şato ve yılda 25.000 florin gelir karşılığı devretmeyi önerdiği rivayet edilir. Kral bu teklifi ciddiye almamış, II. Manuel'in yardım istekleri uyarınca, Mareşal Boucicaut(->) komutasında 1.200 kişilik bir birlik göndermişti. Manuel daha sonra Boucicaut ile 2 yıl kadar süren Avrupa yolculuğuna çıktığında İoannes'i tam yetkili olarak yerine bıraktı, fakat ona pek güvenmediğinden, ailesini Mora'daki kardeşi Teodoros'a emanet etti.

İktidarı fiilen ele geçiren VII. İoannes' in, 1390'da Osmanlıların yardımı ile tahtı gasp etmesini unutmayan Avrupalılar bu durumdan ciddi bir endişe duydular. Bir rivayete göre, Venedik elçisine, Konstan-tinopolis'te I. Murad'ın oğlu (I. Bayezid) i-le karşılaşması olasılığında neler yapacağı konusunda talimat verilmişti. Temmuz 1402'de Timur'un I. Bayezid'i (Yıldırım) yenmesiyle, Bizans İmparatorluğu ve başkenti, Osmanlı tehlikesini geçici süre için savuşturdu. 3 Haziran 1403'te İoannes'in öncülüğünde Osmanlılarla yapılan bir antlaşma sonucu, Teselya toprakları Bizans'a

iade edildi. İoannes, "bütün Teselya'mn ba-sileus'u" unvanıyla şaşaalı bir şekilde Te-selya'ya girdi ve Teselya despotu (prens) olarak ömrünün son yıllarını sükûnet içinde burada tamamladı.

VII. İoannes, Lesbos'un (Midilli Ada sı) hâkimi Cenevizli Gattulisio ailesinden, Francesco'nun kızı İrene Gattulisio ile ev lenmişti. Bu evlilikten doğan oğlu Andro nikos (V.) babasından önce öldü. İoannes ardından herhangi bir vâris bırakmadan öldüğünde (1408), II. Manuel'in soyu, herhangi bir engelle karşılaşmadan tahtın sa hibi oluyordu.

Bibi. F. Dölger, "Johannes VII., Kaiser der Rhomaer 1390-1408", *Byzantinische Zeitschrift*, S. 31 (1931), s. 21-36; P. Wirth, *Byzantion*, S. 35 (1965), s. 592-600; Ostrogorsky, *Bizans*, 506, 511-513.

AYŞE HÜR

İOANNES Vm PALEOLOGOS

(l 7-18Arahk 1392, ? - 31 Ekim 1448, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 1425-1448).

II. Manuel(-0 (hd 1391-1425) ile Sırp hükümdar ailesinden Helena Dragas'ın en büyük oğludur. 1408'den önce müşterek imparator ilan edildi, 19 Ocak 1421'de "ba-sileus ve otorator" unvanını kazandı. Babasının son

dört yılında etkin bir rol oynadı. Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden Düzmece Mustafa'yı desteklemesi II. Murad'ın öfkesini çekti ve 8 Haziran 1422'de başkent Osmanlı ordusunca kuşatıldı (bak. kuşatmalar), İoannes bu olay üzerine, veliaht sıfatıyla Avrupa'ya giderek yardım toplamaya çalıştı. 1425 te, Manuel'in ölümü üzerine tek başına hükümdar oldu.

VIII. İoannes tahta geçtiğinde imparatorluk yarı bağımsız ve bağımsız birçok devletçiğe bölünmüştü. Devlet hazinesi bomboştu ve onun zamanında, altın sikke basımı durdurularak, gümüş paşa sikkesine temine geçildi.

VIII. İoannes, Peleponnes (Yunanistan) topraklarına çıktığı seferler sonucu Mora'yı tekrar kontrol altına almayı başardıysa da bu ilhak kalıcı olmadı ve 1430'da Selanik Osmanlılara geçti, 1446'da ise Mora vergiye bağlandı. Bunun üzerine, Bizans'ın buhranlı dönemlerinde gündeme getirilmesi âdet olan kiliselerin birleşme-si(->) meselesi tekrar canlandırıldı. 1431'de başlatılan kiliseler arası görüşmeler meyvesini verdi ve İoannes'in başkanlığındaki bir Bizans heyeti 1438-1439'da toplanan Ferrara-Floransa Konsili'ne katıldı. Konsilde Batı kilisesinin tüm formülasyon-ları onaylandıysa da, alınan kararlar Konstantinopolis'te büyük bir kamuoyu tepkisiyle karşılaştı. Bizans'ın bu konsile katılmasının ödülü olarak gönderilen Haçlı ordusu, 1444'te Varna'da Osmanlı ordularına yenilince, kiliselerin birleşmesi meselesi sonuçsuz kaldı.

VIII. İoannes, politik ve dinsel projelerini gerçekleştirme fırsatını bulamadan 1448'de öldüğünde ardında bir imparatorluk değil Konstantinopolis'ten "ibaret bir dukalık bırakmıştı. Üç kez evlenmesine karşın hiç çocuğu olmadığından, yerine

kardeşi Mora Prensi Konstantinos(-+) geçecek ve son basileus olacaktır.

Bibi. A. Th. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453*, Speyer, 1938, no. 90; D. Obelensky, *The Inheritance of Eastern Europe*, Londra, 1982, s. 141-446; C. Walter, "A Problem Picture of the Emperor John VIII and the Patriarch Joseph," *Byzantinische Forschungen*, S. 10 (1985), s. 295-302.

AYŞE HÜR

İOANNES HRİSOSTOMOS

(340/350, Antiokheia [Antakya] - 14 Eylül 407, Komana [Karadeniz'in doğu kıyılarında]) 26 Şubat 398-20 Haziran 404 arasında Konstantinopolis patriği, Hristiyan ahlakçı ve aziz.

Bizans ilahiyatının en seçkin vaizlerinden olup, Eski Ahit ve Yeni Ahit'le ilgili tefsirleri ile ünlüdür. Bizans'ın devlet yönetiminde etkin rol oynayan

Germen unsurlara ve saray çevresine karşı yürüttüğü kampanya sonucu patriklik makamım kaybetmiştir.

Zengin bir ailenin oğlu olarak iyi bir eğitim görmüştü. Hocalarından biri ünlü Libanius, diğeri de Tarsuslu Diodorus'tu. Sivil memuriyete hazırlanırken, Hristiyanlığı kabul etti ve keşişliği seçti. Kısa bir dönem çölde münzevi yaşamı sürdürdükten sonra, memleketi Antiokheia'ya döndü ve 381'de diyakon, 386'da rahip oldu. Bu dönemde ateşli vaazlarıyla büyük bir üne kavuştu. 398'de patrik yapılmak için başkente davet edildi. Vaazları dolayısıyla kendisine çok bağlı olan Antiokheia a-halisinin tepkisinden çekinildiği için Konstantinopolis'e gizlice getirildi. İoannes Hrisostomos'un aleyhtarı Aleksandreia (İskenderiye) Patriği Teofilos'un entrikalarına rağmen patrik oldu ve bundan sonra bir dizi politik olaya karıştı.

İmparator Arkadios döneminde (395-408) Konstantinopolis'teki en güçlü siyasal odak Gotlardı. I. Theodosius (hd 379-395) tarafından Bizans ordusuna dahil e-dilen Got müfrezelerinin komutanı Gainas etrafında toplanan bu Germen unsurlar, 399'da Frigya'yı talan etmişler, 400'de ise başkent halkına saldırmışlardı. Gotlar aynı zamanda 325 tarihli Nikaia (İznik) Kon-sili'nde sapkın bir akım olarak mahkûm edilmiş Ariusçuluk mezhebine dahildiler. İsa'nın Tanrı tarafından yaratılmış, sonlu bir varlık olduğunu kabul eden Ariusçuluk, özellikle Valens döneminden beri (364-378) çok etkindi. Gainas bir adım daha atarak başkentteki tapınaklardan birinin kendilerine tahsis edilmesini isteyince, karşısında İoannes Hrisostomos'u buldu, î. Hrisostomos'un bu tepkisi aynı zamanda, sarayın gözdesi Eutropios'u, giderek güçlenen İskenderiye Patriği Teofi-los'u ve imparatoriçeyi sert bir biçimde e-leştirmesi ile birleşince kariyeri sona erecekti. 403'te, Halkedon'da (Kadıköy) toplanan bir sinod'da patrik alelacele azledilerek Anadolu'ya sürüldü. Aynı yıl kendi lehine patlak veren bir halk ayaklanmasından sonra geri çağrılarak görevine iade edildiyse de İmparator Arkadios'la arasındaki barış fazla sürmedi. Eudoksia

İOANNES PRODROMOS

182

183

İOANNES PRODROMOS

Karaköy'deki İoannes Prodromos Kilisesi'nin narteksinden bk görünüm. *Zafer Karaca*

aleyhine vaaz vermeye devam ettiği için unvanlarını kaybetti ve 404'te önce Kapadokya'ya, sonra daha ağır bir ceza çekmesi için Karadeniz'in uzak kıyılarına sürüldü. Papanın ve Batı Roma imparatoru Had-rianus'un çabaları da sonuçsuz kaldı ve af-fedilmeyerek cezasını çekmeye

devam etti. Ağır koşullara dayanamayarak 407'de sürgünde öldü.

İoannes Hrisostomos'un bir hatip ve tefsirci olarak ünü tüm Bizans dönemi boyunca sürmüştür. Sayısız taklit eserin ya-nısıra, kendisine ait 2.000 kadar elyazması günümüze ulaşmıştır. Bunların çoğu Hrisostomos'un sekreterleri tarafından kaleme alınmış, bir bölümü de daha sonraki dönemlerde elden geçirilerek cilalanmış metinlerdir, İoannes Hrisostomos, kutsal metinleri yorumlarken, onların tarihsel ve edebi niteliklerini ön plana çıkardığından, yazmalar ileriki yıllarda dünyevi ve tarihsel konularda araştırma yapanlar için çok değerli kaynaklar olmuştur.

Yüksek ahlak sahibi bir seçkin olarak, sosyal adaletsizliklere karşı çıkan, debdebe ve yozlaşmaya savaş açan Hrisostomos, öte yandan kilise taassubunun sözcüsü olmuş, münzevi yaşamın ve bekâretin erdemlerine inanmış, kadın ve erkeklerin dinsel kurumlarda bir *arada* bulunmalarına karşı çıkmıştır. *Çocukların Eğitimi Üzerine* adını taşıyan yapıtında çekirdek aile ve çocuk eğitiminde babanın rolü üzerinde durmuş, ataerkilliğin Hristiyanlıktaki *bağnaz* bir savunucusu olmuştur.

İoannes Hrisostomos'a ait ilk bibliyografik eser 425'lerde yayımlandı. Paleolo-goslar döneminde (1261-1453) çizilen resimlerinde, İoannes'in karakteristik özellikleri olan çökük avutların ve yüksek alnın daha da abartıldığı görülür. Bir aziz o-larak yortu günü 13 Kasım'dır.

Bibi. A. A. Vasiliev, *Bizans imparatorluğu Tarihi*, I, Ankara, 1943, s. 113-119; D. C. Bur-ger, *A Complete Bibliography of the Scholars-hip on the Life and Works of St. John Chrysos-tom*, Evanston, 1964; M. Gonzaga, *John Chrysostom and His Time*, Londra, 1959-19(50).

AYŞE HÜR

İOANNES PRODRAMOS EN TO HEBDOMO

Hebdomon'da (bugünkü Bakırköy), Yahya Peygamber adına yapılmış Bizans kilisesi.

391'de, I. Theodosius döneminde basit bazilika formunda yapılmıştı. Rum Ortodoks Kilisesi'nde "İoannes" adıyla geçen, Türkçede ise Yahya Peygamber olarak bilinen Vaftizci Yahya'nın kesik başının bulunduğu inanılan kilise, İ. Iustinianos döneminde (527-565) yeniden inşa edildiğinde kazandığı kubbeli oktagon form ile onu çevreleyen hücreler ve galeri, Ayii Sergios ve Bakhos Kilisesi'ne (bak. Küçük Ayasofya Camii); Ravenna'daki (bugünkü İtalya'da) San Vitale Kilisesi'ne ve zamanın başka yapılarına büyük benzerlik göstermekteydi.

Kilisede yaşanan önemli olaylar arasında, 457'de I. Leon'un ve 602'de Fokas'ın taç giyme törenleri bilinmektedir. I. Basi-leios döneminde (867-886) onarım gören kilise 873'te imparator tarafından ziyaret edilmişti. Fakat bu tarihten sonra, kilise hakkında herhangi bir kayda rastlanmaz. Burada bulunduğu inanılan Aziz İoannes'in başının ise,

sonraları Studios Manas-tırı'nda saklandığı öne sürülür (bak. Imra-hor Camii).

1922'de ortaya çıkarılan kiliseye ait kalıntılar, 1965'te burada oluşan mahalle yüzünden tümüyle tahrip oldu.

İoannes Prodromos en to Hebdomo yakınlarında, Evangelist (incil vaizi) Aziz İoannes adına yapılan kiliselerden biri daha vardı, ilk kez 400 yılına ait kaynaklarda sözü edilen bu kilise, önce I. Basilei-os tarafından, sonra da II. Basileios döneminde (976-1025) onarılmıştır. II. Basileos'un burada gömülü olan vücudu, 1261'de Konstantinopolis Haçlılardan geri alındığında, tahrip olan kilisedeki mezarından dışarı çıkarılmıştı. Bu tarihten sonra kilise hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Bibi. R. Demangel, *Contribution à la topog-raphie de l'Hebdomon*, Paris, 1945, s. 17-21; Ja-

BU Mevcut duvar

[~] Temeller

^ j Rekonstrüksiyon

İoannes Prodromos en to

Hebdomo'nun rekonstrüksiyon planı.

Mathews, *Early Churches*

nin, *Eglises et monesteres*, I, 3, 267-269, 413-416; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 682-684.

ALBRECH BERGER

İOANNES PRODROMOS KİLİSESİ

Karaköy'de, doğuda Sakızcılar Sokağı, batıda Vekilharç Sokağı, kuzeyde Kerne-raltı Caddesi, güneyde Necati Bey Caddesi arasında yer alır. Kilisenin bulunduğu yüksek duvarlarla çevrili avlunun kuzeyinde, kare kesitli gövde üzerinde baldaken tipi çan kulesi vardır.

Kilise, 1583 tarihli Tıyphon Listesi ile 1604 tarihli Paterakis Listesi'nde yer almıştır. Antakya patriğinin kâtibi Paulus, 1652' de gördüğü kilisenin iki kez yandıktan sonra yeniden inşa edilmiş olduğunu belirtir. 1669 tarihli Thomas Smith Listesi'nde yer alan kilise, 17. yy'ın ikinci yarısında Du Cange tarafından kaydedilmiştir. Kilise, 1696'daki yangından sonra 1699' da yeniden inşa edilir ve bu tarihten itibaren Sakızlılar tarafından yönetilir. 1731 ve 1771'deki yangınlardan etkilenen kilise, 1734'te yenilenmiş, 1774'te tekrar inşa edilmiştir.

Kitabesine göre, 1734'te inşa edilen ve 1799'da yenilenen kilisenin kuzeyindeki avluda bulunan Sakızlılara ait mezar taşları 1842-1863 arasına tarihlidir. Kilise, günümüzde Türk Ortodoks Başpiskoposlu-ğu'nun

yönetimindedir.

Mimari

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar, iki yüzölçü kırma çatı ile örtülü yapıda, çatının doğuda orta nef hizasında içe doğru girinti yapmasıyla nefler dışa yansıtılmıştır. Kilisenin batısına sonradan eklenen narteks, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır.

Dışta sıvasız olan yapı, kaba yönü taş ve tuğla ile inşa edilmiş, köşelerde ve doğu cephenin alt bölümünde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Açıklık kemerleri tuğla ile örülen yapıyı, saçak altında, üzeri sıvalı bir sıra içbükey silme dolandır.

Kilise, bazilikal plan tipindedir. Üç nef-li naos, doğusunda nefler hizasında, içte yarım yuvarlak üç apsis ile sınırlanır. Na-osta nef ayrımı, yedişer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar hizasında belirlenen bema yan neflerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Naosun batısında son sütunlara oturan galeri "U" biçimi planlı olup, ön yüzlerinde yarım yuvarlak çıkıntılıdır. Galeriye çıkış naosun güneybatısındaki ahşap merdiven ile sağlanır. Nefleri sınırlayan sütunlar iki dilimli kemerlerle bağlanır. Sütunlar, stilize e-dilmiş iyon tipi ahşap başlıklıdır.

Kilisenin ahşap üzerine alçı kaplama örtü sisteminde orta nefin örtüsü beşik tonozdur. Yan neflerin tonozu ise orta ne-fe doğru kıvrım yaparak yükselir. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir. Narteksi nefler hizasındaki bölümlerde örten kub-bemsi tonozların ortasında aydınlık feneri yer alır.

Kilisenin naosa açılan dört girişinden biri kuzeyde eksenden doğuya yakın, üçü batıda nartekste nefler hizasındadır. Girişler, yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıklardır. Yapının kuzey ve güneyinde karşılıklı altta 5, üstte 8 pencere vardır. Eş boyutlu olan pencerelerden alttakiler basık kemerli, üsttekiler dikdörtgendir. Doğu ve batıda orta nef hizasında, üstte karşılıklı 3 pencere yer alır. Biri eksende ve büyük, ikisi yanlarda ve simetrik olan pencereler basık kemerlidir. Yapının doğusunda, orta nef apsisindeki 2 pencere ile yan nef apsislerinde birer pencere sivri kemerli, batıda eksendeki girişte yanlarda bulunan simetrik birer pencere dikdörtgendir. Aydınlık fenerlerinin gövdesinde bulunan üçer pencere sivri kemerlidir. Orta nef apsisinde, biri eksende ve büyük, ikisi yanlarda simetrik 3 niş vardır. Nişler yarım yuvarlaktır.

Naosun doğusunda 3 nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeyde üçüncü ve dördüncü sütunlar arasında bulunan ahşap ambon ve karşısında bulunan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir. Altın varakla kaplı ikonostasiste kuş ve insan figürleri bulunur. Despot koltuğu ejder figürlüdür.

Bibi. Du Cange, *Constantinopolis Christiana*, Venedik, 1729; Inciciyan, *İstanbul*; 2. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul, 1994; P. Kerameus, "Naos tes Kons-tantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, c. XXVIII (1904), s. 118-145; Kömür-cıyan, *İstanbul Tarihi*; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient*, c. IV (1901), s. 42-50.

ZAEER KARACA

İOANNES PRODRAMOS KİLİSESİ

Kuruçeşme'de, Kuruçeşme Caddesi üzerinde, doğusunda Yeşilpınar Çıkmazı bulunan kilise, içinde yer aldığı avluyu doğu-batı doğrultusunda ikiye böler. Avlu-

nun doğu ve batı duvarları kilisenin köşelerine bitişiktir.

Yapı, 18. yy'ın sonunda tarihçi S. Hovan-nesyan tarafından "Ay Yani" adıyla, "Sarraf Burnu" denilen yerde eski bk kilise o-larak tanımlanmıştır. Kilisenin güneş cephesindeki kitabesi 1835 tarihli. Naosta, güney yan nefin doğu duvarında yer alan kitabe ise bir anı yazıtıdır. **Mimari**

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, batıda kuzey ve güneye doğru çıkıntılıdır. Yapıyı dışta örten çift yüzlü çatıya, batıda ters yönde dik ve ortalı iki yüzlü çatı bindirilmiştir. Çatıların kesim yerinde bulunan kubbe silindirik kasnak üzerindedir. İçte ve dışta sıvalı olan yapı, kaba yönü taş ile inşa edilmiş, köşelerde daha düzgün malzeme kullanılmıştır. Cephelede yer yer devşirme malzeme görülür.

Yapı, bazilikal plan tipindedir. Üç nef-li naos, doğusunda orta nef hizasında, içte yarım yuvarlak ve derin olmayan apsis ile sınırlıdır. Naosta nef ayrımı kuzeyde üç, güneyde beş ahşap taşıyıcının bulunduğu sıralar ile sağlanmıştır. Orta neften daha kısa olan yan nefler, doğuda ikinci taşıyıcılar hizasına kadar uzanır. Yan nefler, orta neften bir basamak yüksektir. Orta nefin doğusunda, güney sıranın ilk taşıyıcısı hizasında belirlenen bema ise orta neften iki basamak yüksektir.

Kuzey duvarının doğusunda bulunan, kuzey-güney doğrultusunda, yuvarlak tonozlu mekân, konumu nedeni ile litürjik amaçla kullanılmış olduğu izlenimini vermektedir. Naosun kuzeybatı köşesinde Hagios Sotirios Ayazması yer alır. Batıdaki son taşıyıcılar ve bunlar arasındaki iki ahşap dikmeye oturan galeri, orta ve kuzey yan nef üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış, naosun güneybatı köşesindeki merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan ahşap taşıyıcılar arşitravla bağlanır. Kübik ahşap altlıklar üzerindeki taşıyıcıların kare başlıkları üstte silmelerle oluşturulmuştur. Kilisenin ahşap örtü sistemi orta nefte basık tonoz, yan neflerde düz tavanıdır. Güney yan nefin tavanı eğimlidir. Orta nef

örtüsü ekseninde, apsis önündeki silindirik kasnak üzerinde, küçük ve basık kubbe yer alır.

Kilisenin naosa açılan tek girişi, güney cephesinin batısında yer alan dikdörtgen açıklıktır. Kuzey ve güneyde bulunan karşılıklı beşer dikdörtgen pencerenin doğudan ikisi orta nef e, diğer üçü yan neflere bakar. Yan neflere bakan pencereler basık kemerlidir. Doğu ve batıda orta nef hizasında üstte yer alan karşılıklı üç pencere basık kemerlidir. Kubbe kasnağında dört dikdörtgen pencere vardır.

Naousun doğusundaki yuvarlak kemerli üç nişten ikisi apsise yanlarda simetriktir. Daha büyük olan diğeri ise be-manın güney duvarında yer alır.

Naosta orta nefin doğusunda yer alan ahşap ikonostasis, oyma ve aplikasyon tekniğinde, bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan ikinci sütununa oturan ahşap ambon ve bunun karşısında yer alan ahşap despot koltuğu, oyma tekniğinde geometrik motiflerle bezelidir.

ZAFER KARACA

İOANNES PRODROMOS METOHİON KİLİSESİ

Balat Köprübaşı mevkiinde, iskele Caddesi ile Mürsel Paşa Caddesi arasındaki yeşil alan üzerinde yer alır. Tur-ı Sina Manastırın Temsilciliği olarak da bilinir.

Kilisenin, 14. yy'ın ilk yarısına kadar uzanan tarihine ilişkin belgelerden, 1334' te "Avcıların Prodromos'u ve Vaftizcisi" olarak adlandırıldığı, 1394'te ise "Nikola-os'un Kilisesi" olarak bilindiği anlaşılmaktadır. Patrik I. Matheios dönemine (1397-1410) ait 1400 tarihli belgede, imparator Kapısı yanında, surlar dışında ve deniz kıyısında konumlandırılan kilisenin, Nikola-os Hresimos tarafından yaptırıldığı belirtilir.

Tryphon, 1583'te hazırladığı listede "Kynigos" (avcı) olarak adlandırdığı kiliseyi 1593'te harap vaziyette bulur ve bu yapı için ayrılan parayı yakınındaki Dimitri-os Kilisesi'ne verir. Kilise, 1604'te Paterakis tarafından hazırlanan listede de yer almıştır. Patrikhane'de bulunan 1623 tarihli padişah fermanında, "Balat surları dışında Karabaş Mevkii'nde Ay Yani Kilisesi" olarak tanımlanan yapının onarımına izin verilmektedir. 1640'ta yanan kilise, 1669 tarihli Thomas Smith Listesi'nde yer alır.

1670'te iskenderiye patriğine ait olduğu kaydedilen kilise ve "parekklesion", Rusya elçisinin 1686'da Osmanlı yönetimine yaptığı başvuru ile Tur-ı Sina Ma-nastırı'na devredilir ve 1686 ve 1729'da yeniden inşa edilir. 18. yy'ın sonunda Ba-latlı S. Hovannesyan tarafından "Vaftizci Yahya" adıyla, Balat Kapısı dışında konumlandırılan kilisede, Tur-ı Sina keşişle-

İPEKÇİ KARDEŞLER

İPSİLANTİ YALISI

Yüzyılın başından bir kartpostalda îplikhane-i Amire binası.

Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu

rinin barındığı belirtilir. Kilisenin nartek-sindeki kitabelerden en eski tarihli, yapının Patrik II. Paisios döneminde (1726-1733) 15 Haziran 1733'te, Giritli Nikeforos tarafından inşa ettirildiğine ilişkindir. Diğer kitabede ise 1831, 1852 ve 1855'te onandığı belirtilen kilise, yaklaşık 300 yıldan beri Sina Dağı'ndaki *Azize* Ekaterini Manastırı'nın metohion'udur.

Mimari

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı apsis dışı çıkıntı yapar, iki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda apsislerin örtüsü tek yüzlü çatıdır. Kilisenin batısına sonradan eklenen nar-teks, kagir ve kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, dışta tek yüzlü çatı içte düz tavan ile örtülüdür. Batı cephesi sıvalı olan yapı, kaba yönü taşı ile inşa edilmiştir. Cephelerde yer yer devşirme malzeme ve tuğla sıralan görülür.

Kilise bazilikal plan tipindedir. Üç nef-li naos, doğusunda nefler hizasında içte yarım yuvarlak üç apsis ile sınırlanır. Na-osta nef ayrımı sekizer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğudaki birinci sütunlar hizasında belirlenen bema, neflerden bir basamak yüksektir. Naosun batısında son sütunlara oturan galeri, nefler üzerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış, güneybatı köşesinde bu amaçla düzenlenen mekândaki ahşap merdiven ile sağlanmıştır. Naosun güneybatısında, kilise ile aynı adlı ayazma yer alır.

Nefleri sınırlayan sütunlar sivri kemerlerle bağlanmıştır. Sütunlar, yuvarlak altlıklar üzerine oturur ve stilize edilmiş Ko-rint tipi başlıklıdır. Boyalı olan sütun gövdeleri ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Kilisenin ahşap örtü sistemi orta nefte basık tonoz, yan neflerde düz tavanıdır. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedir.

Kilisenin naosa açılan tek girişi, batıda ekseninde yer alan, yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıktır. Kuzey ve güneyde bulunan karşılıklı dörder pencere yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batıda orta nef hizasında üstte yer alan karşılıklı üçer pence-

reden eksenindeki büyük ve yuvarlak kemerli, yanlardakiler dikdörtgendir. Doğuda apsislerin ekseninde, batıda ise girişte yanlarda simetrik birer dikdörtgen pencere vardır.

Orta nef apsisinde bir, kuzey ve güney nef apsislerinde üçer niş bulunur. Nişler, eş büyüklükte ve yuvarlak kemerlidir.

Naosun doğusundaki üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, oyma ve kabartma tekniğinde, bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan dördüncü sütununa oturan ahşap ambon, sedef kakma tekniğinde, güneydeki sıranın üçüncü sütunu önündeki ahşap despot koltuğu ise oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. Gerlach, *Stephan Gerlachs dess Aelteren Tage-Buch*, Frankfurt, 1674; Inciciyan, *istanbul*; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İst., 1994; P. Kerameus, "Naos tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hettenikos Philologikos Syllogos*, C. XXVIII (1904), s. 118-145; Kö-mürçüyan, *istanbul Tarihi*; Schneider, *Byzanz*. ZAFER KARACA

İPEKÇİ KARDEŞLER

bak. LALE VE NERGİS HANIMLAR

İPEKÇİ KARDEŞLER

ilk sinema işletmecisi ve yapımcılarından. 1890'lı yıllarda Selanik'ten İstanbul'a göç ettiler. 5'i erkek (İsmail, Rıfat, Abdi, Kani, Avni), 2'si kız (Leyla, Hediye) 7 kardeşten oluşan aile ilk önceleri soyadlarını aldıkları ipek ticaretiyle uğraştılar, sonra Eminönü Meydanı'nda döneminin en büyük mağazalarından Selanik Bonmarşe-si'ni açarak o yıllar için oldukça yeni ve ilginç eşyalar sattılar. 1923'te yeni açılan El-hamra Sineması'nın işletmesini üstlenerek sinema alanında çalışmaya başladılar. Bir yıl sonra Arditi ve Saltiel'in işlettikleri Ska-ting Palace (Paten Sarayı) adlı gösteri merkezini sinema salonuna dönüştürerek Melek (bugünkü Emek) Sineması'nı açtılar. Sinema işletmeciliğinin yanısıra İpek Film'i kurarak film yapımcılığına ve dışalımcılığına başladılar. Kemal Filmle çalışmalar yapan Muhsin Ertuğrul'la anlaşarak *Ankara Postası'nı* yaptılar. Filmin büyük ticari

İoannes

Prodromos

Metohion

Küisesi'nin

içinden

bir görünüm.

Zafer Karaca

başarı kazanması üzerine yerli film yapımına hız verdiler. Ardından ilk sesli Türk filmi *İstanbul Sokaklarında* ve *Kaçakçı-laf* çevirdiler. Yine Kurtuluş Savaşı'nı konu alan ve Muhsin Ertuğrul tarafından çekilen *Bir Millet*

Uyanıyor ile büyük başarı kazandılar. Tümünü Muhsin Ertuğrul'un çektiği *Karım Beni Aldatırsa, SözBir Allah Bir, Cici Berber, Cahide Sonku'nun* oynadığı *Aysel Bataklı Damın Kızı* filmleriyle yerli yapım şirketlerinin en güçlüsü ve en fazla film üreteni oldular. 1934'te çektikleri *Leblebici Horhor Ağa* ticari açıdan düş kırıklığı yaratınca bir süre film yapım işinden uzak kaldılar. 1938'de *Ay-noroz Kadısı* ile tekrar film yapımına baş-ladılarsa da *Kahveci Güzeli* ile ticari açıdan ikinci bir düş kırıklığına uğrayarak yapım işine son verdiler. 1932'de Nişantaşı Valikonağı Caddesi'nde İpek Film Stüdyo-su'nu kurdular.

Stüdyoda filmlere Türkçe dublaj yapılmaya başlandı. Dublaj yapan sanatçılar arasında Nâzım Hikmet ve Ferdi Tayfur gibi ünlüler yer aldı. Stüdyo müdürü Osman İpekçi'nin kızı İnci ise Lorel Hardi'nin çocuk rollerini seslendirdi.

İpek Film 1934'te film kiralama ve işletme olmak üzere iki bölüme ayrıldı. Bu bölümler Film İşleri Türk Anonim Şirketi (FİTAŞ) ve Sinema İşleri Türk Anonim Şirketi (SİNTAŞ) idi.

SİNTAŞ, uzun bir süre Atlas, 1954'ten itibaren ise Yeni Melek, Şehzadebaşı Yeni, Çemberlitaş Şafak, İpek, İzmir'de El-hamra, Yeni sinemalarını işletti. Daha sonra Beyoğlu Dünya ve Fitaş sinemalarını yaptı. FİTAŞ, MGM, Fox, Columbia gibi uluslararası Amerikan şirketlerinin Türkiye temsilciliğini alarak dışalımıcılık alanında önde gelen şirketlerden biri oldu.

İpekçiler 1950'li yıllarda tekrar yerli film yapımına dönüş yaparak *Üçüncü Selim 'i n Gözdesi, Lale Devri, Barbaros Hayrettin Paşa, Yalnızlar Rıhtımı, Zümrüt, Taş Bebek* filmlerini çevirdiler.

1960'ta Cemil İpekçi'nin vefatından sonra aile içinde çıkan anlaşmazlık sonucu gerilemeye başladılar. Elleriindeki sinemalardan bir kısmını sattılar, 1976'da SİNTAŞ kapanmak zorunda kaldı.

BURÇAK EVREN

İPLİKHANE-İ ÂMİRE

1827'de Eyüp'te Bahariye'de kurulmuş fabrika.

Donanmadaki gemilerin yelken gereksinimini sağlamak ve yeni kurulan Asâ-kir-i Mansure-i Muhammediye için yazlık elbise ve iç çamaşırı üretmek amacıyla İstanbul'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bir İplikhane kurma görevi verildi. Nazır Hacı Yusuf Efendi döneminde giderleri evkaf hazinesinden karşılanmak üzere nezaret tarafından Necib Efendi'ye bir fizibilite raporu hazırlatıldı. Bu raporda her biri günde 15 vukiyye (okka= 1.280 gr) pamuk işleme kapasitesinde 14 takım iplik çarkı yapılması, çarkları çalıştırmak için 40 tane at kullanılması, fabrikanın bir ustabaşı ve 106 işçi ile çalışarak yılda 69.300

vukiyye pamuk işleyip yüzde 10 fire ile 63.000 vukiyye iplik üretmesi öngörülmüştür. Raporda gerekli çarkların (tezgâhların) üretimi ve

gerekli pamuğun sağlanması konusunda da öneriler getirilmiştir. Yapımına 1242/1826-27'de başlanılan fabrika binası 9 Recep 1243/26 Ocak 1828'de bitirilmiş ve fabrika emini olarak Lağım-cıbaşı Kara Osmanzade Yakup Ağa tayin edilmiştir. Fabrika binası 350 m boyunda olup ortasında avlu vardı.

Fabrika Eyüp'te Haliç kıyısındaki Bahariye'de Hançerli Fatma Sultan Sarayı ile Çukur Saray arsalarına kurulmuştu. Binanın yapımında Kirkor Kalfa, makinelerin montaj ve işletilmesinde Barutçubaşı Si-mon ile kardeşi Avannis görevlendirilmiş ve yabancı uzmanlardan da danışman olarak yararlanılmıştı. Fabrikaya ustabaşı tayin edilen Barutçubaşı Simon ile gerekli çarkları yaparak çalıştırmakla görevli olan kardeşi Avannis bir süre sonra aletlerin yapımını tamamlayamayacaklarını belirterek istifa ettiler. Bunun üzerine yapılan aletlerin istenilen nitelikte olmadığı, ahşap kasnakların rutubet alması nedeniyle bakırdan yapılması gerektiği saptandı ve yapım işiyle saatçi Kevork görevlendirildi.

Sonuçta, Zilhicce 1242/Temmuz 1827 - Rebiyülevvel 1245/Ekim 1829 arasındaki dönemde yapımı tasarlanmış olan 120 takım hallaç tezgâhından 114 takımı, 20 tane şerbetçi tezgâhından 19 tanesi, 20 tane bağırsak tezgâhından 19 tanesi, 14 takım iplik tezgâhının her biri 50 iğli olmak üzere tamamı, 9 tane atıyye (çile) tezgâhından 8 tanesi ve hayvan gücü ile çevrilerek tezgâhların çalıştırılmasına yarayan 11 tane meydan çarkının 8 tanesi hallaç ve 3 tanesi de iplik tezgâhlarını çevirmek üzere tamamı yapılmıştır.

Bu makinelerden hallaç tezgâhı (çarkı) pamuğu açıp harmanlayarak vatka biçimine getiren harman-ı hallaç makinesi, şerbetçi tezgâhı pamuğu tarayıp temizleyerek şerit biçimine getiren tarak veya kard makinesi, bağırsak tezgâhı pamuğu çeke-

rek fitil biçimine getirip kovalara yerleştiren çekme veya cer makinesi, iplik tezgâhı fitili eğirerek iplik biçimine getiren Ark-wright'ın "water-freme" makinesinin benzeri eğirme makinesi ve atıyye tezgâhı da eğrilen ipliği masuralara saran veya çile biçimine getiren bobin makinesidir. Bunların yapımında yerli malzeme kullanılmıştır. Vardiya başına 114 işçi ve 11 at ile çalışması öngörülen fabrika 65 işçi ve 12 at ile çalışmaya başlamıştır. Fabrika 1830' larda tam kapasiteye yaklaşmıştır. 1830'da 26.250 vukiyyesi yelken bezi ipliği ve 11.875 vukiyyesi don, gömlek ve yazlık elbise ipliği olmak üzere toplam 43.125 vukiyye iplik üretilmiştir. Üretimde Batı Anadolu kaynaklı pamuk kullanılmıştır, 1 vukiyye ipliğin fabrika maliyeti 155 para (3,875 kuruş) pamuk bedeli ve 125 para (3,125 kuruş) üretim gideri olmak üzere 280 paradır (7 kuruş). 110 dolayında işçinin çalıştığı İplikhane'nin yıllık ortalama iplik üretimi 80.000 kg dolayındaydı. Bunun bir bölümü fabrikadaki dokuma üretiminde kullanılmış, bir bölümü ise dışarıya satılmıştır. Fabrikanın pamuk gereksiniminin Kırkağaç, Soma, Balıkesir, Serez, Rinhana ve Drama'dan sağlanması

planlanmıştır. Başlangıçta kâr eden fabrika Feshane(->) ile Hereke gibi yeni fabrikaların kurulması ve yelkenli gemilerin ortadan kalkması sonucunda önemini yitirmiştir. Fabrikanın 1286/1869-70'te de çalıştığı anlaşılmaktadır.

Fabrika makineleri ve kullandığı üretim yöntemi bakımından 19. yy'ın başındaki İngiliz fabrikalarına benzemekle birlikte güç kaynağı olarak su çarkı veya buhar makinesi yerine hayvan gücü kullanılmaktaydı.

Bibi. E. Dölen, *Tekstil Tarihi*, İst., 1992; N. Öz-türk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu "nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *VD*, S. 21 (1990) s. 23-80; W. Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, ist., 1992, s. 53-120. EMRE DÖLEN

İPSİLANTİ YALISI

Boğaziçi'nde Tarabya'da bulunan yalı.

Babıâli'de tercüman olarak çalışan, Eflâk ve Boğdan'da voyvodalık yapan üyeleriyle tanınmış, önde gelen Fenerli Rum ailelerden olan İpsilantiler tarafından 18. yy'da yaptırılmıştı. Rusya yanlısı bir siyaset izleyen Aleksandros İpsilanti'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nda barınamayacak bir duruma düşerek Saint-Petersburg'a kaçması üzerine, bina 1807'de III. Selim tarafından dönemin Fransa büyükelçisi General Sebastiani'ye, elçiliğin yazlığı olarak kullanılmak üzere verilmiştir. Daha önce de, Fransa büyükelçileri Saint-Priest ve Choiseul-Gouffier, diğer bir Fenerli aile Muruziler'e ait olan ve İpsilanti Yalısı' nın yanı başında, yer alan bir yalıyı, yaklaşık 1765-1785 arasında 20 yıl kadar kullanmışlardı. 1850'lerde oldukça harap bir duruma düşen İpsilanti Yalısı, yüzyılın ikinci yarısında geniş kapsamlı birçok tamirat geçirmiştir. 1913'te çıkan bir yangında esas bina tümüyle yok olmuş, geriye ancak büyükelçiliğin birinci kâtip ve tercümanlarına ayrılmış olan ve olasılıkla 19. yy'ın ortalarına tarihlenen ek bina kalmıştır. Bu bina, esaslı bir onarım geçirdikten sonra, 1989'dan bu yana Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu İdaresi Bölümü olarak kullanılmaktadır.

Melling'in 1819 tarihli ünlü albümünde yer alan ve Tarabya kıyılarını gösteren bir gravür, İpsilanti Yalısı'nın 19. yy'ın başlarındaki durumunu oldukça ayrıntılı bir biçimde yansıtmaktadır. Gravürün sol tarafında, taş levha döşeli, 3-4 m enindeki bir rıhtımın gerisinde, birbirinden küçük bir avlu ya da bahçeyle ayrılmış iki bina görülmektedir. Yapılar muhtemelen kagir olan bir zemin kat üzerinde yükselen ahşap ikişer kata sahiptir. Kavisli konsolların taşıdığı yan yana dizilmiş çıkmalar, yol açtıkları ışık-gölge oyunları ile, binaların denize bakan cephelerine plastik bir nitelik kazandırmaktadır. İkinci kat seviyesindeki çıkmalar, birinci kattakilere göre öne doğru taşmaktadır. Hemen hemen odaların zeminine inecek kadar alçak konumlandırılmış geniş pencereler sayesinde yalının aydınlık ve ferah iç mekânları

Boğaz manzarasına tümüyle açılmıştır. Üst katta ayrıca, barok üslupta, oval tepe pencereleri yer almaktadır.

20. yy'ın başlarında çekilmiş fotoğraflarda, Melling'in gravüründe yer alan karmaşık cephe düzenli binaların yerinde, daha yalın bir cepheye sahip yapıların yükseldiği görülmektedir. Bunlardan biri, günümüzde mevcut olan tek çıkmalı tercümanlar binasıdır. Esas yalıtıyı oluşturan ve 1913'te yanan diğer bina ise, iki kademeli çıkmalarıyla Melling albümünde görülen yalıtıyı anımsatmaktaysa da, bazı ayrıntılarda ondan ayrılmaktadır: 19. yy'm başlarına ait yapıda en az 7 çıkma varken, 20. yy'da çıkmaların sayısı 2'ye, inmiştir. Gravürdeki yapılarda yer alan oval tepe pencereleri de fotoğraflarda görülmemektedir. Bu farklılıkların, Melling'in binayı betimlerken gerçeğe tam uymayıp, hayali ba-

İPSİLANTİLER

186

187

İPTİDAİLER

İSTANBUL'UN TARİHİ BİR KONAĞININ YAĞMALANMASI

...Bir güruh, müftünün hanesini yağmaya varub yüzelli seneden berü Hanedan-ı Hasancan'da müdahharî (toplanmış) olan nefais ve emti'a ve bisât ve kütüb-i nefise ve tuhaf ve nevâdir-i nadide, ân-ı vahidde (bir anda) târâc-gerde-i dest-i bî-edebân oldu (edepsizlerce yağmalandı). Menkuldür ki ref ve nakle kaabil olan eşyadan eser kalmadıkda minderleri pâreleyüb yol ortasında bırağub mahzenlerin demür kapulannı ve pencerelerini ve suyollarını ve hamam ve baz'zı su-kufun kurşunlarını hatta müftünün kütübhanesi ve mahsus odası olan mekânın sa-defkârî ve halkan münakkaş dolab kapaklarını koparub göturdüler. Haremde olan nisvan mühimmatı ve bisât ve avaniye varıncaya garet eldiler. Sarhoş erazil ga-ret etdikleri eşyayı yolda rast geldiklerine cüz'i bahâ ile fûruhta âdem ararlardı.

Tarih-i Naima, VI, 91

Amhâssaüie de rrarice, ıhirapia-Bosphore.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Fransız Elçiliği yazlık binası olarak kullanılan tpsüanti Yalısı

TETTVArşivi

Bibi. F. Pinon, "Notes sur le residences de France en Turquie durant la premiere moitie du XIXe siecle", *L'Empire ottoman, la Repub-liaue de Turquie et la France*, ist., 1986, 151-168; F. Irez-H. Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri*, ist., 1992; Melling, *Voyage*; Bidem,- *Türk Bahçeleri*, 58-61.

İPSİLANTİLER

Komnenos Hanedanı(->) soyundan oldukları iddia edilen Fenerli Rum ailesi (bak. Fenerliler).

Aile 19. yy'ın başında Balkanlar'da Osmanlılara karşı başlayan ayaklanmalara öncülük etmesiyle tanınır. Ailenin ilk tanınmış şahsiyeti Atanasios Ipsilantis 1730'da İstanbul'da doğdu. İtalya'da Padova Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. 1760'a kadar İstanbul'da vezir Ragıp Paşa'nın hekim-

zı ayrıntılar eklemesi nedeniyle ya da binalarda gerçekleştirilen onarımlar sonucu mu ortaya çıktığı, yoksa 19.' jyy'ın'ikinci yarısında, ek binanın yanısıra esas yalının da yeniden yapılmış olmasından mı kaynaklandığı şimdilik bilinmemektedir.

Yalının arkasındaki tepenin Boğaz tarafına bakan yamacında, tabanı kabaca kıyı boyunca uzanan bir üçgen oluşturan geniş bahçe, iki büyük set halinde düzenlenmiştir. Yukarı set, iki tarafı fıstık ağaçlarıyla çevrilmiş, ortası da satranç biçiminde dikilmiş ağaçlarla bezeli gayet büyük bir teras şeklindedir. Setin yalı tarafında küçük bir çıkması vardır. Bu set ile aşağı set arasında, kaskatlı bir çeşme bulunmaktadır. Kat kat istinat duvarıyla tutulan bu setler merdiven ya da rampalarla kıyı tarafındaki aşağı bahçeye bağlanmıştır.

İpsilanti Yalısı günümüzde Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu İdaresi Bölümü olarak kullanılmaktadır.

Feıyal İrez-Hüsamettin Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri*, ist., 1992

ligini yaptı. Daha sonra Bükreş'e yerleşti, danışman hekim olarak Prens Giga'nın yanında bulundu.

Ailenin ikinci ünlü kişisi Aleksandros İpsilantis (1726-1806) çok iyi Fransızca, İtalyanca, Türkçe, Arapça ve Farsça konuşurdu. 1774'te Babiâli'ye baştercüman tayin edildi. 1787'de Boğdan'a voyvoda oldu. 1794'te de Eflâk voyvodalığına getirildi. Burada gizli çalışmalarla silahlı bir güç oluşturdu. Bu güç Yunan ihtilalinin temelini teşkil edecekti. Ancak oğullarının aşırı davranışları sonucu bu emeli gerçekleştirmeyince istifa etmek zorunda kaldı. 1787" de patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlılara esir düştü. Daha sonra affedilerek 1796'da yeniden Eflâk voyvodalığına tayin oldu. 2 yıl sonra istifa etmek zorunda kaldı ve 1799'da yerine oğlu Kons-tandinos getirildi. İhtilalci damgası yediği için bir süre sonra tutuklandı ve gördüğü işkencelerden dolayı 1806'da öldü. Oğlu Konstandinos İpsilantis (1760-1816) 1796-1799 arasında İstanbul'da babası gibi tercümanlık yaptıktan sonra Eflâk voyvodası oldu ve çevreye Rus etkisini yaydı. 1806'da İstanbul'a gelen Napolyon'un generali Sabastiani'nin ısrarı ile görevinden azledildi. Tilsit barışı sonunda Rusya'ya gitti ve orada öldü.

Konstandinos İpsilantis'nin oğlu Aleksandros İpsilantis (1792-1828) 1820'de İstanbul'dan Odessa'ya geldi. Rus çarının harp yaverliğini yaptı. Odessa'da kurulan • Fililci Eterya Cemiyeti'ni yönetti. 1820'de başlayan Eflâk-Boğdan isyanında önemli rol oynadı. Bu isyanı Eflâk-Boğdan'da başlatmayı istenmesinin nedeni, Romen, Sırp ve Bulgarları da bu harekete katmaktır. 1821'de Yaş şehrine girerek Yunanlılara bağımsızlık için kardeşleri Yeorgios ve Nikalaos'la çalışmaya başladı. Bu durumu Tepedelenli Ali Paşa, Babıâli'ye duyurmuş ise de Halet Efendi(->) Fenerli Rum beylerinin kâtipliğinden yetiştigi ve Ali Paşa'ya da husumet beslediği için bu ihbarı dikkate almamıştı.

Aleksandros İpsilantis 1821'de Osmanlı Devleti aleyhinde beyannameler dağıtarak harekete geçti ve Bükreş'i işgal etti. Ancak, halk eskiden beri burayı yöneten Fenerli Rum beylerinden nefret etmekteydi. Bu yüzden ayaklanma başarılı olamadı ve Aleksandros Avusturya'ya kaçmak zorunda kaldı. Burada uzun süre tutuklu kalan Aleksandros 1827'de Rus çarının çabası ile serbest bırakıldı ve 1 sene sonra öldü.

Aleksandros'un kardeşi Dimitrios da bağımsızlık savaşına katıldı. 1822'de asilerin oluşturduğu mecliste bir anayasanın hazırlanmasında görev aldı. 1825'te Kava-lalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın ilerleyişine karşı koydu ancak başarı sağlayamadı. 1832'de Nauplion'da (Anapa) öldü. En küçük kardeşleri Ni-kolaos da 1821'de ağabeyi Aleksandros' un yanında kutsal birliğin topçu komutanlığını yapmıştır.

Bibi, Yorga, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara, 1948; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, VI.

KUTLUAY ERDOĞAN

İPŞİR MUSTAFA PAŞA OLAYI

8-9 Mayıs 1655 tarihlerinde İstanbul'da yaşanan ve Sadrazam İpşir Mustafa Paşa'nın idamıyla sonuçlanan ayaklanma. "Sipah ve Yeniçeri Cemiyeti", "İpşir Paşa Vak'a-sı", "Kürd Mehmed Vakası" da denmiştir. Atmeydanı Olayı(-0 ile Çınar Olayı(->) arasında İstanbul'un tanık olduğu başlıca eylemdir.

İstanbul görgüsünden ve kültüründen yoksun bir taşra adamı olan İpşir Mustafa Paşa, Abaza Mehmed Paşa'nın yeğeniydi. Anadolu'da ayaklanma çıkarmaması için kendisine eyalet valiliği verilmişti. İstanbul'da adının duyulması, çok güzel olduğu söylenen karısını, Sultan İbrahim'in 1647'de istemesinden dolayıdır. Varvar (Vardar) Ali Paşa, kendisinden İpşir'in ka-nısını İstanbul'a göndermesi istendiği için ayaklanmış, fakat, Vardar Ali Paşa'nın bu tutumuna karşı onu yakalayıp idam ettirecek kadar vefasız olan İpşir Paşa, Halep valiliği ile ödüllendirilmişti.

Görevden alınan Derviş Paşa'nın yerine 28 Ekim 1654'te İpşir Paşa vezirazam atandı. Halep'ten gelişine kadar da Melek Ahmed Paşa(->) Sadaret

kaymakamlığına getirildi, İpşir Paşa ise İstanbul'a gelmekte acele davranmayarak Konya'da bir süre oturdu. Çevresine topladığı sanca ve sekbanlarla harekete geçti. İstanbul'a ulaşan haberlerden halk korkuya kapıldı, İpşir Paşa'nın İstanbul'a yürüyeceği, Anadolu'da bağımsızlık ilan edileceği dedikoduları yayıldı, İpşir Paşa ise, başkent halkının kendisinden korkmasını istediği için bu dedikodulardan memnundu, izmit'e gelerek bir süre de burada oyalandı. Saray çevresinde bir grup onun azledilmesini isterken eski vezirazam Kaptan-ı Derya Murad Paşa da İpşir'i tutuyordu. Bir hatt-ı hümayun ile samur kürk gönderilerek bir an önce İstanbul'a gelmesi istendi, İpşir, davetçi bostancı hasekisine, başka vezirlere benzemediğini, İstanbul'daki etkili kişilerin buyruğuna girmeyeceğini, otur denince oturup, kalk denince kalkmayacağım, çöplük subaşılığının bile rüşvetle verildiği İstanbul'u yola getirmek için görev aldığımı vb açıkladı.

Şubat 1655'te, yanında binlerce sarıca ve sekban olduğu halde Üsküdar'a inen İpşir Paşa, halkı ve devlet adamlarını büsbütün korkuttu. Herkes evlerine çekildi. 28 Şubat günü, nişanlısı Ayşe Sultan'ın (I. Ah-med'in kızı) oturduğu Nasuh Paşa Sara-yı'nda kendisine büyük bir şölen verildi. Ertesi gün seher vakti toplar atılırken Salacak işkelesi'ne indi. Buradan, ulemanın eşliğinde Eyüb Sultan'ı ziyarete gitti. Ocak ağalarının, kapıkulu askerlerinin, ulemanın ve vezirlerin katıldığı görkemli bir a-layla Edirnekapı'dan İstanbul'a girdi. O gün, bu töreni izlemeyen İstanbullu kalmamıştı. Vezirler siyah samur kürklü, aba-za ağalan asker giysili idiler. Ulema örf denen sarıklarıyla alayda yer almışlardı, İpşir Paşa ile Şeyhülislam Ebu Said Mehmed Efendi beyazlar giymişlerdi. Önlerinde ise 8 yeniçeri, başlarında keçe külah, sırtlarında kaplan postu, göğüslerine astıkları çö-

gürleri çalıp yüksek sesle türküler söyleyerek yürümekteydiler. Saraya giden İpşir Paşa, IV. Mehmed'le görüştü. Ertesi gün de vezirazamlık görevine başladı. Ancak kente soktuğu sekbanlar ve sarıcalar, her tarafta terör estirmeye koyuldular. Zengin devlet adamlarının malları müsadere edildi. Öte yandan Anadolu'ya dönmelerine izin verilmeyen sipahiler ise kuşkuya düşüp yeniçerilerle temasa geçtiler, İpşir Paşa, tutarsız buyrukları ve haksız işlemleri ile herkesi gücendirdi ve kaygılandırdı. Başlangıçta kendisine destek veren Kaptan-ı Derya Murad Paşa, İpşir'i tasfiye etmek için harekete geçti. Üsküdar'da oturan sipahi ağalarını Tersane'ye çağırarak gizli görüşmelerde bulundu. Ocak ağalan ile saray ileri gelenlerini de ikna etti. Halk arasına da İpşir Paşa'nın, Üsküdar'daki sipahileri İstanbul'a geçirtip yeniçeri odalarına bastırtacağı, ocak askerlerini kırdıracağı dedikodusunu yaydı. İstanbul tam bir sessizliğe gömüldü. Yeniçeri odalarının kapıları zincirlerle bağlandı.

8 Mayıs 1655 günü, İpşir'in küskün a-damlarından Kürt Mehmed 5-600 sipahi ile

İstanbul'a geçip Atmeydanı'na(->) geldi. "Devlet nizamına ve mezalimin define dair davamız vardır!" diyerek eyleme geçti. Yeniçerileri de meydana çağırdı. Kapıkulu askerleri odabaşları ile Atmeydanı' na geldiler. IV. Mehmed'in dağılmaları yönündeki buyruğunu geri çeviren eylemciler, İpşir Paşa ile Şeyhülislam Ebu Said Mehmed Efendi'nin idamını istediler. Tersane Bahçesi'nde olan IV. Mehmed, Top-kapı Sarayı'na döndü. Vezirazam ve şeyhülislam da saraya geldiler. O gün, İpşir Paşa'nın Ayasofya'daki sarayını yağmalayan asiler ele geçirdikleri paraları ve değerli malları heybelere doldurup Atmey-danı'na döndüler. Vakit geç olduğu için geceyi meydanda geçirip ertesi sabah da müftünün konağını yağmaya gittiler. Bu konak, Hasan Çan'ın ve Hoca Saadeddin Efendi'nin aile ocağı olup içinde büyük bir de kitaplığı vardı. Eylemciler hepsini talan ettiler.

IV. Mehmed, İpşir Paşa'nın sancak-ı şerifin çıkarılması önerisini kabul etmedi. Asilerden gelen baskı sonucu vazirazam-lıktan azlettiği İpşir Paşa'yı boğdurdu. Baş Atmeydanı'na gönderildi. Kesik baş, Kürt Mehmed'in emriyle bir harbeye takılıp meydanda gezdirildi. Sonra bir *kazığa* geçirilip oturma yerlerinin damına konuldu. Yeni vezirazam Murad Paşa, İpşir Paşa'nın cesedini ve başını Kara Mustafa Paşa Türbesi'ne gömdürttü.

Kürt Mehmed ile Üsküdar'daki Abaza Hasan, ayrı ayrı ve sarıcılarla sipahilerin başında Anadolu'ya gittiler. Abaza Hasan ikinci kez ayaklanırken kendisine voyvodalık verilen Kürt Mehmed, Adana'da i-dam edildi.

Bibi. *Tarih-i Naima*, V, 444 vd, VI. 29-104; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, m/1, 272-287.

NECDET SAKAOĞLU

İPTİDAİLER

"Mekatib-i iptidaiye", "usul-i cedide mektepleri", "numune iptidaileri", "taş mektep" de denmiştir, ilki, 1862'de İstanbul'da açılan ve Arap elifbası ile Türkçe okuma yazma öğretimini de içeren ders programlarının uygulandığı resmi ve özel Osmanlı ilkokulları, iptidainin sözcük anlamı "başlangıç" olup Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde medreselerin dışında kalan okullar aşamalandırılırken iptidailer bu sıralamada başlangıç sayılmıştı, iptidailer, ders programı, öğretim yöntemleri, a-raç gereçleri ve öğretmenleri ile geleneksel mahalle mekteplerinden(->) farklıydı. Bu nedenle bunlara "usul-i cedide mektepleri" de deniyordu. Binası kagir ve daha özenli olanlarına "taş mektep", kapsamlı ders programları ve öğretmen kadroları bulunanlara ise "numune iptidaisi" denmekteydi.

Rüştiyelere(->) öğrenci hazırlamak için, sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi girişimi, 1862'de yayımlanan bir nizamnameyle başlatıldı. Buna göre İstanbul, "merkez" denen 12 eğitim-öğretim bölgesine ayrıldı. Her merkezde, ilkin 2'şer, daha sonra 3'er sıbyan mektebinde okuma yazma öğretimi

ağırlıklı bir uygulamaya geçildi. Bu okullara Meclis-i Maarifte yapılan sınavı kazanan muallimler atandı ve kendilerine 100'er kuruş aylık bağlandı, iptidai denen 3 yıllık bu yeni okullardaki Kuran-ı Kerim, tecvid ve ilmihal dersleri, diğer sıbyan mekteplerine koşuttu.

18 Aralık 1862'de kaleme alınan Meclis-i Maarif-i Umumiye mazbatasında, ilköğretimin önemi vurgulanarak istanbul' daki sıbyan mekteplerinin yetersizlikleri ve ıslah edilmeleri gerektiği açıklandı. Kentteki 360 sıbyan mektebinin yenileş-

İPTİDAİLER

188

189

İRAN ELÇİLİĞİ BİNASI

19. yy'ın sonunda Üsküdar'da, modern ders araç-gereçlerine sahip bir okulun iptidai ve rüştiye sınıfları öğrencileri öğretmenleriyle.

Necdet Sakaoglu arşivi

tirilmesinin de olanaksızlığı belirtildi. Bu tutanağın en dikkate değer yönü ise, iptidai adıyla ıslah edilecek okullarda "Arabistan usulüne göre harflerin şekillerini göstermek ve alıştırmak için" çocuklara divit, taş tahta ve taş kalem verilmesinin uygun görülmüş olmasıydı. Gerçi o tarihlerde Arabistan'da bu tür bir uygulama yoktu. Batı eğitimine özgü ders araç ve gereçlerinin istanbul okullarında kullanılmasına tutucu çevrelerden yönelecek tepkiyi önlemek için böyle denilmişti, iptidai öğrencilerine dağıtılacak divitlerle küçük taş tahtaların ve taş kalemlerin de Maarif Ne-zareti'nce temin edilmesi kararlaştırıldı.

İptidai uygulamasının ilk başarılı örneğini Selim Sabit Efendi (1829-1910) Süleymaniye İptidaiyesi'nde gerçekleştirdi. Burada, Fransa'daki okullarda olduğu gibi, yazı tahtası, şemalar, haritalar ve en önemlisi de öğrenci sıraları vardı. Ama, medrese çevreleri büyük tepki gösterdiler. Şikâyetlerini şeyhülislamın aracılığı ile Sultan Abdülaziz'e ulaştırdılar. Maarif Nezareti, Selim Sabit Efendi'yi, çocukların Kuran-ı Kerim'i sıra üstünde değil yere diz çökerek okumaları konusunda uyardı.

1869'da yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde olasılıkla bu tür tepkilerden çekinilerek "iptidai" sözcüğünden kaçınılarak "mekatib-i sıbyaniye" başlığı altında (3-17. maddeler) ilköğretime ilişkin hükümlere yer verildi. Bununla birlikte iptidailere öğretmen yetiştirmek için Dariilmuallimin'de(-0 bir şube açıldı. 1873' te Cevdet Paşa'nın(->) maarif nazırlığı sırasında, Selim Sabit Efendi'nin Süleymani-ye İptidaisi'nde uygulamakta olduğu u-sul-i cedide-i tedrisiyenin (yeni öğretim metodu) yaygınlaştırılması amaçlandı. Nu-

ruosmaniye Taş Mektebi, "Numune iptidaisi" adı verilerek bir tür pilot okul konumuna getirildi. Selanikli Abdi Efendi ise ilk özel iptidaiyi Süleymaniye semtinde açtı. İzleyen yıllarda da "Selanikli hocalar" denen ve eğitim tarihinde iz bırakan bir grup

(Abdi, İsmail Hakkı, Şemsi efendiler) İstanbul'da yeni özel iptidailer açtılar.

28 Nisan 1875'te yayımlanan talimatname ile Maarif-i Umumiye Nizamnamesi' nin öngördüğü "tedris meclisleri"ne açıklık ve uygulama olanağı getirildi. Buna göre Dersaadet(->) ve Bilad-ı Selase(->) iptidailerinin "daireler" kapsamında toplanması, her dairenin bir tedris meclisi, dairelerin ayrılacağı şubelerin de birer tedris meclisi şubesi bulunması öngörüldü. Bu kurullara, İstanbul mahallelerinin imam ve muhtarları ile o semtin ileri gelen kişilerinin katılmaları kabul edildi. Kurullar, okul açmak ve okul giderlerini karşılamak üzere semt halkından para toplamak, o-kulun yönetimi için karar almak yetkisine sahiptiler. Bir örnek olarak Yeniköy Tedris Meclisi'nde Ticaret Nazırı Kabulî Paşa, Şûra-yı Devlet Tanzimat Meclisi azası Besim Bey, Ayan azası Ahmed Şükrü Bey gibi dönemin önde gelen kişileri de bulunuyordu. Tedris meclisleri uygulaması, İstanbul'a mahsus olarak 1916'ya kadar devam ettikten sonra II. Meşrutiyet'in (1908-1918) son yıllarında ülke genelinde de uygulanmaya çalışılmıştır.

1892'de tedris meclislerinin aynı ilgiyi ve başarıyı gösterememesi üzerine Maarif Nezareti yeni bir talimatname ile iptidailerin denetim görevim üstlendi. İptidailerin genel amacım "padişaha, ana ve babasına, hocalarına bağlı ve saygılı, dindaşlarına, vatanına, insanlığa sevgi duyan, küçüklerine şefkat besleyen, bilime ve erdeme hevesli" bireyler yetiştirmek tarzında açıklayan bu talimatname, İstanbul iptidailerim "Dersaadet ve kasabat iptidai mektepleri" adı altında 3 sınıflı, haftalık ders saati toplamı 22-24 olarak, "kurra (köy) iptidailerini"ni ise 4 yıl süreli, haftada 18-19 ders saatli öngörmüştü. İstanbul iptidailerinde her sabah derslere, Fil suresinden Fatiha'ya kadar Kuran surelerinin okuttu-rulması ve ardından padişaha millete ve ümmet-i Muhammed'e dua ile başlanma-

sı koşuldu. Talimatname ile İstanbul'daki 12 merkezin en iyi ve yeterli birer okuluna "merkez iptidaisi" denilerek buralarda fazladan birer muallim bulundurulması ve bu görevlinin, diğer iptidailerdeki usul-i cedid-i tedrisiye uygulamalarını sürekli denetlemesi esası da getirilmişti. Merkezler ve her merkezdeki sıbyan-ipti-dai mektepleri sayılan ile merkez iptidailerini, talimatnamede gösterilmişti. Bunlar: Aksaray 27 okul (Mahmudiye Merkez İptidaisi), Sultanahmet 24 okul (Sultan Mah-mud Merkez İptidaisi), Tophane 30 okul (Şahhuban Merkez İptidaisi), Eyüp 12 okul (Mihrişah Merkez iptidaisi), Sultan-selim 16 okul (Esad Efendi Merkez iptidaisi), Çengelköy 19 okul (Havuzbaşı Merkez İptidaisi), Üsküdar 34 okul (Sultan Selimiye Merkez iptidaisi), Beşiktaş 20 okul (Süheyl Bey Merkez iptidaisi), Emirgân 14

okul (Sultan Ahmed-i Salis Merkez İptidaisi), Emirbuharî 22 okul (Kara Emin Bey Merkez iptidaisi), Fatih 19 okul (Hekim Şirvanî Mehmed Efendi Merkez iptidaisi), Haseki 29 okul (Halid Efendi Merkez iptidaisi) idi. Bu 267 iptidaiden başka, rüştiyelerin ve diğer inas (kız) ve meslek okullarının, ayrıca sayılan 27 olan hususi mekteplerin de iptidai aşamaları vardı. Hususi iptidailerin en tanınmış, istanbullu aydın ve zengin ailelerin, çocuklarını kaydettirmekte yarıştıkları, 1882'de açılan Şemsü'l-Maarif'ti. Yıldız Sarayı'nın himayesindeki Mekteb-i Hamidî de tercih edilen özel okullardandı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) istanbul'da yeni birçok okul yapıldığı halde iptidai düzeyinde yalnızca Kıztaşı Mektebi (1895) inşa ettirildi. İptidailer için hizmet binaları yapılmadığından da bu okullar genellikle eski külliyelerde, cami meşrutalarında ve hayırseverlerin tahsis ettiği tek odalı mekânlarda hizmet vermekteydi.

- . İptidai programı, 3 sınıf için Kuran-ı Kerim, ilmiyal, imla, kıraat, hesap, hüsn-i hat ortak dersleri yanında, 1. sınıf için elifba, 2. sınıfta tecvid, ahlak, 3. sınıfta da tecvid, ahlak, sarf-ı Osmani, mülâhhas tarih-i Osmani, muhtasar coğrafya-yı Osmanî derslerini içeriyordu. 1893'te, iptidai ve rüştiye sınıflarını içeren 6 yıllık inas mektepleri için program düzenlenirken, bu okulların özelliği gereği, idare-i beytiye, el hünerleri dersleri de konuldu. Benzeri bir program da kız sanayi mekteplerinin iptidai sınıflarında uygulanıyordu. Bu okullarda, aylıkları Evkaf Nezareti'nce ödenen 25 muallime (bayan öğretmen) görevliydi. İnas mekteplerine yalnızca kız çocukları devam edebilirken diğer iptidailer karma, muallimleri de erkekti. II. Meşrutiyet'e kadar istanbul'da iptidai sayısında ve programlarında başkaca bir yenilik görülmedi, iptidailerin öğrenci mevcutları ise kaynaklara girmemiştir. Bu okulların 8'i Maarif Nezareti'ne, kalanları ise Evkaf Nezareti'ne bağlıydı. Ancak 1913'te Tedrisat-ı iptidaiye Kanun-ı Muvakkati yürürlüğe girdikten sonra istanbul'daki bütün iptidailerin Maarif Nezareti tarafından sürekli denetlenmesi mümkün olabildi. Bu bakanlık, 1914'ten itibaren istanbul'da ve taş-

rada yeni iptidailer açmaya başladığı gibi rüştiye ve iptidailer, 6 yıllık "mekatib-i iptidaiye-i umumiye" adı altında birleştirmeyi de amaçladı. Meclis-i Mebusan'da ise en çok konuşulan ve eleştirilen husus bu okulların yetersizliği idi. 1913'te Tedrisat-ı iptidaiye Vergisi'nin konması, 1913-1923 arası 10 yıllık dönemde vilayet bütçesinden, iptidailer için yüzde 40-80 oranlarında değişen ödenekler ayrılması, bu tartışmaların sonucunda gerçekleşmiştir.

Bu dönemde İstanbul iptidailer, 2'şer yıl süreli ve birbirinin devamı niteliğinde 3 devre oldu. Buna göre mekatib-i iptidaiye-i umumilerin her birinin 6 derslikli ve 6 muallimli olması gerekiyordu. Oysa, okul yapıları buna elverişli olmadığı gibi öğretmen kadroları da çok yetersizdi. Bu yüzden İstanbul'daki okullar "1 sınıflı", "2 sınıflı", "3 sınıflı", "4

sınıflı", "5 sınıflı", "6 sınıflı" olarak ayrılıyordu. Bunlardan en gelişmişleri ve 6 sınıflı, 6 öğretmenli olanları numune iptidaileriydi. Tedrisat-ı iptidaiye Kanun-ı Muvakkati, iptidailer için, Kuran-ı Kerim (Müslüman çocukları için), malumat-ı diniye (gayrimüslim çocukları, kendi din geleneklerine göre izlemekteydiler), kıraat, hat, lisan-ı Osmani, hesap, hendese, coğrafya, tarih, eşya dersleri, malumat-ı tabiiye ve tatbikatı, hıfzıssıhha, malumat-ı medeniye ve ahlakiye ve iktisadiye, erişleri ve resim, terbiye-i bedeniye ve mektep oyunları, talim-i askeri (erkeklerle), idare-i beytiye (kızlara) derslerini kapsayan bir program öngörmüştü.

1913'te yürürlüğe giren idare-i Umu-miye-i Vilayât Kanunu uyarınca iptidailerin program dışında, idareleri ve mali işleri vilayetlere bırakıldığından İstanbul'da da bu görevler şehremanetine verilmişti. 1914'te şehremini ve vali vekili Cemil Paşa (Topuzlu) Evkafa bağlı olanlar dışında, şehremanetine bağlı 63 iptidainin durumlarını açıklarken, bunların sağlıklı, dar, harap olduğunu, 19'unun kiralık yapılarda hizmet verdiğini, müfettiş raporlarına göre, gayrimüslim cemaat okullarının çok iyi düzeyde bulunduğunu açıklamıştı. O yıl hizmete giren iptidailerden, Aksaray'daki erkeklerle, Üsküdar Açıktürbe'de-ki ile Kanlıca'daki ise kızlara mahsustu. Ayrıca Kasımpaşa, Harmanlık, Büyükdada mektepleri de numune iptidaisi konumuna getirilmiş bulunuyordu.

İstanbul basını kentteki iptidailerin ve rüştiyelerin çağdaş eğitim olanaklarından yoksun oluşunu sık sık yazmaktaydı. Abdullah Cevdet, 1913'teki dururdan ile Evkaf iptidailerine ilişkin gözlemlerini yazarken hela kokusundan bu okullara girilemediğini, 15 ırflik odada 40 çocuğun bulunduğunu, çocukların sıralara oturtulma-dıklarını, yerde ders yaptıklarını, hasırların üstündeki mangal, falaka ve sefer taslarının çok çirkin bir görüntü yansıttığını, Hoca Tahsin Efendi Mektebi'nin bir tür "maktel" (bireyleri öldürme yeri) sayılması gerektiğini vb vurgulamıştı. Dönemin hekimleri ise mevcut okulların hiçbirinde sağlıklı eğitim-öğretim yapılamayacağı görüşündeydiler. Diğer yandan, her yıl, iptidailerden mezun olanların 3-4 katı ka-

yıt başvurusu olduğundan, yetersizlik ve sağlıksızlık giderek artmaktaydı. Tek örnek iptidai, Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın (1874-1944) Çubuklu'da yaptırdığı okul olarak gösterilmekteydi. .

Maarif nazırlarından Emrullah Efendi (1. kez 10 Ocak 1910-18 Şubat 1911, 2. kez 1 Ocak 1912-21 Temmuz 1912) iptidailerin gelişmesi ve verimliliği için iyi yetişmiş kadrolar gerektiği görüşüyle önceliğin Darülfünun'a ve yüksek okullara verilmesini savunuyordu. Karşıt görüşteki aydınlar ise iptidai eğitiminin alfabe öğretimi demek olmadığını, çocuk edebiyatından müziğe ve beceri derslerine kadar zengin bir program gerektirdiğini, iptidailer yeterli düzeye getirilmezse Darülfünun'un da yetersiz olacağını savunmaktaydılar. Maarif Nazırı Şükrü Bey (24

Ocak 1913-9 Aralık 1917) iptidai programlarını yenileyerek önemli bir hizmette bulundu. Bu dönemde 2 ayrı tedrisat-ı iptidaiye programı hazırlandı. Biri 1 ve 2 sınıflı, diğeri 3-5 sınıflılar içindi.

Sultanilerin 5 sınıflı iptidai sınıflarını kapsaması, iptidai ders kitaplarının yazılıp basılması da bu dönemdedir. Şükrü Bey, istanbul'a 100 yeni iptidai ile 4 idadi yaptırmak için ilginç bir öneriyi gündeme getirdi. Buna göre bir inşaat şirketiyle anlaşılıp yüzde 5 faiz ve yüzde 12 inşaat temettüsü ile istanbul'a yeni okullar yaptırılacaktı. Fakat, savaşlar yüzünden buna olanak bulunamadı.

istanbul iptidailerinde salı ve perşembe günleri, öğleden sonraları gezilere, tören ve konferanslara ayrılmıştı. Sabahları ise temizlik yoklaması yapılıyordu. Öğleye kadar Kuran-ı Kerim ile diğers dersler, öğleden sonra ise elişleri, ziraat, resim, musiki, yazı, imla, ezber, terbiye-i bedeniye, sıhhiye gibi uygulamalı dersler gösteriliyordu. Savaş yıllarında ise akşam paydosundan sonra tahta tüfeklerle atış talimleri yaptırılmaktaydı.

istanbul iptidailerinin 1917-1922 arası son 5 yıllık dönemi tam bir ilgisizlik içinde geçti. Okulların gereksinimleri karşılanamadı. Tıpkı mahalle mektepleri gibi, buralar da semtlerin hayırseverlerince bir ölçüde yaşatılmaya çalışıldı.

1921'de Ankara'da toplanan 1. Hey'et-i İlmiye'nin aldığı kararla Anadolu'daki iptidailer "ilk mektep" adıyla yeni bir programa bağlandı. İstanbul iptidailerini ise bu yeniliğe Cumhuriyet'in ilanı (1923) ve Tev-hid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra uydu (bak. ilkokullar). **Bibi.** Mahmud Cevad İbn eş-Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, ist., 1338, s. 79 vd, 159 vd, 314-337; Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 383 vd, III, 725 vd, IV, 1173 vd; Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekâtib-i Iptidaiye-i Umumiye Talimatnamesi*, ist., 1331; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, ist., 1319, s. 169-207; F. R. Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 96-98; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İst., 1993, s. 140, 196, 231; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İst., 1991, s. 86 vd; H. Aytekin, *İttihat ve Terakki Eğitim Yönetimi*, Ankara, 1991, s. 46 vd.

NECDET SAKAOĞLU

İRAN ELÇİLİĞİ BİNASI

Eminönü ilçesi, Alemdar Mahallesi'nde, Babıâli Caddesi ile Türkocağı Caddesi'nin kesiştiği köşededir. Batısında Düyun-ı Umumiye binası (bugün istanbul Lisesi), kuzeyinde Cağaloğlu Yokuşu yer alır. Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti İstanbul Başkonsolosluğu olarak işlevini sürdürmektedir.

Elçilik arsasını 1866'da satın alan İran'ın İstanbul Elçisi Hacı Mirza Hüseyin Han,

binanın yapımı için italyan kökenli Levanten mimarlardan Giorgio Domenico Stam-pa ile anlaşarak inşaatı ona yaptırmıştır. İstanbul'da başka önemli yapıları da olan Mimar Stampa, 1836'da İstanbul'da doğmuştur. İtalya'nın İsviçre sınırına yakın Como kentinden İstanbul'a göçen Stampa ailesinin mezarı Feriköy Latin Katolik Mezarlığı'ndadır. Ayrıca, arazinin alınmasından evvel 1856'da, İran Şahı Nâsırüd-din, bir ferman ile "İstanbul'da Türk hükümetinin mimarı" olarak tanımladığı italyan mimar Gaspere Fossati'ye(->) bir proje hazırlatmış ve ikinci dereceden bir nişan vermiştir. Fermanda, "imparatorluk Sarayı" o-larak söz edilen bu projeden günümüze, İsviçre Bellinzona Cantonale Arşivi'nde muhafaza edilen suluboya tekniği Ue renklendirilmiş bir kesit çizimi ulaşmıştır. Bu çizim, projenin bir imparatorluk sarayından çok bir elçilik sarayı için hazırlandığını düşündürür ve içerdiği anıtsal merdiven, balo, dans, oyun ve yemek salonları ile mevcut yapıya benzerlik gösterir. Stam-pa'nın, elçilik binası inşaatını Fossati tasarımlarından yararlanarak yürütmüş olması mümkündür. Ayrıca, 1869'da Giu-seppe Fossati'nin(-0, İtalya'ya döndükten sonra İranlılar için bir proje üzerinde çalıştığı bilinmekteyse de bununla ilgili çizimler henüz tespit edilememiştir.

19. yy'ın ortalarında, İstanbul'da birçok yabancı ülke temsilcilikleri yeni ve modern elçilik binaları yaptırırken, İran Elçiliği kiraladığı ahşap evlerde hizmet vermekteydi. Aynı yıllarda İran devleti, Avrupa'yı model alan bir değişim isteği ile bu yönde hareket eden Rusya'ya ve İran gibi Müslüman bir ülke olan Osmanlı Devle-ti'ne, daha sonra başbakan olacak Mirza Taki Han gibi önemli temsilciler göndererek yenileşme yolunda atılan adımları incelemekteydi. 1860'ta İstanbul'da göreve başlayan Elçi Hacı Mirza Hüseyin Han, Süleyman Paşa'dan kiralayıp elçilik olarak kullandıkları ahşap yapının, içindeki tüm kıymetli eşya ile birlikte yanması üzerine, 1865'te şaha bir rapor göndererek, uygun bir arsa satın alıp İran devletine yakışır bir sefaret binası yaptırmak için izin istedi. Bu rapor üzerine Şah Nâsırüddin 1866'da Elçi Hüseyin Han'a bir ferman yollayarak, eski anlaşmalara göre İran'ın tarihi yarımada da bir konsolosluk bulundurma hakkı olduğunu ve bu hakka dayanarak suriçin-de güzel bir yer bulunup alınmasını istedi. Cağaloğlu'ndaki arazi bu ferman üzerine aynı yıl bir Osmanlı paşasından satın alındı. İstanbul'da bulunan tüm elçilik binala-n Pera'da yer alırken, İran Elçiliği, tarihi ya-

İRAN OKULU

190

191

İRANLILAR

rımadada bulunan tek elçilik olarak istisna teşkil eder. İran elçilik kaynaklarına göre

istanbul'un en güzel yerinde, Babıâli'ye yakm böyle kıymetli bir arsayı yabancı bir sefarete satan paşa, hizmetten ihraç edilerek bir süre sürgüne gönderildi.

1880'lerde yapının bakım onarım hizmetlerinden Mimar Valsamaki sorumludur. 1900'de istanbul'u ziyaret eden Mu-zafferüddin Şah, elçiliğin kuzeyinde bulunan evkafa ait arsanın satın alınarak arazinin genişletilmesini isteyince, II. Abdül-hamid (hd 1876-1909) burayı satın alarak elçiliğe vermiştir. Geçtiğimiz yıllarda, binanın denize bakan kuzey kısmının üstüne, cepheleri tamamen şeffaf, metal konstrüksiyon bir kat ilave edilmiştir. Kütle estetiğini zedeleyen bu muhdes kat dışında yapı, özgün mimarisini ve tezyinatım koruyarak günümüze ulaşmıştır.

Iran Elçiliği binası, kuzeye doğru e-ğimli, bahçe şeklinde düzenlenmiş arsanın doğu kenarında, bir bodrum kat üzerine 3 katil olarak inşa edilmiştir, iki yanında bekçi kulübeleri bulunan bahçe girişi Türkocağı Caddesi üzerindedir. Yarım daire kemerli pencereleri olan, köşeleri taş kaplı bu küçük yapılarla sınırlanmış metal parmaklıklı giriş kapısının her iki yanında, ikişer kolon ve üzerlerinde aslan heykelleri yer alır.

Yaklaşık 24x24 m ölçülerinde bir tabana oturan ana yapının kuzey cephesi aksında çokgen bir çıkmaya yer verilmiştir. Güney cephesinde bulunan ve mermer basamaklarla ulaşılan ana giriş, yuvarlak kemerli üçlü geniş açıklıklarla ve bunların önünde saçak vazifesi gören ve dörder mermer kolona taşıtılan iki katlı balkonlarla vurgulanmıştır. Giriş mekânından ko-lonatla ayrılmış kare planlı merkezi sofa, yapının kalbi durumundadır. Sofanın batısında yine kolonların gerisinde üst katlara bağlantıyı sağlayan anıtsal merdiven, kuzeyinde büyük bir salon, doğusunda ve köşelerde diğer salonlar yer alır. Özenle dekore edilmiş yüksek tavanlı giriş ve birinci kat salonlarında eski Iran mimarisinden esinlenilmiş süsleme elemanları da kullanılmıştır. Yapının konsolosluk ofisi olarak kullanılan bodrum katına Babıâli

Iran Elçiliği binasının ön cephesinden bir görünüm. *Cengiz Can, 1993*

Caddesi üzerinden ikinci bir giriş sağlanmıştır.

Cephe, mimarisi bakımından, istanbul Tanzimat dönemi kagir yapılarında yaygın olarak izlenen Batılı anlayışta bir düzenleme sergiler. Döşeme seviyelerinde katları birbirinden ayıran dekoratif taşkın silmeler ve saçak parapeti yapıyı dört cepheden çevreler. Eşit aralıklarla sıralanmış basık kemerli pencereler prizmatik tabanlara oturan pilastr şeklinde kolonlarla ayrılmıştır. Profilli sövelerle canlandırılan pencerelerde dökme demir korkuluklar kullanılmıştır. Giriş cephesi aksında, birinci kat döşeme seviyesinde yer verilen yüksek kabartma tekniği ile yapılmış insan yüzü figürü yapının dikkat çeken süsleme elamanıdır.

19. yy'ı Batı'yı model alan yenileşme programlarıyla tamamlayan iran'ın istanbul

mimarisine kazandırdığı elçilik binası, Osmanlı Tanzimat dönemi mimarlığının nitelikli bir örneğidir.

Bibi. H. M. Sasani, *Yadbudhay Sifareti istanbul*, Tahran, 1361 (1982) s. 8-9; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapılan ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 206-210.

CENGİZ CAN

İRAN OKULU

Eski adı, Debistan-ı Iraniyan'dır. Bir azınlık kurumu sayılmayan okul, 1882'te kurulmuştur. Öğretim dili Türkçe ve Farsça olup giderlerini, müdür ve öğretmenlerin seçimini İran Eğitim Bakanlığı üstlenmişti. Sadece İran Elçiliği görevlileri ile İran uyrukluların çocukları alınmaktaydı.

İlk açıldığında Yeşildirek'te Yıldız Hanı'na bir odasında öğretime başlayan İran Okulu, daha sonra Sultanahmet Binbirdi-tek'teki daha önce İran Hastanesi olan 3 katlı binaya taşındı. 1955'te yenilenen ruhsatına göre o sırada 30 kız, 28 erkek öğrencisi vardı. Bu sayı 1963'te 28 kız, 34 erkek olmak üzere ancak 62 olmuştur. 1979'da İran'daki rejim değişikliği sonrasında okulun adı İran İslam Cumhuriyeti ilkokulu oldu. Ancak TC yasalarına aykırı biçimde okulda lise sınıfları da vardı. Yönetim işleri ise İran İslam Cumhuriyeti-

ti kurallarına uyarlanmıştı. Bu durum, 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'na bir çelişki oluşturduğundan 1991'de yapı-, lan genel denetim sonunda 625 sayılı kanunun 15. maddesine göre okul, "eğitim faaliyetini sürekli olarak durdurma" kararıyla kapatılmıştır.

AYHAN DOĞAN

İranlılar

İstanbul'da, eski dönemlerden, yaklaşık 15. yy'dan itibaren İranlı tüccar ve gezginler vardı. Ancak kültürel, dinsel, siyasal kurumlarıyla örgütlü bir İran cemaatinden, 19. yy'ın ortalarından itibaren söz edilebilir. 19. yy'ın sonu, 20. yy'ın başlarında bu cemaat parlak bir varlık göstermiş, Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen yıllarda ise önemi azalmıştır. İran cemaatinin çoğunluğunu, Tebriz, Hoy, Selmas ve Şebüster kökenli Azeriler meydana getiriyordu. Asıl İran kökenliler ise Tahran, İsfahan, Kazvin, Kaşan ve Horasan'dan gelmişlerdi. Han Malik Sasani'ye göre 19. yy'ın sonunda İran cemaati 15.000 kişi kadardı. Haklarındaki bilgiler İranlı gezginlerin gezi notlarına ya da İran hariciye memurlarının raporlarına dayanır. Bunlar arasında

19. yy'ın başlarında Mirza Salih Şirazi, 19. yy'ın sonlarında Muhammed Ali Pirzade ve Mirza Muhammed Hüseyin Ferhani;
20. yy'ın başında da Han Malik Sasani sa

yılabilir.

Bu cemaat çağdaş Ortadoğu tarihinde önemli bir rol oynamış, İran'a Batı modernizminin aktarılmasının öncüsü olmuştur, İstanbul İranlılar için İran ile Batı arasında bir geçit, bir "dış bağlantı", aynı zamanda da reformlar için bir deneyim bölgesiydi. Bu anlamda İranlılar Osmanlı reformlarının deneylerinden hayli yararlanmışlar ve Tanzimat'tan esinlenmişlerdir (örneğin Midhat Paşa'nın yazdığı anayasa taslağının çevirisi 1877'de İstanbul'daki Farsça *Ahter* mecmuasında yayımlanmıştı). Öte yandan İstanbul İran'daki Kaçar Hanedanı'nın otoriter rejimi ve 1906 karşıdevrimi aleyhine pek çok İranlı özgürlükçünün siyasal faaliyetinin üssü olmuştur. Nitekim, sürgündeki İranlılar 1905-1906 meşruti devrimim bu kentte hazırlamışlardı, İranlı siyasal muhalifler ayrıca kendi mücadelelerinde Jön Türkler' den yararlanmışlardır, 1908'den sonra ise Jön Türkler (ittihatçılar), tıpkı farmasonlar gibi, İran'da özgürlük ve reform hareketini aktif olarak destekleyen güçlü gruplardan biri olmuştur.

İstanbul'daki İranlı özgürlük yanlılarının 1907'de Valide Han'da Encümen-i Sa-adet-i İraniyan-ı Mukimin-i İstanbul adıyla kurdukları cemiyet İran'da en güçlü politik gruplardan birisi haline gelecek, iç savaşla ya da 1906 karşıdevrimine direniş hareketleriyle (Tebriz ayaklanması gibi) sarsılan İran'la İstanbul'daki muhalifler arasında haber akışını sağlayacak ve 1909'da anayasal (meşruti) rejime dönülmesinde birinci derecede rol oynayacaktı.

İstanbul'daki İranlıların diğer bir sosyal faaliyeti olarak, İran kahveleri ya da Encümen-i Nisvan-ı İrani-yi Mukim-i ts-

Ü

«İstanbul burada yaşayan İranlı kadınların Sütü belirtilebilir. O yıllarda İstanbul'da rol sayıda İranlı aydının bulunması, Avrupalı Şarkiyatçılar için de bir kolaylık teşkil etmişti, örneğin E. G. Brown, İran tarihi ve edebiyatı konusunda yazdığı önemli kitaplar için kullandığı bilgi ve dokümanların temininde İstanbul'daki İranlılardan çokça yararlanmıştır. Bu İranlılar arasında şairler, edebiyatçılar, siyasi şahsiyetler gazeteciler bulunuyordu.

19. yy'ın ortalarından Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk günlerine kadar var olan bu İranlı topluluğunun içindeki özgürlükçü, çoğunlukla da devrimci İranlılar, daha sonra gerek modern İran'ın kurulmasında, gerek İslam reformculuğunda, gerekse çağdaş İran edebiyatında özgül bir yer tutmuşlardır. Bunlar arasında, Osmanlı reformculuğundan etkilenerek yazdığı *Def-ter-i Tanzimat* kitabıyla tanınmış Mirza Melkom Han (ö. 1908), Fransız Morier' nin *İsfahanlı Hacı Baba* adlı kitabının Farsçaya serbest bir çevirisini yaparak ülkesindeki iktidarı ve o zamanki İran toplumunu eleştirmiş olan Mirza Habib İsfahani (ö. 1893), *Seyabatname-i İbrahim Bey* adlı yapıtı Azerbaycan ve Türkistan'da

çokça okunmuş olan Zayne'l Abi-din Meragi (ö. 1911) ve *Se Mektub* (Üç Mektup) adlı kitabıyla şah despotizmine ve molla karanlığına hücum eden Mirza Agâh Han Kirmani (ö. 1896) sayılabilir. Bütün islam dünyasınca tanınan diğer bir düşünce adamı Osmanlıların reformcu ve Panislamist fikirlerinden bir hayli yararlanmış ve görüşleriyle Arap reformcularından Kırım' daki Tatar ve Kazan aydınlarına kadar geniş bir kesimi etkilemiş bulunan Cemaleddin Afgani'dir (ö. 1897). Gene aynı yazarlar arasında büyük edebiyat adamı ve özgürlük yanlısı Ali Ekber Dihhoda'yı da anmak gerekir, istanbul'daki iranlı aydınların yayımladıkları *Ahter*, *Şems*, *Soruş* vb dergilerin iran'daki siyasal uyanışta, meşrutiyet mücadelesinde önemli bir rolü olmuştur (bak. Farsça basın), iranlı aydınlarla Osmanlı aydınları arasındaki görüş alışverişi ve etkileşim de her iki ülke tarihinde belirgin bir yer tutmuştur; Genç Türklerle, Genç iranlılar, iki ülkenin sorunlarının birbirine benzemesi ve iki siyasi hareketin de anayasal bir devrim hedefi taşıması nedeniyle yakın ilişki içinde olmuşlardır.

Ekonomik alana gelince, istanbul'daki iranlı tüccarların tutmuş oldukları yer küçümsenmeyecek düzeydeydi, iranlı tüccarlar, 15. yy'dan beri istanbul'da Valide Hanı'nı merkez edinmişler ve iran'dan Osmanlı İmparatorluğu'na, oradan da Avrupa'ya olan ticareti yönlendirmişlerdir. Ekonomik güçleri Osmanlı-Iran ilişkilerinin seyrine göre değişiklikler göstermiş olan bu tüccarlar 19. yy'ın ortalarında bir hayli iyi durumdaydılar ama 20. yy'ın başlarında ekonomik durumları büyük ölçüde bozulmuştu. Bu yıllarda istanbul'daki iranlı tüccarlar siyasi muhalifler arasında bulunuyorlar ve kentteki İran kolonisi içinde ticaret ve çeşitli hizmet alanlarında iş yapıyorlar, bir yandan da iranlılara ait o-

kul, hastane, cami, mezarlık vb gibi sosyal kurumları destekliyorlardı.

istanbul'daki iranlıların ticari, siyasi ve düşünsel çalışmaları şuralarda yoğunlaşmıştı; Valide Hanı ve içindeki iranlılar Mescidi, Kapahçarşı, Vezir Hanı, Tamburacı Hanı, Üsküdar Çarşısı ve Karacaahmet civarındaki Seyyid Ahmed Deresi Mescidi (Karacaahmet'te bir de Kabristan-i Irani adlı İran mezarlığı vardı). Bu yerlerden en önemlisi, kuşkusuz ki, Valide Ham'ydı. O zamanlar bir iranlının deyişiyle, burası "bir han değil, bir ülke" idi, içinde 500 atölyesi, camii, dükkânı, kültür merkezleri, siyasi cemiyetleri, matbaaları vardı.

19- yy'ın ikinci yarısında Babîâli yakınında inşa edilmiş olan İran Elçiliği, istanbul'a atanmış olan parlak ve reformcu diplomatlar sayesinde kentteki İran topluluğunun siyasi yaşamında önemli bir yer tutmuştur. 19. yy'ın ikinci yansında elçilik görevinde bulunmuş Mirza Hüseyin Han ile Mirza Muhsin Han, birçok sefaret kâtibi, başkâtibi ile viskonsülü, reformcu diplomatlar arasındaydılar. istanbul'da diğer bazı Ortadoğu kentlerinde ve Fransa'da görev yapan çok sayıda iranlı diplomatın

mason localarına üye olmaları, bu gizli kuruluşun, İran'ın siyasi tarihinde önemli bir rol oynamasına yol açmıştır. 1882-1883 ders yılında Yıldız Hanı'nda Debistan-ı İraniyan adıyla faaliyete geçen İran okulu yüksek evsafa bir eğitim kurumuydu ve aralarında Mirza Habib İsfahani'nin ya da Hüseyin Daniş'in, *Ahter* yazarı birçok gazetecinin de yer aldığı zengin ve güçlü bir öğretim kadrosuna sahipti. 20. yy'ın başında Farsça öğretmeni aynı zamanda bir Mevlevi dervişiydi. Bu okulla İran hastanesi (Bimaristan-ı İrani ya da kısaca Marizhane, kuruluş 1883) daha sonra Encümen-i Hayriye-yi Debistan ve Marizhane) adıyla birleştirildi. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bu kurum, Üsküdar'daki cami ve mezarlığı da içerecek şekilde bir vakıf altında toplandı ve bir mütevellî heyetinin yönetimine verildi.

İstanbul'daki İranlı dindarların devam ettikleri ve Şîî mezhebine mensup iki mescit vardı. Daha eski olanı Valide Hanı'nın tam ortasındaydı ve muhtemelen 17. yy' da yapılmıştı. Bu mescit uzun bir dönem Şîî dindarlara hizmet etmişti. 1951'de yandı ve yerine yenisi yapıldı, ikincisi Karacaahmet Mezarlığı'nın bir parçasını oluşturan İranlılar Mezarlığı'nda 1854-1855'te yapılmış İranlılar Mescidi'ydî(->). Mescidin gusülhanesi (cenazelerin yıkıldığı yer) daha eskiden kalmadır, İranlılar Mezarlığı'ndaki en eski mezarın 1747-1748'de ölen Huri Sultan'a (Şah Hüseyin'in kızı) ait olduğu bilinmekle birlikte, buradaki mezarların çoğu 19. yy'ın sonu ile 20. yy'ın başlarında ölen İranlılara aittir.

İranlıların Şîîlere özgü ibadetlerini a-çıkça yapmalarının, özellikle de muharrem ayında tören düzenlemelerinin önüne çeşitli engeller çıkarılmıştı. Sadece 19. yy'ın ortalarında Mirza Hüseyin Han'ı elçiliği sırasında aldığı bir izinle bu törenler yapılmış ve gerek Osmanlılardan, gerekse kentteki diğer yabancılardan oluşan çok

kalabalık bir kitle tarafından izlenmişti. Bu tören bazı Avrupalı gezginlerin kitaplarında uzun uzadıya anlatılmıştır. Şîîler-den oluşan kortej Valide Hanı'ndan yola çıkmış, Üsküdar'daki İranlılar Mezarlığı'na varmış, mersiyeler okunmuş, Hz Hüseyin' in ölümünü temsilen taziye denilen tiyatro gösterisine benzer canlandırma yapılmıştı. Ancak İstanbul'daki bu temsili canlandırma, İran'daki muharrem törenlerinde yapılan geleneksel temsillere benzememekteydi. Bunun nedeni törene Şîîlerle birçok inancı paylaşan çok sayıda Bek-taşînin katılmış olmasıydı, bu tören kentteki İranlılarla onlara yakınlık duyan Bek-taşîler arasındaki kardeşliği güçlendirmekle kalmamış, birçok İranlı diplomatın 19. yy'ın sonlarında Bektaşîlere sempati beslemelerine de yol açmıştı.

O günkü İran kolonisinden bugüne, Türk toplumuyla nispeten bütünleşmiş birkaç aile sayılmazsa, pek az iz kalmıştır. Eski büyükelçilik, İstanbul başkonsolosluğuna dönüşmüştür, Hüseyin Daniş'ten miras kalan kütüphane de bu binadadır. 1960'lı yıllarda taşradan gelen göçmenler

nedeniyle her iki İran mescidinin müdavimleri değişmiştir. Valide Ham'ndaki tüccarlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında burayı terk etmişlerdir, İran'da 1979'da İslam Cumhuriyeti kurulunca, mescit İranlılar Derneği diye bir kuruluşun yönetimine verilmiştir. Mescide sadece Şîîler ile Türkiye'nin Kars, Iğdır gibi Doğu illerinden gelen Türk kökenli dindarlar devam etmektedirler. Üsküdar'daki mescide ise bu gruplara ilaveten bazı Alevîler de devam etmektedir (1993 başlarında *Cumhuriyet* gazetesinin verdiği bir habere göre Valide Ham'ndaki mescitte İran lehine İslamcı propaganda yapıldığı için soruşturma başlatılmıştır). 1926'dan beri Türkiye Cumhuriyeti tarafından yasaklanmış bulunan muharrem törenleri Üsküdar'daki İranlılar Mezarlığı'nda birkaç yıldır yapılmaktadır.

İstanbul'daki geçen yüzyıl İranlılarının soyundan gelen aileler kendilerini ortaya çıkarmamakta, bu törenlere katılmamakta, ama ölülerini bu mezarlığa gömmektedirler.

BibL Hüseyin Daniş, "Sayyid Camal al-Din dar Islambul", *Asnad ve madarik dar bara-yi Sayyid Camal al-din Asadabadi*, Kum, 1971, s. 153-166; Anja Pistor Hatam, *Iran und die Re-formbevegungim Osmanischen Reich*, Berlin, 1992; E. Koçu, "Büyük Valide Hanı", *İSTA*, VI, s. 3307-3313; Hacı Muhammed Ali, *Sefername-yi Hacı Muhammad Ali Pirzade*, I-II, Tahran, 1963-1965; Mirza Salih Şirazi, *Macmua-i Sefer-ha-yi Mirza Salih Şirazi*, Tahran, 1985; Mirza Muhammad Hüseyin Farhani, *Safarname*, Tahran, 1964; Muhammad Emin Riyahî, *Zeban ve edeb-ifarsi de kalemrav-i Osmani*, Tahran, 1990; Han Malik Sasanî, *Yadbudhayi safarat-i istanbul*, Tahran, 1966; T. Zarcone, "La communautaire iranienne d'Istanbul â la fin du XI-Xe et au debut du-XXe siecle", *La Shi'a nell'Impero Ottomano*, Roma, 1993, s. 57-83; ay, "1905-1911 İran Devriminin ve İstanbul'daki İran Topluluğu Tarihi için Bir Kaynak: Şams Gazetesi", *Toplumbilim*, S. 1 (Eylül 1992), s. 67-78; T. Zarcone-F. Zarinebaf-Shahr, (yayımlayan), *Lesiraniens d'Istanbul*, Actes du collo-que d'Istanbul de septembre 1991, Institut Français de'Etudes Anatoliennes, Institut Fran-çais de Recherches en Iran, Paris-Istanbul-Tah-

İRANLILAR MESCİDİ

192

193

İSHAK AĞA ÇEŞMELERİ

ran, 1994; T. Zarcone, "Un regard sur les li-eux de culte chiite â İstanbul (fin d'Empire ottoman-epoque contemporaine), *Observatoire urbain d'Istanbul*, 2, ist., Haziran 1992, s. 10-12; ay, "The Persian Cemetery of İstanbul" (basımda).

İRANLILAR MESCİDİ

Karacaahmet Mezarlığının doğusunda, Seyyid Ahmet Deresi Sokağı'nın sonundaki İranlılar Mezarlığı'nın içindedir. Seyyid Ahmed Deresi Mescidi olarak da bilinir. Yapının aslı ahşap olup, büyük bir yangında yanmıştır. Bu yüzden ilk yapının tarihi bilinmemektedir. Kagir olan bugünkü yapının kitabelerinin birinde görülen en eski tarih ise 1271/1854-55'tir.

Neoklasik üslupta yapılmış olan mescit, bahçe zemininden itibaren iki kademeli olarak arazinin meyline uydurulmuştur. Yapının alt duvarları mermer kaplıdır. Mescidin kuzeye açılan kapısına 14 basamaklı bir merdivenle çıkılır. Bu merdivenden 5 basamak çıktıktan sonra sağ tarafta siyah-beyaz mermerli abdest muslukları vardır. Mescidin son cemaat yeri came-kânla üçe bölünmüştür. Sağdaki bölümde kadınlar mahfiline açılan bir kapı vardır. Toplantı odası olarak kullanılan bu bölüm aynı zamanda İranlılarca mübarek sayılan günlerde de yemek salonu işlevi görmekte, soldaki bölüm ise bugün kitaplık olarak kullanılmaktadır. Son cemaat yerinin örtü sistemi, içbükey kasetler ve elips kubbelerden oluşur. Elips kubbeler giriş bölümünde tam eksende ve biri mescit kapısı üzerinde, ikisi son cemaat yeri kapısı üzerinde üç kasede hareketlendirilmiş-tir. Yan mekânlarda ise elips kubbeler daha geniş tutulmuş ve kaset sayıları sadece son cemaat yerinin kapısı üzerinde olmak üzere bire düşürülmüştür.

Dikdörtgen olan mescidin örtü sistemi ise, köşelerde çan formu verecek şekilde pendentif oluşturan geniş bir aynalı tonoz-

İranlılar Mescidi'nin ön cephesi. *Kadir Aktay/Onyx, 1994*

dur. Girişin iki yanında kadınlar mahfili vardır. İçte taşkın, İran üslup özellikleri gösteren mihrap, prizmatik üçgenlerden oluşan iki friz içine alınmış ve üzerlerinde Hz Muhammed ile kızı Hz Fatma'nın ve On İki İmam'ın isimlerini taşıyan, sipariş üzerine İran'da yapılarak İstanbul'a getirilmiş 14 çini panoyla bezenmiştir. Mihrabın sol köşesinde bulunan çininin üzerindeki Farsça yazıdan anlaşıldığına göre, bu panolar İran Milli Eserler Encümeni'nin siparişi üzerine 1352/1933'te Seyyid Mustafa Tab-tabâî tarafından Tahran'da yapılmıştır. Mihrabın düz olarak bitirilmiş üst kısmı ise mermer olup, burada dört ayrı kitabe vardır. Bu kitabelerden başka ayrıca mihrabın sağ ve solunda da kakma halinde Farsça kitabeler bulunur.

Yapının kuzey cephesinde, mescit girişinin üstünde frizlerle kesilmiş üç pencere vardır. Yapının batı cephesinde ise yine sivri kemerli, kavsaralarında ayetler bulunan 14 pencere bulunur. Pencere aralarında ajurlu, ayetli, sivri uçlu payeler ve mukarnas frizli boyalı konsollu payeler görülür. Bu payelerin aralarında ise gülbezekler vardır. Batı cephesi sivri kemer kasetleri içine alınmış kademeli silmelerle

nihayetlendirilmiştir.

Yapının batı ve doğu cephesi simetrik olup, tek fark doğu cephesindeki pencere kemerlerinde kavsaraların olmamasıdır. Yapı içinde duvar yüzeylerinin ortak özelliği, altyapı nihayetinde kasnak biçiminde mukarnaslı friz ve kemerlerin, yapıyı dört yönde dolaşmaları ve pilastr ö-zelliği taşıyan payelerin iki kat halinde tüm duvarları süslemesidir.

Mescidin minberi ahşap olup, minber tacında iki tane el sembolü vardır. Doğü cephesinde tam eksende yine ahşap olan vaaz kürsüsü bulunur. Tavanda eksende 8, yanlarda 4 kollu ajurlu, birbirinden değerli avizelerin sarktığı kartonpiyerler vardır.

Yapının dışına bakıldığında, giriş cephesi mukarnas başlıklı dört mermer sütunun taşıdığı basık kemerlerle üçe bölünmüş, orta kemer daha yüksek tutulmuştur. Kemerlerin üzerindeki çatı köşeli ve dar saçaklıdır. Cephenin sağında yine sivri kemerli bir pencere vardır. Yapının batı cephesi iki katlıdır. Üst kat vakıf, alt kat ise gasilhane ve çay ocağıdır. İki katta da sivri kemerli pencereler vardır. Kat pencereleri arasında kademeli bir kat frizi uzanmaktadır. Alt kat pencereleri arasında ise kitabeler bulunur. Cephenin güneybatısındaki gasilhane kitabesinde burayı 1271/ 1857'de tacir Cüneyd Ali'nin yaptırdığı yazılıdır. Bu tarih mescitteki en eski tarihtir. Diğer bir kitabede de burayı 1919'da Hoylu Ahmedzade Meşhedi Abbas Ali' nin yeniden yaptırdığı yazar. Gasilhane-nin hemen yanında 1321/1902 tarihli u-fak bir duvar çeşmesi vardır.

Yapının doğu cephesi tek katlı olup, yine sivri kemerli yüksek pencerelerle donatılmıştır. Pencere aralarında kemer üzengilerine kadar pilastrlar, pencere altlarında ise payeler vardır. Bu cepheden bakıldığında yapıdaki iki ayrı örtü sistemi ve yükseklik farkları görülür. Bunlardan yüksek olan mescit ve tonoz örtüsü, alçak olan i-se eğimli çatıyla örtülü son cemaat yeridir. Güney cephesinde ise bu, üç kademeye dönüşür. En yüksek olan mescit, daha alçak olan vakıf ve en alçak olan gasilha-nenin yanındaki depodur. Mescit çatısında On İki İmam'ı simgeleyen, 12 kollu, güneş kursuna benzeyen alem vardır. Cephe ayrıca, dört pilastr ile hareketlendirilmiştir. Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 169-172.

ALEV ERARSLAN

İRDELP, NEŞ'ET ÖMER

(1882, istanbul - 3 Haziran 1948, istanbul) Hekim.

' Piyade binbaşısı Ömer Fevzi Bey'in oğludur. 1902'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi (Sivil Tıbbiye) bitirdi. Ankara Beypazarı belediye tabipliği yaparak mecburi hizmetini yerine getirdikten sonra Ankara Belediye Hastanesi başhekimliğine atandı. 1908'de arkadaşı M. Kamil (Berk) ile ihtisas yapmak amacıyla Paris'e gitti. Burada dönemin ünlü kalp

hastalıkları profesörü Henry Vaquez'nin, Saint-Antoine Hastanesi'ndeki kliniğinde çalıştı. 1910'da İstanbul'a dönünce sınavla Tıp Fakültesi I. Dahiliye Kliniği'nde Feyzi Paşa'nın yanına muallim muavini olarak girdi. Bu yıllarda seri konferanslarla kalp hastalıklarındaki son gelişmeleri hekimlere anlattı ve bunları *Emraz-ı Kalbiye Konferansları* (1911) a-dıyla da yayımladı. Özellikle kalp düzensizlikleri ile ilgili bölümler o zamanki Türk tıbbı için çok yeniydi.

Feyzi Paşa 1913'te emekli olunca, dahiliye kliniği, Akil Muhtar'm (Özden) emrine verilerek bir tedavi kliniğine dönüştürülmüştü. Bu nedenle Neş'et Ömer 1914' te dahiliye hastalıkları ve polikliniği müderris muavinliğine atandı. Aynı yıl çıkan I. Dünya Savaşı'nda Kızılay'ın Süveyş'e gönderdiği yardım heyetinin başında Fi-

Neş'et **Ömer İrdelp** *Nuran Ytidınm koleksiyonu*

listin'e gitti. Ordu emrine girerek yedek tabip binbaşı rütbesiyle savaşın son 2 yılında Suriye'deki 1. Ordu'da sağlık başkanlığı yaptı. Bu yıllarda Suriye, Filistin, Hicaz ve Sina çöllerinde çalışırken bu yörelerde görülen hastalıklar üzerinde de incelemeler yapmıştır. *Bitler* (Kudüs, 1332) bu dönemdeki çalışmalarının ürünüdür.

İstanbul'a dönünce 1921'de emraz-ı dahiliye seririyatı (iç hastalıkları kliniği) müderrisliğine seçilen Neş'et Ömer, güzel ve sürükleyici dersleri ile tanınıyordu. Derslerinin bir bölümünü *Emraz-ı İntaniye ve Tufeyliye Dersleri* (1920), *Kalb ve Ev'iyeye Emrazı* (1. c., 1923; 2. c., 1928), *Emraz-ı Dahiliye Dersleri* (A.. S. Kayacan ile, 1928) adlarıyla yayımlamıştır. Celal İsmail Paşa' nın ölümü üzerine 1925'te Cerrahpaşa Hastanesi'nde faaliyet gösteren II. Dahiliye Seririyatı müderrisliğine seçildi. Kısa sürede kliniğe, tıptaki yeni gelişmelerin yakından izlendiği bir bilim ve kardiyoloji merkezi niteliği kazandı. 1925'te tıp fakültesi reisi (dekan), 1927'de de Darülfünun emini (rektör) seçildi fakat sürekli e-leştirildiği için görevinden çekildi. 1933 ü-niversite reformunda ordinaryüs profesörlüğe yükseldi ve yeni üniversitenin ilk rektörü oldu. Ancak sık sık görevine müdahale edildiği gerekçesiyle bir süre sonra rektörlükten istifa etti. 1933'te Cerrahpaşa Hastanesi'ne yerleşen I. Dahiliye Kli-niği'ndeki görevini ise ölümüne değin sürdürdü. İstanbul milletvekili seçildiği için 1 Nisan 1935'te fakültedeki görevinden istifa etmiş, ancak bunu izleyen dönemde tekrar seçilince üniversiteyi tercih etmişti. Bundan sonra önemli yapıtlar hazırladı: *Şeriri Elektrokardiyografi* (M. E. Güçhan ile, 1934), *Çarpıntı* (Ankara, 1938), *İn-tani Hastalıklar Dersleri* (1941). En önemli eseri ise bir başyapıt niteliğindeki *İç Hastalıklar* (1946).

Antropoloji Enstitüsü ile *Antropoloji Mecmuası'nın* kurucusuydu. Türk Tıp Encümeni ve Birinci Türk Kodeksi Komisyonu başkanlıklarında bulunmuştu. Atatürk' ün güven ve sevgisini kazanan Neş'et

Ömer'e soyadını Atatürk vermiş, o da son nefesine kadar özel hekimi olarak Atatürk'ün yanından ayrılmamıştı.

Bibi. Gövsa, *Türk Meşhurları*, 190; F. Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, ist., 1948, s. 126-127; F. K. Gökay, "Neşet Ömer Hoca", *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1948; K. 1. Gürkan, "Neşet Ömer İrdelp", *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*, c. 14 (1948); N. Onur, "Neşet Ömer İrdelp, Dr. Ziya Ülgeri", *Pratik Doktor*, S. 18 (1948), s. 70; R. Kınacıgil, "Neşet Ömer İrdelp", *Açta Me-dica*, S. 1 (1948), s. 126-128; *Neşet Ömer İrdelp*, ist, 1965.

NURAN YILDIRIM

İSAAKİOS ANGELOS KULESİ

bak. ANEMAS ZİNDANI VE KULESİ

İSAURİA HANEDANI

717-802 arasında Bizans İmparatorluğu' nı yöneten hanedan. Suriye Hanedanı da denilmiştir. Hükümdarlık dönemleriyle sıralarsak, III. Leon(-0 (717-741), V. Kons-tantinos(-) (741-775), IV. Leon (775-780), VI. Konstantinos (780-797) ve împarato-riçe Eirene(-0 (797-802) hanedanın tahta çıkan üyeleriydiler.

Hanedanın adı III. Leon'un memleketi olarak zikredilen Güney Anadolu'da dağlık bir bölge olan îsauria'dan gelmektedir. Bu ismi ilk kez kullanan 9- yy yazarı Te-ofanes, Leon'un doğum yerinin o tarihlerde Suriye'ye dahil olan Germanikeia (bugün Kahramanmaraş) olduğunu belirtmesine rağmen, aslen îsauria'lı olduğunu iddia eder. 8. yy yazan Genç Stefanos'un vi-ta'sında da (yaşamöyküsü) Leon'un doğum yeri Germanikeia olarak geçtiği halde neden îsauria'lı dendiği konusunda iki görüş vardır: Bunlardan ilkinde göre, Teo-fanes, Suriye'deki Germanekia ile Îsau-ria'daki Germanikopolis'i birbirine karıştırmıştır. İkincisine göre ise, Bizans tarihinde gerçekten îsauria'lı bir başka imparator Leon vardır ve Teofanes bu ikisini aynı kişi sanmıştır.

Gerçekten de III. Leon'dan kısa süre önce tahtı gasp eden îsauria'lı Leontios adlı bir soylu, 695-698 arasında kısa bir süre hüküm sürdüğünde, fermanlarında ve bastırdığı sikkelerde Leon adını kullanmıştı. Bunun haklı bir nedeni de vardı: İmparator Zenon döneminde isyan ederek Tarsus'ta imparatorluğunu ilan eden bir başka İsauria'lı Leontios'un talihsiz akıbetinden dolayı, Leontios adı uğursuz sayılıyordu. Yakın tarihlere kadar bu ayrımın farkına varılmadığından iki ayrı Leon aynı kişi sanılıyordu. Teofanes'in, dolayısıyla daha sonraki araştırmacıların hanedanı İsauria Hanedanı olarak adlandırmasının nedenleri her ikisi de olabilir. Bu yüzden Suriye Hanedanı adı daha doğru görülmektedir.

Söz konusu hanedan döneminin en karakteristik olayı dinsel tasvirlerle tapınmayı sert biçimde yasaklayan İkonoklazma(->) hareketidir. III. Leon'un başlattığı, V. Kons-tantinos'un en katı ve acımasız biçimde uyguladığı

tasvir yasağı, yine bu hanedanın üyesi İmparatoriçe Eirene döneminde etkisini yitirmiştir.

İsauria (ya da Suriye) Hanedanı döne-

minde, Bulgaristan'la yakın ilişkiler kurulmuş, III. Leon zamanında başkenti ve imparatorluğu tehdit eden Arap akınlarına karşı Bulgarlardan yardım alınmıştır. V. Konstantinos döneminde biraz gerginleşen bu ilişkiler savaşla sonuçlandı. Bu dönemde Bulgaristan'a yapılan dokuz sefer sonucu Bizans orduları galip geldi.

İsauria Hanedanı döneminin asıl başarıları Araplara karşı kazanılmıştır. 717'de başlarında komutanları Maslama (Mesle-me) ile gelen Arap orduları başkenti kuşattıklarında Bizans'ın büyük direnişi ile karşılaştılar. Araplar püskürtüldükten sonra Konstantinopolis bir daha Arap saldırısı ile karşılaşmadı. Fakat aynı dönem hilafetin en parlak devrine rastladığından, imparatorluğun Arap sınırlarını korumak bu kadar kolay olmadı. Eirene zamanında Bizans, Halife Harun Reşid'e vergi ödemek zorunda kaldı.

Bu hanedanın hükümdarları, başarılı komutanlar, becerikli yöneticiler ve ileri görüşlü yasa koyucular olarak kargaşa içindeki imparatorluğu derleyip toplamayı başardıkları halde, İkonoklazma hareketini başlatarak Bizans'la Roma'nın arasını açtılar, başta Ravenna olmak üzere tüm İtalya'yı kaybettiler. Papalıkla Frank Krallığı arasında kurulan ittifak ise uzun vadede imparatorluğun aleyhine sonuçlar verdi.

Bibi. K. Schenk, *Kaiser Leon III*, Halle, 1880; F. Masai, "La politique des Isauriens et la naissance de l'Europe", *Byzantion*, S. 33 (1963), s. 191-221; Ostrogorsky, *Bizans*, 137-170; A. A. Vasiliev, *Bizans imparatorluğu Tarihi*, I, Ankara, 1943, s. 297-316; L. Laffranchi, *La numismatica di Leonzio II*, Perugia, 1940; Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, II, Washington, D. C., 1968, s. 610.

AYŞE HÜR

İSHAK AĞA ÇEŞMELERİ

Gümrük Emni İshak Ağa Beykoz Çayın'n-da iki tane çeşme yaptırmıştır. Bunlardan ilki, yani tarih olarak diğerinden biraz daha eski olanı, yöre halkının "Terazibaşı Çeşmesi" diye adlandırdığı çeşmedir.

Bu çeşme Yalıköy Çayırı ile Ali İhsan Kalmaz sokaklarının kesiştiği yerin yakınındaki kır kahvesinin hemen önündedir. Edirneli Emin Efendi hattıyla, güzel bir celi sülüs yazısı olan üç satırlık kitabesi 1163/1750 tarihlidir. Bu tarih İshak Ağa'nın ilk azlediliş yılına rastlamaktadır. Şekil itibarıyla mermerden bir dikilitaş (obelisk) görüntüsü veren bu çeşme, 1x1,20 m ölçülerinde dikdörtgen şeklindeki bir kaideden gelişen prizmatik bir forma sahiptir. Dört cephesinde dikdörtgen

silmelerle sınırlı yüzeysel nişler bulunmakta olup lüleler bunların içine yerleştirilmiştir. Bugün sadece kitabesinin bulunduğu cephesindeki lüleden su akmakta olup, diğerleri iptal edilmiştir. Eski fotoğraflarında bu yüzlerde de birer su teknesi olduğu görülmektedir. Bugün suyun aktığı cephenin ö-nündeki toprak seviyesi düşürülerek buraya yeni bir tekne koyulmuştur. Parçalanmış olan asıl tekne ise 1950'li yıllarda, mısır pişirilen kazanların altına koyulmak ü-

İSHAK AĞA ÇEŞMESİ

194

195

İSHAK EFENDİ

Beykoz Çayırı'ndaki îshak Ağa çeşmeleri. *Yavuz Çelenk, 1994*

zere çeşmenin az ilerisine taşınmıştır. Yüksekliği 4 m'yi bulan haznesi kademeli mermer bir saçakla son bulmaktadır. Üst kısmına iki yana eğimli dik bir çatıyı andıran bir şekil verilmiştir. Bunun üzerinde i-se antik Yunan mimarisine özgü volütler yerleştirilmiştir. Bugün lülesinden devamlı su akan bu çeşmeye, yeni yapılan birkaç basamaklı taş merdivenle inilmekte olup, çevresi mermer kaplamalı ve oldukça bakımlı durumdadır.

îshak Ağa'nın Beykoz Çayırı'ndaki ikinci çeşmesi ise Yalıköy Çayırı Sokağı ile Yalıköy Çayırı Caddesi'nin kesiştiği yerde, Ortaçeşme İlkokulu'nun önünde yaşlı bir çınarın altında bulunmaktadır. Mermer bir platform üzerine yapılmış olan bu çeşme de bir obelisk şeklindedir. Yekpare mermerden yapılma prizmatik gövdesinin ü-zerine piramidal bir form verilmiştir.

Doğu yüzünde lüle ve önünde sığ bir tekne yer almaktadır. Yine aynı yüzdeki Emin Efendi'nin celi sülüs hatla yazdığı üç satırlık kitabesine göre îshak Ağa tarafından 1166/1752'de yaptırılmıştır. Bu tarih îshak Ağa'nın ilk azledilişinin ardından i-kinci kez gümrük eminliğine getirildiği yıldır. Çeşmenin yapılışı bu olayla ilgili olmalıdır. Çeşmenin batı yüzünde ise, dikdörtgen bir silme içine mihrap formu verilmiştir. Böylece çayırda namaz kılanlara kibleyi işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu yüzeysel çizgilerin üzerinde bulunan bir çiçek dalı tasviri ise çeşmeye çok sade fakat zarif bir estetik katmıştır. Halen çeşmenin suyu akmakta olup, mermer teknesinin bir kısmı çimentolanmış durumdadır. **Bibi.** Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 354-355; *İSTA*, V, 2646-2647; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri, ist.*, 1993, s. 435-347; S. Eyi-ce, "Çeşme", *DİA*, VIII, 280.

ENİS KARAKAYA

İSHAK AĞA ÇEŞMESİ

Beykoz'da, Hacı Ali Bey Caddesi, Şahin-kaya Caddesi ve İbrahim Kelle Caddesi' nin kesiştikleri yerde, Beykoz Camii'nin(->) karşısında, ulu bir çınar ağacının altında bulunmaktadır.

Beykoz'da İstanbul'un gümrük emini İshak Ağa tarafından 18. yy'ın ortalarında yaptırılmış olan çeşmeler gerek Türk klasik çeşmelerinin formlarından farklı mimarileri, gerekse estetik özellikleri bakımından değer taşımaktadırlar.

İlçe merkezindeki meydanda bulunan Büyük Çeşme'nin (Çeşme-i Kebir) anıtsal mimarisi ise, bu özelliğinden dolayı ona kendi mimari tipi içinde özel bir yer verilmesine neden olmuştur. Çeşmenin suyu oldukça gür bir kaynaktan beslenmektedir. Bu su kaynağından çok eski devirlerde de yararlanılmış olması mümkündür. Fakat buradaki antik yerleşme hakkında

İshak Ağa Çeşmesi

Enis Karakaya, 1994

bilinenlerin çok yetersiz oluşundan dolayı bu konuda basit bir tahminden ileri gidemiyoruz. Bu çeşmenin yerinde eskiden birkaç lülesi bulunan, kubbeli fakat daha mütevazı bir çeşmenin bulunduğu bilinmektedir. Bu ilk çeşmenin inşa tarihi bilinmemektedir. Saadi Nirven bu çeşmenin banisinin I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) ve II. Selim'in (hd 1566-1574) ha-sodabaşısı olan Behuruz Ağa olduğunu söyler. 1. Hakkı Konyalı, bu çeşmeye mimar olarak Sinan'ı yakıştırmış, ama hiçbir sağlam dayanağı olmadığını belirtmiştir. Behuruz Ağa'nın Şehremini'de Sinan'ın eseri olan bir camii vardır. Evliya Çelebi 17. yy Beykoz'unu anlatırken bu çeşmeden söz etmez. Eremya Çelebi ise iskelenin yanında yerden fışkıran su ile üzerinde haç işaretleri bulunan Rumca kitabeli eski bir su haznesi gördüğünü kaydeder. Tarif ettiği yer büyük bir olasılıkla bu çeşmenin bulunduğu yerdir. Zamanla harap olan bu ilk çeşme, halkın talebi üzerine, Beykoz yakınındaki Tokat Kasrı'nın yenilenmesi sırasında I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından ihya ettirilmiştir. Padişah, sadrazamı Seyyid Hasan Paşa'ya (ö. 1748) bu konuda emir vermiş, Hasan Paşa ise bu iş için İshak Ağa'yı görevlendirmiştir. Çeşmenin yapımının 1159/1746 sonlarına doğru bitmiş olması gerekir. Nefis bir celi sülüs hatla yazılmış olan tek satırlık kitabesi Edirneli Mehmed Emin Efendi'nin hattıdır, İshak Ağa'dan himaye görmüş olan bu zat, onun yaptırmış olduğu bütün çeşmelerin kitabelerini yazmıştır.

8x6 m'lik dikdörtgen bir sahayı kaplayan bu anıtsal çeşmenin yüksekliği 4 m kadardır. Haznesine toplanan su, 10 tane bronzdan yapılma lüle vasıtasıyla sürekli olarak akmaktadır. Bu on lüleden dolayı bu çeşme "Onçeşmeler" diye anılmaktadır. Lülelerden ortada yer alan iki tanesinin çapı, iki yanında yer alan dörder lüleden daha büyüktür. Lülelerin yer aldığı bu muhteşem cephe oldukça kaliteli, geniş

mermer plakalarla kaplanmış, ortadaki iki lüle, dilimli bir kemere sahip o-lan sağır bir niş içine alınmıştır. Su sığ bir tekneye akmakta, buradan mermer zemine oyulmuş "T" şeklindeki dar bir kanalla dışarıya gönderilmektedir. Çeşme bu-

günkü toprak seviyesinden aşağıda kalmış olduğundan, asıl zemine, çeşmenin ön ve yan cephelerini "U" şeklinde saran merdivenler vasıtasıyla inilmektedir.

Ön cephede taşıyıcı eleman olarak ince akantus yapraklarından oluşan dilimli başlıklar olan 8 tane ince sütun kullanılmıştır. Bu sütunlar sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Lülelerin bulunduğu kısmın üzerini yayvan bir çapraz tonoz örtmektedir. Bunun önünde geniş ahşap bir saçak yer alır. Çeşme ve haznesi hafif eğimli bir çatı ile örtülmüştür. Haznesi kesme taş ve tuğla ile inşa edilmiş ve zeminine altıgen tuğlalar döşenmiştir.

İshak Ağa Çeşmesi'nin tavan, kemer ve duvarları kalem işleriyle bezelidir. Kemik renginde bir fon üzerine, gayet ince çizgilerle, kırmızı ve yeşilin hâkim olduğu natürel kompozisyonlar yerleştirilmiş, panolar kırmızı renkte dar bordürlerle çerçeve içine alınmıştır. Bunlar çeşmenin orijinal bezemeleri olup, önceleri bunun üzerinde, gördüğü bir onarım sırasında yapılmış olan Batı tarzı ağır bir süsleme bulunuyordu. Mimar Ekrem Hakkı Ayverdi denetiminde, Sular idaresi tarafından yapılan onarım sırasında eski kalem işleri ortaya çıkartılarak, bunlar restore edilmiştir. Gördüğü son tamir 1986'da Beykoz Belediyesi tarafından gerçekleştirilendir. Fakat şu gün için, özellikle kalem işlerinin yeni bir restorasyona ihtiyacı olduğu görülmektedir.

İstanbul'da bir eşi bulunmayan ve mimari yapısıyla antik devrin anıtsal çeşmeleri (nimfeum) havasında olan bir çeşmedir.

Bibi. Raif, *Mi'rat*, 231; Evliya, *Seyahatname*, I, 463; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 349-350; Nirven, *İstanbul Sulan*, 235; A. Oğan, "Beykoz'da İshak Ağa Çeşmesi ve Boğaziçi Eski Su Tesisleri", *TTOKBelleteni*, S. 158 (1955), s. 8-9; İ. H. Konyalı, "Beykoz İshak Ağa Çeşme-i Kebîri", *İSTA*, V, 2652-2655; R. E. Koçu, "Çeşme-Çeşmeler", *İSTA*, VII, 3853-3863; Eyi-ce, *Boğaziçi*, 65; İnciciyan, *İstanbul Tarihi*, 126-127; M. O. Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, ist., 1982, s. 306; Çeçen, *Su Tesisleri*, 179; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, 46; Eyi-ce, "Çeşme", *DLA*, VIII, 280-281; M. Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, ist., 1993, s. 243.

ENİS KARAKAYA

İSHAK AĞA ÇEŞMESİ

Beykoz'da Yalıköy Çayın Caddesi ile Gazi Yunus Sokağı'nın kesişiminde bulunan Serbostanî Mustafa Ağa Camii'nin (Yalıköy Camii) mihrap duvarının önünde yer alıyordu. 1983'te caddenin genişletilmesi sırasında

sökülmüş olan bu çeşmenin parçaları Beykoz Belediyesi'nin deposunda koruma altına alınmıştır.

1. Hilmi Tanışık bu çeşmeyi meydan çeşmesi olarak tanımlar. Konumu itibariyle bu çeşme meydan çeşmelerinin "çatal çeşmeler" grubuna dahildir.

Bir cephesi cami duvarına bitişik, yan cepheleri sağır olan bu çeşmenin sadece ön cephesinde musluk ve tekne vardı. Bu cephede, iki tane ince ve zarif sütunçe a-rasına alınmış yüzey kemerli sağır bir niş i-çine, aynataşımın görevini yapan ve bir sütun gövdesini andıran silindirik formlu

mermer taş koyulmuştur. Bunun içine o-yulmuş su kanalıyla bağlantılı olan lüle, sütunun alt kısmına bağlanmış, üst kısma ise üç satırlık kitabe yerleştirilmiştir. Hattı Edirneli Mehmed Emin Efendi'ye ait o-lan celi sülüs yazılı bu kitabe, çeşmenin 1154/1741'de İshak Ağa tarafından ve o-nun Galata voyvodası olduğu yıllarda yapıldığını göstermektedir. Sütunun üst kısmına tıpkı mezar taşlarında olduğu gibi, fakat daha küçük boyutlu bir kavuk şekli verilmiştir. Mermer teknenin iki yanında testi setleri yer alır. Kare planlı haznesinin üzerinde kiremit örtülü çatısı ve geniş bir ahşap saçak vardır. Yıkılana kadar suyundan yararlanılan bir çeşmeydi. Bugün bulunduğu yerde en ufak bir izi dahi kalmamıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, İshak Ağa Çeşmesi bütün klasik görünümüne rağmen orijinal form arayışlarına sahip görünmektedir. Bu araştırmacı yaklaşımı İshak Ağa'nın Beykoz Çayırı'ndaki diğer çeşmelerinde de görüyoruz. Bu nedenle Yalıköy'deki İshak Ağa Çeşmesi'nin Türk çeşme mimarisinde ilgi çekici bir sentezin ürünü olarak önem taşıdığı söylenebilir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 344-346; *İSTA*, V, 2670-2671; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 430, 432-433. ENİS KARAKAYA

İSHAK EFENDİ (Başhoca)

(1774 ?, Narda [bugün Yunanistan 'da] - Şubat 1836, İskenderiye yakınları [bugün Mısır'da]) Mühendis.

Mirat-ı Mekteb-i Mühendishane adlı eserinde İshak Efendi'nin biyografisini veren Mehmed Esad Efendi ve bu biyografiden yararlanarak İshak Efendi hakkında yazı yazan tarihçiler, onun ihtida etmiş (sonradan Müslüman olmuş) bir Musevinin oğlu olduğunu söylemekte ise de arşiv kayıtları babasının değil kendisinin ihtida ettiğini göstermektedir.

Genç yaşta babasını kaybeden İshak Efendi, kardeşi Esad Efendi üe birlikte ilk tahsillerim tamamladıktan sonra, farklı sahalara yönelmişlerdir. Kardeşi Esad Efendi Rumeli Ordu-yı Hümayun defterdarı olmuştur, İshak Efendi ise 18. yy'm sonu ile 19. yy'ın başında, Osmanlı Devleti'nde yenileşme teşebbüsleri içinde kurulan ve geliştirilmeye çalışılan askeri teknik okullardan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da

tahsil görmüştür.

îshak Efendi'nin Mühendishane'deki tahsilinden önceki eğitimi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İbranice, Yunanca, Türkçe, Arapça, Farsça, Latince ve Fransızca bilmesinden yola çıkarak hayatı ve muhiti hakkında bazı değerlendirmeler yaptığımızda, onun İbraniceyi aile muhitinde, Yunancayı doğduğu kasabada, Türkçe, Arapça ve Fars-çayı ise İslamiyet! genç yaşta kabulünden sonra medrese veya benzeri bir tahsilden geçerek öğrenmiş olması mümkün görünmektedir.

îshak Efendi 1806-1815 arasında Mü-hendishane'de tahsil görmüştür. Bu tahsili sırasında zekâsı, bilgisi ve çalışkanlığı-

la zamanın Mühendishane başhocası olan Hüseyin Rıfkı Tamani'nin dikkatini çekmiştir. 1816'da Medine'deki mübarek binaların tamirine giderken îshak Efendi'yi yardımcı olarak yanına alan Hüseyin Rıfkı Tamani 1817'de Medine'de vefat edince, yerine îshak Efendi teklif edilmiş, ancak II. Mahmud bu göreve başka bir mühendisi tayin etmiştir. Daha sonraki tayinlerinde de II. Mahmud'un îshak Efendi hakkında bazı tereddütleri olmuştur.

Medine'deki görevini bitirip İstanbul'a dönen îshak Efendi, Mühendishane'deki tahsiline kaldığı yerden devam etmiştir. 1823'te birinci sınıfta (mezuniyet sınıfı) okuduğu sırada, birçok lisana aşina olması sebebiyle, devletin en mühim vazifelerinden biri olan Diyan-ı Hümayun tercümanlığına getirilmesi düşünülmüştür. Ancak II. Mahmud'un "îshak Efendi Babîâli' ye birkaç defa celb olunup bazı evrak tercüme ettirilerek mahareti olup olmadığı tecrübe olunsun" şeklindeki hatt-ı hümayununda olduğu gibi bazı mülahazalar ve tereddütlerden sonra îshak Efendi, Temmuz 1824'te bu vazifeye tayin edilmiştir. Damadı Halil Esrar Efendi ile oğlu Sami Efendi'yi de maiyetine almıştır.

Mühendishane'deki "tarikine (kariyerine) hâlel gelmeden" 1829'a kadar bu vazifesini sürdüren îshak Efendi, bu yılın son aylarında Balkanlar ve sahillerdeki istihkâmları kontrol ve tamir etmekle görevlendirilmiştir. Bu göreve tayin edilmesinin asıl sebebi, kendisi hakkında ileri sürülen itimatsızlık ve tedbirsiz hareket etme gibi töhmetlerdi. Ancak kendisinin devlet sırlarını yabancılara ifşa etme gibi bir durumu söz konusu olmayıp, devlet adamları sırf tedbirli davranmak için bu yola başvurmuşlardır. Tarihçi Lütfi Efendi de îshak Efendi hakkında ileri sürülen töhmetin yersiz olduğunu ve bu durumun Reisül-

îshak Efendi'nin ölümünden sonra yapılmış yağlıboya portresi. *Ekmeleddin İhsanoğlu arşivi*

İSHAK EFENDİ

küttab Pertev Efendi'nin düşmanlığından doğduğunu belirtmektedir.

îshak Efendi kısa süren bu sürgün vazifesinden istanbul'a döner dönmez, 1830 sonlarına doğru, Mühendishane'ye baş-hoca olarak tayin edilmiştir. Mühendisha-ne'nin bozulan nizamını düzeltmek, tedrisatın seviyesini yükseltmek ve bunu başaramadığı takdirde cezalandırılmak şartıyla bu göreve getirilmiştir. Başhocalığa tayin edilir edilmez, mektebin düzenini sağlamak için ilk olarak ehliyetsiz hocaların işine son vermiştir.

Bu şekilde tedrisatı düzene sokmaya çalışan tshak Efendi'nin Mühendishane' de kurmuş olduğu yeni eğitim düzeni hakkında, 1831-1832'de istanbul'a gelerek Mühendishane'yi de ziyaret eden ve Ishak Efendi ile görüşen Amerikalı seyyah J. De Kay, onun şahsiyeti, davranışları ve meziyetleri yanında, okulun, talebelerin ve derslerin durumu hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgilerle 1833'te dönemin tek ve resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekayi'de* yazılanlar tshak Efendi'nin bu kısa zaman süresinde Mühendishane'de-ki tedrisatta, özellikle daha önce talebelerin yerde oturmalarına karşılık, iskemle tedarik edilmesi, sınıfa hocanın dersi işleyebileceği bir karatahtanın konulması ve talebelerin işlem yapabilmeleri için her bi-

rine birer yazı tahtası verilmesi gibi yenilikleri gerçekleştirmiş olduğuna işaret etmektedir.

îshak Efendi'nin başhocağılı sırasında Mühendishane'nin birinci sınıfında biri tatbikat olmak üzere 5 ders yapılıyordu. Derslerin birçoğu Ishak Efendi'nin hazırlamış olduğu *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye*, *Usulü's-siyaga*, *Usul-i Istihkamat* ve *Ka-vaid-i Ressamiye* gibi eserlerinden okutuluyor ve tatbikatları yapılıyordu. Aynı yıllarda gerek malzeme tedarikinde, gerek öğretimde Mühendishane'de yeni düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca Ishak Efendi, bu dönemde sürdürdüğü eğitim faaliyetleri yanında, Osmanlı Devleti'nde fen e-ğitimi için ihtiyaç duyulan birçok kitabı telif veya tercüme yoluyla kazandırmış ve bunları bastırmıştır.

Ishak Efendi 1834'te, başhocalık vazifesine ek olarak, Medine'deki mübarek binaların tamiriyle görevlendirilmiştir. 1836 başlarında buradaki işlerini tamamlayıp istanbul'a dönerken yolda vefat etmiştir. Hatırasına, Hasköy'deki Mühendishane yakınındaki mezarlığa, üzerinde "Divan-ı Hümayun sabık ser-halifesi ve Mühendis-hane-i Hümayun Başhocası el-Hacc Hafız Ishak Efendi" ibaresi bulunan bir taş dikilmiştir.

Ishak Efendi çalışkan, üstün bir zekâ

îshak

Efendi'nin

Usulü's-siyaga

adlı eserinde

yer alan top

dökümüne

ilişkin

bir resim.

Ekmeleddin

îhsanoğlu arşivi

ve kabiliyete ve güçlü bir şahsiyete sahip, çevresindeki kimselerin takdir ve hayranlığını kazanmış bir bilim adamıydı. Bu hayranlık yanında, birçok kimsenin de "çeke-memezlik" yüzünden husumetine hedef olmuştur. Ayrıca onun hırslı, paraya ve şöhrete düşkün bir şahıs olduğu da anlaşılmaktadır. Bu iki yönüyle îshak Efendi, devlet adamları tarafından çalışkanlığı ve kabiliyeti dolayısıyla takdir edilip görevlerinde desteklenirken, zaafı sebebiyle onlar nezdinde tam bir itimat ve takdire mazhar olamamıştır. Hakkındaki tereddütlü ve ihtiyatlı tavır en çok II. Mah-mud'un hatt-ı hümayunlarında görülür.

Vazifesine düşkün, gece gündüz tercüme ve telifle uğraşan, çok çalışkan bir bilim adamı olan İshak Efendi, derslerinde gayet ciddi, talebeleri tarafından sevilip sayılan, çok renkli bir şahsiyetti. Kendine has bazı huyları ve merakı olan, bilhassa nargile içmeyi seven îshak Efendi, günlük hayatında Sami Efendi ve Bahai Efendi a-drndaki iki oğlu ve kardeşi Esad Efendi ile birlikte istanbul'un Yavuzselim semtinde, Çukurbostan Mahallesi'nde oturuyordu. Mühendishane'de dersi olmadığı günler e-vinde kalır, namazını Sultan Selim Camii'n-de kılardı. Vaktini hiçbir zaman boşa geçirmeyen Ishak Efendi, Kuran-ı Kerim'i çok kısa bir zamanda ezberlemiş ve el-Hacc lakabı yanında el-Hafız diye de anılmıştır.

Hazırladığı birçok eseriyle talebelerin yetişmesine katkıda bulunduğu gibi Türk bilim ve eğitimine getirdiği yenilikler, onu devrin diğer âlimlerinden ayırır. 20 yıla yakın bir süre içerisinde değişik görevlerde ve farklı mevkilerde bulunan îshak Efendi, 1830'da başhoca olunca kendisi için bir nişan talep etmiş, hattâ madalyasının resmini bizzat tasarlayıp sunmuştur. Ancak II. Mahmud, daha az gösterişli bir başka nişan madalyası hazırlanıp Ishak Efendi'ye verilmesini emretmiştir.

Ishak Efendi'nin eserleri, Divan-ı Hümayun tercümanlığı ve başhocalık zamanı olmak üzere iki dönemde incelenebilir. Divan tercümanlığı döneminde iki e-ser hazırlamıştır. Bunlardan ilki *Rekz ve Nasbu'l-hıyam*, ikincisi ise *Tuhfetü'l-üme-rafi Hıfzı 'l-kıldâ.ır*.

1830'da başhoca olduktan sonra hazırladığı ilk eser, 1831'de basılan *Medhal fi'l-Coğrafya'dır*. Eser, eski başhoca ve İshak Efendi'nin hocası olan Hüseyin Rıf-kı Tamani'nin astronomi ile ilgili bir eserinin coğrafyaya dair bölümünün özetidir. Eseri hocası adına hazırlamıştır. Başhocalık yılları onun eser hazırlamadaki en verimli yıllarıdır. Yine 1831'de Fransızca kitaplardan aktarma yoluyla hazırladığı top dökümü konusundaki *Usulü's-siyaga adil* eseri Mühendishane'de ders kitabı olarak okutulmuştur.

Ishak Efendi haklı şöhretini, dönemin Avrupa fen kitaplarından faydalanarak hazırladığı *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye* adlı 4 ciltlik büyük eseriyle kazanmıştır. Eser 1831-1834 arasında II. Mahmud'un emriyle basılmıştır.

1831'e kadar yayımlanmış Osmanlı bi-

lim literatürü göz önüne alındığında, matematik, fizik, astronomi, biyoloji, botanik, zooloji ve mineraloji gibi birçok tabii ve riyazi bilimlerin basılı Türkçe metinlerini bir arada sunan eser, kimya konusunda Türkiye'de basılan ilk Türkçe makaleyi de ihtiva etmektedir. 19. yy'da Avrupa'da yayımlanan benzer eserlere yakın seviyede olan *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye* 1841-1845 arasında Mısır'da basılmış ve orada da etkilerini göstermiştir.

Ishak Efendi'nin diğer eserleri arasında, 1832'de tamamladığı ve ancak 1834'te basılan *Usul-ı htihkâmâtı* sayabiliriz. Ishak Efendi'nin, Belvan adlı bir Fransız mühendisin kitabından tercüme ettiğini belirttiği, 461 sahife ve 21 tablodan oluşan tek ciltlik bu eser, üç makale halinde düzenlenmiştir. Bunlardan birinci makalede harp sanatı, muharebe ve orduların kurulması, ikinci makalede hafif istihkâmlar, üçüncü makalede ise ağır istihkâmlar ele alınmıştır. Mühendishane'de ders kitabı olarak o-kutulan bu eserden başka, yine 1832'de telif ettiği ve 1835'te basılan *Aksü'l-mera-ya fi Ahzi'z-Zevaya* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır. 122 sahife ve 4 tablodan oluşan üç bölümlük eser, okant, sekstan ve daire-i inikas (cercle achromatique) gibi yükseklik ve uzaklık ölçme aletlerinin kullanımı ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir.

Yazma halindeki eserleri ise, arazi ölçme kaidelerinden ve tatbikatından bahseden *Kavaid-i Ressamiye* ile, *Risale-i Ceyb* adındaki astronomi eseri ve buharlı gemilerin mucidi ve ilk uskurlu (arkadan pervaneli) denizaltıyı yapan Amerikalı gemi mühendisi Robert Fulton'ın (1765-1815) *Torpedo war and submarine explosions* adlı eserinin Fransızcasından (*Le torpedo, ou moyen defaire sauter en mer leş navi-res ennemis*) tercüme ederek hazırladığı *el-Risalat el-Berkiyefi Alat el-Ra 'diyye* adlı eserdir.

Ömrünü, Divan-ı Hümayun tercümanlığı ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun gibi iki önemli müessesede devlet hizmetiyle geçirmiş olan Ishak Efendi,

modern Avrupa biliminin Osmanlı Devleti'ne girişinde ve gelişmesinde önemli rol alan şahsiyetlerden biridir. Eğitimine medresede başlamış, Mühendishane'de devam etmiş bir Osmanlı mühendisi ve hocası olan İshak Efendi, özellikle yeni ilmi terminolojinin yerleşmesinde büyük katkılarda bulunmuştur.

Bibi. J. De Kay, *Sketches of Turkey, 1831-1832*, New York, 1833; *Tarib-i Lutft*, II; Meh-med Esad Efendi, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, ist., 1312; A. Galante, *His-toire desjuifs de Turquie*, V, ist., ty; E. İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü)*, Ankara, 1989; E. İhsanoğlu, "Başhoca İshak Efendi: Pioneer of Modern Science in Turkey", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, (yay. Ca-esar E. Farah, The Thomas Jefferson Univer-sity), USA, 1993, s. 157-168.

EKMELEDDİN İHSANOĞLU

İSHAK KARAMANI TEKKESİ

bak. KORUK TEKKESİ

İshak Paşa Camii

Cengiz Kahraman, 1994

İSHAK PAŞA CAMİİ

Eminönü İlçesi'nde, Cankurtaran Mahallesi'nde, Bâb-ı Hümayun'dan Ahırkapı Meydanı'na doğru inen İshak Paşa Caddesi ü-zerinde yer almaktadır.

II. Mehmed (Fatih) (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) dönemlerinin devlet ricalinden Sadrazam İshak Paşa (ö. 1487) tarafından, yanındaki hamamla ve günümüze ulaşmamış olan mekteple birlikte inşa ettirilmiştir, İshak Paşa'nın İstanbul'daki bu eserlerinden başka, doğum yeri olması muhtemel görünen inegöl'de bir külliyesi, ayrıca Bursa, Kütahya, Ankara, Selanik ve Köstendil'de birçok hayratı bulunmaktadır. Son şeklini 891/1486'da alan vakfiyesinin birden fazla aşamada kaleme aldığı, inegöl'deki külliye'nin kısmen 8737 1468-69'da tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyede "mescit" olarak zikredilen, sonradan minber ilavesiyle camiye dönüştürüldüğü anlaşılan İstanbul'daki bu yapı da II. Mehmed (Fatih) dönemine veya II. Bayezid döneminin başlarına ait olmalıdır.

Caminin girişi üzerinde, yan yana yer alan üç adet kitabe, yapının 1116/1704'te mütevellî Mehmed Ağa, 1144/1731-32'de Bağdatlı Yahya Ağa, 1226/1811'de de III. Selim'in üçüncü kadını (1855'te vefat e-den Tab'ısafa Kadın olacak) tarafından tamir ettirildiğini belgelemektedir. 1918'de Cankurtaran semtim baştan başa harap e-den yangında İshak Paşa Camii ile hamamı da büyük ölçüde hasar görmüş, cami 1951'de onarılmış, daha sonra da elden geçirilmiştir.

Cami, kare planlı (8,60x8,60 m) ve kubbeli bir harim ile kare planlı ve kubbeli i-ki

birimden oluşan bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Harimin kuzey duvarındaki izlerden, son onarımda ihya edilmemiş olan son cemaat yerinde kubbelerin yuvarlak kemerlere oturduğu anlaşılır. Harimin girişi kuzey cephesinin soluna (doğu kesimine) kaydırılmış, aynı cephede yer alan iki pencerenin arasına, yapının ekseninde bulunmayan küçük bir son cemaat yeri mihrabı yerleştirilmiştir. Moloz taşlarla örülmüş olan cephelerde, iki sıra halinde düzenlenmiş dörder pencere vardır. Alttaki pencerelerin dikkört-

gen açıklıkları mermer sövelerle kuşatılmış, topuzlu demir parmaklıklarla donatılmış ve tuğla örgülü sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Kurşun kaplı kubbe içeriden pandantiflere, dışardan sekizgen prizma biçiminde, sağır bir kasnağa oturur. Beden duvarlarının ve kasnağın saçakları testere dişi silmelerle oluşturulmuştur.

Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan minare, kesme küfeki taşı ile örülmüş, yarım sekizgen biçiminde bir kaide üzerine oturur. Silindir biçimindeki, tuğla örgülü gövdesinde küfeki taşından iki adet bilezik dikkati çeker.

BibL Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 5, no. 27; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 26; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, I, 4-5, no. 17; V. Tamer, "Fatih Devri Ricalinden İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları", *VD*, IV, 107 vd; Öz, *istanbul Camileri*, I, 77; Ayverdi, *Fatih IH*, 293, 425-426; *Eminönü Camileri*, 97-98.

M. BAHA TANMAN

İSHAK PAŞA HAMAMI

Eminönü İlçesi'nde, Cankurtaran Mahallesi'nde, İshak Paşa Camii'nin batısında yer almaktadır.

Cami ile beraber II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) veya II. Bayezid döneminin (1481-1512) ilk yıllarında inşa edilmiş olan hamam günümüzde ardiye ve imalathane olarak kullanılmaktadır. Sıcaklığın ve ılıklığın bazı kesimleri yıkılmış, geriye kalan ve çok harap durumda bulunan kesimler de sonradan açılan kapılarla özgün tasarımların belirli ölçüde yitirmiştir.

Tek hamam olarak tasarlanan yapının duvarları kaba yontulu küfeki taşı ile, üst yapısını oluşturan kubbe ve tonozlar ise tuğla ile örülmüştür. Kare planlı (11,50x 11,50 m) soğukluk kubbe ile örtülmüş, kubbeye geçiş, prizmatik üçgenlerin dol-guladığı tromplarla sağlanmıştır. Giriş cephesi ile bunun solunda yer alan cephede, soğukluğu aydınlatan, üç sıra halinde düzenlenmiş pencereler görülür. Sıcaklıkta Türk hamam mimarisinin en eski ve en yaygın şeması olan dört eyvanlı plan uygulanmış, kare planlı ve kubbeli köşe halvetlerinden biri ılıkılık olarak değerlendirilmiştir. Köşeleri pahlanmış kare planlı

İSİDOROS

İSKELELER

Miletoslu İsidoros ve Tralles'li Antemios'un büyük eseri Ayasofya. *Tahsin Aydoğmuş*

İshak Paşa Hamamı

Tahsin Aydoğmuş, 1992

ve kubbeli merkezi birim göbektaşını barındırır. Dört yönde bunu kuşatan eyvanlardan ikisi dilimli yarım kubbelerle, ikisi de yıldız tonozlarla örtülüdür. Köşe halvetlerine pahlı köşelerden geçiş sağlanmıştır. Ilıklık bölümüne açılan helanın varlığı temel izlerinden tespit edilebilmektedir.

Bibi. Glück, *Bâder*, 66-69; Ayverdi, *Fatih III*, 426-427.

M. BAHA TANMAN

İSİDOROS

(*Mesembria [Nesebar], Bulgaristan, 1380'e doğru-Roma, 27Nisan 1453*) Din adamı.

Gençliğinde Konstantinopolis'teki Ayi-os Dimitrios Manastırı'nda papaz olan Isidoros, 1434'te Illiria başpiskoposu yardımcısı sıfatıyla, Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birleşmesini görüşen Basel Kongre-si'ne katıldı ve bu birliğin savunucusu olarak 1437'de Kiev metropoliti ve tüm Rusya'nın patriği seçildi. Ertesi yıl İtalya'ya giderek Floransa Konsili'ne katıldı ve iki kilisenin birleşmesi için büyük çabalar harcadı. Floransa'ya gelen Bizans imparatoru VIII. İoannes Paleologos'un(-») da katkısıyla bu birlik onaylandıktan sonra Isidoros Kiev ve oradan Moskova'ya giderek kiliseler birliği kararını Kremlin Katedra-li'nde okudu. Ancak Rus rahiplerinin tepkisi karşısında Grandük II. Vassili kararı reddedip Isidoros'u bir manastıra hapsetti. Oradan kaçabilen metropolit, Roma'ya döndü ve bu defa Papa IV. Eugenius tarafından kiliseler birliği sağlamak üzere Konstantinopolis'e gönderildi. Burada da başarı sağlayamayan Isidoros 1452'de, bu defa yaklaşan Türk tehlikesi karşısında yeniden Bizans başkentine geldi. Kentin alınışında esir düştü ve fidye karşılığında Ga-latalılara teslim edildi.

Oradan Roma'ya yazdığı mektup İstanbul'un fethini anlatmakla birlikte, propaganda mahiyetinde olduğu ve Avrupa'da Türklere karşı bir tepki oluşturmayı amaç-

ladığı için olaylardan çok yakınmalara yer verir. Özellikle kent halkının tutsak e-dilmesinden ve kentten çıkarılarak sağa sola dağıtılmasından yakınır.

STEFANOS YERASÎMOS

İSİDOROS (Miletoslu)

(6. yy) Mimar.

Batı Anadolu'da bugünkü Söke yakınında ilkçağın ünlü medeniyet merkezlerinden Miletos'ta dünyaya gelen Isidoros, 6. yy'da yaşamıştır. Yaşamı hakkında yeterli bilgi elde edilememektedir. Çağının iyi yetişmiş bir "mühendis mimarı" ve matematikçisi olduğu anlaşılan Isidoros, aynı derecede başarılı bir mühendis olanı, Tralles'li Antemios(-») ile birlikte imparator I. Iustinianos (hd 527-565) tarafından, Nika Ayaklanması sırasında 532'de harap olan Ayasofya'nın yeni bir plana göre inşa edilmesi için görevlendirilmiştir.

Ayasofya, bu iki mimarın planına göre ve çağına göre çok cüretli sayılabilecek bir tekniğin uygulanması ile 532-537 arasında gerçekleştirildi. Çok büyük olan kubbe o yulara kadar hiç denenmemiş bir düzene göre binanın ortasına oturtulmuştu. Ancak Roma mimari tekniğine göre yapılan ve hayli yayvan olan bu kubbenin 557'de çökmesi üzerine imparator I. Iustinianos, onarım yapılmasını, İsidoros'un yeğeni Genç Isidoros'tan istedi. O da İus-tinianos'un Suriye'de Fırat kıyılarında Ze-nobia'daki imar işlerinde çalışmış yetenekli bir mimardı. Ayasofya'nın kubbesi, sistemi ve tekniği bütünüyle değiştirilerek, eskisine nispetle daha yükseltilmiş o-larak Genç Isidoros yönetiminde inşa e-dildi. Esasında bir matematikçi olan Isidoros, bu ilim dalında Evtokios'un yetişmesine yardımcı olmuş, ayrıca Heron'un *Ka-marika* adlı eserine bir açıklama yazmıştır. Genellikle Isidoros, aynı adlı yeğeni ile karıştırılır. Suriye sınırındaki Dara şehrinin surlarında taşkınlardan meydana gelen za-

rarların onarımında danışman olarak fikri alınan Isidoros ile yine Suriye'de Kinnes-rin'de 550 tarihli kitabede adı geçen "ünlü mühendis" İsidoros'un bu iki mimar-mühendisten biri olduğu sanılır. C. Butler de 6. yy'da yapılan Kasr ibn Vartan Saray ve Kilisesi'ni Isidoroslara izafe eder. Ayrıca bu mimarlardan birincisinin Konstanti-nopolis'te yine I. Iustinianos'un yeniden yaptırdığı Havariyun (Ayii Apostoli) Kilise-si'nin(-*) inşasını da gerçekleştirdiği tahmin edilir.

Her iki Isidoros hakkında bilinenler, I. Iustinianos döneminin yazarı Prokopios' un bu imparatorun yapıları hakkındaki *Peri ktismaton* (Latince *De Aedificiis*) başlıklı eserinde (I, 1, 24, 50, 70 ve II, 3, 7; Genç Isidoros'a dair, II, 8, 25) ve Agatias' ta (V, 9) rastlanan kısa notlardan ibarettir.

Bibi. Fabricius, "Isidoros von Milet", Pauly-Wissowa, *Realencyklopadie*, DC, 2, sütun 2081; H. Glück, "İsidoros", *Tbieme-Becker, Künstler-lexikon*, XIX, s. 251; "Isidoro", *Encyclopedia Italiana*, 1933, XIX, s. 602.

SEMAVÎ EYİCE

İSKELE CAMÜ

bak. MUSTAFA III CAMii

İSKELELER

iskeleler, deniz ulaşım ağının duraklarıdır. Önceleri kayıkların, buhar döneminden sonra da vapurların yanaştığı, yolcu ve yük alıp boşalttığı yerlerdir.

19. yy'm ortalarına değin, istanbul'da deniz taşımacılığı kayıklarla yapılmaktaydı. Örneğin, 17. yy'da, Marmara, Haliç ve Boğaziçi'nde yirmiye yakın kayıkçı iskelesi olduğu biliniyor. Bu iskeleler, suya doğru uzatılmış ahşap köprüler biçimindeydi, iskele binaları yoktu. Halkın genel kullanımına açık, pazar kayıklarının yanaştığı bu iskelelerinin dışında, sarayların, yalıların da özel iskeleleri bulunmaktaydı, iskele binalarının ve yaşama yerlerinin

Sebah&
Joaillier'in
fotoğrafında
Sirkeci Araba
Vapuru
iskelesi.
*Alman Arkeoloji
Enstitüsü Fotoğraf
Arşivi, 9709*

daha düzgün, daha özenli yapılması, buharlı vapurların kullanılmasından sonra gerçekleştirilmiştir.

istanbul iskelelerinin pek çoğunun belirli bir mimari çizgi birliği içinde gerçekleştirildiği daha ilk bakışta anlaşılmaktadır. Bunların bir bölümü ahşaptır ve eski istanbul evlerinin, Boğaz yalılarının küçük müstemilatları gibidir.

istanbul iskelelerini, yapılış ve işlevlerine göre, önce ahşap veya kagir olarak, sonra da sadece iskele kullanımlı veya bunun yanısıra başka işlevler de taşıyanlar biçiminde sınıflandırmak mümkündür.

Genellikle, ahşap iskeleler başka işlev görmezler. Buna karşılık, kagir (taş-beton) olanlar, dükkân, dernek vb ikinci bir işlev de yüklenmiş durumdadır.

iskele binalarının çoğu neoklasik tarzda inşa edilmiştir. Ahşap olan dikdörtgen planlı iskelelerin içinde, bekleme salonu, başmemur, çımacı odaları, hela, bilet satış gişesi bulunmaktadır. Çoğu tek katlıdır. Bazılarında yolcu çıkış mahalli vardır. Bu bölüm, binanın bir yanında sundurma biçimindedir ve açık tarafı ahşap direklerle çevrilidir. Pencereilerin çoğu giyotin ti-pindedir. Bazılarında sivri kemerli pencereler bulunur. Binaların çatıları ise, beşik veya kırma çatı tarzındadır. En yeni olanlarda teras tipi çatılara da rastlanmaktadır.

Kagir iskele binaları, ahşap olanlardan biçim bakımından farklıdır. Çift katlılar çoğunluktadır. Bazı yeni örnekler dışında hepsi neoklasik tarzda inşa

edilmiştir. Bunların planları, çok işlevli oldukları için çe-

şitlilik göstermektedir, iskelelerin ahşap veya beton yanaşma yerleri de çeşitli biçimdedir. Bir kısım denize doğru uzamakta, diğerleri ise (özellikle Boğaz'ın dar ve akıntılı yerlerinde) bina önünde dar bir şerit biçiminde yer almaktadır.

İstanbul iskelelerinin belirtilmesi gereken bir başka özelliği de, iskele meydanlarıdır, iskelelerin ilk inşa edildiği 19. yy' dan bu yana, iskele meydanları küçülmüş, birçok yerde de ortadan kalkmıştır. İskelelerin kara yönünde açıldığı meydanlar, o semtin merkezi sayılabilir. İskele binasına girecek olan yolcular bu meydanda toplanır, vapurlardan inenler de aynı yerde karşılanır. İskele meydanlarının çevresinde çoğu kez, o semtin veya köyün çarşısı bulunur. Dükkânlar, kahvehaneler ve camiler yer alır. Bu meydanlar sosyal yaşamın odaklaştığı canlı mekânlardır.

İstanbul kent içi deniz ulaşım ağı ve kapasitesi bakımından, dünyada New York' tan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Böyle olunca da, vapurların uğrak yerleri iskeleler büyük önem kazanmaktadır. 1994'te, hizmette olan Şehir Hatları iskelelerinin sayısı elli biridir. Yalova, Çınarcık, Topçular, Karamürsel ve Hereke iskeleleri de bu sayı içindedir. Ayrıca, İstanbul Büyükşehir Belediyesi deniz otobüslerinin de dokuz terminali bulunmaktadır.

Eminönü-Sirkeci iskeleleri: İstanbul'da vapurların ilk kalkış ve dönüş yeri olarak Eminönü dikkati çekmektedir. Eski yıllarda iskelelerle donanmış Galata Köprüsü' nün yan tarafı Eminönü'nün yükünü pay-

laşmaktaydı. Ancak 1980'lerden beri köprü bu iş için kullanılmamaktadır.

1993'te açılan yeni Galata Köprüsü' nün Eminönü ayağından 200 m mesafede Boğaz' hattı iskele binası yer almaktadır. Dikdörtgen planlı, tek katlı betonarme yapının geniş gölgelikli çatısı eternitle kaplanmıştır. İskele binasının uzun ön duvarı denize paralel konumdadır. Önünde beton yanaşma yeri vardır. Galata Köprüsü' ne bakan kısa yanında gişeler ve yolcu çıkış mahalli bulunmaktadır, iskele binasının büyük bölümü yolcu salonuna ayrılmış durumdadır. Ayrıca başmemur, memur ve çımacı odaları ile kara yanında dükkânlar yer almaktadır.

Boğaziçi'ne sefer yapan özel gezi ve tarifeli vapurlar Boğaz Hattı İskelesi'ne yanaşmaktadır. Boğaz Hattı İskelesi'nin Sirkeci yönüne doğru aralıklı olarak sıralanan Kadıköy ve Üsküdar iskeleleri de aynı mimari yapı tarzında inşa edilmiştir. Adlarından da anlaşıldığı gibi, Eminönü-Kadı-köy ve Eminönü-Üsküdar vapur seferleri bu iskelelerden yapılmaktadır, iskele binaları 20. yy'm son çeyreğinde inşa edilmiştir. Ancak, dikkati çeken mimari bir özellik taşımamaktadır. 1990'lardan sonra artan yolcu sayısı karşısında bu iskeleler yetersiz kalmıştır. Bunun için Şehir Hatları İşletmesi yeni proje çalışmaları yapmaktadır. Ayrıca, Marmara'ya, Bostancı ve Adalar'a giden tüm vapurlar için

Yenika-pı semtinde büyük bir iskeleler grubunun planlama çalışmaları sürmektedir.

Sirkeci'de, Üsküdar İskelesi'nin hemen

İSKELELER

200

201

İSKELELER

İ

K

R

Rumeli Yakası: Tophane (yıkıldı), Salıpazarı (yıkıldı), Kabataş, Barbaros Hayrettin, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme (hizmet dışı), Arnavutköy, Bebek, Rumelihisarı (hizmet dışı), Boyacıköy (yıkıldı), Emirgân (yıkıldı), İstinye, Yeniköy, Ta-rabya (hizmet dışı), Kireçburnu (yıkıldı), eski Büyükdere (hizmet dışı), Büyükde-re, Sarıyer, Yenimahalle (yıkıldı), Rumelikavağı.

Anadolu Yakası: Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy (yıkıldı), Kandilli, Anadoluhisarı, Kanlıca, Çubuklu, eski Paşabahçe (hizmet dışı), Paşabah-çe, Beykoz, Anadolukavağı.

Haliç: Köprü-Haliç, Yemiş (yıkıldı), Cibali (yıkıldı), Fener, Balat, Ayvansaray (hizmet dışı), Defterdar (hizmet dışı), Eyüp (hizmet dışı), Kâğıthane (yıkıldı). Söğütözü (yangın geçirdi), Halıcıoğlu (yıkıldı), Hasköy (hizmet dışı), Camialtı, Kasımpaşa.

Ada İskeleleri: Büyükada, Heybeliada, Burgazada, Kınalıada, Sedefadası, Yassı-ada.

Diğer iskeleler: Salacak (yıkıldı), Moda (hizmet dışı), Kalamış (yıkıldı), Fenerbahçe (yıkıldı), Caddebostan (yıkıldı), Suadiye (yıkıldı), eski Kartal (hizmet dışı), Pendik (hizmet dışı), Darıca (hizmet dışı), Sirkeci, Eminönü, Karaköy, Harem (araba vapuru), Haydarpaşa, eski Kadıköy, Bostancı, Kartal, Eskihisar, Yalova, Çınarcık.

nünde 50 m ilerisinde bulunan küçük Kabataş I İskelesi de dikdörtgen planlıdır ve kemerli pencereleriyle dikkati çekmektedir. Bu iskele genellikle yazın açılmakta, Üsküdar'a ring seferi yapan motorbotlara hizmet vermektedir.

Kabataş'ta bulunan bir başka iskele de, Deniz Otobüsleri İskelesi'dir. Vapur iskelesinin Fındıklı yönünde konumlanmış bu iskelenin, dar kenarı denize dik durumdadır. Çelik konstrüksiyonlu prefabrik binası, beşik çatı ile örtülmüştür. Bina girişinde gişeler ve turnikeler bulunmakta-yanındaki Sirkeci-Harem Araba Vapuru iskelesi, daire planlı beton bir binadır.

Konik çatısı eternit kaplıdır. Bol pencereli duvarlarda bir bölüm gişelere ayrılmıştır. Binanın denize dönük yüzünde yapılan ek bir bölme, başmemur, memur ve çımacı o-daları içindir, iskelenin yanaşma yerinde motorlu araçların vapura girebilmesi için rampa bulunmaktadır. Bu iskele, 1988-1989 arasında hizmetini durdurmuş, daha sonra yine açılmıştır.

Sirkeci-Harem Araba Vapuru İskelesi ile Sepetçiler Kasrı arasında Adalar iskelesi yer alır. Asıl iskele binası, kare planlı beton bir yapıdır. Kıрма çatısı kırmızı kre-mitle kaplı binanın büyük pencereleri vardır. Pencerelerin üst kısmı çapraz çitalarla yapılan gölgelikle süslenmiş; ana binanın büyük bölümü yolcu salonuna ayrılmıştır. Sonradan yapıldığı anlaşılan iki küçük ek dikkati çekmektedir. Kara yönündeki iki köşesine, gişeler ve başmemur kulübeleri eklenmiş; bu bölümler tuğla ile yapılmıştır, iskelenin yanaşma yeri ise betondur. Adalar İskelesi'nden, Adalar, Yalova ve Çınarcık'a vapur seferleri yapılmaktadır.

Haliç İskeleleri: Kâğıthane ile Alibey-köy derelerinin birleşmesiyle ortaya çıkan Haliç, zamanla alüvyonlar ve çevredeki fabrika atıkları yüzünden hızla dolmuştur. Bu nedenle çok sığlaşmış, bazı yerlerde adacıklar oluşmuştur. Eskiden Kâğıthane Deresi ağzına değin gidebilen vapurlar artık yolun yarısına uzanabilmektedir. Haliç'in çamur ve atıklarla dolması, buradaki iskelelerin birçoğunu etkilemiştir. 1994' te, Haliç'e sefer yapan vapurlar, Köprü-Haliç, Kasımpaşa, Fener ve Balat iskelelerine ulaşabilmekteydi. Daha ilerideki iskeleler ise kapalı durumdaydı. 1980'li yularda, park yapımı için Haliç kıyılarındaki birçok bina yıkılmış; o sırada Yemiş, Ci-bali, Halıcıoğlu iskeleleri de ortadan kaldırılmıştır. Sütlüce iskelesi 1992'de geçirdiği bir yangın sonucu harabeye döndü. Haliç'in en uç iskelesi olan Kağıthane İskelesi ise yıllar önce yok olmuştu. Hasköy, Ayvansaray, Defterdar ve Eyüp iskeleleri sağlam olmalarına karşın vapur yanaşmasına uygun su derinliği bulunmadığı için kullanılmamaktadır.

Haliç'te bugünkü iskele binaları 1910' lu yıllarda inşa edilmiştir. Genel hatları bakımından Boğaziçi iskelelerine benzemektedir. Bunların hepsi ahşaptır. Ancak, yeni yapılan betonarme Köprü-Haliç İskelesi bunların dışında tutulabilir. Galata Köprüsü inşaatı sırasında geçici olarak Eminönü yakasında yapılan prefabrik iskele, 1994 içinde, köprüye yakın yeni iskeleye taşınacaktır. Bu iskele betonarme bir yapıdır. Alçak tavanlı ve dikdörtgen planlı binanın orta bölümündeki yolcu salonu daha yüksek yapılmıştır. 1980lerden sonra inşa edilen betonarme iskelelerin alışılmış biçiminde olan Köprü-Haliç İskelesi, çatısıyla birleşen geniş alınlığı ile dikkati çeker. Kare planlı ve yüksek damlı yolcu bölümü dışında, iskele binasında gişe, başmemur ve çımacı odaları ile hela bulunmaktadır. Üsküdar'dan kalkan Şe-

hir Hatları İşletmesi'ne ait motorbotlar, önce Galata Köprüsü'nün altından geçerek

Halic'in Eminönü sahilindeki Köprü-Haliç İskelesi'ne, sonra da diğerlerine uğrar.

Köprü-Haliç İskelesi'nden sonraki ilk durak, Atatürk Köprüsü'nün altından geçilerek ulaşılan Kasımpaşa İskelesi'dir. Kasımpaşa iskele binası, bu hattın en büyük yapısıdır. Kare planlı, tek katlı bu ahşap bina, kiremitli kırma çatısı ve Haliç yönünde uzayan, daha alçak ikinci çatı uzantı-sıyla dikkati çeker. Bu uzantı, altındaki i-leri çıkmış yolcu salonunun üstünü örtmektedir. Denizden bakılınca sol yanda kalan sundurma, yolcu çıkış mahallidir. Kasımpaşa iskele binasının yolcu bekleme salonu iki bölümlüdür. Galata Köprüsü yönündeki Üsküdar Bekleme Salonu, Hasköy yönündeki ise Haliç Bekleme Sa-lonu'dur. Ayrıca binada gişe, başmemur, memur, çımacı odaları ile hela bulunmaktadır. Kasımpaşa İskelesi'nin dar ahşap yanaşma yerine duba eklenmiştir.

Halic'in üçüncü iskelesi Fener'dir. Bu iskele binası dikdörtgen planlıdır. Uzun kenarı denize bakan binanın kırma çatısı kiremide kaplıdır. Denizden bakıldığında, sol tarafında sundurma biçiminde yolcu çıkış mahalli bulunmaktadır. Binanın sağ tarafında ise yolcu bekleme salonu, gişe, başmemur ve çımacı odaları yer alır. İskelenin kazıklar üstünde suya uzanan geniş cepheli yanaşma yeri ahşaptır.

Fener İskelesi'nden sonraki durak Ba-lat'tadır. Balat Vapur İskelesi Nisan 1994' te Halic'in son iskelesi durumundaydı. Balat iskele binası ve Halic'in hizmet dışı bırakılmış diğer iskele binaları, Fener İskelesi modeline aynen uyan yapılardır.

Balat'tan Hasköy kıyısına uzanan eski Galata Köprüsü, yeni konumunda çeşitli sorunlar yaratmaktadır. Köprü dubalarının zaten az olan Haliç akıntısını kestiği ve atıkların yığılmasını kolaylaştırdığı görülmektedir. Eski Galata Köprüsü'nün Halic'e yerleştirilmesinin ardından, 1994 başlarında Hasköy ve Ayvansaray iskele-

lerine uğrayan motorbotların seferleri iptal edilmiştir.

Karaköy iskeleleri: Halic'in İstanbul Boğazı'na bağlandığı yerin Beyoğlu yakasında bulunan Karaköy İskelesi, duba ü-zerindedir. 1960'ta açılan eski yüzer iskele 19<56'da bir kaza sonucu yanmış, onarılarak yeniden hizmet görmüştü. Daha sonra inşa edilen yeni Karaköy İskelesi, 1984' te yerine konmuştur. Bu iskelenin sualtı dubaları ile güverte platformu Haliç Ter-sanesi'nde inşa edilmiş, üstündeki bina ise özel bir firmaya yaptırılmıştır. Güvertesi 83x26,5 m olan yüzer iskele iki katlı ve dikdörtgen planlıdır. Denize uzanan geniş kenarlarındaki ve alnındaki yanaşma yerlerine gerekirse üç vapur yanaşabil-mektedir.

- Karaköy İskelesi'nin alt katında, karadan bakılınca sağ yanda, banliyö trenleri bilet gişesi, polis güvenlik odası, solda ise yük bileti satış gişesi bulunmaktadır. Az içeride dört jeton gişesi, onların ilerisinde de turnikeler ve karda geçiş kısmı yer almaktadır. Turnikelerden geçilince bekleme salonuna girilir. Bekleme bölümünün sol yanında

başmemur odası ve salonun dip kısmında da sanat galerisi ile gazete bayii bulunmaktadır. 1991'de hizmete giren 40 ırlık sanat galerisi, yolculara vapur beklerken sergi izleme olanağı yaratmıştır. Gazete bayii ve sanat galerisinin ötesinde kalan bölüme, bekleme salonundan çıkılarak iskelenin alnına bakan kapılardan girilebilmektedir. Burada, çımacı, armatör, temizlik, itfaiye odaları ile mescit, depo, kalorifer kazanı, banyo ve hela bulunmaktadır.

Karaköy İskelesi'nin üst katında ise çeşitli enspektörlük odaları, nöbetçi yatakhaneleri, Devlet Demiryolları bilet satış gişesi ve yolcu bekleme salonu vardır. Bu bekleme salonu, alt kattaki salonla merdiven bağlantılıdır. Üst kat salonu ancak kalabalık saatlerde açılmaktadır. Bu katın etrafı genişçe bir balkonla çevrilidir ve binanın iki yanına, yanaşan vapurlara giriş

için, davlumbaz denen merdivenli bölümler yapılmıştır.

Karaköy İskelesi'nin çatısında bulunan seyrüsefer kulesi ise, Şehir Katlan vapurlarının tarifeye uyup uymadıklarının kontrol edildiği yerdir. Büyük yolcu kitlelerine hizmet veren bu iskele, aynı zamanda bir yönetim ve kontrol merkezidir. O nedenle de birçok görevliyi barındırmaktadır. Karaköy İskelesi'nde elli kişi çalışmaktadır. Diğer iskelelerin hiçbirinde bu kadar kalabalık bir personel yoktur. Karaköy İskelesi'nden Haydarpaşa bağlantılı Kadıköy seferleri yapılmaktadır.

Karaköy Vapur İskelesi'nin Tophane yönünde ve az ilerisinde istanbul Büyük-şehir Belediyesi'nin Karaköy Deniz Otobüsü İskelesi bulunmaktadır. Bu iskele de vapur iskelesi gibi duba üstündedir. Ancak boyut olarak onun yarısı kadardır ve tek kadıdır. Denize dik konumdaki iskelenin iki yanında yanaşma yerleri vardır, iskele binası, metal konstrüksiyonlu ve prefabrik bir yapıdır. Beşik çatısı oldukça yayvandır. Metal duvarları çepeçevre pencerelidir. Kara yönünden binaya girilince sol tarafta gişeler ve terminal şefinin odası vardır. Turnikelerin arkası ise tamamen yolcu bekleme salonuna ayrılmıştır. Karaköy Deniz Otobüsü İskelesi'nden Bostancı ve Kadıköy'e tarifeli seferler yapılmaktadır.

Kabataş iskeleleri: Fındıklı ile Dolma-bahçe semtleri arasında kalan Kabataş'ın adı 19. yy'dan kalmaz. "Köse Kethüda" diye anılan Mustafa Necib Çelebi, orada bulunan büyük bir kayayı yontturarak iskele durumuna getirtmişti. Kabataş adı bu iskeleden kaynaklanmıştır. Sonraları, aynı yere Şirket-i Hayriye tarafından yapdan ahşap iskele, Üsküdar'a sefer yapan yandan çarklı araba vapurları içindi.

Şirket-i Hayriye zamanında Boğaziçi' ne sefer yapan yolcu vapurları da bu iskeleye uğrardı. İskele binası, önceleri ahşapken, 1960'ta yeniden betonarme olarak yapılmıştır. Daha sonra bu bina da yıkılarak 1989'da yerine daha büyük bir iskele inşa edilmiştir.

Kabataş İskelesi, dikdörtgen planlı betonarme bir yapıdır. Teras izlenimini veren düz

çatılı yapının geniş bir alın kısmı vardır. Karadan bakılınca, çatının biraz altından öne doğru uzanan ve iki sütun ü-zerinde duran lacivert gölgelikli bir girişi bulunmaktadır. Binanın kapı ağzında iki gişe, sonra da turnikeler vardır. Turnikelerin önü büyük bir yolcu salonudur. Her iki yan duvar büyük pencereler ve çıkış kapılarıyla kaplıdır. Karşı duvarda ise seramik bir eski istanbul Limanı resmi bulunmaktadır, iskele binasının denize dönük dar yüzünde, girişteki gölgelik hizasında çatısı bulunan küçük bir ek bölüm daha vardır. Burada da başmemur, memur, çımacı odaları yer almaktadır.

iskelenin denize 55 m uzanan betonarme yanaşma yeri 23 m genişliğindedir ve üç geminin yanaşmasına uygundur. Kabataş İskelesi'nden Üsküdar, Yalova ve Çınarcık'a seferler yapılmaktadır.

Kabataş İskelesi'nin, Dolmabahçe yö-

Şehir Hatları İşletmesi'ne Ait İstanbul İskelelerinden Geçen Yolcuların Ocak 1994'e Ait Bir Günlük Ortalama Sayısı

	<i>İçten Kan</i>	<i>Tonlam</i>	
Eminönü-Kadıköy (2)	20 248	5 287	25 725
Eski-Kadıköy	21 108	2 720	24 828
Eminönü-Üsküdar (1)	15 541	8 147	22 688
Üsküdar-Eminönü	15 604	6 802	22 407
Üsküdar-Besiktas	2 820	1 082	4 802
Besiktas-Üsküdar	2 515	1 687	4 202
Üsküdar-Kabatas	704	550	1 262
Kabatas-Üsküdar	018	510	1 427
Karaköy-II.Daca	18 501	5 246	22 747
Kadıköy-II.Daca	28 057	7 465	35 522
Haydarpasa-Karaköy	4 710	1 582	6 292
D. Hayrettin Daga	6 424	2 555	8 979
Sirköy-IIerem	4 622	1 221	5 843
IIerem-Sirköy	4 805	1 005	5 810
Sirköy-Adalar	840	500	1 340
Dagana-Adalar	1 200	1 488	2 688
Eminönü (2)	1 548	012	2 460
Ortaköy	54	20	82
Kuzguncuk	252	222	474
Davutbeyi	208	101	309
Cangalköy	450	256	706
Arnavutköy	21	27	48
Dabak	170	50	220
Kandilli	100	81	181
Anadoluhisari	205	157	362
Kasiköy	101	52	153
Cubuklu	54	28	82
İstinye	52	141	193
Decebağca	242	207	449
Davkoz	257	226	482
Vanıköy	04	20	122
Düvükdere	22	17	40
Sarıyer	212	75	287
Bumalikayaöyü	52	6	58
Anadolukayaöyü	212	76	288
Köprü-Halia	262	228	500

Kesimneme	521	244	765
Fener	172	41	212
Delet	111	62	174
Hacköy	162	80	242
Avançeray	100	50	150
Totlam	154.792	54.903	209.695

dır. Salon uzunlamasına üç bölüme ayrılmıştır; Bostancı, Yalova ve Büyükkada yolcuları ayrı bekleme salonlarına alınmaktadır. Denize bakan uçta, bina dışına bir sundurma yapılmıştır. Bina önünde, kıyıya paralel uzanan bir betonarme yanaşma yeri vardır. Buraya aynı anda iki deniz otobüsü yanaşabilmektedir.

Kabataş Deniz Otobüsü İskelesi'nin kara tarafındaki yolda, yolcuları ücretsiz olarak Taksim'e götüren otobüsler beklemektedir.

Beşiktaş iskeleleri: Barbaros Hayrettin

İSKELELER

202

203

İSKELELER

solda ise yolcu çıkış sundurması yer almaktadır. İskelenin kırma çatısı kiremitle örtülüdür. Yanaşma yeri 17 m uzunlukta, 6 m genişliktedir. Uzun kenarı binaya paraleldir.

Anadoluhisarı iskelesi, neredeyse Kanlıca İskelesi'nin kopyası gibidir. Tek farkı, pencerelerinin kemerli oluşudur denebilir. İskele yanaşma yeri de 8 m genişlikte, 21 m uzunluktadır. Uzun kenarı binaya paraleldir. 1989'da betonarme üzerine ahşap kaplama olarak yeniden inşa edilmiştir.

Kandilli İskelesi, Şirket-i Hayriye zamanında inşa edildikten birkaç yıl sonra 1916'da yanmış, yapılan ikinci iskele ise 1978'de Liberya bandıralı bir geminin çarpması sonucu parçalanmıştır. Üçüncü kez in-

iskelesi, Kabataş ile Beşiktaş iskeleleri arasında yer almaktadır. Beşiktaş iskelesi'ne 100 m uzaklıktadır. Aynı yerde, eskiden ahşap bir iskele vardı. Zamanla yıkılan bu iskelenin yerine, 1982'de betonarme olarak yenisi inşa edilmiştir. Uzun kenarı denize paralel, haç planlı yapılan tek kadın iskele binasının en büyük bölümü, karadan bakılınca soldadır ve yolcu bekleme salonuna ayrılmıştır. Sağda ise gişeler, bir büfe ve personel odaları bulunmaktadır. Dar bir şerit olarak binanın önünde yapılmış yanaşma yeri 25 m uzunluktadır. Bir hesap hatası sonucu yüksek inşa edilen iskele ile gemilerin güverte düzeyi arasında uyumsuzluk vardır. Barbaros Hayrettin İskelesi'ne Kadıköy vapurları yanaşmaktadır.

Beşiktaş İskelesi(->), Galata Köprüsü'ne 2,32 mil uzaklıktadır. 1913'te inşa edilmiş bir yapıdır. Bina iki katlı ve dikdörtgen planlıdır. Alt kat, bekleme salonuna ayrılmıştır, iskelenin kara yönünde, dikdörtgen planlı iki

bina karşılıklı durmaktadır. Bunlar başmemur, memur, çımacı o-dalan ile gişelere ayrılmıştır. Beşiktaş tske-lesi'ne, Boğaz ve Üsküdar vapurlan yanaşmaktadır, iskelenin yanaşma yeri beton-

20. yy'ın başında Eminönü iskelesi (üstte) ve Eminönü iskelelerinin günümüzden bir görünümü. *Tuğrul Acar fotoğraf arşivi (üst), Erdal Yazıcı*

dur. Uzunluğu 25,5 m'dir. Beşiktaş Iskele-si'nin az ilerisindeki küçük yanaşma yeri ise, Üsküdar'a yolcu taşıyan özel dolmuş motorlarına aittir.

Rumeli Yakası Boğaziçi iskeleleri: Beşiktaş'tan sonra, Rumeli yakası Boğaziçi iskelelerinden hizmete açık olanlar, şöyle sıralanmaktadır:

Ortaköy iskelesi, ilk kez Şirket-i Hayriye tarafından 20. yy'ın başlarında yaptırılmıştır. Kare planlı küçük bina, tek katlı ve ahşaptır. Geniş kemerli pencereleriyle dikkati çekmektedir. Kara yönünde giriş kapısı ve gişe bulunmaktadır. İç kısmında bekleme salonu, memur ve çımacı o-daları vardır. Dışarıdaki yolcu çıkış mahalli, denizden bakınca soldadır. Ortaköy İskelesi'nin yanaşma yeri de ahşaptır ve Boğaz vapurlarına hizmet vermektedir.

Arnavutköy'e yapılan kazıklı kıyı yolu inşaatı sırasında eski iskele yıkılınca, 1988'de yeni bir iskele inşa edilmişti. Beton üzerine ahşap kaplama tekniği ile yapılan Arnavutköy iskelesi, dikdörtgen planlıdır. İçinde bekleme salonu, depo, memur ve çımacı odaları ile gişe bulunmaktadır.

Bebek Parkı'nda, Bebek Camii yanında bulunan Bebek İskelesi binası ahşap iki ayn küçük yapıdan oluşmaktadır: Kare planlı yolcu bekleme salonunun bulunduğu ilk bina ile memur odası ve gişeyi içeren daha küçük ikinci kulübe. Daha önce bu iki yapı ortadaki çımacı odasıyla birbirine bağlıydı. Ancak, park düzenlenirken aradaki çımacı odası yıkılmıştır. Bebek İskelesi'nin yanaşma yeri ahşap kazık tipindedir ve 10,5 m uzunluktadır. Bebek iskelesi, tarifeli Boğaz vapurları ile, Anadolu yakasına ring seferleri yapan motorbotlara hizmet vermektedir.

İstinye Koyu'nda yer alan iskele binası, İstanbul'un en küçük iskele yapılarından biridir. Toplam kapalı alan 95 m²'dir. Betonarme İstinye iskele binasının yanaşma yeri 13 m uzunluktadır. Binada bekleme salonu, memur, çımacı odaları, hela ve gişe bulunmaktadır.

Yeniköy iskele binası Boğaz'a paralel inşa edilmiş, dikdörtgen planlı tek katlı ahşap bir yapıdır. Kara yönünden bakılınca, duvarın ortasında çıkıntılı bir giriş bulunmaktadır. Kırmızı kiremitli kırma tarzı çatı altında, binanın iç bölümleri ortadaki bekleme salonu ile solda depo, hela, sağda ise gişe ve memur odasından oluşmaktadır. Yeniköy tskelesi'nin yanaşma yeri, binanın önünde 7,5 m genişlikte, 16 m uzunlukta dar bir şerit biçimindedir. Boğaz'ın Marmara yönünde kalan yolcu çıkış mahalli, sundurma biçimindedir.

Büyükdere iskelesi, İstanbul Boğazı' nın en geniş yerinde bulunmaktadır. Şirket-i Hayriye zamanında çift katil olarak inşa edilen bu kagir bina, kemerli

cephesiyle dikkati çekmektedir. Kazıklı sahil yolu üzerinde yapılan yeni iskele, dikdörtgen planlı ve betonarme üzerine ahşap kaplama olarak 1989'da inşa edilmiştir. Karadan bakıldığında iç bölümler, sağda bekleme salonu, solda memur, çımacı o-dalan, hela, depo, kalorifer dairesi ve gişeden oluşmaktadır, iskelenin deniz cephesinde bulunan dar yanaşma yeri 21 m'dir.

Sarıyer İskelesi, ilk yapılış tarihi bakımından en eski iskele binalarındandır. Dar kenarı denize bakan dikdörtgen planlı bu iskele, kırma çatısı altında, bekleme salonu, memur, çımacı odaları ile hela ve gişeyi toplamaktadır. Ahşap olan yapının Marmara yönündeki yolcu çıkış ve giriş mahalli ortadan ayrılmıştır. İki koridor biçimindeki sundurma, iki kapıyla dışarı bağlanmaktadır. Bunlardan içte bulunan bölüm giriş, dıştaki ise çıkış içindir. Uzayan çatı, yolcu giriş bölümünü örtmekte, çıkışın üstü açık bulunmaktadır. Çatıyı ahşap direkler taşımaktadır. Sarıyer İskelesi'nin denize doğru 10 m uzayan ahşap yanaşma yeri, 13 m genişliktedir.

Rumelikavağı İskelesi, Boğaziçi'nin Rumeli yakasındaki son iskelesidir. Dikdörtgen planlı ahşap iskelenin geniş kenarı denize paralel olarak inşa edilmiştir. Bina, bekleme salonu, memur, çımacı odaları ile gişeyi içermektedir. Sundurmalı yolcu çıkış mahalli binanın Karadeniz yönündedir. 13 m boyundaki yanaşma yeri ahşaptır. Rumelikavağı İskelesi'nden ayn-

lan vapurlar Anadolu kavağı'na gitmek üzere Boğaz'ın karşı kıyısına yönelir. . *Anadolu Yakası Boğaziçi iskeleleri:* İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasındaki son iskelesi olan Anadolu kavağı, eski iskelenin yıkılmasından sonra 1987'de betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir. Klasik ahşap iskele modeline uygun olan yapı, betonarme üzerine ahşap kaplamadır. Dikdörtgen planlı, kırma çatılıdır, iç kısmında, bekleme salonu ortada "T" biçiminde yer alırken geri kalan bölümler memur odası, hela, depo ve gişeye ayrılmıştır. Denizden bakılınca, üstü uzayan çatıyla örtülü sağ kısmında yolcu çıkış mahalli vardır. Anadolu kavağı İskelesi'nin beton yanaşma yeri, 21 m kenarlı bir kare biçimindedir. Anadolu kavağı İskelesi'ne Boğaz vapurları uğramakta, ayrıca karşı kıyıya Şehir Hatları'nın motorbotlarıyla ring seferleri yapılmaktadır.

Beykoz'daki eski iskele binası belediye tarafından yıktırıldıktan sonra, 1989'da yenisi inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı, tek katlı betonarme bina, ahşapla kaplanarak hizmete açılmıştır. Yolcu çıkış mahalli bina dışında açık olarak yapılan iskelenin en dikkati çeken yanı, çok büyük olan beton yanaşma yeridir. Denize doğru uzunluğu 42 m, genişliği 30 m'dir.

Paşabahçe iskelesi, 1989'da, yetersiz kalan eski ahşap iskelenin terk edilmesinden sonra Tekel içki Fabrikası önünde inşa edilmiştir, iskele binası betonarme yerine ahşap kaplama olarak yapılmıştır. Dikdörtgen planlı

yapının çatısı, kırma tarzında ve kiremit kaplıdır.

Uzun kenarı denize paralel olan binaya karadan bakıldığında, gişe ve personel odaları sağda, yolcu bekleme salonu soldadır. Yolcu çıkış yeri sağda yer almakla birlikte, üstü kapalı bir sundurması yoktur. Paşabahçe İskelesi'nin beton yanaşma yeri 21,5 m'dir.

Çubuklu iskelesi, bu semte yapılan ü-

Fener İskelesi

Nazım Timuroğlu

çüncü iskeledir, ilk iskele 1912'de Şirket-i Hayriye zamanında yapılmıştı. Sonuncusu ise 1991'de tamamlanarak hizmete giren betonarme iskeledir, iskele binası dikdörtgen planlı, betonarme üzerine ahşap kaplamadır. Karadan bakılınca, solda yolcu çıkış sundurması, ortada gişe, memur odası, salon, sağda ise çımacı odası yer almaktadır. Çubuklu İskelesi'nin beton yanaşma yeri, denize 17,5 m uzanmaktadır.

Kanlıca iskelesi, 1990'da aynı plan ve biçimde yeniden inşa edilmiş, ancak bu kez betonarme üzerine ahşap kaplama o-larak yapılmıştır. Meydanıyla bütünleşen iskelelere en iyi örnek sayılan Kanlıca, eski özelliklerini az farkla da olsa korumaktadır. Karadan binaya girilince, sağda bekleme salonu, ortada personel odaları, en

Boğaz iskelelerinden Anadolukavağı (solda) ve Beylerbeyi iskeleleri. *Erdoğan Koseoğlu (sol), Nazım Timuroğlu (üst)*

İSKELELER

204

205

İSKELELER

şa edilen betonarme üzerine ahşap kaplı iskele binası, klasik plandan biraz farklıdır. Ancak işlev bakımından değişiklik yoktur. Karadan bakılınca, sağda personel odaları ve gişe ile genişçe bir sundurma görülmektedir. Bu sundurma hem personel odalarının arkasındaki bekleme salonu girişine, hem de yolcu çıkış mahalline açılmaktadır, iskelenin çatısı topuz çatı biçimindedir ve kiremitle kaplıdır. Kandilli İskelesi'nin betonarme yanaşma yeri, uzun kenarı binaya paralel olmak üzere, 21 m'ye 8 m'dir.

Kandilli'de Boğaz akınüsü çok güçlüdür. Eskiden, vapur işletmeleri, Kandilli Akıntı Burnu'nda, gelip geçen vapurların çarpışmaması için bayraklı işaretçiler bulundururdu. Gündüz yeşil ve kırmızı bayrak, gece ise aynı renklerde fener kullanırlardı. Bu durum, karşı kıyıdaki Arnavutköy'de de aynıydı.

Kandilli'deki güçlü akıntı, Vaniköy'de görece azalırken, Kuleli Askeri Lisesi ö-

nünde Boğaz'ın genişlemesiyle durulur.

Çengelköy iskele binası, Boğaziçi iskeleleri arasında, farklı yapısıyla dikkati çekmektedir. Kara tarafından dar bir sokakla ulaşılan iskele binası, 1990'da betonarme üzerine ahşap kaplama olarak yenilenmiştir. Kara yönünde bulunan iki köşesindeki bodur kuleler arasından bekleme salonuna girilen binada personel odaları sağ tarafta kalmaktadır. Yolcu çıkış mahalli sundurmasıdır ve binanın en sağındadır. Uzun kenarı binaya paralel olan beton yanaşma yeri 17 m'ye 12 m'dir.

Beylerbeyi iskelesi, kıyıdaki iskele meydanından ulaşılan neoklasik tarzda bir binadır. 1980'li yıllarda bakım görmüştür ve eski ahşap yapısını korumaktadır. Karadan bakıldığında, beyaz fon üzerinde lacivert kemerli penceresiyle dikkati çekmektedir. Yolcu salonu sağda, gişe ve memur odası ortada, sundurmalı yolcu çıkış yeri ise solda kalmaktadır. Beylerbeyi İskelesi'nin ahşap yanaşma yeri, uzun kenarı binaya paralel olmak üzere 15 m'ye 9,5 m ölçülerindedir.

Kuzguncuk iskelesi, 20. yy'ın başlarında kagir ve iki katlı olarak Şirket-i Hayriye tarafından mimar Ali Talat Bey'e yaptırılmıştır. Zamanının gereksinimi nedeniyle iki katlı inşa edilen binasının üst katı sosyal tesis olarak Şehir Hatları tarafından kullanılmaktadır. İskele binasının alt katı ise, girişin sağ ve solundaki iki dükkân ve koridorla başlamaktadır. Bina içini ikiye ayıran koridorun solunda gişe memur odası ve karşılıklı iki bekleme salonu bulunmaktadır, iskelenin yanaşma yeri ahşaptır ve uzun kenarı binaya paralel olan 14,5 m'ye 9 m ölçülerindedir.

Üsküdar İskelesi, İstanbul'daki en geniş alana sahip iskelelerden biridir. Tamamı 2.663 m² bulmaktadır. Üsküdar İskelesi, Şirket-i Hayriye zamanından beri birkaç kez inşa edilmiştir, ilk iskeleler ahşaptı. Son yapılan iki iskele ise betondur. Halen kullanılan iskelenin projesi, Mimar Orhan Şahinler tarafından çizilmiştir. Dört ayrı binadan oluşan Üsküdar iskele yapıları, karadan bakılınca, sağda Beşiktaş

Üsküdar

iskeleleri

(üstte) ve

Yeni Kadıköy

iskelesi.

Nazım Timuroğlu

(üst), Tahsin

Aydoğmus, 1994

bölümü, yanında gişeler bölümü, Eminönü bölümü ve en solda Haliç bölümü diye ayrılabilir. Burada, ana bina, ortadaki Eminönü bölümünün yolcu bekleme salonudur. Tavanda birleşen dört taşıma kirişine oturtulan

köşeleri içeri doğru kesik bir çatıyla örtülü olan bina büyük pencerelerle çevrilidir. Haliç bölümüyle içeriden bağlantılıdır. Haliç'e sefer yapan Şehir Hatları motorbotları, Üsküdar İskelesi' nin Marmara'ya dönük kenarına yanaşmaktadır. Bunun dışında, betonarme iskele üç vapur yanaşmasına uygun uzunluğa sahiptir, iskele yanaşma yeri tam düz olmamasına karşın, toplam 86 m'yi bulmaktadır. Bu iskeleden Eminönü'ne, Beşiktaş'a ve Haliç'e düzenli vapur seferleri yapılmaktadır.

Üsküdar İskelesi'nin 100 m ilerisinde bulunan Üsküdar I iskelesi, 1988'den önce Kabataş'a sefer yapan araba vapurlarına hizmet vermekteydi. Bu hattan araba vapuru seferlerinin kaldırılmasından sonra bina yenilenerek, Kabataş'a ring seferleri yapan motorbotlara ayrılmıştır. Denize dik duran iskele binası kemerli pence-releriyle dikkat çekmektedir. Kara yanında gişeler ve giriş kapısı, içeride ise yalnızca bekleme salonu bulunmaktadır. Bu iskelenin hizmet binası Üsküdar iskelesi tarafında yer alır. Memur, çımacı odaları, depo ve hela, hizmet binasındadır. Üsküdar I İskelesi'nin 38,5 m olan yanaşma yeri denize uzanmaktadır.

Harem ve Haydarpaşa iskeleleri: Harem iskelesi, yalnızca Sirkeci'ye sefer yapan araba vapurlarının yanaştığı bir yer-

dir. İskele binası iki bölümden oluşmaktadır: Karadan bakılınca, gişeleri ve bekleme salonunu içeren silindirik çatılı, tek katlı ön bina ve hizmet bölümlerinin bulunduğu iki katlı arka bina. Denize dönük olan bu çift katlı binanın teras biçimindeki çatısında da küçük bir haberleşme kulesi yer almaktadır. Harem İskelesi'nin yanaşma yeri denize doğru sivrilmekte, her iki yanındaki rampalara iki araba vapuru yanaşabilmektedir.

Harem'de bulunan diğer iskele de, artık yolcuya hizmet vermeyen, yalnızca bağlanma yeri olarak kullanılan eski Karaköy Yüzer İskelesi'dir.

Haydarpaşa İskelesi(»), Haydarpaşa gar binasının hemen önünde yer almaktadır. Binanın tamamı gişe ve yolcu bekleme salonuna ayrılmıştır. Personel binası olarak yandaki bir başka yapı kullanılmaktadır. Haydarpaşa iskelesi, Karaköy ile yeni Kadıköy iskeleleri arasında sefer yapan yolcu vapurlarının uğrak yeridir. Genellikle, banliyö trenlerinin yolcuları Karaköy'e gitmek için bu iskeleyi kullanır.

Haydarpaşa'daki bir diğer iskele de, TCDD'ye ait tren taşıyıcı feribotların yanaştığı yerdir. Haydarpaşa ile Sirkeci'deki Sepetçi Kasrı önü arasında vagon taşıyan üç feribot bulunmaktadır. Bunların yönetimi, TCDD Liman İşletmesi Müdürlüğü Dok Kaptanlığı Bölümü'ne aittir.

Kadıköy iskeleleri: Kadıköy İskelesi(-0, Eminönü ve Adalar'a sefer yapan vapurların durağıdır. İki katlı betonarme bina, zamanla bazı değişikliklere uğramış, büyük yolcu kitlelerine hizmet veren iskele-

ye bazı ekler yapılmak zorunda kalınmıştır. Kara tarafına yapılan teras çatılı dikdörtgen planlı tek kadı yapı, asıl iskele binasına bağlanmıştır ve hacmi artırmaya yöneliktir. Bu bölümde gişe, turnikeler, baş-memur odası ve danışma bulunmaktadır. Prefabrik bir yapıdır. Binanın üst katı Şehir Hatları işletmesi tarafından sosyal tesis olarak kullanılmaktadır. Alt katta, ek binadan geçilince sütunlu bir bekleme salonuna girilir. Bu salonun üçte biri olan sağ tarafı demir parmaklıklarla Adalar'a gidecek yolculara ayrılan bölümdür. Binanın sol tarafından ise memur ve çımacı odaları bulunmaktadır. İskele binasının her iki yanına, revaklı yolcu çıkış sundurmaları yapılmıştır. İskelenin beton yanaşma yeri 35,5 m genişliğindedir.

Haydarpaşa Koyu'nun iç kısmına, betonarme kazıklar üzerine oturtulmuş iki katlı çelik konstrüksiyonlu bir bina olan yeni Kadıköy İskelesi, dikdörtgen planlıdır. 1982'de inşa edilmiştir. Üst katının denize uzanan bölümü alt kattan daha kısadır. Üst katta Şehir Hatları'nın Gemi Zabitleri Derneği, Emekliler Derneği, Eğitim ve Geliştirme Merkezi ile yolcu salonu bulunmaktadır. Buradan vapurlara uzanan davlumbazlar vardır. Alt katta, girişte Denizyolları Acentesi, bir dükkân, öğrenci ve subay kart gişesi ile 5 tane gişe bulunmaktadır. Gişelerden sonra ortada gazete bayii ve turnikeler yer alır. Turnikelerle geçilen büyük yolcu salonu, solda Karaköy ve Haydarpaşa yolcularına, sağda ise Beşiktaş yolcularına hizmet veren kapılara uzanır. Salonda bir danışma ile sağda polis güvenlik odaları vardır. Dip kısmında büfe ve sanat galerisi bulunmaktadır. Aralarındaki kapıdan geçilince, yolculara kapalı bir bölüme ulaşılır. Burada mutfak, yemekhane, kamarot, başmemur, enspektör, itfaiye, çımacı, jeton odalarıyla kalorifer kazanı ve hela yer alır. Yeni Kadıköy İskelesi, 98,5 m uzunluğu, 30 m genişliği ile büyük bir iskeledir. Yanaşma yerlerine 3 vapur uğrayabilmektedir. Ancak, bir yapım hatası sonucu, yanaşma iskelesiyle vapur güverteleri arasında yükseklik farkı vardır.

Kadıköy Deniz Otobüsü İskelesi, eski Kadıköy Evlendirme Dairesi'nin bulunduğu yerde kurulmuştur. Bu iskele binası, diğerlerinden oldukça farklı bir mimari tarzda inşa edilmiştir. Betonarme olan yapının teras tipi düz bir çatısı ve geniş bir alınlığı bulunmaktadır. Binayı taşıyan sütunlar üzerinde koyu renk nişler dikkati çekmektedir. Kara yönünde öne doğru çıkan bir giriş sundurması vardır. Yapı bol pencereli ve aydınlıktır. Kapıdan girilince, ortada gişeler, onların arkasında da terminal şefinin odasıyla yemekhane yer alır. İki yanda turnikeler görülmektedir. Soldaki bekleme salonu Bakırköy yolcularına, sağdaki salon ise Karaköy ve Kabataş yolcularına ayrılmıştır. Betonarme yanaşma yerine iki deniz otobüsü yanaşabilmektedir.

Marmara Hattı iskeleleri: Bostancı İs-kelesi(->), 1913'te inşa edilmiş yığma (taş) bir binadır. Betonarme kazıklar üstünde

Bakırköy Deniz Otobüsü iskelesi. *Mümtaz Ankan, 1994*

denize uzayan yanaşma yeni iskelenin ucundadır. Bu iskele 80 m uzunluktadır. Karaya bağlantı yerinde gişeler ve turnike bölümü vardır, iskele binası tek kadı, yüksek çatılıdır. Binanın içine kara yönünden girildiğinde, kullanılmayan bir gişe, başmemur, çımacı odaları ile küçük bir bekleme salonu yer almaktadır. Bostancı iskelesi, Sirkeci-Çınarcık ve Adalar'a sefer yapan vapurların uğrak yeridir.

Bostancı Deniz Otobüsü İskelesi, dalgakıranın iç kısmına inşa edilmiş tek katlı, dikdörtgen planlı çelik konstrüksiyonlu bir bina ve beton yanaşma yerinden oluşmaktadır. Uzun kenarı denize paralel olan binanın çatısı, yan yana yerleştirilmiş metal silindirik parçalardan meydana gelir. Bu iskele aynı zamanda İstanbul Deniz Otobüsleri Sanayii ve Ticaret AŞ'nin yönetim yeri olduğundan, benzerlerinden büyüktür. Karadan bakıldığında, binanın önünde bir sundurma bulunmaktadır. Yapının sol tarafı genel müdürlük bürolarına ayrılmıştır. Burada, muhasebe, operasyon, teknik müdürlükler, terminal şefliği ve sekreterlik odaları vardır. Binanın diğer kısmı ise, Bakırköy, Kabataş ve Karaköy'e gidecek yolcular için bekleme salonlarına bölünmüştür. Ayrıca bahçede makine atölyesi ve yemekhaneyi içeren bir bina daha bulunmaktadır. Bostancı Deniz Otobüsü İskelesi'nin yanaşma yeri iki dubadan oluşur. Bunlara dört deniz otobüsü yanaşabilmektedir.

Daha önce araba vapurlarına hizmet veren eski Kartal iskelesi, kıyı yolu yapıldığında içeride kaldığı için yeniden inşa edilmiş, eski bina, Trafik Ekipler Müdür-lüğü'ne verilmiştir.

1993'te inşa edilen yeni Kartal iskelesi, yalnız Yalova'ya sefer yapan vapurlara hizmet vermektedir. İskele binası dikdörtgen planlı, kırma tipi çatısı geniş alınlık-lı, betonarme bir yapıdır, iç bölümleri ge-

niş bir bekleme salonu, gişeler, başmemur, memur ve çımacı odaları ile mutfaktan oluşmaktadır. Betonarme yanaşma yeri, yandaki deniz otobüsleri iskelesiyle ortak kullanılmaktadır. Yanaşma yeri 52 m u-zunlukta ve 10,5 m genişliktedir.

Kartal Deniz Otobüsleri iskelesi, hemen Şehir Hatları iskelesinin yanındadır. Ancak, bina daha uzun bir dikdörtgen biçimindedir. Bu bina da vapur iskelesiyle aynı tarzda inşa edilmiştir. Farklı olarak, tepesinde camlı bir ışıklık bulunmaktadır. Bu iskeleden, deniz otobüsleri yalnızca Yalova'ya sefer yapmaktadır.

Eskihisar'daki araba vapuru iskelesi, 1988'de inşa edilmiştir. Büyük bir alana sahip olan iskele, 43.503 m2'dir. İskele binası ve yanaşma yerleri betonarmedir. Büyüklüğüyle doğru orantılı olarak 33 kişinin çalıştığı bu iskele, müdür muavinliği ile yönetilmektedir. İskele binaları atölye ve gözeüeme kulesi geniş arazi içinde dağılmış durumdadır. Motorlu araçların giriş yeri, Boğaz köprülerindeki gibi düzenlenmiştir. Paralı girişlerdeki gişeler yandaki kuleden kontrol edilmektedir. Ana iskele binası, araba vapuru rampalarına yakındır. Sekizgen planlı olan ve

bekleme salonu ile büroların bulunduğu asma katın yer aldığı en yüksek bölümün yanı-sıra, ona ekli olarak üç yapı daha vardır. Bunlar güvenlik, enspektörlük ve yemekhane bölümleridir. Her üç ek de tek katlıdır.

Eskihisar İskelesi'nin bekleme yeri üç yüz aracı alabilecek kapasitededir. Bu iskelenin beş araba vapurunun yanaşması için rampası vardır. Bunlardan yalnızca izmit Körfezi'nin karşı kıyısındaki Topçular'a sefer yapan araba vapurları yararlanmaktadır.

Ada iskeleleri: Kınalıada İskelesi, eski iskelenin yıkılmasından sonra, 1993'te yeniden inşa edilmiş, betonarme bir yapıdır.

İSKENDER BABA TEKKESİ

206

20 7 İSKENDER PAŞA KÜLLİYESİ

muştur. Moloz küfeki taşı ile örülmüş o-lan duvarlarda, klasik Osmanlı üslubunda-ki düzene uygun olarak iki sıra halinde pencereler açılmış, alt sıradaki pencerelerin dikdörtgen açıklıkları kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş, topuzlu demir parmaklıklarla donatılmış, tuğla örgülü sivri hafifletme kemerleri ile taçlan-dırılmıştır. Sivri kemerli tepe pencereleri ise alçı revzenlerle kaplıdır. Bu pencere gruplarından yan cephelerde ve mihrap cephesinde ikişer tane, kuzey duvarında da dört tane bulunmakta, mihrabın üzerinde de bir adet tepe penceresi yer almaktadır.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Büyükada İskelesi.

Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

Dikdörtgen planlı, yüksek tavanlı binanın, kiremit döşeli topuz çatısı eğimli bir kalkan duvarla çevrilidir. Deniz yönünden bakılınca, cephesi, enlemesine zikzaklı bir bordürle süslüdür. Bordürün orta yerinden çatıya kadar "V" biçiminde çıkıntılı, büyük pencereyi bir kısım görülür. Bordürün pencere altına gelen bölümünde çıkış kapısı, iki yanında da pencereleri bulunmaktadır. Yolcu çıkışı binanın iki yanından yapılmaktadır.

Bina içinde ise, bir yanda odalar, hela ve gişe ile diğer yanda bekleme salonu bulunmaktadır. Memur odası, salonun kara yanındaki köşesindedir. Betonarme kazıklı yanaşma yeri, denize doğru 53 m u-zanmaktadır. Genişliği ise 24 m'dir. Kınalıada İskelesi'nden, diğer adalarla bağlantılı olarak Kadıköy, Sirkeci ve Bostan-cı'ya vapur seferleri yapılmaktadır.

Burgazada iskelesi de Kınalıada iskelesi gibi, 1933'te betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı binanın denize bakan cephesinde, kapının bulunduğu bölüm dışarı doğru çıkıntılı yapılmıştır. Kapının

üstünde vitraylı büyük bir pencere daha vardır. Binanın iki yanında, üstü tamamen kapalı olmayan beton sundur-malı çıkış mahalli bulunmaktadır. İskelenin beton yanaşma yeri 24 m genişliğinde-dir. Bu iskeleden, diğer adalarla bağlantılı olarak Kadıköy, Sirkeci, Bostancı'ya sefer yapan vapurlar yararlanmaktadır.

Heybeliada iskelesi, Adalar'daki betonarme üstüne ahşap kaplama tek bina o-larak onarımı 1994'te tamamlanmıştır, iskele binası betonarme *kazıklar*la deniz üstünde yapılmıştır. Aşıboyalı yapı dikdörtgen planlıdır. Dar kenarı denize dönük o-lan binanın cephesi tamamen camlı yolcu giriş çıkış kapılarına ayrılmıştır. Deniz yönünden binaya girildiğinde, yolcu salonu ve personel odaları ile kara tarafına a-çılan bir gişe yer almaktadır. Binanın iki yanındaki yolcu çıkış yerleri açıktır. Heybeliada Iskelesi'nin yanaşma yeri 41 m u-zunlukta, 14 m genişliktedir. Bu iskeleye, diğer adalarla bağlantılı olarak Kadıköy,

Sirkeci, Bostancı'ya sefer yapan vapurlar uğramaktadır.

Büyükkada İskelesi(-t) 20. yy'ın başlarında inşa edilmiş özgün bir binaya sahiptir. Dikdörtgen planlı yapı iki katlı ve betonarmedir. Kara yönünden bakıldığında, binanın alt katında giriş kapısı ve iç koridorun iki yanında banka ile dükkânlar, başmemur odası sıralanmaktadır. 25 m uzunluğundaki bu geniş koridor, tam karşısına gelen gişeler ve yolcu bekleme salonunun önünden ikiye ayrılarak binanın yanlarındaki çıkış mahalli ile birleşmektedir. Deniz tarafındaki cephesinde revak-lı bir bölümü olan alt kat büyük teraslı bir çatıyla ikinci kata doğru uzamaktadır. Daha küçük olan ikinci kat yan yana üç ayrı çatısıyla ve tepedeki küçük kubbesiyle dikkati çeker. Üst katı tamamen iskele dışı işlevler içindir. En büyük orta salon, meclis toplantıları ve nikâh salonu olarak, diğer kısımlar da belediye tabibi ve *zabıta* tarafından kullanılmaktadır. Büyükkada Iskelesi'nin denize 97 m uzayan 12 m genişliğindeki yanaşma yerine üç vapur bağlanabilmektedir. Bu iskeleden Bostancı'ya ve Adalar bağlantılı *olarak* Kadıköy ile Sirke-ci'ye vapur seferleri yapılmaktadır.

Büyükkada Deniz Otobüsü iskelesi, vapur iskelesinin ilerisinde, ona paralel olarak yapılmıştır, iskelenin tamamı beton kazıklar üstündedir. Denize doğru uzayan iskele, üstüne dikine oturtulan bina ile bir haç planı görünümündedir. Binanın geniş kenarı kıyıya paraleldir. Çelik konstrük-siyonlu, dikdörtgen planlı iskele binası, çepeçevre camlıdır. Çatısı yan yana getirilmiş bir dizi silindirik şeffaf malzemeyle kapatılmış, aşağı doğru eğimli çatı kenarları da koyu bir camla kaplanmıştır. Binanın içi memur ve gişe odası dışında tamamen bekleme salonuna ayrılmıştır, iki yanaşma yeri olan Büyükkada Deniz Otobüsü İskelesi kışın kapalıdır. *Haziran* ayında başlayan yaz programında ise, Büyükkada' dan Bostancı, Kabataş ve Bakırköy'e seferler yapılmaktadır.

Yenikapı ve Bakırköy İskeleleri: Yeni-

kapı Deniz Otobüsü iskelesi, prefabrik bir bina ve betonarme yanaşma yeriyle Karaköy ve Bostancı'daki iskelelere benzemektedir. Binanın içi de farklı değildir. Yanaşma yeri, ters bir "L" harfi biçimindedir. Buraya aynı anda iki deniz otobüsü yanaşabilir. Bu iskeleden Bostancı ve Kadıköy'e seferler yapılmaktadır.

Bakırköy Deniz Otobüsü İskelesi de Yenikapı iskelesi ile aynı tipte, prefabrik, tek katlı bir binadır. Küçük bir marinanırî ağzında kurulmuştur. Beton yanaşma yeri iki deniz otobüsünün yanaşmasına uygundur. Bu iskeleden Kadıköy ve Bostancı'ya seferler yapılmaktadır. Yaz aylarında Büyükkada'ya da sefer düzenlenmektedir. **Bibi.** M. Sözen-M. Tapan, *50 Yılın Türk Mimarisi, ist.*, 1973; Şehsuvaroğlu, *istanbul; Karaağaç Kurumlan Yıllığı, ist.*, 1955; G. Göletli, "Boğaziçi İskele Yapıları ve Özellikleri" (1978-79 yaz yarı yılı, yayımlanmamış tez); Melling, *Voyage*; "İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız" eki, Fas. 10-11-12, *Milliyet* (1984); *Cumhuriyet Devrinde istanbul, ist* 1949; Z. O. Saba, *Değişen istanbul, İst.*, 1959! MÜMTAZ ARKAN

İSKENDER BABA TEKKESİ

bak. KAYMAKÇI TEKKESİ

İSKENDER ÇELEBİ MESCİDİ

bak. AĞAÇKAKAN MESCİDİ VE SIBYAN MEKTEBİ

İSKENDER PAŞA CAMÜ

Fatih'te Sarıgözel Caddesi üzerindedir. Bir adı da Terkim Camii'dir.

Banisi olan İskender Paşa'nın aynı tarihlerde yaşamış olan birkaç iskender Pa-şa'dan hangisi olduğu çok kesin değildir. Bazı kanaatlere göre vezir ve Bosna beylerbeyi olan ve 912/1506'da vefat eden İskender Paşa'dır. 911/1505 tarihli vakfiyesinde İskender Paşa Mescidi Mahallesinde olan mescitten ve Galata Mevlevîhane-si(->) ve Etyemez semtindeki Okmeydanı'n-dan bahsedilmektedir. Vakfiyede aynı zamanda Vize'ye bağlı Çakallu Köyü'nde bir mescidi daha olduğu kayıtlıdır. İstanbul'daki cami ve zaviyesine Vize'de çiftlik ve köyler, İstanbul'da 21 hücreli bir kervansaray, dükkânlar, evler ve bahçeler vakfedilmiştir.

Cami 1756, 1887, 1945 ve 1956 tarihlerinde çeşitli tamirler geçirmiştir. İskender Paşa Camii, iki kapılı bir avlu içindedir. Sağ taraftaki avlu kapısına merdivenle ulaşılmaktadır. Tamamen kesme taştan ve kubbeli olarak yapılmış caminin iç ölçüleri 10,95x10,90 m'dir. Duvar kalınlığı 1,45 m, son cemaat yeri 4,25 m derinliğin-dedir. Minaresi sağda yer alır, giriş kapısı ise dışarıdandır. Son cemaat yeri 4 sütun üzerinde ve sağ ve sol bölümleri kubbe ile, ortası ise yıldız biçiminde tonozla örtülüdür, Cümle kapısı sade silmeli, üstü mu-kamaslıdır. Kapı kemeri makaralı geçme ile siyah ve pembe mermerden yapılmıştır. Üzerindeki kitabe yerinde boya ile yazılmış bir ayet ve 1170/1756

tarihi vardır. Caminin inşa tarihini belli eden bir başka kitabe yoktur. İç hacimdeki kubbe köşelikleri pandantiftir (aslangöğsü). Son ce-

maat duvarında 2 alt ve 2 üst, diğer duvarlarda da aynı biçimde 2 alt, 2 üst pencere mevcuttur. On iki kenarlı kubbe kas-na»ında 4 adet pencere vardır. Caminin mihrabı küfeki taşından olup mukarnaslıdır Ahşap minberi ise yenidir. Kesme taştan olan minaresinin kübü kare, pabuç kıs-mı oldukça yüksek, gövdesi çok kenarlıdır. Eski olan şerefe stalaktitlidir, petek ve külâhı son asırda yenilenmiştir. Caminin avlusunda olan ve karşısına isabet e-den medrese odaları ve avlu ortasındaki şadırvan yenidir.

Bibi Ayvansarayî, *Hadika*, I, 88; Barkan-Ay-verdi *Tahrir Defteri*; 222; M. T. Gökbilgin, *XV-XVI. 'Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İst., 1952, s 432-433; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 40; S, Eyi-ce "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Arattırmaları ve incelemeleri*, I (1963), s. 43-44- (Konyalı), *Abideler*, 50-52; Yüksel, *Bâye-zid-Yavuz*, 251. L AYDIN

İSKENDER PAŞA KÜLLİYESİ

Beykoz ilçesi'nde, Kanlıca'da, iskelenin ö-nündeki küçük meydanda yer almaktadır.

Başlangıçta cami, türbe, medrese ve hamam bölümlerinden oluşan bu külliye I. Süleyman (Kanuni) ve II. Selim dönemlerinin devlet ricalinden, "Magosa Fatihi" olarak tanınan Gazi İskender Paşa (ö. 1570) tarafından yaptırılmıştır. Caminin harim kapısı üzerindeki kitabede görülen 967/ 1559-60 tarihi külliye'nin tamamlanma tarihi *olarak* kabul edilebilir. Yapıların taşanını Mimar Sinan'a aittir. Sinan'ın eserlerinin dökümünü veren tezkirelerde, caminin, türbenin ve hamamın yamsıra medresenin de adı geçer. Ancak caminin çevresinde, zamanında bir medresenin bulunduğu dair herhangi bir ipucu ele geçmediği gibi, mimari özelliklerinden cami ile çağdaş olduğu anlaşılan, 19. yy'ın sonlarında tadil edilerek iptidai mektebe (ilkokula), 1940'larda bir daha tadilat görerek karakola dönüştürülen sıbyan mektebinin varlığı, tezkirelerde bu yapının medrese adı altında zikredilmiş olabileceği şüphesini uyandırmaktadır.

Zaman içinde çeşitli onarımlar geçiren bu yapı topluluğu 19. yy' da birtakım ek binalarla donatılmış, Tanzimat dönemi ricalinden M. Sadık Rıfat Paşa (ö. 1857) türbeye bitişik bir muvakkithane inşa ettirmiş, aşağı yukarı aynı yıllarda caminin doğu yönüne, zemin katı kahvehane olarak kullanılan fevkani bir mektep yaptırılmıştır. 1925'te Üsküdar'ı Beykoz'a bağlayan yolun genişletilmesi amacıyla, Kanlıca'nın çekirdeğini teşkil eden bu küçük külliye önemli ölçüde tahrip edilmiş, 1916'da bir yangın geçirerek harap düşmüş olan hamam, ayrıca camiye üç yönden kuşatan ha-zire, çevre duvarları, üç adet avlu kapısı,

fevkani mektep, caminin mihrap duvarının arkasında yer alan ahşap imam meşrutası ile yanındaki aşhane (imaret) ortadan kaldırılmış, bu arada, camiye kuşatan ve nazireleri gölgelendiren asırlık ağaçların da bir kısmı kesilmiştir.

Cami: Sinan'ın çatılı camilerinden olan yapı, her ikisi de enine dikdörtgen planlı, kagir duvarlı bir harim ile ahşap duvar-

İskender Paşa Külliyesi'nde caminin ön cephesinden bir görünüm.

Kadir Ahtay/Onyx, 1994

larla kuşatılmış bir son cemaat yerinden meydana gelir. Son cemaat yerinin aslında, ahşap direklerle taşınan bir sundurma şeklinde tasarlandığı, bu niteliğe sahip yapıların büyük çoğunluğunda olduğu gibi, sonradan ahşap duvarlarla kapatıldığı ve içine bir kat ilave edildiği anlaşılmaktadır. Sonuçta iki katlı bir ahşap mesken görünümü kazanmış olan son cemaat yerinin yan cepheleri sağır bırakılmış, kuzey cephesinin eksenine caminin girişi yerleştirilmiş, söz konusu cephe iki sıra halinde dikdörtgen pencerelerle donatılmıştır. Harim girişinin basık kemeri üzerine, 967 tarihli Arapça manzum kitabe kon-

İskender Paşa Külliyesi'nin kütüphane ve türbesinin dış cephesinden bir görünüm.

Kadir Aktay/Onyx, 1994

İSKENDER PAŞA MEKTEBİ

208

209

İSLAM BEY MESCİDİ

Hazire: Türbenin doğusuna zamanla mezarların ilave olmasıyla küçük bir hazire oluşmuştur. Mezar taşlarının çoğu kırık, dağınık halde, birkaç tanesi ise yerinde ve iyi durumdadır. Hazire, kuzey ve doğu yönünde moloz taş ile yapılmış bir duvarla sınırlanmaktadır. Duvar yüzeyinde her iki yönde birer dikdörtgen açıklıklı pencere bulunmaktadır.

Bibi. Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 297, 439-440. AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

İSKİ

bak. İSTANBUL SU VE KANALİZASYON İDARESİ

Caminin harimi günümüzde, çitalarla "çubuklu" denilen türde taksim edilmiş bir ahşap tavanla kaplıdır. Evliya Çelebi, halen kiremitle kaplı olan çatının kurşunla örtülü olduğunu, çatının altında da ahşap bir kubbenin yer aldığını nakletmektedir. Klasik üslubu yansıtan mihrabın yarım sekizgen planlı nişi köşe sütunçeleri ile kuşatılmış ve mukarnaslı bir yaşmakla donatılmıştır. Ahşap minberin kayda değer bir özelliği yoktur. Alt sıradaki pencereler klasik üslupta kalem işi alınlıklarla taçlandırılmış, tepe pencereleri de aynı türde şeritlerle

kuşatılmıştır. Oranları ve ayrıntıları ile klasik üslubu sergileyen, kesme kü-feki taşı örgülü minare harimin kuzeybatı köşesinde yer alır. Çokgen kesitli gövdesi, batı cephesinde taşkınlık yapan, kare tabanlı kaideye oturmakta, şerefenin altındaki mukarnasların ince işçiliği dikkati çekmektedir. 1895 depreminden sonra yenilendiği bilinen petek kısmı, koni biçiminde, kurşun kaplı bir külahla son bulur.

Türbe: Bani türbelerinin yerleşiminde gözlenen geleneğe aykırı olarak, caminin kuzey tarafında bulunan türbe dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve ahşap çatılı bir yapıdır. Kuzey cephesinden girilen türbe mekânı dört cephesinde de yan yana sıralanan toplam on altı adet pencere ile aydınlanmaktadır. Pencerelerin dikdörtgen a-çıklıkları topuzlu demir parmaklıklarla donatılmıştır. Osmanlı mimarisinin klasik üslup döneminde alışılmadık bir görünüm arz eden bu türbenin başlangıçta üzeri açık olarak tasarlandığı, sonradan üzerine, bugünkü kurşun kaplı ahşap çatının konduğu tahmin edilebilir. Türbede bulunan, iskender Paşa ile oğlu Ahmed Paşa' ya ait kabirlerin üzerine ahşap sandukalar yerine mermer lahitlerin konmuş olması da bu ihtimali desteklemektedir. Lahitlerin ayak ve baş uçlarında silindirik biçiminde mermer şahideler yükselmekte, başucu şahidelerinde, ölüm tarihlerini vermeyen kitabeler bulunmaktadır.

Muvakkitbane.-Muvakkiûane, dört yüzyıl sonra inşa edilmesine ve ampir üslubunu yansıtmaya rağmen, mütevazı boyutları ve sade cepheleri ve köşesine ilâştirilmiş olduğu türbe ile uyum içindedir. Sekizgen planlı yapının kagir duvarları sı-

Iskender Paşa
Külliyesi'nde
caminin
içinden
bir görünüm.

Kadir Aktay/

Onyx, 1994

va ile kaplanmış, üzeri basık sekizgen prizma biçiminde bir ahşap çatı üe örtülmüştür. Dikdörtgen açıklıklı kapısı ile Boğaz tarafına (batıya) açılan üç adet yuvarlak kemerli penceresi mermer söveler-le kuşatılmıştır. Kapının üzerindeki kitabe levhasına ta'lik hatla "Eser-i Rıfat Paşa 1266" ibaresi yazılmıştır. Günümüzde kitaplık olarak kullanılan muvakkithanenin bu yeni fonksiyonu da Osmanlıca kitabenin altına yerleştirilmiş olan Latin harfli küçük bir kitabe ile belirtilmiştir. Demir parmaklıklarla donatılmış olan perçerele-rin kemerleri, üzengi hizasında yer alan silmelerle birbirine bağlanmış, kemerlerin kilit taşları çıkıntılı olarak tasarlanmıştır. *Sıbyan Mektepleri:* Cami ile birlikte inşa edildiği anlaşılan, Evliya Çelebi'nin

"mu-allimhane-i sıbyan" adı ile zikrettiği mektebin dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve ahşap çatılı bir yapı olduğu, iki sıralı pencerelerinin bulunduğu, duvarlarının moloz taşla örüldüğü, köşelerde, *ayrıca* kapı ve pencere sövelerinde kesme küfeki taşının kullanıldığı, çatısının kurşunla kaplandığı bilinmektedir.

C. Vada'nın naklettiğine göre 19. yy'm sonlarında metruk ve harap durumda o-lan mektep 1897'de iptidai mektep olarak kullanılmak üzere tadil edilmiş, bu arada pencere sıralarının arasına ahşap bir kat döşemesi yerleştirilmiş, çatı kaldırılarak bunlara bir kat daha ilave edilmiş, her üç kat da kendi içlerinde ahşap duvarlarla bölünerek sınıflar ve muallim (öğretmen) o-daları meydana getirilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 1924'e kadar bu şekli ile faaliyet gösteren mektep bu tarihte terk edilmiş, 1938'den sonra karakola dönüştürülmüştür. Bu arada, 1897'de eklenen ahşap döşeme, üst kat ve iç duvarlar iptal edilmiş, cephelerde de değişiklik yapılarak, yapı asıl şeklinden iyice uzaklaştırılmıştır.

Zemin katındaki kahvehanenin üzerine oturan ve 1874-1880 arasında rüştiye (ortaokul) olarak kullanıldığı bilinen fevkani mektebin ise ahşap bir mesken görünümü arz ettiği tahmin edilebilir.

Hamam: Tamamen tarihe karışmış olan hamam hakkında C. Vada'nın verdiği bilgilerden, soğukluk bölümünün ahşap çatılı olduğu, çepeçevre, soyunma ma-

hallerini barındıran iki asma katla kuşatıldığı, 1916'da hamamın yakınındaki Ata Molla Yalısı'ndan sirayet eden yangında bütün bu ahşap aksamın yandığı öğrenilmektedir.

Bu bilgilerin ışığında hamamın planını tam olarak restitüe etmek mümkün değildir. Ancak ılıkılık kısmından iki hela birimine geçildiği, sıcaklığın kare planlı (5x5 m) olduğu, bunun solunda dikdörtgen planlı (5x2 m) bir halvetin yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu halvetteki kurnalardan birisinde yer alan, Evliya Çelebi' nin de sözünü ettiği, fil kabartması ile bezeli aynataşı 1914'te Evkaf-ı tslamiye Mü-zesi'ne (bugün Türk ve islam Eserleri Müzesi) taşınmıştır. Söz konusu hamamın, Mimar Sinan'ın mührünü taşıyan inşaat defteri Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunmaktadır.

Bibi. Saî Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, ist., 1988, s. 35, 42; Evliya, *Seyahatname*, I, 1969, 135; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 158; Raif, *Mir'at*, 224-225; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 52-53, no. 233; C. Vada, *Boğaziçi Konuşuyor*, ist., ty, s. 67-82; Konyalı, *Mimar Sinan*; Öz, *istanbul Camileri*, II, 35; Kuran, *Mimar Sinan*, 34, 65, 277; Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, ist., 1988, s. 288; S. Saatçi, *Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitabeler*, ist., 1988, s. 68-70.

M. BAHA TANMAN

İSKENDER PAŞA MEKTEBİ VE TÜRBEŞİ

Eminönü ilçesi, Sultanahmet semtinde bulunan mektep ve türbeden oluşan yapı Küçük Ayasofya Caddesi'nin doğu ucunda Arasta, Torun ve Tavukhane sokaklarının kesişmesiyle oluşan üçgen bir alanda yer almaktadır.

Türbede yapının banisi olan iskender Paşa'ya ait 921/1515 tarihli mezar taşına istinaden mektebin de bundan birkaç sene önce yapıldığı kabul edilebilir.

Güneyde mektep ile bunun kuzeyinde yer alan türbeden meydana gelen yapıda, türbenin doğusunda zamanla bir hazire oluşmuştur.

Geçmişte çeşitli tahribatlara uğrayan ve tamirler gören yapı son olarak 1912' deki Ishak Paşa yangınında harap olmuştur. Uzun süre bakımsız kalan yapı son yıllarda tamir görmüş olup bugün kız Kuran kursu olarak faaliyetine devam etmektedir. *Mektep*: Türbenin güneyinde, doğu-batı doğrultusunda, yan yana iki eşit kare mekândan oluşan yapı kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Mekânlar pandantiflerle geçişleri sağlanan dıştan sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülmüştür. Batıdaki mekânın kuzey duvarında geniş sivri kemerli bir açıklık vardır. Bu mekân mektebin yazlık bölümüdür. Duvar yüzeyindeki konsol başlangıçlarından vaktiyle burada bir sundurmanın bulunduğunu ve bunun zamanla yok olduğu, yerine yine duvar yüzeyindeki izlerden geç bir dönemde çift meyilli başka bir sundurmanın yapıldığı anlaşılmaktadır. Girişin karşısında beş kenarlı şekilde düzenlenen bir mihrap nişi bulunur. Bu mekânın güney

iskender Paşa Türbesi (solda) ve Sıbyan Mektebi'nin bir

görünümü.

Fotoğraflar Yavuz Çelenk, 1994

ve batı duvarlarında aldı, üstlü ikişer penceresi vardır. Alt sıra pencereler sivri boşaltma kemerleri altında, dikdörtgen açıklıklı, üst sıra pencereler ise sivri kemerli a-çıklıklı olarak düzenlenmiştir.

Doğudaki mekân ise mektebin kışlık bölümü olup buraya yandaki mekândan bir kapı açıklığı ile geçiş sağlanmıştır. Ortak duvar üzerinde batı yönünde dikdörtgen şeklinde bir dolap nişi ile güney duvarında yarım daire şeklinde bir ocak nişi mevcuttur. Baca, tuğladan kare gövdeli ve her yüzeyinde ikişer duman açıklığına sahip olup üzeri kirpi saçaklı piramidal külâh ile örtülmüştür. Bu mekân da kuzey, güney ve doğu yönünde altlı üstlü pencerelerle dışa açılmaktadır. Alt sıra pencereler sivri boşaltma kemerleri altında dikdörtgen açıklıklı, üst sıra pencereler ise sivri kemerli açıklıklara sahiptir. Yalnızca doğu duvarında iki alt pencere üzerinde ortada tek pencere mevcut olup tuğladan yuvarlak kemerli açıklıklı olarak düzenlenmiştir. Doğu duvarı ile kuzey ve güney duvarlarının bu duvar ile birleşen köşeleri

zamanla yıkılmış ve moloz taş ile tamir edilmiştir. Bu esnada kuzey ve güney duvarlarının köşeye yakın pencereleri de doldurularak kapatılmıştır.

Türbe: Mektebin kuzeyinde, kare planlı açık bir türbe bulunmaktadır. Yapı sivri kemerlerle birbirine bağlanan "L" şeklinde dört payenin taşıdığı ve pandantiflerle geçişi sağlanan dıştan sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülmüştür.

Mescit-

tevhidhane ile
selamlığı
barındıran
binanın
zemin kat
planı.

M. Baha Tanman

Kemer içleri demir parmaklıklarla kapatılmış olan bu açık türbede iki tane mermer lahit bulunmaktadır. Kuzeydeki büyük lahit yapının banisi iskender Pa-şa'ya ait olup baş ve ayak taşlarında üçer satır halinde sülüs haüa yazılı kitabe vardır. Ayak taşı üzerinde rakamla 921/1515 tarihi mevcuttur. Uçları sivri kemer şeklinde sonuçlanan taşların üzerinde iri rumî süslemeler vardır. Mermer lahtın yan yüzeyleri ortasında ve baş taraftaki dar yüzeyde birer rozet çiçek ile yan yüzeylerin iki yanında ve ayak tarafındaki dar yüzeyde çarkıfelek motifli madalyon süslemeleri bulunur. Türbe içinde güneyde baş taşı sarıklı olan daha küçük ölçüde ikinci bir mezar daha vardır.

İSLAM BEY MESCİDİ VE TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, islam Bey Mahallesi'nde, İslam Bey Caddesi, islam Çeşmesi Sokağı ve Bahçeli Çeşme Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde yer almaktadır.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) ümerasından islam Bey tarafından 926/1519-20'de inşa ettirilmiş, daha sonra, tespit edilemeyen bir tarihte minber ilave edilerek camiye dönüştürülmüştür. Mescidin yanına 18. yy'm başlarında 1112/ 1700-01'de bir çeşme yaptırılmış, mescit, 19. yy'ın üçüncü çeyreğinden itibaren Be-devî tarikatına bağlı bir tekke olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Mescide meşihat koyan kişinin Mısırlı Şeyh Haseneyn el-Ahmedî olması muhtemeldir. Mescit-tevhidhanenin batı cephesinde yer alan ve Seyyid Ahmed Bedevî'ye ithaf edilmiş bir beyti içeren kitabedeki 1041/1631-32 tarihi, tekkenin tam olarak tespit edilemeyen kuruluş tarihi olmasa gerektir. Zira Kasımpaşa'da 18. yy'm ilk çeyreğinde kurulmuş olan Ebu'r-Rıza Tekkesi(->) istanbul'daki Bedevî tekkelerinin en eskisi olduğu gibi, istanbul tekkelerinin dökümünü veren kaynaklar

arasında, İslam Bey Tekkesi'nin adı ilk olarak 1301/1885-86' da Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı istatistik cetvelinde geçmektedir.

Hasaneyn Efendi'den sonra tekkenin postuna yine Mısır kökenli olan Şeyh Muhammed Aşir Efendi, M. Aşir Efendi'den sonra da oğlu Şeyh Hafız İbrahim Efendi geçmiştir. H. İbrahim Efendi'nin oğlu ve

01

2 3 4 51a

İSLAM TARİH, SANAT

210

211

İSMAİL DEDE EFENDİ

halifesi olan Şeyh (Kırmızıtaçlı) İsmail Hakkı Efendi (ö. 1981) tekkelerin kapatılmasından sonra Milli Eğitim Bakanlığı'n-da çeşitli görevlerde bulunmuş ve tekkenin harem dairesinde yaşamıştır. Ayın günü cuma olan İslam Bey Tekkesi, Bedevî tarikatının merkezi olan Mısır'dan İstanbul'a gelip yerleşen şeyhlerin tasarrufunda kalmış, ayrıca İstanbul'daki Mısır kökenli zembilcilerin bağlı oldukları bir tür lonca merkezi gibi faaliyet göstermiştir.

Aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi o-larak kullanılan mescidin dikdörtgen planlı harimi moloz taş örgülü duvarlarla kuşatılmış, üstü, alaturka kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülmüştür. Doğu duvarında üç, diğer duvarlarda ikişer tane olmak üzere, toplam dokuz adet dikdörtgen açıklık-lı pencere ile aydınlanmaktadır. Kesme kü-feki taşından söveler, topuzlu demir parmaklıklar ve tuğla örgülü sivri hafifletme kemerleri ile donatılmış olan bu pencerelerin üzerinde sivri kemerli ve alçı revzen-li tepe pencereleri yer alır. Güney duvarının eksenindeki mihrap, yarım sekizgen planlı nişi ve üç sıra mukarnaslı kavsara-sı ile klasik üslubu yansıtır. Ahşap minberin ise kayda değer bir özelliği yoktur.

Basık kemerli harim kapısı kuzey duvarının ekseninden batıya (sağa) kaydırılmış, bu duvardaki pencerelerin arasına, a-sıltmihrabın daha küçüğü olan bir son cemaat yeri yerleştirilmiş, söz konusu pencerelerden doğudaki sonradan kapıya dönüştürülmüştür. Harimin kuzey kesiminde iki katlı mahfiller uzanır. Erkeklere mahsus olan alttaki mahfil ahşap korkuluklarla, kadınlara mahsus olan ve dört adet ahşap direğe oturan fevkani mahfil ise kafeslerle donatılmıştır.

Mescidin, tekkeye dönüştürülmeden önce ahşap direkli bir son cemaat yerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Harimin doğu duvarı bir miktar inceltilerek kuzeye doğru uzatılmış, böylece son cemaat yeri soldan kagir bir duvarla kuşatılmıştır. Yapı tekke olarak kullanılmaya başladıktan sonra, son cemaat yerinin alanına, selamlık birimlerini barındıran, iki

katlı ahşap bir kanat inşa edilmiştir. Duvarları içeriden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile donatılan bu kesimin kuzey cephesinde yan yana üç kapı yer alır. En sağda bulunan cümle kapısı harim girişi ile aynı eksenini paylaşmakta, büyük boyutları ve saçağı ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Ortadaki kapı üst kata ulaştıran merdivene bağlanmakta, soldaki kapı ise ufak bir mekândan geçilerek harimdeki mahfile ulaşılmasını sağlamaktadır. Selamlık kanadının üst katında, ortadaki sofanın doğusunda, şeyh odası olması muhtemel genişçe bir mekân, batısında da, kadınlar mahfiline çıkan merdivenin ulaştığı, mabeyin odası niteliğinde diğer bir mekân bulunur. Selamlık kanadının batı cephesindeki kadınlar girişini izleyen ve minare kaidesine yaslanan merdiven bu mabeyin odası ile kadınlara mahsus fevkani mahfile çıkmaktadır.

Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen, kapısı harim bölümüne açılan mina-

renin, dışa taşkın, kare planlı kaidesi ile prizmatik üçgenlerden oluşan pabuç kısmı kesme küfeki taşı ile örülmüş, silindir biçimindeki gövde ile petekte ise tuğla örgü kullanılmıştır, Armudi profilli bir konsola oturan şerefe kesme küfekiden mamul bezemesiz korkuluklarla kuşatılmış, petek kısmı, koni biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap külahla taçlandırılmıştır.

Moloz taş örgülü ve kesme taş harpuş-talı duvarın sınırladığı hazire, mescit-tevhidhaneyi güney ve batı yönlerinden kuşatır. Bani İslam Bey'in kabri mihrap duvarının hemen önünde, mihrabın ekseninde-dir. Bu hizada, söz konusu duvarın saçak altına, baninin adını ve mescidin inşa tarihini veren talik hatlı bir kitabe yerleştirilmiş, mescidin tekkeye tahvilinden sonra konmuş olduğu anlaşılan bu kitabe bir Bedevî tacı kabartması ile donatılmıştır. Hazirenin, minare kaidesi ile mihrap duvarı arasında kalan kesimi bir demir parmaklıkla ayrılarak tekke şeyhlerinin ve aile fertlerinin kabirlerine tahsis edilmiştir. Harimin batı cephesine, alt alta iki kitabe yerleştirilmiş, her ikisi de ta'lik hatlı olan bu kitabelerin kavisli alınlık bölümlerine birer Bedevî tacı kabartması oturtulmuştur. Üstteki hazirenin bu kesiminde gömülü olan şeyhlerin adlarını, alttaki ise Bedevî tarikatının piri Seyyid Ahmed Bedevî'ye ithaf edilmiş bir beyit ile 1041/ 1631-32 tarihini içermektedir.

Mescit-tevhidhane yapısının kuzeyindeki avlunun çevresine, derviş hücrelerini, mutfacı ve diğer tekke birimlerini barındıran iki katlı ahşap binalar yerleştirilmiştir. Zamanla tadilata uğramış olan bu kesim çok harap durumdadır.

Arsanın güneydoğu köşesindeki kavşağa yerleştirilmiş olan iki cepheci çeşme kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Doğu cephesinin aynataşı dikdörtgen, güney cephesindeki ise basık kemerlidir. Kemerin üzerindeki Arapça manzum kitabenin son mısraı ebcedle 1112/1799-01 tarihini vermekte, bunun altındaki satırda da Şaban 1322/Ekim 1904'te onarım gördüğü belirtilmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 265; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 2-3, no. 4; Münib, *Mec-*

İslam Tarih
Sanat ve
Kültür
Araştırma
Merkezi'nin
Yıldız Sarayı,
Çit Kasrı'nda
bulunan
kütüphanesi.
IRCICA Arşivi

mua-i Tekâyâ, 3; *İhsaiyat II*, 22; Vassaf, *Sefine*, V, 271; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 100; Öz, *istanbul Camileri*, I, 77; Haskarı, *Eyüp Tarihi*, I, 56-58, II, 114; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 436-437.

m. baha tanman

islam tarih, sanat ve kültür araştırma merkezi circica)

İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı milletlerarası araştırma merkezi. Beşiktaş'ta, Yıldız Sarayı içinde bulunan Seyir Köşkü, Çit Kasrı ve Yaveran Köşkü'nde faaliyet göstermektedir.

51 üye devleti bulunan İslam Konferansı Teşkilatı'nın kültür sahasındaki araştırma kuruluşu IRCICA, İstanbul'da kurulan ilk milletlerarası kültür merkezidir. 1976' da İstanbul'da toplanan Yedinci İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nın, Türkiye'nin teklifiyle aldığı bir kararla kurulmuş, 1980'de Genel Direktör Ekmeled-din İhsanoğlu'nun başkanlığında çalışmalarına başlamıştır. IRCICA'nın çalışmaları, üye ülkelerden seçilen 9 ilim adamının meydana getirdiği idare heyetinin tavsiyelerine göre planlanır, yıllık dışişleri bakanları konferansları ve üç yılda bir yapılan devlet ve hükümet başkanları zirve konferansları tarafından onaylanır.

IRCICA, TC Hükümeti tarafından kullanımına tahsis edilen Yıldız Sarayı dahilindeki Seyir Köşkü, Çit Kasrı ve Yaveran Köşkü'nü milletlerarası kampanyalar yoluyla topladığı bağışlarla restore ettirmiştir. Sırasıyla 1980,1983 ve 1985'te restorasyonları tamamlanan bu binalarda merkezin araştırma, yayın, kompüter, kütüphane ve arşiv birimleri, fotoğraf stüdyosu, konferans ve sergi salonu bulunmaktadır. Bu birimler, dünyanın her tarafından gelen, IRCICA'nın çalışmalarına ilgi duyan devlet- adamları, ilim adamları ve araştırmacılar ile

konferansları, sanat sergilerini izleyenler tarafından ziyaret edilmektedir.

IRCICA'da yürütülen araştırma projelerinin neticeleri referans kitabı mahiyetindeki yayınlarla bütün dünyadaki araştırmacıların istifadesine sunulmaktadır. Ya-

t

yınılanan kitaplar arasında araştırma eserleri, bibliyografyalar, kataloglar, konferans tebliğleri, sanat kitapları ve fotoğraf albümleri bulunmaktadır. 1980-1994 arasında toplam 42 kitap yayımlanmış, yurt içinde ve dışında 86 sanat sergisi ve 23 milletlerarası toplantı düzenlenmiştir. IRCICA, Müslüman milletlerin tarihi konusunda yürütmekte olduğu araştırma projesi çerçevesinde Türklerin tarihi, Güneydoğu Asya ve Güney Asya Müslüman milletlerinin tarihi, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya Müslüman milletlerinin tarihi, Bosna-Her-sek tarihi ve kültürü, Batı Afrika İslam tarihi konularında araştırmalar, milletlerarası konferanslar ve yayınlar gerçekleştir-.mektedir. Bilim ve kültür tarihi konusundaki araştırma projesi çerçevesinde de sempozyumlar düzenlemiş, Müslüman bilim adamlarının tarih boyunca çeşitli bilim dallarında yaptıkları katkıları tanıtan bibliyografya ve kataloglar yayımlamıştır. Bunlardan, İstanbul'daki Köprülü Kütüp-hanesi'nde bulunan yazma eserlerin katalogu, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu (1828-1928)* ve Türkiye kütüphanelerindeki tıp yazmalarının katalogu, İstanbul'un kültür tarihiyle ilgilenen araştırmacıların kullandığı kaynak eserlerdir. Ayrıca IRCICA, bütün dünyada kültür, tarih ve sanat konularında çalışan üniversite, kütüphane, araştırma merkezi, müze vb kurumlar hakkında bir bilgi bankası kurmuş ve rehber kitaplar yayımlamıştır. Diğer yandan, İslam sanatları ve üye ülkelerin el sanatları hakkında araştırmalar ve yayınlar yapmak-ta.bu konularla ilgili konferanslar ve sergiler düzenlemektedir. Sanat konusundaki yayınlardan, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı* adlı eser çeşidi dillerde basılmış o-lup, bu sanatın tarihini ve yüzyıllar boyunca yetişmiş hattatları tanıtmakta, büyük çoğunluğu İstanbul'daki koleksiyonlardan derlenen ünlü levhaların röprodüksiyonla-rını ihtiva etmektedir.

IRCICA ilk geniş kapsamlı milletlerarası sergilerini 1983'te İstanbul'da düzenlediği İslam Sanatları Milletlerarası Sempozyumu sırasında TC Kültür Bakanlığı'nın işbirliğiyle gerçekleştirmiş, bu vesileyle istanbul'un müze ve çeşitli koleksiyonlarında bulunan tarihi kültür ve sanat eserlerinden meydana gelen 7 büyük sergi düzenlemiştir. Bunu, 1985'te düzenlenen ve İstanbul'un 19. yy'a ait fotoğraflarını ilk defa tanıtan "Eski İstanbul Fotoğrafları" sergisi izlemiştir. İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı Milletlerarası İslam Kültür Mirasını Koruma Komisyonu'nun sekretarya-sı görevini de yürüten IRCICA, bu çerçevede 3 yılda bir defa olmak üzere milletlerarası hat sanatı

yarışmaları düzenlemektedir. Ayrıca İslam mimarisi konulu araştırma ve proje yarışması ile bir fotoğraf yarışması düzenlemiş, Süleymani-ye Kütüphanesi'nin işbirliğiyle İstanbul'da, Afrika ve Asya ülkelerinden arşivci ve kütüphanecilerin katıldıkları, tarihi elyazmaları ve arşiv belgelerinin tamiri ve korunması konusunda iki eğitim programı gerçekleştirmiştir.

IRCICA'da İslam ülkelerinin tarihi, kültürü, dilleri, sanatı ve sanat tarihi, mimarisi vb konularda uzmanlaşmış ve 40 değişik dilde 30.000'i aşkın kitap, süreli yayın ve çeşitli belgeler ihtiva eden bir kütüphane ve 50.000 tarihi fotoğraftan meydana gelen bir arşiv kurulmuştur. Bu arşivde "Yıldız Albümleri" olarak bilinen ve dünyanın en önemli fotoğraf koleksiyonlarından biri olan, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bir araya getirilmiş yaklaşık 35.000 fotoğrafın röprodüksiyonları ile çeşitli özel koleksiyonlardan derlenen tarihi fotoğraflar bulunmaktadır.

IRCICA'nın çalışmaları, Türkiye ile İslam ülkelerinin birbirlerinin kültürünü, tarihini ve sanatını daha iyi tanımalarına ve aralarındaki işbirliğini geliştirmelerine hizmet etmekte, ayrıca bu konuların başta Batı dünyası olmak üzere bütün dünyadaki akademik çevrelerde daha iyi tanıtılmasına da katkıda bulunmaktadır. Bu amaçla merkez, üye ülkelerdeki araştırma kuruluşları, üniversiteler ve kütüphaneler yanında, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (UNESCO), ABD'deki Orta Doğu Araştırmaları Birliği (MESA), Harvard Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi (CMES) ve İtalya'daki Üçüncü Dünya Bilim Akademisi (TWAS) gibi milletlerarası seviyede çalışan kuruluşlarla işbirliği anlaşmaları, ortak araştırma, yayın projeleri ve yayın değişimi programları gerçekleştirmektedir.

İSTANBUL

İSMAİL DEDE EFENDİ (Hammamîzade)

(9 Ocak 1778, İstanbul - 29 Kasım 1846, Mekke) Bestekâr.

Şehzadebaşı'nda doğdu. Babası İstanbul'da geçimini hamam işletmeciliğiyle sağladığı için, Hammamîzade adıyla tanınmıştır. Ancak, günümüzde çoğu zaman Dede Efendi yahut kısaca Dede diye anılır.

İlköğrenimi sırasında, sesinin güzelliği dolayısıyla okulda ilahicibaşı olmuştu. Evinde musiki heveslilerine dersler veren Uncuzade Mehmed Efendi okuldaki bir tören sırasında onun ilahi okuyuşunu dinledikten sonra öğrencileri arasına aldı. İsmail ilköğrenimini tamamladıktan sonra, 7 yıl hem Uncuzade'nin derslerine devam etti. hem de öğretmenin yardımıyla girdiği Defterdarlık muhasebe kaleminde çalıştı. Bir yandan da Yenikapı Mevlevîhanesi'nde, zamanın musiki üstatlarından Şeyh Ali Nutkî Dede'nin derslerini izlemeye başladı. Şeyhin kardeşi, musiki kuramıyla uğraşan Abdülhakî Nasır Dede'den

de yararlandı; ney üflemeyi ondan öğrendiği söylenir. Yenikapı Mevle-vîhanesi o yıllarda, köklü bir musiki geleneği olan Mevlevîliğin İstanbul'daki en güçlü çevrelerinden biriydi. İsmail Efen-di'yi musikide yetiştirenler de bu tekkede toplanan zamanın seçkin musiki adamları oldu.

Önceleri sadece musiki öğrenme hevesiyle tekkeye devam eden genç İsmail,

İsmail Dede Efendi

Yılmaz Öztuna, *Türk Bestecileri Ansiklopedisi*, ist., 1969

1798'de muhasebe kalemindeki görevinden ayrılarak çileye girmeye karar verdi. Çilesi sırasında bestelediği, "Zülfündedir benim baht-ı siyahım" mısraıyla başlayan buselik şarkı bestecisinin adı üzerinde büyük bir merak uyandırdı. Ünü bütün şehre yayılan şarkı sarayda da okundu. Kendisi de besteci olan III. Selim şarkının çile doldurmakta olan genç bir Mevlevî der-vişince bestelendiğini öğrenince, İsmail'i saraya çağırarak eseri bir kez de kendisinden dinledi. Onu hemen saray hanendeleri arasına almak isteyen padişahın etkisiyle, derviş İsmail'in aslında 3 yıl (1001 gün) sürmesi gereken çilesinin kalan 1 yıla yakın bölümü Ali Nutkî Dede tarafından bağışlandı.

1799'da çilesini doldurunca Dede unvanını aldı. Mevlevîhanede hücrenîşin (hücre sahibi) olduktan sonra, özellikle a-yin icra edildiği günler, hücresi kendisinden yararlanmak isteyen musiki meraklılarının uğrağı oldu. O sıralarda bestelediği, "Ey çeşm-i ahu hicr ile tenhalara saldın beni" mısraıyla başlayan hicaz nakış murabba, İstanbul'un musiki çevrelerinde büyük ilgi uyandırdı. Yeniden saraya çağrıldı, bundan sonra haftada 2 gün huzurda düzenlenen saray küme fasıllarına hanende olarak katılmaya başladı. 1802'de saraydan bir kadınla evlendi, dergâhtaki hücrelerinden ayrılarak Cankurtaran'daki Akbı-yık Mahallesi'nde kiraladığı eve yerleşti.

Dede'nin sanatını geliştirmesine yardımcı olan III. Selim'den sonra tahta geçen IV. Mustafa'nın bir yıllık padişahlığı (1807-1808) sırasında saraydaki musiki meclislerine son verildiği için saraydan u-

İSMAİL EFENDİ

212

213

İSMAİL EFENDİ

zaklaştı. II. Mahmud'un (hd 1808-1839) siyasi karışıklığı gidererek istikrarı sağlamasından sonra yeniden saraya alındı. Önce musahib-i şehriyari, sonra ser-müezzin olduğu bu yıllar bestecilik hayatının en verimli dönemidir.

ismail Dede, Abdülmecid döneminde de (1839-1861) saraydaki yerini muhafaza etti. 1839'da bestelediği ferahfeza Mevlevi ayininden sonra bestecilik hayatında görece bir durgunluk göze çarpar. Kendi sözlerine, davranışlarına bakılırsa, Abdül-mecid'in sarayını yadırgamıştır. Saraydaki havanın birdenbire "alafrangalaşması", Batı musikisi zevkiyle yetişen yeni padişah zamanında Türk musikisinin saraydaki varlığını ancak resmi bir ilgiyle sürdürür hale gelmesi, Dede'nin bu çevreden uzaklaşmasına yol açtı. Öğrencileri Mutaftade Ahmed ve Dellalzade ismail Efendi(->) ile birlikte padişaktan izin isteyip hacca gitmeye karar verdi, istanbul'dan ayrılmadan önce söylediği rivayet edilen "Artık bu o-yunun tadı kalmadı!" sözü, sadece bir musiki üslubu ile zevkinin, bir yaşama biçiminin değişmesini değil, aynı zamanda Dede'nin kişisel dramını da yansıttığı için anlamlıdır.

Hac sırasında bestelediği "Yürük değirmenler gibi dönerler" güfteli şehnaz i-lahi son eseridir. Bu ilahiye o günlerde kendisinden meşkeden öğrencileri eseri istanbul'a getirerek musiki çevrelerine yaydılar. Dede Efendi hacı olduktan sonra koleraya yakalanarak Mekke'de öldü.

ismail Dede, Doğu musikisinin son büyük merkezi istanbul'da gelişen Osman-lı-Türk musikisi geleneği içinde klasik üsluba bağlı son besteciler arasında en ö-nemli olanıdır. Bu üslubun son temsilcisi olarak da görülebilir. Çünkü kendisinden sonra klasik üslup ancak onun yolunda giden birkaç üstün yetenekli öğrencisinin eserleriyle yaşayabilmiştir.

Dede hem tekke gelenekleri içinde yetişmiş bir Mevlevîydi, hem de bir saray adamıydı. Sanatı, istanbul Mevlevîhaneleri ile sarayda bulunduğu canlı musiki ortamı i-çinde gelişip olgunlaştı. 7 ayiniyle o zamana kadar bu beste şeklinde en çok eser veren besteciye. Öte yandan, II. Mahmud'un sarayında musiki zevki büyük ölçüde onun eserleriyle yönlendirildi. Gerek Mev-levî musikisinde, gerekse dindışı musikide o dönemde istanbul'un en ileri gelen musiki adamı olan Dede, aynı zamanda şehirli, istanbullu bir halk adamıydı. 19. yy'da musiki zevki bütün şehre yayılmıştı. Dede, istanbul halkının eğlencelerine eşlik eden hafif musikiye de değer veriyordu, istanbul ve Rumeli türkülerini öğrenmişti. Bestelediği köçekçeler, türküler, hafif şarkılar öncelikle şehir halkının zevkine seslenir. Daha yaşadığı yıllarda birçok eseri istanbul'da geniş bir dinleyiciye ulaşan sanatçı, sayısı az olmayan bu tür parçalarıyla bir şehir eğlence musikisi re-pertuarı oluşturmuştu. Dede'nin halk zevkine duyduğu yakınlık sadece hafif parçalarında görülmez. Pek çok bestecide halk musikisi motiflerini birkaç küçük beste şekli içinde yansıtmakla sınırlı kalan

halk zevki onun sanatının bütününe ait bir nitelik olarak ortaya çıkar. Dindışı büyük beste şekillerindeki çeşitli eserlerinin yanı sıra Mevlevi ayinlerinde de halk zevkini yansıtan bölümler vardır.

Musikinin her türüne ve her zevke a-çık tutumun bir ürünü olarak eserleri, Türk musikisinin her düzeyde o güne kadar-ki gelişiminin geniş ve yetkin

bir özetidir. İtrî'den(-t) sonraki besteciler arasında hiçbirinin sanatı ismail Dede'ninki ölçüsünde toplayıcı değildir. Dede gitgide gelişen teknik ustalığıyla klasik üslubun bütün inceliklerini yansıttığı gibi, Türk musikisinin hemen bütün beste şekillerinde de eser vermiştir.

Eserleri arasında her zevke seslenebilecek örnekler vardır. Geleneklere genellikle bağlı kalmış olmakla birlikte, onun musikisinde çağdaşlarındakinde bulunmayan bir yenilik çabası da görülür. Sanatının ayrı bir yönü olan bu özellik, geleneksel üslubu içeriden değiştirmeye yönelik bir çabanın ürünüdür. Gerçi bu yenilik arayışı onunla başlamış değildir, daha öncekilerde de aynı doğrultuda bir eğilim görülür; ama bu arayış onda en ileri noktasına ulaşır. Ezgi yapısı, makamların işlenişi, makam geçkileri, usul kullanımı ve usulün güfteye uydurulması ile ilgili yenilikleri çarpıcıdır. Yerleşik kalıpları zorlayan bu tür teknik yenilikleri eserlerine zenginlik katar. Sultaniyegâh, neveser, hicazbuselik, sababuselik ve araban-kürdi makamlarını da o düzenlemiştir. Dede bütün bu yönleriyle gelenek içinde bireysel bir sese ulaşabilmiş bestecilerin başında gelir. Bu yüzden musiki üslubu "Dede Efendi tavrı" diye anılmıştır.

Yenilikçiliğinin bir başka yönü, Batı mu-sikisiyle olan ilişkisindedir. Muzıka-i Hü-mayun'un(->) kuruluşuyla saraya giren italyan musikisini dinleme imkânı bulmuştur. Kulak gücüyle kavramaya çalıştığı Batı musikisinin etkisi bazı eserlerinde, özellikle rast kâr-ı nev ile, vals ritmini gelenekte bulunan 3 zamanlı semai ölçüsüyle verdiği "Yine bir gülnihal aldı bu gönlümü" güfteli şarkısında açıkça görülebilir.

Dede'nin sanatına çeşitli düzeylerde bakıldığında, birçok farklı öğeyi doğal bir uyum içinde kaynaştırdığı söylenebilir, içinde yaşadığı dönemin ve çevrelerin karşıt yönleri onun eserinde bir uzlaşmaya varır. Musikisi hem dünyevidir, hem dini ve mistik; geleneklere bağlı olduğu ölçüde onları geliştiricidir de; seçkinlere seslenirken halktan da uzak düşmez; eski ile yeniye hiç yadırgamadan kaynaştırır. Sanatının özü bir bakıma bu ikiliklerin uyu-mundadır. Türk toplumunda birkaç yüzyıldır süregelen zevk değişikliklerinden sonra da geniş bir dinleyici kesiminin duyarlılığına seslenebilmesi sadece sanat gücünün değil, aynı zamanda eski zevki yeni zevke bağlayan bir köprü rolünü oynamasının da bir sonucudur.

Her eserinde sanatının ayrı bir yönüyle ortaya çıkan Dede bütün ürünleri göz önünde tutularak değerlendirilebilecek bestecilerdendir. Başka bestecilerinki gibi onun da pek çok eseri unutulmuştur; an-

cak unutulmamış eserlerinin başkalarının-kilerle karşılaştırılamayacak ölçüde fazla oluşu, onu hem klasik repertuvarda en çok eseri olan, hem de halk katında en ünlü besteci durumuna getirmiştir.

Çeşidi kaynaklarda benzersiz bir nat-han olduğuna değinilir. Dede bir hanende olarak, Türk musikisinin kendisine ulaşan bütün ürünlerini öğrenmiş,

o dönemin istanbul'unda repertuarı en geniş musikici olarak tanınmıştı. Nitekim klasik repertuarın günümüze ulaşmasında bir köprü işlevi görmüştür. Bildiği bütün e-serleri öğrencilerine aktarmış, onların öğrencileri de bu eserleri notaya almışlardır. Mutfazade Ahmed Efendi, Dellalzade ismail Efendi, Eyyubî Mehmed Bey, Haşim Bey, Nikoğos, Zekâi Dede yetiştirdiği değerli öğrencilerden bazdandır. Tanburi Keçi Arif Ağa, Dede Efendi'nin damadı; besteci Sermüezzîn Rifat Bey de torunudur.

ismail Dede'nin doğduğu Şehzadeba-şı semtindeki bir caddeye Dede Efendi Caddesi adı verilmiştir. Akbıyık Mahalle-si'ndeki evi de Tarihi Türk Evlerini Koruma Vakfı'nca Türk Musikisi Müzesi haline getirilmek amacıyla restore edilmektedir.

Bibi. Ali Nutkî Dede, *Defter-i Dervtşan*, Süleymaniye Ktp Nafiz Paşa Bölümü, no. 1194; Hızır tlyas Efendi, *Letâif-i Enderun*, ist., 1859; Rauf Yekta, *Esâtiz-i Elhân-III-Dede Efendi*, ist., 1924; Ergun, *Antoloji*, II; Ezgi, *Türk Musikisi*, I; inal, *Hoş Şada*; istanbul Belediye Konser-vatuarı, *Dede Efendi*, ist., 1964; N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I, Ankara, 1986; Y. Öztu-na, *Dede Efendi*, ist., 1987; S. Aksüt, *TürkMu-sikisinin 100Bestekârı*, tst, 1993.

BÜLENT AKSOY

İSMAİL EFENDİ (Dellalzade)

(1797, İstanbul - 1869, istanbul) Besteci, hanende.

Fatih'te Sangüzel'de doğdu. Küçük yaşta musiki yeteneği ve sesinin güzelliğiyle dikkati çekti, ilköğrenimini tamamladıktan sonra uzun bir süre Hammamîzade ismail Dede'nin meşklerine katıldı, onun en yetenekli öğrencilerinden biri olarak sivrildi. Dede Efendi'nin aracılığıyla, 19 yaşında saray fasıl heyetine kabul edildi. 10 yıla yakın bir süre Enderun'da musiki bilgilerini geliştirdi; önce ağa, daha sonra da çavuş unvanlarını alarak saray müezzinleri arasına girdi. 1825'te kişisel bir sorun yüzünden saraydan uzaklaşmak zorunda kaldı. Ertesi yıl Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasındaki olaylarda halkı ve başkaldı-ranları padişah'tan yana olmaya çağırdığı için Musahib-i Şehriyari unvanıyla yeniden saraya alındı. Enderun müezzinliği, hanendeliği ve Muzıka-i Hümayun'daki meşk hocalığı, Abdülmecid döneminde de (1839-1861) devam etti. Çilingirzade Ahmed Ağa'nın ölümü üzerine, 1862'de saray baş-müezzinliğine getirildi. Ölümünden sonra Yahya Efendi Dergâhı haziresine gömüldü.

Dellalzade klasik Türk musikisinin son büyük bestecilerindendir. Dede Efendi' nin en güçlü izleyicisi sayılır. Eserleri, o-nun ezgi yapısında bulunan birçok özelliği yansıtır. Ancak, ondan aldıklarına, kendi sanatının ürünü olan kişisel deyiş ve

anlatını özelliklerim eklemekten de geri kalmamıştır, izleyicisi olduğu üslubu

taklitçiliğe düşmeden işleyip zenginleştirerek sürdüren Dellalzade'nin, ezgilerin a-kısmı dinleyiciyi şaşırtacak biçimde geliştirmesi, alışılmadık makam geçkileri kullanması, musikisinin dikkati çeken bir yanıdır. Özellikle eserlerinin "miyan" bölümlerindeki ezgi buluşlarında ulaştığı özgünlük, besteciliğinin ayırt edici yönlerindedir. Bütün bu özellikleriyle, eserleri klasik üslubun en olgun örnekleri arasındadır.

Çoğu bestecinin eserine yansıyan dini ve mistik etkiler onun musikisinde görülmez. Birkaç ilahi dışında dini eser de bes-telememiştir. Daha çok bir saray musiki-cisiolan Dellalzade'nin özellikle kâr, beste ve semaileri genellikle saray çevresinde, istanbul'un seçkin musiki meclislerinde ve ciddi konserlerde okunmuştur. Şarkıları daha geniş bir dinleyici kesimine ulaşmıştır. "Etmedin bir lahza ihya..." ile "A benim gözüm nuru cilveli yârim" güfteli şehnaz ve yegâh sarkılan, günümüze kadar fasıl musikisi repertuvarının sık o-kunan eserleri arasında yer almıştır. Güftelerini hece vezniyle kendisinin yazdığı "Gönül adlı bülbülüm var" ve "Dedim, ey gönül sultanı" mısralarıyla başlayan mahur ve suzinak şarkıları da geniş bir dinleyici kesimine ulaşmış, sevilen eserlerdir. Bestelediği iki "tavşanca" ile güftesinde Göksu'da, Küçüküsu'da ve Çubuklu'daki Boğaz sefalarının anlatıldığı *Al yanına bir dil-nüvâz / Gönölünce gez, zevk et bu yaz* mısralarıyla başlayan mahur aksak şarkı da istanbul'un eğlence hayatına olan ilgisini yansıtır.

BİBL Hızır İlyas Efendi, *Letâif-i Enderun*, ist., 1859; Ezgi, *Türk Musikisi*, I; R. Kam, "Dellalzade ismail Efendi", *Radıyo*, S. 59 (1946); inal, *Hoş Şada*; H. Yenigün, "Dellalzade ismail Efendi", *Musiki Mecmuası*, S. 148 (1960); H. Can, "Dellalzade Hacı ismail Efendi", *ae*, S. 223 (1960); E. Üngör, *Güfteler Antolojisi*, I-II, ist., 1981; N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I, Ankara, 1986; Özruna, *BTMA*, I; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100Bestekârı*, ist., 1992.

BÜLENT AKSOY

İSMAİL EFENDİ (Küçük)

(1854, istanbul - 1931 istanbul) Ortaoyuncu.

Fatih'te doğdu. Çocukluğunda Edirne-kapı'da, Kâmil Ağa'nın Süpürge Kolu'nu izledi ve burada Kavuklu arkası olarak ilk kez sahneye çıktıktan sonra Kavuklu Kör Mehmed'in kolunda rol aldı. Kısa sürede ünlenince, dönemin tanınmış ortaoyuncularından Terlikçi ismail Efendi'den ayrılabilmesi için "Küçük" lakabı takıldı. Reza-kizade, Acem ve Laz taklitlerinde ustalaşan ve ustası Kör Mehmed ölünce de Kavuklu Hamdi'nin(-t) pişekârı olan ismail, bu rolde büyük ün kazandı. O dönemde tiyatroculara kimse kızını vermediği için bir süre Karagözcülük yaparak evlenebildi. Bu döneminde saray karagözcübaşısı Yusuf Efendi'yle çalıştı. Kapalı salonda tiyatro

yapmak isteyince, Güllü Agop(->) suf-lörlü tiyatro yapma tekeli elinde tuttuğu için, Kavuklu Hamdi'yle birlikte Zuhuri Kolu'nu kurarak "suflörsüz oyun" yapma-

ya başladı ve böylece Güllü Agop'un tekeli kırıldı. 23 yaşındayken başlattığı tuluat tiyatrosu adlı bu tür giderek yaygınlaştı. Aksaray Şekerci Sokağı'ndaki tiyatro binasında gösteriler sunan ilk toplulukta, Büyük ismail tiran, Agâh Efendi yaşlı baba, Kavuklu Hamdi komik, Küçük ismail genç âşık (sırar) rolündeydi, Agavni ve Aranik adlı iki de kadın oyuncu vardı. Güllü Agop'tan ayrılarak buraya katılan Tomas Fasulyeciyan'la(-») birlikte ve yeni oyuncular da alarak dram oynamaya başladılar. Topluluk bir ara Kulekapısı'ndaki Bella Vista binasına taşındı. Haftanın bazı günlerinde Aleksanyan Efendi'yle dram, bazı günlerinde de Agâh ve Abdi efendilerle tuluat oynadı. Küçük ismail bu arada bir yandan ortaoyunu oynamayı da sürdürdü. Ahmed Vefik Paşa(-0 yeni kuracağı Bursa Tiyatrosu için çağırınca Küçük ismail, kadın oyuncularından Bayzar, Aranik, Peruz, Küçük Amelya ve öbür arkadaşlarıyla birlikte Bursa'ya gitti. 2 yıl boyunca Tomas Fasulyeciyan'la Ahmed Vefik Paşa' nın Moliere'den yaptığı uyarlamalarda oynadı. Bursa Tiyatrosu'ndan ayrılmasından sonra, istanbul'a dönerek Galata'daki Avrupa Tiyatrosu'nda oyunlar sergiledi. Bu yıllarda da Kavuklu Hamdi'yle birlikte or-taoyununu hâlâ sürdürüyorlardı. 1883'te

Bir ortaoyunu

sahnesinde

Pişekâr Küçük

ismail (sağda)

Kavuklu Hamdi

ile birlikte.

Gözlem Yayıncılık

Arşivi

Temaşahane-i Osmani Tiyatrosu'nu kurdu. Toplulukta Kavuklu Hamdi de yer alıyordu. Küçük ismail, Mısır hıdivinin düzenlediği sünnet düğününde ortaoyunu oynamak üzere 1884'te gittiği Mısır'dan dönüşünde Kuşdili'nde yeni yaptırılan tiyatrodaki oyunlar sergilemeye başladı. Trabzon, Halep, Beyrut, Edirne ve Adana dolaylarına uzun süren turneler de yaptı.

Yalnızca ortaoyunu ve tuluat yapmakla kalmayan, Benliyan'la birlikte 1890'da kurduğu Osmanlı Opera Kumpanyası'nda ya da kendi topluluğuyla opera, operakomik ve operet çalışmaları da bulunan Küçük ismail, sahne yaşamını II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde de sürdürdü. Küçük ismail'in 1927'de izmir'de 73 yaşında sahneye çıktığı

bilinmektedir. Küçük ismail, Kavuklu Hamdi'yle birlikte ortaoyununun Kavuklu-Pişekâr ikilisini en iyi oynayanlar olarak bilinir.

Bibi. And, *Osmanlı Tiyatrosu*, 232-236; And, *Tanzimat*, 146, 172-174, 177, 188, 192-193; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın*, ist., 1989, s. 557; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I, ist., 1985, s. 381-384; M. N. Özön-B. Dür-der, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967, s. 187, 315-327; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu*, I, 22-27; N. Tilgen, *Kavuklu Hamdi*, ist., 1948; S. N. Gerçek, *Türk Temaşası*, ist., 1942.

RAŞİT ÇAVAŞ

İSMAİL HAKKI BEY

214

215

İSMAİL PAŞA YALISI

Beylerbeyi'ndeki İsmail Paşa Yalısı'nın ön cephesinden bir görünüm.

Erkin Emiroğlu

İSMAİL HAKKI BEY (Muallim)

(1866, İstanbul - 30 Aralık 1927, İstanbul) Bestekâr.

Balat'ın Molla Aşkî Mahallesi'nde doğdu. Hanende Raşid Efendi'nin oğludur. Musiki kabiliyeti küçük yaşta fark edildi. Henüz 13 yaşındayken mahalle camiinde ezan okuyuşunu duyan bir hünkâr müezzininin önerisiyle Muzika-i Hümayun'a öğrenci olarak alındı. Latif Ağa'dan Türk musikisi, Zati Arca'dan Batı notası, Guatel-li Paşa'dan da Batı musikisi öğrendi. Başarılı bir eğitim döneminden sonra kısa zamanda "hünkâr müezzini" oldu, "serha-nende" sıfatıyla saray fasıl heyetinin başına getirildi. Sanat faaliyetlerini yalnız saray içinde değil, halka açık konserlerle İstanbul'un çeşitli mekânlarında da sürdürdü. Şehzadebaşı'ndaki Fevziye Kiraatha-nesi'nin(->) üstünde açtığı Musiki-i Osma-ni Mektebi, Türk musikisi öğretim tarihine geçen başlıca kurumlardan biri oldu. Darü'l-Elhân'da(-0 hoca, icra heyeti reisi, müdür ve tasnif heyeti üyesi olarak görev aldı. Karaköy'de, tramvayda geçirdiği bir kalp krizi sonucu öldü. Eğrikapı Mezarlı-ğı'na gömüldü.

ismail Hakkı Bey, Türk musikisi tarihinin en verimli bestekârlarından biridir. Dini ve dindışı beste şekillerinin hemen hepsim kullandığı 2.000 civarında eser bestelemiştir. Eserlerindeki makam ve usul zenginliği alışılmışın dışındadır. Kabına sığmayan bestekârlık uğraşı Türk musikisi alanının dışında fokstrot, vals, Arap tarzı raks parçası, polka, çoksesli marş, kanto, mazurka ve operet türlerinde eser vermesiyle de kendini belli eder.

ismail Hakkı Bey, çoğu içli fakat hareketli, lirik bir üslubun altında yer yer yaşama sevincinin hissedildiği; kimi zaman .musikiyi bir ilan-ı aşk vasıtası haline getiren, kimi zaman da aşk duygusunu tabiat dekoruyla kaynaştıran şarkıların bestekârıdır. Birçok eserinde, Bektaşî muhibbi o-luşunun da etkisiyle, hayata alabildiğine rintmeşrep bir bakışla yaklaştığı hissedilir. Bu türden eserlerinde en yalın aşk konularını bile en rindane duyularla işler. Özellikle istanbul tabiatı, şarkılarının değişmez dekorudur. Bazı eserlerinde halk ağzını ustalıkla kullanır, köyü, çobanların hayatını yansıtan pastoral bir kimlikle ortaya çıkar. Öğüt vermek için didaktik bir üsluba başvurduğu da görülür. Marşları, kahramanlık duygularını ustaca dile getiren, etkileyici eserlerdir. İsmail Hakkı Bey ö-zellikle II. Abdülhamid'e sunduğu "methiye"leriyle bu türün de önde gelen temsil-cilerindendir. "Besteli dua" tarzını da denedi. Yaşadığı dönemin toplumsal hayatını canlı bir şekilde yansıtan eserleri de vardır. Bu tür parçalarında, balo, dans, otomobil, doktor, tiyatro, sinema gibi gündelik somut hayatla ilgili konulan uçarı, nükteli ve eğlendirici bir dille işler. Kâr-ı nâtıktan oyun havalarına, Arapça ve Farsça güfteli ilahilerden marşlara kadar hemen her beste şeklini değerlendiren bestekârın geniş ufuklu ve renkli bir musiki anlayışı vardır. Eserlerinde aşk, tabii gü-

İsmail Hakkı Bey

Gönül Paçacı arşivi

zellikler ve ulusal duygular dışında ilgi çekici özel konuları da işlemiştir. "Sarhoş", "Atlı", "Arap Dansı", "Koşma", "Çengiler", "Atlı Haydutlar", "Hürriyet", "Şehla", "Laz Oyun Havası" gibi başlıklar taşıyan saz eserleri, tasviri musikiye duyduğu ilgiyi yansıtır. Zirkeşîde makamının günümüzdeki tek örneği de onun bir "cumhur ila-hi"sidir.

2.000 dolayında eserinin birçoğunda istanbul, semt semt, tabii ve mimari güzellikleriyle, eğlence âlemleriyle, aşkların doğal mekânı olan köşeleriyle, en sanat-kârane biçimde kullanılmıştır. "Mehtabda güzel olur Boğaziçi âlemi", "Çırpıcı, Kâğıthane bu mevsimde ne âlâ", "Çamlıca"nın yolu ince", "Seyre çıkmışsın bugün Kâğıthane'yi", "Ne safa-âver olur bak bu güzel Çamlımanı", "Kâğıthane'ye gidelim yalnız", "Kız kulesi yakut küpe takındı", "Söz birliği edelim Tarabya'ya gidelim", "Dün Fener'de gördüm ol nazik teni", "Kadıköyü'nün âb ü havası ne güzeldir", "Göksu'nun sû-yi latifinde güzeller munta-zır" ve "Kestane suyunda yine mestane bir afet" gibi şarkılarında istanbul konuları a-na tema olarak kullanılmıştır. "Ey esir bir milleti yok eden" güfteli "Teşrîfiye" marşını da Atatürk'ün İstanbul'a gelişi için bestelemiştir.

ismail Hakkı Bey musiki hayatı boyunca sayısız öğrenci yetiştirdi. Hafız Yaşar, Hasan Tahsin Parsadan, Âmâ Nazım Bey, Nuri Halil Poyraz, Ali Rıza Şengel, İzzettin Hümai (Elçioğlu), Fehmi Tekçe, Hayri Ye-nigün, Nigâr Galip Hanım, Fahri Kopuz, Faize Ergin, Vecihe Daryal, Zeki

Arif Ata-ergin, Eyyubi Mustafa Sunar ve Ali Rıza Sağman öğrencilerinden bazılarıdır.

ismail Hakkı Bey, Şehzadebaşı'ndaki Yeni Ferah Tiyatrosu'nda "İstanbul Opereti" kurmuş, orkestrasını bizzat yönetmiş ve operet tarzının yerleşmesi bakımından öncü bir rol oynamıştı. Bestelediği 15 operet, "Kaşıkçılar", "Yedekçi", "Lale Devri", "Bülbül", "Nurü's-sabah", "Falcı", "Emel", "İyi Saatte Olsunlar", "Kiracılar", "Tutkun", "Vemine'l-garaib", "Macun Hokkası", "Ge-lin-Kaynana", "Gazanfer" ve "Damat ib-

rahim Paşa" adlarını taşır. Librettoları Mu-sahibzade Celal, Sezai Bey, Faik Bey, Enver Bey ve Aram Efendiye ait olan bu operetlerin çoğu, icra edildikleri tarihlerde İstanbul halkının büyük ilgisini toplamıştı.

ismail Hakkı Bey'in bugün TRT Müzik Dairesi Arşivi'nde bulunan, binlerce eserin notasını içeren elyazısı nota koleksiyonu, Türk musikisinin önemli repertuvar kaynaklarından biridir. Bestekâr kendi eserlerini yayımlamaya başlamış, fakat 4 fa-sikûlden sonra bu yayına devam edememiştir. *Solfej yahut Nota Dersleri, Usûlât, Solfej, Makamat ve İlaveli Nota Dersleri, Mahzen-i Esrar-ı Musiki yahut Tegan-niyat-ı Osmani* adlı eserleri vaktiyle çok yararlanılmış kitaplardır.

Bibi. inal, *Hoş Şada*; Ezgi, *Türk Musikisi*, V; Ergun, *Antoloji*, II; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, İst., 1960; M. N. Özalp, *TürkMusikl-si Tarihi*, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, I.

MEHMET GÜNTEKİN

İSMAİL MAŞUKÎ (Oğlan Şeyh)

(.1508, *Aksaray -1529, İstanbul*) Melamîliği 16. yy'ın başlarında İstanbul'un gündelik hayatına sokan mutasavvıf. "Çelebi Şeyh" veya "Oğlan Şeyh" olarak da tanınır.

Babası Melamî Kutbu Pir Ali Aksarayî' dir (ö. 1529). Bayramî Melamîliğinin kurucusu Ömer Sıkkını (ö. 1475) halifesi Bün-yamin Ayaşî tarafından kendisine "ismail" adı verildi. Hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Pir Ali Aksarayî'nin isteği üzerine tarikatı yaymak amacıyla İstanbul'a geldi. Ayasofya ve Bayezid camilerinde verdiği vaazlarla dikkatleri üzerine çekti. Kısa sürede etrafına esnaf ve bürokrat tabakadan kalabalık bir zümre toplamayı başardı. Fakat aşırı vahdet-i vücutçu görüşleri ve Batınî eğiliminden dolayı, medrese ile saray çevresinin yoğun baskılarıyla karşılaştı. Bunun üzerine İstanbul' dan ayrılarak Edirne'ye gitti. Burada ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Tekrar İstanbul'a dönerek faaliyetlerine devam etmek istediye de, şeriatı karşı geldiği gerekçesiyle tutuklandı. 25 Ağustos 1529'da Şeyhülislam Ibn Kemal'in başkanlığında oluşturulan ve aralarında daha sonra şeyhülislamlık makamına getirilecek Ebussu-ud Efendi ile Mevlânâ Şeyhî Efendi'nin de bulunduğu bir kurul tarafından

sorgulandı. Aleyhinde şahitlik yapan Derviş Meh-med bin Abdülganî, Şeyh Alâeddin bin Nasûh, Muhyieddin, Hacı Durak, Mevlânâ Hayreddin bin Karaca, Hasan bin Abdullah, Musliheddin bin Ahmed ve Beh-lül bin Hüseyin'in verdikleri ifadeler doğrultusunda suçlu bulunup 12 müridiyle birlikte Atmeydanı'nda boynu vurularak i-dam edildi. Müstakimzade, bu olay üzerine "Oldu İsmail Kurbân-ı tarîk (9357 1529)" şeklinde tarih düşürmüştür. Gençliği ve güzelliği nedeniyle halk arasında "Oğlan Şeyh" lakabıyla tanınan İsmail Maşukî'nin İstanbul'da iki ayrı mezarı vardır. Bunlardan ilki idam edildiği Sultanahmet'teki Çukurçeşme'de müritlerinden Irakîzade Hasan Efendi'nin inşa ettirdiği, ancak günümüze gelemeyen Üçler Mescidi-

di ve Namazgâhı'nın bulunduğu yerde i-ken, 1865 Hocapaşa yangınında mescitle beraber tahrip olmuş, 1880'de Kasene Hanım adında bir hayırsever tarafından Bektaşî taçlı bir mezar taşı dikilmek suretiyle yeniden yaptırılmıştır. Diğer i se Rume-lihisarı'ndaki Kayalar Mescidi haziresinde-dir. Her iki mezar, taşı da 19. yy'a aittir.

İsmail Maşukî, Melamî hilafetini babası Pir Ali Aksarayî'den almıştır. Tarikat silsilesi Aksarayî aracılığıyla Bünyamin Ayaşî ve Bayramî Melamîliğinin kurucusu Bıçakçı Ömer Dede olarak da tanınan Ömer Sıkkınî'ye (ö. 1475), ondan da Hacı Bayram Veli'ye (ö. 1429) ulaşır. Pir Ali Aksarayî, Anadolu'da "Mehdilik" iddiasıyla ortaya çıkan ve bu yüzden merkezi yönetimin yakından izlediği bir mutasavvıftır. Oğlundan çok kısa bir süre önce vefat e-den, fakat mezar taşı kitabesinde "şehit" olduğu belirtilen Pir Ali Aksarayî'den sonra Melamî kutupluğu İsmail Maşukî'ye geçmiştir. İstanbul'a Yakub Helvaî Efendi (ö. 1588) ile beraber gelen Maşukî'nin Melamîliği yayma faaliyetleri, heterodoks a-kımların merkezi yönetimi siyasi açıdan tehdit ettiği kritik bir döneme rastlar. 1527' de patlak veren Kalender Şah isyanı ile aynı yıl Molla Kabız'ın İstanbul'da başlattığı şeriat karşıtı faaliyetler, saray tarafından önlenmekle birlikte siyasi otorite bu dönemde Sünnî inanç dışındaki hareketlere karşı oldukça duyarlıdır. İsmail Maşukî böylesine hassas bir dönemde Melamîliği, İstanbul'un esnaf ve bürokrat tabakaları arasında yaymaya çalışmış, özellikle tarikatın Sipahi Ocağı bünyesinde örgütlenmesini sağlamıştır. İsmail Maşukî tarafından esnaf-bürokrat koalisyonuna dayanan bir toplumsal zemin üzerinde yaygınlaştı-rılan Melamîlik(->), 17. yy "da Idris-i Muh-tefi(->) ile daha çok bir esnaf örgütü kimliğine bürünmüş, 18. yy'da ise üst bürokrasinin kilit noktalarındaki devlet adamlarını kendine bağlayan yarı resmi bir kurum görüntüsü almıştır.

İsmail Maşukî'nin idamından sonra o-nun tasavvuf anlayışını arkadaşı Yakub Efendi, Helvaî Tekkesi'nde(-0 Bayramî-lik(->)) şemsiyesi altında sürdürmüştür. Maşukî'nin temsil ettiği, babadan oğula geçen

geleneksel şeyhlik kurumunu esas alan Anadolu Melamîliği bu tekkede 17. yy'ın ortalarına kadar gücünü korumuş, fakat tarikatın İstanbul'daki asıl yaygın örgütlenmesi Hamza Bâlî (ö. 1561) ve Idris-i Muhtefî (ö. 1615) ile başlayan Hamzavî-lik akımıyla gerçekleşmiştir.

Maşukî'nin idamına neden olan ve Melamîliği İstanbul'da gizli bir örgütlenmeye yönelten suçlamaların kaynağında, onun İslamiyetin fıkıhî hükümlerini dışlayan düşünce sistemini görmek mümkündür. 25 Ağustos 1529'daki sorgulamasında aleyhinde şahitlik yapanların verdikleri ifadelerde Maşukî'nin şeriat tarafından haram olarak kabul edilen her türlü dünyevi zevki helal saydığı, İslamiyetin ibadet esaslarını dikkate almadığı ve Tanrı'nın gerçekte insanın kendisi olduğu şeklindeki aşırı vahdet-i vücudçu tasavvuf anlayışını temsil ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu suç-

lamaların, Maşukî'ye muhalif kişiler tarafından dile getirilmesi ve kendisinin yaptığı savunmanın ise bu sorgulama tutanağında bulunmaması, hakkında ileri sürülen eleştirilerin doğruluk derecesini tartışmalı kılmaktadır, ismail Maşukî'nin eserlerinden yalnızca 5 gazeli ile 1 mesnevisi günümüze gelebilmiştir. Bu şiirlerinde kullandığı dil, son derece yalın olup onun vahdet cazibesini bütün açıklığıyla yansıtmaktadır.

Bibi. İstanbul Şer'iyye Sicilleri, *Evkaf-ı Hümayûn Müfettişliği Sicili*, no. 4/2, s. 35; Sarı Abdullah, *Semeratü'l-Fuad*, ist., 1288, s. 249; La'lîzade Abdülbakî, *Sergüzeşt*, İst., ty, s. 27-29; Evliya, *Seyahatname*, I, 456; Atayî, *Hadaiku'l-Hakaik*, 89; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 34, II, 125; Gölpınarlı, *Melamîlik*, 48-54; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında tik Mutasavvıflar*, Ankara, 1984, s. 348; A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siya-seten Kati*, Ankara, 1963, s. 128; M. Akdağ, *Türkiye'nin içtimai ve İktisadi Tarihi*, II, ist., 1979, s. 64-66; S. Eyice, "Atmeydanı'nda İki Mezar veya Kaybolan Bir Eski Eserin Hikâyesi", *TAC*, 1/4 (Aralık 1986), s. 7-12; A. Yaşar Ocak, "Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Maşukî", *OA*, X (1990), s. 49-58.

EKREM İŞİN

İSMAİL PAŞA YALISI

Üsküdar İlçesi'nde, Beylerbeyi'nde, Yalı-boyu Caddesi üzerinde, Beylerbeyi Camii'nin yanındadır. 1983'te yanan yalı, Turizm Bakanlığı tarafından restore edilmektedir.

Yalı, II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) Debre Mebusu İsmail Hakkı Pa-şa'ya aittir. Daha önceleri bu yalının yerinde III. Selim dönemi (1789-1807) sadrazamlarından Damat Melek Mehmed Pa-şa'nın yalısının yer aldığı bilinmektedir.

1890'a tarihlendirilen İsmail Paşa Yalı-sı'nın mimarı A. Vallaury'dir(->). İki kadın yapı, simetrik ve iki ekserdi bir plana sahiptir. Toplam yirmi iki odası

vardır. Sırt sırta gelmiş iki tane, üç kollu merdiveni bulunur. Kaynaklarda bahçe yönünün harem, deniz yönünün selamlık olarak kullanıldığı yazılıdır.

Yalının büyük sofaları dış cepheye cumba şeklinde yansımıştır. Doğu cephesinde, ikinci katta sütunlu bir balkon vardır, iki kat bir kornişle ayrılmıştır. Cumbalarda yuvarlak kemerli pencereler yer alır. Kemerler pilastrlara oturmaktadır. Yalının diğer pencereleri dikdörtgendir. Alt kat pencereleri demir parmaklıklıdır. Saçak altında ve pencerelerin üzerinde dişli bir korniş yer alır. Yalının denize bakan cephesinde basık kemerli kayıkhanesi girişi vardır.

Yalının içinde, tavanlarda yıldızlı bir dekorasyon hâkimdir. Geometrik desenli bordürlerin arasında, manzara ve mimari konulu resimler yer alır.

Bibi. O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, II, ist., 1993, s. 327-329; *ISTA*, V, 2675; N. Özgü^ "Boğaziçi Yalılarının Dünü ve Bugünü", (İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), ist., 1985.

EMİNE ÖNEL

İSMAİL PAŞA YALISI

Üsküdar ilçesi'nde, Kandilli'de yer almaktaydı. Güneyinde Abud Efendi Yalısı, kuzeyinde Kıbrıslı Yalısı bulunur. Bahçesindeki büyük havuz nedeniyle "Havuzlu Yalı" olarak da tanınmıştır.

İsmail Paşa Yalısı, 1853'te Abud Efendi Yalısı'nın da mimarı olan Garabet Balyan tarafından inşa edilmiştir. Yalı tarih içinde birçok kez el değiştirmiştir. Yalı-

İSMAİL PAŞA YALISI

216

217

İSPANYA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

sonra, önce Edirne'de irşatla görevlendirilmiş, daha sonra İstanbul'a gelerek, Babıâli'deki Gümüşhanevî TekkesiOO ile beraber Halidîliğin İstanbul'daki en önemli merkezlerinden biri olan tekkesini kurmuştur.

İsmet Efendi'nin nüfuzlu bir şeyh olduğu, Abdülmecid'le ve devlet ricali ile olumlu ilişkiler kurduğu, mensupları arasında, dönemin ileri gelen devlet adamlarının bulunduğu bilinmektedir. Abdülmecid, Sultan Selim Camii'nin avlusunda inşa ettirdiği türbesinin girişinde cuma (perşembeyi cumaya bağlayan geceler) Şeyh İsmet Efendi ile on kadar derviş tarafından "hatm-i hacgân" denilen hafî (sessiz) zikir usulünün icrasını vasiyet etmiş, bu vasiyetin gereği İsmet Efendi'nin vefatından sonra da tekkesinde postnişin olanlar tarafından tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar yerine getirilmiştir. Ayrıca II. Abdül-

hamid'in de ismet Efendi'ye büyük değer verdiği ve arada tekkesine gelerek kendisi ile görüştüğü rivayet edilmektedir. Ne var ki adı geçen hükümdar, şeyh efendinin vefatından 4 yıl sonra tahta geçmiştir. Eğer bu rivayet tarihi bir gerçeği yansıtıyorsa ya bu ziyaretle II. Abdülhamid'in şehzadelik yıllarında cereyan etmiş veya padişah ile İsmet Efendi'nin halefi arasında bu tür bir yakınlık doğmuş olmalıdır.

İstinye'deki İsmail Paşa Yalısı'nın deniz cephesi çizimi. Eldem, *Boğaziçi Yahlan*

da sırasıyla, Şam Kethüdası İbrahim Bey' in vârisleri, Hâcegândan İbrahim Bey, Kazasker Şeyda Efendi, Anadolu Kazaskeri Hasan Rafet Efendi, Rafet Efendi'nin oğlu Anadolu Kazaskeri İbrahim Edhem Efendi oturmuştur. Daha sonra yalı matbaacı olarak tanınan, II. Abdülhamid'e (hd 1876-1909) yakın biri olan Osman Bey'in mülkiyetine geçmiştir. Osman Bey'in yalının bahçesini düzenlettirdiği ve bir kayıkhaneye yaptırdığı bilinmektedir. Osman Bey 1892' de ölünce yalı, kızı Fikriye Hanım ve damadı Süreyya Paşa'ya kalmıştır. Fikriye Hanım, Süreyya Paşa öldüğünde Ferik İsmail Paşa ile evlenince, yalı, tamir işlerini de yaptıran İsmail Paşa'nın adı ile anılmaya başlanmıştır.

Üç katlı olan yalının Abud Efendi Yalı-sı'na bitişik olan kısmı harem, Kıbrıslı Yalısı'na bakan kısmı da selamlık olarak kullanılmıştır. Zemin katın üzerinde yer alan iki kat, çıkmalardan dolayı daha geniş ölçülere sahipti. Harem ve selamlığı ayıran bahçe tarafında, kagir bir çamaşırhane ve mutfak, diğer tarafta bir hamam bulunuyordu. Harem kısmında çift taraflı bir merdiven yer almaktaydı. Zemin katın üzerindeki iki katta birer büyük sofa, etrafında üç oda ve doğu yönünde aydınlığa bakan iki oda vardı. Bahçe girişindeki katta bir tuvalet bulunuyordu. Yalının kuzeyindeki" selamlık kısmına bahçe ve havuz tarafından iki giriş vardı. Merdivenin olduğu giriş katında küçük bir sofa yer alırdı, ikinci katta deniz yönüne bakan bir sofa, üç oda ve bir tuvalet, havuz tarafına bakan iki oda ile bahçeye bakan, güney yönde büyük bir oda vardı.

20. yy'ın başlarında yapılan onarımlar sonrasında yalı art nouveau(~>) üslubunu almıştır. 1972'de yanarak tamamen ortadan kalkan yalının yerinde, bugün bir a-partman bulunmaktadır.

Bibi. O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, II, ist., 1993, s. 205-206; C. Kayra - E. Üyepazar-cı, *Mekânlar ve Zamanlar: Kandilli, Vaniköy, Çengelköy*, ist., 1993; L. Yazıcıoğlu, "Boğaziçi Yalı Yaşamı", *TAC*, II/5 (Nisan 1987), s. 15-32. EMİNE ÖNEL

İSMAİL PAŞA YALISI

Sarıyer tlçesi'nde, İstinye Caddesi üzerinde bulunmaktaydı.

18. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilen İsmail Paşa Yalısı, iki katlı, ahşap bir yapıydı. Yalının üst katında merkezi sofalı plan uygulanmıştır. Bu sofanın etrafında bir başoda, üç oda, bir sekilik, bir tuvalet ve bir banyo yer

almaktaydı. Başoda, denize ve bahçeye bakardı. Kayıkhanenin üzerinde yer alan iki odanın, başoda, bahçeye ve sokağa bakan oda gibi köşelerinin pahlınamış oluşu, merkezi sofanın plan olarak tamamlanmasını engellemiştir. Merkezi sofa ise sokak, bahçe ve deniz tarafına bakmaktaydı.

Yalının alt katında iki-üç tekne alabilecek genişlikte bir kayıkhanesi, bir taşlık ve bir kabul odası yer almaktaydı. Taşlıktaki merdivenden üst kattaki sofaya çıkılıyordu. Bu katta, kayıkhanenin yanısıra sandalların yaşanabileceği bir bölüm var-

di. Alt kattaki tek oda sayılabilecek kabul odası, zarif bir rokoko dekoruna sahipti. Yalının pencereleri dikdörtgen, sade pencereliydi.

Bibi. Eldem, *Türk Evi*, I; S. H. Eldem, *Boğaziçi Yahlan, Rumeli Yakası*, İstanbul, 1993.

EMİNE ÖNEL

İSMAİL RUMÎ TEKKESİ

bak. KADIRÎHANE TEKKESİ

İSMAİL ZÜHDİ PAŞA (Altunizade)

(1806, İstanbul - 16 Ocak 1888, İstanbul) Altınvarakçılar kethüdası Hacı Ali Efendi'nin oğludur. Fatih Kurşunlu Medresesi'ni bitirdikten sonra babasının yanında altınvarakçılık ve hattatlık yaptı.

64 gemilik bir ticaret filosuna sahip olan babası Hacı Ali Efendi 1829'da ölünce işin başına geçti. Bir gün hazineden 30.000 lira alacağını tahsil etmek için komşusu Serasker Hüsrev Paşa ile birlikte II. Mah-mud'un huzuruna çıkan İsmail Zühdi Efen-di'ye, uzun boylu ve iri yapısından ötürü, II. Mahmud "vay Altunizade vay" diye gü-leryüz gösterir ve alacağının hemen ödenmesini emreder. II. Mahmud'un bu sözü ferman kabul edilerek İsmail Zühdi Efendi "Altunizade" unvanını alır. Altunizade, padişahın emriyle 2 yıl Enderun'da okur. 1831'de bina eminliğine atanır ve Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye binasının yapımıyla görevlendirilir. Bu arada sahibi bulunduğu gemilerden 60 tanesini satarak büyük bir servete kavuşur. Daha sonra "mimar ağalığı" unvanı verilen İsmail Zühdi Efendi birçok önemli yapının inşasında sorumluluk yüklenir. Bu yapıların en ünlüleri şunlardır: izmit Hünkâr Köşkü, Kü-çüksu Kasrı, Beykoz Kasrı, Beykoz'daki debbağhane, Paşabahçe şişe, mum ve kâğıt fabrikaları, Zeytinburnu Fişek Dökümhanesi, Defterdar Çuha Fabrikası, Salıpa-zarı'nda Çifte Saraylar, izmit'te Kirazlıde-re'de Çuha ve Fes Fabrikası, Taksim'de Taşkılla ve Dolmabahçe Sarayı.

İsmail Zühdi Efendi ayrıca 1858'de Ziraat Meclisi üyeliği, 1859'da Nafia Meclisi üyeliği, 1860'ta Şûra-yı Askeri üyeliği gö-

revlerinde bulunmuştur. Tüm bu görevleri hiçbir maddi karşılık beklemeden yapan İsmail Zühdi Efendi, servetinin büyük bir bölümünü hayır işlerine

harcamakla ün kazanmıştır. Altunizade(->) semtinde bir külliye yaptırmış (bak. Altunizade Külliyesi), semtin gelişmesi için çaba harcamıştır. 1851'de Haydar'da Bıçakçı Mes-cidi'ni, 1853'te Çarşıkapı'daki Sinekli Medrese'yi, 1854'te Şehzadebaşı'nda Kadı Hüsameddin Camii'ni, 1855'te Çukur-çeşme Kırımı Camii'ni, 1857'de Şeyh Vefa Camii'ni yeniden yaptırmış, 1865 Hoca-paşa yangınında zarar gören 16 camiyi onartmış ya da yenilemiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda üç tabur askerin tüm masraflarını üstlenmiştir. Bu taburlara ait sancak bugün Altunizade Ca-mii'nde saklanmaktadır. 1878'de Şehza-debaşı'ndaki 30 odalı konağını muhacirlerin barınması için bağışlamıştır. Bu hayırseverliğinden dolayı iane-i harbiye komisyonu ikinci başkanlığı ile muhacirin komisyonu başkanlığı görevlerine getirilmiştir. 1878'de vezir rütbesiyle Ayan üyeliğine atanmış ve paşa unvanı almıştır.

Altunizade'deki köşkünde ölen ismail Zühdi Paşa'nın mezarı Altunizade Ca-mii'nin önündedir.

Bibi *Sicitt-i Osmani*, I, 387; Gövsa, *TürkMeş-hurları*, 416; E. T. Taşçıoğlu, "19. Yüzyıl Saraylarının ve Çeşitli Devlet Yapılarının Yapımında Görev Almış Olan Altunizade İsmail Züh-tü Paşa'yla ilgili Belgeler", *Milli Saraylar Sem-pozyumu-Bildiriler*, ist., 1985, s. 79-84.

TUNA BALTACIOĞLU

İSMET EFENDİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Çarşamba'da Kâtip Mus-lihittin Mahallesi'nde, ismail Ağa Caddesi, Mercimek Sokağı ve Kara Davut Sokağı' nın kuşattığı arsada yer almaktadır.

Nakşibendî tarikatının Halidî koluna bağlı Şeyh Mustafa ismet Efendi (ö. 1872) tarafından 1270/1853-54'te tesis edilmiştir. Şeyh ismet Efendi, Halidîliğin kurucusu Mevlânâ Halid Bağdadî'nin (ö. 1826) halifelerinden Abdullah Mekki'ye intisap etmiş, Mekke'de 20 yıl kadar mürşidi ile birlikte kalıp kendisinden hilafet aldıktan

Diğer taraftan t. Gündüz'ün, ismet Efendi' nin mensupları arasında gösterdiği, ulemadan Ahıskalı Ali Haydar Efendi de (ö. 1960) şeyh efendinin vefatında ancak 2 yaşında bulunduğundan doğrudan kendisine intisap etmiş olamaz. Ancak ismet Efendi'nin halifelerinden birine intisap ederek hilafet aldığı muhakkaktır. Zira 1914'te ismet Efendi Tekkesi'nin mensupları tarafından şeyhliğe seçilmiş, ancak ittihatçıların engellemesi sonucunda 1919'da fiilen meşihat görevini üstlenebilmiş, tekkelerin kapatılmasından vefatına kadar tekkenin harem dairesinde ikamet etmiştir. Cumhuriyet döneminde bakımsızlıktan harap düşen tevhidhane 1960'ta halkın yardımları ile onarılmış ve cami olarak kullanılmaya başlamıştır.

Halic'e doğru alçalan bir yamaç üzerinde yer almasına rağmen, Kara Davut ve

Mercimek sokakları boyunca istinat duvarları ile kuşatılarak bir set şeklinde değerlendirilmiş, Kara Davut Sokağı ile ismail Ağa Caddesi'ne açılan birer kapı ile donatılmıştır. Kara Davut Sokağı üzerindeki tevhidhane, geniş bir kemerle birbirine bağlanan, dikdörtgen planlı ve aynalı tonozlarla örtülü iki birimden meydana gelmektedir. Yapıya, kuzeyde yer alan ve nispeten küçük boyutlu olan, kapalı son cemaat yeri niteliğindeki birimden giri-

Şeyh ismet Efendi Tekkesi, mescit-semahane planı.

M. Baha Tanman

18. Moloz taş örgülü duvarlarda kesme taş söveli pencereler sıralanmakta, yarım daire planlı mihrap cepheden hafifçe dışarı taşmaktadır. Yapının kuzeybatı köşesine 1965'te bir minare eklenmiştir, ismail Ağa Caddesi'ne açılan kapının karşısında, harem ve selamlık bölümlerini barındıran iki katlı ahşap bina yer almakta, Şeyh ismet Efendi ile halefleri, ayrıca mensuplarından eski dahiliye nazırı I. Memduh Paşa (ö. 1925) tekkenin bahçesinde gömülü bulunmaktadır.

Bibi. S. Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I, ist., 1980, s. 260-261; 1. Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İst., 1984, s. 248-249; *Fatih Camileri*, 138, 282.

M. BAHA TANMAN

İSPANYA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

Sarıyer İlçesi'nin Büyükdere Mahallesi'nde, Piyasa Caddesi üzerinde, Surp Boğos Ermeni Katolik Kilisesi'nin batısındadır. Günümüzde ispanya Başkonsolosluğu yazlık konutu olarak işlevini sürdürmektedir.

18. yy'ın son çeyreğinde, yabancı ülke temsilcilerinin ve Levantenlerin gözde semti olan Büyükdere'de ispanya Elçiliği' nin de bir yazlığı vardır. Piyasa Caddesi' nin sahile ulaştığı yerde bulunan bu büyük yalı, Melling'in, Büyükdere'nin baü bölümünü gösteren gravüründe betimlenmiş-tir. Üç katlı olan bu yapının deniz cephesinde, küçük tepe pencereci taş bir zemin kat üzerindeki ahşap iki katta furuşlarla desteklenmiş şaşırtmak geniş çıkmalara yer verilmiştir. Zemin duvarında açılmış yuvalara yerleştirilmiş taşkın üç dikme birinci kat ortasındaki cumbayı destekler. Kat silmeleri ve köşe pervazlarıyla çerçevelenmiş üst kat cepheleri sıvalıdır. Deniz cephesinde ahşap kepenkli dikdörtgen pencerelerin sıralandığı yapının batısında ağaçlı bir bahçe ve yolun karşısında yine elçiliğe ait bahçe içinde tek katlı sahil köşkleri vardır.

Bugünkü bina, yanmış olan önceki yalının yerinde 1850'li yıllardan sonra yaptırılmıştır. Rus Elçiliği'nin inşaatı için 1837' de istanbul'a gelen ve burada Hollanda, Avusturya ve İran elçilikleri için projeler hazırlayan Gaspard Fossati(~0 ve kardeşi Giuseppe'ye 1854'te ispanya Elçiliği için bir proje hazırlanmış ve bu çalışma sonucu Gaspard Fossati'ye "Ordine America-no di Isabella la Cattolica" nişanı verilmiştir. Ancak

bu tasarımla ilgili çizimler henüz tespit edilemediği gibi ispanya Elçiliği arşiv malzemesi de tasnif edilememiş ve Fossati'lerin, mevcut yapının mimarı oldukları kesinlik kazanmamıştır.

Denize dik konumda, dikdörtgen şeklinde, 10.476 m²'lik geniş ve bakımlı bir bahçenin güneyinde yerleşmiş, yaklaşık kare planlı bir tabana oturan, toplam 1.135 m² büyüklüğünde, kagir bir bodrum üzerine iki katlı ahşap bir yapıdır. Yapının ortasında, çatı içinden yükselmiş, köşeleri 45° kırık dikdörtgen planlı bir çatı katı ile bunun da üzerinde daha küçük ölçülerde bir teras yer alır. Yazlık konutun deniz cephesinin ortasında, her iki katta, dörder dikmeye taşıtılan yarım daire ke-

İSTANBUL

218

219 İSTANBUL ANSİKLOPEDİLERİ

İstanbul Ansiklopedisi, "her şeyden evvel, bu büyük beldenin üzerindeki Türk damgasını belirtir" cümlesi ile amacını a-cıklayan R. E. Koçu, istanbul hakkındaki önceki kitaplardan ayrı bir programı olduğuna işaret etmişti. Ansiklopedide tamamen alfabetik bir düzen takip ederek şu konuları maddeler halinde takdim edeceğini de belirtmişti: Cami, mescit, tekke, türbe, kilise, ayazma, çeşme, sebil, saray, yalı, konak, köşk, han, hamam, tiyatro, kahvehane, meyhane gibi bütün yapılar; devlet adamı, âlim, şair, sanatkâr, işadami, hekim, muallim, hoca, derviş, papaz, keşiş, meczup, hanende, sazende, çengi, köçek, ayyaş, derbeder, pehlivan, tulumbacı, kabadayı, kumarbaz, hırsız, serseri, dilenci gibi şehrin bütün şöhretleri; dağı, bayırı, suyu, havası, mesire yerleri, bahçeleri, bostanları vb bütün tabiat güzellikleri ve coğrafyası; sokakları, mahalleleri, semtleri; yangınları, salgınları, zelzeleleri, ihtilalleri, cinayetleri ve dillere destan olan aşk maceraları; halkının dönem dönem âdet, anane, giyim ve kuşamı; istanbul argosu; İstanbul'a ait resimler, şiirler, kitaplar, romanlar, seyahatnameler, istanbul'a gelmiş yabancı şöhretler. Bu uzun liste, Koçu'nun, *İstanbul Ansiklopedisi*'nde neleri maddeler halinde işlemeyi tasarladığı hakkında bir fikir verir. Bu listedeki maddelerin yazılmasında Koçu, kendine yardımcıları bulmuş olmakla beraber, birçok maddeyi de

merli beş açıklıklı galeriler bulunur. Bu mekân, zemin katta, metal korkuluklu merdivenlerle ulaşılan' ana girişi oluştururken, üst katta geniş bir balkona dönüşür.

Deniz cephesindeki ana girişten başka, diğer cephe akslarında da bahçe ile bağlantıyı sağlayan girişlere yer verilmiştir. Dört girişin belirlediği birbirine dik iki eksenin kesiştiği yerde, yapının merkezini vurgulayan bir orta sofa vardır. Çatı katı formunu da belirleyen köşeleri kırık bu merkezi dağılım mekânından köşe salonlarına giriş, aynalı tonozla örtülü

geçitlerle sağlanmıştır. Kadar arası bağlantıyı sağlayan daire planlı merdiven, gizlenmek istenircesine kuzeybatı köşesindeki kare planlı mekânda çözülmüştür. Salonların iç tezyinatında freskler, manzara resimleri ve kraliyet armaları kullanılmıştır.

Deniz cephesinde, galerinin iki yanında bulunan ve kanat etkisi veren hacimler, akroterli alınlıklarla vurgulanmış, köşeler pilastr şeklindeki kolonlarla tutulmuştur. Kemer aynalarında madalyonlara yer verilen galerinin gerisindeki pencereler yuvarlak kemerli, diğerleri dikdörtgendir. Birinci kat döşeme seviyesindeki taşkın kat silmesi binayı boydan boya çevreler. Yapının dış mimarisi, ampir ve Rönesans üsluplarındaki bu düzenlemelerle, neoklasik bir görünüm sergiler. Bakım o-narım hizmetleri düzenli olarak yerine getirilmektedir.

Bibi. Melling, *Voyage*; Eldem, *Boğaziçi Anılan*, 218; L. Yazıcıoğlu, "Boğaziçi Kıyı Yapıları", (İstanbul Devlet Mimarlık Mühendislik Akademisi yayımlanmamış doktora tezi), 1980, s. 167-169; F. İrez-H. Aksu, *Boğaziçi Şefaret-haneleri*, 1992, s. 49-50; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*, 1992, s. 234.

CENGİZ CAN

İSTANBUL

bak. STAMBOUL

İSTANBUL AĞASI

Kentin odun gereksiniminden ve bir o-randa da güvenliğinden sorumlu Acemi Ocağı(->) amiri.

Yeniçeri Ocağı'mn büyük subayların-

İspanyol Elçiliği yazlık binasının ön cephesi. *Cengiz Can fotoğraf arşivi*

dan olan istanbul ağasının asıl görevi Acemi Ocağı'ndaydı. Buradaki devşirme ve pençik oğlanlarının eğitim ve disiplinini sağlayan ağa, ocağa yeni gelen acemileri "Türk yanına" verir; sırası gelenleri "be-dergâh" edip Yeniçeri Ocağı'na gönderirdi, istanbul ağası unvanını taşıması, amiri bulunduğu Acemi Ocağı'mn suriçi istanbul'da olmasındandı. iki yardımcısı Anadolu ağası ve Rumeli ağasıydı. Yeniçeri Ocağı'mn büyük subaylarından sayılan istanbul ağası, rütbe sıralamasında zağarcıbaşımın üstünde, sekbanbaşının altındaydı. Yeniçeri ağasının başkanlığında toplanan ağa divanının üyesiydi. Yeniçeri ağası Divan-ı Hümayun'a giderken yanında yürümesi kanundu. Üniforması, sekbanba-şınıninki gibi, kadife cüppe, sorguçlu külah, sarı mest ve pabuçtu.

Acemi Ocağı bireylerinin İstanbul'a dönük günlük hizmetlerini planlayan istanbul ağası, yeniçeri ağası ve yeniçeriler sefere gittiklerinde, acemioğlanlarından seçtiği gençlere yeniçeri keçe külahı giydirerek istanbul muhafızlığı görevini üstlenirdi. Bu görevi gereği sıra koluna

çıkart, istanbul kaymakamının divanına katılır, divana giderken üsküf keçeli acemiler ö-nünce yürürdü (bak. sadaret kaymakamı). 30 akçe gündeliğı olan istanbul ağasına saray fırınından her gün 15 çift fodla verilirdi. Emekli olunca yayabaşı zeameti bağlanırdı.

Saraya ve kente dönük bir görevi ise o-dun sevkıyatını ve dağıtımını düzene koymaktı. Odun eminlerinin Karadeniz kıyılarındaki hatab iskelelerinden mavnalarla getirdikleri odunların, kentin odun iskelelerine boşaltılması ve buradan, öncelikle sarayın gereksinimi karşılandıktan sonra istanbul'un her semtine dağıtılması i-çin önlemler alırdı. Sepetçiler Kasrı ile Yalı Köşkü'nün hizmetine bakan, Karaköy Kapısı dışındaki istanbul Ağası Ocağı'na kayıtlı ve Eski Odalar'da(->) barınan acemioğlanlarından ve yeniçerilerden emrindeki askerleri bu işe koşardı. Evliya Çelebi, istanbul ağasının, cümle acemileri hizmete koyup sarayın, köşklerin ve istanbul' un odununu "nizamına ve narhına göre"

dağıttırdığını yazmaktadır. Bu işle görevli acemioğlanları, başlarına turfa destar sarıp nefti dolama giyerek ayaklarında siyah tombak ve kırmızı pabuçlar olduğu halde kayıklara binmekte, Boğaz'ın Karadeniz çıkışında odun gemilerini çevirmekteydiler. Gemilerden "kol akçesi" aldıktan sonra bunları odun iskelelerine yanaştırır-lardı.

Yeniçeri Ocağı'mn kapatılmasıyla (1826) istanbul ağalığı da kaldırıldı, bu görev th-tisab(-+) Nezareti'ne verildi ve salt odun işleri için hatab emini sanı verilen bir görevli atandı.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 433; *Tarih-i Cevdet*, XII, 200; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, 43 vd, 415; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 92-93.

NECDET SAKAOĞLU

İSTANBUL ANSİKLOPEDİLERİ

Bir istanbul ansiklopedisi yayımlama düşüncesi ilk olarak Reşad Ekrem Koçu(->) tarafından ortaya konulmuştur, istanbul' un çeşitli konuları hakkında pek çok eser vermiş olmakla beraber, bu büyük şehrin her şeyini alfabetik bir sıralama ile veren, kendi ifadesine göre bir "kütüğünü" meydana getirmeyi 1940'lı yıllarda aklına koyan R. E. Koçu, Cemal Çakı adında bir tüccarın maddi desteğı ile bu projesini 1944'te gerçekleştirdi. Ondandır önce istanbul'un tarihi ve çeşitli eski eserleri hakkında birkaç kitap yayımlanmıştı. Avusturyalı Joseph Hammer(->), *Constanti-nopolis und der Bosporos Örtlicb undge-schichtlich beschrieben* (Pesth, 1822) adlı 2 ciltlik eseri ile istanbul ve Boğaziçi'ni anlatmıştı. Bunun içinde Osmanlı Devle-ti'nin başkentinin tarihi yanında çeşitli eski eserleri gibi tavernaları, kahvehaneleri, sokakları, çarşıları, sarayları, çeşmeleri, hanları, vb değişik tesisleri hakkında da bilgi verilmesine çalışılmıştı. Hammer'den yıllar sonra Skarlatos Bzantios'un(->) *Kons-tantinoupolis heperigraphi, topographiki arkhaiologiki kaiperionumotakis mega-lopoleos* başlıklı

3 büyük cildi dolduran kitabı basıldı (Atina 1851-1869, 2. bas. Atina 1890). Bu eserin yazarı bir Rum olmakla beraber, üçüncü cilt bütünüyle İstanbul'un Osmanlı dönemine ayrılmıştı. Fakat bu da bir ansiklopedi değildi.

R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* 'nin ilk fasikülünü 1944 'ün ikinciteşrin'inde (kasım) yayımladı. Bu fasikül büyük boyda 25x32 cm ölçülerinde 32 sayfa olarak basılmış, içine bir tane de metin dışı renkli resim röprodüksiyonu konulmuştu. Maddeleri süsleyen resimler ise, çok güzel bir yol tutularak Nezih İzmirlioğlu adında, son derecede usta bir ressamın çizimleriyle sağlanmıştı. Koçu, eserini tanıtan reklam broşüründe bunun "yıllarca sürmüş bir e-meğin eseri" olduğuna işaret etmişti, İstanbul sergisinde dağıtılan küçük el ilanında da "Türk tarihinin-hazinesi, Türk vatanının ziyneti, Türk milletinin gözbebeği olan büyük ve güzel İstanbul, bir ömrün mahsulü olan bu eserde, layık olduğu ihtişam ile mütalaa edilmektedir" dedikten sonra eserinin 24 cilt olacağını bildiriyordu.

bizzat kendisi, yıllardır Osmanlı kronikleri ile eski gazete koleksiyonlarını taramak suretiyle derlediği notlarla yazmayı üstlenmişti, *İstanbul Ansiklopedisi'nin* fasi-küller halinde yayımlandığı yıllarda, İstanbul hakkındaki Türkçe eserlere dair yazdığı bir tanıtma yazısında, kendisi de bir İstanbul tarihi ve arkeolojisi uzmanı olan Prof. Dr. A. M. Schneider (1896-1952), bu eserin geniş okuyucu kitlesine hitap eden bir yayın olduğu için bazı maddelerin sohbet üslubu ile yazıldığını, ancak içinde pek çok bilinmeyen ve başka yerde bulunması zor ve hattâ imkânsız bilgi olduğundan, ilim âleminin de bu eserden faydalanacağını vurgular. Schneider bunun arkasından "Türkische Literatur zur Geschihch-te und Topographic Konstantinopels" başlıklı söz konusu makalesinde (*Der islam*, XXIX, Berlin, 1950, s. 305-306), 960 sayfa tutan A-Ay maddelerinin konulara göre tam bir istatistiğini yapmaktadır. Çizgi resimleri de beğenen yazar, bu girişimin başarılı bir sona ulaşmasını temin eder.

İstanbul Ansiklopedisi, kapaklarında devamlı belirtilen maddi sıkıntıların iyice artması sonunda, 1088. sayfada, 4. cildin ortalarında "Bahadır Sokağı" maddesi ile 1951 başlarında 34. fasikülün basımından sonra yayımını durdurmuştur.

R. E. Koçu *İstanbul Ansiklopedisi*'ni yeniden yayımlamaya, bu defa Mehmet Ali Akbay adlı bir tüccarın desteğiyle 1958'

; REŞAD EKREKfİKÖÇÜ

NSİKLOPEDİSİ

Reşad Ekrem

Koçu'nun

birinci

yayımım

1944'te

gerçekleştirdiği

İstanbul

**«şâr;A»ııww;jeiî«'^^^feS^^^H'-

Ansiklopedisi 'nin

ilk fasikülü.

Nuri Akbayar arşivi

de girişti. Sermayeyi sağlayan Akbay bu defa bütçeyi sıkı tutmaya ve ansiklopediyi 15 ciltte bitirmeye kararlı görünüyordu. Bu yeni baskıda fasiküller daha ufak ölçüde tutulmuş (20x27 cm) ve 15 günde 3 formalık fasiküller halinde satışa çıkarılması tasarlanmıştı. Tekrar baştan başlandığından ilk fasiküller hızla çıkabiliyordu. 15 Temmuz 1958'de çıkmaya başlayan yeni *istanbul Ansiklopedisi'nin* 576 sayfalık ciltler halinde basımı oldukça intizamla yürütülürken, 1970'e doğru ortaklardan M. Ali Akbay'ın ayrılması ile fasiküllerin basımı ağırlaştı ve nihayet 1973 sonunda 11. ciltte, 173. fasikülde "Gökçınar" maddesi ile ikinci defa olarak durdu. Bundan sonra R. E. Koçu yeni bir girişimde bulunamadı ve ansiklopediyi sürdüremedi.

İstanbul Ansiklopedisi'nin yarım kalmasının başlıca sebeplerinden biri de tarihe geçecek derecede önemi olmayan kişilere uzun sayfalar ayırması, bunların yazdıkları veya onlar için yazılmış birtakım manzumelerin tamamına yer vermesidir. Bazı hikâye ve romanlardan uzun özetler ve parçalar da aynı derecede sayfaları doldurmuştur. Bunlar ansiklopedinin bir dergi gibi okunmasına yardımcı olmakla beraber, işin ciddiyetini biraz kaçırmış, bu a-rada bu esere etraflı surette girmesi gereken önemli bazı maddeler de R. E. Koçu' nün garip kapisleri yüzünden birkaç satırla geçiştirilmiştir.

İstanbul Ansiklopedisi'nin kalan fasi-küllerinin stoku ile maddelerin arşivi R. E. Koçu'nun vefatı ile evlatlığı Mehmet Koçu' ya kaldı. Bu gencin bunları parça parça sattığı görülüyordu. Arada, bu ansiklopedinin sürdürüleceği yolunda haberler duyulmasına rağmen ciddi bir girişimde bulunulmadı. 1982'de *Tercüman* gazetesi Recep Ekicigil başkanlığında, çok kalabalık bir kadro ile yeni bir İstanbul ansiklopedisinin yayımına başladı. Bu defa *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* başlığı ile çıkan bu ansiklopedi *Tercüman* gazetesinin her günlük sayısında bir sayfanın katlanması suretiyle toplanıyordu. Alfabetik olarak sıralanan maddelerde imza yoktu. En başta adları yazılan danışma kurulu üyelerinin bu ansiklopedide ne dereceye kadar payları olduğu da zaten anlaşılamaz. Gerçekte bu ansiklopedinin Ekicigil'den başka Niyazi Ahmet Banoğlu, Kemal Elker ve Şinasi Akbatu tarafından hazırlandığı bilinir.

Maddeler, eski gravürlerden veya yeni çekilmiş fotoğraflardan renkli röprodüksiyonlar ile resimlenmişti. Çok yanlış yazılmış bibliyografyalar ile maddelere ilmi bir görünüş sağlanmasına çalışıldığı da fark ediliyordu. Aralarına tamamen hayal ürünü bazı resimler de katılmıştı. Fakat, üçüncü hamur gazete kâğıdının en kötü kalitesine basılan bu ansiklopedinin toplanması, katlanması ve ciltlenmesi bir problem teşkil ediyordu. İçindeki yeni bilgiler ve resimlerin değerleri azımsanamayan bu ansiklopedi, birçok hatalı tarafına karşılık, araştırma ürünü, dolgunca maddelerle de dikkati çekiyordu.

C-Ç harflerinden itibaren maddelerin

İSTANBUL ANSİKLOPEDİLERİ 220

Ç O C U K GAZETE SATICILAR

Ahmed Telli Çocuk; Kumkapı 1940 (Resim: Sahiha Bozcalı)

Istanbulda çocukların *gazete* satıcılığı yapması Birinci Cihan Harbi mütarekesinden sonra İstanbulun düşman işgaali altında bulunduğu yıllarda, 1918-1919 arasında başlamıştır; İstanbulda çıkan türk gazeteleri işgal kuvvetleri kumandanlığının sansürü altına konmuş idi; sansürün neşrini yasak ettiği haberleri ve makaleleri istanbul halkına duyurmak ve okutmak isteyen gazeteler, kapanmayı göze alıp bunları yayınlar iken, müvezzi olarak da cezaî ehliyeti olmayan çocuğu kullandılar; büyük şehrin ayak takımı arasından seçülen ko-şarlı, sıırım gibi pırpır oğlanlar, delikanlı ve olgun yaştaki müvezzilere nisbetle hem korkusuzdu, hem de işgal zabıtası önünden çok daha kolaylıkla kaçıyorlardı, yakalandıkları zaman da çocuk oldukları için, yakayı birkaç tokatla kurtarıyorlardı.

Sâdece rivayete istinad ederek kaydediyoruz, çocuk mü-vezziler eli ile dağıtılan ilk gazete, "Hadisafın Süleyman Nazif tarafından yazılmış "Karagün" başlıklı ma-kaaleyi ihtiva eden nüshasının işgal zâbıtasınca toplanmasından sonra kaçak yayınlanan ikinci baskısıdır.

ilk adımı vatan hizmeti yolunda böylece atılarak, İstanbulda çocukların *gazete* satması, o günden zamanımıza kadar devam edegelmiştir (B.: Gazete satıcıları, Müvezzîler).

Gazete satan çocukların büyük çoğunluğunu istanbul doğumlu çocuklar teşkil eder; ve hemen hepsi, dar gelirli ve ayak takımı ailelerin ev--lâdları, mahalle çocuklarıdır; bu işe en küçük olarak 12-13 yaşlarında atılırlar; bir kısmı kendine tamamen iş edinir, bir kısmı hem okula gider, hem gazete satar. Gazeteleri, baş bayilerin dağıldığı ikinci el bayilerden alırlar ve velinimetleri olan o adama karşı hesaplarında gaayetle doğruluk üzere hareket ederler, bayiin itimadını sûistimal eden müvezzi çocuk bin içinde bir bile çıkmaz. Çoğu yetimdir, dul anası ile, bâzan bir veya iki kız kardeşi ile yaşadıkları dar gelirli aile yuvasına bir gelir temini için bu yola atılmıştır, kitab, kalem, defter

gibi kendi okul masraflarını karşılamak, ve esvab, pabuç, ile kılık kıyafetinin tanziminde aileye yük olmamak endişesi bir çocuğu gazete satmaya sevk eden başlıca se-bebler arasındadır; fakat hem gazete satan hem de okula giden çocuklar . arasından bir orta okulu bitirenler ender çıkar; lise talebesi olup da gazete satan çocuklar da binde bir, yok gibidir. Gazete satan çocukların hayatını belki sekiz on çocuğun üzerinde uzun ve yakın tedkiklerle tesbit olan R. E. Koçu, müşahedelerini ayakdaşları arasında "Tazı" lâkabı ile anılan Ali Salâhaddin isimli bir çocuğun hayat hikâyesinde kalem diline vermiştir (B.: Ali, Tazı).

Bu çocukların bir kısmı büyük ana caddeler üzerinde, bir kısmı, gazete okuyan, alan semtlerin kendilerince benimsenmiş, müşteri peylenmiş sokaklarında, bir kısmı meydanlarda, bir kısmı da günün her saatinde gazete alıcısı bulunan köprünün vapur iskelelerinde, Sirkeci ve Haydarpaşa garlarında ve Rumeli yakası ara trenin diğer istasyonlarında do-

MÜVEZZİLER

(aşırırlar, bulunurlar; yolcularını almaya başladığı andan hareketlerine kadar vapura ve trene girerek kamaraları, vagonları çingiraklı sesleriyle dolaşırlar, biri gider, öbürü gelir.

Gazete isimlerini benimseyerek keşfettikleri dil kaadileri-ne uyarak bağırlar, meselâ 1938-1940 arasında, İstanbulun en çok satan üç akşam gazetesinden "Haber", "Akşam", "Son-Posta"nın isimlerinde, kısa ve hafif heceli Haberin adı, isme kuvvet verebilmek için iki defa tekrar edilir: "Haber.. Haber!..." derler; Akşam adı ise, "ş" den sonra bir "y" ilâvesi ile uzatılarak kuvvetlendirilir, bu gazetenin adı "Akşiyam..." diye bağırlır. Çok heceli Son-Postaya gelince, ismin ikinci parçasındaki "p", yerini kuvvetli "b"ye bırakır, İstanbulun gazeteci çocukları: "Son Boşta!" derler; her üç gazetenin adı birlikte söylenecekse, başa, kısa ve hafif heceli Haber geçer, sonra çok heceli Son-Posta kalır, artık ne ortadaki akşam adını uzatmaya, ne de "p"yi kuvvetlendirmeye lüzum vardır, isim zinciri: "Haber Akşam Son-Posta!" diye bağırlır.

Gazeteler, gazete matbaalarından alınan kalın matris kâğıdından bir kap içinde sol koltuk altında taşınır ve sağ omuzdan atılmış bir kayış ile de bu yüke mesned temin edilir; bir gazete satıcısı çocuğun işe çıkacağı sıradaki yükü en az 5 kilonun üstündedir; müşterisi bol bir gazeteci çocuğun taşıdığı gazete ve dergilerin ağırlığı 10 kiloyu bulur.

Yakın zamanlara kadar *gazete* satan çocukların çoğu, yazın yalın a-yak dolaşırlardı; ekseriya başları açık, saçlar püskül püskül, eğer yüz nakışları güzel ve vücutları da atlet yapısında olursa koşarlı çıplak ayakları ile bu pırpırı oğlanlar bir ressam için, İstanbulu temsil edecek bir resim konusu, modelidir (B.: Ataaykut, Murad).

Yukarıda da kaydettik, gazete satan çocuklar, İstanbulun çok dar gelirli ve hattâ ayak

takımından aileleri içinden çıkarlar; günlük hayatlarında, müşterilerden gayrı temas ettikleri kimseler, yine o tabakaların adamları ve hattâ serserilerdir, çoğu da cinsî sapık adamlardır; güzel bir çocuk için gazete müvezziliği bu yönden tehlikeli bir yoldur, çok dikkatli davranması gerekir; unutmamalıdır ki, bilhassa vapur iskelelerinde-ki çocuklar, işleri icabı, evlerine çok geç, gece yarısına yakın dönerler, eğer şehir kenarı, تنها bir semtin çocuğu ise, ırzlarından başka küçücük keselerindeki paraya tamah edecek bir alçağın pençesinde hayatları bile tehlikeye düşebilir. Esrara, eroine, alkollü içkilere alışmaları daima mümkündür.

Istanbulda gazete bayiliği zengin iş, hele serbâyilik bir nevî patronluktur, hepsinin büyük servetleri vardır, ve çoğu da çocukluk çağlarında istanbul sokaklarında koşarlı çıplak a-yakları ile *gazete sata. sata*, fakat iffet ve istikaametden ay-rılmayarak yükselmişlerdir: Mehmed Ağabey, Remzi, Yusuf Ağabey gibi.

R. E. Koçu, *istanbul Ansiklopedisi*, VIII, 4074-4076

hacimleri daralmaya başlamış, bibliyografyalar ortadan kalkmış, bazı maddeler başka yayınlardan, hattâ *istanbul Ansik-lopedisi'nden* aynen alınmışken kaynak gösterilmesine veya atıf yapılmasına lüzum görülmemişti. Böylece ciddiyetini iyice kaybeden ansiklopedi, 3. cildini "Gürpınar" maddesiyle tamamladı. 1984-1985' te çıkan 4. cildin fasiküllerinde birdenbire maddelerin hacimlerinin daraldığı, birçok maddenin adandığı, maddelerin resimlenmesinden kaçınıldığı dikkati çekti. Bu durumda 4. cildin sonuna (s. 2455), "Ozan-soy" maddesine gelindi ve bu ansiklopedi de, az bir gayretle 5. ciltte tamamlanacak iken, bitirilmeden burada kaldı.

Bunlardan çok farklı, fakat bir ansiklopedi biçiminde düzenlenmiş önemli bir eser ise, Almanca olarak, Alman Arkeoloji Enstitüsü üyelerinden (bir süre istanbul bölümü müdürü) Prof. Dr. W. Müller-Wie-ner (1923-1992) tarafından hazırlanmıştır. *Büddlexikon zur Topographie Istanbul* (Tübingen, 1977) adı ile yayımlanan, bu resimli kalın cilt, istanbul'un antik çağdan, 17. yy "in başına kadar olan tarihini ve eski eserlerini cinslerine göre sıralamak suretiyle anlatmakta ve haklarında bibliyografya vermektedir.

Her ne kadar eserin adı bunun bir ansiklopedi, resimli bir sözlük (bildlexikon) olduğunu ifade etmekte ise de, kitap yalnızca, istanbul'un eski eserleri ve tarihi topografyası üzerinde çalışan uzmanlara hitap etmektedir. Bu bakımdan içinde mimari eser ve kalıntılar dışında hiçbir konuya yer vermediği gibi, Türk dönemi de sadece I. Ahmed dönemine (1603-1617) kadar getirilmiş, bu sınır aşılmamıştır.

R. E. Koçu'nun ve *Tercümarıın* ansiklopedileri, madde seçimindeki kararsızlık ve metinlerdeki ölçsüzlük yüzünden bitirilememiş, diğerleri ise zaten tam bir ansiklopedi hüviyetine kavuşamamıştır.

İSTANBUL BULAŞICI HASTALIKLARLA SAVAŞ DERNEĞİ

1970'te istanbul Sağmalcılar'da ortaya çıkan parakolera salgınında, şehrin ileri gelenleri ile bazı hekimler tarafından kurulmuştur, ilk yıl kolera tehlikesi sırasında faaliyet göstermiş tehlike geçtikten sonra sesi duyulmamıştır. 1978'de dernek başkanı Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli'ydi. Aynı yıl derneğin kapatılma önerisine, bulaşıcı hastalıkların Türkiye'de önemini kaybetmediği gerekçesiyle karşı çıkılarak 2. başkanlığa Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat getirildi. 1979-1989 arasında bilimsel toplantılar yapan dernek bunları yayımlayarak kamuoyunu aydınlatmaya çalıştı. Tartışmalı bilimsel toplantıların ilki bit salgını dikkate alınarak 25.1.1979 tarihinde "insan Sağlığı Bakımından Bitler ve Bunlarla Savaş" a-dı altında düzenlendi. Dernek, istanbul'da köpeklerin çoğaldığı dikkate alınarak 2.3.1979 tarihinde "Köpeklerle ve Köpeklerden Bulaşan Hastalıklarla Savaş" konulu bir açık oturum; kış mevsiminde beliren bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak önlem-

leri belirlemek üzere de 22.2.1980 tarihinde "Kış ve Bulaşıcı Hastalıklar" toplantısını düzenledi.

12.9.1980 tarihinden sonra Sıkıyönetim Komutanlığı'nca bütün derneklerin faaliyetinin durdurulması üzerine bir süre çalışmayan derneğin faaliyetine 20.2.1981 tarihinde yeniden izin verildi. Bundan sonra, "Gebelik ve Doğum Sırasında Anneden Çocuğa Geçen Bulaşıcı Hastalıklar" ve "Gazlı Kangren" konularında toplantılar yapıldı.

Dernek 1985'te, Pasteur'ün kuduz aşısı-nın insana uygulanmaya başlanmasının 100. yılı dolayısıyla yurdumuzda kuduz savaşında başarıyı engelleyen faktörleri ve bunlara karşı alınabilecek önlemleri saptamak üzere bir toplantı düzenlemiştir.

Dışkının, özellikle insan dışkısının çevreyi kirletmedeki önemini hatırlatmak amacıyla, çevre sağlığı sorunları bakımından en karmaşık ilimiz olan istanbul'u ele alarak, 15.10.1986 tarihinde "istanbul'da Dışkı ile Bulaşan Hastalıklar Sorunu"nu ele almıştır.

Uzun süre, derneğin başkanlığını yapan Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat, 1987'de bu görevinden ayrılmış, dernek tarafından, bulaşıcı hastalıklarla savaş ve derneğin faaliyetlerinin sürdürülmesi konularındaki etkin hizmetlerinden dolayı kendisine şeref başkanlığı görevi verilmiştir. Dernek bundan sonraki toplantılarında, sağlık hizmetlerinde sterilizasyonun ve de-zenfeksiyonun bugünkü durumu, Türkiye'de aşı sorunu, istanbul'da süt ve yoğurt sorunu, Türkiye'de bazı bulaşıcı hastalıkların yok edilmesi sorunu ve istanbul'da köpek, kedi, fare ve böcek sorunu gibi şehir halkını yakından ilgilendiren konularda toplantılar düzenleyerek bu sorunları derinlemesine incelemiş ve sonuçlarını yayımlamıştır.

Derneğin başlıca yayınları: *Türkiye'de Kuduz Sorunu* (istanbul, 1985), *Hastane Artıklarının Tehlikesiz Hale Getirilmesi Toplantısı* (istanbul, 1986), *istanbul'da Dışkıyla Bulaşan Hastalıklar Sorunu* (istanbul, 1987), *Sağlık Hizmetlerinde Steri-lizasyon ve Dezenfeksiyon* (istanbul, 1988), *Türkiye'de Aşı Sorunu* (istanbul, 1989), *istanbul'da Süt ve Yoğurt Sorunu* (istanbul, 1990), *Türkiye'de Bazı Bulaşıcı Hastalıkların Yok Edilmesi Sorunu* (istanbul, 1993), *BU ve insan* (istanbul, 1993), *istanbul'da Köpek, Kedi, Fare ve Böcek Sorunu* (istanbul, 1993). **Bibi Yücel**, *Bulaşıcı Hastalıklar: Prof. Dr. Ekrem Unat*, ist., 1989, s. 9-15.

NURAN YILDIRIM

İSTANBUL ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

istanbul Fethi Derneği (daha sonra istanbul Fetih Cemiyeti adını aldı) bünyesinde kurulan istanbul Enstitüsü tarafından yayımlanmış yıllık dergi.

1955-1959 arasında toplam 5 sayı yayımlandı. 1-3. sayılarda müdür Prof. Ahmed Ateş'ti. 4. ve 5. sayıları *istanbulEnstitüsü Mecmuası* adıyla çıkan derginin müdürlüğünü Nihad Sami Banarlı üstlenmiş-

22/ İSTANBUL ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

ti. Dergide istanbul üstüne çoğu hacimli tarih, sanat tarihi, folklor ve edebiyat incelemeleriyle kitap tanıtma ve tenkidi yazılarına yer verildiği görülmektedir. Dergide yayımlanmış önemli makaleler arasında şunlar sayılabilir:

1. sayıda Ş. Tekindağ'ın "İbn Kemal'e Göre Fatih'in istanbul'u Muhasara ve Zaptı", C. Truhelka'nın "Dubrovnik Arşivinde Türk-İslav Vesikaları", hazırlayanı belirsiz "istanbul Folkloru Üzerinde Bir Bibliyografya Denemesi", K. Bilgegil'in "La-martin'e Göre istanbul"; 2. sayıda A. V. Egeli'nin "Şişli Camii Şerifi", E. H. Ayver-di'nin "Türk ve Bizans Mimari Unsurları", T. Yazıcı'nın "Fetih'ten Sonra istanbul'da ilk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", M. Erdoğan'ın "Arşiv Vesikalarına Göre istanbul Baruthaneleri", R. M. Meric'in "Hicrî 1131 Tarihinde Enderunlu Şairler, Hattatlar ve Musiki Sanatkârları Tezkiresi", N. Lugal ve A. Erzi'nin "Fatih Sultan Mehmed'in Muhtelif Seferlerine Ait Fetihnameleri", S. Runciman-B. Lewis-R. R. Betts-N. Rubinstein ve P. Wittek'in "istanbul'un Sukutu", M. Canard'ın "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların istanbul Seferleri; 3. sayıda I. Kafesoğlu'nun "XII. Asra Kadar istanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", N. Atsız'ın "Fatih Sultan Meh-med'e Sunulmuş Tarihi Bir Takvim", I. H. Uzunçarşılı'nın "istanbul ve Bilâd-ı Selâ-se Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılıkları", H. D. Andreasyan-F. Ç. Derin'in "Çınar Vak'ası (Eremya Çelebi Kömür-ci-yan'a Göre)", E. H. Ayverdi'nin "Gazanfer Ağa Manzumesi", S. Şişman m "istanbul Karayları", M. Aktepe'nin "XVII. Asra Ait istanbul Kazası Avarız Defteri", H. Sanal'ın "istanbul'da Derlenen Ninniler", N. Lugal-A. Erzi'nin "Fatih Sultan

İSTANBUL ESKİ ESERLERİ

leri"; 4. sayıda N. S. Banarlı'nın "İstanbul Fethini Gören Üsküdar", R. E. Koçu'nun "Bostancıbaşı Defterleri", F. Dirimtekin'in "Ecnebi Seyyahlara Göre Onsekizinci As-ın İkinci Yarısında İstanbul", Ç. Uluçay'ın "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünleri", F. Dirimtekin'in "Sadri-ı Azam Adnî Mah-mud Paşa", M. Z. Oral'ın "İstanbul Destanları", Ç. Uluçay'ın "İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultan Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair"; 5. sayıda N. S. Banarlı'nın "Fatih'in Zafer Sırları", M. Aksel'in "İstanbul Mimarisinde Kuş Evleri", F. Dirimtekin'in "Ecnebi Seyyahlara Göre XVII. Yüzyılda İstanbul'un Medeni ve İctimai Hayatı", A. Gabriel'in "Rumeli Hisarı".

istanbul

istanbul eski eserleri koruma encümeni

1917'de Âsâr-ı Atika Encümen-i Daimisi adıyla kuruldu. Halil Edhem Eldem'in(->) ısrarlı başvuru üzerine, Maarif Nezareti' nin 9 Mayıs 1917 tarih ve 443/228178 sayılı yazısında "İstanbul'da atık saray-ı hümayunlar da dahil olduğu halde, âsar-ı a-tikamın muhafazasına nezaret etmek ve tamirat icab ettikçe reylerine müracaat olunmak ve âsar-ı atikayı mahvü tahribden kurtaracak tedabiri düşünmek üzere bir encümen-i daimi teşkili münasib görülerek..." denilerek, kimlerin bu encümende yer almaları gerektiği soruluyordu.

Encümenin kuruluşu, Halil Edhem Bey' in cevabı üzerine, Meclis-i Vükela'dan geçerek 30 Mayıs 1917 tarih ve 617/22909 sayılı kararla ıMüze-i Hümayun'a bildirilmiş ve ilk toplantı mayısın son günü yapılmıştır. Bu encümende şu üyeler bulunuyordu: Müzeler müdürü Halil Edhem, İstanbul mebusu ismet, Dr. Nâzım, Evkaf Nezareti inşaat ve Tamirat Müdürü Mimar Kemaleddin, Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Müdürü ve Tarih-i Osmani Encümeni azası Efdaleddin (Tekiner), Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Heyeti ve İstanbul Muhipleri Cemiyeti azasından İh-tifalci Mehmed Ziya, Şehremaneti Heyet-i Fenniye Mimari Şubesi Müdürü Mimar Asım, Kadıköy Belediye Dairesi Müdürü Celal Esad (Arseven).

Encümen İstanbul Arkeoloji Müzesi'n-deki (eski adı ile Âsâr-ı Atika Müze-i Hümayunu) odasında haftada bir ve iki defa toplanıp, kararlar alıyor ve bazı eski e-serlerin kurtarılması hususunda sert ve ciddi mücadelelerde bulunuyordu. Bu hususta en şiddetli tartışmalar

Osmanlı dönemi Türk eserlerine karşı inanılmaz bir hıncı olan Şehremini Operatör Cemil Paşa (Topuzlu) ile olmakla beraber, ondan sonraki belediyeçiler ile de sürtüşmeler eksik kalmadı. Encümenin karşı çıkmasına rağmen Sultanhamam'daki Haseki Hamamı, Lale-li'de Fatih dönemi yapısı olan Çukur Çeşme Hamamı ile yine aynı semtte bulunan Kızlarağası Hamamı, belediyenin eski eser katliamı hususundaki inadından kurtarılamadı.

Cumhuriyet döneminde encümen ça-

lışmalarına 1923'ten itibaren o yıllardaki Hars Müdürlüğü'nün desteği ile devam etti. 17 maddeden ibaret bir de yönetmeliği olan encümen, haftada iki defa olmak üzere istanbul Arkeoloji Müzesi'nde, kendisine tahsis edilmiş bir odada toplanıyor ve her toplantının tutanakları muntazam olarak yazılarak yıllara göre ciltleniyordu. Bunun dışında encümen İstanbul'un eski eserlerini fişlemeye de girişmiş ve her bina için sarı karton kapak içinde o yapının fotoğrafları ile birlikte, kitabesinin kopyası ve hakkında bilinenler not edilmiştir. Ancak, başlarda çok dikkatli ve ayrıntılı o-larak hazırlanan bu dosyalar sonraları iyice gevşemiş, 1940'larda düzenlenenlerde hiçbir not yazılmadığı gibi sadece birkaç çok kötü çekilmiş fotoğraf konulmasıyla yetinimiştir.

Bu satırların yazarı, 1950'li yıllarda encümene üye seçildiğinde eski üyelere bazıları vefat etmiş, bazıları da (Sedad Hakkı Eldem, Arif Müfid Mansel, Tahsin Öz gibi) toplantılara gelmez olmuşlardı. O yıllarda başkan Reşid Safvet Atabinen(->), başlıca üyeler Belediye Köprüler Şubesi Müdürü Galip Alnar, Feridun Dirimte-kin(->), Vakıflar İdaresi istanbul Şubesi'n-den Mimar Vasfi Egeli, en eski üyelere Efdaleddin Tekiner, müzeler mimarı Ca-hide Tamer idi. Sekreterliği ise müze personelinden Bekir Bey yürütüyordu. 1960' tan sonra, "huzur hakkı" alması için, hasta durumda olmasına rağmen Halûk Şeh-suvaroğlu da üye yapılmıştı.

Encümen bazı konularda, idareciler ile iyice ters düşmüştü. Yeni Adliye Sarayı' mn Sultanahmet Meydanı kenarında inşasını uygun gören, Yeni Cami'yi düz bir asfalt meydanın ortasında bırakan ve dolayısıyla kemerli hünkâr kasrının yıktırılmasını isteyen görüşlerin karşısına çıkmıştı.

Ancak 1950'ye doğru kurulan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Kurulu'nun çalışmalarına başlaması ile haftada iki defa toplanan encümene gelen evrak sayısında ciddi bir azalma görüldü. Halbuki ilk düşünüldüğünde basit işleri encümen çözüme kavuşturacak, ancak zor ve çekişmeli konular, 6 ayda bir toplanması düşünülen yüksek kurulda görüşülerek karara bağlanacaktı. Yüksek kurulun kararları kesin ve yasa durumunda idi.

Bu yeni düzen karşısında işleri iyice a-zalan encümene 1970'lerden sonra hiçbir evrak gelmez olmuştu. Nihayet son başkan Feridun Dirimtekin, istanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'ni lağvederek, bütün

dosyalarını yüksek kurula devretti. Zaten Arkeoloji Müzesi'nde, odası başka işlere tahsis edildiğinden, dosyalar, i-darenin orta sofasında masanın üzerinde bırakılmıştı. Bunlardan, bilhassa bazı yabancı yazarlar, bazı müze ilgililerinin u-mursamazlığı yüzünden rahatça faydalandılar. Sonunda dosyalar Anıtlar Kurulu'na (şimdi Taşınmaz Tabiat ve Kültür Varlıkları Kurulu) teslim edildi. Şimdi orada bulunmaktadır.

Bütün belgeler araştırılıp, eski karar ve dosyalar incelenerek istanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin bir tarihçesinin

hazırlanması, Türkiye'de eski eserlerin korunması hususundaki çalışmaların başlangıcına ışık tutacaktır.

Bibi. A. Oğan, "Türk Müzeciliğinin 100'üncü Yıldönümü", *TTOKBelleteni*, S. 62 (1947).

SEMAVİ EYİCE

İSTANBUL FETİH CEMİYETİ

Önceki adı istanbul Fethi Derneği'ydi. Çar-şıkapı'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi'nde İstanbul ve Yahya Kemal enstitüleriyle birlikte faaliyetini sürdüren demek, istanbul'un fethinin 500. yıldönümü kutlamalarını hazırlamak ve izleyen yıldönümlerinde kültürel çalışmalar yapmak amacıyla Nisan 1950'de kuruldu.

İstanbul'un 500. fetih yıldönümünün, büyük bir Fetih Bayramı(->) ile kutlanması 1939'da gündeme geldi. Fakat, araya giren II. Dünya Savaşı koşullarında, önemli bir çalışma yapılamadı. 1950'ye doğru, bu amaç için bir dernek kurulması hükümetçe de uygun görüldü. Müteşebbis üyelerin başvurusu sonunda "istanbul'un Beşyüzüncü ve Müteakip Fetih Yıllarını Kutlama Derneği" tüzel kişilik kazandı. Dernek mensupları bir süre Arkeoloji Müzesi'nde çalıştılar. Tüzük gereği istanbul vali ve belediye başkanı fahri başkandı. 14 Mayıs 1950 seçimleri sonunda iktidar ve hükümet değişince dernek çalışmaları durduruldu. İzzet Akosman, 10.000 TL'lik bir bağış toplayarak derneğin faaliyetine olanak hazırladı. 1951'de, dönemin vali ve belediye başkanı (derneğin fahri başkanı) Ord. Prof. Fahrettin Kerim Gökay'ın girişimleriyle gerçekleşen genel kurul toplantısı derneğe yeni bir hız kazandı. Eski belediye başkanlarından Cemil Topuzlu'nun(->) da çabaları sonucu 1952'de yeni bir idare heyeti oluşturuldu. O yıl o-lağanüstü kongreye gidildi. İsmail Hami

istanbul Fetih Cemiyeti'nin bir süre çalıştığı Fatih Başkurşunlu Medresesi. *istanbul Enstitüsü Mecmuası*, V(1969)

Danışmend dernek başkanlığına getirildi. 1952'deki ikinci olağanüstü kongrede ise tüzükte yapılan bir değişiklik ile kuruluşun adı istanbul Fethi Derneği oldu. Cağaloğlu'nda Çatalçeşme'deki bir binada çalışmalarını sürdüren derneğin yönetim kurulunda Recep Ferdi, Ziya Cemal B.

Aksoy, Ali Fuad Başgil, Hıfzıveldet Velidedeoğlu, Süheyl Ünver, Abdülhak Kemal Yörük, ismail Habib Sevük gibi tanınmış kişiler vardı. Kâzım Taşkent'in ve Tefik Rüştü Araş' m çabaları sonunda da Darphane'de bastırılan 1.000 adet "Fatih Altını"nm satışından 400.000 TL'lik bir gelir elde edildi.

1953'te dernek başkanlığına Abdülhak Kemal Yörük seçildi. Ekrem Hakkı Ayverdi(-0, Feridun Dirimtekin(->), Eşref Şefik AtabeyO->»), Salih Murad Uzdilek de idare heyetine girdiler. O yılki en önemli faaliyet, 500. Fetih yıldönümü kutlama çalışmaları oldu. 1953-1959 arasında Sultanahmet'te hizmet veren dernek, Fatih'teki Başkurşunlu Medresesi'ne, buradan da 1960'ta şimdiki yerine taşındı. Adı da İstanbul Fetih Cemiyeti oldu.

İstanbul Fetih Cemiyeti'nin, 1950'den beri gerçekleştirdiği hizmetlerden önemlileri, Edirnekapı, Sakızağacı, Hadımköy, Çanakkale, Kırklareli, Tercan, Sinop, Bozüyük şehitliklerinin onarımı; İstanbul'un fethiyle ilgili yerlere mermer kitabeler konulması; Fatih dönemi kabirlerinin, Gazi Osman Paşa ve Gülbahar Sultan türbelerinin onarılması; Fatih'in türbesindeki gümüş şebekenin onarımı; İstanbul Valiliği ve 1. Ordu Komutanlığı ile işbirliği yapılarak Fetih Bayramlarının kutlanması olmuştur.

1953'te demek bünyesinde oluşturulan İstanbul Enstitüsü, çalışma ve yayın olanağını 1955'te elde edebildi. Yahya Kemal Enstitüsü ise ünlü ozanın eserlerini toplayıp yayımlamak, adına dernek bünyesinde bir müze ve arşiv oluşturmak amacıyla 1959' da kuruldu, İstanbul Enstitüsü'nün ilk ü-yeleri Nezihe Araz, E. Hakkı Ayverdi, Samina Ayverdi(->), N. Sami Banarlı, Ömer Lütfü Barkan, Feridun Dirimtekin, Ali Vafı Egele, Abdülhak Şinasi Hisar(->), Fehmi Karatay, Reşad Ekrem Koçu(->), Sıddık Sami Onar, Haluk Y. Şehsuvaroğlu ve Fatih Uluengin; Yahya Kemal Enstitüsü'nün ilk üyeleri de Nihat Reşat Belger, A. Şinasi Hisar, Vehbi Eralp, N. Sami Banarlı, E. Hakkı Ayverdi, A. Hamdi Tanpınar'dı.

Dernek ve enstitüleri, özellikle İstanbul" un sanat, kültür ve mimarlık tarihlerini ilgilendiren konularda özenli yayınlarda bulunmuştur. 1953-1954'te 12 sayı çıkan *Fatih ve İstanbul*(*) dergisi bunların başında gelir. 1955-1959'da, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*(.-^) 5 sayı, ilki 1959'da çıkan *Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası* da bugüne kadar 3 sayı yayımlanmıştır.

Derneğin ve enstitülerin kitap yayınları son olarak 1993'te *Çeşmizade Tarihi'ran* yeni basımı ile 87'ye ulaşmıştır. Bunlar arasında öncelikle anılmaya değer olanlar, E. H. Ayverdi'nin *Fatih Devri Mimarisi* (1953), İ. Hakkı Baykal'ın *Enderun Mektebi Tarihi* (1953), Asaf Halet Çelebi'nin *Divan Şiirinde İstanbul* (1953),

Bedi Şehsuvaroğlu'nun *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız* (1953), Feridun

Dirimtekin'in, *Fetihten Önce Marmara Surları* (1953), Dukas'ın *Bizans Tarihi* (1956), tnciciyan'ın *XVIII. Asırda İstanbul* (1956). F. Dirimtekin'in *Fetihten Önce Haliç Surları* (1956), 19. *Asırda İstanbul Haritası*, Nicolo Barbaro'nun *Kostantiniyye Muhasarası Ruznamesi* (1953), A. Şinasi Hisar'ın *İstanbul ve Pierre Loti* (1958) ile Yahya Kemal Külliyyatı'dv. **Bibi.** Recep Ferdi, "İstanbul Fethi Derneği", *Fatih ve istanbul*, S. 1, s. 139 vd; Z. C. B. Aksoy, "Fetih Sergisi Açış Nutku" *ae*, s. 149 vd; *istanbul Enstitüsü, istanbul Fetih Cemiyeti*, İst., 1959.

NECDET SAKAOĞLU

İSTANBUL FOTOĞRAF VE SİNEMA AMATÖRLERİ DERNEĞİ

(İFSAK)

29 Kasım 1959'da, Nurettin Erkılıç, Cela-lettin Yavsi Ebussuudoğlu, Turgut Ekin, Kemal Kozar, Hulki Öğreten, Şinasi Özal-tay ve Reşat Aşkın tarafından Erenköy Amatör Foto Kulübü adıyla kuruldu. 1962' de İstanbul Fotoğraf ve Sinema Amatörleri Kulübü adını aldı. Daha sonra Dernekler Kanunu'nda yapılan değişiklik nedeniyle adındaki "kulüp" kelimesi "dernek" olarak değiştirildi.

Kurulduğu yıl açılan ilk sergiden sonra günümüze kadar 100'ün üzerinde ulusal ve uluslararası sergi gerçekleştirdi. 1984'te Uluslararası Fotoğraf Sanatı Federasyonu' nün (FIAP) 12. Renkli Baskı Bienali'ni İstanbul'da düzenledi. Derneğin sinema grubu ise İstanbul Kısa Film Şenliği'ni yaptı. Dernek 1985'ten beri uluslararası İstanbul Fotoğraf Günleri'ni hazırlamaktadır. Derneğin çalışmaları arasında fotoğraf kursları, yarışmalar, sergiler, dia gösterileri bulunmaktadır. Derneğin *Fotoğraf ve Sinema Dergisi* adında bir de süreli yayını vardır. Halen 400 üyesi bulunmaktadır.

Dernek istanbul'un çeşitli mekânlarını belgelemek amacıyla da çalışmalar yürütmektedir. Kazlıçeşme'nin 500 yıllık tarihini belgelemek amacıyla İFSAK üyeleri tarafından fotoğraf çekimleri yapılmış ve

ifsak

tarafından
düzenlenen
6. Uluslararası
Fotoğraf
Yarışması
jürisi,
siyah/beyaz
baskı dalında
değerlendirme

tFSAKArşivi

223 İSTANBUL İKTİSAT KONGRESİ

bir de sergi açılmıştır. 1986'da Halic'in son durumunu belgelemek amacıyla "Haliç'te 101 Fotoğraf" adı altında bir yarışma ve sergi düzenlenmiştir. Derneğin bir başka çalışması UNESCO ile işbirliği içinde Zeyrek ve İstanbul surlarının fotoğraflarla belgelenmesidir. İSTANBUL

İSTANBUL İKTİSAT KONGRESİ (22-27 Kasım 1948) 1948 Türkiye İktisat Kongresi diye de bilinir. Bu kongreyle 1930'lu yıllarda başlatılan devletçilik dönemi kapatılıyor, 1950' li yılların liberal yönelimlerine ortam hazırlanıyordu.

Kongre İstanbul iş çevrelerinin girişimiyle gerçekleşti: İstanbul Tüccar Derneği Yönetim Kurulu, 29 Haziran 1948 günü yaptığı bir toplantıda ülkenin güncel ekonomik sorunların incelemek ve önerilerde bulunmak üzere İstanbul'da bir "Türkiye ticaret ve iktisat kongresi" toplamayı kararlaştırdı. Kongrenin düzenlenmesi ve yönetimi için İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, Bölge Sanayi Birliği, Türkiye iktisatçılar Derneği ile İstanbul Tüccar Derneği temsilcilerinden oluşan bir tertip komitesi kuruldu.

Komite ilk toplantısını 3 Ağustos günü İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda yaptı. Tertip komitesi kongre yönetmeliğini o-nayladı ve gündemi saptadı. Bu toplantıya Ankara'dan Türk Ekonomi Kurumu da katıldı. Böylece tertip komitesinde 5 kuruluşun temsilcileri yer aldı.

Kongrenin yükünü istanbul Tüccar Derneği omuzlamıştı. Yasal ve idari sorumluluk Tüccar Derneği'nce üstlenildi. Derneğin genel sekreteri Ahmet Hamdi Ba-şar(-0 aynı zamanda kongre genel sekreterliğine getirildi. Hemen hemen tüm hazırlıklar ve gerekli girişimler bu dernekçe yürütüldü.

Kongre'ye şu kurum ve kişiler temsilci olarak katıldılar: istanbul Ticaret ve Sanayi Odası ve istanbul Ticaret Borsası meslek heyetleri üyeleri, oda ve borsa genel sekreterleri; istanbul Bölge Sanayi Birliği idare Heyeti ve zümre heyetleri üyeleri

İSTANBUL İŞÇİ SENDİKALARI 224

ve birlik genel sekreteri, istanbul Tüccar Derneği asli üyeleri ve ihtisas komisyonları üyeleri; Türkiye iktisatçılar Derneği ve Türk Ekonomi Kurumu asli üyeleri; istanbul ihracatçı Birlikleri İdare Heyeti üyeleri ve birlik genel sekreteri; Türkiye Tütüncüler Birliği, Kumaş ve Manifatura Tüccarları Birliği, Nakliyeciler Derneği, Türk Armatörler Birliği ve diğer serbest meslek kuruluşları, Esnaf Odası ve demekleri, işçi sendikaları; Ankara, izmir ve diğer kentlerdeki ticaret ve sanayi

odaları, borsalar, sanayi birlikleri, ihracatçı birlikleri ve diğer meslek kuruluşları; Kooperatifler Birliği, Türkiye Eksper Muhasıpler Demeği ve diğer serbest ilgili bilim ve meslek kuruluşları; bankalar ve sigorta şirketleri, Kambiyo ve Nukut Borsası Acenteleri Birliği, Tariş, Fındık, Koza vb diğer üretim ve satış kooperatifleri birlikleri; üniversite ve yüksekokullarda ekonomi ve maliye kürsü ve dersleri öğretim üyeleri; günlük gazetelerle meslek dergilerinin başyazarları, ekonomik ve mali konularda yazarlar ve kongre tertip komitesince davet edilen diğer kişiler.

Ayrıca Ticaret, Ekonomi, Tarım, Maliye, Gümrük ve Tekel, Ulaştırma, Bayındırlık bakanlıklarıyla Umumu Murakabe Heyeti, Devlet Deniz, Demir ve Havayolları ve KiT'ler temsilci ve gözlemci sıfatıyla kongreye çağrıldılar.

Kongre 22 Kasım günü Taksim Belediye Gazinosu'nda açıldı. Ancak iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) hükümeti kongreye sıcak bakmadı. Programda kongrenin ilk toplantısının Yıldız Sarayı'n-da yapılması ve belediye reisi tarafından açılması öngörölmüştü. Ancak, Yıldız Sarayı'nın onarıldığı bildirildi ve toplantı Taksim Belediye Gazinosu'na alındı. Öte yandan açılış konuşmasını Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar'ın yapması bekleniyordu. Lütfi Kırdar rahatsızlığı nedeniyle İngiltere'ye gitmiş ve vekili de açılış toplantısında bulunmamıştı. Bu nedenle açılış konuşmasını tertip komitesi başkanı İstanbul Tüccar Derneği Başkanı İzzet Akos-man yaptı.

Kongre 6 gün sürdü. Sabahları genel kurul toplantısı ve öğleden sonraları komisyon toplantıları yapıldı. Kongreye 1.300' ün üzerinde kişi çağırılmıştı. Bunlardan 1.100'ü katıldı.

Kongrenin sonunda komisyonların hazırladıkları raporlar oya sunuldu. Bunlardan Devletçilik ve Dış Ticaret komisyonlarının raporları aynen ve oybirliğine yakın bir çoğunlukla benimsendi. Vergi Komisyonu raporu oylanırken kargaşa çıktı; başkan raporun yeterince açık olmadığı gerekçesiyle yeniden komisyona gönderilmesini önerdi. Öneri oylanarak benimsendi ve başkan kongreyi kapattı. Başkanın bu tutumunu protesto eden bir kısım üye toplantıya devam ederek çoğunlukla Vergi Komisyonu'nun raporunu kabul etti ve gelecek kongrenin 1950'de İzmir'de toplanmasına karar verdi. Bu amaçla bir tertip komitesi seçti.

Kongre sırasında üyelere, biri İstanbul Tüccar Derneği'nce 25 Kasım akşamı Li-man Lokantası'nda, diğeri İstanbul Ticaret Odası tarafından 26 Kasım akşamı Taksim Belediye Gazinosu'nda iki ziyafet verildi.

Programda yer alan, İstanbul Belediye'si'nin 23 Kasım akşamı Şehir Komedi Tiyatrosu'nda kongre üyeleri onuruna verilecek konser ve yine belediyenin 24 Kasım akşamı düzenlediği kokteyl parti son anda iptal edildi. Nitekim konser için davetli üyeler ve diğerkonukların 23

Kasım akşamı Şehir Komedi Tiyatrosu kapısında bekleşmeleri üzerine istanbul Tüccar Derneği Genel Sekreteri Ahmet Hamdi Başar, kendilerini ipek Sineması'nda film seyretmeye davet etti. Tüccar Demeği Başkanı izzet Akosman sinemaya bilfiil gelerek konuklardan özür diledi.

Kongrede verilen tebliğler 5 broşür o-larak yayımlandı. Daha sonra kitap haline getirildi. Kongre süresince Galata Yolcu Salonu'nda bir irtibat bürosu açıldı. Bu büro 4 Aralık akşamına kadar açık kaldı. Kongrenin gündemindeki temel soran devletçilikti. II. Dünya Savaşı ertesi dünya konjonktüründeki gelişmeler Türkiye'yi yeni arayışlara sevk etmiş, devletçilik giderek gözden düşmüştü. 1948 Kongresi bu arayışlara istanbul iş çevrelerinin ve meslek odalarının bir yanıtı niteliğindeydi.

1948 kongresi devletçiliğe "neoliberal" bir açılım getiriyordu: Devletin ekonomik politikası özel mülkiyete dayanmalı, bireyin ekonomik özgürlüğünü korumalı, e-konomik alanda özel teşebbüsü esas tutmalı, ulusal ekonomiye rehberlik ederek sosyal adaleti benimsemeliydi. Cumhuriyet döneminin başlangıcında devlet "kurucu ve geliştirici" görevim yerine getirmiş, ekonomik yapısını güçlendirmek i-çin birçok alanda işletmeciliğe girişmiş, bazı alanlarda fiili ya da yasal tekeller o-luşturarak piyasa mekanizmasına müdahale etmişti.

Devlet, ekonomik yapının temellerini bu suretle attıktan sonra, işletmecilik faaliyetlerini ancak birinci derecede kamu hizmetleri sayılan işlere ve asıl görevi o-lan, ekonomik politikanın işletmecilik dışında kalan inceleme, düzenleme ve denetleme sahalarına hasretmeliydi. Devlet, bu tür hizmetlerin dışında kalan, tarımsal ve endüstriyel nitelikteki işlerden giderek elini çekmeli ve özellikle, serbest piyasadaki girişimler karşısında hem rakip, hem de denetleyici durumda bulunmalıydı.

Kongrenin benimsediği Devletçilik Komisyonu, raporunda, doğası gereği temel niteliği taşıyan ya da henüz özel teşebbüsçe ele alınamayacak' olan bazı işletmelerin devlet elinde kalmasında salanca görmüyordu: Demiryolları, limanlar, PTT hizmetleri, radyo, önemli enerji işletmeleri, ormanlar, üreticinin malının değerini koruyacak kuruluşlar, tekel şeklinde olmamak koşuluyla düzenli posta ve yolcu gemiciliği, devlet kredi kurumlan, her türlü eğitim kurumlan ve nihayet özel sermayenin gidemeyeceği, ancak kalkındırılması gerekli bölgelerde girişilecek sınai yaptırımlar devletçe yürütülebilecekti.

Devletin teşvik, denetleme ve müdahaleyle ilgili mevzuatı, devlet girişimleriyle özel girişimler arasında ayırım gözetme-meli, özel sermayeye güven telkin edecek bir istikrarı simgelemeli, serbest rekabete fırsat tanımalıydı.

Devletçiliğe bu yeni yaklaşım Ankara' nın kongreye sıcak bakmamasına yetti. O yıllarda, CHP saflarında da benzer görüşler doğmaya başlamasına karşın, devletçiliğin bu denli erken gündem dışı bırakılması partinin

yönetici kadrolarınca benimsenmedi. 1948 istanbul iktisat Kongresi bundan böyle bir yol ayrımını simgeliyor-

'''

ZAFER TOPRAK

istanbul işçi sendikaları birliği

istanbul'da 1946'da kurulup kısa sürede kapatılmış; 1948'de yeniden örgütlenmiş; 1962'de, Türk-İş örgütlenme ilkesi olarak Türkiye tipi milli sendika biçimini kabul edince feshedilmiş olan işçi sendikaları birliği.

istanbul işçi Sendikaları Birliği, ilk kuruluşundan kapanışına kadar geçen 16 yıl boyunca, uzun bir sendika yasağından sonra canlanan işçi hareketinin evriminin, istanbul'da olduğu kadar Türkiye çapında da bir aynası olduğu için önemlidir. Haziran 1946'da Cemiyetler Kanunu değiştirilerek "sınıf esasına dayanan cemiyet" kurma yasağının kaldırılmasından ve çok-partili yaşama geçişten sonra istanbul'da çok yoğun ve hızlı bir siyasal parti ve sendika kurma faaliyeti başladı, istanbul işçi sınıfı, uzun baskı ve örgütsüzlük yıllarından sonra haklarını arayabilmek için örgütlenme açlığı içindeydi. Ancak bir yandan yeni kurulan Demokrat Parti (DP), öte yandan yıllarca tek pârü durumunu korumuş, şimdi ise şiddetli bir muhalefetle karşı karşıya kalan Cumhuriyet Halk Partisi, işçileri kendilerine bağlı örgütlerde toplamak ve kendi politikaları çerçevesinde tutabilmek için çalışmaya başladılar. Bu arada Mayıs 1946'da Esat Adü (Müstecaplıoğlu) başkanlığında Türkiye Sosyalist Partisi ve Haziran 1946'da Şefik Hüsnü Değmer(-0 başkanlığında Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) de kuruldu. Bu iki parti, uzun süreler baskı altında kalmış ve yasaklanmış Türkiye Komünist Partisi'nin kendi iç bölünmelerinin legal plana yansımalarının ürünüydü ve iki farklı sendikal örgütlenme modeli ö-neriyorlardı.

istanbul işçilerini doğrudan ya da dolaylı örgütlemeye çalışan partilerden bağımsız olarak (ya da bağımsız görünümde) mesleki temelde işçi örgütleri kuruluşu çabalarına da rastlandı. Temmuz 1946' da, daha sonra "Türkiye işçiler Derneği" olarak çalışacak Türkiye Cumhuriyeti İşçiler Derneği'nin kuruluşu için vilayete başvuruldu. Bu gelişme üzerine, TSEKP çevreleri, savundukları yerel sendikal birlikler anlayışına uygun olarak Temmuz 1946' da "istanbul işçi Sendikaları Birliği"ni kurdular. Genel sekreterliğe TSEKP çevresinden Ferit Kalmuk getirildi. Esat Adil'in Tür-

kiye Sosyalist Partisi çevresi de, kendi milli işyeri-işkolu sendikası anlayışları çerçevesinde, istanbul işçi Sendikaları Birliği' nin karşısında Türkiye Deniz işçileri Sen-dikası'nı kurmakta gecikmedi (25 Ağustos 1946).

istanbul'da sendikal örgütlenmenin canlandığı 1946 yazı, bir yanda Türkiye işçiler Derneği, öte yanda adları "Türkiye" ile başlayan tek tek sendikalar ve İstanbul işçi Sendikaları Ekliği çizgisindeki, kuruldukları yerin adını taşıyan sendikaların rekabeti ile geçti. Bu rekabet iki sosyalist parti

arasında, tam bir ideolojik mücadeleye dönüştü. Uzun suskunluk döneminden yeni çıkmış istanbul (ve Türkiye) işçileri arasında, bu mücadele olumsuz etkiler yarattı. *Zaten* bu görece özgürlük dönemi de uzun sürmedi. Önce istanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin yan örgütü biçiminde kurulan ve işçiler arasında kitle çalışması yapmayı hedefleyen "İşçi Kulübü", gerek işveren çevrelerinin gerekse hükümetin tepkisini çekti ve çeşitli baskılara uğradı. Aralık 1946'da da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığının emriyle bütün sendikalar, sosyalist partiler, bunların yayın organları, İşçi Kulübü vb kapatıldı.

Bu arada hazırlanmakta olan yeni Sendikalar Kanunu gelişen işçi hareketini frenlemeyi, özellikle sınıf bilinci temeline dayalı bağımsız siyasal nitelikli sendikacılığı engellemeyi amaçlıyordu. Dönemin çalışma bakanına göre "sendikalar, devletle beraber amme menfaati içinde zümrelerin menfaatlerini müdafaa eden milli teşekküller" olmalıydı. Bu ilkeler çerçevesinde hazırlanan 5018 sayılı yeni Sendikalar Kanunu 20 Şubat 1947'de yürürlüğe girdi. Kanunun geçici maddesine göre -sıkıyönetim tarafından faaliyetleri durdurulmuş olanlar da dahil- var olan sendikalar ve diğer işçi örgütleri, 3 ay içinde, tüzüklerinde yeni yasanın gerektirdiği değişiklikleri yaparak çalışmalarını sürdürebileceklerdi.

Yasa çıkmasına rağmen işçilerde 1946 yazında görülen ilgi ve heyecan, yerini beklemeye ve kuşkuyla bırakmış görünüyordu. DP'nin işçi içinde güçlenmesini engellemek isteyen CHP, işçilerdeki çekingenliği de yenebilmek için İstanbul il merkezinde bir büro kurdu ve işçi sendikalarının bir birlikte toplanmaları için çalışmalar başlatıldı. Yeni Sendikalar Yasası'ndan sonraki ilk sendikalar, İstanbul'da, CHP' nin açık destek ve denetiminde kuruldu, istanbul'da kurulan ilk 16 sendika yanında bir de yeni bir işçi Sendikaları Birliği örgütlendi. İstanbul işçi Sendikaları Birliği'nin, 1946'da kurulmuş ve sıkıyönetimce 1946 sonunda faaliyeti engellenmiş o-lan istanbul işçi Sendikaları Birliği ile organik bağı yoktu. CHP yanlısı ve CHP güdümündeki işçi Sendikaları Birliği, CHP' den doğrudan maddi yardım almak ve bu partiye bağımlı olmakla, hem içinden hem de dışarıdan sık sık eleştirildi. Ancak, gerek birliğin içindeki 1946 istanbul işçi Sendikaları Birliği'nde de çalışmış sol eğilim ve bilinçteki sendikacı ve işçilerin varlığı, gerekse işçi arasında hızla örgütlenme

amacının sonucu olan çeşitli sendika kuruluşları ve bunların yaygınlaşması, istanbul işçi Sendikaları Birliği'nin istanbul ve hattâ Türkiye işçi sınıfının örgütlenmesinde itici ve olumlu bir rol oynamasını da sağladı.

istanbul işçi Sendikaları Birliği çalışmaları 29 Şubat 1948'de Haliç'te yapılan bir toplantıyla başladı. Toplantıya 17 sendikanın temsilcileri katılmıştı. 1946 sonunda faaliyeti durdurulan eski istanbul işçi Sendikaları Birliği doğrultusundaki istanbul Tütün işçileri Sendikası ve İstanbul Mensucat işçileri Sendikası da toplantıya temsilci yollamak istedilerse

de, CHP kanadının çıkardığı "komünistlik" şaibesi yüzünden istekleri kabul edilmedi. Toplantı divanı "ideolojisini şüpheli addettikleri iki sendikayı birliğin kurucuları olan 16 milliyetçi sendika arasına almamayı" kararlaştırdıklarını ilan etti. Toplantıya katılan Basın Teknisyenleri Sendikası ise birliğe katılmama kararı verdi. Birlik 24 Mart 1948'de İstanbul İşçi Sendikaları Birliği adıyla resmen kuruldu. Sahipliğini Dr. Rebiî Barkın' m, yazı işleri müdürlüğünü Sabahattin Se-lek'in yaptığı *Hürbilek* dergisi, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ni destekliyor ve sendikanın organı niteliğinde yayın yapıyordu. Bir süre sonra da birliğe devredildi.

İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin 48 maddelik ana tüzüğüne göre, birlik üye sendikaların yapamadıkları hukuki yardımları sağlayacak; hastalık, işsizlik, ölüm halleri için yardımlaşma sandıkları kuracak, işverenlerle çeşitli konularda görüşmelerde bulunacaktı.

İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin karşısında, DP, Hür İşçi Sendikaları Birliği'ni kurdurdu. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde, DP büyük bir çoğunlukla iktidarı alınca Hür İşçi Sendikaları Birliği ilk dönemlerde güçlenmiş göründü ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne saldırmaya başladı. Bu yeni durum iki birliğin birleşmesini gündeme getirdi ve bu birleşme Ağustos 1950' de gerçekleşti. Yeni birlik "İstanbul Milli İşçi Sendikaları Birliği" adını aldı. Ancak iki örgütün birleşmesinin doğurduğu anlaşmazlıklar ve iç sorunlar bir türlü sona ermedi. Çeşitli yönetim değişiklikleri oldu. Aralık 1951'de birlik yeniden İstanbul İşçi Sendikaları Birliği adını aldı. 1952 kongresinde birliğin yönetim kuruluna seçilenler arasında eski bir işçi lideri olan Üze-yir Kuran, daha sonra Türk-İş genel başkanı olan Seyfi Demirsoy, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) ilk kurucularından Ahmet Muşlu, sosyalist işçi liderlerinden TİP yöneticisi Şaban Yıldız da vardı. 1954'e kadar İstanbul sendikal ve işçi hareketi içindeki dalgalanmaların yansıması olan çalkantıları yaşayan birlik, 1954'ten sonra daha düzenli bir çalışmaya girdi.

Bütün bu dönem boyunca ülke çapında bir sendikalar konfederasyonu kurulması için sürdürülen çalışmalarda İstanbul İşçi Sendikaları Birliği önemli bir rol oynamıştı. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu 31 Temmuz 1952'de Ankara'da resmen kurulduğunda İstanbul İşçi Sendikaları Birliği de Türk-İş'e üye oldu.

225 İSTANBUL İŞÇİ TESKİLATLARI

1960 askeri müdahalesinden sonra, yöneticilerinin bir bölümü DP ile işbirliğine girmekle suçlanan birlikte, 10 sendikanın oluşturduğu muhalefet, İstanbul Oleyis Başkam Mustafa Çiçek, Su-İş Başkanı Cemil Sermiyasoğlu, İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası Genel Sekreteri İbrahim Güzelce, Türkiye Lastik-İş Sendikası Başkanı Rıza Kuas, İstanbul Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası Başkanı Bahir Ersoy, Gıda Sanayii Sendikası Başkam Züh-tü Tetey, Türkiye Maden-İş

Sendikası Başkanı Kemal Türkler, İstanbul Yaprak Tütün işçileri Sendikası Başkanı Hüseyin Us-lubaş ve Türkiye Şekerli Sanayi işçileri Sendikası Başkanı Ahmet Muşlu'nun im-zaladıkları bir önergeyle ortaya çıktı ve yönetime ağır ithamlar yöneltti. Bu muhalefet liderlerinden bir bölümü Şubat 1961' de TİP'in kurucuları arasında yer alacaklardı.

İstanbul işçi Sendikaları Birliği, Türk-İş' te Ocak 1963'te kabul edilecek olan yeni örgütlenme modeli tartışmaları sırasında, 1962 baharında bölge temsilcilikleri kurulurken, İstanbul'da Beyazıt'ta Rüyam Salonu'nda yapılan toplantıda feshedildi ve temsilcilik haline geldi. Böylece, 1946 sonrasında, İstanbul'da ve İstanbul'un başını çektiği Türkiye işçi hareketinde en önemli rollerden birini oynamış ve daha sonraki dönemlerin sendika ve işçi partileri liderlerini de yetiştirmiş İstanbul işçi Sendikaları Birliği tarihe karıştı.

Bibi. K. Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, ist., 1955; ay, *Türkiye'de işçi Hareketleri*, ist., 1976; S. Ağralı, *Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı*, ist., 1967.

OYA BAYDAR

İstanbul işçi teşkilatları

HEYET-İ MÜTTEHİDESİ

1923'te kuruluşuna teşebbüs edilen, ama gerçekleştirilemeyen Marksist işçi sendikaları federasyonu.

1922 yazında, İstanbul'da başlıca iki solcu işçi kuruluşu vardı: Beynelmilel işçiler ittihadı (Union internationale du travail) Rumların egemenliğindeydi; Müslüman kökenlilerse, Türkiye işçi Derneği'nde (TİD) toplanmışlardı. Bunların her ikisi de Marksist olmakla birlikte, ulusal sorun yüzünden ayrı çalışıyorlardı. "Osmanlı" sosyalist partileri ile Devrimci Ermeni Sosyal Demokratlar da (Daşnaksutyun), bazı işçi gruplarını örgütlemişlerdi. Temmuz başında, TİD bütün işçi kuruluşlarını birleştirmek için, sendika niteliğindeki örgütlerin ve sol partilerin tümüne yazılı bir çağrı yaptı. Türkiye Sosyalist Fırkası ile Amele Siyanet Cemiyeti, önerilen toplantıya katılmayı baştan reddetti. Diğerleri geldilerse de, olumlu bir sonuç alınamadı.

Birleşme çabaları, 1923'te de devam etti. Ocak ayında çeşitli kuruluş temsilcilerinden bir tüzük komisyonu oluşturuldu. Amaç, ülke çapında bir "Türkiye Dernek (sendika!) Birlikleri ittihadı (federasyon ya da konfederasyonu)" kurmaktır. Ancak, o sıralar sağcı bir rakip girişim olarak İstanbul Umum Amele Birliği'nin(-0 örgütlenmesi, Birlik Meclisi'nin adını İstanbul işçi

İstanbul Sanayi Odası önderliğinde 15 Ekim 1961'de 6 işveren sendikası bir araya gelerek İstanbul İşveren Sendikaları Birliği' ni kurdular. Bu sendikalar

şunlardı: Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası, İstanbul Tahta Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul Gıda Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul Matbaacılık Sanayii İşverenleri Sendikası ve İstanbul Cam Sanayii İşverenleri Sendikası.

27 Eylül 1962'de düzenlenen olağanüstü genel kurulda iki işveren sendikası daha birliğe katıldı. İki olağan genel kurul yapıldı. Bu arada konfederasyona dönüşmeye karar verildi. Ege ve Ankara bölgelerinde de yerel işveren kuruluşları belirmeye başlamıştı. Bu gelişmeleri de göz önüne alan işveren kesimi, ulusal düzeyde örgütlenmeye karar verdi. İstanbul İşveren Sendikaları Birliği 20 Aralık 1962'de toplanan ikinci olağan genel kurulunda ana tüzükte değişikliğe gitti ve kuruluşun adını Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'na dönüştürdü. Bu sırada sendikaların ulusal örgütleri de oluşmuştu. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun kurucuları Türkiye Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası, Türkiye Ağaç Sanayii İşverenleri Sendikası, Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, Türkiye Gıda Sanayii İşverenleri Sendikası ve Türkiye Cam Sanayii İşverenleri Sendikası oldu. ZAFER TOPRAK

İSTANBUL İŞVEREN SENDİKALARI BİRLİĞİ

Türkiye'de işveren sendikalarının kuruluşu diğer sanayi ülkelerinde olduğu gibi işçi sendikalarının ardından geldi. Osmanlı döneminde Milli Fabrikacılar Cemiyeti gibi ilk örnekleri görüldü. Ancak etkin örgütlenme 1946 sonrası çokpartili dönemde oldu. 1947 tarihli 5018 sayılı yasanın kabulünden sonra, ilk kez 1949'da, tekstil sanayii işverenleri sendika çatısı altında toplandılar. Bunu madeni eşya sanayii işverenlerinin örgütü izledi. Ancak bu alanda köklü gelişmeler 1960 ertesini gözlendi.

1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinin ardından, işçi sendikalarındaki gelişmeye paralel olarak işveren sendikalarının da adedi aitti, İstanbul'da 1961'de İstanbul Kimyevi ve Tıbbi Müstahzarat İşverenleri Sendikası; İstanbul Matbaacılık Sanayii İşverenleri Sendikası; İstanbul Maden Ocakları ve Toprak Sanayii İşverenleri Sendikası; İstanbul Cam Sanayii İşverenleri Sendikası; İstanbul Kara, Deniz, Hava, Motorlu Taşıt Vasıtaları İşletme, Montaj ve Yedek Parça İmal Sanayii İşverenleri Sendikası; İstanbul Gıda Sanayii İşverenleri Sendikası kuruldu. Bunları 1962'de, bu kez Türkiye ölçeğinde Türkiye Kauçuk Mamulleri ve Plastik Sanayii İşverenleri Sendikası izledi.

İşveren sendikaları başlangıçta bölgesel olarak birleşme eğilimi gösterdiler. İstan-

KADINLARIN İNCE (RAKİK) ÜSTLÜKLE SOKAĞA ÇIKMAMALARI İÇİN İSTANBUL KADISINA 1791'DE YAZILAN HÜKÜM

İstanbul Kadısına ve Galata ve Eyyub ve Üsküdar Kadılarına, Yeniçeri Ağasına, Derzi basıya hüküm ki:

Nisa taifesinin esvak ve bazarda etvar-ı nüştehiyye ile keştü güzarlari öteden beru memnu olduğundan ve İngiliz şalisi çuka begayet rakıyk olmak mü-lâbesesile o makule çukadan ferace iktisaiden nisanın ferace altına giydiği sair esvabı hariçden gereği gibi fark olunduğundan fimabaad nisa taifesi İngiliz şalisi çuka ferace kesdirmekden men'i şedid ile men' olunmuş idi. Elhaletü hazihi En-güri şalisi iktisasının vakti tekarrüb idüb oldahi ince ve rakıyk olduğuna bianen Engüri şalisi ferace ile keştü güzarin feracesiz gezmekden hiç farkı olmamağla bu husus mukaddemlerde ba fermanı âli kiraren men olunmuşken aralıkda bazı hayasızlar yine Engüri şalisinden ferace kesdirüb giydikleri mesmû ve meşhud ol-makdan nâşi bu maddenin dahi bu defa müceddeden men'i lâzım geldiğin fimabaad nisa taifesinin Engüri şalisinden ferace kesdirüb giymemeleri ve derzi-ler dahi badezin o makule şaliden bir ferde ferace kesüb dikmemeleri hususuna irade-i aliyye-i hazret-i cihandan taalûk idüb olbadda hatt-ı hümayun-ı şevket-makrun şerefbahş-i sudur olmağın imdi bu hususu iktiza idenlere şimdiden ten-bih ve te'kid ve nahallât imamlarına dahi ifade ve beyan-birle taifeyi nisayı Engüri şalisinden ferace giymekden ve derziler dahi o misillû şaliden ferace kesüb dikmekden men'ü tezhire ihtimam ve dikkat ve bu hususa daima siz dahi nezaret eyliyesiz. Şöyle ki bu tenbihden sonra kangı derzi Engüri şalisinden taife-i nisaya ferace kesüb dikmeğe cesaret ider ise bilâ amanin dükkânı önüne salb olunacağı ve derzileri itma' ile kesdirmeğe cesaret idenler dahi badettahkıyk te'dib ve gûşmal kılınacağı ve bu nizam aleddevam düsturülamel tutulub hilâfına bir noktada ruhsat verilmiyeceği malûmunuz olarak âna göre keyfiyyeti cümleye ifade ve tefhime mübaderet ve hilâfına irade-i ruhsaldan begayet tevakki ve mü-canebed eyliyesiz deyu fi selhi ş. 1206.

(Altınay), *Onüçüncü Asırda*, 4

226

İSTANBUL İŞVEREN

Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi olarak değiştirmesine yol açtı. 1 Mayıs 1923'te TürkMürettibin (dizgiciler). Elektrik, Tramvay ve Tünel amele cemiyetleri, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) hükümet fabrikaları heyet-i Murahhasası (delegeler kurulu), Ekmekçi İşçi Cemiyeti, Reji amelesi, İnşaat-ı Bahriye, İstanbul Limanı Emval-i Ticariye Deniz İşçileri Cemiyeti, Silahtarağa Elektrik işçileri, Seyrüsefain Fabrikası, Yaprak Tütün Amelesi Cemiyeti vb sendika delegeleri "ve muhtelif zümrelere mensup işçiler", mebus Nu-man Usta'nın da katıldığı bir toplantı yaparak, burada aldıkları *kuralda*, "kendilerine isnat edilen komünistlerin aleti olmak gibi müfteriyatı kemal-i nefretle reddederler. Memleketi harici emperyalist düşmanlardan kurtaran ve işçi sınıfına imkân-ı inkişaf bahşeden milli hükümetin kazanılmış inkılabı muhafaza ve irtica kuvvetlerine karşı

yapacağı mücadelede en kuvvetli müzahirleri olacaklarını kabul ederler. Yaşasın işçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi" demişlerdir. Fakat bu girişime öna-yak olan *Aydınlık* dergisi çevresinden ve TİÇSF'den solcu aydınların yayımladıkları 1 Mayıs bildirisi nedeniyle tutuklanıp haklarında kovuşturma açılması üzerine, istanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehi-desi'nin kurulması suya düşmüştür.

Aynı yöndeki çalışmalar, ancak ertesi yılın ağustosunda -ama bu kere Amele Teali Cemiyeti(->) adı altında- sonuçlanacaktır.

METE TUNCAY

İSTANBUL KADILIĞI

"İstanbul mollası", "İstanbul efendisi", "ka-dı-yı İstanbul", "taht kadısı", "mansıb-ı vâ-lâ-yı İstanbul", "kadı-yı darü's-saltanat-ı a-liyye" ad ve unvanlarıyla da bilinir. İstanbul'un, yargı, belediye, kolluk hizmetlerine bakan Osmanlı il kadılarının en büyüğüdür. İstanbul'daki ticaret, sanat, üretim, iâşe, güvenlik, imar, adalet işlerinden sadrazama karşı sorumlu olan İstanbul kadısı, ilmiye sınıfı içinde de Rumeli kazaskerlerine bağlıydı. Yetki alanı, suriçi İstanbul ile iskele ve limanları, giriş çıkış noktalarını kapsıyordu. İstanbul kadısından bağımsız olan Bilad-ı Selase(->) kadılarının yetki alanlarındaki Galata, Eyüp ve Üsküdar yargı ve yönetim çevreleriyle birlikte dört kadının yetki sınırları Silivri'den Gebze'ye uzanmaktaydı. İstanbul kadılığı 500 akçe gündelikli bir mevleviyet (il kadılığı) idi. Olağan koşullarda Mekke, daha sonraları Haremeyn kadılığından, ilkin İstanbul payesi denen onursal kadılığa, bir yıl sonraki "silsile"de de (sıralı atamalar) "man-sıb"a (kadro) yükselen molla, 1 yıl süreyle fiilen İstanbul kadılığı yapardı. Buradan, Anadolu kazaskerliğine yükselinirdi.

Hızır Bey Çelebi'den, kentin beledi sorunlarıyla son kez ilgilenen Mehmed Celaleddin Efendi'ye (1877) kadar 390 kadı bu görevde bulundu. Bunlardan 25'i, i-kinici, üçüncü, dördüncü kez İstanbul kadılığına atandıklarından, 1453-1877 arasında 429 kez atama olmuştur. 1854'te şeh-remaneti(->) kurulduktan sonra İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarının beledi yetkile-

İstanbul kadısı

Arif Paşa, LesAnciens Cosfum.es de l'Empirö Ottoman Galeri Alfa

ri azalmış, 1877'de anayasal (meşrutî) düzenlemeler gündeme gelince de bu tür bir yetkileri kalmamıştır.

İstanbul kadılığı 1 yıllık bir görevdi. Ancak 15. ve 16. yy'larda, başarılı birçok kadı, daha uzun süre bu görevde tutuldu. 17. ve 18. yy'larda ise sıra bekleyen kadı sayısının çoğalması ve atanmaların ise çoğu kez başarılı olamaması nedenleriyle 1 yıl içinde birkaç kez değişiklik olmaktadır. II. Mehmed (Fatih) fetihten (1453) hemen sonra İstanbul kadılığına

Hızır Bey Çelebi'yi atamıştı. İkinci Kadı Molla Hüsrev'e (ö. 1480) ise "nefs-i Konstantiniyye" (suriçi İstanbul) kadılığı ile birlikte Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılığını, ayrıca Aya-sofya müderrisliğini bir arada vermişti. *Ha-daikü's-ŞakaiMte* yazıldığına göre her gün kuşluk vakti talebeleri, Molla Hüsrev'in evi önünde toplanıyorlar, burada yemek yedikten sonra hocalarının atı önünde yürüyüp birlikte medreseye geliyorlar, Molla dersini tamamladıktan sonra yine önüne düşüp evine kadar eşlik ediyorlardı. Bundan sonra Molla Hüsrev, kadılık işleriyle ilgileniyor ve gün boyunca dini kıyafetlerini değiştirmiyordu. Cuma namazı i-çin Ayasofya'ya girdiğinde bütün cemaat ululama ile ayağa kalkıp mihrap yanındaki yerine gidinceye kadar kendisine yol veriyordu. Molla Hüsrev, yargı işlerine baktığı evindeki divan odasının temizliğini, kitaplarının bakımını kendisi yapar, hava karardığında mumları yakardı. Davalara bakarken bir yandan da en eski yazmalardan yeni nüshalar istinsah eder ve her gün 2 yaprak yazardı. Kadılık görevinden, bir protokol uzlaşmazlığı sebebiyle 1472'de azledildi. Fatih, Molla Hüsrev'i, çevresindekilere "dönemin imam-ı azâm'ı" olarak tanıttırdı.

İstanbul kadılığına Hızır Bey'in ve Molla Hüsrev'in kazandırdığı saygınlık, daha sonraki, Mahmud, Hocazade, Muhiddin, Molla Kastalanî, Hacı Hasanzade, İbrahim Efdalzade, Molla Kirmastî, Kasım Cemal efendilerle 15. yy'm sonuna değin giderek arttı. 16. yy'ın başlarında da Yarhisa-rî, Kara Şeydi, Germiyanî, Seyyid Ahmed, Sarıgüzel, Zeyrekzade efendilerle aynı saygınlık sürdü. I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-1566) ünlü İstanbul kadıları arasında Ebussuud Efendi(->), Mirim Kösesi, Bostanzade, Saçlı Emir ve Molla Nik-sarî gibi ünlüler de vardır. Molla Niksarî Muslihiddin Efendi, 1555'te İstanbul kadılığı için, kent denetimine ve yargılamalara ilişkin, örneğin kol gezmelerinde muhızlıların kırmızı mücevveze (tepesi geniş kavuk) giymeleri gibi, birtakım protokol ve giyim kuşam kuralları koydu.

17. yy'da ise İstanbul kadılığı, sırası gelen ve 1 yıl İstanbul payesinde bekleyen mollalara tevcih edilmekte, bu münasebetle şeyhülislamlıkta tören yapılmaktaydı. İstanbul kadılığından Anadolu kazaskerliğine yükselemeyenlere "İstanbul mâzu-lü" denir ve emeklilik maaşı olarak 120-200 akçe gündelik bağlanırdı. Atama işlemi şeyhülislamın ve vezirazamın önerileriyle padişahça yapılan İstanbul kadısı, yetki alanı Rumeli yakasında olduğu için Rumeli kazaskerine bağlıydı. Yargıya ilişkin sunuşlarını onun aracılığıyla saraya, belediye ve yönetimle ilgili konulan da doğrudan sadrazama yapardı. Görev yeri kendi konağıydı. Davaları selamlık odalarında görürdü. Sadrazamın huzurunda kürk giyip resmen göreve başlayan kadı, konağına gelerek yargı işleri için tahtabentler (oturma yerleri), kitap dolapları, naip odalan yaptırtır, kendisine yardım edecek bâb nâibliği(->) yapacakları, muhızlıları, kâtipleri belirlerdi. "Sicill-i mahfuz" denen şer'îye

defterlerini de önceki kadıdan teslim alırdı. İstanbul kadılarının sık sık değişmesi, kent halkının davalarını güçleştiren bir durumdu.

Bilad-ı Selase kadıları ile her çarşamba, Paşa Kapısı'nda sadrazamın başkanlığındaki çarşamba divamna(->) katılan İstanbul kadısı, kol gezmelerinde de sadrazamın maiyetinde bulunurdu. Kazaskerle sadrazam seferde iken İstanbul kadısı, Rumeli kazaskerinin vekili olarak Sadaret kaymakamının(->) divanında birinci üye olarak yer alırdı. Sadrazamla çıktığı büyük kol dışında kendisi de sık sık kol gezer, bu denetimlerde başına "örf" denen görkemli kavuğunu, sırtına da mevsim kürkünü giyer, önünde, iki yanında kavaslar, kırmızı çuhadan puşide içindeki falaka ve değnekleri taşıyan muhızlılar, keloğlanları yürürdü. Maiyetini ise Yeniçeri Ocağı'n-dan muhızlı başı ağa, keçeli çuhadar, mantar amameli kethüda, ihtisab ağası oluştururdu. Bu düzenli ve korkutucu heyetten, esnaf ve halk çekinir, kurallara aykırı bir tutumdan dolayı cezalandırma olasılığı herkesi kaygılandırırdı. Bu tür denetimlerde kadı, esnafın, müşterilerin, işçilerin şikâyetlerini ayaküstü dinler; gerekirse hemen orada yargılamada bulunur ve cezayı da topluluk önünde uygulatırdı. Kadılar arasında çok garip cezalar verenler de o-

lurdu. Örneğin, fırının önünde ekmekçiye kulağından çivileten, esnafı çamura yatırıp falakaya çeken, haddinden fazla yük vurulmuş beygirin küfelerini at hamalının sırtına bağlatan kadılar olmuştur.

İstanbululların yargısal sorunlarına bâb mahkemelerinde bakıldığı için, İstanbul kadısı davaya bakmaktan çok şehrin çarşı pazar, narh, güvenlik, iâşe vb sorunlarıyla ilgilenirdi. Önemli örfi sorunları ise "mektup" denen resmi yazıyla Divan-ı Hümayun'a yansıtır, buradan konuya ilişkin bir "hüküm" çıkarttırırdı. Esnaf sorunlarının şer'i nitelikli olmayanları için Divan-ı Hümayun'dan hüküm ya da padişah'tan ferman alınması koşuldu. Ama, şer'i kapsamındaki sorunlar ve suçlar için doğrudan karar verir, değnek cezasından hapsedtirmeye değin türlü cezaları verebilirdi.

Kentin büyüklüğü, iş alanlarının çokluğu ve yoğunluğu da dikkate alındığında, göreve yeni atanan bir kadının, 1 yıllık görev süresi boyunca bütün sorunlarla ilgile-nebilmesi olanaksızdı. Bu nedenle her biri yetkili birer yargıç konumundaki "naip" ler, İstanbul kadısı adına pek çok işe bakmaktaydılar. Çarşayı, pazarı bir keloğlanı ve terazici ile sürekli dolaşan ayak naipleri, narh defterlerine göre fiyat ve kalite denetimleri yapan, çoğunca da Çardak İs-kelesi'nde oturan çardak naibi bunlardandı. Çardak naibinin buyruğunda Yeniçeri Ocağı'nın 56. ortasından bir çardak çorbacısı ile yeter sayıda keloğlanı (yeniçeri) bulunurdu. Yağ Kapanı'nda oturan ve yağ işlerine bakan yağ naibi, kentin un, zahire işleriyle ilgilenen kapan naibi, meçhul kalan cinayetleri soruşturan, kanunsuz,

İSTANBUL KADILIĞI

kaçak inşaatları saptayan keşif naibleri, avârizG-») işlerinden sorumlu avarız naibi, mahalle sakinleri için ahlaki olumluluk belgesi düzenleyen tezkiye naibi, aydınlanma gereksiniminde birinci sırayı alan mum işlerini denetleyen mum naibi, hattâ pastırmalık hayvan kesimlerini, pastırmaların kalitesini denetlemekle görevli pastırma naibi de kadının yardımcısıydı. Kassam-ı beledi denen bir naip de halkın miras ve tereke sorunlarını çözerdi. Tüm bu iş ve işlemlerden alınan yargı harçları, İstanbul kadısının ek geliri olup bundan, sözü edilen naiblerin ve diğer görevlilerin aylıkları da ödenirdi.

Esnaflık örgütlerinin önde gelenleri, yi-ğitbaşlar, esnaf şeyhleri, kethüdalar, pazarbaşı ve ehl-i hibreler ile mimarbaşı ve hekimbaşı da sorumluluk alanlarına giren konularda istanbul kadısının direktiflerine göre hareket ederlerdi. Subaşı, böcek-başı(->), asesbaşı, çöplük subaşısı, mahalle imamları, hahamlar ve kocabaşlar da kadının buyruklarını yerine getirmekteydiler.

Bu geleneksel yapı ve görev, 19. yy'a kadar değişmedi. II. Mahmud'un (hd 1808-1839) başlattığı kurumlaşma sürecinde, İstanbul kadısı için de Bâb-ı Meşihat'ta bir "kadılık" birimi öngörüldü. 1836'da burada sabit bir makama kavuşan istanbul kadılığı, atanmaları ve ayrılmaları, kadıların değişimine bağlı olmayan şer'îye müşavirliği, İstanbul kadısı müsteşarlığı, İstanbul bâb mahkemesi naipliği, vekayi kâtipliği, bâb mahkemesi başkâtipliği vb birimleri içeren özel bir örgüt oldu. Diğer yandan, bâb mahkemeleri, şer'îye sicili tutma ve bu

228

İSTANBUL KAYMAKAMI

defterlere kentle ilgili olayları ve şer'î işlemleri yazma geleneğini 1908'e değin sürdürdüler.

1854'te şehremaneti ve belediye daireleri kurulmaya başlayınca istanbul ve Bi-lad-ı Selase kadılarının kent hizmetlerine dönük yetkileri giderek azaldı. 1876'da ilan edilen Kanun-i Esasi (anayasa) ile de bu tür bir yetkileri kalmadı. Bununla birlikte 1908'e değin, istanbul kadılığı ve istanbul payesi, ilmiye sınıfı içindeki saygınlığını korudu. II. Meşrutiyette istanbul kadılığı bir yargı kurulu olarak Adliye Nezaretine bağlandı, istanbul payesi ise 1924'e değin onursal ilmiye rütbesi özelliğini korudu. Örneğin 1920'ye doğru ilmiye sınıfı içinde bu rütbede 35 kişi vardı.

1453'ten 1854'e uzayan 400 yıllık sürece bakıldığında istanbul kadılarının, kentin hemen her sorunuyla ilgilendikleri saptanır. Osmanlı kaynaklarında ve arşivlerinde, istanbul kadılarına yazılan hükümlerin çokluğu dikkati çeker. Ahmed Refik (Altınay) bunlardan seçtiği örneklerle, *Geçen Asırlarda istanbul Hayatı* ana başlığı altında yayımladığı derlemelerde yer vermiştir. Örneğin, saray mutfağından çalınan tuğralı kapların toplatılması, şahincibaşı-na üsküflük keçi derisi verdirilmesi,

Sü-leymaniye Camii'ne akıtılan suyun ölçülmesi, Gümrükhane'ye bir çeşme yaptırılması, istanbulluların burma lüleli çeşmelerden su almaları, sakaların nizama konması, Ayasofya çevresindeki kaçak yapıların yıktırılması, suyolları üzerine kaçak bağ bahçe ektilmemesi, camilerde "cemi-yet"e izin verilmemesi, telinime medrese-lerindeki talebelerin disiplin altına alınmaları, imam ve hatiplerin sınavdan geçirilerek atanmaları, şunun bunun elindeki nü-cum (yıldız falı) kitaplarının toplatılıp rasathaneye gönderilmesi, yolsuz kadınlarla evlenenlerin kent dışına, yaramazlık e-den kadınların da mahalle dışına çıkartılmaları, çamaşırcı kadınlara (fuhuş aracıları olduklarından) dükkân kiratılmaması, esir pazarlarındaki kötü işlemlerin önlenmesi, nizamsız yapılan kilisenin yıktırılması, istanbul'daki gayrimüslimlerin kıyafetlerine nizam verilmesi, Hristiyanların istanbul'a şarap sokmalarına müsaade e-dilmesi, Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlerin meyhane açmalarına izin verilmemesi, caddeler üzerindeki evlere geniş saçak ve şahnişin koydurtulmaması, surlara bitişik ev yaptırılmaması, yangınların önlenmesi için tedbirler alınması, vakıf dükkânlar önündeki kaldırımların o-nartılması, hastalar için ayrı hamam yaptırılması, hamal atlarına fazla yük vurulmaması, Yahudilerin piyasaya sürdükleri kızıl ve kırkık akçelerin toplatılması, kayık navlunlarının tarifeye bağlanması, istanbul'a gelen yaş meyve ve sebzenin her semte ve nizamına göre tevzi edilmesi, yeni at değirmenlerinin yaptırılması, kurban koyunu dışında kimseye canlı hayvan sattırılmaması, ıgırp ile balık tutma ruhsatı o-lanlar dışında balık avlayanların cezalandırılması, kuzuların hidrellezden önce kes-tirilmemesi, iran'a bakır kaçakçılığının önlenmesi, istanbul'da yapılan hasırların en

ve boylarının nizamına uygun olması, şehirdeki fazla kireççi dükkânlarının kapatılması, dışarıya gön ve deri satılmasına izin verilmemesi, çuha, ipek, ibrişim, sera-ser cinslerinin ve fiyatlarının kontrol edilmesi, kundura nalçalarına konan narha u-yulması, yeniçerilere esnaflık ettirilmemesi, mahalle arasında aşçılara yemek pişirt-tirilmemesi, dilenci Arapların belirli yerler ve zamanlar dışında dilenmelerine izin verilmemesi, hırsızlıklara karşı önlemler a-lınması, Çingenelerin ata binmelerine müsaade edilmemesi, tıp tahsil etmeyenlere hekimlik yaptırılmaması, gemicilere, kentin ihtiyacından kereste sattırılmaması, sefer için lağımcı toplanması, seyyar esnafa göz açtırılmaması, fazla çiçekçi dükkânlarının kapatılması, herkesin kendi bildiğine göre kavuk giymesinin önlenmesi, Tahtakale'deki Katır Hanı'na inenlere kimsenin tecavüz etmemesi, istanbul kadınlarının ince kumaşlardan ferace giymelerinin önlenmesi, miri imalathaneler dışında hiçbir yerde tüfek ve silah yaptırılmaması, iskele nizamlarına uyulması, sefer zamanında istanbul'dan gönderilecek "orducu" esnafın saptanması ve şevki, el sanatlarına hile karıştırılmaması, kalpazanların takibe alınması ve cezalandırılmaları, hamalların, kayıkçıların ücret

tarifelerinden fazla ücret almamaları, simkeşlerin düşük ayarlı tel çekmemeleri, çarşı içlerinin temiz tutulması, alışveriş geleneklerine ve nizamına uyulması, vakıf yerlere tecavüzlerin önlenmesi, ev yapanların ruhsat almaları ve yollara, suyollarına inşaatların zarar vermemesi, yangın yerlerinin imar edilmesi, sahte hekimlerin dükkânlarının kapatılması, istanbul'a gelen her çeşit malın kalitesinin kontrol edilmesi, mal ve eşya kaçakçılıklarının önüne geçilmesi, kasap, celep, et nizamlarına uyulması, kente kaçak girenlerin yakalanıp kent dışına

İstanbul Kız
Lisesi'nin
bahçesinden
bir görünüm.

Ali Hikmet Varlık

çıkarılmaları ve memleketlerine gönderilmeleri, bekâr odalarında kefilsiz kişilerin barındırılmaması, karaborsacılara göz açtırılmaması, kereste, tahta, kiremit kalitelerinin ve ölçülerinin denetlenmesi, şehre yetecek kadar odun ve kömür şevkinin mevsiminde sağlanması, istanbul'da kıtlığa sebebiyet vermemek için önlemler alınması bunlardandı.

Aynı uzun süreçte istanbul kadılarının halk belleğinde bıraktığı ilginç izler ve unutulmamış anekdotlar da çoktur. Musa-hibzade CelaPin *istanbul Efendisi adlı* iki perdelik oyununda Kadı Savleti'nin kişiliğinde ulema ailelerinin ve dolaylı olarak kent halkının sosyal ve kültürel düzeyi hicvedilmiştir. Kaptanzade Ali Rıza Bey'in yazıp bestelediği "istanbul Efendisi" opereti ise ilk kez 1920'de temsil edilmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 122 vd, 569; *Ta-rih-İNaima*, V, 344, Ataî, *Hadaikü'l-Hakaik*, 25, 387, 485, 616, 658, 771; Mecdî, *Hadaikü's-Şakaik*, 137, 223; P. ğ. Inciciyan, "Osmanlılarda Din ve Mülkî Teşkilat", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 12, (Ocak 1966), s, 67; Mantran, *istanbul*, I, s. 127 vd; Uzunçarşılı, *ilmiye*, 133-143; (Altınay), *Onaltınca Asırda*; (Altınay), *Onbirinci Asırda*; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 93; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri*, 47-75; Musahib-zade Celal, *istanbul Efendisi*, ist., 1938.

NECDET SAKAOĞLU

İSTANBUL KAYMAKAMI

bak. SADARET KAYMAKAMI

İSTANBUL KIZ LİSESİ

Divanyolu'ndaki II. Mahnıud Türbesi arkasındaki Bezmiâlem Valide Sultan'ın(-0 yaptırdığı binada öğretimini sürdüren lise. Bugün Cağaloğlu Anadolu Lisesi adını taşımaktadır.

19H'de Inas İdadisi adıyla açılan okul, bugünkü yerine taşınmazdan önce, Kaba-sakal'da Nemlizade Konağı'nda, 1912'de

Beyazıt'taki Türk Ocağı'nın yanında bir binada, 1913'te Aksaray'da Sinekli Bakkal Sokağı'ndaki Redif Paşa Konağı'nda, 1915' te şimdiki binasının önünde bulunan ahşap bir binada hizmet verdi. Bezmiâlem Inas Sultanisi adını aldı. 1922'de Süleyma-niye'deki Meşihat binasına taşındı; istanbul Kız Sultanisi oldu. 1923'te istanbul Kız Lisesi adını aldı. 1926'da Vefa Lisesi'ne nakledildi. 1933-1934 öğretim yılında ikinci kez Bezmiâlem Valide Mektebi binasına geçti.

1933-1934'ten itibaren Cağaloğlu Kız Ortaokulu'nun da aynı binada öğretim vermesi ve öğrenci mevcudunun artması ü-zerine ilave binaya ihtiyaç duyularak bahçeye yatakhane, spor salonu ve yemekhaneyi içine alan ek bina yapıldı.

1983-1984 öğretim yılında statü ve ad değişikliğine gidilerek Almanca öğretim yapan Anadolu lisesi oldu. Cağaloğlu Anadolu Lisesi adı verilen okulun hazırlık sınıfına ilk kez erkek öğrenciler de alındı.

1984-1985'te eski yatılı öğrencileri başka okullara dağıtıldı. Halen Anadolu lisesi statüsü içinde 56 paralı, 48 parasız olmak üzere 104 yatılı öğrencisi vardır. Bu yatılı kız öğrencilerin çoğunluğu baba ve annesi yurtdışında bulunanlardan seçilmektedir. Okulda ders geçme ve kredi sistemi uygulanmaktadır. 1993-1994 öğretim yılında okul mevcudu 462 kız ve 783 erkek olmak üzere 1.245'tir. 56 Türk, 15 Alman uyruklu öğretmen görevlidir.

BİbL Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, ist., 1938, s. 524; Ergin, *Maarif Tarihi*, III, 1188 vd.

KUTLUAY ERDOĞAN

İSTANBUL KİTAPLIĞI

Ayasofya'nın arkasındaki Soğukçeşme Sokağı'nda bulunan, istanbul'a ilişkin eserleri ve görsel malzemeyi toplamayı amaçlayan vakıf kütüphanesi.

Soğukçeşme Sokağı 1986'da yeni baştan imar edilip, pansiyonlar dizisi halinde turizmin ve kültür yaşamının hizmetine sunulurken, bu yapıların en büyüğü olan bina, öbür harap ahşap evler gibi sökülerek, betondan olmak üzere yeniden inşa edilmiş dışarıdan üst katı ahşapla kaplanmış

Istanbul

Kitaplığı'nın ön

cephesi.

istanbul Kitaplığı

tanıtını broşürü

ve ilk özgün dış görünümü tekrar verilerek, içerisine de Çelik Gülersoy'un(->) 40 yılda topladığı koleksiyonu yerleştirilip, kitaplık kurulmuştur.

Arsa, dizi binaların maliki Türkiye Tu-ring ve Otomobil Kurumu (TTOK) tarafından bedelsiz verilmiş ve iç döşemesine en büyük katkı, Semiha Şakir tarafından sağlanmıştır.

1990'da hizmete açılan kitaplık, "Çelik Gülersoy Vakfı" adı verilen kuruluşun mülkiyetine bağlanmış ve yönetimi, kurucusunun vefatından sonra, kendisi tarafından tayin edilecek 3 isimle, TTOK'nin, istanbul Belediyesi'nin, istanbul Üniversitesi' nin ve Topkapı Sarayı Müdürlüğü'nün belirleyeceği birer temsilciden oluşan kurula bırakılmıştır.

ilk yapılışı tapu kayıtlarına göre 18. yy'a tarihlenen binanın, bodrum ve zemin katları, dışarıdan serpmme sıva ile daha yüksek tavanlı üst katı ise, ahşapla kaplıdır. Bodrum depolara ayrılmıştır. Zemin katta sağ odaya yönetim ve kartoteks yerleştirilmiş, soldaki uzun mekân, okuma salonu haline getirilerek, edebiyat, şehircilik ve dergiler bölümleri buraya yerleştirilmiştir.

Üst kat, daha temsili bir döşeme ile kabul salonları, konferans ve konser mekânları olarak kullanıldığı gibi, kitaplığın diğer bölümleri de buraya yerleştirilmiştir. Kitaplıktaki eserler türlerine göre 13 ana başlıkta toplanmıştır. Bunlar: 1) Roma ve Bizans, 2) Osmanlı Tarihi, 3) Etütler (istanbul'u sistematik olarak ve bütünüyle inceleyen eserler, istanbul'la ilgili olan bir konuyu inceleyen eserler, istanbul'un bir tek semtini veya bir yapısını inceleyen eserler), 4) Seyahatnameler, 5) Sefaretna-meler, 6) Hatıralar, 7) Güzel Sanatlar (resim, heykel, mimarlık ve geleneksel el sanatları), 8) Biyografiler (istanbul'la ilgili şahsiyetler ve onların diğer eserleri), 9) Türkiye Hakkında Genel Kitaplar (istanbul bölümü varsa), 10) Türkiye Rehberleri, 11) istanbul Rehberleri, 12) Gravür ve Fotoğraf Albümleri, 13) Başvuru Kitapları'dır (sözlükler ve ansiklopediler).

Aynı kattaki küçük odada, kurucunun yaşamından sahneleri ve onlara paralel o-

229 İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT

larak, istanbul'un kendisi üe ilgili semtlerindeki çarpıcı görünüm değişikliklerini sergileyen belge fotoğraflarla bir duvar dekore edildiği gibi, verilen çeşitli ödüller de buraya yerleştirilmiştir.

Kitaplık tasnifinde, her esere, bir özel numara verilmek suretiyle, genel mevcut, ancak bu ayrı ayrı bölümlerin ulaştığı son sayıların toplanmasıyla bulunacak şekilde, özel bir sistem uygulanmış ve bununla aranan bir eserin kolayca bulunması a-maçlanmıştır. ilk mevcudun katalogu, bu sınıflandırmayla ve *istanbul Kitaphğı-Ka-ta/cgdst.*, 1988) adıyla bastırılıp, ilgili kuruluşlara gönderilmiş, ayrıca istanbul ü-zerine bir bibliyografi kaynağı olarak satışa da sunulmuştur. Nisan 1994'te kitaplık, ük koleksiyonuna aradan geçen 4 yıl boyunca, kurucusu vakıf tarafından satın alınarak eklenmiş eski ve yeni yayınlarla beraber toplam 8.100 esere sahip bulunmaktadır.

Kitaplık görsel malzeme bakımından Türkiye'de bu konuda en zengin koleksiyonlardan birine sahiptir. Gravürler, şehrin ilk fotoğrafları, renkli ve renksiz kartpostallar ve 1870'lerden sonraki fotoğraf malzemelerinden oluşan koleksiyon, semtlere göre, yani topografik olarak tasniflidir. Hakkında fazla belge bulunan binalara, o semt içinde ayrı birer zarf açılmış durumdadır. Bu resim malzemesi, Nisan 1994'te tasnif ve alt yazı açıklamalarının işlenmesi aşamasında bulunuyordu.

ÇELİK GÜLERSOY

İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT VAKFI

istanbul Kültür ve Sanat Vakfı, Avrupa'nın birçok kentinde yılın belirli sürelerinde yapılmakta olan ve çeşitli sanat dallarını içeren festivallerin bir benzerinin, istanbul' da da yapılmasını düşleyen bir sanayici o-lan Nejat Eczacıbaşı'nın(->) önderliğinde, 14 firma yöneticisinin de katılımıyla, 1973' te kuruldu. Vakfın kurucuları Türkiye Tu-ring ve Otomobil Kurumu, Burla Makine ve Ticaret ve Yatırım AŞ, Eczacıbaşı Holding AŞ, Osmanlı Bankası AŞ, Perfektüp Ambalaj Sanayii ve Ticaret AŞ, Sınai Yatırım ve Kredi Bankası AO, Tatko-Otomo-

231 İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT

vakfın *zuman zaman* karşılaştığı mali zorluklara rağmen ara vermeden düzenlendi. Programlarındaki çeşitlilik nedeniyle değişik izleyici kitlelerinin ilgisini çekerek izleyici adedinde her yıl yükselen bir grafik gösterdi.

Sinema, Uluslararası istanbul Festivali programlarına ilk kez 1981'de dahil e-dildi. 1984'te de, Uluslararası istanbul Fes-tivali'nden bağımsız olan ancak istanbul Kültür ve Sanat Vakfı'mn bir diğer faaliyeti olarak Sinema Günleri adı altında uluslararası çapta düzenlenmeye başlandı.

Uluslararası istanbul Festivali programının bir diğer bölümünü oluşturan tiyatro ise, 1989'dan itibaren istanbul Kültür ve Sanat Vakfı'mn üçüncü ve sürekli bir faaliyeti olarak gerçekleştirilmektedir.

Daha önceki yıllarda, Uluslararası istanbul Festivali programlarının bir bölümü olarak düzenlenen plastik sanatlar dalındaki çeşitli ulusal ve uluslararası sergilere 1987'de son verildi ve bu tarihten itibaren çağdaş sanattaki son akımların sergilendiği İstanbul Bienali, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'mn dördüncü uluslararası nitelikteki faaliyeti olarak başlatıldı.

1973'te 14 kurucu üye ile kurulan ve üye sayısı bugün 90'a yükselen istanbul Kültür ve Sanat Vakfı'na Bakanlar Kurulu tarafından 19 Ocak 1983'te "uluslararası kurumlarla işbirliği yapma" izni verildi; 25

istanbul Kültür ve Sanat Vakfı'mn etkinliklerinden olan Uluslararası İstanbul Film Festivali (solda) ve Uluslararası İstanbul Tiyatro Festivali'nin ilk afişleri. *istanbul Kültür ve Sanat Vakfı Arşivi*

İstanbul Festivali'nin ilk afişi.

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı Arşivi

İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT 230

bil, Lastik ve Makine Ticaret TAŞ, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası AŞ, Fettah Aytaç, Mehmet R. Devres, Ali Koçman, Bernar Nahum, izzet Pensoy, Afif Tektaş'tı. Günümüzde, vakfın 90'ı aşkın üyesi arasında Akbank, BP Petrolleri, AŞ, Vitali Hakko, Koç Holding, istanbul Rotary Kulübü, Pa-mukbank, Profilo Holding, Tekfen Holding, Türk Hava Yolları, Bezmenler, Yapı Kredi Bankası, İş Bankası, Arçelik, istanbul Sanayi Odası, Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık AŞ ve çok sayıda holding, banka, sigorta şirketi ve işadamları vardır.

Vakfın ilk kültürel etkinliği 1973'te, 15 Haziran-15 Temmuz arasında gerçekleştirilen Uluslararası istanbul Festivali oldu.

istanbul Festivali ilk yılından itibaren, Türkiye de dahil bütün ulusların, müzik (orkestra konserleri, oda müziği, resitaller ve geleneksel müzik), klasik bale ve çağdaş dans, opera, folklor, caz, pop, tiyatro, seminer, konferans ve plastik sanatlar dallarındaki yapıtlarının en iyi örneklerine programlarında yer vermeyi amaç edindi. Kumlusundan 5 yıl sonra ve ilk başvurusunda, 1977'de, Avrupa'nın en önemli festivallerinin üye bulunduğu Avrupa Festivaller Birliği'ne (Association Europeenne des Festivals) kabul edildi.

Avrupa Müzik Festivalleri Birliği'ne kabulünden sonra uluslararası niteliği resmen tescil edilen Uluslararası istanbul Festivali,

-; iç*

5 **'tft*^»*îi«^B»»«>»»»S^^VS>-^%»<'. " "3--;

flİP*

^*

î*«¥li^£?»& iil:5^s

'''^^^«'s^*®*^'

' faa^si^'

! !•;••' -

ISTAISTBUL , FESTİVAL

,

m

Aralık 1984'te yine Bakanlar Kurulu tarafından kamu yararına çalışan kuruluşlara verilen "vergi muafiyeti" tanındı.

istanbul Kültür ve Sanat Vakfı 1978'de Türkiye'de ilk kez sanatın mali yönden ö-zel kişi ve firmalarca desteklenmesini (sponsorluk) başlattı. Yeni bir

uygulama olması nedeniyle ilk yıllarda fazla rağbet görmeyen sponsorluk yıllar geçtikçe, istanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın gerçekleştirdiği faaliyetlerin başarılı olması, geniş halk kitlelerince beğeni kazanması ve sanatın reklam için etkin ve çarpıcı bir a-ra  olduğunun anlaşılmasıyla, özellikle de vakfa vergi muafiyeti tanınmasından sonra, firmalarca benimsendi.

istanbul Kültür ve Sanat Vakfı, Uluslararası istanbul Festivali ve daha sonra da istanbul Bienali ile birlikte tarihi mek nların konser salonu, gösteri ve sergi alanı olarak kullanılması uygulamasını da başlattı. Bunların arasında Aya irini Müzesi (oda müziği, resitaller ve vokal müzik), Topkapı Sarayı Müzesi (Mozart'ın "Saraydan Kız Kaçırma" operası ve "IV. Murat" operası), Rumelihisarı Müzesi (tiyatro ve Türk müziği konserleri), Süleymaniye K l-liyesi'nin bir parçası olan Süleymaniye Kültür Merkezi (Türk müziği konserleri), Aynalıkavak Kasrı (Türk müziği konserleri), Yedikule Zindanları; istanbul Biena-li'nde, Mimar Sinan'ın eseri olan Ayasof-ya Hamamları, Süleymaniye Kültür Merkezi, Ayasofya Müzesi Hazine binası, Aya irini Müzesi, Yerebatan Sarayı; açık hava sergileri için Sultanahmet Meydanı (Hippodrom) kullanıldı.

Bünyesinde yer alan çeşitli sanat etkinliklerinin zaman içerisinde bağımsız birer uluslararası festivale dönüşmesi nedeni ile, Uluslararası istanbul Festivali 1994' te adını "Uluslararası istanbul Müzik Festivali" olarak değiştirdi. 1994'te 1. Uluslararası Caz Festivali gerçekleştirildi.

' Vakfın kurucusu ve başkanı Nejat Ec-zacıba ı'nın 6 Ekim 1993'te ölümüyle bo alan yere  akir Eczacıbaşı getirildi. Mayıs 1994'te vakfın yönetim kurulu  akir Eczacıbaşı başkanlığında, ba kan yardımcıları Onat Kutlar ve Barlas K ntay'dan, Dı ı leri, Maliye, Milli Eğitim, Kültür, Turizm bakanlıkları temsilcileri, Turizm Bakanlığı Tanıtma genel müdürü, Devlet Opera ve Balesi genel müdürü, Devlet Tiyatroları genel müdürü, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası müdüründen ve Prof. Erc -mend Berker, İbrahim Betil, Prof. Münir Ekonomi, Gencay G r n, Tayfun Indirka , Asım Kocabıyık, Zülfü Livaneli, Geyvan McMillan, Prof. Bülent  zer, Can Paker, Hilmi Yavuz ve Faruk Yener'den oluşmaktadır.

istanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın en önemli etkinlikleri şunlardır:

Uluslararası İstanbul Müzik Festivali: istanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın ana etkinliği olan ve ilki 15 Haziran-15 Temmuz 1973'te gerçekleştirilen Uluslararası istanbul Festivali, bünyesinde yer alan çeşitli sanat etkinliklerinin zaman içerisinde bağımsız birer uluslararası festivale dönüşmesi ile 1994'te adını "Uluslararası İstan-

bul Müzik Festivali" olarak değiştirdi ve programlarında ağırlıklı olarak klasik müzik, bale ve dans, opera, folklor ve geleneksel müziğe yer verdi. Kurulduğu yıldan beri Aya irini Müzesi, Topkapı Sarayı, Rumeli

Hisarı, Süleymaniye Kültür Merkezi gibi tarihi mekânları konser salonu olarak kullanan ve her yıl ortalama 50 ayrı program gerçekleştiren festivale bugüne kadar Orchestre de Paris, Orchestre National de Lyon, Capitole de Toulouse, New York Filarmoni, Leningrad Filarmoni, The Royal Philharmonic, Londra Senfoni, Royal Liver-pool Philharmonic, Scottish National Orc-hestra, Leş Virtueuses de Moscou, Orchestre de Chambre J. F. Paillard, Leş Percus-sions de Strasbourg, London Mozart Pla-yers, Orpheus Chamber Orchestra, Aca-demy of Ancient Music, I Musici, Ensemb-le Instrumental de France, Archi della Sca-la, Çjuintette Pro Arte de Monte-Carlo, Al-ban Berg Dörtlüsü, Brandis Dörtlüsü, Me-los Dörtlüsü, Trio Larde-Jamet Chausse, Smetana Dörtlüsü, Gilels, Badura-Skoda, Thiollier, Boukoff, Duchable, Tacchino, Campanella, Bolet, Beroff, Magaloff, Cic-colini, Labeque, Menuhin, Kremer, Bell, Perlman, Starker, Zabaleta, Rampal, Nico-let, Cochereau, Lagoya, Pinnock; Bejart Ballet-Laussanne, Lyon Opera Ballet, Bal-let du Nord, The Royal Ballet (Covent Gar-den) başta olmak üzere daha pek çok topluluk ve sanatçı katıldı.

22. Uluslararası istanbul Müzik Festivali 1994'te 15 Haziran-15 Temmuz tarihleri arasında gerçekleştirilecektir.

Uluslararası İstanbul Caz Festivali: İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, kuruluşundan itibaren pop ve caz müziğine programlarında yer vermiştir. 1986'dan başlayarak Uluslararası istanbul Müzik Festivali çerçevesinde caz müziğine özel bir bölüm ayrıldı. O günden bu yana festival Chick Corea, Keith Jarrett, John McLaughlin, Oscar Peterson, Ray Charles, Al di Meola, Herbie Hancock, Miles Davis, Dizzy Gil-lespie, Jan Garbarek, Stan Getz, Modern Jazz Quartet, George Duke, Stanley Clar-ke, B. B. King, Branford Marsalis, Betty Carter, Benny Carter, George Benson, Dave Brubeck, Pat Metheny, Manhattan Transfer, Ornette Coleman, McCoy Tyner, Wynton Marsalis, Jim Hail, Joe Pass, The Zawinul Syndicate, Gerry Mulligan, Da-vid Sanborn, Tito Puente, Abdullah İbrahim, Charlie Haden ve John Scofield gibi dünyaca ünlü caz ustalarının ve gruplarının yanısıra daha pek çok sanatçıyı konuk etti.

Son 3 yılda 100.000'i aşan geniş bir izleyici kitlesinden gördüğü ilgi cazın bağımsız bir kimlik kazanmasına yol açtı ve vakıf yönetim kurulu 1994'te 1. Uluslararası istanbul Caz Festivali'ni bağımsız bir etkinlik olarak düzenleme kararı aldı.

Uluslararası İstanbul Film Festivali: Kültür Bakanlığı'nın himayesinde, istanbul Kültür ve Sanat Vakfı tarafından düzenlenen, "Uluslararası İstanbul Film Festivali" ilk kez 1982'de, Uluslararası istanbul Festivali çerçevesinde 6 filmlik bir "film haftası" olarak başladı. Festivalle anlamlı

bir ilişki kurabilmek için, gösterilen, filmlerde "sanatlar ve sinema" teması

seçilmişti. Bu etkinlik 1983'te "Uluslararası İstanbul Sinema Günleri" adıyla düzenlendi ve bütün festival süresine yayıldı. O yıl, bir ay boyunca sinemaseverlere 36 yabancı film sunuldu.

İzleyicilerden gördüğü ilgi üzerine, film gösterileri, 1984'ten başlayarak, İstanbul Festivali'nden ayrı bir döneme, nisan ayına kaydırıldı ve o yıl 17 ülkeden 44 film gösterildi. 1985'te "Sinema Günleri" programında, ilk kez, biri "uluslararası", diğeri "ulusal" olmak üzere iki yarışmalı bölüm yer aldı. "Uluslararası Yarışma" bölümünde "sinema ve sanatlar" temasını işleyen filmler, uluslararası bir jüri tarafından değerlendirilmeye ve "En İyi Film" in yönetmenine "Altın Lale" ödülü verilmeye başlandı. "Ulusal Yarışma" bölümünde ise, bir ulusal jüri, katılan Türk filmlerini değerlendirerek, o yılın en iyi yapıtına "Eczacıbaşı Vakfı Yılın En iyi Türk Filmi" ödülünü vermeye başladı.

"Türkiye'de sinemanın gelişimini destekleyerek, nitelikli filmlerin ticari dağıtımını teşvik etmek ve Türk sinemasının uluslararası düzeyde tanıtımına katkıda bulunmak" amacıyla olan Uluslararası İstanbul Sinema Günleri, ilk yılından bu yana istikrarlı bir büyüme gösterdi. 1985' te 71, 1986'da 79, 1987'de 110 ve 1988'de ise 114 uzun metrajlı filmin yer aldığı "Sinema Günleri", gerek programının çeşitliliği ve zenginliği, gerekse uluslararası ve ulusal yarışmaları ile, kısa sürede dünyanın büyük festivalleriyle boy ölçüşebilecek bir konuma geldi.

1989 başında, dünya festivallerinin koordinasyonunu üstlenen FIAPF (Uluslararası Film Yapımcıları Dernekleri Federasyonu) tarafından "özel konulu, yarışmalı festival" olarak tanınarak, dünyanın en ö-

nemli 40 film festivali arasına giren "Sinema Günleri", bu gelişmeye paralel olarak ismini "Uluslararası İstanbul Film Festivali" olarak değiştirdi.

1989'da, festivale 39 ülkeden 163 film katıldı, gösterileri 131.000'i biletli 140.000 seyirci izledi. 1990'da ise ülke sayısı 42' ye, film sayısı 183'e yükseldi. Festival izleyici sayısı ise 121.000'i biletli, 130.000 kişi olarak gerçekleşti. 1991'de, Körfez Sa-vaşı'nın tüm olumsuz etkisine rağmen gerçekleştirilen festivalin 10. yılına 30 ülkeden 107 film katıldı. Bu filmleri, 98.000'i biletli toplam 110.000 kişi izledi. 1992'de festivalde 33 ülkeden 134 film yer aldı ve izleyici sayısı, 118.000'i biletli, toplam 130.000 kişi oldu. Geçen yıl, 43 ülkeden festivale katılan 146 filmin gösterimleri 125.000 izleyici çekti. Orta Asya Türki Cumhuriyetleri'nin sinemalarına ayrılmış bölüm, festivalin özelliği idi.

Geride kalan 12 yıl boyunca "Film Festivali"ne 65 değişik ülkeden toplam 1.227 film katıldı. Bu filmlerin gösterilerini 1.350.000 seyirci izledi.

13. Uluslararası İstanbul Film Festivali 2-17 Nisan 1994 arasında gerçekleştirildi. Bu yılki festivale dünyanın dört bir köşesinden 148 film katıldı. Bunların 22'si Türk filmiydi.

Uluslararası İstanbul Tiyatro Festivali: İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı 1973'te

kurulduktan sonra Uluslararası İstanbul Festivali bünyesinde yer alan tiyatro gösterileri, ilk olarak 1989'da ayrı bir etkinlik olarak Uluslararası İstanbul Tiyatro Festivali adı altında gerçekleştirilmeye başlandı.

Daha önce film gösterilerinin Uluslararası İstanbul Festivali'nden ayrılıp Uluslararası Sinema Günleri ve daha sonra Film Festivali adıyla ayrı bir etkinlik olarak düzenlendiği gibi, zamanla tiyatro izleyici-

istanbul lisesi

232

233 İSTANBUL SATRANÇ DERNEĞİ

met Tevfik Yücesoy (emekli önyüzbaşı), Murat Sertoğlu'dur (gazeteci).

Kısa bir süre sonra Tokatlıyan Oteli'ne taşınan kulüp 1948'de Taksim Belediye Gazinosu'nun bir bölümüne yerleşinceye kadar burada kaldı. 1955'te lokalsız kalan İstanbul Türk Satranç Kulübü, kıraathane döneminden sonra 1960'ta ilk kez bağımsız bir lokale kavuştu. Refik Saydam Caddesi'ndeki bu lokalde iken, adı 1972'de İstanbul Satranç Derneği olarak değiştirildi. 1977'de Union Française binasının zemin katına yerleşen dernek, binada Mart 1982' de çıkan yangından sonra, Meşrutiyet Caddesi'ndeki bir binaya, daha sonra Sakızağacı Caddesi no. 19/4'teki bugünkü lokaline taşındı.

Dr. Emin Erkul ve Selahaddin Adil Paşa'nın başkanlıkları döneminde aylık satranç dergileri ve 1946 İstanbul birinciliği-

lerinden gelen yoğun talep ve ilgi, tiyatro topluluklarının bir tiyatro festivali çerçevesinde toplanmasına yol açtı. Bir diğer etken de, yaz aylarında gerçekleştirilen Uluslararası İstanbul Festivali sırasında çoğu kez kapalı sahnelerde sergilenmeyi gerektiren oyunların izlenmesinin güçlüğüydü.

ilk yıllar daha çok kimlik arayışı içerisinde olan Tiyatro Festivali, son yularda düzeyli yapımlar sunarak vakfın etkinlikleri içerisinde yerini aldı.

istanbul İstanbul lisesi

Cağaloğlu'nda eski Düyun-ı Umumiye binasında(->) öğretimini sürdüren lise. Eski adı; İstanbul Erkek Lisesi'dir. 1884'te Selanikli Abdi Kâmil Efendi ile Bahriye yüzbaşı Nadir Bey'in birlikte açtıkları Şem-sü'l-Mekâtib ve Nadir Bey'in 1885'te Süleymaniye'de açtığı Nümune-i Terakki özel okulları bu lisenin temeli sayılır. Nümune-i Terakki 1896'da Maarif Nezareti'ne devredilerek resmi idadi oldu.

iptidai 4, rüştiye 3 ve idadi 3 olmak üzere 10 sınıflı olan okulun, ilk ve orta sınıfları 1909'da birleştirildi; öğretim süresi 5 yıla indirildi. Adı da İstanbul

Leylî idadisi oldu. Okul o *zaman* II. Mahmud Tür-besi'nin arkasındaki Bezmiâlem Valide Mektebi binasında hizmet vermekteydi. 1910'da adı istanbul Lisesi oldu. Böylece Türkiye'de "lise" sözcüğü ilk defa bu o-kul için kullanıldı. 1913'te ise adı istanbul Sultanisi'ne dönüştürüldü ve lise sınıflarında Fransızca da okutulmaya başlandı. 1912' de, beden eğitimi öğretmeni Ahmed Ro-bensonO), okulda Keşşaf (Kâşifler) adlı bir izci örgüt de kurdu. Bu istanbul'un e-ğitim tarihi için önemli bir yenilik olmuştur.

1914'te Saint Benoit Mektebi binasına taşınan okulda 1917'den başlayarak Almanca öğretime geçildi. Edebiyat ile tarih dışındaki derslerin Almanca okutulması için de Almanya'dan 22 öğretmen getirtildi. 1919'da Alman öğretmenlerin ülkelerine dönmelerinden sonra eski konumuna getirilen okul aynı yıl Saraçhanebaşı'nda-ki Münir Paşa Konağı'na, kısa süre sonra da Mercan idadisi binasına, 1923'te ise Beyazıt'taki Fuad Paşa Konağı'na taşındı, adı da istanbul Erkek Lisesi oldu. 1933'te halen içinde bulunduğu Düyun-ı Umumiye binasına yerleşen okula, 1934-1958 arasında yatılı öğrenci alınmadı.

1958-1959 öğretim yılından itibaren yeniden Almanca ağırlıklı öğretime başlayan okulun adı 1982'de istanbul Lisesi olarak değiştirildi; 1988-1989'da hazırlık sınıfı 2 yıla çıkarıldı. Halen öğretim süresi, hazırlık 2, ortaokul 3, lise 3 olmak üzere toplam 8 yıldır.

1993-1994 öğretim yılında yöneticilerle birlikte 41 Türk, 29 Alman uyruklu öğretmen görev yapmaktadır. Anadolu Liseleri giriş sınavı sonuçlarına göre her yıl 144 öğrenci alınmaktadır. Toplamı öğren-'ci sayısı 1.150'dir. Okul karma, yatılı ve gündüzlüdür.

AYHAN DOĞAN

İSTANBUL MAARİF KİTAPHANESİ

1920'lerden bu yana yayımlanan *Saatli Maarif Takvimi*'ni hazırlayan tarihi yayınevi.

Kitaphanenin çekirdeğini Hacı Kasım Efendi tarafından, Beyazıt'ta, Sahaflar Çarşısı'nda 9 Nisan 1860'ta kurulan kitapçı dükkânı oluşturur, işyeri daha sonra Cağa-loğlu'na taşındı ve oğul Naci Kasım Efendi tarafından yönetilmeye başlandı. Kita-bevinin başlıca yayını olan *Saatli Maarif Takvimi* 1920lerin başında Arap harfleri ile basılmaya başlandı. Bu takvimin adı, Naci Kasım Efendi tarafından, geçen zamanı dakik ve doğru gösterdiği için "saatli"; içindeki bilgilerin eğitici niteliğinden dolayı da "maarif" olarak konulmuştu.

1925'te Naci Kasım Efendi görme yetisini yitirince, kızı Menije Hanım, henüz 10 yaşındayken babasının işlerine yardımcı olmaya başladı. Okumayı çok seven baba Naci Kasım Efendi, kızının adını bir romandan esinlenerek koymuştu. Menije Hanım (Anapa) babasının en büyük yardımcısı oldu ve giderek *Saatli Maarif Takvimi*'nin tek hazırlayıcısı haline geldi. Takvim 1928 Harf Devrimi'nden itibaren Latin

harfleriyle basılmaya başlamıştı, içerdiği ilginç bilgilerle halkın büyük ilgisini çeken *Saatli Maarif Takvimi*, yıllarca evlerin, lokallerin, kahvehanelerin ve berberlerin duvarlarını süsleyen vazgeçilmez bir unsurdur. Takvim, sadece günün tarihini göstermekle kalmaz, ezan ve *namaz* saatlerini, günün önemli olaylarını, fırtınalarını, tarihte iz bırakanları, ünlü kişilerin özlü sözlerini, aile ve toplum yaşamına ilişkin önemli bilgileri de içerirdi. Arka sahifede-ki fıkralar ve sağlık öğütlerine ek olarak yemek tarifleri tüm aile bireylerince ilgiyle okunan bölümlerdi. 1970'li yıllara kadar *Saatli Maarif Takvimi*, 3.500.000'e yaklaşan tirajı ile televizyonun günümüzdeki işlevine benzer bir görevi yerine getiriyordu.

Yayınevi, halk kitapları(->) geleneğinin eski harfli dönemden başlayarak sürdürücüsü oldu; 1928'den sonra ise halk hikâyelerini, âşık ve tekke şairlerinin külliyatlarını titiz bir biçimde yayımladı. Menije Hanım ve Naci Kasım Bey'in 1930'lu yıllardan itibaren yayımladığı eserler arasında Muhtar Yahya Dağlı'nın *Kaygusuz Abdal* (1939), *Beşiktaşlı Gedâyî* (1943); Saadettin Nüzhet Ergun'un *Hatayı Di-vam*(1946), *Karacaoğlan ve Bektaşî Edebiyatı Antolojisi* (d c., 1955-1956); M. Ha-lit Bayrı'nın *Âşık Gevheri*(1958) ve *Âşık Virânî Divanı* (1959); Eflâtun Cem Güney-Çetin Eflâtun Güney'in *Âşık Ruhsatı*'(1953), *Âşık Meslekî*(1953), *Âşık KâmiK*(1954) ve *Erzurumlu Emrah* (1958); Hâşim Nezihi Okay'ın *Âşık Sümmanî* (1948), *Develili Seyranı* (1953), *Bolulu Derili*'(1954) adlı kitapları kendi alanlarında önemli boşlukları dolduran çalışmalardır.

istanbul Maarif Kitaphanesi'nin halka tanıttığı diğer ünlü kişi ise Âşık Veysel'dir (Şatıroğlu). Naci Kasım Bey, kendisi gibi gözleri görmeyen Âşık Veysel'e büyük

istanbul Maarif Kitaphanesi'nin kurucusu Naci Kasım Efendi kızı Menije Hanımla birlikte. *Star*, 21.3.1993

yakınlık duymuş, bir süre evinde konuk etmiş ve şiirlerini *Âşık Veysel. Hayatı ve Şiirleri* (1963) başlığı ile yayımlamıştı. *Tam Yunus Emre Divanı* (1944) ve *Pir Sultan Abdal* (1959) adlı hazırlayıcısı belli olmayan kitaplarla M. Tevfik Otyan'ın *Bektaşîliğ'in iç Yüzü* (2 c., 1945) ve Turgut Koca'nın *Bektaşî Nefesleri ve Şairleri* (1990) adlı kitapları, yayınevinin önemli yayınları arasında yer alır.

istanbul Maarif Kitaphanesi'nde yazı yazan ve düzeltmenlik yapan kişilerden biri de Aziz Nesin'dir. Takma isimle yazan Nesin'den başka, Yaşar Kemal, Burhan Felek, Rıfat İlgaz, Necini Rıza, Eşref Şefik, Yahya Kemal Beyatlı, Behçet Kemal Çağlar, Yusuf Ziya Ortaç, Necip Fazıl Kısakürek yayınevinin eserlerinde imzası olan ünlülerdir.

Halen Cağaloğlu Yokuşu'nda, no. 38' de faaliyet gösteren İstanbul Maarif Kitaphane'sinin en önemli yayını bugün de *Saatli Maarif Takvimi*'dir. içeriği yenilenen ve güncelleştirilen takvim günümüzde 10.000 kadar

basılmaktadır. Yayınevinin yöneticiliğini 79 yaşında olan Menije Hanım ile kız kardeşi Aydın Geylanî Hanım birlikte yürütmektedirler.

istanbul **istanbul rasathanesi**

1578'de, Müneccimbaşı Takiyeddin'in (1521-1585) Tophane Bayırı'nda kurduğu gözlemevi.

Türkiye'deki ilk rasathane olması bakımından önemlidir. Takiyeddin, *Reyha-netü'r-Ruh* adlı eserinde, Mısır'da doğduğunu, medrese öğrenimini bitirdikten sonra istanbul'a geldiğini, Mısır'a yerleşmiş bir Türk ailesinden olduğunu kaydetmiştir. 1571'de Müneccimbaşı Mustafa Çelebi'nin ölümü üzerine onun yerine tayin edildi. Uluğ Bey'in (1394-1449) astronomi cetvelinin yeni rasatlarla düzeltilmesini öneren bir layiha yazdı. III. Murad'ın (hd 1574-1595) layiha ile ilgilenmesi üzerine Takiyeddin, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın emriyle Tophane Bayırı üzerinde bir rasathane kurulması işiyle görevlendirildi.

Bazı kaynaklara göre rasathanenin inşaatına 1575'te başlandı ve yapı tamamlandıktan sonra, gerekli olan her türlü astronomi aletleri ile donatıldı. Yine bazı kaynaklara göre, 40 arşın (yaklaşık 27 m) derinliğinde bir rasat kuyusu (çarh-ı rasat) kazılmıştı. Bu kuyuya büyük çaptaki aletler yerleştirilerek araçların rüzgârdan korunması sağlanmıştı. Astronomi ile ilgili kitaplardan bir de kitaplık kurulmuştu. Takiyeddin Rasathanesi'nin iki resmi vardır. Bunlardan "Üçüncü Sultan Murad Şehna-mesi"nde rasathanenin içi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan "Takiyeddin ve Rasathanesi" tablosunda ise yapının dışı kısmen görülmektedir. Bunlara göre rasathanenin kurşunla kaplı bir kubbesi ve dört bacası bulunuyordu. Yapının çatısı kiremitlerle kaplıydı. Şehnameye göre rasathanenin içinde biri büyük iki oda vardı. Zemin altı köşeli tuğla ile döşenmiş gibi gözükmetedir. Râsıdlar ve muavinleri geniş ve alçak bir masa üzerinde çalışmaktadırlar. Masada saat, gönyeler, kum saatleri, bir gök küresi, pergel, rulo halinde kâğıt, cetvel, hokka ve kalemler, bazı rasat aletleri ile büyük bir yer küresi seçilmektedir. Şehnameye göre rasathanede 15 kişi çalışmaktaydı. Hafız Hüseyin Ayvansarayî rasathane kulesine 150 basamak merdivenle çıkıldığını, rasathanenin 9 penceresi bulunduğunu bildirmektedir.

Takiyeddin'in kurduğu rasathanenin ömrü kısa olmuştur, hattâ binanın tamamlanıp tamamlanmadığı bile kesin olarak bilinmemektedir. Şeyhülislam Kadızade Ahmed Şemseddin Efendi'nin III. Murad'a "gökleri rasat etmenin uğursuz ve her nerede bu işe teşebbüs edildi ise devletin harap olduğunu" bildirmesi üzerine Kaptan-ı

kullandığı
rasat aleti
ve alınan
sonuçları
kaydeden kâtip
(üstte) ve
rasathanede
dürbün yerine
kullanılan ve
yıldızların
yönünü
belirlemeye
yarayan zâtüs
sukbeteyn.
S. Ünver, *istanbul*
Rasathanesi,
Ankara, 1969

Derya Kılıç Ali Paşa'ya rasathanenin derhal yıktırılması emrolunmuş ve 21 Ocak 1580' de rasathane bir gece içinde yerle bir edilmiştir.

Bibi. A. S. Ünver, *istanbul Rasathanesi*, Ankara, 1969; M. Dizer, *Takiyüddin*, Ankara, 1990.

İSTANBUL

İSTANBUL RUM EDEBİYAT DERNEĞİ

bak. ELİNİKOS FİLOLOYİKOS SİLOĞOS KONSTANTİNOPOLEOS

İSTANBUL SATRANÇ DERNEĞİ

1943'te İstanbul Türk Satranç Kulübü adı ile, Cercle d'Orient binasında kuruldu. 20 Ağustos 1943 tarihli tüzüğünde yazılı kurucuları, Emin Erkul (emekli şehremini), Hamit Saraçoğlu (Osmanlı Bankası azası), Selahaddin Adil (emekli general), Ah-

İSTANBUL SPOR KULÜBÜ

234

235 İSTANBUL SU VE KANALİZASYON

nin turnuva kitabı yayımlanmıştır. Bu dönemin ünlü satranççıları, Prof. Selim Palavan, Nevzat Süer, Münib Boysan ve Musa Tebi, daha sonra Cavit

Uzman, Coşkun Külür, Akdoğan Erözbek ve Demir Büyü-
közkaya'dır. Olimpiyatlara ve Balkan birinciliklerine katılan ulusal
takımın çatısını oluşturan dernek üyesi satranççılar a-rasında, 1970'li
yıllardan itibaren Suat Atalık, Turhan Yılmaz, Can Arduman, Ateş
Ülker, Feridun Öney, Can Yurtseven, Adnan Şendur gibi genç kuşak
yer almaya başladı. Bu dönemde Nevzat Süer, Turhan Yılmaz ve Suat
Atalık uluslararası usta unvanını kazandı. Suat Atalık 1993'te ilk Türk
"Büyük Usta"sı oldu.

İstanbul Satranç Derneği, kuruluş yıllarından başlayarak, özellikle kendi lokalinde
çalıştığı yıllarda, hemen her yıl istanbul birinciliklerini ve çeşitli
isimler altında yapılan turnuvaları düzenlemiş, Türkiye Satranç
Federasyonu'nü (1954-1991) bünyesinde barındırdığı yıllarda
federasyonun Türkiye birinciliklerini, bayanlar ve gençler
birinciliklerim, çeşitli yaş gruplarına yönelik turnuvalarını,
kadrosuyla ve malzeme yardımlarıyla desteklemiştir. Dernek
başkanlığını 1989'dan beri Yavuz Taner yapmaktadır.

ÜMiT ÜNKAN

İSTANBUL SPOR KULÜBÜ

4 Aralık 1926'da Süleymaniye Spor Kulübü futbolcularından Kemal Halim (Gürgen)
tarafından istanbul Erkek Lisesi öğrencileriyle okulun san-siyah
renklerini taşıyan arması ve adı altında kuruldu. Aksaray'daki Vardar
Kıraathanesi üzerindeki lokalde Şehremini Emin Bey (Erkul), lise
müdürü ve öğretmenlerinin de iştirakiyle yapılan toplantı sonunda
İstanbul Spor Kulübü resmen teşekkül etti. İlk başkanı o dönemde
okulun müdürü olan Besim Bey'di. Kulüp futbolla sportif faaliyetine
başladı. Takım, 3 yıl sonra 1. kümeye yükseldi. Uzun yıllar İstanbul
Erkek Lisesi'ne dayanan bir faaliyet gösteren futbol takımı büyük
varlık gösterdi. 1931-1932 sezonunda İstanbul ve Türkiye
şampiyonluklarını kazandı. Milli futbol takımına da pek çok futbolcu
verdi. Uzun yıllar futbol sahalarındaki başarılarını sürdürdü. Bu ara-

İstanbul
Spor
Kulübü'
nün

amblemi.

Cem

Atabeyoğlu

da Ali Mortaş tarafından hazırlanan genç takımlardan pek çok yıldız futbolcu yetişti.
Ancak kulüp bunları ekonomik nedenlerle elde tutamadı, başka
kulüplere kaptırdı. Profesyonel futbolda harcamaların astronomik
düzeylere çıkmasıyla kulüp eski gücünü kaybetti. Yıllarca yer aldığı

Türkiye 1. Ligi'nden, önce 2. lige, sonra da 3. lige düştü. 1990'da işadamı Emin Can-kırtaran'ın katkısıyla anonim şirket haline dönüşen İstanbul Spor Kulübü, bugün 2. ligde eski parlak günlerine yeniden kavuşabilme çabası vermektedir. Ayrıca basketbol dalında da birçok genç basketbol-cu yetiştiren bir kulüp olarak dikkati çekmektedir.

Hasan Ekin, Selâhattin Almay, Yılmaz Urul, Yasin Özdenak, Gökmen Özdenak, Ercan Aktuna, Yılmaz Şen, Alpaslan Erat-ı, Cemil Turan gibi İstanbul Spor Kulü-bü'nden yetişmiş futbolcular milli takımda yer aldılar.

CEM ATABEYOĞLU

İSTANBUL SU VE KANALİZASYON İDARESİ (İSKİ)

Önemli bir akarsu ya da göl kenarında kurulmamış ender yerleşim merkezlerinden birisi olan İstanbul'un, en az 2.500 yıllık tarihi boyunca, hemen her dönem su sıkıntısı içerisinde yaşadığı tahmin edilmek-

1931-1932'de istanbul ve Türkiye şampiyonu olan İstanbul Spor Kulübü futbol takımı toplu halde. *Cengiz Kahraman arşivi*

tedir. Şehrin kuruluşundan Bizans İmpa-ratorluğu'nun merkezi haline geldiği döneme (330) kadar, Sarayburnu, Kadıköy ve Üsküdar civarında yerleşmiş az sayıda insanın, genellikle yüzeysel sular, memba sulan ve kuyular sayesinde, su gereksinimlerini karşıladıkları tahmin edilmektedir.

Kentin, tarih kitaplarında sözü edilen ilk büyük su tesisleri, Bizans İmparatorluğu döneminde yaptırılmıştır, imparator Valens'in (hd 364-378) Halkalı Suları'nı, İmparator I. Theodosius'un (hd 378-395) ise Belgrad Ormanı'ndan kaynaklanan suları, bugün bir kısmı hâlâ ayakta olan kemerler ve suyolları ile şehrin merkezine getirdikleri bilinmektedir.

Çeşitli yollarla kente getirilen bu sular ise, çeşitli açık ya da kapalı su sarnıçlarında depolanmış ve kentin su sorunu bu şekilde giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bunlar, depremler, doğal afetler, bakımsızlık ve çeşitli savaşlar nedeniyle 1453'te istanbul'un fethine *kadar*, harap bir hale gelmiştir.

II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethinden sonra, pek çok alanda olduğu gibi, kentin su gereksinmesi konusunda da ciddi çalışmalar yapılmıştır (bak. bentler; Halkalı Suları; Hamidiye Suyu Tesisleri; Kırkçeşme Tesisleri; Taksim Suyu Tesisleri; su).

19. yy'da, kentin gelişimi ile birlikte, su konusunun da daha ciddi bir biçimde ele alınması gerekmiş, özellikle yapılan yeni binalara basınçlı su verilmesi zorunluluğu doğmuştur.

Bu amaçla Terkos Gölü'nden şehre su getirilmesi düşünülmüş ve 1874'te yabancı bir şirketi temsil eden Hariciye teşrifatçısı Kâmil ve mühendis Temo adına 40 yıl süreli bir imtiyaz verilmiştir. Bu imtiyaz, daha sonra "Dersaadet Anonim Su Şirketi" adı altında kurulan Fransız şirketine

devredilmiş ve 1887'de düzenlenen bir mukavele ile imtiyaz süresi 75 yıla çıkarılmıştır. Cumhuriyet döneminde şirketin adı "İstanbul Türk Anonim Su Şirketi" olmuştur.

Halk arasında "Terkos Şirketi" olarak anılan Dersaadet Anonim Su Şirketi, ilk olarak 1883'te Terkos Gölü kenarında, bugün hâlâ varlığını koruyan pompa istasyonu binasını yapmıştır.

19. yy'ın sonlarına doğru o güne kadar yeterli su tesisi bulunmayan Anadolu yakasında da su tesislerinin yapımı gereği doğmuş ve 1888'de yapılan mukavele ile bir Fransız şirketini temsil eden Karabet Sıvacıyan'a 65 yıl süreli bir imtiyaz verilmiş, 7 Haziran 1914'te yemlenen bir mukaveleyle imtiyaz süresi 99 yıla çıkarılmıştır.

"Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi" ilk olarak 1893'te Göksu'da, Elmalı Deresi üzerinde I. Elmalı Barajı'nı inşa etmiş ve Anadoluhisarı'ndan Bostancıya kadar olan sahada su şebekelerini oluşturmuştur.

İSİ (İstanbul Sular İdaresi) Dönemi: Günden güne gelişen ve gereksinimleri artan şehrin sorun hale gelmeye başlayan su konusunun, imtiyazlı şirketler aracılığı ile çözülemeyeceğinin ortaya çıkması üzerine, 1 Ocak 1933'te İstanbul Sular İdaresi kurulmuştur.

İlk olarak Terkos Şirketi, imtiyaz süresi dolmadan 20 yıl geri ödemeli olarak 864.000 TL'ye satın alınmış ve İSİ'ye devredilmiştir.

Aynı gerekçelerle, Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi de 17 Haziran 1937'de, 10 yıl geri ödemeli 400.000 TL'ye satın alınıp İSİ'ye verilmiştir. İSİ, ilk olarak Terkos Gölü'nün 13.712.300 m³'lük kapasitesini artırma çalışmalarına başlamış, 1950'ye gelindiğinde kapasitesi 28.500.000 m³'e çıkarılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarının getirdiği coşkuyla tüm ekonomik sıkıntıya ve savaş yıllarının güçlüklerine rağmen, çok özel yetkilerle donatılan İSİ, önemli işlere imza atmış, kent içerisinde pek çok su şebekesi, su depolan, arıtma tesisleri, pompa istasyonları yeniden yapılmış ya da onarılmıştır.

Kentin Anadolu yakasında ise öncelikle I. Elmalı Barajı'nın göl kapasitesi artırılmış, ardından su kapasitesi 10.000.000 m³ olan, II. Elmalı Barajı, 1955'te hizmete sokulmuştur.

1950'li yıllarda başlayan kente göç olgusu ve nüfus artışının zorlamasıyla uzun vadeli master planlar hazırlanmış ve ilk etapta Devlet Su İşleri (DSİ) ile birlikte Alibeyköy ve Ömerli barajlarının inşaatı işlerine girilmiştir.

İSİ, görevi devraldığı 1932'den İSKİ'nin kuruluşuna kadar geçen 50 yıllık süre içerisinde Avrupa yakasına verilen yıllık su miktarını 10.500.000 m³'ten, 216.000.000 m³'e; Anadolu yakasına verilen su miktarını ise 2.400.000 m³'ten, 115.000.000 m³'e çıkarmıştır. 1932'de İstanbul'un nüfusu, sayım sonuçlarına göre 713.420 iken, 1985'te 5.000.000'a

yükselmiştir. Buna göre 50 yılda su artışı yüzde 2.466, nüfus artışı i-
şe yüzde 600 civarındadır. 1932'de kişi başına düşen su miktarı günde
50 litre iken, 1985'te bu rakam 181 litreye çıkmıştır.

1994 rakamlarına göre bugün kente ortalama günde 1.300.000 m³ su verilmektedir.
Kent nüfusu 10.000.000 olarak kabul edilirse, bugün kişi başına düşen
su miktarı günlük 130 litredir ve 1985'teki düzeyin altında
kalmaktadır.

İSKİ (İstanbul Su ve Kanalizasyon idaresi): 20 Kasım 1981'de 2560 sayılı yasa ile, o
güne kadar Belediye Fen işleri Müdürlüğü bünyesinde bir şube olan
kanalizasyon işleri de Sular İdaresi'ne katılarak İstanbul Su ve
Kanalizasyon İdaresi kurulmuştur.

Yasada, istanbul'un giderek artan su sorununun, yalnızca istanbul Belediyesi' nin
değil, hükümetlerin, ilçe belediyelerinin ve ilgili odaların da sorunu
olduğundan harekede geniş katılımlı bir genel kurul oluşturulmuş ve
iSKİ çok özel ve özerk bir yapıya kavuşturulmuştur.

Vali, belediye başkam, belediye başkanının müdürler arasından seçeceği 8 tiye, ilgili
12 bakanlığın seçeceği 12 üye, çevre müsteşarlığı, İller Bankası,
Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü ve İstanbul Sanayi Odası'nca
görevlendirilecek birer üye ve İSKİ'nin hizmet sahasına alınan
belediyelerin başkanları ve muhtarların kendi

İstanbul Su ve
Kanalizasyon
İdaresi'nin
Aksaray'daki
merkez idare
binası.

Yavuz Çelenk,
1994

aralarından seçecekleri 5 üye ile 31 kişilik genel kurul oluşturulmuştur. Genel
kurulun yılda 2 kez, mayıs ve ekim aylarında İstanbul valisi tarafından
toplantıya çağırılması ilkesi benimsenmiştir.

1984 yerel genel seçimleri sonucunda göreve gelen Anavatan Partili (ANAP)
belediye başkam Bedrettin Dalan döneminde, 23 Mayıs 1993 tarihli
3009 sayılı yasayla 2560 sayılı yasanın bazı maddeleri değiştirilmiştir.
Yapılan bu değişiklikle iSKİ Genel Kurulu ortadan kaldırılmış, genel
kurul yetkisi istanbul Büyükşehir Belediyesi Meclisi'ne verilmiş;
böylece bakanlıklardan valiye, iller Bankası'ndan odalara kadar tüm
kişi, kurum ve kuruluşlar devre dışı bırakılmıştır. Nitekim kısa süre
sonra DSi, İstanbul'da kurduğu bölge temsilciliğinin faaliyetini
neredeyse durdurmuş ve barajların yapımı, bakımı ile birlikte tüm su

tesislerinin yapımı, kanalizasyon işleri, yalnızca abonelerinden aldığı paralarla yaşamını sürdüren İSKİ'ye yüklenmiştir.

Bu arada istanbul'un hızla artan nüfusu, su sorununun katlanarak büyümesine neden olmakta, özellikle gecekondu bölgelerine su ulaştırmak neredeyse olanaksız hale gelmekteydi. Şehir içi su şebekesinin önemli bir bölümü, ömrünü tamamlamıştı; kentin yeni yerleşim bölgelerine su götürme çalışmaları sürdürülürken, eski boruların yenilenmesi için gerekli kaynak bulunmasında zorlanılıyordu, istanbul'un zaten kıt olan suyunun yüzde 50 gibi önemli bir kısmı, yetersiz ve bakımsız su şebekesi nedeniyle toprağa karışıyordu. O yıllarda 6.400 km uzunluğundaki şehir içi su şebekesinin 3.500 km' lik bölümünün çürümüş olduğu gözleniyordu.

1984'e gelindiğinde istanbul, Terkos Gölü, Alibeyköy, Elmalı ve Ömerli barajlarından besleniyordu. Bu 5 yıllık süre içerisinde 1986'da başlanıp 1988 başlarında bitirilen Darlık Barajı (Ömerli Barajı' nın yedek su deposu gibi kullanılıyordu) ve yine 1988'de bir bölümü devreye sokulan Büyükçekmece Barajı, istanbul'un su sorunun çözümüne az da olsa katkı sağlıyordu.

Bu dönemde Büyük istanbul Kanali-

zasyon Projesi başlatıldı ve gerek Kuzey-Güney Haliç kolektörleri, gerekse Kadıköy sahil kolektörlerinin inşasında önemli adımlar atıldı. Yine bu dönemde 2.000 km'ye yakın şehir içi su şebekesi döşendi, iSKİ bilgisayar sistemine geçirilerek, abonelere daha seri bir biçimde hizmet vermeye başladı.

Nüfusun yüzde 60'ı Avrupa, yüzde 40'ı Anadolu yakasında; oysa su rezervlerinin yüzde 40'ı Avrupa, yüzde 60'ı ise Anadolu yakasında bulunan İstanbul'un su kaynakları ile nüfus dağılımı arasındaki bu ters orantı çekilen su sıkıntısının önemli bir nedenidir. Yine sıkıntının başlıca nedenlerinden birisi de, barajlar arasında bağlantı bulunmayışıdır.

1989 yerel genel seçimlerinde belediye başkanlığına seçilen Nurettin Sözen'i, yönetime gelişinin hemen birinci yılında ciddi bir sorun bekliyordu. Kurak geçen kış nedeniyle barajlar neredeyse tamamen boşalmış, İstanbul belki de tarihinin en susuz günleri ile karşı karşıya kalmıştı. İSKİ ilk ciddi sınavını o günlerde verdi, birçok ilkler o günlerde denendi. Halk arasında "yağmur bombası" olarak anılan bulutların tohumlanması sistemine dayalı yapay yağış, Yalova'dan tankerlerle su getirilmesi ve Karadeniz'den Terkos'a su aktarılması gibi yöntemlerle susuzluk bir ölçüde de olsa giderilmeye çalışıldı.

istanbul'un tarih boyunca yaşadığı bu ve benzer sıkıntıları kısa vadede azaltabilmek, uzun vadede ise kalıcı çözümler bulmak için harekete geçen iSKİ, önce Darlık ve Büyükçekmece barajlarını tam anlamıyla devreye soktu. Böylece 1989 öncesinde 475.000.000 m3 kapasiteli 4 baraj hizmette iken, 1994'te 6 barajdaki toplam su kapasitesi 736.000.000

m³'e ulaştı.

Daha sonra kentin 2025'e kadar su gereksinmesini karşılayabilmek amacıyla İSKİ, Kuzey Isıranca dereleri, Sazlıdere Barajı ve Büyük Melen projelerini oluşturdu.

Kayıpları yüzde 50'lere varan çürük ve sağlıksız şehir içi su şebekesinin onanını ve yeni hatlar için ayda ortalama 100 km boru dōřendi. Son 5 yılda yenilenen ya da değiştirilen boru hattının uzunluğu 4.576 km'yi buldu. Oysa 1989'a kadar İstanbul' daki içme suyu şebekesinin uzunluğu 7.000 •

237

İSTANBUL şEHİRİ MUHİPLERİ 236

km civarındaydı. Bu alışmalar sonucunda, su kaçağı yüzde 30'lara çekilebilmiştir.

İSKİ'nin son dōnemde yaptıęı onemli çalıřmalar arasında tam arıtma tesislerinin projelendirilmesi ve bir kısmının inřaatına bařlanması vardır. Bunlardan Tuzla ve Kūukekmece Tam Arıtma tesislerinin būyūk bir bōlūmū tamamlanmıřtır.

"Atıksu metrosu" olarak adlandırılan kanalizasyon řebekesi içerisinde yer alan Sefakōy Kolektōrū, Tuzla Dericiler Kolek-tōrū, Kuzey Haliç Kolektōrū ve Tūneli, Ŭskūdar Atıksu Kuřaklama Kolektōrū, Kadıkōy'den Caddebostan'a kadar olan atık-su kolektōrleri bitirilmıř, dięerlerinin ise yüzde 90'a yakın bir bōlūmū tamamlanmıřtır. Ancak atıksu kolektōrleri ve biyolojik arıtma tesisleri tam olarak bitirilemedięi için bu sistemden řu anda yararlanıla-mamaktadır (bak. atıksu).

Yine bu dōnemde "bedava su" projesi adı altında su tasarrufu sağlamak ve gecikmiş alacakları tahsil edebilmek için, 10 m³' ten az su kullanan 430.000 aboneden, 5 yıl boyunca para alınmamıştır.

iSKİ abone sayısı 1.500.000'e ulaşmış, önceleri 6 ayda bir gōnderilen su faturaları 2 ayda bire indirilmiştir.

Bugūn istanbul'un gūnlūk su ihtiyaı 2.500.000 m³'tūr. Oysa kente verilen gūnlūk su miktarı 1.300.000 m³ civarındadır.

istanbul'un uzun vadeli su sorununu ōzebilmek amacıyla bir master plan hazırlanmıřtır. Bunlardan 10.000.000 m³ kapasiteli Yeřilvadi Regūlatōrū'nūn Darlık'a aktarılması iřlemi 1992'de tamamlanmıřtır. 50.000.000 m³ kapasiteli Sazlıdere Barajı ve 110.000.000 m³ kapasiteli Kuzey Isıranca dereleri regūlatōrlerinin 1991'de temelleri atılmıř, ancak henūz kūuk bir bōlūmleri tamamlanmıřtır.

istanbul'un 50 yıllık su gereksinmesini karřılaması planlanan Būyūk Melen Projesi, Yeřilçay regūlatōrleri, Kirazlıdere barajları ise henūz yalnızca birer proje halindedir.

BŬNYAMIN ÇELEBİ

İSTANBUL ŞEHİRİ MUHİPLERİ CEMİYETİ

İstanbul Vilayeti'nin izniyle 2 Temmuz 1327/15 Temmuz 1911'de kuruldu. Amacı, İstanbul'un güzelliklerini ve eski eserlerini bir taraftan tanıtırken, bir taraftan da bu eserlerin korunmaları için gerekli makamlar ile temasa geçmek idi. Cemiyetin 18 maddelik bir tüzüğü vardı. Yönetim kurulu ise başta Şûra-yı Devlet Reisi Said Halim Paşa olmak üzere, Müze-i Hümayun Müdürü Halil Edhem Eldem(->), Adliye müşaviri olarak Osmanlı Devleti'ne davet edilen Polonya asıllı fakat Fransız vatandaşı Kont Leon Ostorog, Düyun-ı Umumiye mektupçusu Vahid, Darülfünun muallimlerinden Ahmed Midhat Efendi(~>), Teşrifat-ı Umumiye Müdürü-i Umumisi İsmail Cenani, Maarif Nazın Emrullah, *Sabah* gazetesi başmuharriri Diran Kelek-yan, Osmanlı Bankası Müdür-i Umumisi M. Revoil, Divan-ı Türki-i Hıdivî Müdürü Arif, sabık Maarif Nazın Abdurrahman Şe-

ref(->), Meclis-i Emanet azası İsmet, Müze-i Hümayun muhafızlarından Teodoros Makridis, Şûra-yı Devlet aza-ı sabıkasından Nusret, mimar ve Sanayi-i Nefise-i Şahane Mektebi muallimlerinden Vedat Tek(->), Şûra-yı Devlet azasından İskender Hoçi, Meclis-i Kebir-i Maarif azasından Yusuf-yan, Mülkiye Mektebi muallimlerinden Efdaleddin Bey'den (Tekiner) oluşuyordu. Esas yönetmelikte adı geçmemekle beraber bu listeye Meclis-i Kebir-i Maarif azasından "ihtifale!" lakabıyla tanınan Mehmed Ziya Bey'in(->) de ilave edildiği anlaşıyor.

Cemiyetin üye sayısı yerli ve yabancı olmak üzere 180'e ulaşıyordu. Bunlardan bir kısmı yurtdışında yaşayan muhabir üyelerdi. Kurulduğundan itibaren 1 yıl içinde İstanbul Muhipleri Cemiyeti, Türkiye' de ilk matbaayı kurmuş olan İbrahim Müteferrika'nın ve Kâtip Çelebi'nin hatıraların için birer anıt yapılmasını kararlaştırmıştı. Fransa elçisinin eşi, üyelerden Bayan Bompard tarafından, Anadoluhisarı'nda Amcazade Hüseyin Paşa Yahsı(->) divanhanesinin onarımı düşünülererek, bunun için rölöveler ve renkli desenler hazırlatılarak büyük boyda bir albümün yayımlanması da kararlaştırılmıştı. Yine cemiyet, Büyük Saray'ın» Marmara tarafı surları üstünde olan ve Iustinianos Evi olarak bilinen Bizans yapısının incelenmesini istemiş ve bu iş, R. Mesguisch tarafından bir dereceye kadar yerine getirilmiştir. Mesguisch araştırma kazılarını ertesi yıl sürdürmeyi tasarlamış ancak bu proje hiçbir vakit gerçekleşmemiştir. Tek kazanç, 150 altın harcanarak yapılan bazı onarımlar olmuştur.

İstanbul Muhipleri Cemiyeti, şuursuzca yapılan veya yapılması tasarlanan bazı yıkım tasarılarına da karşı çıkmıştı. Bunlar arasında Feyzullah Efendi Medresesi(->), Haseki Hamamı'nın yıktırılması ile Gülhane Parkı girişi (Soğukçeşme Kapısı) etrafında surların kaldırılması hususundaki projeler vardır. Cemiyet bu teşebbüslere şiddetle karşı çıktığı gibi "Lale Devri" denilen 18. yy'ın ilk yarısındaki Türk sanatı üslubunun güzel eserlerinden, Kuledibi'n-deki Bereketzade

Çeşmesi'ni(->) eski yerinde restore ettirmiştir. Aziz Oğan, bu cemiyet hakkındaki yazısında, üyelerin istanbul'u, Türkü ve Türkiye'yi seven kişilerden oluştuğunu yazar. Fransız elçisinin e-şi Bayan Bompard da bunlardan biridir. Ancak, Türk ordusu 1912-1913 Balkan Savaşı felaketinde Edirne'yi geri almaya çalışırken, Elçi Bompard'ın Cemal Paşa'ya "Edirne'de niçin bu kadar ısrar ediyorsunuz? Sizi Edirne'ye bağlayan birkaç kubbeden başka ne vardır ki!" sözü, bu dostların (!) Türkleri ve Türkiye'yi ne derecede saydıklarını gösteren bir işarettir.

istanbul Muhipleri Cemiyeti kurulduktan sadece birkaç yıl sonra I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) kargaşası içinde kayboldu ve unutuldu gitti. Ancak yıllar sonra bu cemiyet veya kurumu yeniden canlandırma yolunda bir girişim Reşid Safvet Atabi-nen(-0 tarafından yapıldı. Atabinen 1923'te kurduğu Türk Seyyahin Cemiyeti'nde

(Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu) istanbul'u Sevenler Kurumu adı altında, cemiyeti canlandırmak istemiş ve eski cemiyetten kalan 800 liralık bir parayı bu yeni kuruluşa devrettirmiştir. "istanbul'u Sevenler Grubu", her ay toplantılar yaparak şehrin tarihi eserleri ile ilgili şikâyet ve dileklerini gerekli makamlara iletiyordu. Bu kuruluşun aldığı kararlar, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bellete-ni'nde* raporlar halinde yayımlanmıştır. Bu arada yapılan hizmetler hususunda, 1943'te İbrahim Müteferrika'nın mezar taşının, bulunduğu Hasköy Mezarlığı'ndan, Galata Mevlevîhanesi naziresine taşınarak birçok benzeri gibi kaybolmaktan kurtulmasına işaret edilebilir.

istanbul'u Sevenler Grubu da yavaş yavaş bu türden konulara ilginin azalması ve istanbul'u gerçekten sevenlerin bu dünyadan birer birer göç etmeleri üzerine sessizliğe gömülerek unutuldu gitti, istanbul'u Sevenler Grubu 1940'lı yıllarda bazı eski eserler ile ilgili olarak öneri, temenni ve kararlarını ayrıca küçük broşür halinde de yayımlamıştır.

istanbul Muhipleri Cemiyeti, "Umumi Rapor" başlığı ile 1329/1913'te bir rapor yayımlamıştı. Tüzüğü ise daha önce, *So-ciete deş amis de Stamboul Status* adı ile istanbul'da 1912'de basılmıştı. Ünlü Bizans tarih ve medeniyeti uzmanı, Sorbonne öğretim üyelerinden Charles Diehl(->) tarafından yazılan "Leş amis de Stamboul" başlıklı bir yazı, Türkçe ve Fransızca 4 sahi-felik bir broşür halinde basıldıktan başka, Galata'da Bereketzade Çeşmesi'nin restorasyonu münasebetiyle, *Bereketzade Çeşmesi -Lafontaine de Bereket-Zade* adı ile Türkçe ve Fransızca bir kitapçık da yayımlanmıştır. Cemiyet, kurtarılması hususunda büyük özen gösterdiği Kanlıca'daki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı divanhanesi hakkında da içinde başta Pierre Loti olmak üzere pek çok kişinin yazıları olan renkli resim ve rölöveler ile zenginleştirilmiş, *Leyali deş Koeprulu â Anadoli His-saK* Paris, 1915) adlı büyük bir de albüm-kitap yayımlamıştır.

Bibi. A. Ongan, "Türk Müzeciliğin 100'üncü Yıldönümü", *TTOKBelleteni*, S. 62 (1947), (ayrıca broşür olarak "istanbul'u Sevenler Grubu Yayını"

olarak da basıldı); S. Eyice, "İstanbul'u Sevenler Birleşiyor (İstanbul Muhibleri Cemiyeti), *Yıttarboyu Yakın Tarih Dergisi*, S. 6 (Eylül 1978), s. 47-49.

SEMAVİ EYİCE

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Türkiye'nin halen faal en eski yükseköğretim kurumu olan İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) dünyada hâlâ faal en eski genel mühendislik yüksekokuludur. Bir mühendislik okulu olarak da, günümüzde faaliyetini sürdüren okullar arasında, Paris'teki *Ecole dePonts et Cbaussees'd.en* (1747) ve Madrid'deki *Escuela Tecnica Superior de Ingenieros Navalefden* (1772) sonra gene en eskisidir. Halen İstanbul'da 210 hektar alan tutan beş kampusa dağılmış tesisleri içinde yaklaşık 20.000 öğrenciye eğitim veren İTÜ Türkiye'nin en ge-

lişmiş üniversitelerinden biri olup gerek a-raştırma gerekse de eğitimiyle Türkiye dışında da yaygın bir şöhret sahibi Türk yükseköğretim kurumları arasında en önem-lilerindendir.

Tarihçe

I. Mahmud döneminde (1730-1754) Sadrazam Topal Osman Paşa yeni kurulmuş olan humbaracı ve topçu birliklerinin genel düzeylerinin yükseltilmesi amacıyla bir o-kul kurulmasını emretti. Bu görev, humbaracı komutanı ve Müslümanlığı seçmiş asilzade bir Fransız piyade generali olan Humbaracı Ahmed Paşa 'ya(->) verildi. Okul 1734'te Üsküdar'da Humbarahane adıyla açıldı ve Mehmed Said Efendi idaresinde eğitime başladı. Ancak yeniçerilerin karşı koyması üzerine kısa bir süre sonra kapatıldı.

Osmanlı imparatorluğu içinde teknik ve bilimsel eğitimin temelli kurulabilmesi ise ancak askeri bir facianın, donanmanın ve devletin bazı ileri gelenlerine modernleşme konusunda biraz daha geç kalınması halinde tüm devletin elden gidebileceği korkusunu vermesinden sonra gerçekleşebilmiştir. 6 Temmuz 1770'te -daha sonra Çeşmenskiy namıyla şöhret yapacak olan- Kont Aleksey Grigoryeviç Orloff (1737-1807) kumandasındaki 24 parçalı Rus Çarlığı Baltık donanması, Çeşme Li-mam'nda 20-25 parçadan ibaret olan Osmanlı donanmasını yakarak imha edince, Gazi Hasan Paşa, Çeşme faciasına neden olan yetersizlikler ve alınması gereken tedbirler konusunda III. Mustafa'yı ikna etmiş ve medrese dışında modern bir eğitim kurumunun devletin bekası için gerekli olduğu konusunu padişaha aktarmıştır.

Belirli bir hazırlık döneminden sonra Haliç'te tersane yanında yeni okul Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun(->) adı altında 1773'te açıldı.

1789'da III. Selim'in tahta çıkması Mühendishane için yeni bir gelişme döneminin başlangıcını oluşturdu. Bu ileri fikirli padişah, devraldığı

imparatorluğu moder-nize etmeyi kafasına koymuştu. Önemli hedeflerinden biri de babası III. Mustafa' nın mirası olan Mühendishane'yi geliştirmekti.

III. Selim, eski bahri (denizel) mühen-dishaneye 1795'te bir de berri (karasal) mühendishanenin eklenmesini sağladı. Bundan önce 1792'de bir Mühendishane-i Sultani kurulmuş, bu okulda iki yıl zarfında Enderun mezunlarından seçilenler mühendislik eğitime alınmışlardı. Bu hazırlık süresi sonunda Mühendishane-i Sultani lağvedilmiş, bunun mezunlarıyla da Mühendishane-i Fünun-ı Berri-i Hümayun veya kısa adıyla Mühendishane-i Berri-i Hümayun^ kurulumuştur.

III. Selim Mühendishane'nin görevleri ve yönetimi ile ilgili tarihi bir de ferman yayımladı. Çağdaş üniversite anlayışında hükümlerle dolu olan ve bu nedenle Türk yükseköğretim tarihinde çok önemli bir yeri bulunan bu ferman, 1210/1795 Kanunnamesi olarak bilinir.

III. Selim'in bu fermamyla yeni imkân-

Istanbul
Teknik
Üniversitesi
eski Maçka
Maden
Fakültesi ana
kapısı
(Maçka
Silahhanesi).
ITÜArşivi

lara kavuşan Mühendishane için 1796'da Üsküdar'da bir de matbaa kuruldu ve buna Darü't-Tıbaatü'l-Mamuretü's-Sultaniye ya da Darü't-Tıbaatü'l-Sultaniye adı verildi (bak. Mühendishane Matbaası).

1847'de ingiltere'den tahsilden dönmüş olan Mühendishane Nazın Ferik Bekir Paşa bir layiha ile okulun binasının tamir o-lunup teşkilatının yeniden düzenlenmesini idadi (lise) ve yüksekokul kesimlerinin birbirlerinden ayrılmasını ve yüksekokulun da harbiye ve mimari kısımları olarak iki fakülteye bölünmesini teklif etmiştir

1864'te Mühendishane'nin idadi sınıfları, diğer askeri okulların (Harbiye, Bahriye, Tıbbiye) idadi kısımları ile birleştirilerek Galatasaray'da Mekâtib-ildadi-i Umu-

istanbul
Teknik

Üniversitesi
arka kapısı
(eski ön kapı).
İTÜ Arşivi

İSTANBUL TEKNİK

mi isimli genel bir askeri lise içinde birleştirildi. Ancak Mekâtib-i Idadi-i Umumi'nin ömrü fazla olmadı. Mühendishane sınıflan haricindeki kesimi 1867'de Kule-li'ye nakledildi, Mühendishane'nin sınıflan da Mühendishane içindeki eski yerlerine döndü.

1871-1878 arasında, Mühendishane' deki yüksekeğitimin Harbiye'ye nakledilmesi üzerine okul topçu ve istihkâm subayı yetiştirecek bir hazırlık okulu haline geldi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Mühendishane'ye büyük zarar verdi ve bu arada binası hastane olarak kullanıldı. Öğrenciler de savaş süresince Harbiye'ye nakledildiler.

Rus savaşı gailesi biter bitmez, 1876'da

İSTANBUL TEKNİK

239

İSTANBUL TEKNİK

İ

istanbul Teknik Üniversitesi Taşkışla binası.

Ahmet Kuzik

İstanbul
Teknik
Üniversitesi
fen-edebiyat,
uçak-uzay
bilimleri,
kimya-
metalurji,
maden,
elektrik-
elektromk,
gemi inşaatı ve
deniz bilimleri

'''

tahta çıkmış olan II. Abdülhamid Mühen-dishane'ye eski yüksekokul karakterinin - kazandırılması gerektiğini düşündü. 1878' de bu maksada III. Selim'in yaptırdığı bina esaslı bir şekilde tamir edildi, Mühen-dishane Nezaret'i'ne matematikçi Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa atandı ve mühendisler Harbiye'den ayrılarak büyük bir törenle eski okullarına döndüler.

1878 reformu istanbul Teknik Üniver-sitesi'nin tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'nın döneminde okul eğitiminin yanında, çok mütevazı olsa bile giderek artan oranlarda araştırma yapılmaya da başlanmış üniversiteleşme yolunda ilk a-dımlar atılmıştır, imparatorluk genelinde sivil mühendislerce karşılanamaması nedeniyle 4 Eylül 1882 tarihli bir layiha ile Mühendishane bünyesinde tamamen sivil bir fakültenin açılması teklifi ü-zerine II. Abdülhamid, Mühendishane nazırına bağlı bir Hendese-i Mülkiye Mekte-bi'nin(->) kurulmasına izin vermiştir.

Mühendishane, 1909'da 138 yıl önceki yenilikçilik ve çağdaşlık ruhu ile ve Mühendis Mekteb-i Alisi adı altında Tophane'deki Mühendis Mektebi binasına taşındı. Miralay Baha Bey'in yerine Belçika'da elektrik mühendisliği tahsil etmiş olan Refik Bey (Fenmen) müdür atandı. II. Meşrutiyet'in iç ve dış karışıklıklarla dolu yılları nedeniyle yeni bir nizamname hazırlanması işi 1915'e kadar gecikti. Balkan Savaşı ise okulun 1913'te hiç mezun verememesine neden oldu.

1908-1922 arası istanbul Teknik Üniversitesi tarihinin belki de en zorlu yılları olmuştur. Mühendis Mekteb-i Âlisi, ö-zellikle Balkan Savaşı esnasında bir yıl kapanınca tamamen ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, ancak öğrencileri, hocaları ve idarecileri büyük kişisel fedakârlıklarla bu anıtsal kurumun tarihten silinmesine izin vermemişlerdir. Okul bu arada sık sık binasız kalmış, İstanbul'da oradan oraya göç etmiş, bundan doğal olarak kütüphane, arşivler, laboratuvar ve koleksiyonlar büyük zarar görmüştür.

Teknik
Üniversitesi
işletme
Fakültesi
binası (eski
Jandarma
Okulu)
TTÜArşivi

işte bu çileli yıllarda Prof. Forchheimer, Kari von Terzaghi adlı genç bir vatandaşı ile birlikte, 1914'te Mühendis Mektebi' ne geri dönerek hocalığının yanında ders nazırlığı görevini de üstlenmiştir. Kari von Terzaghi okulda derhal ilkel bir laboratuvar kurmuş ve I. Dünya Savaşı'nın tüm olumsuz şartları altında Mühendis Mektebi-i Âlisi çatısı altında asistanları ve bulabildiği öğrencileriyle araştırma yapmaya başlamıştır. Bu araştırmaların sonuçlarının önemini ve bilini tarihindeki yerini 6 Mart 1950'de Prof. Hamdi Peynircioğlu'na yazdığı bir mektupta dile getirmiştir.

Kari von Terzaghi'nin tüm dünyada ze'-min mekaniğinin kurucusu olarak kabul edildiği göz önüne alınırsa, bu önemli mühendislik branşının, İstanbul Teknik Üni-versitesi'nin tarihinin en zorlu yıllarında onun mütevazı laboratuvarlarında doğmuş olduğu görülür. İstanbul Teknik Üniversitesi de verdiği ilk şeref doktorasını, 9 Eylül 1949'da senatosunun 133. toplantısında bu büyük hocasına layık görmüştür.

L Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin arkasından 16 Mart 1920'de İstanbul'un müttefiklerce işgali Mühendis Mektebi için daha da çileli bir dönemin başlangıcı oldu. L Dünya Savaşı esnasında taşınmış olduğu Nötre Dame de Sion Lisesi binasından mütareke esnasında çıkartıldı. Eşyaları Harbiye binasında bırakılarak okul Ha-lıcıoğlu'ndaki eski binasına taşındı. Ancak işgalde bu binanın İngilizler tarafından alınmasıyla gene yersiz kaldı. Gümüşsüyü Kışlası bir ara okula verildi ancak eşyalarına işgal kuvvetleri el koydu. Daha sonra Yıldız'da Şevket Paşa Konağı kiralandı ve Mühendis Mektebi işgal sonuna kadar bu binada kaldı. Bu acı günlerde okulun tarihi belgelerce zengin arşiv ve kütüphanesinin çok önemli kayıplara uğradığı tahmin edilmektedir.

1922'de İstanbul'un kurtuluşu Mühendis Mektebi'ne de bir nefes aldırılmış, okul bir taraftan, müdürü "temiz ve iyi ruhlu, müşfik" Mehmet Nuri Bey (Esmen) liderliğinde yaralarını sararken, bir taraftan da harap olmuş ülkenin baştan imarı için şimdi her zamankinden çok ihtiyaç duyulan mühendisleri yetiştirmeye hız vermiştir. Ancak artık okulun eski teşkilatı da mutlaka "muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkmaya"

azimli Cumhuriyetin ihtiyaçlarına cevap verebilecek durumda değildi. Kadronun genişletilmesi ve özellikle uzmanlık dallarının ayrılması gerekiyordu. Bunun üzerine zamanın Nafia vekili Behiç Bey'in (Erkin) ve o zamanki Mühendis Mektebi hocalarının gayretleri ile 24 Mayıs 1928 tarihli ve 1275 sayılı sekiz maddelik bir kanunla Mühendis Mekteb-i Âlisi, Yüksek Mühendis Mektebi adını aldı ve okula "Şahsiyet-i Hükmiye" (tüzel kişilik) verildi.

Kanunun kabulünden sonra bir de "Yüksek Mühendis Mektebi Nizamnamesi" (yönetmelik) çıkarıldı ve Bakanlar Kurulu'nun 12 Haziran 1929 tarihli toplantısında kabul edilerek yürürlüğe girdi. Bu yönetmeliğin 31. maddesine göre okul müdürünün unvanı rektör olarak değiştirildi ve müderrislik (profesörlük) kademesi ihdas edilerek Mühendis Mektebi, İstanbul Darülfünunu' na eşit bir duruma getirildi. Mühendis Mektebi'nin ilk rektörü Suphi Bey'dir (Ta-mg).

1932 mali yılına ait görüşmelerde TBMM Bütçe Encümeni tarafından Mühendis Mektebi'nin fen bölümlerinin İstanbul Darülfü-nunu'na, inşaat ve mimarlık bölümlerinin de Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlanması bir tasarruf önlemi olarak teklif edildi ve bu kayda geçirildi. Ancak Mühendis Mektebi Tedris Meclisi'nde konu detaylıca görüşüldükten sonra, bahsi geçen

kurumların ayrı gelenekleri bulunan ve bilim yolunda bağımsız yürümekte olan kurumlar oldukları belirtildi ve hele İstanbul Darülfünunu'nun geleceğinin belirsiz olduğu bir dönemde sırf küçük bir tasarruf için tarihi bir kurumun ortadan kaldırılması son derece sakıncalı bulundu ve teklif reddedildi. Mühendis Mektebi'nin ne derece kurumlaşmış olduğunu ve ülkedeki yüksekeğitimin genel durumunun idaresinin ne kadar yakından izlediği bu tarihi kararda çok açık bir şekilde görülmektedir. Hakikaten Mühendis Mektebi Tedris Meclisi'nin bu kararından bir yıl kadar sonra İstanbul Darülfünunu kapatıldı ve İstanbul Üniversitesi(->) açıldı. Bir ara Mühendis Mektebi'nin İstanbul Üniversitesi' nin bir fakültesi haline getirilmesi gündeme geldi ve bu amaçla eski Darülfünun' un fen fakültesine bağı Makine ve Elektrik Enstitüsü Mühendis Mektebi'ne bağlandı. Ama İstanbul Üniversitesi kurulduktan sonra bu plan gerçekleşmedi ve Makine ve Elektrik Enstitüsü de Mühendis Mektebi'nin bünyesinde kaldı.

Nafia Vekâleti'ne Ali Çetinkaya'nın a-tanması Mühendis Mektebi'nin gelişmesi açısından bir talihsizlik olmuştur. Bilimsel bir kurumu askeri bir zihniyetle yönetmeye kalkan bu bakanla okul arasında çıkan anlaşmazlıklar önce 18 Mayıs 1935 tarihli bir kanunla rektörün doğrudan bakan tarafından atanmasına, sonra da, 26 Mayıs 1936'da Behiç Erkin'in büyük bir ileri görüşlölükle okula verdirdiği tüzel kişiliğın geri alınmasına neden oldu.

1929'da uygulamaya giren yönetmelikle Mühendis Mektebi Alman teknik yüksekokullarına (technische Hochschule) benzer bir yapıya

kavuşturuldu ve 3 ihtisas şubesi kuruldu: 1) Yol ve demiryolu mühendisliği, 2) mimari ve inşaat, 3) su işleri mühendisliği. 1934'te bunlara, İstanbul

Darülfünunu'ndan devir alınan Makine ve Elektrik Enstitüsü'nün yerine geçecek bir elektro-mekanik şubesi, 1935'te de bir muhabere şubesi eklendi, 1940'ta da yol ve su şubeleri inşaat şubesi olarak birleştirildi. 1943'te de makine ve elektrik şubeleri tamamen bağımsız birimler haline geldi.

1930-1944 arasında *Yüksek Mühendis Mektebi Kütüphanesi* adlı bir yayın serisi başlatılmış ve harf devrimi akabinde yenilenmiş olan matbaada bu zaman aralığında 92 adet kitap basılmıştır. Bu serinin ilk kitabı Prof. Dr. Kerim Erini'nin *Nazarî Hesap* adlı eseridir. Ayrıca 1927'de adı daha sonra *Yüksek Mühendis Mektebi Mecmuası* olan bir dergi de yayımlanmaya başladı. Bu dergi 1935'te yayın hayatına son verdi, ancak okul Maarif Vekâleti'ne bağlandıktan sonra okulun değişen adına paralel olarak adı *Yüksek Mühendis Okulu Dergisi* olarak değiştirilerek tekrar yayımlanmaya başladı. Halen yayımlanmakta olan *İTÜ Dergisi* bu derginin devamıdır.

22 Eylül 1941 tarihli ve 4121 sayılı kanunla Yüksek Mühendis Mektebi, Yüksek Mühendis Okulu adı altında Maarif Vekâleti'ne bağlandı. Başlangıçta okulun iç yapısında ve idaresinde hiçbir değişiklik yapılmadı.

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, Yüksek Mühendis Okulu'nu resmen bir üniversite haline getirmeyi kafasına koymuş bulunuyordu. Bunu onun başkanlığında Yüksek Mühendis Okulu'nun tüm profesörlerinin de katılımıyla yapılan 4 Şubat 1943 tarihli bir toplantının tutanaklarından açıkça görmek mümkündür. Burada okulun Avrupa'daki çoğu mühendis okullarından farklı olarak "yüksek kabiliyetlere yüksek bilgi" veren seçkin bir kurum olduğu, buna göre "yüksek mühendis" kavramının tanımlanarak ona göre okulun üniversite-leştirilmesi savunulmuştu. Yüksek Mühen-

İSTANBUL TEKNİK

240

241

İSTANBUL TİYATROSU

diş Okulu nihayet TBMM'nin 12 Temmuz 1944'te kabul ettiği 4619 sayılı kanunla resmen İstanbul Teknik Üniversitesi oldu. Bu nedenle 20 Kasım 1944'te Gümüşsüyü binasının 501 numaralı amfisinde bizzat Hasan Âli Yücel'in de hazır bulunduğu büyük bir tören yapıldı ve 1773'te Haliç kenarında tek bir oda içinde kurulan mütevazı Mühendishane, 171. yaşında, ülkesinin en üst düzeydeki öğrenci ve hoca kadrosunu bünyesine toplamış, bir eğitim ve araştırma kurumu olarak çok uzun

bir zamandan beri hak etmiş olduğu Teknik Üniversite adını aldı.

Günümüzde İTÜ

Modern Üniversite (1944 -1981): istanbul Teknik Üniversitesi 4619 sayılı kanunla resmen bu adı aldığı halde henüz kendisine kılavuzluk edecek tüzük, yönetmelik gibi esaslar bulunmaması nedeniyle Bakanlar Kurulu'nun 11 Ekim 1934'te istanbul Üniversitesi için kabul etmiş olduğu talimatnamenin 1-36. maddelerini uygulamayı kararlaştırmıştı. Üniversite dört fakülte olarak teşkilatlandırıldı: 1) inşaat (dekan: Prof. Dr. Sait Kuran), 2) mimarlık (dekan: Prof. Emin Onat), 3) makine (dekan: Prof. Dr. Ratip Berker) ve 4) elektrik (dekan: Prof. Fuat Külünk). Bundan iki yıl sonra TBMM tarafından 13 Haziran 1946' 'da kabul edilen 4936 sayılı kanun tüm Türk üniversitelerine ve bu arada İTÜ'ye de özerklik ve tüzel kişilik verdi.

İTÜ 1950'li yıllara kadar dört fakülte-siyle eğitim ve araştırma faaliyetini sürdürmüş, 3 Şubat 1953'te yayımlanan 6033 sayılı kanunla beşinci fakülte olarak da "Maden ve izabe Yüksek Mühendisleri ile Mühendis Jeolog yetiştirmek, yurdumuzun yeraltı servet kaynaklarının aranması ve işletilmesi konularında hükümet ile ilgili kurumlarla işbirliği gibi Üniversite görevlerini yapmak üzere" (İTÜ senatosu 123. toplantı kararları tutanağından: 2 Haziran 1949) maden fakültesi kurulmuştur. Bundan önce 1952'de UNESCO-İTÜ işbirliği i-le doğrudan rektörlüğe bağlı olarak Hidrojeoloji ve Sismoloji enstitüleri kurulmuştur. Sismoloji Enstitüsü'nün kurulmasında bu bilim dalının kurucularından addedilen Alman asıllı Prof. Dr. Beno Gutenberg faal rol aldı ve daha sonra da maden fakültesi II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuş olan WWSSN'in (World-Wide Standardi-sed Seismograph Network : Dünya Çapında Standardize Edilmiş Sismograf Ağı) Türkiye temsilcisi oldu. Bu görevini halen sürdürmektedir. Maden fakültesinin kurulmasıyla İTÜ ilk kuruluş yıllarından beri vermekte olduğu coğrafya, kartografya, topografya, jeodezi ve jeoloji gibi yerbilimi dallarındaki eğitimin büyük bir bölümünü bir fakülte bünyesinde toplayarak ülkemizdeki ilk modern yerbilimleri fakültesinin kurulmasını sağlamıştır. Hızla gelişen maden fakültesi çok kısa bir zamanda öğretim elemanları arasına yerbilimlerinin çeşitli konularında Türkiye'nin en şöhretli araştırmacılarını toplayarak Türkiye'de bu konuda da lider durumuna geçmiştir.

1944'te Uluslararası Sivil Havacılık Teş-kilatı'nın kurulması ve Türkiye'nin de 1945' te bu kurumun koyduğu kuralları benimsemesi sonucu, 1952'de Ulaştırma Bakan-lığı'nın teklifi üzerine ayrıca gene rektörlüğe bağlı bir de Sivil Havacılık Enstitüsü kurulmuştur. Amacı havacılıkla ilgili her türlü konuda ve özellikle İTÜ'de temsil edilen uçak mühendisliği ve havaalanı yapımı gibi havacılıkla ilgili inşaat mühendisliği konularında bilgi toplayıp üretmekti.

Hızla gelişen üniversiteye eski Gümüşsüyü binasının artık yetmemesi üzerine

1862'de kışla haline getirilen ve 1940'lı yıllarda bir harabe halinde olan Taşkılla binası 1948'de tamir ve tadil edilmiş, buraya 1951'de mimarlık fakültesi, 1952'den itibaren de rektörlük birimleri ve inşaat fakültesi yerleştirilmiştir.

Bu tarihlerde ülkedeki bayındırlık ve sanayi atılımlarının artması, Milli Eğitim Bakanlığı'nı mühendis yetiştirilmesinde sayı artımını sağlamak için bazı önlemler almaya yöneltti. 26-28 Mayıs 1952 tarihlerinde Ankara'da yapılan toplantıda iTÜ' nün mühendis yetiştirebilmesi konusunda bazı ön çalışmaların yapılması istenmiştir. Bu çalışmalar sonunda iTÜ'ye bağlı Teknik Okul kurulması kararlaştırılmış ve okul, 22 Nisan 1954'te 147 öğrenci ile Maçka Kışlası'nda açılmıştır.

Teknik Okul'un bir fakülte haline dönüştürülmesi ise 1970'te 1440 sayılı kanun ile gerçekleşti. iTÜ Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi adı altında açılan bu fakülte 1981'de yürürlüğe giren 2547 sayılı kanun ile diğer üniversitelerde kurulan mühendislik fakültelerine eş düzeyde olup, elektrik, inşaat, makine ve mimarlık bölümlerinden oluşuyordu. Ancak bu fakültenin de hızlı büyümesi ve âdeta üniversite i-çinde bir üniversite halini almasıyla, bunun da Milli Eğitim Bakanlığı'nın 11 Ağustos 1976 tarihli bir kararıyla Maçka Elektrik, Maçka inşaat, Maçka Makine ve Maçka Mimarlık fakülteleri olarak dört fakülteye bölünmesi kararlaştırılmıştır. Bu şekilde iTÜ bünyesi içinde dört paralel fakülte oluşmuş ve Maçka'daki eski Teknik Okul'dan türeyen fakültelerle İstanbul'da yeni bir teknik üniversite oluşturulması gündeme gelmiştir.

1969'ta iTÜ, 5 yıllık yüksek mühendislik eğitimini 4 yıllık mühendislik eğitime dönüştürme kararını almıştır. Bu tarihe'kadar diploma alan yüksek mühendislerin diplomaları Türkiye dışında master derecesine eşdeğer kabul edilmekteydi. Ancak dört yıllık eğitime geçilmesi, ayrıca bir de yüksek lisans programının başlatılmasını gerekli kıldı. Eski beş yıllık eğitime kabul edilmiş olan son sınıfın 1973'te mezun olmasıyla beraber, 1973-1974 ders yılında yüksek lisans programı başlatıldı, ancak Teknik Okul'dan türeyen Maçka fakülteleri bu programın dışında tutuldular ve yalnızca lisans diploması vermeye devam ettiler.

2547 Sayılı Kanun Sonrasında Günümüze iTÜ: 12 Eylül 1980 askeri darbesini izleyen yıllarda 2547 sayılı kanun Türk

yükseköğretimini baştan düzenlemek için çıkarılmış, bu arada Türkiye'deki üniversite sayısı artırılarak üniversitelerin idari ö-zerklikleri kısıtlanmıştır. Bütün üniversiteleri tek bir şablon içinde yapılandıran bu kanun çerçevesinde bir tek iTÜ'nün eski geleneksel yapısına dokunulmamış, yalnızca eski iTÜ Teknik Okulu'ndan türemiş olan dört fakülte, üniversite bünyesindeki adaşları ile birleştirilmiş, kanun gereği kurulan Fen Bilimleri Enstitüsü ve Sosyal Bilimler Enstitüsü dışında bir de eski Nükleer Enerji Enstitüsü yaşamını sürdürmüş, buna ilaveten de dokuz adet de Uygulama ve Araştırma Merkezi açılmıştır.

Bu şekilde 2547 sayılı kanunun yürürlüğe girmesinden sonra iTÜ'nün iç yapısı aşağıdaki şekli almıştır:

Fakülteler (ilk kuruluş tarihleri ile birlikte):

- 1) inşaat fakültesi (1795, fakülte adı altında örgütlenme 1944);
- 2) mimarlık fakültesi (1847, fakülte adı altında örgütlenme, 1944);
- 3) makine fakültesi (1934, fakülte adı altında örgütlenme, 1944);
- 4) elektrik-eletronik fakültesi (1934, fakülte adı altında örgütlenme, 1944);
- 5) maden fakültesi (1953);
- 6) kimya-metalurji fakültesi (1963);
- 7) gemi inşaatı ve deniz bilimleri fakültesi (1773, fakülte adı altında örgütlenme 1970);
- 8) Sakarya Mühendislik Fakültesi (1970, fakülte adı altında örgütlenme 1982);
- 9) fen-edebiyat fakültesi (temel bilimler fakültesi adı altında kuruluş 1971, 2547 sayılı kanun gereği "fen-edebiyat fakültesi" adının verilmesi 1982);
- 10) işletme fakültesi (endüstri mühendisliği fakültesi olarak kuruluş 1969, işletme fakültesi olarak değişiklik 1977);
- 11) uçak ve uzay bilimleri fakültesi (1983).

Bu fakültelerden Sakarya Mühendislik Fakültesi 3 Temmuz 1992 tarih ve 3837 sayılı kanunla bağımsız Sakarya Üniversitesi olarak iTÜ bünyesinden ayrılmış, buna mukabil Deniz Kuvvetleri Komutanlığı bünyesindeki Denizcilik Yüksek Okulu (ilk kuruluş Leyli Tüccar Kaptan Mektebi: 5 Aralık 1884) 3 Temmuz 1992 tarihinde ve 2809 sayılı kanunla iTÜ'ye bağlanmış, bu yüksekokul da 1993'te fakülte haline gelerek fakülte sayısı gene 11'de kalmıştır.

2547 sayılı kanun aynı zamanda ilk defa 1914'te Andre Antoine tarafından kurulmuş Darülbedayi-i Osmani'nin devamı olan istanbul Konservatuvarı'm da Türk Musikisi Devlet Konservatuvan olarak iTÜ' ye bağladı.

Kuruluşunun 221. yılı itibariyle iTÜ bünyesinde 11 fakülte, 3 enstitü, rektörlüğe

bağlı üç bölüm, 9 uygulama, araştırma merkezi ve Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı bulunmaktadır. Bu birimlerde 706 öğretim üyesi, 1.166 öğretim üyesi yardımcısı, 15.704 lisans, 4.795 lisansüstü olmak üzere toplam 20.499 öğrenci bulunmaktadır. Türkiye genelinde örgün öğretimdeki öğrencilerin yüzde 9,3'ü lisansüstü e-ğitim yaparken İTÜ'de bu oran yüzde

23,4'tür. İTÜ'de eğitim dili Türkçedir, ancak lisansüstü eğitimin bir bölümü İngilizce verilmektedir. Ayrıca "İngilizce Destekli Öğretim" adıyla başlatılan lisans programı ile arzu eden her öğrenciye yabancı dil eğitimi ve her yarı yıl bir İngilizce ders alma olanağı getirilmiştir. Bibi. Comte de Bonneval, *Merckivürdiges Le-ben des Grafen von Bonneval Voemahls Kei-serl*, Jena, 1738; Baron de Tott, *Memoires du Baron de Tott*, I-II, Amsterdam, 1784; G. B. To-derini, *De la litterature des turcs*, I, Paris, 1789; Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishâne-i Ber-rî-i Hümayun*, ist., 1312; Ç. Uluçay- E. Kar-tekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, (1958), İTÜ Ktp, no. 389; 1946-1956 Yıllarında İstanbul Teknik Üniversitesi, (1963), İTÜ Ktp, no. 545; F. Çöker, *Bahriye Mektebimiz*, Ankara, 1973; *İTÜ İnşaat Fakültesi. Cumhuriyetin Ellinci Yılı Kitabı*, ist., 1976; *İTÜ Maden Fakültesi Bülteni (30. Yıl Anı Sayısı)*, ist., 1983; K. Çeçen, *İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Kısa Tarihçesi*, ist., 1990; K. Çeçen-C. Şengör, *Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'un 1210/1795 Tarihli Kanunnâmesi*, ist., 1988; Ergin, *Maarif Tarihi*, I-II; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964; I. Tekeli-S. ilkin, *Osmanlı imparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1993.

A. M. CELAL ŞENGÖR-KAZIM ÇEÇEN

İSTANBUL TIP FAKÜLTESİ HASTANESİ

İstanbul Tıp Fakültesi uzun tarihi boyunca birçok hastanede faaliyet göstermiştir (bak. Cerrahhane-i Mamure, Mekteb-i Tıb-biye-i Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Tıbhane-i Âmire).

1903'te Haydarpaşa'daki binasına (bugün Marmara Üniversitesi) taşınan fakülte, hastane olarak bu binanın karşısında yapılmış olan 5 pavyonu (bugün Haydarpaşa Numune Hastanesi) kullanıyordu. Fakat bazı klinik hocaları hastanenin şehrin merkezinden uzak olmasından memnun değillerdi. Öğrencilerin yeteri kadar hasta göremedikleri ileri sürerek fakültenin İstanbul yakasına taşınmasını istiyorlardı. 1917'de savaşlar sebebiyle fakülteye her zamankinden fazla öğrenci alınınca Cağa-loğlu'nda (bugünkü Tabipler Odası yerindeki eski bina) bir poliklinik açılması kararlaştırılmıştı. 10 Kasım 1917'de faaliyete geçen poliklinikte haftada 4 gün hasta kabul edilmeye başlanmıştı. Staj ve poliklinik sınırlarındaki öğrenciler gruplar halinde polikliniğe geliyorlar, hastaların müşahedelerini alarak muayene ediyor ve hocalarına takdim ediyorlardı. 2 sene süren bu uygulama 1919'da

kaldırıldı. 1925'te son sınıf öğrencileri Cerrahpaşa, Haseki ve Gureba hastanelerine nakledildi, fakat yer darlığı yüzünden ertesi yıl bu uygulamaya son verildi.

Uzun tartışmalardan sonra fakülte, 1933 üniversite reformunda istanbul yakasına taşınmış, ancak bütün birimlerini tek bir binada toplamak mümkün olmamıştır. Dekanlık ve büroları ile anatomi, patoloji, histoloji, mikrobiyoloji, hijyen, biyokimya, fizyoloji, adli tıp, tıp tarihi ve deontoloji gibi temel bilimler Beyazıt'taki eski Harbiye Nezareti binası ile Bekirağa Bölüğü'ne yerleştirilmiştir. Klinikler ise istanbul ya-

Istanbul Tıp
Fakültesi
Hastanesi
Dermatoloji
Anabilim Dalı
binası.
Yavuz Çelenk,
1994

kasındaki hastanelere dağıtılmıştır. Hariciye, I. dahiliye ve göz klinikleri Cerrahpaşa Hastanesi'ne(->); II. dahiliye, kulak-burun-boğaz ile deri ve frengi klinikleri Gureba Hastanesi'ne(->); nöroloji ve psikiyatri klinikleri Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'ne(-0; ortopedi ve çocuk hastalıkları klinikleri Etfal Hastanesi' ne(-0 (1950'de Haseki Hastanesi'ne, 1965' te Cerrahpaşa Hastanesi'ne); kadın-doğum, II. hariciye (1967'de Cerrahpaşa Hastanesi'ne); tedavi ve farmakoloji klinikleri ise Haseki Darüşşifası ve Hastanesi'ne(-0 yerleştirilmiştir.

Tıp Fakültesi, Gureba Hastanesi'nde 1910'da yapımına başlanan fakat savaşlar nedeniyle bitirilemeyen yeni pavyonları tamamlayarak enstitü ve kliniklerini bu yeni binalara taşımıştır. Pavyonların ilkinde merkez poliklinik yerleştirilmiş, 1939' da tamamlanan pavyona kulak-burun-boğaz kliniği, 1941'de bitirilen üçüncü pavyona II. cerrahi, dördüncü pavyona da II. doğum ve kadın hastalıkları klinikleri taşınmıştır. Kuduz Müessesesi 1941'de işgal ettiği binayı terk edince burası da tadil e-dilerek III. dahiliye kliniği kurulmuştur. Bu yeni pavyonlar eski Gureba Hastanesi'nin üst tarafında yer aldığından halk arasında Yukarı Gureba, eski bina ise Aşağı Gureba Hastanesi adlarıyla anılmıştır. 1965'te fakülte yeni pavyonların mülkiyetini satın almıştır. Bu tarihten sonra yapılan ek binalara Beyazıt'taki merkez binada bulu-

İstanbul Tıp
Fakültesi

Hastanesi
Çocuk Sağlığı
ve Hastalıkları
Anabilim Dalı
binası.

Yavuz Çelenk,

nan dekanlık ile temel tıp bilimleri yerleştirilmiş ve hastane büyüyerek gelişmesini sürdürmüştür.

Fakülte, 1967'de, Cerrahpaşa Hastane-si'ndeki kliniklerim yeni kurulan, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne bırakarak Çapa'da-ki binalarında hizmete devam etmiş ve istanbul Tıp Fakültesi adını almıştır. Bu kere de halk arasında, bulunduğu yere izafeten Çapa Hastanesi veya Çapa Tıp Fakültesi adlarıyla tanınmıştır.

Günümüzde 215 profesör, 144 doçent, 26 yardımcı doçent, 155 uzman, 587 uzmanlık öğrencisi, 535 hemşire, 135 teknik personel, 1.063 yardımcı hizmetli ve hastabakıcı ile 392 memurun görev yaptığı tam teşekküllü bir üniversite hastanesi o-larak faaliyetini sürdürmektedir.

NURAN YILDIRIM

İSTANBUL TİYATROSU

1959-1960 sezonu başında, dağılan istanbul Opereti sanatçılarının kurduğu topluluk.

Toto Karaca, Celal Sururi, Muzaffer Hep-güler, Vedat Karaokçu ve Karlo Kapaçelli'nin kurduğu topluluğun müdürlüğünü Lütfullah Sururi, dramaturgluğunu Yusuf Sururi yaptı. Topluluğun ilk oyunu, Elham-ra Sineması'nda sahnelenen *Bulunmaz Pansiyon'dur*. Cari Laufs'dan Ali Sururi'nin uyarladığı, Toto Karaca'nın sahneye koyduğu oyunda, Celal Sururi, Toto Karaca, Ali Sururi, Vedat Karaokçu, Muzaffer Hep-

İSTANBUL TRAMVAY AMELESİ 242

243

İSTANBUL TÜRKÇESİ

ma koşullarının düzeltilmesi ve ücretlerinin artırılması amacıyla, Mütareke döneminde birtakım direnişler yapmışlardır. Vatman İttihadı Cemiyeti'nden bir delege, İştirakçi Hilmi'nin(->) Türkiye Sosyalist Fırkası'na (TSF) başvurarak yardım istemiştir. Şirketle anlaşma sağlanamayınca, 10 Mayıs 1920'de Şişli, Beşiktaş ve Aksaray depolarında ve Tünel işletmesi'nde greve gidilmiş, 4 gün sonra, işçilerin istekleri kabul edilmiştir.

Bu olay sırasında, Fransız şirket yöneticilerine karşı İngiliz işgal kuvvetlerinin gizli desteğini sağlayan iştirakçi Hilmi, işçiler arasında büyük bir prestij

kazanmıştır. Fakat tramvay amelesinin şirketten yakınmaları devam etmiş ve birkaç kere grevin eşiğine gelinmiştir. 1922 yaz başında, yine TSF'nin yani İştirakçi Hilmi'nin yardımıyla kalkışılan bir tramvay grevi başarısızlıkla sonuçlanınca, çoğu tramvaycılar bu partiden ayrılarak Şakir Rasim'le birlikte Müstakil Sosyalist Fırkası'na geçmişlerdir (bak. istanbul Umum Amele Birliği).

Bu örgütün de pek varlık gösterememesi üzerine, 1923 Aralık başında, İstanbul İşçi Tesanüt ve Teavün Cemiyeti (yani da-

Tramvay
işçileri
grevinde
işçiler
bir arada,
1921.

Çelik Gülersoy,
*Tramvay
istanbul'du,*
ist., 1989

TETTVArşivi

istanbul Tiyatrosu'nun *Zoraki Asker* oyunundan bir sahne. *Ekrem Dümer arşivi*

güler, Asuman Arsan, Kenan Büke, Alev Suriri, Sedat Demir, İlhan Daner, Belkıs Fırat (Dilligil), Nurten Atakmen, Doğan Evin, İsmail Çavlı ve Melahat Günay rol almıştı.

. Topluluk *Aşık Misafir, Acemi Çaylaklar, imam Geldi mi?, Acaba Hangisi?, Şöminedeki Ceset, Köpek Kırpıcısı, Camba-zoğlu, Enehtaru Bendedur, Ayıptır Söylemesi, Man Kedisi, Mister Veli Van, Çılgın Yenge, Çapkın Bakkal, Varan 3 (Rahmet Efendi Ailesi), Karım ve Sevgilim, Yumurcak, Leyleğin Ömrü, Zoraki Asker, Evlenme Tarifesi, Dişi Gazoz adlı* oyunlarla seyirci karşısına çıktı. Topluluk, 1972-1974 sezonunda, daha sonra Gülriz Sururi-En-gin Cezzar Tiyatrosu'nun da kullandığı Gü-müşsuyu'nda bir işhanında tiyatroya dönüştürülen salonda oyunlarını sahneledi. Özellikle 1960'lı yıllarda İstanbul tiyatro ortamında, seyircinin büyük beğenisini ve ilgisini toplayan İstanbul Tiyatrosu 1973'te dağıldı. Daha çok, Batı'da ilgi u-yandıran komedi ve vodvilleri uyarlayarak sahneye çıkaran toplulukta, İlhan Daner, Ekrem Dümer, Suzan Avcı, Selim Na-şit Özcan, Ayşen Gruda, Orhan Alkan, Zafer Önen, Ahmet Üstel, Doğu Erkan, Semra Karaca., Saime Bekbay, Sevim Çalış-gir, Hakan Karakaş, Suzan Uztan, Aynur Yetkin, Timuçin Caymaz gibi birçok sanatçı görev aldı.

1973-1974 sezonunda, topluluğun çalışanlarından bir bölümü Yeni İstanbul Tiyatrosu'nu kurdu. Ancak, bu topluluk bir süre sonra dağıldı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

İSTANBUL TRAMVAY AMELESİ CEMİYETİ

Önceleri vagonları atla çeldikken, I. Dünya Savaşı başlarında elektrikli hale getirilen İstanbul Tramvayları, bir Fransız-Bel-çika şirketi tarafından işletilmekteydi. II. Meşrutiyet'te hemen bir yardım sandığı kurdukları anlaşılan tramvay işçileri, çalış-

yanışma ve yardımlaşma derneği) adıyla genel bir sendika kurulmasına kalkışılmış, ancak bu girişim yürümeyince, altı ay kadar sonra (20 Mayıs 1924'te) genel kapsamdan vazgeçilerek yeni bir tüzük yapılmış ve İstanbul Tramvay Şirketi İşçileri Tesevüt ve Teavün Cemiyeti adını taşıyan sendikanın üyeliği tramvaycılarla sınırlandırılmıştır (Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımları [1908-1925], 2 Belgeler*, (İst., 1991). Reis, İsmail Münir Bey'dir. Bu yönetim altında görülen ilk işçi hareketi, 1924 Temmuz başında, bir biletçinin işten çıkarılması üzerine Beşiktaş hatlarında patlak veren 4 saatlik bir grevdir. Merkez kumandanının grevci işçilerin üzerine asker göndermesiyle olay bastırılmıştır.

1924 güzünde, bu örgüte rakip bir solcu sendikalar birliği kurulmuştur: Amele Teali Cemiyeti(->). Amele Teali Cemiyeti'nin kuruluşuna, basım, doldurma boşaltma işçileri ve tütüncülerin yamsıra tramvaycılar da katılmıştır. Bundan böyle tramvay işçileri iki ayrı örgüte ayrılmışlardır.

1925 Ocak sonlarında, 550 ameleli temsil eden 23 murahhasın katılımıyla Tramvay İşçileri Cemiyeti'nin kongresi yapıldığında, bu örgütün başkanı, aynı zamanda Halk Fırkası İstanbul mutemedi olan Sûdi Bey'di.

Öte yandan, Amele Teali Cemiyeti'nin girişimiyle, hükümetçe hazırlanmakta olan yeni Mesai Kanunu tasarısını tartışmak için 20 Şubat 1925'te toplanan (30.000 işçiyi temsil eden) 150 kişilik bir kongrede, 1.500'ü örgütlü 3.000 tramvaycının da delegelerinin bulunduğu iddia edilmiştir.

Yasadışı Türkiye Komünist Fırkası İstanbul Vilayet Komitesi'nin organı *Kızıl İstanbul* gazetesinin Ocak 1933'te çıkan 41. sayısında "Tramvay amelesinden I..." imzalı bir mektup, vergilerin aşırılığından ve örgütsüzlükten yakınmaktadır. 9 Haziran 1935 tarihli *Cumhuriyet*'te ise, Tramvay Sosyeta İşçileri Tesevüt ve Teavün Kurumu'nun tekrar

kurulduğu, yeni bir i-dare heyetinin seçildiği, Fuat Çamay'ın başkan olduğu ve cemiyet (yani dernek) iken şimdi kurum diye adlandırılan sendikanın 27 yıldır sandıkta biriken paralarını Tayyare Kurumu'na bağışladığı haber verilmektedir. Anlaşılan, bu örgüt de Cum-

huriyet Halk Partisi'nin (CHP) denetim altında tuttuğu kuruluşlar arasına girmiştir. Türkiye Komünist Partisi (TKP) merkez organı *Orak Çekiç* gazetesinin 7 Kasım 1936'da çıkan 12-21. sayısında, "Tramvay Şirketi'nin Soygunculuğuna Son Verilmeli" başlığı altında, "bu yabancı sermaye ve müessese"nin olur olmaz bahanelerle işçilerinden para cezalan kestiği, böylelikle hem onları soyduğu hem de vergi kaçırdığı belirtilerek belediye ile Nafia (Bayındırlık) Bakanlığı'nın bu şirketi satın almaları istenmektedir. Gerçekten de, Haziran 1939' da şirket 169.000 İngiliz Lirası'na satın alınarak devletleştirilmiştir.

METE TUNCAY

İSTANBUL TÜKKÇESİ

İstanbul Türkçesi, istanbul'da konuşulan Türkçe yanında, yazı dilimizi oluşturan standart Türkçe, yüzyıllar boyunca Türk şair ve yazarlarının kalemiyle oluşan Türkçe anlamında da kullanılır.

istanbul Türkçesi yanında, bir de adından pek söz edilmeyen istanbul ağzı vardır. Türkiye Türkçesinin diğer ağızları arasında kendine has fonetik ve leksikolojik özelliklere sahip ve bugün tam tespit edilemeden kaybolmaya başlayan bu ağız, bir nezaket, zarafet, görgü ve kültürü kendilerinin çok doğal bir parçası haline getirerek özümsemiş hanımlar tarafından yaşatılmaktadır. Genellikle İstanbul ağzı veya İstanbul Türkçesi denirken bürokratların, medrese ulemasının, öğretmen ve öğretilerin yerleştikleri Aksaray, Fatih semtlerinde konuşulan ağız kastedilir. Mehmed Akif de İstanbul'un en doğru ve güzel Türkçesi olarak Sofular Mahallesi'ndeki Naci Efendi edebiyatını aşamayan yerli hanımların konuştuğu Türkçeyi gösterirmiş.

İstanbul'un her mahallesinde, her semtinde bütün halkın aynı ağzı konuştuğu da söylenemez. Semtlere göre, halk sınıflarına göre telaffuz farklılıkları gösteren ağızlar, yazdıkları dille konuşmayan insanlar vardır. Bir Galatalı, Kasımpaşalı, Şişlili, Aksaraylı, Üsküdarlı, Samatyalıyı telaffuzundan, kullandığı deyim ve argodan ayırt etmek mümkün olabilir. Bir semtte ünlü harfler vurgulanarak "gido'rlar" denirken bir semtte sessiz harfler vurgulanarak "gi-diyollar" denir. Kimisi "gelacak", kimisi "gelicek" der. Bir tarafta "alicek, domates, şemşek, köy, gidicim, alın, mutfak, dı-var, araşmak" diğer tarafta "alıcak, doma-tis, şimşek, kov, gidecem, arın, mutbak, duvar, ûraşmak" denir. Bugün ses yapısı ve anlamı aynı kelimelerden bazdan İstanbullu tarafından "yiyecek dokanmak" (zarar vermek), "kilim dokunmak" (örmek), "çamaşırı yıkıyor, duvar yıkıyor" örneklerinde olduğu gibi ayırt edilerek söylenir.

Bugün iletişim araçları, eğitim ve farklı sebeplerle telaffuzunu bozmamış, o ağza sahip birini bulmak çok zordur. Yazı da bize bu konuda yardımcı olamaz. Yazılı metinlerden de o dönemin yazı dili ve konuşma dili arasında farklılıklar olduğu için konuşma dili hakkında bilgi edinemeyiz. Bu ağız ile yazı dili olarak kabul edilen istanbul Türkçesi arasında da fark-

lılıklar vardır. Gerçekte İstanbul ağzını tam olarak aksettirmeyen İstanbul Türkçesi dediğimiz bir yazı dili vardır. Kabul edilen yazı dili hiçbir yerde tamamıyla söylenmeyen fakat her yerde söylenmesi arzu edilen ideal bir şekildir. Bir başka söyleyişle İstanbul ağzı, Anadolu ve Rumeli ağızlarının en gelişmiş ve ahenkli olanıdır.

Öncelikle İstanbul'da hangi dillerin nerelerde konuşulduğunu, çeşitli semtlere göre farklılıklar gösteren ağızların varlığını belirtmek gerekir. Şehrin oluşumu bir bakıma Türkçenin buradaki gelişmesini de ortaya koyar. İstanbul Türkçesinin İstanbul'un hangi bölgelerinde hangi dillerden veya Türkçenin hangi ağızlarından etkilendiğini, geliştiğini ve değişikliğe uğradığını görme açısından fetihten bu yana yerleşim faaliyetlerini ve değişiklikleri görmek yararlı olacaktır.

İstanbul Türkçesinin tarihini araştırmaya çalıştığımızda en azından bu şehrin Türklerin eline geçtiği 1453'e kadar gitmek gerekir. Şehir, II. Mehmed (Fatih) tarafından düşürüldüğü zaman yerli halkın bir kısmı Ayasofya'ya sığınmış, bir kısmı deniz araçlarıyla Marmara'ya açılmış, bir kısmı da Galata'ya geçmiştir. Bundan dolayı Fatih Konstantinopolis'i bomboş bulmuştur. Bu boşluk bizim açımızdan şehrin adıyla anılan bir İstanbul Türkçesinin tarihini de teşkil etmesi ve yapılanması bakımından önemlidir. Şehirle birlikte Türkçe de İstanbul Türkçesi adıyla farklı bir mecra kazanır.

Yapılanma hareketinde Fatih ilk hareket olarak yurtlarından uzaklaşan Bizanslıların geri dönmesini, kalanların da yerlerinden ayrılmamalarını ister. Bundan sonra Anadolu ve Rumeli'deki bazı yerlerin bir kısım ahalisini (Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler) buraya naklettirir. Kentteki evler onları ele geçirenlere veya dışarıdan gelenlere mülk olarak dağıtılır. Rum ahaliye, hattâ sultanın hissesine düşen esirlere mahalleler, ordu mensuplarına ve tarikat ehline de evler ve manastırlar tahsis edilir. Fatih'ten sonra da İstanbul' un göçler yoluyla nüfusunun çoğaltılması politikası devam ettirilir. Yerleştikleri mahallelere, bir kısmı bugüne kadar kalan, adlar veren bu iki grup Beyazıt ve Aksaray çevresine iskân edilmişlerdir. Fetih'ten sonra Konya ve Karaman'dan getirilen gruplar burada yerleştirilmişlerdir. Aksaray adı da Orta Anadolu'daki Aksaray' dan gelir. Bugünkü Samatya'ya Ermeniler, Marmara kıyılarına daha çok Rumlar, Galata'ya da yine İzmirli Rumlar iskân edilmişlerdir. Galata ve istanbul surları dışında Eyüb Sultan İmareti çevresine Bursa' dan gelenler, Tophane çevresine Samsun ve Sinop'tan gelenler yerleşir. Türklerin çoğunlukta olduğu

köyler Anadoluhisa-rı ve Rumelihisarı, Kanlıca, Beykoz, Rumelikavağı ve Yeniköy'dür.

17. yy'da Haliç'te yerleşme alanları büyür ve Eyüp gelişerek surlara yaklaşır. Karşı yakada Kasımpaşa, Hasköy, Piripaşa, Sütlüce kıyı boyunca birbirlerine yaklaşır. Yedikule'nin dışında Türklerin oturdukları

rı büyük bir mahalle ortaya çıkar. Galata surlarından öteye Türkler yerleşmeye başlamış, Tünelle Galatasaray'ın Marmara yakasına doğru olan gelişme hızlanmıştır. Bizanslılar döneminde Sirkeci ve Haliç sahillerindeki Latinler, Türkler geldikten sonra faaliyet merkezlerini *Galatasaray'a* taşımışlardır. IV. Mehmed döneminde (1648-1687) Beşiktaş giderek büyür. Yahudiler Kuruçeşme, Kuzguncuk ve Ortaköy'de; Rumlar Çengelköy, Arnavutköy ve İstinye'nin kuzeyindeki köylerde çoğunluktadır.

Şehrin bölümlenmesi de aşağı yukarı ortaya çıkmıştır. Nüfusun yüzde 40'ı Müslüman olmayanlardan oluşuyordu. Müslüman olmayanların başında genellikle İstanbul'un eski halkı olmayan Rumlar gelmektedir. Fetih'ten sonra Bizanslı halk çokluk Rumeli kentlerine gitmiş, buna karşılık Adalar'dan ve Anadolu'dan Rumlar getirilip Haliç (Fenerle Cibali arasına) ve Marmara (Kumkapı ve Samatya) sahillerine yerleştirilmişti. Galata'da da Rumlar çoğunlukta idi. Bunlar eskiden gelmiş İzmir ve Trabzon Rumlarıydı. Ayrıca yine *Galata'* ya İspanya Arapları da yerleştirilmişti. Eski Galatalıların bir kısmı da surların dışında oturmayı tercih edip, Beyoğlu, Galatasaray ve Taksim'e yerleşerek şehri genişlettiler. Rumların büyük bir bölümü de Kasımpaşa, Tophane ve Hasköy'deydi. Yine deniz kıyısındaki bütün semtlerde (Çengelköy, Kuzguncuk, Kuruçeşme, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere vb) Rum mahallelerine tesadüf edilirdi.

Ermeniler daha çok Marmara kıyılarına yerleşmişlerdi. Samatya'dan Kumkapı' ya kadar bütün sahil boyunca, Boğaz sahilinde Beşiktaş'la Kuruçeşme arasında ve Üsküdar'da Ermeni mahalleleri vardı.

Yahudilerin Bizans döneminden itibaren Sirkeci'den başlayarak Haliç sahillerinde ve Boğaziçi'nde yerleşmiş olduklarını biliyoruz: Bahçekapı ve civarı, Hasköy, Balat, Ayazmakapı, Cibali, Kasımpaşa, Galata, Beşiktaş, Ortaköy, Üsküdar.

Bunların dışında Arnavutları Arnavutköy'de görüyoruz. Diğer azınlık grupları arasında en önemlisi Levantenlerdir. Bunlar esas itibarıyla Galata'nın yukarı mahallelerinde ve *Galata* surları dışında gelişmeye başlayan Pera'da yerleşmiş bulunuyorlardı. Büyük gruplar halinde olmasalar da Çerkez, Gürcü ve Boşnakları da saymak gerekir. Bunlar gerek kurdukları mahallelerle, gerekse konaklarda hizmetli olarak çalışarak Türkçeyi etkilemişlerdir. Yine bu büyük şehirde Fars (Kapalıçarşı'da ve Üsküdar'da), Fransız, İtalyan, Beyaz Rus vb bulunuyordu. Bu azınlık grupların yerleşmeleri II. Dünya Savaşı'na kadar aynı

kalmıştır.

Yukarıda verilen kısa bilgiler ışığında görüldüğü gibi İstanbul çok renkli, zengin, çeşitliliklerin bol olduğu bir görünüm arz eder. Bu büyük şehrin dili Türkçedir ve saydan gruplar dillerini konuşur; özellikle de Rumlar ve Ermeniler konuşmakla kalmaz yazarlardı. Okulları ve matbaaları vardı. Yine 15. yy İstanbul'unda Roman-yot diye adınan bir Musevi cemaati Yunan-

İstanbul Türkçesi

244

245

İSTANBUL TÜRKÇESİ

ca konuşurdu. Daha sonra bu Yunancanın yerini İspanya ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinden gelen Musevilerle birlikte Türk-çeyi İspanyolcanın Kastilya ağızı etkilemeye başlar. Bunların 19. yy'daki eğitim reformlarıyla Fransızca'yı kullanmaya baş-lamaları Türkçenin de içten içe etkilenmesine yol açar. İtalya'nın her tarafından yeni bir hayat aramak için şivelerini de taşıyarak gelen İtalyanlar; azımsanamayacak sayıdaki Bulgarlar; Bizans'tan miras Ceno-valı (bunlara daha sonra Kırım'ın fethinden sonra gelen Cenevizliler de eklenir), Venedikli, Toskanalı koloniler; Arnavutlar; Araplar; Sırlar; İranlılar (özellikle Üsküdar'da yerleşmişlerdi); kendilerine özgü zengin argolu bir dil dağarcığı olan Çingeneler İstanbul'da bir dil zenginliği yaratmışlardı. Bilindiği üzere Karagöz perdesinde bütün bu dil ve ağız zenginliğini görmek mümkündür. Kısa zamanda çok yönlü bir etki altında kalan, hızla gelişimine, değişimine devam eden Türkçeye, Rumca, Ermenice, Kastilyanca, İtalyanca, Sırpça kelimeler girer. Türkçe'nin bu dillerden etkilenmesinin yanında onların birbirlerinden etkilenmesini de görürüz. Bu etkilenme sonucunda bazen bir kelime dolaylı yoldan Türkçeye girer. Mesela Venediklilerin dilindeki "coverta" Arnavutçada "güverte" olmuş ve Türkçeye de buradan geçmiştir. Aynı anlamdaki bir kelimenin farklı dillerdeki şekilleriyle de bir zenginlik yaratacak şekilde dilimize girdiğini görürüz. Dilimizde "çocuk" kelimesi varken Arapçanın "veled"ini Ermenice'nin "bız-dık"ını da almayı ihmal etmemişiz. Dil, kelimeler yanında fonetik bakımdan da bu dillerden etkilenir ve böylece İstanbul ağızı oluşur, İstanbul ağızındaki deyim ve argo zenginliğinin bellibaşlı sebeplerinden birisi de budur.

Türkçe tarih boyunca çok geniş bir coğrafi sahada gelişmiş, işlenmiştir. Nihad Sami Banarlı'nın dediği gibi bir imparatorluk dili olmuştur. Çok az dilde görülen bir şekilde muhtelif lehçe ve şivelere, şiveler de kendi içlerinde ağızlara, ayrılmıştır. Bu a-rada pek çok dille karşılaşmış ve bunlarla dil alışverişinde bulunmuştur. Din ve edebiyat yoluyla

Arapça ve Farsçadan kelime, gramer şekilleri almıştır. Bir dilin milli olan unsurları iç yapıyı oluşturan ses ve gramer yapısıdır. Başka dillerden kelimelerin alınması normaldir, ancak gramer kuralları alındığında dilin iç yapısı bozulur ve sadeliği kaybolur. Türkçe de böyle u-zun bir dönem yaşamış ve yazı dili dengesini yitirmiş suni bir yapıya bürünmüş; kelime, deyim, terim yanında Arapça, Farsça gramer kurallarıyla dolmuştur. Dilimiz bu sebeple kolaylıkla anlaşılamayan bir hale gelmiş, yazı dili ile konuşma dili arasında farklılıklar doğmuştur; hattâ yazarlar yazarken kullandıkları dili her ne kadar etkilenseler de konuşurken kullanmamışlardır. Yine de bir dil şuuruyla yazı dilinde fiiller ve çekimleri korunmuştur. Özellikle Muallim Naci'nin ölümünden sonra Türkçe Şark devresini tamamlamış ve Batı'ya açılmıştır. Ülkemizde Batı sistemiyle eğitim veren okullar açılmıştır. Tan-

zimat döneminde ve ondan önce, dil ö-zellikle de onun yapısı üzerinde çalışmalar başlamıştır. Münif Paşa, Reşid Paşa vb sadeleştirme, daha doğrusu Türkçeleştirme hareketinin öncüleri olmuştur. Alfabe değişikliği, yabancı gramer kurallarının atılması gibi konularda fikirler ileri sürmüşlerdir. Servet-i Fünun hareketi Türkçeleştirme hareketini öldürmüştür. Tabii dü i-le suni dili birleştirmek yerine birbirinden daha çok uzaklaşmasına sebep olmuşlardır. Onlardan sonra gelen Fecr-i Âti yazarları da kendilerinden önce gelenleri tekrar etmişlerdir. Cümle, fiil çekimi hataları yaparlar.

Türkçeyi müdafaa edenler hemen hemen yabancı dillerle karşılaşmaya başladığımız eski Türkçe döneminden itibaren çıkmıştır. Türkçeci adını verdiğimiz bu kişileri Tanzimat'la birlikte de görürüz. Başlangıçta çok kuvvetli bir cereyan başlata-masalar da daha sonraki çalışmaların hazırlayıcıları olmuşlardır. Türkçeleştirme hareketi 1908'den itibaren kuvvetlenmiş "yeni lisan" ve "milli edebiyat" görüşlerinin hâkim olması, 1918'lerde ortaya çıkan yeni nesille başarıya ulaşmıştır. Ziya Gökalp ve Ömer Seyfeddin *Genç Kalemler Mec-muası*'nda. "yeni lisan" hareketini başlatmışlar ve başarılı olmuşlardır. Onlar milli bir edebiyat için milli bir dilin gerektiğine inanmışlar ve yazı dili ile konuşma dili arasındaki farkı ortadan kaldırmışlardır. Örnek gösterdikleri konuşma dili de baştan beri adından bahsettiğimiz istanbul ağzı olmuştur, istanbul'da belirtildiği üzere farklı konuşma bölgeleri vardır. Ömer Seyfeddin'e göre, eski edebiyat taraftan o-lan terkipçi şairler, ulema ve softalar; eski ıstılahçı hocalar, Babîlî üslubunu yaşatan muhafazakâr memurlar, ikinci sınıf halk, Tanzimat eğitiminden geçmiş kadınlar, Tanzimat eğitimiyle kuvvetli tahsil görmeyen kadınlar, yabancılar, Anadolu'dan gelen Türkler farklı farklı konuşma bölgeleri oluştururlar. Ancak yine belirttiğimiz gibi yazı dili olarak kullanılan bu ağız değil, örnek alınan *ağzın* ideal bir şekli, istanbul Türkçesidir. Elbette başarılı olmalarının sebebi onlann da suni bir dil meydana getirmesi değil, gerçekte halkın konuştuğu bir

dili ön plana çıkarmalarıydı, istanbul ağzını seçmelerinin Arapça ve Farsça terkiplerin, edatların daha az kullanılması, tabii bir eda ile konuşulması yanında en önemli sebebi istanbul'un milli, dini ve ilmi bir merkez, bir kültür merkezi olmasıdır. Halife ve sultanın, Darülfünun'un burada bulunması da sebepler arasındadır. Onlar dilde, yabancı dillerin gramer kaidelerinin bulunmaması gereği üzerinde ısrarla dururlar. Elbette istanbul ağzında da "hiss-i kable'l-vuku", "halet-ru-hiyye", "sadrazam", "şeyhülislam" gibi terkipler, ilme ve fenne dair terimler yer alıyordu ve bunlar normaldi. Yazdıkları gibi konuşmaya çalışan veya aldıkları Arapça eğitimle her kelimeyi Arapça kurallara uydurmaya çalışan softa ve ulema ile alay e-der ve onların ne konuşma ne de yazı dillerinin kabul edilemeyeceğini belirtirler. Onların bu her kelimeyi Arapça kaideye

uydurmasıyla ilgili bir anekdot şöyledir: Bir kadın bir mektup zarfının üstünü bir hocaya okutmak istemiş. Hoca zarfı eline almış, okumuş. demiş ki "Minne sol şey ki (süttire) örtülür (muttasiran) ısrar ederek (felegannehu) bunun irabda mahali yok..." Kadın şaşmış "Ayol hoca efendi. Zarfın üstü Türkçe yazılıydı" demiş. Softanın ayrı ayrı Arapça kurallara göre okuyup mana çıkardığı cümle Türkçe "Manastır mutasarrıflığına" imiş.

istanbul ağzının (özellikle yerli münevver halkın konuştuğu ağız) özellikleri şunlardır:

Ünlüler

a (Normal a): Tek bir söylenişe sahip olmayıp kısmen açık, kısmen de kapalı arasında çeşitli şekillere sahip bir ünlüdür, -dan, -da eklerinde bu sesi görürüz.

I) Kapalı a: Dil ve dudaklar sesin teşekkülünde gevşektir. Teşekküllerinde hava için dar bir geçit bulunan "v, f, z, s, j" gibi sessiz harflerin yanında görülür: "fazla", "vazife", "sarı" vb.

H) Açık a: 1. Türkçeye girerken asli şekillerinde "a" sesinden sonra Türkçede bulunmayan "ayın" gibi sessizlerin düştüğü durumlarda görülür. Bazı, yani, talim vb. 2- Ön damağın orta damağa yakın kısmında teşekkül eder. Türkçe olmayan kelimelerde "palatal l" yanında görülür: "Kalb" vb.

III) Yan Uzun a: Kapalı bir uzunlukta söylenir: "Edibâne", "sâdâbâd" vb.

IV) Uzun a: Türkçede olmayıp yabancı kökenli kelimelerde, özellikle Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerde vardır: "Âlim", "galip" vb.

V) Derin a: Özellikle istanbul ağzında hemen hiç kullanılmayan "ğ"nin düşme

siyle dilin tamamen geriye çekilip dil arka
sının biraz kabarması sonucu telaffuz e-
dilir: "Bâlamak" (bağlamak), "sâlamak"
(sağlamak) vb.

VI) *ince a*: "Dikkât", "hakikât" gibi ke-
limelerde görülen "a" "e" arasında teşekkül
eder.

e: *Yazı dili* olarak kabul edilen istanbul Türkçesinde bir tek açık "e" olduğu
söylenmesine rağmen *ağızda* "e" sesinin farklı telaffuzları olduğunu
görürüz.

I) *Kapalı e*: "i"ye yakın bir söyleyişe
sahiptir: "Kedi", "gece" vb.

II) *Açık e*: Yer yer kendi içinde de açık
ve çok açık olmak üzere ikiye ayrılabilir
lecek bu "e", özellikle açık hecelerdeki
(eve, evde vb) ve bilhassa kelimenin son
sesi durumunda bulunan "n"den önceki
"e"lerdir (gelen, evden vb). Bu "e"nin te-
şekkülünde çene daha açık, dil hafifçe yu-
karı kalkıktır.

i: ince sırada dar bir vokaldir. Çok bariz farklarla olmasa da üç çeşit "i" vardır.

I) *Dar, Kısa i*: Dar ve gergin olarak
ön damakta teşekkül eder: "Bin", "insan".

II) *Yan Uzun i*: "Derin", "iki" gibi ör-
neklerde görülen bu "F"ler arasında bile
çok belli olmasa da farklılıklar vardır. "Gi-
bi" kelimesinin ilk hecesindeki "i"nin te-
laffuzu esnasında dil biraz geride ve düz
olarak durur, dil oyukluğu hemen hemen

olmaz, ikinci hecesindeki "i" ise önde telaffuz edilir ve çene kemiği daha açıktır.
Dilin ön kısmı hafif gerilerek biraz kalkar.

İÜ) *Uzun i*: 1- Özellikle "ğ"nin düşmesi sonucu ortaya çıkar: "Cînemek" (çiğnemek),
"îne" "iğne" vb. Bunun dışında Türkçe kelimelerde asli bir uzun "i"
görülmez. 2- Yabancı kelimelerde sıkça kullanılır: "Resmî", "rakîb"
vb. Bu "i"ler halk arasında normal "i"ye yaklaştırılmaktadır.

ı: *Kaim sırada*, bir vokaldir. Normalden kısa bir vokaldir. Genel itibariyle dar "i"nin
teşekkül yerinden başlayarak dil ve dil ucunun biraz daha geriye
çekilmesi ve bu arada dilin orta kısmının sert üst damağa
yaklaşmasıyla oluşur: "Kıl", "açılmak" vb. "ğ" ile birlikte
bulunduğunda bu sesin düşmesinden dolayı asli olmayan bir u-zunluk
meydana gelir: "Sî" (sığ), "çî" (çığ) vb. "I" sesi çok kere bir hece
yükünü ta-şıyamayarak yerini "i"ye bırakır: "inanmak" (inanmak).

Yabancı dilden Türkçeye geçen ve sonunda Türkçe kelimelerde bir arada bulunmayan çift konsonantları taşıyan kelimelerde bu iki sessiz harf arasında türetilen "ı" çok daha kapalıdır: "Akı" (akıl), "vakt" (vakit) vb.

o: Kalın sırada, geniş yuvarlak bir ünlüdür. Genel olarak açıktır, "ğ" ile birlikte bulunduğu yerlerde "ğ"nin düşmesine paralel olarak "o" sesinde daha bir açıklık ve uzama meydana gelir: "olan" (oğlan), "dömak" (doğmak) vb. Bir de kapalı "o" dan bahsedilebilir. Batı dillerinden alınan ve bünyesinde ikinci heceden itibaren o bulunduran kelimeler, istanbul ağzında ikinci heceden itibaren -yor eki istisna olmak üzere "o" sesi bulunmamasına rağmen "o"lu söylenirler: "Vapor" (vapur), "Avropa" (Avrupa) vb.

u: Kalın sırada, dar yuvarlak bir ünlüdür: "Bunu", "kul" vb. Bir de özellikle Arapça ve Farsçadan dilimize geçen kelimelerde uzun "u" (û) bulunur: "Usûl", "me-lûl" vb.

ö: Kalın sırada, geniş yuvarlak bir ünlüdür. Bu ünlü de diğer ünlülerde olduğu gibi yanında bulunan ünsüz harflere göre farklı telaffuzlar kazanır. Mesela "göz ö-nünde" kelimesinde bu zenginliği ve farklılığı yaşarız. "z"nin yanında bulunan "ö"de bir kapallık söz konusu iken, ikincisinde bir açık telaffuz vardır. "ğ"nin düşmesiyle bu sesin de uzun şekli görülür: "öle" (öğle), "örenmek" (öğrenmek) vb.

ü: ince sırada, dar yuvarlak bir ünlüdür: "Düşüyor" vb. Bir de "i" ve "ü" arasında Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçe-si döneminde görülen ve yuvarlak söylenen "gelür", "gidüp" gibi kelimelerdeki "ü"ler, ses ahengine göre "i"leşmiş ve biraz dar olarak telaffuz edilirler.

Ünsüzler

ç, ç/ş: "ç" ile biten bir kelimeye "t" sesi ile başlayan bir ek geldiğinde "ç" sesinin bazı yerlerde "ş" olduğu görülür: "Göştü" (göçtü), "kaştı" (kaçtı) vb.

g, ğ, ğ: Bunlardan ilk ikisi temas derecesi tam olan ünsüzlerdir. Teşekkülü esnasında bütün uzuvlar kapalıdır.

g Ünsüzü: 1) Kendisinden önce bir ünsüzle biten heceye gelirse yumuşamaz:

"Azgın", "dargın" vb. 2) Bazen iki vokal arasında kaldığı zaman yanındaki vokallere benzeşerek yumuşayıp "ğ" olur; "ğ" nin telaffuzunda ise uzuvlar hava için dar bir geçit bırakırlar. *Yazıda* mevcut olduğu halde istanbul ağzında "ğ" ünsüzü daima ortadan kalkar veya çok hafifleyerek kendinden önce gelen ünlünün uzamasına sebep olur: "Yourt" (yoğurt), "böaz" (boğaz) vb. Bazen "ğ"nin düşmesiyle yan yana gelen vokaller de birleşerek tek uzun bir ünsüz meydana getirirler: "Asının" (ağasının), "oldu" (olduğu) vb. Bazen de g>ğ değişiminden sonra "ğ"nin "v" veya "y" ünsüzlerine dönüştüğü görülür: "Kovmak", "dövmek", "eyri-eri" vb. 3) Bazen de "y" veya "v" sesine değişir. Özellikle (u, a), (a, u), (e, ü) gibi bir geniş dar ve bir dar yuvarlak ünlü

arasında kalan "g¹" "v" olur: "Taguk>tavuk", "kügey>gü-vey". "e", "ü" veya "i" harfleri arasına geldiğinde de bu sesin "y" olduğuna rastlanıyor. "Ege>eye", "dügün>düyün", "Egin-li>Eyinli" vb. 4) istanbul Türkçesinde olduğu gibi istanbul ağzında da "g" ile biten kelime yoktur. Sonda bulunan "g" yerini "ğ"ye bırakır ve bu da düşerek kendinden önceki vokali uzatır: "Da" (dağ), "bâ" (bağ) vb.

h: istanbul ağzında tek bir "h" sesi vardır. Halbuki bünyesindeki kelimelerde üç türlü "h" bulunur, h, h(a), h(ı). Teşekkülünde hava için dar bir geçit vardır. Çok yerde "h" sesi söylenmez, düşer ve kendinden önce gelen ünlünün uzun okunmasına sebep olur veya çok hafif söylenir. 1) Birleşik isimlerde: "kütüpHÂne" (Kütüphane), "müsafirHÂne" (misafirhane) vb. 2) iki ünlü arasında, bir ünlü bir ünsüz arasında, bir ünsüz bir ünlü arasında veya bir ünlüden sonra kelimenin son sesi olduğunda, "Mâmud" (Mahmut), "sabiHa", "kaHvaltı", "allaH", "istirHam", "baHar" vb. 3) Yan yana söylenen kelimelerin ikincisinin ilk harfi ise: "pekHoş", "buHafta", "aHamm" vb.

/.• Temas derecesi hafiftir ve ön damak ünsüzüdür.

l/n Değişmesi: "l" bazen "n" sesinin etkisiyle "n"ye çevrilir: "Bunnar" (bunlar), "odunnuk" (odunluk) vb.

n: Dil ucunun dış yuvalarına temasıyla telaffuz edilip teşekkülünde organların temas derecesi hafiftir. Her ne kadar istanbul ağzında bariz bir "n" (nazal n) sesi bulunmasa da bu "n" de nazaldır ve çok kere "a" sesinin yanında hafifler: "in-saNlar", "soNra" vb. Bir sesli harf önünde bulunan "n"ler bu hafiflemenin dışında kalırlar: "Ana" vb. Bazen de kendisinden sonra gelen dudak ünsüzünün tesiriyle "m"ye çevrilir: "Pembe" (penbe), "ambar" (anbar), "ışkembe" (ışkenbe) vb.

r: Bir dil sesi olup titrektir. Temas derecesi çok hafiftir. Kelimeler de çok hafif bir şekilde telaffuz edilir: "biRkitap", "aRslan" vb.

r/l Değişmesi: Bazı kelimelerde "r" sesinin "l" olduğu görülür: "Zelzele" (zerze-le), "güleş" (güreş) vb.

5, s/z Değişmesi: "Herkez" (herkes), "kiras" (kiraz) vb.

v: Bir diş-dudak ünsüzüdür. Umumiyetle iki vokal arasında düşer: "Oa" (ova), "tauk" (tavuk) vb. Bazen de "f" sesinden sonra düşer: "Af" (afv) vb.

istanbul Türkçesinde ahenk kuralının Türkçe kelimelerde ve eklerinde bir iki istisna dışında tamamıyla işler durumda olduğu konusunda Türkologlar umumiyetle fikir birliği içindedirler. Ancak bu durum istanbul ağzı için geçerli değildir ve özellikle de fiil çekiminde kendini göstermektedir, isim çekiminde de özellikle kalın sırada bir kelimeye "ise, ile, idi, imiş, iken" geldiğinde bu uyumsuzluğu görürüz. Sonu "u" veya "i" ünlüsüyle biten bir kelimeye saydığımız şekiller gelirken bu ünlüler umumiyetle "i"ye döner: "Ku-zîse" (kuzu ise), "kadîle" (kadıyla, kadı Üe) vb.

Hal Ekleri

LokatifEki: Umumiyetle sedalı ünsüzle başlayan şekilleri "-da/-de" kullanılır: "Sırtta", "sütde" vb.

AblatifEki: Bu ekin de umumi olarak sedalı ünsüzle başlayan şekilleri "-dan/ -den" kullanılır: "Uşak dan", "açıktan" vb.

Instrumental Eki: istanbul ağzında "birlikte, beraber" anlamında "ile" edatı ve "-le" instrumentali yanında "-lan/-len, -nan/-nen" şekli sıkça kullanılır: "Ahmet-nen" (Ahmetle) vb. "-le" şeklinin kullanımında da bir ahenksizlik vardır: "Bâr-masîle" (bağırmasıyla) vb.

Ful Çekimi

Görülen Geçmiş Zaman: "dı/-di; -du/dü" şeklinde umumiyetle sedalı ünsüzle başlar. Sedasız bir ünsüzle biten fiile de sedalı şekil getirilmektedir: "Akıldı", "geç-di", "çekdi", "batdı", "tutdu" vb. Bazı yerlerde de dar ince sıradaki şekli hâkimdir: "Kaldîse" (kaldıysa) gibi.

Gelecek Zaman: Gelecek zaman çekiminde tam bir tutarlılık görülmemektedir. Yazı diline kabul ettiğimiz istanbul ağzında "-icî/ -icik" şeklinde görülür: "Gi-dicîm" (gideceğim), "kalicîn" (kalacaksın), "kalicik" (kalacak). Bu şekliyle ünlü uyumuna uymaz. Ancak bazı yerlerde "-ece/-icâ" ekiyle "gidicem" (gideceğim), kalıcâm (kalacağım) veya yine ünlü uyumu dışında kalarak "gelecek", "gelicak" (gelecek) şekilleri de kullanılır.

Şan Kipi: Çok kere uyum dışı olarak ince sıradaki şekli "-se"dir: "Alseydik" (alsaydık), "alseymişin" (alsaymışsın) gibi.

Gerekliklik Kipi: "Malî" şeklinde "alma-lîdim" (almalıydım), "almalîmişim" (almalıymışım), "almalîsem" (almalıysam) vb.

İstek Kipi: I. tekil şahısta ünlü uyumuna girmeyerek ince sırada istek eki kullanılır: "Kalîm" (kalayımı), "gelîm" (geleyim) vb.

Partisipler- Bunların arasında da sedalı karşılıkları olan ünsüzle başlayan eklerin hemen hemen tamamen sedalı şekilleri kullanılır: "Yazdînden" (yazdığından), "aldîçin" (aldığı için) vb.

Vurgu: Vurgu pek çok ağzda ilk hecede yapılmasına karşın istanbul ağzında son hecede olur. Özel adlarda ise ilk hecededir.

İSTANBUL UMUM AMELE

246

247

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Leksikoloji

Kültür merkezi olması dolayısıyla İstanbul ağzında diğer ağızlara oranla yabancı

kökenli kelime sayısı daha fazladır ve günlük konuşmada da bunlar yerini almıştır. Hattâ her ne kadar İstanbul ağzında yabancı gramer kurallarıyla yapılan tamlamalar bulunmuyor dense de daha önce de belirttiğimiz gibi bazı kalıplaşmış terkipler konuşma dilinde de yer alır. Ancak söylediğimiz gibi bunlar kalıplaşmış olanlardır. Yoksa gramer kuralları bozulmadan gerek terkiplerde olsun, gerekse de fiillerde ve çekimlerinde, birleşik fiillerde uygulanmaktadır. Bugünkü gibi tercüme ağzıyla da olsa "kılmak", "olmak", "yapmak" yardımcı fiilleri kullanılmamaktadır. İstanbullu "park etmek" yerine "park yapmak" (park inşa etmek), "telefon etmek" yerine "telefon yapmak" (telefon imal etmek), "çay içmek" yerine "çay almak" (çay satın almak), "pasta yemek" yerine "pasta almak" (pasta satın almak) demez. Yine birbirine hitap ederken "efendim", "hanımefendi" veya "beyefendi" vb yerine "hişt", "lan", "oğlum" sözlerini kullanmaz.

Deyimler, atasözleri, hattâ argo bakımından da İstanbul ağzı büyük bir zenginlik gösterir. Diğer ağızlarımızda görülmeyen, hattâ yazı diline de geçmeyen pek çok örnek vardır. Bu zengin malzemenin bir kısmına Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın, Ahmed Rasim'in eserlerinde rastlamak mümkündür (bak. argo).

Ağızlarımızın kendine has özelliklerini yitirmesinin sebepleri arasında ülkemizdeki çok yönlü gelişme ve değişmeler, iletişim araçlarının (radyo, televizyon vb) çok yaygınlaşması, okuma oranının artması, kültür etkileşimleri sayılabilir. Bunların neticesinde yazı dili ağızlar üzerinde etkili olarak ağızlar arasında bir karışma ve yakınlaşmaya sebep olur. Büyük kente göçten etkilenerek pek çok ağızımızın etkisine maruz kalmış ve İstanbul'da ahenk güzelliğine erişmiş olan, hanımların ağzında daha bir nezaketle, zariflikle yoğrulmuş incelik *kazanan* istanbul ağzı, insanlarımızın bu meziyetlerini maalesef tam koruyamamaları, büyük ölçüde dil terbiyesinden geçmemiş kişilerin eğitim ve öğretim kadrolarında yer almaları ve onların kendi ağız özelliklerini eğitimde kullanmaları sonucu yeterince incelenememiştir... Öncelikle farklı ağızların sonra kendisi örnek alınarak tespit edilen İstanbul Türkçesinin, yani yazı dilimizin etkisinde kalarak dile, güzel konuşmaya verilen ö-nemin, dikkatin de azalmasıyla kendine has özelliklerini yitirmekte hızla yol almaktadır.

Bibi. Şemseddin Sami, "Yeni Lisan ve Edebiyatımız; Tarîk-ı Islah", *Sabah* (3 Ağustos 1314-15 Ağustos 1898); ay, "Lisân-ı Edebîmizin intihabı" *ae*, (10 Ağustos 1314-22 Ağustos 1898); Mahmut Afif, *İstanbul Şivesinin Hususiyetleri Hakkında Bir Tetkik*, İst., 1928; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 19.72, 5-16; E. H. Ayverdi, "İstanbul Türkçesi Üzerine Gözlemler", *Kubbeal-U AkademiMecmuası*, S. 1 (1972), s. 45-52; ay, "İstanbul Türkçesi Üzerine Bir Dil Anketi", *ae*, S. 1 (1972), s. 46; A. S. Levend, *Türkçe-nin Sadeleşme ve Gelişme Evreleri*, Ankara, 1972; K. Bilgegil. "Kaybolan İstanbul Türkçe-

si", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, S. 1, 2, İst., 1972, s. 53-59, 51-56; M. Aksel, "Eski İstanbul Terbiyesi ve Dili", *İstanbul'un Ortası*, Ankara, 1977, s. 170-175; *Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfeddin*, İst., 1984, s. 193-311, 252; D. Aksan, "İstanbul Ağzı Üzerine Gözlemler", *Türkoloji Kongresi Tebliğler-Türk Dili*, İst., 1985, s. 17-23; t. Ortaylı, "İstanbulcuların Dili", *Cumhuriyet*, (Siyaset 85 eki), (22 Eylül 1985), s. 11; H. Çelik, "Genç Kalemler Mecmuasının Sistemantik Tetkiki" (basılmamış yüksek lisans tezi), Van, 1987.

TANJU ORAL-SEYHAN

İSTANBUL UMUM AMELE BİRLİĞİ

1923'te, Türkiye çapında bir sendika federasyonu kurma girişiminde bulunan, ama bunu başaramayan, milliyetçi ve antiko-münist işçi örgütü.

20 Aralık 1922'de kurulan İstanbul Umum Amele Birliği'nin (İUAB) gerçek önderi Şakir Rasim'dir. Giritli bir ailenin İstanbul Harbiyesi'nde okuyan bu çocuğu, hürriyetin ilanında bir öğrenci olayına karıştığı için Trablusgarp'a sürülmüş, V. Meh-med'in (Reşad) (1909) cülusunda çıkarılan genel afla geri dönmüştü. 1914'te, bir Fransız-Belçika şirketine ait olan İstanbul Tramvaylan'nda işe başlamış; 1921 Mayıs'ının başlarında Aksaray Tramvay deposu müdürüyken, tutucu Amele Siyanet Ce-miyeti'ni kurmuştur. Daha sonra, ona karşı mücadele etmek üzere, İştirakçi Hilmi' nin(->) Türkiye Sosyalist Fırkası'na (TSF) giren Şakir Rasim, 8 Mart 1922 kongresinde Hilmi'yi reislikten düşüren harekete katılmış ve onun yerine başkan seçilmiştir. Osmanlı hükümetinin TSF yönetimindeki değişikliği tanımaması üzerine, arkadaşları Hâkimzade Mehmet Nurettin ve Dr. İhsan (Özger) ile birlikte, Müstakil Sosyalist Fırkası'm (MSF) kurmuştur.

TSF olsun, MSF olsun, sendikal nitelikte parti örgütleriydi. Fakat gerek bunlar, gerekse daha soldaki Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, kendi işçi örgütlerim de oluşturmaya çalışıyorlardı. Sağdaki girişimin odağı, Türk Çalışma Cemiyeti, sol-dakininse Türkiye İşçi Derneği'ydi.

İUAB'ye, Türk Çalışma Cemiyeti üyelerinden Mehmet Nurettin reis seçildi; Şakir Rasim de kâtib-i umumi oldu. 1923 yılbaşında Aksaray Tramvay işçileri, İUAB' ye bağlı bir dernek (yani sendika) halinde örgütlendi (bak. İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti); bunu Şişli tramvaycılarını izledi. 10 ay içinde böyle 26 dernek kuruldu.

İUAB, (solcu) rakibi İstanbul İşçi Teşkilatlan Heyet-i Müttehidesi'nin(-t) temsilcileriyle birlikte, kendi delegelerini de İzmir İktisat Kongresi'ne göndermiştir. (Komünistlerce tüccarların bir kukla örgütü olmakla suçlanan İUAB'nin gerçekten bu nitelikte olduğunu, Milli Türk Ticaret Birliği çevreleri de doğruluyor!) İUAB, işçilerin 1923 ilkbaharındaki birleşme girişimlerin baltalamış, bunu gerçekleştirmeye çalışan solcuları da, Türk milliyetçiliği açısından eleştirmiştir. Kendileri 23 Nisan bayramındaki geçit resmine

katılmışlar, "1 Mayıs"ta da, III. Enternasyonal yanlısı gösterilerden ayrı olarak, II. Enternasyonalci kutlamalar yapmışlardır. İUAB, yaz başında yenilenen TBMM seçimlerin-

de Mustafa Kemal Paşa'nın Halk Fırka-sı'nı destekleyerek, azınlık mensubu ve yabancı işçilere karşı tavrı almıştır.

Örgüt, Ağustos 1923'te Bomonti Bira Fabrikası'nda iki günlük başarılı bir grev yönetmiş, eylülün ikinci yansındaki gazete grevinde ise, patronların tarafında olmuştur. Cumhuriyet'in ilanından önceki hafta sırasında İstanbul'u ziyaret eden İngiliz İşçi Partisi önderi Ramsay Mac Donald'ı İUAB ağırlamıştır.

26 Ekim'de toplanan kongrede, İUAB o vakte kadar elde ettiği örgütlenme başarılarını sıralayarak bir tüzük değişikliğiyle, Türkiye Umum Amele Birliği'ne dönüşmek istemiştir. Buna göre, İUAB'ye şu işçi grupları bağlanmış durumdadır: Tramvay ve Elektrik dernekleri, Feriköy-Bomonti Bira Fabrikası Derneği, Haydarpaşa İstasyon Hamalları Derneği, Haliç Vapurları Şirketi Amele ve Müstahdemi Eyüp Sultan Derneği, Ahmediye Dokumacılar Derneği, İstinye İnşaat-ı Bahriye Amelesi Derneği, Kalafat Yeri, Arap Camii İnşaat-ı Bahriye Amelesi dernekleri, Boğazkesen Kaldırımcılar Derneği, Topkapı, Ahırkapı, Beykoz, Kadıköy dernekleri, Beyoğlu Garsonlar Derneği, Galata Türk Tercümanlar Derneği, Tophane ve Deniz İşçileri Tahmil ve Tahliye dernekleri.

Kongre öncesinde, Şakir Rasim, Zonguldak ve Balya Karaaydın madencilerini de örgütlemeye çalışırken, Mehmet Nurettin Bey İUAB'nin geleceği hakkında nabız yoklamak için Ankara'ya gitmişti. Durumu uygun görmemiş olacak ki, kongrede oluşturulan yeni birliğin başkanlığını kabul etmedi. Bunun üzerine, Şakir Rasim örgüte nüfuzlu bir başkan aramaya başladı. Eski Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'e (Or-bay) öneri yapıldı. Rauf Bey bunu kabul etmemekle birlikte, yanında Karabekir ve Refet paşalar olduğu halde birliği ziyaret etti. Bir reis-i sanilik (ikinci başkanlık)

İstanbul Umum Amele Birliği Merkez-i Umumisi anteti (üstte) ve mührü. *Mete Tuncay arşivi*

makamı yaratıldı ve Halk Fırkası istanbul mutemedi Dr. Refik İsmail bu göreve getirildi.

Hükümet, Cemiyetler Kanunu'nün birliğe (federasyona) izin vermediği gerekçesiyle, 1924 ilkbaharında örgütü kapattı. Oysa aynı dönemde, esnaf cemiyetlerinin bir "heyet-i müttehida" (federasyon) oluşturmalarına göz yumuyordu. Dolayısıyla, asıl neden, Şakir Rasim'in o tarihte henüz su yüzüne çıkmamış olmakla birlikte, yıl sonunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası' nı kuracak olan Halk Fırkası içindeki muhaliflere yanaşmış bulunmasıydı. Bibi. M. Tuncay, 1923 *Amele Birliği*, İst., 1989. METE TUNCAY

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İstanbul'un, dolayısıyla Türkiye'nin ilk ü-niversitesidir. Rektörlük makamı ile bazı fakülteleri Beyazıt'ta, kampusu ise Avcı-lar'dadır.

Kuruluş tarihi 1 Ağustos 1933 olmakla birlikte geleneksel anlamda, II. Mehmed' in (Fatih) İstanbul'da tesis ettiği ilk medresenin devamı sayılır. Buna dayalı olarak 5-10 Ekim 1993 arasında kuruluşunun 540. yıldönümü kutlanmıştır. İstanbul'daki 5 ü-niversitenin en büyüğü olan İstanbul Üniversitesi, 1933'te kapatılan Darülfünun' un(->) yerini almıştır.

İstanbul Üniversitesi'nin kurulmasıyla ilgili çalışmalar Cumhuriyet'in ilan edildiği (1923) yıllara dayanır. 1924'te çıkarılan 493 sayılı yasa ile Darülfünun bütçesinin Maarif Vekâleti'nden ayrılması bu çalışmaların ilk adımı sayılır. 1925'te Darülfünun'a hükm-i şahsiyet (tüzel kişilik) tanınması ikinci önemli girişimdir. Eğitim ve öğretim alanında ilkokuldan lise düzeyine değin birçok yeniliğin gündeme geldiği 1923-1928 arasında istanbul Darülfünunu'nun gerek bu alandaki yeniliklere gerekse diğer devrimlere uzak kalması ve yeni rejimin beklediği desteği vermemesi, Cumhuriyet hükümetini Darülfünun konusunda da köklü bir *karara* yöneltti. Hükümet, İstanbul Darülfünunu'nü "Türkiye münevverliğinin beklediği salaha, inkişafa ve terakkiye" ayak uyduramamış, ülkedeki büyük devrimler karşısında sessiz kalmış bir "gözlemci" olarak görmekteydi. Bununla birlikte, ülkenin bu biricik kurumunu, salt siyasal bir değerlendirme ile gözden çıkarmanın da doğru olmadığı kabul ediliyordu.

Bu nedenle, Türkiye'deki yükseköğrenim hizmetlerine ve bilimsel çalışmalara yön verecek bir üniversite devriminin gündeme getirilmesi, laik üniversite öğretimine geçişte, Darülfünun'un yerini alacak yeni bir öğretim kurumunun tesisi benimsendi. Bu amaçla 1930'da, Cenevre Üniversitesi'nce seçilip önerilen Prof. Albert Malc-he, Türkiye'ye davet edildi. Malche uzun bir çalışmadan sonra hazırladığı raporu 1932'de Maarif Vekâleti'ne sundu. Bu rapor, mevcut durumu ile Darülfünun'un yetersizliğini, bilimsel değerde eser çıkarta-maması, basit çevirilerin bile tez kabul e-dilmesi, öğretim üyelerinin ders dışında

İstanbul
Üniversitesi'nin
Beyazıt'taki
merkez
binasının
yukarıdan
görünümü
(üstte) ve
giriş kapısı.

sorumluluk almamaları, tekrardan başka bir metodun uygulanmaması gibi önemli gerekçelerle açıklamaktaydı. Atatürk i-se, İstanbul Üniversitesi projesine büyük önem vermekte ve bu adla kurulacak yeni bir üniversitenin, gerçek anlamda Batılılaşmanın ve bilimsel çağdaşlaşmanın merkezi olabileceği kanısını taşımaktaydı. Malche'in raporu ve Atatürk'ün görüşleri Bakanlar Kurulu'nun gündemine birlikte alındı. 5 Mayıs 1933'te Darülfünun'un kapatılması ile çağdaş yeni bir darülfünunun kurulması kararım içeren hükümet tasarısı TBMM'ye sunuldu. Tasarıda "üniversite" adından söz edilmediği halde Meclis Maarif Komisyonu'nda, "darülfünun" ve "üniversite" sözcüklerinin Türkçe olmadığı, Dil Heyeti'nce öz dilimizde bunların karşılığı bulununcaya kadar, uluslararası bir terim olan "üniversite" adının kullanılması görüşü benimsendi. 31 Mayıs 1933 tarih ve 2250 sayılı yasa ile de, Darülfünun' un kapatılıp, 1 Ağustos'tan itibaren İstanbul Üniversitesi'nin açılması için Maarif Vekâleti görevlendirildi.

Yeni üniversite için Darülfünun öğretim üyelerinden, Avrupa'da öğrenim gören genç kuşaklardan ve yabancı profesörlerden yeni bir kadro oluşturulmasına da ka-

nunda yer verilmişti. Üniversitenin açılması işiyle doğrudan ilgilenen Maarif Vekili Reşid Galib, 1 Ağustos 1933'te bir komisyon kurdu. Bu komisyonda bakanlığın üst düzey yöneticilerinden Rüştü (Uzel), Avni (Başman), Osman (Horasanlı) ile Prof. Kerim (Erim) ve Prof. Malche yer aldı. Komisyon rektörlüğe Dr. Neşet Ömer'i (İrdelp) uygun görürken, öncelikle 4 fakültenin açılması kararlaştırıldı. Bunlardan tıp fakültesinin dekanlığına Dr. Tevfik (Sağlam), edebiyat fakültesi dekanlığına Fuat (Köprülü), hukuk fakültesi dekanlığına Tahir (Taner) ve fen fakültesi dekanlığına da Kerim (Erim) getirildiler.

Komisyon Darülfünun'un 88 profesör, 44 doçent ve 108 başasistan-asistandan oluşan öğretim kadrosundan 157'sini kadro dışı bıraktı. (Bu, tartışmaları yıllarca süren bir haksızlık konusu olmuştur.) Yurtdışından yetkin bilim adamlarının getirtil-mesinde ise, bir rastlantı olarak o yıllarda Almanya'daki faşizmden kaçan Musevi asıllı, sosyal demokrat bilim adamlarının sığınacak ülkeler aramaları nedeniyle iyi bir fırsat yakalandı.

Kuruluş aşamasındaki İstanbul Üniversitesi'nin Batı ölçüleri ile temellendirilme-si bakımından, Almanya ve Avusturya'dan

istanbul üniversitesi

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

gelen 100 dolayındaki profesör ve uzman önemli görevler üstlendiler. Diğer yandan bunların ve ailelerinin istanbul'a akını sonucu halk arasında "istanbul'da bir Alman üniversitesi açdıyormuş" söylentileri yayıldı. Cumhuriyet'in 10. yıldönümü, coşkulu tören ve şenliklerle kutlanırken, Alman profesörler de kentin her tarafında halkın ilgisini çekmekteydiler. Gelen yabancı bilim adamlarından bir bölümü, Türkiye'de istanbul için bir yenilik olan üniversitenin kuruluşunda görev alırlarken, diğerleri de istanbul'daki Yüksek Mühendis Mektebi'nde ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde iş buldular.

Daha önce Darülfünun'a verilmiş bulunan, Beyazıt'taki eski Harbiye Nezareti Binası'nın büyük cümle kapışı üstüne "istanbul Üniversitesi" yazıldıktan sonra, 18 Kasım 1933'te Maarif Vekili Yusuf Hikmet'in (Bayur) açış konuşmasıyla üniversitenin 4 fakültesinde derslere başlandı. Tören sırasında yabancı profesörler, öğrencilere ve davetlilere tanıtıldı. Derslere başlanılmakla birlikte, tarihi bina içinde de üniversiteye elverişli bir ortamın oluşturulması için onarım ve tadilat çalışmaları sürüyordu. Ama, sabırsız Alman profesörler hazırlığı tamamlanmamış amfilerde derslerini vermekteydiler.

29 Mayıs 1934'te 2467 sayılı Üniversite Teşkilat Yasası çıktı. Bu yasa, fakültelerin statülerini, öğretim üyelerinin özlük haklarını belirliyordu. 11 Ekim 1934'te de istanbul Üniversitesi Talimatnamesi yürürlüğe girdi. Buna göre, üniversitenin yöneticisi rektör, aynı zamanda maarif vekilinin temsilcisi sayılmaktaydı. Rektörün başkanlığındaki, dekanlardan ve üniversite sekreterinden oluşan "üniversite divanı" en yetkili karar organı oldu. Fakültelerde de ayrı ayrı kurullar oluşturuldu. Yasa gereği öğretim üyelerinden bir bölümüne "ordinaryüs", bir bölümüne "profesör", bir bölümüne de "doçent" unvanları verildi, ilk rektör Neşet Ömer İrdelp, 1 sömestr kaldıktan sonra, ayrıldığı için yerine, istanbul Üniversitesi'ni uzun yıllar yönetecek olan Cemil Bilsel getirildi, istanbul Üniversitesi öğrencilerinin, üniversiteye bağlı Yabancı Diller Okulu'na devam etmeleri zorunluluğu da bu sırada konmuştur.

1936'da hukuk fakültesinden ayrılan bir enstitünün iktisat fakültesine dönüştürülmesi ile fakülte sayısı 5'e çıktı. 1943'e kadar ise, özellikle yabancı profesörlerin çalışmaları sonucu, tıp ve fen fakültelerinde 14'er, edebiyat fakültesinde 12, hukukta ise 5 enstitü kuruldu.

Malche, raporunda istanbul Üniversitesi için 200 öğretim üyesini kapsayan bir kadro öngörmüştü. 1933-1934 öğretim yılı-ında 27 Türk, 38 yabancı ordinaryüs profesör, 18 Türk, 4 yabancı profesör, 93 Türk doçent olmak üzere, 180 öğretim üyesi a-tanarak, bu kadroya yakın bir sayı sağlanmış bulunmaktaydı. Ayrıca, 142 de asistan vardı. Aynı öğretim

yılında, edebiyat fakültesinde 289, fen fakültesinde 986, hukuk fakültesinde 1.278, tıpta da 884 öğrenci kayıtlıydı. Üniversitenin genel mevcudu

3.437 olup, bunun ancak yüzde 15'ini kız öğrenciler oluşturmaktaydı.

istanbul Üniversitesi, daha önce Darül-fünun'un da hizmet vermiş olduğu binalara yerleştikten, istanbul'un en merkezi bir semti sayılan Beyazıt Meydanı çevresinde gelişme ortamı buldu. Eski Harbiye Nezareti'nin ana binası, köşkleri, kışlası, ahin üe Zeyneb Hanım Konağı(->) üniversiteye tahsis edilmişti. Fen fakültesinin bazı enstitüleri, Beyazıt'ta ve Yerebatan' daki başka binalara yerleşmişti. Edebiyat ve fen fakülteleri Zeyneb Hanım Konağı'n-daydı. Üniversitenin büyük konferans salonu ise, seraskerliğin eski at ahırından çevrilme bir mekândı. Dış Hekimliği ve Eczacılık okulları Beyazıt Meydanı'ndaki eski jandarma dairesine yerleşmişti. Kentteki başlıca sağlık kurumlarından Gureba, Çapa, Haseki, Cerrahpaşa, Şişli Etfal ve Bakırköy Akıl hastanelerinde de, tıp fakültesinin klinikleri açılmıştı.

1933-1934 öğretim yılını, politik gruplaşmalar yüzünden gerilimli geçiren istanbul Üniversitesi'nin durumu, Malche'in de istifası ile kritik bir noktaya geldi ve kapanması olasılığı doğdu. Ancak, bu yıllarda istanbul'un sorunları ile yakından ilgilenen ve bu eski başkenti bir bilim ve kültür merkezi konumunda gelişmeye açmayı hedefleyen Atatürk, konuya müdahale etti. ikinci bir sorun her yıl sayılan giderek artan mülteci profesörlerin fakülteler-deki etkin çalışmalarından kaynaklanıyordu. Bunlar, özellikle tıp ve fen fakültelerinde etkili durumdaydılar. Prof. Dr. Reimann, istanbul Üniversitesi'nin, otoriter Alman profesörlerinin güdümündeki konumunu ve bu sayede üniversitenin ulaştığı düzeyi yorumlarken "istanbul Üniversitesi kapsamı ve başarısı itibariyle mevcut Alman üniversitelerinin en iyisidir" diyor ve tıp fakültesini de dünyaya örnek gösteriyordu. Dış Hekimliği ve Eczacılık mektepleri de, 1933-1943 arasında yabancı profesörlerin çabalarıyla fen fakültesinden ayrılarak bağımsız birer yüksekokul kimliği kazandılar.

1945'e gelindiğinde, tıp fakültesinde 47, fen fakültesinde 29, edebiyat fakültesinde 25, hukuk fakültesinde de 10 olmak üzere, toplam 111 mülteci ve yabancı ordinaryüs profesör, profesör ve uzman vardı. Bunlardan ordinaryüs profesör ve profesörler "direktör" unvanı ile enstitüleri yönetiyorlardı. Bunların en ünlüleri, tıp fakültesinde Philipp Schwartz, Hans Win-terstein, Julius Hirsch, Hugo Braun, Werner Lipschitz, Errch Frank, Rodolf Nissen, Wilhlem Liepmann, Igersheimer, Kari Hellmann, Alferd Kantorowicz; fen fakültesinde dünyaca ünlü Richard Edler von Mises; edebiyat fakültesinde yine uluslararası üne sahip, fizikçi ve filozof Hans Reichenbach, felsefe tarihçisi Ernst von Aster, Leo Spitzer, Erich Auerbach, Wilhelm Peters, Clemens Böseri, Fritz Kraus, Helmut Ritter, Kurt Bittel, Helmuth Th. Bossert, Rodolg Juchhoff; hukuk fakültesinde ise

Andreas Z. Schwarz, Ernst Hirsch, Richard Honig, Kari Strupp; iktisat fakültesinde de Fritz Neumark, Ger-

hard Kessler, Alexander Rüstow, Wilhelm Röpke, Alfred Isaac'tır. Sözü edilenler, Almanya ve Avrupa üniversitelerinin bilimsel çalışma alanlarını ve metotlarını, ders, araştırma ve yayın tekniklerini, halka dönük faaliyetlerini, istanbul Üniversitesi'ne taşıdılar ve bu kurumun uluslararası saygınlık kazanmasında rol oynadılar. Ayrıca, asistan olarak yetiştirdikleri çok sayıda Türk bilim adamı ve öğretim üyesi de kendilerinden sonra üniversitenin ulaşmış olduğu düzeyi korumayı başardılar.

Yabancı profesörlerin, istanbul Üniver-sitesi'nden ayrılmaları, II. Dünya Savaşı sonrasındadır. Ancak, 1955'e kadar üniversitede görevde kalanlar olmuştur.

1933'teki açılışa, yüksek öğretmen o-kulunun boşalttığı Zeyneb Hanım Konağı' na yerleşen fen fakültesi için, bu konağın bahçesine bir rasathane ve biyoloji enstitüsü de yapılmıştı. Diğer yandan aynı konağın üst katındaki, edebiyat fakültesinin 1 Mart 1942'de Dolmabahçe Sarayı Veliht Dairesi'ne taşınmasından 2 saat sonra çıkan bir yangınla tarihi konak tüm eşyası ve arşivi ile yandı. Dönemin cumhurbaşkanı ismet inönü'nün direktifi ile konak arsası ile çevresindeki kamulaştırılan alana yeni fen ve edebiyat fakültelerinin inşası uzun yıllar devam etti. 1946'da ilk bölüm bitince, kentin muhtelif semtlerinde çalışma ortamları bulan fakülte ve enstitülerin bir bölümü buraya taşındı. Yeni binanın yapımı ve buna bağlı olarak taşınmalar 1951'e kadar sürdü.

1944'te Yüksek Mühendis Mektebi'nin de teknik üniversite olarak örgütlenmesi ile istanbul'daki üniversite sayısı 2'ye çıktı. 13 Haziran 1946'da ise 4936 sayılı yasa ile istanbul Üniversitesi bilimsel ve yönetsel özerklik kazandı. Daha önceki, 29 Mayıs 1934 tarihli 2467 sayılı Üniversite Kanunu, istanbul Üniversitesi'ne özerklik vermediği gibi Maarif Vekâleti'ne denetim yetkisi tanımıştı.

Üniversitenin öğrenci mevcudu da ilk 10 yılda hızla arttı ve 1943'te ilk açıldığı yıla oranla yüzde 300'lük bir artışla 10.178'e ulaştı. 1942-1943'te öğretim kadrosunda 300 dolayında profesör ve doçent vardı.

1946-1960 arası 15 yıllık dönemde, 30 Haziran 1948 tarihinde bağlanan orman fakültesi ile birlikte, üniversitenin fakülte sayısı 6'ya çıkmış bulunuyordu. Bu dönemde, üniversite, fakültelerinde yetişen 38 ordinaryüs profesörü, 105 profesörü, 234 doçenti ve dönemin sonunda 23.052 öğrencisi ile istanbul'un ve Türkiye'nin en büyük bilim ve öğretim kurumu özelliğini taşıyordu. Yine, bu yıllar boyunca istanbul Üniversitesi aydın ve duyarlı gençliğin hem kaynağı, hem merkezi konumundaydı. Öğrencilerle öğretim üyeleri arasında da ulusal ve siyasal bakış açıları bakımından koşutluklar söz konusuydu. Ancak, 1954'te üniversite senatosunun görüşü a-lınmak koşulu ile, milli

eğitim bakanına, öğretim üyelerini görevden alma yetkisi tanınınca, üniversite ortamında tedirginlik doğdu. 27 Mayıs 1960 ihtilalini hazırlayan öğrenci olaylarının başlangıcında bu geliş-

menin de payı olmuştur. Ayrıca, üniversitedeki doçent ve profesör kadrolarının yetersizliği de bir başka neden olarak gösterilmiştir. 27 Mayıs 1960 ihtilali öncesi olaylar büyük ölçüde, İstanbul Üniversite-si'nden kaynaklandı ve yayıldı.

ihtilalden bir süre sonra, Milli Birlik Ko-mitesi'nin, üniversitedeki kadro tıkanıklığına çözüm gerekçesiyle, pek çoğu İstanbul Üniversitesi'nde görevli 147 öğretim üyesinin (bunlara 147ler denilmiştir) kurumlarıyla ilişkilerinin kesilmesi yeni bir huzursuzluk nedeni oldu. Buna karşılık Milli Birlik Komitesi, Milli Eğitim Bakanlığı-ğının üniversiteler üzerindeki yetkisini en alt düzeye indirdi.

1961-1971 arası ise, İstanbul Üniversitesi'nin en çalkantılı dönemidir, ideolojik boyutlu öğrenci olayları bu dönemde kanlı kavgalar ve çatışmalarla sürdü, İstanbul' un yakın tarihindeki en korkulu ve kaygı uyandırıcı gençlik eylemleri bu yıllarda üniversite ortamında yaşandı. Bununla birlikte aynı dönemde olumlu bazı gelişmeler de gözlemlendi. 1962'de Eczacılık, 1964' te Diş Hekimliği okulları, fakülteye dönüştürüldü. 1966'da Cerrahpaşa Tıp, ikinci bir tıp fakültesi olarak üniversiteye bağlandı. 1967'de kimya, işletme fakülteleri kuruldu. 1970'te kurulan Bursa Tıp Fakültesi öğrencileri de tesisleri yapılıncaya kadar, İstanbul Tıp Fakültesi'nde okudular. Atatürk Araştırmaları Enstitüsü 1972'de hizmete girdi. Veteriner ve yer bilimleri fakülteleri ise 1973'te kuruldu. Bu yıllarda üniversiteye bağlı olarak Silivri'de Toplum Sağlığı Merkezi ve Kültür Sitesi ile spor tesisleri de kurulmuştur.

Küçükçekmece Gölü yamaçlarında kamulaştırılan 1.16i dönümlük arazide İstanbul Üniversitesi Avcılar Kampusu'nun tesisi çalışmaları da Cumhuriyet'in 50. yıldönümü olan 1973'te başlatıldı. Kimya, veteriner, jeofizik mühendisliği, yan tesislerden radyoloji binaları, hayvan hastanesi, Tecrübi Hayvan Yetiştirme istasyonu, Bitki Araştırma istasyonu ile futbol sahası, kapalı spor salonu, kapalı yüzme havuzu vb gibi tesisler bu tarihten sonra yapılmaya başlanmıştır.

İstanbul Üniversitesi'nin, kuruluşunun 40. yılı olan 1973'te ulaştığı sayılar şöyleydi: Tıp fakültesi 40 yıl *zarfında* 14.346 doktor yetiştirmişti. 1971-1972'de bu fakültede 2.179 öğrenci okumakta, 100 doktor ihtisas yapmaktaydı. Öğretim kadrosunda ise 136 profesör ve doçent bulunuyordu. Hukuk fakültesi aynı süreçte 13.303 mezun vermişti. Yaptığı yayınlarla ayrıca vurgulanması gereken edebiyat fakültesinin mezun sayısı 8.712 idi. Fen fakültesi 5.325, iktisat fakültesi 7.096, orman fakültesi 3.289, eczacılık fakültesi 1.248, diş hekimliği fakültesi 2.998 mezun vermiş bulunuyordu. Kuruluşları çok daha sonra o-lan Cerrahpaşa Tıp 1973'e kadar 560, kimya fakültesi 484, işletme fakültesi de 62 mezun verebilmişti.

istanbul Üniversitesi 1973'te yürürlüğe giren 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu ve 1765 sayılı Üniversite Personel Kanunu'na göre gerekli uyarlamalardan sonra, ge-

lişmesini sürdürdü. 1979'da siyasal bilimler fakültesi kuruldu. 1983'te ise yer bilimleri ve kimya fakülteleri, mühendislik fakültesine dönüştürüldü. 1983'te çıkan 2809 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu gereği istanbul Üniversitesi de Yüksek Öğretim Kurulu'na (YÖK) bağlandı. 1988'de edebiyat, fen, siyasal bilimler, iktisat, işletme, hukuk, istanbul Tıp, Cerrahpaşa Tıp, diş hekimliği, eczacılık, orman, veteriner, mühendislik, sosyal bilimler olarak 14 fakültesi; fen bilimleri, sağlık bilimleri, çocuk sağlığı, adli tıp, onkoloji, kardiyoloji, deniz bilimleri ve coğrafya, işletme iktisadı, muhasebe, "Atatürk ilke ve inkılapları" adlı 10 enstitüsü ve 47 araştırma enstitüsü, Florance Nightingale hemşirelik, basın yayın, tütün eksperleri, adalet, istanbul meslek, sağlık hizmetleri meslek, su ürünleri adlı 7 yüksekokulu, ayrıca istanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvan, İstanbul Üniversitesi Gözlemevi ve istanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ile üniversite, 20. yy'ın sonuna doğru çok geniş bir yapıya kavuşmuş bulunuyordu. Bu yapıya, son olarak 1992'de iletişim, su ürünleri, 1993'te de ilahiyat fakülteleri eklenmiştir, istanbul Üniversitesi Öğrenci Kültür Merkezi 1991'de kurulmuştur. Bu merkezin bünyesinde Atatürk Düşünce Kulübü ile arkeoloji, ebru, edebiyat, fotoğrafçılık, halkbilim, klasik gitar, klasik Türk sanat musikisi, resim, sinema ve tiyatro kulüpleri faaliyet göstermektedir, istanbul Üniversitesi Basımevi ve Film Merkezi ise iletişim fakültesine bağlıdır, istanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi de 1990'dan beri faaliyetlerini sürdürmektedir.

1993-1994 öğretim yılında istanbul Üniversitesi'nde önlisans ve lisans düzeylerinde öğretim yapan öğrenci sayısı 53.644' tür. Ayrıca 1.567 yabancı uyruklu, 2.176 lisansüstü öğrenim gören öğrenci bulunmaktadır. Üniversitede, 908 profesör, 444 doçent, 421 yardımcı doçent, 130 öğretim görevlisi, 275 okutman, 1 eğitim öğretim planlamacısı 1.834 araştırma görevlisi, 113 uzman olmak üzere 4.126 eğitim öğretim elemanı görev yapmaktadır.

BibL C. Bilsel, *istanbul Üniversitesi Tarihi*, ist., 1943; H. Widmann, *Atatürk Üniversite Reformu*, ist., 1981, s. 31-111; istanbul Üniversitesi, *Öğrenci Rehberi 1960-1961*, ist., 1960; Komisyon, *Cumhuriyetin 50. Yılında istanbul*

istanbul
Üniversitesi
Korusu,
1947.

Üniversitesi, tst., 1973, s. 116 vd; O. Aslana-pa, "istanbul Darülfünunu ve Üniversite Binalarının Tarihçesi", 4. Boyut, *istanbul Üniversitesi iletişim Fakültesi Dergisi*, Sonbahar 1993, Yıl 3, S. 6, s. 26-28; C. Demiroğlu, "istanbul Üniversitesi 1453-1993, 540. Yıl", *ae*.

NECDET SAKAOĞLU

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ KOROSU

Türkiye'deki amatör klasik Türk musikisi topluluklarının en eskilerinden biri ve üniversite korolarının ilki.

Koronun istanbul Üniversitesi Talebe Cemiyeti'nin girişimleriyle oluşan altyapısı, Encümend Berker'in önderliğinde bir Türk musikisi topluluğunun kuruluşuna zemin hazırladı. "Üniversiteliler Müzik Kolu" adındaki topluluk, içindeki Batı musikisi bölümüyle, her iki musikin de eşit şartlarda öğretilmesi gerektiği, Türk musikisi taraftarlarının Batı musikisine karşı olmadığı mesajını da veriyordu.

Kurulduğu 1942'den 1946'ya kadar Berker'in yönettiği koroda Sadettin Arel ve Salih Murat Uzdilek gibi nazariyatçı-ların da dersler vermesiyle, gayriresmi fakat akademik düzeyde bir musiki eğitimi gerçekleştiriliyordu. 1943'ten beri toplulukta keman çalan Nevzad Atlığ, 1946' da Berker'in ayrılmasıyla şefliğe getirildi. 1948'de Talebe Birliği'yle yürütülen çalışmalar sonunda koro yeniden yapılandı. 1958'e kadar süren bu dönemde Batı musikisi şubesi kendiliğinden kapandı, koro yalnızca Türk musikisiyle uğraşan bir musiki topluluğu haline geldi. Atlığ'ın yönetiminde geçen 12 yılda Selahattin içli, Alaaddin Yavaşca, irfan Doğrusöz, Ahmet Çağan, Fikret Kutluğ, Cüneyd Orhon, Ni-zayis Sayın, Necdet Yaşar, Cüneyd Kosal, Muazzam Sepetçioğlu, Berhayat And, Gül-seren Güvenli, Akın Özkan gibi geleceğin ustalarının yamsıra, Gavsı Baykara, Süleyman Erguner, Eyyubi Ali Rıza Şengel, Vecdi Seyhun, Fulya Akaydın, Emin Ogan ve Sabri Süha Ansen gibi dönemin usta musikicileri de üniversite korosunun faaliyetlerinde yer aldılar.

Koronun 1950'den itibaren ayda iki defa İstanbul Radyosu'nda canlı yayına katd-ması, adının İstanbul ve Ankara'dan sonra ülke çapında duyulmasını sağladı. Musiki çevrelerinde dikkatle izlenen çalışmaları zamanla sanatsal bir ağırlığın ifadesi

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

250

251 İSTANBULER FORSCHUNGEN

oldu. Koronun birçok elemanı Mesud Cemil'in "Klasik Koro"suna alındı.

Kuruluşundan itibaren Beyazıt'taki Marmara Lokali'nde, Şehzadebaşı'ndaki Letafet

Apartmam'nda ve Dede Efendi Cad-desi'ndeki bir binada çalışan koro, çalışmalarını 1958'e kadar, o sırada istanbul Radyosu müdürü olan Atlığ'ın görevi dolayısıyla radyoda sürdürdü. 1958'de Atlığ, koronun yönetimini Dr. Abidin Gerçeker'e bıraktı. Bu dönemde fen fakültesinde 15 günde bir konserler verildi. Koro daha sonra Dr. Şemsettin Kodal tarafından yönetildi. 1963'te koronun başına geçen Sühey-la Altmışdört ise koronun tarihinde en u-zun süre görev alan şef oldu; görevini günümüze kadar sürdürdü.

Koronun üniversiteye resmen bağlanarak bir kültür ve sanat birimi haline getirilmesi, bu son dönemde şef yardımcısı Ender Ergün'ün girişimleriyle, Prof. Süheyl Ünver, Prof. Bedi Şehsuvaroğlu ile Prof. Nazım Terzioğlu'nun da destekleriyle gerçekleşti. Özellikle 1968'de başlayan öğrenci olayları ve öğrenci derneklerinin siyasi çekişmeleri ortasında koro büyük sıkıntılar içinde kalmış, çalışmaları engellenmek istenmiş ve bir çalışma yerinden bile yoksun kalmıştı. Musiki çalışmalarını aksatmamak için üniversite civarındaki düğün salonlarının elverişsiz şartları içinde dahi çalışan koro, en sonunda 15 Mart 1975 tarihli istanbul Üniversitesi Senatosu' nün kararıyla mediko-sosyal merkezi bünyesine alınmasıyla, tarihinin en rahat çalışma ortamına kavuştu. Altmışdört ve Ergün' ün yönetiminde geçen bu dönemde korodan Abdi Coşkun, Teoman Önal, Ümit Mutlu, Fethi Karamahmutoğlu, Ali Rıza Kural, Fatih Salgar, Münip Utandı, Osman Nuri Özpekel, Sait Suna, Nurhan Heki-moğlu, Hacer Tısoğlu, Coşkun Sabah, Ce-lil Mataracı, Arif Erdebil, Ömer Erdoğan-lar gibi çok sayıda musikici yetişti.

Ender Ergün'ün 1978'de Devlet Korusu müdürlüğüne atanmasıyla boşalan şef yardımcılığı görevini 1988'e kadar Fatih Salgar yürüttü. O tarihten günümüze kadar ise aynı görev Mehmet Güntekin tarafından üstlenildi. Koro bugün Süleymani-ye Elmaruf Sokağı'ndaki istanbul Üniversitesi Yapı işleri Başkanlığı binasında, istanbul Üniversitesi Öğrenci Kültür Mer-kezi'ne bağlı olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Üniversite korusu, 1942'den beri geçen yarım yüzyılı aşkın süre içinde çizgisinden hiçbir sapma göstermedi. Amatör bir topluluk olmasına rağmen, icra ettiği musiki profesyonel ölçüler içinde değerlendirildi. Repertuvarlarının klasik eserlerden oluşturulması ilkesi dışına çıkmadı. Koro klasik musiki zevkini yaşatan seçkin bir kuruluş olarak kabul edildi. Üniversite korosundan yetişen gençler geçmişte olduğu gibi son dönemlerde de yeni oluşturulan klasik Türk musikisi yapıları içinde yer aldılar. İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korusu'nun çekirdek kadrosu, üniversite korosundan oluşturuldu; repertu-var arşivi, üniversite korusu arşivi temel alınarak meydana getirildi.

Bibi. M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, İst., 1960; Üniversite Korusu 1986, 1987 ve 1988 tarihli konser broşürleri; M. N. Özalp, *TürkMu-sikisi Tarihi*,

Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, II; *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Kültür Merkezi Müdürlüğü Faaliyet Tanıtım Kitabı*, İstanbul, 1991; M. Güntekin, "Okul Olmuş Bir Koro", *Tercüman*, 28 Mayıs 1991; ay, "Müziğimizin Çekirdek Korosu Elli Yaşında", *Tercüman*, 30 Ocak 1992.

MEHMET GÜNTEKİN

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ MERKEZ KÜTÜPHANESİ

Beyazıt'ta, Ordu Caddesi üzerinde, İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı adıyla hizmet veren özel araştırma kütüphanesi.

Geçmişte, bünyelerinde değerli elyazması kitap koleksiyonları oluşan İstanbul medreselerinden sonra, ilk üniversite 1863'te Darülfünun-ı Osmani adıyla kurulduğunda 4.000 ciltlik bir kütüphane bulunuyordu. 1924'te Beyazıt'ta Takvimhane (bugün Besim Ömer Paşa) Caddesi'ndeki Medresetü'l-Kuzat binasında Türkiye'nin ilk üniversite kütüphanesi olarak resmen kurulduğunda adı "Darülfünun-ı Umumi Kütüphanesi" idi. Burada Yıldız Sara-yı'ndan gelen değerli koleksiyon ve edebiyat, fen ve hukuk fakültelerinden toplanan kitaplarla çekirdek kütüphane oluşturuldu. Buna eklenen İbnülemin Mah-mud Kemal in al, Şevki Paşa, Necib Asım, Sahib Molla, Rıza Paşa, ittihat ve Terakki bağış-satın koleksiyonları, kütüphaneyi zenginleştirdi.

1934'te Derleme Kanunu kapsamına alındı. Bu nedenle günümüzde Türkçe yayınların tamamını bu kütüphanede bulma olanağı vardır.

Kuruluşundan itibaren, yerli ve yabancı uzmanların, İstanbul kütüphaneleri hakkında hazırladıkları raporlar, kütüphaneye doğrudan ilgili tez ve yazılarla ortaya koydukları görüşler, kütüphanenin gelişimine olumlu katkılar sağlamış; bu yayınlarda özellikle personel ve bina sorunları sıkça dile getirilerek, kütüphane için pek çok reformcu yaklaşıma zemin hazırlanmıştır. Nihayet, kütüphanenin mekânsal gelişimine başından beri uygun bulunmayan, eski binadan şimdiki binasına 1985'te taşındı. Eski bina, bugün Osmanlı ve Şark dünyasıyla ilgili, bir kısmı mikrofilm alınmış 18.600 yazma, 30.000 eski harfli basma, 1.000 civarında fotoğraf albümü, 1.400 harita-plan, 300 müzik notası ve 500 ciltlik gazete koleksiyonunu kapsayan "Nadir Eserler ve Müze" birimi olarak hizmet vermektedir.

Kütüphanenin koleksiyonlarıyla ilgili olarak, 1933'te yayımlanan ilk katalog, minyatürlü yazmaları kapsayan küçük bir eserdi. 1933-1963 arasının kitap ve makalelerini kapsayan ilk bibliyografya ise 1966'da yayımlandı. Geçmişte, F. E. Kara-tay ve L. Şenalp'in (Bakla) büyük çabalarıyla başlatıp sürdürdükleri katalog ve bibliyografya yayıncılığı, günümüzün İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde, bilgisayar kullanımı, amaca uygun

biçimde yaygınlaştığından hız kazanıp güncelleşme eğilimindedir.

Anglo-Amerikan Kataloglama Kural-lan-2 ile hazırlanan konu katalogunda Evrensel Onlu Sınıflandırma Sistemi uygulanmaktadır. Genel derme dışındaki bazı özel koleksiyonlar için ayrıca alfabetik ve konu katalogları da yapılmıştır.

Kütüphanede 400.000 kitap, 3.780 yerli ve yabancı süreli yayın mevcuttur. I40'ı aşkın irili ufaklı fakülte, enstitü, seminer ve klinik birimleriyle bu mevcut 1.200.000 kitap ve 11.050 süreli yayına ulaşmaktadır.

8.500 m2 kullanım alanlı kütüphanede doğal ışıktan yararlanabilen 1.000 sandalye kapasiteli değişik üç okuma salonunda rahat bir çalışma ortamı sağlanmıştır. Ayrıca, katalog taramayla ilgili bazı sorunlarda, kullanıcı için kılavuzluk hizmeti verilmektedir.

Kütüphanenin tüm hizmetlerini üreten 10'a yakın bölümünde, 1 daire başkanı yönetiminde, 3 şube müdürü, 3 uzman kütüphaneci, 2 kütüphaneci, 2 şef, 3 daktilograf, 1 ayniyat saymanı, 4 depo memuru, 8 memur, 1 işçi ve 10 hizmetli olmak üzere 38 personel görev almıştır.

Ankara'da Yükseköğretim Kurumu Dokümantasyon ve Uluslararası Bilgi Tarama Merkezi'nin kuruluşundan sonra, merkezden fotokopi ve bilgi tarama isteği bu kütüphane kanalıyla yapılmaktadır. Üniversiteler arası ödünç verme ve fotokopi istekleri bazı koşullar çerçevesinde yerine getirilmektedir. Ayrıca, araştırmacılar için yurtdışından makale fotokopileri de sağlanmaktadır.

Kütüphane, yakın gelecekte, diğer üniversite ve kendine bağlı birimleriyle eşgüdüm içinde, daha güçlü bir ağ oluşturup, günümüzde yalnız satın almalarda kullandığı bilgisayarı, başta kataloglama olmak üzere, tüm hizmet alanlarında kullanır düzeye gelip, kullanıcıyı, gerekli bilgiye en kısa zamanda ulaştırmayı amaç edinmiştir.

Cumartesi-pazar kapalı; diğer günlerde 8.30-17.00 saatleri arasında kesintisiz açık olan kütüphaneden yalnızca üyeler, yönetimin uygun bulduğu kitapları ö-dünç alabilmektedirler. Üniversite dışından başvuranlar, geçici kartlarla kütüphaneden yararlanmaktadırlar.

Bibi. A. Ötüken, "İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Hakkında Rapor", *Türk Kütüphaneciler Demeği Bülteni*, c. V, S. 2, 1956; A. E. Tığ, "İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinin Bugünkü Durumu ve Yeni Binanın Kapasitesi", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, 1971 bitirme tezi); F. E. Karatay, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Basmalar Katalogu*, Önsöz, ist., 1949; ay, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katalogu*, 1/1 Önsöz, ist. 1951; G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD*, S. 33 (1980-1981); H. Keseroğlu, "İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, V, İst., ty; L. Bakla (Şe-nalp), "Üniversite

Kütüphaneleri", *Türk Kütüphaneciler Demeği Bülteni*, c. XVIII, S. 1 (1969); M. Alpay, *Kütüphane: Dünyü Yarma Bağlayan Köprü*, ist., 1991; Y. Tavacı, "istanbul Üniversitesi Kütüphaneleri ve Sorunları", (istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Kütüphanecilik Bölümü, 1970 bitirme tezi).

HAVVA KOÇ

İSTANBUL YELKEN KULÜBÜ

Türkiye'nin ilk yelken ihtisas kulübü olarak 1952'de, bu spora büyük emek vermiş dört müteşebbis, Behzat Baydar, Burhan Kunt, Şeref Birgen ve Harun Ülman tarafından kuruldu. Bu dört arkadaş önce bir kurucular heyeti listesi hazırladılar ve 2 Şubat 1952 günü Karaköy Liman Lokantası'nda yapılan ilk genel kurul toplantısında hazırlanan tüzük 5 Şubat 1952'de istanbul Valiliği'ne sunuldu. Bu arada belediyeden kiralanan Fenerbahçe Burnu ü-zerindeki arsaya bir lokal binası kışa edildi. Lokalin inşaatına Ağustos 1952'de başlandı, ekim ayında açılışı yapıldı. Daha sonra lokal binası genişletildiği gibi önüne mendirek de inşa olundu.

istanbul Yelken Kulübü, yelken sporunun tüm dallarında ciddi bir faaliyet gösterdi. Kulübün çatısı altında pek çok ünlü yelkenci yetiştirdiği gibi Kalamış Yelken Kulübü, Marmara Yelken Kulübü, Antik Rivyera Yat Kulübü gibi yelken sporuyla ilgili kulüpler de yine bu kulübün üyeleri tarafından kuruldu, istanbul Yelken Kulübü eğitim, yayın, yarış tertip ve yönetimi gibi konularda da Türk yelken sporuna büyük katkılarda bulundu. Ayrıca milli yelken ekiplerimize pek çok sporcusunu verdiği gibi kulüp olarak da yurtdışı temaslarda başarılı sonuçlar elde etti. Bu arada Türk Deniz Kuvvetleri ile işbirliği yaparak birçok açık deniz yat yarışlarını gerçekleştirdi, istanbul Yelken Kulübü sportif faaliyetinin yamsıra sosyal faaliyetleri ile de ilgi ve dikkat çeken bir kulüp oldu. Kulüp faaliyetini bugün Fenerbahçe Burnu'nda-ki modern tesislerinde sürdürmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

istanbul Yelken Kulübü amblemi. *Cem Atabeyoğlu arşivi*

istanbul

Yüzme ihtisas

Kulübü'nün

denizden bir

görünümü.

Nazım Timuroğlu

İSTANBUL YÜZME İHTİSAS KULÜBÜ

istanbul'un yüzme sporunu ihtisas dalı e-dinen ilk kulübü.

1943'te Ortaköy ile Kuruçeşme arasında, bir turistik tesis olarak inşa edilen Lido'nun yüzme havuzunda Suat Erler, Abbas Sakarya ve arkadaşları tarafından adı geçen tesisin sahibi Hasan Vafi'nin başkanlığında, "Lido Yüzme ihtisas Kulübü" adı altında kuruldu. Kulüp ilk çalışmalarını bu havuzda yaptı, ilk başarılarını bu havuzda elde etti. Daha sonra Lido ile ilgisini kesen kulüp, bugün Boğaziçi Köprüsü'nün ayağının bulunduğu yerde bir barakaya taşındı ve 11 Eylül 1946'da yapılan genel kurul toplantısında İstanbul Yüzme ihtisas Kulübü adını aldı. Kulüp hemen yandaki 23. ilkokul binasını harap bir halde alarak oraya taşındı. Bu ahşap yalıtı büyük para sarfıyla aynen restore ederken caddeye bakan bölüme bir de yüzme havuzu inşa etti. Kuruluşundan itibaren yüzme, atlama ve sutopu dallarını ihtisas branşı edinen kulüp 1950'li yıllarda jimnastik, kros ve basketbol dallarında da faaliyet gösterdiyse de sonra tekrar ihtisas dallarında karar kıldı. Kuruluşundan bu yana yüzme ve sutopu sporlarında büyük varlık gösteren İstanbul Yüzme ihtisas Kulübü, yüzmede kızılı erkekli sayısız şampiyon, milli yüzücü ve rekortmen çıkardı. Suto-

İstanbul Yelken Kulübü'nün Fenerbahçe Burnu'ndaki tesislerinden bir görünüm.

Ahmet Kuzih, 1994

punda da pek çok şampiyonluk kazandı, milli sutopu takımlarımıza pek çok sporcu verdi. Kulüp bugün modern bir tesis haline getirdiği ahşap yalıda faaliyetini sürdürmektedir. Ayrıca sosyal yönden de büyük bir varlık göstermektedir.

CEM ATABEYOĞLU

İSTANBULER FORSCHUNGEN

Alman Arkeoloji Enstitüleri'nin İstanbul şubesi, iki ayrı dizi halinde basılan yayınlarından birini *Istanbuler Forschungen*, yani "İstanbul Araştırmaları" başlığı altında çıkarıyordu, ilmi araştırmalardan meydana gelen bu yayınlar başlıbaşına kitaplar halinde olup, ilk cilt Arif Müfid'in (Mansel) doktora tezi olan eserdi. 1932'de, yani İstanbul Arkeoloji Enstitüsü kurulduktan pek az sonra basılan bu kitabı başkaları takip etti. Bunlardan İstanbul'la ilgili olanlardan başkaları şunlardır: 3 cilt (1933), K. Olof Dalman, *Der Valens-Aquâdukt in Konstantinopel* (İstanbul'da Valens Su Kemerisi [Bozdoğan Kemerisi]); 7 cilt (1935), Gerda Bruns, *Der Obelisk und seine Basis auf den Hippodrom zu Konstantinopel* (İstanbul'da Atmeydanı'nda Dikilitaş ve Kaidesi); 8 cilt (1935), A. M. Schneider, *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt* (Bizans, Şehrin Arkeolojisi ve Topografyasına Dair Ön Çalışmalar); 12 cüt (1941), A. M. Schneider, *Die Grabung in Westhof der Sophienkirche* (Ayasofya'nın Batı Avlusunda Kazı); 25 cilt (1966), R. Naumann-H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken* (İstanbul'da Atmeydanı'nda Euphemia Kilisesi ve Freskoları)

Bunlardan başka *Istanbul Forschungen* dizisinin "Beiheft".başlığı ile ek yayınları olmuştur. Bu ikinci dizide istanbul ile ilgili şu kitaplara yer verilmiştir: 7 cilt (1975), H. Schâfer, *Die Gül Camii in İstanbul, Ein Beitrag zur mittelbyzantinischen Kirchenarchitektur Konstantinopels* (istanbul'da Gül Camii, istanbul'da Orta Bizans Dönemi Kilise Mimarisine Dair Bir Araştırma); 18 cilt (1977), U. Peschlow, *Die Irenenkirche in istanbul, Untersuchungen zur Architektur* (istanbul'da irini Kilisesi, Mimarisine Dair Araştırmalar).

SEMAVi EYICE

İSTANBULER MITTEILUNGEN 252

253

İSTANBUL'UN ADLARI

İstanbul Mitteilungen dergisinin 42. sayısının kapağı.

AAE Arşivi, fotoğraf Nurdan Sözen

İSTANBULER MITTEDLUNGEN

Alman Arkeoloji Enstitüleri'nin(->) istanbul şubesi, kurulduğundan az sonra iki yayın dizisine başlamıştı. Bunlardan biri *İstanbul Forschungen* (istanbul Araştırmaları), diğeri ise *İstanbul Mitteilungen* olarak adlandırılmıştı, "istanbul Haberleri" anlamına gelen başlığı ile bu ikinci dizi başlangıçta bir arkeoloji haberleri dergisi ve yıllıkı değildi, ilk fasikülü 1933'te yayımlanan H. Ritter'in *Orientalia* başlıklı kitabı oldu. 2. fasikül ise P. Wittek' in *Das Fürstentum Menteşe* başlığı ile 1934'te yayımlanan araştırması idi (bu kitap Orhan Saik Gökay tarafından Türkçeye *Menteşe Beyliği* adıyla çevrildi). 3. fasikül, H. Ritter, F. Sarre, A. Winderlich'in makalelerinden meydana gelen bir cilt idi. 1935'te yayımlanan 4. fasikül, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmet U Fatih* başlığı altında Tahsin Öz'ün kısa bir önsözü ile II. Mehmed'in iki vakfiyesinin sadece faksimile baskısından ibaret, kalınca bir ciltti.

Bu fasiküller, 25x18 cm ölçülerinde idi. II. Dünya Savaşı yıllarında basımı tamamen duran *İstanbul Mitteilungen* 'in tekrar yayına girmesi 1955'i buldu. Enstitü başkanı Prof. Dr. Kurt Bettel tarafından yazılan kısa bir önsözde, artık bir dergi olarak çıkacağı tasarlanan bu yayın organında Alman Arkeoloji Enstitüleri istanbul Şubesi'nin üzerinde araştırmalar yaptığı bütün dallarda hazırlanacak yazılara yer verileceği bildirilmişti. Programa göre her yıl en az bir fasikülün çıkması düşünülüyordu.

İstanbul Mitteilungen, önceki 5 fasikülün ölçülerinde 6. cilt olarak 1955'te değişik konularda 7 makaleyi içererek yayımlandı. Bunu 1957'de 7., 1958'de 8., 1960'ta bir arada 9. ve 10., 1961'de de 11.

İSTANBULER MITTEILUNGEN YAYINLARINDA İSTANBUL

Monografiler: Hartmut Schafer, *istanbul Gül Camii*, Alm., Tübingen, 1973; James Morganstern, *Dereagzı'ndaki Bizans Kilisesi ve Tezyinatı*, Ing., Tübingen, 1984; Tahsin Öz, *Fatih Sultan MehmedK 'nin iki Vakfiyesi*, Alm., ist., 1935.

İstanbul Mitteilungen Yıllıklarında istanbul'la ilgili Makaleler:

Defter 8, 1958: Semavi Eyice, "İstanbul'da Kazasker Ebû'l-fazl Mahmud Efendi Medresesi", Alm.; Semavi Eyice, "Theodosius Sütununun Yeni Parçaları", Alnı., ist., 1958.

Cilt 12, 1962: Klaus Tuchelt, "Kandilli Küçüksu'da Kıbrıslı Mustafa Paşa Yalısı", Alm., Tübingen, 1963.

Cilt 13-14, 1963-1964: Feridun Dirimtekin, "Ayasofya'da Patriğe Mahsus Yer", Fr.; Horst Hallensleben, "İstanbul'da Eski Panınmakaristos Kilisesi, Şimdiki Fethiye Camii'nin inşa Tarihi Üzerine Araştırmalar", Alm., Tübingen, 1964.

Cilt 15, 1965: Horst Hallesleben, "İstanbul'da Kilise Camii Ek inşaatı Hakkında", Alm.; Wolfram Kleiss, "İstanbul'da Halkoprateia Kilisesi Üzerine Yeni Bulgular", Alm.; Wolfram Kleiss, "İstanbul'da Aya Sofya'da Bazı Gözlemler", Alm.; Rudolf Naumann, "İstanbul'da Meşe ve Antiokos Sarayı Arasındaki 1964 Kazıları ile ilgili Öneri", Alm., Tübingen, 1965.

Cilt 16, 1966: Peter Grossmann, "İstanbul Kefeli Mescidi Hakkında Bazı Gözlemler"; Wolfram Kleiss, "İstanbul'da Halkoprateia Kilisesi Civarındaki 1965 Kazıları", Alm.; Martha Weber, "İstanbul'da Geometrik Şekilli iki Bronz At Heykeli", Alm., Tübingen, 1966.

Cilt 17, 1967: Gerhard Kleiner, "Dev Parşömen Dekorlarda İstanbul Levhaları", Alm., Tübingen, 1967.

Çiti 18, 1968: Otto Feld, "İstanbul Küçük Ayasofya'da Bazı Gözlemler", Alnı.; Leonore Kosswig, "İstanbul'da Theodosius Kemer Sütunlarında Bahçe Modeli", Alm., Tübingen, 1970.

Cilt 19-20, 1969-1970: Kurt Bittel, "Kadıköy Fikirtepe'deki Prehistorik Yerleşme Üzerine Görüşler", Alm.; Otto Feld, "İstanbul'da Tekfur Sarayının Sütun Başlıkları", Alm.; Bernhard Schmaltz, "İstanbul Halkedon'un (Kadıköy) Arkaik Rölyefi", Alnı., Tübingen, 1971.

Cilt 26, 1976: Rudolf Naumann, "İstanbul'da Theodosius Kemer ve Tauri Forumu Üzerine Yeni Gözlemler", Alnı., Tübingen, 1976.

Cilt 27-28, 1977-1978: Urs Peschlow, "İstanbul'da Bizans Seramikleri", Alm.; Peter Schreiner, "II. Andronikos'un Pantepoptes Manastır Hakkındaki Ferman", Alm.; Annaliese Peschlow-Bindokant ve Urs Peschlow, "Şile Kumbaba'ya Ait Turan Be-ker Koleksiyonu. Bitinya Karadeniz Sahillerinden Antikçağ ve Bizans Heykelleri", Alm., Tübingen, 1979.

- Cilt 30, 1980:* Klaus Kreiser, "İstanbul Mimarlık Tarihi Hakkında Berlin'deki El Yazmaları", Alm., Tübingen, 1981.
- Cilt 31, 1981:* Klaus Kreiser, "İstanbul'dan Üç Vakıf Kaydı. Osmanlı Kayıt Usulü Üzerine incelemeler -I", Alm., Tübingen, 1982.
- Cilt 32, 1982:* Klaus Kreiser, "İstanbul'dan Gelenekselleşmiş Arşiv Kayıtları, Osmanlı Kayıt Usulü Üzerine incelemeler -II", Alm., Tübingen, 1983.
- Cilt 33, 1983:* Siegrid Düll, "Galata'da Bilinmeyen Ceneviz Heykelleri", Alm., Tübingen, 1984.
- Cilt 34, 1984:* Jean-Louis Bacque-Grammont, Hans-Peter Laqueur ve Nicolas Vatin, "Stelae Turicicae I. Küçük Ayasofya", Alm.; Johannes Gramer, "Galata'da 18 ve 19. yy'a Ait Bazı Ticari Binalar", Alm., Tübingen, 1985.
- Cilt 35, 1985:* Johannes Gramer, Siegrid Düll, "İstanbul Arap Camii Hakkında Mimari Gözlemler", Alm., Tübingen, 1986.
- Cilt 36, 1986:* Siegrid Düll, "Galata'da Bilinmeyen Ceneviz Heykelleri-II", Alm., Tübingen, 1987.
- Güt 37, 1987:* Peter H. F. Jakobs, "Berlin'deki Samatya Röliyesi Adlı Kabartma ve Konstantinopolis'teki Lahit Süslemeleriyle ilişkisi", Alm., Tübingen, 1988.
- Cilt 38, 1988:* Wolfgang Müller-Wiener, "Kavak Sarayı", Alm., Tübingen, 1989.
- Cilt 39, 1989:* Siegrid Düll, "İstanbul'da Üç Johanniter (St. Jean Şövalyesi), İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Rodos Mezartaşları Üzerine Yeni Araştırmalar", Alm.; Peter Grossmann, "Konstantinopolis'te Küçük Ayasofya'nın Yatay Kesidi Üzerine Gözlemler", Alm.; Klaus Kreiser, "İmrahor Camii: 1546-1706 Arasında Bir İstanbul Cami Vakfının Maliyesi", Alm.; Hans-Peter Laqueur, "İstanbul'da Osmanlı Mezarlıklarının Sosyal Coğrafyasına Dair Bazı Görüşler", Alm.; Peter Scheiner, "Konstantinopolis'te 7. Yüzyıla Ait Bir Çince Kitabe", Alm.; Matthias Straub ve Herald Suer-mann, "İstanbul Yedikule'de Bir Burç", Alm.; Hermann Veters, "Zenon'un Konstantinopolis için inşaat Yasası", Alm., Tübingen, 1990.
- Cilt 40, 1990:* Bente Kiilerich, "Oslo'da Bir Çocuk Başı; Theodosius'un Torunu mu?", Ing., Tübingen, 1991.
- Cilt 41, 1991:* "Konstantinopolis'te Theodosius Sütunu", Alm., Tübingen, 1992.
- fasikül veya cilt takip etti. Bundan sonra *Istanbul Mitteilungen*in ebat değiştirdiği görüldü, eskisine nazaran daha da kalınlaşan dergi, bu defa 27x20 cm ölçüsüne çıktı. Hattâ 1977-1978'in 27/28. cildinden itibaren dergi iki parça halinde basılmaya başladı. Bunların birincisinde makale metinleri, ikincisinde ise resimler yer almaktadır. Dergi 1993'te 43. sayısına ulaşmış bulunuyor.
- İstanbul Mitteilungen* yayımım muntazam olarak sürdürmektedir. Ancak içindeki

yazılarda Anadolu arkeolojisinin çeşitli dönemleri ağırlıkta olduğundan istanbul arkeolojisine ve eski eserlerine dair yazılar pek az sayıdadır.

SEMAVi EYICE

İSTANBULİN

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde (1839-1918) istanbul'da moda olan ve daha çok, Avrupai giyinme zorunluluğu getirilen kamu görevlilerinin tercih ettiği, ö-nü kapalı, uzunca eteği yırtmaçlı, alaturka erkek ceketi.

II. Mahmud'un (hd 1808-1839) giyim-kuşam konusundaki köklü yenilik girişimi, Frenk kıyafeti denen Avrupa modalarının istanbul'da yayılmasına olanak verdi, ilk dönemde askerler için uygun görülen üniforma biçimleri sivil kesimlerce de benimsenirken, tutucular geleneksel kıyafetlerini korumaya çalıştılar.

Tanzimat'ın ilk yıllarında ise istanbullu terzilerin bir buluşu olduğu için "istanbulin" denen ceket formu ortaya çıktı. Osmanlılık imajı ile bağdaşmadığı gibi kolalı, dik yakalı beyaz gömlek, kravat ve yelek gerektiren ve büsbütün Frenkvari o-lan redingota göre çok sade ve kullanışlı olan istanbulin, uzun etekli, düz yakalı setrenin alaturka biçimiydi. 1860'lara doğru istanbulinlerin etek boyu dizkapa-ğına kadar uzun, beli dar, omuzları ve eteğı genişken, 19. yy'ın sonlarında, kesimi bedene daha uygun, eteğı bir oranda kısa yeni bir istanbulin moda oldu. Bunun iki parmak enindeki dik yakasının tek düğmesi iliklenmezken, göğüsteki 5-8 düğmesi ise ilikli tutulur, yaka içine 1-3 mm'lik kenarı gözüken hafif kolalı beyaz iç yaka iliştilirdi. Asker ve sivil rütbelere mahsus apolet, sırma göğüslük, saçaklı kaşık, nişan ve madalyalar, istanbulini tamamlayan öğelerdi.

istanbulinin bir özelliğı de Tanzimat'ın getirdiğı "tebaa arasında eşitlik" ilkesine uygun bir giyim tarzı oluşuydu. Bu açıdan vezirden posta memuruna kadar her sınıftan Müslüman ve gayrimüslim Osmanlının benimsediğı bir giyimdi. Zamanla resmi davetlerde ve törenlerde de giyilmeye başlandı, istanbulinin altına, Fransız biçimi paçası dar, üst tarafı genişçe ütüsüz pantolon, ayağı da çekme potin, arkası kaloş kundura veya iskarpin giyilirdi. En yaygın olduğu 1870'li yıllarda saray mensupları, Babıâli bürokratları, vezirler, gösterişi ve lüksü sevmeyen devlet ricali genellikle istanbulini tercih ediyordu. Önü kapalı olduğu için ensiz bir iç yaka dışında gömlek, yelek, kravat gerektirmemesi, siyah, kah-

Istanbulinli bir Osmanlı aydını. *Necdet Sakaoğlu arşivi*

verengi, koyu lacivert renkte ve çuha cinsinden kumaşlardan dikilmesi bakımından istanbulin kullanışlı bir ceketti. Bu nedenle her sınıftan kamu görevlileri yanında, asker ve sivil okul öğrencileri için de istanbulin benzeri üniformalar yaygındı.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) kamu görevlilerinin Avrupa tarzı giyinmeleri yönünde genelgeler yayımlanınca istanbulinin yamsıra bir tür yerli redingot da moda oldu. istanbulluların "bonjur" dedikleri jaketatayı ise yüksek sınıftan kişiler giymeye başladılar. Bununla birlikte, fes, pantolon ve iskarpinle çok uyumlu bir kıyafet formu oluşturan istanbulin modası, II. Meşrutiyet yıllarına değin sürdü. Bu yıllarda, sıkma yelek ve dar pantolon ile bunun üstüne giyilen siyah ipek astarlı, bele gelen iki düğmesi iliklenip üst tarafı açık bırakılan setrevari şık bir kıyafete de "istanbul modası" anlamında "istanbulin" deniliyordu. Bu kıyafeti dal fes, zarif baston ve monokl zenginleştirmektedir.

NECDET SAKAOĞLU

İSTANBUL'U SEVENLER GRUBU

bak. istanbul şehri muhipleri

CEMiYETi

İSTANBUL'UN ADLARI

Resmi ve yaygın adı "istanbul" olan kent, uzun tarihi boyunca, bazıları aynı adın farklı dillerdeki söyleyişleri olan 135 dolayında adla anıldı. Bunlar arasında, "imparatorluk merkezi", "taht merkezi", "başkent" anlamları veren ya da kentin özelliklerini anımsatan unvanlar da vardır. Akdeniz uygarlık merkezlerinden, hattâ olasılıkla dünyadaki büyük kentlerden hiçbiri bu kadar çok ad ve unvana sahip olmamıştır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* 'sinde ise "Her Lisanda Islâmbol ismini Beyan Eder" başlığı altında, Batı ve Doğu dillerinden derlenmiş 25 isim verilmiştir.

istanbul'un adları kesin bir kronolojiye göre sıralanamaz. Bununla birlikte kuruluş öncesi coğrafi yer-mevki adları, efsane dönemi adları, Roma ve Bizans dönemlerindeki adlar, başka ulusların verdiği adlar, Osmanlı dönemi adları olarak gruplandırılabilir.

Kentin yerleştiği tarihi zamanın bilinen en eski adı Licus/Liğos'tur. Bu coğrafi ad, Bayrampaşa Deresi'nin antik çağdaki Lekop adıyla açıklanmıştır. Licus'u a-nan ilk yazar Genç Plinius (MS 61-113) olmuştur. Inciciyan (ö. 1833) kentin, olasılıkla bu en eski adının, kaynakların istanbul yakınında gösterdiği ve Ermeni tarihçi Parbeli Gazar'm (5. yy) "Büyük Konstanti-nos'un Gotlara karşı yürüdüğü vakit, kıyısında ordugâh kurduğu" Lekop Dere-si'yle ilgili olduğunu vurgulamıştır. Kentin bu eski adı, imparator I. Theodosius döneminde (379-395) düzenlendiği sanılan eyaletlerle ilgili kayıtların Trakya bahsindeki "Ufak bir eyalet olan Europa'da daha önce Licus ve Bizantium adını taşıyan Konstantinopolis vardır" cümlesinde de geçmektedir. Tahminlere göre Licus-Li-ğos-Likos, kuzeybatıdan tarihi yarımada doğru akan Lekop Deresi'nin sağında, Haliç Vadisi'ne kadar inen yarımada, aynı zamanda da buradaki ilk yerleşim yerinin adıydı.

Kentin yedi tepeli bir yarımada üzerinde kurulu olduğunu bildiren ve Doğu kaynaklarına, örneğin *Târih-i Beyân-ı Binayı Ayasofya-yı Kebir'deki* gibi "Cezîre-i Heft Cebel-i nîa'ruf ki kal'a-i Konstantiniy-ye-i Rûmî'dir" tanımıyla geçen "yedi tepeli ada" deyimini de olasılıkla Latince ya da Grekçeden alınmış coğrafi bir addır.

Licus-Liğos'un yerini alan ve bir antik çağ kenti olarak gelişen Bizantion(->) istanbul'un en uzun dönemine damgasını vurmuştur. Kentin efsanevi kurucusu kabul edilen Buzi oğlu Bizas'ın(->) anısına verilen Bizantion, yalnız kentin değil, zamanla bir imparatorluğun da adı olmuştur. Bu sözcük, Latince Bizantium, Grek-çede Vizantion'du. Eski Arap kaynaklarında örneğin Ibn Hurdadbih'te (ö. 912) ve Mes'udî'de (ö. 956) Bizantiya, Buzantiya imlaları görülmektedir. Ermeni A. Bağış-yan, istanbul'un 1453'teki fethedilişine ilişkin şiiirinde kentin bu eski adını da Vi-zant Kağak (Vizant Kenti) olarak zikretmiştir. Evliya Çelebi ise istanbul'a Yahudi dilinde Vizendoyne dendiğini, Constan-tinus tarafından kurulduğunda verilen adlardan birinin de Pozantıyam olduğunu yazar. Bizantion, kimi kaynaklara da Buzan-tion, Vizention biçimlerinde girmiştir. *Mür' i't-Tevarih'te* bir zelzele nedeniyle istanbul'un tarihinden söz edilirken kentin kurucusunun "Yanko evladından Bo-zantin" olduğu belirtilmiş olup bu bilgi, Bizantion adının, 18. yy Osmanlı aydın-larınca da bilindiğine kanıttır.

Augusta Antonina, MS 3. yy'ın başında Romalıların kente verdikleri bir addır, imparator Septimius Severus (hd 193-211) zapt ettiği istanbul'u yıktırması, oğlu Anto-nius'un (imparator Caracalla) isteği üzerine de onun anısına yeni bir kent kurulma-

İSTANBUL'UN ADLARI

254

255

İSTANBUL'UN ADLARI

HER LİSANDA İSLÂMBOL İSMİNİ BEYAN EDER

İslâmbolun ibtidâki ismi Lisân-ı Lâtinde Makedonya, Yanko bina ettiği için Li-sân-ı Süryanîde Yankoviçe'dir. İskender'e nisbetle Aleksandre, ba'de bir zaman sarfde Pozanta dediler. Lisân-ı Yehudda bir zaman Vizendoyne, Frenkde Yağ-furye ve Konstantin bina etdikde Pozantıyam ve Kostantiniye dediler. Nemse lisânında Kostantin Opol, Moskovlar Tekfuriye derler. Lisân-ı Ağıkda Grandoye ve Lisân-ı Macarda Vezendovar ve Lisân-ı Lehde Kanaturye ve Lisân-ı Çehde Alyana, Lisân-ı İsvaçda Harakliyan ve Lisân-ı Felemenkde Estefanye ve Lisân-ı Frankda Ağrandone, Lisân-ı Portugalda Kostye ve Lisân-ı Arabda Kostantiniye-i Kübrâ, Lisân-ı Fürsde Kayser-i Zemin, Lisân-ı

Hindde Taht-ı Rûm, Lisân-ı Moğulda Çak-durkan, Lisân-ı Tatarda Sakalye, Lisân-ı ÂH Osmanda îslâmbol derler. Gûlgûle-i Rum nâmıyle de şöhre-i âfak olmuştur.

Evliya, *Seyahatname*, I, 55

anlamını veren mahmiyye ve mahrûse sözcükleriyle birlikte Mahmiyye-i istanbul, Mahrûsâ-i istanbul biçimleri görülmektedir.

Kostantiniyye istanbul'un Islami adı olup Konstantinopolis'in Arapçalaştırılmışıdır. Kostantiniyye-i Kübrâ, Kostantina el-Uzmâ, Kostantaniya, Kostantiniyye el-Mahrusâ, Mahrusa-i Konstantiniyye, Konstantiniyye el-Mevkıyye, Konstantiniyye-tü'l-Mahrusâtü'l-Mahmiyye, Şehr-i Kostantin vb terkipler, resmi ve Islami belgelerle kitaplarda kullanılmıştır.

Beldetü'l Tayyibe, "güzel şehir" anlamında Arapların verdiği bir ad olup bu i-sim takımıındaki harflerin kentin fetih yılı olan Hicri 857'yi verdiği ebcedle hesaplanmıştır.

Dârü'l-Islâm, Dârü'l-Mülk, el-Farruk ve Ümmü'd-Dünyâ da istanbul için uygun görülen Arapça ve Islami diğer adlar ve niteliklerdir. Ancak bunlardan Ümmü'd-Dünyâ, Mısır'ın bir adı olup istanbul için kullanılması yanlış ve gereksizdir. Doğru

sına izin vermişti. Bu küçük Roma kentine o zaman Augusta Antonina dendi. Bu ad da kimi kaynaklarda Antoninia, Antom'a, Antoninya olarak geçer. Kentin Latince kökenli ilk adı budur.

Anthusa/Antusa, yine kentin Latince bir başka adıydı, istanbul'un talihini temsil eden bir anıt-heykel de "şen ve bayındır" anlamına gelen Anthusa adını taşımaktaydı. Hristiyanlık öncesi döneme ait bu ad, Roma'nın sıfatlarından olan Flora'nm eşanlamlısıydı.

Secunda Roma (ikinci Roma) deyimi, imparator I. Constantinus döneminde (324-337), kente ilişkin özel bir kanunda yer almış ve bu imparatorun at üstündeki heykelinin yanındaki mermer bir sütuna yazılmıştı. Bu yeni adla ilgili yasa, imparatorluk merkezinin Roma'dan istanbul'a taşındığı 11 Mayıs 330 tarihini taşımaktaydı.

Almus Roma/Alma Roma da Büyük Constantinus tarafından verilen adlardan olup "cömert ve bereketli Roma" anlamındaydı.

Nova Roma (Yeni Roma) ise 5. yy'dan itibaren kentin resmi adı oldu. Bunun i-çin bir de yasa çıkarılmıştı. Nova Roma, konsil tutanaklarında, kiliselere ve rahiplere ilişkin kayıtlarda geçmektedir.

Nor-Hromn da "Yeni Roma" anlamında Ermenice bir ad olup kaynaklarda pek ender yer almıştır.

Roma Orientum (Şarki Roma, Doğu Roma) deyiminin 5. yy'da parçalanan Roma İmparatorluğu'nun Doğu'daki ülkeler, özellikle de istanbul için geçerli olduğunu tnciciyan, kaynaklar göstererek bildirmektedir.

Urbis Imperiosum (imparatorluk Kenti) de aynı şekilde istanbul'un bir adlandırması olarak kaynaklarda yer almıştır.

Roma Bizanti (Bizans Roma'sı) ise daha geç dönemde kullanılan ikinci derecede adlardandı, istanbul halkına "Romani" "Romanio" denmesi de bu ada bağlandığı gibi, Arapların ve Türklerin, Grekçe konuşan yerli halktan dolayı Anadolu'ya "Rumiye, Rumya, Diyar-ı Rum", halka da "Rum, Rumi" denmesi de istanbul'un "Roma" sözcüğünü içeren adlar taşımasına bağlanmıştır.

Megalipolis, "büyük şehir" anlamında olup istanbul'dan söz eden eski birçok kaynakta geçer.

Kalipolis ise "iyi şehir" anlamında, istanbul'un eski sıfatlarından.

Konstantinopolis (Konstantin Kenti) a-dı, 4. yy'da I. Constantinus tarafından kentin imar edilip genişletilmesinden sonra diğer adların önüne geçmiş ve 20. yy'a kadar da kullanılmıştır. Kent Konstantinopolis adı ile resmi kayıtlara ilk kez imparator II. Teodosios dönemine (408-450) ait bir yasada yer alarak geçmiştir. Ortaçağ Latincesinde Bizantion'a oranla daha yaygın kullanılan ve asıl ad olarak genelleşen Konstantinopolis, Fransızcaya Constani-noble, Italyancaya Constantinopoli ve bunun kısaltılmışı olan Cospoli, Almancaya Konstantinopol olarak yerleştiği gibi, ortaçağ Ermeni yazarları da bu adı Konstan-tinupolis, Konstantinobolis, Konstantinu-pol olarak vermişlerdir. Sözcük, Rumca-Ermenice karışımı imlasiyla Konstandinu-K'alak (Konstantin Kenti) olurken patrikhane kayıtlarında ise istanbul başpiskoposlarının unvanı "arkhiepos Kons-tantinoupoleos" biçiminde yazılmıştır. In-ciciyan, Latince bazı kaynaklarda "Roma Constantinum" (Konstantinos Roma'sı) a-dıyla anılan kente, 14. yy'da Rumcadan bozma olarak "Kostyantine-Grad" denildiğini de ilave eder.

Evliya Çelebi, Avusturyalıların, istanbul'a "Kostantin Opol" dediklerini vurgulamaktadır. Konstantinopol adı, istanbul' daki gayrimüslim ve Levanten toplulukları arasında 20. yy'a değin kullanıldığı gibi, 19. yy Osmanlı basınında da özellikle kitapların ve gazetelerin basım yeri olarak çokça kullanılmıştır.

Neas Romes adına ise 12. yy kilise kayıtlarında rastlanılmıştır.

Polis (kent) ve bunun kısaltılmışı olan Poli, Greklerin konuşma diline özgü olup eski pek çok ozan ve yazar da istanbul' dan söz etmek istediklerinde bu kısa adla-n tercih ettikleri gibi, Doğu Karadeniz-Kaf-kasya ahalileri de istanbul'a Poli demektedirler. Eskiden italyan halkının Roma' ya "Urbs" (Kent) demeleri gibi, istanbul çevresinde yaşayanların da bölgenin en ünlü merkezi olması nedeniyle buraya aynı anlamda Polis dedikleri ve öteki kentlerden ayırmak için de yazıda büyük harfle gösterdikleri bilinmektedir.

Kospoli (Cospoli) ise, kentin siyasi ve ekonomik kaderine uzunca bir süre ege-

men olan Latinlerin, resmi yazışmalarda-ki Constantinopoli'nin kısaltılmışı olarak günlük konuşmalarda benimsedikleri bir başka addı.

Miklagard-Miklagord, Vikinglerin ve eski iskandinav topluluklarının istanbul'a verdikleri adlardı. "Mikla (Mikael-Mihail) Kenti" anlamındaki bu adlar, kuşkusuz, 9-11. yy'larda Bizans tahtına oturan Miha-el adlı imparatorlardan birisiyle ilgiliydi. Aynı zamanda "imparator kenti" anlamını ifade ediyordu.

Tsarigard (Carigrad) da Slav uluslarının muhtelif dillerinde Tsar'grad (Çar'grad), Tsaregrad (Çaregrad) imlalarıyla yine "imparator kenti" anlamında istanbul için kullanılıyordu. Rusça Tsar'gorod (Çar'gorod) bu adların menşeydi. Rumenler ise istanbul'a Tarigrad demektedirler.

istanbul, kentin günümüzdeki adı olup bu sözcüğün kökeni ve anlamı üzerinde R. Jaquet (*üriğine de l'un deş noms sous lesquels l'Empire romain a ete connu en Chine, Journal Asiatique*, Mayıs 1892, s. 456-464), Edward G. Bourne (*The Derivation of Stanboul, American Journal of Philology*, VIII, I, s. 78-82) ve D. Hesselning (*İstambol, Revue deş Etudes Grecques*, III, 1890, s. 189-196) önemli etütler yapmışlardır. Ortaya konan iki tezden birincisi Stanbul-Istanbul sözcüğünün aslının Grekçe "Eis tin polin" (İstinpolin) veya "Stin-poli" olduğudur. Bunların anlamı ise "şehirde", "şehir içinde" olarak verilir, ikinci tez, istanbul adının, Konstantinopolis'in (Ko)stan(tino)poli biçiminde hece düşmesine uğramasından ortaya çıktığı yönündedir. Ancak bu ikinci tezin doğruluğu daha zayıf bir olasılıktır. İkinci tezin kanıtlanabilmesinde ise asıl duraksama ikinci hece olan "-tin" in hangi nedenle "-tan" a döndüğü sorunuyla ilgilidir. Bunun kentin Türklerce fethinden sonra ve Türkçedeki ses uyumu gereği, önce İstan-bol, daha sonra da istanbul söyleyişle yerleştiği ileri sürülmüştür. Oysa daha eski dönemlerde de kent adının "-tan" hecesini içeren muhtelif imlalarla kaynaklara geçtiği saptanmaktadır. Örneğin, Kadı Da-rır (14. yy) tarafından Anadolu Türkçesi-ne çevrilen Vakidî'nin (ö. 823) *Fütuhü's-Şam* adlı eserinde, "Rum Meliki Timaos' un oğlu istanbul'un bir şehir kurmayı mu-rad edindiği, dört sene süren hükümdarlığı boyunca şehrin inşasına çalıştığı, yerine geçen Kostantin'in de şehri tamamladığı ve bu nedenle kente hem istanbul, hem Kostantin dendiği" yazılıdır. Mes'udî *Tenbîh* adlı ünlü eserinde, halk dilindeki söyleyişle İstinbolin'i de zikretmiştir. Buna göre, 10. yy'da Doğu ülkelerinde bir Bizans imlası olan "Polin-Bolin" ve halk dilindeki "istin Bolin" bilinmekteydi. 11. yy'a kadar gerilere giden Ermenice kaynaklarda ise bazen İstanbol, İstin-bol, bazen de İstimpol yazılışları vardır. Yakut el-Hamavî'nin (ö. 1229) *Mu'ce-mül-Buldan* adlı eserinde de İştanpol-İş-tanpul geçer. Yakut'un bunu, 10. yy Arap coğrafyacısı İbn Hurdadbih'ten aldığı sanılmaktadır. İbnü'l Esir (ö. 1210), Hamdullah Müstevfî el-Kazvinî (ö. 1350), Ebu'l

Fidâ (ö. 133D, İbn Battuta da (ö. 1369) istanbul'u, birbirine çok yakın imlalarla an-

mışlardır. İbn Battuta, kenti betimlerken "biri Astanbul öteki Galata olmak üzere" iki kent bulunduğunu da vurgulamıştır. 13. yy'ın sonuna doğru Vartabed Vartan, imparator Herakleios'un (hd 610-641) "kutsal çarmıh"ı, Estambol'a naklettiğini yazar. Kuşkusuz, bu Estambol sözcüğü, İstinpol' ün Ermeniceye uyarlanmış bozuk bir söyleyişidir. Bunun gibi, aynı dönemde kente uğrayan gezginlerden, Escomboli adını zikredenler de vardır. Yine, 15. yy'da Ara-kel Bageşyan, istanbul'un fethine yazdığı şiirinde şehrin öteki adları yanında Stimbol'ü de zikretmiştir. Inciciyan (ö. 1833) ise "Şehrin adı halk dilinde Stanbol ise de doğru şekli İstanbul veya istanbul'dur. Bu isim, Rumcada 'şehirde' demek olan Is tin polin tabirinin bozuk bir şekli veya transkripsiyonudur" der. 1807'de Sis Kon-sili'ne katılan istanbul Ermeni piskoposu da imzasını "İstinbol/Istinpol Piskoposu Husik" olarak atmıştır.

Türkçe (Osmanlıca) eser yazan en eski müelliflerden Ali bin Abdurrahman (14. yy) Türkçeye çevirdiği *Acaibü'lMah-lukat'ta*. istanbul adını verdiği gibi, Ahmed Bican da (ö. 1455'e doğru) *Dürri Mek-nûrida* "istanbul" imlasını tercih etmiştir.

Kentin Türkler tarafından alınmasından sonra İstambûl, bazen de şiirlerdeki vezin kuralları gereği Sitanbûl sözcükleri kullanılmıştır. Türkçeleştirilirken başına "i" ünlüsü getirilen ve sözcüğün ortasında da uzun okumaya uygun "a" ünlüsüne yer verilen başka örnekler gibi, İstin-pol-Stinpol'un da, istanbul'a dönüşmesinin 15. yy'da gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Divan şairleri, gazel, kaside vb şiirlerinde, 3 kapalı heceden oluşan istanbul yerine bazen de 1 açık, 2 kapalı heceli Si-tanbul'u tercih etmişlerdir. Tâcizâde Câ' fer Çelebi (ö. 1514) *Hevesname*'sinde "vas-f-ı hıttâ-i istanbul", Sirozlu Sa'di (15. yy) bir gazelinde "Şehr-i İstanbul", Lâtîfî (ö. 1582) *Evsaf-t istanbul'da*. "Şehr-i istanbul", Bakî (ö. 1599) bir gazelinde "Geçemez hûb-lanndan gönül istanbul'un", Bahtî (I. Ahmed) (ö. 1617), bir gazelinde "Sitanbul'un sulu şeftalüsü gibi güzel olmaz", Şeyhülislam Yahya (ö. 1644) "Salmsun îyd irişdi yine hûbânı Sitanbul'un", Sabit (ö. 1712) "Ak sâde geydi şehr-i Sitanbul güzelleri", Nâbî (ö. 1712) *Hayriyye*'sinde "İtsün istanbul'u Allah ma'mûr" ve "Hep Sitanbul' da bulur izz ü şeref, Nedîm (ö. 1730) "Bu şehr-i Sitanbûl ki bî-müsl ü behâdır", Mustafa Rahmî (ö. 1751) "Sitanbul'da çoğaldı şimdi destar-ı horasanî", Esrar Dede (ö. 1796) "Dûzah bana her kûçe vü her kûy-i Sitanbûl", Sünbülzade Vehbî (ö. 1809) "Şeyhi zen-dost eylemiş istanbul'un mek-kâresi", Sürurî (ö. 1814) "Sitanbul'â düşen âdem çıkub olduğu kişverden" ve "Çevremi itdi Sitanbul gibi eskim derya" vb dizelerle istanbul'u farklı söyleyişleriyle an-mışlardır. Ca'fer Çelebi'nin *Mahrusa-i Istanbul* fetihnamesinde olduğu gibi, manzum ve mensur eserlerde, resmi belgelerde ise "Tanrı'nın koruduğu büyük kent"

İSTANBUL

U N

ADLARI

(Alfabetik Liste)

Ağrandone

Aleksandre

Alma Roma

Alyana

Anthusa

Antonia

Âsitane

Beldetül-Tayyibe

Bizantion

Cezire-i Heft Cebel

Constantinople

Çakdurkan

Çar'gorod

Çezar Şehri

Dârü'l-Hilâfe

Dârü'l-Islâm

Dârü'l-Mülk

Dârü's-Saltana

Der-aliyye

Der-i Devlet

Dergâh-ı Selâtin

Dersaadet

el-Farruk

Escomboli

Estambol

Estefanye

Granduye

Gûlgûle-i Rûm

Harakliyan
Islâmbol
istanbul
Istimboli
Istipolin
Kalipolis
Kanaturye
Kayser-i Zemin
Konstantina el-Uzmâ
Konstantiniyye
Konstantinopolis
Kospoli
Kostye
Kostyantine-Grad
Licus
Mahmiyye-i istanbul
Mahrûsâ-i istanbul
Mahrusa-i Konstantiniyye
Makedonya
Megalipolis
Miklagard
Neas Romes
Nor-Hormn
Nova Roma
Pây-i Taht-ı Saltanat
Poli
Polin
Polis
Pozantyam
Roma Bizanti
Roma Constantinum
Roma Orientum
Sakalye

Secunda Roma
Sitanbul
Südde-i Saadet
Südde-i Saltanat
Şehir
Şehr-i Azam
Şehr-i Konstantin
Taht-ı Rûm
Tarigrad
Tekfuriye
Urbis Imperiosum
Ümmü'd-Dünyâ
Vezendovar
Vizant Kağak
Yağfurye
Yankoviçe

Not: Aynı adın muhtelif dillerdeki yazımlarına (örneğin Bizantium, Buzantion, Buzan-tiya, Vizention, Vizendoniye) listede yer verilmemiştir. Böyle adların da eklenmesiyle sayı 135'e ulaşmaktadır.

Müslüman halkları ise istanbul'u Çasar-Kayzer (Çezar Şehri) olarak anmışlardır. Islâmbol-ıslâmbul, Arap harfleriyle yazım farkı olmayan fakat anlamları ayrı birer isimdir. İstinpolin'den Türkçeleştirilen istanbul'un özel bir anlamı olmadığı halde, istanbul'dan yakıştırılan bu isimlerin, kentin adına İslamiyede ilgili anlamlar kazandırmak amacıyla uydurulduğu açıktır, istanbul'un fethini gören Ermeni ozan-ya-zar Engürülü Abraham *Şehirde mânâsını ifade eden / Istambol adını değiştirdi / islam çokluğu demek olan Islâmbol denilsin dedi* diyerek bu uydurmanın gerekçesini ve bu adın Fatih tarafından verildiğini ima etmiştir. Evliya Çelebi'nin *Seyahat-name'sinâe* de "Lisan-ı Al-i Osman'da Islâmbol derler" cümlesi geçmekle birlikte bu uydurmanın ya da uyarlamanın bir halk etimolojisi olduğu kuşkusuzdur. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin islam siyasetine uygun düştüğünden gerileme döneminde III. Ahmed'den (hd 1703-1730), III. Selim'e (hd 1789-1807) kadar Osman-

İSTAVROZ CAMÜ

256

257

İSTİHDAM

lı sikkelerine "duribe fî Islâmbol" ibaresi konmuş; belgelerde de ekseriya istanbul yerine Islâmbol sözcüğüne yer verilmiştir. 1766-1768 olaylarını aktaran *Çeşmîzade Taribi'nde*, kente dönük gelişmeler anlatılırken dahi Islâmbol denildiği görülmektedir. Tâcizâde Ca'fer Çelebi'nin (ö. 1514), Cemalî'nin (ö. 1512?), Yenişehirli Belîğ'in (ö. 1760) şiirlerinde de Islâmbol geçer. Belîğ, kentteki meyhaneler için "İşret-gede-i Islâmbol" diyerek bir tezat sanatı yaparken Enderunî Fâzıl (ö. 1810) da *Huban-name'inde* "der Beyân-ı Hûbân-ı tslâm-bûl" başlığına yer vermiştir. Çağdaşı Süru-rî (ö. 1814) ise bir gazelinde *Seyredin dil-ber-i nâzik-terin Islâmbûl'un / Oturan anlar imiş zîverin Islâmbûl'un* demiştir. Sâmi (ö. 1730) istanbul'un bayram yerlerini "Yusufistan'a dönüb îdgeh-i Islâmbûl" diyerek betimlemiştir. "Uçar hâlâ gözümde hâk-ı müşk asâ-yı Islâmbol" dizesinin şairi ise bilinmemektedir. *Mür'i't-Teva-rib'te* Islâmbol ve istanbul, aynı konu içinde, örneğin "Islâmbol kadısı", "istanbul kadısı" gibi rasgele kullanılmıştır.

Islâmbol/Islâmbul adlan, Osmanlı Dev-leti'nin Batılılaşma sürecine girdiği 19. yy' da resmi belgelerde ve paralarda kullanılmazken istanbullu ulema zümresi 20. yy' in başında bile mektup zarflarına ve özel yazılarına "Islâmbol" yazmaya devam etmişlerdir. 1860'a doğru öldüğü sanılan ozan Şeref Hanım da bir kıtasında "Ey Mecmâ-i yaran olan Islâmbûl" demiştir.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamesinde* "Her Lisanda Islâmbol ismini Beyan Eder" başlığı altında Latineden Tatarcaya kadar muhtelif dillerde istanbul'a verilen adları sıralamıştır: Makedonya, Yankoviçe, Yağfurye, Aleksandre, Tekfuriye, Grandu-ye, Vezendovar, Kanaturye, Harakliyan, Estefanye, Ağrandone, Kostye, Vizendo-yne, Kostantin Opol, Alyana, Kayser-i Zemin, Taht-ı Rûm, Çakdurkan, Sakalye bunlardandır.

Gûlgûle-i Rûm, Evliya Çelebi'nin verdiği ilginç bir başka isimdir. "Rum gürültüsü" anlamına gelen bu isim için gezginin herhangi bir açıklaması yoktur.

Şehr-i Azam adını, 15. yy şairlerinden Aynî, istanbul'un fethine yazdığı murab-bada vermektedir.

"Şehir" deyimini ise istanbul'a yerleşen ve kuşaklar sonrası artık bu kentin yerlileri olan Müslüman Türklerce benimsenmiş; halk, suriçi istanbul'a "Şehir", kendilerine de "Şehrî" ve "Şehirli" demeyi tercih etmişlerdir, istanbullu ozanlar ve yazarlar ise kente nispetlerini, adlarına ekledikleri eş-Şehrî sözcüğüyle vurgulamaktaydılar.

Dergâh-ı Selâtin, Südde-i Saadet, Sûd-de-i Saltanat, deyimleri gerçi istanbul'u da ifade etmekle birlikte daha çok buradaki padişahlık makamı ve hanedan sarayı ile ilgiliydi.

Der-i Devlet, Der-i Devlet-i Aliyye, Der-aliyye, Dersaadet(->) biri diğerinin müteradifi olarak yüzyıllar boyunca istanbul' un başkentlik unvanları

arasında yer almış; ayrıca Anadolu köylüleri istanbul'a genellikle Deraliye demişlerdir.

Âsitane(->) ve bununla oluşturulan Âsi-

tane-i Saadet, Âsitane-i Aliyye, Âsitane-i Hüma-Âşiyâne takımları ve Asitan sözcüğü de Osmanlılar döneminde, Tanzimat'a kadar kentin resmi adlarındandı.

Dârü's-Saltana, Dârü's-Saltanat-ı Seniyye, Dârü's-Saltanat-ı Âliyye ise istanbul' un, Osmanlı Devleti'nin başkenti olduğunu vurgulayan resmi unvanlardı.

Dârü'l-Hilâfe, Dârü'l-Hilâfetü'l-Aliyye unvanları da 18. yy'ın sonlarından itibaren istanbul'un aynı zamanda hilafet merkezi konumunu vurgulamak üzere kullanılmaya başlandı. 19. yy'da yaygınlaşan ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar resmi yazışmalarda yer alan bu adlar, son dönemde yalnızca suriçi istanbul'u değil, Ga-lata'yı, Üsküdar'ı, Rumeli ve Anadolu yakasındaki tüm semtleri içine alan istanbul metropolünü ifade etmekteydi.

Pây-i Taht-ı Saltanat da aynı süreçte istanbul'un saltanat başkenti olduğuna ilişkin resmi bir adlandırmaydı.

Cumhuriyet döneminde istanbul'a yeni bir ad verme girişimi 1930'larda gündeme gelmişti. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın "Atatürk" soyadını almasından esinlenerek istanbul'a da Atakent adının verilmesi önerisi, basında ve istanbul Şehir Meclisi'n-de tartışılmış, ancak gereksizliği görülerek bundan vazgeçilmiştir. Bunun yerine, kentin modern bir banliyösüne Ataköy a-dı verilmiştir,

Türkçenin özleştirilmesi ve dildeki yabancı sözcüklerin de dil kurallarına ve ses uyumuna göre biçimlendirilmesi (örneğin Elaziz: Elazığ, Diyarbakır: Diyarbakır) çalışmaları sürerken istanbul, İstambul yazımları tartışılmış fakat istanbul sözcüğünün ulusal kültür içindeki değeri ve değişmezliği dikkate alınarak bundan da vazgeçilmiştir.

Bibi. C. Baysun, "istanbul", *İA*, 53/A, 1142-1144, Evliya, *Seyahatname*, I, 55-56; Inciciyan, *istanbul*, 1-2, Dr. Afif Erzen, "istanbul Şehrinin Kuruluşu ve isimleri", *Belleten*, 1954, S. 70, s. 131-158; H. Berberian, "Stanbol (istanbul) Kelimesinin Etimolojisine Dair Bir Deneme", *istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 9 (Mart 1954), s. 187-192; Janin, *Constantinople byzantine*, 31; Mamboury, *Rehber*, 22 vd; A. H. Çelebi, *Divan Şiirinde istanbul*, ist., 1953; N. Sakaoglu "istanbul Efsaneleri", *istanbul*, S. 9 (Nisan 1994), s. 28 vd. NECDET SAKAOGLU

İstavroz Camii

KadirAktay/ Onyx, 1994

İSTAVROZ CAMİ

Beylerbeyi'nde, Abdullah Ağa Caddesi ile Beybostanı Sokağı'nın birleştiği yerde ve

Beylerbeyi Sarayı(->) karşısındadır. "Abdullah Ağa Camii" de denir.

Cami 16. yyın sonlarında yapılmıştır. Yaptıran III. Murad'ın (hd 1574-1595) bostancıbaşısı Abdullah Ağa'dır. Abdullah Ağa Beylerbeyi'nde camiden başka bir hamam, bir sıbyan mektebi, bir çeşme, Kısıklı ile Langa'da birer mescit yaptırmıştır. 1591'de vefat eden Abdullah Ağa, Kısıklı' daki mescidin bahçesine defnedilmiştir. Ayrıca ismine izafeten Beylerbeyi'nde Abdullah Ağa Mahallesi, Abdullah Ağa Çeşme Sokağı ve Abdullah Ağa Hamam Sokağı vardır. Caminin çok zengin olan vakfı IV. Mehmed zamanında (1648-1687) hükümdarın annesi Turhan Sultan'ın yaptırdığı Yeni Cami vakfına alınmış, daha sonra I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) Beylerbeyi Camii(-*) yapılıncı semt birliği ileri sürülerek I. Abdülhamid vakfına katılmıştır.

Cami iki katlı olup zemin katı kagir ve sarı badanalı, yukarısı ahşap ve krem rengine boyalıdır. Minaresi solda olup tavam ahşap ve çatısı alaturka kiremit ile örtülüdür.

Camiye, Abdullah Ağa Caddesi üzerinde bulunan camekânlı bir bölümden geçilip iki kanatlı klasik ahşap bir kapı ile girilir. Aydınlık bir camidir. Kible tarafında altta 4 ve üstte 5, sağında, solunda ve arkasında bulunan dörder pencereden ışık alır. Zemin kat pencereleri içten kemerlidir. Giriş kapısının sağında ve solunda hanımlara mahsus 30 cm yükseklikte, seccadelerle kaplı ibadet yeri ve bu ibadet yerinin sağından ahşap bir tırabzanlı merdivenle de üst kata çıkılır. Caminin ilk tamiri sırasında I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından yaptırılmış olan padişah mahfe-li de buradadır. Caminin içi açık krem rengine boyalıdır. Zemin taban halıları ile kaplıdır. Seyrek geometrik işlemeli tavandan büyük bir avize sarkmakta olup fanusları eski kandil fanuslarını andırmaktadır.

Beyaz ve sade mermerlerle kaplı mihrabın iki yanında ayaklı antika iki saat i-le şamdanları ve sağında da ahşap minberi bulunmaktadır. Caminin içindeki lev-

halar arasında büyük hattat Mehmed Ra-sını'nın nefis bir "hilye-i saadet"i ve Tebriz-li Kasım'm ta'lik bir levhası asılı durmaktadır.

Caminin ilk tamirinden sonra ikinci tamiri I. Abdülhamid tarafından ve son tamiri de caminin giriş kapısı üzerindeki kitabeden anlaşılacağı gibi 1248/1832'de II. Mahmud zamanında (hd 1808-1839) yapılmıştır. Kitabenin ta'lik hattı, Yesariza-de Mustafa izzet Efendi'ye aittir.

REBII BARAZ

İSTEK VAKFI OKULLARI

istanbul Eğitim ve Kültür Vakfı'na (İSTEK) bağlı özel ilk ve orta öğretim kurumlarıdır.

1985'te oluşturulan İSTEK Vakfı özel okullarının özelliği, yabancı dil ağırlıklı

öğretim vermesidir, istanbul'un çeşitli ilçelerinde anaokulu, ilkokul, I. ve II. devreli (orta-lise) olmak üzere 12 okulu vardır. Bunlar, Büyükkada Beyhan Aral Lisesi (1985), Semiha Şakir Lisesi (1985), Büge Kağan Lisesi (1986), Belde Lisesi (1986), Kemal Atatürk Lisesi (1987), Uluğ Bey Lisesi (1987), Kaşgârlı Mahmut Lisesi (1987), Acıbadem ilkokulu (1989), Atanur Oğuz Lisesi (1989), Acıbadem Lisesi (1989), Acıbadem Anaokulu (1990) ve Fen Lisesi'dir (1993). Beyhan Aral Lisesi ile Fen Lisesi'n-de 1993-1994'te öğrenci bulunmamaktadır.

Okullarda ağırlıklı yabancı dil ingilizce olup tüm okullar karmadır. Vakıf okullarına devam eden öğrencilerin sayısı 4.853 kız, 5.124 erkek olmak üzere, toplam 9.977'dir. Öğretmen sayısı ise, 631'dir.

625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Ka-nunu'na göre çalışan okulların parasal ve yönetsel işleri resmi vakıf senedine göre yönetim kurulu başkanı, yönetim kurulu, genel müdür ile imza yetkisi bulunan vakıf temsilcileri tarafından yürütülmektedir, istanbul büyükşehir belediye başkanı ile bölgesinde okul açılan belediye başkanları da genel kurulun tabii üyeleridir. İSTEK Vakfı'nın amaçları arasında meslek liseleri açmak da vardır.

Maddi olanağı yetersiz öğrencilere sürekli burslar da verilir. Okul yapıları ise çağdaş eğitimin gerektirdiği konumda ve birbirini andırır biçimde tasarlanmıştır. AYHAN DOĞAN

İSTİHDAM

Tarihinin bütün dönemlerinde istanbul' un ekonomik yapısını ve çalışma yaşamını belirleyen ve biçimlendiren temel öğeler, denizler ve kıtalar arasında bir geçit olması, yani kara ve deniz yollarının kavşak noktasında bulunması; her dönem başkent ya da anakent niteliğini koruması; Bizans ve Osmanlı dönemlerinde sarayları, Cumhuriyet sonrasında ve günümüzde ise, yükselen Türkiye burjuvazisini ve büyük sermayenin en tepesindeki kuruluşları barındırması oldu. Ülkenin ve bölgenin en kalabalık, en zengin, en olanaklı yerleşmesi konumunda bulunması, istanbul'un çalışma yaşamını ve istihdamın yapısını etkiledi.

Bu özellikleriyle istanbul, denizaşırı ve kıtalararası da dahil ticaretin(->); başta saray ve çevresine yönelik olmak üzere çeşidi kamusal ve özel hizmetin (bak. hizmet sektörü), savunma ve savaşa ilişkin her çeşit askeri iş ve üretimin; imparatorluğun ve devletin merkezi olarak, güçlü ve kalabalık bir bürokratik mekanizmanın; lima-/nın varlığının ve kervan yollarının gerek-/ tirdiği çeşidi hizmetlerin; yüzyıllar boyunca dini ve dünyevi merkez konumunun önem kazandığı dini ve sivil mimarinin gerektirdiği her türlü iş ve üretimin gelişkin olduğu bir kentti. Cumhuriyet'in ilk dönemleri de dahil, uzun süreler boyunca, üreticiden çok tüketici oldu. Kentin bu özelliği ve bu özelliğe bağlı istihdam yapısı 19. yy'ın ikinci yarısına doğru değişmeye başladı;

bugünkü yapıya geçiş ise 1950'lerden sonra hızlandı. **Osmanlı Dönemi**

Osmanlı dönemi istanbul'unda, yeniçeri örgütünün 1826'da kaldırılmasına, gediklerin(->) özölüp dağılmasına kadar, işgücünün ve istihdamın nitel ve nicel yapısı sıkı kurallarla belirlenmişti ve merkezi denetim altındaydı. 19. yy'ın sonlarına kadar, Müslüman kadınlar, çalışamayacak kadar yaşlılar, çocuklar, sakat ve hastalar ve en tepede saray ve yakın çevresi olmak üzere geniş bir rantıye kesimi ile medrese öğrencileri -günümüzdeki kavram ve terimlerle paralellik kurulmaya çalışılacak olursa- iktisaden faal nüfusun, yani işgücü-

ISTEK Vakfı

okullarından

Semiha Şakir

Lisesi,

Göztepe.

Ahmet Kuzik,

1994

nün dışında kalırdı, iktisaden faal nüfus ise, 19. yy'a kadar çok katı kurallara ve denetime tabiydi.

15. yy'dan 19. yy'a kadar başlıca istihdam kümesi, seyfiye (askeri kesim), ilmiye (din ve bilim adamları), mülkiye (idari görevliler) kollarıyla, en yüksekte en alta kadar sıkı bir hiyerarşi içinde bulunan devlet görevlileriydi. Bir başka geniş istihdam alanı, çok uzun süreler sadece yabancıların ve gayrimüslim tebaanın tekelinde bulunan ticaretti. Denizaşırı ticaret imtiyazına sahip olan veya kara ticaretini denetimleri altında bulunduran zengin ve nüfuzlu tüccarlar, Bizans döneminde, zaman zaman sarayla boy ölçüşecek servetler elde etmişlerdi. Osmanlı döneminde, merkezi devlet otoritesine rakip olabilecek hiçbir siyasal ve ekonomik güce izin verilmemeye çalışılmışsa da, istanbul'da özellikle Latin ticaret kolonilerinde ve gayrimüslim cemaat içinde çok zengin ve güçlü tüccarlara rastlanmıştı. Bunların hemen altında, daha az zengin olan orta tüccarlar, perakendeciler, daha da altta küçük dükkâncılar, esnaf ve satıcılar vardı. Evliya Çelebi başta olmak üzere, gezginlerin notları, kadıların hükümleri ve çeşitli tarihsel belgeler, istanbul'da büyük toptan ticaretten küçük dükkân ve satıcılığa kadar her türlü ticaretin ne kadar yaygın olduğunu gösteriyor. Bu istihdam kümesi, dükkânda veya işyerinde çalışan aile bireyleri veya çıraklar, yamaklar, ücretlilerle birlikte, faal nüfusun, -Yeniçeri Ocağı'nı da kapsadığı için- daha kalabalık olan ilk istihdam kümesinden sonraki en kalabalık kesimini oluştuyordu. Kıymetli madenleri işleyen, çeşit çeşit mücevherat yapan kuyumculardan dericilere, ipekçilere, terzilere, ayakkabıcılara, çanak ömlekçilere, marangozlara,

doğramacılara kadar yüzlerce değişik el sanatı üreticisi zanaatkar, bir başka istihdam kümesini meydana getirirdi. Bunların kent içindeki çarşılarının yerleri çoğunlukla sabitti. Günümüzün i-malat sanayii dalına karşılık sayılabilecek zanaatlarda çalışanlar ve ekmek başta olmak üzere gıda üretimiyle uğraşan esnaf, istihdamın bir başka bölümünü meydana getiriyordu.

Ticaret kadar, hattâ ondan daha geniş bir istihdam alanı, her çeşit işte amelelikti. Önemli bir bölümü yeniçeri odalarında, tersane, tophane vb asker ocaklarında, diğerleri merkezi devletin sıkı denetimindeki gediklerde kayıtlı olan ameleler, yapı işlerinden fırınlara; taşocaklarından liman işçiliğine; bağ, bahçe tarım işlerinden arabacılığa, seyisliğe; hamamlarda tellaklıktan, natırlıktan her tür hamallığa kadar çeşitli işlerde ücret karşılığı çalışırlardı. Kayıtlı oldukları gediklerdeki sayıları sınırlı ve belliydi. Herhangi bir işte belirlenmiş o-landan daha fazla amele çalışamaz; ancak biri gedikten ayrılırsa yerine bir başkası geçer, ücretleri ve işkoşulları istanbul Ka-dılığı(->) tarafından en küçük ayrıntısına kadar belirlenirdi.

Mimarbaşından başlayıp ustalardan, kalfalardan geçerek amelelere varan ö-nemli bir işgücünü barındıran; saraylardan,

İSTİHDAM

258

259

İSTİHDAM

Osmanlı döneminde hah-kilim ticareti önemli istihdam alanlarından biriydi.

Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

konaklardan suyollarına, camilere, imaretlere, çeşmelere, yollara kadar her çeşit yapı işini ve onarımı içeren bir başka istihdam alanı inşaat ve bayındırlık işleriydi. 1226/1811 tarihli bir nizamnamede sayıldığı kadarıyla bile, bu işkolunun ne kadar çeşitli işi kapsadığı anlaşılıyor: Dülger kalfası (mimar), âlâ, orta, bayağı dülger, dülger çırağı, marangoz, sıvacı işçibaşısı, âlâ sıvacı, sadekâr sıvacı, üstat kalemkâr sıvacı, bayağı kalemkâr sıvacı, sıvacı çırağı, nakkaşbaşı, üstat kalemkâr nakkaş, bayağı kalemkâr nakkaş, sadekâr nakkaş, nakkaş çırağı, üstat camcı, camcı çırağı, üs-

tat suyolcu, löküncü, suyolcu çırağı, bıçkıcı, taş kârhanecisi, üstat taşçı, vasat taşçı, taşçı çırağı, üstat hamamcı, hamamcı çırağı, kurşuncu ustası, âlâ oymacı, vasat oymacı, doğramacı, kafesçi, sandıkçı, kova-cı, duvarcı, tekne taşıyıcı, lağımçı işçiba-şı, lağımçı ustası, kaldırımçı, hamalbaş, bina hamalı, ırgatbaşı, harççı ırgat, küfeci ırgat, tekneçi ırgat, bunlardan bazılarıydı, istanbul başta tahıl olmak üzere tarımsal

ürünler açısından dışarıdan beslenen bir kent olmakla birlikte, bağcılık bahçecilik yanında, saray ve devlet ricalinin haslarında ve çevre köylerde gelişkin bir tarım

istanbul'da hamallık Osmanlı döneminden beri özellikle limanda önemli bir istihdam alanı oluşturur. *Ara Güler, 1950*

faaliyeti vardı. Birinci sırada yer almamakla beraber tarım sektörü de önemli bir istihdam alanıydı. Osmanlı miri toprak rejiminin (tımar sistemi) güçlü olduğu dönemlerde tarım kesiminde çalışanlar ya büyük çiftlikleri veya çok sayıda köyü içeren "has'larda, "zeamet'lerde ırgat olarak çalışırlar ya da kendi tasarruflarındaki toprak parçalarını (tımar) işlerlerdi (bak. tarım). Miri toprak rejiminin çözülmeye başladığı 18. yy ve büsbütün çözülüp dağıldığı 19. yy'ın başlarından sonra küçük ve orta köylü işletmeleri istanbul çevresinde de yaygınlaştı. Büyük çiftliklerde ise ırgatlar, yanaşmalar, ücreüi (mevsimlik) tarım işçileri has sahibine vergi (öşür) vererek kendine tahsis edilen toprak parçasını işleyen reayanın yerini aldı. Yine de tarım, istanbul için her dönem ikincil bir istihdam alanı oldu.

Kentte başlangıçtan günümüze kadar önemini korumuş ve kalifiye olmayan çok sayıda işgücünü istihdam etmiş bir başka alan, ev ve kişi hizmetleriydi. Saray mensuplarının, vezir vüzeranın, paşaların, ulemanın, zenginlerin konakları, evleri, yalıları vb çok sayıda hizmetkâr barındırırdı. Ev hizmetlerinin bir bölümü, cariyeler, halayıklar, evlatlıklar gibi, evin bir parçası da sayılan ama aynı zamanda bir yandan işçilik, bir yandan kölelik kategorilerinden bir şeyler taşıyan kimseler tarafından görülürdü. Kimi kişisel hizmetlerde ve ev içi hizmetlerde ise uşaklar, vekilharçlar, yalı kayıkçıları, bekçiler, bahçıvanlar vb özel hizmet personeli kullanılırdı. Sadece en yüksek rütbeli ve en zenginlerin değil orta katmanların evlerinde de, bu türden birden fazla hizmetkâr kullanıldığı bilindiğine göre, bu kesimde, sayılan on binleri aşan ciddi bir istihdamdan söz etmek mümkündür.

Bu geleneksel istihdam yapısında 19. yy'ın ortalarına doğru değişiklikler görüldü. Yeniçeriliğin ortadan kaldırılması, oldukça karışık bir biçimde yeniçeri örgütüyle iç içe geçmiş gedik yapısını da etkiledi. Gediklerin çözülmesi, istihdam alanlarında olmasa bile istihdamın dağılımında ve faal nüfusun işkolları içindeki konumlanmasında değişiklikler yarattı. Tanzimat'ın ilanından ve modernleşme hareketlerine her alanda hız verilmeye çalışıldığı 19. yy'ın ortalarından itibaren üç önemli olay genel ekonomiyi olduğu kadar istihdam yapısını da etkiledi: Makine gücü kullanan ve çoğu ordunun ve devletin ihtiyaçlarına yönelik fabrikalar kuruldu. Şehremaneti(-0 kurularak istanbul'da belediye hizmetleri yeniden örgütlenmeye ve düzenlenmeye çalışıldı. Eski toprak düzeninin çözülmesiyle kırsal kesimler yeni bir mülkiyet ve üretim yapısına geçme sancılan

yaşamaya başladı.

19. yy'ın ortasında, 1856'da, istanbul ve çevresinde Feshane, Zeytinburnu iplikhanesi, izmit Çuha Fabrikası, Hereke Dokuma Fabrikası, Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikası, Beykoz Cam Fabrikası, Tophane Fabrikası ve atölyeleri, Beykoz Kâğıt imalathanesi daha sonra Beykoz Deri, Yıldız Çini, Zeytinburnu Mermi fabrika-

lan, çeşitli un değirmenleri, kâğıthaneler, iplik ve dokuma fabrikaları, görece modern teknoloji, kullanan ve işçi çalıştıran işyerleri arasında sayılabilir. 19. yy'ın ikinci yansı boyunca gerek bu fabrikalar, gerekse tersaneler, dağılan gedik yapısının usta, zanaatkar ve amelesini kendilerine çekerek bu alanda bir işgücü ve istihdam yoğunlaşması yarattılar.

Yine 19. yy'ın ortalarından itibaren kent içi kara ve deniz ulaşımının gelişmesi, Boğaziçi'ne, Adalar'a vapur işlemeye başlaması, aü tramvayın devreye girmesi, demiryolları yapılıp Haydarpaşa ve Sirkeci' den banliyö ve uzak yol trenlerinin işlemesi önemli bir istihdam alanı daha yarattı. 19. yy'm sonu ve 20. yy'ın başlarında istanbul'da en önemli istahdam alanlarından biri kent içi ve çevre ulaşımı ile haberleşme (posta-telgraf-telefon) idi.

Osmanlı dönemi boyunca, özellikle de devlet örgütlenmesinin ve toprak düzeninin sağlamlığını görece koruduğu 17. yy' in sonu 18. yy'ın başlarına kadarki dönemde, istanbul'da görünürde bir istihdam sorunu yaşanmamıştır. Hangi işte kaç kişinin, hangi statüde ve konumda çalışacağı bellidir. Zaman *zurnan* yoğunlaşan istanbul'a göç, asayiş ve şehir düzeni nedenleriyle olduğu kadar istihdam sorunlarına yol açmaması için de sıkı bir şekilde denetlenmiş ve engellenmiştir. 20. yy'ın başlarına kadar istanbul, Batı'da yaşandığı biçimiyle bir işsizler ordusuna tanık olmamış, hattâ zaman zaman özellikle de kentte imar etkinliklerinin yükseldiği 16. ve 17. yy'lar-da inşaat işlerinde işgücü eksikliği bile gözlenmiştir. 993/1585 tarihli bir fermanla bazı inşaat sahiplerinin inşaat işçilerine fazla ücret vermelerinden ve bu yüzden mi-

Dökümhanede
çalışan işçiler.

Yücel Tunca/

Onyx, 1987

ri binaların inşaatına yeterli amele bulunmamasından şikâyetle, amele ücretleri kesinlikle sınırlanmaktadır. Toprak düzeninde 19- yy'da gözlenen, 1858'den sonra resmileşen dağılma, ciddi bir işgücü fazlası ve başta istanbul olmak üzere kentlere akış yarattıysa da bir yandan kente göçün sınırlanması, öte yandan o sıralarda istanbul' da, yukarıda değinilen yeni iş alanlarının açılmasıyla önemli bir işsizlik görülmemiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında istanbul'da istihdam yapısı ve işgücünün dağılımına bakıldığında, geçmiş dönemlerin izlerini taşımakla birlikte bir ölçüde değişmiş ve daralmış bir asker-sivil bürokrat kesim; Avrupa ile organik bağlar içinde olan ve *zaman zaman* Müslüman ortaklar edinse de çoğu yabancı ve gayrimüslim tebaadan büyük tüccarlar; onların uzantısı, ortağı veya bizzat kendileri olan bir sarraflar, bankerler kesimi (bak. Galata bankerleri; Galata Borsası); orta ve küçük ticaret erbabı, esnaf ve zanaatkarlar; ev ve özel hizmet işçileri; yeni kurulmuş devlet fabrikalarında veya özel işyerlerinde ulaştırma, haberleşme ve kent hizmetleri alanlarındaki işçiler; lokanta, gazino ve *mağazalarda* çalışanlar; kara ve demir yolları yapımında çalışanlar; kırsal kesimlerde ise tarım, hayvancılık, balıkçılık işleriyle uğraşanlar görülür. Kentin, devlet memuru, ticaret erbabı ve hizmet sektörü ağırlıklı istihdam yapısı oldukça gelişmiş ve farklılaşmış olmakla birlikte temelde büyük ölçüde değişmemiştir.

I. Dünya Savaşı yıllarının, istanbul'un işgücü bileşimi ve istihdam yapısına getirdiği en önemli değişiklik, kentin o zamana kadar karşılaşmamış olduğu, işgü-

Istanbul'da bir başka istihdam alanı: Seyyar satıcılık, 1961. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

cü arzında savaş nedeniyle gözlenen gerileme ve bunun kadın ve çocuk işçilerle giderilmesi çabalarıdır. Erkek işçilerin cepheye gönderilmesi, dokuma, iplik, tütün, gıda başta olmak üzere istanbul'daki sanayide kadın ve çocuk işçi oranını artırma, kadın ve çocuk emeği örneğin tütünde (Cibali Tütün Fabrikası) ve dokumada

istihdam

260

261

İSTİHDAM

den faal olmayan nüfus içindeki, her dönem yüzde 75'in üzerine çıkan ağırlığı dikkat çekicidir.

istihdamın, çalışanın iş hayatındaki konumuna, işteki durumuna göre dağılımı, istanbul'da işçi, memur, hizmedi türünden ücretlilerin 50 yıllık bir dönem boyunca ağırlıklarını sürekli artırdıklarını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde sermayedarla-

Tablo I İktisaden Faal Olma Durumu ve Cinsiyete Göre Nüfus ve Oranı

Sayım T	Topla K	İktisaden Faal Olan TEK	İktisaden Faal Olmayan
1955'	1.145.21	653.1	492.046
	670.593	580.18	90.406
	474.625	72.98	401.64

1960'	1.357.36	755.7	601.599	748.867	653.47	95.395	608.502	102.2	506.20
1965*	1.618.21	893.5	724.671	868.957	758.98	109.971	749.256	134.5	614.70
1970"	2.279.23	1.243	1.036.2	1.085.65	914.86	170.786	1.193.581	328.1	865.43
1975"	2.837.98	1.517	1.320.4	1.403.47	1.151.7	251.739	1.434.513	365.8	1.068.
1980"	3.500.30	1.845	1.655.2	1.654.15	1.408.3	245.830	1.840.160	432.6	1.407.
1985"	4.380.00	2.292	2.087.7	2.014.35	1.688.5	325.779	2.359.306	599.5	1.759.
1990"	5.604.70	2.923	2.680.7	2.707.39	2.214.1	493.287	2.893.774	707.3	2.186.

Toplamların tutmaması *DiE 1990 Genel Nüfus Sayımında* teknik nedenlerle açıklanmıştır. * 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus. ** 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus.

Tablo H İşteki Durumu ve Cinsiyete Göre Nüfus ve Oranı

Sayım	Topl	K	T	Ücretli	E	T	işver	Kendi Hesabına	Ücretsiz	Aile
19	1.085	914.	170.	772.	663.528	26.3	24.7	1.568	200.	17.675 25.987
19	1.403	1.15	251.	1.06	876.818	36.5	34.8	1.679	181.	10.580 57.644
19	1.563	1.33	232.	1.10	922.576	68.7	66.2	2.522	295.	10.055 39.740
19	1.873	1.56	307.	1.37	1.123.596	70.1	67.0	3.075	331.	14.990 42.221
19	2.539	2.07	463.	1.88	1.514.576	127.	120.	7.234	377.	23.645 63.860

Toplamların tutmaması *DiE 1990 Genel Nüfus Soyuntuda* teknik nedenlerle açıklanmıştır. 1980, 1985, 1990 bilgileri işsiz olup iş arayanları kapsamamaktadır. Veriler 12 ve daha yukarı yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır.

termiştir, istanbul'un payitaht olmaktan çıkması, devlet bürokrasisinin kentteki ağırlığının azalmasına yol açmış, özel hizmetler kesimindeki istihdam düşmüş, buna karşılık çeşitli dernek ve birliklerde örgütlenmiş işçilerin sayısından çıkılarak yapılan bir hesaplama göre, mürettepler-den reji bütün işçilerine, hamallardan bez ve dokuma fabrikası ve gıda sanayii işçilerine, nakliye ve ulaşım çalışanlarından tersane, baruthane, deri, cam, ispiroto, bira fabrikası vb işçilerine kadar işçi kesimi (özel hizmetler hariç) bütün Türkiye' de 200.000, sadece istanbul'da 120.000'i bulmuştur.

1927 verilerine göre, istanbul bu tarihte de ticaret sektörünün ağırlıkta olduğu ve en fazla işgücü istihdam ettiği bir kent olma özelliğini korumaktadır. 1927'de istanbul'da küçük ve büyük 54.000 tüccar, 30.000 ticari işyeri ve dükkân, bu işyerleri ve dükkânlarda çalışan 90.000 müs-

1919'da bu işkollarında çalışan nüfusun yüzde 50'sini aşmıştır.

Eldeki veriler Osmanlı döneminde işgücü ve istihdamın nicel boyutları konusunda sadece tahminler yapmaya elverişlidir. 1870'lerde istanbul'da,

tersanelerle birlikte askeri ihtiyaçlar için üretim yapan işyerlerinde 5.000'i aşkın işçi çalıştığı; 1900'lerde devlete ait işyerlerindeki işçi sayısının 10.000'i aştığı, 1908'de istanbul' da çeşidi ikollarına dağılmış 40.000'den fazla işçi olduğu, 1920'lere gelindiğinde tramvay, demiryolları, nakliye, inşaat, çeşidi kent hizmeti şirkederi, devlet ve özel imalat sanayii işyerleri, deniz ulaşımı şirketleri, tersanelerde vb yerlerde savaşa rağmen 90-100.000 civan bir istihdam olduğu; özel hizmetierde, evlerde çeşidi şekilde çalışanlar (hizmet işçileri) ile birlikte bu sayının 130.000'e vardığı, ayrıca ticaret sektöründe, çeşidi statü ve kademelerde 10.000'e yakın kişi bulunduğu ka-

baca hesaplanabilmektedir. Başka kaynaklarda aynı tarihlerde toplam istihdam daha düşük gösterilmekle birlikte, bunun başlıca nedeni yapılan hesapların sadece işçileri kapsamasıdır. **Cumhuriyet Sonrası** Cumhuriyet'in ilanından sonra istanbul' un işgücü ve istihdam yapısında gözlenen değişiklik, yabancıların ve gayrimüslim tebaanın önemli bölümünün, ticaret ve fi-nans alanı başta olmak üzere, işyerlerini bırakmaları; aynı şekilde 1870'lerden sonra hızla gelişen lokantacılık, eğlence vb işyerlerinin bir bölümünün kapanması; devlet fabrikalarının çoğunun da, savaş sırası ve sonrasında ya büsbütün kapanıp ya da düşük kapasiteyle üretim yapması sonucunda, buralardaki istihdamın azalmasıdır. Yabancı ve gayrimüslim işadamları ve müteşebbislerin yerini almaya aday Müslüman Türk sermayesi bunu başarabilmek için uzunca bir sreye ihtiyaç gs-

tahdem vardır. Kentin o tarihteki nüfusuna oranla (700.000'e yakın), her 25 kişiye bir dkkn (işyerleri hariç) isabet et-mekte ve nüfusun beşte birine yakını ti-carede uğraşmaktadır. 1928'de istanbul'da tramvay, demiryolları, liman işçi ve hamalları, nakliye işlerinde çalışanlar ve deniz u-laşımında 40.000 civan çalışan olduğu tahmin edilmektedir. 1930'lardan sonra büyük devlet işletmelerinin çoğu Anadolu'da kurulmuşsa da, istanbul'da da irili ufaklı atölye ve fabrikalarda imalat sanayiinin geliştiği gözlenmekte ve imalat işçilerinin sayısı artmaktadır. Özel ev hizmederindeki istihdamın, sosyoekonomik yapıdaki değişmeler, saray ve çevresinin artık kentte bulunmaması, en fazla ev işçisi kullanan zengin konak yapısının çözülmesi vb nedenlerle düşmesine karşılık, otel, lokanta, eğlence yerlerinde ve beledi işlerde yoğunlaşan hizmet sektöründeki istihdamın büyümesi, istanbul'un günümüze kadar gelen istihdam yapısının habercisidir.

1950'den 1990'a İşgücü ve İstihdam

istatistikler açısından görece güvenilir ve karşılaştırılabilir verilerin bulunduğu 1955-1990 arasında, işgücü ve istihdam açısından gözlenen belirgin zellik İktisaden faal olmayan emekli, ev kadını, ğrenci vb toplamının sayısal ve oransal yüksekliğidir. Böyle bir sonuç istanbul'un toplumsal, ekonomik, kentsel özelliklerinin bir yansımasıdır. İktisaden faal olmayan nüfusun yüksekliğindeki en önemli pay ev

kadınları ve öğrencilerdedir. Bir üniversite, yükseköğrenim ve eğitim kenti olan istanbul'da İktisaden faal olmayan 12 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun hemen her dönem yüzde 20 civarında bir oranını öğrenciler, yüzde 65-70 civarında bir oranını da ev kadınları meydana getirmiştir. Kırsal kesimlerdekinin aksine, "ev kadını" kümesinin istanbul'da çoğunlukla ev dışında gerçekten de işgücüne katılmayanları kapsadığı unutulmamalıdır. Buna karşılık istanbul, İktisaden faal olmayan nüfus içinde oranları giderek azalan ve 1990'da yüzde 11 civarında olan emeklileriyle kendi içinde bir emekliler kenti olmamakla birlikte, Türkiye'ye faal olmayan nüfus, toplam nüfusa oranlandığında yine de en çok emeklinin, özellikle de e-mekli kadının bulunduğu ildir.

istanbul'daki İktisaden faal nüfusun, 1955'ten 1990'a kadar büyük sayısal artışa rağmen, oransal bir düşme gösterdiği izlenmektedir (Tablo I), 1965-1970 arasında görülen önemli azalmanın asıl nedenini, bu tarihe kadar yapılan sayımlarda, işgücü istatistiklerine temel olarak 15 yaş ve üstü alınırken 1970'ten itibaren 12 yaş ve üstünün alınmasında aramak doğru olur. 1970'ten itibaren, istanbul'da İktisaden faal olanlar, tabloda da görüldüğü gibi faal olmayan nüfusun hep birkaç puan altında kalmıştır, istanbul gibi, Türkiye'nin geleneksel kısıdamalar ve bunun bir parçası olarak kadının iktisadi yaşamın dışında kalmasından en az eddlenmesi beklenen bir kentinde İktisaden faal nüfus içinde kadınların azlığı, buna karşılık iktisa-

Tablo m İktisadi Faaliyet Kolu ve Cinsiyete Göre Nüfus ve Oranı

19701975	19801985	1990
Genel Toplam	1.403 1.563.939	.873.5 2.539
1 085 65		
Ziraat, avcılık, ormancılık ve	85.43	50.035 56.72 68.31
Madencilik ve taşocakçılığı	9.759 5.719 0,43	5.912 7.844
imalat sanayii Erkek	342.6	452.538 533.8 668.8
260.523		
28.48		
Elektrik, gaz ve su Erkek	6.339 5.672 0,42	3.607 9.569
3.880		
inşaat Erkek	71.117	84.59 110.922 121.5 220.9
7,77		
Kadın		

Toptan ve perakende ticaret, lokanta	otelle	260.816	317.1	439.1
Ulaştırma, haberleşme ve depolama	85.76	97.913	113.8	156.1
Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara	ait kurumları, iş			117.9
Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	Erkek	271.353	305.8	352.4
iyi tanımlanmamış faaliyetler	Erkek	34.07	21.310	24.91 35.32

Not: 1980, 1985, 1990 bilgileri işsiz olup iş arayanları kapsamamaktadır. Veriler 12 ve daha yukarı yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır. Kaynak: *DiE 1990 Genel Nüfus Sayımı*: istanbul

rın, işverenlerin sayısı ve oransal ağırlıkları da artmış; buna karşılık kendi hesabına çalışanlarda ve ücretsiz aile işçilerinde azalma olmuştur. 1970'te istanbul'da faal nüfusun yüzde 2,42'sini meydana getiren 26.301 işveren konumundaki kişi varken, 1990'da bu oran yüzde 5,02'ye, sayılan da 127.345'e çıkmıştır (Tablo II).

İktisaden faal nüfusun 1970-1990 ara-

İSTİHDAM

262

263

İSTİHDAM

Yaş	T	Topla	K	Ücretli E K	işveren E	Kendi	Ücretsiz	Bilinme
Topla	520	2 076	462	1 514	271 6	120 7 22	277 2	22 6 62 8 60 00 668 50
12-14	70 5	50 126	20 4	50 06	15 88		1 678	256 6 47 4 282 0 1
15-19	261	270 00	82 4	241 7 71	17 1 06	210 12 51	1 21	21 7 0 616 85 8
20-24	276	286 06	80 4	228 0 77	26 6 26	722 27 56	2 66	14 8 8 716 72 11
25-29	442	266 20	76 8	276 4 64	02 17 5	1 25 61 76	2 75	10 4 7 821 125 2
30-34	382	210 74	64 0	225 8 52	50 22 5	1 22 66 76	2 78	4 46 6 272 117 7
35-39	308	257 70	50 2	176 8 40	28 20 0	1 26 57 80	2 22	1 08 5 285 86 7
40-44	228	105 27	22 1	120 7 25	02 17 1	028 46 25	2 82	1 00 4 245 62 18
45-49	142	125 11	18 7	70 01	12 50 12 2	506 22 12	1 05	712 2 680 45 2
50-54	00 2	70 200	11 0	44 01	6 027 8 01	215 25 70	1 27	551 2 264 22 1
55-59	62 1	55 454	7 65	27 06	2 252 6 27	205 20 54	1 04	520 2 158 22 1
60-64	22 0	20 226	4 60	12 06	1 642 2 62	150 12 20	750	222 2 155 6
65+	24 2	20 522	2 70	7 801	1 077 2 21	118 0 846	650	557 1 046 4
Bilin	2 28	2 502	782	2 020	688	03 10	202	30 87 45 2

Tablo V Yaş Grubu, İşteki Durumu ve Cinsiyete Göre Nüfus

Yeni teknolojiler kadınların istihdamını yaygınlaştırdı. *Nurdan Sözgen /Onyx, 1993*

Tablo IV Son Haftada Tuttuğu İş, Cinsiyete Göre Nüfus ve Oranı

	197010	198010	1990		
Genel Toplam	1.085.655	1.563.93	1.873	2.539.	
	1.403.471	Erkek			
ilmi ve teknik	serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili				
e	diğer meslekler	96.908			
l		122.329	128.874		
e		172.677	237.828	8,93	
Müteşebbisler,	yönetic	44.007	50.03	78.599	
direktörle					
r ve üst					
kademe					
îdari personel	çalışanl	130.02	131.582	151.6	206.49
v					
e					
	77.878				
Ticaret ve satış	106.171	152.63	208.091	250.2	364.61
p					
e					
r					
Hizmet işlerinde		111.69	169.033	204.1	265.94
çalışanlar					
Toplam					
109.710					
Tarım, hayvancılık,	ve avcılık		99.54	132.64	
ormancılı					
k,	işl				
balıkçılık	eri				
	nd				
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	makinelere			1.252.	
çalışanlar ve				k	
ulaştırma				u	
Toplam				l	
268.565	722.878				

Toplamların tutmaması *DiE 1990 Genel Nüfus Sayımı* derlemesinde teknik nedenlerle açıklanmıştır. Not: 1980, 1985, 1990 bilgileri işsiz olup iş arayanları kapsamamaktadır. Veriler 12 yaş ve daha yukarı yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır. Kaynak: *DiE 1990 Genel Nüfus Sayımı: istanbul*

hizmet ve ticaret sektörünün önüne geçmesidir.

işvereni, teknik elemanı ve işçisiyle çalışan erkeklerin 1970'te yüzde 28,48'i, 1990'da yüzde 32,21'i; kadınların 1970'te yüzde 27,86'sı, 1990'da yüzde 35,82'si bu sektördedir. Kamusal ve kişisel hizmetler kesimi üe turizm

dahil ticaret kesimi imalat sanayiinin ardından gelmekle birlikte, 1970-1990 arasında bu kesimdeki istih-

sı işkollarına ve sektörler'e göre dağılımı Tablo IH'ten izlenebilir. 1950lerden itibaren istihdamın en fazla yığıldığı işkolu olmaya başlayan imalat sanayii, kadın işgücünün de giderek bu alana daha fazla kay-masıyla, 1980'den sonra en önde gelen istihdam kesimi olmayı önemli farklarla korumaktadır. Cumhuriyet ve özellikle 1950 sonrası istanbul'un istihdam yapısındaki en önemli değişiklik, sanayinin

damda bir azalma, ticaret ve turizmde ise ciddi bir yükseliş vardır.

Faal nüfusun çalıştıktan işlere göre dağılımı, istanbul'un hem toplumsal ekonomik yapı özelliklerini hem de kentin bu özelliklerinin yıllar boyunca gösterdiği değişmeyi yansıtır. Tablo IV'ten izlendiği kadarıyla, daha önceki dönemlerde ikincil bir uğraş olmuş bulunan tarım alanında, çiftçilikten, bahçecilikten balıkçılığa kadar çeşitli mesleklerde çalışanların sayısı ve oranı 1970-1990 arasında sürekli düşmüştür. 1970'te toplam istihdamın yüzde 10,68' ini aşan tarımsal mesleklerde çalışanların (115.916 kişi) oranı, 1990'da yüzde 5,22' ye inmiştir, ilgi çekici bir sonuç, tarım sektöründe kadın işgücünün sayısal ve oransal yüksekliğidir. Bir bütün olarak, çeşitli kollarıyla sanayide çalışanların oranı ise 1975'ten itibaren hep yüzde 49-yüzde 51 civarındadır. 1975'ten itibaren, imalat, istihraç, araç kullanımı dahil genel olarak üretim ve yan hizmetlerindeki istihdamda sıçramalı bir artış olduğu gözlenmektedir (1975 öncesine ait istatistik-lerdeki meslek kümelenmesi, sonraki yıllarla karşılaştırmaya elverişli değildir), idari personel vb çalışanlar, teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri arasında kadın işgücünün ağırlığı ve bu ağırlığın giderek belirginleşmesi; hizmet sektörünün hep yüksek olan istihdam oranını a-şağı yukarı korumakla birlikte, her çeşit kamusal ve özel hizmetlerde çalışanların sayısındaki sürekli artış kentin işgücü ve istihdam özelliklerini yansıtmaktadır.

istihdam yapısı açısından, istanbul'un Türkiye içindeki yerine bakıldığında, öncelikle faal nüfusun Türkiye faal nüfusuna göre sürekli arttığı gözlenmektedir. 1980'de Türkiye faal nüfusunun yüzde 8'i, 1985'te yüzde 9'u ve 1990'da yüzde 10'u; faal olmayan nüfusun ise 1980'de yüzde 16'sı, 1985'te yüzde 17'si, 1990'da yüzde 18'i istanbul'da yaşamaktaydı, istanbul'da faal olmayan nüfusun, Türkiye faal olmayan nüfus oranından yüksek olması kentin daha önce de değinilen bir özelliğidir. Türkiye'de emekli olan tüm kadınların yüzde 31'inin, emekli erkeklerin yüzde 22'sinin istanbul'da yaşaması da dikkat çekicidir. 1980'de Türkiye çapında ücretlilerin yüzde 17,9'u, 1985'te yüzde 18,8'i, 1990'da yüzde 20,9'u; işverenlerin 1980' de yüzde 38'i, 1985'te yüzde 36'sı, 1990' da yüzde 40'i; kendi hesabına çalışanların, her üç sayım döneminde de yüzde 7' si; aile işinde çalışanların 1980'de yüzde 1, 1985'te yüzde 0,9,1990'da yüzde 1'i istanbul'da

bulunmaktadır. Türkiye'deki bütün ücretlilerin beşte biri, işverenlerin beşte ikisi İstanbul'dadır.

İktisaden faal nüfusun, 1980'de işkollarına göre Türkiye ve İstanbul'daki dağılımı *Sayılarla İstanbul* adlı incelemenin 21 no'lu tablosu dikkate alınarak karşılaştırılacak olursa, tarım, ormancılık, balıkçılık sektöründe çalışanların Türkiye oranının yüzde 60 civarı olduğu, buna karşılık İstanbul'da aynı sektörde çalışanların Türkiye faal nüfusuna oranının sadece yüzde 0,7'de kaldığı görülür. Kömür,

Not: işsiz olup iş arayanları kapsamaz.

Veriler 12 ve daha yukarı yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır.

Kaynak: *DiE 1990 Genel Nüfus Sayımı*: İstanbul

maden, petrol vb istihraç sanayiinde çalışanların Türkiye faal nüfusuna oranı yüzde 0,71 iken İstanbul'da aynı işkolundakilerin Türkiye faal nüfusuna oranı yüzde 4,37'dir. İmalat sanayiinde çalışanların Türkiye faal nüfusuna oranı yüzde 10,67, İstanbul'da bu işkolunda çalışanların Türkiye faal nüfusuna oranı, Türkiye ortalamasının çok üstünde, yüzde 26,65'tir. Özellikle kâğıt ve basın sanayiinde (yüzde 39,5), kimya ürünleri ve plastik mamulleri sanayiinde (yüzde 38,1), metal eşya ve ilmi ve ölçüm aletleri yapımında (yüzde 35,8), tekstil ve konfeksiyonda (yüzde 29,1), Türkiye'de aynı alanlarda çalışanların faal nüfusa oranlarını 20-60 kat aşan bir yığılma söz konusudur, inşaat ve bayındırlık işlerinde 1980'de Türkiye faal nüfusunun yüzde 4,13'ü yer alırken İstanbul'da bu alanda çalışanlar, toplamın yüzde 14,60'ıdır. Elektrik, gaz ve su alanında Türkiye oranı yüzde 0,18, İstanbul faal nüfusunun payı yüzde 18,66'dır. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otellerde Türkiye istihdam payı yüzde 5,85, İstanbul'un payı yüzde 25,8'dir. Ulaştırma ve haberleşmede aynı paylar sırasıyla yüzde 2,87 ve yüzde 19,75'tir ve İstanbul'un bu alandaki istihdam genişliği belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. Aynı durum 1980'de Türkiye çapında faal nüfusun yüzde 1,59'unu kapsayan, buna karşılık İstanbul'da yüzde 28,10'a yükselen sigorta, mali kuruluşlar, gayrimenkul işlerinde çalışanlar için de geçerlidir. Kamusal ve kişisel hizmetlerdeki durumun daha ayrıntılı bir dökümü İstanbul'un istihdam yapısını ve onunla ilişkin toprumsal-eko-nomik yapısını aydınlatmak bakımından yararlıdır. Türkiye toplamı olarak 2.425.201 kişinin çalıştığı bu kesimin 333.587'si İstanbul'dadır. Oransal bakımdan bu sektörde bütün Türkiye (yüzde 13,1) ile İstanbul'un payı (yüzde 13,76) hemen he-

men aynı olmakla birlikte kişisel hizmetler, eğlence ve kültürel hizmetler alt başlıklarında İstanbul'da çok ciddi bir istihdam kümelenmesi gözlenmektedir (sırasıyla yüzde 0,05 ve yüzde 2,03'e karşılık İstanbul'da yüzde 22,44 ve yüzde 26,06). Öte yandan bütün nüfus sayımları ve istatistiklerde yer alan iyi tanımlanmamış işler kümesinin

istanbul'da gösterdiği şişkinlik de dikkat çekicidir. Bu durum, istanbul'da seyyar satıcılıktan Malborocu-luğa, ayakkabı boyacılığından dolmuş kâhyacılığma kadar, kentin özel yapısının doğurduğu işlerin yaygınlığının işareti sayılabilir.

1990'daki İstihdam Yapısı 1990'da, 12 yaş ve üstündeki iktisaden faal olan ve olmayan, 2.923.988 erkek, 2.680.715 kadın, toplam 5.604.703 kişi-

den, 2.214.110'u erkek, 493.287'si kadın olmak üzere toplam 2.707.397'si istihdam edilmekteydi. Bu sayılara işsiz olup da iş arayanlar dahil değildi (Tablo I). Bu istihdamın dağılımının daha ayrıntılı incelenmesi istanbul'un 1990'lardaki istihdam yapısını ve özelliklerini ortaya koyabilir.

Tablo V, işteki statü (durum), cinsiyet ve yaş gruplarına göre istanbul'un çalışan nüfusunun yapısını göstermektedir. Ücretlilerin mutlak ağırlıkta olduğu, onları kendi hesabına çalışanların izlediği bu istihdam dağılımında, büyük çoğunluğunu ücretlilerin ve işçilerin meydana getirdiği 12-24 yaş grubundan genç çalışanların üçte biri bulan bir ağırlığı vardır. Bütün çalışmalar arasında en yüksek yoğunlaşma 25-44 yaş arası gruplardadır, işverenler öbeğinde kümeleşme 25-39 yaş öbeğinde,

İSTİHDAM

264

265

İSTİKLAL CADDESİ

ücretsiz aile işçileri arasında ise 15-29 yaş öbeğindedir. Bu verilerden hareketle istanbul'un genel olarak genç bir istihdam yapısına sahip olduğu söylenebilir.

istanbul'un çalışan nüfusunun Ekim 1990'da yaptığı işe göre ayrıntılı dağılım tablolarının incelenmesi ve bunların çeşitli sektörlere ve çalışma alanlarına göre dağılımları, a) istanbul'un bir sanat, kültür, e-ğitim, bilim kenti olduğunu (müzik ve sahne sanatçıları, plastik sanatlarda çalışanlar, yazar ve edebiyatçılar, öğretimle ilgili meslekler, istatistikçiler, fizikçiler vb'nin tüm çalışanlara oranı yüzde 7,5 civarı); b) istihraçtan sonra en az istihdam kümelenmesi gösteren tarımda küçük işletmeciliğin yaygın olduğunu ve yıldan yıla gerileme göstermekle birlikte balıkçılıkta hâlâ 3.267 kişinin varlığını; c) aşçı, garson, barmen vb ile ev hizmetlerinde temizlikte, bekçilikte vb çalışanların hizmet kesimindeki istihdamın en büyük gruplarını meydana getirdiğini; d) diğer alanlarda, özellikle de ticarete müteşebbis ve yöneticilerin ağırlığını; imalat sanayiinde dokuma, gıda, içki ve metal işçilerinin diğerlerine göre daha yoğun kümелendiğini; terziler, döşemeciler vb mesleklerin tarım dışı üretim

faaliyetlerinde çalışanların beşte birini aştığını; inşaat işlerinde çalışan usta, kalfa ve işçilerin de yaklaşık 168.000 kişiyle önemli bir grup oluşturduğunu; e) yaklaşık 150.000 kişiye varan ulaştırma makineleri kullananların faal nüfus içindeki önemim gösteriyor. Öte yandan, hatırlanması gereken önemli bir nokta, özel hizmetler başta olmak üzere çeşidi işkollarında ve işlerde çalışan, bir bölümü bilinmeyen ve tanımlanmamış işlerde, bir bölümü ise (ağırlıklı olarak ev hizmetleri, gündelikçiler, temizlik işleri) iktisaden faal olmayan ev kadınları kümesinde gizlenen, oldukça geniş bir istihdamın varlığıdır. Bunlara sayımdan "kaçan" veya teknik nedenlerle dahil edilemeyen önemli bir mevsimlik işçi kümesi de eklenmelidir.

istanbul Büyükşehir Belediyesi'ne dahil ilçelerine, çevre ilçelerin merkezleri ile bucak ve köylerine göre istihdam yapısı, *DiE 1990 Genel Nüfus Sayımı*'wa 22. tablosunda ele alınmıştır. Bu tablonun daha ayrıntılı olarak incelenmesi istanbul ilçelerinin istihdam özelliklerini de ortaya koyuyor: Adalar İlçesi'nde istihdamın ticaret ve turizmde, onu izleyerek de hizmet sektöründe ağırlık kazanması; çevresinde çok sayıda sanayi kuruluşunun yer aldığı, öte yandan sahil ve Ataköy kesimlerinde turizm ve eğlence sektörünün geliştiği ve yine bu kesimleriyle istanbul'un orta üst gelir gruplarının yerleştiği Bakırköy İlçesi'nde istihdamın, imalat sanayii, onu izleyerek ticaret, turizm ve daha sonra da hizmetlerde yoğunlaşması beklenen bulgular. Beşiktaş'ta istihdam birikimi yüzde 30'un üzerinde bir oranla kamu ve özel hizmetlerde. Bu iş alanını ticaret ve turizm izliyor. Beykoz'da, beklenebileceği gibi önce imalat sanayii, ardından hizmetler geliyor. Sadece istiklal Caddesi, Tak-sim-Harbiye vb ibaret olmayan, Kasımpaşa'ya doğru sarkan mahalleleriyle Beyoğ-

Tablo VI 1990'da Tuttuğu İş ve Cinsiyete Göre Nüfus

<i>Toplam</i>	<i>Erkek</i>	<i>K</i>
İdari ve teknik elemanlar, serbest meslek	559	380
Diğer teknik elemanlar, serbest meslek	51.224	3.800
Makine, alet, otomobil, taşıt, makine, ekipman (deniz)	2.024	300
Diğer teknik elemanlar (serbest meslek)	200	304
Ticaret, hizmet, serbest meslekler	20.012	21.7
Sanayi, imalat, makine, ekipman (deniz)	1.814	1.45
Diğer teknik elemanlar, serbest meslek	1.220	516
Mali müşavirler ve muhasebeciler	18.288	7.46
Diğer teknik elemanlar, serbest meslek	6.004	2.81
Öğretmenler, serbest meslekler	26.082	20.0
Diğer teknik elemanlar, serbest meslek	2.146	320
Yazara, edebiyat, sanat, diğer	4.020	1.15
Ulaştırma, taşıma, posta, telekomünikasyon	10.065	2.78
Makine, alet, otomobil, taşıt, makine, ekipman (deniz)	4.200	1.54
Sanayi, imalat, makine, ekipman (deniz)	2.242	212
Diğer teknik elemanlar, serbest meslek	2.441	1.50
Toplam	227.828	156.555
Mühendisler, diğer teknik elemanlar ve diğer	5.742	1.26
Yazara, edebiyat, sanat, diğer	65.860	5.62
Toplam	72.500	71.602
İdari personel ve benzeri çalışanlar	2.180	1.82
Diğer teknik elemanlar, serbest meslek	2.180	1.82

Yazın 11.11.2019-11.11.2019	50.716	24.887	17,8
Stenografer, daktilolar, best, mübalefe:		5.005	25,4
Mutlak 11.11.2019-11.11.2019		54.012	27,0
Toplamda istihdam edilenlerin maaşlarında:		2.605	2,3
Ulusal ve uluslararası konferanslar:		211	0,2
Sofra ve kilit takaruzları:		250	0,2
Diğer 11.11.2019-11.11.2019	2.591	2.412	1,0
Telefon ve telefon aparatları:	4.497	2.525	1,0
Diğer 11.11.2019-11.11.2019		0.495	2,0
Toplam	206.404	115.982	00,6
Ticaret ve satış personeli:			
Mutlak 11.11.2019-11.11.2019		6.870	1,6
Ticaret ve satış ticarette müteahhifler:		159.274	7,45
Satış ve satış:	1.102	1.601	2,11
Ticaret ve satış:		109.447	10,7
Satış ve satış:			
11.11.2019-11.11.2019			
Satış ve satış:		12.104	2,40
Satış ve satış:		40.000	1,25
Diğer 11.11.2019-11.11.2019		226	54
Toplam	264.610	330.732	33,8
Hizmet işlerinde çalışanlar:			
Ortalama 11.11.2019-11.11.2019			
Ortalama 11.11.2019-11.11.2019		2.105	214
Ortalama 11.11.2019-11.11.2019			
Ortalama 11.11.2019-11.11.2019			
Müteahhif ve mal sahipleri:	24.209	22.615	502
Yazın 11.11.2019-11.11.2019		128	24
Araştırma ve geliştirme:	90.272	70.662	7,71
Hizmetörlük vb.	12.516	4.051	8,56
Yazın 11.11.2019-11.11.2019		70.214	12,5
Elbise temin edilecek:		6.764	1,0
Diğer 11.11.2019-11.11.2019		17.885	5,0
Güvenlik ve koruma hizmet personeli:		22.101	600
Diğer 11.11.2019-11.11.2019		2.055	704
Toplam	265.949	227.300	38,6

Tablo VI (Devam) 1990'da Tuttuğu İş ve Cinsiyete Göre Nüfus

ErkekKadın

Tarım işletme şef ve müdürleri (kâhyalar dahil)	33	31	2
Tarım işletmecisi (üreticiler)	122.102	60.838	61.264
Tarımda çalışanlar	6.076	5.427	649
Orman işlerinde çalışanlar	1.168	1.102	66
Balıkçılar, avcılar vb	3.267	3.225	42
132.646			
70.623			
62.023			

Toplam

Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananlar				
işin yönetmenleri vb	9.720	6.901	2.819	
Madenci, taşçı, sondajcı vb	4.384	4.376	8	
Metal işleme ve üretim işçileri	11.294	11.294		
Ağacın ilk hazırlama işlemini yapan işçi ve kâğıt ima.	2.355	2.115	240	
Fırın ve kimya aletleri kullamcılan	1.430	1.359	71	
Dokuma işçüeri	74.156	50.346	23.810	
Debbağlar, dericiler, sepiciler ve kürkçülük işçileri	4.139	3.623	516	
Gıda ve içki sanayii işçileri	40.369	37.743	2.626	
Tütün işçileri	3.715	2.041	1.674	
Terziler, döşemeciler vb	227.407	143.974	83.433	
Ayakkabı ve deri işçileri	44.920	42.587	2.333	
ince iş marangozluğu, marangozluk vb	60.621	59.489	1.132	
Taş yontma ve oyma işçileri (mermer de dahil)	6.843	6.674	169	
El emeği ile çalışan ve metal işleyen işçiler	79.184	75.768	3.416	
Makine montajcıları, hassas dakik aletçiler ve tamirci				
makinistler (elektrik hariç)	56.591	54.580	2.011	
Elektrikçiler, elektronikçiler vb	49.686	45.264	4.422	
Radyo, televizyon, yayın istasyonları operatörleri,				
ses ve sinema projeksiyon aletleri operatörleri	241	208	33	
Kurşun, boru ve sıhhi tesisatçılar, tenekeçiler ve				
bakırcılar, metal boru montörleri	33.170	32.707	463	
Mücevherciler ve kuyumcular	16.364	15.977	387	
Cam, camdan eşya imali, seramik, toprak mam. işç.	18.569	16.557	2.012	
Plastik madde ve kauçuk eşya imalatı işçileri	18.607	16.659	1.948	
Kâğıt, karton ve kaplama eşyalar	1.467	1.197	270	
Mürettipler, baskıcılar, dilciler vb	21.725	20.376	1.349	
Boyacılar	25.420	25.420		
Başka yerde sınıflandırılmamış istihsal vb işlerde				
çalışan işçiler	28.983	22.207	6.776	
Yapı kalfası, dülger ve diğer inşaat işlerinde çalışan	167.859	165.933	1.926	
Sabit tesis makineleri kullanıcıları	1.607	1.440	167	
Tahmil, tahliye işçisi ve yapı makineleri kullananlar	8.233	8.168	65	

Ulaştırma makineleri kullanıcıları	149.477	148.317	1.160
Başka yerde sınıflandırılmamış sıra işçileri ile meslekleri tayin edilemeyenler ve mesleksizler	83.502	78.870	4.632
Bilinmeyen	1.799	1.590	209
işsiz olup iş arayanlar	167.434	137.655	29.779
Toplam	1.102.170		
	149.868		
	1.252.038		

Veriler 12 ve daha yukarı yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır. Kaynak: *DiE 1990 Genel Nüfus Sayımı*: istanbul

yen kimi işleri de içeren istihdam olanakları, istanbul'u içgöçte birinci dereceden çekim bölgesi haline getirirken (bak. göç) aynı zamanda içgöçün ve kentin olağanüstü nüfus artışının sonucu olan istahdam darboğazları ve işsizlik yaşanıyor, iyi tanımlanmamış, üretici olmayan, doğrudan doğruya kentin özelliklerinin ürünü olan sürekli ve mevsimlik iş ve işçilikler de ortaya çıkıyor.

Bfi>L *istatistik Yıllığı, 1932-1933; DiE Genel Sayımları: 1955, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990; O. Baydar, Türkiye işçi Sınıfı Tarihi I, Frankfurt, 1982; Y. N. Rozaliev, Türkiye Sanayi Proletaryası., ist., 1974; A. Şnurov-Y. Rozaliyev, Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf 'Kavgaları, ist., 1970; R. E. Koçu, "Amele", LA; Sayılarla istanbul, ist., 1989.*

OYA BAYDAR

önemli çoğunluğu imalat sanayiinde. O kadar belirgin olmamakla birlikte Kâğıthane, Ümraniye, Şişli de öyle. Buna karşılık Eminönü ve Beşiktaş'la birlikte Kadıköy, Sanyer ve Üsküdar, ticaret, turizm ve hizmet ağırlıklı ilçeler. Tarımsal işgücü ve istihdam Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Şile, Yalova ve Beykoz ilçelerinin bucak ve köylerinde toplanıyor.

istanbul, tarihinden kaynaklanan, ticaret ve hizmetlerin ve bu sektörlerdeki istihdamın önemi; bilim ve kültür alanında çalışanların ve işadamlarının, üst düzey yöneticilerin ağırlığı gibi özelliklerini korurken, istihdam yapısında giderek imalat sanayiinin ağırlık kazandığı görülüyor. Kentin çok değişik alanlara yayılan ve ülkenin başka yörelerinde görülme-

İSTİKLAL CADDESİ

Beyoğlu'nda Tünel ve Taksim meydanları arasında uzanan ve bir asra yakın zamandır ülkenin en ünlü caddesi olma vasfını koruyan cadde.

Caddenin ilk şekillenmeye başlaması Halic'in istanbul yakasının ve karşısındaki Galata'nın(-0 aksine, Bizans döneminden sonraya rastlar. Bizans

döneminde Galata surlarla çevrili bir Cenova kolonisiy-ken (bak. Cenevizliler) ve çeşitli Latin topluluklarını, Katolik ruhbanının kilise ve manastırlarını bulundurur ve Halic'in bu yakasına Pera (karşı yaka) adı verilirken, nüfusun hemen tamamı surlar içindeydi. Haliç ve Boğaziçi arasında burun yapan Galata sırtlarının en yüksek noktasını ortalama 110 m eğrisinden geçen uzunlamasına ve bugün burunda dar açıyla başlayıp sonra genişleyen Beyoğlu Platosu denilen morfolojik yapı oluşturmaktaydı. Doğuda Boğaziçi'ne, batıda ise Halic'e hâkim olan bu tepe, bağlarla mezarlık, koruluk ve av alanlarıyla kaplıydı. Galata Kulesi'nin biraz kuzeyindeki sur kapısının ilerisinde yokuş yukarı, kent dışına çıkı-lınca sırtın güney ucuna varılıyor (bugünkü Tünel Meydanı), ondan sonra da mezarlıklar, bağlar, bahçeler arasında dar bir yol uzanıyordu. Burada tek tuk bağ evleri ya da yazlık konutlar bulunmaktaydı. Bizans döneminde Galata'nın canlılığı ve ticari özellikleri, kentin Osmanlılara geçmesinden sonra çeşidi güvencelerle daha da gelişince, surlar içine sığamayan Latinler, dışarı doğru taşmaya, gerek Boğaz'a, gerek Halic'e bakan yamaçlara taşınmaya başladılar. Bu arada sırt boyunca uzanan dar yol da yavaş yavaş değerlendiriliyor ve Grand Rue de Pera'mn nüvesi o-luşuyordu. Galata'nın ve giderek Pera'mn ticari önemi arttıkça, istanbul yakasındaki Venedik, Pisa, Amalfi kolonileri de Pera bağlarına göçecekler, ayrıca Avrupa'dan hem italya Yarımadası'ndan, hem de Osmanlı imtiyazlarına sahip Fransızlardan, ama aynı zamanda Hollandalılar ve ingilizlerden de gelip yerleşenler olacaktı. 16. yy'da iyice belirginleşen bu nispi Avrupalı akını sonucunda, Galata surları içinde açılan Fransız Sefareti, bir veba salgınından sonra Pera (Beyoğlu) bağlarının içindeki ve bugünkü istiklal Caddesi'ne çok yakın bir konuta taşınacak, sonra da Maison de France (Fransız Sarayı) inşa edilecekti (bak. Fransız Elçiliği binası).

Bu binayı, biraz ötede, ama sırtın Halic'e bakan kesiminde inşa edilecek ingiliz Sarayı izleyecekti (bak. ingiltere Elçiliği binası). Bugünkü istiklal Caddesi a-lanına giren yöredeki ilk Müslüman yerleşimleri ise İ491'de II. Bayezid'in armağan olarak verdiği arazi üzerinde iskender Paşa'nın bir Mevlevî tekkesi kurmasıyla başlar (bak. Galata Mevlevîhanesi).

Gene II. Bayezid, o zaman "Dört Yol" (Rumca Stavrodromion) denilen mevkide bir mescit yaptırmıştı. Aşmalı olmasından dolayı böyle bir tanımlama sıfatıyla anılan mescit bugün yerinde yoksa da, adı Asma-limescit Sokağı'nda(->) yaşamaktadır. Aynı dönemde, bugünkü Galatasaray mevkiin-

İSTİKLAL CADDESİ

266

267

İSTİKLAL CADDESİ

Yüzyıl başından bir kartpostalda istiklal Caddesi (Grand Rue de Pera).

de Acemioğlanlar Kışlası kurulmuş, bu kışla I. Süleyman döneminde (1520-1566) yıktırılıp yeniden yaptırılmıştı (bak. Galatasaray Lisesi). Böylece 15. yy'm sonlarından itibaren Müslümanların yerleşmesi de cadde üzerinde ve çevresinde başlıyordu. Bununla birlikte yöreye esas olarak yabancılar yerleşmekteydi. Avrupa'dan gelenler, kendi geleneklerini, kültürlerini ve yaşam tarzlarını da getirip Pera'da sürdürüyorlar, yabancı nüfus çoğaldıkça onlara hizmet verecek dükkânlar da artıyordu. Grand Rue de Pera'nın, Osmanlıca-sıyla Cadde-i Kebir'in yavaş yavaş bir alışveriş ve zanaat merkezi haline dönüşmesi, Avrupalı ya da istanbullu gayrimüslim esnaf ve zanaatkarlarla başlar. Gene bu dönemde Fransız Sarayı yanında yapılan St. Louis Kilisesi de Beyoğlu'nun ilk Latin kilisesi olarak bilinir (1628). 17. yy'da Cadde-i Kebir, Galata surlarının kuzeyinde Galata Kulesi yakınındaki Kule Kapı-sı'ndan başlayıp, Galata Sarayı adı verilen kışla mektebine dek sürüyordu. 17. yy gezgini Eremya Çelebi orada gördüğü bel-libaşlı binaları, Galata Sarayı'na doğru, Ceneviz elçisinin evi, Hollanda Elçiliği, Fran-sisken kilisesi, Terra Sainte Kilisesi, onun biraz aşağısında Venedik Elçiliği, onun da yakınında Fransız Elçiliği, ileride tepede, Kasımpaşa'ya bakan bir mevkide ingiliz Elçiliği olarak belirtiyordu. 18. yy'da Grand Rue de Pera eksenini etrafında Beyoğlu'nun oluşması devam etti. Bugünkü Hollanda istanbul Başkonsolosluğu'nun bulunduğu bina (Hollanda Elçiliği binası) eski elçilik binasının yanması üzerine, şimdiki yerinde inşa edildi, isveç Sarayı da (isveç Elçiliği binası) bu yüzyılın ortalarında satın alınıp genişletildi. Saint Antoine Kilisesi(->) de ilk kez 1752'de yapılmıştır. Santa Mana Draperis Kilisesi(->) ise yangın ve deprem geçirerek bugünkü haliyle 1709'da inşa edilmiştir. 18. yy'ın sonu geldiğinde Cadde-i Kebir karşılıklı binalarla dolmuştur, ama Galata Sarayı'ndan sonrası ge-

ne boştur, tek tuk evler vardır. O dönemin seyyahlarının yazdıklarına göre kalabalıklaşmasına ve konut fiyatlarının hayli artmasına rağmen, birkaç kagir bina dışında, evler genellikle ahşaptır, bazı bölümleri ise kerpiçtir.

Görüldüğü gibi 19. yy'a girildiğinde Grand Rue de Pera eksenli Beyoğlu(->) hâlâ bir çeşit sayfiye yeri ya da Galata'nın bir banliyösü gibiydi. Cadde-i Kebir'in bugünkü tarzının gerçek şekillenmesi 19. yy'ın ikinci yarısında başlar ve böyle bir caddenin oluşması Tanzimat'ın ürünü sayılabilir. Osmanlı toplumunun üstten gelen reformlarla Batı'ya açılması, kuşkusuz ki birçok Osmanlı aydını, genç soylusu ve zenginini Avrupa yaşam tarzına "alafranga" veya "Frenk usulü" denilen yaşama yönelttiği gibi, istanbul'daki Levantenle-rin ve konuk

Avrupalıların ıslahatlarla elde ettikleri imtiyazlar birleşince Grand Rue de Pera birdenbire lüks, şık binaların yapıldığı, Avrupalı dükkânların, eğlenme ve dinlenme yerlerinin açıldığı son derece önemli bir merkez haline dönüştü. Gelişme özellikle Abdülaziz döneminde hızlandı ve yüzyıl biterken, Paris'teki "La Belle Epoque" tarzı yaşam ve tüketim Türkiye'de Grand Rue de Pera'da somutlaştı. Bu süre içinde sokakların taşla döşenmesi, gazla aydınlatılması, kanalizasyonların yapılması, daha sonra elektriğin getirilmesi, Tünel'in inşası, atlı tramvaylar, elektrikli tramvaylar vb ile çok sayıda altyapı hizmeti gerçekleştirildi. Bütün bu hizmetler özellikle Tünel-Taksim aksında yoğunlaşmaktaydı. Ona paralel Şişha-ne-Tepebaşı-Tarlabası-Taksim eksenini ise Cadde-i Kebir'in gelişmesinin yanında ikincil kalıyordu. Kısacası, servet, zenginlik, ihtişam bu caddede toplanıyordu.

20. yy'ın ilk yansı, savaflara, işgallere, karartmalara rağmen adı Cumhuriyet'ten sonra İstiklal Caddesi'ne dönüşen caddenin altın çağı oldu. Sinema ve tiyatrola-ryla, önemli lokantalarıyla, kafeleriyle,

pastaneleri ye otelleriyle cadde görkemini her koşul altında sürdürdü, belki de en o-lağanüstü dönemini 1917 Ekim Devrimi'n-den ve özellikle iç savaştan sonra ülkelerinden kaçan Beyaz Rusların(->)) kültürleriyle, müzikleriyle, alışkanlıklarıyla, özgül giysileriyle, askeri üniformalarıyla caddeyi ve arka sokaklarını kapladıkları yıllarda yaşadı.

19. yy'ın sonlarında ve özellikle 20. yy' m ilk çeyreğinde Cadde-i Kebir çok sayıda dilin konuşulduğu, Osmanlılarda var o-lan bütün etnik toplulukların, pek çok u-lustan Levantenin ya da yabancının yaşadığı, gezdiği, eğlendiği, alışveriş yaptığı i-nanılmaz derecede kozmopolit bir yerdi. Cumhuriyet'ten sonra geçen zaman içinde, belli bir Türkleştirme politikası izlenmekle birlikte, Beyoğlu ve onun eksenini olan istiklal Caddesi değişik renklerini, tonlarını korudu. Ama kuşaktan kuşağa Levantenler *azaldı*, yabancılar ülkelerine döndüler. II. Dünya Savaşı sonrasında gayrimüslimlere uygulanan ve Varlık Vergi-si'nde simgeleşen politika İstanbul'dan göçlerle sonuçlandı, özellikle Rum nüfus düştü, İsrail devletinin kurulması ise Yahudilerin göç etmesine neden oldu. Gidenlerden boşalan yerlere aynı zanaatlar, beceriler, ilgi alanları ikame edilemedi. İstiklal Caddesi yeni bir kimlik kazanamadı, tersine eski kimliği dejenere oldu, oranın kültürel dokusunun içi boşaldı.

Böylece Beyoğlu ve İstiklal Caddesi yavaş yavaş köhneleşmeye, fakirleşmeye, zevksizleşmeye terk edildi. Güzelim binalar bakımsız kaldı, yıkılıp yerlerine çirkin, ucuz, sözümona modern yapılar inşa edildi.

1950'lerde başlayan büyük kentlere o-lağanüstü göçlerden, en çok da "taş toprağı altın İstanbul" nasibini aldı. Anadolu'dan gelenlerden işçileşenler gecekondular semtlerini oluşturlarken, lümpenle-şenler de İstiklal

Caddesi'nin yan sokaklarını mesken tutuyorlardı. Sayısız kahvehane, aşhane, batakhane erkek olsun, kadın olsun lümpenlerin barınağıydı ve hepsi de İstiklal Caddesi eksenini etrafında toplanmışlardı. Bunun sonucu 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yıllarda İstiklal Caddesi çok kötüledi, alışveriş merkezi niteliğini Halaskâr-gazi Caddesi, Rumeli Caddesi ve Etiler ile paylaşmak zorunda kaldı. Cadde döner, midye tava, lahmacun, içliköfte ve bira ko-kuları ile kaplandı.

Ama son yıllarda İstiklal Caddesi'nde yeniden bir düzelme gözlenmeye başlandı, mimari değer taşıyan eski şık binalar onarıldı, ön cepheleri temizlendi, cadde o eski köhneliğinden sıyrılmaya yöneldi. Yan sokakların hiç değilse caddeye açılan kesimleri çoğunlukla trafiğe kapatıldı, zemin taşları yenilendi, kadınların da gidebilecekleri, oturup vakit geçirebilecekleri birçok yer açıldı.

Caddenin Özellikleri

1990'larm ortasında İstiklal Caddesi ve çevresi geçmişten kalma olumlu ve olumsuz özelliklerini bir arada sürdürmektedir. Cadde bugün alışveriş bakımından çok büyük ölçüde bir giyim mağazaları komp-

Salâhattin
Giz'in bir
fotoğrafında
1920'li yılların
sonlarında
Galatasaray'dan
istiklal
Caddesi'nin
görünümü.
Eser Tutel

leksi gibidir. Giysi, iç çamaşırı, kundura-çanta dükkânları, cadde üzerindeki alışveriş yerlerinin takriben dörtte üçünü oluşturmaktadır. Geri kalanları ise bankalar, çabuk yemek (fast food) büfeleri, lokantalar, muhallebiciler, meyhaneler vb oluşturmaktadır. Ara sokaklar, kısmi düzelmelere rağmen, gene Beyoğlu'nun arka sokak mensuplarına hizmet veren lokanta ve kahvelerle, Beyoğlu'nun özelliklerinden olan ve büyük ölçüde Anadolu'dan gelmiş paralı kişileri çeken pavyon ve barlarla, kötü, içkili gazinolarla, salaş dükkânlarla, çeşitli fuhuş yuvalarıyla ve aynı amaca hizmet eden otellerle doludur.

İstiklal Caddesi ile arka sokakları, birbirinden ayıramayacak bir bütündür. Bu bütünlük Beyoğlu'dur. Nitekim Beyoğlu denilince İstiklal Caddesi ve arka sokakları, İstiklal Caddesi denilince de Beyoğlu akla gelir. Bu bakımdan hem İstiklal Caddesi, hem de Beyoğlu, bir cadde ile

sokaklar bileşimidir; bir semttir, ama aynı zamanda bir "kavram"dır. Güzeli de çirkini de içinde barındırır. Cadde ve çevresi, fu-huşuyla, serseri yuvalarıyla, genç kadınların yalnız gezmekten çekindikleri arka sokaklarıyla ama buna karşılık tiyatro, sinema, kitabevi ya da kitap sergileriyle, sanat galerileriyle, sayıları az da olsa pek pahalı olmayan lokantalarıyla karma bir karakter taşır.

Yani tek bir Beyoğlu, tek bir İstiklal Caddesi yoktur ya da Beyoğlu'nu ve İstiklal Caddesi'ni tek yönlü, tek boyutlu görmemekte yarar vardır. İstiklal Caddesi ve civarı çok parçalı bir bütündür.

Adım Adım İstiklal Caddesi

Tünel'den(->) Taksim'e doğru İstiklal Caddesi hakkında kayda değer bilgileri notlar halinde sıralayacak olursak, Tünel Meydanı'ndan başlamak gerekir. Burası eskiden mezarlıkken, 1871-1874 arasında Tünel'in yapılması üzerine meydana küçük bir gar binası konuldu. Yanındaki Sokağa Gar Sokağı (şimdi Erkân-ı Harp Sokağı) a-dı verilmişti. Daha sonra gar binası yıkılıp, yerine Metro Ham(->) inşa edildi. Halen İETT Genel Müdürlüğü bu binadadır. Metro Hanı yapılırken Tünel Meydanı'ndaki küçük havuz da kaldırıldı.

Meydanın sağ tarafında eskiden kitapçı, müzik aletleri dükkânları ve Foto Süreyya adlı ünlü bir fotoğraf stüdyosu vardı. Şimdi, Tünel binasının yanında, Galip Dede Sokağı ile İstiklal Caddesi'nin birleştiği köşedeki binanın altında ABC Ki-tabevi'ne ait bir birim bulunmaktadır; sağ kolda müzik aletleri dükkânı ile Metro Kitabevi vardır.

Foto Süreyya'nın yerinde Dört Mevsim Lokantası bulunmaktadır. Bu lokantanın bulunduğu köşeden Şahkulu Bostan Sokağı'na girilir. Bu sokak ilk başlarda mezarlık ve bostanlıktı, daha sonra "Yeni Yol" adıyla bir sokak açıldı. Bugün Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi(->) (eski Beyoğlu Evlendirme Dairesi) sonra Alman Lisesi(->) ve daha da aşağıda Kırım Savaşı'ndan sonra İngilizlerce yaptırılmış bir Anglikan kilisesi (bak. Kırım Kilisesi) bulunmaktadır. Kırım Kilisesi yakınlarda ibadete kapanmıştır ve kültürel etkinlikler için düzenleneceği belirtilmektedir.

Şahkulu Bostan Sokağı'nın İstiklal Cad-desi'ndeki öteki köşesinde İsveç Elçiliği binası(->) yer alır. Bugün İsveç Konsolos-luğu'nun ve İsveç Araştırma Enstitüsü' nün(->) bulunduğu binanın önündeki dükkânlar yakın yıllarda konsoloslukça yıktı-

rılınca, bina ve bahçesi, cadde üzerindeki hayli geniş cephesiyle ortaya çıkmıştır.

Tünel Meydanı'nda Tünel'in (Metro Hanı'nın) girişinin tam karşısındaki Sümbül Sokağı, Sofyalı Sokağı'na ulaşır. Eski dönemlerde İstanbul'un ünlü lokantacılarından Fischer'in burada lokantası vardı, Fischer daha sonra Galatasaray Lisesi'nin yan kapısının karşısına, Boğazkesen Yokuşu'na, oradan da İngiliz konsolosluk binasının karşısına taşındı,

1960'lann sonunda da lokantasını kapattı. 1930'lu yıllarda Fischer'in yanına komi olarak giren Refik, Sümbül Sokağı'nın devamındaki Sofyalı Sokağı'nda Beyoğlu'nun tanınmış meyhanelerinden birisini işletmektedir. Sofyalı Sokağı'nın batısında Journal Sokağı, doğusunda ise İstiklal Caddesi'ne açılan Meyyet Sokağı vardır. Bu sokağın eski adı, karşıdaki İsveç Sarayı'ndan (İsveç Elçiliği binası) dolayı İsveç Sokağı' dır. Meyyet Sokağı'nın İstiklal Caddesi ile kesiştiği yerdeki büyük yeni yapı, Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'ne aittir.

Meyyet Sokağı'nın karşısındaki İsveç Sarayı'nın bitişiğinde Türk-Alman Kitabevi, onun da yanında Kitabı Mukaddes Kitabevi bulunmaktadır. Daha sonra gelen bina nl Botter Apartmam'dır(->). Art nouveau stilinin İstanbul'daki çok karakteristik rneği olan Botter Apartmam'mn yanındaki binada halen Beyoğlu Belediyesi alışmaktadır. Altında, cadde üzerinde, 1913'ten beri Hachette Kitabevi vardır. Bitişikteki bina önce "Hotel d'Angleterre" olarak açılmıştır, şimdi ise Hıdivyal Palas adlı bir apartmandır. Bu yapı İstiklal Caddesi ile Kumbaracı Yokuşu'nun kesiştiği yerde, güney köşededir. Sözünü ettiğimiz bloğun karşısında, İstiklal Caddesi'nin ba-

İSTİKLAL CADDESİ

268

269

İSTİKLAL CADDESİ

ti kaldırımında, Meyyet Sokağı'ndan sonra gelen ünlü bina Narmanlı Yurdu diye anılır (bak. Narmanlı Hanı). Rus Sefareti' nin adliyesi ve hapishanesi olarak yapılmıştır. Bugün çeşitli küçük işyerleri bu avlulu, masif kolonlu binanın içinde çalışmaktadır. Bloğun bittiği yer Asmalımescit Sokağı'dır. Bu sokağın karşısına Kumbaracı Yokuşu isabet etmektedir. Asmalımescit Sokağı tarihi boyunca, edebiyatçıların, sanatçıların devam ettikleri ünlü bir sokakken, bugün bir-iki gözde meyhanesi dışında herhangi bir özelliğe sahip değildir.

Kumbaracı Yokuşu'nun adı Osmanlı ordusundaki topçu paşası Kumbaracı Ah-med Paşa'dan gelir.

Kumbaracı Ahmed Paşa'nın konağı bu sokakta olduğu için Kumbaracı Yokuşu diye adlandırılmış, sözcük zamanla Kum-baracı'ya dönüşmüştür. Bu yokuş istiklal Caddesi'nden doğruca Tophane'ye iner ve caddeyi Boğaziçi'ne bağlayan tanınmış yokuşlardan birisidir.

istiklal Caddesi ile Kumbaracı Yokuşu' nn Taksim tarafındaki köşesinde bugün ABC Kitabevi bulunmaktadır. Geçmişte burada Lebon vardı, istanbul'un çok ünlü kafe-restoranlarından olan Lebon'un hayli eski bir tarihi vardır. Fransa'nın Babıali nezdindeki sefiri General Horace Se-bastiani ülkesine dönerken aşçısı Edo-uard Lebon İstanbul'da

kalmış ve lokanta işletmeye başlamıştı. Kuşaktan kuşağa aynı işi götüren Lebon ailesinin bugüne ulaşmış kayıtlardaki ün yapan yeri 19. yy' in ortalarında Rus Sefareti'nin karşısındaki Cafe-Restaurant da Saint-Petersburg adıyla çalışıyordu (bak. Rus Elçiliği binası). Daha , sonra, Avrupa Pasajı(->), Aynalı Pasaj/Aynalı Çarşı veya Passage Oriental denilen

yapının giriş kapısının güneyindeki yere taşındı. 1940'lı yıllarda Lebon yerini Markiz Pastanesi'ne(-0 vererek, Kumbaracı Sokağı'nın köşesine, şimdiki ABC Kitabe-vi'nin bulunduğu dükkâna geçti. Bu dönemde işletmeyi, orada çalışan Kosti Li-topulos adlı kalfa, ustasından ve sahibinden devraldı. Bugün Lebon Pastanesi, Rusya Konsoloslugu'nun güney komşusu olan yeni yapılmış Hotel Richmond'un altında faaliyettedir. Markiz Pastanesi ise 1940'lar-da Avadis Orhanyan tarafından Lebon'un boşalttığı yerde açılmış, 1980'de kapanmıştır. Richmond Otel'i tarafından satın alınan Avrupa Pasajı'nın tadilat göreceği ve Markiz Pastanesi'nin aynı yerde açılacağı belirtilmektedir. Böylece, istanbul'un ünlü Lebon'u ve Markiz'i aynı elde toplanmış olacaktır.

Sözünü ettiğimiz Aynalı Çarşı'nın girişinin üzerinde bugün Passage Oriental adının yanısıra Türkçe olarak Şark Aynalı Çarşı yazısı da okunmakta, böylece iki isim birleştirilmiş olmaktadır. Pasajın yanındaki ipek Han'dan sonra Gönül Sokağı gelmektedir (eski Timoni Sokağı). Cadde-i Kebir üzerinde inşa edilmiş ve bugüne değin yaşayagelmiş en eski pasajın Passage Oriental olduğu belirtilmektedir. Bu pasajın tam karşısındaki Rusya Federasyonu Başkonsoloslugu, Rus Elçiliği olarak ünlü mimar Gaspare Fossati(->) tarafından yapılmıştır. Konsolosluk binasının kuzey bitişiğinde, bugün Beyoğlu Belediyesi'nin sanat galerisi yer almaktadır.

Daha sonra Santa Mana Draperis Kilisesi ve onun vakıf ham olan Santa Maria Hanı gelmektedir. Madam Clara Bartola Dra-peris'in Fransisken tarikatına bağışladığı Galata'daki ahşap bina, kilise olarak kullanılırken, yanınca, rahipler 1678'de "Dört-

Salâhattin Giz'in 1930'lu yıllardan bir fotoğrafında istiklal Caddesi'nin görünümü.

Eser Tutel koleksiyonu

yol" ağzında bir kilise yaptırmışlar, o kilise deprem ve yangın geçirdikten sonra 1769'da bugünkü kagir kilise inşa edilmiş, 1904'te onarılmıştır. Kilisenin cadde üzerindeki kitabesinde II. Abdülhamid'e de teşekkür edildiğinden, bu ibadethane islam halifesinin adını taşıyan tek kilisedir (bak. Fransiskenler).

Santa Maria'dan sonra Postacılar Sokağı gelir. Burada Fransiskenlerin 1670'te yaptırdıkları ispanyolların Terra-Sainte Kilisesi vardır. Şimdiki yapı 1871'de yapılmıştır. Bu sokak Tomtom Kaptan Sokağı adıyla aşağıya doğru devam eder ve Galatasaray Lisesi'nin yanından gelen Boğazkesen Caddesi'ne kavuşur. Bu köşede İtalya Elçiliği binası(-t)

yer alır.

Postacılar Sokağı'm geçtikten sonraki blok üzerinde izzet Bey Apatmanı süslü fasadıyla dikkati çeker, biraz ileride ise Hollanda Başkonsolosluğu vardır (Hollanda Elçiliği binası). Onun bitişiğinde caddenin güzel yapılarından mimar Hovsep Az-navur'un Vucino Apartmanı yer alır.

Daha sonra Karaca Çıkmazı gelir. Bu çıkmazın adı eskiden Fransız Çıkmazı idi. Fransız Sarayı'nın (Fransız Elçiliği binası) cümle kapısı buraya açılıyordu. Karaca Çıkmazı adının kaynağı 1950'lerde yapılmış olan Karaca Tiyatrosu'dur(->). Çıkmazı geçince eski adıyla İstanbul Sular Idare-si'nin, yeni adının başharfleriyle İSKİ'nin merkez binası yer almaktadır (bak. İstanbul Su ve Kanalizasyon idaresi). Blok, eski İngiliz Kız Lisesi (English High School For Girls), şimdiki Beyoğlu Anadolu Lisesi binasıyla sona erer (bak. High School-İngiliz Kız ve Erkek liseleri). Okulun girişi, caddeye açılan Nuru Ziya Sokağı'ndadır. Bu sokağın adı eskiden orada Polonya Elçiliği binasının bulunmasından dola-

•yi Polonya Sokağı idi. İngiliz Kız Okulu' nün ilk adı İngiliz İnas Okulu idi. Nuru Ziya (ışığın nuru) adı ise bu sokaktaki mason cemiyetinden ötürü konulmuştu. Cadde üzerindeki bu büyük bloğun karşısında sık aralıklarla dar sokaklar yer alır. Bunların çoğu çıkmaz sokaklardır. Burada Taksim yönüne doğru, Gönül Sokağı'ndan sonra gelen önemli yapı Suriye Pasajı'dır; 1908'de neoklasik stilde yapılmıştır (bak. Suriye Hanı).

1908'de tamamlanan Suriye Pasajı'nın Timoni (Gönül) ve Derviş (Piremeci) sokaklarına çıkışları vardı. Buradaki sinemanın adı önce Central'di (1912). Sırasıyla Sümer (1927), Şafak, Cumhuriyet ve Zafer (1938) olarak değişti. Ses Stüdyosu açıldı. Şimdiki adı Orhan Adli Apaydın olan Piremeci Sokağı'nın kuzey köşesinde bugün Baro Han bulunmaktadır, burada eskiden Metropol Han yer almaktaydı. Baro Han' dan sonraki sokak eski adıyla Venedik, yeni adıyla Balyoz Sokağı'dır. Eski dönemlerde Venedik kolonisi şefine balyos denildiğinden, Venedik Sokağı'na bu nedenle Balyoz adı verilmiş olabilir. Bu sokağın istiklal Caddesi köşesinde Emlak Bankası' nın sanat galerisi vardır.

istiklal Caddesi'nden çıkan bu sokakların hepsi Aşmalı Mezarlık Sokağı'na, dolayısıyla Tepebaşı Meşrutiyet Caddesi'ne açılırlar. Balyoz Sokağı'ndan sonra bir dizi çıkmaz sokak gelir. Galatasaray istikametinde (kuzeye doğru) sırasıyla Terkos Çıkmazı (eski d'Andrea Geçidi) onun köşesinde bugün Paşabahçe Şişe ve Canı Mamulleri AŞ binası bulunmaktadır. Daha sonra gelen Korsan Çıkmazı eski adını İtalyan asıllı Testa ailesinden almaktaydı. Testa Çıkmazı'nın köşesinde önceleri İspanya orta elçilik binası yer alıyordu, sonra çiçekçi dükkânı oldu, daha sonra ünlü çiçekçi Sabuncakisler ilk dükkânlarını burada açtılar. Burada 1913'ten sonra American

Sineması vardı isim sonradan Russo-America'n'a dönüştü (1920). Bina u-zun yıllar havagazı tahsil şubesi olduktan sonra bugünkü sahibi olan Sümerbank'a geçti. Daha sonraki çıkmazın, Eczacı Çıkmazı, Latin Çıkmazı, Berber Çıkmazı gibi adları olmuştu. Şimdiki adı Deva Çıkma-zı'dır ve küçük, şirin Surp Yerrortutyun (Sainte Tirinite) Ermeni Katolik Kilisesi caddeden gözükmektedir.

Daha sonra gelen Odakule(->) yerinde eskiden ünlü Karlman Pasajı vardı. Şimdi istanbul Sanayi Odası'nın binasıdır. Bilahare, Saka Salim Çıkmazı gelir. Daha sonraki sokak adım Glavani ailesinden almaktaydı. Bu sözcük zamanla Kallavi Sokağı' na dönüşmüştür. Adı geçen sokaktan a-nacaddeye paralel olarak uzanan çıkmaz eskiden Olivo Geçidi(->) idi, bugün adı Kallavi Çıkmazı olmuştur. Beyaz Rusların açtığı ünlü Rejans(->) Lokantası ile Panayia Rum Ortodoks Kilisesi buradadır. Kilise, Emir Nevruz Çıkmazı ile Kallavi Çıkmazı' nın kesiştiği köşededir. Saka Salim Çıkmazı ile Kallavi Sokağı arasında cadde üzerinde bugün Osmanlı Bankası ve tanınmış Lion Mağazası bulunmaktadır.

Karşı kaldırımında ise, Nuru Ziya Soka-

ğı'ndan sonra eski Çiçekçi Sokağı yer alır. Bu sokağın eski adı Linardi Sokağı idi. Aynı kolda başlayan blok, istiklal Caddesi' nin en önemli yapılarından birisidir. Saint Antoine Kilisesi olarak bilinen, asıl adı San Antonio di Padova Kilisesi olan bu Katolik ibadethanesi ve onun vakıf dükkânları bugünkü halleriyle 1904-1908 arasında ve oradaki ünlü Concordia Tiyatrosu ve Bahçesi'nin(->) yerinde mimar Mongeri ve mühendis Denari tarafından, neogotik üslupta inşa edilmiştir. Kilise önceleri 1726' da Galata'da yapılmış, yanınca, 1762'de Beyoğlu'ndaki yeni kilise binasına geçilmiş, o da yandıktan uzun bir süre sonra bugünkü kompleks inşa edilmiştir. Kilise ve vakfından sonra Acara (eski Ada) Sokağı ve onu takiben Yapı Kredi Bankası'nın kültür merkezinin yer aldığı banka binasıyla Galatasaray Meydanı'na varılır.

Caddenin batı yakasında Kallavi Sokağı'ndan sonra Elhamra Sineması(~>) yer a-lır. Sinema 1923'te açılmış, kapandıktan sonra istanbul Tiyatrosu burada çalışmıştı, şimdi gene Elhamra Sineması'dır. Onun bitişiğindeki ünlü Aznavur Pasajı(->) 1993' te, yenilenmiş haliyle ve kültürel etkinlikleriyle hizmete açılmıştır. Daha sonraki bir dizi bina ve dükkânın ardından Hacopu-lo Pasajı(->) gelir. Eski Mısırlı giyim mağazası bu blok üzerindedir. Galatasaray Meydanı'ndan önceki son çıkmaz, Tütüncü Çıkmazı'dır ve adına aykırı bir şekilde hem Meşrutiyet Caddesi'ne, hem de Ham-malbaşısı Caddesi'ne çıkışı vardır.

Galatasaray Meydanı bir dörtyol kavşağıdır. Güneye doğru Yeni Çarşı Caddesi a-dıyla inen ve ünlü Boğazkesen adıyla devam eden yokuş Tophane'ye kavuşur.

Tünel-Galatasaray arasında güney-ku-zey doğrultusunda uzanan istiklal Caddesi,

Galatasaray Meydan'ndan sonra kuzeye doğru belirgin bir aç ı yapar. Galatasaray Meydan ı bir caddenin merkezi gibidir. Tepebaşı'ndan ve Aynalıçeşme'den gelen iki cadde birleşerek Galatasaray Meydan ı' na aç ılır. Meşrutiyet ve Hammalbaşı caddelerinin kesiştiği köşede İngiliz Sarayı vardır (bak. İngiltere Elçiliği binası). Galatasaray Meydan ı'nda Cumhuriyet'in 50. yılı vesilesiyle bir özel kurumca yaptırılan elli kalın metal borudan ibaret bir anıt yer almaktadır. Meydan ın en önemli binası ise Galatasaray Lisesi'dir(->); karş ısında ise zarif bir yapı olan Galatasaray Pos-tanesi(->») yer alır. Postaneden sonra eski adıyla Tiyatro Sokağı (bu ad Ç içek Pasa-jı'ndan önce burada bulunan Naum Tiyat-rosu'ndan gelmektedir), yeni adıyla Sahne Sokağı gelir. Bu sokak Beyoğlu'nun balık pazandır ve Kalyoncu Kulluğu Caddesi'ne kadar uzanır. Bu sokaktan batıya aç ılan Dudu Odaları Sokağı da balık pazarının bir parçasıdır. Sahne Sokağı'nın doğ usundan aç ılan Nevizade Sokağı 1970'lerde La-ternalı Lefter Meyhanesi ile tanınırdı. Son yıllarda Leftersiz de olsa burası ilgi toplayan bir meyhane sokağına dönüş müştür. Nevizade Sokağı, anacaddeye çık ışı veren Solakzade ve Balo sokaklarının birleş tiği küçük alana aç ılır. Sahne Sokağı'ndaki eski Krepen Pasaj ı'nın(->) bugünkü adı As-

lı Han olmuştur ve bir sahaflar pasajına dönüş müştür. Buradaki tanınmış imroz Meyhanesi ise, Nevizade Sokağı'na taş ınmıştır. Mimar Garabed Balyan'ın inşa ettiğ i Surp Yerrortutyun (Üç Horan) Ermeni Kilisesi buradadır.

Sahne Sokağı'm geçtikten sonra Ç içek Pasaj ı(->) gelir. Bina 1876'dan beri buradadır. 1930'lardan bu yana birahane ve meyhane pasajına dönüş müştür. Giriş in kuzey kapıs ındaki ünlü Degüstasyon Lokanta-s ı(->) bugün kapalıdır ve halen boş tur.

Galatasaray Lisesi'ni sağ kolda bırakınca lisenin hemen yanında baş layan sokak Kartal Sokağı'dır ve ünlü Galatasaray Hamam ı bu sokağ ın devamındadır.

Kartal Sokağı'm geçtikten sonra gelen blok üzerinde Ali Namık Bey, Güney Palas, Galatasaray ve Ş ükrü apartmanlarında-ki önemli işletmelerden uzun süre Banca Commerciale Italiana ve Salanık Pazan (eski aux Galeries de Pera) sayılabilir. Muteber bir giyim mağazası olan dükkân daha sonra Galatasaray Bonmarş esi adıyla toplu giyim mağazasına dönüş tü. Bugün aynı blok üzerinde Bonmarş e adlı oyuncakçı dükkân ı faaliyettedir. Daha sonra gelen ve bugün Örs Turistik Merkezi adını alan binanın üstteki dört katında British Coun-cil (bak. İngiliz Kültür Heyeti) çalış maktadır. Bu bloğ un bittiği yerde, Turnacıbaşı (eski Su Terazisi) Sokağı vardır. Tepeba-ş ı'ndaki ünlü Tilla Pastanesi 1950'lerin sonlarında bu köş eye taş ındıysa da, zamanla kapandı. Bu bloğ un karş ısında, Ç içek Pasaj ı'nın bitiş iğ inde Vakıfbank binası vardır. Onun yanındaki tarihi bina ünlü Tokaüyan Oteli'nin(-+) (sonradan Konak Oteli) kapanmasından sonra, dönüş tüğ ü biçimiyle

Tokatlıyan Işhanı bulunmaktadır. Aznavur'un 1870'lerde yaptığı yeni tiyatro yanınca, 1890larda Tokatlıyan Oteli inşa edilmişti. Bloktan sonra Solakzade (eski Sol) Sokağı, sonra da Balo (eski Sağ) Sokağı gelir. Balo Sokağı'ndan sonraki bugünkü Halk Bankası binasının yerinde önceleri Ezine Apartmanı vardı. Oryanto Sineması (Leş Cines Orientaux: Şark Sinemaları) bu blok üzerindeydi. 1910'da açıldı, adı Kısmet oldu, sonra yerini Japon Mağa-zası'na bıraktı. Şimdi burada Hatemoğlu giyim mağazası vardır. Bitişikteki Luva Apartmanı şimdilik metruk durumdadır. 1933'ten sonra ünlü Baylan Pastanesi(~>) bu bloğa taşınmıştı (bak. Baylan pastaneleri). Luva'nın bitişğinde Halep Pasa-jı(-0 yer alır. 1885'te yapılan pasajın yerinde daha önce Variete Tiyatrosu vardı. Halep Pasajı'nda 1912'de İdeal Sineması açıldı, sinemanın adı 1914'te Royal, sonra Yeni ideal, 1927'de Fransız Sineması oldu, derken Şehir Tiyatroları Komedi bölümüne dönüştü, daha sonra Ses Sineması, Ses Tiyatrosu oldu. Bugün ise Ses Tiyatrosu ve Beyoğlu Sineması adıyla tiyatro ve sinema salonu halinde işletilmektedir.

Pasajın bitişindeki bina uzun yıllar Amerikan Kütüphanesi'nin de bulunduğu Amerikan Haberler Merkezi idi. Amerikan Haberler Merkezi Tepebaşı'ndaki başkonsolosluk binasına taşındıktan sonra, bina 20 yıldır boş durmaktadır.

İSTİKLAL CADDESİ

270

271

İSTİKLAL CADDESİ

Trafiğe kapandıktan sonra sabahın erken saatlerinde istiklal Caddesi. *GülGülbahar*, 1992

Daha sonra başlayan ve Yeşilçam Soka-ğı'na(~») kadar süren masif bina, Abraham Karakâhya Paşa'nın yaptırdığı ünlü Cerc-led'Orient(->) binasıdır. Bugün Emekli San-dığı'na ait olduğundan Emek Pasajı adıyla anılmaktadır. Ünlü inci Pastanesi bu binanın dükkânlarından birisindedir. Pasajın içinden merdivenle çıkılan bilardo salonu ve kahvehane eskiden beri ilgi çeker, son zamanlarda bilardo masalarının yanına atari de eklenmiş, adı Villa Bilardo ve Atari Salonu olmuştur. Bugün pasajın altındaki dükkânların çoğu kunduracı dükkânıdır. Çite Cercle d'Orient'ı iki yandan Yeşilçam Sokağı çevreler. Bu pasaj içinde üç adet sinema salonu bulunmaktaydı. Bunlardan cadde üzerinde olanı önce 1930' da Artistik Sineması adıyla açıldı. Sonra Sümer Sineması oldu, 1950'lerde bina Emekli Sandığı'na geçince, Yeşilçam'daki Emek Sineması'ndan dolayı buraya da Küçük Emek denildi. 1970'lerde Rüya Sineması adını aldı ve isim bugüne değin süregeldi. Yeşilçam

Sokağı'na girince, bugün kapalı olan ilk sinema binası 1924'te Opera Sineması adıyla ve pasaj içinde açıldı. Sinemanın sokaktan girişi yoktu, sahipliği İpekçiler'e geçince adı İpek Sineması olarak değişti, 1950'lerde Şehir Tiyatro-su'nun komedi bölümü Yeni Tiyatro adıyla buraya taşındı, daha sonra 1970'lerde

istiklal

Caddesi'nin

trafiğe

kapatılmadan

önceki

görünümü.

yangın geçirince, Hatemoğlu giyim mağazalarına devredildi, şimdi de boş durmaktadır. Bitişindeki Emek Sineması'na gelince, burası başlangıçta, Skating Palace (buz pateni pisti) idi ve sinema olarak da kullanılıyordu. Sonra adı Ottoman diye değişti, 1924'te Melek Sineması'na dönüştü, Emekli Sandığı'na geçince Emek adını aldı ve bugüne değin varlığını korudu.

Önceleri Cadde-i Kebir'e açılmayan bir çıkmaz olan ve Devaux Çıkmazı diye bilinen, sonradan caddeye açılarak Yeşil a-dını alan ve nihayet adı Yeşilçam olan Cama Yeni Ar Sokağı diye de büinen) sokağın ismi burada film yapını şirketlerinin toplanmasından dolayı yerli film endüstrisini betimleyen bir sözcük olmuştur. Aynı sokakta 1943'te Ar adıyla anılan sinema, 1956'da Yeni Ar, 1973'te ise Sine Pop olmuştur. Bugün de halen faaliyettedir.

Yeşilçam Sokağı, Emek Pasajı'nın arkasını dolaşarak istiklal Caddesi'ne paralel Büyük Bayram Sokağı'na iki uçtan açılır. Emek ve Rüya sinemalarının çıkışları, Yeşilçam'ın bu arka kısmındadır. Büyük Bayram Sokağı'nın paraleli olan Abanoz Sokağı(->) 1970'li yılların başına değin genelev sokağıydı, şimdi binalarının çoğu metruk durumdadır.

İstiklal Caddesi üzerinde Balo Sokağı ile Yeşilçam Sokağı arasında kalan büyük

bloğun karşısında ise Turnacıbaşı ile Hava sokakları arasındaki bir başka blok vardır. Bu blok Yeni Dünya Apartmanı ile başlardı, bitişindeki zarif Işık Apartma-nı'nın altında 1914'te açılan Cine Palace, daha sonra Eden ve nihayet Sik (Chique) adını alacaktır. Afif Yesari'nin pek beğendiği ve Aynalı Sinema diye tanımladığı sinema 1954'te kapanmıştır. Yerinde bugün Akbank vardır.

Bitişikteki bina önce Yeni Otel'di, sonra Beler'e(BelleAir) dönüştü. Nihayet 1956' da Santral Han adıyla yeniden inşa edildi. Bugün İş Bankası'nın İstiklal Caddesi'n-deki birimlerinden birisi buradadır. Bitişikteki Atias Sineması ve binası 1948'de bu adla yapılmıştır. Tiyatro sanatçısı

Bedia Muvahhit'in ölümünden sonra onun adı verilen Küçük Sahne Tiyatrosu bu binadadır. Ayrıca Kültür Bakanlığı'nın bir sanat evi, bir başka sanat galerisi ile Kulis adlı bir kafe-bar da binaya dahildir. 1970' lere değin, parterden başka hem paradi-li, hem de balkonlu (üst balkonlu) olan bu hayli büyük sinema salonu daha sonra küçültölüp bugünkü durumuna getirilmiştir.

Atlas Sineması'nın bitişiğinde ünlü Fran-guli mücevheratçısı vardır, onun yanındaki ünlü Anadolu Pasajı(-») Mabeyinci Ra-gıb Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu pasaj İstiklal Caddesi ile ona paralel olan ve bugünkü adıyla Gazeteci Erol Dernek Sokağı diye bilinen sokak arasında geçit o-luşturur. Uzun yıllar Ağa Camii bitişiğindeki Sakızağacı Caddesi üzerinde çalışmış olan, yerli mutfağıyla ünlü Hacı Salih Lokantası halen bu geçit üzerindedir. Anadolu Pasajı'nın girişinde uzunca bir dönem meşhur Lazzaro Franco(->) mefruşat mağazası yer almıştı. Pasajı geçtikten sonraki binada bugün tanınmış giyim mağazalarından Yeni Karamürsel ve Kip faaliyettedir. Kip'in köşesindeki Hava Sokağı Gazeteci Erol Dernek Sokağı'na açılır. Erol Demek Sokağı ise Taksim'e doğru Hasnun Galip Sokağı olarak devam eder. Galatasaray Spor Kulübü bu sokaktadır.

Hava Sokağı'nın diğer köşesinde çok u-zun yıllar Hacı Bekir'in şekerci dükkânı yer aldı. Bloğun bitiminde eski adıyla Ku-loğlu, yeni adıyla Ayhan Işık Sokağı gelir. Binanın adıysa Hacıpulo Ham'ydı. Bugün Garanti Han adıyla söz konusu bankaya aittir, bitişiğinde ise Emlak Bankası'nın binası bulunmaktadır. Emlak Bankası'nın yanında Alkazar Sineması(->) vardır. Önce, Elektra adıyla 1923'te açılan sinema, 1925' te Alkazar olmuştur. Son zamanlara kadar harap durumda olan sinema binası iki salon halinde yeniden düzenlenerek Alkazar ve Avrupa adlarıyla 1993 sonlarında hizmete girmiştir.

Alkazar'ın Taksim yönünde, önceleri ünlü Petrograd Pastanesi (Cafe Petrograd) vardı. Burası Lebon, Nisuz, Markiz, Baylan, Divan gibi istanbul tarihinde yer etmiş ünlü pastanelerdendi. Daha sonra Ankara Pastanesi adını aldı, sonra da Atlantik Bi-rahamesi'ne dönüştü. Caddenin tanınmış birahane ve sandviç dükkânlarından Atlantik, daha sonra aynı kolda imam Ad-

nan Sokağı'nın karşısına gidecekti. Bu bloğun bittiği köşede eski adıyla Bursa, yeni adıyla Ahududu Sokağı vardır ve Tar-labaşı Caddesi'nden (şimdi Bulvarı) gelen Sakızağacı Caddesi'nin istiklal Caddesi'ni kesen devamı gibidir. Taksim'e doğru caddenin sağ kolundaki büyük bina Lüksem-burg (Luxembourg) Apartmanı'dır. Bu binada mevcut kafenin yerine 1912'de Gau-mont Sineması açıldı, sonra Luxembourg, Gloria gibi isimler aldı, 1933'te Saray Sineması oldu. Bina 1875'te yapılmıştır. Sinemanın sahibi, Devaux Sokağı'na adını vermiş olan ailenin bir ferdiydi. Saray Sineması 1980'lerin sonlarında kapandı. Onunla birlikte, cephedeki Saray Muhallebicisi de kapandı. Aynı bina

içinde ve caddenin Yeşilçam Sokağı köşesindeki Lüks Sineması da bugün kapalıdır. Bu sinema Cine Ec-lair adıyla, oradaki Odeon Tiyatrosu'nun bulunduğu salonda 1913'te açıldı. 1933'te adı Şark Sineması'na dönüştü, bir ara, Da-rülbedayi'ye kiralandı, tekrar sinema olup Lüksemburg adını aldı ve buradan Lüks'e dönüştü.

Her iki sinemanın da çıkışının açıldığı Sakızağacı Caddesi, Hüsnü Tabiat (bugün Ağa) ve Hacı Salih (bugün Hacı Abdullah) lokantalarıyla ve sinemaların çıkışının bitişiğinde bugün bulunmayan bilardo salonuyla tanınırdı. Ağa Camii(->) Galata Sarayı ağalarından Hüseyin Ağa tarafından 1594'te yapılmış, II. Mahmud tarafından 1834'te yeniden inşa edilmiştir. Caminin bitişiğindeki Rumeli Hanı ya da Apartmanı (Çite Rumeli) caddenin önemli binalarından bir başkasıdır ve II. Abdül-hamid'in mabeyincisi Ragıp Paşa tarafından 1896'da yapılmıştır. Ragıp Paşa'nın üç binasına Anadolu, Rumeli ve Afrika adlarını vermekle, Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtadaki egemenliğini simgelemek istediği söylenir. Rumeli Apartmanı'nın altında, caminin bitişiğindeki Parisienne Ec-zanesi'nin adı Rebul Eczanesi olmuştur ve günümüze değin Müderrisoğlu ailesi tarafından işletilmiştir. Rumeli Ham'nın girişinde uzunca bir dönem varlığını sürdüren ve Osmanlı mutfacı alanında Türkiye'nin tartışmasız en gözde lokantası olarak şöhret yapan Abdullah Efendi Lokantası(->) vardı. Han arka sokağa geçit verdiği için pasaj adıyla da anılır. Burayı geçtikten sonraki sokak imam Adnan Sokağı'dır.

Cadde üzerindeki karşı blokta, Ahududu Sokağı'ndan sonra Bahçeli Hamam Sokağı gelir. Bu sokağın köşesinde Garanti Bankası bulunmaktadır. Bahçeli Hamam Sokağı'nda 1960'lı yıllarda Gen-Ar Tiyatrosu faaliyet göstermişti. Bu blok üzerinde, Vakko'nun bitişiğinde Hacıbekir Şekercisi bulunmaktadır.

Bloğun bittiği yerde Büyük Parmakka-pı Sokağı vardır. Bu sokağın köşesinde 1932'den beri ilginç ve küçük bir büfe bulunur. Adı Muzaffer olan büfe tıka basa sergilediği çikolatalarıyla bilinir ve sattığı açık çikolatalar her yaştan insanı çeker. Beyoğlu'nun en eski pavyonlarından Copa Çabana, Büyük Parmakka-pı Sokağı'n-dadır.

Büyük Parmakka-pı Sokağı ile Küçük

Parmakka-pı Sokağı arasında üç apartman vardır. Ortadaki Sümerbank'a aittir. Russo-Americain Sineması bir ara bu bloğa taşınmıştı. Küçük Parmakka-pı Sokağı'nın Taksim yönü köşesinde Etoile Sineması açılmıştı(1919). Daha sonra bu sözcüğün Türkçesi seçildi ve sinemanın adı Yıldız oldu. Bugün burada Etibank var. Etibank'm bitişiğindeki binanın tamamında bugün Borsa lokantaları(->) bulunmaktadır. Daha sonra gelen binanın yerinde 1923'te Beyaz Ruslar Splendid adlı bir restoran açmışlardı, sonradan burası Grand Restaurand Chehrerazade adını alacak ve Beyoğlu' nün en sayılı lokantalarından birisi olacaktı. Burada 1939'da açılan sinemaya Lale adı verildi. Lale'nin girişinde

1953'te açılan Pınar Birahanesi bir dönem için çok ilgi çekmişti. Bugün sinema iki ayrı salon halinde faaliyettedir. Bloğun bittiği yerdeki Meşelik Sokağı (eski Kabristan Sokağı) Sıraselviler Caddesi'ne açılır ve çan kuleleri Taksim'den gözüken Ayia Trias Kilisesi'nin bahçesi hem Taksim'e, hem de bu sokağa açılır. Ayrıca Zapyon Rum Kız Lisesi ve Zapyon Rum İlkokulu ile Esayan Ermeni Kız' Lisesi de bu sokaktadır.

Anacadde üzerinde, Meşelik Sokağı ile Taksim Meydanı arasında yer alan binalardan Taxim Palace'ın altında bir ara Abdullah Efendi Lokantası vardı. Aynı bloktaki Hacı Baba Restoran'ın ise hem İstiklal Caddesi'ne hem de Meşelik Sokağı'na kapısı vardır, arka terası kilisenin avlusuna bakar. İstiklal Caddesi ile Sıraselviler Caddesi'nin birleştiği köşede de ünlü Eptalo-fos Kahve ve Gazinosu(->) bulunmaktaydı. Bugün burası kapalıdır.

Caddenin karşı kaldırımında imam Adnan Sokağı'ndan sonra Taksim'e doğru giderken, ilk sokak Mis Sokağı'dır (asıl adı Misk). Bugün bu sokağın Galatasaray yönü köşesinde Beymen, öbür köşesinde

ise Kiğılı giyim mağazaları yer almaktadır. Mis Sokağı'ndaki Çağlayan Saz, Beyoğlu'n-daki "saz" denilen alaturka müzikli, içkili eğlence yerlerinin en ünlüsüydü. Aynı sokaktaki Stadt Hamburg adlı Alman lokantası ise uzunca bir dönem revaçta kalmıştı. İstiklal Caddesi üzerinde Taksim'e ilerlerken rastlanan binalardan birisi de Kız Teknik Öğretim Olgunlaşma Enstitüsü'ne aittir, alt katında daimi sergi vardır. Daha sonra Bekâr Sokağı, onu geçince blok ü-zerinde İstanbul Giyim Sanayi'nin (İGS) mağazası, biraz ileride de Çakıroğlu Apartmanı ve Fitaş Pasajı yer almaktadır. Burada çok önceleri Cosmographe Sineması vardı, adı sonra Nouveau, sonra Halk, daha sonra Halk Opereti ve Sineması oldu, sonra da kapandı. 1960'ların sonunda Fitaş Pasajı yapıldı ve Fitaş ile Dünya sinemaları hizmete girdi. Bugünse, beş ayrı Fitaş Sineması halinde faaliyettedir.

Pasajın ilerisinde, Zambak Sokağı'nın köşesinde Akbank Sanat Merkezi (Aksa-nat) bulunmaktadır. Eski adı Taksim olan ve 1837'de yapılp, 1868'de yenilenmiş Surp Voskeperan Ermeni Katolik Kilisesi de buradadır. Sokağın istiklal Cadde-si'ndeki diğer köşesindeki binada ise, üst katta Cumhuriyet Kitap Kulübü bulunmaktadır. Esasen, gerek kitapçı dükkânlarının, gerekse sergilerinin çoğalması, istiklal Caddesi'ndeki iyileşmenin belirtilerinden birisidir. Bu binanın bitişiğinde ise Fransız Başkonsolosluğu yer almaktadır (bak. Fransız Kültür Merkezi). Veba salgınına karşı yapılan Fransız Hastanesi iken, bugün hem başkonsolosluk, hem de kültür merkezidir. Binanın bittiği yerde Taksim Sokağı (eski itfaiyeciler Sokağı) vardır ve böylece Taksim Meydanı'na çıkılır. Sokağın öbür köşesinde suyun taksim edildiği maksem yer alır.

BEHZAT ÜSDİKEN

istimlakler

272

273

İSTİMLAKLER

marlık örnekleri yıkılmış, kalan bölümün nitelik ve niceliğine uymayan, tarihi çevreye aykırı yoğun ve yüksek yapılaşmaya izin verilmiştir. Atatürk Bulvarı'na cephesi olan büyük bir alan, üzerindeki ö-nemli bazı eski eserler de dahil tümüyle yıktırılmış ve üzerinde kamulaştırmanın amacına aykırı olarak Manifaturacılar Çarşısı inşa edilmiştir. Galata surları içinde Ke-meraltı'nda yeni bir cadde açılmıştır. Salı-pazarı ve Haydarpaşa'da yapılan liman tesislerinin planlama açısından ne ölçüde yanlış bir kabul olduğu, daha tesisler inşa edilirken ortaya çıkmıştır. Tophane ile Bebek arasındaki sahil yolu genişletilerek Beşiktaş'taki Mimar Sinan'ın eseri olan hamam da dahil, birçok anıtsal yapı yok e-

Yol inşaatı

nedeniyle

istimlak edilen

Eminönü-

Unkapam

güzergâhı.

Salâhattin Giz

si olanaksızdır. Çağın hızlı değişimi, teknolojiadaki ilerlemeler, göç olayları, özellikle büyük yerleşme bölgelerinde yeni önlemler alınmasını, yeni çözümler getirilmesini zorunlu kılmaktadır. Sorun, bu zorunluluklara getirilen çözümün, o kentin kimliğini yok edip etmediği; o kentte bulunan ve insanlığın ortak mirası olarak kabul edilen taşınmaz kültür ve doğa varlıklarını tahrip edip etmediğidir.

Yerleşim tarihi kesin olarak bilinmeyen Kadıköy (Halkedon) hariç, 2.600 yıldan beri var olan istanbul'da, bu uzun süre içinde birçok değişiklik ve imar hareketleri yapılmıştır, istanbul surlarının yeri dahi üç kez değiştirilmiş ve suriçi bölgesi genişletilmiştir. Fetih'ten sonra kentin

İSTİMLAKLER

istanbul'da büyük imar hareketlerinin getirdiği kamulaştırmalar (istimlakler), her zaman önemli tartışmalara neden olmuş, yeni kamulaştırmalar söz konusu olduğunda, bu tartışmalar bir ölçüde yinelenmiştir. Kamulaştırma eyleminin toplumsal zorunluluğuna karşın, gene toplumun başka bir kesiminin yaşantısını doğrudan etkilemesi, doğal

olarak bu kesimde rahatsızlıklar yaratmıştır.

Eylemin parasal güçlüklerinin yanısı-ra, toplumda yarattığı bu rahatsızlıkların etkisi çok daha uzun süre devam etmiştir. Oysa, hele de istanbul'da, kamulaştır-masız bir kentleşme sürecinin düşünülme-

kimliği, yüzyıllar süren imar hareketleri ile tümüyle değişmiştir. Son 50 yıl içinde girişilen her büyük imar hareketinde asıl tartışılan konu, bu kimliğin yok edilmesi olmuştur.

Fetihten başlayarak, tarih boyunca kentin imarı sırasında, gerekli görülen yerlerde, padişah fermanları ve mimarbaşlıların emirleriyle istimlakler yapılmıştır. Temeli 1597'de atılan Yeni Cami'nin yapımı sırasında çevrede özellikle Yahudilere ait binalar bütünüyle kamulaştırılmıştır. Benzeri örneklere Osmanlı dönemi boyunca sıkça rastlanır.

Cumhuriyet sonrasında istanbul'da kamulaştırmaları gerektirecek büyük ölçekteki imar hareketleri 1950'den itibaren gündeme gelmiştir. Bunun en önemli nedeni, istanbul nüfusunun 1920'lerde 1.100.000 olmasına karşın Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 600.000 kişiye düşmesidir. 1.100.000 kişiye kısmen de olsa yeterli olan yapı ve altyapı kapasitesi, azalan nüfusa uzun yıllar yetmiş, ancak 1950'den sonra nüfusu 1.000.000'u aşan istanbul'da, özellikle motorlu taşıt ulaşımındaki gelişmenin etkisiyle, önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. 1950' ye kadar istanbul'da yapılan önemli üç i-niar operasyonu vardır. Birincisi, Cemil Pa-şa'nın (Topuzlu) I. Dünya Savaşı yıllarında Taksim'de açtığı Mete Caddesi'dir. Bu cadde, o tarihte mevcut ve 1970'li yıllara kadar bir aileye ait olduğu iddia edilen Taksim Mezarlığı arazisinin tümüyle yok edilmesi sonucu gerçekleştirilmiş, ancak kamulaştırmaya konu olmamıştır.

ikinci büyük operasyon, Aksaray Meydanı ile Unkapanı Köprüsü arasındaki Atatürk Bulvarı'nın(~>) açılmasıdır. Bu kamulaştırmalar sırasında ismail Ağa Camii, ibrahim Paşa Hamamı, Gürcü Mehmed Çeşmesi, Firuz Ağa Mescidi, ibrahim Ağa Mescidi, Kırk Çeşmeler, Subaşı Camii, Mimar Ayaş Camii gibi eski eserler kaldırılmıştır.

Üçüncü büyük operasyon, şehirci H. Prost'un(->) nâzım imar planı ile getirdiği Dolmabahçe Vadisi'ndeki 2 Numaralı Park alanına, Vali Lütfi Kırdar tarafından yaptırılan Spor ve Sergi Sarayı ile Açık hava Ti-yatrosu'dur(-0. Bunlar, 1950'den evvel hafızalarda iz bırakmış imar hareketleridir.

Bugün dahi hâlâ tartışması yapılan bü-

Tarihi suriçi bölgesinde sahiyolu yapımı için sahil doldurulmuş, denize ulaşan tarihi surlar kara surları haline getirilmiş ve kara surlarının bir bölümü yıkılmıştır.

Ara Güler, 1957

lıpazarı ve Haydarpaşa liman tesisleri hep bu büyük imar hareketinin sonucudur.

Menderes istimlakleri olarak anılan bu imar hareketleri sonucunda, tarihi suriçi bölgesinde 60 m genişliğine ulaşan bulvarlar açılmış, bu yolların açılması için kara surlarının bir kısmı yıkılmış, Marmara sahilleri doldurularak denize ulaşan tarihi surlar kara surları haline getirilmiş, önlerine balıkçı barınakları yapılmış, Eminö-nü-Unkapam arasında bina aralarında kalan Haliç surları, saptaması dahi yapılmadan yok edilmiş, birçok eski eser ve eski kent dokusu kaldırılmış ve kente yepyeni bir çehre ve kimlik aşılanmıştır. Perşembe-pazarı'na geniş bir yol açılırken, Galata surları yerleşmesini yaratan eski sivil mi-

yük imar hareketlerinin ve bunlara bağlı istimlaklerin başında, 1950-1960 arasında zamanın başbakanı Adnan Menderes' in gerçekleştirdiği imar girişimleri gelir. Denizin doldurulması ile kazanılan alanda, Sirkeci'den Florya'ya kadar uzanan sahil yolu, Vatan ve Millet caddeleri, Eminö-nü-Unkapanı yolu, Atatürk Bulvarı'nın genişletilmesi, Belediye Sarayı'nın yapılması, Barbaros Bulvarı'nın açılması, Maslak' tan geçen Levent-Sarıyer asfaltı, Perşembepazarı'ndaki Karaköy-Azapkapı bağlantısı, gene Karaköy-Tophane arasındaki Ke-meraltı Caddesi, Tophane'den Bebek semtine kadar uzanan sahil yolunun genişletilmesi, Eyüp Meydam'nın düzenlenmesi, Üsküdar İskele Meydam'nın açılması, Sa-

Menderes dönemi istimlakleri sırasında Tophane-Bebek arasındaki sahil yolu genişletilirken yok olan tarihi eserler, Tophane-Kabataş 1. Galata suru burcu, 2. Karabaş Hamamı, 3. Karabaş Camii, 4. Kılıç Ali Paşa Camii dükkânları, 5. Müşirlik dairesi, 6. Tophane Çeşmesi, 7. Sanayi Kışlası, 8. II. Abdülhamid Çeşmesi, 9. Mecidiye Kasrı, 10. Nusretiye Camii sebili, 11. Çivici Limanı Mescidi, 12. Süheyl Bey Camii, 13. Hatuniye Mescidi, 14. Ahmed Paşa Kütüphanesi, 15. Ahmed Paşa Türbesi, 16. hazire, çeşme ve sebil, 17. Fındıklı Hamamı, 18. Yusuf Paşa Sebili. Unsal, *Eski Eser Kaybı*

Menderes dönemi istimlakleri sırasında Tophane-Bebek arasındaki sahil yolu genişletilirken yok olan tarihi eserler, Kabataş-Beşiktaş:

19. Çeşme, 20. Ali Paşa Çeşmesi, 21. Kabataş Limanı, 22. Esad Mehmed Efendi Çeşmesi, 23. Silahdar Yahya Efendi Çeşmesi, 24. Saadettin Efendi Çeşmesi, 25. Hazire, 26. Emin Ağa Sebili, 27. Dolmabahçe Camii'nin avlu ve muvakkithanesi, 28. Dolmabahçe Tiyatrosu, 29. İstabl-ı Âmire, 30. Sinan Paşa Hamamı, 31. Sinan Paşa Çeşmesi. Unsal, *Eski Eser Kaybı*

istimlakler

274

275

İSTİNYE

dilmiştir. Bütün bunlar yapılırken, ne yazık ki bir tarih bilinci içinde envanterleri dahi çıkarılmamıştır. Bugün bu eserlerin varlığı, sadece Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Sanat Tarihi Enstitüsü'nün yayımladığı *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve incelemeleri* adlı eserin 2. cildinde yer alan Behçet Ünsal'ın "İstanbul'un imarı ve Eski Eser Kaybı" başlıklı makalesinden öğ-renilenilmektedir. Menderes dönemi imar hareketleri, aynı zamanda İstanbul'un tanıdığı en büyük ve kapsamlı kamulaştırmalara yol açmıştır.

1960'lı yılların sonunda gerçekleştirilen Boğaziçi Köprüsü(->) de zamanında büyük tartışmaları getiren bir proje olmuştur. Projenin gerektirdiği büyük kamulaştırmanın sonucunda kaldırılacak İstanbul Bele-

Atatürk Bulvarı ile Vatan ve Millet

Caddelerinin açılışı sırasında yok olan eski eserler:

- I. Şirmert Çavuş
Camii, 2. Şirmert
Çavuş Türbesi,
3. Çavuş Çeşmesi,
4. Tevekkül
Hamamı, 5. Yusuf
Paşa Çeşmesi,
6. Haftanı Camii,
7. Murad Paşa
Camii, 8. Aksaray
Çeşmesi, 9. Aksaray
Karakolu,
10. Horhor Hamamı,
- II. Oğlanlar
Tekkesi, 12. Çakır
Ağa Camii ve
Çeşmesi,
13. Ebubekir Paşa
Mektebi,
14. Camcılar Camii,
15. Valide Çeşmesi,
16. Valide Türbesi,
17. Baba Camii,
18. İsmail Ağa

- Camii,
19. Ankaravî
Mehmed Efendi
Medresesi,
20. ibrahim Paşa
Hamamı, 21. Gürcü
Mehmed Çeşmesi,
22. Ebu'l-Fazl
Mahmud Efendi
Medresesi,
23. Ahmed Paşa
Çeşmesi,
24. Mimar Ayaş
Camii, 25. Sebü,
26. Finiz Ağa
Mescidi, 27. Mescit
kalıntısı,
28. ibrahim Ağa Mescidi, 29. Revani Çelebi Mescidi, 30. Kırk Çeşmeler, 31. Kâtip
Çelebi Mezan, 32. Hasan Paşa Çeşmesi, 33. Şücaeddin Camii, 34.
Şebsafa Kadın Camii,
35. Subaşı Camii,
36. Yaver Ağa
Çeşmesi
Unsal, *Eski Eser*
Kayıbı

diyesi Eski Eserler Bürosu'nca sadece fo-toğraflanarak saptanabilmiş 163 parça eski eserin ötesinde, asıl karşı çıkılan, köprünün Boğaziçi peyzajına çok olumsuz etki yapması ve istanbul'un kuzeye doğru genişlememesi gerektiği hususundaki nâzım imar planının başat kabulünü bozması olmuştur.

Köprüye karşı görüşleri savunan kimseler, bunun bir tuzak olduğunu ve kısa zamanda ikinci, üçüncü ve dördüncü köprüleri özendireceğini iddia etmişlerdir. Kuşkusuz bu iddianın temelinde, istanbul' un nefes alabileceği en önemli alan olan Boğaziçi'nin doğal nitelik ve niceliğinin korunması amacı yatmakta idi. Boğaziçi Köprüsü ile Haliç üzerine kurulan köprünün bağlantısını sağlayan çevre yollarının

gerçekleştirilmesi sırasında Beylerbe-yi'ndeki bir mahalle ile Defterdar'da Fes-hane arkasındaki bir mahalle, mescitleri, çeşmeleri, suterazileri ve eski evleri ile tümüyle ortadan kaldırılmış; Söğütözü semtinin yüksek bölümü yarılıp geçilmiştir. Söğütözü ile Eğrikapı dışında bulunan tarih

belgesi mezarlar kaldırılmış, ancak küçük bir bölümünün başka bir alana nakli mümkün olmuştur.

1984-1989 arasında o tarihte belediye başkanı olan Dalan'ın adı ile özdeşleştirilen, ancak, aslında bu kişinin üyesi olduğu partinin siyasi görüşünün bir sonucu olarak gerçekleştirilen kapsamlı imar hareketlerinin, bir bakıma, 1960'ta durdurulan Menderes imar hareketinin bir devamı olduğunu söylemek olasıdır. Bu ikinci operasyonda da, birincisinde olduğu gibi plan otoritesinin, dolayısıyla bilimin göz ardı edilmesi, yapılanların haklılığının kuşku ile karşılanmasının en büyük nedenidir. Karşı görüşte olanların, yapılanların asıl amacının, kentleşme olgusunun yarattığı saptanamayacak kadar büyük arsa ve bina rantının paylaşılması olduğu; bu amaçla istanbul'un yağmaya açıldığı; havası, suyu, toprağı ve insanı ile kirlenen bu kentte, gelecek kuşakların fizik ve moral sağlığı ile oynandığı, kültürel ve doğal değerlerin yok edildiği hususundaki itirazlarına karşın, idari erke sahip kişiler, var olan imar planlarını dikkate almadan kararlarını uygulamışlardır. Yargının, uygulamadan sonra gelen durdurma kararları ise, olayı geriye döndürememiştir.

Yapılan uygulamaların en çarpıcı olanı, Haliç'in her iki kıyısında açılan alanlar olmuştur. Buraları daha sonra yeşil alan o-larak düzenlenmiş ve halkın kullanımına açılmıştır, itirazlar daha çok, yıkılan Ciba-li, Fener, Balat, Ayvansaray gibi mahallelerin devamı olan sokakların ve eski evlerin yok edilmesi konusunda olmuş, gerekli bilimsel araştırma ve belgelendirmenin yapılmaması eleştirilmiştir. Haliç çevresi imar hareketleri de tartışmalı kamulaştırmalara yol açmıştır.

Su ve konut ilişkisinin dünyadaki en güzel örneklerinden olan Boğaziçi yalıları önünde "kazıklı yol" olarak tanımlanan sürat yollarının yapılmasının bu niteliği geri döndürülemez şekilde bozduğu, yapılan bu sürat yollarının, Boğaziçi tepelerindeki koru ve yeşil bölgeleri taşılaştıran villalara ulaşım sağlamayı amaçladığı, bu yolların kentin kuzeyinde yer alan orman a-lanlarının yapılanmaya açılmasını özendireceği hususundaki görüşler ise, uygulamaya karşı yapılan en önemli eleştirilerdir.

Beyoğlu, Tarlabası Caddesi'nin genişletilmesi sırasında, 2 olan trafik izini 8'e çıkarmak için birçok yapı adası tümüyle yıkılmış, binalar kamulaştırılmış, hakkında korunması gerekli olduğuna dair Anıtlar Yüksek Kurulu karar bulunan binalar dahi yok edilmiştir. Bu uygulama, leyhte ve aleyhte olmak üzere günlerce kamuoyunun gündeminde kalmıştır, istanbul Mimarlar Odası başta olmak üzere birçok meslek odası projeye karşı çıkmış, aslında Tarlabası'nda uygulanan bu operasyo-

Karaköy-Azapkapı

istimlakleri sırasında

Perşembe-
pazan'ndaki
orta blok
tamamen

yıkılmıştır. *Ara Güler, 1958*

nün, amaçlanan III. Boğaziçi köprüsünden Samatya'ya kadar devam edecek olan ve suriçini geniş bir bulvarla geçecek asıl projenin ilk adımı olduğu iddia edilmiştir.

Fenerbahçe'den Pendik'e kadar uzanan sahilin, milyonlarca yıl içinde oluşmuş plajları da dahil, tüm ekolojik dokunun yok edilerek doldurulması ve bu dolgu a-landan sürat yolu geçirilmesi de bu dönemin imar hareketleri içinde yer almaktadır.

Bir diğer önemli kamulaştırma ise, Üsküdar iskele Meydanı'nın genişletilmesi için yapılmış, sahilde yer alan Tekel'in iki büyük tütün deposu ile birlikte, Balaban semti tamamen yıkılmıştır. Meydanın Boğaziçi yönünde de bazı yalı arsaları ile tek katlı bir tütün deposu yıkılmış, yeri park haline getirilerek bir gezi alanı kazanılmıştır.

Kuşkusuz, 1984-1989 arasında İstanbul' da gerçekleştirilen ve istanbul'un salt günümüzde değil, kuşaklar boyu bu kentte (hattâ ülkemizde) yaşayacak insanların etkileyecek en önemli imar uygulaması Fatih Sultan Mehmet Köprüsü(-») olmuştur. Ancak, Türkiye'nin 1980-1990 arasında yaşadığı olağanüstü yönetim koşulları nedeni ile, bu uygulamanın yararlı veya zararlı yönleri kamuda yeterince tartışılmamış, geçmişte yapılan tüm uyarılara karşın, istanbul'u kuzey yönünde geliştirmeye özendiren bu köprü Boğaziçi'ne kon-durulmuştur. - "Sürdürülebilir Kalkınma" sloganını

kendilerine ilke yapan ve bunu istanbul için, kentin kültürel ve doğal kimliğini korumak olarak yorumlayan karşıt görüşlü kişiler, bu dönemde yapılan tüm imar uygulamalarının, bu kentin insanları için değil, yapay olarak yaratılacak büyük arsa ve bina rantlarının belli bir kesime aktarılması amacına yönelik olduğuna dikkatleri çekmişler, örnek olarak da, Dolma-bahçe Sarayı'nın arka bahçesi de dahil, bir çok hazine arsasının 5 yıldızlı otel yapımına tahsis edilmesini ve gereksinimlerini aşan holding gökdelenlerini göstermişlerdir. Kuşkusuz, 1994'te önemli bir hukuk savaşı sonunda, yükselen kısımları yıktırılan Park Otel inşaatı, yönetimin bu rant yaratma politikasının simgesel bir örneği olarak nitelendirilmiştir.

1989 belediye seçimleri istanbul'a karşıt görüşlü yeni bir yönetim kadrosu getirmiştir. Yeni yönetim 5 yıllık hizmet süresi içinde birçok imar uygulamaları yapmıştır. Örneğin bir evvelki yönetimden devraldığı Eminönü-Karaköy meydanları ve Galata Köprüsü projesini büyük bölümü ile tamamlamıştır. Metro çalışmalarını başlatmıştır. Ancak,

başlatıp tamamladığı en önemli imar uygulaması, yıllarca sözü edilen ve sürüncemede kalan, Kazlıçeşme deri sanayii alanını temizlemesidir. Bu alanın temizlenmesi için de önemli istimlakler gerçekleştirilmiştir.

Bibi. Unsal, *Eski Eser Kaybı; J. Pervitiç, Sigorta Haritaları.*

BESİM ÇEÇENER

İSTİNYE

İstanbul Boğazı'nın Rumeli yakasında Emirgân ile Yeniköy arasında doğal bir koyun çevresinde yer alan semt. idari olarak Sarıyer İlçesi'ne bağlı bir mahalledir. Koy derin ve korunaklı olduğu için Bizans döneminden beri iskân edilmiş; hemen her dönemde, kuzeyden, Karadeniz'den hücum eden donanmalar bu koyda demir atmışlar; Bizans ve Ceneviz donanmaları gibi Osmanlı donanması da bu koyu üs ve sığınak olarak kullanmıştır.

Antik dönemlerde "Sosthenion" ya da "Leosthenion" veya daha sonra "Stenid" adını alan yerleşmeye bugün eski adlarını çağrıştırarak İstinye denilmektedir.

Esas olarak 16. yy'ın ortalarından sonra gelişen ve "Küçük Haliç" olarak da bilinen bu koyu ve çevresini Osmanlılar kalafat yeri ve tersane olarak kullanmışlardır. 1540'ta Neslişah Sultan İstinye'deki mevcut yerleşmeye bir mahalle ve bir mescit daha ilave ettirmiştir.

17. yy'da, Evliya Çelebi, İstinye Koyu' nün pek çok (1.000 adet) gemi alacak büyüklükte bir liman olduğunu; kasabada Rum ve Müslümanların beraber oturduğunu; 3 cami, 7 mescit, 1 hamam, 20 dükkânı bulunduğunu; 4-5 adet zengin yalısının yer aldığını; ahalinin çoğunun balıkçılık ve bahçıvanlıkla geçindiğini; ayrıca liman burnunda bir misafirhane bulunduğunu anlatır. Köyün iklimini de biraz sert bulur. Aynı yüzyılda yaşamış olan Eremya Çelebi Kömürciyan da benzer bilgiler aktarır. Bu

İSTİNYE

276

277

İSTİNYE TERSANESİ

İstinye

İstanbul Ansiklopedisi

yüzyılda koy dibindeki çayırılık, bir meşke yeri olarak kullanılmıştır.

İnciciyan 18. yy İstinye'sinde, Yeniköy'e kadar sahil boyunca bahçeler ve köşkler bulunduğunu; vadideki suların Türk mahallelerinden geçerek denize

döküldüğünü; tepelerden çıkartılan beyaz kilin Eyüp çömlekçilerince kullanıldığını; ayrıca İstinye Limanı'nın doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 1 mil uzunluğunda olduğunu; be-

yaz killerin İstinye Limanı'ndan Halic'in Defterdar İskeleyi'ne ve oradan da Eyüp' ün çömlekçi dükkânlarına taşındığını anlatır.

19. yy'da köy yerleşmesinde yaşam, sahilde önemli kişilere ait 5-6 yalı, vadi boyunca koy ve koy dibindeki çayırlığın mesire olarak kullanımıyla devam eder. 1849' da İstinye'ye bir sabah bir de akşam olmak üzere günde iki kez vapur seferi baş-

lamıştır. 20. yy'ın başında iskelenin hemen yanında, Fransız Mösyö Pigeo'nun yaptırdığı beyaz yalıyı daha sonra Recaizade Mahmud Ekrem Bey satın almış ve onart-mıştır. Dönemin tanınmış edebiyatçılarının ve önemli kişilerin bu yalıdaki toplantılarında Servet-i Fünun akımı filizlenmiştir.

İstinye Köyü, idari açıdan uzun yıllar Sarıyer İlçesi'nin Yeniköy Bucağı'na bağ-

Istinye Koyu'nun havadan görünümü. *Bünyamin Çelebi*

h bir mahalle olarak görülür. Mahalle alanı da oldukça büyüktür.

Batıda Büyükdere asfaltına, güneyde Şişli-İstinye yolu (Maslak yoluna), kuzeyde Tarabya Mahallesi'ne, doğuda Yeniköy bucak merkezine kadar yayılır. 1955' te yaklaşık 3.000 nüfusu olan mahallenin zaman içinde nüfusu artarken, mahalle alanı içinde oluşan yerleşmelerin yeni muhtarlıklar haline gelmesiyle İstinye Ma-hallesi'nin alanı daralmıştır. Bunlardan Pınar Mahallesi 1985, Poligon ve Çamlıtepe (Derbent) mahalleleri ise 1990 nüfus sayımlarına resmen girmişlerdir. Alanı daralmasına rağmen İstinye Mahallesi'nin nüfusu giderek artmış, 1965'te yaklaşık 4.000'e, 1975'te 10.000'e, 1985'te 17.000'e yükselmiş, 1990 sayımında ise yeni mahalle oluşumlarının da etkisiyle 13.000'e gerilemiştir.

İstinye Mahallesi'nin başlangıçtaki en geniş haliyle kapladığı alan, arazi kullanımı bakımından Boğaziçi'nde 1950'den bu yana en çok değişim geçiren, şehirleşmenin halen büyük hızla sürdüğü bir alandır.

İstinye Vadisi'nde yüzlerce yıldır kullanılan taşocaklarma ilaveten 1950'li yıllarda sanayi tesisleri kurulmaya başlamış, 1955'te İstinye Vadisi'nin sanayi alanı olarak açılma kararının alınması ve 1957'de sırt yolu (Büyükdere Caddesi), İstinye Bayırı ve sahil yolunun bir kısmının açılması, eskiden beri var olan bazı yerlerin de genişletilip iyileştirilmesiyle birlikte ilk gecekondular tesislerin yakınlarında belirmeye başlamıştır.

1965'ten sonra İstinye ve yakın çevresinde şehirleşme giderek hızlanmış, sahil yolu çevresinde 1952'de kurulmuş o-lan sağlık ocağı 1967'de devlet hastanesine dönüşmüş, 1970'te yakınına bir SSK dispanseri taşınmış (Sarıyer'den), günümüze gelinceye kadar da aynı bölgede çeşitli ticari birimler açılmış, genişlemiş, işlev değiştirmiş ya da kapanmıştır.

İstinye Koyu, derin ve doğal bir liman oluşu nedeniyle her dönemde suya, koya bağlı işlevler içermiş, hemen her zaman gemilerin bakım, onanım veya imalat işlerinin yapıldığı kalafat yeri ve tersane olarak kullanılmıştır. Yakın zamanlara kadar İstinye Koyu'nda bulunan tersane, 1991' de Boğaziçi Yasası doğrultusunda buradan kaldırılmıştır (bak. İstinye Tersanesi).

1994'te İstinye Mahallesi batıda Poligon ve Pınar mahalleleri, kuzeyde Fera-hevler (1988'de Yavuz Sultan Selim adını almıştır), kuzey ve doğuda Yeniköy mahalleleri ile komşudur. Boğaziçi Yasası'na göre öngörünüm alanında kesin olarak yapı yasağı bulunan İstinye'de Nisan 1994' ten itibaren gerigörünüm alanında da yapı yasağı getirilmiştir. Ancak aradan geçen süre içinde İstinye yamaçları bütünüyle betonlaşmıştır. Mahallede eski kullanışlara ilaveten biçim değiştirerek gelen yeni işlevler göze çarpmaktadır. Örneğin, İstinye İskele Çeşmesi(->) karşısındaki pastanenin yenilenmesi, Koç Üniversitesi'nin kuruluşu, Süreyya Bebek Restoranı'nın buraya gelişi vb.

İstinye'de bugün mevcut olan eczane,

banka, lokanta, maden işletme ve inşaat şirketleri birimlerinin çoğu 1970'ten sonra açılmış ve günümüze kadar sayılan artmıştır.

1983'te Bayındırlık ve iskân Bakanlığı-ğınca turizm amaçlı mevzii imar planı kapsamına alınan İstinye Koyu ve çevresi Bakanlar Kurulu tarafından 7 Kasım 1985' te turizm merkezi olarak ilan edilmiş, 26 Ağustos 1991'de de tersanedeki havuzlar ve makine parkuru Alaybey (izmir'de) ve Pendik tersanelerine dağıtılmıştır.

Ancak "İstinye Turizm MerkezF'nin tevsii için 18 Ocak 1990'da Bakanlar Kurulu'nda alınan karar Danıştay'a yapılan itirazla 28 Mayıs 1991'de "yürütmeyi durdurma" ile karşılaşmış; temyize gidilmesine karşın Danıştay temyizi reddedip, yürütmeyi durdurma kararını üç ay süreyle u-zatmıştır. Bu karara da yapılan itirazlarla konu uzamış olup halen son "tashihi karar" isteği Danıştay tarafından incelenmektedir.

Tersanenin boşaltılan ve yıktırılan eski binalarının yerleri bugün hâlâ yeni bir kullanıma dönüştürülmemiştir. Sadece İstinye Köprüsü yanındaki iki katlı bina ve bahçesi "Liman Restaurant ve Çay Bahçesi" olarak düzenlenmiştir.

ÇİĞDEM AYSU

İSTİNYE İSKELE ÇEŞMESİ

Boğaziçi'nde Yeniköy Caddesi köşesindeki mezarlık duvarında iken, 1958'de İstinye İskelesi karşısındaki bugünkü yerine taşınmıştır. Çeşmenin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Aynataşının ü-zerinde yer alan celi sülüsle yazılmış olan kitabesinde yalnızca 1326/1908 tarihi kaydedilmiştir.

Mermerden yapılmış bu çeşmenin iki ince sütun üzerine oturtulmuş kemeri iki renkli olarak yapılmıştır. Sütunların alt ve üst kısımlarında baklava biçimli süsleme yer alır. Başlıkları ise bitkisel süslemelidir. Cephede üst kısımda, kemerin iki yanında bitkisel süslemelerin ortasında kabaralar görülür. Aynataşı kabartma tezyinatlı olup bunun üzerine kitabesi yerleştirilmiştir. Önündeki teknesi kurna biçimindedir. Teknesinin kenarlarında kıvrık dal motifleri yer almakta olup kurnasının alt kısmı

Bir

kartpostalda
İstinye Koyu
ve İstinye
Tersanesi.
Cumhuriyet
Gazetesi Arşivi

yivli olarak yapılmıştır, iki renkli kemerinin üzerinde bir diş kesimi friz bulunur. Çeşmenin mermerden ufak bir kubbesi vardır. Kubbenin tepesi yivli olarak sona ermektedir. Mermer konsollar üzerine oturan saçağı oymalıdır. Saçak altında kabartma olarak istiridye ve palmet şeklinde süslemeler bulunmaktadır. Çeşmenin musluğu kopartılmış olup, suyu akamaz durumdadır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 235; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 445.

ALIN TALASOĞLU

İSTİNYE TERSANESİ

Boğaziçi'nde, İstinye'de(->) 1991'e kadar var olan tersane.

Poyraza olduğu gibi lodosa da kapalı, çok korunaklı bir koy olan İstinye Koyu'nda, çok eskiden beri tekne onarımı ve yapımı bir gelenektir ve burada büyüklü küçüklü pek çok tekne kalafatlanırdı. Ancak burada bakım onarım ağırlıklı gerçek bir tersanenin kurulması için ilk adımlar 1856'da atılmış, Zaptiye Müşiri Fuad Pa-şa'nın bu bölgedeki arazisi üzerine ticaret gemileri için bakım onarım ve gemi inşa tersanesi yapılması için ruhsat verilmiştir. 1991'e kadar gelen tersane için ilk somut adımlar ise 1912'de atılmıştır. İstanbul Limanı'nın ticari önem kazanması ve Boğaz' dan geçen gemi sayısının artması ile yoğunlaşan ihtiyacı karşılamak üzere Ha-liç'tekilere ek olarak, yeni bir tersane kurulması gündeme geldiğinde 1909'da bu işe İtalyanlar talip olmuşlar ve İstinye'yi tersane kuruluşu için en elverişli yer olarak görmüşlerdir. 1909'da karşı sahildeki kalafat yerlerine zarar vermemek, çalışanların yabancı değil Osmanlı tebaası olması vb koşullarla onanm amaçlı tersane ruhsatı verilmiş; İtalyan şirketi çalışmalara başlamış, kıyı dolguları ve arkadaki yamacın oyulması gibi işleri tamamlamış; ancak

araya Trablusgarp Savaşı girince çalışmalar yarım kalmıştır.

1911-1912'de, italyanların bıraktığı a-landa bu defa Saint-Nazaire adlı bir Fransız şirketi Fransızca adı "Societe Anonyme Ottomane deş Docks et Ateliers du Hant-Bosphore", Osmanlıca adı ise "Boğaziçi,

İSVEÇ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ 2 78

279

İSVEÇ ELÇİLİĞİ BİNASI

binada iki kat olan zemin katı, yenisinde teke indirilmişti. Bu katta kâtiplerin büroları ile mutfak ve diğer iç hizmetler için bölümler yer alıyordu, giriş katında üst düzey diplomatlar çalışıyorlar ve eskisinden farklı olarak üst katta hizmetkârlar kalıyorlardı. Binanın bir ucu "Dragemanhuset" (Tercüman Evi) adını taşıyordu. Bu bölüm daha sonra genişletilecek ve dışarıdan eklenen merdivenli bir giriş ile müstakil hale getirilecekti.

Bugüne değin korunmuş olan isveç Sarayı, öndeki üst bahçe ve arkadaki aşağı bahçe olmak üzere iki bahçeye sahiptir, istiklal Caddesi tarafındaki girişte kabul salonunun bulunması, Avusturyalı mimarın binayı yaparken, sipariş verenlerin isteklerine uyararak, Boğaziçi'nin deniz manzarasını hiç hesaba katmadığını göstermektedir. Binanın denize bakan yönünde sadece koridor bulunmakta, sözü edilen salon ve odalar cadde tarafında kalmakta, koridordan deniz tarafına küçük bir balkon açılmaktadır. Bu İsveç Sarayı, İstanbul'daki en güzel bir-iki elçilik binasından sayılan eskisinin aksine, mimari bakımdan en zayıf diplomatik misyon binalarındandır. Bi-

Isveç Elçiliği binasının günümüzdeki girişi. Çelik Gülersoy, *Beyoğlu'nda Gezerken*, 1990

W

İstinye Tersanesi

Bünyad Dinç

İstinye Havuz ve Destgâhları Anonim Şirketi" olan bir tersane kurmuşlardır. Koyun güneyinde kurulan tersanenin çekirdeği, İstinye'nin o zamanki Neslişah Sultan Mahallesi'nde, daha önce depoların bulunduğu bölgede, sonraları tersaneye genel müdür olacak Mösyö Negri'nin arsası üzerindeydi. Şirket bu arsa çevresindeki diğer arsaları da alarak tersane alanını genişletmiştir. 8.500 ton kapasiteli tulumbaları buhar gücü ile çalışan bir havuz satın alınmış; 11.400 m2 alana dökümhane, makine ve inşaat atölyeleri kurulmuş ve İstinye Tersanesi 20 Aralık 1912' de Mösyö Negri yönetiminde hizmete girmiştir.

I. Dünya Savaşı'na kadar Fransız şirketin işlettiği tersaneye askeri öneme sahip olduğu için, donanmanın bakım ve onarımının burada yapılması

amacıyla el konmuştur. Goeben (sonra Yavuz) ve Breslau (sonra Midilli) adlı iki Alman zırhlısı Ağustos 1914'te Boğaz'dan içeri alınarak Goeben, İstinye Koyu'nun güneyine, Breslau ise kuzeyine bağlanmış, bunlar üs olarak İstinye Koyu ve Tersanesi'ni kullanmışlardır. Almanların tersane binalarından birinin kapısına "Yavuz Kışlası" yazarak, gemiye sokmadıkları Türk deniz erlerini burada yatırdıkları nakledilir. 10 Temmuz 1917' de bu iki savaş gemisini batırmak amacıyla saldıran İngiliz uçaklarının attığı bombalar, iki gemiye zarar vermemiş, ancak "Ya-digâr-ı Millet" adlı muhrip isabet almıştır.

Tersane 1918'de Mondros Mütarekesi'n-den sonra İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmiş, daha sonra işgal yıllarında tersaneyi Fransızlar ele geçirip 1928'e kadar da çalıştırmışlardır. O yıl devlet tarafından satın alınan kuruluş, nisan ayında Deniz-bank'a, ertesi yılın temmuzunda Devlet Denizyolları İşletmesi'ne, 1944'te de Devlet Denizyolları ve Limanları Umum Mü-dürlüğü'ne bağlanmıştır. 1952'de Denizcilik Bankası'nın bünyesinde yer alan işletmenin genişletilmesi ve modernleştirilmesi için çalışmalara başlanmış, yöne-

tim ve sosyal hizmet binaları yapıldıktan başka ambarlar ve diğer yardımcı üniteler de inşa edilmiştir. Tersanenin son zamanlara kadar kullanılan müdüriyet binası bir zamanlar İran Sefiri Muhsin Han'ın yazlığı iken sonradan Şûra-yı Devlet azası Şerif Hüseyin'e satılmış, daha sonra da Müşir Fuad Paşa tarafından satın alınmıştı. Bu bina bugün de durmaktadır,

26.000 m²lik bir alan üzerinde kurulu tersanenin rıhtımı 600 m kadardı. Birincisi 137,15 m uzunluğunda, 21,3 m genişliğinde; ikincisi 67,32 m uzunluğunda, 29,4 m genişliğinde; üçüncüsü de 152,1 m uzunluğunda, 29,4 m genişliğinde üç a-det yüzer havuzu vardı, ikinci ve üçüncü havuzlar birleştirilerek 192,5 m uzunluğunda büyük bir havuz elde ediliyordu.

Yıllarca Türk ya da yabancı pek çok geminin havuzlandığı ve onarıldığı tersane 1985'te uygulamaya giren 2960 no'lu Boğaziçi Yasası'nın 12. maddesi gereğince kapatılmış ve bu alan turizm merkezi ilan edilmiştir. 26 Ağustos 1991'de tesisin nakledilmesine başlanmış, havuzlar ve makine bölümü Pendik Tersanesi ile İzmir'deki Alaybey Tersanesi'ne nakledilmiştir. Büyük yüzer havuz da römorkörlerle yerinden alınarak, önce yer hazırlanmadığı için Tophane rıhtımına bağlanmış, bir süre sonra da Pendik Tersanesi'ne götürülmüştür. Bugün atölyeler ve ambar binaları yıktırılmış olup tersanenin kapladığı alan boşaltılmış durumdadır.

Bostancı (1956), Caddebostan (1956), Çengelköy (1956), Ortaköy (1958), Maltepe (1962), Suadiye (1964), Şehit Temel Şimşir (1977), Aydın Güler (1981), Büyü-kada (1988), Rumelifeneri (1988), Kızıltop-rak (1988) yolcu vapurları, ayrıca Celal Atik (1988) ve Hamit Kaplan adlı tarak

gemileri de (1988) İstinye Tersanesi'nde inşa edilmiştir.

BibL G. Alakan, "İstinye Tersanesi; Sanayi Mekânının Değişimi", (1. Tarih ve Deniz Sempozyumu'na sunulan bildiri), ist., 1993.

İSTANBUL

İSVEÇ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

1917-1932 arasında İstanbul'daki İsveç diplomatik misyonunda ataşe olarak bulunan isveç'in tanınmış dil uzmanı Johannes Kol-modin Türkiye ile ülkesi arasındaki kültürel ilişkilerin gelişmesine önemli katkılar yapmıştı. Kolmodin özel çabalarıyla 1922' de Moda'da bir villayı "İsveç Araştırma Evi" olarak düzenlemiş, üç isveçli bilim ve kültür elemanının burada çalışmasını sağlamıştı. Ne var ki, binanın kirasını ödeyen şahsın ölmesi üzerine sözü geçen çalışma ancak iki yıl sürebilmişti.

Daha sonra çalışma İsveç Sarayı'nda bu işe tahsis edilen iki odada devam etti (bak. İsveç Elçiliği binası). Upsala ve Stockholm üniversitelerinde böyle bir projeyle ilgilenenler çıkınca, önce bir geçici komite, sonra da 1962'de daimi bir komite oluşturuldu. Bir Sinoloji (Çin bilimleri) profesörü ile Bizansoloji doçentinin de yer aldığı komite mensupları İstanbul İsveç Araştırma Enstitüsü'nü kurdular ve fon oluşturmaya başladılar. Çalışmalar Prof. Alfred Westholm'un İstanbul'a gelmesiyle yoğunlaştı. 1973'te Batı Anadolu'da arkeolog ve tarihçiler için iki haftalık yaz seminerleri başlatıldı, İsveç Sarayı'nın güneydeki uç bölümünü oluşturan ve dışarıdan merdivenlerle girilen eski "Drageman-huset" (Tercüman Evi) 1987'de enstitüye kiralandı. Bina kitaplığıyla, toplantı salonları ve çalışma odalarıyla enstitü için uygun bir halde düzenlendi ve döşendi. Çeşitli üniversitelerden ve kitaplıklardan ya da özel kitaplık sahiplerinden sağlanan kitaplarla zengin bir kütüphane oluşturuldu ve enstitünün çalışmalarıyla ilgilenen herkes için gelişkin bir mekân sağlanmış oldu.

İsveç Enstitüsü 1977'den bu yana İsveç dilinden makaleleri İngilizce özetleriyle veren *Meddelanden* adında bir yıllık yayımlamaktadır. 1984'ten beri *Skrifter* adlı gene İsveç dilinden bir başka yayın serisi, kitapçıklar halinde basılmaktadır. Gene 1988'den beri çoğu İngilizce olmak üzere yabancı dillerden basılan *Publications* isimli bir kitapçık dizisi bulunmaktadır.

Öte yandan, 1978'den sonra Güneybatı Anadolu'da Milas civarında Labranda'da isveçli arkeologlar tarafından yapılan kazıların sonuçları *Labranda isveç Kazı ve Araştırmaları* adlı İngilizce bir kitapta toplanmıştır. Adı "araştırma enstitüsü" olmakla birlikte aynı zamanda İstanbul'da İsveç kültür merkezi işlevi gören kurumun asıl fonları üye statüsündeki İsveçlilerce oluşturulmakta, İsveç'in İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Konseyi de, zaman zaman kendisine sunulan projeleri desteklemekte, ayrıca 1987'den beri enstitüde bir arkeologun daimi

olarak istihdamını sağlamaktadır.

İSTANBUL

İSVEÇ ELÇİLİĞİ BİNASI

istanbul'daki en eski elçilik binalarından olup İstiklal Caddesi üzerinde Şahkulu Bostanı Sokağı'nın köşesinde yer alır; aynı zamanda isveç Krallığı'nın da yurtdışındaki en eski binasıdır.

isveç'in ticari amaçlarla Akdeniz'e gönderdiği iki temsilci istanbul'a gelip sadrazam tarafından kabul edildikten 1 yıl sonra, 1735'te, İsveç maslahatgüzarı sıfatıyla Osmanlı başkentine atandılar, iki ülke a-rasında 1737'de imzalanan ticaret antlaşması, diğer Avrupalı misyonlar gibi İsveçlilere de dinsel faaliyet için tam serbesti tanıyınca isveç temsilcileri, İstanbul'da bir Protestan kilisesi yaptırmak ve kentteki Protestan esirleri serbest bıraktırmak için ülkelerinden fon talep ettiler, çünkü Avrupa'nın Protestan Germen devletleri tarafından gönderilen kurtarmalık paralar Katolik rahiplerce Katolik esirleri kurtarmak için kullanılıyor, Protestan esirler içinse ancak Katolik olmaları koşuluyla kurtarmalık ödeniyordu. Böylece isveçliler, hem Protestan kilisesi açmak, hem de Protestan e-sirlere yardımcı olmak suretiyle istanbul' da bir anlamda Protestanlığın ilk öncüleri arasına giriyorlardı. Bu talebi karşılamak için, isveç Parlamentosu 1740 ve 1741 yılları için ek bir kilise vergisi öngördü, ama toplanan vergüer ancak 1753' te istanbul'a gönderildi ve o zamanki isveç misyonunun başı olan Güstav Celsing 1757'de Jean Lisle adlı bir ingiliz tüccarının Pera'daki emlakini satın aldı. Dinsel amaçlı bir vergiyle oluşturulan fonlarla alınan diplomatik misyon binasının ilk biçimi ve ilk sahibi bugün bilinmiyor. Bina, ikinci sahibi olan Osmanlı hariciyesinin önde gelen tercümanlarından Alexandre Ghi-ka adlı bir Arnavutun gözden düşüp, kellesini yitirmesinden sonra birkaç Avrupalı sahip değiştirmiş ve ana bölümü yaptıracak olan İngiliz tüccara geçmişti.

Binaya, o zamanın istanbul'unda en geçerli Avrupa dili olan Fransızcayla Palais de Suede (isveç Sarayı) adı verildi. O günden günümüze kalmış amatörce çizimlere bakılırsa, binanın dışı, pilastr ve süs panolarıyla barok üsluptaydı, fakat içinde abartılı süslemeleriyle rokoko ve İslam karışımı bir hava hâkimdi. Bununla birlikte, genel olarak bina o dönemde Boğaziçi kıyılarında yapılan ve çoğu bugüne değin korunmuş olan yalıları andırıyordu, çağdaşları arasında en çok da Safvet Paşa Yalısı' na benziyordu.

Satın alındıktan sonra tadilat, genişletme ve onarım gören bina, yanlarda kanatları bulunan bir ana gövde ile, bahçeye girişin sağ tarafındaki küçük bir köşkten oluşuyordu. Cepheden bakıldığında giriş katı ile üstündeki kattan oluşuyormuş gibi gözüken yapı, dik eğimli bir yokuşun üzerinde bulunduğundan, giriş katı altında zemin ve bodrum kadarıyla birlikte, denize bakan arka cephesinde dört kadı idi. Girişte, o

zamanki islam mimarisine uygun olarak ve aynı mimariden etkilenmiş Venedik yapılarına da benzer şekilde uzunlamasına bir orta salon vardı. Salonun bir köşesi ayin için düzenlenerek kilise haline getirilmiş, sütunlar ve duvarlara pilastr-lar, ayrıca ibadet sıraları arasında geçitler bırakılmıştı, ihtiyaç halinde salonun tamamı ibadet için kullanılmaktaydı.

1780'lerde binada değişiklikler yapıldı, giriş salonundan üst kata çıkan sade mer-

J s

1818 yangını sonrası onarılan İsveç Sarayı'm gösteren suluboya çizim. *Cengiz Kahraman arşivi*

diven kaldırılarak, saraylardaki gibi iki çift yanlı anıtsal görünümlü merdiven yapıldı, böylece diplomatik misyona ve büyükelçiye ait olan idari amaçlı üst kat ile altındaki ruhani amaçlı salonun ilişkisi kesildi, üst kattaki odalarda da tadilat yapılarak köşedeki odaya bir süit eklendi, ortadaki kabul salonu, aynı zamanda tiyatro temsillerine de elverecek şekilde düzenlendi.

Sözünü ettiğimiz bina 1818 paskalya kutlamaları sırasında yandı, elçilik mecburen bahçedeki köşke taşındı ve zamanın ünlü mimarı Paverata'ya yeni bir binanın projelerini yapması için talimat verildi. Ancak mimarın yaptığı projeler Stockholm tarafından reddedildi. Bunun üzerine köşkün genişletilmesi ve ihtiyaca uygun hale getirilmesi ile yetinildi. O dönemden kalma bazı suluboya çizimlerden köşkün içinin, Kandilli'deki Kont Ostrorog Yalı-sı'nın(-0 içini andırdığı görülmektedir. Geçen zaman içinde İsveç-Osmanlı ilişkileri önemsizleşmiş, uzunca bir dönem (1831-1858) İstanbul'daki misyon şefliği Antonio Testa adlı İtalyan asıllı eski bir tercümana kalmıştı (bugün istiklal Cadde-si'ndeki Korsan Çıkmazı eskiden Testa ailesinin adını taşımaktaydı). Ayrıca bina, bu dönemde İsveç ve Norveç'in birleşmesi sonucu İsveç ve Norveç Birleşik Krallığı' nın diplomatik misyonuna ait olmuştu. Misyon 1858'de, kısa süre sonra Norveç başbakanlığına atanacak olan Georg Sib-bern'in yönetimine verildi. Bu diplomat misyon binasında değişiklik ve genişletme çalışmalarını yeniden başlattı. Sibbern aynı zamanda bir Protestan şapelinin yapımına da girişti ve ibadethane kısa zamanda hizmete açıldı. İsveç-Norveç misyonu 1860'larda yeni bir elçilik binasının ve Grand Rue de Pera üzerinde sürekli gelir getirecek sekiz dükkânın yapımı için Avusturyalı mimar müteahhit Pulgher'e sipariş verdi. Misyon 1870'te yeni binasına taşındı. Bu bina giriş katı ile üzerinde yükselen bir üst kattan ve deniz tarafından görülen bir zemin katından ibaretti. Yanan

İŞCAN, HAŞİM

İŞÇİ HAREKETİ

naya 1954'te bir çatı katı eklenmiş ve balkonu camla kaplanmıştır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, diğer diplomatik misyonlar gibi İsveç'in Ankara'ya taşınınca (1934), İstanbul'daki bina uzunca bir dönem yazlık rezidans olarak kullanılmıştır.

İsveç'in İstanbul başkonsolosluğu ve İsveç İstanbul Araştırma Enstitüsü(->) halen burada çalışmaktadır.

İSTANBUL

İŞCAN, HAŞİM

(Edime, 1901 - İstanbul, 11 Mart 1968) İstanbul belediye başkanı (10 Aralık 1963 - 11 Mart 1968).

Ahmet Cevdet Paşa'nın oğludur, ilk ve orta öğrenimini Edirne'de yaptı. 1922'de Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Edirne Kız Öğretmen Okulu'nda ve Edime Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. Özel kalem müdürlüğü, kaymakamlık, emniyet genel müdürlüğü ve mülkiye müfettişliği görevlerinde bulundu. Tekirdağ, Erzurum, Antalya, Bursa, Samsun valiliği yaptı. Bu yörelerde 400'den fazla ilkokul açtı. Hastane, liman, stadyum, park, kütüphane ve halkevi gibi yararlı kurumlar kazandırdı. Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'dan gelen göçmenlerin iskânında başarılı çalışmalarıyla takdir kazandı.

1963 genel yerel seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adayı olarak İstanbul belediye başkanlığı seçimlerine katıldı, ancak kazanamadı. Seçimden galip çıkan Adalet Partisi (AP) adayının, başvurusuyla usulsüzlük yüzünden başkanlığı iptal edildi. Haşım İşcan belediye başkanlığına getirildi. Ölünceye kadar bu görevde kaldı.

İstanbul'a 1.500.000 m asfalt yol yaptı. Trafik sıkışıklığını giderecek yeraltı ve yerüstü geçitlere önem verdi. Öncelikle Şehremini ve Çarşıkapı yeraltı geçitlerini bitirdi. Çarşıkapı Geçidi, Hürriyet Meydanı-Divanyolu arasında yayalara geçiş olanağı verdi ve trafiğin duraklamadan akışını sağladı. Bu geçitte 10 dükkân yer aldı.

2 Nisan 1964'te Karaköy Yeraltı Geçi-di'nin inşasına başlandı. Geçit 63 kolon üzerine oturtuldu ve burada 23 dükkân yer aldı. 3.500.000 TL maliyetin 4 yıl içinde ödeneceği hesaplandı. Geçit 19 Temmuz 1964'te hizmete açıldı.

Ardından 30 Nisan 1964'te yonca yaprağı biçiminde Unkapanı Geçidi'nin temeli atıldı. Balçıklı bir zemin üzerine otur-tuluşu nedeniyle bu alana 198 adet fore kazık çakıldı (bak. Atatürk Bulvarı). Bu semte ayrıca bir

meydan kazandırıldı. İnşaat 1965 sonunda tamamlandı. 3.300.000 TL'ye mal oldu.

Son olarak Saraçhanebaşı Geçidi'ni yaptı. Geçidin inşasına 2 Eylül 1964'te başlandı. 11.500 m²'lik bir sahayı kaplayan bu alanın 6.000 m²'lik kısmı geçide ayrıldı. Geçitte iki kat üzerine 44 dükkân açıldı.

Haşim İşcan belediye başkanlığı sırasında Galata Kulesi'ni restore etti ve turizme açtı. Taksim Gezisi'ni(-+) düzenledi. Burada 22 dükkân, 1 kafeterya, 1 sanat galerisi ve büyük bir gazino inşa etti. Kadıköy

Haşim İşcan

Gözlem Yayıncılık Arşivi

Belediye Şubesi çevresinde 24 dükkân yaptı, İstanbul'a 8 çocuk bahçesi kazandırdı. Parkları tanzim etti. Florya'da mevcut turistik tesislere ve motellere 12 lojmanlı bir motel ilave etti. Güneş Plajı tamamlandı. Bebek Bahçesi'ndeki Belediye Gazinosu yeniden yapıldı; park düzenlendi. Sultanahmet Meydanı'ndaki havuz tamamlandı. Bu havuz için 163.000 TL harcandı. Sultanahmet ve Ayasofya Müzesi çevresi aydınlatıldı. Beşiktaş'taki eski bina modern bir belediye şubesine dönüştürüldü.

Taşlılarla, Basınköy, Havacılar Sitesi, İhlamur Deresi, Zeytinburnu, Ortaköy-Arnautköy, Üsküdar-Kadıköy, Kadıköy-Selamiçeşme kanal ve kolektör inşası sürdürüldü.

Fatih'in Heykelini Yaptırma Demeği'ni kurdu. Ancak ödenek yetersizliği nedeniyle amacına ulaşamadı. Ölümünden sonra Saraçhanebaşı Geçidi'ne Haşim İşcan Geçidi adı verildi.

ZAFER TOPRAK

İŞÇİ HAREKETİ

İstanbul'da yaşayan işçilerin bir toplumsal sınıf olarak kendi çıkarlarını savunmak üzere ekonomik, politik, kültürel alanlardaki girişim, tutum, eylem ve örgütlenmelerinin oluşturduğu bütün.

Bugün elimizde doğrudan doğruya İstanbul'da işçi hareketinin tarihini inceleyen ayrıntılı bir çalışma yoktur. Ne var ki, var olan genel kaynaklar, İstanbul'da bir işçi hareketinden ancak 1908 sonrası dönem için söz edilebileceğini ortaya koymaktadır.

İstanbul'da, şehrin kuruluşundan hemen sonraki dönemlerden başlayarak, yaşamını emek gücünü satarak sağlayan bir toplumsal kesim hep var olmuştur. Sayısı bir dönemden ötekine değişse de, şehir nüfusu içinde görmezden gelinemeyecek bir oran oluşturan bu emekçilerin, bazı direniş ve hak arama hareketlerine başvurmuş olduklarını ortaya koyan tarihsel belgeler de vardır.

Yine de, İstanbul'da işçilerin toplumsal varlıklarının artık onları bir sınıf olma konumuna getirmesi ve bu arada çeşitli direniş, eylem ve

örgütlenmelerin bütünlüğe

kavuşup, bir "işçi hareketi" oluşturacak düzeyi bulması, kapitalist ilişkilerin şehirdeki ekonomik yapı ve ilişkileri belirleyici bir gelişkinliğe ulaşması sonrasında gerçekleşmiştir. Bu süreç ise temel olarak 19. yy boyunca tamamlanmış ve 1908 Devrimi ile öznel koşullarına kavuşmuştur. Kısaca, elde var olan son derece sınırlı araştırmalar, 19. yy'm son 30 yılı ile 20. yy'in ilk yıllarının, İstanbul'da çeşitli direniş ve örgütlenme girişimleri ile adına işçi hareketi denebilecek bir toplumsal ve politik gücün adım adım ortaya çıkışına tanıklık ettiğini göstermektedir,

1908 Öncesinde İşçi Hareketi

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalist ilişkilerin 19. yy'm özellikle ikinci yarısında başlıca birkaç bölgede (İstanbul, Çukurova, Selanik, İzmir, Bursa, Zonguldak), genellikle birkaç sektörde, büyük bölümü-devlete ve yabancı sermayeye ait bulunan az sayıdaki orta ve büyük işletmede ileri düzeylere ulaşmış bulunması, bu bölge, sektör ve işletmelerde çalışan emekçilerin işçi sınıfının oluşumunda özel bir rol oynamasına yol açmıştır. Bu kapsamda, İstanbul'da savunma sanayii, tekstil, tütün, gıda, cam, haberleşme ve ulaşım sektörlerinde bulunan ve 20. yy'm başlarında 50.000'i bulduğu tahmin edilen İstanbul işçilerinden, toplam sayısı ancak 15.000-20.000 civarında olan ve büyük ölçekli işyerlerinde çalışan bir işçi grubu tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi hareketinin çekirdeğini oluşturmuştur. Modern teknoloji ile çalışan ve çok büyük bir bölümü Rum, Ermeni, Yahudi ve Bulgarlardan oluşan bu çekirdeğin etrafında ikinci bir halka yer almıştır. Başta inşaat işçileri olmak üzere niteliksiz işçiler ile esnaf ve zanaatkarlıktan işçiliğe geçiş sürecini yaşayan hamal, sandalacı, fırıncı vb mesleklerden emekçilerden oluşan bu halkada Müslüman ve Türklerin oranı daha yüksek olmuştur. İşçi eylemlerinin 1870'lere kadar olan tarihine ilişkin çalışmalar, birkaç makine kırma ve fabrikaya saldırı olayı dışında bu dönemde önemli işçi eylemlerinin var olmadığını belirtmektedir. 1872-1876 yılları ise, ağırlaşan ekonomik koşullar altında, İstanbul'da bilinen ilk grevleri birlikte getirmiştir. Tersane, telgrafhane, demiryolu yapımı, deri-kundura, tramvay, Darphane, Fişekhane, Feshane işçilerinin grevlerinde ücretlerin zamanında ödenmemesi en önde gelen neden olarak görülmektedir. İşten çıkarmalara ve yabancı mühendis ve yöneticilerin haksızlıklarına tepki ise daha sonra gelen nedenlerdir. İşçi eylemlerinin bir aşamasında hükümete, veliahta, mutasarrıflığa topluca dilekçe verilmesi, gazetelere açıklama yapılması gibi girişimler ilgi çekicidir. 1878-1880 dönemi işçi eylemlerinde (ayakkabıcılar, terziler, duvarcılar, Idare-i Mahsusa, tersane ve Haydarpaşa demiryolu işçileri) ise, ücretlerin düşük değerli para ile ödenmesine karşı çıkma, ücret artırımını ve iş saatlerinin kısaltılması,

cretlerinin düşürülmesini protesto ve birikmiş ücretlerin ödenmesi istemi başta gelen nedenlerdir. Bu iki dönem

boyunca gerçekleştirilen işçi eylemlerinin genellikle kısa süreli olması, azımsanmayacak bir bölümünde kısmi uzlamaların sağlanabilmesi ve buna rağmen hükümetin birçok durumda işçilere karşı polis ya da asker kullanması dikkate değer.

1880'den 1908'e kadar işçi eylemlerine ait bilgiler son derece sınırlıdır. Bu dönemde 1882'de Tataavla Kundura ve 1885'te Odunkapı Bıkı işçilerinin, 1886'da Be-yoğlu'ndaki bazı tezgâhtarların, 1906'da İstanbul tütün ve matbaa işçilerinin (cretlerinin artırılması, i koşullarının iyileştirilmesi ve pazar günü tatil hakkı için) yaptıkları grevler dışında dönemin gazetelerine yansıyan işçi direnişi haberi yoktur. Bu durum, direnilerin durması olasılığı kadar, sözü edilen dönemde gerçekleşmiş direnilere ait bilgilerin ancak başka kaynakların taranmasıyla ulaşılabilir olması olasılığını akla getirmektedir. Aynı dönemde Balkan ehirlerindeki işçi eylemlerine ait gelişmeler, mutlakıyet yönetiminin İstanbul'u daha sıkı kontrol altında tutabildiğinin kanıtı da olabilir.

1908 ncesi işçi eylemlerinin arkasında örgütler yoktur; bunlar kendiliğinden ve günlük ekonomik hedeflere yönelik eylemlerdir. Yine de bu dönemde büyük işyerlerinde kurulan yardımlaşma sandıklarından bazılarının işçi dayanımasına katkıda bulunmuş olabileceği düşünülebilir. Katkısı daha kesin olan ve İstanbul'da, Tophane'de kurulmuş olan ilk işçi rgt Osmanlı Amele Cemiyeti'nin (1894) uğradığı büyük saldırı ve baskı, rejimin hoşgörü sınırlarının darlığını kanıtlamaktadır. Daha 1845'te, eviri kokan bir polis yönetmeliği ile işçi grevleri ve örgütlenmeleri yasaklanmıştır (bak. işçi rgtlenmesi). II. Abdülhamid rejimi, Eylül 1896'da yeni ve daha genel bir yasaklama getirerek her türlü örgütlenme ve toplantıyı yasadışı i-lan etmiştir. Kuruluşundan bir yıl sonra kapatılan ve kurucuları tutuklanıp sürgüne gönderilen Osmanlı Amele Cemiyeti 1901'de yeniden oluşturulmasına karşın, artan bir sertliğe başvurulması, sınıfsal temelli bir kararlılığın ifadesidir.

Bu dönemde işçi eylemlerinde yer a-lan işçilerin bir bölümü Osmanlı vatandaşı olmayan iilerdir. Örneğin Hasköy Tersanesi grevi İngiliz işçilerin grevidir. Yine birçok grevde Müslüman olmayan azınlıklara mensup işçilerin önemli rolü olmuştur. nemli sanayi, ulaşım ve hizmet işyerlerindeki çeşitli azınlıklara mensup işçilerin kendi cemaatlerinin aktif bir kesimini oluşturduklarını gösteren birçok belirti vardır. Ermeni sol örgütleri daha 1907' de II. Enternasyonal'e üyelik için başvurup ileride kurulacak Osmanlı Seksiyonu' nn alt bölümü olarak tanınacak kadar gelişkin ilişkilere sahiptiler. Yahudi işçi hareketinin en önemli merkezi Selanik'tir; yine de Yahudi işçiler İstanbul'da da hayli güçlü bir ilişkiler ağı kurmuşlardır. Aynı durum Rumlar ve

Bulgarlar için de geçerlidir. 1908 öncesinde nitelikli ve direnişlerde aktif işçiler arasında Türkler, hattâ bir bütün olarak Müslüman unsurlar bir azınlıktır.

1908-1918 Döneminde İşçi Hareketi

imparatorluğun öteki bölgelerinde olduğu gibi, istanbul'da da işçi hareketinde asıl büyük sıçrama II. Meşrutiyetle birlikte 1908-1913 döneminde yaşanmıştır. Gösteri ve grevlerle sokağa dökülen, birçok yayın organı kuran, mecliste temsil olanağına kavuşan ve hızlı bir örgütlenme eğilimi içine giren İstanbul işçileri bir toplumsal hareket olarak sahneye çıkışlarını II. Meşrutiyet'e borçludurlar.

1908 Ağustos-Ekim aylarında başta Ci-bali Tütün, liman, Paşabahçe Cam, tramvay, Anadolu-Bağdat Demiryolu, müret-tipler, fırın işçileri, Kadıköy-Üsküdar Su Kumpanyası işçileri, Yedikule iplik ve Ye-dikule Şimendifer işçileri, balıkhane ve müskirat işçileri, Kazlıçeşme deri, Rumeli Demiryolu, Şirket-i Hayriye vapur, tersane ve fabrika işçileri, bazı lokanta ve oteller, İstanbul Belediyesi Birinci ve Altıncı daireleri ve Feshane işçileri grevleri olmak üzere çok sayıda grev gerçekleştirilmiştir (bak. grevler).

İmparatorluğun en batıdaki şehirlerinden en doğudaki şehirlerine kadar belli-başlı tüm merkezlere yayılan bu grevlerden İstanbul'dakilerde, ücret artışı en önde gelen talep olmuştur. Bunu iş koşullarının düzeltilmesi, işçi örgütünün muhatap alınması, işçiler tarafından istenmeyen bazı yöneticilerin işten uzaklaştırılması, parasız sağlık yardımı, gece çalışanlara ek ücret ödenmesi, iş saatlerinin kısaltılması gibi talepler izlemiştir. Yalnızca İstanbul'da 15.000'in üzerinde işçinin katıldığı tahmin edilebilen bu grevlerin birçoğu günlerce, hattâ haftalarca sürmüştür. Grevlerin birçoğunda işçiler grevle birlikte ya da grevden hemen önce kendi cemiyet ya da örgütlerini kurmuşlardır. Daha da ötesi ö-zellikle demiryolu ve tütün grevlerinde çeşitli şehirlerdeki cemiyetler arasında işbirliğine gidilmiştir. I. Meşrutiyet'in erte-sindeki yıllarda İstanbul'da marangozlar, terziler ve Anadolu Demiryolları çalışanları doğrudan doğruya sendikalar içinde; fırıncılar, tramvay, İmalat-ı Harbiye Fabrikası, Reji Tütün Fabrikası, sigara kâğıdı fabrikası işçileri, matbaacılar, pamuk bü-kümcüleri ve garsonlar öteki türden işçi örgütleri içinde (birlikler, dernekler vb) yan yana gelmişlerdir. Öte yandan, işçiler hemen tüm grevlerde İttihad ve Terakki merkezinden ya da mahalli komitelerinden yol göstericilik ve hakemlik beklemişler, buna karşı İttihad ve Terakki yönetimi, yabancı sermayedarların istedikleri ölçüde olmasa da, işçilere karşı tutum almaktan ve şiddet kullanmaktan kaçınmamıştır.

ilk işçi eylemleri dalgasının ardından, grevleri ve işçi örgütlenmelerini büyük ölçüde yasaklamak üzere, Ekim 1908'de acele çıkartılan Tatil-i Eşgal Kanun-ı Mu-vakkati'ni (Grev Geçici Yasası), 31 Mart o-laylarmm (Nisan 1909) ardından sıkıyönetim ilan edilmesiyle yaratılan ortamda

uygulamaya konulan Tatil-i Eşgal Kanunu (Grev Yasası) ve Cemiyetler Kanunu izlemiştir. Özellikle Selanik'te yapılan büyük bir mitingde işçiler tarafından protesto e-dilen bu yasalarla II. Meşrutiyet'in "top-

lumsal pazarlık ve barış" dönemi son bulmuştur.

Mart 1909 sonrasında da özellikle yukarıda sözü edilen yasal düzenlemenin kapsamı dışında kalan işyerlerinde bir dizi işçi eylemi gerçekleştirilmiştir. Gümrük hamalları, rıhtım işçileri, tramvay, terzihane, Kazlıçeşme deri, Reji Tütün, İstanbul'un fabrikaları, Seyr-i Sefain İdaresi işçileri grev yapmışlardır. Bu grevlerde, birikmiş ücretlerin ödenmesi, iş saatlerinin kısaltılması, yerli ve yabancı işçiler arasında eşitlik sağlanması, işe alınmada Osmanlı vatandaşlarına öncelik verilmesi, ücret artırımı, işten çıkarılan işçilerle dayanışma, haftada 1 gün ücretli tatil hakkı, başlıca istemlerdir. Bu dönemde ücret artırımı gibi istemlerden, daha uzun dönemli, demokratik hakların öne çıkarılması yönünde istemlere doğru bir geçiş görülmekteyse de, bu sürece öncülük eden, Selanik işçileridir. Yine de İstanbul'da Grev Yasası'nın yasaklama kapsamındaki bazı işkollarında artan baskı ve tutuklamalara rağmen eylemlerin sürdürülmesi dikkat çekicidir. Bu dönemde bir bütün olarak işçi hareketinin militanlaştığını söylemek olanaklıdır. Aynı şekilde işçi örgütlenmesinin de gelişmesini sürdürdüğünü, bu arada etnik ayrımları aşarak geniş bir üyeliğe ulaşan İstanbul Matbaa işçileri Sendikası'nın ve işkolu sendikası olmaya yönelen İstanbul Makinistler Cemiyeti'nin kuruluşunu hatırlatmak gerekir.

Balkan Savaşı'nın çıkması ve Haziran 1913'te İttihad ve Terakki'nin Mahmud Şevket Paşa'ya yapılan suikastı gerekçe göstererek bir diktatörlük rejimi kurmasıyla eylem ve örgütlenmeler yeni bir kesintiye uğramıştır. Osmanlı işçi hareketi, Selanik ve öteki bazı Balkan şehirlerinin imparatorluk dışına düşmesiyle hiçbir zaman onaramayacağı bir yara almıştır.

II. Meşrutiyeti izleyen yıllarda İstanbul'da işçi hareketi, doğrudan İttihad ve Terakki'ye bağlı işçi (daha doğru bir deyişle işçi-esnaf-zanaatkâr) girişim ve örgütleri, Dersaadet Tettebbuat-ı içtimaiye Cemiyeti (İstanbul Toplumsal Araştırmalar Grubu) ve işçi Kulübü çevresinin temsil ettiği Marksist akım ve iştirakçi Hilmi[^]) çevresinde örgütlenen "ortayolcu" çizgi arasında temelde üçe bölünmüştür.

İttihad ve Terakki, işçilerin Meşrutiyet'in ilanı sonrasında gösterdikleri dinamizm karşısında telaşa kapılmış; bir yandan Ekim 1908'den başlayarak bazı grevleri yasaklamayı, yayın organlarına ve işçi örgütlerine karşı baskılara girişmeyi, öte yandan Kara Kemal gibi önde gelen adamları yoluyla bu örgütleri kontrolüne alarak onları kendi iktidarının kitle örgütleri olarak kullanmayı denemiştir. İzlediği milli iktisat politikasının bir parçası olarak, etkilediği işçileri kimi yabancı

sermayeli işletmelerde eyleme yöneltmiş, birçok eyleme karşı görece hoşgörölü bir tutum almış, Türk ve Müslüman çalışanların geri kalanlardan ayrı örgütlenmesini ve kendi haklarını öne çıkarmasını teşvik etmiştir.

Rum ve Müslüman olmayan işçilerin a-ğırlıkta olduğı Toplumsal Araştırmalar

İŞÇİ HAREKETİ

282

283

İŞÇİ HAREKETİ

Grubu ise çevresindeki işçilerin enternas-yonalist bir anlayışla ve ekonomik olduğı kadar kültürel ve politik hedeflerle de örgütlenmesini sağlamaya çalışmıştır.

1 Mayıs 1909'dan itibaren "İstanbul'un işçi sınıflarını eğitmek, onlar arasında sosyalist fikirleri yaymak, kapitalizmin sömürüsüne karşı mücadele etmek üzere ve onları ekonomik ve politik alanda örgütlemek için bir sosyalist grup kurmaya karar veren bazı sosyalist yoldaşlar"ın kendilerine izin verilmemesi karşısında gizli olarak çalışmaya girişmeleriyle oluşan bu grup, daha sonra o sıralarda İstanbul'da bulunan ünlü Parvus'ün de önerisiyle örgütlerinin biçim ve adını değiştirip 1 Ocak 1912'den sonra resmen tanınarak çalışmalarını sürdürmüştür. Toplumsal Araştırmalar Grubu'nün ilk olarak -büyük olasılıkla 1909 içinde ya da 1910 başlarında- terzileri ve şemsiye yapımevi işçilerim kapsayan iki sendika kurduğı, daha sonra ise değirmen, liman, marangozhane, pastane, halı imalathanesi işçilerine, mücellitlere, dizgicilere, müstahdemlere, kadın terzilerine ve berberlere yönelik 10 sendika daha örgütlediğı anlaşılmaktadır. Daha sonra 1912 ortalarında yukarıdakilere ek olarak, ticaret ve sanayi müstahdemleri, bira fabrikası işçileri, eczane işçileri, Cibali Reji işçilerinin derneklerinin birleşmesiyle Galata Kuledibi'nde bir işçi kulübü kurulduğı, *Ergatis* adında Rumca bir dergi de yayımlayan ve 1 Mayıs 1912 gösterilerini örgütleyen bu grubun II. Enternasyonalde hayli sıkı ilişkiler içinde olduğı anlaşılmaktadır. Nitekim, Aralık 1909'da Belg-rad'da yapılan I. Balkan Sosyalist Konfe-ransı'na da, 1 yd sonra 25-27 Aralık 1910' da Selanik'te yapılan Osmanlı Sosyalist Kuruluşları I. Konferansı'na da İstanbul grubu katılmıştır.

Sendika tüzükleri Fransızca, Rumca, Ermenice, Ladino ve Türkçe olmak üzere ayrı ayrı 5 dilde yayımlanan bu grubun Der-saadet Amele Cemiyetleri İttihadı (İstanbul İşçi Sendikaları Birliğı) adlı bir birlik kurmuş olduğunu gösteren kanıtlar vardır.

1910 sonrasında İstanbul'da, 2 yıl sonra da tüm ülkede, sendika biçiminde örgütlenmeyi "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat"ın 16. maddesi ile

yasaklamış o-lan Osmanlı mevzuatının bu yasağının, bir "Osmanlı yasağı" olduğu, ilgili kuruluş ciddi bir tehdit oluşturacak büyüklüğe ve eylemliliğe ulaşmadıkça sıkı bir biçimde uygulanmadığı, bu grup tarafından yayımlanan Türkçe ve Fransızca isim ve tüzük metninin içerdiği farklılıktan da anlaşılmaktadır.

İstanbul Toplumsal Araştırmalar Grubu' na ait yayının arka kapağında Temmuz 1912 tarihli şu ilgi çekici çağrıya yer verilmektedir:

"Arkadaşlar: Ezilen ve sömürülen bizler, kendimizi önce savunmak, sonra da kurtarmak için bir araya gelmiş bulunuyoruz. Sendikamız, müstahdemlere en iyiyi, yani yaşamda sahip oldukları hakların bilincini ve bunları elde etmek için özgüç-lerine güvenme bilincini veriyor.

Sendikal eğitimle 'mutsuzluğumuzun

bilimini' elde edebiliriz ve bunu sona erdirmek için ise kendimizden başkasına güvenemeyiz.

Sevgili arkadaşlar, sakınmadan bize geliniz ve kendi iradenizin elinizden gideceğinden korkmayınız; çünkü bizim tek arzumuz bireyselliğin nihai zaferidir.

Kapitalist sömürüye karşı ve Osmanlı proletaryasının kurtuluşu için bizimle birlikte mücadeleye gelin.

Kendi kendinize ihanet etmeden bizim çağrımıza kayıtsız kalamazsınız."

Bu grubun sıkıyönetime ve yasaklamalara rağmen 1914'ün 1 Mayıs'ı dolayısıyla bir bildiri yayımlayıp yurtdışına da yolladığı, bu grupla Mütareke döneminin Beynelmilel İşçiler İttihadı arasında hayli sıkı bir ilişkinin, hattâ sürekliliğin var olduğu, Türkiye Komünist Partisi'nin İstanbul örgütünü oluşturan gruplardan biri olduğu yönünde ipuçları vardır.

1908 Devrimi sonrasında işçi hareketi içinde önemli bir yere sahip olan bir başka grup İştirakçi Hilmi ve çevresidir. 1910 başlarında *iştirak* dergisini yayımlamaya başlayan ve aynı yıl eylül ayında Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kuran Hüseyin Hilmi ve arkadaşları tarafından yazılan politik metinler, Türk milliyetçisi, emek yanlısı, demokrat bir politik çizgiyi, bir eklektik bütün olarak ifade etmektedir. Gerek çıkardıkları yayınlar ve gerekse partileri, rejimin sürekli baskıları ile karşılaşan iştirakçi Hilmi, işçiler arasında artan bir taban bulmuş, öteki işçi örgütleriyle ve sol kuruluşlarla ilişkiler kurmuştur. Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Refik Nevzat tarafından yönetilen ve baskıların yoğunlaşması üzerine bir süre merkez işlevini de üstlenen Paris şubesi, bu partinin yurtdışında da belirli bir yankı bulmasını, kimi uluslararası bağlantılar kurmasını sağlamıştır. Ancak iştirakçi Hilmi ve çevresinin yıldızının asıl parladığı dönem mütareke yıllarıdır.

1913 ortalarından 1918 sonlarına kadar-ki 5 yıl, İttihad ve Terakki'nin diktası altında geçen bir savaş dönemi olarak kayıp yıllardır. İşçi hareketinin başlıca

önderleri bu yılları sürgünde, yurtdışında ya da cephede geçirmişlerdir. 1918 sonlarında bunların geri dönmeleri ve İstanbul'da bir iktidar boşluğu, daha doğru bir deyimle iktidar karmaşası yaşanıyor olması, işçi hareketinin yeni bir ivme kazanmasına yol açmıştır.

1919-1923 Döneminde İşçi Hareketi

İstanbul 1919-1923 döneminin büyük bir bölümünü işgal altında geçirmiştir. İstanbul işçileri bir yandan Anadolu'daki savaşa ilişkin tutum alır ve savaşın sonucunu beklerken, öte yandan 1908-1913 dönemi işçi hareketinin birçok birikimi yeni biçimler altında canlanmıştır. Uluslararası işçi hareketinde II. ve III. enternasyonaller arasındaki karşıtlık ve rekabetlerin, komşu bir coğrafyada Sovyet Devrimi ile yaşanan altüstlüklerin doğrudan etkilediği koşullarda sendikal ve politik hareket 3 önemli yıl geçirmiştir.

1919'un ilk haftalarından başlayarak İstanbul işçileri savaş yıllarında kaybettik-

lerini geri almak için çeşitli eylemlere girişmişlerdir. Şirket-i Hayriye ve Telefon Şirketi işçileri grev tehdidinde bulunmuş, Reji, belediye temizlik, fırın işçileri, Haliç vapurları çalışanları, limanda çalışan hamallar ise greve gitmişlerdir. 1919'un bir başka önemli olayı, mayıs ayı içinde yapılan ve İzmir'in işgalinin kınandığı protesto mitingleridir; özellikle 30 Mayıs'ta Sultanahmet'te yapılan büyük mitinge işçiler kitlesel bir biçimde katılmışlardır (bak. Sultanahmet mitingleri). 1920'de işçi grevleri tramvay ve Tünel, Kasımpaşa Tersanesi, Kazlıçeşme deri işçileri, gazete mürettepleri ve Haliç vapurları çalışanlarıyla devam etmiş; özellikle tramvay grevleri kısa aralıklarla tekrarlanmıştır. 1921'de Şirket-i Hayriye, Kadıköy tramvay, Elektrik-Tünel-Tramvay Şirketi, Zeytin-burnu fabrikası işçilerinin ve müretteple-rin grevleri yıl ortasında bir genel grev olasılığını gündeme getirmiştir. İstanbul 1922 başlarında başarısız bir tramvay grevine ve daha sonra belediye çöpçülerinin grevine sahne olduktan sonra 1 yılı aşan hayli sakin bir dönem geçirmiştir. Eylül-Ekim 1923'te yeni bir kımıldanma olmuş, matbaa işçileri, Bomonti Bira Fabrikası, Dolmabahçe Gazhanesi, Şark Şimendiferleri, liman, tramvay ve Terkos işçileri art arda greve gitmişlerdir. 1919-1922 grevlerinde ücret artışları, iş koşullarının düzeltilmesi, iş saatlerinin kısaltılması, gece mesaisi için fazla ücret, çalışanlar arasında eşitlik sağlanması, işçi çocukları için o-kul açılması gibi talepler önde iken, Anadolu'da savaşın sonuçlarının kesinlik kazandığı 1923 sonbahar grevlerinde, yabancı işverenlere karşı bir öfke patlaması, eylemlerin başlıca gerekçesini oluşturmuştur. Bu öfke bazı eylem hazırlıkları ve eylemlerde Müslüman olmayan işçilerin işten çıkarılması taleplerine kadar gitmiştir.. 1923 öncesinde de dönemin tüm işçi eylemlerinde emperyalist güçlere karşı çıkış unsurunun, artan bir milliyetçi vurgunun kendini gösterdiğini söylemek doğru olacaktır.

Dönemin dikkat çekici bir işçi eylemi kategorisi 1 Mayıs kutlamalarıdır. Özellikle 1921 ve 1922 1 Mayısları, İstanbul' un tarihinde daha önce görülmemiş ve 1970lere kadar görülmeyecek yaygın bir katılım ve coşku ile kutlanmıştır (bak. Bir Mayıs kutlamaları).

İstanbul'da mütareke yıllarında -bir yönüyle savaş öncesi dönemin uzantısı olarak- başlıca üç çevre işçi hareketine yön vermeye çabalamıştır: İlk olarak İttihad ve Terakki'nin devamı olan ya da Anadolu' daki Kemalist hareketle doğrudan ilişki içindeki örgütler (başlıcaları, Resmi Türkiye Komünist Fırkası, Osmanlı Mesai Fırkası, Amele Siyanet Cemiyeti, İstanbul Umum Amele Birliği); ikinci olarak III. Enternasyonal çizgisine yakın örgütler (başlıcaları, Beynelmilel İşçiler İttihadı, Aydınlık çevresi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Türkiye İşçiler Derneği, Türkiye Komünist Partisi); üçüncü olarak Sosyalist İşçi Enternasyonal çizgisinde ya da bağımsız örgütler ve bireysel girişimler

başlıcaları, Türkiye Sosyalist Fırkası, Sosyal Demokrat Fırkası, Müstakil Sosyalist Fırka Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası).

Bu üç çevrenin işçi hareketi içindeki ağırlıkları bir dönemden ötekine değişmiştir Ne var ki, İştirakçi Hilmi ve arkadaşlarının 1919-1921 arasındaki sürükleyici çalışmaları dışında sırtını Anadolu'ya ve işgal koşullarında bile olsa devlet kurumlarına dayayan, bağımsız bir işçi hareketinin gerekliliğini reddeden milliyetçi çizgi en büyük etkinliğe sahip olmuştur. Üstelik bu çevre, gerekli bulduğu her türlü ittifakı ve kimlik tanımını büyük bir pragmatizm içinde gerçekleştirerek özel bir avantaj elde etmiştir.

III. Enternasyonal yanlısı örgütler dünyadaki dengeleri altüst eden bir gelişmenin Türkiye'deki destekçileri ya da uzantıları olmalarına karşın, dönem içinde bir dizi elverişsiz etki ile yüz yüze gelmişlerdir: 1) Savaş süresince, özellikle savaşın sonlarında İstanbul işçilerinin etnik dağılımının hızla değişmesi ve en deneyimliler grubunun önemli bir bölümünü oluşturan Rum, Ermeni, Yahudi vb işçilerin sayısında hızlı bir düşüş olması, 2) yerli olsun, yabancı olsun patronların ve işgal kuvvetlerinin en sert tepkilerinin bu gruba yönelmesi, 3) bu çevrenin kendi içinde derin görüş ve kişilik ayrılıklarının varlığı, 4) Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye yolunda öldürtülmesi ile önder kadronun kaybı, bu kapsamda belirtilebilecek unsurlardır.

İştirakçi Hilmi ve çevresi bu iki büyük gücün rekabeti koşullarında, geniş işçi kitlelerinin günlük sendikal mücadelelerini de yönlendirebilecek, karizmatik bir liderliğe duydukları susuzluğu ve işgal kuvvetleri arasındaki çelişkileri iyi değerlendirerek hızla güç kazanmıştır. 1910'ların Osmanlı Sosyalist Fırkası'ndan daha sol ve anlaşılır bir programla ortaya çıkan daha sonra Marksist hareket içinde yer alacak bazı aydınların da desteğini alan Türkiye Sosyalist Fırkası, birçok durumda doğrudan doğruya bir sendika işlevini görerek çok sayıda

işçiyi üye yapmıştır. İştirakçi Hilmi ve arkadaşları, parti çalışmalarıyla 1919-1921 dönemi boyunca çeşitli işçi isteklerini patronlara ve kamuoyuna duyuran bir sendikal kuruluş gibi ekonomik mücadele ile iç içe olmuşlar, başta tramvay grevi olmak üzere birçok grevi yönetmişler, özellikle 1921 -ve bir ölçüde de 1922- 1 Mayıs gösterilerinin örgütlenmesinde büyük rol oynamışlardır. Türkiye Sosyalist Fırkası daha önce Türkiye' de hiçbir başka örgütün başaramadığı a-dımı da atarak, Sosyalist İşçi Enternasyo-nali'nin Türkiye temsilciliğini onaylatmış ve 1919 ve 1920 kongrelerine Türkiye adına temsilci yollamıştır.

1919-1923 döneminde işçi hareketi bakımından özel önem taşıyan bir sorun, çeşitli işçi örgütleri arasında birliğin sağlanmasıdır. Bu alanda daha çok III. Enternasyonal yanlıları tarafından daha 1919 ortalarında başlatılan bir dizi toplantı ve hazırlığın ısrarla engellendiği görülmektedir. Türkiye Sosyalist Fırkası'nın gücünün zir-

vesinde iken uzak durduğu çalışmalar, işgal kuvvetlerine, milliyetçi güçlere ve patronlara (İstanbul Ticaret Odası) yakın çevrelerce kesin olarak baltalanmıştır. Bu a-maçla en açık örneği İstanbul Umum (daha sonra Türkiye) Amele Birliği olan bazı özel dernek ve birlikler kurdurulması yoluna bile gidilmiştir. 1922 ve 1923 1 Mayıs gösterilerinin düzenlenmesi için sağlanan geniş tabanlı işbirliği ise süreklilik kazanamamıştır.

1923-1946 Döneminde İşçi Hareketi 1923 1 Mayıs kutlamalarının hemen ardından İstanbul'da sol güçlere yönelik olarak başlatılan baskı ve tutuklamalarla Mütareke yıllarının canlı ve çoğulcu yapısı ağır bir darbe yemiştir. Böylece 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu uygulaması ile daha kesinleşecek ve 1920lerin sonundan itibaren büsbütün ağırlık kazanacak bir baskı ve yasaklama dönemine girilmiştir.

Temmuz 1924'te grevci tramvay işçilerine karşı süngülü jandarmaların kullanılması, ardından Şark Demiryolları grevcilerine karşı da benzer biçimde şiddet kullanılması, yeni rejimin işçi eylemlerine ve örgütlenmesine ilişkin tutumunu ortaya koymuştur. Aynı yıl içinde posta dağıtımçılarının, Ayvansaray Un Fabrikası ve dokuma fabrikaları işçilerinin daha yüksek ücret, daha iyi iş koşulları ve çok uzun o-lan çalışma saatlerinin kısaltılması için giriştikleri grevler hep başarısızlığa uğratılmıştır.

Mart 1925'te çıkarılan ve temel olarak tüm muhalefeti yok etmeyi ve demokratik direniş ve örgütlenmeleri yasaklamayı a-maçlayan Takrir-i Sükûn Kanunu sonrasında Ağustos 1925'te bazı Şirket-i Hayriye işçilerinin grev girişimi dışında basına yansıyan bir işçi eylemi olmamıştır. 1924'te Türkiye Amele Birliği'nin kendi merkezinde yapacağı 1 Mayıs kutlamalarına bile izin verilmemiştir. Aynı şekilde

Cibali Tütün

TETTVArşivi

Ağustos 1924'te kurulan Amele Teali Cemiyeti'nin(->) 1925 1 Mayıs'ını kutlamak için yaptığı tüm başvuru ve girişimler engellenmiş ve 1 Mayıs broşürleri hazırlayan ve dağıtan Türkiye Komünist Partisi (TKP) mensuplarından 38 kişinin tutuklanıp İstiklal Mahkemesi'nde 7-15 yıllık cezalara çarptırılması ile örneklenebilecek çapta bir baskı uygulanması yoluna gidilmiştir.

Bu arada daha 1925'te Türkiye Amele Birliği dışında başlatılan, sonra bu birlik içine taşınan ve Mayıs 1924'te Amele Birliği'nin kapanıp birkaç ay sonra Amele Teali Cemiyeti'nin kurulmasından sonra bu dernek içinde sürdürülen işçi örgütlerinin etkinleştirilmesi ve birleştirilmesi çalışmaların hep rejimin istemediği sonuçlar vermiştir. Komünistlerin öne çıkması, alternatif bir iş yasası taslağının hazırlanması, işçi tabanında yeni kıpırdamışlar olması karşısında önce Amele Teavvün Cemiyeti adlı bir alternatif örgüt kurdurulmuş, daha sonra bu tür örgütlerin (Amele Teali Cemiyeti, 1928) tümüyle yok edilmesi yoluna gidilmiştir.

Ne var ki, tüm bu önlemlere rağmen, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarının işçi eylemlerini tümüyle durdurması yine de mümkün olmamıştır. 1926 ve 1927'de liman işçileri, 1927'de ayrıca tütün işçileri, 1928'de demiryolu, dokuma, tütün, demir-çelik ve tramvay işçileri, 1929'da tramvay ve tütün işçileri, 1931'de Feshane ve tütün işçileri, 1932'de Seyr-i Sefain İdaresi işçileri, 1933'te Süreyyapaşa Mensucat Fabrikası işçileri, 1935'te Kuruçeşme Depoları işçileri, 1936'da yine Süreyyapaşa Mensucat Fabrikası işçileri direniş ve grevler yapmışlardır. Bunlar karşısında bulunan çözüm, baskının daha da artırılması, 1933' te grevin özel bir yasa çıkarılarak yasaklanması, 1935'te çıkarılan bir kanunla her yıl tüm yasaklamalara rağmen çeşitli giz-

İŞÇİ HAREKETİ

284

285

İŞÇİ HAREKETİ

li faaliyet ve küçük çaplı gösterilere neden olan 1 Mayıs'ın kanunla "Bahar Bayramı" ilan edilmesi, 1936'da sol faaliyetleri çok ağır ceza hükümlerine bağlayan 141. ve 142. maddelerin ceza yasasına konulması, 1938'de sınıf temelinde örgüt kurulmasının bir yasa değişikliğiyle

yasaklanması olmuştur.

Böylece özellikle 1930'lardan başlayarak izlenen devletçi ekonomik politikayla hızla sanayileşmeye başlayan, işçi sınıfı sayıca kabaran ve büyük işletmelerde yoğunlaşan bir ülkede, toplumsal ilişkiler hemen yalnızca baskı yöntemleriyle çözülmeye çalışılmıştır, işçi emeklilik ve dayanışma sandıklarının teşvik edilmesi, bir dönem izmir'de korporatist bir anlayışla denenen güdümlü işçi derneğine zorunlu üyelik uygulamaları bile riskli bulunmuş, bu koşullarda işçi eylemleri komünistlerin illegal, küçük çaplı varlık ve direnç gösterilerinden ibaret kalmıştır.

Savaş yılları, getirdiği yüklerle işçilerin yaşam zorluklarını, örgütlenmeye ve özgürlüklere susamışlıklarını daha da artırmıştır. Gerçek ücretlerin 1938'den 1945'e yüzde 49 oranında düştüğü, özellikle 1940' ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu'nun bazı hükümlerine dayanılarak çalışma koşullarının daha da ağırlaştırıldığı yıllar boyunca büyük bir birikim olmuştur. Haziran 1946'da sınıf esasına dayanan cemiyet kurulması yasağının demokratikleşme paketinin bir parçası olarak kaldırılmasıyla bu büyük birikim dışa vurmuştur (bak. işçi örgütlenmesi). Gerçi hemen bir hafta sonra ceza kanununun 141. ve 142. maddelerinde yapılan bir değişiklikte cezalar ağırlaştırılarak tüm işçi önderlerine ve sol çevrelere gözdağı verilmiş, ancak bu bile yeterince engelleyici olamamıştır.

Kanun değişikliğinden hemen sonra, Türkiye Sosyalist Partisi (kuruluşu 14 Mayıs 1946), Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi ve Türkiye işçi Derneği'ni yaygınlaştırma taktiği ile doğrudan doğruya CHP, işçi örgütleri kurmak için kolları sıvadılar, iki sol parti, kendi aralarında öteki konulara ek olarak işçi örgütlenmesinin yöntem ve önceliklerine ilişkin bir anlaşmazlık içinde olup birbirleriyle yarışarak güçlerinin bir bölümünü tüketseler de, bu patlamanın asıl etkili unsurları oldular. Resmi açıklamalara göre haziranla aralık arasındaki 5 ayda 100'ün üzerinde sendika kuruldu, 600 işyerinde işçiler sendikalarda örgütlendiler. İstanbul işçileri bu örgütlenme yarışında en önde oldular. Son derece canlı ve yüksek tirajlı bir sendika basını ortaya çıktı, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin(-+) öncülüğü altında, Ekim 1946'da, işçiler arasında tecrübe aktarımını sağlayarak dayanışmayı artırmak, işçilerin hak ve özgürlüklerini savunabilecek bir örgütlenmeyi başarmalarına yardımcı olmak, mesleki eğitimlerini ve genel kültür düzeylerini geliştirmek üzere İşçi Kulübü kuruldu. Mavi ve beyaz yakalı emekçilerin sendikalarda ortak çalışmaları için örnekler geliştirildi. Dünya Sendikalar Birliği ile üyelik için bağlantı kuruldu.

Yabana bir gözlemcinin ifade ettiği gi-

bi "birkaç ay boyunca CHP ve hükümetle soldaki büyüyen muhalefet partileri ve aktivistler arasında bir üstünlük ve etki yarışı yaşandı. Daha kasımda

hükümet özgürlükler politikası dışında çözümler aramaya başladı." Böylece Kasım 1940'tan beri yürürlükte olan sıkıyönetim yetkileri kullanılarak, 16 Aralık 1946'da, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın bir kararıyla, sol partiler, onlarla doğrudan ilişkili işçi örgütleri ve sendikalar kapatıldı, bu kuruluşların yöneticileri tutuklandı ya da yıllar boyu devam edecek davalar için mahkeme önüne çıkarıldı. Doğrudan dava konusu olmayan işçi kuruluşları ise idari kararlarla ve dolaylı yöntemlerle kapatıldı. **1947-1961 Döneminde İşçi Hareketi** İşçi hareketi, 1946 sendikacılığına son verilmesinin hemen ardından çıkarılan İşçi ve İşveren Sendikaları Kanunu ile ancak 1961 Anayasası'yla son bulacak güdümlü ve işlevleri son derece sınırlanmış bir sendikacılık ve siyasal örgütsüzlük dönemine girdi. 1947 başlarından itibaren kurulan ya da kurdurulan sendikaların, çalışmalarını yalnız ücret artışı ve çalışma koşulları alanına yöneltmeleri, bunun için de devlet tarafından oluşturulan hakem kurullarını etkilemeye çabalamaları sendikacılığın çerçevesi olarak belirlendi. Sendikaların çok önemli bir bölümü işçi kitlesine yabancı, güçsüz kuruluşlar ya da başlarındaki sendikacıların kişisel çıkarlarına, politik hesaplarına alet edilen kuruluşlar olarak gelişti. İlk aylarda doğrudan doğruya CHP işçi büroları mensuplarınca kurulan ya da kurdurulan sendikalar, giderek CHP-Demokrat Parti (DP) çatışmasının bir alanı haline dönüştüler.

Sendikalardaki ABD etkisi, toplumsal yaşamda başka pek az alanda rastlanır bir düzeye ulaştı. Yüzlerce sendika yöneticisi ücret sendikacılığının yararlarını öğrenmeleri için ABD'ye gönderildi. 1952'de Türkiye işçi Sendikaları Konferasyonu'

Topkapı'da Samurkaş Fabrikası grevi, 1960'lar.

TETTVArşivi

nün (Türk-İş) kurulması ile işçi hareketinde ABD etkisi önemli ölçüde arttı.

Bu arada sendikalar antikomünist gösteriler düzenlemek ya da sol yayınlar a-leyhine kampanyalar açmak gibi çalışmalara başladılar. 1960'lı yılların başlarına kadar sendikaların düzenlediği ya da katıldığı en büyük kitle eylemleri "komünizmi telin mitingleri" oldu. Sendikalar belirlenen çizgiden uzaklaştıklarından şüphelenildiği her durumda hemen devlet tarafından hizaya getirildiler. Örneğin 1954 seçimlerinden önce oluşturulan İşçi ve İşçi Dostu Milletvekilleriyle Dayanışma Komitesi daha kurulur kurulmaz çalışmaları dava açılarak engellendi. 6-7 Eylül Olayları bahane edilerek İstanbul'daki bazı sendikaların faaliyetleri askıya alındı.

Tüm bu gelişmelere rağmen, dönem boyunca basına da yansıyan tek tuk işçi eylemleri de gerçekleşti. 1948'de İstanbul Çimento Fabrikası işçileri patronun dayattığı yeni çalışma koşullarını protesto için kısa süreli olarak fabrikalarını işgal ettiler. 1949'da Eyüp Mensucat Sanayi

İşçileri Sendikası işsizliği protesto için 1.000 kişinin katıldığı bir kapalı salon toplantısı düzenledi ve aynı yıl bazı liman işçileri greve gittiler. 1959'da Zeytinburnu'nda bir taşoca-ğında çalışan işçiler, işten atılan arkadaşlarıyla dayanışma için başarısız bir iş bırakma eylemi yaptılar. Bu dönemde, artık devlet kuruluşlarına ek olarak büyük çaplı özel sektör fabrikalarının kurulduğu, çeşitli altyapı inşaatlarında on binlerce işçinin çalıştığı, önemli bir sanayi merkezi durumuna gelmiş olan İstanbul'da büyük olasılıkla basına yansımayan azımsanma-yacak sayıda işçi eylemi yapılmış olabilir. Ancak, bu tür eylemler ve kimi sendikaların bir bütün olarak ya da bazı şubelerinde aktif, işçi yanlısı çalışmalar yürütmüş olmaları gibi kural dışı özellikler, dönemin bir baskı ve durgunluk dönemi olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

1961-1980 Döneminde İşçi Hareketi

27 Mayıs darbesi ile DP iktidarının yıkılması işçi hareketi için görece bir özgürlük, hareketlilik, kültürel ve politik gelişme dönemini birlikte getirdi.

1950'lerin çok tartışılan grev hakkı konusu ve sendikal özgürlüklerin sağlanması bir anayasa hükmü haline geldi. İşçiler ve bazı sendikalar ve sendikacılar daha yeni grev ve toplu sözleşme yasalarının yürürlüğe girmesini beklemeden bu hakkı kullanmaya ve daha geniş haklar talep etmeye giriştiler. Daha Ocak 1961'de İstanbul'da 9 gazetede çalışanların patronlarını protesto için yaptıkları sessiz yürüyüşle başlayan süreç, 1961 sonunda işçi hakları için yapılan ve 150.000 işçinin katıldığı Sarayhane Mitingi(->) ile devam etti. 24 Temmuz 1963'te grev ve toplu sözleşme yasaları mecliste kabul edilmeden çok daha önce, Şubat 1962'de Gislavet Lastik Fabrikası'nın 1.200 işçisi 1 gün, haziranda Gümüş Motor Fabrikası'nın 280 işçisi 15 gün, temmuzda Sümerbank Defterdar Fabrikası'nın 59 işçisi 2 gün, ağustosta Bahariye Mensucat Fabrikası'nın 80 işçisi 1 gün, eylülde yine Gümüş Motor Fabrikası ve Rekor Idrofil Fabrikası işçileri 1'er gün, ekimde Sümer Lastik Fabrikası'nın 86 işçisi 1 gün, Şubat 1963'te Kavel Fabrikası'nın 220 işçisi 34 gün ve Good Year Lastik Fabrikası'nın 79 işçisi 1 gün, martta Good Year işçileri yeniden 1 gün, nisanda Altıntekne Boya Fabrikası'nın 100 işçisi 1 gün, mayısta Gazoz Kapsülü Fabrikası'nın 43 işçisi 1 gün ve Adalet Mensucat Fabrikası işçileri 5 gün, haziranda Kavel Kablo Fabrikası işçileri 1 gün ve Fargo Lastik Fabrikası'nın 84 işçisi 14 gün, temmuz başında Koçbeş Lastik Fabrikası'nın 63 işçisi 1 gün grev yaptılar.

1961'den 1980'e işçi eylemleri, sıkıyönetim dönemleri dışında genel olarak her yıl biraz daha artarak, gerek Türkiye'nin, gerekse İstanbul'un tarihinde görülmemiş düzeylere çıkmıştır. Bu 20 yıllık dönem boyunca gerçekleştirilen ve çeşitli basın organlarından varlığı tespit edilebilen işçi eylemlerine ilişkin olarak yapılan bir araştırmaya göre bu dönemde 4.794 işçi eyleminden 1.152'si, yani yüzde 31'i İstanbul'da (yüzde 24'ü ise İstanbul-Ko-caeli hattı ile Tekirdağ ve Bursa'da)

gerçekleşmiştir.

İstanbul'un yıllara göre toplam işçi eylemleri içindeki payı ilgi çekici bir gelişme göstermiştir. İşçi hareketinin kritik e-şikler aşması, yeni mücadele biçimleri ü-retmesi dönemlerinde İstanbul'da yapılan eylemlerin payı yüksek olmuş, daha sonra bu aşamadaki öncülük görevi tamamlandığı zaman bir yaygınlaşma ve coğrafi dağılma görülmüştür. Örneğin 1961-1963 döneminde İstanbul'un payı hep yarı yarıya ya da daha yüksek (1961'de yüzde 67, 1962'de yüzde 47, 1963'te yüzde 53) iken yasal grevler dalgası geçtikten sonra 1964'te yüzde 16'ya kadar düşmüş, 1968-1970 döneminde yeniden yükselmiş ve bu yüksek payını 12 Mart döneminde de korumuş, ortamın biraz gevşemesinden sonra Anadolu illerindeki canlanma ile İs-

15-16 Haziran olayları.

TETTVArşivi

İstanbul'un payı düşmüş, 12 Eylül öncesinde 1980'de yeniden yükselmiştir.

1961-1980 arasındaki işçi eylemleri bir bütün olarak ele alındığında İstanbul'daki işçi hareketlerinin yüzde 1,9'u Temmuz 1963'te grev ve toplu sözleşmeler yasasının kabulünden önce (Türkiye'de binde 8), yüzde 6,1'i 1963 ile 1967 arasındaki yaygınlaşma döneminde (Türkiye'de yüzde 6,9), yüzde 25,5'i 1968'den 12 Mart'a kadar (Türkiye yüzde 21,8), yüzde 10,6'sı 12 Mart'tan 1973 seçimlerine kadar olan dönemde (Türkiye yüzde 9,8), yüzde 37,1'i 1973 seçimlerinden 1978 sonuna kadar (Türkiye yüzde 42,8) ve yüzde 17,6'sı 1978' den 12 Eylül 1980'e kadar (Türkiye yüzde 18,5) gerçekleştirilmiştir. Bir başka grup-lama ile 20 yıllık dönem boyunca yapılan işçi eylemlerinin Türkiye'de yüzde 51,5'i, İstanbul'da yüzde 47'si dönemin son beş yılında (1976-1980) yapılmıştır.

İşçi hareketlerinin hareket tiplerine göre dağılımında, grevler Türkiye ortalamasında yüzde 63,2, pasif protesto eylemleri yüzde 2,6, miting ve yürüyüşler yüzde 5,0, oturma grevleri-direnışler yüzde 27,6, fabrika işgalleri yüzde 1,4 iken, İstanbul' da işgallerin payı (yüzde 3,0) daha yüksek, grevlerin (yüzde 63,5), oturma grevi ve direnişlerin (yüzde 27,7) payları ortalama civarında, buna karşılık pasif eylemler (yüzde 2,1) ile miting ve yürüyüşlerin payı (yüzde 3,3) ortalamanın hayli altında olmuştur. Üstelik bu eylem biçimlerinin zaman içindeki dağılımı İstanbul'un yeni ve riskli eylem biçimlerinin öncülüğünü yaptığını göstermektedir. İstanbul'daki tüm işçi eylemleri arasında yasalarla çizilen mekanizmayı beklemeden yapılan grev, direniş ve gösteri-yürüyüşlerin payı (yüzde 36,6), Türkiye ortalamasından (yüzde 34,5) daha yüksektir.

İşçi eylemlerinin nedenlerine göre dağılımında, tüm Türkiye gözetildiğinde, toplu sözleşme anlaşmazlığı, ücretlerin geç

ödenmesi ve iş koşullarına bağlı ekonomik nedenler yüzde 68,5'i bulurken, İstanbul'da bu oran yüzde 60'ın altına düşmekte, İstanbul işçilerinin sendika seçme özgürlüğü (yüzde 8'e karşı yüzde 14,9), işten atılan işçilerle dayanışma (yüzde 15,4'e karşı yüzde 18,6) ve yasalara ilişkin ve politik talepler ya da protestolar nedeniyle (yüzde 1,7'ye karşı yüzde 3,0) toplu eyleme gitme oranlarının daha yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Genel olarak Türkiye'de lokavtla karşılaşma oranı yüzde 5,9 iken İstanbul'da yüzde 3,6'dır.

1961-1980'döneminde işçi eylemlerinin ekonomik sektörlere göre dağılımında - yaygın fırın işçileri grevlerinin etkisiyle- gıda sektörü yüzde 35 ile başta gelir, bunu yüzde 10 ile metal, yüzde 8 ile tekstil, yüzde 5'erlik oranlarla petrol, belediye hizmetleri ve büro hizmetleri, yüzde 3'er ile kimya-ilaç, turizm ve yol yapımı, yüzde 2 ile lastik ve inşaat sektörleri izlerken İstanbul'daki işçi eylemlerinde metal, kimya ve lastik sektörlerinin payı genel ortalamadan çok daha yüksek olmuştur.

Eylem yapılan işyerlerinin mülkiyet durumunun incelenmesi, İstanbul'da işçi eylemlerinin Türkiye ortalamasının hayli üzerinde oranlarda özel (yüzde 63'e karşı İstanbul'da yüzde 67) ve yabancı sermaye ortaklıklı (yüzde 8'e karşı yüzde 12) işyerlerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

1961-1980 döneminde gerçekleştirilen işçi eylemlerinden Türkiye çapında yüzde 55,3'ü Türk-İş üyesi sendikaların işçileri tarafından yapılmış, buna karşılık Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonuna (DİSK) bağlı işçilerin payı yüzde 31,0 i-ken, İstanbul'da Türk-İş'in payı yüzde 39,5, DİSK'in payı ise yüzde 46 olmuştur.

Türkiye çapında gerçekleştirilen işçi eylemlerinin yüzde 18,1'i 10 kişiden daha az işçi çalıştıran işyerlerinde, yüzde 30,8'i 10-49 kişi çalıştıran işyerlerinde, yüzde 24,9'u 50-249 kişi çalıştıran orta büyük-

İŞÇİ HAREKETİ

286

287

İŞÇİ HAREKETİ

Bank-İş yöneticisi mahkûm oldu ve sendika kapatıldı. Bu arada Türk-İş üyesi Petrol-İş Sendikası 18 Ekim 1980-9 Ocak 1981 arasında faaliyetten men edildi, Yol-İş Fe-derasyonu'nun bazı şubelerinin çalışmaları geçici sürelerle durduruldu.

12 Eylül sonrası sendika özgürlüğü ve sosyal haklar 1982 Anayasası ve 7 Mayıs 1983'te yürürlüğe giren 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ile 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu ile yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeler ile Türkiye'nin de üyesi olduğu Uluslararası Çalışma

Örgütü'nün (ILO) ilkeleri çiğnenerek sendika özgürlüğü kısıtlandı, grev hakkı kullanılamaz duruma getirildi.

Tüm olumsuz koşullara rağmen İstanbul'da ve Türkiye'nin bazı bölgelerinde özellikle 1984 sonrasında çeşitli işçi eylemleri yaşandı, grevler yapıldı, gösteri yürüyüşleri gerçekleştirildi (bak. grevler). 12 Eylül sonrasındaki ilk yıllar işçi hareketi açısından tümüyle varlığını koruma çabalarıyla sınırlı kaldı. Grev ve her türlü eyle-

lükteki işyerlerinde ve yüzde 36,3'ü ise 250'den çok işçi çalıştıran işyerlerinde gerçekleştirilirken, beklenebileceği gibi İstanbul'da en küçük işyerlerinin payı çok daha az (10 kişiden az yüzde 1,9, 10-49 kişi yüzde 23,5), buna karşılık orta (yüzde 37,6) ve büyük işyerlerinin payı (yüzde 36,8) daha yüksektir.

Türkiye çapında işçi eylemlerinin yüzde 30,4'ü 1 gün içinde tamamlanır ve yüzde 14,6'sı bir gün ile bir hafta arasında sürer, buna karşılık yüzde 29,3'ü bir ayı aşan sürelerde devam ederken, İstanbul'da ortalama eylem süresi daha uzun olmuş ve bu süre dönemin sonlarına gelindikçe hızla artmıştır.

Türkiye çapında hakkında ayrıntılı bilgi bulunan işçi eylemlerinin yüzde 33'üne devletin herhangi bir tepkisi olmaz, yüzde 3,7'sine yalnızca karşı olduğunu açıklarken, İstanbul'da bu oranlar yüzde 27,3 ve yüzde 5'tir. Daha açık tutumlara gelince, Türkiye çapında işçi eylemlerinde polis ve/veya asker kullanılma oranı yüzde 23,8 iken, İstanbul'da yüzde 20,4'tür. Hükümet tarafından ertelenen ya da sıkıyönetim tarafından durdurulan eylemler Türkiye çapında yüzde 33,4 iken İstanbul'da yüzde 44,6, mahkeme *kararıyla* durdurulanlar Türkiye'de yüzde 2,8 iken İstanbul'da binde 4'tür.

"Bütün bu zorluklara rağmen, işçi eyleminin sonuçları konusunda bilgi bulunabilen hallerde Türkiye'de eylemlerin yüzde 63,2'si başarıyla, yüzde 12,1'i kısmi başarıyla sonuçlanırken İstanbul için bu oranlar sırasıyla yüzde 58 ve yüzde 11 düzeyinde kalmıştır. İşçilerin işten atıldıkları, kovuşturmaya uğradıkları ve işyerinin patron tarafından kapatıldığı eylemlerin ora-

nı İstanbul'da daha yüksektir. Kısaca, İstanbul 1960-1980 döneminde daha büyük işyeri ölçeğine, daha yüksek oranda ağır sanayide çalışan ve DİSK'e bağlı sendikalarda örgütlenmiş işçilerine dayanarak, süresi ve yürütülüş koşulları bakımından Türkiye genelinden daha çetin geçen işçi eylemlerine sahne olmuştur.

İstanbul'da işçi hareketinin 1960-1980 dönemindeki gelişmesinde 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu' nün (DİSKX-0 kuruluşu öncesinde, daha sonra DİSK'İ oluşturan sendikaların önemli bir payı olduğunu; DİSK'in bu hareket içindeki rolünün, 1971-1973 dönemi bir yana bırakılırsa, her zaman temsil ettiği ü-yelerin toplam içindeki payını aştığını kolayca saptamak mümkündür. 1968-1970 döneminde

özellikle metal ve kimya işkollarındaki orta ve büyük çaplı işyerlerinde gelişen direniş yöntemleri sendika seçme özgürlüğünü bir ölçüde güvenceye almıştır. Buralarda sağlanan birikim ve İstanbul'da başlıca sanayi bölgelerinin işçilerinin ortak eyleme girişme deneyimi ile 15-16 Haziran 1970'te Türk-İş üyelerinin de katılımı sağlanarak sendika seçme özgürlüğünün bütünüyle ortadan kaldırılması engellenebilmiştir. Aynı gelişme çizgisi 1970'lerin ikinci yarısında Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kuruluşunun engellenmesinde ve 55 yıllık bir aradan sonra 1976'dan itibaren 1 Mayıs'ın yeniden kutlanmasında da etkili olmuştur. Ne var ki 1978 sonrasında, bir yandan ekonomik krizin ağırlaşmasının sendikalara olumsuz yansımaları, öte yandan sıkıyönetimden gelen baskılar nedeniyle söz konusu başarı çizgisi sürdürülememiştir. Bunda, sendikal harekette Türk-İş ile DİSK arasında,

sendikal birlik bir yana, dayanışmanın bile başarılammamasının ve doğrudan doğruya DİSK içindeki çatışmaların önemli payı olduğu kuşkusuzdur.

1960'ların ortalarından başlayarak ve 1970'ler boyunca İstanbul'da işçi hareketinde tabanı oluşturan ve dinamizmi sağlayan kesimler içinde sosyal demokrat ile Marksist güçler arasında ve bu son grubun kendi içinde keskin bir rekabet, hattâ dönem dönem karşıtlık ve dışlayıcılık yaşanmıştır. 1965 seçimlerinden başlayarak "ortanın solunda" bir politik çizgiyi savunan CHP, sendikalarla ve bir bütün olarak işçi hareketi ile geleneği olan sosyal demokrat partilerin kendi ülkelerinde kurduklarına benzer bir sıkı ilişki içine girememiştir. Daha solda da, (1960ların ortalarında Türkiye İşçi Partisi tarafından sağlanan ve ancak birkaç yıl devam edebilen dinamizm ve öncülük ile Türkiye Komünist Parti-si'nin 1976-1978 döneminde DİSK'te kurduğu bağlar bir yana bırakılırsa), bu boşluğu istikrarlı bir biçimde dolduran bir politik ağırlık olmamıştır.

İstanbul'da 1961-1980 dönemi işçi hareketi, her şeyden önce, köylerden şehirlere, en büyük oranda da İstanbul'a yönelen büyük bir göç dalgasının etkilerini taşımıştır. Hem şehirde iş deneyimi, hem de bir modern toplumsal örgüt içinde var olma ve mücadele etme deneyimi çok sınırlı olan büyük kitle, daha demokratik, daha istikrarlı ve gelişkin örgüt yapılarının kurulmasını talep etmemiştir. Batı Avrupa'ya göçün 1970'lerden önce gerçekleşen ilk dalgası deneyimli işçilerden azımsanmayacak bir bölümünü birlikte sürüklemiş, 1970'lerde sendika yönetimlerinde gerçekleştirilen tasfiyeler geriye kalan-

Tersane işçileri

yürüyüşü,

1989.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

ların önemli bir bölümünü dışlamıştır. Ancak, tüm bu yetmezlikler, *darboğazlar* ve neredeyse dönemin üçte birini kaplayan sıkıyönetimlerin özellikle yoğunlaştırdığı baskılar, bir bütün olarak bakıldığında, işçi hareketinin 1961-1980 döneminde tüm tarihinin en parlak dönemini yaşadığı gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

ORHAN SİLİER

12 Eylül 1980 Sonrasında Günümüze İşçi Hareketi

12 Eylül 1980 sonrasında Türkiye işçi hareketinde İstanbul'un yine önemli bir yeri oldu.

Türkiye 1980'e yoğun bir ekonomik bunalım ile girmişti. Bunalım gerçekte sistemin bir parçasıydı ve ekonomik bunalım toplumsal, siyasal, ideolojik düzeylere de yansyordu.

1979 seçimleri ile iktidara gelen Adalet Partisi (AP) azınlık iktidarının programında, yapılacaklar ana hatlarıyla ortaya kondu. Ardından "24 Ocak Ekonomik Önlemler Paketi" açıklandı. Sanayi ürünlerinin ihracatını teşvik edecek, enflasyonu durduracak, ucuz işgücü ile yabancı sermayeye çekici gelecek, sendikal hakları ve işçi ücretlerini denetim altına alacak bir yapılanma söz konusu idi.

Ancak var olan siyasi koşullar 24 Ocak kararlarının gerçek anlamda uygulanmasına olanak vermedi. Toplu iş sözleşmesi görüşmeleri tıkandı. Metal, tekstil ve cam işkolları başta olmak üzere birçok işkolunda grevler yaygınlaştı, direnişler oldu. Modeli uygulayacak başka güçler gerekiyordu. Ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi geldi. Önce yasaklama, fiilen dondurma, sonra da yasal düzenlemeler ile 24 Ocak kararlarının gerektirdiği sosyal siyaset yasal çerçeveye kavuşturuldu. 12 Eylül darbesi sabahı, İstanbul'da on binlerce işçi grevdeydi.

Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK) 12 Eylül 1980 tarihli, 7 numaralı bildirisi ile "kamu düzeni ve genel asayiş gereği olarak DİSK, Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ve bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri durduruldu". Bu kuruluşların yöneticileri "güvence altına almak" sözü ile hapslere konuldu.

MGK'nın 8 numaralı kararı ile Türk-İş dışındaki konfederasyonların ve onlara bağlı sendikaların taşınır ve taşınmaz tüm malları denetim altına alındı ve 11 Kasım 1980'de kayımlara teslim oldu.

MGK 14 Eylül 1980'de sürmekte olan tüm grev ve lokavtları sona erdirdi, bazı koşullar dışında işçi çıkarma yasağı getirdi, ücret ve yan ödemelere yüzde 70 oranında ve avans niteliğinde ek ödeme yapılmasına karar verdi. 27 Aralık 1980'de işçi ücretlerini belirleyecek Yüksek Hakem Kurulu uygulaması getirdi. MGK *zaman* i-çinde işçi ikramiyelerini ve kıdem tazminatlarını sınırladı, tatilleri *azalttı*, 1963-1980 arasında işçilerin kazandığı yasa ve yönetmeliklere geçirilen, toplu iş sözleşmelerinde yer alan, mahkeme kararlarına konu olan tüm işçi

kazanmalarını teker teker budadı ya da ortadan kaldırdı.

Türkiye
Elektrik
Kurumu
işçileri vizite
kâğıtlarıyla
yürüyüş
halinde,
1989.

*Cumhuriyet
Gazetesi Arşivi*

Bu arada gözaltına alınan MİSK yöneticileri salındı, 19 Şubat 1981'de Hak-İş Konfederasyonu'nun çalışmasına izin verildi, ancak gözaltına alınan 2.000 dolayındaki DİSK'li yönetici ve işçiden 200 kadarı tutuklandı. 25 Haziran 1981'de 51 DİSK yöneticisi ve bir İstanbul eski belediye başkanı hakkında idam talebi ile dava açıldı. Daha sonra sanık sayısı 1.477'ye, idamı istenenlerin sayısı 78'e çıkarıldı. Dava İstanbul Sıkıyönetim 2 no'lu Askeri Mahkemesi'nde 4 yıl 2 ay sürdü ve askeri mahkeme 261 DİSK'li sendikacı ile 3 uzmanı 6 yıl 8 ay ile 15 yıl arasında değişen hapis cezalarına mahkûm etti ve DiSK ile 28 üye sendikasını kapattı.

DiSK davası 15 Temmuz 1991'e kadar, yani yaklaşık 10 yıl sonra DiSK'in beraati ile sonuçlandı, DİSK ve üyesi sendikaların mal varlıkları geri verildi.

İstanbul sıkıyönetim mahkemelerinde DİSK dışında 11 bağımsız ve 1 Türk-İş üyesi sendika üe 395 sendika yöneticisi hakkında dava açıldı. Bu sendikalardan 5

Kazlıçeşme deri işçilerinin iş bırakma eylemi, 1989. *Yücel Tunca/"Onyx*

İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ

288

289

İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ

min, toplantının yasaklanıp bu doğrultudaki girişimlerin eşi görülmedik yoğunlukta bir şiddetle bastırıldığı ilk yıllarda, sendikaların ayakta tutulmasına çalışıldı. Daha sonra sakal bırakma, toplu viziteye çıkma, servis otobüslerine binmeme gibi pasif direniş biçimleri yaygınlaştı. Ancak bu aşamadan sonra yeni yasaların başarılı olmaların son derece zorlaştırdıkları ilk grevler başlayabildi. 1980 öncesindeki düzeyinin

çok gerisinde kalmakla birlikte işçi eylemleri dönem sonuna doğru yoğunlaştı. Ancak bu süreç içinde sendikaların kendilerini yeni koşullara uydurmakta, yeni mücadele yöntemleri geliştirmekte zorlandıkları görüldü.

1980 sonrasında önemli işçi olaylarından biri "1989 ilkbahar Eylemi" olarak adlandırılan, kendiliğindenci, ama neredeyse tüm Türkiye'yi kapsayan yoğun protesto eylemleri ile yaşandı.

Mayıs 1992'de mal varlıklarını geri alan ve merkezi İstanbul'da bulunan DiSK'in yemden sendikal yaşama dönmesiyle sendikal hareket renklendi. Tüm işçilerin tek bir konfederasyon altında toplanması ya da aralarında önemli farklar bulunan sendikal yapıların bağımsız varlıklarını koruyarak gerektiğinde dayanışmaları, üzerinde çok tartışma yapılan bir konu oldu.

Türk-İş, DiSK ve Hak-İş'in birlikte düzenlediği 1 Mayıs 1994 yürüyüşü. *Yücel Tunca/ Onyx*

DiSK bir dönem Türk-İş çatısı altında örgütlenen üyelerinden bir bölümünü yeniden kazandı; bazı işkollarında yetki aldı. Aralarındaki sendikal rekabet sürerken Türk-İş, DiSK ve Hak-İş konfederasyonları 1 Mayıs 1992'yi kapalı salonda, 1 Mayıs 1994'ü İstanbul'da bir açık hava toplantısıyla birlikte kutladılar.

1980 sonrasında İstanbul'daki bir başka önemli işçi hareketi, kamu çalışanlarının örgütlenmesi oldu. 1982 Anayasası kamu çalışanlarına sendikal örgütlenme hakkı tanımamıştı, ancak bu hakkı yasaklamıyordu. "Memur" kapsamında kabul edilen kamu çalışanları "yasalarla yasaklanmayan her hak kullanılabilir" görüşüyle, 1989 sonrasında kendi örgütlerini kurdu. Yoğun baskılara rağmen örgütlenmesini gerçekleştirerek sendikalarını oluşturdu. Kamu Çalışanları Demokratik Platformu'nu oluşturarak, sendikal haklarının yasalarla güvence altına alınmasını talep etti, bu amaçla çeşitli eylemlere girişti, yürüyüşler yaptı. Kamu çalışanları Türk-İş, DiSK, Hak-İş konfederasyonları arasında oluşturulan Demokratik Platform'da yer aldı. İstanbul açısından 1980 sonrasında en özgün, en anlamlı işçi açılımı, kamu çalışanlarının sendikal örgütlenmesi ve eylemleri oldu. FARUK PEKİN

İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ

İşçilerin ekonomik, siyasal, sınıfsal çıkarlarını korumak ve geliştirmek üzere kurdukları dernek (cemiyet), sendika, parti, çevre, kulüp vb türünden örgütler ve bu örgütleri kurma girişimleri.

O. N. Ergin'in *Mecelle-i Umûr-ı Belediye zâ'ı* eserinde (s. 922-923) belirtildiği gibi İstanbul'da, 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nin bir maddesinde, "İşini ve gücünü terk ile mücerret tatil-i mesalih-i ibat garazında olan amele ve işçi makûlelerinin cemiyet ve zihâmlarının ve gerek bu mi-

sillu asayiş-i ammeyi ihlal edecek her gü-na fitre ve fesat cemiyetlerinin def ve izalesi ile ihtilal vukuunun önün kestirilmesi esbabına teşebbüs ve müsaberet..." denilerek işçi cemiyetleri yasaklanıyorsa da, bu dönemde İstanbul'da herhangi bir işçi örgütlenmesinin izi, bugüne kadar yapılan çalışmalarda henüz bulunamamıştır.

İlk işçi derneklerine ait belge ve haberlere 1866'da rastlanır. Bazı araştırmacıların, adlarına bakarak bunları işçilerin kurdukları dernek ve örgütler saymaları yanıltıcıdır. Ameleperver, Amele Siyanet vb adlarla ortaya çıkan bu kuruluşlar Levantenle-rin ve Batıcı Osmanlı aydınlarının önyak oldukları, yoksullara dönük bir çeşit yardım dernekleridir. 1871 tarihli olan ve yaygın bir şekilde Osmanlı işçilerinin ilk sınıfsal örgütlenmesi kabul edilen "Ameleperver Cemiyeti" de, çoğu gayrimüslim kurucu ve yöneticilerinin aynı kişiler olmasından da anlaşılabilir gibi "Ami du Tra-vail" derneğinden başkası değildir.

İstanbul işçilerinin sınıfsal izler taşıyan ilk örgütlenmesi, 1894-1895'te Tophane Fabrikası işçileri tarafından kurulan Osmanlı Amele Cemiyeti'dir. Kısa sürede kapatılmış, kurucuları ve üyeleri tutuklanmış, sürülmüştür. 1901-1902'de aynı derneğin yeniden kurulup gizli faaliyette bulunduğu da kaydedilmektedir.

1908'e kadarki dönemde, İstanbul'da çeşitli işyerlerinde çalışan işçiler, yoğun baskı ve denetim altında, daha çok yardım ve dayanışma sandıkları kurma yoluna gitmişlerdir.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı ve İstanbul işçileri için de bir dönüm noktasıdır. Bir yandan ardı ardına grev-ler(~0 patlarken, öte yandan sandıklar, dernekler, birlikler (sendikalar) ve işçi sınıfının haklarını savunma iddiasıyla ortaya çıkan siyasal partiler görülür. Örgütlenme açısından başı çeken, Selanik, Manastır, Drama, Kavala gibi Rumeli kentleri, onların hemen ardından da İstanbul'dur. İstanbul'da örgütlenmeye büyük ölçüde Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi sosyalistleri öncülük ederken, Osmanlı aydınları a-rasında ilk solcu çevreler de bu dönemde filizlenmeye başlar.

İşyeri sendikası tipinden kuruluşların ilki "Anadolu-Bağdat (Osmanlı) Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuwetkâranesi"dir (bak. Anadolu Osmanlı Demiryolu grevi). Bu cemiyetin benzerleri, önceki yıllarda dayanışma sandıklarının bulunduğu başka işyerlerinde de sandık örgütlenmesinin sendikaya dönüş-

türülmesiyle kurulmuştur. 1910'da İstanbul'da, sendikal yapıdaki ilk birliklere, marangozlar, terziler, demiryolları işçileri, fırıncılar, tramvay işçileri, iplikçiler, İma-lat-ı Harbiye işçileri, Reji Tütün işçileri, sigara kâğıdı fabrikası işçileri, mürettepler, garsonlar arasında rastlanmaktadır.

1912'de görece elverişli bir ortamda İstanbul işçilerinin örgütlenme girişimleri canlanmış, terziler, döşemeciler, şemsiye-ciler, mücellitler, berberler,

bira fabrikası işçileri, ecza işçileri, Reji Cıbalı Fabrikası işçileri, sendikalar kurmuşlardır. Bunlardan İstanbul Matbaa İşçileri Sendikası'nın Bulgar, Rum, Türk, Ermeni, Fransız işçilerin ayrı örgütlerini çatısı altında birleştiren bir yapısı vardır ve enternasyonalist eğilim ve bağlara sahiptir.

Bu örgütlenme girişimleri bir yandan Selanik ve Rumeli kesiminden sosyalistler tarafından yönlendirilmeye çalışılırken, ö-te yandan İttihad ve Terakki de bir kısım işçileri kendi güdüm ve doğrultusunda örgütlemeye girişmiş; liman hamalları, fırıncılar, ayakkabıcılar, dokumacılar gibi, dağılmış gediklerin esnaf-zanaatkâr nitelikli emekçileri arasında bir ölçüde basan kazanmış; bunlara çeşitli ayrıcalıklar, çıkarlar, hattâ askerlikten muafiyet tanımış; ancak önemli işyerlerine ve işkollarına girememiştir.

1908-1918 döneminde İstanbul işçilerinin örgütlenme girişimleri sadece sendikalar ve cemiyetlerle sınırlı kalmamış, yine Selanik işçi hareketinin öncülüğünde, işçilere sınıf bilinci taşımayı ve siyasal örgütlenmeyi hedefleyen girişimler de olmuştur (bak. işçi hareketi). II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından İstanbul'da kurulduğu ileri sürülen Sosyal Demokrat Parti ile ilgili bilgiler çelişiktir. Çeşitli bilgilerin derlenmesi, bunun bir siyasal partiden çok bir grup veya kulüp olduğu düşüncesini pekiştirmektedir. 1909-1910 a-rasında İstanbul'da Dersaadet Tettebbuat-ı İctimaiye Cemiyeti (Sosyal Bilimleri Araştırma Grubu) türünden birkaç sosyalist kulüp olduğu ve bunların çeşitli kesimlerden işçilere ideolojik eğitim ve bilinç vermeye de çabaladığı anlaşılmaktadır (bak. Galata Sosyalist Kulübü).

1910-1913 arasında, İstanbul'da, en sağ-

Lastik-İş Sendikası'nın

grevdeki Timsah Lastik

işçilerine yardımı, 1963.

TETTVArşivi

da Osmanlı Demokrat Fırkası'mn, en solda İştirakçi Hilmi'nin(->) Osmanlı Sosyalist Fırkası'mn yer aldığı işçi kesimini hedefleyen bazı partiler de vardır. Kısaca II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde, tüm siyasal kanat ve kuruluşlar "işçi meselesi"ne eğilmek zorunda kalmışlardır. İşçilerin ekonomik ve siyasal bilinçlenme ve örgütlenme çabaları, aynı zamanda çeşitli yayınlarla da desteklenmiştir.

Mütareke ve işgal dönemlerinde (1918-1922) İstanbul'da işçi örgütlenmesi, sendika ile siyasal parti yapılarının çoğu zaman iç içe geçtiği bir biçimde gelişmiştir. Bu yıllarda örgütlenmeye etkide bulunan en önemli faktör III. Enternasyonal (Komin-tern) çizgisinin varlığıdır. Çeşitli işçi kuruluşları ve partileri, kendilerini III. Enternasyonal çizgisinde veya onun karşısında (II. Enternasyonal çizgisi ve sınıf savaşını tümünden

reddeden uzlaşmacı çizgi) olarak tanımlamışlardır.

II. Enternasyonal'e yakın görünen örgütler 1918 sonunda kurulan Sosyal Demokrat Fırkası, İştirakçi Hilmi'nin Şubat 1919'da yeniden kurulan Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF-eski Osmanlı Sosyalist Fırkası yerine), TSF'den ayrılanların kurduğu Müstakil Sosyalist Fırkası, Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası ve bunlara bağlı işçi dernek-

DISK, Türk-İş ve Hak-İş genel başkanları Kemal Nebioğlu, Bayram Meral ve Necati Çelik 1 Mayıs 1994 yürüyüşünde bir arada (sağdan 3., 4. ve 5. kişiler).
Yücel Tunca/ Onyx

leri, sendikalan, birlikleridir. İkinci bir grupta, hükümederin ve sermaye kesimlerinin işçi hareketini denetim altına almak üzere kurdurduğu örgütler vardır. Osmanlı Mesai Fırkası, Amele Siyanet Cemiyeti, İstanbul Umum Amele Birliği(->) bunlar a-rasında sayılabilir.

III. Enternasyonal çizgisindeki örgütlenme ise, Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar giden dönemde, İstanbul'da Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'm (TİÇSF) (bak. Değmer, Şefik Hüsnü; Aydınlık), Türkiye Komünist Partisi'nin İstanbul hücrelerini, bunların denetimindeki veya Amele Teali Cemiyeti(->) gibi zaman zaman ve yer yer etkinliğindeki sendika ve işçi birliklerini içerir. Bunlar arasında Eylül 1919 sonunda kurulan İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve onun çekirdeği olan *Aydınlık* dergisi çevresi İstanbul işçi hareketinde görece etkin örgütlenmelerdir.

1923 başında İstanbul'da işçi sınıfını örgütleme çalışmaları bir yandan İstanbul Umum Amele Birliği, öte yandan solda yer alan İstanbul İşçi Teşkilatlan Heyet-i Müttehidesi(~>) kanalından yürütülmektedir. TİÇSF'nin ve komünistlerin de dahil olduğu bu sonuncu örgütlenme biçim ve modeline göre, önce sendika niteliğinde dernekler kurulacak, var olan dernekler düzeltilecek, daha sonra sanayi ve işçilerin bulunduğu bölgelerde birer "amele dernekleri birliği" oluşturulacak, bunların birleşmesiyle de bir "Türkiye dernek birlikleri ittifadı"na varılacaktır. TİÇSF-Ay-dınlık çevresi, böyle bir örgütlenmenin ilk adımıda İstanbul'da 15.000 kadar işçiyi toparlayabileceği kanısındadır.

Ancak Aydınlık çevresine ve komünistlere yönelen 1 Mayıs 1923 tevkifatı-dan sonra (bak. Bir Mayıs kutlamaları) işçilerin sendikal ve siyasal örgütlenme a-dımları hızını kaybetmiş, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ise, "imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış kitle" ilkesinin sınıfları ve her türlü sınıfsal örgütlenmeyi reddeden özüne uygun olarak sınıf bilincine dayalı her çeşit işçi örgütlenmesi uzun süre engellenmiştir. 1924-1925'te İstanbul'da işçi kesiminde varlık gösterebilen tek örgüt Amele Teali Cemiyeti'dir. Bu dönemde,

İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ

İŞÇİLER

1890'lı yıllara ait kartpostalda istanbul'daki bir halı dokuma atölyesinde genç kızlar.
Galen Alfa

Aydınlık çevresinin içinde etkin olmayı başardığı Amele Teali Cemiyeti de Tak-rir-i Sükûn Kanunu'nun ilanından sonra baltalanmış ve eriyip gitmiştir.

1923, hele de 1925-1946 arasındaki dönem, işçi sınıfının örgütlenmesi açısından tam bir suskunluk ve gerileme dönemidir. Bu dönemde istanbul'da, sadece gizli Türkiye Komünist Partisi (TKP) çevrelerinin işçi arasında kimi çalışmaları vardır.

1925'ten itibaren, işçi kesimi üzerindeki fiili örgütlenme yasağı, 1938'de çıkarılan yeni Cemiyetler Kanunu'nun "aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına dayanan cemiyetlerin" kurulmasını yasaklaması ve her türlü dernek kuruluşunu izne bağlamasıyla pekiştirilmiştir.

1946-1960 Dönemi: II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada ve Türkiye'de ortaya çıkan yeni siyasal dengeler tek parti döneminden çokpartili demokratik döneme geçilmesine yol açarken, 1946'da Cemiyetler Kanunu'nun değiştirilmesi ile sınıf esnasına dayalı örgütlenme mümkün hale gelmiş ve yasa değişikliğini izleyen ilk iki ay içinde birçok parti kurulmuştur. Bunlardan Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi 1925'ten önceki dönemin sosyalist-komünist hareketinin uzantılarıdır ve iki farklı sendi-kal-sımsal örgütlenme modelini savunmaktadırlar. Bu iki partinin rekabetine rağmen, 1946'da istanbul'da sendikalar ve işçi birlikleri pıtrak gibi kurulmaya başlamıştır. Daha sonraki yıllarda işçi sınıfının sendikal örgütlenmesindeki çeşitli eğilimlerin kökenleri 1946-1947 sendikacılığındadır.

1946 ilkbaharında kurulan sosyalist partiler ve onların etkinliğindeki sendikalar, istanbul Sıkıyönetim Komutanlığınca aynı yılın aralık ayında kapatılmış, ancak bu arada yeni bir Sendikalar Kanunu çıkarılarak 20 Şubat 1947'de yürürlüğe girmiştir. Birkaç ay önceki gelişmelerin ürkekliğini taşıyan işçiler önce örgütlenmeye mesafeli durmuşlar, iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) işçi sendikaları kurup bunları bir birlik etrafında toplama gayretine girişmiş, İstanbul işçi Sendikaları Bir-liği(->) kurulmuştur. Bu birliğin ve sendikalarının karşısında Demokrat Parti eğilimli işçi ve sendikacılar da kendi örgütlenmelerini kurmaktan geri durmamışlar ve Hür işçi Sendikaları Birliği'ni kurmuşlardır, iki sendikal örgüt 1950'den sonra birleşmiş, ancak sendikal örgütlenme anlayışındaki farklılık Türkiye işçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş)-Devrimci işçi Sendikaları Konfederasyonu (DiSK) ayırımına kadar sürmüş, daha sonra da farklı

çizgide farklı konfederasyonlar biçiminde bugüne kadar gelmiştir (bak. sendikalar).

5018 sayılı Sendikalar Kanunu'nun 20 Şubat 1947'de yürürlüğe girmesinden sonra istanbul'da önce, Demir ve Madeni Eşya işçileri Sendikası, Paşabahçe ispirto Fabrikası İşçileri Sendikası, Tekel Likör Kanyak Fabrikası işçileri Sendikası, Yaprak Tütün Bakım ve İşleme işçileri Sendikası, Bira Fabrikası İşçileri Sendikası,

Tekel Kutu Fabrikası işçileri Sendikası, Tütün ve Sigara Sanayii işçileri Sendikası, Şişe ve Cam Fabrikası işçileri Sendikası, Deri ve Kundura işçileri Sendikası, Basın Teknisyenleri Sendikası, Gıda Sanayii işçileri Sendikası olmak üzere, 1954'e kadar pek çok sendika kurulmuş; gazetecilerden dokuma işçilerine, film sanayii çalışanlarından banka ve büro işçilerine kadar her kesimden işçi ve emekçi grev hakkı olmayan bu sendikalarda örgütlenmiştir. 1954'te, Tekirdağ'ı da içeren istanbul bölgesinde 78 sendika, bu sendikalara bağlı 50 şube, iş Kanunu kapsamına giren işyerlerinde çalışan 111.200 işçi vardı ve bu işçilerin 54.500'ü sendikalarda örgütlüydü.

1947'yi izleyen dönem, istanbul işçi sınıfının örgütlenmesi açısından CHP ve Demokrat Parti (DP) başta, siyasal partilerin işçi hareketine egemen olmaya ve onu kendi denetimleri altına almaya çalıştıkları; sınıf bilincine sahip işçi ve sendikacıların zayıf ve azınlıkta kaldıkları bir dönemdir. Önemli sayıda işçi barındıran işkollarında, örneğin tekstil (mensucat) sanayiinde farklı siyasal eğilim ve partilerin güdümünde çok sayıda sendika kurulmakta ve bunlar birbirlerine rakip bir görünüm almaktadırlar. 1949'da istanbul'da mevcut 4 tekstil sendikasının birleşmesiyle ortaya çıkan İstanbul Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası ve karşısındaki istanbul Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası arasındaki mücadele o dönemin sendikal hareketinin izlediği yolu göstermesi bakımından ilginçtir. İstanbul Mensucat Sanayii Sendikası, CHP'nin güdümünde saydığı istanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne karşıdır. İçinde bir sol kanat taşımakla birlikte, 1950'ye kadar, muhalefette olan DP'nin etkisinde görünmektedir, istanbul Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası da, içinden bir kesimin grev hakkı ve aktif mücadele ö-nermesi sonucu bölünmüş, Hür Mensucat işçileri Sendikası'nı kurmuş ve dönemin çalışma bakanının "Türk işçileri grev hakkı istemiyor" sözünü şiddetle eleştirmiştir. Benzer anlaşmazlık ve çatışmalar diğer sendikalarda ve istanbul İşçi Sendikaları Birliği bünyesinde de gözlenmekte, istanbul işçileri 1950'lerde örgütlenme ve mücadele yollarının arayışı içinde görünmektedirler.

Mayıs 1950'de DP iktidarı aldıktan sonra işçi sınıfına verilen vaatler hemen unutulmuş ve işçi örgütlenmesi üzerindeki baskılar daha da artmıştır. Temmuz 1952' de, sendikaların, birlik ve federasyonların birleşmesi ile Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) kurulmuş;

Türk-İş, Amerikan modeli (siyaset ve sınıf kavram ve mücadelesi dışında) bir sendikacılık anlayışını Türkiye işçi hareketine hâkim kılmaya baştan itibaren çalışmıştır. Ancak Eylül 1952'de yapılan ilk kongresinde bile daha sonraki yol ayrımının izleri görülür. Daha sonra Devrimci işçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK), Türkiye işçi Partisi'nin kuruluşuna ve sosyalist harekete katılacak olan Kemal Sülker ve Şaban Yıldız'ın hazırladıkları çalışma

raporunda ilk kez "işçi sınıfı" terimi kullanılmıştır.

işçi örgütlenmesinin sorunları ve sendikal hareket içindeki çatışmalar Türk-İş'e de taşınmış, oldukça uzun bir örgütlenme ve mücadele geleneğine sahip İstanbul işçileri ve sendikacıları, daha sonra DİSK'İ doğuracak olan kopmalara ve gelişmelere önyak olmuşlardır (bak. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu [DİSK]; sendikalar).

1960-1980 Dönemi: 1960'taki 27 Mayıs askeri müdahalesi ve onu izleyen hareketli ve giderek solun ağırlığında gelişen siyasal ortamda İstanbul işçi sınıfı sendikal olduğu kadar siyasal örgütlenme açısından da yeni bir döneme girmiştir. Türk-İş içindeki muhalefetin temsilcileri, Lastik-İş ve Maden-İş sendikaları yöneticilerinin başım çektikleri bir sınıf partisi kurulması girişimini başlatmışlar, 12 Şubat 1961'de Türkiye işçi Partisi'nin (TİP) kuruluş dilekçesi İstanbul Vilayeti'ne Avni Erakalın, Rıza Kuas ve Kemal Türkler tarafından verilmiştir.

1961'de TİP'in, 1967'de ise o dönemlerde TİP'li ve TİP'e yakın sendikacıların önyak oldukları DİSK'in kuruluşuyla bütün Türkiye'de olduğu gibi İstanbul'da da işçi sınıfının örgütlenmesi "sınıf çizgisine girmeye başlamış ve 1980'lere kadar kendi içindeki çeşitli fikir ayrılıkları ve mücadelelere rağmen bu çizgide güçlenerek yol almıştır. 1970'lerden sonra işçi sınıfını hedefleyen çeşitli sol, sosyalist vb siyasal partiler kurulmuş; DİSK yeni katılımlarla güçlenmiş; İstanbul işçileri çeşitli sosyalist çevrelerin öncülüğünde, sendika ve partilerden ayrı olarak yerel çevreler, küçük işçi birlikleri vb kurma girişimlerinde bulunmuşlar; ancak 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra bu süreç büyük ölçüde kesilmiştir (bak. sendikalar; siyasal örgütlenmeler).

1980 'den Günümüze: İstanbul işçileri 1980 askeri darbesini sendikal açıdan Türk-İş'e bağlı sendikalar, DİSK'e bağlı sendikalar, Hak-İş ve Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) sendikalarına bölünmüş olarak karşılamışlar ve bu bölünmenin bedelini de 1980 sonrasında ellerinden alınan tüm hakları ile ödemişlerdir. 1990'larda İstanbul işçileri belli toparlanma çabalarıyla birlikte halen 1980'in tahribatını yaşamaktadırlar.

Yine, 1980 sonrasında yaşanan süreç bütün Türkiye'de olduğu gibi, İstanbul işçi sınıfını da siyasal açıdan geriletmiş; İstanbul işçilerinin kendilerine yönelen veya onlar adına hareket eden işçi veya sosyalist partilerle

bağları büsbütün zayıflamıştır.

1994'e gelindiğinde, istanbul işçileri a-rasında, sendikal örgütlenme açısından kıpırdanmalar ve yeni arayışlar görülmekle birlikte, Türkiye'nin yaşamakta olduğu, genel siyasal ve ekonomik bunalıma bağlı olarak İstanbul'da işçi sınıfı örgütlenmesi henüz 1970-1980 döneminin zenginliği, hareketliliği ve canlılığına ulaşamamıştır. OYA BAYDAR

İŞÇİLER

Osmanlı döneminde "amele" denirdi. Ücret karşılığı kol emeği ağırlıklı işler yapan, emek güçlerini satarak geçinen insanlardı. Osmanlı toplumunun alt sosyoekonomik katmanlarından sayılır, toplumsal konum (statü) açısından aşağı görülürdü.

16. yy'dan 19. yy'a kadar İstanbul'un çalışma hayatının bir özelliği, bu kentteki amelenin büyük çoğunluğunun çalışmak için taşradan gelmiş, "bekâr uşağı" denen kimselerden oluşmasıydı. Özellikle büyük kuraklık, kıtlık, siyasal baskı ve çalkantı, yerel huzursuzluk ve çatışma, ekonomik bunalım dönemlerinde, imparatorluğun çeşitli yörelerinden, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlere akın olurdu. Bulundukları yerlerden kaçıp çalışmak ve barınmak için İstanbul'a gelenler, kentte kendi yaşam biçim ve mekânlarını oluşturmurlardı. Zanaatkarlardan ve benzeri diğer emekçilerden ayrı bir kümeydiler. Farklı örgütsel yapılar içinde, farklı kurallara tabi olarak çalışır ve yaşarlardı.

1830'lara kadar, İstanbul'a çalışmaya gelen amele, daha önce kente gelenler gibi gediklerde(->) örgütlenir ve sıkı denetim altına alınırdı. 15. yy'm sonlarından yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826'ya kadar, çeşitli yörelerden İstanbul'a gelenlerin ilk denetimleri ve kayda geçirilmeleri bostancı-başınm göreviydi. Gedik örgütlenmesi gereğince, çeşitli iş ve üretim alanlarında ihtiyaç olan amele sayısı önceden belirlenmişti. İşyerlerinin sayısı da belli ve sınırlı olduğundan, hiç kimse İstanbul'a başıboş olarak gelip istediği işe giremezdi. En azından böyle bir durum yasal olarak mümkün değildi. Her iş alanında belli sayıda gedik, her gedikte belli sayıda çalışan vardı. Fırın uşakları, hamam uşakları, inşaat amelesi, hamallar, hamamcılar, tellaklar, lağımıcılar, kayıkçı, küfeci, mumcu, duvarcı, bıçkıcı ve daha yüzlerce iş a-lanında çalışan amele, gediğe kaydedilir; aynı gediğe yeni birinin kaydolması için yerinin boşalması ya da yeni bir gedik açılması gerekirdi. Gediklere kaydolup İstanbul'da amelelik yapabilmek için mutlaka sağlam kefillere ihtiyaç vardı. İstanbul'da çalışmaya gelenler Rumeli tarafında Küçükçekmece Köprüsü'ndeki, Anadolu'dan gelenler Bostancıbaşı Köprüsü'ndeki kolluklarda denetlenir, kaydedilir; kefilini İstanbul'a gelmeden bulmuş olanların kefil belirlenir, kefil olmayanların iş bulana kadar nerede kalacakları ve ne kadar sürede kefil bulacakları kayda geçerdi. Bundan sonraki denetim ve gözetim de son derecede sıkıydı. Çünkü, özellikle dışarıdan gelen bu bekâr uşağı amele, potansiyel bir suçlu veya isyancı olarak görülür,

"baldırıçiplak" olarak nitelenirdi. Kente kaçak girip çalışanların veya suç işleyen amelenin tutuklanması halinde, cezası, kent dışına çıkarılmaktan, falakaya, hattâ idama kadar giderdi.

Bütün bu kısıtlamalara rağmen, 16., 17., 18. yy'lara ait kayıtlar, belgeler, fermanlar, özel kişilere ait işyerlerinde, hele işin acele olması halinde, ücretlerin pazarlığa tabi olduğunu ortaya koyuyor. Üc-

retler ayrıntılarıyla belirlenmiş ve sınırlandırılmış olmakla birlikte, devlete ait işlerde, örneğin miri inşaatlarda ameleye ödenen ücretin özel inşaat sahiplerince işçi bulabilmek için yükseltildiği, bunun önüne geçmek üzere, zaman zaman yeni fermanlara ve nizamnamelere ihtiyaç duyulduğu anlaşılıyor. Özellikle, İstanbul'un zengin bir payitaht olarak büyük imar faaliyetlerine sahne olduğu 16. ve 17. yy' larda benzeri durumlarla sık sık karşılaşıldığına dair belgeler vardır.

Merkezi devletin güçlü, gedik örgütlenmesinin sağlam olduğu dönemde, İstanbul amelesinin, Batı'da endüstri devrimi sırasında yaşanan yedek işsizler ordusu rekabetini ve her işi her fiyata yapmaya hazır sefil bir kitlenin üyesi olma durumunu aynı keskinlikle yaşamadığı anlaşılıyor. Osmanlı amelesinin, işgücünü satmakta bütünüyle özgür ve işgücünün fiyatı, piyasa mekanizması ve yedek işgücü ordusunun varlığı ile belirlenen Batı işçisinden büyük ölçüde farklı olduğu da ortaya çıkıyor.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın dağıtılmasından sonra, bütün amelenin denetim ve gözetimi İhtisab Ağalığı'na geçmiş (bak. ihtisab), 19. yy'm ortalarından itibaren de bu görev şehremanetine(->) bağlanmıştır. 1826 tarihli ihtisab Ağalığı Nizamname-si'nin ameleyle ilişkin hükümleri, 19. yy'a kadar istanbul amelesi ve amele yaşamı konusunda bilgi vermektedir. Özellikle hamal, kayıkçı, tellak ve natırların, dük-kânlardaki çırakların bütün kimlik özellikleri, kefillerinin, memleket ve eşgallerinin defterlerinin tutulmasının istendiği nizamname, ayrıca, bundan böyle istanbul'a gelecek veya daha önce gelmiş olan amelenin belli semtlerde, kendilerine gösterilecek yerlerde oturmalarını şart koşuyordu. "İstanbul'da üç veya dört, Üsküdar, Galata ve Eyüp'te bir veya iki han tahsis e-dilerek, bekâr amelenin bu hanlarda Müslim, gayrimüslim karışık barınması" öngörülüyordu. Bunlann istedikleri yerde otur-

maları, kendilerine gösterilen yerler dışında bekâr odaları kurmaları yasaklanıyordu. Nizamnamede tek istisna yangınlara kolaylıkla su taşıyabilmeleri için sakalara yapılıyor ve bunların mahalle imamı ve mahalle halkının kefaletiyle mahallelerdeki bekâr odalarında kalmalarına izin veriliyordu. Kira beygiri sürücüleri, midillicile-rin, Vefa Hanı'nda kalmaları, saraç amelesinin aynı zamanda işyeri olan Saraçhane'de yatıp kalkmalarına da, sıkı denetim altında olanak tanınıyordu. Bütün bu önlemlerin başlıca nedeninin, istanbul'da sık sık meydana gelen isyanlara, huzursuzluklara, en fazla güç şartlar altında çalışan bu

yoksul kitlenin katılması olduğu anlaşıyor.

Taşradan, bir başına çalışmaya gelmiş ve sıkı denetim altında tutulan bekâr uşığı amele dışında Osmanlı dönemi istanbul'unda, yerleşik bir işçi (emekçi) kesimi de vardır. Bunlar, işçilikten kalfalığa, ustalığa yükselmiş, önemli bölümü gayrimüslimlerden oluşan, ameleden çok esnaf ve zanaatkarlara yakın statüdeki emekçiler ile uşaklar, bahçıvanlar, vekilharçlar, seyisler vb kişisel hizmetlerde, ev hizmetlerinde çalışanlardır. Özel hizmetlere çok ihtiyaç duyulan İstanbul'da bunların sayısının bir hayli fazla olduğu, toplumsal konum bakımından da bekâr uşığı ameleden daha üstün sayıldıkları söylenebilir (bak. istihdam).

19. yy'a kadar, büyük ölçekli manifak-tür sanayii ve fabrikaların hemen hemen bulunmadığı, imalat sanayiinin görece küçük işliklerde veya un değirmenleri ve fırınlar başta olmak üzere gıda dalında, dokumacılık, dericilik gibi geleneksel üretim dallarında toplandığı; ticaret ve yan hizmetleriyle, limanın ve özel hizmetlerin önem taşıdığı istanbul'da, amelenin başlıca iş alanları, her türlü ince ve kaba inşaat ve bayındırlık işleri, hamallık, bağ, bahçe ve rençberlik işleri, tayfa, ateşçi, çımacı vb deniz ve gemi işçiliği, binek hayvanı sürücülüğü, kayıkçılık, mavnacılık gi-

İŞÇİLER

292

293

İŞÇİLER

bi taşıma ulaştırma işleri, natırlık, tellaklık, temizlikçilik, çöpçülük, odun kömür kırıcılığı ve taşımacılığı, yükleme boşaltma işleri, marangozluk, dülgerlik, bıçkıcılık, fırın işçiliği, camcılık, iplikçilik, dokumacılık vb'dir.

19. yy'ın ikinci yarısından itibaren yüzyılın başından beri gözlenen değişme ve gelişme, ürünlerini vermiş, devlet ihtiyaçlarına yönelik ve çok sayıda işgücünü gerektiren fabrikalar kurulmuş, önemli kara ve demir yolları yapımı başlayıp hızlanmış, kent içi ulaşım hizmetlerinde atlı tramvay, Haliç Şirketi ve Şirket-i Hayriye vapurları gibi yenilikler olmuş, istanbul'un belediye hizmetlerini yerine getirmek üzere çeşitli şirketler kurulmaya başlanmış ve bütün bu gelişmeler yeni istihdam yaratırken yeni tip işçilere de gereksinme göstermiştir (bak. istihdam; sanayi). 1870 sonrası dönem, İstanbul'un ekonomik altyapısında ve işgücü yapısında değişimin belirginleştiği ve geleneksel "amele"den "işçi" ye doğru geçişin gözleendiği yıllardır. 1890'da istanbul'da devlete ait sanayi kuruluşlarında, fabrika ve atölyelerde 10.000'i aşkın işçinin çalıştığı, öte yandan demir ve kara yolları yapımı, ulaşım, gaz ve su

şirketlerinde, küçük atölyelerde vb çalı-

Kazlıçeşme işçileri çay molasında.

Nurdan Sözgen /Onyx, 1990

şanlarla birlikte, İstanbul'da işçi sayısının 50.000'i geçtiği hesaplanmaktadır. Bu işçiler, bekâr uşaklarından farklı olarak kentte yerleşik bir nüfus grubu oluşturmakta; özellikle inşaat alanında, rençberlik, mevsimlik, günübirlik işlerde eski bekâr uşağı amele tipi görülse de, asıl ağırlık gelecekte işçi sınıfının parçası olacak yeni işçilere kaymaktadır. Gediklerin dağılması ve 19. yy'ın ortalarından sonra hızlanan toplumsal değişim ve ekonomik bunalımda bir kısım esnaf ve zanaatkarın üretim a-raçlarından koparak işçileşmeleri, yeni iş alanlarına gerekli işgücünü sağlamaktadır. Daha önceki dönemlerde, bekâr uşaklarının kendilerine ayrılmış belli yerlerde, hanlarda, odalarda topluca yaşamalarına, çok uzun süre kalsalar bile kentte yerleşik bir yaşama seyrek olarak geçmelerine karşılık, 1870'lerin işçileri İstanbul'un çeşitli mahallelerinde, özellikle de yoksul semtlerinde kendi küçük evlerinde, kulübelerinde, kendi ailelerini kurarak yaşayan kimselerdir. Büyük çoğunluğuyla yoksuldurlar. Osmanlı Devleti'nin ekonomik çöküntüye doğru gittiği, ciddi parasal sorunlarla boğuştuğu 19. yy'ın ikinci yarısı, hele 1870 sonrasında, çok düşük olan ücretlerini bile zaman zaman alamadık-

ları, zaman zaman da kâğıt paranın değer yitirmesi yüzünden reel ücretlerinin yarı yarıya düştüğü görülür. Ayrıca, İstanbul'a gelenler üzerindeki sıkı denetimden eser kalmadığından, ilk kez kentte bir yedek işsizler ordusunun ortaya çıktığından da söz edilebilir. Bu tarihlerde İstanbul'da "Yevmiyelerin kısmı-ı azamini alan müs-tekreh kulübeler yığını halinde işçi varoşları" ortaya çıkmaya başlamıştır. Dönemin İstanbul işçileri din ve milliyet bakımından az rastlanan bir çeşitlilik ve renklilik göstermektedirler: Müslüman Türk, Kürt, Arnavut, Boşnak vb yanında, Ermeni, Rum, Yahudi vb gayrimüslim tebaadan da çok sayıda işçi bulunmakta; özellikle yabancı şirketler, çalıştırdıkları Müslüman işçilere daha düşük ücret ödemekte ve işçiler arasında ayrılık, hattâ düşmanlık tohumları ekmektedirler. Kalifiye işçi ve teknisyen olarak çok sayıda Fransız, İngiliz, Belçikalı, Alman işçi çalıştırılmakta, bunlara iyi iş koşullarıyla yüksek ücret sağlanmaktadır.

Anadolu-Bağdat Demiryolları Şirketi Müdürü Fungelmann'ın "Yerli işçi bir lokma kuru ekmek, iki çürük zeytinle geçinebilir" sözü durumu özetler niteliktedir. Ücretli hafta tatili olmadığı gibi özellikle yabancı şirketlere ait işyerlerinde ücret sadece işçinin çalıştığı günlere göre ödenmekte, işçilerin hiçbir sosyal güvence ve hakkı bulunmamaktadır. Haydarpasa De-miryolu'nda çalışan kalifiye bir işçi ayda toplam 160-220 kuruş alabilmekte, hat boyu işçilerinin gündelikleri 1890'da 7-8 kuruşu aşmamakta, Müslüman işçilerin ücreti bunun da altına

düşmektedir. Kadın ve çocuk işçilerin ücretleri daha da azdır. 1890'da Kazlıçeşme İplik Fabrika-sı'nda çalışan kadınların 4, çocukların 2 kuruş gündelik aldıkları tespit edilmiştir. İşgünü ortalama 14 saattir ve işyerlerinde, iş koşulları son derece kötüdür.

1870'li yıllarda, devlet işyerlerinde ücretlerini aylarca alamayan işçilerin durumları ve feryatları gazete sayfalarına yansımakta, "Tersane amelesinin bahriye zabi-tanının tayın ekmeklerini yağma ettikleri ve çoluk çocuk açız diye feryad ederek sokağa döküldükleri, arbeye çıktığı" haber verilmektedir. Nitekim İstanbul'da görülen ilk işçi eylemleri de 1870-1890 arasına rastlar (bak. işçi hareketi; grevler).

Yine bu dönemde, Osmanlı toplum düzeni ve mahalle yaşamının bir özelliği o-lan her sınıf halkın aynı mahallede, kimisi saray yavrusu konak, kimisi iki kadı küçük ahşap ev, hattâ kulübede, yan yana yaşamasının yerini, zengin ve kibar senitleri ve mahalleleri ile yoksul mahallelerinin (ilkleri Kazlıçeşme, Zeytinburnu, Beykoz, Cibali, Kasımpaşa, Yedikule ve Sa-nıatya'da olmak üzere) ayrılması almıştır.

1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiği sıralarda, ekonomik koşullarının kötülüğü kadar siyasal baskılar altında da olan İstanbul işçileri, bir umutla hareketlenmişler; çeşitli grevler, işçi hareketleri, örgütlenme girişimleri görülmüştür (bak. grevler; işçi örgütlenmesi; işçi hareketi). Bu grev ve hareketler, 20. yy'ın başında İs-

tanbul işçilerinin belli bir ekonomik sınıf bilincine sahip olmaya başladıklarını göstermektedir. Ancak, 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı sırasında, bu hareketlenme ve bilinç yükselişi tümüyle sekteye uğramış görünmektedir.

Savaş sırasında ve hemen sonrasında İstanbul'un işçi kesimlerinde gözlenen en önemli değişiklik kadın ve çocuk işçilerin sayısındaki büyük artıştır. Savaş bittiğinde, İstanbul'da kadın ve çocuk işçi oranının yüzde 50'yi aştığı; dokumacılık, iplik bükme, tütün vb işkollarındaki kimi işyerlerinde yüzde 70'i bulduğu bilinir. Yine savaşın etkisiyle, kimi işyerleri kapanmış, kimi işçiler savaş meydanlarında kalmış ve 1920'lerde İstanbul'daki işçi sayısında bir gerileme görülmüştür. İş koşulları yine her zamanki gibi kötüdür. En iyi durumdaki İmalat-ı Harbiye işçilerinin işgünü, yemek molası hariç 9-10 saat, dokuma işçilerinininki 12-14 saat, tütün işlemede, örneğin Cibali fabrikalarında bazen 14-16 saattir.

Savaşın hemen sonrasında, mütareke ve işgal yıllarında, İstanbul'un yoksul, yorgun, başta verem olmak üzere çeşitli hastalıklarla boğuşan işçileri, durumlarına baş kaldırmayı bir kez daha denemişler; 1919-1923 arası, İstanbul'da işçi hareketinin yeniden yükseldiği bir dönem olmuştur. Bu yıllarda, özellikle bazı işçi kesimleri daha mücadeleci ve örgütlü olmalarıyla öne çıkarlar. Bunların başında o sıralarda İstanbul'da sayıları 3-000 olan tramvay işçileri, sadece İstanbul'da 8.000'den fazla

oldukları ileri sürülen demiryolu işçileri, Haliç Vapur Şirketi, Şirket-i Hayriye vb deniz ulaşımı işçileri (3.000 kadar), mürettip-ler, terziler, Cibali Tütün Fabrikası işçileri, Zeytinburnu fabrikaları, Kazlıçeşme Debbağhanesi işçileri gelir. Bu öncü işçiler kesimi, 19. yy'ın sonlarından beri çeşidi eylemlere katılmış, bekâr uşağı amele olmaktan çıkmış, hattâ iki kuşak işçilik gibi Türkiye işçi sınıfı içinde günümüzde bile pek yaygın olmayan köklü işçilik geleneğine girmiş işçilerden oluşmaktadır. Bu kesimdeki işçilerin daha çok zanaatkârlıktan, ustalıktan geldikleri; buna karşılık nicel önemlerini koruyan hamalların, yükleme boşaltma işçilerinin, inşaatlarda ve diğer her çeşit işte çalışan niteliksiz işçilerin, eski bekâr uşaklarını andıran biçimde kente iş aramaya gelenler arasından çıktıkları söylenebilir. 20. yy'ın başlarında, hattâ Cumhuriyet'ten sonra bile, "amele" ve "işçi" sözcükleri, işçi sınıfı içindeki iki farklı katmanı belirtmek için, bilinçli bir seçmeyle değil ama gözlemlerin yarattığı bir alışkanlıkla uzun süreler kullanılmıştır.

Cumhuriyet'ten 1950'lere istanbul işçileri: Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950' lere kadar geçen süre içinde, İstanbul'un sınıfsal toplumsal yapısındaki değişikliklerden en az etkilenen kesimlerden birinin işçi kesimi olduğunu söylemek olanaklıdır. İşçilerin iş ve yaşam koşullarında bütün bu dönem boyunca ciddi bir düzelme olmamıştır. 1929-1933 dünya ekonomik bunalımının Türkiye'ye yansması-

Yedikule Gazhanesi'nde çalışan bir işçi. *Yücel Tunca/Onyx, 1990*

nın etkilerini en fazla İstanbul işçi kesimi yaşamış, ekonomik koşullarının ve yaşam düzeyinin daha da gerilediğini görmüştür. II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan zorlukların ağırlıklı bölümünü yine işçiler yüklenmiş; bir yandan zaten her zaman çok uzun olan işgünleri savaş gerekçesiyle daha da uzatılmış, öte yandan reel ücretlerde ciddi düşmeler olmuştur. Eldeki yetersiz ve durumu olduğundan iyi göstermek için zorlanmış resmi istatistik verilerine göre yapılan hesaplar bile, 1938-1943 arasında İstanbul'da nominal ücretlerin yüzde 114 artmasına karşılık geçim endeksinin yüzde 247 yükseldiğini, yani reel ücretlerde yüzde 60 civarı bir düşme olduğunu ortaya koymaktadır. 1950'lere kadar kadın ve çocuk işçilerin erkek işçilerden tekstilde 2-4 kat daha az ücret aldıkları; tütün fabrikalarında erkek işçilerin ücretleri 400-450 kuruş arasındayken kadınlarınkinin 225 kuruş, çocukların gündeliklerinin 175 kuruş olduğu bilinir. Ücretlerin bir bölümünün aynı, yani çoğunlukla çalışılan işyerinde üretilen malla ö-denmesi, işçiler açısından geçimi büsbütün güçleştiren bir durumdur.

İstanbul işçilerinin içinde yaşadıkları güç ekonomik koşullar, iş bulunabildiği ölçüde, işçi ailelerinin kadın çocuk bütün fertlerinin iş hayatına atılmasına yol açmış, İstanbul'da sadece aile reisinin değil, ailenin diğer üyelerinin de işçilik yaptığı işçi aileler ortaya çıkmıştır. Başta tekstil, tütün, sigara, gıda olmak üzere, hafif imalat sanayii

işyerlerinde kadın işçiler çoğalmıştır. İstanbul'un, Bursa, İzmir vb birkaç sanayi kenti hariç, diğer Anadolu kentlerine göre ücretli kadın emeği açısından geleneği ve üstünlüğü vardır. İki savaş a-rası dönemde bu üstünlük belirginleşmiştir. 1950'lerden sonra İstanbul'da hızla gelişen, 1965 sonrasında ise ana istihdam dallarından birini meydana getiren imalat sanayiinde giderek daha çok işçi ça-

lışmaya başlamış, işçi sınıfının bu nicel gelişmesi Türkiye'nin 1960 sonrası toplumsal, siyasal değişme ve harekeüenmesiyle birleşince, bu hareketliliğin ve gelişmenin merkezi olan İstanbul'da işçi sınıfının gerek yaşam koşulları, gerek toplum içindeki yeri, gerekse bilinç ve örgütlülük düzeyinde önemli yükseliş görülmüştür.

1950'lerden 1980'lere istanbul İşçileri: 1950 sonrasında, nüfusun çoğunluğunu işçilerin oluşturduğu gecekondu mahalleleri hızla artmış ve yaygınlaşmıştır. Önce Zeytinburnu-Kazlıçeşme bölgesinde başlayan, sonra Haliç sırtlarına ve adlarının sonunun "tepe" ile bitmesinden de anlaşılacağı gibi, İstanbul'un çeşitli tepelerine kurulan (Gültepe, Kuştepe, Çeliktepe, Fi-kirtepe vb) gecekondu mahalleleri sanayileşmeye, İstanbul'a göçe, işçileşmeye bağlı olarak yaygınlaşmıştır (bak. gecekondu). 40 yıl içinde yüzlerce gecekondu mahallesi, sanayi bölgelerinin çevresinde yüzlerce işçi semti oluşmuştur. Bazı gecekondu mahalleleri ve işçi semtleri 1965-1980 arasındaki yoğun siyasal hareketlilik ve solun yükselişi döneminde, kendi tarihlerini, sınıfsal yaşam biçimlerini, buna uygun siyasal eylemleri yaratmışlar ve İstanbul'da ilk kez, işçi sınıfının kimi yaşam ve düşünce biçimi özelliklerinin yansıdığı işçi mahalleleri görülmüştür. 1965-1980 döneminin fabrikalardaki işçi direnişleri, grevleri, işçi eylemleri bu mahallelere taşmış; fabrikalarla mahalleler bütünleşmiş; sol çevrelerin, özellikle gençliğin öncülüğünde işçi semt ve mahallelerinde kültür dernekleri, sosyalist parti veya grupların lokalleri açılmış, çalışma grupları kurulmuş, kadınlar arasında çalışmalara hız verilmiş; 1976 sonrasının çalışmalı siyasal ortamında, bazı gecekondu ve işçi mahallelerinde "kurtarılmış bölgeler" adıyla da anılan, dış müdahale ve saldırılara karşı mahallenin kendini korumasını amaçlayan yapılar doğmuştur.

tİŞÇİLER

294

295

İŞLEMELER

istanbul işçileri açısından 1960-1980 a-rası (özellikle 1967-1980 arası), reel ücretlerde artışlar gözlendiği ve işçi sınıfının ö-ne çıktığı dönemdir. Hâlâ çok geri koşullarda çalışan işyerleri olmakla birlikte, bir yandan

yeni grev ve sendika yasalarının getirdiği haklar; öte yandan, o dönemlerin yaygın bir türküsündeki "İşçiden, işçiden esiyor yel" sözlerinde anlatımını bulan, siyasal ibrenin emekten ve soldan yana dönmüş olması; Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonunun (DİSK) ve ister DİSK bünyesi içinde, isterse dışında kalsın birçok sendikanın, sınıf sendikacılığını savunan ve izlemeye çalışan sendikal örgütlenme modeli ve eylemim benimsemesi ve yaygınlaştırması işçi hareketinin merkezi durumundaki istanbul'da işçi kesimini toplumsal ve siyasal olarak öne çıkarmıştır.

1980'e kadar süren bu dönemde İstanbul'da, işyerleri ve işkolları arasında 1960' lara kadar çok hızlı olan işgücü akışkanlığının düşme eğilimi gösterdiği; yani İstanbul işçilerinin önemli kesimlerinde, işçiliğin geçici bir uğraş olmaktan çıkıp bir meslek ve sınıfsal konum olduğu; işçilerin siyasal ve sınıfsal bilinç düzeylerinin yükseldiği; kırsal kökenleriyle bağlarının kopma sürecinin hızlandığı; bazı işkolu ve işyerlerinde birkaç kuşak işçiliğin yerleştiği söylenebilir. Yine bu dönem, ücret ve sosyal haklarda ciddi yükselme olan bir dönemdir.

1980 Sonrasında istanbul işçileri: Bu tablo 1980 askeri darbesinden ve onu izleyen baskı ve yasaklama döneminden sonra değişecek ve bir anlamda tersine dönecektir. 1980 sonrasında İstanbul işçi sınıfı bünyesinde yaşanan en önemli değişiklik, 1980 öncesi işçi kadrolarının büyük ölçüde değişmesi, altüst olmasıdır. Elde bu konuda yapılmış bir araştırma olmamakla birlikte birkaç önemli işyerinin işçi akışkanlığının incelenmesi 1980 öncesindeki işçilerin yüzde 50'ye vardığı tahmin edilen bir oranının eski işlerinde, belki de artık işçilikte olmadıklarını ya da istanbul dışına çıktıklarını göstermektedir. 10 yıl içinde, işten çıkarmalar, ayrılmaya mecbur bırakmalar, küçük ama öncü bir azınlık için tutuklama vb zorbalıklarla, işyerinin kapanması, kıdem tazminatları ödenerek eski işçilerle bağların kesilmesi gibi yollarla, 1980 öncesinin sendikal ve siyasal eylemde deneyimli işçilerinin önemli bölümü işyerlerinin dışına çıkarılmıştır. Yerlerine, 1980'den sonra olağanüstü hızlanan iç göçle gelen ve büyük bir yedek işsizler ordusu oluşturan kırsal kökenli kesimden işçi alınmış, böylece 1960-1980 döneminde işyerlerinde gözlenen iş akışkanlığının azalması eğiliminin yerini tersine bir eğilim almıştır. Yeni gelenler çoğunlukla nitelsiz işçi olduklarından büyük bölümüyle mevsimlik işlere, inşaat işçiliğine, taşımacılık vb sektörlere kaymışlar ve Osmanlı döneminin bekâr uşaklarını andıran bir kesim oluşturmuşlardır. İşçi mahallelerindeki yaşam da hızla değişmiş, işçi hareketinin gerilemesine ve 1980 sonrası dönemin siyasal ortamına

bağlı olarak gecekondü mahalleleri ve işçi semtlerinde bu defa radikal sağ ve dinci güçler ağırlık kazanıp mahalleler üzerinde denetim kurmuşlar, 1980 öncesinin kişi, fikir ve eylemlerinin dağıtılıp unutulmasına önem

vermişlerdir. Ayrıca işçilerin ekonomik durumları, işkolları ve asıl sendikal haklarında çok ciddi bir gerileme olmuş; aradaki 10 yılda, bir önceki İstanbul işçi kuşağından oldukça kopuk bir işçi kuşağı ortaya çıkmıştır.

1993'ün son aylarında İstanbul'da 25 ve daha fazla işçi çalıştıran imalat sanayii işyerlerinde bütünü temsil edecek bir ör-nekleme seçilmiş 1.100 işçi üzerinde yapılan kapsamlı bir çalışma (DİSK-AR, Sanayi İşçisinin Kimliği Araştırması), 1994'e doğru İstanbul işçilerinin, görece kalifiye ve belli bir işe bağlı olan bir bölümünün profilini ortaya koymaktadır.

Araştırma sonuçlarına göre, bu işçilerin yarısı İstanbul'a 1980 sonrasında gelmiştir. Bu bulgu, İstanbul işçi kadrolarının 1980 sonrasında büyük ölçüde değiştiği varsayımını doğrulamaktadır. İstanbul'a 1970 öncesinde yerleşenler sadece yüzde 18 civarındır. İstanbul'a dışarıdan gelenlerin yalnız yüzde 14,3'ü İstanbul'a gelmeden önce de işçilik yapmakta, yüzde 48,6'ı daha önce işsiz olduğunu belirtmekte, yüzde 10,2'si de tarım kesiminden gelmektedir. İmalat sanayii gibi, görece daha deneyimli ve kalifiye işçi kullanan kesimdeki bu oranlar, inşaat, mevsimlik işçilik vb kalifikasyon gerektirmeyen işlerde çalışanlar da hesaba katılacak olursa, son 15 yılda genel olarak İstanbul'un, özel olarak da İstanbul işçi sınıfının geçirdiği yapısal değişmeyi ortaya koyar. 1980 sonrası gelen işçilerden yüzde 42,4'ü kente tek başlarına çalışmak üzere gelmişler, diğerleri ise aileleriyle birlikte göç etmişlerdir.

İmalat sanayiinde çalışan İstanbul doğumlu veya 1980 sonrasında kente gelmiş tüm işçilerin yüzde 30,5'i, genel göç eğilimine de uygun olarak Karadeniz Bölgesi'ndendir. Onları yüzde 17,5 ile İç Anadolu Bölgesi'nden gelenler ve yüzde 16,4 ile Doğu ve Güneydoğu'dan gelenler izlemektedir. Göç araştırmalarının sonuçlarıyla karşılaştırıldığında, özellikle 1985 sonrasında Doğu ve Güneydoğuluların ağırlığının arttığı, hattâ öne geçtiği söylenebilir (bak. göç). Bütün işçiler arasında, aslen İstanbullu olanlar yüzde 14 civarındadır.

Anket uygulanan gruptan elde edilen verilere göre, 30 yaşından genç olanlar tüm işçiler arasında yüzde 63'lük bir ağırlık oluşturmaktadırlar. Bu da, 1980 öncesi işçi kuşağından ciddi bir kopma olduğu ve 1980 sonrasında yeni bir işçi kuşağının geldiği varsayımını doğrulamaktadır.

İstanbul'a dışarıdan gelmiş olan işçilerin yüzde 68'i aşkın bölümü İstanbul'a iş bulup çalışmak için gelmiş; yüzde 23' lük bir bölüm ise ailesiyle birlikte göç e-dip işe girmiştir. İlgi çekici bir nokta işçilerin yüzde 86'ya yakın bir oranının, geldikten sonra hemen veya en geç 6 ay içinde iş bulduklarını söylemeleridir. 1980 sonrasında imalat sanayiinde istihdam talebi bir ölçüde artmış da olsa, yeni gelen-

lerin aslında yedek işsizler ordusu görevini yerine getirdikleri ve yukarıdaki kısaca değinilen nedenlerle tasfiye edilen 1980 öncesi eski kuşak işçilerin yerini aldıkları anlaşılmaktadır.

İşçilerin eğitim durumları incelendiğinde yüzde 56'sının ilkokul mezunu olduğu; yüzde 22,4'ünün ortaokulu, yüzde 17,5'inin liseyi bitirdiği; yüzde 2,8'lik hiç eğitim görmemiş bir kitleye karşılık yüzde 1,4'lük bir yükseköğrenimli işçi kesimi olduğu anlaşıyor. Lise ve yüksekokul mezunlarının yüzde 19'a varan oranları genç kuşaklarda bir işçileşme olgusunu haber verirken, neredeyse yüzde 60'a varan hiç eğitilmemiş ve ilkokul mezunu oranı, yeni kuşak sanayi işçilerinin de önemli bölümlerinin meslek eğitiminden geçmediğini ortaya koyuyor.

İşçilerin işe ilk başladıklarında çalıştıkları sektörler öncelikle dokuma ve deri sektörü (yüzde 33) ve metal sektörüdür (yüzde 28,5). 1980 öncesi işçilerin yeni kuşak işçilerle en fazla bu sanayi dallarında öncelikle yer değiştirdiği anlaşıyor. Yine yüzde 9'u aşan bir bölüm de otel, lokanta, kahvehane gibi İstanbul'un her zaman geniş istihdam olanakları sunan bir sektöründe iş bulmuştur.

Yine aynı araştırmanın verilerine göre 1990'lar İstanbul'unda imalat sanayi işçilerinin yüzde 12,3'ü sigortasızdır. Yüzde 74,4'ünün çalıştığı işyerinde sendika yoktur. İmalat sanayiinde çalışan işçilerin sadece yüzde 22,5'i sendikalıdır. Bu işçilerin yüzde 11,2'si çalışma yaşamlarında herhangi bir greve katılmış, yüzde 88,5'i hiç grev yaşamamıştır. Bu son bulgular da günümüz İstanbul işçisinin 1980 öncesinden ne kadar farklı olduğunu göstermektedir.

1994'e gelindiğinde İstanbul işçilerinin siyasal eğilimleri ve genel dünya görüşleri de aynı durumun bir başka yansımasıdır. Yüzde 29'a yaklaşan bir oran siyasal e-ğilimleriyle ilgili hiçbir açıklama yapmamış ya da kararsızlık belirtmiştir. Yüzde 49,5'lik bir bölüm merkez sağ, aşırı sağ ve dinci siyasal partileri, yüzde 21,2'lik bir bölüm Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP), Demokratik Sol Parti (DSP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) gibi sosyal demokrat sayılan partileri, sadece yüzde 0,5'lik bir bölüm sosyalist partileri tercih etmektedir, işçilerin yüzde 53'ünden fazlası son 10 yılda Türkiye'nin geliştiği, ilerleme kaydettiği kanısındadır. Öte yandan, yüzde 66,2'si kadınların ekonomik hayata girmeleri ve çalışmalarından yanadır. Yüzde 31,2'si serbest piyasanın bolluk içinde kalkınma yaratacağı görüşündedir; yüzde 66,7'si ise devlet denetiminin de zorunlu olduğunu savunmaktadır..

İşçilerin ağırlıklı bölümü (yüzde 54,8) memleketlerindeki topraklarıyla ilişkilerini kesmemişlerdir. Yüzde 79,4'ünün memleketlerinde hâlâ kalabilecekleri bir evleri veya çok yakın aile bağları vardır. Şu anda İstanbul'da oturduğu evin sahibi o-lanlar tüm kitlenin yarısına yakındır. Kendi cevaplarına göre sadece yüzde 12,9'u gecekonduda oturuyorsa da, müstakil evde oturanlarla kiracı olanların bir bölümü-

nün de aslında gecekondı mahallelerinde yaşadıkları varsayılabilir (1987'de İstanbul'da çeşidi gecekondı bölgelerinde 2.000 haneyi kapsayan Devlet Planlama Teşkilatı Sosyal Planlama Dairesi'nin araştırmasına göre, gecekondularda yaşayanların yüzde 56'sı işçidir).

İstanbul imalat sanayii işçilerinin yüzde 75'inin aylık harcamaları (buradan hareketle de gelirleri) 5.000.000'un altında, sadece yüzde 12,5'inin geliri 6.000.000'un üstündedir. Yüzde 35,4'ünün geliri ise 1-3.000.000 lira arasındadır. Yaşam düzeyi hakkında fikir edinebilmek için evlerinde bulunan eşyalara bakıldığında, yüzde 93' ünün buzdolabının, yüzde 85'inin renkli TV'sinin, yüzde 84,1'inin teypinin, yüzde 58'inin elektrik süpürgesinin, yüzde 86'sı'nın çamaşır makinesinin olduğu; otomobili olanların da yüzde 10,3'e vardığı görülmektedir. İmalat sanayiinde çalışan bu işçiler arasında teknik eleman vb düzeyinde ve 6.000.000 aylık gelirin üstünde yüzde 12,5'lik bir kesimin varlığı hatırlanırsa, bu sonuçlar beklenmedik değildir.

İstanbul işçilerinin sadece imalat sanayiinde çalışanlardan ibaret olmadığı; ulaşımdan istihraça, hizmet işçilerinden inşaatı kadar diğer kesimlerle birlikte 1990 sayımına göre toplamı kayıtlara geçmiş 1.500.000'i, aslında bundan çok yüksek bir rakamı bulan bir işçi kitlesinin varlığı hesaba katılınca ve bu kesimler arasında, İstanbul'a 1980 sonrasında gelmiş, kalifiye olmayan, kırsal kesimlerden yeni kopmuş genç işçi nüfusun fazlalığı hatırlanınca, 1990'larda İstanbul'un işçi profilinin ve işçi yaşamının 1980 öncesinden farklı olduğu; bu farklılığın gelecekte yaşanacak ekonomik, toplumsal, siyasal çalkantı ve gelişmelere göre daha da artacağı anlaşılmaktadır.

-H- OYA BAYDAR

İŞLEMELER

Fetihten sonra İstanbul'a Anadolu ve çevresinden pek çok sanatçı gelmiş, şehirde yaşayan Hristiyan sanatçılarla İstanbul, el sanatları alanlarında da yeniden bir metropole dönüşmüştür. Bizans atölyelerinin üstüne kurulmaya başlanan ve yeniden o-luştırulan Osmanlı saray atölyeleri arasında işleme atölyelerinin ayrı bir yeri vardır.

Bilindiği gibi ipek, yün, keten, pamuk, metal vb iplikler kullanarak, çeşitli iğneler ve uygulama biçimleri aracılığıyla keçe, deri, dokuma vb üzerine yapılan bezemelere işleme denir. Osmanlı döneminde işlemler başlıca saray, çarşı ve ev olmak üzere üç merkezde üretilmiştir. Giderek bu

merkezlere ordu atölyeleri, tekkeler ve 19. yy'da Midhat Paşa tarafından kurulan Kız Sanat Okulu eklenerek üretim alanı genişletilmiştir.

Saray atölyeleri 16. yy'da Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda yer almaktaydı. Kont Wratislaw, *Anılar* isimli kitabında bu atölyelerden söz etmektedir. Diğer taraftan Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki 1526 tarihli *Ehl-i Hiref Defteri* hin 8. ve 9. sayfalarında "Cemaat-ı Zerduzan" (altın işleyi-cileri) başlığı altında yer alan Tebrizli Bül-

Istanbul manzaralı yastık.

TSM, envanter no: 31/1101 *H. Örcün Barişta*

bul, Beşaret Gürcü, Bosnalı Hemdem isimleri ve "Cemaatı Kazzazan" başlığı altında kayıtlı Bosnalı Mehmed, Pervane, Rus Yusuf, Kasım ve Arnavut Isa Bali bin İlyas isimleri imparatorluğun farklı bölgelerinden gelen ustaların saray atölyelerinde beraber çalıştığını belgelemektedir. 17. yy'da Evliya Çelebi, *Seyahatname* adlı eserinde kaftan ağası, çamaşır ağaları, mak-ramacıbaşı, seccadecibaşı, peşkir ağası gibi saray görevlilerine değinmektedir. Topkapı Sarayı'nda bulunan bir başka belgede hünkârın emriyle işlenmek üzere gönderilen yedi çarşafı kadın işlemecilerin yapmadıkları ve ince iş (kumiğnesi) ile süslenecek bu parçaların erkek ustalara verildiği belirtilmektedir. 17. yy'da A. Galland'ın övgü ile söz ettiği çadırlar, 18. yy' da Van Mour'un çizdiği albümdeki saray kostümleri, saray atölyelerinin bu daldaki becerisini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan 18. ve 19. yy'da Avrupa'da esen Türkeri modası rüzgârı İstanbul sarayının ününün yankılarıdır.

Usta ve sanatkârların üretimlerini sürdürdükleri çarşı devlet tarafından denetleniyordu. 1640 tarihli *Es'ar Defteri* bu konuda bilgi vermekte, çarşıdaki işlemlerin türü, işlemesi ve fiyatları vb gibi nitelik ve niceliklerini belgelemektedir, imparatorluğun en görkemli çarşısı Kapalıçarşı'dır. Buradaki esnaf ve işlemler konusunda Pardoe, Lacomte, Amicis gibi yazarlar geniş bilgi vermektedir, İstanbul'da yapılan işlemler dışında imparatorluğun çeşitli yerlerinden gelen işlemlerin de satıldığı Kapalıçarşı, bir tür sanat galerisi niteliğindeydi ve bölgeler arası iletişimin yanı sıra ev ve saray işlemleri arasında da taşıyıcı görevi yapıyordu. Bilindiği gibi sarayın kullanılmış giysileri Kapalıçarşı'da satılıyor ve bu çarşıdan da saraya eşya alınıyordu.

Kapalıçarşı mallarının bir grubu Bal-kanlar'da İstanbul'un adıyla tanınıyor, Avrupalı gezginler Kapalıçarşı'dan aldıkları eşyaları günlüklerine kaydediyor ve çoğu onları giyerek resimlerini yapıtıyordu, is-

lam dünyasında İstanbul işlemleri her yıl surre alayıyla Mekke'ye gönderilen işlemeli Kabe örtüleriyle sergileniyordu.

Evde yapılan işlemler, tekniklerinin yanı sıra konuları açısından da zenginlik arz ediyordu. Nitekim günümüze ulaşan bir grup örnek bezi, İstanbullu

hanımların teknik becerisinin yanısıra estetik yaklaşımları konusunda da bilgi vermektedir, istanbul'dan, saraydan imparatorluğun başka bölgelerine gelin olarak giden hanımlar çeyizleriyle İstanbul işlemelerini bu bölgelere ulaştırıyorlar ve çeyiz serme âdeti aracılığıyla sergiliyorlardı.

İstanbul'da yapılan işlemeleri tanıtması bakımından ordu da çok önemliydi. Çıkılan seferlerde askerlerin giyim kuşamının yanısıra mehter takımı kıyafetleri, çadır, sayeban ve zुकaklar büyük yankılar u-yandırıyordu. Bu arada orduda işlemeli çadırlar tamir ediliyor ve yepyeni konularda işlemler yapılıyor. Örneklersek bandıralar, haritalar, muharebe sahneleri, esaret hatıraları vb panoların yanısıra yazılı bezemeler, armalar, bitkisel bezemeler ve geometrik bezemelerle süslenmiş sancaklarla, özgün konular yansıtılıyor. Giyim kuşam türlerinde cepken, kaftan, yelek, şalvar, potur, setre-pantol gibi çeşitlenmelerin yanısıra taht saçakları, saltanat kayığı yastık ve koltukları, nihâliler-le yenilikler aktarılıyor.

Tekke ve kiliselerde dini amaçlı işlemler yapılıyor. Mevlevî örnekleri arasında sikkelerle bezenmiş işlemler; Rum Patrikhanesi ve Ermeni kilisesinin yanısıra Yahudi sinagoglarında ruhban sınıfı ve ritüeller için görkemli işlemler tasarlanıyor.

II. Mehmed'in (Fatih) ölümünden (1481) sonra sultan giysilerini bohçalayarak saklamak âdet olmuştu. Bu âdet sayesinde Topkapı Sarayı'nda derlenen sultan giysileri ve bu giysilerin bohçaları 16. yy'dan başlayarak Osmanlı saray işlemlerini kronolojik bir sistematikte inceleme olanağı vermektedir. Bu örneklerle eklenen hazineye kayıtlı taht örtüleri, tirkeşler, taban-

İŞLEMELER

296

297

İŞLEMELER

:«-ç^^ft>^w^SS;f \$fcî!*«•g^li^s»

ŞİB8^3s^^?ıSS'l%SSuB*:' İ^Kf^S^-fff: '&^

JföAöadsssESs t-Sİto i ,si!İ7îâi^feS^s9ls I .•ıj£WîMw«ĞBs2?'SMS^ S-,:.'Steı2*

ca kılıfları (kuburluk), nihâliler, cilbentler, hamaylılar, cüz keseleri vb eşyalar dışında çadır, zुकak ve sayebanlar ve şehzadelere ait minik kaftan, çizme vb kıyafetler çok zengin bir saray koleksiyonu oluşturmaktadır. Kuşkusuz Osmanlı döneminin en büyük koleksiyonu Topkapı Sarayı Müzesi, Askeri Müze, Dolmabahçe Sarayı, Sadberk Hanım Müzesi ile Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde birbirini tamamlayan örneklerle sergilenmektedir. Kısaca 5 yüzyılın bellibaşlı işleme örnekleri saray

başta olmak üzere şöyle özetlenebilir: 16. yy'dan günümüze ulaşan kaftan, merasim mendili, taht örtüleri, bohça, kavuk örtüsü, yatak örtüsü, küçük çocuk donu, tir-keş vb türler işlemelerin kaliteli keten, atlas kadife vb üzerine yüzeysel pesent, zer-duz işi (kordon tutturma), Slav iğnesi, he-sapiğnesi gibi tekniklerle ipek ve metal ipliklerle yapıldığını göstermektedir. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Şehzade Meh-med'e ait kumaşı yenilenmiş 13/738, 137 739 envanter no'lu kaftanların yaka, ön ve yırtmaç çevresine geçirilmiş zerdüz işi işlemler ve bant biçiminde bordürlerin ya-nısıra 2/790, 2/263 envanter no'lu taht örtülerini bezeyen metal plaka aplikeler ve kalın bükümlü metal iplikten yapılmış kordonlar saray atölyelerinin altın, gümüş iplik ve değerli taşlarla yaptığı işlemler konusunda bizleri aydınlatmaktadır.

Benzer bir durum 31/1485, 31/1484 envanter no'lu merasim mendilleri için de söz konusudur. Bunlar ipek ipliğin yanı-sıra çok ince çekilmiş altın ve gümüş iplikle Slav iğnesiyle çok kaliteli keten üzerine işlenmiştir. Şakayık, güllü ejder formuna dönüşmüş Çin bulutu, çintemani, rozet çiçeği gibi motiflerle bezenmiş merasim mendilleri arasında 31/1473 envanter no'lu Hürrem Sultan'a ait olan kabak

V. Mehmed'e (Reşad) ait saltanat kayığında işlemeli koltuk.

istanbul Deniz Müzesi, demirbaş no: 227

H. Örcün Barışta

çiçeği motifleriyle; Şehzade Mehmed'e ait 31/60 envanter no'lu parça kufi yazı bordürleriyle; 31/62 envanter no'lu mendil ise kuş ve kuzu gibi figürlerle ilgi çekmektedir.

Saray işlemlerinin nasıl yapıldığını belgeleyen bir örnek Şehzade Mehmed'e ait 31/1507 envanter no'lu bohçadır. Bu örnekte önce kalıpla basılmış motifler, dökülmüş ipliklerin altında görünmekte ve önce desenlenen parçaların sonra işleme atölyesinde işlendiğini ortaya koymaktadır, ilgi çeken başka bir örnek 13/514 envanter no'lu Şehzade Korkud'a ait sonradan yenilenmiş bir kaftanın astarıdır. Bu parça saray atölyelerinde terzilerin diktiği giysilerin sonra işlemeciler tarafından süslendiğini göstermektedir. Aplike tekniği

ile süslenmiş bu astarın yanı-sıra applike ile süslenmiş bir başka kaftan, atlas üzerine çintemani ve lale motifleriyle bezenmiştir. Giysiler arasında 31/1482 envanter no'lu çocuk donu, veliahtlara gösterilen özenin göstergesidir. Nar, elma gibi bitMerle bezenmiş kavuk örtüleri (envanter no: 31/ 41, 31/1502) ve kiraz, çintemani, rozet çiçekleri ile bezenmiş kaşbastılar (envanter no: 31/1478, 31/1503) ünik örneklerdir. Antinatüralist biçimlendirmeler ve kırmızı mavi ana renkler söz konusu yüzyıl için tipiktir.

17. yy'dan kalan merasim mendilleri geometrik bezemelerin de seçildiği, vazoda çiçek motifleriyle süslü 31/66 envanter no'lu kavuk örtüsü ile servi motifleriyle süslü 31/67 envanter no'lu kavuk örtüsü yeni konuların devreye girdiğini göstermektedir. Kavuk örtüleri arasında 31/68, 31/69 envanter no'lu örnekler çok ince, kaliteli ketenlerin kumiğnesiyle işlenmiş olduğuna, dolayısıyla ince iş olarak isimlendirilen tekniğin beğeni kazandığına işaret etmektedir. Benzer bir durum 2/762, 2/763 envanter no'lu taht örtüleri için de söz konusudur. Bu parçalarda açık yeşil seraser dokuma üzerine incilerle yapılmış işlemelerin yanısıra zümrüt ve altın plakalarla oluşturulmuş servi motifleri dikkati çekmektedir. Seraserle yapılmış aplike motiflerle süslü bir başka örnek 31/541 envanter no'lu II. Süleyman'a (hd 1687-1691) ait kaftandır. Şüphesiz en seçkin örnek bugün Askeri Müze'deki Çd.1 envanter no'lu 17. yy'ın sonuna ait olabilecek çadırdır. Çiçek desenli seraser parçalarıyla, aplike tekniği ile bezenmiş eserde hurma ağacı motifi yeni bir konu olarak ilgi çekmektedir. Yer yer altın ve gümüş ipliğin verdiği reflelerle ihtişamı artan çadır, işlemelerinin yanısıra

1808-1809

tarihli II.

Mahmud

sayebamndan

istanbul

manzaraları.

Harbiye Askeri

Müzesi, envanter

no: Çd.5

H. Örcün Barışta

kullanılan deri parçalarıyla da önemlidir. Yüzyılın tipik bir özelliği, simli iplik türlerine artan ilgidir. Bu konuda fark edilen bir örnek Advaye Sultan'a ait bir kavuk örtüsüdür. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 31/1649 envanter no'lu parça kalın ipek iplik yanısıra sarı sim iplikle yapılmış pesent, sarma iğneleri ve koyu mavi, pembe ve bej tonlu renklendirilmiş motifleriyle 16. yy'ın tipik tonlamasız yapılmış domates kırmızısı, mavi ya da rubi, indigo mavi ana renklerinden farklılık arz etmekte ve 17. yy için güzel bir örnek oluşturmaktadır. Bu arada bir grup kalın ipek iplikle sarma çeşitlemesi ile bezenmiş merasim kalkanı 16. yy geleneğini sürdürmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde ve Askeri Müze'de metal bir göbek çevresine sıralanmış söğüt dallarının üzeri çeşitli motiflerle bezenerek tasarlanmış örnekler vardır. İlgi çeken diğer iğneler hesap, pesent ve sarmadır.

Önceki yüzyıllara kıyasla daha çok sayıda iğne ile bezenmiş ve daha gerçekçi bir üslupla oluşturulmuş motiflerle tonla-malı renklerle tasarlanmış işlemlere sahip olduğumuz 18. yy işlemlerinden Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki örnekler arasında küçük çocuk kaftanları ilgi çekmektedir. 13/804 envanter no'lu Fatma Sultan'a ait örnek ve 13/2070, 13/2067 envanter no'lu örnekler gerek işlemleri, gerek mavi, pembe, sarı ve amatist moru renklerin tonlarıyla oluşturulmuş natüralist çiçek motifleriyle klasik dönem işlemlerinden ayrılmaktadır. Çocuğa gösterilen ilginin göstergesi olan bu parçaların yanısıra 2/ 690 envanter no'lu beşik örtüsü, has incilerle oluşturulmuş çiçekleriyle; 2/1882 envanter no'lu bohça ise yer yer zümrütle renklendirilmiş, has incilerle işlenmiş çiçekleriyle fark edilmektedir. Birincisi yavruağzı, ikincisi rubi rengi atlas üzerine işlenmiş bu parçalar, sarayda işlemecilerle kuyumcuların beraber çalışmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Yüzyılın tipik erkek giysileri tıraş önlükleridir. Çok örneği bulunan bu parçalar polikrom renklerle oluşturulmuş bitkisel bezemelerle çeşitlemeler arz etmektedir. Teknik a-çıdan beşi aşan iğneyle bezenmiş işlemlerde gözden kaçmayan yenilik tığla yapılmış süslemelerdir. Deniz Müzesi'nde bulunan 2791 envanter no'lu kalyoncu çavuşu cepkeni tığ işi simle yapılmış süslemeleriyle ünik bir örnektir. Askeri Müze' de bulunan bazı çadırların pencere oyuklarında şeritler örülerek oluşturulmuş pencere şebekeleri dikkati çekmektedir. Konu açısından ilgi çeken bir özellik, okunabilir nitelikteki yazı şeritlerinin işlemlerde yaygınlaşmasıdır. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 31/177 envanter no'lu mendil, altın gümüş iplikle yapılan tütün yaprağı motiflerinin yanısıra "Konmasın toz... Cihan durdukça..." şeklinde başlayan beyit-leriyle fark edilmektedir. I. Mahmud'a (hd 1730-1754) ait bu mendil dışında III. Se-lim'in (hd 1789-1807) Konya Mevlânâ . Dergâhı'na armağan olarak yaptırdığı pu-şide (lahit örtüsü) dua şeritleriyle hat sanatının şaheseridir. Hem fonetik hem plas-

istanbul manzaralı *maktama*.

istanbul manzaralı *maktama*. Yapı ve Kredi Bankası Koleksiyonu, enva

tik sanatlar açısından değerli bu puşide, monokrom işlemlere de güzel bir örnektir.

Bu yüzyılda monokrom işlemlerin giysi türlerinde de yaygınlaştığı görülmektedir. Van Mour Albümü bu konuda zengin çeşitlemeler içermektedir. Yüzyılın malzeme açısından getirdiği en büyük yenilik altın yaldızla boyanmış deridir. Askeri Müze'deki Çd. 13 envanter no'lu çadır, applike parçalarıyla bu konuda tanıktır. 19. yy saray, ev, çarşı, ordu ve tekkede yapılmış işlemleriyle son derece zengindir. Saray örnekleri arasında kuyumcu ve işlemecilerin bir arada çalışarak yaptıkları inci, elmas taşlarla süslü nihâliler, cüz keseleri, cilbentler, kısa ceketler, bohçalar, seccadeler sayıca çoktur. Genellikle küçük

boyutlu güller, krizantem ve zambak gibi bitkisel bezemelerle süslü bu parçalar arasında maşallah ibaresi ile süslü 2/269 envanter no'lu cüz kesesi ve kuş figürü ile süslü 2/268 envanter no'lu cüz kesesi ilgi çekmektedir. Topkapı Sarayı Hazinesi'ne kayıtlı bu parçalar dışında paşalara ve Abdülmecid (hd 1839-1861), V. Murad (hd 1876) gibi hükümlara ait Batılı tarzı üniformalar ve yeni kıyafetlerle gelişen taht saçakları (2/2826) ve çocuk kaftanlarının yanısıra çocuk tiyatrosu kıyafetleri, dramatik sanatlar açısından değerli belgelerdir. Yüzyılın beğeni kazanmış bir konusu portrelerdir. IV. Mustafa (hd 1807-1808), II. Mahmud (hd 1808-1839), Abdülmecid ve II. Abdülhamid (hd 1876-1909) portreleri işli bir grup yastık ve panonun yanısıra Mısır Kahire Müzesi'ndeki bohça, resim sanatına yaklaşım gösteren ürünlerdir. Benzer bir durum bir grup İstanbul manzarası ile süslü çadır saçağı, eteği, yastık, makrama ve havlu için de söz konusudur. II. Mahmud'un Askeri Müze'deki 1809 tarihini taşıyan kitabe-

li sayebanı (envanter no: 26380), aynı müzedeki 26413 envanter no'lu çadır saçağı, Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 29/4, 29/ 28 envanter no'lu çadırlar ve Kahire Ma-nial Müzesi'nde bulunan bir örtü, istanbul manzaralan açısından çok zengin panoramalar sergilemektedir. Topkapı Sarayı Müzesi 1101-1100 envanter no'lu havluda İstanbul manzaralarını konu alan motifler vardır. Güzel bir makrama örneği Boğaz manzarasıyla, Yapı ve Kredi Bankası Ko-leksiyonu'nda bulunan, 1/400 envanter no' lu makramadır. Bir başka örneğe Londra Victoria ve Albert Müzesi'ndeki II. Mahmud sayebanındaki kuyu tasvirlerine benzeyen motifle bezenmiş 460-1950 envanter no'lu uçkurdur. Dikkati çeken bir konu müzik aletleridir. Ünik bir eser Askeri Müze'deki 23721 envanter no'lu, üzerinde gitar, harp vb tasvirleri bulunan yer ni-halisidir.

19. yy'ın yeni konulan arma, gemi, bandıralar, sikkeler, çeşmelerdir. Dolmabahçe Sarayı Müzesi, arma çeşitlemelerinden o-luşan bir koleksiyona sahiptir. Yelkenli tasvirleri arasında en güzel örnek Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 31/1846 envanter no'lu havludur. Denizle ilgili konular arasındaki ünik bir örnek Askeri Müze'de yer alan 1896'da 6. Alay 3. Tabur'un 1. Bölük personeli tarafından işlenen 838 envanter no'lu bandıraları tasvir eden panodur. Armalar ve yazı şeritleriyle bezenmiş bir grup sancak, ilgi çeken parçalardır. Bunlar arasında geometrik şekillerle bezenmiş 48 envanter no'lu örnek, farklılık arz etmektedir. Besmele, Fetih suresi vb yazılı bezemelerle süslü bu sancak, benzer ta-sanmlarla süslü Kabe örtülerini akla getirmektedir. Benzer bir durum lahit örtüleri için de söz konusudur. Kuran'dan ayetlerle bezenmiş lahit örtüleri arasında Mev-

İŞSİZLİK

İŞVEREN ÖRGÜTLERİ

li

Türkiye Elektrik Kurumu'nun işe alacağı 55 vasıfsız işçi kadrosuna başvuranlar.

Ender Erkek, 1984/Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

iş ve işçi Bulma Kurumu önünde yurtdışında iş bulma umuduyla bekleyenler,
1970'ler. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınlan*

lana Dergâhı'na II. Abdülhamid tarafından armağan edilen puşide, hat sanatı bakımından da önemlidir. Aynı yerdeki 638 envanter nolu puşide levhası, kabartma tasarlanmış sikke formuyla göz kamaştırmaktadır. Afyon Mevlevîhanesi'ndeki Abapuş Balı'nın puşide levhasını hatırlatan bu örnek, koyu yeşil üzerine sırma ile dival nakısı ile işlenmiştir. Abapuş'un puşide levhası kırmızı renklidir, benzer teknikle işlidir. Bu yüzyılın ev işlemelerine örnek olarak günümüze ulaşan örnek bezlerin yanısıra Londra Victoria ve Albert Müzesi'ndeki Bebekli Hasan Ağa'nın kızı Ayşe Hanım'ın adı geçen, fındık motifleriyle süslü parça, seçkin örneklerdir.

Kapalıçarşı, özellikle bindallı adı verilen atlas ya da kadife üzerine metal ipliklerle dival işiyle süslü gelin giysileriyle ünlüdür. Küçük, orta ve geniş beden olmak üzere üç bedenle yapılmış bu giysilerin kol, yaka ve beden kesimleri dışında kompozisyonları çeşitlemelere sahiptir. Başka giysi türleri ise şalvar ve işlikler ve üçeteklerdir. Kordon tutturma işi ile süslü şalvar işlik takımlarının dival işiyle yapılmış o-lanları da vardır. Üçetekler arasında bir grup kordon tutturma ile bezenmiş ve giysinin çevresi kordondan yapılmış oyalarla süslü bir örnek bulunmaktadır. Bunlar arasında Osman Hamdi'nin eşine ait bir parça Sadberk Hanım Müzesi'ndedir. Bu müze aynı zamanda meyve tabağı motifleriyle bezenmiş peşkirler açısından da çok zengindir.

20. yy'ın ilk çeyreğinde saray örneklerinin büyük bir grubu V. Mehmed'e (Re-şad) (hd 1909-1918) aittir. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 13/731 envanter no'lu üniforma dışında Deniz Müzesi'ndeki saltanat kayığının dival işi işlenmiş koltuk yüzleri, orijinal örneklerdir. Askeri Müze'de-ki 807 envanter no'lu 1903-1904 tarihli imparatorluk haritası, yeni bir yaklaşımdır. Aynı müzedeki 1900 tarihli Dömeke Meydan Savaşı'nı konu alan 10095 envanter no'lu pano ise bir grup işlemede resmin etkisinin izlerini taşımaktadır. Benzer bir durum Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan Pakize imzalı pano için söz konusudur. Bu zaman diliminde Kapalıçarşı, özellikle İstanbul manzaraları işlenmiş dikdörtgen formlu yastıklarıyla ilgi çekmekte ve giyim kuşam örnekleriyle imparatorluğa hizmet vermektedir. Bu arada Galata semti giderek Avrupai tarzda giyim kuşam pazarlamaktadır. Beyaz renkli

dival nakışlı gelinlikler Pera terzilerinin ürünleridir. İlgi çeken bir işleme türü de fotoğraf çerçeveleridir. Giderek yayılan fotoğraf sanatının etkisiyle işlemeli fotoğraf çerçeveleri, İstanbul hatırası olarak imparatorluğa dağılmıştır. Benzer bir durum Mısır Çar-şısı'nda üretilen ve satılan işlemeli terlikler için de söz konusudur.

Cumhuriyet döneminde Kapalıçarşı, Mısır Çarşısı ve Beyoğlu bir süre geleneksel yolla işlevini sürdürmeye çaba harcamış, giderek gelişen teknoloji ve süratle değişen modanın etkisiyle makineleşme sürecine girmiştir. Günümüzde makineyle yapılmış kanaviçe, pesent, hesapişi, di-

val işi ve kordon tutturma iğnelerinin ya-msıra aplike ile süslü çeyiz eşyası, gelinlik, kına gecesi kıyafetleri ve özellikle sünnet takımlarıyla piyasada yepyeni bir konuma ulaşmıştır. 1864'te Midhat Paşa'nın açtığı ve Ahmed Vefik Paşa'nın geliştirdiği kız sanat okulları, ortaöğretimde meslek lisesi, yükseköğretimde mesleki eğitim fakülteleri ve mesleki yaygın eğitim fakültesi ile çağdaş boyutta süregelmektedir. Bu arada yaygın eğitim kurumlarından halk eğitim ve pratik kız sanat okullarında da işleme eğitimi verilmektedir.

Bibi. A. J. B. Wace, *Mediterranean and Near East Embroideries From The Collection of Mrs. Hook*, Londra, 1935; G. Palotay, "Torök Hag-yatek a Kakotaszegi Himzresben", *A. Napraj-zi Muzeum Ertesitoje*, S. 29 (1937); Melek Celal, *Türk İşlemeleri*, İst., 1939; K. Özel, *El Sanatları IV-Eski El İşlemeleri*, ist., 1945; G. Palotay, "Turkish Embroideries", *Ciba Revieu*, S. 102 (1954); N. Berker-Y. Durul, *Türk İşlemelerinden Örnekler*, ist., 1971; A. Sürür, *Türk İşleme Sanatı*, ist., 1976; G. Ramazanoğlu, *Turkish Embroidery*, New York, 1976; H. Tezcan-S. Delibaş, *Costumes, Embroideries and Other Textiles*, Tokyo, 1980; H. Ö. Barışta, *Osmanlı İmparatorluk Dönemi Türk İşlemelerinden Örnekler*, Ankara, 1981; ay, *Türk İşleme Sanatı Tarihi*, Ankara, 1984; ay, *Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler*, Ankara, 1984; P. Johnstone, *Turkish Embroidery*, Londra, 1985; R. Taylor, *Ottoman Embroidery* (Turkish Ministry of Cul-ture Publication/1432, Marston House, Mars-ton Magna, Yeovil) UK, 1993; M. Gönül, *Türk El İşleri Sanatı*, Ankara, ty; ay, *Turkish Embroideries XVt-XIX. Centuries*, ist., ty.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

İŞSİZLİK

Osmanlı döneminde, İstanbul'da 19. yy'ın ortalarına kadar geniş çaplı bir işsizlik olgusundan söz edilemez. Kentteki meslek ve iş örgütlenmesinin sıklığı, gediklerin varlığı, kente girişin denetlenmesi ve kısıtlanması, hangi işler için ne ölçüde bir is-

tihdama ihtiyaç olduğunun önceden saptanıp fazlasının kent kapılarında durdurulmaya çalışılması gibi önlemler işsizliğin İstanbul'da yaygınlaşmasını engellemiştir (bak. istihdam; işçiler).

17. ve özellikle 18. yy'larda dönem dönem İstanbul kapılarına yığılan; kapıları ve yasakları da aşarak kente dolan kalabalıklar olmuşsa da, çeşitli önlemlerle olayın önü alınmaya çalışılmış, bir işsizler ordusunun doğmaması için özel dikkat gösterilmiştir.

Kentin önemli sayıda işsizle karşılaşması 19. yy'ın ortaları, özellikle de 1858 sonrasındadır. İşin örgütlenmesine ve istihdamın denetlenmesine yönelik yapıların, örgütlerin çözülmesi ve yaşanmakta olan toplumsal kargaşa, İstanbul'a işsizlerin yığılmasına yol açmıştır. Kentin çeşitli yerlerinde kurulan ve yer yer günümüzde de gözlenen "amele pazarları", yani kentin belli semt ve meydanlarında hamallık, inşaat işçiliği, ırgatlık vb işler için kendilerine teklif gelmesini bekleyenlerin bulunduğu yerler, 19. yy'ın sonlarında çoğalmış olmalıdır.

I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul işçilerinin önemli bölümü cepheye sürüldüğünde yerleri kadın ve çocuk işçilerle doldurulmuş, Cumhuriyet kurulduğu sıralarda da toplumsal bir sorun yaratacak bir işsizlikle karşılaşmamıştır. 1927-1928'de İstanbul'da bazı özel ve devlet işyerlerinin modernleştirilmesi sırasında çok sayıda işçinin işsiz kaldığı gazete haberlerine yansımıştır. Yine 1927-1928'de İstanbul'da önemli sayıda iflas olayı vardır. 1928'de 400 iflas ve 1.000 kadar işyeri tatili olmuş; bu durum da belli sayıda işçinin işsiz kalmasına yol açmıştır. 1929-1933 arasında yaşanan dünya ekonomik bunalımının etkileri Türkiye'de de duyulmuş, bu etkiler en fazla İstanbul'da bulunan sanayiye ve iş-

yerlerini etkilemiş, 1930'larda özellikle tekstil alanında önemli bir işsizlik olgusu ortaya çıkmıştır. 1933'te işçiler arasında yapılan siyasal ajitasyon faaliyetinin ana temalarından biri de işsizlikle mücadeledir.

II. Dünya Savaşı yıllarında savaşa girmeden yaşanan savaş ekonomisi, bir süre için ekonomiyi güçlendirmiş, bazı sanayi dallarının gelişmesini olumlu etkilemiş, bunda savaş yılları boyunca işçilerin düşük ücretle ve ağır koşullarda çalıştırılmalarının büyük payı olmuş, ancak bu durum işsizliği de önlemiştir. Savaş sonrasında İstanbul'da 1950'lerde, özellikle dokumacılık, iplik vb tekstil alanında yayılan kriz, beraberinde işsizlik getirmiştir. Gerek tekstil ürünleri ithalinin, gerekse genel ekonomik krizin yarattığı darboğaz İstanbul'da pek çok küçük atölye ve işletmenin kapanmasına, burada çalışanların işsiz kalmasına neden olmuştur. 1949-1950'lerde mevcut sendikaların bir bölümünün başlıca uğraşı -sonuçsuz da kalsa-işsizliği önlemek ve hükümeti uyarmak i-çin mitingler yapılmasına çalışmak, işsizlikten şikâyet etmektir. 1949 sonu 1950 başlarında, o dönemlerde İstanbul imalat sanayiinin en önemli kollarından olan tekstilde baş gösteren kriz sonucunda, işçilerin ücretleri de düşürülmüş ve işçiler işsizlikle tehdit edilmiştir.

İşsizlik tekstil dalıyla sınırlı kalmamış, çivi, civata vb imalatına, yani metal işkoluna da atlamış, bu işkolunda da ücretlerin düşürüldüğü görülmüştür. Aynı

dönemde Anadolu'da tarım kesiminde yaşanan ürün kıtlığı ve tarımsal yapı değişimleri kırsal kesimden binlerce kişinin İstanbul'a akmasına yol açmış, 1950 başlarında kentte ciddi bir yedek işsizler ordusu oluşmuştur.

1950'de İstanbul'da İş ve İşçi Bulma Kurumu'na kayıtlı, yani resmi olarak 15.405 işsiz vardır. Bu sayı 1951'de 22.773'e, 1952' de 33.500'e varmıştır. Gerçek işsiz sayısının bunun çok üstünde olduğu, 1951'de çalışma bakanının tüm Türkiye çapında 1.000.000'u aşkın işsiz olduğunu kabul-

lenmek zorunda kalmasından da bellidir. İşsizliğin en ağır biçimde yaşandığı İstanbul sanayi işçileri arasında, bu durumun yan sonucu da, işte kalanların yedek işsizler ordusu rekabeti yüzünden gerek ücret gerekse iş koşulları açısından aşırı sömürülmeleri olmuştur.

1957-1958'de İstanbul'da yeni bir işsizlik dalgası yaşandı. Sadece lastik işkolunda irili ufaklı 160 işyeri işi tatil etti. 8.000 işçi işsiz kaldı. Cam işkolunda 16 işyeri kapandı, 1.000'e yakın işçi kapı dışarı edildi. 1959'da, lastik işkolunda başlayan işsizlik, bütün işkollarına yayılma istidadı gösterdi. İşçiler mal stoklarının birikmesi, işletme sermayesi veya kredi noksanı, piyasadaki bunalım nedenleriyle işten çıkarılıyorlardı. 1959 sonlarında İstanbul İş ve İşçi Bulma Kurumu'nda, her işkolundaki çoğunluk sendikasının davet edildiği, gündemi işsizlik olan bir toplantı yapıldı. 1958 başında, İstanbul'da resmi işsiz sayısı 40.000'i aşıyordu. Öte yandan ülkenin çeşitli yörelerinden İstanbul'a göç aynı dönemde olağanüstü hızlanmıştı. 1958'de, kentin 850.000 civarında olan nüfusunun, yaz aylarında mevsimlik işçi olarak gelenlerle 2.000.000'a yaklaştığı tahmin ediliyordu. Bunlar düşük ücretlerle gününbirlik işlerde, büyük çoğunluğuyla inşaat ve yol işlerinde çalışıyorlardı. Asıl işsizlik ise imalat sanayiinin bazı dallarında, sanayi işçileri arasındaydı.

1960 askeri müdahalesinden sonra İstanbul'da özellikle devlete ait işyerleri, kamu iktisadi kuruluşlarında siyasi nedenlerle işçi çıkarmalara rastlandı. Sendikacılar ve aktif işçiler, işten çıkartılanların başında geliyordu. Ancak bu durum, kentte bir işsizlik dalgası yaratabilecek boyutlara varmadı.

Dönem dönem değişik işkollarında işsizlik görülmekle birlikte 1960-1980 arasında İstanbul'da görülen işçi çıkarmaların önemli bölümü sendikal siyasal nedenlerle oldu. Bu dönemde canlanan ve giderek mücadeleciler bir nitelik kazanan işçi hareketi işverenlerin işyerlerindeki öncüler

işçileri bir yolunu bulup tasfiye etmesi sonucunu doğuruyor; zaman zaman işten çıkarılanlarla dayanışma için yapılan grevler, direnişler görülüyordu (bak. işçi hareketi; işçi örgütlenmesi; işçiler).

İstanbul'da İş ve İşçi Bulma Kurumu' na başvuranların (resmi işsizlerin) sayısı 1960'ta 48.448, 1963'te 40.369, 1965'te 33.267, 1967'de 46.320, 1970'te 67.096, 1974'te 67.574 olmuş, 1970'lerin sonlarında daha da yükselmiştir. 1976'dan itibaren yatırımların azalması, atıl kapasitede çalışma sorununun büyümesi 1980-1981'de işsizliğin doruk noktasına çıkmasına neden olmuştur. 1981'de Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) bir raporunda Türkiye'de 2.223.000 işsiz bulunduğu (tarımdaki gizli işsizler hariç) yer almakta, bunların 250.000'den fazlasının İstanbul'da olduğu hesaplanmaktadır. 1980 askeri müdahalesinden sonra işten çıkarmaların kolaylaştırılması, çalışma, sendika, grev vb yasalarının bu yolda değiştirilmesiyle, özellikle İstanbul'da işsizlik artmıştır. Sadece 1981' de İstanbul'da 60.000'den fazla işçinin işten çıkarıldığı hesaplanabilmektedir. 1985 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre İstanbul'da işsiz sayısı (faal nüfusa dahil olup da iş arayan açık işsizler) 141.000' dir. 1990'da bu sayı 170.000'i bulmaktadır.

İstanbul gibi belirli ve tanımlanmış bir işe bağlı olmadan çalışan akışkan bir işgücünün var olduğu, sayımlarda bile tespit edilemeyen bir mevsimlik ya da geçici işçi kitlesinin bulunduğu bir metropolde gerçek işsizlik rakamları resmi istatistiklerin çok üzerindedir.

Mayıs 1994'te Türkiye, Cumhuriyet'ten bu yana yaşanmamış boyutlarda bir ekonomik bunalıma girerken ve bir üretim bunalımının kapıda olduğu gözlenirken, 1994 Nisan-Mayıs aylarında, İstanbul'da sadece imalat sanayii ve işçi kesiminde değil tüm hizmet kesimleri ve ekonominin her alanında çalışanlar arasında işsizlik, bugüne kadar görülmemiş bir hıza ulaşmıştır. İki ay içinde İstanbul'da bir bölümü geçici (mecburi izin), bir bölümü ise kesin olmak üzere 40.000 kadar çalışanın üretim dışı kaldığı hesaplanmakta ve asıl büyük işsizliğin Temmuz 1994'ten itibaren yaşanacağı, bundan da en fazla imalat sanayii, ba-sın-yayın işkolu, özel hizmetler sektörünün etkileneceği hesaplanmaktadır.

İSTANBUL

İŞTİRAKÇİ HİLMİ

bak. HİLMİ (İştirakçi)

İŞVEREN ÖRGÜTLERİ

Sermaye kesiminin, çıkarlarını korumak, ekonominin çeşitli sektörlerinin yönlendirilmesinde etkili olmak, ortak görüş ve politika oluşturup bunu hükümet ve kamuoyuna yansıtmak, işçi sendikalarının karşısına muhatap ve alternatif güç çıkarabilmek için kurduğu odalar, dernekler, sendikalar, birlikler.

Türkiye büyük sermayesinin merkezi olan İstanbul, aynı zamanda sermaye (işveren) örgütlenmesinin de merkezidir. İlk

İTALYA ELÇİLİĞİ BİNASI

İTALYA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

önemli sermaye örgütleri İstanbul'da kurulduğu gibi, en güçlü ve etkili olanlar da burada faaliyet göstermektedir.

işveren örgütlerinin, başlıcaları odalar, işveren sendikaları, dernek ve birlikleridir. Günümüzde İstanbul'daki çeşidi işveren örgütlerinin büyük çoğunluğu 1950 sonrasında kurulmuş, 1960'tan sonra gelişmiş olmakla birlikte, kökleri Cumhuriyet öncesinde, 19. yy'ın son çeyreğinde-dir. İstanbul'daki sermaye çevrelerinin ilk bir araya gelişleri, Galata bankeilerinin(->) 1864'te birleşerek Galata Borsası'nı(->) kurmalarıyla olmuştur. Bu ilk birleşme, borsayı doğurmuş, ama kısa sürede bir işveren örgütlenmesine dönüşmemiştir. Odalar biçiminde ilk işveren örgütlenmelerinin ortaya çıkabilmesi için, İstanbul'da ticaretin ve iş hayatının kapitalizmde bir ölçüde yol alması gerekecektir. 1875 tarihli bir kararnameyle, Ticaret Nezareti'ne bağlı o-larak ticaret ve ziraat meclislerinin kurulması, bunların günümüzün ticaret odalarının görevini yerine getirmesi, özellikle de ticaret ve zahire borsalarının kurulmasına ve işlemesine nezaret etmeleri öngörülmüştür. 1882'de İstanbul'da Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası kurulmuş; önceleri Levantenlerin ve gayrimüslim ticaret burjuvazisinin ağırlıkta olduğu bu kuruluştaki, II. Meşrutiyet'ten sonra Müslüman işadamları da ağırlık kazanmaya başlamışlardır! 1922'de İstanbul'da, emperyalist güçlerle işbirliği yapmış olan, yabancı sermayenin uzantısı sermaye kesimlerine karşı bir tepki olarak ve yerli sermayenin örgütlenmesinde ilk adımı atabilmek için Milli Türk Ticaret Birliği kurulmuştur.

17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de yapılan ve Cumhuriyet Türkiye'sinin ekonomik yöreğini belirlemeyi amaçlayan İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar uyarınca, 22 Nisan 1925'te Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu çıkarılmış, ancak bu kanunun yetersiz kalması yüzünden 1943'te çıkarılan yeni Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu'na rağmen, sermaye kesiminin bağımsız örgütlenmesinin fiilen ortaya çıkıp güçlenmesi için 1950 ve asıl 1960 sonrasını beklemek gerekmiştir. İşveren örgütlerinin kurulup güçlenmesinin önkoşulu olan kapitalizmin görece gelişmesi, sınıf çelişkilerinin belirip keskinleşmesi, Türkiye'de ancak 1950-1960'lar sonrasında gerçekleşebilmiş; öte yandan bu türden örgütlerin kurulması için gerekli olan yasal düzenlemeler de ancak 1947'de yapılabilmıştır.

1946'da, sınıf esasına dayalı cemiyet kurmayı yasaklayan 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yapılmış ve bu hüküm kaldırılmış; Demokratik

Parti'nin (DP) iktidarı alacağı 1950 seçimlerinden iki ay önce de, savaş yılları içinde güçlenmiş cıltan sermaye kesiminin ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve daha liberal hükümleri içeren yeni bir Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Sanayi Odaları, Ticaret Borsaları ve Bunların Birliğı Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Bu yeni kanunun getirdiğı en önemli değışiklik, bundan böyle bu tür-

den işveren kuruluşlarının Ticaret Bakan-lığı'na bağılı olmaması, tüzel kişiliğıne sahip bağımsız meslek kuruluşları statüsünde olmasıdır. Ayrıca meslek odalarının birlik kurmalarına da, kanun olanak tanımıştır. Sanayiciler, uzun bir geçmişı olmakla birlikte yeni kanuna göre örgütlenen İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndan kısa sürede ayrılıp, sanayi kapitalizminin gelişmesinin de bir işareti olarak, 1952'de İstanbul Sanayi Odası'nı (İSO) kurmuşlardır. Kuruluşunda, İSO'nun o zamana kadar Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı olan ve ondan ayrılıp Sanayi Odası'na kaydolan 700 üyesi vardı. İSO İstanbul'daki en güçlü işveren örgütlerinden biri olarak 1962' de 2.000, 1970'lerde 5.000, 1980'de 6.000 ve 1990'larda 7.000'den fazla üyeye yükselmiş; Koç, Eczacıbaşı, Profilo, Dinçkök, Bezmenler, Bodur grupları zaman zaman odaya hâkim olmuşlar; İSO'da, büyük sermayenin çeşitli kesimleri arasında zaman zaman çıkar çatışmaları ve oda yönetimi için çekişmeler gözlenmiştir.

Sermaye kesiminin İstanbul'daki diğeri odaları Ticaret Odası(->) ve asıl adı İstanbul ve Marmara, Ege, Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri Deniz Ticaret Odası olan, 1982'de İstanbul'da kurulup faaliyet alanını daha sonra yaygınlaştıran Deniz Ticaret Odasıdır(->).

Merkezi örgütü Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) olan işveren sendikaları, İstanbul'da (ve bütün Türkiye'de) işçi sendikalarından da sonra, oldukça geç kurulmuştur. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'ndaki, sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağının kalkmasından ve Şubat 1947'de İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'un çıkmasından sonra, hızla işçi sendikaları kurulmaya başlarken sermaye kesimi işveren sendikaları kurmakta acele etmemiştir. O zamanlar işçi sınıfı karşısında sıkıntıda olmayan, istedikleri koşulları işçilere dayatabilen işverenler, 1949'da kurulan ve ciddi bir varlık gösteremeyen Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası dışında, diğeri işkollarında sendikalaşmaya girişmemişlerdir. Konu, işveren kesimi için 1950' lerin son yıllarında gündeme gelecek; 1958'de bir araya gelen Koç Grubu'ndan Demirdöküm ve Arçelik yöneticileri ile Profilo'dan Jak Kamhi ve diğeri işkolların-dan işverenler, o yılın sonunda Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası'nı (MESS) kuracaklardır. İşveren sendikalarının birbiri ardına kurulmaya başladıkları yıl 1961' dir. 1961'de İSO'nun da yardım ve desteğıyle İstanbul Tahta Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul Matbaacılık Sanayii İşverenleri

Sendikası, İstanbul Gıda Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul Cam Sanayii İşverenleri Sendikası ve 15 Ekim 1961'de de İstanbul İşveren Sendikaları Birliği(-0 kurulmuş; 1962'de sermayenin en güçlü kuruluşlarından TİSK oluşturulurken, İstanbul İşveren Sendikaları Birliği, konfederasyonun çekirdeğini meydana getirmiştir. İşveren Sendikaları Birliği'ni oluşturan İstanbul sermayesi kaynaklı ve

merkezli 14 işveren sendikası, 1962'de tüzüklerini değiştirerek Türkiye düzeyinde kuruluşlar haline gelmişler ve adlarının başına İstanbul yerine Türkiye'yi geçirerek TİSK'İ kurmuşlardır.

Sermaye kesiminin ekonomik amaçlı mesleki ve sınıfsal örgütleri sayılabilecek odalar ve sendikalar dışında, merkezi İstanbul'da bulunan büyük sermaye ve holdinglerin etkinliğini taşıyan Türk Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) başta olmak üzere, bir dizi dernek ve birlikleri vardır. Dernek fikri Koç Grubu'ndan çıkmış, Eczacıbaşı ve Tekfen gruplarından hemen destek bulmuş ve TÜSİAD, büyük sermayenin önde gelen adlarını içererek 1971' de İstanbul'da kurulmuştur. Büyük sermayenin en önemli ve etkili kuruluşu sayılabilecek TÜSİAD'm 1994'teki üye sayısı 337'dir ve bunların 283'ü İstanbul'dandır.

Türkiye ekonomisinin ve sermaye kesiminin 1980'ler sonrasında girdiği yeni güçlenme dönemi, 1986'da İstanbul'da Türkiye Genç İşadamları Derneği'nin (TÜGİAD) kurulmasına yol açmış; sermaye içindeki, çoğunluğu Refah Partisi (RP) ve diğer dinci siyasal eğilimlere yakın gruplar Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'ni (MÜSİAD) kurmuşlar; Mayıs 1994'te esas olarak orta sermaye gruplarını bünyesinde barındıran MÜSİAD'm üye sayısı 1.700'ü bulmuştur. Ayrıca, Genç Yöneticiler ve İşadamları Derneği (GYİAD), Rumeli Yönetici ve İşadamları Derneği (RUYİAD) merkezi İstanbul'da olan, sermaye içi gruplaşmaların yarattığı diğer işveren dernekleridir.

İşverenlerin, faaliyet gösterdikleri sektörün sorunları çerçevesinde kurdukları daha dar amaçlı dernekler arasında, her birine o sektördeki önde gelen sermaye gruplarının öncülük ettiği dernek ve birlikler vardır. Bunlar arasında bulunan Beyaz Ev Eşyaları Sanayicileri Derneği, Elektronik Cihazları İmalatçıları Derneği, Özel Sektör Demir-Çelik Üreticileri Derneği, Otomotiv Sanayicileri Derneği, İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası (dernek yapısında), Bitkisel Yağ Sanayicileri Derneği, Ayakkabı Sanayicileri Derneği, Dış Ticaret Derneği, Giyim Sanayicileri Derneği, Mühendisler Birliği, Uluslararası Nakliyeciler Derneği, Bankalar Birliği, merkezleri İstanbul'da bulunan ve üyelerinin çoğunluğu İstanbul'dan olan kuruluşlardır.

İşveren kesiminin bazı özel gelişme ve konulan izlemek, incelemek ve yönlendirmek için kurdukları "uzman" sayılabilecek örgütlenmeler arasında Avrupa Topluluğu AT konusunda İktisadi Kalkınma Vakfı (IKV), yabancı sermaye konusunda Yabancı Sermaye Koordinasyon Derneği

(YASED) sayılabilir. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu da (DEİK) 1986'da oluşturulmuş bu türden bir kuruluştur.

İSTANBUL

İTALYA ELÇİLİĞİ BİNASI

Maçka'yı Teşvikiye'ye bağlayan Maçka Caddesi üzerinde, Nişantaşı Kız Lisesi'nin kuzeyinde, Beşiktaş'a doğru eğimli geniş bir arazi içindedir. Günümüzde endüstri

meslek lisesi ve Anadolu teknik lisesi olarak kullanılmaktadır.

İstanbul doğumlu mimar Giulio Mon-geri tarafından yapılmıştır. Osmanlılarla ilk diplomatik ilişkileri kuran Venedik Cum-huriyeti'nden başka, Napoli, Floransa, Sicilya, Ceneviz, Sardunya gibi İtalyan cumhuriyetlerinin Pera'da değişik tarihlerde kullandıkları binalar ve elçilik konudan olmasına rağmen, italyan Birliği'nin sağlanmasından sonra, yeni ve güçlü İtalyan devletini temsil edebilecek nitelikte bir elçilik binaları yoktur. Venedik Sarayı, İtalya' nın kuzeyini işgal altında tutan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nün elindedir. Konsolosluk hizmetleri Meşrutiyet Cadde-si'ndeki Casa d'Italia binasında sürdürülmekte, elçilik konutu olarak Ayaspaşa'da Park Otel'in yerindeki köşk kullanılmaktadır. İtalya'nın talebi üzerine 1900'de Osmanlı bakanlar kurulunda, İstanbul'da İtalya devletine ait bir elçilik binasının bulunmadığı görüşülmüş, inşasına izin verilmesinin iki ülke arasındaki iyi ilişkileri daha da geliştireceği düşünülmüş, durum padişaha arz edilmiştir. Bunu takip eden yıllarda Maçka'da inşaata başlanmış, ancak araya I. Dünya Savaşı girmiş ve bunun sonucunda 1918'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden silinmesi üzerine Venedik Sarayı tekrar asıl sahipleri olan italyanlara geçmiştir. Bu gelişmeler üzerine elçilik, Venedik Sarayı'na taşınmış, Maçka'daki yapının inşaatı bırakılmıştır.

Yapı, Tekel Genel Müdürlüğü tarafından tütün deposu olarak kullanıldığı 1940' lı yılların sonunda, İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın girişimi ile konservatuvara tahsis edilmek üzere TBMM tarafından bedelsiz olarak İstanbul Belediyesi'ne verilmiştir. Böylece, belediyenin alım için tahsis ettiği 300.000 lira, yapının tamamlanmasına ayrılmıştır. Yarım kalmış iç mimarisi, 1950'li yılların başında mimar Mahmut Bilen tarafından dönemin sade üslubuna uygun olarak tamamlanmaya çalışılmış, bu sırada giriş değiştirilerek mermer kaplanmıştır. 1970'te tekrar elden geçirilen binanın giriş ve 1. kadarına, kat yüksekliğinden yararlanarak iki ara kat ilave edilmiştir. 1984'te Bayındırlık Bakanlığı Yapı İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yapının yeniden düzenlenmesi ve ek binalar yapılması için mimari proje yarışması yapılmış, finansman sorunlarından dolayı uygulanmaya konulmamıştır.

Arka (doğu) cephesi köşelerinde 7,5x 7,5 m'lik alanların dışarıda bırakıldığı 54x 29

m ölçülerinde bir tabana oturan, caddeye paralel kuzey-güney doğrultusunda konumlanmış, kagir bir yapıdır. Günümüzde, bodrum ve ilave edilmiş ara kadarla birlikte altı kadıdır. Denize bakan doğu cephesi köşeleri üzerinde, kule şeklinde, priz-matik kütleli iki çatı mekânı vardır. Plan şeması, zemin katta, batı cephesi aksında yer alan giriş holünden beş basamak çıkılarak ulaşılan merkezi bir hole açılan salonlardan meydana gelmektedir. Kuzey cephesinde bulunan ana merdivenlerle

ulaşılan üst kat planlan da benzer bir şemaya göre çözümlenmiştir.

Ancak, yapının asıl özelliği, tamamlanmamış ve değişikliklere uğramış iç düzenlemesi değil, anıtsal monoblok kütle ve özenle ele alınmış cephe düzenlemeleridir. Dış mimariye büyük önem veren ve Sa-nayi-i Nefise Mektebi Âlisinde mimari proje hocalığı yaparken öğrencilere, "önce cepheleri görelim" diyen Mongeri için, birçok İtalyan asıllı mimarın eseri bulunan İstanbul'da, İtalyan Elçiliği binası şüphesiz heyecan verici bir tasarım olmalıdır. Nitekim yapının cephe çizimlerini yaşamının son yıllarına kadar çalışma masasının karşısında tutmuştur. Günümüzde kayıp olan bu özgün çizimler tespit edilebilirse, mimarlar tarafından tartışılan bir konu olan ve alt katlarda yarım kaldığı düşünülen cephe düzenlemesinin nasıl tasarlandığına ışık tutulabilecektir. Tütün deposu olarak kullanıldığı yıllarda, yapıda bir araştırma yapan Prof. Maruf Önal, inşaat sırasında muhtemelen şantiye ofisi olarak kullanılan çatı katının duvarında, beyaz zemin üzerine renkli yağlı tebeşirle 1/1 ölçeğinde Mongeri tarafından etkileyici bir teknikte çizilmiş ve ölçülendirilmiş olan yapı cephesindeki konsolların detay çizimlerini tespit etmiş, belgesel değer taşıyan bu resimlerin koruma altına alınması için İtalyan Elçiliği de dahil olmak üzere ilgilenebileceklerle başvurmuş, ancak bir sonuç alamamıştır.

30 m yüksekliğindeki cephelerle büyük boyutlu konsol sırasının taşıdığı kat silmesi yapıyı kararlı bir biçimde ikiye ayırmaktadır, bu silmenin altında kalan ve tamamlanmamış olduğu düşünülen taş kaplanmış cephe bölümünde zemin katta dikdörtgen, 1. katta kare biçiminde pencereler yer alır. 3. ve 4. kat cephesi iki kat yüksekliğinde ve profilli tabanlara oturan Korint başlıklı pilastrlarla sınırlanmış dikdörtgen panolar içinde düzenlenmiştir. Bu şekilde yedi modüle ayrılan giriş cephesinde 3-kat pencereleri, yine Korint başlıklı kolonlarla taşıtılan ve aynalarında madalyonlar bulunan yuvarlak kemerli üçlü gruplar şeklindedir. Bu pencere düzenini iki yanında tutan aynı biçimdeki pilastrlara oturan profilli bir hatıl ve bununda üzerinde, 4. kat seviyesindeki içinde daire formunda bir pencere olan büyük ölçülerdeki yuvarlak bir kemer düzenlemeyi tamamlar. Ortadaki beş modülde tekrarlanan ve cephe mimarisinin önemli vurgusu olan Rönesans üslubundaki bu sistemin üzerinde büyük boyutlarda armalar

yer alır. Her iki taraftaki son modüllerde ise, 4. kat seviyesinde ikili pencereler vardır. Profilli bir kat silmesi ile ayrılan 5. kat, cephe düzenlemesi bütününde, ikili gir-land sırası ve yatay dikdörtgen pencereleri olan bir friz etkisi vermektedir. Cephe, dekoratif konsollarla desteklenen geniş bir silme ile tamamlanmıştır.

İstanbul ve İstanbul hayranı mimar Mongeri'nin Maçka İtalyan Elçiliği binası, monoblok kütle düzeni, boyutları ve Rönesans mimari üslubunun ağırlıkta olduğu cephe düzenlemesi ile imparatorluğun

son yıllarında İstanbul mimarisinin en görkemli örneklerindendir.

Bibi. T. Bertele, // *Palazzo Degli Ambasci-atori Di Venezia A Constantionopoli e Le Sue AnticheMemorie*, 1932, Bologna, s. 389; *Cumhuriyet Devrinde İstanbul*, 1949, İst., s. 158; B. Unsal, "Mimarlığımız 1923-1950", *Mimarlık*, S. 2 (1973), s. 34-35; F. Irez-H. Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleleri*, 1992, ist., s. 66; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 335-352.

CENGİZ CAN

İTALYA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

Tarabya'da deniz kıyısındadır.

Yapı, İtalya Dışişleri Bakanlığının siparişi ile tanınmış İtalyan mimar Raimondo D'Aronco(->) tarafından tasarlanıp Ağustos 1905-Aralık 1906 tarihleri arasında inşa edilmiştir. Udine (İtalya) Kent Müzesinde bulunan D'Aronco Arşivi'nde bu tasarımı belgeleyen bir kısmı imzalı ve tarihli 114 özgün çizim ve dört sayfalık bir rapor bulunmaktadır.

Yapı, elçiliğin eski binasının yerine inşa edilmiştir. Eski bina yıkılmış, yalnızca birinci terasın altında bulunan mutfak, kömür deposu ve servis yapıları korunmuştur. Udine Arşivindeki çizimlerden eski binanın yeni binaya oranla hayli küçük, 3 katlı, çok sade ve neoklasik üslupta bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni bina, yaklaşık 27x20 m boyutunda dikdörtgen bir zemin üzerinde 4 katlı yüksek bir binadır. Ana çizgileriyle uzun kenarı yönündeki eksene göre simetrik bir planı vardır. Simetri eksenini üzerinde orta kısımda birer orta hol ve çift kollu geniş merdivenler yer almaktadır. Merdiven holü, kuzey cephesinde 3 m kadar dışarı çıkarılarak simetrik kurgu vurgulanmıştır. Zemin kat planı ayrıca giriş eksenine göre de simetrik olarak düzenlenmiştir. Ne var ki plan düzeyinde hassas bir ölçülen-dirmeyle bütünlenen bu simetrik kurgu, 3. katta büyük merdivenin son bulması ve kuzey cephesinin (4 katlı diğer cephelere karşı) 3 kat olarak bitirilmesiyle kitlede a-simetrik bir kompozisyona dönüşmektedir. Bu asimetri, 3- katın güney cephesindeki çıkma ve balkon ile onların üzerini örten geniş bir saçakla bir kez daha vurgulanmıştır. Böylece plandaki simetri ile kitle ve cephelerdeki

asimetri arasında bir gerilim doğmaktadır. D'Aronco'ya özgü bir tavır olarak yorumlanabilecek bu gerilim ve bunun dışa vuran biçimi, klasik ve klasik dışı kavramların, D'Aronco'nun mimari dilinde üslup yaratıcı bir öznellik bir araya gelişinin tipik bir örneği sayılmalıdır. Yaratıcı öznellik, kitlede olduğu kadar cephe düzenlemelerinde, özellikle de doğu ve güney cephelerinin tasarımında görülmektedir.

Boğaz'a açılan doğu cephesinin, giriş ve iki yan aks içinde simetrik bir kurgusu vardır. Derzleri profilli taşlardan örülmüş yarım daire kemerli ve yüksek kilit taşı üstünde bir Medusa başı taşıyan giriş kapısı, eksenini belirler.

Pencerelerin 2/3/2 düzenindeki yerleş-

İTALYA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

302

303

İTALYAN HASTANESİ

tirimi ve son kattaki büyük kemerli balkonla simetrik düzen kurulur. Ancak, bu klasik kurgu, önce kitledeki asimetri ile dönüştürülür. Çatının kuzeyde 3. kat hizasına kadar inişi ve güneydeki saçağın doğu ucunun öne çıkışı son derece gerilimli bir denge tutturur. Ve sonra art nouveau bezemeler ve mimari öğelerin *mecazi* biçimleri klasik kurgunun önüne geçer.

Üst kat balkonunun büyük kemerinin üstünde iki yanına büyük girlandların asıldığı kraliyet arması ile üstünde bir büyük yıldız vardır. Saçağın altındaki alınlık tablası (timpan yüzeyi) üzerinde bu yıldızı merkez alan dairesel bir boşluk bırakılarak kalan yüzey, eğrisel ışınlar gibi dağılan çizgisel bir bezemeye doldurulmuştur. Böylece yıldızın aydınlığının ve parıltısının dağılışını simgeleyen göz alıcı bir bezeme yapılmıştır. Girlandların öteki ucu iki yandaki pilonlara asılmaktadır. Üstlerindeki elipslerden sonra üçlü sarkıtma motifi ile alt kata kadar inen pilonlar, aslında görsel olarak armayı taşıyıp taçlandırma işlevini görürler. Balkon korkuluğu serbestçe dağılan art nouveau kıvrım dallarla bezeli ve eğriseldir.

italya Elçiliği Yazlığı ve binanın tasarımcısı Raimondo D'Aronco'nun çizimi.

Fotoğraf Erkin Emiroğlu (üst), Afife Batur fotoğraf -koleksiyonu

Güney cephesi, yapının en karakteristik çizgilerine sahiptir. "Piano nobile" bu cephede bahçeye büyük bir terasla açılmaktadır. Terasın korkuluğu ve köşeyi tutan taş pilastr ile küresel biçimli büyük köşe taşı, binanın sınırını net olarak belirler. Ama üst katın çıkmaları ve hele bu çıkma ve balkonları örten geniş saçak, o dingin ve net çizginin gerisinde hem konut katım gizler, hem de o dinginliği dönüştürür. Saçağın

değişik büyüklükteki yanlamaları yatay çizgilerdeki dengeyi değiştirir ve gözü eğik yönelmelere çeker. Saçakların alt yüzleri D'Aronco'nun elipsleri, eşkenar dörtgenleri ve küçük karele-riyle bölümlenip kaplanmıştır.

Plana ve iç düzene gelince, simetri eksenini üzerinde yer alan giriş (antre) hacmi, büyük olmamasına karşın özenli bir tasarımla düzenlenmiştir. Zemin kat holüne açılan kapı ve pencereler, yalın geometrik biçimlerle, dikdörtgen ve eşkenar dörtgen kayıtlamalarla bölünmüştür. Kapının iki yanındaki toskan düzeninde kolonların gövdesi üzerine birer küçük dikdörtgen içinde kabartma semboller işlenmiştir. Sağdakinde kitap tutan "San Marco as-

lanı" ile Venedik, soldakinde Romus ve Romulus'u besleyen kurt ile Roma kent sembolleri bulunur. Almaşık dizili düz ve eğrisel dikdörtgen parçalardan oluşan tavanın ortasına art nouveau yazı karakterinde "Restituit A.D. MCMVT" olarak yapım tarihini veren bir levha konmuştur. Beşgen biçiminde düzenlenmiş dört basamakla zemin kat holüne geçilir.

Taş döşeli zemin kat holü, simetri eksenlerinin iki yanındaki birer çift kolonla sınırları işaret edilen bir iç avlu-taşlık o-larak betimlenebilir. Enine eksenin üzerinde, yarım daire biçimli bir niş içinde başı miğferli bir Minerva heykeli vardır. Nişin eğri kısımlarındaki kasetli düzenlenme, bütüne egemen olan geometrik çizgileme, üstte kilit taşının abartılmış biçimi ve heykelin aksiyal pozisyonu, açık bir klasik tasarıma işaret eder. Holün tavanının dikdörtgen çerçevelemesi, ortadaki kasetleri çevreleyen meandr şeridi, kornişlerdeki kesintisiz damlalık motifleri vb, D'Aronco' nün o yıllardaki "jugendstü" çizgisine hiç de yakın durmayan bir "empire" sadelik taşırlar. Bu yaklaşımın İtalyan resmi makamlarının isteklerini gözettiği düşünülebilir. Nitekim, büyük merdivenin konumu, biçimi, korkuluk motifleri, 1. kattaki salonun kapıları hep aynı yaklaşımı sergiler.

Yalnızca 1. katta kabul holünün ve salonların tavanlarında art nouveau biçimler ve motifler, örneğin çiçek şeritleri vardır. Şeritler, bekleme salonunda ahşap lataların arasına sıralar halinde dizilmiştir; yemek salonunda küçük kare motifleri e-ğilip bükülerek kuşatır; orta holde çapraz kareleme yapan çitaların içine dolanır ve klasik katılığı art nouveau'ya özgü bir incelikte yumuşatır.

Art nouveau biçimler, elçi özel konut bölümü olan 3. katta daha belirgin biçimde kullanılmıştır. 4. katın çepeçevre bir galeri olarak açıldığı bu katta daha devingen bir mekânsal izlenim alınmakta ve R. D'Aronco'nun âdeta markası olan eşkenar dörtgenler, sıklıkla kullanılmaktadır.

4. kata çıkan merdiven yan tarafa, salonun doğu kenarına alınmıştır. Yalnız bu konumu ile değil dönerek açılan basamakları ve asimetric korkuluğu ile art nouveau esprisine yakındır. Soldaki korkuluk, bir kadın başı

figürü ile başlamakta, D'Aronco' ya özgü elips motifleri ve dağılan dallarla devam etmektedir. Sağ korkuluk barok kıvrımlarına karşın tabanındaki eşkenar dörtgenlerle değişmektedir. Orta holün önündeki ince, yüksek ve iyonik başlıklı kolonlar, galeri korkuluğu vb öğelerin klasik biçimleri, ana çizgiyi belirlemektedir.

Yapı ahşap kazık temeller üzerine o-turmaktadır. Yapıda karma bir yapım tekniği kullanılmıştır; zemin kat kagirdir, kat döşemeleri aralan tuğla dolgulu putrellerle volta tekniğinde yapılmıştır, zemin üstü katlar ahşap strüktürlü, tuğla dolgulu ve genel olarak bağdadi üzerine sıvalıdır.

Yapının içinde ciddi ve resmi akademik bir mimari dil kullanan R. D'Aronco, dışarıda Boğaziçi'nin pitoreskine katılan,

çıkmalan ve saçağı ile yerel referanslara u-zanan yine görkemli ama hiç de akademik olmayan bir tasarım gerçekleştirmiştir, italyan Elçiliği yeni binasının ve tasarımının en özgün yanı da bu ikilemidir. Bina, günümüzde oldukça yıpranmış ve kapalı durumdadır.

Bibi- A. Batur, "Leş euvres de Raimondo D'Aronco a istanbul", *Atti del Congresso Inter-nazionole di Studi su Raimondo D'Aronco e il suo tempo*, Udine, 1982, s. 118-134; Comune di Udine, *D'Aronco Architetto*, Milano, 1982, s. 156-100; V. Freni-C. Varnier, *Raimondo D'Aronco /l'opera completa*, Padova, 1983, s. 168-170; M. Nicoletti, *D'Aronco e l'architet-tura liberty*, Roma, 1982, s. 149-150.

AFİFE BATUR

İTALYA EVİ (Casa d'Italia)

Bugün Meşrutiyet Caddesi 303 ada, 10 parselde 161 kapı numarası ile kayıtlı bulunan yapı (eski 1471 ada, 53 parsel), 1871' den bu yana italya'ya aittir. Çeşitli tarihlerde İtalyan Konsolosluğu, İtalyan Elçiliği ve İtalyan Kulübü olarak kullanılan yapı, 1951'den itibaren "İtalyan Kültür Merkezi" olarak işlev görmektedir.

Bina kısmen şimdiki Sosyal Sigortalar Kurumu'na (eski Morali Apartmanı, d'Andreg Pasajı), kısmen de Terkos Çıkmazı'na yandan cephelidir. Arka taraftan ise Terkos Han'a bitişiktir.

1860'larda bugünkü kagir binanın yerinde bulunan ve İtalyan Birliği kurulmadan önce de İtalyanlar tarafından kullanılan eski bina, Osmanlı uyruğunda olup Paris'te yaşayan Kevork Bey adındaki bir Ermeni vatandaşa aitti.

İtalyan hükümeti ISöO'lu yıllarda binayı yıktırarak yerine bugünkü binayı yaptırmıştır. Yeni binanın projesi ve inşaatı 1855'ten beri İstanbul'da müteahhitlik yapan İtalyan mimar Alexandre Breschi'ye a-ittir. 1860'larda inşaatına başlanan ve 1867' de tamamlanan yapı, fazla değişiklik geçirmeden günümüze ulaşmıştır.

İlk yapıldığı yıllarda konsolosluk olarak kullanılan ve aşağı yukarı bugün de aynı durumda olan bina 1 giriş katı, 3 tam kat ve 1 de teras katı olmak üzere

5 kattan oluşmaktadır. Ayrıca, binanın arkasında 1 bahçe, 1 köşk ve diğer müstemilat bulunmaktaydı (1872 tarihli tapu kaydı).

Bina İtalyan devleti tarafından konsolosluk olarak kullanıldığı sırada, Osmanlı ve İtalyan devletleri arasında yapılan anlaşma gereğince 1872'de Osmanlı Devleti tarafından eski sahibi Kevork Bey'den satın alınarak "İtalyan Devleti Sefarethanesi" olarak kullanılmak üzere, o, zamanki İtalya temsilcisi ve vekili durumundaki Orta Elçi Kont Raffaele Barbolani'ye teslim edilmişti. Aynı tarihlerde Roma, İtalya'nın başşehri olarak ilan edilmiş, yapılan karşılıklı anlaşma gereğince, bu şehrin bir yerinde Osmanlı Devleti'ne elçilik binası yapımı için bir arazinin bedelsiz verileceği bildirilmiştir.

Bugün Meşrutiyet Caddesi üzerinde bulunan bu bina önceleri sadece konsolosluk iken 1900'lü yıllarda, hem konsolosluk, hem de büyükelçilik olarak kullanılmaya başlanmıştır.

İtalya Evi

Hale Tokay

1930-1932 arasında binada genel bir restorasyona gidilmiş, bu restorasyonlardan ötürü bina bazı değişikliklere uğramıştır. Bu sırada, arka taraftaki bahçenin yerine, büyük bir tiyatro salonu inşa edildiği, 1. kata çıkan geniş bir şeref merdiveninin yapıldığı ve giriş katının ön cephesinin (sokak cephesi) değiştirildiği bilinmektedir.

Bina İtalyan mimar A. Breschi tarafından yapıldığı ve sonra Osmanlı Devleti tarafından İtalyan devleti için satın alındığı dönemde daha küçük bir alana otururken bugün daha geniş bir alanı kaplamaktadır. Binanın ön cephesi neorönesans üs-lubundadır.

Bibi. Beyoğlu Tapu Sicil Müdürlüğü, *1289/ 1872 tarihli tapu kaydı*; *L'Indicateur Otto-man*, Paris, 1880; *Tarih-i Lutjî*, XIII, 14-15; S. N. Duhanî, *Eski insanlar Eski Evler*, ist., 1982, s. 21; R. Ziyaoğlu, *21. Yüzyıla Yaklaşırken Beyoğlu*, ist., 1989.

HALE TOKAY

İTALYAN HASTANESİ (OSPEDALE ITALIANO)

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane sırtlarında, Boğazkesen Caddesi'ni Sıraselviler'e bağlayan Defterdar Yokuşu üzerinde, güneydoğu yönünde eğimli, Boğaz manzarasına hâkim, geniş bir arazi üzerine kurulmuştur.

1815-1825'te Sardunya bölgesindeki Ce-nova Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı deniz ticareti, İstanbul'u İtalyan gemilerinin bir iskelesi konumuna getirmişti. Bu arada denizcileri tedavi amacıyla, Galata'da küçük bir İtalyan hastanesi açılmıştı. Ahşap bir binada tek bir hekim ile Saint Vincent de Paul tarikatına bağlı birkaç rahibenin görev yaptığı bu hastaneye 1856'da Sardunya'dan cerrah Dr. Agostino Salvatori tayin edilmişti. Bu küçük hastane yine Galata'da

Saint Pierre Kilisesi yanındaki bir binaya taşınarak genişletilmişti.

Önceleri, Sardunya Hükümeti Hastanesi (l'Hôpital du Gouvernement de Sardaigne) ya da Sardunya Hastanesi (Hopi-tal Sarde) adlarını taşımaktaydı. 17 Mart 1861'de İtalyan Birliği'nin sağlanmasından sonra ise İtalyan Krallığı Hastanesi (Regio Ospedale Italiano) adını almıştır.

İtalyan Birliği'nin sağlanması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İtalyan kolonisinin genişlemesi sonucunu doğurmuştu. Buna bağlı olarak artan hasta sayısına hizmet vermek de zorlaşmıştı. Aralık 1869'da İtalya hükümeti, Dışişleri Bakanı Kont Bar-bolani de Cesapiana'nın girişimi üzerine, Abdülaziz zamanında (1876-1909) İstanbul'a Ivrealı Immacolata Concezione rahibelerini göndermiştir. Başrahibe Luigia Ca-negrati öncülüğünde İstanbul'a gelen rahibeler, hastane idaresini üstlenmiş ancak bu kere de binanın yetersizliği gündeme gelmişti. İtalyan Büyükelçiliği, yeni bir hastane binası yapmak üzere Cihangir'de bir arsa satın almıştır. Kral II. Vittorio Ema-nuele tarafından yaptırılan hastanenin mimarları Giorgio Domenico ve Ercole Stam-pa adlı iki kardeştir. Hastane binası İtalya'nın İstanbul sefiri Luigi Conte Corti zamanında tamamlanarak 12 Mayıs 1876'da faaliyete geçmiştir. 1898'de hastane elden geçirilerek binaya bulaşıcı hastalıklara mahsus bir tecrit pavyonu ilave edilmiş ve dezenfeksiyon etüvleri ile çeşitli cihaz ve aletler alınmıştır.

Hastanenin başhekimleri şunlardır: Agostino Salvatori (1856-1877), Giuseppe Salvatori (Agostino'nun oğlu, 1877-1906), Riccardo Zeri (1907-1920), Prof. Guido Senni (1920-1943), Giuseppe Violi (1943-1966), Goffredo Tassi (1966-1972), R. Kantar (mesul müdür, 1972-1981). Hastane 1981'den itibaren de Doç. Dr. Arşen Zarfçı tarafından yönetilmektedir, İstanbul'un tanınmış hekimlerinden Dr. Lago 1846'da bu hastanede görevliydi. Dr. Luigi Mon-geri de uzun yıllar hastanede asabiye mütehasşısı olarak çalışmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) hastane Alman askerleri tarafından işgal edilince çalışmalarına izin verilmeyen rahibeler memleketleri Ivrea'ya dönmüşlerdi. Savaş sona erince Kasım 1918'de rahibeler İstanbul'daki hastanelerine geri döndüklerinde hastaneyi çok kötü bir durumda bulmuşlardı. En kısa zamanda hastaneyi tekrar açmak gerekiyordu. Zira Rusya'dan kaçıp İstanbul'a gelen İtalyanlar ile devrimden kaçan Ruslar hasta sayısının artmasına sebep olmuştu. Dr. Zeri'nin yönetimi altında rahibelerin özverili çalışmaları sonucu hastane yeniden hasta kabulüne başlamıştır. Temiz ve düzenli olmaları ile tanınan Ivrea'lı rahibeler hastaneyi her türlü suiistimalden uzak ve basan ile yönetmeye devam ederken yeniden binanın yetersizliği gündeme gelmişti. Yapılan başvurular sonunda gerekli iznin alınmasıyla hastane binasına bitişik ve aynı stilde iki kadı yeni bir pavyon, rahibeler için ayrı bir konut ve mutfak yapılarak Nisan 1936'da hizmete girmiştir.

Hastane, halen 70 yataklı bir tedavi kurumu olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Hemşirelik hizmetleri 11 rahibe tarafından yönetilmektedir. Diğer personel Türktür.

İTALYAN KÜLTÜR MERKEZİ

304

305

İTALYANCA BASIN

italyan Kültür Merkezi'nin kütüphanesinden bir görünüm. *Ahmet Kuzik, 1994*

derslere yeniden başlandı ise de 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile yeniden kapandı.

Savaş sonrası 1919'da Beyoğlu Tomtom Kaptan Sokağı'ndaki bugünkü binasına taşındı. Okulda 1920'den itibaren Latince de okutuldu. Okulun, "Kralı Ticaret" aşamasından başka ilkokullardan gelenler için hazırlık sınıfı da vardı. 1923'te İtalya'da uygulanan "Gentile Reformu" bu liseye de uygulandı. 1941'de "Battani Reformu" ile hazırlık sınıfı, 4 yıllık ortaokul, 3'er yıllık fen ve ticaret bölümü öğretimlerine geçildi. Ticaret bölümü 1966'da kapandı.

Özel İtalyan Lisesi halen 1 yıl hazırlık, 3 yıl ortaokul, 4 yıllık lise olarak öğretimini sürdürmektedir. Açıldığı 1888'den 1993'e kadar 3.500 öğrenci mezun olmuştur.

Okulda Türk dili ve Türkçe okutulan

her hafta cumartesi ve pazar geceleri danslı suareler verilmişti. Ayrıca sinema gösterileri düzenlenmekteydi. 1961-1962 sezonunda gösterilen filmler istanbul'da o yılın en önemli sinema olayı niteliğini kazanmıştı.

Bugün İtalyan Kültür Merkezi'nin kütüphanesinde 12.000'den fazla kitap bulunmaktadır. Bu kitaplık öğleden sonra ve 16.00-20.00 arası hizmete açıktır. Merkezde bir de turizm bürosu bulunmaktadır, italyan Kültür Merkezi'nin en önemli etkinliği ise uzun yıllardan beri pek çok kimseye italyanca öğreten dil kurslarıdır. BEHZAT ÜSDİKEN

İTALYAN LİSESİ

1888'de açılan ve ilk dönemde İstanbul' daki italyan uyrukluların devam ettiği, günümüzde yabancı özel okul statüsündeki lise.

1861'de İtalyan diplomatlarının girişimi ile İstanbul'daki cemaat için akşamları faaliyet gösteren bir "İtalyan okulu" a-çıldı. Bu okulda italyanca, aritmetik, geometri dersleri okutuldu. Daha önce bu dersler Beyoğlu'nda Santa Maria Draperis Kilisesi'nde verilmekteydi. Bu başlangıçtan sonra İstanbul'daki Ivrea sörlerinin önceden açmış oldukları anaokulu ve ilkokul da İtalyan hükümetince resmen tanındı. 1888'de ise Polonya Sokağı'nda "Kralı İlk ve Ortaokul" adı ile

bugünkü İtalyan Lisesi'nin temeli atıldı. Bu okula 1885'te Beyoğlu Hayriye Caddesi'nde eğitime başlamış olan "İtalyan Ticaret Okulu" da eklendi. 1900'de ise teknik okul lisansı veren 3 yıllık okula 4 yıllık üst kısım eklendi. Bu okullardan mezun olanlar İtalya Krallığı' nın yüksek ticaret okulları ile Napoli Doğu Bilimleri Enstitüsü'ne girmeye hak kazanmaktaydılar. Okula Türk öğrenci kaydına 1910'da başlandı, İtalyan Lisesi, 1912' de, Trablusgarp Savaşı nedeniyle öğretimine ara verdi. 1913-1914 öğretim yılında

1930'lu yıllarda İtalyan Hastanesi'nin görünümü. *Cengiz Can koleksiyonu*

Acil hasta kabul etmeyen hastanede; genel cerrahi, dahiliye, kadim-doğum, çocuk hastalıkları, kulak-burun-boğaz hastalıkları, sinir hastalıkları, üroloji, deri hastalıkları, göz hastalıkları, radyoloji, anestezi ve reanimasyon servisleri vardır. Ayrıca bir diş hekimi de bulunmaktadır. Hastane bünyesindeki İstanbul El Cerrahisi ve Mikrocerrahi Merkezi, İstanbul'da kopmuş parmak ve eller üzerine şu anda en çok ameliyat yapan en başarılı merkezdir. Burada çok sayıda, 4 parmak ve tüm kol kopukları, büyük serbest doku nakilleri yapılmaktadır. Bu üniteye 8 operatör, 3 anestezi uzmanı, 1 fizik tedavi uzmanı, 2 fizyoterapist görev yapmaktadır. Daha önce Fransız Pastör Hastanesi'nde mikrocerrahi alanındaki çalışmaları ile tanınan ekip, hastanenin kapatılması üzerine İtalyan, Amerikan ve Kadıköy Vatan hastanelerine dağılmıştır. Dr. Oya Bayrı, Dr. Oğuz Polatkan ve Dr. Tekin Gümüşoğlu'ndan oluşan İtalyan Hastanesi ekibi, binasının elverişli olmaması nedeniyle acil vaka kabul edilmediğinden elektif vakaları İtalyan Hastanesi'nde, acil vakaları da Aksaray Vatan Hastanesi'nde kabul etmektedir.

Bibi. *Journal de Constantinople Echo de l'Orient*, S. 18 (6 Kasım 1846); Ritzo, "Le oeuvre medicale et hygienique de S. M. I. le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II 1876-1900", *Gazette Medicale d'Orient*, c. 45, S. 13 (1900), s. 250-251; Besim Ömer, *Nevsâ U Afîyet*, III (1320), s. 570; Goffredo Tassi, *A Ricardo DelPrima Centenario Dell'Ospedale Italiano in Istanbul*, ty.

NURAN YILDIRIM **Mimari**

1876'da tamamlanan ana yapı İstanbul doğumlu İtalyan asıllı Levanten mimar kardeşler Giorgio Domenico Stampa ve Ercole Stampa tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Tüberküloz pavyonu ve rahibeler evi 1906'da İstanbul İtalyan teknik okulunda eğitimci olarak bulunan İtalyan mimar Fasanotti tarafından, ana yapıya

eklenen cerrahi binası ise 1936'da Torino-lu mühendis Carlo Buscağlione tarafından hazırlanan projelere göre yapılmıştır.

İtalyan Hastanesi ana binası, 1936'da kuzeyine bitişik inşa edilen 2 katlı cerrahi binasının yapımından önce, Stampa'nın tasarladığı ilk haliyle 24x22 m ölçülerinde bir tabana oturan, 3 katlı bir yapıdır. Aksiyal ve simetrik geometrisi ve cephe biçimlenişi ile klasik Rönesans saraylarını

çağrıştıran yalın ve güçlü bir kütle etkisine sahiptir. Çevreden görsel bağlantı kurulan cepheleriyle prizmatik olarak algılanan bu kütle, gerçekte, arka (batı) cephesi aksında 8,5x5,5 m ölçülerinde bir boşluğu olan "U" biçiminde bir plana sahiptir. Doğu cephesindeki giriş holü ile, karşısında, batı cephesindeki boşluktan ışık alan merdiven evi, yapının orta eksenini belirler. Planın merkezini oluşturan merdiven evini saracak şekilde bu iki mekânın arasından geçen "U" biçimindeki koridor; kuzey, güney ve doğu cephelerinde sıralanmış oda ve salonlara bağlantıyı sağlar, iyi etüt edilmiş bu plan şeması, işleve uygun, rasyonalist bir tasarım anlayışım yansıtmaktadır. Yapının rijitliğini sağlayan beden ve koridor duvarları ile koridor döşemesi kagir, bağdadi tekniği ile sıvanmış olan bölme duvarları ve oda döşemeleri ahşaptır. Günümüzde zemin kat yönetim ve poliklinik birimlerine, bir şapelin de bulunduğu birinci kat kadın hastalara, ikinci kat ise erkek hastalara ayrılmıştır.

Zemin katta yuvarlak kemerli, üst katlarda dikdörtgen olan panjurlu pencereler ise tüm cephelerde eşit aralıklarla tekrar eder. Bu ritmik cephe düzeni, boşluk açılmayan yerlerde sağır pencereler yapılarak sürdürülmüştür. Pencere söveleri ve kat silmeleri sade profillerle canlandırılmış tır.

1936'da yapıya bağlanan cerrahi binası, cephe mimarisi açısından stil birliği i-

çinde tasarlanmış olmasına rağmen, ana yapının özgün kütle etkisini zedelemiştir.

Bibi. A. Mori, *Gli italiani A Constantinopoli Monografin Coloniale*, Modena, 1906, s. 255-260; G. Violi, // *Regio Ospedale Italiano di istanbul*, 1936; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 208-212' CENGİZ CAN

İTALYAN KÜLTÜR MERKEZİ

Bugünkü İtalyan Kültür Merkezi 1951'de faaliyete geçmiştir. Bu tarihten önce ise İstanbul'daki İtalyan kolonisi "Societa Operaia Italiana Di Muttuo Soccorsa" adlı kulübü, bir kültür merkezi olarak kullanıyordu.

Bu bakımdan halen faaliyette bulunan İtalyan Kültür Merkezi'nin ilk biçimlenmesi kısa adı ile Operaia Italiana'dır. Bu sosyal kulüp İstanbul'a gelen G. Garibal-di(->) yandaşları tarafından 1860'ta, Pera' da, Jurnal Sokağı no. 24'te kurulmuştur.

O dönemler burada her yıl ve belirli günlerde balolar düzenleniyordu. Kurulduğu zaman başkanı Pierre Montani idi. Bu zat başkanlığı süresince her türlü faaliyete yer vermiş ve özellikle Garibaldi dostlarının sürekli toplanmasını sağlamıştı.

Bir süre sonra Garibaldi yandaşları, küçük geliyor gerekçesiyle Jurnal Sokağı'n-daki kulübün yerini değiştirmek istediler. Bunun için Osmanlı Devleti'nden yeni bir yer için arsa talebinde bulundular. Bu isteğin yerine

getirilmesi üzerine yapılması kararlaştırılan Operaia Italiana'nın yeni binası Eczacı Sokağı'nda (bugün Deva Sokağı) inşa edilmeye başlanmış, ancak masrafların tamamının üyeler tarafından karşılanması nedeniyle binanın yapımı hayli uzun sürmüştü.

Garibaldi ölünce, yapım bitmemiş olduğundan Operaia Italiana'nın o zamanki yeri olan Jurnal Sokağı no. 24'te 10 Temmuz 1882 günü bir anma toplantısı yapılmıştı. Bu toplantıdan iki ay sonra, Operaia Italiana'nın üyelerinden oluşan bir topluluk, başlarında Dr. Violi ve Mr. Furiani olarak Linardi Sokağı'nda Garibaldi'nin kaldığı 17 no'lu evin kapısına bir plaket koymuşlardı.

Yapımı 1886'da tamamlanan Operaia Italiana binası açıldıktan sonra Garibaldi kulübün onursal başkanı olarak anılmıştır. Asıl başkan ise Guiseppe Manzini idi. 1889'da ise başkanlığa Raffaello Ricci seçilmiş uzun bir süre de başkanlık yapmıştır.

1951'den beri İtalyan Kültür Merkezi olarak işlev gören ve Meşrutiyet Caddesi üzerinde bulunan İtalya Evi (Casa d'Italia) binası ise önce konsolosluk olduğundan, tüm üyeler dernek için Operaia Italiana'nın salonlarını kullanmışlardı. (Ayrıca bak. İtalya Evi [Casa d'Italia].)

İtalyan Kültür Merkezi'nin en büyük özelliği eskiden beri bir kütüphaneye sahip olmasıydı. İtalyan Kültür Merkezi kurulduktan sonra canlı bir etkinlik içine girmişti. Özellikle, Palli adındaki İtalyan müdür döneminde bu etkinlikler artmış ve

kültür dersleri dışındaki dersler İtalyanca'dır. Orta I. sınıftan itibaren İngilizce, Lise I. sınıftan itibaren de Latince okutulmaktadır.

Okulun orta hazırlık sınıfına merkezi sınav sistemi ile öğrenci alınmaktadır. 4 yıllık lise kısmında sınıf geçme sistemi uygulanmaktadır. 1993-1994 öğretim yılında orta kısımda 80 erkek, 87 kız, toplam 167; lise kısmında 92 erkek, 238 kız, toplam 330 öğrenci öğrenim görmektedir. Okulun toplam öğrenci sayısı 497'dir.

İstanbul Galatasaray Törnacıbaşı Sokağı'nda öğretimini sürdüren İtalyan Kız Ortaokulu da 1870'te Giannina Macchi tarafından ana, ilk ve orta okul olarak açılmıştır. Öğretim dili İtalyanca olup yabancı dil olarak İngilizce ve Fransızca okutulmaktadır, ilkökul mezunlarını merkezi sisteme göre almakta ve mezun olanlar da İtalyan Lisesi'ne girmeye hak kazanmaktadırlar. (Ayrıca bak. Katolik okulları.)

1919'dan itibaren İtalyan Lisesi tarafından kullanılan bina, 19. yy neoklasik mimari anlayışıyla inşa edilmiş 5 katlı, ana malzemesi taş olan bir yapıdır; mimarı ve yapım tarihi bilinmemektedir. Sade olarak nitelendirilebilecek cephesine silmeler ve simetri aksında tasarlanmış alınlıkla hareket kazandırılmıştır. Yatay ve düşey aksta birbirini takip eden pencere dizileri cephenin klasik düzenini ortaya koyar. Okulun kitlesi, uzun koridorlu ve giriş cephesi boyunca dersliklerin

sıralandığı sade bir plana dayanır.

Bibi. N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, İst., 1952; *Özel Okullar Rehberi*, 1964.

KUTLUAY ERDOĞAN-AYGÜL AĞIR

İTALYANCA BASIN

istanbul'da yaşayan İtalyan kolonisi arasında bir iletişim aracı ve anavatanlarından haber kaynağı olarak, İtalyanca basın, 19. yy'ın ortalarına doğru kendisini gösterdi. İstanbul'da çıkan süreli yayınların bir kıs-

İtalyan Lisesi'nin güney cephesinden yapılmış çizimi, 1906. *Ratip Kansu arşivi*

İTFİİYE

306

307

İTFİİYE MÜZESİ

sağlanabilmesi için, yapılan hesaplamalara göre 114 itfaiye istasyonu gerekmektedir.

İstanbul İtfaiyesi'nin değişik görevleri içerisinde yangınlar yüzde 60-70 arasında bir yer tutar. İstanbul'da günde ortalama 20-30 yangın çıkmakta, bu rakam bazı günler 100'e ulaşmaktadır.

İstanbul İtfaiyesi, içinde bulunduğu zor koşullara karşın son yıllarda ciddi bir atağa geçmiş, 1991'de Ümraniye Müfrezesi, 1993'te ise 57 yıldır kurulması için uğraşılan Burgazada Müfrezesi hizmete sokulmuştur. Maltepe İtfaiyesi yeni binasına taşınmış, deniz istasyonu olarak da kullanılması planlanan İstinye Grubu yeniden kurulmuştur.

Yeni araç gereçlerin alımı için 1993'te ihale açılmıştır. Toplam 20 adet tam donanımlı aracın alınması 1994 içerisinde gerçekleşecektir. 1994'te İstanbul'da 13 adet itfaiye merdiveni bulunmaktadır. Yeni i-hale ile 18 ve 30 m uzunluğunda 10 yeni

mı sadece İtalyanca, bazısı ise İtalyanca-Fransızca olarak iki dilde basıldı.

İstanbul'da İtalyanca 20 civarında gazete ve dergi yayımlandı. İtalyanca basının başlangıç ve bitim tarihlerini, yayın sürelerini, âdetlerini saptamak ve sürekli izlemek oldukça güçtür. Birçoğu tam koleksiyon olarak günümüze ulaşmamıştır. Kitaplıklara ulaşan sayılan çok değildir. Tahminen tirajları da çok değildi ve 1.000-3.000 arasında değişiyordu.

Muhtemelen ilk İtalyanca gazete 1834' te yayımlandı. 1834-1855 arasında 4 İtalyanca gazete çıktı. 1849'da *Omnibus* adlı gazete yayıma başladı. "Annaire deş deux mondes" yıllığına göre, 1850'de İstanbul' da 4 tane İtalyanca ticari gazete yayımlanmaktaydı. Bunlar: *Albüm Bizantino*, *Ju-ris Prudenza Bizantino*, *Indicatore Bizantino* ve *Omnibus* idi.

1862'de haftalık *l'Euterpe* yayımlandı. Editörü G. B. Pagano idi. 14. sayısı 30 Mart 1862 tarihliydi. Tiyatro, müzik, edebiyat, konularım içermektedir. 1866'da T. Finzi tarafından *Commercio Orientale* yayımlandı. Günlük siyasal, edebi ve finans ga-zetesiydi. İdarehanesi, Galata'da Medrese Sokağı no. 13'teydi. İtalyanca-Fransızca olarak haftada iki defa basıldı. 1866'dan Ocak 1869'a kadar yayımını sürdürdü. Ocak 1869'dan itibaren yine İtalyanca-Fransızca olarak *Omnibus* adı ile çıkmaya devanı etti. Finzi Matbaası'nda basıldı. Haziran 1869'dan sonra *Phare du Bosphore* adı altında Fransızca ağırlıklı, 1876'da Grekçe-Fransızca, sonra sadece Fransızca olarak çıktı. 1885'te *Giornale Commerciale* adlı İtalyanca ticaret gazetesi yayıma başladı. 1886'da *La Rassegna Italiana* adı ile çıkmaya devam etti. Haftada iki defa yayımlandı. 1902'de yayımı sürmekteydi. Şövalye Guillaume de Bondini'nin sahibi ve yöneticisi olduğu *La Turquie-La Turchia* adlı Fransızca-İtalyanca gazete 4 Ekim 1906'dan itibaren yayımlanmaya başladı. Başredaktörü P. Legoff idi. Yönetim yeri, Beyoğlu'nda Asmalımescit Sokağı no. 9'daydı. 45x61 cm boyutlarında, günlük, siyasal, ticari, mali bir gazeteydi. 1913'te başredaktör Gustave Seon oldu. İdarehanesi, Beyoğlu Timoni Sokağı no. 26'ya taşındı. Gazete yayımını 15 Haziran 1915'e kadar düzenli olarak sürdürdü. Gazetenin kurulmasında İstanbul'daki İtalyan Büyükelçiliği'nin himayesi olmuştu.

İtalyanca basın, Osmanlı sarayına yakın, ve Osmanlı Devleti hizmetindeki İtalyan asıllılar tarafından da ilgi ve yardım görmekteydi. Özellikle İtalyan sanat topluluklarının İstanbul'daki gösterileri, temsilleri önemliydi.

Cumhuriyet'ten sonra da İstanbul'da bazı İtalyanca gazete ve dergiler yayımlanmıştır. Aylık bir mecmua olan *Bellitino Mensile*, 1925(?) -1945 arasında yayımlandı. Bir diğer dikkate değer yayın, // *Mes-saggero Degli Italiani*, haftalık bir gazeteydi. Yöneticisi Erio Bartolini idi. 1935-1939 arasında yayımlanmış ve Via Ricasso-li'nin sahibi olduğu *La Nazione* önemlidir. Bir diğer aylık dergi *La Ressegana Ita-*

liani idi. Santa Maria Kilisesi mecmuası, *Vita Katolika* aylık olup, dinsel nitelikliydi. 1930'lu yıllarda çıkan *Beyoğlu* Fransızca-İtalyanca olup, yöneticisi Gilberto Prizim idi.

İstanbul'daki İtalyanca basın, Fransızca basından sonra ikinci sırayı alıyordu. İstanbul'un sosyal hayatında ve İtalyan kolonisi içindeki ilişkilerde önemli katkılar sağladığı bir gerçektir. İstanbul'a gelen İtalyan sanatçıların faaliyetleri bu basında geniş ölçüde yansımıştır. Ticari basının önemli olması, İstanbul ve İtalya arasındaki ticaretin önemini vurgular. İtalyanca basın, İstanbul yaşamım belli bir açıdan aksettirmesi bakımından da önemlidir.

Bibi. *Revue des deux mondes*, Paris, 1850, s. 813-815; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umû-miyye*, İst., 1317, s. 862; *ae*, ist., 1318, 3. defa, s. 934; S. N. Duhanî, *Eski insanlar Eski Evler*, İst., 1982, s. 20, 24; F. F. Tülbentçi,

Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar, Ankara, 1941, s. 97; W. Sperco, *Lesanci-ennesfamittes italiennesde Turquie*, ist., ty; Z. Ebüzziya, "Osmanlı imparatorluğunun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabana Dilde Basın*, ist., 1985, s. 39-40, 65; G. Groc-1. Çağlar, *La Presse française de Turquie de 1795 â nosjours*, ist., 1985, s. 83-84, 143, 150, 169, 181; E. de Amicis, *istanbul*, Ankara, 1986, s. 149-151.

ATİLLÂ ÇETİN

İTFAİYE

Eldeki bilgilere göre, İstanbul'da şehri dönem dönem kasıp kavuran yangınlarla mücadele için adımlar atılmaya 1576'da III. Murad zamanında başlanmıştır. III. Murad'm fermanı "İstanbul kadısına hüküm ki" diye başlamakta ve İstanbul ahalisinin evinin damına yetişecek bir merdiven, bir büyük fiçı su bulundurması ve bunları bulundurmayanların subaşma teslim edilecekleri ve cezaya çarptırılacakları belirtilmektedir.

Gerçek anlamda, örgütlü bir itfaiye teşkilatının kurulması ise 1720'de gerçekleşmiştir. İstanbul'a yerleşen ve Gerçek Da-vud Ağa(->) adım alan bir Fransız, ilk yangın pompasını yapmış ve 1718'de bu pompa Tüfenkhane yangınında başarılı bir biçimde kullanılınca, bir kısım yeniçeriler Gerçek Davud Ağa'nın emrine verilerek,

Yüzyıl başından bir kartpostalda itfaiyeciler. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

1871'de istanbul'da itfaiye Teşkilatı'nı kuran

Seçeni Paşa.

Nadya Gabeoğlu fotoğraf arşivi

ilk itfaiye teşkilatı kurulmuştur. Bu teşkilat 1826'ya kadar devam etmiş; 1826'da Yeniçeri Ocağı dağıtıldığı zaman, teşkilat da dağılmıştır.

Ancak kısa bir süre sonra, mahalli idarelere bağlı, yarı askeri bir itfaiye teşkilatı oluşturulmuştur. Her belediye merkezinde bir tulumba ve yeterli itfaiyeci bulundurulmaya başlanmış, her mahallede, mahalle gençlerinden oluşturulan ve "tulumbacılar" olarak adlandırılan gönüllü itfaiyeciler faaliyet göstermeye başlamıştır. Yangın çıktığı anda, bütün işlerini bir yana bırakıp, yangın yerine koşan tulumbacıların itfaiye tarihimizde ve Türk kültüründe ö-neirili bir yerleri vardır (bak. tulumbacılık). Bugün, dünyanın gelişmiş tüm kentlerinde, itfaiye teşkilatlarının yanında gönüllü itfaiyecilerin de bulunmasına karşın, uzun bir tulumbacılık geleneğinin yaşandığı İstanbul'da böyle bir örgütlenme yoktur.

Bir Milyon Kişiye Düşen İtfaiye Güçleri (1994)

istasyon Araç itfaiyeci Sayısı Sayısı Sayısı

<u>İstanbul</u>	<u>4</u>	<u>26</u>	<u>248</u>
<u>London</u>	<u>16</u>	<u>08</u>	<u>1.12</u>
<u>Paris</u>	<u>13</u>	<u>77</u>	<u>1.12</u>
<u>Frankfurt</u>	<u>28</u>	<u>140</u>	<u>850</u>
<u>Budape</u>	<u>11</u>	<u>55</u>	<u>025</u>
<u>Tokyo</u>	<u>252</u>	<u>140</u>	<u>1.56</u>

1871'de İstanbul'da çıkan büyük bir yangın, dönemin yöneticilerini, bu konuda daha ciddi önlemler almaya itmiş; Ab-dülaziz'in (hd 1861-1876) emriyle dönemin en modern itfaiye teşkilatına sahip Macaristan'dan, konunun uzmanı Kont Seçeni (Zichini) İstanbul'a davet edilmiştir. Kont Seçeni İstanbul'a gelir gelmez iki ta-burlu bir itfaiye alayı kurmuştur. İtfaiyenin askeri disiplinle çalışma esasları oluşturulmuş ve kısa sürede önemli başarılar elde edilmiştir. Yeni itfaiyeci kıyafeti benimsenmiş, kullanılan teçhizat modernleştirilmiş ve yeni yönetmelikler hazırlanmıştır. Kont Seçeni Boğaz'da ve deniz kenarlarındaki yalıların birçoğunun ahşap olduğunu göz önüne alarak, 1887'de o yıllar için çok büyük bir yenilik olarak kabul edilen, Deniz İtfaiyesi'ni kurmuştur. Bugün İstanbul'da bir deniz itfaiyesi bulunmamaktadır.

Seçeni Paşa tarafından kurulan bu teşkilat da Cumhuriyet'in ilanı ile 1923'te değiştirilerek, mahalli idarelere bağlı bugünkü itfaiye teşkilatına dönüştürülmüştür.

İstanbul itfaiyesi bugün oldukça kısıtlı olanaklarla hizmet vermektedir. İstanbul'da "müfreze" denilen 18 alt istasyon ve "grup" adı ile anılan 12 adet daha büyük çaplı, toplam 30 istasyon bulunmaktadır. Bu istasyonlarda çalışan toplam personel sayısı 1.700 civarındadır. Araç gereç sayısı ise 180'dir (bak. Tablo).

Dünya ortalamalarına göre her 1.000 kişiye 1 itfaiyeci düşerken, İstanbul'da her 4.000 kişiye 1 itfaiyeci düşmektedir. İtfaiyeciler 3 vardiya halinde, 24 saat çalışıp 48 saat dinlendiklerinden, 10.000.000 nüfusu, karmaşık trafiği ve çarpık yapılaşması ile İstanbul'da günde sadece 550-600 itfaiyeci görev yapmaktadır.

İstanbul'da Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beyoğlu, Fatih, Gaziosmanpaşa, İstinye, Kadıköy, Kartal, Kocasinan, Sarıyer ve Üsküdar'da olmak üzere 12 adet itfaiye grubu vardır.

Alt grup olarak nitelendirilen ve halen 18 yerleşim biriminde bulunan müfreze sayısı yetersizdir. Bugün İstanbul'da itfaiye istasyonu azlığı nedeniyle, bazı semtlerde yangın ihbarlarına ancak yangın saatte ulaşılabilir. Şehrin yoğun araç trafiği, cadde ve sokaklardaki altyapı çalışmaları, gelişigüzel araç park edilmesi de, yangına zamanında yetişilmesini engelleyen unsurlar arasında yer almaktadır. İstanbul' da gerçek anlamda yangın güvenliğinin

SsysiBHgRnSSsNKJtiâk

Şişhane yokuşunda itfaiye araçları, 1930'larm başlan.

Salâhaddin Giz

İtfaiye merdiveni alınacaktır. 1988'de açılan İtfaiyeci Okulu sayesinde hem itfaiyeciler eğitilmiş, hem de büyük binalarda, ticaret merkezlerinde görev yapan personele yangın eğitimi verilmiştir. Ayrıca kurulması planlanan Deniz İtfaiyesi'nde kullanılmak üzere, deniz adamlarına itfaiyecilik kursları düzenlenmiştir.

Yine son yıllarda İtfaiye Haberleşme Merkezi çalışmalarında önemli aşamalar kaydedilmiş ve 1990'dan itibaren her yıl eylül ayı sonunda "İtfaiye Haftası" düzenlenmiştir. İtfaiye Haftası boyunca, çeşitli etkinlikler, kurtarma gösterileri ve yangın tatbikatları yapılarak, halkın itfaiyeyi daha iyi tanınmasına çalışılmıştır.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

İTFAİYE MÜ2ESİ

Fatih'te, Saraçhanebaşı'nda İtfaiye Cadde-si'ndedir.

Günümüzün
İtfaiyecileri.

KadirAktay/

Onyx, 1994.

Yaklaşık 300 yıllık bir geçmişe sahip olan itfaiye teşkilatında kullanılan malze-

İUIİANUS

308

309

İUSTtNIANOS H

meleri bir araya getirme fikri ilk kez 1928' de itfaiye Müdürlüğü bünyesinde ortaya çıkmış, ancak fikrin hayata geçirilmesi için 1932'ye kadar beklemek gerekmiştir. Ama bu müze zamanla depo haline dönüşerek ziyaretlere kapatılmış, tekrar ziyarete açılması için 1986'ya kadar beklemek gerekmiştir. 1989'da göreve gelen yeni belediye yönetimi müzeyi geliştirmek için çaba harcamış ve 2 yıl içinde Fatih'teki müze binasının restorasyonunu ve burada sergilenecek objelerin toplanmasını gerçekleştirmiştir, istanbul Müftülüğü'n-den, Milli Saraylar Daire Başkanlığından ve birçok itfaiyeciden toplanan tumbalar ve eski itfaiye malzemeleri onarılarak müzeye yerleştirilmiş ve müze yenilenmiş haliyle 1992'de açılmıştır. 450 m2'lik bir a-landa 1.050 objenin sergilendiği müzede III. Murad'ın (hd 1574-1595) fermanıyla başlayan yangın önleme ve söndürme çalışmalarından, günümüze kadarki gelişmeler izlenebilmekte ve

yangın güvenlik önlemi olarak kullanılan su fiçisından, ilk motorlu itfaiye aracına kadar çok sayıda söndürme cihazı, tulumbacılara ait malzeme ve giysilerle, yaklaşık 150-200 yıllık tulumbalar ve 1700'lü yıllara ait çardaklı tulumbalar sergilenmektedir.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

İULIANUS

(Mayıs/Haziran 332, Konstantinopolis -26Haziran 363, Ktesifon [Bağdatyakınları])
Bizans imparatoru (hd 361-363).

Lakabı, Latince "dönek", "kâfir" anlamına gelen "Apostata"dır. I. Constanti-nus(->) döneminde (324-337) Bizans'ın resmi dini olmaya başlayan Hristiyanlıktan ayrılarak, paganizmi tekrar canlandırmaya çalıştı, fakat başarılı olamadı.

I. Constantinus'un üvey kardeşi İulius Constantinus ile Basilina'mn en küçük oğluydu. Annesi doğumdan kısa süre sonra öldü. 337'de babası ve birçok akrabası kuşkucu imparator Constantius (hd 337-361) tarafından öldürtüldüğü için, Iulianus' un çocukluğu ölüm korkusu içinde, gözlerden uzak bölgelerde geçti. Önce Niko-media'da (izmit) sonra da Kapadokya'da yaşadı. Burada küçük bir Hristiyan tarikatına dahil olduysa da tercihini çoktannlı-

Itfaiye

Müzesi'nden bir görünüm. *Kadir Aktay/ Onyx, 1994*

lıktan yana yaptı. 19 yaşında tekrar Niko-media'ya, sonra da Atina'ya giden Iulianus burada neoplatonculukla tanıştı. Hocası Libianus'un Latin karşıtı ve Helenizm yanlısı eğitimi sonucu Iulianus "sol invictus" (fethedilmeyen güneş) adlı bir inanca bağlandı. Bu tarihlerde imparatorluğun batı topraklarında yaşayan soylular ve seçkinler arasında pagan inancı çok yaygındı. Fakat Iulianus'un benimsediği güneş kültü, dinsel bir inançtan çok, büyücülük ve şarlatanlık karışımıydı.

Constantius, 354 te yeğeni Gallus'u da öldürttükten sonra, geriye tek vâris olarak Iulianus kalmıştı. İmparator çocuksuz olduğundan onu yok etmeyi henüz göze a-lamıyordu. 355'te Iulianus önce kayser i-lan edildi sonra da Constantius'un kız kardeşi Helena ile evlendirildi. Bu tarihlerde Avrupa'da Lütetia'da (bugün Paris) yaşayan Iulianus orduların başında birçok sefere katıldı ve başarılı sonuçlar aldı. 361'de imparator tarafından birlikleri ile doğuya Sasanilerin üzerine sevk edilmek istendiğinde, askerler isyan çıkartarak Iulia-nus'u imparator ilan ettiler. Çatışma henüz başlamıştı ki, 3 Kasım 361'de Constantius öldü ve Iulianus tek başına tahta çıktı.

Konstantinopolis'e gelen imparatorun ilk işi saray yaşamını düzenlemek ve sadeleştirmek oldu. Amacı felsefeci Marcus Aurelius'un öğretilerine uygun bir devlet düzeni oluşturmaktı. Sürgüne gönderilmiş bütün din

büyüklerini geri çağırdı ve bütün dinlere tapınma özgürlüğü tanıdığını açıkladı.

Bu hoşgörülü tutumuna karşılık esas a-macı çoktanrılılığı yeniden canlandırmaktı. Ne ki, bunun sandığı gibi kolay olmayacağını gördüğünden mevcut Hristiyan kurumlarını ve seremonilerini kullanmayı denedi. Fakat zamanla yumuşak tavrı sertleşti, Hristiyanlar devlet görevlerinden, ordudan atıldı, okullarda ders vermeleri yasaklandı. Hristiyan kiliseleri pagan tapınağına dönüştürülerek, kurban kültü canlandırıldı. Konstantinopolis'in iyi talih tanrıçası Tihe'nin(->) bulunduğu bazilika, kurban törenlerine adandı, Iulianus işi öylesine ileri götürdü ki, kurban kesimini bizzat kendisi yapıyor, kurbanların bağışsaklarından geleceği okumaya çalışıyordu.

Bütün Roma imparatorları gibi Iulianus'un da en büyük düşü o sırada Sasani devletinin olan Pers ülkesini (Iran) fethetmekti. Bu amaçla 363'te çıktığı Doğu seferi sırasında, tektanrılı dinler öncesinin paganizmini Antiokheia'da (Antakya), Damascus'ta (Şam) ve Kudüs'te de yerleştirmeye çalıştı. Buralardaki kiliseleri tapınağa çevirme çabaları büyük tepkiyle karşılaştı ve Iulianus büyük hayal kırıklığına uğradı. Aynı yıl İran'a doğru seferine devam etmek üzere hareket etmişti ki, Bağdat yakınlarında Ktesifon denen yerde, kimin tarafından atıldığı belli olmayan bir mızrakla ağır yaralandı. 26 Haziran 363'te öldüğünde henüz 32 yaşındaydı.

Yaşadığı dönemde ve daha sonraları, Nazianzoslu Gregorios gibi yazarlarca "şeytanın ta kendisi" olarak tanımlanmıştı. Kaynaklarda "ejder", "Nabukandnezar", "He-rod", "canavar" gibi adlarla anılmıştır. Buna karşılık kendisini bir efsane kahramanı gibi anlatan Sozomenes ya da 1. Mala-las'ın(-t) kaynakları da vardır, Iulianus'un kâfir olarak tanımlanması 9. yy'a kadar sürmüştür. Paris ve St. Petersburg'daki heykellerinden anlaşıldığına göre kısa boylu, şişmanca, kalın boyunlu, filozof sakallı biriydi. Kitaplarda, üzerinde rahip libası ve filozof mantosu ile tasvir edilir. Önemli bir bilgin olan Iulianus sayısız mektuplarının yanı sıra, *Misopogon* (Sakaldan Nefret Eden) ve *Galileli'lere Karşı* başlıklı iki dini risale ile *Kayser* adlı bir hicviye yazmıştır.

Geçmiş altın çağların ışıltısını Helenizm'de ve güneş kültüründe arayan Iulianus'un iktidarı, Hristiyanlıkla çoktanrılılığın bir arada yaşamaya çalıştığı, buna karşın ba-şarılamadığı bir dönemdir. Yerine geçen Iovianus ve onu izleyen Valens zamanında pagancılık varlığını sürdürdüysede, II. Teodosios'la(-0 (hd 408-450) birlikte Hristiyanlık zaferini ilan etmişti.

Bibi. G. W. Bowersock, *Julian the Apostate*, Cambridge, 1978; R. Browning, *The Emperor Julian*, Berkeley-Los Angeles, 1976; A. A. Vasilev, *Bizans imparatorluğu Tarihi*, I, Ankara, 1943, s. 84-96; N. H. Baynes, "The Death of Julian the Apostate in a Christian Legend", *Journal*

of *Roman Studies*, S. 27(1937), s. 22-29; M. Wegner, "Die Bildnisse des Julian", *Das Spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen*, Berlin, 1984, s. 159-164.

AYŞE HÜR

İUSTİNİANOS I

(482, Bederiana [Yukarı Makedonya] -14 Kasım 565, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 527-565).

Tarihte Büyük İustinianos adıyla tanınır, imparatorluk yönetimini yeniden düzenledi ve "Codex İustinianus" adıyla anılan yasaları derledi. İmparatorluğun batı topraklarında Bizans egemenliğini pekiştirdi ve Grek etkisini birkaç yüzyıl sürecek biçimde canlandırdı. Tek bir kiliseye olan sarsılmaz inancına karşılık dinsel konularda hedeflerine ulaşamadı, imparatorluğun çeşitli yerlerinde ve Konstantinopolis'te büyük imar faaliyetlerinde bulundu.

Asıl adı Peter Sabbatios olup tahta Fla-

vius İustinianos adıyla çıktı. Bazı kaynaklarda, 583'te, Dardania'daki (Yukarı Makedonya) Tauresium'da doğduğu kaydedilir. Kimi araştırmacılara göre Slav kökenli, bazılarına göre ise Arnavut asıllıdır. Halk tabakasından gelen, fakat iyi bir eğitim alan, çalışkan ve büyük hedeflere sahip biri olarak amcası İmparator I. İustinos'un yanında parlak bir kariyer yaptı ve çocuksuz imparator tarafından 525'te kayser, 527'de müşterek imparator ilan edildi.

İustinianos'un en büyük yardımcıları karısı ünlü imparatoriçe Teodora(->), yeğeni Germanos, generalleri Belisarios(-t) ve Narses, yönetici elitten Kapadokyalı İoannes ve hukukçu Tribonianos'tur. İmparatorluğun doğu ve batı topraklarında geçerli tek bir yasayı egemen kılmak için kendisinden önceki dönemlere ait Roma kanunlarını bir araya getiren bir derleme çalışmasına girdi. Hukukçu Tribonianos' un başkanlığındaki bir heyet 529'da *Codex Constitutionum'u* yayımladı. On kitap halindeki bu eser, Roma imparatoru Hadrianus döneminden (117-138) beri geçerli olan emirnameleri bir araya getiriyordu. 533'te *Codex'in* tamamlanmış yeni nüshası olan *Digesta* (Pandectae) yayımlandı. Bunu, iki eserin derlenmesinden oluşan ve hukuk eğitimine giriş niteliğindeki bir antoloji olan *Institutiones'in* çıkarılması izledi. 534'te bu üç yasa derlemesi yeniden basıldı. Son olarak 534-565 arasında yayımlanan emirnameler *Novellae Constitutiones Post Codicem* adıyla bir araya getirildi. Bütün bu derlemeler, o dönemde hukuk eğitiminin kurumlaşmasına yardımcı olmuştu. Anılan dört eserin ilk üçü Latince, sonuncusu ise halk dili olan Grekçe yazılmıştır.

Halk tabakasından gelme biri olarak İustinianos aristokrasi ile sürekli çatıştı. Yolsuzlukları önlemek ve devlet bütçesini güçlendirmek amacıyla

yürürlüğe koyduğu katı ekonomik politikalar ve ağır vergilendirme sistemi halk kesimlerince tepkiyle karşılandı. Bunların en önemlisi 532' de yaşanan Nika Ayaklanması'dır(-0. Olaydan sonra İustinianos, enerjisini ülkenin zenginleşmesine yöneltti. Doğuya uzanan ticaret yollarını Sasani ülkesini (Iran) çevreleyecek şekilde genişletti. Bu dönemde imparatorluk casuslarının İran'dan gizlice getirdiği ipekböceği kozaları sayesinde Bizans'ta ilk kez ipek üretimine geçilerek Bizans'ın bu konudaki dışa bağımlılığı yok edildi. Maliye Bakanı Petros Barsimes ipek konusunda bir tekel oluşturarak devlet gelirlerini artırmayı başardı, İustinianos, devletteki çürümeyi engellemek için memurlarının aşırı masraf yapmasını yasakladı. Eyalet sistemini yeniledi, memuriyetlerde yapılan kısıtlama ile hazine rahatlatıldı.

İustinianos tahta çıktığında Bizans orduları doğuda Sasanilerle savaş halindeydi. 532'de imzalanan "Ebedi Barış Antlaşması" ile kısa süre imparatorluğun güvenliği sağlandıysa da, 540'ta yine anlaşmazlık baş gösterdi. Ancak 561'de Bizans Sasani'lere yılda 30.000 altın sikke vergi ödemeyi kabul ederek 50 yıllık bir barış ant-

I. İustinianos'un monogramını taşıyan sikke (ön ve arka yüz).

H. G. Goodacre, A Handbook for the Coinage of the Byzantine Empire, Londra, 1928-1933

laşması yapabildi. Aynı tarihlerde İustinianos'un orduları batıda kaybedilen Roma topraklarını geri almaya çalışıyordu. Kuzey Afrika'da Vandallara karşı, İtalya Yarımadası'nda ise Ostrogotlara karşı seferler düzenlendi. 534'te Vandal Kralı Gelimer teslim oldu. 544'te İtalya'ya giden Komutan Belisarios Ostrogot seferinden bir sonuç alamadan 549'da Konstantinopolis'e geri döndüyse de, 554'te Vizigotlara, 555'te ise Ostrogotlara karşı savaşlar kazanıldı. 559-561 arasında Trakya'ya kadar ilerleyen Bulgarlar, Slavlar, Hunlar ve Avarlar durduruldu. Fakat Bulgarlar ve Slavlar Roma eyaletlerine yerleşmeyi başardılar.

İustinianos kişisel olarak dinsel konulara ilgi duyuyordu. 529'da paganizmin etkisindeki neoplatonizmin yuvası saydığı Atina Akademisi'nin kapatılarak yerine Konstantinopolis Okulu'nun açılmasını emretti. Filistin'de yaşayan ve İbrani dinine yakınlık duyan Samaritanların isyanını bastırdı. Fakat doğu eyaletleri ile ilişkiyi koparmak istemediği için biraz da karısı Teodora'nın etkisi ile İsa'nın tek doğası olduğunu ileri süren doğulu Monofizitlerle İsa'nın iki doğası olduğunu kabul eden Halkedon Konsili'nin (451) öğretileri arasında arabuluculuk yapmaya çalıştı. Bu amaçla 553'te Konstantinopolis Konsili'ni topladı. İustinianos'un kısaca "Çezaropapizm" diye anılan ve imparatorun hem kayser hem de dini lider olması gerektiği şeklindeki görüşü yüzünden Papa Vigilius İconsile uzak kaldı fakat İustinianos papayı Marmara'daki adalardan birine sürmek suretiyle konsil hükümlerini onaylamak zorunda bıraktı. Bu olay yüzünden

Bizans ve Roma kiliseleri arasında meydana gelen bu ayrılık 610'a kadar sürdü.

Iustinianos imparatorluğun her tarafında sayısız inşaat yaptırdı. Bunlar arasında sukemerleri, köprüler, büyük surlar, hisarlar, manastırlar, yetimhaneler, hanlar ve görkemli kiliseler vardır. Sadece başkentte 30 kadar kiliseyi onarttı ya da inşa ettirdi. Bunlardan Pege'deki (Balıklı) Bakire Meryem Kilisesi hakkındaki bir söylenceye göre oradaki şifalı sular imparatorun böbrek rahatsızlığını iyi etmişti. Iustinianos'un en önemli eseri Nika Ayaklanması sırasında çıkan yangınla tahrip olan Ayasofya'nın(-») bugüne değin gelmiş binasının yaptırılmasıdır.

Hippodrom civarındaki Augusteion' da(-») Iustinianos'un bir heykeli vardı. Ravenna'daki S. Vitale ve S. Apollinare kiliselerinde bulunan portrelerinde sakalsız olarak gösterilen imparatorun Ayasofya'

daki mozağinde sakallı olduğu görülür, Iustinianos ve kansı İmparatoriçe Teodora hakkında bir biyografi yazan tarihçi Prokopios'un anlattıklarına göre, orta boylu, yuvarlak yüzlü, yemek yemeği pek sevmeyen biriydi. Prokopios, kibar biri olarak öfkesini hiçbir zaman dışarı vurmeyen imparatorun buna karşılık acımasız biri olduğu, binlerce insanın ölüm emrini gayet yumuşak bir sesle emrettiğini söyler. **Bibi.** R. Browning, *Justinian and Theodora*, Londra, 1987; B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, c. I, Berlin, 1960; Prokopios, *Gizli Tarih*, ist., 1973; A. A. Vasiliev, *Bizans imparatorluğu Tarihi*, c. I, Ankara, 1943, s. 164-212; W. G. Holmes, *The Age of Justinian and Theodora*, c. 2, Londra, 1905-1907.

AYŞE HÜR

Iustinianos n

(668/669, Konstantinopolis- 7Kasım 711, Damatris[Anadolu'da]) Bizans imparatoru (hd 685-695, 705-711).

Herakleios Hanedanı'nın(~») son imparatorudur. IV. Konstantinos (hd 668-685) ile Anastasia'nın oğludur. Bazı kaynaklarda Kıbrıs'ta doğduğu kaydedilir. 681-682' de müşterek imparator ilan edildi, 685'te babasının ölümüyle tahta çıktı.

688 ve 693'te Araplarla yaptığı antlaşmalar sonucu Kıbrıs, Doğu Anadolu ve Gürcistan üzerindeki Bizans egemenliğini pekiştirdi. 688-689'da Slavların elinde bulunan Trakya ve Makedonya'ya başarılı seferler yapıldı. Bu seferlerden getirilen e-sirler ülkenin çeşitli yerlerine iskân edildi.

II. Iustinianos, 553 ve 680-681 tarihli Konstantinopolis konsillerini tanımayarak, 686-687'de bir sinod topladı ve Herakleios' un(-») (hd 610-641) formülleştiirdiği mono-teletizmi (isa'nın iki doğasının tek bir iradede tecelli ettiğı savı) reddetti ve imparatorluk sarayının Trullo salonunda, 691-692'de bir konsil topladı (Trullonum Kon-sili). Konsilde

Hıristiyan ahlakının halk arasında yaygınlaştırılması amacıyla düzenleyici kararlar alındı. Bunlar arasında Brumalia denilen pagan bayramının ve Dionisios şenliklerine ilişkin âdetlerin kaldırılması, seçkinlerin tiyatro gösterilerine gitmesinin ve rahiplerin evlenmesinin yasaklanması sayılabilir. Iustinianos Trullonum Konsili'nin kararlarını tanımayı reddeden Papa I. Sergios'u tutuklatmaya çalıştıysa da başarılı olamadı, inanmış bir Hıristiyan olarak Bizans sikkelerine İsa suretinin basılması geleneği II. Iustinianos ile başlamıştır.

695'te Maviler grubu ayaklanarak komutan Leontios'u (hd 695-698) tahta çıkardığında burnu kesilen Iustinianos sürgüne gönderildi. 698'de bu kez Yeşiller grubu donanma amirallerinden Apsimar'ı II. Tiberios (hd 698-705) adıyla tahta geçirdiğinde bundan cesaretlenen Iustinianos sürgünden kaçarak Hazarlara sığındı, kağanın Hıristiyan olarak Teodora adını alan kız kardeşi ile evlendi. 705'te Bulgar Kralı TervePin de yardımları ile gizlice Konstantinopolis'e döndü, II. Tiberios tahtı bırakarak kaçtı ve böylece Iustinianos'un ikinci hükümdarlığı başladı. Karısı Teodo-

İVAZ EFENDİ CAMÜ

310

311

İZER, ZEKİ FAİK

Zeki Faik Izer'in "Dolmabahçe Sarayı'nın Parmaklıkları" adlı eseri, 1947, 27x19 cm.
TETTVFotoğrafArşivi

ra Bizans tahtına çıkan ilk yabancı kökenli imparatoriçe oldu. Onun sakat haliyle tahtı ele geçirme cüretini göstermesinden dolayı, sakat bırakarak tahttan uzaklaştırma yöntemi Bizans tarihinde bir daha uygulanmamıştır. II. Iustinianos'un sakatlığını gizlemek için altından bir burun yaptırdığı rivayet edilir.

ikinci iktidarı sırasında daha da acımasız biçimde davranan Iustinianos, Bulgar Kralı Tervel'i kayser unvanı ile onurlandırırken, Leontios ile onu taçlandıran Patrik Kallinikos'u ve diğer muhaliflerini topluca idam ettirdi. Bu arada ilk imparatorluğu sırasında kendisine boyun eğmeyen Ravenna'dan (İtalya'da) birçok kişiyi Konstantinopolis'e getirterek kılıçtan geçirtti. Fakat 710'da Papa I. Constantinus başkente geldiğinde iyi karşılandı ve kriz aşıldı.

Iustinianos'un uyguladığı politikaların yarattığı iç karışıklıklar, Arapların işine yaradı ve Arap birlikleri 709-711 arasında Ka-padokya ile Kilikya'da (Çukurova) bazı yerleri zapt ettiler. Hattâ küçük bir Arap birliği Hrisopolis (Üsküdar) önlerine kadar gelmeyi başardı.

711'de sürgün yeri olan Hersones'e (Kırım'da) karşı başlattığı bir sefer Iustinianos'un

yaşamına mal oldu. İsyan başlatan Hersones halkına Hazarlar da yardım edince, Ermeni asıllı Bardanes imparator ilan edildi. II. Iustinianos askerlerinden biri tarafından öldürüldükten sonra başı teşhir için Ravenna ve Roma'ya gönderildi. Küçük oğlu Veliaht Tiberios da öldürüldüğünden, Herakleios Hanedanı sona erdi.

Bibi. C. Head, *Justtnian II of Byzantium*, Ma-dison, 1972; F. Görres, "Justinian II und das rö-mische Papstium", *Byzantinische Zeitsch'rift*, S. 17 (1908), s. 432-454; I. Dujcev, "Le triomp-he de l'empereur Justinien II en 705", *Fest-schrift Stratos, c. l*, s. 83-91; Ostrogorsky, *Bizans*, 120-136.

AYŞE HUR

İVAZ EFENDİ CAMÜ

Ayvansaray semtinde, Eğrikapı'da Bizans surlarının iç tarafında, Anemas Zindanı üzerinde, Anemas Kulesi ile Angelos kulelerinin arkasında yer almaktadır. Alaiye-li (Alanya) Kazasker ivaz Efendi (ö. 1586) tarafından yaptırılan ve yapım kitabesi bulunmayan caminin cephelerinde görülen üslup özellikleri ve gelişmiş altıgen şeması göz önüne alınarak ivaz Efendi'nin ölümünden az önce yapıldığı düşünülebilir. Cami, Mimar Sinan'ın tezkerelerinde kayıtlı olmamakla birlikte Mimar Sinan çağı sonlarında, onun ekolüne ait bir yapı olarak kabul edilebilir.

Çeşitli tarihi kaynaklarda ivaz Efendi Camii'nin mektep, medrese, çeşme vb ile birlikte bir külliye olarak inşa edilmiş olduğu belirtilse de, bugün caminin dışında başka bir yapı mevcut değildir. Gami ile birlikte yapıldığı belirtilen kitablesiz meydan çeşmesi, avlu duvarı dışında, caminin önündeki küçük meydanda yer almaktadır.

ivaz Efendi Camii, 15,60x14,50 m boyutlarında, kareye yakın dikdörtgen planlı bir yapıdır. Mihrap kısmı, kible yönünde, dikdörtgen bir çıkıntı yapmaktadır. Ca-

İvaz Efendi Camii

Doğan Kuban, 1988

mi, altı payeye dayanan 9,80 m çapında ve 16,60 m yüksekliğinde büyük bir merkezi kubbe ve bu kubbeyi üç yönden destekleyen beş yarım kubbe ile örtülüdür.

Yarım kubbelerin ikisi, caminin sağında, diğer ikisi solunda bulunmakta, beşinci yarım kubbe mihrap çıkıntısının üzerini örtmektedir. Mihrap yarım kubbesi dışındaki diğer dört yarım kubbeye yuvarlak kemerli ikişer pencere açılmıştır.

Merkezi kubbeyi taşıyan altı paye, yarısı duvarlara gömülü pilastrlar şeklindedir. Payelerin ikisi mihrap çıkıntısının köşelerinde, ikisi doğu ve batıdaki yan duvarların ortasında, diğer ikisi de kuzey, ya-

Ivaz Efendi Camii'nin planı. Kuran, *Mimar Sinan*

ni giriş duvarı üzerinde aynı şekilde yer almaktadır. Kuzeydeki payelerin arası üç kat halinde maksure olarak değerlendirilmiştir. Yan duvarlar boyunca uzanan ahşap kadınlar mahfili kuzeyde, giriş cephesi üzerindeki maksurenin ikinci katıyla birleşerek, "U" şeklinde cami sahnım çevrelemektedir.

ivaz Efendi Camii plan düzeni ile altı payeli camiler grubuna girmektedir. Merkezi kubbeyi oturtmak amacıyla, altı paye üzerine, altı kemer inşa edilmiş, kemerlerden merkezi kubbenin kasnağına geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Kubbe kasnağında on iki tane yuvarlak kemerli pence-

re yer almaktadır. Kemerlerden yarım kubbelere geçişlerde ise, mihrap yarım kubbesinin dışındakilerde stalaktitler kullanılmıştır. Camide, kemerlerin itme kuvvetini karşılamak amacıyla payeler, kemerler boyunca yükseltilerek dışarı taşıtılmış ve birer ağırlık kulesi ile bitirilmiştir.

Günümüzde caminin son cemaat yeri mevcut değildir. Giriş cephesi ve yan duvarlar boyunca camiyi üç taraftan "U" şeklinde saran ahşap son cemaat yeri revağı 1935'ten sonra yıkılmıştır.

Giriş cephesinin sağında olması gereken minare, güney kible duvarının köşesine ayrı bir kütle olarak yerleştirilmiştir. Kesme taştan yapılmış olan ve zaman içinde bir kısmı yıkılarak, kısmen tahribata uğrayan minare, 1960'lı yıllarda restorasyon geçirerek tamamlanmıştır. Minarenin kürsü kısmında bulunan bir mihrap nişinden, camiyi üç taraftan çevreleyen son cemaat revağının buraya kadar gelerek minare ile birleştiği anlaşılmaktadır.

ivaz Efendi Camii'nde alışılmış büyük cümle kapısı yoktur. Camiye giriş cephesi üzerinde yer alan, ancak yanlara doğru çekilmiş iki adet çift kapıyla girilmektedir. Çift kapıların dış taraftakileri, kadınlar mahfiline çıkan merdivenlere, içteki-ler ise şahın kısmına açılmaktadır.

Giriş (kuzey) cephesinin ortasında bir dizi pencere sıralanmış, ortadaki dördüncü pencere düzeni üç katta da tekrarlanmıştır. Giriş kapılarının üzerine rastlayan ikinci ve üçüncü katta, altta düz atkılı, üstte sivri kemerli çift pencereler yer alır. Kapıların yanında kesme taş kaplı, beş köşeli birer mihrap bulunmaktadır. Caminin iki yan cephesi birbirinin aynısıdır. Tek fark sağ yan duvar ile mihrap duvarının birleştiği köşede minarenin bulunmasıdır. Mihrap cephesi tuğla ve kesme taşın bir arada kullanıldığı almalı bir duvar dokusuna sahiptir. Diğer cephelerin üst kısımlarında ise kesme taş duvar dokusu görülmektedir.

ivaz Efendi Camii'nin önemli bir özelliği 16. yy'ın ikinci yarısına ait iznik çinileri ile süslü mihrabıdır. Mihrap nişi beş köşelidir ve içlerini çini panolar doldurmaktadır. Bu köşelerin üst kısmında lacivert üzerine beyaz sülüs yazılı, alt kısmında ise stilize edilmiş, çiçek motifleriyle süslü

panolar yer almakta ve bütün bunları kırmızı zeminli bir bordur çevrelemektedir.

ivaz Efendi Camii'nin mihrap çinilerinde beyaz zemin üzerine mercan kırmızısı, yaprak yeşili, mavi, lacivert gibi renklerle, narçiçeği hançer yaprakları, rozeüer, ince dallar, küçük yapraklar vb, 16. yy'ın i-kinci yarısının bütün özelliklerini taşıyan natüralist formlardaki birbirinden güzel hatayi desenler kullanılmıştır.

ivaz Efendi Camii, gerek gösterdiği pla-nimetrik ve yapısal özellikler, gerekse çinilerinin güzelliğinden dolayı döneminin özgün örneklerinden biri sayılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 147; O. Aslana-pa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, ist., 1986, s. 302; Kuran, *Mimar Sinan*, 154; J. Erzen, *Sinan Dönemi Cami Cepheleri*, Ankara, 1981, s. 42; S.

Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 84; ay, "İstanbul'da ihmal Edilmiş Bir Semt: Ayvansaray", *TAÇ*, S. 2 (1987), s. 38.

HALE TOKAY

İZAK (Tanburi)

(?, *istanbul -1814, İstanbul*) Yahudi asıllı bestekâr ve tanburi.

Asıl adı Fresko Romano'dur. Ortaköy' de doğdu. Bazı kaynaklarda adının başına eklenmiş olan "Baytar" sözü, sinagoglarda hanendelik (okuyuculuk) eden kişilere verilen ad olan "payta"nın bozulmuş halidir.

Yahudi asıllı Türk musikisi bestekârlarının en büyüğü sayılan Izak, musikiye sinagoglarda hanendelik ederek başladı. Sinekemanı ve tanbur öğrendi. Bu sazları çok iyi çalan bir sazende oldu. Romanya' dan İstanbul'a gelen şöhretli kemancı Mi-ron'u dinledikten sonra keman çalmayı bıraktı ve yalnızca tanbura devam etti.

Izak musikiyi ve tanburu Tanburi An-gel'den ve Musi'den öğrendi. Çağının en büyük sanatçılarından ve geleneksel tanbur tavrının önde gelen temsilcilerinden biri olarak kabul edildi. Şöhreti artmaya başlayınca III. Selim döneminde saraya a-lındı. Uzun süre padişahın tanbur hocalığında bulundu ve kendisinden destek, himaye ve yakınlık gördü. Her eserine karşılık padişahın büyük ihsanlar alarak ödüllendirildi. Sarayda düzenlenen küme fasıllarına tanburuyla katıldı, Enderun'da musiki öğretti. Dönemin ünlü bestekârı Hacı Sadullah Ağa ile birlikte besteledikleri "Şedd-i Araban Takım" çok ün kazandı. Bu faslın içinde yer alan, "Ey safâ-yı arızından çeşme-i hurşîd-i âb" mısraıyla başlayan bestesi ve "Pir olmada gerçi gönül amma civan ister" mısraıyla başlayan yürük semaisi, aslında bir saz eserleri bestekârı olan Izak'm sözlü musikide de id-

dialı olduğunu gösterir. Yaşadığı III. Selim dönemi İstanbul'da musiki hayatının çok

parlak bir dönemidir. Izak bu dönemin yıldızlarından biriydi. Padişahın kendisini görünce ayağa kalkarak saygı göstermesi ve bestelediği bir esere karşılık onu bir tanbur teknesi dolusu altınla ödüllendirmesi gibi ayrıntılar o dönemde sarayın musikiye olan ilgisi ile gayrimüslim sanatkarların istanbul'un musiki hayatındaki rolünü gösteren birer belge niteliğinde olgulardır.

Izak tanburda III. Selim'den başka Zeki Mehmed Ağa ile Kuyumcu-Samatyalı Oskiyan Efendi'yi yetiştirdi. Izak, Oskiyan, Kozyatağı Rıfâî Tekkesi Şeyhi Abdül-halim Efendi, Subhi Ezgi, Mesud Cemil ve Necdet Yaşar'dan oluşan aktarım zinciriyle geleneksel tanbur tavrı günümüze kadar ulaşabildi.

70 yaşlarındayken ölen Tanburi Izak' in 49'u peşrev, 43'ü saz semaisi, 6'sı beste, 1'i ağır semai, 3'ü yürük semai ve 7'si şarkı olmak üzere 100'den fazla eseri Türk musikisi repertuarındadır.

Bibi. R. F. Kam, "Türk Azınlık Musikîcileri: Za-harya ve îzak", *Radıyo*, S. 67 (Temmuz 1947); inal, *Hoş Soda*; Ergun, *Antoloji*, II; Ezgi, *Türk Musikisi*, I, II, III, V; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, I; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı*, ist., 1992.

MEHMET GÜNTEKİN

İZER, ZEKİ FAİK

(15 Nisan 1905, istanbul - 12 Aralık 1988, İstanbul) Ressam.

1923-1927 arasında Sanayi-i Nefise Mek-tebi'nde (Güzel Sanatlar Akademisi) ibrahim Çallı Atölyesi'nde, 1928-1932 arasında Paris'te A. Lhote ve O. Friesz atölyelerinde eğitim gördü. D Grubu'nun(->) kurucularındandır. Daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi'nde hoca olarak çalışmaya baş-

İZMİR PALAS

312

313

İZZET EFENDİ TÜRBEŞİ

ladı. 1951'de Türk Sanat Tarihi Enstitüsü' nü kuran Izer, 1971-1984 arasında Paris ve Nis'te yaşadıktan sonra yurda döndü. Türk resminde modernleşme sürecini başlatan önemli sanatçılardan biri olan Izer, geliştirdiği kendine özgü resim anlayışıyla kübizm, dışavurumculuk ve soyut sanat başta olmak üzere farklı akımları istanbul sanat ortamında polemikler yaratarak tartışmaya açtı.

îzer'in resimlerinde vazgeçemediği bir konu olarak ısrarla ele aldığı istanbul teması, sanatçının değişik dönemlerinde farklı yaklaşım açılarıyla irdelediği

bir olgudur. 1923-1927 arasında allı kuşaaının izlenimci resim anlayışı çerçevesinde "gerçekçi" istanbul görüntüleri boyayan sanatçı, 1928-1948 döneminde kübist ve dışavurumcu bir yaklaşımla "soyutlamaya" yatkın şehir manzaraları üzerinde çalıştı. Izer' in 1950'ye dek istanbul konulu resimlerinde Boğaziçi'ni bir tür çıkış noktası olarak kullandığı ve bir arayış dönemine girdiğı görülür. Sanatçının oldukça koyu renklerle boyadığı bu resimlerde, Kız Kulesi, Dolmabahçe Sarayı gibi mimari elemanları yorumlama çabası vardır. Izer sanılanın aksine soyut resme oldukça geç başlamış bir sanatçıdır. 1950'den sonra "Sultanahmet Camii'nin Camlan", "Boğaziçi" gibi kompozisyonlarında sanatçı istanbul'a özgü görsel değerlerden yola çıkarak soyut resme yönelmiştir, İzer'in renk öğesini özellikle vurguladığı bu çalışmalarında kaotik bir boyama tarzını tercih etmesi, istanbul'la girdiğı yoğun ilişkinin sonucudur. Bu ilişkiyi açımlayabilmek için sanatçının tutkularından yola çıkarak bir yorumlamaya gitmek gerekir. Izer istanbul' un tarihi değerlerinden yola çıkarak "geleneğe" dayalı modern bir resim yapılabileceğine inanmıyordu. Sanatçı bu yüzden kendini istanbul'un belirli dışsal özelliklerine değil, içsel değerlerine yakın hissetmiştir. Sultanahmet Camii'nin vitraylarından süzülen ışık, Boğaziçi'nin hareketli dalgaları, minarelerle kubbelerin yatay-di-key ilişkisi gibi istanbul'un içsel yoruma dayalı özellikleri, tzer'in resim serüveninde yol gösterici olmuştur. 1984-1988 arasında yine istanbul temasını ele alan Izer, bu kez fantastik denilebilecek bir yaklaşım içinde peri kızlarının gezindiğı Boğaziçi kompozisyonları gerçekleştirmiştir. NECMI SÖNMEZ

İZMİR PALAS

Maçka'da, Maçka Caddesi üzerinde, italyan Sefarethanesi olarak inşa edilen Anadolu teknik lisesinin karşısındadır. 7 katlı apartman, izmirli işadami Şerifzade Ahmed Süreyya Bey (ö. 1932) tarafından, Cumhuriyet döneminin ilk 10 yılı içinde yaptırılmıştır. Binanın sol köşesinde mimar J. d'Armi'nin ismi yazılıdır.

Yapının kuzey yanı apartmanlara bitişik, doğu cephesi cadde üzerinde, batı ve güney yönü ise bahçe ile çevrilidir. Güneydoğu köşesi, ikinci kattan teras çatıya kadar devam eden dikdörtgen kesitli bir çıkma şeklinde dışarı taşırılmış, teras katına

ise sivri kemerli bir köşk görünümünde bir bölüm yerleştirilmiştir. Bu bölümün Sol yanında burmalı sütunlarla desteklenen bir teras bulunmaktadır. Yapıyı, üst katta sivri kemerli pencere dizileri, alt katta ise köşeleri pahlanarak yumuşatılmış dikdörtgen kesitli pencereler aydınlatır. Kat aralarında, kalıplanmış sıva ile oluşturulmuş şemse kabartmaları ve çerçeveler içine alınmış geometrik düzenlemeler atlamalı olarak yer almaktadır. Maçka Kış-lası'na bakan güney cephesinde ileriye doğru çıkma yapan demir korkuluklu balkon birimlerinin iki yan duvan

çerçeveler içine alınmış şemse motifleriyle süslenmiştir. Apartmana, sivri kemerli ve demir kanatlı büyük bir kapıdan girilir. Kapının iç yüzeyi, klasik dönem (16-17. yy'lar) motiflerinin ve renklerinin kullanıldığı Kütahya çinileri ile kaplıdır. Kapının bak-lavalı demir kafesinin içi palmet motifleriyle bezelidir. Üzerinde şemse biçiminde iri demir tokmaklar asılıdır. Kapının sağ yanında hafifçe dışarı taşan bölüm iki taraftan burmalı sütunlarla çevrelenmiş ve üzeri prizmatik üçgenler kuşağıyla sınırlanmıştır. Söz konusu cephenin hemen üzerine, ortada iki sütuna oturan, kemer aynalarına çini kabalarının bulunduğu üç adet sivri kemer yerleştirilmiştir. Apartman girişinde demir konstrüksiyonla inşa edilmiş, beşik tonoz görünümündeki uzun koridor arka bahçeye açılmaktadır. Koridorun tavanını alçıdan bir mukarnas dizisi çevreler.

- I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nun erken dönem Cumhuriyet mimarisindeki son örneklerinden olan bu apartmanda, özellikle cephelerin tasarımı ve bezemesi üzerinde durulduğu, apartman birimlerinin aynı yıllara ait hemen bütün apartmanlarda olduğu gibi irrasyonel bir anlayışla ele alındığı, manzaraya açılan bölümlere, birbirine bağlanan salonların yerleştirildiği, kuzey-güney doğrultusunda gelişen uzun koridorların iki yanında yatak odaları ile banyo ve tuvalet birimlerinin dizildiği gözlenmektedir. Apartman dairelerinde, salon birimlerindeki klasik Osmanlı motiflerinin kullanıldığı camlı ahşap bölmeler bulunmakta, tavanların oldukça sade tutulduğu dikkati çekmektedir.

TARKAN OKÇUOĞLU

İZMİRİİYAN, MADTEOS

(12 Şubat 1845, istanbul - 11 Aralık 1910, Eçmiadzin [Ermenistan]) Türkiye Ermenileri 75. patriği, Dünya Ermenileri 126. başpatriği, eğitimci ve yönetici.

Asıl adı Simon veya Simeon'dur. Terzi Mardiros'un torunu ve terzi Hampartzum' un 9 çocuğundan yedincisidir. Büyükbabasının izmirli olmasından dolayı İzmirli-yan soyadını almıştır.

Kumkapı'daki Bezciyan Okulu'nda öğrenim gördü. Müteakiben, 3 yıl da Kum-kapı dışındaki Boğosyan-Varvryan Okulu'nda okudu. 1862'de, Ortaköy'deki Tark-mançatz Okulu'nda öğretmenlik görevinde bulundu. 1864'te Patrik Bursalı II. Bo-ğos Taktakyan'ın emri ve Episkopos Hov-

hannes Gabudigyan'ın eliyle "sargavaklık" (şemmas, diakos) derecesini aldı. 29 Haziran 1869'da, Ortaköy Surp Asdvadzad-zin Kilisesi'nde, Madteos adı ile yine Episkopos Hovhannes Gabudigyan tarafından "apeğa" (keşiş) takdis edildi. 28 Eylül 1869' da ise kilise öğretisi üzerine doktorluk payesi olan rahiplik derecesine yükseldi ve Patrik Vanlı I. Mıgırdiç Hrimyan'ın sekreteri oldu. Aynı zamanda Bezciyan Okulu'nda din dersleri öğretmenliğini üstlendi. 17 Mart 1872'de

Patriklik Ruhani Meclisi üyeliğine seçildi. 29 Aralık 1872'de Sis Kato-likosluğu problemlerini incelemek için kurulan komisyon üyeliğine getirildi. 29 Ocak 1873'te ise üstrahiplik payesi verildi. Aynı yıl Üsküdar Surp Garabet Kilisesi vaizliği ve aynı semtin Cemaran Okulu din dersi öğretmenliğine atandı. 1874'te Balıkesir Ermenileri ruhani önderliği görevine seçildiyse de, bu görevi üstlenmedi. 17 Mayıs 1876'da Eçmiadzin Katedrali'n-de episkopos takdis edildi. 1879'da patrikhane danışmanı tayin edildiyse de aynı yılın 10 Ağustos'unda istifa etti. 1883'te Başpatriklik Komisyonu üyesi seçilerek bu konuda kapsamlı bir rapor hazırladı. 3 Ocak 1886'da Mısır Ermenileri ruhani önderi seçildi. 1891'de sağlık nedeniyle istifa etti. İstanbul'a döndükten sonra, tekrar Üsküdar'daki Surp Garabet Kilisesi vaizliği görevim üstlendi. Aynı zamanda Getro-nagan Lisesi din dersi öğretmenliğini de yürüttü. 1892'de başpatriklik seçiminde ikinci aday seçildi.

7 Aralık 1894'te, Patrik Keremetli I. Ho-ren Aşikyan'm yerine patrik seçildi. 20 Aralık'ta Babıâli'ce onaylanarak III. Madteos adıyla patriklik tahtına çıktı. Dönemindeki en önemli olay, Ermenilerle en fazla meskûn olan Doğu'daki altı vilayette ıslahat yapılması için, Rusya ve İngiltere gibi büyük devletlerin Babıâli'ye kabul ettirdikleri projedir. Ancak, proje icraat safhasına girmediği için, Patrik III. Madteos

ü. Madteos İzmirliyan

S. Şah-Nazaryantz, *Vehapar İzmirliyan*, Moskova, 1910 *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

İzmirliyan bunu Babıâli'den defalarca talep etmişse de bir sonuç elde edememiştir. Bazı şüphelere maruz kaldığından ve sarayın da desteğini kaybettiğinden, 23 Temmuz 1896'da görevinden istifa etti ve II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından Kudüs'e sürgün edildi. Patrikliği döneminde İstanbul kiliseleri açısından yapılan yenilemeler arasında Taksim'deki Surp Harutyun Kilisesi'nin tekrar inşası ve Gedikpaşa'daki Surp Hovhannes Avedaraniç Kilisesi'nin onarımı ve takdisi, Üsküdar Mezarlığı'nın duvarla çevrilmesi sayılabilir. II. Meşrutiyet'in ilanına değin Kudüs'te kaldıktan sonra, 22 Ekim 1908'de ikinci kez İstanbul patrikliğine seçildi, 1 Kasım 1908'de ise Eçmiadzin başpatriği seçilerek o görevi üstlendi.

İzmirliyan, *Hayrabadutyun Hayas-danyaytz Arakelagan Surp Yegeğetzvo Yev Ağthamar U Sis* (Ermeni Apostolik Kutsal Kilisesinin Başpatrikliği ve Ağthamar ile Sis) adlı önemli araştırma eserinin dışında, *Azkayin Varjaranatz Paregarkut-yan Hrahankı* (Ermeni Okullarının Yenileme Emri) adlı nizamnamenin ve *Gatoği-gosogan Hantznajoğovo Değegakin* (Başpatriklik Komisyonu Raporu) adlı raporun da yazarıdır.

Bibi. M. Ağavnuni, *Miapank Yev Aytzeluk Hay Yerusagemi* (Ermeni Kudüs'ün Din

Adamları ve Ziyaretçileri), Kudüs, 1929; Ş. Kapamacı-yan, *Madteos Arkyebisgobos İzmirliyan-Yeğişe Yebisgobos Turyan* (Başepiskopos Madteos îz-mirliyan-Episkopos Yeğişe Turyan), îst, 1908; E. Ç. Kömürçian, *IsdamboloBadmutyunQs-tanbul Tarihi*, I-III, Venedik, Viyana, 1913-1938; Kömürçian, *İstanbul Tarihi*; M. Orman-yan, *Azkabadum*, III, Kudüs, 1927; S. Şah-Nazaryantz, *Vehapar îzmirliyam* (Başpatrik îz-mirliyan), ist., 1910; Teotig (Teotoros Lapçin-ciyan), *Amenun Daretzuytz*(Herkesin Yıllığı), İst., 1910.

KEVORK PAMUKCİYAN-VAĞARŞAG SEROPYAN

İZZET

(?, *İstanbul -1797, istanbul*) Divan şairi.

Hayatı hakkında hemen hiç bilgi yoktur. Sayıları 10'a yaklaşan izzet mahlaslı şairlerin en önemlilerindendir. Eğitimini istanbul'da tamamladı. Din ilimlerinde seçkin bir kişi olarak resmi fetva kurumu olan Bâb-ı Fetva'da çalıştı.

izzet Efendi'nin en önemli şiiri, şairlik şöhretini de borçlu olduğu *Sahilna-me'sidir*. III. Selim (hd 1789-1807) adına kaleme alınmış bir kaside olan *Sabilna-me*, Fennî'nin(->) mesnevi tarzında yazılan *Sevâbilname'sine* benzer. Manzumede Boğaziçi'nde iskelesi bulunan yerleşim alanları Galata'dan başlayarak Rumelika-vağı'na kadar, her biri bir beyitte olmak üzere 30 semt (Galata, Mumhane, Tophane, Salıpazarı, Fındıklı, Kabataş, Dolmabahçe, Beşiktaş, Karabâlî, Kılıç iskelesi, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Rumelihisarı, Baltalimam, Emirgân, Hasan-kalfa, Kayalar, Şeytanakıntısı, İstinye, Ye-niköy, Kalender, Tarabya, Büyükvadi, Kefeli, Sarıyer, Karataş, Fener, Değirmenlik) tanıtılır, ardından Anadolu yakasına geçilir ve Fenerbahçe'ye kadar yine 30 yerleşim

yeri (Hünkâr iskelesi, Yalıköy, Beykoz, Paşabahçe, Çubuklu, Kavak, incirli, Sultaniye, Kanlıca, Körfez, Kandilli, Göksu, Vaniköy, Çengelköy, Kuleli, Beylerbeyi, istavroz, Çamlıca, Kuzguncuk, Öküz Limanı, Üsküdar, Şemsipaşa, Balaban, Ayazma, Salacak, insaniye, Harem, Haydarpaşa, Kadıköy, Fenerbahçe) tanıtılır.

Kaside bir yelkenli ile Boğaziçi'nde te-nezzüh gezintisi biçiminde kurgulanmıştır. Her bir yerleşim alanının adı edebi sanatlarla zenginleştirilerek kelime oyunları ile süslenmiştir (*Âb-ı dîdem tüketip hep benim ol çeşm-i gazal / Bir Kuru çeşmeye döndü gözümüz, kalmadı âb // Yoksa başında Fener mi y anıyor uşşâkın /Bir Değirmenlik'e düşmüş dönüyor misl-i ha-bâb*). *Sabilname'de* yer alan bir kısım yerleşim yerleri daha sonradan bazı semtlerin büyüyüp genişlemesi ile bugün artık ayrı semtler olarak anılmaz, izzet Efendi' nin *Sahilname'si* 18. yy'ın sonunda Boğaziçi'ne vurulmuş bir kimlik gibidir. Manzume, şairine edebiyat tarihinde önemli bir yer edindiren orijinal bir eserdir.

iskender pala izzet efendi türbesi

Eyüp'te Boyacı Sokağı'nda, Kaptan Hasan Hüseyin Paşa Türbesi'nin sağındadır. 1889 tarihli cephesi ile dikkati çeken yapıda, lahitli ve şahideli iki mezar bulunmaktadır. Ayetlerin dışında kitabesi yoktur. Yapının mahiyetini anlamak, ancak i-

İzzet Efendi Türbesi

Yavuz Çelenk, 1994

çerisindeki bir mezar taşı kitabesi ile mümkün olmaktadır. Cephede, besmelenin bulunduğu yazı panosunda 1306 tarihi yazılıdır. Daha sonra milli mimari adım alacak olan oryantalist üslup cephede belirgindir. Üstü açık kare yapının içinde ise, baş şahidesi ve lahitten ibaret iki mezar bulunmaktadır. Bunlardan soldakinde hiçbir yazı bulunmaz. Sağdaki mezar, form ve süsleme bakımından tamamen aynıdır ve ki-tabelidir. Bu taşta tarih, "Sene 1309 fi 15 Saferü'l-hayr (1 Ekim 1891)" olarak belirtilmiştir. Türbenin 1889'da izzet Efendi ve eşi için hazırlandığı, izzet Efendi'nin 1891'de burada toprağa verildiği, eşi için düşünülen mezarın ise boş kaldığı anlaşılmaktadır. Duvar payeleri, silmeler ve nişlerle hareketlendirilmiş cephedeki üç açıklıktan ortadaki kapı, yandaki ikisi pencere olarak düzenlenmiştir. Sivri şekilde sonuçlanan pencerelerin ve kapının üstünde bir ayet kitabesi yer alır. Pencerelerin yukarısında mukarnaslı bir kavsara vardır. Madeni pencere şebekeleri, altıgenler ve altılı yıldızlardan meydana gelen bir düzendedir. Pencerelerin yukarısında ise yıldız bezemeli, dilimli rozetler şeklinde açıklıklar vardır. Cephe yukarıda palmet dizileri ile sonuçlanır ve orta bölüm taç şeklinde belirtilmiştir. Demir parmaklıklı ihata duvarındaki, cephede de benzerleri bulunan ilginç babaların çoğu kırılmıştır. **Bibi.** Demiriz, *Türbeler*, 47-48.

YILDIZ DEMİRİZ

İZZET MOLLA

314

315

JAMN, P. RAYMOND

İZZET MOLLA (Keçecizade)

(1755, İstanbul - 1829, Sivas) Divan şairi.

Adı Mehmed İzzet'tir. Konya'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş olan Mehmed Salih Efendi'nin oğludur. Öğrenimini medresede tamamladı. Galata kadısı oldu. Halet Efendi'nin(->) himayesini gördü. Onun gözden düşmesi üzerine Keşan'a sürüldü (1823-1824). İstanbul'a dönünce çeşitli devlet görevlerinde bulundu. Rus Harbi' ne girmenin aleyhine görüş belirttiği

için Sivas'a sürüldü (1827). Savaşın kötü sonuçlanması ile haklılığı anlaşıldı ve hakkında af fermanı çıkarıldı. Ancak ferman Sivas'a ulaşmadan iki saat evvel vefat etti. Kemikleri sonradan İstanbul'a getirilerek Avratpazarı'ndaki Mustafa Bey Mescidi haziresine gömüldü. *Bahâr-ı Efkâr* ve *Hazân-ı Asar* adını verdiği iki adet divanından başka en önemli eseri *Mihnet-Keşân'dır*. *Devhatü'l-Mehâmidaâh* bir risalesi ile devlet işlerine dair iki de layihası vardır. Renkli kişiliğine ait pek çok fıkrası ile âşık tarzı şiirleri de dillerde dolaşmış eserlerindendir.

İzzet Molla her şeyden önce bir İstanbul efendisidir. Sanatını oluştururken içinde doğup büyüdüğü şehri de malzeme e-dinmeyi bir çeşit sorumluluk kabul etmiştir. Gerek siyasi ve resmi görevlerinde, gerekse şehir kültürünün oluşum ve olgunlaşmasında İstanbul'u ön plana çıkararak sanatına aksettirmiştir. Özellikle şiirlerinde, zaman zaman İstanbul'u konu alan beyitleri onu şehirle özdeşleştirmiş-

İzzet Molla

Nuri Akbayan arşivi

tir. Bizzat kendisi "Nazım-ı İzzetle Sitan-bul oldu reşk-i her diyar" diyerek bu gerçeği vurgulamıştır. Divanlarındaki bazı gazeller İstanbul hayatından canlı tabloları anlatır. Çelebizade Asım'ın (ö. 1760) bir gazeline yazdığı taştirde İstanbul'daki eğlence ve tenezzüh hayatını tasvir etmiştir {Çamlıca seyr-i mükerrerdur Hisar ise baîd/ Pek müferrihdur Bahâriyye efen-

dim rûz-ı lyd / Cûylarla olduğun seyr et muânık nahl-ı bîd / Yağ imiş Karaağaç'da müjde ağyâr-ı pelîd / Sevr-i nâzım gidelim gel bari Sa'd-âbâd'e dek). Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) hakkında Nefî'nin (ö. 1035) ünlü kasidesine nazire olarak kaleme alıp II. Mahmud'a (hd 1808-1839) sunduğu kıtasında Osmanlı'nın değişim sürecini ve ordunun modernleşmesini, Asâkir-i Mansure-i Mu-hammediye' nin Gülhane'deki bir geçit resmim her cephesiyle anlatır. Beşiktaş'taki Neşatâbâd Sahilsaray'ın över mahiyette yazdığı manzumesinde ise şehrin bu bölgesi hakkında kıymetli bilgiler verir. Galata Sarayı için yazdığı tarih kıtası ise bu köklü kuruluşun tarihine ışık tutar (*Zîb ü ziver ile buldu bu saray-ı Galata / Şehlevendâne kesim yosma edâ-yı Galata*// (.. .) *Izzetâ müjde-i elmas ile nakş et târih /Kondu bir resm-i nev-i câde Saray-ı Galata* [1230/1854]).

İstanbul'un geçirdiği iki ayrı yangın ile Antep ve Halep'te vukua gelen zelzele için yine İstanbul'u mihver alarak söylediği kıtalar da tarihi birer vesika değerindedir. (*Oldu İstanbul ahâlisi banka razı / Yere geçtikçe bu yıl şehri Aymtâb u Ha-leb / Tutuşup her birinin dâmen-i sabn dediler: Bize yangın yetişir zelzele verme Yâ Rab*).

İSKENDER PALA

İZZİ EFENDİ TEKKESİ

bak. AYDINOĞLU TEKKESİ

JAMANAK

Türkiye'nin yayımı süren en eski günlük siyasi gazetesidir. 15 Ekim 1908'den beri İstanbul'da, Ermenice olarak aralıksız yayımlanmaktadır.

Kurucuları Gürünlü Misak Koçunyan (1863-1913) ve Sarkis Koçunyan (1867-1926) kardeşlerdir. Birincisi imtiyaz sahipliği ile başyazarlığını, ikincisi ise idari müdürlüğünü yürütmüştür. Gazete önce, Ca-ğaloğlu'ndaki kendi özel matbaasında basılmıştır. Yayımını ise, Ardaşes Kalpakçı-yan (1866-1942) ve Simeon Çömlekciyan (1870-1929) idare etmişlerdir. Daha sonra Ervant Odyan (1869-1926), Aram Andon-yan (1875-1951), Ervant Der-Andreasyan (1865-1945), Hagop Der-Hagopyan (1881-1960), Teotik Lapçinciyan (1873-1928), Hovhannes Boğosyan (1889-1972) bu görevde bulunmuşlardır. Misak Koçunyan'ın Mayıs 1913'te ölümünden sonra, kardeşi Sarkis Koçunyan gazetenin yönetimini bütünüyle üstlenmiş; 10 Ocak 1914'te, Ardaşes Kalpakciyan sorumlu müdür olmuştur. 15 Temmuz 1920'de, *Joğovurti Tzaynın* (Halkın Sesi) gazetesiyle birleşerek, *Joğu-vorti Tzoynı-Jamanak* adıyla yayın hayatını sürdürmüştür. Bu sırada şair Vahan

Jamanak gazetesinin kurucularından Misak Koçunyan. *Vağarşag Seropyan* koleksiyonu

Tekeyan (1878-1945) gazetenin başyazarıydı.

23 Ekim 1924'ten itibaren tekrar *Jamanak* adıyla, siyasi ve ticari akşam gazetesi olarak yayımını sürdürmüştür. O sıralarda gazete Eski Posta Ham'nda Mikayel Der-Sahakyan'ın matbaasında basılmaktaydı. 27 Mayıs 1926'da gazetenin sahibi Sarkis Koçunyan vefat ettikten sonra eşi Araksi Koçunyan imtiyaz sahibi olmuştur. 1929'da, Simeon Çömlekciyan ölünce, Baruyr Keçyan başyazarlığa geçmiştir. 1933'te gazete Galata'da Becidyan Matba-ası'nda basılmaktaydı. İdari müdürlüğünü Sarkis Koçunyan'ın ortanca oğlu Melik Koçunyan'ın (1908-1943) yaptığı gazete, 22 Nisan 1933'ten itibaren 8 sayfa olarak *Vakit* gazetesinin matbaasında basılmaya başlanmıştır. Şubat 1935'ten sonra, birkaç ay *Jamanak-Türkiye* adıyla Ankara Caddesi'ndeki Orhan Bey Ham'nda yayımlanmış, 18 Nisan 1943'te, Melik Koçunyan'ın vefatından sonra, Mardiros Koçunyan (1900-1975) başyazar olmuştur. 1975'ten beri de kardeşi Ara Koçunyan bu vazifeyi yerine getirmektedir. 1941'den ölümüne kadar gazetenin neşriyatını da Kirkor Hü-daverdi (1914-1992) yönetmiştir. Gazetenin sahibi halen Sarkis Koçunyan, yazı işleri müdürü ise eşi Nadya Koçunyan'dır. Yaklaşık 2 yıldan beri, gazete ofset usulü ile kendi matbaasında basılmakta, idarehanesi, Beyoğlu'ndaki Narmanlı Yurdu'n-da bulunmaktadır.

KEVORK PAMUKCİYAN

JANTN, P. RAYMOND

(31 Ağustos 1882, Bogeve - 12 Temmuz 1972, Lorgues) İstanbul'un Bizans dönemi tarihi topografyası uzmanı.

Yetiştirilmesi ve öğrenimi hakkında bilgi edinilemedi. Ancak Katolik dini teşkilatında önemli yeri olan "Leş Augustins de l'As-somption" tarikatında rahip olarak yetişerek, 1901'de bu teşkilatın İstanbul'daki merkezine gönderildiği biliniyor. Bu tarihlerde Kadıköy'de Moda'da, Cem Sokağı'n-daki kilisenin yanında, Assomption rahiplerinin bir müessesesi bulunuyordu. Bir enstitü durumunda olan bu kuruluşun, bilhassa Bizans dalında çok zengin bir kütüphanesinin yanı sıra, 1897/1898'de yayımlanmaya başlayan *Echos d'Orient(EO)* başlıklı bir de dergisi vardı. Bu derginin alt başlığında, teoloji, din hukuku, litürji, arkeoloji, tarih ve doğa coğrafyası konuları (*Revue bimestrielle de theologie, de dro-it canonique, de liturgie, d'archeologie, d'histoire et de geographie orientale*) ile meşgul olacağı bildirilmiştir.

Enstitü üyelerinden J. Pargoire, İstanbul ve çevresinin tarihi topografyasına dair yaptığı araştırmalarla, yayımladığı makalelerle büyük bir üne kavuşmuş ve bazı araştırmacılara karşı giriştiği polemik-lerdeki çok sert üslubu yüzünden çekini-len bir ilim adamı olarak tanınmıştı. Janin, topografya ve tarihi coğrafya konularında onun yerini alacaktı. 3 yıl kadar Kudüs'te kalarak, P. Germer-Durand'm yanında arkeoloji ve tarihi coğrafya dallarında yetişen Janin, 1911'de İstanbul'a döndü ve bir

Hristiyan tarikat merkezi olan seminerde, o sırada Batı'ya dönmüş olan P. S. Vailhe'nin yerini alarak dini tarih dersleri vermekle görevlendirildi. Janin, *EO* yazı kururunda yer aldı; burada 1912'den itibaren kitap tanıtma yazıları ile Osmanlı Devle-ti'ndeki ve Yakındoğu'daki Hristiyan topluluklarına dair makaleler yayımlıyordu.

I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) R. Janin'in nerede görevlendirildiğini öğrenmek mümkün olmamıştır. "Savaş Haçı" (Croix de Guerre) nişanı aldığına göre Fransız ordusunda hizmet görmüştür. Diğer taraftan da 1914-1919 arasında *EO* dergisinde çeşitli Hristiyan topluluklarına dair makalelerine devam etmiştir.

Raymond Janin

Semavi Eyice arşivi

Savaş bittikten sonra, Janin tekrar İstanbul'daki enstitüye dönmüş ve Fransız genelkurmayının hizmetine girmiştir. Mütareke ve İstanbul'un işgali yıllarında, hazırladığı 72 sahifelik ilk kitabı Fransız ordusuna, rehber olarak tasarlanan Trakya'nın tarihi ve coğrafyası hakkındadır (*La Thrace, Etüde historique et géographique*, ist., 1920). İstanbul'un tarihi topografyasına dair ilk yayını ancak 1922'de basıldı. Bundan önce, Trakya için yaptığı gibi Bizans döneminde Bitinya bölgesine

dair bir çalışma yayımlamıştı ("La Bithynie sous l'empire byzantin", *EO*, XX (1921), s. 168-182, 301-319).

Mütareke yıllarında, ünlü Bizans uzmanı Prof. Ch. Diehl'in(-0 önerisiyle, Fransa hükümeti İstanbul'da Bizans araştırmaları üzerinde çalışacak bir enstitü kurmayı tasarlamıştı. Assomptionistlerin Kadıköy'deki kütüphaneleri buraya devredilecekti. Hattâ bu enstitü için, Alemdar Yokuşu başındaki eski Soğuk Çeşme Askeri Rüstiyesi (şimdi Devlet Güvenlik Mahkemesi) binası uygun görülmüştür.

İstanbul'un Bizans dönemi tarihi, eski eserleri ve topografyası ile yakından meşgul olan Janin'in bu enstitüde görev alması gerekiyordu. Ancak, Diehl'in önerisinde burada devamlı başkan olarak bir din adamı, J. Ebersolt(~0 düşünülmüştü. Rahipler kütüphanelerini vermedikleri gibi, bir "laik" in idaresine de girmek istemediklerinden, bu tasarı gerçekleşmedi. Fakat Janin büyük gayretle önce İstanbul çevresi, sonra da İstanbul içi ile ilgili Bizans

JANIN, P. RAYMOND

316

317

JASMUND, A.

topografyası çalışmalarını sürdürdü, bunları *EO* dergisinde yayımladı. Başlarda yalnızca, İstanbul'un dışı ve yakın çevresi ile meşgul oluyordu.

ilk araştırması İstanbul'un Anadolu yakası banliyösü hakkında olup, Üsküdar' dan Pendik'e kadar olan bölgeye dairdi ("La banlieue asiatique de Constantinop-le", *EO*, XXI [1921], s. 335-386; XXII [1923], s. 50-58, 182-198, 281-298). Bunu Adalar hakkındaki büyük araştırması takip etti ("Leş îles deş Princes, Etüde historique et topographique", *EO*, XXIII [1924], s. 178-194, 315-338, 415-436). Arkasından tz-nik'e dair araştırması ("Nicee, Etüde histo-rique et topographique", *EO*, XXIV [1925], s. 482-490) ile Tuzla ve çevresi ve önündeki adacıklar hakkındaki makalesi yayımlandı ("Autour du çap Acritas, Etüde historique et topographique", *EO*, XXVI [1927], s. 287-303). İstanbul çevresi ile ilgili bir diğer çalışması ise Aydos Dağı hakkındadır ("La forteresse byzantine d'Ae-tos", *EO*, XXVII [1928], s. 295-299).

Janin, İstanbul'un içindeki Bizans dönemi kiliselerine ve tarihi topografyaya dair ilk eserini, Kadıköy'ün *azizesi* olarak tanınan Ayia Eufemia'ya(->) sunulmuş o-lan ve kaynaklarda anılan kiliselere dair yazısı ile verdi ("Leş eglises Sainte-Eup-hemie de Constantinople", *EO*, XXXI [1932], s. 270-283). Bundan sonra Janin, İstanbul' un belirli aziz veya azizelerin adlarına sunulmuş dini yapılarına dair bilgileri Bizans kaynaklarından derleyip, imkân olduğu kadar şehrin neresinde olduklarını veya olabileceklerini tespit çalışmalarını, ayrıca bazı

topografya araştırmalarım peş peşe yayımladı ("Leş eglises de Saint-Nico-las", *EO*, XXXI [1932], s. 404-418; "Monasteres byzantins, Leş coouvents secondaires de Psamathia", *EO*, XXXII [1933], s. 326-339; "Leş monasteres nationaux et provin-ciaux â Byzance", *EO*, XXXII [1933], s. 429-438; "Leş sanctuaires byzantins de Saint-Michel", *EO*, XXXIII [1934], s. 28-52; "Leş eglises byzantines deş saints militaires", *EO*, XXXIII [1934], s. 163-180, 331-342; XXXIV [1935], s. 56-70; "Leş sanctuaires du quartier de Petra", *EO*, XXXIV [1935], s. 402-413, XXXV [1936], s. 51-66; "Deuteron, Triton et Pempton, Etude de topographie byzantine", XXXV [1936], s. 36-51; "Le Pet-rion de Constantinople", *EO*, XXXVI [1937], s. 37-51; "Etudes de topographie byzantine, Emboloiton Domninou", *EO*, XXXVI [1937], s. 129-156; "Ta narsou Okseia", *EO*, XXXVI [1937], s. 288-308; "Etudes de topographie byzantine, Oû se trouvait Sain-te irene du Deuteron ?", *EO*, XXXVII [1938], s. 73-88; "Leş eglises du Precurse-ur â Constantinople", *EO*, XXXVII [1938], s. 312-351).

İstanbul'da Kadıköy-Moda'da bulunan enstitünün, 1938'e doğru Türkiye'den ayrılması kararlaştırılmış; Romanya'nın daveti üzerine, kütüphane ve arşivi ile birlikte Bükreş'e taşınmıştı. Kısa bir süre sonra başlayan II. Dünya Savaşı içinde Janin, İstanbul'da 1918-1938 arasında tarihi topografyaya dair toplu bir makale yayımlayabildi ("La topographie de Constantinople

bzyantine; etudes et decouvertes, 1918-1938", *EO*, XXXVIII [1939], s. 380-410).

Assomptionistlerin enstitüsünün Bükreş'e yerleşmesi ile *EO* dergisi de sona ermiş oldu. Eski ölçülerinde basılan yeni bir dergi *Etudes Byzantines* (CE0) başlığı ile 1943'te yayımlanmaya başladı. Janin burada da Bizans topografyasına dair çalışmalarını yayımlamayı sürdürdü ("Etudes de topographie byzantine: leş citernes d'Aspar, d'Aetius et de Bonus", *EB*, I [1943], s. 85-115; "Topographie de Constantinople byzantine: le port sophien et leş qu-artiers environnants", *EB*, I [1943], s. 116-151; "Leş sanctuaires de Byzance sous la domination latine", *EB*, II [1944], s. 134-184; "Note sur leş Regions de Constantinople", *EB*, III [1945], s. 135-162).

Romanya'nın Ağustos 1944'te Ruslara teslim olmasından sonra da, Janin bir makalesini, *Romanya Akademisi Yılhęı'nda*. yayımladı ("Le monastere de la Periblep-tos â Constantinople", *Academie Rouma-ine-Bulletin de la Section Historique*, XXVI [1945], s. 192-201).

Az zaman sonra Romanya'da rejim değişikliği olmuş; Assomptionistler enstitülerini bir defa daha taşımak zorunda kalmışlardı. Bu defa kütüphane ve arşiv Paris'e taşınmış, dergi de *Revü deş Etudes Byzantines* (.REB) adını almıştır. Janin burada da İstanbul topografyası hakkındaki yazılarını yayımlamayı sürdürmüştür ("Le monastere du Philanthrope â Constantinople", *REB*, IV [1946], s. 135-162; "Leş sanctuaires deş colonies latines â Constantinople", *REB*, IV [1946], s. 163-177).

Janin, bundan sonra İstanbul'a dair yazılarını dağınık yerlerde yayımlamaya başlamıştır. Bazı Bizans mahalleleri hakkındaki makalesi Louis Petit Armağanı kitabında ("Topographie de Constantinople byzantine - Quelques quartiers mal connus", *Memorial Louis Petit*, Paris, 1948, s. 218-232); Haliç üzerindeki Bizans köprüleri bir Belçika dergisinde ("Leş Ponts byzantins sur la Corne d'Or", *Annu-aire de l'Institut de Philologie et d'Histo-ire Orientales et Slaves K*, Brüksel, 1949, s. 247-253); Marmara kıyısındaki limanlara dair "Leş ports de Constantinople sur la Propontide" başlıklı yazısı ise, *Byzanti-owadlı* eserde (XX, Brüksel, 1950, s. 73-79) yayımlandı.

Kendi enstitüsünün dergisinde de İstanbul hakkındaki çalışmalarını tanıtmayı sürdürdü: İstanbul topografyasına dair yeni çalışma ve keşifler ("La topographie de Constantinople byzantine, Etudes et decouvertes, 1938-1950", *REB*, VIII [1950], s. 197-214); Bizans kilise ve manastırları ("Leş eglises et monasteres de Constantinople byzantine", *REB*, IX [1951], s. 143-153), Anadolu yakasındaki Bizans kiliseleri ("L'eglise byzantine sur leş rives du Bosphore, Göte asiatique", *REB*, XII [1954], s. 69-99); İstanbul'da Bizans arkeolojisine dair yeni buluntular ("Constantinople byzantine, Notes sur de nouvelles decouvertes", *REB*, XII [1954], s. 210-213), Beyazıt Meydanı ("Du Forum Bovis au Forum Tauri", *REB*, XIII [1955], s. 86-104);

İstanbul Batı bölgesi ("La region occiden-tale de Constantinople", *REB*, XV [1957], s. 89-122).

Bu makaleleri basılırken, Janin, İstanbul'un Bizans topografyasına dair esas sistematik eserini veriyordu: *Constantinople byzantine, Developpement urbain et re-pertoire topographique*, Paris, 1950 (ilaveli 2. baskısı Paris, 1964). Bu ciltte şehrin bütün Bizans dönemi eserlerini değişik bölümlerde topladıktan başka, kaynaklarda görüşler ortaya koyar. Janin, yine *EO'* in her sayısında pek çok kitap tanıtma ve eleştiri yazıları da yayımlamıştır. Bunların sayısı 1961 'de, yani ölümünden 11 yıl önce 423'ü bulmuştur. Ayrıca ilmi ansiklopedilere, yine 19öl'e kadar 562 madde yazmış bulunuyordu. Bu ansiklopediler *Dic-tionnaire de Theologie Catholique*, *Dic-tionnaire d'Histoire et de Geographie ece-lesiastique* ("Constantinople" maddesi, 626-754 sütunu doldurur), *Lexikonfür Theologie und Kirche, Catholicisme, Leş eglises orientales et leş rites orientautfdut* (Paris, 1922). Fransız Akademisi tarafından ödüllendirilen bu kitap üç defa daha ilavelerle basılmış (Paris, 1925, 1933, 1955); ayrıca bir bölümü İtalyanca, tamamı ise İn-gilizceye çevrilerek yayımlanmıştır.

Janin, bu kitabı dışında, 1906'dan itibaren Osmanlı Devleti sınırları içinde ve Doğu'daki Hristiyanlığa dair, *EO* dergisinde uzun makaleler yayımlamıştır. Bunlar arasındaki İstanbul Ortodoks Patrikhanesi ve 1918-1925 arasındaki durumu hakkındaki, bir Katolik yazarın açısından çok önemli olan "Leş eglises et leş monasteres deş grands

centres byzantins" (Paris, 1975) mutlaka kayda değer. Önceki cilt gibi basılan bu XVI+492 sahifelik kitapta Anadolu ve Yunanistan'daki çeşitli yerler üzerinde durulmuştur. Bunlar arasında Bitinya' dan (Bithynie), İstanbul'un Anadolu yakası ve izmit Körfezi'nden bahsedilir.

Janin'in İstanbul topografyası üzerindeki çalışmaları dışında, Doğu'daki çeşitli Hristiyan mezheplerine dair önemli bir eseri daha vardır. Sanat ve mimarileri bakımından üzerlerinde durulmaksızın, kaynaklardan öğrenilen bütün Bizans dini yapıları, bu büyük boydaki, XXIII+605 sahifelik cilt içinde, kaynaklar ve araştırmaların referansları verilerek tanıtılmıştır. Bu arada imkân elverdiği ölçüde, bu dini tesislerden kalanlar teşhise çalışılmış ve yerleri hakkındaki görüşler de ihmal edilmemiştir.

Janin aynı dizi için İstanbul dışına dair de bir kitap hazırlığı girişiminde bulunmuş ve büyük Bizans merkezlerinin kilise ile manastırlarına dair olan bu cilt, yazarın ölümünden üç yıl sonra basılabilmektedir. Adları geçen bütün mahalleler ayrı ayrı kısa notlarla sıralanmış ve her biri hakkında kaynak referansları gösterilmiş; konulara kitabın sonuna eklenen haritalar ile daha da açıklık getirilmiştir.

Janin'in ikinci büyük eseri, İstanbul'un kilise ve manastırlarına dair olup Bizans İmparatorluğu'nun dini coğrafyası için planlanan çok büyük bir dizinin İstanbul'la ilgili bölümüdür: *La Geographie ecclesi-*

astique de l'empire byzantin, I-Lesiege de Constantinople, III-Les eglises et les monasteres, (Paris, 1953). *Lexikon der Mari-enkunde, Dictionnaire de droit canonique* gibi sözlük ve ansiklopedilerde yer almıştır. Ayrıca *Histoire du Christianisme'in* bazı bölümlerini yazmış, *Grand Larousse'a*. da sekiz madde ile katkıda bulunmuştur. Paris'te yaşadığı yıllarda 1952-1958'de Katolik Enstitüsü'nde ders veren Janin, 12 Temmuz 1972'de Var bölgesinin Lor-gues kasabasında 90 yaşında öldü. 1961' de onun için *Revue des Etudes Byzantine* in XTX. cildi armağan kitabı olarak yayımlandı.

Bibi. V. Laurent, "L'oeuvre scientifique du R. P. R. Janin", *Revue des Etudes Byzantines* XK, *Melanges Raymond Janin*, Paris, 1961, s. 7-13; Anonim, "Bibliographie du R. P. Raymond Janin", *ae*, s. 14-43, (1 Haziran 1961'e kadar yayımlandı); Anonim, "Raymond Janin", *Revue des Etudes Byzantines*, XXX (1972), s. 1.

SEMAVÎ EYİCE

JAPON ELÇİLİĞİ BİNASI

Bugün Japonya'nın İstanbul başkonsolosluğu olarak kullanılan ve Gümüşsuyu'nda, İnönü Caddesi üzerinde bulunan üç katlı ahşap yapı, 20. yy'ın başlarında, Osmanlı Bankası'nın (Banque Ottomane) o zamanki müdürü Pangilis Bey'in evi olarak inşa edilmişti. Binanın inşa tarihi

olarak kaynaklarda verilen tarih 1904'tür. Aynı kaynaklar, Pangilis Bey ve ailesinin, özellikle 1910'ların sonlarından itibaren evlerinde dönemin monden topluluğunu ve İstanbul'daki yabancı diplomatik erkânı ağırladıklarını ve binanın zengin bir yaşama sahne olduğunu bildirmektedir.

Bugünkü İnönü Caddesi, Sulak Çeşme ve Hacı Kadın sokakları ile çevrili hayli e-ğimli bir arsa üzerinde bulunan bina, bu topografik yapıya bağlı olarak, üç ana katına eklenen ve güney cephesinde açığa çıkan bodrum katı ile dört kata ulaşmakta; genişçe bir çatı katı ile birlikte beş katlı bir geç dönem İstanbul malikânesi ortaya çıkmaktadır. Bu ölçüleriyle, yönetsel işlevler için de elverişli bulunan bina, 1921'de Japon hükümeti tarafından diplomatik temsilcilik binası olarak kiralanmış ve 1928'de Japonya'nın malı ve elçilik binası haline gelmiştir. 1937'de elçilik, yeni başkent Ankara'ya taşınınca bina önceleri elçiliğin yazlık konaklama mekânı olarak kullanılmış; 1953'ten sonra ise İstanbul başkonsoloslukuna dönüştürülmüştür. Halen başkonsolosluk büroları ve temsili faaliyetlerinden başka başkonsolos ikametgâhı olarak da kullanılan yapının zaman içinde bu farklı kullanımlardan doğan yıpranma ve bozulmalardan arındırılması ve nitelikli bir temsili kimliğe kavuşması için Japon hükümeti tarafından bir program geliştirilerek kapsamlı bir restorasyon projesi hazırlanmıştır.

Restorasyon projesi için yapılan analitik çalışmalar sırasında, binanın inşa edildiği tarihten bugüne, mekân, biçim, üslup ve yapı özellikleri açısından sürekli değişikliklere uğradığı görülmüştür. Binanın inşa edildiği yıllarda, içinde bulunduğu

Japon Elçiliği binası

Yavuz Çelenk, 1994

Taksim semti önemi gittikçe artan bir şehir bölgesi durumundaydı. Alman Elçiliği, büyük askeri binalar ve kiliseler gibi ö-nemli bazı yapıların yamsıra, o döneme ait eski fotoğraflarda da görüldüğü gibi, yakın çevrede binanın benzeri ahşap evler de bulunmaktaydı. Binanın başlangıçta, bu doku içinde yer alan (bugünkü ölçülerden daha küçük olan) bir bahçeli evden bitişik bir eve dönüştüğü; bu dönüşüm ve büyümenin hem yatayda (plan düzeninde), hem de düşeyde, bölüm ve kat ekleri şeklinde geliştiği anlaşılmaktadır.

Binanın taşıyıcı sistemi, mekânsal kurgusu ve bölümlenmesi ile biçimsel ve üslupsal özellikleri arasındaki kimi çelişkiler, sonradan yapıldığı açıkça belli olan ekler bu katmanlaşmanın "arkeolojik" kanıtlarıdır. Özellikle konsolosluk binası olarak kullanılmaya başlandıktan sonra yapılan müdahaleler ve yeni teknik donatım gerekleri, zaten var olan karmaşık mimari kurguyu daha da zorlamıştır. Ortaya, kimisi görkemli ve incelikli, kimisi de sıradan ya da bozulmuş nitelikte mekân ve cephe

ö-zellikleriyle belirginleşen neoklasik, neo-barok, geç Osmanlı, Viktoriyen ve oryantalist motiflerle bezeli bir geç dönem yapısı çıkmıştır.

Bu çelişkileri ve onlara eşlik eden ciddi teknik sorunları çözmeyi öngören restorasyon projesinin uygulanmasıyla birlikte, binanın bugünkü kullanımında da bir sadeleşmeye gidilmesi, başkonsolos evinin bina dışına taşınmasıyla tarihi yapının sadece idari ve temsili faaliyetler için kullanılması öngörülmektedir.

ATILLA YÜCEL

JASMUND, A.

(19. yy sonu - 20. yy başı) 19. yy'ın sonunda İstanbul'da önemli çalışmalar yapmış Alman mimar ve mühendis.

Yaşamı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Yalnızca Berlin Üniversitesi'nden mezun olduğu bilinmektedir. Jasmund'un yaşa-

mı, formasyonu ve İstanbul'daki çalışmaları da henüz araştırılmamıştır. Hattâ adı bile pek çok yayında yanlış olarak "Jach-mund" yazımıyla geçmektedir. Ön adı bilinmemektedir. Osmanlıca yazışmalarda ön adı kullanılmamakta, kendisi ise yazılarım yalnızca "A. Jasmund" olarak imzalamaktadır.

İstanbul'a geliş nedeni, Osmanlı Demiryolları yapımına ilişkin görülmektedir. 1888'de Osmanlı yönetimi Deutsche Ori-ent Bank önderliğinde kurulan gruba Anadolu Demiryolları Şirketi'ni kurma ve Hay-darpaşa-Ankara hattını inşa etme imtiyazım vermişti. Aynı yıl, Doğu mimarlığını incelemesi için Türkiye'ye gönderilen ve daha sonra Sirkeci istasyon binasının tasarımı ve inşasıyla görevlendirilen A. Jasmund'un ilişkilerini akıllıca kullandığı görülmektedir. Jasmund, Alman hükümeti için çalışırken Osmanlı Devleti tarafından da hem Mühendishane-i Berri-i Hüma-yun'da ve Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âli-si'nde hocalık yapmak, hem de devlete ait inşaatın denetimi ve saray yapıları için danışmanlık hizmeti vermek üzere görevlendirilmiştir. Çeşitli belgelerde açıklanan bu görevleri içinde Mühendishane'deki hocalığı ile Hazine-i Hassa Nezareti mimarı ve Majeste Sultan'ın mimar-damşmam sıfatı en çok bilinenlerdir.

A. Jasmund'un İstanbul'daki en tanınmış tasarımı, Sirkeci gar binasıdır (bak. Sirkeci Garı). Günümüzün çevre düzensizlikleri ve trafiği içinde görüntüsü örülenmiş olan gar, döneminin en önemli yapı-larındandı. Dönemin yüksek prestijli ulaşım aracı olan demiryolunu temsil eden ve doğal olarak .pek çok törene sahne o-lan gar binası, mimarına da büyük prestij sağlamış olmalıdır.

Gar binası, İstanbul'un oryantalist üsluplu yapı birikiminin özgün örneklerinden biridir. Historisist yaklaşım için yeni bazı öneriler taşımaktadır ve bilindiği kadarıyla Jasmund'un bu üslupta tek çalışmasıdır. Diğer

yapılarından farklı olarak Jasmund, burada, Doğu ile Batı'nın buluştuğu noktanın, oryantalist üsluplu bir yapı ile temsil edilmesi düşüncesinden hareket etmiş olmalıdır. Jasmund, Bahçekapı' daki Deutsche Orient Bank için tasarladığı Germina Hanı'nda, üçgen köşe parselini dairesel planlı bir kitle ile çözümlerken ağırlıklı olarak Orta Avrupa'ya özgü görünen bir yeni klasik üslubu yeğlemiştir.

Jasmund, II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) mabeyincisi Ragıp Paşa'nın kızı için yaptığı Caddebostan'daki köşkte ise yine klasik ve aksiyal planlı ve neorönesans çizgiler taşıyan bir tasarıma yönelmiştir. Köşkte yalnızca ikinci kat balkon kemerlerinde oryantalist bir motif bulunmaktadır.

Bilinen, korunmakta olan ve genel o-larak iyi durumda olan bu yapıların dışında Jasmund'un tasarladığı düşünülen veya bilinen yapılar da vardır. Bunlardan biri, Beyoğlu'nda yine Ragıp Paşa tarafından yaptırılmış olan ve Germina Hanı ile üslup benzerliği gösterdiği düşünülen Rumeli Hanı'dır.

Bir diğer çalışması, Kasımpaşa Deresi

JEAN BOTTER KÖŞKLERİ

318

319

JEAN BOTTER KÖŞKLERİ

hol ile iki yanında salonlar (üst katta yatak odaları) olan klasik bir plan şeması vardır. İstanbul'un en güzel manzaralann-dan birini alan batı cephesine, giriş katında boydan boya bir veranda, üst katta da bir teras yerleştirilmiş; son katta orta aks öne çıkarılıp yükseltilerek balkonu ve be-zemesiyle vurgulanmıştır.

Cepheler, düzgün aralıklı yivli pilastr-larla klasik bir düzen içinde bölümlenmiş-tir. Pilastr ve bezemeler, derinliği az kaplamalar biçimindedir ve çizgisel etkilidir. Giriş katı verandasının renkli camla kaplı kemerlerinde simetrik ama 2/3/4 birimlik bir dizilişle yerleşmiş pencereler vardır. Üst katın, "piano nobile"nin hol ve salonları geniş kapılarla terasa açılır. Bu ahşap panjurlu ve camlı kapılarda ve öteki camlı kapı veya pencerelerde de döneme özgü küçük kare kayıtlı ve renkli camlı üstlükler bulunur. "Piano nobile" fazla geniş olmayan bir saçakla son bulur.

Üst katın, kartal figürlü bir konsola o-turan çıkmasının saçak altı üçgeninde tim-pan bölümü, kırık kemerler içinde barok volütler ve kıvrım dalların eşlik ettiği bir genç kız başı ve çiçeksi dallardan oluşan art nouveau bir kompozisyonla bezenmiştir. Saçağın akroterinde de bir çiçek çe-

için tasarladığı ıslah projesidir (Ağustos 1893). Beyoğlu bölgesi için 1/10.000, Kasımpaşa için 1/200 ve kanal ayrıntıları için de 1/100 ve 1/20 ölçekli

olarak tasarlanmış ve çok özenle çalışılmış olan projenin uygulanıp uygulanmadığı henüz bilinmemektedir.

Jasmund, Bağdat ve Dedeoğlu'da inşası tasarlanan gümrük antrepolarının da plan ve keşifleri hazırlamıştır. Bunların da uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir.

Jasmund'a 1894 başında modern cezaevi sistemine uygun bir merkezi hapisane projesi bir irade ile sipariş edildi. Ye-dikule civarındaki 5.000 m²'lik bir hazine arazisine kurulması düşünülen hapishanede bir hastane, memur ve gardiyan lojmanı, mutfaklar, kışla, hamam ve çeşitli dinler için ibadethanelerin yer alması düşünülüyordu. Jasmund'un hazırladığı ve keşfini yaptığı proje, uygulanmamıştır. Jasmund, 1894'te önemli bir sorun haline geldiği anlaşılan gümrük antrepolarının sağlamlaştırılması için kurulan komisyonda görevlendirilmiş ve ayrıntılı raporlar hazırlamıştır.

Jasmund'un önemli bir çalışması da 10 Temmuz 1894 depreminde zarar görmüş olan Kariye Camii'nin onarım çalışmalarıdır. Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'in sorumluluğundaki restorasyonda Jasmund, konsolidasyon çalışmaları yapmış olmalıdır.

İstanbul'da yayımlanan *Moniteur Ori-ental* gazetesi 19 Ekim 1894 tarihli nüshasında irade-i seniye uyarınca Şam'da Arap stilinde bir cami yapılacağına haberini vermektedir. 60.000 liranın tahsis edildiği caminin yapımı için Jasmund, askeri yapılar komisyonu üyesi İzzet Paşa ile birlikte ertesi gün Şam'a hareket edecektir. Bu caminin de yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir.

Türkiye mimarlık tarihinde Jasmund, en önemli üç yapısının müellifi olmanın dışında tanınmış mimar A. Kemaleddin Bey' in hocası ve koruyucusu olarak da bilinmektedir. Yeteneğini fark ederek Sirkeci Garı binasının inşaatı sırasında bürosuna yardımcı olarak aldığı Kemaleddin Bey'in daha sonra Almanya'ya gitmesini sağlamış ve olasılıkla onun neoottoman bir üsluba yönelmesinde etkili olmuştur.

Bibi. C. Can , "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), ist., 1993; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, ist., 1971; Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of An Ottoman City in the Nineteenth Century*, Washington, 1986; S. Çetintaş, "Mimar Kemaleddin, Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar*, no. 5, 1944, s. 160-173; Y. Demiriz, "Caddebostan'da, Mabeyinci Ragıp Paşa'nın, Kızı için Yaptırdığı Köşk Hakkında Bazı Notlar", *Semavi Eyice Armağanı İstanbul Yazılan*, İst., 1992, s. 363-380; A. Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme", (İstanbul Teknik Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), ist., 1991; Y. Yavuz-S. Özkan, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", *TCTA*, s. 1078-1086; ay, "The Final Years of Ottoman Empire", *Modern Turkish*

JEAN BOTTER KÖŞKLERİ

Kadıköy İlçesi'nde Fenerbahçe'de Kala-mış-Fener Caddesi üzerindedirler. Botter köşkleri günümüzde ikisi *ayakta*, duran dört konuttan oluşmaktadır. Diğer ikisi 1980-1982'de yıktırılarak yerine apartman yaptırılmıştır.

Sarayın resmi terzisi olan Jean Botter' in kendisi ve kızları için yakın tarihlerde, olasılıkla farklı mimarlara yaptırdığı biri kagir, üçü ahşap yapım olan evler, her biri ayrı üslupta ama aynı ölçüde zarif sayfiye konutları idi. Aileyi tanıyan ve önemli bir semt tarihi çalışması yapmış olan M. Ekdal, köşklerin son derece bakımlı bahçeleri, heykelleri, tenis kortu vb yüksek yaşam düzeyini belirleyen konfor ögele-riyle donatılmış olduğunu belirtmektedir.

Caddenin Fenerbahçe Burnu'na ulaştığı son kesimde dar cepheli ve derin parsellere yapılmış bu dört köşkten Jean Bot-ter'in kendisine ait ve doğallıkla en eski tarihli olanı (no: 89), yüksekçe bir bodrum üzerinde üç katlı ve giriş katı kagir, diğer iki katı ahşap bir yapıdır. Yaklaşık 14x 15 m boyutunda, kareye yakın bir dikdörtgen zemine oturur. Altı basamaklı bir merdivenle giriş katına ulaşılır. Ortasında bir

I

1981'de
yıkılan
Marie Botter
Köşkü
(üstte) ve
D'Aronco'nun
köşke ait bir
çizimi.
Erkin Emiroğlu
(üst), *Afife Batur*
fotoğraf arşivi

lengi üstünde aynı volüt, kıvrım ve çiçeklerden oluşan bir motif vardır. Çıkmanın iki yanında yatay yerleştirilmiş eliptik birer barok pencere kompozisyonu tamamlar.

Louisa Botter Köşkü: Jean Botter'in kızı Louisa için yaptırdığı köşk, belirgin o-larak jugendstil tasarım anlayışını sergiler. Köşkün Orta Avrupa mimarlığını anımsatan oldukça kunt bir kitlesi vardır ve mimari öğeler, jugendstil'e özgü biçim ve motiflerle kompozisyona girer.

Louisa Botter Köşkü, yüksek bir bodrum kat üzerine üç katlı bir yapıdır. Kagir zemin kat üzerindeki teras bölümü sonradan yapılan bir düzenlemeyle mermer kaplanmış ve eğrisel, eliptik dönüşlü bir merdiven eklenmiştir. Bu ek, malzemesi ve rengiyle olmasa da biçimiyle yapının konseptine uymuş görünmektedir.

Louisa Botter Köşkü'nün karakteristik ögesi, sekizgen biçimli büyük ve hacimli kulesidir. Pencere vb gibi herhangi bir açıklığı olmayan ve yapıya kunt görünümünü veren kule, çatı hizasını da aşan yüksekliği ve saçaklıktan sonraki teras bölümünü çevreleyen dişli çıkıntılarıyla ortaçağcıl veya romanesk bir canlandırma motifidir.

Kulenin varlığı asimetrik bir plan şemasına yol açmıştır. Birinci katta yer alan salonlar, öndeki terasa açılırlar, ikinci katta da yapıyı boydan boya çevreleyen bir teras ile dört yatak odası, üçüncü ve çekme katta iki yatak odası daha vardır.

Yapının tüm köşeleri jugendstil biçimli pilastrlarla belirtilmiştir, ikinci katın terasa açılan pencerelerinin büyük ve yayvan kemerleri kaplama tekniğinde jugendstil motiflerle bezenmiştir. Bütün pencerelerin küçük kare kayıtlı ve renkli camlı üstlükleri vardır. Jugendstil biçimlenme üçüncü katın teras korkuluklarında da görülmekte, eliptik eğimli korkuluklar, daire motifli köşe babalarına bağlanmaktadır.

Marie Josephine Botter Köşkü: Josep-hine için yapılmış olan köşk, Botter köşklarinin en ilgi çekici olanıydı, iki kadı ve kagir olan köşk, daha çok Fransız art nouveau anlayışını anımsatan ve planı, kitlesi ve tüm biçimleriyle, pencere, kapı, teraslar, çatı vb öğeleriyle özgürce biçimlenmiş bir tasarımdı. Gerçek ve eşsiz bir "Liberty" örneğiydi. 1981'de ansızın bir gecede yıktırıldı ve yok oldu. Ve sonra bu gerçekten önemli yapıtın yerine sıradan bir apartman yapıldı. Mevcut fotoğraflarından yapının giriş katında yassı at nalı kemer biçiminde pencereleri olduğu, üst katta kanatlardan birinin geniş kemerli, diğerinin üçlü bir pencere grubuyla manzaraya açıldığı görülmektedir. Pencerelerin çeşitli malzeme trükleriyle ve farklı renkli camlarla yapının coşkulu çok renkliliğine katıldığı veya dik çatı ile kırma çatının özgürce yan yana gelişi hâlâ anımsanmaktadır.

Marie Botter Köşkü: Diğer Botter köşklarinin mimarları ve yapıım tarihleri bilinmediği halde Marie Botter Köşkü'nün tanınmış italyan mimar Raimondo D'Aron-

Jean Botter
Köşkü'nün
genç kız başı
ve çiçeksi
dallardan

oluşan
art nouveau
kompozisyonla
bezenmiş üst
katından bir
ayrıntı.
Erkin Emiroğlu

co(->) tarafından 1906'da tasarlanıp inşa edildiği bilinmektedir. D'Aronco projelerinin toplu olarak bulunduğu Udine Kent Müzesi'nde (Civici Musei) "Casa Botter a Fanaraki" başlığı altında 38 adet tarihli ve imzalı özgün çizim bulunmaktadır, ilk kez 1982'de "Raimondo D'Aronco e i suoi tempi" (R. D'Aronco ve Dönemi) konulu uluslararası toplantıda tanıtılan Marie Botter Köşkü, 1981'de yerine apartman yapılmak üzere yıktırılmıştır.

Marie Botter Köşkü, Udine Müzesi'nde-ki özgün çizimlerden oldukça farklı olarak inşa edilmiş görünmektedir. Yapının röle-vesini alma konusundaki girişimler, mal sahipleri tarafından sürekli olarak reddedildiği için bu farklar, ancak dış gözlemlerle sınırlı olarak bilinmektedir. Kabaca planda ve boyutlarda önemli bir değişiklik olmadığı, yapının projedeki gibi 13x14 m'lik, yaklaşık kare biçimli bir zemine oturduğu anlaşılmaktadır. Projede, ortada, çift kollu bir merdivene açılan büyük bir hol ile iki yanda salon ve odalardan o-luşan ve döneminde çok kullanılmış olan bir şema görülmektedir.

Ancak köşkün güney cephesinde bir merdiven evine işaret eden, köşeleri yuvarlatılmış bir çıkma ile basamaklı pencereleri, eğer bu projedeki servis merdiveni değilse yapım sırasında merdivenin konumunun değiştiğine işaret etmektedir.

Proje ile uygulama arasındaki asıl ö-nemli fark, kare zeminin üçüncü boyuttaki biçimlendirilmesinde projenin çok daha özgürce gelişmiş ve mimari öğelerin art nouveau/art deco biçimler için çok daha cesaretle kullanılmış olmasına karşılık uygulamanın daha konvansiyonel oluşudur. Gerçekten de projede örneğin üçgen çatı alınlıklarının alışılmışın dışında konsol olarak çıkmalar yaptığı, kuzeybatı köşesindeki kulenin, çıplak tuğla ve sıvalı yüzeylerinin biçimlenişindeki geometri veya kulenin üstte dairesel çıkması olan bir ciharmümaya dönüşmesi ve hele geniş dairesel saçağı vb gibi birçok incelikli buluş vardır. Bu buluşların, İstanbul'un o yıllardaki sayfiye konutunun bilinen biçimlerini yeni önerilerle tazeleme potansiye-

li taşıdığı da bellidir. Bilmediğimiz nedenlerle bu öneriler uygulanmamıştır.

Marie Botter Köşkü, yükseltilmiş kagir bir bodrum kat üzerine üç katlı ahşap bir binadır. Planda aynı yerde bulunan ama projedeki biçimlenişinden

farklı olarak ö-zelliksiz ve dümdüz yükselen bir merdivenle giriş katına ulaşılır. Bu katın camekânlı verandasının konumu da projeye göre değişiktir. Projede verandanın köşeli dönüşü güney tarafında olduğu halde, yapıda kuzey köşede yer almaktadır. Olasılıkla verandanın camekânla kapatılması sonraki bir karardır, ikinci katın salon ve odaları, camlı kapılarla cephede boydan boya uzanan bir terasa açılmaktadır. Yarım daire kemerli ve ahşap panjurly kapıların tam üstünde birer kurt başı figürü vardır. Üçüncü katta güney odaları kaldırılmış, merkezdeki hol bir çatı odasına dönüşmüş; buna karşılık kuzeybatı odası, yükselen kuleyle birlikte ve yüksek pen-ceresiyle cihannüma gibi biçimlenmiştir. Yapının oranlı kitleleri dışında, D'Aronco tasarımının özelliklerine işaret eden birkaç ayrıntı belirtilebilir. Biri, güney cephesindeki merdiven evine ait olduğunu düşün-dürten basamaklı pencerelerdir. Diğer i ise kuzey cephesindeki pencereleri çerçeveleyen ve kaplama tekniğinde yapılmış soyut bitkisel bezeme motifleridir. Özellikle de çerçevenin en alt kesimindeki küçük yatay elips motifidir. D'Aronco'nun projesinin tam uygulanmaması önemli bir dezavantajı olsa da Marie Botter Köşkü'nün yıktırılmış ve bahçesinin ve ağaçlarının ortadan kaldırılmış olması yalnız önemli bir mimarın yapıtının kaybına değil istanbul' un bir döneminin yaşam izlerinin silinmesine de yol açmıştır.

Bibi. A. Batur, "Leş euvres de Raimondo D'Aronco a istanbul", *Atti del Congresso Inter-nazionale di Studi su Raimondo D'Aronco e il suo tempo*, Udine, 1982, s. 118-134; Comune di Udine, *D'Ardonco Architetto*, Milano, 1982, s. 166-167; M. Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı*, 1987, s. 91-112; V. Freni-C. Varnier, *Raimondo D'Aronco/l'opera completa*, Padova, 1983, s. 172; M. Nicoletti, *D'Aronco e l'architettura liberi*, Roma-Bari, 1982, s. 149

AFiFE BATUR

JİMNASTİK

320

321

KABA HALİL EFENDİ

JİMNASTİK

Beden hareketlerini içeren spor dalı.

Aletlerle yapılan "aletli jimnastik" ve aletsiz olarak yapılan "isveç jimnastiği" o-larak iki ana bölüme ayrılır. Bugün sportif yarışmalar arasında bulunan ve olimpiik sporlar arasında yer alan aletli jimnastik, barfiks, kasa, kulplu beygir, halka vb gibi aletlerle yapılan jimnastik türüdür, isveç jimnastiği ise okullarda uygulanan beden eğitimi programında yer almaktadır.

Aletli jimnastik Türkiye'ye, modern sporların ilki olarak girdi. "Batı'ya açılan pencere" adıyla anılan Mekteb-i Sultani (bugünkü Galatasaray Lisesi) 1868'de Fransa'dan getirtilen öğretmenlerle tedrisata başladığında, hocalar arasında M. Courel adında bir de jimnastik öğretmeni bulunuyordu. Onun hazırladığı program dahilinde okulda jimnastik dersleri için geniş bir salon tahsis edildi. M. Courel bu salonu Fransa'dan özel olarak getirttiği jimnastik aletleriyle donattı. Okulun tüm öğrencileri bu salonda jimnastik dersleri yaparlardı.

M. Courel, 1874'te görev süresini tamamlayıp memleketine dönerken onun yerine gelen M. Moiroux jimnastik faaliyetini sürdürdü. O da pek çok jimnastikçi yetiştirdi. Ancak öğrencileri içinde en yeteneklisi olan Ali Faik Bey ile özellikle uğraştığı gibi onun, mezun olduğu yıl okula jimnastik öğretmem olarak alınmasını da sağladı. Ali Faik Bey (Üstünidman) 40 yılı aşkın bir süre Galatasaray Lisesi'nde jimnastik öğretmenliği yaptı ve pek çok öğrenci yetiştirdi. Yine bu yıllarda askeri liseler ve Mekteb-i Harbiye'de Mazhar Hoca (Kazancı) da jimnastik öğretmeni olarak sayısız öğrenci yetiştirmişti. Sonraları Faik Üs-tünidman'm en yetenekli jimnastikçi öğrencilerinden biri olan Selim Sırrı Bey (Tarcan) yüksek beden eğitimi tahsili için gittiği İsveç'te İsveç jimnastiğim benimsemiş ve yurda dönüşünde Erkek Muallim Mekteb-i Âlisi (Yüksek Erkek Öğretmen Okulu) jimnastik öğretmenliğine atanınca İsveç jimnastiğini Türkiye'ye sokmuştur. Bu nedenle Ali Faik Üstünidman ve Mazhar Kazancı ile aralarında fikir ayrılığı başlamıştır. Selim Sırrı Tarcan, okullara beden eğitimi öğretmeni yetiştiren kurumun başındaydı. Bu nedenle yurdun dört yanındaki okullara hep onun öğrencileri beden e-ğitimi öğretmeni olarak gittiler ve İsveç jimnastiği tüm Türkiye okullarına hâkim oldu. Aletli jimnastik Türkiye'de, 1980'lere kadar uzun yıllar ihmal edildi. Bu sporu ancak birkaç gönüllü kişi ayakta tutabildi.

CEM ATABEYOĞLU

JOURNAL DE CONSTANTEVOPLÉ

1843-1866 arasında Fransızca olarak yayımlanmış, kısmen resmi nitelikte *gazete*. 1831-1852 arasında, *Takvim-i Vekayi'* nin Fransızca versiyonu olarak yayımlanan *Moniteur Ottoman'dan* daha az resmi olmakla birlikte, Osmanlı hükümetinin Tanzimat reformlarındaki ve Batı dünyasına açılmasındaki kararlılığım dile getirmişti. Yazarları, Tanzimat'ın hizmetinde çalışan Levantenler ile Avrupalılardan oluşuyor-

du. Bu nedenle de, yayın Osmanlı topraklarındaki yabancı uyruklulara, Batı düşüncesine, Hristiyan inanışına ve "hasta a-dam" diye nitelenen Osmanlı İmparator-luğu'nun iyileştirilmesi konusundaki Avrupa kamuoyunun düşüncelerine -kendi içindeki farklılıklarını da koruyarak-olağanüstü ustalıkla bir üslupla bağlı kalmıştı.

Gazetenin redaktörleri, dış politika konusunda hayli bilgili kişiler olup, Batı'da

Osmanlıların politik, ekonomik ve sosyal evrimi konusunda yayınlar yapan birer Osmanlı uzmanı idiler. En azından Kırım Savaşı'na değin gazeteyi çıkarmakta süreklilik ve beraberlik içinde kaldılar. Kırım Savaşı, Avrupalı büyük güçlerin Osmanlılar üzerindeki çıkar çatışmalarını keskin bir şekilde ortaya koyduğundan, gazete Avrupa'nın genel bir yansıması olmaktan çıkıp, birtakım özgül çıkarların temsilcisi durumuna geldi.

Journal Constantinople adı gerçekte, birbirini izleyen üç özel yayının sonuncusuna aitti. Bunlardan ilki Ocak 1843-Tem-muz 1846 arasında yayımlanmış *Journal de Constantinople et deş Interets Orienta-ux* idi. Gazete, *Journal de Smyrne* adıyla izmir'e taşınıp, Osmanlı İmparatorluğu' nün Batılı devletler arasında tarafsız kalmasını ve kendi potansiyel zenginliklerine eğilmesini savunmaya başladı. *Journal de Constantinople et deş Interets Orientaux* Ağustos 1846'dan sonra *Journal de Constantinople, Edao de l'Orient* adıyla yayımına devam etti; Alleon ailesine(-») ve bazı Fransız işadamlarına aitti, Doğu ile Batı arasında "bütünleştirici" bir rol oynamayı savunuyor ve ailenin, Banque de Constantinople adıyla kurulmasına önayak olduğu (1847-1852) bankayı destekliyordu.

Bu ikinci gazete de 1856'da *Impartiel de Smye* gazetesinin sahibi M. A. Ed-wards adlı bir ingiliz tarafından satın alınınca, Fransızca yayımlanmaya devam e-den ingiliz yanlısı bir yayın haline gelmiş ve Ağustos 1859'a kadar varlığını sürdürmüştür. Eylül 1859'dan itibaren bu kez sadece *Journal de Constantinople* adını alan gazete, 1866'dan sonra *La Turquie* a-dı altında 2 yıl daha devam edecek ve Fransızca dilinden neşredilen son resmi yayın olacaktır.

Bibi. *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, (istanbul Üniversitesi yayını), ist., 1985; G. Groc, "Le Journal de Constantinople ou l'ambiguite du cosmopolitisme", *Presse Turque et Presse de Turquie*, ist., 1992, s. 15-28; G. Groc-I. Çağlar, *La Presse française de 1795 â nosjours*, ist., 1985; M. N. Inugur, *Basın ve Yayın Tarihi*, (2. bas.), ist., 1982.

GERARD GROC

JOURNAL D'ORIENT, LE

istanbul'da Fransızca olarak yayımlanan gündelik haber gazetesi.

1917'de sahibi ve yöneticisi olan Albert Karasu tarafından kurulan gazete 1971'de kapanmıştır. Fransız kültürünü yayan *istanbul*Ve italyan siyasetini izleyen *Beyoğlu* gazetelerine karşılık, genelde Musevi a-zınlığa yönelik, *Le Journal d'Orient* daha

ziyade, "kozmpolit" bir çizgi izliyordu. Albert Karasu'nun başyazıları ile de önemsenen yayın bir haber gazetesi olduğu kadar bir "sosyete", bir "Levanten aydın" gazetesi kimliğini taşıyan -kısaltılmış adı ile Jourdor Karasu'nun eşi Angele Loreley'm şiirleri, kısa öyküleri,

tiyatro ve müzik eleştirileri, dedikodu sütunları, Jean de Peyrat takma adını kullanan yazar ve gemi acentesi sahibi Willy Sperco'nun köşe yazıları ile Levanten basınında özellik kazanıyordu. *Le Journal d'Orient*, son döneminde, Said N. Duhanî'nin kaleme aldığı çocukluk ve gençlik anılarını da yayımladı.

Bibi. G. Scognamillo, *Bir Levanten'in Beyoğlu Anıları*, ist., 1990; W. Sperco, *Yüzyılın Başında İstanbul*, (*Turcs d'hier et d'aujourd'hui* kitabının kısaltılmış çevirisi), ist., 1989; *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, (İstanbul Üniversitesi yayını), ist., 1985.

GIOVANNI SCOGNAMILLO

JUDO-KARATE

Uzakdoğu sporları olarak tanınır. Kökeninin Çin ve Japonya olduğu ve buradaki Budist tapınaklarından yayıldığı kabul edilir. Oysa, özellikle judonun, Orta Asya'daki Türk boylarının geleneksel aba güreşinden doğan ve oradan Tibet'teki Budist tapınaklarına uzanan bir spor dalı olduğu artık kabul edilmektedir.

Orta Asya'da doğan aba güreşinin Buda tapınakları yoluyla Japonya'ya kadar uzandığı ve 19. yy'm sonlarında Jigaro Kano adlı bir öğrenci tarafından bugünkü şekline getirildiği bilinir. Bu spora, Japon-cada "kibarlık, nezaket, yumuşaklık" anlamına gelen "ju" sözcüğü ile "yol ve disiplin" anlamlarına gelen "do" sözcüğünün birleşmesinden doğan judo adını veren Jigaro Kano olmuştur.

Judo, 1960'lı yıllarda, Türkiye'ye geldi. Daha önceleri özellikle askeri okullarda jiu-jitsu adını taşıyan ve yine Uzakdoğu menşeli bir spor dalı faaliyeti bulunuyordu. Bu spordan yetişmiş Deniz Astsubayı Halil Yüceses, Teğmen İbrahim Öztekin, Yüzbaşı Ergun Göktuna, Yüzbaşı Muvahhit, Deniz Komando Astsubayı Namık Ekin ve eski bir harp okulu öğrencisi olan Hakkı Koşar gibi kişiler bu sporun Türkiye'de yayılmasında önemli roller oynadılar. Bunlar arasında özel salonlar *açarak* geniş kitlelere judo öğretenlere de rastlandı. Bu spor dalında uluslararası alanda büyük başarılar gösteren Türk sporcuları da çıktı.

1920'li yıllara doğru Funakoshi Gichin adında bir Japon tarafından jiu-jitsu ve kendo gibi iki Japon güreşinin birleştirilmesi sonucu ortaya çıkarılan "karate" de özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında hızla dünyaya yayıldı. Bir savunma ve hücum mücadelesi esasına dayanan bu spor dalı da judonun hemen arkasından İstanbul'a, oradan da Türkiye'ye girdi. 1970'lerde İstanbul'da çok sayıda judo ve karate kursu açıldı. Özellikle de belli gençlik kesimlerinin ilgisini çekti. Bu sporun da yerleşip yayılmasında yine Hakkı Koşar önemli rol oynamıştır.

CEM ATABEYOĞLU

KA'B TÜRRESİ

Eyüp İlçesi'nde, Ayvansaray-Defterdar a-rasında, Abdülvedut Mahallesi'nde,

Yağhane Değirmeni Sokağı üzerinde yer almaktadır.

Ka'b Türbesi, Ayvansaray-Eğrikapı kuşağında yoğunluk arz eden ve hemen hepsi II. Mahmud döneminde 1251/1835'te yapılmış ya da yenilenmiş olan mütevazı sahabe makamlarından biridir. Çevresindeki mahalle 1973-1974'te Haliç Köprüsü ve çevre yolunun yapımı nedeniyle bütünüyle ortadan kaldırılmış, türbe yapısı özgün dokusundan soyutlanarak yeşil alan içinde tek başına kalmıştır.

Türbenin dikdörtgen alanını, moloz taş ve tuğla ile alması düzende ve özensiz bir biçimde örülmüş duvarlar kuşatır. Zamanında türbeyi örten ahşap çatı ve içindeki ahşap sanduka ortadan kalkmış, çatı son yıllarda yenilenmiştir. Sokak üzerindeki cephede, kesme küfeki taşından sövelerle kuşatılmış yuvarlak kemerli bir kapı ile dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı 4 adet pencere sıralanır. Kapının üzerindeki küçük mermer levhaya sülüs hatla "ashabdan Ka'b hazretleri" yazılmış,

Ka'b Türbesi'nin içinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

Kaba Halil Efendi Medresesi

Yavuz Çelenk, 1994

kabrin başucuna son yıllarda mermerden dikdörtgen bir şahide konmuştur.

Bibi. Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 45, res. 14; Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 60; işli, *Sahabe*, 37-38; Demiriz, *Türbeler*, 48-49; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 210.

M. BAHA TANMAN

KABA HALİL EFENDİ MEDRESESİ

Fatih Nişanca'sında, Saray Ağası ve Hasan Fehmi Paşa caddelerinin kesiştiği kavşaktadır.

istanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği görevlerinde bulunan Kaba Halil Efendi tarafından yaptırılmıştır. Bir külliyyeye bağlı olmayan medrese, bulunduğu meydancığın köşesine yerleştiğinden, daha önce aynı çevrede var olan Efdalzade (15. yy), Üçbaş, Cedid Ali Paşa, Malulzade, Ümm-i Veled, Nişancı Mehmed Bey (16. yy) gibi eğitim yapıları dizisine katılarak yöredeki anıtsal yoğunlaşmayı artırmıştır. *Sicill-i Osmanî'ye* göre Halil Efendi Zin-cirlikuyu'da inşa eylediği mektepte med-fundur. Yanlışlıkla medreseden mektep o-larak söz edilmiş olmalıdır, ilginç olan medrese dershanesinin plan ve iç düzeniyle aynı dönem sıbyan mekteplerine benzemesidir. Halil Efendi avluda, dershanenin kuzeybatısında, hem dershaneden hem caddeden görülebilecek şekilde avlu duvarına yakın bir konumda gömülüdür.

Tarihi belgelere göre medrese 1869'da çalışır durumdaydı. 1914'te yapılan tespitte binanın adı ve yeri belirtilmiş, fakat durumu hakkında bir açıklama yapılmamıştır. 1918'de yangınzedelerin barındığı yapı, Cumhuriyet döneminde Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. 1961-1973

arasında Karagümrük Gençlik Kulübü olarak kullanılan yapı, 1977'de 10 yıllığına ilim Kültür Ocağı'na kiralanmış; yasadışı faaliyete bulunan dernek 1980'de kapatıldığında, bina da tahliye edilmiştir. Medrese ha-

len İsmail Ağa Vakfı'na bağılı erkek yatılı Kuran kursu olarak kullanılmaktadır.

Medresenin Hasan Fehmi Paşa Cadde-si'ne açılan giriş cephesi, iki ucunda bulunan yaklaşık eş boyutlu dersane ve Etyemez Baba Türbesi'nin kütlelerinin taş-tuğla almasıık duvarları, tek sıra üzerinde dizili pencereleri ve saçak kornişiyile he-rnen hemen simetrik bir düzene sahiptir. Ancak konumu ve yüksek kasnaklı kubbesi ile dersane daha çok vurgulanmıştır. Simetriyi bozan diğ r bir ayrıntı subas-man kornişidir; medresenin g neydoğ  ve güneybatı cephelerini pencerelerin hemen altından yatay olarak kat eden korniş, gerisinde Halil Efendi'nin gömülü olduğı ilk pencere altında bir kademeye a-şağı inmekte, aynı seviyede türbenin köşesine kadar devam etmektedir. Cephenin ortasında, kemerli giriş ve iki yanındaki pencerelerle üçlü bir kompozisyon oluşturulmuştur. Mermer kapının üstünde dönemin sebil ve   şmelerindekine benzer, dış hatları barok etkiler taşıyan, gene mermerden yapılmış bir saçak bulunmaktadır.

Giriş kemerinin üzerinde kitabe için ayrılan yer boş bırakıldığından yapım tarihi kesin olarak belirlenememekte; medresenin Halil Efendi'nin istanbul kadılığına getirildiğı 1168/1754 ile ölüm tarihi olan 1181/ 1767 arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Mimarı bilinmeyen medresenin, ayrıntılarında hem klasik, hem barok dönem özellikleri gözlendiğinden, üslup açısından iki dönemin arasında kaldığı söylenbilir.

Girişten sonra dört basamakla sokaktan 1 m daha yüksekte olan avluya çıkılmaktadır. Dersane ve hücreler, uzun ekseni kuzeydoğ -güneybatı yönünde uzanan dikdörtgen planlı bir avlu çevresinde yer almaktadır. Avlu zemini değışmiş, şadırvan ve kuyu gibi  ğ ler yok olmuştur.

KABADAYILAR

322

323

KABAKÇI MUSTAFA

SIRK TİB  AHMED BEY'İN PARÇALANMASI

Sultan Mustafa'nın tahta çıkması ile herkesin g nl  rahatlamıştı. Halkın sevinç gösterileri sürerken mabeyinci Ahmed Bey'in Soğuk  şme'den aşağıya indirilip Ka-pı'ya götürüldüğü görüldü. Herkes oraya doğru koşuşmağ  başladı ve görülmemiş bir tel ş ve gürültü koptu. Ne olduğ nu anlamayan halk ise kaçıyordu. Çünkü,  si kalabalık

oradaydı. Alayköşkü önü, kudurmuş bir kafilenin gözükmesiyle cehenneme döndü. Kılıçlarını çekerek mabeyincinin üzerine atılanlar, onu götürenlerin ellerinden kaptılar. Kendisini çiğ çiğ yiyecek kalabalığı gören Ahmed Bey de insan sesine hiç benzemeyen bir haykırıyla "Aman bana kıymayın!" diyordu. Onu Terzibasî kârhanesinin önüne getirerek kdiç darbeleri indermeğe başladdar. Herkes birbirini iterek vurmakta o kadar gayret gösterdder ki ceset insana benzemiyordu. Vücudu paramparça olduktan başka elbisesi de pare pare olmuştu. Adam aslında çok şişman olduğundan açılmış karnını görenler "Domuz, amma da yağlıy-mışP diyorlardı.

Âsiler bu işi bitirdikten sonra Bab-ı Hümayun'a giderek bayraklarını iki yanda düctiler ve tüfekleri ellerinde olduğu hâlde padişahın selamlığa çıkmasını beklemek üzere Sultanahmed Câmîi'ne kadar olan sahada dizildder. Selamlığa çıkan padişah, Bab-ı Hümayun'a doğru geldiği vakit, saray kapısı derhal açıldı. Cehennemi bir gürültü koptu. Kapıdan çıkan padişah, ömründe görmemiş olduğu bu korkunç çehreli adamları görünce, korkudan yüzü sapsarı kesildi. Kendisi o kadar nâzik ve güzel bir gençti ki kafesten çdunış bir kumruya benziyordu. Karakullukçular, bayrakları ellerinde, tüfekleri sırtlarında padişahla beraber yürüyüp "Maşallah ne güzel padişahımız vardır!" diye bağırarak onu Ayasofya'ya göturdüler.

G. Oğulukyariin Ruznamesi, ist., 1972, s. 11-12

Avlunun yalnız iki yönü boyunca uzanan revaklar çift merkezli sivri kemerlerden oluşturulmuştur. Narin sütunların üstünde barok üslupta başlıklar yer almaktadır. Kemerler gergilerle birbirine ve hücre duvarlarına bağlıdır. Küçük kubbelerle örtülen revağın avlu cephesi ve taşınmalı tuğla dizileriyle oluşturulan saçak kornişi, kalın bir sıva tabakası ile örtülüdür. Dershane, girişin doğusunda, 18. yy'da yapılan Hacı Beşir Ağa (Eyüp), Cedid Mehmet Efendi (Kabasakal) medreselerinde olduğu gibi hücre dizisinin bir ucunda yer almaktadır. Cephesi avluya çıkarılan dershanenin girişi kuzeydoğu yönüne, revağa açılmaktadır. Mermer söveli kapının basık kemerinin iki yanına, Lale Devri'ne özgü çiçekler işlenmiştir. Kemerin üzerinde yan yana iki kartuş için de "Bismillahirrahma-nirrahim Levha-i sır levh-i kitab-ı kerim" yazılıdır.

Yaklaşık 4,60x6.10 m ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahip olan mescit-ders-hane mekânı pabuçluk niteliğinde bir giriş ile kubbeyle örtülü ana mekândan oluşmaktadır. Ortada aynalı tonoz, yanlarda ikisi küçük kubbe ile örtülen pabuçlukla ana mekânın arası ikisi duvara gömme, ikisi serbest sütunlara mesnetlenen üç a-çıklıklı kemer düzeniyle ayrılmaktadır. Kemerlerden ortadaki daha geniş ve yüksektir. Dershanedeki başlıklar revaktakilerden farklı olarak mukamalıdır. Dershane yapının köşesinde olduğundan iki cephesi çevredeki caddelere, kuzeybatı cephesi ise avluya açılmaktadır. Kible cephesinde ortada mihrap nişi, iki yanda birer pencere bulunmaktadır.

Güneybatı ve avlu yönünde ise üçer pencere vardır.

Dershaneye bitişik olarak güneydoğu kolunda üç hücre yer almaktadır. Bu hücrelerin birer ocağı ve güneydoğuya açılan ikişer penceresi vardır. Kareye yakın dörtgen planlı olan ilk iki hücre kubbeyle örtülüdür. Köşedeki hücre alışılmışın tersine dikdörtgen planlı olduğundan, örtülmesinde kubbenin yamsıra aynalı tonozdan yararlanılmıştır. Bu yöndeki revağın kuzeybatı ucunda, muhtemelen hela ve gusülhanenin bulunduğu yan avluya geçişi sağlayan sivri tonozlu dar bir geçit bulunmaktadır.

Avlunun üçüncü kenan bu yöndeki tek hücre ve Etyemez Baba Haziresi duvarı ile sınırlanmaktadır. Başlangıcı 16. yy'a ta-rihlenen bu hazirenin medrese yapılırken yeniden düzenlendiği ve sokağa açılan cephesinin medreseyle aynı karakterde yapıldığı anlaşılmaktadır. Etyemez Baba'nın orada gömülü olduğunu belirten ve orta pencere aynasına monte edilen mermer blokta "Merhum ve mağfur Etyemez Baba ruhu için fatiha 907/1501" yazılıdır.

Duvarlarda bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık örgü egemendir. Cadde cephelerinde, kesme taşla yapılmış bir subasman bölümü üzerinde yer alan taş silmeden sonra almaşık örgüye geçilmektedir. Hazire cephesinde kalan izlerden bu almaşık örgünün 18. yy'da sık görülen bezemeli kabartma derzlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tuğla hatıllar bir sıra düz, bir sı-

ra zencerek vb motifli olarak derzlenmiş-tir.

Pencereler dersthane ve hücrelerde aynı boyuttur. Düz sövelerin oluşturduğu dikdörtgen çerçeve üstünde teğetli bir tuğla kemer ve tuğla dolgulu ayna yer almaktadır. Pencere kemerlerinin sırtlarında bir sıra tuğla dolaşmaktadır. Üst pencerelere yer verilmemiştir. Güneydoğu cephesinde biçimlenişleri oldukça ilginç olan üç tane mermer çörten bulunmaktadır. Saçak kornişi harap durumdadır; kalan izlerden taşırtma tuğla sıralarıyla oluşturulan, içbükey bir profile sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çatıda özgün örtü malzemesi, alem, baca gibi ayrıntılar kalmamıştır. Dershanenin sekizgen kasnağı ve kubbesi kalın bir çimento harcı tabakası altında olduğundan ayrıntılarını kavramak olanaksızdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 51, 119; *Sicil-i Osmanî*, II, 296; istanbul Vakıflar Başmüdürlüğü Hayır işleri Dosya: H 9-333; Kütükoglu, *Darü'l-Hüâfe*, 133; Kütükoglu, *IstanbulMed-reseleri*, 342; F. Atas, "Kaba Halil Efendi Medresesi Restorasyon Projesi", (istanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Bölümü, yüksek lisans tezi), 1989.

ZEYNEP AHUNBAY

KABADAYILAR

Bir çeşit şehir şövalyeliği olan eski İstanbul kabadayılığının kendine mahsus âdetleri, kanunları bulunmaktaydı. Zayıfı, güçsüzü korumak, mahallenin namusundan sorumlu olmak bu özelliklerin başında gelir. Hoşsohbet, nüktedan olmakla beraber ağırbaşlılıklarından bir şey kaybetmeksizin ölçüyü kaçırmamaya dikkat ederler, şüphesiz ki içkiyi, içki muhabbetlerini ve âlemlerini çok sevmekle beraber sarhoş olarak kendini kaybedip çeşitli rezaletlere düşecek hale gelmezlerdi.

Kabadayılar, mecbur olmadıkça kavşa etmezler ve silah kullanmazlar, cana kıymazlardı. Meyhanelerde parasız içki içmek, sarkıntılık yapmak onlara yakışmazdı. Kendi muhitlerinin zorbası sayılan kabadayılar, ekseriya semai kahvelerinin ö-nünde, balozlarda, tulumba koğuşlarında görülürlerdi.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) saraydan himaye gören Fehim Paşa ve arkadaşları "Onikiler" adıyla bilinir ve şehrin korkulan bir çetesi halinde her yerde dolaşırlardı. Kâğıthane âlemlerinden(->) geç dönmek zorunda kalanlar, yatsı sularında komşuya oturmaya giden yaşlı kadınlar, yaramazlık yapan çocuklar, Oniki-ler'e rastlayıp başlarına bir bela gelmesinden korkarlardı. Onikiler ve rakip kabadayılar çoğunlukla Beyoğlu'nda birbirlerine girerler, galip gelen tarafın paşası, o gün sarayda diğerlerine caka satardı.

Başlangıçta bulundukları semt halkı tarafından sevilen ve hürmet gören kabadayılar, 20. yy'in başlangıcından itibaren bozulmaya, halka yardımcı olmaktan çok parazit bir unsur haline gelmeye başladılar. Bunlar yaptıkları eylemlere, vurgunculuklara, palavracılıklarına göre değişik isimlerle anılmaya başladılar. Meşhur kabada-

1900'lerin ünlü kabadayılarından Sarraf Niyazi. *Cengiz Kahraman arşivi*

yi türleri olarak "küçük beyler, palavracılar, fiyakacılar, mahalle kabadayıları, meyhane kabadayıları, dil kabadayıları, yumruk kabadayıları, bıçakçılar, kalleşler, hacamatçılar, kıyakçılar, yedibelalar, çamurlar, dayak hastaları" sayılabilir.

Fiyakacılar Aksaray, Yusufpaşa, Cerrahpaşa, Şehzadebaşı, Çeşmemeydanı, Firuzağa, Tophane gibi semtlerde bulunur, kadınlara sataşır, mahalle kahvelerine girerek kavga çıkarırlar, daha sonra ya da başka yerlerde yaptıkları rezaletleri anlatıp övünürlerdi. Bazıları birkaçı birleşip kendilerine pay vermeyen, çay, kahve ya da içki ikram etmeyen kahveci veya meyhaneciyi sopalarlar, taşıdıkları tabanca, saldırma gibi silahları etrafa gösterecek biçimde kendilerine mahsus bir yürüyüş şekliyle dolaşırlardı.

Kıyakçılar kızgınlıklarıyla tanınırlar, ellerini bıçaklarına veya silahlarına sudan bir sebeple dahi alsalar muhakkak bir cinayete sebebiyet verirlerdi.

Hacamatçılar usturayı ucundan bir parmak kalıncaya kadar sicimle bağlayarak köşebaşı, sapa, تنها yerlerde durarak vuracakları adamı beklerler,

fırsatım bulunca birkaç kere savurup amaçlarına ulaşırlardı.

Palavracılar ortaoyunu komikleri gibi bir atılıştan aslan, bir vuruştan dokuz can alıcı olurlar; "Var mı bana yan bakan?" nara-sıyla sokakları inletirlerdi. Az cesur, çok korkak, polise karşı itaatkâr, dişli kimselere karşı alçakgönüllü olurlardı. Devam ettikleri kahvehane, meyhane gibi çeşitli yerlerde, birbirini tutmaz palavralar atmak, hiç görmediği bilmediği kimselerle dost olduğunu söylemek, 110 kiloluk pehlivanlarla güreş yaptığını, onları yendiğini tekrarlamak başlıca özelliklerindendi.

Kabadayılar, aralarında halledemedikleri meseleleri aslı italyanca olan "racon" yoluyla hallederlerdi. Herhangi bir meselede iki taraf da haklı olduğunu iddia e-

dip anlaşılmadıklarında kıdemli kabadayılardan oluşan hakem heyetine müracaat ederler, hakemler tarafları dinleyerek bir karara varırlardı. Bu karara herkes uymaya mecburdu. Hakemlerin verdiği karar kabul edilmezse taraflar, aralarındaki meseleyi kavga ederek hallederlerdi.

Kabadayılar, kâküllü saçları üzerinde sol kaşa düşürülmüş, tepesinden yana gelen kalın ibrişim püsküllü sıfır numara kalıplı siyah fes takarlar, kartal kanat, kısa ceket altına "patatuka" denen önü iri düğmeli fermene, onun altına kılaptandı, aslan, kaplan, tavuskuşu, denizkızı işlemeli "ca-medan" denilen bir yelek, daha içe ise muhtelif renkte ve göğüs kısmı bal peteği şeklinde oyuklu mintan giyerlerdi. Belde ise ipekli Sakız veya Trablus kuşağı bulunur, "yarım Fransız" demlen yukarısı dar, dizden aşağısı genişleyen ve arka paçası koyu mor kadife kaplı kıvrık pantolon, a-yaklarına da yumurta ökçeli, basık arkalı yarım şıpidıklar giyerlerdi.

Eski istanbul'un sayılı kabadayıları i-çinde Arap Aptullah, Arif Bey, Sarraf Niyazi, Arap Dilaver, Kavanoz Mehmed, Kadırgalı Kör Emin, Topal Tevfik önde gelen simalardandır.

Bibi. Ahmed Rasim, "Fiyakacı Kabadayılar-Kı-yaklar-Hacamatçılar", "Kopuklar-Serseri Çocuklar", *Muharrir Bu Ya*, ist., 1926, s. 326-331, 348-353; ay, "Eski Palavracı Kabadayılar", *Resimli Tarih*, S. 3 (Mart 1950), s. 92-93; S. Alus, "Kaldırım Kabadayıları", *Akşam*, S. 7402 (1 Haziran 1939), s. 8; S. Çapanoğlu, "Eski istanbul Kabadayı Çeşitleri", *Tarihten Sesler*, S. 1 (15 Bi-rincikânun 1943), s. 40-42, 45; ay, "Düncü istanbul'da Kabadayılar", *Yeni Tarih*, S. 6 (Haziran 1957), s. 191; R. C. Ulunay, *Sayth Fırtt-nalar*, ist., 1953, s. 3-5; İ. Birinci, "Eski istanbul'da Kabadayılar", *Hayat Tarih Mecmuası*, (Mart 1966), s. 29-32.

UĞUR GÖKTAŞ

KABAKÇI MUSTAFA AYAKLANMASI

"Kabakçı Vak'ası", "Yamaklar İsyanı" olarak da bilinir. 25-29 Mayıs 1807'de

İstanbul'da yaşanan ve III. Selim'in (hd 1789-1807) tahttan indirilmesi, Nizam-ı Cedid örgütünün dağıtılması ile sonuçlanan gerici destekli asker ve çapulcu ayaklanmasıdır. Bu kanlı terörü yönlendirenler arasında Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa ile Şeyhülislam Ataullah Efendi de vardı. Ayaklanmacıların önderi ise Boğaz yamakları çavuşlarından Kabakçı Mustafa'ydı.

1730'daki Patrona Halil Ayaklanması'ndan sonra, İstanbul'da 77 yıl gibi uzun bir süre ocaklı, softa eylemleri görülmedi. Bu dönemde saltanat süren dört padişaha (I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa ve L. Abdülhamid) oranla genç yaşta tahta çıkan ve köklü yeniliklere girişen III. Selim, başta Fransızların Mısır'ı işgali olmak üzere birçok iç ve dış sorunla uğraştığı gibi gericilerden de tepkiler aldı. Rumeli eyaletlerinde dağılıp eşkıyasının, Pas-panoğlu'nun, Vidin ve Belgrad yamaklarının eylem ve ayaklanmaları, 1806'da Edirne'de toplanan ayanların İstanbul'a yürüme kararları, İstanbul'daki ortamı daha da gerginleştirdi. 22 Şubat 1807'de İn-

giliz donanmasının İstanbul'a gelmesi, Rusya ile savaş durumu, önceki durgun dönemde yaşanmayan gelişmelerdi. Ulema arasında Batı tarzı askeri eğitimi ve Nizam-ı Cedidciliği onaylayan pek az aydın din adamı vardı. III. Selim'in müzik ve eğlence düşkünlüğü, kent halkının konak, yalı, mesire yaşamlarına giderek daha fazla ilgi duyması, Nizam-ı Cedid bahanesiyle alafranga göreneklerin moda olması, gerici çevrelerin "din elden gidiyor!" yay-garasıyla kışkırtmalara kalkışmalarına ortam hazırlamıştı. Olası bir ayaklanmayı bastırarak deneyime ve yeteneğe sahip devlet kadrosu da yoktu. Vaizler, selatin camilerde korkusuzca "Askere setre pantolon giydirip imanına noksan getiren, önlerine muallim diye Frenkleri düşüren padişaha Allah da yardım etmez!" diyebilmekteydiler.

İngiliz donanmasının İstanbul önlerine gelişinde de halk arasına "Padişah, İngiliz ve Rus hükümetleriyle anlaşmış. Yakında Rus donanması da gelecek!" dedikodusu yayıldı. Yeteneksiz ve öngöründen yoksun vezirlerle bilgisiz ulema, salt çıkarları peşindeydiler. "Nizam-ı Cedid üzre Müslümanlara kefarete urbaları giydirilerek devlet dinden uzaklaştırılacak!" diyen Tayyar Paşa bunlardandı. "Şimdi ne sipahi, ne yeniçeri var. Cümlesi başı şapkalı Frenk oldu... Padişahın haremindeki cariyeler, tesettür için don dahi giymeyip Frenkvari fistan ve kâfiristan elbiseleri giymekteymişler... Sultan İbrahim'in cünundan başka hıyaneti yoktu. Onun hapsine ve katline fetva verenler, acaba bunun gibi, İslam dinine aykırı davranan ve halka olanca kötülüğü ortada bir padişah için ne yolda fetva verirlerdi?" sözleri, kahvehanelerde, çarşılarında, iskelelerde de uluorta konuşulmaktaydı. İstanbul halkı, III. Selim'i zevk sefa peşinde, dinsiz imansız za-

lim bir hükümdar sanmaktaydı. Yeniçerilere "Cedid askeri olur musunuz?" diye

sorulduğunda: "Hâşâ! Moskof olurum, ce-did askeri olmam!" cevabım vermekteydiler.

Yeniçerileri kışkırtanlar arasında Fransız elçisi de vardı. Adamları, "Vezirler ocağı kapatıp mevacibi kendi ceplerine alacaklarmış!" dedikodusunu yaymaktayddar.

Ayaklanma öncesi ilk ciddi olay 1806' da "Edirne Vak'ası" olarak tarihe geçen ve Silivri, Çorlu, Tekirdağ halklarının Nizam-ı Cedid birlikleri kurulmasına gösterdikleri şiddetli tepkiyle ortaya çıktı. Bir iç savaş güçlkle önlendi. III. Selim, sadrazamı, şeyhülislamı ve yeniçeri ağasını değiştirdi. Yeni sadrazam Keçiboynuzu İbrahim Paşa, Silistre cephesine gitmek üzere 12 Nisan 1807'de orduyla İstanbul'dan hareket etti. Giden birlikler arasında Nizam-ı Cedid taburları yoktu. Bunlar, olası bir karışıklığı önlemek ve kent güvenliği için a-lıkonulmuştu. Sadaret kaymakamlığına atanan Köse Musa Paşa ve Şeyhülislam Ataullah Efendi, bir yandan padişahın güvenini kazanmaya çaba gösterirken, bir yandan da Şehzade Mustafa (IV.) ile gizlice temas etmekteydiler.

İstanbul'da "Karakollara Nizam-ı Cedid askerleri konacak, Karadeniz kıyılarından ve Trabzon'dan yazılan 2.000 yamağa nizam urbası giydirilip Boğaz kalelerine yerleştirileceklermiş!" söylentileri dolaşırken Köse Musa Paşa, Karadeniz Boğazı Nazırı İngiliz Mahmud Efendi'yi yamaklara Nizam-ı Cedid üniformaları giydirmekle görevlendirdi. Ama, gizlice haber gönderip bu elbiseleri giyerlerse dinden çdjacakları konusunda da yamakları uyardı. Yamaklar kendi aralarında toplanıp bu konuyu tartıştılar. Aynı günlerde, Karaman valiliğine atanan Şamlı Ragıp Paşa, salt padişaha yaranmak için, nizam ya da asa-

KABAKÇI MUSTAFA

324

325

KABATAŞ

Türkiye'nin ilk kabare tiyatrosu olan Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nun kurucuları:
Zeki Alasya, Ahmet Gülhan, Haldun Taner ve Metin Akpınar.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

kir-i şahane denen askerlere mahsus *kaputlar* diktirip Karadenizli kavaslarına zorla giydirmeye çalışınca, kavaslar kaçıp yamaklara katıldılar. III. Selim ise bostancı-başına, tüm bostancılara yeni üniformaların giydirilmesini emretmişti. O da Boğa-ziçi'ndeki Macar Kalesi Ağası Haseki Halil Ağa'yı görevlendirdi.

Çoğunluğu cahil Arnavutlarla Karadeniz uşakları olan Boğaz yamaklarını toplayan Halil Ağa, durumu tebliğ edince yamaklar "Biz giymeyiz, bahşiş de

sizin olsun!" dediler. Bu kez ağa gözdağı verdi ve şapka bile giydirebileceğini bildirdi. Birkaç elebaşını da idam ettirmeye kalkıştı. Yamaklar üzerine yürüyünce denize atladı ise de boğularak öldürüldü. Rumeli tabyasında bulunan İngiliz Mahmud Efendi, yamakları Büyükdere Çayırı'nda toplantıya çağırdı, gözü dönmüş yamaklar onu da öldürdüler. Böylece bir ayaklanma başlamış oldu.

Yamaklara elebaşılık edenler, Kastamonulu Kabakçı Mustafa Çavuş ile oduncu Bayburdî Süleyman, Çilli, ibiş, Metniş, Bekir adlı yamak çavuşlarıydı. Kabakçı Mustafa, cesareti ve zorbalığı ile tanınmıştı. Yamaklar onu başbuğ ve reis, diğerlerini de sergerde seçtiler. Büyükdere'de kılıç ve ekmek üzerine yemin içip iş bitesine ağızlarına şarap koymamayı, halka ve yabancılara zarar vermemeyi, kendilerine karşı gelenleri parçalamayı, Etmeydam'na gidip Kuran hükümlerince sorumlularla yüzleşmeyi kararlaştırdılar. Boğaz'dan dönen kayıkçılar, bu gelişmeleri ilgililere haber verdiler. Köse Musa Paşa ile görüşen III. Selim, önerilen sert önlemleri onaylamadı. Ertesi 26 Mayıs Salı günü Musa Paşa'nın başkanlığında, Çardak koluğunda, Karadeniz Muhafızı İnce Mehmed Paşa'nın da katıldığı bir toplantı yapıldı. Sekban-başı, yamakların İstanbul'a yürüyüp fitne çıkaracaklarını bildirdi. III. Selim'in danışmanlarından İbrahim Kethüda, sekbanbaşını azarlayıp yamak serserilerinin böyle işler başaramayacaklarını ileri sürdü.

27 Mayıs Çarşamba günü yamaklar İstanbul'a doğru yürüyüşe geçerlerken kentte de korku ve telaş yaşandı. Ulemeden i-leri gelenler, adamlarını yamaklara gönderip eylemlerini onayladıklarını bildirerek canlarını güvenceye alma çabasına düştüler. Bir bölük bostancı ile harekete geçen Bostancıbaşı Şakir Bey, yamakların kayığına ateş açması üzerine Kalenderbah-çesi'nden geri döndü. Gelişmeleri Bebek'te izlemeye başladı. Asiler, gönderilen nasi-hatçileri ve karakullukçuları da yanlarına aldılar. III. Selim durumun ciddiyeti kendisinden gizlendiği için, saray meydanında Nizam-ı Cedidcilere talim yaptırtıyordu. Bir musahibi padişahı uyardı ise de Sukâtibi Ahmed Efendi kaygılanacak bir şey olmadığında ısrar etti. Oysa yamaklar, önlerindeki münadileri "Ya İbadullah! Meramımız Nizam-ı Cedid belasını kaldırmaktır. Başka niyetimiz yoktur. Müslüman olanlar ve kendilerini ocaklı bilenler bizimle beraber olsun!" diye bağırarak ilerlemekteydiler. Saraya çağrılan bostancı-başı da gördüklerini anlatmayıp, uyarıldı-

ğı gibi konuştu ve ciddi bir durum olmadığını vurguladı. Böylece padişah bir aldatmaya geldi. Oysa Levent Çiftliği'nde ve Üsküdar Kışlası'nda bulunan Nizam-ı Cedid birlikleri yamakları dağıtabilecek durumdaydı. Diğer yandan Şehzade Mustafa'nın adamları da yamaklarla ilişki kurmuşlardı. Saraydan verilen bir buyrukla da yolları tutan Nizam-ı Cedid askerleri kışlalarına döndürüldü.

1.500 kadar yamak ve aralarına katılan çapulcu, ellerinde bayraklar, yürüyüşü hızlandırdılar. Geçtikleri Boğaz köylerinde "Müslüman olan bayrak altına gelsin. Sakın dükkânlarınızı kapatmayın" diye tellal bağırtıyorlardı. O gün Ortaköy'e vardılar. Köyü korku sardı. Kabakçı ve sergerdeler, "Yoldaşlar, silahınızı gözetin. Olmaya ki kaza ile sakatlık olsun. Sakın reayadan parasız bir şey almayın. Alırsanız paralarınız!" demekteydiler. Kabataş'a gelip bayrak diktiler. Topçu Ocağı'na haber gönderdiler. Topçular ve cebeciler, Köse Musa Paşa'dan katılmalarında bir sakınca olmadığı haberi gelince kazanlarını çıkarıp ayaklanmacılarla birlik oldular. O *zaman* İstanbul'a ün salmış zengin ve yaşlı bir yeniçeri olan Kazancı Mustafa, sözde öğütçü gönderilmişti. Fakat artık eylemi durdurmanın olanağı yoktu. Geceyi Ortaköy-Kabataş arasında geçiren yamaklar, ertesi 28 Mayıs Perşembe günü Gala-ta'nın içinden geçip Kalafatyeri'ne geldiler. Halktan ve esnaftan katılanlarla birlikte mavnalara binip Çardak ve Unkapanı iskelelerine çıktılar. Galata ve Üsküdar taraflarının kayıkçıları, hamalları, serserileri ve birkaç yüz kalyoncu da bunlara katıldı. Asiler Uzunçarşı'dan geçerken esnaf, dükkânlarını ve harılan kapatıp sağa sola kaçmaya koyuldular. Silahpazarı'na gelindiğinde, silahsız yamaklar ve siviller burada silahlandılar. Kalabalık Uluyol'a çıktığında birkaç bin kişiyi bulmuştu. O aralık para vermeden simit alan bir ayaklanmacı parçalandı. Kabakçı, asileri tam bir disiplin altında Etmeydam'na indirdi ve burada karargâh kurdu. Oraya gelenlerle sayı 8.000'e ulaştı. Kentte ise herkes evlerine kapandığı için ortalık ıssızlaşmıştı.

Sadaret Kaymakamı Musa Paşa'nın konağındaki toplantıda şeyhülislam, kazaskerler ve İstanbul kadısı durumu görüşmekteydiler. Musa Paşa, böyle olaylarda deneyimi olmadığını, bir şey yapamayacağını bildirdi. Uygulanması olanaksız önlemler tartışıldı. Herkes kaçıp gizlenmeyi yeğledi. Fakat Etmeydam'ndan çağrı gelince Şeyhülislam Ataullah Efendi ile kazaskerler gitmek zorunda kaldılar. Meydan Tekkesi'nde murafta (yüzleşme) yapıldı. Asiler ulemaya "Hani kitabınız? Açın bakalım. Bu yaptığınız haksızlıklar neresinde yazılı?.. Adalet istiyoruz!" dediler. Saraydan gelen karakullukçuyu kovdular. Ulemaya bir onların yediği "tülbentten ak" has ekmeği, bir de kendi yedikleri esmer, tozlu, kül renginde tayınları gösterdiler: "Yalan söyleyen, 18 yıldır evladı olmayan padişaha destek oldunuz. Halk yoksulluktan ölmek üzere!" dediler. Kentte karaborsacılık, faizcilik yapan, şapçı

Moiz, Çelebi Todoraki, nizam ustası ekmekçi Artin ile Düzoğlu Ohannes Çelebi' nin, saray kâhyalarının, Irad-ı Cedid defterdarlarının, Darphane emininin, kapan naibinin, gümrükçü ağanın, bostancıbaşının idamlarını istediler ve saraya gönderilmek üzere bir liste verdiler. Ataullah Efendi bir yazı ile bu listeyi padişaha gönderdi. Asiler, Şehzade Mustafa ile Mahmud'un (II.) can güvenliği için de önlem talebinde bulundular. Bu amaçla, Aygır îmam denen hünkâr imamı Derviş Mehmed Efendi

saraya gönderildi.

III. Selim, sarayda savunma önlemleri aldirttı. Bostancılar içeri alındı. Çağrılan hamlacılar ise saraya gelmeyip asilere katıldılar. III. Selim ilkin, kendisini yanlış bilgilendiren bostancıbaşını boğdurtup başını Etmeydam'na göndertti. Saklandığı yerde yakalanan ibrahim Kethüda'ya, külhan kopukları, yüzüne tükürüp hakaretlerde bulunarak Etmeydam'na getirdiler, ibrahim Kethüda, ağır ağır indirilen kılıç darbeleriyle işkence edilerek öldürüldü. Mehterbaşı da aynı akıbete uğradı. Bu sırada, III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i kaldırdığına ilişkin hatt-ı hümayunun haberi geldi. Böylece eylem amacına ulaşmıştı. Kabakçı'nın yamakları dağıtması söz konusu iken, Ataullah Efendi "deliye taş anmak" gibi, başka bir isteklerinin olup olmadığını sordu. Etmeydam Namazgâhı'n-da bir kez daha toplanan elebaşılar "Bu padişaha güvenimiz kalmadı!" diyerek tahttan indirme kararı aldılar. Ataullah Efendi'ye bu yönde bir fetva yazdırdılar. Başlarını istedikleri Memiş Kâhya, Reis Vekili Safî Ahmed Efendi, Darphane Emini Ebubekir Efendi de Babıâli'de boğdu-rulmuştu. Bunların başlan, Etmeydanı'nda *kazıklara* geçirildi.

Ertesi 29 Mayıs Cuma günü, kendisine cuma selamlığı yapılacağı hatırlatılan III. Selim, bir gün önceki karan ve fetvayı öğrendiği için "Ben selamlığa çıkmam. Bana itaat eden tebaa kalmadı. Kavganın bana karşı olduğunu anladım!" diyerek Şehzade Mustafa'ya haber gönderdi. Tahttan çekilmemesi için ısrar eden ve cephedeki orduyu çağırmasını önerenlere de "Olmaz. Rus ordusu Çatalca'ya kadar gelir!" cevabını verdi.

Sarayda bunlar olurken dışanda da asiler toplanmıştı. Köse Musa Paşa, kapılar açılmazsa surdan delik açmak için lağımclar arattırmaktaydı. Soğukçeşme Kapısı üstünden bir saray *adamı* "Sultan Mustafa'yı ister misiniz?" diye bağırdı. Aşağıdan bir uğultu halinde "isteriz!" sesleri yükseldi. Şeyhülislam ve sadaret kaymakamı içeri alındılar. Şehzade Mustafa saray hare-mindeki kafes denen dairesinden çıkartılıp kuşluk vakti tahta oturtuldu. Haber duyulunca istanbul'da görülmemiş bir sevinç yaşanmaya başlandı. O gün hem cülus[^]) töreni hem cuma selamlığı(->) düzenlendi. Asiler, son olarak kendilerine teslim edilen mabeyinci Ahmed Bey'i Alay Köşkü önünde parça parça ettiler. Buradan Bâb-ı Hümayun'a çıkıp yeni padişahın selamlığına çıkmasını beklediler. Kapılar açıldığında, ilk kez böyle bir kalaba-

lık gören IV. Mustafa'nın heyecandan rengi kaçtı. Elleri bayraklı, omuzlarında, bellerinde türlü silahlar ve kılıçlar bulunan yamaklar, karakullukçular, kalyoncular ve serseriler, düzenli yapılması gelenek olan cuma alayını karmakarışık ederek yürümeye başladılar. "Maşallah! Ne güzel padişahımız var!" diye bağıırıp gülüşmekteydiler. Halk da yollara dökülmüştü. Namazı Ayasofya'da kılan yeni padişah *saraya* döndü.

Nizam-ı Cedid askerleri henüz kışlarında beklemekteydiler. Halk arasında ise

bunların, ansızın istanbul'u basacakları, evlerin yakılacağı, köylerin talan edileceği konuşuluyordu. Yamaklar ise Nizam-ı Cedid kışlalarına saldırmaktan çekinmekteydiler. Kabakçı ve yandaşları Etmeyda-nı'na dönüp buradan devlet işlerini yönlendirmeye koyuldular. Yakalanan Bahriye Nazırı Hacı İbrahim, Sultan Bayezid Çarşısı'nda Çömlekçiler içinde hakaretlerle öldürüldü. 30 Mayıs günü ise sirkâtibi Ahmed Faiz Efendi (->), yakalanacağını anlayıp Saraçhane'deki evinin damından adayarak kaçmak isterken yola düştü. Asiler başını kesip ölüsünü sokaklarda sürüklediler. (Ahmed Efendi, serkâtib-i haz-ret-i şehriyari olarak III. Selim'in 1791-1802 arasındaki ruznamesini tutmuş ve istanbul tarihi bakımından çok değerli bir eser bırakmıştır.) Kapan naibi, ilmiye sınıfından olduğu için, hacdan dönen Yusuf Ağa ile Bursa'ya sürgüne gönderildi. Irad-ı Cedid Defterdarı Divrikli Ahmed Bey ise daha önce yeniçeri kışlalarının bina emniyetini yapmış olduğundan ocak ağalarının korumasıyla öldürülmekten kurtuldu.

IV. Mustafa (hd 1807-1808) Kabakçı Mustafa'yı turnacıbaşı rütbesiyle Boğazlar müfettişliğine atadı. Arnavut Ali, Kavak *nazırı* oldu. Bayburtlu Süleyman'a Tersa-ne-i Âmire Sancağı kaptanlığı verildi. Halkı memnun etmek için de Irad-ı Cedid vergileri kaldırılarak eski vergiler konuldu. Nizam-ı Cedid askerleri ise üniformalarını soyunup gizlice memleketlerine kaçmaya başladılar. Kabakçı ve yardımcıları, ileride kendilerinden bir hesap sorulmaması için ulemanın imzalarını taşıyan bir hüccet hazırlattırarak aklanmanın gerekçelerini belgeleme amacını güttü.

Kabakçı Mustafa Ayaklanması'na tepki, 1 yıl sonra 21 Temmuz 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelmesiyle gelişen olaylardır (bak. Alemdar Olayı).

Saltanat değişikliği ve Nizam-ı Cedid'in kaldırılması gibi önemli sonuçlar doğuran Kabakçı Mustafa Ayaklanmasının ortaya çıkardığı gerçekler ise III. Selim'in, danışmanlarının ve devlet yöneticilerinin, 3 gün boyunca gelişen olaylar karşısında hiçbir önlem alamayacak denli kararsız ve cesaretsiz oldukları ile, istanbul'u tanımayan cahil ve kaba yamaklarla onlara katılan serserilerin kenti bir anda işgal edebilecekleri ve dilediklerini yaptırabileceklerinin anlaşılması olmuştur.

Bibi. Georg Oğulukyan 'm Ruznamesi, 1806-1810 isyanları, III. Selim, IV. Mustafa, U. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa, (çev. H. D. Andreasyan), ist., 1972, s. 1-14; *Tarih-i Cevdet*,

VIII, 201 vd; Yorga, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara, 1948, s. 164-173; Mustafa Nuri Paşa, *Ne-tayicü'l-Vukuat*, (haz. N. Çağatay), c. III-IV, Ankara, 1980, s. 208 vd; Ahmed Refik, *Kabak-çı Mustafa*, İst., 1331; Y. Akçura, *Osmanlı Devletinin Doğuma Devri*, (3. bas.), Ankara, 1988, s. 141 vd; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s. 51 vd; M. Sertoğlu, (sadeleştiren), "III. Selim'in Hal'i", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 1, 2, 3 (Ocak-Şubat-Mart

1975).

NECDET SAKAOGLU

KABAKULAK TEKKESİ

bak. RESMÎ EFENDİ TEKKESİ

KABARE TİYATROLARI

istanbul'da kabare tiyatrosu türünün ilk örneğini veren topluluk Haldun Taner, Ahmet Gülhan, Metin Akpınar ve Zeki Alas-ya'nın 1967'de kurduğu Devekuşu Kabare Tiyatrosu(->) olmuştur. 1978'de Devekuşu Kabare Tiyatrosu'ndan ayrılan Haldun Taner ve Ahmet Gülhan, Pangaltı'da-ki Gala Kulüp'te, 1980 sonlarında, Tef Kabare Tiyatrosu'nu kurdular, 1 yıl sonra dağılan topluluk, *Hayırdır inşallah* ve *Kapılar* adlı oyunları sahneledi. Tef Kabare Tiyatrosu'nun oyunlarında Necati Bilgiç, Berrin Koper, Gülümser Gülhan, Uğur Yücel, Cem Özer, Oya Terzi, Haluk Yüce, Alev Akay rol aldı.

Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nun başarı kazanmasından sonra, 1968'de Şişli'de Karagöz Kabare Tiyatrosu, Kulüp Kennedy' de Üç Maymun Kabare Oyuncuları, Şişli'de Nuri'nin Yeri'nde Pisi Pisi Kabare Tiyatrosu, Şişli Paşam Tavema'da Vâlâ Önen-güt'ün Ortaoyuncular'ı gibi topluluklar kısa ömürlü kabare çalışmaları yaptılar.

Ali Poyrazoğlu, Cem Özer, Uğur Yücel gibi tiyatro sanatçılarının tek kişilik gösteri özellikleri taşıyan kısa süreli kabare çalışmalarını saymazsak, Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nun 1991'de çalışmalarına ara vermesinden sonra ilk kez Ferhan Şen-soy'un kurduğu Ortaoyuncular topluluğu kabare çalışması gerçekleştirdi. Ortaoyuncular, *Kırkambar*'adlı kabarelerini 1994'te "İçinden Dalga Geçen Tiyatro" adım verdikleri, gemi tiyatrolarında sergilediler. HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KABATAŞ

Fındıklı ile Dolmabahçe arasındaki kıyıyı ve yamaçları kapsayan semt.

Semtin, adını büyük bir taştan aldığı bellidir. Fakat taşın nerede bulunduğu ve nasıl bir cisim olduğu iyi bilinmiyor. Tay-yip Gökbilgin, *Mam Ansiklopedisi'ndeki* "Boğaziçi" maddesinde, antik çağda, bir kaya parçasına "Petra Thermatis" (petra: Taş) adı verildiğini, Osmanlı çağında bunun Türkçeye çevrildiğini yazar. Evliya Çelebi ve ondan naklen *Hadikatü'l Ceva-mîise*, Etmeydanı'nda barut deposu olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi 15. yy' m sonunda bir infilak ile havaya uçtuğunda, büyük bir taşın buraya kadar gelip kıyıya düşmesi ile, semtin o tarihten sonra bu adı aldığı bilgisini verir. Yine *Hadî-ka*, 19. yy'm başında Mustafa Necip Efendi adlı bir zatın, sahile yalısını yaptırırken, cesim taşı kestirtmiş olduğunu kaydeder.

Fındıkh(->) yönünden Dolmabahçe' ye(->) doğru gelişte, Kabataş'ın Osmanlı

dönemindeki ilk büyük ve geniş yerleşimi, Çizmeciler Tekkesi olmuştu. Cengiz Orhonlu'nun arşiv incelemelerine göre, II. Mehmed'in (Fatih) çizmecibaşısı Mahmud Bedreddin Ağa tarafından 1499'da kurulan tekke, Halveti tarikatına aitti ve şehrin her yanından gelen sayısız ziyaretçilerin odağı halindeydi (bak. Halvetîlik). Yemek salonunun 1.000 kişi *alacak kadar* geniş tutulduğu bu dini ocak, semt yoksullarına da tablalarla yemek gönderen bir hayır kurumu işlevi görüyordu. C. Orhonlu'nun Başbakanlık Arşivi'nde bulunduğu 1744 tarihli bir belgeye göre, *zamanla* gelirlerini kaybedip boşalan ve harap hale gelen tekkenin ihyası için I. Mah-mud'a (hd 1730-1754) başvurulmuştu. *Bostancıbaşı Defterleri* ise, 19. yy'm başında binanın ve eklerinin ortadan kalkmış olduğunu gösteriyor. Günümüzde trafik yolu üzerinde bir adacık içinde ve yüksek bir çınar ağacı altında kalmış olan bir tek mezar taşı, tekkenin geniş hazi-resinin son kalmasıdır.

Halen bu mevkide yer alan büyük ve anıtsal meydan çeşmesi, 1956'da Mende-

KABATAŞ

326

327

KADEM-İ ŞERİF TEKKESİ

res imarı sırasında buraya getirilerek monte edilmiştir. Vezir Hekimoğlu Ali Paşa'nın hayratı olan bu güzel ve gösterişli eser, 1732'de paşanın ilk sadrazamlığının hatırası olarak yapıldığında, burada değil, az ileride karşı sırada ve set üstüne kurulmuştu. Oldukça dik bir taş merdivenle ö-nüne kadar çıkılan çeşme, 224 yıl bu yerde kalmış, sonra bu kaldırım kenarına indirilmiştir (bak. Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi). Set üzerinde yer alan mescit, 1651'de Ömer Avni Efendi tarafından yaptırılmıştı. 8 yıl sonra vefat eden banisi de, bahçede mihrabın önüne gömülüdür.

Burada, Fındıklı'dan gelişt sol yanda kalan duvarın önünü, Şeyhülislam Esad Efendi, 1613'te üç cepheli mermer bir çeşme ile süslemişti. 1956 imarı sırasında sökülen çeşme, 37 yıl Sular İdaresi'nin Feriköy deposunda demonte bir halde yattıktan sonra, Sözen dönemi belediyesince 1993'te tekrar yerine kurduruldu. Ancak ilk haliyle çeşme, birkaç geniş basamakla çıkılan küçük bir terasa yapılmıştı.

Set duvarı üzerinde, Osmanlı döneminde, herhalde 17. yy'dan sonra, bir dizi ev ve konak yapılmış, onların da üstündeki yamaçları, geniş bahçeler içinde köşkler, malikâneler kaplamıştı. Set üstündeki dizi binalardan en ünlüsü, II. Abdülhamid dönemi nazırlarından Çürüksulu Ahmed Paşa'ya aitti, iki kadı ve sarı badanalı, kagir yapı, uzun süre yerinde kalabilmiş ve 5-10 yıl önce yıktırılarak yerine birkaç apartman

dikilmiştir. Kagir konağın için-

”””

t»:

20. yy'ın başında Kabataş iskelesi (üstte) ve günümüzde Kabataş'ın denizden görünümü. *Erkin Emimğlu fotoğraf arşivi (üst)*,

Yavuz Çelenk, 1994

den sökülen mermer çeşmeler, oymalı ve masif kapılar ve tavan kornişleri gibi birçok parça, aylarca, antika dükkânlarını doldurmuştur.

Yamaçlarda yer alan bahçeli ve geniş malikânelerden tarihe geçmiş bir tanesi, Kazasker Ebusuud Efendi'nin konağı idi. Dönemin Fransız sefiri Marquis de Noin-tel'in ziyaret etmekten zevk aldığı konak, bahçesinde geniş ve mermer bir havuz ve portakal dahil her türlü nadide ağaç ile süslüydü. Bu konağın ve Alman Sefareti' nin altında, Esmâ Sultan için 1853'te yaptırılan ahşap saray, 1890'da II. Abdülhamid tarafından mektebe çevrilmiş ve payitahttaki Arap aşiret reislerinin çocuklarına ayrılmıştı. 1908'de bu binada bir lise kuruldu. Sonradan Ortaköy'e nakledilen bu lisenin adı, Kabataş'taki bu ilk yerinden kaynaklanır (bak. Kabataş Erkek Lisesi).

Müşir Namık Paşa'nın geniş sarayı da, bu yamaçların göz alıcı bir binasıydı. Uşakizade Latife Hanım'ın ahşap konağı, bu binanın haremliği yerine yapılmıştır.

Kabataş kıyıları Osmanlı çağında 18. yy'dan itibaren, yalılarla imar edilmiş durumdaydı. *Bostancıbaşı Def"terleri*'nde, bunların da listeleri var. Fakat sahiplerinin isimlerinin dışında mimari özellikleri, boyutları ve iç zenginlikleri konusunda bu defterlerden bilgi edinmek mümkün olmamaktadır.

Ancak gündelik yaşamı dalgalandıran çok belirgin olaylar, kimi yapıları tarihe geçirmiştir. Bunlardan biri, "Deniz Uğrusu" Hüseyin Paşa'nın yahşidir. Paşa bu-

rada denizi doldurarak arazi kazanıp üstüne ya da kenarına yalısını oturtunca, padişahın gazabını çekmiş ve 1655'te asılmak suretiyle cezalandırılmış. Deniz Uğrusu lakabı da, başına deniz yüzünden gelen bu felaket dolayısı ile, ölümünden sonra takılmıştır. Bu sahilde yer alan yapılardan tarihe geçmiş bir başkası, Abdülme-cid'in kızı Fatma Sultan ile Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Galip Paşa evlendiğinde geçici olarak oturmalarına tahsis edilen yalıdır. Bu düğün vesilesi ile kıyı yolu düzenlenmiş ve rıhtımlar yapılmıştır. Bu imarı belgeleyen çok güzel bir anı taşı burada yer almaktadır.

Kabataş kıyıları, Asya yakasının yoğun bir yerleşimi olan Üsküdar'ın(->) karşısına isabet ettiği için, kayık trafiğine her zaman hizmet etmişti. Şirket-i Hayriye yöneticilerinden Hüseyin Hakî Efendi, 1870'le-re doğru ilk

kez araba taşıyan bir vapuru icat ettiğinde, onun denemesi ve karşıya geçiş merasimi de burada yapılmıştır.

Bu vapurların sefere girmesinden sonra her yıl Arabistan'a gönderilen padişah hediyelerinin kervanı olan sürre alayı, şehri buradan terk etmeye başlamış; onu u-ğurlama merasimleri de din ulemasının huzurunda, onların duaları ve mücevherli buhurdanlarla gelen saray görevlilerinin katılımları ile bu iskeleden yapılır olmuştur.

1950'leri izleyen yıllarda şehirde artan taşıt sayısı, Kabataş İskelesi'nin fonksiyonunu ön plana çıkarmış, modelleri geliştirilen ve kapasiteleri artırılan yeni araba vapurları, 1950-1960'larda, artık 10 dakikada bir işledikleri halde, Kabataş kıyılarının her tipten motorlu araçlarla silme dolması önlenememiştir. Bazen araba vapurlarını saatlerce bekleyen taşıt mevcudunu sığdırabilmek için iskelenin Fındıklı tarafına 1940'larda yapılmış olan çirkin Tekel yönetim binası sökülerek taşıt parkı meydanı yapılmıştır. İskelenin Dolma-bahçe yönünde kıyıyı kapatan, 1920'lerin mimari stilinde ve Mühendis Halid Buğ-day'ın eseri olan, sarı badanalı, güzel ve karakterli Tekel depoları da, 1956-1959 Menderes imarı sırasında yıktırılarak deniz manzarası açılmıştır.

Kabataş'ın yoğun bir taşıt iskelesi işlevi 1973'te ilk Boğaz köprüsünün açılması ile sona ermiş bulunuyor. Kabataş'tan geçen kıyı bulvarı boyunca üst setleri tutan duvar da eskiden harçla sıvalı basit bir görünümde iken, 1956 imarı ve cadde genişletilmesi sırasında Gebze taşı ile kaplanmış ve masif bir bünye kazanmıştır. Üstünden sarkıtılan sarmaşıklarla güzel bir görüntü kazanan bu duvarı tekrar yıkıp yerine belediyeye gelir kaynağı sağlama amacı ile, dizi dükkânların yapılması fikri, estetik düşünce sahibi kimi yetkililerin engellemesi ile bugüne kadar önlenebilmiştir. Günümüzde Kabataş Meydanı kenarındaki iskelelerden çeşitli yerlere deniz otobüsü seferleri ve Şehir Hatları vapurlarıyla da Üsküdar, Adalar ve Yalova seferleri ve yine Üsküdar'a dolmuş motorları seferleri yapılmaktadır.

ÇELİK GÜLERSOY

KABATAŞ ARABA VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(->) pek kısa bir süre çalışmış küçük araba vapuru. Haliç Şirketi, bir borcuna karşılık olarak 13 numaralı küçük, altı düz, başı ve kıcı yuvarlak yolcu vapurunu Şirket-i Hayriye'ye devretmişti. Şirket de bu tekneyi küçük bir araba vapuru haline sokmuştu.

1910'da Hollanda'da yapılmış olan 61 grostonluk bu buharlı vapurcuk, 16 Mayıs 1915'te Marmara'da battıysa da, daha sonra kurtarılmış ve tekrar Haliç'te kullanılmaya başlanmıştı. Sukesimi çok az olduğu için derenin sığ sularına girerek Kâğıthane İskelesi'ne kadar çamura oturmadan gide-biliyordu. 8 mil kadar hızı vardı.

Şirket-i Hayriye, bu küçük vapuru kısmen tadil edip, kazanının ve buhar makinesinin

yerine bir dizel motor yerleştirerek araba vapuru haline getirdi. 77 baca numarası ve Kabataş adı verilen bu garip görünüşlü tekne, 1 yıla yakın bir süre Ka-bataş-Üsküdar arasında çalıştırıldı. 7-8 otomobil ancak alabiliyordu. Ama denge bozukluğu nedeniyle 1939'da kadro dışı bırakıldı. şirket-i Hayriye'nin son vapuru da bu 77 baca numaralı vapur oldu.

İstanbul'da aynı adı taşıyan buharlı bir araba vapuru daha çalışmıştır. Bu *Kabataş araba* vapuru 1956'da, Haliç Tersane-si'nde inşa edildi. 893 grostonlukt . 32 o-tomobil alıyordu. Uzunluğu 58,2 m, genişliği 13,5 m, sukesimi 2,8 m idi. 1914 yapımı Pendik adlı yolcu vapurundan çıkma, her biri 650 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Biri başta, öteki kı ta olmak üzere çift uskurluydu. Saatte 11 mil hız yapabiliyordu. Kartal adlı bir de e-şi vardı. 1986'da kadro dışı bırakılarak satıldı.

ESER TUTEL

KABATAş CAM 

Kabataş İskelesi'nin karşısında, Setüstü'n-de,  mer Avni Mahallesi'nde, İnebolu Sokağı ile Mezarlık  st   ıkmazı'nın keşiştiği yerdedir.

Ömer Avni Camii adıyla da tanınan yapı, Res lk ttab Ömer Avni Bey tarafından yaptırılmış ve vakfiyesi 1651'de tescil edilmiştir. Kıрма çatıyla örtülü kagir cami, ahşap tavanlıdır. Profilli saçak bölümü dışarıya taşkındır. Yapıya kuzeydoğuda son cemaat yerine açılan bir kapıdan geçilir. Mihrap duvarına paralel gelişen ince uzun son cemaat yerinden, mihrap ekseni üzerinde açılan bir kapıyla harim mek nına girilir. Kare planlı harim bölümü dikdörtgen kesitli pencerelerle aydınlanmaktadır. Mihrabın iki yanındaki pencerelerin üstlerine bitişik olarak, dışarıdan revzenli küçük kare pencereler açılmıştır. İki taraftan s t n elerle sınırlanan sivri kemerli mihrabının içi, klasik üslupta bitkisel süslemelerin kullanıldığı yeni Kütahya çinileriyle bezenmiştir. Aynı tarzdaki  ini süsleme, zeminden pencere seviyesine kadar mek nı kuşatmaktadır. Ahşap vaaz kürsüsü ve minberi yenilenmiştir. Mihrabın karşısında kapının sağında ve solunda ileriye doğru çıkma yapan fevkani mahfil, iki adet

kare kesitli ahşap s t nla desteklenmektedir. Bu bölüm son cemaat yerinin üzerini de kaplayarak derinleşmektedir. İleriye  ıkma yapan mahfil birimleri ahşap kafesle kapatılmıştır. Son cemaat yeri, harim bölümü ve ahşap mahfilin altı, çıtaların dikdörtgenler meydana getirmesiyle oluşturulan  ubuklu tavanla örtülüdür. Caminin mihrabı hafifçe dışarıya taşkındır. Mihrabın önünde, içinde iki mezar taşi bulunan küçük haziresi bulunur.

Kuzeybatıda, harim ile son cemaat yerinin birleşiştiği yerde yapının taş minaresi yükselir. Minare sac bir külah  e örtülü-d r. K lahın altını bir perde motifi süslemektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 86; Öz, *istanbul Camileri*, II, 33.

TAEKAN OKÇUOĞLU

KABATAŞ ERKEK LİSESİ

Ortaköy'de Çırağan Caddesi'ndedir.

II. Abdülhamid döneminde açılan Aşiret Mektebi'nin(-») kısa sürede kapanmasından sonra, 1908'de Kabataş'ta Setüstü'n-deki Esmâ Sultan konaklarında 7 sınıf, 276 öğrenci ile öğretime başladı. Okulun kurucusu ve ilk müdürü Aynizade Hasan Tahsin Bey'dir.

1913'te ilk kısmı da açılan 12 sınıflı Kabataş Sultanisi'ne, 1919'dan sonra yatılı öğrenci alındı. 1923-1924 öğretim yılından sonra sultaniler kaldırılınca Kabataş Erkek Lisesi adını aldı.

1928-1929 öğretim yılında Esmâ Sultan konaklarının okul için yetersiz hale gelmesi üzerine, Ortaköy, Çırağan Caddesi'n-deki 1867-1875 arasında inşa edilen ve Fe-r'iye Sarayları(->) adıyla anılan bugünkü yerine taşındı.

Sarayın kapalı manej alanı 1932'de spor salonuna dönüştürüldü. Bahçeye bakan ve "Ağalar Dairesi" adıyla anılan cadde üzerindeki eski binalar onararak konferans salonu, laboratuvarlar, resim atölyeleri, müzik ve yabancı dil derslikleri olarak düzenlendi.

Öğrenci sayısındaki artış nedeniyle 1941-1942 öğretim yılından sonra okulun orta kısmı kaldırıldı. 1949'da Fer'iye Sarayları'nın bir bölümü Beşiktaş Ortaokulu olarak kullanıldı. Daha sonra liseye devredilerek yatılı öğrenciler için pansiyona dönüştürüldü.

Kabataş Erkek Lisesi, eğitim tarihimizde geleneği olan okullarımızdandır. Bu

Kabataş Erkek Lisesi

Yavuz Çelenk, 1994

nedenle okuldan mezun olanlar arasında dayanışma vardır ve okulları ile olan ilişkileri süreklilik kazanmıştır. Bu okul çıkışlı meslek sahipleri Kabataş'a destek verirler. Okulda, çağın gereklerine uygun eğitim öğretim verilmesine destek olmak amacıyla 7 Haziran 1987'de Kabataş Erkek Lisesi Eğitim Vakfı kurulmuş bulunmaktadır.

Vakfın çalışmalarıyla 1988'de Maslak'ta 57 dönümlük bir arsa, 1989'da Fer'iye Sarayları'nın son noktası olan Fer'iye Karakolu(-») binası ile zaptiye koğuşlarının da içinde bulunduğu 8,5 dönümlük arsa, Tekel Genel Müdürlüğü'nden alınarak okula devredildi.

Fer'iye Karakolu ve zaptiye koğuşlarının eski haline uygun şekilde restore edilmesiyle Kabataş Erkek Lisesi'nin konferans, sergi, müze ve spor salonları, laboratuvarları ile uluslararası öğrenci kültür ve sanat etkinliklerinin odak noktası olması hedeflenmiş bulunmaktadır.

Maslak'ta Kabataş Erkek Lisesi'ne bağlı 12 sınıflı ilköğretim binasının ve sosyal tesislerin yapımı sürmektedir.

1992-1993 öğretim yılında yabancı dil ağırlıklı Türkçe, yine aynı öğretim yılında okula ilk kez kız öğrenci alınarak karma eğitime geçilmiştir. Okula, ortaokul mezunu öğrenciler, diploma notlarına göre yapılan sıralama sonucu belirlenen kontenjan kadar alınmaktadır, 1 yıl hazırlık sınıfında yabancı dil eğitimi verildikten sonra eğitim-öğretim 3 yıldır.

1993-1994 öğretim yılında 237 kız öğrenci ile birlikte toplam 1.490 öğrenci e-ğitim görmektedir.

Yurdun her yerinden öğrenci kabul e-dilen Kabataş Erkek Lisesi, pansiyonlu o-lup 240 erkek öğrenci pansiyondan yararlanmaktadır.

KUTLUAY ERDOĞAN-KOREL HAKSUN

KADEM-İ ŞERİF TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Osmanlı kaynaklarında Davutpaşa İskelesi olarak anılan Samatya semtinde, Kasap İlyas Mahallesi'nde, Samatya Caddesi ile Kadem Tekkesi Soka-ğı'nın kavşağında, Bayezid-i Cedit Mes-cidi'nin(->) yanında bulunmaktadır.

Sa'dî tarikatının istanbul'daki en önemli tekkelerinden olan bu kuruluş 11997 1784'te Sadrazam Halil Hamid Paşa (ö. 1785) tarafından tesis edilmiştir. Bazı tekke listelerinde banisinin adı ile anılan bu

KADI ÇEŞMESİ MESCİDİ

328

329

KADIKÖY

tesisin, Hz Muhammed'e ait olduğu rivayet edilen ve "Kadem-i Şerif" olarak adlandırılan bir ayak izini barındırdığı için daha ziyade "Kadem-i Şerif Tekkesi" olarak şöhret yaptığı, bazı kaynaklarda da "Ku-düm-i Şerif Tekkesi" veya "Kadem Tekkesi" olarak zikredildiği anlaşılmaktadır. Mimari özelliklerinden 19. yy'ın ortalarında yenilendiği belli olan tekkenin tevhidha-nesi Cumhuriyet döneminde çökmüş, yakın zamana kadar kısmen mesken olarak kullanılan harem ve selamlık bölümleri ise harap durumda günümüze intikal etmiştir.

Tekkenin ilk postnişini, Şeyh İbrahim Ebü'l-Vefa-i Sami'nin halifesi Şeyh Seyyid Mehmed Ziyad Efendi'dir (ö. 1790). M. Zi-yad Efendi'den sonra dört oğlu (Ahmed Efendi, Abdurrahman Efendi, Mehmed Efendi ve Abdüllatif Efendi) sırayla posta geçmiş, Abdüllatif Efendi'yi (ö. 1850) oğlu Ahmed Agâh Efendi (ö. 1876) ile torunu İsmail Bedreddin Efendi (ö. 1914) izlemiştir. Tekkenin son şeyhi de yine aynı sülaleden olan ve tekkelerin kapatılmasından sonra yeğeni Ahmed Eset Ben'im'e hilafet vermiş bulunan Şeyh Salâhaddin Efendi'dir. Ayin günü 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de* perşembe, 1304/1886 tarihli *Mecmua-i Cevâmi* ile 1307/1889 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'dz* salı olarak

verilmektedir. Dahiliye Nezareti'nin 1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde tekkede dört erkek ile bir kadının ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nin tekkelere ilişkin 1910 tarihli *Taamiye Tahsisat Defteri* hde de yılda 708 kuruş, günde bir okka et ile bir çift ekmek tahsisatı olduğu belirtilmektedir.

Kadem-i Şerif Tekkesi, Samatya Caddesi üzerinde doğu-batı doğrultusunda uzanan, harem ve selamlık bölümlerim barındıran iki katlı bir kanat ile selamlığın arkasında (kuzeyinde), üst katın hizasında yer alan tevhidhaneden meydana gelmektedir. Tasarımı ve dış görünümü itibariyle herhangi bir eski İstanbul meskeninden pek farklı olmayan harem-selamlık kanadında zemin katın dış duvarları kagir, iç duvarları ahşap olarak inşa edilmiş, üst kat ise bütünüyle ahşap olarak tasarlanmıştır. Batı yönündeki harem ile doğudaki selamlık mabeyin odası niteliğinde iki mekân

ile birbirine bağlanmakta ve Samatya Cad-desi'ne açılan birer bağımsız kapı ile donatılmış bulunmaktadır. Her iki bölümde de sofaların çevresinde, dikdörtgen açık-lıklı pencerelerden ışık alan, yüklüklerle donatılmış odalar mevcuttur. Zemin katında mutfak, kiler ve taamhane (yemekhane) mekânlarını, üst katta da şeyh odası, meydan odası, kahve ocağı vb birimleri barındıran selamlık, hareme göre daha büyük tutulmuştur. Sirtını, bugün mevcut olmayan tevhidhanenin mihrap duvarına dayayan selamlık bölümü, kuzey yönündeki (cadde üzerindeki) ahşap konsollara, doğu yönündeki ise ahşap direklere oturan iki büyük çıkma ile genişletilmiştir. Haremin cadde üzerindeki cephesinde de küçük bir çıkma göze çarpar. Arsanın doğu kesimindeki cümle kapısından basamaklarla tevhidhanenin kotuna çıkılmakta, tevhidhane ile aynı kotta yer alan küçük hazirede tekke şeyhlerine ve aile fertlerine ait mezarlar bulunmaktadır.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan*, 36, no. 101; *Âsi-tâne*, 17; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 80-81, no. 127; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, II; *îh-saiyatll*, 21; Vassaf, *Sefîne*, V, 270; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 20-21; *Fatih Camileri*, 282.

M. BAHA TANMAN

KADI ÇEŞMESİ MESCİDİ

bak. YARHİSAR MESCİDİ

KADI HÜSAMEDDİN MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Şehzadebaşı semtinde, Büyükşehir Belediyesi yakınındadır. Mescide "Çamaşırcı Camii", "Onsekiz Sekbanlar Camii" adları da verilir.

Mescit 16. yy'da yaptırılmıştır. Banisi I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) kadılarından Hacı Hüsameddin Efendi' dir. 1755'te yanan mescit

Çamaşırcı Hacı Mustafa Efendi tarafından ihya edilmiştir. 1865'te yenilenen mescit 1960'ta etraflıca bir tamir geçirerek bugünkü haline gelmiştir.

Yapı kare planlıdır. Son cemaat yeri yoktur. Mescide girişte abdest alma ve hazırlık mekânı mevcuttur. Bu holden bir seki ile harime girilir. Mihrabın iki yanında birer, giriş yönünde sola kaymış bir, diğer iki yönde ise üçer pencere mevcut-

Kadem-i Şerif Tekkesi

Nurdan Sözgen / Onyx, 1994

Kadı Hüsameddin Mescidi

Nurdan Sözgen/Onyx, 1994

tur. Pencere açıklıkları sivri kemerli olmakla beraber içlerine yerleşen şebekeler dikdörtgendir. Pencere açıklıkları dıştan da dikdörtgen görülür. Girişin sağ tarafından bir balkon gibi düzenlenmiş kadınlar mahfiline merdivenle çıkılır. Karimin üçüncü penceresi sonradan eklendiği açık olan bu mahfil nedeniyle içten ahşapla kapatılmıştır. Girişin sol tarafında ise ca-mekânla harimden ayrılmış imam odası bulunur.

Mihrap mavi renkli fayansla kaplanmış basit bir niş şeklindedir. Minber ise ahşap malzeme ile yapılmıştır. Mescidin tavanı ahşaptır. Sade süslemeli bu tavanın ortasında bir "mühr-i Süleyman" motifi mevcuttur.

Duvarları kagir olan mescit yeşil renkte boyanmıştır. Minare ise tuğladan ve tek şerefelidir. Hazırlık mekânına girişin sağında olan minarenin girişi mescit dışındadır. Çatı ise dıştan ahşap çıkma yaparak üstten dört meyilli basit bir kiremit ile örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 75; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 79.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

KADI MESCİDİ

Taksim, Gümüşsüyü Mahallesi, Selime Hatun Camii Sokağı ile Ayaspaşa Camii Sokağı'nın arasında kalır. "Kutup İbrahim Efendi Mescidi", "Ayaspaşa Mescidi" veya "Selime Hatun Camii" olarak da tanınır. 17. yy'a ait yapının banisi, İstanbul Kadısı İbrahim Efendi'dir. 1933 te kadro harici bırakılarak, minaresi yıktırmış, daha sonra yeniden ibadete açılmıştır.

Yapıya giriş, bir merdivenden sonra, yuvarlak kemerli bir kapıdan sağlanır. Kemerin ortasında çıkıntılı bir kilit taşı yer almaktadır. Kapı iki kademeli olup üzerinde kitabesi vardır. Son cemaat yeri, yamuk planlı olup, sağdaki merdivenlerle

yukarı kadınlar mahfiline çıkılır. Yapının haliminde doğu ve batı cepheleri simetrik olup, eşit aralıklarla açılmış yuvarlak kemerli üç pencere, bunların üstünde de aynı özelliği gösteren daha ufak pencereler vardır. Kuzey duvarındaki girişin sol tarafına, yapıdaki diğer pencerelerle aynı özellikte bir tane pencere açılmıştır. Güney duvarının ortasında ise yarım yuvarlak niş şeklinde mihrap, mihrabın sağında ve solunda birer tane ufak dikdörtgen çerçeve bulunur. Güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü ile minber ahşaptır. Paravanla ikiye ayrılmış olan kadınlar mahfili ikisi kuzeyde, ikisi de doğuda yer alan pencere ile aydınlanmakta, batısında ise minareye çıkış kapısı yer almaktadır. Yapının geçirdiği onarımlar sırasında kadınlar mahfiline ve son cemaat yerine ekleme yapılmış olduğu bellidir. Çünkü kadınlar mahfilinin kuzeyinde kalan aynı özellikteki pencere, bugün dolap olarak kullanılmaktadır. Ayrıca ana mekândaki pencere altlarına gelen süslemeler buradaki-lerle aynı özelliği göstermemektedir. Orijinal kadınlar mahfilinde iki ahşap direk, üç açıklık sağlanmıştır.

Harimin duvarları dikdörtgenlere ayrılmış ve kalem işi süslemelerle bezenmiştir. Güney duvarı dokuz tane dikdörtgene ayrılmış olup, ortadakinde mihrap bulunur. Doğru ve batı cepheleri altı dörtgene ayrılmıştır. Dörtgenlerin köşelerine mavi, sarı, kahverengi, yeşil renklerinde kalem işi bezeme grupları yerleştirilmiştir. Harimin tavanı ve orijinal kadınlar mahfilinin tavanı ahşap olup, ortada bitkisel süslemeli bir göbek bulunur. Etrafını bir ayet kuşağı çevreler. Daha sonra iç içe geçmiş daireler yer alır. Bunların da etrafı dikdörtgen olup, köşelerinde daireler vardır. Ayrıca duvarların pencere altına kadar gelen kesimi taş görünümünde boyama ile kaplanmıştır.

Yapının altı kesme taş, üzeri ise tuğladır. Dıştan iki kat görünümlü olup, cepheleri ortadan ikiye ayıran bir silme vardır. Pencerelerin etrafı sınırlandırılmış ve ortalarına da çıkıntılı kilit taşları konmuştur. Minare yivli gövdeli ve tek şerefelidir. Yapının dıştan güney cephesinde mihrap, yarım yuvarlak şeklinde dışarı taşkın olarak yapılmıştır. Bu cephede yapıyı ikiye ayıran silme yoktur. Mihrabın önünde u-fak bir bahçe olup, burada şadırvan bulunur. Yapının alt katı meşruta olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 84; Raif, *Mir'at*, 373; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 40-41, no. 164; Öz, *istanbul Camileri*, II, 34; *ISTA*, III, 1487.

N. ESRA DIŞÖREN

KADIKÖY

Kadıköy İlçesi'nin(->) tarihsel çekirdeğini meydana getiren, bugün de merkezi durumunda olan semt.

Marmara sahilleri boyunca Haydarpaşa'dan Bostancı'ya dek kuzeybatı-güney-doğu doğrultusunda oldukça uzun bir sahil şeridinde sahip olan Kadıköy'de kıyı şeridi ve buna paralel uzanan ana ulaşım

Selime Hatun Camii olarak da bilinen

Kadı Mescidi.

Nurdan Sözgen/Onyx, 1994.

güzergâhlarının yerleşme yapısını belirlediği, daha geride yer alan Ankara Yolu' nün (eski E-5) ise yerleşmeyi bir anlamda sınırladığı söylenebilir. Her ne kadar Ankara Yolu'nun kuzeyinde yer alan Kü-çükbakkalköy, İçerenköy gibi yerleşmeler günümüzde gerek idari, gerekse ekonomik anlamda Kadıköy İlçesi'nin bir parçasını oluşturuyorlarsa da Kadıköy geniş anlamda kuzeyde Ankara Yolu'na, güneyde Marmara Denizi'ne kadar kıyıda ise Haydarpaşa Koyu ile Bostancı arasında kalan bir alan içinde düşünülebilir. Kadıköy'deki yerleşmenin başlangıcını oluşturan tarihsel çekirdek, Haydarpaşa Koyu çevresi ile Moda Burnu'nun oluşturduğu alanda yer almaktadır. İlçeye adını veren yerleşme merkezi ve asıl Kadıköy semti kabaca kuzey ve kuzeydoğuda demiryolu, doğuda Kurbağalıdere (Kuşdili Deresi) ve Kalamış Koyu, batıda ise Marmara Denizi ve Haydarpaşa Koyu'nun sınırladığı bir alan olarak düşünülmelidir. Bugün bu alan Kadıköy Çarşısı, Yeldeğirmeni ve Moda gibi tarihi yerleşme alanlarını da içeren Rasim Paşa, Osman Ağa ve Cafer Ağa mahallelerinden oluşmaktadır. Günümüzde bütünüyle kentsel alan içinde kalan ve yapılaşmış bulunan Kadıköy, Bostancı'ya kadar uzanan semt ve mahalleleri ile ancak 19. yy'da sürekli iskân sahası haline gelip kentle bütünleştikten, İstanbul'un diğer tarihi semtlerine nazaran şehir tarihi içinde oldukça genç bir yerleşme olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte geçmiş İstanbul'dan çok daha eskilere uzanmaktadır.

İstanbul çevresinin paleolitik çağın ardından iskân edildiği sanılmakla birlikte, bilmen en eski bulguların buzul çağlarında ortaya çıkan paleolitik devrin çeşitli evrelerine ait olduğu görülür. Karadeniz ve Marmara çevresinde son buzul çağı ile MÖ 6000 arasına ait oldukça yoğun iskân izlerine rastlanmasına karşın Boğaziçi çevresinde herhangi bir iz görülmemesini, bu dönemde deniz yüzeyi ve topografyanın bugünkünden farklı olmasıyla açıklamak mümkündür.

İstanbul ve çevresinin günümüzdeki doğal görünümü ve kıyı çizgisi MÖ 5500 yıllarında tamamlanmıştır. Bu dönemde İstanbul çevresindeki vadi ağzlarında koylar meydana geldiği gibi Kurbağahde-re'nin(->) ağzından da Kalamış Koyu oluşmuştur. MÖ 3000 yıllarında ise deniz yüzeyi bugünkünden 3 ila 5 m daha yükseğe ulaşır.

MÖ 5000-3000 arasında İstanbul çevresinde ilk insan yerleşmelerinin ortaya çıktığı söylenebilir. Anadolu yakasında yontma taş devrine ait ilk el baltaları İçerenköy'de bulunmuştur. Yine Pendik'te denize bakan bir tarlada 1940'ta kalkerden bir el baltası, 1959-1962 arasında yine Pendik'te bir açık hava konak yeri olduğu sanılan yontma taş aletler saptanmıştır. Aynı dönemlere tarihlenebilecek diğer buluntu yerlerine Ümraniye ve

Dudullu çevresinde de rastlanmıştır. Burada açık hava konak yerleri olduğu anlaşılan 13 buluntu yeri tespit edilmiş ve bu alanlarda çoğunlukla çakmaktaşı ve kuvarsitten aletler bulunmuştur. Yine Dudullu'nun 250 m kadar batısında İstanbul'un ilk üretimciliğe geçiş evresini yansıtabilecek en eski "akeramik köy" yerleşmelerinden biri saptanmıştır.

Anadolu yakasında ve belki tüm İstanbul çevresinde tarih öncesine ait en önemli yerleşme alanı Fikirtepe kültürüdür(->). Kapalı bir havza özelliğine sahip Marmara ve Karadeniz'in Akdeniz ile birleşerek, tatlı sularının önce acılaşması sonra da tuzlulaşması dönemine ait olan Fikirtepe yerleşmesi, bu ekolojik değişimden büyük ölçüde etkilenmiş olmalıdır. Zira burada azman tatlı su ve acı su balıkları ile az miktarda tuzlu su balığına rastlanmıştır. Bu dönemde kıyı çizgisinin de bugünkünden çok daha geride olduğu, denizin Fikirtepe önlerine kadar uzandığı sanılmaktadır. Fikirtepe İstanbul'un bilinen en eski çanak çömlekçi neolitik kültürüdür. Tek bir kültür evresine rastlanması tarih-lendirmeye kesinlik kazandıramamıştır. Fikirtepe kültürü muhtemelen L Troya öncesine ve MÖ 4000'den 3000'e geçiş devresine ait olmalıdır.

MÖ 1000 yılları civarında Fenikeliler tarafından Fikirtepe'de çeşitli kaynaklarda Harhadon adıyla anılan bir ticaret kolonisi oluşturulduğu bilinmektedir. Bu dönemde Kuşdili Deresi bir haliç şeklindedir ve kıyı çizgisi de bugüne göre hâlâ çok içeride, Fikirtepe-Hasanpaşa arasında olmalıdır. Daha sonra bu ilk yerleşmenin karşısında Moda Burnu ile Yoğurtçu arasında Halkedon (Bakır Ülkesi) adıyla ikinci bir yerleşme daha oluşur. Kimi kaynaklar Halkedon'un Harhadon'un devamı niteliğinde bir Fenike yerleşmesi olduğunu belirtirken, bazı kaynaklar da buranın bir Grek kolonisi olarak kurulduğunu ifade etmektedirler. Halkedon deniz kıyısında ve dönemin önemli bir su yolu üzerinde kurulmuş olmasına karşın tarımsal karakteri ağır basan bir yerleşme olmalıdır. MÖ 680'de Trakya üzerinden gelen koloniza-törlerin yerleştiği Halkedon bu tarihten sonra büyüyerek Moda Burnu'na yayılır. Halkedon kısa sürede Kocaeli Yarımada-

KADIKÖY

330

331

KADIKÖY

Kadıköy

İstanbul Ansiklopedisi

sı üzerinde Gebze'ye kadar uzanan bir devletin de merkezi haline gelir. Yeni kolonizatörlerle birlikte Halkedon'un kültürel karakteri de önemli ölçüde

değişikliğe uğramış ve Fenikelilere özgü Doğulu özellikler büyük ölçüde ortadan kalkmış olmalıdır. Halkedon bu dönemde Apol-lon Tapınağı ile ün salar. Öyle ki bu tapınağın kehanetleri Delphoi'deki tapmağın kehanetlerinden hiç de geri kalmaz. Haydarpasha Çayırı ise Halkedonlular tarafından at yarışları için kullanılır.

istanbul ve Marmara çevresi ile Kuzey Ege'deki kimi yerleşmelerle ticari ilişkiler içinde bulunan ve kendi parasına sahip olan Halkedon MÖ 7. yy'da Sarayburnu'nda Bizantion'un(->) kurulmasının ardından önemini yitirmeye başlar. Delphoi'deki kâhinlerin tavsiyeleri doğrultusunda, Megaralılarm, Sarayburnu'nun son derece uygun özelliklerini değerlendirmeyip karşı kıyıda yerleştikleri için "Körler Ülkesi" olarak adlandırdıkları Halkedon'un karşısında Bizantion'u kurmaları ve stratejik konumunun da yardımıyla ticarete dayanan bu yeni kentin önemli bir ağırlık kazanmasıyla, çevredeki diğer yerleşmeler gibi Halkedon da geri plana düşer. Halkedon MÖ 6. yy'm sonlarında Perslerin Trakya'yı istilaları sırasında Pers egemenliğine girerse de Pers İmparatoru Darius'ın Tuna'yı geçmesinin ardından, Bizanti-on ve Perinthos'la birlikte başkaldırır. Ancak Darius'un geri dönüşünden sonra Trakya'da bırakılan bir Pers ordusu bu kıyı kentlerini tekrar ele geçirir. Pers savaşlarının ardından istanbul çevresindeki şe-

hirler Atina önderliğindeki Delos Birli-ği'nin üyesi olurlarsa da MÖ 431-404 arasında Peloponnesos Savaşlarından başlayarak çevre şehirlerle birlikte bağımsızlığını kazanmaya çabalarlar. Halkedon'a oldukça pahalıya mal olan bu mücadeleler sırasında, Alkibiades komutasındaki Atinalılar şehri ele geçirirlerse de kısa süre sonra püskürtülürler. Daha sonra MÖ 133'te Bitinya ve Pontus Kralı Mithrada-tes şehri kuşatarak ele geçirir. Şehir kısa süre sonra Bergama Devleti'nin ve nihayet MÖ 74'te Roma'nın hâkimiyetine girer.

Bizans Dönemi

Roma hâkimiyeti, Bizantion'un, çevresindeki diğer yerleşmelere nazaran önemini iyice artırdığı bir süreci de başlatır. Bizantion'un imparator Septimius Severus ile Constantinus tarafından MS 2. ve 4. yüzyıllarda büyük ölçüde yeniden imar ve inşa edilmelerine karşın Halkedon önemi gittikçe azalan bir yerleşme olarak varlığını sürdürür. Ancak imparatorluğun kuzey sınırlarında baskısını hissettiren barbar saldırılarından etkilenir ve MS 258'de Karadeniz'den gelen Got akınlarında yağmalanır. Bunu iskit akınları takip eder. Aynı yüzyıl içinde zaman zaman şiddetini artıran Hristiyan kovuşturmalarından Halkedon da nasibini alır. Diocletianus'un Hıristiyanlara karşı giriştiği sert sindirme hareketleri sırasında sonradan adına imparator Constantinus tarafından bir kilise inşa edilecek olan Ayia Eufemia(->), 49 askerle birlikte Halkedon'da katledilir. Apol-lon Tapınağı'nın yerine yapılan ve adını taşıyan ilk kilise zaman içinde yıkılmış,

daha sonra 1830'da arşı içinde aynı adı taşıyan ikinci bir kilise inşa edilmiştir (bak. Eufemia [Ayia] Kilisesi). MS 4. yy'ın başında Halkedon Roma'daki iktidar mücadelelerine sahne olur. Constantinus ile Licinius arasındaki bu mücadelelere son noktayı koyacak nihai karşılaşma 17 Eylül 324'te Halkedon yakınlarında gerçekleşir ve Constantinus, Licinius'u Üsküdar ile Kadıköy arasında cereyan eden bir deniz ve kara savaşıyla yenilgiye uğratarak ertesi günü sezar olarak Bizantion'a girer.

Constantinus, Bizantion'un kaderini değiştiren stratejik bir kararla başkenti Roma'dan Marmara kıyılarına taşır. Bir söylenceye göre Constantinus başkent olarak önce Bizantion'u değil, Halkedon'u seçer. Ancak şehrin imarı için inşaat faaliyetleri başlayacağı sırada iki kartal gelerek inşaat halatlarını işçilerin elinden kapıp Bizantion'a taşırlar. Böylece yeni başkentin Bizantion'da kurulmasına karar verilir. Bundan sonra Bizantion'un Konstantino-polis adıyla dünya şehri kariyeri başlarken Halkedon da yavaş yavaş bir çöküş sürecine girer, imparator Valens (hd 364-368) şehir surlarını yıktırarak taşlarıyla Bozdoğan Kemerini(->) yaptırırken I. Theodosius da Halkedon'daki çeşitli tapınakları, taşlarını başkentteki kamu inşaatlarında kullanmak üzere yıkar. Arta kalan taşlardan bir kısmı da I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Süleymaniye ve Mihrimah Sultan (Edirnekapı ve Üsküdar) camilerinin yapımında kullanılır.

Halkedon 451'de piskoposluk merkezi olur ve burada aynı yıl Ayia Eufemia

Kilisesi'nde 4. Evrensel Konsil toplanır, ilk konsiller arasında en büyüğü ve en iyi belgelenmiş olan Halkedon Konsili'ne(->) 520 dolayında piskopos ve piskopos temsilcisi katılır. Genel olarak Hz İsa'nın insani ve tanrısal iki doğası olduğu yolundaki görüşlerin onaylandığı konsilden, bir anlamda en kârlı çıkan, yine Konstantino-polis olur. Papa Aziz Leon'un temsilcilerinin itirazlarına rağmen Konstantinopolis ve Kudüs patriklik olarak ilan edilir ve kendilerine özel yetkiler tanınır.

Halkedon bundan sonraki yüzyıllarda bir dizi kuşatma ve saldırılara maruz kalır. 608'de şehri kuşatan Sasaniler, 616'da şehri ele geçirerek yakıp yıkarlar. Şehir 668'de Emevi, 718'de ise Abbasi ordularınca kuşatılır. 1080'de kısa süre için Kutalmış oğlu Süleyman Şah tarafından Anadolu Selçuklu topraklarına katılan şehir 1097'de bu kez Geodefroi de Bouillon komutasındaki ilk Haçlıları görür. 1203'te de Bizans'a karşı Latin saldırısında Venedik Do-ju Enrico Dandolo kuvvetleri ve IV. Haçlı şövalyelerine üs görevi görür. 14. yy'dan başlayarak Halkedon çevresinin Osmanlı akınlarına sahne olduğu görülür. Mayıs 1331'de Orhan Gazi ile III. Andronikos arasında Maltepe yakınlarındaki savaşın ardından Osmanlı ilerlemesi hız kazanır. 1352-1353'te de Halkedon çevresi büyük ölçüde Osmanlı denetimine girer. Bu süre içinde Osmanlılar, Geyikli Baba'nın öğrencilerinden Gözcü Baba, Eren Baba, Kartal Baba, Sarı Gazi gibi

savaşçı din adamları ve öğrencilerini başta Göztepe Merdi-venköy olmak üzere yörede kurdukları tekkelere yerleştirirler. Böylelikle askeri ilerlemeyi pekiştirecek toplumsal ve kültürel bir taban yaratma uğraşına da girerler. İstanbul'un fethi sonrası II. Mehmed (Fatih) Halkedon'u ilk istanbul kadısı Hızır

E-5 Karayolu
ve Haydarpaşa
ilave limanı
inşaat
halindeyken
Kadıköy ve
çevresi, 1955.

M. Rifat Akbulut
koleksiyonu

Bey'e verir. Buna izafeten yerleşme adının da Kadıköy olarak değiştiği söylenir.

Bizans dönemi boyunca Konstantinopolis karşısında yavaş bir gerileme yaşayan Halkedon'un bu süreç içinde kentsel karakterini yitirerek küçüldüğü ve çevresiyle birlikte sayfiye ve tarımsal özellikleri öne çıkan mütevazı boyutlarda bir yerleşme, bir kasaba haline dönüştüğü söylenebilir.

Haydarpaşa'da Constantinus'a ait bir sarayın varlığı kesin değildir. Ancak ortaçağda Halkedon çevresinin Bizans imparatorları ve yöneticilerinin rağbet ettikleri seçkin bir sayfiye; kaliteli şarap, meyve ve sebzeleriyle ünlü; bağ, bahçe ve bostanlarla kaplı bir yer olduğu bilinmektedir. Özellikle Fenerbahçe(->) çevresi bu dönemde gözde bir sayfiye yeri olmuştur.

Fenerbahçe ile Moda arasında yer alan Kalamış Koyu'nun eski adı Eutropo'dur. Eutropo nüfuzlu birisiydi ve Arkadios döneminde (395-408), idam edilen bakan Ru-finós'un buradaki sarayını ele geçirmişti.

Daha ileriye doğru önemli bir yapı grubu da Caddebostan'da görülür. Burası muhtemelen Arkadios'un bakanlarından Ru-finós'un daha sonra imparator sarayına dönüştürülecek olan yazlık köşkünün bulunduğu yeri ve buna izafeten Ruffinian-de olarak adlandırılıyordu. Aziz Piyer ve Paul'e adanmış bir kilise, Aziz Hypace, Aziz Mihail ve bir Latin manastırı ile bir iskele, bu çevredeki önemli yapıları oluşturur. Semavi Eyice'nin ifadesine göre 1940' lı yıllarda Şaşkınbakkal'da denize doğru inen dik sokaklardan birinin deniz tarafında bir inşaat kazısı sırasında yapı temellerine rastlanır.

Daha doğuda yer alan Bostancı(->) ve Maltepe'ye(~>) doğru olan sahalar da bu dönemde önemli yerlerden olmalıdır. Bos-

tancı, şehir valisinin, imparatoru Anadolu'daki seferlerden dönüşte karşıladığı yerdir ve 718'de Arap donanmasının sığındığı bir limana sahiptir. Daha ötede Maltepe'ye doğru olan saha, Kadıköy sınırlarının dışında olsa da Bizans döneminde Kadıköy'den itibaren tüm sahile yayılmış bulunan sayfiye yerleri ve yazlık saraylar, kilise ve manastırlar, bağ ve bahçelerden oluşan yerleşim bölgesinin bir parçası olduğundan anılmaya değer yerlerdir. Burada yer alan en önemli yapı, günümüze temelleri ulaşabilmiş olan Brias Sarayı(->) olmalıdır. 9. yy'da inşa edilmiş, Aziz İgna-tios'un adını taşıyan bir manastır ile yine bir liman, buradaki diğer dikkate değer yapılardır.

Tüm bu çevrenin merkezini oluşturan ortaçağ Halkedon'undan günümüze herhangi bir fiziksel iz ulaşabilmiş değildir. Haydarpaşa ve Kalamış koyları arasındaki tepelik burun üzerinde yer alan yerleşmenin surları, bugüne göre Altıyol, Sakızağacı, Mühürdar ve Söğütlüçeşme arasında yaklaşık 500-650 m uzunluğunda kabaca bir dikdörtgen oluşturacak şekilde uzanıyordu. Muhtemelen Altıyol civarında bir kapı vardı ve şehrin Kalamış Koyu'na bakan kesiminde de mezarlıklar yer alıyordu. Şehrin iki limanından -ki bir tanesi muhtemelen bugünkü Kadıköy Meydanı'nın yerinde, diğeri de Söğütlüçeşme civarındaydı- tiyatro, hipodrom, Constantinus Sarayı, Ayia Eufemia ve Ayios Yeoryios kiliseleri ile çeşitli yapılardan bugüne herhangi bir iz kalmamıştır. Ancak bu yüzyılın başlarında Altıyol civarı ile 1970'li yıllarda Osman Ağa Camii yakınlarında yapılan çeşitli inşaat kazılarında pişmiş toprak ve mermerden su künkleri ile sur duvarlarına ait oldukları tahmin edilen sur temelleri ve duvar taşlarına rastlanmıştır.

KADIKÖY

332

333

KADIKÖY

rusal sokaklar açılır ve çarşı içinde yapı adalarının köşelerinin kmİması yoluyla bugün de mevcut olan meydancıklar oluşturulur. Plan bu açılardan özellikle 1856 Aksaray yangını sonrası İtalyan Luigi Sto-kari'nin yaptığı planı hatırlatmaktadır. Yangın sonrası Kadıköy fazla bir büyüme gösteremese de daha düzgün bir yol strüktürü içinde çabuk gelişir. O dönemde bir Avrupalı seyyah da bu duruma işaret ederek şöyle der: "Kadıköy kısa bir süre önce tamamen yanmışken şimdi tıpkı bir Avrupa kenti gibi yeniden inşa edilmekte ve gözle görülür bir biçimde, her u-lustan insanın barındığı İstanbul'un en gözde semti olarak gelişmektedir."

1860'ların başından 1880'lere kadar çeşitli düzeltmelerle yayımlanan *Stolpe Haritası* yerleşmenin Abdülaziz dönemindeki (1861-1876) durumunu

göstermektedir. Haydarpaşa Askeri Hastanesi(-0, Kadıköy" ün bir anlamda kuzey sınırını çizmektedir.

Bir kartpostalda Kadıköy iskelesi, 19. yy sonlan.

TETTV Arşivi

Osmanlı Dönemi

II. Mehmed (Fatih) istanbul'u fethettiğinde Kadıköy bugünkü çarşı civarında toplanmış köy görünümlü bir kasabadan daha fazlası değildir ve yerleşmedeki hane sayısı birkaç yüzle sınırlı olmalıdır. Çokluk tanm ve balıkçılıkla uğraşan yoksul Rumların yaşadığı Kadıköy'de fetihten sonra da uzunca bir süre önemli bir Türk nüfus yoğunlaşması görülmez, ilk Türk mahalleleri bugün Osman Ağa Camii'nin bulunduğu çevrede gelişmiştir. Burada San Kadı Mehmed Efendi tarafından bugünkü Osman Ağa Camii'nin olduğu yerde bir mescit yaptırılmıştır. Bu mescit yerine 1612' de Babüssade Ağası Osman Ağa tarafından bugünkü cami yaptırılır. Bir diğer cami ise III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) çarşı içinde yaptırdığı iskele Camii'dir (bak. Mustafa III Camii).

Osmanlı döneminde Kadıköy çevresi Roma ve Bizans döneminde olduğu gibi, üst düzey yöneticilerin rağbet ettiği gözde bir sayfiye ve mesire yeridir. Bunun yanında önemli bir tarımsal üretim alanı olmaya devam eder. Haydarpaşa(-0, Kuşdili Deresi (Kurbağalıdere), Çamlıca yamaçlarına doğru Acıbadem ve Koşuyolu ile Fenerbahçe, önde gelen çayır ve mesire alanlarıdır ve Bostancı'ya kadar uzanan geniş saha içinde yer yer sultan ve üst düzey yöneticilere ait köşk, sahilsaray ve bahçeler ile daha iç kısımlarda köyler yer almaktadır. Keza I. Süleyman'ın (Kanuni) Fenerbahçe'deki sahilsarayı ve bahçesi de yörenin yönetici sınıf arasındaki cazibesini gösteren bir diğer örnektir ki, II. Bayezid döneminde (1481-1512) yaptırılan bu saray *Tezkiretü'l-Bünyan'a* göre Mimar Sinan tarafından esaslı bir onarım görür.

16. yy'm sonlarında III. Murad (hd 1574-1595) tarafından yöre nüfusunun artırılması yönünde girişimlerde bulunulur. Buna karşın 18. yy'a ait çeşitli kaynaklar Kadıköy'de bu yüzyılda çoğu balıkçılıkla uğraşan Rumlardan oluşan 100-120 aile-

nin olduğundan söz eder. Ancak daha içerilerde Merdivenköy, Erenköy ve İçerenköy taraflarında bağ, bahçe tarımıyla geçinen ve önemli bir Türk nüfusa sahip köyler yer almaktadır. Kızıltoprak'tan Bostancı'ya kadar olan saha istanbul'un meyve ve sebze ihtiyacının bir kısmını karşılarken, Merdivenköy ve Göztepe dolaylan aynı zamanda istanbul için süt, peynir ve yağ üreten bir mandıra yeridir. Öyle ki burada saraya ait bir mandıra bile kurulur.

18. yy, özellikle Lale Devri boyunca Kadıköy çevresinin mesire yeri olarak öneminin arttığı bir dönem olur. Haydarpaşa Çayın, Kuşdili ve Yoğurtçu

çayır, Moda Çayın ve Uzun Çayır halkın rağbet ettiği gezinti alanıdır. Ancak bunlardan Haydarpaşa, Kuşdili çayır ve Uzun Çayır aynı zamanda saray ve devlet büyüklerinin atları için olduğu kadar ordu atları için de otlatma vazifesini görmektedir. Haydarpaşa Çayır'ında aynı zamanda adı birlikler eğitilirken, Yeldeğirmeni ve Talimhane de yaya birliklerinin eğitim alanıdır. Hattâ I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) bugünkü Yeldeğirmeni mıntıkasında saray ve şehrin un ihtiyacının karşılanması için 4 yeldeğirmeni inşa edilir ki, 1903'te bu değirmenlerin son kalıntıları da yıkılmıştır. 1776 tarihli *Kauffer Haritası* 'na göre Kadıköy bugünkü iskele ve çarşı çevresinde az çok belirginleşmiş birkaç yapı adasından ibarettir. Geride İbrahimağa'ya doğru mezarlıklar, çevrede ise geniş bağ ve bostanlar bulunmaktadır. Acıbadem yönüne uzanan Hadım Haydar Paşa'nın bağlarının yamsıra, güneyde Moda Burnu'na kadar da bağlar vardır. Bunlardan Mühürdar kesiminde III. Mustafa'nın paşalarının Moldavanî Ali Paşa'nın mühürdarı Ahmed Efendi tarafından 1770'te oluşturulmuş bağlardan dolayı yöre önceleri Mühürdar Bağları, daha sonraları da kısaca Mühürdar olarak anılır. Bahariye(-0, yeniçeri ve bostancı askerlerine yazlık elbiselerin dağıtıldığı ve muhtemelen, hıdrellez şenliklerinin yapıldığı bir yerdir. Do-

ğuda Söğütlüçeşme civarında iki anayolun varlığı görülür. Mandıra yolu bugünkü Kayışdağı Caddesi'ne yakın bir güzergâh üzerinde boş alanların içinden geçerek Göztepe-Merdivenköy yönüne uzanırken, izmit yolu da günümüzün Bağdat Caddesi'ni andırır bir çizgi üzerinde önemli bir kervan yolu olarak doğuya uzanmaktadır. Bugünkü Altıyol'un ilerisinden Fenerbahçe'ye doğru Kızıltoprak, varlığını yakın zamanlara kadar sürdürmüş, oldukça geniş bir açıklık ve çayırdır. 1782'de bu çevrede kurulan bir tuğla atölyesinin ardından çevrede tuğlacılık başlar. Bundan dolayı bu yöreye uzun süre Tuğlacıbaşı da denir. Kalamış Koyu kıyıları yer yer bataklık ve sazlıklarla kaplıdır. Kimi yazarlar Kalamış isminin "kamuş" anlamında kıyıdaki bu sazlıklardan geldiğini söylemektedir.

18. yy'da o zamana kadar Türklerin ve Rumların yaşadığı Kadıköy'e Ermenilerin de yerleşmeye başladığı görülür. Muhtemelen ilk Ermeni kilisesi 1720'de bugünkü Surp Takavor Kilisesi'nin yerinde yapılmış olmalıdır.

19. yy'm başlarında Kadıköy İskelesi ve çarşı çevresindeki mahalle büyüklüğü nü korumaktadır. Moda Burnu'nun Kalamış Koyu'na bakan yamaçları ile Söğütlüçeşme ve Kızıltoprak arası, 1228/1813 tarihli *Konstantin Kaminar Haritası* 'na göre

re kesif yeşillikler, sınırlan belirtilmiş bağ ve bostanlarla kaplıdır. Kroki özelliğine sahip bu harita üzerinde Merdivenköy ve izmit yakası seçilebilmekte, Fenerbahçe'de ise birkaç yapı ve ağaç kümeleri görülmektedir.

19. yy'ın özellikle ilk yansı, Kadıköy ve çevresinde temel karakteri mevsimlik kullanımlar oluşturmaya karşın, çökmekte olan imparatorluğun durumuyla doğru o-rantılı olarak askeri faaliyetlerin de etkisini hissettirdiği bir dönem olur. 1806'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların müttefiki İngiliz donanmasının ani olarak İstanbul önlerine gelmesi, Harem ile Fenerbahçe arasında kıyı tahkimatı yapılmasını gerektirir. Keza, 1833'te Kâ-valalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanında Mısır ordusu Kütahya'ya geldiği zaman Kadıköy civarında da tahkimat yapıldığı gibi, 1838'de Fenerbahçe'de yarımada'nın gerisindeki geniş bir alan büyük talim sahası haline getirilir. Kırım Savaşı sırasında İngilizler ordugâhlarını Haydarpaşa Çayın'nda kurarken bu alan da gittikçe daha çok askeri talimlerin yapıldığı bir yer olur. 1872'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattı yapılırken Feneryolu ile Fenerbahçe Burnu arasına bir hat döşenir. Özellikle I. Dünya Savaşı'nda askeri amaçlı kullanılan bu hattın 1934'te Fenerbahçe'ye(->) yapılan cephaneliğe nakliyat için arada sırada, fakat artık sadece askeri amaçlar için yararlanılır ve nihayet hat 1970'te sökülür.

Kadıköy ve çevresi kararlı bir gelişme gösterebilmek için 19. yy'm ikinci yansını beklemek durumundadır. Kadıköy'ün 19. yy'm ikinci yansından sonra gösterdiği gelişmede özellikle iki olgunun yadsınamaz önemi olmuştur: Şehir içi vapur iş-

letmeciliği ve Haydarpaşa-İzmit demiryolunun açılması. İstanbul'da 1840'lardan sonra önce Marmara, daha sonra Boğaziçi hatlarında başlayan düzenli vapur sefer-leri ile şehrin iç bütünlüğü daha yoğun sağlanırken, şehir çevresinde yer alan ve o zamana- kadar şehir yaşantısından soyutlanmış olan Üsküdar, Kadıköy, Adalar ve Boğaziçi köyleri gibi denizaşırı banliyölerin de merkezle ilişkileri artar, yaz kış o-turulan sürekli yerleşmeler haline gelmeye başlar. Demiryolu ise, Kadıköy örneğinde, tüm 19. yy kentlerinde görüldüğü şekilde, yerleşmenin önce hat boyunca istasyon çevrelerinde noktasal olarak saçaklanmasına, ardından da yeni oluşan ya da mevcut hat boyu yerleşmelerinin kalabalık-laşıp büyüyerek birbirleri ve merkezle ilişkilerinin artmasına, nihayet esas yerleşmenin birer semt ve mahallesi haline dönüşmelerine neden olur.

Kırım Savaşı arifesinde Kadıköy sınırları bugünkü Altıyopa kadar uzanmaktadır. Bahariye ve Moda'da ise geniş yeşillik ve açık alanların yamsıra bahçe içinde seyrek evler vardır. 19. yy'm ortasında Kadıköy dört

mahalleden oluşmaktadır. Bunlar merkezde yer alan Osman Ağa, Kızıltoprak tarafında Tuğlacı, Moda'da Cafer Ağa ve Koşuyolu ile Selimiye'ye kadar geniş bir alan kaplayan İbrahim Ağa mahalleleridir. Aynı yıllarda Kadıköy merkezini oluşturan Osman Ağa ve Cafer Ağa mahallerinden ilki, 882 ev, 290 dükkân, 676 parça ekili araziye diğeri ise 885 ev, 205 dükkân, 29 parça ekili araziye sahiptir. 1860' lar civarında Kadıköy çevresinde bazı noktasal gelişmeler görülmeye başlar. 1860'ta mevcut mahallelere ilaveten, Merdivenköy, Erenköy ve Erenköy'den ayrılarak İçerenköy de mahalle niteliğini kazanır böylece mahalle sayısı 7'ye yükselir. Aynı yıl Abdülmecid'in Acıbadem'e yaptığı bir ziyaret sonrası yörede devrin önde gelenlerince cami, çeşme ve köşkler yaptırılır. Bu arada Moda çevresinde de varlıklı gayrimüslim ve Levantenler yoğunlaşmaya başlamışlardır. 1859'da Moda'da Fransız ve Latin Katolik kiliseleri ile Anglikan kilisesi açılır.

Bu tarihlerde Kadıköy bazı kaynaklarda 1856, bazılarında 1860 olarak gösterilen büyük bir yangına maruz kalır. Bu yangın Kadıköy'ün gelişiminde önemli bir dönüm noktası olur. İstanbul suriçinde-ki büyük yangınlarla karşılaştırıldığında mütevazı görülebilecek bu yangın yine de henüz yeni yeni gelişmeye başlayan kasaba büyüklüğündeki bir yerleşmede çok etkili olmalıdır. Merkezde 250 yapıyı kül eden yangın, o tarihlerde iskele meydanı çevresinde güney ve kuzeye doğru birkaç yapı adasını ancak kaplayan ve bugünkü Altıyol'da sona eren mütevazı büyüklükteki bir yerleşmenin neredeyse tümünde etkili olur. Yangının ardından Kadıköy için aynı dönemde İstanbul'un başka yerlerinde de görülen yangın sonrası planlardan farklı olmayan bir ızgara plan uygulaması yapılır. Dönemin anlayışına uygun olarak, çağdaş bir kent formu elde edecek şekilde yer yer 8-10 m genişliğinde doğ-

Yüzyıl başında Kadıköy çarşısı içindeki Muvakkithane Caddesi'nin bir görünümü (üstte) ve bugünkü haliyle Kadıköy çarşısı. *TETTVArşivi (üst), Nazım Timuroğlu*

Ancak daha öteye Kadıköy'e doğru boş araziler uzanmaktadır. Kadıköy merkezi de henüz Yoğurtçu yakınlarına kadar bü-yüyebilmiştir. Haydarpaşa Koyu'nu çevreleyen yol üzerinde tek sıra halinde yapıların belirmeye başladığı; daha geride İb-rahimağa'da ise bir yerleşme nüvesinin ortaya çıktığı görülmektedir. Yakınında 1876' da yapılmış olan ve Sultan Murad Çiftliği olarak da bilinen V. Murad'ın av köşkü vardır. Mühürdar yönünde sahilde iki köşk görülmektedir. Bunlar Serasker Rıza Paşa ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya ait olmalıdır. Küçük Moda'ya doğru birkaç yapı dışında tüm çevre, bağlar ve yeşiliklerle kaplıdır. Daha doğuya Kızıltoprak yönüne doğru yine bağ ve bahçeler devam etmektedir.

1870'ler boyunca iki önemli olay Kadıköy'ün gelişmesine ivme kazandırır. Anadolu

yakası ile İstanbul arasında 1857'de başlayan sürekli ve düzenli vapur seferle-

KADIKÖY

334

335

KADIKÖY

rinin Kadıköy'ün gelişmesi üzerinde yarattığına benzer bir etki de Haydarpaşa-İz-mit demiryolu hattının hizmete girişiyle görülür. 4 Ağustos 1871'de başlayan inşaat 1873'te tamamlanır. Tek hat olarak hizmete giren demiryolu boyunca Pendik'e doğru küçük kıyı yerleşmeleri ve köylerin merkezle bütünleşmesi artarken, çevredeki geniş bağ, bahçe ve bostan alanları yavaş ancak kararlı bir şekilde iskân edilmeye başlanır. Böylece Kadıköy kendi hinterlandı ile bütünleşirken demiryolu istasyonlarının çevresindeki sayfiyeler, zamanla sürekli iskân bölgelerine dönüşmeye başlar. "93 Harbi" olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası gelen göçmen kabilelerinden bir kısmının Anadolu Demiryolu üzerinde hat boylarına yerleştirilmesi de Kadıköy banliyölerinin nüfuslandırılmasında etkili olur. Bir miktar Bulgaristan ve Romanya göçmeni Ha-sanpaşa'da İkbaliye sırtlarına yerleştirilirken, 150-200 kadar Tırnovalı ve Zağralı (Bulgaristan'da) göçmen aile de Göztepe demiryolunun kuzeyine yerleştirilir ve semtte de ilk göçmen mahallesi kurulmuş olur. Balkan Savaşı sonrasında da Kadıköy'ün payına bir miktar göçmen düşer ve bu göçmenlerden bir kısmı yine Göztepe civarına yerleştirilir. Göçmenlerin yerleştirilmesiyle hat boyunca yer alan küçük istasyon çevrelerinde ve köylerde yavaş yavaş bir çarşı şeklini alan ticari nüveler ortaya çıkmaya başlar.

19. yy'ın sonlarına doğru Moda çevresinde gayrimüslim ve Levantenlerin yerleşme eğilimleri kararlılık kazanırken, Göztepe, Erenköy, Bostancı çevresinde de daha farklı bir yerleşme karakteri belirmeye başlar. Buralarda II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) önde gelen devlet görevlilerinin geniş araziler içinde köşkler yaptırdıkları görülür. Keza Fenerbahçe'ye doğru da varlıklı Levanten ve gayrimüslimler geniş *araziler* satın alarak sayfiye *amaçlı* köşkler inşa ettirirler. 1868'de yabancıların da mülk sahibi olmalarına izin veren yasal düzenlemelerin ardından varlıklı Levantenlerin Kadıköy ve çevresindeki mülklerinde artış olur. Bir yandan varlıklı Levanten, gayrimüslim ve üst düzey bürokratlar Kadıköy çevresinde mülk alımına hız verirken, satış ve ihsan yoluyla hazinenin elinden çıkan mülkler İstanbul' un ilk ve büyük boyutlu spekülâtif hareketlerinden birini başlatır ki, Kadıköy çevresinde 19. yy'ın sonlarında başlayan spekülâtif hareketlerin o zamandan günümüze hemen hiç değişmeden

ulaşabilmiş tek kentsel olgu ve belki de gelenek olduğu söylenebilir. Yavuz Sultan Selim Vakfı'na. ait Fenerbahçe ve yakın çevresinde 100 dönümün çok üzerinde bir arazi parçası, devletin içine düştüğü mali krizin de neticesi olsa gerek, 1870'li yıllarda yok pahasına Belçikalı, Fransız, isviçreli ve Alman 4 Levanten aileye satılır. Padişah tarafından ihsan edilen arazilerin daha sonra vâ-rislerce parsellenerek satıldığı görülür. Örneğin bugünkü Hasanpaşa'nın neredeyse tamamı ile Acıbadem'in bir kısmı, Abdül-mecid tarafından 1845'te Kapıcıbaşı Ha-

cı Hüsameddin Efendi'ye armağan edilmişken, ölümüyle vârisleri araziyi parça parça satarlar ve burada yeni bir mahalle oluşur. Ancak en ilginç gelişme ve en büyük spekülasyon Göztepe-Erenköy dolaylarında yaşanır.

1880'li yılların başlarında Göztepe çevresinde arşını 30 paradan 1.000 dönümlük bir arazi satın alan tütün tüccarı Tütüncü Mehmed Efendi, elindeki *araziyi* 10-25 dönümlük parsellere *ayırarak* önde gelen devlet memuru ve bürokratlara satmaya başlar. Bu arada bugün kendi ismiyle anılan sokakta Göztepe'nin ilk köşkünü de inşa eder. Bunu ortağı Faik Bey'in ve diğerlerinin köşkleri takip eder. Öyle ki bir dönem bu çevreye birçok Abdülhamid dönemi paşasının yerleştiği söylenir.

Göztepe'nin iskâna açılmasında izlenen yöntem ilginçtir. 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nun 18. maddesi ile, o zamana dek şehir içinde yeni bir alanm iskâna açılabilmesi için gerekli olan padişah izni bazı sınırlamalarla kaldırılır. Böylece arsa spekülasyonu bir ölçüde padişah denetimi dışına çıkarılarak, ona yasallık kazandırılmaktadır. Ebniye Kanunu'na böyle bir madde eklenmesinde muhtemelen Tütüncü Mehmed Efendi gibi spekülâtörlerin önemli bir etkisi olmuştur. Böylelikle Kadıköy banliyölerinin iskâna açılmasında vapur ve demiryolu ile sağlanan ulaşım kolaylığı ve muhacirlerin yerleştirilmesiyle nüfuslan-dırmanın ardından önemli bir yasal düzenleme de gerçekleştirilmiş ve spekülasyonun önü açılmış olmaktadır.

19. yy'ın son 20 yılında önemli bir gelişme de Yeldeğirmeni'nde görülür. Haydarpaşa Koyu'nun gerisinde uzanan askeri talimlerin yapıldığı Talimhane arazisinde düzgün sokaklarıyla bir mahalle belirir. 1792'de III. Selimin çuhadarı Ahmed Ağa tarafından Çayırbaşı mevkiinde yaptırılan bir çeşme, 1835-1836'da II. Mahmud tarafından yaptırılıp 1905'te Bahriye Nazırı Rasim Paşa'mın -mahalle onun adım taşıronarttığı cami ile Şubat 1845'te açılan Kadıköy'ün ilk postanesi bu çevrede daha önceki önemli yapılar olarak bulunmaktadır. 1885'te Kuzguncuk Dağhama-mı'ndaki bir yangından sonra Museviler, Yeldeğirmeni'ne gelir ve 1899'da burada havralarını kurarlar. Rumların da rağbet ettikleri bir yerleşme olarak 1898'de de bir Rum Ortodoks kilisesi açılır. Haydarpaşa Garı(-+) ile diğer liman tesisleri ve demiryolu inşaatı ile işletmesinde çalışan Almanlar da Yeldeğirmeni'ne yerleşerek Os-mangazi ilkokulu'nu yaparlar.

Yeldeğir-meni, istanbul'da ilk apartmanlarının yapıldığı yerlerdendir. Çoğunlukla Musevilere ait olan apartmanlar arasında az sayıda diğer milletlere ait olanlara da rastlanır. Mütareke ve Cumhuriyetin ilk yıllarının tanınmış simalarından Doktor Celâl Muh-tarin apartmanı o yıllarda semtin tek Türk apartmanı olur. Kehribarcı, Menase, Valp-reda ve Demirciyan, semtin Musevi ve Ermenilere ait diğer önemli apartmanlarıdır. 20. yyin başına gelindiğinde Kadıköy' ün mekânsal yapısında çok büyük değişiklikler görülmemektedir, iskele çevresi

camii, Rum ve Ermeni kiliseleri ile çeşitli resmi yapıların toplandığı ve çarşının yer aldığı bir merkezdir. Onuncu Belediye Da-iresi'ni oluşturan Kadıköy belediye binası henüz AltıyoPa yakın Söğütlüçeşme Caddesi üzerindeki eski yerindedir. Yeldeğirmeni'nde bir Katolik rahibe, bir Alman, bir Rum okulu ve bir de sinagog vardır. Bahariye ve Moda'da ise, birer Rum, Ermeni ve Katolik rahibe okulu, bir Fransız lisesi, bir Ermeni ruhban okulu, Rum, Ermeni-Katolik, Latin Katolik ve Anglikan kiliseleri ile 1870'te kurulmuş Saint-Joseph Fransız Okulu yer almaktadır. Camii ve Türk mezarlıkları ağırlıklı olarak iskele çevresinde ve Söğütlüçeşme civarında toplanmıştır.

Bu yıllarda Kadıköy dışında Moda, Kalamış ve Fenerbahçe'ye de vapur çalışmaktadır. Demiryolu boyunca istasyon çevrelerinde ortaya çıkan yerleşmeler büyümüş, II. Abdülhamid dönemi paşalarının yaptırdığı camii ve kamu yapılarının çevresinde yer yer mahalleler oluşmuştur. 1882' de Kızıltoprak'ta istasyon yakınında II. Abdülhamid'in maarif nazırı Zühtü Paşa tarafından camii ve okul yaptırılır. 1896'da da Kızıltoprak mahalle haline gelir. 1875' te yine istasyon yanında Göztepe Camii yapılır. 1877'de Erenköy'deki nüfus artışı Sahrayıcedit adında yeni bir mahalle doğururken 1888'de Erenköy'de de bir istasyon vardır. 1887'de Babiâli muhafızı Cemal Paşa'mn yaptırdığı çift havuzlu köşk yöreye adını verir ve Çiftehavuzlar(->) mevkii ortaya çıkar. Keza Suadiye'ye doğru Mustafa adında birinin gezintiye çıkanlara çeşitli ihtiyaç maddeleri satmak amacıyla Bağdat Caddesi'nin o zamanki ıssızlığı içinde açtığı kulübeden bakkal dükkânı, gelip geçenlerce isabetli bir karar olarak görülmez ve Şaşkınbakkal olarak nitelenir. Suadiye'de ise 1907'de II. Abdülhamid'in maliye nazırı Reşad Paşa, kızı Suat Hanını adına Suadiye Camii'ni yaptırır. Ertesi yıl da Suadiye mahalle olur. Daha ileride demiryolu ile canlılık kazanan bir diğer yerleşme de Bostancı'dır. Demiryolunun hizmete girdiği 1873'te mahalle olan Bostancı'da vakıf arazisi üzerinde 1914'te Vakıflar Nezareti'nce bir camii ve okul yaptırılır. Daha iç kesimde Kozyata-ğı 1906'da İçerenköy'den ayrılarak Kadıköy'ün 11. mahallesi olurken, Göztepe de Merdivenköy'denayrı bir mahalle olur. Demiryolu hattı boyunca istasyon yakınlarında inşa edilen her bir camii ve yer yer okul gibi kamu hizmet yapıları hangi yerleşmelerin belirli bir büyüklük ve nüfus eşiğine ulaştıklarını göstermesi yönünden ilginçtir. Bu açıdan

bakıldığında Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Suadiye ve Bostancı, 20. yy' in başında Kadıköy'ün oldukça gelişmiş banliyöleri olarak kabul edilmektedir.

Kadıköy I. Dünya Savaşı öncesi ağırlıklı olarak gayrimüslim ve Levantenler ile orta ve üst gelir gruplarının yaşadığı, istanbul'un seçkin bir konut alanı olmuştur. Yeldeğirmeni ve Hasanpaşa'nın mütevazı mahalleleri kadar, Bahariye, Moda ve daha ötelere *uzanan* varlıklı semtlerin ve konakların burjuva yaşantısı, Kadıköy'e yüz-

yıl başında iyice belirginleşen farklı bir kimlik kazandırır. II. Abdülhamid döneminde devlet ileri gelenlerinin akınına uğrayan Kadıköy banliyöleri, varlıklı Levanten ve gayrimüslim burjuvazinin de rağbet ettiği yerlerden biri olarak kamu hizmetlerinden önemli pay *almaya* başlar. 1892'de Hasanpaşa Gazhanesi'nin yapılmasıyla havagazına, 1894'te şehir suyuna kavuşan Kadıköy'e 1928'de de elektrik gelir. 1872'de Kadıköy'de kurulan Onuncu Belediye Dairesi'nin ilk başkanı Osman Hamdi Bey olur. Osman Hamdi Bey'den sonra Siverekli Mehmed Ali Bey, Ma'şuk Bey ve Rıfat Bey belediye reisliği *yaparlar*. Meşrutiyet'ten sonra ilk belediye reisi Moralızade Ali Bey olur. Operatör Doktor Cemil Topuzlu'nun(-*) şehreminliği (1912-1914) ve Mütareke yıllarında olmak üzere Celal Esad Arseven(-») de iki kez Kadıköy belediye reisliği yapar.

istanbul'da 1860'lardaki ilk imar operasyonlarından herhangi bir pay elde edemeyen Kadıköy 1912-1914 arasında Cemil Topuzlu'nun şehreminliği sırasındaki ikinci imar operasyonları döneminde bazı ö-nemli imar uygulamalarına sahne olur. Bazı yol yapımı ve altyapı uygulamalarının yanısıra Şehremini Cemil Paşa'nın şehir ve semt parkları oluşturma projesi kapsamında Gülhane, Fatih, Üsküdar Doğancılar, Çamlıca Kısıklı parklarıyla birlikte Kadıköy'de Kuşdili Deresi'nin kıyısında Yoğurtçu Parkı yapılır. Ayrıca iskele meydanında bulunan ve halen kullanılan belediye binası da bu dönemde inşa edilir.

I. Dünya Savaşı öncesinde Kadıköy, istanbul'un önemli bir konut alanı haline gelmiştir. Seyr-i Sefain İdaresi'nin 1911 güz tarifesine göre, Köprü'den Haydarpaşa ve Kadıköy'e günde 22, Moda, Kalamış ve Fenerbahçe'ye 6 sefer yapılmaktadır. Bu da göstermektedir ki bu yüzyıl başlarında vapur seferleri sayesinde Kadıköy hâlâ önemli bir sayfiye yeri olmasının yanısıra istanbul ile konut-işyeri ilişkisine de girmiş, yaz kış oturulan önemli bir yerleşme bölgesi haline gelmiştir.

Savaş sonunda Kadıköy, Haydarpaşa Kuşdili Deresi ve Moda Bumu arasında oldukça geniş bir alana yayılmış durumdadır. Haydarpaşa'nın kuzeyinde Üsküdar'a giden yolun çevresi tıp fakültesi, Haydarpaşa Numune Hastanesi, veterinerlik okulu ve Haydarpaşa Askeri Hastanesi ile dolmuştur. Haydarpaşa Garı ve demiryolu tesislerinin gerisinde ve Yeldeğirmeni tarafında Mütareke yıllarında ingilizlerin askeri kamp kurup sömürge askerlerini yerleştirecekleri eski büyük

çayırdan arta kalmış, ancak hâlâ yeterince geniş çayırlar uzanmaktadır. Geride, İbrahimağa mevkiinde aynı adı taşıyan bir yerleşme nüvesi oluşmuştur. Bunun yanında Prens Ziyaeddin Efendi'nin bakımlı ve geniş bahçesi içinde köşkleri vardır. Yeldeğirmeni hemen bütünüyle dolmuştur. Çarşı, Bahariye, Moda, Söğütluçeşme yerleşmenin yoğun olduğu alanlardır. Bu kesimde sokak aralarında tek tuk boş arsalar ve küçük yangın artığı alanların yanısıra birkaç geniş bahçeli köşk de bulunmaktadır. Küçük

Kadıköy'de
şimdi Devlet
Konservatuvarı
olan eski hal
binası (üstte)
ile Rıhtım
Caddesi.
Fotoğraflar
Nurdan Sözgen/
Onyx, 1994

Moda bahçeli evler ve köşklere oluşan oldukça seyrek bir dokuya sahiptir. Keza Saint Joseph Lisesi'nin arazisi geniş bir açıklık oluşturmaktadır. Kuşdili Deresi'nin ötesinde Kızıltoprak'a doğru geniş bağ, bahçe ve çayırlar uzanmakta, bu *arada* Union Club Futbol Takımı sahası görülmektedir. Bostancı'ya kadar olan *alandaki* bugünkü Bağdat ve Kayışdağı caddeleri güzergâh olarak bütünüyle belirgindir ve Göztepe, Erenköy, Suadiye ve Bostancı' daki görece yoğunlaşmalara karşın, geniş bahçeler içindeki köşkler bu kesimde bağ ve bostanların da *zararına* gittikçe daha fazla alana yayılmaktadır.

Cumhuriyet arifesinde Kadıköy'ün İstanbul'un en gelişmiş semtlerinden biri olduğu söylenebilir. O dönem için İstanbul'un birçok yerinde olmayan kamu ve altyapı hizmetlerinin Kadıköy'de sağlanmış olduğu, buna karşılık, yangın gibi İstanbul'un büyük kısmını tehdit ve tahrip eden bir afetin Kadıköy'ü pek az etkilediği görülür. 1856-1922 arasında Kadıköy'deki başlıca yangınlar tablodaki gibidir.

İstanbul'un özellikle suriçi gibi diğer yöreleriyle karşılaştırıldığında 66 yılda 966'dan fazla binayı kül eden 11 yangın fazla sayılmaz. Özellikle Kadıköy merkezde yoğunlaşmış olan orta ve üst gelir grubu gayrimüslim ve Levantenlerin maddi güçleriyle doğru orantılı olarak, daha büyük kaynak gerektiren kagir binalar inşa etmiş olmaları ve yerleşmenin ağırlıklı olarak kagir yapılardan oluşması oldukça planlı bir gelişme ile dar sokaklı organik bir dokudan çok, araba ulaşımına elverişli, doğrusal sokakların açılmış olması ve nihayet banliyölerdeki geniş

araziler içindeki köşklere oluşan seyrek bir yerleşme dokusunun büyük yangınların Kadıköy'de da-

ha nadir görülüp, daha az tahripkâr olmasının en önemli nedeni olduğu söylenebilir. İstanbul'un diğer birçok yerine *nazaran* bu durumun bir başarıya işaret ettiği düşünülmelidir.

Kadıköy Cumhuriyet'e kadar az çok devam eden oldukça renkli bir nüfus yapısına sahip olmuştur. Bu konuda elimizdeki ilk ayrıntılı resmi veri olan 1882 Nüfus Sayımı'na göre Kadıköy'de nüfusun (toplam 7.003) değişik etnik gruplara dağılımı şöyledir: Müslüman 2.965 (yüzde 42), Rum 1.822 (yüzde 25,9), Ermeni 1.831 (yüzde 26), Katolik Latin + Protestan 108 (yüzde 2), Bulgar 28 (yüzde 0,4), Musevi 249 (yüzde 4).

Kadıköy bu tarihte Büyükdere (yüzde 32,26), Yeniköy (yüzde 33,95) ve Beşiktaş' tan (yüzde 37,36) sonra Müslüman nüfusun en düşük orana sahip olduğu yerleşmedir. Yüzyıl başında Moda Burnu İn-

1856-1922 Arasında Kadıköy'deki Başlıca Yangınlar

<i>Yıl</i>	<i>Yer</i>	<i>Yanan Bina</i>
185	Moda	250
187	Osman	150
189	Moda	150
189	Moda	40
189	Moda	20
189	Moda	42
189	Moda	14
190	Yeldeğir	100
190	Yeldeğir	40
191	Moda	50
192	Haydarpa	100 +

KADIKÖY

336

337

KADIKÖY

Kadıköy'den Mühürdar'a uzanan sahil yolu.

Nazım Timuroğlu, 1993

gilizlerin, Küçük Moda Fransızların kendi içlerine dönük bir şekilde yaşadıkları yerlerdi. Buralarda az sayıda İtalyan Le-vantenine de rastlanmaktadır. Rumlar çoğunlukla Moda ve kısmen Yeldeğirme-ni'nde, Ermeniler çoğunlukla Altıyol ve Bahariye'de, Museviler Yeldeğirmeni'n-de, Türkler ise daha çok Hasanpaşa ve Yeldeğirmeni'nde yoğunlaşmışlardır. Yel-değirmeni'nde ayrıca I. Dünya Savaşı'na kadar

küçük bir Alman kolonisi varlığını sürdürür.

1906-1907 Nüfus Sayımı'nda Kadıköy de Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranının bir miktar arttığı görülür: Müslüman 12.589 (yüzde 44,8), Rum 7.994 (yüzde 28,45), Ermeni 4.988 (yüzde 17,75), Bulgar 50 (yüzde 0,17), Protestan 126 (yüzde 0,44), Musevi 1.732 (yüzde 6,16), yabancı 589 (yüzde 2,09), diğer (Süryani, Keldani, Çingene) 22 (yüzde 0,078).

Her nüfus sayımında, etnik grup tanımlamasında farklılıklar yapılmış olması nüfusun etnik gruplara dağılımında da farklılıklar ortaya çıkarabilmektedir. Yüzyıl başında Rum nüfusunun Kadıköy'de Ermeni nüfusa göre daha önemli bir ağırlığa ulaştığı görülmektedir. 1330/1914 Nüfus Sayımı'nda ise Kadıköy ve Üsküdar nüfusunun bir arada değerlendirildiği görülür. Bu açıdan Kadıköy için sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün görünmese de yüzyıl başındaki oranların Rumlar lehine bir miktar değiştiği düşünülebilir.

1330/1914 Üsküdar ve Kadıköy'ün nüfus sayımı sonuçları şöyledir: Müslüman 70.447 (yüzde 63,10), Rum 76.244 (yüzde 68,29), Ermeni 30.642 (yüzde 27,44), Protestan 329 (yüzde 0,29), Musevi 6.836 (yüzde 6,1), Süryani-Keldani-Çingene 23 (yüzde 0,02), Bulgar-Surp-Ulah 196 (yüzde 0,017) olmak üzere toplam 184.717. **Cumhuriyet Sonrası** 23 Mart 1930'da Kadıköy ilçe olur. Bu tarihte Kadıköy'ün Kızıltoprak ve Erenköy

olmak üzere 2 bucağı vardır. Cumhuriyet'in başlarında Kadıköy'ün mekânsal yapısında Osmanlı dönemine göre büyük farklılıklar görülmez. Osmanlı mirası devam etmektedir. Refik Halit Karay'ın Cumhuriyet arifesinde belirttiği gibi "Kadıköy Vapurunun boşalmasını insan bir seyrân, çok güzel bir gezinti, bir zevk ve eğlence olarak kabul edebilir. İstanbul' un en tanınmış erkek çehrelerine orada rastlayabileceğiniz gibi, en şık ve en güzel giyinmiş, her ulustan en seçkin güzelleri de bir kabile, bir resmi geçit hâlinde toplu ve tabii olarak orada görebilir, ancak orada seyredebilirsiniz. Kadıköy hem mütevazı halk tabakasının, hem de sosyete mensuplarının yatağıdır." Anılan sosyal doku ve yarattığı mekânsal çevre Kadıköy' de varlığını 1950'lerin ortalarına kadar sürdürür.

Cumhuriyet'in kuruluşundan 10 yıl sonra kuzeyde Yeldeğirmeni'nden, güneyde Moda Burnu'na kadar olan alanın artık hemen bütünüyle dolduğu görülür. İb-rahimağa'da Şehzade Ziyaeddin Efendi' nin köşkünün 320 dönümlük geniş arazisi kısmen boştur. Haydarpaşa Çayırından arta kalmış ve henüz demiryollarının işgaline uğramamış bir parça, Yeldeğirme-ni ile demiryolu arasında bir dil şeklinde deniz kıyısına dek uzanmaktadır. Kuşdili Deresi çevresindeki Kuşdili Çayırı yine kısmen boştur ve Kızıltoprak'ta Bağdat Caddesi ile Kalamış Koyu arasında da Tayyareci Vecihi'nin uçaklarını uçurabildiği bir çayır uzanmaktadır.

Kadıköy ban l i y elerindeki bahçeler i-çindeki köşklerin oluşturduğu sayfiye karakteri yine devam etmektedir. Köşkler Osmanlı'nın son dönemlerinden beri kısmen yaz kış kullanılmaktadır. Ancak Mü-tarake yıllarında İstanbul hayatına katılan bir yenilik Cumhuriyet döneminde Kadıköy banliyölerinin sayfiye karakterini tekrar pekiştirmektedir. İstanbul'da Beyaz

Rusların tanıttığı plaj, Cumhuriyet'in özgür ortamı içinde kısa sürede deniz hamamı ve deniz banyosu geleneğinin yerini almış; Kadıköy sahillerinde, Moda, Fenerbahçe^ Caddebostan, Suadiye gibi tüm İstanbul' da tanınan ve sevilen plajlar ortaya çıkmıştır. Deniz kirliliğinin ciddi boyutlara ulaştığı 1970'lerin ortalarına kadar bu plajlar hemen tüm İstanbul'da rağbet görmüş, varlıklarını ise bir ölçüde deniz dolgularının yapıldığı 1980'lerin ortalarına kadar sürdürebilmişlerdir. Kadıköy sahillerinin bir anlamda tüm İstanbul'un plajı haline geldiği dönemler boyunca banliyölerdeki yerleşme yapısı da âdeta yeniden keşfedecek şekilde denize daha çok yönelmiş ve kıyı kesiminde yer alan bağ ve bostanlar köşklerle dolmuştur.

Cumhuriyetle birlikte Kadıköy bazı modem kentsel hizmetlerden de yararlanma imkânına kavuşmuştur. Bunlar 1928' de gelen elektrik ile 1927'de şirket olarak oluşturulup 1928'de Üsküdar-Kısıklı arasında ilk seferlerine başlayan tramvaydır. Üsküdar-Haydarpaşa ve Bağlarbaşı-Hay-darpaşa arasında 1929'da açılan ilk hattı, daha sonra da 29 Ekim 1934'te Haydarpa-şa-Altıyol-Kadıköy (İskele) ve Kadıköy-Altıyol-Kızıltoprak-Ihlamur-Feneryolu-Su-adiye-Bostancı hatları izler. Bu işletmeyi, ülkemizin ilk girişimci-işadamlarından olan ve Kadıköy'de adını taşıyan bir sinema, İdealtepe'de son zamanlarda doldurularak yol geçirilen bir plaj ve *aynen* bir sanatoryum yaptırmış olan Süreyya Paşa' nın öncülüğünde Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları Türk Anonim Şirketi oluşturulur. Üsküdar ve Kadıköy'de tramvay işletmesiyle ilgili olarak yapılan fizibilite araştırmaları arasında iskelelerde yolcu sayımları da yapılır. Haziran 1926' da bir hafta süren sayımlara göre Kadıköy İskelesi'ne gelen giden günlük ortalama yolcu-sayısı toplam 14.639 olarak bulunur. Anadolu yakasında tramvaylar İstanbul yakasından daha geç olarak 1967'ye kadar hizmette kalır.

1930'larda İstanbul'un imarı ile ilgili çalışmalarda Kadıköy için de bazı öneri ve projeler geliştirilir. 1933'te açılan uluslararası yarışma için çağrılan uzmanlardan Alman H. Elgöztz(->), liman yeri için Haydarpaşa'nın uygun olabileceğini belirtirken, Haydarpaşa ve Kadıköy'de yeni bir iş ve ticaret alanı kurulmasını, Kuşdili Deresi yanında da bir sanayi bölgesi oluşturulmasını önerir. Fransız şehir plancısı A. Agac-he(->), Mühürdar'dan Kadıköy İskelesi'ni de içine alacak şekilde Harem İskelesi'ne kadar bir sanayi bölgesi, Haydarpaşa'da eski tıp fakültesi önünde de bir ticaret bölgesi oluşturulması önerisinde bulunur. H.

Lambert(->) ise, Kadıköy için Boğaz'dan gelip Üsküdar üzerinden Kadıköy'e ulaşacak, Moda'dan Küçük Moda'yı bir viyadükle aşip Yoğurtçu Parkı'na inecek bir yol önerisiyle yetinir. Hiçbirinin uygulamaya aktarılmadığı bu yarışmaya sunulan ö-nerilerin Kadıköy'ün mevcut dokusunu ve özelliklerini dikkate almadığı görülür. 1930'lu yıllarda Ankara İmar Planı müellifi Alman Herman Jansen'e Anadolu'da çe-

şitli şehirlerin plan etütleri yaptırılırken, Fenerbahçe Yarımadası için de bir plan hazırlatılır. Ancak bu plan uygulanmaz.

1936-1951 arasında İstanbul Nazım Pla-nı'nı hazırlayıp yönlendiren Fransız H. Prost'un(->) önerilerinde daha ölçülü kaldığı görülür. Prost Kadıköy'de bir stadyum, Fenerbahçe Yanmadası'nda da İçişleri Bakanlığı isteğiyle bir yat limanı düzenler. Prost Kadıköy ve çevresinde sanayi konusunda oldukça çekimser davranırken yörede konut, sayfiye ve ticaret kullanımlarını destekleyici bir tutum takınır. Prost'un İstanbul yakasına nazaran şehrin Asya yakasındaki yerleşmelerle fazlaca ilgilenmediği, genelde mevcut durumu bir veri olarak kabul ederek bazı o-lumsuzlukları giderici sınırlı operasyon ö-nerisiyle yetinmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

Bu arada 1938'de Belediye İmar Bürosu müşavirlerinden Sabri Oran, Kadıköy ve yakın çevresi için bir plan teklifi hazırlar. Plan genel olarak uygunlanmamışsa da bu plandaki kimi önerilerin zaman i-çinde gerçekleştiği görülür. Haydarpaşa yönünde Rıhtım Caddesi'nin istimlak maliyetlerinden kaçınmak için denizin doldurularak genişletilmesi, o zamanki Ankara yolu olan Bağdat Caddesi'nin genişletilmesi ve tanzimi, bu çalışmanın sonradan gerçekleşen önerilerindendir. Bu planın ilginç yönlerinden bazıları İbrahima-ğa ve Acıbadem yönünde bahçeli evlerden oluşan bir toplukonut alanı inşa edilmesi (bu önerinin Koşuyolu'nda kısmen gerçekleştiği söylenebilir), keza Haydarpaşa Çayırı'nda demiryolu mensupları için bir mahalle oluşturulması ve Kadıköy'ün kimliğine uymadığını iddia ettiği hal binasının yıkılarak meydanın genişletilmesidir.

Bütün Türkiye'de durağan bir kentsel yapının hüküm sürdüğü 1940'larda, Kadıköy'de, özellikle banliyölerde ahşap köşklerin yıkılarak yerlerine betonarme villaların yapıldığı bir süreç belirginleşmeye başlar. Bu süreç 1960'ların ortalarına kadar az çok devam eder. 1938-1949 arasında Vali ve Belediye Başkanı Dr. Lütfi Kır-dar'ın giriştiği ve İstanbul'daki üçüncü i-mar operasyonlarını oluşturan dönemde, Kadıköy'de gerçekleştirilen projeler İstanbul yakasına nazaran adet ve ölçek olarak daha sınırlı kalır. Kadıköy-Üsküdar yolunun Haydarpaşa'da demiryoluna rastlayan kesimine bir köprü yapılması, Bağdat Caddesi'nin Kartal'a kadar asfaltlanması, Kadıköy Halkevi'nin inşası bu dönemin Kadıköy'deki en önemli imar operasyonları olur. Bunun yanı sıra, altyapı konusunda Lütfi Kırdar operasyonları

sırasında bazı adımlar atıldığı görülür. 1887'de 99 yıllık işletme imtiyazı almış olan Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Su Şirketi, 1937'de Sular İdaresi'ne devredilerek, şebekede yenilemeler yapılır. Kozyatağı'nda bir su deposu inşa edilir. Hasanpaşa'da yer alan Kadıköy Gazhanesi'ni de işletmekte olan Havagazı Şirketi, 1945'te iETT bünyesine katılırken, toplu ulaşım alanında tramvayları desteklemek amacıyla 1947'den itibaren otobüs işletilmesine de başlanır.

Kadıköy Meydanı'nın denizden görünümü. *Nazım Timuroğlu, 1994*

1950'li yıllarda tüm İstanbul gibi Kadıköy'ün de yaşantısını ve çehresini etkileyen iki önemli gelişme vardır. Türkiye'nin girmekte olduğu hızlı kentleşme süreci içinde büyük kentlerin çevrelerinde gecekondu mahalleleri oluşmaya başlamıştır. Kadıköy'de de ilk gecekondu 1950'lerin ikinci yarısında, bu yüzyıl başlarına kadar bir eğlence ve gezinti yeri olan Fikirte-pe çevresinde ortaya çıkar. 1950-1952 arasında da dar gelirlilerin konut sahibi olmaları amacıyla Koşuyolu mevkiinde bahçeli müstakil evlerden oluşan bir mahalle kurulur. Birçok benzeri gibi sonuçta hedef gelir grubu yerine orta ve orta-üst gelir gruplarının bir mekânı haline gelen Koşuyolu'nda, Türkiye deneyimi içinde nitelikli ve iyi planlanmış bir konut çevresi yaratılır. 1950'lerdeki ikinci gelişme ise Menderes operasyonları olur. Her ne kadar Menderes operasyonları da daha öncekiler gibi ağırlıklı olarak şehrin Avrupa yakasında uygulamaya konulur ve Anadolu yakasında faaliyetler daha sınırlı tutulursa da, bu dönemde Kadıköy'de de bir dizi yeni yol açılması ya da yol genişletilmesi türünden imar uygulamaları yapılır. Bu dönemde, Kadıköy ve Bostancı' ya kadar olan sahada yapılan veya yapılması düşünülen yol çalışmaları şunlardır: Üsküdar-Karacaahmet-Kurbağalıdere yolu, Bağdat Caddesi, Kadıköy-Altıyol, Kadıköy-Duvarıdibi-Üsküdar yolu, Kadıköy-Moda sahil yolu, Moda-Kalamış-Fener-bahçe sahil yolu, Fenerbahçe-Çiftehavuz-lar-Caddebostan sahil yolu, Kızıltoprak-İçerenköy yolu, Merdivenköy-Uzunçayır-Kısıklı-Beylerbeyi yolu, Çamlıca-Acıbadem-Kadıköy yolu, Kadıköy-Koşuyolu, Merdivenköy-Kısıklı yolu, Göztepe-Merdivenköy yolu, Suadiye-İçerenköy yolu, Merdivenköy-Bostancı yolu, Bostancı-İçerenköy yolu, Caddebostan-Erenköy-Merdivenköy yolu. Bu yolların tümü gerçekleştirilememiştir. Özellikle sahil yollarının

inşası çok sonraları 1980'lerde mümkün olmuştur. Yine yapılması öngörülen yol çalışmalarından büyük kısmı yol genişletmesi ve asfaltlanması olmuştur. Bu dönemde Kadıköy Meydanı da ele alınmıştır. Daha önceki dönemde çevrede yer alan bazı yapı adalarının yıkılması yoluyla genişletilmiş olan meydanda refüjlü yollar, otoparklar ve yeşil alanlara yer veren bir proje düşünülmüştür. Mevcut iskele binasının yenilenmesi ve hal binasının otogar olacak şekilde tadil ve restore

edilmesine de meydan için düşünölen projede yer verilmiştir. Araç trafiğine öncelik veren bir anlayışa sahip olduğu görölen projede araba vapuru iskelesi ve araç bekleme yerlerinin düzenlenmesinden de bahsedilmiştir. Yol düzenleme çalışmaları dışında bu dönemin bir diğeri imar uygulaması da Moda Deniz Kulübü için büyük bir oteli de içeren yeni bir tesis yapımı olmuştur. Meydan projesi gibi bu çalışma da büyük ölçüde sonuçsuz kalmıştır.

Yapımı 1953'te başlayan Haydarpaşa Limanı ilave rıhtım ve depo inşaatları ile 1954'te başlayıp 1957-1958'de biten Hay-darpaşa-Pendik çift şeritli yolu (eski E-5, yeni D-100), bu dönemde Kadıköy'de gerçekleşen iki büyük ve önemli projedir. Özellikle Bağdat Caddesi yerine yerleşmenin kuzeyinde inşa edilen yeni Ankara yolu ile şehirler arası trafik yerleşme içinden çıkarken, yeni yol güzergâhıyla da bir anlamda yeni bir psikolojik sınır tanımlanmıştır. Ankara yolu güzergâhı ile Bağdat Caddesi ve Kadıköy merkezini Merdiven-köy, Göztepe, Erenköy, İçerenköy gibi iç taraftaki yerleşmelere bağlayan yeni yollar sayesinde, yapılaşma deseni daha önceki kıyı, Bağdat Caddesi, demiryolu çizgisinden koparak sonraki on yıllarda Ankara yolu çevresindeki boşluk ve çayirlara doğru kaymıştır. Böylece kıyıya paralel uzanan ve demiryolundan fazla uzaklaşmayan yapılaşma deseni, karayolu ter-

KADIKÖY

338

339

KADIKÖY

cihine bağlı olarak iç bölgelerde ve Ankara yolu çevresinde de yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte 1950'li yıllar Kadıköy ve çevresinde az yoğun, müstakil ve yer yer bahçeli yapılaşma türünün halen devam ettiği bir dönemdir. Kadıköy'ün özgün karakterini oluşturan bu mekânsal yapının dönüşümü ağırlıklı olarak 1960'larda gerçekleşir.

1960 sonrası yeni idari düzenlemelere bağlı olarak Kadıköy çevresinde de bazı yeni mahalleler kurulurken, 1965'te şehir içinde kalan bucakların lağvedilmesine paralel olarak Kızıltoprak ve Erenköy bucakları da kaldırılarak yerlerine mahallele-ler oluşturulur. Aynı tarihte gecekondulaşmayla oluşmuş bulunan Fikirtepe ayrı bir mahalle olarak Kızıltoprak'tan ayrılır. Bu durum, gecekondulaşma ile oluşan yeni bir yerleşme biçimi ve nüfus yapısının kendi mekânlarını kurarak bunu idari açıdan da tescil ettirdiğini göstermektedir. 1965 Kat Mülkiyeti Kanunu ile bütün Türkiye'de olduğu gibi Kadıköy'de de az yoğunluklu bir yerleşme deseninin yerini çok yoğun apartmanlara bırakacağı bir sürecin önü açılmış olur. Ancak Kadıköy'de bu süreci

iki önemli faktör belirler. Bunlardan ilki 1955 İstanbul Sanayi Bölgeleri Planı ve 1966 Sanayi Sahaları Planı ile Maltepe, Pendik, Kartal, Tuzla kesiminin sanayi kullanımına açılması sonucu buralarda çalışanların önemli bir kısmının Kadıköy çevresinde yerleşmesi, dolayısıyla nüfus ve konut talebinin artması; diğeri ise, 1972 tarihli 1/5.000 ölçekli Bostancı-Eren-köy Belgeleme imar Planı ile Kızıltoprak-Bostancı arasında yapı yoğunluklarının (emsal 1,8 olarak) artırılması ve bu yoğunluk artışını destekleyecek şekilde 1973'te hizmete giren Boğaziçi Köprüsü ve çevre yolunun Uzunçayır ve Söğütluçeşme bağlantıları yoluyla Kadıköy ve çevresini cazip bir konut bölgesi haline getirmesidir. Böylece Kadıköy'de günümüze uzanan büyük bir yık-yap süreci başlatılarak az katlı, müstakil ve Kızıltoprak-Bostancı arasında çoğunlukla bahçeli evlerden oluşan özgün yerleşme dokusu ve değerli mimari mirası 20 yıl gibi bir sürede hemen bütünüyle yok edilmiştir. Bu arada Kadıköy'e önemli bir kimlik kazandıran gayrimüslim ve Levanten nüfusun da 1950'lerden sonra Kadıköy'ü terk etmeye başlamasıyla, bu çevrenin burjuva kültürünün oluşturduğu mekânlar ve 19. yy'a dek *u-za.na.ti* neoklasik, art nouveau, art deco, eklektik yapıları da süratle yok olmaya başlamıştır. Benzer bir süreç bazı farklarla eski Kadıköy banliyöleri olan Kızıl-toprak-Bostancı arasının Türklere ait bahçeli ahşap köşklerinde de yaşanmış; bu kez spekülatif hareketleri destekleyenler çoğunlukla eski Osmanlı-Türk burjuvazisinin vârisleri olmuştur. Belgeleme imar planının uygulanmasıyla Kızıltoprak-Bostancı arasında nüfus 10 yılda iki buçuk kat artmıştır. Bu plan daha sonra 1990'da Büyükşehir Belediyesi'nce tadil edilmiştir.

Bu süreç içinde Kızıltoprak-Bostancı arasında yer alan eskinin Kadıköy banliyöleri büyüüp yoğunlaşarak banliyö ve say-

fiye özelliklerini yitirmişlerdir. 1970'li yılların ilk yansını, Moda-Bostancı arasındaki sahil şeridinin İstanbul'un plaj ve sayfiye yerleri olmaktan çıktığı tarih olarak belirtmek mümkündür. Ancak nüfus artışı Kadıköy'ü aynı zamanda salt bir konut bölgesi olmaktan çıkarmıştır. Özellikle 1960'lar sonrasında Kadıköy'de ticaret ve hizmet sektörlerinin yoğunlaşma göstermesiyle, bu tarihlerden itibaren Kadıköy, hızla, Sirkeci-Eminönü-Karaköy-Beyoğlu gibi birinci kademe merkezlerin ardından ikinci kademedeki metropoliten alt merkeze dönüşmüş ve eski semt merkezi özelliklerini yitirmiştir.

1980'li yıllarda Türkiye'de hemen bütün metropoliten merkezlerde izlenen gösterişli kentsel yatırımlar ve düzenleme çalışmaları Kadıköy'de de kendini göstermiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen çeşitli projeler arasında, Haydarpaşa Koyu'nun doldurularak meydanın genişletilmesi, Dalyan-Bostancı arasında denizin doldurularak kıyı düzenlemesi yapılması ve sahil yolu açılması (1984-1987), Kalamış Koyu ve Fenerbahçe'de yat limanı inşası (1985-1988), yapımı 1993'te tamamlanan Iskele-

Mühürdar arasında deniz doldurularak meydanın büyütülmesi ve yeşil alanlar kazanılması sayılabilir. Yapıldıkları yıllarda ekonomik açıdan eleştirilen bu dolgu çalışmalarıyla denizden 900.000 m²' den fazla alan kazanılır ve 5 km'den uzun bir sahil yolu elde edilir. Kadıköy Meydanı da bu dönemde bazı önemli değişiklikler geçirir. Eski hal binası konservatuva-ra tahsis edilir ve iskele ile hal arasında kalan alan trafiğe kapatılarak yaya kullanımına açılır. Haydarpaşa yönünde, dolgu a-landa yeni durak yerleri oluşturulur. Çarşı içinde de bazı sokaklarda yaya alanı uygulaması başlatılır, iskele yanındaki park yeniden düzenlenir, ancak Kadıköy Meydanı yine de araç trafiği ağırlıklı bir yer olmaya devam eder. Meydanın her iki yönünde gerçekleşen dolgularla Kadıköy Meydanı, kendisini "meydan" olarak tanımlayacak sınırlayıcılardan kurtularak her iki yöne doğru ölçüsüzce genişlemesiyle, kimliğini büyük ölçüde yitirir. Bugün meydan yerine çeşitli araç yolu ve yapılarla bölünmüş, çok farklı işlevleri bir arada barındırmaya çalışan tanımsız geniş bir alandan bahsetmek daha doğru olacaktır. 1985-1986 arasında Bağdat Caddesi düzenlemesi gibi görsel-estetik düzenlemeler de bu dönemin önemli imar operasyonları arasında sayılmalıdır.

1984'te 3030 sayılı yasayla Kadıköy'ün ilçe belediyesi haline gelmesi ve 1980'lerden itibaren metropoliten şehirlerin geniş parasal kaynaklarla desteklenmesi sonucu gerçekleştirilen gösterişli yatırımların bir kentsel politika şeklinde benimsenerek günümüzde de devam ettirildiği görülmektedir. 1990'larda II. Çevre Yolu'nun tamamlanarak Kozyatağı bağlantılarının hizmete girmesi, Kozyatağı çevresi ve Söğüt-lüçeşme'de ofis kullanımlarının oluşturduğu alt merkezlerin belirmesi, Fenerbahçe'de 1992'de yarımada'nın düzenlenerek yeniden bir mesire yeri haline getirilme-

si, alışveriş merkezi inşa edilmesi ve yat limanının yarattığı hareketle bu yörenin rekreatif kimliğinin ağırlık kazanması, Bostancı'dan öteye sahil dolgusu ve yolunun devam ettirilmesi, Moda Burnu'nda yeni bir dolgu alanı oluşturulması ve Bahariye yaya yolu düzenlemesi (1993) bu dönemde Kadıköy fizyolojisini etkileyen ya da etkileyebilecek önemli kentsel projeler ve dinamikler olarak ortaya çıkmıştır.

1985'te kabul edilen 3194 sayılı imar Kanunu ile bir parselde birden fazla yapı yapılmasının mümkün hale gelmesi Kadıköy örneğinde etkisini özellikle az sayıda kalabilmiş köşkların bahçelerinde yeni bir apartmanlaşmanın başlaması şeklinde göstermiştir. Böylece elde kalabilmiş köşklar yıkılmaktan kurtarılmış olsa da, yörenin zamanında bir Kadıköy uygarlığı olarak adlandırılabilir özgün mekânsal yapısının son izleri de büyük ölçüde silinmiştir.

Kadıköy günümüzde, nüfus büyüklüğü, ekonomik faaliyet ve imar açısından istanbul'un en önemli ilçe ve semtlerinden birisidir. Üretim faaliyetleri daha sınırlı olmasına rağmen ticaret ve hizmet sektörlerindeki

yoğunlaşma Kadıköy'ü bugün en önemli metropoliten alt merkezlerden birisi yapmaktadır. Kadıköy'de hizmet sektöründe istihdam edilenlerin toplam işgücüne oranı 1970'te yüzde 10 iken, 1990'da bu yüzde 25'e erişmiştir. Bugün Kadıköy ulaşım, turizm, finans, kişisel hizmetler (avukatlık, mimarlık, mühendislik, hekimlik vb) alanlarında İstanbul'un, hatırı sayılır bir yoğunlaşmanın görüldüğü önemli yerleşmelerinden birisidir.

Günümüzde Kadıköy çarşısı halen özgün dokusunu korumaktaysa da Kadıköy merkezi hizmet sektörleri ve perakende ticaretteki büyümeye bağlı olarak Yeldeğir-meni ve Bahariye yönlerinde yayılma eğilimi göstermektedir. Selamiçeşme I. Çevre Yolu, Kozyatağı ise II. Çevre Yolu bağlantısı çevresinde ofis kullanımları ve büyük alışveriş merkezleri için 1990'ların yeni gözde odakları olarak gelişmektedir. Kadıköy merkezinde konut kullanımları ağırlıklı olarak Yeldeğirmeni ve Moda çevresinde varlığını sürdürmektedir. Yeldeğirmeni ve Kadıköy çarşısı, ayrıca kentsel dokusu korunacak kentsel alanlar olarak SIT alanı kapsamına da alınmışlardır. Bununla birlikte spekülasyon rantları ve ticari kullanım baskısı özellikle Yeldeğirmeni'nde tarihi doku üzerinde önemli bir tehdit oluşturmaktadır. Benzer şekilde Selamiçeşme' nin önemli bir gelişme odağı haline gelmesiyle Hasanpaşa da son 10 yılda tarihi dokusunun önemli bir kısmını yitirmiştir. Buna karşılık Kadıköy merkezinin Haydarpaşa'dan Moda Burnu'na kadar hâlâ yaya ölçeğinde bir yerleşme özelliğini sürdürdüğü görülmektedir.

Bugün Haydarpaşa'dan Bostancı'ya kadar uzanan geniş alanda başlıca fizyolojik farklılaşmaları bu şekilde tanımlamak mümkündür. Kadıköy merkezi (yak. 84 hektar) büyük ölçüde konut dışı kullanımların yer aldığı bir metropoliten alt merkez kimliğine bürünmüştür. Yeldeğirmeni ve

Hasanpaşa çoğunlukla alt-orta ve alt gelir gruplarının, Acıbadem çevresi ise Koşuyolu ile orta ve üst-orta gelir gruplarının ağırlığını oluşturduğu konut alanlarıdır. Moda çevresi de günümüzde alt-orta ile üst gelir grupları arasında oldukça renkli bir sosyal katmanı barındıran bir konut alanıdır. Nispeten az ve orta yoğunluklu bu konut alanlarından itibaren Bostancı' ya doğru, denizden uzaklaştıkça farklılaşan dört ayrı konut çevresi olduğu görülür. Deniz kıyısı ile Bağdat Caddesi arasında genelde orta-üst ve üst gelir gruplarının ikamet ettiği az ve orta yoğunluklu konut çevresi, Bağdat Caddesi ile demiryolu ve Kayışdağı Caddesi arasında uzanan orta ve orta-üst gelir gruplarının ağırlığı oluşturduğu yüksek yoğunluklu konut alanı uzanmaktadır. Buralardaki orta ve üst gelir gruplarının yoğunlaştığı konut alanlarının varlığı ve nüfus artışı 1970'lerden itibaren Kadıköy yakasının en ilginç ve tanınmış fizyolojik özelliklerinden birisi olan Bağdat Caddesi'ni bir lüks tüketim ve piyasa (gezinti) mekânı olarak yaratmıştır.

Kayışdağı Caddesi ile Ankara yolu arasında ise daha çok orta ve alt-orta gelir gruplarının yaşadığı yüksek yoğunluklu konut alanları yer almaktadır. Ankara yolu çevresinde ise, Üst Bostancı ve İçeren-köy'e uzanan ve son 10 yılda imar iskân planı uygulamalarıyla yoğunluğu artırılmış, eski gecekondular yeni ıslah alanları uzanmaktadır. Ankara yolunun üst kısımlarında ise 1980'ler sonrasında biçimlenmiş yüksek yoğunluklu toplu konut alanları bulunmaktadır.

Günümüzde Kadıköy, İstanbul'un yoğunlukla orta ve üst gelir gruplarının ikamet ettiği bir konut alanı kimliğini korumaktadır. Bu açıdan Kadıköy'ün 19. yy'da biçimlenmiş önemli özelliklerinden birinin halen devam ettiği söylenebilir. Her ne kadar Kadıköy'ün 1950'lere dek varlığını sürdüren özgün burjuva yaşantısının izleri büyük ölçüde yok olmuş ise de günümüzde de Kadıköy'ün İstanbul'un büyük ölçüde kentli bir yaşam biçimine sahip yerleşmeleri arasında yer aldığı görülmektedir.

Bibi. M. R. Akbulut, "Tanzimat'dan Cumhuriyet'e İstanbul ve Kadıköy. Tanzimat'dan Cumhuriyete İstanbul ve Kadıköy Örneklerinde Plan Dinamikleri ve Mekânsal Dönüşüm" (Mimar Sinan Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1992; M. Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı*, İstanbul, 1987; Eyice, *Boğaziçi*; A. Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İstanbul, 1988; Kadıköy Belediyesi, *Yatırım ve Faaliyet Raporu 1985-1988*, İstanbul, 1989; K. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914; Demography and Social Characteristics*, Wisconsin, 1985; E. Mamboury, *İstanbul Touristique*, İstanbul, 1951; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*; Z. Teoman, *Kadıköy ve Kadıköy'ün Öyküsü*, İstanbul, 1984; U. Esin, "İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri", *İstanbul Yazıları-Semavi Eyice Armağanı*, İstanbul, 1992; M. Özdoğan, "Tarih Öncesi Dönemde İstanbul", *ae*; Ç. Gülersoy, *Tramvay İstanbul'da*, İstanbul, 1989

M. RIFAT AKBULUT

Edebiyatta Kadıköy

19. yy'm sonunda, Samipaşazade Sezai' nin(->) *Sergüzeşt*le (1889) alafranga bir semtiyle tasvir ettiği, Moda'daki görkem-

Bir

kartpostalda
yüzyıl başında
Mühürdar
(üstte) ve aynı
dönemde
Bahariye (solda)
Saint Joseph

Lisesi binası
görülüyor).

Nazım Timuroğlu
koleksiyonu

H bir konağı anlattığı Kadıköy, Türk edebiyatının son yüzyılında değişen çehresi, değişen toplumsal ortamıyla gündeme gelmiştir. *Sergüzeşt'm* saptadığı alafranga konak, az ötesinde uçsuz bucaksız kırlıklara, yeşilliklere, bir idil ortamına açılır. Konak, eşyasıyla, yaşama biçimiyle Batı' ya açık "Avrupalı bina"dır. Bahçesinde çınar, kestane, zeytin ağaçları vardır.

Yahya Kemal Beyatlı da(->) "Fenerbahçe", "Moda'da Mayıs", "Erenköy'ünde Bahar" gibi şiirlerinde beldeyi bitki örtüsü zenginliği, doğal güzellikleriyle anacak; Kadıköy'ün bu semtlerinden duyduğu hazzı dile getirecektir. Şair "Erenköy' deki leylaktı bahçe"den, Moda'da baharı odasında hissettiğinden, mayıs ayının çiçeklerinden söz açar.

Sermet Muhtar Alus'un(->) *Pembe Maş-lahhHantm* (1933) adlı romanında II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) kadın-erkek ilişkileri çerçevesinde anlatılan Kadıköy, Kuşdili, Fenerbahçe gibi gezinti yerlerinin özellikleriyle saptanır. Atlı arabaların, maşlahlı hanımların, mirasyedilerin, külhanbeylerinin bitmez tükenmez bir bahar ve yaz havası içinde göründükleri bu yerler, bir yandan da havai, hoppa yaşamların mekânlarıdır. O yaşamların son günlerini Melih Cevdet Anday(->) *Aylaklar* (1965) adlı romanında anlatır, imparatorluk

düşkünü bir konak ailesi, Kadıköy'ün hızla el değiştiren yeni dünyasında eski günlerden izdüşümlerle umut aramaktadır.

Bununla birlikte Güzide Sabri(~0, Kerime Nadir(->), Muazzez Tahsin Berkand ve Esat Mahmud Karakurt gibi popüler romancılar, beldeyi, daha uzun süre bir dinlence ve huzur köşesi olarak görmüşlerdir. Köşkler, bahçeler, küçük korular, havuz başları, kır gazinoları, deniz üstü içkili lokantalar bu yazarların romanlarında, Kadıköy'ün son güzelliklerini söylemeye devam eder. Özellikle Kerime Nadir'in *Romancının Dünyası* (1981) adlı anılar kitabı, Kadıköy'ün sayfiye semtlerinde "kuş yuvası" evler hatırlayışıyla donanmıştır.

Peride Celâl(->) *Gecenin Ucundaki Işık* (1963) adlı romanında Ciftehavuzlar'daki bir zengin evini canlandırırken, el değiştiren servete, yeni dönemin biraz karanlık kazanç yollarına işaret ederek, Kadıköy' ün yeni mutlu azınlığını tanıtmaya fırsatı bulur. Böylesi bir dikkat Metin Eloğlu'nun "Fantiri Fitton" {*Sultan Palamut*, 1957) şiirinde sınıf atlama özlemiyle belirmiştir. Belde, bir yandan yeni zaman zenginlerinin rahat yaşamlarını sürdürdükleri, bir yandan da, orta halli ve yoksul sınıfın yükselme olanakları aradıkları semtler toplamıdır.

KADIKÖY BELEDİYESİ KÜLTÜR 340

KADIKÖY İLÇESİ

Mahmut Yesari(->) *Sevda ihtikârı* (1934) romanında, Safiye Erol(->) *Kadıköyü'nün Romam'nda*. (1939) beldeyi vapurları, yeni yeni açılan sinemaları, tenis kordan, dalgakıranı, deniz fenerleri, balık avı, plajları, bahçelerde gerçekleştirilen monden partileri, hâlâ süregelen alaturka düğünleri, pastaneleri, tek tuk, ilk apartmanlarıyla yansıtmışlardır.

Böylece, Peyami Safa'nın(->) *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu'ndaki* (1930) sakin, asude Erenköy köşkü, yerini kalabalığı yoğun bir kent yöresine bırakır. Benzer bir saptamayı Kenan Hulusi Koray'ın bazı öykülerinde de görmek mümkündür: Yazlık semtlerde, sözgelimi Suadiye'de, Caddebostan'da yaz hayatı sürmekle birlikte, asıl Kadıköy, iskeleden Altıyol'a, Moda'ya gitgide kentleşmekte, yaz-kış yaşanır olmaktadır.

Refik Halit Karay(->) birçok kroniğinde Kadıköy'ü anarken bitki örtüsünden, özellikle çiçeklerden, meyvelerden, bunların hoş rayihalarından söz açar ve yöreyi istanbul'u güzel kılan bellibaşlı nedenlerden biri sayar. Yazar, "Kadıköy'ü Takdir" yazısında (*Ago Paşanın Hatıratı*, 2. bas., 1939) "Kadıköy iskelesine ayak basan herkesin gönlünde, kendiliğinden, bir eğlenme, avunma ihtiyacı"nın doğduğunu vurgular.- Kadıköy aynı zamanda "üstadı şiir ve nesir Cenap Bey" başta olmak üzere şairlerin, ediplerin, tıp adamlarının, siyasetçilerin beldesidir. 1921 tarihli bu yazı, Kadıköy çarşısını aydınlık, özenli süslü dük-kânlarıyla çizer; "balığın en tazesı, etin en iyisi, zahirenin en halisi" burada satılmaktadır. Bağdat Caddesi uzun yürüyüşler için birebir, kumsal ve körfez gezintileri için Kalamış Koyu eşsiz, mehtap içince Moda' da bir kayanın üzeri daima göz kamaştırıcıdır. Aynı yazarın *Nilgün* (1950-1952) adlı romanında birbirine açılan, iç içe geçen köşk bahçeleri tasviriyse, eski Kadıköy konusunda düşlere karışmış bir peyzaj çizer.

Halit Fahri Ozansoy'un *Edebiyatçılar Çevremde* (1970) adlı anılar kitabı, Kadıköy'e tutkun Ahmed Rasim(->) gibi edebiyat adamlarını, Kadıköy sahnelerinde ilk Müslüman Türk kadın tiyatro oyuncusu Afife Jale'nin(->) acıklı serüvenini anlatır. Bu eser Kadıköy semtlerinde yaşanmış günleri dile getirir ve yüzyılın başlangıcında henüz suyu kirlenmemiş derelerden, örnekse Kurbağalıdere'den, henüz yeşertisi sönmemiş bahçelerden, örnekse -bugün beton apartman yığına dönüşmüş-Papazmbağı'ndan söz açma fırsatı bulur.

Ziya Osman Saba(->) hikâyelerinde, "Misakımülî Sokağı no. 37" adlı şiirinde (*Nefes Almak*, 1957) çocukluğunun, gençliğinin, nişanlılık ve evlilik günlerinin Kadıköy'ünü bir duyarlılık geçit töreni niteliğiyle kaleme getirmiştir. Bu verimlerde belde, Neveser gibi vapurları, Kalamış gibi koyları, ahşap ve birkaç katlı taş evlerin sıralandığı, ağaçlıklı

sokakları, elektrik direkleriyle yer değiştiren havagazı lamba-larıyla âdetâ bir özelemler yurdudur. "Mi-sakımillî Sokağı no. 37"de "kaymak yoğurtçular", bozacılar, yağan kar, pencere için-

deki çiçekli saksı, arnavutkaldırımly yollar artık unutulmaya yüz tutmuş bir başka Kadıköy'ü söylemektedir. Cevdet Kudretin *Bir Bakıma* (1977) adlı denemeler kitabında, Ziya Osman Saba'ya ayrılmış sayfalar, işinde gücünde, kendi dünyasına çekilmiş, dürüst ve namuslu bir şairi aktarırken, Kadıköy'ün aynı yaşamı sürdürmeye çalışan birçok insanını da simgeler.

Nâzım Hikmetin *Memleketinden insan Manzaraları* (1966-1967), Haydarpaşa Garı'nın çok renkli bir tasviriyle başlar. Yıllar öncesinin bu dünyası değişik katmanlardan kişileri, davranışları, sözleri yansıtarak yalnız bir belge niteliği taşımakla kalmaz, günümüze de ses yöneltir.

Kadıköy'ü tarih içinde irdeleyen titiz bir edebiyat verimiyse, Bilge Karasu'nun *Uzun Sürmüş Bir Günün Akşatm'nda* (1970) adlı eserinde yer alan "Ada" öyküsüdür. Burada Kadıköy, Pendik'e ve Adalar'a uzanan bir çizgide, Halkedon adım taşıdığı Bizans günlerinde anlatılır.

Abdülhak Şinasi Hisar(->) *Ahmed Ha-şim/Şiiri ve Hayatı* adlı (1963) monografisinde, Ahmet Haşimln yaşadığı evden söz açarken orta halli yurttaşın ev düzenini, Bahariye Caddesi'ndeki eski Kadıköy apartmanlarını (Belvü Apartmanı), Kadıköy-Sirkeci vapurlarını, uzaktan görünen Sa-rayburnu'nda günbatımı ışıklarını hep bir hicranla yazmıştır. Zaten son dönem Türk edebiyatında Kadıköy ve yörekenti gitgide bir ayrılış ve hatırlayış yumağı olup çıkacaktır. Oktay Rifatin *Yeni Şiirler'inde* (1973), adı anılmayan, hep ilkyazlı, çiçekli, bahçeler içinde ("O Semtler" şiiri) bir Kadıköy, renkleri bellekte kalmış bir resim gibidir. Aynı tutum Hulki Aktunç'un *Gidenler Dönmeyenler* (1976) adlı hikâye kitabında da karşımıza çıkar ve Kadıköy yine adı anılmaksızın, çocukluğun sislerine karışmış olarak görünür. Selim İleri *Dostlukların Son Günü'nde* (1975) ve *Mavi Kanatlarıyla Yalnız Benim Olsaydın'* da (1991) eski Kadıköy'den arta kalmış insanları, evleri, bitki örtüsünü, ilişkileri, yiten bir "Kadıköy töresini"ni anlatmaya çalışmıştır. Adnan Giz'in(->) *Bir Zamanlar Kadıköy* (1988) ve Müfit Ekdal'ın *Bir Fenerbahçe Vardı* (1988) özlü çalışmaları, beldeyle ilintili son sözler niteliğindedir.

SELİM İLERİ

KADIKÖY BELEDİYESİ KÜLTÜR VE SANAT MERKEZİ (KSM)

Caddebostan'da yazlık Budak Sineması' mn yerindedir. Kadıköy Belediyesi Kültür ve Sanat Merkezi (KSM), Kadıköy Bele-diyesi'ne bağlı, içinde kültür ve sanat hizmetleri sunulan bir mekândır. KSM'nin bulunduğu sokağa, merkezin açılışından sonra Haldun Taner'in adı verilmiştir.

Projesi ve uygulaması mimar İlhan Turan tarafından gerçekleştirilen tek katlı bina

1.250 m2 alan üzerinde inşa edilmiş o-lup 11 modülden oluşmaktadır. 5 modülden oluşan büyük galerisi modüller arasındaki panoların açılıp kapanması ile değişik kullanım alanlarının yaratılabildiği, çok amaçlı bir salondur. Akustik özelliği

ile konser salonu olarak da kullanılan KSM'de 170 kişilik bir konferans salonu da bulunmaktadır. Kültür merkezinin bünyesinde küçük bir kitaplığın yanısıra bir kafeterya da yer alır.

KSM, 4 Ekim 1989'da "Günümüz istanbul Sanatçılarından Örnekler" sergisi ve Ayşegül Sarıca'nın piyano resitali ile açılmıştır. Şair Cemal Süreya'nın şiir-severler ile son buluşması, Behçet Necatigil'i anma gününe katıldığı 13 Aralık 1989'da KSM' de gerçekleşmiştir.

Açıldığından bu yana merkezde sergiler, söyleşiler, konserler, şiir günleri, dia gösterileri düzenlenmekte, kimi zaman tiyatro oyunları da sunulmaktadır. Etkinlikler herkese açık olup ücretsizdir.

Genç sanatçıların seslerini duyurmalarına yardımcı olmayı amaçlayan KSM, programlarında yeni yeteneklere de olanak tanımaktadır. Uluslararası kültür etkinliklerine de yer veren KSM'nin Üsküp Kent Müzesi ile karşılıklı ilişkisi vardır. 16-30 Nisan 1993'te Doç. Reha Günay'ın hazırladığı "Sinan'ın İstanbul'u" fotoğraf sergisini Üsküp Kent Müzesi'nde sergilemiştir. Merkez, *Kadıköy Şiirleri* adlı bir de kitap yayımlamıştır.

R. SERTAÇ KAYSERİLİOĞLU

KADIKÖY HALK EĞİTİM MERKEZİ VE AKŞAM SANAT OKULU KÜTÜPHANESİ

Bahariye Caddesi'nde, Kadıköy Halk Eğitim Merkezi'nin ikinci kalındadır.

Milli Eğitim Bakanlığı Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü'ne bağlı merkezin bünyesinde, bu kütüphaneden başka, konferans ve spor salonları, laboratuvar ve çeşitli atölyeler de vardır. Bina, eski Kadıköy Halkevi'dir (bak. halkevleri).

Mevcut kütüphane, adı geçen halkevi-nin, muhafaza edilebilen kitaplarını da içermektedir. Halkevi döneminde (1938-1950) 1.200 kitaplık kütüphanede, derlenen kitaplar, yazar, eser adı ve branşa göre fişlenerek yarara sunulmaya çalışılmıştır. Kütüphanede sosyal konulu konferanslar da verilmiştir. Halkı bilgilendirme yönünde kütüphanenin başlattığı bu girişimler, radyo yayınları, kitap ve yıllıklarla pekiştirilmiş, hattâ bir de gençlik gazetesinin yayımlanmasına çalışılmıştır. Tüm bu yönleriyle kütüphane ve yayın şubesi, o yıllarda "kültür bahçesi" olarak nitelendirilen Kadıköy Halkevi'nin hizmetlerinde ön sırayı almıştır.

1950'de halkevlerinin kapatılmasıyla işlevi sona eren kütüphane, 1953'te açılan Kadıköy Halk Eğitim Merkezi bünyesinde tekrar çalışmaya başlamıştır. 1970'ten sonra bakanlık yayınları ve bazı bağışlarla

varlığını sürdürürken, 1980'de, binanın kullanılamaz hale gelmesinden dolayı kitaplar depoya kaldırılmıştır. Bina 1992'de onarılmış, 1993 başında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden bir grubun katkılarıyla kütüphaneyi düzenleme ve bilgisayara yükleme çalışmaları başlatılmıştır. Bugüne kadar 10.000'in üstünde derme bilgisayara yüklenmiştir.

Kütüphane, biri kütüphanecilik mesleğinden 2 personelle hizmete açık tutularak bir oranda halk ve çocuk kütüphanelerinin yükü azaltılmaktadır. Süreli yayın, müzik dinleme, video izleme ve çocuk bölümleri de bulunan kütüphanenin, doğal ışıktan yararlanılabilen büyük okuma salonunda kitaplar konusal (Dewey Onlu Tasnif Sistemi), periyodikler ise alfabetik olarak yerleştirilmiştir. 4-6 yaş grubundakilerin, ebeveynleri ile gelebildikleri çocuk bölümü, oyuncaklar, masal kasetleri ve çeşitli yayınlarla ilgi çekici hale getirilmiştir.

Genel dermesi 11.500 civarında olan kütüphaneye en çok ilgi duyan kesim, çevrenin ortaöğretim seviyesindeki öğrencileri ve bu seviyenin kursiyerleri; kullandıkları birinci derecede yayın türü ise başvuru kaynaklarıdır.

Kütüphane, cumartesi, pazar kapalı; diğer günler 8.30-17.00 arası saatlerde a-çktır. ilginç sayılabilen koleksiyonu, Cumhuriyet dönemi kitap ve dergileridir.

Bibi. *Kadıköy Halkevi, 1935-1938*, ist., 1938; L. Şenalp, "Okuma-Yazma Seferberliği ve Halk Kütüphanelerimiz", *istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi: Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, I, ist., 1987; M. Alpay-S. Özkan, *istanbul Kütüphaneleri*, İst., 1983; TC Milli Eğitim Bakanlığı istanbul Milli Eğitim Müdürlüğü, *istanbul Çıraklık ve Halk Eğitimi Merkezleri 1981-1991 Faaliyetleri*, ist., 1991; N. A. Küçüka, "Halkevleri Yıldönümü Nutku", *Ülkü*, S. 25 (Mart 1935).

HAVVA KOÇ

KADIKÖY İLÇESİ

İlin doğu yarısında, Kocaeli Yarımadası' nın güneybatı kesiminde yer alır. Kadıköy İlçesi, kuzeyde Üsküdar ve Ümraniye, doğuda yine Ümraniye ve Maltepe ilçeleri, güney ve batıda da Marmara Denizi'ne komşudur. Bu sınırlar içinde 33 km²'lik bir alan kaplar.

Kırsal yerleşmesi olmayan Kadıköy İlçesi 28 mahalleden oluşur. Bunlar Acıbadem, Atatürk, Barbaros, Bostancı, Cafer Ağa, Caddebostan, Dumlupınar, Eğitim, Erenköy, Fenerbahçe, Feneryolu, Fikirtepe, Göztepe, Hasan Paşa, İçerenköy, İnönü, Ka-yışdağ, Koşuyolu, Kozyatağı, Küçükçekirtek, Merdivenköy, 19 Mayıs, Osman Ağa, Rasim Paşa, Sahrayıcedit, Suadiye, Yenisahra ve Zühtü Paşa mahalleleridir.

İlçe sınırları içinde Kayışdağı (438 m) ve Göztepe (235 m) gibi önemli yükseltiler olmasına karşın, Kayışdağı ve Çamlıca eteklerinden Marmara

Denizi'ne doğru u-zanan hafif dalgalı düzlükler ve taşlı eğimler tüm araziye hâkimdir. Bu oldukça düz arazi üzerinde Fikirtepe, Acıbadem, Altı-yol, Küçük Moda (Cevizlik) ve Koşuyolu öbür önemli tepe noktalarını oluşturmaktadır. Haydarpaşa ve Kalamış koyları ile Moda ve Fenerbahçe burunlarının yer aldığı hareketli bir kıyı çizgisi bulunmaktadır. Fenerbahçe Burnu ile Bostancı arasında sahil şeridi fazla girintili çıkıntılı olmayan oldukça düz bir çizgiye sahiptir. Ancak sahil şeridi son yıllarda yapılan dolgularla doğal özelliğini önemli ölçüde yitirmiştir. Bugün Kadıköy sınırları içinde

halen doğal görünümünü koruyabilmiş kıyı parçalarına Fenerbahçe Burnu'nda çok sınırlı olarak rastlamak mümkündür. Kadıköy'ün başlıca akarsuları Kuşdili Deresi (Kurbağalıdere), Çamaşırcı Deresi (Bostancı Deresi), Turşucu Deresi ve Seyit Ahmet Deresi'dir.

İstanbul metropoliten kent alanındaki en eski yerleşme yerlerinden bazıları Kadıköy İlçesi'ndedir. Bizans döneminde bir dinsel merkez niteliği de taşıyan Kadıköy'ün eski adı Halkedon'du. Konstantinopo-lis'in fethinden sonra Halkedon'un yönetimi II. Mehmed (Fatih) tarafından ilk istanbul kadısı olan Hızır Bey'e verildi. Kadı Hızır Bey, bugünkü Osman Ağa Camii' nin bulunduğu yerde bir cami yaptırdı. Kadı Hızır Bey Camii olarak adlandırılan bu yapının çevresinde zamanla bir Müslüman mahallesi oluştu. Burada gelişen yerleşmeye "kadının köyü" anlamında önceleri Kadı Köyü, daha sonra da Kadıköy dendi. 1851'de Kadıköy 4 mahalleden oluşuyordu; bunlar Cafer Ağa, İbrahim Ağa, Osman Ağa ve Tuğlacı adlarını taşıyordu. 1855'te yönetimi istanbul Şehremaneti'ne bırakılan Kadıköy, 1869'da Üsküdar Sanca-ğı'na bağlandı. Bu yönetsel konumu Cumhuriyetin ilk yıllarında da süren Kadıköy, 23 Mart 1930'da ilçe yapıldı.

Bugün kırsal nüfusu olmayan Kadıköy İlçesi'nin eskiden iki bucağı vardı. Erenköy ve Kızıltoprak bucaklarına daha sonra Merkez Bucağı da eklendi. Bucaklarda halkın büyük bölümü kentsel alanda yaşamaktaydı, ilçenin kırsal nüfusunu 1980' lere kadar Küçükbakkalköy'de yaşayanlar oluşturuyordu.

1990'da yapılan nüfus sayımının sonuçlarına göre nüfusu yaklaşık 650.000 o-lan Kadıköy İlçesi'nin tamamı istanbul Büyükşehir Belediyesi'nin sınırları içindedir, ilçenin nüfus gelişimi Tablo I'de gösterilmiştir. Bu tablo incelendiğinde 1970-1975 arasında ortalama yıllık nüfus artış hızının yüzde 10'a kadar yükseldiği görülür. Son iki sayım arasında bu hız yüzde 2' ye düşmüştür. Kadıköy İlçesi'nde kilometrekareye 19.645 kişi düşmektedir (1990). Nüfus yoğunluğunun bu kadar yüksek olduğu ilçede yerleşim alanları oldukça dar-laşmış durumdadır. Eskiden ilçenin kırsal kesimini oluşturan İçerenköy, Küçük-bakkalköy ve Kayışdağ'da bile bina inşa edilmemiş alana rastlamak her gün daha da güçleşmektedir.

İlçe sınırları içindeki Bahariye, Mühürdar, Moda, Göztepe, Erenköy ve Bostancı' da

1950'lere değin zengilerin oturduğu bahçeli köşkler çoğunlukta idi. Ancak bunlar çok seyrek bir yerleşim dokusu oluşturmuyordu. 1930'larda Kadıköy'le Bostancı arasında yeni yapılar belirdi. Eskiden yoğun bir bitki örtüsüyle kaplı olan bu kesimdeki Bağdat Caddesi ile demiryolu boyunca bahçe içinde iki katlı villalar inşa edilmeye başladı. 1950'lerde iki yanında sanayi tesislerinin kurulmaya başladığı "Ankara Asfaltı"nın çevresinde gecekondu mahalleleri oluştu. 1965'te Kat Mülkiyeti Kanunu'nun çıkarılması, 1972'de de imar planının yapılması bu kesimde

Kadık Tablo I İlçesi'nin

Nüf

<i>Villalar</i>	<i>Kent</i>	<i>Kır</i>	<i>Toplam</i>
1040	57 740	161	
1045	66 540	140	
1050	77 708	105	
1055	107 685	241	
1060	120 018	1 110	
1065	164 280	2 126	
1070	227 510	4 074	
1075	254 057	7 621	
1080	455 165	12 752	
1085	577 862	577 862	
1990	648.282	- 648.282	

yoğun bir apârtmanlaşma faaliyetine yol açtı. Bağdat Caddesi ve demiryolunun iki tarafındaki köşk ve villaların yemyeşil birer park görünümündeki bahçeleri parselasyona uğratarak apartman arsalarına dönüştü. 1973'te Boğaziçi Köprüsü'nün açılması, istanbul kentinin iki yakası arasındaki ulaşımı kolaylaştırınca Kadıköy İlçesi'nde yeni yerleşime açılan alanlarda yapılan seyrek düzenli apartmanlarda oturmak çekici hale geldi. Daha sonraki yıllarda özel otomobil edinmede sağlanan kolaylıklar bu eğilimi güçlendirdi. 1984' ten sonra Kadıköy'le Pendik arasında açılan "sahil yolu", kıyı kesimindeki son boş alanların da tükenmesine yol açtı.

Kadıköy ilçesi'nde 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus 592.764'tür (1990). Bunun yüzde 94'ü okuma yazma bilmektedir. Bu oran il ortalamasının (yüzde 90) üzerindedir. İlçedeki okuryazarlardan yüzde 881 bir öğretim kurumundan mezundur. Bunlardan yüzde 42'si ilkokul, yüzde 16'sı ortaokul ve dengi okullar, yüzde 24'ü lise ve dengi okullar, yüzde 181 de yüksekokul ve fakülte çıkışlıdır.

Yaş gruplarına göre erkek ve kadın nüfusun dağılımı Kadıköy'de öbür ilçelere göre oldukça farklıdır. 20-24 üzerindeki yaş gruplarının tümünde kadınlar erkeklerden daha fazladır. 1990 sayımı sonuçlarına göre, Kadıköy İlçesi'nde 331.346 kadın, 316.936 erkek yaşamaktadır.

Kadıköy İlçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 524.093'tü (1990). Bunun yüzde 43'ünü oluşturan 225.587 kişi ik-tisaden faaldi. İktisaden faal

olmayanların yüzde 57'sini ev kadınları, yüzde 25' ini öğrenciler, yüzde 15'ini de emekliler oluşturmaktadır (bak. Tablo II).

Kadıköy İlçesi'nde yaşayanların yüzde 41'i İstanbul doğumludur. Bunları yüzde 4'le Sivas, yüzde 3'le Ankara, yüzde 2,6' ıyla Kastamonu ve yüzde 2,4'le Kars doğumlular izler.

Kadıköy İlçesi'nde egemen ekonomik etkinlik ticarettir. Başlıca ticaret merkezleri Kadıköy çarşısı, Altıyol ile General Asım Gündüz (Bahariye) Caddesi ve Bağdat Caddesi çevrelerinde yer alır. Her hafta Kurbağalıdere'nin kenarındaki Kuşdili

KADIKÖY İSKELESİ

342

343 KADIKÖY-PENDİK SAHİL YOLU

<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
Tarım dışı üretim	55.324	5.159	60.48
Hizmet işlerinde çalışanlar	18.216	4.740	22.956
Satış ve ticaret personeli	27.680	5.228	32.908
İdari personel ve benzeri	12.206	12.252	24.458
İlmi ve teknik elemanlar,	28.195	16.453	44.648
Mütasabbihler, direktörler ve	12.081	1.804	13.885
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	1.192	120	1.312
İşsiz olup iş arayanlar ve	10.290	3.237	13.527
Genel Toplam	175.38	50.203	225.58

Tablon Kadıköy İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-İstanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993.

Çayırı Sokağı'nın iki yanında kurulan "Salı Pazarı", satılan ürünlerin çeşitliliği ve ucuzluğuyla İstanbul'da ünlüdür. Canlı bir alışveriş merkezi niteliğindeki Salı Pazarı'nda değişik konularda cuma, cumartesi ve pazar günleri de daha dar alanda pazar kurulur. Süpermarketlerde satış yapmak üzere kurulan şirketlerin bazı mağazaları, Boğaziçi ve Fatih Sultan Mehmet köprülerinden gelen otoyolların kesiştiği Kozyatağı'ndaki kavşağın kenarındadır.

Kadıköy ilçesi ülke ve kent ulaşımı açısından önemli bir konuma sahiptir. Anadolu'daki çeşitli merkezleri İstanbul'a ve kent içindeki çeşitli semtleri de birbirine bağlayan bazı ana ulaşım yolları Kadıköy İlçesi'nden geçer. Bunlardan en önemlisi eskiden "Ankara Asfaltı" ve E-5 adlarıyla anılan D-100 Karayolu'dur. Bu yol ilçe sınırları dışındaki Harem İskelesi'nde sona erer. D-100 Karayolu, İstanbul'un Anadolu yakasındaki semtleri birbirine ve bu semtleri de kente bağlar. Bu karayolu Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'ne giden O-2 Otoyolu'yla Kozyatağı'nda, Boğaziçi Köprüsü'ne giden O-1 Otoyolu'yla Uzun-

çayır'da kesişir.

Anadolu'nun çeşidi merkezlerini İstanbul'a bağlayan demiryolu hattının ilk istasyonu Haydarpaşa'dadır. Haydarpaşa' daki gar binası ve öteki demiryolu tesisleri Kadıköy ilçesi sınırları içindedir. Bu istasyon aynı zamanda kentin Anadolu yakasında yapılan banliyö treni ulaşımı açısından önem taşır.

Kadıköy İlçesi'nde yaşayanların önemli bir bölümü her gün işlerine şehir hatları vapurlarıyla gidip gelirler, ilçedeki vapur iskeleleri Haydarpaşa, Kadıköy ve Bostancı'dadır. Ayrıca Kadıköy ve Bostancı'daki deniz otobüsü iskelelerinden kentin çeşitli kıyı semtlerine düzenli seferler yapılır. Kalamış Koyu'nda da büyük bir yat limanı vardır.

Kadıköy İlçesi'nde birçok sağlık, eğitim ve kültür kurumu bulunmaktadır.

İstanbul'daki yükseköğretim kurumlarından biri olan Marmara Üniversitesi'ne bağlı bazı enstitü, fakülte ve yüksekokullar Kadıköy ilçesi sınırları içindedir.

Kadıköy'de birçok sinema ve tiyatro vardır. Bunların çoğu Bahariye'dedir. Öbür önemli kültürel kurumlar ise Kızıltoprak yakınındaki Fenerbahçe Stadi, Caferağa Kapalı Spor Salonu ve Fenerbahçe Burnu'ndaki tesislerdir. Kadıköy İlçesi'nde-ki en önemli dinlenme alanları Fenerbahçe Burnu, Göztepe ve Mazharbey'deki parklardır.

ATİLLÂ AKSEL

KADIKÖY İSKELESİ

Kadıköy İlçesi'nde Rıhtım Caddesi üzerinde eski Kadıköy Şehremaneti binası karşısında yer alır. "Eski iskele" olarak da tanınmaktadır. Binanın son onarımı sırasında ortaya çıkarılan kitabesinde 1926 tarihi bulunmaktadır. Ancak yapının mimarı gibi özgün projeleri ve yapılışı ile ilgili kesin bilgiler henüz gün ışığına çıkmamıştır. Ön cephesi Rıhtım Caddesi'ne, arka cephesi denize bakan yapı iki kadıdır. Bugünkü biçimiyle ön cephede dikdörtgen

"Eski iskele" olarak bilinen Kadıköy iskelesi. *Tahsin Aydoğmuş*

bir çıkıntı yapan, yatay oturtulmuş bir dikdörtgenden meydana gelen yapının üstü kırma çatıyla örtülüdür. Üç üniteye bölünmüş olan birinci katın ortası dikey oturtulmuş bir dikdörtgenden oluşan salon olarak değerlendirilmiştir. Eminönü yolcuları için kapalı bekleme salonu olarak kullanılan bu ünitenin bir tarafında geçici bir çözümle Adalar hattı yolcularına ayrılmış dikey bir dikdörtgenden oluşan bekleme salonu bulunmaktadır, iki ünite arasında ön cepheye açılan ikinci kat merdiven boşluğu ve iki ayak vardır. Her iki salonun ön cepheden girişi ve arka cephedeki iskeleye çıkışı bulunmaktadır. Diğer tarafta yer alan dikdörtgen ünite ise bir merdiven kovanının yanısıra ısıtma, aydınlatma sistemi ile memur ve işçilere ayrılan beş odaya bölünmüştür. Kapalı mekânın iki yanında, inen yolcular için

düzenlenmiş birer revak bulunan bu katın üstünde iki yan cephesi ve denize bakan cephesi birbirinden kopuk balkonlarla kuşatılmış ikinci kat yer almaktadır. Ön cephesinde balkon bulunmayan, ancak diğer balkon korkuluklarına benzer bir korkulukla bezenmiş ikinci katta ön cepheden denize doğru uzanan ve bu cephedeki balkona açılan büyük bir salon ve iki küçük salonla (biri mutfak) dört oda vardır. Dört ayakla desteklenmiş büyük salon diğerlerinin ortasına oturtulmuş ve çevresine salon ve odalar yerleştirilmiştir, ikinci kat Deniz Yolları Lokali olarak hizmet vermektedir.

iç dekorasyonda kartonpiyer kullanılmıştır. Birinci ve ikinci katın duvar ile tavanları arasındaki geçişleri, bir mukarnas suyunun alt damlaları arasına yerleştirilen çiçek motiflerinden oluşan bir suyla bezenmiştir. Benzer su birinci katın kare kasetli tavanını da süslemektedir. İkinci katta tavan göbeklerinde çevresi şeritlerle bezenmiş kalem işi tasarımlar vardır.

Cephelerin düzenlenmesinde sivri kemerlerle sınırlanmış, taçlanmış, tekli ya da üçlü bileşimlerle sunulmuş kemer dizilerini dolgulayan topal pencereler, kafa pencereleri, kapılar ve pencerelerle yüzey hareketlendirilmiş, böylece konstrüksiyon-daki yatay ve dikey çizgiler dengelenmeye çalışılmıştır.

İskelenin ön cephesinde ortada bulunan üçlü sivri kemer dizisinin tablaları tek bir çini pano ile taçlandırılmıştır. içte turkuvaz, dışta lacivert kalın bir şeritle çerçevelenmiş beyaz zeminli bu panoda mavi detaylı lacivert rumîler, kıvrık dallar, kırmızı, beyaz göbekli, lacivert yapraklı, iri karanfiller, kırmızı dolgulu, turkuvaz renkli enginar yaprakları ile kırmızı dolgulu turkuvaz renkli karanfillerden oluşan bir kompozisyon yer almaktadır. Üçlü kemer dizisinin iki tarafındaki pencerelerin üstündeki kemer aynaları da çini panolarla bezenmiştir. Deniz cephesindeki panolarda ise bazı farklı çiçek motifleri bulunmaktadır.

İstanbul'un giderek artan nüfusuna bağlı olarak iskele binası çeşitli onarımlar geçirmiş, özellikle örtü sistemi, denize bakan cephesi, yan cepheleri ve birinci kat planı özgün durumunu yitirmiştir. İskelenin 1950'lere ait bir fotoğrafında deniz yönündeki arka cephenin ön cephe ağırlıklı tasarlanmış olduğu ve yapının ortasında yan kısımlarda birer, ön kısımda üç kemerle oluşturulmuş bir revak bulunduğu gözlenmektedir. Üzeri babalar arasına yerleştirilmiş korkulukla son bulan bir balkonla örtülü bu revağın iki tarafı, dikey yükselen süs kubbesiyle taçlı iki kule görünümündeki üniteyle sınırlanmıştır. Kule görünümündeki ünitelerle üçe ayrılan cephenin iki yanındaki uçlarda diyagonal oturtulmuş bir kemerle başlayıp 4 kemerden oluşan dizgiyle hafif "C" kıvrımlı bir geçişle ön cepheye ulaşan bir revak vardır. Bu revağın üstünde arka cephedekine benzeyen korkulukla çevrili bir balkon bulunmaktadır.

İskele binasının değişikliğe uğradıktan sonraki fotoğrafında ise, halk dilinde "kanat" olarak isimlendirilen revakların kaldırılmış olduğu görülmektedir. Bu arada yapının arka cephesinde diğer ifadeyle deniz yönündeki revağın iki tarafının doldurularak ikinci katı taşıyan ayak sayısının artırıldığı, yolcu salonlarının denize doğru uzatıldığı böylece ikinci katın önüne bütün arka cepheyi önden kuşatan bir balkon eklendiği ve kule görünümündeki ünitelerin kaybolduğu fark edilmektedir.

İskele binası 1959'da büyük bir onarım görmüştür. 1984-1986 arasında yapılan son onarımda yan taraftaki revakların yapıya eklenerek orijinal biçimine dönüştürülmeye çaba harcandığı, doğramaların yeniden yaptırıldığı gözlenmektedir. Yapılan bu onarım sırasında ön cepheden sökülerek indirilen portatif turnikeler ve bunları örten örtü sistemi bütün ön cepheyi görme olanağı sağlamıştır.

Diğer taraftan yapılmaya çalışılan orijinal birinci kat planının bazı problemleri çözülmüştür. Deniz yönündeki aşınma ve vapur darbelerinin yanısıra yolcu iniş ve çıkışlarındaki hareketin iskelede gerektir-

diği 1959 onarımında, temel, taban, beden duvarları ve birinci kat salonlarının elden geçirilerek yeni sistemle desteklendiği, arka cephede dışa çıkıntı yapan üçlü revak girişi dışında taban döşemelerin-deki izlerin yok olduğu, revağın yan kemerlerinin duvar üstündeki izlerinin silindiği ortaya çıkmıştır.

80 yılı aşan bir zaman diliminden günümüze ulaşan bu iskele binasının kuşkusuz en ilginç orijinal parçaları, ikinci kattaki Kütahya çini kaplamalarıdır. Bostancı ve Büyükkada iskele binalarından çok daha iyi durumda olan ve Haydarpaşa iskele binasının deniz yönündeki üçlü kemer dizisinin üstünü bezeyen çini panoları akla getiren bu panolar, 20. yy'm başlarına ait Türk çini sanatının değerli belgeleridir. Diğer taraftan orijinal yapının ü-zerinde durulacak önemli bir özelliği süs kubbeleriyle taçlandırılmış kırma çatıydı. Sepetçiler Kasrı, Büyükkada ve Bostancı iskele binalarının örtü sistemini anımsatan, ancak onlardan çift süs kubbesi ile ayrılan ve Büyükkada'daki 1911 tarihli Splen-did Oteli çatı tasarımını çağrıştıran bu örtü sistemi, Milli Mimari Dönemi'nin istanbul'dan Ankara'ya ulaşacak ve çeşitlemeler sergilenecek bir beğenisini yansıtıyordu.

Bibi. Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı*, 91-92; H. Örcün Barışta, "Son imparatorluk Dönemi Yapılarından Süs Kubbesi ile Taçlandırılmış iskele Binaları", *VD*, XIX (1985); ay, "Milli Mimarimizin Ünlü Mimarı Kemalettin ve Son Eserlerinden Gazi ilk Muallim Mektebi, *G Ü Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1 (1985), s. 99-115. H. ÖRCÜN BARIŞTA

KADIKÖY MİTINGİ

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini protesto için istanbul'da yapılan miting ve toplantıların beşincisidir. 22 Mayıs 1919 Perşembe günü öğleden sonra Kadıköy Meydam'nda yapılmıştır.

18-21 Mayıs 1919 arasında, İstanbul Da-rülfünun'da, Fatih'te (bak. Fatih Mitingi), Üsküdar Doğancılar'da ve Sultan Ahmed Camii'nde art arda yapılan toplantı ve mitinglerden sonra, Haydaipaşa'daki tıbbiye öğrencilerinin girişimi ve düzenlemesi ile 22 Mayıs 1919 Perşembe günü de Kadıköy'de sağanak altında bir miting yapıldı. Bunun, İstanbul'daki yükseköğrenim gençliğinin ve Kadıköy halkının ısrarları sonucu gerçekleştiğini, kendisinden de konuşma yapmasının istendiğini Halide Edip Adıvar *Türkün Ateşle İmtihanı'nda* anlatır. Halide Edip, belediye dairesinin balkonundan konuşurken önünde bir şemsiye denizinin çalkandığını, gökten inen suların arasından bazı yüzleri seçebildiğim, fakat o fırtınalı yağmurlu havanın bile halkı orada toplanmaktan alıkoymadığım a-çıklar.

Meydanı dolduran 20.000 kişiye, belediye dairesi balkonundan önce Fahred-din Hayri Bey seslendi. Yeryüzündeki 350 milyon Müslüman Türk'ün ölümünden ve öldürülmekten korkmadığını, Avrupa'ya güvenini yitirdiğini, I. Dünya Savaşı'nda 4 milyon vatan evladının kanlarının aktığını anlattı. Hüseyin Suad Bey (Yalçın), va-

tan sevgisi temalı ve İzmir işgalinden duyulan acıyı da dile getiren bir şiirini okudu. Münevver Saime Hanım, işgali kınayan bir konuşma yaptı. Ahmed Kemal Bey (Akunal), kaybedilen toprakların ve İzmir' in işgalinin anlatıldığı bir manzumeyi okudu. Halide Edip, çarlığın nefesinin Çanakkale'de boğulduğunu, bütün adaletlerin üstündeki ilahi adaletin yakın olduğunu vurguladı ve Türkiye'nin, Türklerin Müslüman dünyasının başı olduğunu söyledi. 3 saat süren Kadıköy Mitingi'nden sonra, ertesi cuma günü Sultanahmet Mitingi yapılmıştır (bak. Sultanahmet mitingleri).

BibL H. E. Adıvar, *Türkün Ateşle imtihanı*, ist., 1985, s. 31; K. Arıburnu, *Milli Mücadelede istanbul Mitingleri*, Ankara, 1951, s. 32-36; B. Criss, *işgal Altında istanbul*, ist., 1993, s. 163. NECDET SAKAOĞLU

KADIKÖY-PENDİK SAHİL YOLU

istanbul'un Anadolu yakasının trafik yükünü hafifletmek amacıyla yapılan ve Kartal'a kadar gerçekleştirilmiş olan sahil yolu.

Bağdat Caddesi'nin, artan araç trafiğini karşılayamaz hale gelmesi üzerine, alternatif bir yola gereksinim duyuldu. Yeni yapılacak olan bu yol, aynı zamanda E-5'in trafik yükünü azaltmak üzere planlanmıştı.

Kadıköy'den başlayıp Kızıltoprak'ta i-kiye ayrılarak Caddebostan Plajı'na kadar giden yolun kalitesinin yükseltilmesi ve Caddebostan'dan, Pendik'e kadar olan bölümde, denizi doldurarak yapılacak yeni yol için ilk kazma 1984'te vuruldu.

Kadıköy-Pendik Sahil Yolu Projesi o-larak da adlandırılan projenin ilk aşaması Caddebostan-Bostancı arasında gerçekleştirilmiş, 1984'te başlayan 4 şeridi, 5 km u-zunluğundaki yol, 1987'de tamamlanıp hizmete

girmiştir.

2. etap Bostancı-Maltepe arasıdır. Bu yolun inşaatına da 1987'de başlanmış, 1989' da bitirilmiştir. Gidiş geliş 6 şeriflik yolun uzunluğu 3.000 km civarındadır.

Sahil yolu projesinin 3. etabı Maltepe-Piri Reis Caddesi arasıdır. Bu yolun inşaatına da 1990'da başlanmış, 1991'de bitirilmiştir. 700 m uzunluğundaki yol, 6 şeritli olarak inşa edilmiştir.

4. aşama Piri Reis Caddesi-Timurhan Sokağı arasında 750 m uzunluğundaki, yine 6 şeritli yol inşaatıdır. Bu bölümde ki yol çalışmalarına 1991'de başlanmış, 1992'de tamamlanmıştır.

5. etap Timurhan Sokak-Rahmanlar arasıdır. 6 şeritli, 3.350 m uzunluğundaki yol inşaatına 1992'de başlanmış ve aynı yıl içerisinde tamamlanmıştır.

Sahil yolunun 1994 içerisinde açılan son bölümü ise Rahmanlar-Kartal arasıdır. 2 km uzunluğundaki yol inşaatına 1993'te başlanmış, 1994 başlarında tamamlanmıştır.

Kadıköy'den başlayıp Pendik'e kadar uzanması ve oradan E-5'e bağlanması planlanan sahil yolunun, Kaynarca'ya kadar uzatılması da proje kapsamındaydı. Şu anda Kartal'a kadar gelen yolun, Cadde-bostan-Kartal arasındaki 12,5 km'lik bölümünde bisiklet yolları da bulunmaktadır.

KADIKÖY VAPURU

344

345

KADIN DERGİLERİ

rak yayımlanmıştır. İmtiyaz sahibi Hakkı, başmuharriri Celal Sahir'dir. Musavviri olarak Server İzzet'in adı geçmektedir.

Mahasin: "Her ramî ayın yirmi beşinci günü neşrolunur hanımlara mahsus musavver gazetedir." Eylül 1324/1908-Teşri-nisani 1325/Kasım 1909 arasında 12 sayı olarak yayımlanmıştır. Müdürü Asaf Muammer (9. sayıya kadar, bu sayıdan sonra Mehmed Rauf), başyazan Mehmed Rauf tur. 7. sayıdan sonra 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909) yüzünden yayımına 3 ay ara verilmiştir.

Musavver Kadın: "Risale-i edebiye ve içtimaiye. Osmanlı hanımlarına mahsus haftalık siyasi, ilmi gazetedir." 3 Nisan 1327/16 Nisan 1911-20 Haziran 1327/3

Kent içerisinde geçirilecek hemen her yol, kentte yaşayan birtakım insanları mutlu ederken, bazılarını da elbette mutsuz etmektedir. Özellikle Caddebostan-Bostan-cı ve Maltepe-Dragos arasında denizle i içe yaşayan, lüks apartman ve yalı sahipleri projeyi durdurmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş, zaman zaman burada yaşayan insanlar ve çevreci derneklerle güvenlik gleri arasında olaylar da meydana gelmişti.

Sahil yolunun Kadıköy-Caddebostan arasındaki bölümünde ise var olan yol iyileştirilmiş, bunun dışında denizi doldurarak kazanılan bölüm, daha çok yeşil alan olarak değerlendirilmiştir. Yine bu dolgu alanının altına kolektörler yerleştirilmiş ve Kadıköy bölgesinde oturan çok büyük bir nüfusun atıkları buralarda toplanarak, çeşitli noktalarda inşaatları süren arıtma tesislerine ulaştırılıp temizlendikten sonra, denize deşarjı planlanmıştır. şu anda Maltepe'ye kadar gelen kolektör inşaatı ve bağlantıları tamamlanmadığı için, uygulamaya geçilememiştir.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

KADIKÖY VAPURU

İstanbul'da yıllarca hizmet veren buharlı yolcu vapuru.

Osmanlı Seyr-i Sefain idaresi tarafından 1912'de Fransa, Marsilya'da, Chantiers de Provence, Port de Bouc tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak inşa edildi. Moda ile Burgaz adlı iki eşi vardı. Sonradan, 1928'de, Heybeliada ile Kalamış adlı iki e-şi daha inşa ettirildi. 697 grostonluktu. Yazın 1.463, kışın ise 963 yolcu alabiliyordu. Uzunluğu 61,2 m, genişliği 9,1 m, sukesi-mi 3,4 m idi. Toplam 790 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift us-kurluydu. Saatte 10 mil hız yapıyordu. Yıllarca Köprü-Haydarpaşa-Kadıköy, Köprü-Adalar-Yalova hatlarında hizmet verdi, 1 Mart 1966 gecesini Karaköy'deki Kadıköy

...

Kadıköy Vapuru

Eser Tutel

İskelesi'nde bağlı iken limanda çarpışan iki tankerden dökülen petrolün tutuşması sonucu çıkan yangında enkaz haline geldi. 54 yıllık bu vapur, 2 Nisan günü hurda olarak satıldı.

_! ESERTUTEL

KADEV DERGİLERİ

İstanbul, yayımcılık alanında Türkiye'nin başta gelen merkezidir. Bu olgu, kadın dergileri için de geçerlidir. Eski harfli ilk kadın dergisinin çıkışından günümüze kadar uzanan 120 yıllık bir zaman içinde çıkan 200'e yakın kadın dergisinin büyük çoğunluğu İstanbul'da yayımlanmıştır.

Bu dergilerde, kadın içerikli konuların dışında, yer yer İstanbul ile ilgili yazı,

fotoğraf, reklam, kültür etkinlikleri, kentin sosyal yaşamı ve tarihi yapılarıyla ilgili bilgiler de bulunmaktadır.

1860-1928 Dönemi

Tanzimat'la birlikte, Osmanlı aydınının Batılılaşma çabaları ve toplumun yeniden oluşturulması gayretleri, kadın konusunu da gündeme getirmiştir. Özellikle kadınların eğitimi, toplumun modernleşmesi için en önde gelen koşullardan biri olarak görülmüştür. Bu nedenle, bu dönemde açılmaya başlayan kız okullarıyla birlikte, kadınları ev içinde de eğitmeyi amaç edinen, gazete, mecmua, risale biçiminde 40'ı aşkın süreli yayın çıkarılmıştır. Bu yayınlarda kadınlara fenni çocuk bakımı ve terbiyesi, ev idaresi ve tarih, coğrafya gibi konularda ansiklopedik bilgiler sunulmuş, ayrıca edebiyat, müzik, moda ve bilmece sayfalarına da yer verilmiştir.

Bu süreli yayınlar, zamanla kadın yazarların yetişmesine de yardımcı olmuş ve bazıları giderek kadınların hak ve taleplerini dile getirdikleri ve etrafında örgütlendikleri yayın organlarına dönüşmüştür.

Kronolojik sırayla İstanbul'da yayımlanan kadın dergileri şunlardır:

Terakki-i Muhadderat: "Muhadderat için gazetedir. Bu gazete haftada bir kere pazar günleri Çiçek Pazan'nda Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası'nda tabolu-nur, malumat ve ilan-ı nafia maalmemnuniye kabul kılınır." Yayımlayıcısı Ali Ra-şid'dir. 15 Haziran 1285/27 Haziran 1869-20 Ağustos 1286/1 Eylül 1870 arasında 48 sayı olarak çıkmıştır.

Vakit yahut Mürebbi-i Muhadderat: "Bu gazete haftada bir çıkar. Kadınlara dair nafi şeylerden bahseder." Sahibi Fi-lip, imtiyaz sahibi Lütfü'dür. 26 Şaban 1292/27 Eylül 1875-6 Zilkade 1292/4 Aralık 1875 arasında 8 sayısı bulunmaktadır.

Aile: "Aileye, yani kadınlara, çocuklara, ev işlerine müteallik mebahis-i mütenevviayı cami mecmuadır." Sahibi Mih-ran, muharriri Şemseddin Sami'dir. 17 Ce-maziyelahir 1297/27 Mayıs 1880-2 Recep 1297/10 Haziran 1880 arasında yayımlanmış 3 sayısı vardır.

insaniyet: "Bu risale-i mahsusa kadınlara müteallik olarak senede on iki nüsha çıkarılacaktır" denmesine karşın ancak 2 sayısı bulunmaktadır: 1299/1882-Rebi-ülahir 1300/Şubat 1883. Muharriri Mah-mud Celaleddin'dir.

Hanımlar: "Kadınlara mahsus olup ayda bir kez neşr olunur mecmuadır." Muharriri Cafer'dir, 1 sayısı bulunmaktadır (Muharrem 1300/Kasım 1882).

Şükûfezar: *Ey talibe-i safa-yı mânâ / iman ile bak Şükûfezar'a / Ezhar-ı edeb semimi solmaz/ Tercih eder ehl-i dil bahara*. Şeyh Vasfi'nin bu dörtlüğünü kendilerine tanımlayıcı ad olarak benimseyen bu risale, kadınlar tarafından çıkarılan ilk yayındır. Sahib-i imtiyazı Arife Hanım'dır. Arife Hanım yayın amaçlarını "siyasetten başka her şeyden bahsetmek" olarak belirtmiştir. 1303/1887'de 5 sayı olarak çıkmış bu

sürelî yayının yazı kadrosu da kadınlardan oluşmuştur ve daha çok şiir dergisi niteliğindedir.

Mürüvvet: "Haftada bir kere neşrolunur. *Mürüvvet* gazetesinin hanımlara mahsus nüshasıdır". 15 Şubat 1303/27 Şubat 1887-13 Nisan 1303/25 Nisan 1887 arasında 9 sayı çıkmıştır. Müdürü Mehmed Zi-yaeddin, yazı işleri müdürü Mahmud Ce-maleddin'dir.

Parça Bohçası: "Mecmua-i Aile. Her ayın birinci ve on beşinci günleri çıkar." 1305/1889'da yayımlanmıştır. Kurucuları Hatice Semiha ve Rabia Kâmile olarak geçen bu yayının da ancak 1 sayısı mevcuttur.

Hanımlara Mahsus Malumat: Fransızca başlığı da vardır: *Le "Malumat" pour dames*. "Edebiyat, ahlak, sanayi vesaire-den bahis hanımlara mahsus malumat." Müdür ve muharriri Mehmed Tahir'dir. Mevcut olan ilk sayısı 8.'den başlamak üzere 28. sayıya kadar, 14 Safer 1313/5 Ağustos 1895-17 Recep 1313/3 Ocak 1896 tarihleri arasında olmak üzere 17 sayısı bulunmaktadır.

Hanımlara Mahsus Gazete: "Gazetemizi neşretmekten asıl maksadımız menâfi-i mülk-i devlete hizmet-i ciddiyeden i-barettir." İmtiyaz sahibi İbnülhakkı Meh-

istanbul'da çıkan kadın dergilerinden bazılarının kapakları (soldan sağa)

1. sıra: *Demet, Süs, Hanım*;

2. sıra: *Hanımlar Âlemi, Mahasin, Genç Kadın*.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi/Fotoğraflar Laleper Aytek

med Tahir'dir. Müdireliğini ise Mehmed Tahir'in eşi Fatma Şadiye Hanım yapmıştır. 19 Ağustos 1311/1 Eylül 1895-26 Cema-ziyelevvel 1326/25 Haziran 1908 arasında yayımlanmıştır. İstanbul kütüphanelerinde bulunabilen sayılarının mevcudu 612' dir. 1-150. sayılar haftada iki kez, 150-612. sayılar arası haftalık olarak yayımlanmıştır. 400. sayıdan itibaren yeni baştan nu-maralandırılmışsa da eski numaralar da devam ettirilmiştir. Moda ve genç kızlar için ilaveler de vermiştir (bak. Hanımlara Mahsus Gazete).

Demet: "Edebi, ilmi, siyasi hanımlara mahsus haftalık musavver mecmua." 17 Eylül 1324/30 Eylül 1908-29 Teşrinievvel 1324/11 Kasım 1908 arasında 7 sayı ola-

Temmuz 1911 arasında yayımlanmış 7 sayısı vardır. Sahibi ve müdürü Nizameddin Hasip'tir.

Kadm: "Kadınların fikri ve içtimai terakkilerine çalışır risale." 11 Ağustos 1327/ 24 Ağustos 1911-5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912 arasında 15 günde bir olmak üzere çıkmıştır. İstanbul kütüphanelerinde 13 sayısı bulunmaktadır.

Kadınlar Dünyası: "Kadınlık hukuk ve menafiiini müdafaa eder musavver gazetedir. Sehaifimiz cins ve mezhep tefrik etmeksizin Osmanlı hanımlarının

asarına küşadedir." Osmanlı kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organıdır. Kadınlar tarafından çıkarılan bu yayının imtiyaz sahibi Nuriye Ulviye Mevlan, ilk sa-

KADIN DERGİLERİ

346

347

KADIN DERGİLERİ

yıllarda müdireliğini Emine Seher Ali yapmıştır. 4 Nisan 1329/17 Nisan 1913-21 Mayıs 1921 arasında 1-100. sayılar günlük ve daha sonra haftalık olarak çıkmıştır, istanbul kütüphanelerinde 208 sayısı mevcuttur (bak. Kadınlar Dünyası).

Kadınlık Hayatı: "Kadınlığın tealisine hadim, sahaifi kadın kalemlerine küşa-dedir. Edebi, fenni, içtimai, cumartesi günü intişar eder kadın gazetesidir." Emine Seher Ali'nin çıkardığı bu derginin yalnızca 1 sayısı mevcuttur (31 Ağustos 1329/ 13 Eylül 1913).

Kadınlık/Kadın Duygusu: "Kadınların varlığını ve memlekette bir mevkii bulunduğunu müdafaa eder. Perşembe günleri neşrolunur musavver gazetedir. Sahaifi-miz bilumum Osmanlı hanımları arasında küşadedir." 8 Mart 1330/21 Mart 1914-3 Temmuz 1330/16 Temmuz 1914 arasında 12 sayı yayımlanmıştır (11. sayıdan sonra *Kadın Duygusu*). İmtiyaz sahibi Hacı Cemal; Nigâr Cemal'dir {*Kadınlar Duygusu*).

Hanımlar Âlemi: "Perşembe günleri çıkar, edebi, içtimai, resimli hanım gazetesidir." 27 Mart 1330/9 Nisan 1914-24 Teşrinievvel 1334/24 Ekim 1918 arasında yayımlanmıştır. 32 sayısı vardır. Sahibi Mehmed Asaf, müdürü Ahmed Cevdet'tir.

Kadınlar Âlemi/Osmanlı Kadınlar Âlemi:- "Perşembe günleri çıkar içtimai, edebi hanım gazetesidir." 22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914-17 Temmuz 1330/30 Temmuz 1914 arasında 9 sayı olarak ve 3. sayıdan sonra *Osmalı Kadınlar Âlemi* adıyla yayımlanmıştır. Mesul müdürü A. (elif) Eşref, 3. sayıdan sonra imtiyaz sahibi Naci; yazı işleri müdürü M. Ekrem, başmuharriresi Feriha Kâmran'dır.

Seyyale-. "Genç kızlarımızla hanımlarımıza mahsus ilmi, fenni, edebi, ahlaki, felsefi, sinai, seyyahi musavver mecmuadır." Ancak 1 sayısı görülen bu derginin imtiyaz sahibi Adile Necati, kurucuları İskender Fahreddin, Prof. H. Cevad, müdiresi Şekibe Ali, sermuharriresi Salime Servet Seyfi olarak geçmektedir. 22 Mayıs 1330/7 4 Haziran 1914'te yayımlanmıştır.

Siyanet: "İçtimai, edebi, ilmi, iktisadi kadın ve aile gazetesidir." İstimlak-i Milli Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi'nin yayın organıdır. Derneğin kurucusu

Melek Meliha, derginin de imtiyaz sahibi olarak gözükmektedir. Sorumlu müdiresi ise Kız Sanayi Mektebi öğretmenlerinden Zaim Hayriye'dir. En azından 16 sayısı olması gereken yayının İstanbul kütüphanelerinde 11., 15. ve 16. sayılan vardır. 11. sayı 22 Mayıs 1339/4 Haziran 1914 ve 16. sayı 26 Haziran 1330/9 Temmuz 1914 tarihlerini taşımaktadır.

Bilgi Yurdu Işığı/Bilgi Yurdu Mecmuası: "Hanımlar Bilgi Yurdu Müessesesi'ne merbut aylık risaledir." 15 Nisan 1333/15 Nisan 1917-Teşrinievvel 1334/Kasım 1918 arasında 17 sayı olarak çıkmıştır. 13. sayıdan sonra adı *Bilgi Yurdu Mecmuası* olmuştur. "Ders Kısmı" ilavesi vardır. Müdür ve sermuharri Ahmed Edib'dir.

Türk Kadını-. "Kadınlar için çalışır, on beş günde bir çıkar." 23 Mayıs 1334/7 Mayıs 1918-8 Mayıs 1335/1919 arasında 21 sa-

yı çıkmıştır. Kurucusu ve müdürü Muallim Ahmed Halid'dir.

Genç Kadın-. Bu adla çıkmış 2 yayın vardır. İlki 15 günde bir olmak üzere çıkmıştır. İlk sayısı mevcuttur. 24 Teşrinievvel 1334/1918 tarihlidir. İmtiyaz sahibi Seyyid Tahir, müdiresi Hatice Refik'tir.

4 Kânunısanı 1335/4 Ocak 1919-8 Mayıs 1335/1919 arasında 10 sayı olarak yayımlanan diğer *Genç Kadın* dergisi 15 günde bir çıkmıştır. Kendisini "Ahlaki, içtimai, edebi mecmuadır. Kadınlık ve erkekliğin tealisine hadimdir" ifadesiyle tanımlamaktadır. İmtiyaz sahibi Karahisar-lı Muallim Fuad Şükrü, mesul müdürü Süleyman Tevfik, müdiresi Fatma Fuad'dır.

inci/Yeni İnci: "Her ayın ilk günü çıkar, kadınlığa ait bilcümle nazari ve ilmi meselelerden bahseder, resimli kadın mecmuasıdır." 1 Şubat 1919-1 Nisan 1921 arasında yayımlanmıştır. 37 sayısı vardır. 1-27. sayılar *inci* adıyla çıkmış, birkaç ay aradan sonra *Yeni inci* adıyla tekrar yayın hayatına girerek 12 sayı çıkmıştır. İmtiyaz sahibi ve yayımlayıcısı Sedat Simavi, müdürü Selahaddin Hüsnü'dür.

Diyane-. "Çerkeş Kadınları Teavun Ce-miyeti'nin naşir-i efkarıdır. Her on beş günde neşrolunur ilmi, içtimai, edebi mecmuadır." Türkçe-Çerkezce olarak yayımlanmıştır. İmtiyaz sahibi Seza Poh, sermuharriresi Hayriye Melek Hunç'tur. İlk sayısı vardır (10 Mart 1336/1920).

Hanım: "Her ayın ilk günü intişar eder. Kadın, salon ve aile gazetesidir." Sedat Simavi tarafından yayımlanmıştır, 1 Eylül 1337-Teşrinievvel 1337/Eylül-Ekim 1921'de çıkmış 2 sayısı vardır.

Süs-. "Haftalık edebi hanım mecmuası." 16 Haziran 1339/1923-26 Temmuz 1340/1924 arasında 55 sayı çıkmıştır. Mesul müdürü Mehmed Rauf, sermuharripleri Mehmed Rauf, Muazzez Yusuf ve Hüseyin Remzi'dir.

Ev Hocası: "Ev hanımlarına ve aile hayatına mahsus gayr-ı mevkut mecmuadır." Süresinin belirsiz olacağı belirtilmiştir. Tek sayısı vardır (1 Temmuz 1339/1923). Ahmed Edib tarafından çıkarılmıştır.

Firuze: "Hanımlara mahsus haftalık edebi mecmua." Süs mecmuasının devamı olarak çıkmış ancak 2 sayısı, 15 Eylül-29 Eylül 1340/1924'te çıkmıştır. Sermuharriri Muazzez Yusuf'tur.

Asâr-ı Nisvan/Kadm Yazılan: "Milli aile mecmuası", 1 Recep 1343/26 Ocak 1925-Teşrinisani 1926 arasında 25 sayı çıkmıştır. 20. sayıya kadar haftalık, bu sayıdan sonra *Kadın Yazılan* adıyla ve aylık olarak yayımlanmıştır. Sahibi Fevziye Abdür-reşid'dir.

Kadın Yolu/Türk Kadın Yolu: "Asri Türk kadınının şehrahıdır". 4. sayıdan sonra "Türk Kadın Birliğinin naşir-i efkârıdır" tanımlayıcı başlığını taşır. 16 Temmuz 1341/1925-1 Ağustos 1927 arasında haftalık olarak çıkmıştır. 4. sayıdan sonra *Türk Kadın Yolu* adını almıştır. Mevcut sayısı 19'dur. Sahibi Nezihe Muhiddin'dir.

1928-1990 Dönemi

Cumhuriyet'in kurulmasıyla kadınlar, uğruna yıllardır mücadele verdikleri yasal

haklarını kazanırlar. Kadın artık bir kimlik değişimi sürecine girmiştir. 1950'li yıllara kadar çıkan kadın dergileri, bu yeni kadını, çok yönlü toplumsal yaşamın her alanına çekmeye çalışmakla birlikte, sayfalarında işlenen konular açısından esas olarak kadını bilgili bir anne ve eş olarak bilinçlendirmeyi hedeflemektedirler. 1950'li yıllardan 1970'li yıllara uzanan dönemde kadın dergiciliği bir duraklama yaşar. Bu dönemin dergileri genellikle magazin konulu ve fotoroman ağırlıklıdır. Bu ara dönemden sonra ve günümüze kadar gelen süre içinde ise, kadın dergiciliği gittikçe yükselen bir çizgi izler; seslendiği kesimler ve içerik açısından zenginleşir. Toplumun bütün alanlarında gözlenen alternatif arayışlar, kadın hareketinin yeni bir boyut kazanması, feminizmin "cinsiyet" konusunda getirdiği yaklaşımlar, dergilerde konu yelpazesini genişletir, dolayısıyla kadının özgürlüğü, cinselliği, ekonomik bağımsızlığı ve elde edilen hakların tam bir işlerlik kazanması konulan gündeme gelir. Bu son dönemde çıkan kadın dergileri, genel olarak beş ana bölümde toplanabilir: Kadın sorununa siyasal boyut getiren dergiler, ev kadınlarına seslenen dergiler, feminist dergiler, moda, güzellik ve yemek gibi konulara da yer vererek kadının toplumsal konumunu, ekonomik bağımsızlığını ve cinselliğini ele alan dergiler ve yeni bir olgu olarak da kadının konusunu İslam dini açısından ele alan dergiler.

Bu dergilerden İstanbul'da yayımlananlardan bazdan şunlardır:

Hanımlar Âlemi: Nisan 1929'da Mehmet Asaf tarafından 16 sayfa, haftalık olarak yayımlanır, "...şen şakrak, alaycı, fıkırdak yazılarla, resimlerle dolu zarif bir mecmuadır. *Hanımlar Âlemi*'nde 16 yaşında şakrak ve oynak bir güzel kız ruhu göreceksiniz" diye başlar.

Cumhuriyet Kadını: 1934'te çıkar. Sahibi ve umumi neşriyat müdürü Latiftir. 17 sayfa olarak 15 günde bir çıkar. O dönemin kadınının "Cumhuriyet

devrinde yaşayan kadın bir cepheli kadın değildir. Bütün manası ile iş hayatında olduğu kadar eğlenceli cemiyet hayatında da kendisini gösteren kadındır. Fikir kadını olduğu kadar süs kadınıdır. Cumhuriyet kadını fikir mücadelelerine, edebiyat hareketlerine, spora ve aynı zamanda ev kadınlığına, anneliğine ve zevceliğine merbut mükemmel kadındır" biçiminde tanımlar.

Ev-tş: Nisan 1937'de aylık olarak çıkar. Sahibi ve umumi neşriyatı idare eden Tahsin Demiray'dır. 35 sayfalıktır. 180 sayı çıkmıştır.

Aile: 74 sayfalık 3 aylık bir ev dergisi olarak 1947'de çıkar. 20 sayı çıkmıştır. Yapı ve Kredi Bankası'nın bir yayınıdır. Sahipliğim Vedat Nedim Tor ve daha sonra Kâzım Taşkent yapmıştır. Amacım "Türk ailesinin huzura ve sükûna olan ihtiyacı büyüktür... İşte *Aile* dergisi dinlenme ihtiyacını en zevkli ve en faydalı bir tarzda doyurmak için çıkıyor... Aile zevkinizi yükselterek sınırlerinizi rahatlatacak ve yaşama şevkinizi canlandıracaktır..." şeklinde tanımlar.

1980'li

yılların kadın
dergilerinden
üçü.

Kadın Eserleri
Kütüphanesi
Arşivi/
Fotoğraflar
LaleperAyte
(sol ve orta)

Kadın Gazetesi: Haftalık içtimai siyasi kadın gazetesi olarak 1947'de 8 sayfa olarak İffet Halim Oruz tarafından çıkarılır. Yayın hayatına 1979'a kadar devam e-der. Çıkış amaçlarını şöyle özetleyebiliriz: "Cumhuriyet inkılabı kadınlarımıza ileri dünya kadınlığı arasındaki yerini vermiş bulunuyor. Türk kadınındaki kan ve ruh vasıfları bu hamlenin hem hızla hem de başarıyla vücut bulmasını desteklemiştir. Bundan dolayı *Kadın Gazetesi* Türk kadınlığının geçmişteki mevzularıyla ilgilenmek istemeyerek kısaca kadın-erkek eşitlik davası üzerinde fikir yürütmek lüzumunu duymayacaktır. Cemiyet içinde kadınla ilgili cinsel ve sosyal mevzular *Kadın Gazetesi*'nin de mevzuunu teşkil eder. Memlekete ve aileye yararlı görülen ve kadınlığımızın tekamülüne yardım edecek ilim, sanat, fikir hareketlerine ve kadınla ilgili aktualiteye kucağımızı açmış bulunuyoruz..."

Yelpaze: 1952'de Alâeddin Kral tarafından kurulmuş 25 sayfalık haftalık dergidir. 1967'ye kadar yayın hayatına devam etmiş, 771 sayı çıkmıştır. Müzik,

sinema, moda haberleri, tefrikalar ve fotoromanlar derginin içeriğini oluşturur.

Günün Kadını: Ekim 1968'de Orhan Ural tarafından kurulmuş, aylık, 32 sayfalık bir dergidir. 1982'ye kadar 172 sayı çıkmıştır. Amacını "Biz bu mecmuada kadın ile ilgili her türlü konuya eğilecek, problemlerimizi çözmeye gayret edeceğiz. Karanlıkta kalanları aydınlığa, hakkımız olanı da koparmaya uğraşacağımız bu sütunlara siz hanım okuyucularımızın yardımlarını bekler..." şeklinde tanımlar.

Kadınların Sesi: Başlangıçta 4, daha sonraki sayılarda 23 sayfa olarak çıkarılan aylık dergi 1975'te İlerici Kadınlar Derae-ği'nin yayın organı olarak çıkar. Sahibi Be-ria Onger'dir. 60 sayı çıkmıştır. "1975 Dünya Kadınlar Yılı. Rengi, ırkı, dini, milliyeti ayrı milyonlarca kadın kendi ülkelerinde ve uluslararası konferanslarda toplumdaki geri durumlarının tarihi ve güncel nedenlerini artık büyük bir doğrulukla saptamışlardır. Günümüzde kadınlar toplumsal üretime ve yaşama her zamankinden çok katılmakta, içinde yaşadıkları sömü-

rü düzeninin acısını, çilesini ve sorunlarını tüm ağırlığıyla duyup anlamaktadır... Toplumdaki geri eşitsiz durumlarını daha zor kabullenmekte, daha çok nedenlerini bilmek ve değiştirmek eğilimlerini taşımaktadırlar. Seks, süs sembolü, akli uzun saçı kısa, elinden cımbız ayna düşmeyen, yeri ev, görevi analık olan kadın tipi hem hayatın gerçekleriyle uyuşmamakta ve hem de giderek özenilir, aranır özellikler olmaktan hızla çıkmaktadır... Az eğitilmiş kadınların ucuz ve kolay yönetilir emeğinden milyarlar kazanmakta olan sömürücü hâkim sınıfların hiç de işine gelmemekte, hoşuna gitmemektedir... Bu verimli kâr ve oy kaynağı kitleyi elden kaçırmamak için ellerinden geleni yapmaktadırlar..."

Şefe; Aralık 1976'da Erol Simavi ve Sedat Simavi tarafından çıkarılan, 100-200 sayfalık aylık bir dergi olup yayın hayatına devam etmektedir. Dergi başlangıçta tamamıyla anne babalara çocukların eğitim, öğrenim ve sağlık konularında rehberlik amacını gütmüş, fakat daha sonraları kadın sorunlarını ele alan farklı bir yayın politikası izlemiştir.

Kadınca: Aralık 1978'de aylık ve 140 sayfalık bir dergi olarak Gelişim Yayınları tarafından çıkarılır. Yayın hayatına devam etmektedir. "Daha ilk merhabamızda fazla derinlere inmeyelim ama şunu da belirtmek istiyorum... Geleneklerimiz, göreneklerimiz çeşitli baskılar, yıllar yılı bir köşede oturmamızı hazırlamış, gösterememişiz kendimizi. Hâlâ bunun acısını çekiyoruz işte. Öylesine çekiyoruz ki kadın her yerde, evinde, işinde, çoluklu çocuksuz başarıdan başarıya koşup kendini ispatlarken gelip 'ciddi röportaj okumaz, o yalnız fotoroman okur' diyorlar. Biz ise diyoruz ki kadın hepsini okur, aynı erkek gibi. Fotoromanı da, dedikoduyu da, röportajı da, gazetelerin ciddi köşelerini de. Ve diyoruz ki... Az kaldı... Devir değişiyor, günler eski günler, düşünceler eski düşünceler değil. Kadın ve erkeğin kafaca eşit

olduğu ispatlanıyor... Yakında nasıl erkekçe deniyorsa kuvvede, üstüne basarak kadınca da denecek. Böyle düşünmeyen azınlık yalnız kalacak..."

kalmadan

nasıl

zayıflanır

.u cildinizin ' olun

Nezihe

Mencin son öyküsur

İümaynnfflânile

bir konuğumuz var: Kadir inanır,

Ak Kadın: Akbank'ın kadın dergisi o-larak 1983'te 2 aylık ve 50 sayfalık bir dergi olarak çıkar. 55 sayı çıkmıştır. "Derginin her sayfasını çevirdiğinizde sizleri piyasadaki benzeri yayınlardan daha değişik daha yararlı, daha doyurucu, bazen öğretici, bazen aydınlatıcı, bazen de derin derin düşündürücü ve elbette biraz da eğlendirici konulara götürdüğünü bizzat göreceksiniz. Dergide neler mi var? Siz kadınların ilgisini çekeceğini düşündüğümüz, tahmin ettiğimiz her konu..."

Sosyalist-Feminist Kaktüs: 1988'de 70 sayfa olarak kadınların oluşturduğu bir yayın kurulu tarafından çıkarılır. 12 sayı çıkmıştır. "Neden dergi çıkanyoruz? İlk önce kadın olduğumuz için. Kadın sorunlarının daha sıkça tartışıldığı, toplumdaki erkek e-gemenliğinin sorgulanmaya başlandığı, dahası bu sorgulamanın cinsiyetçi bir sisteme karşı mücadelenin ipuçlarını gündeme getirdiği bir dönemdeyiz. Dergimiz toplumda kadın olmaktan doğan sorunları için mücadele etmek isteyen kadımlann çıkardığı bir dergi olacak... Çeşitli feminizmler ve bağımsız kadın mücadelesinin bir bileşkesi olarak gördüğümüz Kadınların Kurtuluşu Hareketinin neresinde olduğumuzu, nasıl bir bağımsız bir kadın politikası hedeflediğimizi sizlerle tartışmanın ve geliştirmenin aracı olacak *Kaktüs*. Tam bu noktada sosyalist feminist *Kaktüsün* hareketi bölücü değil zenginleştirici bir işleve sahip olacağını düşünüyoruz."

İstanbul'da çıkan diğer dergilerin bazılarını- şöyle sıralayabiliriz: *Moda Albümü* (1936), *Ev-Kadm* (1945), *Hanımeli* (1948), *Kadın Güzelliği* (1951), *Yelpaze* (1952), *Resimli Hayat* (1952), *Kadın Dünyası* (1952), *Günün Kadını* (1968), *Sağlık ve Kadın Dünyası* (1968), *Ev İşi* (1976), *Kadın Dayanışması* (1977), *Genç Kadın* (1982), *Kadın* (1984), *Ev Kadını* (1984), *Kadın ve Aile* (1985), *Feminist* (1987), *Ma-rie-Claire* (1988), *Türk Kadını* (1988), *Kapris* (1987), *Yeni Bizim Aile* (1990), *Kim*

(1992), *Cozmopolitan*(1992), *Özgür Kadın* (1993), *Kadın Araştırmaları Dergisi* (1993). ZEHRA TOSKA-ASLI DAVAZ MARDİN

KADIN EFENDİ ÇEŞMESİ

348

349

KADIN HAREKETİ

KADIN EFENDİ ÇEŞMESİ

Oıtaköy-Kuruçeşme arasında, sahil yolu üzerindedir. Kitabesinden V. Mehmed'in (Reşad)(hd 1909-1918) şehzadesi Necmed-din Efendi'nin annesi merhume Dürrüaden Kadın Efendi'nin (ö. 17 Ekim 1909) hayrına 1327/1909'da yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Kadın Efendi Çeşmesi

Nurdan Sözgen/Onyx, 1994

Ampir üslubundaki(-0 çeşmenin, tuğladan yuvarlak kemerli musluk nişi sol kenara çekilmiş ve yanına kurna biçiminde mermer teknesi olan ikinci bir küçük çeşme yerleştirilmiştir. Cephe volüt başlıklı i-kışer düz pilastr ile sınırlanmıştır. Kurnanın yer aldığı bölüme, alt kısmı yivli pilastrlarla ayrı bir düzenleme yapılmıştır. Yalın silmeli bir kornişle ayrılan üst bölümde, yan yana üç adet yatık dikdörtgen çerçeve içinde baklava motifleri vardır. Yatay ve dikey düzenlemelerle hareketlendirilen cephe, dışa taşkın yuvarlak bir kemerle sonuçlanmaktadır. Kemerin içinde, üstte V. Mehmed'in tuğrası, altta altı satırlık kitabe yer almaktadır.

Taksim Suyu'na bağlı olduğu bilinen çeşme yol seviyesinin üstünde kalmıştır ve suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 235; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*, 155-156; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 448-449; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 184. ŞEBNEM AKALIN

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ VE BİLGİ MERKEZİ

Haliç, Fener'de Nisan 1990'dan beri hizmet veren, kadın konusunda yoğunlaşmış kitaplık ve bilgi merkezi.

Türkiye'nin ilk ve tek Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi 14 Nisan 1990'da açılmıştır; İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından tahsis edilen Fener'deki tarihi binada çalışmalarını sürdürmektedir.

Kütüphanenin amacı, Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de kadınlar tarafından veya kadınlar üzerine yazılmış tüm yayımlanmış ve yayımlanmamış eserlerle belge niteliğindeki görsel ve işitsel malzemenin bir merkezde

toplanmasını; ayrıca, kadınların tarihinin tam olarak kurulmasına yardım e-decek sözel tarih çalışmalarıyla yeni malzeme yaratılmasını sağlamaktır. Kütüphanenin açıldığı tarihte, raflarda 100 kadar kitap varken bugün, kadınlar tarafından ya da onlar hakkında yazılan 3.000'i aşkın

başlıkta kitap, 100'ü aşkın süreli yayın, binlerce kupür ve belgeden oluşan bir arşivi bulunmaktadır.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı felsefeci-edebiyat eleştirmeni Dr. Füsün Akatlı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü eski başkanı Prof. Dr. Jale Baysal, kütüphaneci-çevirmen Aslı Davaz-Mardin, arkeolog-fotoğrafçı Füsün Ertuğ-Yaraş ve araştırmacı, çevirmen Doç. Dr. Şirin Tekeli tarafından kuruldu. Kütüphane çalışmaları kumcularının yanısıra bir yönetici ve bir kütüphaneci kadrosu ve gönüllülerin aktif katkıları ile yürütülmektedir.

Kütüphane ve bilgi merkezinin sunduğu hizmetlerin başında kitaplık vardır. Kadınlar tarafından yazılmış ya da onları ilgilendiren çeşitli konularda yayımlanmış 3.000 başlık altında 4.000'i aşkın kitap, yazar adı, kitap adı ve konularına göre bilgisayara işlenmiştir.

1867'den 1928'e dek yayımlanmış kadın konulu 40'a yakın Osmanlıca derginin tüm sayılarının orijinal ya da fotokopileri ve 1928'den günümüze yeni harfli Türkçe kadın dergilerinden 60 kadarı (tam koleksiyon olmamakla birlikte) süreli yayınlar bölümünün ana malzemesini oluşturmaktadır. Yabancı dildeki kadın konulu dergilerde 80'in üzerinde başlık sayısına ulaşılmıştır. Bunların bir bölümü (*Women's Review of Books, Signs, Gender and Society* vb) ile Türkiye'de halen yayımlanmakta olan (*Kadınca, Kim, Marie Claire* vb) kadın dergileri kütüphaneye sürekli gelmektedir.

Kadın araştırmaları alanında 400'ü aşkın Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca makale arşivlenmiş ve bilgisayar girişi yapılmıştır. 1990'dan itibaren çoğu günlük gazetenin yanısıra, haftalık ve aylık magazin dergilerinden kupürler ve daha önceki yıllara ait, kadına ilişkin konularda yayımlanmış makale, röportaj ve haberler de kupür arşivinde derlenmektedir. Türkiye kadınlarının olduğu kadar dünya kadınlarının etkinlikleri, çalışmalarını içeren bu arşivde bugüne dek çeşitli başlıklarda 83 kutu (9 m) malzeme derlenmiştir.

Ayrıca, dernek tüzükleri, panel metinleri, basılmamış tezler, makaleler, kadın-

**Kadın Eserleri
Kütüphanesi
ve Bilgi
Merkezi**

Kadın Eserleri Kütüphanesi'nin okuma salonu. *Kadın Eserleri Kütüphanesi*
Arşivi/Laleper Ay tek

lara ilişkin her türlü bilgi, belge ve istatistikler çeşitli konu başlıkları altında 45 kutuda (5 m) toplanmıştır. Kişilerin özel belge, anı, mektup ya da yayımlanmış, yayımlanmamış çalışmaları özel koleksiyon olarak korunmakta, bağışı yapan kişinin isteği doğrultusunda kullanıma sunulmaktadır. Arşivde halen 27 kutu ve 8 klasörden oluşan özel koleksiyon vardır. Kuruluşundan bu yana başta kütüphane bünyesinde gerçekleştirilen etkinlikler olmak üzere, Osmanlı'dan günümüze kadınlarla ilgili bilgi ve belgelerin görsel arşive de kazandırılması ve derlenmesi çalışmaları yürütülmektedir. Arşiv bugün, konularına göre, gruplanmış yaklaşık 1.000 kadar dia, 250 renkli ve siyah/beyaz fotoğraf, kartpostal, 15 video-film, 97 ses bandı ile 300 kadar yerli ve yabancı afişten oluşmaktadır. Geçmişten bugüne kadın sanatçılarımızın eserlerini bir araya getirmeyi hedefleyen Kadın Sanatçılar Diatek'i ise Nisan 1994'te çalışmalarına başlamıştır.

Kütüphanede sergi ve konferans salonu olarak ayrılan mekânda kadın konulu çeşitli konferans, panel, şenlik, konser vb etkinlikler düzenlenmektedir. Yılda sekiz sergi açılmakta ve kadın sanatçıların eserlerini sergilemelerine olanak sağlanmaktadır. Kurulduğu günden bu yana 100' ün üzerinde etkinlik düzenlenmiş olup a-çılan sergilerden kütüphaneye bağışlanan yapıtlarla kadın sanatçılara ait önemli bir koleksiyonun çekirdeği oluşturulmuştur. Kütüphane ayrıca iki uluslararası sempozyum düzenlemiş ve bu sempozyumlara ev sahipliği yapmıştır.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi, kuruluşundan bu yana her yıl bir takvim yayımlamaktadır. *Kadın Ressamlardan Bir Kesit* (199D), *Kadın Fotoğraflardan Bir Kesit* (1992), *Kadın Sinemacılarından Bir Kesit* (1993) ve *Kadın Seramikçilerden Bir Kesit* (1994) adıyla yayımlanan bu takvimler, işlevsel olmanın yanı sıra bu dallardaki kadın sanatçıları ve yapıtlarını tanıtmak için iyi bir araç niteliğini taşımaktadır.

Ekim 1991'de kütüphane tarafından düzenlenen Uluslararası Kadın Kütüphaneleri Sempozyumu tutanakları, *Kadınların Belleği-Women's Memory* (Vakıf.yayını, 4) ile Kadın Eserleri Kütüphanesi Bibliyografya Oluşturma Komisyonu tarafından hazırlanan *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)* (Vakıf yayını, 5) adlı kitaplar yayımlanmıştır. *Çağdaş Türk Edebiyatında Kadın Yazarlar* (Vakıf

yayını, 7) 30 kadın yazarımızla ilgili bilgiler içeren bir antolojidir.

Kütüphanenin hizmet ve etkinlikleri yılda dört kez yayımlanan *Haberler* bülteni aracılığıyla duyurulmaktadır.

LALEPER AYTEK

KADIN HAREKETİ

Kadınların önyak olduğu veya katıldığı, kadın haklarını savunmayı, cinsiyet ayırımından doğan sorunları aşmayı ve bu ayrıma karşı çıkmayı amaçlayan hareket, eylem ve örgütlenmeler.

Araştırmalar istanbul'daki kadın hareket ve örgütlerinin geçmişinin 100 yıl geriye gittiğini gösteriyor. Ancak bu 100 yıllık tarihin farklı dönemleri yeterince aydınlatılabilmiş değildir. Yakın dönem kadın hareketinin bir ürünü olarak, kadın araştırmalarına ve kadınların tarihine duyulan ilginin görünür biçimde artması yeni çalışmaları gündeme getirmiştir.

Türkiye'nin en büyük metropolü İstanbul, kadın hareketinin gelişiminde her zaman önemli bir yer tutmuştur. Ancak, kadın hareketi herhangi bir kentin sınırlarını aşar; ulusal ve uluslararası etkileşimler bağlamında oluşur.

Kadın hareketleri, geniş anlamda, öznesi kadınlar olan hareketlerin tümüdür. Bu anlamda, çoğu zaman kadınların gönüllü emeği ile yürütölen insancıl, hayırsever çalışmalar ve bunları yürütmek için oluşturulan dernekler, kadın hareketlerinin bir parçası olarak kabul edilir. Dar anlamda kadın hareketlerinden ise, hem öznesi, hem konusu kadın olup genellikle kadınların erkeklere göre ikincil konumda bırakıldıkları saptamasından yola çıkarak kadın haklarını sağlamlaştırmayı, geliştirmeyi, kadınların, insanların ezilişine son vermeyi ya da kadınların kurtuluşunu sağlamayı hedefleyen hareketleri anlamak gerekir. Bu anlamda kadın hareketleri genellikle protesto, muhalefet hareketleridir. Ancak zamanla kurumlaşıp kemikleştiklerinde bu niteliklerini yitirip muhafazakâr-laşabildikleri gibi, kadın örgütleri de işlevlerini yitirip, varlıklarını sadece kâğıt üzerinde sürdüren yapılara dönüşebilirler.

Osmanlı
kadın
hareketinin
öncülerinden
Müdafaa-ı
Hukuk-ı
-Nisvan
Cemiyeti
üyeleri

bir arada.

Kadın Eserleri

Kütüphanesi

Arşivi

Türkiye'de siyasi rejimde meydana gelen, askeri darbeler gibi kesintiler, kadın hareketlerinin gelişmesini sekteye uğratmış, dernekler kapatılmış, belgeleri kaybolmuş, yeniden kurulduklarında bıraktıkları noktadan devam etmeleri zorlaşmıştır. Konuya ilişkin araştırma eksikliğinin bir nedeni de kuşkusuz bu kesintiler ve belgelerin kaybolmasıdır.

Öte yandan, kadın hareketleri, genellikle birden çok örgütü ve örgütsüz grupları içerdiği gibi, tek tek kadınların katkısı da önemlidir. Kadın hareketlerinden söz edildiğinde, belirli eylemlerde bulunan kadınlar kadar, eylemlere doğrudan katılmasalar da, bunlardan etkilenen, kendi yaşamlarında, kadın hareketi doğrultusunda değişiklikler yapan kadınları da göz önünde bulundurmak gerekir. Bir örnek vermek gerekirse, İstanbul'da 19. yy'ın sonunda kadınların hak arama mücadelelerinin dışavurum biçimlerinden birisi kılık kıyafetin modernleşmesiydi ve "moda", saraya mensup kadınlardan başlayarak dalga dalga değişik sınıflardan, kesimlerden kadınlara yayıldı. Kadın hareketlerinin gerektiği gibi anlaşılabilmesi için, sözleri, eylemleri, yayınları, dernekleriyle etkin olan

Müdafaa-ı

Hukuk-ı

Nisvan

Cemiyeti

üyesi, ebe ve

1913'te uçan

ilk Osmanlı

kadını Belkıs

Şevket Hanım.

Kadın Eserleri

Kütüphanesi

Arşivi

kadınlara, harekete geçirmek istedikleri kadınlar arasındaki etkileşimlerin birlikte ele alınması gereklidir. Ancak araştırmalar henüz böyle bir çözümlemeye izin vermemektedir.

Kadın hareketleri, dünyanın her yerinde, kentlerde, daha çok da büyük kentlerde oluşmuş, oralardan yayılmıştır. Bunun nedenleri arasında, hareketlere

öncülük e-den aydın kadınların, genellikle kentli, orta sınıftan, iyi eğitim almış kadınlar arasından çıkması gibi sosyo-psikolojik faktörlerin yanı sıra, kadın hareketlerinin gelişmesini dolaylı olarak etkileyen üniversitelerin, büyük işyerlerinin, basın ve yayın organlarının genellikle büyük kentlerde toplanması sayılabilir. İstanbul, Osmanlı döneminde imparatorluğun başkenti olarak, Selanik ve İzmir gibi birkaç büyük kentin yanı sıra ve onlardan daha da ağırlıklı o-larak, bütün bu özellikleri taşıyan bir kentti. İmparatorluğun son yıllarını şekillendiren bütün önemli fikir hareketleri burada gelişti, siyasal hareketlilik burada odaklaştı. İstanbul, ayrıca, kadın hareketleri açısından özel önemi olan bir başka faktör yönünden de kilit bir kentti. Uluslararası bilgi alışverişinin yoğunlaştığı, impara-

KADIN HAREKETİ

350

351

KADIN HAREKETİ

Hanımları Esirgeme Derneği'nin sekreterliğini yapan ve Osmanlı Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi'ni kuran Nezihe Mu-hiddin'in (1925'ten itibaren İstanbul'da *Kadın Yolu*, sonradan *Türk Kadın Yolu* adlı dergileri çıkarmıştır) başkanlığında kurulan partinin gündemindeki en önemli madde, siyasal eşitliğin sağlanmasıdır. Ancak Ankara, tüm ulusu kapsayacak Halk Fırkası'nın kuruluş çalışmaları içerisinde olduğundan bu partinin kurulmasına izin verilmez ve kendilerine bir cemiyet kurmaları önerilir. Bunun üzerine parti kurmaya

Kadınlara oy hakkı verilmesi için istanbul Üniversitesi'nin bahçesinde yapılan bir gösteri, 1934.

Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi/TT, S. 51 (Mart 1988)

torluğun dünya ile bağının kurulduğu istanbul, 20. yy'ın başlarında uluslararası bir hareket niteliği kazanan "birinci dalga feminist harekef'in bilgisinin, yabancı seyyahla^ ziyaretçiler ve dünyadaki gelişmeleri yayınlardan izleyebilen, yabancı dil bilen Osmanlı kadınları sayesinde taşındığı en önemli merkezdi. İstanbul bu özelliğini, Cumhuriyetle birlikte başkentin Ankara'ya taşınmasından sonra da bir ölçüde sürdürdü. Örneğin 1935 Dünya Feminist Kongresi istanbul'da toplandı. Daha yakın dönemde, Nermin Abadan Unat' m girişimleriyle düzenlenen "Türk Toplumunda Kadın" konulu uluslararası seminer istanbul'da yapıldı. Son dönem kadın hareketleri, ivmesini, istanbul'un, siyasal merkez olmasa da, Türkiye'nin en canlı entelektüel merkezi olmasından aldı.

Osmanlı Dönemi (1886-1918): II. Meşrutiyet döneminde, istanbul'da yayınlan,

dernekleri, eylemleri, öncüleri ve istanbullu, hattâ İstanbul dışından kadınlarla kurduğu etkileşimle, gerçek anlamda bir kadın hareketinin varlığından söz edilebili-yorsa, kuşkusuz bunun temelleri biraz daha önceye gider.

Osmanlı kadın hareketini hazırlayan unsurlar Tanzimat'la başlayan yenileşme hareketiyle birlikte oluşmuştur. Ayşegül Yaraman Başbuğ'un *Elinin Hamuruyla Özgürlük* kitabında özetlendiği gibi, bu unsurların başlıcaları, yasal reformlar (1841 kadı izniyle evlenme fermanı, 1854-1857 esir pazarlarının kapatılması, 1856 veraset hakkı), kadınların eğitim hakkından yararlanmaya başlaması (1862 ilk kız rüştiyesi, 1869 kız çocukları için zorunlu sıb-yan okulu, 1870 ilk kadın müdire atanması, 1870 kız öğretmen okulu) ve günün aydın çevrelerinde, gazete ve dergilerde kadın konusunda başlayan yoğun fikir tartışmalarıdır. Bu sayede, 1868'de Rabia adıyla *Terakki Dergisi* 'nde yazan bir kadın "ne erkekler kadınlara hizmetkâr, ne de kadınlar erkeklere cariye olmak için ya-

ratılmıştır" diyerek, kadınların isyan hakkını dillendirebilmiştir.

1869'dan itibaren doğrudan kadınlara yönelik dergiler yayımlanmaya başlar (bak. kadın dergileri). Dergiler, kadınların gerek kendi hakları, gerekse hareketin bilinç akımını yaratmak açısından önemlidir. Bunlar arasında, ilk defa yalnız kadınların çıkardığı, sahibi Arife adlı bir kadın olan *Şükufezar'm* (Çiçek Bahçesi, 1886); 1895-1906 arasında 580 sayı yayımlanan, sürekli yazan kalemleri arasında dönemin önde gelen yazar ve düşünür kadınlarından Fatma Aliye(->), Şair Nigâr Hanım, Makbule Leman Hanım'ın yer aldıkları *Hanımlara Mahsus Gazete* 'nin(->) ve II. Meşrutî-yet'ten sonra, 1913'te, Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin organı olarak çıkan *Kadınlara Dünyası* (^) dergisinin çok önemli bir yerleri vardır.

Diğer dergilerle karşılaştırıldığında feminist bir söylem oluşturmaya en yatkın dergi olan *Kadınlara Dünyası'nâz* sürekli yazan Aziz Haydar, Belkıs Şevket, Mükerrrem Belkıs, Nimet Cemil gibi birçok kadın, kadınların kıyafetinin değişmesinden eğitim hakkına, görücü usulü evlenmenin e-leştirisinden boşanma hakkına, çalışma hakkından siyasal haklara kadar pek çok somut talep ve çözüm önerisi geliştirmişlerdir. Organı olduğu Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, ayrıca, Bedra Osman Hanım ve arkadaşlarının telefon şirketinde işe alınması için eylem düzenlemiş; kadınların hiçbir alanda erkeklerden geri olmadıklarını göstermek için Belkıs Şevket Hanım'ın 17 Kasım 1913'te uçağa binmesi eylemini yapmıştır. Dergi özellikle o-kurlarıyla iletişim kurmada çok başarılıdır ve gelen okur mektuplarından, kadınların başlayan mücadeleyi destekledikleri anlaşılmaktadır.

Bu dönemde kadın hareketinin çevresinde odaklaştığı başlıca kurumlar, dergiler ve dernekler olmakla birlikte, bilinçlendirme çalışmalarının bununla sınırlı kalma-

dığı da bilinmektedir. Dönemi inceleyen araştırmacıları en çok etkileyen olaylardan birisi, *Kadın* dergisinde çıkan bir dizi yazıyla haberdar olduğumuz "Beyaz Konferanslar" adı verilen çalışmalaradır. 1911'de 300 kadın, derin bir tarih ve sosyoloji bilgisiyle, çok berrak bir "kadın bakış açısı"na sahip olduğu anlaşılan Fatma Nesibe Hanım'm konuşmasını dinlemek için, konferansları düzenleyen P. B. Hanım' in konağında dokuz kez bir araya gelmiştir. Ayrıca, Teali-i Nisvan Derneği'nin kurucusu Halide Edip (*Mektep Müzesi* dergisinde yayımlanan konferanslar), Nakiye Hanım (Elgün) ve başka birçok tanınmış kadının başka yerlerde bu tür konferanslar verdikleri biliniyor.

Yukarıda anılan ve amaçları doğrudan kadın haklarını geliştirmek olan derneklerin dışında kadınlar, özellikle Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul' da, Topkapı Fukaraperver Hanımlar Cemi-yet-i Hayriyesi, Kadıköy Fukarasever Hanımlar Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Müslüman Kadın Birliği, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, Osmanlı Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi, Bikes Ailelere Yardımcı Hanımlar Cemiyeti gibi yardım dernekleri; kadınlara eğitim vererek çalışma hayatına girmelerine yardımcı olmak için kurulmuş Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği, Azkaniver Ermeni Maarifperver Kadınlar Cemiyeti; bîçki dikiş yurtları açan, merkezi Selanik'teki Şefkat Cemiyet-i Hay-riyesi'nin şubeleri ve nihayet 1916'da İstanbul'da Enver Paşa'nın himayesinde kadınlara iş bulmak için kurulan, ancak yönetiminde kadınların yer almadığı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi ya da yerli malı kullanmayı teşvik a-macıyla kurulan Mamulat-ı Dahiliye İstihlak-ı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi gibi e-konomik amaçlı dernekler kurmuşlar, çok sayıda kültür amaçlı demekte faal olmuşlar ve nihayet İttihad ve Terakki Cemiyet-i'ne bağlı bir de kadınlar şubesi oluşturmuşlardı (bak. kadın örgütleri).

1919-1922 Dönemi: II. Meşrutiyet yıllarında kadın hakları konusunda bilinçlenen, Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında bir yandan çalışma hayatına girerek, bir yandan çeşitli derneklerde faaliyet göstererek, kendi haklarının yanısıra memleket meselelerinde de söz sahibi olan kadınların, siyasal arenada yer almaya başlamaları, İstanbul'un işgaliyle gündeme gelir. Önceki hazırlıkları, kadınların kişiler ve örgütler olarak, Kuva-yı Milliye'de ilk günden yer almalarına olanak verir. 29 Kasım 1918'de Kuva-yı Milliye'nin "müşterek gayeye doğru sevk ve idaresini sağlamak için" bütün kurumları bir araya getirmek üzere düzenlediği Milli Kongre'ye katılan 50 örgütün 16'sı çeşitli amaçlarla kurulmuş kadın dernekleridir: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği, İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Kadınlar Merkezi, Himaye-i Etfal Kadınlar Merkezi, Kadıköy

18 Nisan 1935'te İstanbul Yıldız Sarayı'nda toplanan Sufraj ve Kadınların Siyasal ve Medeni Hareketleri İçin Uluslararası Birliğin XII. Kongresi

nedeniyle yayımlanan pullardan örnekler.

TT, Mart 1994 i Salih Kuyuş Arşivi

yasallaşmanın ivmesiyle ilk siyasi parti kurma girişimi kadınlardan gelir. Amerika Birleşik Devletleri ve Weimar Almanya'sı gibi bazı Batılı devletlerde de, savaş ertesinde kadınlara oy hakkının tanınması, kadın hareketlerini parti şeklinde örgütlenmeye yöneltmiş ama bu partiler siyasal hayatta başarılı olamamışlardı. Haziran 1923'te daha Halk Fırkası henüz Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti adını taşımaktayken, İstanbul'da Kadınlar Halk Fırkası adıyla bir siyasi örgüt kurulmasına teşebbüs edilmiştir. Daha önce Osmanlı Türk

Hanımlar Müdafaa-ı Milliye Merkezi, İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Biçki Yurdu, Musiki Muhipleri Hanımlar Cemiyeti, Bilgi Yurdu, Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Üsküdar Biçki Yurdu, Asri Kadın Cemiyeti, İnas Darülfünun Cemiyeti, Ticaret Mektebi İnas Cemiyeti.

Öte yandan 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ertesinde İstanbul bir dizi büyük protesto gösterisine sahne olmuştur. Çeşitli çalışmalarıyla hitabet yeteneklerini geliştirmiş kadınlar, bu mitinglerde kadınla-ın sözcüsü olarak söz alır, bir anlamda ilk kez kürsüden halka hitap ederlerken, büyük izleyici kalabalıkları arasında da kadınlar, genci, yaşlısıyla çok sayıda yer almışlardır. Bu protesto gösterilerinin bel-libaşlıları şunlardı: 19 Mayıs 1919'da Türk Ocağı'nın Fatih'te düzenlediği, 50.000 kişinin katıldığı mitinge konuşmacı olarak Halide Edip Hanım katıldı. 20 Mayıs 1919' da Üsküdar Doğancılar'da yapılan mitinge kadınları temsilen katılan konuşmacı Naciye Hanım'dır. 22 Mayıs 1919'da yapılan Kadıköy Mitingi'nde(->) konuşmacı olan Halide Edip'in yanısıra üniversite öğrencisi Münevver Saime Hanım da söz almıştır. 23 Mayıs 1919'da Sultanahmet Meyda-m'nda düzenlenen 200.000 kişinin katıldığı ünlü mitingde de halka yine Halide Edip hitap eder (bak. Sultanahmet mitingleri). Siyasal bilinci gelişkin İstanbul kadın-lan arasında, Milli Mücadele'ye katılmak ü-zere Anadolu'ya geçen pek çok kadın vardır.

7 Mayıs

1987'de

Kadıköy'de

yapılan

Dayağa Karşı

Dayanışma

Yürüyüşü'nden

bir görünüm
(üstte) ve
1989'daki
Mor İğne
Kampanyası.
Kadın Eserleri
Kütüphanesi
Arşivi

Bundan sonra 4 yıl boyunca mücadele Anadolu'daki savaş çevresinde geliştiğinden, işgal altındaki İstanbul'un kadın hareketi eski canlılığını yitirir. Gerçi zor şartlara rağmen kadın dergileri yayınlarını sürdürmektedirler, örneğin *Kadınlar Dünyası*, I. Dünya Savaşı sırasında yayımına ara vermiş, ancak 1918'den sonra tekrar yayımlanarak 1921'e dek çıkarılmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da çalışmasına ek olarak, savaştan sonra yeni Cumhuriyet rejiminde toplumsal ve siyasal hareketliliğin merkezi Ankara'ya kaydığından, bundan sonra kadınların İstanbul'da başlattıkları kimi girişimler başarısız kalacaktır.

Çorak Yıllar (1922-1970): Savaşta ki si-

Ü

KADIN HAREKETİ

352

353

KADIN HAREKETİ

hazırlanan kadınlar, 7 Şubat 1924'te, Türk Kadın Birliği adlı bir dernek kurarlar.

Halk Fırkası çizgisine yakın olmasına ve kurucuları arasında fırka ileri gelenlerinin karılan bulunmasına rağmen, Osmanlı kadın hareketinin ısrarla savunduğu ve Cumhuriyet'in gündemine getirdiği Medeni Kanun reformunun yapılması sürecinde, bu derneğin gerçekten etkili olmasına pek izin verilmez.

Bu ortamın feminist kadınlarda yarattığı ruh halini anlayabilmek için biraz geriye dönüp, Medeni Kanun'un öncüsü sayılan 1917 Aile Karamamesi'nin iptali üzerine, Nimet Cemil'in *Kadınlar Dünyası* dergisinde 19 Şubat 1921'de yayımladığı "Feminizm, Daima Feminizm" başlıklı yazıya bakmakta yarar vardır. Yazı Yakup Kadri' nirt (Karaosmanoğlu) feminizmi eleştiren bir yazısına cevaben "Keşke Türk kadını Yakub Kadri Bey'in zannettiği kadar hukuka malik olsaydı da biz fevkalâde hukuku istihsale çalışsaydık, ma-teessüf kaziy-ye bütün bütün başka.

Beş on senelik feminizm cereyanı sayesinde birçok hukuk istahsal edildiyse de, henüz gayeye vusul mümkün olmadı. Henüz istirdad edilecek mühim hukuklar vardır. Hele nikâh hususunda kadın hukuku erkek hukukuna müsavi olmakdan çok uzaktır. Karısını istediği vakit kolayca boşayabilen ve karısının üstüne karı almakda hür ve serbest olan erkeklerle varacağı kocayı görmek ve tanımak hakkından bile mahrum edilen kadın nasıl müsavi olabiliyor? Siz bu bahsi kadın nokta-i nazarından düşünürseniz ne kadar fecii olduğunu bilâ-müşkilat anlarsınız. Neyse bu yarayı fazla deşmeden geçelim. Zira bin meşakkatle meydana getirilen 'Hukuk-i Aile Kararnamesi' bile ilk fırsatta ilga ediliyorsa, bu babda yakın zamanda ıslaha nail olabilmek ümidi ma-teessüf zayıfdır" demektedir.

Bu ruh haliyle, kendilerini ilgilendiren reformlar konusunda söz söylemek isteyen kadınlar, Türk Kadın Birliği çatısı altında birkaç etkinlik yaparlar. Nezihe Mu-hiddin'in girişimiyle Ocak 1924'te istanbul Türk Ocağı binasında yapılan toplantıda kadınlar arasında görüş birliğine Yarılamamasına rağmen, Halide Edip, Nezihe Mu-hiddin, Nakiye Hanım, Azize Hanım, Sa-biha Zekeriya Hanım, Rezzan Hanım, Selma Hanım, Aliye Esat Hanım, Nigâr Şevki Hanım ve Naciye Pahanı Hanım'dan oluşan bir komisyon kurulur. Ancak istanbul basını kadınları ağır bir dille eleştirmeyi sürdürür. 1926'da kabul edilen Medeni Kanun, aslında kadınların istekleri doğrultusunda olduğu halde, sanki bu onlara rağmen, onların isteği ve bilgisi dışında çıkarılmış gibi bir izlenim yaratılır. Bu izlenim sonradan, Osmanlı kadınlarının mücadeleleri gerçekten unutulduğunda, insanların zihnine "kadınlar haklarını mücadele etmeden kazandılar" kalıp yargısıyla yerleşecektir.

Benzeri bir iletişimsizlik oy hakkı konusunda da gündeme gelir. 1927'de istanbul'da toplanan Türk Kadın Birliği Kongresi'nde yeniden başkan seçilen Nezihe Muhiddin, derneğin asıl işlevini siyasal

haklardan eşit olarak yararlanma olarak tanımlar ve kadınları belediye seçimlerinde oy vermeye çağırır. Ancak Ankara henüz siyasal eşitliği erken bulmaktadır. Eylül 1927'de istekleri aşırı bulunan Nezihe Muhiddin Hanım ve yönetim kurulu, yönetimden uzaklaştırılır ve dernek başkanlığına merkezi yönetime karşı yumuşak bir tavır benimseyen Latife Bekir Hanım getirilir. Böylece kadın hareketinin kadınları ilgilendiren önemli bir reform konusunda söz söylemesi engellenir.

Kadın hareketi açısından asıl çorak yıllar ise, 1934'te yapılan anayasa değişikliğiyle, elde edilen siyasal hakların, Ankara tarafından bir propaganda malzemesi olarak kullanılmak istenmesi üzerine 1935'te, 18-24 Nisan tarihleri arasında istanbul'da, Yıldız Sarayı'nda toplanan kısa adıyla Dünya Feminist Kongresi ya da asıl adıyla, "Suf-raj ve Kadınların Siyasal ve Medeni Hareketleri için Uluslararası Birliğin XII. Kongresinin bitmesinden birkaç hafta sonra, Türk Kadın Birliği'nin

kapatılmasıyla başlar, ilki, 1902'de Washington'da (ki bu top-, lantıda da Osmanlı kadınları temsil edilmişlerdi), diğerleri savaş yılları dışında düzenli olarak değişik Avrupa kentlerinde yapılan bu uluslararası toplantıların 1935' te İstanbul'da yer alması, değişik ülkelerden seçkin konukların katılması nedeniyle önemli bir olaydı. Dönemin koşulları nedeniyle kongrede "barış" konusu ön plana çıktı ve feminist kadınlar savaş karşıtı politikalar konusunda görüş birliğine vardılar. Ancak kongrenin dağılmasından sonra 10 Mayıs 1935'te olağanüstü kongreye çağrılan Türk Kadın Birliği, Başkan Latife Bekir'in, Türkiye'de kadın haklarının kazanıldığını, kadınların artık ayrı bir örgüte ihtiyaçları kalmadığını söyleyerek "isteyen arkadaşlar diğer hayır cemiyetlerinde çalışabilirler" dediği konuşmasından sonra, kendi kendisini dağıtma kararı aldı. Bu kuşkusuz, bir süredir tek parti güdümüne girmiş de olsa, kadınların parti dışında, bağımsız örgütlenmesini uygun görmeyen Ankara'nın, kadın hareketine vurduğu bir darbeydi.

Böylece kadın hareketi durakladı, hattâ söndü. Bu dönemde Sabiha Sertel'in yayımladığı ve kadın meselesini toplumcu bir anlayış bağlamında ele alan *Resimli Ay* gibi iz bırakan kimi yeni dergiler çıkarıldı- drysa da, dönemin dergileri genellikle, Cumhuriyet reformlarıyla eşit konuma geldiği kabul edilen kadınlara, eşitlik arayışı dışında, yeni hedefler gösterme işlevini üstlendiler. Bu yeni hedefler arasında, kadın yaşamının odağında bulunduğu kabul edilen "aile" ve "ev" in kalkındırılması vardı. Görüldüğü gibi bir önceki dönemin hak arama anlayışı hepten terk edilmiş, "rasyonel" bir görünüm altında da olsa, kadınlara geleneksel değerler sunulmaya başlanmıştı.

Öte yandan, tek parti döneminin son yıllarında, 1946'da, Cemiyetler Kanunu'n-da yapılan değişiklikten sonra, başka derneklerin yanısıra kadın dernekleri de yeniden kurulmaya başladı. Ancak, yeni dönemin dernekleri, Osmanlı dönemindeki can-

lı kadın hareketiyle bağları kopmuş, eski mücadeleleri fazla anımsamayan ve kadın haklarının geliştirilmesi kaygısından çok, kazanılmış hakları koruma hedefine yönelen yeni bir kuşak tarafından kurulmaktaydı, ilk dernekler, genellikle uluslararası federasyonlar içinde bir araya gelen, Soroptimist Meslek Kadınları Örgütü ya da Üniversite Mezunları Kadınlar Derneği gibi derneklerin Türkiye şubeleri şeklinde kuruldu, bunlara sonradan Hukukçu Kadınlar Derneği, Türk Anneler Derneği gibi başkaları eklendi. Yeni kurulan derneklerin çoğunun merkezi Ankara'da idi ve İstanbul'da şubeler açtılar. Bu tür derneklerin çoğalması eğitilmiş, seçkin kadınların mesleklerinde edindikleri görece başarıların bir yansımasıdır. Ancak yeni dernekler, daha çok meslek kadınlarının kazanılmış haklarını korumak ya da meslekle ilgili yeni kazanımlar elde etmek gibi sınırlı hedeflere yönelmişlerdir. Bu yüzden, Kadın Dernekleri Federasyonu ya da yeniden kurulan Türk

Kadınlar Birliği gibi çatı örgütlerinin varlığına rağmen, bu dönemde kadınların ortak çıkarları konusunda yeni talepler üreten ve mücadeleyi yükselten bir kadın hareketi oluşmadı.

Arayış Yılları (1970'ler): 1970'li yıllar, istanbul'da kadınların yeniden çeşitli etkinliklerde bir araya geldikleri bir arayış dönemi oldu. Bu yıllarda kadın hareketinin görelî canlanmasına yol açan bel-libaşlı üç etmenden söz edilebilir. Bunlardan ilki, 1973'ün Cumhuriyet'in 50. yıl törenlerine ayrılması ve haklarını kendi çabalarıyla değil, Atatürk sayesinde kazanmış olduklarını düşünen, kadın dernekleri çevresinde toplanmış üniversite öğretim üyesi veya çeşitli mesleklerden kadınların giriştikleri yayın çalışmalarıydı. Bir bakıma "50 yılın kadınlar açısından bir bilançosu" çıkarılmaya çalışılıyordu. Bu amaçla birçok toplantı, konferans, seminer düzenlendi.

ikinci bir etken, 1975'te Birleşmiş Milletler tarafından Kadın On Yılı'nın ilan edilmesi ve artık uluslararası örgütleri etkileyecek kadar güçlenmiş olan "uluslararası yeni feminist" hareketin serpintilerinin dolaylı bir biçimde Türkiye'ye ulaşmasıydı. Basında geniş yer verilen, kimi gazetelerin açtıkları yarışmalara konu olan "kadın hakları", annelerinden ve öğretmenlerinden "Türkiye'de kadın erkek eşitliğinin" bulunduğunu öğrenen, ama çevrelerine baktıklarında buna pek kolay inanamayan genç kuşaklarda yeni bir arayış başlattı. 16-19 Mayıs 1978'de Nermin Abadan Unat' m İstanbul Carlton Otelinde düzenlediğı "Türk Toplumunda Kadın" toplantısına, bu konuda çalışmaya başlayan birçok genç a-kademisyon kadın bildiri sundu. Aynı yıllarda istanbul'daki Payel gibi öncü yayınevleri, Kate Millet, Shulamith Firestone gibi radikal ve Simone de Beauvoir gibi daha az radikal feminist yazarların kitaplarını çevirerek yayımlamaya başladılar. Asıl etkisi, izleyen 10 yılda duyulacak olan *Kadınca* dergisi de 1978'de Duygu Asena' nın genel yönetmenliği altında yayın hayatına girdi.

Bu yıllarda kadınları harekete geçiren üçüncü etmen de, iç göç ve gecekondulaşma sürecinden birinci derecede etkilenen istanbul'da, özellikle üniversite gençliği a-rasında taraftar bulan, sınıf mücadelesi yoluyla sömürü düzenine son vermek ve yerine sosyalist bir düzen kurmak isteyen, Marksist sol hareketlerin oluşmasıydı. Üniversite öğrencisi pek çok genç kadın bu hareketler içerisinde yer aldı ve Marksist teorinin "kadın sorunu" tahlilinden yola çıkarak yeni bir bilinçlenmeye yöneldi. Kısa bir süre sonra kendi aralarındaki ideolojik yorum farklarından dolayı çok sayıda fraksiyona bölünen sol hareketlerin hepsinde kadınlar vardı. Bunlar arasında 1970' li yılların ortalarından itibaren öne fırlayan ve ayrı bir kadın örgütlenmesi gerçekleştirebilen yasadışı Türkiye Komünist Partisi ile dirsek teması içinde olan, başkanlığını Beria Onger'in yaptığı ilerici Kadınlar Derneğı (IKD) idi. 1975'ten itibaren *Kadınların Sesi* adlı bir dergi çıkaran, istanbul'un

Çeliktepe, Gültepe gibi gecekondü mahallelerinde kadın örgütleri kuran ve işçi kadınların yanısıra işçinin ev kadını olan karısını sosyalizm ve kadın hakları konusunda bilinçlendirme çalışmaları yapan çok sayıda genç kadın, eğer devreye 12 Eylül askeri darbesi girmemiş olsa, yeni bir kadın hareketinin oluşmasında yer alabilir, hattâ belirleyici olabilirdi.

Ancak 12 Eylül, sol örgütleri kapattı, bu arada IKD ve ondan ayrılarak kurulmuş olan daha küçük çaplı diğer sol eğilimli kadın örgütleri yasaklandı; önder konumundaki pek çok kadın yurtdışına gitti, İstanbul'da kalanların bir bölümü tutuklandı, bir bölümü siyasetle ilgisini kesti, bir bölümü ise başlangıcından itibaren ya da yurtdışından döndükten sonra, 1980'lerde oluşan yeni kadın hareketine katıldı.

Feminist Kadın Hareketi (1980'ler): 1980'lerde canlanan yeni feminist kadın hareketini önceki kadın hareketlerinden ayıran özellik, kadınların kurtuluşu temasının, önceleri hep kendini aşan başka bazı davaların (Osmanlı dönemi ve Kurtuluş Savaşı yıllarında modernleşme, milliyetçilik, Türkçülük, daha sonraki dönemlerde kalkınmacılık, sosyalizm vb) yanında, hattâ içinde ele alınmasına karşılık, kadınların kurtuluşunu ilk kez, başlıbaşına bir mesele olarak ele alması ve kurtuluşu cinsiyet temelinde kurulmuş cinsiyetçi, ataerkilli (patriyarkal), erkek egemen toplum yapısının çözülmesinde aramasıdır.

Yeni feminist hareket, 12 Eylül darbesinin dayattığı sıkıyönetim koşullarında, İstanbul'da kadınlar tarafından oluşturulan küçük "bilinç yükseltme" gruplarında yapılan tartışmalarla başladı. Dönüşümlü olarak katılanların evlerinde yapılan bu toplantılarda kadınlar, öznel deneyimlerinden yola çıkarak "kişisel olanın politik" olduğunu kavradılar. Kadınların kurtuluşunun, kamusal alandaki kadın-erkek eşitliğinin ötesinde, özel yaşamlarındaki e-zilmişliğin aşılmasını gerektirdiğini gördüler ve "Bedenimiz, emeğimiz, kimliğimiz üzerindeki baskılara son" dediler (1989, *Kadınların Kurtuluşu Bildirgesi'nden*).

Ekim 1987'de
Kariye
Müzesi'nin
bahçesinde
düzenlenen
şenlikte Deniz
Türkali
konserinden
bir görüntü

(üstte) ve 1980
sonrası
feminist kadın
hareketinin
sloganlarından
biri.

Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

1980'lerin sonuna doğru yavaş yavaş olgunlaşıp netleşen bu yeni düşünce, 1982'den itibaren kamuoyu önünde dil-lendirilmeye başladı. 21-26 Nisan 1982'de YAZKO tarafından İstanbul Gazeteciler Cemiyeti'nde düzenlenen ve yurtdışından Fransız feminist Gisele Halimi'nin katıldığı sempozyumda kadınların sorunlarının ne kadar çok yönlü olduğu ortaya konuldu. 1983'ün başından itibaren 6 ay süreyle, YAZKO tarafından yayımlanan haftalık *Somut dergisinde* yayın sorumluluğunu Şule Aytaç ve Zeynep Avcı'nın üstlendikleri bir feminist sayfa yayımlandı. 1983'ün sonunda Kadın Çevresi adıyla "ev içi ve ev dışında ücretsiz ve ücretli çalışan kadınların emeğine dayalı" ve "bu emeği değerlendirmeyi amaçlayan" bir "yayıncılık, hizmet ve danışmanlık şirketi" kuruldu, bir kitap kulübü oluşturuldu ve feminist klasikler çevrilerek yayımlanmaya başlandı.

Türkiye tarafından, Birleşmiş Milletler Kadın On Yılı'nın sonunda, 1985'te onaylanan "Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi"nin uygulamaya konulması için açılan dilekçe kampanyası ile 1986'dan itibaren eylemlere başlandı. Bu toplu eylemlerden en çarpıcısı, 17 Mayıs 1987'de İstanbul Kadıköy' de yapılan, "Dayağa Karşı Dayanışma" yürüyüşü oldu. Bu yürüyüşle, kadınların ev içinde maruz kaldıkları şiddete karşı bir kampanya başlatıldı. 1987'nin Ekim ayı

başında Kariye Müzesi önünde düzenlenen bir günlük sokak şenliği, 8 Mart 1988'de açılan, kadınların günlük yaşamlarını alaycı bir eleştirinin konusu yapan "Geçici Kadın Müzesi" gibi eylemlerle sürdü. Kampanya bağlamında dayak yemiş kadınların tanıklıklarına dayanan *Bağır! Herkes Duysun* adlı kitap yayımlandı.

8 Mart 1987'de yayımlanmaya başlanan *Feminist* dergisi, eylemlerde göze çarpan, en ciddi sorunları sergilerken bile alaycı, neşeli, eğlenceli, öznel olabilme ve kendisine eleştirel bakabilmeyi üslup haline getirirken, 1 Mayıs 1988'de yayın hayatına başlayan *Sosyalist-Feminist Kaktüs* dergisi daha ağırbaşlı ve teorik yönelimli bir dergi olmayı seçti. Başlangıçta klasik bir kadın dergisi görünümünde iken, zamanla feminizmin gündeme getirdiği birçok soruna sahip çıkan ve bunları zaman zaman 30-35.000'lere ulaşan tirajıyla feminist grupların erişebildiği çevrenin dışına taşımada önemli bir işlev gören *Kadınca*

dergisi yayımını sürdürdü. Derginin genel yayın yönetmeni Duygu Asena ise, 1987' de yayımladığı *Kadının Adı Yok* adlı, kısa sürede 50 baskı yapan, 100.000'in üzerinde satan kitabı ile, kadının kimlik kazanma uğraşının önemi gibi feminist düşünceleri geniş kadın kesimlerine taşımayı başardı.

Yeni hareket örgütlenme konusunda hiyerarşileri yeniden üretme kaygısıyla

KADIN ÖRGÜTLERİ

354

355

KADIN ÖRGÜTLERİ

partilerin kurduğu veya açık siyasal amaçlı dernekler de vardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kadınlara yönelik İttihad ve Terakki Kadınlar Şubesi ve Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti gibi dernekler dışında Türk Ocakları da, düzenlediği konferanslarla kadınlara seslenmeye çalışmıştır.

Cumhuriyet'in hemen öncesinde 15 Haziran 1923'te Darülfünun'da Kadınlar Şûrası İctimaiyesi'nde Kadınlar Halk Fırkası kurulmuştur. Kurucu Nezihe Muhiddin'dir. Partinin kuruluş gerekçesi kadının varlığı ve kişiliğini kitlevi bir şekle dönüştürmek olarak açıklanmıştır. Ancak kuruluş için istenen izin, vilayetten alınamamıştır. Daha sonra program daha ılımlı bir hale getirilerek, programındaki siyasal içerikli maddeler çıkarılmış, 5 Şubat 1924'te bu kez izin alınmıştır. Ancak bu izin parti için değil, demek içindir ve Türk Kadınlar Birliği adlı yeni dernek bu gelişmelerin sonucunda kurulacaktır.

Kadınlar Halk Fırkası ve Türk Kadınlar Birliği'nin kurucusu Nezihe Muhiddin.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

dernekleşmeye uzak durmuş ve daha çok kampanyalar yoluyla (Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası'm sonradan, 1989'da, "Mor iğne" adı verilen cinsel tacize karşı kampanya, 438. maddeye karşı kampanya, 1990'larda da bekâret kampanyası, tecavüze karşı kampanya gibi kampanyalar izleyecekti) çalışmışsa da, harekette yer alan kadınlardan bazıları, Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği (1987-1990) gibi demekler kurdular. Özellikle istanbul'da yoğunlaşan bu çoksesli, çok renkli hareket, basında ve toplumda yarattığı yankı sonucu, 1980'lerin ikinci yarısında, kadın sorunlarına yaklaşımı farklı olan başka kadın gruplarını da harekete geçirdi. Çoğu 1950'ler-de, 1960'larda kurulmuş kadın derneklerinde bir canlanma görüldüğü gibi, 1986' da Şengül Akçar tarafından kurulan Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı, 1986'da Semra Özal tarafından kurulan Türk Kadını Tanıtma ve

Güçlendirme Vakfı, 1988' de başkanlığını Türkân Saylan'ın üstlendiği, laikliğin tehdit altında olduğu noktasından hareket eden Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği gibi yeni ve birbirinden çok farklı örgütler kuruldu.

Günümüzde Kadın Hareketleri: 1990'lı yıllar, genelde 1980'li yılların feminist kadın hareketine yaslanan yeni kurumların ortaya çıkmasıyla başladı; Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası'nın uzantısında 1990'da kurulan Mor Çatı Kadın Sığınma Vakfı ve 1990'da kurulan Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi(-«) ile kadın araştırmaları konusunda uzmanlaşan ilk üniversite birimi olan İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve kadın istihdamı konusunda uzmanlaşan Marmara Üniversitesi Kadın işgücü istihdam Araştırma ve Uygulama Merkezi bu kurumların başlıcalarıdır.

Öte yandan, 1980'li yılların ortalarında üniversitelerdeki "türban'lı kadın öğrencilerle görünürlük kazanan, çalışmalarım 1980'lerin ikinci yarısında *Mektup, Kadın ve Aile, Bizim Aile* gibi dergiler çevresinde sürdüren islamcı kadınların, yürüttükleri taban çalışmasıyla, Refah Partisi'nin 1994 yerel seçimlerinde İstanbul anakent ve birçok ilçe belediyesi seçimlerini kazanmasına katkıda bulundukları görüldü.

Bu gelişme, "Medeni Kanun Reformu için İstanbul Platformu" gibi (1993'te yürütülen imza kampanyasında, büyük bölümü İstanbul'dan olmak üzere 100.000 imza toplandı) oluşumlarda zaman zaman işbirliği yapmakla birlikte, aralarında daima bir gerilim bulunmuş olan, Atatürk reformlarının korunmasını hedefleyen eşitlikçi Kemalist kadınlar ile eşitlikçiliğin ö-tesini hedefleyen daha radikal feminist kadınların, Türkiye için "olmazsa olmaz" kabul edilen "laiklik" temelinde, daha geniş tabanlı kadın platformlarında bir araya gelmelerine yol açtı.

Bibi. Y. Arat, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı", *Toplum ve Bilim*, S. 51 (199.1); A. Başbuğ Yaraman, *Elinin Hamuruyla Özgürlük*, ist., 1992; B. Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Ankara 1982; S. Çalar, "II. Meşrutiyet'te Kadın Hareketi ve Kadın-

lar Dünyası Dergisi", (İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, doktora tezi), 1991; ay, "Osmanlı Kadın Dernekleri", *Toplum ve Bilim*, S. 53 (1991), s. 139-159; ay, "Beyaz Konferanslar", *TT*, S. 123 (1994), 28-31; A. Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, Ankara, 1993; N. Şeni, "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, (der. Ş. Tekeli), 1993; Ş. Tekeli, "80'lerde Türkiye'de Kadınların Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi", *Birikim*, S. 3 (1989); Z. Toprak, "1935 İstanbul Uluslararası Feminizm Kongresi ve Barış", *Düşün*, S. 24 (1986); ay, "Halk Partisinden Önce Kurulan Parti Kadınlar Halk Fırkası", *TT*, S. 51 (1988); Z. Toska, "Tanzimat

Kadını", *TT*, S. 124 (1994); S. Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, ist., 1994.

ŞİRİN TEKELİ

KADIN ÖRGÜTLERİ

Kadınlar tarafından ve kadınların çeşitli sorunlarının çözümüne yardımcı olmak üzere kurulmuş, yardım, eğitim, kültür, mesleki gelişme, cinsiyet ayrımcılığıyla mücadele veya siyasal amaçlı dernek, birlik, parti vb örgütlenmelerin tümü.

Osmanlı Dönemi

Sadece Cumhuriyet'ten sonra değil Osmanlı döneminde de, II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen yıllardan başlayarak, ilk ve en önemli kadın örgütleri İstanbul'da kurulmuştur. Rumeli'de Selanik, Anadolu'da İstanbul'un imparatorluğun toplumsal hareketlilik açısından en canlı ve gelişkin merkezleri olduğu hatırlanırsa kadın hareketinin(->) ve onun temel öğelerinden olan kadın örgütlenmesinin merkezinin İstanbul olması doğaldır.

Osmanlı döneminde, İstanbul'daki ilk kadın örgütü 1908'de Fatma Aliye(~+) Hanım tarafından kurulan Nisvan-ı Osmaniye imdat Cemiyeti'dir ve bir yardım derneği niteliğindedir.

Özellikle Balkan ve I. Dünya savaşları sırasında İstanbul'da yardım derneklerinin sayısında artış görülür. Topkapı Fukara-perver Cemiyet-i Hayriyesi, Kadıköy Fuka-rasever Hanımlar Cemiyeti, Himaye-i Et-fal Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Müslüman Kadın Birliği bunlar arasında sayılabilir.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyeti, 1911'de Balkan Savaşı'ndan sonra Rumeli'den gelen kimsesiz göçmen kadınlara yardım edip onların geçim problemlerini "iş evleri" açarak çözmeye çalışmıştır. Derneğin kurucusu Dr. Besim Ömer Pa-şa'nın Darülfünun Konferans Salonu'nda verdiği konferanslar büyük ilgi görmüş, sağlık konusu başta olmak üzere pek çok konuda kadınları bilgilendirmiştir.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin başkanı Nuriye Canbolat, başkan yardımcısı Hayriye Talat Hanım, kâtiibe Emine Reşit, muhasebeci Suad Reşad, veznedar Sabiha Nuri, üyeler İrfan Bedri, Leyla Vacid, Nezihe Veli, Tevhide Osman, Hediye Sırrı, Kâmile İsmail ile Madam Pan-ciri'dir.

Müslüman Kadın Birliği, Süleyman Pa-şa'nın kızı Mediha Süleyman tarafından I. Dünya Savaşı sonlarında kurulmuştur. Der-

nek, yardım toplamak için piyangolar düzenlemiş, konferanslar vermiştir. Sonraları adını "Sulhperver Türk Kadınları Cemiyeti" olarak değiştirmiştir.

Donanma Cemiyeti'yle, Müdafaa-ı Milliye cemiyetleri de Balkan Savaşı sonrasında kurulmuştur. Donanma Cemiyeti'nin kolu olan "Hanımlar Heyeti";

ülke donanması için yardım toplayıp bu amaçla konferanslar, müsamereler ve piyangolar düzenlemiştir.

Osmanlı toplumundaki çeşitli dinsel gruplara mensup kadınlar da kendi derneklerinde örgütlenmişlerdir. Beyoğlu Rum Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyesi bunlardan biridir. Dernek, Kasımpaşa'da yangın felaketine uğrayanlara 360 takım elbise dağıtmıştır. Türk ve Ermeni Kadınlar It-tihad Cemiyet-i Hayriyesi gibi dernekler Müslüman ve gayrimüslim kadınların işbirliğine örneklerdir.

istanbul'da yaşayan yabancı uyruklu kadınlar da yardım derneklerinde bir araya gelmişlerdir. Bir Fransız heykeltıraşın karısı olan Madam Pompadour, Abeilles (Balardan Grubu) adıyla bir yardım derneği kurmuştur. Derneğin, *Kadınlar Dünyası'* nın(->) Fransızca nüshasında yayımlanan Aralık 1913 Raporu'nda, 200'e yakın üyeye sahip olduğu belirtilmiş, Türk kadınlarına da derneğe katılmaları için çağrıda bulunulmuştur.

Yardım dernekleri dışında, yine aynı dönemlerde istanbul'da kadınların kurduğu eğitim amaçlı dernekler vardır. 1913'te, Balkan Savaşı ertesinde, Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği, Sabiha Süleyman, Nezihe Muhiddin, Hamiyet Hulisi, Settare Ahmet Ağaoğlu, Saniye Muhtar tarafından kurulmuştur. Demek, savaş sonucu yoksul ve kimsesiz kalan kadın ve çocukların sorunlarına eğilmiştir. Kız çocuklarının eğitimi temel amaç olarak alınmış, özellikle iş yaşamına girmeleriyle ilgili mesleki eğitim üzerinde durulmuştur. Kadına ekonomik güç ve beceri sağlayacak iş a-lanlarının açılması, böylece ülkenin ekonomik gelişimine de katkıda bulunulması, derneğin planları arasındadır.

Dernek çatısı dışında, kadınların el ü-rünlerinin "Şefkat Pazarı" adıyla sergilenerek satışa sunulması derneğin faaliyet a-lanlarından biridir.

Eğitim alanında Ermeni kadın dernekleri de önemli işlev görmüşler, 1879'da Üsküdar'da Matmazel Zabel Hancıyan ile arkadaşları tarafından kurulan Azkaniver Ha-yuhaç Ingerutyan, genç kızlara ait özel o-kullar açmayı ve Anadolu'daki Ermeni kadınlarının eğitimine yardım etmeyi amaçlamıştır. 15 yıllık bir faaliyetten sonra kapanan dernek, 1908'de yemden işlerlik kazanmış, yardım toplamak suretiyle, Anadolu'da 23 Ermeni okulu açarak faaliyetlerini sürdürmüştür.

Eğitim sorunu ile ilgilenen dernekler yanında İstanbul'da aynı dönemlerde ö-zellikle kimsesiz kadınlara meslek öğreten, bu mesleği uygulamasını sağlayan, bu amaçla dikişevleri, fabrikalar açan dernekler de vardır. Bu tür dernekler sadece İstanbul'da değil, Anadolu'nun çeşidi yerle-

rinde de faaliyette bulunmuşlardı. Özellikle "dikişevleri", derneklerin ilk teşebbüsleriydi. Esirgeme Derneği'nden ayrdan Behi-re Hakkı Hanım, 1914'te, "Biçki Yurdu" a-dıyla istanbul'da Divan-ı Umumiye civarında, Ciftesaraylar Caddesi no. 21'de böyle bir ticarethane açmış; yurda gelen kadınlara terzilik öğretildiği gibi, dışarıya siparişe dikiş

dikilmiş; Kadıköy, Üsküdar gibi istanbul'un çeşitli semtlerinde de şubeler açılarak işin boyutu genişletmiştir.

Kadınlara istihdam alanı açmayı sadece kadınların oluşturduğu dernekler üstlenmemiştir. Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Islamiyesi, 1916'da istanbul'da Enver Paşa'nın himayesinde kurulmuştur. Demek üyelerinin tümü erkeklerden oluşmuştur: Harbiye Nezareti Müsteşarı ismail Hakkı, Harbiye Nezareti Mektupçusu Ali Rıza, İstanbul Mebusu Salah Cimcoz, dava vekili Mehmet Selahaddin bunlardan bazılarıdır. Dernek, sadece kadınların çalıştığı fabrikalar açtığı gibi, anlaşma yaptığı özel ve resmi kuruluşlarda da kadınların çalışmasını sağlamıştır. Dernek aracılığıyla, kadınlar gönüllü olarak askere de alınmış, "kadın işçi taburları" oluşturulmuştur. Savaş sırasında erkek işgücünün azalması benzeri girişimlerin başlıca nedenidir.

Kültür amaçlı dernekler, istanbul kadın hareketi ve örgüdenmesinin bir özelliğidir. Kadınları kültürel açıdan bilgilendirmek, geliştirmek amacıyla kadınlar tarafından çeşitli dernekler kurulmuştur: Asri Kadın Cemiyeti, Musiki Muhibbi Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyet, Osmanlı Kadınlar Cemiyeti, Nisvan-ı Hey'et-i Edebiyesi, Osmanlı İttihad-ı Nisvan Cemiyeti, Çerkez İttihad ve Teavün Cemiyeti, Teali-i Nisvan Cemiyeti bu tür dernekler arasındadır.

Hayriye Melek Hunç tarafından 1919'da istanbul'da kurulan Çerkez İttihad ve Teavün Cemiyeti, *Diyane* isimli bir yayın organına sahiptir. Derneğin amacı, Çerkez-ler hakkında araştırma yapmak, kadınlara milli bilinç vermek ve bilgilendirmektir.

Teali-i Nisvan Cemiyeti, Halide Edip ve arkadaşları tarafından II. Meşrutiyet'te faaliyete geçmiştir. Derneğe üye olmak için Türkçeyi çok iyi okuyup yazmak ve İngilizce derslerine devam etmek gibi bazı koşullar aranmıştır. Derneğin amacı kadınları geliştirmek, bilgilendirmek, dolayısıyla bilinçlendirmektir.

Ülke sorunlarına çözüm arayan, dar anlamda olmasa da geniş anlamda siyasal dernekler arasında Mamulat-ı Dahiliye İstihlak-ı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi sayılabilir. Yerli üretimi yaymak ve yerli malı kullanımını teşvik için 1913'te Melek Hanım tarafından kurulmuştur. Osmanlı ekonomisinin gelişememe nedenleri üzerinde durulmuş, ekonomik bağımlılık olayına dikkat çekilerek kadınların bu problemi çözmedeki belirleyici rolleri açıklanmıştır. Dernek bir terzihane açmış, yerli mamulleri, desteklemek için sergiler düzenlemiştir. *Siyanet* isimli dergi, tüm bu amaçların gerçekleştirilmesinde somut işlev görmüştür.

Ayrıca istanbul'da, doğrudan siyasal

Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği idare Heyeti.

Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

II. Meşrutiyet dönemi istanbul kadın dernekleri içinde, feminist olarak

tanımlanabilen belki de tek dernek, yayın organı *Kadınlar Dünyası* olan Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'dir (Osmanlı Kadınının Hukukunu Savunma Derneği). Mezhep ayrımı gözetmeksizin her Osmanlı kadınına, hattâ ecnebi kadınlara da açık olan dernek, 28 Mayıs 1913'te kurulmuştur. Dernek başkam Ulviye Mevlan, sekreteri Pakize Sadri, muhasebecisi Aziz Haydar Hanım'dır. idare heyeti Fatma Pakize, Süreyya Lütfü, Sıdika Ali Rıza, Aziz Haydar, Belkıs Şevket, Yaşar Nezihe, Sara Arif, Nimet Cemil, Şükûfe Nihal'den oluşmuştur. Dernek, kadınların eşidik ve hak taleplerini somudaştırmış, eğitim, çalışma, aile ve toplumsal yapıda değişim için model önermiş, bir kadın inkılabının gerekliliğini vurgulamıştır.

Bibi. Z. Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", *TT*, Mart 1988; S. Çakır, "Osmanlı Kadın Dernekleri", *Toplum ve Bilim*, Bahar 1991; ay, *Osmanlı Kadın Hareketi*, ist., 1994.

SERPİL ÇAKIR

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyetin ilanından sonra, ilki 7 Şubat 1924'te istanbul'da kurulan Türk Kadınlar Birliği olmak üzere çeşitli dönemlerde farklı amaçlarla çok sayıda kadın örgütü kurulmuştur. Bunların çoğu, doğrudan olmasa da dolaylı olarak çeşidi siyasal eğilimlerin kadın örgütlenmesine yansımalarının ürünüdür. Bu yüzden Cumhuriyet sonrasında kadın örgütlerinin amaçlarına göre gruplandırılması daha güç olmakla birlikte, tüzüklerindeki amaçları ve ağırlıklı faaliyetlerine göre bir sınıflandırma yapmak olanaklıdır.

Kadın Haklarını Savunma Amacıyla kurulan Örgütler: istanbul'da Cumhuriyet sonrasında, kadın haklarını savunmak a-macıyla kurulan örgütlerin ilki Türk Kadınlar Birliği'dir (7 Şubat 1924). Kurucuları, Nezihe Muhiddin, Nimet Remide, Şukû-fe Nihal, Matlube Ömer, Seniye, Nesime İbrahim, Zaliha, Emrullah Tuğrul Faize hanımlar olan derneğin amacı, kadınların düşünsel ve toplumsal alanlarda düzeylerini yükselterek onları toplumsal ve siyasal haklarını kullanacak sorumluluk ve bilince ulaştırmak ve yoksul aile, kadın ve çocuklara yardım etmektir. Dernek Nezihe Muhiddin'in başkanlığı döneminde *Kadın*

KADIN ÖRGÜTLERİ

356-

357

KADEM ÖRGÜTLERİ

Yolu, Latife Bekir'in başkanlığı döneminde ise *Kadın Sesi* adlı bir dergi çıkarmıştır. Kadınlara oy hakkı istemiyle, miting ve toplantı gibi etkinlikler

düzenlenmiş, 1933 Marsilya Dünya Kadınlar Kongresi'ne, 1935 istanbul 12. Feminizm Kongresi'ne katılmıştır. 11 Mayıs 1935'te kapanmış, 13 Nisan 1949'da Ankara'da yeniden açılmış, bu tarihten itibaren istanbul'da şube düzeyinde çalışmaya başlamıştır.

1954'te Kadın Haklarını Koruma Derneği kurulmuştur. Kurucuları, Mediha Gezgin (emekli müzik öğretmeni), Safiye Kara-duman (ev kadını), Saide Çalt (muhabir), Muammer Develi'dir (eski Tokat milletvekili). Derneğin amacı Türk devriminin kadınlara sağladığı hakları korumak ve kadın haklarını her alanda erkek hak ve yetkilerine eşit hale getirmeye çalışmaktadır. Dernek 1959'da Uluslararası Feminist Kadınlar Kulübü'ne üye olmuş, bu çerçevede Avrupa'da veya İstanbul'da her yıl açılan kadın sanatçılara ait sergilere katılmıştır. Kadın haklarıyla ilgili konularda bilimsel toplantılar düzenlenmiş, 1977'de Medeni Kanun'daki değişiklik yasa tasarısını hazırlayarak parlamentoya iletilmişlerdir.

İleri Kadınlar Derneği'nin kuruluş tarihi 1965'tir. Kurucuları Beria Onger (avukat), Hayrunissa Candan (ilkokul müdürü), Türkân Çavuşoğlu (memur), Güzin Güner (memur), Mevhibe Demiray'dır (memur). Dernek, tüzüğünde çalışan kadınların bağımsızlık, özgürlük ve eşitlik haklarını Atatürk ilkeleri ışığı altında savunmak, bu konudaki gericilikle savaşmak ve kadınların haklarını kullanmadaki bilinç düzeylerini yükseltmek amacıyla olduğunu belirtir. 1970'te kapanmıştır.

Türk Kadını Güçlendirme ve Tanıtma Vakfı, İstanbul'da 6 Nisan 1986'da başta Semra Özal (dönemin başbakanı Turgut Özal'ın eşi), Emine Adla Cerrahoğlu, Semra Edes, Necla Kavala, Melike Tugay Haşefe, Leyla Yeniay Köseoğlu, Aynur Yurtçu, Türkân Sabancı olmak üzere toplam 31 kadın tarafından, çalışan kadınların, kırsal kesimde, tarımda, kültür, sanat ve politika-

Osmanlı

Müdafaa-ı

Hukuk-ı

Nisvan

Cemiyeti

üyelerinden

ve şiirlerinde

toplumsal

içerikli

konulan

ilk kez işleyen

şair Nezihe

Yaşar Hanım.

Kadın Eserleri

Kütüphanesi Arşivi

da, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda dayanışmalarını geliştirmek, güçlendirmek ve Türk kadınlarının ulaştığı sosyal, ekonomik ve kültürel düzeyi tüm dünyaya tanıtmak amacıyla kurulmuştur. *Türk Kadını* adlı bir dergi çıkarmış, bu dergi toplam 24 sayı yayımlanmıştır. Resmi nikâhı olmayan aileler için toplu nikâh kıyma çalışmaları ve gezici sağlık otobüsleri ile anne ve çocuk sağlığına yönelik çalışmalar yapmıştır. Vakıf merkezi 1987'de başkanı Semra Özal'ın isteği üzerine Ankara'ya taşınmıştır.

Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği' nin kuruluş yılı 1989, kurucuları Aysel Ekşi (profesör, öğretim üyesi), Türkân Saylan (profesör, öğretim üyesi), Aysel Çeli-kel (profesör, öğretim üyesi), Necla Arat (profesör, öğretim üyesi), Tüten Ayla Ang (doktor, okutman), Birnur Özümert (emekli banka müdürü), Hatice Şiyma Arsel (ev kadını), Süreyya Ağaoğlu'dur (avukat). Amacı Atatürk ilke ve devrimleri ile gerçekleşen kadın haklarının korunması, gelişmesi, yaygınlaştırılması, bu bağlamda da kadınların siyasal, ekonomik, toplumsal, yasal ve kültürel tüm özgürlüklerden yararlanmalarının sağlanmasıdır. Ayrıca çağdaş eğitim yolu ile çağdaş insan ve topluma ulaşılması yolunda çalışmaktır. Kadınların kurduğu bir dernek olmakla birlikte çalışmalarını "laiklik", "kadın hakları" ve "öğretim birliği yasası" üzerine yoğunlaştırmıştır. Bu konularda panel, seminer, konferans gibi bilimsel toplantılar yapmaktadır.

Kadınlarımız Fikir ve Kültür Derneği' nin kuruluş tarihi 1990'dır. Kurucuları Süreyya Hiç (öğretim üyesi), Özden Günergin (emekli banka müdürü), Ayten Çetiner (ev kadını), Meliha Köken (ev kadını), Türkân Bozyer (hekim, öğretim üyesi), Sema Kasapoğlu (yüksek endüstri mühendisi), Fehamet Ülker'dir (emekli öğretmen). Amacı, üyelerinin sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki çeşitli düşünsel etkinliklerine olanak hazırlamak, kadınları gene bu alanlarda güçlendirmek, yüceltmek,

bunun yanında da ulusal kültüre sahip çıkarak gelişmesine katkıda bulunmaktır. Genelde panel, konferans gibi bilimsel toplantılar düzenlemektedir. 1993'e kadar 11 toplantı düzenlemiştir, bunların yalnızca 2'si kadın konusundadır.

Kadın Hakların: Araştırma ve Geliştirme Derneği, 1991'de kurulmuştur. Kurucuları Süreyya Hiç (öğretim üyesi), Güner Gürol (mimar), Vildan Özbak (avukat), Ülay Han-cıoğlu (emekli turizmci), Nazan Tamöz (sigortacı), Sema Kasapoğlu (endüstri mühendisi), SennurKaya'dır. Amacı kadın haklarının korunması, geliştirilmesi, kadınların da sahip oldukları haklar konusunda bilinçlendirilmesi, kadınlar arasında

mesleki dayanışma sağlanmasıdır. Her yıl bir konuyu ele alarak o konuda çalışmalar yapan dernek, bu bağlamda, 1992'de "Eğitim Sistemi" ve "Siyasal İrade" konusunda, 1993'te de "Dünyada ve Türkiye'de Kadın" konusunda panel, konferans gibi bilimsel toplantılar düzenlenmiştir.

Uluslararası Kadın Derneklerinin Türkiye'deki Örgütlenmeleri: Soroptimist Kulüpleri Federasyonu (kuruluşundaki ilk a-dı Meslek Kadınları Yardım Cemiyeti'dir); ilk kez 1921'de ABD'de California Eyaleti Oakland kentinde kurulmuştur, İstanbul'da kuruluş tarihi 1948'dir. Kurucuları Müfide Ferit Tek (muhabir), Pakize Tarzi (hekim), Müfide Küley (hekim), Ülken Akçu-ra (hekim), Nüzhet Gökdoğan (profesör), Muazzez Tahsin Berkant (romancı), Lütfi-ye Arıbal (terzi), Nerime Çapan'dır (şapkacı). Amacı, çeşitli ülkelerdeki aynı ya da ayrı meslekten kadınların görüş alışverişinde bulunmaları, böylece bilgi ufuklarını genişletmeleri ve bu şekilde mesleklerinde daha yararlı olmalarının sağlanması ve dostluklarının güçlendirilmesidir. 1948'den itibaren okuma yazma ve kadınlara ekonomik bağımsızlık kazandıracak el becerisi kursları açmaktadır, bu kurslar 1972'denberi Gültepe Toplum Eğitim Mer-kezi'nde düzenlenmektedir. Her yıl belirli sayıda, lise ve üniversitede okuyan kız öğrenciye burs vermektedir.

Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği 1949'da Sara Akdik (profesör, fen fakültesi), Beraet Zeki Üngör (avukat), Müfide Küley (doçent, tıp fakültesi), Süreyya Ağa-oğlu (avukat), Türkan Rado (doçent, hukuk fakültesi), Pakize Tarzi (hekim) tarafından kurulmuştur. Amacı, üniversite ve yükseköğretim bitirmiş kadınlar arasında düşünce alışverişini, dostluğu, anlaşma ve yardımlaşmayı sağlamak, bu yolla kültür hareketlerinin gelişmesine yardımcı olmaktır. Derneğin merkezi ilk kez 1914'te Londra'da kurulmuştur.

Zonta (İş ve Meslek Kadınları Derneği), ilk kez 1919'da ABD'de Buffalo New York'ta kurulmuştur. Kızıldereli Sioux'lar-dan alınmış Zonta sözcüğünün anlamı "namuslu ve güvenilir" demektir. Kuruluş tarihi 1963; kurucuları, Ayşe Sarıalp (genel müdür), Adnan Esenış (Özel Esenış Koleji sahibi), Suzan Akpınar (eğitimci), Gül-seren Ramazanoğlu (halkla ilişkiler), Ner-min Somersan (hukukçu), Suna Erik (ABD'de mukim), Asuman Baytop'tur (profesör,

eczacılık fakültesi). Dernek, iş ve meslek yaşamına girmiş ve girecek olan kadınların sosyal, kültürel, eğitimsel ve ekonomik statülerini yükseltmeyi amaçlamaktadır. Edebiyat toplantıları yapmaktadır.

Yardım Amaçlı Kadın Dernekleri ve Vakıfları: Hanımlar İlim ve Kültür Derneği'nin kuruluş tarihi 1973; kurucuları, Fev-ziye Nuroğlu (eczacı), Emine Çolak, Mual-la Baloğlu, Şükran Derinde, Seyhan Kayar, Fatma Mirasyedi, Meliha Okur'dur. Gençlere maddi ve manevi yönden yardımcı olmayı, bunun yanında Türk ahlak ve geleneğini savunmak

amacıyla hanımlara ve genç kızlara yardımcı olmayı amaçlamaktadır. 1973-1978 arasında *Şadırvan* adlı bir dergi yayımlamıştır. Üniversitede okuyan kız öğrencilere burs vermektedir. Kadınlara kültür, sanat ve el becerisi kursları düzenlemektedir. Babası olmayan, okuyan çocuklara yardım etmektedir.

Hanımlarımız Eğitim ve Kültür Vakfı, 1988'de kurulmuştur. Kurucuları, Gülsen Ataseven (doktor), Yıldız B. Tanrıseven (doktor), Semra Böhürler (iktisatçı), Lale Kuran (kimya mühendisi) ve Nigâr Akhan' dır. Hanımlar İlim ve Kültür Derneği'nin vakfidir. Kadınları iş ve meslek sahibi yapabilmek için dikiş, nakış, konfeksiyon gibi kurslar açmaktadır. Üniversitede okuyan kız öğrencilerin barınma sorunlarını çözmek için 2 yurt açmışlardır. "İslam ve Kadın", "Feminist Akımlar", "Kitle iletişim Araçlarında Kadın" vb konularda konferanslar düzenlemekte, "Gülmeyi Unutanlar", "Öğretmen Destek Fonu" gibi adlarla yardım programları uygulamaktadır.

Şefkat Vakfı, 1986'da Fevziye Nuroğlu, Meliha Yalçıntaş, Gülten Deniz, Zeynep Gürsel, Rabia Kaçar tarafından kurulmuştur. Gerek vakıf üyeleri arasında sosyal ve kültürel gelişmeyi gerçekleştirmek, gerekse ülkenin "içtimai" ve "ilmi" kalkınmasına katkıda bulunmak amacındadır. Kimsesiz kız ve erkek çocukları ilkokuldan yüksekokula kadar okutmakta, bu süreçte yeme, yatma, barınma, giyim, okul masraflarını karşılamaktadır. Bu vakfı kuranların aynı dönemde kurdukları Dost Hanımlar Derneği de vardır.

Dost Hanımlar Derneği, 1986'da Adalet Avanoğlu, Güler Demirci, Zehra Toksan, Semin Silahtaroğlu, Gülen Ağra, Meliha Yalçıntaş, Ayşegül Demirci, Neyir Bilge tarafından Türk ahlak ve geleneğini savunmak, bu konuda hanımlara ve genç kızlara ilmi ve kültürel yönden yardımcı olmak ve gençlere maddi ve manevi yardımda bulunmak amacıyla kurulmuştur. Kız ve erkek öğrencilere burs vermektedir. Daha çok polis aileleri yararlanmaktadır.

Vakıflar Kız Talebe Yurdu'ndan Yetişenler Eğitim ve Kültür Vakfı'nın (VATEV) kuruluş tarihi 1993; kurucuları Şükran Ci-nemre (sigorta müfettişi), Saime Akpınar Toptan (hâkim), Günay Aykaç Atalayer (öğretim üyesi), R. Melike Güler Çimen (yüksek mimar), Nurdan Özöney Erkanlı (kimyager), Hatice İpekten (personel müdürü), Zerrin Ediz (İTÜ öğretim görevlisi), Habibe Türkoğlu Öndek'tir (öğretmen). Amacı üniversite eğitimlerini Vakıflar Kız

Yurdu'nda kalarak tamamlayan kadınlar arasında kültürel ve ekonomik dayanışma sağlamak, bunun yanında maddi olanağı olmayan üniversiteli kız öğrencilere maddi ve manevi katkı sağlamaktır. Türkiye'de ilk kez aynı yurttaki kalan kız öğrencilerin dayanışmasına yönelik bir kadın örgütlenmesidir. Üniversiteli kız öğrencilere burs vermektedir.

Devrimci, Siyasal Amaçlı Örgütlenmeler: Türkiye Devrimci Kadınlar Demeği,

1969'da kurulmuştur. Kurucuları, Necla Özgür, Saadet Baraner, Eflân Aytaç, Mediha Özçelik, Asiye Eliçin, Neriman Hikmet Öz-tekin, Birsen Balcıkardeşler, Gültaze Erdem, Hale Özgür, Tülay Kurnaz'dır. Türk kadınların, emperyalizme, işbirlikçilerine, feodal mütegalibeye karşı verilmekte olan "milli demokratik devrim" ile dünyada barışı egemen kılma savaşı için bir araya toplamak ve bu amaçta öncü durumuna gelmelerini sağlamak amacını belirtmiştir. 1971'de kapanmıştır.

ilerici Kadınlar Derneği, 1975'te, Beria Onger (avukat), Nursel Üstün (mühendis), Vahide Yılmaz (montör), Zuhâl Meriç (öğretmen), Şeyda Talu (ev kadını), Dora Kü-çükyalçın (hekim), Zülâl Kılıç (memur), Gönül Taylan tarafından kurulmuştur. Dernek, kadınlara tanınmış sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklerin kâğıt üzerinde kalmaması, günlük yaşamda somut olarak uygulanması ve geliştirilmesi için yasaların tanıdığı tüm olanakları kullanarak uğraşmak amacındadır. Ağustos 1975'ten 1980'e kadar düzenli olarak *Kadınların Sesi* adlı bir dergi çıkarmıştır. *Kadın Sorununun Tarihsel Gelişimi*, *Ana ve Emekçi Kadın Olarak işçi Kadının El Kitabı* gibi çeşitli yayınları bulunmaktadır. Emekçi kadınlara yönelik, dernek lokalinde; sendikalarla ortak olarak sendika lokalinde, fabrikalarda okuma yazma kursları açmıştır. Kadınlar için 20 yılda emeklilik, kreş, gündelikçi kadınların sigorta kapsamına alınması konularında kampanyalar açmış, 8 Mart ve 5 Aralık günlerinde etkinlikler düzenlemiştir. UKDF'ye (Uluslararası Demokratik Kadınlar Federasyonu) üye olmuştur. 1979'da Sıkıyönetim Komutanlığı kararıyla kapatılmıştır.

Demokrasi Mücadelesinde Kadın Derneği'nin (DEMKAD), kuruluş tarihi 1988' dir. Kurucuları Ayten Can, Filiz Tarakçı, Feride Kurtulan, Sara Kapucu'dur. Emekçi kadınlar arasında örgütlülük gücüyle erkeklerle omuz omuza mücadele etmenin koşullarını yaratmayı ve kadınların ülke sorunlarından bağımsız olarak görmedikleri sosyoekonomik sorunlarının çözümünü amaçlamaktadır. Hayat pahalılığına karşı mücadele, Filistin halkıyla dayanışma, gecekondu yıkımına karşı eylemler ile 8 Mart günlerinde de etkinlikler düzenlemiştir. 1992'de Dernekler Yasası'na göre kapatılmıştır.

Demokratik Kadın Derneği'nin kuruluş tarihi 1988'dir. Kurucuları Hikmet Beski-siz, Nahide Algın, Nurten Atagül, Figen Öcal, Fatma Tansu Sakarya, Şükran Şahin, Cavide Özdemir, Nesrin Ulu, Ayşe Gücük-çavuş'tur. Kadını cins olarak ezilmişliğe

Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti üyesi Belkıs Şevket Hanım. *Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi*

mahkûm eden ekonomik, toplumsal kurumların değiştirilmesi, kadınlar üzerinde yüzyıllardır süregelen her türlü baskının kaldırılması, gelenek ve değer yargılarının dönüştürülmesi için mücadele ettiğini vurgular.

Kadınlar Dayanışma Yürüyüşü'ne, 1989'da Türkiye'de ilk kez düzenlenen Kadın Kurultayı'na katılmış, 8 Mart etkinlikleri, paneller düzenlemiş, 1990'da İnsanca Yaşamda Kadın Derneği ile birleşmiş, *Sesimiz* adlı bir dergi yayımlamıştır.

Feminist Kadın Örgütlenmesi: Özellikle 1980 sonrasında önemli yer tutar. Kadın Çevresi Yayıncılık Hizmet ve Danışmanlık AŞ, 1984'te Müzeyyen Aytaç, Ayşe Nilgün Himmetoğlu, Zekiye Gülser Kayır, Stella Ovadiya, Nursen Öztunalı tarafında kurulmuştur. Amacı ev içinde ve dışında, ücretli, ücretsiz çalışan kadınların ürünlerini tanıtmak, pazarlamak, bilim, teknik ve sanat alanlarında bilgi düzeylerini yükseltmek ve kültürel iletişimi sağlayacak her türlü üretim ve etkinlikte bulunmaktır. Bir kitap kulübü kurmuş, burada feminizmle ilgili konularda tartışma toplantıları düzenlemiştir. *Feminist* adlı bir dergi çıkarmış, *Feminizm*, *Kadınlık Durumu*, *Evlilik Mahkûmları*, *Ben Bir Feministim* gibi kitaplar yayımlamıştır. 1987' de kapanmıştır.

Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı' nin kuruluş tarihi 1986'dır. Kurucuları Şen-gül Akçar, Zehra Coşkun, Leyla Onur'dur. Amacı atıl kadın emeğini geleneksel ev işleri dışına çıkararak gelir getirici yaratıcılığa dönüştürmek, verimini artırmak, bu yolla kadının sosyoekonomik statüsünü yükseltmektir. Kadınlar için bir dizi eğitim programı uygulamaktadır. Kadınların ürünlerini aracısız pazarlayabilecekleri bir merkez, çocuklar için gündüz bakımevi, yuvalar açmıştır ve yönetmektedir.

KADIN YAŞAMI

358

359

KADIN YAŞAMI

Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği, kadın haklarına ağırlık veren bir kuruluştur. 1987' de Ayla Kapan (Alpdoğan), Elmas Ben-gü, Fatma Ozaydın, Firdevs Helvacıoğlu (Gümüšoğlu), Gül Ergenç, Hüsniye Bütün, Menekşe Kaya, Necla Gün, Nilgün Taşan, Selma Altun tarafından kurulmuştur. Amacı, kadınların, toplumda ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yaşamın her alanında eşit insanlar olarak yer almalarına engel olan ve binlerce yıllık bir geçmişten beslenen ataerkil kurumların, geleneklerin, değer yargılarının dönüştürülmesi ve yasaların değiştirilmesi için mücadele etmek olarak belirtilmiştir. Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası başlatmış, *Bağır! Herkes Duysun* adlı kitabın hazırlanmasına katkıda bulunmuş, evlilik, radikal feminizm, sosyalist feminizm, cinsellik, aşk, kadın hareketi tarihi, doğum kontrolü gibi konularda toplantılar düzenlemiştir. 1990' da kapanmıştır.

Kadın Kültür Evi AŞ, 1989'da açılmıştır. Kurucuları Şener Macit, Canan Toksöz,

Selma Atabek, Nermin Coşkun, Saadet Öz-kol, Munise Sökmen'dir. Kadınların evlerinden çıkmalarını sağlamak, yaşantılarına sahip çıkmalarını gerçekleştirmek ve kadınların kültür birimlerini evrensel kültürle zenginleştirmek için bir mekân oluşturmak amacıyla kurulmuştur. "Medeni Kanun" ile "Cinsel Tacize Karşı" kampanyalar düzenlemiş dayak yiyen kadınların barınma sorunlarını çözmeye çalışmış, ücretsiz hukuk danışmanlığı yapmıştır. 1990' da kapanmıştır.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Mer-kezi'ninC-») kuruluş tarihi 5 Nisan 1990'dır. Kurucuları Fatma Skin Tekeli, Jale Baysal, Deniz Aslı Mardin, Suat Füsün Akatlı, Zafer Füsün Yaraş'tır. Amacı kadınların geçmişini iyi tanımak, bu bilgileri bugünün a-raştırmacılarına derli toplu bir şekilde sunmak ve bugünün yazılı belgelerini gelecek kuşaklar için saklamaktır.

Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, 1990'da M. Canan Arın, Firdevs Gümüsoğlu, Fatma Ozaydın, Hatice Gülseren Özlen, Zehra Büyükdağlı, Nurperi Sancak, Filiz Kereste-cioğlu, Fatma Yaprak Ertür, Şirin Tekeli tarafından kurulmuştur. Amacı, aile içi ya da dışı şiddete maruz kalmış kadınların sı-

Ayrımcılığa

Karşı Kadm

Derneği'nin

1987'de

Kariye

Şenliği'ndeki

standı.

Kadın Eserleri

Kütüphanesi

Arşivi

ğmabilecekleri evler açmak, işletmek, onlara bir meslek kazanmalarında ya da mesleklerini yapmalarında yardımcı olmaktır. Danışma merkezinde hukuki ve psikolojik danışmanlık hizmetleri verilmekte, sığınma evi açma ve işletme-çalışmaları yapılmaktadır.

istanbul'da kadınların mesleki örgütlenmeleri arasında, kuruluş tarihi 1968 olan Türk Hukukçu Kadınlar Derneği sayılabilir. Süreyya Ağaoğlu (avukat), Fa-hire Akman (noter), Suat Berk (avukat), Çiçek Ecemen (avukat), Şukufe Ekitler (savcı), Nuran Sayın (emekli 4. Şube müdürü), Muazzez Tümer (hâkim), Nihal Ulu-ocak (hukukçu profesör), Beraat Üngör' ün (avukat) kurdukları derneğin amacı hukukçu kadınlar arasında dostluk ve bilim ilişkileri kurmak, başta kadın, çocuk ve aileyle ilgili olmak üzere tüm hukuk problemleriyle ilgili yasa ve

yayınları incelemek, bu konularda mesleki dayanışmada bulunmaktır.

Kadın Eczacılar Derneği ise 1989'da Emine Esin, Işık Şartekin, Derya Uludağ, Sevgi Selçuk, Belma Çallıoğlu, Ayşe Selen Aka-ta, Yeşim Genç tarafından kurulmuştur. Amacı, eczacılık mesleğindeki kadın eczacılar arasında dostluk ve dayanışmayı sağlamak, haklarını korumaktır.

Üniversite Kadın Araştırma Merkezleri ve Dernekleri: 1990'lardan sonra çeşitli üniversitelerde kadın araştırma merkezleri kurulmuştur, istanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Eğitim Merkezi (KAM) 1990'da kurulmuştur. Kurucuları Prof. Dr. Necla Arat, Prof. Dr. Türkân Saylan, Prof. Dr. Aysel ÇelikePdir. Amacı, kadınların e-ğitim, sağlık, hukuk, siyaset ve iş yaşamındaki sorunlarına ilişkin araştırmalar yapmak, kadın-erkek eşitliğinin yerleşmesini hızlandırmak, cinsiyetçi ayrımcılığı ortadan kaldırmak, kadın araştırmalarıyla ilgili yüksek lisans, kurs gibi programlar yapmaktır. Kadın araştırmaları konusunda yüksek lisans programı ve araştırma projeleri yürütmektedir. Kuruluşundan itibaren sürekli olarak kamuya açık bilimsel toplantılar yapılagelmektedir. Kadın dernekleriyle işbirliği yapılmakta, kız öğrencilere burs verilmektedir.

Kadın Araştırmaları Derneği'nin kuru-

luş tarihi 1991'dir. Kurucuları Gülsevil Erdem, Sibel Aşna, Türkân Akyol, Aysel Çelikel, Birnur Özümert, Necla Arat, Taylan Keser, Tuna Erdem; amacı, eğitim, kültür, hukuk ve sağlık alanlarında kadınlara ilişkin bilimsel araştırmalar yapmak, Kadın Araştırmaları Merkezi'ne destek sağlamaktır. Tüm çalışmalarını Kadın Araştırmaları Merkezi ile birlikte yürütmektedir.

Marmara Üniversitesi Kadın işgücü istihdamı Araştırma ve Uygulama Merkezi' nin (KADİŞISAR) kuruluş tarihi 1992'dir. Başkanı Prof. Dr. Necla Pur'dur. Amacı, Türkiye'deki kadın işgücünün istihdamı ile ilgili her türlü konuya eğilmek, bu konularda çeşitli araştırma, inceleme, bilimsel toplantılar ve yayınlar yaparak konuyu bilimsel verilerle ortaya koymaktır. Kadın işgücünün istihdamı konusunda eğitim programları uygulamakta, panel, konferans gibi bilimsel toplantılar düzenlemektedir. "Türk Kadınına Politik Hayata Özen-dirme-Hazırlama" kursu düzenlemiştir.

Kadın işgücünü Destekleme Demeği (KİDER) 1994'te kurulmuştur. Kurucuları Gülin Tosun, Ufuk Kocamaz, Mahmut Duran, Ayça Akalın, Prof. Dr. Necla Pür, Doç. Dr. Tiğince Oktar, Yrd. Doç. Dr. Ümran Akyüz'dür. Amacı, Marmara Üniversitesi Kadın işgücü Merkezi'ne destek sağlamak ve merkezin amaçları doğrultusunda çalışmaktır.

Ayrıca istanbul'da kız liselerini, herhangi bir eğitim kurumunu bitirmiş kadınların kurdukları çeşitli dernekler vardır.

1972'de, Mediha Gezin, Melike Bayburt, Münire Ekşioğlu, Mübeccel Göktuna,

Neda Örer, Şükriye Erker, Fahriye Ünen tarafından kurulan Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi, 1924'ten sonra istanbul'da kadınların tek siyasal parti kurma girişimleridir. Amacı, kadınların ülkenin kaderine erkeklerle eşit olarak katkıda bulunmalarının koşullarını sağlamak, kadının da insan ve vatandaş olduğunu topluma kabul ettirmektir. Parti, gereklerini yerine getiremediğinden 1973 ve 1977'de seçimlere katılamamış, 1980 askeri darbesinden sonra diğer siyasal partilerle birlikte faaliyeti durdurulmuş, daha sonra da kapatılmıştır. ZERRİN EDİZ

KADIN YAŞAMI Bizans Dönemi

istanbul'da kadınlar çeşitli baskı ve kısıtlamalara tabi olmakla beraber başkent Konstantinopolis'in siyasi, toplumsal, ekonomik, dini ve kültürel yaşamı içerisinde önemli faaliyetlerde bulunmuş ve belirleyici roller oynamışlardır. Geçerliliğini hiçbir devirde kaybetmeyen tutucu değer ve tavırların yarattığı stereotipik kadın imajıyla toplumsal gerçekler arasında dikkate değer farklılıklar vardır. Ancak kadınların faaliyetlerinin büyük çoğunluğu, ekonomik ve siyasi olanlar da dahil olmak üzere, ev ve aile yaşamı etrafında odaklanmış veya kadınların idaresindeki tek Bizans kurumu olan manastırlar çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Kadın yaşamı hakkında mevcut verile-

rin çoğu, birkaç istisna dışında, yüksek tabakaya mensup, yani imparatorluk ailesinden veya aristokrat sınıftan kadınlara aittir. Halktan kadınlara ilişkin belge eksikliğinin yanı sıra, kaynaklarda görülen kronolojik bir dengesizlik sonucunda 4-11. yy'larda kadın yaşamına dair bilgiler 11-15. yy'lara göre daha kısıtlıdır.

Eskiçağ kültür ve geleneklerinin büyük ölçüde muhafaza edildiği erken Bizans döneminde (4-7. yy), kadınların Konstantinopolis'te oldukça dışadönük bir toplum yaşamı sürdürdükleri ve gerek bireysel gerek toplu olarak göreceli bir özgürlüğe sahip oldukları görülür. Bu devrin siyasi ve dini işlerinde faal kadınlar arasında en bellibaşlıları, başkentteki konaklarının yanı sıra Anadolu ve Trakya'da da toprakları bulunan ve servetinin bir bölümünü Bizans kilisesine yardım ve bazı dinsel ihtilafların çözümüne adanmış kadın diyakon Olimpias (ö. 408); II. Teodo-sios (hd 408-450)(-0 üzerinde büyük güç sahibi olan ablası Pulheria(->)) ve karısı Atenais-Eudokia(->); I. Iustinianos'un (hd 527-565X-0 karısı Teodora(->); ve Herak-leios'un (hd 610-641)(-0 danışmanı ve yardımcısı olarak, onun siyasi kararlarına şekil veren, seferlerinde dahi kendisine eşlik eden ikinci karısı Martina'dır. Bu dönemde bazı kadınlar başkentten entelektüel yaşamında da etkinlik göstermiş, sanat ve kültür hamileri olarak ön plana çıkmışlardır (bak. Anikia Iuliana). Elit kesimden kadınlar, toplumsal yaşamlarını böyle canlı bir şekilde sürdürmekteyken, Eski Ahit'teki görüşleri benimseyen din adamları, kadının erkeğe göre ikincil konumda

olduğunu vurgulamakta ve kadınların toplumsal yaşama katılmalarına genelde olumsuz tavır almaktaydılar.

Hristiyan ideolojisi ve kurumlarının giderek kökleştiği ve Bizans devletinin bir dizi askeri, ekonomik, demografik ve dini buhran içerisine düştüğü 7. ve 8. yy'larda kadının konumunda önemli değişiklikler meydana geldiği göze çarpar. Toplumsal ve dinsel bazı kısıtlamaların şiddetle uygulanması sonucunda kadınların toplum hayatından soyutlanarak ev ve aile yaşamıyla sınırlı bir varoluşa indirgenmeleri bu yüzyıllarda ağırlık kazanan bir olgudur. Kadınlar, bundan böyle, kendi evleri dahilinde bile yaşamlarını özel dairelerde (gynaeceum) erkeklerden ayrı ve inziva halinde sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bir süre sonra ise, İmparator VI. Leon (hd 886-912)(->) çıkardığı yeni bir yasayla kadınların mahkemelerde şahitlik yapma haklarını ellerinden almıştır. Bazı araştırmacılara göre, kadınların 7. yy'ın sonlarından itibaren toplumsal yaşamdan silinme-sindeki baş etkenlerden biri, daha önceleri de var olan çekirdek ailenin aşağı yukarı aynı zamanlarda Bizans iç yapısının ana birimi haline gelmesidir (bak. aile). Diğer bir görüş de Bizans devleti ve toplumunun bu yıllardaki belirgin özelliği olan militarizasyonun (askerileşmenin) kadınları arka plana ittiğidir.

8. ve 9. yy'lara rast gelen İkonoklazdöneminde, başkentte toplumun

her kesiminden kadınların devletin resmi politikası olan İkonoklazma hareketine açık bir şekilde karşı koydukları ve ikonalara ibadetin sürdürülmesi için verilen mücadelede militan bir rol oynadıkları doğrudur (bak. ayaklanmalar). Ayrıca gerek birinci gerek ikinci İkonoklazma dönemine son veren her iki hükümdarın da kadın olması dikkate değer bir noktadır. Ancak kadınların ikonalara bu denli bağlı olmalarının temelinde, kilise içerisinde onlara tanınan resmi ve toplumsal rollerin pek sınırlı olması yatmaktadır. Papazlıktan men edilen ve sadece diyakonluk gibi basit bir göreve layık görülen kadınlar, ayrıca kilise ayinlerine erkeklerden ayrı tutuldukları özel galeri veya bölmelerde katılmak zorundaydılar. Bu koşullar altında, surete tapma evde de uygulanabilen kişisel ve özel bir ibadet yolu olması nedeniyle, pek çok kadına çekici gelmiştir.

11. yy'da kadınların toplum içindeki önemlerinin yeniden artmaya başladığı görülür. Makedonyalılar Hanedanı'nın(->) son temsilcileri Zoe(->) ve Teodora(-0 kardeşler 1040 ve 1050'li yıllarda bir süre iktidarı salt kendi adlarına ellerinde tutmuşlar, aynı zamanda başkentte İmparatoriçe Zoe'yi desteklemek üzere çıkan büyük ayaklanmada (1042) kadınlar aktif bir rol oynamıştır (bak. ayaklanmalar). Bunu 1081'de Komnenos Hanedanı'nın(->) tahta yükselmesiyle açılan yeni bir çağ izlemiş ve bu çağda özellikle elit kesimden olan kadınların güç ve etkileri herkes tarafından açıkça tanınmıştır. Bizans'ın tek kadın tarihçisi Anna Komnena(->) bu devrin ürünüdür. Yine aynı devirde, I. Alek-sios Komnenos (hd 1081-1118)(->), kendisi askeri

mücadelelerle meşgulken, devletin idari, mali ve ekonomik tüm sorumluluklarını annesi Anna Dalassene'ye(->) devretmeyi uygun görmüştür. I. Aleksios' un karısı ve Anna Komnena'nın annesi irene Dukaina ise imparatora askeri seferlerinde sık sık eşlik etmiş, oğlu II. İoan-nes'e karşı bir komplo düzenlemiş, manastırlar inşa ettirmiş ve zamanın edebi faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. 12. yy boyunca, başkent aristokrasisinin ve özellikle Komnenoslar klanının kadınlarının adları muhtelif saray entrikalarına ve diğer siyasi hareketlere karışmaya devam etmiştir. I. Andronikos Komnenos'un tahttan indirilip öldürülmesiyle son bulan 1185 ayaklanmasında, halktan kadınların oynadığı rol, aristokrat olmayan başkentli kadınların da dönemin siyasi mücadelelerinde bir ölçüde faal olduklarına işaret eder. Kadınların evlerinde "gynaeceum" adlı sırf kendi cinslerine mahsus dairelere kapanmaları geleneğinin 11. yy'dan sonra terk edilmesi, onların artan özgürlüklerinin bir başka göstergesidir.

Bazı araştırmacılar kadınların toplumda daha gözle görülür roller edinmelerini, Bizans geleneksel aile yapısında 11. yy' in sonlarıyla 12. yy'da gerçekleşen çekirdek aileden geniş aileye doğru dönüşüme bağlarlar. Yine aynı yıllarda aristokrat sınıfı ve asalet kavramının güçlenmesiyle birlikte nesep ve şecereye gösterilen yeni

ilgi de, kadınların soy taşıyıcıları olarak itibar kazanmalarına yol açmıştır. Bunlara ek olarak, kadınlar önceleri genelde yalnızca dinsel kapsamlı bir ilk eğitime tabi tutulmaktayken, 11. yy ve sonrasında başkent belirlenen çevrelerinden kadınların daha yüksek seviyedeki seküler eğitime duydukları ilgiyi tatmin edebilmiş olmaları (bak. eğitim), onların siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamdaki paylarının artmasını mümkün kılmıştır. Yaklaşık 12. yy'da, Bizans'a dışarıdan gelip yerleşen romantik aşkla ilgili yeni fikirler ise, dişiliğin ve cinselliğin yüceltilmesine yol açarak kadının statüsünün gelişmesinde rol oynamış olabilir.

Komnenoslar dönemine mahsus eğilimlerin birçoğu Paleologoslar döneminde de (1261-1453) süregelmiş, imparatorluğun ve aristokrat ailelerin kadınları zamanın siyasi ve dini anlaşmazlıklarında aktif rol oynamaya devam etmişlerdir. Bunların bir kısmı erkek akrabalarıyla devlet idaresinde işbirliği yapmış (örneğin, V. İoannes Paleologos'un annesi ve naibi Sa-voylu Anna veya VI. İoannes Kantakuzenos'un kamu idaresinde çok deneyimli olduğu söylenen annesi Teodora Kantakuzene gibi), bir kısmı da iktidardaki akrabalarının resmi politikalarına açıkça karşı koymuşlardır (VIII. Mihael'in Roma ve Bizans kiliselerini birleştirmesini tasvip etmeyen kız kardeşi Eulogia ve yeğeni Teodora Komnene Raulaina veya Palamizm karşıtı rahibe irene Humnaina Paleologi-na gibi). Bu dönemin varlıklı kadınları başkent in iktisadi yaşamında da büyük atılımlar yapmışlar,

drahomalarını sık sık ticari işlere veya zanaat girişimlerine yatırmış, hattâ para takas işlerine girmeleri kanunen yasak olmasına rağmen, zaman zaman faizle borç para bile vermişlerdir. Edebi, artistik ve kültürel çevrelerde yine çok sayıda kadın yazar, kaligraf, kitapsever, sanat hamisi ve manastır kurucusu bulunmaktaydı.

15. yy'm getirdiği politik ve ekonomik sorunlar, Konstantinopolis'te Komnenoslar döneminden beri süregelenekte olan bu canlı kadın yaşamını olumsuz şekilde etkilemiş olabilir. Zira kenti 1420'de ziyaret eden Venedik Elçisi Francesco Filelfo, kadınların evlerinden nadiren, yalnızca kiliseye gitmek veya yakını akrabalarını ziyaret için, o da gece, başörtülü ve hizmetkârların refakatinde olmak kaydıyla dışarı çıktıklarını gözlemler.

Konstantinopolis'te Bizans çağının istisnasız her döneminde kadınların en faal, saygın ve korumada oldukları yer aileleriydi. Ailedeki baş işlevleri ise çocuk doğurmaktı. Geleneksel olarak Bizans kadınları vücudlarını fazla göstermezler, giysi olarak etekleri ve kolları uzun tunikler ile çoğu kez baş ve omuzlarını kapatan "maphorion" adlı başörtüleri kullanırlardı. Ancak dansçılar, saygın olmayan veya ahlak kurallarına uymayan kadınlar, hizmetçiler ve ebeler, Bizans sanatında genellikle ya açık başla ya da değişik tarz bol başlıklarla resmedilmişlerdir.

Kadınlara mahsus meslek ve ekonomik

KADIN YAŞAMI

360

361

KADIN YAŞAMI

1914'te ilk kez Telefon İdaresi'nde çalışma hakkı elde eden kadınlar (soldan):

Hamiyet Derviş, Bedia Sekip, Mediha Enver, Refika Mustafa, Bedia Osman, Semiha Hikmet, Bayan Minter. *Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi*

işlevlere gelince, dokumacılık kadınlar a-rasında görülen en yaygın meslektir. Her ne kadar kuramsal ve ideolojik görüşlerde kadınların piyasa için kumaş üretmelerinin ve geçimlerini bu yoldan temin etmelerinin uygunsuz olduğu iddia edilmişse de, 11. yy'da Konstantinopolis'te lonca benzeri bir örgüte dahil olan profesyonel kadın dokumacıların varlığına ilişkin kanıtlar mevcuttur. Rahibeler dahi zaman zaman manastırlarında, *pazarda* satılmak üzere, geniş çaplı kumaş imalatına girişmişlerdir. İkinci olarak kadınlar sağlık alanında mesleki faaliyette bulunup çoğunlukla ebelik, aynı zamanda doktorluk ve hemşirelik de yapmışlardır. Fakat Pantokrator Manastırı'nın hastanesindeki kadın hastalara bakmakla yükümlü olan tek kadın doktor, oradaki erkek doktorların gözetimi altında bir nevi asistan gibi çalışmakta ve onların

maaşlarının yarısı kadarını almaktaydı. Üçüncüsü kadınlar gıda maddeleri üreticisi ve satıcısı olarak, perakende ticarete de el atmışlardır. İbn Battuta 14. yy'da Konstantinopolis'in çeşitli *pazar* yerlerindeki *zanaatkar* ve satıcıların çoğunluğunun kadın olduğunu belirtir. Öte yandan kadınlara ait olup saygın görülmeyen meslek grupları arasında fahişeliğin yamsıra dansözlük, aktrislik vb gelir.

Bibi. J. -Beaucamp, "La situation juridique de la femme à Byzance", *Cahiers de civilisation medievale*, S. 20 (1977), s. 145-176; ay, *Lesta-tut de la femme à Byzance (4e-7e siecle)*, 2 c., Paris, 1990-1992; A. W. Carr, "Women and Monasticism in Byzantium: Introduction from an Art Historian", *Byzantinische Forschungen*, S. 9 (1985), s. 1-15; C. S. Galatariotou, "Holy Women and Witches: Aspects of Byzantine Conceptions of Gender", *Byzantine and Modern Greek Studies*, S. 9 (1984-1985), s. 55-94; L. Garland, "The Life and Ideology of Byzantine Women: A. Further Note on Con-ventions of Behaviour and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources", *Byzantion*, S. 58 (1988), s. 361-393; J. Herrin, "Women and Faith in Icons in Early Christianity", *Culture, Ideology and Politic*, (haz. R. Samuel, G. Stedman Jones), Londra, 1982, s. 56-83; A. E. Laiou, *Gender, So-ciety andEconomic Life in Byzantium*, Alders-hot, 1992; N. Necipoğlu, "Bizans'ta Kadınlar", *Çağlarboyu Anadolu 'da Kadın-*, *Anadolu Ka-dmın9000 Yılı*, İst., 1993, s. 125-131; A.-M. M. Talbot, "Bluestocking Nuns: Intellectual Life in the Convents of Late Byzantium", *Okeanos: Es-says Presented to Ihor Sevcenko*, Cambridge, Mass., 1984, s. 604-618.

NEVRA NECİPOĞLU **Osmanlı Dönemi**

Osmanlı döneminde kadınların yaşamını, büyük ölçüde harem(->) olgusu belirler. İslamiyet ve Türk gelenek ve göreneklerinin Bizans "gynaeceum"uyla karşılaşmasının yarattığı harem, İstanbul sarayındaki kadınlar kadar sıradan halk kadınlarının hayatını da etkileyip biçimlendirmiştir. İstanbul'un bir özelliği olarak harem hayatının, *zaman* zaman ve yer yer, diğer yörelere göre daha yumuşak, sınırlama ve yasakların görece daha gevşek olduğu bilinir.

Osmanlı dönemi boyunca bazı saray kadınları, Bizans sarayındaki kadar olmasa da pahişahları, şehzadeleri etkileyerek

siyasal olaylara karışmışlar; ancak 19. yy' in ortalarına gelene kadar Osmanlı kadınları toplum hayatının dışında kalmışlardır.

Özellikle 19. yy'ın ortalarına kadar Osmanlı döneminde İstanbul kadınlarının yaşamı çoğunlukla evde geçerdi. Müslüman kadınların, kocaları ve nikâh düşmeyecek kadar yakın akrabaları dışında erkeklere yüzü açık görünmeleri yasak olduğundan evler kadınlarla erkekleri birbirinden ayıracak biçimde düzenlenmişti. Kadınlar harem bölümünde çocukları ve eğer varsa cariyeleri ile yaşarlardı. Selamlık ise erkeklerle onların

hizmetkâr ve kölelerine aitti. Orta halli ve zengin evleri sokaktan duvarlarla gizlenir, daha yoksul evlerde ise sokağa bakan bütün pencereler kafesle örtülürdü. Bahçelerde, iç avlularda da kadınlar için ayrı bir bölüm olurdu.

Kadınlar günlerini ev işi yapmak, cariyeye ve hizmetkârlara nezaret etmekle, çocuklarının bakım ve eğitimiyle, ibadetle ve eğlenceyle geçirirlerdi.

Çokeşlilik sanıldığından çok daha azdı. Çokkarılı olan erkekler, karılarını bir arada oturmaya mecbur edemezlerdi. Çokkarılı erkeğin her karısının haremde ayrı bir dairesi, ayrı sofası ve ayrı cariyeleri olurdu. Bütün karılarını, ayrı ayrı evlerde oturtanlar da nadiren görülürdü.

Varlıklı ve orta sınıftan her ailenin cariyeleri olurdu. Daha sonraki yüzyıllarda özellikle Çerkez ve Gürcülerden oluşan cariyeler, alınıp satılırdı. Ancak sultanın ve seçkinlerin cariyeleri genellikle çok genç kızlardan seçilir ve haremde dikkatle yetiştirilirler, çeşitli beceriler kazanırlardı. Cariye *pazarları* 19. yy'ın ortalarında köleliğin resmen yasaklanmasıyla kapatıldı, ama gizli satışlar sürdü.

Evler çok sade döşenirdi. Odaların başlıca eşyası duvara sabit bir sedirdi. Şilte ve yorganlar duvara gömme yüklüklerde durur, yataklar her akşam serilip sabah kaldırılırdı. Yemek de aynı odada, ortaya konulan bir sini ya da bezin üstünde yenirdi. Soba yoktu. Başlıca ısınma aracı tandırdı.

Kadınlarla erkekler yemeklerini ayrı ayrı yerlerdi. Ailenin babası hemen hemen daima yalnız başına yer, yaşlan ve durumları ne olursa olsun çocukları nadiren o-nunla birlikte sofraya otururdu. Kadın, yemeğini haremde yerdi. Haremde çalışan cariyeler ise her birlikte yemek yerlerdi.

Elişi, özellikle nakış, kadınların başlıca uğraşılannandı. Evde hemen her şey nakışlı olurdu; mendiller, havlular, peşkirler, peçeteler, hattâ don ya da şalvarların uçkurları bile işlenirdi.

Evin günlük alışverişini hizmetkârlar *yapar*, hizmetçisi olmayan orta halli aileler ise gereksinimlerini seyyar satıcılardan karşıarlardı. Kadın çarşıya pek çıkmazdı.

İstanbul sokaklarında satıcı olarak dolaşan kadınlar sadece bohçacıları. Bunlar da ancak belirli bir yaştan sonra bu işi yaparlardı.

Kadınların yaşamında çok önemli bir grup da ebe kadınlardı. Doğumu ebe kadınlar yaptırırdı (bak. doğum âdetleri). Kadın gebe kalınca bir ebe seçilir, kendisine hediye olarak birkaç okka şeker ve kahve gönderilirdi. Bu ebe *zaman zaman* gebe kadının evine gelir ve muayenelerini yapardı. Ebe doğumdan bir hafta-10 gün önce çocuğun kundağını *hazırlar*, doğum için gelirken de kendi özel iskemlesini birlikte getirirdi. Doğumdan sonra ebe kadın çocuğu yıkar, tuzlar, tatlı dilli olması için *ağzına* şeker sürer, sesinin güzel olması isteniyorsa, göbeğini uzunca keserdi. Doğum sonrası döneme ilişkin âdetler çok dikkatle uygulanırdı. Kadın ve çocuk, loğusa yatağına yatırılır, kadına o

günden

itibaren "baldinkara" denilen ottan kaynatılarak günde birer fincan içirilirdi. Loğusanın başına kırmızı tül den bir çatkı atmak da âdetti. Şerbetlik şeker kaynatılıp, sürahilere konur, sürahiler kırmızı tüle sarılırdı. Bu sürahiler akrabalara, din adamlarına, tanıdıklara gönderilerek doğum resmen bildirilmiş olurdu. Al basmaması için, loğusa, odasında hiç yalnız bırakılmazdı. Loğusalığın altıncı gününde son günü toplantısı yapılır, çoğu kez bir hoca hanıma mevlit okutturulurdu. Akşama kına gecesi yapılırdı. Sabaha kadar çengiler oynardı. Gece yarısı çocuk büyük bu' törenle beşiğe yatırılırdı. Kırkinci gün de loğusa ve çocuğu hamama götürülürdü.

Çocuk doğurtmanın yamsıra ebeler hekimlik de yaparlardı. Bir kadının erkek hekime görünmesi gerektiği zaman, kocası ya da cariyeleri her *zaman* yanında bulunurdu. Hekim hastanın nabzını ancak kolu baştanbaşa bir tülbentle örtülü halde tutabilirdi. Ama erkek hekime çok az gereksinim duyulur, çoğu zaman hekim gibi çalışan kadınlara başvurulurdu.

Uzmanlıklarına göre ebelere "aşıcı", "damar basıcı", "kırbacı" (karın şişmelerini tedavi eden) gibi adlar verilirdi. Lady Mon-tagu(-0, 1717'de, bu kadınların çiçek hastalığına karşı ceviz kabuğu içine konulmuş bir aşı uyguladıklarını, aşının yararlarını gördükten sonra bunu kendi çocuğuna da yaptırdığını yazmaktadır.

Gizli doğuracak ya da çocuk düşürecek kadınlara yardım eden ebeler de vardı. Bunların çoğunun Musevi kadınları olduğu ve daha ziyade işlerini evlerinde yaptıkları söylenmektedir. Çocuk düşürmek İstanbullu kadınlar arasında dikkat çekici bir düzeye geldiğinden, bu durumun engellenmesi için 1858'de hükümetçe bazı tedbirler kondu. Önce hekim ve eczacılara, bununla ilgili ilaçları vermemeleri için İstanbul kadılığı ve dört topluluğun (Müslüman, Yahudi, Ermeni ve Rum) dini liderleri tarafından yemin ettirildi. 5'ten fazla çocuğu olanlara yardım edilmeye başlandı; çocuk düşürenler de ihbar ediliyordu.

Sokakta Kadın: Kadınlar hamama ve mezarlığa gitmek, anne babasına ziyarette bulunmak, alışveriş etmek ya da sadece gezinmek için sokağa çıkabilirlerdi, ama bu durumda evin diğer hanımları, cariyeler ve hadımlar onlara refakat ederdi. Ancak yaşı çok ilerlemiş olanlar kendi başlarına sokağa çıkabilirlerdi. Kadınlar camiye gitmezlerdi. Ancak daha sonraki dönemlerde kadınların büyük camilerden Sultan Alimed ve Şehzadebaşı camilerine gitmelerine izin verilmişti.

Hangi milletten olursa olsun kadınlar gerek davranış, gerekse giyim bakımından sokakta *azami* derecede edebe uygun hareket etmeye mecburdular. Hükümet ve polis İstanbul'da bu konuyu çok ciddiye alırdı, çünkü 1725'te çıkarılan bir fermanla söylendiği gibi "Allah her türlü bela ve afetten korusun, İstanbul, Osmanlı ülkesinin yüzü suyudur; ulema,

sulaha, üdeba beldesidir, ahalisinin *tabaka tabaka*, tespit edilmiş kıyafetleri vardır". Nitekim İstanbul'da yalnızca kadınlar değil tüm halkın

Kıyafet
kanunundan
sonra İstanbul
sokaklarında
görülen
hanımlar.
Cengiz Kahraman
arşivi

giysilerinin biçim ve renkleri rütbe, meslek ve milliyetlerine göre kanunlarla belirlenmişti.

Gerek ahlaki, gerekse ekonomik nedenlerle de, kadınların ev dışındaki davranışları ve kıyafetleri konusunda, yüzyıllar boyunca çok şiddetli yasak fermanları çıkarılmıştı.

Örneğin, 16. yy'da kadınların Eyüp'te kaymakçı dükkânlarına girmesi yasaklanmıştı. Buralarda kadınların âşıklarıyla buluşmaları nedeniyle "kadınların kaymakçı dükkânlarına gitmemesi, gelen kadınların dükkâna alınmaması" buyrulmuştur (1573).

Fetihten II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) sonlarına kadar devam eden bir yasak da kayıklara erkeklerle beraber binme yasağıydı. Yasağın konulma nedeni bazı "hafıfmeşreb nazenin taze kadınların, kayıklarda, kırıkları olan erkeklerle buluşmalarına mani olmak"tı. 1580'de bu konuda kayıkçılar kâhyasına gönderilen bir fermanla, "taze avratların levend taifesiy-le kayığa girip gezmelerinin" engellenmesi istenmektedir. Bu nedenle genç kadınlar Haliç ve Boğaziçi'nde dolmuş yapan kayıklara bile erkekle binemezlerdi. Bu yasaktan yalnız ihtiyar kadınlar, o da dolmuş kayığı olmak şartıyla istisna edilmişti.

19. yy'ın ortalarında da kadınların babaları ya da oğullarıyla sokakta yürümeleri, aynı *arabaya* binmeleri ve belli meydanlardan geçmeleri yasaklandı.

Tanzimat'ın ilanından sonra yayımlanan bir duyuruda, "Halkın ve hele kadınların elbiselerine dair evvelce ilan edilen hükümler bilindiğinden herkesin bu tembihlere uyması ve hilafına hareket etmemeleri icabetmektedir... Kadınlar açık sa-

çık kıyafetle gezmeyecek, saat onbirden sonra sokaklarda kadınlardan kimse kalmıyacaktır. Kadınlar eşya almak için çarşı içinde dükkân ve mağazalardan içeri girip alışveriş edemeyecekler, alacağı ne ise bunu satan dükkânların önünde edebi ile durup istediği şeyi isteyecek, aldıktan sonra hemen evine dönecektir" denilmektedir.

1876'da sokaklar aydınlatıldığı zaman, kadınların gece sokağa çıkmaları yasaklanmıştı. 19. yy'ın son 10 yılında bile sultanın buyruğu ve şeyhülislamın talebiyle "Müslüman kadınların giyecekleri giysilerin niteliğini ve nasıl hareket etmeleri gerektiğini" belirleyen kurallar konmuştu. Buna göre genel yerlerde ve işlek caddelerde görünmek ve ziyaretler yapmak Müslüman kadınlara yasaklanmıştır. Polis memurları en büyük uyanıklığı göstermeye ve kurallarda öngörüldüğünden daha ince bir çarşaf giymeye cüret eden bir kadın görür görmez tutanak tutmaya çağırılmışlardır. Müslüman kadınlara *arabayla ya da yaya* olarak Beyazıt, Şehzadebaşı ve Aksaray semtlerine gitmek, oralarda gezinmek, Kapahçarşı'ya girmek ve dükkânlara girip oturmak yasak edilmiştir. Müslüman kadınların genel yerlerde gruplar halinde toplanmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Bu tür bir grubu gören polis, kadınlara dağılmalarını emretmekle yükümlüdür. Bu dağılma çağrısı gruptaki en yaşlı kadına, yanındaki öbür kadınlara yöneltilecektir.

III. Osman (hd 1754-1757) kadınların haftada *yalnızca 4* gün sokağa çıkabileceklerini buyurmuş, IV. Mustafa döneminde (1807-1808) ise kadınların evden çıkması yasaklanmıştı. Ancak bu yasaklar çok kısa dönemler için geçerli olmuş, diğer zamanlarda kadınlar kısıtlı da olsa evin dışı-

KADEV YAŞAMI

362

363

KADIN YAŞAMI

Osmanlı döneminde kadın giysilerine örnekler: 16. yy'da ev kıyafetleriyle kadınlar (solda) ve 18. yy'ın ortalarında düğünlerden sonra yapılan

bir paça gününde kadınları betimleyen anonim bir resim.

Viyana MÜH Kütüphanesi Yazmalar Böl., 8626/Osmanlı Döneminde istanbul Kadınları, İst., 1984 (sol), Sevgi Gönül koleksiyonu/Çağlar Boyunca Anadolu'da Kadın, 1994

Eminönü'nde kadın taksi şoförü, 1930'lar.

Salahatîn Giz

na çıkabilmişlerdir. Hattâ sokakta dolaşan kadınların sayısı 19. yy'da istanbul'a gelen bir ingiliz kadınına şaşırtmıştı: "Bir erkek kalabalığının arasına serpiştirilmiş kadın miktarı da tahminin çok üstünde idi. Rahat ve korkusuz köprüyü geçmekte olan bu beyaz, kırmızı, mavi, yeşil ve mor renkli kıyafetlere bürünmüş kadınların, şeffaf peçeleri arkasında parlayan siyah gözlerinden başka bir şey görmek mümkün değildi..."

Hali vakti yerinde olan kadınlar şehir içinde "koçu" denilen yaysız arabalarla

dolaşırlardı. Koçu arabaları genellikle gösterişsiz olur, pencereleri kafesle kapatılır, içleri cevizle kaplanıp, kumaşla döşenirdi. Bunların binmek ve inmek için küçük merdivenleri vardı. Ancak sultanların ve kimi seçkin kadınların özel koçuları olur, diğerleri kira arabası kullanırlardı. Yaylı arabalar çıkınca koçular kullanılmaz oldu (bak. arabalar). Daha sonraları kupa, landolar çıkmış, kadınlar daha sonra da körüklü faytona binmeye başlamışlardı.

Kadınlar uzun seyahate nadiren çıkarlardı. Bu da çoğu kez hacca gitmek için olurdu. Bu uzun yolculuklarda koçu arabalarından daha rahat taşıma araçlarından, örneğin at ya da katır tarafından taşınan tahtirevanlardan yararlanırlardı.

Eğlence Hayatında Kadınlar: Kadınların başlıca eğlenceleri, birbirlerine misafirliğe ve toplanıp mesire yerlerine gitmek, Kâğıthane ve Boğaziçi'nde kayıkla gezmek, alışveriş yapmaktır.

Kadınların en kolay ziyaret edebilecekleri kişiler kendi aileleri olurdu, bu fırsat da sık sık çıkmadığı için bu çeşit ziyaretler bazen 15-20 gün uzardı. Kadın, küçük çocukları ve cariyelerini alarak annesi, kız kardeşi, teyzesi, kayınvalidesinde birkaç hafta kalabilirdi. O da aynı şe-

kilde onları kendi evinde misafir ederdi. Böylece birçok aile hemen hemen bütün yıl boyunca birbirlerinin misafiri olarak vakit geçirirlerdi.

Hamama gitmek kadınların başlıca eğlencelerinden biriydi. Öyle ki, 17. yy'da kadının, "kocasına ona mecbur olduğu şeyleri, ekmek, pilav, kahve, haftada iki defa hamama gitme parası temin edemiyorsa boşanma hakkına sahip olduğu" bildirilmektedir (bir diğer boşanma nedeni de erkeğin iktidarsızlığı ya da kadından normal olmayan zevkler istemeye kalkışmasıydı. Kadın bu durumda kadı huzuruna çıkarak kocasından ayrılma talep eder, kadı sebebini sorduğunda hiç konuşmadan ayağından pabucunu çıkarıp ters çevirerek yere koyardı). İstanbul'da bir dönemde zengin konaklarında 15.000 özel, halk için de 155 çarşı hamamı olduğu kaydedilmektedir.

Mezarlık gezileri kadınlar için aynı zamanda bir piknik olurdu, İstanbul'a gelen birçok yabancı, mezarlıklarda oturup yemek yiyen, çocuklarını salıncakta sallayan kadınlardan hayretle söz etmektedir.

Mesire yerlerine arabayla ya da kayıkla gidilirdi. Bir ailenin özel kayığı olmasa da zarif ve değerli kumaştan bir kayık takımı, al renkli ehram, gümüş ve armudi seyir aynası, gümüş su tası ve sürahisi, iki gözlü Venedik sepeti, sefer tası, sofrası takımı bulunurdu. Al ehram, kayığın kış üstüne serilir, saçakları deniz sularına de-ğercesine kayığın iki tarafına salıverilirdi.

Ünlü Kâğıthane âlemlerinin(->) en hareketli, en parlak zamanı ilkbahar mevsiminin cuma günleri idi. Hristiyanlar ise pazar günleri giderlerdi. Kadınlarla erkekler ayrı ayrı otururlardı. Birinci köprüden itibaren içeriye doğru

sahilin bir tarafı kadınlara, diğer tarafı erkeklere, iç kısmındaki top ağaçların altı da arabalılara ayrılmıştı. Kadınların mesire yerlerindeki davranışı da kurallara bağlanmıştı. Örneğin, 1752'de "hafıfmeşreb kadınların namahremlerle buluşması" dolayısıyla çıkarılan fermanla "kadınların arabalarla uzak mesirelere gitmeleri yasak edilmiştir. Gidenlerle onları yasağa rağmen arabasına alıp götürecek arabacılar, yakalandıkları gibi istanbul'dan taşraya sürüleceklerdir".

İstanbul'un seyir yerleri hakkında 1861'de yayımlanan "tembihname"de ise herkesin gidebileceği mesireler sayıldıktan sonra şöyle deniyordu: "Fakat erkek ve kadınlar için özel yerler bulunduğundan kadın ve erkek karmakanşık oturmayacak ve oturamayacaktır. Şayet bunun aksine hareket edenler olursa kanunun 254. maddesine göre cezalandırılacaktır". İstanbul Boğaziçi ve Üsküdar seyir yerlerinden bazısı sırf cuma günleri kadınlara ve pazar günleri erkeklere mahsus olduğu için Kâğıthane, Moda Burnu, Fenerbahçe, Hacı-hüseyin Bağı, İhlamur, Küçükçiftlik, Tak-simönü, Küçük ve Büyük sular, Çubuklu, Hünkâr İskeleyi ve Arnavutköy'e cuma ve sair günlerde gidilebilirdi. Ancak pazar günleri Müslüman kadınların buralara gitmesi yasaktı. Gidenler olursa, yukarıda adı geçen kanun gereğince cezalandırılırlardı. Maslak, Şişli, Levent Çiftliği, Pangaltı, Zincirlikuyu gibi bazı yerler ise "öteden beri seyir yeri olmadığından" hangi gün'o-lursa olsun Müslüman kadınların araba ile durması ve seraserpe oturması tamamen ve kesin olarak yasaktı.

Kadınlar evlerde de düğün, doğum gibi nedenlerle çeşitli eğlenceler düzenlerlerdi. Sarayda ve devlet ileri gelenlerinin haremlerinde her zaman dans etmesini bilen cariyeler olurdu. Hem efendilerini, hem de hanımlarını eğlendiren onlardı. Diğer aileler ise profesyonel çengilerin hizmetlerinden yararlanırlardı. Evinde çalgı çaldırarak veya oyuncu oynatacak kimseler izin almak zorundaydılar. Bu izin para ödeyerek alınır, bunu yapmayanlar ise izin için verecekleri paradan daha çok ceza ödemek zorunda kalırlardı.

19. yy'm ortalarında kadın topluluklarına gösteri yapan çengilerin(-«) birçok kollara ayrıldığı kaydedilmektedir. Kolbaşı ve muavini ile beraber bir kol 12 kadından oluşurdu. Bunların yanında ikisi daire, birisi keman, biri de çiftenara çalmak üzere 4 tane de çalgıcıları bulunurdu. Çengiliğe heves edenler kolbaşı hanımın evindeki özel meşkhane talim ederek 30-35 yaşlarına kadar sanatlarını icra ederlerdi. Bunların bulundukları başlıca yer Tah-takale Kadınlar Hamamı olup, derme çatmaları ise Ayvansaray'da Kıpti mahalle-sindeydi.

Ali Rıza Bey "çengilere, hamam ustalarına ve bunlarla sıkı fıkı canciğer olan bazı mirasyedi hanımlara zürafa (ince takım)" denildiğini anlatmaktadır. Bu "ince takım" kadınlar, zürafalığa alamet olmak üzere kenarları "ciğerdeldi", köşeleri "ah ah" işlemeli mendil bağlarlardı. Yazar, bu kısım kadınların cemiyet hayatına muhalif bir hayat geçirdiklerini,

erkeklerden zevk alma-

dıklarım, kendi kendilerine kaldıkça âşıkane beyitler, kıtalar okuduklarını söyler.

Kadınların Giyim Kuşamı: Osmanlı İstanbul'unda kadınların giyim kuşamı sıkı kurallara bağlıydı. Kadınlar sokağa çıktıklarında ferace giyip yaşmak takarlardı (bak. giyim-kuşam).

Hristiyan kadınlar da sokağa çıktıklarında Müslüman kadınlarla aynı kıyafeti giymek zorundaydılar. Aynı şey Avrupalı kadınlar için de geçerliydi; kendi mahallelerinden çıktıklarında Türkler gibi giyinmeye mecburdular. Ancak sokakta Müslüman ve gayrimüslim kadınların ayırt edilebilmesi için ferace ve ayakkabılarını statülerini belirleyici renklerde giymeleri öngörülmüştü. Müslümanlar sarı, Ermeniler kırmızı, Rumlar siyah, Museviler mavi ayakkabı giyerlerdi. Müslüman kadınlar kırmızı, yeşil, mavi gibi renklerde ferace giyerken gayrimüslimlerin feraceleri daha açık renklerde olurdu; yeşil renk giymeleri ise özellikle yasaklanmıştı.

Ferace, bedeni ve kolları bol (yazın kısa), önden açık, etekleri uzun bir giysiydi.

18. yy'ın başına kadar yakasız olan ferace lere bu tarihten sonra omuzlara düşen geniş bir yaka takılmış, II. Mahmud döneminde (1808-1839) ise yakalar topuklara kadar uzamıştır. Genellikle kırmızı, mavi ya da yeşil satenden yapılan bu yakalar, gerdanda bir açıklık kalmasını sağlıyordu.

19. yy'ın ikinci yarısında ise feraceler önden e-tekleri yuvarlak kesimli ve tek düğmeli bir biçim almış, yakalan kırmalarla süslenmişti. Kışlık feraceler çuhadan, yazlıklar ipekli ince kumaştan yapılır, içleri bazen "sandal" denilen bir tür beyaz atlasla astarlanırdı. Sonraları feraceler merinos, lahurdaki, salaki, atlas vb kumaşlardan yapılmaya başlandı.

Yaşmak beyaz renkli yumuşak kumaştan iki parçadan oluşurdu. Alttaki parça burnun ortasından başlayıp bütün göğsü örterek göbeğe kadar iner, üstteki gözka-paklanna kadar bütün başı kaplardı. Kimi zaman bunun üzerine takılan siyah peçe, yüzü tümüyle örterdi. Yaşmaklar da gide-

rek değişti, inceldi, içi gösterir hale geldi. 19. yy'm sevilen şarkılarından biri de şuydu: "Gençliğim var, isterim elbet bir al ferace, ince yaşmak, eldiven".

Yönetim kadınların giysilerindeki bu değişimleri de önlemeye çalışmış, padişahlar bu konuda birçok ferman çıkarmışlardır. 1725 tarihli "kimi yaramaz avratların" davranışlarının eleştirildiği kılık ve kıyafet fermanında,

"kadınlar bundan böyle büyük yakalı feracelerle sokağa çıkmayacaklardır, başlarına üç değirmiden büyük yemeni satmayacaklardır. Feracelerinde süs olarak bir parmaktan kalın şerid kullanmayacaklardır" denmektedir. Yasağa uymayan kadınların feracelerinin yakaları kesilecek, bu suçu ikinci ya da üçüncü kez işleyenler ise taşraya sürülecektir.

1791'de çıkarılan bir fermanla terzilerin içi gösterecek kadar ince olan İngiliz ve Engürü şalisi denilen çuhalardan ferace kesip dikmeleri yasaklanmıştır. Yasağa uymayan terzinin, dükkânının kapısına asılacağı bildirilmektedir.

Bu tür yasaklar 20. yy'ın başında bile sürmüş, I. Dünya Savaşı sırasında çalışan kadınlar siyah eteklerinin resmen izin verilenden kısa olması halinde sık sık polis tarafından eve geri dönmeye zorlanmışlardı. 1917'de bir polis duyurusunda kadınlar "eteklerini uzatmaya, korse giymekten sakınmaya ve kalın bir çarşaf giymeye" çağrılıyorlardı.

Çarşaf, Suriye'den gelen bir giyim tarzıydı ve 1872'den sonra feracenin yamsıra kullanılmaya başlanmıştı. Tutucu kesimin bir tepkisi olarak görülen çarşaf, II. Abdül-hamid tarafından saraylı kadınlara yasaklanmıştı. Çeşitli modelleri olan çarşafın "torba çarşaf" denilen biçimi giderek ekonomik gücü düşük kesim arasında yaygınlaşmış ve bugüne dek varlığını sürdürmüştür.

Kadınlar ev içinde şalvar, bürümcük kumaştan topuklarına kadar uzanan ve uzun kollu gömlekler, kısa veya uzun kollu hırka ile yine kısa ve uzun kollu kaftanlar giyerlerdi. Zengin kesim bunların üstüne içi

kürklü veya kürksüz üst kaftanları giyerdi. Yüzyıllar boyunca bu kıyafetlerde kimi değişiklikler olmuş, elbiseler bedene oturmuş, şalvarlar bollaşmış, yakalar giderek açılmıştır. 19. yy'm ikinci yarısından sonra saraylı ve seçkin kadınlar Avrupa modasına göre giyinmeye başlamışlardı. 19-yy'm sonunda İstanbul'da yaşayan, D. Neave, tanıştığı kadınları "örtülerini açarlar, Paris ya da Viyana elçiliklerindeki akrabaları tarafından yollanan pahalı Paris kıyafetleri ortaya çıkardı. Yabancı dil bilen Türk hanımları, moda mecmualarını dikkatle takip eder, en son modaya göre giyinirlerdi..." diye anlatmaktadır.

Kadınların en çok kullandıkları makyaj malzemesi sürme ile kınaydı. Kaşlarına ve kirpiklerine sürme çeker, kınayla da tırnaklarını boyarlardı.

Saçlarını doğal biçiminde korur, ya u-zun örgüler halinde omuzlarına doker ya da başlarına taktıkları tülbendin etrafına dolarlardı. 50-60, hattâ 80 örgüsü olanlar vardı. Örgüler çoğunlukla çiçekler ve her çeşit mücevherle süslenirdi. Başın ön tarafındaki saçlar kısmen alnın üstüne dökülür, kısmen yanakları örterdi.

Her sınıf ve zümreden ev kadınlarının, saray kadınlarının dışında eski İstanbul'da fahişeler de vardı (bak. fuhuş). Müslüman fahişelerin sayısı çok azdı.

Gayrimüslim fahişeler ise şehrin en sapa mahallelerine yerleşirler ve devamlı polis kontrolü altında olurlardı. Ancak kendi milletlerinden müşteri kabul edebilirlerdi. Müslüman erkekler ise bunları gizli gizli ve gündüzleri ziyaret ederlerdi. Çünkü geceleri sıkı bekçi kontrolü olurdu.

Fahişeler sokağa çok az, o da çok gerekli durumlarda, çıkarlardı. Bu yüzden onlara sokaklarda pek az rastlanırdı. Yine örtülü ve umumi terbiye kaidelerine a-zami derecede riayet ederek dolaşırlardı. Hiç kimseyle konuşmazlardı.

Özellikle I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Müslüman fahişelere karşı çok sert bir tutum izlenir, fuhuş yaparken yakalanan kadınlara edep yerleri

KADINLAR DÜNYASI

364

365

KADIRGA

IMB

kesilerek işkence yapıldı. Sonraki yüzyıllarda bu ağır işkenceler sona erse de, kötü yola düşen kadınlara kırbaç cezası ve hapis cezası verilmeye devam edildi.

Osmanlı döneminde istanbul'da kadın yaşamı, toplumun içine girdiği genel değişme ve Batı'ya açılma sürecine paralel olarak 19. yy'ın ikinci yarısı, özellikle de 20. yy'dan itibaren değişmeye başladı. Kadının görece özgürleşmesine, toplum yaşamında yer almaya başlamasına, sistematik eğitim görmesi ve eve ya da hareme kapalı doğurgan ana olmaktan çıkıp "eş" ve toplumun bir üyesi olmasına doğru ilk küçük adımlar 19. yy'ın sonlarının ürünü oldu (bak. aile). Pera'da, Boğaziçi sayfeleri, Adalar vb yerlerde, Müslüman kadınlardan çok daha özgür koşullarda yaşayan ve üst tabakaları Batı'daki hemcinsleriyle eşit koşullarda yaşayan yabancı veya Hristiyan kadınlar, üst sosyoekonomik kesimlerin Müslüman aileleri ve kadınlarına örnek oldular. 20. yy'ın başlarında istanbul'da kadın hareketi(->) örgüt ve yayınlarıyla kendini gösterirken Osmanlı dönemi kadın yaşamının yasak ve sınırları da bir ölçüde aşılmaya başlanmıştı (bak. ka-dm dergileri; kadın örgütleri). **Cumhuriyet Dönemi** Cumhuriyet sonrasında, Cumhuriyetin Batıcı anlayışının bir parçası olan kadın hak-

Kumkapı'da balık ağlarını tamir eden kadınlar.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

ları, kadın eşitliği vb büyük ölçüde kâğıt üzerinde ve yasa hükümlerinde kalsa da bu

gelişmelerden en fazla yararlananlar istanbul kadınları oldular. Çarşafı ilk ve en rahatlıkla atan, Kıyafet Kanunu'nun maddelerini en çabuk uygulayan onlardı.

istanbul'un her dönem görece fazla cıvan eğitim, kültür, toplumsal etkinlik vb o-lanaklarından özellikle de belli kesim kadınlar, ülkenin diğer yörelerine göre daha çabuk ve daha fazla yararlandılar. Geleneksel ve dinsel değerlerin bir parçası olarak kaçgöç bir süre daha devam etmekle birlikte, orta halli evlerde ve Batıcı Osmanlı aydın kesimlerinde zaten çözülmüş o-lan harem ve harem yaşamı sona erdi. İstanbul kadınları yeni giyim tarzını, yeni toplumsal yaşam biçimini çabuk benimsedikleri gibi, İstanbul Türkiye'nin diğer bölge ve şehirlerine de örnek oldu. Kadınlar İstanbul'da tarım dışındaki alanlarda diğer yörelere göre daha çabuk ve daha kitlesel çalışmaya başladılar (bak. istihdam; işçiler).

İstanbul'da kadın nüfus 1927 sayımından başlayarak günümüze kadar hep azınlıkta kaldı. Bunun başlıca nedeni, İstanbul'a Anadolu'nun çeşitli yerlerinden çalışmaya gelen tek erkeklerin varlığıydı. 1927'de toplam 806.863 olan İstanbul nüfusunun 397.257'si; 1940'ta toplam 991.237

Bir

konfeksiyon atölyesinde çalışan kadın işçiler. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

olan nüfusun 452.255'i; 1955'te toplanan 1.533.822 olan İstanbul nüfusunun 675.257'si; 1970'te 3.019.032 İstanbul nüfusunun 1.394.374'ü; 1980'de 4.741.890 olan İstanbul nüfusunun 2.259.643'ü ve 1990'da 7.309.190 İstanbul nüfusunun 3.510.429'u kadındı.

Bibi, N. Abadan, *Social Change and Turkish Women*, Ankara, 1983; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*; Z. Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Avrupalı Gezginlerin Türkiye ile ilgili Gözlemleri*, izmir, 1993; Ogier Ghislain de Busbecq, *Türki-yeyi Böyle Gördüm*, İst., 1977; B. Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Ankara, 1982; D'Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*, ist., 1977; A. Demir-direk, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, İst., 1993; A. Duben, "Geçmişte Türk Ailesi: Mitos ve Gerçekler", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, ist., 1993; C. Kafadar, "Tanzimat'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar", *Çağlarboyu Anadolu'da Kadın*, ist., 1993; Ş. Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, İst., 1992; Lady Montague, *Türkiye Mektupları 1711-1718*, İst., 1977; Mrs Max Müller, *istanbul'dan Mektuplar*, ist., 1978; D. L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, İst., 1978; Ahmet Rasim, *Dünkü İstanbul'da Hovardalık*, ist., 1922; J. Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, ist., 1978.

ZÜLAL KILIÇ

KADINLAR DÜNYASI

17 Nisan 1913'te İstanbul'da çıkan *Kadınlar Dünyası* dergisi, Cumhuriyet'e dek sayıları 40'a yaklaşan kadın dergileri içinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı kadını ile ilgili önemli bilgiler vermiş, kadın hareketine zemin sağlamış, kadın hakları mücadelesini başlatmıştır. *Kadınlar Dünyası*, amacı, üslubu, içeriği, faaliyetleri ve okur düzeyiyle, kendisinden önce çıkmış kadın dergilerinden farklıdır. Dergiyi bu ayrıcalıklı konuma getiren en önemli özellik, Osmanlı kadınının haklarını savunan, bu yolda bir hareket başlatan, kadınların eşit hak mücadelesini yönlendiren önemli bir demek olan Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin (Osmanlı Kadınlarının Hukukunu Savunma Derneği) yayın organı olmasıdır.

İlk 100 sayı günlük, sonraki sayılar haftalık olmak üzere kesintilerle de olsa 1921'e dek yayımlanmıştır. *Kadınlar Dünyası'nın* 4 sayfa ve resimsiz olan günlük nüshaları, haftalığa dönüştükten sonra resimli ve 16 sayfa olmuş, dergi kapakları fotoğraflı olarak çıkmıştır. Dergi, Türk kadınının fotoğrafını ilk kez yayımlayarak bu konuda da bir çığır açmıştır.

Kadınlar Dünyası, kısım-ı içtimai, kısım-ı edebi, terbiye-i etfal (çocuk terbiyesi), evrak-ı varide, kadın tefrikası bölümlerinden oluşur. Bu bölümlerde kadın hukuku ve hakları, çalışma, eğitim, aile ve toplumsal yaşamın kadına ilişkin yönleri sorgulanır, yerli malı ve vatan sevgisi gibi çeşitli konular işlenir, ansiklopedik bilgilere yer verilir.

100'üncü sayıda yeni bir yayın politikası çizilmiştir. Dergi bellibaşlı makalelerden başka iki kısma ayrılmıştır: İlkinde kadınların sosyal ve hukuki konumlarına ait "leh vealeyhteki" tartışmalara, ikinci bölümde ise her türlü konuyu yazmak ve

yayımlatmak isteyenlerin yazılarına yer verilmiştir. Dergide tüm bunların yamsıra ev eşyası, temizlik, giyim ve makyaj malzemeleri ile kadını ilgilendiren her tür duyuru ve reklamlar da yer almıştır. Bu reklamlar arasında yeni çıkan kitap, gazete ve mecmualar göze çarpmaktadır.

Derginin bir diğer bölümü olan "hava-dis-i dünya", "ilim, görmek, işitmek ve başkalarının görüp işittikleri şeyleri ihzar eden evrak-ı havadisi okumakla istihsal olunur" ifadesiyle açıklanmıştır. Özellikle dünyadaki kadın hareketinin gelişimini izlemenin Osmanlı kadın hareketinin başarıya ulaşmasındaki önemi vurgulanmıştır.

Kadın derneklerinden bahsedilmiş, dernek programları ve faaliyetleri hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiştir. Yeni açılan okulların ders programları yayımlanmış, gerek yurtiçi, gerekse yurtdışında kadınlar için verilen konferansların haber ve metinleri de dergide yer almıştır.

Kadınlar Dünyası'nın tirajı konusunda kesin bir bilgi yoktur, ama 165'inci sayıda kâğıt sıkıntısı nedeniyle ancak 3.000 adet basılacağı doğrultusunda bir açıklama vardır. Batılı kadını Osmanlı kadınından haberdar etmek ve karşılıklı iletişim kurmak amacıyla, derginin bazı sayıları Fransızca

olarak yayımlanmıştır.

Tüm bunların ötesinde, *Kadınlar Dünyası*, sahibi ve yazı kadrosuyla, dergiye gelen yazı ve mektuplarla kadınlara ait olan, hattâ mürettepleri bile kadınlardan oluşan bir dergidir. Yazı kadrosunu kadınların oluşturduğu dergide yalnızca kadınların yazılarına yer verileceği ilke olarak benimsenmiştir. Böyle bir karara neden gerek duyulduğu 110. sayıda şöyle açıklanmıştır: "Hukukumuz, hukuk-ı umumiye arasında tanınmadıkça, kadın-erkek her nevi mesaide iştirak kabul olunmadıkça, *Kadınlar Dünyası* sayfalarını erkeklere açmaz". Üstelik, kadınlığın yükselmesi ile ilgilenen erkeklerin, kadınlığa ilgisiz olan erkek gazetelerinde yazılarını yayımlamaları daha yararlı olacaktı.

Derginin sahibi, Nuriye Ulviye'dir. 108' inci sayıdan sonra bu isim N. Ulviye Mevlan olarak değişmiştir. Bu değişikliğe Nuriye Ulviye'nin gazeteci Rıfat Mevlan (Mev-lanzade Rıfat) ile yaptığı evlilik neden olmuştur. Yazı işleri müdürlüğünü 108'inci sayıya kadar Emine Seher Ali yürütmüş, 108-118 arasındaki sayılarda ise bu görevi müdür-i mesul olarak Ruşen üstlenmiştir. 163'ten sonraki sayılarda müdürlük Ulviye Mevlan'ın eşi Mevlanzade Rıfat Bey'e geçmiştir. Yazı kadrosunda şu isimler göze çarpar: Ulviye Mevlan, Aziz Haydar, Emine Seher Ali, Mükerrerrem Belkıs, Atiye Şükran, Aliye Cevad, Sıdika Ali Rıza, Safiye Biran, Yaşar Nezihe, Nimet Cemil, Sa-cide, Nebile Akif, Melihe Cenar. Ulviye Mevlan, Aziz Haydar, Mükerrerrem Belkıs, Nimet Cemil kadın hakları, feminizm, sosyal sorunlar ve eğitim; Nebile Akif, Atiye Şükran donanma ve sanayi konularına a-ğırlık vermişlerdi. Mesadet Bedirhan sosyal içerikli piyes yazmış, şair Yaşar Nezihe de şiirlerinde aynı temayı işlemişti. Kadrodaki bir diğer şair Meliha Cenar'dır.

Kadınlar Dünyası dergisinin 3 Ocak 1914 tarihli 123. sayısının kapağı. *Kadın Eserleri Kütüphanesi* Lateper AYTEK

Kadınlar Dünyası dergisi, toplumun farklı kesimlerindeki kadınlardan gelen yazı ve mektupları yayımlaması dolayısıyla da önemli bir kaynaktır. Dergide yayımlanan yazı ve mektuplarda yazar adıyla birlikte semt ya da vilayet, yani kadınların oturdukları yer de belirtilmiştir.

Çeşitli milletlerden çoğu gazeteci-ya-zar kadınların yazılarına da dergide rastlanır. *Berliner Tageblatt* gazetesinden Odet-te Feldmann, *Times* gazetesinden Grace Ellision, ayrıca Dr. Amelle Frisch, Lia Hur-şi, Lucy Tomayon, Madam Berthe Dan-gannes, Madam Dugue de la Fauconnerie, Dr. Frieda Oszcar, Madame Berthe De Lau-nay, Fahr-ül, Benat Süleymanova gibi isimlerin yazıları vardır.

Kadınlar Dünyası adı, bilinçli bir tercihin ürünüdür. Amaç, kadınların bir dünyası olduğunu göstermek ve onların nasıl bir dünya istediklerini her yönüyle ortaya koymaktır. Bu düşünce, *Kadınlar Dün-yası'nı* okurları tarafından da benimsenmiş, ismin içerikle örtüşmesi için bir an önce kadınlara ait bir dünya yaratılması ve tüm kadınların bu proje

doğrultusunda çalışmaları gerektiği vurgulanmıştır.

Kadınlar Dünyası sadece Türk kadınına değil, din ve mezhep ayırımı gözetmeksizin herkese, hattâ Türkçe bilmeyen ecnebi kadınlara bile seslenmiştir. Dergide, ecnebi kadınlarla ve farklı etnik gruplardan kadınlarla bağlantı kurulması için yer ve zaman belirten açıklamalar yer almıştı. Bu kadınlar her perşembe saat 1-4 arası derginin idarehanesine davet ediliyordu.

Dergi, kadınların yazı yazmak konusundaki arzularının gerçekleşmesini, kendilerine güven duymalarını da sağlamıştır. Bundan dolayı da kadın okurlardan sürekli teşekkür almıştır. Erkeklerin çıkardıkları yayınlarda "saçı uzun aklı kısa" diye-

rek kadın yazılarına önem ve yer vermedikleri, kadın yazısına yer veren dergilerin ise ilgi görmeden kapandığı bir dönemde çıkan *Kadınlar Dünyası*, kadınları erkeklere müdâhane etmekten (dalkavukluk etmek) kurtararak önemli bir işlev üstlenmiştir (Canide Cihangir, "Bir Hasbıhal", 23 Nisan 1329, no: 20).

Yazı yazma isteği, fazla tahsili olmayan kadınlar için de geçerliydi. Bu kadınlar dergiye gönderdikleri mektuplar aracılığıyla düşüncelerini açıklama yolunu seçmişlerdir. Hattâ okuyucu mektuplarının sayıca çokluğu nedeniyle "evrak-ı varide" (gelen mektuplar) başlıklı bir köşe oluşturulmuştur.

Kadınlar Dünyası Osmanlı kadını uyandırmış, harekete geçirmiş, sözcülüğünü yapmıştır. Kadınlar dergide, dergi çıkmadan önceki umutsuzluklarını açıklamışlar, bu durumu da kadınların varlığını gösterecek, birbirleriyle iletişim kurmalarını sağlayacak bir yayın organının olmayışına bağlamışlardır.

*Kadınlar Dünyası*nın içeriği ve anlatımıyla genel yapısı o günkü değişen ve değişmek isteyen kadınla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Dergiye Osmanlı kadınının statüsündeki, rolündeki, dahası kimliğindeki değişimleri görmek ve ne tür taleplerle ortaya çıktıklarını, sorunlarını çözmeye kullandıkları yöntemleri öğrenmek açısından da bakılabilir. Tüm bunlar dergiyi kadın tarihi açısından önemli bir kaynak kılmaktadır.

Bibi. S. Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İst., 1994.

SERPİL ÇAKIR

KADIRGA

Adını Bizans döneminde burada yer alan Kadirga Limanı'ndan alan, bugün Kumkapı ile Çatladıkapı arasında bulunan semt. Kadirga Limanı olarak da bilinirdi.

Bizans döneminde buraya "yeni liman" anlamına gelen "Portus Novus", "İustinos Limanı" ya da "Sofia Limanı" denmekteydi. Limanın ilk olarak

İmparator I. İustini-anos (hd 527-565) tarafından yaptırıldığı, daha sonra yeğeni II. İustinos döneminde (565-578), imparatorun sevgilisi Sofia tarafından yaptırılan tamir ve ilavelerle ge-nişletildiği bilinmektedir. Kadirga Limanı, Ayasofya ve Hippodrom'dan denize inen yolun üzerinde ve Büyük Saray'ın yakınında olduğu için Bizans döneminde de itibarlı bir semt idi. Burada bazı hanedan sarayları, anıt ve heykellerden başka, Sig-ma(->) denilen ve Konstantinopolis'e gelen tüccarların toplantı yeri olan dairevi bir yapı bulunuyordu.

IV. Haçlı Seferi ve Latin istilasından (1204) kısa bir süre önce Konstantinopo-lis'i ziyaret eden Novgorod Başpiskoposu Antuan, Hippodrom'dan Kondoskopum'a giderken parmaklıkları uzun bir demir kapı bulunduğunu, denizin bu ızgaradan geçerek şehrin içlerine kadar sokulduğunu kaydederek, fırtınalı günlerde burada 200-300 kürekli 300 kadar geminin barınabildiğini eklemiştir.

Kumkapı'da bulunan tersane ile birlik-

KADIRGA

366

367

KADIZADEİİLER-SİVASİLER

Eremya Çelebi, 17. yy'da bu meydanda tahta kulübelerde Çingene çilingirlerin oturduğunu kaydetmektedir. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, semtte oturan nüfuzlu kimselerin şikâyeti üzerine bu kulübeleri yıktırarak Çingeneleri dağıtmıştı. Rivayete göre birtakım karanlık kişiler, Kadirga Limanı Meydanı'nda yaşayan Çingene kadınlar aracılığıyla bazı Müslüman kadınları âşıkıyla buluşturuyorlardı. Köp-rülü'nün bu davranışının Kadirga Limanı' nın semt olarak sahip olduğu itibarı korumak arzusundan kaynaklandığı, gerçekten de hanedan mensupları ile bazı yük-

Kadirga'da
varlığını
sürdüren eski
ahşap evler.
Yavuz Çelenk,
1994

Kadirga

istanbul Ansiklopedisi

te bu liman, bir kadirga limanı olarak Bizans'ın son günlerine kadar kullanılmıştı. II.

Melimed'in (Fatih) istanbul'u fethinden sonra ise, Kadirga Limanı bir süre daha tersane ve liman kompleksi olarak kullanılmaya devam edilirken, bu semtte bulunan bazı ev ve bahçelerin Müslüman ve Hristiyan ahaliye dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra 1515'te Haliç'te, Aynalıkavak mevkiinde birkaç gözden ibaret olan ilk Galata Tersanesi inşa edilerek Kadirga Limanı bir süre küçük gemilere terk edilmişti. 1544-1548 ve 1550-1551'de istanbul'a gelen Fransız tabiat bilgini Pierre Gilles(->), limanın duvarla çevrili olduğunu ve toprakla dolduğunu gözlemiştir. Gene de burada hâlâ bir su birikintisi bulunuyordu ve civarda yaşayan kadınlar çamaşırlarını burada yıkıyorlardı. Gilles bu arada limanın dibinde batık üç güverteli çektiriler bulunduğunu ve limanın bu nedenle Kadirga Limanı adını aldığı yolundaki rivayeti de nakletmektedir.

Limana dair en eski görsel belgeler, Cristoforo BuondelmontFnin(->) haritası ile Hartmann Schedel'in bir istanbul panora-masıdır. Giovanni Andrea Vavassore'nin 1520 tarihli kuşbakışı panoraması ile *Hü-nemame* ve *Şebînşabname* albümlerindeki istanbul minyatürlerinde de görüldüğü gibi, etrafı surla çevrili olan bu küçük köy, zamanla dolmuş, denize bağlanan geçit de kapanarak limanın yerini bir meydan almıştır.

sek bürokratların ve ulemanın burada yaşadığı anlaşılmaktadır.

Örneğin 16. yy'ın ünlü sadrazamlarından Sokollu Mehmed Paşa ile eşi, II. Selim' in kızı Ismihan Sultan'ın, burada Mimar Sinan yapısı görkemli bir sarayları bulunuyordu ki, sonraki yüzyıllarda Kadirga Sarayı ve Esma Sultan Sahilsarayı(->) isimleriyle anılacaktır. Sokollu ile Ismihan Sultan'ın oğullarının oturduğu ve Eremya Çe-lebi'nin *İstanbul Taribi'nde*, ibrahim Han Ocağı adıyla geçen bu büyük yapının yakınında, bir de şehzadelerin oturduğu konak bulunduğu söylenmektedir. Meyda-

nın bir ucunda ise Sokollu Mehmed Paşa' nın gene Mimar Sinan tarafından yapılan ve inşaatı 1571'de tamamlanan cami, medrese ve tekkeden oluşan külliyesine ulaşılıyordu (bak. Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi). Bugün bir parkın yer aldığı meydanı çevreleyen yapılar arasında, Behram Çavuş Camii, Bostancıbaşı Ali Ağa Camii(->), Mısır Valisi Hatipzade Yahya Paşa tarafından yaptırılan sıbyan mektebi ve çifte hamam (1741) ile meydanın ortasında III. Ah-med'in kızı Esma Sultan'ın inşa ettirdiği bir namazgah ve çeşme (1779) vardır.

Bunlar dışında, mahalleyi karakterize edebilecek hiçbir yapı günümüze ulaşamamıştır.

Günümüzde Eminönü İlçesi'nin Küçük Ayasofya Mahallesi'nin batı kesiminde kalan; Gedikpaşa semti ve Emin Sinan Mahallesi'nin güneybatısında yer alan; güneyinde demiryolu, Kennedy Caddesi, Marmara Denizi bulunan Kadirga, yükseköğretim kurumlarına yakınlığı nedeniyle, son dönemlerde öğrenci yurtlarının ve öğrencilerin yaşadığı mütevazı

konutların bulunduğu bir semt niteliği kazanmıştır.

Kadırga Limanı Caddesi, semti kuzey ve kuzeydoğudan bir yarım ay şeklinde çevirir. Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi semtin kuzeydoğusunda kalır.

Bizans döneminde Sergios ve Bakhos Kilisesi olan şimdiki Küçük Ayasofya Camii ve Medresesi semtin güneydoğu sınırında, sahilde demiryolu kenarındadır (bak. Küçük Ayasofya Camii). Yine sahilde, demiryolu kenarında Eminönü Belediyesi'ne ait binalar ve deniz surlarının kalıntıları vardır. Kumkapı Polis Karakolu semtin kuzeyindedir.

Günümüz Kadırga semtinin konut yerleşme alanı, Kadırga ilkokulu ve Kadırga Öğrenci Yurdu ile basketbol sahası ve o-toparkm batısında kalan kesimlerdir.

Bibi. T. Artan, "The Kadırga Palace Shrouded by the Mists of Time", *Turcica XVI*, Strasbo-urg, 1994; Müller-Wiener, *Büddlexikon*; Dirim-tekin, *Marmara Surları*; A. Mordtmann, *Anci-en Plan de Constantinople imprime entre 1566et 1574 avec notes explicatives*, Constantinople, 1889; Mordtmann, *Esquisse*; Millingen, *Walls*; A. Zanotti, *Autour des murs de Constantinople*, Paris, 1911; Janin, *Constantinople byzantine*; J. Ebersolt, *Le Grand Palais de Constantinople*, Paris, 1910; Guillard, *Etudes*; H. inalcık, "Mehmet II", *IA*, VII, 515; î. H. Uzunçarşılı-1. K. Baybura-Ü. Altındağ, *Topka-pı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Katalo-ğu-Fermanlar I*, Ankara, 1985, s. 2-3; H. inalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Vana Turcica*, c. XIII, İstanbul-Paris, 1991, s. 17-116; Tursun Beg, *The History of Mehmed the Con-queror*, (yay. haz. H. İnalcık-R. Murphy), Min-neapolis-Chicago, 1978; P. Gilles, *TheAntiqu-ities of Constantinople*, New York, 1988,- s. 92; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 4, 68, 88, 89; İnciciyan, *İstanbul*, 8, 52, 66, 84.

TÜİAY ARTAN

KADIRGA HAMAMI

Kadırga semtindedir. Bânîsi, II. Bayezid dönemi (1481-1512) vezirlerinden Yahya Paşa bin Abdülhay'dır. Rumeli ve Anadolu beylerbeyi olmuştur. Meşhur akıncı beyi Bâlî Bey'in babasıdır. 910/1504 veya 9147 1508'de vefat etmiştir. 914/1508 tarihli

Kadırga Hamamı'nın erkekler bölümünden

bir görünüm.

Nurdan Sözgen/Onyx, 1994

vakfiyesine göre, Üsküp'te cami, medrese, mektep, tabhane, imaret ve hamam; Sofya'da bedesten, kervansaray, hamam, çeşmeler; Hırsova'da hamam; Niğbolu'da kervansaray ve üç hamam; Lofça'da hamam ve İstanbul'da mektep ve çifte hamam gibi eserler yaptırmış ve bunlar için de geniş vakıflar bırakmıştır.

Kadırga Hamamı bugün kadın ve erkeklere hizmet etmektedir. Kapısında ve i-çeride Latin harfleriyle Mısır valisi olan Yahya Paşa tarafından 1154/1741'de yaptırıldığı yazılıdır. Hamam 1948 ve 1952'de tamir olunmuştur. Yapı, moloz taştan ve tuğla ile yapılmıştır. Erkekler kısmında kare planlı kubbeli bir soyunma yerinden sonra üç kubbeli bir ılıkliğa geçilmektedir. Ilıklıktan üç eyvanlı ve iki halvetli sıcaklık kısmına girilmektedir. Girilemeyen kadınlar kısmının da aynı plana sahip olduğu sanılmaktadır.

Bibi. M. T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, ist., 1952, s. 458-459; E. H. Ayverdi, *Avrupa 'da Osmanlı Mimarı Eserleri*, Yugoslavya, IH/3, ist., 1981, s. 272; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 298.

I. AYDIN YÜKSEL

KADIZADEİİLER-SİVASÎLER

Fakılar-sofiye ricali mücadelesi olarak da bilinir. *Tarib-iNaima'da* "Ehl-i tarik ve te-ba'-i Kadızâde fetreti" başlığıyla verilmiştir. Osmanlı tarihleri Kadızadelileri "riyayı müfrîd eshabı" olarak nitelendirmiştir.

17. yy'ın ilk yarısında İstanbul'da yaşanan irtica terörüdür. Gerçekte ise, çıkarıcı ve kurnaz bir grubun, dindarlık ve dini öz-değerlerine kavuşturma yutturmacasıyla yönetime ortak olma ve kazanç sağlama eylemidir. 1630'a doğru başlayan tarikatlarla bid'at denen dindeki uydurmaları kaldırmaya dönük bu hareket, 1656'ya değin sürdü ve istanbul yaşamını çok yönlü etkiledi. Hareketi başlatan Balıkesirli Mehmed Efendi'nin (1582-1635) lakabı "Küçük Kadîzade", dönemin sofiye ricaline önderlik eden Abdülmecid Efendi'nin-ki de (ö. 1639) "Sivasî" olduğundan, bu mücadeleye Kadızadeliler-Sivasfler denmiştir (bak. Abdülmecid Sivasî).

istanbul'un fethinden sonra kentin bir medrese ve din eğitimi merkezi olmasına önem verildiği gibi ulema sınıfına aşırı saygı gösterildi. 15. yy'ın ikinci yarısından başlayarak Akşemseddin(-»), Şeyh Vefa (ö. 1491), Cemaleddin Ishak Karamanî (ö.

1517), Sünbül Sinan (ö. 1529), Merkez Efendi (ö. 1552), Ümmî Sinan (ö. 1568?) vd tarafından da istanbul'da ilk tekkeler kurulmuştu.

16. yy'm ortalanna değin ilmiye ileri gelenleri ile sofiye ricali denen şeyhler arasında önemli sürtüşmeler yaşanmadı. Padişahlar ve vezirler ise iki tarafa da aynı saygıyı göstermekteydiler. Bu yüzyılın ünlü din bilginleri Ali Cemali (ö. 1526), Ibn Kemal (ö. 1534) ve Ebussuud Efendi(-*) i-se fetvalarında tasavvuf akımlarına olumlu bakmakla birlikte Müslümanlığın özünü bağdaşmayan birtakım geleneklerin tarikatlara yerleşmesini de önlemeye çalıştılar. Örneğin, tarikat ayinlerinde devran ve raks denen ritüelleri sakıncalı gördüler. Buna karşılık tarikat şeyhleri de zikrullahın gerekliliğini ve haram sayılmayacağını savunan eserler yazdılar.

Oysa 17. yy'a gelindiğinde istanbul'daki sosyal, ekonomik ve siyasi çalkantılara bir de fakih denen din bilginleri ile sofiye ehli denen tarikatçıların çatışmaları eklendi. Bunun ilk nedeni, bilgi donanımları ve yetkinlikleri giderek zayıflayan ulema sınıfının yarattığı boşluğu, halk üzerinde etkili, bağınaz vaizlerin doldurmasıydı. Halkın din duygularını vaazlarıyla kabartan bu zümre ile tarikatçılar arasında çatışmalar, bu dönemde kaçınılmaz oldu. Taraflar, birbirlerini dinsizlikle suçlamaktan çekinmediler. Bunda ise o sırada yaşanan iç sorunların ağırlığı ve yönetimlerin zayıflığı etkiliydi, istanbul'da tutunan tarikatlardan Halvetîlik, Bayramîlik, Celvetîlik, Mevlevîlik, Bektaşîlik, Melamîlik ve Kadirîlik arasında da tartışmalar ve mücadeleler vardı. Ulema ve kürsü şeyhleri denen selatin camileri vaizleri, tarikatları tamamen şeriat dışı sayma eğilimindediler-ken, tarikatlar arasında da pek çok konuda uzlaşmazlıklar ve düşmanlıklar doğmuş bulunmaktaydı. Bu yüzden de bazı tarikatlar, ayinlerini gizli yapmayı tercih etmekteydiler. Oysa bu tutum, asılsız suçlamalara neden olmaktaydı. Örneğin, Idris-i Muhtefî'nin(-»), Sultanselim'deki evinde müritleriyle sohbetleri, istanbul'un başka semtlerinde dedikodu konusu oluyordu. Abdülmecid Sivasî, Şeyhî Ömer Efendi gibi tarikat şeyhleri bile Idris-i Muhtefî'yi dinsizlikle suçlamaktaydılar.

Kadızadeliler ya da fakılar ile Sivasîler arasındaki çatışmalar da bu ortamda doğdu. Fakih sözcüğünden bozma olan fakılar, Birgili Mehmed Efendi'nin (ö. 1573) e-seri olan ve çok katı kurallar içeren *Ta-rikat-ı Mubammediye'nin* tüm öğretisini benimsemiş gözüken, halkı da buna zorlayan bir gruptu. Bu grubu oluşturan kürsü şeyhleri ve vaizler, tüm uyarılarını ve vaazlarını bu esere dayandırmaktaydılar. Bunların öncülüğünü yapan Küçük Kadîzade Mehmed Efendi, Balıkesir'de, Birgili'nin öğrencilerinden ders alarak yetişmiş, istanbul medreselerinde okumuş, bir ara Tercüman Yunus Tekkesi Şeyhi Ömer Efendi'ye intisap etmiş tutucu bir din adamıydı. Güzel konuşması ve ikna yeteneği ile istanbul'da ünlenmişti. Cami kürsülerinde saraya ve padişaha çatmaktan bile çekin-

KADIZADEİİLER-SİVASÎLER 368

369

KADİRÎHANE TEKKESİ

İLE SİYASÎLER NEDEN OLAN

ARASINDAKİ SORUNLAR

KADIZADELİLER MÜCADELEYE

1- Müsbet bilimlerin ve riyaziyenin (matematik) öğretimi doğru mu değil mi?

2- Hızır peygamber sağ mı değil mi?

3- Ezan, nât-ı nebevî, mevlût makamla ve güzel sesle okunmalı mı okunmamalı mı?

4- Tarikat ehlinin devranları ve sema yapmaları doğru mu değil mi?

5- Ululamak için, Peygamberin adı geçtiğinde sallallahü aleyhi ve sellem, saha beler için de radiyallahü anh demeli mi dememeli mi?

6- Tütün, kahve ve diğer yeni şeyler haram mı, değil mi?

7- Hz. Muhammed'in annesi ve babasının imanları (müslüman sayılmalılar mı sayılmamalılar mı?).

8- Firavun imanlı mı öldü?

9- Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî hakkında farklı görüşler.

10- Hz. Hüseyin'i şehit ettiren Yezid! elânet edilmeli mi edilmemeli mi?

11- Peygamber'den sonraki bid'atlerde uzlaşmazlık.

12- Kabirler ziyaret edilmeli mi edilmemeli mi?

13- Nafîle, regaib, berat, kadir namazlarının cemaatle kılınıp kılınmayacağı.

14- Büyüklerin eli, ayağı, eteği öpülmeli mi öpülmemeli mi?

15- Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker" (bilinen ve yaygın doğruyu işleyip geçersiz ve yasak olandan kaçınmak) konusu.

16- Rüşvet.

Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, m/1, 357

miyordu. 1631'de Ayasofya kürsü şeyhi(-0 oldu. O sıradaki bunalımları ve ayaklanmaları istismar ederek şariat savunuculuğu kampanyası başlattı. Halkı ve cahil zümreleri hem yönetime hem de şeriata aykırı saydığı tarikatlara karşı kışkırtmaya başladı. IV. Murad'ın (hd 1623-1640) kent ve ülke düzeyinde uygulamaya koyduğu başta tütün ve içki yasakları olmak üzere baskıcı uygulamalara fetvalar verdi. Padişah, Kadızade'nin telkinlerine uyarak İstanbul'da pek çok insanı öldürttü. Bid'at sayılan kahvehaneleri yıktırdı. Kadızade'ye, Ku-ran'da tütünün ve kahvenin haramlığına ilişkin bir işaret bulunmadığı hatırlatıldığında "Ulu'l-emr olan padişahın yasakladığından kaçınmak farzdır ve bırakmayan katlolunur" cevabını vermişti. IV. Murad, bundan cesaret alıp halk üzerinde tam bir korku yaratmak için sudan bahanelerle yüzlerce kişiyi daha idam ettirdi.

Kadızade, padişahın da aldığı destekle bu kez tarikatlara hücumla geçti. Devran ve semanın haram olduğunu ilan etti. Çağdaşı Abdülmecid Sivasî Efendi ile aralarında amansız bir mücadele başladı. Carşam-ba'daki Mehmed Ağa Tekkesi şeyhi olan Abdülmecid Sivasî ile aralarında 16 ayrı

konuda ihtilaf söz konusuydu. Bunlar a-rasında ezanın, mevlidin makamla ve güzel sesle okunup okunmaması, sigaranın, kahvenin haram olup olmadığı, mezarlara ziyarete gidilip gidilmeyeceği, regaip, berat, kadir gecelerinde cemaat namazı kılınıp kılınmayacağı, büyüklerin elinin eteğinin öpölüp öpölmeyeceği, rüşvetle iş gördürölüp gördürölmeyeceği vb günlük yaşamla ilgili konular da vardı. Siyasîler, müspet bilimlerin öğretimin gerekli görmekte, ezanın, mevlidin, duaların makamla ve güzel sesle okunmasını önermekte, tütün ve kahve içilebileceğini söylemekteydiler. Genel görüşleri, sonradan ortaya çıktığı için bid'at denen fakat güzel ve doğru olan âdetlerin yasaklanmamasıydı. Tarikatçılara göre ölçü, akla uygunluk, dinin özüne aykırı olmama idi. Oysa Kadızade ve yandaşları bu görüşe şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Kürsü şeyhleri, istanbul halkını, eskiden beri yerleşmiş olan geleneklerden uzaklaştırma, her şeyden çekindir-me ve taassuba özendirme çabasımdaydı-lar. Onlara göre, camilerde güzel sesle ve makamla ezan okunması, dua edilmesi günahtı. Giyim kuşam, selamlaşma, yeme içme gibi günlük yaşamın tüm davranışları ve gerekleri tıpkı Hz Muhammed dönemindeki gibi olmalıydı.

Kürsü şeyhlerinin etkisinde kalan bir kısım halk, İstanbul'daki Halvetîye, Mevlevîye ve diğer tarikat mensuplarına düşman gözüyle bakmaya başladı. Tekkelere devam edenlere de dinsiz deniyordu. Halkın aklını böylesine çelen Kadızadeliler ise dıştan, aba içinde, dünya nimetlerine sırt çevirmiş gözüdürlerken bir yandan da servetler edinmekte ve kendi evlerinde canlarının istediği herşeyi yapmaktaydılar. İstanbul'un tüm karaborsacıları, faizcileri, vaizlere rüşvetler vererek işlerini sürdürmek zorunda kalmışlardı. Sarayla işi olanlar da el altından Kadızadelilere rüşvet-

ler vermekteydiler. Saray baltacıları, bostancılar ve kapıcılar, kürsü şeyhlerinin en sadık adamlarıydı.

Kadızade Mehmed Efendi'nin ölümünden sonra grubun liderliğini Üstüvanî Mehmed Efendi (ö. 1656'dan sonra, Kıbnı) üstlendi. Aslen Arap olan Mehmed Efendi, Şam'da *adam* öldürüp İstanbul'a kaçmış bir katildi. Ayasofya Camii'nde somaki sütuna dayanıp vaazlar verdiğinden "Üstüvanî" lakabı verilmişti. Saray helvacıları, kapıcılar, bostancılar, boş zamanlarında ondan dersler almaktaydılar. Hoca Reyhan Ağa ise Üstüvanî'yi *saraya* kadar soktu ve hasodada padişahın önünde vaaz verdirtti. Bu nedenle İstanbul'da "padişah şeyhi" olarak da ünlendi.

Üstüvanî Efendi ve öteki kürsü şeyhlerinden Fatih vaizi Şeyh Veli, içoğlanları hocası Süleymaniye vaizi Şeyh Osman, yeniçerilerin Orta Camii vaizi Hüseyin Efendi ile Hurşid Çavuş oğlu Çavuşzade, Türk Ahmed, Uşşakî oğlu Macuncu Hamza ve Köse Mehmed vd aralarında anlaşp İstanbul'un büyük camilerinde bir vaaz kampanyası ile padişahı, şeyhülislamı, vezirleri uluorta suçlamaya başladılar. Örneğin

Çavuşzade, dönemin şeyhülislamı şak Yahya Efendi'yi (ö. 1644) *Mescidde riyâ-pî-şeleretsün ko riyayı /Meyhaneye gel-kim ne riya var ne mürâi* dizelerinden dolayı dinsizlikle suçlayacak kadar ileri gitti. Aynı şekilde, şeyhler, dervişler de dinsizlikle suçlanmaktaydı. Kadızadeliler bununla da kalmayarak Vezirazam Melek Ahmed Paşa'dan (1650-1651) bir buyrultu alıp Sal-kımsöğüt'teki Halveti tekkesini basıp dervişleri dövdüler. Kentte yeni bir katliam ve ayaklanma olasılığı belirdi. Çünkü, Kadızadeliler, İstanbul'daki tüm tekkeleri hedef seçmişlerdi. Bir gece de Mısırlı Ömer Efendi'nin Ekmel Tekkesi'ni basmayı kararlaştırdılar. Ancak seksoncubaşı, bu tekkenin mensubu olduğu için, beş-on yeniçeri ile burayı korumaya almıştı. Seksoncubaşı Ömer Ağa, Üstüvanî'nin elindeki vezirazam buyrultusunu geri *alarak* baskınları önledi. Bu kez, Şeyhülislam Bahaî Efendi'yi sıkıştıran Kadızadeliler tekkelerde devran ve sema etmenin haram olduğuna ilişkin bir fetva aldılar. Şeyhlere tezkireler yazıp her birini ölümle tehdit ettiler. Abdülmecid Sivasî'nin halifesi Abdü-lahad Nuri'yeC-0 gönderdikleri yazıda, dervişlerini ve kendisini öldüreceklerini, tekkeyi yıkıp temelini birkaç arşın *kazarak* toprağını denize dökceklerim, bunu yapmayınca o arsada namaz kılmanın caiz olmayacağını bildirdiler. Abdülahad Nuri bu yazıyı alıp Şeyhülislam Bahaî Efendi'ye şikâyetle gitti. Şeyhülislam güç durumda kaldı. İstanbul kadısını uyarıp kürsü şeyhlerinin, tarikat ehli hakkında yakışsız sözler söylemelerini ve tehditte bulunmalarını önlemesini istedi. Siyasîlerden Kürt Molla (Mehmed Efendi) ile Abdülahad Nuri de *Tarikat-ı Muhammediye* adlı kitaptaki görüş ve önerilerin geçersizliğini, yanlışlıklarını ortaya koyan risaleler *yazdılar*. Kürsü şeyhlerinin bu düzeyde bilgi donanımları olmadığından, bir daha Bahaî Efendi'yi sıkıştırıp bu kez de *Tarikat-ı Muhamme-*

diye aleyhine yazarların ve konuşanların . katledilmeleri için fetva almaya çalıştılar. Ancak bu girişim üzerine, Mehmed Ağa Camii imamı Kefeli Hüseyin Efendi (Tatar İmam) ilk tepkiyi gösterdi. Tatar İmam, söz konusu kitaptaki pek çok hadisin uydurma olduğunu kanıtlayacağını duyurarak Üstüvanî'yi ve öteki Kadızadelileri münazaraya çağırdı. Kendisi de bir katır yükü kitapla Fatih Camii'ne gidip "İşte meydan! Cesareti olan münazaraya gelsin!" dedi. Bundan çekinen Kadızadeliler saraya başvurup *Tarikat-ı Muhammediye* üzerinde tartışma açılmamasını ilişkin bir hatt-ı hümayun aldılar. Ocak 1653'te Bahaî Efendi'nin başkanlığında ulemanın yaptığı bir toplantıda da bu hatt-ı hümayun doğrultusunda karar alındı. Kefeli Hüseyin Efendi böylece susturulmuş oldu.

Üstüvanî ile temsil ettiği kesim, IV. Meh-med'in (hd 1648-1687) ilk yıllarında saraya dönük rüşvet mekanizmasını ele geçirmişlerdi. Tüm atamalar ve uzaklaştırmalarda parmakları vardı. Hattâ vezirler ve eyalet valileri de bunlara türlü hediyeler ve rüşvetler sunarak makamlarında kalmayı gözetmekteydiler. Turhan Valide Sultan ile darüssaade ağası,

Üstüvanî Mehmed Efen-di'den çekinmekteydiler. Onun saraya her önerisi mutlaka kabul ediliyordu. Tekke şeyhleri birkaç kez, yaşamlarının tehlikede olduğunu, bu vaizlerin yola getirilmeleri gerektiğini ulemaya şikâyet ettilerse de onlardan, bunun olanaksızlığı yönünde cevaplar aldılar. Çünkü bu bağınaz ve çıkarıcı zümre, saraydan çarşıya kadar her *tarafa* egemen olmuştu.

Çınar Olayı'nda(->) Üstüvanî'ye destek veren saray ve devlet adamlarından birçoğu öldürüldüğü için Kadızadelilerin gücü bir ölçüde kınlabildi. Vezirazam Boynueğ-ri Mehmed Paşa ise "Devlet işleri vaizlere niçin danışılsın?" diyerek bunlarla olan diyalogu kesti. Bu kez Kadızadeliler, camilerde "Dine sırt çeviren nadanlar başta iken, devletin hali böyle olur!" diyerek Venedik donanmasının Marmara'ya gelmesini vezirlerin söz dinlememesine bağladılar. "Şer'i şerif icra edilmiyor. Memleket bid'atla doldu. Vezir, müftü, tarikat ehlini himaye etmekte!" diyerek yeni bir kampanya başlattılar. 24 Eylül 1656'da, Fatih Camii'nde müezzinler makamla nat-ı şerif okurlarken orada bulunan bir grup Kadı-zadeli, müezzinlere saldırdılar. Camide kavga çıktı. Bu olay, İstanbul genelinde yeni bir terörün başlangıcı oldu. Gözü dönmüş topluluklar tekkeleri yıkmaya, hattâ taşını toprağını *arabalarla* denize taşımaya koyuldular. Rast geldikleri şeyhleri ve dervişleri imana çağırırmaktaydılar. Buna yanaşmayanların idam edilmesi ve kentteki tüm bid'atlerin yasaklanması için de padişah'tan hatt-ı hümayun istediler. İstanbul'daki bütün tekkelerin yerle bir edilmesini, camilerin birden fazla minarelerinin yıkılmasını, altın gümüş eşya kullanmanın, ipekli elbise giymenin, tütün, kahve içmenin, kudüm, ney, çalgı çalmanın yasaklanmasını istemekteydiler. Onlara göre, Hz Muhammed dönemindeki âdetler dışında her şey yasak edilecekti. Buna uymayan-

ların ise ilkin dünyevi cezaya çarptırılmaları gerekiyordu. Ö günün gecesini İstanbullular korku içinde geçirdiler. Ertesi gün kalabalık gruplar halinde Fatih Camii'ne gelmeye başlayan softaların, medrese yobazlarının, ellerinde, bellerinde sopalar, bıçaklar vardı. Yandaşları olan karaborsacı ve hilekâr esnaf ile bunların elebaşları Hacı Mandal ve Fakı Döngel adlı madrabazlar da çırakları, kazakları silahlarla donatmış olarak camiye yönelmişlerdi. Yol boyunca "Din davasına gidiyoruz!" diye bağırırmaktaydılar. Mevlevî, Halvetî, Celve-tî, Şemsî şeyhleri ve dervişleri aleyhine tehditler savruluyordu. Köprülü Mehmed Paşa, yeni sadrazam olmuştu. Camiye na-sihatçiler gönderdi ise de söz dinleyen yoktu. Ulemayı çağırıp görüş aldı. Fakıla-rın batıl (geçersiz) fakat halkı aldatıcı konularla uğraştıkları, bundan dolayı cezalandırılmalarının uygun olacağı onaylanınca Mehmed Paşa, IV. Mehmed'den bunların katli için ferman aldı. Ancak yeni bir taşkınlığa neden olmamak için, başta Üstüvanî Mehmed, Türk Ahmed, Divane Mustafa olmak üzere kürsü şeyhlerini ve bunlara destek verenleri toplatıp Kıbrıs'a sürdüdü.

Tarihçi Naîmâ, Kadızadelilerin yaşamlarını, dışadönük davranışları ile iç dünyalarını, Maanoğlu Hüseyin Bey'in gözlem ve anılarından aktarmıştır. Bunların dindar, dürüst, dünyaya değer vermez gözüktüklerini, aslında her birinin dinsiz ve iğrenç insanlar olduğunu yazar. Bıyıklarını kısa kırpıp sünnete uyduğunu söyleyen içlerinden birisinin, kendi yetiştirdiği bir erkek çocukla ilişkiye girerken ipek uçkurluğunu görüp "Aman, tenime ipek değmesin, haramdır, günahkâr olacağım!" deyişini; bu adamın, tütün ve kahve içmenin, tekkelere gitmenin haram olduğunu söylemesini örnek gösterir. Maanoğlu'nun bunlardan bir diğerine "Behey efendi, nef-

sinizin bütün isteklerini gizlice tatmin ediyor, dışarıya karşı ise en basit konularda bağnazlık gösteriyorsunuz. Bunun aslı nedir?" yollu sorduğunda "Beyim, sen ahmaksın. İnsan bir haramı işlediği zaman ondan alacağı zevkin derecesini ya da sağlayacağı kazancı düşünmelidir. Gümüş kaşıkla yemek neye yarar? Tütün içmekte, çalgı dinlemekte de fazla bir zevk yoktur. Akıllı adam bunları terk eder, ahmak halkı kandırır ve onları kendi arınmışlığına inandırır. Ama, gizlice nefsinin asıl isteklerini karşılar ve doyuma ulaştır" cevabını aldığını nakleder.

Kadızadeliler olayından sonra, bu boyutta olmamakla birlikte İstanbul'da bağnaz gruplar sık sık ortaya çıkmış, padişahın halka kadar herkesi, din adına korkutmayı, yalan yanlış açıklamalarla yanıltmayı sürdürmüşlerdir.

Bibi. *Tarih-i Naima*, V, 54-59, VI, 227 vd; J. von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. XI, İst., 1947, s. 8-10; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, 343-366; M. S. Çapanoğlu, "Dördüncü Murad Devrinde Fıkıhçı Yobazların Dâvası", *Tarihten Sesler*, c. I, S. 2 (Şubat 1943), s. 37-39. NECDET SAKAOĞLU

KADİR ALAYI

Osmanlı padişahlarının kadir gecesinde saray yakınlarındaki camilerden birinde teravih namazı kılması münasebetiyle düzenlenen alay.

Gece düzenlenen kadir alayının uygulanış bakımından bayram alayı(->) ile cuma selamlığıma(->) benzeyen yönleri de vardır.

Ramazan geleneklerinin ibadetle ilgili olarak en yoğun gecesi, Kuran'ın nazil olmaya başladığı 27. gece olan kadir gece-sidir. İstanbul halkı da kadir gecesinin anlamına uygun olarak selatin camilerinde teravih namazı kılmak için yollara düşer, camilere gidiş ve dönüş ayrı bir özellik taşırdı.

Osmanlı padişahları da kadir gecesinde düzenlenen büyük bir *alayla* saraydan çıkar ve teravih namazını kılacağı camiye gelirler, namazdan sonra da aynı yoldan alay halinde dönerlerdi. Ramazan yaz mevsimine rastlamış ve padişah da yazlık sarayda ise kadir gecesinde saltanat ka-yığıyla deniz yolundan Topkapı Sarayı'na gelirdi. İftardan sonra, cuma selamlığına

katılmakla görevli olan kimselerle birlikte saraydan çıkan padişah, Ayasofya Camii' ne giderdi.

Bâbüssaade'den Ayasofya Camii'ne kadar yolun iki yanı kandiller, fanuslar ve meşalelerle aydınlatılır, "selam" ve "alkış" larla padişahı izleyen ya da uğurlayanlar benzer törenlerle de cami dönüşünde karşılardı. Kadir alayının gidiş ve dönüş sırasında önünde 20 kadar eli meşaleli, arkasında ise 40 kadar fenerli haseki bulunurdu.

19. yy'da sahil saraylarda yaşamaya başlayan padişahlar, Ayasofya Camii yerine Beşiktaş'a yakın yerlerde bulunan Kılıç Ali Paşa, Nusretiye, Dolmabahçe, Sinan Paşa ve Yıldız camilerine giderlerdi. Böylece cuma, bayram ve kadir alayları da padişahın yaşadığı sarayla gideceği cami a-rasındaki seçilmiş yolda düzenlenirdi.

Bibi, Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, I, ist., 1293; Pa-kalm, *Tarih Deyimleri*, II, 131; S. Kumbaracılar, "Alay ve Merasimler", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 65 (Temmuz 1969), s. 85; "Kadir Gecesi Alayları", *İKSA*, IV, 1198-1199.

İSTANBUL

KADİRÎHANE TEKKESİ

Beyoğlu ilçesi'nde, Tophane'de, Finiz Ağa Mahallesi'nde, Kadiriler Yokuşu, Tombaz Sokağı ve Türkgücü Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde yer almaktadır.

Kadiri tarikatının İstanbul'daki âsitane-si (merkezi) olan bu tekke 1630'da Hacı Piri (ö. 1630) adında bir hayır sahibi tarafından Kadirîliğin Rumî kolunu kuran Tosyalı Şeyh İsmail Rumî (ö. 1631) için inşa ettirilmiştir. Tekkenin yerinde, Bizans döneminde Hagios Makaveon Kilisesi olduğu iddia edilen bir dini tesisin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kadirîhane Tekkesi, kuruluşunu izleyen süre içinde birtakım ek binalarla donatılarak tam teşekküllü bir tarikat külliyesi niteliğine kavuşmuş, ayrıca çeşidi o-narımlarve yenilemeler geçirmiştir. Bu me-yandaTopçubaşı İsmail Ağa (ö. 1739) 1144/ 1731'de cümle kapısının yanında bir çeşme yaptırmış, I. Mahmud'un (hd 1730-1754) annesi Saliha Valide Sultan (ö. 1739) bu çeşmeye su getirtmiştir. Bundan başka 1177/1763'te tekkenin içinde diğer bir çeşmenin yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1178/ 1765'te Tophane'de Sürre Emîni Hasan Ağa' nın konağından başlayan yangın çevreye yayılmış ve (Kadirîhane Tekkesi ile Galata Mevlevîhanesi de dahil olmak üzere) birçok hayır eserini ortadan kaldırmış, III. Mustafa (hd 1757-1774) devlet ricalinden Yenişehirli Osman Efendi'yi bina emîni tayin ederek adı geçen tekkeleri yeniden inşa ettirmiş, inşaat Şaban 1179/ Ocak-Şu-bat 1766'da sona ermiştir. Sipahiler Ağa-

KADİRÎHANE TEKKESİ

370

371

KADİRÎHANE TEKKESİ

Kadirîhane Tekkesi'nde cami-tevhidhanenin içinden bir görünüm.

Yavuz Çelenk, 1994

Kadirîhane Tekkesi'nin harem bölümünün giriş (doğu) cephesi ve cami-tevhidhanenin kesiti.

MSÜArjivi

sı Mehmed Emin Ağa'nın cami-tevhidha-neye minare ilave ettirmesi de büyük bir ihtimalle bu sırada gerçekleşmiştir. Kadirîhane Tekkesi 1238/1823 tarihli büyük Tophane yangınında yeniden harap olmuş ve II. Mahmud (hd 1808-1809) tarafından, dönemin hassa başmimarı eliyle yeniden inşa ettirilmiştir, ismail Rumî'ye ait açık türbe de bu arada son şeklini almış olsa gerektir. Daha sonra II. Abdülhamid (hd 1876-1909) 1311/1893'te yeni bir mutfak ile geniş bir taamhane (yemekhane) inşa ettirmiş, zamanla harap olan diğer tekke bölümlerini de 1 yıl sonra 1311/1894'te kısmen (harem ile selamlık) yenilemiş, kısmen (cami-tevhidhane) tamir ettirmiştir.

Tekkelerin kapatıldığı 1925'ten bu yana cami-tevhidhane yalnızca cami olarak kullanılmış, son postnişin Şeyh Gavsî Efendi (Erkmenkul) ile ailesi harem bölümünde yaşamaya devam etmiştir. Halen söz konusu bölümde oğlu Misbah Erkmenkul oturmakta ve tekkenin, muharrem aşuresi gibi bazı geleneklerim yaşatmaktadır. Selamlık birimleri Cumhuriyet döneminde bir müddet ilkokul olarak kullanılmış, bu arada (1946'dan önce) mutfak, taamhane, kiler, aşçıbaşı odası ve gusülhaneyi barındıran bina yıktırılmış, 1950'lerde cami-tevhidhane ile selamlık bölümünü barındıran kanat Vakıflar idaresi tarafından onar-tılmıştır. 1980 ilkbaharında Kadiriler Yoku-şu'ndan inerken freni patlayan bir kamyonun çarpması sonucunda cümle kapısı yıkılmış, aynı yılın eylül ayında Vakıflar idaresi eliyle yeniden inşa ettirilmiştir.

Sonuna kadar Kadirîliğin Rumî koluna bağlı kalan Kadirîhane Tekkesi, İstanbul'da bu tarikatın faaliyet gösterdiği tesislerin en eskisi olarak telakki edilmiş, yalnızca "pirevi" olduğu Rumî kolunun değil, genelde Kadirî tarikatının Osmanlı başkentindeki âsitanesi sıfatını taşımıştır. Bu tekke İstanbul'da tasavvuf kültürünün en parlak temsilcilerinden birisi olmuş, mensupları arasından Kazasker Mustafa izzet Efendi (ö. 1876) gibi çok yönlü sanatkârlar yetişmiştir. Ayin günü salı olan Kadirîhane

Tekkesi'nde 1885'te altı erkek ile üç kadının ikamet ettiği, 20. yy'ın başlarında Maliye Nezareti'nden yılda 11.328 kuruşluk tahsisatı bulunduğu, ayrıca tekkeye her gün 5 çift 100 dirhemlik ekmek ile 2 okka 200 dirhem et ve Kurban Bayramlarında 24 adet koyun verildiği tespit edilmektedir.

Tophane'den Firuz Ağa'ya doğru yükselen yamaç üzerinde yer alan tekkenin arsası

kuzey-güney doğrultusunda uzanan istinat duvarları ile setlere ayrılmıştır. Arsa kuzeyde, Kadiriler Yokuşu, batıda Tombaz Sokağı, güneyde Türkgücü Sokağı, doğuda ise komşu parseller ile çevrilidir. Cümle kapısı ile yanındaki ismail Ağa (Sa-liha Sultan) Çeşmesi Kadiriler Yokuşu üzerindedir. Cümle kapısını izleyen basamaklı yolun sağında (batısında) önce, üzerinde birtakım kitabelerin sıralandığı bir duvar, sonra harem dairesi, solunda da bir istinat duvarı üzerinde Şeyh İsmail Rumî Türbesi ile hazire yer alır. Yolun sonunda, arsanın ortasında, cami-tevhidhane ile selamlık mekânlarını barındıran ve harem kanadı ile bütünleşen esas binanın girişi bulunmaktadır. Arsanın doğu sınırı boyunca, hazirenin arkasında mutfak, taamhane, kiler, aşçıbaşı odası ve dervişlerin kullandığı gusülhaneyi barındıran tek katlı bir yapının uzandığı bilinmektedir. Bununla esas bina arasında, sırtım arsanın güney yönündeki çevre duvarına dayanmış olan küçük bir şadırvan vardır. Biri cami-tev-hidhane/selamlık kanadının arkasında (güneyinde), diğeri harem bölümünün arkasında (güneyinde ve batısında) olmak üzere, birbirinden duvarlarla soyutlanmış iki bahçe bulunmaktadır. Harem bahçesinde suni kayalardan oluşan bir selsebil, ayrıca bir havuz ile cami-tevhidhanenin güneybatı köşesinin altına isabet eden ve Bizans kilisesinin ayazması olması muhtemel görünen, tonozlu bir mekân (limonluk) göze çarpar.

Kaba yontum küfeki taşı ile örülmüş cilan cümle kapısının basık kemeri üzerinde, tekkenin II. Abdülhamid tarafından 13127 1894'te yenilendiğini belgeleyen, ta'lik

hatlı, manzum bir kitabe vardır. Metni Fa-tih-Draman'daki Kefevî Tekkesi Postnişi-ni Şeyh Ali Rıza Vasfı Efendi'ye (ö. 1910) ait olan kitabe, adı geçen hükümdarın tuğr rası ile taçlandırılmışım Cümle kapısını izleyen yolun sağındaki duvarda iki tane kitabe sıralanır. Her ikisi de manzum olan bu kitabelerden ilki ismail Ağa Çeşmesi' nin yapımı ile ilgili olup çeşmedeki kitabe ile aynı tarihi (1144/1731) taşır. Vehbî mahlaslı bir şaire ait olan metin sülüs hatla yazılmıştır, ikinci kitabe, tekkenin II. Mahmud tarafından 1239/1823'te yeniden inşa ettirilmesi sırasında, muhtemelen önce cümle kapısının üzerine konmuş, II. Abdülhamid onarımında yerini bugünkü kitabeye terk ederek şimdi bulunduğu yere taşınmıştır. Metni Mustafa Safvet Efendi'ye (ö. 1866) ait olan ve ta'lik hatla yazılmış bulunan kitabenin tepesinde, beyzi bir madalyon içinde II. Mahmud'un tuğrası yer almaktadır. Yolun solunda, hazirenin istinat duvarına yerleştirilmiş olan kitabe ise ismail Rumî'ye ithaf edilmiş, sülüs hatlı bir beyti içerir.

Pir ismail Rumî'nin, açık türbeler grubuna giren türbesi kare bir tabana (7x7 m) oturur. Bu tabanın, tekkenin giriş yolu üzerindeki kenarı kavisli bir çıkma ile hareketlendirilmiş, mermerle kaplanmış, yanlardan II. Mahmud döneminde ortaya çıkan ve "Sultan Mahmud güneşi" olarak adlandırılan beyzi güneş kabartmaları ile süslü panolarla kuşatılmıştır.

Dört tanesi türbe tabanının, iki tanesi de kavisli çıkmanın köşelerinde yükselen, toplam altı adet ince mermer sütun, akantus yapraklı küçük başlıklarla taçlandırılmış, sütunların arasındaki açıklıklar *baklava* taksimatlı madeni şebekeler ile kapatılmıştır. Niyaz penceresi niteliğindeki kavisli açıklığın şebekesine, geceleri "uyandırılmak" üzere madeni bir fener applike edilmiş, çıkmayı sınırlayan sütunlara da daha ufak fenerler kondurulmuştur. Çıkmanın üzerindeki kavisli mermer lentoda, ismail Rumî'ye ithaf edilmiş, ta'lik hatlı bir beyit bulunur. Len-tonun üzerindeki alınlığın merkezinde iki

"C" kıvrımının sınırladığı küçük bir madalyon, yanlarda madalyonlardan çıkarak gelişen kıvrık dal kabartmaları yer almaktadır. Madalyonun ortasına, Kadirî taşlarının tepelerine dikilen ve bu tarikatın alametlerinden olan "Kadirî gülü" işlenmiştir. Türbenin üstünde, açıklıkları telle kapatılmış olan, soğan kubbe biçiminde demirden mamul bir şebeke vardır. Tepe noktasında alem olarak, tunçtan mamul bir Kadirî-Rumî tacı dikkati çeker. Köşelerdeki sütunların tepelerinde de, mermerden yontulmuş olan daha küçük taşlar vardır.

Hazirede, ismail Rumî'den sonra postnişin olmuş şeyhlerin yamsıra tekke ile bağlantılı birtakım kişiler de gömülüdür. Burada taş işçiliği ve hat sanatı açısından dikkate değer mezarlar bulunmaktadır. Özellikle İsmail Rumî'nin neslinden gelen ünlü hattat, şair ve bestekâr Kazasker Mustafa izzet Efendi'nin şahidesinde, talebelerinden Muhsinzade Abdullah Hamdi Bey' in (ö. 1899) sülüs hattı ile yazılmış olan mensur kitabe, kendi türünün şaheserlerinden olarak kabul edilmektedir.

Tekkenin "L" planlı ana binası, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve cami-tevhidhaneyi, selamlığı, derviş hücrelerini barındıran kanat ile kuzey-güney doğrultusunda gelişen harem kanadından meydana gelmektedir. Cami-tevhidhanenin duvarları ile harem bodrum katındaki dış duvarlar moloz taş ve tuğla ile örülmüş, ahşap karkaslı olan diğer bütün duvarlar i-çerden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile donatılmıştır. Cami-tevhidhane hariminin önünde (kuzeyinde) dikdörtgen planlı, büyük boyutlu ve kapalı bir son cemaat yeri bulunur. Tekkenin çeşitli bölümleri arasında bağlantıyı sağladığı için bir tür sofa niteliğinde olan bu mekânın batı ucunda, tekkenin basamaklı giriş yoluna açılan geniş kapısı son yıllarda yenilenmiş, ahşap doğramaların yerine madeni doğramalar konmuştur. Batı duvarında cami-tevhidhane/harem bağlantısını sağlayan bir kapı ile bir dönme dolap yer alır. Değişik bir tasarım sergileyen dönme dolabın üst kesiminde, tencerelerin ve kapların konmasına mahsus yüksekçe bir bölme, bunun altında da yalnız tepsilere mahsus yayvan bir bölme vardır.

Son cemaat yerinin hazireye bakan kuzey duvarı boyunca, ahşap dikmelerin açıklıklarla yerleştirilmiş, küçük dikdörtgen taksimatlı pencereler sıralanmakta, bunların arasında hazireye geçit veren dar bir kapı

bulunmaktadır. Girişten itibaren üçüncü açıklıkta, yerden tavana kadar devam eden renkli bir camekân, Pir ismail Rumî'nin türbesine yönelik bir tür niyaz penceresidir. Nitekim bu camekânın merkezinde, Kadirî-Rumî tacının tepeliği gibi sekiz terke (dilim) ayrılmış yuvarlak bir bölüm, bunun da ortasında minyatür bir taç kabartması dikkati çeker.

Son cemaat yerinin doğu ucunda, hem meydan odası hem de şerbethane olarak kullanıldığı bilinen, çepeçevre pencerelerle ve sedirlerle kuşatılmış, zemini son cemaat yerinden bir miktar yükseltilmiş kü-

çük bir birim, bunun da arkasında (güney yönünde) "çeşmeli sofa" olarak adlandırılan ve cami-tevhidhane harimini doğu yönünden kuşatan bir taşlık yer alır. Söz konusu sofanın doğu duvarındaki yuvarlak kemerli nişin içinde, manzum metni Hâkim Mehmed Efendi'ye (ö. 1771) ait, banisi tespit edilemeyen çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmenin solundaki kapıdan, arkasında sabık mutfak-taamhane kanadının yer aldığı şadırvanlı avluya geçilmekte, çeşmeli sofanın batı duvarında minare kaidesinin çıkıntısı ile cami-tevhidhane ha-rimine açılan kapı, güneyinde de selamlık bahçesine doğru uzanan koridor ile bunu iki yandan kuşatan bahçıvan odaları görülmektedir.

Şadırvanın, mermerden mamul, dikdörtgen prizma biçimindeki haznesinin ön yüzünde, ortasında birer musluk bulunan yedi adet süslemeli pano sıralanır. Barok ve ampir üsluplarına bağlanan bezeme öğelerinin birlikte görüldüğü bu panoların üzerinde, içleri beyzi güneş motifleri ile dolu kartuşlar ve küçük kare kartuşların alternatif dizilmesinden oluşan bir kuşak, aralarında da kordonlarla verrev o-larak bağlanmış üçlü çubuk demetleri, panoların içinde ise, orta yerlerinden püsküllü kordonlarla tutturulmuş, yanlarda perde kıvrımları ile son bulan girlandlar, ortada antik kantarosları andıran vazolar içinde alternatif olarak nar ve salkım kabartmaları göze çarpmaktadır.

Cami-tevhidhane harimindeki fevkani mahfilden girilen, kesme küfeki taşı ile örülmüş minare kare tabanlı bir kaideye o-turur. Silindir biçimindeki gövdesi ve peteği, perde kabartmaları ile bezeli şerefe korkulukları ve soğan kubbe biçimindeki, kurşun kaplı ahşap külâhı ile II. Mahmud döneminin özelliklerini sergilemektedir.

Kapalı son cemaat yeri ile cami-tevhidhane harimi arasında, harim girişinin solunda (doğusunda) yan yana iki derviş

hücresi, sağında (batısında) da birbiriyle bağlantılı iki mahfil birimi yer alır. Söz konusu birimleri aslında tekkenin 16. post-nişini Şeyh Ahmed Muhyieddin Efendi (ö. 1909) kendisine türbe olarak hazırlatmış, ancak Rodos'ta sürgünde vefat ettiğinden bu arzusu gerçekleşememiş ve burası misafir kadınlara mahsus bir mahfil olarak düzenlenmiştir.

Dikdörtgen (18,30x9,75 m) cami-tevhidhane hariminin doğu ve batı duvarlarında çift katlı mahfiller uzanmaktadır. Bu mahfillerin sınırına kare kesitli ahşap

dikmeler ve ahşap korkuluklar yerleştirilmiş, batıdaki mahfilde, sakalı şerifin ve Pir ismail Rumî'ye ait bazı emanetlerin saklandığı güney kesimi bir korkulukla ayrılmıştır. Ahşap kafeslerle donatılmış olan fevkani mahfillerden doğudaki hükümdara ve devlet ricaline, haremle bağlantılı olan batıdaki ise tekkeye mensup kadınlara aittir. Bunlardan başka, harimin kuzey duvarında, demirden eliböğründelere oturan, mihrabın karşısına gelen yerde kavisli bir çıkma yapan, erkek ziyaretçilere mahsus, ahşap korkuluklu bir fevkani mahfil daha bulunmaktadır. Güney duvarının ekseninde, cephede yarım altıgen biçiminde bir çıkma yapan, yuvarlak planlı mihrap, mihrabın sağında ve solunda, kemerleri sepet kulpu biçiminde olan üçer pencere, bunların üzerinde de dikdörtgen açıklıklı üçer tepe penceresi yer alır. Ahşap tavan ince çıtalarla karelere taksim edilmiş, merkezde yer alan ve dört kare büyüklüğünde cılan alana Kadirî-Rumî tacı biçiminde bir göbek oturtulmuştur. Duvarlarda, dikdörtgen panolar içine alınmış şemselerden ve köşebentlerden oluşan, eklektik türde kalem işi bezemeler bulunur. Tavan silmelerinde, ikili konsol grupları arasına, koyu yeşil zemine yaldızla ve ta'lik hatla yazılmış mısraları içeren ahşap kartuşlar yerleştirilmiştir.

Son cemaat yerinin üstünde, selamlık

KADİRÎLİK

372

373

KADİRÎLİK

bölümünü oluşturan, farklı boyutlarda üç oda ile bunların arasına yerleştirilmiş bir eyvan yer alır. Güney yönünde, bir koridorla hareme bağlı olan mekân şeyh oda-sıdır. Sohbet meclislerinin kurulduğu, icabında da yatakların serilmesiyle mihman-haneye (misafirhaneye) dönüşebilen, geniş eyvanın ötesindeki iki birim ise birden fazla dervişe (icabında misafirlere) tahsis edilen odalardır. Selamlıktaki eyvandan bir kapı ile cami-tevhidhanenin kuzey yönündeki fevkani mahfillere geçilmekte, ayrıca bu eyvandan hareket eden ve doğu-batı doğrultusunda gelişen koridorun bir ucu harem dairesine, diğer ucu, çeşmeli sofanın üzerine isabet eden ve hünkâr mahfili ile bağlantılı odaların bulunduğu sofaya ulaşmaktadır.

Geç dönem Osmanlı sivil mimarisinin ilginç örneklerinden birini oluşturan harem dairesi kendi içinde iki kanattan meydana gelmektedir: Basamaklı tekke girişinin sağında bulunan ve şeyh ailesinin ikametine ayrılmış olan üç katlı esas harem ile cami-tevhidhanenin batı duvarına bitişen, misafir kadınların ağırlandığı iki kadı kanat. Cami-tevhidhane ile haremın bağlantısı her iki katta da mabeyin odaları ile sağlanmıştır.

Bir ahşap konak niteliğinde olan esas haremden Türk sivil mimarisinin en eski ve en yaygın şeması olan merkezi sofalı, dört eyvanlı şemanın değişik bir varyantı uygulanmıştır. Köşeleri pahlı bir kare şeklinde tasarlanan merkezi sofanın kuzey ve güney yönlerindeki eyvanların yerine odalar, batı yönlerindeki eyvanlara çift kollu merdivenler yerleştirilmiş, doğu eyvanı zemin katta giriş taşıdığı olarak değerlendirilmiştir. Duvarlarda, cami-tev-hidhanedekilerin eşi olan kalem işi bezemeler, bazı mekânların tavanlarında da çıtalarla meydana getirilmiş taksimat görülmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 307; Ayvansa-rayî, *Hadîka*, II, 67-69; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 224; Kut, *Dergehname*, 233, no. 47; Çetin, *Tekkeler*, 589; Aynur, *Salîha Sultan*, 36, no. 99; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 32-33, no. 59; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 11; Ra-if, *Mir'at*, 376-387; *thaiyat II*, 20; Vassaf, *Se-fîne*, V, 271; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 45-46; N. Ebusuud, "Kadiri Asitânesinin Son Üç Asırlık Tarihi", *TTOK Belleteni*, 60 (Ocak 1946), 14-16; V. Mırmuroğlu, "Tophane'de Kaadiri hane Tekkesi", *TTOK Belleteni*, 60 (Ocak 1946), 12-13; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 33-34; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, ist., 1979, s. 122; H. P. Laqueur, "Dervish Gravestones", *The Dervish Lodge*, Ber-keley, 1992, s. 294-295; Seyyid Sırrı Ali, *Tuh-fe-İRûmî*, ist., 1992.

M. BAHA TANMAN

KADİRİLİK

Abdülkadir Geylanî'nin (ö. 1166) Bağdat' ta kurduğu tarikat. İstanbul'un gündelik hayatına 17. yy'm başlarında ismail Rumî (ö. 1631) tarafından sokulmuştur.

Kadirîlik, bir Hanbelî vaizi olan Abdülkadir Geylanî'den sonra, oğulları tarafından kurulan "şerif" aileleri aracılığıyla yaygınlaşmıştır. Tarikatın merkezi Bağdat'taki Kadirî şerifleri Ebu Muhammed Abdüla-ziz'e (ö. 1206), Mısır şerifleri Ebu Abdur-

rahman Şerafeddin İsa'ya (ö. 1177), Kuzey Afrika'daki Magrib şerifleri Ebu İshak Siraceddin İbrahim'e (ö. 1196) ve Suriye şerifleri de Ebu Nasır Ziyaeddin Musa'ya (ö. 1221) bağlıdır. Bu aile örgütlenmesinin dışında ayrıca Geylanî halifelerinden Ali el-Haddâd Yemen'de, Muhammed el-Bata-yihî Suriye'de ve Muhammed bin Abdüssa-med Mısır'da tarikatı kurumlaştırmışlar, bu faaliyetlerin sonucunda Kadirîlik İran, Hindistan ve Endonezya'yı da içine alan geniş bir kültür coğrafyasında etkili olmuştur.

İslam tarihinin en eski tarikatlarından sayılan Kadirîlik, gerek aile kurumuna dayalı içedönük aşiret tipi örgütlenme modelini benimsemesi, gerekse sahip bulunduğu Arap kökenli tasavvuf anlayışı nedeniyle gelişimini 13-15. yy'lar arasında Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Müslüman ülkelerde sağlamış, buna karşın kurucuları Türk olan Eşrefî ve Rumî kolları

aracılığıyla ancak 15. yy'da Anadolu'ya, 17. yy'da da İstanbul'a girebilmiştir. Özellikle Halvetîlik(-0, BayramîlikK-») ve Nakşibendîlik^) tarafından Anadolu'da oluşturulan tasavvuf kültürüyle yoğrularak uygun bir toplumsal gelişme zemini bulabilen Kadirîlik, bütün bu mistik etkilerin kalıbında şekillenen Eşrefîlik ve Rumîlik gibi kollarının ya-nısına, gene Türk mutasavvıflarından Mustafa Resmî Efendi'nin (ö. 1793) kurduğu Resmîlik, Mehmed Müştak Efendi'ye (ö. 1831) bağlı Müştakîlik ve Osman Şems Efendi'nin (ö. 1893) Enverîlik kolları aracılığıyla İstanbul'da temsil edilmiştir. Bunların dışında kalan Arap-Hint kökenli Kadirî kollarından Esedîlik (Seyyid Abdullah Esed), Garibîlik (Muhammed Garibullah Hindî), Halisîlik (Ziyaeddin Abdurrahman Tale-banî), Hilalîlik (Muhammed Hilal Hemeda-nî), İsevîlik (Şeyh İsa), Müridîlik (Sene-galli Ahîned Banba) ve Yafîlik (Abdullah Yafî), hiçbir dönemde Türk tasavvuf kültürünün etkili olduğu bölgelerde varlık gösterememiştir.

Kadirîlikten kendi adlarına kol ayıran iki Türk mutasavvıfı, Eşrefoğlu Abdullah Rumî (ö. 1469) ile İsmail Rumî, tarikat çevrelerince "Pîr-i sanî" olarak kabul edilirler. Birden fazla "Pîr-i sanî"ye sahip bulunan Kadirîliğin bu özelliğine diğer tarikatlarda rastlanmaz. Eşrefîliğin kurucusu Abdullah Rumî, Bursa'da eğitim gördüğü yıllarda tasavvufa yönelmiş, daha sonra Çelebi Sultan Medresesi'nde Alaeddin Tusî'nin mu-idliğini yaptığı sırada tanıştığı Abdal Mehmed Sultan adında bir meczubun etkisiyle Emir Sultan'a intisap etmiştir. Emir Sultan tarafından bir süre sonra Hacı Bayram Velî'ye (ö. 1429) gönderilen Abdullah Rumî, hem ona damat olmuş, hem de Bayramî hilafeti almıştır. Ardından Hama'ya giden ve burada Abdülkadir Geylanî soyuna mensup Hüseyin el-Hamavî'ye bağlanan Abdullah Rumî, bir Kadirî şeyhi olarak Anadolu'ya dönmüş, kendi adına kurduğu Eşrefîliği başta İznik merkez olmak üzere Bursa ve Batı Anadolu'da yaygınlaştırmıştır.

Eşrefîliğin İstanbul'un tasavvuf hayatına kök salması, kuruluşu Rumîlikten önce olmasına rağmen daha sonra gerçekleş-

miştir. Tarikatın İstanbul'daki merkezi Abdal Yakub Tekkesi'dir(-»).

İsmail Rumî tarafından temelleri atılan Rumîlik, 17. yy'ın başlarında Kadirîliği İstanbul'a sokan tarikattır. Kadirîliğin İstanbul'a girdiği bu dönemde, toplumsal yapılanmanın başlıca unsurları arasında yer a-lan Halvetîlik, Bayramîlik, Nakşîlik ve Mev-levîlik(->) farklı halk tabakalarından meydana gelen geniş bir kesimi, kurdukları tekkelere bağlayarak etkilerini sürdürmekte; Bektaşîlik(->) Yeniçeri Ocağı bünyesindeki askeri bürokrasiye, Melamîrik(-») ise, esnaf zümre üzerindeki manevi oto-ritesiyle ticari hayata yön vermektedir. Böyle bir ortamda Kadirîlik ile birlikte şehir hayatına giren bir diğer yeni tarikat da, Aziz Mahmud Hüdaî'ye(-») bağlı bulunan Celvetîliktir(-t). Gerek Kadirîlik gerekse Celvetîlik çok kısa bir süre içinde diğer

tarikatlarla aralarındaki güç dengesini kurabilmişler ve böylece İsmail Rumî ile Aziz Mahmud Hüdaî, halk katında kazandıkları nüfuz sayesinde sarayın itibar ettiği mutasavvıflar arasına girmişlerdir. L Ahmed (hd 1603-1617) tarafından Sultan Ahmed Camii'nin açılış törenine davet edilen Hüdaî'nin temel şeyhliği yapması ve İsmail Rumî'nin de dervişlerine Kadirî ayini icra ettirmesi, her ikisinin de İstanbul'da kazandıkları şöhretin somut birer ifadesidir. İsmail Rumî'nin Sultan Ahmed Camü'nde başlattığı bu zikir geleneği, Kadiriler tarafından titizlikle sürdürülmüş ve tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar cuma namazından sonra camide tarikat ayini yapmışlardır.

İsmail Rumî, Tosya'da doğmuş ve ilk dini bilgileri burada almıştır. Babası sığırtmaçlık yapan Çoban Ali'dir. Daha sonra e-ğitimine Kastamonu'da devam etmiş ve yörenin tanınmış Halveti şeyhlerinden Ahmed Efendi'ye bağlanmıştır. Bir süre Ahmed Efendi'nin hizmetinde bulunduktan sonra Bağdat'a giden İsmail Rumî, burada Abdülkadir Geylanî soyundan gelen Kadirî Âsitanesi Postnişini Feyzullah Efendi'ye intisap eder. Ardından Mısır'a geçerek Abdülkadir Geylanî'nin oğlu Abdürrezzak koluna bağlı İbrahim Burhaneddin'in halifesi Ahmed Mısırî'den Kadirî hilafeti alır. Kadirî organizasyonuna göre Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki bütün Rumî şeyhleri, bu intisaptan dolayı Ahmed Mısırî'ye bağlı olup, İstanbul'daki Kadirîhane post-nişini tarafından kendilerine verilen icazetnamelerin hepsi bu kolun silsilesine göre düzenlenmiştir. İsmail Rumî'nin Kadirî silsilesi de buna uygun olarak Şeyh Ahmed bin Süleyman er-Rumî'den Ahmed bin Mustafa el-Mısırî'ye bağlanmakta ve bu tarikat zinciri İbrahim Burhaneddin bin Ali tarafından Abdürrezzak Cemal el-İrakî aracılığıyla Abdülkadir Geylanî'ye ulaşmaktadır.

Mısır'dan ayrılarak Anadolu'ya geçen İsmail Rumî, Tosya ve Kastamonu'da kendi adına tekkeler kurmuş ve sırasıyla İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Tekirdağ, Edirne, Selanik, İştib, Köstence, Filibe, Siroz ve Temişvar'ı kapsayan bir yolculuğa çıkarak Kadirîliği bu geniş coğrafyada yaygınlaş-

tırmış, ardından löll'de İstanbul'a gelmiş ve Fatih'teki Sofular Camii'nde tarikat faaliyetlerine başlamıştır. Kadirîliğin İstanbul' daki bu ilk dönemi hakkında yeterli bilgi yoktur. Daha sonra müritlerinden Hacı Pi-rî'nin (ö. 1630) Tophane'deki arazisini vakfetmesi üzerine burada kendi adına ilk Kadirî tekkesini kurmuştur. Bu tekke, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kadirîlerin merkezi sayılıp, İsmail Rumî Âsitanesi veya Kadirîhane Tekkesi(->) olarak da tanınır.

Kadirîhane'nin kurulmasıyla birlikte tarikat, 17. yy'dan itibaren İstanbul'da merkezi yönetim modeline göre örgütlenmeye başlamış, imparatorluk dahilindeki bütün Kadirî tekkelerinin şeyh atamaları bu merkezin yetkisine bırakılarak güçlü bir i-dari yapı oluşturulmuştur. Kadirî

organizasyonunda bu merkezin önemi yalnızca Rumîliğin değil, aynı zamanda tarikatın diğer kollarına ait icazet verme ve meşihat atamalarında da "teberrüken" tasdik makamı olmasından ileri gelir. Bu nedenle Kadirîhane postnişinleri, müritlerinin tasavvuftaki eğilimlerini dikkate alarak onları Rumîliğin yamsıra Eşrefî geleneğine uygun bir kültürle de yetiştirmişlerdir. İstanbul'da Kadirîlik gibi 17. yy'ın başlarında merkezi yönetim modeline sahip diğer tarikatlar Halvetîlik ve Celvetîliktir. Buna karşın aynı modele göre idare edilen Mevlevîlik, Bayramîlik ve Bektaşîliğin merkezleri İstanbul dışındadır. Nakşibendîlik ise, bu modelin tam tersine adem-i merkezîyetçi bir idari yapılanmayı esas almıştır.

17. yy'da Kadirîlik, İsmail Rumî'nin 1031'deki vefatıyla birlikte Kadirîhane meşihatına geçen Şerif Halil Efendi'ye (ö. 1658) bağlanır. Halil Efendi, İstanbul Kadirîliğinde "Şerifler Hanedanı" olarak bilinen ve Kadirîhane meşihatım 1925'e kadar elinde tutan şeyh ailesinin tekke yönetimindeki ilk temsilcisidir. Tarikat içinde "Arapzade" lakabıyla tanınan Halil Efendi, Bağdat'ta İsmail Rumî'ye icazet veren Kadirî Âsitanesi Postnişini Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğludur. İstanbul'a gelmiş ve İsmail Rumî'nin kızıyla evlenerek ondan hilafet almıştır. Erkek çocuğu olmadan vefat eden İsmail Rumî'nin verdiği bu hilafet böylece tarikatın "İnas kolu"ndan yürümüş ve damadı Halil Efendi tarafından Kadirîhane'de temsil edilmiştir. Halil Efen-di'den sonra posta oğlu Fazıl Mehmed Efendi (ö. 1687) geçmiş ve vefatıyla boşalan meşihat makamını torunu Abdurrahman Efendi (ö. 1711) doldurmuştur. Abdurrahman Efendi, Halvetî şeyhlerinden Üm-mî Sinan'ın (ö. 1568) halifesi Halepli Şerîf Mehmed'in (ö. 1614) oğlu Hasan Efendi' nin (ö. 1677) damadıdır. Böylece İstanbul Kadirîliğine damgasını vuran "Şerifler Ha-nedanı"mn Halep kolu ile Halil Efendi'den gelen Bağdat kolu, Abdurrahman Efendi' nin kişiliğinde Halvetîlik ve Rumîliği bü-tünleştirmişlerdir. Rumîlik Kadirîhane'de temsil edilirken ailenin Halep kolu da Şeh-remini'deki Ümmî Sinan Tekkesinde Hal-vetî-Sinanî meşihatını yürütmüştür.

İstanbul Kadirîliğinin 17. yy'da Halvetîlik ile yakın ilişkiye girerek gelişmesi, özellikle bu tarikata ait bazı tekkelerin za-

manla Kadirî denetimine girmesiyle sonuçlanan bir sürecin başlangıcıdır. Bu yüzyılda söz konusu ilişkinin en çarpıcı örneği, aslen bir Halvetî merkezi olan Eminö-nü'ndeki Aydınoglu Tekkesi'nin(->), Şeyh Mehmed Efendi tarafından 1664'te Kadirîliğe bağlanmasıdır. Halvetî Şeyhi Kutub Ahmed Efendi'nin (ö. 1664) vefatıyla Kadirî organizasyonuna giren bu tekke, 1083' te Mehmed Efendi'nin meşihatının kaldırılmasıyla tekrar Halvetîliğe geçmiş ve tarikatın Karabaşî, Şabanî, Ramazanî, Cerrahî kollarının idaresinde kalarak 19. yy'da Bedreddin İzzî Efendi tarafından Kadirîliğin Enverî koluna bağlanmıştır.

Aydınoğlu Tekkesi'nde 1664-1683 arasında kısa bir dönem süren Kadirî meşihatının ardından, 17. yy'ın sonlarına doğru tarikatın Kadirîhane dışında doğrudan kurduğu ilk merkezlerden birisi sayılan Fatih' teki Kubbe Tekkesi, 18. yy'da Remlî Tekkesi ile Sinek Şeyh Halil Efendi Tekkesi'ni faaliyete geçirecek şeyhleri yetiştirecek Kadirî organizasyonunun çekirdeğini o-luştırması nedeniyle de büyük önem taşır. Kubbe Tekkesi'nin kurucusu Süleyman Efendi (ö. 1703), Kadirî Şeyhi Ali Mardinî' nin halifesidir. Kendisinden sonra oğlu Mehmed Emin Efendi (ö. 1762) ve Bağdadî Mehmed Efendi (ö. 1765) postnişinlik yapmışlar, daha sonra tekke, İsmail Hilmî Efendi (ö. 1824) tarafından Rıfâîliğe bağlanmıştır. 17. yy'ın sonlarından 1765'e kadar Kubbe Tekkesi'nde geliştirilen Kadirî kültürü, Süleyman Efendi'nin halifesi Mehmed Sırrî Efendi (ö. 1729) aracılığıyla 1775'e kadar Remlî Tekkesi şeyhlerince sürdürülmüş ve bu köklü tasavvuf çizgisi Sırrî Efendi'nin halifesi "Sinek Şeyh" lakabıyla tanınan Halil Sabri Efendi'nin 18. yy'ın başlarında kendi adına Altımermer'de kurduğu tekkede devam etmiştir.

18. yy'da Kadirîliğin şehir hayatına iyice kök saldığı ve İstanbul'un sosyokültürel yapısını şekillendiren başlıca dinamiklerden birisi durumuna geldiği görülmektedir. Tarikatın bu yüzyıldaki en önemli etkinliği, Eşrefîlik ve Rumîlikten başka Resmîlik adıyla üçüncü bir kol kurmasıdır. Böylece Kadirîlik, kendisi gibi Ortadoğu kökenli tasavvuf kültürüne sahip bulunan ve İstanbul'un gündelik hayatındaki ağırlığını giderek hissettiren Rıfâîlik(->) ile Sa' dîlik(->) karşısında mümkün olan en geniş örgüt yapısına ulaşmayı başarabilmiştir. Diğer yandan tarikatın bu dönemde İstanbul'daki yönetim kastını oluşturan Kadirîhane postnişinlerinden Abdurrahman Efendi ile Halil Efendi ailelerine mensup şeyhlerin saray ve bürokrasiyle yakın bir ilişkiye girdikleri görülmektedir. Abdurrahman Efendi'nin 1711'de vefat etmesiyle yerine oğlu Hüseyin Efendi (ö. 1723) Kadirîhane postnişini olmuş ve onu da küçük oğlu Halil Efendi'nin (ö. 1732) meşihati izlemiştir. Her iki şeyhin Kadirîhane yönetiminde bulunduğu bu dönem, İstanbul* un tarihinde Lale Devri olarak bilinir. Tarikatın saray çevresiyle yakınlaşma siyaseti bu dönemde istenilen sonucu vermiş ve başta surîçi olmak üzere ilk defa Eyüp ile Kasımpaşa'da tekkeler kurulmuştur. Hac

yolculuğuna çıkarken yerine Ali Vahidî Efendi'yi vekâleten bırakan Halil Efendi' nin Medine'de vefat etmesi üzerine önce büyük oğlu Mehmed Efendi (ö. 1786) asaleten posta geçmiş ve ardından onu küçük oğlu Ahmed Efendi (ö. 1801) izlemiştir.

Kadirîliğin 18. yy'da surîçinde kurduğu ilk merkez, Şehremini'deki Remlî Tekkesi'dir. 17. yy'da kurulan Kubbe Tekkesi'nin ardından faaliyete geçen bu merkez, ilmiye semtlerinden Fatih'te Kadirîliğin kökleşmesini sağlamıştır. Kurucusu Mehmed Sırrî Efendi (ö. 1729), Kubbe Tekkesi

Postnişini Süleyman Efendi'nin halifesidir. Vefatından sonra yerine oğlu Abdülfet-tah Efendi (ö. 1744) geçmiş ve onu da "Karakullukçu" lakabıyla tanınan Mustafa Efendi (ö. 1775) izlemiştir. 1775'ten sonra Kolancı Şeyh İbrahim Sabri Efendi (ö. 1806) tarafından Sa'dîliğe bağlanan Remlî Tekkesi meşihatı, aynı zamanda Kadirî icazetine sahip Sa'dî şeyhlerince 1839'a kadar yürütülmüş ve bu tarihte İbrahim Edhem Efendi (ö. 1877) aracılığıyla tekrar Kadirîliğe bağlanmıştır.

Remlî Tekkesi'nden sonra 18. yy'da suriçinde temelleri atılan ikinci önemli Kadirî merkezi, Sinek Şeyh Halil Efendi Tek-kesi'dir. "Sinek Şeyh" lakabıyla bilinen Halil Sabri Efendi'nin (ö. 1756) ilk postni-şinliğini yaptığı bu tekke, Kubbe ve Remlî tekkelerinde şekillenen Kadirî kültürünü, 18. yy'dan Tanzimat sonrasına aktaran başlıca kurumlardan birisidir. Halil Sabri Efendi, Remlî Tekkesi Postnişini Mehmed Sırrî Efendi'den hilafet almıştır. Yerine geçen damadı Mehmed Efendi'yi (ö. 1765), Numan Efendi (ö. 1780), Mustafa Efendi (1785) ve Küçük Mehmed Efendi'nin (ö. 1797) meşihat dönemleri izler. Tekke 19. yy'ın başlarında, Mevlevîliğe de intisabı bulunan Mehmed Dede'nin yönetimine girmiştir.

Fatih ve çevresinde odaklanan Kadirî faaliyetlerinin 18. yy'daki bir diğer önemli merkezi Çenezade Tekkesi'dir. Ziyaeddin Mehmed Efendi'nin (ö. 1774) Kadirîliğe bağlı olarak kurduğu bu tekkenin meşihatı, daha sonra oğlu Ahmed Efendi (ö. 1779) tarafından devam ettirilmiştir.

Kadirîliğin suriçindeki faaliyetlerinin a-ğırlık noktasını, 18. yy'ın sonlarına doğru tarikatın Resmîlik koluna bağlı tekkeler o-luşturur. İstanbul'da Rumîlik ve Eşreflik-ten sonra gündelik hayata giren Resmîlik, Seyyid Mehmed Efendi'nin oğlu ve Mustafa Kerimi'nin halifesi Mustafa Resmî Efendi (ö. 1793) tarafından Kadirîlikten ayrılan üçüncü önemli koldur. Bu kola bağlı olarak suriçinde üç tekke faaliyete geçmiş ve Kadirîliğin Fatih-Karagümrük-Edirnekapı eksenindeki en güçlü tekke organizasyonunu gerçekleştirmişlerdir. Bunlardan ilki Karagümrük'teki Kabakulak Tekkesi'dir. İkincisi Edirnekapı'da Resmî Efendi Tekkesi olup daha sonra bu kola mensup Mehmed Şemseddin Efendi tarafından Fatih'te kendi adını taşıyan bir üçüncü tekke daha faaliyete geçirilmiştir. Kabakulak Tekkesi, Resmîliğin İstanbul'daki merkezidir. Aynı zamanda kurucusu ve ilk postnişini

KADİRÎLİK

374

375

KADİRÎLİK

Hattat Aziz

Efendi'ye

ait bir
levhada
ortada
müjgânlı
Kadiri tacı ve
etrafında
celi sülüs
hatla
istiflenmiş "Ya
Hazret-i Pîr
Abdülkarirü'l
Geylanî"
yazısı.

TtEMArşivi, 3473

duğu tekkeler de tarikatın suriçindeki faaliyetlerini tamamlayıcı bir özellik taşımaktadırlar, istanbul'un kara surları boyunca 16. yy'dan itibaren çeşitli tarikatlarca geliştirilen faaliyetlere paralel olarak Kadirîliğin bu bölgedeki varlığı, 18. yy'da Mev-lanakapı'da kurduğu Gavsî Tekkesi aracılığıyla güçlenmeye başlar. Enfîzade Mehmed Rıza Efendi'nin halifelerinden Mustafa Gavsî Efendi'nin (ö. 1756) ilk postnişin-liğini yaptığı bu tekke meşihatına daha sonra oğlu Numan Efendi atanmıştır. Eyüp İdrisköşkü'ndeki Hatuniye Tekkesi(->) ise sur dışındaki ilk Kadiri merkezlerinden-dir. 18. yy'm başlarında Seyyid Hasan Efendi tarafından faaliyete geçirilmiş, ardından "Çakmak Şeyh" lakabıyla tanınan Mehmed Efendi halifesi Hasan Efendi (ö. 1752) ve ondan hilafet alan Ali Efendi tarafından bu tekkede temsil edilen Kadirî meşihati, bir süre sonra Hacı Selim Sırrî Efendi (ö. 1812) aracılığıyla Nakşibendîliğe bağlanmıştır. Kadirîliğin 18. yy'da kurduğu son tarikat merkezi, Kasımpaşa'daki Türa-bî Tekkesi'dir. Hint kökenli Kadirîlerden Mehmed Türebî'nin (ö. 1812) ilk postni-şinliğini yaptığı bu tekke asıl faaliyetini 19. yy'da gerçekleştirmiş ve tarikatın Ka-

Mustafa Resmî Efendi'nin eşine izafeten Alime Hatun Tekkesi olarak da tanınır. Resmî Efendi'nin 1791'de Kıbrıs'a sürülmesi ve 2 yıl sonra vefat etmesiyle kardeşi Süleyman Safî Efendi (ö. 1837) posta oturmuştur. Mustafa Resmî Efendi'nin Edirne-kapı'da temellerini attığı ve Kabakulak Tekkesi ile ortak meşihata bağladığı Resmî Tekkesi ise kurucusunun annesine izafeten Ayşe Hatun Tekkesi adıyla

tanınmıştır. Mustafa Efendi'den sonra tekkenin yönetimini diğer kardeşi Mehmed Said Efendi (ö. 1811) üstlenmiş ve 19. yy'da posta geçen şeyhler Said Efendi ailesinden gelmişlerdir. Resmîliğe bağlı üçüncü tarikat merkezi, Mustafa Resmî Efendi halifelerinden Akşemseddin soyuna mensup Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1812) tarafından Fatih'te kurulmuştur. Kaynaklarda Akşemseddin veya Şeyh Muhyî Efendi Tekkesi şeklinde belirtilen bu merkezin ilk post-nişini Mehmed Şemseddin Efendi'dir. Vakfiyesi 1203/1788'de düzenlenen tekke meşihatı, Şemseddin Efendi'den sonra 19. yy' da oğulları tarafından sürdürülmüştür.

Kadirîliğin 18. yy İstanbul topografya-sındaki dağılımını göstermeleri açısından Mevlanakapı, Eyüp ve Kasımpaşa'da kur-

sımpaşa'da yaygınlaşmasını sağlamıştır, İstanbul'daki Hint kökenli derviş gruplarının Türebî Tekkesi'nden önce Aksaray'da Nakşibendîliğe bağlı Hindîler Tekkesi' ni(-+) kurmaları ve ardından 1737'de Üsküdar'da bu defa Kadirîliğe mensup ikinci Hindîler Tekkesi'ni(-») faaliyete geçirmeleri, tarikatın şehir hayatına imparatorluk dışındaki farklı tasavvuf kültürlerini kazandırmada oynadığı aracı rolün önemini göstermektedir. İlk postnişinliğini Feyzullah Hindî'nin (ö. 1748) yaptığı bu tekkede 18. yy boyunca Bereket Hindî, Emanullah Hindî, Rahimullah Şah (ö. 1779), Mehmed Sultan (ö. 1787) ve oğlu Mehmed Efendi (ö. 1792) sırasıyla Kadirîliği temsil etmişlerdir.

Kadirîliğin 18. yy'da kurduğu tekkeler kadar, diğer tarikatlardan devraldığı tekkeler de bu mistik örgütlenmenin İstanbul ölçeğindeki yaygınlığını ve kendi dışındaki tarikatlarla ilişkisini göstermesi açısından ayrı birer öneme sahiptirler. Bu dönemde kuruluş itibarıyla başka tarikatlara ait olup sonradan Kadirîliğin denetimine giren 7 tekkeden 5 tanesi Halvetî, diğerleri ise Nakşibendî ve Bayramîliğe aittirler. Halvetîlikten Kadirîliğe geçen tarikat merkezlerinden ilki, Abdal Yakub Tekkesi'dir. Fatih'te Hekimoğlu Ali Paşa Külliye-si(-») bünyesindeki bu tekke Abdal Yakub Dede tarafından inşa ettirilmiş ve halifesi Üveys Dede'nin meşihatından sonra Halvetîliğin Cihangiri kolunu kuran Hasan Burhaneddin Efendi (ö. 1663) halifelerinden Enfî İbrahim Vehbî Efendi (ö. 1710) aracılığıyla Cihangirîliğe bağlanmıştır. Vehbî Efendi'nin vefatından sonra Kadirîliğe mensup oğlu Mehmed Rıza Efendi (ö. 1749) tarafından tarikatın Eşrefî koluna geçirilen tekke, daha sonra oğlu İbrahim Edhem Efendi (ö. 1792) ve halifesi Abdülkadir Efendi (ö. 1808) yönetiminde kalmıştır. 19. yy'da İbrahim Edhem Efendi'nin oğlu Mehmed Nasreddin (ö. 1856) ile Sadeddin İsmail Efendi'nin (ö. 1913) postnişinlik yaptığı Abdal Yakub Tekke-si'nin bilinen son şeyhi Müfid Efendi'dir. Tekkeyi Eşrefîliğe bağlayan Mehmed Rıza Efendi'nin halifesi Mustafa Gavsî Efendi ise, Mevlanakapı'da kendi adına Kadirîliğe mensup Gavsî

Tekkesi'ni kurmuştur. Halvetîlikten geçen ikinci tekke, Kasımpaşa'daki Muabbir Tekkesi'dir. Bostan Efendi tarafından 17. yy'm ortalarında kurulan bu tekke Arabacızade İbrahim Efendi ile Halvetîliğin Sivasî koluna bağlanmış, vefatından sonra 1733'te Ali Vahidî (ö. 1764) aracılığıyla Kadirîliğe geçmiştir. Muabbir Tekkesi, Kasımpaşa'da Tûrabî Tekkesi'nden önce Kadirî denetimine giren ilk tarikat merkezi olması bakımından önem taşır. Fakat bu tekkenin dikkati çeken asıl ö-zelliği, 19. yy'da Kasımpaşa'da Bayramîliğe ait Saçlı Emir Tekkesi(->) ve Paşmak-çı Tekkesi'ni(->) Kadirî organizasyonuna sokacak şeyhleri yetiştirmesidir. 18. yy'da Halvetîlikten Kadirîliğe geçen diğer tarikat merkezleri ise Karabaş, Hulvî Efendi ve Ağaçayırı tekkeleridir. Tophane'de Ka-dirîhane'ye Çok yakın bir mevkide bulunan Karabaş Tekkesi, 16. yy'ın başların-

da Mehmed Kasım Çelebi (ö. 1509) tarafından Halvetîliğin Cemalî koluna mensup bir merkez şeklinde faaliyete geçmiş, 1784' te başlayan Debbağzade Mustafa Muhsin Efendi'nin (ö. 1795) meşihat döneminde Kadirîliğe bağlanmıştır. Halvetîliğin Sina-nî kolundan devralınan Şehremini'deki Hulvî Tekkesi'nde ise yalnızca 1788-1796 arasında Kadirîhane Postnişini Mehmed Sırrî Efendi'nin meşihatı görülmektedir. Ağaçayın Tekkesi ise, 18. yy'da Halvetîlikten Kadirîliğe geçen son tekkedir. 18. yy' in başlarında Halvetîliğin Sünbülî koluna mensup bir merkez olarak Kocamustafa-paşa'da faaliyete geçen Ağaçayırı Tekkesi, 1792'de Ebubekir Efendi (ö. 1804) tarafından Kadirîliğe geçirilmiştir. Bu dönemde ayrıca Nakşibendîliğin önemli merkezlerinden Edirnekapi'daki Emir Buharı Tekkesi(->) 1731'de Abdurrahman Edirne-vî'nin (ö. 1749) posta oturmasıyla Kadirîliğe bağlanmış ve bu aileye mensup şeyhlerden "Bardakçı" lakabıyla tanınan Feyzullah Efendi (ö. 1770) ile Küçük Abdurrahman Efendi'nin (ö. 1810) meşihat dönemlerinde Kadirî denetiminde kalmıştır. 19. yy'm başlarında Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1813) postnişinliğinden sonra tekke, Hacı Mehmed Şerafeddin Çelebi halifelerinden Abdülhalim Efendi aracılığıyla tekrar Nakşibendîliğe geçmiştir. Şehremini'deki Yavaşça Mehmed Ağa Tekkesi ise 18. yy'm sonunda Kadirîliğe bağlanan tek Bayramî tekkesidir. 1770'te Bay-ramîliğin Himmetî koluna mensup Mehmed Habîb Efendi'nin vefatıyla boşalan tekke meşihatı, Mehmed Emin Sırrî Efendi (ö. 1790) ile doldurulmuş ve böylece burada başlayan Kadirî denetimi 19. yy'm sonuna kadar sürmüştür.

19. yy'da Kadirîliğin gelişimi, yeni tekkeler aracılığıyla, bu dönemde giderek belirginleşen şehrin orta ve üst tabakaları a-rasındaki modernleşme sonucu ortaya çıkan kültürel kopukluğu bir ölçüde ortak bir zihniyet çerçevesi içinde yeniden bütünleştirme çabasına paralel olarak gerçekleşmiştir. Tarikatın bu dönemde Müştakîlik ve Enverîlik adıyla iki yeni kol meydana getirdiği ve özellikle Müştakîlik aracılığıyla İstanbul'a göç etmiş orta tabaka Doğulu insan nüfusunu şehir kültürüyle kaynaştırdığı görülmektedir. Buna benzer bir işlevi, aynı

dönemde Nakşibendîliğin Halidî kolu da üstlenmiştir. Diğer yandan Kadirîlik, Tanzimat sonrasında şekillenen siyasi hayatın daha çok içinde yer almaya başlamış, tarikatlara yeni bir düzen vererek, bu mistik kurumları merkezi otorite denetimine sokmayı amaçlayan "Meclis-i Meşayih" üzerinde etkili olmuştur. Özellikle Kadirîhane postnişinlerinin bu yeni siyasi oluşum içinde rol aldıkları ve modernleşme karşıtı grupların sözcülüğünü yaparak II. Abdülhamid (hd 1876-1909) yanlısı bir tutum sergiledikleri görülmektedir. 1868-1880 döneminde Kadirîhane Postnişini Mehmed Şerafeddin Efendi "Meclis-i Meşayih" üyeliğinde bulunmuş, 1889'da bu görevi Vanî Tekkesi Şeyhi Yekçeşm Mehmed Emin Efendi üstlenmiştir. 1897'den itibaren Kadirîhane Postnişini Ahmed

İsmail

Rumî'nin

Kadirîhane

Tekkesi'nde

bulunan

türbesi.

Yavuz Çelenk,

1994

Muhyieddin Efendi'nin Meclis-i Meşayih başkanlığına atanmasıyla Kadirîliğin siyasi hayattaki rolü perçinlenmiştir.

Bu dönemde Kadirîhane meşihatı, Mehmed Sırrî Efendi'den (ö. 1811) itibaren sırasıyla aynı aileye mensup bulunan Şerif Abdurrahman Efendi (ö. 1812), Şerif Mehmed Fahreddin Efendi (ö. 1812), Mehmed Emin Efendi (ö. 1845), Ali Rıza Efendi (ö. 1887), Abdüşşekûr Efendi (ö. 1860), Mehmed Şerafeddin Efendi (ö. 1884), Ahmed Muhyieddin Efendi (ö. 1909), Abdüşşekûr Efendi ve İsmail Gavsî Efendi ile Cumhuriyet dönemine kadar yürütülmüş olup son temsilcisi Gavsî Efendi'nin oğlu Misbah ErkmenkuPdur.

Doğrudan Kadirîliğe bağlı olarak 19. yy'da suriçinde kurulan tekkelerin ilki Haseki'deki Şeyh Taha Tekkesi'dir. Taha Efendi'nin (ö. 1845) burada başlattığı Kadirî meşihatı, aynı aileden gelen Tatar Ahmed Efendi (ö. 1855), Mehmed Salih Efendi (ö. 1893) ve Hasan Taha Efendi tarafından 20. yy'ın başlarına kadar sürdürülmüştür. İkinci merkez ise Sultanahmet'teki Kaygusuz Tekkesi'dir. Bu tekkenin şeyhleri, II. Abdülhamid döneminde eski bir tarikat geleneği olarak cuma namazı sonrası Sultan Ahmed Camii'nde Kadirîhane

postnişinine vekâleten Kadirî ayini icra etmekle görevliyidiler. II. Meşrutiyetten sonra bu ayinleri bizzat Kadirîhane şeyhleri üstlenmişlerdir. Tekkenin

ilk postnişini Kaygusuz İbrahim Baha'dır (ö. 1873). Yerine sırasıyla halifeleri Süleyman Sabri Efendi (ö. 1880), Aksaray'da Oğlanlar Tekkesi(->) Şeyhi Şerif Ali'nin oğlu Mehmed Sururî Baba ve Mustafa Şevki Efendi geçmiştir. Mehmed Sururî Baha'nın oğlu Abdülhay Öztoprak (ö. 1961) ise Beşiktaş' taki Yahya Efendi Tekkesi'nin son Kadirî-Nakşî şeyhidir.

Sur dışında 19. yy boyunca kurulan Kadirî tekkelerinin topografik dağılımı, tarikatın Hasköy-Kasımpaşa ekseninde yoğunlaşan faaliyetlerini Boğaziçi'ne aktaran bir hat boyunca gelişme göstermiştir. Has-köy'deki Abdüsselâm Camii'ne meşihat konulmak suretiyle kurulan Abdüsselâm Camii Tekkesi'nde Süleyman Safî Efendi (ö. 1856) ile başlayan Kadirî meşihatı Abdurrahman Hüsnî Efendi (ö. 1861), Mehmed Seyfeddin Efendi (ö. 1883), Mehmed Raif Efendi (ö. 1885), Halid Efendi ve Fazıl Efendi'nin idaresinde Cumhuriyet dönemine kadar sürmüştür. Kasımpaşa'daki Aynî Ali Baba Tekkesi(->) ise 1900'de Bağdatlı Kadirî-Rıfâî şeyhlerinden Mehmed

KADİRÎLİK

376

377

KADİRÎLİK

Ensarî tarafından yeniden inşa ettirilmek suretiyle faaliyete geçirilmiş ve oğlu Muhyiddin Ensarî'nin (ö. 1978) çabalarıyla yakın zamana kadar yaşatılmıştır. Aynî Ali Baba Tekkesi'nden sonra Kadirîliğin 19. yy'da Boğaziçi'nde kurduğu tarikat merkezlerinin ilk halkası olan Fındıklı'daki Ali Baba Tekkesi gelir. Vakfiye tarihi 1868 olan bu tekke, ilk şeyhinin adıyla Ali Hulusi Efendi Tekkesi olarak da tanınmıştır. Kendi evini tekkeye dönüştürerek Kadirîliğe bağlayan Hulusi Efendi'nin vefatıyla Tahsin Efendi ve Hüseyin Resmî Efendi burada postnişinlik yapmışlardır. Daha sonra Boğaziçi'ndeki ikinci merkez Ru-melihisan'ndaki Ahmed Sıdkî Efendi Tek-

Kabakulak Tekkesi'nin haziresindeki bir mezar taşında Kadirîliğin Rumî kolunun sembollerinden

terkli taç ve ortasındaki "Kadirî gülü" kabartması (en üstte). Bir mezar taşında Kadirî sembollerinden 18 köşeli yıldız kabartması (üstte) ve bir başka mezar taşında Kadirî

sembollerinden etrafı destarlı tacın içine oturtulmuş 18 köşeli yıldız

kabartması. *M. Baha*

kesi'dir. Bunu ise Emirgân'da Haffaf Hüseyin Efendi Tekkesi izler. Şeyh Hüseyin Efendi'nin kendi evini tekkeye dönüştürerek oluşturduğu bu merkezde Mahmud Efendi, Bağdatlı Ganîzade Abdüllatif Efendi ve oğlu Ahmed Muhyieddin Efendi (ö. 1953) Kadirî meşihatını temsil etmişlerdir. Çengelköy'deki Şeyh Nevruz Tekkesi ise, tarikatın 19. yy'da bu bölgede kurduğu son tekkedir.

Kadirîlik 19. yy'da iki yeni kola daha ayrılmıştır. Müştakîlik ve Enverîlik adıyla faaliyet gösteren bu kolların kendi tekkelerini kurmadıkları, fakat diğer tarikatlara ait tekkeleri Kadirîliğe bağlamada önemli bir rol üstlendikleri görülmektedir. Müş-

takîlik, aslen Bitlisli olan Mehmed Mustafa Müştak Efendi'nin (ö. 1831) kendi adına kurduğu bir Kadirî koludur. 18. yy'ın sonlarında Mustafa Selami Efendi'nin Eyüp'te bir Nakşibendî tekkesi olarak temellerini attığı Selamî Tekkesi meşihatına geçerek 1813-1826 arasında burada Kadirîliği temsil etmiş, daha sonra tekke Rıfâîliğe bağlanmıştır. Müştakîlik, Mustafa Efendi'nin vefatıyla bu kola mensup halifelerce İstanbul'da yaygınlaştırılmış, bunlardan Seyyid Sadullah Efendi, Davutpaşa'daki Gümüş Baba Tekkesi'ni ve "Baba Efendi" lakabıyla tanınan Ahmed Müştak Efendi (ö. 1880) Bayrampaşa Tekkesi'ni Halve-tîliğin Sünbülî kolundan Kadirîliğe geçirmiştir. Gümüş Baba Tekkesi'ndeki Müştakî meşihati izzet Efendi ve Mustafa Müştak Efendi'nin oğlu Edhem Baha'nın halifelerinden İbrahim Efendi (ö. 1897) tarafından sürdürülürken Bayrampaşa Tekkesi postuna da Mehmed Ali Müştak Efendi (ö. 1891) atanmıştır. Müştakîliğin faaliyette bulunduğu diğer tekkeler ise, Vezneci-ler'deki Celvetîliğe bağlı Keşfî Osman Efendi Tekkesi ile Şehremîni'deki Geyla-nî Tekkesi'dir. Keşfî Osman Efendi Tekkesi'nin boş arsası üzerinde 1896'da yaptırdığı ve daha çok kendi lakabıyla Kemte-rî Tekkesi olarak da tanınan bu merkezde oğlu Cavid Efendi postnişinlik yapmış, kardeşi Halid Ulvî Efendi de Geylanî Tekkesi meşihatını üstlenmiştir. 19. yy'da İstanbul'un tasavvuf hayatına katılan ikinci Kadirî kolu olan Enverîliğin kurucusu, Osman Nureddin Şems Efendi'dir (ö. 1893). Döneminin önde gelen aydınlarından sayılan Şems Efendi, Hersekli Arif Hikmet Bey'in Laleli'deki evinde yapılan ve aralarında Namık Kemal ile Ziya Paşa'nın da bulunduğu toplantıların müdâvimlerinden olup bizzat kendisi bir tekkede şeyhlik yapmamış, halifelerinden Mehmed İz-zî Bedreddin Efendi (ö. 1918), 1893-1918 arasında Aydınoglu Tekkesi'ni Enverîli-ğe bağlamıştır. Halvetîliğin Cerrahî kolundan Kadirîliğe geçen bu tekkenin son şeyhi Mehmed Sadeddin Süheyl Efendi'dir (ö. 1924).

18. yy'da olduğu gibi 19. yy'da da Kadirîliğe bağlanan tekkelerin bir kısmı Halvetî tarikatına aittir. Bunlardan en önemlisi Silivrikapı'daki Gülşenî merkezlerinden Peyk Dede Tekkesi olup 19. yy'ın başlarında Hilalci İbrahim Efendi (ö. 1822) aracılığıyla Kadirîliğe geçmiş ve burada

şeyhlik yapan Tiryaki Mehmed Aşkî Efendi'nin (ö. 1854) halifesi Abdülhalim Zik-rî Efendi (ö. 1903), Nişancı Tekkesi'ndeki Cerrahî meşîhaüna 1858'de son vererek bu tekkeyi Kadirî organizasyonuna dahil etmiştir. 1858-1925 arasında Ahmed Şemsed-din Efendi (ö. 1905) ve oğlu Abdülkadir Bahrüddin (Elçioğlu) (ö. 1954) tarafından Nişancı Tekkesi'nde Kadirîliğin İstanbul' da pek yaygın olmayan Ahilik meşîhatı sürdürülmüştür. Halvetîlikten Kadirîliğe geçen bir diğer tarikat merkezi de Aksaray'daki Oğlanlar Tekkesi'dir. Tıpkı Ahîlik gibi Kadirîliğin İstanbul'da çok az tanınan ve daha çok Doğu'da yaygın olan Ha-lisîlik kolunu bu tekkede Safvet Efendi

temsîl etmiştir. Tekkenin diğer postnişini Ali Efendi ise, oğlu Sururî Baba aracılığıyla Kaygusuz Tekkesi ve torunu Abdülhay Efendi ile de Yahya Efendi Tekkesi'ni içine alan Kadirî örgütlenmesinin mimarıdır. Sur dışında ise Halvetîlikten Kadirîliğe geçen en önemli merkez, Kasım Çavuş Tekkesi'dir. 1838'de ismail Aşkî Efendi (ö. 1848) tarafından Kadirîliğe bağlanan bu tekkede kendisinden sonra aile mensupları olan Mehmed Bahaeddin Efendi (ö. 1866), ismail Hakkı Efendi (ö. 1878) ve Mustafa Efendi postnişinlik yapmışlardır.

Kadirîliğin 19. yy'da Nakşibendîlikten devraldığı tarikat merkezleri arasında Silivrikapı'daki Vânî Tekkesi ile Beşiktaş'taki Neccarzade Tekkesi vardır. Vânî Tekkesi 1830-1904 arasında Abdullah Bağdadî (ö. 1854) ve Mehmed Emin Efendi' nin (ö. 1904) meşîhat dönemlerinde Neccarzade Tekkesi ise Kadirîhane Postnişini Abdüşşekûr Efendi tarafından 1841-1860 arasında vekâleten Kadirîliğe bağlanmıştır. Bunların dışında Kadirîliğin devraldığı Rıfâî merkezlerinden Kelamî Tekkesi'nde Mehmed Raşid Efendi'nin (ö. 1878), 1853-1878 arasında postnişinliği vardır. Tekke daha sonra tekrar Rıfâî denetimine geçmiştir. Bayramîlikten devralınan tekkeler ise Çarşamba'da Mehmed Ağa Tekkesi ile Kasımpaşa'da Paşmakçı ve Saçlı Emir tekkeleridir. Mehmed Ağa Tekkesi 1855'te Ab-durrahman Efendi'nin meşîhat döneminde Bayramîliğin Himmetî kolundan Kadirîliğe geçmiş ve 1868'e kadar tarikatın yönetiminde kalmıştır. Kasımpaşa'da bir Bay-ramî-Melamî merkezi olarak Haşimî Osman Efendi'nin (ö. 1594) kurduğu Saçlı Emir Tekkesi, 18. yy'ın sonlarında Ali Efendi (ö. 1789) tarafından Kadirîliğe bağlanmakla birlikte tarikat organizasyonu içindeki asıl yerini 19. yy'da almış ve Hamdî Efendi Tekkesi şeyhlerinden Mehmed Ha-şim Efendi'nin (ö. 1815) faaliyetleri sonucu bu dönemde Kadirîliğe geçmiştir. 19. yy boyunca Mehmed Emin Şeyda ve Küçük Hamdi Efendi'nin denetiminde kalan tekke, daha sonra Mehmed Süreyya Baba tarafından bir Bektaşî merkezine dönüştürülmüştür. Bayramîlikten Kadirîliğe geçen Kasımpaşa'daki Paşmakçı Tekkesi ise buradaki Muabbir Tekkesi postnişinlerin-ce ortak meşîhat modeline göre yönetilmiştir. Ali Vahidî'nin (ö. 1764) halifeleri o-lan bu şeyhlerden ilki Ali Rrza Efendi'dir (ö. 1847). 1800-1847 arasında Paşmakçı ve Muabbir

tekkelerini kendi yönetimi altında birleştirmiş ve kendisinden sonra bu ortak meşihat anlayışı Mustafa Sabri Efendi (ö. 1873) tarafından sürdürülmüştür. 1875'te sona eren ortak meşihat, ardından yalnızca Paşmakçı Tekkesi'nde Mehmed Arif Efendi (ö. 1889) ve Haydarhane Tekkesi Postnişini Süleyman Efendi'nin Kadirî meşihatı sürmüştür, tekke daha sonra Mehmed Cemaleddin Efendi (ö. 1937) tarafından Rıfâî-Bayramî ortak meşihatına bağlanmıştır.

istanbul'da 19- yy'ın sonlarında 57 tekkeye sahip bulunan Kadirîlik, şehir hayatında Halvetîlik ve Nakşibendîlikten sonra en yaygın tarikat olarak dikkati çekmek-

tedir. Tarikatın en yoğun şekilde faaliyet gösterdiği bölgeler, suriçi istanbul'u ve Kasımpaşa'dır. Bu bölgelerin dışında ağırlıklı olarak Eyüp'te Hâki Baba, Cafer Paşa, Âşık Efendi, Ümmî Şeyh Süleyman, Evlice Baba, Molla Çelebi ve Yavedud tekkelerinde; Üsküdar'da ise Bektaşîlikten devraldığı Yarımca Baba Tekkesi ile, Halim Gülüm Dede, Bâlî Çavuş, Kartal Dede, Abdülhay Efendi, Avnizade ve Serbölük Ahmed Efendi tekkelerinde belli aralıklarla faaliyet göstermiştir.

Kadirîlik, istanbul'un tasavvuf hayatında Halvetîlik ile Nakşibendîlik arasında bir denge unsuru olmuştur. Tarikatın özündeki Arap kökenli tasavvuf geleneğinin ö-zellikle istanbul'da estetik bir forma dökülerek şekillendirilmesi sonucu ortaya çıkan Kadirî kültürü, bu yönüyle Halvetîliğe paralel bir şekilde yer almış, fakat öte yandan Nakşibendîliğin şeriat yorumuna yakın bir konumda kendi mistik çerçevesinin sınırlarını belirlemiştir. Bu çift yönlü etkileşim nedeniyle Kadirîliğin İstanbul'da en çok Halvetî ve Nakşî zümreleri üzerinde etkili olduğu, böylece her iki tarikata ait tekkeleri bir ölçüde kendine bağlamak suretiyle orta tabakanın farklı tasavvuf e-ğilimleri arasındaki kültürel dolaşımı sağladığı görülmektedir. Kadirî kültürünün istanbul'un tarikat folkloruna yaptığı katkılar da çok yönlüdür. Bunlardan en tipik olanı Kadirîhane'de pişirilen ve İstanbul halkı arasında yaygın bir şöhrete sahip bulunan "erbain helvası"dır. Bu helva, Ka-dirîhane'nin tarihi boyunca "etvar-ı seb'a" yi temsil eden 7 derviş tarafından "tevhid-i şerîf" okunarak pişirilmiş, belirli kurallar dahilinde düzenlenen geleneksel törenlerle hem saraya gönderilmiş, hem de tekke çevresindeki fakir fukaraya dağıtılmıştır.

Kadirîliğin tarikat sembollerini ihtiva eden birkaç değişik türde taç vardır. Bunlardan en çok tanınmış, genellikle Avrupalı sanatçılarca yaygın şekilde resmedilen Bağdat ya da Celâlî müjgânlısı olarak adlandırılan taçtır. Mevlevî sikkesine benzemekle birlikte kubbe kısmı daha yüksek ve sivridir. Başa geçen "lenger"inde des-tar yerine, adına "müjgân" denilen kürklü bir kuşak bulunur. Rumî koluna ait taç ise, diğer "esma" tarikatlarında kullanılan forma benzer şekilde kreme yakın beyaz çuhadan imal edilmiş olup 8 terklidir. Ayrıca tepe kısmında "besmele-i şerifin 19 harfini sembolize eden 19 tıgılı ve 7 renkli

"Kadirî gülü" bulunur. 18 köşeli yıldız da Kadiriler tarafından kullanılmış tarikat sembolleri arasındadır. Kadirî dervişleri, tıpkı Bektaşîler gibi keşkül, teber ve kan-beriyeye türünden tarikat sembollerini de üzerlerinde taşımışlardır.

Bibi. *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 11426 (12 Cema-ziyelevvel 1164); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 32501 (Rebiülahir 1191); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 6796 (29 Şaban 1203); *BOA*, İrade Mec-lis-i Vâlâ, no. 15946 (6 Cumadelulâ 1273); *BOA*, Yıldız Mütenevvî Maruzat, Dosya 8, Sıra no. 33 (18. 2. 1299); *BOA*, İrade Evkaf, no. 1305/13 (26 Cemaziyelahir 1313); *CSR*, Dosya B/66; Harirîzade, *Tibyân*, I, 77a-79b; M. Ali Aynî, *Un grandsaint de l'islam Abdal-Ka-dir Guilânî*, Paris, 1938; W. Braune, "Abd al-Kâdir al-Djîlanî", *El2*, I, 70-72; J. Chabbi "Abd

Bir Kadirî dervişine ait mezar taşının başlığı. Lenger kısmı müjgânlı olup tepesinde 18 köşeli "Kadirî gülü" vardır.

M. Baha Tartman

al-Kâdir al Djilani personnage historique. Qu-elques elements de biographie", *Studia Isla-mica*, XXXVIII (1973), s. 75-106; Bursalı Mehmed Velîyüddin, *Menakıb-ı Eşrefzâde*, İst., 1976; Mecdî, *Hadaikü's-Şakaik*, 225; Ataî, *Ha-daiku'l-Hakaik*, I, 65; Sarı Abdullah, *Semerâ-tü'l-Fuâd*, İst., 1288, s. 145; *Sicill-i Osmanî*, I, 377; *Osmanlı Müellifleri*, I, 17; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 224; K. Kufralı, "Eşre-fîye", *M*, IV, 396-397; Vicdanî, *Tomar-Kadi-riye*, 39-69; Seyyid Sırrı Ali, *Tuhfe-i Rûmî*, İst., 1992; Vassaf, *Sefine*, I, 51-189; Hocazade, *Ziyaret*, 79-83; Hocazade Ahmed Hilmi, *Hadîka-tü'l-Evliyâ'dan Silsile-i Meşayih-i Kadiriyye*, İst., 1318; Raif, *Mir'at*, 376-387; J. P. Brown, *The Darvishes or Oriental Spiritualism*, Londra, 1927, s. 474-477; C. Server Revnakoğlu, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış: Kadirîlik", *Yeni Tarih Dünyası*, 1/1 (17 Eylül 1953), s. 17-19; ay, "Kadirî Tarikati İstanbul'a Nasıl Geldi, Nasıl Yayıldı?", *ae*, 1/2 (1 Ekim 1953), s. 68-70; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış III. Eşrefoğlu'nun Eserleri ve Şahsiyeti", *ae*, 1/3 (15 Ekim 1953), s. 135-138; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış IV. Eşrefoğlu'nun Eserleri ve Şahsiyeti", *ae*, 1/4 (29 Ekim 1953), s. 169-170; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış V. Kadirîliğin İstanbul'a Gelişi ve Yayılışı", *ae*, 1/6 (26 Kasım 1953), s. 254-256; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış VI, Kadirîliğin İstanbul'a Gelişi ve Yayılışı", *ae*, 1/7 (17 Aralık 1953), s. 300-301; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış VII, Rumî-lik ve İsmail-i Rumî", *ae*, 1/8 (31 Aralık 1953), s. 348-350; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış VIII. İstanbul Kadirîhanesi ve Safhaları", *ae*, 11/10 (30 Ocak 1954), s. 431-434; V. Mirmiroğlu-N. Ebussuudoğlu, "Tophane'de Kadirîhane Tekkesi Tarihi", *TTOKBelleteni*, S. 60 (1947), s. 12-16; Yahya Efendi'nin *Dergâhı Son Postnişini Şeyh Abdülhay Öztoprak Efendi'nin Hayatı ve Dersleri*,

İst., 1980; R. Lifchez-Z. Çelik, "The Dervîşî Tekkes of istanbul: A Survey in Progress", *Essays in Islamic Art and Architecture*, Malibu, 1981, s. 87-108; T. Zarcone, "Un document inedit sur leş Tekke Kadirî de l'Empire Ottoman et du monde musulman au XEXe siecle", *Varla Turcica*, XLX (1992), s. 275-283; ay, "Histoire et croyances deş derviches turkestanais et indiens â istanbul", *Anatolia Moderna*, II (1991), s. 170-181. EKREM İŞİN

Kadirîlikte Zikir Usulü ve Musiki

Kadirîlik, tarikat ayinlerindeki çeşitli zikir tarzlarından, ayakta durarak zikretmek demek olan "kıyami" usulünü benimsen-

KADİRÎLİK

378

379

KÂĞITÇILAR

"S^SfSflîlKs~i;b^?Avv V >^^-5^*M^^ :^fSmlâ4w^?ffiwSf4^t

Beyazıt'taki Kâğıtçılar Çarşısı'nın 1910'lardaki görünümü.

Birinci Daîre-i Belediye, ist., 1328

"Bağdat müjgânlısı" olarak da adlandırılan sivri kubbeli Kadirî tacı ve içine istiflenmiş "Yâ Hazret-i Abdülkadir-i Geylanî" yazısı (solda) ve müjgânlı Kadirî tacı. *M. Baha Tanman*

mistir. Kıyam zikrinde yan yana dizilip karşılıklı saflar oluşturulur, adım atılmadan, bel hizasına kadar eğilip doğrularak, dizler üzerinde yaylanarak veya beden ile başı sağa sola döndürerek sağlanan, belli bir ahenk içindeki hareketlerle zikredilir. "Dalga tevhidî", "demdeme" gibi adlar verilen, safların karşılıklı olarak ileri geri hareket ettikleri zikir tarzları da vardır. Ama asıl zikir, ayakta durarak icra edilen tarzdadır. Bir de Eşrefî koluna özgü Kadirî devranı vardır; bu devran, Halvetî devranı gibidir, sadece, adımlar sola değil sağa doğru atılır, zikir halkası da sağa doğru döndürülür.

Öteki tarikat ayinleri gibi Kadirî zikir ayini de hilal şeklinde zikir halkası oluşturulduktan sonra, şeyhin Fatiha okuma-sıyla başlar. Sonra topluca, özel bestesiy-le "evrâd-ı şerif" okunur. Tasavvuf çevrelerinde "arûs-i salâvât" diye tanımlanan Kadirî evradını kimin bestelediği bilinmi-

yor. Peygambere duyulan saygı, bu eserin basit gibi görünen ama aslında çok sanatlı bir yapısı olan ezgileriyle ve güftenin özel vurgularıyla ustaca dile getirilmiştir. Evrâddan sonra belli sayıda "tevhîd" ve "ism-i celal" okunur. Bu sırada zâkirler, zikrin gidişine uygun ilahiler veya serbest kasideler okurlar.

"Perde kaldırmak" denen, zikir sesinin özleştirilmesi ile zikir hızının artırılması usulü Kadirî zikrinde de vardır, ilahilerle kasidelerden sonra ayağa kalkılır, kıyam safi oluşturularak kıyam zikrine başlanır. Yine belli sayıda esma okunduktan sonra, harfler belli edilmeden, yalnızca sesli olarak zikretmek anlamına gelen "kalbî" zikir başladığında, kudüm, bendir, halile, nevbe gibi vurma sazlar da kullanılmaya başlar. Daha sonra devrana geçilir ve ayin dua ile biter.

Ayin sırasında icra edilen musiki öbür tarikat ayinlerindeki musikiden farklı değildir. Ancak, Kadirîlik Arap kökenli bir tarikat olduğundan, öteki Arap kökenli Rı-faî, Sa'dî gibi tarikatların ayinlerinde okunan Arapça güfteli tasavvuf musikisi eserleri plan "şuul'ler Kadirîlikte de okunur.

İsmail

Rumî

Türbesi'nin

üzerindeki

bronzdan

dökülmüş

destarh

Rumî tacı.

M. Baha

Tanman

Öbür tarikatlarda olduğu gibi Kadirîlikte de musikiye çok önem verilmiştir. Bu önem, Kadirîliği Anadolu'ya yayan Eşre-foğlu Rumî ile damadı ve halifesi olan Ab-dürrahim-i Tirsî'nin (ö. 1519) musikişinas, hattâ bestekâr olduğu yolundaki kuvvetli rivayetlerden de kaynaklanmaktadır.

İstanbul'da tanınan ilk Kadirî musikişinaslar, Tophane'deki Kadirîhane zâkir-başdarı Molla Mustafa Efendi (ö. 1732) ile Mahmud Efendi'dir (ö. 1748). Yine bu dönemde yaşamış Bağdadi Medhî de Tophane'deki Kadirîhane'ye bağlı bir şair ve musikişinastı. Mezarının Kadirîhane'de olması dolayısıyla Kadirî bir musikişinas

olduğu söylenen Kazasker Mustafa izzet Efendi (1801-1876) ise aslında Nakşibendî tarikatındandı.

İstanbul'daki Kadirî musikişinaslarının hemen hepsinin Tophane'deki âsitane ile ilişkisi vardır. Tophane kıyısındaki Karabaş Tekkesi Şeyhi Hopçuzade Mehmed Şakir Efendi de (ö. 1859) Kadirîhane'nin zâkirbaşısıydı. Aynı zamanda usta bir tan-buri olan Şeyh Şakir Efendi çok başarılı bir bestekâr ve değerli bir hocaydı. Nasu-hî Şeyhi ünlü musikişinas Şeyh Mesud Efendi (ö. 1878) onun öğrencilerinden biridir. Oğulları Şeyh Ahmed Gavsî (ö. 1908) ile Şeyh Ali Rıza efendiler (ö. 1924) de

İstanbul'un tanınmış zâkirlerinden olup durak, ilahi ve miraciye okumakta çok başarılıydılar. Yine bu aileden gelen Karabaş Tekkesi'nin son şeyhi Şakir Çetiner (ö. 1985) Galata Mevlevîhanesi'nde kudümzenbaşılık etmiş, Mevlevî ayinlerini, pek çok durak ile ilahiyi bugünün musikişinaslarına özel icra tarzlarıyla aktarmış değerli bir musikişinastı.

Kadirî şeyhlerinden Abdülaziz Efendi (ö. 1880), İstanbul'un ün kazanmış zâkirbaşılarmdandı. Kadirî Şeyhi Osman Şems Efendi'nin dervişlerinden ve Hacı Faik Bey' in öğrencilerinden olan Hammamîzade Neyzen Hacı Osman Bey (ö. yak. 1890' lar) döneminde hem tanınmış bir okuyucu ve neyzen, hem de değerli bir bestekârdı. Güftesi şeyhine ait, "Gel gülşen-i tevhîde şu bülbül gibi yahu" diye başlayan bestenigâr ilahisi çok tanınmış, sevilen bir eserdir.

Dindışı Türk musikisinin de önemli bestekârlarından biri olan Şeyh Edhem Efendi de (1862-1933) Kadirî musikişinas-larındandı. Hacı Faik Bey'in öğrencisi o-lan Edhem Efendi, Muzika-i Hümayun'a girdi; 1916'da Drağman'daki Kefevî Tek-kesi'ne şeyh oldu; Neyzen Süleyman Erguner, Hafız Sami, Arap Cemal Bey gibi değerli musikişinaslara hocalık etti. Daha çok şarkılarıyla tanınan ve günümüze 150' yi aşkın eseri ulaşan bestekârın "Cem olmuş dervişleri Sultan Abdülkadir'in" diye başlayan hüseyini ilahisi dini musiki re-pertuvarının önemli eserlerindendir.

Son dönemin önemli musikişinaslarından İzzettin Hümâyî Elçioğlu (1875-1950) Fatih Nişanca'daki Kadirî Tekkesi Şeyhi Hafız Şemseddin Efendi'nin oğlu, Muallim İsmail Hakkı Bey'in öğrencisidir. Ayin, ilahi, şarkı ve marş beste şekillerinden birçok eseri vardır.

Yine son dönemin değerli musikişinaslarından olan Hafız Hüseyin Halis Efendi (ö. 1919) Şehremini'deki Remlî Tekkesi şeyhiydi. Çok değerli bir zâkirbaşı ve bestekârdı. Kardeşi Şeyh Raşid Efendi de önemli zâkirbaşılarmdan ve musiki ho-calarındandı. Şeyh Halis ve Raşid efendilerin yeğeni zâkirbaşı Albay Selahattin Gü-rer (1896-1978) dayılarından öğrendiği zâkirlik usulünü ve tekke musikinin özelliklerini bugüne ulaştırmış büyük bir değerdir. Bacanağı olan Eyyubî Ali Rıza Şen-gel (1880-1953) ile birlikte, tasavvuf musikisinin son önemli temsilcilerindendir. ÖMER TUĞRUL İNANÇER

KADRİ PAŞA YALISI

Beykoz İlçesi'nde, Kanlıca'da, Körfez Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Yalı, sadrazamlık ve Edirne valiliği yapan ve 1886'da ölen Kadri Paşa'ya, kayınpederi İzmir Valisi Hekim İsmail Paşa'dan kalmıştır. Hekim İsmail Paşa da yalıyı başkasından satın aldığı için A. C. Vada yapıyı 18. yy'ın sonuna tarihlendirmektedir. F. Dirimtekin ise yapıyı 19. yy'ın ortasına ta-rihlendirir. Yapıda Abdülmecid'in (hd 1839-1861)

tuğrasının bulunuşu 19. yy olasılığını kuvvetlendirmektedir.

Yapının mimarı belli değildir. 1930-1940' ta doğusundaki harem kısmı ve 1907'de güneydeki hamam yıktırılmıştır. Kuzeydeki kayıkhanesi de mevcut değildir. 1930' da rıhtımına gemi çarptığı için, rıhtım yenilenmiştir. 1962'de bir onarım görmüştür. Ocak 1981'de bir Yunan şilebinin yapıya girmesi sonucu kuzey kısmı 1983'te yemden inşa edilmiştir.

Bugün mevcut olan yapı iki katlıdır. Zemin kata bahçe tarafından bir giriş vardır. Bu katta bir sofa, dört oda, bir tuvalet ve sonradan yapılmış bir mutfak bulunur, ikinci kata giriş güney yönünde yandadır. Bu girişin yanında, içeride, zemin kata inen bir merdiven bulunur. İkinci katta bir sofa, beş oda, bir tuvalet ve sonradan eklenen bir mutfak yer alır. Odalardan ikisi deniz cephesindedir. Bu katta bahçe tarafına doğru oval dönüşlü bir çıkma vardır. Yapının bir de çatı katı bulunur. Yalının ikinci katında basık kemerli ve dikdörtgen pencereler vardır. Bu katın girişinin önü, açık bir balkon şeklinde düzenlenmiştir. Alt katta yuvarlak kemerli pencerelerin yamsıra dikdörtgen pencereler de kullanılmıştır. Güneybatıdaki köşe odasının iki penceresi 1902'deki onarımda açılmıştır.

Yalının tavanlarındaki ahşap bezemeler dikkat çekicidir. Kabartma ahşap, tavan göbekleri bitkisel motiflidir. Bunlar elips ya da yuvarlak formdadır.

Yalının günümüze kadar korunabilmiş mimari özelliklerinin yamsıra ikinci kat sofasında, camlı bir dolap içinde bulunan doldurulmuş kuş koleksiyonu da ilgi çekicidir. Bu koleksiyon Abdülaziz döneminden (1861-1876) günümüze ulaşmıştır.

Bibi. O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, I; A. C. Vada, *Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi*, İst., 1943.

EMİNE ÖNEL

KÂĞITÇILAR

Kâğıtçılar, İstanbul'da üretilen ya da ithal edilen kâğıdı ya ham ve tabaka halinde ya da boyadıktan sonra aharlayıp mühreleyerek, çeşitli boyutlarda keser ve satarlardı. İstanbul'un eski bir meslek grubu olarak kâğıtçılar, Osmanlı döneminde Beyazıt'taki Kâğıtçılar Çarşısı'nda toplanmışlardı. 1938'de istimlak edilen Kâğıtçılar Çarşısı'nda kâğıda ilgili diğer zanaat erbabı da hizmet verir; ciltçiler, müzehhip ve nakkaşlar, ebrucular ve hat levhaları atıp satanlar ile kâğıt kalem, mürekkep ve diğer yazı araç gereçleri satanlar da bulunurdu.

İstanbul'da kâğıtçılar, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'de* ayrıntılı bir biçimde anlattığı 1638 ordu esnafı alayında da yer almışlardır. Burada "Esnâf-ı Kâğıdcıyân" başlığıyla verilen bilgiye göre İstanbul'da 200 dükkânda 205 kâğıtçı bulunmaktaydı. Alay sırasında, seyircilerin önünden özel olarak yapılmış ve duvarları "İstanbul tabağı, Bosna, Yonderkani" kâğıtlarıyla süslenmiş dükkânlarında kâğıttan elbiseler giymiş halde

ve kâğıt mühreleyerek geçmişlerdir.

1640 tarihli Narh Defteri'nde de İstanbul'da satılan kâğıt çeşitleriyle fiyatlarına yer verilmiştir. Buna göre tane ile satılanlardan "sultanî kâğıt"ın âlâsı 35, ednâsı 16, "âbâdî kâğıf"ın iri boyu ile 16 küçük boyu 10 akçeye; deste ile satılanlardan "İstanbul tabağı"nın büyüğü 43, ortası 30, "ay ve a-lem damgalı, haşebî ve şabta kâğıtları" 15, "çârçûbe (çerçeve) kâğıdı" 5, "helva kâğıdı" 2,5 akçeye satılacaktır.

Osmanlılarda kâğıtlar üretildikleri şehre ya da ülkeye göre "Semerkandî", "İstanbul", "Venedik", "Buhara", "İngiliz" vb; üretildiği ülkenin hükümdarına göre "Âdil Şa-hî", "NizamŞahî", "Kasını Bigi"; rengine göre "şekerrenk", "mavi çizgili", "gülkurusu", "nohudî", "fistıkî"; işlenme durumuna göre "aharlı", "çifte aharlı", "ikiyüzlü", "boyalı Felemenk", "Venedik battal", "mühreli Venedik"; kalınlığına göre "ince şekerrenk battal", "kalın Hind âbâdîsi", "ince sofera"; büyüklüğüne göre "Venedik şekerrenk battal", "kaba âsitane", "sulusuvat", "sağır telhis"; kullanıldığı yere göre "ecza kâğıdı", "terzi kâğıdı", "nane kâğıdı", "helvacı kâğıdı", "mushaflık kâğıt"; işleyene göre ise "Elvan Hoca meşkliği" gibi adlar alırlardı.

İstanbul'da ve ülkenin dört bir yanında yaygınlık kazanmış kâğıt çeşitlerinden biri de Venedik işi olup "Alcora" markasını taşıyan ve "Alîkurna" diye ün kazanmış

olan ithal kâğıttır. Ayrıca "eser-i cedid" markalı bir kâğıt da 19. yy'm ortalarında piyasaya çıkmıştır.

Eski kâğıtlar, hemen yazı yazmaya hazır olmadığı için bir sıra işleminden geçirilirdi. Çoğunlukla beyaz renkte olduklarından önce istenilen renge boyama işlemi uygulanırdı. Kâğıt boyamada bitkisel boyalar kullanılır ve beyaz, sarı, kırmızı, yeşil, mavi, kahverengi, siyah ve karışık renklerin pek çok çeşidi bulunurdu.

Kâğıda uygulanan ikinci işlem "ahar-lama"dır. Paça suyu, tutkal, nişasta, yumurta akı karışımından oluşan "ahar"; kâğıdın yüzeyine çok ince bir tabaka halinde sürülür ve böylece sağlamlık, yazma kolaylığı sağlanmış olurdu. Aharlanmış kâğıt, ü-zerindeki yazının kolayca silinmesine imkân verdiği için daha çok hattatlar tarafından tercih edilmiştir.

Aharlanmış kâğıdın pürüzlerinin giderilmesi, kâğıdın düzleşip aharın yedirilmesi için "mühreleme" işlemi uygulanırdı. "Mühre tahtası" adı verilen düz ve sağlam bir tahta üzerine konulan tabaka halindeki kâğıt, mühretaşının bastırılarak gezdiril-mesiyle yazı yazmaya elverişli hale getirilirdi.

İstanbul'da kâğıt tüketimi devlet daireleri, kitap basma ve yazma işiyle uğraşanlar, paket ye ambalaj yapan esnaf tarafından gerçekleştirilirdi.

Fabrikadan çıkan ya da ithalat yoluyla gelen kâğıt, kâğıt emini eliyle esnafa dağıtılır; her tür kâğıt bu işle uğraşan toptancılar eliyle pazarlanırdı. Devletin

her türlü kâğıt ihtiyacını temin etmekle görevli kişi de "kâğıtçıbaşı" unvanını taşırdı. Kâğıtçılık, yazma kitabın azalmasıyla önemini yitirmiş; basım tekniklerine uygun olarak üretilmiş yerli ve Avrupa kâğıtları yaygınlık kazanmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 484, 609; (Altı-nay), *Âlimler*, (1924), 349, 358; (Altınay), *Oni-*

KAĞITHANE

380

381

KAĞITHANE

kinci Asırda, 152-168; M. A. Kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihçesi*, İst., 1936; *Güzelleşen istanbul*, İst., 1944; O. Ersoy, *XVIII. veXIX. Yüzyılda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara, 1963; Büngül, *Eski Eserler*, I, 15-16; 138-139; Y. Yücel, *Osmanlı Eko-nomik-Kültür-Uygarmk Tarihine Dair Bir Kaynak. Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, Ankara, 1992, s. 38; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İst., 1983, s. 104; İ. Güleç, "Osmanlılarda Kâğıt ve Kâğıtçılık", *Müteferrika*, S. 2 (Bahar 1994), s. 85-94.

istanbul kâğıthane

Terkos Gölü'nün doğusundan çıkıp Halic'e akan Kâğıthane Deresi'nin, Haliç sahilinden başlayarak iki yanında uzanan, bir zamanlar mesiresiyle ünlü bölge. Günümüzde Kâğıthane ilçesi'nin(->) Merkez mahallesi ve güneybatıya, Halic'e doğru uzanan bölümlerini kapsayan yerleşme ve sanayi bölgesi.

Bizans döneminde Kâğıthane Deresi' nin adı Barbisos'tu. Elde kesin bilgiler olmamakla birlikte İstanbul'un fethi sırasında burada bir kâğıt değirmeni bulunduğu ve bu imalathanenin II. Bayezid dönemine (1481-1512) kadar çalıştığı anlaşıyor. Evliya Çelebi 17. yy'da Kâğıthane çevresini anlatırken burada harap durumda bir kâğıthane bulunduğunu anlatıyor. Sementin adı, bu kâğıthaneden gelmiş olmalıdır.

Halic'in sona erdiği noktada Halic'e dökülen Kâğıthane Deresi'nin iki yanı, o zamanlar geniş çayırlarla kaplıydı ve saray hayvanları ile beylik hayvanlar baharda burada çayıra çıkarılırdı. II. Bayezid zamanında, Kâğıthane bölgesinde saraya ait a-hırlar, askeri kışlalar bulunduğu; her baharda, beylik hayvanlar çayıra çıkarılın-

Berggren'in objektifinden yüzyıl başında Kâğıthane.

Engin Çizgen koleksiyonu

hem de o döneme göre bir sanayi bölge-siydi. Bu farklı işlevleri, özellikle o zamanlar bol sulu olan deresine borçluydu. Çeşitli kaynaklar, daha Kanuni zamanında buradaki baruthanede, Cebthane Ocağı' na mensup 200 nefer ile bir barutçubaşı ve barutçu kethüdasının bulunduğunu; her biri 10 kantar çeken 100 adet tunç havan ve derenin çevresinde, Kâğıthane Deresi'nin üzerindeki büyük dolaplar tarafından döndürülen acayip görünümlü dev çarklar olduğunu; yine çok büyük havan-

ca burada "emir-i ahur"lar ve arpa emirlerinin padişaha ziyafet verdikleri; bu amaçla bir kasır (Emir-i Ahur veya İmrahor Köş-kü[->]) yapıldığı ileri sürülür. Belki de böyle bir vesileyle Kâğıthane'ye gelmiş olan I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) Kâğıthane Mesiresi'ni(->) pek beğenmiş, avlanmak ve dinlenmek için sık sık buraya gelmeye başlamış, II. Bayezid döneminde yapılmış olan baruthaneyi kagir olarak yeni-letmişti. Kâğıthane, Kanuni döneminden beri hem bir mesire, hem toplantı yeri,

Abdullah Biraderlerin bir fotoğrafında yüzyıl başında Kâğıthane'den insan görünümleri. *Engin Çizgen koleksiyonu*

larda 40-50 okkalık demirlerle barut dövüldüğünü; imalat sırasında gök gürültüsü gibi sesler duyulduğunu belirtiyorlar.

Evliya Çelebi, akli olanın baruthane çevresindeki manzarayı uzaktan seyrettikten sonra Kâğıthane Tekkesi'ne gidip can sohbeti edeceğini yazar; bu tekkede oturma odaları, 70 ocaklı mutfak, kiler, 20 dükkân, 1 fırın, 1 kahvehane, 1 su kuyusu ve caminin olduğunu, arzu eden yaranın burada 5 gece misafir kalabileceğini kaydeder.

Kâğıthane Deresi vadisinde kuyumcuların, saraçların vb esnafın daha Kanuni döneminde bir arada eğlenip görüşmek için toplandıkları; böyle zamanlarda çayırda 5-6.000 çadır kurulduğu; Kanuni' nin şehzadelerinin sünnet düğünlerinin bir bölümünün de burada yapıldığı bilinir. Kâğıthane, hasbahçeler arasına ilk kez Kanuni döneminde katılmıştır.

Evliya Çelebi, 17. yy'da Kâğıthane'yi anlatırken Kâğıthane Mesiresi'nin Asya ve Afrika tüccar ve seyyahları arasında da pek revaçta olduğunu; Levent Çiftliği deresinden gelen ve sabuna bile ihtiyaç olmadan iki suda çamaşırları temizleyen bir suyu bulunduğunu; bazı Hint tüccarlarının mallarını bu derede yıkadıklarını; derenin iki yanının çınar, kavak, söğüt ağaçlarıyla dolu olduğunu; tatil günlerinde binlerce İstanbullu'nun kayıklarla gelip eğlendiklerini yazar. 17. yy'm başlarında Kâğıthane' de 200 kadar bağlı bahçeli ev, 20 kadar dükkân, 1 hamam bulunuyordu.

Eremya Çelebi Kömürçiyen (1637-1695) Kâğıthane'de beylik barut dövüldüğünü, beylik mandıradan sarayın süt ve yoğurdunun sağlandığını, çayın kenarında büyük ağaçlar ve değirmenler olduğunu, halkın bir

zamanlar buraya eğlenmeye geldiğini, şimdi ise diğer mesirelerde olduğu gibi burada gezip tozmanın da yasaklandığını, halkın bundan olumsuz etkilendiğini, ancak kesesi para dolu zenginlerin buradaki bahçelerde zevk ve sefa içinde yaşayabileceklerini, padişahın (IV. Meh-med olmalı) kışın burada büyük avlar tertiplettiğini ve yörenin padişahın özel av alam olduğunu yazar.

18. yy'm başlarına gelene kadar, Kâğıthane bölgesinin ağaçlıklı, çayırılık, yeşillik bir mesire, bir eğlence yeri, yer yer de imalathanelerin, değirmenlerin bulunduğu bir yöre olduğu; padişahların kapalı av alanı olarak da kullanıldığı; bahçeler içinde köşkler, bir de köyü olduğu anlaşılıyor.

Kâğıthane, kendisini İstanbul, hattâ tüm Osmanlı tarihine geçirecek özelliklerini 18. yy'ın başlarında III. Ahmed (hd 1703-1730) ve vezirazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa zamanında kazanmıştır. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve III. Ahmed, Kâğıthane'nin yeniden düzenlenmesine 1719' da karar vermişler, 1720'de Kâğıthane Deresi'nin üstüne üç yeni havuz yapılmış ve düzenlenen bahçeye de Hüsrevâbâd adı verilmiştir. Esas düzenleme ve yapı işine ise 1721-1722'de girişilmiş, Paris'e sefir o-larak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Meh-med Efendi çok etkisinde kaldığı Fransız saray, köşk ve saray bahçelerinin çizim-

lerini, planlarını getirmiş; yüzlerce amele ve usta çalıştırılarak yer yer yatağı da değiştirilen Kâğıthane Deresi'nin kenarına mermerler döşenmiş ve Gedvel-i Sîm denen bu yeni kanalın kenarına 30 sütun ü-zerine ünlü Sa'dâbâd Kasrı ve bir dizi başka köşk, kasır, çeşme, sebil yapılmıştır. Birkaç ay içinde bitirilen bu inşaatlardan sonra Kâğıthane ve Sa'dâbâd, dönemin en ünlü zevk ve sefa yeri olmuş, Osmanlı tarihinde, kültüründe, sanatında, Divan Ede-biyatı'nda önemli izler bırakmıştır. Lale Devri'nin(->) simgesi Kâğıthane'nin bu parlak dönemi, 28 Eylül 1730'da başlayan Patrona Halil İsyanı ile sona ermiş, ayaklanmacılar için halkın tepki duyduğu bir yaşam biçiminin simgesi olan Kâğıthane'deki saraylar, köşkler, bahçeler İstanbul'un diğer yerlerindeki benzerleri gibi yerle bir olmuştur. Tahttan indirilen III. Ahmed'in yerine tahta geçen I. Mahmud (1730-1754) onca sanat eserinin ve güzelliğin hiç değilse yakılmasını önleyebilmiş, yakılmayıp sadece yıkılmasını emrederek daha sonra yeniden onarılabilmelerine olanak tanımıştır. Nitekim 1743'te Kâğıthane'nin, özellikle de Sa'dâbâd'm onarılmasına girişilmiş, köşkların tümü yenilenemediyse de, Kâğıthane, padişahın yabancı elçileri kabul ettiği, çadırlar kurularak eğlenilen bir yer olmayı sürdürmüştür.

Kâğıthane'yi yeniden şenlendirmeye çalışan padişah, III. Selim'dir (hd 1789-1807). III. Selim döneminde Kâğıthane, mesire olarak eski ününe ve güzelliklerine kavuşurken burası aynı zamanda yeniçerilerin belli günlerde talim yapacakları bir alan haline getirilmiş; öte yandan yeni bir kâğıt imalathanesi kurulmuş, kâğıt üretiminin başına getirilen Rusçuklu Mehmed Emin Behiç Efendi kâğıthaneyi işletebilmek için

büyük harcamalar yapmış, ancak işletme 1.500 kese akçe açık verince imalathane kapatılmıştır. II. Mahmud (hd 1808-1839) Kâğıthane'de bulunan başta Sa'dâbâd Kasrı olmak üzere diğer kasırları, havuzları, çağlayanları, cami ve çeşmeleri o-nartmış, yeniden döşetip süsletmiş, Sa'dâ-bâd'a sık sık gelip kalmıştır. Daha sonra Abdülaziz (hd 1861-1876) de Kâğıthane' ye önem vermiş; Kâğıthane semt ve mesire olarak 20. yy'm başlarına kadar ö-nemini korumuş, her dönem, askeri tesislerin ve birliklerin de bulunduğu bu yöre, 1940'larda harabe halindeki köşk ve kasırların yıktırılmasından sonra askeri bölge haline getirilmiştir.

Kâğıthane'nin bugünkü sanayi bölgesi halini almasının başlangıcı 1950'lerdir. Bu tarihten sonra, 1960'lardan itibaren daha da hızlanarak, bölgede fabrikalar, imalathaneler kurulmuş; Kâğıthane Deresi önce kirlenmiş, sonra büyük ölçüde kurumuş ve sanayi artıklarının lağım sularına karıştığı pis bir su görünümü almıştır. Kâğıthane yerleşmesi ise, 1950-1960 sonrasında kurulmuş sanayiye bağımlı diğer yeni bölgeler gibi, yarı gecekondu mahallesi görünümlü; orta-alt ve alt sosyoekonomik grupların yoğunlaştığı kalabalık bir yerleşme niteliği kazanmıştır (bak. Kâğıthane İlçesi).

wi3nnuƒv«w KOŞpiÜAHOR KÖŞKÜ AHIRLARIM MUTFABI

Kâğıthane, 19. yy

Eldem, .

BibL S. Eyice, "Kâğıthane-Sadâbâd, Çağlayan", *TAC*, Şubat 1986; M. Aktepe, "Kâğıthane'ye Dair Bazı Bilgiler", *Ord. Prof. ismail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976; Evliya, *Seyahatname*, I; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*; İnciciyan, *İstanbul*; "Kâğıthane", *İKSA*; O.

KÂĞITHANE ÂLEMLERİ

382

383

KÂĞITHANE MESCİDİ

<i>Eaaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Topla</i>
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	46.651	7.537	54.18
Hizmet işlerinde çalışanlar	0 502	1 832	11 32
Satış ve ticaret personeli	10 007	062	10 07
İdari personel ve benzeri	1 512	2 750	7 202
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	3.639	1.403	5.042
Mütasabbihler, direktörler ve üst	1 222	77	1 210
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	705	62	767
İssiz olup iş arayanlar ve	5 718	850	6 577
Genel Toplam	81 007	15 183	97 18

Tablo n Kâğıthane İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-Istanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993.

Ersoy, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt, Ankara, 1963; W. Müller-Wiener, "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, İst, 1992.

İSTANBUL

KÂĞITHANE ÂLEMLERİ

Kâğıthane'nin çeşidi eğlencelere sahne cılan mesire haline gelmesi 1600'lü yılların başına rastlar.

Derenin iki yanına kurulan çadırlarda ahenkli eğlenceler düzenlenirdi. II. Meh-med (Fatih) zamanında imarına başlanılan Kâğıthane'nin önem kazanması ve değişik âlemlerin yapıldığı ünlü bir mesire olması, III. Ahmed'in saltanatının en debdebeli yılları olan Lale Devri'ne (1718-1730) rastlar. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Kâğıthane Mesiresi ve eğlenceleri, her sınıfın rağbet gösterdiği bir özelliğe kavuşmuştur. Bu dönemde, bilhassa Harbiye, Harbiye Zadehan Sınıfı, Kuleli İdadisi, Bahriye Mektebi, Tıbbiye-i Şahane, Mek-teb-i Sultani öğrencilerine her yaz başlangıcı Kâğıthane'de dönemin padişahı II. Abdülhamid tarafından kuzu ziyafeti verilirdi.

Kâğıthane âlemleri eski halk takvimine göre kasım günlerinin başına kadar sürerdi. Mart dokuzu fırtınası savulduktan sonra mesire kalabalıklaşmaya başlar, nisan girince civcivlenir, hıdrellezde mahşer gibi olurdu. Bilhassa cuma günleri, adım atılacak yer bulunmazdı.

Kâğıthane'ye gidiş kara ve deniz yoluyla olurdu. Karayoluyla gitmek isteyenler, Eyüp-Bahariye yolunu takip ederlerdi. Denizyoluyla gidenler ise sandallara, mavnalara dolarak hareket ederlerdi. Kâğıthane'nin birinci köprüsünden itibaren içeri doğru bir tarafa kadınlar, diğer tarafa erkekler geçer, çayırın her tarafı insanla dolar, hemen eğlencelere başlanırdı.

Gezmeye gelenlerin çoğu yemeklerini bir gün evvelden hazırlarlardı. Kuzu söğüşü, zeytinyağlı yaprak dolması, sütlü irmik helvası en çok sevilen yemeklerdendi.

Türlü yemişçiler, sumuhallebicileri, dondurmacılar bağırıp çağırır, gezginci çalgıcılar etrafta dolaşarak Sulukuleli Çingene-

1930'lu yıllarda Kâğıthane.

Salâhattin Giz

lere eşlik ederlerdi. Köçek oynatmak, hokkabaz seyretmek, basit eğlencelerden sayılırdı. Erkeklerin piyasa yapması da Kâğıthane'ye gelmenin başlıca sebebiydi. Kadınlar ise en çok salıncakta sallanmayı severlerdi. Gösterişi seven bazı zenginler, önünü ardım görmeden tozu dumana

katarak faytonla gezerlerdi. 1861'de yayımlanan bir nizamnamede Kâğıthane gibi mesirelerde edep ve terbiye dışına çıkılma-ması emredilmiştir.

Kâğıthane eğlencelerinin en güzelleri dönüşte olurdu. Denizyoluyla yapılan dönüşlerde kayıklar kâğıt fenerlerle, bayraklarla süslenir; tulumbacılar darbuka, zilli maşa, çığırkandan meydana gelen takımlarıyla geçerler; birtakım beyler de teşkil ettikleri musiki heyetleriyle sandalları birbirine yaklaştırarak fasıl yaparlardı. Bu surette akıp giden deniz ve kara yolcularının hepsi Bahariye'de toplanır, bunların "hey-hey"leri her tarafı tutardı. Kâğıthane'ye gidemeyen Fener ve Cibali halkı, iskelede toplanarak bu eğlenceleri uzaktan seyrederdi.

Eski devirlerde cirit oyunları, okçuluk temrinleri, esnaf ve sanatkar loncalarının teferrüçleri, Kâğıthane âlemlerinin ilk şekillerini oluştururdu.

Kâğıthane'de yapılacak eğlenceler ve Kâğıthane'ye gitmek İstanbullular arasında "Kâğıthaneli olmak" deyimiyile adlandırılırdı.

Bibi. Ahmed Refik, *Eski İstanbul*, İst., 1931, s. 17-30; S. M. Alus, "Kâğıthane", *Aydabir*, S. 8 (1 Nisan 1936), s. 18-20; ay, "İkinci Abdül-hamit Devrinin Son Yıllarında Kâğıthane", *Tarih Hazinesi*, S. 10 (Mayıs 1951), s. 484-486; ay, "Kâğıthane'de Mekteplilere Kuzu Ziyafetleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 28 (Nisan 1952), s. 1416-1418; 1. A. Göysa, "Unutulan Mesire Kâğıthane", *Yedigün*, S. 228 (21 Temmuz 1937), s. 14-15; Ercüment Ekrem, *Dünden Hatıralar*, ty, s. 22; U. Göktaş, "Kartpostallarda Kâğıthane", *ilgi*, S. 53 (İlkbahar 1988), s. 28-31; Şehsu-varoğlu, *İstanbul*, 94-95; H. R. Gürpınar, "Eski Kâğıthane", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 56 (Ağustos 1954), s. 3296-3300; Ahmed Rasim, "Yetmiş Sene Evvelki Kâğıthane Âlemleri", *ae*, S. 61 (Ocak 1955), s. 3612-3615; S. R. İskit, "Haliç ve Kâğıthane'ye Dair", *Tarih Konuşuyor*, S. 29 (Haziran 1966), s. 2357-2360; S. Ayver-di, *İstanbul Geceleri*, İst., 1977, s. 118-122; Pa-

kalm, *Tarih Deyimleri*, II, 137-138; J. Deleon *Bir Tutam İstanbul*, İst., 1993. s. 29-36; Seven-gil, *Eğlence*, 36-37; Mehmed Tefvîk, *İstanbul'da Bir Sene*, İst, 1991, s. 76-88.

UĞUR GÖKTAŞ

KÂĞITHANE İLÇESİ

İlin batı yarısında ve İstanbul kent alanı i-çinde yer alır. Kâğıthane İlçesi kuzeyde Şişli, kuzeydoğuda Beşiktaş, doğu ve güneyde yine Şişli, güneybatıda Beyoğlu, batı ve kuzeybatıda da Eyüp ilçelerine komşudur. İlçenin, Kâğıthane Deresi'nin sona erdiği kesimde Haliç'e kısa bir kıyısı vardır. Bu sınırlar içinde kapladığı alan 16 km²'yi bulur.

Kırsal nüfusu olmayan Kâğıthane İlçesi 16 mahalleden oluşur. Bu mahalleler Çağlayan, Çeliktepe, Emniyet Evleri, Gültepe, Gürsel, Harmantepe, Hürriyet, Merkez, Or-tabayır, Sanayi, Seyrantepe, Şirintepe, Talat

Paşa, Telsizler, Yahya Kemal ve Yeşil-ce'dir.

Eskiden "Barbisos" olarak anılan Kâğıthane Deresi kıyıları, Bizans döneminde fazla önem taşımayan bir mesire yeri idi. Daha sonra burada bir baruthane kuruldu. Kâğıthane Deresi'nin kenarında değirmenler yer alıyordu. Dere kenarındaki ağaçlık alanlar 16. yy'da padişahların avlandığı bir mesire yeri idi. 17. yy'da yeniçerilerin eğitim alanı olan bu alanlar tatil günlerinde İstanbul halkının akınına uğradı. 18. yy'da önce havuzlar ve bahçeler, daha sonra da ünlü Sa'dâbâd Kasrı yapıldı. Sa'dâbâd'm inşasını izleyen yıllarda Kâğıthane'de yapılan kasırların sayısı 100,'ü aştı. Buradaki lale bahçelerinde düzenlenen eğlenceler bir döneme adını verdi. Patrona Halil Ayaklanması'nda yıkılan bu kasırlardan bir bölümü 18. yy'ın ikinci yarısında yeniden yapıldı. III. Selim'in Kâğıthane'de kurdurduğu kâğıt fabrikası daha sonra Beykoz'a taşındı. Abdülaziz döneminde Kâğıthane Mesiresi yine canlandı. Burada yapılan ilk kasır nedeniyle Kâğıthane'ye uzun yıllar Sa'dâbâd da denildi. 20. yy'm başlarında da gözde bir mesire yeri olan Kâğıthane daha sonra bu özelliğini yitirdi.

Tablo I Kâğıthane İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

<i>Yıllar</i>	<i>Nüfus</i>
1025	1 120
1040	1 210
1045	2 502
1050	1 121
1055	2 024
1060	22 212
1065	56 157
1070	111 127
1075	164 142
1080	175 540
1085	120 006
1990	269.042

Prost Planı'nın uygulanmaya başlaması Kâğıthane için dönüm noktası olmuştur. 1937'de yapılan bu plan ve 1950'den sonraki öbür kentsel çalışmalar Haliç kıyılarını ağır ve orta sanayi kuruluşlarına açıyordu. Kâğıthane Köyü çevresinde fabrika ve imalathaneler kurulduktan sonra yörenin çehresi tümüyle değişti ve mesire yeri olma özelliği kayboldu. Eskiden içinde tatlı su canlıları yaşayan ve çevresine hayat veren Kâğıthane Deresi'nin suları, fabrikalar çalışmaya başladıktan sonra kapkara akmaya başladı.

1955'e değin nüfusu 5.000'i bile bulmayan küçük bir köy olan Kâğıthane, 1954' te ilçe yapılan Şişli'nin Merkez Bucağı'na bağlıydı. Uzun bir süre köy statüsünü koruyan Kâğıthane'nin gelişimi, kurulan sanayi tesislerinin çevresinde gecekonduların yapılmasıyla başladı. 1950'li yıllarda İstanbul kent içinde girilen imar çalışmaları sırasında evleri ve arsaları istimlak e-dilenlerden bir bölümüne de Kâğıthane Kö-yü'ne

ait arazilerden yer verildi. Kısa zamanda Kâğıthane Deresi'ne bakan yamaçlar gecekonduyla dolmaya başladı. 1960 ve sonrasında görülen hızlı nüfus artışı, başta inşaat sektörü olmak üzere öteki temel ihtiyaç mallarının pazarlanmasına ilişkin ticari faaliyetleri canlandırdı. Böylece köy içindeki çarşı da gelişti ve bu çarşının çevresinde çokkatlı apartmanlar yükseldi. Köyken hızla kasabalaşan ve kentleşen Kâğıthane'de belediye kurulması da bu döneme rastlar. Ama Kâğıthane'nin asıl gelişimi, dere vadisinin en yüksek bölümlerindeki sırtlarda bazıları "tepe" olarak adlandırılan gecekondu mahallelerinin kurulmasıyla oldu. Çeliktepe, Gültepe, Çağlayan, Yahya Kemal ve Hürriyet gibi mahalleler kısa zamanda gecekonduyla apartman arasında, adlandırılması oldukça güç konutlarla doldu. Altyapı sorunları günümüzde bile tümüyle çözümlenememiş o-lan Kâğıthane ve çevresindeki mahalleler 1987'ye değin Şişli İlçesi'nin Merkez Bucağı'na bağlı köy statüsünü korudu. Kâğıthane 1987'de Şişli'den ayrılarak ilçe yapıldı. 1990'da Kâğıthane İlçesi'nin nüfusu 270.000'e yakındı. Bunun yüzde 52'si

erkeklerden, yüzde 48'i ise kadınlardan oluşuyordu. Buna göre kilometrekareye 16.815 kişi düşmektedir. Kâğıthane, 1990' da nüfusu 150.000'i aşan Bayrampaşa, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Eyüp, Sarıyer, Şişli ve Zeytinburnu ilçelerinden daha büyüktü (bak. Tablo I).

Kâğıthane İlçesi'nde 6 yaşın üzerindeki nüfusta okuma yazma bilenlerin oranı yüzde 88'dir. Bu oran, il ortalaması cılan yüzde 90'dan düşüktür. Kâğıthane İlçesi'ndeki okuryazarlardan yüzde 83'ü bir eğitim kurumunu bitirmiştir. Bunlardan yüzde 74'ü ilkokul, yüzde 13'ü ortaokul ve dengi okul, yüzde 11'i lise ve dengi o-kul, yüzde 3'ü de yüksekokul ve fakülte mezunudur.

Kâğıthane İlçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus, 1990'da yapılan sayımı sonuçlarına göre 201.265'tir. Bunun yüzde 48'i iktisaden faalken, geri kalanın çoğu ev kadını, öğrenci ve emeklilerden oluşmaktadır. İktisaden faal olmayan 103.785 kişinin yüzde 67'si ev kadınıdır (bak. Tablo II).

Kâğıthane İlçesi halkının yüzde 30'sı İstanbul doğumludur. Bunu yüzde 10'la Sivas, yüzde 5'le Ordu doğumlular izler.

Kâğıthane İlçesi'nde egemen ekonomik etkinlik ticaret ve sanayidir. İlçedeki sanayi kuruluşları daha çok metalürji, cam, kimya ve dokuma dallarında faaliyet gösterir. Temel tüketim mallarının yanı sıra değişik malzeme ve eşya satışı yapılan • çok sayıda işyeri vardır.

İstanbul Boğazı'nı Boğaziçi ve Fatih Sultan Mehmet köprüleriyle aşan otoyollar, Kâğıthane İlçesi topraklarından geçer. Bunlardan O-1 Otoyolu güneyde Şişli 11-çesi'yle sınır oluşturur. O-2 Otoyolu ise Kâğıthane İlçesi'nin kuzey kesiminde doğu-batı doğrultusunu izler. Okmeydanı ve Hasdal kavşakları arasında uzanan bir başka otoyol da O-1 ve O-2

otoyollarım birbirine bağlar.

İlçede önemli bir tarihsel yapı yoktur. Başta Sa'dâbâd Kasrı olmak üzere eski kasırlara ait bazı kalıntılar ilçedeki başlıca tarihsel yapılardır.

ATİLLÂ AKSEL

KÂĞITHANE MESCİDİ

Kâğıthane'de, Sadabad Caddesi ile Cami Arkası Sokağı'mn arasında yer almaktadır.

Dâye Hatun Mescidi olarak da tanınan bu yapıyı, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) oğlu olan Şehzade Mehmed'in sütannesi Dâye Hatun yaptırmıştır. *Ha-dîka'ya*. göre mezarı, Şehzade Camii naziresinin sağ tarafında bulunan Dâye Hatun' un adı bilinmemektedir. Fakat günümüzde Kâğıthane Mescidi'nin batı tarafındaki hazirede de Dâye Hatun'a atfedilen bir mezar vardır. Yapının kitabesi 951/1544 tarihini verir. Caminin haziyesin-deki namazgahın tarihi ise 1119/1707'dir. Ayrıca namazgahın önünde 1129/1716 tarihli Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi yer alır.

Mescidi kuşatan avluda, tuvaletler, ab-dest muslukları, dükkânlar ve dernek binası vardır. Kagir olan mescidin doğu cephesindeki mermer levhada Latin harfleri ile yapının adını, banisini ve inşa tarihini veren bir kitabe bulunmaktadır. Yapıya camekânla kapatılmış, dikdörtgen planlı son cemaat yerinden girilir. Burada hemen solda harime giriş kapısı, üzerinde de yeşil ve beyaz boyalı bir kitabe yer alır. Son cemaat yerinin güney duvarının ekseninde, yarım daire planlı küçük bir mihrap, bunun sağında ve solunda da harime giriş kapıları bulunur. Harimin güney duvarında yer alan mermer mihrabın nişi yedi köşelidir. Mihrabın sağında ve solunda, altta ve üstte toplam dört pencere açılmıştır. Doğu cephede ise altta iki, üstte üç, batıda ise altta bir, üstte iki tane pencere bulunmaktadır. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen açıklıklı, üsttekiler ise sivri kemerlidir. Batıda tali bir kapı dışarı açılır. Yapının müezzin mahfili ortada, kadınlar mahfilinin tam altında bulunmaktadır. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptır. Son cemaat yerinden çıkılan fevkani kadınlar mahfili, harimin kuzey kesiminde üç adet direğe oturmakta, iki ucunda balkon şeklinde çıkmalar yapmaktadır. Bu çıkmalardan biri hünkâr mahfilidir. Hünkâr mahfilinin ahşap çerçevesinde bitkisel ve geometrik şekiller yer alır.

Önceleri meşruta olarak kullanılan bölüm, daha sonra kadınlar mahfiline ve aşağıdaki son cemaat yerine eklenerek genişletilmiştir, dışarıdan demir merdivenlerle kadınlar mahfiline ikinci bir giriş sağlanmıştır. Harimin ve kadınlar mahfilinin tavanları ahşaptan olup dikdörtgenlere ve karelere ayrılmıştır. Dörtgenlerin köşeleri de üçgen şeklindedir. Son cemaat yerinin ahşap tavanı ise düzdür. Yapının içi badanalı olup herhangi bir süsleme ögesine rastlanmaz. Yapının alt kısmı dıştan çepeçevre mermer kaplanmıştır. Batı tarafında nazire ve minare bulunur. Minare kaidesi batı tarafından dışarı açılan kapının yanında

kalır. Yuvarlak gövdeli olan minare tek şerefelidir. Yapının üstü kırma çatı ile örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 301; Raif. *Mir'at*, 573-574; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 14-15, no. 49; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 79.

N. ESRA DIŞÖREN

KÂĞITHANE MESİRESİ

384

385

KAHVECİBAŞI KONAĞI

KAHVECİBAŞI KONAĞI

Beşiktaş İlçesi'nde, Serencebey'de 19. yy' in başlarında inşa edilmiş olan bu konak günümüzde ortadan kalkmıştır.

Üç kadı bir harem bölümü ile tek katlı bir selamlıktan oluşan konağın mimari ayrıntılarına, süslemesine ve cephe tasarımına ampir üslubunun(->) egemen olduğu, haremın 1. ve 2. katlarında ise geleneksel orta sofalı planın uygulandığı görülmektedir. Harem bölümünde, sokak üzerindeki cephenin zemin kat duvarı kesme küfeki taşı ve tuğla sıraları ile almaşık düzende örülmüş, üst katların ahşap iskeletini taşıyan meşe direkler bu duvarın içine oturtulmuştur.

Yapıdaki diğer duvarların dış yüzeyleri ahşap kaplama ile, iç yüzeyleri de bağdadi sıva ile donatılmıştır. Kırma çatı alaturka kiremitlerle kaplıdır.

Almaşık örgülü duvarda bulunan dikdörtgen açıklıklı cümle kapısından ön bahçeye, buradan da bir direkliğın arkasına alınmış ve zemini mermerle kaplanmış ci-

KÂĞITHANE MESİRESİ

18. yy'ın birinci yarısında büyük önem kazanıp dillere destan olan Kâğıthane Mesiresi, birkaç yüz yıl boyunca padişahların, yabana elçi ve seyyahların ve tüm istanbul halkının ilgisini çekmiştir, istanbul'un en büyük mesirelerinden biriydi.

Mesire ile ilk ilgilenen hükümdar, I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) olmuştur. Mesireye gününbirlik geldiğinde, Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin Halic'e döküldükleri yerdeki Imrahor veya Mira-hur Köşkü'nde dinlenirdi (bak. Imrahor Köşkü).

17. yy'da Evliya Çelebi Kâğıthane Me-siresi'nden "Lalezar" adıyla söz eder. Bu da, daha o yıllarda bile yörenin lalesinin ününü gösterir. Evliya Çelebi bu mesire yerini "Derenin iki tarafım çınar, kavak ve söğüt ağaçları gölgelendirmekte ve süslemektedir; mesireye gelen nice bin istanbul dilberi soyunurlar, gülpembe badem misali güzel vücutlarına ibrişim

peştimaller sanp dereye girerlerdi" diye tarif eder.

IV. Murad (hd 1623-1640) Kâğıthane Vadisi'ndeki bir bahçeyle içindeki kasrı Emirgûneoğlu Yusuf Paşa'ya vermişti (bak. Emirgân). Padişah, Boğaziçi'ndeki Emirgû-ne Bahçesi (bak. Emirgân Korusu) gibi Kâğıthane'dekine de sık sık uğrar, gözde arkadaşı ile sohbet eder, içki içerdi. Emirgûneoğlu Yusuf Paşanın idamından sonra bu bahçe de padişah hasları arasına geçmiştir.

Kâğıthane Mesiresi III. Ahmed döneminde (1703-1730) en parlak devrini yaşamıştır. 1717'de, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın verdiği bir kır şöleni, padişahın çevreyi tanıyıp sevmesine neden olmuş; 1721'de sadrazam, Alibey Kö-

yü'ndeki yaşlı çınarların altını düzenletmiş; üç büyük mermer havuz ile içerisinden suların aktığı kanal oluklar yaptırmıştır. Dere, Fil Köprüsü ile Doğancılar Köprüsü a-rasındaki kısmında, rıhtım duvarları ile çevrilmiş, Türkiye'de bahçe mimarisinde yapılmış en uzun kanal burada inşa edilmiştir. Bu kısım "Cedvel-i Sîm" olarak tanınmıştır.

Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa 1720'de IV. Mehmed'in av kasrını yenilemiş; böylece şenlendirilen Alibeyköyü Mesiresi Hüsrevâbâd diye anılmaya başlamıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Paris'e gittiğinde gördüğü Versailles ve diğer sarayları, dönüşünde III. Ahmed'e öylesine övmüştür ki, padişah aynı nitelikte görkemli saraylar topluluğu yaratmaya heveslenmiştir. 1722'de bir süre Kâğıthane Deresi yanında bir cami önünde fiskiyeli havuzu olan ünlü Sa'dâbâd Kasrı, ayrıca Şevkâbâd, Kasr-ı Cinan, Ferahâbâd, Hürremâbâd, Hayrâbâd gibi adlarla anılan köşk ve kasırlar inşa edilmiştir. O sırada yıkılmış olan Kuleli Bahçesi'ndeki sarayın mermerleri getirilip derenin iki kıyısını döşetilmiş, derenin kenarlarına boylu boyunca ağaçlar dikilmiştir.

Padişah sarayının aşağısında, Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin kıyısında, devlet ileri gelenlerine ait 60 kadar yazlık köşk ve çeşme inşa edilerek Kâğıthane'den Süt-lüce'ye kadar bütün yöre bezenmiştir. Rengârenk köşkların fiskiyeli havuzlu bahçeleri, birbirinden güzel lale ve güllerle donatılmış; Sa'dâbâd bahçelerindeki lale tarhları göz kamaştırmış, böylece Kâğıthane İstanbul'un en bayındır ve beğenilen mesire yeri haline gelmiştir.

Tatil günleri halk bu mesire yerine a-kın eder, kayıklar tüm dereyi kaplar, arabalar kıyılarda art arda güçlkle ilerler, ortalık anababa gününe dönerdi. Mesireye gelenler gün boyunca eğlenirler, dereye girip yüzerler, musiki dinlerler, kayıklarla dolaşır, yer içerlerdi.

III. Ahmed'in ve özellikle sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın zevke, eğlenceye aşırı düşkünlükleri; İstanbul'da yoksulluğun arttığı bir dönemde, çok sayıda saraylar köşklar, bahçeler yaptırarak buralarda masal gibi bir yaşam sürdürmeleri (bak. Kâğıthane âlemleri) fakir halk üzerinde ters

ve olumsuz etki yaptı, büyük bir kesimin gazabını üzerlerine çekti. 1730'da Patrona Halil İsyanı diye bilinen bir yeniçeri ayaklanması sırasında III. Ahmed tahttan indirildi, Sadrazam Damat İbrahim Paşa öldürüldü.

Asiler, Kâğıthane'deki köşklerin yakılmasını istediler. Tahta geçen I. Mahmud da (hd 1730-1754) amcası III. Ahmed gibi güzellikleri severdi; köşklerin tümüyle ortadan silinmesine gönlü razı olmadı; yakılmalarını yasakladı, ancak köşkleri, sahipleri eliyle yenilenmeleri olanağı sağlamayacak biçimde yıktırdı. Böylece Sa'dâ-bâd'ın 173 köşkü 3 gün içinde hemen hemen ortadan silindi. I. Mahmud, Kâğıthane'de yıkılan Kasr-ı Neşât'ın yerinde bir yenisini yaptırmış; daha sonra III. Selim Oıd 1789-1807) ve II. Mahmud dönemlerinde ve Abdülaziz zamanında (1861-1876) Kâğıthane yeniden rağbet bulmaya başlamış, eskiden sarayların bulunduğu bölgede Çağlayan Kasrı(->) yapılmış ve Kâğıthane Mescidi(->) ve diğer binalar onarılmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında önemli ölçü-

Allom'un bir gravüründe Kâğıthane Mesiresi'nde eğlenenler. R. Walsh,
Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor,
1838. *Galeri Alfa*

Constantînople. Eaux douces d'Europe,

Yüzyıl başında bir kartpostalda Kâğıthane Mesiresi. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

de tahrip olan ve daha sonra bakımsız kalan köşkler ve kasırlar 1940'ta yıktırılmış, bu kesim askeri kuruluşlara bırakılmış; çayırın büyük bir bölümü kapatılarak silah deneme yeri olmuştur. Halic'in yukarı kıyıları ve Kâğıthane Deresi kenarında yerleşen sanayi, yamaçların erozyonu, plansız şekilde yürüyen yerleşim ve gecekondu Kâğıthane Mesiresi'ni bütünüyle yok etmiştir. Derenin tıkanmasıyla bütün vadiyi su bastığı görülünce, 1956'da Sa' dâbad'dan kalmış olan son mermer kaskat çanakları sökülerek çıkarılmış, böylece Kâğıthane'den 2 çeşme ile hasbahçenin birkaç ağacı kalmıştır.

Bugün Kâğıthane ilçe merkezinden Ali-beyköyü'ne doğru, Eyüp Sultan Caddesi boyunca Sünnet Köprüsü'ne kadar dere kenarına dikilmiş, kovuklaşmış çınarlar ve dişbudaklar, kurumakla kurumamak arasında yaşam savaşı vermektedirler. Dişbudaklardan, çevresi 6 m, boyu 30-35 m' ye ulaşmış anıtsal nitelikte olanlar vardır. Burada tespiti yapılan iki ilginç ağaç türü Amerikan bataklık servisi (*Taxodium distichum*) ve Kuzey İran orijinli karaağaçların yakın akrabası zelkovadır (*Zelkova carpinifolia*). Her iki tür de, İstanbul parklarında ender raslanan ağaç türleridir. Bataklık servilerinden 4 ağaç (göğüs

yüksekliğindeki çevreleri sırasıyla 290, 285, 268 ve 265 cm'dir) ve zelkovalardan da 2 ağaç (göğüs yüksekliğindeki çevreleri 285 ve 277 cm'dir) oldukça sağlıklıdır ve 200-250 yaşında oldukları tahmin edilmektedir. Bunlar, Kâğıthane'nin en bayındır ve beğenilen bir mesire yeri olduğu günlerde Avrupa fidanlıklarından getirilerek dikilen yüzlerce egzotik ağaç fidanlarından bugüne ulaşabilenler olmalıdır.

Kahvecibaşı

Konağı'mn

cephe çizimi.

Eldem. *Türk Evi*

Bibi. Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri*; S. Eyice, "Kâğıthane-Sadâbâd-Çağlayan", *TAC*, S. 1 (Şubat 1986); T. Şipal, "Kâğıthane Deresi'nde Dikim Yolu ile Getirilmiş Ağaç Türlerinin Dandrolojik Özellikleri", (yayımlanmamış rapor), İst., 1993.

FAİK YALTIRIK

lan sofaya girilir. Zemin kat sofasından birtakım servis birimlerine, selamlığa, misafirhaneye ve arka bahçeye geçilebilmekte, servis birimlerinden birinin altında su haznesi yer almaktadır.

Birbirinin eşi olan 1. ve 2. katlarda orta sofalı plan tipinin 19. yy'a özgü bir varyantı gözlenir. "Karnıyarık" adındaki şemadan türetilen bu plan tipinde, katların ekseninde gelişen sofalar yapının, bir cephesinden diğer cephesine kadar uzatılmaya-rak bir uçlana çift kollu merdivenler yerleştirilmiş, arka bahçe yönünde cepheden taşan merdivenler yanlardan hela-abdest-lik ve kiler birimleri ile kuşatılmıştır. Ön bahçe yönünde ileri çıkan ve manzaraya açılan sofalar, yuvarlak kemerli pencere dizileri ile aydınlatılmış, bu yalancı kemerlerden 2. kata ait olanlar üzengi hizalarında silmelerle birbirine bağlanmış ve çıkıntılı kilit taşları ile donatılmıştır.

Sofaların yanlarında yüklükleri olan ve dikdörtgen açıklıklı pencerelerden ışık alan, farklı boyutlarda ikiye oda yer alır. Bu odalardan 1. katta bulunan bir tanesi hamamla bağlantılı olup soyunmalık (soğukluk) niteliğindedir. Küçük boyutlu hamam kare planlı bir ılık ile dikdörtgen planlı bir sıcaklıktan meydana gelmektedir.

Harem bölümünün barındırdığı mekânların tavanlarında enli çıtalarla (paşalarla) oluşturulmuş geometrik taksimat bulunur. Sofaların ve bazı odaların tavanları "çubuklu" denilen türdedir. Bazı odalarda ise kare, dikdörtgen, sekizgen, baklava gibi çeşitli biçimlerin kullanıldığı daha gelişmiş bir tavan taksimatı, 2. kattaki odalardan birinde de "Sultan Mahmud güneşi" tabir edilen beyzi güneş şeklinde bir tavan göbeği gözlenir. Yapının ağırbaşlı cephelerini hareketlendiren çıkıntıların köşeleri Dor başlıklı pilastrlar ile belirlenmiş, bütün pencereler

kafeslerle donatılmıştır. Selamlık bölümünde, haremden farklı olarak asimetrik bir plan düzeni tercih edilmiştir.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri*, 125; Eldem, *Türk Evi*, I, 246-247.

M. BAHA TANMAN

KAHVEHANELER

386

387

kahvehaneler

KAHVEHANELER

16. yy'dan itibaren faaliyete geçen ve istanbul'un değişik halk kesimlerinin kendi aralarındaki toplumsal iletişimi sağlama, boş zamanı değerlendirme, eğlenme vb gibi dindışı ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde birbirinden farklı kültürel gelenekleri üretip yaygınlaştıran ticari amaçlı mekânlar.

Kahvehanelerin 16. yy istanbul'unda gündelik hayatın temel kültür kurumları arasında yer almaları, bu döneme kadar şehir halkı tarafından bilinmeyen kahve hammaddesinin ticari pazar aracılığıyla geniş ölçekli bir tüketim alışkanlığı yaratması sonucunda gerçekleşmiştir, istanbul'un kültür ortamını şekillendiren Ortadoğu ve Akdeniz çevresinde 12. yy'dan beri tanınan kahvenin, ancak 14. yy'da keyif verici bir içecek olarak yaygınlaştığı bilinmektedir. Daha önceki dönemlerde, şairlerin "şarap" anlamında kullandıkları kahvenin Habeşistan'da hamur şekline getirilerek ekmekle yenen bir yiyecek maddesi olduğu tarihi kaynaklarda kayıtlıdır. "Kahve" kelimesinin etimolojisi ise en azından bu maddenin yetiştiği Habeşistan ile Arap Yarımadası arasındaki iktisadi ve kültürel ilişkilerin tarihine ışık tutacak niteliktedir. Etimolojik açıdan ileri sürülen görüşlerden en çok taraftar bulanı, bugün Avrupa dillerindeki "cafe"nin türetildiği Latince "coffea"mn, Güney Habeşistan'da başlıca kahve üretim merkezi "Kaffa"dan geldiği ve dolayısıyla Afrika'daki bu yüksek yayla bölgesinin kahvenin anavatanı olabileceği şeklindedir. Bu görüşe göre kahve, Habeşistan'dan Yemen'e getirilmiş ve sonradan burada yetiştirilmiştir. Arapça "kahva" kelimesinin de "Kaffa"nın değişime uğramış bir şekli olduğu bu görüş sahiplerince ortaya atılmış, aynı zamanda Arapçadaki "kahve çekirdeği" anlamına gelen "bunn" kelimesinin de Habeş İb-ranicesindeki "bunnamma"dan kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Kahve kelimesinin etimolojisinin ortaya koyduğu Arap ve Afrika kültürleri arasındaki bu ilişkide, ayrıca Habeşistan'dan Yemen'e uzanan din folklorunun da önemli payı vardır. Buna göre kahveyi ilk keşfeden Şazelî tarikatının kurucusu Ebu'l-Hassan Şazelî'dir (ö. 1260). Kâtib Çelebi'nin naklettiği rivayet,

Şeyh Şazeli'nin 1258'de hacca giderken yolda müridi Şeyh Ahmed ile daldığı bir sohbet sırasında kendisine verilen kahve çekirdeklerini kaynatarak içtiği şekliyledir. Bu olay, Şeyh Şazeli'nin kahveci esnafı tarafından "pir" kabul edilmesine neden olmuş ve bu inanç Osmanlı döneminin sonlarına kadar İstanbul'daki kurukahveci dükkânlarına asılan "Ya Hazret-i Şeyh Şazeli" levhalarında somut ifadesini bulmuştur.

Yemen'e Şazeli tarikatı mensuplarınca getirilen kahve, özellikle uyarıcı etkisi nedeniyle uzun süren zikir meclislerinde zihin açıklığı sağlamak amacıyla dervişler tarafından kullanılmıştır. Yemen'in ardından Mekke ve Kahire'de tanınan kahve, tarihçi Solakzade'ye göre I. Selim'in (Yavuz)

Melling'in 18. yy'ın sonlarına ait bir gravüründe kahvehane ocağı.

Voyage Pittoresque de Constantinople et de rives du Bosphore, Paris, 1819-

Ekrem Işın koleksiyonu

(hd 1512-1520) Mısır seferini takip eden yıllarda Müslüman tüccarlar tarafından 1519' da İstanbul'a getirilmiştir. Ancak kahve bu dönemde oldukça dar bir çevrede tanınmış, gündelik hayat içindeki yaygınlığı 16. yy'ın ikinci yansından sonra gerçekleşmiştir.

16. yy'da yapılan Yemen-Mısır bağlantılı kahve ticaretinin son durağı İstanbul'dur. Müslüman tüccarların Yemen'den Cidde'ye getirdikleri kahve, buradan Kahire ve İskenderiye'ye nakledilir, daha sonra gemilerle İstanbul'a taşınırdı. Şehrin başlıca iâşe maddelerinin depolanıp dağıtımının yapıldığı Eminönü'ndeki tahmislere çekirdek halinde getirilen kahve, burada kavrulduktan sonra yeniçeri teşkilatına bağlı Tahmis Ocağı tarafından denetlenen miri dibeklerde öğütülerek esnafa satılırdı. Kahve ticareti 18. yy'ın sonlarına kadar iltizam usulüne göre yapılmıştır. İstanbul'un temel gıda ihtiyacını karşılayan hububatın dışında kahvenin başlıca tüketim maddeleri arasında ön sırayı alması, kahve mukataasım en kârlı yatırım alanlarından birisi durumuna getirmiştir. 1793'te kahve satışının 56 kese karşılığında mültezime verildiğini tarihçi Vasıf kaydetmektedir. Ancak bu kârlı ticareti yürüten mültezimler, İstanbul'un ihtiyacı olan saf kahvenin temininde yeterince başarılı olamamışlar, sokaklarda karışık kahve satışına göz yumarak yüksek *kazanç* sağlamışlardır. III. Selim dönemine (1789-1807) kadar İstanbul piyasasının başlıca şikâyet konusu

bu karışık kahve sorunudur. 17. yy'dan itibaren kahve pazarına giren Avrupalı tüccarların yüksek fiyatla Yemen'den mal almaları, İstanbul'daki kahve stoklarının hızla erimesine ve fiyatların artmasına neden olmuştur. Bunun dışında İstanbul'un deniz ticaret yollarının

Avrupalılar tarafından kontrol altına alınması, kahve fiyatlarını artıran bir diğer olumsuz nedendir. 1656' da Çanakkale Boğazı'nın İngiliz donanması tarafından kapatılması, İstanbul'da temel gıda maddelerinin yaraşıra kahve fiyatının da olağanüstü artmasına yol açmıştır. Bu tür ticari ve askeri olayların istanbul'daki saf kahve piyasasını derinden etkilediği ve nohut ile fındık kabuğunun katıldığı karışık kahvenin 18. yy'ın sonlarına kadar ticari *pazarda* varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca kahvenin lüks tüketim maddesi olarak kabul edilmesi, üzerine konan normal vergilerin dışında "mizan", "ruhsatiye" ve "imaliye" adları altında ek vergilerin alınmasını gerekli kılmış, bu da fiyatları artırmıştır. II. Mustafa döneminde (1695-1703) "bid'at-i kahve" adıyla konulan vergi bunun tipik bir örneğidir. İstanbul'un iktisadi *pazarındaki* daralmayla *ortaya* çıkan ve gündelik hayatı derinden etkileyen bu sürece, 17. yy'ın sonlarından itibaren Yeniçeri Ocağı' nın da olumsuz yönde müdahale etmesi, sorunu karmaşık bir hale getirmiştir. Yeniçerilerin bu dönemde asıl görevleri olan askerliğin dışında ticari faaliyetlere yönelmeleri ve esnaf zümresiyle organik ilişkiye girmeleri, her iki kesimin de kahve ticaretinden ortak bir çıkar sağlamalarını zorunlu kılmıştır. Özellikle Eminönü'ndeki tahmisleri denetleyen Yeniçerilerin kahveye nohut ve diğer maddelerin karıştırılmasına göz yumdukları ve bunun karşılığında tüccardan belli bir ücret aldıkları saraya yapılan şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Diğer yandan kalitesiz kahvenin fiyatı da sürekli artmaktadır. 1600-1640 arasında istanbul'daki fındık kahvenin kıyye-si 40 akçeden 60 akçeye çıkmıştır. 18. yy' da bu fiyat artışı daha da hızlanır. 1776'da okkası 80 para olan kahve 1793'te 107 paraya alıcı bulmaktadır. Kahveye konan narh ise, piyasadaki gerçek fiyatın altında kaldığı için karaborsa ve kaçakçılık o-layları çoğalmıştır. Bu duruma son vermek isteyen III. Selim yayımladığı bir fermanla kahve ticaretindeki iltizam usulünü ve Tahmis Emaneti'ni kaldırır. İltizam sisteminin yerine getirilen yeni düzenlemede bütün yetki, aylıklı bir görevlide toplanmış ve Mısır Çarşısı esnafının kefil olduğu 4 kişilik bir grubun denetimi altında İstanbul'un kahve ihtiyacını düzenleyen çalışmalara başlanmıştır. Bu sistemin ne ölçüde başarılı olduğu bilinmemektedir. Ancak 19. yy'da kurulan şirketler doğrudan kahve ticaretine el atmışlar ve III. Selim'in getirdiği geleneksel kefalet sisteminden farklı bir örgütlenmeyle şehrin ihtiyacını karşılamışlardır.

İstanbul'un gündelik hayatında kahvenin oynadığı iktisadi rol kadar önemli o-lan bir başka konu, yol açtığı dini ve siyasi tartışmalardır. Kahve içmek, 16. yy'dan

itibaren çeşitli dönemlerde farklı gerekçelerle yasaklanmış ve İstanbul halkı bu yüzden çeşitli baskılarla karşılaşmıştır. Kahveye ilişkin ilk yasak, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye(->) aittir. I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-1566) bu güçlü şeyhülislamı, kömür derecesinde

kavrulan maddeleri yemenin İslamiyete aykırı olduğunu ileri sürerek kahveyi haram saymış ve verdiği fetva üzerine İstanbul'a kahve getiren gemiler dipleri delinmek suretiyle batırılmışlardır. Ancak halkın ve tüccarların bu olay karşısında duydukları tepki saraya kadar yansımış, bunun üzerine Ebussuud Efendi fetvasını kaldırmıştır. Bu kararda hiç kuşkusuz hazinenin kahveden aldığı gümrük gelirlerindeki azalmanın da payı vardır. Kahve yasaklarının daha sonraki padişahlar zamanında da sürdüğü görülür. Bunlardan II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) dönemlerindeki yasaklamalar fazla etkili olmamış, III. Murad'm son yıllarında Şeyhülislam Bostanzade'nin fetvasıyla kahve kullanımı serbest bırakılmıştır. I. Ahmed döneminde (1603-1617) Sadrazam Derviş Paşa'nın uyguladığı kahve yasağı da uzun sürmemiştir. IV. Murad' in (hd 1623-1640) uyguladığı yasak ise, İstanbul'un gündelik hayatı üzerinde yarattığı olumsuz etkileri bakımından dikkat çekicidir. 1633 Cibali yangını bahane edilerek çıkartılan bu yasağın ardında hem kahvehanelerde odaklanan yönetim aleyhtarı muhalefete son vermek, hem de Kadıza-deliler olarak tanınan medreseli zümrenin başlattığı ve aralarında tekkeler ile kahvehanelerin de bulunduğu toplumsal kurumların İslamiyette yeri olmadıkları gerekçesiyle kapatılmalarını isteyen düşünceye verilmiş siyasi destek yatmaktadır. Kahvehanelerin kapatılması, içki, tütün ve kahvenin yasaklanması konusunda verilen bu karar, diğerlerinden farklı olarak din-si-yaset ilişkisini kapsayan içeriği ve merkezi otoritenin gündelik hayatı düzenleme amacıyla şehir halkı üzerinde kurduğu baskıcı uygulamaları göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

İstanbul'da kahvehanelerin açılması, Kanuni döneminin sonlarına rastlar. Bu dindışı kültür mekânlarını ortaya çıkaran toplumsal dinamikler, 16. yy İstanbul'unda gündelik hayatın geleneksel kültür dokusunu şekillendirmiş ve insanın kendi çevresiyle olan ilişki biçimlerini düzenleyen toplumsal kurumların temellerini atmıştır. Kahvehaneler, bu toplumsal kurumların şehir ölçeğindeki en yaygın örnekleri olup geleneksel şehir hayatının cemaat tipi örgütlenmesi içinde aynı kültürü paylaşan, fakat değişik sosyal *tabakalara* mensup insanların ortak faaliyetlerini organize ettikleri mekânlar olmuşlardır. Kahvehaneleri ortaya çıkaran nedenlerin başında, İstanbul nüfusunun 15. yy'ın ortalarından 16. yy'ın sonlarına uzanan süreç boyunca yerel özelliklerini koruyarak yeni bir şehirli insan kimliği içinde homojenleşmesi gelmektedir. Fetihten hemen sonra Anadolu, Rumeli ve Ege adalarından İstanbul'a getirilip iskân edilen nüfus, yan yana yaşamaktan iç içe yaşamaya doğru bir toplum-

Bir esnaf kahvehanesi (üstte) ve Berggren'in objektifinden bir İstanbul kahvehanesi, 19. yy sonu. *Images d'Empire*, ist., 1993 (üst), Cengiz Kahraman arşivi

şeklini almış bulunmalarıdır. Mahalle ölçeğindeki sivil örgütlenme, İstanbul'un en yaygın mekânlarından olan mahalle kahvehanelerini; askeri örgütlenme yeniçeri kahvehanelerinden tulumbacı kahvehanelerine uzanan bir dizi mekânı; ticari örgütlenme ise esnaf kahvehanelerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

İstanbul kahvehaneleri için ortak bir ti-poloji yapma olanağı yoktur. Şehir hayatına katılan farklı cemaatlerin kültür birikimleri, böyle bir genellemeye imkan vermemektedir. Ancak şehir fizyonomisini belirleyen kapalı ve açık mekânlar olarak iki tür kahvehaneden söz edilebilir. Yaz ve kış mevsimlerinde sürekli faaliyet gösteren kapalı mekân türündeki kahvehaneler, mahalle, esnaf, yeniçeri, tulumbacı, âşık ve

sal hareketlilik sürecini başlatarak iki kuşak sonra İstanbullu insan tipini yaratmıştır. Bu insan tipinin 16. yy'ın sonlarına kadar İstanbul ölçeğindeki yaşama alanı üç geleneksel mekânla sınırlanan bir kültür ortamından ibarettir. Sırasıyla bu mekânlar, aile hayatım içine alan sivil konut, din hayatını organize eden cami ve tekkeler ile ticari hayatı düzenleyen çarşılardır. Kahvehanelerin açılmasıyla bu sınırlı hayat ortamının dışına çıkılmış, din, ticaret ve folklorun kaynaştığı bu yeni mekânlarda ilk defa İstanbul'un şehir ölçeğindeki yaşam" üslubu üreilmeye başlanmıştır. Kanuni döneminin bir diğer önemli özelliği, daha sonra şehir hayatına damgasını vuracak olan kahvehane türlerini kültürel açıdan besleyen geleneksel örgütlenmelerin, son

KAHVEHANELER

388

389

KAHVEHANELER

semai kahvehaneleri olarak bilinen en geniş grubu oluştururlar. Tanzimat sonrasında gündelik hayata giren kıraathaneler de bu gruba dahildir. Açık mekân türünü meydana getiren kahvehaneler ise istanbul'un sahilde ya da manzaraya hâkim tepelerinde kurulup yalnızca yaz aylarında faaliyet gösteren işletmelerdir. Bu grubun içinde yer alan seyyar kahvehaneler, mahalle ve çarşı aralarında kahveci esnafı tarafından geçici bir süre kurulup kaldırılan, sürekli yer değiştirdiği, için belli bir mekâna bağlı bulunmayan kahvehanelerdir, istanbul'da açılan ilk kahvehanenin yeri ve tarihi konusunda birbiriyle çelişen farklı bilgiler mevcuttur. Hüseyin Ayvansa-rayî'rün *Mecmuâ-i Tevârib'inde* ilk kahvehanenin açılışı nedeniyle düşünülen "Kahvehane mahall-i eğlence" şeklindeki tarih 959/1551'i karşılamaktadır, ibrahim Peçe-vî ise 962/1554 tarihini vermektedir. Her iki kaynağın da birbirine yakın tarihler vermesi, en azından istanbul'daki ilk kahvehanenin 16. yy'ın ortalarında 1550-1554 arasında faaliyete geçtiğini göstermektedir. Buna karşın yer

konusunda belli bir

Allom'un bir deseninde Tophane'de bir kahve içi (üstte) ve John Frederick Lewis'in betimlemesiyle istanbul'da bir kahve. R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minör*, 1838 (üst), *Lewis's*

Ittusîraîions of Constantinople, Londra, 1838. *Galeri Alfa*

fikir birliğine varılamamıştır. Ebuzziya Tev-fik'in Halıcılar Köşkü'nü ileri sürmesi, tarihsel açıdan tutarlı değildir. Bu konuda ü-zerinde birleşilen görüş, tarihçi Peçevî'ye ait olup ilk kahvehanenin Tahtakale'de a-çıldığı şeklindedir. Peçevî'nin verdiği bilgiye göre Halep'ten Hakem ve Şam'dan Şems adlı kişiler istanbul'a gelerek Tahtakale'de birer kahvehane açmışlardır.

Tahtakale, 16. yy'da istanbul'un en karmaşık nüfus yapısına sahip yerleşim bölgelerinden biridir. Ayrıca Haliç'teki ticari iskelelerle bağlantılı olması nedeniyle İstanbul'un dış dünyaya açılan önemli kültür kapılarından. Orta ve Uzakdoğu ticaretinin son durağı olan Tahtakale, bu özelliğinden ötürü nüfus bileşimi Arap ve iranlı Müslümanlar, Hintliler, Kuzey Afrikalılar ve ispanyol Yahudileri tarafından meydana getirilen kozmopolit bir kültür dokusuna sahiptir. Değişik ırk ve dine mensup tüccarların, denizcilerin ve en önemlisi Doğu ile Batı arasındaki kültürel ilişkide önemli rol oynayan seyyah dervişlerin uğrak yeri olan Tahtakale, bu dışadö-nük dinamik yapısıyla ilk kahvehanelerin

faaliyete geçmesi için gerekli toplumsal zemine de sahiptir. Nitekim bu bölge kısa sürede han ve çarşılardaki ticaret hayatının uzantısı olarak gelişen esnaf kahvehaneleri ile geleneksel gösteri sanatlarını icra eden sanatçıların toplandığı lonca kahvehanelerinin odaklandığı bir bölge özelliğini kazanarak istanbul'un suriçindeki başlıca kozmopolit merkezlerinden birisi durumuna gelmiştir.

Mahalle kahvehaneleri, istanbul'un en yaygın kültür mekânları arasında tarihsel süreklilik gösteren belirgin bir grup oluşturur, istanbul'da gündelik hayatın en dar yaşama alanını meydana getiren mahallenin, kendi içinde homojen bir kültürü barındırması ve bunu geliştirerek sürdürmesi mahalle kahvehanelerinin yaygınlaşmasıyla gerçekleşmiştir. 16. yy'dan itibaren İstanbul'da yaygınlaşan mahalle kahvehanelerinin gündelik hayata sosyokültürel açıdan önemli katılarda bulundukları görülmektedir. Bunlardan birincisi, mahalle ölçeğinde sivil mekân (köşk-konak) ile dini mekân (cami-tekke) arasında yaşanan içedönük geleneksel hayat tarzının bu kahvehaneler aracılığıyla dışadönük bir kültürel yapılaşma sürecine girmesidir. Bunun anlamı, mahalle sakinlerinin sivil ve dini mekânlardan bağımsız olarak sokak kültürünü tanımaları ve bu merkezler aracılığıyla şehir hayatına doğrudan katılabilme olanağım elde etmeleridir. Mahalle kahvelerinin ikinci önemli özelliği ise,

mahalle hayatını ilgilendiren idari karar merkezini bünyesinde barındırmasıdır. Daha önce mahalle imamının görev yaptığı sivil ya da dini mekânlarda odaklanan bu merkezin süreç içinde kahvehanelerde yoğunlaşması, ortak katılımın artmasına ve kültürel paylaşımın dengeli bir şekilde gelişmesine yol açmıştır.

Mahalle kahvehaneleri istanbul'un en yaygın'kültür mekânları olmalarının yanı-sıra bu merkezlerin tarihsel prototipini temsil etmeleri bakımından da önemlidirler. Bu açıdan mahalle kahvehanelerinin tarihsel kökeninde cami teşkilatına bağlı o-larak kurulan ve namaz vaktini bekleyenler için ayrılmış mekânların, daha sonra kahve alışkanlığının yaygınlaşmasıyla birer kahvehaneye dönüşmeleri yatmaktadır. Dini merkez etrafında şekillenen ve daha çok birer sohbet mekânı özelliği kazanan bu kahvehanelerin zamanla mahalle dokusu içinde bağımsızlaştıkları, bulundukları toplumsal çevrenin seçkin kişileri tarafından meydana getirilen kültür birikimi etrafında asıl kimliklerini buldukları söylenebilir. Mahalle hayatının gelenek ve göreneklerden kaynaklanan toplumsal değer yargıları, bu mekânlara devam eden insan tipini de belirlemiştir. Başlangıçta aynı toplumsal kökenden gelen devlet görevlilerinin, mahalle sakinlerinin saygı duydukları yaşlı kimselerin devam ettikleri bu kahvehaneler zamanla mahalle dokusunun çözülerek bünyesine farklı kültür gruplarını almasıyla değişik yaş ve statüye sahip insanların toplandıkları mekânlar haline dönüşmüşlerdir. 19. yy'da mahalle tulumcılığının ortaya çıkması ise,

bu kahvehanelerin yanında İstanbul'un altkültür gruplarına mensup insanların devam ettikleri mekânların da mahalle ölçeğinde faaliyet göstermelerine neden olmuştur.

16. yy'dan itibaren mahalle kahvehanelerine paralel şekilde gelişen esnaf kahvehaneleri, şehrin iktisadi hayatı içinde oluşan üretime dayalı kültür geleneğinin ortaya çıkarttığı mekânlardır, istanbul'un başlıca ticaret bölgeleri içinde yer alan Haliç kıyıları ile Beyazıt-Aksaray gibi çarşı ve hanların yoğun şekilde bulundukları kesimler, bu kahvehanelerin başlıca faaliyet alanlarıdır. Esnaf kahvehaneleri birbirinden farklı özellik gösteren başlıca iki ana gruba ayrılabilir. Bunlardan birincisi, Haliç kıyısı boyunca Eminönü-Ayvansaray arasında bulunan ve müşterilerinin çoğunluğu taşımacılık ile inşaat sektöründe çalışan alt tabaka insanlarına hizmet veren kahvehanelerdir. Söz konusu bölgenin aynı zamanda istanbul'un liman kesimi olması, burada taşımacılığa dayalı işkollarının gelişmesini sağlamıştır. Hamallar ve kayıkçılar gibi gedik sahibi esnaf zümresi yanında duvarcı ustaları, mezar taşı yontucuları, ırgatlar ve seyyar satıcılar da bu esnaf kahvehanelerinin kültürel ortamını belirlemiştir. Ticarethane sahibi olmayan ve belli bir müesseseye bağlanmayan esnaf zümresinin toplandığı bu mekânlar, aynı zamanda belli

işkollarının kendi aralarında kümелendikleri merkezler şeklinde gelişmişlerdir. Her işkolunun ayrı bir kahvehanede toplanması, bir bakıma bu mekânları gündelik işçi talebine cevap veren kurumlara dönüştürmüştür. Geleneksel mesleklerin zamanla önemini kaybetmeleri bu kahvehanelerin de sonunu hazırlamış ve yerlerini köyden şehire göç olgusuyla artan işgücü talebini karşılamak amacıyla kurulan ırgat pazarlarına bırakmışlardır. Fütüvvet geleneklerini yaşatan Haliç'teki bu kahvehaneler, lonca sistemine göre belirlenen iç düzenlemeleriyle esnaf kethüdaları tarafından idare edilmişlerdir. Kültürel açıdan en belirgin özellikleri değişik ırk ve dine mensup alt tabaka insanların ortak mekânları olmalarıdır, ikinci grup esnaf kahveleri ise, Beyazıt-Aksaray eksenindeki ticaret bölgesinde odaklanmışlardır. İstanbul'un en önemli ticaret bölgesi olan bu kesimde Kapalıçarşı ve o-nu kuşatan hanların bünyesinde faaliyet gösteren bu mekânlar, daha çok buradaki dükkân sahibi esnafa hizmet vermişlerdir. Farklı işkollarının yerleştiği meslek hanlarının bir parçası olan bu kahvehaneler, Ka-palıçarşı'daki ticarethanelerle organik bir ilişki içindedirler. İstanbul'un orta ve üst tabakalarına mensup esnaf zümre tarafından kullanılan bu mekânları, İstanbul'un ilk ticaret büroları olarak kabul etmek mümkündür.

İstanbul'un gündelik hayatında iz bırakmış esnaf kahvelerinden birisi, suriçin-de Çelebi Alaeddin Mahallesindeki Karagöz sanatçılarının toplandıkları yerdir. Kare planlı geniş bir mekân olan bu kahveye 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar "hayalci esnafı" devam etmiş, bu tarihten

/it- ff

\İlf II

Bartlett'in
betimlemesiyle
bir liman
kahvesi (üstte)
ve İstanbul'da
bir
kahvehanenin
içinden
görünümü.
Pardoe,
Bosphorus, (üst),
Sir David Wilkie,

*Sketches in Turkey,
Syria and Egypt,
Londra, 1843.*

Galeri Alfa

sonra bağılı bulundukları loncanın dağılması üzerine ruhsata tabi serbest meslek elemanı olarak çalışmışlardır. Eminönü'n-de Mısır Çarşısı civarında bahçeli Karagözcü kahvehanesi ile Beyazıt'ta Simkeşhane içindeki bir diğer kahvehane, bu sanatı icra edenlerin Osmanlı dönemi sonlarına kadar kendi geleneklerini yaşattıkları mekânlardır.

Gündelik hayata 17. yy'ın ortalarından itibaren katılan yeniçeri kahvehaneleri, İstanbul kültüründe daha sonra tulumbacı kahvehanelerini ortaya çıkartan sürecin ilk basamağını oluşturmaktadır. Yeniçeri Ocağı'nın askeri kışla disiplini içinde içedönük bir hayat tarzını temel alan geleneksel yapısının 17. yy'ın ortalarından itibaren değişime uğraması, bu kahvehane türünün de şehrin kültür dokusunda yerini almasıyla sonuçlanmıştır. Aslen bekâr olan yeniçerilerin bu dönemde evlenmelerine izin verilerek kışla dışında yeni bir hayat kurmalarının sağlanması, bu zümrenin iktisadi açıdan esnaflaşma sürecini baş-

latmıştır. Yeniçeri ortalarının kışla dışında kendilerine ait kahvehanelerde toplanmaları, bu dönemin ürünüdür. Ocağın temsil ettiği heterodoks kültürün bu kahvehaneler aracılığıyla şehir hayatına nüfuz ettiği söylenebilir. IV. Murad'ın baskı dönemini izleyen yıllarda ocak mensuplarına tanınan haklar çerçevesinde şekillenen yeniçeri kahvehaneleri, özellikle şehrin kıyı kesimlerinde ve Boğaziçi sahillerinde yoğunlaşmıştır. Suriçinin yoğun nüfus bölgelerinde bu kahvehanelere rastlanmaması dikkat çekicidir.

Yeniçeri kahvehanelerinin idari düzeninde ocak kurallarının geçerli olduğu ve belli bir disiplin anlayışının uygulandığı görülmektedir. Genellikle bu kahvehanelerin sahipleri, yeniçeri teşkilatı içinde sivrilmiş, çevresi tarafından saygı gören, güçlü kişiler arasından çıkmıştır. Genellikle bu kişiler, teşkilatın alt kademelerinde görev yapan ve ocak mensuplarıyla doğrudan ilişkisi bulunan "çorbacı" zümresinden gelmekte, bağılı bulundukları ortamın kültürel

KAHVEHANELER

390

391

KAHVEHANELER

özelliklerini, açtıkları kahvehanelerde canlı tutarak gündelik hayat içinde bir çeşit

kült oluşturmaktadırlar. Bu mekânların istanbul'daki kültür hayatını derinden etkileyen bir diğer özelliği de Bektaşîlik(->) ile olan organik ilişkilerdir. Bektaşîliğin Yeniçeri Ocağı'nda örgütlenmesi ve bu nedenle sur dışında kalan birkaç tekke hariç tutulursa, İstanbul'un mahalle ölçeğinde yaygınlık kazanmaması, tarikatın yeniçeri kahvehanelerinin açılmasından önceki döneme ait temel bir özelliği olarak dikkati çeker. Ancak bu özellik yeniçeri kahvehanelerinin yaygınlaşmasıyla ortadan kalkmış, 18. yy'dan itibaren bu mekânlar birer Bektaşî tekkesi gibi faaliyet göstermişlerdir. Her yeniçeri kahvehanesinde bir Bektaşî babasının bulunması ve belli günlerde meydan açması bu mekânların 1826'ya kadar devam eden gelenekleri a-rasmdadır. 1826'ya kadar süren bir başka yeniçeri kahvehanesi geleneği, bu mekânların doğrudan gündelik siyasetin içinde bulunmalarıdır. "Devlet sohbeti" adı verilen siyasi tartışmalar, bu merkezlerin temsil ettiği muhalif kültürün ayrılmaz bir parçası olmuş, her türlü yolsuzluk dedikodusu ve kötü icraatın yol açtığı toplumsal öfke, önce buralarda dile getirilmiş ve kimi zaman da saraya karşı ayaklanmaların tohumları bu kahvehanelerde atılmıştır.

Gündelik hayatın muhalif kültür odakları olarak tanımlanabilen yeniçeri kahvehaneleri, istanbul folkloruna zengin bir miras bırakmışlardır. Özellikle yeni açılacak bir kahvehane için düzenlenen "nişan a-layı" tıpkı esnaf alaylarında olduğu gibi İs-

Geçen
yüzyılın
sonlarında
bir
kahvehanede
tavla
oynayanlar.

Cengiz Kahraman

arşivi

tanbul'un gösteriş yanı ağır basan toplumsal olaylarından. Önce kahvehane açmak için gerekli para çevre sakinlerinden toplanır ve bunun karşılığında o bölgenin kolluk hizmeti üstlenilirdi. Kahvehanenin bağlı bulunduğu yeniçeri ortasına ait nişan, açılış töreninde başkarakullukçu tarafından Süleymaniye'deki Ağa Kapısı'n-dan alınarak taşınır, alayın başında da Bektaşî babaları bulunurdu. Bu gelenek II. Mahmud dönemine (1808-1839) kadar sürmüş, daha sonra tulumbacı kültürüne miras kalarak farklı bir düzlemde devam ettirilmiştir.

Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da II. Mahmud tarafından kaldırılmasından sonra bu zümreye bağlı kahvehane kültürünü tulumbacı teşkilatı miras almış ve

II. Meşrutiyet yıllarına kadar yaşatmıştır. Aslında bir yeniçeri mesleği sayılan tulumbacılık, Acemi Ocağı'na bağlı bir teşkilat iken 1826'da dağıtılmış, yerine mahalle tulumbacılığı getirilmiştir. İstanbul tulumbacılarının tıpkı yeniçeriler gibi başlangıçta bekâr olmaları ve şehrin belli kesimlerinde kendilerine ayrılmış bekâr odalarında ikâmet etmeleri, mahalle ölçeğinde yaygın bir örgüt kurmalarını engellemiştir. Bu gevşek örgütlenmenin yangınları önlemede yetersiz kaldığı düşünülerek her mahallede tulumbacı takımları kurulmuş ve bunu da mahalle ölçeğinde yaygınlaşan tulumbacı kahvehaneleri izlemiştir. Abdülaziz döneminden (1861-1876) itibaren altın çağını yaşamaya başlayan mahalle tulumbacılığı aynı zamanda yeniçeri kahvehanelerinin toplumsal tabanını meydana getiren asker-es-

naf insan tipinin yerine külhanbey-kaba-dayı tipini yaratmıştır. İstanbul'un tanınmış tulumbacı kahvehaneleri arasında Galata' da Hendek Kahvehanesi, Defterdar'da Kâhya İsmail'in Kahvehanesi, Karagümrük'te Uzun Ahmed'in Kahvehanesi ve Beyazıt' ta Köşklülerin Kahvehanesi bulunur. Bunların dışında İstanbul'un hemen her semtinde yaygın bir şekilde faaliyet göstermişler ve dönemin spor kulüpleri olarak kabul edilmişlerdir. Tulumbacı kahvehanelerinin özellikle ramazan aylarında semai kahvehanelerine dönüşmeleri, 17. yy'dan itibaren âşık kahvehanelerinde şekillenen kültürün bu mekânlarda sürdürüldüğünü kanıtlamaktadır.

Yeniçeri kahvehanelerinden tulumbacı kahvehanelerine uzanan kültürel sürekliliğin bir benzeri ise, âşık kahvehanelerinden semai kahvehanelerine ulaşan tarihsel gelenek içinde şekillenmiştir. Âşık adıyla tanınan saz şairlerinin toplandıkları bu mekânlar, yeniçeri kahvehanelerinin hemen öncesinde faaliyet gösteren ve daha sonra bu yeni oluşumun bir parçası olarak devam eden kültürel merkezlerdir. Semai kahvehanelerinin ise 19. yy'da devraldıkları kültürel miras, geleneksel âşık kahvehanelerinin 17. yy'in başlarından itibaren oluşturdukları zengin dünya görüşü ve buna bağlı olan edebiyat anlayışıdır. Âşık tarzı denilen bu anlayış, imparatorluğun Anadolu ve Rumeli coğrafyasındaki sözlü kültür geleneklerinin İstanbul ölçeğinde yeniden şekillendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu mekânların temel kültür formu o-lan âşık tarzı, bir bakıma anonim edebiyat ile tasavvuf ve divan geleneklerinin kesişme noktasında yer alır. Bu açıdan âşık kültürü, Osmanlı mozağini kuran bağlayıcı öğelerin başında gelmekte, saz şairi de farklı toplumsal çevrelerin sözcüsü olarak bu birikimi İstanbul'un gündelik hayatına sokan insan tipini temsil etmektedir.

Âşık kahvehanelerini, Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş bir coğrafyaya yayılan kültür geleneklerinin senteze ulaştıkları mekânlar olarak tanımlamak mümkündür. Anadolu ve Rumeli'nin arkaik mitosları ile İstanbul'un gündelik hayatına ilişkin ütopya, bu mekânlarda iç içe

yaşamışlardır. Bu kaynaşmanın sonucunda gündelik hayatın iktisadi ve siyasi dalgalanmalarına karşı duyarlı bir edebiyat doğmuştur. Âşık kahvehanelerinde dile getirilen bu edebiyatın kahramanları, gündelik hayatın sıradan insanlarıdır.

18. yy'dan itibaren âşık kahvehanelerinin yeniçeri kahvehaneleriyle özdeşleştiği görülmektedir. Yeniçerilerin esnaflaşma süreci, âşık kahvehanelerinin kültürel ortamına bir siyasi ideoloji olarak yansımış, şehir hayatındaki düzensizlikler saz şairlerinin dilinden bu mekânları dolduran kalabalığa eleştirel bir biçimde aktarılmıştır. Bu gelenek bir ölçüde 1826'dan sonra da sürdürülmüş, Çemberlitaş civarında Tavuk Pazarı'ndaki âşık kahvehaneleri bu mekânların son örnekleri olmuştur. Saz şairlerinin kendi kahvehanelerinin dışında özellikle yeniçeri kahvehanelerinde de destan, mani ve koşma okumaları genel bir ku-

ral olmakla birlikte, her yeniçeri kahvehanesinin kadrosunda ayrıca Ayvansaray Loncası'ndan alınma hanendeler, Kıpti ya da Rum kökenli köçekler ve meddahların bulunması kuralı 1826'ya kadar bozulmamıştır. Kahvehanede köçek oynatmak bir yeniçeri geleneği olarak ocağın kaldırılmasına kadar devam etmiştir. Daha sonra âşık kahvehaneleri ile yeniçeri kahvehanelerinin ortak mirasını sürdüren semai kahvehanelerinde birkaç istisna dışında böyle bir geleneğin izine rastlanmamaktadır.

1826 İstanbul kahvehaneleri için bir dönüm noktasıdır. Tulumbacı kahvehaneleri gibi semai kahvehaneleri de bu tarihten sonra İstanbul'un kültür hayatına girmişlerdir. Çalgılı kahvehaneler olarak da adlandırılan bu mekânların faaliyet zamanları yıl içinde mevsimlere göre değişiklik gösterse de kural olarak ramazan ayını kapsamaktadır. Ramazan boyunca açık bulunan bu mekânların hazırlanması, kahvehanenin sahibi ya da kiralayanı tarafından bir dizi geleneğin yerine getirilmesiyle gerçekleşirdi. Hazırlıklara sürre alayının ertesi günü başlamak genel bir kuraldı. İç dekorasyonu en ince ayrıntılarına kadar düşünmek, mekânı külhanbeyi zevkine göre düzenlemek, kahvehane sahibinin bilgi ve görgüsünü yansıttı. Genellikle tulumbacı yamakları ve Haliç kayıkçıları arasından çıkan primitif sanatçılar, dekorasyon konusunda var olan geleneğin izinden yürüyerek kahvehaneyi bir çeşit fantastik dünyaya çevirirlerdi.

Programlı eğlence anlayışı, Tanzimat' la birlikte semai kahvehanelerine giren bir Batı geleneğidir. Bu programın içeriği 19. yy boyunca dönemin modalarına uygun şekilde değişikliğe uğramıştır. Önceleri â-şık tarzının egemen olduğu bu kahvehanelerde II. Abdülhamid döneminden (1876-1909) itibaren alafranga müzik zevkinin de geliştiği görülmektedir. Asıl program, okunan manilerle başlar ve destanlarla devam ederdi. Sıradan insanın gündelik hayatına ilişkin çeşitli sorunlar bu mani ve destanların temel konularını oluşturmuşlardır.

İstanbul'daki başlıca semavi kahvehaneleri, şehrin eğlence merkezi sayılan Şehzadebaşı'nda toplanmıştır. Bunun dışında Unkapam, Defterdar, Eyüp, Halıcıoğlu, Kasımpaşa, Galata, Fındıklı, Beşiktaş, Kadıköy ve Üsküdar'da da semai kahvehaneleri işletilmiştir.

Semai kahvehaneleri gibi ramazan ayında faaliyet gösteren bir başka eğlence mekânı da meddah kahvehaneleridir. Başlangıçta Tahtakale'de yoğunlaşan bu kahvehaneler daha sonra Şehzadebaşı'n-da odaklanmıştır. Divanyolu'nda Arifin Kırathanesi(-») ile ünlü meddah Kız Ahmed'in işlettiği Beyoğlu'nda İngiliz Elçiliği karşısındaki kahvehane bu türün en tanınmış olanlarıdır.

İstanbul kahvehaneleri, üstlendikleri toplumsal işleve uygun bir mimariye ve iç düzenlemeye sahiptirler. Yeniçeri kahvehaneleri genellikle iki katlıdır. Kahvehanenin mensup olduğu ortaya ait nişan zemin kattaki giriş kapısının üzerine asılır ve bu

1930lu yıllarda bir İstanbul kahvehanesi. *Salâhattin Giz*

kapıdan tabanı mermer döşeli asıl mekâna girilir. Bu kısmın merkezinde fıskiye bir havuz, etrafında da bağdaş kurarak oturmak için üzeri yastıklarla döşenmiş peykeler bulunur. Bu tür geometrik düzenleme, geleneksel yalı mimarisindeki divanhane anlayışının izlerini taşımaktadır. Ayrıca bu ana bölüme açılan küçük ölçekli yan mekânlar, plan organizasyonunu bütünleyici özellik göstermektedir. Kahve ocağı, âşıkların saz çaldıkları yerden yükseltilmiş kısım ve "baba sofası" adıyla anılan Bektaşî şeyhinin makam yeri, geometrik düzenin en uygun açılım noktasına konumlandırılmıştır. İç dekarasyonun tamamlayıcı öğeleri ise duvarlardaki Bektaşî levhaları ve pencere içleri ile havuz kenarına dizilen fesleğen saksılarıdır. Diğer kahvehane türlerinde de bu mimari plan küçük değişikliklerle uygulanmıştır. Kahve ocağının karşı köşesinde iki basamaklı bir merdivenle çıkılan ve cami maksuresini andıran, parmaklıklarla çevrili kerevetin adına "köşk" ya da "başsedir" denilmekte ve burası kahvehanenin imtiyazlı müşterilerine ayrılmaktadır. Başsedirin yakınında kahvehane sahibine ait olan, önüne post serilmiş bir dolap vardır. Bunun yanında da genellikle alçıdan yapılma zarif kahve ocağı yer alır. Bazı kahvehanelerde ayrıca berber esnafı bulunduğundan, ona ait eşyalar da kahve ocağına yakın bir kısma konmuştur. Tanzimat'tan sonra başlayan modernleşme hareketiyle bu iç düzenlemede büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Peykelerin yerini iskemleler almış, ayrıca gösteri sanatlarının icra edildiği küçük bir sahne, kahvehanelerin mimari programlarına dahil edilmiştir.

Bibi. L. Ferdinando Marsigli, *Bevanda Asiati-ca Brindata*, Viyana, 1685; L. Rava, "il Conte Marsigli e il Caffè". *Memorie Intorno a Luigi*

Ferdinando Marsigli, Bologna, 1930, s. 357-381; H. Eduard Jacob, *Coffee: The Epic of a Commodity*, Londra, 1935; William H. Ukers, *AUAbout Coffee*,

New York, 1935; A. Uribe Compuzano, *Broum Gold. The Amazing Story of Coffee*, New York, 1954; Alan S. Kaye, "The Etymology of Coffee. The Dark Brew", *Journal of the American Oriental Society*, 106/3 (1986), s. 557-558; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 429; *Tarih-i Peçevî*, I, 363-365; Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, ist., 1145, s. 535-536; *Tarih-i So-lakzade*, 237; Kâtip Çelebi, *Mizanü 'l-Hakkfî İhtiyari'l-Ahakk*, ist., 1280, s. 46; Mustafa Na-ima, *Tarih-i Naima*, I, ist., 1140, s. 551-554; *Tarih-i Kaş id*, II, 425-426, V, 114-115; Gelibolulu Mustafa Ali, *Mevâidü'n-Nefâisfî Kavâidi'l-Mecâlis*, ist., (tıpkıbasım), s. 187-189; Latifi, *Ev-sâf-ı İstanbul*, ist., 1977; J. Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern*, Londra, 1797, s. 82; J. Auldjo, *Journal of a visit to Constantinople*, Londra, 1855, s. 161-165; R. Walsh, *A Residence at Constantinople*, II, Londra, s. 240-244; *Salname-i Vilayet-i Yemen*, (3. defa), San'a, 1304, s. 102-107; Ahmed Raşid, *Tarih-i Yemen ve San'a*, II, İst., 1291, s. 312-315; d'Ohsson, *Tableau*, II, 123-126; Ebüzziya Tevfik, "Kahvehaneler", *Mecmua-i Ebüzziya*, S. 129-131 (21 Muharrem 1330-5 Sefer 1330); Ahmed Refik, "Kahve ve Tütün", *ikdam*, (5 Kânümsani 1340); R. Osman, "Memleketimizin Tarihinde Mükeyyifata Bir Bakış: Kahvehaneler", *İstanbul Belediye Mecmuası*, 78/6 (Şubat 1931), s. 235-244; A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", *Türk Etnografya Dergisi*, V (1962), s. 39-84; ay, "Türkiye'de Kahvenin 400. Yıldönümü", *Tarih Dünyası*, S. 10 (1 Eylül 1950), s. 419-423; ay, "Kahve 450 Yaşında", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/4 (Mayıs 1967), s. 12-14; Ahmed Refik, "Eski İstanbul Kahvehaneleri", *Akşam*, (24 Şubat 1936); M. Halit Bayrı, "Semai Kahveleri", *TFA*, 1/11 (Haziran 1950), s. 163-105; M. Şerefeddin Yaltkaya, "Kahveye Dair Bir Türk Hekiminin Şahsî Mütalâaları", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, II/5 (1937), s. 3-6; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri*, ist., 1943; O. Cemal Kaygılı, *İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri*, İst., 1937; R. Ekrem Koçu, "Eyüb'de Pi-erre Loti Kahvehanesi", *TTOK Belleteni*, 21/300 (Ocak 1969), 11; T. Toros, "Türklerin Avru-

KALAMIŞ

392

393

KALAMIŞ VAPURU

pa'ya Tanıttığı Sihirli İçecek: Kahve", *Hayat* 1/9-17 (24 Şubat 1977-21 Nisan 1977); H. Y. Şehsuvaroğlu, "Her Biri Birer Kulüp Olan Eski Kahvehaneler", *Cumhuriyet*, (1 Haziran 1956); M. Gökgöl, "Kahvenin Hikâyesi", *Yeni İstanbul*, (17 Mart 1955); M. Aksel, "Kahve. Kahvehaneler", *TFA*, K/185 (Aralık 1964), 3589-3591; H. Turhan Dağlıoğlu, "Kahve

Hakkında", *HBH*, S. 111 (İkincikânun 1940), 61-65; M. And, "Eski istanbul'da Meddah Kahveleri", *Folklor*, 1/3 (Temmuz 1969), s. 7-8; H. F. Es, "istanbul'da Eskiden Kahveler Nasıldı? Buralarda Hayat Nasıl Geçerdi?", *Akşam*, (30 Temmuz 1938); I. Numan, "Eski İstanbul Kahvehanelerinin içtimai Hayattaki Yeri ve Mimarisi Hakkında Bazı Mülahazalar", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, S. 2 (1981); Ralph S. Hattox, *Cof-fee and Coffeeshouses. The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Londra, 1985; E. Işın, "Semaî Kahvelerinde insan ve Kültür", *Sanat Dünyamız*, S. 40 (1990), s. 26-29; ay, "İstanbul'un Tanrısız Tapınakları: Kahvehaneler", *Çağdaş Şehir*, S. 14 (Temmuz 1988), s. 82-85; R. Mantran, "XVII. Yüzyılda istanbul'da Kahve", *İT*, IH/15 (Mart 1985), 25-27; Ahmed Rasim, "Semaî Kahvehaneleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, VII/4 (Nisan 1956); Ergin, *Mecelle*, I, 656; S. Birsell, *Kahveler Kitabı*, ist., 1975; Gerard-Georges Lemaire, *L'Orient des Cafés*, Paris, 1990; F. Georgeon, "Leş cafes â istanbul an XDCe siecle", *Etudes Turqu-es et Ottomanes*, I (Mart 1992), s. 14-40; M. Tuchscherer, "Cafe et cafes dans l'Egypte Ot-tomone XVF-XVIHe siecles", *Contributions au theme du et des Cafes. Dans leş societies du Proche-Orient, Aix-en-Provence*, 1992 s. 25-51.

EKREM IŞIN

KALAMIŞ

Kadıköy'de bir semt ve aynı adla anılan koy.

Moda ve Fenerbahçe burunları arasında kuzey-güney doğrultusunda yer alan koya tam kuzeyde açılan Kurbağalı Dere' nin denize döküldüğü yerden (bugünkü

Fenerbahçe Spor Kulübü tesislerinden) güneye doğru uzanan ve sahile paralel bir yay çizerek Fenerbahçe'ye giden sokağın adı Kalamış iskele Sokağı'dır. Batısında denizin yer aldığı sokağın doğusunda ona paralel olarak, Kızıltoprak'ta Bağdat Cad-desi'nden ayrılan ve gene Fenerbahçe'ye uzanan yola ise Kalamış-Fenerbahçe Caddesi denilmektedir. İşte, Kızıltoprak'ın güneyinde Bağdat Caddesi ile Kalamış-Fenerbahçe Caddesi'nin makas yaptığı yerden başlayıp bu caddenin Fenerbahçe yakınlarında Kalamış İskele Sokağı ile kesiştiği yere kadar kuzey-güney istikametinde uzanan yolla deniz arasında kalan ince şeridin oluşturduğu kesim Kalamış adını alır. Semtin merkezi diyebileceğimiz mevki ise Kalamış Vapur İskelesi'nin bulunduğu bugün de küçük bir yat limanı (marina) haline getirilerek iki mendirek a-rasına alınmış alandır.

Münir Nurettin Selçuk'un kendi bestesi ve sesiyle ünlendirip, yediden yetmişe herkese duyurduğu Behçet Kemal Çağ-lar'ın mısralarında *Yok başka yerin lütfü ne yazdan, ne de kıştan /Bir tatlı huzur almağa geldik Kalamış'tan* diye tanımlanan Kalamış, Marmara Denizi -ve dolayısıyla

İstanbul sahilleri- kirlenip, kıyıları bugünkü hallerine gelmeden önce, Kadıköy yakasının olduğu kadar kentin de en güzel yerlerinden birisiydi.

Kalamış Koyu'nun ve onun güney ucunu oluşturan Fenerbahçe'nin(-0 tarihi MÖ 7. yy'a kadar gider. Fenikelilerin kurduğu Halkedon kolonisinin söz konusu koyun doğusunda bir mezarlığa sahip olduğu, ayrıca bugünkü Fenerbahçe'de Tanrıça He-ra (Olympos'un hâkimi Zeus'un karısı) adına yapılmış bir tapınağın bulunduğu ba-

zı kaynaklarda kaydedilmiştir. Gene kimi kaynaklar, koyun kuzeyini oluşturan bugünkü Moda'daki(->) Halkedon bağlarını, yörenin mesire yeri olarak kaydederler. '

Bizans'ta İmparator I. İustinianos(-«) döneminde (527-565) bugünkü Fenerbahçe'de bir imparatorluk sarayı yapılmıştı. İustinianos ile Teodora'nın kullandıkları Hieria adını alan bu sarayın çevresi, özellikle koy boyunca uzanan bahçelerle, yoğun ağaçlıklarla, yeşilliklerle imparatorluk sarayı için geniş bir sayfiye alanı olarak düzenlenmiş ve bu arada mezarlık kaldırılmış, ayrıca çevrede bir kilise ile ayazma, hamam, deniz feneri vb yapılmıştı (bak. Hieria Sarayı). Sarayın bir de iskelesi vardı. O dönemde saray ve çevresindeki Bizans soylularının (İmparatoriçe Teodora dahil) o koyda denize girdikleri söylenir.

Bazı kaynaklara göre 600'lü yılların başlarında zamanın ileri gelenlerinden Eut-ropos (veya Eutropo) tarafından bir liman yaptırıldı. Liman ve koy bu adla anılmaya başlandı, sözcük zamanla Otropo'ya dönüştü.

Bizans sarayının sayfiye olarak seçtiği koyun eşsiz güzelliğinin Osmanlılar da farkına vardılar ve I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) orada bir köşk yaptırdı, ayrıca artık ortadan kalkmış olan Bizans fenerinin bulunduğu yerde de fener yaptırılmasını emretti. Padişahın tuğrasını Receb 969/ Mart 1562 tarihli fermanla "Kadıköyü di-mekle maruf mahalle karîb Kelemiş-bur-nu nâm mevzi'de Müslümanların ve gayrin gemileri gece ile gelüp geçerken fanus olmamağın, ekser zamanda taş a çalup zarar ve ziyan olmağın" sözlerinde görüldüğü gibi, fener olmadığı için gece geçen gemilerin kayalara çarpıp hasar görme-

Kalamış

Ozan Bilgisiren, 1994

Kalamış

istanbul Ansiklopedisi

leri nedeniyle bir fener yapılması istenen, mahal Kelemiş Burnu diye adlandırılıyor- \ du. Koyun güney ucundaki fenerden do- \ layı bugün Fenerbahçe adıyla anılan burna, o zamanlar Kelemiş Burnu denilmesi, koyda birtakım sazlıkların, kamışlıkların bulunmasından ileri gelmekteydi. (Grekçe "kalamisia" sözcüğü "kamışlar" ya da "kamışlık" demektir.)

17. yy'ın ünlü seyyahı Evliya Çelebi, Kalamış Koyu'nun bir gezinti yeri olduğunu söyler, körfezin iç kısmında kumsalın beyazlığını ve denizi över, burada "deniz melikeleri gibi Âdem melekleri"nin yüzdüğünü söyler.

Fenerbahçe ve civarındaki köşkler, kasırlar 17. yy'da ve 18. yy'ın başlarında çoğaldıysa da, sonradan bu gelişme, sayfiyenin Boğaziçi'ne kaymasıyla ve orada yalılar, köşkler yapılmasıyla durdu.

Kalamış'ın asıl görkemli dönemi 19. yy'ın ikinci yarısında başlar. Gerek devlet ricalinden, gerekse başka varlıklılardan, Müslüman veya gayrimüslim birçok kişi Bağdat Yolu ile deniz kıyısı arasına, Kızıltoprak, Çiftehavuzlar, Göztepe, Caddebostan, Fenerbahçe, Erenköy vb gibi yörelere köşkler, yazlıklar yaptırırken, kentin en güzel koyu Kalamış da buranın en gözde sahili haline gelecekti. Özellikle İstanbul-Bağdat demiryolunun yapılması, saydığımız semtlere banliyö tren seferinin konulması, ek bir hattın Fenerbahçe'ye kadar uzatılması, Kalamış'a vapur seferlerinin başlaması gibi olaylar böyle bir gelişmede belirleyici etki yapacak, ayrıca bu güzel yöre sadece varlıklılar için olmaktan çıkarak, İstanbul'dan, Beyoğlu'ndan, Üsküdar ve Kadıköy'den çok sayıda kişinin demiryoluyla ya da denizyoluyla perşembe, cuma günleri gezmeye, pikniğe geldikleri çok şenlikli, çok canlı bir mesire mahalline dönüşecekti. Sonra, buraya kadınlara ve erkeklere mahsus olmak üzere deniz banyoları yapıldı, tramvay seferleri konuldu vb.

Kalamış'ın bu özelliği 1950'li yılların sonlarına değin devam etti. Bağdat Caddesi'nin bugünkü haliyle yeniden düzenlenmesi sonucunda caddenin her iki tarafına apartmanlar yapılırken, bahçeler, bağ ve bostanlar, yeşil alanlar ortadan kaldırılırken, deniz tarafına düşen güney kesim daha hızlı bir iskâna uğradı ve andığımız diğer semtler gibi Kalamış da yazlık olmaktan çıkıp sürekli iskân yöreleri arasına katıldı. Derken, gerek bu evsel atıklarının, gerekse bir pislik yatağı haline gelmiş Kurbağalı Dere akıntılarının körfezi iyice kirletmesi, Marmara kıyılarının genel kirlenmesiyle bileşince Kalamış Koyu'nun eski güzellikleri büyük ölçüde ortadan kalktı. Kalamış'a vapur seferleri 1960'ta durduruldu. 1980'lerde körfezin bir bölümü dolduruldu, beton yığınının ibaret bir marina yapıldı. Kalamış İskelesi'nin yakınındaki Rum kilisesinin avlusunda bulunan ünlü Todor Meyhanesi ile kıyıdaki bazı lokantalar da kapandı, sahil marina ve te-

Kalamış'tan bir görünüm.

Nazım Timuroğlu, 1994

sislerinden, dükkânlarından ibaret kalınca, artık Kalamış'ın ne yazında, ne de kışında alınacak bir "huzur" kaldı.

İSTANBUL

KALAMIŞ VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi tarafından 1928'de, eşi Heybeliada Vapuru(-0 ile birlikte Fransa, Marsilya'da Chantiers de Pro-vence Port de Bouc tezgâhlarında inşa e-dildi. 1912'de aynı tezgâhlarda inşa edilmiş Burgaz, Kadıköy, Moda adlı vapurların e-şiydi. 699 grostonluktuktu. Yazları 1.700, kışları da 1.119 yolcu alabiliyordu. Uzunluğu 61,2 m, genişliği 9,2 m, sukesimi 3,3 m idi. Her biri 350 beygircüğünde 2 adet tri-pil buhar makinesi vardı. Çift uskurlu olup saatte 10 mil hız yapıyordu. Yaz günlerinde yolcuların serinlemesi için alt güverteye vantilatörler yerleştirilmişti. 1960'lı yılların sonlarında kadro dışı bırakılarak satıldı.

394

KALCILAR HANI

Günümüzde Kalamış adlı bir şehir hattı yolcu vapuru daha vardır. 1987'de Haliç Tersanesi'nde motorlu olarak inşa edildi. "Şehit" tipi vapurlarmdandır. 456 grostonluktur. 1.500 yolcu almaktadır. Uzunluğu 58,2 m, genişliği 10,6 m, sukesimi 2,4 m'dir. Pendik-Sulzer yapımı, her biri 750 beygircüğünde 2 adet dizel motoru vardır. Çift uskurlu olup saatte 14 mil hız yapmaktadır.

ESER TUTEL

KALCILAR HANI

Eminönü İlçesi'nde Kapalıçarşı grubu hanlarından olup, Zincirli Han ile İmameli Han' in arkasında, Mahmutpaşa Yokuşu'na açılan Tarakçılar Sokağı'nın köşesindeki Kaşıkçı Han'ın(->) doğusunda inşa edilmiştir.

Kitabesi olmayan hanın inşa tarihini bildirecek bir kaynak da yoktur. Ancak mimari özellikleriyle, bulunduğu alanda yer alan diğer han yapılan ile olan benzerlik-leriyle 18. yy'a tarihlenebilir.

Yamuk bir alana intibak ettirilmiş plan semasıyla yapı avlulu, avlusu revaklı ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Taştan yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı ile girilen yapının giriş mekânı çapraz tonoz örtülüdür. Yapı bulunduğu yerin topografyasına uydurulduğundan, doğu kanadı üç katlı olarak inşa edilmiştir. Düzensiz bir avlu şemasına sahip olan yapıda, revaklardaki kemerler zemin ve üst katta tuğla derz dokulu yuvarlak şekillidir. Üç katlı kanatta ise üçüncü katta revak kemerleri farklı olarak, sivri kemer şeklindedir. Revakların taşıyıcı sistemini örme taştan kare kesitli payeler o-luştırur. Her mekân revak altına birer kapı ve birer pencere ile açılır. Her iki kat re-vakları ile zemin kattaki mekânlar beşik tonozla, üst kattaki mekânlar ise kubbelerle örtülmüştür.

Kalcılar Hanı

Yavuz Çelenk, 1994

Avlu revak cepheleri taş, tuğla-derz dokuyula meydana getirilmiş ve bu cepheler üstten tuğla kirpi saçak friziyle sınırlanmıştır. Yapının bitişik nizam durumu tek cephe ile dışa açılmasına neden olmuştur. Tarakçılar Sokağı'ndaki cephe günümüze bazı değişikliklerle ulaşabilmiştir. Ancak kesme taş ve üç sıra tuğla-derz hatıllı olarak inşa edilmiş olan cephede yuvarlak kemeriyle kapı tek açıklık olarak görülür. Cephenin üst kısmında ise mekânların dışa a-çılan pencere sıraları yer alır. Bu cephe üstten, tuğladan kirpi saçak friziyle sınırlanmıştır. Yer yer harap olan yapı, uygun olmayan onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Özellikle kubbelerin çimento ile onarımı ilk bakışta görülen özensiz bir onarımdır. Kalcılar Hanı, kuyumcuların artık tozlarından altın ayıran "kalcıramatçı" atölyelerinin yerleştiği bir yapı olmuş ve bu zanaatın a-dıyla tanınmıştır. Bibi. Güran, *İstanbul Hanları*, 122-123.

GÖNÜL CANTAY

KAIDIRIMCILIK

Eskiden, toprak zemin üzerine taş döşeyerek yapılan yol anlamına gelen "kaldırım", bugünkü anlamından oldukça farklı bir kavramı karşılamaktaydı. "Yaya kaldırımı" ile "at, araba geçen yol" arasındaki fark ö-teden beri bilinmekle birlikte bu fark ancak İstanbul'da şehir içi trafik sorunlarının başladığı 19. yy'ın ikinci yarısında kesinlik kazanmıştır.

istanbul'da fetihle birlikte başlayan Osmanlı kaldırımcılığı öteki meslek gruplarında olduğu gibi geleneksel esnaf örgütlenmesine sahipti. Kaldırımcı esnafı, barış ve savaş yıllarına göre ayrı ayrı hizmetlerde bulunurlardı. İstanbul'un bitmek bilmeyen yol yapım ve yenileme hizmetleriyle su yollarının taş döşemeciliği, barış yıllarında kaldırımcıları inşaat mevsimi boyunca meşgul ederdi. Ordu sefere çıkacağı sırada ise her meslek için olduğu gibi kaldırımcılardan da ordu esnafı alınır, bunlar ordunun geçeceği yolların yapımı ya da o-narımında çalışırlardı. Ordunun sefere çıkıp dönmesi belli aylar arasında söz konusu olduğundan gidiş gelişin, haberleşmenin selameti açısından yol ustalarına büyük iş düşerdi.

İstanbul'un içinde ve yakın çevresinde yol inşaatı ve su yolu döşemesi yapan kaldırımcılar çoğunlukla Silivri ve köylerinde otururlardı. Bu yörede oturmakla birlikte büyük bir çoğunluğu Arnavutluk'tan gelmişlerdi. 19. yy'ın sonlarına kadar kaldırımcılık İstanbul'da Arnavutların yaygın mesleği durumundaydı. Türkçeye "arnavut-kaldırımcı" ve "arnavutkaldırımı" deyimlerinin yerleşmesi de bu yüzden olmuştur.

16. yy'dan kalma belgelerden anlaşıldığına göre kaldırımcılar inşa edecekleri yolun taşlarını da kendileri sağlamaktaydılar. Bu yönüyle kullandıkları ana malzeme taş olan kaldırımcılarla taşçılar arasında belli bir ortak çalışma alanı oluşmuştur.

İstanbul'un fethinden 1588'e kadar her iş dalında olduğu gibi kaldırımcılarda da fazla bir ücret artışı olmamış, şehir içinde

"cedid (yeni) kaldırım" yapımında 1 terbi (zira kare) için 6 akçe, "mahlut (taş toprak karışık) kaldırım" için ise 4 akçe ücret ödenmiştir. 1588'de başlayan enflasyon yüzünden kaldırımcıların ücretleri değiştirilmiş, buna göre yeni kaldırımın 1 terbisi 8 akçeye yükseltilirken, karışık kaldırım 4 akçede kalmıştır.

Evliya Çelebi de *Seyahatname'de* 1638 ordu esnafı alayını tanıtırken İstanbul'daki kaldırımcı esnafından da söz etmiş, bunların 800 kişi olduklarını belirtmiştir. Evliya Çelebi'nin çizdiği sahneye göre amavutkaldırımcılar, esnaf alayında ellerinde kazmalar, demir kösküler ile kaldırım düzeltme taklitleri yaparak ve Arnavutça sözler söyleyerek geçmişlerdi.

Kendi içlerinde geleneksel meslek örgütleri bulunan kaldırımcılar, devletle o-lan ilişkilerini kaldırımcılar kethüdası vasıtası ve mimarbaşının emir ve onayı ile yürütürlerdi. İşlerini götürü olarak yaptıkları için, önceden keşifle belirlenerek verilen yol işi, bittikten sonra da keşifle teslim alınırdı.

İstanbul'da yol yapımı "devlet eliyle" ve "çeşitli vakıf gelirleriyle" olmak üzere iki koldan karşılanırdı. Devlet tarafından yaptırılan kaldırımlarda yol üzerinde ev ve dükkânı olanların da belli oranlarda katkıda bulunmaları zorunluluğu vardı. Şehrin meskûn olmayan mahallerine yapılan yollarda ise masraf bütünüyle hazineden karşılanırdı.

İstanbul'un yangınlar ve seller yüzünden sık sık yenilenmek zorunda kalan yollar, kaldırımcıların her zaman aranan meslek erbabı olmalarına yol açmış, 1826'da İhtisab Nezareti kuruluncaya kadar mimarbaşının bunlarla ilgili sorumluluğu devam etmiştir. 1831'de Ebniye-i Hassa Müdüriyeti(->) kurulunca kaldırımcılar buraya bağlanmış, 1857'den itibaren de İstanbul'un kaldırım işleri yeniden şehremanetine devredilmiştir.

1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi ile her türlü yol ve bina inşaatı da düzene sokulmuş, yol yapımının bir mühendislik işi olduğu fark edilince de "şose kaldırımları" adıyla yenilikler yapılmıştır. İstanbul'da ve ülkenin başka yerlerinde yapılan yeni yollar için Türk ve yabana mühendislerden yararlanılmış, 1850'li yıllarda da "dürbünlü pusula" diye adlandırılan "teodolit" adlı mühendislik aleti ile haritacı subaylar devreye girmiştir. Beşiktaş, Ortaköy, Tophane, Beyoğlu, Galata ve Kasımpaşa'da yenilenen yol ve sokakların düzeni bu aletleri kullanan harita subaylarının katkılarıyla gerçekleşmiştir. Teknik hizmetlerdeki bu modernleşme kaldırımcı esnafının "uygulayıcı" olarak varlığına son vermemiş, ar-navutkaldırımcılar 20. yy'ın başlarına kadar varlıklarını korumuş, ancak asfalt yolların yaygınlık kazanmasıyla birlikte meslek de unutulmuştur.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 628-629; (Ergin) *Mecelle*, I, 1084, 1098-1104, 1146-1147; C. Or-honlu, "Meslekî Bir Teşekkül Olarak Kaldırın-cılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *GDAAD*, S. I

(1972), 93-138.

İSTANBUL

Ali

Süreyya

Kalemci-

oğlu

Turhan Baytop arşivi

KALEMCİOĞLU, ALİ SÜREYYA

(1855, İzmit - 10 Ağustos 1936, İstanbul) Eczacı.

Kalemcioğlu ailesinden Şeyh Mehmed Efendi'nin oğludur. 1884'te Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eczacı sınıfından mezun olmuş ve diplomasını 1887'de almıştır. 1887'de Balıkesir Belediyesi, 1891'de Haseki Hastanesi eczacılığına atanmıştır.

Kalemcioğlu 1899'da "İksir-i Süreyya" (Elbdr Toni-Digestif Ferrugnineux) adını verdiği, bir ilaç hazırlayarak piyasaya çıkarmıştır. Bu hazır ilaç kısa bir sürede büyük bir üne kavuşmuş ve 1965'e kadar Pertev Laboratuvarı'nda imal edilmiştir.

İlk Türk tıbbi müstahzarlarından birinin sahibi ve yapımcısı olan Kalemcioğlu, meslektaşları tarafından çok sevilip sayılmış ve "Baba" lakabıyla tanınmıştır.

Cerrahpaşa Hastanesi'nde üremiden vefat etmiştir. Mezarı Merkezefendi Kabristanı'ndadır.

Bibi. S. Ünver, "Türk Eczacılarının En Yaşlı Üstadı Süreyya ve Tıp Tarihimize Ait Hatıraları, 1857-1936", *Dirim*, S. 32 (1937).

TURHAN BAYTOP

KALEMKÂRLIK

Yumuşak madenlerin (gümüş, altın, bakır, san vb) üzerlerine ucu sivriltilmiş çelik kalemler vasıtasıyla desen ve şekiller oyma sanatına kalemkârlık ve bu sanatı yapan ustaya da kalemkâr denir. Altın pahalı olduğundan, sarı ve bakır gibi madenler de aşırı oksitlenme özelliğinde olduklarından bu gümüşe özgü bir sanat haline gelmiştir. Değişik şekillerde uçları sivriltilmiş çelik kalemler, bu sanatın en önemli aletidir.

Evliya Çelebi, 1638 ordu esnafı alayına katılan esnaf zümrelerini tanıtırken hakâklardan sonra "esnaf-ı kalemkârân-ı ku-yumcuyan"dan söz eder ve 200 dükkânda 300 usta kalemkâr çalıştığını ekler. Tanınmış kalemkârlar olarak da Unkapam'n-da Simitçioğlu Rum Mihail ve Ermeni Ha-çadur'dan; Bedestenönü'nde Aydın Ermeni ve Kalemkâr

Tanburi Arnavut Osman Çelebi'den söz eder.

Kalem işinin yapımında şöyle bir yol takip edilir: Karakuyumcudan gelen şekillendirilmiş gümüş, ibrik, tepsi, zarf, şeker-

dan vb şeylere usta biçimlerine uyacak şekilde kâğıt üzerine müsvedde yapar. Müsveddeyi beğenirse onu sabit kalemle gümüş üzerine çizer, daha sonra da çizdiği desenin özelliğine göre değişik kalemler kullanarak işi tamamlar.

Bu çalışmaların en önemli özelliği sanatkârın çok iyi bir bileğe sahip olmasıdır. İyi bilek sözünün açıklaması, kâğıt ü-zerinde çok zordur, onun için bir ustayı seyretmek ve bir eser üzerinde konuşmak gerekir.

Kalemi topuzlu sapından avucu içinde sıkıca tutan usta, dal ve kıvrımlarda yumuşak dönüşü temin için nefesini tutar ve tek hareketle kıvrımı tamamlar. Güzel bir işte titizlikle başlama kadar işin sonunu da aynı titizlikle getirmenin önemi büyüktür. Değişik kalem çalışmaları, derin kalem ve yüzey yalamaları, işi daha dekoratif ve alımlı gösterir.

Bu yüzden kalemkârlıkta usta çok zor yetişir, iyi bir kalem işi nadir bulunur ve güzel eser sayısı da azdır. Bu sanatı iyi öğrenen ustalar savatC-») tekniğini öğrenince savat ustası; hat sanatını öğrenenler ise hakkak yani mühürücü olurlar (bak. hakkâklık). Sade kalemkârlık, savat ve hak ustalığının ilk durağıdır.

Kalem işi kendi başına bir eserde kullanıldığı gibi diğer tekniklerle beraber de sıkça kullanılmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 575-576; Büngül, *Eski Eserler*, I, 142.

M. ZEKİ KUŞOĞLU

KALENDER KASRI VE BAHÇESİ

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Tarabya-Kireçburnu arasında, Kalender mevkiinde yer almaktadır.

Eski İstanbul'un ünlü mesirelerinden o-lan bu mevkide ilk olarak, I. Ahmed döneminde (1603-1617), Sultan Ahmed Camii' nin bina eminlerinden Kalender Çavuş'un bir sahilsaray inşa ettirdiği tespit edilmektedir. Ahşap olduğu anlaşılan bu yapı kısa bir süre sonra harap düşerek ortadan kalkmış, sahilsaraydan geriye kalan bahçe, uzun yıllar, Boğaziçi'nin asayişinden sorumlu bostancılar tarafından karakol olarak kullanılmıştır. Boğaziçi kıyılarının revaç bulduğu ve birçok sahilsaray ve yalı ile bezendiği III. Ahmed döneminde (1703-1730) burada bir biniş kasrı yaptırılmış,

19. yy'ın

sonunda

Kalender

Kasrı.

395 KALENDER KASRI VE BAHÇESİ

çevresindeki bahçe de mesire olarak düzenlenmiştir.

Patrona Halil İsyam'ndan sonra ihmale uğrayan Kalender Kasrı ve Bahçesi 18. yy'ın ikinci yansında yeniden imar edilmiş, Sadrazam Koca Ragıp Paşa (ö. 1763), İstanbul'daki mesire geleneğine uygun olarak, burada bir namazgah ve çeşme inşa ettirmiş, III. Selim, Kalender Kasrı'nı yenileyerek yaz aylarında burada musiki toplantıları düzenlemeyi âdet edinmiştir. II. Mah-mud döneminde de (1808-1839) hanedanın ve devlet ricalinin bu mevkiye ilgi göstermeyi sürdürdüğü, ileri gelen vezirlerden Ağa Hüseyin Paşa'nın (ö. 1849) buraya bol miktarda su getirttiği, II. Mahmud'un Boğaziçi'nde düzenlediği gezintilerde Kalender Kasrı'na sık sık uğradığı bilinmektedir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, II. Mahmud karargâhını Rami Çiftliği'n-den Tarabya'ya naklederken sancak-ı şerif de Kalender Kasrı'na getirilerek yapının salonlarından birinde muhafaza edilmiş, bu olaydan sonra hükümdarların ve hanedan mensuplarının, Kalender Kasrı'nın önünden geçerken, sancak-ı şerifin hatırasına hürmeten ayağa kalkarak yüzlerini kasra dönmeleri bir gelenek haline gelmiştir.

Bugünkü Kalender Kasrı Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından, saltanatının ilk yıllarında inşa ettirilmiştir. İki katlı ve kagir o-lan yeni kasrın tasarımı dönemin başmî-marî Sarkis Balyan'a (ö. 1899) aittir. Abdülaziz, 17 Eylül 1864'te Fransa İmparatoru II. Napoleon'un yakınlarından Prens Mu-rat'yı Kalender Kasrı'nda kabul etmiş, bu yapı Cumhuriyet dönemine kadar hanedan mensuplarının ve saraylıların gününbirlik gezintilerinde uğradıkları bir yer olarak kullanılmıştır.

Cumhuriyet döneminde, mülkiyeti Milli Emlak Bankası'na intikal eden kasır 1933' te Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilerek ortaokul haline getirilmiş, bir müddet sonra terk edilerek berduşların barınağı haline gelmiş ve bir yangın sonucunda önemli ölçüde tahribe uğramıştır. 1950'lerin sonlarında kasrın kalıntılarının ortadan kaldırılması düşünülmüş, bu sırada I. Ordu Komutanı Cemal TuraPın girişiyle, ordu mensuplarının dinlenme tesisi olarak onarılmıştır. Günümüzde de bu kullanımını sürdürmektedir.

Bir bodrum ile iki kattan oluşan kasrın

1_

KALENDER VAPURU

3.96

397

KALENDERHANE CAMİİ

Kalender Vapuru

Salâhattin Giz/Eser Tutel koleksiyonu

te Denizyollarına devredildi. 1981'de gezici Atatürk Müzesi haline getirilerek önce Kabataş'a, sonra birkaç iskeleye daha bağlanarak halkın ziyaretine açıldı. 25 Haziran 1984'te hizmet dışı bırakılarak Pendik Tersanesi'ne bağlandı. Temmuz 1986' da da satışa çıkarıldı.

ESER TUTEL

KALENDERHANE CAMİİ

Eminönü İlçesi'nde Vezneciler'de, Bozdoğan Kemerinin 16 Mart Şehitleri Caddesi'ni kestiği köşededir.

Fetihten sonra II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından bir zaviye olarak, herhalde Kalenderi tarikatına tahsis edilen ve sonradan camiye dönüştürülen bir kilisedir, İstanbul'da bugüne kadar kalan Bizans dini mimari yapıdan içinde, kare içinde haç planlı kilise tipolojisinin en önemli örneğidir. Kesin adı son zamanlara kadar tartışmalı olduğu için literatürde kilise olarak, adı da Kalenderhane olarak kalmıştır. 1966-1975 arasında yapı ve çevresi çok ayrıntılı bir arkeolojik araştırma konusu olmuş ve yapı tekrar cami olarak kullanılmak üzere restore edilmiştir. Bu araştırmalardan önce bu cami hakkında yazılan bü-

cephe düzenlemesinde ve mimari ayrıntılarında Abdülaziz döneminin eklektik zevkine uyulmuş, buna karşılık iç tasarımında geleneksel orta sofalı (karniyarık) plan tipi kullanılmıştır. Kasrın arka (batı) cephesinin ortasındaki çıkıntının eksenine giriş yerleştirilmiş, mermer sövelerin kuşattığı, basık kemerli girişin önüne, çift merdivenli bir sahanlık konmuştur. Boğaz'a bakan doğu cephesinin orta kesimi geriye çekilerek burada, mermer sütunların taşıdığı, üst kat sofasına açılan bir balkon tasarlanmış, zemin katta balkonun altı, bu katın sofası ile bağlantılı bir eyvan şeklinde değerlendirilmiştir. Balkonu taşıyan sütunların başlıkları girland kabartmaları ile süslüdür.

Cephelerin köşeleri, kesme küfeki taşından, yatay derzli pilastrlar ile belirlenmiş, cephelerde sıralanan basık kemerli pencereler, küçük konsollara oturan, taştan yontulmuş küçük saçaklarla taçlandırılmıştır. Kusursuz bir simetrinin gözlendiği cepheler, köşelerdeki pilastrlann üzerindeki babalara oturan bir korkulukla son bulmaktadır. Kasrın barındırdığı mekânların özgün bezemesi yangın sonucunda tamamen ortadan kalkmıştır. **Bibi.** Tuğlacı, *Balyan Ailesi*, 527-528.

M. BAHA TANMAN

KALENDER VAPURU

Şehir Hatları işletmesi vapuru.

Şirket-i Hayriye'nin(->) 67 baca numaralı vapuruydu. 1911'de, İngiltere, Newcastle-

le'de, Hawthorn, Leslie & Co. Ltd. tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak inşa e-dildi. 453 grostonluktu. Yazın 970, kışın 793 yolcu alıyordu. Uzunluğu 46,4 m, genişliği 7,9 m, sukesimi 3,1 m idi. 2 adet toplam 440 beygircücünde tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu, saatte 12,5 mil hız yapıyordu. 68 baca numaralı Güzelhisar adlı bir de eşi vardı. Yıllarca Boğaz hattında yolcu taşıdıktan sonra 1945'

Kalenderhane Camii'nin restorasyon öncesi (üst) ve sonrası görünümü. *Doğan Kuban*

tün yorumlar ve bilgiler, genel gözlemler dışında, kullanılamayacak kadar yanlıştır.

Bizans Dönemi: Kalenderhane Camii' nin yeri Constantinus döneminden sonra Kapitol'un, büyük sarayların ve dini yapıların bulunduğu Taun Forumu ile Constantinus Martiryonu arasındaki anayolun (bugünkü Beyazıt-Edirnekapı Caddesi) üzerindeydi. Bu alanda tarihi en eski yapı kalıntısı, büyük bir sarayın özel hamamına aittir. 4. yy'ın sonu ile 5. yy'ın başına tarih-lenebilen bu hamamın, Bozdoğan Kemerinin bir süre işlevini görmemesine bağlı olarak, kullanılmaz hale gelmesinden sonra, doğusunda bazilikalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bazilikalardan daha kuzeyde olanı, kemerin duvarını da kullanarak yapılmış, bir diğeri ise onun güneyinde, fazla bir iz bırakmadan yok olmuştur. Ne var ki bu kilisenin küçük bir fragman olarak kalan absid duvarı üzerinde, İko-noklast dönem öncesinin istanbul'daki tek duvar mozaïği panosu bulunmuştur. İsa' nın tapmağa annesi tarafından getirilerek Rahip Simeon'a takdimini gösteren (pre-sentation sahnesi) bu tablo restore edilerek istanbul Arkeoloji Müzesi'ne kaldırılmıştır. Bugünkü kiliseden önce burada var olan yapılara ilişkin bir başka kalıntı da, bugünkü kilisenin de iç narteks girişindeki İustinianos döneminden kaldığı düşünülen kemerle ve iki sütunla bölünmüş giriştir. Bunun mozaïği taşıyan duvar dönemiyle eşzamanlı olması muhtemeldir. Büyük bir olasılıkla 8. yy'da bu eski kiliselerin üzerine yeni bir merkezi planlı kilise yapılmaya başlanmıştır. Bu yeni kilisenin absidi eski kilisenin absidini ve üzerindeki mozaïği örtmüştür. Bugünkü kilisenin absidi o dönemden kalmıştır. Örtüye kadar homojen olarak yükselen bu absid bölümüne bakarak ona ait kilisenin de bitmiş olduğu düşünülebilir. Fakat, araştır-

ma verileri bu kilisenin bitmemiş olduğu kanısını vermektedir. Bugünkü kilise ise, hamamdan başlayarak, kendinden önceki yapılara ait temel, duvar, örtü ögesi olarak kullanılabilecek ne varsa, tümünü yeni yapıda kendi bünyesine alarak inşa edilmiş bir Komnenoslar dönemi yapısıdır. Bu kilisenin planı belliyse de, çevresinde bir manastır olarak kullanıldığını gösteren hacimlerin varlığının kilise ile aynı zamanda olduğu kanıtlanamaz. Fakat daha geç dönemlerde burasının bir manastır olduğu, küçük şapellerin güney tarafında çoğalması ve bir yemekhane olması muhtemel salonun varlığından anlaşılmaktadır.

Bizans kiliselerinde absidin iki yanında bulunan "protesis" ve "diakonikon"un burada düzenli olarak yapılmadığı, protesis için eski şapellerin absidlerinden, diakonikon olarak da çeşitli inşaat dönemleri geçirmiş, kanşık planlı bir şapeller dizisinden yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Diakonikon'dan bir toplanma ya da yemek bölümüne geçirmektedir. Bu son dönem kilisesi haçva-ri planlı naosu, yan nefleri, narteks üzerindeki galerisi ile klasik bir Bizans kilisesi idi. Berna bölümü ile naosu birbirlerinden ayıran ve galeri katına kadar yükselen bir ikonostatisi vardı.

Bugün bu büyük ikon taşıyıcı perde duvarın yan açıklıkları, üzerlerindeki bezemeler kısmen tahrip edilmiş olarak, caminin doğu ayakları üzerinde durmaktadır. Fakat Haçlı istilasından sonraki dönemde yapının iç narteks ve naos girişlerinin yan açıklıkları kapatılmıştır. Kilisenin yan nefleri yıkılmıştır. Sadece temel duvarları durmaktadır. Galerisi de yoktur. Diakonikon dışındaki hacimlerin de sadece temelleri kalmıştır.

Bu 12. yy kilisesinin Haçlı istilası döneminde Katolik italyanlara tahsis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kilisenin diakonikon'undaki bir şapelde Fransisken tarikatının kurucusu Aziz Francesco'nun hayatına ilişkin freskolar bulunmuştur, ilginç olan bu freskoların ünlü azizin yaşamına ilişkin dünyadaki en eski resimler olmasıdır. Aziz Francesco'nun 13. yy' m birinci yansı sonunda Doğu Akdeniz'e bir gezi yaptığı bilinmektedir. Kilisenin bu bölümü, yapının arkasına inşa edilen bir evin ve bahçesinin altında kaldığı için, resimler büyük ölçüde tahrip olmuştur. Toplanan bütün parçalar Arkeoloji Müzesi'ne kaldırılarak orada kısmen restore edilmiştir. Kalenderhane kompleksinin fetihten önce bir manastır olarak kullanıldığı ve fetih sırasında kullanılabilir durumda olduğu, özellikle örtüye kadar yükselen mermer kaplamasıyla istanbul'daki en görkemli kilise enteryörlerinden olan kilise bölümünün korunduğu anlaşılmaktadır.

Türk Dönemi: Fatih'in vakfiyesinde bu kilisenin bir zaviye olarak vakfedildiği belirtilmiştir. Fetihden sonra kent içinde kalmış Bizans yapılarının ne şekilde kullanıldığı ve Fatih'in kentin yerleşme ve kontrolünde nasıl davrandığını anlamak açısından da Kalenderhane iyi bir örnektir. Bunun için Fatih'in vakfiyesinde Kalenderha-ne'ye verdiği görevi anımsamak gerekir.

KÜS

Kalenderhane

Camii planı

C. L. striker-

D. Kuban

Vakfiyede zaviye olarak tanımlanan yapının dünya ile ilgisini kesip, bir köşede

kanaat ederek oturan "taife-i dervişan"a ve fakirlere hizmet edeceği, bu hizmeti yapmak için inancı tam, "mürşid-i arif, ah-val-i ehl-i süluka vakıf bir şeyhin "fukarayı irşad" için 10 akçe yevmiye ile zaviyenin işlerine bakan bir nazırın da 5 akçe yevmiye ile tayin edileceği belirtilmiş ve cuma namazlarından sonra yapılan sema meclisinde "mesnevi-i manevi"den ve Kuran'dan parçalar okuyacak olan bir "ha-fız-ı kelim" için 1 akçe, sema meclisinde "tahrik-i erbab-ı aşk" için şiirler söyleyen iki kişi için 1'er akçe, semazenlere eşlik edecek 4 çalgıcı derviş için 2'şer akçe yevmiye; zaviyede ya da civarında oturan dervişlere yemek için 40 akçe ve misafir olan muhtaç kimseler için de 15 akçe tahsis e-dilmişti. İstanbul'daki yetimler için günde 100 akçeden, bütün kentte 3.000 akçe sarf edilebileceği belirtiliyordu. Anasız, babasız kız ve erkek çocuklara da 15'er akçe dağıtılacaktı.

Bu dini ve sosyal amaçlarla kullanılan yapı kompleksinin 18. yy'da camiye dönüştürülmesine kadar herhangi yapısal bir değişiklik geçirip geçirmediği bilinmemektedir. Fakat zaviye olarak kullanıldığı dönemde henüz sağlam olan absidin içine, kible yönünü göstermek için bir küçük mihrap nişi yapılmıştı. Bu mihrabın temelleri kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır.

18. yy'ın birinci yansı sonlarında ünlü Da-rüssaade Ağası Maktul Beşir Ağa tarafından camiye çevrildiği sırada yapının absid bölümü yıkılmış olmalıdır. Çünkü 18. yy' da yapılan ve bugün restore edilerek kullanılmakta olan mihrap, dairesel absidi kapatan yeni duvarın üzerine inşa edilmiştir. Fakat Beşir Ağa'nın tamiri, İstanbul'un bu semtini büyük ölçüde tahrip eden 1718 yangını, 1720 depremi ve 1727 yangınından sonra gerekmiş olmalıdır. Bu dönemde kilisenin naosunun güneybatı köşesindeki küçük odanın duvarları doldurularak üzerine bir minare eklenmiştir. Bu minare-

Kalender-hane

Camii'nde eski

kiliseden
kalan absid
duvarı
üzerinde
bulunan
mozaik
panodan
Meryem
Ana

Kuban

KALENDERHANE TEKKESİ

398

399

KALENDERHANE TEKKESİ

Restorasyon sonrasında Kalenderhane Camii'nin güney duvarı. *Doğan Kaban*

reye iç narteks üzerindeki galeri katından ulaşılmış olmalıdır. Aynı dönemde Bozdoğan Kemerli'ne bitişik şapel üzerine birkaç hücre yapıldığı görülür. Fakat kilisenin yan neflerinin 18. yy'da camide var olup olmadığı belli değildir Beşir Ağa'nın camii 19. yy'da büyük bir yangın geçirmiştir. Bu yangın sırasında caminin çok tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Büyük bir olasılıkla ahşap örtülü yan nefler, narteks üzerindeki galeri, içerideki mermer kaplamaların büyük bir bölümü mihrap ve minber tahrip olmuştur. 1854'te cami yeniden tamir edilmiştir. Bu tamir camiye çalışır hale getirmek için yapılmış çok katiliksiz bir tamirdir ve yapının birçok mimari özelliğini ortadan kaldırmıştır. Naosla yan nefler arasındaki antik başlıklı iki sütunlu üçlü bir kemer oluşturan geçit, kemer ve başlıkları saklayan bir duvarla doldurularak kapatılmış ve küçük, oransız pencereler bırakılmıştır. Naosun yan neflere açılan yüzleri yapının cepheleri haline dönüşmüştür. Galeri yıkıldığı için oraya açılan büyük kemer de doldurularak buraya yeni pencereler açılmıştır. Eski nartekslerin üzeri bir kiremitli çatı ile örtülmüş, o sırada çevre kotları da yükselmiş olduğu için, kilisenin giriş kemeri yıkılarak, yol kotunda yeni bir giriş yapılmış, caminin minaresine de dışarıdan çıkan bir merdiven inşa edilmiştir, içeride 18. yy mihrabını örten, oransız yeni bir mihrap ve dökülen mermer kaplamaların yerine de mermer taklidi bir sıva yapılmıştır. Cami hariminin arka tarafına da, çok oransız ve adi marangoz işi bir kadınlar mahfili eklenmiştir. Yapı cepheleri yangından çok tahrip olduğu için bütün cepheler sıva ile kapatılmıştır. Caminin kubbesinin ondüleli saçağı harç ile doldurulmuş ve çimento ile sıvanmış, çatısında-ki tonozların arası da toprakla dolduru-

larak kiremit bir çatı yapılmıştır. Bu şekilde 1930'lu yıllara kadar kullanılan cami, bir fırtınada minaresinin yıkılması ve yapının hasar görmesi üzerine terk edilmiş ve 1905'e kadar evsiz barksızlar tarafından işgal edilmiştir. 1966-1975 arasında Har-ward Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi işbirliği ile, ayrıntılı bir araştırma ve kazı konusu olmuş ve tekrar cami olarak restore edilmiştir.

Restorasyondan önce yapılan kazılarda yukarıda açıklanan arkeolojik veriler bulunmuş ve SÎT'in tarihi ortaya çıkarılmıştır. Kazı alanının sınırlı

olması nedeniyle, bazı yapı kalıntılarının kazı yapılmayan alanda kalması tam bir çözümleme olanağı vermemiştir. Restorasyonda yapının mermer kaplaması, kalanları ve naosun özgün karakterini korumak için tamamlanmış, 18. yy mihrabı restore edilmiş, yan neflere açılan üçlü kemerler ve başlıkları ortaya çıkarılmış, cami cepheleri restore edilerek geç dönemde yapılan sıva kaldırılmıştır. Caminin özgün giriş kotuna dışarıdan inilerek, kemeri restore edilmiş, yıkılan minare de tekrar yapılmıştır. Çevrede ise arkeolojik alan tanzim edilmiş, diako-nikon restore edilmiş ve küçük buluntular için bir müze olarak ayrılmıştır.

Kalenderhane Camii, İstanbul'un anıtlar tarafından yazılan ve yazılabilecek tarihinin en ilginç örneğidir. Çünkü geç Roma döneminden bugüne kadar sürekli olarak yaşamış, biçim değiştirmiş ve yaşamının bütün aşamaları, bu kadar ayrıntılı olarak, incelenmiş başka bir anıt yoktur. Görkemli bir saray hamamından, zengin bir Kom-nen kilisesine, sonra bir zaviyeye, daha sonra bir camiye çevrilen, sonunda imparatorluğun çöküşüne paralel bir süreç içinde, Cumhuriyet dönemindeki restorasyona kadar, bir gecekonduya dönüşen bu yapı kompleksi, İstanbul'un kent yapısının değişmesindeki karmaşıklığı da gözler önüne sermektedir. Kalenderhane Camii kazısı, bir başka açıdan da öğretici olmuştur. İstanbul'un antik çağ ve Bizans dönemi topografyası, arkeolojik çalışmalardan çok yazılı belgelerin yorumlarına dayanmaktadır. Kalenderhane Camii için yapılan çeşitli tarihlendirme ve ad verme yorumları, hiçbir zaman uzmanlar katında bir anlaşma sağlamamıştır. Kimliğine ilişkin en son yorum Akataleptos Manastırı Kilisesi idi. Oysa yapılan çalışmalar içinde iki kez Kriotissa adı geçen Meryem resimleri bulunmuştur. Bunlardan en geç o-lanı, geç Paleologoslar döneminde manastıra yardımcı bulunan birine aittir ve di-akonikon da bulunmuştur. O tarihte yapının adının Kriotissa Manastırı olduğu kabul edilebilir. Oysa yazılı kaynaklar kentte bulunan ve aynı adı taşıyan sadece iki yapı olduğunu ve kentin başka yerlerinde bulunduklarını yazıyorlar. Arkeolojik buluntular, yazılı belgelerin verdiği birçok bilginin, şimdikinden başka türlü yorumlanması gerekliliğini ortaya koymuş, eski kabulleri de değiştirmiştir.

Bibi. C. L. Striker-Y. D. Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in istanbul: First Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers*, S. 21 (1968), s. 267-271; ay, "Second Preliminary Report" *ae*, S. 22 (1969), s. 185-193; ay, "Third and Fourth Preliminary Reports", *ae* S 25 (1971), s. 251-258; ay, "Fifth Preliminary Report", *ae*, S. 29 (1975), s. 306-318.

DOĞAN KUBAN

KALENDERHANE TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Zal Paşa Caddesi'nde yer alan Kalenderhane Tekkesi, tarih boyunca

"La'lîzade Abdûlbâki Efendi Tekkesi", "Özbek Tekkesi" ve "Akil Efendi Tekkesi" adlarıyla da tanınmıştır.

Nakşibendîliğe bağlı olan bu tekkede Kalenderîliğin de izleri görülmekte, bu i-lişki Orta Asya'da söz konusu iki tarikat a-rasmda bulunan yakınlık ile açıklanabil-mektedir. Kalenderhane Tekkesi, Melamîliğe^ ve Nakşibendîliğe(->) mensup, "Yetim" mahlası ile tasavvufî şiirler yazmış ve tasavvufa ilişkin birçok metni tercüme etmiş olan La'lîzade Abdûlbâki Efendi(-») tarafından 1156/1743'te tesis edilmiştir. Mamafih tekkenin kuruluşuna ilişkin verilerde yeterince açık olmayan noktalar bulunmakta, La'lîzade'nin babası Şeyh Mehmed Efendi'nin de kuruluş aşamasında etkin olduğu tahmin edilmektedir. Nakşibendîliğin ve Kalenderîliğin yamsıra bu tekkede Melamîlik de 19. yy'a kadar etkisini sürdürmüştür.

Kalenderîliğe özgü geleneklerin ve değer ölçülerinin tekkedeki hayat tarzına e-gemen olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 18. yy'ın ortalarında Abdullah Nidaî Kaşga-rî (ö. 1760), Orta Asya kökenli olmasına rağmen mücerred (bekâr) dervişlerden olmadığından tekkenin meşihatını terk etmek zorunda kalmış ve yine Eyüp'te bulunan Kaşgarî Tekkesi'nin(->) ilk postnişini olmuştur. Yüzyılımızın başına ait belge ve rivayetler, Orta Asya geleneklerinin burada tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar canlılığını koruduğunu kanıtlar. Tekkede Şi-razlı Hâfız'ın ve Mevlânâ'nın yamsıra Ah-med Yesevî'nin şiirleri de terennüm edilmekteydi. Nakşibendî usulüne uygun olarak önce "hatm-i hacegân" okunmakta, bunun ardından Yesevîlerin "testere zikri" (zikr-i erre) ve Nakşibendîlerin "hafî zikri" (sessiz, gizli zikri) icra edilmekteydi. Tekkenin ayin günü *Âsitâne* (1840) ile *Mec-mua-i Cevâmî'de* (1886) cuma, *Mecmua-i Tekâyâ'dsL* (1889) ise perşembe olarak verilir. O. N. Ergin tarafından yayımlanan, tekkenin "Zâviye-i Özbekiyye" olarak anıldığı Farsça kitabede özellikle hafî zikrin önemi vurgulanmakta, ayrıca tekkenin bütün Özbek Kalenderîlerine açık olduğu ve Allah'ı arayan herkesin buraya geldiğinde kalplerinin manevi zevke erişeceği belirtilmektedir. Dervişler ile bunların aileleri tekkede pişen Özbek pilavını da paylaşmaktaydı. Diğer taraftan Dahiliye Nezareti'nin 1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde Kalenderhane Tekkesi'nin İstanbul'da en çok sayıda dervişin (21 kişi) ikamet ettiği sufi tesislerinden birisi olduğu görülmektedir.

Kalenderhane Tekkesi aynı zamanda Orta Asya'dan gelen hacıları ve seyyahları da kendisine çekmekte, bu yolcular ba-

zen tekkede aylar boyu kalabilmekteydi. Tekkenin 20. yy'ın başlarında postnişini olan Şeyh Akil Efendi, Buharalı Mirza Si-racüddin Hakim'in (ö. 1914) Farsça seyahatnamesinde "Akil Mahmud Buharayî" olarak zikredilmektedir. Aynı şekilde 1 Muharrem 1320/1911 tarihli *Muhibban* dergisinde, Orta Asya'dan hac farızasını yerine getirmek amacıyla yola çıkan bütün bir ailenin tekkede ağırlandığı bildirilir.

Osmanlı Devleti'ndeki diğer Özbek tekkeleri ile Kalenderhane Tekkesi arasında yakın ilişkiler kurulmuştu. Bursa'da-ki Buhara Tekkesi şeyhlerinden, 12707 1853 doğumlu Hafız Mehmed Efendi'nin daha önce Eyüp Kalenderhanesi'nin medresesinde hocalık yapmış olması, bu ilişkilere bir örnek teşkil eder. Cumhuriyet döneminin başlarında bile Kalenderhane Tekkesi'nin Orta Asyalı mültecileri barındırdığı tespit edilmektedir. Hattâ Çin Türkista-nı'nda bu tekkede doğmuş bir Uygura rastlanmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 276-278; Ayvan-sarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 268-269; Çetin, *Tekkeler*, 587; Aynur, *Saliba Sultan*, 36, no. 102; Âsitâne, 2; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 10-11, no. 21; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 15; *Sicill-i Osmanî*, III, 298-299; *İhsaiyat II*, 19; Mehmed Şemsüddin, *Yadigâr-ı Şemsî*, Bursa 1332/1913, s. 242-243; *Osmanlı Müellifleri*, I, 147-148; Vassaf, *Sefine*, V, 273; Gölpınarlı, *Melâmilik*, 153-155; Ergin, *imaret Sistemi*, 28-32; Öz, *istanbul Camileri*, I, 80; G. M. Smith, "The Özbek Tekkes of istanbul", *Der islam*, 57/1 (1980), s. 130-139; T. Zarcone, "Histoire et cro-yances deş derviches turkestanais et indiens â istanbul", *Anatolia Moderna*, II (1990), s. 153-156; Haskan, *Eyüp Tarihi*.

THIERRY ZARCONE

Mimari

Kalenderhane Tekkesi'nin, ilk kuruluşunda tevhidhane, şeyh dairesi, selamlık, selamlığın bünyesinde etrafı açık çardak şeklinde bir divanhane, 19 adet derviş hücre, mutfak, mutfağa bağlı "kurbanhane" ve sıb-yan mektebinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bunlara La'lîzade'nin 1746'da vefatından sonra inşa edilen açık türbesi eklenmiştir. Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdası Yusuf Ağa 18. yy'ın sonlarında tekkeyi yenilemiş ve bir hamam ilave etmiştir. Tév-hidhanenin doğu cephesine sonradan eklendiği anlaşılan ve kitabesiz olan çeşme-sebil-şadırvan grubunun da bu arada aynı kişi tarafından yaptırıldığı tahmin edilebilir. 1925'ten sonra bakımsız kalan tekkenin, ahşap olan ve 19. yy'ın ikinci yarısı içinde yenilenmiş olan şeyh dairesi, selamlığı, derviş hücreleri ve mutfağı ortadan kalkmış, yerlerine 1970'li yıllarda Eyüp Diyanet Sitesi inşa edilmiştir.

Arsanın doğusunda Kalenderhane Caddesi üzerinde yer alan giriş, beyaz mermerden sövelerle kuşatılmış, barok üslupta dilimli bir kemerle taçlandırılmıştır. Ahşap saçağı ortadan kalkmış olan cümle kapısı, çevre duvarından içeri çekilerek yanlarına birer tane sivri kemerli niş yerleştirilmiştir. Kemerin üzerinde yer aldığı bilinen ve tekkenin özelliklerini belirten Farsça manzum kitabe kayıplara karışmıştır.

Cümle kapısı ile Kalenderhane Cadde-

Kalenderhane Tekkesi

M. Baba Tanman fotoğraf arşivi

si üzerinde yer alan La'lîzade Türbesi, kesme küf eki taşından örülmüş, basık kemerli küçük bir kapıya sahiptir. Dikdörtgen bir alanı kaplayan üstü açık türbe, güney ve batı yönlerinde avluya açılan, kesme küfeki taşından sövelerle kuşatılmıştır. Mermer söveli niyaz penceresi ise caddeye açılmaktadır. İtinâlı bir işçilik sergileyen niyaz penceresinin söveleri, Lale Devri üslubunu devam ettiren bezemelerle süslenmiş, kabartma bir lotüs-palmet dizisi ile taçlandırılmış, üst söve başlığına, uçlan kaş kemerlerle sonuçlanan kartuşların içine, La'lîzade'nin vefat tarihini veren, talik hatlı manzum kitabenin mısraları yerleştirilmiştir. La'lîzade'nin, mermerden yontulmuş ve pahlı şahidelerle donatılmış olan lahtinde büyük kabartma rozetler dikkati çeker. Türbede La'lîzade'den başka tekkenin postnişinlerinden el-Hac Abdullah Efendi ile el-Hac Mehmed Efendi de (ö. 1900) gömülüdür.

Tekkenin mimari programı içinde yer alan sıbyan mektebi, güney yönünde La' lîzade Türbesi'ne, batı yönünde ise bugün mevcut olmayan ahşap selamlık binasına bitişiktir. İki kısımdan meydana gelmektedir. Tekkenin ilk yapımından kalan kare planlı ve kubbeli derslane ile bunun kuzeyinde, geçen yüzyılın ikinci yansında eklenmiş olan, bodrumu ve zemin katı kagir, üst katı ahşap bir bölüm vardır. Dershanenin duvarları bir sıra kesme küfeki taşı ve iki sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüş, içeriden pandantiflere, dışarıdan sekizgen kasağa oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe, basık sekizgen biçiminde, tuğla örtülü bir külahın altında gizlenmiştir. Dershanenin girişi kuzey duvarındadır. Duvarlardaki toplam dokuz adet dikdörtgen açıklıklı pencere, bir dolap nişi, batı duvarının ekseninde de özgün biçimini koruyan bir ocak bulunmaktadır. Pencere kesme küfeki taşından sövelerle kuşatılmış, demir parmaklıklarla ve tuğla örgülü sivri hafifletme kemerleri ile donatılmıştır. Lale Devri üslubunu yansıtan ocağın, yarım soğan kubbe biçimindeki davlumbazı, dışbükey yivlerle hareketlendirilmiş, iri bir alemle taçlandırılmıştır. Kubbenin merkezinde, alçıya baskı tekniği ile mey-

dana getirilmiş, içi altıgenlerden ve altı köşeli yıldızlardan (mühr-i Süleyman) oluşan bir geometrik taksimatla doldurulmuş olan yedigen göbek de özgün bezeme öğeleri arasında zikredilebilir.

Derviş hücrelerini, mutfağı ve taamha-neyi barındırdığı anlaşılan, günümüzde ortadan kalkmış bulunan "U" biçimindeki tek katlı yapı, cümle kapısının yanından başlamakta ve tevhidhanenin mihrap duvarına saplanmaktaydı. Cadde üzerindeki duvarı moloz taş örgülü, diğer duvarları ise ahşaptır. Türbe ile sıbyan mektebinin arkasında

(batısında) yer alan selamlık ile tevhidhanenin kuzeyindeki şeyh dairesi de tek katlı, basit ahşap yapılardır.

Arsanın ortasında, cümle kapısının karşısında bulunan kare planlı tevhidhanenin duvarları moloz küfeki taşı ve tuğla sıraları ile almaşık düzende, ancak özensiz bir biçimde örülmüştür. Mekânı örten kubbe, içeriden pandantiflere, dışarıdan sekizgen bir kasnağa oturur. Beden duvarlarının bitimi ve kubbenin eteği tuğladan kirpi saçaklarla belirtilmiştir. Tevhidhanenin, kuzey duvarında yer alan girişi, üst başlığı basık kemer biçiminde olan kesme küfeki taşından sövelerle kuşatılmış, tuğladan sivri bir hafifletme kemeri ile taçlandırılmıştır. Aynı tür hafifletme kemerlerinin görüldüğü, dikdörtgen açıklıklı pencerelerden bir tane kuzey cephesinde, ikişer tane de doğu ve batı cephelerinde yer almaktadır. Doğü cephesindeki pencereler, bu cepheye sonradan eklenen çeşme-sebil-şadırvan grubundaki sebil pencerelerinin hizasına getirilmek amacıyla tadil edilmiştir. Sağır olan güney cephesinin eksenindeki mihrap basit bir niş şeklindedir.

Bütünüyle beyaz mermerden, itinalı bir şekilde yontulmuş olan çeşme-sebil-şadırvan grubu barok üslubun özelliklerini sergilemekte ve geç dönem Osmanlı su mimarisinin ilginç bir örneğini oluşturmaktadır. Kıvrımlı bir tekneye sahip olan çeşmenin aynataşında, yanlarda kompozit başlıklı sütunçeler, üstte ise "S" ve "C" kıvrımları, ayrıca beyzi madalyonlar ve kıvrık dallarda oluşturulmuş süslü bir hotoz görülür. Aynataşının yüzeyi de yatay silmelerle bölünmüş ve aynı türde süsleme öge-

KAIİÇECİ HASAN MESCİDİ 400

401

KALYONCULAR

na bağlı Kuzey Deniz Saha Komutanlığı tarafından kullanılmaktadır. **Bibi. A. Arel,** *18. Yüzyıl istanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* ist., 1975; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde istanbul,* ist., 1992; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* ist., 1971; Cezar, *Beyoğlu.*

AYŞE YETİŞKİN KUBILAY

KALYONCULAR

Deniz seferleri dışındaki zamanlarını istanbul'da geçiren, önceleri bekâr odalarında kalırlarken, 18. yy'ın sonunda Kalyoncu Kışlası'na(->) yerleşen ve kalyon tipi yelkenli gemilerde görev yapan deniz erleriydi.

Lachaise'den bir kalyoncu tiplemesi. *Costumes de l'empire türe, avec deş notes explicatives, Drisesen 1817-1818, 1819-1820,* Paris, 1821 *Galeri Alfa*

leri ile bezenmiş, sütun başlıklarının arasına istiridye kabuğu kabartmaları konulmuştur. Kademeli pilastrlar ile çeşmeden ayrılan ve barok üsluba özgü bileşik kemerlere sahip olan sebil pencerelerinin ö-nünde yatım

daire planlı çıkmalar bulunur. Sebil pencerelerinin altında, beyzi madalyonlar içinde dörder tane abdest musluğu sıralanmakta, tevhidhanenin doğu cephesini bütünüyle kaplayan bu grup, biri sebil pencerelerinin ve çeşmenin üstünden, diğeri sebil pencerelerinin altından geçen silmeler ile kuatılmıştır.

M. BAHA TANMAN

KALİECİ HASAN MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt-Çarşıkapı'da, Kara Mustafa Paşa Medresesi yanında, Yeniçeriler Caddesi ile Gedik Paşa Cadde-si'nin keşiştiği köşede yer alır.

Yapıyı, Halıcı (Kalieci) Hasan Ağa yaptırmıştır. Hasan Ağa'nın 1519'da vefat ettiği bilindiğine göre, mescit bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. Mescit, çeşitli tahribata uğramış ve onarımlar geçirmiştir. Ge-dikpaşa yangınında yanmış, daha sonra Sadrazam Mustafa Paşa tarafından 1751'de yeniden yapılmıştır. Tekrar zaman içinde harap olmuş ve yapının giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre 1868'de Muhakemat-ı Maliye Komisyonu yesi olan Mustafa Rıfat Efendi tarafından üçüncü kez inşa olunmuştur, ilk binanın özelliklerinden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. *Had-ka'da*. 1751 tarihli, dört satırlık bir kitabenin varlığından bahsedilir. Bugün bu kitabe mevcut değildir. Yapının minberini Tes-terecizade Mehmed Efendi koydurmuştur. Bugün caddeye açılan kapının üzerinde yer alan kitabede Mustafa Rıfat Efendi'den caminin ikinci banisi olarak söz ediliyorsa da bu kişi üçüncü bani olmalıdır. Yapının civarında Halıcı Hasan Mektebi de bu-lunmaktaymış, fakat günümüzde yeri bilinmemektedir.

Yapının doğu cephesindeki kapısı, kapalı bir giriş bölümüne açılır. Burada tuvalet ve abdest almak için musluklar vardır. Daha sonra kuzeyde açılmış olan dikdörtgen şeklindeki kapı ile son cemaat yerine girilir. Kapının iki yanında birer tane sivri kemerli dikdörtgen pencere vardır. Son cemaat yerinin sağ ve sol taraflarının zeminleri bir seki ile yüksek tutulmuştur. Son ce-

maat yerinin doğu duvarında bir pencere, batısında ise kadınlar mahfiline açılan bir kapı bulunmaktadır. Yapının son cemaat yeri ile halimini ayıran duvarda ortada kapı, onun sağında ve solunda diğer pencerelerle aynı özellik gösteren iki tane pencere yer alır. Karimde doğu ve batı duvarlarının i düzenlemesi simetriktir. Bu duvarlarda, eşit aralıklarla yuvarlak kemerli pencereler açılmıştır. Batı cephesinde, ayrıca bir kapı yapılmıştır. Güneyde yer alan mihrap, hafifçe çarpık olduğundan yapı halk arasında "Eğri Mihraplı Cami" diye bilinmektedir. Dikdörtgen ereveli mihrabın nişi yedi köşelidir. zerinde mermerden ayet kitabesi yer alır. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptır. Üst yapısı son yıllarda yenilenmiş olan mescit betondan düz bir

tavanla örtülüdür. Galeri olarak a-çılan kadınlar mahfilini dört tane beton kolon taşımaktadır. Korkulukların sınırlandığı kadınlar mahfilinin ortada bulunan ve giriş kapısının üstüne gelen çıkması daha büyüktür. Buranın da tavam beton ve düzdür. Yapı bezemesizdir. Son yıllarda yapılan onarımda birinci pencere hizasına kadar mermer ile kaplanmış, üst kısımlara da badana yapılmıştır.

Yapının dış kapısı yuvarlak kemerli o-lup kemerin ortasında çıkıntı yapan kilit taşı yer alır. Yapının doğu cephesinde pencerelerin alt hizasında bir silme dolaşır. Güney cephesi düz duvar halinde olup, mihrabın olduğu yerde, iki düşey silme bulunmaktadır. Batı cephesi diğer bina ile arada kaldığı için bakımsızdır. Minaresi, kare taban üzerinde, yuvarlak gövdeli o-lup tek şerefelidir. Şerefe korkuluklarında geometrik biçimler vardır. Yapının üstü, kırma çatı ile örtülüdür. Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 93; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 44-45, no. 176; Öz, *istanbul Camileri*, I, 66; *Eminönü Camileri*, 100. N. ESRA DIŞÖREN

KALUSTYAN, ŞEVORHK

(27Eylül 1913, Yozgat- 7 Mart 1990 Eç-miadzin [*Ermenistan*]) Türkiye Ermenileri 82. patriği, yazar.

Yozgat'ın tanınmış ve zengin ailelerinden birinin çocuğuydu. 1927'de Kudüs Ermeni Patrikliği'nin ruhban okuluna girerek 1932'de Patrik Torkom Kuşakyan'ın eliyle diakos, 1935'te ise rahip olarak takdis e-

Kaliçeci Hasan Mescidi'nin içinden bir görünüm.

Yavuz 1994

dildi. 1937'de patriklik matbaasının yöneticiliğini ve resmi yayın organı olan *Sion* dergisinin yazı işleri müdürlüğü görevlerini üstlendi. 20 Kasım 1937'de üstrahip, daha sonra patrikhane yönetim kurulu üyesi oldu. Hayfa Ermenileri dini önderliğinden sonra, 4 Ekim 1941'de Antilias (Lübnan) Katolikosluğu Semineri müdürlüğüne davet edilerek Haziran 1944'e dek bu görevde kaldı. 1945'te Londra, 1948'de Paterson ve Newark, 1952'de Kaliforniya Ermenileri dini önderi oldu.

1955'te Eçmiadzin Başpatriklik Kated-rali'nde episkopos olarak takdis edildi. Dönüşünde istanbul'a uğradı. Eçmiadzin Semineri yöneticiliğine davet edildiyse de bu görevi kabul etmedi. 1956'da Kahire' de toplanan episkoposlar düzeyindeki si-noda katıldı. 25 Mart 1957'de Kudüs Patrikliği hazinesi sorumlu müdürlüğüne seçildi. 1960'ta tekrar İstanbul'a geldi.

22 Haziran 1961'de Patrik Karekin Ha-çaduryan'm(->) vefatı üzerine, 11 Ekim 1961'de Türkiye Ermenileri patrikliğine seçildi. 25 Aralık 1961'de Bakanlar Kurulu tarafından kilise dışında dini kıyafet giyme izninden sonra 27 Aralık 1961'de baş-patriklikçe "başepikoposluk" payesi ile o-nurlandırıldı. 3 Ocak 1962'de Kumkapı' daki Surp Asdvadzadzin

Patrikhane Kilise-si'nde yapılan patriklik asası teslimi ve tahta çıkma törenleriyle göreve başladı. Ziyaret amacıyla gittiği Ermenistan'daki Eçmiadzin Başpatrikhanesi'nde kaza sonucu düşerek vefat etti. Naaşı istanbul'a getirilerek Patrikhane Kilisesi'nde yapılan törenlerle Şişli'deki Ermeni Mezarlığı'nın patrikler bölümüne defnedildi. Dini konularda 10'u aşkın Ermenice, 1 de ingilizce e-seri vardır. Bunların dışında kendi adıyla ve takma adla birçok makale yazmıştır.

istanbul Ermeni patrikleri arasında en uzun süre tahtta kalan patrik olan I. Ş1-norhk, 29 yıllık patrikliği boyunca yapıcı etkinlikleri ile dikkati çeker. Bir önceki patrik I. Karekin Haçaduryan döneminde başlayan önemli işler tamamlanır. Bunların arasında Gedikpaşa'daki Surp Mesrob-yan, Kadıköy'deki Aramyan-Uncuyan ve Hasköy'deki Nersesyan okullarının, Gala-ta'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin ve Narlıkapı'daki Surp Hovhannes Kilisesi'nin tekrar inşası, bu işler arasındadır, istanbul'daki birçok okul ve Ermeni kilisesi I. Şınorhk döneminde büyük veya küçük onarımlar geçirir.

Patrik I. Karekin döneminde başlayan çocuk dinlenme kampı, Patrik Şınorhk'un döneminde sabit hale getirilir. 1966'da K1-nalıada'da açılan kamp, günümüze değin işlevini sürdürmektedir. Yine K1nalıada' da Serap Sokağı'ndaki bugüne dek kullanılan Patriklik Yazlığı'nın inşası Patrik I. Şınorhk'un eseridir.

KEVORK PAMUKCıYAN-VAĞARŞAG SEROPYAN

KALVOKORESİS KÖŞKÜ

Büyükada'da, Maden tarafında, Kumsal Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Dimitri Kalvokoresis tarafından yaptırılan köşkün inşaa tarihi tam olarak tespit

edilememektedir. Cephe tasarımı ve mimari ayrıntıları Antik Yunan mimarisinden kaynaklanan ampir ve neorönesans üsluplarını yansıtmaktadır. Heybeliada'da, aynı özelliğe sahip Hulusi Bey Köşkü(->) gibi, bu yapının da 1870'lerde italyan veya Rum asıllı bir mimar tarafından tasarlandığı tahmin edilebilir.

iki kadı köşkün kagir duvarları yığma tekniğı ile inşa edilmiş, döşemelerinde ve çatısında ahşap malzeme kullanılmıştır. Günümüzde de yazlık konut olarak kullanılan yapının kitlesi, cephelerin eksenlerinde yer alan çıkmalar ve cepheden geri çekilmiş camekânlı balkonlarla hareketlendirilmiş, dikdörtgen açıklıklı ve panjur-lu pencereler üçgen frontonlarla (alınlık) taçlandırılmıştır. Köşeleri çıkıntılı taş örgüleri ile belirlenen cepheler, triglifler (üçüz yiv) ile süslü, kısa bir saçakla son bulmakta, saçığın üzerinde, çatıyı gizleyen bir korkuluk duvarı yükselmektedir.

Dış görünümüne Batı kökenli üslupların egemen olduğu geç dönem konutlarının büyük çoğunluğu gibi, bu köşkün iç tasarımında da geleneksel şemalardan orta sofalı plan tipi tercih edilmiş, yapının barındırdığı

mekânlar, köşkün ekseninde gelişen dikdörtgen planlı sofaların iki yanına sıralanmıştır. Zemin kat salonlara, üst kat ise yatak odalarına tahsis edilmiştir. İkili gruplar halinde tasarlanan kapılar, çubuk demetleri ile bezeli, Dor başlıklı pi-lastrlarla kuşatılmış ve entablement (lento) görünümünde saçaklarla donatılmıştır. Çift kollu bir merdivenle birbirine bağlanan sofaların tavanları, damlalık frizinden ve küçük konsollardan oluşan bir silme ile kuşatılmış, tavan yüzeyleri enli paşalar (çita) ile baklavalara bölünmüştür. Salonların ve odaların tavanlarında ise, kalem işi tekniği ile meydana getirilmiş, dönemin eklektik zevkine uygun yoğun bir bezemeye yer verilmiştir. Çeşitli üsluplardan derlenmiş bezeme öğelerinin harmanlandığı bu tavanlarda, yuvarlak, beyzi veya dikdörtgen kartuşlar içinde alegorik insan figürleri, şehir manzaraları ve çiçek demetleri göze çarpar.

M. BAHA TANMAN

KALYONCU KİŞLASI

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Kap-tan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından 1198/1783'te yaptırılan kışla.

İnşası, III. Selim'in (hd 1789-1807) gerçekleştirdiği reformlar döneminin hemen öncesine rastlar. Bu nedenle, istanbul'da yaptırılan modern kışla binalarının ilk örneğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Bahriye'nin devamlı ve ücretli askeri olmayıp, yalnızca donanmanın sefere çıkmasından önce belirli bazı yerlerde görev yapmak üzere toplanan ve "taşralı nefe-rât" adı da verilen kalyoncu askerleri gerekli zamanlarda göreve getirilir, donanmanın seferden dönüşünde ise oturdukları yerlere geri gönderilirler, bir kısmı ise Galata'daki bekâr odalarında kalırdı. Reformlarla birlikte düzenli ordunun oluşturulması sırasında donanma için amaçlanan, taşradan asker toplamaya gerek kal-

17, Vue de rnmirauê â Kasihı-Padîa.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Kalyoncu Kışlası.

Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu

madan sürekli bir deniz gücü oluşturmaktı ve bunun için asker sayısının ilk aşamada 5.000'den 8.000'e, daha sonra 12.000'e yükseltilmesi kararı alınmış, böylelikle bekâr odalarında kalan askerler için kışla yapımı gereksinimi doğmuştu. Düzensiz askerlerin disiplinsizliklerinin de etkisiyle Hasan Paşa, harcamaları tamamıyla kendi servetinden karşılanmak üzere kalyoncu askerleri için bir kışla yaptırmıştı.

En fazla 8.700 asker barındırabildiği bilinen kışla daha sonra yapılacak olan kışlalarda görülen ortası avlulu, dikdörtgen planlı klasik şemanın ilk uygulaması olarak karşımıza çıkar. Kagir malzemenin kullanıldığı yapıda avluyu dört bir yandan çeviren 3 kadı koğuşlar dizisi, her katta yinelenen oldukça sade dikdörtgen pencereler ile aydınlanır.

Uygulanan bu basit pencere düzeni, yapının cephesinde monoton bir görünüm yaratır. Girişin, iki serbest dört sütunla taşınan bir çıkma şeklinde düzenlenmesi, simetrik ve aksiyal düzen gösteren yapı için aynı zamanda hem hareketlilik hem de ana aksın belirginleştirilmesi ve özellikle vurgulanmasına işaret eder. Avluda bulunan cami ile aynı aksta yer alan girişin pencereleri yine dikdörtgen şeklinde düzenlenmiştir. Avluya bakan pencereler ise, duvara yaslanan iki sütunla taşınan ve kat boyunca uzanan yuvarlak kemerler içine alınmıştır. 1784'te Fransız elçisi ile birlikte İstanbul'a gelen Fransız ressam J. B. Hilair'in çizdiği ve 1782-1822 arasında Paris'te basılan kitapta yer alan desende, Kalyoncular Kışlası yer alır ki, yapımından hemen sonrasını gösterdiği için belgesel bir nitelik taşır. Günümüze ulaşması nedeniyle bir karşılaştırma da yapılabilen kışlanın bugünkü görünümüyle ilk halinden pek farklılık göstermediği görülür. Günümüzde girişi taşıyan sütunlar dahil aynı şemayı yinelemekle birlikte zaman içerisinde onarımlar geçirmiştir.

Bugün Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'

403

KALYONCULAR KIŞLASI CAMİİ 402

Kalyoncu sınıfı 1682'de teşkil edilmiş, 19. yy'da buharlı gemilerin kalyonların yerini almasına kadar devam etmiştir.

Kalyoncular gerek muntazam tahsisat (ödenek), gerek idare tarzında bahriyenin diğer sınıflarından tamamen ayrı idiler. Bu nedenle kalyoncular başlıbaşına bir ocak sayılmışlardır. Kalyoncuların elbiseleri de gözleri okşayacak biçim olup, başlarına külah, üstüne de ucu saçaklı puşide (mak-dem) sararlar, arkalarına fermene denilen kolsuz kısa bir salta, bacaklarına şalvar giyerler, bellerine kuşak sararlardı. Bu kuşağın, başlarındaki puşi türünden olması şarttı. Kuşaklarında bir çift tabanca ile biri kısa, diğeri uzun iki bıçak taşırıldardı. Gerek tabanca ve gerekse bıçaklar gümüş kaplı ve altın yaldızlı olurdu. Yağmurlukları çuhadan ve bornoz biçiminde idi. Yakadan bir düğme ile iliklenir, genellikle sağ eteği sol omuz üzerine atılırdı. Kalyoncu deyiimi sonraları bütün bahriyeliler için kullanılmıştır.

Yelkenli gemi döneminde kalyoncu a-dı altında gemilerde kürek çekmek ve yelken kullanmak üzere alınanlara verilen gündeliğin karşılığı olarak halktan alınan paraya "kalyoncu bedeliyesi" deniyordu. Bu vergi yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz, on eve bir kürekçi hesap edilerek tahsil edilirdi. İstanbul'da Kasımpaşa ve Galata semtlerinde kalyoncuların nöbet tuttıkları "kalyoncu kulluğu" denen karakollar vardı. Bu karakolların yerini ve kalyoncu kadrolarını Kasımpaşa ve Galata bölgelerinin *zabıta* işlerinden sorumlu kaptan-ı derya belirlerdi. Kaptan paşa semtlerin gereken yerlerinde karakolhaneler kurarak

yeter sayıda kalyoncuyu kolluk işleriyle görevlendirirdi. Bundan dolayı bu kara-kolhanelere "kalyoncu kulluğu" adı verilmiştir. Günümüzde Beyoğlu'nda Kalyon-cukulluğu denilen semt, adını aynı yerde bulunan eski karakoldan almıştır.

Galata'daki kalyoncu kulluğunun komutanına "Galata başağası", kulluklarda-ki kalyonculara da "kalyoncu çavuşları" a-dı verilmekteydi. Kalyoncu çavuşları, kara kullukçular gibi halka yapmadıkları fenalık bırakmadıklarından, Yeniçeri Ocağı' nın kaldırılmasında, bunların pek çoğu da kullukçuluktan uzaklaştırıldı. Yerlerine Tersane tüfekçi neferleri alındı. Kalyoncu çavuşluğu da yasaklandı. Karakolhanelere Tersane askerleri yerleştirildi.

Kalyoncu çavuşlarının bir kulaç kadar uzun yatağan bıçakları, kendilerine özgü çift tabancaları vardı. Başlarına ve bellerine lahur şallar sararlar, omuzlarına mevsimine uygun bornozlar atarlardı. Bazen başlarına sırmalı puşi sararlar, sırmalı ve düz kaytandan işlemeli Cezayirkâri (Cezayir işi) fermene ve şalvar giyerlerdi. Ayakkabıları burunları kesik, Galata biçimiydi; üstünden ayak parmaklarının dipleri görünürdü.

BibL Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 155; Uzun-çarşılı, *Merkez ve Bahriye*, 68-69, 529-533; *Re-simli-Haritah Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. III, ist., 1959; *Osmanlı Deniz Ordusu*, s. 1511-1527.

MEVLÜT OĞUZ

KALYONCULAR KIŞLASI CAMÜ

bak. CEZAYİRLİ HASAN PAŞA CAMİİ

KAMER HATUN CAMÜ

Beyoğlu İlçesi'nde, yeni açılan Tarlabası Caddesi'nde, yüksekçe bir set üzerinde yer alan Kamer Hatun Camii, cadde açılmadan önce, kendi adıyla anılan mahallede, İngiliz Konsolosluğu arkasından geçen Arslan Sokağı üzerindeki beş katlı iki apartman arasında, bitişik düzende inşa edilmiş bir durumda bulunmaktaydı.

Konumu nedeniyle giriş avlusu arkada, şimdi yıkılmış olan çok katlı yapılar arasında kaldığından, buraya Arslan Sokağı' na bakan arka cepheden, yapının sağ kenarında kalan üstü kapalı bir geçide erişilmekteydi. Bazı kaynaklara göre 16. yy'ın başlarında I. Selimin (Yavuz) (hd 1512-1520), bazı diğer kaynaklara göre ise 18. yy'ın sonlarında III. Selim'in (hd 1789-1807) sütünesi Kamer Hatun tarafından yaptırılmış olan ilk caminin, muhtemelen 1871 Beyoğlu yangınında yanması üzerine, Evkaf Nezareti bugünkü camiye 1911-1914 arasında Mimar Kemaleddin Bey'e yaptırmıştır.

Kırma çatılı tek bir kütle ile mihrap duvarına bitişik tek bir minareden oluşan caminin duvarları tuğla ile örülmüş, üst kat döşemeleri ile çatıda ahşap kullanılmış, pencere kemerleri ile minare kesme küfe-ki taşı ile

yapılmıştır. İki kat yüksekliğindeki harimin önünde, üç açıklıklı, iki katlı, kapalı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bunun solunda, eskiden Arslan Soka-ğı'nı avluya bağlayan kapalı geçitle, üstte birbirine bağlı üç odadan oluşan bir müezzin evi yer almaktadır. İki kat arasındaki bağlantı son cemaat yeri ile kapalı geçit arasında kalan, "U" biçimli merdivenle sağlanmıştır. Harimin solunda, kapalı geçit boyunca uzanan, ahşap parmaklıklı maksure ile bunun üzerinde kadınlar mahfili bulunmakta, minarenin kapısı maksurenin ucuna açılmaktadır.

Üst katta penci kemerlerle geçilmiş o-lan son cemaat yeri açıklıkları ahşap doğramalı camekânlarla örtülmüş, girişe sonradan ayrıca bir rüzgârlık eklenmiştir. Merdiven kovanı tüm yapı boyunca dışarı doğru yuvarlatılarak belirginleştirilmiş-

Kamer Hatun Camii

Yavuz Çelenk, 1994

tir. Eskiden caminin dışarıdan görülebilen tek cephesi olan arka cephenin düzenlenmesine özen gösterildiği belli olmaktadır. Bu cephede, minarenin solunda kalan ha-rim duvarı, ortadaki çıkıntılı mihrap aksına göre simetrik olarak düzenlenmiş, kesme taşla yapılan orta bölüm dışarıya doğru taşırılarak belirlenmiştir.

Yarım sekizgen planlı ve üzeri yarım bir kubbeyle örtülü, kesme taşla yapılmış mihrabın iki yanında, altta dikdörtgen, üstte ise penci kemerli birer pencere bulunmakta, bu kemerli pencerelerden bir tane de müezzin odasına yapıldığı görülmektedir. Üst pencere kemerlerinin köşeleriyle mihrap üzerindeki panonun içine turkuvaz renkli çiniler döşenmiş, panoların üst kenarlarına Türk üçgeni motifli silmeler geçilmiş, saçak düzeyinde, tüm arka cephe boyunca uzanan mukarnaslı silmenin üzerine, kiremit kaplı çatıyı gözden saklayan palmet motifli bir çatı eteği yerleştirilmiştir. Bu eteğin mihrap üzerine gelen bölümünün tepelik biçiminde yapıldığı dikkati çekmektedir.

Tarlabaşı Caddesi açılmadan önce, yoğun bir yapı dokusu içinde yer alan Kamer Hatun Camii'nin bu eski dokuya göre düzenlenmiş cepheleri, girişleri, kütleli yapısı ve bitişindeki apartmanları aşmayacak biçimde boyutlandırılmış olan minaresi, bu yöredeki yıkımlardan sonra, çevreleriyle bütünleşme özelliklerini yitirmiştir. Bu arada, bir zamanlar caminin çevresindeki apartmanların oluşturduğu, üzeri koyu gölgeli sarmaşıklarla kaplı, sakin avlu da yok olmuştur. Vakıf malı olması nedeniyle yıkılmadan kurtulmuş olan cami, günümüzde, Tarlabaşı Caddesi üzerinde, ters yöne cepheli, ilginç bir I. Ulusal Mimarlık Dönemi yapısı olarak varlığını sürdürmektedir.

Bibi. Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 117-124; Öz, *istanbul Camileri*, II, 34.

KAMER VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

Şirket-i Hayriye'nin(->) 59 baca numaralı buharlı yolcu vapuru olarak 1907'de, İngiltere, Newcastle'da Armstrong Shipb. Cop. tezgâhlarında inşa edildi. 328 gros-

Kamer Vapuru

Eser Tutel koleksiyonu

tonluk olup 750 yolcu alıyordu. Uzunluğu 41,2 m, genişliği 7,3 m, sukesimi de 2,9 m idi. Toplam 370 beygircüğünde 2 adet tri-pil buhar makinesi vardı. 50 baca numaralı eşi Rağbet ile birlikte, Şirket-i Hayriye' nin yaptırdığı ilk çift uskurlu 2 vapurdan biriydi. Saatte 10,5 mil hız yapıyordu. 1945' te Denizyolları'na devredildi. 16 Eylül 1964' te hizmet dışı bırakıldıktan sonra 20 Nisan 1967'de sökülme üzere satıldığında 60 yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

KÂMÎ

(?, Edirne - 1724, İstanbul) Divan şairi.

Adı Mehmed'dir. Gülşenî şeyhlerinden İbrahim Efendi'nin oğludur. Tahsilini Edirne'de tamamladı. Çocukluğundan itibaren aldığı derin tasavvuf kültürüne rağmen ilmiye mesleğini seçti ve müderris oldu. Bağdat ve Galata kadılıklarında bulundu. Bir ara Kahire kadılığını yürüttü. Son görevi Mekke eminliği idi. Mezarı İstanbul'da Ka-racaahmet Türbesi karşısındadır.

Kâmî'nin *Divan'ı* yanında *Firuzname*, *Âsafname*, *Tercüme-i Salât-ı Mesudî*, *Ri-yazu'l-Kâsımîn*, *Tabakât-ı Hanefiye*, *Ne-fîsetü'l-Uhreviye*, *Huzmâ-safâ*, *Tuhfetü'z-Zevrâ*, *Behcetü'l-Muamma* gibi eserleri vardır. Yeri geldikçe bu eserlerinde kendi çağının İstanbul hayatından kesitler aktaran Kâmî, *Divan'ındaki* rindane gazellerinde de sık sık şehir hayatından bahseder. Boğaziçi'ne olan tutkusu ve mahbubunun Boğaziçi'nde oturuyor oluşu *Dâne-i halt bırakmış mürğ-i diller saydına /Dam kurmuş perçemin gördüm Boğaziçi'nde ben* gibi pek çok beytinde hemen hissedilir. İstanbul'un çeşitli semtleriyle ilgili olarak *Sinede şâb-ı mahabbat kurdu âteş-den otağ/ Tıfl-i dil pervanesin etsin Beşiktaş'da çer ağ* gibi gazelleri arasına serpiştirdiği beyitleri yanında İstanbul'daki sosyal hayatı ve eğlence dünyasını anlattığı beyitleri de vardır. Keza ramazan iftarının mevsime göre -mesirelerde yapıldığını da onun bir beytinde görmek mümkündür: *Orucu tuttu uykuya acz verme o gül-hû-ya/Çifte kayıkla Göksu'ya ahşama iftara buyur*. Manzumelerinde tasavvuf çevrelerinin faaliyetlerine de yer

veren (.*Dergeh-i aşkında Kâmînazm-ı dilsûzun okut/ Zühre gelsin cünbüşe etsin f elekler de sema*) Kâmî için İstanbul, her bakımdan yaşanılacak bir şehir olarak sık sık anılır. Yi-

ne *Divan'ındaki* kasidelerinde ve bazı tarih kıtalarında da İstanbul'dan eser bulmak mümkündür.

Bibi. Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ*, III; *Osmanlı Müellifleri*, II; *Sicitti-i Osmanî*, IV; Sami, *Kamus*, V; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul*; *Di-vân-ıKâmî*, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp, Türkçe Yazmalar, no. 485, 5537.

İSKENDER PALA

KÂMİL (Otello)

(1889, Zırnova -1933?, İstanbul) Tiyatro oyuncusu.

Tam adı Kâmil Rıza'dır. Ailesi İstanbullu olmasına rağmen babası Çırağan Ola-yı(->)) ile ilgili görülerek sürülmüştü. Kâmil yolda, Drama ile Nevrekop arasındaki Zır-nova'da bir handa doğdu. Sahneye ilk kez, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde, babasının alay kumandanı olduğu Yanya'da, subaylardan kurulu amatör bir toplulukta, *Vatan yahut Silistre* oyununda Abdullah Çavuş rolünü üstlenerek çıktı. Daha sonra İstanbul'a gelen Kâmil Rıza, Şehzadebaşı'nda Mürebbi-i Hissiyat Dram Kumpanyası'na katıldı. Bu topluluğun dağılmasının ardından, Darü't Tem-sil-i Osmani adıyla kurulan yeni bir topluluğa girdi. İlk olarak Fazıl Reşid ve Hüseyin Kâmi'nin yazdığı *Ramses* adlı oyunu sahneleyen topluluk yaşamını sürdürmedi. Kâmil, komik Ali Rıza Efendi'nin kurduğu gezici kumpanya ile Karadeniz turnesine çıktı. Buradan döndükten sonra Burhanettin (Tepsi) topluluğuna katıldı. Tiyatro çevrelerinin dikkatini ilk kez burada, *L'Arlesienne* oyunundaki Mitifigo rolüyle çekti. Muhsin Ertuğrul'un tiyatro yaşamı da aynı dönemde, bu toplulukta başlamıştır. Kâmil 1913'te Burhanettin topluluğundan ayrıldı. 1914'te yeni kurulan Darülbedayi'nin sınavla kabul ettiği elemanlar arasına girdi. Fakat okulun başlayama-

Otello Kâmil

Nuri Akbayar koleksiyonu

KÂMİL EFENDİ TEKKESİ

ması yüzünden, gezici topluluklardan Gavril'in komedi-dram kumpanyasına katıldı. Selanik, Üsküp, Manastır, İzmir, Tekirdağ, Edirne ve İç Anadolu kentlerinde dolaştılar. Kâmil I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine askere alındı. Önce Çanakkale, ardından Romanya cephesinde çarpıştı. Mütareke'de Anadolu'ya geçip, Kurtuluş Savaşı'na katıldı. II. İnönü çarpışmasından sonra Ankara'da bir tiyatro kurdu ve *Anadolu'da Temaşa* adlı bir dergi yayımladı. Ardından Anadolu'da gezici kumpanya ile dolaşmaya başladı. Kendisine "Otello" lakabı bu dönemde, sürekli bu o-yünü oynamasını isteyen tuluatçılar tarafından

takıldı. Cumhuriyet'in ilk döneminde sürekli olarak gezici topluluklarda oynadı. Son olarak Bursa'da *İhtilâl* piyeste sahneye çıktı. Ardından damar iltihabı nedeniyle bacakları kesildi. Kadıköy'deki evinde öldü. Ölümünden sonra Behzat Bu-tak'm yüzünden aldığı mask bugün Sahne Sanatları Müzesi'nde bulunmaktadır.

Hamlet'in adını ilk kez Otello Kâmil' den duyduğunu belirten Muhsin Ertuğrul, onun oyunculuğuna değer verir. 1908'den sonra Shakespeare'in Türk sahnesine Kâmil Rıza'nın oynadığı Othello ile tanıtıldığını ve bu sayede Shakespeare'in Anadolu içlerine kadar yayıldığını da sözlerine ekler. Kâmil Rıza, disiplinsiz yaşamı, içki ve uyuşturucu tutkunluğu yüzünden sürekli eleştiri konusu olmuştur. **Bibi.** A. Madat, *Sahnemizin Değerleri*, I, ist., 1943, s. 20-22; Mekki Sait, "Bir Facianın Son Perdesi. Oynayan: Otello Kâmil" *Yedigün*, S. 23 (16 Eylül 1933); 1. Tarus, "Otellonun Ölümü", *DoktorMonro'nunMektubu*, İst., 1938, s. 120-125.

GÖKHAN AKÇURA

KÂMİL EFENDİ TEKKEİ

Fatih ilçesi'nde, Osmanlı kaynaklarında "Davutpaşa İskeleyi" olarak da anılan Samatya semtinde, Cerrah Paşa Mahallesi'n-de, Yokuşçeşme Sokağı'nın batı yakasında yer almaktaydı.

"Bekârbey Tekkesi" adı ile de tanınan ve İstanbul'daki Rıfâî tekkelerinin en ünlülerinden olan bu kuruluşun tarihi gelişimi tam olarak aydınlatılmış değildir. İlk olarak Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) İstanbul'a gelen Şeyh Süleyman Abaî tarafından bir mescit-tekke olarak tesis edildiği, daha sonra tekkeye adını vermiş o-lan Şeyh Mehtned Kâmil Efendi tarafından 19. yy'ın ilk çeyreğinde söz konusu mes-cit-tekkeye tekrar meşihat konulduğu tespit edilmektedir.

Gerek Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey Bölümü, no. 489'da kayıtlı bulunan, 1823 civarına tarihlenen ve İstanbul tek-kelerindeki postnişinlerin dökümünü veren yazmada, gerekse de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi İbnülemin M. K. İnal Bölümü, no. 2802'de kayıtlı bulunan ve 1249/1834'teII.Mahmud'un kızı Saliha Sul-tan'ın düğününe davet edilenlerin dökümünü içeren yazmada, Rıfâî şeyhleri arasında bu Kâmil Efendi'nin adı geçer. Diğer taraftan Alemdar Mustafa Paşa'nın o-ğullarından "Bekâr Bey" lakabı ile tanı-

KÂMİL EFENDİ TEKKEİ

404

405

KANAAT LOKANTASI

Avram Kamondo'nun Hasköy sırtlarındaki anıtmezarı. *Naim Güteryüz arşivi*

nan bir Rıfâî şeyhinin de uzun yıllar bu tekkede posterisin olduğu bilinmekte, ömründe hiç evlenmemiş ve tekke musikisi alanında istanbul'da şöhret yapmış olan bu şeyhin Kâmil Efendi ile aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır, istanbul'da Rıfâî tekkelerinin yanısıra diğer kıyamî tarikatlara ve devranî tarikatlara mensup tekkelerde de icra edilmesi âdet olan "kıyam tevhidî" adlı zikir türünün Bekâr Bey tarafından içtihat edildiği ve ilk olarak bu tekkede uygulandığı rivayet edilir.

Kâmil Efendi Tekkesi'nde cumartesi günleri ayin icra edildiği, Dahiliye Nezareti' nin hazırlattığı 1301/1885-86 tarihli istatistikte burada 3 erkek ile 1 kadının ikamet ettiği, ayrıca Maliye Nezareti'nden günde 4.032 kuruş ile 1 okka et tahsisatı olduğu bilinmektedir. Bandırmalızade A. Mü-nib Efendi'ye ait *Mecmua-i Tekâyâ'nın* basıldığı 1307/1889-90'da tekkenin postunda ihsan Efendi adında bir şeyh bulunmakta, Hüseyin Vassaf m tekkelerin son günlerinde kaleme aldığı *Sefînde* ihsan Efendi'ye Şeyh Haydar Efendi adında bir kişinin vekâlet ettiği belirtilmektedir. Tekkenin son zâkirbaşısı Albay Zühdü Bey, Cumhuriyet döneminde tekke musikisi ve folklorunun son ustalarından birisi olarak tanınmış ve bu hususlarda kendisinden çok yararlanılmıştır.

Tekkenin mescit-tevhidhane binası 1894 depreminde harap olmuş, ahşap olan diğer bölümler de tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra son şeyhin veresesi tarafından yıkıcıya satılmış, daha sonra tekkenin arsasına sahip olan Cerrahpaşa Hastanesi 1980'lerde son bina izlerini ortadan kaldırmıştır.

Reşad Ekrem Koçu'nun *istanbul Ansik-lopedisi'nde* yer alan krokiden ve Encümen Arşivi'nde bulunan 1951 tarihli fotoğraflardan mescit-tevhidhane ve ahşap bölümler hakkında belirli ölçüde fikir edinilebilmektedir. Mescit-tevhidhanenin kareye yakın dikdörtgen planlı harimi, kagir duvarlarla kuşatılmış, ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Moloz küfeki taşı ile örülmüş o-lan duvarlar bir sıra kirpi saçakla son bulmaktadır.

Biri batı, diğeri doğu duvarında olmak üzere iki giriş vardır. Bunlardan birisi mescidin cemaatine, diğeri tekke mensuplarına tahsis edilmiş olmalıdır. Batı duvarında bir, diğeri duvarlarda ikişer tane, çift sıra halinde ikili pencere grubu yer almaktadır. Pencere açıklıkları tuğladan sivri kemerlerle geçilmiştir.

Ampir üslubundaki ayrıntılarından 19. yy'ın birinci çeyreğinde yenilenmiş olduğu anlaşılan mihrap, yarım daire planlı bir niş ile bunu yanlardan kuşatan yivli pi-lastrlardan ibarettir. Aynı dönemde alt sıradaki pencerelerin de tadil edildiği, söve-lerin iptal edilerek hafifletme kemerlerinin altının boşaltıldığı anlaşılmaktadır. Harem ve selamlık bölümleri, dış görünümü itibariyle herhangi bir meskenden farkı olmayan üç katlı ahşap bir binanın içinde toplanmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 148; Aynur, *Sa-liba Sultan*, 39, no. 210; *Âsitâne*, 5; Osman

Bey, *Mecmua-i Ceuâmi*, I, 62-63, no. 97; Mü-nib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 6; *Ihsaiyat II*, 20; Vassaf, *Sefine*, V, 270; *tSTA*, I, 17, V, 2405; Öz, *istanbul Camileri*, I, 17; *Fatih Camileri*, 273.

M. BAHA TANMAN

KÂMİL EFENDİ TEKKESİ

bak. ŞEYH TÜRLÜ TEKKESİ

KAMONDO, AVRAM

(1758, İstanbul - 30 Mart 1873, Paris) Yahudi banker.

Kamondolar Avrupa'da kolları bulunan İspanyol-Portekiz kökenli bir aile idi. İberik Yarımadası'ndan göç ettikten sonra birkaç yüzyıl Venedik'te yaşayan Kamondo ailesi 18. yy'ın sonuna doğru İstanbul'a yerleşti.

Avram Kamondo (Abraham de Kamondo) Ortaköy'de doğdu. Tellal olan babası aynı zamanda Ortaköy Sinagogu yöneticilerindendi. Avram'ın kardeşi Izak ile beraber kurdukları I. Kamondo ve Şürekâsı unvanlı banka devrin sayılı uluslararası fi-nans kuruluşlarından biri oldu. Kardeşi Izak 1832'de vebadan ölünce oğulları olmadığından tüm serveti ve işin idaresi Avram'a kaldı. Avram bankayı başarı ile yönetti ve geliştirdi. Baron Hırş gibi ünlü zenginlerin İstanbul bankerisi oldu. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Osmanlı Devleti'nin savunma ihtiyaçlarını da finanse eden banka, Avram Kamondo'nun Paris'e yerleşmesinden sonra (1872) faaliyetini daralttı, önce finansman şubesini tatil edip sadece gayrimenkul idaresi ile yetindi, 1910'ların ikinci yarısında kapandı.

Avram Kamondo'nun devrin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa ile sıkı bir dostluğu vardı. Ekonomik ve mali konularda onun danışmanı olan Kamondo bu dostluğu sonradan Sadrazam Âli Paşa ve Sadrazam Fuad Paşa ile de sürdürdü. Bu arada gerek İtalya Kralı II. Vittorio Emanuele ile olan dostluğu, gerek Avusturya-İtalyan Savaşı'na dul ve yetimlerine büyük yardımları, İstanbul İtalyan Okulu'na büyük ba-

ğışları dolayısıyla kral 28 Nisan 1867'de kendisine ailenin en büyük oğluna veraset yolu ile geçebilmek imtiyazı ile kont unvanını verdi.

Avram Kamondo Osmanlı Devleti'nde gayrimenkul edinme izni alan ilk yabancı uyruklu kişidir. Bankası, borçlular taahhütlerini zamanında yerine getirmediikleri zaman ipotek edilen gayrimenkullere sahip olamıyordu. Kamondo durumu saraya arz edince, Abdülaziz (hd 1861-1876) başkalarına emsal olmamak üzere Kamondo'nun gayrimenkul sahibi olmasına izin verdi. Kamondo bu sayede sayısız gayrimenkul satın alma, inşa ettirme ve tasarruf etme imkânına sahip oldu.

19. yy'ın ilk yarısında Osmanlı Yahudileri o denli kara taassup ve cehalet içinde

idiler ki dil-din ayırımı yapamıyor, bir yabancı dil öğreneni dahi başka bir dine geçmiş gibi görüyorlardı. Gabay, Karmona, Aciman gibi liderlerin ölümünden sonra İstanbul Yahudileri başsız ve öndersiz kalmıştı. 1830'larda Avram Kamondo cemaatin başına geçip yönetimi eline aldı ve derhal toplumun sorunlarına eğildi. Komando Avrupa ile sıkı ilişkileri sayesinde oralardaki kültür ve eğitim gelişmesini yakinen izliyor, bu gelişmelerden kendi cemaatini de faydalandırmak, son yüzyıl içinde düştükleri karanlık ve cehaletten kurtarmak istiyordu. 1856'da Islahat Fer-mam(-0 ile Osmanlı Devleti'nde başlayan reform hareketinden de cesaret alan Kamondo, Türkçe, Fransızca ve Ibranice'nin okutulacağı modern bir ilkokul fikrini ortaya attı. Aydınların da desteği ile söz konusu okul 1854'te Hasköy'de Piripaşa'da öğretime başladı. Ne var ki, Bernard Bruns-wick ve Jul Dalem gibi yetenekli eğitimcilerin yönetiminde olan ve toplumda Escuela diye adlandırılan bu okul, bazı tutucu hahamlarca kötü karşılandı ve din elden gidiyor şeklinde yorumlandı. Fanatiklerin gerek cemaat teşkilatında, gerekse topluluk içerisinde kopardıkları yaygara o kadar büyüktü ki Avram Kamondo

Avram Kamondo'nun yaptırdığı Bankalar Caddesi'ne inen Kamondo Merdivenleri.

Naim Güler yüz arşivi

1859'da projeyi devam ettirebilmek için o-kul yönetimi ve öğretim programı ile ilgili 7 maddelik bir muhtırayı kabul ederek tutucu çevreye taviz vermek mecburiyetinde kadı. Fakat kısır görüşlü bazı fanatik hahamlar ve onların telkinine kapılan cahil kişiler bu kadar tavizle yetinmiyor, çocuklarımız Hıristiyanlaştırılıyor feryadıyla Fransızca ve modern eğitimin ders programlarından kaldırılmasını istiyordu. Kamondo ve aydınlar, Hahambaşı Yakup Avigdor'un da desteği ile bu baskıya dayanmaya, karşı koymaya gayret ediyordu. Yahudiler arasındaki ihtilaflardan sıkılan Abdülaziz'in iradesi ile Musevi cemaati tarafından hazırlanan Hahamhane Nizamnamesi 1867'de yürürlüğe kondu.

Avram Kamondo tek oğlunun 1866'da ölümünden sonra torunları ile birlikte Paris'e gitmeye karar vererek, 1872'de Paris'e yerleşti ve ertesi yıl Pare Monceau'daki köşkünde vefat etti. Kalbi ve anıları ile bağlı olduğu istanbul'a gömülmeyi vasiyet eden Avram Kamondo'nun naaşı Osmanlı Elçi-liği'nin tavassutu ile istanbul'a getirtilerek 14 Nisan 1873 Pazartesi günü görkemli bir törenle Hasköy'de önceden inşa ettirdiği anıtmezarıya toprağa verildi.

Kamondo Türkiye'de o denli sevilen ve sayılan bir kişi idi ki cenaze töreni günü istanbul'daki Yahudiler yas tutarken borsa ve finans kuruluşları işlerini tatil etti, Galata ve Haliç esnafı dükkânlarını kapattı.

Kamondo'nun anıtmezarı Hasköy Me-zarlığı'nda, çevre yolunun Şişli'den Haliç Köprüsü'ne giderken sağ kesiminde, hafif yüksekte görülen dört köşeli yapıdır. Muhtelif zamanlarda yapılan tamirat ve restorasyonlara

rağmen mermer, demir ve kurşunlarının sıkça çalınması nedeniyle layık olduğu ihtişamdı uzak, zamana karşı direnmektedir. Yapı bu arada Kùltür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 22

Mart 1991 tarih ve 2570 sayılı kararı ile korunması gerekli kùltür varlığı olarak tescil edilmiştir.

Kamondo Bankası'nın görkemli günlerinde idare merkezi, Galata'da bugün Beyoğlu Belediye Hastanesi ve Sankt Georg Avusturya Lisesi'nin bulunduğu cadde ile dikine kesişen Kamondo Sokağı'nda bulunmakta idi. Bu sokağın günümüzde adı Banker Sokağı'dır.

Voyvoda Caddesi (Bankalar Caddesi) üzerinde TC Merkez Bankası ve Osmanlı Bankası binalarının hemen hemen karşısına isabet eden görkemli ve ilginç merdivenler de anacadde ile Banker Sokağı'nı birleştirmekte ve bunları yaptırtan Kamondo'nun anısına Kamondo Merdivenleri olarak anılmaktadır.

Bibi. M. Franco, *Essai sur l'histoire deş İsraili-tes de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, s. 245-248; A. Galante, *Encore un nouveau recueil*, ist., 1953; K. S. Sel, *Türk Masonluk Tarihine Ait Üç Etüd*, ist., 1973.

NAİM GÜLERYÜZ

KAMONDO HANI

Galata'da, Serdar-ı Ekrem Sokağı üzerinde, giriş kapısı 36 numaralı yapı.

19. yy'ın sonlarında neoklasik üslupta inşa edilmiştir. Bina, Galata'nın tanınmış bankerlerinden Avram Kamondo(-t) tarafından yaptırılmıştır. Mustafa Reşid Paşa' mn da sarrafı olan Avram Kamondo, Galata'da geniş araziler satın alarak büyük binalar inşa etmiş bir spekülâtördü. Aynı zamanda, İntizam-ı Şehir Komisyonu üyesiydi. Ancak, yazılı kaynaklarda hanın mimarına ve yapım tarihine rastlanmamıştır.

Dört katlı olarak inşa edilen binada, giriş katı dükkânlarla ayrılmıştır. Binaya giriş için kullanılan kapı dışındaki diğer kapılar dükkânlarla aittir. Bu katta yer alan tüm girişler kemerlidir. Ana girişin üzerindeki günümüze kadar ulaşmış olan konsollardan, burada muhtemelen ahşap bir saçak olduğu anlaşılmaktadır.

Kamondo Hanı'nın cumbalarından detay. *Banu Kutun/Obscura, 1994*

Simetrik plana sahip olan binada, ikinci ve üçüncü katlarda yer alan ahşap cumbalar alışılmadık bir üslup sergilerler. Cephe simetri ekseninin iki yanına yerleştirilmiş olan bu ahşap cumbalar pencere hizasına kadar yükselmektedir. Cumbalarda pencere eteğinde yer alan panolarda baklava motifleri bulunur. Bu süsleme ögesi ve cumbalarla Osmanlı mimarisinin bazı karakteristik özellikleri yapıda uygulanmıştır, ikinci ve üçüncü katlar boyunca dört adet pilastr yükselmektedir. Eklektik başlıklı bu pilastrlar birer kaideye otururlar. Pilastrların birleştirdiği bu katlar silmelerle belirtilmiştir. Bu katlarda yer alan pencereler

denizliklidir. Üçüncü ve dördüncü katlar boyunca simetrik olarak yerleştirilen ikinci bir grup ahşap cumbalar da bu kadarı kendi içinde birleştirir. Pilastrlardan oluşan orta bölüm bir dizi konsol ile sonlandırılmıştır. Cephenin orta kısmına rastlayan bu konsol dizisini yanlarda silmeler takip eder. Yapı bir çekme kat ile tamamlanmıştır.

BANU KUTUN

KANAAT LOKANTASI

istanbul'un geleneksel Türk yemekleri yapan lokantalanndandır. ilk olarak 1933'te Üsküdar'da Bitpazan denilen mevkide Ali Özçakmak tarafından açıldı, sonra Mihri-mah Sultan Camii'nin yanındaki yerine taşındı, çarşı ve iskele civarında iki yer daha değiştirdikten sonra, 1955'te, Üsküdar'dan Bağlarbaşı'na giden Selman-ı Pak Caddesi' nin gene Üsküdar çarşısına dahil kesiminde, bugünkü yerine taşındı. 1961'de lokantayı Vahdettin, Kenan ve Fuat Kargılı kardeşler devraldılar, 200 yıl kadar önce istanbul'a göçmüş olan aile daha önce kentin istanbul yakasında, bu arada Kapalı-çarşı'da, Mısır Çarşısı'nda, Köprüaiî'nde, Eminönü-Bahçekapı'da lokanta işlettiğinden, bu meslek babadan oğula bir aile uğraşı haline gelmişti. Bugün de bir aile işletmesi olarak varlığını sürdüren lokantayı fiilen yöneten Fuat Kargılı, personel arasında baba-oğul-kardeş gibi birbiriyle akraba çalışanların çoğunlukta olduğunu, mesleğin inceliklerini sürdürme, yeni personeli yetiştirme, onları titizliğe alıştırma vb'lerinin gereğinin bu şekilde daha iyi yerine getirilebildiğini, meslekte istikrar ve sürekliliğin önem taşıdığını, örneğin aşçı-başının 38 yıldır, diğer personelin çoğunun da 20-25 yıldır Kanaat Lokantası'nda çalışmakta olduğunu belirtmektedir.

1980'lerin ortalarına değin, daha ziyade yöredekiilerin tanıdığı bir lokantayken, o yıllardan itibaren basındaki tanıtıcı yazı ve röportajlarla istanbul çapında ün kazanıp, revaç gören Kanaat Lokantası 1988'de genişletildi ve bugün 5'i yönetici, 45'i personel 50 kişinin çalıştığı, günde 1.000-1.500 kişiye yemek servisi yapan bir işletme haline geldi. Lokantası konusunda artan ilginin, geleneksel mutfağımıza ve onun usullerine sadık lokantaların son zamanlarda azalması nedeniyle, Kanaat'ın o sayısı iyice azalmış olan lokantalardan birisi olduğu ve Osmanlı'nın yemek pişirme titizliklerini sürdürdüğü için değer kazan-

KANALİZASYON

406

407

KANARYA

Doğum	Kanarya Göçmen Nüfusu	İstanbul
Bütün	5 20 (8 66) **	0 60

<i>Çanakkale</i>	1 07 (1 18)	0 00
<i>Edirne</i>	4 55 (2 70)	1 20
<i>Gümüşhane</i>	1 81 (1 21)	1 50
<i>Kırklareli</i>	0 20 (6 57)	1 40
<i>Malatya</i>	7 78 (2 51)	2 10
<i>Mardin</i>	0 85 (1 06)	0 80
<i>Niğde</i>	0 70 (1 12)	0 70
<i>Tekirdağ</i>	7 50 (5 42)	1 40
<i>Van</i>	1 60 (2 00)	0 80
<i>Yozgat</i>	7 22 (2 58)	2 80
<i>Yükseköğ.</i>	2 48 (1 21)	1 00
Toplam	Nüfus içerisindeki Payı*	17 10

Tablo H

Kanarya Mahallesi'ne İstanbul İl Genelini Üzerinde Göç Veren Yerler ve Payları (%)

- (a) Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı'nca *İstanbul Ansiklopedisi* için özel olarak hazırlanan "Mahalleler itibariyle Döküm Tabloları"ndan hesaplanmıştır.
- (b) *1990 Genel Nüfus Sayımı İstanbul İli* kitabı Tablo 7'den hesaplanmıştır.

* "Toplam Göçmen Nüfus içerisindeki Pay", toplam nüfustan İstanbul doğumlular düşüldükten sonra

hesaplanmıştır.

** Parantez içindeki veriler, Kanarya'daki göçmen yoğunluğunun İstanbul genelini kaç kat üzerinde olduğunu

göstermektedir.

Tablo m Kanarya Mahallesi ve İstanbul Genelinde İstihdam Yapıları

Son Hafta Tuttuğu İş

Kanarya Mahallesi'nde Gözlenen '

Müşahhâşler, direktörler ve üst kademe yöneticileri 2,52

1970 1975

Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık vb

1980 1985

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığınca *İstanbul Ansiklopedisi* için özel olarak hazırlanan "Mahalleler itibariyle Döküm Tablolarından hesaplanmıştır.

1990 Genel Nüfus Sayımı İstanbul İli kitabı Tablo 18'den hesaplanmıştır. Bu sayım sonuçlarına göre Kanarya'da son haftada bir iş tutan nüfus toplamı 12.306 kişi olup bunun 9-912'si erkek, 2.394'ü kadındır.

diğim söyleyen Kargılı, mesleğinin özelliklerinin, özen, kaliteli malzeme (katkı maddesi olmayan doğal ve taze malzeme) kullanımı olduğunu ve bunun için sebzelerin her gün halden alındığını, sütün, yumurtanın

köylerden, etin Sötlüce'den özel olarak geldiğini, bazı ürünlerinse doğrudan ü-reticiden sağlandığını, örneğin kabak tatlısı yapmak için Çorlu'dan yamaç kabağı (fazla su emmemiş kabak), Erzincan'dan lezzetli dermason kuru fasulye, dondurma için Yozgat'tan sahlep, ayva tatlısı için Karacabey'den ayva getirttiğini, vişneleri ise Kütahya aşılı vişneliklerden seçtiğini, ayrıca yemeğin sadece bir damak lezzeti konusu olmadığım, aynı zamanda göze de hitap etmesi gerektiğini ve kokunun da önem taşıdığını böylece, hazırlanan yemekte beş duyumuzdan üçünün de gözetilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Vizyon dergisinin 1994 Şubat sayısında en iyi 100 lokanta arasında ilan ettiğı ve yemekleri arasında paça çorbasını istanbul'da en iyisi diye tanıttığı Kanaat Lokantası'mn özgün yemekleri içinde kuzu elbasan tava, oğmaç çorbası, tekke pilavı (ya da Özbek pilavı, Buhara pilavı) zeytinyağılı enginar, kuru kayısıdan yapılan elmasiye tatlısı sayılabilir. Lokantanın sötü tatlıları, özellikle fırında sötülacı ile dondurması da çok beğenilmektedir.

istanbul

KANALİZASYON

bak. ATIKSU

KANARYA

Küçükçekmece İlçesi(->) sınırları içerisinde, Küçükçekmece Gölü'nün doğu kıyısında, aynı adlı banliyö istasyonu etrafında şekillenmiş mahalle.

E-5 ve TEM otoyollarının arasındaki bantta yer alması ve Sirkeci'ye kadar uzanan bantta, kentin merkezi iş alanına hızlı tren bağlantılarına sahip bulunması nedeniyle, kent merkezine uzaklığı görece az duyum-sayan bir yerleşme birimidir. Öte yandan, Eminönü'nde başlayarak batı yönünde i-lerleyen bitişik kent dokusunun Küçükçekmece Gölü'nün oluşturduğu doğal engelle sınırlandığı bir bölgede bulunmaktadır. 1985 tarihli mahalle sınırları harita-

Kanaat Lokantası'mn içinden bir görünüm. *Bünyad Dinç*

sına göre, batıda Küçükçekmece Gölü, kuzeyde Halkalı, güneyde Küçükçekmece İl-çesi'nin Cumhuriyet, doğuda ise Sefaköy' ün Söğütluçeşme mahalleleriyle sınırlanmış bulunuyordu.

Kanarya Mahallesi'nin konut ve yol dokusu, geniş çiftlik arazilerinin yasadışı bir bölünüşüyle şekillenmiştir. Bu bölünmeyle elde edilen sokak isimlerinin tümü kuş isimleriyle adlandırılmıştır. Kanarya Mahallesi'nin yakın çevresinde çok önemli sanayi kuruluşları ve küçük sanayi kompleksleri bulunur. Mahalle içerisinde de çok sayıda tekstil atölyesi vardır. Bu atölyelerde gerçekleşen üretim sürecinin bazı önemli aşamaları evlerde sürdürölür. Görece eski tarihlerde oluşmuş bir mülkiyet dokusu üzerinde gelişmiş olması nedeniyle, Kanarya Mahallesi'nin nüfus gelişimi benzer yerleşmelere göre

oldukça yavaş seyretmiştir. Nitekim Tablo Fde 1970-1990 arasında Kanarya nüfusunun sadece 3 kat arttığı görülüyor.

Bu görece yavaş büyüme süreci sonucunda, Kanarya nüfusu içerisinde istanbul doğumluların oranı yüzde 36,7 düzeyinde bulunmaktadır. Bu oran metropoliten ortalamanın (yüzde 37,6) sadece 1 puan altındadır.

Göçmen nüfusun doğum yerleri itibariyle dağılımı incelendiğinde Kanarya'nın Türkiye'nin neredeyse tüm illerinden göç aldığı görülmektedir (Tablo II). Bu arada Kanarya Mahallesi'nde Bulgaristan ve (eski) Yugoslavya göçmenlerinin, metropo-

Tablo I

Yıllar

Kanarya Mahallesi'nin Nüfus Gelişimi

Nüfus

13.017

18.270

24.162

1990

27.429

33.990

Kaynak: 1970-1980 dönemine ilişkin nüfus verileri *istanbul Ulaşım Çalışması* verilerinden; 1990 verileri *1990 Genel Nüfus Sayımı İstanbul IH* kitabı verilerinden alınmıştır.

liten alan ortalamasını iki kat aşan bir yoğunlukla temsil edilmeleri dikkat çekicidir.

Diğer taraftan Kanarya Mahallesi'nde metropoliten alan ortalamasının üzerinde bir yoğunlukla temsil edilen 10 il içerisinde Trakya bölgesinin 3 ilinin ve bu illere komşu Çanakkale'nin bulunuşu dikkat çekicidir. İstanbul'da toplam göçmen nüfusun sadece yüzde 4'ünü oluşturan Trakya illerinden gelen göçmenler, Kanarya Mahallesi'nde toplam göçmen nüfusun yüzde 21,34'ünü oluşturmaktadırlar. Bu gruba Bulgaristan ve Yugoslavya göçmenleri de ilave edildiğinde Kanarya Mahallesi'ndeki toplam göçmen nüfusun yüzde 31,05'inin Balkanlar'dan ve Trakya'dan gelen göçmenlerden oluştuğu görülmektedir. Bu tür bir dağılım tablosunun yorumlanabilmesi için, belirli bir mahallede öne çıkan göçmen grupları arasında görülen birliktelik ilişkileri, makro düzeyde genel bir eğilimi yansıtabilecekleri gibi, tümüyle yerel ve arazi koşullara bağımlı olarak şekillenen komşuluk ilişkilerinden de kaynaklanabilir.

Bu yerleşme davranışının ve bu farklılaşmanın nedenlerini henüz bilmiyoruz. Ancak, henüz yayımlanmamış bir göçmen yerseçim araştırmasının ilk

bulguları, bu makro düzey yerleşme örüntüsündeki komşuluk ilişkilerinden önemli bir bölümünün yüzeysel veya tesadüfi olmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir. Kanarya Mahallesi'nde metropoliten ortalamaların çok üzerinde bir yoğunlukla temsil edilen Çanakkale, Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ illerinden gelen göçmenlerin, bu mahallede kurdukları komşuluk ilişkilerinin hiç de yüzeysel ve rastlantısal olmadığı, mahallede gözlenen Batı kökenli (Trakyalı) göçmen yoğunlaşmasının istanbul genelinde gözlenen birlikte oturma, yer seçme eğilimini yansıttığı söylenebilir. Buna karşılık aynı eğilim Bitlis, Gümüşhane ve Yozgat'tan gelen göçmenler için geçerli değildir. Sözgelimi, Yozgat ve Bitlislilerin Kanarya Mahallesi'ndeki komşularıyla kurdukları birliktelik ilişkisinin yönü ve düzeyinin istanbul geneliyle karşılaştırıldığında anlamlı ve kayda değer olmadığı görülüyor. Gümüşhaneli göçmenler açısından oldukça ilginç bir durum var. Gümüşhane-liler istanbul genelinde Kanarya Mahallesi'nde karşımıza çıkan komşularıyla itici bir ilişki içerisinde bulunuyorlar. Gümüşhane-liler açısından en itici grup Çanakkalelilerdir. Öte yandan Gümüşhanelilerle ilişkilerine bakıldığında, Trakya'nın tüm illeri negatif değerler almaktadır. Dolayısıyla, bu mahalledeki Gümüşhane kökenli göçmenlerin komşularıyla kurdukları ilişkileri yerel veya anzi nedenlere bağlayabiliriz. Son olarak Kanarya Mahallesi'nde birbirleriyle komşu durumdaki Malatya, Mardin ve Niğdeli göçmenlerin, istanbul genelinde -Trakyalılar kadar olmasa da- orta düzeyde bir birliktelik ilişkisine sahip oldukları söylenebilir.

Nüfusun Eğitim Durumu: 6 ve daha yukarı yaşlardaki okul çağındaki toplam nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyen-

lerin oranı büyükşehirde yüzde 9,5 iken aynı oran Kanarya'da yüzde 10,22 düzeyindedir. Erkek ve kadın nüfus ayrı ayrı ele alındığında önemli bir farklılaşma görülmektedir. Erkeklerde, okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde 4,9 olup, büyükşehir ortalamasına (yüzde 4,7) oldukça yakın bir düzeydedir. Kadınlarda okuma yazma bilmeyenlerin yüzde 15,8 olan oranı, büyükşehir ortalamasından (yüzde 14,7) biraz daha yüksektir. Ancak, okullaşma oranlarına bakıldığında büyükşehir ortalamasını aşan değerlere rastlanıyor. Nitekim, büyükşehirde toplam eğitim çağı nüfusunun yüzde 47,7'si ilkokul mezunu iken, aynı oran Kanarya'da yüzde 54,96 düzeyindedir. Erkek nüfusta, büyükşehir ortalaması yüzde 49,4, Kanarya'da yüzde 56,3 düzeyindedir. Kadınlarda ilkokul mezunlarının oranı, büyükşehir ortalamasından 8 puan daha yüksektir (büyükşehirde yüzde 45,9, Kanarya'da yüzde 53,6).

Ortaokul mezunları kategorisinden itibaren büyükşehir ortalamalarının az da olsa altında kalınıyor. Nitekim, toplam ortaokul çağı nüfusu içerisinde ortaokul mezunlarının oranı, büyükşehirde yüzde 11,1, Kanarya'da

yüzde 10,5'dir. Ortaokul mezunu erkeklerin oranı (yüzde 12,5), büyükşehir ortalamasına (yüzde 12,5) eşit düzeydedir. Kadınlarda ise aynı oran yüzde 8,34'tür. Kanarya Mahallesi ile büyükşehir eğitim düzeyleri arasında lise, lise dengi ve yüksekokul mezunları göz önüne alındığında kayda değer bir farklılaşma görülüyor. Büyükşehirde toplam okul çağı nüfusunun yüzde 9,8'i lise, yüzde 2,51'i lise dengi meslek okulu mezunu iken, aynı oranlar Kanarya'da sırasıyla yüzde 6,03 ve yüzde 2,35 düzeyindedir. Lise ve üstü eğitim kurumu mezunu kadın nüfusa ba-

kıldığında büyükşehir ortalaması ile aradaki makasın giderek açıldığı görülüyor. Büyükşehir genelinde okul çağı kadın nüfusunun yüzde 9,3'ü lise mezunu iken, Kanarya'da bu oran yüzde 5,16'dır. Yüksekokul mezunu kadın nüfus açısından Kanarya Mahallesi, büyükşehir ortalamasının (yüzde 3,9) yaklaşık 3,2 kat altında bir değere sahiptir. Kanarya'da yüksekokul mezunu kadınlar, okul çağındaki toplam kadın nüfusunun ancak yüzde 1,22'sini oluşturmaktadır. Kuşkusuz bu farklılaşmanın etkilerini nüfusun istihdam alanlarına dağılımında da izlemek olanaklıdır.

ilmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri

İdari personel ve benzeri çalışanlar

Ticaret ve satış personeli

Hizmet işlerinde çalışanlar

Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinesi kullananlar

İşsiz olup iş arayanlar

Nüfusun Temel İşkalları itibariyle Dağılımı: Kanarya'da nüfusun temel iktisadi faaliyet kolları itibariyle dağılımı Tablo III' te 1990 Genel Nüfus Sayımı'nda istanbul

geneli için elde edilen bilgilerle karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

ilmi teknik elemanlar ve tarım dışında kalan tüm kategorilerde istanbul büyükşehir ortalamasına yakın veya bu ortalamanın üzerinde değerlere rastlanmaktadır. Bu farklılaşmaya rağmen mahalledeki ekonomik açıdan aktif nüfusun yandan fazlası, büyükşehir ortalamasının 6 puan üzerindeki "imalat sanayii çalışanları ve ulaştırma makinesi kullananlar" kategorisinde çalışmaktadır. Bu sonuç, Kanarya'da kişisel hizmet ve sanayi dallarında uzmanlaşmış bir istihdam yapısının bulunduğunu gösterir. Dolayısıyla Kanarya Mahallesi sanayi alanında gerçekleşecek değişim ve dönüşümlere oldukça duyarlı bir istihdam yapısına sahiptir.

31 işkolu içeren tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinesi kullananlar kategorisindeki dağılım incelendiğinde kayda değer bir iç farklılaşma göze çarpmaktadır. Mahalledeki istihdamın yarıdan

fazlasını oluşturan bu önemli kategorinin dağılım kalıbı incelendiğinde, ayakkabı ve deri işçileri, terzi, döşemeci vb işçiler, mürettip, baskıcı ve ciltçiler kategorilerinde büyükşehir ortalamasının çok üzerinde istihdam yoğunluklarına rastlanıyor. Büyükşehirde toplam sanayi istihdamının yüzde 20'sini oluşturan bu üç kategori çalışanları, Kanarya'da toplam sanayi istihdamının yaklaşık yüzde 51'ini oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle, Kanarya Mahallesi daha çok beceri gerektiren işkollarında uzmanlaşmış bir işgücüne sahip bulunmaktadır. Kanarya Mahallesi'nde, becerisiz (mesleksiz) sıra işçilerinin toplam istihdam içerisindeki payları istanbul genel düzeyinin 3 kat altındadır.

istanbul Geneline Gözlenen '

5,18

2,90

3,21

7,63

15,14

13,50

9,82

0,65

4,90

46,20

52,23

6,42

6,20

Terzilik ve döşemecilik, ayakkabı ve deri işçiliği, Kanarya Mahallesi'ndeki istihdam yapısının ana taşıyıcılarını oluşturmaktadır. Bu işkollarındaki yoğunlaşma, Kanarya Mahallesi'nin, Yenibosna'da yer alan tekstil-konfeksiyon üretim kompleksine ve Güneşli'deki yeni basın kuruluşlarına komşu olması ve kendi bünyesinde çok sayıda küçük tekstil atölyesi barındırmasıyla açık-

KANDİLİ GÜZEL MESCİDİ

409

KANDİLLİ

lanabilir. Burada yapılan bir saha araştırması Kanarya Mahallesi'ndeki işyerleriyle bu mahalledeki konutlar arasında sıkı ve düzenli bir eve iş verme ilişkisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu işkolları-nın kadın

işçilere açık olması ve Kanarya' da eve iş verme sürecinin yaygınlığı yüzünden, kadınların sanayi işgücüne katılma oranı, metropoliten ortalamanın yaklaşık 2 kat üzerindedir. Metropoliten sanayi işgücü içerisinde kadın işçi oranı yüzde 11,04 iken Kanarya'da kadın işçiler sanayi işgücünün yüzde 19,50'sini oluşturmaktadırlar.

Bu bulgular Kanarya Mahallesi'nin, Kü-çükçekmece Gölü'nün karşı yakasındaki komşularından, örneğin Firuzköy'den çok farklı toplum ve istihdam yapılarına sahip olduğunu gösteriyor.

Tarihi bir çekirdeğe sahip olmayan, eski büyük çiftlik arazileri üzerinde oluşmuş Kanarya'nın yerleşme düzeni, güneybatı-kuzeydoğu veya doğu-batı doğrultusunda uzanan, tümü kuş adlı olan caddeleri dik açılarla kesen yine kuş adlı sokaklarla, tam bir ızgara plana göredir. Yerleşmenin batısında tren yoluna ve göle paralel giden Hatboyu Caddesi, kuzeye doğru Yanmbur-gaz Caddesi olarak devam eder. Mahalle doğuda Halkalı, kuzeyde Huzur caddele-riyle sınırlıdır. Cumhuriyet Mahallesi ile sınırını ise güneyde Leylek Caddesi çizer. Mahallede önemli bir eski eser yoktur. **Bibi.** T. Şenyapılı, "A New Stage of Gecekondu Housing in istanbul", *Development of istanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing*, ist., 1992, s. 182-209; 2 990 Genel Nüfus Sayımı, *Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, istanbul*, Ankara, 1993; M. Güvenç, "istanbul'da Göçmen Yerleşim Kalıpları Araştırması", (Ortadoğu Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış araştırma raporu), Ankara, 1994.

MURAT GÜVENÇ

KANDİLİ GÜZEL MESCİDİ

bak. PARMAKKAPI MESCİDİ

KANDİLLER

Müslümanlarca kutsal sayılan geceler, II. Selim döneminde (1566-1574) minarelere kandiller yakılıp mahyalar asılarak duyurulmaya başlandığı için "kandil gecesi" diye anılır olmuştur. Kandillere, eskiden "kutsal gece" anlamında "leyle-i mübare-ke" de denirdi.

istanbul halkı bu kutsal geceleri, anlamlarına uygun bir biçimde ibadet, dua ve zikirle geçirirdi.

Hicri takvime göre Hz Muhammed'in rebiülevvel ayının 12. gününün gecesi, doğduğu kabul edildiğinden "mevlit kandili" olarak adlandırılmıştır. İlk kandil olması nedeniyle halk arasında coşkuyla kutlanır. Öteki kandillerde de okunmakla birlikte bu geceyi anlattığı için yatsı namazından sonra "mevlit" okunurdu. Osmanlı padişahlarının mevlit kandilinde saraydan çıkarak Ayasofya ya da Sultan Ahmed Camii'ne gidiş ve dönüşlerinde düzenlenen mevlit alayı(->) da bu geceye verilen önemi göstermektedir. Günümüzde mevlit kandilini izleyen hafta "Kutlu Doğum Haftası" olarak kutlanmaktadır.

Hicri takvime göre recep ayının ilk cuma gecesi "regaip kandili"dir. Bu gece Hz Muhammed'in ana rahmine düştüğü kabul edilir. Regaip kandili İstanbul tekkelerinde coşkuyla kutlanırdı. Mutasavvıf şairlerin "regaibiye" adıyla kaleme aldığı ve bu gecenin yüceliklerini dile getirdiği sikler bestelenerek okunur, evlerde kandil simidi ve şekerlemeler yenirdi. Regaip gecesinde, Hz Muhammed'in de kıldığı kabul edilen 12 rekat namazı kılmak halk arasında da yaygınlık kazanmıştır. Öteki kandillerde olduğu gibi bu kandilde de minareler 1-şıklandırılır. Hz Muhammed'in, Hicret'ten bir yıl önce (621), recep ayının 27. gecesinde göğe yükseldiğine inanılır. Müslümanların kadir gecesinden sonra en kutsal saydığı gece, "miraç kandili" olarak anılır, bu gece de minareler kandil ve mahyalarla süslenirdi. Bu geceyi anlatan, manzum olarak kaleme alınmış miraciyeler (mi-racname) özel olarak bestelenir ve tekkelerde okunur, dinleyenlere de süt ve loğusa şerbeti ikram edilirdi.

Hicri takvime göre şaban ayının 15. gecesi berat kandilidir. Tanrı'nın günahları bağışladığı, bir yıl boyunca olacakların belirlendiği, Hz Muhammed'e şefaet yetkisinin bu gece verildiği, bu gece yapılan ibadetin anlamı ve değerinin daha farklı olduğu inancı çok yaygındır.

Ramazanın 27. gecesi olan kadir geceside de kandiller içinde en büyüğü sayılır. Kuran'ın bu gece nazil olmaya başladığı, duaların geri çevrilmediği, ibadetlerin diğer gün ve gecelere göre daha anlamlı olduğu kabul edilir.

İstanbul'da kadir geceside, padişahın teravih namazı kılmak için saraydan camiye gidiş ve dönüşünde kadir alayı(-») düzenlenirdi. Ayasofya ve Eyüb Sultan camilerinde sabana kadar ibadet edilir; tekkelerde hatim indirilir, mevlit okunur, ayinler düzenlenirdi. Kadir geceside aynı zamanda ramazanın son günlerinin habercisi olduğundan ayrı bir duygusallık da taşırdı.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Kandilli. *Galeri Alfa*

Kandiller İstanbul hayatının ibadetle dua ve niyazla dolu geceleri yanında, komşuluk ilişkilerinin de ilginç bir çehresini o-luştururdu. Bugün de "kandil simidi", minarelerin ışıklandırılması ve yatsı namazından sonra okunan mevlitle bu kutsal geceler yaşatılmaya devam edilmektedir.

İSTANBUL

KANDİLLİ

Boğaziçi'nin en dar yerinde, Anadolu yakasında, karşıdaki Bebek Koyu'na doğru uzanan sivri burnun ardında yer alan semt.

İdari açıdan Üsküdar İlçesi'ne bağlı bir mahalledir. Güneyde Vaniköy(->), kuzey ve kuzeydoğuda Küçüksu(->), doğuda Bah-çelievler-Talimhane mahalleleri ile çevrilidir. Semtin önünden denize ve yalılara paralel

Kandilli Caddesi geçer. Yalılar dışında yerleşme, İskele Meydanı'ndan ve daha güneyde kalan Sıraevler Sokağı'ndan başlayarak içerilerde, tepelere doğru uzanan zaman zaman dik yokuşlu yollar ve ara sokaklar çevresinde gelişmiştir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de, Anadolu yakası Boğaziçi köyleri arasında, en seçkin sayılanlardan biridir.

Kandilli Burnu, Boğaziçi'nin kuzey-gü-ney yöndeki akıntıları için topografik bir engel oluşturduğundan, bu noktada akıntılar güçlü ve deniz çarpıntılıdır. Kandilli Akıntı Burnu da denen bu bölgenin, antik çağda Echia (ya da Ekhaia) olarak adlandırıldığı; Bizans döneminde ise Vani-köy ile Göksu arasındaki dik yamaçlara Broktoi veya Prookhtoi denildiği sanılmaktadır. Çeşitli gezgin ve tarihçiler bölgeyi farklı adlarla da anmışlardır. Anton Dethier(->), sert akıntılar yüzünden "tehlike" anlamında "Perirron" dendiğini; tarihçi Pitton de Tournefort, "Bosforus Niko-polis"; Pierre Gilles(->) ise "Moltorino" dendiğini yazarlar. Osmanlı döneminde yörenin Kandilli adını alması konusunda da çeşitli rivayetler vardır. Bir varsayıma göre,

eski dönemlerde tehlikeli olan Akıntı Bur-nu'nda geceleri gemicilere işaret vermek için sürekli yakılan işaret fenerleri yüzünden buraya Kandilli denmiş; bir başka söylentiye göre, IV. Murad (hd 1623-1640) Revan seferi dönüşünde burada kendisi için inşa edilen kasra gelmiş ve oğlu Şehzade Mehmed buradaki sarayda doğduğu zaman bahçedeki bir servi ağacını kandillerle donatmış ve kandiller geceler boyunca yandığı için semte bu ad verilmiştir. İncici-yan ise diğerleri yanında, padişah hasekilerinden birinin kendini buradan denize atması (veya denize atılması) sonucunda boğulup ölmesi üzerine Akıntı Burnu'na "Kan Dili" dendiği şeklindeki bir başka rivayeti nakleder.

Kandilli'de, 18. yy'a kadar, padişahların ünlü Kandilli Bahçesi(->) dışında yerleşme olmadığı anlaşılıyor. Evliya Çelebi 17. yy'm ortalarında Kandilli'yi anlatırken "Kandilli Hasbahçesi Göksu'nun cenubu karşısında bir bağ-ı irem'dir ki Murad-ı Sa-lis binasıdır" der. Akıntı Burnu'nda set set bir kaya üzerinde birçok kasırdan ve ardındaki dağlık bölgeden ve bağlardan söz eder. Kandilli Hasbahçesi'nin yıldızı asıl IV. Murad döneminde parlamış, buraya bir saray (kasır) yapılmış, padişah Kandilli Sarayı'nda sık sık kalmıştır. Bu saray ve kasırlar IV. Mehmed zamanında (1648-1687) onarım görmüştür. III. Ahmed döneminde (1703-1730) Kandilli Burnu civarında, bağımsız binalar halinde 4 kasır, 1 köşk, 3 de oda bulunduğu; bunlardan bir bölümünün denizin kenarında ve üzerinde (Kurşunlu Kasır) bir bölümünün ise (örneğin Bülbül Köşkü) Kandilli sırtlamadaki korularda olduğu anlaşılıyor.

Kandilli'nin bir hasbahçe olmaktan çıkıp iskâna açılması 18. yy'm ortalarında-dır. I. Mahmud 1740'larda Kandilli Hasbahçesi'nin geniş arazisini parselletip "ica-re-i müeccele" denilen çok uzun süreli kiralama ve kullanım hakkı verme yoluyla burada ev yapıp oturmak isteyenlere

dağıtmış; bu tarihlerden sonra da köy hızla gelişmiştir. Kendisi için de buraya bir sahilsa-ray yaptıran padişah ve Kandilli'de yalıları, köşkleri olan diğer devlet erkânı, semtte cami, çeşme, kuyu, hamam gibi hayrat ve inşaat faaliyetine girişmişler; bir pazar kayığı iskelesi kurulmuş, Boğaziçi'nin en güzel sayılan iki pazar kayığından biri Kandilli'ye işlemeye başlamış; semtin böylece yenilenmesi, onarılması, "şenlendirilmesi" ile daha sonraki gelişmelerin temeli atılmıştır.

18. yy'm ikinci yarısında, çoğunluğu

Müslüman, bir bölümü ise Rum ve Ermeni Hristiyan olan köy halkı dışında Kandilli'ye yerleşenler, Osmanlı devlet bürokrasisinin en üst mevkilerinde bulunan sadrazam, kethüda vb kişilerdir. Boğaziçi'nin Anadolu yakasının seçkin ve nüfuzlular semti denebilecek Kandilli'nin bu özelliği, sonraki yüzyıllarda yalılar büyük çapta el değiştirmiş de olsa, sürmüştür.

19. yy'ın ortalarında Şirket-i Hayriye'nin

kurulması ve Boğaziçi'ne vapur işlemeye başlamasından sonra, o zamana kadar sadece pazar kayıklarıyla sağlanan ulaşım

Kandilli

İstanbul Ansiklopedisi

bir ölçüde kolaylaşmıştır. 19. yy'm ortaları, özellikle de sonlarında Kandilli, İngiliz ve Fransızlar başta olmak üzere İstanbul'da yaşayan zengin veya saraya yakın yabancıların, Batılı aydınların Boğaziçi'nde tercih ettikleri bir semt haline gelmiştir. Fransız Baron de Vandeuvre, günümüzde Abud Efendi Yalısı(-0 diye bilinen (eski

Günümüzde Kandilli.

Nazım Timuroğlu, 1994

Altunîzade Necib Bey Yalısı) yalıda 1900'lere kadar oturmuştur. 1781'de Anadolu Kalemi Halifesi Hüseyin Efendi'nin yaptırdığı yalı, 1890'larda Kont Ostorog'a geçmiştir ve halen onun adıyla varlığını korumaktadır (bak. Kont Ostorog Yalısı). İstanbul'un ünlü Glavani ailesi(->), İngiliz hekim Manford'un ailesi, İtalyan Cazanova ailesi

KANDİLLİ BAHÇESİ

410

411

KANDİLLİ RASATHANESİ

ve daha niceleri Kandiili'de yalılara, koruluk yamaçlara, Sıraevler Sokağı'ndaki zarif köşklere yerleşmişlerdi. Özellikle iskelenin güneyinde Vaniköy tarafından yamaçlara tırmanan Sıraevler Sokağı ve çevresi, başta Fransızlar olmak üzere, İngiliz, Alman, Hollandalı, İtalyan ailelerin çok uluslu ve renkli yaşamlarına tanık olmuştur.

Bir zamanlar Kandiili'de bulunan görkemli sarayların, kasırların, köşkların, yalılarının bir bölümü yangınlarda yanmıştır. Halen varlığını sürdüren ya da yakın zamanlarda yanmış olan bazı önemli binalar, yalı ve köşklar arasında Kıbrıslı Yalısı(->), Abud Efendi Yalısı, Kont Ostrorog Yalısı; üç eski yalının bulunduğu bir arazi üzerine yapılan, daha sonra, 1876'da II. Ab-dülhamid'in kardeşi Cemile Sultan'a geçen ve Cemile Sultan Sahilsarayını diye bilinen, daha sonra bazı bölümleri yanan, diğer bölümleri parçalanıp üstüne yeni yalı ve binalar, bahçeler vb yapılan sahilsaray; 1916'da pek çok yalıyı ve evi ortadan kaldıran yangında yanan Clifton Yalısı; koru kesiminde, Kandilli Kız Lisesi binası olarak kullanılmış olan ve 1986'da yanan Âdile Sultan Sarayı(->) bunlardan bazılarıdır.

Eski ve gelenekli bir semt olan Kandiili'de İskele Meydanı'ndaki 1817-1818 tarihli II. Mahmud Çeşmesi; İskele Cadde-si'nde Kapamacı Meydanı başındaki 1751-1752 tarihli I. Mahmud Çeşmesi (bak. Mahmud I Çeşmesi); İskele Meydanı'ndaki I. Mahmud Camii (bak. Kandilli Camii), ayrıca 1846'da yapılmış Surp Yergodasan Arakelotz Ermeni Kilisesi, 1840'larda yapıldığı sanılan Hristos Metamorfosis Rum Ortodoks Kilisesi, 1900'lerde yapılmış Fransız Katolik Kilisesi, kayda değer tarihi yapılardır.

Aslında Vaniköy sınırları içinde kalan, İcadiye Tepesi üzerinde, eski İcadiye Köşkü'nün bulunduğu yerdeki Kandilli Ra-sathanesi(->) de semtle ilişkili bir kurum ve yapıdır.

Sahilsarayları, yalıları, köşkları, koruluk tepeleri, bahçeleri, rasathanesi, çeşitli din ve ulustan seçkin ailelerin güzel ahşap evlerde, köşklarda yan yana yaşadıkları Sıraevler Sokağı vb gibi sokakları, sert deniz akıntısı, yaz aylarında serin havası ile tanınan Kandilli'nin bir zamanlar pek ünlü olan yazmaları da unutulmamalıdır (bak. Kandilli yazmaları).

Kandilli, Boğaziçi köyleri arasında edebiyatta en çok işlenmiş olanlardan biridir. Kandilli'nin öteden beri sanatçılar, şairler, aydınlar semti sayılması yanında, doğal güzellikleri ve manzarasının eşine az rastlanır olmasının da bunda payı olmalıdır. Kandilli sırtları, özellikle rasathane ve Cemile Sultan Korusu tepeleri Boğaziçi'nin en geniş ve güzel görüldüğü manzara noktalarıdır.

1980 sonrasında Kandilli sırtlarında, İstanbul'un ünlü zengin ailelerinin yaşadıkları lüks villa grupları kurulmuş; koruların içinde ise -özellikle Talimhane yönünde-kaçak yapılaşma tüm denetime rağmen, diğer yörelere göre daha seyrek de olsa sürüp gitmiştir. Geniş bir yerleşme alanı bu-

lunmadığından ve öngörünüm bölgesi, 1980 sonrasında kurulmuş birkaç lüks site hariç görece iyi korunduğundan, semt fazla büyümemiş; ancak tepelerin arkasında, gerigörünümde kalan, Talimhane gibi büyük mahalleler oluşmuştur. Kandilli Ma-hallesi'nin nüfusunda gözlenen yavaş artış da Kandilli'nin henüz oldukça korunan bir yapıya sahip olduğunun işaretidir. 1955'te 1.275 civarında olan nüfus 1965'te 2.284'e çıkmış, 1975'te 1.313, 1990'da 1.171 olmuştur. Muhtarlıktan alınan bilgiye göre, 1994'te Kandilli'nin nüfusu sadece Kandilli Mahallesi Muhtarlığı olarak 1.500 civarıydı.

Bibi. M. C. Atasoy, *Kandiili'de Tarih*, İst., 1981; C. Kayra-E. Üyepazan, *Kandilli, Vaniköy, Çengelköy*, İst., 1993; Evliya, *Seyahatname*, I; Inciciyan, *İstanbul*; Y. Mardin, "Kandil-li'ye Dair", *Türkiyemiz*, S. 32 (Ekim 1980); As-lanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri*; Eyice, *Boğaziçi*.

İSTANBUL

KANDİLLİ BAHÇESİ

Kandiili'de, 16. yy'dan itibaren varlığı bilinen hasbahçe.

Adı ilk kez, 991/1583'ten başlayarak, *Mevacib Defterleri*"nde Bağçe-i Kandil o-larak geçer.

Kandilli'de(->), özellikle Akıntı Burnu çevresinde yamaçlar denize dik ve kayalık olarak iner. Bu mevkide, bir kaya üzerinde, set set yükselen ve laleler, sümbüllerle bezenmiş bir bahçenin varlığından Evliya Çelebi de söz eder. Evliya Çelebi' ye göre bu hasbahçeyi III. Murad (hd 1574-1595) düzenletmiş; daha sonra kayalık yamaç üzerine kasırlar kurulmuş, bahçe genişletilmiştir. Kandilli Bahçesi'nin bir bölümünde halen, Kandilli Kız Lisesi(->) bulunmaktadır.

IV. Murad'ın (hd 1623-1640) Revan seferinden dönüşte, bir şehzadesinin doğumu münasebetiyle her yanını kandillerle donattığı ve geceler boyunca parlayıp u-zaktan görülen ulu servi ağacı da bu bahçede olmalıdır.

1078/1667-68 tarihli bir belgeden öğrenildiğine göre, diğer bazı hasbahçelerle birlikte Kandilli Bahçesi ve içindeki bazı binalar onarılmış; 1704'te de Kandilli Bahçesi kasır ve köşklerinde bulunan bina ve eşyanın sayımı yapılmıştır. Bu sayımın kayıtlarına göre, bahçede deniz üstünde fevkani Kurşunlu Kasır, civarında Kubbe Odası, Kafesli Kasır, Tahtani Şadırvanlı Kasır, Valide Sultan Odası, Bülbül Köşkü, Cafer Paşa Kasrı, Saydhane Odası, Yalı Kasrı, Bostancılar Mescidi gibi binalar vardı. Yine aynı belgeden bu binaların çok değerli eşya ile döşenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, bir cennet bahçesine benzettiği Kandilli Bahçesi'nde bir üstat ile 100 kadar bahçıvan neferinin bulunduğunu yazar. Padişahlar, Kandilli'deki hasbah-çeye bazı defalar "tebdilen halvet tariki ve lüzumu kadar bendegân ile gelir, burada eğlenirlerdi". Kanuni'den başlayarak III. Murad, I. Ahmed (hd 1603-1617), IV. Murad, IV.

Mehmed (Avcı) (hd 1648-1687),

II. Süleyman (hd 1687-1691), III. Ahmed
(hd 1703-1730), I. Mahmud (hd 1730-1754)

III. Selim (hd 1789-1807), II. Mahmud (hd
1808-1839) bahçeye ve buradaki sahilsa
ray ve kasırlara özel ilgi göstermiş olan pa
dışahlardır.

Akıntı Burnu'ndan başlayarak tepelere kadar set set yükselen Kandilli Bahçesi'n-deki
saray topluluğunun ilk binası sahilde geniş rıhtımı olan fevkani
Kurşunlu Kasır' dı. Bu adı, üstü kurşunla kaplı olduğu için almıştı.
Dört yanı açık bir dinlenme kasrıydı. Saydhane (avlanma) Odası da
deniz kenarındaydı. Padişah ve yanındakiler buradan denize olta atar,
balık tutarak eğlenirlerdi. Valide Odası, IV. Mehmed'in eşlerinden III.
Ahmed'in annesi Emetullah Gül-nûş Valide Sultan'ın(->) Kandilli
Bahçesi' ne geldiğinde kaldığı bölme idi.

Bahçedeki çeşitli kasırlar arasında yapım tarihi kesinlikle bilineni, IV. Murad'ın
emriyle 1632-1634 arasında Cafer Paşa'nın yaptırdığı Cafer Paşa
Kasrı'dır. Bu kasrın

IV. Murad'ın Revan seferinden dönüşte
kendisi için hazırlanmış olan kasırla aynı
bina olup olmadığı tartışmalıdır.

Kandilli Bahçesi, içindeki binalarla birlikte padişahlara ve çevresine mahsus
görünümünü daha I. Mahmud döneminde yitirmeye başladı. I.
Mahmud buradaki sa-hilsarayı onartmakla birlikte bazı bölümleri,
özellikle içerilerde kalan araziyi parselleterek dağıttı ve bahçe giderek
bir Boğaziçi köyüne; Kandilli semtine dönüştü.

Bibi. M. Erdoğan, "Osmanlı Devrinde istanbul Bahçeleri", I/D, (1958), s. 177-178;
M. C. Atasoy, *Kandiili'de Tarih*, İst., 1982; Aslanoğlu-Evyapan, *Eski
Türk Bahçeleri*, 42.

İSTANBUL

KANDİLLİ CAMİİ

Kandilli'de Kandilli İskelesi'nden çıkınca sağ tarafta yer alır.

Caminin ilk inşası 1042/1632'ye dayandırılmakta ise de 1165/1751'de I. Mahmud' un
(hd 1730-1754) emriyle yeniden yaptırıldığı bilinmektedir. Bugünkü
şeklini ise geçirdiği bir yangın sonrasında gördüğü onarımlar sonucu
almıştır.

Kandilli Cami kareye yakın dikdörtgen planlı ve fevkani bir yapı olup sade
görünümlüdür. Kagir yapı ahşap tavanla örtülmüştür.

Cami avlusuna mihrap cephesinden sokağa açılan bir geçit ve ayrıca cümle kapısına

ulaşan basamaklarla da girilir. Burada ufak bir şadırvan bulunur. Caminin taşkın gövdeli taş minaresi de bu küçük avlunun bir bölümünü kaplar. Oldukça sade görünümlü olan Kandilli Camii'nin ha-rim bölümü sivri kemerli pencerelerle aydınlanmaktadır. Alçı malzeme ile yapılmış rumî ve palmet dizisi ile sonlanan çini mihrabı, eski bir camiden buraya nakledilmiştir. Klasik dönem özellikli kalem işleri restorasyonlar sonrasında yapılmıştır. Harun bölümünün girişinde sağda kadınlar mahfiline çıkan merdivenler bulunur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 165; Öz, *istanbul Camileri*, II, 34-35; M. Celaledin Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, İst., 1982, s. 28-31.

REZAN ÇELEBİ

KANDİLLİ ÇEŞMESİ

bak. MAHMUD I ÇEŞMESİ

KANDİLLİ KIZ LİSESİ

İlk adı Âdile Sultan İnâs Mekteb-i Sultani-si'dir. İstanbul kız liselerinin ikincisi olup 1916'da açılmıştır.

Kızlar için lise düzeyinde bir okul düşüncesi 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in de girişimleriyle gündeme geldi. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) Osmanlı hanedanına ait Kandilli'deki Âdile Sultan Sarayı'nı(->) Maarif Nezareti'ne bağışlayarak bu girişime destek verdi.

Basın da Kandilli'de İnâs sultanisi (kız lisesi) açılması yönünde yayın yaptı. 19 Ocak 1909 tarihli *Tanin* gazetesi, bir ulusun kadınlarının aydınlatılmasının, o ulusun düzeyi için bir ölçü olduğunu, kız o-kullarına bu açıdan önem verilmesini, kızların erkek öğrenciler gibi yurtdışına gönderilmeleri düşünülmeyeceğinden İstanbul'da Avrupa okulları düzeyinde ve Osmanlı eğitim geleneklerine bağlı bir kız lisesine ihtiyaç olduğunu yazarak vurguladı. Bu gazete, kız lisesi açılmak üzere bağışlanan Âdile Sultan Sarayı'nın, gayet havadar, okul tesisine elverişli olduğunu ve daha uygun bir yer bulunamayacağını da yazmıştı. Girişimin siyasal yönü ise Âdile Sultan Sarayı'nın, o zaman İstanbul'daki en büyük okullardan biri olan ve binalarının görkemi ile de dikkatleri çeken Rumelihisarı sırtlarındaki Robert Kolej'in tam karşısında, onunla yarışacak bir görkemde oluşundan kaynaklanıyordu. Bunda, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte güç kazanan Türk milliyetçiliğinin etkisi vardı. Cemil Topuzlu da anılarında, bu okulun açılması için, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'le girişimlerini anlatır.

Açılması 17 Ekim 1909'da kararlaştırılan Kandilli Kız Lisesi için, Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) eşiti çift öğretim dilli bir program öngörüldü. Saray da onarıldı. Fakat, Kandilli İnâs Sultanisi'nin açılması o yılın yoğun siyasal ve askeri olayları sebebiyle gerçekleşemedi. İzleyen

yıllardaki savaş bunalımları da okulun açılışını geciktirdi. 1913-1914 öğretim yılında, erkek idadilerinin birçoğu sultam yapılırken Bezmiâlem Valide Sultan İnas İdadisi de Kandilli Kız Lisesi'nden daha önce İstanbul'un ilk kız lisesi olarak öğretime başladı. Kandilli Kız Lisesi, ancak 1916-1917 öğretim yılında, 2 ana, 5 ilk ve 2 sultani sınıfları öngörülerek hizmete girdi. O yıl lise 1. ve 2. sınıfları oluşturuldu. İzleyen yıllarda diğer sınıflar da açıldı. 1919-1920 öğretim yılında da ilk 5 mezununu verdi.

Kandilli İnas Mekteb-i Sultanisi'nin 1924-1925 öğretim yılına kadarki eğitim düzeyi 5 yıl ilkokul, 5 yıl da orta ve lise sınıfları olmak üzere 10 yıldır. 1924-1925 öğretim yılında ise, okul Kandilli Kız Orta Mektebi konumuna getirildi. 1931-1932' de tam devreli (ortaokul ve lise bir arada) bir lise oldu. 1919-1920'de okulun ilk kısmı 102, lise sınıfları 53 mevcuttuydu. 1937-1938'de okul mevcudu 688'di. İlk 20 yılda

62 sultani, 250 lise, 99 olgunluk, 617 orta mektep, 165 ilk mektep mezunu verdi. 1938'de, Türkiye genelinde 42 ve İstanbul'daki 6 liseden tekiydi. Özellikle Anadolu'dan gelen ve giriş sınavlarını kazanarak bu okulda yatılı okuyan kız öğrencilerin, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yükseköğrenime devam eden ve hayata atılan genç kuşaklar arasındaki oram oldukça yüksektir.

Okulun ilk müdürü, Almanya'dan çağrılan Madam F. Grammer 1918'e kadar görev yaptı. 1924-1935 arasında Âkil Bey (Işın) müdürdü.

Kandilli Kız Lisesi'nin, Cumhuriyet öncesi eğitim programının, lisan-i Osmani, ecnebi lisanı, din dersleri, tarih, coğrafya, hesap, hendese, malumat-ı tabiiye, cebir, fizik, medeni malumat, hıfzıssıhha, kimya, kozmoğrafya, terbiye-i etfal (çocuk eğitimi), pedagoji, resim, beyaz işler, dikiş, ik-tisat-i beyti (ev ekonomisi), beden terbiyesi, piyano ve gına (müzik) gibi dersleri ve uygulama alanlarını içermiş olması ilginçtir.

Kandilli Kız Lisesi, Adile Sultan Sarayı'ndan yanmasından sonra aynı yerdeki okul pansiyon binasında 1989-1990 öğretim yılından beri çalışmalarını sürdürmektedir. Tarihi binası henüz onarılamayan Kandilli Kız Lisesi'nde ders geçme ve kredi sistemi uygulanmakta olup, 1993-1994 öğretim yılında orta-lise sınıflarında 203'ü

Kandilli Rasathanesi

Ozan Bilgisiren, 1993

yatılı, toplam 1.278 öğrenci okumaktadır. Kadrolu 41 branş öğretmeni vardır.

Bibi. H. Â. Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Ankara, 1938, s. 535-537; Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, ikinci Kitap, İstanbul, 1932, s. 82 vd; Ergin, *Maarif Tarihi*, IV, 1108, 1190, V, 1739; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi, ist.*, 1991; ay, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1992; C. Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım* (haz. H.

KANDİLLİ RASATHANESİ

Günümüzde Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü ile Kandilli Rasathanesi Gök ve Yer Bilimleri Araştırma ve Uygulama Merkezi adlı iki bölüm halinde çalışan gözlemevi. Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, Kandilli civarındaki İcadiye Tepesi'nde kuruludur.

Kandilli Rasathanesi, 1868'de açılan Ra-sathane-i Âmire'm'n(->) yemlenmiş biçimi olarak, 1911'de Fatin Hoca (Gökmen) tarafından kuruldu. Daha önce bazı topçu birlikleri ile itfaiye memurlarının kaldığı küçük bir bina ile kulede faaliyete geçen rasathane, inşa edilen yeni binasında Fransız Meteoroloji Birliği'nin yardımlarıyla gerekli aletler temin edildikten sonra 1 Temmuz 1911'den itibaren sistematik meteorolojik gözlemlere başladı. 1912'de kurulan Tetkikat-ı İklimiye Müfettişliği de rasathaneye bağlandı ve Rasathane-i Âmire'

KANDİLLİ YAZMALARI

412

413

KANIK, ORHAN VELİ

Kandilli Rasathanesinde güneş lekelerini gözlemede kullanılan Cari Zeiss Jena teleskop. *Ozan Bilgiseren, 1993*

den kalma 2 deniz kronometresi, 2 Leroy kronometresi ve 2 sekstant temin edilerek saatlerin doğru olarak saptanmasına başlandı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Rasatha-ne-i Amire diye anılan Kandilli Rasatha-nesi'ne Vaniköy Rasathanesi de denmiştir. 1928'den sonra "Maarif Vekâleti He'yet ve Fizik-i Arzi istanbul Rasathanesi", 1940'tan itibaren de "Kandilli Rasathanesi, Astronomi ve Jeofizik" adını aldı.

1924'te Kandilli Rasathanesi bünyesinde Türkiye'deki ilk "oşinografi" (okyanus bilimi) çalışmalarına başlandı ve İtalya hükümetinin yardımı ile Arnavutköy, Anado-lukavağı ve Burgazadası'nda mareograf istasyonları kuruldu. 1925'te bir ekvatoryal dürbün satın alındı. 1928'de deprem binası ile dürbün binasının, 1937'de miknatis ayar binasının yapımına başlandı. Bu yıllarda rasathaneye pek çok alet de alınmıştır.

II. Dünya Savaşı yıllarında ihmal edilen Kandilli Rasathanesi'ne 1949'da bir kuartz saati, kronograf ve sismograflar getirildikten sonra milisaniye derecesine kadar doğru zaman ayan veren "zaman bölümü" faaliyete geçti. 1960'lı yıllar Kandilli Rasat-hanesi'nin en parlak dönemidir. Astronomi, güneş fiziği, zaman, radyo-astronomi ve güneş enerjisi

konularındaki çalışmaları, optik alet yapım laboratuvarının, korona ve kozmik ışın gözlem istasyonunun kuruluşu izledi. Bu dönemde ayrıca yer magnetizması, meteoroloji ve paleomag-netizma grupları oluşturuldu.

Kandilli Rasathanesi, 1982'de Milli Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılarak, Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlandı. Günümüzde astronomi, astrofizik, coğrafya, jeodezi, jeofizik, jeomanyetizm ve sismoloji alanlarında çalışmalar yapmakta, jeodezi, jeofizik ve dep-

rem mühendisliği konusunda doktora e-ğitimi vermektedir. Rasathanenin astronomi ile ilgili eski aletlerden oluşan bir koleksiyonu ile islam astronomisine ve astrolojisine ilişkin 500 dolayında yazmayı da kapsayan zengin bir kitaplığı vardır.

Deprem araştırmalarının yapıldığı bölüm Türkiye çapında 37, istanbul çapında ise 21 istasyon ile faaliyet göstermektedir. Bunların 9'u Ayasofya'da, 8'i Süleymaniye Camii'nde, 1'i Yerebatan Sarayı'nda, 1'i Süleymaniye'deki Botanik Bahçesi'n-de, 1'i Küçükçekmece Nükleer Araştırma Merkezi'nde ve 1'i de Fatih Camii'ndeki Nilüfer Hatun Türbesi'ndedir.

Kandilli Rasathanesi'nin günümüzde yürüttüğü çalışmalar arasında Kuzey Anadolu fay hattının batı yakası ile ilgili deprem tahminleri, deprem hareketlerinin tarihsel süreç içindeki performansı, Ayasofya'nın ve Süleymaniye Camii'nin deprem performansı ile ilgili olanlar sayılabilir. Öte yandan istanbul başta olmak üzere diğer şehirlerin deprem haritaları ile istanbul'un deprem master planı hazırlanmaktadır.

Bibi. M. Dizer, *Kandilli Rasathanesi*, ist., 1993; ay, "Kandilli Rasathanesi Tarihçesi", *Cumhuriyet Döneminde Astronomi Çalışmaları Sempozyumu*, ist., 1983, s. 12-22.

İSTANBUL

KANDİLLİ YAZMALARI

istanbul yazmalarıyla da ün kazanmıştır. Anadolu'nun pek çok ilinde istanbul'un semt, köy ve yaka isimleriyle tanınan yazma kalıplan; Balkanlar'da "istanbulin" a-dıyla bilinen yemeniler ve pek çok gezginin anılarında, bilim adamının kitabında yer alan bilgiler bu konuda tanıklık etmektedir. 19. yy'da P. Lecomte'un "kalemkâr" baskı yazmaları anlatırken değindiği semtler arasında Samatya, Kumkapı, Yenikapı; C. E. Arseven'in övgü ile söz ettiği Üsküdar, Kanlıca, Kandilli; F. P. Akbû'in kalıplarıyla birlikte bir örneğini sergilediği Beykoz ve R. Kaya'nın İstanbul yazmaları ko-

İstanbul manzaralı bir Kandilli yazması. C. E. Arseven, *L'Art Türe*, ist., 1939

nusunda bilgi verirken yer verdiği Yeni-köy bilinen merkezlerdir. Bu merkezler arasında Kandilli'nin kendine özgü bir yeri vardır.

19. yy'da ve 20. yy'ın başında Kandilli kalem işi yazma türünde çok kaliteli işçilik ve artistik yaklaşımlı süslemeleriyle tekstil süsleme sanatı alanında ayrıcalıklı boyutta ürünler veren bir yerdi. Bilindiği gibi kalem işi yazma mermerşahi türü seyrek dokunmuş, ince, beyaz pamuklu dokuma üzerine kalem adı verilen tavuk, kuş, samur vb hayvanların tüylerinden yapılmış fırça ile dış ve iç konturları çizilen, sınır çizgileri içinde kalan üniteleri ise kedi, samur kuyruğu vb kalın uçlu fırçalarla boyanan motif, desen ve kompozisyonlarla o-luştırulan bir el sanatıdır. Genellikle zemini keçe ile boyanarak renklendirilen bu tür yazmaların özel, kalemtırış adı verilen keskilerle ıhlamur, şimşir, çam vb ağaçlardan oyulmuş kalıplar kullanılarak yapılan kalıp-kalem işi adı verilen karışık teknikli uygulama biçimi de vardır. Birinci grupta fırçanın verdiği olanaklar serbest el hareketleri ile oluşturulmuş, resim sanatına yaklaşım gösteren tasarımlar, ikinci grupta ise kalıbın getirdiği sınırlama ile süslemeciliğin ön planda tutulduğu kompozisyonlar gözlenmektedir.

Kolektif çalışmanın ürünü olan Kandilli yazmalarında nakkaşın, ressamın, baskıcının, ağaç işleri ve boya işleri ustalarının beraber uygulama yaptıkları giderek atölyelere işlemecilerin, yorgancılardan da katılarak politeknik (çok teknikli) bir sisteme doğru yol alındığı fark edilmektedir. Günümüze ulaşmış, müze ve özel koleksiyonlarda bulunan parçalar arasında çit, yemeni, yazma ve çember isimleriyle bilinen kare başörtüleriyle "dolama" olarak isimlendirilen dikdörtgen başörtülerinin süslemelerinin baş bağlama biçimlerine göre tasarlanmış olması; bohçaların, kavuk örtülerinin, işlevleri göz önüne alınarak süslenmesi; seccade, yastık, yorgan gibi türle-

rin genellikle köpüme, çitime (kapitone) yapılması hem güzel, hem yararlı ürünler verme yolunda atılmış adımlara işaret etmekte ve çoğaltılabilen yazma türleri ile endüstri tasarımı alanında geçmişe doğru ilginç bir projeksiyon vermektedir.

Yazmalarda genellikle konu olarak gül, nergis, yasemin, karanfil, boruçiçeği, krizantem, lale gibi çiçekler ve servi, palmiye, hayatağacı gibi ağaçlardan oluşan bitkisel bezemeler; Arap harfleriyle oluşturulmuş şerit biçiminde beyitler ya da tuğra şeklinde yazılı bezemeler; sepet, kandil, vazo vb nesneli bezemeler; balık, kuş vb figürlü bezemeler seçilmiştir. Bu arada manzara ve natürmort biçiminde sunulmuş karışık konulardan oluşan tasvirler gözden kaçmamaktadır. Genellikle antinatüralist bir üslupla yansıtılmış stilize edilmiş bitkilerle yapılmış süslemeler arasında gerçeğe yaklaşan motifler de yer almaktadır. Perspektiften yoksun motiflerle yapılmış bezemelerde iki boyutluluk söz konusudur. Kabartma biçiminde köpüme ile sınırlanmış seccade ve yorganlarda basılı, çizili desenlerden farklı yönlerde gelişen ikinci bir

kompozisyon şemasının yüzeyi bezediği fark edilmektedir.

Süslenmek istenen örtünün türü göz ö-nüne alınarak hazırlanmış kompozisyonlar, bir motiften ya da desenden oluşan kompozisyonlar ve birden fazla motiften oluşan kompozisyonlar olarak iki ana başlık altında kümelenebilir. Birinci grupta resimsel bir anlatımla tek bir desen, i-kinci grupta ise ya sıralamalarla ya bir merkeze doğru yönlendirmeler ya da bir merkezden dağılan yönlendirmelerle dizilmiş motiflerle kompozisyonlar tasarlanmıştır. Bir desenden oluşan kompozisyonların çevresi bazen bir bordürle bezenmiştir. En güzel örnekler seccadeler arasında yer almaktadır. Bir tür enteryör olarak nitelendirilebilecek mihrap nişinden sarkan kandil motifi dikkati çekmektedir. Sıralamalarla düzenlenen kompozisyonlarda genellikle ince bordürlerle yapılmış çerçeveler; bir merkeze doğru yönlendirilmiş ya da bir merkezden dağılan motiflerle oluşturulmuş kompozisyonlarda ise halk dilinde kenar olarak isimlendirilen enli bordürle kullanılmıştır. Bazı örneklerde örtüyü çepeçevre saran bu bordürlerin, bazı örneklerde bazı kopukluklarla yalnız köşeleri bezeyecek biçimde tasarlandığı görülmektedir. Sıralamalarla düzenlenmiş kompozisyonlarda motifler ya dikey ya yatay ya da diyagonal eksende gelişme gösteren bir düzenle dizilmiştir.

Motiflerin oluşumuna göre kalem işi, kalıp-kalem, kalıpla baskı gibi teknikten yola çıkılarak isimlendirilen yazmalar zemin rengine göre "ince iş" ve "kaba iş" adları altında uygulanan tekniklerle boyanmıştır. Genellikle polikrom (çok renkli) bir renklendirme sistemi gözlenen Kandilli yazmalarında motif, desen oluşturulup boyandıktan sonra zemin açık renkler grubu olarak nitelendirilen pembe, mavi, yeşil, sarı, tarçın, eflatun gibi renklere boyanırdı. Bazı örneklerde ince iş diğer bir deyişle kalıpla yapılan süslemelerde her renk

19. yy'm

sonuna ait

Kandilli

yazması

bir bohçadan

detay.

H. Örcün Bangta

için ayrı bir kalıp kullanılırdı. En az dört renk kalıbı, örneğin san, pembe, mor, yeşil vb kalıplarla boyanan yazmaların motiflerinin yanısıra zeminleri de sonradan keçeler boyaya batılarak renklendirilir-di. Kalın işte ise önce zemin boyanırdı. İnce işin koyu renk boyamaları da bu yolla gerçekleştirilirdi. Kahverengi, siyah, güvez, koyu renkler grubunda ele alınır ve kalın işle boyanırdı. Kalın işte siyah plaka, mavi plaka, sarı plaka vb gibi zemin rengine göre isimlendirilmiş her bir renk için

ayrı renk gruplarıyla hazırlamış kalıplarla önce karakalem desen basıldıktan sonra renklendirme yapıldı. Siyah plaka için sarı, yeşil, pembe, mor; mavi plaka için sarı, yeşil, kırmızı, mor; sarı plaka için sarı, kırmızı, mor yaygın renklerden.

Bibi. P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Ze-naatlar-Ondokuzuncu Yüzyıl Sonu*, ist., ty, s. 80-81; C. E. Arseven, *L'Art Türe*, ist., 1939, s. 273, 274, 276, 277; S. "Gündüz, Yemeni ve Yazmacılık", 1949-1950, (Gazi Eğitim Enstitüsü Resim-İş Bölümü, yayımlanmamış mezuniyet tezi); F. P. Akbil, *Türk El Sanatlarından Örnekler*, ist., 1970; R. Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı*, İst., 1974; ay, "Kandilli Yazmaları", *Sanat Dünyamız*, S. 18 (1980), s. 9-14; F. P. Akbil, "Türk Yazmacılık Sanatı", *Kültür ve Sanat*, S. 5 (1977), s. 109-105; H. Ö. Barışta, "Yazmalar", *Thema iarousse-TematikAnsiklopedi*, VI, İst., 1994, s. 308, 309.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

KANIK, ORHAN VELİ

(13 Nisan 1914, İstanbul - 14 Kasım 1950, İstanbul) Şair.

Beykoz'da Yalıköy'de, annesinin ailesine ait konakta dünyaya geldi. Babası Veli Kanık, döneminin tanınmış bir müzikçi-siydi. Orhan Veli Galatasaray Lisesi ilk kısmında başladığı ilköğrenimini Ankara'da bitirdi. Ortaokul ve lise öğrenimini Ankara Lisesi'nde yaptı. 1932'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi felsefe seminerine başladı. 1935'te fakülteden ayrıldı. Bu yıllarda Galatasaray Lisesi'nde muallim muavini olarak çalıştı. 1936-1942 arasında Ankara'da PTT Umum Müdürlüğü'nde memur olarak bulundu. 1942-1945 arasında yedek subaylık yaptı. 1945-1947 arasında Milli Eğitim Bakanlığı Tercüme Bürosu'n-da görev aldı. 1 Ocak 1949'dan 15 Haziran

1950'ye kadar 28 sayı *Yaprak* dergisini yayımladı.

Orhan Veli'nin yeni bir anlayışla yazdığı şiirleri 1936'da *Varlık* dergisinde yayımlanmaya başladı. İlk şiir kitabı, Oktay Rifat ve Melih Cevdet'in de şiirlerinin yer aldığı *Garip* (1941) adlı ortak kitaptır. Bu kitabın genişletilmiş ikinci baskısında yalnızca Orhan Veli'nin şiirleri vardır (1945). *Vazgeçemediğim* (1945), *Destan Gibi* (1946), *Yenisi* (1947), *Karşı* (1949) öteki şiir kitaplarıdır. İlk baskısı 1951'de yapılan *Bütün Şiirleri* adlı kitap, eklemeler ve düzeltmelerle birçok kez basıldı (24. baskı, 1987). Orhan Veli'nin şiir ve oyun çevirileri de kitap olarak yayımlanmıştır. La Fontaine'in fabllarının manzum çevirisi *La Fontaine'in Masattan* (1943) adıyla, manzum olarak yazdığı Nasrettin Hoca hikâyelerinin bazıları *Nasrettin Hoca Hikâyeleri* (1949) adıyla yayımlandı.

Şiirde "şairanelik"ten uzaklaşma, şaira-neliğe karşı çıkma, kalıplardan sıyrılma Orhan Veli'nin başlıca amacıdır. Yalın, halk diline yakın ya da

tümüyle halk dili o-

OrhanVeli Kanık

Ara Güler

KANLI KİLİSE

414

415

KANLICA

Kanlı Pazar adıyla anılan olaylardan bir görünüm.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Orhan Veli'nin el yazısıyla kısa biyografisi.

Gözlem Yayıncılık Arşivi

lan bk söyleyişi benimsemiştir. Kısa ve çarpıcı şiirleriyle tanınır. Şiirinde yergi, alay, hafifseme vardır. Şiirlerindeki birçok dize halkın gündelik yaşamındaki konuşmalarına kadar girmiştir "Yazık oldu Süleyman efendiye", "Rakı şişesinde balık olsam", "Olmaz ki, böyle de yatılmaz ki" gibi.

Orhan Veli'nin şiirinde istanbul hem yaşanan bir mekân, hem de bir art görünüm ya da dekor olarak vardır. Bir dönem istanbul'un simgesi olmuş tramvay, şiirlerde sık sık geçer. Edebiyat dünyasının, özellikle de istanbul'daki edebiyat yaşantısının doğal mekânları sayılan meyhaneler, kahveler, muhallebiciler ve pastaneler Orhan Veli'nin şiirinde yaşar. Ayrıca kendi kişiliğinden kaynaklanan meraklarıyla halk yaşantısını yakından izlemiş, halkla iç içe

U

İSTANBUL

istanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı; Önce hafiften bir rüzgâr esiyor; Yavaş yavaş sallanıyor Yapraklar, ağaçlarda; Uzaklarda, çok uzaklarda, Sucuların hiç durmıyan çingirakları; İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı.

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı; Kuşlar geçiyor, derken; Yükseklerden, sürü sürü, çığlık çığlık. Ağlar çekiliyor dalyanlarda; Bir kadının suya değiyor ayaklan; İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

Serin serin Kapalı Çarşı;

Cıvıl cıvıl Mahmutpaşa;

Güvercin dolu avlular.

Çekiç sesleri geliyor doklardan,

Güzelim bahar rüzgârında ter kokulan;
İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

yaşamasa bile halkın yaşantısını yakından gözlemlemiştir. Şoförler, hayat kadınları, boyacılar, çöpçüler Orhan Veli'nin şiirlerinin kişileridir. Ada vapurları, simit, macun, horozşekeri, kayık salıncağı ve sinemalar hep İstanbulludur. İlk şiir kitabı *Garipte* Yüksekaldınm, Alemdar Sineması, Kız Kulesi, Üsküdar gibi İstanbul mekânları ve semtlerinden söz edilir. Bu kitaptaki bir şiirinin adı da "İstanbul İçin" dir. *Vazgeçemediğim'deki* "İstanbul Türküsü" adlı şiir, İstanbul türkülerinden esinler taşır. Şiirde Rumelihisarı, İstanbul'un Rumeli (Trakya) göçmeni (muhaciri) halkının diliyle "Urumelihisarı" diye anılır. Orhan Veli'nin mezarı, şiirinde "tarifsiz kederler içinde" oturup bir türkü tutturduğu Ru-melihisarı'ndadır. *Yenisi* adlı kitabındaki "Kumrulu Şiir", "Denizi Özleyenler İçin" şiirleri İstanbul'u çağrıştıran şiirlerdir. Ünlü "Kapalıçarşı" siki de bu kitaptadır.

Karşı'daki "İstanbul'u Dinliyorum" adlı şiirde İstanbul'un şehir kimliğini ya da kişiliğini oluşturan belirgin ve kendine özgü yanlarının altı çizilir: Sucuların çingirakları, kuşlar, dalyanlar, Kapalıçarşı'nın serinliği, Mahmutpaşa'nın kalabalığı, cami avluları, doklar, kayıkhaneler, lodos, yosmalar ve bıçkınlar... "Galata Köprüsü" adlı şiirde ise eski *Galata*. Köprüsü'ndeki günlük yaşantı, biraz da toplumsal eleştiri eşliğinde anlatılır. Bu şiir 1980'lere kadar yaşamış olan eski *Galata* Köprüsü ve çevresindeki yaşantıyı anlatması bakımından günümüz için bir belge niteliğindedir.

Kitaplarına girmemiş ve sağlığında yayımlamadığı şiirlerinden "Bebek SuiteT'n-de de tramvay, Reji (eski tütün idaresi), vatman, kömür depoları, İstanbul'la özdeşleşmiş deniz taşıtları (çatana, mavna, kayık), balıkçılar söz konusu edilir. "Bir Şehri Bırakmak" adlı şiirde de, adı anıl-mamakla birlikte, İstanbul'dan söz edilir. Bu şiirde de mavna, liman, Beyaz Rum

DİNLİYORUM

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı; Başında eski âlemlerin sarhoşluğu, Loş kayıkhaneleriyle bk yalı; Dinmiş lodoların uğultusu içinde İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

Bir yosma geçiyor kaldırımdan;

Küfürler, şarkılar, türküler, lâf atmalar.

Bir şey düşüyor elinden yere;

Bir gül olmalı;

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı; Bk kuş çırpınıyor eteklerinde; Alnın sıcak mı

değil mi, biliyorum; Dudakların ıslak mı değil mi, biliyorum; Beyaz
bk ay doğuyor fıstıkların

arkasından

Kalbinin vuruşundan anlıyorum; İstanbul'u dinliyorum.

ORHAN VELİ

İSTANBUL TÜRKÜSÜ

İstanbul'da Boğaziçi'nde, Bk fakk Orhan Veli'yim; Veli'nin oğluyum, Tarifsiz
kederler içinde.

Urumelihisarı'na oturmuşum; Oturmuş da bk türkü tutturmuşum:

"İstanbul'un mermer taşları; Başıma da konuyor, konuyor aman,
martı kuşları;

Gözlerimden boşanır hicran yaşları; Edalı'm, Senin yüzünden bu hâlim."

"İstanbul'un orta yeri sinema; Garipliğim, mahzunluğum

duyurmayın anama; El konuşur, sevişirmiş, bana ne? Sevdalı'm, Boynuna vebalim!"

İstanbul'da, Boğaziçi'nde ykrı; Bir fakir Orhan Veli; Veli'nin oğlu; Tarifsiz kederler
içindeyim.

ORHAN VELİ

(kadın), "Doğduğum Köy" dediği Yalıköy ya da Beykoz, Şirket vapuru (Şirket-i
Hayriye) gibi İstanbul'u anımsatan ve çağrıştıran kelimeler vardır.

Orhan Veli, İstanbul'u iki ayrı bakışla seyredip, iki ayrı ama iç içe geçmiş yaşayışla
duyumsayıp şiirlerine konu etmiştir. Bazı şiirlerinde İstanbul'un orta
halli ahalisinin yaşantısı söz konusudur. Bu şiirlerdeki kişiler Sait
Faik'in hikâyelerindeki halktan kişiler gibidir; anlatılan mekânlar
ortaktır: Kendi sınırlan içinde kalmış bir mahalle yaşantısı, orta halli
eğlence yerleri, ekmek parası peşindeki dar gelikli insanlar... Şairin
kendisinin söz konusu olduğu siklerde ise ister istemez edebiyat
dünyası işe karışır. Bu dünya biraz "bohem", biraz "entelektüel" bir
dünyadır. Bu dünya ile şairin dışında kaldığı ama iyi gözlemlediği
dünya zaman zaman çakışır. Orhan Veli böyle durumlarda sanki şöyle
der: Orta halli şehir halkı da kendine göre "bohem" ve "entelektüel"
değil midir? "Dedikodu", "Söz", "Tahattur", "Altın Dişlim" gibi
şiirlerinde hem kendini, hem de halktan bk İstanbulluyu anlatır
gibidir. Buradaki özdeşlik Orhan Veli'yi İstanbul şaki değil İstanbullu
şair yapan özelliktir.

ERAY CANBERK

KANLI POLİSE

bak. PANAYİA MUHLİOTİSSA (KİMİSİS) KİLİSESİ

KANLI PAZAR

16 Şubat 1969. ABD 6. Filosu'na bağlı gemilerin İstanbul'a gelişini protesto etme yürüyüşüne katılanlara karşı Taksim'de düzenlenen saldırıda ölümlerle sonuçlanan o-

laylar "Kanlı Pazar" adıyla anılmaktadır. Temmuz 1968'de ABD Deniz Kuvvetleri'ne bağlı Akdeniz Filosu'na (kısaca 6. Filo) ait bazı gemiler İstanbul Limanı'na geldiklerinde çıkan olaylar sonucunda İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Öğrenci Yurdu' nün penceresinden bk polis memuru tarafından atılan Vedat Demircioğlu isimli İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisinin ölümü gerginliğin bir hayli tırmanmasına yol açmış ve bu ölümü, bk dizi olay daha izlemişti (bak. Altıncı Filo'yu protesto olayları).

Aynı filoya ait birtakım başka gemiler İstanbul Limanı'nı, 6 ay sonra, Şubat 1969' da ziyaret ettiler. Gemilerin bu gelişi de gerek İstanbul'da, gerek Ankara'da 10-13 Şubat arasındaki günlerde protesto gösterilerine yol açtı. 7 ay önceki "6. Filo olayla-n"mn izleri sürerken yapılan bu yeni ziyaret, özellikle İstanbul'da gerginliği bk kez daha tırmandırdı. 6. Filo'nun gelişini protesto etme eylemleri 16 Şubat 1969'da yapılacak büyük bk yürüyüş ve mitingle sona erecekti. Hafta içinde yapılan gösterilerin önemli ölçüde öğrenci ağırlıklı olmalarına karşılık, 16 Şubat yürüyüşünü sendika ve diğer bazı meslek kuruluşları da destekledikleri için, gösteriye öğrenci olmayan çok sayıda, her yaştan yurttaş ve pek çok işçi katılmış, ayrıca Kocaeli'den, Sakarya'dan, Bursa'dan gelen işçi gruplarının yanı sıra, Ankara'dan da yürüyüş için gruplar gelmişlerdi. O zamanki Türkiye İşçi Partisi İstanbul Milletvekili Prof. Sa-dun Aren ve Kocaeli Senatörü Fatma Hikmet İşçen ile aynı partinin diğer bazı milletvekilleri, öğretini üyeleri, yazarlar, sanatçılar, sendikacılar kortejin başında yürümekteydiler. Beyazıt Hürriyet Meydanı'n-dan toplanan 50.000'i aşkın bir kitleden oluşan ve Divanyolu, Sultanahmet, Gülhane, Sirkeci, Eminönü, Karaköy, Tophane, Kabataş, Dolmabahçe, Gümüşsuyu güzergâhını izleyerek Taksim'e ulaşan yürüyüş kolu, alana girmeye başladıktan kısa bir süre sonra, Taksim Gezisi bölümünde toplanmış bir kalabalık, ellerinde sopalar, bıçaklar olduğu halde, taşlar fırlatarak, savaş alanlarına özgü geleneksel "Allah Allah Allah" nidalarını haykırarak ve "Bağımsız Türkiye" sloganlarına karşı "Müslüman Türkiye" diye bağırarak, Taksim Gezisi tarafından şimdiki The Marmara Otel'i'nin bulunduğu yere doğru, yani kortejin alana girmiş ön kısmındaki insanlara saldırdılar. Olayı izleyen günlerdeki gazete yayınlarına göre, ortada, idari makamlar tarafından göz yumulmuş organize bir saldırı vardı. Kentin bazı semtlerinde iki gün önceki cuma namazlarından başlayarak hazırlıklar yapılmış, oralarda oluşturulan gruplar olay günü Dolmabahçe'de bk araya gelip topluca öğle namazını kılmışlar ve Taşkılla'nın (o zamanki İTÜ İnşaat Fakültesi binası) yanından Taksim Parkı'na ve Gezisi'ne gelmişlerdi. Yetkililer yasal olmayan bütün bu hazırlıklara seyirci kalmış, taşlı sopalı kalabalığın Taksim Meyda-

n'nda gezinin merdivenlerinin önünde birikmesine göz yummuşlardı. Kolluk güçleri yürüyüş kolu miting alanına gkince, sö-

zü edilen toplu saldırıya izin verdikleri gibi, o sırada Gümüşsuyu'ndan gelmekte cılan kortejin devamını Ayaspaşa'da geri püskürtmüşler, sonra da yolu kesip alana girmiş olanları tecrit ederek saldırganlarla karşı karşıya bırakmışlardı. Gazetelerde yayımlanan, olaylar sırasında çekilmiş olan ve yere düşmüş birini bıçaklayan çember sakallı bir saldırganı seyreden üniformalı bir polis memurunu gösteren fotoğraf, daha sonra yılın başarılı gazete fotoğraflarından sayılacaktı. Olaylarda birtakım karanlık güçlerin tertibi ve teşviki olduğu genel bir kanıydı. Saldırı eyleminden dolayı yakalanan, gözaltına alınan kişiler saldıranlar değil, yasal yürüyüşe katılanlar ve saldırıya uğrayanlar olmuşlardı.

Kanlı *Pazar* olayında bk mühendis bıçaklanarak öldürüldü, bir işçi de muhtemelen o zamanki Pamuk Eczanesi'nin yanından Kazancı Yokuşu'na inen dik yokuşta (bugün Osmanlı Sokağı), izdihamda ezilerek yaşamını yitirdi.

Olaylardan sonra muhalefet sert bir dille hükümeti sorumlu tuttu, bazı milletvekili ve senatörler olayların tertip olduğunu söyleyerek meclis soruşturması açılmasını istediler, ayrıca olaylarla ilgili filmlerin televizyonda yayımlanmasını yasaklayan zamanın başbakanı Süleyman Demi-rel'i sansüre başvurmakla suçladılar. Demi-rel ise kamu güvenliği gereği bu yola başvurduğunu söyledi. Bu tartışmalar içinde,

olay kapandı.

İSTANBUL

KANLICA

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında aynı adla anılan koyun gerisinde ve kuzeyinde yer alan semt. Bugün Beykoz İlçesi'ne bağlı bk mahalledir. Kuzeyinde Çubuklu, güneyinde Anadoluhisarı, doğusunda Kava-cık mahalleleri vardır.

ü

Antik çağda Kanlıca Koyu çevresine "Friksulimen" dendiğini Bizantionlu Dionisios(->) kaydeder. R. Janin(->) de Friksu-limen'in Kanlıca olduğunu yazar. Bizans döneminde Fiale adı verilen yerin Kanlıca Koyu ve çevresi olduğu genel kabul görmekle birlikte, S. Eyice(-0 bunun tam kanıtlanmamış ve tartışmalı bir konu olduğunu belirtir. Janin "Fiale"nin çanak, yalak anlamına geldiğini ve "körfez" olarak da anılan Kanlıca Koyu'nun şekli yüzünden bu a-dın verildiğini yazar. Janin, .Fiale'de Make-donius Manastırı ve bir fakirler yurdu bulunduğunu yazar. Yine Janin "Boradion" bölgesinin de Kanlıca civarında bulunduğu kanısındadır. Bu adın I. İustinianos'un yeğeni Boraides'ten geldiği iddia edilir.

Bizans döneminde Kanlıca'da, Friksuli-men'e hâkim tepelerde adı 1166'da geçen Batalas ve 843'te kurulduğu sanılan Ayios Trias manastırları vardı. Yörenin Bizans dönemi tarihi iyi bilinmemekle birlikte, kimi kalıntılar burada bir Bizans saray veya kilisesi bulunabileceğini düşündürmektedir.

Kanlıca Koyu Osmanlı döneminde, zaman içinde Manoli Körfezi, IV. Murad (1623-1640) ve IV. Mehmed (1648-1687) dönemlerinde şeyhülislamlık yapmış olan Bahaeddin Efendi'ye ihsan edildiği için Bahai Körfezi ya da Çay Körfezi adlarıyla anılır. Körfezin güneyindeki çıkıntı, burna benzediğinden Lembos Burnu, Moltke haritalarında Kıbrıs Muhassılı Burnu (muhtemelen 1830'lardaki sahibinden dolayı), Şeytan Burnu, Küçük Akıntı Burnu adlarıyla anılır.

"Kanlıca" adının nereden geldiği hakkında birkaç söylenti vardır. Fetihden önce bu yöreye Anadolu'dan kağmlarıyla gelip yerleşen ve kağrı yapıp satarak geçinen kimselerden dolayı (ufak araba anlamındaki) "kağrı" denildiği, kelimenin zaman-

KANLICA

416

417

KANTARCILAR MESCİDİ

Günümüzde Kanlıca İskeleyi ve Kanlıca yoğurdu satılan çay bahçeleri.

Nazım Timuroğlu

lığından dolayı o dönemde körfeze "Bahai Körfezi" denilmiş; yabancılar, örneğin Alman imparatoru Leopold 1667'de bu yalıda ağırlanmıştır.

Osmanlı döneminde Kanlıca, korular, bağlar, su başlan ve körfez demektir. Akşam güneşinin batışı, ama özellikle mehtaplı gecelerinin güzelliği meşhurdur. Tüm Anadolu yakasında oturanlar kayıklara binerler, özel olarak hazırlanan ahenk kayığı denilen saz ve ses ustalarının bulunduğu kayığın çevresinde toplanır, mehtapta musiki alenileri yaparlardı. Kanlıca Koyu'nun yankı oluşturma özelliği bu tür müzikli toplantıları teşvik ederdi.

17. yy'ın sonunda (1699'da) körfezin güneyinde Köprülülerden Amcazade Hüseyin Paşa bir yalı yaptırmış; 1700'de Karlof-ça Antlaşmasının onaylanması sırasında gelen Avusturya elçisi bu yalıda ağırlanmıştı. Halen yalının divanhanesi sağlam durumdadır (bak. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı).

Yüzyıl başında bir kartpostalda Kanlıca.

TETTV Arşivi

la (eski vakfiyelerde rastlanan) "kağrı" ve daha sonraki kullanımlarda "kanlıca"

şekline dönüştüğü söylenir, A. Dethier(->) ise kan kırmızısı yalılarından dolayı semtin "Kanlıca" adını taşıdığını ileri sürer.

- Semte Türklerin yerleşmesi L Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) başlar. Evliya Çelebi'ye göre, 17. yy'ın ortalarında Kanlıca tamamen Müslümanlarca iskân e-dilmiş bir kasaba olup, bağlık, bahçelik, 1.200 hanelik 7 mahalleden ibarettir. Burada yapılan yoğurt çok meşhurdur. Semtte o dönemde İbrahim Çelebi, Emir Paşa, Süleyman Efendi, Körfezin sonunda da Langazade yalıları bulunmaktaydı.

Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği iskele başındaki İskender Paşa Camii de 1559-1560 tarihlidir ve "Magosa Fatihi" Gazi İskender Paşa tarafından yaptırılmıştır (bak. İskender Paşa Külliyesi).

IV. Mehmed döneminde şeyhülislam o-lan Mehmed Bâhâeddin Efendi'nin, Kanlıca Koyu'ndaki dillere destan yalısının var-

Kanlıca

İstanbul Ansiklopedisi

18. yy'da da III. Ahmed'in (hd 1703-1730) ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın katılmalarıyla Lale Devri'nin bazı âlemleri bu körfezde yapıldı. I. Mahmud (hd 1730-1754) Çay Körfezi adı verilen buradaki bahçeden çok hoşlanırdı. Kıyıdaki saray ile o günlerde Kanlıca semtine dahil bir alan sayılan Kavacık Mesiresi'ni bu dönemde padişahın nedimlerinden Sadık ve Hüseyin Ağa kardeşler yaptırmışlardı. Saray ile havuz 18. yy'a kadar varlığını korumuştur. Körfezin kuzeyindeki tepede bulunan Mihrâbâd Mesiresi 300 ydlık fıstık, uzun servi ve çınar ağaçlarıyla kaplıdır. Atâullah Efendi Tekkesi(->) (Kanlıca Tekkesi) ile iskele arasında (şimdi yok o-lan) Safvet Paşa Bağı ve kestaneliği ile korusu vardı.

Bunların dışında, Necip Bey Bağı ve Köşkü, imamın Bağı, dut ağaçlı Sahafın Bağı, Hıdiv'in yerinde Rifat Paşa Korusu, Ateş Bağı, Müftü Bostanı, Süngerli Köşk, Fikir-tepe Hamamı Bostanı, Kurbağalı Havuz ve diğerleri gibi koru ve çiftlikler Kanlıca'da yer alıyordu.

I. Mahmud zamanında Mihrâbâd (Mî-râbâd) Mesiresi .atla gezinti için seçkin bir yerdi. Koru, Vecihi Paşa'nın kullanımından sonra terk edildi, halkın gezi yeri oldu. Daha sonra da Mısırlı Prenses Rukiye"ye geçti.

Körfezin Çakal Burnu denilen akıntılı kısmında 1740'ta yapılmış olan Safvet Paşa Yalısı uzun süre karakol binası olarak kullanılmıştır. Üsküdar-Kuzguncuk arasındaki Paşalimanı'nda, Üsküdar-Salacak arasındaki Şemsipaşa'da ve Çengelköy'de de benzer tarzda yapılmış yalılar bulunur.

18. yy'ın ikinci yarısında, I. Abdülhamid de (hd 1774-1789) sık sık Mihrâbâd'a gelirdi. III. Selim dönemi (1789-1807) Kabakçı Mustafa İsyam'yla sona erince, Kanlıca'nın mehtap âlemleri de bir süre yapılmamış, 19. yy'da II. Mahmud (hd 1808-1839) Yeniçeri Ocağı'nı 1826'da

kaldırdıktan sonra yeniden başlayıp, Abdülmecid (1839-1861) ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde de sürmüştür.

Kanlıca, 20. yy'ın birinci yarısında, (1934

, n, ... < j

VAUS,

İstanbul Şehir Rehberi'ne göre) Beykoz ilçesi Anadoluhisarı Nahiyesi'ne bağlı bir mahalleydi. Geçmişten bu yana ünlü o-lan yoğurdu, sahil gazinoları ve kahvehaneleri ile Boğaziçi'nin bir mesire yeri olma durumunu sürdürdü.

1955'te Kanlıca Mahallesi'nin nüfusu 1.600 civarında iken, 1965'te 1.800'e, 1975'te 2.900'e yükselmiş, daha sonra artış hızlanarak 1985'te 4.000'e, 1990'da ise 12.000'e ulaşmıştır.

Kanlıca Koyu, semti ve gerisindeki kesimlerin 1965 ve 1989'daki araziden yararlanma tespitlerinin karşılaştırılması, araziden yararlanmada villalar, kooperatif evleri, apartmanların en büyük paya sahip olduğunu gösterir. 1985'teki son imar yasasının, Boğaziçi'nde açık ve yeşil alanlara villa yapımı imkânı vermesiyle artan yapılaşmanın getirdiği nüfus, 1990 sayımındaki nüfus artışına neden olabilecek mahiyettedir.

1988'de kullanıma açılan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ve çevre yolunun Ümraniye-Beykoz bağlantısı Kavacık'tan, köprü geçişi ise Kavacık Ormanı içinden yapılmıştır. Dolayısıyla çevrenin doğal coğrafi görünümü yoğun bir ulaşım sistemi kullanımına dönüşmüştür. Boğaziçi Yasası'nın yapılaşma yasağına rağmen, yasal ya da kaçak yapılaşmalar giderek artmaktadır.

Kanlıca'da bugün İskender Paşa Camii, İskender Paşa ve oğlu Ahmed Paşa'nın gömülü olduğu yatır yerleri, gerideki, Göztepe Suyu'nun Osmanlı döneminde Kanlıca Köyü'ne kadar getirtilerek akıtıldığı çeşmeler ve medrese kalıntıları görülmektedir. Sahilde Erol Simavi'nin yaptırmış olduğu iskele yanındaki sağlık merkezi hizmet vermektedir. Kanlıca Körfezi'nin ve Kavacık Deresi'nin kuzeyindeki yamaçlarda yer alan Boğaziçi'nin en güzel görüntülerinin seyredilebildiği Mihrâbâd Ormanı, bugün Orman Bölge Müdürlüğü'nün girişimiyle yeniden düzenlenmiş olarak halkın hizmetine açılmış bir rekreasyon alanı-

dır. Kanlıca, tüm dinlendirici özellikleriyle bugün Boğaziçi'nin seçkin sayfiye ve rekreasyon alanı olma niteliğini sürdürmektedir.

Bibi. Eyice, *Boğaziçi*, 61-62; Janin, *Constanti-nople byzantine*, 484, 488-489; Evliya, *Seyahatname*, I; A. Cabir Vada, *Boğaziçi Konuşuyor*, ist., ty, s. 58-106; A. S. Hisar, *Boğaziçi Mehtaptan*, ist., 1956; İnciciyan, *İstanbul*, 128. ÇİĞDEM AYSU

KANTAKUZENOS AİLESİ

Bizans tahtına imparator ve imparatoriçe-ler vermiş soylu aile.

Ailenin adı Smyrna (İzmir) yakınlarındaki Kuzenas'tan gelmektedir.

Bilinen ilk Kantakuzenos 1094'te Ku-manlara karşı savaşa giden bir generaldi. 12. yy'da Kantakuzenoslara yüksek rütbeli askerler olarak rastlanır. Bazı kaynaklarda Kantakuzenoslara büyük toprak sahipleri olarak değinilirken, sivil görevlerde yükselen bir aile üyesi bilinmemektedir.

1250'de tekrar sahneye çıkan bir aile üyesi, imparator VIII, Mihael Paleologos' un (hd 1261-1282) generali Mihael'dir. Bu tarihlerde İrene Kantakuzene, imparatorun kardeşi Konstantinos ile evlendi. Bir başka Kantakuzenos 1286-1294 arasında Peleponnes'te (Yunanistan'da) generallik yaptı. Onun oğlu VI. İoannes Kantakuzenos^ (hd 1347-1354) taht vârisi olmadığı halde imparatorluğunu ilan edip tahtı e-le geçirdi. VI. İoannes'in oğullarından Mattheos da 1354'te imparatorluğunu ilan etmesine rağmen, zaferi kalıcı olmadı. Kardeşi Manuel Kantakuzenos "despot" unvanı ile 1348-1349'da Konstantinopolis'i, 1349-1380 arasında ise Peleponnes'i yönetti. VI. İoannes Kantakuzenos'un küçük kızı Helena İmparator V. İoannes Paleolo-gos'la(-0 (hd 1341-1391) evlenerek imparatoriçe oldu.

15. yy'da Georgios Kantakuzenos adlı bir üye ileride XI. Konstantinos (hd 1449-1453) adıyla tahta geçecek olan prense

hizmet etti. Georgios'un kardeşi megas domestikos (başkomutan) Andronikos i-se, 1453'te Konstantinopolis'in Osmanlılarca fethinden sonra idam edilmişti. Kız kardeşleri İrene ve Helena soylu ailelere gelin gittiler. Helena'nın kocası I. David Kom-nenos, 1453'ten sonra Trabzon'da son Trabzon imparatoru olarak hüküm sürmüş, sonra da II. Mehmed (Fatih) tarafından İstanbul'da (Pera'da bugünkü Rusya Başkonsolosluğu'nun civarında) kendisine tahsis edilen konutta yaşamıştı. Beyoğlu adının da ondan geldiği yolunda savlar vardır.

Bibi. I. A. Papadrianos, "He protostratorissa Kantakouzene", *Byzantinal*, 1969, s.159-165; P. Wirth, "Manuel Kantakuzenos Strategopu-los," *Byzantinisch'e Forschungen*, S. 6 (1979), s. 345-348.

AYŞE HÜR

KANTARCILAR MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde Küçükpazar'da bulunmaktadır.

Banisi II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yaşamış Sarı Timurci Mevla-na Muhiddin Effendi'dir. Bu nedenle "Sarı Timurci Mescidi" adıyla da anılmaktadır. *Hadika'ya.* göre minberini Kadızade Mehmed Efendi 1688'de koydurmuştur. Cami 1848 ve 1895'te tamir görmüş, son olarak 1967-1968'de aslına uygun olarak yenilenmiştir.

Alt kısımda dükkânların bulunduğu fevkani cami, bir sıra kesme taş, iki sıra tuğladan

almaşık düzende inşa edilmiştir. Doğu ve batı cephesinde iki sıralı üç pencere bulunmaktadır. Pencereleir sivri kemerli, alçı şebekelidir. Son cemaat yeri kapatılmıştır.

Harim kısmı son onarımda tamamen Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Karimi doğu ve batıda iki, kuzeyde ise dört direğe o-turan ahşap mahfil çevrelemektedir. Mihrap Kütahya çinileriyle kaplanmış, minber ise ahşaptan imal edilmiştir.

Minare batıdadır. Tuğladan üçgen di-

Kantarcdar Mescidi

Yavuz Çelenk, 1994

KANTEMİROĞLU

418

419

KANTO

limlerle ayrılmış çokgen kaide üzerinde yükselen minare yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir. Şerefe altında üç sıra kirpi saçak mevcuttur. Minarenin külahı soğan gövdeli olup yukarıya doğru sivrilmektedir.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka*, 1,158; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 84-85, no. 345; Ayver-di, *Fatihin*, 493; Öz, *istanbul Camileri*, I, 81; *Eminönü Camileri*, 102.

EMİNE NAZA

KANTEMİROĞLU

(26Ekim 1673, Yaş, Romanya-21 Ağustos 1723, Dimitrievka, Rusya) Romen devlet adamı, şarkiyatçı, ansiklopedici, yazar ve musikici.

Asıl adı Dimitrie Cantemir'dir. Boğdan (Moldavya) Voyvodası Constantin Cante-mir'in (hd 1685-1693) oğludur. Geniş kapsamlı klasik bir öğrenim gördü. Delikanlılık çağında istanbul'a gönderildi: ilkin Boğdan adına "rehine" olarak; sonra, iki kez Boğdan voyvodası olan ağabeyi Antioch'un yerine (1695-1700 ve 1705-1707); daha sonra da voyvoda olduğu 1710'a kadar Boğdan veliahtı olarak. Çeşitli aralıklarla istanbul'da toplam 22 yıl (1688-1710) yaşadı. 1693'te babasının ölümü ü-zerine Boğdan'a gidince yönetimin başına getirildiği ve üç hafta ülkeyi yönettiği süre içinde de istanbul'dan uzak kaldı.

Kantemiroğlu'nun istanbul'a gelişi fikir ve sanat alanında yetişmesine, eğitimine ve bilgisini geliştirmesine yardımcı olmuştur. O dönemin Osmanlı başşehri Doğulu ve Batılı bilginlerin yaratıcı, yeni bir Rönesans sentezi içinde düşünce alışverişinde bulundukları benzersiz bir fikir, ilahiyat ve kültür merkezi olarak tanınıyordu. Sanat ve e-debiyatın

sultanlarca himaye edilmesi sonucu dikkate değer bir canlılık vardı. Türklerin kendisine gösterdikleri yakınlığın bir ifadesi olarak Küçük Kantemir yahut Kan-temiroğlu diye anılan genç Cantemir öğrenme merakını derinleştirerek Doğu ve Batı dünyalarını özümledi. Doğduğu yer olan Moldavya'da daha çocuk yaşında, Leipzig Üniversitesi'nde öğrenim görmüş bir Rum papazı plan Ileremias Cacavelas' tan Yunan, Latin ve Slav dilleri dersleri almıştı. 15 yaşında İstanbul'a gelince "Büyük Okul" diye de anılan, Rum Patrikha-nesi'nin gözde yüksekokuluna (akademi) girdi. Burada ünlü öğretmenlerin öğrencisi oldu. Bu öğretmenler arasında, seçkin bir dil bilgini ve filozof olan Iacomı; Pa-dua Üniversitesi'nde öğrenim gören, felsefe, ilahiyat, tıp öğretmeni ve saray baş-tercümanı Aleksander Mavrokordatos; Aristoteles'in ateşli savunucularından mistik düşünürler Antonio ile Spandoni; Jo-han Baptist van Helmont'un felsefesine inanan saygın bilgin Arta'lı Meletie ve ö-nemli bir coğrafyacı olan Hrisant Notara vardı. Yeni-Aristoculuğu İstanbul'un fikir hayatına tanıtmakla görevli olan bu öğretmenlerin etkisi Kantemiroğlu'nun klasik kültüre ve Batı felsefesine ilişkin bilgisini genişletmesine yardım etti. Felsefi düşüncesinin oluşumunu belirledi. Osmanlı kültürünü, Osmanlı hayatını anlamak için tükenmez bir merak ve istekle

dolu olan Kantemir, kendini şarkiyat çalışmalarına verdi. Türkçe, Arapça, Farsça öğrendi. İslam ilahiyatını ve tarihini inceledi. Öğretmenleri tanınmış bir müfessir olan Nefioğlu; devlet adamı, şair, musikici, III. Ahmed'in barış yanlısı sadrazamı Rami Mehmed Paşa ile matematikçi, filozof, astronomi bilgini ve Aristoteles'in eserlerinin çevirmeni Yanyah Esad Efendi gibi saygın, bilgili kimselerdi. Rami Mehmed Paşa kültürel, siyasi konularda ve resmi barış görüşmelerinde önemli bir rol oynayan zeki diplomat Mavrokordatos'la birlikte, genç Kantemiroğlu'nun arkadaşı ve akıl hocası oldu.

Çok yönlü bir kültürü ve dehası olan Kantemiroğlu bütün gayrimüslim ve Türk çevrelerinde benzersiz bir ün kazandı. Boğdan prensinin tanburu, saz eseri bestecisi ve musiki kuramcısı olarak dikkate değer bir yeteneği vardı. Bu yeteneği, çevresinde derin bir hayranlık uyandırdı ve ona sarayın kapısını açtı. II. Ahmed (hd 1691-1695) ile III. Ahmed (hd 1703-1730) Boğdan prensinden ilgilerini esirgemediler, imparatorluğun ileri gelenleri ve ulema, Kantemiroğlu'nun geniş kültürünü, bilgisini, sanat yeteneğini takdir ettiler.

Kantemiroğlu

Nuri Akbayer koleksiyonu

Kantemiroğlu İstanbul'da yaşamaya başlayınca sarayın saygıdeğer musiki hocaları, sonradan Müslüman olan Rum asıllı Kemani Ahmed ile gene bir Rum olan Ange-li'den tanbur öğrendi. Boğdan prensi Türk musikisinin bütün kuramını ve uygulamasını iyice özümledi. İcracı olarak yaratıcı yorumlarıyla beğenildi. Harf notası sistemine dayanan özgün bir

öğretim yöntemi geliştirdi ve öğrencilerine Türk musikisinin temellerini kendi nota işaretleriyle öğretti. Öğrencileri yüksek makamlardaki devlet görevlileri ile musikiden iyi anlayan kimselerdi. Bunlardan biri, saray baş-hazinedarı ve Kırım Hanı II. Devlet Giray'ın (hd 1707-1713) temsilcisi olan yakın dostu İsmail Efendi'ydi.

Kantemiroğlu İstanbul'a ilk geldiği gün-

lerde Boğdan voyvodalarının Fener'deki konutu Boğdan Sarayı'nda kalıyordu. Daha sonra 1692'de Boğaz'da Ortaköy'de güzel bir saray satın aldı. Bu binayı genişleterek ender sanat eserleri ve antika eşyalarla donattı. Ama 1700'den sonra sarayı eski sahibine satarak Fener'de Sancaktar Yokuşu'nda, kayınpederi Eflâk Voyvodası Şerban Cantacuzino'nun (hd 1678-1688) oturduğu binanın temeli üzerinde kendi sarayını inşa ettirmeye başladı. Sarayın görkemli bir manzarası vardı. Sarayın planını Kantemiroğlu kendisi çizmiş ve bina, prens Osmanlı başşehrinden ayrılarak Boğdan'a gitmeden tamamlanmıştı.

Osmanlı yöneticileriyle ve Batılı diplomatlarla önemli ilişkiler kurmuş olan Kantemiroğlu, sarayında seçkin konukların katıldığı sohbetler ve musiki icrasıyla geçen özel toplantılar düzenlerdi. Yüksek tabakadan, kafaca incelmış kişiler, cirit oynamayı seven, Latince, Türkçe ve Avrupa dilleri konuşan, Doğu'ya özgü şık elbiseler giyen ve Türk musikisini ustaca bir yaratıcılıkla icra eden bu hayranlık verici prensi övgülere boğarlardı.

Kantemiroğlu derin bilgisi ve dikkate değer sanat yeteneği dışında, siyasi yönden çok hırslı bir adamdı. Fransız Elçisi Pi-erre-Antoine de Castagneres ve onun halefi Charles de FerrioPle tanışıklığı vardı; Felemenk Sefiri Jacob Colyer'i ziyaret e-der; Imre Tököli'yi tanır; Rus Elçisi Piotr Andreyeviç Tolstoy'la siyasi sohbetler e-derdi. Gelecekte büyük Avrupa devletlerinin hâkim olacağı bir dünya hayal eden Kantemiroğlu, aynı zamanda sarayda, Avrupa devletleri temsilcilerinin konutlarında ve Fener çevrelerinde dönen siyasi oyunlardan çıkar sağlamasını bilen, işbilir bir diplomattı. Boğdan tahtını elde edebilmek için üst düzeydeki ilişkilerini ve zihni yeteneklerini olduğu kadar musiki yeteneğini de kullanarak karmaşık siyasi planları lehine çevirmeye çalışırdı. Bu a-maçla entrika dolu, gizli siyasi faaliyetlere karışmıştı. 1710'da III. Ahmed onu Boğdan voyvodalığına getirdi. Kantemiroğlu' nün o günlerde sultanın huzurunda kendi neva saz semaisini çaldığı ve padişahın eseri çok beğendiği söylenir.

Kantemiroğlu İstanbul'da geçirdiği 22 yıl içinde çeşitli dillerde felsefi konulu birçok eser verdi. *Divanul sau Gîlciava în-teleptului cuLumea* (1698) Rum Ortodoks kaynaklarından esinlenilerek yazılmıştır; *Sacrosanctea Scientiae Indepingibilis Ima-go* (yak. 1700) alegori biçiminde yazılmış, evrenin yaratılışı üzerine bir incelemedir; *Compediolum Universae Logices Institu-tionis* (1701) de skolastik örneklere göre

hazırlanmış bir ders kitabıdır. Aynı dönemde yazdığı *Ioannis Baptistae von Helmont Physices Universalis Doctrina* adlı risalesi ise Hollandalı filozofun felsefi tezinin bir özetidir. Kantemiroğlu bu kitaplarının hiçbirinde özgün bir görüş getirmemiş, birçok kaynaktan aldığı düşünceleri eklektik bir düzen içinde ortaya koymuştur.

Kantemiroğlu 1700 dolaylarında, kendisini Türk klasik musikisinin önde gelen bir kuramcısı katına yükselten, daha çok

Kantemiroğlu Edvarı diye anılan *Kitâb-ı İlmi'l-Musiki Âlâ Vechil-Hurufât&âlı* incelemesini yazdı. Kitap, asıl konunun incelendiği bölümle, Kantemiroğlu'nun icat ettiği harf notasıyla yazılmış 350'yi aşkın saz eserinin notalarının verildiği derleme olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. İnceleme, Türk musiki kuramının gelişiminde bir kilometre taşıdır. Kantemiroğlu kitabında musiki icrasında ve eğitiminde kullanılmak üzere geliştirdiği notalama yönteminin tanıtımına dayanan "yeni kuramı" nı açıklar. Musikinin uygulamasına dayanan "yeni kuram", ortaçağ musiki otoritelerince sistemleştirilen soyut nitelikteki "eski kuram"a güçlü bir karşı çıkış özelliği taşır. Kantemiroğlu musikide nota kullanılmasının musikiyi genel anlamda geliştireceğini ve icracıların icra tekniklerini zenginleştireceğini ileri sürer. Makamları sınıflandırmak için yeni ilkeler koyar, tan-burun perde ve aralıklarına göre ana diziyi tanımlar. Kendi çağında kullanılan makam seyirlerini anlatır ve Türk musikisini İran musikisinden ayıran özellikleri belirtir.

Kantemiroğlu'nun harf notası sistemi kısa bir süre sonra terk edilmişse de, fikirleri kendisinden sonra gelen kuramcıların yaklaşımını büyük ölçüde etkilemiştir. Kantemiroğlu bir besteci olarak klasik Türk musiki repertuvarına, taşıdığı yüksek ifade gücü dolayısıyla çok beğenilen 40'ı aşkın peşrev ile saz semaisi bırakmıştır. İcracı, kuramcı ve besteci olarak dikkate değer nitelikleriyle musikici Kantemiroğlu'nun Türk musiki tarihinde seçkin bir yeri vardır.

Kantemiroğlu İstanbul'dan ayrılmadan önce Romen dilinde, *Istoria Ieroglifica* (1705) adlı, Romanya'nın ileri gelen aileleri arasındaki düşmanlığı, Osmanlı saray siyasetini ve Fener entrikalarını alegorilerle örülü hayvan benzetmeleri, keskin bir hiciv üslubu ve bilgiççe özdeyişlerle anlattığı siyasi bir risale de kaleme almıştır.

Kantemiroğlu derin bilgisini Osmanlı toplumsal ortamındaki kültüre ve kurumlara ilişkin birinci elden gözlemleriyle zenginleştirmiştir. Çevreyle kaynaşarak Türk yaşama biçiminin önemli olgularını yakından tanımış ve bunları eserlerinde ustaca aktarmıştır. Modern bir etnograf ve keskin bir tahlilci ustalığıyla yazılarına toplumsal, dini ve kültürel olguların çeşitli yönlerine ilişkin geniş kapsamlı açıklayıcı notlar eklemesi, eserlerinin anlamını zenginleştirmiştir.

Şarkiyatçı ve aydın bir hümanist olarak Kantemiroğlu'nun ünü sağlığında Avrupa'ya

ulaşmıştır. 1714'te ansiklopedik bilgisi, şarkiyat çalışmalarındaki yeri ve Türk musikisi hakkındaki eseri dolayısıyla Berlin Akademisi'ne üye seçilmiştir.

Boğdan voyvodası olduğu kısa süre içinde bağımsız Boğdan idealini gerçekleştirme umuduyla Rus Çarı Büyük Pet-ro'yla gizli bir ittifak kurmuştur. 1711'de Osmanlı orduları Rusları yenince düşleri yıkılmış ve Rusya'ya sürgün gitmek zorunda kalmıştır. Kantemir Rusya'da, Avrupalılar ile Ruslara okunması amacıyla, Os-

manlı İmparatorluğu'nun geniş kapsamlı bir tarihi olan *Incrementa atque Aulae Othomanicae* (1714-1716) (Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, I-III, Ankara, 1979-1980) adlı kitabını kaleme aldı; sonra, Avrupa'da bir yüzyılı aşkın bir süre Osmanlı tarihi alanında klasik bir ders kitabı olarak okutulan bu eserini çeşitli Avrupa dillerine çevirdi; daha sonra da, Türklerin dini ve kültürü konusunda Ruslara bilgi veren *Kniga Sistima ili Sostonianie Muhammedanskoi jReligii* (1722) adlı kitabını yazdı. Her iki eserde de yer alan, göreneklerin ve toplumsal gerçeklerin etnografik tasviri, yaşadığı dönemin Osmanlı hayatıyla ilgili canlı gözlemlerini ortaya koyar.

Kantemiroğlu'nun yaratıcı bir düşünür, ansiklopedici, Rönesans hümanisti, Aydınlanma çağıının habercisi, modern bir gözlemci ve tahlilci, yetkin bir musikici, diplomat ve şarkiyatçı olarak dehası 17-18. yy İstanbul'unda Osmanlı toplumsal, kültürel ve siyasi hayatının merkezinde Batı ile Doğu arasında kurulan alışverişin doruk noktasını temsil eder.

Bibi. T. T. Burada, *Senenle Muzikale ale lui Dimitrie Cantemir* (Dimitrie Cantemir'in Musiki Üstüne Yazıları), Bükreş, 1910; H. S. Arel, "Kitâb-ı İlmi'l-Mûsikî. Müellif Kantemir Oğlu", *Şehbal*, S. 67-85 (1910-1911); Rauf Yekta, "Kantemiroğlu", *ae*, S. 48 (1911); P. P. Pana-itescu, *Dimitrie Cantemir, Viata si Opera* (Dimitrie Cantemir, Hayatı ve Eseri), Bükreş, 1958; M. Guboğlu, "Dimitrie Cantemir Orien-taliste", *Studia et Acta Orientalia*, III, 1960; B. Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman, 1963; A. Piru, *Istoria Literatürü Române* (Romen Edebiyatı Tarihi), I, Bükreş, 1970; C. Maciucă, *Dimitrie Cantemir*, Bükreş, 1972; V. Căndea, *Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, Bükreş, 1973; A. Du-tu-P. Cernavodeanu, *Dimitrie Cantemir*, Bükreş, 1973; E. Popescu-Judet, *Dimitrie Cantemir: Cartae Stiintei Muzicii* (Dimitrie Cantemir'in Musiki Hakkındaki Kitabı), Bükreş, 1973; I. B. Sürelsan, "Kantemiroğlu ve Türk Musikisi", *Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, Ankara, 1975; B. Tuncel, "Dimitrie Cantemir ve Türkler", *Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, Ankara, 1975; Y. Tura, *Kantemiroğlu: Kitâb-ı İlmi'l-Mûsikî*, I, ist., 1976; İ. H. Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten*, S. 161 (1977); O. Wright, *Demetrius Cantemir, The Collection of Notations*, Londra, 1992.

KANTO

Latince "cantus", İtalyanca "canto" kelimelerinden gelen, "şarkı, ezgi, şarkı söyleme sanatı" anlamını taşıyan kanto, Türkçede 19- yy İstanbul'unda tiyatro oyunlarının ö-nemsenmediği tuluat tiyatrolarında çeşitlilik sağlamak ve birkaç saat boyunca halkın ilgisini canlı tutmak amacıyla, asıl oyun dışında söylenen fantezi şarkılar için kullanılmıştır. 1847'de perdelerini açan, İstanbul'un ilk tiyatrosu durumundaki Naum Tiyatrosu'nda Avrupa'dan gelen opera ve operet topluluklarıyla tanışan şehir halkı Avrupalılaşıma modasına uygun olarak bu eğlenceli oyunlara büyük ilgi gösterdi. Türkiye'de Batı türü tiyatro, ilk kez 1857' de Karabet Papazyan'ın Şark Tiyatrosu'nda Batı dillerinden Türkçeye çevrilip oy-

nanan oyunların büyük ilgi topladığını gören Güllü Agop'un Gedikpaşa'da bir at cambazhanesinde telif, uyarlama ve çeviri Türkçe oyunlar oynayan tiyatroyu kurmasıyla başlamıştı. Öte yandan, halk katında güçlü bir istek ve ilgi halkasıyla sarılı olan ortaoyunu varlığını sürdürmekle birlikte, sarayın desteği de yanına alan Batı türü tiyatro ile rekabet edemeyecek duruma düşmesi sonucu, ortaoyunu unsurlarından sahnede yararlanan tuluat tiyatrosu doğdu. Bu yeni tür, İstanbul'un eğlence piyasasını yıllar boyunca kasıp kavurmuş, izleyicileri arasına saray halkı ile zengin sınıflardan en sade halk tabakalarına kadar, toplumun her kesiminden binlerce insanı katmıştır. Tuluat tiyatrolarının bu denli geniş ilgi uyandırmasında kantoların sanat değerlerinden çok sunuluş biçimleri rol oynamıştır. Kantolar aslında tuluat tiyatrolarının bir ürünü değildir, ilk örnekleri, Tanzimat sonrası Pera'sında faaliyet gösteren, bahçeli bir birahaneyi andıran, italyan komedilerinin oynandığı küçük tiyatrolarda görülmüştü. Güftelerinin gündelik hafif zevklere seslenmesi, ezgilerinin kolayca tekrarlanabilmesi yanında kantonun söyleniş ve sunuluş biçimlerindeki kendine özgü tavır ve eda, kanto türünün en belirleyici özelliği olmuştur. Bu anlamıyla kantolar, Batı tarzı tiyatro ile tuluat tiyatrosunun rekabet ortamında doğmuş, toplumun "asrileşme" özlemiyle değer ölçülerinin değişmeye başladığı bir

Küçük Virjin

Ara Güler fotoğraf arşivi

L

KANTO

420

421

KANUN-I ESASİ'NtN İLANI

İNCİR DİKTİ

OCAĞIMA

Ti

~~f>1f~~

intrcfëüction

ii-i/ffa J r r 1 r- 1 r tp

j\ U i

\ *ijj* j ^ ^ j

yo vouK l i gim beni ter«juiöı di'

dönemde toplumdaki cinsel kültürün değişmesine katkıda bulunmuş "altkültür musikisi" örnekleridir.

Kantolar geleneksel çalgıların da kullanıldığı kemanlı, trompetli, trombonlu, klarnetli, baterili 4-5 kişilik küçük bir orkestra eşliğinde söylenirdi. Oyunun başında sahnenin bir köşesinden kantocu kızlardan biri çıplak denilebilecek bir biçimde tüller içinde hoplayıp zıplayarak ortaya gelir, göbek kıvrır, şarkı söylerdi. Minyon Virjin Hamm'ın *Davulumun içi narcıl/ Eğlen beyim açıl, saçıl/Ben seninim, sen benimsin / Göz önünde durma kaçıl* güf-teli kantosuyla coşan kalabalıklar, *Üstü açık faytonda / Gezerim piyasada /Harf atanm kızlara /Bırakırım merakta (Yâr için terelelli hah hah vay)* güfteli kantoyla dans eden Matmazel Violet'in naz, işve ve cilvelerine hayran kalırlardı. Bu şarkıları söylerken takındıkları tavır ve edalarla ilgi toplayan kantocu kızların yüzlerce, binlerce hayranı vardı. Kanto söylenirken localardan, parterden, paradiden gümüş çeyrekler, mecidiyeler, altınlar sahneye yağdırılırdı. Kel Hasan Efendi'nin, Abdürrezzak Efendi'nin tiyatroları yanında, yalnız gündüzleri temsil veren Sahne-i Âlem ile Naşit'in tiyatrosunda sahneye çıkan, zamanın ünlü kantocuları arasında Kamelya, Peruz, Küçük Peruz, Nemzur, Şamram, Deniz Kızı Eftalya, Selanikli Madam Viktorya, Büyük Amelya, Küçük Amel-ya, Bayzar, Küçük Eleni, Büyük Virjin, Küçük (ya da Minyon) Virjin, Giselle, Matmazel Flora, Tereza, Marika, Luçika, Violet, Rozika hanımlarla Todori, Aşod ve Şevki beyler sayılabilir.

Bir kısmı notaya da alınıp Şamlı Selim (Kudmani) tarafından 1905'te yayımlanan ve çoğu taş plaklara okunan en ünlü kantolar arasında Küçük Virjin'in söylediği "Zi-

Ünlü kantoculardan Peruz Hanım. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

Şamram Hanım *Ara Güler fotoğraf arşivi*

bo aynalı zurna çalar" (hicaz), "Çeri başı" (hüzzam), "Dere tepe gezeriz" (nikriz),

"Felek bana" (nihavent), "Bu çimenlik" (karcıgar), "Bir güzelin sevdası" (hicaz); Şamram'ın söylediği "Küçücükten beni" (mahur), "Gördüm küplü dilberini" (rast), "Benim kocam hanendedir" (rast), "Çingeneyiz biz" (saba), "Garip gönlüm" (nihavent), "Çalışkandır çingeneler" (nikriz); Peruz'un söylediği "Niçin beni" (uşşak), "Eyvah canan" (hicaz), "Bir yâr sevdim" (karcıgar), "Yeter artık" (hicaz); Tereza' mn söylediği "Haydin bakalım" (nihavent); Küçük Eleni'nin söylediği "Ferid Cemal tbn-i..." (rast); Büyük Amelya'nın söylediği "Rutina Rutin" (rast), "Indel Hubbi" (rast), "Çingene derler bize" (nihavent); Marika' mn söylediği "Yandım efendim" (nihavent); Giselle'in söylediği "İpek mendil" kantoları dönemlerinin en gözde parçalarıdır.

Bir dönemi şarkıları ve danslarıyla etkilemiş ve adlan birer efsane kahramanı gibi anılmış olan bu sanatçıların temsil ettikleri "kanto devri", başlıca iki döneme ayrılabilir: 1850'lerden Cumhuriyet'e kadar süren Galata-Direklerarası dönemi; 1923' ten 1945'e kadar süren dönem.

Örneklerinin taş plaklara bolca aktarıldığı bu ikinci dönemde kantoların toplumdaki başta kadın-erkek ilişkileri olmak ü-zere yeni hayat ilişkilerini ve çok çeşitli güncel konuları işlediği görülür. Fokstrot, çarliston, tango gibi dönemin moda musiki türlerinin de bu çeşit konuları kantoya benzer bir biçimde ve hep kanto adı altında sunduğu dikkati çeker. Özellikle taş plaklardaki kayıtlarıyla kantonun bu son dönem örneklerini seslendiren sanatçılar arasında Hafız Burhan'dan Mahmure Handan, Süheyla Bedriye, Bayan Şükûfe, Bayan Leyla, Müzeyyen Sermet'e ve daha nicelerine kadar uzanan bir dizi isim yer alır. Günümüzde ise Nurhan Damcıoğlu ile Huysuz Virjin (Seyfi Dursunoğlu) kanto

geleneğini yaşatmaya çalışan/başlıca sanatçılardır.

Başlangıçta makam kaygısı pek gözetilmeden bestelenen kantolann daha sonraki örnekleri Türk musikisi makamlarıyla bestelenmiştir. Rast, nihavent, hicaz, segah, karcıgar, suzinak gibi sıkça kullanılan makamlar yanında, gülizar (Şamram' m söylediği "Bir kız gördüm" kantosu), rahâtülervah ("Delalik ya..." Arap kantosu), şedaraban ("Ara min allim" Arap kantosu), nihavend-i rum ("Bir kuzu ceylan") gibi daha az işlenmiş makamların da bulunduğu çok geniş bir makamlar paletinin kanto bestecilerince kullanıldığı görülür. Kullanılan ritimler yönünden de benzeri bir çeşitliliği görmek mümkündür. 2 ve 4 zamanlı nim sofyan ile sofyandan, 9 zamanlı aksak-evfer ve 10 zamanlı aksak semaiye uzanan bir usul zenginliği dikkati çeker. Kantolann gerek Türk musikisi makam ve usulleriyle bestelenmeleri, gerekse geleneksel şarkı ve türkülerdeki kuruluş şeması ile gösterdiği sıkı benzerlikler yönünden, Batılılaşma akımları içinde bile Türk musikisi beste şekillerinin yapısal kuruluşundan kopmayan bir kitle musikisi zevkini yansıttığı söylenebilir. Kasap havası ile çiftetelliden fokstrot ve çarlistona kadar çeşitli raks-dans unsurlarını yapısında bulunduran

türün uzun zaman toplumun her kesimine seslenebilmesi, bu ezgilerde biçim ile öz arasında dengeli bir ilişki kurulmuş olmasıyla açıklanabilir.

Kantolar güftelerinin konularına göre çeşitli adlarla sınıflandırılmış, bazıları da özel adlarla anılmıştır. Aştan söz edenler sevda kantosu, hülya kantosu, muhabbet kantosu; sözleri Arapça olanlar Arap kantosu; konusu Çingenelerle ilgili olanlar to-di kantosu; rakstan söz edenler köçek kantosu; ayrılıktan söz edenler firkat kantosu adlarıyla anılmıştır. Bazı kantolara da gül kantosu, köpek kantosu, eyvah kantosu, öcü kantosu, Acem kantosu, Laz kantosu, efe kantosu, sitem kantosu, çoban kantosu gibi ayrı ayrı adlar verilmiştir. Bunlar a-rasında özellikle çoban kantoları, kanto musikisine vurgun külhanbeyleri arasında çok tutulmuştur. Nitekim 1875-1900 arasında en ünlü kantocu kızların repertuvarın-da birkaç çoban kantosu mutlaka yer almıştır. Sahnedeki çoban gerçek bir çobanın her türlü rahatlıktan yoksun, yorucu günlük hayatı içinde değil, büsbütün farklı bir kimlikle, seven yahut sevilen, güçlü kuvvetli, güzel, boylu boslu, aşka susamış, masum ve "yalnız bir delikanlı" tipi o-larak çizilmiştir. Bu kantolarda çobanı çoğu kez, Büyük Virjin, Peruz, Şamram, Küçük Eleni gibi zamanın ünlü şarkıcı, dansöz ve oyuncularından biri canlandırırdı. Duettolarda, yani iki kişinin karşılıklı söyledikleri şarkılarda Peruz yahut Büyük Virjin gibi tiyatronun bir numaralı yıldızları çobanı; onun gölgesindeki kantocu da (Peruz'un yanında Şamram yahut Küçük Peruz, Büyük Virjin'in yanında Luçika) sevilen köylü kızını oynarlardı. Bu duettolarda çok seyrek olarak bir aktör çoban rolüne, yıldız kadın oyuncu da sevilen kız rolüne çıkardı; Küçük Amelya ile Todo-

Şamram'ın rast kantosu:

Ocağıma incir dikti Yavukluğum beni terketti Dört senelik emeklerim Eyvah boşuna mı gitti

ri'nin, Küçük Eleni ile Aşod'un bu rolleri paylaştıkları olmuştur. Bazen de çobanla sevişen kızın babası rolündeki "kötü a-dam" ağa da sahneye çıkardı; böyle bir kantoda Peruz, çoban; Şamram, kız; Şevki de, kızın babası rollerini oynamışlardır. Kanto bestelemenin pek makbul olmayan, hafif bir iş sayılması yüzünden, kanto bestecilerinin kimler olduğu hakkındaki bilgiler epeyce sınırlıdır. Bununla birlikte, bu döneme özgü kanto tutkusunu, el-yazısı defterine güftesi ile bestesi kendine ait bir kantoyu yazdıktan sonra yanına "Bilmem ki bunu yazmış olmak yakışık a-lır mı?" diye bir not düşen besteci-şaire Leyla Hanım'm (Saz) tutumundan anlamak mümkündür. Kanto bestelemiş ünlü besteciler arasında Muallim ismail Hakkı Bey' in (rast kanto, yürük semai, *Gülistan'da var bir fidan / Koparmağa kıyamaz insan*), Udi Selanikli Ahmed Bey'in (hicaz kanto, *Al eline kalemi kanarya / Yaz başına geleni kanarya*), Kemani Bülbül Salih Efendi'nin (hüzzam kanto, *"Pek biçareyim yoktur emsalim /Allah aşkına göster cemalin*)

adları sayılabilir. Bibi. A. Rasim, *Muharrir Bu Yal*, Ankara, 1969; ay, *Şehir Mektuplun*, I-IV, ist., 1992; ay, *Ramazan Karşılması*, ist., 1990; Sevensil, *Eğlence*; M. R. Gazimihal, *Musiki Sözlüğü*, ist., 1901; B. Arpad, *Direklerarası*, ist., 1974; S. Y. Ataman, *Dûmbüllü ismail Efendi*, ist., ty; M. Belge, "Kantolar", *Tarihten Güncelliğe*, ist., 1983; B. Aksoy, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musiki ve Batılılaşma", *TCTA*, V, 1223; Amicis, *istanbul*; Öztuna, *BTMA*, I; R. Anhegger-C. Ünlü, "Sözlü Taş Plaklar", *TT*, S. 85-87 (199D; C. Ünlü, "Sözlü Taş Plaklar", *TT*, S. 94 (1991). RUHÎ AYANGtL

*

y -1*-

<41*

in d (1 r

fıfıru

dcvrth fent-

Paralarımı hep yedi Ben seni istemem dedi Dün ben burada yokiken Aşırdı sandığı sepeti

S. Y. Ataman, *Dûmbüllü ismail Efendi*, ty

KANUN-I ESASİ'NİN İLANI Kanun-ı Esasi'nin, yani ilk Osmanlı anayasasının 23 Aralık 1876'da istanbul'da ilanı, olağanüstü koşullar altında ve 19. yy' daki tüm reform girişimleri gibi büyük devletlerin baskısı altında meydana gelmiş bir olaydır. Tanzimat ve Islahat fermanlarından sonra Meşrutiyet'in kurulması da devletin dış bunalımların zorlaması altında yöneldiği bir tutum olmuştur. Bu arada, gerçekten demokrasi ve reform isteyen a-zınlık II. Abdülhamid istibdatı altında e-zilmiş ve dağılmış, ancak kısa sürede rafa kaldırılan Kanun-ı Esasi'nin geri getirilmesi bundan sonraki 30 yıl boyunca ülkenin temel sorunlarından biri haline gelmiştir.

1876'nın son günlerinde aralarında ingiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve italya' nın bulunduğu devletlerin temsilcileri Ka-sımpaşa'daki Bahriye Nezareti'nde toplanarak Osmanlı ülkesindeki ıslahat meselesini, yani özünde Osmanlı Devleti'nin Bal-kanlar'dan tasfiye edilmesi konusunu görüşmeye başlayacaklardı. Tersane Konferansı demlen bu toplantı başlarken II. Ab-dülhamid'in planı Meşrutiyet'in ilanını a-çıklamak ve böylece siyasal haklarına kavuşan Hristiyanların kendi ıslahatlarını kendilerinin yapacaklarını söylemekti. II. Abdülhamid ekim ayında Kanun-ı Esasi'yi hazırlayacak komisyonun kurulmasını emretti. Komisyon 16 mülkiye ve 10 ilmiye mensubu ile ferik (korgeneral) rütbeli iki askerden oluşuyordu. Bunlar Midhat Pa-şa'nın yamsıra

Süleyman Paşa ve mabeyin başkâtibi Küçük Said Paşa tarafından hazırlanan tasarıları da değerlendirdiler. Buna göre Meclis-i Umumi halk arasından seçilen Meclis-i Mebusan ile padişah tarafından atanan Meclis-i Ayan'dan oluşacaktı. Merkeziyetçi özellikler taşıyan anayasanın ilk maddesi Osmanlı Devleti'nin bölünmez bir bütün olduğu idi. Resmi dil Türkçe, devletin dini ise islam olarak belirtiliyor, ancak din özgürlüğü ve klasik özgürlüklere yer veriliyordu. Vekillerin atanması ve azli padişahın yetkisinde olup, hükümet de meclise karşı sorumlu değildi. Öte yandan 113. madde padişaha, devlet güvenliğini bozanları ülke dışına sürme yetkisi veriyordu.

Kanun-ı Esasi'nin ilanından 4 gün önce, yani 19 Aralık günü Mütercim Rüşdî Paşa istifa ettirildi ve Midhat Paşa oyunu sahneye koymak üzere sadrazam oldu, 23 Aralık günü ise Batılı devletlerin temsilcileri Tersane Konferansı'nda bir araya geldiler. Aralarında İngiltere Hindistan Bakam Lord Salisbury ve Rus temsilcisi Ignatiev de bulunuyordu ki, ilerideki gelişmelerde bunların rolü daha ön planda olacaktı. Konferansın açılış hazırlıklarının yapıldığı sırada büyük bir gümbürtü ile toplar atılmaya başlandı ve Hariciye Nazırı Saffet Paşa salona girerek şaşkın temsilcilere Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiğini, dolayısıyla konferansın artık Osmanlı ıslahatı için çalışmasına gerek kalmadığını bildirdi. Ne var ki konferans bu durumdan hiç de etkilenmiş görünmedi ve bir şey olmamış gibi çalışmaya devam etti. İstanbul'daki gelişmeler ise aynı gece fener alayı düzenlenmesi, küçük bir kalabalığın Dolmabah-çe Sarayı önünde toplanıp "Padişahım çok yaşa, yaşasın Kanun-ı Esasi" diye bağırıp dağılmalarından ibaret oldu. Sonuç olarak çalışmalarını sürdüren Batılı devletlerin temsilcileri Sırbistan'da eski düzene dönülmesini, Karadağ'a toprak verilmesini, Bos-na-Hersek ve Bulgaristan'da istinaf mahkemeleri kurularak yargıçlarının 6 devletin güvencesi altında ömür boyu görevlendirilmesini, Bulgaristan valisinin Hristiyan olmasını, aşarın kalkmasını, vilayetlerde milislerin Hristiyan ve Müslümanlardan nüfus oranlarına göre seçilmesini, Rumeli'ye yerleştirilen Çerkezlerin Anadolu'ya geçirilmesini ve Müslüman mülkiyetindeki bazı toprakların Hristiyan çiftçilere verilmesini istediler. Kısacası bu durum Türklerin Rumeli'den tasfiyesinden başka bir şey değildi. II. Abdülhamid'in oyunu işe yaramamıştı.

Kanun-ı Esasi'yi ilan ederek istediği sonucu alamayan II. Abdülhamid, Batılı devletlere karşı yumuşak bir tutum izlemeye başladı. Yeni anayasa ile bağdaşabilecek ıslahat önerilerinin kabul edildiğinin bildirilmesini istedi. Ayrıca Bulgaristan'da işlenen suçları inceleyebilecek bir uluslararası komisyon da kurulabilecekti. Ne var ki aynı günlerde İstanbul'un havası farklıydı. Bir yandan meşrutiyetçiler, diğer yandan da İslamcı-Osmanlıcı gruplar, Batılı devletlerin müdahalelerine karşı giderek artan bir tepki içerisindeydiler. Bu nedenle Midhat Paşa II.

Abdülhamid'in teslimiyetçi politikasına uyum göstermedi. Konfe-

KANUNIESASİ KIRAATHANESİ 422

423

KAPALIÇARŞI

23 Aralık 1876'da Babıâli'de Kanun-ı Esasi'nin ilan edilişim izleyen kalabalık.

F. Muhtar Katırcıoğlu arşivi

rans ise Osmanlı isteklerine göre ufak tefek birkaç değişiklik istisna tutularak koşulların kabulü için Osmanlı hükümetine bir hafta süre verdi. Yanıtın olumsuz olması halinde temsilciler ve elçiler toplu halde istanbul'u terk edeceklerdi. Lord Salisbury bu durumda Rusların savaş açacaklarını ve Osmanlı Devleti'nin sonunun geleceğini söyledi. Gerçekten de reformlarla Osmanlı Devleti'nin yaşayabileceği doğrultusundaki ingiliz görüşü artık yerini, ne kadar çabuk parçalanırsa o kadar iyi olur, yoksa simde elde edebileceğimiz avantajları bir daha bulamayabiliriz, şeklinde ifade e-dilebilecek bir başka görüşe bırakmıştı. Ancak ingiliz desteğinin çekilmesine rağmen İstanbul'daki antiteslimiyetçi tutum etkisini sürdürdü ve konferans son oturumunu 20 Ocak 1877'de yaptıktan sonra dağıldı. Temsilciler ve elçiler kenti terk ettiler. Öte yandan II. Abdülhamid Midhat Paşa'yı yok etmeye karar vermişti. Konferans dağıldıktan sonra kendisini çağırarak 113. maddeye göre sadrazamlık mührünü elinden aldı ve İtalya'ya sürgün edilmek üzere Izzeddin Vapuru'na gönderdi. Yine de halkın tepkisinden korkarak vapuru bir süre bekletti a-ma herhangi bir tepki görmeyince hareket emri verdi. Midhat Paşa Kanun-ı Esa-si'yi ilan eden topların gümbürdemesinden 43 gün sonra sürgüne gidiyordu.

II. Abdülhamid oyunu hemen bozmamak için 20 Mart 1877'de Meclis-i Mebu-san'ı açmak zorunda kaldı. 24 Nisan günü ise Rusya savaş ilan etti. Yeni meclisin 180 Müslüman ve 60 gayrimüslim üyesi, açıldıktan kısa bir süre sonra böylesi büyük bir olayla karşı karşıya geldiler. İki cephede devam eden savaşlarda Osmanlı orduları Plevne gibi büyük savunma savaşlarına rağmen yenildiler ve Ruslar Yeşilköy'e kadar geldiler. 3 Mart 1878'de Ayastefa-nos Antlaşması(->) ile Osmanlı Devleti tarihindeki en ağır antlaşmalardan birisini imzaladı. Ancak Rusya'nın Balkanlar'daki

kesin hâkimiyetinden korkan Batılı devletler, müdahale ederek Berlin'de bir konferans topladılar ve antlaşmanın koşulla-rmn değiştirilmesini sağladılar. Bu arada II. Abdülhamid meclisi dağıttı ve Kanun-ı Esasi'yi rafa kaldırdı.

Bibi. S. Aksin, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti 1600-1908*, îst, 1988; İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, îst., 1987; E.

Kedourie, *England and the Middle East the Destruction of the Ottoman Empire*, Londra, 1987.

M. TANJU AKAD

KANUNIESASİ KIRAATHANESİ

Tepebaşı'nda Meşrutiyet Caddesi üzerinde bulunan eski bir kıraathane.

Kuruluşu 19. yy'm sonlarına rastlayan kıraathanenin cephesi mermer oymalı ve art nouveau ahşap süslemeli bir dekora sahipti. 1893'te Cafe de la Paix adıyla faaliyet göstermekte olduğu biliniyor. 19. yy Paris kafelerine özenilerek inşa edilen, cephe ve iç bezemeleriyle de aynı özenmenin izlerini yansıtan binanın alt katındaki bu kahvehane II. Meşrutiyeti (1908) izleyen yıllarda sahip ve ad değiştirmiş, La Cons-titution adıyla faaliyetine devam etmiştir. Ancak bu yeni adın Türkçesi olan "Kanuniesasi" halk arasında daha fazla yaygınlık kazanmış, Cumhuriyet döneminde kıraathane bu adı almıştır.

Kurulduğu dönemin kahvehane ve bilardo salonu özelliklerini taşıyan Kanunı-esasi Kıraathanesi, müşterilerine diğer oyun araçları yanında kahve, çay ve nargile servisi de yapardı, iç mekân büyük ölçüde yan yana dizilmiş bilardo masalarına ayrılmış olduğundan, bilinen kahvehane-kıraathane düzeni burada yoktu. Masalar karşılıklı iki uzun duvarın önlerine sıralanmış, duvarlar ise aynalarla bezenmişti.

1980'li yılların başında kapanan kıraathanenin yerine Beyaz Saray adıyla bir gece kulübü açılmış, bu sırada binanın giri-

şindeki eski ahşap süslemeler sökülüp a-tılmış, mermer dekor ise gece kulübünün vitrin ve siperliği ile belli belirsiz bir duruma gelmiştir.

Bibi. Ç. Gülersoy, *Tepebaşı. Bir Meydan Savaşı*, İst., 1993, s. 110-111.

İSTANBUL

KAPALIÇARŞI

Nuruosmaniye ile Beyazıt arasındaki alanı kapsayan çarşı.

Yapılış Aşamaları

Bu kubbeli binalar ve kiremitle örtülü tonozlu caddeler, 250 yıllık bir zaman dilimi boyunca oluşmuş bir bütünlük halindedir. Çarşının nüvesi, II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından -camiye çevirdiği Ayasofya'ya bir gelir kaynağı olmak ü-zere- yaptırılan yan yana 2 taş bedesten ile kurulmuş, onları zamanla çevreleyen a-çık pazarlar, yine zamanla üstleri kiremitli tonozlu çatılarla örtülerek, bir yollar ve galeriler manzumesi haline gelmiştir.

Anılan binalardan Cevahir Bedesteni adını taşıyanının kapısı üstündeki taştan bir kartal figürü, özellikle Hammer(->) gibi yabancı yazarlarda, binanın Bizans eseri olduğu kanısını uyandırmış, onlardan yayılan bu inanç, Osman Ergin, Celâl Esad Arseven ve M. Z. Pakalın gibi yerli

yazarlara geçmiştir. Bir kuştan daha ciddi olan belgeler ise, çarşının ilk çekirdeğini oluşturan iki bedestenin, II. Mehmed'in eseri olduğunu yeter kesinlikle kanıtlamaktadır.

Önce, II. Mehmed'in kurduğu vakfın ana senedinin Arapça nüshasında, "Darü'l Bezzâziyeti Cedîdeti'l-mârifeti" ibaresi, binanın yeni bir yapı olduğunun açık kanıtıdır. II. Mehmed dönemi tarihçisi Tursun Bey, "515 Bezzâzistan ve çarşular ve bazar-gâhlar yaptılar" ifadesini kullanır. Bizanslı Kritovulos, "Sarayın kurbünde haricen surlarla takviye ve tahkim ve dahilen güzel ve şeffaf taşlarla tezyin edilmiş bir çar-şû-i kebîr vücuda getirildi" der. Evliya Çelebi'nin yazdığı ise hem kesindir, hem de biraz daha ayrıntılıdır:

"Esnâf-ı Bedestân-ı Atik, İstanbul'un izdiham ve güzide yerinde, Âl-i Osman hazîne-i azîmi bir bezzâzistândır ki, güya Kal'a-i Kahkaha'dır. Cemî erbâb-ı seferin, vüzerâ ve ayanın malları buradadır ki, zemininde nice yüz demir kapılı mahzenleri vardır. Sene 857/1453 tarihinde Ebü'l-feth Sultan Mehmed Gazi' nin binasıdır ki, şeddadî binadır. Cânib-i erbaası taşrasında..."

İki bedesteni, bir Osmanlı (ve II. Mehmed dönemi) eseri olarak görme dikkati, önce Alman sanat tarihçisi Gurlitt'e(->), sonra Ekrem Hakkı Ayverdi'ye(->) aittir. Ay-verdi ayrıca, daha eski bir yapı olan Edirne Bedesteni ile mimari niteliklerin paralellliğini de ortaya koymuştur. Böylece kesinleşen bilgiler, belki Bizans'ın üstü açık bir pazarının yerine veya daha zayıf ihtimalle kapalı bir çarşısının harabesi üstüne, II. Mehmed'in kendi döneminin üslubunda ve birkaç yıl ara ile 2 adet çarşı binası inşa ettirdiği, ayrıca yine bir dizi yanılmanın aksine, bu iki yapının baştan be-

Bartlett'in
deseninden bir
gravürde
19. yy'm
başlarında
Kapalıçarşı.
Pardoe, *Bosphorus*
Nazım Timuroğlu
fotoğraf arşivi

ri taştan yapılmış olduğudur. Cevahir ve Sandal bedestenleri adlarını taşıyan bu iki ana yapının çevresini daha ilk yıllardan itibaren, sergi ve tezgâh türünden bir ticaret dokusu çevrelemiştir. 15. ve 16. yy'da bunların miktarının, günümüz Kapalıçarşısı'nın üçte biri oranında olduğu, verilen dükkân sayılarından anlaşılmaktadır.

Günümüzde 30,7 hektar yüzölçümüne oturmuş ve 61 sokaktan oluşan çarşı, başlangıcından bu yana geçen 400 küsur yıl boyunca şu bellibaşlı değişimleri geçirmiştir:

1546 yangını, çarşıya epeyce zarar verdi. Bu olayı, bir görgü tanığı olarak Pierre Gilles(-0 ayrıntılı olarak kaydetmiştir. Yangınlar, başlıca risk faktörü halindeydi. Çünkü çarşı kagir olmakla beraber, tahtadan bir evler dünyası ile çevrili bulunuyordu. 1589 kışında bütün şehir alevler içinde yanarken, ateş çarşı içine atlamamışsa da, çevresini küle çevirmişti. 1618 ve 1652 yangınlarından sonra 1660 afeti, tanık yazar Mehmed Halife'nin ifadesi ile "geceleri a-levlerden dolayı nur gibi gündüze, gündüzleri de dumanlardan dolayı geceye çevirirken", bedestenlere de büyük zarar verdi. Bu yazar, o zamana kadar ahşap çatı ve kiremitle kaplı olan üstlerinin, yangından sonra kagir tonozla örtüldüğünü de kaydetmektedir. 1695 ve 1701 yangınları, Eski Bedesten'den çıktı. Lale Devri'ndeki yangından sonra Sadrazam Damat İbrahim Paşa, Sandal Bedesteni'ni büyük ölçüde onarttı. 1750'de Mercan'dan çıkıp çarşı içine de giren yangın, büyük hasara sebep olduğu gibi, tarihte ilk kez yeniçerilerin yağmasına da yol açtı. O zamana kadar her açıdan, güvenliğin bir sembolü sayılan bedestenler, imparatorluğun ilk batış işaretlerinden biri olarak -hem de devlet

güçlerince girişilen- yağma ve çapula uğradılar. 1766 depreminden 1 yıl sonra Hassa Başmıman Ahmed Ağa eliyle onarım yapıldı. 1791'de Uzun Çarşı Caddesi'nde çıkan yangın, binaların o tarafa bakan han kısımlarını yaktı. 1826 Hoca Paşa yangını, çarşı içine de sıçradı. 1894 büyük depremi büyük yıkıma yol açtı. II. Mehmed döneminden bu yana şehir 12 kez büyük ölçüde sallanmışken, o depremlerin çarşının masif bünyesini fazla etkilediği tarihte yazılı değildir. 1894 sarsıntısı ise birçok kubbe ve tonozu yere indirdi. Bu olay hakkında, yakın bir tarih olduğu için, daha fazla bilgi sahibiyiz.

Nafia Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa' nın yönetiminde ve kısım kısım yapılan onarım çalışmaları sırasında, çarşının sınırları daraltıldı; Çadırcılar, Kürkçüler kapıları kaldırıldı, Çadırcılar Caddesi'nin üstü açılarak çarşı dışında bırakıldı. Daha önceleri iç kapı durumunda olan Dua Pazarı, Bat Pazarı (halk dilinde Bitpazarı), Yorgancılar ve Koltukçular kapıları, dışa açılan kapılar durumuna sokuldu, Lütfullan Sokağı yıktırıldı, kapısı örüldü, çarşı içinde kalan Sarnıçlı Han, Paçavracı Hanı, Ali Paşa Hanı tamamen, Yolgeçen Hanı da kısmen çarşının dışında bırakıldı. Beyazıt ile Nuruosmaniye arasını birleştiren anacaddenin (Kalpakçılar) iki ucuna, birer kapı yaptırıldı. Nuruosmaniye Kapısı Türk neo-klasiği stilinde, saçağı stalaktitlerle süslü, sivri kemerli taş bir cepheye sahiptir. Alınlığına da Abdülmecid'den (hd 1839-1861) bu yana yerleşen bir zevkle, silahlı, kitaplı, bayraklı bir Osmanlı arması yerleştirilmiştir. Altında bu onarımı belirleyen

kitabesi vardır. Beyazıt Kapısı üstüne ise, II. Ab-dülhamid'in (hd 1876-1909) kendi tuğrası konulmuştur. Altında da bir satır okunur:

"el-kâsibu habîbullah" (Tanrı ticaret yapanı sever).

Yeni duvarların yapımı sırasında içlerine demir putreller konulması usulü de bu restorasyonda uygulandı. Duvarlara ve tonozlara kalem işi süslemeler yaptırıldı.

2 yıl süren tamirat binayı kurtarmakla beraber, klasik hüviyetini ve dükkân düzenini değiştirmişti. Çarşıdaki ilk yozlaşma ve Batı etkisi ile yapılan ilk değişiklikler bu restorasyonun sonucudur.

1954 yangınından sonraki tamirler 5 yıl sürmüş, son kısmın bitirilme töreni 28 Temmuz 1959'da yapılmış, 10.000.000 TL'ye (o zamanki kurla 3.000.000 dolar) çıkan restorasyonun 6,000.000 TL'sini devlet; 4.000.000 TL'sini belediye karşılamıştı. 1894-1898'de olduğu gibi, restorasyon harcamalarının tutarı, çarşı içinde hepsi ö-zel mülkiyet niteliğinde bulunan dükkânlara, yüzölçümleri oranında bölüştürülmüş ve sahiplerinden, 10-15 yıl kadar bir süre içinde taksitlerle tahsil edilmişti.

1979 başında gazeteler, çarşının onarımı için bir kanunla 15.000.000 TL'lik (yaklaşık 1.000.000 dolar) ödenek verildiğini haber veriyorlardı. Eski restorasyonlardaki harcamaya göre bu yetersiz bir fondu, e-ğer çarşı sakinlerinden kaynak toplamak yoluna gidilseydi, yeterli bir onarım yapılabilecekti.

1960'lı ve 1970'li yıllarda çarşı, istanbul' un geçirdiği büyük ekonomik değişim ve sosyal sarsıntılardan kendi payını aldı: Dükkânlar, italyan butikleri başta olmak üzere Batı çarşılarının özentisi olan zevksiz ve kalitesiz kopyalarla donatıldılar, yabancı isimler takındılar, yollar sade dükkân cephelerine değil, tonozlu kubbeler boyunca yol üstlerine konulan içi ışıklı pleksiglas reklam panolar ile silme dolduruldu. Boy-

KAPALIÇARŞI

424

425

KAPALIÇARŞI

Kapalıçarşı

istanbul Ansiklopedisi

lece, değerli çarşının tarihi kimliğinden ve atmosferinden geriye pek bir şey bırakmadı. Daha sonra bu reklam kargaşası sona erdirilmişse de, 1980'li yıllar boyunca süren iç onarım sırasında, kubbe ve tonoz içleri ile pencere kemerlerine ve duvarlara uygulanan kalem işi süslemelerine, hem çiğ renkleri ile, hem de sadeliğe dayalı klasik

Osmanlı sanatını aşan bir süsleme bolluğu ve doluluğu ile rahatsız edici bir görüntü verilmiş durumdadır. **Kapalıçarşı'nın Bölümleri** Yaklaşık 30,7 hektar yüzölçümüne oturmuş, 61 sokaktan oluşan yapı kompleksini, 3 ana bölümde ele almak gerekir:

İç Bedesten: Kapalıçarşı içinde ilk yükselen bina, çarşının esas çekirdeğini oluşturan Eski Bedesten'dir (öbür adları ile İç Bedesten, Cevahir Bedesteni). Yapı, 3 sırada 15 kubbe ve filayakları üstüne gelen 8 küçük tümsek ile örtülüdür. Kubbe kasnakları düz yüzlü ve 8 köşelidir. Kubbeler 1,5 m kalınlığındaki 4 duvarına ve 4,35x

2,45 boyutlarındaki 8 masif ayağa ve bunları örten tonozlara oturmuştur. Ayaklar 6,85 m'ye kadar kesme taştan, duvarlarsa bir sıra tuğla, bir sıra düzgün moloz taşı ile örülmüş, taşlar arasına dikey tuğla beslemeler konulmuştur. Filayakları arasındaki tonozlar ve kubbeler, tuğladan yapılmıştır. Tonozlar arasında ardıç ağacından gergiler vardır. Kubbeler birkaç cm farkla birbirinin aynıdır ve orta kubbe yüksekliği, 14,89 m'dir. Dört yandaki kapılar birbirinin aynıdır, üst kısmın yan duvarlarında, her aksta bir tane olmak üzere 1,50x1,75 m boyutunda pencereler vardır.

Binanın iç yüzölçümü, 45,3x29,5 olmak üzere, 1.336 rtf'dir.

iç Bedesten'in kapılan, içten ve dıştan, iki merkezli sivri hafifletme kemerleri altında basık mermer kemerler ve mermer sö-ve ve mil yatakları ile yapılmış, kanatları kalın çivi başları ile süslenmiştir. Kapılar, son devirlerdeki adları ile, kuzeye bakanı Sahaflar, güneyi Takkeçiler, doğudaki Kuyumcular ve batıya açılanı ise Zenneciler' dir.

Aşağı kesimlerde ve kubbelerde pencere yoktur. Sadece, çevredeki bina ve galerilerden daha yukarı düzeyde, duvarlardadır. Pencereleri açıp kapatabilmek üzere duvarlara içten dolaşan tahta ve basit bir balkon yol yapılmıştır. Bunun, gece bekçilerinin çarşayı yukarıdan gözetleme ve dolaşmalarını sağlamak için yapıldığını ileri sürenler de vardır.

Yapının içinde, eski ve klasik yerleşme düzeninde, sivri kemerli kapılarla girilen ve "mahzen" denilen 44 adet hücre-dük-kân bulunuyordu. Mahzen deyimi birçok yazarı yanıltmış ve yeraltı deposu zannet-tirmiştir. Bunlar dört yüzlü iç tonozlarının en yüksek noktasındaki bir delikten hava alır. Işık düzeni yoktur. İlk şeklinde kapılan demirdendi. Son 25-30 yılda çarşı yoz-laşır ve "sandık"lar "dükkân"laşırken, bu mahzen bölümleri de dükkânların ve vitrinlerin arkasında kaldılar. Tabii bu iç mah-

zenler, ancak duvar kenarına dizili dükkânlar için bahis konusudur.

Yükseklik bakımından çarşı, tüm yapılarında, tek katlıdır. Sadece Kürkçüler Çarşısı iki katlı ise de, bu da geç devir eseri olan, sokakları demir konstrüksiyon ve camla kaplı, değişik bir yapıdır.

Malzeme kimi yerlerde tek cins, kimi yerlerde değişiktir. Kemerler ve tonozlar hep

tuğladır. Sütunlar çoğunlukla kesme taştır. Duvarlar ise bazen tuğla üzeri sıva, bazen taş, bazen de karışık taş üzeri sıvadır.

Çatı kaplamaları, genellikle kiremitti. Önceki yüzyıllarda kurşun kullanıldığı düşünülebilir. 1954 yangınından sonra yapılan tamirde kiremit yerine asfalt çekilmiştir.

Kalpakistan Caddesi'nin üstü, betondan beşik tonozlu bir çatı ile kapatılmıştır.

Yağmur olukları ve çatıda dereler, tek tip ve muntazam bir sisteme bağlanmamıştır.

Çarşı ayrıca eklemeler, kısmi düzeltmeler gibi palyatif inşaatla da biçim aldığından yağmur akıntıları sorunu her zaman sağlıklı bir düzene kavuşturulamamış ve bu su işi mimari içinde hep olumsuz bir rol oynayarak, tonozları, duvarları, içten içe çürüten, rutubeti artıran, koca yapıyı hızla harap etmeye götüren bir unsur halinde işlemiştir.

Kapalıçarşı aydınlatma bakımından, doğal sistemdeydi, yani gümüşü ile aydınlanırdı. Camilerde olduğu gibi ortadan inen avizeler, kandiller yolu ile ışık düşünülmemiştir. Verilen aydınlatma biçimi, sokakların üstünü örten tonozların, yani yarım silindir biçimi kemerli örtünün yanları boyunca pencereler açılmasıdır. Bazen pencereler, özellikle eğimli sokaklarda, kademeli olarak seviyesi düşürülen tavanda, alınlıklarda sıralanmıştır. Kimi yerde de, bir sokağın üstünde tonoz, baca gibi yükselmiş, firdolayı pencerelerle fener usulü aydınlık verilmiştir.

Aydınlatmanın sadece güneş ışığına bağlanması, biraz, belki kolay yanma tehlikesi gösteren eşyaya karşı güvenlik ihtiyacı ve biraz da çarşının günlük programının, yani açık bulunduğu zamanın bir sonucu idi: Akşam geç vakte kadar açık kalmayan bir pazar yeri için, fazlasına gerek yoktu. Ama bu, yüzeysel ve görünürdeki bir nedendir. Asıl sebep filozofiktir. Bu çalışma saatleri eski Türk toplumunun manevi dünyasının bir sonucuydu. Çünkü İstanbul erken kalkar, ticaret ve el sanatları gün boyunca işler, özellikle kış günleri akşam e-zanı okunmadan herkes elinde çıkını ile evinin yolunu tutardı; çarşı tüccarı ve esnafının, o yüzden, tavandan giren aydınlıktan fazlasına ihtiyacı yoktu.

Havalandırma bakımından çarşı, yapıldığı çağın dengeli nüfusuna ve ölçülü yerleşimine uygun olarak, doğal vantilasyo-nuna bırakılmış, ayrıca önlemler düşünüle-memiştir. Bu kadarı, geçen yüzyıllar için yetiyordu. Bütün Osmanlı çarşılarında olduğu gibi, masif taş bir yapı, yüksek tavan ve yukarıda pencereler düzeni, yazın serin, kışın ılık bir hava sağlamanın yeterli ortamı idi. 20. yy sona ererken İstanbul'un içine düştüğü, altyapı tesisleri hazırlanma-

19. yy'ın
sonlarına ait
iki kartpostalda
Kapalıçarşı.

dan nüfus akını ve patlaması ve buna paralel olarak kentin her köşesinde gezici ve dükkâncı esnaf sayısının hızla yükselmesi, Kapalıçarşı'yı bu konuda da olumsuz etkilemiştir. Eski ferah, rahat çarşığı, artık ö-zellikle yaz aylarında, ampul yüklü vitrinlerinden yayılan sıcaklıkla bir kat daha a-ğırlaşan nemli ve ağır bir hava doldurmaktadır.

Sandal Bedesteni: Yapılış sırası ile çarşının ikinci çekirdek binası olan Sandal Bedesteni ise (öbür adları ile Bedestân-ı Ce-dîd, Yeni Bedesten, Küçük Bedesten), Eski Bedesten'e benzer. Küçük adı, yüzölçümünün 40x32 m boyutlarında oluşundan gelir. Yapı 2,25x2,63 boyutlarında 12 filayağı'nın ve 1,30 m kalınlığında 4 duvarın taşıdığı 20 kubbe ile örtülüdür. Kubbe sayısı, bu cins Osmanlı çarşıları içinde en fazla olanıdır. Kubbeler birbirinin eşidir ve 12,70 myüksektedir. Yapı tekniği ve materyali de hemen hemen Eski Bedesten'in aynıdır. Yani ayaklar kesme taştan, duvarlar moloz, kemer ve kubbeler tuğladır. Kubbe kasnakları alçak ve sağırdır. Bunda da pencereler sadece duvarlarda ve çevreden yüksek bir hizadadır. Yapıya 4 kapı ile girilirken bugün sadece biri Kapalıçar-

şı'nın içinden, öbürü, Nuruosmaniye'den olmak üzere 2 girişi kalmış, bunlara tam karşı yöndekiler örülerek, önlerine muhammin odası ve tuvalet yapılmıştır. Sandal Bedesteni, 19. yy'ın ortasında Osmanlı İmparatorluğu gümrük indirimleri ile Avrupa endüstrisine teslim edilirken, yerli dokumacılığın çöküşüne paralel olarak yoksul-laşmış, 1912'den itibaren esnaf düzeninin kaldırılması ile çökmüş ve 1914'te belediyece satın alınıp ya da kanıulaştırılıp, müzayede yeri haline konulmuştur. Bu düzenlemeyi yapan Şehremini Operatör Cemil Paşa'nın (Topuzlu) Paris'in ünlü mezar yeri Drouot'yu takliden bedesteni müzayede salonu haline getirdiği söylenir (müzayede salonları 1980'li yıllarda kaldırılmıştır).

Öbür Bölümler: Kapalıçarşı'nın 2 bedesten dışında kalan bölümlerinin genel yapı karakterleri şöyle özetlenebilir: Mimari yerleşim bakımından bu sokaklar dünyası, simetrik ve geometrik değil, oluşum biçimini ve geçirdiği depremler, yangınlar ve kısmi onarımları tamamen yansıtacak şekilde, dağınık ve deyim yerindeyse, "romantik" bir bünyededir. Batı kentlerinin kapalıçarşılarında görülen plan, yani tam

KAPALIÇARŞI

426

427

KAPALIÇARŞI

Kapalıçarşı'da 1954
yangınından bir görünüm.

Salâhauin Giz

satranç desenli caddeler düzeni yoktur. Çünkü bir Doğu çarşısına özelliği veren karakteri, zamana ve ihtiyaçlara göre biçim almış serbest yerleşimi ve -gelişmelerle, olaylarla değişiklik kazanan- tipik mimari-sidir. Kapalıçarşı sokaklarında da, bir kavşağa gelince, burası her zaman dik açılı bir dört yol ağzı olmayabilir. Böyle bir kavşak, üstü tek tonozla kapatılamayacak genişlikte olduğu zaman, mekâna anıtsal bir görünüm verme endişesinin ağır basmadığı ve ortaya bir veya birkaç sütunun dikilerek üzerinin eğri kemerler ve tonozlarla alelusul örtüldüğü görülebilir. Bir kemerin bir ucu, iki dükkânın arasında düzenli bir yerde iken, öbür tarafın rasgele bir yere oturduğu, görülen çözümlerdendir. Her sokak dik gitmez, sağa sola sapar, ilerisini göstermeyen dönemeçlerde kaybolur. Bütün bunlar, başlangıçtaki bir formasyon olmaktan, yani açık sokakların üstünün ilk kapatılışındaki yanlışlıklardan çok, depremler ve yangınlardan sonra yüzyıllar boyunca verilmiş olan biçimlerin sonucudur. Ama bu dağınıklık, bu serbest yerleşim, koca çarşayı monotonluktan kurtaran, ona belli bir romantizm kazandıran bir özelliktir.

Böyle bir karmaşık yapı, bu kompleks kuruluş ve yerleşim biçimi, yapının anıtsallığına da hiçbir gölge düşürmemekte, sadece, onu bir Doğulu alışveriş sarayı yapmaktadır.

Hanlar: Kapalıçarşı'nın bitişik dört yanı ve yakın çevresi, kendi içinde ayrı birer

ünite olan hanlarla çevrilidir. Bunların başlıcaları, geçen yüzyılın sonunda, Paçavracı Hanı, Sarnıçlı Han, Ali Paşa Hanı, Camili Han, Çuhacı Ham, iç ve Dış Cebeci hanları, Yağcı Hanı, Rabia Hanı, Baltacı Hanı, Sorguçlu Han, Yolgeçen Hanı, Sepetçi Hanı, Bodrum Ham, Astarıcı Hanı, Pastırmacı Hanı, Mercan Ağa Ham, Tarakçılar Hanı, Perdahçılar Hanı, Kızlarağası Hanı, İma-meli Han, Zincirli Han ve Büyük ve Küçük Cebeci hanları, Büyük ve Küçük Safran hanları, Evliya Hanı, Sarraf Hanı, Kuyumcular Hanı, Yarım Taş Hanı idi.

1894 depreminden sonra çarşı tamir edilirken, sınırları daraltılmış ve bunlardan yansı çarşı dışında bırakılmıştır. Yukarıda yazılanlar arasında bugün çarşıya doğrudan bağlı kalan, yani sadece çarşıdan giri-lebilen ve dışarıya kapısı olmayan hanlar şunlardır:

Astarıcı Hanı, Büyük ve Küçük Safran hanları, Evliya Hanı, Sarraf Hanı, Mercan Ağa Hanı, Zincirli Han, Varakçı Hanı, Rabia Hanı, Kuyumcular Hanı, Yarım Taş Hanı.

Bunlar klasik tipte, 2 ya da 3 katlı re-vakların baktığı, ortası avlulu iş merkezleridir. Birçoğu kenarlarına ve bazen ortalarına yapılan beton ilavelerle,

orijinal mimarilerini kaybetmişlerdir.

İç Mimari: Yapılar kompleksinin iç yerleşme düzenine gelince, bir ölçüde, yani sokaklar ve caddeler için, 1894 depremine ve onu izleyen tamire, bir ölçüde de, 1950' H yılların ekonomik büyümesine gelinceye kadar çarşının çalışma ve satış-teşhir

Kapalıçarşı'nın genel görünümü. *Ara Güler*

yerleşmesi, onun binasından ve dış görünüşünden daha güzel, daha sevimli, daha görkemli görünümünü oluşturan, en ö-nemli özelliği demektir: Yollar, caddeler boyunca iki taraf, vitrinsiz, perdesiz, came-kânsız, uzayıp giden kerevetler, onların Üstünde oturan satıcılar, satıcıların arkasında da duvarda yer alan raflar ve dolaplar. Bazı satıcılar önlerine, yanlarına, çekmeceler, camlı kutular koyabiliyor, yaptıkları işin çeşidine, sattıkları malın cinsine göre en değerli objelerini onların içine yerleştiriyorlardı.

Her esnafın işgal ettiği yer böylece, duvar önlerinde genellikle 6-8 ayak uzunluğunda küçük mekânlardı. Bunların çarşı dilinde adlan, dolaptı. Derinlikleri 3-4 a-yak kadardı. Aralarının hafif, ince perdeler, belki çıta tahtadan bölme ile ayrıldığı olabiliyordu. Alıcı da isterse satıcı ile beraber aynı kerevete, peykeye onun yanına oturabiliyor, alacağı malı inceliyor, esnafı ile rahat ve dertsiz bir ilişki içinde sohbet edilebiliyor, kahve ve çubuk içilebiliyordu. Kimi satıcılar müşterileri için peykelerinin önüne küçük sandalyeler koyarlardı. Ama hanım alıcıların bile peykeye oturmaları yadırganır değildi.

Dolaplar, böylece önlerindeki yaya trafiğine açık, duvar kenarında yer tutmuş bir divanlar dizisi halinde olunca, önlerinde vitrin ve duvara yer verilmiyordu. Dükkânı kapatma usulü olarak, birçok yerde, iki yana açılan değil, bu yerleşim biçiminin gereği olarak, aşağı inen ve yukarı kalkan

iki kepenk kullanılıyordu. Bir kanat, oturulan kerevetten aşağı yere sarkıyor, arkadan menteşeli üst kanat ise iple yukarı çekilerek açılıyordu. Bunlar üzerleri desenli, resimli, süslü dolap kapakları idi. Bir Fransız soylusu (Baron de Bussiere), bu cins bir dükkânı okuyucusuna anlatabilmek için, "tıpkı yan yatmış bir dolap gibi" diye tanımlıyor (1829). Satıcıların önündeki ca-mekânların içinde ve arkasındaki rafların üstünde, orada ne satıyorsa teşhirdeydi: Kesme kristal sürahiler, gümüş aynalar, kadife kutular, inci demetleri, yeşim taşından heykeller, porselen, fağfur, cam küpler, her neyse. Fakat asıl değerli eşya, yükte hafif pahada ağır iyice ağır mallar, tabii ki bunlar da değildi. Her cins eşyanın en değerlisi, çekmâneler içinde olur, anlayanına, meraklısına ve çok altın sayabilenine, birer birer, göz kamaştırarak çıkarılır, gösterilirdi.

Bu cins teşhir, yani malların bir dükkân ya da mağaza vitrininde, ne de olsa ahşap, demir bir konstrüksiyonun içinde ve camlar arkasında değil de, raflar

üzerinde çıplak gözle görülebilecek düzende, birbiri ardı sıra göz doyuran bir bolluk ve zenginlikle dizilmesi prensibinin, bu yerleşim sadeliği ve basitliğinin yanında, aslında satışı ve sürümü artıran, daha ticari bir buluş olduğunu yabancılar da fark ediyorlardı. Yol boyunca iki keçeli dizilmiş, duvarlar boyunca raflarda yer tutmuş, albenisi olan ne kadar mal varsa, Bursa'mın kadifeleri, İran ve Hint şalları, Çin küpleri, Bohemya ve Venedik camları, Alman oyuncakları, peş peşe renkli yelpazeler gibi açılıyor, gözleri tüyülüyordu. Sergilenen eşya sadece raflarda kalmıyordu. Özellikle kumaşçılarda

âdet, kepenklerin yukarıya kalkan kanadından veya tonozları tutan demir çubuklardan aşağı doğru, kumaş parçalarının a-sılması, sarkıtılması idi. Bu binbir renkli i-pekliler, muslinler, atlaslar, canfesler, arkalarındaki pencerelerden giren günışığını, alaca bulaca yansıtır, parlatır ve alaimise-ma renklerini yola döker, gelen geçen herkesi bir masal dünyasının kişileri gibi boyardı. Çarşayı hayran hayran gezen yabancıların gözlerine bu kumaşlar, katedrallerin pencerelerindeki renkli vitraylar gibi görünüyordular.

Doğu tipi yaşamda, evlerin güzelliğinin dış süslemelerinde değil, iç zenginliğinde olması gibi, dükkânları ve mağazaları dıştan dekore etmek, bunları göz alıcı binalara, vitrinlere kavuşturmak, bilinmeyen u-sullerdi. Görkemli mağaza, süslü cephe, gösterişli vitrin, Batı'ya özgü, yerleşik hayat sürdüren toplulukların alışkanlıkları ve beğenileri idi. Doğu'da ticaret zenginliği, dekorlarında, mağaza binalarında olmaz, sattıkları eşyanın bolluğunda, çeşitliliğinde ve değerliliğinde aranır ve sayılırdı. Kapalıçarşı da bu eski değer yargısının prensipleri içinde yerleşmiş oluyordu. Dükkân bulunmamasının, açık peyke ve açık raf düzeninde yerleşilmesinin bir başka sosyal nedeni de, belki kaçgöç geleneği dolayısıyla, kadınların kapalı mekânlara girip erkek satıcılarla görüşmesinin önlenmesi ve toplumsal işlerin açıkta ve göz önünde çözümlenmesi eğilimi idi.

Çarşının iç mimarisinde, görünümünde, bu teşhirdeki mal zenginliğinin ve gözü yeter derecede dolduran, doyuran alışveriş renkliliğinin üstünde ve dışında prensip, bina süslemelerinin olmamasıydı. Duvarlar,

tonozlar kireçle badanalıydı. Sütunlar, direkler, kesme taşlandı. Fakat belki bu sadelik, basitlik, çarşı dekorasyonunda sanki düşünülmüş gibi olumlu bir rol oynuyor, yani duvarların ve kemerlerin, kubbe içlerinin süslemesiz düzlüğü, yalınlığı, aşağıdaki renk dünyasını daha iyi belirten, ortaya çıkaran bir fon oluştuyordu.

1894 depreminden sonraki tamirde duvarlara ve tonozlara kalem işi süslemeler yapılmıştı. Fakat daha önce de, yer yer duvarlarda, dolaplar üstünde, badana üzerine renkli motifler ve buket çiçek desenlerinin resmedilmiş olduğuna dair inanılır kaynaklar vardır. Çarşının orijinal mimarisinde, iç düzeninde, işaret edilmesi gereken bir başka husus, dükkânların, daha doğrusu dolapların, numaralarının ve üstlerinde ve

önlerinde, levhaları ile zanaat tabelalarının ve reklam unsurlarının hiç bulunmamasıdır.

Çarşının iç mimarisini ilk kez değiştiren ve standart alelade yerleşme düzenim getiren olay, 1894 depremi ve ondan sonra 4 yıl süren tamiri oldu. 19. yy'ın bu son yılları, zaten ülkenin bir yüzyıldan beri içine girdiği Batılılaşma sürecinin meyvelerini verdiği ve eskinin güzel ve yararlı, hattâ gerekli nesi varsa Batı'dan ithal edilen her çeşit benzerine kurban edildiği bir periyoda rastlıyordu. Başkentte, nasıl Haliç ve Boğaziçi kalkınma niyetine endüstrinin ilk öncüleri olan tersanelere, fabrikalara, antrepolara feda ediliyor idiyse, eski ahşap, altın ve çiçek süslemeli saraylar nasıl 1840' lar, 1850'lerden beri yerlerini masif, simetrik taş binalara bırakıyor idiyse, Kapalıçarşı'nın iç âlemi de bu akımdan kendini kurtaramazdı: Peyke ve dolap yerleş-

KAPALIÇARŞI

428

429

KAPALIÇARŞI

Bugünkü Kapalıçarşı'dan bir görünüm.

Ayla Düzgün arşivi

mesi "demode" "kâr-ı kadîm, "köhne" görülerek, "dükkân" sistemi, çarşıya sokuldu. Eski taş hücrelerin önleri vitrinle kapatılarak, bellibaşlı anacaddeler bugünkü sıra dükkân görünüşüne kavuşturuldu.

Fakat bazı tipik eski sokaklar ile her iki bedesten ve özellikle iç Bedesten, değiştirilmeden kalabilmişti.

Bu yüzyılın başında gelen yabancılar, tabii ki, kendilerinde çok daha âlâsı, gösterişlisi ve daha iyi yapılmış bulunan bu uyduruk dükkân ve mağazalar yerine, İstanbul'un kendisine has, eski ve orijinal çarşısını arıyorlardı.

Böyle bir caddeyi, köşeyi bulabilmek için, 1894-1898 tamirinden sonra, turistlerin biraz araması, dolaşması gerekiyordu. Fakat hâlâ bu cins tipik köşeler, yüzyılın başında bile vardı: Bedestenler ve Pabuççu-lar Çarşısı böyleydi. Pabuççular Çarşısı duvarlar boyu rengârenk çizmelerin, mestlerin, terliklerin dizildiği bir masal çarşısıydı. Bakir kalmış olan İç Bedesten'in de hakkından, Türkiye'de çok şeyi değiştiren 1950 yıllarının ekonomik büyüme devresi geldi. Eski, önleri çekmeceli, arkalan dolaplı peyke düzeni, iş gelişmesi furyası içinde tamamen yok edildi. Bu klasik mekânın içine, sıra sıra, tabur tabur, enti-püften dükkân ve vitrin yerleşmesi dolduruldu.

Bedestenin iç mekânını silme dolduran bu dükkân düzeni, sokakları daraltıp bir labirentler dehlizi haline getirdi. Dolap ti-

pi eski dükkânlardan bugün sadece 3-4 tanesi bir duvar kenarında bırakılmıştır ve enkaz halindedir.

içine iki kişinin zor gireceği, telefon kabini biçimli yeni tuhaf dükkânlar, ise "turistik" eşya ile yığılıdır. **Çarşıda Yaşam**

Yerleşme Düzeni: Yüzyıllar boyunca çarşı içinde satış ünitelerinin görüntüsü, gündüzleri her yeri açık, önde bir kerevet ve arkada raflar ve bazen önde veya satıcının yanında, bir camekân unsurlarından oluşuyordu. Geceleri bunlar, tavana ip ya da zincirle kaldırılmış, çoğu çiçek desenleri ile süslü olan kepenklerin aşağı indirilmesi ile ve yan kanatların da örtülmesi ile kapatılıyordu. Alıcı, çoğu kez satıcının yanı başına oturarak, yapmacıksız bir ilişki içinde tercihini yapardı.

Her sokağın belli bir ürüne ayrılması, kesinlikle uyulan bir prensipti. Lonca dokusunun bir gereği ve uzantısı olan bu durum, aranan maddenin kolaylıkla bulunması ve alıcıların fiyat ve kalite karşılaştırması yapabilmesini kolaylaştırıyordu. Gerek dükkân tipleri, gerekse sokakların belli sanatlara ayrılması kuralı, 1894-1898 onarımı sonrasında değişmiştir. İlk bedesten, son zamanlara kadar, mücevhercilik, billurculuk, silahçılık ve bir miktar kumaşçılık mesleklerine ayrılmıştı, ikinci bedesten ise, iplik ve kumaş ticaretinin merkeziydi ve adım, Bursa'da dokunan bir kumaştan almaktaydı. Diğer bölümlere yüz-

lerce meslek ve sanat kolu yerleşmiş durumdaydı. Birçoğu modern ekonomi içinde kaybolup gitmiş olan bu esnaf türleri, halen çarşının ancak bir kısım cadde ve sokak isimlerinde yaşamaktadırlar. Bu meslek sahipleri hakkında bir fikir vermek üzere, şöyle bir özet yapılabilir: Altıncılar, kuyumcular-gümüşçüler, minyatür-cüler, yıldızcılar, bozmacılar, oymacılar, çakmakçılar, kakmacılar, kabartmacılar, hakkâklar, varakçılar, hattatlar, sahaflar-ki-tapçılar, müzehhipler, bıçakçılar, makasçılar ve onların altın işlemecileri, miğferciler, tüfekçiler, kılıççılar, maktacılar, müttekâcı-lar, antikacılar, halıcılar, pabuççular, kü-rekçiler, işlemeciler, salcılar, çuhacılar, as-tarcılar, rubiyeciler, sırmacdar, altın gümüş telcileri, sedefkârlar, zarfçılar, taklitçiler, tamirciler, izabeciler, kaşıkçılar, bağa ve fildişi işleyenler, aynacılar, kalemtıraş yapanlar, tespihçiler, artarlar, itriyatçılar, kürkçüler, yorgancılar, tuhafiyeciler, eskiciler, haffaflar.

1894 depremine kadar, sahaflar, yani yazma kitap satanlar da çarşı içindeydiler. Aynı şekilde, 1847'de çıkarılan yasaklamaya kadar, çarşı dışında Nuruosmaniye'de bir handa yürütülen esir ticaretinde, açık artırmalar, bedestende yapılmaktaydı.

Ahlak ve Görgü Kuralları: Binanın klasik devirleri için bu konuda gözlenen özellik bu büyük pazarda egemen olan toplumsal ahlak kurallarının, yazılı olmayan bir hukuk ve düzenin, sattıkları cevahir par-

çaları, altınlı ve simli kumaşlar ve şallar kadar, hattâ onlardan çok daha değerli,

moral varlıklar olduğudur.

Bu da tabii kendi başına bir şey değildi. O çağların Müslüman-Türk sosyetesinin manevi dünyasının, genel atmosferinin, yaşam görüşünün çarşıya bir yansımasıydı. Çarşı, ticaretin her çağda gereksinme duyduğu güvenlik ortamını sürdüren bir çevre demekti. Onun için, durgun, tutucu ve statik bir sosyal yapıya sahipti. Fakat hiç kuşku yok ki, moral dünyası bu ekonomik koşulun öngördüğü yerden daha yüksekte, daha soylu bir düzey ve değer gösteriyordu. Çarşının eski moral dünyasının kendisini belli ettiği başlıca sahneler şu noktalar etrafında toplanabilir: Komşu dükkânın ticaretini kıskanmamak, aksine memnun olmak, ilk prensip ve çarşı ahlakının temeliydi.

Kâra karşı tokgözlülük, kanaatkârlık, esnaflığın ortaçağdan kalan ve egemen olan temelleriydi. Kapalıçarşı'da böyle bir ticaret tipinin biçimlendirdiği satıcı, komşusu siftah etmemişse, kendisine gelen ikinci müşteriyi ona gönderirdi.

Tek fiyat ve doğru fiyat esastı. Pazarlık, özellikle Müslüman esnaf arasında ayıp bir şeydi.

Yaklaşan bir müşterinin üzerine adamamak, onu şerbet bırakmak geleneği, Doğu'nun gözü tokluğunun bir gereği idi. Ama kimi yabancılar, müşteriyi kaçıran satıcı tipine karşı bu âdeti, rahatça bir şey beğenip almaya yol açtığı için, daha ticari de bulurlardı.

Çarşıda tam güvenlik ve rahatlık egemendi. Dükkânların gündüz bekçisi yoktu. Fransız Akademisi'nin tanınmış üyesi Michaud, 1830'da geldiği İstanbul'da, saatlerce boş, sahipsiz kalan dolaplardan ve kerevetlerden hiçbir şeyin çıkmadığını hayretle gözlemler. Bu gelenek ve göreneklere sahip olan çarşı tüccarları, eskiye bağlılıkları ile tanınırdı. Bu sosyal özellikleri nedeniyle, II. Mahmud'un reformlarını da yadırgamışlar, uzun süre, eski görkemli kılıklarını değiştirmeyerek, fes ve pantolona karşı çıkmışlardır. Fakat değişen, güçlü sosyal koşullara uzun süre direnilemez. Batı, daha önce bir merkantilizm döneminden geçmiş, dünya ticaretine açılmış, para kazanmanın yollarını öğrenmiş ve ortaçağın kapalı koşulları yerine daha iyi yaşamının tadına varmıştır. Prensip, para kazanmak, iş yapmak ve iş geliştirmektir. Bu yapıdaki Batı toplumuna 19. yy'da endüstri kurumu da girince ve kolonyalizm gelişmesi de eklenince, iyice güç kazanmış ve dünyaya egemen olmuştu. Böyle bir olgunun etkilerini eski zengin, soylu, gözü tok, ama her yıl gerileyen Doğu'nun üstünde göstermemesi imkânsızdı.

19. yy'dan beri Batı'nın Doğu'ya etkisi tam olmamış, hep bir yanlı kalmıştır; genellikle, spiritüalizmin yerine materyalizm girmeye başlamış, ama onu öbür Batı erdemleri izlememiştir. Bu gelişmede önemli bir faktör rolünü aracı azınlıklar oynamıştır. Onun için Kapalıçarşı'da, kâra, kazanca dönük, açığöz ve becerikli tüccar tipinin, önce gayrimüslim

esnaf arasında

Kapalıçarşı'da
iç Bedesten'!
çevreleyen
sütunlu
yollardan
bir görünüm.
Ayla Düzgün
arşivi

görölmeye ve yayılmaya başlaması sebepsiz değildir. 19. yy'ın ikinci yarısında, çarşı bugünkü alışveriş alışkanlıklarını, yani "sıkı pazarlık gereğini" ve müşteriye yoldan çağrılarla çevirme metotlarını iyice kazanmaya başlamıştı.

Esnaf Teşkilatlanması: Dükkân açılmasına, bunun için kredi bulunmasına, yanında personel çalıştırılmasına, bu yardımcı elemanların sanatlarında yükselip kalfalığa, ustalığa çıkmalarına ve ayrılmalarına ait kuralların, 17. yy'm sonlarına kadar "ta-rik-i fütüvvet" topluluklarınca, ondan sonra ve bu yüzyılın başına kadar da, onların yerini alan "lonca" kuruluşları tarafından saptanıp sıkı surette uygulanması düzeni, Kapalıçarşı'da da geçerliydi ve her mesleğin, her işkolunun bir loncası vardı.

İmparatorluğun, duraklama, gerileme ve çöküş devrelerinde bütün belirtiler çarşı içinde de kendini gösterdi ve devletteki, toplumdaki hastalıklar, bu kuruluşlarda da başladı: Kötü imalat, eksik tartı, sandık paralarının iç edilmesi, lonca üyelerinden zorla ve zulümle para toplanması gibi olaylar aldı yürüdü.

İmparatorluğun iç çekişmeleri ve çelişkilerine, dış etkenler ve Batı ekonomisinin baskısı eklenince, lonca kurumu da tö-

releri ile beraber battı. 1913'te, artık hiçbir fonksiyonları kalmamış olan loncalar hukuken de kaldırıldı.

Prof. Hilmi Ziya Ülken'in 1944'te öğrencilerine yaptırdığı bir araştırmaya göre, Meşrutiyet'ten sonra lonca sistemi kaldırılınca, Kapalıçarşı esnafı iç yönetim için, önce "Ümran" adı altında bir dernek kurmuş, sonra bu kuruluş "Kapalıçarşı Ba-kındırma ve Koruma Cemiyeti" adını almış. Dernek, kendi ödediği parayla bekçi tutmaya başlamış ve çarşı içinde bir karakol açılmasını sağlamıştır.

Bugün, çarşıda çok sayıda dernek vardır. Önce tüm çarşayı kapsamına alması gereken bir "Kapalıçarşı Tesanüd ve Koruma Derneği" varsa da, bütün esnafın ve tüccarın üye olmadığı görülür. Çarşıdaki dükkân sayısına göre derneğin üyeleri 1.500 kadar daha azdır. Sonra,

kuyumcuların kendi demegi vardır. Bu da, kuyumcu sayısına göre 100-150 kadar daha az üyeye sahiptir. Üç dernek daha bulunmaktadır: Antikacılar, sarraflar ve elbisecilerin dernekleri. Bunlar da herkesi kapsamamakta ve üyeler düzenli aidat ödememektedirler. Eski lonca düzenine benzetilerek bir esnaf kuruluşu getirmek isteyen 507 sayılı kanuna uyularak, sadece tek dernek doğabil-

KAPANLAR

430

431

KAPI AĞASI MESCİDİ

mistir: Turistik Eşya El Sanatları Esnaf Derneği. Sonuçta, böylece her işyerini kapsamayan ve herkesten aidat toplamayan güçsüz dernekler bulunduğundan, tek elden yönetim, dayanışma, disiplin ve restorasyon gibi ihtiyaçları karşılayacak bir çarşı içi düzeni de 20. yy biterken kurulamamıştır.

Ekonomik Bünye: istanbul'un alınışı ve II. Mehmed'in çarşısını yaptırmayı, imparatorluğun yükseliş çizgisinin iyi bir noktasına rastlar. Bu demektir ki, bu pazar yeri, daha açıldığı zaman bile, çarşının malla ve sanatla dolması için her şey hazır. Koca bina, Bursa ve Edirne'nin benzer çarşılarından daha şanslı bir başlangıçla dünyaya gözlerini açmıştı; hem de bir dünya şehrinin kalbi olarak. Sonra geçen 4 yüzyıl, buna sadece daha fazla zenginlik, incelik, görgü, bilgi ekledi.

Yüzyıllar boyunca ulu çarşmayı görmüş cıvan Batılı gezginler, buradaki bolluk, bereket ve çeşitlilik karşısında hayretlere düşmüşler, içlerinde dünyanın ünlü saraylarında doğup büyümüş olanları bile, "ticaret yapmak üzere kurulmuş bir şehir" çapındaki bu pazara hayranlık duymuşlardı.

Bir yabancı yazarın deyimi ile, sadece iç Bedesten'de bir tur, birkaç Rotschild ailesini harap edecek kadar tutabilirdi. Çar-şû-yı Kebîr, istanbullu için de, her şey demektir. Kapıların birinden girildikten sonra, hiç çıkmadan, kadın ve erkek, çocuk ve büyük, yoksul ve paşa, herkes için, baştan ayağa giyinmek, mücevherlerin, süslerin her çeşidini takmak, takıştırmak, evini endam aynasından mutfağın zencefiline kadar donatmak, yârine gidiyorsa eline gül destesini almak, cenge gidiyorsa dişlerine kadar silahlanmak kabildi.

1800'lü yıllar biterken, çarşıya artık Osmanlı ürünlerinden, el emeği, göz nurundan pek az şey egemendir. Halkın da beğenileri, değer yargıları, ona göre değişmiştir. Bu grafikte ara sıra, daha ani iniş çıkışlar ve krizler, bitiş hızlandırılır. Osmanlı'nın yaşadığı son birkaç büyük yenilgi ve onun çarşıya etkileri ve halk arasında "93 Harbi" diye anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, İstanbul'u da yıpratmış ve koca bir konağın yangında kırılarından birinin daha çökmesi gibi, ekonomiye bir darbe

daha indirmişti. Şehirde orta halli birçok aile, biraz gıda maddesi alabilmek üzere, evindeki değerli eşyayı ve taşları yok fiyatına elden çıkarıyordu.

Meşrutiyet Kapalıçarşı'sı, artık iyice sönük, ikinci sınıf mallar satılan, bir terk edilmiş yerdir. Şık mağazalar, devrin deyimi ile "bonmarşe'ler, Beyoğlu'nunCadde-i Kebir'inde, biraz da Karaköy'dedir. Bu yüzyılın başında birkaç gelişme, çarşayı geçici olarak biraz hareketlendirir: Önce beklenmedik bir olay, 1917 Rus ihtilalinde Ro-manoflarm yıkılması ile İstanbul'a akın e-den Beyaz Rusların getirebildikleri değerli eşya, çarşıya bir süre yine altın yağdırır.

Sonra Türkiye'de saltanat lağvolunur ve hanedan sürgüne gider. Bununla başlayan aristokratik çöküntü, çarşıya mallar getirir. Üçüncü olay ve gelişme, biraz bunun sonucudur. Türkiye'deki sosyal değişme ile

eski, değerli, soylu, elişi, göz nuru eşya "demode" sayılır ve gerek eski, gerek yeni zengin ve orta sınıf aileler, bu, "ayıp" saydıkları köhne malları elden çıkarırlar. 20. yy'ın son yarısında çarşı, tarihinin kuşku yok ki, en yoksul dönemini yaşar. Her çağda onun zaten kendi zenginliği veya yoksulluğu değil, ortasına oturduğu kentin ve ülkenin durumu bahis konusudur. Büyük pazar, istanbul'un bugünkü nüfusunun büyük çoğunluğunun ekonomik ve sosyal düzeyim yansıtır.

Günümüzde önce göze çarpan özellik, çarşının eski yüzlerce çeşitteki el sanatlarını yitirip, beş-on kalem iş etrafında toplandığıdır. Modern çağların "standart ürün" prensibinin bir oranda sonucu olan bu iş kadrosu içerisinde, belli beş-on kalem satılan malların kalitesi de, büyük alıcı kitlesine göredir. Mobilya ise en ucuzu, yorgan ise daha çok köy ve kasaba kökenli nüfusa göre olanıdır.

Geniş bir yer kaplayan "turistik" eşya satımına gelince, yine çoğunlukla, yetersiz bir düzeydedir. Çarşıya mahsus bir şey olarak değil, ülke çapında bu işin hiç düzenlenmemiş ve başıboş, kendi gelişimine bırakılmış hali dolayısıyla, hatıra eşya cinsinden mallar, yüzde doksan oranında, bir zevk ve kaliteden yoksundur.

Halen, çarşının göze ilk çarpan bu mobilya, hatıra eşyası ve kolye, bilezik kalabalığının arkasında, asıl iç zenginliğinin ve faaliyetinin, başlıca 4 alanda yoğunlaştığı söylenebilir: Altın işlenmesi ve ticareti, antika trafiği, döviz ticareti ve hisse senedi, tahvil piyasası. Bu 4 verimli alandan kısa örnekler vermek için, *Ekonomist* dergisinin 4 Nisan 1991 tarihli özel nüshasından birkaç bilgi aktarılabilir: Dergide, çarşının yıllık işlem hacmi, 1991'de 100 ton altın girişine sahne olduğu, günde 15.000.000 dolarlık döviz alım satımı yapılan çarşıda o zamanki toplam, borsa işlemlerinin de yarısının gerçekleştiği, çarşıdaki bilgisayar, telefakslar, telekslerle dünyanın her yanı ile 24 saat bağlantı kurulduğu ve gizli 6 borsa salonu olduğu kaydedilmiştir. 30 Eylül 1989 tarihli *Hürriyet gazetesinde* ise, kira bedellerinde altın

ölçüsünün uygulandığı, "metrekaresine yılda 10 ila 30 kilo altın ödendiği" bilgileri verilmiştir.

Bibi. Ç. Gülersoy, *Kapalı Çarşının Romanı*, İst., 1979; S. Eyice, "Büyük Çarşı", *DLA, W*, 509-513; M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem imar Sistemi*, tst., 1985; G. Özdeş, *Türk Çarşıları*, ist., 1953, s. 28-47; *Kapalı Çarşı*, İst., 1972; Bar-kan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*; Evliya, *Seyahatname*, I, 613 vd; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 32; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, 423; (Ergin), *Mecelle*, I, 1249 vd; (Altınay), *Onikinci Asırda*, 35-36; Büngül, *Eski Eserler*; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 345-349; Güran, *İstanbul Hanları*; Cezar, *Yangınlar*; *Eminönü Camileri*.

ÇELİK GÜLERSOY

KAPANLAR

Osmanlı merkezi yönetiminin başta İstanbul olmak üzere büyük ticaret pazarlarına sahip önemli kentlerde oluşturduğu toptancı halleri, mal çardakları ve borsalardı. İstanbul'a gelen yiyecek ve ihtiyaç madde-

lerinin, ekspertiz, ölçüm, fiyatlandırma ve dağıtım işlemlerinin yapıldığı kapanlar, Haliç girişinde ayrı birer iş ve ticaret merkezi konumundaydı. Bunların en büyükleri Yağ Kapanı, Bal Kapanı, Dakik Kapanı (Un Kapanı) ve İpek Kapam'ydı.

Arapça "kabban" (büyük kantar) sözcüğünden Türkçeleşen "kapan" deyiimi, İstanbul'un alınışından önce de Bursa'daki ticaret ortamında kullanılıyordu. Ulu Cami' nin batısında olup, günümüze ancak izleri kalan Kapan Hanı'nda ve Emir Hanı'n-da kapan işlemleri yapılmaktaydı. Bundan anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti' nin kuruluşundan başlayarak kapan düzeni yerleşmiş bulunuyordu.

İstanbul'daki kapanlar da eski Bizans ticaret sistemlerinden de etkilenerek bir tür emtia pazarı ve borsa niteliğinde uzun bir gelişme süreci geçirdi. Günümüzde bu gelişimin uygulanış biçimini İstanbul hallerinde görmek mümkündür. Buna karşılık İstanbul'a özgü tarihsel kapanlar oldukları yerden kaldırılmış bulunmaktadır.

Geçen yüzyıllarda kente kara ve deniz yoluyla getirilen yiyecek maddeleri ilkin kapanlara boşaltılıyor, burada gerekli kontrol, değerlendirme, narh işlemleri yapıldıktan sonra kent ölçeğinde dengeli bir dağıtım amaçlanarak toptan satışları sağlanıyordu. Fetih'ten hemen sonraki yıllarda, II. Mehmed (Fatih) tarafından Un Kapam'n-da, salt kapan işlemlerim düzende tutmak üzere bir de "Ehl-i Hiref Divanhanesi" yaptırılmıştı. Yemiş İskelesi'nde ise "çardak" adıyla yine esnaf ilişkileri ve kapan işlemleri için bir başka yer bulunmaktaydı. Bu iki yerde, muhtesib (bak. ihtisab) ve kapan naibi ile esnaf temsilcileri olan kethüdalar, yiğitbaşılar oturlarlardı. Bunların görevleri kapan ve çardaklara gelen her türlü yiyecek maddeleri ile emtianın kalitesini

denetlemek, her birinin şer'i ölçü birimlerine göre tartımlarının ve ölçümlerinin doğru yapılıp yapılmadığını kontrol etmek, "narh-ı ruzî üzere" (günlük fiyat o-luşumuna göre) kuruslandırılmalarını sağlamak, ayrıca kentin nüfus yoğunluğu farklı semtlerine dengeli biçimde toptan dağıtılmasına gözcülük etmektir. Ayrıca kapan ve çardak naipleri gerektiğinde ceza da uygulamaktaydılar. Limana gelen ve kapanlara alınan yağ, bal, un, erzak, hububat, kahve, tütün, enfiye, ipek, pamuk, dokuma vb her şey için "ihtisab", "imaliye", "ruhsatiye", "resm-i munzam" vb vergiler de kamu hazinesi adına yine kapanlarda konur ve tahsil edilirdi. Bu işlemler ilk zamanlarda doğrudan doğruya hazine adına kethüdalar tarafından yerine getirilmekteyken sonraki dönemlerde hazine açıkları yüzünden iltizam yöntemiyle satışa çıkarılmaktaydı. Günümüzde bile hallerde "Kantar Resmi" adı altında, belediye adına toplanan vergi, kapanlar döneminin bir uygulamasından başka şey değildir.

Kapanlara mal ve yiyecek getirme işini üstlenen büyük tüccarlara ve gemi sahiplerine "kapan hacıları" deniyordu. Kapan hacıları, Osmanlı topraklarından veya dış ülkelerden yükledikleri zahire ve emtiayı İstanbul'a getirdiklerinde ilgili ka-

Berggren'in bir
fotoğrafında Yağ

Kapanı'ndan
aldıkları
yağ fiçilerini
taşıyan sırik
hamalları,

19. yy sonları.

Cengiz Kahraman

arşivi

pana boşaltırlar, "çardak" (gümrük) işlemlerini yaptırırlardı. Kapanlardaki fiyatlandırma da genelde kapan hacılarının bildirdikleri alım fiyatı, navlun ve diğer ücretler dikkate alınarak yapılmaktaydı. Kapan hacılarının İstanbul'un gereksinimlerini karşılamaları 18. yy'in sonlarına kadar sürmüştür. Bundan sonra ise kapanlara mal getiren iki tür tüccarın varlığı saptanmaktadır. Bunlar Osmanlı ülkesi içinde ticaret yapan ve Müslüman olan Hayriye tüccarları ile, Avrupa'dan ithal mal getiren Avrupa tüccarlarıdır. Hayriye ve Avrupa tüccarlarının İstanbul'un gereksinimlerini karşılamaya dönük tekelci imtiyazları 20. yy'ın başına kadar sürmüştür.

Kapanlardaki büyük toptancı tüccarlara ise, "kapan taciri" denmekteydi. Bunlar ilk dönemde Müslüman sermaye sahipleri iken, giderek bu kesimin

ekonomik gücünü yitirmesi sonucu gayrimüslim Osmanlı tüccarları ve yabancılar kapan tacirliğini de elde etmişlerdir.

İSTANBUL

KAPI AĞASI HÜSEYİN AĞA TÜRBESİ

Küçük Ayasofya Camii'nin(->) kuzeyindeki hazirede bulunmaktadır. Hüseyin Ağa II. Bayezid dönemi (1481-1512) darüssaa-de ağalarındandır. Bizans döneminden kalma Sergios ve Bakhos Kilisesi'ni zaviye ve cami haline getirerek Küçük Ayasofya Camii adıyla vakfetmiştir. Hüseyin Ağa'nın vakfiyesi 913/1507-08 tarihini taşıdığına göre bu yıldan sonra ölmüş olduğu tahmin edilebilir. Ayvansarayî *Hadîkctâa* Hüseyin Ağa'nın "maktulen" öldüğünü bildirdiğine göre idam edilerek ölmüş olmalıdır.

Sekiz köşeli olan türbe klasik üslupta, taş ve tuğladan yapılmış gösterişsiz bir yapıdır. Bir köşesinde muntazam kesme taş kaplamalı bir kemer vardır. Kemerin yukarısında mermerden üç konsolun varlığı, burada eskiden ahşaptan bir saçak bulunduğunu gösterir. Bu bölüm esas giriş olmayıp "hacet penceresi" olarak düşünülmüştür. Esas giriş ise bunun yanında açılmış olup mermerden söveleri olan geçmeli bir kemere sahiptir.

Türbenin duvarları iki sıra tuğla, bir sıra moloz taşından örülmüştür. Duvarların evvelce sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Duvar üzerinde altta, tuğladan sivri hafifletme kemerleri içine pencereler açılmıştır. Pencerelerin mermer çerçeveleri ve demir parmaklıkları vardır. Duvarın üst kısmında ise, her cephede bir tane olmak üzere ikinci sıra pencereler bulunmaktadır. Hacet penceresinin bulunduğu cephede ise üst sırada pencere yoktur. Pervititch'in 1922-1923' te çizdiği krokide türbenin önünde dışarı taşkın bir giriş sundurması olduğu gösterilmiştir. Bugün böyle bir unsur bulunmamaktadır.

Türbenin saçak silmesi dört kademeli bir korniş halindedir. Çatının tepesinde boynuz biçiminde tunç bir alem vardır. İçeriden türbenin üstü ahşap bir tavanla kaplıdır. Türbenin kagir bir kubbesinin bulunmayışı, ya binanın bitmemiş bir yapı olduğunu ya da kubbeli olarak yapılmışken belki de bir deprem sonucu yıkılan kubbenin sonradan ahşap olarak örüldüğünü gösterir.

Türbenin içinde yan yana iki sanduka bulunmaktadır. Bunlardan biri Hüseyin Ağa'nın, diğeri ise Şeyh Hacı Kâmil Efen-

di'nindir. Hüseyin Ağa'nın sandukası üzerinde oldukça usta bir hattatın elinden çıkma ve üzerinde "Küçük Ayasofya Camii minaresi banisi Kesikbaş Hüseyin Efendi'nin kabridir" yazılı yeni bir levha bulunmaktadır. Levha üzerinde 1475 tarihi ve hattat imzası olarak da Receb ismi görülmektedir. Ancak bu levha, en azından üç hatalı bilgi vermektedir. Hüseyin Ağa Küçük Ayasofya Camii'nin minaresinin

değil caminin bânisidir. İkinci olarak Hüseyin "Efendi" değil "Ağa"dır. Levhadaki 1475 tarihi miladi bir tarih olmalıdır. Ancak bu tarihin neyin tarihi olduğu anlaşılmamaktadır.

Bibi. S. Eyice, "Kapu Ağası Hüseyin Ağa'nın Vakıfları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 9 (1978), s. 185-189.
SEMAVİ EYİCE

KAPI AĞASI MESCİDİ VE TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Toptaşı'nda, Arakiye-ci Mehmet Ağa Mahallesi'nde, Gündoğumu Caddesi'nin başlangıcında yer almaktaydı.

Arakiyeci Hacı Mehmed Ağa (ö. 1543) tarafından 16. yy'ın birinci yarısı içinde tesis edilmiş, 18. yy'ın birinci yarısında, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (ö. 1730) mühürdarı Abdullah Ağa (ö. 1764) tarafından minber eklenerek camiye çevrilmiştir. Halvetîliğin Cerrahî koluna mensup Şeyh Sevyid Mehmed Arif Dede Efendi (ö. 1813) 18. yy'ın sonlarında bu mescide meşihat koydurmuş, bu tarihten sonra "Arif Dede Tekkesi" ve "Kapu Ağası Tekkesi" adlarıyla anılmaya başlayan yapı, tekkelerin kapatıldığı tarihe kadar (1925) Cer-

KAPICILAR

432

433 KAPTAN İBRAHİM PAŞA CAMÜ

Kapıkulu ocakları mensuplarından sipahi (solda) ve yeniçeri. *Türkische Gewander und Osmanische Gesellschaft, Avusturya, 1966*

rahîliğe bağlı olarak faaliyet göstermiştir. 1220/1805'te Karagümrük'te, Cerrahîliğin âsitanesi ve pir evi olan Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin(->) şeyhliğine getirilen Arif Dede Efendi'den sonra tekkenin postuna yeğeni ve halifesi olan Şeyh Abdülaziz Zihni Efendi (ö. 1854) geçmiş, bu zat da selefinin vefatı üzerine Cerrahî Âsitane-si'nin meşihatını devralmış, Kapı Ağası Tekkesi bundan sonra, âsitane şeyhlerinin bu göreve gelmeden önce şeyhlik yaptıkları bir zaviye olarak yaşamıştır. Ayin günü perşembe olan Kapı Ağası Tekkesi'nin 20. yy'ın başlarında Maliye Nezareti'nden günde bir okka et tahsisatı olduğu tespit edilmektedir. Cumhuriyet döneminin başlarında ortadan kalkan bu mescit-tekke-nin yerinde günümüzde apartmanlar inşa edilmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 218; Aynur, *Sa-liha Sultan*, 36, no. 104; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, II, 68-69, no. 298; Raif, *Mir'at*, 127; Vassaf, *Sefine*, V, 274; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 23-24; Öz, *istanbul Camileri*, II, 5; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 65, 89-90.

N. ESRA DIŞÖREN

KAPICILAR

Apartmanların genel bakım, temizlik ve gözetiminden sorumlu olan; apartmanda oturanlara, önceden tanımlanmış belli hizmetleri sağlamakla yükümlü personel.

Apartmanların(-0 kurulup yaygınlaşmasına koşut olarak gelişen kapıcılık kurumu ve kapıcılar, özellikle istanbul'da, hizmet işçiliği kesiminin önemli bir grubunu oluşturur.

Apartmanlaşma öncesi dönemlerde konaklarda, köşklere, vekilharçlar, bekçiler, kâhyalar, günümüz kapıcılarının yaptıkları işlerin bir bölümünü üstlenmişlerdi. 19. yy'ın sonlarında Beyoğlu'nda, Gala-ta'da ilk apartmanlar kurulup bu çevrede yaşayan Levanten burjuvazi apartmanlara yerleşmeye başladığında, gayrimüslimlerden kapıcıları vardı. Bu kapıcılar, yeni konut tipi ve yeni yaşam biçiminin doğurduğu bir ihtiyacın olduğu kadar, aynı zamanda Levantenlerin Avrupa, özellikle de Paris'teki "concierge" (kapıcı) kurumundan esinlenmelerinin de ürünüydü. Bunlar zamanına göre lüks ve konforlu olan ilk apartmanların zemin katlarındaki, günümüz kapıcı dairelerinin çoğundan daha muntazam dairelerde kalırlar, eski vekilharç ve kâhyaların yaptıkları işlerin bir bölümünü yaparlardı.

Daha sonra Teşvikiye, Nişantaşı, Ayas-paşa, Gümüşsüyü vb semtlerde apartmanlar kurulduğunda, bu apartmanlar da kapıcı tuttular. Apartmanları yaptıran zengin ailelerin kâhyalığı, sonraları otomobil yaygınlaşınca şoförlüğünü de yapan bu kapıcılar, çoğunlukla İstanbullu ailelerden, görmüş geçirmiş kişilerdi.

1950 sonrasında toplumsal, ekonomik, kentsel yapısı hızla değişen istanbul'da, bir yandan apartmanlaşma öte yandan gecekondu olgusu, madalyonun iki yüzü şeklinde ortaya çıkarken kapıcılık da toplumsal, kentsel yeni ihtiyaçların şekillendirdiği bir kurum olarak gelişti. 1950-1960'lar-

dan sonra, eski İstanbullu kapıcı tipinin yerini, 1950'lerin göç dalgalarıyla İstanbul'a gelen "kapıcı ailesi" tipi almaya başladı. 1950 sonrasında kurulan apartmanlardan az daireli ve kalorifersiz olanlar, özellikle de Fatih, Aksaray vb geleneksel yaşamın sürdüğü semtlerdeki kapıcı kullanmazken, Şişli, Harbiye, Taksim ve diğer yerlerdeki çok daireli büyük apartmanlar bir zorunluluk olarak kapıcı tuttular ve bu kapıcıları apartmanların bodrum katlarındaki, yaşam mekânı olarak düşünülmemiş bölmelere yerleştirdiler.

1950-1960 arasında, İstanbullu kapıcı tipi, "taşının toprağının altın olduğunu" duyduğu İstanbul'a Sivas, Erzincan, Kars, Kastamonu başta olmak üzere, özellikle Karadeniz ve İç Anadolu'dan göçle gelmiş; barınacak yeri olmadığından apartmanların bodrumlarındaki elverişsiz yaşam koşulları sunan bölmelerde yaşayan ve bunu bir nimet olarak kabul eden; apartmanın genel hizmetlerine baktığı kadar apartmanda oturanların da her türlü işini gören, kendisine sık sık iş buyurulan ve düşük ücretle çalışan hizmet işçisidir.

1960'lar sonrasında, apartmanların boyudan büyüyüp daire sayısı arttıkça ve kaloriferli apartmanlar çoğaldıkça, kapıcı sayısı da arttı. Bu dönemlerin yoğun inşaat faaliyetleri sırasında inşaat çavuşu olarak çalışanlar, apartman bittiğinde buraya kapıcı olarak girdiler. Kapıcıların tip ve işlevlerinde değişiklikler görülmeye başladı. Kaloriferli apartmanların artık eskisi gibi kapıcısız idare edilmeleri mümkün olmadığından, o zamana kadar kapıcı kullanmayan apartmanlar da kapıcı çalıştırmak zorunda kaldılar. Çoğunlukla kalorifer dairelerinin bir bölümü kapıcılara ayrıldı. Ya da mahalledeki apartmanlardan birinin kapıcısı diğer apartmanların hizmetlerine de bakmaya başladı. Öte yandan, bu dönemde, artık kapıcılardan değil kapıcı ailelerinden söz edilmeye başlandı. Kente tek başlarına göç etmiş olan 1950'lerin kapıcıları, ya köyden ailelerini getirdiler ya da yeni kapıcılar işe ailecek girmeye başladılar. Ailenin kadını apartman içinde temizliğe giderken çocuklar bakkal vb yerlerden alışveriş yapıyor, a-partmanda oturanlara ailecek hizmet veriliyor, bunun karşılığında görece daha yüksek bir gelir elde edilebiliyordu. Bu dönemde, İstanbul'daki kapıcı dairelerinin sağlığa aykırılığı ve kötü yaşam koşulları sık sık gazete sayfalarında yer alan bir konuydu. Lüks apartmanların bodrumlarındaki karanlık, rutubetli, havasız kapıcı bölmelerinde kalabalık aileler halinde yaşayan ve İstanbul'un toplumsal, sınıfsal çelişkilerini yansıtan tablolar sunan kapıcıların çoğu, bu işi en elverişsiz koşullarla da olsa bir barınak olanağı verdiği için tercih eder ve kira ödemediği için çocuk çalışarak edinebildikleri küçük birikimleriyle gecekondu semtlerinden birinde bir gecekondu sahibi olmayı düşlerlerdi. Bir süre sonra bunların bir bölümü gecekondu yapıtıp buralara yerleşmişlerdir. 1970'lerden sonra İstanbul'da blok apartmanlardan oluşan siteler yaygınlaştı. Bek-

çili, korumalı, bahçıvanlı ve site girişlerinde müracaat memurlu bu sitelerde kapıcılar, artık Avrupa'dakilere benzeyen özel hizmetler görmeyip sadece apartmanların genel bakım ve hizmetlerinden sorumlu o-lan kişilerdir. Bunların bir bölümü, siteyi meydana getiren blokların zemin katlarında veya bodrum katlarında özel olarak yapılmış kapıcı dairelerinde kalırken, bir bölümü gününbirlik çalışmaktadırlar. Öte yandan, siteler dışında da, eski geleneksel kapıcılar daha az daireli apartmanlarda varlıklarını ve hizmetlerini sürdürmektedirler. Bunların bir bölümü, yine aileleriyle birlikte, elverişsiz küçük bölmelerde yaşarken, bir bölümü birkaç apartmana gününbirlik hizmet vermekte; çoğunlukla yakındaki bir gecekondu bölgesindeki gecekondu kalmaktadır.

1970lere kadar, ev sahiplerinin dayattığı son derece keyfi çalışma koşullarına bağlı olarak çalışan kapıcılar, bu dönemden sonra çeşitli örgütlenme girişimlerinde bulunmuşlardır. 12 Eylül 1980'de tüm sendikalarla birlikte kapatılan ve bir daha da a-çılmayan Kapfer-İş Sendikası bu girişimlerden biridir. Halen İstanbul'da yüzde 90'ı asgari ücreü-

çalışmakta olan kapıcıların, günümüzde, 4 sendikaya bölünmüş olarak, sadece 15.000 kadarı örgütlüdür. Aileleriyle birlikte 450.000'e varan bir nüfus kümesi oluşturdıkları tahmin edilen ka-pıcıların büyük bölümü, başta olduğu gibi Karadeniz, İç Anadolu ve giderek artan biçimde Doğu Anadolu kökenlidir.

İSTANBUL

KAPIKULU OCAKLARI

Oda denen kışlaları İstanbul'da bulunan ve kentte önemi bir nüfus ve baskı kesimini oluşturan acemioğlanları, yeniçeriler(->), sipahiler, cebeciler, topçular, top arabacıları, humbaracı ocaklarıydı (bak. Acemi Ocağı, Sipahi Ocağı, Cebeci Ocağı, Humba-rahane). Kapıkullarına "ocaklı" da denirdi.

Kapıkulları, barış zamanı İstanbul'daki kışlalarda ikamet ederler, sefer zamanında da padişahın çevresinde koruma görevi yaparlardı. Büyük çoğunluğu İstanbul'da oturmakla birlikte, sınır kalelerinde muhafızlık yapanlar da vardı.

Acemioğlanlarının İstanbul'daki inşaatlarda, odun taşınmasında, Mudanya-İstan-bul arasında kayıkçılık, Dil İskeleyi ile Üsküdar arasında asker naklindeki at gemilerinde çalıştırılmaları gibi, yeniçeri çorbacıları da karakol hizmeti yaparlardı. Ayrıca İstanbul yangınlarının söndürülmesinde de kapıkulu askerleri görev alırlar, odalarında bulunan kanca, su kovası vb araçlarla yangın söndürmeye giderlerdi. Yangından sonra bunlara hediyeler verilir, terfi ettirilirdi. İlk zamanlar yangın araç gereci bedesten tellalında durur ve isteyen alıp yangına koşarken I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) zamanında kargaşa ve çapulculuğu önlemek için kapıkullarına verilmişti. Oysa kapıkulları da çoğu zaman yangın yerlerine yağma için giderlerdi.

Kapıkulu ocaklarında Bektaşî tarikatının rolü büyüktü. 94. cemaatı ortasında

bir baba, Hacı Bektaş Veli'nin vekili olarak otururdu. Hacı Bektaş Türbesi'ndeki baba (pir evi babası) öldüğü zaman yerine geçen yeni baba İstanbul'a gelir, ocaklı kendisini alıp Ağa Kapısı'na(->) götürür, tacını yeniçeri ağası giydirir, alay ile Babiâli' ye gider ve sadrazam tarafından kendisine ferace giydirilirdi. Yeni Bektaşî babası pir evine gidene kadar ocaklı tarafından misafir edilirdi.

Kapıkulu ocaklarının oda denen kışlaları, kentin ayrı semtlerindeydi. Eski Oda-lar(->) ve Yeni Odalart->) bunların başlıca-larıydı. Cebeci Kışlası Ayasofya'da, Topçu Ocağı Tophane'deydi. Kapıkulu sipahilerinin ye yeniçerilerin ilginç gelenekleri vardı. Örneğin, her gün, sur dışındaki mezbahadan etlerin hayvanlara yüklenip Etmeydanı'na(->) getirilmesi bunlardandı.

Bunun gibi, kapıkullarının yeni yapılara, limana gelen tüccar gemilerine, "balta asıp" para karşılığında koruyuculuk üstlenmeleri de gelenektir.

Bir kapıkulu idama mahkûm edilirse, ismi defterden siyah mürekkeple karalanır, odabaşı, kapıkulunu orta çavuşuna teslim eder, asesbaşı, Baba Cafer Zindam'na götürür, gece cellat boğar ve ceset bir çuvala konarak denize atılırdı.

Sefere çıkılacağı zaman, kapıkulları, İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'te başıboş beygirleri toplayarak ocağa getirirler, burada canbazlar aracılığı ile kıymeti takdir edilir, bedeli sahibine verilirdi.

17. yy'ın sonlarına doğru kapıkulları a-rasında İstanbul'dan belki bir konak dışarı çıkmamış olanlar vardı. Örneğin, Kapıkulu ocaklarının alt sınıflarından olan solaklar, yayabaşılar, dükkân açıp madrabaz-

lık yaparlar, iskelelere gelen odun gemilerine el koyarlardı. Kimileri kabzımallık yapar, kimileri de İstanbul sokaklarında belinde yatağanı ile kabadayılık ederdi.

Kapıkulu süvarilerinden sipah ve silah-dar bölüklerinin büyük kısmı İstanbul civarındaki çiftliklerde oturlardı. İstanbul' daki kışlada kalanlar ise alaylarda(->), kortejin önünde ve iki yanında yürürler, divan günlerinde de toplantı sonuna kadar Top-kapı Sarayı'nın orta kapısının sol tarafındaki ahırlar bölümünde bulunurlardı.

İstanbul dışındakiler ise iki ayda bir ulufe almak için İstanbul'a gelirlerdi. Giderek disiplinleri bozulan kapıkulu ocakları 1826'da Vak'a-i Hayriye(->) sonunda kapatılmıştır.

KUTLUAY ERDOĞAN

KAPSAİİ, MOŞE BEN ELİYA

(1420, Girit - 1496, istanbul) Hahambaşı. Devrinin ünlü hahamı ve bilgini Eliya Kapsali ha-Yavani'nin oğludur. Tahsilini İtalya ve Almanya'da tamamladı. Bizans' in son Yahudi lideri olan Kapsali İstanbul' un fethinden (1453) sonra II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından huzura çağrılarak kendisine iltifat edildi ve cemaatini yönetme görevi verildi. Siyasi ve ruhani lider olarak cemaat mensuplarının vergilerini tarh ve tahsil edip hazine payını saraya tevdi etmek görevini de yüklendi. Sorumluluklarını bilen ve yetenekli bir kişi olan Kapsali muhafazakâr ve çilekeş derecesinde sofı idi. Kapsali Karaylara Talmud öğretimini yasaklayarak bu konuda meydana gelen sayısız anlaşmazlıklara son verdi. Başarısını ve kendisine gösterilen sevgiyi kıskanan dört haham Kapsali'yi

Musevi dininin aile hukuku kuralları ile ilgili olarak cemaatine yanlış bilgi vermek ve birçok kimsenin bu yüzden bilmeden zina günahını işlemelerine sebep olmakla itham ettiler. O sıralarda Kudüs'teki fakir Yahudilere yardım toplamak gayesi ile İstanbul'a gelen Ribi Moses, Kapsali'nin yürürlükteki yurtdışına para çıkarma yasağı ve Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır arasındaki siyasi gerginlik dolayısıyla kendisine engel olmasına kızarak bu dört hahamın iddiasını devrin ünlü bilginlerinden

Pado-va (İtalya'da) Hahamı Jozef ben Solomon Kolon'a nakledince Kolon, Kapsali'nin a-foroz edilmesi gerektiğini bildirdi. Günün ileri gelen hahamlarının çoğunun karıştığı anlaşmazlık büyük boyutlara ulaştı. Kapsali İstanbul'da düzenlediği bir toplantıda ithamları reddederek iddialarını kanıtladı. Hatasını anlayan Kolon, oğlunu göndererek Kapsali'den özür diledi.

Kapsali bazı yeniçerilerin zaman zaman Yahudi çocukları rahatsız ettiklerini padişaha nakledince müsebbipleri cezalandırıldı. Fatih'in vefatı üzerine tahta geçen II. Bayezid(->) o sıralarda sancakbeyi olarak bulunduğu Manisa'dan İstanbul'a gelinceye kadar geçen 9 gün içinde intikam almak için durumu fırsat bilen yeniçeriler evinin avlusunda Kapsali'ye pusu kurdular. Aynı avluya bakan evi bulunan Müslüman bir hanımın durumu fark ederek yeniçerilere burada yalnızca Müslümanların oturduğunu haykırmasıyla Kapsali muhakkak bir ölümden kurtuldu. II. Bayezid'den de aynı ilgi ve sevgiyi gören Kapsali 1492 ve sonrasında İspanya'dan kovularak Osmanlı topraklarına kabul edilen Sefarad Yahudilerinin yerleşmesi için canla başla çalıştı.

NAİM GÜLERYÜZ

KAPTAN İBRAHİM PAŞA CAMİ

Eminönü ilçesi'nde, Beyazıt'ta, İstanbul Üniversitesi'nin arka tarafında, Besim Ömer Paşa Caddesi ile Prof. Ümit Yaşar Doğanay Sokağı'nın kavşağında bulunmaktadır. Banisi Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa tarafından 1138/1725'te yaptırılmıştır.

Cami, mektep, sebil, aşhane ve hamamdan oluşan külliye'nin bir parçasıdır. Bitişğinde bulunan ve bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi olarak kullanılan bina, külliye'nin hamamının bulunduğu yerdedir. II. Mahmud zamanında (1808-1839) hamam, Takvimhane Matbaası olmuş, sonra rüştiyeye ve 1889'da da dilsiz okuluna çevrilmiştir. 1894'teki depremde zarar gören binanın yerinde bugün bulunan kütüphane 1912'de Mimar Kemaleddin Bey tarafından Medresetü'l-Kuzât binası olarak inşa edilmiştir. 1925'ten itibaren İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

Dikdörtgen planlı cami, bir sıra kesme taş, iki sıra tuğladan almalı düzende inşa edilmiş ve kiremit çatıyla örtülmüştür. Doğu ve batı cephesinde iki sıralı beş pencere, mihrap duvarında ise iki sıralı dört pencere bulunmaktadır. Giriş cephesinde üst kısımda üç, alt kısımda ise iki pençe-

KAPTAN PAŞA CAMİ

434

435

KAPTAN-I DERYA

UUUU UU UUULJIMULJU

Kaptan Paşa Konağı'nın ön cephe restitüsyonu ve ana kat planı. Eldem, *Türk Evi*

re mevcuttur. Pencereler, üst kısımda sivri kemerli ve alçı şebekeli, alt kısımda ise tuğladan sivri boşaltma kemerleri içine alınmış, taştan dikdörtgen çerçeveli.ve lokmalı demir şebekelidir. Batı köşesinde yer alan kesme taştan dikdörtgen kaide ve çokgen pabuç kısmı üzerinde yükselen yuvarlak gövdeli güdük minaresi tek şe-refelidir.

Caminin giriş kapısı üzerinde yer alan kitabede, yapılış tarihi ve banisi Sadrazam İbrahim Paşa'nın adı geçmektedir. Harim kısmında girişte mukarnas başlıklı iki mermer sütuna oturan üç kemerli açıklık bulunmaktadır, içeride duvarlar barok tarzda kalem işleriyle süslenmiştir. Mihrap yuvarlak bir niş şeklindedir. Ahşap çubuklu denilen türde yapılmış tavanın ortasında ahşap çubukların radyal kıvrımlarının oluşturduğu bir göbek bulunmaktadır.

Camiyi doğu ve batı yönden çevreleyen nazirenin duvarları taş-tuğladan almaşık düzende inşa edilmiştir. Bu duvarlara taştan dikdörtgen söveli tuğladan boşaltma kemerleriyle açılmış demir şebekeli pencereler yerleştirilmiştir. Hazirede Kaptan İbrahim Paşa ve ailesi, ayrıca 18-19. yy' in ileri gelen devlet adamları ve ailelerinin oluşturduğu 105 tane mezar bulunmaktadır. *Mezar* taşları geç devir süsleme özelliklerini yansıtan çeşitli çiçek bezemeleriyle donatılmıştır. Hazire duvarlarının kesiştiği köşeye bir sebil yerleştirilmiştir (bak. İbrahim Paşa Sebili).

Bibi. *Sicill-i Osmanî*, 122; Ayvansarayî, *Hadî-ka*, I, 175; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 78-79, no. 313; Raif, *Mir'at*, 488; Eyice, "İbrahim Paşa Külliyesi", *Türk Ansiklopedisi*, XX (1972), 4; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 82; *Eminönü Camileri*, 102-104; H. Aksu, "Kaptan İbrahim Paşa Haziresi", *istanbul Yazılan-Se-mavi Eyice Armağanı*, îst, 1992, s. 233-268. EMİNE NAZA

KAPTAN PAŞA CAMÜ

Eyüp İlçesi'nde, Eyüp Vapur İskelesi karşısında, İskele Caddesi üzerinde, Kızıl Mescit Sokağı karşısındadır. "Çevri Usta", "Hacı Mahmud", "Büyük İskele" Camii adlarıyla da anılmaktadır.

İlk banisi Gürcü asıllı el-Hac Mahmud Ağa'dır. 1577'de inşa ettirilen mescit 1819'da vefat eden Çevri Usta'nın malından Şehremini Hayrullah Efendi eliyle yenilenmiştir. Mescit üçüncü kez Bahriye Nazırı Boz-caadalı Hasan Hüsnü Paşa tarafından 1900'

Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin içinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk*, 1994

de yapılmıştır. Cami kapısı üzerinde bunu belirten dört satırlık kitabe bulunmaktadır. Bu kitabedeki satırlar Şair Refet Efen-di'ye aittir. Minare ilk kez bu dönemde eklenerek cami bugünkü haline getirilmiştir. Eskiden ahşap

olan cami bu kez kagir malzemeye yenilenmiştir.

Caminin altında çeşme vardır. Önceleri cami vakfı olarak kiralanan iki dükkânı ise günümüzde lojman olarak kullanılmaktadır.

Camiye iki taraflı bir merdiven ile çıkılır. Sade bırakılmış kapalı son cemaat yerinin doğu yönünde iki, giriş kapısı yönünde ise bir pencere ile aydınlatma sağlanmaktadır. Batı yöndeki pencereye ait iz belli olmakla beraber bu pencere sonraki bir tamiratta kapatılmıştır. Sağ tarafta ise kadınlar mahfiline girişi sağlayan merdivenler bulunur. Kadınlar mahfili ahşap malzeme ile oluşturulmuştur. Alçak tutulmuş korkuluklar orta kısımda dışa doğru yarım yuvarlak çıkma yapar.

Harime giriş kapısının iki yanında basık kemerli birer pencere mevcuttur. Harim, kare planlıdır. Mihrap, yay kemerli ve iki

Kaptan Paşa Camii

Yavuz Çelenk, 1994

yanda pilastrlarla sınırlandırılmış çok derin olmayan bir niş şeklindedir. Çiçek motifleriyle bezenmiştir. Süsleme oldukça sade ve abartısızdır.

Cami içten kubbe, dıştan ise basit bir çatı ile örtülüdür. Kubbe göbeğinde 1318 tarihli bir ayet vardır. Tavan silmesi oymalı tahtalarla süslenmiştir. Kadınlar mahfili de dahil olmak üzere tavan applike olarak bezenmiştir. Motifler natüralisttir. Bu süslemelerin bir kısmı sökülmüş, bir kısmının da boyası akmıştır. Cami dıştan, hareketli bir saçak ve silmelerin yanısıra pencere etrafında pilastrlarla hareketli bir görünüme sahiptir. 1984-1985'te yapılan istimlakler sonucu cami doğal dokusundan koparılarak tek başına kalmış, Çevri Usta'nın, caminin yakınında olduğu söylenen mezarı da tarihe karışmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 279; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 37; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 33. ESRA GÜZEL ERDOĞAN

KAPTAN PAŞA CAMÜ

bak. KAYMAK MUSTAFA PAŞA CAMİİ

KAPTAN PAŞA KONAĞI

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt'ta, Süleymani-ye Mahallesi'nde, Besim Ömer Paşa Caddesi üzerindeki Kaptan İbrahim Paşa Ca-mii'nin(->) karşısında (güneyinde) yer almaktaydı.

Halen yerinde İstanbul Üniversitesi merkez binalarının bulunduğu Eski Saray'ın sınırında, sarayın harem kapısının karşısında yer alan bu konak Kaptan-ı Deîya Hacı İbrahim Paşa (ö. 1725) tarafından yaptırılmıştır. İstanbul'da devlet ricaline ait birçok hayır eserinde olduğu gibi, burada da Hacı İbrahim Paşa'ya ait geniş bir arazinin kısmen cami ile yanındaki sebile ve hazireye tahsis edildiği, bir kısmının ü-zerine de konağın inşa edildiği anlaşılmaktadır. Konağın inşa tarihi 18. yy'ın başlarında yer alsa gerektir.

J. Robertson'un 1853-1855'te Beyazıt Yangın Kulesi'nden çekmiş olduğu panoramik fotoğraflardan ikisinde Kaptan Paşa Konağı'nın sokak cephesinin üst kesimi ile çatısı görülebilmekte, S. H. Eldem de bu görüntülerden hareketle konağın plan ve cephe restitüsyonlanm hazırlamış bulunmaktadır. 1-2 yıl arayla çekilen bu fotoğraflardan ilkinde, konağın 18. yy'daki özgün biçimini büyük ölçüde koruduğu, i-kinci fotoğrafta ise, geçirdiği onarım sonucunda, cephelerinin dönemin zevkine uygun tarzda tadil edildiği dikkati çeker.

İki katlı ahşap konakta, S. H. Eldem'in "iki orta sofalı" olarak tanımladığı plan tipi uygulanmıştır. Biri hareme, diğeri selamlığa ait olan sofalar dikdörtgen planlı olup üç yönde sedirli eyvanlarla kuşatılmış, eyvanların arasına yerleştirilen odaların kapıları, çeyrek dairelerle yumşatılan iç köşelere açılmıştır. Sokak ve arka bahçe yönle-rindeki eyvanların dış hattı kavisli olarak tasarlanmış, sofalar birbirine iki geçitle bağlanmış, bu geçitlerin üzerinde, harem ve selamlık bölümlerinin arasındaki aydınlığa bakan helalar ve kahve ocağı sıralanmıştır. Yüklükler ve sedirlerle donatıl-

mış olan odalar eliböğründelere oturan çıkmalarla genişletilmiş, dikdörtgen açık-lıklı çift sıra pencerelerle aydınlatılmıştır. Sofalara bağlanan eyvanlarda da aynı pencere düzeninin, daha büyük boyutlarda uygulandığı dikkati çekmektedir. Harem kanadında, arka bahçe tarafındaki köşe oda hamam bölümü ile bağlantılı olup soğukluk (camekân) niteliğindedir. Onarım sırasında geleneksel pencere düzeninin bozularak cephelere tek sıra halinde dikdörtgen pencerelerin konduğu, bazı çıkmaların da ampir üslubunda üçgen a-İmlıklar (frontonlar) ile taçlandırıldığı görülür.

Bibi. Eldem, *istanbul Anılan*, 148-153; Eldem, *Türk Evi*, II, 80.

M. BAHA TANMAN

KAPTAN-I DERYA

"Derya kaptanı", "kapudan-ı derya", "kaptan paşa" da denmiştir. 1867'ye kadar Osmanlı donanmasının komutanlığını yapan beylerbeyleri ve vezirlerdir. Kaptan-ı deryanın İstanbul'un güvenliği ile ilgili görevleri de vardı.

16. yy'a değin "derya beyi", "derya kaptanı" unvanlarını taşıyan kaptan-ı deryalardan Baltaoğlu Süleyman Bey istanbul kuşatmasına katılmıştı. II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) derya beylerinden Has Yunus Bey (1456-1460) ile kaptan-ı derya sanını alan Mahmud Paşa (1466-1472), Gedik Ahmed Paşa (1478-1480) ve Mesih Paşa (1480-1491) İstanbul'un imarı çalışmalarına katılan ve yeni semtlere adlarını veren ünlü kaptan-ı deryalardır.

Gelibolu'daki kaptan-ı deryalık mer-

kezinin 1516'da İstanbul'a taşınması, 1533' te de Cezayir Beylerbeyi Barbaros

Hayred-din Paşa'nın bu göreve atanması ile kaptan-ı deryalık İstanbul'a dönük hizmetler bakımından giderek önem ve etkinlik kazanmaya başladı. Beşiktaş semti Barbaros' un döneminde (1533-1546) geliştiği gibi, Tersane ve Kasımpaşa semtleri de Piyale Paşa'nın kaptan-ı deryalığı (1554-1568) sırasında gelişerek kentin başlıca sanayi merkezi konumuna ulaştı.

Sokollu Mehmed Paşa (kaptan-ı deryalığı 1546-1550) başta olmak üzere birçok vezir ve beylerbeyi bu görevdeki başarılarından dolayı sadrazamlığa yükseldiler. Vezir rütbeli kaptan-ı deryalar, İstanbul'da bulundukları zamanlarda kent sorunlarıyla ilgilenirler, Divan-ı Hümayun toplantılarına da katılırlardı. 17. yy'da ise çoğu, kubbe vezirleri arasından atanan kaptan-ı deryalar, aynı zamanda Divan-ı Hümayun'un daimi üyeliğini de yapmaya başladılar.

Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, kaptan-ı deryanın divandaki görevi, protokoldeki yeri ve yetkileri konusunda bilgiler verir. Kanunnamelere ve geleneklere göre bu göreve atanan vezir, Paşa Kapısı'na gider burada sadrazamla bir süre sohbet edip kahve ve çubuk içerdi. Bundan sonra "şerbet, buhur ve gülsuyu resmi" denen bir törenle Paşa Kapısı ricali de huzura alınır, atama fermanı okunduktan sonra kaptan-ı deryaya sadrazam tarafından kürk giydirilirdi. Kaptan paşa, çavuş-başının eşliğinde alayla Kireç İskeleyi'ne iner, buradan filikaya binerek Tersane'ye geçerdi. İskeleye Tersane emini ve kethüdası tarafından karşılanarak Büyük Köşk'e

götürülür, burada kahve içip çavuşbaşına ve kaptanlara hilaller giydirirdi. Bu tören sırasında Tersane şeyhi de dua ederdi. Aynı sırada toplar atılarak yeni kaptan-ı deryanın göreve başladığı ilan edilirdi.

Böylece görevine başlayan yeni kaptan-ı derya, Tersane, donanma mensuplarının, Kasımpaşa, Galata sakinlerinin şikâyetlerini dinler, gerektiğinde dava konularını derya kadısına havale eder veya doğrudan kendisi yargıda bulunurdu. Buyrultular yazmak, idam cezası vermek kaptan-ı deryanın yetkileri arasındaydı. Divan-ı Hümayun günlerinde ise sadrazam, ilgili konuları bakması için kendisine verirdi. Halic'in ve Kasımpaşa bölgesinin güvenlik ve kolluk işlerini planlayan kaptan-ı derya, donanmanın mevsimlik bakımı, levent ve kalyoncu gereksinimleri ile ilgilenir, Tersane'nin çalışmalarını yönlendirirdi.

Kaptan-ı derya İstanbul'da bulunduğu zamanlarda Tersane'deki Kaptanpaşa Divanhanesi denen resmi konakta otururdu. Tersane'nin verimli çalışmasından ve donanmanın hazırlanmasından sadrazama karşı sorumlu olan kaptan-ı deryanın yardımcıları Tersane emini ve Tersane kethüdası idi. Elinde sedef işli asa taşıyan kaptan paşa, donanma ile ilgili tüm atamaları yapar, Haliç'te, Tersane'de, iskele ve yatak limanlarında kol gezmeye çıkardı. Önemli sorunları ise sadrazam ile görüşerek sonuca bağlardı.

Kaptan-ı derya İstanbul'dan donanma ile sefere çıkacağı zaman ilkin Tersane-i Âmire'de sadrazama teftiş verir, sonra ikisi birden Yalı Köşkü'nde padişahın huzuruna çıkarlardı. Bu törende kaptan-ı deryanın "ak libas" (beyaz giysi ve kürk) giyimli olması gelenektir. Kaptan-ı derya, padişahın buyruklarını alır ve kendisiyle vedalaşırken donanma da Sarayburnu açıklarında alay gösterir ve top atışları yapardı.

Sefer dönüşünde de benzeri bir tören yapılır, ayrıca kaptan-ı derya İstanbul halkına bir gösteri olmak üzere yakalanan a-zılı korsanları donanma gemilerinin direk ve serenlerine astırırdı. Sefere çıkışta olduğu gibi dönüşte de padişaha "döşeme baha" adı altında 20.000 kuruş ödemede bulunurdu.

Kaptan-ı derya İstanbul'da iken üç fenerli "kaptan paşa baştardası"na, sefere çıktığı zamanlarda ise bastarda yedeğine binerdi. Ayrıca Haliç ve Boğaziçi gezilerinde 7 çifte, kadirga burunlu özel kayığı ile dolaşırdı. İstanbul'daki törenlere ve resmi toplantılara, başında yalnız sağ tarafı sırma şeridi kallavi, sırtında yeşil aüas kaplı dört yenli samur kürk giyimli ve belinde mücevherli hançerle katılırdı. Padişah huzurundaki törenlerde sadrazamın altında, vezirlerin yukarısında dururdu. Padişah Ter-sane'yi gezmek ya da burada bir geminin denize indirilmesinde bulunmak istediği zaman sadrazam ile kaptan paşa sedef asalarıyla önünde yürürlerdi.

Kaptan paşa İstanbul'da bulunduğu zamanlarda her cuma günü namazdan sonra Paşa Kapısı'na giderek Arzodası'nda

KAPTAN-I DERYA HACI

436

437

KARA BABA TEKKESİ

Müşir Arif Paşa'nın betimlemesiyle kaptan paşa ve denizciler. *Les Anciens Costumes de l'Empire Ottoman*, Paris, 1864 *Galeri Alfa*

sadrazamla görüşürdü. Sadrazam seferde ise bu görüşmeyi sadaret kaymakamıyla yapardı.

Kaptan paşanın önemli bir görevi, Akdeniz ve Karadeniz sularının güvenliğini ve böylece İstanbul'a dönük zahire, yolcu, ticaret trafiğinin devamlılığını sağlamaktı. Bu konudaki başarısızlığı veya yetersizliği İstanbul'da kıtlığa neden olurdu. Özellikle de Karadeniz limanlarından zahire, Akdeniz'den Mısır malı sevkıyatının durması İstanbul'da büyük sorunlara neden olurdu. Bu nedenle kaptan-ı derya İstanbul'da bulunduğu zamanlarda Akdeniz-İstanbul deniz trafiğini, onun adına Rodos san-

cakbeyi kontrol altında tutardı. Kaptan-ı deryanın sefer nedeniyle İstanbul'da

bulunmadığı zamanlarda ise onun başkentteki sorumluluklarını Tersane-i Âmire e-mini ve kethüdası üstlenirlerdi.

Kaptan paşa sancaklarından ve paşalık hassından gelirleri dışında, donanma ve denizcilik gelenekleri gereği daha başka gelirleri de olan kaptan-ı deryalar, başta istanbul olmak üzere kıyı kent ve kasabalarında su tesisleri, camiler, mektepler yaptırmayı gelenek edinmişlerdi. Fakat Osmanlı denizciliğinin giderek gerilemesi ve kaptan-ı deryalığa da denizci olmayan paşaların atanması bu geleneğin zamanla sönmesine neden olmuştur.

Adolphus Slade, II. Mahmud dönemindeki (1808-1839) donanmanın durumunu ve o sıradaki Kaptan-ı Derya Pabuççu Hasan Paşa'nın yetersizliklerini *Kaptan Paşa* adlı eserinde anlatır.

1863'te Umur-ı Bahriye Nezareti kurulduktan sonra daha 4 yıl kaptan-ı deryalık ya da kaptan paşalık unvanı korunmuş, ancak 11 Mart 1867'de Osmanlı deniz kuvvetleri yeni oluşturulan Bahriye Nezareti' ne bağlanmıştır. Bu tarihten sonra kaptan-ı derya unvanı salt onursal bir rütbe olarak donanmanın en kıdemli amiraline verilmeye başlanmıştır.

istanbul'da ad bırakan ilk derya kaptanlarından olan Has Yunus Bey'den kaptan-ı deryalığa 6 kez atanan ve bu görevi sonuncu olarak yapan Damat Mehmed Ali Paşa' ya kadar, bazısı 2-3 defa atanan 200 kaptan-ı derya bulunmaktadır.

Van Mour'un çizgileriyle kaptan paşa. *Recueil de cent estampes representant different du Levant*, Paris, 1712 *Galeri Alfa*

Bibi. 1. Parmaksızoğlu, "Kaptan Paşa-Kapudan Paşa", *İA*, VI, 206-210; M. Şükrî, *Esfâr-ı Bahri-ye-i Osmaniye*, ist., 1306, s. 142 vd; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye*, 414 vd; Pakalm, *Tarih Deyimleri*, II, 182 vd; H. Tezel, *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi*, c. I, ist. 1973; Adolphus Slade, *Kaptan Paşa*, ist., 1973.

NECDET SAKAOĞLU

KAPTAN-I DERYA HACI HÜSEYİN PAŞA ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Sipahi Fırın Sokağı'ndadır.

Kaptan-ı Derya Hacı Hüseyin Paşa tarafından 1145/1732'de yaptırılmıştır. Bu i-simle bilinen çeşme, mahalle halkı arasında Süruri Çeşmesi olarak da tanınmakta, ismini yakınındaki Süruri İlkokulu'ndan almaktadır.

Osmanlı dönemi mahalle çeşmelerinin güzel bir örneğidir. Bugün suyu akmakta olup, bulunduğu semtin ihtiyacını karşılamaktadır. Çeşme, eskiden Taksim su şebekesine bağlı idi; suyu günümüzde belediye tarafından sağlanmaktadır.

Üstü çatısız büyük bir haznesi olan mermer kaplı tek yüzlü bir çeşmedir. Bakımsızlık ve ilgisizlikten otlarla kaplı üst örtüsü, yer yer bozulmuş mermer kaplamalarına, yarısı yok olmuş aynataşına karşın kolayca

onarılabilir, sağlam, ayakta duran bir çeşmedir.

Lale Devri'nin (1718-1730) süsleme sanatının yansıdığı, tekne setlerinden saçağına kadar her tarafı kabartma çiçek ve tabaklarla meyvelerin incelikle işlendiği bir bezemeye süslenmiştir. Yarım yuvarlak kavislerin birleşmesinden meydana gelen kemer, çeşme aynasının üzerinde yer almaktadır. Saçak seviyesi ile kemer arasındaki mesafenin fazlalığı dönemin özelliğini yansıtır. Su teknesi yol kotunun altında kalmıştır. Bugüne kadar çeşme hiçbir onanm görmemiş olup sadece mahalle sakinleri tarafından hazne temizliği yapıp, korunmaya çalışılmaktadır. Onarım ve ilgi bekleyen sayısız mahalle çeşmelerinden biridir.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri n*, 93; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 392.

TÜLAY ÇOBANCAOĞLU

Kaptan-ı Derya Hacı Hüseyin Paşa Çeşmesi

Tûlay Çobanoğlu

KARA AHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Topkapı'da bulunan ve cami, medrese, sıb-yan mektebi, çeşme ile türbeden oluşan, 16. yy yapısı külliye.

I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) sadrazamlarından Kara Ahmed Paşa tarafından yaptırılmasına başlanmıştır. Kara Ahmed Paşa'nın 13 Zilkade 962/29 Eylül 1555'te idamı üzerine inşaat bir süre durmuştur. Vakfiyesi 2 Ramazan 962/21 Temmuz 1555 tarihlidir. *Hadîkatü'l-Cevami'* de, külliyenin inşaatına Rüstem Paşa'nın emri üzerine Kara Ahmed Paşa'nın kethüdası Hüsrev Bey'in nezareti altında 22 Şaban 972/25 Mart 1565'te başladığı ve inşaatın 7 yılda tamamlandığı yazılıdır. Ancak Rüstem Paşa'nın 1561'de öldüğü bilindiğine göre, eğer inşaata başlama izninin Rüstem Paşa tarafından verildiği doğru ise başlama tarihi olarak verilen 1565 tarihinin doğru olmaması gerekir.

Vakfiyeden öğrendiğimize göre evkaf gelirleri istanbul'un "münasip bir mahallesinde" yapılacak olan cami, sıbyan mektebi, 16 oda ve 1 dershaneli medrese, 16 odalı zaviye, çeşitli müştemilatı ile 1 aş-hane-imate tahsis edilmişti.

Günümüzdeki Kara Ahmed Paşa Külliyesi sadece cami, medrese, türbe ve sıbyan mektebinden ibaret olduğuna göre, vakfiyede adı geçen zaviye ile aşhane-ima-rethane ya hiç yapılmamıştır ya da külliyenin çevresinde yapılmış iken zamanla ortadan kalmış olmalıdır.

Kara Ahmed Paşa Camii, şehrin girişlerinden birinin yanında, bir tarafı meyilli yüksek bir arazide inşa edilmiştir. Mimar Sinan tarafından yapılan cami 1696'da tamir görmüştür. Kubbesinin 1894 zelzelesinde zarar

gördüğü ve onanldığı bilinmektedir. Sıbyan mektebi ile türbe, dış avlu duvarının uzağında ve cadde kenarındadır. Cami avlusunun üç tarafını medrese çevirmektedir. Böylece burada Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa Camii ile Edirneka-pı'daki Mihrimah Sultan Camii'nde de rastlanan cami-medrese bileşiminin bir örneği ile karşılaşmaktadır. Son cemaat yerini beş büyük kubbe örtmektedir. Esas cami mekânı dikdörtgen biçimde olup sütunlara oturan bir altıgen orta kısmı meydana getirir. Dört yan kubbe ile desteklenen ana kubbe bu kısmın üstüne oturur. Sütun başlıkları, mahfil korkulukları ile mahfil ve minber mermerden, itinalı bir işçilikle yapılmıştır. Özellikle minber dantel gibi bir oyma tekniğiyle işlenmiştir. Son cemaat yerindeki dolap nişleri ile içeride ayetli pencere alınlıklarında değerli iznik çinileri bulunmaktadır. Vaaz kürsüsü, cümle kapısı ve pencerelerin ahşap kanatları 16. yy'm geçmeli ahşap işçiliğinin güzel örnekleridir. Mahfillerin altlarındaki ahşap tavanlarda pek az sayıda benzeri günümüze kalabilmiş güzellikte renkli ve altın yaldızlı nakışlar bulunmaktadır.

Türbe yine Mimar Sinan tarafından, Ahmed Paşa'nın ölümünden 3-4 yıl sonra mezan üzerinde temiz bir taş işçiliği ile yapılmıştır. Daha önce türbenin etrafını çeviren haziredeki bütün mezar taşları kaldırılmış, nazirede yalnız bir-iki mezar ta-

Kara Ahmed Paşa Külliyesi'nin genel görünümü.

Tahsin Aydoğmuş, 1994

şı ile Ahmed Paşa'nın zevcesi ve I. Selim' in (Yavuz) kızı Fatma Sultan'ın mezarı kalmıştır.

Sıbyan mektebi türbenin biraz ilerisinde yer almaktadır. Mektep üzeri ahşap çatı ile örtülü, kare planlı iki mekândan oluşmaktadır. Kesme taş ve tuğladan inşa edilmiştir. Külliyenin Arpa Emni Sokağı tarafında bir hazire daha vardır. Arpa Emni Sokağı üzerinde bulunan Ahmed Paşa Çeşmesi'nin dış yüzü tamamen tahrip olduğundan sadece tuğladan yapılmış su haznesi kalmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 141; Gurlitt, *Kons-tantinopels*, 83; A. Gabriel, "Leş mosques de Constantinople", *Syria*, (1926), s. 393; Halil Et-hem, *Camilerimiz*, 58-59; Konyalı, *Mimar Sinan*, 10-31; Egli, *Sinan*, 71-74; Ş. Yaltkaya, "Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi", *VD*, II (1942), s. 83-168; A. Saim Ülgen, "Topkapı'da Ahmed Paşa Heyeti", *VD*, s. 169-171; *ISTA*, I, 431-434. SEMAVİ EYİCE

KARA BABA TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Çemberlitaş semtinin, Osmanlı döneminde "Sandıkçılar" veya "Sedefçiler" olarak anılan kesiminde, Mimar Hayrettin Mahallesi'nde, Kara Baba Sokağı'nda yer almaktadır.

Kara Baba

Tekkesi'nin
giriş cephesi.
M. Baha Tanman,
1983

inşa tarihi tam olarak tespit edilemeyen bu tekkenin, Rıfâî tarikatından "Kara Baba" lakaplı Şeyh Mehmed Hilmi Efendi tarafından, 19. yy'ın ortalarında kurulduğu ileri sürülebilir. Bu dönemden önce kaleme alınmış olan ve istanbul tekkelerinin dökümünü veren kaynakların hiçbirisinde Kara Baba Tekkesi'nin adına rastlanmamaktadır. Günümüzde mevcut olan iki kitabeden ilki tekkenin, bir yangın geçirdikten sonra 1286/1869'da yeniden inşa edildiğini, diğeri de 1317/1899'da tekrar yenilendiğini kanıtlar. Ayin günü salı idi. Dahiliye Nezareti'nin 1301/1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde tekkede 4 erkek ile 2 kadının ikamet ettiği, 20. yy'ın başlarında Maliye Nezareti'nden yıllık 1.200 kuruş yemek bedeli tahsisatı olduğu belirtilmektedir.

Tekkelerin kapatılmasından sonra mesken olarak kullanılan, günümüzde de bu kullanımını sürdüren ve bu arada belirli ölçüde tadil edilen Kara Baba Tekkesi iki katlı, kagir duvarlı ve ahşap çatılı bir yapıdır. Tekkenin barındırdığı tevhidhane, harem ve selamlık bölümleri, küçük bir avluyu "U" şeklinde kuşatan bir kitle içinde toplanmış, avlunun bir köşesine türbe yerleş-

KARA DAVUD PAŞA CAMÜ

438

439

KARAAĞAÇ SAHİLSARAYI

duvara bk kapı ile bir pencere açılmış, böylece söz konusu bölümler arasında, tarikat yapılarına özgü bir bağlantı kurulmuştur. Giriş bölümünden hareket eden bir merdivenle ulaşılan üst katta, bir sofanın çevresinde çeşitli selamlık birimleri yer alır. Güney yönünde, türbenin üzerinde yer alan ve sivri kemerli on iki adet pencereyle donatılmış olan, manzaraya hâkim birimin şeyh odası olduğu tahmin edilebilir. Yapının Dolmabahçe Camii'ne bakan güney cephesinde, zemin kattaki türbeye ait, ampir üslubundaki yuvarlak kemerli pencereler ile üst kattaki mekâna ait sivri kemerli pencereler ilginç bir tezat oluşturur. Katların arasına kısa bir saçakla bir bezeme kuşağı yerleştirilmiş, üst katın sivri kemerli pencereleri, geleneksel konut mimarisindeki tepe pencerelerini hatırlatan dikdörtgen vitraylarla taçlandırılmıştır.

Tekkenin ana binasının doğusunda, bir set üzerinde yer alan iki katlı ahşap harem binası, geleneksel sivil mimariye uygun oranları ve yalın cepheleri ile dikkati çekmekte, II. Mahmud dönemindeki yenileme sırasında son

şeklini aldığı belli olmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 88-90; Çetin, *Tekkeler*, 590; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 23, 35, no. 46; *Âsitâne*, 13; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 34-35, no. 63; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 12; Raif, *Mir'at*, 323-324; *İhsaiyat II*, 19; Öz, *istanbul Camileri*, II, 21; Erdoğan, *Bahçeler*-, "Dolmabağçe Mescidi", *ISTA*, IX, 4674-4675; "Dolmabağçe Tekkesi", *ISTA*, IX, 4681; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 56-57; M. Sert-oğlu, "Tophane'den Kabataş'a", *Hayat Tarih*

-"""" - ' . .. * . ..

tirilmiştir. Kesme küfeki taşından sövele-rin çerçevelediği, dikdörtgen açıklıklı cümle kapısının üzerinde, sülüs hatlı ve manzum 1286/1869 tarihli ihya kitabesi yer alır. Sokak üzerindeki cephede çoğunluğu dikdörtgen açıklıklı, bazıları da basık kemerli olan pencereler sıralanmakta, üst katta küçük bir ahşap çıkma görülmektedir. Türbe birimi de basık kemerli geniş bir niyaz penceresi ile sokağa açılır. Avlu girişinin üzerindeki 1317/1899 tarihli, Farsça manzum kitabe ise, I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nda rumîlerle bezeli bir alınlıkla taçlandırılmış, alınlığın ortasına, tuğra biçiminde istiflenmiş bir kelime-i tevhid yerleştirilmiştir.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 80-81, no. 128; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, II; *İhsaiyat II*, 20; Vassaf, *Sefine*, V, 270.

M. BAHA TANMAN

KARA DAVUD PAŞA CAMİ

Üsküdar İlçesi'nde, Mimar Sinan Hanı-mı'nın biraz ilerisinde, anacadde üzerindedir.

Banisi "Kara Nişancı" veyahut "Küçük" lakaplarıyla da andan II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) ve II. Bayezid dönemi (1481-1512) devlet adamlarından Davud bin Abdülhay'dır. Davud bin Abdülhay kaptan-ı derya ve kubbe veziri olmuş ve 911/1505'te vefat etmiştir. Türbesi Gebze' dedir.

Tarihsiz olan vakfiye suretinde Üsküdar'daki camii ve zaviyesine yapılan vakıflardan bahsedilmektedir. Bu vakıflar, istanbul'da bir hamam, evler ve Rumeli ve Anadolu'da bazı köylerdir. Cami muhtelif zamanlarda çeşitli tamirler görmüştür. Bunlardan birisi cümle kapısı üzerinde bulunan ve Şair Rıza'nın yazdığı kitabeden öğrendiğimize göre 1233/1817 tarihli olan tamirdir. Aynı tamir tarihini veren ve Şair Hamid tarafından yazılan ikinci bir kitabe daha vardır ki, minare yanındaki pencere üzerinde bulunmaktadır. Caminin i-kinci tamiri ise 1285/1868'dedir. Evvelce avlu kapısı üzerinde olan ve Şair Senih tarafından hazırlanan kitabesi, bugün binanın duvarına yaslanmış olarak durmaktadır. Bu kitabeye göre Hacı Aziz Ağa tarafından tamir ettirilmiştir. İ. H. Konyalı 1940'larda caminin son cemaat yerinin ve ön kubbesinin

çökmüş olduğunu ve tamirde ahşaptan yapıldığını söylemekte ve anacade genişletilirken iki kapılı olan avlunun mühim bir kısmının kesilmiş olduğunu ve evvelce caminin sağında ikinci bir kapısı daha bulunduğunu yazmaktadır. 1960'larda yapılan son tamirde bina bugünkü şeklini almıştır. Binanın ayrıca bir inşa kitabesi yoktur, ancak bazı kaynaklar 911/1505 tarihini vermektedir.

Bina plan olarak ortası daha yüksek enine dizili üç kubbe ile örtülüdür. Sekiz mermer sütunlu ve üstü çatı ile kapatılmış bir son cemaat yeri vardır. Sağında yer a-lan minaresine dışarıdan çapraz olarak girilmektedir. Harim duvarları tamamen moloz taştan inşa edilmiş, minare gövdesi ve kaidesinde kesme taş örgü kullanılmıştır. 4,80 m'lik son cemaat yeri dahil, derin-

Kara Davud Paşa Camii

Tahsin Aydoğmuş

ligi 14,50 m, genişliği 23,50 m, duvar kalınlığı ise 1 m kadardır. Çok sade bir giriş kapısı, altta on beş, üstte ikisi yuvarlak on iki penceresi vardır. Mihrap yeni Kütahya çinileri ile kaplıdır. Ahşaptan, yeni fakat güzel bir minberi vardır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Deften*, 243; Ay-vansarayî, *Hadîka*, II, 205; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 62-63, no. 173; Raif, *Mir'at*, 106; Öz, *istanbul Camileri*, II, 19; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 137-139; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 269-271.

1. AYDIN YÜKSEL

KARA KETHÜDA CAMÜ

bak. BÜYÜKDERE CAMİİ

KARAABALI TEKKESİ

Beyoğlu ilçesi'nde, Dolmabahçe'de, Ömer Avni Mahallesinde, Dolmabahçe Camii'nin karşısındaki Emin Ağa Sebili'nin üstündeki sette, Karaabalı Sokağı'nda yer almaktaydı.

Karaabalı Tekkesi'nin güney (cadde) cephesi.

Vakıflar Arşivi

Kaynaklarda çeşitli adlarla (Abaî, Attar-zade, Attar Mustafa Efendi, Çakır Dede, Çakır Baba, Karaabalı) anılan bu tekke 1000/1688'den önce, tespit edilemeyen bir tarihte Çakır Dede adındaki bir hayır sahibinin inşa ettirdiği mescide 18. yy'ın ikinci yarısında Nakşibendî ve Halveö-Sünbülî tarikatlarına mensup olan Attarzade Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1790) tarafından tevhid-hane ilave edilmesi ve burada ayin icra edilmeye başlanması sonucunda kurulmuştur. Tekkenin tesis edildiği dönemde civarında "Karaabalı" veya "Karabali" olarak adlandırılan bir bahçenin bulunduğu bilinmekte, bu adın tekkeye de verildiği anlaşılmaktadır.

Çakır Dede'nin inşa ettirdiği, "Dolmabahçe Mescidi" adıyla da anılan yapı zamanla harap düşmüş, III. Ahmed döneminde (1703-1730) Tersane Emni Hacı Hüseyin Ağa (ö. 1753) tarafından fevkani olarak ihya edilmiş, ayrıca bir minber eklenmek suretiyle camiye dönüştürülmüştür. Beşiktaş'taki Neccarzade Tekkesi'nin(~») şeyhi Mustafa Rızaeddin Efendi'nin halifesi, aynı zamanda Güzelce Kasım Paşa Camii'n-de(->) cuma vaizi olan Attarzade Şeyh Mustafa Efendi bu fevkani mescidin altına bir tevhidhane ilave etmiş, burada cuma geceleri ve salı günleri öğle namazından sonra Halveü-Sünbülî ve Nakşibendî ayinleri icra etmeye başlamış, vefatında mes-cit-tekkenin içindeki türbeye gömülmüş, daha sonra oğlu ile kızı da babalarının yanında toprağa verilmiştir.

Attarzade Şeyh Mustafa Efendi'nin ölümünden 2 yıl sonra 1207/1792'de Şeyh Ta-hir Efendi adında bir kişinin bu mescit-tekkeye tekrar meşihat koydurduğu ve 1224/1809'da bir vakfiye düzenlediği, bu sırada yapının da tamamen yenilendiği, tevhidhane, türbe ve diğer bölümlerden o-luşan bir tekkenin inşa ettirildiği tespit e-dilmektedir. Şeyh Tahir Efendi vakfın tevliyeti ile tekkenin meşihatını neslinden gelenlere şart koşturmuştur. Ancak tekkenin kuruluşundan beri mevcut olan iki tarikata birden bağlı olma özelliğinin bu tarihten

sonra da sürdürüldüğü, biri Sünbülîliğe, diğeri Nakşibendîliğe mensup iki şeyhin aynı anda burada faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1249/1834'te, II. Mah-mud'un (hd 1808-1839) kızlarından Saliha Sultan'ın düğününe davet edilen tekke şeyhlerinin dökümünde Karaabalı Tekkesi iki ayrı adla (Attarzade ve Çakır Baba) zikredilmekte ve biri Sünbülî, diğeri Nakşibendî olan iki şeyhin (Şükrullah Efendi ile Abdüşşekûr Efendi) adları verilmektedir. Karaabalı Tekkesi 19. yy'da önce II. Mah-mud tarafından 1254/1838'de, sonra II. Ab-dülhamid (hd 1876-1909) tarafından 1876-1896 arasında yeniden inşa ettirilmiş, 1958' de, çevresinin düzenlenmesi sırasında yıktırılarak tarihe karışmıştır.

Karaabalı Tekkesi, İstanbul'da az sayıda rastlanan çift tarikatlı tekkelerdendir. Başlangıçta cuma geceleri ve salı günleri ayin icra edilirken 19. yy'ın ikinci çeyreğinden itibaren ayin günü olarak çarşambanın seçildiği anlaşılmakta, 20. yy'ın başlarında Maliye Nezareti'nden günde 1 okka 200 dirhem et tahsisatı olduğu tespit edilmektedir.

Son olarak II. Abdülhamid döneminde yenilenen ve bu dönemin eklektik zevkim yansıtan tekkenin tevhidhanesi, türbesi ve selamlığı iki katlı ahşap bir binanın içinde toplanmış, zemin katın orta kesimi tevhidhane, bunun önüne (kuzeyine) kapalı son cemaat yeri niteliğinde bir giriş bölümü, kible yönüne de türbe yerleştirilmiştir. Yuvarlak kemerli geniş pencerelerin aydınlattığı türbe ile tevhidhaneyi ayıran

Karaağaç ğH Sahilsarayı ve Bahçesi. »s,,, Melling, *Voyage* '-----

Ara Güler fotoğraf arşivi

Mecmuası, S. 8 (Ağustos 1977), s. 10-18; ay, "Beşiktaş'tan Ortaköy'e", *ae*, S. 10 (Ekim 1977), s. 60-67; H. K. Yılmaz, *Aztz Mahmud Hüdâyîve Celvetiyye Tarikatı*, İst., 1982, s. 291-292; B. Turnalı-E. Yücel, "İstanbul'daki Bazı Tekkelerin Yerlerine Dair Bir Araştırma", *VD*, XVIII, 153-156.

M. BAHA TANMAN

KARAAĞAÇ SAHİLSARAYI VE BAHÇESİ

Halic'in en uç noktasında, Kâğıthane De-resi'nin ağzına yakın yerde Osmanlı döneminde var olmuş sahilсарay ve bahçe.

Bahçenin yukarı kısmında ağaçlarla kaplı Kırkağaç mevkii bulunuyordu. Defterdarzade İbrahim Paşa'nın mülkü iken bahçenin manzarası ve kuzey rüzgârlarının burada yarattığı hoş hava IV. Murad'ın (hd 1623-1640) dikkatini çekmiş, padişah sık sık Karaağaç Bahçesi'ni ziyaret eder olmuştu. Evliya Çelebi, IV. Mehmed'in 1672' de Karaağaç Bahçesi'nde bir kasır inşa ettirdiğini ve Kağıthane'ye eğlenmeye gidenleri buradan seyrettiğini kaydetmiştir.

Gene Evliya Çelebi, Şeyhülislam Ebus-suud Efendi'nin (->) Karaağaç Yalısı'na bitişik ve kendi ismiyle anılan bir bahçesi olduğunu; Ebussuud Bahçesi'nin diğer yanında da Sokollu Mehmed Paşa Yalısı'nın bulunduğunu söylemektedir. Evliya, bazı kaynaklarda Karaağaç Bahçesi'nin yakınlarında olduğu kaydedilen Yusuf Efendi Bahçesi'nin ise Halic'e nazır tepelerde, fıstık ve servi ağaçlarıyla kaplı bir bahçe olduğunu yazar.

KARABAIJ BAHÇESİ

440

441

KARABET KİLTSESİ

ilki 1791'e tarihlenen Bostancıbaşı defterlerinde emlak-ı hümayundan olan Koca Yusuf Paşa Sarayı'nın Karaağaç Sahil-sarayı ile "şalope" denilen bir tür küçük çaplı yelkenli savaş gemilerinin yapıldığı 10 gözlü tersane arasında yer aldığı kaydedilmiştir. Bu ifadeden, 16. yy'da sahilde yer alan Ebussuud Bahçesi ile tepedeki Yusuf Efendi Bahçesi'nin daha sonra birleştikleri ve Ebussuud Bahçesi adının zamanla unutulduğu

anlaşılmaktadır. Bostancıbaşı defterlerinde şalope tersanesinden sonra da Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu İbrahim Han'ın çocuklarına geçmiş o-lan, "İbrahimhanzadelerin çift yalı" kaydedilmeye devam etmektedir ki, bu da ailenin devamlılığına işaret etmektedir.

Diğer yandan Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Süabdar Taribi'nde* 1682'de IV. Mehmed, Karaağaç Sahilsarayı'na göç ettiğinde içöğlanlarının Yusuf Efendi Bahçesi'ne yerleştirildiğine dair bir kayıt bulunması, sarayın 17. yy'da padişahın bütün maiyetinin ikametini sağlayacak kadar geniş olmadığını ve Koca Yusuf Efendi Bahçesi'nin giderek Karaağaç Sahilsarayı Bahçesi'ne katılmış olabileceğini düşündürmektedir. 1705-1707 arasında Yusuf Efendi Bahçe-si'nde gerçekleştirilen onarım sırasında burada bir hırka-i şerif odası, oda-i has ve hazine odası onarılırken, bir kasr-ı hümayun ile kilerli, seferli ve teberderan ağalarına ait üç adet yeni koğuş inşa edilmiş olması da Yusuf Efendi Bahçesi'nin zamanla Karaağaç Sahilsarayı'na katılmış olduğuna işaret etmektedir. Bu bilgiler ışığında Meiling'in Eyüp sahillerini resmeden gravüründe şalope tersanesinin hemen yanında bir bahçe içinde gösterilen yapıların aslında Yusuf Efendi Bahçesi'ndeki kasr-ı hümayun ile koğuşları gösterdiği, asıl Karaağaç Sahilsarayının bu gravürde resme-dilmediği anlaşılmaktadır.

Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi 18. yy' da özellikle III. Alımed döneminde (1703-1730) itibar görmüştü. Çok sayıda arşiv belgesi bu saraya yapılan göç-i hümayunları, burada ve Yusuf Efendi Bahçesi'nde yapılan çeşitli onarımları kaydetmektedir. 1700, 1704-1708 arasında gerçekleştirilen onarımlarda sahilsarayın harem dairesinde hünkâr divanhanesi, valide sultan odası ve köşkü, hamam, suyolları ile selamlıkta hünkâr odası, buraya bitişik hazine, bahçede kameriyeler, limonluk, hasahır vb yenilenmişti. Adı geçen mahallerden mekân organizasyonu tam olarak anlaşılamasa da Karaağaç Sahilsarayının tam teşkilatlı bir Osmanlı sarayı olduğu görülmektedir. Sarayın harem dairesinin Karaağaç Bahçesi'nde, selamlığının da Yusuf Efendi Bahçesi'nde gelişmiş olduğu da anlaşılmaktadır. Bu keşif defterlerinde ayrıca her bir mekânda yer alan eşyalar da kaydedilmiştir.

III. Ahmed'in saltanatının bu ilk yıllarında gerçekleştirilen onarım sırasında ayrıca Karaağaç Bahçesi'ni çevreleyen tepelerin ağaçlandırılması da düşünülmüş ve izmit'ten ıhlamur, karaağaç, meşe, dişbudak, gürgen, çınar gibi ağaç fidanlarının gönderilmesi istenmişti. Bu, Haliç sahilinin bu

kıyısındaki tepelerin aslında çıplak olduğunu, buraların Boğaziçi'ndeki bazı korularda da söz konusu olduğu gibi, özellikle 19. yy'da yoğun bir çaba ile, Karaağaç Korusu gibi koruların büyütülmesiyle yeşillendiğini kanıtlamaktadır.

Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi III. Selim dönemine (1789-1807) dek padişahların sık sık buraya göç etmeleri nedeniyle oldukça bakımlıydı. Ancak III.

Selim buraya itibar göstermeyince sahilsaray kısa zamanda harabeye dönüştü. II. Mahmud (hd 1808-1839) Kâğıthane Sarayı'nın onarılmasını isteyince, bir kısım inşaat malzemesi Karaağaç Sahilsarayından sağlandı. 1826' da Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) kışlalarının inşasında kullanılmak üzere Karaağaç Sahilsarayı tamamen yıkıldı.

Bibi. Erdoğan, *Bahçeler*, 163-166; R. E. Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *istanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV (1958), s. 2981-2982; Evliya, *Seyahatname*, I, 284-285; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 32, 199; Inciciyan, *istanbul*, 95-96.

TÜLAY ARTAN

KARABALI BAHÇESİ

Osmanlı döneminde bugünkü Kabataş(->) civarında olduğu tahmin edilen bahçe.

Arşiv belgelerinde 1583'ten itibaren "Bahçe-i Bali-i Siyah", 1668 sonrasında i-se "Bahçe-i Karabali" adlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Salomon Schweigger, 1608'de yayımlanan seyahatnamesinde Karabali Bahçesi'ni tasvir ederken bir de gravür eklemiştir. Bu gravürde tipik İran bahçeleri tarzında olduğu söylenen Karabali Bahçesi'nin düzgün bir biçimde dörde bölünmüş olduğu (çarbağ), bahçenin iki bölümünde değişik ağaç cinsleri, üçüncü bölümünde sebze ya da çiçek tarhları ve dördüncü bölümünde de iki köşk ve fıskiye ile ağaçlar bulunduğu, bu bölümleri ayıran ve birbiriyle kesişen yolların kenarlarında da servi ağaçlarının dizildiği görülmektedir. Sıradan bir evden farklı olmayan köşk karşısında düş kırıklığına uğradığını nakleden Schweig-ger burada yüzülebilecek ya da yıkanılabilir büyüklükte bir de havuz bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıca gravürde görülen ikinci yapının da küçük bir kulübe olduğunu söyleyen Schweigger, Karabali Bahçesi'nde arada sırada at yarışları düzenlendiğini anlatmaktadır.

Evliya Çelebi, bugünkü Kabataş ile Beşiktaş arasında denizin II. Osman döneminde (1618-1022) doldurulmuş olduğunu iddia ederken, 18. yy yazarlarından İn-ciciyan ise denizin doldurulmasının asıl I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1560) gerçekleştiğini, ancak daha sonra I. Ahrned döneminde (1603-1617) bir genişlemenin söz konusu olduğunu ileri sürmektedir. Yazara göre bu işlemi Bektaşî Karaabalı Mehmed Ağa adıyla tanınacak olan Karabolus adlı bir kişi üstlenmiş; bu bölge daha sonraları Karabali Bahçesi o-larak bilinmişti. Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmanfde* bahçenin banisini müteferrika zümresinden, daha sonra arpa emini, mat-bah emini ve III. Mehmed'in sünnet dü-

ğününde sur-ı hümayun emini olan Karabali Zihni Çelebi olarak göstermektedir. Karabali Bahçesi ile Beşiktaş Bahçesi(->) arasında yer alan dolgu alanın hem kendisi, hem de birleştirdiği ve üzerinde köşkler,

sahilsaraylar inşa edilen Kabataş-Be-şiktaş kıyısının tamamı ise Dolmabahçe a-dıyla anılır olmuştur.

III. Ahmed'in emriyle 1704'te istanbul hasbahçelerinde bulunan saray, köşk ve kasırların onarımları sırasında tutulan keşif defterlerinde Karabali Bahçesi'nde bir cirit meydanı kasrı ve bir yeni köşkün adı geçmektedir. Ayrıca bu kasır ve köşkün mefruşatı da kaydedilmiştir. Bu keşif defterlerinin incelenmesi bu yapıların mekân organizasyonuna da ışık tutacaktır.

Bibi. Erdoğan, *Bahçeler*, 170; *Sicill-i Osmanî*, II, 5; S. Schweigger, *Ein neue Reyssbeschrei-bung auss Teuchland nach Constantinopel undjerusalem*, Nuremberg, 1608, s. 126-127.

TÜLAY ARTAN

KARABAŞ TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane semtinde Hacı Mimi Mahallesi'nde, Karabaş Mektebi Sokağı'ndadır.

16. yy'ın başlarında Bâbüssaade Ağası Korkud Beyzade Karabaş Mustafa Ağa (ö. 1530) tarafından bir Halveti tekkesi o-larak tesis edilmiştir. Eldeki mevcut bilgilere göre tekkenin, ayrıca mektep ve namazgah gibi yapılarla birlikte küçük bir külliye oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında tekkeye bağlı harem, selamlık, derviş hücreleri ve mutfak gibi bölümlerin de bulunduğu muhakkaktır. Bu yapılar günümüze gelememiştir. Zaman i-çinde çeşitli tamirler gören tekkenin mes-cit-tevhidhane bölümü 1958-1959'da Vakıflar idaresi tarafından yeniden inşa edilmiştir. Mescit-tevhidhanenin dışında kalan bölümlerin, 1925'ten sonra harap olduk-ları-tahmin edilmektedir.

Tekkenin ilk postnişini "Mollazade" lakabıyla tanınan Mehmed Kasım Çelebi'dir (ö. 1509). Kasım Çelebi, Halvetîliği istanbul'a getiren ve tarikatın Cemalîlik kolunu kuran Cemaleddin Halvetî'nin halifesi-dir. Bu açıdan tekke, Halvetîliğin istanbul' daki ilk önemli merkezlerinden sayılmaktadır. Kasım Çelebi'nin yerine Karabaş Ramazan Efendi (ö. 1609) meşihata geçmiş ve tekke bu tarihten itibaren Karabaş Tekkesi olarak tanınmıştır. 1609'dan sonra tekke Şemseddin Sivasî ailesine mensup şeyhlerden Mehmed Efendi'nin oğlu Mıs-rî Ömer Efendi (ö. 1658) tarafından Halvetîliğin Sivasî koluna bağlanmıştır. 1785'e kadar tekkedeki Sivasî meşihatını temsil eden şeyhler, şunlardır: Karabaş İskender Efendi (ö. 1666), el-Hac Hüseyin Efendi (ö. 1716), el-Hac Mur Ahmed Efendi (ö. 1765), Hüseyin Efendi (ö. 1774) ve el-Hac Abdullah Efendi'dir (ö. 1785). Abdullah Efendi'nin vefatından sonra tekke "Deb-bağzade" lakabıyla tanınan Şeyh Mustafa Muhsin Efendi (ö. 1795) aracılığıyla Kadirîliğe geçmiştir. Kendisinden sonra post-nişin olan Abdülkadir Efendi de (ö. 1802) Karabaş Tekkesi'nde Kadirî meşihatını temsil etmiş ve bu tarihten sonra tekke

1807'ye kadar kısa bir süre Seyyid Mustafa Efendi (ö. 1807) tarafından Halvetîliğın Sünbülî koluna bağlanmıştır. 1807'de tekkenin tekrar Kadirîliğe geçtiğı görölmektedir. Kadirîliğın istanbul'daki güçlü şeyh ailelerinden "Hobcuzadeler"ın denetimine giren Karabaş Tekkesi 1925'e kadar bu ailenin fertleri tarafından idare edilmiştir. Tekkenin son dönem Kadirî şeyhleri sırasıyla şunlardır: Hobcu Ahmed Efendi (ö. 1831), Şakir Efendi (ö. 1860), Ahmed Efendi (ö. 1908) ve Hobcuzade Şakir Bey.

Karabaş Tekkesi oldukça yoğun bir yerleşme ve ticaret merkezi olan Tophane'de inşa edilmiştir. 1958'deki istimlaklerden evvel güneyde Sırakasaplar Sokağı, batıda Karabaş Caddesi, doğu ve kuzeyde ise Karabaş Mektebi Sokağı ile çevrili idi. Halen bunlardan yalnızca Karabaş Mektebi Sokağı mevcut olup tekkenin baü ve güneyi park haline getirilmiştir.

Mescit-tevhidhanenin dıştan boyudan yaklaşık 15x16 m'dir. Duvarlan son tamirden evvel moloz taş örgüsüne sahip iken, tamirde alternatif olarak bir sıra kesme kü-feki taşı, iki sıra tuğla ile örölmüştür. Çatısı ahşap olup alaturka kiremit ile kaplıdır.

Yapının girişi kuzey duvarının ortasında yer almakta ve kapalı son cemaat yerine geçit vermektedir. Enine ince uzun dikdörtgen planlı olan bu bölümün sağında minare kapısı, solunda ise üst kattaki kadınlar mahfiline çıkan ahşap merdiven bulunmaktadır.

Son cemaat yerinin güney duvarının ortasındaki kapıdan esas mescit-tevhidha-neye girilir. 10,5x14 m ebadındaki bu bölüm iki kat yüksekliğindedir. Her duvarında dörder tane olmak üzere, toplam 16 pencere ile aydınlanan bu mekânın yarım daire planlı mihrabı ve vaaz kürsüsü orijinal olmayıp tamirde bugünkü şeklini almıştır. Kuzey duvarı üzerinde, ortada kadınlar mahfilinin ufak çıkması görölmektedir. Aynı yönde zeminde ise erkeklere mahsus mahfil, duvar boyunca devam etmektedir.

Minare, binanın kuzeybatı köşesinde yükselmektedir. Kare planlı ve alternatif tuğla, kesme taş örgülü kaide ile pabuç kısımlar ve çokgen planlı tuğla örgülü gövdesi orijinal olup muhtemelen ilk inşasından kalmadır. Şerefe ise küfekiden süsle-mesiz korkulukları ile daha geç bir devre aittir. Şerefeden sonraki kısım da tuğla

örgülü olup küfekiden bir külâh ile son bulmaktadır.

Yapının cepheleri asli şeklini kaybetmiştir. Alternatif tuğla, kesme taş örgüsü içinde yer alan dikdörtgen pencereler ve bunların üstündeki yarım daire, tahfif kemerleri, cepheleri sevimli kılmaktadır. Süsleme açısından da bu yapıda kayda değer bir özellik yoktur.

Tekkenin haziyesi ise, mescit-tevhidha-nenin mihrap duvarı önünde yer almaktadır. Kuzey, doğu ve batı yönlerinde, gayri muntazam tuğla ve kesme taş

örgülü duvarlar ile çevrilidir. Batı ve doğu duvarlarında ikişer büyük dikdörtgen pencere, kuzey duvarında ise ortada basık kemerli bir kapı ile bunun yanlarında aynı tarzda ikişer pencere yer almaktadır. Pencereleer demir parmaklıklar ile donatılmıştır. Hazirede tekkenin banisi, şeyhleri ve mensuplarından bazıları gömülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 62; Raif, *Mir'at*, 365-367; Evliya, *Seyahatname*, I, 307; Öz, *istanbul Camileri*, II, 36; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 46; Kut, *Dergehname*, 73; Çetin, *Tekkeler*, 590; Aynur, *Salîba Sultan*, 19b; *Âsitâne*, 18; *1301 istatistik Cedveli*, 56; Münib, *Mecmua-i Tekâ-yâ*, 15; Zâkir, *Mecmua-i Tekâ-yâ*, 46-47; Vassaf, *Sefine*, V, 271.

M. BAHA TANMAN

KARABET (SURP) KİLİSESİ

Üsküdar, Bağlarbaşı, Yenimahalle Vasiyet Sokağı, no. 6'dadır. Birçok tarihçi ilk tesis tarihini 16. yy'ın sonuna dek götürür. Vah-ram Torkomyan, Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi(->) ile Çinili Külliyesi'nin(->) inşası için getirtilen Vanlı ve Muşlu Ermeni ustaların kilisenin inşası için çalıştıklarını kaydeder. Ahşap kilise 1617'de Patrik Vanlı I. Zakaria döneminde yenilenmiştir. 1727'de en büyük onarımlarından birini geçiren kilise için Patrik Bitlisli IX. Hov-hannes Golod(->) önemli çalışmalarda bulunur. Bu çalışmalar sonucunda elde edilen fermanla girişilen onarımı hassa mimarı Kayserili Hacı Sarkis yürütmüştür. 1844'te bir onarım daha geçiren kilise, 1887 yangınına dek aynı şekilde kalmıştır. Bu büyük yangından sonra kilise Patrik I. Harutyun Vehabedyan'ın döneminde yeniden inşa edilmiştir. Matus ve Apik Uncuyan kardeşlerin maddi desteğiyle gerçekleştirilen inşaat sonrasında kilise günümüzdeki halini almıştır.

Karabaş
Tekkesi'nin,
cami-
tevhidhanesi
ile naziresinin
güneyden
görünüşü.

M. Baha Tanman,
1983

Kilise etrafındaki yapılarla bir kompleks oluşturmuştur. Bu binalar arasında manastır, istanbul'da kurulan ilk Ermeni okulu, Cemaran Okulu, bağ, mezarlık, çeşmeler sayılabilir. Kilise 1984'te Patrik Yozgatlı I. Şınorhk Kalusdyan'ın döneminde son büyük onarımını geçirmiştir.

Mimari: Kilise yapı açısından bazilik planlıdır. Doğu-batı yönünde oturtulmuş

binanın ana girişı batı yönündedir. Çift kapılı bir girişle nartekse girilir. Burada kuzey ve güneyde yerden dört rıht yükseklikle çıkılan bölüm vardır. Narteksin batısında giriş kapısının iki yanında simetrik ikişer pencere vardır. Kuzey ve güneyi sınırlayan duvarlarda ise ikişer pencere ve birer niş bulunur. Narteksin üzerinde koroya ayrılmış iki galeri kat bulunur. Narteks ile nef birbirlerinden zarif bir demir kafesle ayrılırlar. Beşik tonozla örtülü nef, kuzey ve güneydeki üçer kemerli pencereden aydınlanır. Nefe, narteksten olan girişin dışında, kuzey ve güney yönlerin-deki kapılarla da giriş sağlanır. Kuzey ve güney duvarları yivli kolonlarla süslüdür. Bunlar Korint yapraklı başlıklarla son bulur, kiliseyi çepeçevre saran korniş de yaprak ve rozetlerle süslüdür.

Nefin doğusunda din adamlarına ve muganniler heyetine (Ermenice tıbratz tas) tahsis edilmiş "tas" bölümü vardır. Yer seviyesinden bir basamak yüksek olan bu bölüm, neften ahşap oymalı korkuluklarla ayrılır. Kuzey ve güney yönündeki kapılarla şapellere giriş sağlanır. Bu şapeller Aziz Nigoğayos'a ve Aziz Vaftizci Yahya'ya atfedilmişlerdir.

"Tas"tan sonra ise beş basamakla çıkılan kilisenin "pem" bölümü yer alır. Burada, tam ortada yapılan geniş niş içerisinde ana sunak vardır. Bunun iki yanında ise iki küçük sunak daha vardır. Ana sunağın ü-zerindeki kemerde Ermenice bir ilahiden alınan dizeler yazılıdır. Sunağın yan dairesel nişinin tam doğusundaki kapı ile sunak arkasına çıkılır. Bu bölümde, kuzeyde hazine odası, güneyde ise diğer bir kapı ile güney şapeline açılan dini giysiler o-dası bulunur.

Kilisenin ana sunağı bir diğer ilginç yönüdür. Ermeni kilisesine benzetilen sunak, önde 2+2, arkada ise 1+1 kolon üzerine oturtulmuştur.

Yine bazilik tipteki iki şapel ayrı birer kilise olarak ele alınabilir. Beşik tonozla örtülü bu şapellerden kuzeydeki vaftizha-ne olarak kullanılmaktadır. Bunun dışında, daha kuzeyde küçük bir odacık içerisinde bir vaftizhane daha vardır. Uzun yıllar harap durumdaki vaftizhane günümüzde onarılmıştır.

Kilisenin resimlerinin büyük bir bölümü saray ressamı Umed Beyzad ve kızının eserleridir. Kilisenin bir diğer ilginç yönü ise çift çan kuleleridir. Düzgün taştan inşa edilmiş kuleler narteksin kuzey ve güney yönlerindedir. Kilisenin döşemesi tümüyle taş olmasının yanında, ortada altı boş bırakılmış ahşap parke bölümü vardır.

Bibi. Inciciyan, *istanbul*; E. Ç. Kömürçüyan, *Isdambolo Badmutyun* (istanbul Tarihi), (yay. haz. Torkomyan), I-III, Venedik-Viyana, 1913-

KARABIÇAK VELİ TEKKESİ

442

443

KARACA TİYATROSU

1938; ay, *Omkrutyun Yeremia Çelebi Kömürçi-yani* (Eremya Çelebi Kömürçiyan'ın Günlüğü), (yay. M. Nışanyan), Kudüs, 1939; Kömürçiyan, *İstanbul Tarihi*; M. Ormanyan, *Azkabadum*, II, ist., 1914, III, Kudüs, 1927; K. Pamukciyan, *Hovhannes Badriark Golod* (Patrik Hovhan-nes Golod), İst.. 1984; S. Sarraf-Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolis Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası, 1800), (yay. Ara Kalaycıyan), Kudüs, 1967.

VAĞARŞAG SEROPYAN

KARABIÇAK VEÜ TEKKESİ

bak. MİRZA BABA TEKKESİ

KARACA AHMED TÜRBESİ VE TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Aşçıbaşı Mahallesi'n-de, Nuhkuyusu ve Gündoğumu caddelerinin kavşağında, Ahmed Ağa Camii'nin(->) karşısında yer almaktadır.

Türbe, sebil ve küçük kapsamlı bir tekleden (zaviyeden) ibaret olan bu tesis, İstanbul'un en eski ve en büyük Müslüman mezarlığının çekirdeğini teşkil etmekte, söz konusu mezarlığa adını vermiş bulunmaktadır. Kullanımında ziyaret fonksiyonunun ağır bastığı, daha ziyade bir türbe-tekke niteliği arz eden bu kuruluşun tarihçesi de, hakkında menkıbelerden öteye bilgi bulunmayan Karaca Ahmed'in hayatı ve kimliği gibi yeterince açıklığa kavuşmamıştır. Firdevs-i Rumî tarafından 15. yy' in sonlarında kaleme alınan ve kesinlikle tarihi belge değeri taşımayan *Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi'nde* "Karaca Ahmed Sultan" olarak anılan bu veli, Hacı Bek-taş ile Yunus Emre'nin çağdaşı olarak gösterilmiş, bu kişilerle arasında yakın ilişkiler olduğu belirtilmiş, diğer taraftan Üsküdar'daki bu türbenin yamsıra Batı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde (Manisa, Akhisar, Afyon) makamları tespit edilen Karaca Ahmed'i belirli bir tarihi ve coğrafi çerçe-

Karaca Ahmed Türbesi

Nazım Timuroğlu, 1994

veye oturtacak belgeler de henüz gün ışığına çıkarılmamıştır. Şimdilik Karaca Ahmed'in "Gaziyân-ı Rûm" zümresine mensup savaşçı dervişlerden olduğu ve Orhan Gazi döneminde Osmanlı Devleti'nin sınırlarını Üsküdar'a kadar genişleten fetih hareketine katıldığı, bir tahmin olarak ileri sürülebilir. Üsküdar-Kartal kuşağındaki diğer bazı tarikat tesisleri gibi, burada da Orhan Gazi döneminde Osmanlı-Bizans sınırını denetim altında tutmakla yükümlü, ileri karakol niteliğinde bir tekkenin kurulmuş olması akla yakındır. Ancak ne bu varsayımı doğrulayacak, ne de bu kuruluşun 16. yy'ın sonlarına kadar geçirdiği aşamaları aydınlatacak herhangi bir ipucu bulunmaktadır. Hattâ buradaki türbenin bir makam olup olmadığı da belli değildir.

Halen tekkenin bir odasında muhafaza edilen ta'lik hatlı manzum kitabe, 1004/1595'te Safiye Sultan tarafından türbe ile tekkenin ihya edildiğini kanıtlamaktadır. Kitabenin durduğu küçük mekânda bulunan Şeyh Mehmed'e (ö. 1640), Selim Dede'ye (ö. 1743) ve Şeyh Halil'e (ö. 1759) ait mezar taşları, ayrıca Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sinde* ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 1199/1784 tarihli tekke listesinde göze çarpan kayıtlar, Karaca Ahmed Tekkesi'nin 17. ve 18. yy'lar-da faal olduğunu gösterir. Ancak 19. yy'ın birinci çeyreğinden itibaren hiçbir tekke listesinde Karaca Ahmed Tekkesi'nin adına rastlanmaz. Günümüzdeki bina 1283/1866'da Matbah-ı Âmiye Emni Ziya Bey tarafından eşi Fehmiye Hanım'ın ruhu için yeniden yaptırılmıştır. Bu arada 19. yy'da ve 20. yy'ın ilk çeyreğinde faal olmadığı anlaşılan tekkenin hangi tarikatla bağlı bulunduğu da tespit edilememiştir.

Cumhuriyet döneminde Anadolu'nun çeşitli yörelerinden İstanbul'a gelip yer-

leşen ve *Hacı Bektaş-ı Veli Velayetname-si*'nden hareketle Karaca Ahmed'in hatırasına, türbesine ve tekkesine sahip çıkan Bektaşîler, bu tarikatın mensupları arasında sıkça görüldüğü üzere, burasının kuruluşundan beri bir Bektaşî tekkesi olduğu inancındadırlar. Ne var ki bu iddiayı destekleyen hiçbir belge bulunmamakta, özellikle, hakkında çok sayıda kaynak bulunan Vak'a-i Hayriye (1826) sırasında İstanbul'da kapatılan Bektaşî tekkeleri arasında Karaca Ahmed Tekkesi'nden söz edilmemesi dikkati çekmektedir.

Ziyaretgâh olma özelliğini günümüzde de sürdüren Karaca Ahmed Türbesi ile yanındaki küçük tekke ile sebil, 1973'te, Bektaşîlerin kurmuş olduğu dernek tarafından onarılmış, ampir üslubunun özelliklerini sergileyen cepheler aynen korunmuş, buna karşılık tekke bölümü önemli ölçüde tadil edilerek özgün planını hemen bütünüyle yitirmiştir. Türbe, tekke ve sebil dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve kırma çatılı bir kitle içinde toplanmıştır. Ahmed Ağa Camii'ne bakan giriş cephesinin sağ kesimi türbeye, sol kesimi tekkeye ait olup ikisinin arasında sebil yer almaktadır. Türbe ile tekkenin dikdörtgen açıklıklı girişleri kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş, aynı malzemeden yuvarlak hafifletme kemerleri ile taclandırılmıştır. Hafifletme kemerlerinin çıkıntılı kilit taşları, konsol biçimindedir. Cephede, ikisi türbe girişinin yanlarında, biri de tekke girişinin solunda olmak üzere toplam üç adet yuvarlak kemerli ve demir parmaklıklı pencere bulunur. Türbe girişinin üzerinde, 1283/1866'da Ziya Bey tarafından yenilendiğini belirten ta'lik hatlı manzum kitabe, bunun da üstünde Latin harfli yeni bir kitabe yer almaktadır. Tekke girişinin üzerinde ise 1975'te ilgili dernek tarafından türbe ile tekkenin onartıldığını belgeleyen. Latin harfli diğer bir yeni kitabe göze çarpar.

Cephenin köşelerine, ayrıca kapı, pencere ve sebil açıklıklarının yanlarına Dor başlıklı pilastrlar yerleştirilmiştir. Enine dikdörtgen biçiminde olan

sebil penceresinin altında kavisli bir tezgâh, üstünde de aynı kavisi izleyen bir lento vardır. Cephenin sebile ait olan kesiminde beyaz mermer kullanılmış, tezgâhın altında kalan yüzeye ve lentonun yüzeyine, uçları kemerlerle sonuçlanan kartuşlar konmuş, len-todaki kartuşun içine 1283/1866-67'de Ziya Bey tarafından yaptırıldığını belirten ta'lik hatlı manzum kitabenin iki beyti yazılmıştır. Sebilin mimari ayrıntılarında, inşa edildiği döneme ve cephenin diğer kesimlerine ters düşen barok üslup özelliklerinin bulunması şaşırtıcıdır.

Bağdadi tekniğinde basık bir kubbenin örttüğü türbede Karaca Ahmed'e atfedilen kolsuz ve uzun bir hırka, bir tekke ve zikir tespihi, ayrıca çeşitli şifa tasları ve yazma Kuranlar bir vitrin içinde teşhir edilmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, 400; Çetin, *Tekkeler*, 599; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 361-367, 428.

M. BAHA TANMAN

KARACA, KANİ

(1930, Adana -) Ses sanatçısı, hafız.

iki aylıkken bir kaza sonucu gözlerini kaybetti, ilkokulda okurken, aynı zamanda köyün imamı olan öğretmeninden ders alarak Kuran'ı hıfz etti. 1950'de istanbul'a geldi. Bir süre Sadettin Kaynakla çalışarak üslup ve tavır bilgileri öğrendi. Dini musiki çalışmalarını daha sonra, üslup ve tavır yönünden çok etkilendiği Yeraltı Camii imamı ve hatibi ünlü hafız Ali Üsküdar-ı'nın öğrencisi olarak sürdürdü. Sadettin Heper'den kudümle usul vurmaya öğrendi, kendisinden ayrıca başta Mevlevi ayinleri olmak üzere pek çok dini ve dindışı eser meşk etti. istanbul'un musiki çevrelerinde çeşitli sanatçılardan yararlanarak musiki bilgisini ilerletti. Hafız Ali Üsküdarlı ve zamanın birçok değerli musikicisinin karşısında verdiği dini musiki sınavı ile icazet aldı; bu sınavdaki başarısı Karaca'nın makam bilgisi ile musiki yeteneği kabul ettirdiği önemli bir aşama oldu.

Karaca 1955-1968 arasında istanbul Radyosu'ndan yayımlanan programlarda klasik fasıllardan seçkin eserler okudu. Her yıl Konya'da ve istanbul'da düzenlenen Mevlana'yı anma haftaları ile istanbul Festivali çerçevesindeki sema törenlerine nat-han, ayinhan ve kudümzen olarak katıldı. Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'n-da usul ve repertuvar öğretmeni olarak çalıştı. Yurtiçinde ve yurtdışında düzenlenen sayısız konser ile Mevlevî ayinine katıldı. Birçok plak, CD ve kaset doldurdu.

Kani Karaca istanbul'un son 40 yılda tanıdığı en ünlü hafız ve mevlithanlardan biridir. Doğa'dan okuyuş yeteneği gerektiren hafızlık ve mevlithanlık ile, besteli eserlerdeki icracılığı onun okuyuculuğunun iki yönüdür. Mevlit, ezan gibi yazılı bestesi olmayan, ancak doğaçlama ezgilerle okunan dini musiki şekillerinden başka, Kuran okuyuşunda da büyük

sanat gücü göstermesiyle tanınmıştır. Karaca, musiki eğitimi görmemiş din hocalarının 20. yy'da artması sonucu hafızlığın sanat yönü gitgide kaybolurken, dini musikinin geçen yüzyılda yetişmiş üstatlarına bağlanan gelenekleri izleyip geliştirenlerdendir. Onun Is-

Kâni Karaca

Esra Yıldız arşivi

tanbul kültürüne en belirgin katkısı, istanbul'a özgü mevlit ve Kuran okuma üsluplarını günümüzde de büyük sanat gücüyle yaşatmasıdır.

Sanatçı, bugün kaybolmaya yüz tutmuş bir tür olan gazelin de çok usta bir icracısıdır. Doğaçlama musikide ezgi ile güfteyi her musiki şeklinin gerektirdiği ifadeye göre başarıyla kaynaştırır. Bariton sesiyle, pestlerde olduğu kadar tizlerde de perdelerin sesini falsosuz vererek, makamların özelliklerini, seyrini ustaca gösterir. Belli bir makamın ses alanından çıkarak başka bir makamın ses alanına geçmek anlamına gelen geçki sanatını başarıyla uygular; iç içe örülü, uzun ve kısa, uzak ve yakın geç-kilerindeki makam, ezgi ve buluş çeşitliliği, okuyuş üslubuna ayırt edici bir özellik katar.

Kani Karaca dindışı musikinin de günümüzdeki büyük icracılarından. Çok geniş bir repertuarı vardır, istanbul Rad-yosu'ndaki solo programlarında ve özel konserlerde okuduğu kâr, murabba beste, ağır ve yürük semailer arasında ilk kez seslendirilmiş eserlerin sayısı oldukça kabardır. Karaca, Münir Nurettin Selçuk'tan sonra yetişen değerli icracılar arasında adı en başta anılan ses sanatçılarından.

BÜLENT AKSOY

KARACA, MUAMMER

(8Kasım 1906, istanbul - 28Nisan 1978, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu, tiyatro yönetmeni, yöneticisi.

Menba-i irfan Idadisi'ni bitirdikten sonra 1923'te Cemal Sahir Opereti'ne girdi. 1924'te Muhsin Ertuğrul'un kurduğu ve a-ralarında Behzat Butak, I. Galip Arcan'ın da bulunduğu Muhsin Ertuğrul ve Arkadaşları Topluluğu'na katıldı. Aynı yıl Da-rülbedayi'ye (Şehir Tiyatroları) giren sanatçı, *Renkli Fener* oyununda rol aldı. 1930' da bir süre çalıştığı Süreyya Opereti dışında, 1942'ye kadar Şehir Tiyatroları'nda sahneye çıktı. *Kafatası*, *Pazartesi-Perşembe*, *Yedi Köyün Zeynebi*, *Peter Gynt*, *On Yıhn Destanı*, *Üç Saat*, *Lüküs Hayat*, *istanbul Efendisi*, *Müfettiş*, *Saz-Caz*, *Mirnav*, *Kuru Gürültü*, *Satılık-Kiralık*, *Yarasa*, *Yanlışlıklar Komedi*, *Mum Söndü*, *Yüz Karası*, *Sözün Kısası*, *Kör Doğuşu*, *Oyun içinde Oyun* bu dönemde sahneye çıktığı oyunlardan bazılarıdır.

1942'de Safiye Ayla, Tevhit Bilge, Arına Papasyan'ın da kadrosunda bulunduğu Alabanda Revüsü'nde oynadığı Dursun Reis rolüyle büyük beğeni kazandı. Aynı yıl, Ses Opereti'nden sahnelediği *Hava Cıva'* da oynadı.

Bir yıl sonra Sadi Tek'in topluluğuyla Adana, Balıkesir ve Ankara'da turne yaptı.

Muammer Karaca, 1945'te Karaca Opereti adlı kendi topluluğunu kurdu. Toplulukta, Celal Sururi, Toto Karaca, Adile Naşit ve Selim Naşit gibi sanatçılar yer aldı. 1950' ye kadar çalışmalarını sürdüren topluluk, İstiklal Caddesi'nde şimdi Dünya ve Fitaş sinemalarının bulunduğu yerdeki Mullen-ruj'da, Sıraselviler Caddesi başındaki Kristal Gazinosu'nda Atlas Sineması ve Mak-

Muammer Karaca

Ara Güler

sim Tiyatrosu'nda birçoğu müzikli olan *Yolculuk Var, Zirdeliler, Platin Palas, Fuar Yıldızı, Lüküs Hayat, Tatlı Sen, Yaman Şey* gibi oyunlarla seyirci karşısına çıktı.

Karaca 1955'te Tünel'de Fransız Çık-mazı'nda (şimdi Muammer Karaca Çıkmazı) bir yapıyı kiralayıp tiyatroya dönüştürerek Karaca Tiyatro'yu kurdu. Döner sahne-li, geniş teknik olanaklı bu salonda başka topluluklar da bazılarını Muammer Karaca' nın yönettiği oyunlar sahneledi. Bu salonu ölümüne kadar kullanan Karaca, 3.000 kez sahnelenen *Cibali Karakolu* ile *Et-nan Bey Duymasın, Sabık Başkan, Masif iskemle, Bulunmaz Uşak, Şenlik Palas, Senatör, Hükümetin işine, Demirel'e Söylerim, Lahmacun Cumhuriyeti* gibi oyunlarla geniş bir izleyici topluluğunun beğeni ve sevgisini kazandı.

Muammer Karaca, Muhsin Ertuğrul'un yönettiği *Kanm Beni Aldatırsa* adlı filmle 1933'te sinema oyunculuğuna başladı. Daha çok tiyatrodaki seyircinin beğendiği oyunların sinemaya uyarlanması olan filmlerde rol aldı. *Leblebici Horhor, Aynoroz Kadısı, Bir Kavuk Devrildi, Akasya Palas, istanbul Yıldızlan* bunlardan bazılarıdır.

Vodvil ya da müzikli oyunlarla, güncel siyasal yaşamın olaylarını ya da kişilerini hicveden sanatçı doğaçlamaya ve tuluata dayalı oyunculuğuyla, çizdiği tiplerle sevilen bir halk sanatçısı kimliği kazandı. HiLMi ZAFER ŞAHİN

KARACA TİYATROSU

Muammer Karaca'mn(->) Galatasaray'la Tünel arasında eskiden Fransız Çıkmazı (şimdi Muammer Karaca Çıkmazı) adlı sokakta yaptırdığı tiyatro salonu.

1955'te Muammer Karaca Tiyatrosu'nun sahnelediği *Etnan Bey Duymasın* adlı oyunla perdelerini açan tiyatro, balkonu ve parteri ile 483 seyirci alabilen bir salona sahipti. Döner sahnesi de dönemi için önemli bir yenilikti.

Kent Oyuncuları'mn, Münir Özkul ve

KARACA, TOTO

445 KARACAAHMET MEZARLIĞI

Tevhit Bilge'nin kurduğu 6 Tiyatrosu'nun, Ulvi Uraz Tiyatrosu'nun da değişik yıllarda oyunlar sahnelediği Karaca Tiyatro, Muammer Karaca'nın 1978'deki ölümüne kadar istanbul tiyatroseverlerinin yoğun ilgi gösterdiği yer oldu. 1979'da Sular idaresi tarafından kullanılmaya başlanan salon 1988'de istanbul Büyükşehir Belediyesi'nce yeniden tiyatro haline getirildi ve Karaca Tiyatrosu adını aldı.

istanbul Büyükşehir Belediyesi'nin tiyatro sezonu içinde değişik özel tiyatro topluluklarının kullanımına verdiği Karaca Tiyatrosu'nun bugün balkon ve parte-riyle 371 seyirci alabilen bir salonu bulunmaktadır. Dostlar Tiyatrosu, Salih Kalyon Tiyatrosu, Oyuncular Tiyatrosu, Masal Gerçek Tiyatrosu, Kumpanya, Bizim Tiyatro, Tiyatro Ayna yeniden açılışından sonra *Karaca* Tiyatrosu'nda oyunlar sahneleyen topluluklardan bazılarıdır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KARACA, TOTO

(1912, istanbul-21 Temmuz 1992, istanbul) Tiyatro, operet ve sinema oyuncusu.

1919-1920'de Madam Polyakova'nın bale okuluna devam etti. Ortaöğrenimini EsayanOkulu'ndave British School'da tamamladı. Sanat yaşamına 1924'te dansçı olarak Maksim Bar'da başladı. Bu dönemde "Ir-ma Toto" olarak bilindi. 1929'da Cemal Sa-hir'in kurduğu Sahir Opereti'nin izmir turnesi sırasında "Kumrular" adlı operette sahneye çıktıktan sonra tanınmaya başladı.

Toto *Karaca*, 1930'dan sonra bir süre Muhlis Sabahattin Ezgi'nin(O) topluluğunda yer aldı. Müzikli oyunlarda giderek tanınıp ünlenirken, o yılların modası Çarliston dansının "kraliçesi" seçildi. Daha sonra Süreyya, Halk, Ses ve Muammer *Kuraca* operet topluluklarında önemli rollerde oynadı. 1940'ta Şehir Tiyatroları oyuncularından Mehmet Karaca ile evlendi. Komedi özellikli oyunlardaki Rum ve Ermeni, akıllı, oyuna gelmeyen kadın, uyanık hizmetçi tiplerinde başarı gösterdi. *Beyoğlu Çiçeği*, *Leblebici Horhor*, *Şeytan Arabası*, *Halime*, *Şirin Teyze*, *Florya*, *Deniz Havası*, *Sevda Oteli*, *Ciro* bu dönemde sahneye çıktığı oyunlardan bazılarıdır.

1955'te Yeni Ses Opereti'nin dağılmasından sonra bu topluluk sanatçılarınin oluşturduğu istanbul Opereti'nin kurucuları arasında Toto Karaca da vardı. Topluluğun adını istanbul Tiyatrosu olarak değiştirdiği 1960'ta da, sanatçı kurucu ortaklar arasındaydı. Karaca'nın istanbul Opereti ve istanbul Tiyatrosu'nda oyuncu, yönetmen olarak yer aldığı oyunlardan bazıları, *Maskot*, *Trafik Yüzünden*, *Kızma Birader*, *Süleyman Odur*, *Pantolonsuz Aşık*, *Paristen Geliyorum*, *Aşık Misafir*, *Aklım Sana*

Emanet, Cımbız Neriman, Operet Türüsü, imam Geldi mi, Masajcı Abdullah, Ayıptır Söylemesi, Mister Veli Van, Kaplıca Dönüşü, Enahtaru Bendedur, Amerikan Amca, Sıfır Bir, işler Aslında, Ah Şaban Ah, Terimor'un Resmi, Acaba Hangisi'dir. Topluluk 1973'te dağıldı.

Komedi ve vodvillerin sevilen sanatçılarından olan Toto *Kuruca*, birçok oyunu

Toto Karaca

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

dilimize çevirdi ya da uyarladı. 1947'de *Kılıbıklar* adlı filmle sinemaya başladı. *Yalan, Bir Şoförün Gizli Defteri, Çılgın Bakireler, Bizim Kız* gibi komedi filmlerinin yanısıra, televizyon dizilerinde ve güldürü programlarında yer aldı. Sanatçıya, 1991' de istanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından, Ortaoyuncular'ın yemden düzenlediği Ses Tiyatrosu'nda "Ses Tiyatrosu'na Emeği Geçmiş Sanatçılara Saygı" gecesinde plaket verildi.

HiLMi ZAFER ŞAHİN

KARACAAHMET MEZARLIĞI

Üsküdar'da tarihi mezarlık. Üsküdar tarihi kayıtlara göre Orhan Gazi tarafından yaklaşık 1352'de fethedildikten sonra tedricen Müslüman halk tarafından iskân e-dilmiştir. I. Murad (Hüdavendigâr) döne-

Berggren'in
objektifinden
yüzyıl başında
Karacaahmet
Mezarlığı'nın
genel
görünümü.
Burçak Evren
koleksiyonu

minde (1301-1389) nüfusunun önemli kısır minin Türklerden oluşmasına paralel olarak teşekkül etmeye başlayan kabristan, istanbul'un fethi ve sonrasında tamamen bir Müslüman kabristanı haline gelmiştir. Asya kıtasının uzantısı olan Anadolu ve Arabistan'ın tslami ortak noktalan olan Mekke ve Medine'nin Üsküdar ile olan toprak illiyeti Üsküdar'ın "Medine-i Üsküdar" ve "peygamber toprağı" olarak vasıflandırılmasına sebep olmuş ve ölen Türklerin "peygamber toprağı"na gömülme vasiyetleri Üsküdar'daki bu mezarlığı daha revaçta kılmıştır. Başlangıçta boş, uçsuz bucaksız, temiz bir defin sahası olan bu mezarlık yüzyıllarca hep tercih edilen yer olmuştur.

Mezarlığa adı verilmiş olan Karaca Ah-med, hakkındaki lejandlardan anlaşıldığı üzere yeniçeri Bektaşî olgusunda, alp e-ren tipinde menkıbevi kimlikte ulu bir kişidir. Nitekim bu kimliğinden dolayı çeşitli il ve ilçelerde altı ayrı yerde türbesi vardır. Üsküdar'da kabristan içindeki türbesi de bunlardan biri olup Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sinde* yer alan "Karaca Ah-med Sultan Tekkesi mezaristan içindedir" şeklindeki ifadeden buranın bir türbe-tek-ke olarak müesseseseleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Resmi olarak 1110/1698-99'dan itibaren Karacaahmet Sultan Mezarlığı o-larak adlandırılmış olan bu mezarlığın bir diğer ismi de Üsküdar Mekabir-i Müslimi-ni'dir. Şehircilik açısından da önem gösteren Karacaahmet, yarattığı peyzajla da Üsküdar silüetinde yerini almıştır.

Karacaahmet Mezarlığı'nın başlangıç noktası geçmişte Menzilhane denilen, günümüzdeki Gündoğumu Caddesi'nin başı iken, bu nokta Cumhuriyet döneminde yapılan imar faaliyetleri neticesinde kuzeydeki Tunusbağı Caddesi nihayeti ve burada halen mevcut olan 1681 tarihli Hacı Faik Bey Çeşmesi olmuştur. Karacaahmet Mezarlığı'nın çevresinde hepsi de eski olan mahalle ve semtler yer almıştır. Bunlar birbirini takiben Menzilhane Yokuşu başından başlamak üzere, İnadiye, Tunusbağı, Çiçekçi, Talimhane, Haydarpaşa, İbra-himağa, Seyyit Ahmet Deresi, Harmanlık,

Nuhkuyusu ve Aşçıbaşı'dır. Bu eski yerleşim sahalarının arasında yer alan ve bir ummanı andıran Karacaahmet Mezarlığı günümüzde dahilinde bulunan yollarla birlikte yaklaşık 750 dönümlük bir araziyi kaplamaktadır. Mezarlık bölgelerinin isimleri ise Miskinler, Saraçlar Çeşmesi, Şehitlik, Musalla ve Duvardibi'dir. Mezarlık kuzeyde Tunusbağı'ndan, güneyde İbrahim Ağa Çayırı'na doğru eğimli bir arazi yapısına sahiptir ve bu eğimli arazi yapısı içinde Seyyit Ahmet Deresi vadisi en çukur kısmı teşkil eder. Güneyinde İbrahim Ağa Çayırı'nın devamında Karacaahmet' ten ayrı mütalaa edilmiş Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı(->) yer almaktadır.

Menzilhane'den başlayarak Karaca Ah-med Türbesi önünden geçen ve mezarlığı baştan başa kat eden güzergâh "Osmanlı tören yolu" (sürre alayı) ve ordunun sefer yoludur. Menzilhane'den başlayan Osmanlı tören ve âdetleri Ayrılık Çeşmesi'n-deki(->) uğurlamaya kadar hep yeniçeri sınıfının etkinlikleri ve nüfuzu ile Bektaşî-yeniçeri gelenekleriyle bu mezarlığın tam ortasındaki bu güzergâhta icra edilmiştir. Dolayısıyla bu yol her iki yanında yer alan müesseseler, her biri mimari bir şaheser olan aile sofaları ve burada defnedilmiş Osmanlı devlet adamlarının mezarları ile Karacaahmet Mezarlığı'nın belkemiğini teşkil etmiştir. Bu açıdan Menzilhane'den Karaca Ahmet Caddesi boyunca Miskinler önünden geçerek Ayrılık Çeşmesi'ne ulaşan anayol üzerinde sırasıyla Hoca Sadeddin Efendi, Karacaahmet, Arabzade, Mollacık, Miskinler ve Hacı Hüseyin Paşa sebilleri mezar

taşları arasında yer almışlardır.

Mezarlık pitoresk görünümü ve mimari ihtişamı ile yüzyıllar boyunca yabancı seyyahları da büyülediğinden, bir kısım seyyah, hatıratlarında bu mezarlıktan bahsetmişler, bir kısmı ise fotoğraf çekmek suretiyle mezarlığı tespitte çalışmışlardır. Kara-caahmet'te çekilmiş en eski fotoğraflar Er-nest de Caranza tarafından çekilenlerdir ve 1852-1854 arasına aittir. Bunu daha sonra Abdullah Biraderler(->), G. Berggren(->) ve Foto Sebah takip etmiştir. Hatıratında mezarlığı tanıtanların başında T. Gautier(->) gelmektedir. 1853'te Paris'te neşrettiği eserinde Karacaahmet'i Doğu'nun en büyük ve kalabalık mezarlığı olarak tanımlamakta ve hayranlığını dile getirmektedir. Yine Karacaahmet'in büyüleyici görünümünün hayranı olan R. Walsh eserinde Karacaahmet Mezarlığı'nı, eğimli bir arazi içinde geniş yollarla ayrılmış büyük bir ormana benzetmiştir. Nitekim seyyahın anlattığı sahne T. Allom(->) tarafından gravür olarak resmedilmiştir.

Binlerce kabir taşının ve arşivlik bilginin mevcut olduğu Karacaahmet Mezar-lığı'na ilgiyi Osmanlı aydınları da göstermiştir. Bunlardan Mehmed Süreyya Bey, Fındıklık ismet Efendi, Ali Fuad Paşa, Şeyh Kemaleddin Efendi gibi zatlar kabristanda yatanların kabir taşlarını ve kimliklerini araştırırken, ressam Hoca Ali Rıza(->) ile Mürteza Elker emsali zatlar da Karacaah-met'le ilgili çalışmalar yapmışlardır. Ancak bunların bir kısmı yayımlanamamış ve pe-

Karacaahmet Mezarlığı

istanbul Ansiklopedisi

rakende evraklar halinde kaybolmuş, bazıları ise yayımlanabilmiştir. Mezarlıkla ilgili olarak 19. yy sonunda Mehmed Raif(-0 burada gömülü meşhur 138 kişi hakkında yaptığı derlemeyi *Mirat-ı istanbul* adlı e-serinde yayımlamıştır. Bu zattan sonra mülga Üsküdar Mahkeme-i Şeriyesi Mukayyidi Behçeti ismail Hakkı el-Üsküdarî 3 Recep 1348/3 Ocak 1930'da tamamladığı e-serine, mezar kitabelerini yazmış olduğundan ötürü *Merakid-i Mutebere-i Üsküdar* ismini vermiştir. 540 adet kabir ve kitabesinden bahseden eser, 1976'da yayımlanmıştır. Karacaahmet Mezarlığı'nın tüm kitabelerinin tespiti için Rıfkı Melûl Meriç başkanlığında Türk Tarih Kurumu'nca ku-

Yüzyıl
başından
bir fotoğrafta
Karacaahmet
Mezarlığı'nın
içinden bir
görünüm.

BURHAN FELEK KAPALI YÜZME HAVUZU 8 ŞUBESİ

ruhan Türk-Islam devri kitabeleri derleme ve tespit heyetinin kâğıtlara istinsah suretiyle yaptığı çalışmalardan yayın sahasında hiçbir netice alınamamıştır. Karacaahmet' te yapılan şahsi çalışmalardan H. Turhan Dağlıoğlu, ismail Fazıl Ayanoglu(-»), Ce-malettin Server Revnakoğlu, Tugan Saraçoğlu ve Enver Ergüven'in tespitleri de yayımlanamamıştır. Resmi ve ilmi kodeksler olmaması Karacaahmet Mezarlığı'nın beledi hizmetler cümlesinde bazı adalarının istimlak edilmesine ve bazısında da eski mezar taşlarının yok edilerek tamamen yeni kabristan haline gelmesine neden olmuştur. Mezarlıklar Müdürlüğü'nce verilen "ada" numaraları ile tapu idaresinin verdi-

KARACAAHMET MEZARLIĞI

446

447

KARACAN, ALİ NACİ

Karacaahmet Mezarlığı'nda yerleri değiştirilen ve kırılan Osmanlı dönemi mezar taşları (solda) ve aym mezarlığın Ayrılık Çeşmesi mevkiinde kırılmak suretiyle yok edilen Osmanlı dönemi mezar taşları. *Erdem Yücel*

Karacaahmet Mezarlığı'mn bugünkü görünümü.

Bünyad Dinç

ği kadastral "ada" numaralarının farklı oluşundan doğan aykırılık, Karacaahmet'e ait bir bölümün mezarlık dışı sayılarak dışlanmasına ve harabiyete terk edilmesine sebebiyet vermiştir. Mezarlığın çok önemli bir bölümü olan Seyyid Ahmet Deresi ve buradaki iranlılar Mescidi(-») de son yıllarda Karacaahmet bütünlüğünden çıkarılmış durumdadır. Bostan halindeki tabii dere yatağı tahrip edilmiş ve takribi 35 dönümlük bir saha betonlanarak nakliyat şirketlerinin ambarı haline getirilmiştir.

Karacaahmet Mezarlığı topografik açıdan engebeli bir yapıya sahip oluşu ve üzerindeki yüzyıllar içerisinde oluşmuş çok değerli bitki örtüsüyle, içinde kuş türünden birçok canlının yaşayıp yuvalandığı büyük bir orman görünümündedir. Başta servi olmak üzere çınar, defne vb ağaçlar ile baharda çiçek açan çeşitli türdeki ağaçlar, çalılar ve çeşitli bitkileri ile doğal ancak bakımsız bir bitki örtüsüne sahiptir.

Civarında ve dahilinde Osmanlı döneminde tesis edilmiş 6 tekke ve namazgah, 3 cami, 7 çeşme, 2 mektep, 1 hastane ve 1 kireçhane bulunmaktadır. Su ihtiyacını karşılamak üzere irili ufaklı, kitabeli kita-besiz sayısız kuyu da yer alır. Çiçekçi'de-ki 1318/1900-01 tarihli Naci Bey Kuyusu ile

Miskinler'deki 1303/1885-86 tarihli Ed-hem Paşa Kuyusu bunlardandır. Geçmişte bu kuruluşların tümü vakıf sistemiyle tesis edilmiş olduğundan bunların her birine görevli ve ilgililer tayin olunmuş, ayrıca mezar işleri ve defin meselesi ise Mezarlıklar Kethüdalığı'nın hiyerarşik işleme sistemine bağlanmış idi. Eski taşçıların bağlı olduğu yeniçerilerin "Ehl-i Hiref" teşkilatı ve Karacaahmet'teki vakıf tıyari hizmetlilerden olan dini görevlilerle mezarlık dahilindeki ziyaretçiler, cemaatler ve bu saha dahilindeki vakıf müesseselerin mensupları, Karacaahmet'teki gündelik hayatın canlı birer parçası idiler. Mezarlık hizmetlerinin vakıf sisteminden çıkarılarak be-

lediye hizmetlerine verilmesiyle, Karaca-ahmet'te evvelce ifa edilen tekke mensuplarının kabrine konulan kandil yağı, mezar pehlelelerindeki suluklara konulan su ve nihayet kabir başında okutulan Yasin i-çin gerekli "âb-keş", "dûagû" ve "hafızlık" gibi resmi paralı memuriyetler de kalkmıştır. Böylece gravürlerdeki görüntüler hayal olmuştur.

Yeniçerilerin Hacı Bektaş Ocağı ile ilişkileri hatırlanacak olursa bu mezarlığa neden Karacaahmet Sultan Mezarlığı ismi verildiği daha iyi anlaşılır. Bölük bölük, cemaat cemaat, mıntika mıntika defnedilen yeniçerilerin ve onların aralarından yetişmiş olan vezir, reisülküttab, çorbacı gibi makamlardaki şahısların kısım kısım bu kabristanda muntazam gömülmüş olmaları, hayattaki hiyerarşinin kabristanda da devam ettirilmiş olduğunun kanıtıdır. Çoğu yerde bir vezir veya şeyhülislamı kendi aile efradı ile yahut devrinin mülki amirleri ile yan yana gömülmüş görürüz. Bu gibi mahaller müstakil isimler ile ayrılırlar. Bu mevki ve bölümler şunlardır:

- 1- *Çiçekçi*: Selimiye Tekkesi ve karşı
sında ismail Dümbüllü'nün mezarının bu
lunduğu çevredir, ismini camiden ve bura
ya gömülmüş olan çiçekçilerden alır. Sofu
lar ve Havuzkapısı bölümleri vardır. Bu
radaki havuz, kemik bakiyelerinin toplan
dığı havuzdur.
- 2- *Duvarıdibi*: Dört yol ağzında sutera-
zisinin bulunduğu geniş mezarlık sahası
dır. Hanya fatihi Gazi Yusuf Paşa'nın (1645)
kabri de buradadır (8. ada).
- 3- *Harmanlık* Nuhkuyusu Caddesi a-
şağısmdaki Karacaahmet Mezarlık Memur-
luğunun alt ve yan tarafıdır. Tabamyassı
ve Divitçiler bölümleri vardır (3. ada).
- 4- *Hattatlar*: Şeyh Hamdullah'm(->)
gömülü olduğu bölgedir (9. ada).

- 5- *Hünkâr imamı Mevkii*: Karacaahmet'
in en güney uç kısmıdır. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı ile birleşir.
- 6- *Inadiye*: Haşini Efendi Tekkesi(->)
önünden itibaren Tunusbağı'na ve Karaca Ahmed Türbesi'ne doğru giden bölgedir. Selim Dede ve Voynuk Ahmed Ağa bölümleri vardır (270. ve 277. adalar).
- 7- *Kaygusuz İbrahim Baba*: Tıbbiye Caddesi ile Saraçlar Çeşmesi Caddesi arasındaki adanın üst kısmıdır. 1872'de vefat eden Kaygusuz İbrahim Baba ve müritleri burada gömülüdürler. Namık Paşa aile sofası da burada yol kenarındadır (7. ada).
- 8- *Kuyubaşı*.
- 9- *Miskinler*: Saraçlar Çeşmesi Caddesi üzerinde susuz halde mevcut Balım Ağa Çeşmesi'yle bu çeşmenin civandır. Sıkselviler ve Emir Kasım bölümleri vardır. Adını buraya kurulmuş cüzamhaneden alır (5. ada).
- 10- *Saraçlar Çeşmesi*: İbrahim Ağa Camii ile Ayrılık Çeşmesi arasındaki kısım olup tamamen istimlake uğramıştır. Yol kenarında sadece Sadrazam Halil Hamid Paşa aile sofası kısmı kalmıştır. Burası da üzeri toprakla örtülmek suretiyle yok edilmek üzeredir. Bu mezarlığın İbrahim Ağa, Ayrılık Çeşmesi (nakledildi), Paris Mahallesi bölümleri yok edilmiştir.
- 11- *Seyyid Ahmed Deresi* (İraniler): Bir dere vadisinde mesirelik bir teferrüç yeri halinde iken yok edilmiştir. Halen İranlılar Mescidi ve özel mezarlığı mevcuttur. Mezarlığın güneydoğu ucudur. Bu kısım Ayasofyalılar, Taşköprü, Yağlıkçılar, Edhem Paşa bölümleriyle meşhurdur.
- 12- *Şehitlik*: İçte, orta kısım. Duvarına, üzerinde Şehitlik yazan ve sonradan 1916'da ölümle ilgili Arapça ibareli Kema-

leddin ketebeli bir kitabe konulmuştur
(2. ada).

13- *Yüksekkaldınm*: İnadiye'nin do
ğu kısmındaki sahadır.

14- *Tunusbağı*: En meşhur kısımdır.
Sağlı sollu eski kabirlerle doludur. Sofu
lar, Karaağaçlar, Ayaş Mehmed Paşa bö
lümeleri vardır (6. ada). Tunusbağı kelime
sinin Tunus ülkesi ile ve üzüm bağı ile ta
rih boyunca hiçbir ilişkisi olmamıştır. Bu
kelime "tonozu bağı" kelimesinin değişik
söyleniş şeklidir. Tonozu bağı "eşkıya i-
ni" veya "eşkıya yuvası" demektir. Tama
men tuğla ile horasanharcından yapılmış,
içine ancak 2-3 kişinin sığabileceği çeşme
haznesini andıran, tonoz örtülü küçük
yapılardır. Yakın tarihe kadar mevcut o-
lan bu tonozlarda birtakım kanun kaçak
ları ve çoğu zaman suçlu yeniçeriler barı-
nır, civarda haydutluk yapar, sonra bir at
tedariki ile Anadolu'ya Celalilerin arasına
fırar ederlerdi. Nitekim bu durumu ifade e-
den "Atı alan Üsküdar'ı geçti" sözü söylene-
gelmiştir.

Mezarlığın başlangıcı olan Menzilhane başında protokol ve tören geleneklerini çok
iyi uygulayarak sarıkçıbaşılık, birkaç defa sürre eminliği, defterhane
eminliği gibi vazifelerde bulunmuş, 1827'de ölmüş Hafız Hacı Yusuf
Rıza Efendi'nin kafesi ho-rasani destarlı mezar taşını havi aile sofası
ve dua duvarı vardır. Karacaahmet ortasından geçen yol buradan
başlar. İlerleyince 1768 tarihli Taşçıbaşılar Sofası'na, sonra Şehit Ali
Paşazade, 1782'de vefat et-

mis Divan-ı Hümayun'dan Haşini Ali Bey' in önünden geçip Kadı Müderris İbrahim
Şefik Efendi'nin sağ taraftaki duvar kenarında 1828 tarihli örfi
kavuklu kabri önünden, az ileride sol tarafta, toprak seviyesinden 1,50
m yükseklikte, 22 m uzunluğunda özel bir sofa içinde 1631'de
Topkapı Sa-rayı'nda asilerce şehit edilmiş Vezir Hafız Ahmed
Paşa'nın önünden geçip sağda Osman Şems Hazretleri ile Eşrefzade
Sırrı Efendi ve ihvanının mezarları önünden devamla solda Hoca
Sadeddin Efendi'nin 1741 tarihli sebili bitişiğinde 1866'da vefat etmiş
Şeyhülislam Sadeddin Efendi ile 1877' de vefat etmiş Mevlevi Reşad
Bey'in kabirleri görülür. Sebil haziresinin bitişiğinde Karaca Ahmed
Türbesi ve Tekkesi(->) karşısında ise Ahmed Ağa Camii(->) yer
almıştır. Camiye bitişik hazirede mezarlık tarihinde önemli bir şahıs

olan yeniçeri zümresinden Mezarıcılar Kethüdası Hafız Hasan Efendi'nin 1804 tarihli kabir taşı bulunmaktadır. Buradan Ayrılık Çeşmesi'ne uzanan yol, 50 sene önceki imar faaliyetleri sırasında genişletilmiştir. Şehitlik yönünde o tarihte açılan kapı arkasında Mimarbaşı Kasım Ağa ve hizasında 1824 tarihli şair Enderunî Vasıf in ve bunun da a-şağısında hâcegândan şair İbrahim Efendi'nin 1780 tarihli kabir taşı yanında Arab-zade Kuyusu ve Sebili yer almıştır. Bundan sonra fevkalade ihtişamlı görünüşüyle İshak Efendizadeler ile Dürrizadelerin uzun aile sofaları yer alır. Bu sofada Anadolu Kazaskeri Muhtar Ahmed Efendi'nin 1811 tarihli örfi kavuklu, Şeyhülislam Dür-rizade Seyyid Abdullah Efendi'nin 1828 tarihli örfi kavuklu, Vezir Ali Paşa'nın 1826 tarihli kallavi kavuklu, tulumbacı yeniçerilerinden Genç Osman'ın 1816 tarihli dardağan kavuklu ve tulumba remizli taşı yan yana ön sırada, Divan-ı Hümayun'da gibiymişçesine sıralanmıştır. Bu ihtişamlı görünüşün fotoğrafını C. Gurlitt, *Constanti-nopel* adlı eserinde yayımlamıştır. Bu sofanın karşısında Sadrazam İbrahim Hilmi Paşa' nın 1824 tarihli kallavili taşı ile, 1853'te vefat eden Sadrazam İbrahim Sarım Paşa'nın kabirleri hizasında 1865 tarihli harap haldeki Hacı Hüseyin Paşa Sebili'ne gelinir. Sebinin karşısı Miskinler Mevkii

Balim Ağa Çeşmesi'dir. Burası İbrahim Ağa Çayırı hududu olup sebil hizasında 1784 tarihli Halil Hamid Paşa Sofası ile Ayrılık Çeşmesi'ne uzanır. Bu sofa Karacaahmet Mezarlığı'mn en uzun sofasıdır. 31 m uzunluktadır. 300 m2 sahalı bu sofada 1784 tarihli ve kallavili iki ayrı taş, Halil Hamid Paşa'nın buradaki kesik kafası için konulmuştur.

Karacaahmet Mezarlığı dahilinde bakılır bakılmaz fark edilmesi ve mezarın kolayca tahrip edilmemesi gayesiyle normal zeminden kesme taş duvarlarla yükseltilmiş ve içi toprak doldurularak meydana getirilmiş aile sofaları da vardır. En meşhurları 1734 tarihli Mirzazadeler, 1736 tarihli Dürrizadeler, 1742 tarihli Atıfzadeler, 1762 tarihli Taşçılar ve 1873 tarihli Tırnak-çızadeler sofalarıdır. Klasik sofa anlayışının dışındakilere örnek Vakanüvis Asım Efendi'nin 1819 tarihli sofası ile Namık Paşa'nın 1892 tarihli yeni tarzdaki sofalarıdır.

Karacaahmet'te 16. yy'dan kalma taş hemen hemen yok gibidir. Ancak 1110' lardan (1698-99) itibaren gelen taşlar görülebilmektedir. Mevcut en eski taş Hattat Şeyh Hamdullah'ın 1521 tarihli taşıdır. Çoğunluk 19. yy taşlarıdır.

Serpuş yönünde ise fes, dardağan ve kâtibî türüne çokça rastlanmaktadır.

Karacaahmet'te taş kapaklarla mezar o-dacığı yahut tahta kapaklarla doğrudan toprağa gömme tarzında iki tür defin uygulanmıştır. Eski definlerin çoğunluğu birinci türdür. Şimdiye kadar yapılan defin kazıları esnasında diğer bir topluma ait bir stel veya kitabeye tesadüf edilmemiştir. Geçmişte mezarlık ve mezar taşı inşa ve i-marı ehl-i hiref taşçıları ve hattatlarınca icra edilmiştir. Boş sahaların

varlığından herhangi bir tahribe meydan verilmemiştir. Kaldı ki koyun koyuna gömülme durumunda dahi herhangi bir rahatsızlığa meydan vermemek için kabir açımında kemiğe tesadüf kaygısı ile tahta kürekler kullanılmıştır.

Günümüzde Karacaahmet'te defne açık bölgelerde hızlı bir mezar taşı katliamı söz konusudur. Dondurulmuş belgelerse iklimin ve zamanın tahribine terk edilmiştir.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I-II; H. T. Dağ-ıoğlu, "Sanat Bakımından Mezarlar ve Mezar-taşları ve Karacaahmet Mezarlığı", *Milletlerarası L Türk Sanatları Kongresine Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1962, s. 120-139; O. Öndeş, "Karacaahmet Mezarlığı", *Hayat Tarih Mecmuası*, Şubat 1975; İ. F. Ayanoglu Şahsi Arşivi; Ş. Akbatu Şahsi Arşivi; M. M. Koman Şahsi Arşivi; E. Ergüven, Karacaahmet Defterleri (H. Necdet İşli Arşivi), N. Köseoğlu, "Karacaahmet Mezarlığı", (istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış mezuniyet tezi), Ekim 1969; N. Barut, "Karacaahmet Mezartaşları", (istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış mezuniyet tezi), Haziran 1969; S. Eyice, "İstanbul Şam Bağdat Yolu Üzerinde Mimari Eserler", 725, S. 13 (1958), s. 81; Raif, *Mir'at*, 149-188; İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Me-râkid-iMu'tebere-i Üsküdar*, 1976; M. Yaman, *Büyük Türk Akıncısı, Evliyası, Hekimi Karaca Ahmet Sultan Hazretleri*, ist., 1974; Sadettin Nüzhet (Ergun), *İstanbul Meşahirine Ait Mezar Kitabeleri*, ist., 1932; Mezarlıklar özel sayısı, *TTOKBelleteni*, S. 49/328, (Eylül-Ekim 1975); A. Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, ist., 1977.

H. NECDET İŞLİ

KARACAN, ALİ NACİ

(1896, İstanbul- 7Temmuz 1955, İstanbul) Gazeteci.

1912'de Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okurken ilk şiir denemeleri *Ser-*

AJi Naci Karacan

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

KARAGÖZ

448

449

KARAGÖZ

Karagöz dergisinin ilk sayısının kapağı. Turgut Çeviker, Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü, tst., 1988

yazarlarla, MehmedBaha, Halid Naci, Ratip Tahir (Burak) gibi çizerler, kadrosunda yer aldı. 1927'de imtiyaz sahipliğini Burhan Cahid'in (Morkaya) aldığı

Karagöz, o yıllarda Türkiye'nin en çok satan gazetesi olmak iddiasındaydı. Harf devrimi ile krize girince hükümetin maddi desteğiyle ayakta kaldı, mizahı azalttı ve daha çok eğitici bir nitelik kazandı. 26 Ocak 1935'te yayımını durdurdu ve CHP'ye satıldı, orası

Karagöz, Kukla ve Hokkabaz Sanatkârları Derneği", 1970'te "Türkiye Karagözü Yaşatma ve Tanıtma Derneği" kurulmuştur.

Bibi. M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, İstanbul, 1985; M. And, "Karagöz Bir Siyasi Taşlamaydı da", *TFA*, S. 164 (Mart 1903); S. E. Siyavuşgil, *İstanbul'da Karagöz ve Karagöz'de İstanbul*, İstanbul, 1938; ay, *Karagöz Psiko-Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul, 1941; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı*; M. Aksel, *İstanbul'un Ortası*, Ankara, 1977; M. Özhan, "Geleneksel Türk Tiyatrosunda Ahilik", *Türk Folkloru Araştırmaları* 1988/1; Ü. Oral, *Karagözname*, İstanbul, 1977.

MEVLÜT ÖZHAN

vet-i Fünun ve *Rebab* gibi edebiyat dergilerinde yayımlandı. Bu yıllarda Hemedanizade Ali Naci imzasını kullanıyordu. Adımını Babîâlî'ye attıktan sonra şairliği bırakıp yazarlığa yöneldi. *Tasvir-i Efkâr*, *If-ham*, *ikdam*, *Vakit* gazetelerinde çalıştı. I. Dünya Savaşı günlerindeki yolsuzluklar konusundaki ısrarlı yazılan ona ün kazandı ama çalıştığı gazetelerin de kapanmasına sebep oldu. 1918'de Necmeddin Sadık (Sadak), Falih Rıfkı (Atay) ve Kâzım Şinasi (Dersan) ile birlikte *Akşam*, gazetesini çıkardı. Burada bütün gücünü, Milli Mücadele'yi desteklemeye yöneltti. Ondan sonra da siyasi gelişmeler içinde Kemalist çizgiye ve devrimlere hep sadık kaldı. 1927'de *Akşam*'dan ayrıldı ve yayın hakkını devraldığı *ikdam* gazetesini çıkarmayı sürdürdü. *Ikdam*'m 1929 ortalarında kapanmasından sonra 1930'da Serbest Fırka denemesi sırasında *Politika* ve *inkılap* gazetelerini çıkararak devrimleri savundu. 1931'de Sofya'ya Anadolu Ajansı temsilcisi olarak gitti. 1935'te Türkiye'ye döndü. *Tan*, daha sonra da *Bugün* gazetesini çıkardı, iktidarı tutmakla birlikte gazetecilik dinamizmini belediyeyi eleştirmeye yöneltti. 1944-1948 arasında İsviçre'de basın ataşeliği yaptıktan sonra geri döndü ve bu kez köklü bir gazete çıkarmak amacıyla işe girişti. 1950'de yayıma başlayan *Milliyet*le bu amacına ulaştı. Karacan İstanbul hayatının renkli kişilerinden olmuş, Fenerbahçe kulübünün umumi kâtipliğini de yapmıştır. *Ya Hürriyet* *Ya Ölüm* (1934) ve *Lozan Konferansı vehmet Paşa* (1943) isimli iki kitabı vardır.

Bibi. Ali Naci Karacan-Hayati ve Başyazıları, İstanbul, (1959); S. Tanju, *Dolu Dizgin-Ali Naci Ka-racan-Bir Gazetecinin Hayatı*, İstanbul, 1986.

istanbul

KARAGÖZ

1908-1950 arasında yayımlanan, halk kültürüne dayalı mizah gazetesi.

Bu süre içinde yöneticileri ve mizah anlayışı bir hayli değişmekle birlikte geleneksel Karagöz-Hacivat diyaloguna dayalı eleştirme ve alaya alma yönteminden hiç vazgeçilmemiştir. İlk kurucusu, başyazarı ve çizeri Ali Fuad Bey'dir. Ali Fuad Bey 1870'li yıllarda *Basiret* gazetesinde çalışmış, devletin basımevlerini yönetmiş, *Le-tâif-i Asar*, *Hayal*, *Çaylak*, *Kahkaha* gibi dergilerde karikatürleri yayımlanmıştı. II. Abdülhamid rejimine karşıydı ve basın özgürlüğüne kavuşunca *Karagöz adlı* bir mi[^] zah dergisi yayımlamayı hayal eden biriydi. II. Meşrutiyet ilan edilir edilmez 10 Ağustos 1908'de gazetenin ilk sayısını yayımladı. Gazete siyasi çekişmelerin en sert düzeyde yürüdüğü, yasaklamaların çok sık olduğu bir sürede az fire ile yaşamını devam ettirdi. Bunda yönetimlerle kesin çatışmaya girmemekle birlikte, halkın anlayışına uygun düzeyde eleştiri ve mizahı elden bırakmaması rol oynadı. Bir yerde istanbul' un inceliğini halkın zekâsıyla bağdaştırdığı söylenebilir. Gerçekten kaliteli olduğu bu ilk döneminde Mahmud Nedim, Mah-mud Sadık, Baha Tevfik,'Aka Gündüz, Osman Cemal (Kaygılı), Ahmed Rasim gibi

da Sedat Simavi'ye devretti. 14 Şubat 1935' te 2803.sayıdan itibaren "Siyasi Halk Gazetesi" altbaşlığıyla yayıma girdi. 1950' ye kadar süren bu dönemde mizah yönü az, daha çok halka olayları basitçe yansıtan bir yayın oldu.

ORHAN KOLOĞLU

KARAGÖZ

J *,..*.*> J* JZf-*

Türk gölge oyunu Karagöz istanbul'da gelişen Osmanlı kültürüyle bütünleşmiştir. Karagöz oyunlarında İstanbul'un yaşamını görmek mümkündür. Örneğin *Ağalık* oyununda esir pazarlarındaki köle ve cariye alım satımı, *Büyük Evlenme'de* istanbul' daki büyük düğünler, *Kayıpta* Haliç'le, Boğaziçi'nin günlük yaşamı, *Kanlı Nigâr'* da istanbul'un batakhaneleri, *Tahmiste* Tahtakale'deki kahve dövecüleri anlatılır, istanbul değişik kültür özellikleri, insanları ile Karagöz'ün konusu olmuştur.

* !>-,•».. jV-^..1 ji,' i

Karagöz saray tarafından da ilgi görmüş ve desteklenmiştir. Şenliklerde, şehzadelerin sünnet düğünlerinde Karagöz gösterilerine yer verilmiştir. I. Süleyman'ın şehzadeleri için düzenlenen sünnet düğününde (1539), III. Murad'ın oğlu Mehmed'in sünnet düğününde (1582) Karagöz oynatıldığı bilinir. Esnaf loncalarının düzenlediği "esnaf teferrücu" denilen şenliklerde de *Karagöz* gösterilirdi.

Ramazan ayında Karagöz gösterileri daha da çoğalırdı, istanbul'un birçok semtinde mevsim kış ise kahvehanelerde, yaz ise bahçelerde veya kahvehanelerde Karagöz perdeleri kurulurdu. Kahvehanecilerle

anlaşan Karagöz ustaları perdeyi kurabilmek için Zaptiye Nezareti'nden ve belediyeden izin alırlardı.

Siyasal taşlamalar da yapan Karagöz o

Karagöz, Hacivat (solda) ve istanbul ağzı konuşan Çelebi. U. Göktaş, *Düinkü Karagöz*, izmir, 1992

Son dönemin ünlü karagözcülerinden Hayali Memduh Bey.

Nuri Akbayer koleksiyonu

günün İstanbul'undaki sosyal ve toplumsal olayları, bozuklukları konu edinerek şiddetle eleştirmiştir. Dönemin Kirli Nigâr'ı, Bekri Mustafa'sı, *Karagöz* oyununda değişik tipler olarak yerlerini almışlardır. Karagöz bazı dönemlerde çeşitli nedenlerden dolayı yasaklanmıştır, imparatorlukta sosyal ve siyasal bozuklukların hâkim olduğu dönemlerde Karagöz oyunları da nezaketten ve estetikten uzaklaşmıştır.

istanbul'daki Karagöz sanatçılarının Tah-takale'de işyerleri vardı. Burada kâhya, usta, kalfa ve çıraklardan oluşan bir düzen içinde örgütlenmişlerdi. Başlarındaki kişilere de "serkâr", "pir", "serçeşme" veya "kolbaşı" adı verilirdi. Diğer esnaf kuruluşlarında olduğu gibi çıraklıktan ustalığa geçişleri "şed kuşanma" törenleriyle yapılırdı. Sanatçılar, sürekli işyerinde duran kâhya tarafından sırayla işe gönderilirdi.

Karagöz sanatçılarının hemen hepsinin mutlaka bir asal işi vardı. Karagöz oynatmayı işlerinden arta kalan zamanda yaparlardı. Tanınmış Karagöz sanatçılarının çoğu a-sıl meslekleriyle anılırdı. Hayali Berber Sa-id, Hafız Mehmed Efendi, Kâtip Salih, Yorgancı Abdullah Efendi, Hamamcı Süleyman Efendi, Camcı irfan gibi. Daha sonraları Çelebi Alaattin Mahallesi Balkapa-m Caddesi'nde bir kahvede, Mısır Carşısı'nın Paçacılar Kapısı'na giden caddede, Çavuşoğlu Çıkmaz Sokağı'ndaki bahçeli bir kahvede, Beyazıt'ta Simkeşhane içinde ve Galata'da bir kahvede toplanmışlardır.

Örgütlenmelerini Cumhuriyet döneminde dernekler kurarak sürdürmüşlerdir. 1934'te Camcı Han'ın (Açıkgöz) başkanlığında "Karagözü Sevenler ve *Karagöz Sanatkârlarını Himaye Cemiyeti*", 1957'de Hayali Küçük Ali (Muhittin Sevilen), Camcı irfan, Mazhar Baba (Gençkurt) gibi Karagöz ustaları tarafından "İstanbul Umum

TIMARHANE" OYUNUNDAN BİR BÖLÜM

I. DELİ— Merhaba, karnabit salatası! KARAGÖZ— Eksik olma, benî-âdem keratası!

I. DELİ— Karagöz canibinden dümeni kırık pekmez testisiyle vürûd eden haberlere nazaran balkabağımın, mahalle meclis-i sebzevatına âza tayin kılınması müzakere olunmakta imiş. Bunun da başlıca sebebi ka'r-i deryada bulunan uskumru balıklarının esnaf tezkeresi olmayıp

yunusbalığı tarafından darb ü tehdîd olunmaları ve bir taraftan biçere hamsiler dahi türlü türlü zarar ve felâkete duçar olduğundan *Kızkulesi'nin* böyle erkek işine karışmaması için *Salacak* tarafından hücûm-i şedîd gösterilerek *Kızkulesi* hâmile olması münasebetiyle korkudan ha-lecana uğramış olduğu *Selâmsız'dan* bâ-müzekkere *Kuzguncuk'a* arz ve ifade olunmuş ve işin muhakemesi *Kadıköyü* vasıtasıyla icra olunamayıp asılıp kalmış... KARAGÖZ— Ey, şimdi çıldırırım!

I. DELi— ...ve bu maddeyi istikşaf için gece yarısı *Kandilli Bumû'nün* muâvenetiyle mecrûhîn-i merkumîni derhal *Anadoluhisarinâa* habs ü tevkif eylemişler. Fakat bunlar şu töhmetlerinde *Kanlıca* ile müşterek bulunduklarını *Paşabahçesi* bil-istintâk haber vermiş ve bu hususun tâ *Beykoz'un Çene arasında* dolaşması *Ana-dolukavağı'ndan* bâ-mazbata bildirilmiş ise de *Yenimahalle eski* aklına uyarak birtakım sözler söyleyip *Büyükdere* böyle küçük işlerde *Mesarbunu'nun* şu hususu istimâ' ettiği zaman yüzünde bir sevinç müşahede olduğunu *Tarabya* ve *Yeniköy eski* kurtlarına haber vermiş, ve bunlar ise bu işe hiç razı olmayıp *Boya-cıköyü'nün* yanında yüzü kara çıkmış ve *Istinye*ve *Mirgûn* iskeleleri *Rumelihisa-n'nda* biraz meks ü aram etmek münâsib görmüş... KARAGÖZ— Ne bitmez tükenmez saçma! I. DELi— Sen de benim yanımdan kaçma. KARAGÖZ— Kaçacağım ama, korkuyorum.

I. DELİ— ... ise de, *Arnavutköyü* akıntısının hiddetine dokunarak pür-silâh olduğu halde attığı tabanca *Saraflıburnu'na* dokunarak bundan dolayı gözyaşı dökerek *Kuruçeşme'ye* doğru azîmet etmiş, ve şu hale *Kuruçeşme'nin* ağzı sulanarak *Ortaköy* den yolu yarılıyarak *Kabataş'a* ince sözleri anlatmak muhal gibi bir şey görüldüğünden *Çavuşbaşı'na* terfikan cümlesi *Tophane'den* top gibi gürleyerek *Galata* mahkemesinde fasl-i dâva edecekleri ciddî gazetelerde okunmaktadır. KARAGÖZ— Sen deli misin, akıllı mısın?

I. DELİ— Deli balkabağından olmaz, adamdan olur. istersen sen de deli ol.
 .KARAGÖZ— Çenen tutulsun, köpoğlu!

I. DELİ— An-asıl tiyatro ve lokanta sakinlerinden geçen paçacı dükkânı kayınvalidesi tarafından yalvararak on bin seneden beri mürûr-i evkaat ile karnabit tohumları olup, yani bir pırasa tarafından bâ-arzuhâl düyûn-i kesîreye müstağrak olmak hasebiyle iki buçuk çifte derûnunda yedi sekiz yaşında iki adet salatalık hıyar akçesiyle maydanoz tohumları olup bahçıvanbaşını tekdîr edeceğim der-kârdır. KARAGÖZ— Sen sabaha kadar söyleyecek misin?

I. DELİ— Sabaha kadar da söylerim, akşama kadar da; sen benim keyfimin kâh yaşı mısın? •

KARAGÖZ— Sen benim gönlümün mahyası mısın?

I. DELi— Dinle beni, balkabağı!

KARAGÖZ— Söyle bakalım, helvacıkabağı!

I. DELİ— Semizot Efendinin zuafâdan bulunan Tereotu nâm cariyesini Nane Molla'ya terfikan *Dökmeciler'âe* lenger-endâz-i ikaamet olmakta bulunan Pirinç Çelebi ile hîn-i mülakatlarında Keçi-derisi'nin sütünbîrâderi bulunan Rugan-ı Zeyt-i biz-Zünûb ile birleşerek Enginar Beyin derûn-i âlîlerine kemâl-i ehemmiyetle vaz' olunup *Parmakkapı* vasıtasıyla *Boğaziçi'ne* bi's-sıhha ve'l-âfiye teşrîf buyurdukları maa'l-memnûniyye işitilmiştir. KARAGÖZ—Bana ne? Müsaade, ben gidiyorum...

C. Kudret, *Karagöz*, İH, Ankara, 1970, s. 312-316

Karagöz Musikisi

Karagöz oyununun en önemli unsurlarından biri de musikidir. Karagöz'de kullanılan musiki, zamanla kendine özgü bir tür özelliği kazanmış, hayal perdesinin seyirlik tarafı yanında işitsel bir boyut olarak, Karagöz'den ayrı düşünölemeyecek tamamlayıcı bir sanat halinde gelişmiştir.

içinde musikinin yer almadığı bir Karagöz oyunu yoktur. "Ferhad ile Şirin" gibi bazı oyunlarda ise, oyunun genel düzeninin hemen bütünüyle musiki üzerine ku-

KARAGÖZ

450

451

KARAGOZYANLAR

Rıdvan'ın oluşturduğu amatör toplulukta bir süre yer alan Sadi Fikret, 1908 ve 1909'da Burhanettin (Tepsi) topluluğunda başta Abdülhak Hamid Tarhan'ın oyunları olmak üzere *Neron*, *Napoleon Bonaparte*, *Haydutlar* adlı oyunlarla sahneye çıktı. Ayrıca, birer perdelik komedilerde de oynamaya devam etti. 1909'da Ahmed Fehim' in(->) topluluğunda *Mürebbiye'de* oynadı. Burhanettin (Tepsi) ile 1910'da çıktığı turnede topluluğun dağılmasından sonra bir süre İstanbul Polis Müdüriyeti Evrak Kalemi'nde memur olarak çalıştı. 1912'de Madam Binemeciyan ve Kumpanyası topluluğunda *Müçtehitve Masum Katil*; Nu-reddin Şefkati'nin topluluğunda *Gelin-Kaynana*, *Farmasonlar*, *Hisse-i Şayia* adlı oyunlarda oynadı. Ahmet Fehim'in Mar-diros Mınakyan'ın 1913'te sahneden çekilmesi üzerine devraldığı Osmanlı Dram

rulu olduğu görülür. Karagöz musikisi, Türk musikisinin hemen hemen bütün çeşitliliğini üzerinde taşır. Klasik Türk musikisinin "kâr", "beste", "ağır semai", "yürük semai", "peşrev", "saz semaisi", "oyun havası", "şarkı", "köçekçe" gibi beste şekilleriyle birlikte, halk musikisi repertuvarına giren türküler de bu musikiyi oluşturan ezgiler arasındadır. Türk musikisinin özel ritim kalıpları olan usuller de Karagöz'de zengin bir çeşitlilik gösterir. Bu oyunlarda vals, polka

gibi, zamanın modası gereği Batı musikisi parçalarının da kullanıldığı görülür.

Karagöz musikisi, "semai", "gazel" ve "hayal şarkıları" denen üç ana tür üzerine kurulmuştur. Semailler, oyunda ilk okunan parçalardır. Bunların adından başka, semai u-sulüyle, ağır veya yürük semai adlı beste şekilleriyle veya bir halk şiiri biçimi olan semaiyle doğrudan bir ilişkisi yoktur. Karagöz musikisindeki semaiyi, "beste" ve "şarkı" şekillerindeki eserler oluşturur. Oyunlarda semaileri hep Hacivat söyler. Eserlerin tamamı okunmaz, yalnızca zemin ve nakarat kısımları söylenir. Gazellerin okuyucusu ise, semaideki durumun aksine, hep Karagöz'dür. Gazelde kullanılan makam çoğunlukla yegâhtır. Günümüze doğru ise, musiki bilgisi ve yeteneği yeterli düzeyde olmayan karagözcüler, gazel yerine yalnızca gazel metinlerini okumaya başlamışlardır. Hayal şarkıları çoğunlukla şarkı ve türkülerden oluşur. Bu şarkılardan bazıları çeşitli oyunlarda değişik Karagöz tiplerince tekrar tekrar okunabilir.

Karagöz musikisinin hayal şarkılan re-pertuarı 200'ü aşkın eserden oluşmaktadır. 61 kere şarkı söyleyen Hacivat bu re-pertuarı en çok kullanan hayal perdesi kahramanıdır. Hacivat'ı 55 şarkıyla Çelebi, 43 şarkıyla Zenne ve 26 şarkıyla Karagöz izler. Hayal şarkılarında sırasıyla hicaz, uş-

Karagöz oyununda Âşık Hasan ve oğlu Muslu, Ragıp Tuğtekin yapımı. U. Göktaş, izmir, 1992

şak, rast, hüseyini, nihavent ve suzinak en çok kullanılan makamlardır. Evcara, muhayyerkürdi, neva, nikriz, buselik, suzidil, şehnaz gibi makamların ise hiç kullanılmamış olması dikkat çeker.

Çeşitli oyun tiplerinin tekrar tekrar söylemeleri dolayısıyla birçok hayal şarkısı o tiplerle özdeşleşmiştir. Bu şarkılar mal oldukları kişiliklere uygun bir güfte ve ezgi yapısı içindedir. Pek çoğunun bestekârı bilinmeyen hayal şarkılarının, T.ürk mu-

Tulumlu
Karagöz
tiplemesi,
Ragıp
Tuğtekin
yapımı.
U. Göktaş,
Dükkü
Karagöz,
izmir,

sikisi repertuvarından mı Karagöz'e aktarıldığı, yoksa Karagöz için mi özel olarak bestelendiği kesin biçimde bilinmemekle birlikte, bu eserlerin hiç olmazsa bir bölümünün Karagöz için özel olarak ve büyük bir ihtimalle Karagöz oynatanlarca bestelenmiş olduğu tahmin edilmektedir.

Her dönemin toplumsal ve kültürel yapısına, işlenen konular açısından uyum gösteren ve hep güncel bir kimlikle ortaya çıkan Karagöz'ün bu özelliğine bağlı olarak musikisinin de her dönemde yenilendiği görülmektedir. Karagöz musikisi repertuvarını oluşturan bugüne gelebilmiş eserlerin büyük bir çoğunluğunun 19. ve 20. yy'a ait bulunuşu, repertuvarın durağan olmadığını, bu musikinin günün şartlarına büyük ölçüde uyulanabildiğini göstermektedir.

Karagöz musikisinde kullanılan çalgılar, "perdedeki çalgılar" ve "perde gerisindeki çalgılar" olarak ikiye ayrılabilir. Perde-dekilerin hemen hepsi Karadeniz kemen-çesi, tulum, davul, zurna, kabak ve bağlama gibi halk çalgılarıdır. Perde gerisinde kullanılan çalgılar ise, başta tef olmak üzere, keman, ud, kanun, klarnet (veya zurna) gibi çoğunluğu klasik musiki çalgılarıdır. Bunlardan tefi, karagözcünün kullanması geleneğin gereklerindendir.

Ama bazen bu iş için "yardak" kullanıldığı da olur. Perde gerisinde zil, zilli maşa, nakkare ve davul gibi çalgılar da kullanılır. Perde gerisinde bu sazlar ya sazandeler ya da becerisi varsa yardak çalar. Oyunlarda bu şekilde bir saz takımının veya yoldağın bulundurulması gerekliliği, ses kayıt cihazının kullanılmaya başlamasına kadar sürmüştür. Bütün bu çalgıların dışında "nare-ke" adı verilen, kamıştan yapılmış, düdüğe benzer bir alet de oyun sırasında Karagöz tiplerinin perdeye geliş gidişleri sırasında, çıkardığı zırlıtlı bir sesle fon müziği gibi kullanılır.

Karagöz musikisi repertuvarını oluşturan eserlerde, Osmanlı toplumunu oluşturan kavimler mozaığının kültürel izleri belirgin biçimde görülür. Arap tiplerinin o-kuduğu Arapça güfteli şarkılar, Yahudinin İbranice şarkılan, Ermeni, Rum tiplerinin kendi kültürlerine özgü şarkıları, Karagöz musikisi repertuvarının ilgi çekici parçalarıdır, İstanbul kültürünü iyice özümsemiş sayılabilecek Çelebi, Hacivat, Hacivat'ın kızı, Hımhım, Zenne vb tipler ise hep İstanbul şehir kültürünü yansıtan ağır parçalar okurlar. Arnavut ve Rumelili tipleri, Rumeli türküleri; Bolulu, Bolu türküsü; Külhancı, Erzurum veya Artvin türküsü; iskele kâhyası, Mustafa Çavuş'un halk duyarlılığını yansıtan bir şarkısını; Çingene, "Çeribaşının Gelini" adlı Çingene şarkısını; Anadolu, "Dağda davar güderim" türküsünü; Bekri Mustafa da meyhaneye şarkılarını söyler. Frenk tiplmesi ise polka parçalarıyla oynar. Trabzon, Hatay, Konya, Aydın, Ankara, Kastamonu, Eskişehir, An-tep, Muğla, Çankırı ve Harput türküleri, hayal şarkılarının önemli

bir bölümünü oluşturur. Bu yöreler, İstanbul'da yaşayan taşralıların memleketleridir. Anadolu'nun

TTAŞ_ ^LAKLARD_A_KARAGÖZ_VE_KARAGÖZ MUSİKİSİ

İstanbul'da- ilk ticari plak kayıtları 1902'de yayımlanmıştır. Taş plaklara seslerim ilk veren sanatçılar Kantocu Peruz ve Şamram hanımlar, Hafız Sami, Aşir, Yaşar efendiler, Tanburi Cemil Bey, bir de meddahlarla Karagöz sanatçılarıdır. Meddah Sururi, Meddah Aşkî, Şair Ömer Efendi ve Kâtip Salih bu sanatta dönemin dört büyük adıdır, ilk ikisi daha çok, ünlendikleri meddahlık alanında plaklar doldurmuşlardır. Sururi'nin sadece bir tane Karagöz plağı vardır; Aşkî'nin ise bu türde hiç plağı yoktur. Yayımlanmış Karagöz plaklarının sayısı 30 dolayındadır.

Bu plaklar doldurulurken güncel olaylarla ilgili hikâyelerin 78 devirli plakların yaklaşık 3 dakikayla sınırlı süresine sığdırılabilmesi için, kullanılan metinler değiştirilerek yahut kısaltılarak plaklara bir hareketlilik getirilmeye çalışılmıştır. Seyirlik bir sanatı sadece ses kayıtlarıyla canlandırabilirle amacı güden bu değişikliklerde musikiden vazgeçilmemiş, tersine, Karagöz oyunlanm temel dayanaklarından biri olan musiki sanatından alabildiğine yararlanılmıştır.

Musiki bilgisi ve yeteneği söylediği şarkılardan kolayca anlaşılan Şair Ömer Efendi'nin musikisiz plağı yok gibidir. Kâtip Salih de "Karagöz'ün Arap Halayık'a Ninni Söyletmesi", "Karagöz'ün Köylü Kantosu", "Karagöz'ün Musiki Muharevesi" gibi konusu musiki olan plaklar doldurarak musikin Karagöz oyunundaki vazgeçilmez yerini plaklarıyla belgelemiştir. Şair Ömer Efendi'nin "Karagöz'ün Şair Muhaveresi" adlı plağında da Hacivat daha birçok oyunda olduğu gibi, "On kere demedim mi sana, sevme dokuz yâr" mısraıyla başlayan eviç şarkıyı söyleyerek Karagöz" ün yanına gelir. "Karagöz'ün Acem'le Muhaveresi" adlı plakta Acemin okuduğu şarkı güftenin anlaşılmasız yüzünden uydurma bir Acem havası olduğu izlenimini uyandırır. Gene Ömer Efendi'nin "Karagöz'ün Karısıyla Muhaveresi"nde, Karagöz' ün karısı, uyumak bilmeyen oğluna tef eşliğinde ninni söyler. Kâtip Salih'in Orfe-on Record şirketi için doldurduğu "Karagöz'ün Halayık'a Ninni Söyletmesi" de benzer bir ritimdedir. Şair Ömer Efendi'nin musiki yeteneğini gösterdiği plaklardan biri de "Karagöz'ün isim Muhaveresi"dir. Bu plakta Hacivat o günlerin sevilen okuyucusu Hafız Sami üslubuyla şarkı söyler.

Karagöz oyunlarında, bu oyunlar için özel olarak bestelenmiş şarkıların yam-sıra klasik Türk musikisinin seçkin örnekleri, örneğin Abdülkadir Merâgî'ye mal edilen bazı eserlerle, Ebubekir ve Nikoğos ağaların beste ve şarkıları da okunmuştur. Hazım Körmükçü'nün Edison Bell etiketiyle, büyük olasılıkla özel bir baskıyla yayımlanan "Karagöz'ün Karısını Tahkikatı" adı plakta da Tab'î Mustafa Efendi'nin "Gül yüzlülerin şevkine gel nûş edelim" diye başlayan bayatı yürük semaisi

Hacivat'a her nedense "Gül yüzlülerin aşkını nûş edelim" diye okutulur. Hazım Körmükçü'nün gerek seçtiği tipler, gerekse işlediği konular, onun Şair Ömer' den geniş ölçüde etkilendiği izlenimini uyandırır. Ömer Efendi'nin "Tünel Satıcıları" konusu Körmükçü'de "Uzun Çarşı Esnafı"; "Acem'le Muhavere"de "Karagöz'ün Paris Seyahati" olur. Körmükçü de en az Ömer Efendi kadar musikide yetenekli olduğunu, hemen her plağında musikiye yer vererek gösterir. Meddah Hasan Tanınmış ise "Hidrellez Âlemi" adlı plağında musikiyi hikâyenin ayrılmaz bir parçası olarak kullanır. Bu plakta Kâğıthane'deki eğlence Zurnacı Sabahattin'in taksimi ile başlar, sonundaki oyun havası Kanlıcalı Nasibin Mehmet Yürü'nün de yer aldığı saz takımınca çalınır. Meddah Hasan plakta bu sanatçıları yeri geldikçe övünçle dinleyicilerine tanıtır.

CEMAL ÜNLÜ

dört bir yanına ait bu türküler, hayal perdesinden istanbul kültürüne girer ve klasik Türk musikiyle beraber istanbul zevkinin ve duyarlığının yapıtaşlarından birini oluştururlar.

Bibi. E. R. Üngör, *Karagöz Musikisi*, Ankara, 1989; R. Oğuz, *Karagöz'de Halk Türküleri ve Halk Hikâyeleri*, Kayseri, 1946.

MEHMET GÜNTEKİN

KARAGÖZ TEKKESİ

bak. ZERDECİZADE HÜSEYİN EFENDİ TEKKESİ

KARAGÖZOĞLU, SADI FİKRET

(1881, İstanbul - 30 Aralık 1941, İstanbul) Tiyatro oyuncusu ve yöneticisi.

Asıl adı Hüseyin Sadi'dir. Tiyatroya Mek-teb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okuduğu yıllarda amatör olarak başladı. Reşad

Kumpanyası'nda *Divaneler Hekimi*, *Kadın Pençesi*, *Ceza Kanunu*, *Gülnihal*; aynı yıl kurulan Donanma Cemiyeti Tiyatro-su'nda *Alemdar*, *Muhterem Katil*, *Midilli'de Bir Facia* gibi oyunlarda rol aldı. I. Dünya Sâvası'nın çıkmasından sonra topluluk dağıldı. Bunun üzerine Sadi Fikret askere gitti. 1918'de askerlik dönüşü Da-rülbedayi'ye girdi. *Bir Çiçek İki Böcek*, *Hisse-i Şayia*, *Sekizinci* adlı oyunlarda rol aldı, beğeni kazandı. 1923'te bir grup arkadaşı ile Darülbedayi'den ayrılarak Ankara'ya gitti. Burada oluşturdukları Darül-bedayi Sanatkârları Anadolu Temsil Heyeti adıyla oyunlar sahnelediler. Daha sonra Ankara'da Milli Sahne adıyla bir topluluk kuran Sadi Fikret, İzmir turnesine çıktı, ardından İstanbul'a geldi. Ra-şit Rıza ile bir süre birlikte çalıştı. *Acele İş*, *Arkadaş Hatın*, *Gaip Aranıyor*, *HıtırHoş-nutyan*, *İlk Aşk*, *İtaat İlâmı*, *Kin Yarası*, *Men Dakka Dukka*, *Ortaklar*, *Oyun Bozan*, *Pembe Köşk*, *Sönmeyen Sevda*, *Tersine Dünya*, *Üvey Kardeşler*, *Yataklı Vagonlar Kontrolörü* *Milli Sabne'de* kendisinin de rol aldığı oyunlardan bazılarıdır. Ekonomik ve yönetsel sorunlar nedeniyle Milli Sahne'nin

dağılmasından sonra 1927'de tiyatro yaşamından çekilerek sinema işletmeciliği yapmaya başladı.

Ünlenmesini sağlayan *Hisse-i Şayia* adlı oyundaki Bican Efendi rolü üzerine kurulan *Bican Efendi Mektep Hocası*, *Bican Efendi Vekilharç* gibi filmlerde hem oyunculuk, hemde yönetmenlik yaptı.

HÎLMÎ ZAFER ŞAHİN

KARAGOZYANLAR

Ermeni asıllı aile.

Karagözyanların kökleri kimi tarihçilere göre Van'a, kimilerine göre ise Eğin'e dayanmaktadır. Ailenin bilinen en eski ferdi o-lan Hovhannes Ağa Karagözyan, İstanbul'a yerleştikten sonra basmacı Bedros Acemoğ-lu ile çalışarak zengin olmuştur. Hovhannes Karagözyan'ın Negdar, Nazaret, Yel-mone, Krikor, Eftik, Püzant, Dikran, Gara-bed ve Hovsep adlı 9 çocuğundan en ünlüsü olan Dikran Karagözyan 1834'te İstanbul'un Musalla semtinde dünyaya gelir. Diğer erkek kardeşleri ile Kumkapı'da-ki Mayr Varjarian'da (günümüzde Bezci-yan Ortaokulu) Kardeşi Garabed'le kurdukları ticaret ve sarraflık merkezi ile kısa zamanda uluslararası piyasaya açılmışlar, Manchester, Tebriz gibi önemli merkezlerde şubeler açmışlardır. 1896'da ölen Dikran Karagözyan'ın sosyal hayata kapalı olmasına karşın, kardeşleri sosyal hayatla sürekli iç içe olurlar. Krikor Karagözyan 1870'ten itibaren Cismani Meclis üyeliği, Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi Akarlar Komisyonu veznedarlığı, Merkezi Borçlar Komisyonu üyeliğinde bulunur. Asıl mesleği sarraflık olan Krikor Karagözyan, yıllar boyu silahlı kuvvetlere ve Bahriye Nezareti'ne verdiği hizmetlerden ötürü devlet tarafından mütemayiz, rütbesi ile birinci dereceden Mecidiye ve üçüncü dereceden Osmaniye nişanları ile onurlandırılır.

Garabed Karagözyan ise Beyoğlu Akar

KARAGIJMRÜK

452

453

KARAGUMRUK SARNICI

Karagözyan Yetimhanesi'nin cephesi.

Vağarşag Seropyan I

Gelirleri ve Borçlar Komisyonu üyeliğinin dışında, Genel Meclis üçüncü başkanlığı, Taşra Komisyonu ve Cismani Meclis üyeliği görevlerinde bulunur.

Karagözyan kardeşlerden Püzant, Kri-kor ve Dikran evlenmeden ölürler. Naza-ret (1818-1887) ise evlenerek Takvor, Yet-vart, Azniv ve Aram adlı 4 çocuk sahibi o-lur. Bunlardan Takvor Karagözyan (1867-1918)

Berberyian Okulu'nda öğrenim gördükten sonra, kardeşi Yetvart'la bir banka kurar. 1894'te Esayan Okulu Eğitim Komisyonu üyeliğine, 1895'te Beyoğlu Ermeni Kiliseleri Yönetim Kurulu veznedarlığına seçilir.

Yetvart Karagözyan (1870-1945) Ro-bert Kolej'de öğrenimini tamamladıktan sonra sarraflığa atılır. Yürüttüğü sosyal görevler arasında Yardım Komisyonu, Getro-nogan Okulu Vakıf Yönetim Kurulu üyelikleri sayılabilir. Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Muganniler Heyeti'nin kurucularındandır. Genel Meclis üyesi olarak gerek yönetimde, gerekse komisyonlarda görev alır. AGBU (Armenian General Benevolent Union) istanbul şubesi başkanlığı ve Karagözyan vasiyetinin gerçekleşmesi ve yetimhanesinin kuruluş tarihinden itibaren okul kuruculuğu, Veraset Komisyonu ve vakıf yönetiminde görev alır. Aram Karagözyan ise araştırma ve dilbilim üzerine makaleler yazar. Ailenin tüm bireylerinin ilgilendiği ticaretin yanında, sosyal etkinlik olarak da Kalfayan Kız Yetim-hanesi'nin yönetiminde görev alır.

Garabed Karagözyan, Srrpuhi Papazyan' la evlenerek Arşag ve Mihran adlı 2 çocuk sahibi olur. Robert Kolej'de öğrenim gören kardeşlerden Arşag, Sanasaryan Vakfı veznedarlığı, Cismani Meclis üyeliği, Surp Pır-giç Ermeni Hastanesi Yönetim Kurulu yazmanlığı, AGBU Yönetim Kurulu başkanlığı görevlerinde bulunur. Mihran Karagözyan ise 14 yaşında yitirdiği oğlu Howard' m anısına 1922'de İstanbul'da "Howard Karagözyan Home"u kurar. Bu kuruluş

daha sonra Fransa'ya taşınır. Mihran Karagözyan da AGBU Yönetim Kurulu veznedarlığı görevinde bulunur.

Karagözyan kardeşlerin en küçüğü o-lan Hovsep Ağa, Ağavni Antreasyan'la evlenerek 4 çocuk sahibi olur. Bunlardan Sarkis Karagözyan, Kalfayan Kız Yetim-hanesi'ne Yardım Komisyonu üyesi ve Karagözyan Yetimhanesi Yönetim Kurulu şeref üyeliği görevlerinde bulunur.

Nazaret, Garabet, Krikor, Hovsep ve Dikran Karagözyanlar, genç yaşta ölen kardeşleri Püzant'ın anısına, aile mirasından onun payı ile bir ticaret okulu kurmayı planlarlar. 1874'te başlayan bu çalışmalar için Patrik Hasköylü II. Nerses Varja-bedyan'ın da yardımları ile gerekli tüm işlemler yürütülür. Taksim'deki eski Ermeni Mezarlığı'nda bu iş için bir yer tahsis e-dilmesi konusunda izin alınır. Ancak Garabet ve hemen sonra Nazaret Karagözyan' in ölümü, okulun kuruluşunu geciktirir. Olay uzun süre sürüncemede kaldıktan sonra, Dikran Karagözyan'ın ölümü (1896) ile bir kez daha gündeme gelir. Avukat Hagop Hagopyan tarafından Patrik istanbullu III. Madteos Izmirliyan'a bir vasiyetname sunulur. Bu Dikran Karagözyan'ın sağlığında (1891) hazırladığı, fakat tümüyle gizli tuttuğu belge ile olay güncellik kazanır. Dikran Karagözyan kendi maddi varlığının

üçte birini bir ticaret okulunun kuruluşu ve geleceği için vasiyet eder. Uzun görüşmeler sonunda ticaret okulu yerine bir yetimhane kurulmasına karar verilir.

Yedikule'deki Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi toprakları üzerinde veya Üsküdar' daki Balyan Vakfi'na ait topraklarda kurulması kararlaştırılan yetimhane, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin yetimhanesinin bir devamı olacaktır.

Bu yönde yapılan çalışmaların başında gayrimenkullerin alımı gelir. Yetimhane binası için ise yıllar sonra bugün Şişli ilçesi, Abide-i Hürriyet Caddesi no. 228/1'de bulunan ve bir hastane için inşa edilen bina satın alınır. 1913'te açılan Karagözyan

Dikran Karagözyan

Vağarjag Seropyan koleksiyonu

Yetimhanesi, ailenin bırakmış olduğu en kalıcı eserdir. Aynı yıl Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Surp Hagop Yetimhanesi'n-den getirilen 100'ü aşkın yetimle açılan okul, bu nedenle Surp Hagop Yetimhane-si'nin bir devamı olarak görülmektedir. Rus asıllı Doktor Pleskof tarafından hastane olarak yaptırılan bina, satın alındıktan sonra Mimar Avedis ve Sarkis Pekmezian tarafından okul binasına dönüştürülmüştür. 7 Eylül 1913'te eğitim ve öğretime başlayan, 29 Kasım 1913'te ise resmi açılış töreni yapılan Karagözyan Yetimhanesi, 80 yılı aşkın bir süredir hizmet vermektedir. Günümüzde anaokulu ve ilkokuldan müteşekkil Karagözyan Yetimhanesi, 1993-1994 öğretim yılında toplam 124 öğrenci barındırmaktadır.

Bibi. T. Azadyan, *Huşamadyan Karagözyan Vorpanotzi* (Karagözyan Yetimhanesi Tarihçesi), ist, 1949; M. Ormanyan, *Azkabadum*, III, Kudüs, 1927.

VAĞARŞAG SEROPYAN

KARAGUMRUK

Şehir surlarının batı kesimine yakın ve Edir-nekapı Beyazıt ana ekseninin güneyinde yer alan semt.

Hırka-i Şerif Camii'nden(->) başlayarak kuzeybatıda Mihrimah Sultan Külliyesi' nin(->) arasında ve Fatih Nişanca'sı ile güneyde Keçeciler Caddesi arasındaki bölge, Karagümrük sayılmalıdır. Karagümrük Osmanlı istanbul'unun, abideleri folkloru ve edebiyatı; memur, medreseli ve esnaftan oluşan ahalisi; istanbul Türkçesinin en seçkin ağzının bu yörede konuşulmasıyla en eski ünlü semtlerdendir. Son 30 yılda kontrolsüz bir beton yapılaşma ile çehresi değişmiş; bu arada eski sakinlerinin ö-nemlice kısmı başka semtlere göç etmişse de, her şeye rağmen çarşısı ve mahallenin atmosferiyle birçok semte nazaran eskiyi muhafaza edebilen nadir yerlerdendir.

Karagümrük adı, semte Edirnekapı'dan şehre girenlerin kontrolü için burada bir gümrük eminliğinin bulunmasından dolayı konmuş gibi görünüyorsa

da, gerçekte istanbul'un tarihi topografyası içinde bunu kesinlikle tespit etmek güçtür. Karagümrük, surların batı kıyısına yakın bir yerleşme olduğu halde, İstanbul'un kenar mahallelerinin özelliklerini taşımaz; aksine semtte, Fatih, Çarşamba, Aksaray ile aynı sınıf ahali kompozisyonu ve gelenekler görülürdü. Semt medreselere yakındı; bundan başka istanbul'un suriçinde ve tören yolunun yanı başında yer alması, yani ana ulaşım yolunun kıyısında olması, semte hem iktisadi, hem de sosyal bakımdan hayat vermiştir. Fatih medreselerine bitişik olduğundan ulemanın ve ketebe-nin oturduğu, tarikat merkezi dergâh ve tekkelerin yer aldığı makbul bir mahalle olmuş; aynı zamanda Fatih ve Çarşamba gibi suriçi İstanbul'un yüksek bir tepesinde kurulduğundan havadar ve latif bir semt sayılmıştır. Nitekim, semtin çeşmelerinden ve hamamlarından başlayarak cami, türbe medrese ve tekkeleri, çarşısının canlılığı da bunu göstermektedir.

Karagümrük semti, Mihrimah Sultan

Camii ve vakıflarıyla başlar. Tıpkı Üsküdar' da olduğu gibi, Mihrimah Sultan burada da şehre Avrupa tarafından gelen orduları, kervanlar muhteşem bir abideyle karşılar. Mihrimah Sultan Camii'nden, birbirini izleyen Hacı Muhiddin, Yusuf Ağa sokakları ve Prof. Naci Şensoy Caddesi (eski Lö-küncüler Sokağı) izlenerek Karagümrük Meydanı'na gelinir, ilk başta herhangi bir semt meydanı gibi duran bu çarşı alanı, aslında eski istanbul'un artık oldukça azalan karakteristik bir mahalle çarşısıdır. Karagümrük meydan çarşısı, etrafındaki sokak isimleri, esnafının davranışı ve halk ile o-lan ilişkileri gözlemlendiğinde, bu hükme hak verdirir. Meydanın güneyinde, milli mimari devrinin eserlerinden olan ve istanbul' da az görülen semt ilkokullarından biri, Mihrimah Sultan ilkokulu yer alır. Meydana açılan sokaklar, buradaki eski zanaat kollarının adını taşır; Yazmacı Hüsrev Sokağı, Tahtacılar Sokağı, Rendeciler Sokağı (marangozluğun bu semtte bir zamanlar yaygın olduğunu gösteriyor), Sütçü Murat Sokağı, İşkembeci Malik Sokağı, Lüleci Yekta Sokağı, Sahtiyancı Sokağı, Kepe-nekçi Numan Sokağı ve bir zamanlar var olan bir değirmene izafeten Harap Değirmen Sokağı bu bütünlükte yer alır. Kara-gümrük'ün güney kısmına geçildiğinde Keçeciler Meydanı, Keçeci Çeşmesi Sokağı ve Keçeci Piri Camii'nden oluşan bir mekânsal bütün görülür. Bu meslek dalı Osmanlı ordusunun stratejik bir ihtiyacı karşılamaktaydı. Buradan başka yerlerde de olduğu gibi İstanbul'un bu kesiminde, kontrol altında bir mntıkada bu zanaatın yapıldığı anlaşılmaktadır.

Karagümrük, camileri ve tekkeleri itibariyle de önemli bir semtti. Bunların etrafında oluşan doku, mahallenin sakinleri arasında bürokrat ve ulemanın da bulunmasının nedenidir. Bu sayede semt, eski İstanbul kültürünün mayalandığı mihraklardan birini oluşturmuştur. Bu özelliği yakın zamanlara kadar gözlemek mümkündür.

Fetihten beri burada yoğun bir yerleştirme olduğu ve bazı devlet adamlarının burada

camii ve çeşme gibi altyapısal tesisler kurarak bu yerleşmeyi teşvik ettiği de anlaşılmaktadır. II. Mehmed (Fatih) dönemi ihtisab ağalarından Muhtesib İskender'in yaptırdığı Kabakulak Mescidi de buradadır. Cami 1730'da yanmış ve 18. yy üslubunda tamir ettirilmiştir. Gene Fatih dönemi ulemasından Seyyid Mehmed Efendi'nin merkadi (857/1453), eski İstanbul mahallelerinde çokça rastlanan açık türbelerden biri olup, eski Ali Paşa (Atık Ali) Caddesi ve Kabakulak Sokağı köşesinde-dir. Karagümrük, fetihten sonra yerleşme ve imar görmüş, bu imar 16. yy'da bütün Fatih mıntıkasında olduğu gibi devam etmiştir. Karagümrük çarşısının bir köşesinde yer alan Mesih Paşa Camii bir 16. yy e-seridir(1588). Kuşkusuz Karagümrük semtinin hemen yanı başında yer alan Nişan-ca'daki 992/1584 tarihli Sinan'a atfedilen Nişancı Mehmed Paşa ve Mesih Mehmed Paşa camileri, semtin bu dönemdeki itibarını gösteren yapılarıdır.

Karagümrük'ün, Osmanlı döneminde tarikatlar açısından da önemli bir merkez olduğu biliniyor. En önemli dergâh Niya-zî-i Mısırî Sokağı'ndaki, bugün restore edilen Celvetîye dergâhıdır (bak. Celvetîlik). Merkezi Üsküdar'da olan bu tarikatın suriçi İstanbul'daki en önemli merkezi bu semttiydi. İstanbul'un önemli bir dini zi-yaretgâhı da gene Karagümrük'tedir. En son haliyle 1851'de Abdülmecid'in (hd 1839-1861) yaptırdığı, Osmanlı rokoko tarzının en önde gelen örneklerinden Hırka-i Şerif Camii, Hz Muhammed'in Veysel Karanî'ye bıraktığı söylenen hırkasının muhafaza makamı olarak bugün de kalabalık bir ziyaretgâhtır. Çevrenin makbul bir yer olduğu, bugün de muhafaza edilebilen birkaç ahşap binadan bellidir. Bunlar son asır istanbul'unun ilginç ahşap konut örnekleridir.

Karagümrük Cumhuriyet dönemi edebiyatında Server Bedî'nin (Peyami Safa) *Cumbadan Rumbaya* adlı romanında çizdiği fakir mahalle tipleriyle toplumumuzun dikkatini çekmiştir. Ancak eski Karagümrük, bu romanın cumba Faslıyla pek uyum halinde değildi. Karagümrük ismi bir de son 40 yılın içinde parlayan ve sönen futbol takımıyla bütün Türkiye'de ünlenmiştir (bak. Karagümrük Spor Kulübü). Karagümrük semti değişen mimari dokusuna rağmen gerek halkı, gerekse gelenek kalıntılarıyla, eski İstanbul'un izlerini en çok barındıran semtlerindendir.

Bibi. *istanbul Şehir Rehberi*; A. Kuran, *Sinan-The Grand Master of the Ottoman Architecture*, ist., 1987; Öz, *istanbul Camileri*, I.

ILBER ORTAYLI

KARAGÜMRÜK MEDRESESİ

Fatih İlçesi'nde, Karagümrük'te Mesih Mehmed Paşa Camii'nin kuzeyinde, Küçük Değirmen ve Sütçü Murat sokakları arasında yer alıyordu. "Fetva Emmini Medresesi" o-larak da bilinir.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) fetva emini olan Hacı Nuri Efendi camiye yeniletmış, yanına da bir medrese yaptırmıştır. 1875'te hazırlanan İstanbul haritasında cami gösterilmiş, fakat medrese belirtilmemiştir. Buna dayanarak, 1875 ile Nuri Efendi'nin istifa tarihi olan 1909

Karagümrük Sarnıcı

Müller-Viener,

arasında yapıldığını tahmin ettiğimiz medresenin, 1914'teki tespit çalışmasında 13 odası, çamaşırhane, abdesthane, gusülhane ve yeterli büyüklükte bir avlusu olduğu belirlenmiştir. Sayılan mekânlar arasında derslane yer almamaktadır; medresenin dershanesi olmadığını, caminin bu amaçla kullanıldığını sanıyoruz. Konumu ve rutubetli olması dolayısıyla o tarihte (1914) öğrencilerin barınmasına uygun bulunmayan yapının duvarları kagir, örtüsü ahşaptı. Doğudan, Sütçü Murat Sokağı'ndan girilen, düzgün olmayan dörtgen planlı avlunun güneybatı yönü cami ile sınırlanıyordu. Avlunun güneydoğu ve kuzeydoğu kenarlarında "L" oluşturan bir grup ve kuzeybatıda tek kol halinde hücreler sıralanıyor, kuzeydoğuda hücreler arasında bulunan dar bir geçitten helalara geçiliyordu.

1970'lerde çekilen fotoğraflarda medresenin dış duvarlarında kemerli üst pencereleri, avlu yönündeki ahşap direkli dar sundurması, kiremide örtülü çatısı görülebilmektedir. Harap bir durumda 1979'a kadar ayakta duran yapı, aynı yılın ağustos ayında bir yangın geçirmiş, geriye yalnızca kagir duvarları kalmıştı.

Medresenin enkazı kaldırıldıktan sonra, 1987'de arsası camiye katılmış; kuzeybatı tarafına cami görevlileri ve yatılı Kuran kursu öğrencileri için bodrumunda helalar bulunan üç katlı bir bina yapılmıştır. Zeminine dökme mozaik döşenen avluda, medreseden geriye yalnız bir çınar ağacı kalmıştır.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri*, I, 83; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 376-377; Kütükoğlu, *Darü'l-Hılâfe*, 173-175; *Fatih Camileri*, 164.

ZEYNEP AHUNBAY

KARAGÜMRÜK SARNICI

Edirne Kapısı yakınında Bizans su haznesi ile kuzeyde Kasım Ağa Mescidi(->) arasında eski bir Bizans su sarnıcı bulunuyordu. Aetios Sarmcı(->) olarak kabul edilen Çukurbostan'ın kuzeyinde olan bu kapalı sarnıcın, aynı bölgede olduğu bilinen büyük Petra Manastırı'na ait olduğu sanılır. Geçen yüzyılda bazı Rum yazarları tarafından bu sarnığa yakıştırılan, Aspar (Skarla-tos Bizantios), Aetios (X. A. Siderides), Bo-

KARAGÜMRÜK SPOR KULÜBÜ 454

KARAKÖY

Sebah & Joaillier'in fotoğrafından bir kartpostalda yüzyıl başında Karaköy.

TETTVArşivi

nos (M. Gedeon) adlarının inandırıcı olmadıkları kesin surette anlaşılmıştır.

Türk döneminde bir ara Cin Ali Köşkü Mahzeni olarak adlandırılan bu sarnıç, 953/1546 tarihli *istanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne* göre, komşusu olan ve yine eski bir Bizans kalıntısından mescide çevrilen Kasım Ağa Mescidi'nin evkafı arasında anılır. Bu mescidin vakıf kayıtlarında, bu hayrata gelir sağlayan mülkler arasında bu eski sarnıç, "... Bodrum der nezd-i bağçe be-kurb-i mescid-i şerif..." olarak belirtilmiş ve yıllık gelirinin 1.200 akçe olduğuna da işaret edilmiştir. Böylece zaten i-çinde su olmayan sarnıcın kuru olarak kullanıldığı anlaşılr.

istanbul'un eski Bizans su tesislerine dair etraflı bir inceleme yapan Ph. Forchheimer ile J. Strzygowski'nin 1892'deki a-raştırmaları sırasında, bu sarnıcın Ermeni iplik bükücüler tarafından atölye olarak kullanıldığına işaret edilmiştir.

1919'da Salmatomruk Mahallesi'ni kül eden büyük yangında bütün çevresi ile tahribe uğrayan sarnıç, uzun yıllar sahipsiz bir harabe halinde kalmış ve burada 1950' den sonra yeniden yapılaşma başladığında, kubbeleri delinerek çevrenin çöplüğü haline getirilmiştir, içine çocukların düştüğü yolundaki şikâyetler üzerine de, toprak ve çöp doldurularak bütünüyle yok e-dilmiştir. Bugün Karagümrük Sarmcı'ndan görülebilir hiçbir şey yoktur.

Sarnıç, dikdörtgen planlı içten 17,20x 29 m ölçüsünde bir tesis idi. Her bir dizide yedi destekten dört sıra halinde 28 sütun, kemerleri ve bunların üstlerindeki kırk tuğla kubbeyi taşıyordu.

Karagümrük Sarmcı'mn istanbul arkeolojisi bakımından en ilgi çekici tarafını, içinde destekleyici olarak kullanılan malzemenin çeşitliliği idi. Burada daha eski yapılardan devşirilmiş, değişik boylardaki sütunlar kullanılmış ve bunlara yine devşirme değişik sütun başlıkları konulmuştur. Sütun gövdelerinin boylarının yeterli olmadığı yerlerde ise kaide olarak yine eski sütun başlıkları kullanılmıştı. Hattâ bazı yerlerde gövde çok kısa olduğundan üst üste devşirme bir çift başlık konulmuştu. Böylece Karagümrük Sarnıcı âdeta değişik üsluplarda bir Bizans sütun başlıkları müzesi görünümüne girmişti.

İstanbul tarihi ve arkeolojisi bakımından son derecede önemli olan bu eski e-ser, bugün bütünüyle toprağa gömülmüş durumdadır, ileride içi temizlenerek, gerekli restorasyon işlemi gerçekleştirildikten sonra, değerini belirtecek bir fonksiyon verilmesi temenni edilir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 407, no. 2376; C. Andreossy, *Constantinople et le Bosp-hore de Thrace pendant les annees 1812, 1813 et 1814....*, Paris, 1828, s. 454; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehalter*, 65, no. 65; E. Mamboury, *Constantinopleguide touristique*, İst., 1929, s. 182; Schneider, *Byzans*, 88; Janin, *Constantinople byzantine*, (1. bas.), s. 207; S. Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Bazı Eski Eserleri", *TD*, XXVII (1973), 176-178; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 281, res. 318.

SEMAVÎ EYİCE

KARAGÜMRÜK SPOR KULÜBÜ

1926'da adını taşıdığı semtin gençleri tarafından kırmızı-siyah renkler altında kuruldu. Futbol alanında faaliyet gösterdi. Eski bir Bizans açık sarnıcı (Aetios Sarnıcı) olan Çukurbostan'ı (bugünkü Vefa Stadı' nın bulunduğu alan) semt halkı elbirliği ile çalışıp futbol sahası haline getirdi. Bir süre gayri federe olarak faaliyet gösteren kulüp daha sonra resmen tescil olundu. 1938'de 2. küme şampiyonu olarak 1. kümeye yükselme hakkını elde ettiyse de Futbol Federasyonu'nun Vefa kulübü ile birleşmesi yolundaki karar üzerine faaliyetine son verdi. 1946'da yemden kurulan kulüp 5. amatör kümede oynamaya başladı. 1953'te 1. amatör kümeye yükseldi. 1954-1955 ve 1955-1956'da 1. amatör küme şampiyonluğunu kazandı. 1957-1958 sezonu sonunda İstanbul 2. Profesyonel Ligi'nde şampiyon oldu. 1958-1959 sezonu sonunda Türkiye 1. Ligi'ne yükseldi. Bu ligde elde ettiği en iyi derece 20 takımın katıldığı 1959-1960 sezonunda aldığı seki-zinciliktir. Ancak mütevazı bir semtin kulübü oluşu nedeniyle büyük maddi problemlerle karşılaştı. 1962-1963 sezonu sonunda mahalli profesyonel lige düştü. 1982-1983 sezonunda 2. ligde grup şampiyonu olarak yeniden 1. lige yükseldi. Ancak 1983-1984' te lig sonuncusu olarak bir kez daha 2. lige, ardından da 3. lige düştü. 1993-1994 sezonunda 3. lig 7. grupta mücadele etmekteydi.

CEM ATABEYOĞLU

KARAKOL CEMİYETİ

Mütareke döneminde (1918-1922) kurulmuş gizli direniş örgütü. Karakol Grubu da denir.

Karakol Cemiyeti Talat Paşa'nın 2 Kasım 1918'de İstanbul'u terk etmeden önce Kara Kemal'e(->) verdiği talimat gereğince Kurmay Albay Kara Vasıf Bey, Halil Paşa (Kut), emekli yüzbaşı Baha Said Bey ve hekim Abdülhak Adnan Bey (Adıvar) tarafından 13 Kasım 1918'de kuruldu. Adını Kara Kemal ve Kara Vasıf beylerin lakaplarından alan cemiyetin merkezi Baha Said Bey'in Babıâli Caddesi'ndeki Resne Fotoğrafhanesi'ndeki yazıhanesiydi.

Cemiyetin başlangıçtaki kuruluş gerekçesi, Ermeni komitacıların saldırılarına maruz

kalan ve İngilizler tarafından tutuklanma tehlikesi altında olan İttihadçıların korunmasına yöneliktir. Ama kısa bir süre sonra cemiyetin Müdafaa-i Hukuk doktrinine dayalı bir amaca ulaştığı anlaşılmaktadır.

Kuruluşun sekiz bölümde toplanmış o-lan ana faaliyetleri de cemiyetin amaçlarını ve kapsamına aldığı etkinlik alanlarını aydınlatmaktadır. Bunlar, 1. genel politika, haber alma, dış münasebetler; 2. propaganda ve cemiyet şubelerinin kurulması; 3. milli ordu ve muharebe çeteleri, teşkilatı, seferberlik ve harekât-ı harbiye; 4. kuvve-i umumiye, silah, cephane, malzeme bulmak ve hazırlamak; 5. maliye ve hesap işleri; 6. taşıma ve ulaştırma işleri; 7. haberleşme, irtibat kurma; 8. özlük, mahkeme ve ceza işleridir.

Karakol Cemiyeti İstanbul ile Anadolu arasında bağlantı kurmak için Kocaeli bölgesinde, daha önce Maltepe Atış Okulu müdürü olan Yenibahçeli Şükrü Bey (Oğuz) komutasında Anadolu Yakası Menzil Teşkilatı ile Üsküdar Şubesi ve Menzil Hattı'nı kurmuş, 1 numaralı Topkapı Grubu'nu o-luşturmuştur. Cemiyetin silahlı teşkilatı ise hamallar, kayıkçılar ve diğer esnaf kuruluşlarının işbirliği ile oluşturulmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da yürüttüğü çalışmalar sırasında, Erzurum Kongresi'nin hemen ertesinde Karakol Cemiyeti'nin nizamnamesi ile talimatnameleri ordu birliklerine ulaşmaya başlamış ve bu durum mücadelenin iki başlılığa gideceği endişesini uyandırmıştır, İstanbul'daki İtti-hadçı-İtilafçı çekişmesinin Anadolu'ya yansımalarından ve Avrupa kamuoyunun Anadolu hareketini İttihadcılığın bir devamı gibi algılamasından endişe eden Mustafa Kemal Paşa, 12 Mart 1920 tarihli bir tamimle ordu kademeleri ile Müdafaa-i Hukuk örgütünü cemiyete karşı uyarmıştır.

Karakol Cemiyeti'nin mührü. *Nuri Akbayar arşivi*

Karakol Cemiyeti İstanbul'dan Anadolu'ya silah kaçıracak, yüksek rütbeli subayları Anadolu'ya geçirerek, gönüllü göndererek ve para yardımlarında bulunarak Anadolu'daki hareketi desteklemiştir, İstanbul'dan Anadolu'ya muhtelif tarihlerde 56.000 tüfek mekanizması, 320 makineli tüfek, 1.500 tüfek, 1 batarya top, 2.000 sandık cephane, 10.000 takım elbise, 100.000 gem, nal ve mih, 15.000 matara ve 1.000 tona yakın miktarda çeşitli malzeme göndermiştir. Cemiyet, işgal kuvvetlerinin taciz edilmesi, şifre ve gizli belgelerin çalınarak Anadolu'ya gönderilmesi, cephaneliklerden silah ve mühimmat kaçırmaları gibi faaliyetlerinin yanı sıra, otorite boşluğu nedeniyle İstanbul çevresinde yaygınlaşan eşkıyalıkla da mücadele etmiştir. Cemiyet, Anadolu'ya yardım göndermek amacıyla Mer-divenköy'deki Bektaşî Tekkesi ve Üsküdar Sultan Tepesi'ndeki Özbekler Tekkesi ile ilişki kurmuş, Anadolu'ya gidip gelenlerin bu tekkelerde kalmalarını sağlamıştır.

Karakol Cemiyeti, Milli Mücadele'ye bu büyük katkılarına rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın buyruğu altına tamamen girmemiş-

tir. Cemiyet kurucularından Baha Said Bey' in, Heyet-i Temsiliye ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bilgi ve izni olmadan Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi Heyet-i İcraiyesi adına Kafkasya'da Bolşeviklerle görüşmeler yapması ve 11 Ocak 1920'de bir anlaşma imzalamaya kalkışması Mustafa Kemal Paşa'nın Karakol Cemiyeti'nin lağvedilmesi kararına neden olmuştur.

Kapatılan Karakol Cemiyeti'nin yerine 23 Nisan 1920'de, tamamen Ankara'ya bağlı olmak üzere Müdafaa-i Milliye Teşkilatı ve Müsellah Milli Müdafaa Grubu (Mim Mim Grubu) kurulmuştur. Karakol Cemiyeti üyeleri kapatma kararına direnmemiş ve Anadolu hareketini desteklemeye, bu harekette görev almaya devam etmişlerdir.

Bibi. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Faniler*, ist., 1952, s. 520-523; F. Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara, 1988, 3-50; E. J. Zürcher, *Milli Mücadelede ittifakçılık*, İst., 1987.

MEVLÜT OĞUZ

KARAKÖY

istanbul'un Avrupa yakasında, Galata'nın Haliç ağzı ve Galata Köprüsü ayağı çevresinde yer alan, Beyoğlu ilçesi sınırları içindeki semt. Günümüzde, daha çok bir ulaşım kavşağı ve meydan olarak bilinir, iskeleler, duraklar, Tünel ağzı ve çeşitli işyerleriyle ticaret ve ulaşım gibi kentsel işlevlerin ağır bastığı bir semttir.

Karaköy'ün iskân tarihi Galata bölgesiyle birlikte düşünülmelidir, istanbul'daki ilk imar hareketlerini başlatan Roma imparatoru I. Constantinus döneminde (324-337) bir kıyı köyü olduğu tahmin edilen Galata'nın, coğrafi konumu yüzünden surlarla korunmasına L tustinianos zamanında (527-565) başlanmıştır. Sahile çok yakın bir yerde dar yolların kesişmesinden ve denizden ana girişin doğal olarak oluşturduğu kavşaktan köy içine giriş ve dağılım, daha sonraki meydanın habercisi olarak ilk bu dönemde belirmiştir. Rıhtım Caddesi'nde bulunan bugün Yeraltı Camii'nin olduğu mekânın, Bizans döneminde Haliç girişini kapatmak için gerildiği söylenen zincirin bir ucunun bağlandığı Galata Kulesi ve surlarının cephanesinin bodrumu ya da sarnıcı olduğu sanılmaktadır (bak. Galata).

Bizans'ın yönetimi altında bulunan 14 bölgeden 13.sû olan Galata, 1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i işgal etmelerinden sonra, ezeli rakipleri olan Cenevizlilere bırakılmış ve 1260'lardan itibaren Cenevizliler(-0 buraya yerleşmeye başlamışlardır. Ancak ilk dönemlerinde sur yapmalarına izin verilmeyen Cenevizliler önce büyük sıra binalar, daha sonra, 14. yy' in başından itibaren de kuvvetli surlarla şehri tahkim etmişlerdir. Bu dönemde şehrin ana giriş kapılarından biri olan

kule ve kapısı inşa edilmiş; bu kapıya "Porta Chi-ara" veya "Kiarahori" denmiştir. Sementin Osmanlı dönemindeki ve bugünkü adının Kiarahori'nin Türkçede aldığı biçim olduğu tahmin edilmektedir. Sementin adı konusundaki bir başka varsayım ise, Bizans döneminde Hasköy'den bugünkü Karaköy'e

doğru uzanan bölgelerde Karai Musevile-rinin yerleşmiş bulunduklarından ötürü bölgeye "Karai Köyü" dendiği ve bunun zamanla Karaköyü ve Karaköy'e dönüştüğü yolundadır (bak. Hasköy; Karaylar).

istanbul'un fethinden sonra, Galata bölgesinin bir uzantısı ve en önemli geçit noktalarından biri olmayı sürdüren Ka-raköy'de cami, mescit, hamam, tekke gibi binalar yapıldığı, bir bedestenin bulunduğu anlaşılmaktadır (bak. Galata Bedesteni).

Osmanlı döneminde de Galata Kulesi' nin altında, Azapkapı'mn(->) doğusunda ve Haliç girişinde, limanın en önemli mevkiinde bulunan Karaköy, bugün de olduğu gibi, konut bölgesi olmaktan çok bir ticaret ve ulaşım bölgesi olarak limanın getirdiği çeşitli işlevleri yüklenmiştir. Bizans dönemi gibi Osmanlı döneminde de bölgenin özellikle Karaköy kesimi, meyhaneler, batakhaneler vb ile ünlüydü. Daha sonra, 19. yy'da istanbul'un ilk barları olan ba-lozlar(->) burada açılmıştır. 19. yy'ın ikinci yarısına gelindiğinde semt, ulaşımın düğüm noktası olma özelliği ve ticari işlevlerini korumakla birlikte, Levantenlerin Batılı yaşam biçiminin geliştiği Pera ve Ga-lata'mn hemen altında, bu semtlerin âdeta bir geçit bölgesi olmuş; Karaköy'ün binalarına, dükkânlarına, bu yaşam biçiminin izleri ve havası sinmiştir. 20. yy'a doğru ve 20. yy'm ortalarına kadar Karaköy Iskelesi'nin ve daha doğuya doğru liman tesislerinin yer aldığı Galata Rıhtımı ve Rıhtım Caddesi boyunca restoranlar, birahaneler özenli mezeleriyle dikkati çeken mezeciler, şekerciler, emanetçiler (Emanetçi Sultan) vardı. Bunların bir bölümü yakın zamanlara kadar burada varlıklarını korumuşlardı.

Galata Köprüsü'nün uzantısı olan ve kuzeyde Necati Bey Caddesi'nin kestiği Karaköy Caddesi günümüzde bir karayolları otobüs, otomobil vb kavşağına dönüşmüşse de 1950, hattâ 1960'lara kadar limon kolonyalarıyla ünlü Hasan Ecza Deposu'n-dan Hacıbekir'e(->) ve Baylan'ın(->) Karaköy şubesine kadar birçok ünlü ve seçkin dükkânın sıralandığı bir yerd. Bugün bu köklü kuruluşların hemen hiçbirisi Karaköy'de bulunmamaktadır.

Karaköy Meydanı ve çevresinin yol ve sokak dokusu da, son 60 yılda büyük ölçüde değişmiş; meydanın batı kesiminde Tersane Caddesi'nin güneyinde Perşembe-pazarı'nın doğusunda kalan bölgedeki bina, han ve sokakların bir bölümü tümüyle ortadan kalkmıştır. Günümüzde Karaköy' de, yaya geçidinin kuzeybatı çıkışında yer alan Tünel'in Karaköy kapısı; köprünün doğusunda Kadıköy vapurları iskelesi, biraz ilerisinde Karaköy Deniz Otobüsleri iskelesi, Denizcilik Bankası

binası, yolcu salonu vardır.

Karaköy PalasO), Abed Han(->), Mi-nerva Hanı, eski Şirket-i Hayriye binası o-lan Denizcilik Bankası binası, çevrenin ö-nemli sivil mimari örnekleridir.

Karaköy Meydanı

Karaköy Meydanı, bir taraftan Galata Köprüsü ve Karaköy iskelesi ile diğer taraftan Karaköy-Beyoğlu Tüneli ile olan bağlantısı sayesinde şehrin özellikle ticari, tarihi ve turistik bir kavşağıdır. Galata Köprüsü'nden Karaköy Meydanı'na çıkışta, sağda (doğu-kuzeydoğu yönünde) rıhtıma paralel olarak giden 4 cadde vardır: Rıhtım Caddesi, Kemankeş Caddesi, Galata Mumhanesi Caddesi ve Necati Bey Caddesi. Necati Bey Caddesi eski tramvay yolunun geçtiği caddedir ve Kaba-

KARAKÖY KÖPRÜSÜ

456

457

KARAKÖY MESCİDİ

19öO'lı yıllarda Karaköy.

Ara Güler

taş'ta, Meclis-i Mebusan Caddesi adını alarak deniz kıyısı boyunca Boğaziçi'ne doğru gider. Meydandan kuzey istikametine uzanan Karaköy Caddesi, Yüksekaldırım'da 3 yola ayrılır: Kemeraltı Caddesi, Yüksekaldırım Yokuşu, Voyvoda Caddesi. Meydanın batı tarafından ise, Azapka-pı Geçidi ile Aksaray, Kasımpaşa ve Taksim yönlerine ulaşılır.

Romalılar, Bizanslılar, Venedikliler, Cenevizliler ve Türkler zamanında büyük önem taşıyan Karaköy Meydanı bugün de istanbul'un en önemli kilit noktalarından biridir.

Türkler döneminde Halic'in iki yakasının bağlantısı ilk olarak 1836'da Unkapa-nı ile Azapkapı arasında inşa edilen köprü ile sağlanmış ise de, bu bağlantı Dolmabah-çe Sarayı ile Babıâli arasındaki yolun kısaltılması için Karaköy ile Eminönü arasında 1845'te inşa edilen bir ahşap köprü ile daha da kolaylaştırılmıştır. Bu köprünün dayanıklı olmaması, 1870-1871'de demirden bir yenisinin yapılmasını gündeme getirmiş; 1912'de bu köprü de sökülüp yakın zamana kadar kullanılan Galata Köprüsü kurulmuştur (bak. Galata köprüleri). Daha bu dönemlerden itibaren Karaköy Meyda-

m'nın önemi ve trafiği artmış, fakat hâlâ dar yolların kesiştiği bir kavşak olmaktan öteye gidememiştir.

1864'te Altıncı Daire-i Belediye tarafından yıktırılan 2.800 m uzunluğundaki Galata

surları, Galata ve Karaköy civarında 9.000 m2 alanın açılmasına imkân vermiş ve Karaköy Meydanı da buradan nasibini almıştır.

Özellikle 1950'lerde meydan, deniz, kara ve yaya trafiğinin nüfus artışına bağlı olarak artması neticesinde, doğan ihtiyaca cevap vermek üzere çeşitli imar hareketlerine tekrar başlanmış; bu sırada birçok yapı yıkılmıştır. Eski Cenyo, ünlü birahane Tokatlı, ünlü mezeci Yayla, postane, pastane, ayakkabıcı dükkânları, Mehmed Ali Paşa Hanı ve Yataklı Vagonlar Şirketi'nin bulunduğu han, yine ünlü italyan mimar Raimondo D'Aronco'nun yaptığı Karaköy Mescidi(->) olarak bilinen küçük cami hep bu dönemde yok olmuştur.

Yaya ve taşıt trafiğinin daha da artması nedeni ile meydan 1964'te yeni bir imar dönemi daha geçirmiş; bu sefer 63 kolon üstüne oturan, 2 dönümlük alanı kapsayan, içerisinde 23 dükkânın bulunduğu yayalara mahsus bir altgeçit yapılmış ve

Karaköy'ün denizden görünümü. *Tahsin Aydoğmuş,*

meydan daimi trafik akımına açılmıştır. Geçidin Necati Bey Caddesi'ne, Tünel'e ve Galata Köprüsü'nün iki ayrı yönüne çıkışları bulunmaktadır.

1977'de yeniden düzenlenen meydana ağaç ve süs bitkileri dikilmiş, park tipi lambalarla aydınlatılmıştır. Bu düzenlemede köprüden gelen araçlardan otobüs ve trolleybüslerin Rıhtım Caddesi'nden, diğer araçların ise Karaköy Meydanı'ndan geçmesine izin verilmiştir. 1974'te inşa edilen kadı otopark Karaköy Meydanı'nı doğal otopark olmaktan kurtarmıştır.

1912 tarihli Galata Köprüsü'nün dubalarının artık işlevini yerine getirememesi nedeni ile 1986'da hemen yanına yeni bir köprünün inşa edilmesine başlanmış, yeni köprü 1992'de faaliyete geçirilmiştir. Köprü ile birlikte Eminönü ve Karaköy meydanları ve 1964 tarihli Karaköy Altgeçidi' nin çıkış kapıları da yeniden düzenlenmiştir.

Karaköy Meydanı'nın deniz ve kara ulaşımı ile İstanbul'un ticaret hayatına birkaç asırdır hizmet verdiği, civarında kurulan ve bugün de halen mevcut olan bankalardan, ticari teşekküllerden, liman ve gümrük depolarından anlaşılmaktadır. Söz konusu işyerleri, 19. yy'ın ikinci yansında başlayan kapitalist ilişkilerin ve Batılılaşmanın ürünü olarak ortaya çıkmış, çoğu yabancı mimarların eseri olan yapılardır. Bunlardan biri italyan mimar G. Mongeri'nin yaptığı Karaköy Palas'tır. Giriş katındaki pencerelerden birinin yanında mimarın ismi görülebilir. Ünlü Abed Han da bu sıradadır. Galata Köprüsü'nden Karaköy Meydanı'na çıkışta, hemen sağda ikinci katının üstünde bulunan görkemli heykelleri ile dikkat çeken bina bugün Ziraat Bankası binası olarak kullanılmaktadır, ilgi çekici diğer bir yapı da Voyvoda Caddesi ile Yüksekaldırım Sokağı'nın kesiştiği yerde 1911-1913 tarihli Minerva Hanı'dır.

Bibi. S. tzzet, *L'histoire de Constantinople*, ist., 1929; C. E. Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, ist., 1329; R. Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü*, İst., 1985; M. Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, ist., 1993.

MEHMET YENEN

KARAKÖY KÖPRÜSÜ

bak. GALATA KÖPRÜLERİ

KARAKÖY MESCİDİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, meydanın doğusunda Halil Ağa ve Kemankes sokaklarının arasında kalan yapı adasının meydana bakan kesiminde bulunan fevkani bir küçük mescitti, İstanbul'un kentsel strüktürünü değiştiren ve döneminde "Yıldırım Yıkma Harekâtı" olarak adlandırılmış olan büyük istimlak ve yıkım operasyonu sırasında 1958'de yıktırıldı.

Mescidin yerinde II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yapılmış bir tekke bulunmakta idi. Tekke, önce camiye çevrilmiş ve harap olduğu için daha sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından fevkani bir cami olarak yeniden yaptırılmıştı. Merzifonlu Vakfı'na bağlı olan bu cami, harap olduğundan ve altındaki

yine vakfa ait dükkânların da onarımı gerektiğinden, yıkılıp yeniden yapılmasına karar verilmiş ve yeni mescit tanınmış İtalyan mimar Raimondo D'Aronco(->) tarafından tasarlanıp uygulanmıştır. Caminin yapımının, olasılıkla, parasal nedenlerle oldukça uzun sürdüğü arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Örneğin, inşaatta yapılan değişiklik ve eklemelerle ilgili olarak 19 Recep 1326/18 Ağustos 1908 tarihli bir sadaret yazısı vardır.

Udine Kent Müzesi'nde (Musei Civi-ci) mescide ait bazıları imzalı çok sayıda çizim ve desen bulunmaktadır. Mescit, planı ve kitlesiyle Udine'deki çizimlere uygun olarak inşa edilmiş görünmektedir. Yalnızca cephe bezemeleri özgün çizimlerinden farklıdır.

Merzifonlu Mescidi, altında iki dükkân katı bulunan fevkani bir yapı olarak ilginç bir parselasyon planına sahipti. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki dosyasında Halil Ağa Sokağı'ndaki girişinin yer aldığı 11 no 'lu küçük parsel dışında yalnızca yapının taşıyıcı sisteminin oturduğu birer kolon ölçüsünde beş minik parsel, mescide ait görünmektedir.

Mescide Halil Ağa Sokağı'ndan girilmekte ve "L" biçiminde bir merdivenle ulaşılmakta idi. Mescit, üçüncü katta yaklaşık 10x13 m boyutunda bir alana oturmaktaydı. Küçük bir son cemaat yerinden sonra ulaşılan cami mekânı sekizgen planlı ve küçük bir kubbeye örtülü idi. Hiçbir iç görünüş çizimi veya fotoğrafı bulunamamış olan caminin mihrap ve minber çizimleri vardır. Art nouveau(~>) üslubunda floral motiflerle bezeli bu öğelerin dışında duvar yüzeylerinin ve kubbenin bezemesi konusunda belge yoktur.

Mescidin sekizgen kitlesi, ikinci kat dükkânlarının bitimini ifade eden geniş bir dairesel saçaktan sonra yükselmektedir.

1958'de
yıkılan
Karaköy
Mescidi ve
çevresi
(solda) ile
mescidin
D'Aronco
tarafından
yapılan çizimi.
Ara Güler (sol),
Afife Batur
arşivi

Böylece caminin oturduğu zemin, hem daha genişletilmiş, hem de alttaki dükkânlardan bir ayrılma sağlanmıştır. 4 cm kalınlığında cilalı mermer kaplı ve köşeleri yaldızlı bronzla kaplı sekizgen kitlenin her yüzünde üçlü bir pencere grubu vardır. Ortada dar ve yüksek, iki yanında birer küçük pencere, sekizgen kitlenin yüzeylerinde "T" biçimli açıklıklar oluşturmaktadır. Pencere üçlülerinin üstünde floral motifli mermer oyma bir bezeme kuşağı yer almaktadır. Cami kitlesi geniş sekizgen bir saçakla çevrilmekte ve üstteki kubbeye sekizgenin köşegenleri üzerindeki öğelerle bağlanmaktadır.

Udine Müzesi'ndeki çizimlerde, pencereler sekizgenin köşelerindedir ve aralarında duvar yüzeyine ters "T" biçiminde yerleştirilmiş bezeme alanları vardır. Uygulamada bunun değiştirildiği, daha az bezemeli ve sade bir cephe düzeninin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Minare, mescidin batı köşesinde, arsanın öne doğru çıktığı noktada yer almakta ve böylece vurgulayıcı bir konum edinmektedir. Sekizgen planlı gövdesi üzerinde basamaklı düzende yerleştirilmiş dar ve yüksek pencereler vardır. Sekizgen planlı şerefesi oldukça iridir ve sekizgenin ayrıtlarını vurgulayan üçgen dikmelerle belirtilmiştir.

Mescit bu görünümü ile art nouveau mimarlığının daha çok jugendstil ekolünün tasarımlarına yakın durmaktadır. Dar ve yüksek pencereleri, üçlü yerleştirimi, sadeleştirilmiş cepheleri ve geometrik aksamı ise çok tanınmış İskoçyalı mimar Mac-kintosh'un çizgilerini anımsatmaktadır. Karaköy Mescidi, hem yerel ve geleneksel şemaları kullanan hem de geniş referansları olan bir tasarım olarak istanbul mimarlığını

zengileştiren bir uygulama idi.

R. D'Aronco, Osmanlı mimarlığında ticaret bölgesinde veya hanlar içinde kullanılagelen sekizgen planlı fevkani cami modelini seçerek büyükçe bir kavşak alanına açılan bir köşeyi etkili bir plastikte değerlendirmiştir. Yapı adasının meydana a-çılan ucunun caminin sekizgen kitlesiyle bitirilmesi ve yine sekizgen planlı minaresinin en öne getirilişi ve ikinci kattaki dükkânların Kemankuş Sokağı köşesinde dairesel konsollarla öne çıkışı, son derece ustalıkla çözümlerdir. Yapıların plastik potansiyelinin altını çizen bu tasarım, küçük boyutuna karşın D'Aronco'nun İstanbul'daki en başarılı ve çok tanınmış çalışmalarından biridir. Mescidin Karaköy Meydanı'na bakışı o denli başarılıdır ki, döneminin tüm fotoğrafları bu yapıyı içeren bir kadrage gösterirler. Çok sayıda kartpostalı yayımlanmıştır.

Bu düzeyde bir yapının, meydan düzenlenirken hiç özen gösterilmeden yıkılışı, üstelik yerinin yeni meydan düzeninde kullanılmayışı, kullanılmasının gerekme-yişi ve boşa gitmiş bir aceleciliğe kurban oluşu gerçek bir şanssızlıktır, istismar ve yıkım için 1958'deki yazışmalar, yıkımın, mescidin o tarihte pek çok yapı gibi tescilli olmayışından, mimari karakterinin yeterince vurgulanmayışından ve koruma kurullarının işlevsizleştirilmiş olmasından kaynaklandığını ortaya koymaktadır, ilgisizlik ve yeterince sorumlu davranmayış, yıkım sonrasında da devam etmiş, Kınalı-ada'da yeniden kurulmak üzere bütün taşları numaralanarak sökülmüş olan mescit, iki parçası dışında tümüyle kaybolmuştur. Halı ve seccadeleri çalınmış, çok değerli olan avizesi teberükat memurluğundaki yazışmalardan sonra bir daha görülmemiş, mihrap ve minberinin Mercan'daki Atik İbrahim Paşa Camii'ne monte edildiği söy-lenmişse de bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır. Mescit, günümüzde "Kaybolan Cami" olarak anılmaktadır.

KARAKÖY PALAS

458

459

KARANTİNA

Bibi. A. Batur, "Leş euvres de Raimondo D'Aronco a İstanbul", *Atti del Congresso Inter-nazionale di Studi su Raimondo D 'Aronco e il suo tempo*, Udine, 1982, s. 118-134; Gömüne di Udine, *D'Aronco Architetto*, Milano, 1982, s. 166-167; V. Freni-C. Varnier, *Raimondo D'Aronco, l'opera completa*, Padova, 1983, s. 153-154; Z. Nayır, "Raimondo D'Aronco and Ottoman Revivalism", *Atti del Congresso Inter-nazionale di Studi su Raimondo D 'Aronco e il suo tempo*, Udine, 1982, s. 144; M. Nicoletti, *D'Aronco e l'architettura liberty*, Roma-

KARAKÖY PALAS

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, Yeni Galata Köprüsü'nün yanı başında Kemeral-tı Caddesi üzerindedir.

1920'de italyan mimar Guilio Monge-ri tarafından yapılmıştır. Vedat ve Kemaleddin beyler de yapım çalışmalarına katılan mimarlardandır.

Karaköy Palas orijinalinde, dört katlı o-larak tasarlanmış ve beşinci kat sonradan ilave edilmiştir. Yapı üç kapı ile caddeye açılır. Dikdörtgen silmeler içine alınmış kapıların aralarında oldukça büyük boyutlu pencereler vardır. Kapı ve pencere üzerlerinde yer alan dış kesimi bezemesinin de kullanıldığı yüksek, silmeli kemerler giriş katının önemini vurgulayıcı unsurlardır. Bu kemerlerin iç yüzleri oval geçmelerle oluşmuş bezeme ile dantel gibi işlenmiştir. Yapı, birçok Bizans ögesi taşımakta ise de Osmanlı ve Selçuklu sanatlarını bilen mimar, kat araları konsollarında ve kemer aralarındaki kabaalarda bu sanatlardan öğeler kullanmıştır. Kat aralarındaki konsolların dışa çıkıntılar yapması Türk evlerindeki konsolları çağrıştıran bir ögedir.

Yapının solundaki kapı ve kapının ü-zeri çok ayrıcalıklı bir düzendedir. Kapının üzerinde diğerlerinin aynı olan bir kemer mevcutsa da kemer bitiminin iki yanında pembe renkli mermerden dikdörtgen panolar vardır. Kapının iki yanındaki başlıklar da dikdörtgen kesitli parçaların tekrarı ile oluşmuştur. Bu kapının üzerindeki iki kat dışa doğru yarım yuvarlak çıkıntı yapar. Üçüncü kat da yarım yuvarlak çı-

kıntılı olup bir balkon şeklinde düzenlenmiştir.

Yapının diğer kapılarının iki yanındaki pilastrlar üzerine oturan başlıklar çıkıntılıdır ve ortalarında küçük kabaalar bulunur. Bu pilastrlarm devamındaki dördüncü katın bitimine rastlayan başlıklar da aynı tarzda fakat kademeli ve çift volütlüdür. En üst katta ise farklı bir düzen hâkimdir. Bu kat porfir sütunlar ve panolar arasına alınmış çift dikdörtgen pencereler ile dışa açılır. Yapı kademeli bir saçakla sonlanın Saçak konsollar üzerine oturtulmuş şekildedir.

Bibi. H. Öztürk, "Mimar Mongeri ve Türkiye'deki Yapılan", *TAC*, 11/6 (1987), s. 33-38. **ESRA GÜZEL ERDOĞAN**

f' ! -ji'VC „ "Uu

KARAMANLILAR1 'X^,vvvv^Jj>:

Karamanlılar olarak tanınan Türkofon Ortodoks Hristiyan Rumlar, Anadolu'da yüzyıllar boyu yaşamışlardır. Karamanlı deyimi dar anlamıyla Karaman yöresinde yaşamış olanları kapsar. Karamanlılar 1924'te Lozan Antlaşması çerçevesinde gerçekleştirilen mübadele sonucu Yunanistan'a göç etmişlerdir.

Karamanlıların dilleri Osmanlıca, Antik Yunanca ve Rumcanın bir karışımıydı. Yazıda ise Grek alfabesini kullanırlardı. 15-18. yy'lar arası yazılan Karamanlıca elyazması eserler ve 1718'den sonra basılan Karamanlıca kitapların tümü Ortodoks din kitaplarıdır. 19. yy'da basılan ve sayısı 500'ü aşan Karamanlıca kitapların arasında ise dini eserlerin yamsıra, tarih, roman ve hikâye kitapları da yer alır.

İstanbul'un fethinden sonra şehrin insan gücünü artırmak amacıyla uygulanan zorunlu iskân sonucu İstanbul'a getirilen Karamanlılar, öncelikle Yedikule'ye yerleştirildiler. 1551'de İstanbul'a gelen *gezgin* Nicolas de Nicolay, Karamanlıların Yedi-kule yakınında büyük bir mahallede oturduklarını, geçimlerini ticaret ve zanaatla sağladıklarını, özellikle kuyumculuk ve işlemecilikte çok yetenekli olduklarını belirtir. Dükkânlarının Kapalıçarşı yakınında olduğunu yazar. Ona göre Karamanlı ka-

Karaköy Palas

Yavuz 1994

Nicolas de Nicolay'ın 16. yy'a ait Karamanlı kadın tiplemesi. *Galeri Alfa*

dınlar diğer Rum kadınları gibi hamama gitme ve kilise ziyareti dışında sokağa nadiren çıkarlar. Evlerinde nakış işlerler. Bu işlemler Kapalıçarşı'da ve pazarlarda satılır. Dar gelirli Karamanlı kadınlar geçimlerini sokaklarda yumurta, piliç, peynir ve sebze satarak kazanırlar. Karamanlılar aynı dinden oldukları için Rum-Ortodoks patriğine tabidirler. Eremya Çelebi Kömürçi-yan da 17. yy'da Karamanlıların Yedikule' de suriçinde oturduklarını belirtir. "Bunlar Rum oldukları halde Rumca bilmezler ve Türkçe konuşurlar" diye yazar.

Süreç içinde Karamanlılar Yedikule'den Fener, Cibali, Tahtakale, Kumkapı semtlerine ve Rumların yaşadığı diğer mahallelere dağılıp yerleştiler. Karamanlıların büyük çoğunluğu İstanbul'da ticaretle uğraşırlardı. Niğde'nin KurdonosKöyü'nden gelenler sabun tüccarı, Aravan'dan gelenler kuruyemişiçi, Uluğağaç'tan gelenler kabzımal, Niğde'den gelenler zahireci ve peynirci, Pertek'ten gelenler beratlı şarapçı idiler; Ürgüp'ün Sinasos Köyü'nden gelenler havyar ve tuzlu balık ticareti, Kayserililer pastırma ve sucuk ticaretiyle uğraşırlardı. Dükkânları Eminönü'nde ve Galata'daydı.

İstanbul'daki Karamanlılar, Tanzimat'tan sonra kurdukları yardımsever dernekler kanalıyla köylerinin kalkınması için kayda değer çabalar harcamışlardır.

Bibi. N. de Nicolay, *Leş navigation, peregrinations et voyages, fait en la Turquie*, Anvers, 1576; Kömürçiyan, *İstanbul Tarihi*; N. Apostolidis, "Anılar", (yayımlanmamış monografi), Vosporis Arşivi, Atina.

SULA BOZİS

KARAMÜRSEL ARABA VAPURU

1956'da Camialtı Tersanesi'nde buharlı ve baştan-kıçtan çarklı araba vapuru olarak inşa edildi. Planı gemi inşa mühendisi Ata Nutku tarafından çizilmişti. 957 groston-

luktuktu, 50 otomobil alıyordu. Uzunluğu 67,8 m, genişliği 16 m, sukesimi 3,75 m idi. 1911 yapımı Basra ile Bağdat adlı şehir hattı vapurlarından çıkarılmış olan 1904 yapımı, her biri 1.000 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesine karşılık, mazotla ısınan yeni bir kazan yerleştirildi. İkisi başında, ikisi kıçında dört çarkı vardı. 10 yıl kadar kullanıldıktan sonra kadro dışı bırakıldı.

Günümüzde Karamürsel adlı başka bir araba vapuru daha hizmet vermektedir. Bu Karamürsel araba vapuru, 1986'da Pendik Tersanesi'nde motorlu araba vapuru olarak inşa edildi. 1.595 grostonluktur. 112 otomobil almaktadır. Uzunluğu 80,7 m, genişliği 22 m, sukesimi 3,9 m'dir. Her biri 1.200 beygirgücünde 2 adet dizel motoru vardır. Çift uskurlu olup, saatte 12 mil hız yapmaktadır.

ESER TUTEL

KARANLIK BENT

Belgrad Orman'nda Taşlı Dere, Bataklı Dere, İhlamur Deresi ve Kızlarağası Deresi'nin birleştiği Topuz Deresi'nin üzerinde o-lup Kırkçeşme isale hattı bentlerinin en es-kisidir. Bu bende Kömürcü Bendi ve II. Osman Bendi de denir. 1620'de II. Osman (hd 1618-1622) tarafından yaptırılarak hizmete girmiştir.

Karanlık Bent'in 2,5 km mansap tarafında bulunan Büyük Bent'in(->) 1723-1724' te III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından yaptırıldığı, üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır. Büyük Bent'in yerinde 4. yy'da Roma döneminde yapılmış bir bendin bulunduğu dair çeşidi bilgiler vardır. Şem-seddin Sami *Kamûsu'l-a'lam'da* Büyük Bent'in yerinde Roma İmparatoru Valens (hd 364-379) tarafından yaptırılan bendin, 1554-1563 arasında I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından yaptırılan Kırkçeşme ve Kâğıthane Suyu tesislerinin inşası sırasında tamir edildiğini yazar. Ancak Valens tarafından yapıldığı bilinen Bozdoğan Kemerinin(->) üst seviyesi, Kırkçeşme isale galerisinden 26-27 m daha yüksekte olduğundan, Belgrad Ormanı'ndan gelen isale hattının, O. K. Dalman'ın da iddia ettiği gibi, I. Theodosius (hd 379-395) tarafından yaptırılmış olması ihtimali fazladır.

Karanlık Bent'in, bent yapmaya daha uygun bir yer olan Büyük Bent'in yerinde yapılmayıp onun 2,5 km kadar memba tarafında inşa edilmiş olması, su ölçme tertibatının bulunmaması, belgelerdeki kayıtları yani Büyük Bent'in yerinde daha önce bir bendin bulunduğunu kanıtlar.

Karanlık Bent doğrusal eksenli kagir a-ğırlık barajı tipindedir. İki sahil arasındaki kret uzunluğu 64,50 m, mansap tarafındaki dere tabanından taş korkuluğun üstüne kadar olan yüksekliği 8,60 m, memba tarafından

ise 7,60 m'dir. Benden, zemin seviyesindeki taban genişliği 9,70 m'dir. Bu durum baraj gölünün, aradan geçen 370 yılda yalnız 1 m kadar dolduğunu gösterir. Kret genişliği dar yerlerde 5,20 m, geniş yerlerde 7,40 m'dir. Mansap tarafı aşağı doğru genişler ve dar bölümlerde eğim yüzde 11, geniş bölümlerde yüzde 15'tir.

Karanlık Bent

Kâzım Çeçen

Daha fazla su toplamak amacıyla su tarafında kademeli bir yükseltme yapılmıştır. Sağ sahilde 2,10 m genişliğinde, sabit eşik-li bir dolu savak vardır. Eşik, memba korkuluğundan 0,60 m aşağıdadır. Dip savak ile sulama borusu aynıdır. Birinde 250 mm diğesinde 200 mm çapındaki borular üzerine konan vanalar vasıtasıyla su alınır.

Osmanlılarda bütün önemli yapılar ü-zerinde kitabeler bulunmasına mukabil bu bentte hiçbir yazı veya kitabeye rastlanmamıştır. Kitabesi kırılmış veya düşerek kaybolmuş olabilir. Ayrıca bütün bentlerde a-lınan suyun debisinin ölçülmesi için ölçme sandığı üzerine konmuş lüleler bulunmasına mukabil, bu bentte debi ölçme tertibatı yoktur.

Bibi. Nirven, *istanbul Sulan*, 184-185; Nazım, *istanbul Vilayeti Şehremaneti 'ne Evkaftan Devrolunan Sular*, îst, 1341, s. 4; Çeçen, *Su Tesisleri*, 81-84; Çeçen, *Kırkçeşme*, 132-134; O. K. Dalman, *Der Valens Aquâdukt in Kons-tantinopol*, Bamberg, 1933.

KAZIM ÇEÇEN

KARANLIK MESCİT

bak. HACI MİMİ MESCİDİ

Karaköy'deki

Karantina

idaresi binası.

Banu

Kutun/Obscura. 1994

KARANTİNA

Çiçek, kolera, veba, sarıhumma, karahum-ma (tifo), racihumma ve humma (sıtma) gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklardan birinin görüldüğü bir taşıma aracında yolculuk yapan veya bu hastalıklardan birinin salgın olduğu bir ülkeden gelen yolcu ve eşyaların girmek istedikleri ülkenin halkıyla temas etmeden önce belirli bir yerde veya gemilerinde geçirmek zorunda oldukları tecrit süresi ile uygulanan önlemlerin tümü karantina kapsamına girer.

Karantina İstanbul'da ilk kez 1831'de baş gösteren kolera salgını nedeniyle gündeme gelmiştir. Galata Nazırı Sârim Bey' in, İstanbul'da bulunan dost

devletlerin sefaret tercümanlarıyla yaptığı toplantıda; Karadeniz'den gelenler için İstinye ve Li-man-ı Kebir'de (Boğaz'dan Karadeniz'e çıkarken Rumeli Feneri işaret istasyonunun yanındaki koy) karantina uygulanması kararlaştırılmıştır.

1837'de karantina için bir meclis toplanmış ve karantinanın idari yönü yanında dini yönü de olduğu ifade edilerek önce fetva istenmesi, bundan sonra da, Akdeniz, Karadeniz ve Boğazların uygun yerleri ile

KARANTİNA

460

461

KARAOSMANOĞLU, YAKUP

YANGINDAN

SONRA

Hüseyin Ağa, sandalı bahçenin rıhtımına yanaştırıp:

"İşte geldik küçükhanım!" deyince (yaşıma başıma rağmen gerek halamın eski adamları, gerek bizimkiler bana hâlâ "küçükhanım" deyip durmaktadırlar) şaşalayıp kalmak sırası bana düştü. İhtiyar kayıkçının gösterdiği yer deniz kıyısında bir hâli arsa idi. Gerçi, bu arsa, üç yanından yüksek duvarlarla çevriliydi. Gerçi, bu duvarlara, yabanileşmiş de olsa, hâlâ sarmaşık veya mor salkım nevinden bazı çiçekli nebatlar tırmanmakta ve dibe doğru eski bir bahçeden kalma setlerin yontulmuş taşları görünmekteydi. Lâkin, bu hayat izlerine rağmen sekiz on yıl evvel, burada, bir büyük yalının mevcut olduğuna inanmak için bin şahit isterdi.

Her üç dört adımda bir ayaklarım ya bir moloz kümesine çarparak, ya vahşi otlara takılarak, ya yerinden oynamış bir kaldırım taşı üstünde sürçerek sendeli-ye sendeliye Hakkı Paşalardan tarafa İlerledim. Aramızdaki duvar yıkık mıkıktı amma yine ayakta duruyordu. Fakat, küçük ara kapıdan eser yoktu. Onun bulunduğu yer, şimdi büyükçe bir delikten ibaretti. Buradan girip öbür yana geçtim: Aynı manzara. Hakkı Paşalarla biz, eskiden, mâmurlukta ne kadar eş idiysek, bugün viranlıkta da o kadar eş olmuştuk. Hızla yürümeye çabalayarak, sünnet düğünü gecesini, sedefi feracemle oturup Cemil Beyin şarkısını ilk defa dinlediğim taraçanın bulunduğu noktayı aramaya başladım. Tam burası mıydı? Tam şurası mıydı? Bir türlü bulup çıkaramıyordum.

Zaten, ne bizim yanda ne bu yanda, yalılarımızın hafızama nakşolmuş yerlerinden hangisini bulabilmek mümkündü? Sanki, yangın her iki binanın izlerini dahi silip süpürmüştü ve garibi şu ki, bu iki hâli arsa, bana şimdi, birer balıkçı kulübesinin bile sığamayacağı kadar ufak ve dar

görünüyordu. Çocukluğumuzda, bir ucundan öbür ucuna üç dört defa koşunca soluğumuzun tükendiği uzun uzun dehlizleri, çift merdivenli geniş sofaları, selâmlık dairelerinin kocaman kocaman divanhaneleriyle o yirmi beşer, belki de otuzar-odalı -zira bunların hepsini ben dahi görmemiştim- saray gibi yalılar bu daracık yerlerin neresine ve nasıl kurulup oturtulmuştu?

Y. K. Karaosmanoğlu, *Hep O Şarkı*, ist, 1956

Rumeli ve Anadolu'daki liman ve ticaret merkezlerine karantina usulünün konması gerektiği, padişaha arz edilmiştir. Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi'den alınan karantinanın şeriata uygun olduğu yolundaki fetvadan sonra, II. Mahmud yerinde bulduğu bu önerilerin gerçekleştirilmesi için Abdülhak Molla(->), Meh-med Esad Efendi, Selim Sâti Paşa ve Fransız Dr. M. Bulard'ı görevlendirmiştir.

Eylül 1837'de Meclis-i Tahaffuz (Karantina Meclisi) kurularak göreve başlamıştır. Bu mecliste Meclis-i Tahaffuz-ı Ula (Yüksek Karantina Meclisi) ve Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni (Yüksek Karantina Meclisi Bürosu) olmak üzere iki meclis görev yapmaktaydı. Meclis-i Tahaffuz-ı Ula sonraları Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye adını alan Karantina Meclisi'nin, Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni de bugünkü sağlık teşkilatının çekirdekleridir.

Abdülhak Molla başkanlığında kurulan Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ'da, dini işlerle Esad Efendi, askeri işlerle önceleri Selim Paşa, ondan sonra da Namık Paşa ilgilenmiştir. Meclisin ayrıca, biri asayiş ve düzeni, diğeri de ticaret ve yabancılarla ilişkileri üstlenen iki üyesi daha vardı.

Mayıs 1838'de kadı ve naiplere gönderilen bir emirde karantina usulünün uygulanmaya başlandığı ve istanbul'un sıhhi kordona alındığı bildirilmiştir. Aynı yıl Ga-lata'da bulunan eski gümrük binasındaki kasır onarılıp yenilenerek karantina nazırına tahsis edilmiştir. Kurşunlu Mahzen önüne çektirilmiş olan kapak gemisi de tahaffuzhane olarak kullanılmaya başlanmıştır. Fenerbahçe Karantina Müdürü Mehmed Efendi, tabiplik ve tercümanlık da uhdesinde bulunmak üzere ilave olarak kapak gemisi müdürlüğü ile görevlendirilmiştir. Akdeniz ve Karadeniz yönünden istanbul'a gelen gemi ve yolculara tahaffuz usulü uygulamak için ihtiyacı olan personel de verilmiştir. Bu sıralar bostan mevsimi olduğundan Haliç ve istanbul sahillerine gidip gelen bostan kayıklarının yükleriyle kapak gemisine gelip tütsülenmeleri mecburiyeti vardı. Bir kolaylık olmak üzere bu kayıkların Yenikapı'da tütsülenmeleri kararlaştırılmış ve Yenikapı'ya bir memur ve bir de tütsü dolabı gönderilmiştir. Ancak istanbul'a gelenlerin sayısındaki artış nedeniyle Galata'daki binanın yetersiz kalması üzerine hastaların bir bölümü Fenerbahçe'de kurulan çadırlarda karantina altına alınmaya başlanmıştır. Fakat bu kere de seyir yeri olan Fenerbahçe'de hastaların halkla teması önlenememiş ve bir ka-rantinahaneye ihtiyaç duyulmuştur. Galata'daki bina daha sonra rıhtım şirketi tarafından yıktırılarak yerine bugün Sahil Sıhhiye

Merkezi olarak kullanılan bina yaptırılmıştır.

Karantina Meclisi, 10 Haziran 1839'da Mustafa Hıfzı Paşa başkanlığında toplanarak İstanbul'a denizyoluyla gelenler için bir nizamname hazırlamıştır. Bu toplantıya Karantina Meclisi üyeleri Dr. Minas, Dr. Mac Carthy, Dr. Neuner, Dr. Bernard, Dr. Marc-hand ve Dr. Franceschi, delege olarak da A. Pezzoni, E. de Cadalvene, Antoine de

Raab, E. Bosgiovich ve J. Bosgiovich katılmışlardır. Bu nizamname ile, İstanbul'a gelen her geminin bir sağlık patentine sahip olması ve bunu kontrol ile görevli sağlık memuruna teslim etmesi şartı getirilmiştir. Gemilerin karantina sürelerini Kuleli Ka-rantinahanesi önüne geldikleri günden itibaren başlatan nizamname, henüz gemileri çekecek römorkörler bulunmadığından Fenerbahçe'de bekletilmelerini hükme bağlamıştır. Ek madde ile de üç ay içinde Fenerbahçe'de kagir bir karantinaha-ne inşa edilmesi önerilmiştir. Ancak bu ö-neri yerine getirilememiş ve o tarihlerde boş olan Kuleli Kışlası 1838 sonlarında, Karantina Nazırı Hıfzı Paşa tarafından tamir ettirilmiş ve bu tarihten sonra burası, gemilerin kontrol edildiği, yolcuların karantinada bekletildiği ve hastaların tedavi edildiği bir tahaffuzhane olarak kullanılmıştır. Kışla, aynı zamanda sıhhiye memurları i-çin idarehane ve karantina hizmetinde çalışan sıhhiye personelinin yetiştirildiği bir okul olmuştur. 4 yıl bu şekilde hizmet vermiş, 1842'de süvari alaylarının seferden dönmesi üzerine boşaltılmış ve tahaffuzhane Anadolukavağı'na taşınmıştır.

Ocak 1840'ta, Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın önerisi üzerine Almanya, İngiltere, Avusturya, İspanya, İsveç, Norveç, Rusya, Fransa, Hollanda, Belçika, İtalya, Yunanistan, İran ve Amerika da delege yollamış, böylece Yüksek Karantina Meclisi uluslararası bir nitelik kazanmıştır.

1840'ta, Lebib Efendi'nin nazırlığı sırasında Anadolu ve Rumeli'de de birer Meclis-i Tahaffuz kurulduğundan İstanbul'da-kine Meclis-i Tahaffuz-ı Alî (Yüksek Karantina Meclisi-Conseil seperieur de Sante) adı verilmiştir.

Veba, sarıhumma ve kolera ile mücadele yöntemlerini tartışmak üzere 1851'de düzenlenen I. Paris Konferansı'na Osmanlı İmparatorluğu, Paris Konsolosu M. Hal-gin ve Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Barto-letti Efendi ile katılmıştır. Bartoletti Efendi 48 toplantı yapan bu konferansta aktif bir rol oynamış ve onun çalışmaları sayesinde Avrupalıların, imparatorluğun sağlık durumu hakkındaki yanlış düşünceleri değişmiş ve karantina konusunda Osmanlı Devleti aleyhine alman kararlar kaldırılmıştır.

13 Şubat-26 Eylül 1866 arasında Avrupa' yi koleraya karşı korumak amacıyla Fransa'nın teklifi üzerine İstanbul'da Uluslararası Sağlık Konferansı toplanmıştır. 17 ülkenin katıldığı bu konferansta bilimsel karantinanın esasları tespit edilmiştir. Ertesi sene 1867'de Meclis-i Tahaffuz

tarafından hazırlanan Kolera Nizamnamesi 20. yy'a kadar geçerli olmuştur. Ayrıca bu tarihten sonra karantina teşkilatı yaygınlaştırılarak Akdeniz, Karadeniz, Boğazlar, İran sınırı, Kızıldeniz ve Hicaz'da yeni karantinahane-ler ve tahaffuzhaneler açılmıştır.

Yüksek Karantina Meclisi, Hariciye Nezareti'ne bağlı olduğundan devamlı başkanı hariciye nazırıydı. Karantina nazırlarına, reis-i sani (ikinci başkan) denirdi. İlk karantina nazırı Abdülhak Molla'dan sonra Mustafa Hıfzı Paşa, Mehmed Lebib Efendi, Baki Efendi, Emin Efendi, Safvet Efendi,

Ahmed Efendi, Fevzi Efendi, Dr. Cenab Şehabeddin, Dr. Kasım İzzeddin ve Said Bey bu görevde bulunmuşlardır.

Yüksek Karantina Meclisi Bürosu başkâtip, yazı kâtibi, mümeyyiz, kayıt memuru, çevirmen, yabancı dil kâtibi, 2 hekim, 4 hizmet eri ve sağlık memurlarından ibaret bir kadro ile çalışmaktaydı. Emrindeki hekim sayısı gerektiğinde artırılabilirdi. Karantina Meclisi'ne atanan ilk hekim Dr. Minas'dır. Onu Dr. L. Robert izler. Bu iki hekime tahaffuzhaneler müdürü unvanı verilmiş, onlardan sonra gelenler bu unvanı kullanmamıştır. 1846'dan sonra bu görevi, meclisin Osmanlı üyelerinden müfettiş-i umumi unvanlı iki kişi yürütmüştür. İlk müfettiş-i umumi Dr. Bartoletti Efendi'dir. 1889'da emekli olunca yerine Dr. Koçoni (Michel Cozzonis) geçmiş onu damadı Duka Paşa ile Zitter, Cenab Şehabeddin, Kasım İzzeddin ve A. Fuad Bigen izlemiştir.

Karantina İdaresi daha sonra, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye, 1914'te Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti'ne bağlanınca da, Hudut Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi adını almış, Mütareke'de itilaf güçleri tarafından, Bey-nelmüttetifîn Sıhhi Kontrol Dairesi adı altında yeniden kurulmuştur. 1923'te Lozan Antlaşması'nın 114. maddesine dayanılarak lağvedilmiş, 1 yıl kadar yerine İstanbul ve Boğazlar Karantina Müdürlüğü kurulmuştur. Nisan 1924'te, Hudut ve Sevhil Sıhhiye Müdüriyeti adını alan kurum, 1927'de Ankara'ya nakledilerek Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü adı ile görevim sürdürmüştür.

İlk tahaffuzhane olan Kuleli Tahaffuz-hanesi'nden sonra, Küçükçekmece, Kartal ve Anadolu Kavayırı'nda da tahaffuzhaneler kurulduğuna dair arşiv belgeleri vardır. 1893 kolera salgını sırasında Beykoz Servihurnu'nda bir tahaffuzhane yaptırılmıştır. 1909'da Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye emrine verilen Servihurnu Tahaffuzhanesine bir de etüv yerleştirilmiş ve burası zamanının tek salgın hastalıklar hastanesi olmuştur. Şüpheli vakalar ve koleralılar Eylül 1910'dan itibaren buraya gönderilmeye başlanmıştır. Ağustos 1911'de Harbiye Nezareti'ne verilen tahaffuzhane bu tarihten sonra askeri tahaffuzhane olarak kullanılmıştır.

1896'da daha önce kurulanlardan başka İstanbul'da Yenikapı, Salacak, Erenköy, Tuzla ve Silivri'de karantina yerleri bulunmaktaydı.

Bibi. Conseil de Sante, *Reglement Organique pour les Provenances de Mer*, ist., 1840; *Journal de Constantinople*, S. 82 (Nisan 1848), s. 2; A. Leval, "Notice Sur l'organisation des Quarantaines de la Turquie", *Gazette Medicale de Constantinople*, c. 1 (Kasım 1849), s. 16-24; Ahmed Midhat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina Yani Usul-i Tahaffuzun Tarihçesi", *Salnâme-i Nezaret-i Umûr-ı Hariciye*, ist., 1318; Rıza Tahsin, "Osmanlı Teşkilat-ı Sıhhiyesinin Tarihçesi", *Sıhhiye Mecmuası*, S. 13 (1922), s. 21-23, S. 14 (1922), s. 47-50; O. Ş. Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina", *Belleten*, S. 7-8 (1938), s. 445-467; B. N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış", *Sağlık Dergisi*, c. 25, S. 2 (Şubat 1951); ay, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, I, ist.,

1957, II-ffl, ist, 1958, IV, ist., 1959; N. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *TCTA*, 1322-1324; G. Sarıyıldız, "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhanesi", *Bilim Tarihi*, S. 19 (Mayıs 1993), s. 25-30.

NURAN YILDIRIM

KARAOSMANOĞLU, YAKUP KADRI

(27 Mart 1889, Kahire -13 Aralık 1974, Ankara) Romancı, hikâye ve anı yazarı.

Geçmiş 18. yy'a dayanan Karaosmano-ğulları ailesinden geliyordu. 6 yaşındayken ailesiyle birlikte Manisa'ya gitti. İzmir İdadisi'nde okudu; 1905'te Mısır'a döndü, İskenderiye'de Frereler Mektebi'ne gitti. 1908'de İstanbul'a geldi; *Peyam*, *ikdam* gibi gazetelerde yazdı, Fecr-i Âti(->) edebiyat topluluğuna katıldı. Milli Mücadele'de Ankara'ya geçti (1921); Mardin (1923-193D, Manisa (1931-1934) milletvekili oldu. Tiran, Prag, Lahey, Bern (1934-1954) elçiliği görevlerinde bulundu. 1961-1965 arası tekrar Manisa milletvekiliydi. Anadolu Ajansı yönetim kurulu başkanıyken öldü, cenazesi İstanbul'a getirildi. Beşiktaş'ta Yahya Efendi Mezarlığı'nda gömülüdür.

Anamın Kitabı'nda (1957) çocukluk anılarını, *Vatan Yolundada* (1958) Kurtuluş Savaşı günlerini dile getiren Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları'nda* (1969) bir dizi edebiyatçının portresini çizerken, 19. yy'ın sonu ve 20. yy'm başındaki İstanbul'u Kadıköy, Çamlıca, Beyoğlu gibi semtleriyle yaşanmışın imbiğinden süzerek anlatmıştır. Bu eserde Çamlıca'nın bir Bektaşî tekkesiyle alafranga Beyoğlu karşıtlığı dikkate değerdir.

Yakup Kadri, ilk romanı *Kiralık Konak*" tan (1922) başlayarak, hemen hemen bütün romanlarında İstanbul'un tarihi dönemlerini, özellikle dönüm noktalarını, bir çöküş estetiği ve perspektifi içinde kaleme getirmiştir. Böylesi bir zamandizinsel sıralamada, son romanı *Hep O Şarkı* (1956)

başı çeker ve Abdülaziz dönemi (1861-1876) günlerini yansıtır.

Kiralık Konak, Tanzimat İstanbul'undan başlayarak birkaç dönem ve kuşağı iç içe anlatır, I. Dünya Savaşı günlerinde trajik bir sonla noktanır. Burada İstanbul, geleneksel, göreneksel dünyasından âde-

Yakup Kadri Karaos-manoglu

Ara Güler

ta gönüllü biçimde uzaklaşarak, ilişkide, davranışta, giyim kuşamda, hattâ mimaride şaşırtıcı bir başkalaşımı yaşar. İstanbul' un bütün hayatı, özellikle yüksek zümrede "rokokolaşmıştır". Yazar, "rokoko" sözcüğüyle içi kof, dışı süslü yeni İstanbul hayatını simgelemek ister. Romanın savaş dolayısıyla İstanbul'a göç edenlere ve savaş zenginlerinin sofralarına ayrılmış sayfaları, toplumsal çelişkileri yansıtmak açısından eşsiz tasvirlerle yüklüdür.

Nur Baba (1922) Çamlıca'daki bir Bektaşî tekkesini, 20. yy'ın başlangıcındaki konumu ve töresiyle anlatmış; tasavvufa bağlı olan çevrelerce epey yerilmiştir. Bununla birlikte, *Nur Baba*, manevi ikliminden çıkmış İstanbul'da çöken bir tasavvuf geleneğini, bunun uyandırdığı ruhsal, bireysel sızıları tahlil etmesiyle değer kazanan bir romandır. Bektaşîliğin sanata açık çehresi, Nur Baba'nın tekkesinde artık çökmeye yüz tutmuştur ve gönlünü Nur Baba'ya kaptıran Boğaziçi kökenli Nigâr Hanım, Çamlıca'daki harap evde boş yere musikinin, resmin kılavuzluğunu arar. Çamlıca, Boğaziçi, özellikle Kanlıca peyzajlarıyla donanmış *Nur Baba*, Nigâr Hanım'ın kişisel yıkımı, ama iç dünyasında arınışıyla noktanır.

II. Meşrutiyet devrinin siyaset hayatını ve partiler kargaşasını, âdeta belgesel bir tutumla anlatan *Hüküm Gecesi* (1927) Mahmud Şevket Paşa, Talât Bey, Cemal Bey, Rıza Tevfik ve Ziya Gökalp gibi gerçek kişileri roman kişileri arasına katmıştır. İttihad ve Terakki Fırkası'yla Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bitmez tükenmez çe-

kişmesi altında, bütün siyaset hayatının özünde hep "şahsi kin ve ihtiraslan" saptayan Yakup Kadri, *Hüküm Gecesi*'ni bir karamsarlıkla noktalar. Eserde II. Meşrutiyet devri İstanbul'unun konaklarına, ziyafet sofralarına, Ferah Tiyatrosu'ndaki bir mü-samere sahnesine ilişkin bölümler bugünün kuşaklarına bilgi edindirebilecek zengin ayrıntılarla donanmıştır.

Sodom ve Gomora (1928) Mütareke devri İstanbul'unun maddi, manevi çöküşüne yönelir. İlençli bir imparatorluk başkenti görünümündeki İstanbul, bilhassa yüksek çevrelerinde, evini barkını, bütün varlığını işgal kuvvetlerine açmıştır; Sami Bey ailesi de bu yarı işbirlikçi ailelerden biridir. İşgal kuvvetlerinin önde gelen subaylarıyla, yabancı kişilerle sıkı fıkı ilişkiler kuran İstanbul'un mutlu azınlığı, çöken şehri görmezden gelmekte, vur patlasın çal oynasın günler yaşamaktadır. Şehri sarıp sarmalayan vurgunculuk, vatan ihaneti ölçüsünde cinsel

bir kudurganlıktır. Türk kadınlarının İngiliz askerlerle düşüp kalktığı *Sodom ve Gomore'de*, kadın ve erkek eşcinsel kişiler de, hiçbir kişisel ahlâk değeri gütmeksizin günlerini gün ederler. Otel odaları, beş çayları, akşam yemekleri, danslı suareleriyle ölümcül bir debdebeyi canlandıran roman, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılışı ve İstanbul'un kurtuluşu günlerinde sona erer. İşgal altındaki payitaht İstanbul'u kaleme getiren romanlarının ilklerinden olan ve ardılı bazı romanlara öncülük eden *Sodom ve Gomore'nin* Latin harfleriyle ilk kez 1966'da basılmış olması herhalde epey düşündürücüdür.

L

KARATEODORİ, KONSTANTİN 462

463

KARAY, REFİK HAIİD

İSTANBUL'DA SONBAHAR

Sonbaharı, evvelâ, lodos guruplarından dolayı beğenirim, beklerim.

İstanbul'un lodos gurupları eleğimsağmaların süslenip püslenip, uzun etekli elbiselerini giyerek geldikleri bir randevu yeridir. Orada dünyanın en baygın ve uçucu veya en coşkun çılgın renklerini, sarmaş dolaş, altalta, üstütse, birbirlerine sokulup kucaklarında erirken, kızartır, buğulanırken renkten renge girer, süzülüp serpilirken görebilirsiniz. Bakarsınız, göğün bir tarafına hafif dumanlı bir mürdüm eriği morluğu sürülmüştür; bu morluk gittikçe açılır, şekerci camekânlarında, elektrik ışığına tutulmuş kavanozlardaki reçeller gibi, adeta, çekirdeklerini gösterecek kadar şeffaflaşır, ayrıca rayihalı bir şurup içinde yüzüyor hissini verir. Karşısında yutkunmayanlara, parmaklarını bandırıp ağızlarına götürmek arzusuna kapılmayanlara şaşacağım gelir.

Bazan ufuk, baştan başa bir lohusa şerbeti kızılığmdadır; sıcaktır, dumanlıdır, karanfil kokulu iç ısıtıcıdır. Havada yeni doğmuş gibi çocuk odası mahremiyeti sezersiniz. Tabiidir ki, bu odanın havasını hepiniz bilir, hatırlarsınız. Çöreotu, a-nason, üzerlik, meme başında veya çocuk dudağında kalan bir damla tomurcuklanmış süt, yaş tülbent, mangal ve güğüm gibi bir sürü ufak tefek şeylerin birleşmesinden hâsıl olan ve bana, nedense, Hindistan'ı, Çin'i düşündüren koku...

Sonbahar guruplarında her rengi, en koyusundan en uçuğuna kadar bulursunuz. Şam fıstığının biraz da boyalı kalem içine benzeyen yumuşak, hamurlu filizliğiyle çağla bademinin tüylü yeşilliğine, tatlı limonların cilâlı şansından mısır püsküllerinin beyaza yakın sarışınlığına, sonra bir demirci ocağının göbeğinden tutuşmuş, etrafı siyah katmerli derin kızılığına kadar, hepsini... Tatlı limonun kabuğu, kabukların, fikrimce, en nazlısıdır, mesamatı görünen gergin, taze bir cilttir,

deridir, biraz sıkınca bu derinin üzerine, benek benek, ancak çocuk dudaklarının üstünde görebileceğimiz parlak ter damlaları dizilir, baygın bir rayiha serperek...

Bu mevsimde akşamların üzerimizde renkli cibinlik gibi hafif ve okşayıcı bir iniş, bizi incitmeden etrafımıza bir sarılışı vardır. Günler kısalmış, yorucu olmaktan kurtulmuştur; güneş eşyanın sırtına keten tohumu lapası gibi ateşi ciğerine işleyerek yapışmaz; ılık suya batmış tülbent hafifliği ve okşayışıyla sardır. Işık, göz yakan keskin skkeliğini kaybetmiştir; artık bu sarıya bakan ziyada, yumurta, zeytinyağı, limon karışmış, kremleşmiş bir mayonez yumuşaklığı bulurum ve tıpkı bir levrek tabağı gibi okşayıcı bir örtüşle sarıp sarmaladığını görürüm...

Refik Halid Karay, *Makiyajlı Kadın*, ist, 1943

Yakup Kadri *Ankara'da*. (1934) başkent Ankara'yı dünü, Cumhuriyet'in ilk yılları ve gelecek ütopyası aşamalarında anlatır. Bu romanın başkışileri hemen hep istanbul'dan 'Ankara'ya gelmişlerdir; yetiştikleri istanbul'la Anadolu kenti Ankara a-rasında şaşırtıcı bir gelgite kapılmışlardır. Aynı yadırgayış, Kurtuluş Savaşı sırasında bir Anadolu köyüne çekilen, istanbullu paşa oğlu, kolunu kaybetmiş Ahmet Celâl' in y«fo«wdaki (1932) serüveninde de işlenmiştir, istibdat döneminde Fransa'ya kaçan Jön Türkler'in yıkımlı hikâyesi niteliğindeki *Bir Sürgün* (1937) II. Abdülhamid dönemi istanbul'undan izdüşümler aktarır, iki ciltlik *Panorama* (1953-1954) Cumhuriyet dönemini geniş bir perspektiften, sayısı hayli fazla kişiler aracılığıyla anlatmayı denemiştir.

Romancı, son romanı *Hep O Şarkı'da*. "bir eski devir hanımı" olan Münire'nin hatıra defterinden yola çıkar görünerek, değerlerini yitirmeye mahkûm payitaht istanbul'u, Nafi Molla Konağı'nı, bir Boğaziçi yalısını, Abdülmecid'in tahta çıkışından II. Abdülhamid'in ilk 20 yılına açılan zaman diliminde aktarır. Bireysel söylemin ağır bastığı eserde, devirlerin siyasi ve toplumsal genel görünümü, bilinçli bir seçimle, arka planda bırakılmış, ne var ki, her birinin birey üstündeki derin ruhsal etkisi inceden inceye saptanmıştır. Yakup Kadri'nin belki de en yalın romanı olan *Hep O Şarkı*, kırık bir aşk hikâyesi çerçevesinde, çöken Osmanlı împaratorluğu'nun ve payitaht istanbul'un çok hüzünlü bir tutanağı niteliğindedir.

Modern Türk romanının kurucularından Yakup Kadri, görüldüğü gibi, eserlerinde istanbul'u odak almış, şehrin geniş tarih yelpazesinden yararlanarak, dönemlerin bir çizelgesini çıkarmış ve son 150 yılın istanbullu kimliğini deşmiştir.

Bibi. N. Akı, *Yakup Kadri Karosmanoğlu*, Ankara, 1960; C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, II, Ankara, 1970; K. Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, Ankara, 1969; S. ileri, *O Yakamoz Söner*, ist., 1987; Ş. Aktaş, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, Ankara,

1987; A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950*, Ankara, 1993.

SELİM İLERİ

KARATEODORİ, KONSTANTİN

(1802, Edirne - 28 Eylül 1879, İstanbul) Rum asıllı hekim.

Anne tarafından Sakız Adası'nda ticaretle uğraşan Petrocochino ailesine, baba tarafından ise kuşaklar boyunca Edirne'de oturmuş köklü Karateodori ailesine mensuptur. Hekim ve diplomatlar yetiştiren Karateodoriler, Edirne'den sonra İstanbul ve İzmir'de yaşamış 1822'de Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan sonra ailenin bir bölümü Marsilya'ya yerleşmiştir.

Babası Andon Karateodori, Tabip İste-fenaki olarak bilmen Dr. Stefan Karateodori'nin ağabeyidir. Dr. Stefan Karateodori'nin oğlu Nafia Nazırı Aleksandr Karateodori Paşa, Osmanlı Devleti'nin Roma el-çisiydi ve 1878 Berlin Kongresi'nde Osmanlı delegesi olarak bulunmuştu. Bu aileden, Konstantin Musurus Paşa ve Stefan Musu-

rus Paşa Londra, Konstantin Fotiades Paris, Gregorios Aristarkhi Washington, Konstantin Karaca Stockholm elçiliği yapmışlardır. Konstantin Karateodori'nin kardeşi Etien-ne Karateodori, Mekteb-i Tıbbiye-i Adli-ye-i Şâhâne'de, fizyoloji, genel patoloji, zooloji, tıbbi kimya, farmasötik kimya, farmakoloji ve botanik derslerini okutmuştur. Oğlu Stefan Karateodori, 1875-1890'da Osmanlı Devleti'nin Brüksel maslahatgüzarıydı. Stefan Karateodori'nin, dedesi ile aynı adı taşıyan oğlu Constantine Caratheodory (1873-1950) ise İzmir'in işgali sırasında burada bir Yunan üniversitesi kurmakla görevlendirilmiş, Münih Üniversitesi'nde profesörlük yapmış ünlü bir matematikçiydi.

Konstantin Karateodori, erken yaşta babasını kaybetmiş ve eğitimi ile 1813-1818' de görev yapan Patrik VI. Kirillos ilgilenmiştir, ilk ve orta öğrenimini Edirne'de yaptıktan sonra Patrik Kirillos tarafından lise öğrenimini mükemmelleştirmesi için Bükreş'e gönderilmiştir. 1820'de dönerek Edirne'de lise öğretmenliği yapmış, kısa bir süre sonra Patrik Kirillos ölünce ailesi onu yurtdışına göndermeye karar vermiştir. 1823'te Viyana'ya gitmiş, 1 yıl kaldıktan sonra İtalya'ya geçerek Pisa Üniversitesi'ne girmiş ve 1827'de, tıp, cerrahi ve doğum hekimi olarak mezun olmuştur. 1828'de Paris'te cerrahi üzerine çalıştıktan sonra 1829'da göz hastalıkları hakkındaki bilgisini artırmak üzere Londra'ya gitmiş ve 1 yıl hastanelere devam etmiştir. Buralarda tanınmış kişilerle görüşerek dostluklar kurmuştur. Bunlar arasında fizikçi Faraday da vardı.

Karateodori 1830'da İstanbul'a dönüşünde, amcası saray hekimi Stefan Karateodori'nin yardımıyla 1831'de saray hekimliğine kabul edilmiş daha sonra da padişahın özel hekimi olmuştur. 1832'de Kız Kulesi'nde kurulan Veba Hastanesi başhekimliğine getirilmiş ve yine bu

sıralarda, 1827'de açılan Tıbhane-i Âmire'de, önceleri fizik ve anatomi, daha sonra da cerrahi hocalığına getirilmiştir. 1836'da saray muhafız alayı hastalarına hizmet veren Top-kapı Hastanesi'ne hariciye şefi olarak atanmış ve yine bu sıralarda Cerrahhane'de de muallimlik yapmıştır.

1839'da Tıbhane-i Âmire'nin yeniden organize edilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Ad-liye-i Şahane adını almasından sonra burada da K. A. Bernard'ın(->) yardımcısı o-larak çalışmış ve organizasyon işlerinde büyük yardımı olmuştur. Ayrıca 7. sınıfta fenn-i cerrahi-i sagır, 8. sınıfta ameliyat-ı cerrahiye, 9- sınıfta da seririyat-ı hariciye, emraz-ı hariciye ve harici patoloji dersleri veren Karateodori, 1843'te Mekteb-i Tıbbi-ye'de açılan Ebe Okulu'nda Türkçe kadın-doğum derslerini de okutmuştur. 1844'te Dr. Bernard'ın ölümünden sonra cerrahi kliniği muallimliğine getirilmiş ve hayatının sonuna kadar bu görevini sürdürmüştür.

II. Mahmud'un son hastalığında, onu tedavi eden Karateodori ile ingiliz Hekim J. W. Mac Carthy ortaklaşa yazdıkları *Relation officielle de la maladie et de la mort de Sultan MahmudII, en reponse aux al-legations* (Paris, 1841) adlı kitapta padi-

şahın hastalığı hakkındaki tartışmalara ilişkin görüşlerini belirtmişlerdir.

II. Mahmud'un ölümünden sonra bir süre saraydan uzaklaştırılan Karateodori, başarılı bir tedavi dolayısıyla Abdülmecid' in özel hekimi olmuş ve padişahın ölümüne (1861) kadar bu görevde bulunmuştur.

Büyük ve usta bir cerrah olan Karateodori özellikle zor ameliyatlarda gösterdiği basan ile tanınıyordu. Ender görülen bir mesane taşı operasyonunda toplam 50 gros ağırlığında iki büyük taşı başarıyla çıkarmış ve bu ameliyatı, *Gazette Medicale de Constantinople* ile *Journal de Constan-tinople'da*. yayımlanmıştır. Mesane ameliyatları için "Procede prostatique trilateral" adı verilen özel bir yöntem geliştirmişti. Bu yöntemi 1855'te Paris Sergisi sırasında Fransız Akademisi'nde açıklamıştır. Bir komisyon tarafından incelenen yöntem onaylanmıştır. Karateodori ayrıca pek çok üstçene dezartükilasyonu, koltuk altı arterinin bağlanması gibi büyük operasyonlarda başarılı sonuçlar almıştır. Katarakt ameliyatlarında merceği çıkarmayı tercih etmiş, 1843' te yapay papülla yapmış ve plastik ameliyatlarda da başarılı olmuştur.

Bibi. "Sur le travaux de l'ecole de Medicine de Galata-Serai pendant l'annee scolaire 1259-1260 presenle a Sa Hautesse", *Journal de Constantinople*, S. 122 (16 Eylül 1844); *Journal de Constantinople*, S. 257 (1 Mayıs 1846), S. 1, S. 12 (6 Ekim 1846), S. 179 (9 Ağustos 1849); "Varietes", *GazetteMedicale d'Orient*, c. 4, S. 3 (Haziran 1860) s. 92; Rıza Tahsin, *Tıbbiye*, c. I, s. 42, 43, 54; M. Belger, "Mahmud II'nin Ölümü Hakkında Mütalealar", *Türk Tıp TarihiArkivi*, c. 3, S. 10 (1938), s. 68-71; J. Na-as-H. L. Schmid, *Mathematisches Wörterbuch*, Berlin, 1962,

s. 239-240; E. K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*, ist., 1970, s. 11-12; M. D. Sturdza, *Gran-des Familles de Grece d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983, s. 259-260; E. K. Unat, "Türkiye Cerrahisinde Dr. Kari A. Bernard ve Muallim Dr. Konstantin Karateodori", *Haseki Tıp Bülteni*, c. 24, S. 3 (1986), s. 240-243; N. Yıldırım, "Nazım Terzioğlu", *Bilim Tarihi*, S. 16 (Şubat 1993), s. 11-12.

NURAN YILDIRIM

KARAY, REFİK HALİD

(15 Man 1888, istanbul - 18 Temmuz 1965, istanbul) Romancı, hikâye, hiciv, kronik, anı yazarı.

Karakayışoğulları soyundan gelen Refik Halid Karay, çocukluğunu, kışları Vezneciler'de, yazları Göztepe'de geçirirdi. Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) okudu (1900-1906). Buradaki öğrenimini bitirmedi, 1907'de sınavla Hukuk Mek-tebi'ne girdi. II. Meşrutiyet'in ilanında öğrenim hayatını bıraktı, gazeteciliğe başladı. 1909'da Fecr-i Âti(->) topluluğuna katıldı. *Kalem* dergisinde "Kirpi" takma adıyla hiciv yazıları yazdı. Bu yazılarını *Cem* mizah dergisinde başyazar sıfatıyla sürdürdü (1910-1911). İttihad ve Terakki Fırkası'nı cesaretle eleştiren, hattâ yeren yazılan halk katında büyük ilgi ve gizliden gizliye destek gördü. Hürriyet ve İtilaf Fırkası yandaşı olma nedeniyle, 1913'te Mahmud Şevket Paşa Suikastı'ndan(->) sonra Sinop'a sürüldü. Bu sürgün Sinop, Çorum, Ankara ve Bilecik'te sürdü (1913-1918). O dönem için-

Refik Halid Karay

Cengiz

Kahraman

arşivi

de hemen hiçbir yazı yayımlamadı. Ziya Gökalp'in aracılığıyla istanbul'a döndü; Robert Kolej'in Türkçe öğretmeni oldu. Mütareke devrinde üyesi olduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nca Posta-Telgraf umum müdürlüğüne getirildi (1919). Gazetelerde yazdı, *Aydede* dergisini kurdu (1922). Aynı yıl kasım ayında, yurtdışına gitti. Daha sonra "yüz ellilikler" listesinde yer alarak Türkiye'ye dönüşü yasaklandı. *Minelbab İlel-mihrab'&z* (1946) ve *Bir Ömür Boyun-ca'âa*. (1990) hayatının bu fırtınalı günlerini, yer yer çok nesnel, yer yer de iğneleyici bir anlatımla kaleme getirdi. Beyrut ve Halep'te geçen sürgün yılları 1922-1938 arasındaydı. Bazı eserleri Halep'te basıldı. Atatürk, çok sevdiği eserleri nedeniyle Refik Halid'in yurda dönmesini isteyince, en yakın sınır karakoluna sığınması formülü bulundu; yazar bu öneriyi reddetti. Bunun üzerine af kanunu çıktı. Yurda döndükten sonra, Refik Halid, muhalefette daha ılımlı bir tutum edinmesine karşın, ölünceye

kadar eleştiri ve yergilerinden vazgeçmedi, inanmadığı siyasalara karşı çıktı. Zincirli-kuyu Mezarlığı'na gömüldü.

Memleket Hikâyeleri'nde (1919) taşra kasabalarına, köylere de uzanan Refik Halid, istanbul'un kıyı köşe semtlerindeki buruk yaşamaları, orta halli yurttaşın sorunlarını, cinsel duygularını bastırmak zorun-daki kadınları kaleme getirmiştir. Bu hikâyelerin istanbul'da geçenlerinde yüzyıl başındaki istanbul mahallelerinin tasvirleri de göze çarpar. *Gurbet Hikâyeleri* (1940), sürgünde geçen yıllarda, yurt özlemiyle kaleme alınmıştır. Türkçeye, özellikle istanbul Türkçesine duyulmuş sonsuz bir sevgi hikâyelerin en belirgin yazınsal özelliğidir.

Refik Halid ilk romanı *İstanbul'un Bir Yüzü'nde* (1. bas. *istanbul'un iç Yüzü* adıyla, 1920) II. Abdülhamid döneminde yetişmiş, değişik toplumsal kesimlerden, çeşitli kişilerin I. Dünya Savaşı günlerine kadar uzanan yaşayışlarını, duyuş ve düşünüşlerini ele almış; o zamanların törel hayatını, gelenek ve göreneğini, modalarını, heveslerini, möbleden ziynet eşyasına bütün bir dekoru ayrıntılarıyla saptama imkânı bulmuştur.

istanbul'un Bir Yüzü, bir yandan da istibdat .döneminden tırnak içindeki bir

hürriyet dönemine geçişin maddi dünyasını inceden inceye taşlamıştır. Bu romanı *Yezidin Kızı* (1939), *Çete* (1939) romanları izler. 1941'de basılmış *Sürgün*, istanbul dışında yaşamak zorunda bırakılmış roman kişinin sürgün yıllarında gördüğü, tanıdığı, dostluk kurduğu ve her biri değişik sebepler dolayısıyla sürülmüş öteki kişileri kaleme getirir. Aralarında hanedan ailesi üyeleri de bulunan bu kişilerin bütün davranışlarında sürgün psikolojisi ve istanbul özlemi ağır basar. Böylelikle romanın anlatıcısı sık sık istanbul'un kendine özgü dünyasından söz açma fırsatı bulur. Eserde hanedan ailesine ayrılmış sayfalar, Türk romanında hemen hemen ilk örnek olmakla kalmaz, aynı zamanda çok çarpıcı ruh çözümlemelerine ulaşır. *Anahtar*(194~7^> evlilikte sadakat motifi üzerine kurulu olmakla birlikte, İstanbul'un Şişli, Nişantaşı, Ayaspaşa apartmanlarını, Beyoğlu pastanelerini, gece kulüplerini ve barları, II. Dünya Savaşı'nın gölgesindeki günleriyle tasvir eder. işadamlarının, ediplerin, bankacıların, salon kadınlarının, bar kızlarının roman kişisi seçildiği *Anahtar*, 1940'lı yıllar istanbul'unu çok canlı görünümle bugüne aktarmıştır.

Yazar, *Bu Bizim Hayatımız'la*. (1950) çok sevdiği Boğaziçi'nin pitoreskini roman alanında işler. Eserde ayışığı geceleri, mevsimler, bahçeler, limonluklar, lale çiçeğinin, güllerin, sümbüllerin soyağacı,

zengin bir anlatımla geniş kitlelere benimsetilmek istenmiştir. Egzotik özellikli *Nilgün* (1950-1952), *Yeraltında Dünya Var* (1953), *Dişi Örümcük* (1953) halkın hoşlanacağı konular çerçevesinde hem kitap okuru yetiştirmeye yönelik romanlardır, hem de yer yer İstanbul'a göndermelerle bir

İstanbul töresinin saptanmasına katkıda bulunmaktadır. Yine göndermelerle, siyasal taşlamalarla yüklü *Bugünün Saraylısı* (1954) Demokratik Parti dönemine geçiş günlerinin toplumsal panoramasını da çizer. *İkibin Yılın Sevgilisi* (1954), tarihi görünümle yüklü, metafizikten yararlanmış bir romanın havasında bir "sonsuz aşk"ı anlatırken, İstanbul Türkçesinin bütün inceliğini gözler önüne serer. Bir başka metafizik ve entrika arayışı *iki Cisimli Kadiri in* (1955) temasıdır; bu romanda İstanbul' un yeni yeni rağbet ettiği ormanlık dinlence yerleri mekân seçilmiştir. *Karlı Dağdaki Ateş* (1956) İstanbul sosyetesinin kış gezileri için bulunduğu Uludağ'da geçen bir aşk hikâyesi anlatılır.

Refik Halid, son dönem romanları içinde en ağırlıklısı sayılabilecek *Kadınlar Tekkesi'nde* (1956) imparatorluk düzeninden Cumhuriyet rejimine değişen toplumsal yapıyı, gizli bir tekkenin odağında değerlendirir. Roman İstanbul'da 100-150 yılın imbiğinden geçmiş bütün bir hayatı çö-zümleyişiyle, fonda, toplumsal, siyasal bir söylemi barındırmaktadır. *Kadınlar Tek-*

KARAY SİNAGOĞU

464

465

KARINCAEZMEZ, ŞEVKİ

keşi, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun(-») *Nur Baha'sının* tersine, tekke-tarikat dünyasını önce gıllığışlı bir ortamda gösterir, ne var ki ikinci bölümünde perspektif değiştirerek bu dünyadan hâlâ edinilebilecek zengin kültüre işaret eder.

Dön Yapraklı Yonca (1957), *Yerini Seven Fidan* (kitap olarak yayımlanışı 1977), *Ekmek Elden Su Gölden* (kitap olarak yayımlanışı 1980) Refik Halid'in macera romanları serisindendir. Bunlar arasında *Aydın On Dördü* (kitap olarak yayımlanışı 1980) Kadıköy'ün sayfiye ortamında bir polisiye roman arayışıdır. *Yüzen Bahçe* (kitap o-larak yayımlanışı 1980) istanbul'dan Akdeniz ülke ve kıyılarına bir gemi yolculuğunun renkli dünyasını romanlaşırır.

Bugünün Saraylısı'nı ve *İkibin Yılın Sevgüsü'm* çağrıştırır *SonuncuKadeh* (1957) ise, romanlarında hüzne, nostaljiye pek yer vermek istememiş Refik Halid'in yıllar öncesinde Beyoğlu'nda başlayıp kalmış bir aşkı Boğaziçi'nde arayışım, yemden yaşamak isteyişi dile getirdiği bir romanıdır. Bu eserde 1910'lann istanbul'u âdeta boş yere, 1950'lerin ortamında düşünmektedir. Eserin bireysel bir yıkılışla sona ermesi, istanbul tutkunu Refik Halid'in bu kentle ilintili son sözünü de sanki simgeler.

Yazar hicivlerini ve kroniklerini derlediği kitaplarında 20. yy'm ilk yarısına ilişkin

pek çok konuyu, olayı, sorunu bir deneme lezzetiyle derlemiş olmakla birlikte, bu eserlerin günümüz okunanca hak ettiği ilgiye kavuşamadığı söylenebilir. *Sakin Aldanma inanma Kanma* (1915, genişletilmiş 2. bas. 1941) "Cihan Harbi'nin Son Se-nesinde"ki istanbul'dan yemek ve açlık sorununu, ısınma sorununu, kılık kıyafetteki değişimleri, kâğıt para, altın para olgusunu, salgın ispanyol nezlesini, ucuzluk ve pahalılık çizelgesini gündeme getirir. Bu eserde yer alan ayrıca 1938'den sonra yazılmış "Çiçekleri Tenkit" yazısı istanbul çiçeklerinin bir dökümüdür. *Kirpinin Dedikleri* 'nde (1916) istanbul'un sözümo-na özgürlükçü, eşitlikçi yeni yönetimi hicvedilmiştir. Aynı tutum, bir papağanın ağzından, *Ago Paşa'nın Hatıratı*'nda (1918) sürdürülmüş; *Ay Peşindi deki* (1922, genişletilmiş 2. bas. 1940) yazılarında "Eski Yaz Aşkları"nı, çevresel özelliği ve mimarisi tahrip edilen "Zavallı Boğaziçi"ni, istanbul' un yeni koca kimliklerinden "süslü", "şair", "sporcu" kocayı kaleme getirmiştir. *Tanıdıklarım* (1922, genişletilmiş 2. bas. 1941) istanbul'da yaşayan egzantrik kişi-, leri betimlediği gibi, yine Boğaziçi ve çevre, dilde istanbul Türkçesinin yozlaşması, boza tutkusu gibi konulara da değinir. *Guguklu Saat* (1925) yüzyıl başındaki bir İstanbullunun 24 saatini sayısız ayrıntıyla yansıtan beş bölümlük yazısıyla değer kazanır; bu eserde Refik Halid eski ramazanları, çini sobaları, istanbul sokaklarını ayrıca konu edinmiştir. *Bir İçim Su'da*. (genişletilmiş 2. bas. 1939) istanbul, mevsimleri, içkileri, gezintileri, kurbağalarıyla da anlatılmıştır. Plajların kaleme getirildiği *ilk Adım* (1941) ve istanbul'un gündelik hayatından söz açan *Bir Avuç Saç-ma'yı* (1939) Refik Halid'in başyapıtları

arasında yer alabilecek *Üç Nesil Üç Hayat* (1943) izler. Bu eserde istanbul, Sultan Aziz, Sultan Hamid ve Cumhuriyet dönemlerinde tüm yaşantısıyla özetlenmiştir. *Makiyajlı Kadın* (1943) ve *Tann 'ya Şikâyet* (1944) istanbul ailesinin aşk, nişanlılık, evlilik töresine yer veren yazılarıyla kentin tarihçesini çıkarmayı sürdürür. Böylece, hiciv ve kroniklerinde istanbul'u yaşatan, kâğıt üstünde diriltten Refik Halid, yeni kuşaklara, edebiyatımızda -Hüseyin Rahmi Gürpmar'ın(->) eseri dışta tutulursa- benzerine pek rastlanmayacak bir "zaman mirası" bırakmıştır. Kenan Akyüz' ün saptayımıyla "Türkiye'nin siyasi çevrelerinde ona karşı olan tutumda bir gevşeme" zaman içinde görülmekle birlikte, siyasi muhalif Refik Halid'in büyük edebi emeği ne yazık ki bugün bile tam kavranmış değildir.

Bibi. Y. K. Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Ankara, 1969; K. Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, Ankara, 1969; C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, c. II, Ankara, 1970; S. ileri, *Seni Çok Özledim*, ist., 1985; Ş. Aktaş, *Refik Halid Karay*, Ankara, 1986; A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950*, Ankara, 1993.

KARAY SİNAGOĞU

Hasköy'dedir. "Karey Kenessası" da denir, ilk inşa tarihi bilinmemesine rağmen "Bene Mikra" adlı bu sinagogun Bizans döneminden kaldığı bilinmektedir. 16. yy' da yıkık vaziyette olan sinagog, 1536'da tamir edilmiştir. 200 yıl sonra 1729'daki bir yangında sinagog tekrar zarar görmüştür, istanbul Karayları o zamanlarda oldukça zengin ve kalabalık olmasına rağmen sinagog Kırım Karaylarının yardımıyla yeniden yapılmıştır. Şükranlarını göstermek için de Hasköy Karayları, sinagogun kapısına manzum bir kitabe koymuşlardır. 1774'te çıkan bir yangın, mabedi bir kere daha yakmış ve aynı zamanda Hasköy Karaylarını da evsiz bırakmıştı. Bu olayın 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'na tesadüf etmesi, istanbul Karayları için acı bir felaket olmuştur.

Kendi paraları ile sinagogu tekrar inşa edemeyecek durumda olduklarından

Karay

Sinagoğu'nun
içinden bir
görünüm.

Banu

Kutun/Obscura, 1994

Karaylar Kırımlı ve Mısırlı dindaşlarından yardım istediler. 1776'da I. Abdülhamid'in vermiş olduğu izinle başlanan sinagogun inşası ancak 1800'de tamamlanabildi. 1842' de Abdülmecid'in izniyle tamir edilen sinagog 1919 yangınına rağmen günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.

Yer seviyesinin altında inşa edilmiş o-lan sinagogun duvarlarının sağlam olması için yapımında yumurta akı kullanılmıştır.

Dini bayramlarını Yahudilerden farklı tarihlerde kutlayan Karaylar, günümüzde birkaç kişiyle sinagoglarını cumartesi ve bayram günleri ibadete açmaktadırlar. Yahudilerden farklı olarak sinagog girişinde ayakkabılarını çıkartan Karaylar bazı dualarında da secde etmektedirler.

StLVYO OVADYA

KARAYLAR

Museviliğin sözlü kanunlarını kabul etmeyen bir mezhep.

760'lı yıllarda Anan ben David ve yandaşları tarafından oluşturulan bu mezhebin mensupları I. Haçlı Seferi'ne (1096-1099) kadar Kudüs'te yerleşiklerdi. I. Haçlı Seferi sırasında uğradıkları saldırılar sonucunda topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır.

Karayların bu göçten sonra yerleştikleri en önemli merkezler Kahire ve Konstantinopolis'tir. Konstantinopolis, daha sonra istanbul, Karayların asırlarca dini ve kültürel yaşamlarını özgürce sürdürdükleri bir yer olmuştur.

12. yy'ın ikinci yarısında Konstantino-polis'i ziyaret eden seyyah Tudelalı Bün-yamin'in(->) *Seferha* adlı seyahatnamesi Karayların istanbul'da yaşadıklarını gösteren ilk belgedir.

Fetihten sonra Karaköy bölgesinde geniş bir Karay cemaati yaşadığından bölgeye Karai Köyü adı uygun görülmüştür. Tarihçi Avram Galante(->) "Karai Köyü" adının sonraları Karaköy'e dönüştüğünü iddia eder.

1642'de istanbul'u ziyaret eden Karay gezgin Samuel Bar David, seyahatnamesinde Karayların Haliç kıyılarında Balat ve Hasköy'de yaşamakta olduklarını yazmıştır. 1685'te şehri ziyaret eden diğer bir Ka-

ray gezgin Bünyamin Bahar Eli Yerusalmi' ye göre ise Karayların büyük bir çoğunluğu Hasköy'de yaşamaktaydı.

istanbul Karay cemaati, diğer cemaatler gibi bir yönetime sahipti. Dini liderleri bir fermanla elde edilmiş bazı ayrıcalıklara sahipti. Cemaatin hahamı, dini konseyi (bet-din) ve ayrıca cemaat işlerini düzenleyen bir konseyi mevcuttu. Yardım kuruluşları ve dini eğitim veren Talmud-Tora kurumu da cemaatin organları arasındaydı.

Uzun seneler dünyanın en kalabalık Karay cemaatine sahip olan istanbul, 17. yy' dan sonra bu özelliği Kırım'a kaptırmıştır. Günümüzde istanbul'da 30-40 Karay ailesi yaşamaktadır.

Asırlar boyunca aralarındaki dini inanç farklılıklarından dolayı Karaylar, Yahudilerden daima ayrı kalmışlardır. Hahamlar da bir Yahudi ile bir Karayın evliliğini hiçbir zaman geçerli kırmamışlardır. Günümüzde Yahudi-Karay evlilikleri ancak İsrail'de geçerlilik kazanabilmektedir.

Bizans döneminde Rumca'yı ana dil o-larak kullanan Karaylar bu özelliklerini Osmanlı döneminde de asırlar boyu sürdürmüşlerdir.

Karayların Hasköy sırtlarında, Haliç Köp-rüsü'ne giden yolun üst kısmında yer alan bir mezarlıklar vardır. Sefarad Yahudileri-ne ait mezarlığın yanında yer alan bu mezarlık, Abdülmecid'in bağışıyla genişletilmiş ama 1970-1972'de çevre yollarının yapımı sırasında kısmen istimlak edilmiştir.

Bibi. A. Galante, *Histoire desjuifs d'Istanbul*, I-II, ist, 1941-1942; S. Şişman, "istanbul Karayları", *istanbul Enstitüsü Dergisi*, S. 3 (1957), s. 97-102; L. T. Baruh, "Hasköy", *Şalom*, 30 Aralık 1992, 6, 13, 20 Ocak 1993.

SILVYO OVADYA

KARGOPOULO, BASİLE

(19. yy) Rum asıllı fotoğrafçı.

Atölyesini 1850'de Pera'da Rus Sarayı (bugünkü Narmanlı Yurdu) yakınında, no. 311'de açtı. Daha sonra Grande Rue de Pera'da (bugün istiklal Caddesi) no. 417'ye yerleşen Kargopoulo, o zamanlar kalabalık bir ordu merkezi olan Edirne'de E. Fos-colo ile ortak ikinci bir stüdyo açtı. İstan-

Kargopoulo Stüdyosu" nün 1880'de *Annuaire de Commerce*" de

yayımlanan ilam.

KARGOPOULO

PHOTOGRAPHE DE

f, f. İ, u

s=ç«5:e5=es=e«5^ POETRAmEOTOÜS 6EİRES

d.G Vu.es Pano-r~am.icjxies deş int/^1-ioiirs **et e?iter-iexirs.cte** tous tos pa—
laisetlî:iosqxa.oslm.p ''

GRAÜDTO. BE PIRA, PLACE Di) TCNm,4 îaüsa^sttsa^aa^isi:

Suoonrsale â Andrinople,

Kargopoulo'nun objektifinden Bebek Rıhtımı.

E. Ihsanoğlu, *istanbul, Geçmişe Bir Bakış*, tst., 1992

bul'daki stüdyosunu son olarak, Tünel Meydanı no. 4'e nakleden Kargopoulo, burada 1895'ten başlayarak 1912'lere kadar çalıştı. Edirne'deki stüdyoyu da devralarak çalışmalarını sürdürdü.

Özellikle istanbul şehri panoraması ve şehir belgelemeciliğinde etkin bir rol oynayan Basile Kargopoulo'nun fotoğrafhanesinde ziyaretçilerin, kıyafet değiştirip fotoğraf çektirmeleri için, geniş bir gardırobu vardı.

Kargopoulo sultanların, şehzadelerin, Edirne, Bursa ve İstanbul şehrinin pek çok fotoğrafına imzasını attı. Hazırladığı Boğaziçi serisinden başka, balıkçı, manav, simitçi, şerbetçi ve diğer seyyar satıcıların fotoğraflarından oluşan 6x9 cm boyutundaki kâğıtlara basılmış ve stüdyonun özel kartonlarına yapıştırılmış istanbul'un halk tipleri olarak satışa sunulan bir başka seri de vardı. Büyük ününü de bu çalışmalarından sağladı, istanbul tarih ve folklorunun belgelenmesine büyük katkıda bulundu.

Kargopoulo, V. Murad'm da (hd 1876) özel fotoğrafçısı idi. Sultana şehzadeliğinden başlayarak fotoğraf dersleri verdi. II. Abdülhamid'in tahta geçişinden (1876) sonra, stüdyosunun duvarından indirmedeği V. Murad'm fotoğrafından dolayı, kısa bir zaman için "Sultan Hazretlerinin Fotoğrafçısı" unvanı geri alındıysa da tekrar iade edildi.

ENGİN ÇİZGEN

KAREVCAEZMEZ ŞEVKİ

(P, İstanbul) Galatasaray taraftarlığının sembolü, renkli bir kişidir.

Hayatını şoförlükle kazanıyordu. Önce belediye otobüslerinde şofördü. Ancak onun büyük tutkularından biri de çiçektir. Belediye otobüslerinde şoför mahallini hep çiçeklerle donattığından, buna karşı çıkan ilgililere kızıp görevinden ayrıldı. Eski bir araba alıp taksi şoförlüğüne başladı. Otomobilinin içinde şöyle bir levha yer

alıyordu: *Çarpar kırmaz, vursa da incitmez/ Yoldaki karıncayı bile ezmez*bu nedenle önceleri "Çiçeksever Şevki" diye a-nılırken adı "Karıncaezmez"e çıktı. Sonra kendisinde çiçek sevgisini kat kat bastıran bir Galatasaray sevgisi baş gösterdi. Sarı-kırmızı renklerdeki kumaşlardan elbiseler giymeye, elinde Galatasaray bayrağı ile dolaşmaya başladı, daha sonra taksisini o zamanlar renk zorunluluğu olmadığı için tamamen sarı-kırmızı renklere boyadı. Elin-

Galatasaray'ın ünlü amigosu Karıncaezmez Şevki. *Cengiz Kahraman arşivi*

KARIYE CAMÖ

466

467

KARIYE CAMÜ

den, her biri ceviz tanesi büyüklüğünde ve bir san, bir kırmızı renklerden oluşan 66'lık tespihi düşmez oldu. Galatasaray'ın maçlarında tribünün ortasında bir elini kaldırıp dakikalarca hareketsiz durarak verdiği selamları, Galatasaray Lisesi karşısında da tekrarlardı. Bu renk hastalığı yüzünden ailesi dağıldı, arabasını sattı. Felç geçiren, kolu ve ayağı kesilen Kanncaez-mez Şevki yaşamını zorluklar içinde sürdürmektedir.

CEM ATABEYOGLU

KARIYECAMÜ

istanbul'un kiliseden çevrilen ibadet yerlerinden olan Kariye Camii, Edirne. Kapısı'nın kuzeyinde, Halic'e inen yamaçta bulunmaktadır.

Klıora (Hora) Manastırı'nın isa'ya sunulmuş olan kilisesi evvelce büyük bir kompleksin merkezini teşkil ediyordu. Manastırın adı olan Khora'nın anlamı hususunda değişik görüşler ileri sürülür. Bu terim sözlük anlamı olarak taşırayı ifade ediyordu. Manastır ile kilisesi, Constantinus Suru'na nazaran şehrin dışında olduğundan bu surette adlandırıldığı ileri sürülür. Bu görüş doğru olduğu takdirde, bu dini tesisin çok erken bir dönemde, şimdiki kara tarafı surları 413'te yapılmadan inşa edilmiş olması, gerekir. Ancak kilisenin içindeki Isa ve Meryem mozaiklerinde her ikisine de Khora sıfatının, adları ile birlikte yazılmış olması, terimin mistik bir anlamda kabul edildiğini gösterir. Böylece Isa, "insanın manevi âleminin kapsadığı en geniş kü-

re"dir. Manastırın adının hiç değilse geç Bizans döneminde bu anlamda isa'nın bir sıfatı olarak kabul edildiğini gösterir.

Kilisenin 4. yy'da gerçekten var olup olmadığına dair kesin bir bilgi yoktur. Geç sayılabilecek bir dönemde 9. yy'm ilk yarısı içinde yazıldığı anlaşılan bir kaynak, manastırın Ayios Teodoros adında bir kişi tarafından 6. yy'da kurulduğunu haber verir. Teodoros (Theodoros) güya, imparator I. Iustinianos'un eşi Teodora'nın dayısı olan bir komutandır. Sasanilere karşı başarılı bir savaştan sonra, dünyadan elini çekerek Antakya dolaylarında yaşamaya başlamışken, 536'da Iustinianos bir dini toplantıya katılması için onu başkente davet etmiş ve burada kalan Teodoros, Karisios (Kharisios) Kapısı dolaylarında olan aynı addaki malikâneye yerleşmiştir. Bu kapı sonraki Edirne Kapısı olduğuna göre, eski komutan keşişin yaşadığı hücre ile küçük ibadet yeri aynı dolaylarda idi. Burada yapımına başlanan manastır, 3 yıl sonra, daha bitirilemeden 6 Ekim 557 depreminde bütünüyle yıkılmıştır. İmparator, bunun üzerine manastırı eskisinden daha büyük ve daha muhteşem olarak inşa ettirmiştir. Manastırın üç şapelinden biri Meryem'e sunulmuş olup bir bazilika biçiminde idi ve zengin surette mozaiklerle bezenmişti. Yanında bir hamamı ile körler için bir sığınma evi de vardı. Teodoros, 6. yy'ın son yıllarında yaşı 90'ı geçmiş olarak ölmüştür. Bu bilginin içinde gerçek taraflar belki bulunmakla beraber, çok aşağı seviyede bir aileden olduğu bilinen (babası Hippod-

Kariye Camii

Nazım Timuroğlu, 1994

rom'da ayı oynatıcısı idi, kendisi de dansözdü) Teodora'nın ünlü bir başkomutan dayısı olabileceğine ihtimal verilemez. Zaten Sasanilere karşı savaşa katılmış Teodoros adında bir komutan da bilinmez. R. Ja-nin daha başka tarihi uyumsuzluklara işaret ederek bu efsanenin asılsız olduğunu belirtir. Ancak burada bir dini tesisin 6. yy'da varlığı kabul edilebilir. Bu konu üzerinde durulmasının sebebi, şehrin en ö-nemli Bizans eserlerinden olan Khora Manastırı Kilisesi'nin 6. yy yapısı olduğu yolunda yerleşmiş görüşün sağlam bir esasa dayanmadığına işaret etmektedir. Bu hususta dikkate değer bir nokta da, Iustinianos'un sınırları çok geniş olan ülkenin

Kariye Camii'nin içinden bir görünüm. *Erdal Yazıcı*

her tarafındaki yapılarını anlatan Proko-pios'un, bundan hiç bahsetmeyişiştir.

Ancak 8. yy'da manastırın varlığı ke-sinleşir. 740'ta ölen Patrik Germanos ile 742'de V. Konstantinos'a karşı Artabasdos' un yanında bir ayaklanmaya karışan Bak-tangios'un idam edildikten sonra cesedi buraya gömülmüştür. Artabasdos ise eşi ve 9 çocuğu ile bu manastıra kapatılmıştı. tko-noklazma akımı sırasında ve bundan sonra da bazı olaylara sahne olan manastırın 200 yıl boyunca Bizans tarihinde artık

adı geçmez.

Khora Manastırın ve Kilisesi'nin yeniden canlanması 11. yy'ın sonlarında, imparator L Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) döneminde gerçekleşir. O sıralarda çok harap durumda olan bu dini tesis, Aleksios' un kayınvalidesi Maria Dukaina tarafından restore edilmiş, kilisesi de değişik bir mimaride yeniden yapılmıştır. Komnenos, sülalesinin daima tercih ettiği gibi, kilise "kurtarıcı" (soterios) İsa adına sunulmuştur. Fakat kısa süre sonra, Aleksios'un küçük oğlu İsaakios Komnenos bilinmeyen bir sebepten onarım gerektiren kiliseyi ya yeni baştan veya büyük ölçüde yeniden yaptırdıktan başka, kendisi için de burada, nar-tekas kısmında muhteşem bir mezar yeri hazırlatmıştı. Fakat daha sonra Trakya'da Meriç kıyısında Ferecik'te Kosmosoteira Ma-nastır'ın kurdurduğunda bu mezar yerinin aksamını oraya taşıttırılmıştır. Fakat kilisenin narteks bölümünün sağ tarafındaki bu mezar yerinin duvarında, İsa'yı tasvir eden büyük mozaik panonun dibinde İsaakios Komnenos'un mozaik ile işlenmiş portresi bugün hâlâ görülebilir.

Şehrin 1204-1261 arasındaki Latin işgali sırasında manastır ve kilisenin durumuna dair bir bilgi yoktur. Bizans devleti 1261' de ihya edildikten sonra, saray ileri gelenlerinden Teodoros Metohites manastır ve kiliseyi tamir ettirmiş (1316-1321), genişletmiş ve kilisenin içini mozaik ve fres-

Kariye

mozaiklerinden
Meryem'in son
uykusu (en
üstte, solda),
çocuk
Meryem'in
yüce rahip
Zaharias'a
takdimi (üstte,
solda),
Hz İsa'nın
soyağacı,
Hz İsa ve dua
eden Meryem
(üstte, sağda)

ve Hz isa'ya
kilisenin bir
modelini
sunan
Teodoros
Metohites
(yanda)
*Ara Güler (sol üst
ve yan), Tahsin
Aydoğmuş (en üst
sol), U. Akyıldız,
Chora, The Kariye
Museum, tst, 1992
(üst, sağ)*

KARIYE CAMÜ

468

469

KARIYE CAMÜ

kolarla süsletmiştir. Bütün bu çalışmalar 1303'e doğru başlamış ve 1320'ye doğru bitirilmiştir. Metohites son Bizans döneminin en aydın ve bilgili kişilerindendi. Manastırın komşusu olarak bir sarayı olduktan başka, manastırın içinde de misafirlerini kabul ettiği, onlarla ilmi tartışmalar yaptığı bir dairesi vardı. Fakat İmparator II. Andronikos döneminin (1282-1328) sonlarında gözden düşüp sürgüne gitmiş ve dönüşünde sarayını tahrip edilmiş durumda bulmuştur. Khora Manastırı'na çekilen Metohites burada keşiş olmuş ve 13 Mart 1332'de öldüğünde buraya gömülmüştür. Onun dostlarından ve saray mabeyincisi Mihael Tornikes'in de mezarı buradadır. Son Bizans döneminin ünlü fikir adamlarından ve tarih yazarı Nikeforos Gregoras da bu manastıra çekilmişti. Şehrin Türkler tarafından 1453'te kuşatılması sırasında, o vakte kadar Sarayburnu'nda Hode-getria Kilisesi'nde bulunan ve şehrin koruyucusu olarak kabul edilen Meryem ikonası, surlara en yakın yer olduğu için, Khora Manastırı Kilisesi'ne getirilmiştir.

Kilisenin, fetihten sonra bir süre boş o-larak durduğu sanılır. Nitekim sağdaki ek kanadın apsisinde fresko üzerine 15. yy'm sonlarına doğru, sivri uçlu bir aletle kazınmış bir italyan adı, bu sıralarda henüz camiye dönüştürülmeyen kilisenin içine yabancıların serbestçe girebildiğini

gösterir.

II. Bayezid dönemi (1481-1512) sadrazamı ve Çemberlitaş'ta da camii olan Atik Ali Paşa (ö. 1511), kiliseyi camiye çevirerek vakfetmiştir. 953/1546 tarihli *istanbul Vakıfları Tahrir Deften* 'nde sadece iki satır halinde "Kenise Cami" (Kilise Cami) başlığı altında bildirilerek, Ali Paşa'nın Çem-berlitaş'taki evkafına bağlı olduğu haber verilir. Türk döneminde bu ibadet yerinin adı Kahriye veya Ka'riye Camii olarak da söylenir olmuştur. Bugün ise Kariye şekli yerleşmiştir. Karye ise bir bakıma Khora' nın anlam bakımından Türkçesidir.

Edimekapı-Ayvansaray arasındaki bölgede çok sayıda olan sahabe mezarlarından Ebu Said el-Hudrî'nin makamı olduğuna inanılan bir kabri de burada idi. Ayrıca caminin yanında bir medrese ile tekke de bulunuyordu. Ayvansarayî, *Hadîkdda*. caminin yanındaki imaret ile sıbyan mektebinin 1159/1746'da ölen Kızlarağası Hacı Beşir Ağa'nın vakıfları olduğunu bildirir. Bugün bu ek binalardan hiçbirisi ortada yoktur. Yalnız son onarımlarda kuzey (sol) tarafta bir türbe yapılmıştır. 1766 depreminin arkasından da mimar İsmail Halife tarafından önemli ölçüde tamir edilmiştir.

Kariye Camii'nin en eski fotoğrafından batı cephesinin kemerli olduğu görülür. Fotoğraf sanatı İstanbul'da 1850'li yıllarda başladığına göre, bu tarihlerde binanın cephesi orijinal şeklini hâlâ koruyordu. B. de Presle-Blanchet'nin 1860'ta ve Paspatis' in 1877'de yayımlanan gravürlerinde de aynı özellik açık surette belirlidir. Kariye Camii'nin cephesindeki önemli değişikliğin en azından 1876-1877'den sonra gerçekleştiği anlaşılır. Zaten 1876'da istanbullu Rum mimar P. Kuppas, binada restorasyon çalışmaları yapmış, içerideki mozaik-

lerden bazılarını temizlemiştir. Bundan sonra Kariye Camii yabancılar tarafından ziyaret edilen bir sanat eseri olmuş, hattâ Alman İmparatoru II. Wilhelm de bu tarihi binayı görmeye gelmiştir.

Merkezi Washington'da olan Amerikan Bizans Enstitüsü 1948'den itibaren içerideki mozaik ve freskoların temizlik ve o-narımlarına girişmiş, önce Th. Whittemore başkanlığında başlayan çalışmalar, onun ölümünden sonra P. A. Undenvood tarafından sürdürülmüş, en son olarak da J. W. Hawkins 1959'a, işlerin bitimine kadar başkanlık yapmıştır. 1948'den sonra bina ca-milikten çıkarılarak Müzeler İdaresi'ne bağlanmıştır.

Khora Manastırı'ndan günümüze, kiliseden başka hiçbir şey kalmamıştır. Manastır binaları arasında olması gereken kütüphaneye ait birkaç elyazması eser Batı' da bulunmaktadır. Kilisenin 11-12. yy'la-ra ait en eski kısmı, daha önceki bir yapının temel kalıntıları üstünde inşa edilmiş olup bir narteksi (ön holü) takip eden bir ara mekândan ibarettir. Masif köşe payelerine oturan dört kemer büyük kubbeyi taşır. Böylece burada Bizans dini mimarisinin Kiborion tipinin uygulandığı görülür. Yüksek kasnaklı kubbede bir dizi pencere sıralanır. Dışarı taşkın apsisin iki

yanında küçük kubbelerle örtülü birer hücre (prothesis ve diakonikon) bulunur. Son Bizans döneminde büyük apsis bir destek payandası ile ayakta tutulmuştur. Nartek-sin en sağdaki (güney) bölümü de İsaakios Komnenos'un kendine mezar yeri o-larak düzenlediği mekândır. Bunun da ü-zerinde pencereleli yüksek kasnaklı bir kubbe vardır.

Teodoros Metohites tarafından 14. yy'ın ilk yıllarında bu ana binanın güney tarafına bitişik olarak tek nefli bir ek şapel inşa edilmiştir. "Parekklesion" denilen bu ince uzun mekânın altında da aynı planda bir mahzen bulunur. Esasında bir mezar şapeli olan bu ek binanın da orta bölümünde diğer kubbelerin benzeri pencereleli yüksek kasnaklı bir kubbe vardır. Binanın batı-güney köşesinde ek şapel, batı cephenin önünü kaplayan bir dış hol ile birleşir. Bu dış holün 1877'ye kadar, içerideki her bölümü dışarıya aksettiren yarım yuvarlak kemerleri bu yıldaki tamirde kesilerek, cephe düz bir mahya hattı ile sınırlandırılmıştır. Ana mekânı "L" biçiminde iki taraftan saran "parekklesion" ile dış hol, taş ve tuğla hatıllı duvarlara sahiptir. Ayrıca kademeli kemerler ve güney cephesinde bunların içlerinde üçüz pencereler, hareketli bir yüzey yaratılmasını mümkün kılmıştır. Apsis çıkıntısında, altta ve üstteki nişler bu hareketliliği daha da desteklemiştir. Ana binanın kuzey tarafına bitişik olan yine bu döneme ait dar dehlizin dış yüzeyinde görülen yürek biçimindeki niş de, örneklerine 14-15. yy'larm yapılarında sıkça rastlanan bir motiftir.

Kariye Camii olan eski Bizans kilisesinde ana binada oldukça zengin mermer kaplama levhaları bulunmaktadır. Narteksten esas mekâna geçişi sağlayan kapının solundaki küçük kapının yanında ilgi çeki-

ci bir mermer pano vardır. Bu, eski Bizans ahşap ve tunç kapıların mermer üzerine yapılmış taklididir. Böyle bir örnek de Aya-sofya'nın güney galerisinde görülür. Ahşap veya madenden olanlarından ancak bir-iki örnek bugüne kadar gelebildiğinden, 6. yy'a ait olarak tarihlenen bu mermer taklitler, önemli sanat belgeleridir. Bunların içlerinde küçük dikdörtgen panolarda dini konulu kabartma bulunuyordu. Ancak bina camiye dönüştürüldüğünde bunlar kazınmıştır. "Parekklesion"un batı ucundaki sütunların mermer başlıkları da alınlmamış bir tipte olup, bunların yüzeylerine kabartma olarak başmelek büstleri işlenmiştir. Aynı ek şapelde mermerden iki kemer de bulunur. Bunlardan biri üzerindeki kitabeden öğrenildiğine göre 14. yy'da yaşayan M. Tornikes'in mezarını süslüyordu.

Khora Manastırı'nın kilisesini Bizans sanatı bakımından önemli kılanlar, içindeki moziakler ile, "parakklesion"daki fresko resimleridir. Bu resimlerin, kilise camiye çevrildiğinde kasıtlı olarak tahrip edilmedikleri anlaşılıyor. Başta 17. yy'da Evliya Çelebi olmak üzere, burayı ziyaret eden çok az sayıdaki yabancı seyyah, içeride resimler gördüklerini yazarlar. İstanbul hakkındaki kitabının ilk Rumca baskısını 1826' da yayımlayan Patrik Konstantios (patrikliği 1830-1834), burada pek çok

mozaik resminin görülebildiği bildirir. 1886'da da mozaik ve freskoların ilk defa olarak Fransızca bir katalogu yayımlanmıştır. Binanın cami fonksiyonu sürdüğü için, esas ibadet mekanındaki mozaiklerin üzerlerine, namaz vakitlerinde tahta kepenkler kapatılıyordu (1948'e kadar). Kariye resimlerinin en başta gelen özelliği, ilkçağın Helenistik dönem resim geleneğinin bilgilerinden faydalanılmış olması, vücutların plastik değerlerinin belirtilmesi ve üç boyutluluğa dikkat edilmiş olmasıdır. Böylece Kariye'deki resim sanatı, İtalya'da Gi-otto (1266-1337) ile başlayan Rönesans a-kımının paralelinde, Bizans'ta da yeni bir sanat anlayışının başladığına işaret eder. Kapının üstünde, İsa'ya kilisenin bir modelini sunan Teodoros Metohites tasvir edilmiştir. Mozaiklerde İsa'nın ve Meryem' in hayadan ile ilgili sahneler görülür. Bunlarda resme derinlik sağlayan arka plan elemanları ve mimari motiflere önem verilmiştir. Ayrıca sahnelerin canlı ve günlük hayattan alınmış gibi gerçekçi biçimde gösterilmesine özen gösterilmiştir. Figürler doğru orantılı olarak, gerçeğe uygun duruş ve hareketlerle işlenmiştir. Bu arada İsa'nın yüzüne insancıl bir ifade verilmesine çalışılmış olduğu da dikkati çeker. İç nartekste, sağ tarafta bütün duvarı kaplayan Halke İsa'sı panosu, evvelce Büyük Saray'ın esas girişi olan Halke Kapısı üstünde bulunduğu bilmen İsa ikonasının bir benzeri olarak yapılmıştır. Meryem ve İsa'nın önünde yere diz çökmüş bir figür olarak 12. yy'da kiliseyi yeniden yaptıran İsaakios Komnenos'un portresi vardır. Böylece bu pano ile İsaakios'un, kendisine mezar yeri olarak tasarladığı bu bölümü süslediği anlaşılır. Karşı köşede ise,

Kariye Camii'nin planı.

U. Akyddız, *Chora, The Kariye Museum*, ist., 1992

13-14. yy'lar arasında yaşadığı bilinen ve Paleologos soyundan rahibe olan Melania'nın portresi yer alır. Bu muhteşem mozağin, Paleologoslar dönemine, 14. yy'a ait olduğu ve İsaakios'un portresinin bir hatıra olarak konulduğu yolunda Undenvood tarafından bir hipotez ileri sürülmüşse de buna inanmak zordur. Mozaik 12. yy'da İsaakios tarafından yaptırılmış, ancak 14. yy'da Melania'nın portresi alt kenardaki boşluğa ilave edilmiştir. Bu duruma göre iç narteksteki mozaiklerin bazılarının 12. yy'a ait olduklarını kabul etmek gerekir.

Ana mekânda pek az mozaik meydana çıkmıştır. Sağ tarafta bir Meryem tasvirinden başka, kapının iç tarafında kemerin üstünde "Meryem" in son uykusu ve "ruhunun İsa tarafından göğe çıkarılması" (Koimesis) sahnesi tasvir edilmiştir. 1928'de bulunan bu mozaik pano, bu konunun işlendiği örnekleri arasında estetik açıdan en başarılısı olarak kabul edilir. Ana mekânda pencere kemerleri içinde Bizans süs motiflerinin güzel örnekleri olan mozaik bezemeler görülür.

Yandaki ek kanat bir mezar şapeli olarak yapıldığından burada yan duvarlarda, içlerine lahit konulması için, üstleri kemer-

li nişler (arcosolium) yer almıştı. Bu yuvaların dip duvarlarında mezar sahiplerinin fresko olarak portreleri yapılmıştı. Fakat üst kısımlarda duvarlar değişikliğe uğradığından, bunların baş kısımları eksiktir. Ancak gövdelerden 14. yy Bizans giyimini ve kumaş desenlerini tanımak mümkün olmaktadır. Bu kısmın duvarlarında, payelerde pek çok aziz resmi yer alır. Fakat en önemli iki kompozisyondan biri, apsis yarım kubbesini dolduran, İsa'nın ahrete inişi ve mezarlarından Âdem ile Havva'yı bileklerinden kavrayarak çıkarışıdır. Diğer önemli kompozisyon, "pa-rekklesion"un doğudaki bölümünü örten tonozdaki mahşer günü tasviridir. Burada İsa'nın başkanlık ettiği semavi mahkemenin üyeleri olan havariler, bunların altında ruhların çağırılması, inanmışlar ile günahkârların ayrılması ve bunların durumlarına göre cennete veya cehenneme gönderilmeleri görülür. Bu iki güçlü ifadeli kompozisyon, mezar şapelinin fonksiyonuyla uyum sağlar. Orta bölümdeki kubbenin pendentiflerindeki İncil yazarları resimleri de kültür tarihi bakımından dikkate değerdir. Bunlarda Bizans döneminde yazı ile uğraşan kişilerin kullandıkları

yazı eşyası, kitap dolabı ve yazı sehpası gibi gereçler görülebilir.

Kariye Camii, 1948'den sonra müzeleş-tirildiğinde, İslam ibadeti ile ilgili içinde hiçbir şey bırakılmamıştır. Yalnız sağ köşesinde yükselen ve şerefe kısmının geçen yüzyıla ait olduğu belli minaresi kalmıştır. Müze idaresinin izni ile içindeki ahşap minber de çıkarılarak, Zeyrek Camii'nin bir bölümüne götürülmüştür. Böylece içeride Türk dönemine işaret eden bir iz kalmamıştır.

Bibi. Doroteos, "Karie dzami (he moni tes Khoras), Pothen he eponomia", *Orthodoxia*, c. V (1930), s. 486, 585-595; Gennadios, "He onomasia tes mones tes Khoras", *ae*, s. 575-584; Konstantios, *Constantinia.de*, ist., 1946, s. 102-105; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, ist., 1877, s. 326-332; Pulgher, *Eglises Byzan-tines*, 31-40; F. J. Schmit, "Kahrie dzami", *Iz-vestija Russkogo Archeologiceskogo Instituto V Konstantinopole*, XI (1906); A. Rüdell, *Die Kahrie Djamissi in Constantinopel*, Berlin 1908; Millingen, *Byzantine Churches*, 288-331; H. E. Del Medico, "Essai sur Kahrie Djami au debut du XIIe siecle" *Byzantinische Zeitschrift*, XXXII (1932) s. 16-48; Ebersolt, *Monuments*, 51, 161; Schneider, *Byzanz*, 57-58; D. Oates, "Summary Report on the Exavations of the Byzantine Institute in the Kariye Cami, 1957 and 1958", *Dumbarton Oaks Papers*, XIV (1960), s. 223-231; Eyice, *Bizans Mimarisi*, 46-51; S. Eyice "Leş eglises byzantines d'Istan-bul du DCe au XVe siecle", *Corsi di Cultura Bi-zantini etRavennati*, XII (1965), s. 278; P. Undenvood, *The Kariye Cami*, I-V, Washington-Londra, 1968; Janin, *Eglises et monasteres*, 531-538; C. Mango, *Architektura Bizantina*, Milano, 1975, s. 240-246, 269-273; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 159-163; A. Ogan-V. Miranroğlu, *Kariye Cami. Eski Hora Manastın*, Ankara, 1955; J. Sevcenko, "Theodore

Metochites, Chora et leş courants intellectuels de l'epo-que", *An et Societe â Byzance sous leş Paleolo-gues*, Venedik, 1971, s. 13-39; N. P. Kondakov, *Mozaiki Mecheti Kakhrie dzhamisi VKonstantinopole*, Odessa, 1881; A. Leval, *Catalogue deş principales mosaïques, peintures et sculp-tures existants â Kahrie Djami*, ist., 1886; C. Diehl, "Leş mosaîques de Kahrie-djami", *Etu-des Byzantines*, (1905), s. 392-431; M. Alpatov, "Die Presken der Kachrie Djami in Konstan-tinopel", *München Jahrbuch für bildende Kunst*, VI (1929), s. 345-364; J. Ebersolt, "Üne nouvelle mosa'ique de Kahrie-Djami", *Revue de l'Art*, LV (1929), s. 83-86; ay, "Trois nouve-aux fragments de mosa'iques de Kahrie-Djami", *ae*, LVI (1929), s. 163-166; H. E. Del Medico, "La mosa'ique de la Koimesis â Kahrie Djami", *Byzantion*, VII (1932), s. 123-141; ay, "La Koimesis de Kahrie-Djami. Essai de datati-on", *RevueArcheologique*, I (1933), s. 58-92; P. A. Undenwood, "The Deesis Mosaie in the Kahrie Cami at istanbul", *Late Classical and Medieval Studies in Honor of.A.M. Friend*, Princeton, 1955, s. 254-260; ay, "First Prelimi-nay Report on the Restoration of the Fresco-es in the Kariye Camii at istanbul", *Dumbarton Oaks Papers*, IX-X (1956), s. 253-288, XI (1957), s. 173-220, XII (1958), s. 235-265, XIII (1959), s. 187-212; ay, "Palaeologan Narrati-ve Style and an Italianate Fresco of the 15 th Century in the Kariye Camii", *Studies in the History of Art Dedicated to W. E. Suida*, New York, 1959, s. 1-9; R. Kautsch, *Kapitellstudien*, Berlin, 1936, s. 60; L. Brehier, *La sculpture et leş arts mineurs byzantins*, Paris, 1936, s. 65; H. Belting, "Eine Gruppe Konstantinopler Re-liefs aus dem 11. Jahrhundert", *Pantheon*, XXX (1972), s. 263-271; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 159; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 424, *Fatih Camileri*, 142-144.

SEMAVİ EYİCE

KARIMAN PASAJI

470

471

KARTAL İLÇESİ

KARIMAN PASAJI

Bugün istiklal Caddesi üzerinde Perukâr (eski Berber) Çıkmazı ile Saka Salim Çıkmazı arasında yükselen istanbul Sanayi Odası'na ait Odakule isimli binanın yerinde daha önce var olan pasaj.

1789 Fransız İhtilali'nden sonra İstanbul'a göçerek yerleşen Alleon ailesinin(-0 Surp Yerrortutyun (Sainte Trinite) Ermeni Katolik kilisesinin yakınında ve anacad-de Grand Rue de Pera (bugün istiklal Caddesi) üzerinde kışlık konağı bulunuyordu. Aile 1870'te binayı Bartoli Biraderler'e sattı. Panayia Kilisesi'nin karşısında bonmar-şe türü mağazalan bulunan

Bortoli kardeşler satın aldıkları konutun yerinde Bön Marche adlı büyük bir bina inşa ettiler ve alt katta aynı adla bir mağaza açtılar.

Bön Marche daha çok Paris'teki büyük mağazaları hatırlatıyordu, içinde her şey satılırdı, her türlü ev eşyasından, maroken takımlardan şekerlemelere, kırtasiyeden mücevherata, çeşit çeşit giysiden optik a-letlere, kristallerden ya da Saksonya porselenlerinden şarap ya da likörlere, oyuncaklardan parfümeriye kadar mağazada yok yoktu. Binanın bir kapısı Grand Rue de Pera, diğer kapısı ise Petits-Champs deş Morts (bugünkü Meşrutiyet Caddesi) üzerinde olduğu için, burası aynı zamanda "geçit veren bina (pasaj) niteliğindeydi.

1926'da Bortoli Biraderler Bön Marche' yi satılığa çıkardılar. Pasaj ve binayı, İstanbul'da ünlenmiş olan Karlman (Carlmann) ailesi satın aldı. istanbul'un Yahudi Levan-tenlerinden Karlman önceleri, "Blumberg" ile birlikte, Galata'daki Büyük Millet Ha-nı'nın birinci katında, "Karlman ve Blumberg" adlı büyük konfeksiyon mağazasını açmış, 1896'da Blumberg'den ayrılarak, Grand Rue de Pera üzerinde bulunan, Vasil Anastasiadis'in eczanesi ile modist An-tuanet Mariani'nin yan yana olan dükkânlarını devralmıştı (şimdiki Sümerbank ve iş Bankası'nın bulunduğu yer). Burada, "Maison Carlmann" adlı konfeksiyon mağazasını tek başına işleten Kari Karlman' in büyük oğlu Ferdinand eski istanbul mebusu Karaso'nun kızı Matmazel Ida'yla küçük oğlu Leopold ise, Matmazel Bertha Wedmn'la evlenmişlerdi. Görüldüğü gibi, istanbul'da kök salmış Karlman ailesi, Bortoli Biraderlerden pasajı ve binayı satın a-lınca ilk olarak adını değiştirmiş, Bön Marc-he'nin yerine Karlman Pasajı adını koymuştu.

Bu arada, binanın ilk katını, Mikhail Mik-hailoviç kiralayarak devrin en lüks lokallerinden biri olan Turquoise'ı açmıştı. Tur-quoise 250 masalık üç salondan oluşuyordu. Meşrutiyet Caddesi'nden iki, istiklal Caddesi'nden ise tek merdivenle çıkıla-biliyordu. Bu, ünlü ve döneminde gerçekten büyük hizmet veren lokal 1934'te kapanmak zorunda kaldı. Halbuki dönemin en iyi orkestraları, en iyi varyeteleri burayı dolduruyor, ayrıca yılbaşı ve güzellik balolarının tamamı burada veriliyordu.

Karlman Pasajı'na, istiklal Caddesi üzerinden tek bir basamakla girilirdi. Yerler siyah-beyaz kare mermerlerle döşenmişti.

Her iki tarafta da satış reyonları bulunuyordu. Yukarı çıkan merdiven, pasajın bitiminde ve ortada idi. Bu merdiven de mermerdendi.

Meşrutiyet Caddesi'ne çıkışta, kademe farkı nedeniyle caddeye inen merdiven, üst kadara çıkan merdivenin yanında idi.

Bir ara Necdet Sander, Saray Kitabevi olarak, Karlman Pasajı'nın içinde birkaç reyon kiralamıştı. Gene italyan Baldini Kitabevi de kapanmadan önce bir süre pasajdaki bir dükkândaydı. 1920'de Ruslar istanbul'a daha doğru

bir deyimle Pera'ya geldiklerinde "L'Union deş Zemstvos Rus-ses" adlı büroları 1927'ye kadar binanın ü-çüncü katına yerleşmişti.

Pasajın üst bölümlerini oluşturan dairelerde yaşamış olanlar arasında Bartoli Biderler'i, Karlmanları, Dr. Bizantiadis'i, Dr. Koridis'i, modist Mastroyeni'yi, terzi Ka-riyokopulos'u sayabiliriz.

Karlman ailesi, Varlık Vergisi'nin çıktığı 1942'ye kadar mağazayı çok iyi yönettiler, ama konan verginin çokluğundan vergiyi ödeyememe durumuna düştüler. Osmanlı Bankası devreye girerek verginin tümünü ödedi. Yalnız Karlman ailesi borçlarını ödeyinceye kadar, kapılarında "Osmanlı Bankası Deposudur" tabelası asılı kaldı.

Pasaja girince mağazaya ait çeşitli reyonların boydan boya vitrinleriyle karşılaşdınız. Sonra, bunların bir bölümü ayrı dükkânlar halinde düzenlenip kiraya verildi. Birinci kat Turquoise kapandıktan sonra boş kaldı, sadece pasajdaki bazı yeni reyonlar buraya nakledildiler.

Sonuçta İstanbul Sanayi Odası tarafından satın alınan bina, yıktırılarak yerine bugünkü gökdelen dikildi ve adına da Odakule denildi.

BEH2AT ÜSDİKEN

KARNAVALLAR

Hristiyanların büyük perhize girmeden önce yaptıkları şenliklere verilen ad. Günleri, mezheplere göre küçük farklılıklar göstermekle birlikte ocak ya da şubat aylarına rastlar.

Karnaval şenliklerinin Hristiyan toplumlarında doğrudan doğruya dinsel anlam taşımamakla birlikte büyük perhiz öncesine rastlaması ve hayvansal besinlerin yenmediğı perhiz günlerine girmeden bu tür besinleri bol bol yiyerek eğlenme biçiminde uygulanması, sonradan dinsel bir anlam kazanmasına da yol açmıştır.

Hristiyanlık öncesi kış şenliklerinin din değışikliğiyle birlikte yeni bir kimlik kazanması biçiminde de yorumlanan karnavallar Katolik ülkelerde daha büyük coşkularla kutlanırken İstanbul'un Hristiyan cemaatleri de kendi aralarında karnaval şenlikleri düzenlerler.

İstanbul karnavalları, Hristiyanların nüfus yoğunluğuna sahip olduğı Beyoğlu, Galata semtlerinde başta bugünkü İstiklal Caddesi olmak üzere birçok kapalı ve açık mekânlarda büyük eğlencelerle kutlandığı gibi Kurtuluş, Bağlarbaşı, Samatya, Bakırköy, Yeşilköy, Ortaköy, Arnavutköy, Çengelköy semtlerinde de gece ve gündüz kar-

naval şenlikleri düzenlenirdi, İstanbul'un Rum halkı arasında daha coşkulu bir biçimde kutlanan karnaval eğlencelerine Türkler "apukurya"(->) Rumlar ise "apekriya" derlerdi.

Eski İstanbul'un karnaval eğlenceleri Ahmed Mithat Efendi'nin *Karnaval* (1881) adlı romanına konu olmuş, kendi inanç ve geleneklerine göre bu şenliklere katılan zengin bir Ermeni ailesinin kişiliğinde Ermeni cemaatinin

durumu da sergilenmiştir. Ahmed Rasim'in *Fubş-ı Atik* (1922), *Muharrir Bu Ya!* (1926) ve *Şehir Mektupları* (1900) adlı eserlerinde de yazarın bizzat katıldığı karnaval eğlencelerine ilişkin gözlem ve anılara yer verilir. Sermet Muhtar Alus da çeşitli yazılarında karnaval eğlencelerinden söz eder, gözlem ve anılarını dile getirir.

Günümüz istanbul'unda da karnaval günlerinde, eski coşku ve kalabalıklarla olmasa bile bu tür kutlamalar yapılmaktadır.

Bibi. A. Rasim, *Fubş-ı Atik*, II, ist., 1922, s. 181-218; ay, *Muharrir Bu Ya!*, ist., 1926; s. 308-312; ay, *Şehir Mektupları*, I-II, ist., 1992, s. 144-150; S. M. Alus, "Apukurya", *Resimli Tarih Mecmuası*, VI, S. 72 (Aralık 1955), s. 4228-4230; ay, "Apukurya Maskaraları", *İSTA*, II, 851-901; "Apukurya", *IKSA*, II, 746-748; "Karnaval", *TA*, XXI, 354.

İSTANBUL

KARTAL BABA TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Nuhkuyusu'nda, Ara-kiyeci Hacı Mehmet Mahallesi'nde, güneyde Nuhkuyusu Caddesi, batıda Kartal Baba Caddesi, kuzeyde de Yamacı Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde yer almaktaydı.

Kaynaklarda "Kartal Ahmed Efendi", "Şeyh Ahmed Kartal" ve "Şeyh Kartal" adları ile de zikredilen bu tekke tespit edilemeyen bir tarihte Kadiri tarikatından "Kartal Baba" lakaplı Şeyh Ahmed Efendi tarafından kurulmuş, 1878'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (ö. 1848) azatlı cariyelerinden La'iter Hanım (ö. 1878) tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Tekkelerin kapatılmasını (1925) izleyen dönemde bir müddet mesken olarak kullanıldıktan sonra kendi haline terk edilen ve harap düşen yapı 1970' lerde Vakıflar İdaresi tarafından yıktırılmış, yerine, aynı adı taşıyan fakat eski bina ile hiçbir ilgisi olmayan Kartal Baba Camii yaptırılmıştır.

Ayin günü salı olan Kartal Baba Tekke-si'nde şeyhlik yapanların tam bir listesi kaynaklarda yer almaz. Ancak 1249/1834' te II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sul-tan'ın düğününe davetli Kadiri şeyhleri arasında "Şeyh Kartal Tekkesi Şeyhi el-Sey-yid Ömer Efendi'nin" adı geçmekte, Ban-dırmalızade A. Münib Efendi'nin 1307/ 1889'da basılan *Mecmua-i Tekâyâ'sında* İbrahim Efendi adındaki postnişinin adı verilmekte, H. Vassafın *Sefînetsinde* ise son şeyhin Hulki Efendi olduğu belirtilmektedir. Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde tekkede 3 erkek ile 3 kadının ikamet ettiği kayıtlıdır.

Tekkeyi meydana getiren bölümler, arsanın güneyinde, Nuhkuyusu Caddesi üzerinde yer alan "L" biçiminde, iki katlı bir

yapının içinde toplanmış, yapının doğu kanadı harem dairesine, kuzey kanadı selamlığa ayrılmış, güneybatı köşesine de aralarında bir bütün oluşturan tevhidhane ile türbe bölümleri yerleştirilmiştir. Zemin katın,

kagir olan dış duvarları moloz taşla örülmüş, zemin kattaki iç duvarlarla üst katta, tevhidhane-türbe bölümünün kagir duvarları dışında kalanlar, ahşap iskeleti! ve bağdadi sıvalı olarak tasarlanmış, kırma çatı alaturka kiremitlerle kaplanmıştır.

Dikdörtgen bir alanı (11x8,75 m) kaplayan ve iki kat yüksekliğinde olan tevhidhane-türbe bölümünün esas girişi kuzey duvarının ekseninde yer almakta ve selamlık sofasına açılmakta, doğu duvarında da harem dairesine geçit veren daha dar bir kapı bulunmaktadır. Ayinlere tahsis edilmiş olan alan kuzey ve doğu yönlerinde iki katlı mahfillerle, batı yönünde ise türbeye ayrılmış olan alanla kuşatılmıştır. Alttaki mahfillerin zemini bir seki ile yükseltilmiştir. Kare kesitli ahşap direklere oturan ve gerek selamlık, gerekse de harem kanadı ile irtibatlandırılmış bulunan fevkani mahfillerde, alışılmışın aksine ahşap kafesler yer almamakta, söz konusu mahfillerin kısmen erkeklerle, kısmen de kadınlara tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Kartal Baba ile daha sonraki şeyhlere ait toplam 5 a-det ahşap sandukanın sıralandığı türbe kesimi ayin alanından basit ahşap parmaklıklarla ayrılmıştır.

Selamlığın batı cephesinde, Kartal Baba Caddesi'ne açılan cümle kapısının ardındaki koridor, meydan odası ve kahve ocağı oldukları anlaşılan iki birim tarafından kuşatılmıştır. Koridorun nihayetindeki sofadan tevhidhane-türbe bölümüne geçilmekte, aynı zamanda çift kollu bir merdivenle üst kat sofasına ulaşılmaktadır. Üst kattaki sofanın batısında şeyh odası, güney duvarında da fevkani mahfillere açılan kapı yer alır. İki katlı sıradan bir mesken niteliğinde olan harem bölümünde orta so-falı plan tipinin 19. yy'da çok yayımlanan bir varyantı kullanılmış, katların ekseninde gelişen dikdörtgen planlı sofaların yanlarına, yüklüklerle donatılmış olan odalar ve helalar sıralanmış, zemin katta girişin karşısına gelen kuzey kenarına da merdiven yerleştirilmiştir. Üst katta güney yönünde yer alan odalar Nuhkuyusu Caddesi üzerindeki cepheden ileri taşan çıkmalarla genişletilmiş, sofanın batısında bulunan ve tevhidhaneye komşu olan iki odadan fevkani mahfile birer kapı açılmıştır.

Dış görünümü itibariyle Tanzimat döneminin kagir konaklarını andıran Kartal Baba Tekkesi'nin cephelerinde son derecede yalın bir tasarım göze çarpar. Bütün kapılar ve pencereler dikdörtgen açıklık-lı olarak tasarlanmış, gerek cephelerde, gerekse de yapının içerdiği mekânlarda herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir. Tev-hidhanenin tavanında, çıtalarla meydana getirilmiş sekizgen biçimindeki göbek, tekkede bezeme olarak nitelendirilebilecek tek öğedir. I. H. Konyalı'nın, tekke yıkılmadan önce gördüğü 1296/1878 tarihli manzum ihya kitabesinin akıbeti bilinmemektedir. La'li Hanım'ın mezarı tek-

Kartal Baba
Tekkesi'nin

zemin

kat planı.

MSÜArşivl/

M. K. Tomaç,

A. IV. Arnas

kenin kuzey yönündeki arka bahçede yer alır.

BibL Çetin, *Tekkeler*, 589; Aynur, *Saliha Sultan*, 38, no. 177; *Asitâne*, 12; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 70-71, no. 123; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 11; Raif, *Mir'at*, 134; *îb-saiyatll*, 20; Vassaf, *Sefine*, V, 273; B. Çeçener, "Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazirele-ri", *TTOKBelleteni*, 49/328(1975), 18 vd; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 181-182, 420.

M. BAHA TANMAN

KARTAL İLÇESİ

istanbul İli'nin doğu yarısında yer alır. Kartal ilçesi kuzeyde Ümraniye, kuzeydoğuda Beykoz(->) ve Pendik(->), doğuda Sul-tanbeyli(->) ve yine Pendik, güneyde Marmara Denizi, batıda da Maltepe(->) ilçelerine komşudur. Devlet istatistik Enstitü-sü'nün 1990'da yapılan nüfus sayımı sonuçlarına ilişkin verilerinde Kartal ilçesi' nin yüzölçümü 234 km2 olarak görülmektedir. Ancak eskiden Kartal'a bağlı olan Maltepe (yaklaşık 52 km2) ile Sultanbey-

Yüzyıl başında

Kartal'ın bir

görünümü.

A. Eken,

Kartpostallarda

istanbul,

ist., 1992

li'nin (yaklaşık 35 km2) 1992'de ayrı birer ilçe yapılmasından sonra yeni sınırları içinde 147 km2'lik bir alan kapladığı sanılmaktadır.

Kırsal kesimi de bulunan ilçenin kentsel alanı 27 mahalleden oluşur. Bunlardan 22'si kent merkezinde, 5'i ise kırsal kesimdeki Şamandıra bucak merkezinde yer alır. Kent merkezindeki mahalleler Cevizli, Cumhuriyet, Çarşı, Çavuşoğlu, Esentepe, Ferhat Paşa, Gümüşpınar, Hürriyet, Karlık-tepe, Kordonboyu, Orhantepe, Orta, Pet-rolış, Rahmanlar, Soğanlık-Yeni, Topsel-vi, Uğur Mumcu, Yakacık-Yeni, Yalı, Yeni, Yeşilbağlar ve Yukarı'dır. Şamandıra' daki mahalleler ise Abdurrahman Gazi, Eyüp Sultan, Fatih, Osman Gazi ve Veysel Karani adlarını taşır.

Kartal ve çevresine ne zaman yerleşil-diğine ilişkin yeterli bilgi yoktur. Ama Kartal'dan ayrılarak ilçe yapılan Maltepe ve Pendik'te günümüzden 5.000 yıl öncesine dayanan yerleşim kalıntılarına rastlanmıştır. Kartal ilçe merkezine ait bilgiler Bizans

L

KARTAL İLÇESİ

472

473

KARTPOSTALLAR

<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
Tarım dışı üretim	72.062	9.104	81.16
Hizmet işlerinde çalışanlar	12.552	2.840	16.40
Satış ve ticaret personeli	20.580	2.400	22.07
İdari personel ve benzeri	0.442	7.781	17.22
İlmi ve teknik elemanlar,	11.102	5.608	16.71
Mütasabbihlar, direktörler ve	4.187	220	4.516
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	1.220	112	1.332
İssiz olup iş arayanlar ve	11.825	3.306	15.13
Genel Toplam	143.07	31.588	175.5

Tablo H Kartal İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, tli 34-Istanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993.

döneminden başlar. Buradaki balıkçı köyüne, kıyıdaki küçük limanı nedeniyle Bizanslılar Kartalimen (ya da Cartalimin) derlerdi. Adalar'ın karşısındaki bu küçük köyün halkı balıkçılığın yamsıra sebze yetiştiriciliğiyle de uğraşıyordu. Türklerin bu yöreye Uk kez gelmeleri 1080lerin başına rastlar. Kutalmışoğlu Süleymanşah Bizanslılarla yaptığı anlaşma sonucunda Dragos Çayı'nın doğusundaki toprakları egemenliğine aldı. Daha sonra Bizanslılar anlaşmaya uymayarak bu toprakları geri aldılar. 1329'da bugünkü Maltepe'de yapılan ve Bizanslıların hezimete uğramasıyla sonuçlanan Pelekanon Savaşı'ndan sonra Kartal yöresi tümüyle Osmanlı egemenliğine girdi.

Türkler 1330'dan sonra Kartal ve çevresine yerleşmeye başladılar. Orhan Bey'in Bizanslılarla yaptığı anlaşmaya göre, imparator III. Andronikos'un Merdivenköy' deki av köşkünde bir Ahî zaviyesi kuruldu. Bu zaviye sonradan istanbul'un en büyük Bektaşî merkezlerinden biri olan Şah-kulu Sultan Tekkesi'ne dönüştü. Ahî zaviyesinde birçok derviş yaşamaktaydı. Bizans hakkında bilgi toplayıp Osmanlılara rapor eden bu dervişlere "Gözcü Baba-lar"da denirdi. Bir süre sonra Bizanslılar zaviyeyi basarak biri dışında bütün dervişleri katlettiler. Kaçan Kartal Baba'mın Kartalimen'de yakalanarak öldürüldüğü ve adının da buraya verildiği söylenir.

Kartal, Osmanlı döneminde de eskisi gibi balıkçılık ve bahçecilik yapılan küçük bir yerleşme olma özelliği korudu. Bağlar, bahçeler ve bostanlarla kaplı olan Kartal, uzun yıllar istanbul'un sebze ve meyvesinin bir bölümünü karşıladı. Gemilerle getirilen buğdaylar buradaki değirmenlerde öğütülerek istanbul'a gönderiliyordu. Türklerin de yaşadığı Kartal'da halkın büyük bölümü Rumlardan oluşuyordu. Kıyıdaki iskele çevresinde yer alan Kartal Köyü, günümüzde aynı adı taşıyan semtin ve ilçenin tarihsel çekirdeğidir.

1873'te Haydarpaşa-Pendik banliyö hattının açılmasından sonra Kartal'da bir gelişme başladı. Kartal yöresi 19. yy'ın sonlarında Üsküdar sancağına bağlı bir kazaydı. Ekili ve dikili alanların bitiminde başlayan ormanlar Aydos

Dağı'na doğru uzanıyordu. Samandıra'daki ormanlar kentin av alanlarından biriydi.

Lozan Antlaşması hükümlerine göre yapılan mübadelede Kartallı Rumlar Yunanistan'a, Kavala yöresinde yaşayan Müslüman halkın bir bölümü de *Kartal'a*, göç etti. Göçmenlerin yapmayı bildiği tek üretimin tütün yetiştiriciliği olması nedeniyle, Kartal'daki bağlar, bahçeler ve bostanlar bir süre sonra büyük ölçüde yozlaştı. Cum-huriyet'in ilk yularında bir vilayet olan Üsküdar'a bağlı olan Kartal, 1926'da Üsküdar' m, istanbul'un bir kazası haline getirilmesinden sonra 1928'de yeniden kaza (ilçe) yapıldı.

Daha çok banliyö yerleşmesi olarak gelişen Kartal, 1950 öncesinde istanbul'un sayfiyesi haline gelmeye başladı. Eski Kartal Köyü'ndeki *bağlar* ve bahçeler içinde bulunan evler, yazın kentin sıcağından bunalan sahipleri tarafından ferahlatıcı say-

fiyeler olarak değerlendirilirdi. Kıyıdaki plajların berrak sularında istanbulluların bir bölümü serinlerdi.

Kartal, sayfiye yerleşmesi olmanın yamsıra ulaşım merkezi olarak da önem kazanan bir semtti. Bursa ve izmir yolunda izmit Körfezi'ni dolaşmak istemeyen araçlar, Kartal'dan araba vapurlarıyla Yalova' ya geçerlerdi. Kartal-Yalova araba vapurları banliyö treni bağlantılı olarak yolcu trafiğine de sahne olurdu. Sanayileşmeye bağlı olarak gözlenen hızlı gelişme, özellikle 1970'ten sonra semtin kıyı kesiminden itibaren bir apartmanlaşma sürecini başlattı. Kartal iskelesi çevresindeki semtin 1940'ta 3.622 olan nüfusu, 1950'de 5.301'i, 1960'ta 14.815'i buldu; 1965'te 20.000'i ve 1975'te de 35.000'i aştı. Kartal semtini oluşturduğu düşünülebilecek Ça-vuşoğlu, Karlıktepe, Kordonboyu, Petroliş ve Yukarı mahallelerinin toplam nüfusu 1990'da 62.017'ydi.

Artık kıyılarındaki yoğun kirlilik nedeniyle denize girilemeyen Kartal semti, büyükşehir belediye sınırları içinde önemli bir ticaret ve hizmet merkezidir. Eskiden körfezi geçişte önem taşıyan suyuyla a-raç ulaşımı Kartal'dan Eskihişar'a kaymıştır.

1947'de Kartal ve çevresinin sanayi bölgesi olarak belirlenmesi, ilçe için önemli bir dönüm noktası oldu. Ulaşım olanaklarının elverişli ve arazi fiyatlarının ucuz olması nedeniyle Ankara Asfaltı'nın iki yanı kısa bir süre içinde fabrikalarla doldu. Bu fabrikaların yakınındaki alanlar zamanla gecekondulu mahalleleri halinde gelişti. Kıyı kesiminde ve demiryolu boyunca uzanan alanlarda bulunan bahçeli bir ve iki katlı evlerin yerini de *zamanla* apartmanlar aldı. 1970'lerde Ankara Asfaltı ile demiryolu arasındaki alanlarda yoğun bir apartmanlaşma yaşandı.

1980'den sonra daha da kalabalıklaşan Kartal İlçesi'nin nüfusu 500.000'i aşu. Yalnızca Dragos(->) ve Tuzla(-») sayfiye özelliğini koruyabildi. Aşırı büyüme nedeniyle yönetsel sorunlarla karşı karşıya kalan Kartal İlçesi'nden 1987'de Pendik, 1992'de Maltepe ve Sultanbeyli ayrılarak

ilçe yapıldı.

Tablo I Kartal Üçesi'nin Nüfus Gelişimi

<i>Yılla</i>	<i>Kent Kır</i>	<i>Topl</i>
1025	1 162	2
1040	2 622	14 22
1045	14 842	6 552
1050	5 201	20 84
1055	7 442	22 00
1060	14 815	52 64
1065	20 120	77 66
1070	25 281	122 4
1075	52 072	224 0
1080	68 201	245 5
1085	557 66	14 88
1990	506.47	105.0

Tablo I'deki nüfus gelişimi çizelgesi incelendiğinde ilçe nüfusunun sürekli bir artış içinde olduğu görülür. Ancak 1955 ve 1960 ile 1970 ve 1975'te önemli sıçramalar gösteren yıllık ortalama nüfus artış hızı 1965-1970 arasında yaklaşık yüzde 15'e kadar yükselmiştir. 1985 sayımına değin Küçükyalı, Maltepe, Pendik ve Soğanlık gibi yoğun yerleşme merkezleri Merkez Bu-cağı'na bağlı olarak gösterildiğinden, ilçenin kırsal nüfusu şişkindir. Daha sonra Şamandıra Bucağı dışındaki yerleşme alanlarının belediye sınırları içine alınmasıyla kırsal nüfus önemli ölçüde azaldı. 1987'de ilçe topraklarının önemli bir bölümü Pendik İlçesi'ne verilmiş olmasına rağmen kırsal nüfusla toplam nüfusta azımsanmaya-cak bir artış görülür.

1990'da ilçe nüfusu 611.532'ydi. Bunun yüzde 51,7'si erkeklerden, yüzde 48,3'ü ise kadınlardan oluşuyordu. Aynı tarihte Kartal, İlçesi'nde kilometrekareye 2.613 kişi düşüyordu. Ancak 1992'de Maltepe ve Sultanbeyli ayrıldıktan sonra nüfus yapısının yeni bir değişikliğe uğramış olması gerekir. Maltepe ilçesi ile Sultanbeyli İlçesi'ni oluşturan mahallelerin 1990'daki nüfusları göz önüne alınarak yapılabilecek hesaplama-

ya göre Kartal ilçesi nüfusunun 264.146' ya gerilediği görülür.

Kartal ilçe merkezinde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 384.344'tü. Bunun 175.559'u iktisaden faaldi. Iktisaden faal olmayan 208.785 kişinin yüzde 62'si ev kadınlarından, yüzde 23'ü öğrencilerden ve yüzde 11'i de emeklilerden oluşur. Aynı tarihte ilçe merkezinde yaşayanlardan yalnızca 20-24 ve 60'ın üzerindeki yaş gruplarında kadınlar erkeklerden fazladır (bak. Tablo II).

ilçe merkezinde 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 450.259'du. Bunun yüzde 90'ı okuryazardı. Bu oran il ortalamasıyla aynıdır. Okuma yazma bilenlerin yüzde 85'i okul çıkışlıdır. Okul çıkışlıların yüzde 62'si ilkökul, yüzde 16'sı ortaokul ve dengi meslek okulu, yine yüzde 16'sı lise ve dengi meslek okulu, yüzde 6'sı da yüksek okul ve fakülte

mezunudur.

ilçe merkezinde yaşayanlardan yüzde 34'ü istanbul ili doğumludur. Bunu yüzde 4,4'le Erzincan, yüzde 4,3'le Sivas, yüzde 3'le Trabzon ve yüzde 2,5'le Rize doğumlular izler.

Kartal İlçesi'nde en önemli ekonomik etkinlik sanayidir. Kartal'daki en eski büyük ölçekli sanayi tesisi, 1926'da üretime geçen Yunus Çimento Fabrikası'dır. Sanayi tesisleri daha çok Ankara Asfaltı'nın kenarında yer alır. Bunlardan başlı-calan akü, elektrikli aletler, fayans, kontrplak, metal eşya üretimi, kablo, çimento, konfeksiyon, metalürji, makine, mobilya, boya, boru, ekmek ve cıvata fabrikaları ve gaz dolum tesisleridir.

Anadolu'daki bazı yerleşme merkezlerini İstanbul'a bağlayan demir ve kara yolları ilçe topraklarından geçer. Bu karayollarından başlıcaları eskiden E-5 ve Ankara Asfaltı adlarıyla anılan D-100 Karayolu ile O-2 Otoyolu'dur. Harem İskeleyi'ne u-laşan D-100 Karayolu aynı zamanda istanbul ili'nin doğu kesimindeki merkezleri birbirine bağlar. Fatih Sultan Mehmet Köp-rüsü'yle istanbul Boğazı'nı aşan ve Anadolu Otoyolu da denen O-2 Otoyolu ise ilçenin kırsal kesimindeki Samandıra'dan geçer. Bir başka karayolu da Maltepe yönünden kıyıya paralel biçimde uzanarak gelen Bağdat Caddesi'dir. Kartal ilçe merkezine geldiğinde istasyon ve Hükümet caddeleriyle saçaklanan bu karayolu, yine kıyıya paralel biçimde Ankara Caddesi adıyla Pendik'e doğru uzanır. Haydarpaşa'da sona eren çift hatlı banliyö demiryolu Ankara ve Bağdat caddelerini izler. Bu demiryolu hattı Anadolu'daki bazı yerleşme merkezlerini de istanbul'a bağlar. Kartal, istanbul'un deniz ulaşımı açısından da önemli bir yere sahiptir. Uzun yıllar boyunca kentin Yalova'yla ilişkisi büyük ölçüde Kartal'dan yapılan araba vapuru seferleriyle kuruluyordu. Bu seferler günümüzde kaldırılmıştır. Denizyoluyla Kartal-Yalova ulaşımı bugün deniz otobüsü ve şehir hatları vapurlarıyla sağlanmaktadır, ilçedeki en önemli ticaret ve hizmet merkezi Kartal İskeleyi Meydanı çevresinde yer alır.

ATILLA AKSEL

Kartaltepe Camii

Yıldırım Yavuz arşivi

KARTALTEPE CAMİİ

Bakırköy İlçesi'nde, demiryolunun kuzeyindeki Kartaltepe Mahallesi'nde, General Şükrü Kanatlı (eski Korkuluk Bostanı), Filiz ve Safalı sokaklarının çevrelediği büyük bir arsa üzerinde, 1913-1924 arasında Evkaf Nezareti'nce inşa edilmiştir.

"Âmine Hatun Camii" adıyla da bilinen Kartaltepe Camii, bu yıllarda nezaretin baş-mimarı olan Kemaleddin Bey tarafından, Bebek Camii'nde(->) de

kullanılan prototip bir projeye göre gerçekleştirilmiştir.

Yapı kare planlı, kubbeli bir harim, üç açıklıklı, kubbeli bir son cemaat yeri ve tek şerefeli bir minareden oluşmuştur. Son cemaat yerinin açıklıkları sonradan demir doğramalı camekânlarla örtülmüş, ayrıca giriş önüne camlı bir rüzgârlık eklenmiştir. Caminin kubbe düzeyine kadar çıkan bölümleriyle minarenin şerefeye kadar olan bölümü kesme küfeki taşıyla yapılmış, sonradan tamamlandığı anlaşılan kubbe ve kasnak tuğla ile örülerek üzeri sıvanmış, minarenin üst bölümü ise yine kesme taşla, ancak değişik bir örgü ile bitirilmiştir. Yapının plan ve cepheleriyle bezemeleri Bebek Camii'ndekilerin aynıdır. Ancak, sonradan eklenen kubbe Bebek

Camii'ndekine göre daha basık olarak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca son cemaat yerinin kemerlerinin kilit taşlarına yerleştirilen gül-çeler Bebek Camii'nde bulunmamaktadır. Buna karşılık, Bebek Camii'nin kemer köşelerindeki gülçeler de Kartaltepe Camii'nde yapılmamıştır.

İmparatorluğun son yıllarında yapımına başlanan ve savaşlar nedeniyle ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamlanabilen Kartaltepe Camii, I. Ulusal Mimarlık Dö-nemi'nin en güçlü kuramcısı Mimar Kemaleddin Bey'in önemli dini yapıtlarından biri olarak kent içindeki yerini korumaktadır.

Bibi. Ibnülemin Mahmud Kemal tnal-Hüseyin Hüsameddin (Yasar), *Evkaf-ı Hümayun Neza-reti'nin Tarihçe-i Teşkilatı*, ist., 1335, s. 235; S. Çetintaş, "Mimar Kemalettin. Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar*, S. 5 (1944), s. 170-173; *İSTA*, IV, 1893-1894; Öz, *istanbul Camileri*, I, 94; Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 113-116.

YILDIRIM YAVUZ

KARTPOSTALLAR

istanbul, kartpostallar üzerinde ilk kez 1895'te Max Fruchtermann'ın(->) çabaları ile görüldü. Bu yıldan itibaren yaklaşık 200 dolayında editör, çok değişik manza-

KARTPOSTALLAR

414

475

KARYAĞDI TEKKESİ

yet'in ilanı ve istanbul ile ilgili 300 kartpos-tallık seriler.

Salute de Constantinople: istanbul ile ilgili en büyük ve en önemli kartpostal grubundan biridir. Bastırtan firma ile ilgili bir bilgi yoktur. Çok değişik yöreler, ilginç meslekler ve bilhassa istanbul'da askerler ve askerlerin gündelik yaşamlarını gösteren kartpostalların sayısı 800'ü

bulmaktadır.

Horticole de Therapia: Çoğunlukla bilinen kartpostalları değişik bir teknikle mavi beyaz tonlarda ve parlak bir kâğıda basmıştır. Aynı tekniği Postcartoglobe firması da kullanmış, toplamı 100'e yakın kartpostal basmışlardır.

A. Zellich: Kabartma fantezi kartpostalları ile dikkat çeker, dönem dönem fazla sayıda ve çeşitte kartpostal basmıştır.

/ . ludtuigsobn: Oldukça fazla sayıda ve çeşitli kartpostal basan önemli bir firmadır.

Max Fruchtermann'dan Anadoluhisarı (üstte), Bön Marche'den Üsküdar'da bir sokak (ortada) ve E. F. Rochat'tan deniz surlarını gösteren kartpostallar. A. Eken, *Kartpostallarda istanbul*, ist., 1992

ra ve tipler ihtiva eden tahminen 8.000-9.000 çeşit istanbul kartpostalı bastılar. Bu kartpostallar içinde istanbul, Pendik'ten başlamak üzere Beykoz'a, Rumelikavağı'n-dan Bakırköy'e kadar görüntülendi. Ayrıca istanbul içindeki yaşam da tip kartpostalları ile belgelendi.

Kartpostal basımı, fotoğrafın topluma yayılmasına, fotoğrafçıların da çalışacak mali gücü bulmasına yardım etmiştir. Çünkü fotoğraf yüzyılımızın başında oldukça pahalı olduğundan, ancak saray ve diplomatik çevre tarafından satın alınabilmekteydi, buna karşın kartpostal geniş halk kitlelerine ulaşmış, koleksiyonunun moda olması ve turistik talep, çok sayıda ve çeşitte kartpostal basılmasını sağlamıştır.

istanbul kartpostallarının kabaca tasnifinde öncelikle basım tekniklerini göz ö-nünde bulundurmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında Max Fruchtermann, Rosenberg, Ottmar Zeiher gibi editörlerin taşbaskı-ları, Zellich firmasının fantezi baskılı olağanüstü güzel kartpostalları, Bön Marche firmasının Fransa'da bastırdığı ve günümüzde dahi erişilmesi zor bir kalite olan neob-romure ve renkli ipek kâğıt serileri ve bir Alman firması tarafından basıldığı tahmin edilen goffre (kabartma) baskılı kartpostalları fotoğraf baskılı modern kartpostallar öncesine örnek olarak verebiliriz.

Kartpostalların ikinci sınıflama grubu ise konularıdır, istanbul, kartpostallarda a-şağı yukarı her yönü ile gösterilmiştir. Yüzlerce editör, şehrin dört bir yanına ait fotoğrafları kartpostal olarak basmışlardır. Başta Galata Kulesi, Sarayburnu, Galata Köprüsü ve Kız Kulesi olmak üzere, Beyoğlu, Beyazıt, Boğaz, Rumelihisarı, Kâğıthane, Göksu bolca basılmıştır. Şehrin daha küçük merkezlerine ait kartpostallara ise çok daha az sayıda basıldığı için oldukça zor tesadüf edilebilmektedir. Osmanlı dönemine ait yaşamla ilgili tip kartpostalları da konularına göre sınıflamada önemli bir yer tutar. Başlıcaları, hamallar, sakalar, tulumbacılar, sokak" berberleri, seyyar satıcılar, kadınlar ve askerlerdir.

Toplumu ilgilendiren önemli olaylar da kartpostallara konu olmuşlardır. Bunların

içinde en başta gelenleri II. Meşrutiyet' in ilam, 31 Mart Vakası, Hareket Ordusu' nün Gelişi gibi olaylardır. Bu konularda Bön Marche, J. Ludwigsohn ve Max Fruchtermann gibi editörler seri halinde kartpostallar basmışlardır.

Günümüzde istanbul kartpostallarını sınıflayabilmek ve üzerlerinde çalışabilmek için bellibaşlı editörlerin çıkarmış oldukları kartpostallara da ana hatları ile değinmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında istanbul'un önemli kartpostal editörleri o-larak şu isimler sayılabilir:

MaxFruchtermann: T^a.şbaskûa.r, 1.800 civarında genel istanbul kartpostalları, 31 Mart Vakası, Osmanlı saray kıyafetleri, padişahlar, suluboya ile istanbul, Sultan Re-şad'm Eyüp'e gidişi gibi seriler.

Bön Marche: 76 kartpostallık istanbul renkli ipek kartpostalları, 27 kartpostallık ipek St. Joseph, yaklaşık 80 kartpostallık neobromure ve semibromure, II. Meşruti-

îfti[^]SİBİ[^]«fc: Sîftaiİ«MK

M. J. C.'nin Halic'i (üstte), Römmeler-Jonas'm Hamidiye Sebili'ni gösteren kartpostalları. Ahmet Eken, *Kartpostallarda istanbul*, ist., 1992

E. F. Rochat: istanbul'un artistik fotoğraflarını renkli olarak basmış, değişik ve sanatsal değeri olan fotoğraflara önem vermiştir.

M. J. C.: Özellikle gemi kartpostalları dikkat çeker. Ancak çok sayıda turistik, kötü baskılı kartpostal yayımlamıştır.

Römmeler-Jonas, Dresden: Fotoğrafçıdır. 1900 öncesi kendi çekmiş olduğu fotoğraflarla mükemmel bir istanbul koleksiyonu hazırlamış ve bunları çok kaliteli bir baskı ile kartpostal serisi olarak satışa sunmuştur.

Bunların dışında yüzlerce editör ya da firma tarafından basılan kartpostallar halen araştırmacıların ve konu ile ilgili kolek-siyonerlerin ilgi odağı olmaya devam etmektedir, istanbul ve Osmanlı imparatorluğu ile ilgili olarak basılan kartpostallar ne yazık ki ülke içinde, daha sonraları ülkeyi terk eden Levanten ve yabancı uy-

ruklu kişiler, ülke dışında ise koleksiyoncular tarafından toplanmışlardır, istanbul' da ise bazı köklü aileler ve diplomatların evlerinden çıkan kartpostal koleksiyonları, konu ile ilgili merak oluşmadığı için yok pahasına yurtdışına satılmıştır. Ancak 1985' te bir grup filatelist ve pul tüccarı konuyu çevrelerinde yayarak gittikçe gelişen bir koleksiyoncu ağı oluşturdular. Talebin artması ile birlikte yükselen fiyatlar, yurtdışından kartpostallarımızın kısa süre içinde ülkeye geri dönmesini sağladı. Günümüzde bu trafik olumlu yönde, olanca hızı ile devam etmekte, bilinmeyenler hızla gün ışığına çıkmaktadır. Ancak kartpostal basan firmaların, fotoğrafları çeken fotoğrafçıların, basım

işlemini gerçekleştiren matbaaların kayıtları ve konu ile ilgili dokümanları günümüze gelemediği için, daha uzunca bir süre araştırmalar devam edecektir. Sonrasında ise yayınlar arttıkça ve koleksiyonlar geliştikçe istanbul hakkında pek çok yeni bilgi, kartpostallar aracılığı ile ortaya çıkacaktır.

MERT SANDALCI

KARYAĞDI TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Idrisköşkü mevkiinde, Karyağdı Sokağı'nda, Piyer Loti Kahvesi' nin kuzeyinde yer almaktadır.

Bektaşîliğe bağlı Karyağdı Tekkesi'nin kurucusu, menkıbelere göre Horasan'dan gelmiş bir derviş olan Horasanî Karyağdı Seyyid Mehmed Ali Baba'dır (ö. 1544). Lakabından da anlaşılacağı gibi, kuraklıktan şikâyet eden halkın ricası üzerine yaz mevsiminde kar yağdırarak keramet gösterdiği rivayet edilir. Tekkenin, 1826'da Bektaşîliğin lağvından önceki dönemi hakkında elde sınırlı bilgi bulunmakta, yine de tekkenin kuruluşu 18. yy'ın ortalarına tarih-lenebilmektedir. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tekkenin şeyhlik makamına ilişkin bir anlaşmazlık hususunda Eyüp kadısı tarafından 1779'da verilmiş bir hüküm bulunmaktadır. Bu anlaşmazlığın sonunda Bosnevî Derviş Mustafa'nın halifesi olan ve 1758'de tekkenin vakfım düzenleyen Derviş Ali Fuzulî, Hacı Bektaş çelebisinin gösterdiği diğer bir namzete karşı tekkenin şeyhliğine seçilmiştir. Söz konusu belgede tekke "Karyağdı" adı ile zikredilmemekte, ancak 119971784 tarihli istanbul tekkeleri listesinde ve Atatürk Kitaplığı, Osman N. Ergin yazmalan no. 1825'te kayıtlı olan 1805 tarihli diğer tekke listesindeki kayıtlardan bu adla tanındığı kesinlik kazanmaktadır, istanbul'daki bütün diğer Bektaşî tekkeleri gibi Karyağdı Tekkesi de Vak'a-i Hayriye'de (1826) yiktırılmıştır.

Karyağdı Tekkesi istanbul'un en küçük Bektaşî tekkelerinden birisidir. Ayrıca gerek kıdem (eskilik) ve gerek tarihte oynadığı rol açısından ne Rumelihisan'ndaki Şehitlik Tekkesi(->), ne de Merdivenköy'de-ki Şahkulu Sultan Tekkesi(->) ile boy ölçüşebilir. Hayaü menkıbelere konu teşkil e-den ve tekkeye adını veren Horasanî Karyağdı Seyyid Mehmed Ali Baba dışında, 1826'dan önce adlan tespit edilebilen şeyhler arasında Bosnevî Derviş Mustafa ile halifesi Derviş Ali Fuzulî zikredilebilir. Diğer

KASAP DEMİRHAN MESCİDİ

476

477

KASAP İLYAS CAMÖ

tarafından *Hadîka'da*, aynı yörede bulunan Çolak Hasan Efendi Tekkesi'nden söz edilirken yanlışlıkla Karyağdı Tekkesi'nin şeyhleri hakkında bilgi verilmiş, Vak'a-i Hayriye'de üç dervişi ile birlikte Birgi'ye sürülen Mustafa Baba (Dede) ile babası ve selefi olan Abdi Baba'nın adları zikredilmiş, her ikisinin de "a'rec" (topal) oldukları belirtilmiştir.

Bektaşîliğin lağvından sonra tekkeyi tekrar canlandıran kişi, burada bir matbaa tesis ederek tasavvufa ilişkin eserler bastırmış olan Necib Baba'dır (ö. 1876). Örneğin 1291/1874'te bastırılan *Risale-i La'ihat-i Cami* adlı eserde "Maarif Nezaret-i Celile-si ruhsatı ile Karyağdı Tekkesi'nde Necib Baba Efendi'nin matbaasında tab ve temsil olunmuştur" kaydı bulunmaktadır. Necib Baba'dan sonra tekkenin postuna geçenler arasında S. N. Ergun'un son dönem Bektaşî şairleri arasında zikrettiği "Tokmak Baba" lakaplı Mehmed îhlasî Baba (ö. 1899) ile sıradışı bir kişilik sergileyen Hafız Mehmed Salih Baba (ö. 1917) bulunmaktadır. Medrese tahsili gören Hafız Mehmed Salih Baba'nın aynı zamanda şair olduğu, bir camide imamlık görevini üstlendiği ve bu yüzden sofudindartlarla arasında birtakım tatsızlıkların cereyan ettiği bilinmektedir. Mamafih Karyağdı Tekkesi'nin şeyhleri arasında en ünlü sima, tekkelerin kapatılmasından (1925) ancak birkaç ay önce posta geçen Hafız Yaşar Baba'dır (ö. 1934). Tatar kökenli olan Hafız Yaşar Baba, İstanbul tekkelerine sıkça davet edilen, son dönemin ünlü zâkirbaşlarından birisi idi. Hattâ muharrem aylarında Üsküdar'daki İranlılar Mescidi'ndeki(-») cemiyetlere bile davet edildiği söylenmektedir.

Tarikat faaliyetlerinin yasaklandığı 1925' ten sonra da bazı Bektaşîlerin Karyağdı Tekkesi'nde toplantılar düzenledikleri tahmin edilebilir. Torunu olan Naciye Karadağ' m, ayrıca M. Sertoğlu'nun verdiği bilgilere göre Hüseyin Baki (veya Hüseyin Mazyum) Baba adında, Manastır kökenli bir şeyh Cumhuriyet döneminde burada bir müddet faaliyet göstermiştir. Nitekim G. Jâsch-ke'nin naklettiğine göre, 1936'da Eyüp semtinde bir polis baskını sonucu tutuklanan Bektaşîler büyük bir ihtimalle Karyağdı Tekkesi'nin mensuplarıdır. Daha sona 1978'de geçirdiği bir yangında tekkenin

Karyağdı
Tekkesi'nin
haziresinde
bulunan
Karyağdı
Baba'nın
mezarı.

Yavuz Çelenk,

önemli bir kesimi harap olmuş, geriye kalan selamlık ve harem bölümleri günümüze kadar mesken olarak kullanılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 264; Çetin, *Tekkeler*, 587; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 76; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 15; *Ihsaiyat II*, 19; Divan Edebiyatı Müzesi, Revnakoğlu Arşivi, zarf B/27; S. N. Ergun, *Bektaşî Şairleri*, ist., 1930, s. 129-130; J. K. Birge, *The Bektas-hi Order of Dervishes*, Londra-Hartford, 1937, s. 248-250; G. Jâschke, *Die Türkei in den Jahren 1935-1941*, Leipzig, 1943, s. 33; S. N. Ergun, *Bektaşî-Kızılbaş Alevî Şairleri ve Nefesleri*, ist., 1956, III, s. 217-221; "Bektaşîler, Bektaşî Tekkeleri", *ISTA*, V, 2443-2447; C. S. Revnakoğlu, "Yaşar Baba", *Tarih Dünyası*, VI/2 (Mayıs 1965), s. 177-180; M. M. Koman, *Eyüp Sultan-LotîKahvesi Çevresi*, ist., 1966, s. 10; M. Sertoğlu, *Bektaşilik*, ist., 1969, s. 326-349; I. Melikoff, "L'Ordre de Bektaşî apres 1826", *Turcica*, XV (1993), s. 165; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 128-130; N. Vatin-T. Zarccone, "Un tekke bektachi d'Istanbul: le tekke de Karyağdı (Eyüp)", "Bektachiyya-Etudes sur l'Ordre Mystique de Bektachis et de Groupes Rele-vant de Hadji Bektach", *Revue de Etudes Isla-miques*, LX (1994), s. 211-244.

THIERRY ZARCONE **Mimari**

Karyağdı Tekkesi, Eyüp semtinin, konum ve manzara itibariyle en avantajlı yerinde, yakın bir tarihe kadar İstanbul'un gözde mesirelerinden olan Idrisköşkü mevkiinde yer alır. Geçirmiş olduğu yangından ö-türü kısmen kalıntı düzeyinde günümüze intikal eden son binaları, Vak'a-i Hayriye' de yıktırılan Bektaşî tekkelerinin ihya edildiği Abdülaziz dönemine (1861-1876) ait-

Karyağdı Tekkesi'nin çalınmış olan tarih bileziği.

M. Baha Tanınan, 1982

tir. Tekkenin en önemli bölümlerini (mey-dan evi, aşevi, selamlık, derviş hücreleri vb) barındıran ve yıkıntı durumunda olan esas binanın cümle kapısı Halic'e bakan doğu cephesindedir. Kesme küfeki taşından örülmüş olan bu kapının üzerinde, "cihan-nüma" veya "köşk" niteliğinde, muhtemelen şeyh odası olarak kullanılan bir mekânın bulunduğu bilinmektedir. Makedonya' da, Kalkandelen'de (Tetovo), önemli Bektaşî merkezlerinden Harabatî Baba Tekkesi'nde de bu tür bir köşkün daha eski bir örneğini görmek mümkündür. Günümüze ancak moloz taş örgülü temel duvarları ile aşevinin geniş, kemerli ocağı ulaşabilen, tek katlı ve ahşap olduğu anlaşılan bu yapının planını restitüe edebilmek imkânsız gibidir.

Arsanın kuzey kesiminde yer alan avlunun ortasında 1319/1901'de tekkenin mu-

hiplerinden Mustafa Şevki Efendi tarafından inşa edilmiş olan sarnıcın, silindir biçiminde, mermerden yontulmuş bileziği yer almaktaydı. Talik hadi kitabe kartuşlarıyla donatılmış olan bu bilezik 1992'de çalınarak Çukurcuma semtindeki bir antikacıda satışa sunulmuştur. Avlunun doğusunda yer alan küçük hazirede. tekkenin banisi Karyağdı Baba'nın tarihsiz mezar taşı başta olmak üzere, bazı şeyhlerin ve mensupların kabirleri bulunmaktadır. Karyağdı Baba'ya ait şahide Horasanı (elifi) türde bir Bektaşî tacı ile donatılmıştır. Avlu girişi üzerinde yer aldığı tahmin edilebilen ve tekkenin adını belirten, süslü hatlı, tarihsiz kitabe halen hazire duvarına dayalı olarak durmaktadır. Arsanın güney kesiminde, yüksek duvarların kuşattığı bir bahçenin içinde yükselen ahşap harem binası bir eski istanbul konağı görünümündedir.

M. BAHA TANMAN

KASAP DEMİRHAN MESCİDİ

Fatih ilçesi'nde, Zeyrek'te, Kasap Demir-han Mahallesi'nde, Kasap Camii ve Demirhan Çeşmesi sokaklarının kesiştiği köşede yer alır.

Yapı, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) kasapbaşı olan Timurhan oğlu Hacı Ali Ağa tarafından, kapısı üzerindeki kitabeye göre 867/1462'de inşa ettirilmiştir. Banisi mescidin yanında gömülüdür.

Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre ilk yapıdan eser kalmamıştır. Ayrıca banisinin kabri mihrap önünde ise de baştaşı yoldan geçenlerin Fatiha okumaları için minarenin sağına, ikinci bir yere yerleştirilmiştir. Tahsin Öz de yapının zaman içinde onarımlar geçirdiğini belirtir. Bu onarımların tarihi 1900 ve 1908 olarak tespit edilmektedir. Yapının, "Ali bin Hacı Timurhan Mescidi Mahallesi" başlığı altında verilen vakfiyesinin tarihi de 885/1480 olarak gösterilmektedir. Yapı Haziran 1966'dan itibaren ibadete kapatılmış olup harap durumda bulunmaktaydı. Mescidin bazı yerleri, minaresi çatlamış, çatısı çökme tehlikesi göstermekteyken, halkın yardımı ile yeniden yapılmıştır.

Mescidin etrafını yüksekçe bir duvar çe-

Kasap Demirhan Mescidi

Yavuz Çelenk, 1994

virir (mescit, bu avlunun içinde ve yüksekçe bir subasman üzerindedir; giriş merdivenlidir). Merdivenin altında abdesthane, tuvalet ve kadınların sohbet ettikleri bir o-da vardır. Yapının hemen önünde iki katlı imam ve müezzin meşrutaları bulunur. Mescidin giriş bölümünde solda camekânla ayrılan bir oda ve kadınlar mahfiline çıkmak için merdiven vardır. Sağ tarafta ise müezzin mahfili yer alır. Buradan da minareye çıkış kapısı vardır.

Yapının doğu ve batı duvarları aynı o-lup eşit aralıklarla ikişer dikdörtgen pencere açılmıştır. Güneyde ise mihrap nişi dikdörtgen çerçeveli, içten yedi

köşeli olarak mermerden yapılmıştır. Üzerinde ayet kitabesi yer alır. Mihrabın sağında ve solunda birer tane dikdörtgen pencere açılmıştır. Minberinin yan duvarı betondan o-lup üzeri ve basamakları ahşaptır. Ahşap vaaz kürsüsü beş köşeli olup her bölümün içine paralelkenar şekilleri yapılmıştır.

Yapının tavanı ahşaptır. Tavanda tam ortada yer alan sekizgen içine geçmeli geometrik yıldız motifleri işlenmiştir. Tavanın dört köşesinde gene sekizgenlerin içinde yer alan tek yıldız motifleri görülmektedir. Arada kalan alanlar, ahşap çubuklarla dikdörtgenlere ayrılmıştır. Betonarme bir sütuna oturan kadınlar mahfili, galeri olarak harime açılır. Kadınlar mah-filindeki kuzey duvarında üç, doğu ve batı duvarlarında birer dikdörtgen pencere açılmıştır.

Yapının içinde süsleme görülmeyip, içten pencere hizasına kadar kahverengi ü-zeri beyaz badanalıdır. Pencereler dıştan demir parmaklıklar ve ahşap çerçevelerle donatılmıştır. Minare yapıya bitişik olup, kaide, bilezik, daha sonra yuvarlak gövde ile devam eder. Tek şerefeli minare, konik külah ile son bulur. Yapı, kırma çatı ile örtülüdür.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 107; Öz, *istanbul Camileri*, I, 47; *İSTA*, VIII, 4386; Ayverdi, *Fatih III*, 429; *Fatih Camileri*, 144.

N. ESRA DIŞÖREN

KASAP İLYAS CAMİİ

Fatih İlçesi, Davut Paşa Mahallesi sınırları içerisinde, Samatya Caddesi üzerinde yer alır. Vaktiyle kendi adı ile anılan bir mahallesinin olduğu bilinmekle beraber, bugün çevresi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin genişletilmesi ile istimlak edilerek yıkılmıştır.

Banisi Fatih'in askerlerinden olup İstanbul'un fethine katılan Kasap İlyas Efen-di'dir. 900/1495'te vefat ederek caminin kible istikametine gömülmüştür. 900/1495 tarihli vakfiyesine istinaden yapı bu tarihten biraz önce yapılmış olmalıdır. Ayrıca vakfiyeden caminin yanında bir mektep ile imam ve müezzin için altı odanın olduğu anlaşılmakla beraber bunlar günümüze gelmemiştir. Zamanla kible yönüne mezarların ilavesiyle bir hazire oluşmuştur. 1894 depreminde tamamen yıkılan yapı, eski taşları kullanılarak muhtemelen aynı temel üzerine yemden inşa edilmiştir. 1977'de bir tamir gören yapıda son olarak 1993'te ahşap olan son cemaat yerinin çürümüş olan kaplamaları yenilenmiştir.-

Taş malzeme ile inşa edilmiş kare planlı harim kısmı ile bunun kuzeyinde kesme taş temel üzerine ahşap malzeme ile yapılmış olan kapalı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Harimin kuzeybatı köşesinde minaresi olan yapı, dıştan dört tarafa meyilli kiremit kaplı bir çatı ile örtülü olup içten ahşap tavanlı ve harimin üzeri ahşap kubbelidir.

Kuzeyde eksende üzeri saçaklı, dikdörtgen açıklıklı ve çift kanatlı kapı ile dışa açılan son cemaat yeri çift kadı olarak düzenlenmiştir. Doğuda üstte

bir, batıda altlı üstlü birer, kuzeyde ise üstte üç, altta kapının yanlarında birer dikdörtgen açıklıklı pencere vardır. Burada yine eksende yer alan çift kanatlı ve dikdörtgen açıklıklı bir kapı ile harime geçiş sağlanmıştır. Kare planlı harim kısmı kuzeyde iki dikdörtgen; doğu, batı ve güney yönlerde ise kesme taş söveli ve yuvarlak kemerli açıklıkları olan ikişer pencereye sahiptir. Son cemaat yeri üzerinde yer alan mahfil iki ahşap kolonla üç bölümlenmiş olarak harime açılmakta olup üzeri düz ahşap tavan ile örtülmüştür.

Kapının karşısında yarım yuvarlak niş şeklinde düzenlenmiş olan mihrap bulunmaktadır. Kare kesitli dekoratif sütun ve başlıkları ile yuvarlak kemerli olarak düzenlenen mihrap, iki yanda yine kare ke-sidi dekoratif sütunlarla sınırlanmıştır. Üstteki mihrap ayetinden başka kemer köşe dolgularında kalem işi olarak yapılmış rumî ve palmetli bir süsleme görülür. Nişin içinde üstte iç içe geçmiş yıldız ve rumî motifleri vardır. Altta nişin yarısını kaplayan ve kırmızı, sarı, yeşil renklerin kullanıldığı üç kademeli bir perde motifi bulunmaktadır. Mihrabın ve iki yanındaki sekilerin süpürgelik kısımlarında geç devir Kütahya çinileri vardır.

Caminin yenilendiği döneme ait ahşap minberde devrin süslemeleri görülmektedir. Korkuluk ve aynalarda kıvrık dallar, gül ve papatyalardan oluşan süslemeler var-

dır. Köşede yer alan vaaz kürsüsünün alt kısmı alçıdan oval kaideli olup üzerinde "S" kıvrımlı ajurlu ahşap korkuluk bulunmaktadır.

Yapının içi geç devrin kalem işleriyle süslenmiştir. Hâkim olan san ve mavi renklerden başka gri, kahverengi, beyaz, lacivert, kirli zeytin yeşili renkler kullanılmıştır. Kubbe, ortasındaki "C" ve "S" kıvrımlı ve yaprak motifli göbekten sonra dikey hatlarla sekiz dilime ayrılmıştır. İçlerinde "C" ve "S" kıvrımlı şamdan benzeri birer motif vardır. Kubbe eteğinde ise stilize çiçek motifleri görülür. Yanlarda kare ve dikdörtgenlere bölümlenmiş olan tavanda açık mavi renk hâkim olup "C" ve "S" kıvrımlı girift bidrisel süslemeler görülür. Duvar yüzeyleri panolarla bölümlenmiş olup pano köşeleri, pencere kemer üstleri ve yazı çevreleri kıvrık dallı, rumîli, palmetli süslemeye sahiptir. İki yan pencere arasındaki duvarda büyük bir şemse kompozisyonu vardır. Mahfil tavanında ortada yer a-lan çokgen göbekte "C" ve "S" kıvrımları hâkim olup iç içe geçmiş dallar, yapraklar, rumî ve palmetler görülür. Mahfilin duvar yüzeyleri de panolar halinde bölümlenmiş olup ortalarında şamdan benzeri motifler vardır.

Minare, cami hariminin kuzeybatı köşesinde yapıya dıştan bitişik olarak yer almaktadır. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olan minare, kare kaideli ve onaltıgen gövdelidir. Şerefe içbükey, dışbükey şekilde oval hareketli olup korkuluklarında geometrik kompozisyonlu şebekeler vardır. Sekiz kollu yıldızlardan gelişen kompozisyonda zemin biraz boşaltılmış, desenler kabarık bırakılmıştır. Şerefeden

sonra onaltıgen gövde üstte devam eder ve yivli üç boğumlu taş külah ile son-lanır.

Caminin mihrap yönünde yapının bâ-

Kasap İlyas Camii

Nurdan Sözgen/ Onyx, 1994

L..

KASAPLAR

478

479

KASEM AĞA CAMÖ

19. yy'ın sonlarında istanbul sokaklarında dolaşan bir seyyar kasap. *Nuri Akbayar arşivi*

nişi Kasap İlyas'ın mezarından başka zamanla ilave edilen mezarlarla bir hazire oluşmuştur. *Kareye* yakın bir alan kaplayan bu nazirede çoğu kırık ve devrilmiş birçok mezar taşı vardır. Caminin 1894 depreminden sonra yeniden inşası sırasında yenilenmiş olan baninin mezarında beş satır halinde talik hatla yazılı mezar taşı kitabesi mevcuttur.

Bibi. Ayvansarayî, *Radika*, I, 175; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 351-353; Ayverdi, *Fatih III*, 430-431; Öz, *istanbul Camileri*, I, 85; *Fatih Camileri*, 145.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

KASAPLAR Bizans Dönemi

Bizans'ta et, günlük yiyeceğin ayrılmaz parçasıydı. 7. yy'dan itibaren ekmeğin azalmasıyla, süt ürünleri ve etin payı giderek artmıştı. En çok tutulan kuzu eti olup, sığır ve domuz eti de tüketilirdi. Kremona-lı Liutprand(->) imparatorluk sarayında kendisine sunulan yağlı keçi etinden hiç hoşlanmadığını kaydeder. Domuz eti kaba bir et olarak tanımlanır ve fakir halk ta-bakalannca tüketilirdi. Sığır etine ise 12. yy yazarı N. Honiades'in(->) yazmalarında rastlanır. Bu tarihte Konstantinopolis'ten ge-

çen Haçlılar sığır etini bol miktarda tüketiyorlardı.

Konstantinopolis'te kesimlik et genellikle geyik, tavşan ve domuz gibi yabani hayvanların avlanmasıyla ya da beslenen sürülerden sağlanıyordu, imparator VI. İoannes Kantakuzenos'un(->) (hd 1347-1354) 50.000 domuza sahip olduğu bilinmektedir.

Geç Roma ve Bizans döneminde domuz kasapları, koyun ve sığır kasapları ile et alım satımıyla uğraşanlar ayrı ayrı adlandırılmıştır. Sığır kasapları için "makallarios" deymi kullanılırken, kasaplar loncasının veznedarına

"makallerios logarites", domuz kasaplarına da "hoiromageiros" denirdi. 419'da II. Teodosios'un(->) (hd 408-450) bir fermanla sığır ve domuz kasaplarını tek loncada birleştirmesinden anlaşıldığına göre daha önceleri bunlar ayrı loncalarda toplanmışlardı. 10. yy'da başkentteki lonca yaşamına ilişkin önemli bir kaynak olan *Eparhos Kitabı'na*. göre, "makallarioi" (kasaplar) ve "hoiremporoi" (domuz tüccarları) iki lonca halinde örgütleniyorlardı ve sığır ya da koyun kasaplarının domuz satın almaları ve onları barındırmaları kesinlikle yasaktı.

Konstantinopolis'teki kasaplar Strateji-

1582 şenliği

dolayısıyla

düzenlenen

esnaf alayında

Nakkaş

Osman'ın

kasapların

geçişini

betimleyen

minyatürü.

Surname-i

Hümayun, 16. yy

TSM Kütüphanesi

on(-t) ve Tauri Forumu'ndan(->) başka yer-lerde çalışamazlardı. Kasapların koyun ve sığır almak üzere Nikomedia (izmit) ya da diğer yakın kasabalara gitmeleri yasak olduğu gibi, o dönemde domuz ticaretinin merkezi olan Nikomedia dışında bir yerden domuz almaları da yasaktı. Buna karşılık kasapların düşük fiyattan hayvan almak üzere Sangarios (Sakarya) Irmağı'ndan öteye geçmelerine, sığır ve koyun açısından çok zengin olan Kapadokya yöresine gitmelerine izin veriliyordu.

Konstantinopolis'te faaliyet gösteren kasaplar et fiyatları şehrin eparhos'unun (belediye başkanı-vali) kontrolü altında saptarlardı. Kesilen hayvanların bağırsak, baş ve ayaklarının kasaplar tarafından alıkonmasına izin verilmekte, fakat kanlarının tüketilmesi kesinlikle yasaklanmaktaydı. Kalan ederin saptanan fiyattan halka satılması zorunlu olup, boğulmak suretiyle öldürülen hayvanların etleri yenmezdi.

Kasapların kullandığı mühürlerden çok azı günümüze ulaşmıştır. 8. yy'da yaşamış kasap Anastasios'a ait mühürden anlaşıldığına göre kasapların

yönetmel işlevleri de vardı. Günümüze ulaşan bir başka "makallarios" mührü de 10. yy'dan kalmadır.

1320'de, Venedik balyosu Venedikli et ve balık satıcılarının Konstantinopolis'e sokulmamasını kınayan bir protesto notası göndermişti. Bu da söz konusu tarihlerde bazı sorunların varlığına işaret etmektedir. Kasap loncasının 15. yy'da varlığını sürdürdüğü fakat bu dönemde kasapların başka alanlarda da faaliyet göstermelerine izin verildiği bilinmektedir, çünkü 15. yy'da yaşamış bir kasabın aynı zamanda yün ticareti ile uğraştığına dair belgeler vardır.

Bibi. A. Stökle, *Spätrömische und byzanti-nische Zünfte*, Leipzig, 1911, s. 42-45; A. Graeber, *Untersuchungen zum spätrömischen Korporationstwesen*, Frankfurt, 1983, s. 90-97; Ph. Koukoules, *Byzantinon bios kaipolitis-mos, c. V*, Atina, 1948-1957, s. 46-66.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Esnaflar henüz yerleşik yapıya geçmediği eski dönemlerde kasaplar, tıpkı ciğerciler gibi omuzlarında, üzerinde etler dizilmiş bir sırtık, ellerinde etleri kesecek büyük bir bıçak ve bellerine bağlı bir peştamalla sokaklarda dolaşırlardı. Mallarını satabilmek için de "semiz" ya da "semiz etlerim var" diyerek bağırlar, müşteri et istediğinde uygun bir yerde keserek verirlerdi. Kasapların mallarını en çok sattıkları yerler, pazar yerleriydi. Her semtte muhtelif günlerde kurulan pazarlarda kasaplar, yine rahat hareket edebilecekleri bir yerde gelip geçenlere et satmaya çalışırlardı.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'de* İstanbul' un dört bir yanında faaliyet gösteren kasapların 999 dükkânda çalıştıklarını, 1.700 kişi olduklarını ve genellikle Yeniçeri Oca-ğı'ndan geldiklerini söylemektedir. *Seyahatname'de* kasapların burada anlatılan ve Bağdat seferi (1638) dolayısıyla düzenlenen ordu esnafı alayında Karaman, Türkmen, Mihaliç (Karacabey), Bursa, Osmancık bölgelerinden gelen koyunları yüzerek bun-

ların vücutlarına kırmızı boya ve sarı safranla değişik motifler yaptıkları, boynuzlarını da gümüş ve halis altınla yaldızlayarak ellerinde satırları, sarı pirinç kefeli te-razileriyle et tartarak geçtikleri anlatılmaktadır. Evliya Çelebi ayrıca salhaneciler, sığır kasapları, Yahudi kasaplar, ağdalar ve eğirikçilerden de söz eder.

Seyyar kasaplar, Sultan Ahmed Camii' nin duvarı boyunca, Atmeydanı'ndaki ağaçların gölgesi altında tıpkı meyve, sebze satıcıları gibi pazar kurarlar ve satış yaparlardı. Üzerine tenteler gerilen tahta sehpalara keçi ve koyun etleri asarlardı. Bu çadırların etrafında da birçok kedi ve köpek nasiplemek için beklerdi.

Kanunlara göre, ferdi olarak kesim yapmak yasaklanmış, Yedikule ve Çatladıka-

pı'daki mezbahalar, kesim için ayrılmıştı. Şehir yaşıntısının ve şehirlere yerleşimin artmasıyla birçok esnaf gibi kasaplar da yerleşik düzene geçmiş, dükkân açmış ve gedik usulüne tabi olmuşlardır.

Şehir içinde satılan etler narha tabi tutulmuş, birtakım kasaplar, narha uymadıklarından dolayı cezalandırılmışlardır. 1611' de yayımlanan bir fermanla da bu husus dile getirilmiş, kasapların konulan narha uymaları ve kasaplık yapabilmeleri için kefil göstermelerinin gerekli olduğu belirtilmişti. 1640 tarihli bir *Es'arDefteri'nde* de İstanbul'da kasapların koyun etini 9, sığır etini 4,5, buzağı etini de 7 akçeye satacakları belirtilmiştir, istanbul'da et fiyatları hayvan bolluğuna ve mevsimlere göre değişirdi. Bu değişiklikler İhtisab Ka-nunnamesi'yle belirlenmişti.

Kasap dükkânlarının içinde lağımları ve hayvan kesmeye mahsus salhaneleri bulunurdu. Buraların genel hali ve temizliği de

sık sık teftiş edilir, ederin yağlı olarak satılmamasına, zayıf hayvan bulundurulmasına, etin üzerinde deri parçaları olmamasına, bozuk terazi kullanılmamasına dikkat edilir, bu kurallara uymayanlar cezalandırılırdı.

1861'de etin daha bol ve ucuz olarak temin edilebilmesi için gedik usulü kaldırılarak et ticareti serbest hale getirilmiş, şehremaneti tarafından bu maksadla Emi-nönü'nde barakalar kurulmuştur. Suriçin-de salhanelerin açılması yasak edilerek Yedikule dışında et kesimine başlanmıştır. Kasap dükkânı açacak olanlara şehremanetinden ruhsat alma zorunluluğu getirilmiştir.

istanbul'da Müslüman kasapların yanında Yahudilerden de kasap esnafı bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, Yahudi kasapların 55 dükkân, 200 nefer olduğunu belirterek Yahudilerin, Müslüman kasapların kestikleri ederi yemedikleri için kendi kasaplarına kesim yaptırdıklarını söylemektedir. 1576'da yayımlanan bir fermanla Yahudilerin gizlice koyun ve sığır keserek fazla fiyatla et satmalarına mani olunması emredilmiştir.

Aksaray'dan Yenibahçe'ye doğru uzayan Yeni Odalar(->) adlı yeniçeri kışlasının önündeki Etmeydam'nda(->) 8 kasap dükkânı bulunmaktaydı. Sur dışındaki mezbahalarda kesilen etler sabahın erken sa-aderinde bu meydana getirilir ve odalara dağıtılırdı.

istanbul et tüketimi bakımından büyük bir merkezdi. 1085/1674 tarihli bir belgede 1 yılda istanbul'a 199.000 sığır, 3.965.760 koyun ve 2.877.400 kuzu getirilip kesildiği bildirilmektedir. Et tüketimi bakımından saray ve ordu da önem-

li bir tüketiciydi. 1668-1674 arasında ordu için yılda ortalama 100.000, saraylar için de 230.000-250.000 koyun ve kuzu kesilmekteydi.

istanbul'da kasaplar saray ve orduya eti çoğu kez ucuz fiyada sattıkları için devlet

"Zarâr-ı Kasâbiyye" adıyla bir vergi koyar ve toplanan parayla kasapların zarar-nı karşılamaya çalışırdı. Toplanan vergiler ve bunların faizleri de kasapların zararını karşılayamadığı için kimse istanbul'da kasaplık yapmak istemezdi.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 555-557; (Ergin), *Mecelle*, I, 404; (Altınay), *Onaltıncı Asırda*, 93-94; (Altınay), *Onbirinci Asırda*, 11-12; (Altınay), *Onikinci Asırda*, 40-41; Ö. L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, S. 5 (Şubat 1942), s. 329-330; Şehsuvaroğ-lu, *istanbul*, 218; V. Hiç, "Ayak Esnafı (Kasaplar)", *ISTA*, III, 1043; M. d'Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler*, ist. ty, s. 17-19; Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 57-58; Y. Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s. 341-345; W. M. Wiener-R. Schiele, *19. Yüzyılda istanbul Hayatı*, ist., 1985, s. 49; Mantom, *istanbul*, I, 180-183; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurlık Tarihine Dair Bir Kaynak, Es'ârDef-teri (1640 Tarihli)*, Ankara, 1992, s. 29.

UĞUR GÖKTAŞ

KASIM AĞA CAMİ

Eski bir Bizans kalıntısından çevrilmiş o-lan Kasım Ağa Camii veya Mescidi, Edirne-kapı'da, Karagümrük semtinde, şimdi stadyum olan eski su haznesinin Haliç tarafında komşusu bulunmaktadır (bak. Aetios Sarnıcı).

Mimarisi ve yapı tekniğinden hiçbir şüpheye yer vermeyecek surette bir Bizans eseri olduğu anlaşılan Kasım Ağa Mescidi' nin, bu semtte varlığı bilmen Bizans manastırlarından birinin kalıntıları olduğu bellidir. Ancak mevcut bina bir kilise planına sahip olmadığından, bunun manastırın mekânlarından biri olduğu tahmin edilir. Kuzeyde pek az ilerisindeki, esasında yine bir Bizans kilisesi, olan Odalar Camii (veya Kemankuş Mustafa Paşa Camii) ile aynı komplekse ait olduğuna ihtimal verilir. Bunların Bizans kaynaklarında adı geçen Petra Manastırı'nın parçalan olması mümkündür.

Hadika, mescidin kurucusunun Sek-banbaşı Kasım Ağa olduğunu ve mezarının bilinmediğini bildirir. Herhalde çok harap bir halde fetih dönemine erişen Bizans kalıntısı, erken Osmanlı döneminin "viraneleri şenlendirme" politikasının sonucu olarak mescide dönüştürülmüştür. 953/1546 tarihli *istanbul Vakıftan Tahrir Defteri'nde* "Mescid-i Kasım Beğ bin Abdullah" başlığı ile kayıtlı olup, vakfiyesinin 912 Ce-mazi-yülevvel evâili/Eylül 1506 tarihli olduğu da belirtilmiştir.

Bu belgeye göre Kasım Ağa Mescidi'nin oldukça zengin evkafı vardır. Bunlar arasında çevresindeki bir bahçeden başka, az ötesinde yer alan yine bir Bizans eseri olan su sarnıcının da "Bodrum der nezd-i bahçe be-kurb-i mescid-i şerif" ifadesiyle gelir kaynağı olarak gösterildiği

dikkati çe-

KASIM ÇAVUŞ CAMÜ

480

481

KASIMPAŞA

yapı 1869'da bitirilmiştir. Günümüzde Kuzey Deniz Saha Komutanlığı olarak kullanılmaktadır. Bugün istanbul Deniz Hastanesi adım taşıyan bina 1838'de yapılmıştır. Kalyoncu Kışlası(->) da Kasımpaşa'nın parlak çağı olan 18. yy yapısıdır.

19. yy'ın ortalarına kadar zengin, debdebeli bir semt olan bu yüzden de hamamlar, mektepler, camiler, çeşmelerle donatılmış bulunan Kasımpaşa'da Aynî Ali Baba Tekkesi(->), Hüsameddin Uşşakî Tek-kesi(->), Kasımpaşa Mevlevîhanesi(-t), diğerleri arasında önemli tekkelerdir.

Diğer eski istanbul semtleri gibi Kasımpaşa da çeşitli defalar büyük yangınlar geçirmiş, 1821 yangınından sonra ise bir daha eski görkemine kavuşamamıştır.

Kasımpaşa yangından önce yüksek rütbeli denizcilerin, tersane eminlerinin, bir kısım ulemanın köşklerinin, kasırlarının, konaklarının bulunduğu bir semt iken 19. yy'ın ortalarına ve sonrasına doğru bahriyeye mensup orta sınıf kişilerin, esnafın a-ğırlık kazandığı bir bölge olmuş, 20. yy'da

Kasım Ağa Camii

Yavuz Çelenk, 1994

ker. Ayrıca Edirnekapi, Karagümrük, Ba-lat, Ayasofya, Hayrabolu yakınındaki Ok-lağuli Köyü, Edirne ve Galata'da mescidin evkafı arasında çok sayıda ev ile dükkân bulunuyordu. Bunlar dışında Zilkade 943/ Nisan 1537, Safer 946/Haziran-Temmuz 1539'da, Rebiyülevvel 938/Ekim-Kasım 1531'de, Cemaziyülevvel 951/Temmuz-Ağustos 1544'te, Şevval 922/Ekim-Kasım 1516'da çeşitli kişiler tarafından mescide bağışlar yapıldığı ve bunların her birinin vakfiyeleri olduğu görülür.

II. Bayeziddöneminde (1481-1512) mescide dönüştürülen bu eski Bizans yapısı, 1894 depreminde büyük ölçüde zarar görmüş, bazı duvarları ile çatısı çöktüğü gibi, mimaresi de pabuç kısmına kadar yıkılmıştır. Bu felaketten az sonra, çevrede geniş ölçüde tahribat yapan 1919 Karagümrük yangını da Kasım Ağa Mescidi'nin etrafını boş bir arazi haline getirmiştir.

Kasım Ağa Mescidi bu durumda 1950 li yıllara kadar kaldı. Bu tarihlerde etrafındaki arazi parsellenerek, yapılaşma başlamış, arkasından da harabenin içine gecekondu yerleşmiştir. Kısa süre içinde bu gecekondu, ayakta kalan duvarları kemirirken, binanın kalıntıları da ortadan kaybolmaya

başlamıştır. 1953'te İstanbul Fetih Derneği, fethin 500. yıldönümünü kutlama programı çerçevesi içinde şehrin çeşitli yerlerine kitabeler koydururken, mescidin kible duvan önüne de Kasım Ağa' nın hatırasına sembolik bir mezar taşı diktirmiştir.

Kasım Ağa Mescidi hemen hemen kaybolmuş durumda iken, 1975-1977'de Fatih'in Eski Eserlerini ihya ve Koruma Derneği tarafından ele alınarak içi ve etrafı temizlenmiş ve bütünüyle ihya edilmiştir. Bir hayır sahibi tarafından da 1989'da minaresi tamamlanmıştır. Yok olmakta olan bir eski eserin cami olarak ihyasından bazı dış çevrelerin rahatsızlık duymaları ise şaşırtıcıdır.

Kasım Ağa Camii kareye yakın biçimde muntazam olmayan planlı bir yapıdır. Sol (kuzey) tarafında çıkıntı halinde küçük bir mekân vardır. Değişik kalınlıklarda cılan duvarlar taş ve tuğla hatdlı olarak örülmüştür. Giriş kısmına bir son cemaat yeri ilave edilmiş, Türk yapı tekniğine sahip kible duvarına bir mihrap ile Türk üslubunda pencereler açılmıştır. Orijinal mihrabı tuğladan mukarnaslı olarak yapılmıştı. Binanın üstü, kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülüdür. Solda olan gövdesi ve şerefesi 1988'de taş olarak tamamlanan minarenin orijinal kürsü ve pabuç kısımları Fatih ve Bayezid dönemlerinin karakterinde uygun olup gövdeye geçişte yayvan baklavalılar işlenmiştir. Aslında Kasım Ağa Mescidi' nin evkafından olan eski sarnıç ise içi tamamen doldurulmuş haldedir (*bak. Karagümrük Sarnıcı*).

Bibi. Ayvansarayî, *Hodîka*, I, 160; Schneider, *Byzanz*, 30, 65; Eyice, *istanbul*, 72, no. 102; Janin, *Eglises et monasteres*, 421-429; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 406-408; Ayverdi, *Fatih III*, 431- 432; S. Eyice, "istanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri", *TD*, S. 27 (1973), 67-178; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 164; Th. F. Mathews, *The Byzantine Churches of istanbul*, Pennsylvania, 1976, s. 186-189; *Fatih Camileri*, 145-146.

SEMAVİ EYİCE

KASIM ÇAVUŞ CAMÜ

Eyüp İlçesi'nde, Eski Yeni Caddesi ile Balıkçı Bakkal Sokağı'nın birleştiği yerdedir. "Eski Yeni Camii" adıyla da anılır. Eyüb Sultan vakfından olan cami yine aynı caddede bulunan Eski Hamam'ın III. Murad zamanında 1582'de yenilenip Yeni Hamam adını almasıyla beraber mahalle Eski Yeni adını alınca cami de bu adla anılmayla başlamıştır.

İlk banisi olan Kasım Çavuş 1597'de vefat ederek buradaki hazireye gömülmüştür. Yanında Sofular Mescidi banisi olan kardeşi Ali Çavuş da gömülüdür. 1239/

Kasım Çavuş Camii

Yavuz Çelenk, 1994

1823'te Sadrazam Galip Paşa, neredeyse tamamen yok olmuş camiye imar ettirmiştir. 1863'te Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa tekrar tamir ettirmiş, 1948'de Vakıflar Genel Müdürlüğü büyük çaplı son tamirata yaptırmıştır.

Yapı, yüksek çevre duvarları ve yolun yükselmesi nedeniyle çukurda kalmıştır. Avluya giriş iki ayrı sokaktadır. Son cemaat yeri dört mermer sütunun taşıdığı saçakla örtülüken sonradan camekânla kapatılmıştır. Son cemaat yeri mihrabı iki dikdörtgen pencere arasında yer alır. Basit bir niş şeklinde olup birkaç sıra iri mukarnas ile nihayetlendirilmiştir. Harime giriş kapısı eksenden batıya kaydırılmıştır. Giriş kapısı kesme taştan bir yay kemer içindedir. Kapı kanatları ahşaptır. Cami kare planlıdır; duvarları iki farklı teknikte örülmüştür. Üstteki pencerelerin altı kesme taş, üst kısmı ise moloz taş örgülüdür. Giriş cephesi üzerinde çift kadı olarak teşkilatlanan pencere düzeni mevcuttur. Alttakiler dikdörtgen üsttekiler ise sivri kemerlidir. Diğer cephelerde de ikişer pencere vardır.

Caminin minberi L Mahmud zamanının (1730-1754) kasapbaşı Ali Ağa tarafından konulmuştur. Mermer vaaz kürsüsü yakın bir tarihte yaptırılmıştır. Mihrap beş sıra mukarnaslı bir niş şeklindedir. Kadınlar mahfili giriş kapısının sağındadır. Mahfil ahşap ve yeşil boyalıdır. Minare kesme taştan yapılmıştır. Caminin haziresi çevre duvar ile kible duvarı arasında yer alır.

Avluda camiye gölgede bırakacak bir yükseklikte lojman binası yapılmıştır. Ayrıca avluda Bizans dönemine ait bir sütun başlığı bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 265; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 10-11, no. 33; Öz, *istanbul Camileri*, I, 85; Ayverdi, *Fatihin*, 432; Has-kan, *Eyüp Tarihi*, II, 59.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

KASIM ÇAVUŞ MESCİDİ

bak. AĞACAYIRI MESCİDİ VE TEKKESİ

KASIM PAŞA CAMİ

bak. GEZERİ KASIM PAŞA CAMİ

KASIMPAŞA

Halic'in kuzeydoğu kıyısında, sahilde Atatürk Köprüsü'nün kuzeyinden ve Haliç Tersanesi havuzlarından başlayarak Has-köy'e kadar uzanan; kuzeydoğuda karaya doğru Dolapdere sırtlarına tırmanan; güneydoğuda Azapkapı(->), doğuda Şişhane, Tepebaşı(->), Ömer Hayyam, kuzeyde Hacıhüsrev(-t), kuzeybatıda Piyale Paşa, Okmeydanı(->) Aynalıkavak semt ve mahalleleriyle çevrili, Beyoğlu İlçesi(->) sınırları içindeki semt.

Osmanlı dönemi İstanbul'unun Beyoğlu yakasındaki en eski yerleşmelerinden biri ve eski İstanbul'un en önemli semtlerindendir.

Bizans döneminde "Pegai" (Kaynaklar) olarak bilinen bu yörenin Bizantion-lu Dionisios'un(->) "Krenides" (Çeşmeler) diye adlandırdığı yer olması büyük olasılıktır. Daha sonraki kaynaklarda, "Pegai Psihra Hidata" (Soğuk Sular) olarak da ad-

landırılmıştır. Bütün bu adlar bölgenin sulak olduğunu, kaynakların, derelerin bulunduğunu düşündürmektedir.

Pegai'de I. Basileios(->) (hd 867-886), bir yazlık saray, saraya ek olarak da dört şapel yaptırmıştır. Sarayın 921'e kadar kaldığı, bu tarihte bir Bulgar kuşatması sırasında Bizans ordulan yenilgiye uğradığı sırada yandığı, bazı kaynaklara göre bir süre sonra yeniden onarıldığı nakledilmektedir. 968 tarihli bir kaynak II. Nikeforos Fokas'ın (hd 963-969) Pegaf deki sarayda birkaç hafta kaldığını yazar. Sarayın bu sahildeki yüksek bir tepenin üstünde olduğu sanılmaktadır.

İstanbul'un fethi sırasında, II. Mehmed' in (Fatih) gemilerini Halic'e Kasımpaşa Deresi yoluyla indirdiği sanılmaktadır. Kozluca Deresi diye de bilinen bu dere günümüzde bütünüyle kapanmıştır.

İstanbul'un fethinden başlayarak Kasımpaşa'nın Haliç sahili ve çevresi, bugün de olduğu gibi kalyoncuların, denizcilerin, bahriyenin merkezi olmuş; bugünkü Haliç Tersanesi bölgesinde İstanbul Tersanesi kurulmuş, burada gemi yapımı için Lazistan ve Karaman'dan gemiciler getirilmiş, azepler denen deniz erleri için, daha güneyde bir Azepler Kışlası kurulmuştur (bak. tersaneler). 1516'da Gelibolu Tersanesi buraya taşınmış; bu sırada gemi inşası için Gelibolu'dan, İzmir'den getirilen nüfus bu bölgede iskân edilmiştir.

Kasımpaşa'nın bu adla anılmasına da neden olan gelişmesi, I. Süleyman (Kanuni) dönemine (1520-1566) rastlar. Kanuni, sadrazamlarından Ayaş Paşa'yı, Ferhad Pa-şa'yı, Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'yı ve Güzelce Kasım Paşa'yı bölgenin imarı, tersanelerin ve bahriyenin güçlendirilmesiyle görevlendirmiş; semt sonradan burada ö-nemli imar hareketleri, cami vb binalar yaptırmış olan Vezir Kasım Paşa'nın adıyla a-nılmaya başlanmıştır (bak. Güzelce Kasım Paşa Camii).

17. yy'da Kasımpaşa İstanbul'un en mamur ve önemli semtlerinden biri olmuştur. Evliya Çelebi bu yüzyılda semti anlatırken, başta gemi yapımı için bölgeye iskân edilen "ehl-i zanaat"ın semtin çeşitli mahallelerine dağıldıklarını, Bingazi ve Mısır'

Kasımpaşa kıyılarının 19. yy'ın sonlarındaki görünümü. *Nazım Timuroğlu arşivi*

dan getirilmiş kalafat ve sal yapanların Zin-danarkası'na, demirci Ermenilerin Yeniçeş-me'de Ermeni mahallesine, demir işleyen, halka yapan Çingenelerin Çürüklük ve daha yakanlara yerleştirildiğini, Türk ve Müslüman mahallelerinden başka 10 Rum mahallesi, 1 Ermeni mahallesi olduğunu, Yahudilerin burada dükkânları olmakla birlikte evlerinin Kasımpaşa'da bulunmadığını yazar. Yine Evliya Çelebi'ye

göre, bu dönemde Kasımpaşa'da bağlar, bahçelerle çevrili binlerce hane vardır.

Kasımpaşa 16-18. yy'larda önemli dinsel yapılarla donatılmıştır. Cami-i Kebir diye anılan Güzelce Kasım Paşa Camii, Kaptan-ı Derya Piyale Paşa Camii, Sinan Paşa Camii, Küçük Piyale Paşa Camii, Kulaksız Mescidi, Cezayirli Hasan Paşa Camii(->) bu dönemlerin yapılarıdır.

Kanuni döneminde kaptan paşalar için Fatih döneminde yapılan mescidin çevresinde inşa edilen divanhane, sonraki dönemlerde çeşitli defalar yenilenmiş, Bahriye Nezareti binası(->) olarak bilinen son

Kasımpaşa iskelesi ve çevresinin denizden görünümü (solda) ve semtin ahşap yapılarını koruyan sokaklarından biri. *Hazım Okurer(sol), Turgun Erkişi, 1994*

L,

KASIMPAŞA MEVLEVÎHANESİ 482

483

KASIMPAŞA MEVLEVÎHANESİ

t

Kasımpaşa

istanbul Ansiklopedisi

ise tersane, bahriyeye ait kuruluşlar semtin özellikle Haliç sahiline yakın kesimlerine damgasını vurmuş ve Kasımpaşa giderek bir yoksullar, işçiler semti, zaman zaman kimi mahallelerinde, yankesicilik türünden suçların sıkça görüldüğü bir yer haline gelmiştir.

20. yy'ın ortalarına kadar semtin, ku-zey-kuzeybatı doğrultusundaki önemli bir yol olan ve kuzeyde Piyale Paşa Camii'n-de sona eren Kasımpaşa-Zincirlikuyu Cad-desi'nin iki yanı çok geniş bostanlar ve bağ-bahçelerle kaplıydı. Kasımpaşa bostanları meşhurdu. Günümüzde buralar yerleşim

ve bağlantı yolları bölgesidir. Semti kuzey--de Piyale Paşa Bulvarı ve Dolapdere Cad-desi'ne bağlayan Bahriye Caddesi (1930' lardan önce Uzun Yol veya Kasımpaşa Caddesi'ydi) eskiden olduğu gibi günümüzde de semtin güney-kuzey doğrultusundaki ana arteridir. Bu cadde küçük bir meydancıkla Kasımpaşa İskelesi'ne açılır. İskelenin yanında Cezayirli Gazi Hasan Paşa Parkı düzenlenmiştir. Parkın önünden, daha sonra da Haliç Tersanesi havuzlarının arkasından geçerek Şişhane'ye çıkan Yolcuzade iskender Câddesi'ne kavuşan Evliya Çelebi Caddesi geçer. Kasımpaşa İskelesi'nin kuzeybatısında Kuzey Deniz Saha Komutanlığı binası olarak kullanılan Bahriye Nezareti binası vardır.

Daha kuzeyde Hasköy'e doğru Taşkızak Tersanesi ve Camialtı Tersanesi(->) görülür. Semt, bu bölgede Kulaksız Mezarlığı ve Zindanarkası Mezarlığı'nda sona erer. Mezarlığın güneydoğu köşesinde Seferikoz (Sivri Koz) Mescidi bulunur.

Semt günümüzde, çok yüksek olmayan 3-5 katlı kagir binaların düzensiz bir şekilde yer aldıkları; çok sayıda küçük a-tölye, dükkân, işyerinin bulunduğu; orta-alt sosyoekonomik katmanların oturdukları ve çevre yollarından Piyale Paşa Bulva-rı'nı izleyerek semte giren, buradan Şişhane veya Atatürk Köprüsü yoluyla Halic'in güney yakasına geçen yoğun trafiğin hareketlendirdiği bir görünümüdür.

İSTANBUL

KASIMPAŞA MEVLEVÎHANESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Suru-ri Mehmet Efendi Mahallesi'nde, güneyde Keramet Sokağı, batıda Kasımpaşa Mevlevihane Sokağı ile sınırlı olan arsada, Su-ruri ilkokulu'nun yanında yer almaktaydı.

İstanbul'daki Mevlevî kuruluşları içinde tesis tarihi bakımından, Galata ve Ye-nikapı mevlevîhanelerinden sonra üçüncü sırada yer alan Kasımpaşa Mevlevîhanesi 17. yy'ın ikinci çeyreğinde, 1623-1631 arasında Fırıncızade Şeyh Sırrî Abdî Dede Efendi (ö. 1631) tarafından inşa ettirilmiştir. Bilindiği kadıyla Abdî Dede, 16. yy'ın ikinci yansında bir müddet boş kalarak harap olduktan sonra önce Halvetîlerin denetimine geçen, sonra da medrese olarak kullanılan Galata Mevlevîhanesi'nin(->) tekrar Mevlevîliğe bağlanmasını sağlamış, ancak bu olaydan kısa bir süre sonra Kon-ya'daki Mevlânâ Âsitanesi Postnişini Bostan Çelebi tarafından Galata Mevlevîhane-si'nin şeyhliği Mesnevî Sarihi Ankaralı İsmail Rusûhî Dede'ye (ö. 1631) tevcih edilince bu görevden ayrılmak zorunda kalmış, Kasımpaşa'da sahibi olduğu bostanın içinde, muhiplerinin yardımları ile, kendi de bizzat çalışarak tekkesini kurmuştur. Bu ilk tesisin, mimari programı kısıtlı, mütevazı bir zaviye niteliğinde olduğu tahmin edilebilir.

Zaman içinde harap düşen mevlevîha-ne farklı dönemlerde çeşidi onarımlara ve yenilemelere sahne olmuştur. Bu meyan-da 1144/1731'de Hasan Ağa adında bir kişi tarafından tamir ettirildiği, bu onarıma i-

lişkin keşfin de dönemin hassa başmima-n Kayserili Mehmed Ağa (ö. 1742) tarafından gerçekleştirildiği tespit edilmektedir. Ayrıca 18. yy'ın sonlarında Mihrişah Valide Sultan (ö. 1805) ile Mevlevî muhibbi cılan oğlu III. Selim (hd 1789-1807) tarafından yeniden inşa ettirilen Kasımpaşa Mev-levîhanesi'nin, pazar gününe rastlayan 6 Rebiülevvel 1210/1795'te parlak bir törenle açılışı yapılmıştır. Bu arada bazı hayır sahiplerinin mevlevîhanede mevlit ve mi-raciye okunması için vakıflar tesis ettikleri bilinmektedir. Kaptan-ı Derya Çengeloğ-lu Tahir Paşa (ö. 1851), muhtemelen 1832-1834 arasında mevlevîhaneyi onartmış, ayrıca civardaki bazı evleri satın alarak tesisin alanını

genişletmiştir.

Nihayet Kasımpaşa Mevlevîhanesi 12507 1834'te II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından son şekliyle ihya edilmiş, 1842'de tekrar bir onarım geçiren yapı II. Mahmud döneminde aldığı son biçimiyle tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar gelebilmiştir. Cumhuriyet döneminde semahane mekânı bir müddet Kasımpaşa Güreş Ku-lübü'nün müsabaka yeri, geriye kalan bölümler de ilkokul olarak kullanılmış, bu sırada esas binanın kuzeyindeki müştemilat, avludaki şadırvan ve nazire tarihe karışmış, ayrıca arsanın çiçek bahçesi olan doğu kesimine Sururi İlkokulu inşa edilmiştir. Daha sonra güreş kulübü ve ilkokul fonksiyonlarını yitiren esas bina Vakıflar İdaresi tarafından oda oda kiraya verilmiş, sonuçta bir sefalet yuvasına dönüşen mevlevîhane, hızla harap olarak kısmen çökmeye başlamış ve 1979 ilkbaharında çıkan bir yangında tamamen ortadan kalkmıştır. Günümüzde Kasımpaşa Mevlevîhane-si'nden arta kalanlar cümle kapısı, esas binanın bodrum katına ait duvar kalıntıları, arsadaki istinat duvarları ile hazireye ait bir-iki kırık mezar taşından ibarettir. Son yıllarda cümle kapısının üzerindeki II. Mahmud tuğrası da Osmanlı eserlerine musallat olan hırsızlarca çalınmıştır.

Ayin günü pazar olan Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nin postuna geçen şeyhlerin listesi Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Te-kâyâ'sında* şu şekilde verilmiştir: 1) Sırrî Abdî Dede (ö. 1631), 2) İbrahim Dede (ö. 1638), 3) Kasım Dede (ö. 1641), 4) Abdî Dede'nin oğlu Halil Fazıl Dede (ö. 1677), 5) Halil Dede'nin oğlu Seyyid Mehmed Dede (ö. 1718), 6) Mehmed Dede'nin oğlu Seyyid Halil Sadık Dede (ö. 1722), 7) Daha sonra Yenikapı Mevlevîhanesi'ne(->) şeyh olan Safî Musa Dede (ö. 1732), 8) Safî Musa Dede'nin oğlu Mehmed Şemseddin Dede (ö. 1760), 9) Neyzenbaşı Arab-zade Ali Dede (ö. 1767), 10) Midillili Hekim Ali Dede (ö. 1776), 11) ölümünden bir yıl önce dedeliği ref olunan (kaldırılan) Selim Dede oğlu Mehmed Sadık Dede (ö. 1778), 12) 1197/1782'de dedeliği ref olunan Selim Dede oğlu Musa Dede, 13) Edirne Mevlevîhanesi Şeyhi Semahat Ömer Dede (ö. 1786), 14) ikinci kez Musa Dede (1202/1787'de dedeliği ref olundu), 15) Erzincan Şeyhi Mevlânâzade Seyyid Mehmed Dede (ö. 1796 Şam'da), 16) Seyyid Mehmed Dede'nin oğlu Seyyid Ali Dede

. Kasımpaşa Mevlevîhanesi' nin semahanesi. m, 1961

(ö. 1827), 17) Seyyid Ali Dede'nin oğlu Seyyid Mehmed Şemseddin Dede (ö. 1858), 18) Seyyid Mehmed Şemseddin Dede'nin oğlu Seyyid Ali Rıza Dede (ö. 1906), 19) Seyyid Ali Rıza Dede'nin oğlu Seyyid Mehmed Şemseddin Dede (ö. 1909). Ayrıca gerek *Hadîkdde* gerekse de *Mir'at-ı istanbul'du* mevlevîhanenin şeyhleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgi sunulmaktadır. Zâkir Şükrî Efendi'nin listesinde yer almayan son postnişin ise Galatasaray Sultanîsi mezunu olan, ayrıca bahriye çarkçılığı ve gümrükte manifesto memurluğu yaptığı bilinen

Seyfeddin Dede'dir.

Mevlevî kültürünün İstanbul'daki gelişiminde Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nin Galata, Yenikapı ve Beşiktaş (daha sonra Bahariye) mevlevîhaneleri kadar önemli bir yer işgal etmemiş olduğu söylenebilir. Söz konusu mevlevîhanelere oranla buraya hanedan, saray ve yüksek bürokrasi mensuplarının daha az rağbet ettiği, Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde, diğerlerinde özellikle 18. yy'ın sonlarından itibaren gözlenen aristokrat ve elitist (seçkinci) üslup yerine halk kültürüne daha yakın bir hayat tarzının egemen olduğu anlaşılmaktadır. Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde son dönemlerde daha ziyade Bektaşî meşrepli Mevlevî-lerin toplandığı, buradaki dedegânın ve

muhibbânın birtakım dini yasaklara pek riayet etmeyerek "kalenderâne" bir hayat sürdükleri bilinmektedir. Bazı Bektaşîlerin, tarikatlarının yasaklandığı ve tekkelerinin kapatıldığı Vak'a-i Hayriye'den (1826) sonra -belki de yukarıda değinilen özelliğinden ötürü- Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ne sızmış oldukları tahmin edilebilir. Dahiliye Nezareti'nin 1301/ 1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde 26 erkek ile 11 kadının yaşadığı, burasının İstanbul'daki en kalabalık tarikat tesislerinden birisi olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde* mevlevîhanenin yıllık tahsisatı, 348 kuruş olarak belirtilmiş, günde 4 çift ekmek ile 6 okka et, Kurban Bayramlarında da 8 adet koyun istihkakı olduğu kaydedilmiştir.

Mevlevihane, Kasımpaşa Deresi'nin o-luşturduğu vadinin orta kesiminde, Beyoğlu'na doğru yükselen sırtta yer alır. Osmanlı dönemi boyunca, hattâ 1950'lere kadar vadinin bu kesiminde arazinin büyük bir kesimi bağlar, çiçek bahçeleri, bostanlar ve bahçeli meskenlerle kaplı bulunmaktaydı. Abdî Dede'nin mevlevîhaneyi buradaki bostanı içinde tesis etmesi, mevlevîhanenin yakınında, Evliya Çelebi'nin "De-

KASIMPAŞA MEVLEVÎHANESİ 484

485

KAŞGAKÎ TEKKESİ

Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nin kuzey cephesi.

MSÜArşivi

de Bostanı Mesiresi" olarak zikrettiği bir mesirenin yer alması ve tekkelerin kapatılmasına kadar mevlevîhane arsasının önemli bir bölümünün çiçek bahçesi olarak kullanılmaya devam etmesi, çevrenin • özgün karakterini canlandırabilmek açısından önemlidir. Tanzimat'tan sonra gelişmesi hızlanan Beyoğlu'nun bir kanadı mevlevîhanenin bulunduğu sırta kadar ilerlemiş, sonuçta bu tesis, yeşil alanların ve ahşap evlerin meydana getirdiği geleneksel Türkînahalle dokusu ile

ağaçsız, dar sokaklar boyunca sıralanan, Levanten üslubunda kagir binaların oluşturduğu Batı kökenli yerleşimin sınır taşı niteliğini kazanmıştır.

Arsanın kuzeybatı köşesinde, Kasımpaşa Mevlevihane Sokağı üzerinde yer alan cümle kapısının iç yüzü, tuğla hatıllı kesme taş sıraları ile, dış yüzü kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Pilastrlar ile kuşatılmış olan dikdörtgen açıklıklı girişin üzerinde, mev-levîhanenin II. Mahmud tarafından 12507 1834'te yemlendiğini belgeleyen ta'lik hatlı manzum kitabe yer alır. Kitabenin metni Ahmed Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862), hattı ise Yesarîzade Mustafa izzet Efendi' ye (ö. 1849) aittir. Kapının cephesi, giriş açıklığı ile kitabenin üst hizasından geçen silmelerle yatay bölümlere ayrılmış, beyzi bir madalyon içerisinde II. Mahmud'un tuğrasını barındıran üçgen bir fronton (a-lınlık) ile taçlandırılmıştır.

Mevlevîhanenin hemen bütün bölümlerini (semahane, selamlık, dedegân hücreleri, harem, hünkâr dairesi, matbah-ı şerif, somathane) barındıran, kagir duvarlı kısmi bir bodrum üzerine oturan iki katlı ahşap bina dış görünümü itibariyle II. Mahmud dönemine ait, ampir üslubunda bir konağı andırır, istanbul'da geç döneme ait ahşap tarikat yapılarının en büyüklerinden olan bu bina iki kanat halinde düzenlenmiştir. Doğu yönünde bulunan ve ileri doğru çıkan kanadın bodrumunda bir miktar dedegân hücresi ile helalar ve ab-dest muslukları, bunların üstünde, ortada iki kat yüksekliğindeki semahane, semahanenin batısında hünkâr dairesi, doğusunda da selamlığın küçük bir bölümü yer alır. Geriye çekilmiş olan batı kanadının bodrumu ardiye olarak değerlendirilmiş, zemin kata ve birinci kata harem ve se-

lamlık bölümlerine ait mekânlar ile matbah-ı şerif yerleştirilmiştir.

Semahanenin dikdörtgen açıklıklı girişi doğudaki kanatta, kuzey cephesinin ekseninde, iki yandan merdivenlerin kuşattığı, küçük bir kırma çatı ile örtülü sahanlığın arkasında yer alır. Sahanlığın üzerine oturduğu beşik tonozlu geçidin sonunda bodrum katının girişi bulunmaktadır. Bodrum katı 5 adet dedegân hücresi ile 6 adet helayı ve bir sıra abdest musluğunu barındırır. Semahane kapısının üzerine, metni Seyyid Mehmed Pertev Paşa'ya (ö. 1837), ta'lik hattı Melek Paşa Hafîdî Ali Haydar Bey'e (ö. 1870) ait 1250/1834-35 tarihli manzum bir kitabe yerleştirilmiş, yangında harap olan kitabe Galata Mevlevîhanesi'nin (Divan Edebiyatı Müzesi'nin) avlusuna taşınmıştır. Kareye yakın dikdörtgen bir alanı (18x17 m) kaplayan semahanenin ortasında asıl semaya ayrılmış olan kesim, köşeleri 45° pahlanmış 10x10 m boyutlarında bir karedir. Sema alanını çepeçevre kuşatan iki katlı mahfillerin sınırında kare kesitli ve Dor başlıklı ahşap direkler sıralanmakta, direklerin arasında torna işi ahşap korkuluklar uzanmaktadır. Zemin kattaki mahfillerin zemini bir seki ile yükseltilmiş, bu mahfillerin doğu kanadına fevkani mahfile çıkan bir

merdiven, batı kanadına da bodrumdaki dedegân hücrelerine inen diğer bir merdiven yerleştirilmiş, fevkani mahfilin kuzey kanadında, mihrabın karşısına gelen ve mırıba tahsis edilen kesim kavisli bir çıkma ile genişletilmiş, hünkâr dairesine komşu olan batı kanadının orta kesimi de aynı türde bir çıkma ile donatılarak ve iki yandan duvarlarla kuşatılarak hünkâr mahfiline dönüştürülmüştür.

Doğu ve batı duvarları sağır olan semahane, girişin bulunduğu kuzey duvarında ve yarım daire planlı mihrabı barındıran güney duvarında sıralanan pencerelerle aydınlanır. Batı duvarının ekseninde bulunan kapı hünkâr dairesinin zemin katına, doğu duvarındaki iki kapıdan birisi şerbet-haneyeye açılmaktadır.

Semahanenin, tekne tavan niteliğindeki üst örtüsünde II. Mahmud döneminin ampir üslubu ile barok üsluptan bazı etkileri yansıtan ilginç bezemeler gözlenir. Tavanı çevreleyen bağdadi sıvalı içbükey

kuşağın alt kesimine, eşit aralıklarla, ikili gruplar halinde küçük ahşap konsollar yerleştirilmiş, bunların üzerine de alçıdan akantus yaprakları kondurulmuştur. Bunların arasında kalan yüzeylere de kalem işi tekniği ile, kartuşlar içinde, "S" ve "C" kıvrımlarına oturan kaideler üzerinde antik "urne"lere benzeyen vazolar resmedilmiştir. Tavanın ahşap kaplaması üzerine branda gerilmiş ve bu yüzey yağlıboya nakışlarla süslenmiş, tavanın ortasına da Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nin en ilginç bezeme ögesi olan bir süsleme grubu yerleştirilmiştir. Sıradan bir tavan bezemesi olmaktan öte birtakım sembollerini içeren ve II. Mahmud dönemindeki sosyokültürel gelişmeleri yansıtan bu süsleme grubunun merkezinde ahşaptan oyma küçük bir göbek görülür. Bunun etrafında Mevlevî musikisinde kullanılan aletlerden bazıları (9 adet farklı türde ney, bir çift kudüm, iki çift halile, bir def, bir rebab, bir ud), bir ayin cöngü veya nota defteri ile bir sikke görülmektedir. Bunlardan sonra 8 adet sancak, soldan sağa doğru (sema yönünde) döner şekilde sıralanmaktadır. Sancak direkleri, alternatif olarak hilaller ve mızrak uçları ile son bulmakta, merkezden dağılan ışınlar şeklinde yerleştirilmiş olan neylerin sancaklar ile iç içe yer aldığı dikkati çekmektedir, iki sıra halinde düzenlenmiş dalgalı, püsküllü ve kordonlu perde motifleri kompozisyonun çerçevesini o-luştırur. Osmanlı tarihinde, II. Mahmud ile yoğunluk kazanan Batılılaşma hareketinin bir yan ürünü olarak, Batı'daki örneklerin taklidi sonucunda ortaya çıkan Osmanlı armaları ile bu "Mevlevî armasının" aynı zihniyetin eseri oldukları söylenebilir. Ayrıca bu armada, Mevlevîliği temsil eden musiki aletlerinin çevresinde, Osmanlılığı temsil eden sancakların sema edercesine sıralanması da kökleri Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna, hattâ daha eskilere uzanan devlet-tarikat dayanışmasını, dönemin zevkine uygun bir biçimde ifade etmektedir. Bilindiği gibi halk kitleleri üzerinde derin nüfuzu olan Bektaşîliği lağvetmekle, Osmanlı

düzeninin temelindeki bu geleneksel dayanışmayı büyük ölçüde zedeleyen II. Mahmud, 1826'dan sonra, bu konuda bozulan dengeleri tekrar kurabilmek amacıyla diğer tarikatları ve özellik-

le Bektaşî-yeniçeri cephesine karşı bir Mevlevî-Nizam-ı Cedid cephesi kuran selefi III. Selim'in izinden yürüyerek Mevlevîliği bütün gücüyle desteklemiştir.

Arsanın kuzeyinde yer alan, ince uzun dikdörtgen planlı (8x34 m) ahşap binanın dedegân hücrelerini barındırdığı, hiçbir i-zi kalmamış olan şadırvanın da kagir bir temel üzerinde yükselen, sekiz adet ahşap direğin taşıdığı, sekizgen piramit biçiminde ahşap bir çatıdan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, ty, 291-292, II, 96; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 10-12; Çetin, *Tekkeler*, 589; Aynur, *Saliha Sultan*, 36, no. 108; Âsitâne, 6; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 24-25, no. 51; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 8; Raif, *Mir'at*, 532-536; *Ihsaiyat II*, 19; Vas-saf, *Sefîne*, V, 269; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 40-41; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi*, ist., 1935, s. 15; "Abdi Dede", *İSTA*, I, 25; Aşçıdede Halil İbrahim, *Hatıralar*, îst, 1960; Öz, *istanbul Camileri*, II, 37; E. Yücel, "istanbul Mev-levihaneleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, V/II (Kasım 1965), s. 28-33; ay, "Kasımpaşa Mev-levihanesi", *Türk Edebiyatı*, 29 (1974), s. 39-43; *Tarih-i Cevdet*, Üçdal Neşriyat, VI, 299; M. Erdoğan, "Mevlevi Kuruluşları Arasında istanbul Mevlevihaneleri", *GDAAD*, 4-5 (1975-1976), 15-46; M. Sertoğlu, "Kasımpaşa", *Hayat Tarih Mecmuası*, 5 (Mayıs 1977), s. 48-53; E. Yücel, "Kasımpaşa Mevlevihanesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (Aralık 1979), s. 76-88; ay, "Kasımpaşa Mevlevîhanesi", *TTOK Belleteni*, 67/340 (1981), 38-42; Gölpınarlı, *Mevlevilik*, 339.

M. BAHA TANMAN

KASIMPAŞA SPOR KULÜBÜ

1921'de adını taşıdığı semtte bulunan Al-tıntuğ Kulübü ile Kasımpaşa Terbiye-i Bedeniye Kulübü'nün birleşmesiyle kuruldu. Kulübün lacivert-beyaz forma renkli futbol takımı 1923-1924 sezonunda resmi maçlara Altıntuğ adıyla çıktı. 1924-1925 sezonunda katıldığı istanbul liginde ise Kasımpaşa adını kullandı. Bu sezon sonunda 2. kümeye düşen futbol takımı bu kümede Altıntuğ adıyla yer aldı. 1938-1939 sezonunda 1. kümeye yükseldikten sonra adı 1942' de bir daha değişmemek üzere Kasımpaşa'ya çevrildi. 1944-1945 sezonunda sonuncu olarak 2. kümeye düşen futbol takımı, 1945-1946 sezonunda yeniden 1. lige döndü. Kasımpaşa 1952'de kurulan istanbul 1. Profesyonel Futbol Ligi'nde ve 1959-1960'tan başlayarak da 1. milli ligde yer al-

dı. 1963-1964 sezonu sonunda sonuncu olarak mahalli profesyonel lige düşen futbol takımı, daha sonra katıldığı 2. milli ligde de tutunamayarak 3. lige

düştü. 1993-1994 sezonunda 3. lig 7. grupta mücadele ediyordu.

Futbol dışında boks ve güreş dallarında faaliyet gösteren kulüp, özellikle güreş alanında basan elde etti. Gazanfer Bilge, Mehmet Oktav ve Ahmet Kireççi (Mersinli Ahmet) gibi güreşçiler uluslararası turnuvalarda birincilikler kazandılar. Bu yüzden kulübün armasında ay-yıldız kullanmasına izin verildi.

CEM ATABEYOĞLU

KASTELLION

Bugünkü Karaköy Kemankuş Mustafa Paşa Camii yakınına rastlayan bir mevkide var olmuş, kare prizma şeklindeki Bizans burcu (hisarı).

Bizans döneminde, şehre saldıracak yabancı gemileri durdurmak amacıyla, Halic'in ağzına gerilen demir zincirin Galata' daki ucunun raptedildiği mevkide, 35x35 m boyutlarında bir zemin üzerinde yükseliyordu. Kastellion'un, imparator I. Tiberios döneminde (578-582) yapıldığı iddia edilmekteyse de, II. Tiberios dönemine (698-705) ait bir yapı olması daha büyük olasılıktır. Hisara ve ona bağlanan demir zincirin adına ilk kez, 717-718'de başkenti kuşatan Arap birliklerinden söz eden güvenilir kaynaklarda rastlanmıştır. Sözcük, "hisar", "kale", ortaçağda "şato" anlamına gelen Latince "castellum"dan gelmekteydi (Kastellion tou Galata) (bak. Haliç). Zincirin diğer ucu ise bugünkü Eminönü güneyindeki Kentanairos burcuna bağlıydı.

Kastellion, Galata'nın(->) erken dönem surlarına bitişik olmalıdır. Fakat, 1267'de buraya yerleşmelerine izin verilen Cene-vizlilere(->), Galata surlarını yıkmaları şart koşulduğundan, sadece Kastellion ayakta kalabilmiş ve 1352'de Cenevizliler tarafından yeniden yükseltilen Galata surlarıyla birleşerek adeta o surların bir burcu haline gelmişti. Zincirin son kez gerildiği 1453' te kentin Osmanlılara geçmesiyle kısmen tahrip edilen burcun, sonraki tarihlerde o-narıldığı bilinmektedir. Bugün Yeraltı Ca-mii(-0, Kastellion'dan arta kalan duvarları kapsamaktadır.

Kasımpaşa

Spor Kulübü

Futbol Takımı

toplu halde,

1957.

Cengiz Kahraman

arşivi

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 460-461; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 689-691.

KAŞGARÎ TEKKESİ

Eyüp'te, İdrisköşkü mevkiinde, Hüsam Efendi Sokağı ile Karyağdı Sokağı'nın arasında yer almaktadır.

Nakşibendîliğe bağlı olan Kaşgarî Tekkesi "Mürteza Efendi Tekkesi" ve "Kaşgarî Şeyh Nidaî Abdullah Efendi Tekkesi" adları ile de tanınmakta, Haliç manzarasına hâkim olan yapı, son yıllarda onarım geçirmiş bulunmaktadır. Nakşibendîliğe bir hac yolculuğu sırasında Mekke'de Ahmed Yek-dest tarafından dahil edilen Şeyh Yekçeşm el-Hac Mürteza Efendi (ö. 1753) tarafından 1158/1745-46'da tesis edilmiştir. Gerçek adı Ahmed Carullah Cüryanî olan Ahmed Yekdest'in Mekke'de Nakşibendîliğin Müceddidî kolunu temsil eden Hintli şeyhlerden olduğu bilinmekte, dolayısıyla Kaşgarî Tekkesinin, yine Eyüp'te bulunan Şeyh Murad Tekkesi ile beraber Müceddidî kolunun istanbul'da bellibaşlı yayılma merkezlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Tekkeyi kuran Mürteza Efendi'nin önemi inkâr edilemez ise de, Kaşgar'dan 17. yy'da istanbul'a gelen, istanbul'daki faaliyetlerinin başlangıcında Müceddidî koluna mensubiyeti şüpheli olan ve tekkeye adını veren Şeyh Abdullah Nidaî Kaşgarî (ö. 1760) asd kurucu olarak kabul e-dilebilir. Önceleri Eyüp'teki Kalenderha-ne Tekkesi'nin(-0 şeyhliğini üstlenen Abdullah Nidaî, kalender hayatının katı kurallarına, özellikle de mücerredlik (bekârlık) erkânına uymak istemediği için bu görevden ayrılmak zorunda kalmıştır. Doğu Türkistan kökenli olduğundan istanbul'a gelir gelmez aynı bölgeden olan dervişlerin toplandığı Kalenderhane Tekkesi ile bağlantı kurduğu anlaşılmaktadır.

Kalenderhane Tekkesi ile Kaşgarî Tek-kesi'nde birbirinden oldukça farklı tasav-vufî telakkilerin egemen olduğu hemen fark edilir. Kalenderhane Tekkesi Nakşibendîliğin Kalenderîlikle karışmış bir biçimini, Kaşgarî Tekkesi ise aynı tarikatın sıkı kurallarla donatılmış dinamik bir yorumunu temsil edegelmiştir. Zâkir Şükrî Efendi, Kaşgarî Tekkesi'nin, kuruluşundan tarikat faaliyetlerinin yasaklandığı 1925'e kadar postuna geçen şeyhlerin listesini vermektedir. 19. yy'ın sonlarında tekkenin şeyhliğini üstlenen Mehmed Aşir Efendi'nin (ö. 1903) Meclis-i Meşâyih'in üyelerinden olduğu bilinmektedir. Zâkir Şükrî Efendi'nin verdiği listeye Şeyh Bahaeddin Efendi (ö. 1918) ile Cumhuriyet döneminde tekkenin harem dairesinde ikamet etmeyi sürdüren Seyyid Abdülhakim Arva-sî'yi (ö. 1943) eklemek gerekir. Aslında ilmiye sınıfından olan, Güneydoğu Anadolu kökenli Abdülhakim Arvasî 1919'dan itibaren Süleymaniye Medresesi'nde tasavvuf dersleri vermiş, 1931'de, Menemen Ola-yı'nın üzerine, tekkede gizli ayinler tertip ettiği gerekçesi ile polis tarafından tutuklanmış, ancak kısa bir süre sonra beraat etmiştir. Hayatı ve fikirleri, mensuplarından

KAŞGARÎ TEKKESİ

KAŞEKADASI

olan Necip Fazü'ın (ö. 1983) eserlerine konu teşkil etmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 260-262; Kut, *Dergehname*, 233, no. 51; Çetin, *Tekkeler*, 587; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 2; Âsitâne, 2; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 10-11, no. 22, no. 24 ve no. 35; Münib, *Mecmua-i Tekâ-yâ*, 15; *thsaibat II*, 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâ-yâ*, 50-51; Öz, *istanbul Camileri*, I, 107-108; M. M. Koman, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi Çevresi*, ist., 1966, s. 5; H. Algar, "A Brief History of the Naqshbandî Order", *Naqshbandis. Chemine-ments et Situation Actuelle d'un Ordre Mys-tique Musulman*, ist.-Paris, 1990, s. 18; K. Kre-iser, "Kasgari Tekkesi-ein Istanbul Naksban-dî-Konvent und sein Stifter", *ae*, s. 331-335; T. Zarcone, "Histoire et croyances des der-viches turkestanais et indiens â istanbul", *Anatolia Modema (Yeni Anadolu)*, 2 (1990), s. 164; ay, "Leş Nakşibendî et la Republique turque: de la persecution au repositionnement theologique, politique et social", *Turcica*, XXIV (1992), s. 133-151; N. F. Kısakürek, *O ve Ben*, ist., 1990, s. 90-97.

THIERRY ZARCONÉ

Mimari

Tekkenin yaklaşık iki dönümlük arsası doğuya (Halic'e) ve batıya (Bülbülderesi'ne) doğru alçalan sırtlar üzerinde yer alır. Arazinin eğiminden ötürü doğu sınırim oluşturan Karyağdı Sokağı ile batı sınırını oluşturan Hüsam Efendi Sokâğı'na paralel istinat duvarları inşa edilerek setler meydana getirilmiş, en yüksekte kalan set, şadırvan avlusu olarak değerlendirilmiş, kuyu-

ların da yer aldığı bu avlunun güneyine ca-mi-tevhidhane, harem, selamlık ve mutfak bölümlerini barındıran ana bina ile Şeyh İsa Geylanî Türbesi, doğusuna Kaşgarî Abdullah Efendi Türbesi ile hazire, kuzeyine günümüzde mevcut olmayan derviş hücreleri ile bunlara bağlı birtakım mekânlar yerleştirilmiş, arsanın güneybatı kesimi harem bahçesine tahsis edilmiştir. Tekkenin, doğu ve batı yönlerindeki

Kaşgarî
Tekkesi'nin
şadırvan
avlusundan
cami-
tevhidhaneye

Kaşgarî
Tekkesi'nin
planı.

M. Baba Tanman

sokaklara açılan iki adet avlu girişi vardır. Her ikisi de son yıllarda yenilenmiş olan, dikdörtgen açıklıklı bu girişlerden batıda-kinin üzerinde, tekkenin mensup olduğu tarikatı (Nakşibendîlik) ve adını belirten ta'lik hadi, tarihsiz bir kitabe bulunmaktadır. Kitabenin üst kesiminde, üç ayaklı bir sehpa üzerine konmuş ve kıvrımlı dal motifleri ile kuşatılmış Nakşibendî tacı kabartması dikkati çeker.

Tekkenin en önemli bölümlerini bünyesinde toplayan ana binanın, cami-tevhidhaneyi barındıran güneydoğu kesimi tek kadı, diğer bölümlerin yer aldığı batı kanadı ise iki kadı olarak tasarlanmış, arazi verileri ve manzara faktörü hesaba katılarak yapıyı oluşturan mekânlar farklı doğrultularda gelişen gruplar teşkil edecek şekilde yerleştirilmiştir. Cephelerindeki o-ranlarından ve mimari ayrıntılarından 19. yy'ın ikinci çeyreğinde yenilediği anlaşılan cami-tevhidhane kible ekseninde, daha geç bir döneme (19. yy'ın ikinci yansına) tarihlendirilebilen harem-selamlık-mut-fak kanadı ise cami-tevhidhane ile yaklaşık 45°'lik açı teşkil edecek şekilde kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta, bu yüzden söz konusu kanatlar arasında üçgen planlı taşlıklar, belirli hiçbir geometrik tanıma girmeyen sofalar ve yamuk planlı sofalar teşhis edilmektedir. Bodur minare ile küçük hamam birimi dışında kalan bütün bölümler ahşaptır. Cami-tevhidhane, her i-kisi de dikdörtgen planlı olan bir harimile kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelir. Selamlık sofası ile bağlantılı olan son cemaat yerinin üstü kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiştir. Organik ve asimetric planı dışında, sıradan bir mesken niteliğinde olan harem-selamlık kanadında, birbiriyle ittiadı sofaların çevresine yerleştirilmiş ve çoğu yüklüklerle donatılmış odalar ile hela-abdestlik birimleri bulunur. Selamlığa ait olan ve tek bir birimden oluşan küçük hamamın yanında soğukluk türünde bir oda vardır. Sivil mimari ile bütünleşen geç dönem tekke mimarisinin günümüze ulaşabilmiş nadir ve ilginç bir örneğini oluşturan bu yapının kısmi zemin katı mutfığa, kilere ve ardiye birimlerine tahsis edilmiştir.

Eski fotoğraflardan, derviş hücrelerinin, şadırvan avlusunun kuzey sınırı boyunca gelişen ahşap bir kanat teşkil ettiği, önlerinde ahşap dikmelere oturan bir sundurmanın uzandığı, bu hücre dizisi ile Kaşgarî Abdullah Efendi Türbesi'nin arasında, misafirhane olması muhtemel iki kadı bir

bölümün mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Avlu kotuna göre çukurda kalan Kaşgarî Abdullah Efendi Türbesi, yamuk planlı, moloz taş duvarlı ve kırma çatılı, basit bir yapıdır. Kaşgarî Abdullah Efendi ile oğlu Şeyh Ubeydullah Efendi'nin Türkistan geleneğine bağlanan, yarım silindir biçimindeki lahideri dikkat çekicidir. Tekkenin üçüncü postnişini Şeyh Isa Geylanî (ö. 1790) için III. Selim'in yaptırmış olduğu diğer türbenin zemini avludan bir miktar yükseltilmiş, girişin yer aldığı kuzey cephesinin önüne, merdivenle çıkılan, ince ahşap dikmelerin taşıdığı bir sundurma yerleştirilmiştir. Girişin barok üslupta bir bileşik kemer şeklinde yontulmuş olan üst söve başlığı, türbede gömülü olan şeyhin kimliğini açıklayan, metni "Zihnî" mahlas-lı bir şaire ait, talik hatlı kitabe ile taçlan-dırılmıştır.

Sekizgen haznesindeki barok bezemelerden tekkenin ilk inşa dönemine ait olduğu anlaşılan şadırvanın, zamanında bir camekânla kuşatılmış olduğu tespit edil-

Kaşgarî
Tekkesi'nde
şadırvan
avlusunu ile İsa
Geylanî
Türbesi.

Encümen Arşivi,
1942

mehtedir. Avludaki mermer kuyu bileziklerinden birinde görülen talik hatlı kitabe 1290/1873'te Sürre Emini Hacı Ahmed Bi-can Paşa'nın ruhu için vakfedildiğini belirtir. Bunlardan başka doğu ve batı yönlerindeki istinat duvarlarında kitabesi olmayan birer çeşme yer almaktadır.

M. BAHA TANMAN

KAŞIKADASI

İstanbul adaları takımına dahil, Burgaza-dası'nın(-0 hemen doğusunda bulunan küçük ada.

Eski adı Pita (Pytya) olan ada, yüzüstü yatırılmış bir kaşığa benzediği için Kaşıkadası adını almıştır. Kuzeyden güneye uzunluğu birkaç yüz metre olan, genellikle dik yarlarla çevrili çok küçük bir adadır.

Kaşıkadasi, Burgazadası'na çok yakındır; Heybeliada'ya(->) da 600-700 m uzaklıktadır. Burgazadası'nın kuzeyini kapattığı için adanın önünde korunaklı bir liman oluşmaktadır.

Öteden beri özel mülkiyette olan bu a-da, gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet döneminde iskâna açılmamıştır. Adada basit bir iskele ve iki küçük

ev vardır. 1940' larda yabancıların karaya çıkmasına izin verilmez, sahipleri adayı köpeklerle korurlardı; ayrıca sığ kıyılara da tel örgüler çekilmişti. Adanın mülkiyeti 1950'lerde

Kaşıkkadası'nın

Burgazada'dan

görünümü.

P. Tuğlacı, *Tarih*

Boyunca istanbul

Adaları, H,

ist., 1992

Danon ailesine geçtikten sonra halkın kıyıya çıkması engellenmemiş, aksine kuzeydeki çakıllık sahilin bir halk plajı gibi kullanılması âdeta teşvik edilmişti.

Mevzuat gereği, Kaşıkkadası'nda inşaaata izin verilmediği ve ada iskâna açık olmadığı için Danon ailesi, sadece yazları adadaki küçük evi ve Burgazadası'na bakan küçük bir sahil parçasını kullanırdı. Adanın tüm sahilleri, Heybeliada'ya bakan kıyılar, Burgazadası'nın tam karşısına rasdayan dibi sapsarı kum, suyu billur gibi olan güzel koy, diğer adalardan ve istanbul'un çeşitli yerlerinden gelen kotralar, sandallarla dolardı.

Danon ailesinin Kaşıkkadası'nı Dinçkök Grubu'na dahil Akturizm AŞ'ye satması üzerine bu şirket önce adanın Burgaz'a bakan güzel koyunu büyük beton bir mendirek inşa ederek kapatmış, ayrıca adada çeşidi evler yapmak üzere hızlı bir inşaat faaliyetine girişmiştir. Kuzeyde, evvelce halkın kullandığı çakıllık bölge de inşaat için kurulmuş demir ve beton iskelelerle örtülmüş ve böylece ada sahilleri halka kapatılmıştır. Bu inşaaadın adaların tabii güzelliğini bozacağını savunan çevreciler ve ö-zellikle Ada Dosdarı Derneği'nin itirazları uzun süre sonuç vermemiş, 1989'da istanbul Anakent Belediyesi'nin değişmesi sonucunda, yeni yönetim, Kaşıkkadası'nda-ki tüm inşaatı durdurmuştur.

KAŞIKÇI HAN

488

489

KÂTİBİM TÜRKÜSÜ

Kaşıkkadası'nda halen herhangi bir tarihi eser kalıntısı yoktur ve bu adanın diğer adalar gibi Bizans zamanında bir sürgün adası olarak kullanılmış olduğuna dair de herhangi bir bilgi bulunmaz.

NEJAT GÜLEN

KAŞIKÇI HAN

Kapalıçarşı hanlarından. Mahmut Paşa Yokuşu ile Tarakçılar Sokağı'nın kesiştiği köşede çift cepheli olarak yer alır. Doğusunda Kalcılar Hanı(-+) vardır.

Kitabesi ve hakkında bilgi kaynağı bulunmayan yapı, mevkii ve yakınındaki hanlarla olan konumu ile mimari özellikleri göz önüne alınarak 18. yy'a tarihlendirilebilir.

Yapı bulunduğu alana uydurulmuş bir plan şeması gösterir. Bu nedenle muntazam olmayan bir avlusu vardır, iki katlı re-vak sisteminde, zemin revaklarında kemerler tuğladan yuvarlak şekilli, üst katta ise sivri olarak yapılmıştır. Taşıyıcı sistem örme taştan, kare kesitli payelerdir.

Her iki katta da mekânlar *zumun* içinde çok değişmiştir. Zemin katta bir tek kapı orijinaldir. Zemin kat mekânları revak altına bir kapı ile, üst kat mekânları ise birer kapı ve birer pencere ile açılmaktadır. Yapıda mekânlarda yer alan ocaklardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Kapının bağlandığı tonozlu geçit sonunda, revak-larda üst kata çıkan merdivenler bulunur. Yapıda avlu revak cephelerinde taş, tuğ-la-derz doku görülür. Üstten bu cepheyi tuğladan kirpi saçak frizinin dolandığı anlaşılmaktadır.

Kaşıkcı Han'ın Mahmut Paşa Yokuşu' na ve Tarakçılar Sokağı'na açılan iki cephesi bulunur. Mahmut Paşa Yokuşu'na açılan cephesi yerin eğimine uygun olarak düzenlenmiştir. Muntazam cephesi ise Tarakçılar Sokağı'na açılır. Her iki cephe de muntazam kesme taş, tuğla-derz hatıllı olarak inşa edilmiştir. Cephelerden taşan veya cepheyi aşan herhangi bir çıkma mevcut değildir. Bu nedenle düz bir cephe ifadesi görülür. Dış cepheleri de üstten tuğladan testere dişi saçak bordürü sınırlar.

Yapıda, *zaman* içinde oluşan bozulma

ve değişiklikler, hacimsel değerlendirmelerin zorlaşmasına ve cephe değerlerinin tamamen bozulmasına neden olmuştur. **Bibi.** Güran, *istanbul Hanları*, 124-125.

GÖNÜL CANTAY

KAŞIKÇILIK

Başta Konya olmak üzere Kastamonu, Çorum ve Tokat'la birlikte Osmanlı döneminde İstanbul da önemli bir kaşık üretim merkeziydi. Pilav, çorba, sulu yemekler, hoşaf, muhallebi vb yiyecekleri bulunduğu kaptan ağza götürmede kullanılan kaşık, ağaç, maden, kemik gibi yapıldığı maddeye ve kullanıldığı yere göre adlar alırdı.

Ağaç kaşık, malzemesinin elde edilmesindeki kolaylık bakımından en yaygın kaşık çeşididir. Şimşir, abanoz gibi sert doku-lu ve hoş kokulu ağaçlar kaşık yapımında tercih edilmiştir. Önce kaba bir biçimde oyulan kaşığın çanak ve sap kısmı uyumlu bir biçimde çıkardır ve zımpara, törpü, ege vb ile düzeltilirdi. Ağaç kaşık yapımında ağız ve sap uyumunu

sağlamak çok önemli olduğu için dilimizde "Herkes kaşık yapar ama sapını doğru oturtamaz" sözü yaygınlık kazanmıştır. Böylece yapımı biten kaşık önce sarı boyaya batırılır, ardından da çeşidi renklerde motiflerle be-zenir ve cilalamırdı. Bazı ağaç kaşıklara yemekle ilgili öğüt ve dilekler ihtiva eden güzel sözler, beyitler de yazdırırdı.

Fabrika öncesi dönemde madeni kaşıklar ahşap kalıplar hazırlandıktan sonra altın, gümüş ve pirinçten dökümleri yapılır, daha sonra bu dökümler eğelenerek tesviyeden geçirilir ve olması gereken biçime sokulurdu. Madeni kaşıklar eskiden "mıhlama" yoluyla zümrüt, akik gibi değerli taşlarla, altın ve gümüş kaşıkların sapları "savat"la(->), bazıları da kıl testeresiyle yapılan oymalarla ya da çelik kalemle oyulan yazı ve motiflerle, bazen de telkari süslemelerle sanat eseri haline getirilirdi. Bu tür değerli madenlerden yapılmış ve özenle süslenmiş kaşıklar ancak sarayda ve yüksek dereceli devlet görevlilerinin konaklarında kullanılırdı.

Kemik, boynuz, fildişi ve kabuklardan yapılan kaşıklar daha çok aşure, sütlaç,

Kaşıkçı Han'ın iç avlusundan bir görünüm. *Yavuz Çelenk*,

muhallesi yemek için kullanılırdı. Boynuz ve fildişi kaşıkların pek azı yekpare olur, çoğunlukla çanak ve sapları ayrı ayrı yapılır, daha sonra altın, gümüş ve pirinç perçinlerle birbirine tutturulurdu. Fildişi, boynuz, bağa ve hindistancevizi kabuklarından yapılan çanaklarda yüzeyin pürüzsüz olmasına özen gösterilir çok değişik tekniklerle bezenen sapları ise oyma ve kakma motifler ihtiva ederdi.

istanbul'da kaşıkçılık, Bayezid Camii yakınlarındaki Kaşıkçılar Çarşısı'nda yapılırdı. Ayrıca Kapalıçarşı'nın doğusunda bulunan ve Mahmutpaşa Yokuşu üe Tarakçılar Sokağı köşesinde yer alan Kaşıkçı Han' da(->) bir zamanlar kaşıkçı esnafının barındığı düşünülebilir.

istanbul kaşıkçıları da öteki meslek grupları gibi geleneksel esnaf örgütlenmesine dahil olmuşlardı. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 1638 Bağdat seferi dolayısıyla düzenlenen ordu esnafı alayını anlatırken "Esnâf-ı Kaşıkçıyan"dan da söz eder ve bunların 300 dükkânda 1.000 kişi olduklarını bildirir.

istanbul'da yalnız burada üretilen kaşıklar satılmaz, başka şehir ve ülkelerden gelen kaşık çeşitleri de bulunurdu. 1640 tarihli *Es'âr Defteri'nâe* tanesi 1 akçeden 50 akçeye kadar satılan 19 çeşit kaşık adı verilmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 619; K. Özbek, *Konya Kaşıkları*, Ankara, 1949; "Kaşık", *TA*, XXI, 392-393; Büngül, *Eski Eserler*, I, 152-154; Güran, *istanbul Hanları*, 124-125; M. Z. Ku-şoğlu, "Kaşık ve Kaşıkçılığımız", *Aletler ve Âdetler*, İstanbul, 1987, s. 49-51; Musahibzade, *istanbul Yaşayışı*, (1992), 190; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurluk Tarihine Dair Bir Kaynak. Es'ârDefteri (1640 Tarihli)*, Ankara, 1992, s. 91.

istanbul **katakum**

Katakum ya da Fransızca yazımıyla Ca-tacloum istanbul'un ilk sürekli kabare tiyatrosudur.

1881'de Paris'te Rodolphe Salis adında birinin Le Chat Noir adlı kabare tiyatrosu çok ilgi çekmiş burada birçok ünlü şair, sanatçı, mizahçı, karikatürist bir araya gelmişti. Tiyatroda daha çok gölge oyunu gösterimleri veriliyordu. Öyle ki 1889'da Karagöz gösterimleri de verilmişti. Bu örnek üzerine başka kentlerde de benzeri kabare tiyatroları kurulmuştu. 1906'da Henry Yan adında biri Beyoğlu'nda Catacloum adıyla benzeri bir kabare tiyatrosu açtı, daha çok Beyoğlu ve istanbul üzerine güncel konulara yer veriliyordu. Catacloum' un yeri Beyoğlu'nda Hamalbaşı Sokağı no. 38'deydi. Gazetelerdeki duyurularında Paris'teki Le Chat Noir gibi "Theâtre des Ombres d'Art du Chat Noir" adıyla geçiyordu, ancak bu sonra kaldırıldı, "Catacloum-Cabaret Artistique" diye duyuruldu. Kurucusu Henry Yan'ın ortağı Luce Yoll du. Tiyatro 1910'a kadar sürdü. Eylül 1910' da salonu genişletildi. Gene aynı yd dünyaya çarpacağı korkusu ile büyük panik yaratan Halley kuyruklu yıldızının Beyoğlu'nda nasd karşandığını alaylı bir biçimde işleyen 2 perde 4 tablolu *Pera-Halley*

Retour adlı bir müzddi oyun sahnelendi. Eseri Henry Yan yazmış, müziğinin bestecisi N. harfinin arkasına gizlenmiştir, giysileri de Appol ortaklığı hazırlamıştır. Ne yazık ki bu ilginç müzikli oyunun metni günümüze ulaşmamıştır. Yalnız oyundaki 4 tablonun başlıklarını biliyoruz. "Bakanlar Kurulu", "Müze", "Beyoğlu'nda Balo", "Haliç". Orkestra yönetmeni bir kadındı: De Moriana. Oynayan sanatçılar arasında şunlar vardı: Ade Noves, Renee Chalgreau, G. de Mazi, Coreoggioli, Montval, Kerri-ta, Olympia, Yoll, Chartory. Burada üğünç olan Hamalbaşı Sokağı'nın bu tür sanat o-laylarına sahne olmasıdır. Nitekim illüzyonist Cazeneuve buradaki Sponek buzhanesini tiyatroya çevirerek gösterimlerini verdiği gibi, aynı birahane de istanbul'da dk füm gösterimi yapdmiştir. Hamalbaşı Sokağı no. 22'de bulunan Kutu adlı gece kulübünde ünlü sahne sanatçısı Hazım Kör-mükçü 1931'de Karagöz oynatmıştı.

METİN AND

KATIRCIOĞULLARI

istanbul'la dgileri 17. yy'da başlayan ve 19. yy'ın sonu ile 20. yy'ın başında da devam eden aüe.

Aslen Kastamonulu olan Katırcıoğulla-rı, toplumsal, siyasal ve askeri nitelikleri, yaşamlarını Göller yöresinde, Bursa'da ve İstanbul'da 300 yıldan fazla sürdürmeleri ile tipik bir Osmanlı adesidir.

Soy atası olarak adı saptanan Katırcıoğ-lu Hasan Ağa, 17. yy'ın ortalarına doğru

Kastamonu kırsalında zengin bir çiftçiydi. Oğlu Mehmed Paşa (ö. 1668) yüzyılın karışık Anadolu ortamında, Celali başbuğu o-larak sivrildi. Kastamonu'dan Teke yöresine geçti. Karahaydaroglu, Gürcü Abdün-nebi ile ittifak kurdu. Afyon, İsparta, Burdur yörelerini haraca kesti. 1649'da Gürcü Abdünnebi Olayı'nda(->) öncü çetelerin başbuğu olarak istanbul'a ilerledi ve Alem-dağı-Bulgurlu ormanlarında pusu kurdu. Osmanlı kuvvetleriyle yapılan savaştan sonra izmit, Adapazarı, Mudurnu dolaylarını vurmaya başladı, izmit'in kadınlarını toplatıp leventleri de "fuş-i azîm irtikâb eyledi". 1650'de bağışlanma ddeğinde bulundu, istanbul'a çağıldı. Üsküdar'da, Ve-zirazam Kara Murad Paşa'nın gönderdiği Çatrapatra Topatan Ali Ağa tarafından saygıyla karşılandı. Kendisine istanbul'da bir konak tahsis edildi. Sadrazamın ve IV. Mehmed'in huzurlarına çıktı ve bağlılık yemini etti. Katırcıoğlu Mehmed, heybetli vücudu, kaba Yörük ağzı, pek tatlı konuşması ve zekâsı ile kentte sempati topladı, istanbullular gerek onun, gerekse leventlerinin tavırlarını, giyim kuşamlarını izlemek için kaldığı konağın çevresini her gün doldurmaktaydılar. Katırcıoğlu'nun leventleri, al kadife çakşırlı, kadife cep-kenli, eğri külahlarına al ipek vala dolamış, dginç Türkmen gençleriydi. Ulema ve rical de meraklarından, Katırcıoğlu'nu konaklarına davet ederek ziyafetler vermektey-dder. Atmeydam'nda birkaç kez cirit gösterisi de yaparak hayranlık toplayan Mehmed, iki aylık misafirlikten sonra sancak-

beyliği verilerek Seydişehir'e atandı. Bir süre sonra da beylerbeyi rütbesi de Karaman valiliğini elde etti ve Mehmed Paşa olarak ünlendi. Vezir ve Anadolu valisi iken Girit'e gitti. 1668'de Kandiye kuşatmasında şehit düştü.

Ailesi Bursa'ya yerleşen Mehmed Paşa' nın 3 oğlundan ibrahim Bey'e 1673'te Ka-rasi sancakbeyliği verilmişti. Diğer iki oğlu Şabcıbaşı Hüseyin Ağa ile beylerbeyi payeli Mehmed Paşa'dır (ö. 1690). Katırcı-oğudan bu Mehmed Paşa'nın soyundan yürüdü. Beşinci kuşaktan torun olan Katırcıoğlu ibrahim Edhem Ağa (ö. 1862) ve bunun oğlu Hacı Halil Edhem Ağa (ö. 1845) Bursa'da ipek taciriydiler.

Hacı Halil Edhem Ağa'nın çocuklarından Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919) 1856'da Mekteb-i Harbiye'de okumak için istanbul'a geldi. Daha sonra kardeşi Hacı Ali Paşa'nın oğudarı Fuad, Mem-duh, Halil beyler ile kızları Nimet ve Nuriye hanımlar da istanbul'a yerleştder.

Ahmed Muhtar Paşa, 1861'de erkân-ı harb (kurmay) yüzbaşısı olduktan sonra, Harbiye'de muallimlik, şehzade hocalığı, cephelerde kurmay subaylık ve komutanlık görevlerinde bulundu. 1875'te Bosna-Hersek ve Karadağ ayaklanmalarının bas-tırdmasında büyük başarı gösterdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda 4. Ordu Müşiri ve Umum Anadolu Harp Ordusu başkomutanı olarak istanbul'dan Doğu cephesine gitti. Burada kazandığı muharebelerden dolayı "gazi" sanını kazandı. (Bu sanı taşıyan son üç Osmanlı paşasından biridir. Diğerleri

Osman ve Edhem paşalardır.) 5 Ocak 1878'de istanbul'a döndü. Ertesi gün Çatalca'ya giderek Rus ordularına karşı oluşturulan savunma hatlarını inceledi. Çatalca istihkâmâtı başkomutanlığına atandı ve istanbul'un savunması görevini üstlendi. Fakat, emrindeki 26.000 askerle bunu başarması güçtü. Kent halkı ve akın akın gelen Rumeli muhacirleri, korku içindeydiler. Ruslarla vardan Edirne Antlaşması gereği savunma hattı Terkos-Küçükçekmece çizgisine, bir süre sonra da Bakırköy'e kadar çekildi. Ahmed Muhtar Paşa, bu görevden Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliğine atandı. Daha sonra Girit, Manastır valdikleri, istanbul'da Tef-tiş-i Askeri Komisyonu reis vekdliği, fevkalade elçilik, ordu komutanlığı yaptı. II. Abdülhamid kendisini istanbul'dan uzakta tutmak düşüncesinden dolayı 23 yıldan fazla (1885-1909) Mısır fevkalade komiserliği görevinde kaldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra istanbul'a dönünce müşirlikten emekliye ayrıldı. Ayan Meclisi üyesi iken 22 Temmuz 1912'de "Büyük Kabine" olarak adlandırılan ve üç eski sadrazamın da yer aldığı hükümeti oluşturdu ve sadrazam oldu. Bu kabinede oğlu Mahmud Muhtar Paşa (1866-1935) da bahriye na-zınıydı. Balkan Savaşı'nın çıkışından 12 gün sonra 29 Ekim 1912'de istifa etti. Feneryo-lu'ndaki köşkünde 21 Ocak 1919'da öldü. Cenazesi vapurla Kalamış'tan Sirkeci'ye, oradan büyük bir törenle Fatih Camii'ne götürüldü ve cami naziresine gömüldü.

istanbul'un en zengin paşalarından o-

lan Ahmed Muhtar Paşa'nın Molla Gürani' de de konağı vardı. Cemiyet-i Tedrisiye-i Islamiye'nin ve Darüşşafaka'nın(->) kurucularındandır. *Riyazül-Muhtar, Mir'atü'l-Mikat ve'l-Edvar, fslahü't-Takvim, Tak-vimü 's-Sinin*, uzmanı olduğu takvim sahasındaki eserleridir. Yaşamını ve anda-rını *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi* adlı kitapta anlatmıştır. Kızı Nimet Hanım (1864-1912), oğulları Mahmud Muhtar Paşa ve Bedreddin Bey'dir (1901-1927).

Katırcıoğlu Mahmud Muhtar Paşa, askerlik öğrenimini Almanya'da tamamladı. Prusya ordusunda görev aldı. istanbul'a dönünce Mekteb-i Harbiye'de öğretmenlik yaptı. 1897 Yunan Savaşı'na katıldı. 1900' de ferik, 1907'de birinci ferik (orgeneral) oldu. Otuz Bir Mart Olayı'nda(-0, ayaklan-macılara Beyazıt Meydan'ında silahla karşı koyduysa da hükümet buna izin vermeyince Hassa Birinci Fırka birliklerini geri çekti. 1909'da Aydın valisi, 1910'da bahriye nazırı, 1912'de babası Ahmed Muhtar Paşa'nın kabinesinde ikinci kez bahriye nazırı oldu. Balkan Savaşı'nda istanbul için yaşamsal önemi olan Vize-Pmarhisar savunma hattında Bulgar 3- Ordusu de savaştı. Çatalca hattında ise Terkos cephesi komutanlığını üstlenerek 17 Kasım 1912'de birlikleriyle düşman saldırılarını kırdı ve ağır yaralandı. 1913'te Berlin elçiliğine a-tandı. 1914'te istifa ettikten sonra, Enver Paşa ile olan uzlaşmazlığından dolayı istanbul'a dönmedi. Avrupa'da ve Mısır'da

yaşadı. Eşi Nimetullah Hanım (1876-1945) Hıdiv ismail Paşa'nın kızıydı. Mezarı Ka-hire'dedir. Moda'daki konağı günümüzde Kadıköy Kız Lisesi'dir. Vasfı mahlasıyla şiirleri, *Ruzname-i Harb*, *Maziye Bir Nazar*, *Acı Bir Hatıra* ve Fransızca *La Tur-quie l'Allemangne evenements d'Orient* adlı eserleri vardır.

Mahmud Muhtar Paşa'nın çocukları Emine Düriye (1897-1975, eski büyükelçilerden Hulusi Fuad Tugay'ın eşi), ismail Muhtar (1900-1953), Halil Muhtar (1902-1935), Alaeddin Muhtar'dır (1900-?). Emine Fuad Tugay, Katırcıoğulları ailesini anlatan ingilizce *Three Centuries Family Chronides of Turkey and Egypt* adlı bir e-ser yazmıştır.

Bibi. R. E. Koçu, *Dağ Padişahı*, 1st., 1962, s. 97-101; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, Ankara, 1989, s. 705-707; Ali Kami (Akyüz) ve diğerleri, *Dariişşafaka, Türkiye'de ilk Halk Mektebi*, 1st., 1927, s. 189-192, İnal, *Son Sadrazamlar*, 1830 vd; Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, 1st., 1328; E. F. Tugay, *Three Centuries Family Chronic-les of Turkey and Egypt*, Londra, 1963; Göv-sa, *Türk Meşhurları*, 234, 235; R. Uçarol, *Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, 1st., 1976.

NECDET SAKAOĞLU

KÂTİBİM TÜRKÜSÜ

19. yy istanbul'unda geçen bir gönül ilişkisini halk dili ve deyişi ile anlatan nihavent makamında türkü. Türkünün güftesi kafiyeli üç dizelik iki kıta ile bir bağlantıdan (nakarat) oluşur.

Bozuk bir 13'lü hece kalıbı de verilen güftesinde gerçek bir aşk öyküsünü anlattığı söylenen türkünün baş kahramanı kâ-

KÂTİP ÇELEBİ

490

491

KATOLİK OKULLARI

tip, 19. yy Osmanlı kalem efendisinin tipik bir örneğidir. Kâtibin yaşadığı devir, "setre-pantol-kolah gömlek" üçlüsünün "kalıplı fes-baston-köstek ve monokl" ak-sesuvan ile tamamlandığı Tanzimat dönemidir. Daha ilk ölçülerinde, dinleyenlerin hayalinde Marmara sularında aydınlanan bir istanbul silüetini canlandırabilecek kadar etkileyici olan "Kâtibim" türküsü, 1950'li yıllarda Amerikalı hafif müzik şarkıcısı Eartha Kitt'in seslendirmesi ile, bütün dünyada da en çok tanınan, bilinen Türk ezgisi olmuştur. "Kâtibim", aynı zamanda Münir Müeyyed Bekman'ın 1958' de yayımlanan romanının da adıdır. Yazar, ünlü türkünün dizeleri üzerine kurulmuş olan eserini okuyucuya, kitabın başında yer alan "Bu roman, akisleri Amerika'ya kadar uzanan 'Kâtibim' şarkısının

kahramanlarını dile getirmekte ve bu macerayı mazinin sislerinden kurtarıp önümüze sermektedir. Bu hakiki bir maceradır ve şarkının kahramanı Kâtip ile sevgilisi Nazike-da, hayalde yer alan kimseler değildir" a-çıklamasıyla sunmuştur.

Kâtibim türküsü, yerli yabancı müzikolog ve antropologların çalışmalarına da yansımıştır. Enno Litman, bu türkünün sözlerini Ermeni harfleri ile Türkçe yazılmış *Bayburt ve Havalisi Türküleri* adlı bir mecmuadan aktarırken yanına "Bütün Türkiye'de malumdur" kaydını düşmüş, Rus bilgin B. Miller *Türk Halk Sarkılan* (1903) adlı çalışmasında türkünün hatasız bir notasını yayımlamıştır. 1904'te Kuzey Suriye'nin Zencirli bölgesinde halk ezgileri derleyen antropolojist Feliks von Luschan, bir Ermeni çocuğundan aldığı türküler arasında "Kâtip Türküsü"nü de derlemiş, ancak bu örnek, notaya yanlış bir biçimde aktarılmıştır. 1928'de Mehmed Şakir Bey, Sinop' ta korunan 80-90 yıllık bir mecmuadan aldığı, aynı türkünün orada söylenmiş güftelerini M. R. Gazimihal'e vermiştir. Bu belirlemeye göre, "Kâtibim" türküsünün yaklaşık 1830'lardan bu yana bilinip söylendiği kanısına varılabilir.

"Kâtibim" türküsü, Karagöz musikisi re-pertuvarında da yerini almış ve tespit edilmiş iki oyunda Karagöz'ün karısı ile Çelebi tarafından söylenen şarkı olarak gösterilmiştir. Elde bulunan notaların bolahenk la'da (mi) buselik ve bolahenk sol' de(re) nihavent olarak yazılı örneklerinin bulun-

M

K

İ B

Üsküdar'a gider iken aldı da bir yağmur Kâtibimin setresi uzun, eteği çamur Kâtip
uykudan uyanmış gözleri mahmur, Kâtip benim, ben kâtibin, el ne
karışır? Kâtibime kolalı da gömlek

ne güzel yaraşır.

Üsküdar'a gider iken bir mendil buldum Mendilimin içine lokum doldurdum
Kâtibimi arar iken yanımda buldum, Kâtip benim, ben kâtibin, el ne
karışır? Kâtibime kolalı da gömlek

ne güzel yaraşır.

düğü "Kâtibim" türküsünün usulü sofyan, makamı nihaventtir.

Türk musikisi repertuvarında gerek klasik çalgılar ve sesleme grupları, gerekse halk çalgıları ve sesleme gruplarınca geleneksel olarak "tekseşli" düzende icra edilen "Kâtibim" türküsü, çokseşli müzik alanında da bestecilerce bir tema olarak kullanılmıştır. Bu yolda Ahmet Adnan Say-gun'un 1943'te bestelediği ve "Bir Tutam Kekik" adı altında topladığı "Eşliksiz Koro için Öp. 22 On Halk Türküsü"nün son parçası "Kâtibim Türküsü Üzerine Varyasyonlar" başlığını taşır. Saygun bu

eserinde türküyü barok üslupta 10 çeşitleme içinde işlemiştir. "Kâtibim" in tema olarak kullanıldığı bir başka eser, ilk kez 25 Kasım 1965'te, besteci yönetimindeki Ton-küstler Orkestrası'nca Viyana'da seslendirilen Cemal Reşid Rey'in "Bir istanbul Türküsü Üzerine Çeşitlemeler" adlı, aralıksız çalınan 21 çeşitlemeden oluşan "Piyoano Konçertosu" dur. Rey, aynı eserin soprano ve gitar sololu biçimlerini de yazmıştır. Ayrıca, Freiburg'lu genç besteci Robert Se-idell de, türküyü "Üsküdar'a Gider Iken-R. Ayangil'e ithaf başlığı ile eşliksiz koro için çoksesli olarak düzenlemiştir (1985).

Dışişleri Bakanlığı Kültür işleri Genel Müdürlüğü'nün girişimi sonucu, "Kâtibim" türküsünün özgün biçimi ile Rey ve Saygun çeşitlemelerinin bir arada seslendirildiği "Variations on an old istanbul Folk Song: Kâtibim" adını taşıyan bir CD (com-pact dişe) kaydı yayımlanmıştır (Hugart-ton, 1990.HCD-31523; icracılar: Ruhi Ayan-gil, Hikmet Şimşek, Ayşegül Sarıca, Macar Devlet Senfoni Orkestrası, TC Kültür Bakanlığı Korosu).

Bibi. C. Öztelli, "Evlerinin Önü", *TDEA*, III; Mahmud Ragıb (Gazimihal), *Şarki Anadolu Türkü ve Oyunları*, 1928; E. R. Üngör, *Karagöz Musikisi*, Ankara, 1989; M. Sevilen, *Karagöz*, ist., 1969; Ş. Elçin "Kâtibim Türküsü Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları*, S. XXVTII/1-2 (1990), s. 77-79.

RUHÎ AYANGÎL

KÂTİP ÇELEBİ

(Şubat 1609, istanbul - 6Ekim 1657, istanbul) Tarihçi, coğrafyacı, bibliyograf-yacı.

Asıl adı Mustafa'dır. Hacı Halife, Hacı Kalfa olarak da tanınır. Enderunlu olan babası 1623'te saraydan silahdarlıkla dış göreve çıkınca Kâtip Çelebi'yi ayda 14 dirhem (gümüş sikke) harçlık bağlayarak yanına aldı. Çok genç yaşta Anadolu Muhasebesi kaleminde göreve başlayan Kâtip Çelebi burada hesap ve siyakat yazısını öğrendi. 1624'te Abaza Hasan isyanı nedeniyle istanbul'dan ayrılan orduda babası ile birlikte Tercan'a gitti. 1625-1626' da katıldığı Bağdat seferinde kıtlık nedeniyle ordu ile birlikte sıkıntılar çekti. Musul'a geldiklerinde babası, bir ay sonra Nusaybin civarında da amcası öldü. Kâtip Çelebi bir süre Diyarbakır'da kaldı. 1627-1628'de Erzurum kuşatmasında bulundu. 70 gün süren sonuçsuz bir kuşatmadan sonra istanbul'a döndü. Kadızade'nin derslerine devam etti. 1629-1630'da Veziriazam

Hüsrev Paşa'nın maiyetinde Hemedan ve Bağdat seferlerine katıldı. Bu seferdeki gözlemlerini ve gördüğü yerleri *Cihannü-ma* ve *Fezleke* adlı eserlerinde anlatmıştır.

1631'de istanbul'a dönünce Kadızade' nin derslerine devam etti. 1633-1634'te Veziriazam Mehmed Paşa'nın maiyetinde Halep'te iken hacca gitti. Mekke'den dönüşünde bir süre Diyarbakır'da kaldı. 1634-1635'te IV.

Murad'ın Revan seferine de katıldı, izlenimlerini *Fezleke* 'sinde ayrıntılı olarak anlatmıştır. Böylece 10 yıldan fazla ordu ile çeşidi seferlere katılan Kâtip Çelebi, yaşamının sonraki yıllarını bilim ve araştırma çalışmalarına verdi.

Her gittiği yerde sahaf dükkânlarım, kütüphaneleri dolaşarak kitapları incelemeyi iş edinen Kâtip Çelebi, Anadolu Muhasebesi kalemindeki görevine fazla ilgi duymadı ve Osmanlı bürokrasisinde ilerlemeyi önemsemedi. Öte yandan medrese öğrenimini de tamamlamadığı için, çağdaşı ulema tarafından "ketebeden Mustafa Çelebi" denilerek küçümsendi. 20 yıl hizmetten sonra halifelik (başkâtip) sırası gelmişken bu kadro bile verilmedi. Şeyhülislam Abdurrahim Efendi'nin tavsiyesi ile ancak ikinci halife olabildi. Kendi deyimi ile "haftada bir iki gün emr-i maaş için kaleme varup baki evkatı mütalaa ve tahrir" çalışmalarına ayırdı. Bu son dönemde yaradılışmdaki yeniye ve araştırmaya karşı olan istek dolayısıyla güçlülere katlanarak öğrendiklerini eleştirici ve doğrulan arayıcı bir araştırmacı-yazar olarak yazmaya koyuldu.

Kâtip Çelebi Halep'te iken yalnız adlarını not edebildiği kitaplardan birçoğunu, daha sonra zengin bir akrabasından miras kalan parayla satın almış, paranın bir kısmı ile de geçimini düzene koymuştu. Bir yandan istanbul'un tanınmış bilginlerinin derslerine, sohbetlerine katılırken, gün ve mum ışığındaki bitmek bilmeyen yazmak, araştırmak çalışmalarını da yıllarca sürdürdü. Zeyrek'teki evine gelen öğrencilere çeşitli konularda ders okuttu. 10557 1645'te Girit seferi başlayınca denizlere ve harita bilgisine ilgi duydu. Bu konulardaki eserleri inceledi.

1648 sonlarında yeniden, Anadolu Muhasebesi kalemindeki görevine döndü. Pek çok eserini tamamladığı son yıllarında Şeyh Muhammed İhlâsî'nin yardımı ile Latince bazı eserleri de Türkçeye çevirdi. Mezarı Zeyrek Camii yakınında bugün adının verildiği ilkokulun altındaki sebilin bitişiğinde bulunan hazirede-dir. 1953'te yenilenen mezarına bir de kitabe konmuştur.

Kâtip Çelebi 17. yy'da yaşamış en ilginç Osmanlı aydınıdır. Kendi kendini yetiştirmiş, medrese egemenliğindeki bilim ve düşünce dünyasının dışında görüşler ileri sürmüştür. Başta tarih, coğrafya ve bibliyografya olmak üzere çeşidi alanlarda telif ve tercüme 21 eser kaleme almış, birçok konuda dönemini aşan yenilikler ortaya koymuştur. Özellikle pozitif bilimlerde Batı kaynaklarından yararlanmaya çalışması onu önceki Osmanlı aydınlarından ayıran en belirgin özelliktir. En son e-

seri olan *Mizanü'l-Hakfilhtiyari'l-Ahak'* ta (ist., 1864, yb, ist., 1972) döneminin istanbul'unun düşünce hayatını yansıtmaları bakımından da son derece değerlidir.

Bibi. A. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, îst., 1970, s. 120-135; O. Ş. Gökyay, "Kâtip Çelebi", *İA*, VI, 432-438; ay, *Kâtip Çelebi*, Ankara, 1986; Kolektif, *Kâtip Çelebi-Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*,

Ankara, 1957.

İSTANBUL

KÂTİP KASEM CAMÜ

Yenikapı-Aksaray Bulvarı'nın batısında, Kâtip Kasım Caddesi üzerindedir. Bir ismi de Sofular Mescidi'dir.

Banisi II. Bayezid'in (hd 1481-1512) sır kâtibi olarak bilinen Kasım Bey bin Abdüllahü'l Kâtip'tir. Vakfiyesi 910/1504'te tanzim edilmiştir. Bu vakfiyeye göre, yaptırdığı cami ve mektebi için 17.000 akçe nakitle birlikte evler ve odalar, bir su kuyusu ve bir hamam bırakmıştır. Vakfiyesinde belirtilen mektep hakkında bir bilgi yoktur. Binanın inşa tarihi belli değildir. Bugün kapısı üzerinde 1500 tarihi yazılıdır. Bazı kaynaklardan 1691'de yenilendiği anlaşılmaktadır.

Bugün mevcut olan caminin ise son dönemlerde yenilenmiş olduğu bilinmektedir. Dış ölçüleri ile 6,5x12,50 m olan basit bir yapıdır. Eski binadan ancak pencere üstlerindeki tuğladan basık kemer izleri durmaktadır. Basit ve güdükçe olan minaresi sağda olup, kaidesi kare, gövdesi yuvarlaktır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, 189; Öz, *istanbul Camileri*, I, 86; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 142; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 272.

I. AYDIN YÜKSEL

Kâtip Kasım Camii

Yavuz Çelenk, 1994

KÂTİP MUSLİHİDDİN MESCİDİ

Aksaray'da Cerrah Paşa Caddesi Kâtip Mus-lihiddin Sokağı'ndadır. Bir adı da Sinek-li Mescit'tir.

Banisi Kâtip Muslihiddin bin Halil Tır-

Kâtip Muslihiddin Mescidi

Yavuz Çelenk, 1994

ger'dir. *Hadîka* Sinekli Mescit banisi ile Al-timermer'de Uzuncaova'daki Kâtip Muslihiddin Camii banisinin aynı şahıs olduğunu söylemekte ve kapıcılar kethüdası o-lup, Koca Mustafa Paşa Camii bina emini bulunduğunu ilave etmektedir. Ancak her iki mescidin ayrı vakıfları olduğu gibi ayrı mahalleleri de vardır, istanbul'daki dört Kâtip Muslihiddin Camii'nin ve banilerinin birbirine kanştığı muhakkaktır. Zikredilen mescidin vakfiyesi 928/1522 tarihlidir. Buna göre, mezra, çayır, 2 ev ve değirmen vakfedildiği görülmektedir. Daha sonraki bir tarihte de, Kâtip Muslihiddin'in karısı ve oğlu Mehmed tarafından evler ve bir miktar nakit bırakılmıştır.

inşa tarihi bazı kaynaklarda 1495 olarak verilen mescidin kitabesi yoktur ve yapılış

tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Zamanla harap olan mescit, 1977'de halk tarafından kagir ve çatılı olarak yeniden inşa edilmiştir. Son cemaat yeri yoktur. Minare peteği ve şerefe altı tuğladandır. Mihrabı mermer, kürsü ve minberi ahşaptır.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 127; Öz, *istanbul Camileri*, I, 122; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 329, 379, 418; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 290. 1. AYDIN YÜKSEL

KÂTİP SİNAN MESCİDİ bak. DALTABAN MESCİDİ

KATİSMA

Konstantinopolis Hippodrom'unda(-») imparator ve maiyetinin yarışları izlediği şeref locası.

Katışma, I. Constantinus(-») döneminde (324-337) Hippodrom ile birlikte inşa edildi ve büyük olasılıkla birkaç kez onarım gördü. Yeri konusunda tartışmalar sürmekle birlikte, Hippodrom'un güneydoğusunda, bugünkü röperlerle Sultan Ahmed Camii'nin bahçesinin güneybatısında olduğu tahmin edilmektedir.

Katisma, dört heybetli sütunun üzerinde yükselen bir platformdaki oturma yerlerinden oluşuyordu. Oturma sıralarının ortasında "Stama" (ayakta durma yeri) ya da "Pi" (Grek alfabesinin tc harfi şeklinde) adını taşıyan bir açıklık bulunuyordu. Tam burada, Katisma'nın altından geçerek Büyük Saray'la bağlantıyı sağlayan bir geçit vardı. 9. yy'da sarayın en çok kullanılan bölümleri güney yakasına kaydıığında, Ski-la adıyla anılan bu kapı, Büyük Saray'ın a-na girişi haline gelmişti. Öte yandan Katisma yer seviyesinden başlayan helezonik bir merdivenle platforma çıkan ayrı bir girişe sahipti ve sarayla bağlantılıydı.

Katisma, geç dönemlerde Hippodrom ile birlikte kaderine terk edilmiştir. Fakat 1403'te Konstantinopolis'ten geçen ispanyol seyyah Ruj Gonzales Clavijo(-») tarafından ayrıntılı biçimde tanımlanmıştır. Ka-tisma'dan bugüne kalmış tek bir parça bile yoktur.

Bibi. R. Guillard, "Le Palais du Kathisma", *Byzantinoslavica*, 18, 1957, s. 39; Janin, *Cons-tantinople byzantina*, 188.

ALBRECHT BERGER

KATOLİK OKULLARI

Latin, Fransız, ispanyol ve italyan kökenli Katolik kilisesi mensubu rahip ve rahibelerin, 16. yy'dan başlayarak istanbul'da özellikle Galata-Beyoğlu (Pera) semtinde açtıkları ilk ve orta dereceli okullar.

Başta Fransız Katolik misyonerler, Osmanlı Devleti'nin tanıdığı imtiyazlardan faydalanarak istanbul'da Katolik eğitimi için, 19. yy'a kadar 40 kadar okul ve manastır açtılar. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları, bu faaliyetlerin daha da artmasına olanak sağladı.

istanbul'a 1220'ye doğru gelen Fransis-kenler(-») 1441'de Galata'da San Frances-co

Kilisesi ve Manastırı ile birlikte Latin aile çocukları için ilk Latin Katolik okulunu açmışlardı. Büyükdere ve Beykoz'da da küçük manastır okulları vardı. Uzun bir aradan sonra asıl büyük Katolik italyan okulu, Beyoğlu Santa Maria italyan Okulu a-dıyla Riformati rahiplerince 1892'de açıldı. Yeşilköy italyan Katolik Kız Mektebi ise "Sacre Cour" adı ile ve Fransızların himayesinde faaliyete geçti (1893).

Beyoğlu Sainte Elisabeth Fransız Katolik ilkokulu 1872'den sonra açıldı.

Büyükdere'daki Fransisken rahiplerinin 1883'te açtığı Fransız Saint Antonie Katolik Okulu 7 sınıflıydı ve ahlak, Fransızca, okuma, yazma, gramer, güzel yazı, matematik, tabii bilimler, tarih, coğrafya, yabancı dil, resim ve müzik dersleri okutuluyordu.

Dominikenlerin(->) Galata San Pietro italyan Katolik Okulu 1906'da açıldı. Ana^ sınıfı ile 5 sınıflı bir okuldu. Yine aynı mis-yonerlerce Yedikule'de 1884'te açılan okulda ana ve ilk sınıflar vardı. Italyancanın yanında Fransızca ve Almanca da öğretilmekteydi. Bakırköy Sakızağacı'ndaki Katolik italyan Okulu'na, Katolik ailelerin çocukları ile diğer Hristiyan kiliselerine mensup çocuklar da devam etmekteydi.

Galata'daki Saint Benoît Fransız Lise-

L

KAUFFER, FRANÇOIS

492

493

KAVAFTAN KONAĞI

si(-0 istanbul'a gelen Cizvitlerce 1583'te a-çıldı. Cizvitler tarafından kurulan diğer bir Katolik okulu da Sainte Pulcherie Erkek Koleji olup 1864'te açılan bu okul, 1897'de Lazariste misyonerlerine satıldı. Önceleri Saint Benoît Lisesi şubesi gibi çalıştı. 1919' da Filles de la charite rahiplerine devredildi. Günümüzde burada Sainte Pulcherie Fransız Kız Ortaokulu öğretim vermektedir.

Capucin (Kapusen) rahiplerince istanbul'da açılan Katolik okulları, Saint Geor-ge Okulu (1629), Saint Georges Dil Oğlanları Koleji (1645), Beyoğlu Saint Lou-is Dil Oğlanları Koleji (1629), Beyoğlu Saint Louis Ruhban Okulu'dur (1626).

Bebek Saint Joseph 19. yy'ın ikinci yansında açılan Şişli Nötre de la Paix, Cukur-bostan Saint Joseph, Üsküdar Saint Vin-cent ve Pangaltı yatılı yatisız çırak okulları, öksüz yurtları ve ilkokulları da temelde birer Katolik eğitim kurumuydu.

Kadıköy Saint Joseph Fransız Koleji (1864) ile aynı müessese içindeki Saint Joseph

Yüksek Ticaret Enstitüsü (1903) de eskilere oranla laik eğitim veren kurumlardı.

Ayrıca, yine 19. yy'da Frere'lerin açtığı Kadıköy Erkek İlkokulu, Haydarpaşa Saint Louis Fransız Erkek Koleji, Galatasaray Saint Pierre Fransız Okulu, Taksim St. Jean Baptiste Fransız Okulu, Pangaltı Saint Esprit Fransız Erkek Okulu, Beyoğlu Saint Michel Fransız Koleji, Feriköy Saint Jean

İstanbul'un Katolik okullarından Karaköy'deki Saint Benoît Fransız Okulu (üstte) ve Pangalü'daki Nötre Dame de Sion Okulu. *Fotoğraflar Ahmet Kuzik, 1994*

Chrysostome, Sainte Jeanne d'Arc Koleji, Nötre Dame de Sion Okulu, Pangaltı Saint Esprit, Kadıköy Nötre Dame de Sion okulları da bu çizgide programlara sahipti.

19. yy'ın sonları ile 20. yy'ın başlarında açılan öbür Katolik okulları ise Feriköy Gürcü Katolik Semineri (1861), Papazköp-rüsü Saint Joseph ilkokulu, Nötre Dame de Lourdes Kız ilkokulu, Beyoğlu Ağa-hamamı İtalyan Okulu (1870), Büyükde-re Santa Mana İtalyan Okulu (1880), Kadıköy İtalyan Kız Ortaokulu (1912) ile Kum-kapı Sainte Jeanne d'Arc Fransız Okulu, Haydarpaşa Sainte Euphemie Fransız Okulu, Fenerbahçe Sainte Irene Fransız Okulu, Moda Latin Kilisesi Fransız Okulu; Üsküdar Immaculee Conception Fransız Koleji, Bebek Gabriel Fransız Okulu, Bakırköy Nötre Dame' du Rosaire Fransız Koleji (1909), Yeşilköy Sacre Coeur Fransız Okulu, Yedikule Saint Theodore Fransız Okulu, Immaculee Conception de Nötre Dame de Lourdes Fransız Okulu (1885) ile Feriköy Giustiniani İtalyan Okulu'dur (1903).

Bu okulların büyük çoğunluğu Lozan Antlaşması'ndan sonra kapanmıştır.

Bibi. N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, I, İstanbul, 1952; Komisyon, *Özel Okullar Rehberi*, 1964; M. H. Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Ankara, 1990.

KUTLUAY ERDOĞAN

KAUFFER, FRAJVÇOIS

(?, ? - 1802, ?) Fransız inşaat mühendisi.

Ünlü bir Fransız aristokrat ailesi olan Choiseul'lerin Haute-Marne'daki arazilerinin yakınında oturan bir ailenin çocuğuydu. Yetenekleriyle diplomat ve arkeolog Comte de Choiseul-Gouffier'nin(->) dikkatini çekmiş, kontun yaptığı Yunanistan ve Anadolu gezisine katılarak onun dolaştığı sitelerin planlarını çıkarmış ve 1776'da bir ara İstanbul'a geldikleri zaman Boğaziçi' nin ve büyük bir olasılıkla kentin ilk plan eskizlerini yapmaya başlamıştır. Kısa bir süre sonra Fransa'ya dönen Kauffer, 1784' te İstanbul elçiliğine atanan Choiseul-Go-uffier'nin sekreteri olarak yine İstanbul'a gelmiş ve ondan sonra kentin planları

ü-zerindeki çalışmalarını sürdürmüştür. 1792' de Rusya'ya giden Choiseul Gouffier'ye katılmayan Kauffer, Prusya Elçiliği'nin himayesinde Osmanlı devlet hizmetine girmiş, o sırada olası Rus taarruzlarına karşı Boğaz'ı korumak için yapılan istihkâm inşaatlarında, diğer Fransız mühendisleriyle birlikte çalıştığı gibi, III. Selim'in emriyle İstanbul'un iâşesine yardım etmek üzere Paşalimanı'nda yaptırılan un depolarının da projesini hazırlamıştır. Büyük bir olasılıkla, başka yapıları da projelendirmiş olmalıdır. Kauffer Boğaziçi planları üzerinde çalışırken yakalandığı bir göğüs hastalığından sonra 1802'de ölmüştür. Kauffer' in yaptığı planların bir kopyası Choiseul-Gouffier'ye gönderilmiş, bir kopyası İstanbul'da kalmıştır. Melling'in *Voyages Pittoresque de Constantinople et du Rives du Bosphore* adlı kitabında Barbie du Bocage'ın yaptığı daha ayrıntılı eklerle 1819'da yayımlanan bu planlar, 19. yy'ın başında İstanbul ve Boğaziçi yerleşmesinin niteliğini öğrenmemizi sağlayan en önemli belgelerdir. Kauffer kent planlarını "triangulation" yöntemi ile yapmış, Boğaziçi planlarında ona kendisiyle uzun zaman birlikte çalışmış bir diğer Fransız mühendis, Le Chevalier yardımcı olmuş, yönlerin saptanmasında da yine İstanbul'da bulunan astronom Le Brun-Tondu'nün hesaplarını esas almıştır.

Barbie du Bocage, Kauffer'in planı üzerinde Melling'in, sultanın mimarı olarak, Topkapı Sarayı, Pouquville'in bir süre hapis yattığından iyi tanıdığı Yedikule Hisarı için verdikleri bilgileri ve Mahmud Ra-if Efendi'nin 1798'de yayımlanan *Tableau des Nouveaux Reglements de l'Empire Ot-toman* adlı kitabındaki yeni yapılara ilişkin bilgileri kullanarak Kauffer'in planına bunları eklemiştir. Ayrıca 1784-1794 arasında tersane inşaatında çalışan diğer bir Fransız mühendis Le Roi'nın verdiği bilgilerle yeni tersane inşaatlanm, Beyoğlu'n-daki elçilik yapılarında ve yeni yerleşilen mahallelerdeki değişiklikleri plana geçirdiğini söyleyen du Bocage, Boğaz tahkimatlarında çalışan başka Fransız mühendislerinin verdikleri topografik ve yapılara ilişkin bilgilerden, Kâtip Çelebi'nin *Ci-hannüma* 'sının Fransızca tercümesinden, Reben adlı bir Avusturyalı mühendisin Boğaziçi haritasından da yararlandığını söy-

lemektedir. Ayrıca Barbie du Bocage'ın İstanbul'da çalışan oğlu, III. Selim'in kurdurduğu Üsküdar'daki yeni Selimiye Ma-hallesi'nin planlarını da babasına iletmiş ve aynı mahallede kurulan matbaada 1804'te basılan *Atlas'tan* alınan bilgiler de Kauffer haritasına geçirilmiştir. Kauffer'in özgün harita ölçeğinin 1/17.280 olduğunu söyleyen du Bocage 1.000 m'yi 15 mm olarak gösteren (1/66.666) bir ölçek kullanmıştır. Büyük bir olasılıkla Melling albümündeki harita ve planlar İstanbul'da 1810'lara kadar uzanan yapılaşmaları içermektedir.

Kauffer haritalarının biri suriçi, Pera ve Haliç, Ortaköy-Çengelköy çizgisine kadar Boğaziçi; Fenerbahçe ve Çamlıcalara kadar Anadolu yakasını içerir.

Diğeri ise Ri-va-Kilyos arasındaki Karadeniz kıyısını, Alemdağ, Pendik'e kadar Anadolu yakasını, Adalar'ı, Avrupa yakasında da Bakırköy, Davutpaşa ve Cebeciköy'e kadar uzanan bir alanı kapsar. Bu ikinci harita, Melling'in kitabı için 1/100.000'e yakın bir ölçekte hazırlanmıştır.

DOĞAN KUBAN

KAYACIK

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, eskiden beri meşhur olan Kavacık Mesiresi'nin yer aldığı semt.

Yerleşmenin yoğunlaşmasıyla Anadolu Hisarı Mahallesi'nden ayrılarak 1965'te yeni bir muhtarlık oluşturmuştur. Komşuları Kanlıca, Anadolu Hisarı, Çubuklu, Rüzgârlı Bahçe ve Göztepe mahalleleridir.

Kavacık Mesiresi, Kanlıca semtinin bir uzantısı olarak 18. yy'da I. Mahmud'un (hd 1730-1754) nedimlerinden Sadık ve Hüseyin Ağa kardeşler tarafından düzenlenilmiş; padişahın sık geldiği bir mesire yeri olmuştur. Suyu ve havuzu ile meşhurdur.

Günümüzde Kavacık Mahallesi çoğunlukla eski yerleşme ve gecekonduardan meydana gelmektedir. Mahalle alanı için-

Kavacık'tan bir görünüm. *Banu Kutun/Obscura, 1994*

de yer almadığı ve resmen Anadolu Hisarı Muhtarlığı'na bağlı oldukları halde, Otağ Tepe'ye yapılan komşu villaların mali ve idari işlerine, yakınlık dolayısıyla Kavacık Muhtarlığı bakar. Boğaziçi planına göre Kavacık Mahallesi'nin bir kısmı SİT alanına, bir kısmı da gerigörünüm alanına girmektedir.

Mahallede halen 2 ilkokul, 1 ortaokul, 1 özel klinik, 1 eski cami (Yıldırım Bayezid Camii), 2 yeni cami (Yeni ve Merkez camileri) vardır.

Eski, havuzlu Kavacık Mesiresi düzenlenerek günümüzde yeni adıyla Orhan Veli Kanık Parkı olmuş; Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün ve Kavacık-Anadoluhisarı-sarıbağlantı yolunun Kavacık'tan geçmesi semtin arazi kullanımında değişimlere yol açmıştır.

1965'te nüfus sayımına ilk kez dahil olan Kavacık Mahallesi'nin nüfusu yaklaşık 2.000 civarında iken, 1975'te 5.000, 1985'te 8.000, 1990'da 15.000 olmuştur. Muhtarlıktan alınan bilgiye göre 1994 seçimlerinde 8.000 seçmenin varlığı, nüfusun tahminen iki katına çıktığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Kavacık Mahallesi'nin SİT alanında yapılaşma yasal olarak kontrol altına alındığı halde, Boğaziçi Yasası ve Plam'na göre gerigörünüm alanına giren yerlerde, özellikle hisse tapulu alanlarda kaçak yapılaşma yoğunudur. Kavacık Mahallesi, Boğaziçi'nde yerleşme yoğunluğunun önümüzdeki dönemde daha da artacağı alanlardan birisidir.

ÇİĞDEM AYSU

KAVAFYAN KONAĞI

Bebek'te, Yoğurtçu Zülfü Sokağı'nda İstanbul'un ayakta duran en eski konağı. 1751'de inşa edilmiştir. Bu tarih, yapının altındaki bir kuyu taşında bulunmuştur. Bugün konağın yalnızca harem bölümü ayaktaadır. III. Ahmed döneminde (1703-1730) Sad-

razam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın girişimiyle başlayan ve 18. yy'ın ikinci yansında Boğaziçi'nin en uzak köylerine kadar uzanan imar faaliyeti, Bebek'in itibarlı bir yerleşim merkezi olarak gelişmesine neden olmuştu. Bu girişimin bir örneği o-lan Kavafyan Konağı'nın ilk sahibinin kim olduğu bilinmemektedir.

Konak ve bahçesi iki taraftan yol ile çevrilmiştir. Meyilli bir araziye oturan Kavafyan Konağı üç seviyede bahçeye açılmaktadır. Konağın zemin katındaki avlu-bah-çe, taşlık ve cümle kapısı aynı seviyededir. Bina gayet kaliteli bir yapı tekniğiyle inşa edilmiştir. Üç kadı cephe, iki sokak tarafında muntazam kesme taş duvarlı bir kaideye oturmaktadır. Zemin katındaki büyük taşlık, iki oda hariç, konağın altının tümünü kaplar. Ahır, arabalık, seyis ve a-rabacı odalarının yer aldığı anlaşılan bu katta üzerinde konağın inşa tarihi bulunan mermer kuyu taşı vardır. Zemin katın av-lu-bahçeye açılan bölümünde sokağa bakış imkânı da sağlanıyordu. Taşlıktaki ahşap kemerler ve sütunlar üst katı taşımaktadır. Üst kadara çıkan ahşap iç merdiven iki kolludur. Daha yukarıda bu merdiven duvarlar arasında kalmaktadır. Taşlığın tavanı kemerle ayrılmış pasalı tiptedir. Köşedeki iki odanın tavanları ise çapraz şişe taksimatlıdır.

Zemin katındaki avlu-bahçeden üst bahçeye taştan bir dış merdiven ile çıkılmaktadır. Bu merdiven sağda harem kapısının önündeki sahanlığa varmaktadır. Sol tarafta ise ikinci seviyede yer alan bahçe bulunmaktadır. Sokağa açılan bahçe kapısı da buradadır ve birinci kata dışarıdan bu bahçe kapısı yoluyla da girilir. Bahçe kapısının önünde sahanlığa çıkan dış merdiven, bundan sonra konağın en üst katındaki gelin odasının altındaki direkliğın içinden geçerek sola döner ve bir üst seviyedeki bahçeye çıkar. Üst bahçenin meyilli yan sokak boyunca yükselen duvarı üzerindeki izlerden konak selamlığının burada olduğu anlaşılmaktadır. Konağın arka tarafına devam eden ikinci seviyedeki bahçede yer almış olan hamam ve mutfak da yıkılmıştır.

Kavafyan Konağı'nın zemin üzerindeki kat planları merkezi sofa tipindedir. Sofalar, köşeleri pahlı ve ikişer eyvanlıdır. Konağın dört köşesinde köşe odaları yer alırken, daha dar tutulmuş olan ikinci eksen üzerinde eyvanların yerine merdiven ve birer küçük oda yerleştirilmiştir. Üçüncü katta sofanın iki ucundaki eyvanlar sokağa ve bahçeye uzanan çıkımlarla genişletilmiştir. Bu katta evin güney tarafına II. Mahmud döneminde (1808-1839) eklenmiş olduğu anlaşılan bina, eliböğründeler-le taşınan gelin odası dışında, yapıldığı tarihteki durumunu hemen hemen korumuştur.

Her iki katın tavanları çapraz çubukludur. En üst kat en fazla itibarlı olandır. Burada iki köşe odasının tavanı, diğerlerinden farklı olarak çift şişeli yapılmıştır. Kubbe, duvar, yüklük, resim ve nakışla-nyla dikkati çeken Kavafyan Konağı'nda tavanların tümü, hattâ dış kaplamalarının

KAVAK SARAYI

494

495

KAVAK SARAYI BAHÇESİ

*\$\$.£ -

yansı özgündür. Özellikle gelin odasının tavanı ve bu odada bulunan bir niş içindeki resimler 18. yy özellikleri taşır. Gelin odasının tavanı bağdadi kubbedir. Bu odayı ilave etmek için bahçe tarafındaki köşe odası bozulmuş ve içinden bir koridor geçirilmiştir. Koridorun ucunda bir merdiven ile yassı kubbeli, ufacık ve loca şeklinde bir balkona çıkılır. Bu sembolik balkonla yeni gelinin odası tamamlanır. Kubbeli oda zamanında son modaya uygun sayılırdı. Kiliseye bakan oda baş odadır. Burada tavan çaprazları üç kattır. Diğer üç odanın da yüklükleri eski halleriyle korunabilmiştir. Birçok yerde duvar nakışları ve alçı baş pencereleri mevcuttur.

Bibi. Eldem, *Türk Evi*, I, 178-189; N. Atasoy, "I. Sultan Mahmud Devrinden Bir Abide Ev", *STY*, VI (1974), 23-43.

TÜLAY ARTAN

KAVAK SARAYI

Üsküdar'da, bugünkü Harem ve Salacak iskeleleri arasında bulunuyordu. Eski Saray(->) ve Topkapı Sarayı'ndan(->) sonra İstanbul'daki üçüncü büyük hanedan sarayı idi. Üsküdar Sarayı olarak da tanınan bu saray kompleksi 16. yy'da inşa edilmiş ve 18. yy'ın sonlarında Nizam-ı Cedid kışlalarının yapımı sırasında ortadan kalkmıştır. Sarayla ilgili bilgi kaynakları olarak bir dizi münferit arşiv belgesi, Osmanlı tarihlerinde bazı kayıtlar, kısa seyyah notları ve

Kavafyan Konağı

Banu Kutun/ Obscura, 1994

birkaç tasvir bulunuyorsa da bunları değerlendirecek sağlıklı araştırma henüz yapılmamıştır. Sarayın adı, yeri, ilk banisi ve kaynaklarda adı geçen Üsküdar Sarayı ile aynı yapı olup olmadığı uzun süre tartışma konusu olmuştur. Tarihi kaynaklar değerlendirilmeden bu konularda kesin bir

tanımlama yapılamayacağından görsel ve yazılı tasvirlerinden kalkarak saray hakkında bilinenleri şöylece özetleyebiliriz.

Kavak Sarayı'nın ilk yapılarının L Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-1566) erken yıllarında inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Mimar Sinan'ın burada II. Selim (hd 1566-1574) ve III. Murad (hd 1574-1595) için birer köşk ve üç hamam yaptığı, L Ahmed döneminde de (1603-1617) Kavak Sarayı'nda bir mescit inşa edildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Kavak Sarayı IV. Murad döneminde (1623-1640) gerçekleştirilen onarım ve eklemelerle padişahların daha uzun süre burada kalmalarına imkân vermeye başlamıştı. Bu devirde Topkapı Sarayı'nda olduğu gibi burada da bir revan köşkü yapılması, ahırlar inşası ve burada sürekli nöbetçi o-larak kalan teberdaran dairelerinin onarımı 17. yy'da sarayın önemsendiğine ve sık kullanıldığına işaret etmektedir.

1704'te III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından yaptırılan onarımlar öncesinde hazırlanan bir keşif defterinden burada Mehmed Paşa Kasrı, deryaya nazır ve de-

niz kenarında bulunan münhedim kasırlar, haremde hasoda, büyük şadırvanlı, dehlizli ve direkhaneli bir divanhane, camekânlı bir hamam, Revan Köşkü, bir bülbül kasrı, Sultan Ahmed Odası, valide sultana a-it bir kış odası ve kaşili bir oda, dehlizli bir soba odası, denize karşı çinili bir şahnişin odası ve efendilere, horendelere ve darüssaade ağasına ait çeşitli odalar ile, kafesli bir köşk ve yakınında bir havuz, bahçe kenarında da bir hasoda bulunduğu anlaşılmaktadır. Adı geçen mahallerden mekân organizasyonu tam olarak anlaşılamasa da Kavak Sarayı'nın tam teşkilatlı bir Osmanlı sarayı olduğu görülmektedir. 1732'de Kavak Sarayı bahçesinde düzenlenen bir arz merasimi, buranın istanbul sarayları içinde ne ölçekte kullanılmış olduğuna dair son bir ipucu olmaktadır. 18. yy boyunca sarayın çeşitli bölümlerinde onarımlar sürdürülmüşse de, bu dönemde saray genel olarak ihmal edilmiş, bazı köşkler tamamen bakımsız bırakılmıştı. 18. yy'da Osmanlı padişahları, hanedan ve devlet ricali Boğaziçi'nin Rumeli sahiline ilgi göstermiş, burada hızla yeni sahilsaraylar, köşkler ve biniş kasırları inşa edilirken Anadolu sahilindeki has-bahçeler ve köşkler bir ölçüde terk edilmişti.

III. Selim (hd 1789-1807) burada bir bostancı kışlasının inşasına izin vermiş; 1794 sonrasında saray yıkılarak bazı mermer parçalar kısmen Topkapı Sarayı'na nakledilmiş, bir kısmı da Selimiye Kışlası'nın inşasında kullanılmıştı. 1803 tarihli bir belgeye göre kısa sürede Kavak Sarayı arazisinin büyük bir kısmını askeri yapılar işgal etmişti. Bu yapılar arasında hamamlar, hastane ve subay konakları da bulunuyordu. III. Selim'in tahtan indirilmesinden sonra bu kışla yıkılmış, yerine 1825-1828'de bugünkü Selimiye Kışlası ile çevre binaları inşa edilmişti.

Kavak Sarayı'nı gösteren en önemli görsel kaynaklardan bir tanesi 1680'de

yayımlanmış olan G.-J. Grelot'nun(->) *Rela-tion nouvette d'un voyage â Constantinop-le* adlı eserindeki iki gravürdür. Burada saray Üsküdar Sarayı olarak isimlendirilmiştir. 1753 tarihli Üsküdar suyolları haritasında ise Kavak Sarayı resmedilmiştir. Grelot' nün "La ville et le port de Constantinople" adlı gravüründe görülen saray ile bu su yolu haritasındaki tasvir arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Ancak gene Grelot'nun "Veue du grand serrail de Constantinople" adlı gravüründe görülen Üsküdar Sarayı ile hiçbir benzerlik kurmak mümkün olamamaktadır. Fransa Elçisi Choiseul-Gouffier'in(->) hazırlattığı *Voyage pittoresque de la Grece* adlı, 1782-1822'de yayımlanmış albümde yer alan bir gravür ile gene Fransa Elçisi Aubert-Dubayet maiyetinde çalışan mimar Jean-Baptist Lepere'nin 1796-1798 arasında yapmış olduğu kurşunkalem çalışmaları, saray yapısının anlaşılmasında yardımcı olmaktadır. Diğer Osmanlı sarayları gibi birbirinden bağımsız bir dizi tek ya da iki katlı yapının bir araya gelmesinden oluşan sarayın özellikle sahildeki bölümü, görsel kaynaklar aracılığıyla

Kavak Sarayı

C. Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grece*, c. II, Paris, 1822 Cengiz Kahraman arşivi

daha iyi anlaşılmaktadır. Denize inen kayalıklar üzerinde örülmüş bir duvar arkasında çınar, servi ve belki de kavak ağaçları arkasında kıyı hizasında yükselen dört yapı tespit edilebilmektedir. Kuzeyde, muhtemelen Revan Köşkü olarak adlandırılan revaklı bir yapı görülmektedir. Topkapı Sarayı'ndaki Bağdat ve Revan köşkleri gibi sekizgen bir plan üzerinde, dört kanat ve bir arka bina ile dikkati çeken bu kubbeli kagir yapı, Topkapı Sarayı'ndaki emsalinden daha büyük ölçekte olmalıydı. Lepere'nin resimlerinde görülen ve yapının aydınlatılmasını sağlayan sekiz adet küçük çatı kulesinin ise Osmanlı mimarisinde başka örneği bilinmemektedir. Bu binanın yanında büyük bir olasılıkla daha eski olan, kuleli ve geniş saçaklı ahşap bir köşk bulunuyordu. Lepere'nin resimlerinde görülmeyen sivri çatılı bir kule ise Choiseul-Gouffier albümünde yer alan bir gravürde saray duvarının tam üzerinde resmedilmiştir. Bu kuleye bitişik ve Lepere'nin de resmetmiş olduğu büyükçe ve daha karmaşık bir plana sahip olduğu anlaşılan bir başka yapı bulunmaktadır. Saray duvarına oturan bu son yapıyla birlikte saray güneye dönmekteydi. Manzarasının çok güzel olduğunu tahmin edebileceğimiz bu noktada, bir teras üzerinde kubbeli bir köşk yükseliyordu. Topkapı Sarayı sahilindeki, 1640 tarihli Sepetçiler Kasrı'nı andıran bu bina, üç yandan sofalarla çevrilmiş, alçak bir kubbe altında bir başoda, kare planlı bir giriş odası ve dört yöne açılan fıskiyeyle bir sofadan oluşuyordu. Tam set üstünde duran ve yine dört yöne açılan bir cihannüma ile küçük bir köşk, kubbeli köşkü deniz tarafında tamamlıyordu.

Kaynaklar, bahçe ve park içindeki köşkler ile muhtemelen bugünkü Harem iskelesi çevresinde olan harem ve hizmet binalarının betimlenmesine olanak vermemektedir. Parktaki setler ve iki tarafı ağaçlı yolların düzenini anlamak da olası görülmemektedir. Bu bilgi yetersizliği, bazı Batılı seyyahların Üsküdar civarındaki saraylara neden "Acem" ya da "Iran Sarayı" dediklerim ve Anadolu sahilindeki saray yapılarının birçoğunun hemen her dönem İran üslubunda olarak tespit edilmesinin aydınlatılmasına da engeldir. Ancak bu adlandırmanın sarayların görünümünden çok fonksiyonuyla ilgili olduğu da tahmin edilebilir.

Örneğin Kavak Sarayı ile tam karşısında yükselen Topkapı Sarayı'nın, Anadolu ve Rumeli hisarları arasındaki ilişkiye benzetilebilir bir ilişki içinde oldukları anlaşılıyorsa da, Kavak Sarayı'nın bir idari merkez olmadığı, ancak Beşiktaş Sarayı gibi bir yazlık saray olduğu açıktır. Diğer yandan Davud Paşa Sarayı'nın ordunun Batı seferlerinde üstlendiği işlev gibi, Kavak Sarayı'nın da Doğu, yani İran seferlerinin başlangıç noktası olduğu görülmektedir, işte bu nedenle ve çoğunlukla Kavak, Üsküdar, Ayazma ve Şere-fâbâd sarayları hep karıştırılmış olduğundan, özellikle Batılı kaynaklarda Acem Sarayı ismi bu yöredeki saraylar için kullanılmaya devam etmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, ty, 284-285; Kö-mürçüyan, *istanbul Tarihi*, 32, 199; Inciciyan, *İstanbul*, 136; S. Ünver, "Üsküdar Kavak Sarayı Hakkında Vesikaları Sıralama ve Bir Deneme I", *Yücel*, S. 29 (1937), s. 215-218; M. Ce-zar, "Sanatta Batı'ya Açılıştaki Saray Yapıları ve Kültürünün Yeri", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri*, \sl., 1986; Konyalı, *Üskü-*

dar Tarihi, II, 265-272; Erdoğan, *Bahçeler*, 171-173; W. Müller-Wiener, "Das Kavak Sarayı. Ein Verlorenes Baudenkmal Istanbul", *İst. Mitt*, S. 38 (1988), s. 363-376.

TÜLAY ARTAN-CHRISTOPH K. NEUMANN

KAVAK SARAYI BAHÇESİ

Harem ve Salacak iskeleleri arasında bulunan, Kavak Sarayı ya da Üsküdar Sarayı olarak bilinen hanedan sarayının bahçesi. Kaynaklarda adı geçen Üsküdar Bahçesi ile aynı bahçe olduğu anlaşılmaktadır. En eskisi 1583'e tarihlenen 20 kadar me-vacip defterinde Üsküdar Bahçesi olarak adına rastlanmaktadır.

Eremya Çelebi bu bahçede ağaçların Kavak Sarayı yapılarından olan bir köşkün etrafını dairevi bir biçimde çevirdiğini ve köşkün çevresine gerili bir tülü anımsattıklarını yazmaktadır. Oysa İstanbul'un her yerinde görüldüğü gibi çam ve servi, belki de kavak ağaçlarının donattığı bu bahçede bunun dışında özel bir düzenleme bulunmadığı ve bahçenin en dikkat çekici özelliğinin burada süs ağaçlarından çok, sarayın tüketimi için sebze ve meyve yetiştirilmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan Üsküdar'da, Salacak Burnu gibi hâkim bir noktada III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından yaptırılan Ayazma Camii'nin(-») yerinde olduğu bilinen Ayazma Sarayı Bahçesi ile ilişkisi de tam olarak anlaşılamamaktadır.

Bibi. Erdoğan, *İstanbul Bahçeleri*, 171-173; Evliya, *Seyahatname*, I, ty, 1976, 284-285; Kö-mürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 1988, 32, 199; İn-ciciyan, *İstanbul*, 95-96; Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri*, 45-46.

TÜLAY ARTAN

L

KAVAKLAR

496

497

KAVEL GREVİ

Cornelius de Bruyn'un seyahatnamesinden Anadolukavağı, 17. yy. S. Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, ist, 1976

KAVAKLAR

"Kavak kaleleri", "kavak hisarları" olarak da geçer.

Boğaz'da ve Haliç'te bu adla bilinen yerler, eski çağlardan beri birer istihkâm ve tabya niteliğindeydi. Boğaz girişindeki Kavak (Selimiye) ve Kavak iskelesi, Haliç'teki Aynalıkavak, Anadoluhisan'ndaki eski Kavak iskelesi, Kanlıca sırtlarında eski bir mesire olan Kavacık, Boğaz'ın Karadeniz'e çıkışına yakın Rumelikavağı ve Anadolukavağı bunlardandır. *İbn Mühennâ Lüga-fzve DivanüLügati't-Türk*, "kavak" ve bunun kökü olan "kav" sözcüğünün anlamını "kavlık, çakmak kabı", "büzülmek ve dikilmek" olarak verir. Gerçi, Eremya Çelebi ve Minas Bıjışkyan, kavak denen yer ve iskelelerde iri gövdeli kavak ağaçlarının varlıklarından söz ederlerse de adı geçen yerlere, "çevirmek, kapamak, engel olmak, tutmak" anlamlarında Türkçe "kavak" adının verildiği kuşkusuzdur. Nitekim kavak ağacı da sınır çevirmek, su kenarlarında toprak tutmak için dikilir.

Kavakların en çok tanınanları Runeli-kavağı(->) ve Anadolukavağı'dır(-»). Bu ikisi aynı zamanda Boğaziçi'nin bitiş, Karadeniz'in başlangıç noktası sayılmıştır. Karadeniz kıyılarını 19. yy'ın başında dolaşan Bıjışkyan, gezisine, Kavakhisar dediği Ana-dolukavağı'ndan başlamış, bu ilginç incelemesini Rumelikavağı'nda noktalamıştır. Bu iki yere ve yakın çevrelerine ilkçağda "ilahların koruyuculuğu umudu ile" tapınaklar yapıldığı bilinmektedir. Tapınakların yanına da Boğaz'a girişi engelleyen kaleler inşa edilmişti. Kaynaklardaki bilgilere göre karşılıklı kalelerin kıyı kuleleri arasındaki zincir, belirli aralıklarla ağaç kütüklerine bağlı olarak suyunu kesiyordu. Bu sayede, gemiler

durduruluyor, gümrük vergisi alınıyor veya yoklama yapılıyordu. Bu kalelerin bir özelliği ise düşman gemilerine hem yandan, hem cepheden atış ya-

pılabilecek konumda olmalarıydı. Böylece, barış zamanlarında geçişler kontrolde tutulduğu gibi, Boğaziçi'nin ve İstanbul'un düşman saldırılarından korunması da sağlanıyordu. Bu iki istihkâmdan Anadolu yakasındaki "Hierion", Rumeli yakasındaki ise "Serapieion" adını taşımaktaydı. Kontrol ve savunma sistemi Bizans imparatorluğu döneminde de devam etti. Eski tapınakların yerine kilise ve manastırlar yapıldı. Bizanslılar, Anadolu kavağı'na "Yeros/Yoros", Rumeli kavağı'na ise "Im-ros" demekteydiler. 1350'ye doğru her iki istihkâmı, dolayısıyla Boğaz'ın kontrolünü ele geçiren Cenevizliler, buralarda yeni birtakım burçlar ve duvarlar inşa ettiler, İstanbul'un fethi sırasında bu istihkâmlara "Ceneviz kaleleri" deniyordu. Türklerce, Anadolu yakasındakine uzun zaman "Yo-ros" ve bazen de "Eizze-i Ruhaniye Kalesi", Rumeli yakasındakine ise, "Yeni hisar" dendiği gibi bu ikisiyle birlikte Yuşa ve Tellitabya istihkâmlarına askeri bir terim olarak "Kıla-ı Erbaa" (dört kale) denmekteydi. Fakat halk dilinde "Kavak Kaleleri", "Kavaklar", "Kavak Hisarları" deyimleri yaygındı.

Birer gümrüklendirme, karantina ve çevirme noktası olan Kavaklara, Osmanlılar da yeni perde duvarlar ve kuleler eklediler. Yoros Kalesi'ne bir garnizon yerleştirdiler. II. Bayezid (hd 1481-1512) kale içine bir cami yaptırdı. *Hadika'da* bu mabetten "Yoros Kal'ası Mescidi der kurb-i Kavak" olarak söz edilmektedir. Kale dizdarlarından kav:1.: ustası Hacı Mehmed Ağa da bir hamam inşa ettirmişti. "Kal'a-i Atik" de denen burada, Karadeniz'den gelen gemilerin rota değiştirip karaya çarpmamaları için geceleri ateş yakılması yasaktı. Buna karşılık Rumeli yakasındaki tabyanın yukarısında bir ocak ve fanus içinde yunusbalığı yakılarak gemicilere kılavuzluk edilirdi. Anadolu kavağı üstündeki Çekilik

denen mahalde bulunan iki tabyadan teki, Boğaz girişinden görünmediği için yaklaşan gemilere buradan kolayca atışlar yapılabilirdi.

17. yy'ın başında Kazakların "şayka" denen kayıklarla Boğaziçi'ne gelip köyleri vurmaları ve İstanbul'da korku uyandırmaları üzerine IV. Murad'ın (hd 1623-1640) ilk saltanat yıllarında kavak kaleleri yenilendi ve tahkim edildi. Eski tabyaların kıyı tesisleri bu inşaat sırasında yıkıldı. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre her iki yakada kare biçiminde, demir kapılı, yüksek kuleleri olan yeni kavak kaleleri inşa edildi. Akçahisar, Güzelcehisar adlarıyla anılan Anadolu Hisarı'na karşılık, Anadolu kavağı Anadolu Hisarı dendiğini de vurgulayan Evliya Çelebi, bu kalenin içinde askerler için 80 oda yapıldığını, bir mescit ile iki buğday ambarının ve 100 topun bulunduğunu, kalede bir dizdar ile 300 askerin görevli olduğunu da açıklar. *Hadika'da* da IV. Murad'ın annesi Kösem Mahpeyker Valide Sultan'ın(-0 buraya bir

mescit yaptırdığı yazılıdır. Evliya Çelebi, İstanbul'daki bazı kalelerde yatsıdan sonra ve sabah namaz vakti mehter takımlarının "nöbet" çaldıklarını anlatırken Rumeli Yenihisarı dediği Rumelikavağı ile Kavak Yenihisarı adını verdiği Anadolu-kava-ğı'nı da sayar. Yine, Üsküdar'daki Kavak Sarayı'nda(-t) nöbet vurulduğunu bildirir. Ancak bu görevi sürdürenlerin, geçimlerini sağlamak için, gündüzleri de çevre köylerde davul zurna çaldıklarını ekler.

Rumelikavağı'nın bulunduğu yerdeki eski Bizans kalesi, Rumeli Hisarı yapılırken yıkılmış olup fetihten sonra yerine yeni bir kavak kalesi inşa edilmişti. Daha sonra bunun yakınına IV. Murad zamanında "Kavakhisarı", "Avrupa Hisarı" denen yeni kale yaptırıldı. Evliya Çelebi'nin, *Seyahatname'sinde* bu tabya da dört köşe sağlam bir yapı olarak anlatılmakta çevresinin 1.000 adım olduğu bildirilmektedir, içinde askerler için 60 odasının, 1 mescidinin, 2 buğday ambarının bulunduğu ve 100 topunun olduğu, burada da 300 kavak askerinin nöbet tuttuğu vurgulanmıştır. Kale dışındaki yüksek bir kule üzerinde ise geceleri fener yakılmaktaydı. Evliya Çelebi, buradaki köyü de "Kavak Kasabası" o-larak anar. Gemicilerin ve yolcuların barındığı bekâr odalarının sayısını verir. *Hadîka'da*. ise Karakaş Mescidi'nin "Kal'a-i Kavak" içinde olduğu, Kavak Kalesi'ni IV. Murad'm, mescidi ise Karakaş Mustafa Çelebi'nin yaptırdıkları, ayrıca IV. Mehmed'in annesi Turhan Hatice Valide Sultan'm(->) kardeşi Yusuf Ağa adına da burada bir caminin yapılmış olduğu yazılıdır.

III. Osman döneminde (1754-1757) her iki kavak kalesinde bazı onarımlar yapıldığı Anadolu-kavağı'na yakın Macar Kale-si'nin eski önemini yitirdiğinden, tıpkı Tokat Bahçesi gibi bir hasbahçeye dönüştürüldüğü ve Macar Bahçesi denen buraya da Bostancı Ocağı'ndan(->) kavak ustaları atandığı, 1783'te ise, L Abdülhamid'in buyruğuyla her iki kaleye yeni burçlar eklendiği ve tahkimatın geliştirildiği saptanmaktadır. Kavaklara yakın köylerin halk-

larının ise fırsat buldukça geceleri ateş yakıp Boğaz'a giren gemileri şaşırttıklarına ve karaya vuran gemileri soyduklarına i-lişkin pek çok olay bEindiği gibi I. Ahmed' in (hd 1603-1017) de bu tür soygunların önlenmesi için, kavak kıyıları boyunca mahalleler kurulmasını, nüfusun artmasını teşvik ettiği bilinmektedir. 18. ve 19. yy' larda yeni tabyalar yapılırken eski kavak kaleleri ve IV. Murad döneminde yapılan istihkâmlar büyük ölçüde yıkılmıştır. Kıyıdaki yeni istihkâmların, 1623'te yapılan kavak kalelerinin yerine yapıldığı kuşkusuzdur. 19. yy'a girerken bu tabyaların yeni baştan ve Kavak nazırlarının sorumluluğunda yapıldığını, buralarda nöbet tutan yamakların ise, Nizam-ı Cedid kadrolarına alınmak istemediklerinden ayaklandıklarını G. Oğulukyan, *Ruzname'sinde* yazmaktadır (bak. Kabakçı Mustafa Ayaklanması). Melling'in bir resminde bu kalelerin kuleli kapıları betimlenmiştir. Molt-ke, 1837'de Kavakları ve bunların daha

kuzeyindeki tabyaları anlatırken Rumelikavağı Kalesi'nin tamamen ortadan kalktığını, fakat Anadolukavağı'nın incir ve defne ağaçlarından bir bitki örtüsü içinde yükselen kuleleriyle ayakta olduğunu bildirir. Rumelikavağı ile eski Macar Kalesi

Rumelikavağı'nda kavak nazırlarının ve ustalarının gömüldüğü mezarlıktan günümüze kalan taşlar. *Yavuz Çelenk, 1994*

arasındaki Boğaz havzasının, iyi yakada 250'den fazla topun bulunduğu 4 batarya ile korunduğunu, bu nedenle bir filonun Boğaz'dan geçmesinin son derece tehlikeli olduğunu vurgular. La Baron Durand de Fontmagne, Kırım Savaşı sırasında Rumelikavağı'na yaptığı bir geziye değinirken iyi yüzlü bir paşanın kendilerini tabyada karşılayıp ağırladığını, tabyanın top ve güllerle çevrili taraçasında herkesin kendisine bir yer bulup oturduğunu anlatmıştır. Kavaklardaki son yenileme çalışmaları ise 1894'te yapılmıştır.

Bu iki büyük kavaktan sonra, Boğaziçi'ne doğru derlendiğinde, Anadolu Hisa-ı'nın yanındaki iskeleye Kavak iskelesi dendiğini yazan Kömürciyan, buradaki bahçeye bakan bostancılara da "kavak ustası" dendiğini bildirmektedir. Yine, Kız Ku-lesi'nin karşısında, Salacak'tan biraz daha güneyde kalan Harem'in yukarı kesimi de eskiden Boğaz Kavağı olarak bilmiyordu. Burada, Osmanlı hanedanına ait yazlık Kavak Sarayı vardı.

Haliç'te Tersane bölgesinin merkezinde yer alan Kavak Burnu'nda ise buradaki tesislerin korunmasına dönük bir istihkâmla birlikte Kaptanpaşa Divanhane ve yine Osmanlı hanedanına ait büyük bir kasır bulunuyordu. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Tersane'nin ilk gözleri de burada yapılmıştı, İnciciyan, buradaki sarayı "padişah köşkü" olarak adlandırır ve I. Ahmed'in son saltanat yılında (1617) onarıldığını, köşkün geniş bahçesinin Tersane'ye bitişik olması nedeniyle Tersane Bahçesi olarak adlandırıldığını anlatır. Bu saray, sonraki onarım ve eklemelerle uzun zaman korundu, III. Ahmed döneminde (1703-1730) Aynalıkavak Kas-n(->) ya da Aynalı Kasır olarak anılıyordu. Aubry de la Mortraye, bu sarayın bir bölümünün denize çakılmış direklere oturmuş olduğunu yazmaktadır. 19. yy'ın başlarında Hasbahçe Kasrı ve küçük köşkler bırakılıp Aynalıkavak Sarayı yıkılarak yerine yeni tersane tesisleri yapıldı. Yeni Divanhane, Kasr-ı Kebir, Kâhyabey Dairesi, Di-vanyeri, Sergi Dairesi, Hazine Dairesi, cami ve hamam bunlardandı. 1832'de eski kavak (istihkâm) yerleri ve saray dairelerinin bir bölümü daha kaldırılarak yerine vapur çarkları ile çalışan haddehaneler eski Aynalıkavak un değirmenin yanına da fırınlar yapıldı.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 46i vd; Ayvan-sarayî, *Hadika*, II, 143-146; A. Gabriel, *İstanbul Türk Kaleleri*, ist., ty, s. 113 vd; F. Dirimte-kin, *istanbul'un Fethi*, ist., 1949, s. 103-104; *Boğaziçi*, s. 68, 101, 131 vd; E. Mamboury, *Rehber*, 210 vd; De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında*

istanbul, ist., 1977, s. 83-87; G. Oğulukyan, *Ruzname, 1806-1810 İsyamları*, İst., 1972, s. 2; P. M. Bıjıskyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, İst., 1969, s. 17-18, 110; İnciciyan, *İstanbul*, 96-98, 120 vd; K  m  rciyan, *İstanbul Tarihi*, 203 vd, 214, 269, 284-285; A. de la Mortraye, *Tra-vels trough Europe, Asia and into part of Af-rica*, I, s. 174-175; H. v  pn Moltke, *T  rkiye'deki Durum ve Olaylar   zerine Mektuplar*, Ankara, 1960, s. 64-65; Uzun  ar  ılı, *Merkez ve Bahriye*, 120.

NECDET SAKAO  LU

KAVALLALnAR

bak. HİD  V A  LESİ

KAVASBA  I AHMED A  A   E  MESİ

Bo  azi  i'nde,   engelk  y iskelesi meydanında bulunmaktadır.

Kesme ta  tan yapılmı   bu d  rt cepheli meydan   e  mesinin   st  nde altı satırlık mensur kitabe yer alır. Kitabeden anla  ıldığına g  re   e  meyi Sadrazam Mehmed H  srev Pa  a'nın kavasba  ısı Ahmed A  a 1270/1853'te yaptırmı  tır. Kitabe daha   nce   engelk  y Iskelesi'ne   ıkan k   eba  ın-da bulunmaktaydı.

m

Kavasba  ı Ahmed A  a   e  mesi

Banu Kutun/Obscura, 1994

  e  me d  rt y  zl   olarak kesme ta  tan yapılmı  ,   zeri sıva ile kaplanmı  tır. Geni   bir sa  akla   evrili olan   e  menin   atısı kubbe bi  iminde olup   zeri kur  un kaplıdır.   e  me son zamanlarda onarım g  rm   t  r.   e  menin d  rt y  z   de aynı   ekilde yapılmı   olup, mermerden sade bir aynata  ı ve musluk bulunmaktadır. Yapının k   elerindeki oluklu mermer payeler kornişin   st  nde de devam etmektedir.   n cephede korniş   st  nde altı satırlık kitabesi yer almaktadır.   e  menin   n  nde yapıyı d  rt taraftan dolanan mermer tekne ta  ı bulunmaktadır.   n cephedeki musluk koparılmı   olup suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanı  ık, *istanbul   e  meleri*, II, 444; A. Egemen, *istanbul'un   e  me ve Sebilleri*, ist., 1993, 60-62.

ALIN TALASO  LU

KAVEL GREVİ

1963'te, 1961 Anayasası'nın getirdi  i haklara ra  men yeni yasalar hen  z   ıkmadı  ı i  in grev yasa  ının s  rd     bir d  nemde İstanbul'da ger  ekle  tirilen, T  rkiye i   i hareketinin en   nemli eylemlerinden biri. İstanbul   stinye'de kurulu Kavel Kablo Fabrikası i  vereni, 5 yıldır vermekte oldu  u yıl sonu ikramiyesini eksik   deyece  ini a  ıklayınca fabrika i   ileri, 31 Aralık

KAVUKLU HAMDİ

498

499

KAYGILI, OSMAN CEMAL

Kavel grevi

Disk Arşivi

1962 günü protesto eylemi yaptılar. Soruna çözüm bulunması için işverenle görüşmek isteyen 3 işyeri temsilcisi ve baştem-silci, yasa ve yönetmeliklere aykırı olarak işten atıldı. Ayrıca sendika üyeliğinden istifa etmeleri için işçiler üzerinde yoğun baskılar başladı.

Sonradan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu^) kurucusu sendikalar arasında yer alacak Maden-İş Sendikası'na tiye işçiler, sendika temsilcisi arkadaşlarının işten atılmasını protesto için işbaşında çalışmadan oturma eylemine başlayınca işveren işçileri yönlendiren 9 işçiyi daha işten attı. Bunun üzerine, fabrikanın 173 işçisi, 28 Ocak 1963'te 35 gün sürecek greve başladılar. Gerçekte grevin ilk günleri fiili "işgal" olarak yaşandı. Daha sonra fabrikadan çıkarılan işçiler fabrika önünde eylemlerini sürdürdüler. Kış günlerinde gece gündüz eşleriyle, çocuklarıyla, fabrika önünde nöbet tuttular. Bu arada işveren lokavt ilan etti ve yeni işçi almak için gazetelere ilan verdi.

Kavel Grevi, 24 Temmuz 1963'te kabul edilecek Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası ile Sendikalar yasa tasarılarının TBMM'de görüşüleceği günlere rastladığı için büyük önem kazandı. Bazı kaynaklar, Kavel grevinin çıkacak yasalarda işçiler için-ağır hükümler getirilmesini sağlamak üzere işverenlerce kışkırtıldığını ileri sürdü. Maden-İş Başkanı Kemal Türkler, 19 Mart 1963'te İstanbul'da yayın hayatına başlayan *Sosyal Adalet Dergisi*'nin ilk sayısına yazdığı "Kavel Olayının İçyüzü" başlıklı yazısında, işverenlerin bir cephe kurarak Kavel olayım mecliste görüşülecek işçi hakları ile ilgili taşanları etkilemede kullandıklarını belirtti.

İşverenler, Kavel grevini "mülkiyet hak-kı"na bir saldırı, dolayısıyla "grev hakkı"

nin sınırlandırılması için bir örnek olarak kullanmak isterken, işçiler de grevi bir "dayanışma" konusu haline getirdi. Maden-İş ve Lastik-İş sendikaları, üyeleri olan grevci işçiler için para topladı. İstanbul'da 800 Demirdöküm işçisi Kavel grevcilerini desteklemek için sakal boykotuna gitti. İstanbul'un ve Türkiye'nin birçok yerinde işçiler Kavel grevcilerini ziyaret etti. Maden-İş üyelerinin çoğu, o tarihlere denk düşen bayrama Kavel grev yerinde grevci işçilerle dayanışarak girdiler. Kavel grevi konusunda Türk-İş yönetimi ise suskun kaldı.

Grev sırasında zaman zaman polis ile işçiler arasında çatışmalar çıktı, yaralanmalar

oldu. Anlaşmaya varılmasından bir gün önce, fabrikadan kamyonla kablo çıkarılmasını önlemek isteyen işçilerin eşleriyle polis çatıştı. Nihayet 3 Mart 1963 günü Başbakan Yardımcısı Turhan Feyzi-oğlu ve Çalışma Bakanı Bülent Ecevit'in aracılığı ile uzlaşmaya varıldı. İmzalanan protokole göre işveren yıl sonu ikramiyesini eski koşullara uygun ödemeyi ve işten çıkarılan 9 işçiyi işe almayı kabul etti. Dört temsilci ise yeniden işe alınmayacak, ancak tazminatları ödenecekti.

İşçiler 5 Mart 1963 günü işbaşı yaptılar. Kavel olayı bitti sanılırken, bu kez Sarıyer savcısı 28 işçi hakkında "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na muhalefet, polise fiili mukavemet, mesken masuniyetini ihlal" gibi suçlarla dava açtı. 15 Kavel grevcisi tutuklanarak Sultanahmet Cezaevi'ne kondu. Tutuklu işçiler 27 gün hapis yattıktan sonra çıkarıldıkları ilk celsede tahliye oldular, ancak davaları sürdü.

24 Temmuz 1963'te çıkarılan Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'na eklenen ve işçiler arasında "Kavel Maddesi" olarak bilinen geçici bir madde ile 1947

tarihli Sendikalar Kanunu ile TCK'nin 201 258, 266-273. maddelerine aykırı fiiller ve bunlara verilen cezalar affedilince, Kavel grevcileri de kovuşturmadan kurtuldu.

Kavel grevcileri tutuklu işçilerin tahliye edildikleri 11 Nisan 1963 gününe kadar yaklaşık 100 gün boyunca kamuoyunun gündeminde kaldı. Henüz grev yasasının olmadığı, grevin hangi koşullarla yapılacağı bilinmediği bir dönemde gerçekleştirilmesi, 1960 sonrasındaki ilk işgal örneğini oluşturması, işçiler arasında dayanışma düşüncesini pekiştirmesi, işverenlerin sendika üyeliği ve işyeri temsilciliği kurumunu kabullenmelerinde bir aşamayı temsil etmesi açısından Kavel grevi, Türkiye işçi sınıfının sendikal hareketinin en önemli köşe taşlarından birini oluşturdu. FARUK PEKİN

KAVUKLU HAMDİ

bak. HAMDİ (Kavuklu)

KAYALAR MESCİDİ VE TEKKESİ

Beşiktaş ilçesi'nde, Bebek ile Rumelihisarı arasındaki Kayalar mevkiinde, Bebek-Ru-melihisarı Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Adını bulunduğu mevkiden alan bu mescit 17. yy'm ikinci çeyreğinde, IV. Mehmed dönemi (1648-1687) ricalinden, Tameş-var'da ölen Nişancı Sıdkı Ahmed Paşa (ö. 1662) tarafından yaptırılmıştır. Kagir duvarlı ve ahşap çatılı olduğu bilinen bu ilk yapı tespit edilemeyen bir tarihte ortadan kalkmış, yerine 1294/1877'de Kadiri tarikatına bağlı Şeyh Ahmed Niyazi Efendi tarafından bir mescit-tekke niteliğindeki bugünkü ahşap yapı inşa ettirilmiştir. Kaynaklarda "Şeyh Mehmed Efendi Tekkesi", "Kayalar Tekkesi" veya "Ahmed Sıdkı Efendi Tekkesi" olarak geçen bu bina tekkelerin kapatılmasından (1925)

sonra terk edildiğinden ve kadro harici tutulduğundan harap düşmüş, çeşitli hayırseverlerin yardımları ile, aslına uygun biçimde onarılmış ve 1987'de cami olarak ibadete açılmıştır.

Aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi o-larak kullanıldığı bilinen, dikdörtgen planlı fevkani mescidin altında, zamanında tekkenin selamlık birimleri olarak kullanılan, günümüzde ise imam lojmanı görevini ifa eden mekânlar yer alır. Yapının girişi zemin katın güney cephesinde, mihrap ekseninin solundadır. Dikdörtgen açıklıklı ve çift kanatlı kapının üzerine küçük bir kitabe levhası yerleştirilmiştir. Kapının açıldığı küçük taşlıkta, solda bir abdest alma mahalli bulunmakta, bu taşlığın batı duvarındaki merdivenlerden mescitle aynı kotta yer alan büyük taşlığa çıkılmaktadır.

Mescit, her ikisi de dikdörtgen planlı o-lan bir harim ile kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelir. Son cemaat yerinin batı duvarında bulunan giriş büyük taşlığa açılmakta, kapının üzerinde dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı bir tepe penceresi bulunmaktadır. Son cemaat yerinin üstü fevkani kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiş, son cemaat yerinin doğu ucundaki merdivenden bu mahfile çı-

Kayalar Mescidi

Banu Kutun/Obscura, 1994

kış sağlanmış. Son cemaat yerini harim-den ayıran duvarın ekseninde bir kapı ile bunun yanlarında birer pencere, ayrıca ha-rimin doğu ve güney duvarlarında dörder pencere yer alır. Güney duvarının ekseninde bulunan mihrap cephede yarım daire planlı bir çıkma yapar. Harimin kuzey duvarı boyunca, zemini bir seki ile yükseltilmiş ve ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış müezzin mahfilleri uzanır. Minber ile vaaz kürsüsü ahşaptır.

Kiremit örtülü kırma çatı ile donatılmış olan yapının cephelerinde herhangi bir bezeme görülmemekte, köşeleri Dor başlıklı pilastrlarla belirlenen, ahşap kaplamalı cephelerde dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı pencereler sıralanmaktadır. Mescidin batı cephesine bitişik olan minarenin kare planlı kaidesi ile pabuç kısmı kesme taşla, silindir biçimindeki gövdesi ile peteği ise tuğla ile örülmüştür. Şerefenin altı kavisli bir dolgu ile donatılmış, minare, kurşun kaplı ahşap bir külahla taç-landırılmıştır. Mescidin avlusunda, 9357 1529'da Atmeydanı'nda katledilen Bayra-mî-Melamî büyüklerinden "Oğlan Şeyh" lakaplı İsmail Maşukî'ye(->) ait bir makam kabri bulunmaktadır.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 124-125; Osman

Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 46-47, no. 198; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 5; Raif, *Mir'at*, 271, 280; Vassaf, *Sefîne*, V, 272; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 38.. ..

KAYGILI, OSMAN CEMAL

(22 Eylül 1890, İstanbul - 9 Ocak 1945, İstanbul) İstanbul'un kenar mahalle halkını, tulumbacı ve külhanbeyi çevrelerini, Çingelerini anlattığı hikâye ve romanla-rıyla tanınan yazar.

1906'da Menşe-i Küttab-ı Askeriye'den mezun olduktan sonra çeşitli birliklerde kâtiplik yaptı. Mahmud Şevket Paşa'ya 11 Haziran 1913'te yapılan suikast dolayısıyla düzenlenen listeye dahil edildiği için Si-nop'a sürüldü. Burada 2 yıldan fazla kaldı. I. Dünya Savaşı yıllarında yeniden askeri birliklerde çalışmaya başladı, 1918'de ise hastalanarak emekli oldu. Sur dışında bir mahalleye yerleşerek hayatı boyunca oradan ayrılmadı. Geçimini sağlamak için sütçülük, Haliç vapurlarında biletçilik, pazarlarda manifaturacılık, muhasebecilik, öğretmenlik gibi işlere girip çıktı.

İlk yazısı *Eşek adlı* mizah dergisinde yayımlandı (1910). Daha sonra *Karagöz ve Şebab* dergilerinde de mizah yazıları ve taşlamalarıyla görüldü. Ancak onun gerçek anlamda yazarlık serüveni *Alay* dergisinde yayımlanan yazıları ve hikayeleriyle başladı. Mütareke yıllarının *Âyine*, *Aydede*, *Gü-leryüz*, *Akbaba* gibi mizah dergilerinde; *Sabah*, *İkdam*, *Alemdar* ve *Payitaht* gibi günlük gazetelerinde mizahi şiirler, hikâye ve fıkralar, değişik konularda yazılar yayımladı. Cumhuriyetle birlikte *Çuvalcı Şeyhinin Halefi* (1923), *Altın Babası* (1923), *Bir Kış Gecesi* (Anber takma adıyla, 1923), *Eşkîya Güzeli* (1925), *Gonca'nın İntiharı* (1925), *Mahkemede Gelin-Kay-nana Kavgası* (1925), *Tekin Olmayan Kedi* (1925), *Çingene Kavgası* (Anber takma adıyla, 1925), *Perili Bostan* (1925) adlı ki-tapçıklarıyla bir hikayeci olarak adım duyurdu. Osman Cemal Kaygılı'nın yazarlık özelliklerini yansıtan bu hikâyeleri, konu ve çevre bütünlüğü taşıması ve sonraki yıllarda yayımlayacağı romanlarında da bunu devam ettirmesi bakımından dikkat çekicidir. Osman Cemal Kaygılı'nın *Sandalım Geliyor Varda* (1938) adlı uzun hikâyesinin ardından aynı konulan *Ç7w-geneler* (1939, 3. bas. 1972), *Ayır Fatma* (1944) ve *Bekri Mustafa* (1944) adlı romanlarında da devam ettirmesi, yazarlık çizgisinin sürekliliğini gösterir.

Çingeneler, Nazlı adında bir Çingene kadına âşık olarak bu topluluk içinde 2,5 yıl kadar yaşayan İrfan adlı bir gencin hatıra defteri biçiminde kurgulanmıştır. Musiki meraklısı İrfan'ın Topçular, Ayvansaray ve Sulukule Çingeneleri arasında geçen acı dolu hayatı, hapse düşmesi, hapisten çıkınca da evsiz yurtsuz kaldığı için sefil olması Kaygılı'nın öteki hikâye ve romanlarında sıkça rastlanılan mutsuz kahramanlardan, başlarına olmadık dertler açılan kadın ve erkeklerden farklı bir özellik taşımaz. Romanı ilginç kılan, canlandırılan Çingene yaşayışının sunuluşundaki gerçekçiliktir.

Aygır Fatma, birbirlerini çocukken sevmeye başlayan Hasan ile Mediha'nın mutsuzlukla sona eren aşklarını anlatır. Topçular semtinde oturan kahramanların Kâğıthane'ye çocuk götüren bir bayram arabasında başlayan arkadaşlıkları aşka dönüşür. Aygır Fatma adlı bir mahalle kadınının çöpçatanlığı ile nişanlanma hazırlığına başlayan gençleri Hasan'ın bir kavga yüzünden hapse düşmesi ayırır. Mediha bir Kafkasyalıyla evlenirse de kocasının yaptığı kötülüklere dayanamayarak kaçır ve

uygunsuz bir hayat yaşamaya başlar. Hasanla yemden karşılaştılar da evlenmeleri mümkün değildir. Kahramanlarına acı çektiren Kaygılı *Aygır Fatma*'âz da bu yolu izler.

Bekri Mustafa, kitap bütünlüğü kazanmış son romanıdır. İstanbul'un meyhane gediklileri arasında 17. yy'dan beri haklı bir şöret sahibi olmuş, halk arasında yaygınlık kazanmış fıkraları ve kişiliği ile ayyaşların piri haline gelmiş olan Bekri Mustafa^ bu eserde bir roman kahramanı olarak okuyucu karşısına çıkar. Çevre doğal olarak İstanbul'dur, kişiler de İstanbul'un kenar mahalle meyhanelerinin müdavimi olan halktan kimseler arasından seçilmişlerdir.

Kaygılı ayrıca *Cumhuriyet*, *Vakit*, *Haber*, *Son Posta*, *Son Telgraf*, *Açıksöz* gibi gazetelere tefrika romanlar yazmış, buralarda bazı hikâye, makale ve fıkralar yayımlamıştır. Gazete tefrikalarından *Akşamcılar* adlı romanı *Açıkgöz*'de, *Kovuk Palas* adlı romanı da *Son Telgrafta*, kitap haline gelmeden kalmıştır.

Osman Cemal Kaygılı'nın yazarlığında ve hayatında tiyatronun ayrı bir yeri bulunmaktadır. *İstanbul* adlı revüsü Muhsin Ertuğrul tarafından Şehzadebaşı Ferah Ti-yatrosu'nda (1925), *Bana Benziyor mu?* adlı oyunu Raşit Rıza (Samako) tarafından Milli Sahne'de (1926) sahnelenmiştir. Ayrıca, sahnelenmiş *Mezarlık Kızı* adlı revüsü (1927) ile yayımlanmış *Üfürükçü* (1935) adlı bir oyunu daha vardır. O, bu eserlerin bazılarında rol alarak sahneye çıktığı gibi arkadaş çevresinde de iyi bir ortaoyuncusu olarak tanınmıştı.

Kaygılı'nın İstanbul'la ilgili önemli bir çalışması da çok yakından tanıdığı bir dünyanın insanlarından derlediği 528 argo kelime ve deyimden oluşan *Argo Lügatidir*. Hikâye ve romanlarında da bol bol kullandığı bu dil hazinesi *Haber gazetesinde* tefrika edilmiştir (Ağustos 1932).

Kaygılı'nın İstanbul folkloru ve âşık e-debiyatıyla ilgili küçük fakat değerli bir çalışması da semai kahveleri ve meydan şairleri ile ilgilidir. *İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri* (1937) adını taşıyan bu eser, birçok manici ve destan şairini tanıtır, bu ortamda oluşturulan edebiyat ve musikiyle ilgili değerli bilgiler yanında kişilerin, yazar tarafından tanık olunmuş hüznü hikâyeleri de anlatılır.

Osman

KAYGUSUZ TEKKESİ

500

501

KAYIKÇILIK

İskeleler genel olarak devlet tarafından yaptırılır fakat semtin zengin kişileri de hayır olarak iskele yaptırabilirdi.

Kayıkların ücreti kürek sayısına göre tespit edilmekteydi. 1587'de İstanbul kadısına gönderilen hükümde İstanbul'un değişik iskelelerine gidiş ve dönüşlerde alınacak ücretler belirtilmiştir. 19. yy'ın ortalarında Eminönü'nden Üsküdar'a 3 kuruşa, Kâğıthane'ye 5 kuruşa gidildiği bilinmektedir.

İstanbul'da bulunan kayık ve kayıkçı sayısı kaynaklarda farklı olarak belirtilmiştir. 16. yy'ın sonlarında Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'da 21 iskele olduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnamede* peremeci esnafının 8.000, kayıklarının sayısının ise 4.614 olduğunu bildirmektedir. 1680'de bu hususta bilgi veren bir kaynakta İstanbul'da 779 adet reayaya, 646 adet de askerlere ait pereme ve 1.142 peremeci olduğu kaydedilmiştir. 18. yy'da kayık ve kayıkçı sayısında büyük bir artış görülmektedir. Buna göre 3.996 adet kayık ve 6.572 kayıtlı kayıkçı tespit edilmiştir.

Kayıkçıların en önemli özelliklerinden biri de kıyafetleridir. Piyade hamlacılarının kıyafetleri, diğer kayıkçılarınkinden kalite itibarıyla ayrılırdı. Hamlacılara biri çuha, diğeri kalikot patiskasından birer dizlik, çuhadan ipek fermene işlemeli yelek ve salta, bürümcük hilali gömlek, uzun konç-lu sakız beyazı çorap, rugan gül fiyonk-

Kaygılı'nın doğup büyüdüğü istanbul kenar mahallelerini ve buralarda yaşayan insanların hikâyelerini anlatmadaki içtenlik ve gerçekçiliği eserlerindeki sanat değerini ikinci plana itmiş, yaşadığı dönemin tanınmış şair ve yazarlarının Batılı tarz ve tavırlarını bir yana bırakmasına, kendine özgü bir halk yazarlığını tercih etmesine sebep olmuştur. Hikâye ve romanlarında Ahmed Midhat Efendi(->) ile Hüseyin Rahmi Gürpınar(~>), gazete ve dergilerde yayımlanan diğer yazılarıyla da Ahmed Ra-sim'in(->) yolundan gitmiştir.

Eserlerindeki çevre (Haliç, Kâğıthane, Topkapı ve Edirnekapının sur dipleri,

Bayrampaşa, Topçular ve Lonca...) ve bu çevre insanları (alt tabakadan insanlar; Yahudi, Rum, Ermeni azınlıklarının yoksul kesimi, taşralı köy insanları ve Çingeneler) kendi doğal ortamlarında canlandırılmıştır. Özellikle Topçular'ın harmana Çingene-leriyle Sulukule ve Ayvansaray'ın çalgıcı, o-yuncu, falcı Çingenelerini başarıyla canlandıran Kaygılı, bunların günlük hayatlarından çarpıcı örnekler sergilemiştir.

Bibi. (Bayrı), *İstanbul Argosu*; R. F. Yüzüncü, *Osman Cemal Kaygılı*, ist., (1947); Y. Z. Ortaç, *Bizim Yokuş*, ist., 1966; Ö. F. Toprak, *Duman ve Alev*, ist., 1968; C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, II, Ankara, 1970, s. 221-240; T. Alangu, *Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman*, I, İst., 1959, s. 94-122; ay, *100 Ünlü Türk Eseri*, ist., 1974, s. 1212-1227; M. Kutlu, "Kaygılı, Osman Cemal", *TDEA*, V, 232-233; H. Dizdaroğlu, "Ölümünün 35. Yıldönümünde Osman Cemal Kaygılı", *Nesin Vakfı Yıllığı*, 1981, ist., 1982; "Osman Cemal Özel Bölümü", *Yazılı Günler*, S. 16 (Tem-muz-Ağustos 1992), s. 13-36.

M. SABRI KOZ

KAYGUSUZ TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Alemdar Mahallesi'nde, İncili Çavuş Sokağı ile aynı adı taşıyan çıkmazın kavşağında yer almaktadır.

Kadirî tarikatına bağlı Bolulu Akkavuk-zade Kaygusuz İbrahim Baba (ö. 1873) tarafından 1280/1863-64'te kurulmuştur. İlk inşa edildiği şekliyle günümüze gelebilen bu yapı, tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra bakımsızlıktan harap düşmüş, yakın bir tarihte tevhidhanenin çatısı ve duvarlarının büyük kısmı çökmüştür. Günümüzde zemin katı kısmen dükkân olarak kullanılmaktadır.

Tekke listelerinde "Kaygusuz Baba" ve "Şeyh Kaygusuz" adları ile de anılan bu kuruluşa, Kaygusuz İbrahim Baba'nın vefatından sonra meşihat görevim sırayla halifeleri Fındıklı (Molla Çelebi) Camii imamı Süleyman Sabri Efendi (ö. 1880), Aksaray'da Oğlanlar Tekkesi(->) Şeyhi Şerif Ali Efendi'nin oğlu el-Hac Mehmed Suru-rî Baba (ö. 1885) ve el-Hac Mustafa Şevki Efendi üstlenmişlerdir. *Sefîne'de* son postnişinin Hacı Rızaeddin Efendi adında bir kimse olduğu belirtilir. Kaygusuz Tekkesi şeyhlerinin, eski bir tarikat geleneği o-larak cuma namazlarından sonra Sultan Ahmed Camii'nde Kadirîhane Tekkesi(->) postnişinine vekâleten Kadirî ayini icrası ile görevli oldukları bilinmektedir. Tekke-

nin ayin günü Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'sında pazar*, *Sefîne'de* ise pazartesi olarak verilmektedir. Dahüiye Nezareti'nin 1301/1885-86' da hazırlattığı istatistik cetvelinde Kaygusuz Tekkesi'nde 3 erkek ile 2 kadının ikamet ettiği kayıtlıdır. Türbesi ya da hazire-si olmayan tekkenin banisi Kaygusuz İbrahim Baba, Karacaahmet Mezarlığı'nda gömülüdür.

Kaygusuz Tekkesi kısmen iki, kısmen üç katlı, "T" biçiminde ahşap bir binadır. "T" nin bacağını selamlık, batı kanadım harem, doğu kanadını ise zemin katta selamlık, üst katta tevhidhane işgal eder. Yapıya İncili Çavuş Sokağı üzerindeki batı cephesinde yer alan iki kapıdan girilmekte, kuzeydeki kapı selamlık ile tevhidhaneye, güneydeki ise doğrudan hareme geçit vermektedir. Cümle kapısı niteliğindeki kuzey girişini ince uzun bir taşlık izlemekte, bu taşlığın güney duvarındaki kapıdan hareme geçilebilmektedir. Taşlığın sonundaki yamuk planlı sofadan üç kollu bir merdivenle birinci kata çıkılmakta, söz konusu sofanın güney yönünde, yan yana meydan odası ile kahve ocağı yer almaktadır. Bu iki mekânı *aynan* duvara pencereler açılmış, ayrıca kahve ocağı meydan odasına ve sofaya açılan birer servis penceresi ile donatılmıştır. Birinci katın sofasından tevhidhane ile şeyh odasına geçilir. İncili Çavuş Çık-mazı'na açılan pencerelerin aydınlattığı şeyh odasında bir yüklük bulunmaktadır.

Kaygusuz Tekkesi'nin birinci kat planı. *M. Baha Tartman, 1980*

Kuzeybatı köşesi pahlanmış olan tevhidhane düzgün olmayan kare bir alana (7x7 m) sahiptir. Tevhidhanenin girişi pah-lı köşede yer almakta, geleneksel Türk ev mimarisine bağlanan bu durum, son dönemde ahşap tekke binalarında sivil mimari geleneklerinin ne derecede etkin olduğunu göstermektedir. Güney duvarının eksenine, yıkılmış olan ancak yarım daire planlı olduğu tahmin edilebilen mihrap, mihrabın sağına iki, soluna bir pencere yerleştirilmiş, diğer duvarlar sağır bırakılmıştır. Tevhidhanede ne erkekler, ne de kadınlar için mahfil bulunmakta, oldukça alçak tutulan tavanın ortasında, çatı altında gizlenen 3 m çapında bağdadî bir kubbe görülmektedir.

Selamlığın ikinci katı ile harem bölümünde, sofalara açılan yüklüklü odalar ve helalar yer alır. Haremin zemin katındaki u-fak taşlığın güneyinde halen dükkân olarak kullanılan ve özgün biçimini kaybetmiş bulunan mekânın, baca kalıntılarından zamanında mutfak olarak kullanıldığı anlaşılır.

Kaygusuz Tekkesi, geç döneme ait ahşap İstanbul tekkelerinin hemen hepsi gibi, dış görünümü itibariyle çevresindeki meskenlerden ayırt edilmemektedir.

Bibi. Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 8; *Ihsaiyat II*, 19; Vassaf, *Sefine*, V, 272; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 38; Behçetî î. Hakkı el-Üsküdarî, *Me-râkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*, İst., 1976, s. 47. M. BAHA TANMAN

19. yy'ın sonlarında Boğaziçi'nde bir pazar kayığı ve hamlacılar. *Tuğrul Acar arşivi*

KAYIKÇILIK

Marmara Denizi, Haliç ve Boğaziçi sahil-leriyle Kadıköy ve Üsküdar sahillerine yayılmış olan İstanbul'da kayıkçılık büyük ö-nem kazanmıştı.

İstanbul'da kayıkçılık belirli nizamlara, usullere bağlanmış bir meslek dalıydı. Şehir içindeki en büyük hatlar Üsküdar, Galata, Haliç ve Boğaziçi'ydi.

Ayrıca Mudanya'ya da yolcu ve yük taşıması yapıldı.

Her kayık, bir iskeleye bağlı olmak mec-buriyelindeydi. Bağlı olmadığı iskeleden yolcu ve yük alan kayıkçı, o iskelenin gelirini düşüreceğinden, bu iş takip altında tutulmuş ve İstanbul kadılarına iskele denetimi zorunluluğu getirilmiştir. Kayıkçılık yapacak kimselerin işlerinin ehli olması ve başka bir kayıkçıdan kefil olması gerekliydi.

Her iskelenin kayıklarının şekline dikkat eden, kayıkçıların düzgün çalışmasını temin ve kontrol eden, kefilsiz çalışanları önlemekle görevli bir "iskele kethüdası" olması zorunluydu. İskele kethüdası, aynı zamanda kendisine bağlı kayıkçılara da toptan kefil olmakla yükümlüydü. Günlük işlere bakan iskele kethüdalarının dışında mesleğin bütün sorunlarıyla ilgilenen, başkan sayılabilecek bir genel kethüda olur, buna da "peremeciler kethüdası" denirdi. Üsküdar gibi büyük bir iskelenin kethüdası kayıkçıların asker kökenli olmasından dolayı yeniçerilerden seçilirdi.

lu yemeni ve fes verilirdi. Hamlacılar, küreğe geçip kayığı hareket ettirdikleri zaman uzaktan onlara bakan bir kimse tek küreğin hareket ettiğini zannedirdi. Hanımlar, kayığa binerken veya çıkarken öndeki hamlacı, *ayakta* ellerini değil, destek olması için hafifçe omzunu uzatır, hanımlar elleriyle hamlacıların omzunu tutarak kuvvet almış olurlardı. Hamlacıların kibarlıkları ve üstün fiziki güçleri ise İstanbul deniz çocuklarının bir özelliğiydi.

Kayığın itibarının azaldığı dönem olan 19. yy'ın sonlarına doğru II. Abdülhamid (hd 1876-1909), kayıkçı esnafına karşı daima tetik durmayı yeğlemişti. Çırağan Sa-rayı'na kapatılmış olan V. Murad'ın kayıkçılar tarafından kaçırılıp, tahta çıkarılabilirle ihtimali karşısında sıkı önlemler almıştı. Kayıkçıların akşam saatinden sonra çalışmaması, kayıkların belirli bir yerde toplanması, kayıkçıların iskele yakınlarında gecelememeleri uygun görülmüştü.

II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru kayık, yerini sandala bırakmıştır. Vapurların işlemeye başlamasından sonra kayıkların yolcu taşıma işi büsbütün yok olmayıp çehre değiştirmiştir. Bazı vapurlar, iskeleye yanaşmayıp açıkta durduklarında yolcular karaya, buralarda bekleyen kayıklarla çıkardı.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I; H. Cahit (Yalçın), "Kayıkçı", *Hayat-ı Hakikiye Sahneleri*,

KAYIKHANELER

502

503

KAYIKLAR

1325; (Altınay), *Onaltıncı Asırda*, 75-76, 143; R. E. Ünaydm, *Boğaziçi Yakından*, ist., 1938, s. 51-57; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Ankara, 1960, s. 73-75; C. Orhonlu, "Osmanlı Türkleri Devrinde istanbul'da Kayıkçılık ve Kayık işletmeciliği", *TD*, s. 21 (1966), 109-134; Z. Erkins, "Yüz-yetmişbeş Yıl Önce İstanbul'da Kayık ve Kayıkçılar", *Tarih Konuşuyor*, S. 29 (Haziran 1966), s. 2408; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar*, ist., ty, s. 207-210; S. Ayver-di, *Boğaziçi'nde Tarih*, İst., 1976, s. 45-62; Vada, *Boğaziçi*, 49-58; S. Birsell, *Boğaziçi Şingir Mingir*, Ankara, 1981, s. 57-68; Ç. Gülersoy, *Kayıklar*, ist., 1983; C. E. İhtifalci, "Vapurlardan Önce Boğaziçi'ne Nasıl Gidilir, Dönülürdü?", *TTOK Belleteni*, S. 72/351 (Kış 1984-1985), 20-23; 1. Ortaylı "İstanbul'da Deniz Ulaşımı Nasıldı?", *istanbul'dan Sayfalar*, İst., 1987, s. 155-160; R. Schiele-W. Müller-Wiener, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı*, ist., 1988, s. 70-77; Mantran, *istanbul*, 95-96.

UĞUR GÖKTAŞ

KAYIKHANELER

Kayıkları çekmek, ayrıca yağmurdan ve güneşten korumak amacıyla tasarlanan mekânlar "kayıkthane" olarak adlandırılmıştır.

Tarih boyunca, özellikle de Osmanlı döneminde denizle iç içe yaşanan, deniz ulaşımından azami derecede yararlanan istanbul'da ve yakın çevresinde kayıkhaneler, sahilsaraylar ve yalılar başta olmak üzere, Haliç ve Boğaz kıyılarında yer alan hemen her türlü yapının vazgeçilmez birer parçası olmuştur. İçlerinden pek azının günümüze ulaşabildiği kayıkhaneler, çoğunlukla ait bulundukları yapının zemin katında, denizle aynı kotta yer almakta, bir kısmı da bu yapının bahçesinde bağımsız o-larak tasarlanmaktaydı.

II. Mahmud dönemine (1808-1839) ait 1230/1814-15 tarihli *Bostancıbaşı Defter*z'nde, İstanbul kıyılarında yer alan diğer yapılarla birlikte, kayıkhanelerin de dökü-

mü bulunmaktadır. Ancak bu kaynaktaki zikredilen kayıkhanelerin İstanbul'dakilerin tamamını teşkil etmediği, birkaç istisna dışında, ancak bağımsız yapı karakterinde olan kayıkhanelerin kaydedildiği dikkati çekmektedir. Bu vesileyle 19. yy'ın başlarında Haliç ve Boğaz kıyılarında bu bağımsız kayıkhanelerin dağılımı, hangi kesimlerde yoğunluk gösterdikleri ve mülkiyet durumları tespit edilmekte, ayrıca bir kısmının herhangi bir yapıya ait olmaksızın, şahsi mülk ya da vakıf olarak, gelir sağlamak amacıyla tesis edildikleri anlaşılmaktadır.

Topkapı ve Dolmabahçe saraylarının

20. yy'ın
başında
çekilmiş
bir fotoğrafta
Sarıyer'deki
Ali Kethüda
Camii'nin
bugün
bulunmayan
kayıkhanesi.
istanbul/
Le Regard de
Pierre Loti, 1992

Yüzyıl başında Galata Köprüsü ve kayıkçılar.

Nazım Timuroğlu

müştemilatından olan saltanat kayıklarına mahsus kayıkhaneler, kendi türünün en büyük ve gösterişli örneğini teşkil etmekteydi. Bağımsız yapı niteliğindeki bu kayıkhanelerden Topkapı Sarayı'na ait olanı, Sepetçiler Kasrı'nın(-0 hemen yanında, Sa-rayburnu yönünde yer almaktaydı. 16. yy' in sonlarından 19. yy'ın birinci çeyreğine kadar Sarayburnu'nun görüntüsünü tespit eden çeşitli gravür ve resimlerde (Sco-rella, 16. yy'ın sonları; C. H. van Essen, 17. yy'ın ikinci yarısı; Grelot, 1680 dolayları; Runciman Koleksiyonu'ndaki resim, 17. yy'ın sonları; Loss, 1712 dolayları; J. B. Lep-rince, 18. yy'ın sonları; Barker, 1813; Lö-

Boğaziçi'nde bir yalı ve kayıkhanesi. *ktunbul/Le Regard de Pierre Loti, 1992*

wenhielm, 1825-1827) kırma çatı örtülü beş ya da altı birimden oluşan bu kayıkhaneye görülebilmekte, Grelot'nun gravüründe bu yapının önünde "Caickana ou Remises desBarques du G. S. (Grand Seigneur)" yazısı teşhis edilmektedir.

Dolmabahçe Sarayı'nın kayıkhanesi ise aynı adı taşıyan caminin yanında, Kabataş yönünde bulunmaktaydı. Bu çevrenin eski durumunu belgeleyen fotoğraflarda kayıkhanenin iki katlı, büyük boyutlu, kagir bir yapı olduğu görülür. Zemin katın kayıkhanelere, üst katın ise saray hamlacılarının koğuşlarına tahsis edildiği bilinmektedir. Bugünkü Dolmabahçe Sarayı'nın yerinde bulunan eski Beşiktaş Sarayı'na ait iki kayıkhaneye de 1230/1814-15 tarihli *Bostancıbaşı Defteri'nde* "Sandal-ı Hümayun Kayıkhanesi" ve "Piyadeler Kayıkhanesi" olarak zikredilmiştir.

Yalıların altında yer alan kayıkhaneler ise üstleri beşik tonozla veya ahşap döşeme ile örtülü, dikdörtgen planlı mekânlardır. Denizle bağlantıyı sağlayan açıklıklar hemen daima ahşap kepenklerle donatılmakta, bu kayıkhaneler bazı örneklerde yalının zemin kat taşılığı ile bütünleşmekteydi. Diğer taraftan yalı konumundaki bazı cami, mescit ve tekkelerin bünyelerinde de kayıkhanelere rastlanabilmektedir. Sarıyer'deki Ali Kethüda Camii(->) ile Eyüp' teki Bahariye Mevlevîhanesi(->) bunlara örnek olarak verilebilir.

Bibi. "Bostancıbaşı Defterleri", *ISTA*, VI, 2979-2995; Eldem, *istanbul Anıları*, 8-34; Eldem, *Boğaziçi Anılan*, 18-20; Eldem, *Boğaziçi Ya-lılan-Rumeli Yakası*, ist., 1993, s. 226-227.

M. BAHA TANMAN

KAYIKLAR

19. yy'ın ortalarında vapurların işlemeye başlamasına kadar geçen zamanda, şehrin en yaygın taşıma aracı kayıktı. Roma ve Bizans'tan hiç değilse forumlarda ve onları birbirine bağlayan caddelerde geometrik bir yerleşim düzeni devralan Osmanlı payitahtı, kısa sürede bu planı, kendi sos-

yal yapısı ve toplum alışkanlıklarına göre değiştirerek, meydanları ve yolları ahşap evler ve bahçelerle doldurmuş, kendisinden önceki başkentin Roma örneklerine uygun hızlı arabalarına, geçecek cadde bırakmamıştı. Kara yerleşimindeki bu dokuya karşılık, ulaşım için kullanılan en geniş imkânı, deniz oluşturmuş, Halic'in ve Boğaziçi'nin sulan, yapımı ve bakımı para istemeyen geniş bulvarlar olarak, en yaygın şekilde yararlanmaya açılmıştı. Bunun i-çin, Osmanlı payitahtı genel bir adlandırma ile kayığı kullanmış ve bulup geliştirdiği çeşitli tiplerini, toplumun her tabakasına sunmuştu.

Kara ulaşımında at ve araba ancak belirli sosyal basamaklarda bulunanlara mahsus araçlar iken ve halk çoğunluğuna ancak yaya gitmek seçeneği bırakılmışken, denizde kayık, biraz da fiziksel bir zorunluluk olarak, herkesin binebildiği taşıt olmuştur. Ancak toplumun katmanlarına göre, kayığın da birkaç türü üretilmiştir.

En başta, hükümdarın kendisi ve hanedan üyeleri için yapılan en süslü ve gösterişli kayık türleri gelir. Bunların hepsini birleştiren ortak özellik, öbür kayık türlerine göre uzunlukları (30-32 m), genişlikleri (2,5 m) dikkati çeken yükseklikleri (2,5 m), kürek sayısının çokluğu (herhalde 10'dan yukarı ve genellikle 16 çifte) ve bordalarının altın yaldız ve kabartma işlemler başta olmak üzere, çok süslenmiş bir görünüşe sahip olmalarıdır. Hünkârın bindiği en uzun ve en büyük teknenin, ayrıca baş tarafına oturtulmuş yarı kapalı bir köşkü mutlaka bulunurdu. Barok ve rokoko etkilerinin girdiği 18. yy'ın sonlarına kadar bu köşklerin sütunları gümüşle kaplanmış ve kasnakları Osmanlı'nın geleneksel süsleme malzemesi olan sedef, bağa, fildişi ve abanozdan

yapılıp firuze taşları ile işlenmiştir. Avrupa modalarının başladığı son dönemde ise, bu "odaların" dört yana bakan cephelerine açıklık ve ferahlık getirilirken, ahşap kısımlarının altın varakla kaplanması ve içlerine, rengi

çoğu kez kırmızı olan atlas perdeler ve kanepeler konulması tercih edilmiştir. Bu modayı başlatan II. Mahmud'un (hd 1808-1839) ve oğlu Abdülmecid'in (hd 1839-1861) saltanat kayıklarında, oturdukları bu odanın tepesini yine altın bir güneş amblemi ve kayığın burun kısmını som gümüşten bir kuş figürü süslerdi.

Saltanat kayıklarının saraydan ayrılışları her seferinde top atılarak duyurulduğu ve Kız Kulesi gibi yol üstü yerlerden yine topla karşılandığı gibi, kortejin kaç kayıktan oluşacağı, onların kürekçi sayısı, binecek kimselerin yeri ve rütbesi ve gidiş düzeni, sıkı kurallarla belli edilmiştir.

Köşklü saltanat kayığına en son, birkaç kez Abdülaziz (hd 1861-1876) binmiş, tekniğe ve donanmaya meraklı olan bu hünkâr, daha çok yeni vapurları tercih etmiş, yeğeni II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ünlü evhamı ile Yıldız Sarayı'na kapanıp denizden genellikle uzak durmuş, V. Meh-med (Reşad) (hd 1909-1918) ve son halife Abdülmecid ise, devrin değişen ekonomik ve sosyal atmosferi içinde ve devletin iflasa varan zayıflığı karşısında, ancak köşk-süz saray kayıklarını ara sıra kullanmışlardır. Saray kayıkları, son devirde, Dolmabahçe Sarayı'nın Kabataş yönünde yer alan büyük kayıkhanesinde ve Topkapı Sarayı'nın bir kıyı köşkü olan Sepetçiler Kas-rı'nın altında muhafaza edilirlerdi. Kullanımdan kalktıkları 1880'ler sonrasında, hepsi durduğu yerde çürüyerek yok olmuşlardır. Elde kalabilen birkaç örnek, Deniz Müzesi'nde(->) sergilenmektedir.

Saray dışındaki varlıklı kesimin kullandığı kayık türüne, "piyade" adı verilmiştir. Hünkârın katılmadığı bir kısım saray gezileri de piyadeler ile yapıldığı gibi, yabancı elçilerin deniz taşıtları da kendi ülkelerinin bayrağını taşımakla beraber, tip olarak yine birer piyade idiler. Bu kayığın belirgin özelliği, bordasında fazla süslemeler taşımadan, çok hafif malzemeden tutulmuş ince ve uzun bir yapıya ve şaşırtıcı bir hıza sahip olmalarıydı. Farklılıkları, sahiplerinin mali ve sosyal durumuna göre, kürek saydamdaydı. Yalıların genellikle kendi kayıkhanelerinde bir veya birkaç piyadesi durduğu gibi, iskelelerde kiralık piyadeler de beklerdi. Bu kayık tipini, günümüzün özel ya da taksi otomobillerine benzetebiliriz.

Piyadeye sahip olacak ya da onu kiralayacak imkânı olmayan halkın toplu taşıma aracı "pazar kayığı" idi. Bunların farla, gövdelerinin ağır ve geniş olması ve arkada güçlü dümenlerinin bulunmasıdır. Bu yapıları ile işlevleri, çağımızın otobüslerine ve tek metro vagonuna eş tutulabilir. Boğaz halkı, vapurlar devreye girinceye kadar, bu araçlarla şehre inmiş ve akşam onlarla dönmüşler, hattâ ilk vapurlar pahalı olduğu için, daha bir süre yine bu teknelerle gidip gelmişlerdir. 19. yy'ın

ikinci yarısında gelen yabancıların yaptıkları resimler, pazar kayıklarında yolcularla beraber eşyalarının, denklerinin ve semt manavlarının sebze meyvelerinin de topluca ve tam bir samimiyet içinde taşındığını gösteriyor.

KAYIŞ DAĞI

504

505 KAYMAK MUSTAFA PAŞA CAMÜ

Dalgalara karşı bumu ve arkası yüksek tutulmuş, yelken de açabilen peremeler pazar kayığından küçük, fakat zarif, piyadeden de daha kuvvetli yapısı ile, daha çok eşya taşımaya mahsus bir deniz aracı idi. Günümüzün kamyonetlerine benzetilebilir.

Denizin nimetlerinden bütünüyle yararlanan eski istanbul'un son bir kayık tipi, özellikle Marmara'nın ve Karadeniz'in

Brindesi'nin betimlemesiyle 19- yy'da piyade kayığı (en üstte) ve bugünkü şehir hattı vapurlarının işlevini gören pazar

kayıklarından biri (ortada) ve Preziosi'nin bir tablosunda saltanat kayığı, 1851, istanbul Deniz Müzesi. *Cengiz Kahraman arşivi*

açıklarına uzanmak için üretilmiş, çok sağlam ve geniş gövdeli, burnu da dalgalara karşı yüksek kesilen, içlerine ağlar yüklenen balıkçı kayıklarıydı. Bunların, bordasına altın bordürler değil ama boyalarla süslemeler yapılmış özenli tipleri de vardı. Yakın zamana, yani 1960'lara kadar, Boğaziçi'nin Karadeniz'e yakın köylerinde son örneklerini görmek mümkündü. Kayıkçı esnafı, yüzyıllar boyu genel

lonca disiplini içinde bir iskele kethüdasının yönetimine verilmiş, bostancıbaşının kontrolünden başka, yerel kadının onayına bağlanmış ve her kayıkçının birbirlerine karşı kefil tutulduğu bir düzen içerisine yerleştirilmişti. Böyle bir güvenlik sisteminin içinde çalışan kayıkçılar, yüzyıllar boyu çok zorlu şartlarda mesleklerini genel bir dürüstlük içinde yapmakla ün kazanmışlardır. En çok çalıştıkları bahar ve yaz mevsiminde tertemiz ve ketenden bembeyaz giysileri, renkli kuşakları ve fesleri ile, yabancı gezginlerin en çok ilgisini çeken esnaf tipi de onlar olmuştur.

Kayık, genel ulaşımda 1840'lı yıllardan itibaren yavaş yavaş yerini vapurlara bırakmak zorunda kaldı. Özel kullanımlarda onun yerini, hem daha kısa, hem daha a-ğır ve genişçe bir tekne olan sandal aldı.

Günümüzde, gondollanm hem günlük hayatta tutan, hem de yıllık festivallerde değerlendiren Venedik'e karşılık, tarihteki tipleri ile İstanbul kayıklarından tek örnek, kullanımda kalmamış durumdadır. ÇELİK GÜLERSOY

KAYIŞ DAĞI

İstanbul'un Anadolu yakasındaki Kocaeli pennepleni üzerinde, Bostancı'nın kuzeydoğusundaki Kayış Dağı, 438 m yüksekliği ile, Beşpınar (Yalova'da) (926 m), Alemda-ğı (442 m) ve Aydos Tepesi'nden (537 m) sonra İstanbul'un dördüncü yüksek tepesi-dir. Marmara ve Karadeniz'in derin çukurlarını ayıran platonun doğu yakasında yükselen Kayış Dağı'nın büyük bölümü silür-yen dönemde (yaklaşık 430-395 milyon yıl önce) oluşmuştur. Genç deformasyon-ların, kısmen de kayaç yapısından kaynaklanan litolojik farkların ürünü olup dirençli kuvarsitlerin yükselmesinden oluşmuş ve aşınmaya uğramamıştır. Batı kesimlerinde kuvarslı konglomeralara rastlanır.

Kayış Dağı'nın bazı kesimleri kuraklığa dayanıklı meşe, defne, böğürtlen türü makilerle, batı yakası ise iri meşe toplulukları ile kaplıdır. Günümüzde asıl bitki örtüsü olan bu ormanlar tahrip edilerek yerini makilere terk etmektedir.

Tepenin eteklerinde kaynayan bazı pınarlar nedeniyle Kayış Pınarı diye adlandırılan Kayış Dağı, İbrahim Paşa suyollarının önemli bir parçasıydı. Zeynel Dağı, Ayazma, Hacı Ömer, Fundalık, Meşelik, Kestanelik, Kandilli Dere ve Çoban Çeşmesi katmalarıyla beslenen Kayış Dağı, güzel suları ve suyun çıktığı yerdeki ağaçlık set dolayısıyla Osmanlı döneminden önce de ünlü bir mesire yeri idi. Osmanlı Padişahı Orhan Gazi, 1347'de ordularıyla Üsküdar önlerine geldiğinde, Kayış Dağı e-teklerinde konaklamıştı. Orhan Gazi'nin, kayınpederi olan Bizans İmparatoru VI. İoannes Kantakuzenosla(->) (hd 1347-1354) bu civarda avlandığı rivayet edilir.

Osmanlılar döneminde suyun çıktığı setin etrafına, çeşmeler, kasırlar ve av köşkleri yapılmıştı. Kayış Pınarı Suyu'nun III. Ahmed'in(-0 (hd 1703-1730) sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından

Kadıköy'e, Üsküdar'a nakledildiği, ayrıca suyun padişahın Kavak ve Şerefâbâd kasırlarına bağlandığı kaydedilir.

Üsküdar yakası suyolları arasında en büyüğü olan Kayış Dağı İsalesi'nin (suyolu) adı İbrahim Paşa Suyolları arasında geçer. Türk ve islam Eserleri Müzesi'nde 3336 numara ile kayıtlı bulunan ve Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı suyollarının 1753' teki durumunu gösteren bir haritadan anlaşıldığına göre söz konusu suyolları 17187 1719'da yapılmış, 1728'de Doğancılar mak-seminin (taksim) inşası ile şehirdeki 33 çeşmeye su verilmiş, 1753'te İbrahim Paşa' nın oğlu Genç Mehmed Paşa (ö. 1768) tarafından yapılan katmalar ve ilavelerle genişletilmişti. İbrahim Paşa isale hattından yöredeki birçok köşk, kasır, çeşme ve 40 kadar cami su alırdı. Haritada, isale hattı üzerindeki iki maslak arasının 440 arşın (343 m) olduğu ve 1.100 adet künk bulunduğu kaydedilir. İsale hattının başlangıcı, Kayış Dağı'nın 7,5 km kadar kuzeybatısındaki Apustol Çiftliği denen yerde olup, üç galeriden toplanan su Yalnız Sel-vi denen yerdeki kubbeye gelirdi. İbrahim Paşa'nın haritasında isale hattının başı olarak Alemdağı

zikredildikten sonra sırasıyla Erenköy, Sultan Çiftliği, Kayış Dağı, Beylik Mandıra, Keçi (Kiçi) Pınarı adları sıralanır ve bütün ızgaralar, maslaklar, lağımlar, kemerler, teraziler, kasırlar, taksimler ve çeşmeler ayrıntılı olarak sayılır.

Günümüzde Kayış Dağı suları, 27 membadan çıkan 9 maslakta toplanmıştır. İstanbul'un Sahrayıcedit, Göztepe ve Kuyu-başı gibi semtlerine su veren Kayış Dağı İsalesi membalarla maslaklar arası 2.600 m, Çobançeşme-Başmaslak arası 900 m, Başmaslak-Çatalbaşı arası 2.675 m, Çatalbaşı-Böceklik arası 3.858 m olmak üzere toplam 15.910 m'dir. Şebeke hattı çeşitli çapta font borularla birlikte 18.500 m'ye ulaşır. Kayış Dağı İsalesi'nin depoları ise Çatalbaşı (1x60 m³), Böceklik (2x60 m³) ve İkbaliye (1x60 m³) mevkiilerinde olmak üzere üç tanedir. İsale hattından 16 çeşmeye, şebekeden ise 5 çeşmeye ve bazı resmi dairelere su verilmektedir.

Dağın eteklerinden kuzeybatıya doğru yayılan Kayışdağı Mahallesi 1971'den itibaren çoğunluğu Sivas, Çankırı ve Kars'tan gelenlerce oluşturuldu. Yaklaşık 20.000 (1994) nüfuslu mahallede 1 ilkokul ve 1 ortaokul bulunmaktadır. Mahallede düşkünler yurdu binasının yapımı sürmektedir.

AYŞE HÜR

KAYIŞDAĞI CADDESİ

Kadıköy İlçesi'nde, aynı adı taşıyan ve ana arterlerden birini oluşturan cadde ve yollar. Halk arasında "minibüs yolu" olarak bilinir.

Yerleşmenin iç kısımlarında yer alan ve Kadıköy-Bostancı arasında uzanan ana ulaşım aksının Hasanpaşa ile Sahrayıcedit Mahallesi kavşakları arasında kalan yaklaşık 3,6 km'lik kısmı ile Kozyatağı'nda II. Çevre Yolu-Ankara yolu kavşaklarından itibaren Kayışdağı Mahallesi'ne kadar uzanan yaklaşık 4 km'lik güzergâh, Kayışdağı Caddesi adını taşır.

Genel olarak doğu-batı yönünde uzanan Kayışdağı Caddesi Hasanpaşa-Sahrayıcedit arasında, I. Çevre Yolu'nu bir köprüyle aştıktan sonra sırasıyla Zühtüpaşa (Kızıltoprak)-Eğitim (Fikirtepe semtinin bir kısmı), Eğitim-Feneryolu ve Merdiven-köy-Göztepe mahallelerinin arasında sınır oluşturarak doğuda Sahrayıcedit Kavşağı'na ulaşır. Bu güzergâh boyunca, Fahrettin Kerim Gökay Caddesi adını almıştır. Buradan itibaren yol başlıca iki güzergâha ayrılır. Yaklaşık dik bir açıyla güneydoğuya yönelen güzergâhtan, burada Şemsettin Günaltay Caddesi ayrılır. Doğru istikametinde ilerleyen yol Atatürk Caddesi (Yelkenli Değirmen Sokağı) ve güneyde ona paralel İnönü Caddesi (Üsküdar-İçeren-köy yolu) ile Sahrayıcedit Mahallesi'ni kat ederek II. Çevre Yolu'na ve Kozyatağı Kavşağı'na ulaşır.

Atatürk Caddesi, II. Çevre Yolu Kozyatağı Köprülü Kavşağı'ndan itibaren Ankara

yolu kuzeyinde, tekrar Kayışdağı Caddesi adını alır. Buradan itibaren önce İçe-renköy-Küçükbakkalköy arasında sınır oluşturarak doğu yönünde oldukça düz bir hat izler ve yaklaşık 2,7-2,8 km kadar sonra yine ikiye ayrılarak kuzeye doğru bu kez Küçükbakkalköy-Kayışdağı mahalleleri sınırını oluşturur ve burada önce Kayışdağı-Dudullu, daha sonra Dudullu Caddesi adını alarak devam eder. Ayrışma noktasından doğuya Kayışdağı Caddesi o-larak Kayışdağı Mahallesi'nin güneyinde sona erer. Kayışdağı Caddesi adım taşıyan bu güzergâhın uzunluğu Kayışdağı-Dudullu Caddesi'nden ayrıldığı dörtyol ağzından itibaren yaklaşık 2 km'dir. Kayışdağı Cad-desi'nin Küçükbakkalköy'de Kayışdağı ile Dudullu kavşakları arasındaki 2.200 m'lik kısmı, 1985-1988 döneminde 30 m genişlikte çift gidiş geliş olarak düzenlenmiştir.

Kayışdağı Caddesi, bazı yerlerde de Kayışdağı Yolu adını taşıyan güzergâh zaman içinde oluşukları ve parça parça düzenlendikleri için değişken bir enkesite sahiptirler. Yollar bazı yerlerde, ortada gidiş ve geliş yönlerini ayıran geniş bir refüjün yer alabileceği şekilde genişlerken, bazı yerlerde ancak her iki yönde toplam dört şeridin yer alabileceği kadar darlaşmaktadır.

Bugün Kayışdağı Caddesi adını taşıyan güzergâhın İstanbul ve Anadolu yakasındaki en eski yollardan biri olduğu düşünülebilir. 1776 tarihli Kauffer Haritası ve daha sonra bu harita esas alınarak üretilen benzerlerinde, Kadıköy merkezinden doğuya doğru Mandıra Yolu adında bir yol görülmektedir. Her ne kadar günümüzde hemen hemen aynı mevkide bu isimle ayrıca bir cadde bulunmaktaysa da bu yolun güzergâhının günümüz Kayışdağı Caddesi'nin-kine oldukça yakın olduğu görülmektedir. 19. yy'ın başına ait bir başka haritada da yaklaşık bugünkü Bağdat Caddesi güzergâhıyla birlikte Kadıköy merkezinden, Mandıra (bugünkü Merdivenköy) ve İçe-renköy'ü geçerek Kayışdağı'na ulaşan bir yol oldukça net bir şekilde okunabilmektedir. 19. yy'ın ortalarından itibaren aşağı yukarı bugünkü güzergâhına oturan Kayışdağı Caddesi, Bağdat Caddesi ile birlik-

te günümüzde Kadıköy İlçesi'nin en önemli karayolu arterlerinden birisidir. Özellikle Kadıköy merkezi ile çevre yerleşmeler arasında bağlantıyı sağlayan pek çok top-lutaşıma aracı ve hattının bu caddeyi kullanması önemini daha da artırmaktadır. Kadıköy'deki dolmuş minibüslerinin ağırlıklı olarak Kayışdağı Caddesi üzerinde hizmet vermelerinden ötürü halk arasında "minibüs yolu" veya "minibüs caddesi" o-larak da tanınmaktadır.

Kadıköy'ün iç kısımlarında yer almasından dolayı Kayışdağı Caddesi çevresi oldukça geç ve yavaş bir yapılaşma süreci yaşamıştır. 1880lere kadar bağ ve bahçelerin arasından geçen güzergâh çevresinde bu tarihlerden sonra geniş bahçeli köşkler belirmeye başlamıştır. Yaklaşık 1950" lere kadar varlığını sürdüren bu yerleşme deseninden günümüze cadde

çevresinde çok az sayıda örnek ulaşabilmiştir. Göztepe'deki Fahrettin Kerim Gökay Köşkü ile kendi adıyla anılan mevkideki Ziver Bey Köşkü bu dönemden günümüze ulaşabilmiş nadir örneklerdendir. 1950'lerden itibaren müstakil yapılar, yerlerini daha küçük parseller üzerinde 3-4 katlı apartman türü yapılara bırakmaya başlamışlardır. 1970'lerden itibaren Kızıltoprak-Bostancı arasında emsal esasına dayalı bir yapılaşma anlayışının uygulanması ve artan spekülasyon baskıları sonucu eski müstakil evler ve az katlı yapılar süratle ortadan kalkmış, yerlerini yüksek apartmanlardan oluşan yoğun bir yapılaşma deseni almıştır. Bu süreç, günümüzde de devam etmektedir.

Kayışdağı Caddesi, Ziverbey-Sahrayıce-dit arasında çoğunlukla orta ve orta-üst gelir gruplarının ikamet ettiği yoğun konut alanları ve yüksek konut yapılarıyla çevrelenmiştir. Bu kesimde yükseklikleri 10 katı aşan yapıların sayısı hızla artmaktadır. Bununla birlikte, aynı kesim perakende ticaret faaliyetleri açısından da önemli bir yoğunluğa ulaşmış bulunmaktadır. Özellikle motorlu araçlar ve beyaz eşya gibi dayanıklı tüketim malı ticareti Ziverbey-Sahra-yıcedit arasında kalan kesimin önemli karakteristiklerinden biri haline gelmiştir. Marmara Üniversitesi Kampusu ve SSK Göztepe Hastanesi, Kayışdağı Caddesi'nin Zi-verbey-Sahrayıcedit kesimindeki en önemli kamu kullanımlarıdır.

M. RIFAT AKBULUT

KAYMAK MUSTAFA PAŞA CAMÜ

Üsküdar'da Ayazma civarındadır. Cami, batı tarafından Kaptan Paşa Sokağı, doğu tarafından ise Aziz Mahmud Hüdayi Sokağı ile sınırlanan, meyilli bir arsa üzerindedir. Cümle kapısı üzerinde yer alan Şair Re-fet tarafından hazırlanan dört satırlık talik kitabesine göre Kaptan Paşa Camii, Hamza Fakih (Hacı Hamza bin Kasım) isimli bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır. Daha sonra Kaymak Mustafa Paşa, camiyi yeniden yaptırmışsa da 1305/1887'de yanan cami, Şerife Nefise Hanım tarafından 13087 1890'da tamir ettirilmiştir. Yapı "Kasımoğlu Hacı Hamza" ve "Kaptan Paşa" adlarıyla da anılmaktadır.

KAYMAKÇI TEKKESİ

506

507

KAYNAK SULARI

Kaymak Mustafa Paşa Camii

Banu Kutun, 1994

Kesme taş ve tuğladan inşa ettirilen cami, kareye yakın dikdörtgen planlı ve tek kubbelidir. Kare mekâna geçiş yarım kubbelerle sağlanmıştır. Cami

mekânı yanlarda ve mihrap cephesinde açılan pencerelerin yamsıra kubbe eteğinde de açılmış cılan bir sıra yuvarlak kemerli pencere ile aydınlanmaktadır. Bu pencereler alt sırada dikdörtgen söveli, mihrap cephesinde sivri, yan cephelerde ise yuvarlak kemerlidir.

Caminin, giriş cephesi ve yan cephelerinin giriş cephesine yakın olan bölümleri hariç, içi zemin kat pencere seviyesine kadar Tekfur Sarayı çinileriyle kaplıdır. Yangından harap olan bölümler ise çinilerin desenlerine göre boyanmıştır. Kalem işi süslemeler yapının tamamında görülmekteyse de bunlar yakın zamanda yapılmış çalışmalardır.

Minber mermerdendir. Korkulukları dairelerin kesişmesinden oluşan geçme motifle ajur tekniğinde işlenmiştir. Yanda ise rumî motifleriyle bezeli bir madalyon yer alır. Köşk korkuluklarında da ajur tekniği ile işlenmiş yıldız motifleri mevcuttur. Minberin kapısında ise rumî ve palmet dizimi altında yer alan mukarnas sırası ve tek satırlık kitabe vardır.

Ahşap vaaz kürsüsü künde-kârî tekniğinde yapılmıştır, iki sütunun taşıdığı kadınlar mahfilinde de planı dairevi olmayan üç adet kubbe bulunur. Asıl mahfil girişi minare girişi ile aynı olmasına rağmen sonradan öne eklenen bölümden mahfile ayrı bir giriş açılmıştır.

Caminin Kaptan Paşa Sokağı tarafında ve Aziz Mahmud Hüdai Sokağı tarafında birer avlu girişi mevcuttur. Kaptan Paşa Sokağı tarafındaki yay kemerli avlu kapısının hemen solunda, 4 adet sivri kemerli aynalı, ikisi duvara bitişik olmak üzere 6 adet sütunun taşıdığı saçağı ile bir abdest bölümü ve tuvaletler bulunur. Aynı kapının sağ tarafında ise mermer gövdesi ile bugün artık kullanılmayan bir su teknesi vardır. Bu teknenin üzerinde sivri kemerler içine yerleştirilmiş rozet çiçekleri ile belirlenen musluk yerleri mevcuttur.

Caminin tam karşısında ahşap imam meşrutası bulunmaktadır, fakat bugün aynı amaçla caminin doğusundaki hazirenin yanında sonradan yaptırılmış betonarme bina kullanılmaktadır. Caminin Aziz Mah-

mud Hüdai Sokağı'na bakan kısmında hazi-re bulunur. Caminin inşası ve onarımına katkıda bulunanların mezarları da buradadır. Düzgün kesme taş minare, son yularda büyük bir onarım görmüştür. Kaptan Paşa Camii'nin Aziz Mahmud Hüdai Sokağı' na açılan avlu girişinin sol tarafında, de-posuyla birlikte bir çeşme yer alır. Bugün bir bölümü yol seviyesi altında kalmış çeşmenin üzerinde altı beyitlik bir kitabe yer alır. Sivri kemerli aynalı olan çeşmenin kemer boşlukları rozet çiçekleri ile bezelidir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 59; Ay-vansarayî, *Hadîka*, II, 227; Rajf, *Mir'at*, 61-63; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 45, 177-178; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, V, 271.

REZAN ÇELEBİ

KAYMAKÇI TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Ahmediye-Ağahama-mı arasında, Hayrettin Çavuş Mahallesi'nde, Gündoğumu Caddesi (eski Menzilha-ne Yokuşu), Kabile Sokağı ve Pırnal So-kağı'nın kuşattığı arsada yer almaktaydı.

"İskender Baba Tekkesi" ve "Kaymak-çızade Tekkesi" olarak da anılan bu tesis I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-1566) yeniçeri efendilerinden Mehmed Efendi (ö. 1548) tarafından mescit olarak inşa ettirilmiş, tekke ise Celvetî tarikatından Kay-makçızade Şeyh el-Hac Mehmed Efendi' nin (ö. 1769) bu mescide 18. yy'in ortalarında meşihat koydurması suretiyle kurulmuştur. Tekkenin bünyesindeki türbede gömülü olan ve bu kuruluşa adını vermiş bulunan İskender Baba adındaki şeyhin ne zaman yaşadığı, hangi tarikata mensup olduğu tespit edilememekte, söz konusu mescit-tekke ile ilişkisi de bilinmemektedir.

Kaymakçı Tekkesi, âsitanesi (merkezi) Üsküdar'da bulunan ve faaliyetlerini daha ziyade şehrin bu kesiminde yoğunlaştıran Celvetîliğe bağlı olarak tesis edilmiş, tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar bu tarikata hizmet etmiştir. Kaymakçızade Mehmed Efendi'den sonra tekkenin postuna oğlu el-Hac Abdurrahman Efendi (ö. 1808) geçmiş, kendisinden sonra bu görevi oğlu Şeyh Ali Efendi'nin oğlu olan Şeyh Hafız Mehmed Sadık Efendi (ö. 1846) devralmış, bu zatın vefatı üzerine, Celvetîliğin Ha-şimî kolunun âsitanesi olan Haşim Efendi Tekkesi(->) Postnişini Seyyid Mehmed Galib Efendi'nin (ö. 1831) halifelerinden

Kaymakçı
Tekkesi'nin
doğu
cephesinden
bir görünüm.
İAM, Encümen
Arşivi

Seyyid Mehmed Şakir Efendi (ö. 1862) Kaymakçı Tekkesi'ne şeyh olmuş, böylece tekke Haşimî koluna bağlanmıştır. Bundan sonraki şeyhler M. Şakir Efendi'nin oğlu Mehmed Şerefeddin Efendi (ö. 1892), hacda vefat eden Ahmed Safî Efendi (ö. 1895) ve Haşim Efendi Tekkesi postnişinlerin-den Küçük Mehmed Galib Efendi'dir (ö. 1911). Ayin günü çarşamba olan tekkede, Dahiliye Nezareti'nce 1301/1885-86'da düzenlenen istatistik cetvelinde üç erkek ile üç kadının ikamet ettiği kaydedilmekte, Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli *Ta-amiyeye Tahsisat Defteri'nde* yılda 1.200 kuruş tahsisatı olduğu belirtilmektedir.

Cumhuriyet döneminde kısa bir müddet mescit olarak kullanılan yapı daha sonra kaderine terk edilmiş, zamanla harap düşerek ortadan kalkmış,

günümüze ancak kagir türbe kısmı ile yanındaki küçük ha-zire intikal edebilmiştir. Encümen Arşivi'n-de bulunan 1944 tarihli fotoğraflarda Kaymakçı Tekkesi'nin, malzemeleri ve yükseklikleri farklı olan üç kattan meydana geldiği gözlenmektedir. Güney yönünde, dikdörtgen planlı, moloz taş duvarlı ve beşik çatılı türbe, bunun doğusunda, biraz geriye çekilmiş olarak, ahşap iskeleti! duvarları moloz taşla dolgulanmış, kare planlı, kırma çatılı mescit-tevhidhane yer almakta, dış görünümü itibariyle sıradan bir meskeni andıran iki katlı, ahşap selamlık-harem kanadı, türbe ile mescit-tevhidha-neyi kuzey yönünden kuşatmaktadır. 19. yy'm ortalarında veya ikinci yarısında son şeklini aldığı anlaşılan tekkenin mescit-tevhidhanesi doğuya açılan üç pencere ile aydınlanmaktadır. Ahşap pervazlarla çerçevelenmiş ve demir parmaklıklarla donatılmış olan bu pencerelerden ortadaki sepet kulpu biçiminde bir kemerle taçlandırılmış, yandakiler dikdörtgen açıklık-lı olarak bırakılmıştır. Türbenin de güney cephesinde üç adet basık kemerli pencere sıralanır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 214; Kut, *Der-gehname*, 233, no. 45; Çetin, *Tekkeler*, 588; Aynur, *Saliha Sultan*, 36, no. 96; Âsitâne, 14; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 58-59, no. 91, 70-71, no. 125; Münib, *Mecmua-i Tekâ-yâ,U*; Raif, *Mir'at*, 89-90; İhsaiyatII, 21; Zâ-kir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 25; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 38; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 187, 361; H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, ist., 1982, s. 279.

M. BAHA TANMAN

KAYNAK, SADEDDİN

(15 Nisan 1895, İstanbul - 3 Şubat 1961, İstanbul) Bestekâr.

Taşkasap'ta doğdu. Fatih Camii dersiamlarından ve Huzur-ı Hümayun hocası Ali Alâeddin Efendi'nin oğludur. Çocuk yaşta sesinin güzelliği ile dikkati çekti. Hafız Melek Efendi'den ilahi meşk ederek musikiye başladı. Kasımpaşa Küçük Piyale Camii i-mamı Hafız Şeyh Cemal Efendi, muallim Kâzım Uz ve neyzen Emin Yazıcı'dan dersler aldı. Notayı kendi kendine öğrendi. Genç yaşta hafız olduktan sonra Darülfünun İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. Sultan Selim ve Sultan Ahmed camilerinde başımam-lık ve hatiplik görevlerinde bulundu. Bestekârlığa 1926'da başladı. 35 yıllık beste-kârlık hayatında 300'den fazla eser besteledi. Eserleri halk arasında en çok yaygınlaşan bestekârların başında geldi. Dini ve dindışı nitelikli eserler okuyarak doldurduğu plaklarla ülke çapında büyük bir şöhret kazandı. Mardin, Diyarbakır, Elazığ ve Harput'ta geçen askerlik günlerinde halk musikisini; plak doldurmak, konser vermek gibi vesilelerle çıktığı Milano, Paris, Viyana seyahatlerinde de Batı musikisini inceleme fırsatı buldu. Yaşadığı dönemde Türkiye'deki sinema dünyasında geniş bir seyirci kitlesi bulan Arap filmlerini müzik-lendirdi. Çoğunlukla Arap musikisine ait parçaların uyarlanmasına dayanan bu

alışmalar sonunda musiki sanatı açısından olumsuz bir çığır açıldı. Sadeddin Kaynak' m bu türdeki parçalarının kendisinden sonra gelen birçok bestekârca taklit edilmesi de adına bugün "arabesk" denen türün ilk hareket noktalarından birini oluşturdu. Kaynak aslında Türk musikisinin kendine has özelliklerini üzerinde toplayan çok sayıda çizgiüstü eser bestelemiştir. Şedd-i araban şarkısı ("Gecemiz kapkara sakî sun elin nur olsun") gibi rahatlıkla bir başeser olarak değerdendirebilecek eserleri yerine, daha çok kazanç amacına yönelik eserlerinin taklit edilmesi, kendi döneminden sonraki musiki dünyası için bir talihsizlik olarak nitelendirildi.

Türkü tarzım kullandığı eserlerinde de alışılmışın üzerinde bir basan çizgisi tutturmuştu. Eve "Ela gözlerini sevdiğim dilber", gülizar "Tutam yar elinden tutam", muhayyer "Ay doğdu batmadı mı", bayatı "Gemim gidiyor baştan", hicaz "Ela gözlerine kurban olduğum", "Benim yarım gelişinden bellidir" ve "Bana yardan vazgeç derler", karcığar "Kara bulutları kaldır aradan", segah "İncecikten bir kar yağar", mahur "Ben güzele güzel demem", hüseyini "Ha-ticem saçlarını dalga dalga taramış" gibi eserleri, türkü tarzını başarıyla yansıttığı parçalardır. Bu tarzı kullanırken özellikle Karacaoğlan, Aşık Ömer ve Emrah gibi Türk halk edebiyatının önde gelen şairlerinin eserlerini besteledi. Şarkılarının büyük bir çoğunluğunda ise İstanbul musikisine güfte şairi olarak çok sayıda eser vermiş olan Vecdi Bingöl'ün şiirleri üzerinde çalıştı. Bestekârlığının ilgi çekici bir başka yönü revüler için de müzik yaz-masıdır. Cemal Reşid Reyle birlikte *Ala-*

Sadeddin Kaynak (oturan), Selahattin Pınar (sol) ve Yesari Asım Arsoy ile birlikte.

Gözlem Yayıncılık Arşivi

banda adlı oyunun şarkılarını bestelemiştir. Birçok eserinde de aile köklerinin bağlı olduğu Karadeniz ezgilerinin etkileri hissedilir.

Sadeddin Kaynak'm bestekârlık yılları, İstanbul musiki dünyasında büyük zevk değışikliklerinin meydana geldiği bir zamana rastladı. Gazinoların odak noktasını oluşturduğu eğlence dünyasının belirlediği musiki düzeyi, musikide başarının tek ölçüsü haline gelmişti. Kaynak bu ortamın nabzını en iyi tutan musikicilerin başında gelen birkaç kişiden biriydi. Bu şekilde hem musikiciler, hem de halk tarafından en fazla rağbet gören bestekâr oldu. O dönemin İstanbul'unda iz bırakmış çağdaşı bestekâr-larca "lüks sınıf bestekâr" diye nitelendirildi. Ancak, sınırlı bir zaman diliminin geniş ufuklu olmayan bu yargısı Kaynak'm musikide gitgide yozlaşacak olan bir ıırın başlangıç noktalarından biri olduğu iddiasını haklı çıkarmadı.

Sadeddin Kaynak, eserleri plağa en çok okunan bestekârlardan biridir. Bayan Ifa-kat, Hamiyet Yüceses, Bayan Küçük Nezihe, Müzeyyen Senar, Münir Nurettin Selçuk, Safiye Ayla, Şükran Özer, Bayan Neriman, Suzan Yakar, Bayan Mahmure, Radi-fe Erten ve Muala Mukadder gibi

Kaynak' la aynı dönemde yaşayan ünlü ses sanatkârları, bestekârları çok sayıda eserini Odeon, Columbia ve Sahibinin Sesi plaklarına okudular. Türk musikisinin en verimli bestekârlarından biri olmasına rağmen, e-serlerinin tam listesi bugüne kadar belirlenememiştir. Eserlerinin en geniş koleksiyonu Alâaddin Yavaşca'dadır.

Sadeddin Kaynak 1955'te bir beyin kanaması geçirerek ömrünün son 6 yılını sol tarafı felçli olarak Kadıköy Koşuyolu'nda-ki evinde geçirdi. Haydarpaşa Numune Has-tanesi'nde öldü. Merkezefendi Mezarlığı'na gömüldü. **Bibi.** İnal, *Hoş Şada*; Ergun, *Antoloji*, II; Öztu-

na, *BTMA*, I; S. Işık, "Sadeddin Kaynakla Röportaj", *Resimli Radyo Dünyası*, S. 17 (12 Ekim 1950); R. Kalaycıoğlu, *Türk Bestekârları Külliyyatı*, ist., 1959; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, ist., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, II, Ankara, 1989.

MEHMET GÜNTEKİN

KAYNAK SULARI

İstanbul'un çevresinde çok sayıda kaliteli kaynak suyu çıkar. Bunların büyük bir bölümü maslaklarda toplanarak uzun isale haüan ile şehre getirilmiş, camilere, çeşmelere ve evlere dağıtılmıştır. Bunların en ö-nemlileri, Halkalı sularına(->) aittir. Haliç' in kuzeyindeki bölgede de çok sayıda kaliteli kaynak suyu vardır. Bunlardan en ö-nemlisi uzun bir isale hattı ile bölgenin içme suyu ihtiyacını karşılayan Hamidiye Su-yu'dur (bak. Hamidiye Suyu tesisleri). Üsküdar'da ise Çamlıca eteklerindeki kaynakları toplayan 17'si büyük, 17'si küçük isale hattı vardır (bak. Üsküdar suları). Vakıf defterinde hiçbir isale hattına bağlı olmayan ve vakıf çeşmelere akan kaynakların sayısı 300'e yakındır. Sular Müdürü Nâzım Bey'in 1925'te yazdığı *İstanbul Vilayeti Şehremanetine Evkaftan Devralan S*«/«radlı kitabında bu kaynaklar hakkında verilen bilgiler, şahısların tarlaları, çiftlikleri ile tarif edildiğinden, yerlerini belirlemek bugün imkânsız hale gelmiştir. Kaynakları çeşmelere bağlayan suyuolları bozulduğundan 300'e yakın çeşmeden bugün onda birinin dahi suyu akmamaktadır. Burada içme suyu olarak en çok tanınmış o-lan kaynak suları hakkında açıklamalar yapılmış, diğerleri kısaca tanıtılmıştır. Suların sertlikleri ise Fransız sertliği olarak (0-7 çok yumuşak, 7-14 yumuşak, 14-22 orta yumuşak, 22-30 sertçe, 30-54 sert, 54 ve yukarısı çok sert) verilmiştir. Fransız sertlik derecesi 10 mg/lt CaCO₃ esasına göre dir. Aşağıda verilen suların sertlik derecelerinden görüleceği gibi çoğunluğu çok yumuşak bölgededir.

Avrupa Yakasındaki Kaynak Suları

Haliç'in kuzeyindeki bölgede çok eskiden mevcut olan kaynakların isale hatları şunlardır:

Kumbarahane Suyu: Kâğıthane Dere-si'nin sırtlarındaki kaynak sularını uzun bir isale hattıyla Kumbarahane'ye getiren bu suyunun künklerinin

1925'te yer yer görüldüğünü S. N. Nirven bildirir. Bugün bu isalenin izine rastlanmamıştır. Nirven bu i-salenin debisinin 250-300 m'/gün olduğunu yazar.

Galatasaray veya II. Bayezid Suyu: Levent Çiftliği civarındaki kaynaklardan toplanan bu suyun isale hattı II. Bayezid zamanında (1481-1512) yapılmıştır. İsale hattı Zincirlikuyu'yu geçtikten ve Taşlıdere' deki bir kaynağı da aldıktan sonra, Şişli' deki Fransız Lape Hastanesi'nin altından geçip Teşvikiye, Harbiye, Elmadağ'dan sonra Taksim'deki maksemin önüne gelir. Burada iki kola ayrılır. Bir kol Sormagir Sokağı ve Cihangir Camii yönüne, diğeri Galatasaray Lisesi'nin duvarı dibindeki çeşmeye ulaşır. İsale hattının Galata Mevlevî-hanesi'ne kadar uzandığı hakkında da ba-

KAYNAK SULARI

508

509

KAYNAK SULARI

" *-3'!Cİ**tsr-'; '»

zı kayıtlar vardır. Bu isale hattı da bugün tamamen yok olmuştur.

Kâğıthane-Ay azma Suyu: Kâğıthane' deki Ayazma Suyu Abdülaziz döneminde (1861-1876) Yıldız Sarayı'na getirilmiştir. Kaynağı Kâğıthane Köşkü'nün arkasındaki tepenin eteğindeki çayırılığın içindedir. Şimdi tamamen kaybolmuş olan bu su pompalarla Mecidiyeköy'e basılarak oradan Yıldız Sarayı'na akıtılmıştır. Yollar harap olan bu su 50 yıl önce Abide-i Hürriyet Tepesi civarındaki haznede de toplanarak satılırdı. Nirven Mayıs 1937'de aldığı su numunesinde pH'ı 7, sertlik derecesini 3, sürekli sertliği ise 2,5 bulmuştur.

Kanhkavak Suyu: Bugünkü Harp Akademileri ile istanbul Teknik Üniversitesi' nin Ayazağa Kampusu arasındaki derenin civarından çıkar. Bir galeri ile doğuya doğru giden isale hattı, eskiden o bölgede mevcut olan bir çeşmeden sonra ikiye ayrılır. Galerilerin yolları tamamen yıkılmıştır. Nirven sertlik derecesini 3,5 bulmuştur. Nâzım Bey debisini 90 mVgün olarak verir.

tshak Ağa Çeşmesi Suyu: Tarabya asfaltı üzerinde bol suyu olan bu çeşmenin kaynağı sırtın eteğindedir. Bir galeri ile gelir. Yokuşun altındaki maslaktan itibaren 30 m kadar devam eden galerinin üstünde 6 m derinliğinde bir muayene bacası vardır. Galeri bir miktar daha devam

eder. Nirven 1941'de yaptığı analizde sertlik derecesini 36 bulmuştur.

Avrupa yakasındaki en meşhur kaynak suları Sarıyer civarındadır. Bu sular volkanik formasyonlardan çıktığı için sertlikleri azdır. Bunlardan batıdaki tepelerden gelenlerin serdikleri 12-18 arasında değişmesine mukabil, daha derinden gelenlerinki 2-6 arasında değişir.

Sanyer Çeşmeleri Sulan: Sarıyer Deresi' nin ilerisindeki tepelerden çıkan kaynaklar maslaklarda toplanır ve ikinci maslakta Aralık Suyu da eklenir ve böylece bu suyun debisi 1,5 masura (9,75 m³/gün) olur. ikinci maslakta sonra font boru ile devam eder ve çeşitli maslaklardan geçerek, yolda diğer bazı sularla da birleştikten sonra iki kola ayrılır. Biri Büyükdere Caddesi'ndeki sütun çeşmeye varır. Diğer kol Ortaçeşme Caddesi'ndeki maslağa ulaşır ve üç kola ayrılır. Buradan Ortaçeşme'ye, Yenimahalle Caddesi üzerindeki çeşmeye ve Yenimahalle Iskelesi'ndeki çeşmeye su verilir.

Çırçır Suyu: Sarıyer sırtlarında Kestane, Gürcüoğlu ve Hünkâr sulan arasından çıkar. Kısa ve küçük boyutlu galerisinden

Çamlıca Subaşı Gazinosu yanındaki çeşmenin 1660 tarihli kitabesi. *Kâzım Çeçen*

gelen sular bir haznede nihayetlenir. Suyun debisi yaz kış değişmez ve 15 mVgündür. Nirven 1943'te yaptığı analizde sertliğini 6,5 bulmuştur. Nâzım Bey debisini 2 mVgün, sertliğini 5 olarak verir.

Kestane Suyu: Membaı Çırçır Suyu'nun karşısında Hünkâr Suyu'nun bulunduğu tepenin çıkış yolu üzerinde, taşocağının kenarındaki ıhlamur ağacının yakınındadır. Galerisinden gelen sular küçük bir hazneye dökülür. Nâzım Bey'e göre debisi 2 m³/ gündür. 1943'te Nirven sertliğini 5 olarak bulmuştur.

Hünkâr Suyu: Kestane Suyu'nun kenarındaki yolun 200 m yukarısında ve aynı tepe üzerindeki 2 m³lük bir hazneye akar. Sarıyer ve civarında en fazla beğenilen sudur. Nirven 1943'te yaptığı analizde sertliğini 3,5 bulmuştur.

Fındık Suyu: Kaynağı Çırçır Suyu ile Kestane Suyu arasındadır. Sertlik derecesi 5,5'tir. Nâzım Bey debisini 2 mVgün olarak verir.

Gürcü Suyu: Çırçır Suyu'nun kaynağının 40 m doğusundadır. Nirven, 1945'te yaptığı analizde serdiğini 4,5 bulmuştur.

Fıstık Suyu: Kaynağı Kestane Suyu'nun güneybatısındadır. Bir tepenin eteğinde taşla örülmüş ufak bir duvara konmuş o-lan borudan akar. Debisi 0,5 mVgündür. Nirven, 1945'te yaptığı analizde suyun toprak kokulu olduğunu saptamış, sertlik derecesini ise 10 olarak bulmuştur.

Sultan Suyu: Abraham Paşa Korusu karşısında Büyükdere şosesinin solundaki tepelerden birinin eteğinde, büyük bir ağacın dibinden ince bir boruyla dışarı çıkar. 1943'te Nirven tarafından yapılan analizde sertliği 4 bulunmuştur. Nâzım Bey debisini 2 mVgün olarak verir.

Kocataş Suyu: Büyükdere sırtlarındaki membalar toplanarak Boğaz sahiline getirilmiştir. Sertlik derecesi 2'dir. Nâzım Bey debisini 2 mVgün olarak verir.

Büyükdere Suyu: Büyükdere'nin sırtlarındaki membalardan çıkan bu su, Büyükdere iskelesi karşısındaki çeşmeye akar. Sertlik derecesi 2'dir.

Kefeliköy Suyu: Büyükdere Fidanlığı karşısındaki tepelerden çıkan su, bir künkten akar. Kurak mevsimlerde berrak, yağışlı mevsimlerde bulanıktır. Nirven, 1943'te aldığı numunede sertliğini 3 bulmuştur.

Kılıçfınar Suyu: Mahmud Muhtar Paşa arazisinden çıkan bu su Bahçeköy'den Kilyos'a giderken yolun sağ tarafındadır. Nâzım Bey debisini 2 mVgün olarak verir.

Avrupa yakasında daha batıdaki sulardan Sanyer, Kemerburgaz, Alibeyköy Deresi ve Bakırköy civarındaki sular hakkında Nâzım Bey aşağıdaki bilgileri verir:

Keçe Suyu: Eyüp ile Küçükköy arasında bulunan bu membain sertliği 4,5'tir. Nâzım Bey debisini 30 mVgün olarak verir.

Kâğıthane Memba Suyu: Kemerburgaz ve Ayazağa vadilerindedir. Sertliği 5,4' tür.

Valide Katması Suyu: Küçükköy'dedir. Sertliği 5,9'dur. Nâzım Bey, debisini 100 mVgün olarak verir.

Bunlardan başka Aksu, Çınar Suyu ve Çobançeşme adlı membalar Bakırköy'dedir. Bu sular bölgedeki diğer sular gibi sert sulardır.

Anadolu Yakasındaki Kaynak Suları Anadolu yakasında uzun isale hatları ile şehre getirilmeyen ünlü memba sular bölgelere göre Çamlıca kaynakları, Kayış Dağı kaynakları ve Alemdağı kaynakları diye andır. Bu üç bölgenin dışında Boğaz'ın doğusunda da birçok tanınmış kaynak suyu vardır.

Çamlıca Suları: Büyükçamlıca'da Yusuf Izzeddin Efendi Köşkü'nün yanında Subaşı Gazinosu'nun içerisinde. Üzerinde IV. Mehmed (hd 1648-1687) ve II. Mah-mud'un (hd 1808-1839) kitabeleri vardır. Bunun çok eskiden kalan bir ayazma olduğu sanılır. Burada IV. Mehmed'e ait bir mihrap taşı da vardır. Sertlik derecesi 4,5' tir. Çamlıca sularının kaynakları şunlardır:

Tiryal Hanım Çeşmesi'nin Suyu: Aynı yerden Tiryal Hanım Çeşmesi'nin suyu çıkar. Kaliteli memba sularındandır. Sertliği 4'tür.

Tomruk Ağası Suyu- Bu su vaktiyle Top-hanelioğlu Isalesi'ne akarken yolların bozulması dolayısıyla sağlığa uygun olmayan bir şekilde dışarı akar. Yağmurlu zamanlarda bulanır. Nirven, 1943'te sertliğini 1 bulmuştur.

Kısıklı Suyu: Çamlıca'da Büyükçamlıca' ya çıkış yolu üzerindedir. Bu su galeri içerisine döşenmiş boru ile gelir. 63 m ileride 10 m derinliğinde bir baca vardır. Galerinin eni 57 cm, yüksekliği 130 cm'dir. Galeri iki kola ayrılarak çeşitli yerlerdeki suları toplar. Nirven, sertliğini 4

bulmuştur.

Küçükçamlıca Suyu: Küçükçamlıca'da yeni yapılan bir caminin yanındadır. Nirven, 1943'te sertliğini 3,5 bulmuştur.

Ömer Efendi Suyu: Küçükçamlıca Te-pesi'nin doğusunda ve biraz ilerisinde bir tepenin eteğinden çıkar. İki ayrı maslakta toplanır. Küçükçamlıca Çeşmesi önünden inen yolun kenarındaki hazneyle birleşir. Nirven, sertliğini 3 bulmuştur.

Şekerkaya Suyu: Bu su III. Selim tarafından 1220/1805'te toplattırılarak Selimiye Kışlası'na giden sulara katılmıştır. Yolu harap olduğundan Küçükçamlıca'da kalmıştır.

Kayış Dağı Sulan Kayış Dağı'nda çınarlar arasında olan eski kaynaktan akan su berraktır ve sertliği 2'dir. Yeni kaynaklar ise 1926'da toplanarak borularla Kadıköy ve Üsküdar'a kadar getirilmiştir. Bu su 9 maslakta toplanır. Debisi 200-250 m³/gün arasında değişir. Sertliği 2'dir.

isale hattı uzunluğu kaynaklar-maslak-lar arası 2.600 m, Çobançeşme-Başmaslak arası 900 m, Başmaslak-Çatalbaşı arası 2.675 m, Çatalbaşı-Böceklik arası 3.858 m, Böceklik-Ikbaliye arası 5.897 m olmak üzere toplam 15.930 m'dir. Şebekedeki çeşitli çaptaki font boruların uzunluğu 2.590 m'dir. Bu durumda genel toplam 18.520 m olur. Çatalbaşı'nda 1x60 m³, Böceklik'te 2x60 m³, Ikbaliye'de 1x60 m³ depolar bulunmaktadır, isale hattında 16 çeşme, şebekede 5 çeşme, resmi dairelerde 7 çeşme vardır. Kayış Dağı sularının kaynakları şunlardır:

Zeynel Suyu: iki kaynaktan çıkan sular deniz seviyesinden 260 m'de yeryüzüne çıkar, 250 m'deki maslakta güneybatıya doğru gider.

Ayazma Suyu: Zeynel maslaklarından gelen su yolu Ayazma Suyu'nu da alır. Eski bir harabeden gelen sular iki kaynaktan gelir.

Hacı Ömer Suyu: Denizden 240 m seviyesindeki üç kaynaktan gelen sular bir maslakta toplanır ve ana boruya katılır.

Fındık Suyu: iki kaynaktan toplanan su bir maslakta birleşir ve 220 m'de ana boruyla birleşir.

Lağım Suyu: Tepe üstündeki kaynaktan alınan ana galeri Kestane Suyu'nu da alır.

Kestane Suyu: Debisi çok küçüktür ve yalnızca bir kaynaktan su alır.

Alemdağı Sulan: Alemdağı Köyü etrafındaki geniş arazinin çeşidi yerlerinden çıkar. Buradaki tepelerin rakımları 300-450 m arasında değişir. Arazi eskiden çok sık orman ile kaplıymış, İstanbul'un en ünlü kaynak sularının büyük bölümü Alemdağı civarından çıkar. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Taşdelen Sulan: Taşdelen denilen kaynaklar birkaç tanedir. Halk tarafından en fazla tanınan kaynak sularındandır. Sağ taraftaki membaın berrak olmasına karşılık, sol taraftaki zaman zaman bulanır. Bir galeri içerisinde paslanmaz cinsten borularla gelir. Nirven, 1935'te aldığı numunede

sertliğini 1,5 bulmuştur. Organik maddeler ise belirlenemeyecek kadar azdır.

Saray Sulan: Bu sular dört membadan çıkarak Alemdağı Köyü'ne doğru akar.

Taflanlı Sulan: Incilitepe'nin kuzeyindeki 4 kaynaktan çıkar.

Büyükelmalı Suyu: Taflanlı kaynaklarından yarım kilometre kadar kuzeydedir. Dört yerden sızan suyun orada harap haldeki çeşmeye aktığı anlaşılmaktadır.

Küçükelmah Suyu: Elmalı Köyü'nün 1 km kadar kuzeyinde bulunan bu su zamanla kaybolmuştur.

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında ise birçok meşhur kaynak suyu vardır:

Mehmed Said Efendi Suyu: Vanıköy ile Kandilli sırtından çıkan bu su böbrek taşı düşürmesi ile şöhret yapmış ise de Nirven 1942'de yaptığı tahlilde sertlik derecesini 36 bulmuştur.

Çubuklu Suyu: Çubuklu Iskelesi'nin arkasındaki bir haznede toplanır. Küçükma-den ve Mehmedoğlu suları Çubuklu Suyu adıyla satılır. Her ikisinin de sertliği 1,5 civarındadır.

Göztepe Suyu: Elmalı Bendi'nin kuze-

yinde Kanlıca'nın doğusunda 385 m yükseklikten çıkar. Sertliği 1,5'tir.

Kanlıca Sulan: Kanlıca tepelerindeki membalar 6 m derinliğindeki bir bacada toplanır, galeri ve pik boru ile Ayşe Kadın Çeşmesi'ne akar.

Ayrıca, Nâzım Bey'e göre Boğaz'ın doğusundaki bölgede bulunan Kemankuş Çeşmesi'nin suyu Bülbül Deresi'nde Dağhama-mı civarındaki membadan; Maktul Selim Ağa Suyu, Bülbül Deresi'nin üst tarafındaki bostan içinden; Halid Ağa Çeşmesi'nin suyu Seyyid Ahmed Deresi'nden; Korucular Çeşmesi'nin suyu, İbrahim Ağa Mahallesi'ndeki tarladan; Ayrılık Çeşmesi'nin suyu çeşmenin karşısındaki saray bahçesinden; Rikabdar Ahmed Ağa Çeşmesi'nin suyu, Yeldeğirmeni'ndeki membadan; Yoğurtçu Çeşmesi'nin suyu, bakla tarlası denilen mahalden çıkar. Sazlıdere'deki kaynaktan Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi'nin suyu, Talimhane denilen yerden Çavuşbaşı Çeşmesi'nin suyu, Kızıltoprak Tren İstasyonu'nun civarından Zühdü Paşa Mahalle-si'ndeki Ömer Efendi Çeşmesi'nin suyu, Göztepe civarındaki kaynaklardan Selam Çeşmesi'nin suyu (Selamı Çeşme), Kavaklı Tarla'nın üst tarafından Bağdat Caddesi üzerindeki çukur çeşmenin suyu, Turşucu Deresi'nden çatal çeşmenin suyu, Erenköy cihetinde Turşucu Deresi'ndeki kaynaktan Bostancı Karakolu bitişiğindeki Sultan Mahmud Çeşmesi'nin suyu, Merdivenköy' de Göztepe denilen tepenin eteğindeki kaynaktan Mahbaba Suyu, Kayışdağı-Eren-köy Caddesi yakınında Paçacı Tarlası'n-dan Seyyid Paşa Çeşmesi'nin suyu, Bulgur-lu'dan Demirci Çeşmesi'nin suyu, bu çeşmenin karşısındaki tepeden Dudullu Çeşmesi'nin suyu,

Maltepe'den Feyzullah ve Yusuf efendilerin Kayış Dağı cihetinden getirdikleri sular, Kartal Soğanlık tarafından Zeyneb Hanım Çeşmesi'nin suyu ile

Küçükçamlıca'daki Tiryal Hanım Çeşmesi. *Kâzım Çeçen*

Değirmen Tepesi'nden Çalık Ahmed Ağa, İbrahim Ağa ve Emin Ağa çeşmelerinin suları çıkar. Soğanlık Suyu ile Yakacık Ayazma Suyu, camiye ve bir miktarı da kilise önündeki çeşmeye akar. Tuzla içmeleri Suyu kış aylarında müşhil olarak içilir. Tuz-la'da Çoban Mustafa Paşa, Fazlullah Paşa adıyla iki su daha vardır. Kuzguncuk'ta polis karakolu bitişiğindeki çeşmenin suyu Gazhane Deresi'ndeki bostan dahilindeki membadan gelir. Beylerbeyi'nde I. Abdül-hamid Camii Suyu Çakal Dağı'nın Küplüce Caddesi'ndeki kaynağından gelir. I. Abdülhamid'in Araba Meydanı Çeşmesi' nin suyu İstavroz Deresi sonundaki ayazmanın ilerisinde iki dağ arasından çıkar. L. Mahmud'un Ağa Camii Suyu Küplüce'deki membadan, Hacı Hesna Hatun'un Fıstıklı Çeşmesi'nin suyu, Burhaniye sırtındaki kaynaktan çıkar. Abdülkerim Efendi Çeşmesi'nin suyu Dutluk denilen tarladan, Öbür Abdülkerim Efendi Çeşmesi'nin suyu ise İstavroz Deresi'nde Neş'et Paşa Bağı'ndaki membadan, Burhaniye'de Bakkalbaşı Tefik Efendi Çeşmesi'nin suyu, Çilekçi Bekir Ağa Bağı'ndaki membadan çıkar. Bu bölgedeki çayırın üst tarafındaki sırtta bulunan kaynaktan gelir. Anadoluhisarı'ndaki Piri Mehmed Efendi Çeşmesi'nin suyu Göksu civarında Çavuşbaşı yolunun sağ tarafındaki sırtta bulunan kaynaktan, Anadoluhisarı'ndaki Gazi Sinan Paşa Çeşmesi'nin suyu Göksu yönünde Kavacık Çiftliği yolu üzerindeki kaynaktan, Kan-lıca'daki Emin Ağa Çeşmesi'nin suyu Kanlıca Körfezi'nin güney tarafındaki sırtta bulunan membadan, Ruznameci İsmail Efendi Suyu Kanlıca'daki Fikir Tepesi'nden, Kanlıca'da İskender Paşa Camii çeşmelerinin suyu Çubuklu yönündeki sırtın altındaki kaynaktan çıkar.

Çubuklu'da İbrahim Paşa Suyu, Hıdiv Kasrı'na çıkan yolun kenarındaki kaynaktan; Göztepe Suyu, Çubuklu sırtındaki kaynaktan; Hasan Bey Suyu, Göztepe kaynaklarına yakın yerlerden; Paşabahçe'de III. Mustafa Çeşmesi'nin suyu, Çubuklu'daki Göztepe Suyu kaynaklarına yakın yerlerden gelir. Çubuklu'da Mustafa Paşa'nın La-leçeşme Suyu, Paşabahçe'nin Şehitlik mevkiine yakın bostan dahilindeki kaynaktan, incir Köyü'ndeki Sinan Ağa Çeşmesi'nin suyu aynı yerin üst tarafındaki tarladaki kaynaktan çıkar. Sultaniye Çayır'ındaki İbrahim Paşa Çeşmesi'nin suyu da aynı yerdedir. Frenk Bostan'ın üst tarafındaki kaynaklardan gelir. Gümüşsüyü Sultaniye Çayır'ı'nın üst tarafındaki Mezit Köyü ile Beykoz' daki korunun altındaki çeşmenin suyu, korunun Kavakdere tarafındaki kaynaktan, Beykoz'da Hasodabaşı Behruz Ağa veya İshak Ağa Çeşmesi'nin çok bol olan suyu, çeşmenin hemen arkasındaki kayalardan çıkar. Beykoz'da Meryem Hatun Camii karşısındaki çeşmenin suyu Şahinka-ya

Tepesi'ndeki kaynaktan gelir. Yalı Kö-yü'nde Ishak Ağa Çeşmesi'nin suyu Yalı Köyü'nün sağ tarafındaki sırtta bulunan kaynaktan çeşmeye akar.

Servi Bumu'ndaki Bezmiâlem Çeşmesi'nin suyu sırttaki kaynaktan çıkar. Yuşa sırtında Haydar Paşa Çiftliği içerisindeki

KAYNAK SULARI

570

511

KAYSUNİZADE MESCİDİ

Sular Müdürü Nâzım Bey'e Göre İstanbul ve Civarında Bulunan Meşhur Suların Bazılarının Analiz Sonuçları

Adı	Yeri	Senliği	Debisi 10 mg/lt CaCO ₃
Ayazma Vaktası			
Cırcır	Sarıyer	5	2
Hünkâr Suyu	Sarıyer	15	2
Hünkâr Suyu	Sarıyer (satın altında)	2	2
Kestane Suyu	Sarıyer	15	2
Fındık Suyu	Sarıyer	55	2
Kağıtçı	Sarıyer	2	2
Kılıncılar	Düvükdere Mahmud		2
Konukluk	Deltalimanı yedisinde	25	00
Maslak	Ayazağa	2	
Kaya Suyu	Eyüp ile Küçükçekir	15	20
Kâğıthane	Kemerburgaz ve Ayazağa	54	0000\
Akay	Dokuzkay	21	2
Cınar Suyu	Dokuzkay		6
Cahangir	Dokuzkay	22	6
Valide	Küçükçekir	50	100
Anadoluh Vaktası			
Tasdalın	Alameda Ormanı içinde	15	20
Düvükelme	Alameda Ormanı içinde	15	2
Küçükkelme	Alameda Ormanı içinde	1	2
Mütevelli	Alameda Ormanı içinde	20	2
Düvükelme	Kızık	2	25
Küçükkelme	Küçükkelme	2	2
Sakarkaya	Küçükkelme civarında	25	5
Ömer Efendi	Küçükkelme civarında	2	2
Ertuk Dibi	Küçükkelme civarında	25	2
Müftü Kaya	Küçükkelme civarında		2
Bedrîmî	Küçükkelme civarında	75	2
Kızık	Düvükelme Kaya	2	4
Dulacılı'da		0	4
Tantavî	Valnızcağı		4
Tomruk Ağacı	Düvükelme	15	2
Kirazlımaslak	Düvükelme altında	15	5
Sakarmaslağı	Düvükelme üstünde		2
Âdile Sultan	Dudullu	15	2
Kayıs Dağı	Kayıs Dağı	2	2(11)
İçerankay	Kayıs Dağı	2	2(**)
Cöğtane	Konukluk üstünde	1	6

İbrahim Paşa	Çeşme Suyu yakınında	1	16
Cümüscüğü	Sultanıya Çayırı Mazit		6
Karakulak	Dereseği Köyü	1	20
Sırmakçe	Dereseği Köyü	4	25
Abıhayat	Anadolukavağı Haydar		4
Hacı Paşa	Şu) Büyükcamlıca	1 5	4
Tophanelioğlu	Çakal Dağı mevkiinde		16
Tirval Hanım	Yusuf İzzeddin Efendi	2	5
Fayzullah	Meltano (Dereseği)		60
Cülcümü	Meltano	2	6
Zeynep	Kartal		12
Seğenlik	Seğenlik		12
Avazma	Yakacık	-	16

Buradaki analiz sonuçları sonradan yapılanlara çok yakındır.

(*) İŞKİ kayıtlarına göre 1200-1300 m'/gün (Hamidiye).

(") İSKİ kayıtlarına göre Kayış Dağı Suyu'nun debisi 200-250 m'/

kaynaktan çıkan su, Yahya Efendi Çeşmesi' ne, Macar tabyasının arkasındaki vadiden çıkan Elmas Suyu, Macar tabyasına akar. Umuryeri'ndeki Hacı Beşir Ağa Çeşmesi' nin suyu Yuşa Tepesi'nin taşocakları sırtındaki kaynaklardan çıkar. Anadolu kavağı'n-da Hacı Beşir Ağa Çeşmesi'nin suyu Tabya Tepesi sırtındaki kaynaklardan vapur iskelesi meydanındaki çeşmeye gelir. Mihrişah Mehmed Efendi Camii'ne Anadolu kavağı Tepesi'ndeki tarladan çıkan kaynağın suyu akar. Atik Valide Çeşmesi'nin suyu kale içindeki kaynaklardan gelir.

Macar sırtında Haydar Paşa Çiftliği içinde Benlizade Raşid Efendi'nin "âb-ı hayat" adıyla anılan çeşmesinin suyu, üst tarafındaki mimbardan gelir. Karakulak Suyu olarak bilinen Giritli Yusuf Ağa'nın suyu, Dereseği'nin 1 km ilerisindeki kaynaktan gelir. Akbaba'nın suyu Fener Caddesi'nin üst tarafındaki meşeliğin içerisindeki kaynaktan gelir. Ahmed Midhat Efendi(->) veresesine ait Sırmakçe Suyu Karakulak'a yakın çiftliğin içinden çıkar. Beykoz'da Hünkâr-tepe'de İbrahim Sârim Paşa vakfından o-lan ve çiftlik içinde bulunan Kaymakdon-duran Suyu, çeşmenin sol tarafında sırttaki mimbardan çıkar. Ümmühan Sultan'ın Sıra-pınar'daki çeşmesinin suyu, aynı yerin doğusunda yer alan tepecikteki kaynaktan çıkar.

Çengelköy'deki Yusuf Paşa Çeşmesi'nin suyu Çakaldağı'nda Aznavur Bağı'ndan; Kavasbaşı Ahmed Ağa Çeşmesi'nin suyu, İrfan Paşa Bağı ile Aznavur Bağı'nda iki büyük kaya arasından çıkar. Yeni Mahalle' deki Hatice Hanım Çeşmesi'nin suyu Yeni Mahalle'de kireç ocağı dolaylarındaki kaynaktan; Vanıköy'de Kadın Efendi Çeşmesi'nin suyu eski maliye nazırı Hami Paşa'nın korusundan, Kuleli Askeri Lisesi' nin suyu Kuleli Talimhanesi altındaki kaynaktan; Hami Paşa'nın yalısının suyu Çakaldağı'ndaki kaynaktan gelir. Havuzbaşı yoluyla gelen, Kuleli'de Abdülkerim tarlasında Vanıköy'deki Mecdi Efendi Çeşmesi'nin suyunun kaynağı vardır. Küçüksu' daki L Mahmud Çeşmesi'nin suyu Kandil-li'de Seyyid Efendizade Salih Efendi tarlasındaki kaynaktan ve Küçüksu Vadisi'n-deki iki katma kaynaktan gelir. II. Mahmud

Çeşmesi'nin suyu Kandilli Tepesi'ndeki membadan, Kandilli'deki Osman Efendi'nin hanımının çeşmesinin suyu Kandilli sırtından, Haremeyn Müfettişi Şevki Efendi Çeşmesi'nin suyu Küçüksu Vadisi yönünden gelir. Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi'nin suyu ile Yeni Mahalle'deki Benlizade Raşid Efendi Çeşmesi'nin suyu Göksu Çayırı'nın üst tarafındaki sırttaki membadan, Anadoluhisarı'ndaki Piri Mehmed Efendi Çeşmesi'nin suyu Göksu yakınındaki Çavuşbaşı yolunun sağ tarafındaki membadan gelir.

Bibi. Nâzım, *İstanbul Vilayeti Şehremanetine Evkaftan Devrolunan Sular, ist.*, 1925; Galib Ata (Ataç), "İstanbul Evkaf Suları", *Sıhhiye Mecmuası*, S. 16 (Mayıs 1338); Nirven, *İstanbul Suları*; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*; Çeçen, *Halkalı*; Çeçen, *Kırkçeşme*; Çeçen, *Su Tesisleri*; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*; Çeçen, *Üsküdar*. KÂZİM ÇEÇEN

KAYSERİLİ AHMED PAŞA KONAĞI

Beyazıt ile Süleymaniye semtleri arasında Molla Hüsrev Mahallesi'nde, Kayserili Ahmed Paşa Sokağı'ndadır.

19. yy yapısı olan konağın esasında bir başkası tarafından yaptırıldığı ve sonra Kayserili Ahmed Paşa'nın (1806-1878) mülkiyetine geçtiği söylenir ise de bu husus ancak eski tapu kayıtlarının incelenmesi ile kesin olarak aydınlığa çıkarılabilir. 1873'te bahriye nazırı olan Ahmed Paşa, Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesi o-layında ön planda rol oynamıştır.

19. yy'da devlet ileri gelenlerinin konakları Beyazıt, Süleymaniye semtleri çevresinde toplanmış bulunuyordu. Ahmed Paşa da İstanbul'un bir ara sokağında fazla gösterişli olmayan bu konakta yaşamayı tercih etmiştir. Şehrin bu bölgesinin son 50 yılda hızla değişmesi sonunda konak da yeni sahibi tarafından bekâr odaları halinde kullanılır olmuş ve 1976'da yıkım ruhsatı alınarak aynı sokaktaki başka ahşap yapılar gibi yıkılıp yerine beton bir kütle oturtulmak istenirken, çalışmalar durdurulmuştur. Konağın iç süslemesi tamamen yok edilmeden, ancak arka cephesi kısmen yıkılmış halde yapılan müdahale sonunda, konak Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 1978'de istimlak edilmiştir. Bu genel müdürlüğe bağlı İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü elemanlarının ve Yüksek Mimar Nurhan Ercan'ın hazırladıkları projeye göre girişilen restorasyon çalışmaları ile 1986-1987'de konak bütünüyle ihya edilmiş ve 1988'den itibaren de "Taşınmaz Tabiat ve Kültür Varlıkları Kurulları" İstanbul Şubesine büro olarak tahsis edilmiştir. Son yıllarda konağın sağ ve sol tarafından bitişik olan iki ahşap ev de istimlak edilmiştir. Bu binaların da restorasyonları yapılmış, çalışmalar bitmek üzeredir (Haziran 1994).

Konak, kagir bir bodrum üzerine oturan ahşap bir binadır. Beşik tonozlu bodrumun aynı yerdeki daha eski bir binadan kalmış olması da ihtimal dışı

sayılmaz. Sokaktan içeriye geçişi sağlayan en soldaki kapı harem girişi olmalıdır. Sağdaki çifte kapıdan soldaki, esas selamlık girişi olup bir merdivenle zemin kat sofasına ulaşımı sağlıyordu. Yanındaki sağdaki giriş ise ikinci kata bağlantılı idi. Restorasyonda giriş holündeki plan değiştirilmiş, aradaki duvar kaldırılarak her iki kapı da aynı taşlığa açılır duruma getirilmiştir.

Konak zemin katın üstünde, aynı planda iki kata daha sahiptir. Bunların da yukarısında "T" biçiminde, bir sofa ile iki yanında birer odadan ibaret bir cihannüma bulunmaktadır. Konağın cephesi, çifte çıkması, aralardaki pilastrlar, pencere pervazları ve çıkmaları taçlandıran üçgen biçimindeki alınlıkları ile, Osmanlı mimarisinde 19. yy'm ortalarında moda olan ampir üslubunun^ bir örneğidir. Konağın iç süslemesinde de Batı üslubunun hâkim olduğu görülür. Duvar yüzeyleri bazı mekânlarda panolar halinde bölünerek, bunların içlerine resimler yapılmıştır. Bunlar pek sa-

Kayserili Ahmed Paşa Konağı

Turgut Erkişi, 1994

nat değerine sahip olmayan manzara ve deniz resimleridir. Ayrıca bir odanın tavanında da istanbul manzaraları görülür, ikinci kattaki arka odanın tavanı ise çok kalabalık kartonpiyer bezeme ile kaplıdır. Konak kamulaştırılmadan önceki yıllarda çok kötü şartlarda kullanıldığından, iç süsleme yer yer bozulmuştur. Restorasyonda bazı yerlerde orijinal nakışlar olduğu gibi bırakılmıştır. Yine restorasyon sırasında, konağın planında bazı değişiklikler yapılmış (helaların yerleri değişmiş, gusülhane, mutfak vb kaldırılmış), yukarı katlara bağlantı sağlayan merdivenlerde de bazı farklı uygulamalar olmuştur, istanbul'un pek azı kurtulabilen eski konaklarından Kayserili Ahmed Paşa Konağı'nın kurtarılmış olması sevindiricidir. Ancak yakın çevresinde bulunan ve bekâr odaları halinde kullanılan ahşap ev ve konaklarda sık sık çıkan yangınların endişe verdiği de bir gerçektir.

Kaysunizade
Mescidi'nin
kalıntıları.

Turgut Erkişi, 1994

Bibi. Konağın rölöveleri bir Alman ekibi tarafından yayımlanmıştır; J. Kramer, *Untersu-chungen und Sanierungs planung im Wohn-gebieten derAltstadt von istanbul*, Darmstadt-Karlsruhe-Ist., 1980.

SEMAVi EYİCE

KAYSUNİZADE MESCİDİ

Yapı, Beyoğlu İlçesi'nde, Sötlüce Mahallesi'nde, Gaysuni Mehmet Efendi Sokağı'n-da bulunmaktadır.

Banisi, Reisületibba (baştabip) Kaysu-nizade Mehmed Efendi (ö. 1011) tarafından yaptırılmış, kendisi de bu mescidin civarına gömülmüştür. Mimar Sinan tarafından tasarlanan yapının tamamlandığı yıl bilinmemektedir. Mescidin kapısı üzerinde yer alan iki satırlık kitabede, Ayşe Hanım adındaki bir hayırseverin vasiyeti üzerine 1300/1882'de esaslı bir onarıma tabi tutulduğu belirtilir.

Günümüzde mescidin batı ve kuzey duvarı nispeten ayakta sayılabilir. Mihrap duvarı, penceresinin alt hizasına kadar ayakta kalmıştır. Doğu duvarından ise yarım metre yüksekliğinde bir bölüm durmaktadır. Batı duvarında iki tane pencere olup bunlardan biri betonla yarıya kadar kapatılmıştır.

Kuzey (giriş) cephesinin ekseninde sö-veli kapı, bunun sağında betonla örülerek kapatılmış pencere bulunur. Minare, kaide ve pabuç kısmına kadar ayakta olup girişi kuzeydendir, içindeki merdivenleri olduğu gibi durmaktadır. Hazire, yapı ile a-rasından yol geçtiği için sağ tarafta ve yukarıda kalmıştır.

Mescidin duvarları moloz taş ve tuğla i-le örülmüş, harimin önüne kapalı bir son cemaat yeri eklenmiştir. Önceleri iki katlı olan pencereleri 19. yy'm son çeyreğinde geçirdiği onarım sırasında yuvarlak kemerli, yüksek pencerelere dönüştürülmüştür. Ayrıca bu onarım sırasında son cemaat yeri direkliğinin kapatıldığı bilinmektedir. Duvarın içinde ağaç bir hatıl ve bunu tutan demir aksamaların çıkıntıları dışarı taşkın vaziyette durmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 298; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 38; Kuran, *Mimar Sinan*, 312. N. ESRA DIŞÖREN

KAZANCI MESCİDİ

512

513

KAZLIÇEŞME

Kazlıçeşme düzenlemesi sonucunda ortaya çıkan Kazlıçeşme Hamamı (solda) ile II. Mehmed'in yaptırdığı cami ve meşrutası. *fotoğraflar Hasan Yelmen*

KAZANCI MESCİDİ

Beyoğlu ilçesi'nde, Taksim'de, Kazana Yokuşu üzerinde, sağ tarafta bulunmaktadır.

Banisi, Kazancıbaşı Ali Ağa'dır. Mescit, 16. yy'da yapılmış olup 1124/1712'de Ahmed Paşa tarafından yenilenmiştir. Ayrıca topcubaşılardan Hacı İbrahim Ağa minare ve mektep yaptırmıştır. Mescidin karşı köşesinde 1145/1732 tarihli Köprülüza-de Ahmed Paşa Çeşmesi yer almaktadır.

Yapının duvarları kagir olarak yapılmıştır. Giriş camekânlarla ayrılmış bir bölümden sağlanır. Buranın sağ tarafındaki merdivenle yukarıdaki kadınlar

mahfiline, diğer merdivenle aşağıdaki bodruma, oradan da tuvaletlere ve abdest musluklarına ulaşılır. Karimin doğu cephesinde dört, batı cephesinde üç tane, yuvarlak kemerli büyük pencere sıralanır. Güney duvarının eksenindeki mihrap nişi köşeli olup, üzeri mu-karnaslıdır. Kenarlarından iki tane sütun ile sınırlandırılan mihrabın üst köşelerinde birer tane gülce motifi yer almıştır. Mihrabın yanlarında diğer pencerelerle aynı özelliği gösteren birer pencere açılmıştır. Sol taraftaki pencere, dolap olarak kullanılmaktadır. Yapının kuzey duvarı, came-kânla ayrılıp imam odası haline getirilmiştir. Vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde, duvara bitişik betondan yapılmıştır. Minberi ise mermerdir. Yapının tavanı betondan ve düzdür, iki tane beton direğin taşıdığı kadınlar mahfili, bir balkon çıkması ile genişletilmiştir. Kadınlar mahfilinin kuzey duvarında üç tane kare pencere açılmış olup, doğu ve batı duvarları sağırdır. Söz konusu mahfile çıkan merdivenin yanındaki kapıdan minareye girilir.

Yapının ana mekânında, mihrabın etrafında, pencerelerin çevresinde kalem işi süslemeler görülmektedir. Bunlar bitkisel motifler (gonca gül, lale ve kıvrık yapraklar) olup kırmızı, mavi, sarı, yeşil renklidirler. Ayrıca duvarların üst kısımlarında mavi zemin üzerine *beyaz* ayet kuşağı mekânı çevreler. Yapının tavanında ve kadınlar mahfilinde aynı süsleme bir bütünlük içinde devam eder. Tavan merkezinde, a-vizenin sarktığı noktada on kollu bir yıldız, daha sonra iç içe geçmiş bezemeler, a-yetler ve bitkisel motifler görülür. Bunlarda da aynı renkler kullanılmıştır. Kadınlar mahfilinin altı üç bölüme ayrılıp bitkisel süsleme ile bezenmiştir.

Yapının alt katı dikdörtgen bir mekân olup, beş tane beton direk bulunur. Buranın kuzeyinde aşağıya inmek için merdiven, batısında ise iki tane pencere vardır. Doğru duvarı sağırdır. Güneyinde açılan niş ardiye olarak kullanılır. Bunun yanındaki kapıdan tuvalete ve abdest musluklarının olduğu bölüme girilir.

Yapının dıştan giriş kapısı dikdörtgen şeklinde olup üzerinde beton sundurma bulunur. Pencereler demir parmaklıklıdır. Badanalı olan yapı kırma çatılıdır. Güney cephesinin önünde meşruta bulunmaktadır. Minaresi, yüksek kaide üzerinde olup, yivli pabuç kısmından sonra yuvarlak gövdelidir. Tek şerefeli ve yapıya bitişik olarak yapılmıştır. Yapının batı cephesinin ö-nünde arada kalmış bir mezar bulunur.

Kazancı Mescidi

, 1994

Ayrıca kitabesi batı cephesinde iki pencere arasında yer almaktadır. **Bibi. Öz,**
istanbul Camileri, II, 38.

N. ESRA DIŞÖREN

KAZANCILAR CAMÜ

bak. ÜÇ MİHRAPLI CAMİ

KAZUÇEŞME

Doğuda Yedikule surlarından başlayarak, baüda Zeytinburnu İstasyonu'nun doğusundaki Zeytinburnu belediye binası arasında kalan, kuzeyinden Sirkeci-Halkalı

Semte adını

veren Kazlı

Çeşme.

Hasan Yelmen,

1994

Demiryolu geçen, güneyinde Kennedy Caddesi ve Marmara Denizi bulunan semt. Bu sınırlar dahilinde takriben 170.000 m2' lik bir alana sahip olan Kazlıçeşme, yüzyıllardan beri istanbul'da dericiliğin merkezi sayılır ve halk arasında tabakhaneler semti olarak tanınır.

Semtin ortasında, son düzenlemelerle çevresi açılmış olan ve 500 yıldan beri hiç durmadan akan çeşmenin üzerinde bulunan kabartma kaz figürü semtin isminin kaynağını oluşturur.

Rivayete göre, fetih sırasında istanbul surlarının önünde çarpışan askerlere su bulmaya çalışılırken civarda kazların uçtuğu görülmüş; kazları gören sakabaşı, yardımcılara "gidin kazların konduğu yeri bulun, orada muhakkak su yatakları vardır" demiş; o gün bu gündür, kaz sürülerinin konakladıkları yerde semte ismini veren çeşme ihya olunmuştur. Kazlıçeşme yöresindeki yeraltı suyu bolluğu, bu semtte bol suya ihtiyaç gösteren tabakhanelerin kuruluş nedenlerinin başında gelir.

Bizans surları sahilden dönemeç yaparak kuzeye, Topkapı'ya doğru bu semti yalayıp geçer. Bizans döneminde bölge sur dışında, Hebdomon'un(~>) uzantısı halindeydi. II. Mehmed (Fatih), surların güneybatı noktalarındaki dönemeçte ilave surlar ve kuleler inşa ettirerek ünlü Yedikule Hi-sarı'nı oluşturmuştur. Hisar inşaatı sırasında Fatih buralara sıkça gelmiş olmalıdır. Surların önünde uzanan dümdüz sulak geniş bir alanı, Kazlıçeşme Ovası'nı belki de her gün görüyordu, istanbul'un fethinden sonra batıya, Rumeli topraklarına seferler düzenlemeyi düşlerken, ordunun ihtiyacı olan mamul deri üretimini de bir merkezde toplamayı tasarlamış olsa gerekir.

Fatih bir taraftan Yedikule Hisarı'm in-

şa ettirirken diğer taraftan Kazlıçeşme'de tabakhanelerin kurulması fikrini geliştirmiş olmalıdır. Türkiye Deri Sanayicileri Derneği arşivlerinde bulunan L Abdülhamid'e (hd 1774-1789) ait bir fermanın Fatih'in Yedikule surları haricinde (Kazlıçeşme' de) 360 adet tabakhane ve 33 salhane

inşa ettirdiği öğrenilmektedir.

II. Mehmed Kazlıçeşme'de sadece deb-bağlan değil dericilikle ilgili meslekleri de bir araya toplamış; örneğin debbağların ham deri ihtiyacını temin etmeleri için aynı semtte 33 salhane de inşa ettirmiş, salhanede kesilen hayvanlardan elde edilen iç-yagları da mum yapımında kullanılmıştır. Kazlıçeşme'de bulunan mumhaneler bunu belgelemektedir. Kesilen hayvanların bağırsakları kırıhanelerde işlenmiş, semtte bu adı taşıyan Kırıhane Mahallesi oluşmuştur. Kazlıçeşme'deki deri işletmeleri 1993 başlarında tamamen kaldırıldığına göre, bu bölgede istanbul dericiliği 540 yıl gibi uzun bir süre kalmıştır. (Ayrıca bak. debbağhk.)

Kazlıçeşme'de semtin hemen hemen tümünü kapsayan deri fabrikaları ve tesisleri 1993'te istanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından tamamen yıktırılıp bölge düzenlenirken, tarihsel dokusu da tahrip olmuştur. Yıkım sonrasında bölgede kalan tarihsel yapılar arasında başta Kazlı Çeşme gelir. Semtin adı konusundaki söylenti, her ne kadar istanbul'un fethine bağlanıyorsa da kazların konduğu yerde bir çeşme yapılmasının tarihi fetihten epeyce sonra olmalıdır. Üzerindeki kitabeden çeşmenin 953/ 1537'de Mehmed isimli bir zat tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Burada daha önce bir başka çeşme olup olmadığı ise bilinmemektedir.

Çeşmenin yapısı çok sadedir. Her iki yanındaki yük koyma taşları günümüze kadar korunmuştur. Üstünde büyükçe ve yeşile boyanmış bir kaz kabartması vardır. Çeşmenin suyu kesintisiz akmıştır, hâlâ da akmaktadır.

Kazlıçeşme Şehitliği'nin karşısında Demirhane Caddesi üzerindeki ayazmaya Ayia Paraskevi'nin adı verilmiştir. Bu ayazmanın suyunun özellikle göz hastalarına ve felçlilere şifa verdiği söylenir. Yıkımdan kurtulmuş olan ayazma binası 50-60 yıl önce Kazlıçeşme'de faaliyette bulunan Rum kökenli Sotiryadisler tarafından inşa olun-

muş yeni bir yapıdır. Ancak su kaynağını Bizans dönemine bağlamak mümkündür.

Yedikule'yi Kazlıçeşme'ye bağlayan a-nayollardan biri sayılan Demirhane Caddesi üzerindeki Yedi Şehitler Kabristanı olarak bilinen kabristanda, fetih sırasında şehit düşen 7 asker gömülüdür. Demirhane Caddesi'ne bakan cephesinde alçak bir giriş kapısı ve penceresi vardır. Cephe duvarı üzerindeki, *Gaza fethine Sultan Mehmed Han ile/Buyedi kimse beraber anın ile var imiş / Cümlesin ruhu şehadet şerbetin nuş eyleyüb / Yedikule haricinde bunca ytl esrar imiş* şeklindeki kitabe 1822 tarihini taşımaktadır.

Tahminen fetihten yıllar sonra Hacı ivaz tarafından gömüldükleri yer bulunmuş ve kabirleri duvarlar arasına alınmıştır. Kabristan halen onarım beklemektedir.

II. Mehmed'in sakabaşısı Derya Ali Ba-ba'nın türbesi, yöredeki bir diğer tarihi yapıdır. Fetih süresince Ali Baba ordunun su ihtiyacını koltuğunun

altında taşıdığı deriden yapılmış kırbaşıyla karşılaşmıştır. Ne kadar içilse, kullanılsa bir türlü bitmeyen, tükenmeyen su verimi yüzünden Ali Baba' nın lakabı Derya olmuştur. Su taşıdığı deriden tulumunu kendisinin debbağladığı ve sonuçta mükemmel bir debbağ ustası olduğu ileri sürülür ve dericilerin piri Ahî Evran'a bağlı Ahî babalarından olduğu rivayet edilir. Kazlıçeşme'deki deri esnafına vakıfta bulunması da dericiler tayfasından olduğunu kanıtlamaktadır.

1121/1709 tarihli III. Ahmed'e ait bir fermanla adı Yar Ali olarak geçen sahib'ül

Kazlıçeşme'deki

Ayia Paraskevi

Ayazma ve

Kilisesi.

Hasan Yelmen

hayratın Derya Ali Baba olduğu anlaşılmaktadır. Derya Ali Baba Türbesi 1960'larda Deri Sanayicileri Derneği tarafından restore edilmiştir. Bu türbeye bitişik olan ve u-zun yıllar boyunca dericiler loncası olarak kullanılan bina ve eski Tripo Deri Fab-rikası'nın bitişigindeki arsa Deri Sanayicileri Derneği'ne Derya Ali Baba vakfindan intikal etmiştir.

Semtteki cami, II. Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Kazlıçeşme Camii olarak da bilinen cami ahşap çatılı, kagir bir binadır. 1813'te yenilenmiştir. Fatih döneminde yapılan camiden minaresinin alt gövdesinden başka iz kalmamış olan bina 1954'te derici esnafının yardımıyla onarılmıştır. Halen ibadete açıktır.

Kazlıçeşme'den sahile doğru giden Camii Şerif Sokağı üzerindeki cami, Kasaplar Mescidi ya da diğer adıyla Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Mescidi'dir. Mescit, kare planda olup, duvarları ve minaresi taştan, çatısı ahşaptır. 17. yy'in sonlarında yapılmış, 1195/1780'de esaslı bir tamir görmüştür. Yanında 1239/1823 tarihli bir çeşme vardır. Buraya Kasaplar Mescidi denmesinin nedeni bitişigindeki salhanelerdeki kasapların uğrak yeri olmasındandır. 200 m ileride Fatih'in yaptırdığı camii bulunduğu halde kasaplar bu camide namaz kılmayı yeğlemişlerdir. 1959'da onararak namaz kılınır duruma getirilmiştir.

Kazlıçeşme Şehitliği'nin karşısında Za-kırbaşı Sokağı üzerinde bulunan Bektaşî tekkesinin önünde yatan zatın Hacı Bek-taş-ı Veli hazretlerinin halifelerinden ol-

KAZLIÇEŞME TEKKESİ

514

515

KEÇECİZADELER

KEÇECİZADELER YALISINDA İFTAR VE NAMAZ

Sadrazam Büyük Fuad Paşa'nın Çubuklu'daki yalisında iftar sofraları bahçede hazırlanır, bahçede yemek yenir, bahçede namaz kılınırdı. Bu maksatla ağaçlar donatılır, rengarenk fenerler ortalığı nurlandırdı. Hatta ağaçlar arasına mahya-cıklar kurulur, güzel dualar ve beyiüer yazılırdı. Bahçedeki sofralar, Avrupa'nın şato ve kır alemlerini hatırlatan şeküdeydi. Paşanın sofrası 24 kişilikti. Beyefendilerin (oğulları) 12'şer kişilik olup ayrıca 12'şer kişilik beş sofrada daha vardı.. Haremde de aynı durum vardı. Koca yalı kadın misafirlerle dolup boşalırdı. Keçecizadeler esasen gülyüzlü, güzel sözlü, temiz vicdanlı olmakla mahbup ve muhterem oldukları için belki nezaketlerinin zahmetini çekiyorlardı. Fakat herkesin gönlünü de çekiyorlardı. Sofraların sakız gibi bembeyaz keten örtüleri ve peçeteleri, gümüş şamdanlardaki billur fanusların çeşitli renkleri, ayaklı antika yemiş tabaklarının ve sofrada takımlarının letafeti, sofracıların tertip ve nezafeti... muhitin tesiri yüzünden herşey inşirah vericiydi...

Büyük halılar, uzun namaz seccadeleri bahçenin bir tarafını kaplardı. Bir tarafı da kafesli paravanlarla tefrik olunarak kadınlara tahsis olunurdu. Teravih namazı bu mahalde ilahilerle kılınırdı. Müezzinler kalem efendilerinden, bilhassa güzel seslilerden intihap edilir, imamlar tilâvet-i Kur'anda en çok muvaffak olanlardan alınırdı. Ezan bahçe.de okunurdu ve misafirlerin abdest tazelemeleri için gümüş leğenlerle ibrikler emre amade bulunurdu. Fuad Paşa muhakkak ki mutaassıp değildi, fakat dindar, dine hürmetkar idi... Fuad Paşa sahilhanesi bahçesinde eda olunan teravih namazlarında, Çubuklu ve Beykoz sakinleri de iştirak ettiklerinden dolayı iki üç yüz kişinin bulunduğu vaki olurdu.

Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, ist., 1948, s. 10-12

düğü söylenir (bak. Perişan Baba Tekkesi). Etrafı demir parmaklıklarla çevrili ve yazısız yuvarlak bir dikilitaş ile simgelenmiş bu yatır için yeterli bilgiler olmamakla beraber bir kış mevsimi cam yeşil erik isteyen hamile bir kadının, "bana erik bulun" diye tutturduğu; Bektaşî babasının kadına, yemyeşil yapraklı ve pıtrak gibi erik dolu bir dal uzattığı, kadının yeşil eriği yer yemez kolaylıkla doğum yaptığı; o yüzden de bu yatıra Erikli Baba dendiği söylenir.

Tarihi yapıların çoğunun Demirhane Caddesi ve çevresinde yer alması, bu yolun semtin merkezini meydana getirdiğini ortaya koyar. Çeşme bu anayolun ortasında-dır ve ilk yerleşme dokusunda burada çeşitli tali yolların birleştiği küçük bir meydan olduğu, deri fabrikalarının bu meydanın ve Demirhane Caddesi'nin denize doğru güney tarafıyla Yedikule surlarının doğu tarafında bulunduğu anlaşılır. 20. yy'ın başlarına kadar, çeşmenin batısında ve kuzeybatısında Bakırköy'e doğru konut bölgesinin yer aldığı, son 50 yıl içinde konutların giderek

debbağhaneye dönüştüğü, eskiden aynı zamanda bir yerleşme ve konut bölgesi de olan semtin yoğun çevre kirlenmesi ve kokunun da etkisiyle giderek tümüyle debbağhane vb işyerleri haline geldiği bilinir.

Kâzlıçeşme Meydanı'ndan Kasaplar Mes-cidi'ne giden Camii Şerif Sokağı üzerinde, 40-50 yıl önceleri balıkçı Rumların evleri ve meyhaneleri vardı. Bu meyhanelerden biri tarihselliği nedeniyle korunmuştur ve halen ayakta bulunmaktadır. Bu meyhane ile Ayia Paraskevi Ayazması arasında kalan bölgede bulunan taştan yapılmış eski Rum evleri, bu alanda Rumların yerleştiğini göstermektedir.

50 yıl önceleri Kâzlıçeşme sahilllerinde barbunya, kefal, ıstakoz ve çeşidi tür balıklar avlanır ve satılırdı. Balıkçıların büyük çoğunluğu Rumdu. Daha sonra, deniz kirlenmesi yüzünden balıklar çekilince bu Rum balıkçılardan bazıları tabakhanelerde çalışmaya başladılar. Bakırköy yönünde sahile nazır yamaçlarda bulunan Türk evleri ve köşklerinin çoğu, deri işyerleri kaldırılırken yakılmıştır.

Kâzlıçeşme bölgesindeki deri işyerlerinin, özellikle atıklarını Marmara Denizi'ne arıtmaz akıtmaları ve çevredeki çok yoğun kirlenme yüzünden, deri işletmelerinin buradan kaldırılması 1950'li yıllardan sonra sık sık gündeme gelmiş; Kazlıçeşme düzenlemesi ise ancak 1990'dan sonra başlamış 1993'te buradaki dericiler tümüyle kaldırılarak Tuzla'da kurulan organize bölgeye taşınmışlardır. Bu düzenleme oldukça tartışmalı ve olaylı geçmiş, 350'ye yakın işyeri buradan kaldırılmıştır. Daha önce işyerlerinin tuttuğu konut bölgesi ve sokak dokusu düzenleme sırasında bütünüyle yok olmuş; tarihi değer taşıyan binaların bir bölümü koruma ve onarıma alınabilmiştir.

HASAN YELMEN

KAZOÇEŞME TEKKESİ

bak. PERİŞAN BABA TEKKESİ

KEÇECİZADELER

17. yy'ın ikinci yansında Konya'dan istanbul'a göçen, sonraki kuşakları arasında bilim, edebiyat, siyaset adamlarının yer aldığı aile.

Tanzimat dönemi devlet adamlarından FuadPaşa, ailenin en tanınmış bireyidir. Keçecizadeler, istanbul'a özgü ince yaşamın, şiirli, nükteli anlatım geleneğinin temsilcilerinden sayılmıştır. Konya'da Topraksokak Camii imamı Keçeci Süleyman Efendi ailenin atasıdır. Oğlu Keçecizade Mustafa Efendi (18. yy'ın ilk yarısı) istanbul'a gelerek medrese öğrenimi gördü. Dönemin bilim ve din adanılan arasında ünlendi. Av-ratpazarı'ndaki konağında özel dersler verdi. Kudüs ve Bursa kadılığı yaptı. Şeyhülislam Pirîzade Sahib Efendi'nin girişimiyle Davutpaşa Camii imamının kızıyla evlendi, istanbul'daki Keçecizadeler bu evliliktendir.

Mustafa Efendi'nin oğlu Mehmed Salih Efendi (1737-1800) medrese eğitimi aldı. Müderrislik, Selanik, Ordu-yı Hümayun kadılıkları görevlerinde bulundu, iki kez, Konya'ya ve Gelibolu'ya sürüldü. Anadolu (1797) ve Rumeli (1799) kazaskerliği yaptı. Avratpazarı'ndaki Mustafa Bey Mescidi naziresinde gömülüdür. Kazasker Mehmed Salih Efendi'nin dört kızı, İstanbul'un önde gelen ailelerine gelin oldular. Ailenin damadan, İstanbul payeli Mehmed Esad Efendi, Nafiz Paşa, Kapan Naibi Abdülatif Efendi ile Kazasker Moralızade Hâmid Efendi' dir. Mehmed Salih Efendi'nin büyük oğlu Abdurrahman Nebil Efendi (ö. 1799), i-kinci oğlu Müderris Mehmed Arif Efendi (ö. 1811), küçük oğlu ise şair, Kadı izzet Molla'dır(-t). Keçecizadelerin ilk ünlü bireyi olan İzzet Molla'nın babası gibi iki kez İstanbul'dan sürülmesi, Sivas'a gönderilirken "dilini tutması"nın resmen bildirilmesi ve Sivas'taki kuşkulu ölümü, yaşadığı dönemin, aydınlar için ne denli ağır koşulları olduğu konusunda bir fikir verir.

İstanbul'un aydın ve yüksek zümre çevrelerinde, Keçecizadelerin nüktedanlıkla belirginleşen saygın bir yer edinişleri İzzet Molla ile başladı. Onun hikmetlerle işlenmiş dizeleri İstanbul halkı arasında birer vecize olarak unutulmamıştır. "Meseldir gülşen-i âlemde bir gülle bahar olmaz", "Talihi yâr olanın yâr sarar yâresini", "Süleyman dahi olsan rüzgâra itimad etme", "Âkil oldur ki ide düşmenini rıfk ile dost" bunlardandır. Keşan'a sürgün edilişi, Divan Edebiyatı'nın son güzel eserlerinden biri cılan *Mihnet-Keşarım* yazımına vesile olmuştur, İzzet Molla bu eserinde İstanbul'dan Keşan'a gidişini anlatırken Küçükçekmece'nin camilerini, imaretini, beyaz ekmeğini, köprüsünün tahta korkuluklarını, buradan mürur tezkiresi ile nasıl geçildiğini, dünyanın malı, parası verilse de bö-lükbaşının kimseyi tezkiresiz bir taraftan öbür tarafa bırakmadığını, Haramidere'nin adı gibi bir eşkıya yatağı olduğunu, bir kocasın (arabacı) yanlarına gelip korkmama-lannı söylediğini, Türkmenli Köyü'nde konuk olduğu evin yoksulluğu karşısında İstanbul'daki kendi konağını bir saray gibi

Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa

Cengiz Kahraman arşivi

hatırlayışını kısa dizelerle hikâye etmiştir, İzzet Molla, babası Mehmed Salih Efendi'nin yaşamını ise *Devhatü'l-Mehamîdfi Tercemeti'l-Vâlidadlı* risalesinde anlatmıştır. Kısa ömrünü, sürgünler dışında Avratpazarı'ndaki aile konağında, 1818'de satın aldığı Beylerbeyi'ndeki yeni evinde, eşleri Dilcû ve Hibetullah hanımlarla geçiren İzzet Molla'nın çocuklarından Sedat ve Murad küçük yaşta ölmüşlerdir. Öbür oğlu Reşad Efendi'nin (1818-1847)-oğlu şair ve yazar Macid Bey (1840-1910) uzun yıllar Şûra-yı Devlet mülkiye dairesi azalılığı yapmıştır.

Keçecizade Mehmed Fuad Paşa da (1815-1869) İzzet Molla'nın oğludur. Fuad Paşa, Tanzimat döneminin Mustafa Reşid Paşa ve Ali Paşa'dan sonra

üçüncü büyük simasıdır. Fuad Paşa, dönemin ilginç bir eğitim-öğretim geleneği olan cami derslerine(->) devam etti. Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk öğrencilerinden oldu. Diplomalı hekim çıktı. Mesleği gereği Latince ve Fransızca öğrendi. Avrupa dillerini bildiğini gizlemeyen ilk istanbulludur. Tophane'de ve Trablus'ta kısa süreli görevlerden sonra hekimliği bırakıp 1837'de Babıâli Tercüme Odası'na girdi. 1851'd.e hariciye nazırı oluncaya kadar Londra, Madrid, Bükreş, Petersburg elçilikleri, Divan-ı Hümayun tercümanlığı, sadaret müsteşarlığı görevlerinde bulundu. 1835'te askeri kumandan olarak Yan-ya'da çetelere karşı başarılı savaşlar verdi. 1856'da Paris Kongresi'nde Osmanlı temsilcisiydi. Orada Türk diplomasisinin ve istanbul inceliğinin, nüktedanlığının en başarılı örneklerini verdi. Şam'daki ayaklanmayı bastırmak için gittiği Suriye'den dönüşünden sonra 1861'de ilk defa sadrazamlığa getirildi. 14 ay süren ilk sadrazamlığından istifa etti. 1863'te serasker ve yaver-i ekrem oldu. Abdülaziz'in (hd 1861-1876) Mısır gezisine katıldı, ikinci sadrazamlığı 1866'dadır. 1867'de hariciye nazırı olarak Abdülaziz'le Avrupa seyahatine çıktı. Dönüşünde hastalandı. Önce Yakacık'ta din-

lendi. Fransa'da Nice'de tedavi görmekte iken öldü. istanbul'a getirilen cenazesi, Sultanahmet'teki türbesine gömüldü (bak. Fuad Paşa Türbesi).

Fuad Paşa, İstanbul'a, dolayısıyla Türkiye'ye Batılılaşmak cesaretini getirenlerdendir. Abdülaziz'e karşı yürekli ve dürüst tutumu da yüzyıllardır istanbul'da süregelen dalkavukluk anlayışına göre bir istisna kabul edilebilir. Edebiyata ilgi duyan Fuad Paşa, Cevdet Paşa'nın(-+) *Kavaid-i Osmaniye* adlı ilk Osmanlıca gramer kitabını yazmasına yardım etmiştir. Hazırcıevaplığı ve nükteciliği Avrupa gazetelerinde yayımlanan Fuad Paşa'nın konağı Şehzadebaşı'n-da, köşkü Çamlıca'da, sahilhanesi Kanlıca-Çubuklu arasındaydı. Konağı 1864'te ya-mnca Demirkapı'da bir konağa taşındı. Burası da çok geçmeden yandı. Beyazıt'ta yaptırdığı konak ise kamulaştırılarak Maliye Nezareti'ne verildi. Bugün bina İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi olarak kullanılmaktadır. Sahilhanesi Meclis-i Vüke-lâ'mn (bakanlar kurulu) sık sık toplandığı yarı resmi bir yerdi. 1854'te Yunanlılarla Kanlıca Muahedesi bu yalıda imzalanmıştı. Adını taşıyan Fuad Paşa Korusu'nun ete-ğindeki bu yalı çiçek seraları, bahçeleri, köşkleri, havuz ve selsebilleri ile dönemin en güzel malikânelerindendi. Burada düzenlenen davetlere "Kanlıca partileri" denirdi. Bu partilerde kıyafet mecburiyeti uygulanır, Avrupa'daki benzerlerinden ayrılmayan şölenler düzenlenirdi. İstanbul'a gelen saygıdeğer her yabancı, burada mutlaka ağırlandı. Yalıda, ramazanda da iftarlar düzenlenirdi. Elçiler çağrıldığı zaman sofranın daha alafranga olmasına özen gösterilirdi. Buna karşılık gümüş tepsilerde İstanbul mutfağına özgü en seçkin yemekler ikram edilir, davet ramazana rast-lamışsa yabancı konuklar, el pençe divan durup teravîh namazının cemaatle kılınışını izlerlerdi. Namazdan sonra

konuklara istanbul usulü şerbeder ve kahveler sunulur, Hayalî Mehmed Efendi Karagöz takımlarını hazırlar veya ortaoyunu seyredilirdi. Kadınların izleyici olmadığı söyleşilerde yine istanbul'a özgü üstü kapalı fıkralar anlatılır, taklitler yapılırdı. Gerek konuk kadınlann, gerekse Fuad Paşa'nın haremının şöenlere katılmaları ve gösterileri izlemeleri, özel paravanların arkasından mümkün olmaktadır.

Fuad Paşa'nın aşçıları istanbul'da ünlüydü. Bunlar arasında birkaçı da Fransız yemekleri yaparlardı. Fransız elçisi, Fuad Paşa'nın sofrasındaki Fransız yemeklerini kendi ülkesinde aynı lezzette ve nefasette yiyemediğini sık sık yinelermiş. Fuad Paşa'nın iki oğlu Ahmed Nâzım (1835-1864) ve Kâzım (1837-1863) kendi akranları için, sahilhanede ayrı ziyafeder düzenlemekteydiler. Fuad Paşa'nın ilk eşi ikbal Hanım, Mahşer Midillisi lakaplı hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey'in ve Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın eşi Nafia Hamm'ın kardeşiydi, ikinci eşi Emine Hanım, Mevlevî Ahmed Efendi'nin kızıydı.

Fuad Paşa'nın bir oğlu çocuk yaşta, iki oğlu ise gençken öldüler. Bunlardan Ahmed Nâzım Bey, Meclis-i Vâlâ üyesiydi.

Binbaşı olan Kâzım Bey, Beyoğlu kışlasında öldü. Oğullarının kendi sağığında ölümleri Fuad Paşa'nın manen yıkılmasına ve ölümüne de neden gösterilmiştir.

Ahmed Nâzım Bey'in bir oğlu Hikmet Fuad Bey (1862-1913) gümrük idare meclisi üyeliğı yapmış, Hekimbaşızadelerden(-0 Hayrullah Efendi'nin kızı Mihrünnisâ Ab-dülhak Tarhan'la evlenip ayrılmıştı. Oğlu Nâzım Keçeci (1883-1964) çocuksuz ölmüştür. Diğer oğlu Reşad Fuad Bey (1861-1921) Keçecizadelerin son renkli simasıdır. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okuduktan sonra öğrenim için Paris'e gitmiş, dönüşünde Sadaret Mektubî Ka-lemi'nde görev almıştı. Roma ve Viyana' da elçilik ikinci kâtipliğı, Şûra-yı Devlet maliye dairesi üyeliğı yaptı ve 1908'de bâlâ rütbesinden emekliye ayrıldı. Tarih-i Osmani Encümeni'nin, istanbul Muhipleri Cemiyeti'nin, Evkaf-ı İslamiye Müze-si'nin (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) kurucularındandır. Bu müzenin yöneticiliğini fahri olarak uzun yıllar yürütmüştür. Paris'te Tahsil Görmüş Gençler Ce-miyeti'ni de kurmuştu. Sipahi Ocağı'mn ü-yelerindendi. Eski eserlere, antika eşyaya düşkün, babası Nâzım Bey gibi şişman, tarih fıkralarını ve eski yaşama ilişkin öyküleri anlatmakta usta, kibar ve nükteci bir kişiydi. Döneminde "istanbul efendiliğı"ni temsil eden Reşad Fuad Bey, zengin birikimlere sahip Keçecizadeler ailesi ortamında anlatılagelenleri, Avrupa kültürü almış bir diplomat ve aydın olarak farklı yorumlarla aktarırdı. Eski istanbul yaşamını en iyi bilenlerdendi. Resmi görevini, bir okul öğrencisi dikkati ve disiplini ile sürdürmesi Babıâli'de örnekti. Eski sadrazamlardan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın kızı Bemye Hanımla evli olan Reşad Fuad Bey' in çocukları M.

Hayreddin Fuad Keçeci (? -1967'den sonra), Demokrat Parti İstanbul Keçecizade Salih Fuad Bey, büyükdedesi Keçecizade İzzet Molla'nın resminin önünde. *inci Keçeci arşivi*

bul milletvekillerinden Mehmed Salih Keçeci (1893-1954), Mehmed Fuad Keçeci (ö. 1967) ve eski büyükelçilerden Ali Şevket Fuad Keçeci'dir (ö. 1965). Keçeci soyadını alan aile Mehmed Fuad ve Ali Şevket Fuad'ın soylarından devam etmektedir.

Kâzım Bey'in tek oğlu Keçecizade İzzet Fuad Paşa'dır (1860-1925). Askerlik öğrenimini Paris'te yaptıktan sonra İstanbul'a dönünce II. Abdülhamid'in yaveri oldu. 1908'de birinci ferik (orgeneral) iken süvari komutanlığına, ardından Madrid elçiliğine atandı. Fransa'da basdan, 1877-1878

T

KEDİLER

516

517

KEFELİ MESCİDİ

yıldığı; kedilerin MÖ 400'lü yıllarda seyrek görülen ama bilinen hayvanlar oldukları, 4. yy'dan itibaren evlere girdikleri fareler ve yer yer yılanlarla mücadele ettikleri için, sevilenden çok tahammül edilen hayvanlar sayıldıkları bilinir.

Evcil kedinin adı, "cattus" olarak Batı kaynaklarında ilk kez 4. yy'da Palladius' un bir kitabında geçer. Bu adın kaynağı da tartışmalıdır. Kimilerine göre Kekik kavimlerin dillerinden gelmiş, kimilerine göre de Arapça "kıtt" sözcüğünden diğer dillere geçmiştir. Pek çok dilde kedi, benzer bir fonetiğe sahip olan sözcüklerle adlandırılır. (Eski Almancada "kazza", Alman-cada "katze", italyanca günlük dilde "cato" ve "feles", Latince "cattus", Rumcada "yata", Ermenicede "katu", İngilizcede "çat", Fransızcada "chat"). Buna karşılık yine Arapça olan "hırr" (dişisi hirre) sözcüğü İstanbul'da (Osmanlıcada) "kedi" karşılığında daha yaygın bir kullanım bulmuştur. Taşrada ise "psik", çocuk dilinde "pisi" diğer kullanımlardır.

Doğu ve Batı dünyasının kediye bakışı, modern çağlara gelene kadar, birbirinden oldukça farklıdır. Batı, kediye bir yandan vazgeçilmez saymış ve eve kabul etmiş; ö-te yandan da bu hayvana uzun süreler mesafeli yaklaşmıştır. Ortaçağın cadı avına çıkıldığı bağınaz ve karanlık dönemlerinde kediler, özellikle de kara kedi, cadıların, büyücülerin yoldaşları ve onlar kadar ür-

Van Mour'un çizgileriyle bir seyyar ciğerci ve etrafını saran sokak kedileri. *Recueil de cem estampes representant different nations du Levant*, Paris, 1712

Galeri Alfa

Osmanlı-Rus Savaşı konulu *Leş occasions perdues* adlı bir eseri vardır. Anıları ölümünden sonra yayımlandı. Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Azize Emine Hanım' la evliydi.

Bibi. ismet, *Tekmiletü's-Şakaik*, 260; *Osmanlı Müellifleri*, II, 320-322; Reşad Fuad (Keçe-cizâde), "Keçecizâde İzzet Molla", *TOEM*, S. 41, s. 285 vd; izzet Molla, "Devhatül-Mehamid fî Tercümetü'l-Vâlid (izzet Molla'run Pederi Salih Efendi'nin Tercüme-i Hâli)", *TOEM*, S. 37, s. 1 vd; I. H. Uzunçarşılı, "Keçecizâde izzet Molla", *Tarih Dünyası*, s. 1003-1005; Y. Öz-tuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, Ankara, 1989, s. 707-708; ay, *Keçecizâde Fuat Paşa*, Ankara, 1988; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, ist. 1948, s. 10-12, 49-50; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 144, 197, 320; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi*, 286-288; I. Bülbül, *Keçecizâde izzet Molla*, Ankara, 1989.

NECDET SAKAOĞLU

KEDİLER

Evcilleşme tarihleri kadar yeryüzüne yayılma süreçleri ve adlarının kökenleri de oldukça karanlık ve tartışmalı olan kedilerle, Bizans'ın Batı Avrupa'dan daha erken tanıştığı varsayılabilir. Kedinin evcilleştirilmesinin, hattâ Tanrı katına yükseltilmesinin ilk kez 7.000 yıl kadar önce Eski Mı- • sır'da başladığı; Mısır'dan ve Afrika'dan Asya'ya, Anadolu'ya (Hacüar'da MÖ 5000' lerde yaşadığı bilinen kedi) buralardan Roma imparatorluğu topraklarına ve Ro-ma'nın uzandığı Batı Avrupa'ya kadar ya-

kutucudur. Buna karşılık Arap dünyası ve islamiyet, kediye, Peygamber'in kutsadı-ğı, sevdiği, uyurken rahatsız etmemek için entarisinin eteğini ya da yenini kestiği hayvan olarak görür, istanbul'da kedinin izini sürerken ve özelliklerini araştırırken, bu iki farklı bakış açısı ve bunların Bizans' taki sentezi unutulmamalıdır.

Bizans istanbul'una, aslan, kaplan, yaban kedisi vb'yi içeren genel "Felidae" sülalesinin ayrı bir kolu olan evcil kedi (*Fetiş catus*) Roma ordularıyla mı geldi, yoksa çok daha önce Mısır'dan, Afrika'dan, Asya'dan gelmişti de Roma'ya buradan mı yayıldı bilinmiyor. Varlığına kesin gözüyle bakılmakla birlikte, Bizans kaynaklarında kedi, özel bir yer almıyor. Beslenme nedeninin, tahıl ambarlarına, kilerlere, evlere dadanan farelerle mücadele olduğu anlaşılıyor. Erken dönem Bizans mozaiklerinde görülen kedi (veya panter) figürünün yerini ise giderek kuşlar, güvercinler alıyor. Avrupa'da engizisyon döneminde şeytan veya büyücüyle özdeşleştirilen kediye, aynı çağların Bizans'ında, Doğu kilisesinde bu türden atıflar yapıldığına dair bilgiler yok. Kedi Bizans'ta, bütün Doğu dünyasında olduğu gibi daha sıradan ve doğal bir evcil hayvan sayılmış olmalı.

Osmanlı dönemi boyunca istanbul'da kediler evlerin, hanların, zahire ambarlarının fare bekçileri ve ayrılmaz parçalarıdır. Bunda köpeği mekruh sayan, eve sokmayan Müslüman geleneklerinin aksine, yine Müslümanlıkta kediye daha özel ve sevgi dolu bir yer ayrılmış olmasının payı vardır. Yine de İstanbul'da kedinin, hele de sokaklarda, köpek gibi yaygın olduğu söylenemez. O özel ve amaçlı olarak beslenen bir ev hayvanıdır.

istanbul'un köpekleri(->) üstüne özellikle de yabancı seyyahların, gözlemcilerin, yazarların, ressamların yazdıklarının çizdiklerinin bolluğunun aksine, istanbul kedileri üzerine yazılmış veya çizilmiş belge niteliği taşıyan eserlere rastlanmamaktadır. Birkaç harem ve ev içi deseninde ya da ciğercileri konu alan çizimlerde kediler, pek seyrek olarak görülür.

Özel bir istanbul kedisi türü de yoktur. Ancak, her zaman nadide sayılıp aranan Ankara, Van, Acem kedisi türlerine en çok istanbul konaklarında rastlandığı da bir gerçektir. Tandırların köşesinde, pirinç mangalların altında, samur kürklerin üstünde u-yuyan ve konak mutfaklarından yağlı parçalarla beslenen bu süs kedileri dışında, çoğu tekir veya alacalı, ince kuyruklu, adaleli vücutlu, kısa tüylü alelade kediler evlerde, hanlarda, kışlalarda, okullarda görülür. 18ve 19- yy'da istanbul'a gelmiş yabancılar sokak köpeklerinin çokluğuna nasıl şaşırmışlarsa, kedilere gösterilen ilgi ve sevgiye de o kadar şaşırmış görünüyorlar. Doğu gezisinde istanbul'a da uğramış olan Pitton de Tournefort (ö. 1708), istanbul'da bazı kimselerin, haftanın belli günlerinde kedi ve köpeklerin beslenmesini vasiyet ettiklerini, vasiyetin yerine gelebilmesi için adam tutularak kedilere ciğer atıldığını, yani bir çeşit vakıf olduğunu yazar. Bu türden vasiyetlere günümüzde de rastlanmak-

istanbul'un sokak kedilerinden bir grup. *Cengiz Kahraman, 1994*

tadır, istanbul'da yer yer, bazıları günümüze kadar gelmiş olan kedi hayratları da vardır. Bunlardan birinin geleneği, Üsküdar'da Yeni Valide Camii çevresinde günümüze kadar sürmüştür. Buraya bırakılan sokakta bulunmuş yavru veya sakat kedilere halk yiyecek ve su getirir, istanbul sokaklarında, özellikle eski yoksul semtlerde bugün bile, elinde yemek artıkları, ekmek, hattâ ciğer paketiyle sokak kedilerini besleyen yaşlılara rastlamak mümkündür. Bazı semtlerde ise 20-30 kedisiyle birlikte yaşayan ve biraz "kaçık" gözüyle de bakılan kimseler vardır.

istanbul'da sevilen ve gözetilen bir hayvan olan kedi, günümüzde gerek sokakta gerekse evlerde çoğalıp yayılma eğilimi göstermektedir. Bir zamanlar istanbul sokakları nasıl köpeklerle doluyorsa, bugün de anacaddelerden ara sokaklara doğru gidildikçe yollar, bahçeler, arsalar kedilerle dolmuştur. Özellikle kenar semtlerde, gecekondu mahallelerinde ve bahçeli evlerin, köşklerin, villaların bulunduğu açıklık, koruluk bölgelerde, geçmiş dönemlerin istanbul köpek orduları gibi, bu defa

da kedi orduları türemiştir.

Boğaziçi sahil yerleşmelerinin ve Adalar' in kedilerinin istanbul kedileri arasında, sahil ve balıkçı kedileri olarak kimi özellikleri vardır. Bunlar çoğunlukla tüysüz, et tutmayan, adaleli, çevik, kafalarına göre çok büyük kulaklı, balık artıklarıyla beslenen hayvanlardır. Balıkçıların çevresinde bekler, ara sıra çevik bir hareketle bir balık kapıp götürürler. Adalar'ın, özellikle Burgazadası'nın kedileri ünlüdür. Yazın çoğalan ve görece iyi beslenen, kışın Adalar boşalınca tümü sahilde balıkçıların çevresinde toplanan ve çoğu kışı geçiremeyen ada kedileri; Rumelikavağı'nın, Beykoz' un, Beylerbeyi Iskelesi'nin, diğer Boğaziçi semtlerinin ve Marmara sahillerinin, balıkçı tezgâhları çevresinde kümelenmiş, kimi zaman balık ağlarının üstünde uyuyan

ve balık geldiği anda, nereden çıktıkları anlaşılmadan onlarcası birden balık tablalarının etrafına dizilen balıkçı kedileri; semt çarşılarının, çoğunun kendi özel adları olan esnaf kedileri diğerleri arasında anılmaya değer.

İstanbul'da öteden beri kullanılan yaygın ve geleneksel kedi adlarından, kedinin postuna, cinsine, rengine, meşrebine göre en fazla rastlananlar Tekir, Sarman, Pamuk, Mestan, Arap, Samur, Boncuk, Toraman, Tonton, Minnoş vb'dir. istanbul'da kedilere insan adları veya insanları çağrıştıran adlar koymanın da yeni bir moda değil birkaç yüzyıllık bir gelenek olduğu sanılıyor. Halayık, Sultan, Nevzat, Zilli, Süreyya, Çingene, Tahir, Sitare, Binnaz vb bir yüzyıl kadar önce de kedilere verilen adlardı. Batı kaynaklı adlar ise çok daha yeni dönemlerde konmaya başlamıştır.

"Kedi dokuz canlıdır", "kediye ciğer e-manet etmek", "kedi gibi dört ayak üstüne düşmek", "kedi ciğere bakar gibi bakmak", "sermayeyi kediye yüklemek", "mart kedisi" vb gibi deyişler ile, kedi patisini başından aşırarak kulağını kaşırsa yağmur yağacağı veya kedinin nankör olduğu gibi inanışlar istanbul'da da yaygın olmakla birlikte, bunların tümüne Batı dillerinde ve toplumlarında da rastlanmaktadır.

Günümüz istanbul'unda kediler, bakımı daha zor olan ve geleneksel olarak da ev hayvanı sayılmayan köpeklere göre evlere daha fazla yerleşmeye başlamışlardır. Son yıllarda kedinin istanbul aydın kesimlerinde bir modayı andıran şekilde yaygınlaştığını söylemek de mümkündür. Hayvan gıdası ve hayvanlarla ilgili diğer malzemeyi pazarlayan "pet shop" diye anılan dükkânlar ve özel veterinerler en çok kedili müşterilere hizmet vermektedirler. Öte yandan sokaklarda denetimsiz artan kedi nüfusu da, belediyeler tarafından, zaman zaman köpekler gibi, zehirleme yoluyla ortadan kaldırılmaya çalışılıyorsa da, bu vah-

şi yöntem geçmişte olduğu gibi bugün de istanbul halkının tepkisini çekmektedir. Kendi özelliklerini ve tercihlerini her yerde tavizsiz koruyan kedi, istanbul'da da kendinin aynı kalmayı, kedi olmayı ve kentin evcil hayvanları arasında birinci sırayı almayı başarmıştır.

KEFELİ MESCİDİ

Karagömrük'te genellikle yeni görüşlere göre Aetios Sarnıcı(~>) olarak kabul edilen Çukurbostan'ın (şimdi Vefa Stadyumu) kuzeyinde bulunan Kefeli Mescidi eski bir Bizans yapısıdır. Evvelce kilise olduğu kabul edilirse de, bu husus biraz şüphelidir. Fakat bir Bizans dini yapısının bir bölümü olduğu ve geç dönemde de kilise olarak kullanıldığı bilinir.

Kefeli Mescidi'nin, Bizans döneminde, kaynaklardan bu bölgede bulunduğu öğrenilen manastırlardan birinin kalıntısı olduğu kesinlikle belirli olmakla birlikte hangisi olabileceği aydınlanamamıştır. Genellikle Petra Manastırı hatıra gelmektedir. Bazı yayınlarda ise bu yapının 830'a doğru kurulan Manuel Manastırı'nın kalıntısı olduğu ileri sürülmüştür. 838'de ölen magistros Manuel'in, özel arazisinde belki de evini manastıra dönüştürerek kurduğu bu tesis 867 depreminde bütünüyle yıkıldığından, çok bilgili bir kişi olarak tanınan Patrik Fotios(->) (Photios) tarafından yeniden yap-tılmıştır. Fotios'un cenazesi de buraya konulmuştur. 1078'de tahtından indirilen imparator VII. Mihael Dukas rahip olarak yerleştiği bu manastırda uzun yıllar yaşamıştır. Manuel Manastırı'nın, 1204-1261'deki Latin işgalinden sonra kaynaklarda adı geçmez, İstanbul'un fethine kadar geçen süre içinde ne durumda olduğu da bilinmez.

Kefeli Mescidi olan yapının bu Manuel Manastırı'nın bir parçası olduğu 19. yy' in İstanbullu Rum yazarları Patrik Konstantios, Skarlatos Bizantios ve A. Paspatis tarafından ileri sürülmüştür. Bu husustaki dayanak, adı geçen manastırın, Aspar Su Haznesi'nin(-0 yakınında olduğuna dair, 'Bizans kaynaklarında rastlanan bilgidir. Fakat uzun süre Aspar Su Haznesi'nin Kara-gömrük Çukurbostan'ı olduğu kabul edilirken, sonraları burası Aetios Sarnıcı olarak teşhis edilmiş ve Yavuzselim'deki Çukurbostan Aspar Haznesi olmuştur. Bu da Manuel Manastırı ile olan ilgiyi değiştirir. Ayrıca Kefeli Mescidi'nin esasında kilise olduğunu kabul etmek zordur. Çünkü, bina batı-doğu değil, kuzey-güney yönündedir, ince uzun yapısı da daha çok bir manastır yemekhanesini hatırlatır.

Kefeli Mescidi'nin Bizans çağındaki tarihinin çözüm beklemesine karşılık, fetihten sonraki durumu bellidir. Gedik Ahmed Paşa idaresindeki Osmanlı donanmasının Haziran 1475'te fethettiği Kırım'da bulunan Kefe halkından 700 kadarı İstanbul'a getirtilmişti. Bu Ermeni ve Cenevizli Katoliklerin bir kısmı, Boğaziçi'nde şimdiki Kefe-liköy'e iskân edilmiş, diğer bir kısmına da Edirne Kapısı yakınında, eski ve terk edil-

L ____

KEMAL BEY

mis bir Bizans manastırının çevresinde yer gösterilmiştir. Bu Hristiyanlara ibadetleri i-çin daha sonra Kefeli Mescidi olan bina tahsis olunmuştur. Bu binanın biraz uzağında ve güneyinde yer alan Odalar Camii(->) de (veya Kemankeş Mustafa Paşa Camii) aynı Hristiyan topluluğuna verilmişti. Do-miniken tarikatı rahipleri tarafından idare edilen kiliseye Aziz Nicolaus'u adı verilmiş ve Ermeniler ile Katolik Latinler aynı bina içinde ayrı ayrı sunaklarda ayinlerini sürdürmüşlerdir.

Fakat evvelce yalnız Katoliklerin yaşadıkları çevre, daha 1580'de 10-12 aileye inmiş bulunuyordu. Mahalle halkının azalması yüzünden, buradaki Katolik kiliseleri de gelirlerini iyice kaybetmişler, çevredeki evler Müslümanlar tarafından iskâna başlanmıştı. Burada bulunan ve sonra Odalar Camii olan Santa Maria Kilisesi'nin harap bir duvarım tamire kalkışan Hristiyanlar şiddetli bir direniş ile karşılaştılar. Ancak kiliseyi tahrip edilmekten kurtaranlar da yine mahallenin Müslüman kadınları oldu. Bunlar evlerinden fırlayarak kiliseyi korudular.

1626'ya kadar bu Hristiyan ibadet yerlerine dokunan olmadı. Bu yıl içinde, Nikola Kilisesi garip bir olaya sahne oldu. İstanbul'da Van'dan gelen bir Ermeni keşiş ortaya çıktı. Halkın "Çana Keşiş" olarak adlandırdığı bu garip kıyafetli keşiş, İstanbul sokaklarında bir çingirak *çalarak* dolaşüyor ve etrafına toplanan halka, beraberinde taşıdığı güya birçok hassalara sahip bir röliği göstererek sebepleniyordu. Bir gün bu kutsal eşyayı (röliği) kaybetmesi ile durumu kötüleşen Çancı Keşiş'in, sultana hediye olarak getirdiği 20.000 florin altın değerindeki gayet değerli bir eşyanın da çalındığını söyleyerek, Nikola Kilisesi'nin Ermenilere tahsis edilen bölümünü idare e-den rahibi hırsızlıkla itham etmesi üzerine, rahip .hapsedildi. Az sonra, Çancı Keşiş kilisenin avlusunda o değerli şeyi bulduğunu söyleyerek İstanbul'dan çıkıp gitmek isterken, bu defa mahallenin Müslüman halkı keşişi yakalayıp, padişaha hediye

Kefeli Mescidi

Yavuz Çelenk, 1994

getirdiği şeyi, yerine teslim etmesini istediler. Ermeniler aralarında 6.000 altın toplayarak keşişi kurtarıp şehirden uzaklaştırdılar. Fakat Müslümanlar da kilisenin kapısını mühürlediler. Kiliselerini kurtarmak için müftüye 200 altın veren Ermeniler, bu arada patriklerine de başvurdular. Patrik, heyeti böyle bir işe karıştıkları için kovunca, aynı heyet müftüden paralarını geri aldı. Ancak müftü, etrafına topladığı kalabalık bir Müslüman kiüesi ile kiliseye girdi ve burada namaz kılarak Nikola Kilisesi'nin mescit olmasını sağladı. Böylece Kefeli

Mescidi, İstanbul'un kiliseden çevrilen ibadet yerleri arasında en garip öyküye sahip mescit oldu.

Ayvansarayî'nin *Hadîka'da* bildirdiğine göre, mescidin harcamaları I. Selim (Yavuz) vakfindan karşılanıyordu. Minberi ise Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa (1689-1758) tarafından konulmuştur. Kefeli Mescidi, 1970'li yıllarda Vakıflar İdaresi'nce onarılmıştır.

Kefeli Mescidi, Halic'e doğru eğimli bir arazide, arada tuğla hatıllı taş malzeme ile yapılmış ve güney-kuzey yönünde uzanan, ince uzun bir yapıdır. Bugün tek nef halinde olmakla beraber, evvelce iki yan cephesi boyunca uzanan yan neflere sahip olduğu bazı izlerden anlaşılır. Bunlardan soldaki (batıdaki), bina mescide dönüştüğünde son cemaat yeri haline getirilmiştir. Orta mekânın kuzey ucu, beş cepheli dışarı taşkın bir apsis biçimindedir. Binanın içinde ve dışında, Bizans ve sonraki Latin dönemine işaret eden herhangi bir bezeme görülmez. Üstü ise kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülüdür.

Mescide dönüştürüldüğü sırada doğu tarafı duvarının ortasına mihrap yapılmış, apsisinin yanına da minare inşa edilmiştir. 1970'teki onanma gelinceye kadar bu minare pek alışılmamış bir tipte olup şerefesi ince direklerle dayanan bir saçağa sahipti. Bugün bu saçak yoktur.

Hadîka'da, mescidin yakınında daha 18. yy'da harap halde olan Gazi Mahmud Medresesi'nin bulunduğu bildirilir. Bugün

bu medresenin yeri bile belli değildir. Yakın çevresinde Drağman Hamamı ile Mustafa Çavuş Sıbyan Mektebi de bulunuyordu. Yine Kefeli Mescidi yakınında küçük bir Bizans sarnıcı da tespit edilmiştir. Bunun iç ölçüleri 4,70x7,20 m olup, üstünü örten sekiz çapraz tonozu ortada tek sırada üç sütun taşır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 186; İnciciyan, *istanbul*, 49-50; A. Paspatis, *Byzantinai Me-letai*, ist., 1877, s. 304-309 (bir gravürü ile); Mordtmann, *Esquisse*, 76; Belin, *Latinite*, 116; A. Pargoire, "Constantinople, leş dernieres eg-lises franques", *Ecbos d'Orient*, IX (1906), s. 301-308; [A. D. Mordtmann], "Constantinopel zur Zeit S. Süleiman deş Grossen, nach einem Bilde von Melchior Lorichs", *Bosporus*, yeni dizi, I (1906) s. 26-30; Millingen, *Byzantine Churches*, 253-264; E. Dalleggio d'Alessio, "Recherches sur l'histoire de la Latinite de Constantinople...", *Echosd'Orient*, XXII (1924) s. 456-457; E. Mamboury, *Constantinople, isi.*, 1929, (2. bas.), s. 245-246; R. Janin, "Leş egli-ses byzantines Saint-Nicolas â Constantinople", *Echos d'Orient*, XXXI (1932) s. 410-412; Schneider, *Byzanz*, 40, 66; R. Janin, "Leş sanc-tuaires du auartier de Petra", *Echos d'Orient*, XXXV (1936), s. 51-53; B. Palazzo, *Deuxanci-ennes eglises do minicaines a Stamboul, Odalar Djami et Kefeli Mesdjidi*, ist., 1951; Eyice, *istanbul*, 73, no. 103; S. Eyice, "Çancı Keşiş ve istanbul'un Camie Çevrilen Son Kiliseleri", *İs-tanbul-Sanat-Edebiyat Dergisi*, S.

4 (Nisan 1956), s. 12-13; ay, "İstanbul'un Camie Çevrilen Kiliseleri", *TAC*, S. 2 (Mayıs 1986), s. 9-18; P. Grossmann, "Beobachtungen an der Kefeli Mescid in Istanbul", *tst. Mut.*, XVI (1966), s. 241-249; Janin, *Eglises et Monasteres*, 320-322 (Manuel Manastın hakkında), 373-374 (Nikola Kilisesi hakkında), 584; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 166-168; Th. F. Mathews, *The Byzantine Churches*, s. 190-194; *Fatih Camileri*, 150-151; Strzygowski-Forchheimer, *Byzan-ünische Wasserbehälter*, 103, no. 31 (sarnıç hakkında).

SEMAVİ EYİCE

KEHLİBAĞCIOĞLU, CEMAL SAHİR

(31 Ağustos 1900, İstanbul-2Ekim 1973, İstanbul) Tiyatro ve operet oyuncusu, yöneticisi.

1916'da tarım öğrenimi görmek için Macaristan'a gönderildi. Ancak o, Budapeşte Kraliyet Akademisi'nde oyunculuk eğitimi gördü. 1920'de İstanbul'a döndü. İs-

**Cemal
Sahir
Kehli-
bağcı-
oğlu**

Nuri Akbayer tonu

İstanbul Operet Heyeti'ne girdi. Burada o-yuncu olarak *Macun Hokkası*, *Kaşıkçılar*, *Yedekçi*, *Lale Devri*, *İstanbul Efendisi*, *Atlı Ases*, *isveç Kralı* gibi oyunlarda rol aldı. Birçoğunda kendisinin de oynadığı "Bülbül", "İstanbul Gülü", "Kumrular" gibi operetleri topluluk için uyarladı. Topluluk i-çinde Doğu-Batı müzik bakışı tartışması başlayınca, Muhlis Sabahattin Ezgi(->) ile birlikte 1921'de İstanbul Operet Heyeti'n-den ayrıldı. Aynı yıl Darülbedayi'den (bugün Şehir Tiyatroları) ayrılan bazı sanatçılarla birleşerek Sahir Opereti'ni kurdu. "Meçhul", "Tarla Kuşu", "La Mascotte", "Yakacık Hatıraları", "Çardaş" gibi birçoğunu kendisinin uyarladığı operetleri sahneledi. 1921 sonlarında Sahir Opereti'nin dağılmasından sonra bir süre Darülbedayi'de çalıştı. Cemal Sahir, 1924-1925 sezonunda Sahir Opereti'ni yemden oluşturdu. *Kumrular*, *Şen Dul*, *Lüksemburg Dükü*, *Sevda Ticareti*, *Kadın*, *Vals Hatırası*, *Çin 'e Seyahat*, *Kontes Marita* gibi oyunları sahneleyen Sahir Opereti 1928 sonunda dağıldı. Cemal Sahir o yıl oluşturulan Ankara Opereti'nin ardından Süreyya Opereti'nde ve çeşitli topluluklarda yer aldı. Kendi adına oluşturduğu toplulukla Anadolu'ya uzun süre tiyatro turneleri yaptı. Sahnede geçirdiği kaza nedeniyle, sahne yaşamını bırakan Cemal Sahir,

Macaristan ve Avusturya operetlerinden yaptığı uyarlamalarla tanındı, oyunlar yazdı. Uyarlamalarından bazıları, *Romona*, *Şeyhin Oğlu*, *Küçük Daktilo*, *Aşk Resmi Geçidi'üti*. *Son Buse*, *Kalbin Aynası*, *Bir Köpek*, *Öldüren Kim?*, *Keleşçe*, *Dinamit*, *Altın Ayşe*, *Gözlerin Görmemeli*, *Acının Acısı*, *Bir Şoförün Cinayeti*, *Salondaki Kadın*, *Kalbimdesin* de kaleme aldığı oyunlardır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KEL HASAN

bak. HASAN EFENDİ (Kel)

KELLE, İBRAHİM

(1897, İstanbul-1971, İstanbul) futbolcu ve futbol adamı.

Beykoz Kasrı bahçıvanının oğluydu. Futbola 10 yaşında Beykoz Çayırı'nda başladı. 15 yaşındayken Anadoluhisarı İdman Yurdu(->) takımında yer aldı. 1917'de Altı-nordu kulübüne geçti. Bu takımda parladı. 1923'te ilk milli futbol takımında yer aldı. 1924'te Paris Olimpiyatı'na katılan milli takım kadrosuna seçildi. Olimpiyat kampında bütün dünya ülkeleri futbolcularının iştirakiyle yapılan özel yarışmada Türk milli takımı antrenörü Billy Hunter ile karşılıklı topu yere düşürmeden 500 kafa vuruşu yapmak ve ferdi olarak da topu yine yere düşürmeden başı üzerinde 200 defa sektirmek suretiyle birincilik kazandı. Uruguaylıların daveti üzerine onlara kafa vuruşları öğretti. Kafa vuruşları ve her zaman tıraşlı kafası nedeniyle "Kelle İbrahim" adıyla anıldı. Soyadı Kanunu çıktığında lakabını soyadı olarak aldı. 1924'te Türk Milli Futbol Takımı'nın İskandinavya'da yaptığı turne sırasında sakatlandı ve sakat ayakla 45 yaşına kadar Beykoz takımında futbol oynadı. Daha sonra antrenör

ve yönetici olarak ömrünün sonuna kadar bu kulübe hizmet etti. Beykoz Gençlik Kulübü 'nün(-0 bulunduğu caddeye ölümünden sonra onun adı verildi.

CEM ATABEYOĞLU

KEMAL (Hafız)

(21 Temmuz 1882, İstanbul - 9 Ağustos 1939, İstanbul) Ses sanatçısı, hafız.

Şehremini'de doğdu. Kasımpaşalı Cemal ~ Efendi, Bestenigâr Ziya Bey ve Hacı Kirâ-mî Efendi'den makam, usul ve üslup bilgileri öğrendi. Sesinin güzelliği, okuyuşunun temizliğiyle İstanbul'un musiki dünyasında kısa zamanda ünlendi. İlk resmi görevi Nusretiye Camii müezzinliğidir. Sir-keci'de yayına başlayan ilk İstanbul Rad-yosu'nda Hafız Sadeddin'le (Kaynak) birlikte programlara çıktı. Udi Yorgo (Bacanos), Kemani Sadi (Işılay), Kanuni Artaki (Candan), Kemençeci Aleko (Bacanos) eşliğinde Columbia ve Odeon şirketleri adına plaklar doldurdu. Birçok plağa Hafız Sadeddin'le birlikte okudu. Piyasaya çıkan plakları dışında Darü'l-Elhân(->) arşivi için de pek çok özel

plak doldurdu. Gene plak doldurmak için 1928'de Berlin'e, Yorgo Bacanos'la 1930'da Paris'e, Ekim 1931'de de Tanburî Refik (Fersan), Kemençeci Fa-hire (Fersan), Hafız Vâmık Efendi, Hu-dâdat Şakir Bey ve Cennet Hanımla konserler vermek üzere Atina'ya gitti. Son resmi görevi Süleymaniye Camii başımam-lığı ve müezzinliğidir.

Kemal Efendi döneminin en ünlü hafız, mevlithan ve gazelhanlarındandı. Sultanahmet ve Ayasofya camilerinde ezan okunurken Hafız Kemal ile Sadeddin'i dinlemek için meydanda geniş bir kalabalık toplanırdı. Pek çok gramofon plağı doldurmuş olması da onun çok sevilen bir ses olmasının bir sonucuydu. Doldurduğu taş plaklar başta İstanbul olmak üzere bütün yurttan elden ele dolaşırdı.

Hafız Kemal Efendi'nin imzasını taşıyan
portresi.

Fikret Berîuğ koleksiyonu

Hafız Kemal güftenin ezgiye yerleştirilmesiyle ilgili ilkeler ve kurallar bilgisi demek olan prozodi konusunda dikkate değer bir başarı gösterdi. Birbirine çok benzer görünen ama oldukça ince farklılıklar gösteren dini ve dindışı musiki şekillerine özgü üslupların da usta bir yorumcusuydu. Sesinin güzelliği, gürlüğü ve yakıcılığının yanı sıra, bu özellikleri de onun her zaman aranan bir hafız olmasını sağladı.

Plakları arasında, beş plaktan oluşan Mevlid dizisi en tanınmış olanıdır. Ferahnak "Leblerin solar...", hicaz "Asuman ağlar...", mustear "Feryad ediyor...", nihavent "Okunur sihr-i füsün...", hüzzam "Gözü dünya mı görür....", uşşak "Şimşîr-i nigâ-hınla..." plaklara okuduğu ünlü gazellerinden bazılarıdır. Kemal Efendi başta Hafız Hüseyin Tolan ile Sadi Hoşses olmak üzere birçok musikiciye musiki zevki ve tavrı da kazandırdı. Ömrünün son yıllarında kalp hastası olan Hafız Kemal'in mezarı Edirnekapı'dan Rami'ye giden Eyüp yolu üzerinde, Divan şairi, Bâkî'nin mezany-la yan yanadır.

Bibi. Ergun, *Antoloji*, II; A. R. Sağman..*Meşhur Hafız Sami Merhum*, İst., 1947; N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, II, Ankara, 1986.

FİKRET BERTUĞ

KEMAL BEY (Kara)

(1879, İstanbul - 29 Temmuz 1926, İstanbul) İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul murahhası, iâşe nazırı.

Selanik'in yitirilişi ertesi (1913) İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetimi İstanbul'a taşındı. Selanik'teyken ticaret erbabının desteğini alan dernek, İstanbul'da orduya ve esnafa yaslandı. İstanbul'da esnafın eski geleneksel yapısı çözülerek yerine esnaf cemiyetleri kuruldu ve başlarına "kâhya" diye bilinen İttihad ve Terakki'nin mutemet adamları geçirildi. Saçlı Kemal diye de bilinen Kara Kemal bunlardan

biriydi. İttihad ve Terakki'ye "fırka fedaisi" sağlayan esnaf kesiminden cemiyete katıldı.

İttihad ve Terakki'nin "milli iktisat" politikasında önemli rol oynadı. I. Dünya Savaşı yıllarında cemiyetin girişimiyle kurulan ve İstanbul'un iâşesini üstlenen He-yet-i Mahsusa-i Ticariye'den sorumlu oldu. Bu ticari faaliyetlerden elde edilen kazanç daha sonra Müslüman-Türk eşraf tarafından kurulan anonim şirketlere kaydırıldı. Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı AŞ, Milli İthalat Kantariye AŞ, Milli Ekmekçi AŞ, Kemal Bey'in girişimiyle kurulan şirketlerin en önemlileridir. Bu şirketler I. Dünya Savaşı yıllarında, siyasal gücü de arkalarına alarak büyük kazanç elde ettiler.

Savaş yıllarında yine Kara Kemal'in girişimiyle İstanbul'da çırak mektepleri(->) açıldı. Geçimini çalışarak kazanmak zorunda kalan çocukların geceleri eğitimleri sağlandı. Ocak 1918'de, Fatih, Sultanahmet, Aksaray, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar ve Kadıköy'de toplam 8 çırak mektebi bulunuyordu.

İttihad ve Terakki'nin 1916 Kongresi, Kara Kemal'in önerisiyle mütevelliliği evkaf nazırlarının üzerinde bulunmak üzere, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin elde ettiği

KEMAL TAHİR

520

521

KEMALEDDİN BEY

kazançla vakıf niteliğinde bir "milli" banka kurma kararı aldı.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşuna öncelik tanındı; bu nedenle Kara Kemal'in düşlediği banka Nisan 1918'de gerçekleşti. Kimi kaynaklarda "Milli iktisadiyat Bankası" diye geçen Milli iktisat Bankası 1.500.000 Osmanlı Lirası sermayeyle, Milli Mahsulat Şirketi Müdürü Sait Bey, Milli Kantariye Şirketi Müdürü Bekir Bey ve Milli Ekmekçiler Şirketi Müdürü izzet Bey tarafından kuruldu.

Savaş yıllarında Kara Kemal'in istanbul' da bir diğer girişimi, yaşam koşulları güçleşen halka ucuz besin maddesi temin etmek için kurduğu tüketim kooperatifleriydi. İttihad ve Terakki'nin istanbul murahhası olarak Kara Kemal bunu bizzat örgütledi. istanbul'un değişik semtlerinde 12 tüketim kooperatifi kuruldu. Bunlar arasında en önemlileri Milli Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi, Milli Sultanahmet Kooperatif Şirketi, Milli Makriköy Kooperatif Şirketi, Milli Fatih Kooperatif Şirketi ve Milli Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi'ydi.

istanbul'un iâşesi giderek vahamet kazanınca Alman iâşe örgütü örnek alındı; merkez ve taşra iâşe heyetleri kuruldu. Osmanlı toprakları 5 iâşe bölgesine

ayrıldı, istanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu (Sinop Sancağı hariç) vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Karesi, izmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livalarını kapsayan birinci mıntıkanın başına Kara Kemal getirildi. Bu arada kurulan istişari nitelikteki iktisadiyat Meclisi ü-yesi oldu. 1918'in yaz aylarında kurulan İaşe Nezareti'nin başına getirildi, istanbul' da fakir halka yemek dağıtan 25 kadar aşhane açtı.

iaşe sorunu, savaş sonrası Ittihadçıları yargılayan Meclis-i Mebusan Beşinci Şube, Divan-ı Harb-ı Örfi ve izmir suikastı mahkemesinde tekrar tekrar gündeme geldi.

Kara Kemal 1926 izmir suikastı dava-

Kara Kemal

Gözlem Yayıncılık Arşivi

sında idama mahkûm oldu. istanbul'da e-vine yapılan baskın sırasında intihar etti.

BibL Z. Toprak, *Türkiye'de Mitti iktisat (1908-1918)*, Ankara, 1982.

ZAFER TOPRAK

KEMAL TAHİR

(30 Kasım 1910, istanbul - 21 Nisan 1973, istanbul) Romancı.

Annesi saraylı Nuriye Hanım, babası II. Abdülhamid'in hünkâr yaverlerinden, Deniz Subayı Tank Bey'di. Tahir Bey, ayrıca, Yıldız Sarayı'nda Abdülhamid'in özel marangozhanesinde çalıştı. II. Meşrutiyetle (1908) birlikte ailesinin yaşamında önemli değişiklikler oldu. Emekliye ayırılan Tahir Bey, Balkan Savaşı'nda (1912) tekrar askere alındı. I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale'de yaralanınca, aile, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşadı ve Tahir Bey hastanelerde inzibat subayı olarak görev aldı (1916-1918). istanbul'a dönüşte Kasımpaşa'ya yerleştiler. Kemal Tahir Kasımpaşa'da-ki Cezayirli Hasan Paşa Okulu'nu bitirdi; öğrenimini Galatasaray Lisesi'nde sürdürürken, hayata atılmak zorunluluğundan okulu bıraktı. Avukat yazıhanelerinde çalıştı; dergi ve gazetelerde röportajlar, yazılar yayımladı (1930-1933). *Tan* gazetesinde yazı işleri müdürüyken 1938'de siyasal inançlarından dolayı yargılandı, 15 yıl hüküm giydi. 1950 seçimlerinden sonraki af kanununa kadar 13 yıl Çarıkın, Çorum, Kırşehir, Malatya cezaevlerinde yattı. Sonra tekrar istanbul'a gelerek, eşi Semi-ha Tahir'le birlikte yaşadı. Bir akciğer kanseri ameliyatından 3 yıl sonra kalp krizi sonucu öldü. Sahrayıcedit Mezarlığı'na gömüldü.

Edebiyata şiir ve hikâyeyle başlayan Kemal Tahir, bu hikâyelerden bir bölümünü *Göl İnsanları'nda* (1955) derlemiştir. Hapiste geçen yıllarında Bedri Eser, Ce-malettin Mahir gibi takma adlarla gazetelerde tefrika romanlar yayımlamış; sonraki yıllardaki romancılığının ilk kalem çalışmalarını gerçekleştirmiştir.

Kemal Tahir'in büyük şehir, istanbul romanlarının ilki, Kurtuluş Savaşı'm hazırlayan yılların, koşulların canlandırıldığı *Esir Şehrin insanları*"dır (1956). Romanda Mütareke devrinin istanbul'u, Üsküdar Bağlar-başı'ndaki bir köşk, istanbul halkının Milli Mücadele'ye gizli yardımları zengin ayrıntılarla belgelenmiş, tasvir edilmiş, işlenmiştir. Bu eserin devamı olan *Esir Şehrin Mahpusu* (1962), romanın başkişisi Kâmil Bey'in düşünce ve siyaset suçlusu kimliğiyle istanbul Bekirağa Bölüğü'ndeki günleri, Mehterhane'ye nakli, yine Kurtuluş Savaşı günlerindeki istanbul, şehrin bir kesimi büyük kurtuluşu beklerken, bir başka kesimin işbirlikçi tutumu çok canlı sahnelerle yazılmıştır. Bu romanda, Halide Edip Adıvar da Sultanahmet Mitingi'nde-ki coşkusuyla belirir. Üçlemenin son eseri olan *YolAynmıysz* (1971) 1930'lar istanbul'unu gündeme getirir. Anadolu zaferinden sonraki yıllarda, çıkarıcı gruplar yine ortaya çıkmış ve Kuva-yı Milliyeçilerin büyük mücadelesi birtakım çıkar oyunlarına

Kemal Tahir

Ara Güler

âdeta yenik düşmüştür. Romancı dönemin yönetimine muhalif sayılabilecek tutumuyla istanbul'un ve yurdun baskıcı, karanlık bir geleceğe yol aldığına işaret etmiş; eser, yayımlandığı günlerde birtakım düşünsel ve yazınsal tartışmaların odağı olmuştur. Bununla birlikte *YolAynmıznın* istanbul'u tasvir eden sayfaları, özellikle "istanbul Bedestanı"na ayrılmış sayfalar, Türk romanının unutulmayacak seçme parçaları arasındadır. Kemal Tahir, bedestendeki atılmış, sahip çıkılmamış eşyaya bakarak, kültür mirasının nasıl acımasızca har vurulup harman savrulduğuna işaret eder. Romancının saptayımıyla, burada "Cumhuriyet'le beraber toplumun hayatından tekmeyle kovulmuş Osmanlılığın ufak tefeği, süsü, işe yararlılıklarıyla beraber, bütün değiş-tokuş değerini, bütün tarihsel değerlerini, bütün sanat değerlerini kesinlikle yitirmiş, hepsi burada, hiç acımadan çürümeye" bırakılmıştır.

işgal altındaki istanbul'un silkinış ve mücadelesini dile getiren *Yorgun Savaşçı* (1965), bir yandan da, İttihadcülerin son bir portresi niteliğindedir. Eserde, işgalin bozgununa uğramış, ahlaki değerlerini yitirmiş istanbul, özellikle bir Gülhane Parkı sahnesiyle simgelenmektedir. Roman, yorgun savaşçıların yeni bir dirençle Anadolu' ya geçişlerini de kaleme getirerek, yurdun yarınına ilişkin bir güvenle noktalanır. Ne var ki *Kurt Kanunu* (1969) Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e izmir suikastını hazırlayanların hesaplaşmasını yansıtırken, tıpkı *YolAynmı'nda*. olduğunca, siyasal çekişmelerin, rekabetlerin amansız dünyasına umutsuz sayılabilecek bir bakış açısıyla yaklaşır. 1926 istanbul'unda, Cerrahpaşa'nın eski töreli bir evi, bir istanbul konağı, Terkos Gölü, Belgrad Ormanı çevresindeki Paşa Çiftliği, Aksaray'da bir ahşap ev, *Kurt Kanunu'nün* mekânları arasındadır.

Kendisine yurt çapında büyük ün kazandıran *Devlet Ana'dan* sonra Kemal Tahir, romancılığına ve eserlerine yönelik tar-

tışmaların dışında kalmaya gayret göstermiş; yeni çalışmalarıyla Osmanlı-Türk tarihinin bir geniş görünümünü çizmek istemiştir. Uzun yular üzerinde çalışılmış, ama çoğu son şekline ulaşamamış bu eserler, romancının ölümünden sonra yayımlanmıştır, içlerinden iki ciltlik *Bir Mülkiyet Kalesi'nde* (1977) II. Abdülhamid Soman kişisi olarak canlandırıldığı gibi, II. Abdül-hamid dönemi istanbul'u, Yıldız Sarayı, bazı törenler, saray âdetleri, istanbul'un o zamanki aile düzeni saptanmaktadır. **Bibi.** T. Alangu, *Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman*, III, ist., 1965; A. Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, III, ist., 1967; R. Mutluay, *50 Yılın Türk Edebiyatı*, îst, 1973; F. Naci, *Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, ist., 1981.

SELİM İLERİ

KEMALEDDİN BEY

(1870, istanbul -13 Temmuz 1927, Ankara) Mimar.

Acıbadem'de, sonradan bestekâr Şekerci Cemil Bey'in sahipliğine geçen ve 1980'li yıllara kadar ayakta kalabilen iki katlı, ahşap bir evde doğdu. Babası deniz kaymakamı (yarbayı) Ali Bey'di. Annesi Sadberk Hanım ise orta sınıftan bir istanbul ailesinin kızıydı.

ilk eğitimine 1876'da evinin yakınındaki şimdi yıkılmış olan ibrahim Ağa Mek-teb-i Iptidaisi'nde başladı. 1880'de babasının görevi dolayısıyla Girit'e gitti. Ortaöğrenimine 1881'de Girit'te başlayan Kema-leddin Bey, 1882'de ailesiyle birlikte istanbul'a döndü. Şehzadebaşı'nda yeni açılan Şemsü'l-Maarif te okudu. Lise eğitimini Nü-mune-i Terakki Idadisi'nde tamamladı. Bu yıllarda, kişiliğinin oluşmasında ve meslek seçiminde, matematik hocası Mehmed Nadir Bey'in olumlu etkisi olmuştur.

Kemaleddin Bey yükseköğrenim için 1887'de Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne(->) girdi. Okulda genel yapı derslerini Alman Prof. Koş, köprü ve hidrolik konularını Avsutyuryalı Prof. Forcheimer, mimari tasarım dersini ise Alman Prof. Jasmund(->) vermekteydi. Kemaleddin Bey okulda teknik konulardaki tüm dersleri başarıyla yürütürken Prof. Jasmund'un mimari tasarım dersine özel bir ilgi göstermiştir.

1891'deki mezuniyetinden sonra Prof. Jasmund'un asistanlığına atanan Kemaleddin Bey bu görevi 4 yıl sürdürmüş, bu arada okul dışında ilk yapıtlarını tasarlamaya ve gerçekleştirmeye başlamıştır, ilk tasarım denemesi, Rumelihisarı'nın tepelerinde, eski Berlin büyükelçisi Galib Bey için gerçekleştirdiği iki köşk olmuş, bunları istanbul'un çeşitli yerlerinde yaptığı köşk ve konutlar izlemiştir. Genellikle ahşapla yapılmış bu ilk dönem konutları arasında, Nişantaşı'nda, bugün yıkılmış olan Halil Paşa ve ismail Paşa konaklarıyla Ortaköy' de, koru içindeki Sultan

Reşad Köşkü de bulunmaktadır.

Prof. Jasmund'un önerisi üzerine 1895' te mimarlık eğitimi görmek üzere devlet tarafından Berlin'e gönderilen Kemaleddin Bey 2 yıl süreyle Charlottenburg Techni-sche Hochschule'ye devam ederek mimar unvanını almış, daha sonra 2,5 yıl süreyle

çeşitli mimarların yanında çalışmış, bu a-rada "Osmanlı Devlet Mimarı" unvanıyla istanbul için bir hapishane tasarımıyla görevlendirilmiş, ancak tamamladığı tasarım gerçekleştirilmemiştir.

Nisan 1900'de istanbul'a dönerek Hendese-i Mülkiye'deki görevine yeniden başlayan Kemaleddin Bey ayrıca 1901'de Harbiye Nezareti Ebniye-i Askeriye (askeri yapılar) mimarlığına da atanmıştır. Bu yıllarda, Kemaleddin Bey ulusal mimarlık konusundaki düşünce ve görüşlerini geliştirmeye başlamış, bu kapsamdaki ilk yapıtlarını tasarlayıp gerçekleştirmiştir. 20. yy' in ilk yularında gelişen Türkçülük, mimarın bu dönemdeki yapılarına, Ahmed Ce-vad Paşa ve Gazi Osman Paşa türbelerinde görüldüğü gibi, klasik çağ Osmanlı mimarlığından esinlenmiş yapı elemanlarının cephe düzenlemelerinde kullanılması biçiminde yansımıştır.

Kemaleddin Bey'in II. Meşrutiyet'ten önceki yıllarda en büyük etkinliği eğitim alanında olmuştur. Prof. Jasmund'un Hendese-i Mülkiye'deki derslerini üstlenen ve ayrıca Sanayi-i Nefise Mektebi'nde "nazari-yat-ı mimariye" adlı bir ders vermeye başlayan Kemaleddin Bey, bu okullarda ulusal mimarlık konusundaki düşüncelerini işleyecek ortamı bulmuş, bu düşüncelerini öğrencilerine aktarmış, böylece ilk Ulusal Mimarlık Akımı'nın uygulayıcılarını kendi görüşlerine uygun bir biçimde yetiştirmiştir.

Kemaleddin Bey'in mimar olarak en verimli yılları Evkaf Nezareti inşaat ve Tamirat Dairesi müdür ve başmimarı olarak çalıştığı 1909-1919 arasındaki 10 yıllık dönem olmuştur. 1909'da, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra devlet yönetimine ağırlığını koyan İttihad ve Terakki tüm kurumlarda yenileştirme ve düzenlemelere girişmiş, Evkaf Nezareti'nin başına da parti üyelerinden Halil Hamdi Ham-made Paşa'yı getirmiştir. Paşa, nezareti yeniden örgütlerken vakıf yapılarının onarımıyla uğraşacak bir inşaat ve tamirat müdürlüğü kurma gereğini duymuş, buranın başına da 14 Mayıs 1909'da Kemaleddin Bey'i atamıştır. Mimarın vakıflardaki görevi istanbul'un önemli tarihi anıtlarının büyük ya da küçük kapsamlı onarımlarıyla başlamış bu çalışmalar ona ulusal mimarlık anlayışının gelişmesine yardımcı olan birinci elden bilgileri sağlamıştır. Onarım çalışmaları II. Meşrutiyet yılları boyunca sürmüş, bu arada Sultan Ahmed, Fatih, Aya-sofya, Yeni Cami gibi büyük külliyyelerin ya-nısıra birçok küçük cami ve mescit de onarılmış, Ayasofya'nın onarımı Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürmüştür.

Aralık 1910'da evkaf nazırlığına atanan Ürgüplü Hayri Efendi, vakıf gelirlerini artırmak amacıyla bir dizi yeni işhanı yapımına girişmiş, bunun için Kemaleddin Bey' in önerilerine uygun olarak "inşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesf'nin kadrolarını genişletmiş, yeni alman çeşidi uzman ve teknisyenlerle örgütün büyük bir mimarlık ve inşaat bürosu biçiminde çalışmasını sağlamıştır. "Kemaleddin Okulu" diye adlandırılabilir bu büro, ulusal mimarlık an-

Kemaleddin Bey

Yıldırım Yavuz arşivi

layışını ülkenin tüm yörelerine uygulayan bir dizi mimar, mühendis ve yapı ustası yetiştirmiştir, böylece, Evkaf Nezareti inşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi; Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın odak noktasına dönüşmüştür.

Bu yularda ülkedeki mimar ve mühendislerin örgütlenmesine de çalışan Kemaleddin Bey, Eylül 1908'de "Osmanlı Mimar ve Mühendis Cemiyeti" adıyla ilk meslek odasını kurmuş, 1919'da, savaş sonunda dağılan cemiyetin Türk asıllı ilk üyeleri Kemaleddin Bey, Vedat Tek(->) ve o dönemin müze müdürü Halil Edhem (Eldem)(~>) olmuşlardır.

Yeni tasarımlar açısından Kemaleddin Bey'in en verimli dönemi 1910-1911 yılları olmuş, Evkaf Nezareti'nin yaptırmayı düşündüğü 7 adet işhanı, Bebek, Bostancı ve Bakırköy (Kartaltepe) camileri ile Bostancı, Ayazma ve Reşadiye mektepleri bu yıllarda projelendirilmişlerdir. Bu projelerden bazıları savaş nedeniyle yarım kalmış, Yeşilköy ve Bakırköy camileri ile Dördüncü Vakıf Hanı Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamlanabilmiş, Beşinci Vakıf Ham yine Cumhuriyet döneminde bitirilmeden kullanıma açılmış, Altıncı ve Yedinci Vakıf hanları ile diğer birçok proje ise hiçbir zaman gerçekleştirilememiştir.

imparatorluğun savaştaki yenilgisinden ve İttihad ve Terakki'nin iktidardan düşmesinden sonra, 1919'da, işgal yıllarının evkaf nazırı Vassı Hoca tarafından işine son verilen Kemaleddin Bey, halk arasında ü-nünü pekiştiren en önemli yapıtlarından birini bu yıllarda vermiş, 1918'de Fatih yangınında evleri yok olan fakir aileler için tasarladığı, Laleli'deki Harikzedegân (Tayyare) Apartmanları'm 1922'de tamamlamıştır. Aynı yıl Kudüs'ten gelen bir davet üzerine Filistin'e giderek Mescid-i Aksa ve Kub-betü's-Sahra'nın onarımlarını üstlenen Kemaleddin Bey 1923'te Evkaf Nezareti'nde-ki işine yemden atanmışsa da Kudüs'teki çalışmaları nedeniyle bu göreve hemen başlayamamıştır. Mescid-i Aksa'nın ona-

KEMANKEŞ MUSTAFA PAŞA

522

523

KEMERBURGAZ

rımında gösterdiği başarı nedeniyle 1926' da İngiliz Kraliyet Mimarlar Akademisi'ne üye seçilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni başkenti Ankara'daki yoğun yapı işlerine katılması için yapılan çağrıya olumlu yanıt veren mimar, Kudüs'teki onarımları, yardımcıları Nihat ve Hüsnü beylere bırakarak Ağustos 1925'te Ankara'ya gelmiştir. Ekim 1925' te yeni kurulan Evkaf Müdüriyet-i Umu-miyesi inşaat ve Tamirat Müdürlüğü'ne atanarak Kemaleddin Bey. yeni başkentte bir dizi önemli yapının tasarım ve yapımını gerçekleştirmiştir.

Kemaleddin Bey Ankara Palas'ın inşaat şantiyesindeki yatak odasında geçirdiği bir beyin kanaması sonucu 57 yaşında yaşamını yitirmiştir, İstanbul'a getirilen cenazesi 17 Temmuz'da yapılan bir törenle Karacaahmet Mezarlığı'na gömülmüştür. Mezarının yapımı Vakıflar İdaresi tarafından ihmal edildiği için mezar yeri *zamanla* kaybolmuş, böylece Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin bu önemli kişinin a-nısı yalnızca ardında bıraktığı yapılarla günümüze kadar yaşayabilmiştir.

Bibi. Anonim, "Büyük Mimar", *İkdam*, 18 Temmuz 1927; Anonim, "Elim Bir Ziya", *Hâki-miyet-i Milliye*, 14 Temmuz 1927; Anonim, "Mimar Kemaleddin Bey Merhumun Tercüme-i Hali", «e, 16 Temmuz 1927; Anonim, "Mimar Kemaleddin'in Ölümü", *Demiryolları Mecmuası*, S. 30 (1927), s. 241-242; S. Çetintaş, "Mimar Kemalettin: Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar*, S. 5 (1944), s. 160-173; M. Emin, "Mimar Kemaleddin Öldü", *Hayat*, S. 34 (21 Temmuz 1927), s. 141-142; M. Mesih, "Mimar Kemaleddin Merhumun Tercüme-i Hali", *Milli Mecmua*, S. 91 (1927), s. 1475-1476; Y. Nadi, "Mimar Kemaleddin", *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1927; M. Nihat, "Mimar Kemalettin ve Eserleri", *Mimar*, c. III, no. 1, 1933, s. 21; Yavuz, *Mimar Kemalettin*.

YILDIRIM YAVUZ

KEMANKEŞ MUSTAFA PAŞA CAMİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, Kemankeş Caddesi ile Eski Gümrük Sokağı'nın birleştiği yerde bulunmaktadır.

Yapının banisi Kemankeş Mustafa Paşa' dır (ö. 1644). Kâtip Çelebi'nin *Fezleke* adlı eserinde yapının Santa Antonia Latin Kilisesi arsası üzerine 1052/1642'de yaptırıldığı yazmaktadır. Kapısının üstünde 11867 1772 tarihli ihya kitabesi vardır. Yapı (son cemaat yeri ve meşrutaları) 1660, 1680 ve 1731'deki Galata yangınlarında zarar görmüş olup, çeşitli tamirler geçirmiştir. Cami ve avlusundaki Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi'yle, altındaki çeşmenin bir araya gelmesiyle külliye görünümündedir (bak. Kemankeş Mustafa Paşa Çeşmesi).

Caminin avlu kapısından girerken sağ taraftaki mektep ve altındaki çeşme, 11457 1732'de Reisülküttab İsmail Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. Ayrıca

Evliya Çelebi, Galata'da Kara Mustafa Paşa'nın bir darül-kurraı bulunduğunu belirtir. 1946'da tamamen harap vaziyette bulunan mektep, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından Vakıflar İdaresi'nden kiralanıp

Kemankeş Mustafa Paşa Camii

Yavuz Çelenk, 1994

tamir ettirilmiş, daha sonra kurumun arşiv ve kitaplığı haline getirilmiştir. Günümüzde İstanbul İmam Hatip Liselileri Mensupları ve Mezunları Derneği'dir.

Avlu kapısının üzerinde kabartma şeklinde işlenmiş Mühr-i Süleyman bulunur. Düzgün kesme taştan yapılmış bu kapıdan girildiğinde avluda tam karşımıza gelen yerde tuvalet ve abdest alma muslukları vardır. Avlu kapısındaki mermer levhada "Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii 1766" yazılıdır. Yapıya, sonradan yapılmış olan mermer merdivenlerle ulaşılır. Sağ tarafta imam odası vardır. Daha sonra ahşap bir merdivenle "L" şeklinde yapıyı kuzey ve doğudan çeviren son cemaat yerine varılır. Burası beş tane kuzey, beş tane doğuda açılmış dikdörtgen pencere ile aydınlanır. Güneyde gene aynı özellik gösteren bir tane pencere bulunur. Buranın tavanı ahşap olup çubuklarla dikdörtgen paşalara ayrılmıştır.

Yapının ana mekânı ile son cemaat yerini birbirinden ayıran duvarda ortada derin dikdörtgen niş şeklinde, üzeri hafif yuvarlak kemerle son bulan, üzerinde kitabesi olan kapı, onun iki yanında birer tane pencere açılmıştır. Kapının iki yanında müezzin mahfilleri bulunur. Bunlardan sağdakinden merdivenle, yukarıdaki ufak bir mahfile çıkılır. Bunun büyüklüğü altta-kine eşittir.

Cepheler iki kat görünümündedir. Doğu cephesinde altta üç tane, üstte ise tam ortada ufak bir tane dikdörtgen şeklinde pencere vardır. Batıda ise ortada diğer pencerelere göre daha yüksek bir hizadan başlayan bir tane, onun üstüne gelen yerde ise bir tane daha dikdörtgen pencere bulunur. Güneyde ise mihrap ortada yarını daire niş şeklinde olup, iki yanına birer tane pencere açılmıştır. Mihrabın üs-

tüne gelen yerde dikdörtgen bir pencere vardır. Yapının alt sırasında görülen pencereler aynı özellikleri gösterirler. Bunlar derin, dikdörtgen niş şeklinde açılmış olup, üzerleri çok hafif yuvarlatılmış yanm daire kemerlerle son bulur. Yapıdaki vaaz kürsüsü ve minberi ahşap olup, vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde duvara bitişik olarak yapılmıştır. Kare plan gösteren harim kısmının üstünü kubbe örter. Kubbe sekiz kemer üzerine oturur, geçiş tromplarla sağlanmıştır.

Yapının içi kalem işi ile tezyin edilmiştir. Bunlar mihrap nişinin içinde, etrafında, pencerelerin dört tarafında ve kubbede görülmektedir. Mihrap nişinin içi ve etrafı kıvrık dal ve palmetlerden oluşmuştur. Ayrıca mihrap

kemerinin etrafı altın yaldızla belirtilmiştir. Kubbe çevresinde, aralarda madalyonlar olan palmetler ve kubbenin orta kısmında yazılı olan ayet, süslü bir friz tarafından çevrelenmiştir. Kalem işlerinde sarı, yeşil, mavi, kahverengi, bordo renkleri görülür. Ayrıca kubbeye geçişteki trompların ve kemerlerin içleri de yapıdaki diğer kalem işleri ile bütünlük gösterir. Yapının minaresi düzgün kesme taştan, kare tabanlı ve yivli pabuç ve gövdeye sahiptir. Tek şerefelidir. Minareye çıkış kaideden sağlanır. Doğuda, bitişik durumda dükkânlar vardır.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri*, II, 38; *Eminönü Camileri*, 113; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, ist., 1287, s. 233; R. Safvet Atabinen, "Galata'da, Kemankuş Karamustafa Paşa Camii Avlusunda TTOK Arşivleri ve Kitaplığı", *TTOKBelleteni*, S. 86 (Mart 1949), s. 12.

N. ESRA DİŞÖREN

KEMANKEŞ MUSTAFA PAŞA ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde Karaköy'de, Kemankuş Caddesi, Gümrük Sokağı'nda, Kemankuş Mustafa Paşa Camii'nin(-0 avlu kapısı dışında, Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi'nin(->) altındadır. Sokağın karşısında, deniz kenarında Deniz İşletmeleri binası vardır.

1145/1732'de Reisülküttab İsmail Efendi tarafından inşa ettirilmesine rağmen Kemankuş Mustafa Paşa Camii'ne yakınlığı dolayısıyla çeşme de bu adla bilinir. Cephesi mermer kaplıdır. Çeşme aynası kabartma çiçekler ve süslemelerle bezenmiştir. Bir mihrabı andıran genel görünüşü, yelpaze biçiminde kemeri ile etkileyicidir. Celi sülüsle yazılmış kitabesinin etrafı ve bütün cephe, kabartmalarla çerçevelenmiştir. Kemer ile cephe üst noktası arasındaki mesafe fazlalığı çeşmeye anıtsal bir görünüş kazandırmaktadır. Çeşmede Lale Devri (1718-1730) üslubunun yapısal ve dekoratif özellikleri görülmektedir.

Çeşmenin çevresi, dönemine göre tamamen değişmiş, yapı da bu değişimden olumsuz etkilenmiştir. Caminin yanında yer almasına rağmen, suyu akmamaktadır. Tamamı işyeri ve çarşı olarak kullanılan binalardan oluşan bir sokak içerisinde kalmıştır. Çevre sakinlerinin ilgisizliği, su teknesini çöp deposuna dönüştürmüştür.

Kemankuş Mustafa Efendi Çeşmesi'nden detay. *Yavuz Çelenk, 1994*

tür. Bugüne kadar önemli bir onarım görmemiş olan cephe, bozulmaya uğramıştır. Malzeme eskimesi, yer yer süslemelerin kopması ve kirlenme bunun göstergesidir. Yapısal olarak sağlam durumda olan çeşme, onarım ve fonksiyon kazanmayı beklemektedir. Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 83.

TÜLAY ÇOBANCAOĞLU

KEMANKEŞ MUSTAFA PAŞA MESCİDİ

bak. ODALAR CAMİİ

KEMERBURGAZ

Kemerburgaz, İstanbul Boğazı'na göre şehrin batı yakasında, Halic'in kuzeyinde, Ali-beyköy Barajı'nın yakınında, baraj ve barajı besleyen havzanın sınırının kuzeydoğusunda, Hasdal Askeri Alan'ın kuzeybatısında yer alan kırsal bir yerleşme birimidir.

Marmara Denizi'ne, İstanbul Boğazı'na ve Karadeniz'e 10 km kadar uzaklıkta bulunan Kemerburgaz, Trakya'yı kuzeyden sınırlandıran Istranca Dağları'nın İstanbul Boğazı'na doğru yavaş yavaş alçalırken yer yer hafif yükseltiler gösteren topografik yapısı içinde, yüksekliği 120 m'yi geçmeyen tepelik bir yörede yer alır. Iskoza Bayırı Tepesi (93 m), Atatürk Tepesi, Başhavuz Tepesi (96 m), doğuda Fenerbahçe Tepesi (113 m) arasında geniş ve yayvan vadide Kâğıthane Deresi'ni besleyen iki Kemer Deresi akar.

Bu yerleşme birimi, Sarıyer ve Şişli gibi iki eski kentsel yerleşmenin batısında, Alibeyköyü ve Kâğıthane gibi benzer karakterdeki iki yerleşmenin kuzeyinden başlayan ve Istranca Dağları'na doğru devam eden geniş orman bölgesinin içinde kalmaktadır.

İstanbul metropoliten alanının yoğun

kentsel yerleşme merkezinin hemen dışında ve yakınında, kolay ulaşılabilir bir noktada yer alan Kemerburgaz ve çevresi, kentin nefes alabilmesine imkân veren uygun konumu ile de ayrıca önem kazanmaktadır. Tarihsel süreç içinde, geçmişten bugüne İstanbul halkının gününbirlik dinlenme, eğlenme (mesire) amaçlı kullanım özelliğini korumuştur.

1972'de belediye olan Kemerburgaz, 1984'te yürürlüğe giren 3030 sayılı yasayla yeniden organize edilen yerel yönetimlerin yapısı içinde Eyüp Belediyesi'ne bağlanmıştır.

İdari açıdan Eyüp İlçesi'ne bağlı bir bucak olan Kemerburgaz'a bağlı köyler Karadeniz kıyısına yakın Akpınar, Ağaçlı, Çiftalan; daha içerilerde İhsaniye, Işıklar (Kı-sırmandıra), Göktürk (Pentehor), Odayeri, Pirinçi, Yayla'dır. Göktürk 12 Ocak 1993' te "belde belediyesi" olarak Eyüp Belediyesi'nden ayrılmıştır, Yayla ise *havza* ve yasal orman sınırları içinde kalan bir yerleşme olup *havza* dışına taşınması planlanmaktadır.

Kemerburgaz'ın Merkez yerleşmesinde Sinan Paşa ve Mithat Paşa olmak üzere 2 mahalle teşekkül etmiştir.

Kemerburgaz ve köylerinin içinde yer aldığı kırsal bölgenin tamamı, güneyde, geçmişten gelen kaçak yapılaşma, yeni koo-peratif-konut gelişme alanları, sanayi ve işyerlerinin yoğun bir şekilde yer aldığı Ali-beyköyünden, kuzeyde Karadeniz'e kadar uzanmaktadır. Doğusunda Alibeyköyü ile aynı karakterde bir yerleşme olan Kâğıthane ile Şişli kentsel yerleşmesine bağlı sanayi ve iş alanlarının yoğun olduğu Ayazağa ve bir Boğaz yerleşmesi olan Sarıyer'in köylerinden

Bahçeköy, Gümüşdere ve Karadeniz kıyısındaki Kısırkaya yerleşmesi vardır. Güneybatısında Gaziosmanpaşa İl-çesi'nin Boğazköy ile İmrahor, Bolluca köyleri yer almaktadır. Batısında, İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırı ile biten bölgenin ilerisinde, Terkos Gölü bulunmaktadır.

Kemberburgaz merkezi yerleşmesinin de içinde bulunduğu vadi ve çevresinin tarih boyunca İstanbul şehri için son derece önemli bir yeri olmuştur. Zira bu vadi ve çevresi, Terkos Gölü'nün kuzeybatısında Vize, Pmarhisar ve Istranca Dağları' na kadar, şehrin suyunun önemli bir bölümünü sağlayan memba suları ve Kâğıthane, Alibeyköy dereleri ve kollan gibi doğal kaynaklar açısından son derece zengin bir bölge olmuştur.

Romalıların Kâğıthane Suyu'ndan, Kemberburgaz vadilerinden su aldıklarına dair en önemli bulgulardan biri, Bizanslı tarihçilerin, yazılarında imparatorların adları ile andıkları bu civardaki sukemerleridir. Ancak bu sukemerlerinin ilk şekilleri hakkında bilgimiz yoktur ve bunlar genellikle inşa ettirenlerden ziyade tamir edenlerin adı ile anılır.

Ancak İstanbul'da ilk isalelerin, şehrin batısından gelen isaleler olduğu ve Hadrianus zamanında (117-138) yapıldığı kabul edilmektedir.

Çeşitli istilalar ve olaylar sırasında, su te-

sisleri ile birlikte, surların dışında kalan birçok yapının, birtakım mamur köylerin, imparatorların sayfiyeleri ve saraylarının, mesela bugünkü Kemberburgaz civarındaki, temellerinden tuğla parçaları kalmış ikametgâhlarının da tamamen ortadan kalkmış olduğu bilinmektedir.

Fetihten sonra, uzun süre atıl duran eski su şebekesi acele bir tamirden geçirilerek şehrin ilk su ihtiyacının karşılandığına dair kayıtlara dönemin tarihi kaynaklarında rastlamak mümkündür.

Kemberburgaz çevresinde, Osmanlı döneminde, özellikle de 16. yy'da yapılan sukemerleri ve tesisleri, yaygın görüşün aksine Roma ve Bizans'a ait olmayıp, çoğu Mimar Sinan yapısıdır. Kemberburgaz'ın 5 km kuzeybatısında Manglava Çaym'nda bulunan Mağlova Kemer; Kemberburgaz'ın 1,5 km güneydoğusunda yer alan Eğri (Kovuk, Kırık) Kemer buna örnek gösterilebilir. Yine Kemberburgaz'ın 1,5 km kuzeybatısında bulunan Uzun Kemer'in çok az bir bölümü eski Roma temeli üzerine oturmuş olmasına rağmen, tümü Osmanlı eseridir demek doğru olur ve Sinan tarafından yapılmıştır.

Mimar Sinan'ın sade fakat haşmetli bir eseri de Kemberburgaz'ın 7 km güneyinde ve Cebeciköy'ün 1,5 km doğusunda Cebe-ciköy veya Güzelce (Gözlüce, Görünce) Kemeridir.

Evliya Çelebi Kemberburgaz ve civarını mesire alanı olarak tanımlamaktadır.

Bizans döneminde I. Andronikos Kom-nenos (hd 1183-1185) tarafından yapıldığı rivayet edilen bir havuzun (daha sonra II. Osman'ın onardığı havuz olmalıdır) ismine izafeten, Rumca "kule" anlamında "Pirgos" denilen

bu yerleşme, Osmanlılar döneminde çevresinde inşa edilen kemerlerden ötürü "Kemberburgaz" adını almış olmalıdır.

Köyün yerleşim merkezi de İki Kemer Deresi'nin doğusunda taşkınını ulaşamayacağı tepelik alanda seçilmiştir.

Geçmişten bugüne tarımın ana uğraş olduğu Kemberburgaz ve çevresindeki köyler, Osmanlılar döneminde sukemerlerinin bakımından sorumlu tutulmalarına karşılık tarım ürünleri vergisinden muaf kılınmışlardır.

1924'te Selanik'ten 800 Türk ailesi getirilerek buranın Rum aileleri ile mübadele edilmiş; boş evlere yerleştirilen 500 ailenin her birine Cumhuriyet hükümeti, nüfus başına 2,5 dönüm toprak vermiştir. Toprak sahibi olmayan 300 aile de İzmit, Bandırma, Bursa'ya göç etmiştir.

Hükümet tarafından verilen bu topraklar 1937'de yürürlüğe giren 3116 sayılı kanunla tespit edilen orman sınırları içinde kalmış, 1945 sayılı kanunla da devletleştirilmiştir. Bu kanunun getirdiği kısıtlayıcı koşullar ve İstanbul'da gelişmekte olan sanayi, 1924'te 2.000-2.500'ü bulan nüfusun 1955'te 1.867'ye düşmesine neden olmuştur.

1950'de 5653 sayılı kanunla orman i-çindeki köy ve tarım arazileri iade edilmiş, böylece devlet ormanları ile çevrili Kemberburgaz "orman kenarı köyü" olmuştur.

KENT İÇİ ULAŞIM

524

525

KENT İÇİ ULAŞIM

Kemberburgaz'ın güneydoğusunda yer alan Eğri Kemer ve çevresi. Çeçen, *Kırkçeşme*

1957'de Bulgaristan'dan gelen 30 hanelik göçmen grubu Göçmen Mahallesi a-dıyla anılan bölgeye yerleştirilmiştir. Bu ise 1955-1960 arasında, Kemberburgaz'ın nüfusunda genel artış hızının üstünde bir artışa neden olmuştur. Daha sonraki yıllarda Kemberburgaz az da olsa göç almaya devam etmiştir. Ancak kırsal özelliğini kaybetmeyen bölge, göç açısından büyük bir nüfus hareketine sahne olmamaktadır. Son 10 yıl içinde Kemberburgaz'ın içi, çevresi ve özellikle Göktürk Köyü'nün; kırsal nitelikli villa tipi siteler ve bunlara hizmet veren rek-reatif amaçlı golf alanları, atlı spor kulüpleri gibi kullanımlara açıldığı gözlenmektedir.

Nüfusun çoğunluğunun tarımla uğraştığı bu merkezde, aile yapısı, günümüzde büyük ölçüde modern aile yapısına dönüşmüştür.

Bölgenin ekonomik yapısında tarım sektörü ağırlıktadır. Birinci sınıf tarım toprağına sahip Kemerburgaz ve çevresi, yaz kış İstanbul'un sebzelerinin bir bölümünü karşılamaktadır. Tarımsal üretim, sulu ziraat, kuru ziraat ve hayvancılık olarak gelişmiştir. Hayvancılık, Göktürk Köyü'nde daha fazla önem kazanmıştır.

Kemerburgaz'da ticaret kırsal nitelikli olup, 1960'a kadar yok denecek düzeydeydi. 1960'tan sonra İstanbul'un önemli bir mesire alanı olan Belgrad Ormanı ve Karadeniz kıyılarına yaz mevsimindeki günübirlik transit ulaşım, sezon boyunca Kemerburgaz'a büyük bir canlılık kazandırmaktadır. 1970'lerden sonra Zonguldak kömür tesislerinin ihtiyacı karşılayamaması nedeniyle Kemerburgaz kırsal bölgesinin Karadeniz kıyılarındaki kömür havzalarında, kömür arama, çıkarma ve dağıtım faaliyetleri yoğunlaşmıştır. 1970'ten sonra kömürün nakil ve dağıtımında Kemerburgaz-Eyüp ulaşım aksı ile Kemerburgaz-Sarıyer ulaşım aksı önem kazanmıştır.

Orman kanununun kısıtlayıcı koşulları sanayinin buraya gelmesini önlemiştir.

Çevredeki taşocaklardan çıkarılan killeri değerlendirmek üzere 1969'da işletmeye açılan tuğla fabrikası 1970'te faaliyetini durdurmuştur. Kemerburgaz'ın girişinde bazı küçük sanayi işyerleri yer almaktadır. Küçük sanayi ve evde el sanatları ile uğraşmak da ekonomik faaliyetler arasındadır ve beldede kapalı ekonominin izleri hâlâ mevcuttur.

Bölge memba suları yönünden zengin olduğundan, en eskisi Hamidiye olmak üzere, Kum Suyu, Binbaşı Suyu, Kemer Su, Kuzey Su gibi kaynak sularını şişeleme ve depolama tesisleri vardır.

Orman ürünleri, tarım ürünleri, kömür ve çevreki taşocaklardan çıkarılan kilin ve kaynak sularının nakledilmesi, kamyon taşımacılığını geliştirmiştir. Bugün yerleşmenin merkezinden geçen ve özellikle öğle saatlerinde yemek için park eden ağır vasıtaların yarattığı kargaşa, Kemerburgaz için sorun yaratmaktadır.

Kemerburgaz'ın önemli bir sorunu da, İstanbul Belediyesi'nin çöplerinin dökülmesi yüzünden Kemerburgaz-Eyüp yolu üzerinde Telsiz mevkiinin karşısında büyük bir çöp alanının meydana gelmesidir. Bu çöplük, Büyükşehir Belediyesi'nin 25 Mart 1994 tarihli onayı ile Göktürk Köyü, Odayeri mevki katı atık depolama ve imha tesisi alanı olarak planlanan yere taşınacaktır.

Kemerburgaz'ın ve tüm İstanbul'un diğer önemli bir sorunu da taş, kil ve özellikle kömür ocakları yüzünden Karadeniz kıyıları ve gerisinde ormanlık bölgede, doğanın ve ekolojik dengenin tahrip olması ve bozulmasıdır. Turizme müsait olan bu güzel alan kömür tozları ile kıraç balçık hale gelmiş, yeşil tamamen yok olmuş, kaynak suları kuruyup kaçmıştır.

Kemerburgaz, orman içi köy yerleşmesi özelliğini, bütün güçlüklerle, sorunlara

rağmen korumaya ve orman sınırları içinde yaşamaya çalışan bir tarım beldesidir. **Bibi.** Evliya, *Seyahatname*, I; S. Eyice, "istan-

bul", *İA*, V/1; Ş. Sadullahoğlu-S. M. Erses-I. Bü-yükcülha-M. Ozyıldmm, "Kemberburgaz Araştırma Raporu", (iller Bankası yayımlanmamış plan raporu), ist., 1976; K. Esmer, *Tarih Boyunca istanbul Sulan ve istanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu*, ist., 1983; Nirven, *istanbul Sulan*; S. N. Nirven, *İstanbul'da Fatih II. Sultan Mehmed Devri Türk Su Medeniyeti*, İst., 1953; Çeçen, *Kırkçeşme*; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*; Çeçen, *Halkalı*.

FAHRÜNNİSA (ENSARİ) KARA

KENT İÇİ ULAŞIM

İki yakası İstanbul Boğazı ile ayrılmış; mekânsal açıdan yaygın ve çok nüfuslu bir yerleşme olan İstanbul'da, kent içi ulaşım her zaman önemli, çoğu zaman da sorunlu bir kentsel işlev olmuştur.

Kentin günümüzdeki kadar kalabalık, geniş ve yaygın olmadığı Bizans ve Osmanlı dönemlerinde, özellikle 18. yy'a kadar, kent içi ulaşımın temel araçları ve en yaygın biçimi, denizi aşmak gerekmediği zaman gidilecek yere yayan gitmek, ata binmek, daha sonraları arabaydı. Bizans döneminde, kentin bugünkü Ayasofya, Sultanahmet, Beyazıt'ı içeren merkezinden kara surları kapılarına, batı ve kuzeybatıya doğru ana ulaşım eksenini Mese(-0 idi. Meşe üzerinde ulaşım, diğer ikincil yollarda olduğu gibi yaya, adı ve asiller için de arabalarla sağlanırdı. Halic'in iki yakası, suriçi ile Galata bölgesi arasında olduğu gibi, Adalar, Kadıköy ve Marmara sahillerindeki banliyöler, Boğaziçi köyleri ve Boğaz'ın iki yakası arasındaki ulaşım ise kayıklar kullanılırdı.

Osmanlı döneminde, uzun süreler, bu tablonun fazla değişmediği anlaşıyor. Kentin 18. yy'a kadarki gelişmesinin Bizans dönemi sınırlarını pek de fazla zorlamadığı, öte yandan kent içi yolların da nitel bir değişme yaratacak boyutlarda gelişmediği düşünülürse, ulaşımın biçim ve modellerindeki evrimin görece yavaşlığını anlamak mümkün olur (bak. kentin gelişmesi). İnsanlar, kent içinde bir yerden bir başka yere gitmeleri gerektiğinde daha çok yürürler; yürünemeyecek kadar u-zun bir mesafe söz konusu olduğu zaman ise atı tercih ederlerdi. Devlet ricalinin, zenginlerin kendi ahırları ve atları olurdu. Bunun yanında, kentin belli ulaşım merkezleri sayılabilecek Eminönü, Karaköy gibi yerlerde kiralık atlar ve seyisler dururdu. Araba İstanbul'da oldukça geç, ancak 18. yy'da, o da başlıca saray kadınları ve hastalar için kullanıma girmiş görünüyor. Erkeklerin hasta veya sakat olmadıkça arabaya binmeleri kural değildi. Araba Tanzimat'tan (1839) başlayarak İstanbul sokaklarında erkeklerin de bindiği bir ulaşım aracı haline geldi. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de hem özel hem de kiralık arabalar yaygınlaştı (bak. arabacılar; arabalar).

Kent içi ulaşımında gerek yeni yolların açılması, gerekse yeni ulaşım araç ve

modellerinin belirmesi ve yaygınlaşması 19. yy'ın ikinci yarısına rastlar. 18. yy'dan başlayarak tüm 19. yy boyunca, kent özellikle Boğaziçi sahillerine doğru genişlemiş; Boğaziçi köyleri saray çevresinin, devlet

ricali ve zenginlerin, daha sonra yabancı misyonların ve kişilerin yalıları, köşkleri ile dolarken Anadolu ve Rumeli kesimlerindeki banliyölere de yazlık veya mesire olarak rağbet artmış; Anadolu yakasında Kadıköy çevresi gelişirken kentin yayılması Pera'dan Taksim'e, 19- yy'm son çeyreğinde de Taksim'den daha kuzeye, Pangaltı'ya, Teşvikiye'ye, Şişli'ye doğru u-zanmış; bu yörelere yollar açılmış, ulaşım ihtiyacı artmıştır. 19- yy'ırı ikinci yansından 20. yy'ın başlarına kadar, at ve artık yaygınlaşmış olan çeşit çeşit arabalar yanında, ilk kent içi raylı sistem kurulmuştur. Kara ulaşımında toplu taşımacılığın ilk örneği sayılabilecek atlı tramvay, 1860'larda kente girmiş, 20. yy'ın başlarında elektrikli tramvaya geçilmiştir. Önce atlı tramvay, daha sonra da elektrikli tramvay, başlıca Taksim-Şişli, Karaköy-Beşiktaş, Beşiktaş-Ortaköy, Tünel-Taksim güzergâhında, Anadolu yakasında da Kadıköy-Üsküdar, Üsküdar-Kısıklı, Bostancı-Feneryolu güzergâhlarında çalışmaya başlamıştır (bak. tramvay).

Karaköy ile Beyoğlu'nu birbirine bağlayan ve dünyadaki ilk metrolardan biri sayılan Tünel 1871'de yapılmış; böylelikle kentin ulaşım düğümlerinden biri olan, özellikle deniz ulaşımını çevresinde toplamış bulunan Karaköy(->) ile kentin kuzey merkezleri birbirine bağlanmıştır (bak. Tünel). Kenti, Sirkeci'den Anadolu yakasının Marmara kıyısı boyunca uzanan banliyö yerleşmelerine, Anadolu yakasında ise Haydarpaşa'yı(->) bu yöredeki ö-nemli semtlerden geçerek İzmit ve Gebze' ye kadar Anadolu banliyölerine bağlayan tren hattı da 19. yy'ın ikinci yarısının ürünüdür (bak. banliyö trenleri).

Kent içi ulaşımında motorlu kara taşıt a-raçlarının, Beşiktaşve ilk otobüsün kullanılmaya başlaması 1926'dır. Önce 4 otobüsle başlayan otobüs seferleri, zamanla ama asıl 1950'den sonra, kent içi yol sisteminin gelişmesiyle yaygınlaşmıştır. Başlangıçta tramvay güzergâhlarının dışında kalan semtlerde yoğunlaşan otobüs seferleri, tramvayın kaldırılmasından sonra, kent içi kara ulaşımının ana aracının otobüs ol-

Yüzyıl
başından bir
kartpostalda
ulaşımı
sağlayan
sandallar.
Ayşe Kubilay

Brindesi'nin çizgileriyle 19. yy'da kent içi ulaşımında kullanılan bir talika.

Souvenir de Constantinople, Paris, 1855-1860 Galeri Alfa

ladığı 1850'lere kadar, pazar kayıkları ve yolcu kayıkları başlıca kent içi ulaşım araçları olmuşlardı (bak. kayıklar). Yük yanında yolcu da alan pazar kayıkları ve dolmuş fikrinin ilk ortaya çıktığı taşıtlar sayılması gereken yolcu kayıkları, belli iskelelerden belli saatlerde ya da dolunca kalkardı. Özellikle karadan ulaşımın mümkün olmadığı Adalar'a ve sahil yollarının henüz açılmamış olduğu dönemlerde Boğaziçi yerleşmelerine, 19. yy'ın ortalarına kadar ulaşım hemen hemen tümüyle denizyoluyla, kayıklarla sağlanırdı. 1850'ler-de ilk şirket vapurları hizmete girmiş ve düzenli seferler yapmaya başlayarak kentin iki yakasına ve Boğaziçi'ne ulaşımı büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Yakın zaman-a kadar, bugün de düzenli deniz ulaşımının bulunduğu Adalar, Karaköy-Kadıköy, Beşiktaş-Üsküdar, Boğaziçi iskeleleri ve bir ölçüde Haliç dışında, Anadolu yakasında Bostancı ve Kartal'a; Rumeli yakasın-

masıyla birlikte sıklaşmış ve otobüs ağı gelişmiştir (bak. iETT; otobüs). Toplutaşımacılığın kamu kesimindeki başlıca aracı otobüs olurken, özel kesimde de minibüsler, dolmuşlar(->), taksiler ve özel otomobiller istanbul kent içi ulaşımında en yaygın araçlar halini almıştır.

Denizden ulaşım İstanbul için her zaman önem taşımıştır. Kent içi ulaşımında denizyolu ve deniz ulaşım araçları, yolların ve kara taşıt araçlarının azlığı ve gelişmemiş-liği yanında, kentin iki yakasının ve Haliç'in kuzey-güney sahillerinin denizle ayrılmış olması gibi nedenlerle, bugünkünden de daha büyük öneme sahip olmuştur. Daha Bizans döneminde, Bizans sarayının ve soylularının görkemli kayıkları Haliç'te, Sarayburnu ile Üsküdar ve Kadıköy arasında, Anadolu yakası ile Adalar, Marmara sahillerindeki iskeleler arasında ve Boğaziçi'nde ulaşımı sağlardı. Osmanlı döneminde de, vapurların işlemeye baş-

KENT OYUNCULARI

526"

527

KENTİN GELİŞMESİ

1950'li yıllarda kent içi ulaşımında dolmuş, tramvay ve araba vapurları büyük önem taşıyordu.

Cengiz Kahraman arşivi

da ise Yeşilköy'e, Sirkeci'den, Eminönü'n-den ve Kadıköy'den vapur seferleri vardı.

Günümüzde Kent İçi Ulaşım: 1994 itibariyle istanbul'da kent içi karayollarının toplam "uzunluğunun 10.000 km'ye vardığı, motorlu araç sayısının 1.000.000'u aştığı hesaplanmaktadır. Ortalama 5.000.000 olduğu sanılan günlük yolcu toplamının yüzde 89,4'ü karayolu, yüzde 5,6'sı demiryolu, yüzde 5'i de denizyoluyla taşınmaktadır. Deniz ulaşımına son derece elverişli koşullara sahip olan kentte deniz ulaşımının ağırlığı ve önemi 1950'lerden sonra hızla ve âdeta bir tercih olarak azalmış; raylı sistemlerde benzeri bir gelişme eğilimi gözlenmiş; buna karşılık karayolu motorlu taşıt araçlarıyla ulaşım, beraberinde çözilemeyen kentsel sorunları da getirerek ağırlık kazanmıştır.

Özel motorlu araçların istanbul'daki tüm motorlu araçlara oranı yüzde 51'dir, buna karşılık taşıdıkları yolcu oranı tüm yolcuların sadece yüzde 23'üdür. Tüm kent içi yolcuların yüzde 60'ını taşıyan topluta-şıma araçlarının araç toplamına oranı yüzde 9,5'i geçmemektedir. Dolmuş, minibüs, taksi gibi ticari amaçlarla kullanılan özel araçların taşıdıkları yolcu oram yüzde 17' dir. Sayıları yaklaşık 2.400 olan belediye otobüslerinden günde ortalama 2.000'i sefere çıkmakta, kent içinde toplutaşıma-cılık hizmeti veren 1.000 kadar özel otobüsten de (halk otobüsü) 600-700'ü günlük sefer yapmaktadır. 1994'te hizmete giren 100 doğal gazlı otobüs, ağırlıklı olarak Anadolu yakasında işlemekte; 28 tane iki katlı otobüs de, özellikle kentin iki yakası arasında ve sahil yollarında daha çok turistik amaçlı sefer yapmaktadır.

Minibüsler 1960 sonrasında çoğalmış ve kentin yoğun nüfus barındıran, görece yeni ve çoğunluğu göçle İstanbul'a gelen nüfusun yerleştiği gecekondu ve diğer semtlere yönelmiştir. Kentin Anadolu yakasında, Kadıköy'den başlayarak Kayışdağı Caddesi(->) boyunca uzanan güzergâh,

Maltepe, Kartal, Pendik, Tuzla'ya ve kuzeye doğru içerilere yönelen minibüs trafiği yüzünden halk arasında "Minibüs Yolu" diye adlandırılmaktadır. Anadolu yakasında, E-5 Karayolu boyunca en fazla rastlanan taşıt aracı minibüstür. Kentin Avrupa yakasında da, Taksim ve Beşiktaş'ı Boğaziçi tepelerindeki semtlere Yeniköy'e, Bü-yükdere'ye, Sarıyer'e, Ayazağa'ya, Büyük-dere Caddesi boyunca iki yanlı uzanan mahallelere minibüsler bağlar. Yine Londra Asfaltı, çevre yollar boyunca kentin Çekmece, Halkalı, Avcılar vb'ye kadar kuzeybatı, batı kesimlerini ve kuzeyini kent merkezlerine bağlayan araçların başında minibüsler gelmektedir. 1960 ve 1970'ler-de daha yaygın olan dolmuşlar, yerlerini giderek bir yandan minibüslere, bir yandan taksilere ve özel otomobillere bırakmış, sayıları görece azalmıştır.

Büyük kentlerin tümünde en önemli taşıt araçlarından olan tramvay, metro vb raylı sistemler, günümüz istanbul'unun kent içi ulaşımında, tramvayın kalkmasından ilk "hızlı tramvay"m işlemeye başladığı 1989'a kadar, banliyö trenleri dışında hemen hemen yok olmuştur. İstanbul'da "hızlı tramvay" ya da "hafif metro" diye anılan raylı sistemle ilgili ilk

alışmalar 1986'da başlatılmış; birinci aşamayı oluşturan Aksaray-Ferhatpaşa arası Mart 1989'da hizmete girmiş, deneme seferlerinden sonra 3 Eylül 1989'da hizmete açılmıştır. Ferhatpaşa'ya kadar gelen "hızlı tramvay", 1994 başlarında Merter'e kadar ulaşmış, 1992'de Ak-saray-Sirkeci arasında, raylı sistemin "ağdaş tramvay" adı verilen bölümü işlemeye başlamıştır. Aslında çeşitli aşamalarda yapılan bölümleri ayrı adlarla anılmakla birlikte, bir bütün meydana getiren bu ulaşım sisteminin, Atatürk Havalimanı'na kadar uzatılması planlanmıştır.

İstiklal Caddesi'nde, Tünel ile Taksim a-rasında "Nostaljik Tramvay" sefer yapmaktadır. Uzun yıllardır sözü edilmek ve planlanmakla birlikte bir türlü gerçekleştirile-

meyen metronun, Taksim-4. Levent arasındaki ilk bölümünün yapımına 1993'te başlanmıştır. Banliyö trenleri, Haydarpa-şa-Gebze ve Sirkeci-Halkalı hatlarında, günde ortalama toplam 250.000 yolcu taşımaktadır. Haydarpaşa-Gebze arasında günde gidiş dönüş 106, Sirkeci-Halkalı arasında 148 sefer vardır.

1990'larda gündeme gelmiş olan, ancak kaderinin ne olacağı henüz bilinmeyen bir başka büyük raylı sistem projesi de, Boğaziçi Demiryolu Tüp Geçişi'dir. Boğaziçi' nin iki yakasını birleştiren karayolu köprülerinin yeterli çözüm olamadığı, 10-15 yıllık periyotlarla Boğaz'a yeni köprüler eklenmesinin kaçınılmaz olduğu göz ö-nünde bulundurularak, denizin altından geçecek bir demiryolu tüp geçişi projesi gündeme gelmiştir. Kocamustafapaşa ile Söğütlüçeşme'yi birbirine bağlayacak o-lan sistemin uzunluğu, projeye göre 12.500 m'dir. Kocamustafapaşa'dan başlayacak o-lan tünel, Sarayburnu civarında denizin altına girecek, daha sonra Üsküdar'dan çıkıp Söğütlüçeşme Tren İstasyonu'nda son bulacaktır. Ancak proje henüz tartışma a-şamasındadır.

Günümüzde istanbul'da kent içi deniz ulaşımı(-») şehir hatları vapurları, araba va-purları(->), deniz otobüsleri(-0 ve dolmuş motorlarıyla(->) yapılmaktadır. Adalar ve Yalova'ya Kabataş'tan, Kadıköy ve Bos-tancı'dan düzenli vapur ve deniz otobüsü seferleri vardır. Bostancı-Kabataş, Karaköy-Bostancı ve Yenikapı-Bostancı, Yenikapı-Kadıköy arasında da deniz otobüsleri işlemektedir. Karaköy-Kadıköy, Beşiktaş-Üsküdar, Beşiktaş-Kadıköy, Eminönü-Üs-küdar en sık vapur işleyen hatlardır. Boğaziçi iskelelerine uğrayarak Boğaz'ın iki yakasında ulaşımı sağlayan Boğaz vapurları büyük ölçüde azalmış Eminönü'nden Kavaklar'a kadar giden vapur seferi günde mevsimine göre 1 veya 2'yle sınırlanarak turistik amaç öne alınmıştır. Boğaziçi'nde Eminönü-Beşiktaş-Kuzguncuk-Beylerbeyi-Çengelköy veya Anadoluhisarı-Kandilli-Bebek, İstinye-Paşabahçe-Beykoz-Yeni-köy, Anadolukavağı-Rumelikavağı-Sarıyer ring vapur seferleri de günde birkaç seferle sınırlanmıştır. Haliç'teki bazı iskeleler a-rasında

Haliç vapurları seyrek de olsa işlemektedir. Sirkeci-Harem arasında işleyen araba vapurları, Boğaziçi köprülerinden geçen kara ulaşımı rekabetiyle önemini kaybetmiştir ve yetersiz kalmaktadır. Dolmuş motorları ise özellikle Beşiktaş-Üs-küdar ve Kabataş-Üsküdar arasında işlemektedir.

Ağırlığın karayollarına ve kara taşıt a-raçlarına kayması 10.000.000'u aşkın nüfusu olduğu hesaplanan İstanbul'da ulaşım ve trafik sorununu zaman zaman çözülmez bir düğüm haline sokmaktadır.

istanbul

KENT OYUNCULARI

Yıldız Kenter ile Müşfik Kenter'in 1959-1960 sezonu başında kurduğu tiyatro topluluğu.

Topluluğun kurulmasına Muhsin Er-tuğrul önayak oldu. Karaca Tiyatrosu'n-

da(~») çalışmalarına başlayan Kent Oyun-cuları'mn ilk kadrosunda Yıldız Kenter, Müşfik Kenter, Şükran Güngör, Nevin Ak-kaya, Lale Oraloğlu, Sadri Alışık, Zihni Ro-na, Kâmran Yüce, Genco Erkal, Çiğdem Selişik yer aldı. Bir sezon kaldıkları Karaca Tiyatro'da *Salıncakta İki Kişi*, *Burada Gömülü*, *Tahta Çanaklar*, *Çöl Faresi*, *Şarkının Sonu*, *Öfke* adlı oyunları sahnelediler.

1960-1961 sezonunda Site Sineması'nda bir salona geçen topluluk, ayrıca Site Tiyatrosu adını da aldı. *Antigone*, *Kapıcı*, *Baharın Sesi*, *Yarın Cumartesi*, *Evdeki Yabancı* adlı oyunları burada oynadılar. 1961-1962 sezonunda Karaca Tiyatro'ya asıl adlarıyla yeniden dönen Kent Oyuncuları, *Raşamon*, *Aptal Kız*, *Aşk Efsanesi*, *Büyük Sebatiyanlar*, *Nalınlar* adlı oyunlarla seyirciyle buluştu. 1962-1963 sezonuyla birlikte, o sıralar Dormen Tiyatrosu'nun kullandığı Ses Tiyatrosu'nda (eski Fransız Tiyatrosu) *Sandalyeler*, *Ders*, *Nalınlar*, *Martı*, *Derya Gülü*, *Kim Korkar Hain Kurttan*, *Kalbin Sesi-Halkm Gözü*, *Pembe Kadın*, *Üç Kuruşluk Opera*, *Fadik Kız*, *Deli İbrahim*, *Mikado'nun Çöpleri gibi* geniş bir repertuvarla seyirci karşısına çıktılar.

Kent Oyuncuları, 19Ö8-19Ö9 sezonunda Harbiye'deki kendi binalarına taşındı. Buradaki ilk oyunları *Hamlet'ti*. *Elmacı Kadın*, *Batak Göl*, *Bedel*, *Üç Kız Kardeş*, *Çi-çu*, *İçerdekiler*, *Fareler ve İnsanlar*, *Ayaktakımı Arasında*, *Günden Geceye*, *Vanya Dayı*, *Ay Herkese Gülümser*, *Bir Garip Orhan Veli*, *Savunma*, *Van Gogh*, *Cyrano de Bergerac*, *Babalar ve Oğullar*, *Harold ve Maude*, *Ölümü Yaşamak*, *Buzlar Çözülmeden*, *Kafesten Bir Kuş Uçtu*, *Arzu Tramvayı*, *Ben Anadolu*, *Kökler*, *Şafak Yıldızlan*, *Fehim Paşa Konağı*, *Sevgili Ye-lena Sergeyevna*, *Yalnızlığın Oyuncakları*, *Maskeli Süvari*, *Çok Uzak Fazla Yakın*, *Konken Fanisi*, Kent Oyuncuları'nın kendi salonlarında sahneledikleri oyunlardan bazılarıdır. Topluluk ve çalışanları sahnelenen oyunlarla, değişik yıllarda Avni Dil-ligil, İlhan İskender, Ulvi Uraz, Ankara Sanat

Kurumu tiyatro ödülleri ald.

Giderek bir okul görünümü alan topluluk, yerli ve yabancı yazar ayrımı yapmadan, klasik ve çağdaş tiyatro yapıtlarıyla tiyatroseverleri buluşturdu. Ayrıca, topluluk, uygulamalarını tanıtan sezonluk bir dergiden başka, *Nalınlar, Sandalyeler, Aptal Kız, Martı, Derya Güllü gibi* oyunlar ve *Ataç Tiyatroda, Tiyatro 1963* adlı çalışmalarını kitap olarak yayımladı.

Meral Taygun, Göksel Kortay, Nisa Se-rezli, Gülsen Tuncer, Pekcan Koşar, Tun-

Yıldız Kenter ve Müşfik Kenter *Kim Korkar Hain Kurttan* adlı oyunda. *Hilmi Zafer Şahin*

çel Kurtiz, Çetin İpekkaya, Çolpan İlhan, Mehmet Birkiye, Hakan Altıner, Erol Günaydın, Ali Poyrazoğlu, Suphi Tekniker, Mustafa Alabora, Kadriye Kenter, Cahit Irgat, Gülen Kıpçak, Salih Sarıkaya, Haluk Kurdoğlu, Ayhan Kavas, Nergis Çorakçı, Defne Halman, Mübeccel Vardar, Hakan Gerçek, Berna Laçın, Aslı Oyken, Kent O-yuncuları'nda yer almış sanatçılardır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KENTİN GELİŞMESİ Bizans Dönemi

Bizantion(->) bir yanmada olarak kabul edilen sitin (yerleşme alanı) burnunda kurulmuş bir küçük kentti. Oysa Konstan-tinopolis-İstanbul, son dönemi saymasak bile tarihin her döneminde kıyılar boyunca oldukça geniş alanlara yayılmış, lineer bir kent fizyonomisi gösterir. Bu kenti tanımlayan ve ona karakter kazandıran en önemli bileşen, dünyada eş olmayan to-pografyasıdır. Topografya ve yarımada'nın denizle ilişkisi, kentin ana strüktürünün kurulmasında en önemli rolü oynamıştır. Pierre Güles'in(->) dediği gibi, İstanbul Yarımadası bir üçgenden çok bir kartal kafasına benzer: Doğuya dönüldüğü zaman gagası Akropolis(->) ile oluşan bir kartal kafası. Sarayburnu, bir burun değil, Sirkeci ile saray surunun Top Kapısı arasında doğu-batı yönünde uzanan düz bir hattır. Bu hat, kartalın gagasından başının tepesine kadar uzanır. Güneye uzanan kıyı çizgisi ise kartalın sırtını oluşturur. İstanbul yedi tepeden de oluşmaz. Akropolis' ten kuzeybatıya doğru yavaş yavaş yükselip, Sarayburnu'nda bir boyun yaptıktan sonra tekrar yükselen bir plato Haliç kıyısına kavuşur. Bu plato aralıklı olarak Haliç'e inen vadilerle kesilir. Platonun vadiler arasında kalan yüksek burunlarına "tepe" denmiştir. Unkapanı Vadisi, Sarayburnu boynundan geçerek Bayrampaşa Dere-si(->) vadisine iner ve derenin denize döküldüğü Yenikapı'ya uzanır. Geniş Bayrampaşa Vadisi, kuzeydeki platoyu güneydeki yayladan (Cerrahpaşa-Kocamustafapa-şa) ayırır. Bu yayla da çok dik olmayan yamaçlarla Marmara'ya iner. C. Mango, denizin çok daha içerilerde olduğunu düşünerek, Unkapam-Yenikapı

arasında uzanıp platoyu kesen vadinin oldukça dar bir berzah oluşturduğunu ve kentin üstüne oturduğu alam bu noktada bir kemer gibi sıkıldığını söyler. Bayrampaşa Deresi ağzının daha içerilerde olduğu ve Unkapa-nı'nda da denizin bir koy oluşturduğu düşünülse bile, bu daralma kentin fiziksel oluşumunu değiştirecek kadar etkili olmamıştır. Asıl kent alanı dışında topografya, Halic'in iki yanında ve Boğaziçi'nde, kıyıda fazla yerleşme alanı bırakmadan vadilerle denize inen yüksek olmayan tepeler ve onların yamaçlarıyla belirlenir. Haydarpasa ile Kadıköy arasındaki düzlük dışında Üsküdar ve Kadıköy de, Salacak ve Moda'da -görüldüğü gibi denize dik yamaçlarla inen platolardır. Fakat Kurbağalı Dere'den sonra doğuya doğru büyük ve u-zun bir ova görülür. Bizantion, Haliç, Mar-

KENTİN GELİŞMESİ

528

529

KENTİN GELİŞMESİ

maras, Boğaz arasına yerleştikten sonra, diğer kentler, Sykai (Galata), Krisopolis (Üsküdar) ve Halkedon (Kadıköy) yamaçlara ve platolara oturan küçük yerleşme alanlarıdır. Surlar dışında en geniş kıyı alanı Kosmidion'dur (Eyüp). Diğer yerleşme alanları vadi uçlarıdır. Bu genel topografik oluşum İstanbul'u bir kıyı ve yamaç kenti yapmıştır. Yakın zamanlara gelene kadar, bütün tarihi boyunca kentin fiziksel imgesi kıyılar, yamaçlar ve tepelerin yapılarla zenginleşen silüetleriyle oluşmuştur, İstanbul'u İstanbul yapan özellik, günümüzde de hâlâ bu imgedir.

Konstantinopolis, I. Constantinus(-0 (hd 324-337) Bizantion'u Roma imparatorluğu'nun başkenti yaptığı zaman Diocletianus' tan (hd 284-305) beri var olan bir düşünceyi gerçekleştiriyordu. Anadolu, imparatorluğun en zengin ve en emin ülkesiydi. Eski Yunan kentinin konumu da hem ulaşım, hem savunma açısından olumlu stratejik niteliklere sahipti. Constantinus, Lici-nius'u yendikten sonra düşüncesini gerçekleştirecek politik güce sahip olmuştu. 324'te yeni kentin tasarımı uygulanmaya başlandı. Topografik olarak Roma'ya hiç benzemeyen bu yeni şehir Roma'nın simgesel olarak yaşatılması, büyük bir olasılıkla psikolojik ve politik bir zorunluluktan. Roma gibi bir dünya kentini yeniden yaratmanın gerçekten olağanüstü bir irade ve maddi kaynak gerektirdiği düşünülecek olursa I. Constantinus'un, sadece Hristiyanlığı resmi din olarak kabul ettiği için değil, fakat yeni inanca uygun bir fiziksel simge olan Konstantinopolis'i yarattığı için "büyük" sıfatını hak ettiğini kabul etmek, kuruluş döneminin ondan sonra da sürdüğünü düşünmek gerekir. 330'da yeni idareciler işe başladılar. Devlet adamları Roma'dan "Nea Roma"ya geldiler,

imparatorla birlikte kentin imarına katıldılar, imparatorluğun her tarafından sanat eserleri, özellikle heykeller yeni başkenti güzelleştirmek için getirildi. I. Constantinus tarafından Konstantinopolis'i donatmak için imparatorluk kentlerinin soyulduğu söylenebilir. Aradan uzun zaman geçtikten sonra, 13. yy'da Haçlılar, bu kez Avrupa'ya götürmek için, Konstantinopolis'i soymuşlardır.

I. Constantinus, Septimius Severus dönemi (193-211) surlarını, en azından kara tarafında yıktırılmış ve yeni surları eskisine göre 15 stad (ortalama 2,8 km) daha batıya inşa ettirmiştir (bak. Constantinus Suru). Bu yeni surların nereden geçtiği, bugüne kadar kesin olarak saptanamamıştır. Fakat İstanbul'un tarihi topografyasını araştıran uzmanlarca genel olarak kabul edilen sur çizgisi, Cibali yakınlarında Haliç'ten başlıyor, bugünkü Fatih Camii'nin bulunduğu tepeyi içine alarak ve Aspar Su Haznesi'ni(-0 dışarıda bırakarak Marmara'ya yöneliyor, Bayrampaşa Deresi vadisine inip tekrar Cerrahpaşa'ya, yani yaylaya tırmanıyor, Davud Paşa Camii'ni içine alıp, Mokios Sarnıcı'nı dışarıda bırakıyor ve kıyıda Etyemez'de (Rabdos) sonlamıyordu. Teodosios Surları yapıldıktan sonra kent içinde kalan Constantinus Suru'nun kalın-

tlarının 9. yy'a kadar görüldüğü kaynaklarda yazılıdır. Bu surların biçimleri ve kapıları hakkında da bilgilerimiz sadece yazılı kaynakların yorumuna dayanmaktadır. En büyük sur kapısı olan Altın Kapı' nın(->) Kocamustafapaşa semtindeki Ese-kapı Mescidi(->) civarında olduğu kabul edilir. Bu kapıyı kent merkezine bağlayan anayol (MeseH) Cerrahpaşa-Aksaray-Be-yazıt-Çemberlitaş yolu ile, kentin kuruluşundan bu yana en önemli merkez olan Augusteion'a(-0 (Ayasofya Meydanı) geliyordu. Bir diğer önemli sur kapısı bugün Fatih Külliyesi'nin(-0 bulunduğu bölgenin batısındaki PoliandriKapısı'ydı. I. Constantinus'un mezarı buraya yapıldığı için, kentin ikinci anayolu da Beyazıt'ı Fatih'e bağlayan yoldu. Kara surları üzerinde bu iki kapı arasında, yerleri kesin olarak bilinmeyen iki kapı daha olduğu biliniyor. I. Constantinus eski kentin surlarının hemen önünde, Çemberlitaş'ta, kendi adını taşıyan forumu yaptırmıştır (bak. Constantinus Forumu).

Kent kurulduğunda Roma'daki her şeyi "Nea Roma" adını taşıyan Bizantion'a getirmeye karar veren imparator, oradaki idari bölünmeyi burada da uygulamış ve kenti 14 bölgeye (regio) ayırmıştır. Bu bölgelerin de kesin sınırları bugün bilinmiyor. Fakat bunlardan Galata XIII. Bölge (regio), Blahernai XIV. Bölge idiler (bak. Ayvansaray). Kentin bu bölgelerine ilişkin bilgiyi, I. Constantinus'tan çok sonra, 5. yy'ın başında yazılmış olan bir belgeden öğreniyoruz (bak, *Notitia Urbis Constan-tinopolitanae*). Kesin sınırları üzerinde bugün de bazı belirsizlikler olan bu bölgeler, kentin topografyası ile kentin tarihi gelişmesinin yarattığı sınırlara sahiptiler. Bizantion'un surları, yarımada'nın su ayırıcı çizgisinden geçen anayol ve forumlar, bölge

sınırlarının saptanmasında temel rö-perler oluyor. Kentin büyük arterleri olan Meşe ile Beyazıt'tan Edirnekapı'ya uzanan yol ve bunları Augusteion merkezli bir çemberin kestiği noktalarda kentin başlıca forumları oluşmuştu. Augusteion ve Milion I., İL, IV. ve V. bölgelerin birleşme noktasına yakındılar. Constantinus Forumu III., V., VII. ve VIII. bölgelerin birleştiği yerdedir. Teodosios Forumu VII., VIII. ve IX. bölgeler, Bous Forumu(-») (Aksaray) IX., XI. ve XII. bölgeler arasındadır. X. Bölge ise Haliç kıyısında idi. I. Constantinus döneminde kentin surlar dışında iki mahallesi vardır. Bunlardan biri, bugünkü Ayvansaray'da Blahernai, diğeri Galata'da eski bir yerleşme yeri olan Sykai idi (bak. Galata). Strabo (2. yy) bu yerleşmenin ve limanının varlığından söz eder. I. Constantinus döneminde burasının önem kazandığı ve bir duvarla çevrildiği anlaşıyor. Blahernai'nin ise özel statüsü olan bir mahalle, daha doğrusu bir küçük kent gibi bağımsız bir ünite olduğu anlaşıyor. Daha eski bir yerleşme olan Kadıköy, Üsküdar ve Boğaziçi bu sırada kentin organik parçaları değildi.

I. Constantinus, Roma'daki önemli yapıların hemen hepsini yeni başkentte de yaptırmıştır. Dairesel planlı olduğunu kay-

naklardan öğrendiğimiz forumunun merkezinde, üzerinde kendisinin Apollon Helios görünümünde bir heykeli olan anıtsal bir kolon dikilmişti (bak. Çemberlitaş). iki katlı revaklarla çevrili bu dairese forumda bir senato binası vardı. Büyük Saray'ın(-») girişi yanında ve Ayasofya önündeki büyük merasim meydanı olan Auguste-ion'da senato ve meydanın ortasında I. Constantinus'un annesi Augusta Helena'ın bir sütun üzerindeki heykeli vardı. Augusteion'un yanında, yine bir meydanın ortasında Milion Taşı(->) denilen anıt vardı. Roma kentlerinde Milion, başkentten dışarı giden-yolların sıfır noktasını belirlerdi. Konstantinopolis'te bu yol Milion'dan başlıyor ve Meşe üzerinden (bugünkü Di-vanyolu) Constantinus Forumu-Beyazıt-Aksaray yoluyla Altın Kapı'ya uzanıyordu. Bizans döneminin Büyük Saray'ının ilk kuruluşu da I. Constantinus çağındadır. Roma'daki gibi İstanbul'da da bir Kapitol vardı. Bunun kesin yeri tartışmalı olmakla birlikte Beyazıt'ta I. Constantinus döneminde varlığı kesin olan bir meydanın batısında, Aksaray'a giden yol üzerinde olduğu anlaşıyor (bak. Beyazıt).

I. Constantinus dönemi, Hristiyanlığın devlet eliyle yerleştirilmeye başlandığı, fakat pagan dünyanın da yok olmadığı bir dönemdir. Dolayısıyla bir yandan pagan tapınaklar yapılmaya devam edilirken, Constantinus büyük kiliseler de yaptıırıyordu. Bunlardan ikisi kentin günümüze kadar uzanan tarihinde önemli röper noktalarında inşa edilmişlerdir. Bugünkü Ayasofya'nın(-0 yerindeki atriumlu bir bazilika olan ilk Ayasofya Kilisesi'nin inşaatına I. Constantinus döneminde başlandığı kabul edilir, ikinci kilise ise, Constantinus'un mezarını da içeren

Havariyun Kilisesi' dir(->) (Ayii Apostoli Kilisesi). Bu mezar kilisesi (martirion) I. Iustinianus döneminde (527-565) yeniden inşa edilmiş, fetihten sonra da yerine Fatih Külliyesi yapılmıştır. Bizantion'un başlıca limanları Roma başkentinin de başlıca limanları olmayı sürdürmüştür. Neorion Limanı hem liman, hem tersane olarak kullanılmıştır. Kuşkusuz Haliç üzerinde ve Marmara kıyılarında başka iskeleler de olmuştur. Lykos (Bayrampaşa) Deresi'nin denize açıldığı vadide (Ye-nikapı) 4. yy'da varlığını bildiğimiz Ele-utherius Limanı'nın(->) L Constantinus döneminde yapıldığını düşünenler varsa da bu konuda kesin bir belge yoktur.

Roma ve Bizans imparatorlarının Büyük Saray'ı birinci tepenin Marmara'ya ve Boğaz'a bakan yamaçlarında, yani Topka-pı Sarayı'nın(-0 bahçelerinin ve Hippod-rom'un(->) güneyindeki yamaçların üzerinde kurulmuştur. Bu sarayın konumu, bütün Bizans dönemi kent yaşamını yönlendirdiği gibi, Türk döneminde de Topka-pı Sarayı'nın yerinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Bizans sarayının sonradan Topka-pı Sarayı'nın kurulduğu yere yerleşmemiş olmasının nedeni ise, eski Akropol ve çevresindeki yapıların I. Constantinus döneminde henüz yaşamakta olmasındandır. Önce Yeni Roma, sonra Konstantinopolis adı verilen kentin görüntüsünü ha-

Bizans döneminden günümüze kalan anıtsal yoğunluk. *n. Kuban*

yal etmemize yardım edecek örnekler eski Roma, Anadolu'daki Roma kalıntıları ve onların rökonstrüksiyonlarıdır.

L Constantinus ancak Roma döneminde olabilecek bir hızla kenti çok sayıda a-nıt yapı ile doldurmuştu. Roma'dan gelen senatörler, devlet büyükleri saraylar yaptırmışlar, kentin anayolları revaklarla donatılmıştı. O dönemde ve daha sonraki yüzyıllarda da örneklerine çok rastlanan revaklı yollar (embolos) bir Helenistik gelenektir ve Konstantinopolis'in görüntüsüne de büyük bir özellik kazandırmış olmalıdır. Yarımada'nın burnunda, sarayla liman arasında ve Dafne Sarayı'ndan başlayarak Marmara kıyılarında, kara surlarının bittiği yöne uzanan iki büyük revaklı yol yapılmıştı. Augusteion'dan Constantinus Foru-mu'na uzanan ve Septimius Severus zamanında da var olan revaklı yolun, daha büyük boyutlarda yeniden yapılmış olduğu ve Constantinus Forumu'ndan öteye de Beyazıt'a kadar uzandığı kabul edilebilir. Bu büyük revaklı yolun bütün anayol (Meşe) boyunca sonradan Arkadios Forumu' nun(->) yapılacağı Cerrahpaşa'ya kadar uzandığı biliniyor. Ayasofya'nın önünden surlara kadar üst katları heykellerle süslü, alt katlarında dükkânlar olan ve üst katlarına merdivenlerle çıkılan, büyük bir olasılıkla taş döşeli böyle bir anıtsal yolun kentin ortasından geçmesi, önemli bir kentsel düzenleme olgusudur. Büyük anıtlarla süslü forumları birbirine bağlayan böyle bir anayol tasavvuru bugün bile insana heyecan verecek niteliktedir ve I. İustini-anos döneminden sonra, ne Bizans, ne Osmanlı döneminde, ne de bugün, İstanbul buna

yaklaşan bir kent vizyonuna sahip olmuştur.

Kentin nüfusu, başlangıçta, daha çok Trakya'dan gelen halkın iskânıyla oluşturuldu. Kent valiye (praetorian prefect) bağlı bir "curator" ve gelişmiş bir idari kuruluş tarafından idare ve kontrol ediliyordu (bak. idari yapı). Nüfusu kısa bir sürede artarak, 5. yy'da Konstantinopolis, Roma'dan daha kalabalık bir kent olmuştur. Daha kurulduğu zamanda bile büyük olan kent, kendini doğal olarak besleyen bir hinterlanda sahip değildi. Onun için kentin beslenmesi, suyunun sağlanması bütün tarihi boyunca önemli bir sorundu. Daha o dönemde 332'den sonra kendi kendini beslemesi olanaksız kentte halka ekmek, yağ ve şarap dağıtılması bir kural haline getirilmiştir. Kentin beslenmesini Anadolu, Suriye ve Mısır sağlıyordu. Özellikle Mısır, bütün tarihi boyunca kentin deniz ticaretinin başlıca kaynaklarından biriydi. Bu ticaret tarihinin anısı Eminönü'ndeki Mısır Çarşısı'nda bugüne kadar yaşamış ve simgeleşmiştir.

I. Constantinus döneminde kent, Doğu Akdeniz'in ve Ege'nin Antakya, İskenderiye, Efesos gibi eski merkezleriyle boy ölçüşecek bir sanayiye de sahip değildi. Fakat devletin bütün ilgisi ve desteği bu yeni başkentte yoğunlaştığı için, büyük bir pazar olarak, ticaret ve sanayi kapasitesi kısa sürede artmıştır.

Bu yeni imparatorluk başkenti, artık eski Grek kolonisinin devamı değil, yeniden yapılmış bir Roma kenti idi. Roma imparatorluk mimarisinin geç dönem amtsallığı ve maniyeizminin ifadesiydi. Burckhardt' m deyimiyle I. Constantinus'un kendi şerefine yaptırdığı bir kentti. Ne yazık ki toprak altında kalmış, gizli anıtsal fragmanlar ve gösterişli temel kalıntıları dışında bu

dönemin hiçbir yapısı günümüze ulaşmamıştır. Çok sonra yapılmış Teodosios Takı, Studios Bazilikası, Polieuktos ve Ayasofya kiliseleri gibi yapılarda o görkemli mimarinin daha sonraki yüzyıllara yansıyan anıtsallığını görebiliyoruz.

I. Constantinus'un Hristiyanlığı kabulü, bu kenti o dönemde Kudüs, Antakya, Efesos gibi en büyük Hristiyan merkezlerinden biri yapmıştır. Giderek Hristiyanlık tarihinin en büyük imparatorluğu olan Doğu Roma-Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan Konstantinopolis'te pagan anıları ve Latin dili I. Iustinianos çağına kadar yaşamış, Roma paganizmi en büyük ö-lüm kalım savaşı burada vermiştir. Bu mücadeleden zaferle çıkan Hristiyanlık da ilk büyük politik örgütlenmesini burada yapmış ve Avrupa ortaçağı için ulaşılamayan bir model statüsüne sahip olmuştur.

4. yy'ın sonunda kent nüfusunun çok arttığı, Haliç ve Marmara kıyılarında bazı yeni mahallelerin oluştuğu anlaşıyor. Fakat aynı dönemde imparatorluk batıda ve doğuda Gotların ve Hunların sürekli akınlarıyla ve Konstantinopolis de giderek artan Hun tehdidi ile karşılaşmıştı. II.

Teodosios döneminde (408-450), kentin Constantinus Suru dışındaki yeni yerleşme alanlarını ve özellikle Blahernai'yi içine alan ve bugüne kadar gelen surların inşasına 413' te başlandı. Prefektus Antemios'un büyük çabalarıyla süratle yapılan iç surdan sonra Haliç ve Marmara surları da 439'da tamamlandı. Fakat Atilla'nın Roma'yı haraç alacak kadar sıkıştırdığı sırada 447'de, kara surları önüne daha alçak bir ikinci sur ve hendek yapılmıştır. Bu yeni surlar, büyük bir boş alam da kent içine almış ve kent alanı 2/5 oranında büyümüştür. An-

KENTİN GELİŞMESİ

530

531

KENTİN GELİŞMESİ

lölö'da Pieter von der Keere'nin çizgileriyle istanbul panoraması (I). *Doğan Kuban koleksiyonu*

lölö'da Pieter von der Keere'nin çizgileriyle istanbul panoraması (II). *Doğan Kuban koleksiyonu*

çak bu yeni alan kentin idari bölünmesine yansımamış ve eski bölgeler aynen kalmıştır. Böylece, yeni surların, savunma çizgisini, daha elverişli bir topografyaya o-turtmak amacını da taşımış olduğu söylenebilir. Bu sur çizgisi, Blahernai (Ayvansa-ray) bölgesinde daha sonra Komnenoslar döneminde yapılan değişiklikler dışında, kentin Bizans dönemindeki batı sınırını oluşturmuştur. Constantinus Suru'nun dışı, her zaman تنها, hemen hemen büyük a-nıt içermeyen, bir tür kırsal alan olarak kalmıştır. Konstantinopolis, kuruluşu ile I. Iustinianos arasındaki 200 yıllık dönemde, başka bir deyişle, toplumun henüz Romalı niteliklerim koruduğu bir dönemde biçimlenmiş ve en görkemli anıtlarına sahip olmuştur. Bu boyutları surlarda, Ayasofya'da, anıtsal sütunlarda ve zaman zaman ortaya çıkan diğer arkeolojik kalıntılarda görüyoruz. Yazılı belgeler de değerlendirilerek kentin o döneminin hayali bir rö-konstrüksiyonu yapılabilir. Doğu Roma başkentinin en gelişkin dönemi 4. ve 5. yy'larla I. İustinianos'un imparatorluk dönemidir. Fakat 7. yy'da, imparatorluğun doğu ve güney bölgeleri Arapların eline geçip Arap donanmalarının Konstantinopolis'i tehdit edecek kadar güçlendikleri dönemde ve özellikle ikonoklast figür düşmanlığı kentin antik görüntüsünü ortadan kaldırdıktan sonra yaşayanlar, eski Roma başkentini hep tılsımlı hikâyelerin sisleri içinde anımsamışlardır.

Ortaçağ Konstantinopolis'i: Konstantinopolis'in geç Roma görkemini yitirdiği dönem, Herakleios'un (hd 610-641) Doğu' daki yenilgisi ve özellikle Arapların Yakındoğu'da, Bizans ve Sasani İranı gibi antik devletleri

yenerek kısa bir sürede bölgeye egemen olmalarıyla başlar. Bizans'ın küçülmesiyle, Konstantinopolis'in küçülmeye başlaması eşzamanlıdır. Araplar 7. yy' in sonunda ve 8. yy'ın ilk çeyreğinde Bizans başkentini denizden ele geçirme teşebbüsüne girişecek kadar cesaretlenmişlerdir. İstanbul'un tarihinde bu dönem, çoğunun sadece adlarını bildiğimiz ve küçük bir bölümü de camiye çevrildiği için yaşayabilmiş dini yapılarla temsil edilir. Yapı açısından kent bir mirasyedi sayılabilir. Komnenoslara gelene kadar, önemli bir

ortaçağ yapısı olarak sadece Bodrum Ca-mii'niC-O (Mirelaion Manastırı Kilisesi) biliyoruz.

Teodosios Surları, asıl kentin 20. yy'a gelene kadarki sınırlarını ve I. tustinianos'a kadarki yapılanma da ufak değişikliklerle, genel strüktürünü saptamıştır. Bu strük-tür platonun su ayrımı çizgisinde yerleşen bir anayol (Meşe, Via Triumfalis) ve onun üzerinde, forumlar çevresindeki anıtsal yoğunlaşmayla kentin kaburgasını oluşturmuş; onun çevresinde Marmara ve Haliç / kıyılarında, iki konut alanı olmuştur. Haliç/ kıyısındaki konut alanı limana yaklaştı-ticaret alanına dönüşmüş, anayolla7liman arasında kalan alan, bütün kent tarihi boyunca kentin ticaret merkezrolmuş-tur. Marmara kıyılarındaki limanmr, ikinci planda işlevler görmüşler^Constantinus Surları dışında kalan alarMse ovası ve yay-lasıyla, yoğun bir yapılaşmaya sahne olmamıştır. Bu strüktür, temel çizgileriyle Cumhuriyet dönemine kadar kimliğini korumuş, kentin genel görünümü, topografya ile bu anayol kurgusunun birleşmesinden meydana gelmiştir.

Bizans Döneminde Kentin Çevresi: Konstantinopolis, İstanbul'un, 16. yy'dan bu yana kent dışına yayılmasına benzer bir gelişme göstermemiştir. Tersine, suri-çi bile giderek daralmıştır. Gerçi Galata, Halkedon gibi küçük kentler ve Skutari-on (Üsküdar), Kosmidion (Eyüp) ve Heb-domon (Bakırköy) gibi dış mahalleler ve Boğaz kıyılarında da bazı köyler ve kent dışı saray ve köşkler vardır. Fakat bunlar kentin organik parçaları olmamıştır. Bunların en eskisi, belki Bizantion'dan da önce kurulmuş olan Halkedon'dur (bak. Kadıköy). Üsküdar (Krisopolis) Asya'ya geçişin bir ayağı; belki Halkedon'un da uzak bir iskelesiydi. Sonradan surlar içine alınan Blahernai'nin de bir erken yerleşme yeri olması olasılığı vardır.

Azapkapı(->) ile Karaköy(-*) arasında adını orada yetişen incir ağaçlarından aldığı söylenen Sykai'nin (Galata) surlarının ilk kez Constantinus döneminde yapıldığı söylenir (bak. Galata). I. Iustinianos'döneminde bu bölge bağımsız bir kentin bütün öğelerim içeren bir yerleşme olmuştur. Fakat günlük yaşantısında, Haçlı dönemi-

ne gelinceye kadar, Konstantinopolis'ten bağımsız bir yaşamı da olmamıştır. İusti-nianos'un/Ayvansaray'la Hasköy arasında inşa ettiği söylenen köprü, anakentle Ga-lata'yı birleştirmek için tasarlanmış olabilir. IV./Haçlı Seferi sırasında bu köprünün Blahernai Sarayı karşısında olduğunu

Vil-lehardouin yazar. Fakat İbn Battuta(->) 14. yy'ın birinci yarısında bu köprünün varlığına değinmemiştir. O sırada karşıdan kar-/şıya kayıklarla geçildiğine göre, daha önce köprünün yıkılmış olduğu anlaşıyor. Galata 13. yy'da Cenevizlilere.(-0 verildikten sonra gelişerek kendi başına önemli bir ticaret kenti olmuştur. 14. yy'ın başında bağımsız bir kent statüsü kazanan Galata'ya, fetih sırasında Fatih dokunmamış ve kısa bir süre Cenevizlilerle anlaşmıştır. Osmanlı döneminde de Galata tüccarlarının ve bankerlerinin, kentin dış ticaretinin büyük bir bölümünü kontrol ettiklerini biliyoruz.

Bizans tarihinde kentin surlar dışındaki en önemli dış mahallesi Hebdomon' dur(->). Ordu sefere buradan çıkardı. Osmanlı döneminde Davutpaşa'nın rolü, Bizans döneminde Hebdomon'daydı. Burada imparator sarayı ve büyük bir kışla vardı. Seferden dönen imparator burada karşılandığı gibi, yaz aylarında da bir sayfiye olarak kullanılırdı. 10. yy'a kadar birçok imparator, ordu tarafından burada tahta çıkarılmıştır. Zamanla bu sarayın ve kışlanın çevresinde bir küçük yerleşme oluşmuş, kiliseler ve revaklı bir çarşı yapılmıştır.

Bizans döneminde Haliç'te(->), Boğa-zıçı'ndaG-0, Adalar'da(->) ve Anadolu yakasında, özellikle imparatorlar tarafından yaptırılmış saraylar, manastırlar ve kiliseler olmuştur. Haliç'te Kosmidion (Eyüp), Kosmos ve Damianos adlı azizlere ithaf edilmiş bir kutsal bölge idi. Bugünkü tersanenin yerinde, Bizans döneminde, Cenevizlilerin birkaç tezgâhı olabilir. Boğaz kıyılarında Beşiktaş'ta(->) (burasının adının Ayios Mamas olduğu konusu tartışmalıdır) 5. yy'da bir saray ve yakınında da bir revaklı çarşı yapılmıştı. Boğaziçi'nde Ayios Fokas (Ortaköy), Sofianai (Çengelköy), Brothoi (Kandilli) gibi tanınmış köyler ve Karadeniz çıkışına kadar dağınık yapılaşma oluşmuştur.

Osmanlı Dönemi

İslam dünyasının politik programında Kons-tantinopolis'in fethi peygamber döneminden bu yana önemli bir amaçtı. II. Mehmed' in (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'u alması ise Türklerin İslam tarihinden daha geniş bir tarihi sürecin iç koşulları içinde, Batı'ya göçlerinin ve ona paralel fetihlerinin bir aşamasıdır. Hunların, Peçeneklerin ve Kumanların, Moğolların ve Türklerin, çeşitli zaman dilimlerinde ve değişik yollardan Avrupa'ya uzanmaları, en kalıcı eylemini İstanbul'un fethi ile taçlandırmıştır. Fakat bu hareketin Avrupa'nın ortasına kadar daha yüzyıllarca sürdüğünü de anımsamak gerekir.

Fethedilen kent, 15. yy'ın başında görenlerin anlattıkları gibi, köyleşmiş, harap, bakımsız ve 13. yy'daki Latin yağmasından sonra kendine gelememiş bir kentti. 1453' ten önce surlar içinde kalan nüfusun 25-50.000 arasında olduğu tahmin edilir. Surlar ve Blahernai Sarayı, fetih sırasında tahrip edilmişti. Önce, kalan nüfusu ve orduyu barındırmak gerekiyordu. Kentte kalan evler onları ele geçirenlere, boş kalanları dışarıdan gelenlere verilmiş; kentin kalan halkına, hattâ sultanın

hissesine düşen e-sirlere mahalleler, ordu mensuplarına ve dervişlere de evler ve manastırlar tahsis e-dilmiş; başta Ayasofya olmak üzere bazı kiliseler camiye çevrilmişti. Henüz stratejik önemini yitirmemiş olan surlar hemen tamir edilmiş ve Tauri Forumu'nun(->) Halic'e bakan yönünde, büyük bir olasılıkla eski bir sarayın kalıntıları üzerine bir saray; eski kentin Yedikule'deki Altın Kapı çevresinde, devlet hazinesinin saklanması a-macıyla, bir hisar yapılmasına başlanmıştır. Konstantinopolis'in, Fatih tarafından başkent haline getirilmesi için 4 yıl gerekmiş; İstanbul ancak 1457'de Edirne'nin yerine başkent olmuştur.

Kentin güvenliğinin sağlanmasından sonraki ilk sorun, bir başkent için yeterli bir nüfus sağlanmasıydı. Fatih döneminde kente Anadolu'dan, Rumeli'den, Ege adalarından getirilen Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler yerleştirilmiştir. Yerleştikleri bölgelere, bazen geldikleri yörelerin adları verilen başkent bu ilk devşirme halkının kompozisyonu, devletin etnos (ka-

vimler) üstü yapısını çok iyi gösterir. Türkler Aksaray ve Beyazıt çevresi ile Eski Saray'la(->) Fatih Külliyesi arasında Halic'e bakan yamaçlara yerleşmişlerdir. Rumlar, daha çok Marmara kıyılarına, biraz da Galata'ya; Ermeniler ise Samatya'ya iskân e-dilmiştir. Eyüp'teki imaret çevresinde Bur-sa'dan gelen Türkler vardır. Galata surları dışında Tophane'ye Samsun ve Sinop' tan gelenler, Üsküdar'a yine Türkler yerleşmişlerdir. Fetih sırasında tarafsız kalan Galata Cenevizlileri ticaret, din ve özgür yaşamları için Fatih'ten 1453'te bir ahitname almışlarsa da 1455'te "zimmi" statüsüne girmişlerdir.

Fetihten başlayarak Türk dönemi İstanbul'unun bir özelliği, kent güvenliği kaygısının hemen hemen ortadan kalkmış olmasıdır. Osmanlı döneminde de 18. yy'a gelene kadar, surların tamirler geçirdiğini biliyorsak da, genelde Türkler Haliç ve Boğaz kıyılarına yerleşmeye oldukça erken başlamışlardır. Bu durum, İstanbul'un tarihi karakterini saptamak açısından birincil önem taşır. Birçok büyük Avrupa kenti, büyük bir yapı yoğunluğuna sahip oldukları halde, surlar içinde, kapalı kent olarak gelişmiştir. Bunların arasında, Londra gibi kuruluşundan kısa süre sonra sur dışında gelişmeye başlayanlar azdır. İstanbul, fiziksel gelişme açısından ikili bir karakter taşır. Bir yandan surlar, âdeta görsel olarak, kentin kara yönünde gelişmesini engellemişler, kent, bir-iki mahalle dışında, sur dışına 19. yy'a kadar çıkmamıştır. Öte yandan 15. yy'dan başlayarak kent sur dışında gelişmiş, kıyıları izleyerek Haliç ve Boğaziçi kıyılarında, Üsküdar'da mahalleler oluşmuştur. Kent nüfusunun sur dışında yerleşmesi, kent içinin yoğun bir kent karakteri almasını engellemiş, 20. yy'a gelene kadar, suriçi bahçeli bir Anadolu kentinin özelliklerine sahip olmuştur.

Bizans döneminde olduğu gibi Türk döneminde de, din uluları için kutsal yerler

yaratılmıştır. İstanbul'un fethinin politika dışındaki dini ve simgesel anlamına işaret eden en önemli eylem, Fatih'in kente yerleşir yerleşmez Eyüp'te peygamberin sahabelerinden Ebu Eyyub el-Ensari'nin(->) mezarı olduğu rivayet edilen yerde bir türbe ve bir cami yaptırması olmuştur. Pey-

gamberin bir hadisi ile kutlulanan İstanbul'un fethi, bu türbe ve camiden sonra, yanlarına bir medrese ve aşhane eklenerek Türk döneminin sosyal yardımlaşma kurumlarının ilki olan bir yapı kompleksi "i-maret" ile vurgulanmıştır. Bu dinsel içerikli yerleşmenin, Bizans döneminin Kosmidion adını taşıyan ve yine Kosmos ve Damianos adlı azizlere yaptırılan bir manastır çevresindeki mahallenin yerini alması, ilginç bir sürekliliğe işaret eder. Eyüp, İstanbul tarihinde Fatih'in bu ilk simgesel jestini sürdüren sultanların ve devlet büyüklerinin eliyle, bugüne kadar etkinliğini sürdüren, önemli bir Türk mahallesi ve bir kadılık merkezi olmuş ve burada Türk döneminin önemli mimari yapıtları inşa edilmiştir.

Fatih döneminde İstanbul'da birçok a-nıtsal yapı inşa edilmiştir. Fakat bunlar arasında Fatih Külliyesi, İstanbul'un fiziksel ve sosyal tarihinde önemli bir yer taşır. Dini ve sosyal amaçlı bu külliye, İslam dünyasında o zamana kadar görülmemiş bir anıtsal kompozisyon fikri ile inşa edilmiştir. 1463-1470 arasında inşa edilmiş olan Fatih Külliyesi İstanbul'a damgasını vuran büyük külliyeler dizisinin ilkidir. Fatih Kül-liyesi'ne bir Türk forumu olarak bakmak gerekir. Adı da Fatih Meydanı olan büyük bir dış avlunun çevresindeki eğitimsel ve sosyal içerikli yapılar, büyük bir nüfusun eğitim, sağlık, sosyal yardım hizmetlerini karşılıyorlardı. Bu sosyal ve kültürel içeriğin ötesinde, ilk kez burada kent silüetine giren yeni boyutlar, kubbe dizileri, minareler Türk dönemi fizyonomisinin ana temasını oluşturmuşlardı. Fatih Külliyesi' nin yer seçimi, kentin ilk kurucusuna referans veren ve bir ikinci kurucu kimliğini vurgulayan simgesel bir eylem ifadesidir. Bu yer seçiminin Osmanlı ordusunun nitelikleriyle de bir ilgisi olmalıdır. Deniz, Türkler için birincil bir ulaşım yolu olmamıştır. Kara ordusunun Edirne yolu da Marmara kıyısından değil, içeriden geçmiştir. Fatih Külliyesi bu karayolunun başı o-larak görülebilir. Fatih'in, külliyesini buraya kurmuş olmasının, kentin bu bölgedeki yerleşmesini teşvik için de yapılmış olduğu düşünülebilir. Fakat kentin ele geçirilmesinden 15 yıl sonra, 1.000'e yakın

KENTİN GELİŞMESİ

532

533

KENTİN GELİŞMESİ

Melling'in betimlemesiyle istanbul panoraması.

Melling, *Voyagepiïtoresque Constantinople et deş rives du Bosphore*, Paris, 1819

Galeri Alfa

mensubu ve çevresindeki çarşılarla, kentin bundan sonraki gelişmesini ağırlıklı olarak etkileyen yeni bir merkez yaratılmıştır.

Türk başkentinin kuruluş döneminde ve sonra, Konstantinopolis'in merkezi iş a-lanı, ana limanın değişmezliğine bağlı olarak, yine aynı yerde kalmıştır. Fatih döneminde "Bedestan-ı Atik", bugünkü iç Bedesten, değerli eşya ve kumaş çarşısı olarak yapıldıktan sonra yeni çarşının merkezi olmuştur. 16. yy'da ikinci bedesten de (Sandal Bedesteni) onun yakınına yapılacaktır. Uzun süre çarşının sıralar halinde dizilmiş ahşap dükkânları bu bedestenler arasında, loncalara ve satılan eşyanın türüne göre düzenlenmiş sokaklar oluşturlardı (bak. Kapalıçarşı). Kentin ana ticaret merkezi bu çarşı bölgesi olmakla birlikte, Fatih döneminde sayılarının 3.667'ye vardığı söylenen dükkânlar bu çarşıdan kıyılara doğru iniyor ve Haliç kıyıları boyunca büyük depolama alanlarının bulunduğu bölgelerde bulunuyordu. Diğer bir çarşı, Fatih Külliyesi ile Beyazıt arasında Saraçhane Çarşısı idi. Burada saraç ve demirci esnafı vardı. O çağda sözü edilen 7 han varsa da, bugüne kadar gelen, büyük bir olasılıkla sonradan tamir görmüş olan Kürkçü Han'dır. Kuşkusuz Galata'nın da kendi çarşısı vardı.

Fatih dönemi yapılaşması yoğundur ve tıpkı I. Constantinus döneminde olduğu gibi, kısa bir sürede istanbul'a yeni bir yüz kazandırmıştır. Kente İslami bir karakter kazandıran camiler ve onlarla birlikte yapılan medreseler, türbeler, hamam ve a-rasta gibi vakıf yapıları, Ayverdi'nin verdiği listeye göre, 300'ü bulmuştur. O dönemde yapılan camilerle yerleşme alanları arasında tam bir tekabül olduğu söylenebilir. Haliç yamaçlarındaki yerleşmenin yoğunluğu bu bölgeye yapılan camilerin sayısından anlaşılmaktadır. Dini ve toplumsal eylemleri barındıran bu yapıcılığın en büyük gösterisi simgesel konumu ile Fatih Külliyesi olmuştur.

Bizans dönemi ile Türk dönemi arasında kıyıların kullanılışı açısından bir fark vardır, istanbul artık suriçinde hapsolma gereği kalmayan bir kent olarak, biraz da Türklerin denizyollarını kullanışının, oransal olarak karayollarının kullanılışına göre daha sınırlı olmasının sonucu, liman faaliyetini daha çok Haliç'te yoğunlaştırmıştır. Gerçi eski Sofia (Kadırga) Liman'ının uzun bir süre yaşadığını biliyoruz. Fatih'in burada, kuşkusuz eski kullanımın sürekliliğini gösteren bir tersane kurduğunu bildiren 1462 tarihli bir belge varsa da, istanbul Fatih döneminden sonra Marmara kıyılarındaki eski limanları ihya etmemiştir. Tersane de, Galata'nın Haliç tarafına, Kasımpaşa'ya(->) yerleşmeye başlamıştır.

Bu kapsamlı imar ve iskân çağında kentin nüfusunun saptanmasını sağlayacak yeterli

belge yoktur. Topkapı Sarayı'nda Fatih dönemi sonlarına doğru yazılmış bir belgede kentte 8.951 Türk, 3.151 Rum, 1,647 Yahudi ve 1.048 diğer etnik gruplara ait ev ile, 3.667 dükkân olduğu; Galata'da ise 535 Türk, 572 Rum, 332 Frenk, 62 Ermeni evi ve 260 dükkân olduğu, böylece istan-

bul ve Galata'da toplam olarak 16.298 ev ve 3.927 dükkân bulunduğu yazılıdır. Sur dışında, Eyüp'te, Üsküdar'da, Boğaz'daki küçük yerleşmelerdeki nüfusu içermeyen bu yapı sayımının ne kadar nüfusa tekabül ettiği, değişik şekillerde yorumlanmıştır. Burada söz konusu evlerin, genellikle "beyt-i süfli" denen tek katlı evler olduğu vakfiyelerde görülüyor. I. Süleyman (Kanuni) dönemine (1520-1566) kadar istanbul konutlarının büyük çoğunlukla tek katlı oldukları, kerpiç, moloz taş ve tuğladan yapıldıkları anlaşıyor. 1513 tarihli Aya-sofya tahrir defterinde ev büyüklüklerinin 200-400 arşın murabbai (50-100 m2) olduğunu yazar. Bunun evin oturduğu alan olduğu kabul edilebilir. II. Mehmed dönemi evlerinin, 1513'e göre daha küçük olması muhtemeldir. II. Bayezid döneminde (1481-1512) iki katlı evlerin de yapılmaya başlandığı saptanmaktadır. Bu evlerin nüfusunu Ayverdi 8, Schneider 4-5 olarak kabul eder. Ev başına nüfus, Türk ve Hiris-tiyanlarda farklı olabilir. Bu nüfus hane sayısı 5-6 gibi bir katsayı ile çarpılırsa, o dönemin ekonomik ve politik koşullar içinde daha tutarlı olabilir. Saray, askerler ve medreseliler de katılırsa istanbul ve Galata nüfusu, Fatih dönemi sonunda 100.000 civarında; kent çevresindeki dağınık nüfusla birlikte 110.000-120.000 arasında olmalıdır. 16. yy'da kent nüfusunun o çağ için oldukça büyük boyutlara ulaştığı düşünülürse, bu sayı 15. yy "in sonlarına doğru kabul edilebilir bir büyüklüktür.

Bu nüfusun mahallelere dağılması, genellikle getirildikleri yörelere göre olmuştur. Bazılarına yer gösterilmiştir. Mahallelerin kuruluşunda hiçbir taassup gösterilmediği, Rum patriğinin bile bir mahalleye ad vermesinden anlaşılmaktadır. Zaten nüfusun yapısı da bunu göstermektedir. Mahallelerin bir bölümü kurucuların ve yaptırdıkları mescitlerin adıyla anılır. Mescit-mahalle bütünleşmiş bir kurumdur. 18. yy' da bile, Ayvansarayî istanbul camilerini anlatan kitabında, her caminin mahallesi o-lup olmadığını dikkatle belirtir. Camilerin büyük çoğunluğunun mahallesi vardır. Mahalle kurucuları arasında askerler, şeyh ve hocalar bulunur. Fakat kent kapılarına göre ad alan mahallelere de rastlanır. Kiliseden çevrilen camiler de, bazen bu dönüşümü yapanın, bazen kullanıcının adını taşır. Örneğin Kalenderhane, Fatih'in bu Kalenderi tarikatına vakfettiği bir kilisedir. Zeyrek, kilise camiye dönüştürüldükten sonra oranın ünlü şeyhidir. Imrahor, Stu-dios Bazilikası'nı camiye çeviren, II. Ba-yezid'in emir-i ahurudur.

istanbul'un dört idari bölgeye ayrılması da Fatih döneminde olmuştur. Suriçi istanbul

Kadıllığı; Eyüp'ü, sur dışında ve batısında kalan bölgeleri içine alan Haslar (Hayass-ı Refia) Kadıllığı; Galata Kadıllığı ve Üsküdar Kadıllığı dört kadılık oluşturur. Bunlardan istanbul Kadıllığı dışında kalan üç bölgenin ya da beldenin adı Bilad-ı Selase'dir(->).

istanbul'da kent içinde kent ve devletin beyni olan Topkapı Sarayı'nın yerinin fetihten hemen sonra saray alanı olarak

seçilmemesinin fiziki bir nedeni olmalıdır. Bunun belirgin olarak anlatıldığı bir kaynak yoktur. Fakat kent ilk fethedildiği zaman ya böyle bir düşünce yoktu ya da Akropol tepesinde kaldırılması gereken yapı kalıntıları bulunuyordu. Bu ikinci olasılık daha akla yakın gelmekle birlikte, sultanın istediği takdirde burasını hemen temizletebileceği de açıktır. O zaman, başlangıçta Eski Saray'ın yerinin, geçici olarak değil, fakat istenerek seçildiğini kabul etmek gerekir. Kentin kuruluşundan bu yana saray bölgesi olarak denizin en güzel, en çok algılandığı ve güvenlik açısından da en kolay savunulabilecek yarımada burnunun seçilmesi doğaldı. Ayasofya'nın varlığı da, devletin en büyük kilisesi olarak Bizans'ın Büyük Saray'ının yerleşme alanı ile ilgili sayılabilir. Bu kez Ayasofya, istanbul'un da en büyük camii olmuştu. Yanmada burnunda sonradan Topkapı denilecek Saray-ı Cedide-i Amire'nin inşaatına ancak 1462'de başlanmıştır (bak. Topkapı Sarayı). Topkapı Sarayı'nı çeviren surlar, eski Akropolis'i çevrelediği ve I. Constantinus döneminden beri var olan Ayasof-ya'yı dışarıda bıraktığı için, eski Bizantion surlarını kabaca izledikleri kabul edilmiştir. Fakat eskiçağda o kadar övülen bu surlara ilişkin bir kalıntı şimdiye kadar bulunmamıştır.

Fatih döneminde kentin gelişmesi, Konstantinopolis'in genel işlevsel yapısını ve ulaşım kaburgasının topografyadan kaynaklanmış çizgilerini izleyerek oluşmuştur. Limanın varlığına bağlı olarak ticaret alanları aynı yerde kalmış, Edirnekapı aksının Fatih Külliyesi'nin yapımı nedeniyle vurgulanması yeni Türk mahallelerinin de bu aksa paralel olarak Haliç kıyılarında yoğunlaşmasına neden olmuştur. Surlar dışında Eyüp önemli bir gelişme sayılabilir. Anadolu'dan gelen Türklerin yerleştikleri alanlardan biri olan Üsküdar'da, herhalde küçük bir liman olan bugünkü Üsküdar Meydanı'na bakan, Şemsi Paşa Külliyesi' nin arkasındaki yamaçlarda ilk mahalleler oluşmuştur. Fatih vakfiyesinde buradaki üç mahalleden söz edilir. Rum Mehmed Paşa 1470'te bu mahallelerin sınırında camiini yaptırmıştır. Boğaziçi'ndeki ilk Türk mahallesi, fetihten önce I. Bayezid'in (Yıldırım) yaptırdığı Anadolu Hisarı içinde ve çevresinde olmalıdır. Fatih bu hisarın çevresine ikinci bir duvar yaptırmıştı (bak. Anadolu Hisarı). Rumeli Hisarı içinde bir mahalle ve Baltalimanı'nda yapılan bir mescidin varlığına dayanarak burada da bir küçük mahalle olduğu kabul edilir. Bu mescidin Rumeli Hisarı yapılırken çalışanlar için inşa edilmiş olması da olasıdır. Boğaz' da tarım ve balıkçılıkla uğraşan eski Rum köyleri, Türk döneminde de

yaşamıştır. Fakat 15. yy'm ortasından sonra Boğaziçi' ne Türk damgasını vuran, Boğaziçi'nin peyzajının ve imgesinin ayrılmaz öğeleri olarak günümüze kadar gelen yapılar bu iki büyük hisardır.

//. *Bayezid'den Klasik Dönem Sonuna Kadar İstanbul: Arnold von Harff(->) 1499'da bulunduğ u istanbul'u büyük bir kent olarak tanımlar. Yüzyılın dönümünde*

kent nüfusu 200.000'e yaklaşmış olmalıdır. Kentli. Bayezid döneminde de (1481-1512) daha fazla Haliç yamaçlarında yoğunlaşmıştır. 15. yy'm ikinci yarısında yapılan mescitlerin üçte birinden fazlası Fatih Külliyesi çevresinde yapılmıştır. Marmara kıyılarında Ermeni ve Rumların yerleşmiş olması, Türk mahallelerini kısıtlamış olmalıdır. Bu bölgedeki Türklerin istanbul'da yerleşen nüfusun yüzde 10-15'i arasında bulunduğ u tahmin edilmektedir. Yine Türklerin yoğun olarak yerleştikleri mahalleler sur kapıları çevresi, özellikle Topkapı, Yayla ya da Yedinci Tepe denilen Kocamusta-fapaşa ve Aksaray semtleridir. Burada da kent nüfusunun üçte biri bulunuyordu. Haliç kıyılarında suriçinde Balat, Ayvansaray, sur dışında Eyüp göreceli olarak yoğun yerleşilen mahallelerdir. Galata surları çevresinde Türklerin yerleşmesinin bu bölgeye bir subaşı ve kadı tayininden sonra arttığı görülüyor. Yine inşa edilen mescitlere bakarak, II. Bayezid'in Galata Sarayı Mek-tebi(->) denilen acemioğlanları mektebini açmasından sonra Kasımpaşa'ya bakan sırtlarda 2 mahallenin oluştuğ u anlaşıyor. Herhalde ilk tersanenin kurulmasıyla birlikte bu yörede küçük bir yerleşme oluşmuştu. Tophane'de ilk dökümhanenin yapılması ile birlikte yeni mahalleler de o-luşmaya başlamıştır.

istanbul'un Türk döneminin büyük a-nıtsal komplekslerinin kentin eski ulaşım aksına ve üzerindeki forumlar çevresine yerleşmesinin ikinci büyük örneğ i Bayezid Külliyesi'dir(->). Bu külliyeinin yapılmasıyla, Türk istanbul'unu Konstantinopolis' ten ayıran bir özellik de vurgulanmış oluyordu. Yarımada nın Haliç'e paralel suay-rım çizgisi üzerinde Bayezid ve Fatih külliyesi istanbul'un yeni silüetinin Beyazıt-Edirnekapı aksı üzerindeki ilk çizgisini o-luşturunyorlardı. Sonradan buna Kanuni dönemi külliyesi ve daha sonra da Nuruos-maniye katılacaktır. Bu külliyeilerin büyük dış avluları istanbul'un forumlarıdır. Roma ve Bizans dönemlerinin yapılarla çevrili kent meydanı kavramı, islam toplumunun her şeyi din bağlamında tanımlama-

ya çalışan sosyal sistemini yansıtarak insanların toplanacağı alanları camiler çevresinde oluşturmuştur. Böylece külliyeinin i-çedönük tasarımı Batılı geleneğ in açık meydan tasarımıyla yer değiştirmiştir. Bu güçlü gelenek, çağımıza gelene kadar istanbul' da ve Türk kentlerinde meydan tasarımının yokluğ unu açıkladığı gibi, bunu gerçekleştirmeyi bugün bile zorlaştıran nedenlerden biridir.

16. yy'm başında ticaret bölgesi yine Haliç kıyıları ile Divanyolu arasındadır. Haliç

kıyısında Sirkeci ile Unkapanı arası, iskeleler ve depolarla dolmuştur. Merkezi çarşı bölgesi Fatih'in bedesteni ile Kanu-ni'nin yaptırdığı Yeni Bedesten çevresinde, çeşitli loncaların arastalarından oluşmaktadır. Matraki'nin 1532'de yaptığı minyatürlerde bu tek katlı ahşap dükkânların sokaklar boyunca dizildikleri görülmektedir. Saraçhane Çarşısı'ndan başka Fatih çevresinde yeni çarşı alanları ortaya çıkmıştır. Ticaretini daha çok denizyolu ile yapan kentin Haliç üzerindeki iskeleleri değişik mallara göre sıralanmıştır. Bunların bir bölümü, Bizans dönemindeki yerlerini korumaktadır. Örneğin Mısır'dan gelen gemilerin mal indirdikleri alan, günümüzde Mısır Çarşısı'nın bulunduğu yerdir. Deniz gümrüğü, eski adıyla gümrük emininin bulunduğu yer, bugünkü Eminönü'dür(->). Fakat bu temel deniz ulaşımının yanı sıra, son Bizans döneminde olmayan yeni bir kara ulaşımı da geliştiği için, kenti besleyen karayolları da vardır. Trakya'dan gelen malların girişi Edirnekapı'dan olmaktadır. Buraya bir kara gümrüğü kurulmuştur (bak. Karagümrük). Kuşkusuz bu yeni ticaret yolunun kente girdiği noktada küçük pazarlar oluşmuş, ahşap hanlar yapılmıştır.

istanbul'un, Sinan'ın mimarbaşı olmasından önceki durumunu gösteren ilk çizili Türk belgesi Matraki'nin Kanuni'nin ilk İran seferini resimleyen *Mecmu-ı Me-nazil'indeki* istanbul minyatürüdür. Bu minyatürden kentin yol dokusuna ilişkin bir bilgi edinmek olası değilse de büyük yapı kompleksleri, kent sınırları ve limanı

hakkında fikir sahibi olunmaktadır. Kent silüetinin egemen öğeleri Ayasofya, Bayezid ve Fatih camileridir. Eski Saray ve Yeni Saray, kent dokusundan surlarıyla ayrılmıştır. Divanyolu ile Haliç arası, dükkân sıralarından oluşan tek katlı ahşap arastalarla doldurulmuştur. O sırada Atmeydanı(->), yani eski Hippodrom(->) çevresinde saray olması gereken büyük yapıların sıralandığı görülüyor. Bu, Bizans dönemindeki kullanışa tekabül etmektedir. Hippodrom henüz tümüyle yok olmamıştır. Marmara'ya bakan üst galeri kemerleri gösterilmiştir. Marmara kıyısındaki Kadirga Limanı'mn da kullanıldığı ve eski Eleutheriun Limanı' mn çevresinde olduğu düşünülen sur duvarlarının tümüyle yıkılmadığı görülmektedir. Kasımpaşa'da gemi tez'gâhları vardır. Tophane'de de mahalleler'oluşmaya başlamıştır.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi ve Sinan' m yarım yüzyıl süren mimarbaşılığı, istanbul'un anıtsal fizyonomisinin önemli öğelerini kent peyzajına yerleştirmiştir. Kanuni döneminin başlangıcında sultanın babası I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) için yaptırdığı külliye (1522), Fatih Külliyesi'nin kuzeyinde Haliç yamaçlarındaki bir platform üzerinde inşa edilmiştir. Osmanlı mimarisinin erken döneminin arkaik geometrisini yansıtan bu tabhaneli cami, Edirne' deki Bayezid Camii'nin, değişik oranlı bir başka örneğini istanbul'da yinelemektedir. Saraçhane'de Bozdoğan Kemerinin hemen arkasında

yapılan Şehzade Külliyesi'nin büyük ölçeği ve geniş programı, bu külliyenin önce sultanın kendisi için düşünüldüğü kanısını verir. Şehzade Meh-med'in beklenmeyen ölümü ve türbesinin buraya yapılması, külliyenin şehzadeye at-fedilmesine neden olmuş olabilir. Bu külliye Beyazıt-Edirnekapı aksını daha da güçlendiren bir uygulama olmuştur. Bunun karşısında yeniçeri kışlalarının da (bak. Eski Odalar) varlığı düşünülürse, Konstantinopolis'in Mese'si üzerindeki yoğunluğun 16. yy'da Beyazıt'tan Fatih'e doğru kaymış olduğu söylenebilir.

Haliç yamaçları üzerinde istanbul'un

KENTİN GELİŞMESİ

534

535

KENTİN GELİŞMESİ

en görkemli ve belirleyici yapı kompleksi olan Süleymaniye Külliyesi'nin yer seçimi sorunu ise gerçekten düşündürücüdür. Bu büyüklükte bir yapının, Eski Saray' in bahçelerinin bir bölümü ile onların ö-nündeki eğimli yamaçta büyük teraslar üzerine yapılması ve kentin tümüne hizmet verecek bu büyük sosyal tesisin yapımına ana ulaşım aksı dışında ve Şehzade Külliyesi bitir bitmez başlanması (1550-1557) Şehzade Mehmed'in ölümünün önceden tasarlanmış bir yapı programının gerçekleşmesini değiştirdiğini düşündürüyor. Caminin yer seçiminde sultanın fikri ağırlık taşımış olmalıdır (bak. Süleymaniye Külliyesi). Burada Eski Saray'ın hâlâ kullanılmakta oluşunun bir ölçüde etkili olduğu da söylenebilir. Süleymaniye, Aya-sofya gibi İstanbul silüetinde bir imparatorluk damgasıdır. Çok büyük ölçeği ve profilinin güzelliği ile İstanbul'un, her .göreni yüzyıllardır etkileyen kimliğinin temel ögesi sayılabilir.

16. yy'ın ikinci yarısında Haliç'e bakan sırtlardaki kent silüetine, Edirnekapı çıkışında yüksek bir tepeye oturan Kanuni' nin kızı Mihrimah Sultan'ın külliyesi eklenmiştir. Tepeleri ve vadileri kubbe ve minareleriyle dolduran yüzlerce cami ve külliye yapısı, Haliç yamaçlarında, başka hiçbir dünya kentinde olmayan küre ve silindirlerden oluşan bir geometrik fizyonomi oluşturur. Bu öğeler içinde limanın hemen arkasına, çarşı içine yapılan Rüstem Paşa Camii ve yüzyıl sonunda başlayıp gelecek yüzyılda tamamlanan Yeni Cami, o dönemde bir-iki katlı çok küçük boyutlu konutlardan oluşan homojen bir doku üzerinde yeni bir dünya kenti peyzajı yaratmıştır. Bu özgün görüntü en etkili şekilde Lorichs'in panoramasında izlenir.

16. yy'da, tarihi bilinen dini yapıların yüzde 30'u yine Haliç yamaçlarındadır. Edirnekapı, Sultanselim, Fatih yoğun yerleşme bölgeleridir. Aynı

yüzyılda Bayrampaşa Vadisi'nin alt yamaçları -Aksaray- surlar arasındaki yayla bölgesi de yoğun bir iskân alanı olmuştur. Yine mescit yapımının analizine dayalı bir değerlendirmede yeni mahallelerin yüzde 21'inin bu bölgede olduğu görülüyor. Marmara kıyılarındaki Türk nüfusun artışı, bir yüzyıl önceki gibi sınırlıdır. 16. yy'da kent Halic'in kuzey kıyısına ve Boğaz kıyılarına doğru uzandığı gibi, Üsküdar da büyümüştür. Bu yüzyılda Eyüp'te, başta Zal Mahmud Paşa Külliyesi olmak üzere birçok cami ve medrese yapılmış, büyük devlet adamlarının türbeleri Eyüb Sultan Külliyesi'nin(-0 etrafını çevirmiştir. Galata surları dışında So-kollu Mehmed Paşa'nın Azap Kapısı denen Tersane Kapısı yanında yaptırdığı cami, Kasımpaşa'nın tersanenin giderek çok büyümesine paralel olarak yoğun bir iskân alanı olması, Piyale Paşa'nın Kasımpaşa Deresi vadisinin çok içerilerine bir cami ve bir kanal yaptırması, Halic'in içine doğru Piri Paşa Mahallesi'nin kurulması sur dışındaki önemli gelişmelerdir.

Boğaz kıyılarında yerleşme yoğunluğunun artması Kanuni döneminde başlamış sayılabilir. Fatih'in kurduğu Tophane, Ka-

nuni döneminde büyütülmüş, duvarlarla çevrilmiş ve burada yeni kışlalar yaptırılmıştı. Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Külliye-si(-0 16. yy'm sonunda önemli bir yerleşmenin varlığına işaret eder. Evliya Çelebi ise kendi zamanında burada yeşillikler içinde mesireler olduğunu söyler. Tophane ile Fındıklı arasında yeşil alanlar çoğunluktadır. Bu kıyıya yüzyılın ikinci yarısında yalılar yapılmaya başlanmıştır. Fındıklı'da en önemlisi Molla Çelebi Camii (1565-1566) olan birkaç mescit çevresinde yamaçlara doğru mahalleler kurulmuştur. Kabataş'la Beşiktaş arasında, sonraları üzerine saraylar yapılacak olan büyük bahçeler vardır. II. Selim'in (hd 1566-1574) burada bir kasır yaptırdığı söylenir. Bizans döneminde de gelişmiş bir yerleşme alanı olan Beşiktaş'ta Fatih'in ekmekçibaşısının bir cami yaptırmış olması, büyük bir yoğunlukta olmasa bile Türklerin Boğaziçi kıyılarına yerleşmeye başladıklarını gösteriyor. Donanmanın sefere buradan çıkması ve Asya yakası ile deniz ulaşımının buradan oluşu, yeni yerleşmeleri teşvik etmiştir. Rumeli kıyısındaki en büyük yerleşme alanı olan Beşiktaş'ta Barbaros bir cami ve medrese yaptırmış ve burada bir yalıda oturmuştur. Öldükten sonra da Beşiktaş' ta yaptırılan türbesine gömülmüştür. Rüstem Paşa'nın kardeşi Kaptan-ı Derya Sinan Paşa, bugün ayakta olan camiini aynı yerde yaptırarak belki de Barbaros'un başlattığı bir geleneği sürdürmüştür. Nitekim Kılıç Ali Paşa'nın da, Tophane'deki camiden önce burada bir cami yaptırdığı biliniyor. Genellikle, kaptanpaşaların sahil-sarayları da burada olurdu.

Bu dönemde Boğaziçi'nin iki yakasında yerleşme alanları da artmaya başlamıştır. Bunlar daha çok, sultanların ve devlet büyüklerinin yaptırdıkları kasırlara ve bahçelere hizmet edenlere ait mahallelerdi. Kanuni döneminde Çengelköy'de Kuleli adı verilen yerde bir saray,

Kandilli'de III. Murad döneminde (hd 1574-1595) birkaç kasır, Çubuklu'da Kanuni döneminde bir kasır olduğunu biliyoruz. Beykoz'daki has-bahçe ilk kez II. Bayezid döneminde yapılmıştı. III. Murad döneminde İskender Paşa burada bir kasır yaptırmıştı. Rumeli yakasında Bebek Bahçesi adıyla ünlü has-bahçede L Selim döneminde bir kasır yapılmıştı. Büyükdere'de II. Selim'in, Emir-gân'da Feridun Bey'in bahçeleri vardı. Anadolu yakasında Kuzguncuk, Çengelköy; Rumeli yakasında Ortaköy, Arnavutköy, Bebek ve İstinye Rum köyleriydi. Türkler Anadoluhisarı'nda kale dışında bir mahalle kurmuşlardı. Kanlıca'da İskender Paşa bir mescit yaptırmıştı. Burada da Türkler oturuyordu. Baltalimanı'ndan sonra İs-tinye'de yaptırılan bir mescit etrafında bir Türk mahallesinin oluştuğu anlaşılıyor. Evliya Çelebi, Yeniköy'ün Kanuni döneminde kurulduğu için bu adı taşıdığını yazar. Yine de bu çağda Boğaziçi kent yaşamının bir parçası değildir. Sadece devlet büyüklerinin kullandığı uzak bir sayfiyedir. O dönemde Boğaz kıyısındaki mahalleler içinde kentle organik ilişkisi olan yalnızca Beşiktaş'tır.

16. yy'dan başlayarak Bilad-i Selase'den biri olan Üsküdar giderek kalabalıklaşmış, önemli bir semt olmuştur. Bir kadısı vardır. Bu dönemde yapılan mescit sayısına oranlayarak kent nüfusunun onda birinin burada yaşadığı söylenebilir. Yüzyılın birinci yarısında Mihrimah Sultan tarafından yaptırılan İskele Camii (1542), kıyıda yine Sinan'a atfedilen Şemsi Paşa'nın küçük külliyesi ve yamaçtaki eski Rum Mehmed Paşa Camii, Üsküdar'ın deniz kıyısındaki, bugün de etkili silüetini oluşturan yapılardır. Sinan'ın son büyük külliyesi olan, Nurbânu Valide Sultan'ın yaptırdığı Atik Valide Külliyesi(->) yerleşmenin bu yamaçlara kadar çıktığını gösteriyor. Üsküdar 16. yy'ın sonlarında Doğancılar-Tunusbağı sınırlarına kadar uzanmış olmalıdır. Atik Valide Külliyesi İstanbul'un önemli yapı komplekslerinden biridir. Fakat bu kadar kapsamlı bir külliyenin bu bölgeye yerleşmesinin nedenini saptamak zordur. 16. yy'da Üsküdar'a ve Boğaziçi'ne işleyen vakıf peremeler olduğunu gösteren kayıtlar vardır. 1565'te limanla Üsküdar arasında düzenli kayık seferleri yapılmaya başlanmıştır. Üsküdar'a tahsis edilen hassa peremesi sadece 2 tanedir. Fakat bu dönemde kayıkla dolmuşçuluk yapılmaya da başlanmıştır. Anadolu'dan gelen kervan yolu Üsküdar'da sonlarayordu. Burada bazı hanlar yapılmış olması da olasıdır. Yine de İstanbul ile Üsküdar arasında ilişkinin fazla yoğun olduğu söylenemez. Anadolu yakasının diğer önemli yerleşme merkezi olan Kadıköy'ün geliştiğine ilişkin bir bilğimiz yoktur. Fakat Bizans dönemindeki adı Hieria olan Fenerbahçe'deki(->) Has-bahçe Kasrı (Fener Köşkü) çevresinde bir mescit yapılmış olması, burada da küçük bir mahalle olduğunu gösterir.

Roma döneminden başlayarak İstanbul'un en önemli sorunu büyük nüfusunu beslemek ve su sağlamaktır. Nüfusu 400.000' e varmış olabilecek

kentin (bazı tarihçilere göre 500.000) beslenme zorluğu, kente gelen nüfusun kontrolü sorununu ortaya çıkarmıştır. Kentin su getirme sisteminin yeniden yapılması Sinan'ın yaşamının en önemli görevi olmuştur. Kanuni döneminden önce kenti besleyen ana sistem Halkalı sistemiydi (bak. Halkalı suları). Sinan Kırkçeşme denilen su sistemini kurmuştur (bak. Kırkçeşme Tesisleri). Bu sisteme ait bazı yolların Fatih döneminde var olduğunu gösteren kayıtlar vardır. Evliya Çelebi de Kırkçeşme sularının Bizanslılardan kalmış olduğunu ve Kanuni döneminde yeniden onarıldığını yazar. 1550' lerdeki büyük bir susuzluktan sonra, yapılmaya başlanan suyolları, ancak Kanu-ni'nin saltanatının son yıllarında bitmiştir. Belgrad Ormanı'ndan toplanarak kentin en büyük su şebekesine dağılan bu sular, Eğrikapı yakınında kente girip surları izleyerek Yedikule ve Bozdoğan Kemeri üzerinden Topkapı Sarayı'na kadar, külliyele ve yeni yapılan mahallelere dağıtılmıştır. Bu sıralarda Rüstem Paşa'nın, su sağlandıkça yeni göçlerle kent nüfusunun daha da artacağını söylediği rivayet edilir.

Bartlett'in
çizgileriyle

Pera

sırtlarından

İstanbul.

Pardoe,

Bosphorus, 1839

Nazım Timuroğlu

fotoğraf arşivi

İstanbul, 16. yy'ın sonu ve 17. yy'ın başında, dış görünüşüyle dünyanın en anıtsal yerleşmelerinden biriydi. Henüz ayakta olan surlar, gemiyle Marmara'dan yaklaşırken görülen Yedikule Hisarı, Galata Kulesi, o dönem için uçsuz bucaksız bir liman, tepeleri süsleyen büyük kubbeli anıtlar bütün gezginleri etkilemiştir. Fakat Step-han Gerlach(-0 (1573), Michael Heberer (1588) ve Pietro della Valle (1614-1615) gibi gözlemciler, bu silüete karşın kent içini hayal kırıcı, düzensiz ve pis bulmuşlardır.

Kentte tek düz yol Ayasofya ile Beyazıt arasındaki eski Mese'yi izleyen yoldu. Yolların darlığı, evlerin üst üsteliğini yerli kaynaklar da belirtir. Fatma Sultan'ın nikâh töreninde taşınan büyük gümüş "na-hıP'larm Darphane'den Eski Saray'a götürülmesi sırasında Beyazıt Meydam'ını dolduran evlerin cumba ve saçakları yıktırılmıştır. Evler bir ya da iki kat, moloz taş ya da hıms sistemiyle yapılmış, gösterişsiz yapıları. İki katlı evlerin zemin katları taş, üst katları ahşap ya da hıms olabilir. Konutlarda Anadolu'dakine benzer bir moloz taş, hıms

sisteminden, giderek ahşap strüktürün egemen olduğu bir sisteme geçildiği anlaşılmaktadır. İstanbul'da konut her zaman bahçeyle birlikte tasarlanmıştır. Bu açıdan başkent, Anadolu'nun diğer kentlerinden çok farklı değildir. Yabancılar İstanbul'u hep yeşil, bahçeler içinde bir yerleşme olarak algılamışlardır. Bu bir yandan bahçeli ev dokusuna bağlı olmakla birlikte, öte yandan da kent içinde büyük bahçeler ve yapılaşmamış boşluklar olmasının da sonucudur. Cumhuriyet dönemine gelene kadar kent içinde Bayrampaşa Deresi vadisi, Langa gibi kent içi mesireler vardı. Kent içindeki sarayların ba-

zıları kagirdir. Bunların bugüne kadar kalan tek örneği, oldukça değişmiş ve tahrip edilmiş olarak, Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'dır(->). Bunların duvarlarla çevrili ve bahçeler içinde olduğunu kabul etmek gerekir. Bu çağda yapılan ticari hanların büyük bir bölümü ahşaptı. Giderek, kolay inşa edilen ve ucuz olan bir ahşap konstrüksiyon sistemi konutların, saraylar da dahil olmak üzere, temel yapım sistemini oluşturmuştur. Bütün divan kararlarına karşın, önüne geçilemeyen bu yapım sistemi, İstanbul'un felaketi olmuş, büyük yangınlar, yüzyıllarca kentin bütün mahallelerini birkaç kez ortadan kaldırmıştır.

İmparatorluğun en zengin ve güçlü olduğu bu dönem Türk-İslam kültürüne özgü bir kent imgesi yaratmıştır. Bu imge ne Batı Rönesans'ının ölçütleriyle, ne de İslam gelenekleriyle açıklanabilir. Bunda İslam sosyal yapısının etkisi olmakla birlikte, İstanbul'a, Osmanlı dönemine, yerel geleneklere dayanan özgün bir sentez vardır. Bu dönemin mimarisini yaratan Sinan, Kanuni, II. Selim, III. Murad dönemi İstanbul' unun kent fizyonomisinin de yaratıcısıdır. Bu fizyonomi, İstanbul'u idare eden sınıfın ve bunların başında olan sultanın büyük moleküller olarak gerçekleştirdikleri külliye ve büyük kamu yapılarıyla, halkın mahalle sınırları içinde küçük atomlar niteliğindeki evlerinden oluşan iki sistemin ikilemi üzerine kurulmuştur. Sultanların büyük külliye, yapıldıkları dönemde, devletin en büyük işi idi. Evliya Çelebi Süleymaniye yapılırken sultanın "bütün Osmanlı ülkesinde ne kadar bin büyük üstat, mimar, benna, amele, sengıraş, mermerci" varsa topladığını yazar. Süleymaniye inşaat defterlerinde, çalışan sayısının gün-

de 3.000 kişiyi geçtiği görülür. Evliya, buranın mütevellisinin 500 adam ile çalıştığını ve külliye'nin 3.000 hizmetkârı olduğunu yazar. 1550-1557 arasında külliye'nin yapılması esnasında toplam işgünü x işçi sayısı 1.400.000'dir. 3-4 günde çatılan ahşap evlerle karşılaştırıldığı zaman, iki yapım süreci arasındaki fark açıkça görülür. Bu nedenle de Süleymaniye gibi bir külliye, işlevleri, ekonomik ve sosyal içeriği ile kent yaşamı içinde ezici bir simge olmuştur. Bu kamu yapıları, kentin doğal gelişmesi içinde değil, sultan ya da başka bir güç odağının iradesiyle meydana gelmişler; varlıklarıyla, kent içinde yeni işlevsel

ve görsel dengelerin oluşmasını teşvik etmişlerdir.

İstanbul'un dokusu, karakteristik çıkmaz sokaklarla bir düzensizlik ağına ve düğümlere benzer. Düğüm noktalarında mahalle mescitleri, çeşmeler, sıbyan mektepleri bulunur. Daha büyük düğümlerde külliyeleler vardır. Bu hiyerarşik bir yapıdır. Sultan külliyeleleri bu hiyerarşinin başında gelir ve kent fizyonomisinin röperlerini oluştururlar. Bir külliye ile etrafındaki kent dokusu arasında planlanmış bir mekânsal ilişki yoktur. Fakat külliye etrafındaki kent dokusu homojen karakteriyle, anıtsalın anlaşılması için ideal bir fon oluşturmuştur.

17. yy'da İstanbul büyümeğe devam e-der. Nüfusu da artmaktadır. Fakat 16. yy'la karşılaştırıldığı zaman anıtsal yapı yoğunluğu azalacaktır. Yüzyıl başında yapılan I. Ahmed Külliyesi ve yüzyıl ortalarında tamamlanan Eminönü'ndeki Yeni Cami ile büyük külliyeleler dönemi bir süre için kapanır. Sultan Ahmed Külliyesi Sinan'ın yaptığı külliyeleler gibi, birleştirici bir vaziyet planına göre inşa edilememiştir. Bunun nedeni Atmeydanı'nın özel durumu ve iş-

KENTİN GELİŞMESİ

536"

537

KENTİN GELİŞMESİ

Bartlett'in çizgileriyle Beyazıt Kuiesi'nden Süleymaniye Camii ve geri planda Haliç panoraması

levi olmalıdır. Atmeydanı, devletin en büyük tören alanı olarak açık bırakılmak zorundaydı. Sultan, cami için birçok ünlü vezir konağını ortadan kaldırmışsa da cami dışındaki diğer yapılan yerleştirecek kadar büyük bir alan elde edememiş, külliyeenin diğer yapıları sfendone'nin üzerine yerleşmiştir. Büyük bir olasılıkla, Sultan Ahmed Külliyesi'nin yer seçiminde kültürel bir ideoloji faktörü vardır. Ayasofya'mn büyük kütlesiyle egemen olduğu bu alana bir cami yapma isteği önemli bir motivasyon olmuş olabilir. Fakat bu uygulama istanbul'un Marmara'dan görünen silüetine ve kent içi fizyonomisine olağanüstü bir karakter kazandırmıştır.

17. yy'ın, özellikle ikinci yarısında, Di-vanyolu üzerinde yapılan küçük vezir külliyeleleri kentin anayolunu daha da etkili bir hale getirir. Bu yüzyılda da istanbul birçok büyük yangın geçirmiştir (bak. yangınlar). Yine de kent içinde yapılan mahalle mescidi sayısı bir önceki yüzyılın üçte birini bile bulmamıştır. Bunların da büyük bir çoğunluğu sur dışında yapılmıştır. Kent içinde sürekli mesire yerlerinin ve büyük boşlukların varlığı biraz da yangınların sonucu olarak görülmelidir. Fakat bunun da ö-tesinde artık sur dışında yerleşmek genel bir eğilime dönüşmüştür.

O çağın ölçülerine göre istanbul'un nüfusu dev boyutlara ulaşmıştır. Gerçi bu nüfusu saptamak için elimizde çok güvenilir belgeler yoktur. 1638'de yapılmış bir sayıma dayandığını söyleyen Evliya Çelebi, kentte 262.000 lonca mensubu olduğunu yazar. 17. yy istanbul'u üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapmış olan R. Mantran, 1690-1691 tarihli iki belgeye dayanarak gayrimüslimlerin oturduğu 68.000 hane olduğunu ve buna göre sayılarının 250-300.000 arasında olabileceğini tahmin ediyor. 16. yy'da Sinan Paşa'nın doktoru olan Christobal de Villanon'un verdiği yüzde 42,3 ve Ömer Lütfi Barkan'ın 1520-1535 arasında yapılan tahrirlere dayanarak verdiği yüzde 47,7 gayrimüslim oranlarını bu sayıya uygulayarak kent nüfusunun 700-800.000 arasında olabileceği hesaplanabilir. Bu büyüklükte bir kentte Evliya'nın verdiği lonca mensubu sayısı, abartmalı olmakla birlikte, yine de olağanüstü bir zanaatkar sayısının varlığına işaret etmektedir. Münir Aktepe istanbul nüfusunun 17. ve 18. yy'larda sürekli arttığını ve bunu önlemek için birçok önlem alındığını göstermiştir. 17. yy'daki nüfus artışının nedenlerinden biri Anadolu'daki Celali isyanları nedeniyle istanbul'a göçtür. Polonyalı Simeon bu isyanlar nedeniyle İstanbul'a 17. yy'da 40.000 Ermeninin göç ettiğini yazmıştır. İmparatorluğun Avrupa'daki durumunun sarsılması da başkente göç eğilimini artırmış olabilir. Fakat, İstanbul nüfusu büyük olasılıkla, Cumhuriyet'ten önce hiçbir zaman 900.000'i geçmemiştir. Bunun nedeni, devletin İstanbul'a gelen nüfusu kontrol etme isteği, sürekli yangınların doğurduğu konut bunalımı, gıda gereksiniminin büyüklüğü ve anarşidir.

Bu nüfus artışına paralel olarak 17. yy' da yerleşme alanları giderek büyümüştür.

Kasımpaşa, Piripaşa, Hasköy, Sötlüce hem yamaçlara doğru tırmanmışlar, hem de birbirleriyle sürekli bir yerleşme alanı olacak şekilde birleşmişlerdir. Yedikule dışında Türklerin oturduğu büyük bir mahalle o-luşmuştur. Evliya Çelebi, Tophane'nin birçok mahalleden oluşan 7 camili büyük bir semt olduğunu yazar. Kıyılara Fındıklı'ya kadar büyük yalılar inşa edilmiştir. Tophane ile Fındıklı arasında salı günleri kurulan pazar nedeniyle Sahpazarı denen semtte büyük bir çarşı alanı oluşmuştur. IV. Meh-' med döneminde (1648-1687) Beşiktaş Saray^«») denen ve eski hasbahçeler içinde gelişmiş sahilsaray, kasır ve köşkler önemli bir kompleks oluşturmaya başlamışlardır. Boğaz'a doğru yalı ve bahçeler artmıştır. Boğaz köylerinin nüfusunu Türklerden çok Rumlar oluşturmaktadır. Yahudilerin yoğunlukta olduğu köyler de vardır. Geçen yüzyılda olduğu gibi Türk ve Rum köyleri, birbirlerinden ayrılmaktadır. Hisarlar, Kanlıca, Beykoz, Yeniköy ve Kavaklar, Türklerin çoğunlukta olduğu köyler; Çengelköy, Arnavutköy, İstinye, Tarabya, Büyük-dere Rumların çoğunlukta olduğu köylerdir. Kuzguncuk, Ortaköy ve Kuruçeşme'de Yahudiler yoğunlaşmıştır. Bu köyler daha çok vadilerin kıyıya yakın yerlerinde toplanmış birkaç mahalleden oluşuyordu. Burada sebze ve meyve yetiştiren bahçecilerle balıkçılar oturuyordu. Nüfusun bir bölümü de

sahilsaraylara ve büyük bahçe sahiplerine hizmet verenlerdi.

Üsküdar bu yüzyılda büyük bir gelişme göstermemiş, aynı sınırlar içinde yoğunlaşmıştır. 17. yy'da en önemli yapı Kösem Mahpeyker Valide Sultan'ın Atik Valide Külliyesi yakınında inşa ettirdiği Çinili Külliyesi'dir(->). İstanbul karşısında Üsküdar her zaman ayrı bir kent gibi görünmüştür. Doğudan gelen karayolunun bittiği noktada, ticari mal depolama ve barındırma işlevini karşılayan büyük bir çarşı bölgesi vardı. Evliya Çelebi 11 han ve 2.060 dükkân bulunduğunu, Mihrimah ve Orta Valide (Eski Valide) kervansaraylarının 100'er ocaklı olduğunu yazar.

İstanbul'un sur dışında, kıyılar boyunca, lineer olarak sürekli büyümesi deniz ulaşımının önemini artırmıştır. 1680 tarihli bir belgede limana kayıtlı 1.444 kayık ve pereme vardır. Evliya Çelebi 15.000 kayıkçı ve peremeci olduğunu yazar, İstanbul'da büyük kayıkların liman iskeleleriyle Boğaziçi arasında yük taşımaları bu yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. 17. yy' dan başlayarak denizyolunun kent yaşamının önemli bir bileşeni olması topografyanın dikte ettiği kent biçiminin bir sonucudur.

İstanbul'un gelişmesinde, özellikle 17. yy'dan sonra Galata'nın, sadece günlük işlev olarak değil, fakat imparatorluğun Avrupa ile ilişkilerinin, kültürünün gelişmesi, değişik kent vizyonlarının üretilip sunulması gibi alanlarda çok kapsamlı bir rol oynadığını anımsamak gerekir. Fetih sırasında Cenevizlilere bir ahitname ile bir tür bağımsızlık tanınmışsa da 1455'ten başlayarak Galata'nın bir Türk subaşı ve kadısı olmuştur. Galatalı Levantenler ve Rumlar

da "zimmi" muamelesi görmüşlerdir. Buna karşın 15. yy'da Tursun Bey'in yazdığı gibi Galata ve onun uzantısı olan Beyoğlu, hep "Kâfiristan" olarak kalmıştır, İstanbul içindeki bu "Kâfiristan", Osmanlı Devleti zayıflayıp Avrupa'dan çağdaş yaşam yollarını aktardıkça büyümüş, güçlenmiş ve giderek daha fazla kentle bütünleşmiştir (bak. Beyoğlu; Galata). II. Bayezid'in Acemi Ocağı'nı açması, Galata Mevlevîhanesi'nin(->) kurulması, Galata surları dışında, 16. yy'da Ağa Camii, Aşmalı Mescit ve Şahkulu Mescidi gibi mescitlerin inşası, Türklerin bu bölgeye ilk adım atmalarıdır. Fakat bu Galata ve hinterlandının azınlık karakterini hiçbir zaman değiştirmemiştir. 1535'te Fransızlar elçiliklerini Beyoğlu'na taşımışlardır. Daha sonra Venedikliler, Hollandalılar, Polonyalılar Galatasaray'la Tünel arasında Marmara'yı ve limanı seyreden sırtlara ahşap elçilik konaklarını inşa etmişlerdir. Sadece İngilizler Halic'i seyreden yamaçta yerleşmişlerdir. 1628'de Fransızlara verilen izinle St. Louis deş Fran-çais Kilisesi yapılmıştır. Levantenlerin, 16. yy'da, sur dışında Galatasaray'a doğru, yerleşme ve ticaret alanlarını genişlettikleri anlaşılıyor. Bu gelişme giderek kuzeye doğru uzanmıştır. Fakat 17. yy'da yerleşme alanı elçilikler çevresinde ve Galatasaray'la sınırlıdır. Bundan öteye Boğaz'a bakan yamaçlarda

mezarlıklar, Halic'e bakan yamaçlarda da bahçeler, bağlar ve bostanlar bulunuyordu. Fakat Osmanlıların Batılılaşma süreci yoğunlaştıkça bu bölgedeki yerleşme büyüyecek ve kent tarihinde önemli bir ağırlık taşıyacaktı.

17. yy'ın ikinci yarısında İstanbul, Galata dışında bir Türk-Islam yaşama çevresi olarak kendini tamamlamış, gelişme çizgisini saptamıştır. Kentin işlev alanları da kesinleşmiştir. Farklı cemaatlerin yerleşme alanları ayrılmıştır. Her zaman olduğu gibi, büyük sultan yapılarının zorladığı durumlar olmuştur. Örneğin 17. yy'da Yeni Cami'nin inşaatı nedeniyle Yahudi cemaatinin, eskiden beri oturdukları bu yöreden Balat'a ve Hasköy'e zorla gönderilmeleri anımsanabilir (bak. Eminönü). Fakat cemaatlerin ayrı bölgelerde oturmaları, İstanbul'da bir getto niteliğine pek bü-rünmemiştir.

Bu dönemde kent nüfusunun yüzde 40'ı Müslüman olmayanlardan meydana gelmişti. Bunların en büyük grubu Rumlar'dı. Fetih'ten sonra Rumeli'den ve Ege adalarından gelen bu ahalı, Marmara kıyılarında, Haliç kıyılarında ve Galata'da yerleşmişti. Haliç'te Fenerle Cibali arasında, 1601'de Rum Patrikliği'nin yerleştiği Fener bölgesi Rum mahalleleriydi. Kumkapı ve Samatya, Halic'in kuzey kıyısında Kasımpaşa, Hasköy ve Tophane'nin yamaçlarında da Rum mahalleleri vardı. Suriçinde deniz kıyısında Rumların da bulunduğu tek semt Topkapı'ydı. Evliya Çelebi, Rumların denizcilik, balıkçılık, meyhanecilik gibi mesleklerle uğraştığını yazar. Buna bahçecilik ve yapıcılığı da eklemek gerekir. Ege ve Akdeniz ticaretini ellerinde tutan Rumlardı. Osmanlı gemi kaptanlarının çoğunluğunu da Rumlar oluşturuyordu.

Müslüman olmayan ikinci büyük grup Ermenilerdir. Fatih döneminden bu yana daha çok Marmara kıyılarında yerleşmişlerdi. Ermeni Patrikliği 1641'e kadar Sulu-manastır'da (Samatya) kalmış, bu tarihte Kumkapı'ya taşınmıştır. Samatya'dan Kum-kapı'ya kadar mahallelerde Ermeniler yaşıyorlardı. Boğaz kıyılarında Beşiktaş'la Kuruçeşme arasında; Anadolu yakasında Üsküdar'da Ermeni mahalleleri vardı. Celali isyanları nedeniyle on binlerce Erme-ni'nin İstanbul'a göçü karşısında, bunların geldikleri yerlere geri gönderilmelerini emreden IV. Murad döneminden bir divan kaydı vardır.

Bizans döneminde Yahudi mahalleleri Sirkeci'den Haliç içine doğru kıyılarda bulunuyordu. Fatih vakfiyesinde 17 Yahudi mahallesinin adı verilmiştir. Eski adı Çıfıt Kapısı olan Bahçekapı'da oturan Yahudiler, Yeni Cami inşaatı nedeniyle yerlerinden olmuşlar, fakat Suriçinde Ayvansaray' dan Cibali'ye kadar, özellikle Balat'ta(->) yerleşmişlerdir, İstanbul folklorunda "Ba-lat Kapısı'ndan girdim içeri, Yahudiler dizilmiş iki keçeli" tekerlemesi Balat'ta duvarlarla çevrili ve kapılı Yahudi mahalleleri olduğunu ve buradaki Yahudilerin de ticaret ve satıcılıkla meşgul olduğunu anlatır. 17. yy'da diğer Yahudi

mahalleleri, Evliya ve Eremya çelebilerin yazdıklarına göre Hasköy, Galata, Mumhane; Boğaz kıyılarında da kente yakın olan Beşiktaş, Ortaköy, Üsküdar ve Kuzguncuk semtleriydi. Galata'da Cenevizlilerden kalan diğer önemli bir azınlık, çoğunluğu italyan kökenli Levantenlerdir(->). Bunlar önce Galata'nın orta hisarında, giderek Galata'nın yüksek mahallelerinde ve sur dışında Galatasaray'a doğru Boğaz yamaçlarında yerleşmişlerdi. Özellikle bu grup, bundan sonraki yüzyıllarda Batı kültürünün yerli a-janları ve Batı'yla ticaretin aracısı olarak, Osmanlı son dönem tarihinde özel bir işlev görmüştür. Galata'ya 17. yy'da İspanyol zulmünden kaçarak gelmiş küçük bir Arap kolonisi, Arap Camii(->) çevresinde yerleşmişti. İstanbul'un fazla sesi çıkmayan diğer küçük bir ticaret kolonisi de İranlılardı(->).

İstanbul'u ekonomik açıdan en iyi tanımlayan R. Mantran'dır. İstanbul'un temelde bir ithal limanı olduğunu ve hiçbir şey ihraç etmediğini belirten Mantran, kenti "cite-ventre" olarak niteler. Bu ithalatın imparatorluk içinden geleni İstanbul Limanı'na, Avrupa'dan geleni de Galata Li-manı'na boşalırdı. İran üzerinden gelip Avrupa'ya gidecek transit ticaret de Galata' dan yapılırdı. Yukarıda belirtildiği gibi bu ticaret Levantenlerin, Yahudilerin ve Rumların elindeydi. Özellikle 18. yy'dan sonra Avrupalılar da bu ticarete ortak olmuşlar, fakat aracı olarak yerli azınlıkları kullanmışlardır. Ancak İstanbul, Avrupa'nın giderek globalleşen, Amerika'ya, Asya'ya, Uzakdoğu'ya denizyolu ile açılan ticareti içinde, ortaçağdaki önemini yitirmiştir. Mantran dış ticaret bakımından İstanbul' un İzmir, İskenderiye, Trablusşam gibi limanlara göre daha az bir ticaret hacmine sahip olduğunu anımsatır. Ticareti ulusla-

Pardoe, *Bosphoms*, 1839 *Eser Tulel arşivi*

rası büyüklükte olmasa da, liman İstanbul'un yaşamını birinci derecede etkiler. Ticaret alanlarının yeri de kentin bütün tarihi boyunca, ona bağlı olarak belirlenmiştir. Fakat kent nüfusu arttıkça bazı alt ticaret bölgeleri ortaya çıkmıştır. Beyazıt'tan Aksaray'a ve Saraçhanebaşı'na uzanan iki anayol üzerinde bir ticaret aksı oluşmuştur. Kentin hanları Haliç'le Divanyolu arasında çarşı bölgesindedir. 17. yy'dan başlayarak eski ahşap hanlar yerine, yangına karşı, kagir hanlar yapılmaya başlanmıştır.

17. yy'ın ikinci yarısında ağır askeri yenilgilerin devleti silkeleyip yeni eğilimleri teşvik etmesinden önce İstanbul kentinin fiziksel özellikleri, yol dokusunu ya da konut alanlarının fizyonomisini kesin olarak saptayacak verilere sahip olmasak da, genel çizgileriyle bilinmektedir. Fiziksel biçimlenme, kentin sosyal yapısını büyük bir doğrulukla yansıtır. 17. yy'ın ikinci yarısında İstanbul'a gelen Avrupalı gezginlerin betimlemeleri ve bıraktıkları bazı gra-vürler(->) aydınlatıcıdır. J. Grelot küçük homojen konut dokusu üzerinde yükselen büyük kamu yapılarının kontrastını, Saray-burnu ve limanı,

kentin bir yabancı gözlemci üzerinde yarattığı izlenimi çok iyi yansıtmıştır. İstanbul, nüfusu neredeyse yarı yarıya surlar dışına taşmış olmakla birlikte, görsel olarak hâlâ surlar içinde algılanan bir kenttir. 1678'de İstanbul'a gelen Cornelius de Bruyn(->) kenti bahçeler, serviler, tepeler, renk renk evler, köşkler ve kubbelerle tanımlıyor. Bütün yabancı gezginlerin vurgulayarak sözünü ettikleri bu renklilik, bugün, hattâ 19. yy'da, artık bulamadığımız bir renkliliktir. Bu renk, ilk yüzyıllarda hımsız üzerine sıva ve renkli badana geleneğinin istanbul'da devam etmesine bağlanabilir. Evler ahşap olduk-

ları zaman da bu eğilim ve gelenek sürmüş olmalıdır. Bruyn sokakların dar ve eğri olduğunu, araba yolunun ve yol kaplamasının olmadığını söyler. Oysa 1613-1617 arasında İstanbul'da bulunmuş olan Polonyalı Simeon taş kaplama sokaklardan söz etmiştir. Bazı yollar kaplanmış olabilir. Fakat 19. yy'ın ikinci yarısına kadar istanbul yollarının Beyoğlu'nda bile, toprak olduğunu biliyoruz. Ayrıca sık sık çıkan yangınlardan sonra yapılan acele inşaatların, düzenli bir sokak çizgisini korumayı da olanaksız kılacağı açıktır, istanbul'u karak-terize eden özelliklerden biri dar ve düzensiz sokaklardır. Bunun bir nedeni yolların sadece yaya yürüyene ve atlıya göre düşünülmüş olmasıdır. İstanbul'da araba, ancak saray kadınları için kullanılmıştır. Yük taşıma bile araba ile değil, insan ve hayvan sırtında yapılmıştır. Aynı yıllarda Londra'nın ulaşım sisteminde araba önemli bir rol oynuyordu. Bunda İstanbul topografyasının yarattığı zorluklarla denizin olanaklarının getirdiği sınırları da düşünmek gerekir. Fakat yayaya göre biçimlenmiş bir kent dokusu, İstanbul'un bugün bile çözemediği ulaşım sorunlarının temel nedenlerinden biridir. **Batılılaşma Dönemi**

Lale Devri'nden bu yana kent Boğaziçi ve Haliç'le bütünleşerek büyümüştür. 18. yy' da yerleşme bölgeleri aynı kalsa bile sınırları genişlemiştir. Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'ın nüfuslarının suriçine göre daha fazla arttığı anlaşılıyor. Örneğin 16. yy'da yapım tarihini bildiğimiz cami ve mescitlerin kentteki cami ve mescitlere oranı yüzde 62,4 iken 17. ve 18. yy'larda bu oran yüzde 45'e düşer. Özellikle Boğaziçi'ndeki mahallelerde ve köylerde nüfus artışı daha

KENTİN GELİŞMESİ

538

535»

KENTİN GELİŞMESİ

i-i>"~>.&.\xji «v^^-^t^şvc I ,WrT" T^*'^J~*P

18. yy'da anıtsal yerleşmeler. *Doğan Kuban*

Bartlett'in

izgileriyle
tarihi yanmada
ve Galata'yı
birbirine
bağlayan
köprülerden
Unkapam
Köprüsü,
19. yy.
Pardoe,
Bosphorus/
Burçak Evren
koleksiyonu

fazladır. Bu bölgelerde yapılan çeşmelerin sayısı da bunu kanıtlamaktadır. 18. yy'ın birinci yarısındaki büyük yangınlar halkı sur dışında yerleşmeye zorlamış olmalıdır. 1716'da başlayan Cibali yangınının istanbul'un geçirdiği en büyük yangınlardan biri olduğu kabul edilir. 1727'de Balat Kapı-sı'ndan başlayan yangında kentin sekizde birinin yandığı söylenir. III. Osman dönemi (1754-1757) yangınlarında kentin yine büyük ölçüde tahrip olduğu, I. Abdül-hamid dönemindeki (1774-1789) Cibali yangınında ise 20.000 evin yandığı tahmin edilmektedir. Bu, kent nüfusunun ortalama beşte birinin yerinden oynadığını gösterir. Yüzyıl içinde yapıldığı bilinen çeşmelerin kent içindeki dağılışı mahallelere su sağlanmasının bir göstergesi olarak kabul edersek, suriçinde yapılan çeşmeler kentte yapılanların yüzde 35'i oranında kalmaktadır. Oysa yangınlarda çeşmelerin de kısmen tahrip olduğu düşünülürse, suriçinde geçen yüzyıllardaki nüfus yaşamakta devam etseydi, bu oranın daha yüksek olması gerekirdi. Su gereksinimini temel bir gösterge kabul edersek, çeşmelerin yüzde 22'sinin Boğaziçi'ne, yüzde 14'ünün Haliç kıyılarına (özellikle Eyüp ve Kasımpaşa'ya) yüzde 9'unun Galata ve Beyoğlu'na yapılması, bu bölgelerdeki nüfus artışını göstermektedir.

O çağa ilişkin tarihi belgeler, betimlemeler ve gravürler de aynı dağılışı işaret ederler. 1680'de 1.444 olan pereme sayısı 18. yy'ın sonunda 3.996'yı bulmuştur. Kentin kıyıları boyunca lineer olarak gelişmesi bu yüzyılda hızlanmıştır. C. Orhonlu, 1680'de Ayvansaray'dan Samatya'ya kadar 450-500 kayıkçı varken bu sayının 1751'

de 1.274'ü bulunduğunu saptamıştır. Bu, deniz ulaşımının yarım yüzyılda bir buçuk kat

artması demektir. III. Ahmed döneminden (1703-1730) başlayarak kente gelen göçü durdurmak için fermanlar çıkarılmıştır. Bunların sürekliliği göçün sürdüğüne işarettir. M. Aktepe, bunun kentin nüfusunun sürekli arttığını gösterdiği kanısındadır. G. A. Olivier o yıllarda (1793) banliyölerin iskân edildiğini ve Boğaziçi'nde bağ ve bahçelerin tahrip edildiğini yazar.

Göçlerin durdurulmak istenmesi, konut sıkıntısı ve iâşe zorlukları nedeniyledir. Kentin konut alanlarının sürekli tahribi, evsiz barksız, bekâr işsizlerin kargaşalık çıkarmalarına da neden olduğundan bunların da başkentten uzaklaştırılması düşünülmüştür. Kent içindeki güvensizlik sur dışına kaçışı da teşvik etmiş olmalıdır. Bu dönemden sonra su yetersizliğinin suriçinde nüfus artışını engellediği söylenebilir. 18. yy'da I. Mahmud (hd 1730-1754), Bahçeköy tesislerini Beyoğlu yakası için gerçekleştirmiştir. Üsküdar'a III. Ahmed döneminden başlayarak sürekli su getirilmesi, Kasımpaşa, Galata ve Tophane'ye verilen suyun artması, nüfus artışının bu yörelere kaydığını gösteren işaretlerdir. 18. yy'da İstanbul'a gelen yabancılar Boğaz'ın kent içinde kazandığı önemi yazılarında açıkça belirtmişlerdir.

Yapılmasından kısa bir süre sonra yok edilen Lale Devri(->) İstanbul'u, bugün çok soluk anıları kalan ve 18. yy'ın sonunda yeniden biçimlenecek bir İstanbul'dur. Lale Devri denilen yıllarda İmparatorluk görelî bir sulh dönemine girmiştir. Osmanlı dünyasına, o zamana kadar görülmeyen bir Batı'yla düşünce ve zevk alışverişi ha-

vası egemen olmuştur. İlk Türk elçisi Yir-misekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin mektupları sultanda ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'da yeni bir mimarlık ortamı yaratma tutkusu uyandırmış görünmektedir.

Bu yüzyılda Avrupa'nın da Osmanlı dünyası ve Doğu'yla ilgilenmesi yoğunlaşmıştır. Lale Devri, Batı'da XIV. Louis ve XV. Lo-uis döneminin, İran'da Safevi saltanatının görkemli mimari düzenlemelerinin aşağı yukarı eşzamanlı bir örneğidir. Yüzyılın ilk çeyreğinde bu büyük imar hareketi Kâğıthane'de Sa'dâbâd Sarayı'nın(->) 1721-1722'de temelini atılmasıyla başlamıştır. Kâğıthane Deresi'nin mecrası değiştirilerek, eski mecrada yeni bir kanal yapılmış ve bu kanal çevresinde ve üzerinde bahçeler, havuzlar, köprüler arasında kasırlar inşa edilmiş, Baruthane'ye kadar mermer rıhtımlar yapılmıştır. Bu düzenleme o zaman için Osmanlı geleneği ve ölçeğinde bir Fransız sarayı yorumudur. Aynı yörede devlet büyüklerinin yaptırdıkları köşk ve kasırlar da Bahariye sırtlarına kadar uzanmaktadır. Alibeyköy yakınında Hüsrevâbâd adı verilen bir başka kasr-ı hümayun inşa edilmiştir. Halic'in iki yakası da köşk ve sahilsaraylarla donanmıştır. Eyüp'te Valide Sultan Köşkü, karşı yakada Karaağaç Kasrı, Tersane Bahçesi ve Kasrı, III. Ahmed'in özellikle sevdiği yazlık konutlardı.

Bu aristokratik imar etkinlikleri sadece Halic'e özgü değildir. Salıpazarı'ndaki Em-nâbâd'dan Bebek'teki Hümayunâbâd'a kadar yeni sahilsaraylar

yapılmış; Kandilli'de-ki Sultan Köşkü yeniden tamir edilmiştir. Ahmet Refik, Üsküdar'daki sahilsaray ve köşklerin 100'ü bulunduğunu yazar. Çok bü-

yük alanlara yayılan bu saray ve köşkler 1720-1730 arasında olağanüstü bir inşaat etkinliği yaratmıştır. Gerçi bu yapılar, geleneksel saraylar gibi, bahçeler içinde kaybolmuş bir ya da iki katlı yapılardı. Fakat Patrona Halil İsyan'm tahrik eden nedenlerden biri bu baş döndürücü lüks inşaatlar olmalıdır. Üsküdar'daki Ayşe Sultan Sa-rayı'mn ilginç bir betimlemesini Lady Mon-tagu yapmıştır. Lale Devri, hiç kuşkusuz, Melling'in gravürlerinde gördüğümüz İstanbul'dan 70-80 yıl önce, onun kadar görkemli olmasa da, ondan daha özgün bir İstanbul yaratmıştı. Ne var ki bu baş döndürücü sivil inşaat döneminden, birkaç çeşme, Topkapı Sarayı'ndaki birkaç oda ve III. Ahmed Kitaplığı dışında hiçbir şey kalmamıştır. III. Ahmed dönemi başında yapılan Yeni Valide Külliyesi(-0 ve I. Mahmud döneminde biten Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi(-»)) bu dönemin kent fizyonomisine anıtsal katkılarıdır.

I. Mahmud, mimari ve kent tarihi açısından bakıldığında Türkiye'de Batılılaşmanın başında anılması gereken ve o zaman olabileceği kadar köktenci bir yenilikçi sultandır. Barok ve rokoko etkileriyle kısa bir sürede tümünden değişen mimari üslup, yabancı mühendislerin Türkiye'ye çağırılması ve etkinlikleri, III. Osman ve özellikle III. Mustafa ve ondan sonra gelen sultanların da aynı çizgideki çabalarıyla, Osmanlı başkenti yepyeni bir görünüme sahip olacaktır.

I. Mahmud'un ilk imar etkinlikleri Bel-grad Ormanı'ndaki su tesislerinin geliştirilerek, özellikle büyük su sıkıntısı çeken Galata ve Boğaz'ın Avrupa yakasına su verilmesi olmuştur. Bugünkü Taksim Meydan'na adım veren maksem 40 kadar çeşmeyi bes-

liyordu. Fakat kent tarihinde I. Mahmud'u, Nuruosmaniye Külliyesi'yle(~») anmak gerekir. Lale Devri'nin son yıllarında yapı bezemesine giren barok ve rokoko etkilerinin I. Mahmud döneminde tümüyle geleneksel bezemenin yerini almasından sonra, sultan Çarşıkapı'da eskiden mevcut bir mescidin yerine, eski camilerden çok farklı bir cami yapılmasını özel olarak istemiş ve yapılmadan önce maketini görüp onaylamıştır. Bugün kent merkezine, özgün barok yorumu, iç avluları, kapıları, çeşme ve sebiliyle büyük bir karakter kazandıran Nuruosmaniye Külliyesi 18. yy Osmanlı kültürünün kendinden emin ve özümle-yici niteliğini olduğu kadar, sultan ve çevresindekilerin yeniliklere açık tutumlarını da çok iyi vurgulayan büyük bir imar etkinliğidir.

Suriçinin ve İstanbul'un son büyük külliyesi, III. Mustafa'nın Laleli Külliyesi'dir(->). Bezeme ayrıntıları ve orantıları dışında geleneksel üslubu dışlamayan bu yapı, yine III. Mustafa döneminde yeniden yapılan Fatih Camii gibi, sultanın ve Başmimar Mehmed Tahir Ağa'nın, cami mimarisi

konusunda geleneğe I. Mahmud'dan daha bağlı olduklarını göstermektedir. III. Mustafa'nın İstanbul'da yaptırdığı üç caminin de kendi adım taşımaması ilginçtir. Bunların sonuncusu olan Ayazma Camii(->), diğerlerine göre daha cesur bir barok yorumudur. Ayazma Camii 18. yy Üsküdar yakasının camilerle tanımlanmış silüetini tamamlar. Kıyıda yüzyıl başındaki Yeni Valide Külliyesi, Ayazma Camii ve yüzyıl sonunda III. Se-lim'in Selimiye Camii(->) Anadolu yakasının bugüne kadar değişmeyen temel silüet öğeleridir.

Boğaziçi'nde ise I. Abdülhamid'in Bey-

lerbeyi Camii(->) ile Emirgân Camii(->) 19. yy sonunun Boğaz'a uzanan yerleşme yoğunluğunu vurgulayan yapılardır. Beyler-beyi'ndeki IV. Murad sarayının yüzyıl ortasında yıkılıp arsasının halka satılmasından sonra Beylerbeyi(->), I. Abdülhamid döneminde gelişmeye başlar, Kuzguncuk(->) ve Çengelköy(->) gibi gayrimüslim eski köyler arasında bir Türk köyü olarak önem kazanır. Yine IV. Murad döneminde Emir-güne Han oğlunun köşkünün olduğu semtte bir cami ve çeşme yaptırarak bir mahalle (Emirgân) kurduran I. Abdülhamid'dir. Aynı sultan Büyükdere'de kıyıda içerideki ünlü mesire yeri Kırkağac'a kadar bir yol da yaptırmıştır.

Anadolu yakasında Üsküdar'a, bugüne kadar gelen özelliklerini kazandıran son dönem, III. Selim'in saltanatına (1789-1807) rastlar. III. Selim Harem'deki Kavak Sara-yı'm(->) yıktırarak Selimiye Kışlası'm(->) yaptırmış, ortogonal planlı Selimiye Camii' ni inşa ettirmiştir. Selimiye, anıtsal kışlası ve talim alanları, mahallesi ve camiiyle Türkiye'de barok dönemin başka eşi olmayan bir yerleşme örneğiydi. Bu mahalle kendi tarihini yazamamış bir toplumun son dönemdeki toprak spekülasyonuna kurban edilmiştir.

Yüzyıl sonuna kadar Haydarpaşa(~») bir yerleşme bölgesi olmamıştır. Üsküdar, Selimiye'de bitiyordu. Kadıköy'ün(->) de Kur-bağalı Dere'yi aşmadığı anlaşılıyor. İnci-ciyan Fenerbahçe'deki(->) hasbahçe ve kasırdan, burunda bir fener olduğundan, arkada Kartal, Pendik ve Gebze'ye ulaşan bir yolun varlığından söz eder. Fakat çevrede büyük bir yerleşme yoktur.

18. yy'da Beyoğlu yakası da gelişmiştir. Galata Sarayı ile Galata surları arasında Ha-

KENTİN GELİŞMESİ

540

541

KENTİN GELİŞMESİ

ATLAS UNIVERSE.L P I. A N

ITUUIEI

• • • • •

••£• M)r<<<" • ' rt*rf*«", S, -/••"• '^'^"d^fe8*^"/^ ' 1rt***W- "S**-***"-*!*-
TM_^ : "-;

[illegible][illegible][illegible]

"•- 1- 'V -/« /⁰%X - ^îfe A^{^^^^^^} îfr^{^t^}-'^j*

j C: mi Şp^îi^psftCl^ş^îr'ISSip^
1 : (\ i%j\h^S^şs^1^»^KI?^fi ai^S^o*
^«llWI^8llflîBiSfjSlîi|s*S«5y^1 1s^"k s. :

$$i^{-1} \circ \text{fl}^{\text{tg}} P^{\wedge} | \text{Sie} \circ l^{\wedge} i^{\wedge} S^{\wedge} \text{ r fr}^{-1} \ll - ,$$
$$-/\wedge'^{\wedge}SSISsift\dot{I}SSRIIIS^{\wedge\wedge}$$

liç'e bakan yamaçlarda yerleşme yoğunlaşmış, Boğazkesen Tophane ile birleşmiş, Cihangir yamaçları Fındıklı'ya doğru dolmaya başlamıştır. Teşvikiye'de(-*) 18. yy' m sonlarında bir mescit yapıldığına baka-

19. yy'ın sonlarına doğru Beyazıt Yangın Kulesi'nden istanbul panoraması (I). *Sebab & Joaülier/Nuri Akbayan koleksiyonu*

IK^!-,y.'-;;>'!-., Yj^." ,V -•?^(.1i,\{^:-X^ ,vfr.v>j-^y v« ^,VJ\;V-.">/
v?!t!vl>ir"V!?!ii'vVL=' .?-, ?^3Sey5î,.IJ:l'*****?~* • ->,,;" •--

., /&\$|««fe0'£fl\ ' l^!li>Jilifci;İ|l^;ll*^l|^l*İfe

- w^iySffl^^iO'^^^^S^SSft gs#?sl ":-^4'&Nj,r-cS'i?SsSS iüî?;f§-5s?-
^î'">«»

- 7/4ffe#1BG? iî-"¥-£i5?S'iî' ^-'-J^m^Vcg fSfife'S S-
^W^0=«^PIÎÎ*1:h:"? •-'x:"SÎ*:*;i

$$\bullet \rightarrow \bullet \bullet, \wedge^{10} i^{\wedge 1} \{ i i i^{\wedge \wedge \wedge \wedge \wedge}$$

. iy^?|jÖ^|^^»iâ^S^İ?^^^^İW'ffi^Î4~'"NSİ' *; •-SiSi*!fe!|*!*, 'Sf^V^^füllS -

19. yy'a ait bir istanbul haritası (üstte) ve yangında yok olan mahalleleri (boş olan yerler) gösteren 1918 tarihli istanbul haritası. Atlas Üniversal, 1877/
F. Muhtar Katircioğlu koleksiyonu (üst), Doğan Kuban koleksiyonu

rak Beşiktaş'ın sırtlara doğru uzandığı da söylenebilir. Boğaziçi'nde gelişme deniz ulaşımına bağlı olarak hep kıyıdan yamaca doğru seyrekleşerek olmuştur. Bu "pat-tern", denizin yerine karayolu geçtiği za-

man bozulmuştur. Sadece Galata surları dışında Beyoğlu ve onun uzantısı olan mahalleler kentin gelişme dinamiğinin başka bir boyutuna işaret ederler.

18. yy'da İstanbul'a Batı'yı tümel bir vizyon olarak getiren yapıların başında kışlalar gelir. Bunların kent görünümüne katkıları, bugün gökdelenlerin yaptığı kadar, belki de daha fazlaydı. Büyük boyutlu ve yabancı üsluplarda inşa edilen bu askeri kışlalar 19. yy'ın kozmopolit başkentini görsel olarak hazırlamışlardır. 19. yy'ın yeni sarayları dışında, günümüzde bile İstanbul' un tümüyle Batılı en anıtsal yapıları, kışlalardır. I. Abdülhamid döneminde Cezayirli Hasan Paşa'mn(->) üç katlı, masif Kalyoncu Kışlası(-0, III. Selimin Halıcıoğlu'n-da yaptırdığı iki katlı çok gösterişli Hum-barahane, Tophane ve Selimiye kışlaları, Halil Paşa'nın Taksim'de yaptırdığı Topçu Kışlası, kentin uzak semtlerine, Kuleli'ye, Ayazağa'ya yaptırılan kışlalar, hem üslupları ve malzemeleri, hem de hiç alışılmamış boyutlarıyla İstanbul peyzajını tümüyle değiştirmişlerdir. Bunların hepsi eski hasbahçelerin, köşk ve kasırların, sarayların arsalarına, onları yok ederek, inşa edilmişlerdir. İstanbul'un alçak, yatay konut alanları, kubbe ve minare ile vurgulanmış kent peyzajında bunlar, imparatorluğu ayakta tutacağı varsayılan ordunun her şeyin üzerinde gelen önemini simgesel olarak da işaretleyen yapılardır. 19. yy'da yapılan kışlalar da aynı tasarım geleneğini sürdürürler.

İstanbul'un kentsel gelişme tarihinde bir diğer önemli öge Lale Devri'nden bu yana Türk bahçe düzenlemesine saray tarafın-

dan sokulan Fransız saray bahçelerinden esinlenen düzenlemelerdir, islam uygarlığı, su motifinin önemli rol oynadığı, geometrik kurgulu bahçe tasarımı Emevi ve Abbasi dönemlerinde anıtsal boyutlara ulaştırmıştı. Fakat Anadolu'da ve Osmanlı döneminde bunun yerini daha doğal, geometrik düzenini küçük köşk ve kasırlar çevresinde kuran, daha çok iki tarafı ağaçlı yol, havuz ve köşk motifleriyle yetinen bir bahçe anlayışı almıştır. İstanbul'daki hasbahçelerin Lale Devri'nin Sa'dâbâd tasarımına kadar, daha gelişmiş bir bahçe düzeni geliştirdiklerini görmüyoruz. Ne var ki bütün 18. yy boyunca yapılan saray bahçelerinden de yapılar gibi hiçbir örnek kalmamıştır.

III. Selim döneminde Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğünü hazırlayan koşulları bilinçli olarak topluma mal etme çabalan yoğunlaşmıştır. Bu çağın İstanbul' unun fiziksel varlığının en tümel görsel betimlemesini

sultanın ve kız kardeşi Hatice Sultan'ın mimarı Melling'in desenlerinde buluyoruz. Bu resimlerin yapıldığı sırada Boğaziçi dünyanın en güzel yerleşmelerinden biri olmalıdır. Suriçi ve Haliç de bu kentsel gösteriye, hiç olmazsa dışarıdan algılanan bir peyzaj olarak katılıyorlardı. Melling'in desenleri ve İstanbul'un bilimsel olarak çizilmiş ilk planı olan Kauffer' in(->) planını inceleyerek 19. yy'ın başında eşsiz bir fizyonomiye sahip kentin betimlemesini yapabiliyoruz.

III. Ahmed dönemine kadar tamir gören surlar, artık savunma için bir anlam taşı-

masa bile, varlıklarını sürdürüyorlardı. Konik çatılarını koruyan kuleleriyle Yedikule Hisarı kenti batı yönünde görsel olarak bitiriyordu. Marmara kıyılarında sur dışına taşan bir yerleşme yoktu. Topkapı Sarayı kıyıya setler ve kasırlarla iniyor; Saraybur-nu'ndaki sahilsaray ile yukarıdaki harem arasında büyük bahçeler bulunuyordu. Saray surlarının dışında bazı ünlü köşkler vardı. Saray mutfaklarının arkasındaki bahçelere de bazı köşkler serpiştirilmişti. Kentin Marmara'dan görünen silüetine saray ve Yedikule arasında, alçak ve sık bir konut dokusu üzerinde yükselen camiler e-gemendi. Kentin limandan algılanması daha farklıydı. Gerçi Haliç peyzajına yine büyük külliyelerin silüetleri egemense de Eminönü'nden başlayarak Halic'e doğru sıralanan iskeleler, kagir depolar, onların arkasında hanlar, kıyıda Yeni Cami, Rüs-tem Paşa gibi camiler, öte yakada surları ve limanı, iskeleleri ve kulesiyle Galata ve iki yaka arasında limanı dolduran yüzlerce, belki de binlerce kayık, pereme, ticaret gemisi, İstanbul'u her dönemde çekici yapan görkemli ve dinamik liman mekânını yaratıyordu.

Melling'in desenleri bu yoğun liman ak-tivitesinin Ayvansaray'a ve Galata yakasında tersanenin varlığı nedeniyle Kasımpaşa kıyılarına uzandığını gösteriyor.

Ayvansaray'dan sonra Eyüp'e kadar sa-. dece kıyılarda ince bir yalı sırası görünüyor. Fakat Eyüp yamaçlara uzanan bir yerleşme alanıdır. Halic'in diğer yakasında Kasımpaşa'da tersane, anıtsal kışlalar ve

depolar, büyük bir alanı kaplayarak kentin bu bölgesine, bugüne kadar uzanan büyük bir şantiye havası getirmişlerdir. Kasımpaşa semt olarak Piyale Paşa Camii'ne kadar uzandığı gibi yamaçlara da çıkmaktadır. Fakat Hasköy'den sonra Kâğıthane' ye kadar Aynalıkavak Kasrı'm ve Hasbah-çesi'ni de içeren bir yalıboyu yerleşmesi vardır. 18. yy'ın sonunda Halic'in bu yakasında yamaç ve tepeler bahçe ve korularla doludur.

Galata'mn Boğaz yönünde eski Tophane büyütülmüş ve kıyıya, çok büyük boyutlu topçu kışlaları yapılmıştır. Onların arkasında yabancı sefaretler ve onların büyük bahçeleri yerleşmiştir. Cihangir, Sıra-selviler, Fındıklı yamaçlarında seyrek yerleşme alanları oluşmuştur. Kıyıdaki yalı dizisinin arkasında Sıraselviler'le Beşiktaş a-rası, 18. yy'da henüz

iskâna açılmamış, mezarlık ve bahçelerle dolu, doğal topografyasını koruyan bir alandır. Beşiktaş ise Viş-nezade'ye kadar genişlemiş büyük bir semttir.

Bugün bir "Boğaziçi uygarlığından söz ettiren kıyı yerleşmesi, Lale Devri'nde olduğu gibi, tümüyle aristokratik bir sayfiye niteliğindedir. Büyük sahilsaraylar, vadiler içindeki eski Boğaz köyleri arasında, onları birbirlerine bağlayan görkemli konut dizileri olarak uzanır. Bütün Boğaziçi bu saraylara hizmet etmektedir.

Boğaziçi'nde ulaşımın sadece denizden kayıklarla yapıldığı o dönemde, sahilsaraylar önde dar bir rıhtımla denize, arkada da tepelere kadar uzanan bahçelere sahipti-

KENTİN GELİŞMESİ

542

543

KENTİN GELİŞMESİ

19. yy'ın sonlarına doğru Galata Kulesi'nden istanbul panoraması (II).

Sebah & Joaiüier/Nuri Akbayar koleksiyonu

19. vy'ın sonlarına doğru Galata Kulesi'nden istanbul panoraması (III). *Sebah & Joaillier/Nuri Akbayar koleksiyonu*

ler. Önlerinde bazen deniz üzerine çıkan divanhaneleri, bahçelerinde küçük kasırları da olsa, temelde bu yapılar çok sayıda odaları, sofaları, hayadan, avlu ve revakla-rıyla denize, koruya, bahçeye dört bir yönde açılan yazlık saraylardır. O sırada 19. yy'ın ikinci yarısındaki köşkler henüz ortada yoktu. Genellikle bir sultan ya da devlet büyüğü konutu olarak gelişen "yalı", sadece deniz kıyısında olduğu için değil, fakat sadece denizden ulaşıldığı ve denizi ve yamacı birlikte kullanan konumu nedeniyle istanbul'a özgü çok zengin bir yapı tipi olarak kabul edilebilir.

Boğaz yalısı su ile beslenerek arkadaki koruya doğru büyür. Bazen yüzlerce o-dadan, bahçe köşkleri, hamamlar, mutfaklar, ahırlar ve servis yapılarından oluşan bu yapılarda ısınma düşünülmemiştir. Bu büyük sahilsarayların ömrü, çoğu kez onları yaptıranların yaşamı kadar sürmüş, eğer satılıp el değiştirmemişlerse kısa sürede yok olmuşlardır. Genellikle yeni sahipler de eskiyi korumamış ya tümüyle ortadan kaldırıp yeniden yapmış ya da değiştirmiştir. Boğaziçi'nde bu çağdan Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı divanhanesinden başka bir şey kalmaması, bu gözlemi doğrular (bak. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı). Bu yok oluş, konutun geçiciliğine ilişkin bir dünya görüşüne, Osmanlı dünyasında sınıf ve kurum olarak aristokrasinin olmamasına ve devlet adamlarının mevki ve yaşamlarının da sultanın iki dudağının arasında

olmasına bağlıdır. Ne konutun sürekliliği, ne de elit ya da idareci sınıfın

sürekliliği, Osmanlı toplum yapısı ve kültürü için karakteristik olmuştur.

18. yy'da kıyıların hemen tümüyle dolmasına karşın içeride kalan semtler fazla gelişmemiştir. Beyoğlu'nda mahalleler Tak-sim'e kadar uzanmamıştı. Üsküdar ise 17. yy'da eriştiği sınırlarda (Çinili ve Atik Valide Külliyesi, Doğancılar) duruyordu.

İstanbul'un denizden algılanan destansı güzelliği, suriçine yansımamıştır. Sürekli yangınlara karşın, konstrüksiyon sistemini, birçok divan kararı çıkardığı halde, kagire çeviremeyen devlet, bunun sonucu o-larak, düzensiz, dar ve bakımsız sokaklar üzerinde giderek geleneksel özelliklerini yitiren bir yapılaşmaya boyun eğmiştir. Gerçi İstanbul evleri her zaman özgün kalan bir tasarım geleneğine sahip olmuşlar-sa da, kent içi, bütün yabancı gözlemcilerin vurguladıkları gibi, kentsel bir düzenleme iradesini yansıtan bir görünüme hiçbir zaman kavuşmamıştır.

19- yy *Başından Cumhuriyet'e-*. İstanbul, sultan (devlet)-halk ikilemini mimari yapısında her zaman yansıtmıştır. Bu yapının iki ucunda da Doğulu ya da İslami diyebileceğimiz bir nitelik, II. Mahmud'un saltanatında da (1808-1839) bir süre devam etmiş sayılabilir. Fakat aynı dönemde her geçen gün ağırlığını daha fazla artıran dış baskılar karşısında, artık imparatorluğu a-yakta tutması olanaksızlaşan devlet yapısının, eğitimin, ordunun köklü değişikliklere gereksinimi olduğu gerçeği belirgin hale gelmiştir. 18. yy'da bir yerli oryantalizm atmosferi içinde girilen yenilikler 19.

yy'da köklü bir ithal niteliğine bürünmüştür. Bunun fiziksel çevrede görüntüsü, bir özümseme olarak yorumladığımız 18. yy mimarisinin yerini tümüyle Avrupa'yı taklit eden bir mimari üslubun almasıdır.

18. yy'da nüfusun sürekli olarak arttığını gösteren belgelerin ihtiyatlı yorumlanması gerektiği, II. Mahmud döneminde yapılan bir "nüfus tahriri"nden anlaşılmaktadır. *Tarih-i Lut/Fye* göre Rus seferi sırasında ekmek vesikası vermek için yapılan bu yazımda, İstanbul, Galata ve Üsküdar'ın toplam nüfusu 359.000 idi. Toplam İstanbul için ortalama 400.000 kabul edilirse, 17. yy için Mantran tarafından yapılan 700.000 tahminine göre, kent nüfusu 1,5 yüzyılda 300.000 azalmıştır. İstanbul'un bu denli nüfus kaybetmesini gerektiren nedenler olmadığı için, 17. yy nüfusunun daha düşük bir sınırdaki olduğu kabul edilebilir.

II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında İstanbul'un ilk planlı imar etkinliği Moltke(->) tarafından önerilmiştir. Bu, su-riçinde birkaç meydan düzenlenmesi ve bazı yolların açılması öneriydi. Moltke, a-nayolların 20 arşına (yak. 14 m) çıkarılmasını tavsiye ediyordu. Araba ulaşımının bile olmadığı İstanbul'da Moltke'nin önerileri uygulanamamıştır. 1848'de yollar için kabul edilen en fazla genişlik

10 arşın (yak. 7 m) idi. II. Mahmud dönemi İstanbul'unun dokusu Moltke'nin 1837'de hazırladığı bir haritada görülmektedir. Bu harita 18. yy' in sonunda hazırlanıp düzeltmelerle 1822' de yeniden yayımlanan Kauffer Harita-

sı'ndan sonra kentin ikinci bilimsel hari-tasıdır.

Bu yıllarda da kent batıda surlar dışına taşmamıştır.

Yedikule ve Mevlevîhane Kapısı dışındaki Takiyeci mahalleleri hariç surlar hâlâ İstanbul'un batı sınırını oluşturmaktadır. Evliya Çelebi'nin anlattığı suriçi mesireleri ve boşlukları hâlâ durmaktadır. Bayrampaşa Vadisi, Langa, Yedikule, Topkapı arasında surlara paralel şerit Davutpaşa'ya kadar bahçe ve bostandır ve Cumhuriyet dönemine kadar da öyle kalmıştır. Kentin diğer kentsel boşlukları ise külliye avluları ile Atmeydam'ndan oluşmakta; Eski Saray alanı da, surlarla çevrili olarak yeni bir kullanım beklemektedir.

Galata surlarının dışındaki mahalleler, Haliç yakasında Şişhane-Tepebaşı çizgisine kadar Pera Caddesi'ne paralel bir alan işgal etmektedir (bak. İstiklal Caddesi). Bunun ötesinde mezarlıklar vardır. O dönemde Kabataş-Dolmabahçe arası hâlâ meskûn değildir. Buna karşın Boğaziçi kıyı şeridi yapılanmıştır, İstinye'den Kalender'e kadar seyrek yalılarla ince bir kıyı şeridi devam etmekte, Boğaziçi'nin Anadolu yakası eski yapısını korumaktadır.

İstanbul'un 19. yy'daki gelişmesini o dönemden kalan haritalardan izlemek olanağı vardır. 1851 tarihli bir haritada Bakırköy'ün kentin batısındaki en büyük yerleşme alanı olduğu saptanmaktadır. Bizans döneminden bu yana var olan Hebdomon, genellikle azınlıkların oturduğu bir semt olarak yakın zamanlara kadar yaşamış-

tır. Yüzyıl ortasında Pera Caddesi etrafındaki lineer yerleşme dışında, Taksim'den öteye, sadece büyük kışla alanları görülür. Fakat Harbiye'ye uzanan Büyükdere yolu vardır (bak. Büyükdere Caddesi). O sırada Pangaltı ve Nişantaşı yerleşmeye açılmamıştı. Üsküdar'ın sınırları Karacaahmet Mezarlığı'yla(->) saptanmış bulunuyordu. Kadıköy de Altıyol'a kadar uzanan bahçeli bir yerleşme alanıydı.

İstanbul'un önemli strüktürel değişmelerinden ikisi II. Mahmud ve Abdülmecid' in (hd 1839-1861) ilk saltanat yıllarında olmuştur. Bunların başında İstanbul ve Ga-lata'yı bağlayan köprülerin yapılması gelir. Bu köprüler simgesel olduğu kadar, kentin günlük yaşamında da Doğu'ya bağlantısını temsil ederler. Batı ile kültürel ve ticari ilişkiler arttıkça Galata'nın etki alanı genişlemiş, Beyoğlu'na ve kuzeye doğru büyüme hızlanmıştır. Bu yüzyılda Beyoğlu, artık sadece Müslüman olmayan azınlıklara değil, Türklere de açılmıştır. 1838'de açılan ilk Unkapanı yaya köprüsü, büyük bir olasılıkla, Moltke'nin plan önerileri içinde vardır. 1845'te Abdülmecid'in annesinin yaptırdığı Karaköy (Valide Sultan) Köprüsü, kentin önemi giderek artan ana arteri olmuştur.

İkinci önemli strüktürel değişme sultan sarayının kent içinde yer değiştirmesidir. Bu değişme Sarayburnu'nun fiziksel ve işlevsel değişimini de birlikte getirmiştir. II. Mahmud'un saltanat döneminden başlayarak eski sarayların gözden düştüğü görülür. II. Mahmud, yazları daha çok Beşiktaş Sarayı'nda kalıyordu. Abdülmecid Dolmabahçe Sarayı'nı yeniden yaptırarak Topkapı Sarayı'nın sultan konutu statüsünü sona erdirmiştir.

II. Mahmud döneminde Yalı Köşkü'nün yerinde, Amerikalı bir mühendisin kurduğu bir fabrikada buharlı gemi makineleri üretimine başlanmıştır. Abdülaziz'in (hd 1861-1876) ilk saltanat yıllarında Topkapı Sahılsarayı büyük bir yangında tahrip olduktan sonra, sultan, devlet adamlarının direnmelerine karşın, uygarlık simgesi o-larak gördüğü demiryolunun saray bahçesinden geçerek Sirkeci'ye ulaşmasını istemiştir. 1874'te açılan Edirne-İstanbul demiryolu, saray surlarının özellikle Sirkeci tarafındaki bölümünün, bazı köşk ve kasırların, bu arada İncili Köşk'ün de yıkılmasına neden olmuştur. Gemi motoru fabrikası da Tersane'ye nakledilmiştir. Böylece demiryolu, kentin kurulduğu dönemden bu yana en önemli özelliklerinden biri olan denizle ilişkisini, Yedikule'den Sirkeci'ye kadar ortadan kaldırmıştır. Gerçi sultan sarayı yine deniz kenarındadır ama Topkapı'nın terk edilmesi ve kısmi tahribiyle çok eski bir kent simgesi önemini yitirmiş, sultanın İstanbul'la olan fiziksel ilişkisinin de yeri ve doğası değişmiştir. Gerçi yarımadanın ucu bütün tarih boyunca kent yaşamı dışında başka bir kent gibi yaşamıştır ama, sultanın Topkapı'daki varlığı yine de tarihi bir kaderin simgesidir. Sultanların bu değişikliğe razı olmaları, imparatorluktaki köklü değişikliklerin de işareti olmuştur. 1882 tarihli son Stolpe

İt,r"S ;' ;.-,-;;,£.

19. yy'ın sonlarına doğru Beyazıt Yangın Kulesi'nden İstanbul panoraması (II) *Sebah & Joaillier/Nuri Akbayar koleksiyonu*

19. yy'ın sonlarına doğru Beyazıt Yangın Kulesi'nden İstanbul panoraması (III).
Sebah & Joaillier/Nuri Akbayar koleksiyonu

KENTİN GELİŞMESİ

544

545

KENTİN GELİŞMESİ

SEPTİMİUS

SEVERUS

DÖNEMİ

TEODOSIOS DÖNEMİ VE SONRASI

BIZANTION VE DİSER j GREK YERLEŞMELERİ*

16. YÜZYIL

15. YÜZYIL

17. YÜZYIL G23 İSTANBUL 1962

Osmanlı döneminden önce (üstte) ve 15-18. yy'lar arasında kentin gelişimi. *an*
Kuban

haritası, suriçine ne kadar değişik bir ögenin girdiğini açıklar.

Kıyılar boyunca lineer olarak uzanan ve sadece denizden beslenen kentin yeni bir ulaşım sistemine gereksinmesi olduğu ilk kez II. Mahmud döneminde ortaya çıkmıştır, istanbul'a ilk buharlı gemiyi II. Mahmud getirmiş, 1838'de Tersane'de buharlı gemi inşa edilmeye başlanmıştır. II. Mahmud'un son yıllarında Boğaz'da ulaşımı İngiliz ve Rus gemileri sağlıyordu. 1844'te hükümet Fevaid-i Osmaniye(->) adıyla kurdukları şirketle Boğaz'ın kalabalık köylerine yaz aylarında yolcu seferleri düzenletmişti, ilk sürekli seferler Üsküdar'a yapıyordu. Şirket-i Hayriye'nin», kurulmasıyla sefer sayısı artmış, 1872'de de Kaba-taş-Üsküdar arasında ilk araba vapuru seferi yapılmıştır.

Deniz ulaşımı geçen yüzyılların su tesislerinin inşasından sonra, istanbul'un büyük kent olarak ilk büyük altyapı örgütlenmesidir. Abdülaziz ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde, ilk sanayileşme çabalarına paralel olarak, İstanbul'un II. Dünya Savaşı'na kadar pek değişmeyecek olan ulaşım altyapısı kurulmuştur. 1870'lerin başında Yüksek Kaldırım'dan günde 40.000 kişinin çıktığı hesaplanarak Tünel'in kârlı bir inşaat olacağı düşünülmüş ve 1871-1874 arasında dünyanın en eski kent metrolarından biri olan Tünel inşa edilmiştir. 1873'te İstanbul-Izmit demiryolu da tamamlanmış ve Anadolu banliyösünün gelişme yolu açılmıştır.

Bir yüzyıl kent içi ulaşımının direği olacak tramvay da Abdülaziz döneminin ürünüdür. istanbul atlı tramvay şirketi 1869'da kurulmuştur (bak. tramvay). Önce Dolmabahçe Sarayı'nın gereksinimi için yapılan Dolmabahçe Gazhanesi ise 1853'te inşa edilmiştir. Buradaki üretim fazlasıyla da Beyoğlu aydınlatılmıştır (bak. aydınlatma).

Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanatları Osmanlı başkentinin kökten bir Batılı kent olma çabasına sahne olmuştur. Bu Türkiye'nin ilk sanayileşme dönemine tekabül eder. Kentin bu tür dönüşümleri yapabilmesi için idari olarak da örgütlenmesi gerekiyordu. Bu amaçla yine Avrupa kentlerinden esinlenilerek 1855'te şehremaneti kurulmuş ve istanbul 14 belediye dairesine ayrılmıştır (bak. belediye), ilginç olan eski istanbul ve Bilad-ı Selase denilen eski kent parçalarına 5 daire, yeni gelişen semtlere 9 daire tahsis edilmesidir. Şehremanetinin kurulmasından 3 ay sonra, temel görevi sokakların bakımı ve

kaldırımlan-ması olan Intizam-ı Şehir Komisyonu(-t) kurulmuştur. 20. yy'ın sonuna kadar sokak ve kaldırım inşaatının gerçekleşmemiş olması sorunun bir örgütlenmeden de öte bir toplum kültürü sorunu olduğunu göstermektedir.

Kentte yeni meydan düzenlemeleri ve yolların genişletilmesi yeni belediye dairelerinin kurulmasıyla başlar. Belediye kurulması ile birlikte ilk farkına varılan şey İstanbul'da meydan, yol, kaldırım ve park denilen kentsel oluşumların yokluğudur. Divanyolu o sırada genişletilmiş ve Köprülü Külliyesi de tıraş edilmiştir. O zaman-

1916

1960

20. yy'da kentin gelişimi. *Doğan Kuban*

dan bu yana yol ve meydan için tarihi yapıların tahribinin de olumsuz bir tavır olarak sürüp geldiğini vurgulamak gerekir.

II. Mahmud döneminden sonra istanbul'un anıtsal yapılarının mimari üslubu da "ampir" üslubu ile başlamak üzere kesin olarak değişmiş, klassizan bir yarım yüzyılı barok ve giderek daha seçmeci üsluplar izlemiştir. Divanyolu'nda oğlu tarafından tamamlanan II. Mahmud Türbesi ve Sebili bu dönemin Divanyolu'na yeni bir hava getiren ilk yapısıdır. Devlet tarafından yaptırılan kamu yapılarında ölçünün tümüyle kaçırıldığı yapılar vardır. Gaspere Fossati'nin(->) Bab-ı Hümayun ile Sultanahmet arasında Ayasofya önüne yaptığı büyük boyutlu ve neogrek üsluptaki Darülfünun binası(-0 bunlardan biridir. Sonradan adliye olarak kullanılan ve 1933'te yanarak yok olan bu yapı, istanbul'un tarihi silueti için bir felaket sayılacak nitelikteydi.

O sırada kent planlaması fikri tek yapı ve meydan düzenlemesi aşamasındadır. İstanbul'un geleneksel dokusu ve yapı boyutları Batı mimari geleneğinin anıtsal ölçüleri karşısında ezilmiştir. Suriçinde Eski Saray avlusunda inşa edilen Seraskerlik, Divanyolu'nda II. Mahmud Türbesi yanında yapılan ikinci Darülfünun binası (bugün Basın Müzesi) gibi yapılar, istanbul'u o zamana kadar bilinmeyen bir ölçüde ve espride değiştirmiştir. 18. yy'da başlayan büyük kışla inşaatı bu yüzyılda da sürmüştür. Abdülaziz döneminin Taksim Kışlası, Taşkışla, Gümüşsüyü Kışlası ve

yeniden yapılan Maçka Silahhanesi Dolmabahçe Sarayı'nın arkasında âdeta yeni bir kent imgesi yaratmışlardır.

Tanzimat'ın ilanından sonra, Abdülmecid ve Abdülaziz, başkente Avrupa başkentleri havasını, Avrupa kral saraylarının görkemini getiren simgesel motivasyonu güçlü bir saray inşaatına girişmişlerdir. Bunların ilki 1855'te eski Beşiktaş Sarayı'nın kalan bölümleri yıktırılarak yapılan Dolmabahçe Sarayı'dır(-->) Abdülaziz bunlara 1865' te Beylerbeyi

Saray'ım(->), 1872'de de Çı-rağan Sarayı'nı(->) katmıştır. Bunlarla birlikte bütün yüzyıl boyunca yapılan köşk, kasır ve sahilsaraylar, III. Selim dönemine kadar yapılan eski ahşap sarayların yerini aldığı gibi, geleneksel kültürün yarattığı mimari üslubu da yok etmiştir.

- . istanbul Patrona Halil Isyam'ndan başlayarak 200 yılda birkaç kez yenilenmiştir. Başkentin 19. yy'daki mütevazı ahşap konut mimarisi bile, 18. yy'dakinden çok farklı bir kentli havaya bürünmüştür. Bo-ğaziçi'ndeki yeni büyük saraylar ve onlarla birlikte Boğaziçi'ne yerleşen Dolmabahçe (Bezmiâlem Valide Sultan), Mecidiye ve Ortaköy camileri Avrupa mimarisini, anıtsal boyutlarda Boğaziçi kıyılarına uzatmışlardır.

Abdülaziz dönemi sonundaki istanbul, C. Stolpe'nin yüzyıl ortalarında hazırlayıp 1882'ye kadarki düzeltmelerle yayımlanan haritasında görülür. Sur dışında yerleşme alanları genişlemiştir. Yedikule dışında büyük bir mahalle oluşmuştur. Mezarlık a-lanları arkasında Ermeni ve Rum hasta-

neleri ve Takiyeci Mahallesi vardır. Haliç' in istanbul sırtlarında o zamana kadar iskân edilmemiş Otakçılar'dan Rami Kışlası' na kadar yeni mahalleler oluşmuştur. Halic'in Galata yakasında ise henüz tepelere kadar uzanmamış Hasköy ve Piri Paşa mahalleleri ve daha içeride askeri kuruluşlar ve kiremit imalathaneleri vardır.

Beyoğlu yakası Abdülaziz döneminde büyümeye başlar. Taksim Kışlası'nın talimhanesi iskân edilmemiştir. Fakat Harbiye Kışlası'nın karşısında vadiye inen yamaçlarda Ayios Dimitrios ve Tatavla mahalleleri oluşmuştur. Ancak Cumhuriyet'in 15. yılında Taksim'den Harbiye'ye giden yolun Boğaz tarafının hâlâ Surp Agop Mezarlığı olduğunu anımsamak, bu bölgenin yerleşmeye kolayca açılmadığını gösterir. Harbiye ile Teşvikiye arasına Nişantaşı(->) bölgesinde mahalleler kurulması da Abdülaziz döneminde başlamıştır. O dönemde büyük kışlalar arasındaki Ayaspaşa(->) da hâlâ bir mezarlık bölgesidir. O dönemdeki yerleşme "pattern"i sultan sarayı ve ordu kurumları çevresinde yeşil ve boş alanlar bırakmayı gerektiriyordu. Sonraki çağlarda bile, özellikle II. Dünya Savaşı'n-dan sonra, kent dokusundaki yeşil yavaş yavaş yok edilirken, istanbul'un tek yeşil alanları eskiden saraya ve orduya ait yapılar çevresinde kalmıştır. Üsküdar ve Kadıköy'de ise, özellikle 1860'ta Kadıköy'ün geçirdiği büyük yangından sonra, fazla bir büyüme görülmez.

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909), Batı'nın ekonomik hegemonyasının artmasına paralel olarak, İstanbul'daki her yeni yapının ithal örneklerle göre inşa e-dildiği bir dönemdir. İstanbul'un imarı için alınan örnek Paris'tir. II. Abdülhamid'in Paris Belediyesi'nin ünlü şehircisi J. A. Bo-uvard'a(->) Beyazıt, Sultanahmet ve Eminönü meydanları için proje hazırlatması ilginçtir. Bouvard, İstanbul'a hiç gelmeden, plan ve fotoğraflardan yararlanarak, tam bir "beaux-arts" geleneği içinde, kentle ilişkisiz

projeler hazırlamıştır.

1900'de Boğaziçi'nde ya da Sarayburnu-Salacak arasında Asya ile Avrupa'yı bağlayacak bir köprü önerisi de yine bir Fransız mühendis olan Arnodin tarafından hazırlanmıştır. Anadolu ve Rumeli hisarları arasında "Hamidiye Köprüsü" adını taşıyacak pitoresk bir köprü projesi de yine o dönemin ürünüdür. II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında Divanyolu'nu Beyazıt'tan Aksaray'a uzatan, Yenikapı ile Unkapanı'nı birbirine bağlayan yolu planlayan, Çırçır, İshakpaşa ve Beyazıt yangın yerleri için planlar hazırlayan da bir Fransız mühendisidir.

II. Abdülhamid döneminde bugünkü istanbul görüntüsünde hâlâ etkili olan, özellikle ulaşım ile ilgili büyük yapılar inşa edilmiştir. Alman mimar A. Jasmund(->) tarafından tasarlanan Sirkeci İstasyonu 1887' de, Haydarpaşa Garı(->) yine bir Alman mimar olan H. Cuno tarafından 1908'de inşa edilmiştir. Depolama tesisleriyle birlikte ilk yapılan liman ise Galata Limanı' dır. 1895'te tamamlanan ilk bölümünde 758 m rıhtım yapılmıştır. Bu, istanbul'un

KENTİN GELİŞMESİ

546

54 7 KEPENEKÇİ SİNAN MEDRESESİ

ilk modern rıhtımıdır. Daha küçük olan Sirkeci Rıhtımı 1900'de tamamlanmıştır. 1899-1903 arasında yaklaşık 600 m uzunluğundaki ilk mendirekle birlikte Haydarpaşa Limanı(->) ve iki silo inşa edilmiştir. Yüzyılın ilk yansında bir mesire olan Haydarpaşa, 20. yy'ın başında liman çevresinde, tersaneden sonra en büyük endüstriyel tesis olmuştur.

Limanın ve demiryolunun kent içinde yerleşip geliştiği alan, kentin kuruluşundan bu yana topografyanın tanımladığı a-landır. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan, özellikle de 1970'li yıllardan sonra, kentin artan nüfusu ve büyüklüğü tarihi sınırları tanımayan yeni çözümleri gerektirmiştir.

Aynı gözlem sanayi alanları için de yapılabilir. Sanayi bölgeleri, sultanların Haliç' teki saray alanlarında gelişmiştir, istanbul' da sanayi 1960'lı yıllara kadar Fatih ve Eyüp ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Tersane ise bugün de olduğu gibi Kasımpaşa'daydı. Bu sanayi bölgesi, tarihi limanın Sirkeci ile Unkapanı arasındaki geleneksel yerinin ve Kasımpaşa'daki tersanenin bir uzantısıydı. En eski dönemlerde olduğu gibi bu bölgeye gıda ve dokuma sanayii yerleşmiştir. 19. yy'da Tersane tesislerinin gelişmesine bağlı olarak, daha çok askeri gereksinimlerin karşılanmasına dönük sanayi tesisleri-kurulmuştur. 1827'de Eyüp'te Ip-likhane-i Amire(-0 adı verilen bir halat fabrikası, Feshane(->) gibi fabrikalar sultan saraylarının arsalarına kurulmuşlardı. Ab-dülaziz döneminde gemi inşa sanayii büyük bir atılım yapmıştır. O dönemden

sonra Halic'in sanayileşmesi diyebileceğimiz bu süreç içinde, Halic'in denize yakın yamaçlarında ve kıyılarındaki konut alanları bu niteliğini yitirmiştir.

19- yy'ın ikinci yarısında İstanbul'un fakir ya da orta halli mahalleleri dışında, Galata, Beyoğlu ve uzantısı olan semtlerde, Boğaziçi'nde, Kadıköy'de azınlıkların oturduğu Fener, Balat, Kumkapı, Gedikpaşa, Samatya gibi semtlerde, Avrupa seç-meci üslupları ve yüzyıl sonunda art nouveau üslubunun egemen olduğu bir mimari gelişmiş ve İstanbul'a semt semt, 19. yy Avrupa kentlerinin atmosferini taşımıştır. İstanbul'da seçmeciliğin kent içindeki en gösterişli örnekleri, Galata ve Beyoğlu'nda, kentin ticaret ve modern yaşamının yoğunlaştığı bölgeler olmuştur. Kagir ko-nutlu tipik mahalleler Fener, Balat, Kumkapı, Gedikpaşa, Kadıköy-Haydarpaşa'da Talimhane, Boğaziçi'nde Kuzguncuk gibi semtlerdedir. Türk mahallelerinde yüzyılın en gösterişli sıraevleri Akaretler'de yapılmıştır. Seçmeci ve art nouveau üsluplarının son gösterisi, yüzyıl dönümünde ve I. Dünya Savaşı'ndan önce yapılan büyük köşkler ve yalılarıdır. Boğaziçi'nde, Çamlıca ve Kısıklı'da, Kızıltoprak ve Erenköy'de büyük, bakımlı, yüksek duvarlarla çevrili zengin konut yapılan, Avrupa ve Amerika'nın sayfelerinde görülen bir çağ modasını İstanbul'a taşımıştır. Bu, II. Abdülhamid dönemi üst tabakasının hemen hemen tümüyle Batılılaşmış zevklerinin gösteresidir ve İstanbul kent tarihinin özgün bir dönemidir. Ne var ki, Cumhu-

riyet'in yeni burjuvalaşan sınıfı bu mimarinin kültürel ve tarihi içeriğini öğrenmeye fırsat kalmadan, bunları tahrip etmiştir.

I. Dünyâ Savaşı'ndan önce İstanbul'un kent içi fizyonomisine katkıları olan bar zı büyük kamu yapıları Osmanlı başkentinin 500 yıllık "epopee"sini tamamlar. Son büyük neoklasik yapılardan biri 1907' de tamamlanan Arkeoloji Müzeleri binasıdır(->). Art nouveau(->) akımının etkisi II. Abdülhamid döneminde artmıştır. Dü-yun-ı Umumiye binası(-0, Mekteb-i Tıbbiye binası(->) bu dönemin yapılarıdır. 20. yy'ın başında, bu mimari üsluplar geçidine, ulusal kökenlere dönmek isteyen bir Türkçülük akımının eğilimlerini dile getiren bir yerli neoklasizm katılmıştır. Mimar Kemaleddin Bey(-0 ile Vedat Tek' in(->)) en tanınmış temsilcileri olduğu bu akım, en ünlüsü Sirkeci'deki Dördüncü Vakıf Ham(->) olan vakıf hanları, Büyük Postane, Atmeydanı'nda sonradan tapu dairesi olan Defter-i Hakani Nezareti gibi yapılarla kente Osmanlı tarihinin son mimari damgasını vurmuştur.

Kent fizyonomisinde Sarayburnu'ndan Dolmabahçe'ye uzanan saltanat simgesi saray, II. Abdülhamid döneminde Yıldız'a taşınarak kent strüktüründe geçici bir süre için yeni bir odak yaratmıştır. Osmanlı sultanları Yıldız Tepesi'ne 18. yy'ın sonunda Mihrişah Sultan'ın yaptırdığı büyük kasırla gelmişlerdir. II. Mahmud da buraya Yıldız adlı bir köşk

yaptırmıştı. Giderek yeni yapılar ve bahçelerle büyüyen kompleks, II. Abdülhamid tarafından yeni idari merkez olarak seçilmiş ve buraya yeni yapılar, tiyatro, müze, bir cami, Ertuğrul ve Orhaniye kışlaları inşa edilerek yeni bir saray yaratılmıştır (bak. Yıldız Sarayı).

I. Dünya Savaşı'ndan önce kentin Ba-tılılaşan semtlerde büyümesi devam etmiştir. Toplumun üst sınıfları Beyoğlu-Harbi-ye, Nişantaşı, Şişli ve Kadıköy yakasına yerleşmeye başlamış, suriçi, Üsküdar, Eyüp nüfus yitirmiş, sosyal statüleri düşmüştür. Fakat kaybedilen topraklardan kaçan muhacirler dışında, kentte büyük bir nüfus artışı yoktur.

1873'te Tünel tamamlanıp Beyoğlu'na atlı tramvay işletildiği halde, 1896 tarihli bir kent haritasında Ayaspaşa, Pangaltı, Osmanbey, Bomonti, Şişli ve Maçka'da hâlâ bahçe ve bostanlar vardır. Yerleşme a-lanları genelde tepe ve platolarda kalmış; vadi ve yamaçların tarımsal amaçlarla kullanılmasına devam edilmiştir. 1913'te ilk elektrikli tramvay Şişli'ye kadar uzanmıştır. Fakat kentin Şişli'den öteye doğru u-zanması ancak 1950'li yıllardan sonradır. Kadıköy'de, özellikle de Moda'da, I. Dünya Savaşı'ndan önce yoğun bir yerleşme olmakla birlikte Kurbağalı Dere'den ötede seyrek bir bahçeli yerleşme vardır. Üsküdar bu yüzyılda fazla bir gelişme göstermez. Boğaziçi ise özellikle Rumeli yakasında, Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere' de azınlıkların ve sefaretlerin yazlıklarının yoğunlaşması nedeniyle, yabancıların yeğledikleri ve Batılı yaşamı Boğaz kıyılarına taşıdıkları semtlerdir.

Yeniköy'le Büyükdere arası Rumların

büyük bir serbestlikle yaşadıkları ve yortularını açıkta yapmalarına izin verilen mahallelerdi. II. Mahmud dönemindeki Pera yangınından sonra Fransız ve İngiliz sefaretleri bir süre buraya taşınmışlar, daha sonra da yabancı devletler Boğaz'da arsa a-larak buraya yazlık sefaret binaları yaptırmışlardır. Belediye dairelerinin en büyüklerinden biri Büyükdere'de idi. Bu bölgede ahşap, konut malzemesi olarak kullanılmaya devam edilmiş, fakat yavaş yavaş kagir binalar da inşa edilmiştir, imparatorluğun son döneminde Tarabya ve Büyükdere, büyük otelleriyle kentin en elegan sosyetesinin ve yabancıların yaşadığı bir bölge olmuştur.

Aynı içerikte olmasa bile bu dönemde Adalar'm da özel konumunu vurgulamak gerekir. Yüzyılın ortasında Kırım Savaşı sırasında ulaşım zorluğu nedeniyle, Ada-lar'da büyük bir yerleşme olmadığı görülmektedir. Kentin sayfiyesi Boğaziçi'dir. Fakat özellikle II. Abdülhamid döneminde Büyükada(->) ve Heybeliada(->») azınlıkların, özellikle Rumların ve Musevilerin sayfiyesi olmuş; Osmanlı yüksek sosyetesinde de yüzyıl sonlarında buna katılarak Boğaziçi, Erenköy gibi semtlerle aynı nitelikte, bahçeli bir yerleşme düzeni kurmuşlar; oteller, pansiyonlar, özellikle gayrimüslimlerin yeğledikleri bir başka Batı'yı da buraya taşımışlardır.

İmparatorluğun son dönemlerinde, Ga-lata-Beyoğlu, Yeniköy, Tarabya, Moda ve Büyükkada, İstanbul'un herhangi bir Batı kenti ile karşılaştırılabilecek tarzda yaşam sergileyen semtleri olmuşlardır.

Bakırköy bir yana bırakılırsa, suriçi ve sur dışı yerleşme sınırları fazla bir değişiklik göstermemiştir. Sadece planlı yapılaşmanın uygulandığı eski yangın yerlerinde, örneğin Laleli'de kagir yapıya bir dönüşüm olmuştur. Geçen yüzyılın başındaki mahalleler dışında, I Dünya Savaşı sırasında sur dışı yine mezarlık, bahçe ve bostanlık bir alandır. Surların eski İstanbul'da simgesel olmaktan öte, fiziksel olarak da kenti sınırladığını kabul etmek gerekir.

Cumhuriyet Dönemi

İmparatorluğun son çağında Batı'yla bir anlamda bütünleşen semtlerin büyümesi ve yenilenmesine karşın suriçinin terk edilmişliği hüznün vericidir ve bu terk e-dilmişlik 1950'lerden sonra, bütün tarihi doku ve ahşap mimari karakteri koruyan mahallelerin, hemen tümüyle yok olmasına neden olmuştur.

İstanbul, Cumhuriyet'in ilk 10 yılında fazla bir değişikliğe uğramamıştır. 1930' lardan sonra, Beyoğlu, Ayaspaşa, Nişantaşı, Şişli gibi semtlerde, başka bir deyişle eski prestij mahallelerinde Cumhuriyet döneminin yeni zenginleri, o zaman moda olmakta devam eden apartmanlar(->) yaptırmışlar; hükümet de, halkevleri türünden birkaç bina yaptırmış; kentin eski görüntüsüne yeni bir not getiren belki de tek yapı, Galata Yolcu Salonu olmuştur. Tek tuk binalar yapılmış olsa bile II. Dünya Savaşı kesin bir yokluk ve kemer sıkma dönemi olarak önemli bir değişimin ol-

madığı ve son dönem Osmanlı kentinin henüz yaşamakta olduğu dönemdir.

Cumhuriyet'ten sonra kentlerin planlı büyümesi gerekliliğinin bilincine varılmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan önce, İstanbul' un geleceği konusunda hiçbir projeksiyon yapma olanağı olmayan bir dönemde bazı yabancı uzmanlar belediyeye danışman olarak getirilmiştir. Bunların içinde, kentin sonraki yıllardaki gelişmesini en çok etkileyeni, ünlü Fransız şehirci Henri Prost'tur(-«). Prost, kentin kendi dinamiği içindeki gelişmeleri düzenlemeye çalışmıştır. Gavand'ın Abdülaziz dönemindeki önerilerini anımsatan bir önerisi, hiçbir zaman gerçekleşemeyen, Yenikapı'ya büyük bir liman ve gar inşasıdır. İstanbul'un II. Dünya Savaşı'ndan sonra başına dert a-çan Halic'in sanayi bölgesi olarak kabulü de onun önerisidir. Fakat H. Prost tarihi İstanbul'a bir iyilik yapmıştır. Topkapı Sarayı ve Sultanahmet bölgesini arkeolojik park olarak vurgulamış ve kent içinde 40 kotu üzerinde üç katı geçen yapı yüksekliği sınırı getirerek kentin tarihi çekirdeğinin silüetinin bozulmasını engellemiştir. Ancak o sırada kentsel koruma düşüncesi çok yaygın olmadığı için, tarihi yapının korunmasına ilişkin fazla bir çalışma yapılmamıştır.

İki dünya savaşı arasında, bütün dünya ile birlikte Türkiye'nin ekonomik durumu İstanbul'da önemli bir imar etkinliği yapılmasına olanak vermemiştir. II. Dünya savaşı sonrası İstanbul'u, I. Dünya Savaşı sonrası İstanbul'undan çok farklı değildi. Fakat çokpartitli rejim, Amerikan yardımı, kente göç ve yeni rejimin her zaman olduğu gibi, iman politik ve simgesel a-maçlarla kullanmak istemesi; tarihi İstanbul'la ilişkisi çok azalmış, kontrol edilemeyecek büyüklükte yeni bir İstanbul yaratmıştır. (İstanbul'un 1950 sonrası kentsel gelişimi için bak. Metropoliten İstanbul)

Bibi. M. Aktepe, "İstanbul'da Nüfus Mesele sine Dair Bazı Vesikalar", *TD*, EK/15 (1958), 1-30; Ayverdi, *Mahalleler*; G. Dagron, *Naissance d'une capitale*, Paris, 1974; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*; Ergin, *Mecelle*; Evliya, *Seyahatname*, I; S. Eyice, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferanstan VII*, Ankara, 1980, s. 89-182; P. Gilles, *De topographiae Constantinopoleos*, Lyon, 1561, (ingilizce yb *The Antiquities of Constantinople*, New York, 1988); Guillard, *Etudes*; "Boğaziçi", *İA*; "İstanbul", *İA*; İnciciyan, *İstanbul*; Janin, *Constantinople byzantine*; D. Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, S. 5 (1970), s. 26-48; C. Mango, *Le Développement urbain de Constantinople*, Paris, 1985; R. Mantran, *İstanbul*; E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Suleiman dem Grossen*, Münih, 1902; R. Stewig, *Byzanz, Konstantinopolis, İstanbul*, Kiel, 1964; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*., *-.*..

DOĞAN KUBAN

KEPENEKÇİ SİNAN MEDRESESİ

Eminönü İlçesi'nde, Kantarcılar'da, Kepe-nekçi Medresesi ile Kepenekçi Sabunhanesi sokaklarının kesiştiği köşededir.

"Kepenekçi", "Hoca", "Emir", "Emin", sıfatlarıyla anılan Sinan Efendi tarafından yaptırılmıştır. Mimar Sinan'ın eseri olan

medrese, onun yapıtlarının dökümünü veren yazma eserlerden *Tuhfetü'l-Mimariri* de "Sinan Emir", *Tezkiretü 'l-Ebniye'de* "Emin Sinan Efendi Medresesi" olarak geçmektedir. *Hadikatü'l-Cevâmi'âe*, Sinan Efendi' nin aynı çevrede bulunan 952/1545 tarihli mescidine değinilirken medreseden mektep olarak söz edilmiştir. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen medrese, 1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'n-de yer aldığına göre bu tarihten önce tamamlanmış olmalıdır. Bu belgede adı

"Kepenekçi Sinan Medresesi" olarak kaydedilen yapının, vakfıyla ilgili usul ve masraflar, vâkıfı henüz hayatta olduğu için açıklanmamıştır.

1869'da kullanılır durumda olan medreseyle ilgili en eski belge, hazire ve parsel çizgisinin belirtildiği taşbaskı 19. yy *Haritası'dır*. Burada yol dokusuna bağlı o-larak biçimlenen parselde yapının kütlesi gösterilmeden medresenin adı "Kepenekçi Sinan Medresesi" şeklinde yazılmıştır. 1914'te yapılan tespitte biri sonradan eklenmiş 10 odası, ders okunmayan harapça bir dershanesi, şadırvanlı ve tulumbalı bir avlusu bulunduğu gözlenen yapının o-dalarının altında bir bodrum vardır. Bu bodrumun nem sorunlarının hafiflemesine yardım ettiği, ancak binanın genel olarak tadilata ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. 1918'de yangınzedelerin barındığı bina J. Per-vititch tarafından hazırlanan 1941 tarihli *Sigorta Haritası'na*. kagir hücreleri, dershanesi ve avlunun o sıradaki durumuyla "harap, eski medrese" olarak işlenmiştir.

Yamuk planlı bir arsa üzerine yerleşen medresenin girişi Kepenekçi Medresesi Sokağı üzerindedir. Pervititch haritasından dershanenin "L" oluşturacak düzende dizilen hücrelerin kuzey ucunda yer aldığı; ona bitişik olarak güneybatıya doğru uzanan hücre dizisinin parsel sınırında dirsek yaparak güneydoğuya doğru döndüğü anlaşıyor. Haritada hücre di-

Kepenekçi Sinan Medresesi

Yavuz Çelenk, 1994

zisinin bitiş noktası belirsiz bırakılmış, muhtemelen o tarihte yıkık olan revak-lar gösterilmemiş, buna karşılık avludaki iki ağaç ve küçük (plan ölçüleri, 2,5x4,5 m), tek katlı ahşap yapı belirtilmiştir.

Aradan geçen süre içinde hiç onarılmayan' medrese bugün çok harap durumdadır; geriye ancak dershanesi, kuzeybatı duvarı ve üzerinde girişin yer aldığı kuzeydoğu duvarının bir bölümü kalabilmiştir. Avlu tümüyle işgal edilmiş; bir kısmı Kepenekçi Medresesi Sokağı'ndan girilen dükkânlar ve kimi iki katlı sağlıklı yapılarla doldurulmuştur.

Dershanenin kuzeybatısında dar uzun bir hazire yer almaktadır. Zamanla tahrip edilen mezarlardan geriye yalnız 1234/1818 tarihli bir kabir kalmıştır. *Hadîkatü'l-Ce-vâmi'ye* göre Sinan Efendi'nin oğlu Süleyman Efendi ve eşi burada gömülüydü. Ha-zireye bitişik olarak, sokak köşesinden geride yer almakla birlikte, dershanenin kuzey köşesi pahlanmış ve üstte mukarnas-lı bir geçişle zenginleştirilmiştir. Benzer bir ayrıntı Haydar Paşa Medresesi'nde(~») de görülmektedir. Duvarlar bir sıra taş, üç sıra tuğla, almaşık örgülüdür. Mukarnaslar ise küfeki taş bloklar üzerine işlenmiştir. Medresenin sokak kapısı, çok tahrip olmuş, yalnız profilli söve taşlarından birkaçı kalabilmiştir. Girişin kuzeyinde kemerli bir pencere ve ona bitişik olarak derslane kütlesi

bulunmaktadır. Bu duvarda, pencerelerin alt düzeyinde kapının yanından hazireye kadar profilli bir silme uzanmaktadır. Aynı silme, kapının diğer yanında ancak kısa bir süre izlenebilmektedir. Girişten avluya geçildiğinde her yeri sarmış olan barakalar nedeniyle hücreler ve revak kalıntıları hakkında bilgi edinilememektedir. Dershanenin güneydoğu yönünde saçaklı bir giriş olduğu anlaşılmaktadır. Bu girişin sokağa açılan penceresi halen mevcuttur ancak mekân değiştirilmiş, betonarme bir ara kat yapılmıştır. Dersha-

danlı çaylar verilen, billur avizeli evlerden bol bol söz açmıştır. Leylak, akasya ağaçları, bahçelerde güller, şebboylar, süsen-ler, yasemenler, sonbahar mevsimi, yaprak dökümleri, sandal ve motor gezintileri, kotralar, yelkenliler, ressamalar; heykeltıraşlar, piyanistler, sopranoalar bu romanlara koyu bir romantizmin melez dünyasını taşırlar.

Kerime Nadir'in, hemen hepsi de sinemaya aktarılmış romanları, içtenlikle kaleme alındığından, çok sayıda, değişik sosyal kesimlerden okura ses yöneltmiş, yeni yeni okurların yetişmesinde yararlı olmuştur. Anadolu'da yaşayan okurların bu romanlar aracılığıyla İstanbul kültürüyle tanışıklık kurdukları söylenebilir. Bugün bu eserler edebi değerlerinden çok, İstanbul'un yarı alaturka, yarı alafranga günlerine ışık tutmalarıyla nostaljik bir anlam

KEPENEKÇİ SİNAN MESCİDİ 548

nenin harap güneydoğu cephesinde yer alan basık kemerli kapısında kırmızı renkli taşlar kullanılarak almalı düzen oluşturulduğu sezilebilmektedir. Kare planlı (3,85x3,90 m) küçük bir mekân olan dershanenin, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerine açılan birer alt ve üst penceresi vardır; altta üstten teğetli sivri kemerli, üstte tek yuvarlak pencere düzeni uygulanmıştır. Kuzeydoğu cephesindeki pencerenin profilli mermer sövesi korunmuştur. Kuzeybatı yönündeki pencere sövesi ise düzdür. Pencere kemerleri kırmızı Gebze taşı ve küfeki ile almalı olarak örülmüştür. Üstten teğetli pencere kemerlerinin sırtı bir sıra tuğla ile çevrelenmiştir. Kuzeybatı yönündeki alt pencerenin aynataşı düşmüş, geriden yarım tuğla ile örülmüş bir basık kemer açığa çıkmıştır.

Geçiş ögesi içte küresel üçgen olan kubbe, dışta onikigen bir kasnakla sarılıdır. Dershane kütesinde duvarlar sürekli bir kornişle bitirilmemiş, cephenin orta kısmı kasnak üstüne kadar yükseltilmiştir. Böylece beden duvarları ile örtü arasındaki sınır alçalıp yükselen hareketiyle kütlenin durağan etkisini hafifletmektedir. Sinan, kendisinden önce örneğin Manisa'daki Haf-sa Sultan Medresesi'nde denenmiş olan bu ayrıntıyı, önce Kepenekçi Sinan Medre-sesi'nden uygulamış, daha sonra birçok yapısında tekrarlamıştır. Muhtemelen geç dönemde dersane bir onarım görmüş ve kesme taş kornişle biten kasnak üzerine tuğla sıraları örülerek, içbükey profilli yeni bir korniş oluşturulmuş, kubbenin üstü kiremitle örtülmüştür.

Dershanenin kuzeybatısında derslane-dekine benzer fakat daha *alçakla*, ve küçük boyutlarda, üstten teğetli alt ve yuvarlak üst pencere düzeni tekrarlanmaktadır. Bu cephe düzeni Beşiktaş'taki Sinan Paşa Medresesi'ni anımsatmaktadır. Pencere açıklıklarından ilki dershanenin bitişiğinde, diğeri batı köşesine yakın konumda yer almaktadır. Bu verilere dayanarak kuzey yönünde iki hücre olduğu düşünülebilir. Hücrelerin pencerelerinde söve, lento ve aynataşı kalmamıştır.

Mimar Sinan'ın günümüze ulaşabilen önemli eserlerinden biri olarak değerlendirdiğimiz bu anıtın en kısa sürede işgallerden arındırılarak kurtarılması, tam bir incelenmesinin yapılmasına olanak sağlanması gerekmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, II, ist., 1969, 19-20; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 180; *Sicill-i Osmanî*, III, 107; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 106; Ayverdi, *İstanbul Haritası*, B4; Meriç, *Mimar Sinan*, 35, 97; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 277; Kuran, *Mimar Sinan*, 336; M. K. Özergin, "Eski Bir Ruznameye Göre istanbul ve Rumeli Medreseleri", *TED*, S. 4-5 (Ağustos 1973-1974), s. 276; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 65-66; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*,)46.

ZEYNEP AHUNBAY

KEPENEKÇİ SİNAN MESCİDİ

Eminönü ilçesi'nde, Kantarcılar semtinde Sabunhane Sokağı'ndadır. Banisi Hoca Sinan'dır. 970/1562'de vefat eden Hoca Sinan, Edirnekapı dışındaki Emir Buhari Camii karşısına defnedilmiştir.

Mescit 942/1535'te yaptırılmıştır. Yapı birçok onarım geçirmiştir. Son büyük çaplı onarım 19ö8'de Fatih Camii Koruma Derneği eliyle yapılmıştır. Şu anda (Ocak 1994) yine onarım yapılmaktadır.

Mescit, yol yükseltilmesi nedeniyle çukurda kalmıştır. Asıl giriş kapısı Sabunhane Sokağı'ndan olan mescide tamirler sırasında bir de Kepenekçi Medresesi Sokağı'ndan giriş kapısı eklenmiştir.

Sabunhane Sokağı'ndan mescide girişten sonra mescidin bir "L" harfini andıran son cemaat yerine ulaşılır. Burası önceleri açıkken sonradan diyagonal uzanan giriş cephesini tamamen örtmek üzere eklenmiştir. Son cemaat yeri, harimin ikiye bölündüğü yerden 60°'lik bir açıyla doğuya doğru kırılmaktadır. Bu mekânın içinde birçok bölüntü yapılarak burada ders verilmesi için iki kadı olarak inşa edilmiş kısım mescide yeni mekânlar kazandırırken yapının planını doğrudan etkilemiştir. Son cemaat yerinde mukarnaslı bir niş şeklinde mihrap mevcuttur.

En alt katta mescidin abdest alma mekânları bulunmaktadır. Mescidin alt katında, doğu yönünde, ana yapının ilk yapılış dönemine ait iki eyvan ilgi çekicidir. Bu eyvanlar doğu-batı yönünde uzanırlar ve sivri bir kemerin ardından beşik tonozla devam ederler. Kible duvarına paralel u-zanan tonozu uydurulmuş şekilde eğimi olan bir pencere açıklığı

mevcuttur. Eskiden ders için kullanılan bu mekânlar günümüzde ek namaz yerleri olarak kullanılmaktadır.

Harim bir duvarla bölünmüştür ve iki kısımdır. Harime Sabunhane Sokağı'nda-ki kapının hemen yanından girilir. İlk kısım oldukça sade bırakılmıştır. Dikdörtgen plandadır. Bu kısımda sokağa bakan yönde altta üç dikdörtgen pencere, üstte ise üç sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Üsttekilerde petek şeklinde şebekeler vardır. Mihrap basit bir niş şeklindedir. Sol yanında dikdörtgen bir pencere bulunurken, diğer yanında minareye çıkışı sağlayan bir kapı yer alır. İlk kısımda duvarların yarısına dek yeşil renkli fayansla kaplanmıştır. Yer döşemesi ahşaptır.

Birinci kısım, ikinci kısma iki pencere açıklığı ve bir kapı ile açılır. Pencereilerin çerçevesiz bırakılmasının nedeni, iki harimin arasında bağlantıyı sağlamaktır. Bu kısma açılan kapı kesme taş lento ve sö-veyle oluşturulmuş sade bir açıklıktır. Girişin karşısında ahşap kadınlar mahfili bulunmaktadır. Dış kısma yapılan ek nedeniyle harimin doğu pencereleri yarıya dek kapanmıştır. Mihrap, ilk kısımdakinden farklı olarak daha özenli bir işçilik sergiler. Mukarnaslı bir niş, dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Nişin üstteki iki köşesine kabartma olarak alçıdan çiçek rozeti yerleştirilmiştir. Caminin iki harimi ve iki mihrabı olmasına rağmen tek minberi ikinci kısımdadır. Minber ahşaptandır. Korkuluklarında geometrik motifler bulunmaktadır.

Minare, kible duvarının sağ köşesinde yer alır. Şerefe korkulukları geometrik motiflerle süslenmiştir. Kesme taş korkuluklar dışında minare tuğladandır.

Kepenekçi Sinan Mescidi

Turgut Erkişi, 1994

Mescidin arka sokağında aynı adla anılan medrese oldukça harap durumdadır. Haziresinde Hoca Sinan'ın oğlu ve akrabalarının mezarının olduğu kaynaklardan öğ-renilse de bugün bir tane mezar taşı kalmıştır. Bu mezar taşı da yeşil renkle boyanmıştır. Yapı ve naziresi kaybolmak üzeredir. Ana yapının bir kısmı yıkılarak ve dışarıdan sıvanarak farklı bir işlev ve görünüm kazandırılmıştır. Burada şu anda marangoz atölyeleri bulunmaktadır. Hazire ise neredeyse çöplük görünümündedir. Medresenin bir kısım kasnağı kalabilmiş kubbeli bir mekânı vardır. Sekizgen kasnak ve bunun devamındaki kısımda halen görülebilen üstte yuvarlak, altta ise dikdörtgen pencere açıklıkları bulunmaktadır. Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 180.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

KERESTECİYAN, KEVORK

(3 Temmuz 1813, İstanbul- 6Aralık 1882, Eçmiadzin / Ermenistan) istanbul patriği ve tüm dünya Ermenileri başpatriği.

İlköğrenimini Kumkapı'daki ruhban o-kulunda tamamladıktan sonra, 1830'da Patrikhane kaleminde çalışmaya başladı. 1834'te din adamı yardımcılığı olan dia-kosluk (Ermenice sargavak) rütbesini aldı. 1835'te Patrik Bursalı II. Isdepanos Ağavni Zakaryan tarafından "apeğa" (keşiş) takdis edilerek Kevork adını aldı. Aynı yıl dini doktorluk payesi olan vartabedlikle onurlandırıldı. Hasköy Ermeni Kilisesi va-

izlik görevine davet edilerek hem bu görevi yürüttü, hem de okul müdürlüğü yaptı. Daha sonra Ortaköy Ermeni Kilisesi vaizliği ve patrik vekilliği görevlerinde bulundu. 1841'de başrahiplik payesi ile onurlandırıldı.

Tedavi için gittiği Bursa'da, Ermeni cemaati tarafından 1844'te ruhani önderlik görevine seçildi. Bursa'da eğitim alanında yaptığı yenilikler Abdülmecid tarafından bir nişanla ödüllendirildi. 1848'de Başpat-rik Aşdaraglı V. Nerses'in eliyle takdis edilerek episkoposluk rütbesine yükseltildi. 1858'de de Baladı III. Hagopos Seropyan' in istifasıyla boşalan patrikliğe seçildi. Patrikliği döneminde gerçekleştirilen en önemli iş, Ermeni toplumu anayasasının (Ermenice Azkayin Sahmanatrutyun, Osmanlıca Nizamname-i Millet-i Ermeniyan) hazırlanışdır. Keresteciyan, anlaşmazlık nedeniyle, 21 Nisan 1860'ta patriklikten istifa etti. Ekim 1801 'den itibaren eski görev yeri olan Bursa'ya dönerek ruhani liderlik görevini üstlendi. 1866'da IV. Kevork adı ile başpatriklik makamına seçildi ve bu görevdeyken öldü.

Bibi. -A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeni Tarihi), İst., 1871; M. Boduryan, *Hay Hanrakidag* (Ermeni Ansiklopedisi), Bükreş, 1938; V. Manguni, "Kevork IV. Yev İr Jama-nagı" (IV. Kevork ve Dönemi), *Vem Hantes Mışaguytiyev Badmutyan* (Vem Kültür ve Tarih Dergisi), Paris, 1937; M. Ormanyan, *Az-kabadum*, III, Kudüs, 1927, s. 2689-2691, 2693, 2707-2708, 2711, 2717-2721, 2733, 2735, 2761-2763, 2789, 2884-2885, 2925, 2991 vd; V. Yerganyan-N. Tahmizyan, "Kevork IV. Gos-tantnubolsetzi" (istanbullu IV. Kevork), *Hay-gagan Sovedagan Hanrakidaran* (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), III, Erivan, 1977.

VAĞARŞAG SEROPYAN

KERİME NADİR

(1917, İstanbul - 20 Mart 1984, İstanbul) Romancı.

Çocukluğu Emirgân'da geçti; Bebek'teki Saint Joseph Fransız Kız Lisesi'ni bitirdi (1935). Yetişme yıllarında Fransız edebiyatının macera romanlarıyla birlikte Ah-med Midhat Efendi'nin, Namık Kemal'in, Halide Edip'in, Reşat Nuri ve Yakup Kad-ri'nin eserlerim okudu. 1937'den başlayarak ölünceye kadar sayısı 40'a yaklaşan aşk ve karasevda romanları yazdı. Hiç evlenmedi. Zincirlikuyu Mezarlığı'na gömüldü.

Romanları geniş kitlelerin kuşaklar boyu ilgisini devşiren Kerime Nadir, yazı hayatına şiir ve kısa romanla başlamıştır. *Htc-kmk*, *Tan* gazetesinde

tefrika edilince yazar birdenbire ünlenmiştir. Umarsız bir aşk ilişkisinin anlatıldığı *HıçkınMta*. İstanbul' un bir zamanlarki bahçeli köşkleri, varlıklı hayatları, alaturka saz âlemleri, romancının iddiasız kalemiyle saptanmıştır. Kerime Nadir, *Funda*, *Samanyolu*, *Günah Bende mi*, *Gelinlik Kız*, *Solan Ümit*, *Ruh Gurbetinde*, *Posta Güvercini*, *Gümüşselvi* vb romanlarında bu tutumunu sürdürmüş; Yakacık, Suadiye, Bostancı, Boğaziçi, Maçka, Nişantaşı, Şişli gibi yazlık ve kışlık zengin semtleri, eserlerin geçtiği yerler olarak seçmiş; piyano, keman çalınan, kameriyelerinde oturulup ayışığı seyredilen,

549 KEŞFÎ CAFER EFENDİ TEKKESİ

kazanmıştır. Nitekim *Romancının Dünya-sı* (1981) anı kitabında hayatını ve romanlarının serüvenlerini kaleme getiren Kerime Nadir de, derin bir nostaljiyle, değişen İstanbul'a, değişen koşullarla bakakalmış; "Geçmişe bakarken, her şeye rağmen, i-çimde derin bir hüznün duymaktayım. Değişen dünya ile beraber kaybolan yıllarda yalnız gençliğimiz değil, sevdiğimiz hemen her şey yok olup gitti. Bu dünya bizim dünyamız bile değil artık!" diye yazmaktan kendini alamamıştır.

Bibi. N. S. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, II, İst., 1971; B. Necatigil, *Edebiyatımızda isimler Sözlüğü*, ist., 1978; S. Heri, *Düşünce ve Duyarlık*, ist., 1982.

SELİM İLERİ

KEŞFÎ CAFER EFENDİ TEKKESİ

Kerime Nadir

Nazım Timuroğlu arşivi

Beyoğlu İlçesi'nde, Fındıklı'da, Pürtelaş Hasan Efendi Mahallesi'nde, Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde, Çifte Saraylar'ın(->) (bugün Mimar Sinan Üniversitesi) yanında yer almaktaydı.

Çeşitli adlarla (Fındıklı, Hatuniye, Cafer Efendi, Cafer Keşfi Sünbülî, Keşfi Cafer, Keşfi Dede, Keşfi Efendi, Şeyh Nebî, Şeyh Seyyid Nebî Efendi, Şeyh Yunus Efendi) anılan bu tekke, yanındaki iki türbe, hazi-re, kütüphane ve iki çeşme ile küçük bir külliye (Hatuniye Külliyesi) meydana getirmekteydi. Söz konusu yapı topluluğunun çekirdeğini oluşturan mescit-tekkenin kurucusu I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) saraylılarından Perizad Hatun' dur. Halveti tarikatının Sünbülî koluna bağlı olduğu bilinen Perizad Hatun, saraydan "çerağ edildiğinde" 1574'te Kıbrıs beylerbeyliğine tayin edilen Arap Ahmed Paşa (ö. 1586) ile evlendirilmiştir. Tekke arsasının aslında Arap Ahmed Paşa'ya ait bir bahçe olduğu, deniz tarafında yalısının yer aldığı bu bahçeyi paşanın eşine hibe ettiği, 983/1575-76'da da, muhtemelen arsanın kuzey sınırında, cadde üzerinde bir çeşme yaptırdığı bilinmektedir. Paşa ile

Keşfi Cafer Efendi Tekkesi'nin Meclisi Mebusan Caddesi'nden görünüşü, 1936.

KEŞFÎ CAFER EFENDİ TEKKESİ 550

eşinin gömülü oldukları, tasarımı Mimar Sinan'a ait olan türbenin de paşanın vefat ettiği 1586 civarında inşa ettirildiği düşünülebilir. Arap Ahmed Paşa'nın, kütüphaneyi de aynı yıllarda yaptırmış olması gerekir. Perizad Hatun'un, tarihi tespit edilemeyen vefatından sonra, vasiyeti gereğince vasisi olan el-Hac Mehmed Ağa, bıraktığı malın üçte biriyle bir mescit ve zaviye ölçeğinde bir tekke inşa ettirmiş, bunların vakfiyesi 1008/1599-löOO'de düzenlenmiştir. Söz konusu mescidin aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Tekkenin mimari programına, ikinci postnişin Şeyh Seyyid Keşfî Cafer Efen-di'nin (ö. 1643), vefatından az önce veya sonra inşa ettirilen türbesi eklenmiş, bu yapı muhtemelen 1186/1772-73'te onarım geçirmiştir. 18. yy'ın başlarında Arap Ahmed Paşa Çeşmesi'nin suyolları harap olduğundan III. Ahmed dönemi tersane e-minlerinden el-Hac Hüseyin Ağa (6.1715), bu çeşmenin üzerine bir sıbyan mektebi inşa ettirdiği sırada suyollarını tamir ettirip çeşmeyi yeniden yaptırmıştır. Keşfî Cafer Efendi Tekkesi 11. postnişini Şeyh Yunus Hilmi Efendi'nin (ö. 1862) meşihatta bulunduğu uzun süre (1819-1862) zarfında birçok onarım ve yenileme geçirmiştir: Adrgeçen şeyhin posta geçtiği yıllarda harap durumda olduğu anlaşılan mes-cit-tekke, külliye'nin komşusu bulunan ve bir zamanlar Arap Ahmed Paşa'ya ait cılan, yalının sahibi, Esmâ Sultan kethüdası Ömer Ağa tarafından tamir ettirilmiş, 1823' te vuku bulan büyük Tophane yangınında hasar gören yapı, yangından sonra komşu yalının yeni sahibi Kaptan-ı Derya Hüseyin Mehmed Paşa (ö. 1855) eliyle yeniden yaptırılmıştır. Mecidin, minber ilavesiyle camiye dönüştürülmesi de bu arada gerçekleşmiş olmalıdır. Aynı dönemde tekkeyi birçok kere ziyaret eden II. Mahmud 1835' te bir onarım yaptırmış, büyük bir ihtimalle Keşfî Cafer Efendi Türbesi, yanındaki çeşmelerle birlikte bu tarihte yeniden inşa ettirilmiştir. Diğer taraftan 18. yy'ın sonlarından itibaren bu türbenin çevresinde küçük bir hazirenin teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.

1819-1835 arasındaki bütün bu müdahaleler sonucunda son şeklini almış olan tekkenin 1925'te tekkelerin ve türbelerin kapatılması üzerine bütünüyle fonksiyonlarını yitirdiği, 1930'dan itibaren kütüphanenin Güzel Sanatlar Akademisi Seramik Bölümü'nün ocağı olarak, Arap Ahmet Paşa-Perizad Hatun Türbesi'nin de, ahşap sandukalarından ve iç donanımından arındırılarak Güzel Sanatlar Akademisi'nde çalışan hademelerin lojmanı olarak kullanıldığı, ayrıca 1936'da türbelerle çeşmelerin onarım geçirdiği tespit edilmektedir. Keşfî Cafer Efendi Tekkesi'ni oluşturan yapılar Karaköy-Dolmabahçe yolunun genişletilmesi sırasında 20 Ağustos 1956'da bütünüyle yıktırılmış,

kitabeler Saraçhaneba-ş'ında, daha sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi olarak düzenleyeceği Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'ne(->) kaldırılmıştır.

in\

Arap Ahmed Paşa ve Perizad Hatun Türbesi'nin doğu (giriş) cephesi.

Alî Saim Ülgen

Sonuna kadar Sünbülîliğe bağlı kalan Keşfi Cafer Efendi Tekkesi'nin ayin günü cumartesi idi. Son dönemin ünlü zâkirba-şlarından Kısık Mustafa Efendi (ö. 1876) ile Eğrikapılı Mehmed Efendi'nin (ö. 1916) bu tekkede görev yaptıkları bilinir. Dahiliye Nezareti'nin 1301/1885-86'da hazırlattığı istatistik cetvelinde, burada 16 erkek ile 6 kadının ikamet ettiği kaydedilmekte , Maliye Nezareti'nin Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde yılda 6.616 kuruş tahsisatı olduğu belirtilmektedir. Şeyhlerinin listesi Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'sında* verilmiştir.

Arsanın batı kesiminde, eski adı "Fındıklı Caddesi" olan Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde yer alan mescit-tevhidhane, her ne kadar fonksiyon açısından camiye dönüştürülmüşse de tasarım açısından kagir duvarlı, ahşap çatılı mütevazı bir mescit niteliğindedir. Kıрма bir çatı ile örtülü olan yapı, her ikisi de dikdörtgen-planlı olan bir harim ile kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelir. Cadde üzerindeki kuzey (giriş) cephesinin ekseninde basık kemerli kapı, yanlarda aynı tür kemerlere sahip birer pencere görülmektedir. Pencereler demir parmaklıklarla donatılmış, minyatür saçak niteliğinde kavisli silmelerle ve dikdörtgen tepe pencereleri ile taçlandırılmışım Mermer sövelerin çerçevelediği kapının üzerinde kitabe, bunun da üzerinde, kıvrımlı dallardan oluşan bir hotozun taçlandığı beyzi bir tuğra levhası bulunmaktadır. Son cemaat yeri ile harimi ayıran bağdadi duvarın eksenindeki kapı ile bunun iki yanında yer alan pencerelerin dikdörtgen açıklıkları ahşap pervazlarla çerçevelenmiş, son cemaat yerinin üstü, kuzeybatı köşesindeki merdivenle ulaşılan fevkani kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiştir.

Mescit-tevhidhane hariminin kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerinde, ahşap korkulukların sınırladığı birer küçük mahfil bulunmaktadır. Güney duvarının eksenin-

de, cephede taşkınlık yapan, yarım daire planlı mihrap, güneybatı köşesinde, duvara yaslanmış olarak ahşap minber yer alır. Mihraba göre simetrik konumdaki iki pencereden başka, doğu duvarında türbelere ve hazireye açılan dört adet pencere seçilmektedir. Sepet kulpu biçiminde kemerlerle donatılmış olan bu pencerelerin üzerine dikdörtgen tepe pencereleri oturtulmuştur. Batı duvarı sağırdır. Kuzeyde, son cemaat yerinin üzerine oturan mahfil, ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış, güneydoğu köşesi madeni

parmaklıklarla donatılarak mütevazı bir hünkâr mahfili meydana getirilmiştir. Kafeslerin altındaki ahşap panoların merkezinde II. Mahmud döneminde moda olan küçük beyzi güneş motifleri, madeni parmaklıklarda da meandr ve volüt gibi antik Yunan sanatından alınma, ampir üslubuna bağlanan motifler seçilmektedir. Ayrıca tavanın merkezindeki beyzi göbek de bu dönemin zevkini yansıtır.

Yapının kuzeybatı köşesinde yer alan minarenin, kesme taş örgülü kübik kaidesi mescit-tevhidhane ile buna komşu olan ve diğer tekke bölümlerini (harem, selamlık, derviş odaları, mutfak vb) barındıran bina arasına sıkıştırılmıştır. Dışbükey bir pabuca oturan, tuğla örgülü, silindir biçimindeki gövde yukarıda bir simitle son bulmakta, beyzi güneşlerle bezeli kesme taş korkulukların sınırlandığı şerefeyi, silindir biçimli petek izlemekte, minare, soğan kubbe şeklinde ahşap bir külahla son bulmaktadır.

Mescit-tevhidhanenin doğusunda, caddeden bir miktar içeri çekilmiş bulunan, Mimar Sinan'ın tasarlamış olduğu Arap Ahmed Paşa-Perizad Hatun Türbesi, klasik Osmanlı üslubunu yansıtır. Duvarları kesme küfeki taşı ile örülen yapı, köşeleri pah-lanmış kare bir plana sahiptir. Kapı ve pencere sövelerinde mermer kullanılmış, türbeyi örten kasnaksız kubbeye intikal pendentiflerle sağlanmıştır. Girişin bulunduğu doğu cephesi, ince sütunlara oturan bir ahşap sundurma ile donatılmış, basık kemerli girişin üzerine, sundurmaya teğet konumda üç adet yuvarlak tepe penceresi yerleştirilmiştir. Geriye kalan cepheler birbirinin eşidir: Altta, sivri hafifletme kemerleri ve demir parmaklıklarla donatılmış iki tane dikdörtgen pencere açılmış, bunlar sivri kemerli ve alçı revzenli birer tepe penceresi ile taçlandırılmıştır. Ahşap sandukaların başuçlarında durduğu anlaşılan mermer kitabelerde Arap Ahmed Paşa ile Perizad Hatun'un isimleri sülüs hatla yazılıdır.

Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde yer alan Keşfi Cafer Efendi Türbesi ile bunu yanlardan kuşatan çeşmeler, dikdörtgen planlı bir kitle içinde toplanmış, ortada yer alan türbenin doğusuna su haznesi, batısına da su haznesi ile simetrik konumda ve aynı boyutlarda olan giriş bölümü yerleştirilmiştir. Bu türbeye ait olduğu anlaşılan kitabelerden ikisi, büyük bir ihtimalle, batı yönünde birbirini izleyen iki girişin üzerinde yer alıyordu. Her ikisi de ta'lik haûi ve manzum olan kitabelerden birincisi Keş-

fi Cafer Efendi'nin vefat tarihini vermekte, Osmanlıca dörtlüğün altında, tasavvufi içerikli Arapça bir dörtlük bulunmaktadır, ikinci kitabe ise türbenin II. Mahmud tarafından tamir ettirildiğini belgeler. Cadde üzerinde yer alan, tasarımdaki simetrisinin aynen yansıtıldığı cephe bütünüyle mermer kaplıdır. Türbeye ait olan kesim yanlara göre daha yüksek tutulmuş, bu kesim yatay silmeler ve pilastrlar ile çerçevelenmiştir. Türbenin ziyaret pencereleri bileşik kemerlerle donatılmış, bu

açıklıkların üzerine, kabir ziyaretine ilişkin çeşitli hadisleri içeren 1186/1772-73 tarihli, ta'lik hatlı birer kitabe oturtulmuştur.

Konumları gibi tasarımları da tamamen simetrik olan çeşmelerin yüzeyleri iki yandan pilastrlar ile kuşatılmış, bunların üzerine basık kemerler konmuş, aynataşların-da, türbe pencerelerinde görülen bileşik kemer kullanılmıştır, iki yandan küçük peykelerle donatılmış olan ve yukarıya doğru genişleyen kurnalar ortada birer yuvarlak madalyonla, yanlarda ise dikdörtgen kartuşlarla süslüdür.

BibL Ayvansarayî, *Hodîka*, II, 78-80; Kut, *Der-gehname*, 232, no. 38 (?), 233, no. 52(?); Aynur, *Salih Sultan*, 36, no. 111; *Âsitâne*, 5; A. Timoni, *Nouvettes Promenades dans le Bosp-hore ou Meditations Bosphoriques*, ist., 1844,1, s. 19-27; Ata, *Tarih-i Enderun*, ist, 1293/1876, III, s. 142; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 34-35, no. 146, 40-41, no, 67, 68; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 6; Raif, *Mir'at*, 337-340; *tbsa-iyatll*, 21; Vassaf, *Sefine*, V, 273; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 18-19; Ergun, *Antoloji*, II, 485, 660; C. Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *TD*, VII (Eylül 1954), 61-78; Öz, *istanbul Camileri*, II, 30; F. Ayanoglu, "istanbul'da Yola Kalbedilen Cami Vesaire", *VD*, VIII. (1969), 329-343; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 50; M. Sertoğlu, "Tophane'den Kabataş'a", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/8 (Ağustos 1977), s. 10-18; Kuran, *Mimar Sinan*, 319; M. B. Tanman, "istanbul'un Ortadan Kalkan Tarihi Eserlerinden Fındıklı'da Hatuniye Külliyesi", *Prof, Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, Konya, 1993, s. 139-161.

M. BAHA TANMAN

KETENCİLER MESCİDİ

bak. MARPUÇÇULAR MESCİDİ

KETHÜDA ÇEŞMESİ

Beykoz İlçesi'nde, Yalıköy'de Ahmet Mithat Caddesi üzerinde, Baharatçı Bayırı'nın karşısındadır. İ. H. Tanışık 1945'te yapının Beykoz-Yalıköy arasındaki yol üzerinde bulunduğunu; A. Egemen ise yapının Ahmet Midhat Caddesi'nin Yalıköy Çayırı Sokağı adını aldığı dönemeçte iken 1978' de yolun genişletilmesi için sökülerek eski yerinin gerisinde Ahmed Midhat Efen-. di Yalısı'mn(-0 arka cephesine taşındığını belirtmektedir. Nitekim yapının son durumu A. Egemen'i doğrulamaktadır.

Çeşmenin dört kitabesi vardır. Ancak birinci kitabenin tarihlenmesi konusunda bazı problemler bulunmaktadır. Tanışık ve Egemen kitabede 940/1533 tarihi olduğunu ileri sürmektedir. Oysa birinci kitabede tarih yoktur.

Ancak üzerinde tarih bulunmayan kitabenin "*Bu ayn-ı dil-güşâdan âb-ı zemzemdir olan icra*" şeklindeki son mısraı,

ebced hesabıyla 1141/1728 tarihini vermektedir ve şikk-ı evvel defterdarı kethüdası

tarafından yaptırılmıştır. Pakalın'a göre şikk-ı evvel defterdarı 1582'den sonra henüz yaygınlaşmış, 1615'te 17. yy'ın başlarında kullanılmış bir unvandır. Bu unvan Tanzimat'tan sonra maliye nazırı olarak i-sim değiştirmiştir. Nitekim yapı, konstrük-siyonu ve süslemeleriyle 1723-1730 arasına tarihlenmektedir. Gerek Ortaköy'deki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi(->) ile yakın benzerliği, gerek Hekimoğlu Camii duvarındaki Hekimoğlu Çeşmesi, Ahırkapı'daki Hekimoğlu Ali Paşa Validesi Çeşmesi(->) ve Galata'daki Bereketzade Çeşmesi(->) ile bu çeşme kuruluşu arasındaki benzerlikler yapının Damat İbrahim Paşa zamanında yapıldığını ortaya koymaktadır.

Çeşmenin diğer üç kitabesi onarım tarihlerini vermektedir. İkinci kitabe Defterdar Kesedarı Fitilli Efendi'ye aittir ve 12177 1802 tarihlidir. Üçüncüsü 1262/1845 tarihlidir ve Tokat ustası el-Hac Mehmed Ağa' nın adını taşımaktadır. 1285/1868 tarihli cılan dördüncüsü ise Rasim'e aittir. Bu kitabelerden yan ünitelerdeki 1285/1868 tarihli Rasim'e ait kitabenin ve onun altındaki Fettah Efendi'nin adı geçen kitabenin son montajında yer değiştirdiğini yapının eski fotoğrafları ortaya koymaktadır.

Gerek Osmanlı dönemindeki bütün bu onarımlar ve gerekse yapının Cumhuriyet döneminde taşınmış olması, çeşmenin orijinal konumu ve haznesi ile ilgili bilgi vermeyi olanaksız kılmaktadır. Eserin bugünkü durumu göz önüne alınarak yapı özellikleriyle kısaca şöyle tanıtılabilir:

Kesme taş bloklarıyla örülmüş bir duvar üzerine monte edilmiş çeşmenin beyaz mermerle kaplanmış ön cephesi yatay yerleştirilmiş bir dikdörtgenden oluşmaktadır. Üç üniteden meydana gelen bu cephenin ortasında yuvarlak bir kemerle birbirine bağlanan iki ayak yer almaktadır. Yuvarlak kemer 13 dilimli, yarım rozet çiçeğine benzeyen bir istiridye nişle dolgu-lanmıştır. Kavsara biçimindeki bu istiridye nişin altında aynataşı bulunmaktadır. Ayakların içinde birer ters dönmüş palmet

Kethüda Çeşmesi

H. Örcün Barışta

KETHÜDA MEHMED PAŞA

motifi vardır. Aynataşındaki musluk lüleleri, üzeri yelpaze motifiyle sınırlanmış dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Dikdörtgen çerçevenin içi iki tarafında birer yıldızçiçeğinden oluşan rozet bulunan, dilimli kör bir kemerle bezenmiştir. Aynataşının önünde yol kotuna gömülmüş, yapıdan taşan bir tekne bulunmaktadır. Teknenin iki yanına, yapının montajı sırasında dinlenme taşlarının monte e-dilmediği ve teknenin yükseltildiği gözlenmektedir. Kıvrık dal ve rumîlerden oluşan bir bordur, dinlenme taşlarının bulunması gereken zeminin üzerinden başlayarak karşılıklı iki ayağın iç kısmını bezeye-rek yükselmektedir. Yatay ve dikey silmelerle kuşatılmış bu bordur, iki kere 90°'lik dönüş

yaparak istiridye nişin üzerindeki kitabeyi çerçevelemektedir. Benzer öğelerden yola çıkılarak düzenlenmiş tasarımlarla yuvarlak kemerin yan üçgen boşlukları bezenmiştir. Böylece ortadaki üniteye aynataşımın süslemelerine özen gösterilmiştir. Ortadaki üniteden dikey silmelerle ayrılan yan ünitelerde simetrik birer suluk vardır. Üzerlerinde birer küçük istiridye niş yer alan bu suluklar yatay ve dikey silmelerle oluşturulmuş çerçeveler içine oturtulmuştur. Çerçeveler yukarıda iki tarafında dolgulu krizantemlerden meydana gelen rozetler bulunan ve aynataşımın akla getiren yelpaze motifleriyle taçlandırılmıştır. Kâseleri kırılmış sulukların altında ters yönlendirilmiş bir palmet vardır. Sulukların üzerinde sağ tarafta 1285/1868 tarihli kitabe bulunmaktadır. Önceden değinildiği gibi yer değiştirmiş kitabelerden sol tarafta 1217/1802 ve 1262/1855 tarihli yer almaktadır. Kitabelerin üstünde açık ve kapalı palmet suyundan oluşan bir bordur, yan ünitelerle orta üniteyi birbirine bağlamaktadır. Üzeri çatısız olan yapının bu saçak bordürünün iki tarafında tamamlanmamış kırık ve eksik parçalar vardır. Aynataşımın üstünün, ayakların bazı bölümlerinin yer yer sonradan kesilmiş Afyon mermeri bloklarla tamir gördüğü fark edilmektedir.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 253-256; H. Örcün Barışta, *istanbul Çeşmeleri-Beyoğlu Cihetindeki Meyva Tabağı Motifleriyle Bezenmiş Tek Cepheli Çeşmeler*, Ankara, 1991, s. 72, 73, 78; ay, *istanbul Çeşmeleri-Ortahöy Damat İbrahim Paşa, Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmut Çeşmesi*, Ankara, 1993, s. 75, 76; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 467-470.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

KETHÜDA MEHMED PAŞA ÇEŞMESİ

Babıâli yakınlarındaki İstanbul Erkek Lisesi (eski Düyun-ı Umumiye) binası ile Mahmud Paşa Camii arasında bulunan Celal Ferdi Gökçay Sokağı üzerinde, Nebioğlu İşham'nm yanındadır.

18. yy'ın ikinci yarısına tarihlenen çeşmenin banisi, Damat İbrahim Paşa kethüdası Mehmed Paşa'dır. Affan Egemen'in *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri adlı* eserinde aranıp bulunamadığı belirtilen bu çeşme, günümüzde mamur durumdadır. Ancak,

KETHÜDA MEHMED PAŞA

552

553

KEVORK KİLİSESİ

çeşme istanbul'daki birçok örneği gibi varoluş nedeni ve niteliğine taban tabana zıt bir durumda bulunmakta, oldukça bakımsız bir halde ihya edileceği

günleri beklemektedir.

Çeşme, duvarları taş, tuğla ve horasan-harcı ile örülmüş oldukça büyük bir su haznesinin önüne mermer kaplama olarak yapılmıştır. Her iki yandan birer sütunçe ile sınırlanan çeşmenin cephesi, dikdörtgen formda bir silmeyle çerçevelenmiştir.

Çeşmenin, Şâkir adlı bir şaire ait olan ve 1141/1728 tarihini taşıyan, talik hat ile hakkedilmiş 10 beyitlik kitabesi, dilimli kemerin üzerinde yer alır. Dilimli kemerin içindeki nişte yer alan aynataşı ise, yine dikdörtgen bir silmeyle çerçeve içine alınmış olup, yıldızçiçeğinden türetilmiş bir süsleme ögesine sahiptir. Çeşmenin lülesi koparılmış, suyu akmamaktadır. Tekne kısmı ise yol seviyesinin yükseltilmiş olması nedeniyle zemin altında kalmıştır. Ancak, tekne kısmını örtmek amacıyla, yatay konumda yerleştirilmiş olan uzun mermer kenar, zemin üzerinde görülebilmektedir. Çeşmenin saçağı günümüze gelememiştir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 136-137; *İSTA*, VII, 3865; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist, 1993, s. 584.

HALUK KARGI

KETHÜDA MEHMED PAŞA ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Doğancılar'da, Ahmet Çelebi Mahallesi'nde, Aziz Mahmut Efendi Sokağı'nda, Aziz Mahmud Hüdaî Külli-yesi'nin(-0 cümle kapısının sağında bulunmaktadır. Banisi Damat İbrahim Pasa'nın kethüdası olan Mehmed Paşa'dır.

Ta'lik yazılı, yedi satırlık kitabenin metni şair Şâkir tarafından hazırlanmış olup, inşa tarihini 1136/1723 olarak vermektedir. Külliye'nin Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından 1272/1855'teyeni baştan inşa edilmesi sırasında bu çeşmenin de yenilenmiş olması gerekir. Çünkü bu çeşme, üslup ö-zellikleri bakımından, sözünü ettiğimiz yenilemenin yapıldığı dönemin mimari özelliklerini gösteren ampir üslubundadır(-»).

Kethüda Mehmed Paşa Çeşmesi, kesme taştan yapılmıştır. Dikdörtgen şeklin-

Kethüda Mehmed Paşa Çeşmesi

Haluk Kargı, 1994

deki çeşme nişi içinde, yine aynı biçimdeki mermer aynataşının ortasındaki lülesi kaybolmuştur. Çeşme nişi ve kitabe, yivli iki duvar payesi ve saçak meydana getiren kademeli dar bir silme arasında kalmıştır. Teknesinin içi doldurulmuştur. İki yanındaki mermer testi setleri belli olmaktadır. 1975'te Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onartılmış olan çeşmenin bugün suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 320-321; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, III, 59; Çeçen, *Üsküdar Sulan*, 91-92; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 581-584; *İSTA*, III, 1722; *DİA*, IV, 341.

Kethüda Mehmed Paşa Çeşmesi, Üsküdar

Enis Karakiya

KETHÜDA MESCİDİ

bak. SEFER KETHÜDA MESCİDİ

KEVORK (SURP) KİLİSESİ

Kocamustafapaşa'da Marmara Caddesi, no. 79'dadır. Bizans döneminde, "Teotokos" (Tanrı'yı doğuran), "Perivleptos" (muhteşem), "Ayia Panayia" (azize tanrıanası),

"Panayia Perivleptos" (muhteşem tanrıanası), Türkler tarafından "Sulu Manastır", Ermenilerce ise "Surp Asdvadzadzin" (aziz tanrıanası) ve "Surp Kevork" adlarıyla anılır.

İlk kilise 1031'de III. Romanos'un (hd 1028-1034) emriyle inşa edilmiştir. Büyüklüğü ile dikkat çeken kilise, tarihlerde Aya-sofya'dan sonraki en büyük ve en güzel kilise olarak kaydedilir. III. Romanos'un na-aşı, kiliseden çok bir manastır statüsünde olan bu ibadethanede özel olarak hazırlanan kabre defnedilmiştir. 1204'teki Latin istilası sırasında kilise, Venedikliler tarafından yağmalanmış, ancak VIII. Mihael Pale-ologos döneminde (1261-1282) eski haliyle onarılarak tekrar ibadete açılmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed' in (Fatih) Bursa'dan getirttiği Ermeni cemaati ve Episkopos Hovagim(->) Samatya' ya yerleştirilmiş, Fatih'in emriyle 1461'de tesis edilen İstanbul Ermeni Patrikliği'ne verilen kilise, Galata'daki Surp Sarkis Ki-lisesi'nden (daha sonra Surp Krikor Lusa-voriç Kilisesi) sonra, İstanbul'daki ikinci Ermeni kilisesi olmuştur. Kilisenin Ermenilere verilmesini kabullenemeyen Rumlarla Ermeniler arasındaki çekişmeler uç noktalara vararak, İnciciyan'a göre kanlı o-laylar vuku bulduğundan, kilise bir dönem "Kanlı Kilise" olarak anılmıştır.

İzmit'teki Armaş (bugün Akmeşe) Ruhban Okulu ve Manastırı kitaplığında bulunan bir kitabeye göre de Samatya'daki kilise Ermenilere verildikten sonra Surp Asdvadzadzin adını almıştır. Rum kilisesi geleneklerinden olan ayazmanın yanında, büyük bir sarnıcın da bulunması, bu kiliseye Türkler tarafından "Sulu Manastır" adının verilmesine neden olmuştur. Kilise 1641'e kadar patriklik katedrali olarak kullanılmıştır.

Kilise 1660'taki yangında kısmen hasar görmüş; 1722'de Melidon Araboğlu(->) tarafından yeniden inşa edilmiştir. İnşaat sırasında Surp Yerrortutyun adlı bir şapel daha eklenmiştir. Böylece kilise ve şapellerinin adları Surp Yerrortutyun, Surp Kevork ve Surp Asdvadzadzin olmuştur.

10 Ağustos 1782'deki büyük yangında üç kilise de yanmış, bu yangın sırasında İmparator Mihael Paleologos döneminden kalma insan boyutlarındaki

mozaikler de yok olmuştur. Kilise 1804'te Hagop Amira Güllapyan ve Minas Kalfa tarafından yeniden inşa edilmiştir.

1831 ve 1843'te iki kez onarılan kilise, 1866 büyük yangınında tüm yazıtları, etrafındaki okulları ile birlikte bir kez daha yanarak harap olmuştur. 1885-1887 arasında Mikhayel ve Hovhannes Hagopyan kardeşlerin maddi yardımları ile kilise tekrar inşa edilmiş, inşaatın mimarlığını Bedros Nemtze üstlenmiştir. Kilisenin son şeklini aldığı bu inşaat sırasında, okul da yeniden yapılmıştır.

8 Şubat 1887'de Patrik I. Harutyun Ve-habedyan'ın başkanlığında yapılan törenle ibadete açılan kilise, günümüze dek birkaç küçük onarımdan sonra şekil değiştirmeden gelmiştir. 1894 depreminden sonra duvarları onarılan kilise, 17 Nisan 1895

yangınından sonra bir kez daha onarım görmüştür.

I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) kilise ve okul askeri amaçla kullanılmış, 1917'de Sırp esirler yerleştirilmiş, mütarekeden sonra tekrar ibadete açılmıştır. 6-7 Eylül Olayları'nda (1955) kilise de hasar görmüş; 1960'larda da bir yangın geçiren kilise, 1963'te onarılmıştır. 1986-1987 kışında Türkiye Ermenileri Patrikliği'nin kuruluşunun 525. ve Patrik Yozgatlı I. Şınorhk' un (Kalusdyan) tahta çıkışının 25. yıldönümü kutlamalarının bir bölümü eski patriklik kilisesi olması nedeniyle Surp Kevork Kilisesi'nde icra edilmiştir. 1993'te-ki son onarımı sırasında eski patriklik katedrali olmasının anısına kilise içine patriklik tahtı konmuştur. **Mimari**

Kilise yapı açısından bazilik planlı olmakla birlikte, kuzey ve güney yönünde inşa edilen şapellerle Yunan haçı şekline girmiştir. Batı yönünde bulunan ana kapıdan verilen girişle nartekse girilir.

Narteksin ortasında sirkülasyona ayrılan koridorun dışında kalan iki yanal bölüm, yerden üç rint yüksektir. Güney bölümünde duvara bitişik Aziz Kevork'a atfedilmiş mermer bir sunak vardır.

Narteksin ön bölümünde, iki yan kısım demir kafeslerle, sirkülasyon koridoru ise demir parmaklıklı bir kapı ve köşelerdeki iki yivli kolonla neften ayrılır. Narteksin üzerinde koroya ayrılmış geniş ve üç basamaklı galeri kat bulunur. Narteksin batısında giriş kapısının iki yanında simetrik ikişer pencere vardır. Bu iki pencere ve kapının aksı üzerinde galeri katta bulunan pencereler binada bir bütünlük sağlamaktadır.

Ana giriş kapısı üzerinde yükselen çan kulesi ve kapı aksı üzerindeki pencere alt katlardaki kompozisyonu tamamlar. Çan kulesinde bulunan çanın sesi zamanında çok uzaklardan duyulmakta iken, daha sonra sesi azaltmak için çan yünle sarılmıştır.

Beşik tonozla örtülü nef, kuzey ve güneydeki üçer kemerli pencereden aydınlanır. Kuzey ve güney duvarları yivli kolonlarla süslüdür. Bunlar Korint yapraklı başlıklarla son bulur, kiliseyi çepeçevre saran korniş de

yaprak ve rozetlerle süslüdür.

Nefin doğusunda din adamlarına ve muganniler heyetine (Ermenice tıbratz tas) tahsis edilmiş "tas" bölümü vardır. Yer seviyesinden bir basamak yüksek olan bu bölüm, neften ahşap ve sade oymalı korkuluklarla ayrılır. Kuzey ve güney yönündeki kapılarla şapellere giriş sağlanır. "Tas" m merkezindeki yarım dairesel planlı bölümün hemen kuzeyindeki bölüm ise 1993'te yerleştirilen tahtla Ermeni patriğine ayrılmıştır.

"Tas"tan sonra ise dört basamakla çıkılan kilisenin "pem" bölümü yer alır. Burada, tam ortada yapılan geniş niş içerisinde ana sunak vardır. Bunun iki yanında açılan nişler içinde ise iki küçük sunak daha yer alır. Ana sunağın üzerindeki kemer ü-zerinde İncil'den alınan İsa'nın şu sözleri yazılıdır: "Bana gelin ey yorgunlar ve ağır

Surp Kevork Kilisesi

Cengiz Kahraman, 1994

yüklü olanlar. Ben size rahat sağlayacağım". Sunak nişinin kuzey ve güneyindeki kapılarla sunak arkasına çıkılır. Burada kuzeydeki odacık mugannilerin ayin giysilerine, güneydeki ise din adamlarının dini ayin kıyafetlerinin korunmasına ayrılmıştır. Bu geçit-odalar birer kapıyla şapellere açılır. Kilisenin ana sunağı tümüyle ahşap olup, oyma işçiliği bakımından bir sanat eseri niteliğindedir.

Yine bazilik tipteki iki şapel ayrı birer kiliseymişçesine ele alınabilir. Haçvari tonozla örtülü bu şapellerden kuzeydeki vaf-tizhane olarak kullanılmaktadır. Galeri kata çıkış, narteksin kuzey ve güney duvarlarındaki dışarıdan işleyen kapılarla sağlanır.

Kiliseye ait en eski dekoratif elemanların başında demirden yapılmış ana kapı gelmektedir. Çift kanatlı kapının her bir bölümünde kiliseye adını veren Aziz Ke-vork'un hayatından kesitler işlenmiştir.

Çan kulesinin iki yanındaki hiçbir işlevselliği bulunmayan simetrik iki kule ise dış görünüşte dekoratiflik sağlamasının yamsıra binaya bir heybet kazandırmaktadır.

Kilisenin dekoratif elemanlarından o-lan resimler genellikle yeni dönemlere aittir. Yalnız sunağın bulunduğu nişin duvarlarındaki On İki Havari'yi betimleyen resimlerin Kumkapı Surp Asdvadzadzin

Surp Kevork Kilisesi'nin içinden bir görünüm.

Yavuz Çelenk, 1994

KIBRISLILAR YALISI

554

555

KILIÇ ALAYLARI

V. Mehmed (Reşad) kılıç alayında Eyüb Sultan Camii'ne giderken.

Nuri Akbayan koleksiyonu

Kilisesi'nin(->) güney yönünden bitişiğinde bulunan ve günümüzde harabe haldeki Vortvots Vorodman Kilisesi'ne ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. **Bibi.** A. Alboyacıyan, "Balatu Taği Gazmutyu-ni, Gosdantnubolso Kağakameçi Hinakuyn Pi-nagiçeri Yev İreniz Antranig Yegeğetzineri" (Balat Semtinin Oluşumu, İstanbul Şehir İçindeki En Eski Sakinler ve Kiliseleri), *Yerektar-yan Badmutyun Balatu Surp Hreşdagabed Ye-geğetzvo 1627-1931* (Balat Surp Hreşdagabed Kilisesi Üç Yüzyıllık Tarihi 1627-1931), ist., 1931; Y. Alyanaky, "Samatio Meç Kıdmvoğ Badmagan Ağotadeğiner, Gastria, Surp Antreas, Surp Guys Manam Yev Stüdimayrov" (Samatya'daki Tarihi İbadethaneler, Gastria, Aziz Antreas, Azize Bakire Meryem ve Stüdimayrov), *Jamanak*, 22-23 Şubat 1937; ay, "Samatio Surp Kevork Yegeğetzin, Hin Menas-danı, Ayazman, Surp Garabedi Maduri" (Samatya Surp Kevork Kilisesi, Eski Manastır, Ayazma, Surp Garabed Şapeli), *Jamanak*, 16 Aralık 1940; H. Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri Yev Irentz Badirarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratzuytz Azka-yin Hivantanotzi* (Ermeni Hastanesi Kapsamlı Takvimi), ist., 1901; A. Berberyan, *Badmut-yun Hayotz* (Ermeniler Tarihi), ist., 1871; M. Çamiçyan, *Batmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi), III, Venedik, 1786; B. Garabedian, *Hin-kataryan Hişadagaran Samatio Surp Kevork Yegeğetzvo* (Samatya Surp Kevork Kilisesi Beş Yüzyıllık Anı Kitabı), ist., 1935; A. Hisarlıyan, *Karasnamya Hopelyan Verçin Veraşitnutyan S. Kevork Yegeğetzvuyun, Samatio 1887:1927* (Samatya Surp Kevork Kilisesi'nin Son inşasının Kırkıncı Yılı 1887-1927), ist., 1927; P. Ğ. İnciciyan, *Aşkarhakruyun Çoritz Masantz Aşkarhi* (Dünyanın Dört Bölümünün Coğrafyası), V, Venedik, 1804; İnciciyan, *İstanbul*; E. Ç. Kömürçiy, *Isdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Venedik, 1913-Viyana 1938; ay, *Orakrutyun Yeremia Çelebi Kömürçiya-ni* (Eremya Çelebi Kömürçiy'in Günlüğü), Kudüs, 1939; Kömürçiy, *İstanbul Tarihi*; E. Ç. Kömürçiy, *Badmutyun Hragizman Gosdantnubolso* (İstanbul'un Yangın Tarihi), İst., 1991; M. Ormanyan, *Azkabadum*, II, ist., 1914, III, Kudüs, 1927, s. 1508, 1597, 1694, 1731, 1733, 1841, 1888, 1934, 1985, 2002, 2047, 2113, 2119, 2305, 2538, 2935, 3092 ve 3098; K. Pa-mukciyan, *Hovhannes Badriark Golod* (Patrik Hovhannes Golod), ist., 1984; ay, *HagopNal-*

Kıbrıslılar Yalısı

Nazım Timuroğlu

yan Badriark 1706-1764, Giankı, Kordzen Yev Aşagerdnen (Patrik Hovhannes

Golod 1706-1764, Hayatı, Eserleri ve Öğrencileri), İst., 1981; S. Sarraf-Hovhannesian, *Vibakrut-yun Gosdantnubolis Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası 1800), Kudüs, 1967; Simeon Tbir Lehatzi (Polonyalı), *Uğekrutyun Darekrutyun Yev Hişadagarank* (Yolculuğu, Günlüğü ve Kitabeler), Viyana, 1936; H. C. Sıruni, *Bolis Yev İr Ten* (İstanbul ve Rolü), I, Lübnan, 1965; *Taranağtzi Krikor Var-tabed* (Rahip Kemahlı Krikor), *Jamanagakrut-yun* (Kronoloji), Kudüs, 1915.

VAĞARŞAG SEROPYAN

KIBRISLILAR YALISI

Üsküdar İlçesi'nde, Kandilli'dedir. Yalı 18. yy'ın son çeyreğinde inşa edilmiştir. Selamlık kısmı ve limonluğun bulunduğu divanhane kısmı 19. yy'a tarihlendirilmektedir.

Yalının ilk sahibi olan izzet Mehmed Paşa, I. Abdülhamid dönemi (1774-1789) sadrazamlarındandır. 1783'te Belgrad valiliği sırasında ölünce yalı, çavuşbaşuk, kapıcılar kâhyalığı, mirahorluk yapan oğlu Sa-id Mehmed Bey'e geçmiştir. 1794'te III. Selim dönemi (1789-1807) sadrazamlarından izzet Mehmed Paşa yalıyı kiralamıştır, izzet Mehmed Paşa, sadareten azledilince, yalıda tekrar Said Mehmed Bey oturmaya başlamıştır. 1811'de Said Mehmed Bey'in ölümüyle yalıda, Said Bey'in oğlu Kapıcıbaşı Mehmed Ataullah Bey oturmuştur. Ataullah Bey'in 1837 veya 1838'de ölümüyle yalı elden çıkarılmıştır. İzzet Mehmed Paşa ailesinden sonra yalının son sahibi Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa olmuştur. Kıbrıslı Mehmed Paşa çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuş, valilik, sefirlik, iki defa kaptan paşalık ve üç defa sadrazamlık yapmıştır. 1871'de yalısında ölmüştür.

Yalıda, selamlık kısmında ve harem kısmının bir bölümünde bugün Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın torunlarından Refika Hanım'ın oğlu Selim Dirvana, kızı Mih-da Bilgisin ve ailesi oturmaktadırlar. Yalının harem kısmı da ikiye ayrılmış durum-

dadır. Bu bölümlerde de, ismail Paşa Ya-lısı'na yakın olan kısımda Sedat Ürün, diğer kısımda da Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın torunlarından Aziz Başkan oturmaktadır.

Yalı, harem ve selamlık kısımlarından oluşmaktadır. Üç sofalı plan tipindedir ve sofalarının etrafında odalar yer almaktadır. Orta sofanın bulunduğu kısım iki katlı, diğer taraflar tek katlıdır. Toplam 21 o-da bulunmaktadır.

Güney bölümü 1975'te ikinci derece eski eser olarak ve dış görünüşü korunarak yeniden beton ve tuğladan inşa edilmiştir. Bu yenilemede orta sofa, küçük bir açık avlu olarak düzenlenmiştir.

Harem kısmının bulunduğu yapının iki katlı bölümünde orta sofada üst kata çıkan iki taraflı bir merdiven bulunmaktadır.

Selamlık, yalının, özelliklerini en iyi koruyabilmiş kısmıdır. Bu bölüme dört sütun-lu bir portikten girilir. Selamlık sofası Ko-rint başlıklı sütunlara ve duvarlara oturan bir tonozla örtülüdür. Sofanın dört köşesinde odalar yer alır. Bu bölümdeki mutfak ve tuvalet-banyo günün koşullarına uygun olarak inşa edilmiştir. Harem kısmının bir bölümünü içeren üst kata mutfağın arkasındaki merdivenlerden çıkılır.

Selamlık kısmına 19. yy'da, limonluk-lu bir divanhane eklenmiştir. Limonlukta fiskiyeli bir havuz yer almaktadır. Limonluğun ahşap tavanının ortasında kabartma bir motif bulunmaktadır. Havuzun etrafında, yer iki renk küçük taşlarla döşenmiştir. Geniş pencereler bu mekâna ferah bir görünüm vermektedir.

Selamlığın odalarının tavanlarında alçı kabartma, bitkisel motifli süslemeler bulunmaktadır. Deniz ve bahçe tarafındaki eyvanların tavanlarında, ahşap kabartmalar vardır. Selamlık sofasının tonozunda, alçı kabartmaların arasında vazo içinde çiçekler resmedilmiştir. Yapının cephesi, ritmik bir şekilde yer alan çıkmalarla

oldukça hareketlidir. Dikdörtgen pencereler kullanılmıştır.

Yalının duvarlarını süsleyen çok sayıdaki tablo içinde bulunan, Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın yağlıboya tablosu da selamlık salonunda yer almaktadır. Bunların ya-nısıra, camlı dolaplarda bulunan küçük dekorasyon elamanları ve limonlukta bir ca-mekân içinde korunan çeşitli deniz kabukları ilgi çekicidir. Selamlıkta iki tane mermer musluk taşı vardır.

Yalının bahçesinde, yol tarafında bulunan 18. yy'ın sonuna ait, iki katlı bina yıktırılarak, 1975'te S. H. Eldem ve Turhan Gi-ritlioğlu tarafından, duvarları beton ve tuğla, dışı ahşap kaplama olarak yeniden inşa edilmiştir. Bunun dışında bahçede, yeni inşa edilmiş küçük birimler yer almaktadır.

Çeşitli dönemlerde yapılan onarımlarda, üç büyük hamam yıkılmıştır. Hamamlardan birinin 18. yy taş işçiliğinin güzel bir örneği olduğu kaynaklarda geçmektedir. Yalının, diğer yalılardan farklı olarak altında değil de Küçüksu Deresi'nde bulunan kayıkthane binası şimdi mevcut değildir. Yalının bahçesinde mermer bir musluk ve dilimli bir havuz yer alır.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri*; Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, II, 199-204; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi*.

EMİNE ÖNEL

KILIÇ ALAYLARI

"Taklid-i seyf, "türbeler ziyareti" de denmiştir. Cülustan(~0 sonra yeni padişahın Eyüb Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanması ile Fatih'in türbesini ziyaret etmesi geleneklerini kapsayan alaydı. Bu tören güzergâhının uzunluğu, ayrıca padişahın tahta çıkışıyla ilgili olması nedeniyle diğer a-laylardan(->) daha görkemliydi. Halkın katılımı da fazla olurdu.

Tahta çıkan yeni padişahın izleyeceği siyaset, kendi saltanatından önceki durum ve tanrıdan dileği dikkate alınarak kuşanması için bunlara uygun kutsal bir veya iki kılıç seçilirdi. Örneğin islam dünyasının koruyuculuğunu üstlenmek isteyen bir padişah için Hz Ömer'in ya da Halid bin Velid'in, Yavuz'un kılıcı öngörülürdü. Bu siyaset, kuşanılan kılıçla simgelendiği gibi, yayımlanan cülus hatt-ı hümayunlarında da vurgulanırdı. Genellikle ilk hafta içinde ve müneccimbaşmm belirlediği uğurlu bir günde, denizden (Haliç suyolundan) veya karadan (Divanyolu-Edirnekapı-Eyüp) Eyüb Sultan Türbesi'ne gidip kılıç kuşanılması geleneği, rivayete göre II. Mehmed (Fatih) tarafından başlatıldı. İstanbul'un fethini izleyen günlerde, Akşemseddin(->) Ebu Eyyub el-Ensarî'nin(->) gömülü olduğunu saptadığı yerde Fatih'in beline kılıç bağlayıp yeni fetihlere öncülük etmesi için dualarda bulundu. II. Bayezid de (hd 1481-1512) Amasya'dan istanbul'a gelip tahta oturduktan sonra bu geleneğe uydu ve dönemin nakibüleşrafi tarafından beline kılıç bağlandı. Edirne'de tahta çıkan II. Ahmed (hd 1691-1695) ve II. Mustafa (hd 1695-1703) ile kılıç alayı yapılmayan V. Murad (hd 1876) dışında VI. Mehmed'e

(Vahideddin) (hd 1918-1922) kadar 27 padişah için istanbul'da kılıç alayı düzenlendi. Edirne'de tahta çıkan III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kılıç alayı ise istanbul'a gelişinde yapıldı.

Ahmed Rasim, *Tarih ve Muharrir* adlı eserinde, yabancı kaynaklarda bulduğu bir bilgiye dayanarak Bizans imparatorlarının da Eyüp'ün, Defterdar tarafındaki bir semtinde bulunan özel bir kilisede patriğin e-linden taç giydiklerini anlatır ve bununla Osmanlı padişahlarının Eyüp'te kılıç kuşanmaları arasında bağlantı kurar. Yabancı bazı kaynaklarda da kılıç alayının, Avrupa hükümdarlarının taç giyme törenlerine koşut bir gelenek olduğu vurgulanmıştır. Ancak, eski İslami gelenekler arasında, hükümdarların ve sefere çıkan komutanların Hz Muhammed'in veya sahabe komutanlardan birinin kılıcını kuşanmaları bilindiğinden, kılıç alayının anlamı itibariyle îslami programı bakımından da Ortadoğu ve Bizans gelenekleriyle zenginleşmiş bir tören olduğu kabul edilebilir.

Osmanlı kanunnamelerinde ve vaka-nüvis tarihlerinde ise kılıç alaylarına pek az yer verildiği, buna karışık geç dönem teşrifat defterlerinde ayrıntılarıyla açıklandığı saptanmaktadır.

16. yy'da tahta geçen padişahların kılıç alaylarına ilişkin ayrıntılara ise kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, örneğin II. Selim'in (hd 1566-1574), III. Murad'ın (hd 1574-1595) tahta çıkmak ü-zere istanbul'a geldiklerinde Eyüb Sultan Türbesi'ne gidip kılıç kuşandıkları bilinmektedir. I. Ahmed'le (hd 1603-1617) resmi alaylar sırasına giren bu törende, şeyhülislam, nakibüleşraf, çelebi efendi gibi dince özel saygınlığı olan birisinin, padişahın beline kılıç bağlaması ve asması da (taklid-i seyf, ta'lik-i seyf) kural olmuştur. 17. yy'ın başında, bir süre

"türbeler ziyare-

ti" olarak adlandırılan bu geleneğin kurallara bağlanması, 17. yy'm sonlarına doğrudur. Bu dönemde yerleşen gelenek, 19. yy' daki Tanzimat yeniliklerine değin değişmeden devam etmiştir. Teşrifat defterlerindeki ayrıntılara göre, saraydan Eyüp'e karadan gidiş, denizden dönüş veya denizden gidiş, karadan dönüş boyunca alayın icrası şöyle olmaktaydı:

Kılıç alayı için bir gün önceden protokole dahil görevlilere tezkireler yazılarak ertesi sabah saray alay meydanında "kis-ve-i mahsusa" denen tören giysili olarak bulunmaları duyurulurdu. Sadrazam, kallavi, beyaz üst ve divan bisatlı atla, şeyhülislam ferve-i beyza ve saçaklı atla, kaptan-ı derya esvab-ı divani ile ulema sınıfındaki-ler örf ve muvahhidî kürklerle, defterdar, haccgân, müderris, şeyh, ocak ağası, kapı-cıbaşı, müteferrika, çavuş konumundakiler divani esvap denen özel giyimleri ve üniformalarıyla, ocak askerleri de (kapıkulları) beyaz börk, geniş mavi şalvar ve kırmızı pabuç giyinmiş olarak saraya gelirlerdi. Kapıkulları, Bâb-ı Hümayun'dan Eyüp'e kadar Divanyolu-Uluyol boyunca ve iki taraflı "safbeste-i selam" denen biçimde ve aralıklı dizilirlerdi. Bunların görevi düzeni ve güvenliği sağlamak, mevkib-i hümayun denen kortej geçerken de selam durmaktı.

Saray avlusunda mevkib hazırlanınca padişaha haber verilir, o da atla Orta Kapı' dan çıkar, çavuşlar ilk alkışı yaparlar, kapının sol tarafında duran sadrazam, şeyhülislam ve kaptan-ı derya padişahı selamlarlar, sadrazam at üstünde eğilir, bir alkış daha yapıldıktan sonra alay hareket ederdi. En önde "yedek" denen, elde yedilen ve takımları çok mükemmel 32 at götürülürdü. Bunlardan 12'sine altın kaplı kalkanlar bağlanması da gelenektir. Yedeklerin arkasında padişahın sarığını taşıyan tülband

KILIÇ ALAYLARI

556

55 7 KILIÇ ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Kılıç alayına katılanlar Edirnekapı'dan geçerken.

Nuri Akbaya koleksiyonu

ağası, bu sorguçlu sarığı sağa ve sola sallayarak sarık alayı gösterisini yaptı. Onu, iskemlecibaşı ve ibrikdar ağa izlerlerdi. Bunlardan sonra her biri kendi maiyetiy-le asesbaşı, subaşı, divan çavuşları, müteferrikalar, çaşnigirler, altı bölük ağaları, şikâr ağaları, kapıcıbaşılar, rikâb ağaları, daha sonra ulema sınıfını oluşturan müderrisler, kadılar, selatin şeyhleri denen büyük tarikat şeyhleri, kalemiye ve mülkiye sınıfından defterdarlar, reisülküttab efendi, çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası, devletin en üst kadrolarında yer alan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri,

kubbe vezirleri, sadrazam ve şeyhülislam da korteje ululuk katarlardı. Padişah, silahdar, çuhadar, ri-kâbdar ağalar ve kalabalık özel maiyeti, ayrıca solak ve peyklerden oluşan korumaları arasında kortejin sonunda yer alırdı.

Mevkib, Şehzadebaşı'nda Eski Oda-lar'a(->) geldiğinde 61. orta odabaşısının sunduğu kâseyi silahdar ağa padişaha uzatır, padişah at üstünde şerbeti içer, sadrazam ve şeyhülislam "afiyet olsun" derler, çavuşlar da "afiyet olsun" diyerek alkış yaparlar, şerbet kâsesi padişahın emriyle altınla doldurulup odabaşına iade edildikten sonra yürüyüşe devam edilirdi. Sultan Mehmed (Fatih) Türbesi'ne gelindiğinde, padişah atından iner. sadrazamın ve yeniçeri ağasının koltuklamasıyla türbeye girip Fatiha okur, alkış yapılır, bundan sonra Edirnekapi'dan çıkan kortej Eyüp'e i-nerdi. Padişah yol boyunca, saf-beste duran, sipahi, yeniçeri, cebeci, topçu, topara-bacı sınıflarından kapıkulu askerlerini zaman zaman gözücüyla selamlar, onlar da başlarını omuzları hizasına kadar indirerek selamlarlardı. Yer yer de yeni padişahın adına kesilen sikkeler alkış ve dualarla halka saçılırdı.

Eyüp'e gelindiğinde atından inen padişahı sadrazam ve yeniçeri ağası koltuk-layıp kaptan-ı derya da önlerince yürüdü-

ğü halde türbeye girilirdi. Şeyhülislam, nakibüleşraf, kazasker, şeyh efendiler ise türbede beklerlerdi. Türbe ziyareti ile duadan sonra "seyf-i mübarek" denen Hz Muhammed'in, Hz Ömer'in, Hz Halid bin Velid'in kılıçlarından veya Osman Gazi' nin, Yavuz Sultan Selim'in kılıçlarından biri ve daha önce saraydaki Hırka-i Saadet Dairesi'nden getirilmiş bulunan kılıcı, şeyhülislam veya nakibüleşraf, padişahın kemerine bağlar ya da asardı. Bu sırada dışarıda, Eyüb Sultan Camii'nin avlu duvarları önünde 40-50, bazen 100 kurban kesilir, bunların etleri türbe ve cami görevlileri ile yoksullara dağıtılırdı. Türbede kılıç kuşatma görevini ulemanın başı olan şeyhülislam, bazen kişisel saygınlığı olan bir şeyh veya çelebi efendi (Konya'daki Mevlevî şeyhi) ya da nakibüleşraf yaparlardı. IV. Murad'ın beline Celvetî şeyhi Aziz Mahmud Hüdaî, hem Hz Muhammed' in, hem Yavuz Sultan Selim'in kılıçlarını bağlamıştı. V. Mehmed'inkini (Reşad) Mevlevî çelebisi Abdülhalim Efendi, son padişah VI. Mehmed'in (Vahideddin) kılıcını da Senusî şeyhi Seyyid Ahmed Şerif kuşatmışlardır. II. Mahmud, türbede şeyhülislam ve nakibüleşraf hazırlarken, nafile namazı kılıp ayağa kalkmış, kıbleye yönelerek kendi eliyle önce sağ yanına Hz Muhammed'in kılıcını kuşanmış, uzun bir duadan sonra sol yanına da Osman Gazi'nin kılıcını asmıştı. Diğer padişahların kılıçlarını dönemin şeyhülislam veya nakibüleşrafları kuşatmışlardır. Türbede dua edilmesinden, padişahın iki rekat nafile namazı kılmasından sonra kılıç beline bağlanırdı. Türbeden çıkışta, caminin avlu kapısından sadrazam ve yeniçeri ağasınca koltuklanan padişah rikâb taşında atına biner, Bostan İskelesi'ne gelir,

burada sadrazam ve yeniçeri ağasınca bir kez daha koltuklanır, saltanat kayığına geçerdi. Saltanat kayığı iskeleden ayrılırken sadrazam diz çöküp yer öper, bu sırada alkış yapı-

lırdı. Haliç'ten Topkapı Sarayı'nın Top Kapısı denen sahil kapısına gelir, saraya çıkardı. Mevkib-i hümayun ise Divanyo-lu'ndan saraya döner ve dağılırdı.

Kılıç alayına denizyoluyla çıkışta ise padişah sabah namazından sonra haremde taht kapısı önünde atlanır, al payendazlar üstünde ilerleyerek Perde Kapısı'ndan çıkıp Sinan Paşa Köşkü'ne iner veya Orta Kapı'dan çıkıp Yalı Köşkü'ne gelirdi. Üç fenerli saltanat kayığına biner, maiyetinde silahdar, çuhadar ve musahib ağalar bulunur ve bostancıbaşı dümene geçerek Eyüp'e yönelinir, diğer kayıklar da da-rüssaade ve babüssaade ağalar saltanat kayığını izlerlerdi. Asıl mevkib-i hümayun ise yine karadan Eyüp'e gelirdi. Sadrazam ve şeyhülislam padişahı Bostan İskeleyi'n-de karşılarlar, padişahın sağ koltuğuna sadrazam, sol koltuğuna darüssaade ağası girerler, rikâb taşında atlanan padişah, ağırlandı yemek yiyeceği ve dinleneceği rical konağına götürülür, öğleden sonra da türbeye gelinir ve kılıç kuşanma töreni yapılırdı. Bu kez karayolu ile saraya dönen padişah, Fatih'in türbesini ziyaret eder, Şehzadebaşı'nda da 61. orta odabaşısının sunduğu şerbeti içerdi.

Kılıç alayı sırasında kapıcılar kethüdası ve mirahur ağa, türbeden saraya kadar yaya yürüyerek halkın padişaha sunmak üzere verdikleri arzuahalleri toplarlar, bunlar kapıağası tarafından mühürlenip gereklerinin yapılması için sadrazama gönderilirdi. Kılıç alayından sonra saltanat kayığı hamlacılarına, teşrifatçı, pişkeşçi, mataracı, iskemleci, seccadeci ile diğer görevlilere "hasene" (altın bahşiş) dağıtılması gelenektir. II. Mahmud (hd 1808-1839) olağanüstü koşullarda tahta çıktığından kılıç alayında da olası bir suikastı önlemek için sancak-ı şerif çıkartılmış, alayın önünde hünkâr müezzinleri tekbirler getirmişlerdi. .

Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından (1826) ve Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra, diğer birçok törende olduğu gibi kılıç alaylarında da değişiklikler yapılmıştır. Abdülmecid (hd 1839-1861) kavuksuz, 'sa-rıksız, şalvarsız Avrupai kıyafetle kılıç alayına çıkan ilk padişaktır. Denizden Eyüp'e gidip Nakibüleşraf Abdurrahman Efendi tarafından kılıç kuşatıldıktan sonra karadan dönüşünü, Eğrikapı'da kurulan çadırlarda ağırlandı yabancı elçi ve temsilciler de izlemişti. Abdülaziz'e (hd 1861-1876) Şeyhülislam Sadeddin Efendi kılıç kuşattı. V. Murad için hazırlanan kılıç alayı programı, hastalığı nedeniyle ertelendi ve yapılamadı.

II. Abdülhamid'in mevkib-i hümayunu çok parlak olmuş ve tüm İstanbullular, Beşiktaş'tan Eyüp'e kadar kıyıları doldurarak izlemişlerdi. Bu alayda, peyklere ve solaklara eski tarz üniformalar giydirilmişti. Müşir üniforması giyen Abdülhamid için, Ye-nikapı Mevlevîhanesi şeyhi dua etmiştir. Bu son dönemin, tüm ayrıntıları ile kaynaklara geçen bir

töreni V. Mehmed'in (Reşad) 27 Nisan 1909'da yapılan kılıç alayıdır. Dolmabahçe Sarayı rıhtımından Söğütlü Yatı ile hareket eden padişahı Mesu-

diye, Asâr-ı Tevfik, Peyk-i Şevket, Feth-i Bülend zırhlıları izlemişler, bahri (deniz) alay için köprüler açılmış, tersane önünde donanmanın selam resminde bulunması ve 21 pare top atışından sonra kortej Eyüp' teki Bostan İskeleyi'ne yanaşmıştı. Tören için Eyüb Sultan Camii ve bütün semt bayraklarla donatıldığı gibi, türbe içinde de özel bir taht kurulmuştu. Padişahı iskelede nazırlar, selatin şeyhleri karşılamışlar, V. Mehmed, yanında Gazi Ahmed Muhtar Paşa olduğu halde karaya çıkarken adına bestelenen marş çalınmaya başlamış, alkışlar yapılarak türbeye gidilmişti. Türbede sadrazam, şeyhülislam, Mekke Şerifi Ali Haydar hazırlarken, Mevlevî çelebisi Abdülhalim Efendi, Hz Ömer'in kılıcım padişahın beline bağlamıştı. Bundan sonra da "tesrih-i lihye" (sakal bırakma) duası yapıldıktan sonra arabalarla karadan Dolmabahçe Sarayı'na dönülmüştü.

Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi* adlı anı kitabında bu törene değinirken, süslü saltanat arabası ile mevkib-i hümayunun, geçilen yoksul ve harap semtlerle o-luşturduğu paradoksu vurgular. Bu nedenle bu geleneksel törenin yapılmasından çok yapılmamasının daha uygun olacağını belirtir. Avrupa hükümdarlarının göz kamaştırıcı taç giyme törenlerinin Paris'in, Viyana'nın, Londra'nın bakımlı ve görkemli ortamlarıyla uyumuna karşılık, İstanbul'daki kılıç alayının insanı ağlamaklı ettiğini, çünkü görkemle sefaletin bir araya gelişinin insana sevinç yerine üzüntü verdiğini ekler.

Bibi. Uzunçarşılı, *Saray*, 189-200; D'Ohsson, *Tableau*, VII, 123 vd; Tayyarzâde Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, I, ist., ty, s. 35; Ahmed Rasim, *Tarih ve Muharrir*, Ankara, 1993, s. 89-97; *Silahdar Tarihi*, II, 579; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 259 vd; M. Zeki (Pakalın) "Taklid-i Seyf", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, S. 76 (13 Temmuz 1918), s. 848-853; H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, ist., 1965, s. 221-222; *Tarih-i Lut-fi*, VI, 51 vd; S. Kumbaracılar, "Padişahlık Devrinde Alay ve Merasimler", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 6 (Temmuz 1969), s. 85-86; *BOA, Teşrifatçılık Defteri*, no. 676, s. 5-6; Y. Şehsu-varoğlu, "Osmanlı Padişahlarının Kılıç Kuşanma Merasimi", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 7 (Temmuz 1950), s. 270-272.

NECDET SAKAOĞLU

KILIÇ ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Tophane Meydam'ndadır. Cami, medrese, türbe ve hamam ile küçük bir külliye teşkil eder. Evvelce Tophane Camii olarak tanınan bu eseri yaptıran 16. yy'ın ünlü denizcilerinden Uluç Ali Paşa olarak da bilinen ve 1572-1587 arasında kaptan-ı derya olan Kılıç Ali Paşa'dır (yak. 1500-1587). Külliyenin o yılların Hassa Başmimarı Sinan tarafından yapıldığı, bu

mimarın eserlerinin adlarını veren çeşidi listelerden (tezkire) öğrenilir. Cami, cümle kapısı üzerindeki, Şair Ulvînin yazdığı dört mısralık tarih kitabesinden anlaşıldığı üzere 9887 1580-81'de tamamlandığına göre, Sinan'ın yaşlılık döneminde yarattığı son eserlerdendir. Yandaki avlu kapısı üstündeki dört beyitlik tarih de aynı yılı gösterir.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda usulden olduğu üzere şehrin başlıca iskelele-

Kılıç Ali Paşa Camii

Kuran, *Mimar Sinan*

rinin başlarında bir cami ile bir de çeşme yapılıyordu. Bu prensibe uygun olarak, Galata tarafının en önemli iskelelerinden Tophane İskeleyi başında da Kılıç Ali Paşa Camii'nin yeri seçilirken, kurucusunun uzun denizcilik yaşamı da göz önünde tutularak, su kıyısına yakın bu yer uygun gö-

Kılıç Ali Paşa Camii'nin içinden bir görünüm. *Ara Güler*

rülmüş olmalıdır. Şehir topografyasındaki değişiklikler yüzünden bugün cami ve külliyesi kıyıdan uzakta kalmıştır. Renkli alçı pencerelerden birinde, bunların 1331/1913' te Bursalı Tevfik adında bir usta tarafından yapıldığını bildiren bir imza görülür.

KILIÇ ALİ PAŞA KÜLLİYESİ 558

559

KINA GECESİ

1850'lerde Sanayi Mektebi olarak kullanılan tarihi Kılıçhane binası.

Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

Caminin tarih boyunca önemli bir değişikliğe uğradığını gösteren bir iz veya belge bilinmez. Ancak bazı eski fotoğraflardan 19. yy'ın ortalarında minaresinin, gövdesinin ortalarından itibaren üst kısmının yenilenmiş olduğu anlaşılır. Kötü bir şehir planlaması sonunda da külliye'nin medrese ve hamam gibi unsurları, 19. yy'da yapılan binalar ile sarılmıştır.

Kılıç Ali Paşa Camii, Mimar Sinan'ın (ö. 1588) uzun mimarlık yaşamının son büyük eserlerinden olmasına rağmen, şaşırtıcı bir uygulama yapılarak meydana getirilmiştir. Burada Sinan, çok daha küçük ölçüde olmak üzere Ayasofya'nın planını ve Osmanlı dönemi Türk mimarisinin unsurlarını kullanarak eserini inşa etmiştir. Sinan'ın çok gelişmiş eserler vermişken, birdenbire böyle bir uygulamaya geçmiş olması, ancak onun bir değişiklik denemesi yapma isteği ile açıklanabilir.

Cami geniş bir alanı çeviren bir avlu duvarı içindedir. Evvelce bu duvar bir dikdörtgeni sınırlarken 1956'larda Tophane Meydanı tarafındaki cephesi şevli biçimde türbeye doğru geri alınmıştır. Duvar şadırvan tarafında da geri çekilmiştir. Caminin son cemaat yeri sütunlara

dayanan kemerlerin taşıdığı beş kubbe ile örtülüdür. Fakat, bu son cemaat yerini üç taraftan saran ve üstü öne meyilli kurşun kaplı çatılarla örtülü bir sundurma revak yapılmıştır. Bu uygulamaya kalabalık cemaati olan camilerde sıkça rastlanır.

Esas cami mekânı tam bir dikdörtgen biçiminde olup, mihrap bir yarım kubbe ile örtülü, ileri taşan bir çıkıntının içindedir. Ayrıca girişe yakın olarak yanlarda iki çıkıntı daha vardır. Bunlardan sağdaki, minarenin kürsü kısmıdır. Soldaki ise içindeki merdivenle harim kısmını çeviren galeriye çıkışı sağlar. Esas mekânda hâkim dört paye vardır. Bunların taşıdığı dört kemerin üstünde ise, geçişi pandantiflerle o-lan 12,70 m çapında pencere ve kasnaklı bir kubbe bulunur, iki yanlarda payelerin aralarına ikişer sütun konularak, mekâ-

Kılıç Ali Paşa Külliyesi'nin planı.

Kuran, *Mimar Sinan*

m üç taraftan saran galerilerin taşınması sağlanmıştır. Mekân, kible yönü ekseninde Ayasofya'da ve sonraları Bayezid ve Süleymaniye camilerinde de olduğu gibi iki yarım kubbe ile örtülmüştür. Galerilerin bölümleri köşelerde küçük kubbeler, aralarda çapraz tonozlar ile örtülmüştür. Ayasofya ile benzerliği en fazla vurgulayan eleman, iki yanlardaki birer çift destek payandasıdır. Halbuki burada Sinan, çok iyi incelediği Ayasofya'nın planı ile üst yapısını, gerek estetik gerek statik bakımlarından daha kusursuz olarak, değişik bir mimari anlayışla yorumlamıştır. Bu bakımdan Kılıç Ali Paşa Camii basit bir taklit değil, Ayasofya mimarisinin geliştirilmiş bir aşamasıdır denilebilir.

19. yy'daki onarımda, petek kısmına barok süslemeler ile taş bir külah yapılan minare, son yıllarda orijinal mimarisine uygun bir biçime sokularak, kurşun kaplı sivri külahına kavuşturulmuştur. Caminin, gerek son cemaat yerinde, gerek içinde 16. yy İznik çinileri ile bezenmiş olduğu görülür. Mihrabın etrafı ve kible duvarı da çinilerle kaplanmıştır.

Caminin kible tarafında ve denize daha yakın bir yerde olan türbe, dış duvarları ile sekizgen biçiminde, kesme taş yapı bir binadır. Üstünü, genellikle türbelerin çoğunda olduğu gibi iç içe çifte kubbe örter. Türbenin girişi derince bir nişin içindedir. İçeride ise, girişlerin karşısında yer alan iki sütun, giriş nişinin masif duvarlarıyla, kubbeyi taşıyan kemerlere destek olmuştur. Böylece bu türbenin de mimarisinde, benzerine pek rastlanmayan değişik bir uygulama görülür.

Caminin sağ tarafında olan hamam, tek hamam olarak yapılmıştır. Hamamın yapımı ile ilgili belge 23 Muharrem 991/1583 tarihli olduğuna göre, külliyenin yapımı bu tarihe kadar sürmüştür. Batı tarafında girişe sahip olan hamamın soyunma yeri (camekân), 14,10 m çapında bir kubbe ile örtülüdür. Duvarlar taş ve tuğla olarak karma teknikte örülmüştür. Hamam mima-

risinde değişik bir sistem uygulanarak ılıkık bölümleri hemen camekânın arkasında yer almayıp, yanda, çok küçük mekânlar halindedir. Hamamın sıcaklık bölümü ise, daha çok kaplıca mimarisinde kullanılan, yuvarlak bir merkezi kısma, yıldız biçiminde kemerlerle açılan tiptedir. Kılıç Ali Paşa Hamamı uzun yıllar yersiz yurtsuzların geceleri barındıkları bir yer olarak kullanılmış ve bu bakımdan şehrin tarihinde özel bir yer almıştır.

Hamamın deniz tarafında bir de medrese vardır. Mimar Sinan'ın eseri olmasına kesin gözüyle bakılan medresenin onun eserlerini bildiren tezkirelerde yer almayışı şaşırtıcıdır. Belki bu medreseyi tasarlamış fakat yapımı, onun 1588'deki ölümünden sonra bitirilmiş olabilir. Medrese, kare planda olup revaklı avlu etrafında 18 hücre sıralanır. Bunlardan hamam tarafında kuzeyde olan bir tanesi giriş bölümü olduğuna göre, medresede barınanlara mahsus hücre sayısı 17 olmaktadır. Ortada hazireye çıkıntı halinde büyük kubbeli ders-hane-mescit yer alır. Hamam gibi medrese de tuğla hatdlı taş örgülü karma teknikte inşa edilmiştir. Medrese Çocuk Esirgeme Kurumu'nun sağlık merkezine tahsis edilmiştir.

Avlu duvarının cadde üzerindeki köşesinde bulunan sebillerin de külliyenin bir parçası olduğu ileri sürülür. Ancak 19. yy' m ilk yarısında yapılan gravürlerde karşıda eski Tophane binasının köşesinde bir sebil görülür. Abdülaziz döneminde (1861-1876) Dolmabahçe-Tophane Caddesi'nin düzenlenip genişletilmesi sırasında birçok eski eser, kesilirken veya yıkılıp başka yerde yeniden kurulurken (Süheyl Bey Mescidi, Nusretiye Camii'nin muvakkithane-si ile sebili gibi), bu sebillerin de esas yerinden sökülerek cami avlu duvarında yeniden kurulduğu düşünülebilir. Sebil sivri kemerleri ile klasik döneme işaret etmekle beraber, şebeke parmaklıkları, klasik üslupla bağdaşmayan bir desene sahiptir.

Caminin yan tarafında ve türbe etrafındaki nazirede çok sayıda mezar vardır. Bunların arasında bazı Türk denizcilerinin kabirleri de bulunmaktadır. Aralarında, Fındıklı sırtlarındaki Defterdar Ebu'l-Fazl ve Beyoğlu'ndaki Ağa camilerinden getirilen mezar taşları da yer almaktadır. Burada matematikçi Hasan Fuad Paşa ile, Kaptan-ı Derya Ateş Mehmed Paşa'nın kabirleri de görülür.

Bibi. R. M. Meriç, *Sinan, Hayatı, Eseri*, Ankara, 1964, s. 26-46 "Tuhfetü'l-Mimarîn", 78, 126 "Tezkiretü'l-Ebniye"; Evliya, *Seyahatname*, I, 441; Raif, *Mir'at*, 358; Ayvansarayî, *Ha-dîka*, II, 58; Gurlitt, *Konstantinopels*, 85; Gab-riel, "Leş mosques de Constantinople", *Syria*, VII (1926), s. 376-378; Halil Ethem, *Camilerimiz*, 70-72; (Konyalı), *Abideler*, 54-55; A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, *Galata*, ist., 1944, s. 33; E. Egli, *Sinan, der Osmanischen Glanz-zeit*, Zürich-Stuttgart, 1954, s. 103-105; Eyice, *istanbul*, 106, no. 165; Konyalı, *Mimar Sinan*, 132; Eyice, "istanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi*

Araştırma ve incelemeleri, I, (1963), s. 57; Kuran, *Sinan*, 283; türbe hakkında: Egli, *Sinan*, 55; Kuran, *Sinan*, 325; hamamlar hakkında: Bir belge: *Orientalisches Seminar-Deutsche Übersetzungen türkische Urkunden*,

IV, (Kiel 1920), no. 54, 55; H. Glück, *Bâder*, 160 (içeriye giremediğinden mimari bakımdan inceleyemedi); K. Klenghardt, *Türkische Bâder*, Stuttgart, 1927, s. 65; Aru, *Hamamlar*, 105-109; Kuran, *Sinan*, 394, hazire hakkında; I. Fazıl Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresi'nce Tanzim Ettirilen Tarihî Makbereler", *VD*, II (1942), 400, resim 2-8.

SEMAVÎ EYİCE

KILIÇ, GÜNDÜZ

(26 Haziran 1919, İstanbul- 17 Mayıs 1980, İstanbul) Futbolcu, futbol adamı, spor yazarı.

Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Kılıç Ali'nin oğludur. Futbola, Galatasaray Lisesi'nde öğrenciyken başladı. Galatasaray kulübünde yetişip parladı. 1936'da milli futbol takımına seçildi. Başarılı futbol yaşamında Galatasaray, Hannover 96 (Almanya), Ankara Stadyom ve Ankara Demirspor takımlarında yer aldıktan sonra 1953'te yine Galatasaray'da futbol hayatını noktaladı. Bu arada 10 kez A milli oldu, 4 kez A milli takım kaptanlığı yaptı. Futbolu bıraktıktan sonra milli takım teknik direktörlüğünde ve Galatasaray, Feriköy, Vefa, Al-tay, Beşiktaş futbol takımlarının antrenörlüğünde bulundu. Antrenörlük yaşamının en büyük başarılarını yine Galatasaray'da yaşadı. Türk futbol camiasında "Baba Gündüz" namıyla tanındı. Daha sonra spor yazarlığına başladı. Uzun yıllar *Hürriyet* gazetesinde spor yazarlığı yaptı ve bu görevdeyken vefat etti.

CEM ATABEYOĞLU

KILIÇBALIĞI

Xiphiidae familyasından olan kılıçbalığı'nın bilimsel adı *Kiphias gladius*tut*: Gövdesinin üçte ikisi nispetinde uzun olan kılıcı, üst çenesinin uzaması sonucu oluşmuştur. Sırtı lacivert, yan tarafları mavimsi gri, karnı ise beyazdır. Türkiye'yi çevreleyen sularda yaşayan iri ve çok güçlü balıklardan biridir. Günümüzde daha çok Ege Denizi ve Akdeniz'de bulunmaktadır.

17. yy'da Eremya Çelebi'nin yazdığına göre İstanbul ve çevresinde tutulan bütün balıklar önce Balıkpazarı'na(->) gelirken sadece kılıçbalığı, deniz gümrüğüne nezaret etmek üzere Kasımpaşa'da oturan balık emininin kontrolü altında Galata ve Emi-nönü'ndeki dükkânlara dağıtılmaktaydı.

Kılıçbalığı 20. yy'ın ilk yarısına kadar geçici balıklar arasında sayılırdı. Yaz mevsiminde Karadeniz'e çıkan kılıçbalığı kasıma kadar burada kaldıktan sonra yine Marmara'ya döner, geçişleri sırasında ise

Boğaziçi'nde av verirdi. Mayıs ayının mehtapsız gecelerinde yapılan kılıç avının İstanbul'un balıkçılık kültüründe çok önemli bir yeri vardı.

Her köyün balıkçıları, kendi mıntıkalarının akış başlarından, suların cereyanına göre "açma" ya da "kapama" yolunda ağlarını bırakırlar, Bebek içine veya Kandilli hizasına kadar akış yaparlar, sonra tekrar akış başına gelirlerdi. Bu şekilde gün ışımaya başlayıncaya kadar avlanırlar, gün doğarken iskelelerine döner, ağlarını yıkar, yüksek ağaçlara takılı makara ve gön-

derlerle perde halinde çekerek kurullardı.

Kılıçbalığı yaklaşık 1935'ten önce dalyanlarda, İstanbul Boğazı'nda özel kılıç ağlarıyla, kısmen de olta ve paraketayla av-lanırdı. Bu tarihten itibaren Marmara'da zıpkınla avcılık başladı. 1946'da Marmara' da yapılan aşırı avcılık sonucu balık Karadeniz'de çıkmamaya ve azalmaya başladı. Kılıç ağcılarının bir kısmı zıpkıncılığa döndü, diğerleri bu avı bıraktı. 1947'de 15 kilodan ufak balıkların avlanması yasak edildiyse de aşırı avcılık devam etti. Böylelikle Marmara'nın bu güzel balığı da tarihe karıştı.

ALÎ PASINER

KILIÇHANE

15. yy'dan 1868'e kadar İstanbul'da faaliyet gösteren sanayi okulu ve imalathane. "Dımışkîlhane" olarak da bilinir. Günümüzde aynı yerde Sultanahmet Anadolu Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi vardır.

Kılıçhane'nin bulunduğu tarihi mekânda Bizans döneminde de hammaddesi demir olan savaş araç gereçlerinin yapıldığı bir imalathane vardı. İstanbul'un fethinden (1453) sonra II. Mehmed'in (Fatih) vezirlerinden Gedik Ahmed Paşa'nın girişimi ile 1454'te bir kılıç imalathanesi kuruldu. Burada Osmanlı ordusunun gereksinimi o-lan ve özelliklerine göre "dımışkî", "Ucanı", "mağribî", "zivzikî", "tırzî" denen kılıçlar dövülmekteydi. Bu imalathane, kılıç-çıbaşı denen bir başustanın yönetimindeydi. Adı saptanan ünlü bir kılıççıbaşı IV. Murad döneminde (1623-1640) Davud Us-ta'dır. Kılıççıbaşının buyruğunda çok sayıda şimşirkâr denen kılıç ustalarının çalıştıkları bilinmektedir.

Evliya Çelebi, kendi gözlemlerine dayanarak İstanbul Kılıçhane'sini ve buradaki kılıç yapımını anlatır. Kılıçhane'nin bir süre de Galata'da Kurşunlu Mahzen denen yerde faaliyet gösterdiği sanılmaktadır. 17. yy'ın ortalarına doğru Kurşunlu Mahzen' deki Kılıçhane'nin kapatıldığı ve burasının Yahudilere kiralandığı saptanmıştır.

I. Mahmud döneminde (1730-1754)

Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa, Kılıçhane' deki çalışmaları durdurarak burayı yeniçerilerin elbiselerinin dikildiği bir dikimhane haline getirmiştir. Kılıçhane'nin ikinci kez canlandırılması III. Selim döneminde (1789-

1807). Kılıçhane, 16. ve 17. yy' daki önemini ve çalışma yöntemlerini koruyamamakla birlikte bu adla 1868'e kadar varlığını sürdürmüştür.

Midhat Paşa'nın girişimi ile 4 Eylül 1868' de Kılıçhane binasında Sanayi Mektebi' nin açılması ile yaklaşık 800 yıllık bir geçmişe sahip olan Kılıçhane kapanmıştır. Kılıçhane'nin tarihi binasının bir bölümü 19. yy'ın sonunda Orman ve Maadin Nezareti binasının yapılması sırasında yıkılmıştır. Geride kalan bölümleri ise günümüzde Sultanahmet Anadolu Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi binası içindedir.

Kılıçhane'de dövülen ve tarihi değeri olan pek çok kılıç, Topkapı Sarayı Müze-si'nde sergilenmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I; Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 51-53; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 14, 80 c, 139, 140; "Mekteb-i Sanayi Tarihçesi", Sultanahmet Anadolu Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi Arşivi.

İSTANBUL

KINA GECESESİ

Eski İstanbul düğünlerinde geline kına yakılması nedeniyle yapılan eğlencelere kına gecesi denilirdi (bak. düğün âdetleri). Yoksul ya da varlıklı her İstanbullu aile evlenecek kızları için mutlaka kına gecesi tertip ederdi.

19. yy'da İstanbul'da çarşamba günü akşam yapılan kına gecesinde erkekler selamlıkta, kadınlar haremde eğlenirlerdi. Haremde çengiler türkü eşliğinde kızı dolaştırırlardı. Davetlilerin önüne kına tepsisini koyup gelini oturturlar, kıza ve ailesine yakın davetlilerden bir-ikisinin gelinin parmak uçlarına kına yakmasını isterlerdi. Annesi de kızın avcunun ortasına altın koyar, üzerine kına yakılarak altın yapıştırılır ve bağlanırdı. Bu altın uğur ve bereket getirmesi için gelin tarafından sak-

KINALIADA

560

56"!

KINAMADA

lanırdı. Çengiler oyunlar oynayarak sabaha kadar kına gecesini şenlendirirlerdi.

20. yy'ın başlarında düğünden bir gün önce, yani çarşamba günü damadın akrabasından birkaç kişi, üzerine iki-üç topak kına koyulmuş ve iki tane de mum dikilmiş gümüş bir tepsiyi gelinin evine götürürdü. Sazende ve hanende kadınlar kına gecesi meclisini şenlendirirler; gelini ö-ven maniler söylenir, çengiler oynatılırdı. Bütün gece eğlenceler devam eder, sabaha karşı ortaya getirilen gelinin avuçlarına, parmak uçlarına ve ayak başparmağına kına yakılırdı.

Kızın bütün arkadaşları da kismetleri açık olsun diye kendi ellerine kına yakarlardı. Kına gecesinde bulunan kadınlar kına tepsisinin içine para koyar, bu para ile de geline hediye alınır veya o gecenin masraflarına katkıda bulunulurdu.

Kına gecesi erkekler için de eğlenceli olurdu. Onlar da ya damat evinde veya gelin evinin selamlığında toplanıp eğlenirlerdi. Damadın bütün yakın arkadaşları bir tarafa, yaşlılar bir tarafa otururlar, eğlenirlerdi.

Eski istanbul'un köy düğünlerinde kına gecesi "kına damı" olarak adlandırılmaktaydı. Bu eğlencelerde saz takımı bulunmaz, sesi ve sözü uygun olan kadın veya kızlar def çalıp, türkü söyleyerek eğlenirlerdi. Bu eğlenceler iki gece sürer, birinci geceye "küçük kına gecesi", ikinci geceye de "büyük kına gecesi" denirdi.

Kız evinin erkek tarafından kına istemesi gelenektir. Gelin evinde hazırlanan hel-valı tepsi düğünün son gecesi damat evine gönderilirdi. Helvalı tepsi, damat tarafındaki bütün misafirlere gezdirilir, herkes helvanın üzerine para yapıştırırdı. Tepsinin üzerine mum dizilir ve istenilen kına konduktan sonra köyde bulunan herkes çalgı ve çengi eşliğinde gelin başka bir köyde-se oraya, aynı köyden evine kınayı götürüp teslim ederlerdi. Kızın yakın arkadaşları hazırladıkları kınayı önce gelinin ellerine, daha sonra da kendi ellerine yakarlardı.

Bibi. Melahat Sabri, "İstanbul Düğünleri", *HBH*, II, S. 23-24 (Mayıs 1993); E. E. Talu-S.Eri-mez, *Dünden Hatıralar*, 1st., ty; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 267-268; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı*, 18-22; "İstanbul'un Anadolu Yakası ve Şile Dolaylarındaki Köylerde Düğün Âdetleri", *HAGEM Arşivi*, YB 89.0027.

MELTEM CİNGÖZ

Kmahada

Hazım Okurei; 1993

Kınalıada

İstanbul Ansiklopedisi

KINALIADA

İstanbul adalarından İstanbul Limanı'na en yakın ve en küçük olanıdır. Eski isimleri, "birinci" anlamına "Proti" ve "bileytaşı" anlamına "Akoni"dir. Türkçe Kınalıada denilmesinin nedeni, üzerinin makilerle kaplı olduğu dönemlerde uzaktan kına rengine bir görüntü vermesidir.

Kınalıada, İstanbul'a 6,5, Anadolu sahiline 3,5 mil mesafededir; eni 1,5, boyu 1,1 km'dir; üç tepeden oluşmaktadır. Batıdaki Çınar Tepesi ile bu tepenin hemen yanındaki Teşvikiye Tepesi 115 myüksek-liğindedir, iki tepenin arasında Çınarlık denilen bir boyun vardır. Güneye doğru uzanan ve üzerinde Hristos Manastırı'nın bulunduğu Manastır

Tepesi'nin yüksekliği ise 93 m'dir.

Kınalıada, öteden beri ağaçtan yoksundur, evvelce bazı yörelerinde zeytin yetiştirilmiştir, iklimi öteki adalara oranla serttir.

Jeolojik yapısı bakımından çok kayalıktır. Bizans zamanında surların yapımında ve onarımında bu adanın taşlarının kullanıldığı bilinmektedir. 19. yy'ın başlarında Tophane Rıhtımı ve Haydarpaşa Limanı inşaatında Kınalıada'dan çıkartılan taşlar kullanılmıştır.

Adanın batı ve güneybatısında, çıkartılan taşlar nedeniyle arazi bozulmuş, iki büyük çukur oluşmuştur. Büyük çukura "Megalo Lakka", küçük çukura da "Mik-ro Lakka" denirdi. Ayrıca güneyde, deniz kenarındaki Taşocağı denilen yöreden de, son yıllarda sürekli taş çıkartılmıştır.

Bugün vapurla Kınalıada'ya gelirken, daha uzaktan dikkati çeken en önemli ö-zellik, Çınar Tepesi'ndeki büyük televizyon ve radyo antenleridir. Adanın uzaktan beton evlerden oluşan manzarasına karşın, iskele başında, yan yana duran, şirin iki ahşap köşk görülür. Bunlar ikiz Sirakyan evleridir. Yine hemen sahilde üçgen ça-

tısı ve üçgen biçimindeki minaresi ile pek özgün mimari yapısı olan Kınalıada Camii dikkati çeker.

Ada ağaçsız, bahçesiz, tamamen beton binalarla kaplı olmasına karşın, vapur iskelesinden güneye doğru giden çakıllık sahilin tabii bir güzelliği vardır. Adanın güneydoğusunda, içinde olimpik yüzme havuzu da bulunan Kınalıada Su Sporları Tesisleri ve önünde küçük bir liman görülür. Vapur iskelesi son yıllarda büyütölmüş ve modern biçimde yeniden inşa edilmiştir, iskelenin önündeki Ali Boran Meydanı aynı zamanda Kınalıada çarşısının merkezini oluşturur. Evvelce bu meydanda geniş camekânları olan ferah, güzel, ahşap bir gazino vardı. Adanın iskeleye göre sağ tarafına "Akasya", sol tarafına eskiden burada bulunan Jarden Gazinosu nedeniyle "Jarden" denilir. İskeleden sola, güneye doğru gidilirken yeni yapılan küçük mendirek ye küçük bir rıhtımdan sonra yine beton evlerle doldurulmuş olan bir sahil görülür.

Kınalıada İskelesi'nden, sahil boyunca güneye doğru uzanan bölgede, eski ahşap yalıların yerine, beton binalar yapılmıştır. Eski liman dolmuştur. Limanın yakınındaki çayırılık futbol alanı halen durmakta ise de çevresi binalarla sarılmıştır. Limanın üstündeki Manastır Tepesi'nde Hristos Manastırı vardır. Tepenin güney yönü taşo-caklarıdır. Güneybatıya bakan burunun a-dı incir Burnu'dur. Burası Jarden bölgesidir. Jarden'den bir patika ile tepede, kayalar arasında eskiden keşişlerin çile çektiği hücreleri olan Keşişhane'ye gidilir. Keşişhane'nin bugün sadece kalıntıları görölebilmektedir.

Hristos Manastırı'nın batısındaki koyun ismi Manastır Koyu'dur, koyun kuzeyinde "Büyük" ve "Küçük" çukurlar vardır.

Öteden beri gerek ev sayısı, gerek nüfusu bakımından Adalar'ın en küçüğü o-lan Kınalıada uzun yıllar bir köy görünümü vermiş, öteki adalardaki gelişme bu adada görülmemiştir.

Kınalıda geçmişte susuz, elektriksiz; yazın bile nüfusu fazla artmayan; genellikle Ermenilerin oturduğu; hekimi, eczanesi olmayan küçük bir yerleşim yeri olmuş; yönetim bakımından da, Heybeliada ve Bur-gazadası nahiye olduğu zamanlarda dahi Burgazadası'na bağlı bir köy olarak kalmıştır. Halen Adalar İlçesi'nin bir mahal-lesidir.

Ağaçsız oluşu ve ikliminin sertliği nedeniyle, İstanbul'a en yakın ada olmasına rağmen, diğer adalara oranla, uzun süreler yazlıkçılar tarafından da fazla rağbet görmemiştir. Adaya ilk yerleşenler buradaki Vartan Manastırı nedeniyle, Ermenilerdir. İlk ciddi yerleşim 1833'te başlamış, 1846' da Adalar'a vapur işlemeye başlaması ü-zerine Ermenilerin sayısı daha da artmıştır. 1857'de Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi ve Nersesyan Ermeni Okulu açılmış, bilahare en ünlüsü Şahap olmak üzere birkaç otel de hizmete girmiştir.

Adanın Rum ve Türk nüfusu sınırlı kalmıştır. Ortodoks Panayia Kilisesi ve Rum ilkokulu 1869'da açılmışsa da Rum nüfu-

su artmamış, Rum ilkokulu 1973'te öğren-cisizlikten kapanmıştır. Türk ilkokulu ise 1935'te açılmıştır.

Ada 1946'ya kadar elektriksizdi; sadece bazı yöreler jeneratörle aydınlatılıyordu. Adaya şehir şebekesinden, denizaltından kablo ile elektrik ancak 1947'de gelmiştir.

Kınalıada sudan da yoksundur. Eski zamandan kalma büyük sarnıçlar adanın ö-teden beri su sıkıntısı çektiğim göstermektedir. Uzun süre tankerlerle, evlerin sarnıçlarına su getirilmiş, 1981'de su dağıtım şebekesi inşa edilmiştir.

Adaya ilk ve tek cami, 1958'de Kara-köy Meydanı'nın genişletilmesi sırasında pek değişik bir mimari üslubu olan Kara-köy Mesddi'nin(-0 taşlan numaralanarak sökülüp buraya monte edilmesiyle kurulmak istenmiş, ancak bu caminin taşları kaybolduğundan, sahile 1963'te mimari açıdan modern bir cami inşa edilmiştir (bak. Kınalıada Camii).

Kınalıada'da oturan Türk aile öteden beri azdır. Uzun süre adada oturan ünlü kişilerin başında şair ve politikacı Fazıl Ah-

met Aykaç gelir. 1940'lı yıllarda yazları Adalar arasında yapılan futbol turnuvalarında, Kınalıada futbol sahası da şenlikli maçlara sahne oluyordu. Fazıl Ahmet Aykaç' in oğlu, ünlü futbolcu Eşfak Aykaç, yine ünlü futbol adamlarımızdan Beşiktaşlı Şükrü Gülesin, Galatasaraylı Osman incili (Kova Osman), Kınalıada'nın tanınmış futbolcularındandı.

Afiş ressamı İhap Hulusi, bilim adamı Prof. Avram Galanti de adaya yerleşmiş kişilerdendir.

Adanın nüfusu uzun yıllar, özellikle kışları birkaç yüz kişiyi geçmemiştir. Ancak son yıllarda yaz nüfusu fevkalade artmıştır. Kışın 2.000'i aşmayan nüfus (1990 Genel Nüfus Sayımı'nda 1.700 kişi), yazın 25-30.000 kişiyi bulmaktadır. 1984'ten sonra Kınalıda kötü yapılaşmaya örnek teşkil edercesine gelişmiş, büyük bir inşaat furyası sonucu arsa ve bina fiyatları yükselmiş, Kınalıada bahçesiz binalarla dolmuş, bu kötü yapılaşma adayı büyük ölçüde beton-laştırmıştır.

Kınalıada Bizans döneminde sürgünler yeri olan Prens Adaları içerisinde, belki de

KEVALIADA CAMİ

562

563

KIRAATHANELER

istanbul'a ve Anadolu yakasına yakınlığı nedeniyle, tarihte bu amaçla pek çok kez kullanılan bir yer olmuştur. Adanın manastırları pek önemli sürgünleri barındırmıştır. Kınalıada'nın bir diğer özelliği de Bizans döneminde en çok talan edilen ada olmasıdır. 1182, 1204, 1302 yıllarında Girit korsanları ve Haçlıların yağmalarından Kına-lıada çok müteessir olmuştur, istanbul'un fethinden sonra bir ara canlanan ada yemden korsanlar tarafından tahrip edilmiştir. Adanın gelişmesi ancak 1900'lü yıllarda gerçekleşmiştir.

Kınalıada'da ikisi artık yok olmuş bulunan üç manastırın varlığından söz edilir. En önemli ve bugün de mevcut olan manastır "Yukarı Manastır", yani Hristos Ma-nastırı'dır. Bu manastıra ait ilk önemli o-lay imparator V. Leon'un 820'de Aya trini Kilisesi'nde öldürölüp, balta ile parçalanan cesedinin dört oğlu tarafından buraya getirilmesidir, ikona taraftarları ile karşıtlarının bu amansız mücadelesinde imparatorun dört oğlu da hadım edilmiştir. V. Leon' un *mezarı* manastırdadır.

Kınalıada'nın tepesindeki Hristos Ma-nastırı'mn en önemli sürgünü IV. Romanos Diogenes'tir. 1068'de tahta çıkmış olan Romanos Diogenes, 1071'de Malazgirt'te Alparslan'a yenilmiş, Bizans sarayında iktidarı ele" geçirmiş olanlar tarafından İzmit' te yakalanmış, gözleri oyulmuş, sırtına keşiş elbisesi giydirilip Kınalıada Hristos Ma-nastırı'na sürölmiştir. Ancak çok yaşamamış ve burada ölmüştür. Mezarının bugünkü yetimhanenin hemen yanında olduğu söylenmekte, kesin yeri bilinmemektedir.

Manastır 1182'de Latin istilasına uğramış, 1262'ye kadar Latinlerin elinde kalmış, 1453'te istanbul'un fethi üzerine Fener Patrikhanesi'ne bağlanmıştır. Manastır 1722'de tamir edilmiş, 1778'de Ipsilanti ailesine intikal etmiş; Ipsilantiler(->), manastırı Heybeliada'daki Panayia Kamariotissa Manastırı'na bağışlamışlardır.

Manastırın hamisi Ipsilanti ailesi Yunan ihtilaline karıştığı için devletçe bütün emlakine el konulmuş, ancak manastır daha önce Panayia Kamariotissa'ya bağlandığı için kurtulmuştur. 1844'te Patrik IV. Yermomos, manastırı Heybeliada Ruhban Mek-tebi'ne bağışlamıştır.

1894'teki depremde Heybeliada'daki Ruhban Mektebi yıkılınca okulun öğrencileri bu manastıra getirilmiş; 1901'de Patrik III. Yuvakim burada bir kız yetimhanesi açmıştır.

Ünlü zengin Sinyasoğlu, Hristos Manas-tın'nın gelişmesi için büyük mali yardımlarda bulunmuştur. Mezarı manastırın giriş kapısındadır.

Manastır 1914'te askeri idareye verilmiş, 1917'de boşaltılmış, 1920'de buraya Beyaz Ruslar yerleştirilmiş, Kızılhaç tarafından sevkıyat merkezi olarak kullanılmıştır. Halen manastır, Fener Patrikhanesi'ne bağlıdır. Manastırın kutsal günü 6 Ağustos'tur.

Kınalıada'da biri Rum, biri Ermeni, biri de Fransız-İngiliz mezarlığı olmak üzere üç eski mezarlık vardır. Müslüman mezarlığı ise yeni kurulmuştur. Ermeni me-

zarlığı ile yan yanadır. Hristos Manastırı civarındaki Aya Fotini Ayazması da bugün yok olmuştur.

Öteden beri su sıkıntısı çeken Kınalıada'da eskiden Yerebatan Sarnıcı gibi direkli büyük sarnıçların olduğu, bunlara "Kinstern" (direkli sarnıç) denildiği bilinmektedir. Halen bu sarnıçların bazılarının kalıntıları görülmekte ise de çoğu kötü yapılaşma nedeniyle tahrip edilmiştir.

Bibi. G. Schulumberger, *istanbul Adaları*, İst., 1937; E. Mambouy, *Leş ttes deş Princes, Isl.*, 1943; Erdenen, *Adalar*; Tuğlacı, *İstanbul Adaları*, II; Evliya, *Seyahatname*, I.

NEJAT GÜLEN

KINALIADA CAMÜ

Kınalıada'da Çarşı Caddesi'nin doğusunda-dır. 1950'li yıllara dek adada cami olmadığı için, adanın Müslüman sakinleri zamanın başbakanı Adnan Menderes'ten adaya bir cami yapılmasını isterler. Bunun ü-zerine Adnan Menderes, 1958'de Karaköy Meydam'ndaki yerinden sökülen Karaköy Mescidi'nin(-*) adaya aynen monte edilmesini ister. Bu gerçekleşmeyince Kınalıada Camii Derneği'nce 1964'te mimarlar Turhan Uyaroğlu ve Başar Acarlı'ya Kınalıada Camii yaptırılır.

Betonarme olan caminin müstemilatı bahçe, avlu ve dükkânlar, tuvalet, eşya deposu, abdest yeri, gasilhane, son cemaat yeri, imam odası, dernek odası ve kadınlar bölümünden oluşur. Caminin iç alan 250 m2 olup, toplam arsa alanı 450 m2'dir. Çevresindeki dükkânların geliri caminindir. Güneydoğu-kuzeydoğu yönünde *çapraz*

Kınalıada Camii

Tuğlacı, *İstanbul Adaları*

olarak yapılmış olan caminin, cadde yönünde geniş, deniz yönünde daralan bir avlusu vardır. Avlu kapısının sağ yanında abdest yerleri ve tuvaletler, cami yanında Kuran dershanesi, onun önünde musalla taşı, avlu girişinin tam karşısında gasilhane ve dernek odası vardır. Caminin alt katında ise kadınlar bölümü bulunur.

Cami ve minare klasik cami mimarisinin dışındadır. Mimarlardan Başar Acarlı caminin tarzını fonksiyonel olduğu kadar organik mimari diye açıklamaktadır.

Avlu girişinin kuzeybatı köşesinde o-lan camiye 5 basamakla girilir. Basamakların bitiminde, sol *taraf*ta-, tek kapılı, mihraba paralel dikdörtgen planda, güneyi ahşap ve camekânlı son cemaat yeri bulunur.

Caminin içi üçü kible yönünde, üçü de giriş yönünde eşit olmayan altı kenarlı bir poligondan oluşur. Poligonal olmasından dolayı yapı, giriş ve kible yönünde dar, orta mekânda geniştir. Mihrap duvarı ufak bir kare duvar olup, mihrap nişi olarak 20 cm'lik üçgen bir niş, sembolik olarak duvara işlenmiştir. Ayrıca mihrap duvarının iki yanında yine mihraba işaret eden 2 şamdan vardır. Mihrap duvarının arkası, renkli buzluca kaplıdır. 50 cm genişliğinde olan poligonun doğu ve batı yönündeki duvarların birleştiği yerlerdeki yarım metrelik açıklıklar, bir duvarla niş haline getirilmiş ve vitray camla kaplanmıştır. Caminin beyaz olan duvarlarının alttan 10 cm'lik bir alanı, yeşile boyanmış ve buralara ayakkabılık setleri yerleştirilmiştir. Mihrabın sağında olan minber ile yapının doğu duvarının ortasında olan vaaz kürsüsü, am-

bön *tarzda*, yapılmıştır. -Müezzin mahfili ise yapının kuzeydoğu köşesinde, 25 cm yükseldiğinde tırabzanlarla çevrili olup ahşaptır. Mihrap duvan olarak belirtilen kare duvarın ortasındaki dikdörtgen çerçevede "Yüzünüzü mescidin haram yönüne çevirin" manalı ayet, bu çerçevenin iki yanında ise "Allah, celle celalehu" ve "Muham-med" yazan levhalar vardır. Ayrıca mihrap duvarının iki yanındaki duvarlarda da altıgen çerçeveler içinde 4 halife ve ehlibeytten Hasan-Hüseyin'in adlarının olduğu levhalar bulunur.

Yapının en ilginç yeri olan ve Vedat Da-lokay tarzını hatırlatan kubbesi, yapıyı ikiye bölüp, orta şahında birleşen 2 pramit-ten oluşur. Bunlardan güneydeki, mihrap bölümünü örten pramit daha yüksek, kuzeydeki giriş bölümünü örteni ise daha alçak olduğu için, iki pramidin orta alanda birleştikleri yerde bir açıklık meydana gelmiştir. Bu açıklık camla kapatılmıştır. Bu cam sayesinde mihrap yönü daha fazla ışık alırken, giriş bölümü karanlıkta kalmıştır. Kubbeye dışarıdan bakıldığında ise mihrap yönünü örten pramidin yüksekliğinin, dışarıda oldukça sivri bir kare oluşturduğu, giriş yönünü örten daha alçak piramidin ise bir hayli yayvan olduğu görülür. Yine içeride çok kısa bir mesafe gibi görülen iki piramidin birleştiği camekânlı bölüm, tüm haşmetiyle büyük bir a-lanı kaplar görünümündedir. Bu piramitler dışarıdan gri fayanslarla kaplanmıştır.

Yapıdaki doğal ışık kaynaklarının en güzeli, kubbedeki camekânlı bölümdür. Ayrıca poligonun köşelerinin tavanla birleştikleri yerler açık bırakılmış ve bu boşluklar da camla kapatılarak ışıklandırma sağlanmıştır. Girişin doğu yönündeki duvarda üç, batı yönünde iki, mihrabın doğusundaki duvarda iki, batımdaki ise bir açıklık bırakılarak buralardan da ışık gelmesi sağlanmıştır. Bunlardan başka kuzey yönündeki son cemaat yeriyle ana mekânı ayıran duvar, ahşap kasetleme sistemiyle hareketlendirilmiş, aralarına camlar konmuş ve camiye büyük bir ışık kaynağı sağlanmıştır.

Caminin alt katında, girişi caminin batı yönünde olan kadınlar bölümü vardır. Burası önceleri su deposuyken, 1990'da kadınlar bölümü olarak düzenlenmiştir. Burası cuma ve bayram günleri erkek cemaat tarafından kullanılmaktadır.

Dört basamakla caminin girişi de olan kare son cemaat yerine girilir. Son cemaat yerinin kuzey duvarında bahçeye açılan bir pencere, batı duvarında ise depoya açılan bir kapı vardır. Son cemaat yeri ile ana mekân, mihraba paralel bir koridorla birbirlerine bağlanır. Bu koridorun sağ ve solunda eşya depoları vardır.

Ana mekân kuzeydoğu köşesinde zikzak oluşturan yedigen bir poligondan oluşur. Yapının güney duvarında üçgen bir mihrap nişi, doğu köşesinde vaaz kürsüsü, güneybatısında klasik tarza yakın bir minberi, kuzeybatı köşesinde ise müezzin mahfili vardır. Duvarları yanya kadar lambridir. Tavanlar alçaktır. Mekânın tam ortasında 20 cm yüksekliğinde, 3 m genişliğinde,

de, 1,5 m eninde, simetriği tavanda da olan bir platform vardır. Bu platformun üzerindeki iki dikdörtgen kolon caminin ana mekânını taşımaktadır. Burada da üst kattaki ayet ve yazıların olduğu panolar sadece kare çerçeve değişikliği ile karşımıza çıkmaktadır. Caminin kubbeden sonra en ilgi çekici yanı minaresidir. Avlunun içindeki camiden tamamen ayrı olan minare, üçgen olup, yükseldikçe daralmaktadır. Doğu ve batı köşeleri çıkıntı halindedir. Minarede dörtgen bir silme, şerefeyi sembolize eder ve işlevsizdir. Minarenin şerefeye kadar olan bölümü batıya bakan yamuk bir dikdörtgen ile hareketlendirilmiştir. Kesik yivli olan minarenin tepesinde alemleri mevcuttur.

Bugünkü imamı A. Dursun'un belirttiğine göre, caminin mihrap ve minberi 1994 sonbaharında değiştirilip klasik cami mimarisine uygun hale getirilecektir. **BibL** Tuğlacı, *istanbul Adalan*, II, 305.

ALEV ERARSLAN

KBVALIADA VAPURU

Şehir Hatları işletmesi vapuru.

1914'te Almanya'da, Danzig'de (bugün Polonya'da Gdansk) J. W. Klanvitter tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak yapıldı. Ancak I. Dünya

Savaşı (1914-1918) nedeniyle Osmanlı Seyr-i Sefain idaresi' ne ancak 1921'de teslim edildi.

Pendik ve Maltepe adlı iki eşi daha vardı. 531 grostonluktu. 930 yolcu alıyordu. Uzunluğu 50,9 m, genişliği 7,9 m, sukesi-mi 3,4 m idi. Her biri 750 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift us-kurluydu. Saatte 12 mil hız yapıyordu. Önceleri Mudanya ve Gemlik hattında çalıştırıldı, sonra şehir hatlarına verildi. 1958'de hizmet dışı bırakıldı. 1961'de sökülmeğe ü-zere satıldığı zaman 47 yıllık bir tekneydi. ESER TUTEL

Kınalıada Vapuru

Eser Tutel koleksiyonu

KEVAR HANEM

bak. SIVACIYAN, KINAR

KIRAATHANELER

19. yy'da faaliyet göstermeye başlayan ve kahvehanelerden(->) farklı olarak müşterilerinin gündelik olayları takip etme, çeşitli konularda bilgilenme ihtiyaçlarına cevap verebilmek amacıyla bünyelerinde gazete, dergi vb süreli yayınları bulunduran, ayrıca geleneksel sahne sanatlarının icra edildiği, musiki fasıllarının düzenlendiği eğlence ve kültür mekânları.

istanbul'da ilk kıraathanenin hangi tarihte açıldığına ilişkin yeterli bilgi yoktur. Bu konuda bazı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en eski tarihi temel o-lan görüş, 16. yy'da cami teşkilatı içinde faaliyete geçen ve cemaatin namaz aralarındaki zamanı değerlendirmek amacıyla çeşitli dini halk kitaplarını okuyup sohbet ettikleri mekânları, ilk kıraathaneler olarak kabul eder. Bu görüşe göre, istanbul'daki kıraathaneler, aslında kahvehanelerden daha önce kurulmuşlar, fakat zamanla temel işlevlerinden uzaklaşarak gündelik hayattaki etkilerini kaybetmişlerdir. Kahvehaneleri, kıraathanelerin yozlaşmış bir şekli olarak değerlendiren bu düşünce biçimi, 16. yy'dan sonra istanbul hayatında şekillenen din dışı kamusal mekânların toplum içindeki kültürel dolaşımı sağlamada üstlendikleri çok yönlü rolü, tek bir boyuta indirgemesi nedeniyle yeterince tatmin edici değildir.

Kıraathanelerin, Avrupa'da örnekleri görülen ve üst tabakaya mensup insanların devam ettikleri bir çeşit kültür kulübü şeklinde 19. yy'da kurulduklarını ileri süren görüş ise, tarihsel açıdan doğru bir tespit yapmakla birlikte, bu mekânların istanbul hayatındaki çok yönlü faaliyetlerim i-çedönük bir toplumsal grubun kültür pra-

KffıDAR, LÜTFİ

564

565

KIRIM KİLİSESİ

tiğiyle sınırlandırması açısından, eksik bir değerlendirme olarak kalmaktadır.

istanbul'da modern anlamda ilk kıraathanelerin açılması için gerekli toplumsal koşullar 19. yy'ın ortalarında olgunlaşmıştır. Bu koşulların başında, *gazete* ve dergi yayımcılığının bu dönemde başlaması, toplumsal hayata ilişkin bilgilenme sürecini şehrin kültürel dolaşımına sokarak hızlandırması gelir. Ancak bu yayın organlarının şehir içinde gerektiği gibi dağıtılmasını belli yerlerde satılması, gündelik okuma alışkanlığının hane ölçeğine kadar yaygınlaşmasını engellemiş, diğer yandan mevcut kütüphanelerin *yalnızca* yazma ve basma kitaplardan oluşması, *gazete* ve dergi koleksiyonlarını bünyesinde bulunduran ve bunları müşterilerinin istifadesine sunan bir tür yeni okuma mekânlarının ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır. Kıraathanelerin açılmasına neden olan bir diğer koşul, Tanzimat sonrasında geçmişe oranla farklı ve çağdaş bilgi üreten, bunu da toplumla paylaşmak isteyen aydın-bürokrat zümrenin şehir hayatında varlığını hissettirmesidir. Kıraathanelerin başlangıçtaki müşteri profilini belirleyen bu zümre, ev ve devlet dairesi dışında gündelik *hayata* dönük bir üçüncü yaşam alanı olarak bu yeni mekânları seçmişler, dolayısıyla buralarda oluşan kültürel faaliyetlerin önde gelen figürleri sayılmışlardır. İlk kıraathanelerin bu açıdan hem basın dünyasına hem de bürokrasinin istanbul'da odak noktası olan Bâbîâli-Beyazıt ekseninde faaliyete geçmeleri, başlangıçtaki sosyokültürel işlevini de aydınlatarak niteliktedir.

Beyazıt'ta Abdülmecid döneminin (1839-1861) sonlarına doğru 1857'de açılan Uzun-kahve, istanbul'daki kıraathanelerin ilk örnekleri arasındadır. Mimari planı dar kenarlı bir dikdörtgen şeklinde olduğu için halk arasında Uzunkahve diye bilinen bu kıraathanenin bir diğer adı da Okçularba-sı Kahvehanesi'dir. Fakat istanbul'un kültür tarihinde daha çok Sarafim Kıraathane-si(-») olarak tanınmıştır.

Sarafim Kıraathanesi, kendi türünün ilk ve en çarpıcı örneği olması bakımından dikkat çekicidir. Müşterileri arasında Yeni Osmanlılar grubu içinde yer alan Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve Ayetullah Bey gibi aydınların yanısıra Vidinli Tevfik Paşa, Süleyman Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Maarif Nazırı Yusuf Paşa, *Ceride-i Havadis* yazarlarından Kol Ağası Hacı Ra-şid Efendi ve Doktor Aziz Bey gibi üst tabaka bürokratlar da vardır. Ayrıca emekli Bâbîâli memurları ve bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev yapan kişiler, bu seçkin zümreyi tamamlamaktadırlar. Dünya ve memleket sorunları üzerinde yapılan çeşitli tartışmalar, fikir alışverişleri bu kıraathanenin kültürel atmosferini oluşturmuştur. Ayrıca ramazan gecelerinde edebiyatçıların da katıldıkları toplantılar düzenlenmiş, aralarında Hersekli Arif Hikmet, Ândelib (Faik Esad), Muallim Naci ve Müs-;ecabizade İsmet

gibi şairlerin, Ahmed Ra-sim ve Halid Ziya (Uşaklıgil) gibi yazarların bulunduğu edebiyat sohbetleri yapılmıştır.

Sarafim Kırathanesi'nin bir diğer önemli özelliği ise, döneminin başlıca gazete ve dergilerini koleksiyon haline getirerek müşterilerinin istifadesine sunmasıdır. *Takvim-i Vekayi*, *Ceride-i Havadis*, *Tasvir-i Efkâr*, *Mecmua-i Fünûn*, *Mir'at* gibi İstanbul'da yayımlanan gazete ve dergilerin yanısıra diğer Osmanlı vilayetlerinde çıkan süreli yayınları da topluca bulundurmak ve yeni çıkan kitapların satışını yapmak, bu kırathanenin şehir hayatında bir kültür merkezi kimliği *kazandığım* kanıtlamaktadır.

Sarafim Kırathanesi'nin üstlendiği kültürel işlevi daha kapsamlı ve akademik bir çerçeveye oturtan ikinci önemli girişim, Petesburg Sefiri Halil Bey ile Münif Paşa'nın çabalarıyla kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye(->) tarafından yapılmış ve bu bilim kurumunun Eminönü Çiçekpazarı'ndaki merkezinde 1864'te bir kırathane açılmıştır. Ancak bu mekân, yalnızca cemiyetin eğitim faaliyetlerini bütünleyen bir kütüphane şeklinde düzenlenmiş ve sınırlı sayıda okuyucuya kültür hizmeti vermiştir. Bu temel özelliği nedeniyle Sarafim Kırathanesi'nin temsil ettiği sosyokültürel mekân tipinden ayrılan ve şehir halkının desteğinden çok bir özerk kuruluşun mali kaynaklarıyla varlığını sürdüren bu girişim, cemiyetin 1867'de kapanmasıyla birlikte tarihe karışmıştır.

İstanbul'da kırathanelerin yoğunlaştığı bölgelerin başında Sultanahmet'ten Aksaray'a uzanan anacaddenin belirlediği yerleşim kuşağı gelir. Bölgenin sosyal topografyasını oluşturan bürokrasi ve esnaf zümre, bu kırathanelerin temsil ettikleri kültürün de içeriğini şekillendirmişlerdir. Üst tabaka bürokratlarının devam ettikleri kırathaneler, tıpkı Sarafim Kırathanesi'n-de olduğu gibi bir sosyal kulüp niteliğini taşırlarken, müşterileri esnaf-bürokrat karışımı zümreden meydana gelen kırathanelerde de İstanbul'un geleneksel eğlence kültürü, bu mekânların temel işlevini belirlemiştir. Beyazıt-Aksaray bölgesinin, ayrıca İstanbul'un suriçindeki başlıca eğlence merkezlerinden olması, buradaki kırathanelerin de bu kültürel yapılanmaya paralel bir faaliyet tarzı göstermelerini zorunlu kılmıştır. Ramazan ayında genellikle bu kırathanelerde Karagöz oynatılmış, dönemin ünlü meddahları sanatlarını icra etmişler ve düzenlenen musiki fasılları, bu mekânların başlıca geleneksel kültür faaliyetleri arasında yer almıştır. Şehzade-başı-Direklerarası'nda odaklanan bu tür kırathanelerin en ünlülerinin başında Al-yanak Mehmed Efendi Kırathanesi gelir. 1880'lerde Abdi Efendi'nin tuluat gösterileri burada sergilenmiştir. Bu bölgedeki bir diğer merkez, Fevziye Kıratha-nesi'dir(->). Hayali Kâtip Salih'in Karagöz oynattığı bu kırathane mütareke dönemine kadar canlılığını korumuş, Kemani Tatyos, Kemani Memduh ve Kemençeci Vasilaki gibi tanınmış

isimlerin düzenledikleri fasıllar, İstanbul'un kültür hayatında altın bir çağı yaşatmışlardır. Direklere-rası'nın diğer iki önemli kültür merkezi Şems Kıraathanesi ile Kâzım'ın Kıraathane-

si'dir. Her ikisine Ahmed Midhat ve Ahmed Rasim gibi ünlü edebiyatçıların bulunduğu aydın bir zümre devam etmiştir. Vezneciler'de Kıraathane-i Osmanî ve Da-rüttalim Kıraathanesi, hem Karagöz gösterilerine hem de Darüttalim-i Musiki He-yeti'nin verdiği konserlere sahne olması bakımından dikkati çekerler. Aksaray'da İhsan Bey Kıraathanesi ile Merkez Kıraathanesi, Fatih'te Reşadiye Kıraathanesi ile Hamdi Efendi Kıraathanesi, Yeşiltulumba' da Giritli Necati Efendi Kıraathanesi ile Dil-küşa Kıraathanesi, Divanyolu'nda Türkiye Kıraathanesi, Hürriyet Kıraathanesi, Arif inKıraathanesi(~>) ile Trabzonlu Şükrü Efendi Kıraathanesi, Kocamustafapaşa'da Yani Kıraathanesi ile Dimitraki Kıraathanesi, Nuruosmaniye'de Letafet Kıraathanesi İstanbul'un suriçindeki meddah gösterilerinin izlenebildiği başlıca eğlence merkezle-rindendir. Sur dışında ise Üsküdar'da Taş-çıbaşı Kıraathanesi ile İsmail Efendi Kıraathanesi ve Kasımpaşa'da Bahriye Kıraathanesi bu geleneği sürdüren mekânlardır.

İstanbul'un ticaret bölgelerinden Emi-nönü'nde yer alan kıraathaneler arasında en meşhuru Valide Kıraathanesi'dir. Müşterisi daha çok orta tabakaya mensup tüccar zümreden oluşan bu kıraathanede, tıpkı Sarafim Kıraathanesi'ndeki gibi dönemin *gazete* ve dergilerini bulmak mümkündür. Galata Köprüsü'nde Rumeli ve Anadolu kıraathaneleri, 19. yy'ın sonlarında faaliyet göstermişler, köprüden gelip geçen her tabakadan insanın uğrak yeri olmuşlardır. Beyoğlu'nda ise kıraathane kültürü, İstanbul yakasındaki kadar canlı değildir. Bölgenin kozmopolit kültür dokusu, burada kıraathanelerin yerine "cafe chantant" türü eğlence merkezlerinin kurulmasını sağlamıştır. 19. yy'da şehir hayatına giren Avrupa kökenli salon oyunları, önce bu mekânlarda yaygınlık kazanmış, ardından İstanbul yakasındaki kıraathanelere geçmiştir. Bu oyunlardan bilardo, Tepebaşı'ndaki Kanunîesasi Kıraathanesi'nde(->) oynanmış, İstanbul yakasında ise Direklerarası'ndaki Kâzım'ın Kıraathanesi'nde rağbet görmüştür. Bunun dışında *prafa*, bezik, pastıra, domino, konsolid ve piket gibi oyunlar da İstanbul kıraathanelerinde oynanmıştır.

Bibi. *Mecmua-i Fünûn*, 11/22 (Şevval 1280), s. 423-427; *The Ittustrated London News*, (21 Nisan 1877); Ebuzziya Tevfik, "Kahvehaneler", *Mecmua-i Ebuzziya*, S. 129-131 (21 Muharrem 1330-5 Safer 1330); ay, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, II, ist., 1973, s. 154; Sermed Muhtar Alus, "Eski Kıraathaneler", *Akşam* (28 Kânunievvel 1938); A. Süheyl Ünver, "Yayın Hayatımızda Önemli Yeri Olan Sarafim Kıraathanesi", *Belleten*, XLIII / 170 (Nisan 1979), s. 481-490; U. Kocabaşoğlu, "İlk Kıraathanenin Açılışı", *TT*, 1/5 (Mayıs 1984), 65-67; F. Georgeon, "Leş ca-fes â istanbul an XIXe siecle", *Etudes Turqu-es et Ottomanes*,

KIRDAR, LÜTFİ

(1889, Kerkük -18 Şubat 1961, İstanbul) İstanbul valisi ve belediye reisi (8 Aralık 1938-16 Ekim 1949).

Kırdar tek partiden çokpartili döneme geçişte İstanbul valiliği, belediye reisliği ve tek parti yönetim uygulamaları gereği CHP'nin il başkanlığını yaptı. 1954'te Demokrat Parti listesinden bağımsız olarak milletvekili seçildi. 1957 seçimlerinin ardından sağlık ve sosyal yardım bakanlığına getirildi. Yassıada'da duruşma sırasında vefat etti.

Kırdar, İstanbul'a Manisa valiliğinden geldi. İstanbul Cumhuriyet sonrası geri planda kalmış, şehircilik çalışmaları Ankara'da yoğunlaşmıştı. Kırdar İstanbul'a çağdaş şehircilik anlayışını getirdi. II. Dünya Savaşı'nın zor koşullarına rağmen İstanbul'a çağdaş bir görünüm kazandırdı.

Kırdar ilk iş olarak İstanbul için H. Prost' un(->) hazırlamış olduğu imar planını uygulamaya soktu. Belediye İmar Müdür-lüğü'nün çalışmalarını hızlandırdı. Nâzım planların tatbikat planlarını ve Üsküdar, Kadıköy ilçelerinin nâzım planlarını yaptırdı. Planların uygulanması için gerekli mali desteği bulmak üzere, hazırladığı çalışma programını İl Genel Meclisi'ne tasdik ettirdi.

Altyapı yatırımlarına öncelik verdi. Yaptığı yeni tesisatla, 1938'de yılda 8.497.456 m³ olarak sarf edilen Terkos suyunu 14.812.793 m³ ve abone sayısını 24.016'dan 34.194'e çıkardı. 1938'de Rumeli kesiminde kişi başına günde 48 lt su düşerken bu miktar 1945'te 84 lt'ye ulaştı. 1945 sonrası Terkos'tan Kâğıthane'ye yeni bir isale hattı döşendi. Tesisin su basma kapasitesi artırılarak ve Çırpıcı'da açılan artezyen kuyularından yararlanılarak kişi başına su miktarı 98 lt'ye ulaştı. Kentin Anadolu yakasına su veren Elmalı tesisleri de büyütüldü. Günlük su miktarı 7.300m³'ten 11.500 m³'e çıkarıldı. Adalar'da su depoları ve su şebekesi yapıldı.

Atla çekilen çöp arabaları yerine süprün-tü kamyonları kondu. 1938-1948 arası onarılan ya da yeni yapılan yol sayısı 5.540, uzunluğu 1.000.000 m'nin üzerindeydi. Atatürk Bulvarı, Dolmabahçe-Maçka, Ka-sımpaşa-Dolapdere-Pangaltı, Taksim-Taş-kışla, Açık hava Tiyatrosu cadde ve yolları bu dönemde gerçekleştirildi. Yol etkinliklerinin yanısıra 50.502 m uzunluğunda 153 kanalizasyon mecrası yapıldı. Elektrik fabrikasının kapasitesi yükseltildi. Şehrin ışıklandırılması üç misli artırıldı.

250 yataklı Cerrahpaşa Hastanesi Verem Pavyonu, 100 yataklı Haseki Hastanesi Çocuk Pavyonu ve 75 yataklı Süleyma-niye Doğumevi, Kırdar döneminde kuruldu. Diğer belediye hastanelerine yapılan ilavelerle kentin hasta yatak sayısı 1.200' den 1.740'a çıktı. 1938'de 19.289

yatakta ve 145.575 ayakta tedavi etkinliği söz konusu iken, 1948'de bu rakamlar sırasıyla 23.000 ve 207.344'e yükseldi. Bu süre içerisinde belediye dispanserinin sayısı 5'ten 20'ye yükseldi. Kırdar Darülaceze'de de ıslahat yaptı; yeni servisler kurdu.

Zincirlikuyu Asri Mezarlığı oluşturuldu. Edirnekapı Şehitliği ile Merkezefendi ve Karacaahmet mezarlıkları imar edildi. Cenaze nakil ve gömme işleri çağdaş bir düzeye çıkarıldı.

Kırdar döneminde İstanbul'da 16 ilkokul, vilayet sınırları içinde 168 köy oku-

Lütfi Kırdar, Gazi (Atatürk) Köprüsü'nü açarken.

Güzelleşen istanbul, XX. yy, 1944

lu, 93 öğretmen evi ve 49 işlik yapıldı. Ba-yezid Medresesi onarılarak meydana çıkarıldı ve bahçe içine alındı. Burası Belediye Kütüphanesi oldu. Bozdoğan Kemeri' nin dibinde harap durumda bulunan Gazanfer Ağa Külliyesi(-») restore edildi ve burada Şehir Müzesi açıldı. Atatürk'ün Şiş-li'deki evinde Atatürk İnkılap Müzesi kuruldu. Şair Tefvik Fikret'in Aşiyân'ı belediyece satın alınarak müzeye dönüştürüldü (bak. Aşiyân Müzesi). Halkevi binalarının sayısı artırıldı. Açık hava Tiyatrosu(-») yapıldı. Opera binasının inşaatına başlandı. Spor ve Sergi Sarayı inşa edildi. İnönü Stadyumu(-») açıldı. Taksim Kışlası istimlak edilerek yeri Taksim Gezisi'ne dönüştürüldü. Yıldız Parkı'm ve içindeki Malta ve Çadır köşklerini, Çamlıca'daki Suphi Paşa Korusu'nu, Boğaziçi'nde Emirgân Korusu'nu, Florya'yı imar etti. Şehirde Eminönü, Üs-

Kırım Kilisesi

Bünyad Dinç

küdar, Beşiktaş gibi 18 meydan açıldı. Beşiktaş'ta Barbaros Anıtı(-») dikildi.

Halka ucuz konut sağlamak için Emlak Kredi Bankası ile ortak bir şirket kurarak Mecidiyeköy'de, Haseki'de ve Levent' te evler yaptırdı; isteklilere kura ile ve taksitle sattı. Birlikte eğlence yaşamına örnek olmak üzere Taksim Belediye Gazinosu'nü inşa ettirdi.

Kırdar döneminde İstanbul'da değişik sanat örgütleri kuruldu. Bunların bellibaş-lıları Şehir Armonisi, Şehir Orkestrası, koro ve Türk Musiki Heyeti'dir. Maçka'daki eski İtalya Elçiliği Binası, konservatuvar yapılmak kaydıyla belediyeye devredildi.

Bir yandan kentin geçmiş değerlerini korumak, diğ er yandan etkin bir kent hizmeti ağı kurmak Kırdar'ın temel felsefesi oldu. İstanbul'un Cumhuriyet ertesi durağan yapısı Kırdar'la birlikte canlandı.

ZAFER TOPRAK

KIRIM KİLİSESİ

Beyoğlu'nda, Galip Dede Caddesi'ni soldan kesen Serdarıekrem Sokağı (eski Yazıcı Sokağı) no. 83'tedir. Anglikan Kilisesi adıyla da bilinir.

Üzerinde eskiden bir Rum mezarlığı bulunan arazi, Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından Kırım Savaşı'mn (1853-1856) a-nısına bir kilise yapmaları için İngilizlere verildi. Mimarı G. E. Street olan kilisenin yapımına 19 Ekim 1858'de, Lord Stratford de Redcliffe Canning'in katıldığı temel atma töreni ile başlandı. 1808'den 1858'e kadar Osmanlı Devleti nezdinde İngiltere'yi temsilen çeşitli görevlerde bulunan Lord Stratford Canning, 3 Mart 1858'de, büyükelçilik görevinden ayrılmayı talep etmişti. 4 Eylül 1858'de, Abdülmecid'e veda etmek için İstanbul'a geldiğinde Kırım Ki-lisesi'nin temelini atma şerefi kendisine verildi.

Yapımı duraklamalarla yaklaşık 10 yıl süren kilise, 22 Ekim 18ö8'de ibadete açıl-
567

bu durumun getireceği yükleri kaldırmaya hazır değildi.

Gerginliği sezerek önceden Ege Deni-zi'nde dolaşmaya başlamış bulunan İngiliz ve Fransız filoları kısa süre içerisinde İstanbul'a geldi ve böylece hiç olmazsa istanbul'un denizden savunması iyice takviye edilmiş oldu. Ancak istanbul için esas yük kara askerlerinin gelmesiyle başladı. İlk İngiliz birlikleri 14 Nisan 1854'te istanbul'a indiler ve Selimiye Kışlası'na yerleştirildiler. Bunları daha sonra Fransızlar ve Piyemonteliler izledi. Ayrıca savaşın Kırım Yarımadası'na intikalinden sonra burada bir ikmal hattı kurmak üzere ingiliz mühendisler ve işçiler de geldi. Bu arada savaşta yaralananların da istanbul'a geri getirilmesiyle kent tüm savaşlarda tekrarlanacak olan bir karmaşanın içine girmiş oldu. Savaşın ilk günlerinden hatırlarda kalan ve gravürlere konu olan önemli bir o-lay da savaşa gidecek askerlerin Rami ve Davutpaşa kışlaları arasında yaptıkları geçit resmi oldu. 17 Haziran 1854'te gerçekleştirilen bu töreni izlemek için istanbul' un dört köşesinden yerli ve yabancı, ka-

KIRIM SAVAŞI'NDA İSTANBUL 566

di. Neogotik üslupta yapılan kilisenin tüm taş malzemesi Malta'dan getirilmişti. Kırım Kilisesi 1970'lerin başında cemaatin iyice azalması yüzünden ibadete kapatıldı. Kilisenin bekçisi bundan sonra içeriye kimseyi sokmadığı gibi, binadaki tüm değerli eşyayı satarak, kiliseyi harap hale getirdi. 1991'de istanbul'a sığınan Sri Lankalı Anglikan mülteciler, ingiliz Konsolosluğu'n-daki Anglikan Şapeli'nin rahibi lan Sher-wood önderliğinde kiliseyi onararak tekrar ibadete açtılar. Bu dönemde, ana girişin yaklaşık 20 m aşağısında açılan yeni bir kapı ile cemaatin doğrudan bahçeye girmesi sağlandı.

BEHZAT USDIKEN

KIRIM SAVAŞI'NDA İSTANBUL

1853'te başlayıp 1856'da biten Kırım Savaşı İstanbul'u çok sayıda yabancıların değişik sürelerde barındığı bir üs haline getirmiş ve kentin uzun hayatındaki dönüm noktalarından birisi olmuştur. Savaşın görünürdeki nedeni Rusların 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodokslar üzerinde elde ettikleri koruyuculuk hakkını bahane etmeleri, asıl nedeni ise güçten düştüğüne inandıkları Osmanlı Devleti'nin paylaşım vaktinin geldiğine inanarak aslan payım almak üzere harekete geçmeleridir. Bunun yanı-sıra Avusturya'nın Karadağ'a müdahalesinin Rusya'yı rahatsız etmesi, İngiltere ve Rusya arasındaki paylaşma görüşmelerinin sonuçsuz kalması, İngiltere'nin Hindistan yolunu sağlama alma arzusu, 1848 devriminin yenilgisinden sonra Macar ve Polonyalı ihtilalcilerin bir kısmının Osmanlılara sığınması gibi savaşın arka planını tamamlayan başka faktörler de vardır. Şubat 1853'te Rus Elçisi Mençikof İstanbul'a gelerek sözde barış yoluyla isteklerini elde etmeye çalışmış, fakat temelde savaş karan çoktan verilmiş olduğu için önüne konan tavizlere kulak asmamıştır. Bu süre içerisinde hazırlıklarını tamamlayan Rus ordusu 2 Temmuz günü Prut Nehri'ni geçerek savaşı başlatmıştır. Savaş Balkanlar'da, Kırım'da, Kafkas cephesinde ve Karadeniz' in tümünde cereyan etmiştir. Rusya önceleri sadece mecbur olduğu için savaşı ka-

Kırım Savaşı sırasında Abdülmecid'in Üsküdar'daki İngiliz karargâhını ziyareti.

F. Muhtar Katırcıoğlu arşivi

bul ettiği imajını yaratarak Batılı güçleri tarafsızlaştırmak istemiş, fakat Sinop Limanı'na baskın yaparak buradaki bir Osmanlı filosunu yakınca saldırgan niyetleri iyice açığa çıkmıştır.

Savaşın hemen öncesindeki günlerde Osmanlı donanması bir baskına engel olmak amacıyla Büyükdere önlerine çıkarılmış ve İstanbul kenti binbir söylentiyle çalkalanmaya başlamıştı. Rus tüccarlarına bir an önce işlerini tasfiye edip çekilmeleri talimatı verildiğinin duyulması gerilim ve heyecan havasını artırmıştı.

Rusların Prut'u geçtiği haberi İstanbul'a 7 Temmuz'da geldi. Bu arada Abdülmecid ile nazırlar arasında ve nazırların da kendi aralarında çekişme ortamı sürmekte ve yöneticiler sürekli değiştirilmekteydi. Bu sıralarda İngiltere ve Fransa'nın yardım edeceği yolundaki haberler ve daha onların yardımı gelmeden Balkan cephelerinde Osmanlı ordularının başarılı sonuçlar almaları İstanbul'u rahatlatmış ve belli bir iyimserlik havasının yayılmasını sağladı. Ne var ki Karadeniz'de çıkacak bir savaşın doğal üssü haline gelecek olan İstanbul

Kırım Savaşı sırasında hastane olarak kullanılan Selimiye Kışlası. Lady Alicia Blackwood, *Scuîari the Bosphorus and the Crimea*, Londra, 1857
Galeri Alfa

dinli ve erkekli, Doğulu ve Batılı kıyafetlerin her çeşidi ile büyük bir kalabalık

toplandı. Savaşa coşkuyla uğurlanan bu insanların birçoğu ilerleyen aylarda büyük birer yaralı kafiləsi halinde geri dönecekti.

Kırım Savaşı en azından Avrupa ve Amerika kamuoyunun bir savaşı telgraf yoluyla hızla ve ayrıntılarıyla izlediği ilk olay olması açısından da önem taşımaktadır. Bu durum 4 Kasım 1854'te yanında 40 kadar hastabakıcı olduğu halde İstanbul'a gelen Florence Nightingale'in meşhur olmasında da birinci dereceden pay sahibidir. Sansasyonel haberler peşinde koşan gazeteciler o yıllarda hiç de iyi organize edilememiş olan sağlık hizmetlerini dillerine dolamışlar ve bundan epey hikâye üretmişlerdi. Ne var ki bu durum o yıllarda evrensel bir özellik taşımaktaydı ve 7 yıl sonra başlayacak olan Amerikan iç Savaşı'nda-ki sağlık hizmetleri birçok açıdan daha da kötü olacaktı. 19. yy'ın uzun süren savaşlarında salgın ve hastalıktan ölen askerlerin sayısı çoğu kez muharebe kayıplarından daha fazla olmuştur. Çünkü çok sayıda insanın bir araya getirildiği ortamlarda temel koruyucu sağlık tedbirlerinin nasıl alınacağı henüz bilinmemekteydi. Bugünlerde Kuleli Kışlası da askeri hastane haline getirildi ve İngilizlere tahsis edildi. Gülhane Kasrı ise Fransız yaralıları için ayrılmıştı. Ancak bunlar kısa süre içerisinde gereksinimlere yanıt veremez hale geldiler. Giderek İstanbul'da birçok saray, köşk, kasır ve büyük bina hastane, kışla veya ahır olarak kullanılmaya başlandı. Savaşın ilk kışında orduların uzun sürecek bir sefere karşı yeterince hazırlıklı olmadıkları da görüldü ve şiddetli soğuklar donma ve hastalık olaylarını artırınca geniş bir kalın giysi seferberliği açıldı, İzmir ve Bursa'da kışlık giysi olarak kullanılabilecek mallara el konuldu, Bunlar İstanbul'da toplanarak Kırım'a gönderildi.

Savaş, İstanbul ile Osmanlı sınırları ve Batılı ülkeler arasındaki telgraf hatlarının tamamlanması bakımından da etkili oldu-İngilizler ve Fransızlar Ekim 1855'te eksik plan telgraf hatlarını tamamladılar. Edirne aracılığıyla Şumnu'dan İstanbul'a ve oradan da Avrupa'ya giden ilk haber "Müttefik askerleri Sivastopol'e girmişlerdir" mesajını taşıyordu. Öte yandan savaş Türk gazeteciliği açısından da önemli bir dönüm noktası oldu. *Ceride-i Havadi*^), B. Le-wis'in sözleriyle "ilaveli savaş haberleriyle Türk okuyucusuna modern bir devlette gazetenin fonksiyonu ve değeriyle ilgili bir kavrayış kazandırdı." Okur sayısı arttı ve yazı dili sadeleşti. Bu gelişme Türk gazeteci üslubunun doğmasında önemli bir rol oynadı. Şinasi dahil ilk Türk gazetecileri bu ortam içerisinde yetişti. Gazetenin kurucusu olan William Churchill(->) ise bu arada bazı İngiliz gazeteleri için savaş muhabirliği de yapıyordu.

Kırım Savaşı sırasında İstanbul çok daha kozmopolit bir kent kimliğine büründü. Elçiliklerdeki kadınlı erkekli balolar da âdeta kent için yeni bir dönemin başlangıcını simgeliyordu. Yabancı yelkenli ve buharlı gemiler limanı dolduruyor ve bü-

yük bir canlılık havası yaratıyorlardı. Bu gemiler için gerekli kömürün elde edilmesi için Zonguldak Ereğli madenlerinin işletilmesi düşünüldü ve bu amaçla Fransa'dan maden mühendisleri getirildi. Kentin günlük hayatı da değişmeye başladı. Kırım Savaşı'yla birlikte azınlıklar ve Levantenler geleneksel kıyafetleri terk ederek Avrupalı kıyafetler giymeye başladılar. Fındıkoğlu'nun sözleriyle "Kahve ve bakkalları ile Rum, modası ile Fransız, biraha-neleriyle Alman, musikisi ile italyan ve İspanyol, bekçisi ve hamalı ile Türk bir İstanbul doğdu." Yine bu yıllarda Avrupa'ın ikinci sınıf malları pazarları doldurmaya başladı. Türk kadınlarının da serbestleşen giyimleri ve Beyoğlu esnaflarına ödeyemeyecekleri kadar borçlanmaları üzerine Abdülmecid kadınların giyimleri ve alışverişleri hakkında kısıtlamalar getiren bir ferman yayımlamak gereğini duydu.

Kırım Savaşı'nda kente gelen Batılıların çokluğu o zamana kadar üzerinde pek durulmayan belediyeçilik sorunlarına el atılmasını sağladı. Dönemin İstanbul'unu gezen yabancıların en çok sözünü ettikleri hususlar sokakların pisliği, çarşılar, başıboş köpeklerin çokluğu ve mezarlıklardır. Ne var ki İstanbul'un Türk nüfusu içerisinde belediye hizmetlerinin ne olduğunu anlayacak ve bu hizmetleri yürütebilecek kadrolar yoktu. Yeni kurulan şehremaneti de bu nedenlerle, yani kimsenin ne yapacağını bilmemesi yüzünden başarısız oldu. Bunun üzerine iş bilen insanları seferber etmek amacıyla 9 Mayıs 1855'te İntizam-ı Şehir Komisyonu(->) kuruldu. Bu komisyon da İstanbul'da pek başarılı işler yapamadı ancak kent hizmetlerinin yapılması için vergi toplanması ve kentin 14 daireye bölünmesi gibi önerilerde bulundu. Kırım Savaşı aynı zamanda borçlanmanın da başlangıcı olmuştur. 1854'te Mısır gelirleri karşılık gösterilmek suretiyle İngiltere'den 2.500.000 altın alındı. 1855'te bu kez de Mısır gelirlerinin bakiyesi ile Su-

Kımnî Hüseyin Efendi Türbesi

Yavuz Çelenk, 1994

KERİMÎ HÜSEYİN EFENDİ

riye ve İzmir gümrüklerinin hasılatı karşılığında 5.500.000 altın alındı. Bu arada piyasaya borç bonoları ve kâğıt paralar da çıkarıldı. Kısa süre içerisinde zaten var olan mali anarşi o kadar büyüdü ki 1856 başındaki Islahat Fermanı'nın(->) iki önemli konusundan birisi mali reform oldu. **Bibi.** S. Uğurhan, "Tanzimat Döneminde Kadının Statüsü", 750. *Yılında Tanzimat*, Ankara, 1990, s. 497-510; Ş. Baban, "Tanzimat ve Para", *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, s. 223-262; R. Ş. Suvla, "Tanzimat Devrinde istikrazlar", *ae*, s. 263-288; t. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *ae*, s. 777-857; Z. F. Fındıkoğlu, "Tanzimatta içtimai Hayat", *ae*, s. 519-569; C. Üçok, *Siyasal Tarih 1789-1950*, Ankara, 1967; S. L. Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Ankara, 1988; B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1984;

O. N. Ergin, *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üzerine Seçmeler*, ist., 1987; I. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, ist.,

1985.

M. TANJU AKAD

KİRİMİ HÜSEYİN EFENDİ TÜRBESİ

Eyüp, Otakçılar'da, Fethi Çelebi Camii karşısındaki Ak Türbe Mezarlığı'ndadır. Mezar taşı kitabesi H. 1197/1782-1783 tarihini taşır. Kınmî Hüseyin Efendi, kadılıklarda bulunmuştu. Divan-ı Hümayun'da görev yapan Said Halet Efendi'nin babası olduğu da mezar taşı kitabesinde belirtilmektedir.

Dikdörtgen planlı açık türbe, yerden 70 cm yükseklikteki platform üzerinde haç planlı on sütunun taşıdığı lentolardan meydana gelmiştir. Ampir üslubundaki türbede, sütun aralarının evvelce madeni şebeke ile kapatılmış olduğunu gösteren izler vardır. Yapıda kullanılan başlıca malze^ me mermerdir. Türbe içindeki iki me^ar-dan sadece birinin silindirik şahidesi, tarih ve isim veren kitabeyi taşır.

Bibi. Demiriz, *Türbeler*, 50-52; Akakuş, *İyyûb Sultan*, 313; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 213-314.

YILDIZ DEMİRİZ

KIRIMI TEKKEŞİ

568

KİRİMÎ TEKKEŞİ

bak. CAFER PAŞA KÜLLİYESİ

KIRK HAMAMI

Doğum yapan kadının çocuğunu doğurduğunun 40. günü hamama götürülmesi münasebetiyle yapılan eğlencelere "kırk hamamı" ya da "lohusa hamamı" denilmektedir.

Eski İstanbul doğum âdetleri(->) çerçevesinde gelin hamamı gibi kırk hamamı da çarşı hamamlarında yapılmaktaydı. Doğumun 40. gününden birkaç gün önce lo-husaya hediye getiren bütün konu komşu, *akraba*, ve ahabplar kırk hamamına davet edilirdi. Hali vakti yerinde olan ailelerin tertip ettiği bu törene çalgı ve çoğunlukla Ayvansaray'dan getirilen çengiler de katılırlardı. Doğumun 40. günü davetliler lohusa evinde toplanır, hep birlikte yemek yenir, ardından önde ebe ve kucağında çocuk, arkasında lohusa ve daha arkada lohusanın ailesi ve davetliler olduğu halde hamama gidilirdi. Bazen hamama sabahdan gidilir, öğle yemeği burada yenirdi. Yemeği lohusa evi karşılardı.

Hamama öğleden sonra gidilmişse yemek verilmez, bunun yerine yemiş ve şurup ikram edilerek davetliler ağırlanırdı.

Çoğu zenginler, bu amaçla hamam kapatırdı. Bu tür kiralamalarda hariçten müşteri alınmaz,- hamam *yalnız* lohusanın getireceği misafirlere mahsus kalırdı.

Lohusayı ve ebenin kucağındaki çocuğu hamamın dışında çalıp oynayan çengiler eşliğinde 3 defa dolaştırdıktan sonra içeri götürme âdeti vardı.

Kırk hamamında lohusa soyunurken sazlar çalmaya ve çengi oynamaya başlar, lohusanın ayaklarına sedefli nalınlar giydirilir, arkasına ipekli ve işlemeli havlular atılırdı. Lohusa ve bebeğin soyunmasından sonra en önde çengiler, elinde gümüş buhurdanla hamamcı, kucağında çocukla ebe, onun arkasında koluna usta hanım (müşteriyi yıkayan kadın) girmiş olduğu halde lohusa, onun arkasında natır alayla içeri girerler; lohusa biraz dinlendikten sonra yıkanır; ebe bu sırada çocuğu yıkar,

kırklar, çeyreklerdi (bak. kırklama). Lohusa hamamda öd ağacı ve günlük yakılarak ağır ezgiler eşliğinde misafirlerin önünde dolaştırılır, hazır bulunanlar ise "Maşallah, Allah bağışlasın" sesleriyle duygularını dile getirirlerdi.

Kırk hamamı sırasındaki eğlenceler sabahtan akşama kadar devam ederdi. Türküler, maniler söylenir, çalgılar ve çengilerin oyunları eşliğinde kınalar yakılır, rastıklar çekilir, şen kahkahalar hamam kubbesini çınlatırdı.

Lohusa yıkandıktan sonra davetliler a-rasında bulunan ebe onun belini geniş bir kuşakla sıkarak, hamamdan çıkaracağı sırada sağ elini 40 defa su içerisine batırarak kırkladığı bir tas suyu lohusanın başından dökmeyi ihmal etmezdi.

Kırklamanın ardından davetlilere çay, kahve, şerbet, şeker, limonata ve peynirli pideler ikram olunurdu. Davetlilerden isteyenler hamamda yıkanır, isteyenler de dışarıda saz dinler, oyun seyrederekdi. Kırk hamamından çıkılırken bahşişler dağıtılır, özellikle lohusayı yıkayan hamamcıya fazlaca bahşiş verilirdi.

Hali vakti yerinde olmayan aileler ise, çalgılı, oyunlu kırk hamamım yapmazlar, birkaç tanıdığı ile birlikte sessizce *hamama* giderek yıkanır, böylece kırk hamamı âdetini yerine getirmiş olurlardı. Bu âdeti hamama gitmeyerek evinde yıkanmak suretiyle gerçekleştirenler de olurdu.

Bibi. M. Z. Oral, "İstanbul'da Doğum ve Çocuk Hakkında Âdet ve inanmalar", *HBH*, III, S. 23-24 (Mayıs 1933), s. 251-257; N. Tezel, "İstanbul'da Lohusalık Âdetleri", *HBH*, VII, S. 73 (Kasım 1937), s. 1-2; M. H. Bayrı, "İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlgili Âdet ve İnanmalar", *HBH*, X, S. 113 (Mart 1941), s. 97-103; E. E. Ta-lu, "Eski İstanbul'da Kadın Hamamları", *Resimli Tarih Mecmuası*, I, S. 5 (Mayıs 1950); M. Alp, "Eski İstanbul'da Lohusalık ve Şerbeti", *TFA*, IX, S. 183 (Ekim 1964), s. 3537-3539; K. İlğaz, "İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlgili

Âdet ve İnanmalar I, II", *TFA*, IV, S. 84, 93 (Temmuz 1956, Nisan 1957), s. 1338-1339, 1481-1482; H. B. Ülgen, "Eski İstanbul'da İnanış ve Âdetler", *Yeni Gazete*, (1-14 Kasım 1970); Ali Rıza, *Bir Zamanlar*, 110-114; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 269; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı*, 35. AYNUR KARATAŞ

KIRK ŞEHİTLER SARNICI

Bizans döneminin en önemli yolu Mese(->) üzerinde bulunduğu sanılan Kırk Şehitler Kilisesi'nin sarnıcı. Bugünkü Çarşıkapı-Çemberlitaş arasında, Yeniçeriler Cadde-si'ni kesen Divan-ı Âli Sokağı'nda bazı kalıntılara rastlanmıştır.

Kırk Şehitler Kilisesi, Tiberios (hd 578-582) ve Mavrikios (hd 582-602) dönemlerinde, o sıralar hapisane olarak kullanılan bir yapının yerinde inşa edilmişti. I. And-ronikos Komnenos zamanında (1183-1185) tamir gören kilise, sonraki yıllarda kaderine terk edildi ve taşları 1390'da Altın Ka-pı'nın(->) onarımında kullanıldı.

Kilisenin doğusundaki sarnıç bölümü ise 609'da inşa edilmiştir. Dört kemerli bir avlunun altında yer alan sarnıç, üstünde haç bulunan bir sütun ile süslenmişti (612). Bu sütun, büyük olasılıkla, eski bir binaya aitti. Sarnıcın avlusu ise Hippodrom'da-ki(->) yarış arabası sürücülerinin toplanma mekânı ve aynı zamanda bir pazar yeri idi. 9. yy'dan itibaren, bu avlu köle pazarı olarak kullanıldı. Sarnıcın ve üstündeki avlunun geç Bizans ve Osmanlı dönemlerindeki akıbetlerine ilişkin bilgi yoktur.

Kırk Şehitler Sarnıcı, 17x24 m boyutlarında bir tabana oturuyordu ve 24 sütun tarafından taşınıyordu. Divan-ı Âli Sokağı'nda bazı kalıntıları bulunmuşsa da sarnıcın gerçek boyutları hakkında herhangi bir rapor henüz yayımlanmamıştır. Daha önceki yıllarda, Piyer Loti Caddesi'nde bulunan Eminönü Belediyesi binasının altından çıkarılan büyük bir sarnıç kalıntısının, Kırk Şehitler Sarnıcı'na ait olduğu sanılırdı. Fakat, bu adı bilinmeyen sarnıca ait kalıntılar, 22x42,5 m boyutlarında bir tabana oturmakta ve 32 sütun tarafından taşınmaktadır. Bu nedenle, sözü geçen parçalar ne boyutları ne de yerleri itibarıyla, Kırk Şehitler Sarnıcı'na ait olabilirler.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 80, 97; Janin, *Eglises et monasteres*, I-III, 483-486; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 316-321.

ALBRECHT BERGER